૨ વિષયાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોનાં ભાષણો—

ભાગ ૩ જો.

સાહિત્ય વિભાગ—

ભાગ ૪ થો

ઇતિહાસ વિભાગ

ભાગ ૫ મો

વિજ્ઞાન વિભાગ.—

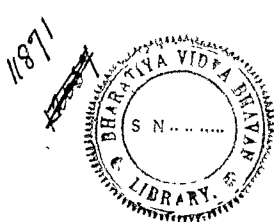
ભાગ ૬ ઠો

જૈન વિભાગ.—

ભાગ ૭ મો

સાહિત્ય વિભાગ, પૂરવણી—

૩ ચિત્રાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

(અધિવેશન–વિ. સં. ૧૯૮૦, ઈ. સ. ૧૯૨૪ના એપ્રિલ માસમાં
મુ. ભાવનગર.)

૩ ચિત્રાનુક્રમણિકા.

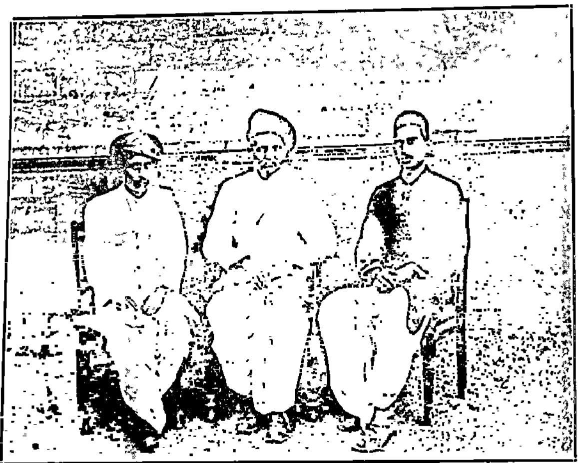
ભાગ ૧ લો

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વૃત્તાંત.

(અધિવેશન-વિ. સં. ૧૯૮૦, ઈ. સ. ૧૯૨૪ના એપ્રિલ માસમાં

મુ. ભાવનગર.)

રા. રા. ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા.
ટ્રીઝેરર અને હિસાબી.

રા. રા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના મંત્રી.

પ્રોફેસર રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, એમ. એ.
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી.

ક—અધિવેશન પૂર્વનો વૃત્તાંત.

૧ પૂર્વવૃત્ત.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ (સં. ૧૯૭૬) માં અમદાવાદમાં મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સભામાં રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા તથા રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ભાવનગરમાં મળવાનું આમંત્રણ કર્યું, ત્યારે તેઓ કેવી જવાબદારી માથે લે છે, તેનો તેઓને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. ભાવનગરથી કેટલાક સાહિત્યવિલાસીઓ તે પરિષદમાં ભાગ લેવાને આવ્યા હતા. તેઓના એકત્ર આગ્રહથી જ તેઓને તે પગલું ભરવું પડયું હતું. પરંતુ તે પ્રસંગે પણ તેઓના જાણવામાં હતું કે—ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં મુંબઇમાં ભરાયેલી બીજી સાહિત્ય પરિષદના ઠરાવ મુજબ ત્યાર પછી સાહિત્ય પરિષદ્ ક્યાં બોલાવવી, તેનો વિચાર કરવાને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં રાજકોટ મુકામે એક સભા ભરાઇ હતી-તે પ્રસંગે કેટલાક સભ્યોએ ભાવનગરે આમંત્રણ કરવાનો ભાવનગરના પ્રતિનિધિઓને બહુ આગ્રહ કર્યો હતો. તે જ મુજબ ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં સુરતમાં પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઇ હતી, તે પ્રસંગે પણ ત્યાર પછીની પરિષદ્ ભાવનગર, નાડિયાદ અથવા ભરૂચે બોલાવવી, એમ ઘણા સભ્યોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. પરંતુ તે સમયે તે ત્રણમાંથી કોઇ પણ સ્થળ તૈયાર ન હોવાથી ઇ. સ. ૧૯૨૦ મા છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમા, ભરાઇ. મહાત્મા ગાંધીજી, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રીમતી સરલાદેવી જેવી દર્શનીય વ્યક્તિઓથી તે પરિષદ્ બહુ આકર્ષક થઇ પડી હતી. અમદાવાદને ભૌગોલિક સ્થિતિને લઇને સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જે લાભો મળ્યા, તેવા લાભો ભાવનગરને મળી શકે નહિ. છતાં જ્યાં સુધી ભાવનગરમાં સાક્ષરવર્ય મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, પ્રોફેસર જોકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા, શ્રીયુત કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ જેવા સાક્ષરોના આંદોલનોથી ભાવનગરની પ્રજાની સાહિત્યવૃત્તિનું ઉદ્દીપન થતું રહેતું હોય, કેળવણીના વિષયમાં નવીન પ્રયોગોથી ભાવનગરની પ્રજામા નવનવા સંસ્કારો જાગ્રત કરનાર દક્ષિણા મૂર્તિ ભવન વિદ્યમાન હોય, ત્યાં સુધી ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદને નિમંત્રણ કરનારાઓને સશંક રહેવાનું કંઇ કારણ ન હતું. અને ભાવનગરની પ્રજાની અને રાજ્યની પ્રથમથી સંમતિ મેળવવાની તો આવશ્યક્તા હતી, તેમ છતાં પણ આમંત્રણ કરનારાઓનો પ્રજા અને રાજ્ય ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોવાથી એટલું મોટું સાહસ કર્યું હતું. તે સમયે ભાવનગરની પ્રજા રાજકીય વાતાવરણથી એટલી બધી છવાઇ ગઇ હતી કે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો પત્તો લાગે. તેમ ન હતું. જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં દર્શનથી ભાવનગરની પ્રજાની લંપાઇ રહેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એકદમ આગળ ધસી આવશે, એમ માનીને તેઓએ મહાત્મા ગાંધીજીને, જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને અને શ્રીમતી સરલાદેવીને ભાવનગર આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રીમતી સરલાદેવી અનિવાર્ય કારણને લીધે તે આમંત્રણ સ્વીકારી શક્યાં નહિ. પરંતુ જગત્કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પધાર્યા. ભાવનગરની આખી પ્રજાએ, અધિકારી વર્ગે તેમ જ શ્રીયુત

પટ્ટણી સાહેબે હૃદયના અનેરા ભાવથી તેઓને વધાવી લીધા. તે પ્રસંગ કદી પણ વીસરાય તેવો નથી. તે જ સમયથી ભાવનગરના રાજકીય વાતાવરણમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ પડી ગયો. આમંત્રણ કરનારાઓએ તેનો તુરત લાભ લીધો; તા. ૧૫-૭-૧૯૨૦ ને રોજ ભાવનગર હાઈસ્કૂલમાં પચીશ ત્રીશ સાહિત્યરસિકો એકઠા થયા અને તેઓએ કેટલોક ઉહાપોહ કર્યા પછી ભાવનગરમાં સાહિત્યસભા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો.

૨ સાહિત્ય સભા

શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તે વિચારને ઉત્સાહપૂર્વક અનુમોદન આપ્યું. તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦ ને રોજ તેઓના પ્રમુખપણા નીચે ભાવનગર પ્રજાની જાહેર સભા બોલાવી તે પ્રસંગે શ્રીયુત *કાશિકરામભાઈએ સાહિત્યસભાને માટે ભાવનગર કેટલું બધું યોગ્ય છે,* સભા દ્વારા એ સાહિત્યરસિકોની રસવૃત્તિ વિકસિત કરવી જોઈએ અને ગુજરાતની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ વધારવામાં ભાવનગરે યોગ્ય ફાળો આપવો જોઈએ, વગેરે વિવેચન કર્યું હતું. તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે, તે માથે વ્હોરી લીધેલું કાર્ય પાર ઉતારવામાં પણ સાહિત્યસભાની પૂરી આવશ્યકતા છે, તે પણ તેઓએ શ્રોતાજનોને સમજાવ્યું હતું. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે નિમંત્રિત સાહિત્ય પરિષદને પોતાથી બની શકશે તેટલી મદદ આપશે, એમ સ્પષ્ટ જાહેર કરી દીધું. પરંતુ સાહિત્ય સભાની પ્રવૃત્તિ માત્ર સાહિત્ય પરિષદને માટે તૈયારી કરવા પૂરતી જ ન હોવી જોઈએ. પરિષદ્ ગયા પછી પણ તેની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ, એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તુરત સાહિત્ય સભાનું રીતસર બંધારણ બાંધવામાં આવ્યું. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે સાહિત્ય સભાનું કાયમી પ્રમુખપદ સ્વીકારી લીધું; શ્રીયુત કાવસજી જમશેદજી સંજાણા સાહેબ, શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, શ્રીયુત જેકિસનદાસ જેઠાભાઈ કણિયા, શ્રીયુત પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ નગરશેઠ, તથા શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજી શાહને ઉપપ્રમુખો નીમવામાં આવ્યા. તદુપરાત બીજા સાત સાહિત્યરસિકો અને બે મંત્રીઓની બનેલી વ્યવસ્થાપક કમિટિને સાહિત્યસભાની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું.* વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરવામાં આવી. ગુજરાતી કવિતાવાટિકામાં અશ્રુતપૂર્વ ગુંજારવ કરનાર કવિ નાનાલાલ દલપતરામને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦ ને રોજ 'જગતના સાહિત્યમાં ગુજરાતી રસસાહિત્યનું સ્થાન'—એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કરી ભાવનગરની રસભીની પ્રજાને તેઓએ પોતાની રસીલી ગિરાનું પાન કરાવી વિશેષ ઉત્કંઠિત કરી. ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર વ્યાખ્યાનો થતાં જ રહ્યાં. શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, પ્રોફેસર હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે, શ્રીયુત મૂળશંકર સુંદરજી દવે, ગુજરાતી સાહિત્યને અનેરાં આંદોલનોથી હર્યમચાવી મુકનાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી તથા શ્રીયુત મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, વગેરે સાક્ષરોએ ભાવનગરની સાહિત્યવિલાસી પ્રજાના

---

* રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ, રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા, રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે, રા. રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઈ, રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા, રા. રા. વૃન્દાવનદાસ રઘુભાઈ ઠક્કર, રા. રા. ફરમાનજી ખરસેદજી કાર્યમીલ્ડર, એ સાત સભ્યો અને રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા તથા રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ એ મંત્રીઓ. (રા. વિઠ્ઠલદાસ પટેલને બદલે તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૧ની [illegible] રા. રમણલાલ યાજ્ઞિક નીમાયો)

સંસ્કારો ઉદ્ભુદ્ધ કર્યા, જેને પરિણામે આખી પ્રજા આગામી સાહિત્ય પરિષદ્-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખનો ભાવનગરમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાની ઉઘરાણીનો તા. ૨૫-૪-૧૯૨૨ નો પત્ર આવ્યો. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ (સંવત ૧૯૭૮ નાં ભાદ્રપદ શુદી ૫ વાર રવિ) ને રોજ શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલ સાહિત્યસભાની વાર્ષિકસભા સમક્ષ તે પત્ર મંત્રીઓએ રજુ કર્યો, અને "સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના અકટોબર માસમાં ભરવાનો અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે એક માસમાં ભાવનગરની જાહેર સભા બોલાવવાનો" તે સભાએ સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો. તે ઠરાવનો અમલ કરતાં પૂર્વે આખી ગુજરાતી પ્રજાની જાણ માટે મંત્રીઓએ ગુજરાતનાં સઘળાં સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રોમાં એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી. (જુઓ, સાથેનું પરિશિષ્ટ અંક ૬ ની પત્રિકા) પરંતુ શુભ કામ શરૂ કરતાં જ તેમાં વિઘ્નો આવ્યા વિના રહેતાં નથી. જેઓને સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને બીજી હરકોઇ પરિષદ્‌થી અપૂર્વ બનાવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, તે શ્રીયુત કૌશિકરામ ભાઇએ ભાવનગરના રાજ્યની નોકરી સાથે સાહિત્ય સભાનો પણ કાયમી સંબંધ છોડયો. તેઓની ખામી ડગલે પગલે જણાવા માંડી. તે ખામી દૂર કરવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્-મંડળના મંત્રીઓ શ્રીયુત રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠને અને શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખને હવે પછી ભરાવાની ભાવનગરની જાહેર પ્રજામાં હાજર રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું તે આમંત્રણ તેઓએ બહુ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકાર્યું. સંવત ૧૯૭૯ ના કાર્તિક્ય વદ ૩ વાર રવિ તા. ૫-૧૧-૧૯૨૨ ને રોજ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભાવનગરની જાહેર સભા ભરવામાં આવી.

૩ પરિષદ્ ભરવાની તૈયારીઓ.

તે સભામાં આશરે ૨૦૦ ગૃહસ્થો પધાર્યા હતા. શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે બહુ અસરકારક શબ્દોમાં સભા બોલાવવાનો હેતુ કહી સંભળાવ્યો. તેમજ રાવબહાદુર રમણભાઇએ પણ પરિષદ્ ભરવાનો ઉદ્દેશ, નિબંધો કેવા પ્રકારના હોવા જોઇએ, પરિષદ્ ભરવામાં કેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, તેમજ પરિષદ્‌ના પ્રમુખની નિમણુક કરવામાં માત્ર તેઓની વિદ્વત્તાની યોગ્યતા જ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ, વગેરે બાબતોનું બહુ સ્ફુટ રીતે વિવેચન કર્યું. તે સભાએ ૧૯૨૩ ના અકટોબર માસમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો. સત્કાર મંડળ અને કારોબારી મંડળનું લગભગ ૭૨ સભ્યોનું એકત્ર મંડળ નીમ્યું. સાહિત્ય સભાના અધિકારીઓને તે સભાના અધિકારીઓ નીમ્યા. કામ કરવામાં એકત્ર મંડળની યોજના અગવડતા ભરેલી લાગવાથી તા. ૩-૧૨-૧૯૨૨ ને રોજ શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે તે એકત્ર મંડળની એક સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભાએ સત્કાર મંડળથી કારોબારી મંડળ અલગ કરી નાંખી લગભગ ૫૮ સભ્યોનું એક જુદું કારોબારી મંડળ નીમ્યું. તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીને, ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી, મહેરબાન દેવાન ત્રિભુવનદાસ [illegible] મહેરબાન ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતાને, મહેરબાન [illegible]

સુંજાણા, મહેરબાન મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, મહેરબાન જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કઠિયા, મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ તથા મહેરબાન કુંવરજી આણંદજી શાહને, તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અને રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને નીમવામાં આવ્યા. તદુપરાંત તે સભામાં ૨૦ સભ્યોની એક નિબંધ-નિમંત્રણ કમિટિ નીમવામાં આવી, તે કમિટિના મુખ્ય મંત્રી તરીકે રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડેની અને પ્રકાશન વિભાગના મંત્રી તરીકે રા. રા. કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કરની યોજના કરવામાં આવી. તે સિવાય ભંડોળ એકઠું કરવાને માટે ૩૩ સભ્યોની એક ભંડોળ કમિટિ નીમવામાં આવી. તે કમિટિના પ્રમુખ તરીકે મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ અને મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઇ તથા રા. રા. શ્રી મણિલાલ મગનલાલ પારેખને નીમવામાં આવ્યા. (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૭ તથા ૧૩ થી ૧૫) નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું. પરિશિષ્ટ અંક ૮ માં આપવામાં આવી છે, તે પત્રિકા નં ૨ સાક્ષરોને જાહેર રીતે આમંત્રવા માટે જાહેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તે આમંત્રણ પત્રિકા સાથે નિબંધોની વર્ગવારી કરી માર્ગસૂચક યાદી જોડવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં ભરાયેલ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના કારોવારી મંડળે જે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી હતી, તે પદ્ધતિનો તેમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ વાંચતાં જણાશે કે-તે પરિષદના નિબંધોની વર્ગવારીમાં જૈન વિભાગ અલગ રાખવાની સૂચના થઇ હતી. પરંતુ તે સૂચના બહુ મોડી થવાથી તેનો અમલ થઇ શક્યો ન હતો. (જુઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, પરિષદનો હેવાલ, પૃ. ૧૧). ભાવનગર તો જૈન સાહિત્યનું કેન્દ્રસ્થાન છે. જૈન સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવા અને ખીલવવા ભાવનગરના જૈનોએ જેટલો ફાળો આપ્યો છે, તેટલો ફાળો બીજાં ઘણાં ઓછાં સ્થળોએ આપ્યો હશે. એમ હોવાથી અહીં તો જૈન સાહિત્યની વિશેષતા પરિષદમાં ખાસ રીતે દર્શાવી શકાય તેવી યોજના કરવાની પૂરી આવશ્યકતા હતી. તે સઘળા સંયોગો ધ્યાનમાં રાખી નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ જૈન વિભાગ જુદો પાડવાનું ઠરાવ્યું. જે યાદી છેવટ નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિએ મુકરર કરી, તે યાદી શ્રીયુત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ વગેરે સાક્ષરોને વંચાવવામાં આવી હતી. તેઓએ કરી આપેલા સુધારા વધારા પછી જ તે પત્રિકા ગુજરાતી ભાષામાં નીકળતાં સઘળાં મુખ્ય મુખ્ય દૈનિક પત્રો, સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિક પત્રોને પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલવામાં આવી. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મુંબઇ, પુના, કરાંચી, કલકત્તા, રંગૂન વગેરે સ્થળોએ રહેતા ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોમાંથી જેઓનાં નામ ઠામ જાણવામાં આવ્યાં, તેઓને એકેક નકલ મોકલી આપી. આ સ્થળે અમને કહેવાની જરૂર પડે છે કે-અમોએ લગભગ પાંચશે છસેં પત્રિકાઓ મોકલી હતી, છતાં તેના પ્રત્યુત્તરો તો પાંચ સાતથી વધારે ગૃહસ્થો તરફથી અમને મળ્યા ન હતા. તો પણ ગુજરાતની છૂટી છૂટી સાહિત્ય સભાઓએ અમારા પરિશ્રમની કદર કરી હતી. ઉક્ત પત્રિકા સાથે આપેલ યાદી ઉપર કેટલીક સભાઓમાં રસભેર ચર્ચા કરવામાં આવી, જેને પરિણામે વડોદરાની સાહિત્ય સભા તથા અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ ખાસ પત્રો લખી અમોને કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત કરવો આદી કે તુરત, પ્રથમ-ग्रासे-मक्षिकाની પેઠે

એકદમ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું. કાર્યકર્તાઓને જેઓની સલાહની વરંવાર અને નિત્ય જરૂર હતી, જેઓની કાર્યદક્ષતાથી સ્ખલનો થવાનો સંભવ ઓછો હતો, તેવા કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ શ્રીયુત જેકિશનદાસ જેઠાભાઇ કણિયાને ક્રૂર કૃતાંતે એકાએક ઝડપી લીધા. પરિષદની કાર્યવ્યવસ્થામા ખામી આવી હોય તો તે શ્રીયુત કણિયા સાહેબની ગેરહાજરીનું પરિણામ હતું. હજી તે ઘા તો તાજોજ હતો, દરમ્યાન શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પંજાબ અને કાશ્મીરના પ્રવાસે ગયા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબને હવા ફેર કરવા માટે સ્વીટ્ઝર્લાંડમા જવું પડ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં કાર્યવાહકોનો ઉત્સાહ એકદમ અટકી પડે તે સ્વાભાવિક જ હતું. જેઓના બળ ઉપર પરિષદના વિજયનો આધાર હતો, તેઓ સઘળાની ગેરહાજરીમા 'હવે શું કરવું ?' તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો શ્રીયુત મણિશંકરભાઇ બેચાર માસ પછી પ્રવાસમાંથી પાછા પધારનાર હતા, અને શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ પણ સાલ આખરમા આવી જવાના હતા. તેથી પરિષદ્ તેઓની હાજરીમા જ ભરવી, તેવો નિશ્ચય થયો. ૧૯૨૩ના ઑકટોબર માસ પછી કોઇ પણ સમય અનુકૂળ હોય તો ઇ. સ. ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તેહેવારો જ હતા. તા. ૨૯-૭-૨૩ ને રોજ કારોબારી મંડળ તથા સત્કાર મંડળની એકત્ર સભા બોલાવવામા આવી. તે સભાનુ પ્રમુખસ્થાન રાવબહાદુર ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદીને આપવામા આવ્યું હતું. તે સભાએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કર્યા.

ઠરાવ ૧—સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના અકટોબર માસને બદલે ઇ. સ. ૧૯૨૪ના ઇસ્ટરના તેહેવારોમા ભરવી. સાક્ષરોને પોતાના નિબંધો તા ૩૧-૮-૧૯૨૩ ને બદલે તા. ૧૫-૧-૧૯૨૪ સુધી મોકલી આપવાની વિનતિ કરવી.

ઠરાવ ૨—વડોદરા સાહિત્ય સભાના તા. ૨૦-૨-૧૯૨૩ના પત્રમાં પ્રથમ દરખાસ્ત એ હતી કે-અહીંથી સાક્ષરોને મોકલેલી આમંત્રણપત્રિકા સાથે જોડેલી યાદીમા કેળવણી વિભાગ તથા પ્રજાજીવન અને રાજકીય જીવન વિભાગ-એ બે વિભાગો ઉમેરવા. તેના સંબંધમાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે—અહીંથી મોકલેલી યાદી માત્ર માર્ગદર્શક જ છે. સાક્ષરો તરફથી લખાઇ આવેલા નિબંધો ઉપરથી, તે નિબંધોનું વાંચન કેટલા વિભાગોમા વહેંચવું, તે કામ નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિનું હોવાથી, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ તે કમિટિ પાસે મૂકવી.

તે પત્રમા તે સિવાય બીજી જે સૂચનાઓ કરવામા આવી હતી, તેના સંબંધમ ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે-સદરહુ સૂચનાઓ સંબંધી વિચાર કરી નક્કી કરવાનું કામ વિષયવિચારિણી કમિટિનું હોવાથી, તે સૂચનાઓ મંત્રીઓએ તે કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવી.

ઠરાવ ૩—અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના તા. ૧૮-૪-૨૩ ના પત્રમાં પણ અહીંથી મોકલેલી નિબંધ-નિમંત્રણ યાદીના સંબંધમાં એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે-"ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં નાટ્ય વિભાગ જૂદો રાખવો." તે બાબતમા ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે-તેઓની દરખાસ્ત નિબંધ નિરીક્ષણ કમિટિને લગતી હોઇને, તે દરખાસ્ત મંત્રીઓએ કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવી.

એ પ્રમાણે બન્ને ઠરાવોના ખબર તે તે સાહિત્ય સભાને આપવામા આવ્યા, તેમજ

'પરિષદ ભરવાનો સમય બદલ્યાના ખબર પત્રિકા નં' ૩ મુજબ જાહેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે પત્રિકાની એકેક નકલ સાક્ષરો ઉપર પણ મોકલવામાં આવી. પત્રિકા નં. ૨ પ્રમાણે તો સાક્ષરો પાસેથી નિબંધો તા. ૩-૮-૨૩ સુધીમાં આવી જવાની આશા રાખી હતી. પરંતુ પરિષદ્ ભરાવાનો સમય લંબાયાથી નિબંધો મગાવવાના સમયમાં પણ ફેરફાર કરી તારીખ ૧૫-૧-૧૯૨૪ તે માટે રાખવામાં આવી. તે જ કારણથી સઘળા સાક્ષરોને ફરી પત્રિકા મોકલવાની જરૂર પડી હતી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૯) છતાં તે પ્રસંગે પણ પાંચ સાત સાક્ષરોએ જ જવાબો લખવાની કૃપા કરી હતી. પરિષદ્‌ની સફલતા સાક્ષરોની સારી સંખ્યામાં હાજરી અને મનનશીલ નિબંધો ઉપર છે. બન્નેને માટે કાર્યવાહકોના અંતઃકરણમાં ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો. તે અરસામાં શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અમૃતસરથી લાહોર આવતાં માર્ગમા ટ્રેનમાં મૃત્યુ થયાના સમાચાર આવ્યા; જેઓના અવસાનથી આખા ગુજરાતને, અરે ! ગુજરાતી ભાષાને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી. તેઓના મરણના સમાચારથી કાર્યવાહકો નાસીપાસ થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ઈશ્વરેચ્છા પાસે મનુષ્યનો ઉપાય ન હતો. પરિષદની ખરી તૈયારી તો હવે જ કરવાની હતી. તેવામાં વળી પરિષદના મહેમાનોને પોતાના કાવ્યમાધુર્યના રસથી ન્હવરાવી નાખે તેવા ભાવનગર રાજ્યના ભરત કવિ શ્રીયુત ત્રિભુવન પ્રેમશંકરે પણ પોતાના પ્રાણરૂપ મિત્ર શ્રીયુત મણિશંકરભાઈની પાછળ અનુગમન કર્યું. એ પ્રમાણે શ્રીયુત કણિયા સાહેબ, શ્રીયુત મણિશંકરભાઈ તથા શ્રીયુત મસ્ત કવિની ગેરહાજરીમાં કાર્યવાહકોની દૃષ્ટિ બોટાદમાં રહેતા પ્રતિભાશાલી કવિ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર ઉપર જાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું ? કવિ બોટાદકર સાથે કાર્યકર્તાઓનો ચિરકાલિક અંગત સંબંધ હતો. છતાં તેઓ તેઓનું વિસ્મરણ કરે, તે બની જ શી રીતે શકે ? તેઓના જાણવામાં હતું કે શ્રીયુત બોટાદકરની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નથી. છતાં તેઓએ તેમને પરિષદની પ્રવૃત્તિમાં બની શકે તેટલો ભાગ લેવાને માટે ભાવનગર આવવાનો અને તેને માટે જોઈતી સગવડ કરી આપવાનો તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૪ ને રોજ એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તે પત્રના જવાબમાં તેઓએ પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ એટલી બધી અશક્ત જણાવી કે ફરીથી તેઓને વધારે આગ્રહ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. (જુઓ શ્રીયુત બોટાદકરનો તા. ૨-૧-૧૯૨૪ નો પત્ર પરિશિષ્ટ અંક ૩).

એ રીતે કાર્યપરંપરા ચાલી રહી હતી. દરમ્યાન શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ વિલાયતથી પાછા આવી ગયા હતા.. વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમાં સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નીમવાના સંબંધમાં બહુ જોશભેર ચર્ચા ચાલી રહી હતી. પ્રમુખની નીમણુંક કરવાનો સમય ભરાઈ ગયો હતો. તેમજ નિબંધનિમંત્રણ પત્રિકાની યાદીમાં નિબંધોના ચાર વર્ગો પાડ્યા હતા, તે ચારે વર્ગો માટે જુદા જુદા અધ્યક્ષો પણ નીમવાના હતા. અધ્યક્ષોની બાબતમાં પણ જાહેર પત્રોમાં કંઈ કંઈ સૂચનાઓ થતી. શ્રીયુત કવિ નાનાલાલભાઈએ સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ થવાની અમારી માંગણી સ્વીકારી ન હતી, છતા ભાવનગરના રાજ્ય સાથે તેમજ તેના અધિકારીઓ સાથેનો તેઓનો ગાઢ સંબંધ જોતાં, તેઓ આ પરિષદમાં તો આવ્યા વિના નહિ રહે એવી આશા રાખીને, તેઓની પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે નિમણુંક કરવાનું કરવામાં આવ્યું.

છેવટ તા. ૨૦-૧-૧૯૨૪ ને રોજ રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કારમંડળની સભા ભરવામા આવી. તે મંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ઑનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ મહેતાની નિમણુક કરવામાં આવી. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે હિંદુ યુનિવર્સિટીની કોલેજના પ્રિન્સીપાલ આચાર્ય આનંદશંકરભાઇ માટે અને ઉપપ્રમુખ માટે શ્રીયુત કવિ નાનાલાલ માટે દરખાસ્ત મુકવામાં આવી.

જાહેર પત્રોમાં નીચે લખેલ સાક્ષરોને પરિષદ્‌ના પ્રમુખ નીમવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરવામા આવી હતી.

૧ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, ૨ શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદાર, ૩ શ્રીયુત નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, ૪ રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, અને ૪ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

તેઓ પ્રત્યેકની યોગ્યતા માટે જે કંઇ વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, તે સઘળું મંત્રીઓએ નિવેદન કર્યું, તે ઉપરથી કેટલાક સભ્યોનો અભિપ્રાય રા. બ. કમળાશંકર ભાઇ માટે અને કેટલાકનો રા. બ. રમણભાઇ માટે થયો હતો. છતાં છેવટે જ્યારે મત લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તો સઘળા મતો શ્રીયુત આનંદશંકરભાઇને માટે પડયા હતા. તે જ પ્રમાણે—

શ્રીયુત ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ—પરિષદના ઉપપ્રમુખ,
શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદાર—સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહ—ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ,
શ્રીયુત કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા—વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ,
અને શ્રીયુત પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ,
તરીકે સર્વાનુમતે નીમાયા.

સત્કાર મંડળના સભ્યની ફીના રૂ. ૧૦-૮-૦ તો રાખવામાં આવ્યા હતા, તે સિવાય નીચે પ્રમાણે ફીના દરો ઠરાવવામાં આવ્યા.

પરિષદના સભ્યની ફી	રૂ. ૩-૦-૦,
સંભાવિત પ્રેક્ષકોની ફી	રૂ. ૧૦-૦-૦
પ્રેક્ષકોની ફી	રૂ. ૨--૦-૦
વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્ત્રી પ્રેક્ષકોની ફી.	રૂ. ૧—૦-૦

તથા ભાવનગર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને મફત પાસ.

તદુપરાંત તે સભામાં એક અગત્યનો ઠરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. કારોબારીમંડળ તથા સત્કારમંડળના સભ્યોની સંખ્યા ચાલુ કામ કરવાને માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે હતી. તેથી હવે પછી પરિષદ્‌નું હરકોઇ કાર્ય કરવા માટે આડત્રીસ સભ્યોની એક કાર્યવાહક કમિટિ નીમવામાં આવી. તે કમિટિના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. ત્રિભુવન કાળીદાસ ત્રિવેદીને. સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા તથા રા. રમણલાલ

કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને, હીસાબી તરીકે શેઠ ગુલાબચંદ આણંદજી શાહને, હીસાબ તપાસનારાઓ તરીકે શેઠ કુંવરજી આણંદશાહ તથા રા. રા. ભ્રૂગતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતાને અને તીજોરર તરીકે રા. ઈંદુલાલ બાપાલાલ મહેતાને નીમવામાં આવ્યા. (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૮)

તે સિવાય પરિશિષ્ટ અંક ૧૬ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૨૩ સભ્યોની એક નિબંધ નિરીક્ષક કમિટી નીમવામાં આવી.

તા. ૨૦–૧–૨૪ની સભાએ કરેલા ઠરાવો મુજબ લાગતા વળગતાઓને ખબર આપવામાં આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ પત્રિકા નં. ૫ મુજબ જાહેર પત્રોમાં તેની પ્રસિદ્ધિ કરાવવામાં આવી. (જુઓ, પરિશિષ્ટ અંક ૧૧). પ્રમુખની તેમ જ અધ્યક્ષોની કરેલી પસંદગી માટે લગભગ સઘળાં પત્રોએ સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ તો તા. ૩૧–૧–૧૯૨૪ ને રોજ ખાસ બેઠક કરી પરિષદમાં રચનાત્મક કાર્યો શાં શાં થઇ શકે, તે બાબતની ચર્ચા કરી હતી. કેટલાક પત્રોએ પણ તે ચર્ચા ઉપાડી લીધી હતી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને અધ્યક્ષોને તે તે પદ સ્વીકારવાને માટે વિનંતિપત્રો લખી મોકલ્યા હતા. સઘળા અધ્યક્ષોએ અમારી વિનંતિ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી. શ્રીયુત નાનાલાલભાઇને આગ્રહપૂર્વક લખ્યા છતાં ઉપપ્રમુખપદ સ્વીકારવાની તેમણે ના લખી મોકલી. તેટલામાં વળી શ્રીયુત આનંદશંકરભાઇને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો જે વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યો હતો, તેના જવાબમાં આખા એપ્રિલ માસ સુધીમા યુનિવર્સિટીનું બજેટ વગેરે કામનો પ્રસંગ' હોવાથી તેઓથી આવી શકાશે નહિ, એમ તા. ૨૯–૧–૨૪ માએ તેઓએ તાર કરી મોકલ્યો. વળી પાછી મુશ્કેલી ઉભી થઇ. ભાવનગરમાં એપ્રિલ માસમા જ તાપ એટલો બધો પડે છે કે–જેઓને એટલી ગરમી સહન કરવાનો પરિચય ન હોય, તેઓ તે ઋતુમાં ત્યાં આવવાની ઇચ્છા કરે નહિ. તેટલાજ માટે ઇસ્ટરના દિવસોમાં પણ સવાર સાંઝ પરિષદની બેઠકો કરવી, એમ ઠરાવ્યું હતું શ્રીયુત ખબરદારે લખી મોકલ્યુ હતું કે તાપની ઋતુમાં તેઓ પ્રવાસ કરી શકે, તેવી તેઓની શારીરિક સ્થિતિ નથી, અને તેથી હવે પછી પરિષદ ભરવાનો સમય ન ફેરવવાની શરતે જ તેઓએ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પરિષદ્ એક વાર ૪૦ સ૦ ૧૯૨૩ ના અકટોબરમાં ભરવી, એવો ઠરાવ કર્યા પછી, તે મુદ્દત પણ ફેરવવી પડી હતી. કેટલાંક પત્રોને તે ફેરફાર રુચ્યો નહોતો અને તેને માટે સખ્ત ટીકા કરી હતી. એ સઘળાં કારણોને લીધે પરિષદના સમયમાં બીજી વાર ફેરફાર કરવાની કાર્યવાહકોની હિમ્મત ચાલી નહિ. તા. ૨૦–૧–૨૪ ને રોજ ભરાયેલ કાર્યવાહક સમિતિની સભામાં થયેલ ચર્ચાનુસાર જ્યારે શ્રીયુત આનંદશંકર ભાઇએ પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની અશક્તિ દર્શાવી, ત્યારે કાર્યકર્તાઓએ તાર દ્વારા એ સઘળી હકીકત રા. બ. કમળાશંકરભાઇને નિવેદન કરી અને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. સદ્‌ભાગ્યે, તેઓએ તે વિનંતિ તાર દ્વારા જ સ્વીકારી.

દરમ્યાન નિબંધો માટે લખેલા ઉઘરાણીના પત્રોના બીજા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તરફથી કંઇ પ્રત્યુત્તરો આવ્યા ન હતા. જે નિબંધો આવ્યા હતા, તેની સંખ્યા સ્વલ્પ હતી અને પરિષદમાં રજુ કરવા યોગ્ય તો તેથી પણ સ્વલ્પ હતા. એટલામાં ભાવનગરમાં શ્રીયુત ગુલાબરાયભાઇ અને શ્રીયુત કુંવરજીભાઇએ ફંડ એકઠું કરવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી.

પરંતુ પરિષદના સઘળા ખર્ચને પહોંચી વળાય, તેટલું ફંડ માત્ર ભાવનગરમાંથી જ એકઠું થઇ શકે, તેવી બિલકુલ આશા ન હતી. તેથી ભાવનગર રાજ્યના મુંબઇમાં વસતા શેઠીઆઓનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો ન હતો. તે કારણથી તેમજ સાક્ષરોને રૂબરૂમાં મળી આમંત્રણ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઇને જાતે જવાની જરૂર જણાઇ.

તા. ૧૦–૨–૧૯૨૪ ને રોજ રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા બોલાવવામાં આવી. તે સભાએ રા. બ. કમળાશંકરભાઇએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો, તે બાબતના ઉપકાર સાથે તેઓની એકમતે પ્રમુખ તરીકે નિમણૂંક કરી; તે સાથે સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવાને તેમજ મુંબઇમાં વસતી ભાવનગરની પ્રજા પાસેથી ફંડ એકઠું કરવાને તેમજ કઠિયાવાડમાં પણ સાહિત્યરસિકોને આમંત્રણ કરવા જવાના ખર્ચ માટે રૂ ૩૦૦) સુધીનો ખર્ચ કરવાની મંત્રીઓને મંજુરી આપી.

તુરત રા. બ. કમળાશંકરભાઇને તે ઠરાવના ખબર તારથીજ આપી દીધા. અને જાહેરપત્રમાં પણ તે ઠરાવ પ્રસિદ્ધ થવા મોકલી આપ્યો. પ્રમુખની તે પસંદગી ઘણું કરીને સઘળાં પત્રોએ પસંદ કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ તો ખાસ પત્રો લખી પોતાના સહમતો દર્શાવ્યા હતા.

સામાન્ય રીતે આવી પરિષદો સાથે કળાપ્રદર્શન અથવા પ્રાચીન હસ્તલેખોનું પ્રદર્શન ભરાય છે. વડોદરામાં તો કવિ પ્રેમાનંદનું નાટક પણ ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું. અહીંના કેટલાક યુવકોને પણ તેવો લ્હાવો લેવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ અહીંઆં રાજકીય પરિષદની સાથે થોડાજ સમય પહેલાં હુન્નર ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન ભરાયું હતું; એટલુંજ નહિ પણ અમદાવાદમા તા. ૧૦–૨–૧૯૨૪ ને રોજ કળાપ્રદર્શન મોટા પાયા ઉપર ભરવાની તૈયારીઓ થતી હતી. તેવી પરિસ્થિતિમાં ભાવનગરમાં કળા પ્રદર્શન માટે બિલકુલ અવકાશ ન હતો. દરમ્યાન શ્રીયુત મોતીભાઈ નૃસિંહભાઇ અમીનનો વડોદરેથી પત્ર આવ્યો, તેમાં તેઓએ ગુજરાતી સામયિક પત્રોનું પ્રદર્શન ભરવાને મજબુત આગ્રહ કર્યો હતો.

કાર્યવાહકોને તે સૂચના પસંદ પડી, અને ગુજરાતી પત્રકારોને પોતાનાં પત્રોની નકલો વગેરે મોકલવા માટે વિનંતિ પત્રો લખી મોકલ્યા. (જુઓ પત્રિકા નં. ૪ પરિશિષ્ટ અંક ૧૦) અહીંના ઉત્સાહી યુવકોએ નાટક ભજવી બતાવવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરંતુ તે વિચાર કાર્યવાહકોને પસંદ આવ્યો નહિ. કાઠિયાવાડની પરિષદ સાથે નાટક ભજવી બતાવાય તેને બદલે તેના ચારણ કવિઓમાં હજુ પણ કેટલું જોમ રહ્યું છે, તે પરિષદના સાક્ષરોને પ્રત્યક્ષ કરાવવાની જરૂર હતી. તે કામમા અહીં રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવીએ અમને બહુ ઉત્સાહપૂર્વક મદદ આપી. તેઓએ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી પ્રસિદ્ધ કવિઓને બોલાવી આપવાનું માથે લીધું. તેઓની સૂચના મુજબ તેવા ચારણ કવિઓને પણ આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. તે સાથે ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોને અને કોલેજો અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય સંસ્થાઓને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા વિનંતિપત્રો મોકલવામાં આવ્યા.

દરમ્યાન કેટલાક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તરફથી નિબંધો પણ આવવા લાગ્યા હતા પરંતુ ફેબ્રુઆરી માસ પુરો થવા આવ્યો ત્યાં સુધી પચીશ ત્રીશથી વધારે સંખ્યા થઇ ન હતી. તેથી તા. ૧૦-૨-૧૯૨૪ની કાર્યવાહક કમિટિએ કરેલા ઠરાવ મુજબ રા. રા. શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા અને રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ પ્રથમ ગુજરાત અને મુંબઇ જવું અને ત્યાર પછી રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેશાઇ અને રા. રા. શ્રી રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે કાઠિયાવાડમાં જઇ સાક્ષરોને આમંત્રણ કરવા તથા ફંડ એકઠું કરવું, એ રીતે નક્કી થવાથી તે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

૪ આમંત્રણ પ્રવાસ.

તા. ૨૮-૨-૧૯૨૪ ગુરુવારની રાત્રિએ રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા તથા રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અમદાવાદ જઇ પહોચ્યા. બીજે દિવસે સવારે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્—મંડળના મંત્રી રા. હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખની સાથે પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોને મળ્યા. તે જ સાંજે રા. હીરાલાલભાઇએ સાક્ષરોના મેળાપને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના કાર્યાલયમાં એક સભા બોલાવી હતી. રા. બ. કેશવલાલભાઇ ધ્રુવ, શ્રીયુત દેરાશ્રી, રા. બ. રમણભાઇ, શ્રીયુત કેખુશરૂ અરદેશર બાલા, રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ, રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ, રા. મણિલાલ નથુભાઇ દોશી, વગેરે અનેક સાક્ષરો ત્યાં પ્રીતિપૂર્વક પધાર્યા હતા. તેઓને મળીને મંત્રીઓના અંતઃકરણમાં પરિષદની સફળતાને માટે જે કંઇ આશંકા હતી, તે એકદમ દૂર થઇ. મંત્રીઓએ ભાવપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. છેવટની ઘડી સુધી હજુ સાક્ષરોએ નિબંધો મોકલવાની તસ્દી લીધી નથી, તે સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું. પરિષદ્‌માં કંઇ રચનાત્મક કાર્યો થવાં જોઇએ અને તેની ચર્ચા આજથી સાક્ષરોએ જ ઉપાડી લેવી જોઇએ, વગેરે પોતાના હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ ભરાઇ રહી હતી, તે ખાલી કરી. તુરત જોશશોર ચર્ચા શરૂ થઇ. પરિષદની કંઇ આવશ્યકતા જ નથી, એવા અવાજો પણ આવવા લાગ્યા. પરંતુ રા. હરિપ્રસાદ ડોકટરે વિરૂદ્ધ દલીલોનું બહુ યુક્તિપૂર્વક નિરસન કરીને ગત પરિષદોએ ગુજરાતી ભાષા ઉપર કંઇ ઓછો ઉપકાર કર્યો નથી, તે સિદ્ધ કરી આપ્યું. છેવટે સઘળા સાથીઓએ ભાવપૂર્વક મંત્રીઓનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને નિબંધો જેમ બને તેમ જલદી મોકલી દેવાની કબુલાતો આપી. પરિષદમાં રચનાત્મક કાર્યો કરવા સંબંધમાં વિચાર કરવાને એક કમિટિ નીમવામાં આવી. મંત્રીઓએ એટલેથી જ સંતોષ માની લીધો નહિ. તા. ૧-૩-૧૯૨૪ને રોજ રા. હીરાલાલભાઇની સાથે તેઓએ પુરાતત્ત્વ મંદિરના સાક્ષરોને પણ જાતે મળી આમંત્રણ કર્યું. સાહિત્યક્ષેત્રથી આગળ વધી ધર્મક્ષેત્રમાં જ જીવન ગાળવાની ઈચ્છા રાખનાર અમારા કૌશિકરામભાઇને તો મળ્યા, આગ્રહ કર્યો, પણ તેઓ અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી શકયા નહિ. છેવટ શ્રીયુત નાનાલાલભાઇને બહુ જ નિરૂત્તિથી મળવાનું રાખ્યું. શેઠ હઠીસિંગને બંગલે તેઓ મળ્યા તે સમયે તેઓ બહુ પ્રવૃત્તિમાં હતા. કળાપ્રદર્શનની પૂર્ણાહુતિ પછી તેને આટોપવાના કામમાં પડી ગયા હતા અને વળી તુરત કંઇક જવાના હતા. ફરીથી તેઓને સાગ્રહ આમંત્રણ કર્યા છતાં, તેઓએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ બંધ હોવાથી અને સત્યાગ્રહાશ્રમના અગ્રણીઓ ગામમાં નહિ હોવાથી ત્યાં જઇ શકાયું નહિ. વળી આ સમયે એક નવું વિઘ્ન ખડું થયું.

સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાવાના જ અવસર ઉપર એટલે તા. ૧૫-૧૬-૧૭ એપ્રિલના દિવસોએ બોરસદમાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરવાનું ઠર્યું હતું. મંત્રીઓએ તે જ વખતે રાજકીય પરિષદના મંત્રીવર્યોને વિનંતિપત્ર લખી બની શકે તો તારીખો વધારે આગળ પાછળ રાખવાની માગણી કરી. તેઓને પણ રમજાન મહીનો હોવાથી તે તારીખો ફેરવવાની જરૂર હતી, અને તેથી બે માસમાં રાજકીય પરિષદની બેઠકો રાખવામાં આવશે એમ તેઓનો પ્રત્યુત્તર આવી જવાથી નિવૃત્તિ થઇ. મંત્રીઓ પાસે તે તારીખ સુધીમાં લગભગ ત્રીશ નિંબધો આવ્યા હતા, તે સઘળા તેઓએ નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિના અમદાવાદના સભ્યોને તપાસવાને આપી દીધા. તે જ રાત્રીએ એટલે તા. ૧-૩-૨૪ ને રોજ તેઓ વડોદરે જઇ પહોંચ્યા.

બીજે દિવસે સવારે તેઓ રા. મટુભાઇ હરગોવિંદનદાસ કાંટાવાળાને તેઓની મીલની ઑફીસમાં મળ્યા. રા. મટુભાઇને તેઓનો પત્ર પહોચ્યો ન હતો; એટલે તેઓએ અગાઉથી કંઇ તૈયારી કરી રાખી ન હતી. છતાં તે જ દિવસે સાંજે સાક્ષરોની મેળાપ સભા ગોઠવવાને માટે તુરત તેઓએ બંદોબસ્ત કરી દીધો. સાઝરે રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવામાં આવી હતી. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઇ પોતે ત્યાં હાજર હોય, તેમાં તો કંઇ આશ્ચર્ય નહિ, પરંતુ તેઓએ મંત્રીઓનું એટલા બધા પ્રેમપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું, તથા ત્યાં આવેલ ગૃહસ્થોને પરિષદમાં જવાને માટે તથા નિબંધો લખી મોકલવાને માટે એટલા બધા હૃદયપૂર્વક આગ્રહ કરી ઉત્સાહ બતાવ્યો, તે કદી વિસરાય તેવો ન હતો. તે સભામાં શ્રીયુત નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી, રા. બ. ગોવિંદભાઇ, રા. ભાનુસુખરામભાઇ, રા. મોતીભાઇ અમીન, રા. જોષીપરા, *સિયાજીવિજયના* તંત્રી રા. હરિરાય, રા. મંજુલાલ, રા. ડૉકટર સુમંત, રા. જગજીવનદાસ મોદી, રા. ભરતરામ, વગેરે પધાર્યા હતા; તેઓએ પણ ઓછો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો ન હતો. રા. મટુભાઇએ અમારૂં ઘણું સારૂં આતિથ્ય કર્યું હતું.

તા. ૩-૩-૨૪ સોમવારે મંત્રીઓ સુરત જઇ પહોંચ્યા. રા. બ. કમળાશંકરભાઇને તથા રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળને અગાઉથી ખબર આપ્યા હતા. રા. બ. કમળાશંકરભાઇ તો રાહ જોતા બેઠી રહ્યા હતા. જેવા તેઓ તેઓને મકાને પહોચ્યા કે તુરત તેઓએ બહુ વિવેકથી અને હૃદયના સાચા ભાવથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. આટલી વૃદ્ધ ઉમ્મરે પણ તેઓ સરસ્વતીની સેવામા એટલા બધા ઉદ્યોગશીલ રહેતા કે તેથી આશ્ચર્ય થયા વિના રહેવાય નહિ. તે પ્રસંગે તેઓ ભાણ્ડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટ તરફથી પ્રક્રિયા કૌમુદી નામના વ્યાકરણનો બૃહદ્ ગ્રંથ સંપાદન કરતા હતા. પરિષદમાં બની શકે તેટલાં રચનાત્મક કાર્યો કરવાની તેઓને ઉગ્ર ઇચ્છા હતી, અને તેને માટે તેઓ તૈયારી પણ કરતા હતા. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ, રા. રા. અમૃતલાલ દાણી વગેરે સાક્ષરોની સાંજ મુલાકાત થઈ હતી.

રા. રા. શ્રી સરદાર સાહેબ જનાર્દન પાઠકજીને પણ તેઓને મકાને જઇને મળ્યા. તેઓએ ભાવનગરના સાહસ માટે બહુ સહાનુભૂતિ બતાવી અને બની શકે તો પરિષદમા આવવાની કબુલત આપી. સાંજરે રા. રા. દુરકાળે પોતાને ઘેર સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવી હતી. રા. રા. શ્રી મોહનલાલભાઇ, રા. સરદાર સાહેબ પાઠકજી, રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ

પંડયા, રા. છબીલરામ પંડયા વગેરે સાક્ષરો તથા યુવાન પત્રકારો અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અગ્રણીઓ વગેરેની સારી સંખ્યા જામી હતી. પધારેલા સઘળા ગૃહસ્થોએ બહુ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે રા. રા. શ્રી દુરકાળના વૃદ્ધ માતુશ્રી ગં. સ્વ. જમુબા, જેઓએ વેદાન્તના તત્ત્વચિંતનને તેમજ ઇશ્વરભક્તિને જ પોતાનું શેષ આયુષ્ય અર્પી દીધું છે, તેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઝાંખી રૂપરેખા દોરી, હવે પછી તેનો વિકાસ કરવાને પરિશ્રમ કરવાની કેટલી બધી જરૂર છે વગેરે બહુ સહૃદય અને પ્રેમાળ વાણીમાં કહ્યું, ત્યારે તો શ્રોતાઓનાં હૃદયોમાં કંઇ અનેરો આનંદ થયો, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે સૌ ભાઇની રજા લઇને મંત્રીઓ તા. ૪-૩-૨૪ ની રાત્રિએ મુંબઇ જઈ પહોચ્યા.

મુંબઇ નગરી જેટલી વિશાલ અને બહુરંગી છે, તેટલી જ ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓ પણ વિશાલ અને બહુરંગી હોય, તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નહિ એક તરફ મંત્રીઓનું કાર્ય સાક્ષરોને જાતે મળવાનું, આમંત્રણ કરવાનું, પત્રકારોનું સહકાર્ય મેળવવાનું, તેમજ જૂદાં જૂદાં મંડળોની સહાનુભૂતિ સંપાદન કરવાનું હતું, ત્યારે બીજી તરફ પરિષદના ખર્ચ માટે ફંડ એકઠું કરવાનું હતું. સદ્‌ભાગ્યે રા. રા. શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઇ અગાઉથી ત્યાં પોતાના ખાનગી કામે આવ્યા હતા. તેઓ માત્ર એકાદ બે દિવસ રહેવાના હતા; પરંતુ ફંડનો પાયો નાંખવામાં તેઓના જેવા પ્રભાવશાલી ગૃહસ્થની જરૂર હતી. તેઓએ પ્રથમના બે દિવસોમાં ફંડને માટે જે શ્રમ લીધો હતો, તે લીધો ન હોત તો જેટલું ફંડ પાછળથી એકઠું થઇ શક્યું, તેટલું થઇ શક્યું ન હોત. સાક્ષરો પણ નગરને એક છેડેથી બીજે છેડે રહેતા હોવાથી, સઘળાઓને મળવામાં બહુ મુશ્કેલી આવતી હતી. મંત્રીઓ તા. ૫-૩-૨૪ ને રોજ સવારમાં સૌથી પહેલાં શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાને મળ્યા. ત્યાં વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત કાંતિલાલભાઇ પણ હતા. તે બન્ને ભાઇઓએ પરિષદની સફળતા માટે જોઇએ તેટલી મદદ આપવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે પહેલું કામ ફંડનું કરવું, તેવો નિશ્ચય થવાથી, મંત્રીઓ રા. રા. શ્રી ગુલાબરાયભાઇ સાથે સાંતાક્રુઝમાં ભાવનગરના શેઠ નરોત્તમ ભાણજીને મળવા ગયા. તેઓએ જોઇએ તેટલું ફંડ એકઠું કરી આપવાનું વચન આપ્યું. ખરેખર, શેઠ નરોત્તમ ભાણજી અને ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાપરિષદના પ્રમુખ રા. રા. શ્રી ગિરિજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદીએ ફંડ એકઠું કરવાને જેટલો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો, તેટલો ન લીધો હોત તો ફંડ કદી પણ એકઠું થઇ શકત નહિ. તે જ દિવસે મધ્યાનોત્તર શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યને કોટમાં તેઓની ઓફીસમાં મળ્યા. જૂદા જૂદા સાક્ષરોને શી રીતે મળવું, સાક્ષરોની મેળાપ સભા ક્યાંરે અને ક્યાં બોલાવવી અને મુંબઇના પારસી લેખકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા શા શા ઉપાયો લેવા, વગેરે યોજના તેઓએ યોજી કાઢી. તુરત સાહિત્ય સંસદના કાર્યાલયમાંથી રા. રા. શ્રી લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટને બોલાવ્યા અને શ્રીયુત મુનશીજીની સલાહ લઇને સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવા તેઓએ સઘળી વ્યવસ્થા કરવી તેવી સૂચના કરી. તેઓની વાતચીત ઉપરથી લાગ્યું કે રવિવાર સિવાય તેવી સભા બોલાવી શકાશે નહિ; એટલે અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતની જેમ એક બે દિવસમાં અહીંનું કાર્ય પતી જાય તેમ ન હતું. ત્યાંથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખુશાલ તલકચંદ શાહને યુનિવર્સિટિના મકાનમાં મળ્યા. તેઓની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી. છતાં તેઓએ પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ તો લખવા માંડ્યું હતું. ગરમીના

કારણથી પરિષદમાં તેઓ કદાચ નહિ આવી શકે, તેમ તેઓની સાથે વાતચીત ઉપરથી જણાયું. તે પ્રસંગે તેઓ યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની હીલચાલ કરવામાં રોકાયા હતા. તેઓની ઇચ્છા હતી કે-અમદાવાદમાં જૂદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની માગણી પરિષદે કરવી. ત્યાંથી ગુજરાતી પ્રેસમાં રા. રા. શ્રી નટવરરાય ઇચ્છારામ દેસાઇ તથા રા. રા. શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીને મળ્યા. તેઓએ પરિષદની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપનારાં લખાણો પોતાના પત્રમાં કરવાની કબુલત આપી. એ રીતે તે દિવસ તો સાક્ષરોને મળવા હળવામાં કાઢી નાખ્યો. તા. ૭-૩-૨૪ શુક્રવારની સવારે મંત્રીઓ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને તેઓને મકાને મળ્યા. સવા વર્ષ પહેલાં શ્રીયુત મુનશીજી જ્યારે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે તેઓના એક અઠવાડીયાના સહવાસમા તેઓએ ભાવનગરને પોતાનું જ કરી દીધું હતું. ભાવનગર ઉપર તેઓનો એટલો બધો અનુરાગ થઇ ગયો કે ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદને તેઓ પોતાની જ માનતા હતા. પરંતુ તે સમયે તેઓ ઘરની ઉપાધિમાં જેટલા આવી પડયા હતા તેટલી ઉપાધિ તેઓને માથે આવી પડી ન હોત તો જરૂર ભાવનગરની પરિષદને તેઓ જુદે રંગે રંગી શકયા હોત. તેટલી બધી ઉપાધિ છતાં તેઓએ મંત્રીઓને જોઇતી મદદ આપવામાં ઊણપ રાખી ન હતી. તા. ૯-૨-૨૪ રવિવારની સાંજરે તેઓએ પોતાને જ મકાને સાહિત્ય સંસદને નામે સાક્ષરોની મેળાપસભા બોલાવવાની ગોઠવણ કરી દીધી. બપોર પછી શેઠ નરોત્તમ ભાણજીની સાથે ફરીથી ફંડ એકઠું કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ કુંવરજી આણંદજીના ભત્રીજા શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયાને પણ મળ્યા. તેઓએ પણ ફંડ એકઠું કરી આપવામાં સહાનુભુતિ બતાવી. બીજે દિવસે ખાસ કરીને પારસી લેખકોને આમંત્રવાનું હતું. તે પેહેલાં શ્રીયુત મુનશીજીની સાથે શ્રીયુત નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાને વાદરે જઇ તેઓને બંગલે મળ્યા. તેઓએ મંત્રીઓનો બહુ પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો. પરંતુ ગરમીની ઋતુને લીધે પરિષદમાં આવવાની તેઓએ અનિચ્છા દર્શાવી બપોર પછી કોટમા જઇ શ્રીયુત જીવણજી જમસેદજી મોદી, શ્રીયુત મસાણી સાહેબ, જામેજમસેદના તંત્રી શ્રીયુત મરઝબાન અને મુંબઇ સમાચારના તંત્રી શ્રીયુત બેલગામવાળાને મળ્યા. પારસી લેખકો પરિષદમાં મોટી સંખ્યામાં હાજર રહે તેવાં લખાણો પોતાના પત્રોમાં કરવાની તંત્રીઓએ કબુલત આપી. શ્રીયુત જમસેદજી જીવણજી મોદીએ તો પારસી લેખકમંડળની સભા બોલાવવાની તજવીજ કરી અને તે મંડળ તરફથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. તે જ રાત્રીએ મુંબઇ વડનગરા નાગર મંડળના મંત્રીઓ તથા નાગરનેત્રમણિના વ્યવસ્થાપક સાહેબ અને શ્રીયુત લલિત વગેરે ગૃહસ્થો મંત્રીઓને ઉતારે મળવા આવ્યા હતા. તેઓએ પણ તા. ૯-૩-૨૪ ને રોજ બપોરે પોતપોતાને મકાને મંત્રીઓનો સત્કાર કરવાને અર્થે મેળાપસભાઓ ગોઠવી દીધી. ઇશ્વરભક્તિમાં તલ્લીન થઇ ગયેલા શ્રીયુત લલિત પોતાને ભાવનગરવાસી ગણાવે તો તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. તેઓએ તો સત્કાર મંડળના સભ્યની ફી આપી ફંડની શરૂઆત કરી દીધી. તેઓના જેવા શુદ્ધ હૃદયના ભગવદ્ભક્તોને હાથે ફંડનું મંગળાચરણ થવાથી, તેનું ઉજ્જવલ પરિણામ આવ્યા વિના રહ્યું નહિ.

તા. ૯—૩—૨૪ રવિવારે સવારે મંત્રીઓ શ્રીયુત શેઠ રેવાશંકર જગજીવનદાસને બંગલે શ્રીયુત બરજોરજી ફ. ભરૂચાને મળવા ગયા. ત્યાં તેઓની સાથે સ્વામી શ્રી સત્યદેવજી

અને હીસાબ તપાસનારા રા. રા. ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા તથા રા. રા. કુંવરજી આણંદજી શાહે તપાસ્યો છે. ત્યાર પછી તા. ૧૯-૩-૧૯૨૫ ને રોજ મહેરબાન સંજાણા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી કાર્યવાહક સભાએ તે હીસાબ મંજુર કર્યો છે. પરિશિષ્ટ અંક ૨૩-૨૪ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે સત્કારફંડના કુલ રૂ. ૬૨૮૨—૦—૦ ઉપજ્યા છે, જેમાં મુંબઇના શેઠીઆઓનો ફાળો રૂ. ૪૪૫૬—૦—૦ નો અને ભાવનગરના શેઠીઆઓ તથા ગૃહસ્થોનો ફાળો રૂ ૧૮૨૬—૦—૦ નો છે. તદુપરાત પરિષદ સભાશીના રૂપીઆ ૩૭૮-૦-૦, સત્કાર મંડળ સભાશીના રૂ. ૬૨૦-૦-૦ તથા પ્રેક્ષક ટીકીટ વેચાણના રૂ.૧૪૭-૦-૦ મળી તે ત્રણ બાબતોના રૂ. ૧૪૪૫-૦-૦ ઉપજ્યા છે. તે સિવાય રૂ. ૬૩-૪-૩ વ્યાજના અને રૂ. ૧૫-૦-૦ સ્વ. કવિ બોટાદકરના ફંડના છે. એ રીતે કુલ રૂ.૭૮૦૫-૪-૩ ઉપજતાં તેમાથી નાણા વસુલ કરવાના કમીશન ખર્ચના રૂ. ૨૯૦-૦-૦ જતાં ઉપજ રૂ. ૭૫૧૫-૪-૩ ની થઇ છે. તે જ સરવૈયામાં ઉધાર બાજુએ કુલ ખર્ચના રૂ. ૪૧૧૩-૦-૦ મૂકયા છે, તેમાં પરિષદના પ્રમુખોનાં ભાષણો, પત્રિકાઓ અને સભા નિમંત્રણ પત્રિકાઓ છપાવવાનો ખર્ચ રૂ. ૮૭૩—૧—૩ તથા રિપોર્ટ છપામણી પેટે અગાઉથી આપેલા રૂ. ૧૧૮૭-૧૨-૦ નો સમાવેશ થાય છે. રિપોર્ટ છપામણી, બંધામણી અને પોસ્ટદ્વારા વહેંચણીનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૪૦૦૦—૦—૦ નો અટકળવામાં આવે છે. તે પૈકી ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અપાયેલી રકમ બાદ જતાં હજુ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૨૮૦૦) નો ખર્ચ થવાનો સંભવ છે. છેવટ કુલ ખર્ચનો પાકો હીસાબ થતાં સુધી ચોક્કસ રકમ કહી શકાય નહિ, તોપણ ઉપરના અડસટા મુજબ લગભગ રૂ. ૬૦૦) સુધી સીલીકે રહેવાની આશા રાખી શકાય.

૬ સ્વાગત વગેરેની તૈયારીઓ.

મુંબઇથી જોઇએ તેટલું ફંડ એકઠું થઇ શક્યું હતું, અને હજુ મહેમાનોના સ્વાગતને માટે ઘણી તૈયારી કરવી બાકી હતી; તેથી કાઠીયાવાડમાં જવાનું બંધ રાખ્યું. તા ૩૦—૩—૧૯૨૪ ને રોજ કાર્યવાહક સમિતિની સાધારણ સભા રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઇ. તે સભાએ નીચે મુજબ ૭ સમિતિઓ નીમી.

૧ સ્વાગત સમિતિ, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી-અધ્યક્ષ અને મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી-મંત્રી, તદુપરાત બીજા સાત સભ્યોની.

૨ મંડપ સમિતિ, રા. રા શ્રી વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ-અધ્યક્ષ અને રા. રા. શ્રી મણિલાલ પરમાનંદદાસ મંત્રી, તદુપરાંત બીજા ૭ સભ્યોની.

૩ ટિકિટ સમિતિ, રા. રા. શ્રી રતિલાલ જગનાથ જાની-મંત્રી, ઉપરાંત બીજા ૭ સભ્યોની

૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ, રા. રા. શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ-મંત્રી, ઉપરાંત બીજા ૭ સભ્યોની.

૫ પ્રકાશન સમિતિ, રા. રા. શ્રી કપિલદાસ પરમાનંદદાસ ઠક્કર તથા રા. રા. શ્રી મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ-સંયુક્ત મંત્રીઓ, ઉપરાંત બીજા આઠ સભ્યોની.

૬ સ્વયંસેવક યોજક કમિટિ, રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ, રા. રા. શ્રી સુખવંતરાય શિવજી મહેતા, ભાવનગર આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કૂલના બોયસ સ્કાઉટસના કેપ્ટન

રા. રા. શિવપ્રસાદ કરુણાશંકર ખૂચ તથા સનાતનધર્મ હાઇસ્કૂલના બોયસ સ્કાઉટના કેપ્ટન રા. રા. સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ, એઓ અધિકારીઓ તથા અન્ય સભ્યોની.

(જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૧૭)

દરેક સમિતિ પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરવા મંડી પડી. સ્વાગતનો ભાર રાજ્યખર્ચના આસીસ્ટંટ અધિકારી મેહેરબાન મંચેરશા દોરાબજી ઉમરીગરે ઉપાડી લેવાથી, સમિતિનું કામ સરલ થઇ ગયું. રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇએ પોતાનો મંગળ મહેલ આપવાની ઉદારતા કરી હતી. તે સ્થળ મેહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને તેઓની સાથે આવતા મેહમાનોને માટે રાખ્યું. રાજ્યના માજીરાજની વાડી અને નાકુબાગ તે અન્ય મેહમાનોને માટે તેમજ પાનવાડીના બંગલાઓ પારસી મેહમાનો માટે રાખવામા આવ્યા. રાજ્ય તરફથી મ્હેમાનોની સેવામાં બની શકે તેટલી ગાડીઓ પણ સોંપી દેવામાં આવી હતી. તેથી સ્વાગતના કાર્યમાં કંઇ ઊણપ રહેવાની શંકા પણ રહી નહિ. જૈન મેહમાનો માટે શેઠ કુંવરજી ભાઇએ અને ચારણ મેહમાનો માટે રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવીએ સઘળી વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી.

ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના ઉદાર માલેકોએ તેઓનું નિશાળનું વિશાલ મકાન સોંપી દીધું હતું, તેના ભવ્ય કમ્પાઉન્ડમાં મંડપ પણ ઉભો કરી દેવામા આવ્યો, અને તેમાં વડોદરાની સેંટ્રલ લાઇબ્રેરીમાથી આવેલી સાક્ષરોની છબીઓ યથાસ્થાન ગોઠવી દેવામાં આવી.

દરમ્યાન સ્વયંસેવક યોજક સમિતિ પાસે શહેરના એક ઉત્સાહી યુવકોની અરજી આવી ગઇ હતી. તદુપરાંત નીચેનાં મંડળો તથા સંસ્થાઓના સ્વયંસેવકોના કેપ્ટનોએ પણ પોતપોતાના સઘળા સ્વયંસેવકો સાથે પરિષદની સેવામાં હાજર કરવાને ઇચ્છા દર્શાવી. તે ઉપરથી તા. ૯–૩–૨૪ ને રોજ સ્વયંસેવક સમિતિની એક બેઠક થઇ તેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧

નીચે લખ્યા મુજબ સ્વયંસેવકો સ્વીકાર્યા તથા કેપ્ટનો નીમ્યા.

૪૦ ભાવનગર નાગર જીમખાના મંડળના સ્વયંસેવકો તથા શહેરના બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર ઉમેદવારોનો વર્ગ–કેપ્ટન–મી. તનસુખરાય ચુનિલાલ મહેતા—

૩૦ ભાવનગર આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ–કેપ્ટન–મી. રામચંદ્ર ગડકરી.

૩૦ ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના બોયસ્કાઉટસ
કેપ્ટન–મી. કનૈયાલાલ વ્રજલાલ ઠક્કર

૨૫ દક્ષિણા મૂર્તિભવન તથા ઔદીચ્ય બૉર્ડિંગના સ્વયંસેવકો
કેપ્ટન–મી. મયાશંકર ભાણુશંકર જાની.

તદુપરાંત મી. વનમાળીદાસ શંકરલાલ દવે તથા મી. મેરૂભા કલ્યાણસિંહને સામાન્ય દેખરેખ રાખનારાઓ નીમવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૨

બાટલીઓ વગેરના તેમજ બીજા પરચુરણ ખર્ચ માટે રૂ. ૧૯૫) સુધી ખર્ચવાનો ઠરાવ કર્યો.

ઠરાવ ૩

જૂદે જૂદે ઉતારે, સ્ટેશને અને મંડપમા હાજર રહેવાને ૭ ટુકડીઓ પાડી, દરેકને પોતપોતાનું કર્તવ્ય નિયત કર્યું.

૭ નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની બેઠક.

(તા. ૧૩–૪–૧૯૨૪ રવિવાર)

એ રીતે તૈયારી થઇ રહી હતી, તે દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડલના મંત્રીઓ પૈકી રા. રા. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખે અગાઉથી અહીં આવી, અમારા કામમાં સહાય કરવાનું સ્વીકાર્યાથી તેઓ તા. ૧૩–૪–૨૪ રવિવારે અમદાવાદથી આવી પહોચ્યા, અને બીજે જ દિવસે રા. રા. શ્રી ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પણ તે જ હેતુથી વડોદરેથી આવી ગયા. અમારે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે–આ બે ભાઇઓ આવી પહોંચવાથી અમારૂં અધિવેશન સંબંધીનું કાર્ય બહુ સરલ થઇ ગયું. વસ્તુતઃ તે સઘળા કાર્યના ભાર તો તે બન્ને ભાઇએ જ ઉઠાવ્યો હતો. રા. હીરાલાલભાઇની તો પ્રકૃતિ પણ ઘણી અસ્વસ્થ હતી, છતાં રાતદિવસ શરીરે કષ્ટ વેઠીને પણ તેઓએ તા. ૧૩ થી તા. ૨૧ સુધી અંતઃકરણ પૂર્વક જે પરિશ્રમ લીધો હતો, તેવો પરિશ્રમ લેનાર અન્ય વિરલ જ મળી આવે.

તે જ દિવસે એટલે તા. ૧૩–૪–૨૪ રવિવારને રોજ મહેરબાન સંજાણા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે બાર્ટન લાઇબ્રેરીમા નિબંધ નિરીક્ષક સમિતિની સભા ભરાઇ રા. હીરાલાલભાઈ અમદાવાદ તપાસવા આપેલા ૩૦ નિબંધો લેના આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તા. ૧૨–૪–૨૪ સુધીમાં લગભગ ૪૦ નિબધો આવ્યા હતા. નિબધો એટલા બધા મોડા આવ્યા કે ખરી રીતે તપાસવાનું તો અશકય જ હતું. છતાં અહીંના નિબંધ નિરીક્ષક કમિટિના સભ્યોએ બની શકે તેટલા તપાસ્યા હતા. જૈન વિભાગના નિબંધો શેઠ કુંવરજી આણંદજી શાહે તપાસ્યા હતા. તે દિવસ સુધીમાં ઇતિહાસના નિબંધો ઘણા થોડા આવ્યા હતા, તેથી સાહિત્યના અને ઇતિહાસના નિબંધ એક વિભાગમાં, અને વિજ્ઞાનના તથા જૈનસાહિત્યના નિબંધો બે જૂદા જૂદા ભાગોમા વાચવા, એવો તે સભાએ ઠરાવ કર્યો. તા. ૧૮–૪–૨૪ થી તા. ૨૦–૪–૨૪ સુધીના દિવસોમાં જે કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો, તેમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ૨૭ નિબંધો વાંચવાનું ઠરાવ્યું; વિજ્ઞાનની જૂદી બેઠકમાં બની શકે તેટલા નિબધો વાંચવાનું અને જૈન વિભાગમા જૈનના કુલ ૨૦ નિબધો આવ્યા હતા તેમાંથી ૧૯ નિબંધો વાંચવાનુ નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમજ પરિષદના અધિવેશનનો સમય સવારે ક. ૮–૩૦ થી ક. ૧૧–૦ સુધી અને સાજરે ક. ૪–૦ થી ક.૭–૦ સુધી રાખવામાં આવ્યો.

આ સ્થલે અમારે એક બે બાબતોના ખુલાસા કરવાની જરૂર જણાય છે.

૧ જે છપાવેલા કાર્યક્રમની નકલો મંડપમાં વહેંચવામાં આવી હતી, તે કાર્યક્રમમા નિર્દિષ્ટ નિબંધલેખકો પૈકી કેટલાક આવ્યા ન હતા. એકાદ બે લેખકોએ, હાજર છતાં પોતાના નિબંધો વાંચવાની અનિચ્છા જણાવી હતી.

૨ તા. ૧૮-૪-૨૪ રવિવારની રાત્રિએ વિષયવિચારિણી સભા ભરાઇ હતી તે પ્રસંગે જૈન વિભાગ જૂદો ન રાખતાં એક સાથે તે નિબંધો વાંચવાનું કર્યું હતું.

૩ ઉપરનાં કારણોને લીધે અમારે દરરોજ તે તે સમયે જ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી. જે નિબંધલેખકો હાજર ન હતા, હા૰ ૨ છતાં જેઓએ વાંચવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી, તેઓની જગ્યાએ જૈન નિબંધો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

૪ એ રીતે ફેરફાર થતાં પરિશિષ્ટ અંક ૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ નિબંધો વંચાયા હતા.

૨૮ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને જૈન વિભાગના નિબંધો એક બેઠકમાં વંચાયા.
૮ વિજ્ઞાનના નિબંધો જૂદા વિભાગમાં વંચાયા.

૩૬

૫ તા. ૧૭-૪-૨૪ સુધી નિબંધો આવતા જ રહ્યા હતા. કુલ નિબંધો ૮૫ આવ્યા હતા (જૂઓ પરિશિષ્ટ અંક ૫) તે પૈકી આ રિપોર્ટ સાથે સાહિત્યના ૨૭, ઇતિહાસના ૯, વિજ્ઞાનના ૮ અને જૈનવિભાગના ૧૧ મળી કુલ ૫૫ નિબંધો છપાયા છે. ઉપરાંત પ્રમુખ સાહેબ તથા ચાર અધ્યક્ષ સાહેબોના ભાષણો મળી પાંચ ભાષણો પણ એક ભાગમાં એકી સાથે છપાયાં છે. સત્કારમંડળના પ્રમુખ સાહેબ તથા ઉપપ્રમુખ સાહેબોએ મોઢેથી બહુ ટુંકામાં ભાષણો કર્યાં હતા, તે ભાષણોના સારો પણ છાપવામાં આવ્યા છે.

૬ ઇસ્લામી સાહિત્યના લેખક રા. અનિસે પોતાનો નિબંધ અમને તા. ૧૭-૪-૨૪ ને રોજ રજુ કર્યો, અને છેક છેવટે તો છેવટે પણ વાંચવા દેવાનો આગ્રહ કર્યો. ને નિબંધની લિખિત પ્રતમાં પ્રમુખ વગેરે ઉપર છાપેલી પ્રતમાં તેઓએ જે ટીકા ઉમેરી છે, તે ટીકા નથી જ. બીજે દિવસે પ્રમુખ સાહેબ અને અધ્યક્ષોનાં ભાષણો થયા પછી તેઓએ સદરહુ ટીકા ઉમેરી પોતાનો નિબંધ છેવટને વખતે મંડપમાં તેઓએ વહેંચ્યો હતો, એટલે તે હકીકત મંત્રિઓના ધ્યાન બહાર જાય, ને સ્વાભાવિક છે. રિપોર્ટ સાથે તેઓનો નિબંધ છપાયો છે, તેમાં પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ કમી કરવામાં આવ્યો છે.

૭ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કે. ટી. શાહ આવવાના હતા, એમ અમારા જાણવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે તેઓ આવી શક્યા નહિ. છતાં તેઓનું ભાષણ રા. વિઠ્ઠલરાયભાઇ પાસે વંચાવવાની ગોઠવણ કરી હતી. તા. ૧૮-૪-૨૪ ને રોજ સાંજરે અધ્યક્ષોનાં ભાષણો વંચાયાં, ત્યારે સમય બહુ વીતી જવાથી તે ભાષણ વંચાઇ શકાયું નહિ.

તા. ૧૪—૪—૨૪ થી તા. ૧૭—૪—૨૪ સુધીની પ્રવૃત્તિ.

તા. ૧૬—૪—૨૪ થી મેહમાનો આવતા ગયા. ખાસ કરીને તે દિવસે શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા શ્રીયુત ખબરદાર, શ્રીયુત બાલા સાહેબ, શ્રીયુત દાવરાઇ, શ્રીયુત બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર આવ્યા હતા. તા. ૧૭-૪-૨૫ ને રોજ સવારે મેહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ રમણભાઈ તથા સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન લલ્લુભાઈ સાહેબ

અને તેઓની સાથે મુંબઇ, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતના ઘણા ખરા સાક્ષરો પધાર્યા હતા. પ્રમુખ સાહેબને સત્કાર કરવા મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ તેમજ રાજ્યના મોટામોટા અધિકારીઓ, શેઠીઆઓ, મહેરબાન સંજાણા સાહેબ, તેમજ શ્રીયુત કેશવલાલ ભાઇ તથા શ્રીયુત ઠાકોર વગેરે સ્ટેશને પ્રથમથી જ આવી ગયા હતા. ખાખી પોષાકમાં સજ્જ થયેલા બોયસ્કાઉટોએ તેઓને લશ્કરી માન આપ્યું હતું. વેટીંગ રૂમમાં તેઓ પધાર્યા બાદ વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણોએ વૈદિક મંત્રોમાં તેઓને આશિર્વાદ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી યોગ્ય સ્વારીના આકારમાં બજારમાં થઇ પ્રમુખ સાહેબને મંગળ મહેલમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. તે જ તારીખે સાંજરે સઘળા સાક્ષરો આવી પહોંચ્યા હતા. શ્રીયુત બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનું તે દિવસે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપર ભાષણ રાખવામાં આવ્યું હતું. સાંજરે પાંચ વાગતે ભાવનગર આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કૂલમાં તે ભાષણ સાંભળવાને શહેરના અનેક સાહિત્યવિલાસી ગૃહસ્થો અને શાળાઓના તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા. મહેરબાન લલ્લુભાઇ સાહેબ પ્રમુખસ્થાને બીરાજ્યા હતા. વિષય પોતેજ ચર્ચાસ્પદ હતો, તેમાં શ્રીયુત ઠાકોરની વિવાદ પદ્ધતિએ પુષ્કળ ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી અને તેમ થવાથી શ્રોતાઓને બહુ આનંદ ઉપજ્યો હતો. તે જ રાત્રિએ મંત્રીઓએ રા. હીરાલાલભાઇ અને ભરતરામની મદદ લઇને વિષયવિચારણી સભાના સભાસદોની યાદી બીજે દિવસે પરિષદમાં દરખાસ્ત રૂપે મૂકવા તૈયાર કરી હતી ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદે તે સંબંધી જે નિયમ કર્યો હતો, તે મુજબ તો ઘણો જ થોડા સભાસદોનો સમાવેશ થઇ શકે તેમ હતું. તેમ જ સત્કાર મંડળના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્યાવિલાસી સભ્યો રહી જતા હતા. તેથી લગભગ ૫૦ પરિષદના સભાસદોમાંથી અને ૫૦ સત્કાર મંડળના સભ્યોમાથી મળી ૧૦૦ સભ્યોની યાદી તૈયાર કરી હતી. એ રીતે કરવાથી પરિષદના નિયમ મુજબ જે જે સભાસદો આવવા જોઇએ, તેઓ આવી ગયા હતા. સદરહુ યાદી એટલી લાંબી કરવામાં મંત્રીઓનો બીજો કંઇ હેતુ ન હતો.

તે જ અરસામાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મુબઇના જાહેર પત્રોના પ્રતિનિધિઓ પરિષદનો રિપોર્ટ લેવાને આવી ગયા હતા. ઘણું કરીને, બોમ્બેક્રોનીકલ, ટાઇમ્સ ઑવ ઇંડીયા, ગુજરાતી, સાંજ વર્ત્તમાન, મુંબઇ સમાચાર, હિંદુસ્થાન, જામેજમસેદ, નવયુગ, સયાજીવિજય, પ્રજાબંધુ, ગુજરાતી પંચ, સૌરાષ્ટ્ર, કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ, સાબરમતી વગેરેના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા.

નિમંત્રિત ચારણો પૈકી જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી ભીમાજીભાઇ, લાઠીરાજ કવિ રામભાઇ પાતાભાઇ, મેથલીના રહીશ કવિ વીસાભાઇ નાગભાઇ, ગુંદાળાના રહીશ માધવદાન ભાઇ આવ્યા હતા. રાજકવિ પીંગળશીભાઈ અને તેમના ચિરંજીવી ભાઇ તેઓના સત્કાર કર્તા તરીકે હાજર જ હતા.

તે સિવાય જૂદી જૂદી સંસ્થાઓને, કોલેજોને, તથા દેશી રાજ્યોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવા આમંત્રણ કર્યું હતું, તેઓએ પણ પરિશિષ્ટ અંક ૨૦ મુજબ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા મહેરબાની કરી હતી.

૧

ખ. અધિવેશનનો વૃત્તાંત.

(તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦ એપ્રિલ ઈ. સં. ૧૯૨૪)

૧ પ્રથમ દિવસ તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવાર.

તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪ શુક્રવારે સવારે બરાબર સાડા આઠ વાગતે સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ દિવસનું કાર્ય શરૂ થયું હતું. ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં ભવ્ય મંડપ નાંખવામાં આવ્યો હતો, અને બની શકે તે મુજબ તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. આઠ વાગતા પહેલાં તો શહેરના અનેક સાહિત્યરસિકો, અધિકારીઓ, સાક્ષરો, વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓથી આખો મંડપ ચીકાર ભરાઇ ગયો હતો. કુલ સંખ્યા છસેં સાતસેં સુધીની હતી, જેમાં બહારથી આવેલા સાક્ષરોની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ ની તેમ જ સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની સંખ્યા પણ લગભગ તેટલીજ હતી આખી પોષાકધારી ઓયરકાકટરો સઘળી વ્યવસ્થા જાળવવામાં પૂરેપૂરો ઉત્સાહ લેતા હતા. લગભગ સવા આઠ વાગતે પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરભાઇ પધાર્યા હતા. સ્ટેજ ઉપર તેઓની સાથે પ્રમુખ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. બબરદાર, શ્રીયુત પંડિત લાલન, રા. કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા, રા. કાબરાજી, રા. બાલા સાહેબ, રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના, રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, રા. જયસુખરાય જોષીપુરા, રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત, રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ, રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી વગેરે કેટલાક સાક્ષરો બીરાજ્યા હતા.

તેઓ સર્વના સત્કાર માટે સ્વાગત કમિટિના પ્રમુખ શ્રીયુત પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી લેડી પટ્ટણી સાથે હાજર થયા હતા. તદુપરાંત ઉપપ્રમુખ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ, મહેરબાન વિજયસિંહજી મંગળસિંહજીભાઇ, રા. બ. ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી, મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી, મહેરબાન કેપ્ટન જોગવસિંહજી, મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ, મહેરબાન કાવમજી જમશેદજી સંજાણા સાહેબ, રા. બરજોરજી અરદેશર એંટીસાહેબ. રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઇ, રા. ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા વગેરે ગૃહસ્થો અગાઉથી આવી ગયા હતા.

પરિષદના કાર્યારંભે "વિશ્વભારતીને વંદન"નું સુમધુર સુંદર ગીત માજીરાજ કન્યાશાળાની બાળાઓએ લલકાર્યું. (જુઓ પ્રમુખોનાં ભાષણો વિભાગ ૨ પૃ. ૩) એક ન્હાની, નમણી નાજુક કન્યા સરસ્વતી દેવીના શ્વેત સ્વાંગમાં સુસજ્જ થઈ હતી, અને બીજી કન્યાઓ જાણે તેની પરિચારિકાઓ હોય તેમ તેની ફરતી ફરી વળીને વિશ્વભારતી ને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની કૃપા અને પોતાનો પ્રભાવ વર્ષાવવા વિનવતી હોય તેમ તેમણે વંદનગીતનું ગાન કર્યું હતું. પછી સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન્ કાન્તનું રચેલું "પરિષત્સત્કાર"નું ગીત પણ તે બાળાઓએ સુમધુર સંગીત સાથે ગાયું હતું. (જુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોના ભાષણો પૃ. ૧) અને ત્યારબાદ રાજ. પીંગળશી પાતાભાઇએ એક સત્કાર ગીત ગાયું હતું.

પછી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ મેહેરબાન સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણી સાહેબે પધારેલા વિદ્વાનોના સત્કારમા સંક્ષેપમા મોઢેથી ભાષણ કર્યું હતું. (જુઓ પ્રમુખોનાં ભાષણો ભાગ ૨ પૃ. ૭)

ત્યારપછી સત્કાર મંડળના-ઉપપ્રમુખ ઓનરેબલ લલુભાઇ સાહેબે પણ ટુંકામાં પણ બહુ ચિત્તાકર્ષક ભાષણ કર્યુ. (જુઓ પ્રમુખના ભાષણો ભાગ ૨ જો પૃ ૮) એ રીતે પ્રસ્તાવ કર્યા પછી તેઓ સાહેબે કેટલાક વિદ્વાનો જેઓ પધારી શકેલા નહિ, અને જેમણે તારો કે પત્રદ્વારા પરિષદના કાર્યમા સહાનુભૂતિ તથા સ્નેહ ઇચ્છી હતી તે તારો અને પત્રોનો સાર વાચી સંભળાવ્યો હતો

તારદ્વારા કે પત્રદ્વારા શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબ હતાઃ–

૧ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
૨ સર મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા. દીવાન સાહેબ, વડોદરા.
૩ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.
૪ રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
૫ રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા.
૬ રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.
૭ રા. પુરુષોતમ વિશ્રામ માવજી.
૮ સૌ. બહેન લીલાવતી.
૯ રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય.
૧૦ વડોદરા સાહિત્યસભાના મંત્રી.
૧૧ રા. ઇંદુલાલ સેવકરામ દવે.
૧૨ રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.
૧૩ રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય–બારીસ્ટર.
૧૪ રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય ડૉક્ટર.
૧૫ રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.
૧૬ પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.
૧૭ રા. તંત્રી–નવચેતન અને તંત્રી–રંગભૂમિ.
૧૮ રા. બટુભાઇ ઉમરવાડીયા.
૧૯ રા. બળવંતરાય વિજયાશંકર છાયા.
૨૦ રા હરિરાય ભગવંતરાય બુચ, સિયાજી વિજયના તંત્રી.

છેલ્લા ત્રણ તારો મોડા આવેલા તેથી પાછળથી વંચાયા હતા.

પછી અહીની સાહિત્ય સભાના મંત્રી રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે જણાવ્યું કે–'વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી રા. મોતીલાલ અમીનની સૂચનાથી આ પરિષદને અંગે એક માસિકો અને સામુદાયિક પત્રોનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું છે. તે સાહિત્ય કેવું છે, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો કરવા, તેને કેવે માર્ગે દોરવું, અને તેને કેવું ઉત્તેજન

આપવું જરૂરનું છે તે વિચારી શકાય એવા હેતુથી લગભગ ૭૦ થી ૮૦ જેટલાં માસિક વગેરેનું પ્રદર્શન પણ આ સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના એ ખંડોમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે આજે બપોરે ચાર વાગે ખુલ્લું મુકાશે તે જોવા અને તેને રસમય બનાવવા, તથા તેને પોષવા માટે અત્રે પધારેલા સાક્ષરો અને સન્નારીઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

વિશેષ જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે-વિશ્વકોષ-સાયક્લોપીડીયા જેવું કામ જે અનેક વિદ્વાનોના સમૂહથી બની શકે તેવો વિશ્વકોષ અહીંના સદ્ગત શ્રી સવાઇલાલ છોટમ વોહરાએ એકલ હાથે તૈયાર કરવા માડેલો તે પ પૈકી પેશવા શબ્દ સુધી લગભગ ૧૦૫૯૧ પૃષ્ટોમાં તેમના હાથથી તૈયાર થવા પામેલો, અને તે પછી અધુરો રહ્યો છે. અને જેમ પ્રેમાનંદનો દશમ સ્કંધ અધુરો રહેતાં તેમના પુત્ર વલ્લભે પૂરો કર્યો હતો, તેમ સદ્ગત સવાઇલાલ ભાઇના પુત્ર કદાચ તે પુરો ન કરી શકે એવું હોય, તો તે તેમના કોઇ પણ સાક્ષરપુત્ર પૂરો કરે એમ ઇચ્છું છું. ઇસ્માઇલ ભાઇઓને માટે પણ સાહિત્યનું જુદું ટેબલ તૈયાર રાખવામાં આવ્યું છે તે સાહિત્યને પણ બનતી સહાય આપવી એવી સૂચના છે."

ત્યારપછી સામળદાસ કોલેજના માજી પ્રીન્સીપાલ અને સુપ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી મ. સંજાણા સાહેબે આ પરિષદના પ્રમુખની દરખાસ્ત કરતાં બહુ વિસ્તારપૂર્વક, પરંતુ તેઓની યોગ્યતાને સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરનારૂં નીચે મુજબ ભાષણ કર્યું.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, ઑ. શ્રીયુત લલુભાઇ સામળદાસ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,–

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખથી થતું વિવેચન મે સર પ્રભાશંકર માંદગીના સબબે કરી શકયા નથી તે માટે જે દિલગીરી ઑ. શ્રીયુત લલુભાઇએ પ્રદર્શિત કરી છે તેમાં આપણે સર્વે અંતઃકરણ પૂર્વક શામેલ છીએ. સર પ્રભાશંકર એમની બળવાન કાર્યદક્ષતનો, એમના દેશવિદેશના અનુભવનો તેમજ એમના પરિપક્વ શાણપણનો આપણને બીજાં તરફથી અલભ્ય એવો લાભ આપત એ નિઃસંદેહ છે. એમનાં ભાષણથી જે આપણને આનંદ અને બોધ મળત તે મળ્યો નથી એ શોચનીય છે. પરંતુ હર્ષની વાત છે કે એમણે થોડા ઘણા શબ્દો મહત્ત્વના કહ્યા છે, અને કાંઇક દેહનું કષ્ટ પણ વેઠીને અત્રે પધારી આ મંડપની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે; એ પ્રત્યે એમનો આભાર આપણે જેટલો માનીએ તેટલો થોડો છે.

રાવ બહાદુર કમળાશંકર ત્રિવેદી એક સાહિત્યપ્રેમી મોટા સાક્ષર છે, ને એમની કારકીર્દી સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાયઃ– સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રંથોનું એમણે કરેલું વિદ્વત્તાભર્યું પ્રકટન, ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી ઉપયોગિતાવાળી સેવા અને શિક્ષક પદ ઉપર ચિર સમયસુધી એમણે બજાવેલું મહત્ત્વ ને અગત્યનું કામ.

રાવ બહાદુર કમળાશંકર ભાઇએ ઘણાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરી ટીકા અને ટિપ્પણ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમાંના મહત્વના ગ્રંથો Bombay Sanskrit Series નામની મુંબઇ સરકારના આશ્રય હેઠળ નીકળતી પુસ્તકમાળામાં છપાય છે. આ પુસ્તકમાળાએ હિંદુસ્થાનમાં સારી નામના મેળવી છે. એટલું જ નહિં પરંતુ પારીસ-લંડન-બર્લિન ઇત્યાદિ સ્થળોના પ્રાચ્યશાસ્ત્રોના અભ્યાસી મંડળોમાં પણ એ ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામી છે. એ ગ્રંથો પૈકી મુખ્ય ગ્રંથોનું અત્રે ટુંક વર્ણન આપું છું.—

महाकाव्य—પદ્યમાં લખાએલો અલંકાર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશેનો ગ્રંથ. આ આવૃત્તિની ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

एकावली—અલંકારશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ, મલ્લિનાથની ટીકા સાથે. એની પણ વિદ્વાન વર્ગમાં ખ્યાતિ છે અને આ આવૃત્તિ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ કેટલાક વર્ષો સુધી એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમના પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાખલ કરી હતી.

प्रतापरुद्रिय—અલંકાર શાસ્ત્રનો ગ્રંથ, કુમારસ્વામિની ટીકા અને ભામહના કાવ્યાલંકારના પરિશિષ્ટ સાથે આપણા જૂના પ્રખ્યાત અલંકારશાસ્ત્રી દંડીના કરતાએ આ ભામહ પૂર્વકાલીન છે એમ કમળાશંકરભાઇએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે.

व्याकरणभूषण—વ્યાકરણશાસ્ત્રની તત્વવિદ્યા (ફીલસુફી) વિશેનો ગ્રંથ. પ્રસ્તાવના અને વ્યાખ્યામાં સારૂં સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે.

षड्भाषा चन्द्रिका—હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશ સૂત્રો સહિત. સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થની જે છ મુખ્ય પ્રાકૃતો આપણી આધુનિક આર્યભાષાઓની માતૃભાષા ગણાય છે તેનું આ ઘણા મહત્ત્વના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન થયું છે. આ આવૃત્તિમાં કમળાશંકરભાઇએ આ છએ પ્રાકૃતો વિશે ઉપયોગી વિવરણ વિસ્તારથી આપ્યું છે. હેમચંદ્રસૂરિના આ ગ્રંથમાં આપેલાં અપભ્રંશ ભાષા ઉપરનાં સૂત્રો આપણી યુનિવર્સિટીના એમ. એ. ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. આ હેમચંદ્ર સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનું અગાધ જેવું જ્ઞાન ધરાવનાર એક જૈન મહા વિદ્વાન હતા, અને એ અપભ્રંશ ભાષા નામની પ્રાકૃત આપણી ગુર્જર ભાષાની જનેતા છે એમ વિદ્વાન વર્ગમાં સિદ્ધાન્તરૂપ ગણાય છે.

रेखा गणित—બે પુસ્તકોમાં, ગણિતશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ. સદ્‌ગત હરિલાલ ધ્રુવની માન્યતા હતી કે જો કે એ ગ્રંથ મહાન ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી યુક્લિડનાં ભૂમિતિનાં મૂલતત્ત્વોના અનુવાદ જેવો દેખાય છે તો એ એમાંના સિદ્ધાન્તો આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર રીતે ખોળી કહાડવામાં આવ્યા હતા. એમના સ્વર્ગવાસ પછી આ આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ રાવ બહાદુર કમળાશંકરભાઇને સોંપાતાં એમણે ખંતથી કાળજીભરી શોધખોળ કરી દઢપણે પણ સભ્યતાથી દેખાડી આપ્યું કે ગ્રંથ તો એક ફારસી ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથનો અનુવાદ છે અને તે ફારસી ગ્રંથનો મુખ્ય આધાર યુક્લિડના પ્રખ્યાત પુસ્તક ઉપર જ રખાયો છે

ગુજરાતી સાહિત્યની પણ રા. બ. કમળાશંકરભાઇએ બહુ સારી સેવા બજાવી છે. 'બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનાં શાંકરભાષ્ય' નો એમણે કરેલો અનુવાદ ઘણો ઉપયોગી છે અને ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં એની ઉચ્ચ ગણના થઇ છે. જેમ વ્યાકરણ અને અલંકારશાસ્ત્રોમાં તેમજ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ એઓ અતિ નિપુણ હોવાથી આ કપરાં અને ગૂઢાર્થ સૂત્રોનું એમણે કુશળતાથી પ્રકટ વિવરણ કર્યું છે. વળી શંકરાચાર્યના બીજાં લખાણોનોએ એમણે સારો પરિચય મેળવ્યો છે, જેને લઇને શંકર જયન્તી ઉજવતી વેળા સુરત, અમદાવાદ, ખંભાત વિગેરે સ્થળોએ એમને ભાષણો આપવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એમની 'શંકરજયન્તી વ્યાખ્યાનમાળા' ની ઘણી પ્રશંસા થઈ છે. એમનું ગુજરાતી

ભાષાનું 'બૃહદ્ વ્યાકરણ' શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી રચાએલું અને મહત્ત્વનું છે. શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે ખાસ લખાએલો એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂલતત્ત્વો'નો ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનારને પણ બોધકારી થઇ પડે એવો છે. એ ઉપરાંત 'ગુજરાતી' ઇત્યાદિ પત્રોના દીવાળી અંકોમાં, 'સમાલોચક' ઇત્યાદિ માસિકોમાં એમણે ઘણાક નિબંધો લખ્યા છે; એમાંનો 'કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ' નિબંધ લોકપ્રિય થયો છે અને 'અનુભવ વિનોદ' મા સાર ગ્રહણ કરવા જેવું વાચન સમાએલું છે. રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઇએ બીજા નાના નિબંધો અને અનુવાદ ઘણા લખ્યા છે, જેમાંના માત્ર એકનુંજ નામ હું અહીં દઇશ. એ 'ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ' છે, જે Buckle's History of Civilization ના આધારે રચાએલો અને સામાન્ય વાચકને જ્ઞાનદાયક થઇ પડે એવો છે.

શિક્ષક તરીકેની રાવ બહાદુર કમળાશંકરભાઇની કારકીર્દી ગૌરવભરી છે. કેટલીક મુદત સુધી સામળદાસ, ડેક્કન, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજોના એઓ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા; પાંચ વર્ષ સુધી નડીઆદ હાઇ સ્કુલના હેડમાસ્તરનું અને બાર વર્ષ સુધી અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રિન્સીપાલનું કામ એમણે બજાવ્યું છે. વળી બાર વર્ષ સુધી 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રી રહ્યા હતા, જે અરસામા એ પત્રમાં શિક્ષણ સંબંધી તથા સાહિત્ય ને ભાષા વિશેના લેખો મોટી સંખ્યામાં એમણે આપ્યા છે; એટલે મુખ દ્વારા તેમજ લેખ દ્વારા એમણે બહોળા શિષ્ય વર્ગ પર સારાં શિક્ષણની છાપ પાડી છે. એ જ શિષ્યો મોટે ભાગે વર્તમાન સમયના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો છે; તો રાવબહાદુરને **गुरूणां गुरुः** ની સંજ્ઞા આપવામાં કાંઇએ અતિશયોક્તિ થતી નથી. એમણે લખેલા અનુભવ વિનોદ' અને 'શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂલતત્ત્વો'ની મેં આગળ નોંધ લીધી છે. ઉપરાંત એમણે 'સંસ્કૃત શિક્ષક' નામનો ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં રચ્યો છે; એના ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને બંગાલી ભાષાઓમાં અનુવાદો થયા છે અને અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીએ ત્યાંની પ્રવેશન પરીક્ષામાં એ ગ્રંથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમ્યો છે. પહેલીથી સાતમી ચોપડી સુધીના વાચનનો સમાવેશ થાય એવી એમણે 'ત્રિવેદી વાચનમાળા' પ્રસિદ્ધ કરી છે. કમીટીએ નિયોજેલી વાચનમાલાથી આ કેવળ સ્વતંત્ર છે અને એમાં આર્યજીવન તથા સ્વદેશી સાહિત્યને લગતા વિષયો લેવામાં આવ્યા છે.

પંદર વર્ષ સુધી એઓ સરકારી પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ (Text Book Committee) ના સભ્ય હતા અને લગભગ છીસ વર્ષ થયાં મુંબઇ સરકાર માટે ગુજરાતી પુસ્તકોનું અવલોકન કરતા આવ્યા છે: તો એઓ હમણાના ગુજરાતી સાહિત્યના નિકટ સંસર્ગમાં રહ્યા છે અને કેટલાક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતા ગુજરાતી ગ્રંથો—સારા કે નરસા—થી સુપરિચિત થયા છે. એટલે આપણા સાહિત્યની ખુબી-ખામીઓ દર્શાવવા કમળાશંકરભાઇ પુરતા કાબેલ છે અને સાહિત્યનો પ્રવાહ કઇ દિશામા જવાથી લાભ થાય તે વિશે ઉપયુક્ત બોધ દેવા કેવળ સમર્થ છે

સંસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસમાં કમળાશંકરભાઇએ મુખ્યત્વે અલંકાર, વેદાંત અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન કર્યું છે; પણ એમના પાણ્ડિત્યની આટલાથી જ પરિસીમા બંધાતી નથી. આજ પચીશ વર્ષ થયાં એઓ મુંબઇ અને પંજાબની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નીમાતા આવ્યા છે અને બી. એ. ના વૈકલ્પિક તેમજ એમ. એ. ના

વિષયો પણ તપાસના રહ્યા છે; વળી પટણા, બનારસ ઇત્યાદિ સ્થળોની પાછળથી સ્થપાએલ વિદ્યાપીઠોમાં પણ ઉંચામાં ઉંચી પદ્દી સુધીની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક થયા છે. તેઓ સુવિસ્તીર્ણ અને અતિ ગંભીર સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના મહાસાગરોમાં માત્ર આ ત્રણ નાના સાગરે માંથીજ નહિં પણ બીજાએ—ન્યાય-તર્ક-વૈદિક શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) ઇત્યાદિ સાગરે અને ઉપસાગરોમાંથી સહેલાઇથી અને સાચી દિશાએ તરી જઇ પારંગત થવાના બળ અને કૌશળ એમણે પ્રાપ્ત કર્યા છે જ.

ગયા વીસ વર્ષમાં છપાએલા Bombay Sanskrit Series ગ્રંથોના લેખકોમ રાવ બહાદુર કમળાશંકર મુખ્ય ગણાય હમણાં પણ એ માળામા સિદ્ધાન્ત કૌમુદીથી જૂને પ્રક્રિયા કૌમુદી નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ એમને સોપાએલું છે. એટલે આ માળામ જે નામ કિત વિદ્વાનો આગળ મોટે ભાગે લખાણ કરતા હતા—જેવા કે પાશ્ચાત્યો ડૉક્ટર બુહ્લર અને ડૉક્ટર કીલહૉર્ન અને આપણા પોતાના શ્રી રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અને ન્યાય મૂર્તિ કાશીનાથ તેલંગ—તેમની પંક્તિમાં, તે જંગીઓની સાથે, મુકાવાનું માન એમણે સંપાદિત કર્યું છે.

પોતાના પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું પુરતું જ્ઞાન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રવીણતા અને એમાં લખાએલા સાહિત્યનું વિદ્વત્તાભર્યું અધ્યયન એ સર્વેની ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં ઘણી ન્યૂનતા છે એવી માન્યતા ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં બીજા પ્રદેશોમા હતી અને પાણ્ડિત્યના આ કહેવાના દારિદ્રય માટે આપણી ગુર્જર પ્રજાની અવગણના થતી હતી. બ્રિટીશ અમલની સ્થાપના પછી આપણામાં અલબત્ત ઘણા સારા પંડિતો થઇ ગયા હશે; ઉપર જણાવેલા પક્ષમા તથ્ય હોય તો તે આટલું છે કે એ વિદ્વાનો સમયના પરિવર્તનને લક્ષમાં ન રાખતાં શોધખોળ કરતા અને માત્ર જૂના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ગતાનુગતનથી વધારતા. પરંતુ ગયા પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં અતિ નિપુણ અને ઐતિહાસિક ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શોધખોળ કરનાર કેટલાક સુશિક્ષિત પંડિતો આપણી આ માતૃભૂમિમાં ઉદ્દભવ્યા છે. એમ કહેવામાં કાઇ ખોટું નથી કે એ બધાઓમાં બાઇથી કમળાશંકરે અગ્રેસરી ને ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ લીધો છે અને વિદ્વત્તાના દારિદ્રયના દૂષણમાથી ગુર્જર જનસમુહને ઘણે અંશે મુક્ત કર્યો છે.

મનુષ્ય જાતની ધાર્મિક, સાંસારિક કે આર્થિક, રાષ્ટ્રીય કે શાસ્ત્રીય, સાહિત્ય કે કળા સંબંધી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સત્યપંથની શોધખોળ કરનાર અભ્યાસીને બે મુખ્ય સૂત્રો ધ્યેય તરીકે રાખવાં પડે છે;—પહેલા તો પોતાના અધ્યયન ક્ષેત્રના દરેક ભાગનો પુરતી ખંત, કાળજી અને સાવચેતી વાપરી નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી જેટલો બની શકે તેટલો ઊંડો અભ્યાસ કરવાનું, અને પછી જ્યારે એવા પંથ વિશે તેને જે પ્રમાણો કે સિદ્ધાન્તો શુદ્ધ મનથી સત્ય જણાય તે પાકી દઢતા અને સતત આગ્રહથી પરંતુ નરમાશ અને સભ્યતાવાળી ભાષામાં જન સમક્ષ મૂકવાનું; આવી શોધખોળમાં—નહિ સુહૃદો પ્રત્યે આદર રાખતા, નહિ કે વિદ્વિષથી ડરતાં—માત્ર સત્ય ઉપર જ એકાગ્ર દૃષ્ટિ રહોડી કામ લેવાનું રહે છે મારા ધારવા પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે એ સૂત્રો ઉપર અમલ કરવાના પ્રસંગ આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે રાવ બહાદુર કમળાશંકર પોતાના મતો નિડરપણે પ્રસિદ્ધ કરતા ચુક્યા નથી. વળી એમનામાં પંડિતને

શોભે-વિદ્વત્તાને શોભાવે-એવા વિનય પ્રધાન ગુણે નું પ્રાચુર્ય જોવામાં આવે છે. એકમાર્ગી-પણું, સહનશીલતા, પોતાના અભ્યાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સહાયતા આપવાનો ઉમંગ, સુજનતા, સૌમ્યતા એ ગુણો એમના આચાર વિચારમાં દેખાઇ આવે છે.

કેટલાક આત્મતત્ત્વવેત્તા અને ધર્મશાસ્ત્રકારોનો એવો મત છે કે આ ભવ એક નિશાળ સમાન છે જેમાં તાલીમ લઇ આવતી જીંદગીમાં ભવ્ય અને ઉચ્ચ તાલીમ લેવાને લાયક થવાની પ્રત્યેક માનવીની ફરજ છે. એટલે કવિ વર્ડ્સવર્થના એક કાવ્યના બે ચરણોમાં બે નાના ફેરફાર કરી એમ પણ કહેવામાં કાઇ ઝાઝી અતિશ્લાઘા નથી કે-જીંદગીની તાલીમ લેનાર આ ખરો ભાગ્યશાળી અભ્યાસી છે કે જેના જેવો થવા માટે એવી તાલીમ લેનાર પ્રત્યેક નિશાળીઓ આકાંક્ષા રાખે—

> This is the happy scholar; this is he
> Whom every man at school should wish to be.

તો બંધુઓ અને ભગિનિઓ તમો આગળ દરખાસ્ત રજુ કરૂં છું કે—

આ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્-એ પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદે રાવ બહાદુર કમળા-શંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીને નીમવાના ઠરાવ ઉપર આવે છે.

હું પૂર્ણ ઉમેદ રાખું છું, ખાત્રીપૂર્વક માન્યતા ધરાવું છું કે આ દરખાસ્તને તમો સર્વે એકદિલથી એક અવાજે વધાવી લેશો."

રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે માજી પ્રિન્સીપાલ સંજાણા સાહેબની ઉપયુક્ત દરખાસ્તને ટેકો આપતાં જણાવ્યું કેઃ—

"મારા પૂજ્ય ગુરૂ પ્રિન્સીપાલ સંજાણા સાહેબની દરખાસ્તને ટેકો આપવાની હું વિનંતિ કરૂં છું. રા. બ. કમળાશંકરભાઇને માટે મહેરબાન સંજાણા સાહેબે તેમની વિદ્વત્તા, પાંડિત્ય અને કાર્યપ્રદેશ વિષે વિસ્તારથી કહી બતાવ્યું છે, એટલે મારે કંઇ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારેલું તેઓનું શારીરભાષ્ય અદ્વિતીય છે; તેમની ત્રિવેદીવાચનમાલા પ્રસિદ્ધ છે અને સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે અને પરીક્ષક તરીકેની તેમની કારકીર્દી સુવિદિત છે. એટલે પ્રમુખપદ માટે તેઓશ્રીને નિયુક્ત કરવાની દરખાસ્તને મારી સાથે સૌ ટેકો આપશો."

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ સદરહુ દરખાસ્તને યોગ્ય શબ્દોમાં અનુમોદન આપ્યા પછી, તે દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઇ. ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રીએ પોતાનું ભાષણ વાંચવું શરૂ કર્યું. ભાષણ બહુ લાંબુ હોવાથી વચમાં વચમાં કેટલાક ભાગો મૂકી દેવાયા છતાં ભાષણ પૂરૂં થતાં લગભગ દોઢ કલાક વીતી ગયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને તેની ઉપર કરેલું વિવેચન તથા સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવા માટે દર્શાવેલા ઉપાયો, વગેરે બાબતો ઉપર તેઓએ કરેલા ઊહાપોહથી શ્રોતાઓ સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન થયેલા જણાતા હતા. મધ્યાનોત્તર ચાર વાગતે જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત પંડિત લાલનના ભાષણથી શરૂઆત થઇ; ત્યાર પછી વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

અને સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખબરદારના ભાષણથી શ્રોતામંડલ એટલુ બધું આકૃષ્ટ થયેલું જણાતું હતું કે નિયત સમય વીતી ગયા છતાં, તે ભાષણો સાંભળવાને સૌએ આતુરતા દર્શાવી હતી. ત્યાર બાદ મંત્રી રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે વિષયવિચારિણી સભા તે દિવસે રાત્રીએ ૯ વાગતે મંડપમાં ભરાશે, તેની દરખાસ્ત રજુ કરતાં, તે સભાના સભ્યોની પસંદગીની એક યાદી વાંચી સંભળાવી. રા. રા. શ્રી મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ તે દરખાસ્ત સામે વાંધો લીધો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે સભ્યો પસંદ કરવાનો જે નિયમ કર્યો છે, તે નિયમાનુસાર સભ્યોની પસંદગી કરવી જોઇએ. મંત્રી રા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતાએ ખુલાસો કર્યો કે સદરહુ નિયમ મુજબ પસંદગી કરવાથી (૧) આ પરિષદના સભ્યોમાંથી તેમજ (૨) અહીંના સત્કાર મંડળમાંથી ઘણા ઓછા સભ્યોનો સમાવેશ થઇ શકે તેમ છે, એટલું જ નહિ પણ કુલ સભ્યોની સંખ્યા પણ જોઇએ તેટલી થશે નહિ; અને તેટલા માટે સમિતિના સભ્યોની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં આવી શકે અને સત્કાર મંડળના સભ્યોને પણ તેનો લાભ મળે, તેવા હેતુથી તે દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે. છતાં પણ જ્યારે તેઓએ પોતાનો વાંધો પાછો ન ખેંચી લીધો ત્યારે રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે ખુલાસો કર્યો કે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળના ઘણા નિયમો અત્યાર સુધી અમલમાં આવી શક્યા નથી એટલે આ પ્રસંગે જ્યારે મંત્રીશ્રી કહે છે તેમ મુશ્કેલી આવતી હોય તો આ એક જ નિયમ અમલમાં લાવવાની જરૂર રહેતી નથી. રા. રા. મટુભાઇને તે ખુલાસાઓ સંતોષકારક લાગ્યા નહિ, અને તેથી એવો સુધારો મૂક્યો કે આ પરિષદના સઘળા સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યો નીમવા. તે સુધારાને રા. જોષીપુરાએ ટેકો આપ્યો. મંત્રી રા. માનશંકરભાઇએ તે સુધારા સામે એવો વાંધો દર્શાવ્યો કે સદરહુ સુધારો છઠ્ઠી પરિષદે કરેલા નિયમાનુસાર નથી, માટે તેને ગેરકાયદેસર ઠરાવવો. આ પ્રસંગે પુષ્કળ ચર્ચા થઇ, છેવટે કંઇ તોડ નીકળે તેવું ન હોવાથી, સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે સત્કાર મંડળના જે સભ્યો વિષયવિચારિણી સભામાં આવશે, તે સઘળાઓની સભ્યો તરીકેની ફી તેઓ પોતે આપશે. આ ઉપરથી તકરારનો અંત આવ્યો અને રા. મટુભાઇએ રજુ કરેલ સુધારા પ્રમાણે પરિષદના સઘળા સભ્યોને વિષયવિચારિણી સમિતિમા નીમવાનો ઠરાવ પ્રસાર થયો.

વિષયવિચારિણી સભા.—રાત્રીએ નવ વાગતે મંડપમાં પરિષદના ઘણા ખરા સભ્યો તેમજ સત્કાર મંડળના ભાગ્યે બેચાર સભ્યો આવી ગયા હતા બધા મળી લગભગ ૭૦ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ અંક ૨૧). સભાનું પ્રમુખ પદ રા. બ. કમળાશંકરભાઇએ લીધા પછી કામ શરૂ થયુ હતું. પરિશિષ્ટ અંક ૧ માં છપાયા છે તે ઠરાવો, લગભગ થોડી ઘણી ચર્ચાઓ સાથે પ્રસાર થયા હતા. માત્ર એક દરખાસ્ત રા. નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણીએ એવી મતલબની કરી કે "ગુજરાતમાં એક જૂદી યુનિવર્સિટી કરવી." તે દરખાસ્ત ઉપર લંબાણથી ચર્ચા થઇ હતી; છેવટે મત લેતાં બહુ વિરુદ્ધ મતે ઉડી ગઈ હતી. સમિતિનું કામ સાંગોપાંગ શાન્તિથી ચાલ્યું અને નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયું, તેનો યશ પ્રમુખ મહાશયને તો ઘટે જ છે. પરંતુ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસે જે દક્ષતાથી દરખાસ્તો મૂકવાનું કામ લીધું. તેવી દક્ષતા ન વપરાઇ હોત તો આવું સંતોષકારક પરિણામ આવત નહિ.

તા. ૨૦-૪-૧૯૨૪ રવિવાર.

સવારમાં સાડા આઠ વાગતે બાળાઓએ મનોહર હાવભાવથી શ્રીયુત ખબરદારકૃત "ભારત દેવીનું" ગીત ગાઇ સંભળાવ્યા બાદ સાક્ષરો તરફથી ૧૧ નિબંધો વંચાયા હતા. પરંતુ આરંભમા જ સૌ. ચૈતન્યબાળાએ તો નિબંધની વર્ણનાથી અને વાણીના માધુર્યથી આખા મંડપને રસમાં તારબોળ કરી દીધો હતો. તેઓના વચન સુધાનું આસ્વાદન કરતાં કરતાં શ્રોતાઓને તૃપ્તિ થતી જ નહતી, અને તેથી નિયત સમય કરતાં તેઓને પ્રમુખ મહાશયે બમણો ત્રગણો સમય આપ્યો હતો. મધ્યાનોત્તર વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રસાર કરેલા ઠરાવો પરિષદ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. તે સઘળા ઠરાવો આ સાથેના પરિશિષ્ટ અંક ૧ માં છાપવામાં આવેલ છે. બીજા સઘળા ઠરાવો તો યથાવિધિ પ્રસાર થયા હતા, પરંતુ જોડણીને લગતો નં-૧૦ ઠરાવ પ્રસાર થતાં કેટલીક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઇ હતી, તેની ટુંક નોંધ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રજુ કરનાર રા. રા. મટુભાઇ હ. કાંટાવાળાએ તે બાબતની તરફેણમાં અને જોડણી મુકરર કરવાની અવશ્યકતા વિશે વિવેચન કર્યા પછી તે ઠરાવને રા. રા. જયસુખરાય જોશીપુરાએ ટેકો આપ્યો, અને તે પછી આ ઠરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કોઇને કંઇ કહેવાની જરૂર જણાય તો બોલવાની છુટ માનનીય પ્રમુખ મહાશય તરફથી અપાઇ; એટલે પ્રથમ રાવ બહાદુર રમણભાઇ નીલકંઠ ઉભા થયા અને જણાવ્યું કે "તેમને પોતાને જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ નથી, પરંતુ કેટલાક સાક્ષરો પોતાની જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ રાખે છે, અને તેમને તેમ કરવામાં તેઓ પાસે કારણો પણ છે. જોડણીનો સવાલ ગંભીર છે અને તેનો નિર્ણય જલદી આવી જાય તેવું નથી. વળી પરિષદ તરફથી જેટલાં પુસ્તક બહાર પડે તેટલામાં એક સરખી જોડણી રાખવાથી કાંઇ બીજાઓ તેનું જ અનુકરણ કરશે એવું નહિ બને. સરકારી વાચનમાળાની જોડણી અમુક રીતે એક સરખી રાખવા તે ખાતાએ ઘણા કાલથી પ્રયાસ કર્યો છે છતાં તેને સૌ અનુસરે છે ખરૂં? વળી જો પરિષદ મંડળ અમુક જ જોડણી નક્કી કરશે, અને તેવી જોડણી વગરના લેખો પરિષદમાં નહિ લેવા કે નહિ છાપવા આગ્રહ રાખશે તો કેટલાક સારા સાક્ષરોના લેખો જ તેમા આવતા અટકી જશે. માટે તાણે તુટી જાય એટલો આગ્રહ આ બાબતમાં રાખવા જેવું નથી લાગતું. વળી જ્યારે આ ઠરાવ કમિટિમાં મુકાયો ત્યારે પણ તે સર્વાનુમતે પસાર નથી થયો પણ બહુમતે થયેલો છે તેથી તેની મહત્તા કેટલી છે તે સમજાય તે ખાતર આ હકીકત જણાવું છું"

ત્યાર પછી રા. રા. અરદેશર ખબરદાર આ ઠરાવની તરફેણમાં બોલ્યા કે-"આજે લગભગ ૨૦ વરસથી આપણી ગુજરાતી પરિષદ શરૂ થઇ છે, અને જોડણીનો સવાલ વખતેવખત ચર્ચાય છે છતાં આપણે એક નિર્ણય ઉપર આવી શકતાં નથી તે ઘણી દિલગીરીની વાત છે. પણ આવી લેખનની અરાજકતા હવે કયાં સુધી ચાલવા દેશો? તમે પારસીઓને કહો છો કે તમારી જોડણી ખરાબ છે, તમારાં છાપામાં જોડાક્ષર નથી, પારસીઓમા હ્રસ્વાઉ વરડું કે દીર્ઘાકે વરડું તેમજ હ્રસ્વાઇ દીર્ઘાઇનો ઢંગધડો નથી, વગેરે આક્ષેપ તમે

૬

તા. ૧૯-૪-૧૯૨૪ શનિવાર

તા. ૧૯-૪-૨૪ ને રોજ સવારના સાડા આઠ વાગે પરિષદનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો હતો. વિજ્ઞાન વિભાગના નિબંધો જૂદી બેઠકમાં વાંચવાની કેટલાક વિજ્ઞાન રસિકોએ ઇચ્છા દર્શાવી અને અધ્યક્ષ રા. કાન્તિલાલભાઇએ તે દરખાસ્તને અનુમોદન આપવાથી-સનાતન ધર્મ હાઇસ્કુલના પ્રધાનખંડમાં તે વિભાગની બેઠક કરવામાં આવી હતી. તેમાં રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ, રા. ચોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, રા જોષીપુરા વગેરે સભ્યોએ બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ઉપરા ઉપરી બે દિવસો સુધી તે વિભાગની બેઠકનું કામ ચાલ્યું હતું તેનો સવિસ્તર રિપૉર્ટ પરિશિષ્ટ અંક ૨ મા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી સઘળી હકીકત જાણવામાં આવશે.

૨. તે સિવાય મંડપમા સઘળા વિભાગોના નિબંધોનાં વાંચનો એકઠાં કરવાનું ઠર્યું હતું. શરૂઆતમાં બાળાઓએ રા. રા. શ્રી લલિતજીનું આ પ્રસંગને માટે બનાવેલું "ગીત-મંજરી" નામનું ગીત ગાઇને શ્રોતાઓનાં ચિત્તો હરી લીધાં હતાં. ત્યાર પછી કાર્યક્રમ (પરિશિષ્ટ અંક ૪) માં દર્શાવ્યા મુજબ સવારે અને મધ્યાનોત્તર થઇને ૧૭ નિબંધો વંચાયા હતા, જે પૈકી રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, ને રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર અને રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ-રાયચુરાના નિબંધોએ બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મધ્યાનોત્તર શરૂઆત રા. રા. લલિતજીએ રા. રા. ખબરદારનું બનાવેલું સંગીત ગાઇ સંભળાવી શ્રોતાઓનાં મનરંજન કર્યા હતાં. તે જ બેઠકમાં એક મુંબાઇના રસિક ગૃહસ્થે ઉત્તમોત્તમ અમુક ભાવનાવાળો શ્લોક બનાવી આપનારને રૂા. ૨૫) ઇનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, પ્રમુખ મહાશય તરફ રા. બ. કેશવલાલ ભાઈએ તેમની લાક્ષણિક રસિકતાથી શ્લોકનું ચોથું ચરણ 'એની ભાન વિનાની ચાલ નીરખી ચન્દ્રે ચૂકો ચાતુરી'-અને ભાવ વગેરે કહી બતાવ્યાં. તે ઉપરથી જૂદાં જૂદાં ૩૬ કાવ્યો રચાઇ આવ્યાં હતાં. પરીક્ષક મંડળને તે પૈકી સૌ બ્હેન જયમન તથા રા. ગજેન્દ્રરાય બુચના શ્લોકો ઉત્તમોત્તમ જણાયાથી તે પ્રત્યેકને રૂ ૧૨-૮-૦ મુજબ ઇનામના આપવામાં આવ્યા હતા. તે સિવાય બીજા ઘણા શ્લોકો સુંદર હતા. આ રિપૉર્ટમાં તે પૈકી બધા મળી ૧૧ શ્લોકો છાપવામાં આવ્યા છે (જુઓ સાહિત્ય વિભાગ. પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૨) આ ઉપરાંત રા. રા. શ્રી રૂપશંકર ઓઝા તરફથી પ્રમુખ મહાશયે "ગાંધી યુગ અને તે પૂર્વના યુગની સરખામણી" નામનો નિબંધ લખી મોકલનારાઓ પૈકી ઉત્તમોત્તમ નિબંધ લેખકને રૂ. ૧૦૧) આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

૩. રાત્રિએ માજીરાજબાની વાડીમાં સાહિત્ય રસિકોએ કૌમુદી મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો. રા. રા. લલિતજીએ કવિ નાનાલાલ અને કાન્તનાં સુંદર ગીતો ગાયાં હતાં અને રા. મેઘાણીએ કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ગીતો ગાઇને તેમજ મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસીંહજીની ભજનમંડળીએ આખું વાતાવરણ આનંદના રસથી છાઇ દીધું હતું.

તા. ૨૦–૪–૧૯૨૪ રવિવાર.

સવારમાં સાડા આઠ વાગતે બાળાઓએ મનોહર હાવભાવથી શ્રીયુત ખબરદારકૃત "ભારત દેવીનું" ગીત ગાઇ સંભળાવ્યા બાદ સાક્ષરો તરફથી ૧૧ નિબંધો વંચાયા હતા. પરંતુ આરંભમાં જ સૌ. ચૈતન્યબાળાએ તો નિબંધની વર્ણનાથી અને વાણીના માધુર્યથી આખા મંડપને રસમાં તરબોળ કરી દીધો હતો. તેઓના વચન સુધાનું આસ્વાદન કરતાં કરતાં શ્રોતાઓને તૃપ્તિ થતી જ નહતી, અને તેથી નિયત સમય કરતાં તેઓને પ્રમુખ મહાશયે બમણો ત્રમણો સમય આપ્યો હતો. મધ્યાનોત્તર વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રસાર કરેલા ઠરાવો પરિષદ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. તે સઘળા ઠરાવો આ સાથેના પરિશિષ્ટ અંક ૧ માં છાપવામાં આવેલ છે. બીજા સઘળા ઠરાવો તો યથાવિધિ પ્રસાર થયા હતા, પરંતુ જોડણીને લગતો નં–૧૦ ઠરાવ પ્રસાર થતાં કેટલીક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઇ હતી, તેની ટુંક નોંધ નીચે પ્રમાણે આપવામા આવે છે.

આ ઠરાવ રજુ કરનાર રા. રા. મટુભાઇ હ. કાંટાવાળાએ તે બાબતની તરફેણમાં અને જોડણી મુકરર કરવાની અવશ્યકતા વિષે વિવેચન કર્યા પછી તે ઠરાવને રા. રા. જય સુખરાય જોશીપુરાએ ટેકો આપ્યો, અને તે પછી આ ઠરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કોઇને કંઇ કહેવાની જરૂર જણાય તો બોલવાની છુટ માનનીય પ્રમુખ મહાશય તરફથી અપાઇ; એટલે પ્રથમ રાવ બહાદુર રમણભાઇ નીલકંઠ ઉભા થયા અને જણાવ્યું કે "તેમને પોતાને જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ નથી, પરંતુ કેટલાક સાક્ષરો પોતાની જોડણી અમુક જ રીતે રાખવા આગ્રહ રાખે છે, અને તેમને તેમ કરવામાં તેઓ પાસે કારણો પણ છે. જોડણીનો સવાલ ગંભીર છે અને તેનો નિર્ણય જલદી આવી જાય તેવું નથી. વળી પરિષદ તરફથી જેટલાં પુસ્તક બહાર પડે તેટલામાં એક સરખી જોડણી રાખવાથી કાઇ બીજાઓ તેનું જ અનુકરણ કરશે એવું નહિ બને. સરકારી વાચનમાળાની જોડણી અમુક રીતે એક સરખી રાખવા તે ખાતાએ ઘણા કાલથી પ્રયાસ કર્યો છે છતાં તેને સૌ અનુસરે છે ખરૂં? વળી જો પરિષદ મંડળ અમુક જ જોડણી નક્કી કરશે, અને તેવી જોડણી વગરના લેખો પરિષદમાં નહિ લેવા કે નહિ છાપવા આગ્રહ રાખશે તો કેટલાક સારા સાક્ષરોના લેખો જ તેમા આવતા અટકી જશે. માટે તાણે તુટી જાય એટલો આગ્રહ આ બાબતમાં રાખવા જેવું નથી લાગતું. વળી જ્યારે આ ઠરાવ કમિટિમાં મુકાયો ત્યારે પણ તે સર્વાનુમતે પસાર નથી થયો પણ બહુમતે થયેલો છે તેથી તેની મહત્તા કેટલી છે તે સમજાય તે ખાતર આ હકીકત જણાવું છું"

ત્યાર પછી રા. રા. અરદેશર ખબરદાર આ ઠરાવની તરફેણમાં બોલ્યા કે–"આજે લગભગ ૨૦ વર્સથી આપણી ગુજરાતી પરિષદ્ શરૂ થઇ છે, અને જોડણીનો સવાલ વખતોવખત ચર્ચાય છે છતાં આપણે એક નિર્ણય ઉપર આવી શકતાં નથી તે ઘણી દિલગીરીની વાત છે. પણ આવી લેખનની અરાજકતા હવે કયાં સુધી ચાલવા દેશો? તમે પારસીઓને કહો છો કે તમારી જોડણી ખરાબ છે, તમારાં છાપામાં જોડાક્ષર નથી, પારસીઓમાં હ્રસ્વાઉ વરહું કે દીર્ઘાઉ વરહું તેમજ હ્રસ્વાઇ દીર્ઘાઇનો ઢંગધડો નથી, વગેરે આક્ષેપ તમે

પારસી લેખક ભાઇઓ ઉપર કરો છો, પણ તમારામાજ એક સરખો નિયમ કયા છે? કોઈ હ્રસ્વને લખે છે, અને કોઇ તસ્દને લખે છે કોઇ હ્રસ્વાઉ વરડુ લખે છે, તો કોઇ દીર્ઘઊ વરડુ પસંદ કરે છે આમ જ્યા સુધી છે ત્યા સુધી પારસી કે બીજાઓને માથે આક્ષેપો વર્ષાવના માટે તમને શુ હક છે? વળી આ વાતનો નિર્ણય જલદી થાય તેવુ નથી એમ કહીને શુ આપણે કાઇ પણ ધોરણુ નક્કી કરવું જ ન જોઇએ ઇંગ્રેજી ભાષામા પણ લગભગ ૧૬ મા ૧૭ મા સૈકા સુધી જોડણીની અનિયમિતતા આવીજ હતી, પણ ત્યાના વિદ્વાનોએ એકઠા થઇ અમુક ધોરણ મુકરર કર્યું તે આજે દોઢસો વરસથી ચાલુ છે, અને તેમા ફેરફાર થયો નથી માત્ર અમેરિકામા કોઇ કોઇ શબ્દમાથી કોઇક એકાદ સ્વર પડતો મુકવાની પ્રથા થઇ છે. માટે વાચન લેખનની સરલતા માટે જોડણી મુકરર થવી જ જોઇએ."

પછી રા. રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે આ બાબતમા પોતાના વિચારો નીચે મુજબ જણાવ્યા:—

ખરૂ કે આ સવાલ એકમતિથી નહિ પણ બહુમતિથી રજુ થયો છે, એટલે સર્વાનુમત આમા નથી એ વાત સિદ્ધ છે હાલ જોડણીની જે અવ્યવસ્થા અગાઉ હતી તે કેટલેક અંશે ઘટી છે, અને ભવિષ્યમા એ ઘટાડો વધારે ઝડપથી અમલમા આવશે પણ તેને તાત્કાલિક અમલમા મુકવા સબધે હું એકજ શબ્દમા કહું છુ કે 'ખામોશ'

હજી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું, તેના વ્યાકરણનુ, જુની ગુજરાતી ભાષા અને તેની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જ્ઞાન આપણા મોટા ગણાતા વિદ્વાનોને પણ યત્કિંચિત્ છે. રા રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતે પણ ૂ દીર્ઘ વરડુ લખતા, તે હવે ુ હ્રસ્વ વરડુ લખતા થયા છે. સામળ, પ્રેમાનદ, દયારામ વગેરેની હસ્તલિખિત જુની પ્રતોમા પણ બધે જુદી જોડણી છે જોડણીમા અવ્યવસ્થા જે ખૂચે છે તે લાગણી સાથે હુ પણ એકદિલ છુ પણ ખામોશ થોડા દાયકા પકડો એટલી મારી વિનતિ છે સામાન્યત 'હિસ્ટૉરિકલ ગ્રોથ' બહુ ધીમે ધીમે થાય છે. વિલાયતમા જોડણી મુકરર થયાનો ભાઇ ખબરદારે દાખલો આપ્યો, પણ ચોસરના સૈકાથી ૧૮ મા સૈકા સુધીમા કેટલા સૈકા થયા? તેનો વિચાર કરો ત્યા છેલ્લા ઓગણા ઓગ ચાર સૈકા લગીના ભાષાજ્ઞાનના પરિપાકને અતે જોડણી મુકરર થઇ શકી અહીં આપણે તો સને. ૧૮૫૭ ના નવેમ્બરમા શાળાઓ રીતસર સ્થપાઇ અને ભાષાજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય રીતે શરૂઆત થઇ કહેવાય. તેને આજે ૬૬ વર્ષ થયા, અને એટલા જ વરસમા ભાષાના વિકાસનું જ્ઞાન થાય નહિ જે જોડણીની બાબતમા અવ્યવસ્થા છે તે વિદ્વાનોની હઠને લીધે હોવાનું કહેવામ છે, પણ ખરૂ જોતા તો તે તેમની થોડી માહીતીને લીધે છે. અને જે અવ્યવસ્થા હાલ છે તે મુદ્દત જતા એની મેળે ઘટી જશે. કાયદો કાઇ પળાવ્યાથી પળાય તે ખરો હુકમ નથી પણ જો ખરા દિલથી પળાય તો તે હુકમ ખરો કહેવાય, અને તેમ કરતા જેટલો કચવાટ રહે તેટલો જુલમ જ ગણાય આ બાબતમા અહીં પધારેલા ૫૦૦ જેટલા સાક્ષરોમા પાચ પદર તો મારા મતના હશે પણ આ બાબતમા મત લેવા. હાવાળાને અને નાવાળાને ઉભા કરવા અને જુદા જુદા ગણી જોવા, અને એ રીતે આ તકરારી સવાલનું મૂળ શોધી નિર્ણય કરતા ઘણો વખત લાગે એવુ છે. વળી તેની આજ ને આજ અગત્ય નથી. માટે આ વાત મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબના નિર્ણય ઉપર છોડું છુ"

રા. દેવચંદ દામજીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા કે—આપણે અહીં ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના વિચારો કરવા એકઠા થયા છીએ ત્યારે જો ગુજરાતીની જોડણીની અરાજકતા દૂર ન કરી શકીએ તો આપણે કાંઇ કામ કર્યું નથી. આવા વિષયમા મતભેદ અને આ ઠરાવમાં વિરોધ થાય તો આપણે કેવળ વાતો જ કરી ગણાશે. જો કોઈ રાજ્યબંધારણમા નિયમ કે કાયદો ન હોય તો તે રાજ્ય સ્વસ્થ રીતે ટકી શકે નહિ, તેમ સાહિત્ય કે ભાષાના બંધારણમા નિયમ વગર સ્થિરતા આવે નહિ માટે નિયમ તો જોઇશે."

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આ ઠરાવના સ્વરૂપમા સુધારો મુકવા દરખાસ્ત કરી કે—"જે પુસ્તકો પરિષદ્‌થી બહાર પાડવામા આવે તેમા એક સરખી જોડણી રાખી શકાય તે માટે એક સરખી જોડણી નક્કી કરવી."

(આ સુધારો મૂળ વિષયવિચારિણી કમિટિમાં આવેલ ન હતો તેથી તેને out of order હોવાનું રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ જણાવ્યું).

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે જણાવ્યું કે—"જોડણીની અનેક પદ્ધતિમાથી ધીમે ધીમે પ્રજા ગમે તે એક સ્વીકારી લેશે. આગ્રહ કરતા કદાચ છુટા પડી જવાય એવો ખાલી વિરોધ શું કરવા કરવો. આપણે જે સુધારો અત્યારે દાખલ કરશું તે પણ કાળે કરીને અને અનુભવને પરિણામે બદલાશે, અને ખરૂં કહું તો રા. ભાઇ ઠાકોરે કહ્યુ તેમ હજી આપણા વિદ્વાનોને ગુજરાતી જુની ભાષાનો જેવો જોઇએ તેવો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થયો નથી, અને એ કારણથી જ જોડણીનો મતભેદ ઉભો થયો છે. તેમ છતા પરિષદ્ એક સંસ્થા તરીકે જે કરવું હોય તે કરી શકે. ગુજરાતી ભાષાનો ખરો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો હજી છેલ્લાં પાચ વર્ષથી જ યુનિવર્સિટીએ દાખલ કર્યો છે. માટે હજુ થોડો વખત ખમો."

રા. રા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયાએ કહ્યું કે—"જોડણી એક શાસ્ત્ર છે અને તેના વિકાસ માટે ઘણો સમય જોઇશે, એ વાત ખરી છે. તો પણ કંઇ ન કરવું તે યોગ્ય નથી. કંઇક કરવું તો જોઇએ અને પછી વળી જરૂર હશે, તો સુધારશું. માટે પરિષદ્‌મંડળે જોડણી માટે કંઇક નિર્બંધ કરવો જ જોઇએ. ખરૂં છે કે જ્યા સુધી પરિષદે કંઇ નિશ્ચય ન કર્યો હોય, ત્યા સુધી બીજા વિદ્વાનોને અમુક જ જોડણીમા નિબંધો લખી મોકલવાની ફરજ પડાય નહિ. પરિષદ્–મંડળે એક જોડણીનું ધોરણ નક્કી કરવું અને ઠરાવમાથી અપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરનારી બાબત હાલ તુરત પડી મુકવી "

રા. રા. મટુભાઇ કાંટાવાળાએ છેવટ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે—"જોડણી મુકરર અને એક ધોરણની થવી જોઇએ. આપણા ગુજરાતમા ગુજરાતી ભાષાના રા. રા. કેશવલાલભાઇ જેવા વિદ્વાનો જો નક્કી નહિ કરો, તો અમે અમારી મેળે નક્કી કરી લઇશુ. રા. રા ઠાકોર, કૃષ્ણભાઇ વગેરે ધીમે ધીમે અને હાલ ખામોશ રાખવા કહે છે, પણ તેથી તો ઉલટો ગુંચવાડો વધુ ઉભો થાય છે."

રા. રા. રાયચુરાએ વળી પાછું તેની પુષ્ટિમા કહ્યું અને છેવટ સુધારેલા ઠરાવ વિશે મત લેતા તે ઉડી ગયો. અને રા. મટુભાઇનો ઠરાવ ૫૦ વિરુદ્ધ ૩૩ મતે પસાર થયો.

ત્યાર પછી કાર્યક્રમમાં ચારણોનાં કાવ્યો વાંચવાની બાબત મુકરર કરી હતી. પરંતુ વખતના અભાવે, તે કાર્ય તે સમયે બાકી રાખવામાં આવ્યું. તે દિવસે રાત્રિએ એકઠા થવાની સઘળાઓની સમ્મતિ જણાતાં મંત્રીઓએ રાત્રિએ મંડપમાં સૌ ગૃહસ્થોને પધારવાની વિનંતિ કરી.

એ રીતે કાર્યક્રમ પૂરો થવાથી પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરભાઇએ ઉપસંહારમાં ઉપકાર માનતાં કહ્યું કે—"હવે પરિષદનું કામ પૂરૂં થાય છે. આ વેળા આવેલા ૮૫ નિબંધોમાંથી ૨૮ નિબંધો વંચાયા છે. નિબંધોના વાચન ઉપરાંત સંગીત કામનું પણ બીજારોપણ થયું છે. ભાવનગરના સાહિત્યરસિકોએ આપણા બધાનું આતિથ્ય બહુ સારી રીતે કર્યું છે, અને રાજ્યે પણ વ્યવસ્થા કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નથી. સ્વયંસેવકોનું કાર્ય પણ સ્તુત્ય છે. પરિષદ્ વની હું તેઓ સર્વનો આભાર માનું છું." તેના પ્રત્યુત્તરમાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે પધારેલા મહેમાનોનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે—"તમોએ અમોને સ્વાગતનું માન આપ્યું છે તે માટે હું તમો સર્વનો આભાર માનું છું." બાજી પ્રિન્સીપાલ સંજાણાના ભાષણ વખતે લંબાણ થયાથી કેટલાક શ્રોતાઓએ થોડો ઘોંઘાટ કરી મુકયો હતો, તેને ઉદ્દેશીને તેઓએ કહ્યું કે—એ ઉચિત ગણાય નહિ. વિદ્વાનોની સભામાં તો સંપુર્ણ શાંતિ રહેવી ઘટે; એટલું જ નહિ પણ વિદ્વતા આચરણમાં ઉતારવી જોઇએ, એમ હું માનું છું. જોડણી વિષેની ચર્ચામાં વ્યક્તિ પરત્વે ટીકાઓ થઇ જાય અને અસહિષ્ણુતાનું ભાન થાય, તે પણ વિદ્વાનોની સભાની ઊણપ જેવું લાગે તેવે પ્રસંગે ટીકા સહન કરનાર કરતાં ટીકા કરનારને જ પરિણામે હાનિ થવાનો ભય છે. એવા જ એક પ્રસંગે મારા એક વિદ્વાન્ મિત્રે તેવી ટીકાઓ આનંદ સાથે સહન કરવાની મને સલાહ આપતાં, એક પ્રાચીન શ્લોક કહ્યો હતો તે મને આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. તે શ્લોક એ છે કે—

> कश्चिन्नरो क्षिपति मां प्रति रूक्षवाक्यं
> सोऽहं मनोभुवनमेत्य मुदं प्रयामि ।
> शोकं व्रजामि पुनरेषमयं तपस्वी
> चारित्र्यतः स्खलितवानिति मन्निमित्तम् ॥

અને તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. વાગ્બાણ સહનશીલ અને ક્ષમાવાન્ પુરૂષ પ્રતિ વ્યર્થ જાય છે. પરંતુ તે ફેંકનાર પોતાના ચારિત્ર્યથી બીજાને ખાતર સ્ખલિત થાય છે, તેનો જ તેને શોક થાય છે, તે વાત વિચારવા જેવી છે.

શ્રીયુત ખબરદારના સાક્ષર જીવન તથા ઉચ્ચ શક્તિઓની તેમણે બહુ પ્રશંસા કરી હતી.

છેવટે ભાવનગરના એક પ્રજાજને વિશ્વકોષ લખી રાખ્યો છે, તે ઉપયોગી જણાતાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે, તો તેમાં મદદ તરીકે રૂ ૩૦૦૦) નામદાર મહારાજા સાહેબ તરફથી આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

ત્યાર બાદ શ્રીયુત ખબરદારે મેહમાનો તરફથી ઉપકારની લાગણી દર્શાવવાને તે પ્રસંગે ખાસ રચેલું વિદાયગીન ગાઇ સંભળાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે સત્કર્તાઓ તરફથી મેહમાનોનો

ઉપકાર માનવાનું એક ખાસ ગીત રચાવવામાં આવ્યું હતું, તે ગીત બાળાઓએ ગાયા પછી પરિષદનું કાર્ય સમાપ્ત થયું હતું. (જુઓ ભાગ ૨ પ્રમુખોનાં ભાષણો, પૃ-૩-૪.)

સાંજરે મોતી બાગમાં શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ તરફથી મહેમાનોને ગાર્ડનપાર્ટી આપવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓની એક ગરબાપાર્ટી પણ ગોઠવવામાં આવી હતી. પારસી અને નાગર જેવી સંસ્કારી કોમની સ્ત્રીઓએ તથા કન્યાઓએ તેમાં બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લઇને જ્યારે ' શો બ્રહ્મનાદ ગાજે ?' તથા કવિ કાન્તકૃત ' સખી ! રમી લો રાસ રંગમાં ! ' એ ગરબાઓ ગાઇ સંભળાવ્યા, ત્યારે શ્રોતાઓનાં મન બહુ રંજન થયાં હતાં. ગરબાપાર્ટીની સઘળી વ્યવસ્થા રા. રા. કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતાએ કરી હતી, અને તે કાર્ય ફતેહમંદ પાર ઉતાર્યું, તેનું સઘળું માન તેઓ ભાઇને ઘટે છે.

સ્નેહસંમેલન

રાત્રિએ નવ વાગતે શહેરના ઘણાખરા સાહિત્યરસિકો મહેમાન સાક્ષરો શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ વગેરે આશરે એક હજાર ગૃહસ્થોથી મંડપ ભરાઇ ગયો હતો. તે પ્રસંગને માટે રાજકવિ પીંગળશીભાઇની સૂચનાનુસાર કાઠિયાવાડ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચારણોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેઓ પૈકી જામનગરના રાજકવિ માવદાનજી ભીમજી ભાઈ, લાઠી રાજકવિ રામભાઇ પાનાભાઇ, મેથળી ગામના રહીશ કવિ વિસાભાઇ નાગભાઇ અને ગુંદાળાના કવિ માધવદાનભાઇ આવ્યા હતા. રાજકવિ પિંગળશી ભાઇની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ આવી શકયા નહતા, પરંતુ તેઓના ચિરંજીવી હરદાનભાઇ જેઓ હાલમાં રાજ કવિની જગ્યાએ છે, તેઓએ પોતાના પિતાની ગેરહાજરીની ખામી જણાવા દીધી નહતી. આરંભમાં તેઓએ ભાવનગરની સ્થાપનાનું તે સમયે એક ચારણે બનાવેલું સુંદર ગીત ગાઇને પછી સ્વ. મહારાજા સાહેબ ભાવસિંહજી તેમજ હાલના મહારાજા સાહેબ કૃષ્ણકુમારજીની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો ગાઇ બતાવીને શ્રોતાઓને આનંદ પમાડયો હતો.

ત્યાર પછી શ્રી રાયચૂરાએ એક કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યનુ કાવ્ય ગાઇને શ્રોતાઓને કાઠિયાવાડનાં જૂનાં કાવ્યોની વાનગી ચખાડી હતી. આ પ્રસંગે ગવાયેલું ' મને કરે કાંટો વાગ્યો ', વાળું લોકગીત કદીય ભૂલાશે નહિ. પરંતુ જ્યારે જામનગરના રાજકવિ માવદાનજીભાઇએ આ વૃત્તાંતને અંતે છપાયેલ સ્વામીનારાયણ કવિ બ્રહ્માનંદ કૃત ' નટવરનૃત્ય'નો રેણકીછંદ લલકાર્યો, ત્યારે આખું શ્રોતામંડળ મંત્રમુગ્ધ થઇ ગયું હતું. તેજ મુજબ બીજા ચારણ કવિઓ રામભાઇ, વિસાભાઇ અને માધવદાનભાઇએ જૂનાં કાવ્યો ગાઇ સંભળાવી, શ્રોતાઓનાં મન રંજન કર્યા હતાં. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તે પ્રસગે માવદાનજીને રૂ. ૫૦—૦—૦ તથા બીજા ત્રણ કવિઓને, પ્રત્યેકને રૂ. ૨૫—૦—૦ મુજબ રાજ્ય તરફથી ઇનામના આપ્યા હતા. ચારણો સિવાય રા. શિવજીભાઇ, રા. મેઘાણી, રા. ઠક્કર રામુભાઇ અને છેવટે રા. લલિતે જૂદાં જૂદાં કાવ્યો અને ભજનો ગાઈ સંભળાવ્યાં ત્યારે તો સ્નેહનો સાગર છૂટયો હોય નહિ, તેમ થઇ રહ્યું હતું.

ઉપસંહારમા શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબ ગુજરાતી ભાષા ઉપર મહાત્મા શ્રી ગાંધીજીએ કરેલ ઉપકારનુ ઋણ ચુકવતા હોય નહિ, તેમ તેઓએ નીચે પ્રમાણે સ્વરચિત ખાદીની કવિતા ગાઇ સભળાવી.

" કૃષ્ણભગવાનના પ્હેરવાના પીતાંબર થકી પુનિત ગાંધીની ખાદી,
રાજ, મહારાજ, સમ્રાટના તાજથી સોગણી કીમ્મતી સાદી ખાદી;
દેશ આબાદીનુ મૂળ મશહૂર, સ્વાતન્ત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી,
સર્વ સામન્ય ઢાંકણ ધનીગરીબનું હિંદના રાજની રાજગાદી. "

તે કવિતાથી શ્રોતાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અને લગભગ રાત્રીના બે વાગતે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો

આભારદર્શન

અમારે તંત્રીઓએ કોનો આભાર માનવો અને કોનો ન માનવો ? જેની જેની અમોએ સહાય્ય માગી હતી, તેઓએ પ્રસન્નવદને અમને સહાય્ય આપવામા કચાસ રાખી નહતી. શ્રીયુત પટ્ટણી સાહેબે તો પોતે જ પરિષદ્ બોલાવી હતી અમે તો તેઓની ઇચ્છાનુસાર કાર્યકર્તા હતા. છતા રાજ્ય તરફથી સ્વાગતને અગે તેઓએ જે જે મદદ આપી હતી, તે ન અપાઇ હોત તો પરિષદનુ કામ આટલુ ફતેહમદ થયુ હોત નહિ. તેઓનો તો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે નાણા ભરનાર ગૃહસ્થોનો, ખાસ કરીને નાણા ભરાવનાર ગૃહસ્થો શેઠ નરોતમ ભાણજી અને ગ. રા ગિરિજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદીનો તો અમારે અ ત કરણ પૂર્વક ઉપકાર માનવો જ જોઇએ. અધિકારીઓ પૈકી રા બહાદુર ત્રિભુવનદાસ ભાઈ, મહેરબાન કૃષ્ણચદ્રસિંહજી, મહેરબાન કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી અને આસીસ્ટટ રાજ્ય ખર્ચ ખાતાના ઉપરી મહેરબાન મ ચેરશા ઉમરીગરના ઉપકારો કંઇ ઓછા થયા નથી. ઓનરેબલ લલ્લુભાઇ સાટેમે પ્રમુખ મહાશયની પડખે બેસીને પરિષદનુ નાવ ખાડકે ચઢવા ન દીધુ, એ તેઓની કાર્યદક્ષતા અને પરિશ્રમ માટે અમે તેઓનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ. સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના માલેકો રા પ્રાણજીવનદાસ અને ગોપાળજીભાઇએ તો આખુ મકાન સર્વ સાહિત્યો સાથે અમને સોપી દીધુ હતુ, તેઓનો તેમજ અધિવેશનના કાર્યનો રિપોર્ટ લેનાર ગ વિક્રરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થીનો તેટલોજ ઉપકાર માનીએ છીએ. ખાખી પોષાકમા મજ્જ થઇ સેવા કરવામાજ કૃતાર્થ માનનાર સ્વયસેવકોને તો ભૂલાય જ કેમ ? તેઓ તો પરિષદ્ વ્યવસ્થાની ક્રિયાશક્તિ જ હતા તેઓનો અને તેઓના નાયકોનો અમે અંત કરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. રા. રા. શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખે માત્ર પરિષદ્ની શરૂઆત પહેલા પધારીનેજ મદદ આપી હતી એટલુજ ન હતુ, પણ પરિષદ્ને અમે નોતરી ત્યારથી છેવટે તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યા સુધી સાગોપાગ મદદ આપ્યા કરી છે. તેઓનો, તેમજ રા બ્રજતરામ ભાનુસુખરામભાઇનો અમે અ ત કરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ બહાર પધારેલા સાક્ષર બધુઓએ પણ અમારી અનેક

ખામીઓ હશે, તે તરફ બીલકુલ લક્ષ ન આપતાં, અમારી તરફ સતત સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, તે બાબતમાં તેઓનો પણ આભાર માનવાની જરૂર જણાય છે.

ઉપસંહારમાં અમારે કહેવું જોઇએ કે ભાવનગર વસ્યે બસેં વર્ષ પૂરાં થયા કે તુરત આવા સરસ્વતીના મહાન્ યજ્ઞનાં દર્શન કરવાને ભાવનગરની પ્રજા ભાગ્યશાળી થઇ છે, તે સઘળો પ્રતાપ ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર મહારાજાઓ અને તેઓના કાર્યદક્ષ અને ઉદારચિત્ત કાર્યભારીઓની રાજનીતિનું જ પરિણામ છે. હવે પછી બીજાં બસેં વર્ષો દરમ્યાન ભાવનગર શહેરની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ થશે, એમ અમે આશા રાખીએ તો તે અતિશયતામય નથી.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્
ભાવનગર.
સંવત્ ૧૯૮૨ ના પૌષ શુદી ૨
ગુરુ તા. ૧૭ ડીસેંબર ઇ. સ. ૧૯૨૫

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
સામાન્ય મંત્રીઓ

॥ अथ रासाष्टकम् ॥

ब्रह्मानंद कृत.

એક સમે શશી ઉદીત અતિ, હોય મન અધિક હુલ્લાસ,
યમુના ત્રટ વ્રજનાર જુત, રચ્યો મનહર રાસ. ૧

ભરભર તન સજ આભરણ, વરતન કરન વિહાર,
કરકર ગ્રહ નટવર કૃષ્ણ, સરસર અનુસર સાર. ૨

(છંદ રેણકી)

સરસર પર સધર અમર તર અનુસર, કરકર વરધર મેલ કરે;
હરિહર સુર અવર અછર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ઉર હરખ ભરૈ,
નિરખત નર પ્રવર પ્રવર ગણ નિરૂજર, નિકર મુકટ શિર સવર નમે;
ધણરવ પટ ૪રર ધરર પદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૧

ઝણણણણણ ઝણણ ખણણ પદ ઝાંઝર, ગોમ ધણણ ગણણ ગયણે;
તણણણ બજતંત ઠણણ ટંકાર મંજ; રણણણ સુર ધણણણ રયણે,
ત્રહ ત્રહ અતિ ત્રણણ ધણણ બજ ત્રંસા, ભ્રમર ભ્રમર તરમણ ભમે;
ધણરવ પટ ૪રર ધરર પદ ઘુઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે–સુંદર શ્યામ રમે. ૨

ઝટપટ પટઉલટ પલટ નટવત ઝટ, લટપટ કટ ઘટ નિપટ લળે,
ક્રોકટ અતિ ઉકટ ત્રુકટગતી ધીનટટ, મનહર મટ લટ લપટ મળે;
યમુનાં ત્રટ પ્રગટ અમટ અટ રટ, જૂટ સૂર થટ ખેખટ તેણ સમે,
ધણરવ પટ ૪રર ધરર પદ ઘૂઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૩

ધમધમ અતિ ધમક ઠમક પદ ઘૂઘર, ધમથમકમ સમ હોત ધરા;
ભ્રમ ભ્રમવત વિષમ પરિશ્રમવત ભ્રમ ખમખમદમ અહિ વિશ્રમખરા;
ગમગતિ અતિ અગમ નિગમનલહતગમ, નટવત રમઝમ ગમ મનમેં
ધણરવ પટ૪રર ધરરપદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૪

ગતગત પર ઉગત તુગત નૃત્ય પિયગત, રત ઉનમત ચિત વધત રતિ,
તતપર ધરત નચત ઉચત મુખ થૈ તત, આશ્રત અતઉન ભ્રમત અતિ;
ધીધીતતગત બજત મ્રદંગ સૂર ઉઘધત કત ભર નરનત અતંત કમે,
ધણ રવ પટ ૪રર ધરરપદ ઘૂઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૫

થનગનતન નચત પવન પ્રચલન થન, સુગમ ગગન ધ્રુન મગન સુરા,
મનમન વર કૃષ્ન પ્રસન ધન તન મન, ધનધન વદ ધન તાસ ધરા;
વીસરે તન ભાન ખાન પાન વીધિ, ગાનતાન જેહી કાન ગમે,
ધણરવ પટ૪રર ધરર પદ ઘૂઘર, રંગભર સુંદર શ્યામ રમે. ૬

ઢલઢલ રંગ પ્રગલ અદલ જનપર ઢલઝલ અણકલ તેજ ઝરે,
ખલખલ ભુજચુડ ચપલ અતિ ખલકત, કાન કરતક પ્રબલ કરે;

વલવલ ગલ હરત હુમલચલેચિત વલ, જીગલજીગલં પ્રતિરંગ જમે;
ઘણરવ પટ ફરર ઘરર પદ ઘૂઘર રંગભર સુંદર શ્યામ રમે.
સરવ સવશ મોહદરસ સુપથીર શશિ, અરસપરસ તૃપ ચરસ અતિ,
રસબસ ખુસ હસ વરસ રતિ,
દસનવ રસ સરસ ભયો બ્રહ્માનંદ અંનરસ મન તરસ અથમે;
ઘણુ રવ પટ ફરર ૦ સુંદર શ્યામ રમે–રંગભર સુંદર શ્યામ રમે૦

(છપ્પય)

રમત મનોહર રાસ, સદા સુખ વાસ સ્વતંતર,
પ્રબલ ગોપાળ જન પાસ, કમલ આભાસ શશીકર;
વિહરત કરત વિનોદ, મોહ અંતર ન સમાવે,
અરસ પરસ એક તાર, દરસ નવરસ દર સાવે;
સુખ રૂપ સદા અશરણુ શરણુ, ફના કરણુ ભવ ફંદ કે,
સંત સાથ સદા ખેલત સહી, નાથ સો બ્રહ્માનંદ કે.

अथ रासाष्टकम् २

(ચરચરી છંદ)

એક નિશ શશી ઉજાશ, પ્રૌઢ ઋતુ શરદ પ્રકાશ, રમતરાસ જગનિવાસ, ચિતવિલાસ કને;
મોરલી ધુન અતિ રસાળ, ગેહેર સુર કર ગોપાળ, તાનમાન સુભયતાલ, મનમોરાળ લીને;
વ્રજત્રિય સુનભર ઉડાવ, બન ઠન તન અતિ બનાવ, ચિતવત ગતનૃત ઉઠાવ, હાવભાવ છાજે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૧
ડું ડું બજ ત્રંબક ડોર, સેં સેં સરણાઇ સોર, ઘેં ઘેં બજપરવ ઢોલ, ઘેં ઘેં બોલે;
ઝુક ઝુક બજત ઝાંઝ, ટુક ટુક મંજીર રંજ, ડુગ ડુગ ઓપંગ ચંદ, અતિ ઉમંગ ડોલે;
દગડદા દગડદા પખાજ, પગડદા થૈ થૈ સમાજ, કુકડદા કુકડદા દુકડ; ત્રુહટ ધન રાચે,
હરિ, હર, અજ હેર હેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૨
સંતન અભિરામ ધામ, ક્રમત રમત ભ્રમત કામ, પ્રમત શ્રમત નમત ગ્રામ, વામ હામ લોભે,
અટન ઘટન અતિ ઉદામ, થનતતન ઠામ ઠામ, તજ વિશ્રામ, અતિ વિભ્રામ, શ્યામ સુંદર શોભે;
જમુનાં કે નીર તીર, ખેલત બલવીર વીર, ચહુવટ થટ સઘટ ભીર, કટિ સુધીર કાચે:
હરિ હર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર નટવર નાચે. ૩
ઝલલલલલ તન કાંતિ ઝલક, ખલલલ ભુજ ચૂડ ખલક, સલલલ જેહી વિજ સલક, ભલક ભાવ સાજે;
અટપટ લટ છૂટ અલક, ત્રટ ઘટ શુભકિન તિલક, હટહટ ઘટ ત્રૂટ હલક, નટ વિલાસ રાજે;
તન તન પ્રતિ સુગત સોન જન જન મન એક જાણુ, કતઉક મૂખ કાન કાન, માનગાન માચે;
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૪

ધમમમ ઘુઘર ધમંક, ઠમમમ ઝાઝર ઠમંક, ધમમમમમ ભૂધમ ધમક, ગતનીસંક ગાવે,
ઝગ ઝગ ઝગ ઝગમગાટ, થગ થગ થગ થૈન દાક, નૌતમ પગ દગ નિરાટ, લલિત નાટ નાવે,
હથ બથ હથ ગુંથ લીન, પથ પથ પ્રિય સથ પ્રવીન, કથકથ ગ્રંથ શેષ કીન, જુથ નવીન જાચે;
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચેઃ ૫

નૌતમ છબી નંદ નંદ, સુખસહાસ મંદ મંદ, દંપતી જુત દ્વંદ દ્વંદ, જગતવંદ ડોલે;
વિનતાસુર વૃદ વૃંદ, નિરખત આનંદ કંદ, ગતિ અતિ સ્વછંદ છંદ, જય જય બોલે;
જુગલિત કર જોર જોર, ઠમક ઝમક ઠોર ઠોર, વિમલ તાન તોર ઘોર મોરલી વાજે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર, નટવર નાચે. ૬

લખ છબી સુરપતિ લજિત, ગુણ ગાંન તાન ગીત, પ્રિયા પીયુસહિત પ્રીત, સમરજીત શોભે;
રમત ભ્રમત અજબ રીત ચકિત ઝુકિત, થકિત ચિત, લલિતહલિત મલિત લીત; નિરખ મિત્રલોભે;
લુંબ ઝુંબ એક લગન, વિમલિત દગ જાત વિગન, તકતક ચક હોત તગન, પ્રૌઢ મગન પ્રાચે;
હરિહર અજ હેર હેર, બિકસતસૂર બેર બેર, પનઘટ પર ફેર ફેર નટવર નાચે. ૭

તતતતતત હોત તાન, અચુંબીત ગત આન આન, ધૂરજટી ઘટ છૂટત ધ્યાન, કાન બાન સુનતે,
ગેહરી ધુન હોત ગાન, મંગલ સુર માન માન, ભૂલ ભાન ખાન પાન, પ્રાણુ જાન બનતે;
ધીધીકટ નૃત ધાર ધાર સ્રીમિત્રતહાં સતાર તાર, બ્રહ્માનંદ વારવાર, ચરનન ચિત રાચે;
હરિહર અજ હેરહેર, બિકસત સુર બેરબેર, પનઘટ પર ફેરફેર, નટવર નાચેઃ

પરિશિષ્ટો.

પરિશિષ્ટ અંક ૧

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની સાતમી બેઠકમાં પસાર થયેલ ઠરાવો.

ઠરાવ ૧:—નીચેનાં સાહિત્યરસિકોનાં, છેલ્લી પરિષદ પછી થયેલાં અવસાનની આ પરિષદ ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે:—

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, સ્વ. કણીયા, સ્વ. સૌ. કનુબ્હેન દવે, સ્વ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, સ્વ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, સ્વ. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ, સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી, સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ, સ્વ. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા, સ્વ. દી. બા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, સ્વ. વામનરામ સોમનારાયણ દલાલ, સ્વ. મુનિશ્રી વિજયધર્મસૂરી, સ્વ. સવાઇલાલ છોટાલાલ વોરા, સ્વ. હસમનરામ કર્પૂરરામ મહેતા અને સ્વ. હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજી. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૨:—ગુજરાતી ભાષાના પરમ સેવક મહાત્મા ગાંધીજી કારાગૃહવાસમાંથી હમણાંજ મુક્ત થયા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં પુનઃ પ્રવૃત્ત થયા છે તે પ્રસંગે આ પરિષદ મહાત્મા ગાંધીજીનું બહુ આનંદપૂર્વક અભિનંદન કરે છે અને તેઓ દીર્ઘાયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવી ગુજરાતી સાહિત્યની દિન પ્રતિદિન ખૂબ સેવા કરતા રહે એવી આ પરિષદ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩:—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કામકાજ સતત ચાલુ રહે અને તે સ્થાયી અને સંગીન કાર્ય પાર પાડી શકે એ આશયથી છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદને " ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ " સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને તે પરિષદ મંડળ પરિષદ ભંડોળ કમિટી સાથે જોડી દેવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તે યોજના અમલમાં આવી નથી, અને તેથી "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ" સ્થાપન કરવાની જરૂર જણાય છે. માટે આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે:—

(૧) ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ સ્થાપવું.

(૨) સદરહુ પરિષદ મંડળનું બંધારણ પાકી રીતે તૈયાર થઇ અમલમાં આવે ત્યાં સુધીને માટે હાલ તુરત નીચેનું કામચલાઉ મંડળ નીમવામા આવે છે.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	સર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી
રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા	રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ
રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા	રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ
રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર	શેઠ. જીવણજી જમશેદજી મોદી

રા. રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
રા. રા. પ્રીતમરાય નૃસિંહરામ કચ્છી
રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ
રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ
રા. રા. ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ
રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
રા. રા. રાજેંદ્ર સોમનારાયણ દલાલ
રા. રા. ગુલામહુસેન વારસ દેવશી અનિલ
રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ
રા. રા. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ
રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીદાસ
રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોશી
એો. શ્રીયુત લલ્લુભાઇ શામળદાસ
રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરાય મહેતા
રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી
રા. રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
મુનિશ્રી જિનવિજયજી
રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ
રા. રા. કરીમ મહમદ માસ્તર.

રા. રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ } મંત્રીઓ
રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

(૩) સદરહુ મંડળના મંત્રીઓએ સદરહુ પરિષદ્ મંડળનું બંધારણ છ માસની અંદર તૈયાર કરી મંડળને રજુ કરવું:—

(૪) ઉપર મુજબ જે બંધારણ તૈયાર થાય તે સદર મંડળે સને ૧૮૬૦ ના ૨૧ મા એક્ટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવી લેવું અને આગામી પરિષદ્ મળે ત્યારે સદર મંડળે પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રજુ કરવો.

(૫) આ પ્રમાણે સદર મંડળ રજીસ્ટર થયેલી રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા જેમણે છેલ્લી પરિષદ્‌ને પોતા તરફથી રૂ. ૧૯૯૯૦) અને રા. નરભેશંકર ઉમિયાશંકર તરફથી રૂ. ૫૮૮૦) મળી એકંદર રૂપીઆ ૧૫૮૮૦) પંદર હજાર રૂપીઆ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું તે રકમ આ મંડળે માગી લેવી. આ મંડળે પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિનું ભંડોળ પોતાના ભંડોળમાં સાથે એકત્ર કરવા તજવીજ કરવી.

(૬) આ પ્રમાણે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ સ્થપાય તે પોતાના મંડળના નિયમો સાથે પરિષદ્‌ના બંધારણના નિયમો વિચારી તેમા યોગ્ય સુધારા કરી આવતી પરિષદ્ આગળ મંજુર થવા રજુ કરશે

દરખાસ્ત મૂકનારઃ—રા. બ. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ
ટેકો આપનાર રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા

ઠરાવ ૪:—આ પરિષદ્ "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ" ને સૂચના કરે છે કે:-
(૧) પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ માટે વ્યવસ્થા કરવી; તથા જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકો; લોકગીત અને લોકકથા, ચિત્રો અને ઐતિહાસિક અવશેષો વગેરેનો સંગ્રહ કરવો અને તેની નોંધ રાખવી.

(૨) (ક) શિષ્ટ સાહિત્યના ગ્રંથોનો અભ્યાસ જનસમૂહમાં વધે અને સાહિત્યના

સંસ્કારની છાપ તેના પર વિશેષ પડે એ હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ ગદ્યનાં અને પદ્યનાં પુસ્તકો પસંદ કરી તેમા પ્રતિ વર્ષે ઉંચા અને નીચા ધોરણમાં પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(ખ)—આ યોજનાથી જનસમાજ પરિષદના કામકાજથી પરિચિત રહેશે એટલુંજ નહિ, પણ પરિષદ્ સાહિત્યના ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ પ્રજા ઉપર પાડવા શક્તિમાન થશે એવી આશા રહે છે.

(૩) જનસમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર વધારવાને, ખાસ કરીને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાને યુનિવર્સિટી એક્સ્ટેન્શન વ્યાખ્યાનમાળાની જેમ પ્રતિ વર્ષે બે કે ત્રણ વિષયો કરી તે પર ત્રણથી છ ભાષણોની એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનો અને જુદે જુદે સ્થળે તે ભાષણો અપાવવાને તજવીજ કરવી.

ઠરાવ ૪:—મુમ્બાઇ યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. અને બી. એ. પાસ કોર્સમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપ્યું છે એ યોગ્ય થયું છે. પણ ગુજરાતીનો પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ કરવાનું વધુ સુગમ બને એ માટે કોલેજના પહેલા વર્ષથી ગુજરાતીનો ક્રમસર અભ્યાસ દાખલ કરવા અને યુનિવર્સિટીની બધી પરીક્ષામાં તેને સ્થાન આપવા આ પરિષદ મુંબાઇ યુનિવર્સિટીને આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે, અને તે સંબધી યોગ્ય તજવીજ કરવા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળને સૂચના કરવામા આવે છે.

દરખાસ્ત મૂકનારઃ—પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
ટેકો આપનારઃ—પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતિશંકર દવે.

ઠરાવ ૫ઃ—ગુજરાતી ભાષામાં છપાતાં તમામ પુસ્તકોનો બને તેટલો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરવા માટે ગુજરાતી લેખકોને તેમનાં પુસ્તકોની એક એક પ્રત પરિષદ પુસ્તકાલયને ભેટ મોકલી આપવાને આ પરિષદ્ સૂચના કરે છે. તેમજ વળી છાપખાનાના કાયદાની રૂએ સરકારને જે નકલો ભરવામાં આવે છે તેમાંની એક પ્રત આ પરિષદ્ પુસ્તકાલયને મળે એવો પ્રબંધ થવા મુમ્બાઇ સરકારને રીતસર અરજ કરવી. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૬ઃ—(ક) સાહિત્ય પરિષદની ગત વિજ્ઞાન સમિતિએ કરેલા કાર્યને માટે પરિષદ તે સમિતિને અભિનન્દન આપે છે.

(ખ) ગત-વિજ્ઞાન સમિતિએ આરંભેલા કાર્યને ચાલુ રાખવાને તથા આગળ વધારવાને નીચેના ગૃહસ્થોની નવી વિજ્ઞાન સમિતિ નીમવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષના વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારમા (પૃ. ૩૩) સૂચવેલા માર્ગ પ્રમાણે આ સમિતિ વિજ્ઞાનપ્રસારનુ તથા વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષેનું કાર્ય કરશે.

ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા (પ્રમુખ)	રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ (મંત્રી)
,, તુળજારામ ખાંડવાળા (તિજોરર)	,, પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ
પ્રો. વીરમિત્ર ભીમરાવ દીવેટિયા	,, દુર્ગાશંકર કેવળદાસ શાસ્ત્રી
રા. રા. કલ્યાણદાસ નથુભાઇ જોષી	

(ગ) આ વિજ્ઞાન સમિતિના સહાયમાં કામ કરવાને માટે નીચેના ગૃહસ્થોનું એક સલાહકાર મંડળ નીમવામાં આવે છે. એ મંડળમાં જરૂર પ્રમાણે વધારે નામો ઉમેરવાની સત્તા વિજ્ઞાન સમિતિને રહેશે.

ભૌતિકશાસ્ત્રો.

પ્રો. ડાહ્યાભાઇ બી. નાયક — રા. મણિલાલ એમ. મહેતા
પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ વી. વોરા

ગણિત, ખગોળ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો.

પ્રિન્સીપાલ નગીનદાસ માણેકલાલ શાહ — પ્રો. ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ ત્રિવેદી
પ્રો. જેઠાલાલ ચિ. સ્વામીનારાયણ — રા. રા. ભોગીલાલ કે. પટવા
રા. રા. ગિરજાશંકર હ. જોશી — ,, અમૃતલાલ શાસ્ત્રી

રસાયન.

રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય — રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાભાઇ શાહ
,, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ — ,, મદનભાઇ જેઠીસનદાસ ગજ્જર
,, કપિલરામ હરદેવરામ વકીલ — ,, હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી
પ્રો. નટવરલાલ મગનલાલ અંતાણી — ડૉ. કુંવરજી ગોસાઇ નાયક
રા. રા. પર્જન્યરાય વ. મેઢ

આરોગ્ય, વૈદક, ને તત્સંબન્ધી શાસ્ત્રો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ — ડૉ. સુમન્ત મહેતા
ડૉ. વિઠ્ઠલરાય માધવજી ભટ્ટ — રા. રા. મોતીલાલ અલમૌલા

જીવનશાસ્ત્રો.

રા. રા. છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી — રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી પાઠક
,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા

કૃષિ શાસ્ત્ર.

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયરામ ઓઝા — રા. રા. હીરાલાલ હરગોવિંદ પંડ્યા

ભૂસ્તર શાસ્ત્ર.

રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ — પ્રો. ડી. એન. વાડીઆ
,, લલિતાપ્રસાદ શિવરામ દવે

પરિભાષા.

પ્રો. સાંકળચંદ જે. શાહ — રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા
પ્રો. વીરમિત્ર ભીમરાવ દીવેટિયા — ,, જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરા

ઠરાવ ૭;—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોમાંથી શાળા અને લાયબ્રેરીને ઉપયોગી થાય તેમજ પ્રજાને વાંચન માટે માર્ગદર્શક બને એવી એક સારાં પુસ્તકોની યાદી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ વખતો વખત બહાર પાડે એમ આ પરિષદ તે મંડળને સૂચના કરે છે. પરિષદ વળી આશા રાખે છે કે લેખક વર્ગ, પુસ્તક પ્રકાશક મંડળો અને બુકસેલરો તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો પરિષદ મંડળને મોકલી આપી આ કાર્યમાં બનતી સહાયતા આપશે. (પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૮:—ગુજરાતી ભાષામાં રેફરન્સનાં પુસ્તકો જેવાં કે વિશ્વકોષ, ઇયરબુક, ચરિત્રમાળા વગેરે રચાયાં નથી. પણ તે ખામી જેમ બને તેમ જલદી પૂરી પડે એવાં વ્યવહારુ

પગલાં પરિષદ્ મંડળ અન્ય સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓ સાથે સહકાર કરી ઉપાડી લે એ આવશ્યક છે. દરમ્યાન સ્વ. સવાઇલાલ છોટમલાલ વોરાએ વિશ્વકોષ ' પ ' અક્ષર સુધી લખી તૈયાર કર્યો છે તે યોગ્ય માલૂમ પડે તો એક કમિટી નીમી અમુક સંખ્યામાં ગ્રાહકો અગાઉથી મેળવી પ્રતિવર્ષે ચાર ભાગ બહાર પાડવાની યોજના કરવા તેનું તંત્રીપદ રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાને સોંપવા આ પરિષદ્ ઠરાવ કરે છે.

ઠરાવ ૯:—ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળનું મુખ્ય કાર્યાલય અમદાવાદમાં રાખવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૧૦:—પરિષદ્ તરફથી જેટલાં પુસ્તક બહાર પડે તેટલામાં એક સરખી જોડણી રાખવી, અને તે જોડણી પરિષદ મંડળે નક્કી કરવી.

દરખાસ્ત મુકનાર—રા. રા. મટુભાઇ હ. કાંટાવાળા
ટેકો—રા. રા. જયસુખરામ પુ. જોશીપુરા

ઠરાવ ૧૧—પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર.

દરખાસ્ત મુકનાર:—રા. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા
ટેકો:—રા. રા. નન્દનાથ કેદારનાથ દિક્ષિત

ઠરાવ ૧૨:- નેક નામદાર મહારાજા સાહેબનો ઉપકાર.

પ્રમુખસ્થાનેથી

ઠરાવ ૧૩:—સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી ઓનરેબલ શ્રીયુત લલ્લુભાઇ સામળદાસ, સામાન્ય મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના અન્ય સભ્યો કાર્યકર્તાઓ સ્વયંસેવકો વગેરે ગૃહસ્થોએ આ પરિષદ ભરવામાં જે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે ખાતર તે સૌની સેવાની ઉપકારસહ નોંધ આ પરિષદ લે છે.

દરખાસ્ત મુકનાર:—રા. રા. જે. કે. એન કાબરાજી
ટેકો આપનાર:—રા. રા. મટુભાઇ હ. કાંટાવાળા

ઠરાવ ૧૪:—આવતી સાહિત્ય પરિષદ મુંબઇ તરફના નિમંત્રણથી ત્યાં ભરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે. (પ્રમુખ સ્થાનેથી)

પરિશિષ્ટ અંક ૨

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠકનો રિપોર્ટ

(તા ૧૯ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪ સોમવાર)

લેખક રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ.

વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક સ્વવારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે સમિતિના સભ્યો તથા વિજ્ઞાનમાં રસ લેતા ગૃહસ્થો મળી આશરે ૩૫ જણ હાજર હતા. શરૂઆતમા પ્રમુખ ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ અત્યારસુધી થયેલા કાર્ય ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને હવે પછી કરવાના કાર્યની રૂપરેખા સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું, આ રૂપરેખા સંબધી લંબાણ ચર્ચા ચાલી હતી અને થોડા સભ્યોની વિજ્ઞાનસમિતિ અને ઘણા સભ્યોનું સલાહ-કાર મંડળ સ્થાપવાનો ઠરાવ મંજુર થયો હતો.

વિજ્ઞાન સમિતિના મંત્રી રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલો " વિજ્ઞાન સમિતિનો રિપોર્ટ " મંજુર થયો હતો.

(તા. ૨૦–૪–૨૪)

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠક સવારના નવ વાગે મળી હતી તે પ્રસંગે આશરે ૩૫ ગૃહસ્થો હાજર હતા. હાજર રહેલાઓમાં ડૉ. કાન્તીલાલ છગનલાલ પંડ્યા, રા. પોપટલાલ ગોવિન્દ-લાલ શાહ, રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇ, ડૉ. તુલજારામ ચુનીલાલ ખાંડવાળા, રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, રા. જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા, પ્રિન્સીપાલ છોટાલાલ હરજીવન વોરા, પ્રો. ખીમચંદ ચાંપશી શાહ, રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા, રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરાય મહેતા, રા. ભાઇશંકર ગૌરિશંકર સિહોરી, પ્રો. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ, પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, કલ્યાણરાય નથ્થુભાઇ જોષી, રા. મોહનલાલ ગોપાલજી દવે, ગ. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત, રા. અજીત વિઠ્ઠલદાસ મહેતા વગેરે મુખ્ય હતા.

પ્રમુખ ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ વિજ્ઞાન સમિતિ તરફથી બધાને આવકાર આપ્યો અને હવે પછી કામ કેવી રીતે લેવું તે સંબંધી વિવેચન કર્યું.

મંત્રી રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેશાઇએ વિજ્ઞાન વિભાગ માટે આવેલા નિબંધોનો સાર કહી સંભળાવ્યો અને નિબંધો વાંચી લીધેલા માની લેવામાં આવ્યા.

પ્રમુખે જણાવ્યું કે પારિભાષિક શબ્દો યોજાય તેમા દરેક યોજકે પોતાની પદ્ધતિ જાહેર કરવી જોઇએ અને એ પદ્ધતિ ઉપર જાહેર ટીકા થાય અને ઉહાપોહ પછી પદ્ધતિ બહુમતે માન્ય થાય તો કામ ઘણું સરલ થાય. વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહના બધા ભાગ સાથે આપણે કદાચ મળતા ન થઇ શકીએ અને તેમાં કેટલાક દોષો પણ છે અને આવા કામમાં હમેશાં રહેજ અને મતભેદને અવકાશ પણ છે તે છતાંએ ઘણું કાર્ય થયું છે. જો તેની યોજનાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો આપણને જણાવવામાં આવે તો ઘણો લાભ થાય તેથી ભાઇ જોષીપુરાને તેમના સિદ્ધાન્ત સમજાવવા હું વિનંતિ કરૂં છું.

૨૧. જયસુખલાલ પુ. જોષીપુરાએ નીચે પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના કોશની રચના થઇ છે એમ જણાવ્યું.

(૧) આ દિશામાં સૌથી પ્રથમ કામ કરનાર પ્રો. ગજ્જર હતા અને તેમણે કેટલાક શબ્દો યોજેલા છે. ખાસ બાધકારક ન હોય ત્યાં સુધી પ્રો ગજ્જરના શબ્દો કાયમ રાખ્યા છે.
(૨) બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર હિંદમાં આ પ્રકારના પ્રયાસો થયેલા છે તે કોશોમાં ઐક્ય ક્યાં છે અને ભેદ ક્યાં છે તે ક્રમવાર જુદા પાડયા. જ્યાં ત્રણે ભાષામાં ઐક્ય છે તે શબ્દો કબુલ રાખ્યા છે, જ્યાં ભેદ છે ત્યાં ગુજરાતીમાં વધારે અનુકૂળ પડે તેવો શબ્દ લીધો છે,
(૩) વેદ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો, તંત્ર અને વૈદકના ગ્રંથો તપાસ્યા અને તેમાંથી જે શબ્દો મળી આવ્યા તે લીધા. વાયુપુરાણમાથી એવા ઘણા શબ્દો મળી આવ્યા. Eugenics-ના પણ ઘણા શબ્દો એની રીતે મળી આવ્યા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી આપણી ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે.
(૪) ભાષાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. લગભગ સરખા ધ્વનિવાળા અને સરખા અર્થના જે શબ્દો મળી આવે તેને પસંદગી આપવી. લેટીન અને ગ્રીક શબ્દોને મળતા ધ્વનિના અને અર્થના શબ્દો સંસ્કૃતમાં મળી આવવા મુશ્કેલ નથી.
(૫) શબ્દ યોજવા માટે suffix અને prefix ના અર્થ નક્કી કર્યા અને વચલા પદ માટે તેનો અર્થ મુકયો, દાખલા તરીકે logy ને માટે વિદ્યા નક્કી કર્યો તો logy વાળાં શાસ્ત્રોને વિદ્યા કહેવાં અને બીજાંઓને શાસ્ત્ર કહેવાં.

આપને ટુંકમાં અમારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જણાવ્યા. આપ એ સિદ્ધાન્તો ઉપર ટીકા કરી શકો અને બીજા દેખાડી શકો અને મોઘમ ટીકા કરવાને બદલે constructive (રચનાત્મક) ટીકા કરો તો ઉપકાર થશે. અમારો અમુક શબ્દ ખરાબ છે એમ કહેવાને બદલે આ શબ્દને બદલે આ શબ્દ વાપરવો એમ કહેવા કૃપા કરશો. મોઘમ ટીકાથી કાર્ય આગળ વધતું નથી.

અમે બધાં શાસ્ત્રો જાણતા નથી; અમારી વિદ્વત્તા સંપૂર્ણ છે એવો અમે દાખલો પણ કરતા નથી. આ તો અમારો પ્રયાસ છે તેમાં બધાની સહાનુભૂતિની જરૂર છે.

દિલગીરી સાથે જણાવવું જોઇએ કે ગુજરાતમાંથી અમને જોઇએ તેવા અભિપ્રાયો નથી મળ્યા. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોના વિદ્વાનોએ તેના ઉપર સંભાળથી ધ્યાન આપ્યું છે અને કેટલીક સૂચનાઓ પણ મોકલી છે. તેમાંની કેટલીક સ્વીકારવા જેવી પણ છે અને કેટલીકમાં ગેરસમજુત પણ થએલી છે તે સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદે એ કોશ ઉપર ચર્ચા કરવા એક દિવસ ખાસ રોકયો હતો. અને હવે મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોમાં તેનો તેઓ છૂટથી લાભ લે છે. આપણા બધા શબ્દો તેઓ વાપરે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી પણ આપણામાંથી તેમણે ઘણું સૂચન લીધું છે અને આપણી મહેનતનો તેઓ પૂરો લાભ લે છે.

અમારા ઉપર એક આક્ષેપ ગમે તેવા શબ્દો યોજી કાઢવાનો અથવા જુના શબ્દો નવા અર્થમાં ઠોકી બેસાડવાનો છે. પ્રાચીન શબ્દો સમજવા માટે એકલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કામ નહિ લાગે. તેને માટે તો પ્રાચીન પુસ્તકોજ તપાસવાં પડશે.

દાખલા તરીકે અમે "આંગિરસ" એ શબ્દ Carbo Hydates ના અર્થમાં વાપર્યો તે સંબંધી અમારી ઉપર ટીકા થાય છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે એ શબ્દ એજ અર્થમાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વપરાયલો છે. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને જે પુસ્તકસંગ્રહ મળી આવ્યો છે તેમાં પણ એ જ અર્થમાં વપરાયલો છે અને અમારાથી સ્વતંત્ર રીતે સ્વ. સવાઇલાલ છોટાલાલ વોરાનો વિશ્વકોશ જે પ્રદર્શનમાં રજુ થયો છે તેમાં પણ એ શબ્દ માલમ પડે છે. હું ધારૂં છું કે આટલી ચર્ચા પછી કેટલાક મતભેદો દૂર થશે.

પ્રમુખે રા. જોષીપુરાનો ઉપકાર માન્યો અને બધું કાર્ય રચનાત્મક દૃષ્ટિથી કરવા વિનંતિ કરી અને જણાવ્યું કે પહેલી વખતે કોશનું કાર્ય પુરૂં થતું જ નથી તેમજ એકલે હાથે પણ થતું નથી; તેમાં સંપ અને સહકારની જરૂર છે. અને છેવટે નવી સમિતિ અને સલાહકાર મંડળ આવતી પરિષદ્ પહેલાં વધારે સંગીન કાર્ય કરી દેખાડશે એવી આશા બતાવી હતી.

રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જાહેર કર્યું કે "લોઢું અને પોલાદ" એ બન્નેના ઉદ્યોગની સ્લાઇડો કરાવી આપવા એક ગૃહસ્થે વચન આપ્યું છે. તે જાહેરાતને સભાએ સહર્ષ સ્વીકારી અને સભા બરખાસ્ત થઇ.

પરિશિષ્ટ અંક ૩

બોટાદ તા. ૨-૧-૧૯૨૪

પરમ કૃપાસાગર સુરબ્બી શ્રી માનશંકરભાઇની સેવામાં

ભાવનગર.

આપનો તા. ૨૮-૧૨-૨૩ નો કૃપાપત્ર મળ્યો.

"સાહિત્ય પરિષદ્"ની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા આપે મ્હને આમંત્રણ કર્યું, તેથી ઉપકૃત થયો છું, જીવનમાં ક્વચિત મળતા આનંદજનક પ્રસંગોમાંનો તે એક હોવાનું હું સમજું છું, અને ભાવનગરના પ્રજાજન તરીકે, સાહિત્યસેવક તરીકે એ કાર્ય કરવાની મારી ફરજ માનું છું. પરંતુ દુર્દૈવવશાત્ આજકાલ મ્હારી પ્રકૃતિ અતિશય અસ્વસ્થ રહે છે. પંદરેક દિવસ તાવ આવી જવાથી અત્યારે મારૂં શરીર અત્યંત દુર્બલ થઇ ગયું છે. ઘેરથી શાળા સુધી પણ પરાકાષ્ટાએ જઇ શકું છું, અને સહજ પણ પરિશ્રમ થઇ શકતો નથી. વૃદ્ધ વય, ચાલુ અગ્નિમાંદ્ય અને અસાધારણ દુર્બલતાને લીધે સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને આવશ્યક શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં કેટલોક સમય નીકળી જશે, એમ ભૂતકાળની માંદગીના અનુભવથી જણાય છે. તેથી સાહિત્ય-પરિષદ્‌ની સેવા માટે આપ જણાવો છો, તે સમયપર મ્હારાથી આવી નહિ શકાય, તેની ક્ષમા યાચું છું. વૈદ્યોના કહેવા પ્રમાણે અને ઉપક્રમના અનુભવે પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં બે-અઢી માસ લાગશે, એમ જણાય છે. જેથી એ પ્રવૃત્તિ માટે અન્ય કોઇ પુરુષની યોજના કરવા વિનંતિ કરૂં છું.

સત્કારનું ગીત તૈયાર કરવાની આપની આજ્ઞા સ્વીકારવા પ્રયાસ કરીશ. ક્યા રાગમાં તેની યોજના કરવી? તે જણાવશો, તો વિશેષ સરલતા થશે.

શરીર સારૂં થશે તો પરિષદ્ પહેલાના પખવાડીયામાં કદાચ આવી શકીશ.

આજ્ઞાંકિત સેવક
દામોદર ખુસાલદાસ બોટાદકરના
સવિનય સા. દં. પ્રણામ.

પરિશિષ્ટ અંક ૪

કાર્યક્રમ.

(પ્રથમ નક્કી કરેલા કાર્યક્રમમાં સુધારા વધારા સાથે)

તા. ૧૮—૪—૨૪ શુક્રવાર

(સવારે ક. ૮–૩૦ (સ્ટા. ટા.)

૧ સરસ્વતી સ્તુતિ.
૨ સત્કાર સંગીત. } ક. ૮–૩૦ થી ક. ૯–૦ સુધી.
૩ સત્કાર કવિત.
૪ સત્કાર મંડળના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.
૫ સહાનુભૂતિદર્શક આવેલા તારો તથા પત્રો વાંચવા.
૬ પરિષદના પ્રમુખની નિમણુક માટે દરખાસ્ત મૂકવી.
દરખાસ્ત કરનાર—મે. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા.
ટેકો આપનાર—રા બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
અનુમોદન આપનાર—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૭ મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.

તા. ૧૮—૪—૨૪ શુક્રવાર.

(મધ્યાહ્નોત્તર ક. ૪—૦ સ્ટા. ટા.)

૧ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૨ વિજ્ઞાન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૩ સાહિત્ય વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ
૪ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબનું ભાષણ.
૫ વિષયવિચારણી સભાની બેઠક (રાત્રીએ ક. ૯–૦ સ્ટા. ટા., મંડપમાં)

તા. ૧૯—૪—૨૪ શનિવાર

(સવારે ક. ૮–૩૦ સ્ટા. ટા.)

[વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક તે જ વખતે સનાતન ધર્મ હાઇસ્કુલના મકાનના મધ્ય ખંડમા થશે.]

૧ સંગીતો—
૨ ગીર્વાણ કવિ જયદેવના સત્કર્ત્તા–રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૧૫ મિ.
૩ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા ઉગેલાં વિવેચના અંકુરો—
રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ ૨૦ મિ.
૪ કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય–શેઠ કુંવરજી આણંદજી ૧૫ મિ.

૫ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો—રા. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ૧૦ મિ.
૬ રાસપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ—રા. રા. જયેન્દ્ર ભગવાનલાલ દુરકાળ ૧૫ મિ.
૭ કવિવર સમયસુંદર—રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ. ૧૦ મિ.
૮ કાઠિયાવાડનું લોક સાહિત્ય—રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા ૧૫ મિ.
૯ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી—રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર ૧૦ મિ.

તા. ૧૯–૪–૨૪ શનિવાર
(મધ્યાહ્નોત્તર ક-૪-૦ (સ્ટા. ટા.)

૧૦ કવિતા શિક્ષણ—રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ૨૦ મિ.
૧૧ લિપિનો ઇતિહાસ—રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મેહેતા ૧૫ મિ.
૧૨ કાવ્યકળા—રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે ૧૫ મિ.
૧૩ વિકાસવાદ—રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપરા ૧૫ મિ.
૧૪ પ્રાચીન ગુજરાતી જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—પંડિત લાલચંદ ભગવાન ૧૫ મિ.
૧૫ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—
રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર ૧૫ મિ.
૧૬ અખો અને તેની કવિતા—રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ ૧૫ મિ.
૧૭ જૈન રાસાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ સ્થાન—
રા. રા. વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ ૧૦ મિ.
૧૮ ઓખામંડળનું ભાષાવૈશિષ્ય—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી ૧૦ મિ.
૧૯ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ—રા. રા. માધવજી દામજી ૧૫ મિ.

તા. ૨૦–૪–૨૪ રવિવાર
(સવારે ક. ૮–૩૦ સ્ટા. ટા.)

[વિજ્ઞાન સમિતિની બેઠક એ જ વખતે સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના મકાનના મધ્ય ખંડમા થશે.]

૨૦ સંગીત ૧૫ મિ.
૨૧ લલિતકળા—સૌ. ચૈતન્યબાળા મંજુલાલ મજમુદાર ૧૦ મિ.
૨૨ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય—રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા ૨૦ મિ.
૨૩ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્ય શતકમાંના કેટલાક શ્લોકો—રા. રા. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા ૧૫ મિ.
૨૪ જૈન દર્શનનો અન્ય દર્શન સાથે મુકાબલો—રા. રા. જગજીવનદાસ
કાલીદાસ પાઠક ૧૦ મિ.
૨૫ સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચના—રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી ૧૦ મિ
૨૬ જૈન ધર્મનું રહસ્ય—રા. રા. ગોકુલદાસ કાનજીભાઇ ગાંધી ૧૦ મિ.
૨૭ સાહિત્ય દર્શન—રા રા. શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા ૧૫ મિ.
૨૮ ભવાઇનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન—રા. રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના ૧૫ મિ.
૨૯ જૈન કવિઓ—રા. રા. શિવજી દેવશી ૧૦ મિ.
૩૦ કર્ણનું બલિદાન—રા. રા લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી ૧૦ મિ.
૩૧ ઇસ્માઇલી સાહિત્ય—રા. રા. ગુલામે હુસેન અનિલ ...... ૧૫ મિ.

તા. ૨૦–૪–૨૪ રવિવાર

(મધ્યાહ્નોત્તર ક. ૪—૦ સ્ટા. ટા.)

૧ વિષયવિચારિણી સભાએ પ્રસાર કરેલી દરખાસ્તો ઠરાવો રૂપે રજુ કરવામાં આવશે.
૨ ચારણ કવિઓનાં કાવ્યો—
૩ વિદાય સંગીત.

ટીપઃ—૧ જૈન વિભાગની બેઠક જૂદી કરવાનું પ્રથમના કાર્યક્રમમાં ઠરાવ્યું હતું; પરંતુ જૈન વિભાગના મે. અધ્યક્ષ લાલનની માગણીનો મે. પ્રમુખ સાહેબે સ્વીકાર કરવાથી, પ્રથમના કાર્યક્રમમાં જે ગૃહસ્થોના નિબંધો વાંચવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે ગૃહસ્થો હાજર ન હોવાથી તેઓની જગોએ જૈન નિબંધકારોને ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. તેમ જ ઇતિહાસ વિભાગના મે. અધ્યક્ષ સાહેબની ગેરહાજરીને લીધે તેઓનું ભાષણ વંચાઇ શકાયું ન હતું.

૨ તા. ૧૭–૪–૨૪ ગુરુવારને રોજ સાંજરે પાચ કલાકે ભાવનગર હાઇસ્કૂલના મકાનમાં રા. રા. લલુભાઇ સામળદાસ મેહેતાના પ્રમુખપણા નીચે રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે "ગુજરાત યુનિવર્સિટી" ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૩ તા. ૧૯–૪–૨૪ શનિવારે મધ્યાહ્નોત્તર બેઠકના આરંભમાં રા. રા. લલિતજીએ રા. રા. ખબરદારનું બનાવેલું એક સંગીત ગાઇ સંભળાવ્યું હતું.

૪ તા. ૧૯–૪–૨૪ શનિવારે મોજીરાજબાની વાડીએ કૌમુદી મહોત્સવ ઉજવાયો હતો. રા. રા. લલિતજીએ પોતાનાં લાલિત્યપૂર્ણ ભજનોથી તેમજ રા. મેઘાણીએ કવિવર ટાગોરનાં ગીતો ગાઇને શ્રોતાઓને બહુ આનંદ આપ્યો હતો.

૫ તા. ૨૦–૪–૨૪ રવિવારના મધ્યાહ્નોત્તર કાર્યક્રમમાં "ચારણોનાં કાવ્યો" નો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સમયના અભાવે તે ક્રમ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે જ દિવસે રાત્રિએ પરિષદ્‌ના મંડપમાં સઘળા ગૃહસ્થોને પધારવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે રાજકવિ હરદાન પીંગળશીભાઇ ગઢવી તથા નગર તાબાના ગામ કાળાવડના ગઢવી માવદાનભાઇ વગેરે કવિઓએ જુની ચારણી કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવી હતી. ગઢવી માવદાનભાઇનું નટવર-નૃત્ય નામનું ગીત કાવ્ય બહુ આકર્ષક થઇ પડયું હતું. તદુપરાંત રા રાયચુરા, રા. શિવજીભાઇ, રા. લલિતજી રા. મેઘાણી વગેરે સંગીતરસિકોએ સંગીતો ગાઇ શ્રોતાઓને બહુ આનંદ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦–૪–૨૪ રવિવારે સાંજરે ક. ૬–૦ સ્ટા–ટા. મોતી બાગમાં નામદાર કાઉન્સીલ-ઑવ-એડમિનિસ્ટ્રેશનના મેહેરબાન પ્રેસીડંટ સાહેબ તરફથી ગાર્ડન પાર્ટી આપવામાં આવી હતી. ત્યા નાની મોટી બાળાઓએ અને સ્ત્રીઓએ ગરબાઓ ગાઇને પધારેલા મેહમાનોનાં મનરંજન કર્યા હતાં.

૭ તા. ૧૯–૪–૨૪ શનિવારે એક ગૃહસ્થે ઉત્તમોત્તમ અમુક ભાવનાળો શ્લોક બનાવી આપનારને રૂ. ૨૫) નું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. ને ઉપરથી સૌ બ્હેન જયમની પાઠકજી અને રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ-પ્રત્યેક ને રૂ. ૧૨-૦-૦ મુજબ આપવાનું રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે જાહેર કર્યું હતું.

૮ તા. ૨૦–૪–૨૪ રવિવારે રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ અમુક વિષયનો ઉત્તમોત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ. ૧૦૧) ઇનામના આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી, રા. બ. કેશવલાલભાઇએ તે હકીકત જાહેર કરી હતી.

પરિશિષ્ટ અંક ૫

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજુ થયેલાં ભાષણો તથા નિબંધો.

ભાષણો.

૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.
૨ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મહેરબાન લલુભાઇ શામળદાસ મહેતાના ભાષણનો સાર.
૩ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ મહેરબાન કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ.
૪ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ
૫ ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન ખુશાલ તલકચંદ શાહનું ભાષણ.
૬ વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યાનું ભાષણ.
૭ જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ મહેરબાન પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ.

નિબંધો.

૧ સાહિત્ય વિભાગ.

૧ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલાં વિવેચનનાં અંકુરો–રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
૨ કવિતાશિક્ષણ–રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
૩ લિપિનો ઇતિહાસ–રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.
૪ લલિતકળા–સૌ. બહેન ચૈતન્યબાળા મજમુદાર
૫ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ–રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.
૬ વલ્લભ શંકરો–રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
૭ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય–રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
૮ દ્રૌપદી–સૌ. બહેન લીલાવતી.
૯ કાવ્યકળા–રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.
૧૦ રાસપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ–રા. રા. શ્રી જયેન્દ્ર ભગવાનલાલ દુર્કાળ.
૧૧ ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો–રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.
૧૨ અખો અને તેની કવિતા–રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ.
૧૩ બે પાદપૂર્તિના શ્લોકો–૧ સૌ. બહેન જયમન્ વ્યોમેશ પાઠકજી તથા રા. રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ
૧૪ ભર્તૃહરિના કેટલાક શ્લોકો–રા. રા. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા
૧૫ રસિકતા–રા. રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા.
૧૬ કાઠિયાવાડનું લોકસાહિત્ય–રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા.
૧૭ સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચના–રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી.
૧૮ ઓખામંડળનું ભાષાવૈશિષ્ટ્ય–રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી

૧૯ ભવાઇનું ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્થાન—રા. રા. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના.
૨૦ લલિતવાઙ્મય અને તેની સમાજ ઉપર અસર-રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ.
૨૧ ભારતવર્ષમાં ભાષાઓનો સવાલ—રા. રા. એરચ જહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા.
૨૨ ઇસ્લામનું સાહિત્ય—રા. રા. ગુલામ હુસેન આકિલ.
૨૩ સૌ. બ્હેન કનુબ્હેનનું જીવન અને કવન—રા. રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે.
૨૪ વક્તૃત્વ કળા—રા. રા. જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે.
૨૫ સાહિત્યદર્શન—રા. રા. શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.
૨૬ વલ્લભી સંપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય—રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ.
૨૭ કવીશ્વર પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકો—રા. રા. ગજેન્દ્રરાય લાલશંકર પંડયા.
૨૮ એ ત્રણ નાટકો—રા. રા ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ.
૨૯ ગુજરાતી કવિતા અને ગઝલ—રા રા. સૈયદ હબીબ ખાકસાર
૩૦ ધર્મના શિક્ષણની આવશ્યકતા—રા. રા. લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન વૈદ્ય.
૩૧ ધીરો અને તેની કવિતા—રા. રા. નિર્ભયરામ પ્રાણજીવન દવે.
૩૨ સાહિત્યમાં બાવન સંખ્યાનું મહાત્મ્ય—રા. રા. નાગરદાસ રેવાશંકર મકડાકર.
૩૩ હસ્તાક્ષરોનું વાંચન—રા. રા. નાગરદાસ રેવાશંકર મકડાકર
૩૪ સાપ્રત ઉચ્ચતર કેળવણી-રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ ઝાલા.
૩૫ કર્ણનું બલિદાન-રા. રા. લક્ષમીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી.
૩૬ રામાયણનું રહસ્ય—રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.
૩૭ નાટક રંગભૂમિ-રા. રા. વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર
૩૮ સાંપ્રદાયિક ધર્મો અને તેની સમાજ ઉપર અસર-રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ
૩૯ સમાજ સાહિત્યરંગ-રા. રા. સોમેશ્વર શિવલાલ વૈદ્ય.
૪૦ શબ્દપ્રયોગ અને શબ્દાર્થભેદ-રા. રા. કેશવ હ. શેઠ
૪૧ શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરનાં સંસ્મરણો-રા. રા. ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ.
૪૨ કાવ્યની ઉત્પત્તિ—રા. રા. ગઢવી ઠારણ મધુભાઇ.
૪૩ મોલેસલામ મુસલમાન કવિ રાજેભાઇની કવિતા-રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
૪૪ શંકરાચાર્ય વિરચિત સ્તોત્રોના બોધપાઠનું ભાષાન્તર—રા. રા. દેવશંકર કેશવરામ ભટ્ટ
૪૫ સ્વાગત ગીત-રા. રા. કેશવ હ. શેઠ.
૪૬ સ્વાગત શ્લોકો—રા. રા. શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા.

૨ ઇતિહાસ વિભાગ

૪૭ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્તા—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
૪૮ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂનાં લેખો—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૪૯ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા-રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીસ્કળકર.
૫૦ ચાવડાઓની વંશાવલી-રા. રા. રામલાલ ચુનિલાલ મોદી
૫૧ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો-રા. રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ.

૫૨ નાસિકપંચવટી—રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.
૫૩ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ—રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીસ્કળકર.
૫૪ ચૂડાસમા રાજાઓના શિલાલેખો—રા. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીસ્કળકર.
૫૫ સંશોધનદૃષ્ટિએ અશ્વધાન અમર ઉપર પ્રકાશ-રા. રા. કેશવલાલ હિમ્મતરામ કામદાર
૫૬ કાઠિયાવાડના જૂના શિલાલેખો ને રિપોર્ટ-રા. રા. બરજોરજી અરદેશર એંટી
૫૭ ઇતિહાસ વાંચનમાળા-રા. રા. રેવાશંકર પ્રભુરામ રાવળ

૩ વિજ્ઞાન વિભાગ

૫૮ પ્રાંચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન-રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.
૫૯ પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિકશાસ્ત્ર-રા. રા. પુરુષોતમ વિશ્રામ માવજી,
૬૦ ચરક સંહિતામાં દૃઢબળનો હાથ—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.
૬૧ વિકાસવાદ—રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપરા.
૬૨ વિજ્ઞાન શું છે ?-રા. ગ. પર્જન્યરાય વૈકુંઠરાય મેઢ.
૬૩ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રસાર-રા. રા. વિજયલાલ ધ્રુવ.
૬૪ સમાજશાસ્ત્ર—રા. રા. માધવપ્રસાદ નવનીતરાય મજમુદાર.
૬૫ કલાવિજ્ઞાન અને કેળવણી—રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી.

૪ જૈન વિભાગ

૬૬ જૈનન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ—પંડિત શ્રી સુખલાલજી.
૬૭ કર્મ સંબંધી જૈનસાહિત્ય—રા. રા. કુંવરજી અનંદજી શાહ
૬૮ પ્રાચીન ગુજરાતી જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—રા. રા. પંડિત લાલચંદ ભગવાન.
૬૯ કવિવર સમયસુંદરજી—રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ
૭૦ જૈન આચાર્યો.
૭૧ જૈન કવિઓ.
૭૨ જૈન દાનવીરો.
૭૩ જૈન રાજાઓ
(૭૦–૭૩) પ્રસ્તાવના સાથે—આચાર્ય શ્રી મુનિન્યાયવિજયજી.
૭૪ જૈન મંત્રીઓ—આચાર્ય શ્રી મુનિ દર્શનવિજયજી.
૭૫ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ—આચાર્ય શ્રી મુનિ જ્ઞાનવિજયજી
૭૬ જૈન મંત્રીઓ—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી
૭૭ જૈન ભૂગોળની હિંદી ભૂગોળ સાથે સરખામણી—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી
૭૮ જૈન સૂત્રોનું દિગ્દર્શન—રા. રા. ગોકુલદાસ નાનજીભાઇ ગાંધી.
૭૯ ગુજરાતી ભાષા અને જૈનો—રા. રા. ગોકુળદાસ નાનજીભાઇ ગાંધી
૮૦ શ્રીમાન દેવચંદ્રજી અને તેમનું ગુજરાતી સાહિત્ય—
રા. રા. મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર.

૮૧ જૈન રાસાઓનું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ સ્થાન—
રા. રા. વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ શાહ
૮૨ જૈનદર્શન, તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ—રા. રા. ફતેહચંદ ઝવેરચંદ શાહ
૮૩ ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ—રા. રા. માધવજી દામજી માસ્તર.
૭૪ જૈનદર્શનનો અન્ય દર્શન સાથે મુકાબલો—રા. રા. જગજીવનદાસ કાળીદાસ પાઠક
૮૫ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને જૈન સાહિત્ય—રા. રા ફુલચંદ હરિચંદ શાહ.
૮૬ જૈનધર્મનું રહસ્ય—રા. રા. ગોકુલદાસ નાનજીભા ગાંધી.

પરિશિષ્ટ અંક ૬

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

તા ૧૫-૧૦-૧૯૨૨ રવિવારને રોજ ભાવનગર સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સભા ભાવનગર હાઇસ્કુલનાં મકાનમાં ભરવામાં આવી હતી. સભામાં લગભગ ૧૦૦ ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી. સભાના કાયમી પ્રમુખ મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઇ જવાથી તેઓ પધારી શકયા નહતા; તેથી સભાનું પ્રમુખપદ મહેરબાન મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને આપવામાં આવ્યું હતું. સભાના મંત્રીઓ તરફથી વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે વંચાયા બાદ આવતા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો, મંત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્યોની સર્વાનુમતે નીમણુંક કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સામાન્ય મંત્રી સાહેબોનો આવેલો પત્ર મંત્રીઓએ સભા સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. અને તે ઉપરથી સભાના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન શેઠ કુંવરજી આણંદજી શાહે નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત મૂકી હતીઃ—

" આ સભા ઠરાવ કરે છે કે—ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓકટોબર માસમાં હવે પછી મુકરર કરવામાં આવે તે તારીખે સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અહીંઆં ભરવી. અને તે બાબતની શરૂઆત કરવા માટે તથા સત્કાર કમિટિ નીમવા વગેરે કાર્ય કરવા માટે આ સભાના મંત્રીઓએ હવે પછી એક માસની અંદર જાહેર સભા બોલાવવી. "

સદરહુ દરખાસ્તને શ્રીયુત રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપરાય મહેતાએ ટેકો આપ્યા બાદ સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી. આવતા માસમાં ભાવનગર શહેરપ્રજાની જાહેર સભા બોલાવવામાં આવશે, અને તે પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સામાન્ય મંત્રીઓ શ્રીયુત રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ તથા શ્રીયુત રા. રા. હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખને સભામાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. તે સભામાં સત્કાર કમિટિ નીમાયા બાદ પરિષદ્ ભરવાની સઘળી તૈયારી કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવશે.

ભાવનગર સાહિત્ય સભા, ભાવનગર. તા. ૧૭-૧૦-૨૨

માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૭

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

પત્રિકા નં. ૧.

તા. ૫–૧૧–૧૯૨૨ રવિવારે ભાવનગર શહેરના પ્રજાજનોની એક જાહેર સભા ભાવનગર હાઇસ્કુલનાં મકાનમાં મહેરબાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે ભરાઇ હતી. તે પ્રસંગે સાહિત્યસભાના આમંત્રણને માન આપી અમદાવાદથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળના સામાન્ય મંત્રીઓ, શ્રીયુત રા. રા. શ્રી રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ શ્રીયુત રા. રા. હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પધાર્યા હતા. ત્રીજા મંત્રી શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૌશિકરામ વિઘ્નહરામ મહેતાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેઓ અનિવાર્ય કારણને લીધે પધારી શકયા નહતા. શરૂઆતમાં શ્રીયુત રા. રા. શ્રી રમણભાઇએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાનો વિચાર શી રીતે ઉપસ્થિત થયો, તેનો મુખ્ય ઇરાદો શો છે, તેમાં કેવા પ્રકારના નિબંધો આપવા જોઇએ, પરિષદ્‌ના પ્રમુખની ચુંટણી કરવામાં માન આપવાનો કે લેવાનો ભાવ હોવો જાઇએ નહિ, પરંતુ જેઓએ પોતાની પ્રતિભાથી સાક્ષરતા સિદ્ધ કરી હોય તેમજ જેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં સારો ભાગ લીધો હોય, તેવા સાક્ષરવર્યનીજ પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવી જોઇએ, પરિષદ્ ભરવામાં કેવી કેવી તૈયારીઓ કરવાની જરૂર છે, અને કેવી કેવી મુસ્કેલીઓ આવવાનો સંભવ છે, ભાવનગરમાં તો સત્કાર મંડળનું પ્રમુખપદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબ સ્વીકારવાની કૃપા કરશે તો તેઓના નેતૃત્વ નીચે પરિષદ્‌નું નાવ કંઇ પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયા વિના સહિસલામત કિનારે પહોચી શકશે વગેરે બાબતોનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યું હતું. ત્યાર પછી નગરશેઠ સાહેબ પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇએ નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત સભા સમક્ષ રજુ કરી હતી.

" ભાવનગરના પ્રજાજનોની સભા તા ૧૫–૧૦–૧૯૨૨ ને રોજ ભરાયેલી સાહિત્યસભાએ કરેલા ઠરાવ મુજબ ઠરાવ કરે છે કે– ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓકટોબર માસમાં, હવે પછી મુકરર કરવામાં આવે તે તારીખે, સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભાવનગરમાં ભરવી અને તે પરિષદ્ ભરવાના સંબંધમાં સઘળા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવા માટે ભાવનગર સાહિત્યસભાના અધિકારી વર્ગ મહિતના વ્યવસ્થાપક મંડળના સઘળા સભ્યોનું, હવે પછી સભ્યો વધારવાની સતા સાથે, એક કારોબારી મંડળ નીમવામાં આવે છે. સદરહુ કારોબારી મંડળના સઘળા સભ્યો અને નીચે આપેલા સદ્‌ગૃહસ્થો તેમજ હવે પછી જેઓ જોડાય તેઓ સત્કાર મંડળના સભ્યો ગણાશે. સદર સત્કારમંડળના સભ્યોની ફી ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦) ની રાખવાનું ઠરાવવામાં આવે છે."

સદરહુ દરખાસ્તને શેઠ સાહેબ કુંવરજી આણંદજી તરફે ટેકો આપ્યો હતો, અને તે સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવી હતી ત્યારબાદ મહેરબાન પટ્ટણી સાહેબે જાહેર કર્યું કે આગામી પરિષદ્‌નું મંડપારોપણ આપણે આજે શરૂ કર્યું છે. આપણે મંડાણીયા છીએ; અને આપણે સાસરાનો જાન નોતરી છે. પરમાત્માની કૃપાથી સહુ સારા વાના થશે ત્યાર-

બાદ પ્રમુખ મહાશયને અને મહેમાનોનો રા. રા ગુલાબરાય વકિલે આભાર માન્યા પછી સભા વિસર્જન કરવામાં આવી હતી.

ઉપરની આ દરખાસ્તમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સદગૃહસ્થો જેઓમાં રાજ્યના સઘળા મુખ્ય મુખ્ય અધિકારી સાહેબોને શમાવેશ થઇ જાય છે તેઓએ સત્કાર મંડળમાં જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. તે મંડળના સભ્યો વધારવાનું કામ ચાલુ છે, અને આખા ભાવનગરના રાજ્યમાંથી તેમજ કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટાં શહેરો અને ગામોમાંથી સારી સંખ્યામાં તે મંડળના સભ્યો થશે, એવી આશા રાખવામા આવે છે.

કારોબારી મંડળમાંથી કાર્યોના વિભાગવાર પેટા કમિટિઓ નીમાયા બાદ ગુજરાત કાઠિયાવાડના સાક્ષરોને નિબંધો માટે નિમંત્રણપત્રો મોકલવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવશે.

સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી વિદ્વાનોની મંડળીને એકઠી કરવાનું કામ ભાવનગરની પ્રજાને માથે આ પહેલીજ વાર આવી પડયું છે; તેથી તેમાં ઘણી ત્રુટિઓ આવવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનો અને વિચારરસિકો એ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમા લઇને અમારાં કોઇ સ્ખલનની ક્ષમા કરશે, અને અમારા પ્રયાસને સફળ બનાવવાને અંતઃકરણપૂર્વક સાહાય્ય કરશે, એવી અમારી નમ્ર પ્રર્થના છે.

સાહિત્ય પરિષદ માત્ર ભાવનગરની નથી, ગુજરાત કે કાઠિયાવાડની નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આખી ગુજરાતી પ્રજાની છે. તે એક મહાન્ સરસ્વતી યજ્ઞ છે, જેના યજમાનો પણ સરસ્વતીદેવીના અનુગ્રહવાળા વિદ્વાનો છે; તેમજ ઋત્વિજો પણ તેઓ જ છે. સરસ્વતીના ઉપાસકોનો ધર્મ છે કે, તેમા જે કંઇ હુત દ્રવ્ય જોઇએ, તે સઘળું તેઓએ જ પુરૂં પાડવું જોઇએ. આ મહાન્ સરસ્વતીયજ્ઞમાં સાક્ષરો સમિત્પાણિ થઇ પધારશે અને યથાશક્તિ ઋત્વિકકર્મ કરીને યજ્ઞને નિર્વિઘ્ન પૂર્ણાહુતિએ પોહોચાડવામાં પોતનું ઋષિ-ઋણ અદા કરશે એવી આશા છે.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કારોબારી મંડળ. ભાવનગર, તા. ૧૨-૧૧-૧૯૨૨	માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક મંત્રીઓ.

ઓ, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વગેરે ઉપરથી ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ, તેના સાધનો વગેરે.

૪ પરદેશી મુસાફરોની નોંધ.

૫ ગુજરાતકાઠિયાવાડના અર્વાચીન ઇતિહાસનો વિકાસ સમાલોચના વગેરે.

૬ ગુજરાતકાઠિયાવાડના જૂદાં જૂદા દેશી રાજ્યો, તેઓનું રાજ્ય બંધારણ, પરસ્પરનો સંબંધ, ગુજરાતની સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર તેથી થયેલી અસર.

૭ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડમા બ્રિટિશ રાજ્યનું બંધારણ.

૮ યુદ્ધકળા અને વ્યૂહરચના.

૯ ચારણી સાહિત્યમાંથી મળી આવતો કાઠિયાવાડ અથવા ભાવનગરનો ઇતિહાસ.

૧૦ રાજનીતિશાસ્ત્ર-પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

૩ વિજ્ઞાન કલા વિભાગ.

૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના.

૨ રસાયનશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા વૈદકશાસ્ત્ર માનવતત્ત્વશાસ્ત્ર, જીવનવિદ્યા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિર્વિદ્યા નીતિશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર, ભુસ્તરવિદ્યા તેમજ

૩ ચિત્રકલા, સંગીતકલા, અભિનયકલા, વાહનકલા, શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલા વગેરે તેમજ

૪ ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં પ્રાચીન દેવમંદિરો, મહાલયો વગેરે સ્થળોની બાંધણી, ઇતિહાસ વગેરે-તેમજ

૫ ગૃહકળા.

[ઉપર લખેલા વિષયોની સમાલોચના, અન્વેષણ વગેરે]

૪ જૈનસાહિત્ય વિભાગ.

૧ જૈનસાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, વિકાસ, સમાલોચના વગેરે

૨ જૈનધર્મ અથવા સાહિત્યની હિંદુસમાજ ઉપર થયેલી અસર, પરસ્પર સંબંધ વગેરે

૩ જૈન દાનવીરો, રાજકુશળ પુરુષો, કવિઓ આચાર્યો-વગેરેના જીવનચરિત્રો

૪ જૈન ભૂગોળ, જૈન ઇતિહાસ-હિંદુઓના ઇતિહાસ અથવા ભૂગોળ સાથે સરખામણી, સમાલોચના વગેરે

૫ જૈન દર્શન-તુલનાત્મક

૬ જૈન તીર્થો, ઇતિહાસ, શિલ્પકામ વગેરે.

૭ જૈન સાહિત્ય અને બ્રાહ્મણસાહિત્યની તુલનાત્મક સમાલોચના

૮ જૈનાચાર્યોએ મુસલમાન રાજકર્તાઓ ઉપર કરેલી અસર.

પરિશિષ્ટ અંક ૯.

પત્રિકા નં. ૩.

ભાવનગર, સાહિત્યપરિષદ કાર્યાલય.
તા. - -૧૯૨ .

શ્રીયુત મહાશય

વિનંતિ કે–પત્રિકા નં. ૩ માં વિનંતી કર્યા મુજબ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ આવતા વર્ષના ઇસ્ટરના તહેવારો (તા ૧૮–૧૯–૨૦, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૯૨૪) માં ભરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ નિબંધો મોકલવાની છેવટમાં છેવટના તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ઇ સ. ૧૯૨૪ ની ઠરાવી છે. પરંતુ તે તારીખ પહેલાં નિબધો આવી જાય તો નિબંધ નિરીક્ષક કમિટિને તપાસીને ક્રમવાર ગોઠવવાની સવલતા થઇ શકે; તેટલા માટે આપને જેમ બને તેમ આપનો નિબંધ અને તેનો સંક્ષિપ્ત સાર તા. ૩૧–૧૨–૧૯૨૩ પહેલા નીચે લખેલ શિરનામે મોકલી દેવાની વિનંતિ કરવામા આવે છે. કૃપા કરી અમારી વિનંતી આપના ધ્યાનમાં લેશો અને જેમ બને તેમ જલદીથી આપનો નિબંધ મોકલાવવા તસ્દી લેશો. નીચે લખેલ શિરનામે નિબંધો મોકલાવશો.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
સાહિત્ય પરિષદ્ કાર્યાલય, ભાવનગર.

હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.
મંત્રી, નિબંધ નિમંત્રણ કમિટિ

આગામી સાહિત્ય પરિષદે શું કરવું ?

——————————ના મહેરબાન અધિપતિ સાહેબ,

આપણી ગઇ ૭ સાહિત્યપરિષદે શું સંગીન કામ કર્યું ? એ પ્રશ્ન કોઇ પૂછે તો તેનો જવાબ અસ્તિ પક્ષમાં આપવા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડશે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. સાતમી પરિષદ્ પણ એ જ પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય ન થાય તો સારૂં એમ દરેક સાહિત્યભક્ત ઇચ્છતા હશેજ. એ જ ઇચ્છાને પરિણામે નીચેની સૂચનાઓ સરસ્વતીના ઉપાસકોને વિનંતિરૂપે કરવાનું મન થાય છે.

૧ સૌથી મહત્વનું કામ અમને એ લાગે છે. અત્યારે છાપાઓમાં University Reform વિશે ચર્ચા ચાલી રહી છે, તેમા ગુજરાતને માટે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો એક મુદ્દો છે, તે સાહિત્યપરિષદે ઉપાડી લેવો જોઇએ. ગુજરાતને માટેજ એક વિદ્યાપીઠની જરૂરીઆત તો છે તેમા કોઇ ના પાડતા હશે એમ અમે ધારતા નથી. સાહિત્ય પરિષદ્મા તેની ચર્ચા થવી જોઇએ. કાર્યની વિગતો નક્કી કર્યા પછી વજનદાર વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી. કમીટીએ મુખ્યતઃ બે કાર્યો કરવાં; એક ફંડ ભેગું કરવાનું સરકારના અને ધનિકોના સહાય્યથી–બીજું, વિદ્યાપીઠ બને તેટલું વહેલું સ્થપાય તે માટે સરકાર સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવો, યોજના ઘડવી વિગેરે.

પરિષદ્ જેવી અધિકારી સંસ્થા એ કામ હાથમા ન લે તો બીજું કોણ લઇ શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તારને માટે પણ વિદ્યાપીઠની અત્યંત આવશ્યક છે. અત્યારે વધારે વિગતોમાં ઉતરવા અમે માગતા નથી. જરૂર છે તે સૌને કબુલ હશે જ.

બીજું કાંઇ ન હોય તો પણ આ મહત્વના પ્રશ્નને મૂર્ત સ્વરૂપમા મૂકવામા સાહાય્ય કરવા ખાતર સર્વ ન્હાના મોટા સાહિત્યકારો પરિષદ્માં હાજરી આપશે એવી આશા ગખીએ તો તે નિષ્ફળ થશે ?

૨. સાહિત્યનો વિસ્તાર ગ્રંથ વૃદ્ધિથી થાય છે. પ્રતિભાયુક્ત ગ્રંથો હુકમથી તૈયાર થતા નથી એ ખરૂં, પરંતુ ઉપયુક્ત ગ્રંથો પ્રતિભા વિના કેવળ ખંત હોય તો નિર્માણ કરી શકાય. એ બીજા પ્રકારના ગ્રંથો તૈયાર કરવાની કોઇ યોજના પરિષદ્ ઘડાવી શકે. અમારા મત પ્રમાણે હાલ ત્રણ જાતના ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી શકાય.

અ–અત્યારે સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોનું ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરવું હોય તો અંગ્રેજી વિના બીલકૂલ ચાલે નહિ, તેથી ગુજરાતી વાંચકોનું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણુંજ મર્યાદિત રહ્યું છે, અને સાહિત્યનો પ્રસાર અટકયો છે. માટે અમારી સૂચના છે કે સંસ્કૃતાદિ સાહિત્યના શિષ્ટ ગ્રંથો ગુજરાતી પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણી અને ભાષાંતર સહિત પ્રકાશિત કરવા. લલિતવાઙમય તેમજ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, બધાનું કાલાંતરે પ્રકાશન થવું જોઇએ દર વર્ષે એકાદ બે ગ્રંથ પરિષદ્ માર્ફત પ્રસિદ્ધ કરવાનું અશક્ય નથી. પરિષદ્‌ની અને વિદ્વાનોની કેવળ ઇચ્છા જોઇએ.

આ–તેમજ અંગ્રેજી ગ્રંથો વિશે અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રસાદી કેવળ ગુજરાતી વાંચકોને શા માટે ન આપવી જોઇએ ? તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ થયા વિના રહેશે નહિ.

ઇ–પૂર્વકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકાશન વિશે અમારી કલ્પના આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જેટલા કવિઓ અને લેખકો થઇ ગયા છે તેઓનો સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ કે લેખસંગ્રહ ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી શોધીને છાપવો. ગયા પચીસ વરસની અંદર થયેલા ગ્રંથકારો બાદ કરીએ તો ચાલે, પણ એ બાબત ગૌણ છે. અંગ્રેજીમાં શેક્સપીઅરની 'વ્હેરીઓરમ' એડિશન છે તેનું ધ્યેય આપણા પ્રકાશકોએ દૃષ્ટિ સામે રાખવું જોઇએ. ગ્રંથના આરંભમાં ચિકિત્સક પ્રસ્તાવના-જેમાં ગ્રંથકારનું ઇતિવૃત્ત, સાહિત્યની સમાલોચના 'વિગેરે' આવે-ગ્રંથના પાઠભેદ, અને અન્તે સ્પષ્ટીકરણ માટે ટિપ્પણીઓ એટલા વિષયો ગ્રંથની અંદર આવે. પ્રસ્તાવના જુદી છપાય તો English Men of Letters જેવી 'માલા' પણ થઇ શકે.

૩ રાજકોટની પરિષદ્ વખતે વ્યાખ્યાનમાલાની એક યોજના થઇ હતી, પણ તે અમલમાં ન મુકાઇ. અત્યારે તેવી યોજના સફલ ન થાય ? રાજકોટની યોજનામાં એક દોષ હતો–અતિ લોભનો. બધાય વિદ્વાનોને એક સામટું નોતરૂં આપવામાં આવ્યું હતું, જાણે, એકજ માલામાં બધાને ગોઠવીને બીજી માલાની જરૂરી રાખવી નહોતી ! અમારી સુચના એ છે કે ફક્ત જ્ઞાનવૃદ્ધ અનુભવી સાક્ષરોને જ વ્યાખ્યાનો આપવાની વિનંતિ કરવી. દર વરસે ત્રણ વ્યાખ્યાનકારોને ચુંટી કાઢવા. જે વિષયોમાં તેઓએ ખાસ પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું હોય તે વિષયો પર તેઓએ ત્રણથી છ સુધી વ્યાખ્યાનો આપવાં. ત્રણ જણે જુદે જુદે ત્રણ સ્થળે વ્યાખ્યાનો આપવાં–એ સ્થળો ગુજરાતમ. અને એક કાઠિઆવાડમાં, તેઓને 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं (Honorarium) તરીકે પરિષદ્ માર્ફત કાંઇ અપાય તો સારૂં. એવી જાતની વ્યાખ્યાનમાલાઓ દર વરસે ચાલુ રહે એવી કાંઇક ગોઠવણ કરવી જોઇએ. બને તો તે વ્યાખ્યાનોને પુસ્તકરૂપે છપાવવાં જોઇએ જેથી સાહિત્યમાં કાયમનો વધારો થશે.

હાલ તો એટલી સુચનાઓ છે. વધારે અને ઉપયોગી સુચનાઓ આવે તો તેમનો વિચાર જરૂર થશે જ.

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્ કાર્યાલય,
બાર્ટન લાઇબ્રેરી ભાવનગર.
તા. ૯-૩-૨૪.

વિઠ્ઠલરાય મંછીરામ મહેતા.
હનુમંતરાવ બળવંતરાય ભિડે.
માનશંકર પીતાંમ્બરદાસ મહેતા. } સામાન્ય
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. } મંત્રીઓ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૦

પત્રિકા નં ૪

સાહિત્યપરિષદ્ ઓફીસ, બાર્ટન લાઇબ્રેરી,
ભાવનગર, તા. ૨-૩-૨૪.

________________ના મે. અધિપતિસાહેબ.

ભાવનગરમાં આવતા ઇસ્ટરના તહેવારો દરમ્યાન સાતમી સાહિત્યપરિષદ્‌ના અધિવેશન સમયે, ગુજરાતી ભાષાના સઘળા પત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક, વિગેરેનું એક પ્રદર્શન કરવાનો ઠરાવ પરિષદ્‌ની કાર્યવાહક સમિતિએ કરેલો છે.

એ પ્રદર્શન ફતેહમંદ થાય તેને માટે આપના સહકારની અમને પુરી જરૂર છે, અને તેને ફતેહમંદ કરવા માટે આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે આપના પત્રની છેલ્લા વરસની ફાઇલ અને છેલ્લામાં છેલ્લો અંક અમને મોકલી આપવા માટે કૃપા કરશો.

એ ઉપરાંત આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના સાહિત્યનો કેટલોક ઉપયોગી ઇતિહાસ જાણી શકાય તેટલા માટે આપના પત્ર માટેની નીચેની હકીકત અમને પુરી પાડશો.

૧ માસિકનો હેતુ. ૨ ટુંકો ઇતિહાસ.
૩ કઈ સાલથી નીકળે છે. ૪ સચિત્ર છે કે નહિ.
૫ ગ્રાહકોની સંખ્યા. ૬ લવાજમ.
૭ ખાનગી મદદ મળતી હોય તો તે કેટલી. ૮ ખરચ પુરો થાય છે? હાંસલ રહે છે?
૯ કંઇ ખાસ લેખો. ૧૦ પત્ર ચલાવવામાં નડતી કંઇ ખાસ મુસીબત.
૧૧ આપના પત્રને લગતી કંઇ ખાસ વિશેષ હકીકત.

ઉપરની હકીકત માસિકની ફાઇલો સાથે માર્ચ ૧૫ મી તારીખ સુધી અમને મળી જાય તેવી ગોઠવણ કરશો તો ઘણા આભારી થઇશું.

આપના સેવકો,

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
ગુજરાતી સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના
મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૧

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

પત્રિકા. નં ૫.

તા. ૨૦—૧—૧૯૨૪, રવિવારને રોજ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમાં રાવબહાદુર ત્રિભુવન કાશીદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે સત્કાર મંડળની માધારણ સભા ભરાઇ હતી. તે સભામાં સત્કારમંડળના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની, પેટા વિભાગોના અધ્યક્ષોની તેમજ નિબંધનિરીક્ષક કમિટિના સભ્યોની નિમણુક કરવા, વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આરંભમાં મહેરબાન **સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબને**, અને **ઓનરેબલ લલ્લુભાઈ સામળદાસ મહેતાને** ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ, સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નિમણુક કરવાની દરખાસ્ત મૂકવામા આવી. પ્રમુખની પસંદગી કરવાના સંબંધમાં જાહેર પત્રોમાં જે જે ચર્ચા થયેલી છે અને કેટલાક ગૃહસ્થોએ ખાનગી પત્રો લખી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે વિષે મંત્રીઓએ સઘળી હકીકત સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારપૂર્વક રજુ કરી. રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઇ, સાક્ષરવર્ય આનંદશંકરભાઇ, સાક્ષરવર્ય અરદેશર ફરામજી ખબરદાર, કવિશ્રી નાનાલાલભાઇ, રાવબહાદુર રમણભાઇ, તથા સાક્ષરવર્ય કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી—તેઓમાંના દરેકને માટે જે જે કારણો અને દલીલો આપવામા આવી હતી, તેનું યોગ્ય વિવેચન કરવામાં આવ્યું.

સૂચવાયેલા વિદ્વાનોની તુલનાત્મક પરીક્ષા કરવાની અને તેવી પરીક્ષા કરીને તેમાંના હરકોઇ એકને સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરાવવા સભાની ઇચ્છા ન હતી, તેમ શક્તિ પણ ન હતી. તેવી પરિસ્થિતિમાં દરેક સભ્યને પોતાના અંતઃકરણની રુચિ પ્રમાણે મત આપવાની જરૂર પડી હતી. લાંબા વખત સુધી રસભેર ચર્ચા ચાલ્યા પછી, મત લેવાતાં સાક્ષરવર્ય **આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનું** નામ પસંદ થયું હતું, અને તેથી તેઓને **પ્રમુખ તરીકે** ચુંટી કઢાયેલા જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.

ત્યાર બાદ ઉપપ્રમુખ તરીકે સાક્ષરવર્ય **નાનાલાલ દલપતરામ કવિ,** સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરવર્ય **અરદેશર ફરામજી ખબરદાર,** ઇતિહાસવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરશ્રી **ખુશાલચંદ તલકચંદ શાહ,** વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે **કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા,** અને જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે **પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલનને** નીમવામાં આવ્યા. ઉપપ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી નાનાલાલભાઇની સાથે એક મુસલમાન સાક્ષરને નીમવાની કેટલાક ગૃહસ્થોની સૂચના થયા છતાં કોઇ પણ સભ્ય તરફથી તેવા મુસલમાન સાક્ષરનું નામ રજુ ન થવાથી, તેમ થઇ શક્યું ન હતું. અગાઉની કોઇ પણ પરિષદમાં એક વખત જે સાક્ષર જે કામ માટે નીમાયેલ હોય, તેઓની તે કામ માટે ફરી નિમણુક કરવી નહિ, એવું ધોરણ રાખવાથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે

સાક્ષરવર્ય બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને નીમવા કેટલાક સભ્યોની ઇચ્છા હોવા છતાં તેઓની તે ઇચ્છા ફલીભૂત થઇ શકી નહિ.

ત્યારપછી, પચીશ સાક્ષરોની નિબંધનિરીક્ષક કમિટિ નીમવામાં આવી. જે જે સાક્ષરોને તેમાં નીમવામાં આવ્યા છે તેઓને જુદા પત્રો લખી મોકલવામાં આવ્યા છે. તે કામ થઇ રહ્યા પછી સત્કારમંડળની એક કાર્યવાહકકમિટિ નીમવામાં આવી, તેમાં ભાવનગરના સ્થાનિક સભ્યોનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યારબાદ, સભ્યો અને પ્રેક્ષકોની પાસેથી લેવાની ફીનો દર નક્કી કરવાનો ઠરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. સભ્યની રૂ. ૩-૦-૦, સંભાવિત પ્રેક્ષકોની રૂ. ૧૦—૦—૦ પ્રેક્ષકોની રૂ. ૨—૦—૦, વિદ્યાર્થી અથવા સ્ત્રીપ્રેક્ષકની રૂ. ૧—૦—૦, એ પ્રમાણે ફી રાખવામાં આવી છે.

સત્કારમંડળના સભ્યની ફી રૂ. ૧૦—૦—૦ રાખવાનો ઠરાવ તો અગાઉની સભામાં થઇ ગયો છે.

એ પ્રમાણે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અધ્યક્ષો વગેરેની નિમણુંકો થઇ ગઇ છે. પરિષદ ભરવાને હવે માત્ર અઢી માસ બાકી રહ્યા છે, છતાં અમને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે આજ દિવસ સુધીમાં અમારી પાસે માત્ર ૧૧ નિબંધો આવી ગયા છે. તે પૈકી પ્રસિદ્ધ લેખકોના તો માત્ર બે ત્રણ નિબંધો જ છે. સાહિત્યપરિષદનું કર્તવ્ય માત્ર નિબંધલેખન અથવા નિબંધવાંચનમાં જ પર્યાપ્ત થતું નથી, તે ખરૂં છે. પરંતુ ત્રણચાર વર્ષે ભરાતી સાહિત્યપરિષદમાં જો ઉત્તમોત્તમ નિબંધો ન આવે તો ફરીથી સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની આવશ્યકતા રહેશે કે કેમ તેનો વિચાર ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરવાનો છે. ભાવનગર પોતે તો તે ત્રુટિ પૂર્ણ કરવાને શી રીતે શક્તિમંત હોઇ શકે? ભાવનગર તો વિદ્વાનોને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરી શકે, હૃદયપૂર્વક સત્કાર કરી શકે. પરિષદની તેજોવૃદ્ધિનો સઘળો આધાર અતિથિઓની તેજસ્વિતા ઉપરજ છે.

અમે સઘળા સાક્ષરલેખકોને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરીયે છીએ કે ભાવનગરના સાહસને નિર્વિઘ્ને પાર પાડવાને ખુલ્લા દિલથી તેઓ મદદ કરશે, અને દરેક લેખક પોતાનો નિબંધ જેમ બને તેમ સત્વર અમારી તરફ મોકલવા કૃપા કરશે. જાણે અજાણે અમો જેઓને આમંત્રણ પત્રિકા પહોંચાડાવી શકયા ન હોઇએ, શિરનામાના અજ્ઞાનથી મોકલ્યા છતા પહોચી ન હોય, તેઓ સઘળા અમને ક્ષમા કરશે, અને સઘળા લેખકો તેમજ સાહિત્યરસિકોને અમો આ પત્રિકાદ્વારા જાહેર આમંત્રણ કરીયે છીએ, તે તેઓ સ્વીકારશે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

ભાવનગર, સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય
તા. ૨૭—૧—૧૯૨૪

માનશંકર પીતાંમ્બરદાસ મહેતા,
રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
મંત્રીઓ.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોના અધિકારી વર્ગની યાદી.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ઇ. સ. ૧૯૨૪ સુધી)

પરિષદ અંક	સ્થળ.	વર્ષ.	પરિષદના પ્રમુખો વગેરે	સત્કાર કમિટિના પ્રમુખો વિગેરે	સામાન્ય મંત્રીઓ.
પહેલી	અમદાવાદ	ઇ. સ. ૧૯૦૫	સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી-પ્રમુખ.		
બીજી	મુંબઇ	ઇ. સ. ૧૯૦૭	સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ-પ્રમુખ.	સાક્ષરશ્રી શેઠ પુરુષોત્તમદાસ વિશ્રામ માવજી-પ્રમુખ.	રા. રણજિતરામ વાવાભાઇ રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા રા. ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇ.
ત્રીજી	રાજકોટ	ઇ. સ. ૧૯૦૯	સ્વ. સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ-પ્રમુખ.	ગોંડળનાં ને. ના. રાણીસાહેબ અ. સૌ. નંદકુંવરબા-પ્રમુખ	રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મેહેતા રા. બલવંતરાય વિજયશંકર છાયા.
ચોથી	વડોદરા	ઇ. સ. ૧૯૧૨	સ્વ. સાક્ષરશ્રી રણછોડભાઇ ઉદયરામ-પ્રમુખ.		

પાંચમી	સુરત	ઇ. સ. ૧૯૧૫	સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા-પ્રમુખ.	રા. રા. મધુવચ્છારામ બળવન્ત-રામ હોરા—પ્રમુખ. રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—ઉપપ્રમુખ.	રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા
છઠ્ઠી	અમદાવાદ	ઇ. સ. ૧૯૨૦	રા. બ. રા. રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા-પ્રમુખ. રા. બ. રમણરામ મહીપતરામ નીલકંઠ-સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર-ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી સાકળચંદ જેઠાલાલ શાહ. વિજ્ઞાન-વિભાગના અધ્યક્ષ.	સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ-પ્રમુખ.	રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ. રા. હરિપ્રસાદ વ્રજદાસ દેસાઇ રા ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ પટેલ રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.
સાતમી	ભાવનગર	ઇ. સ. ૧૯૨૪	રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી પ્રમુખ. સાક્ષરશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરશ્રી ખુશાલ તલકચંદ શાહ-ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી કાનિલાલ છગનલાલ પંડ્યા વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ. સાક્ષરશ્રી પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન-જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ.	મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ-પ્રમુખ ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ મહેતા- ઉપપ્રમુખ.	રા. ગાનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અંક ૧૩

કારોબારી મંડળ—

મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ—પ્રમુખ

મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
" કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી સાહેબ
" ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
" કાશવજી જમસેદજી સંજાણા સાહેબ } ઉપપ્રમુખ
" જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા સાહેબ
" મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
" પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નાગરશેઠ સાહેબ
" કુંવરજી આણંદજી શાહ

રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } સામાન્ય મંત્રીઓ
" રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

" ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
" વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
" ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેશાઇ
" હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ
" વૃંદાવનદાસ રઘુભાઇ ઠક્કર
" નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
" ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
" બરજોરજી અરદેશર એંટી સાહેબ
" પાનાચંદ જેચંદ મહેતા
" પીંગળશી પાતાભાઇ રાજકવિ
" બાલુભા પથુભા રાયજાદા
" નારૂભા સાહેબ
" મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા
" મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
" મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
" મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
" કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
" દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
" કપિલરાય પરમાનંદદાસ
" ઘનશ્યામલાલ રતિલાલ વોરા,
" ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા
" વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ

,, મહાસુખરાય જટાશંકર વ્હોરા
,, ડાક્તર સાહેબ પુરુષોત્તમરાય વિનાયકરાય કાણેસાહેબ
,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ
,, કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
,, રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
,, ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
,, કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
,, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
,, ચંદ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, હિંમતરાય દોલતરાય મહેતા
,, મનુભાઈ અનુપરામ પંડ્યા
,, વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, જૂઠાભાઈ સાકરચંદ વોરા
,, ગિરધર ગોરધનદાસ વ્હોરા
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, જગજીવન અમરચંદ વ્હોરા
,, વિઠ્ઠલદાસ મૂળચંદ શાહ
,, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
,, રણછોડભાઈ ઉદયરામ
,, નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા
,, હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા } હુદ્દાની રૂએ
,, *રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ*
,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ
,, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા

પરિશિષ્ટ અંક ૧૪

ભંડોળ સમિતિ

મહેરબાન પ્રભુદાસ ભગવાન નગરશેઠ સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર એંજીસાહેબ } મંત્રીઓ
,, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઈ
,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
,, ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા —તીજોરર
,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ —હીસાબી
,, ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા } હીસાબ તપાસનારાઓ
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, વૃંદાવનદાસ રઘુભાઈ ઠક્કર
,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
,, ગિરજાશંકર ભગવાનજી વહોરા
,, મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા
,, કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
,, ઘનશ્યામલાલ રતિલાલ વહોરા
,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
,, મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
,, મહાસુખરાય જટાશંકર વહોરા
,, મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, મનુભાઇ અનુપરામ પંડ્યા
,, વસુબદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, જુઠાભાઇ સાકરચંદ વહોરા
,, ગિરધર ગોરધન વહોરા
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, જગજીવન અમરચંદ વહોરા
,, શાંતિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
,, નારૂભા સાહેબ
,, બાલુભા પગુભા રાયજાદા સાહેબ
,, હિંમતરાય દોલતરાય મહેતા
,, ડૉ. પુરુષોત્તમરાવ વિનાયકરાવ કાશીકર
,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અંક ૧૫

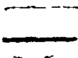
નિબંધ નિમંત્રણ સમિતિ

૧ પત્રવ્યવહાર વિભાગ.

રા. રા. શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
,, શ્રી જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા સાહેબ
,, શ્રી વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
,, શ્રી હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ—મંત્રી
,, શ્રી કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
,, શ્રી કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
,, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
,, શ્રી ગિરિજાશંકર ભગવાનજી અધેકા
,, શ્રી ભાનુશંકર માનશંકર મહેતા
,, શ્રી દિનકરરાય ગુલાબરાય દેસાઇ
,, શ્રી બળવંતરાય ગોપાળજી મહેતા
,, શ્રી બળવંતરાય માણેકલાલ મહેતા
,, શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદ શંકરપ્રસાદ મહેતા

૨ પ્રકાશન વિભાગ.

રા. રા. કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર—મંત્રી
,, નવિનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
,, મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ
,, લાભશંકર લક્ષ્મીશંકર મહેતા
,, માનશંકર પીતાબરદાસ મહેતા
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક } સામાન્ય મંત્રીઓ હુદ્દાની રૂઇએ

પરિશિષ્ટ અંક ૧૬

નિબંધ નિરીક્ષણ સમિતિ.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
રા. રા. ખુશાલચંદ તલકચંદ શાહ
,, કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા
,, પંડિત ફતેહચંદ કપૂરચંદ લાલન
,, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
,, રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ
,, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
,, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
,, બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
,, મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
,, કાવસજી જમસેદજી સંજાણા સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર એંટી સાહેબ
,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
,, હનુમંતરાય બળવંતરાવ ભીડે સાહેબ
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, નરસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી
રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પરિશિષ્ટ અંક ૧૭

વિશિષ્ટ સમિતિઓ

૧ સ્વાગત સમિતિ

મહેરબાન કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી
„ કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી—મંત્રી
„ ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
„ મંચેરશાહ દોરાબજી ઉમરીગર
„ કુંવરજી આણંદજી શાહ
„ રાજકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવી.
„ સામાન્ય મંત્રીઓ, હુદ્દાની રૂએ.

૨ મંડપ સમિતિ

મહેરબાન વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પટેલ
„ મણિલાલ પરમાનંદદાસ પટેલ
„ કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
„ ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર
સામન્ય મંત્રીઓ—હુદ્દાની રૂએ

૩ ટિકિટ વ્યવસ્થાપક સમિતિ

„ રતિલાલ જગન્નાથ જાની—મંત્રી
„ મણિલાલ પરમાનંદદાસ
„ કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
„ ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર
„ મણિલાલ જીવનરામ જોષી
„ વૃંદાવન રઘુભાઇ ઠક્કર

૪ પત્ર પ્રદર્શન સમિતિ

„ હનુમંતરાવ બળવંતરાવ બોડે સાહેબ—મંત્રી
„ વિદ્યાશંકર ઇચ્છાશંકર દવે
„ મણિલાલ છવરાજ દોશી
„ જયન્તરયામ વરલનિવાશી
„ વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
„ ભાનુશંકર માનશંકર મહેતા.

૫ પ્રકાશન સમિતિ

„ કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર } મંત્રીઓ
„ મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ }

,, નવીનચંદ્ર રતિલાલ મહેતા
,, ફરામજી ખરસેદજી કોયખીલ્ડર
,, ચિનુભાઇ શંકરપ્રસાદ દેશાઇ
,, ગૌરીશંકર કુબેર જોષી
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, સામાન્ય મંત્રીઓ-હુદ્દાની રૂઇએ

૬ સ્વયંસેવકયોજક સમિતિ

૧ રા. રા. શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રપાદ દેશાઇ
૨ ,, સુખવંતરાય શિવજીભાઇ મહેતા
૩ ,, શિવપ્રસાદ કરુણાશંકર બુચ
૪ ,, સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ
૫-૬ ,, સામાન્ય મંત્રીઓ.

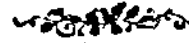

પરિશિષ્ટ અંક ૧૮

કાર્યવાહક સમિતિ

મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી–પ્રમુખ
,, લલુભાઇ સામળદાસ મહેતા
,, કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી
,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી
,, પ્રભુદાસ ભગવનભાઇ નગરશેઠ
,, કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી
,, કાવસજી જમસેદજી સંજાણા સાહેબ
,, બરજોરજી અરદેશર એંટી સાહેબ
,, ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા—હીસાબ તપાસનાર
,, ભાસ્કરરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
,, વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇ
,, ત્રિકમલાલ કબાભાઇ
,, વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા
,, ગુલાબરાય ગોવિન્દરામ દેશાઇ
,, મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
,, હનુમંતરાવ બળવંતરાય ભીડે સાહેબ
,, કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
,, મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની
,, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
,, મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
,, નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ
,, ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
,, કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર
,, જીણાભાઈ સાકરચંદ વ્હોરા
,, અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
,, ગોપાળજી ઓધવજી ઠક્કર
,, રાજકવિ પીંગળશી પીતાભાઇ ગઢવી
,, શેઠ વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ
,, શા. ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઇ
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ—હીસાબ તપાસનાર
,, કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
,, બાલુભા રાવજાદા સાહેબ
,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ–હીસાબી
,, માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા } મંત્રીઓ.
,, રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક } મંત્રીઓ.
,, ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા—તીજોરર.

પરિશિષ્ટ અંક ૧૯

ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના સભાસદોની યાદી.

૧ રા. રા. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડજી ત્રિવેદી
૨ „ „ પ્રો. કાળીદાસ લલુભાઇ
૩ „ „ વકીલ શામજી રાવજી વીરાની
૪ „ „ કંટ્રાક્ટર મોહનલાલ પુરુષોત્તમદાસ
૫ „ „ ઠક્કર રણછોડદાસ ગોપાલજી
૬ „ „ બાલચંદ્ર નાનુભાઇ ઓઝા
૭ „ „ ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા
૮ „ „ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા
૯ „ „ પીરોજશાહ પાલનજી ડમરી
૧૦ „ „ પ્રાણજીવન ભાઇશંકર આચાર્ય
૧૧ „ „ રવિશંકર ભોળાનાથ યાજ્ઞિક
૧૨ „ „ જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરકાળ
૧૩ „ „ જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપરા
૧૪ „ „ ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા
૧૫ „ „ મણિશંકર રત્નજી ઉપાધ્યાય
૧૬ „ „ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
૧૭ „ „ નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી
૧૮ „ „ રવિશંકર વશરામજી આચાર્ય
૧૯ „ „ ત્ર્યંબકનાથ શિવનાથ વ્યાસ
૨૦ „ „ ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાશ્રયી
૨૧ „ „ મૂલજીભાઇ જગજીવન ત્રિવેદી
૨૨ „ „ પુરુષોત્તમદાસ હીરજીભાઇ જોષી
૨૩ „ „ નારણભાઇ લાધાભાઇ વિઠ્ઠલાણી
૨૪ „ „ મોહનલાલ ચંદ્રભાઇ મહેતા
૨૫ „ „ બાઇશંકર કુબેરજી શુક્લ
૨૬ „ „ પ્રાણજીવન લાલજી જોશી
૨૭ „ „ પ્રભુદાસ સુંદરજી
૨૮ „ „ ભગવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
૨૯ „ „ ચંદ્રવદન મહેતા
૩૦ „ „ જી. એલ. ધીવાળા
૩૧ „ „ અનિલ
૩૨ „ „ જી. એચ. મુખી
૩૩ „ „ દેવચંદ શામજી

૩૪ „ પરમાનંદદાસ મોતીલાલ
૩૫ „ દેવશંકર કાળીદાસ
૩૬ „ હરિચંદ છગનલાલ વકીલ
૩૭ „ અમૃતલાલ દેવરામ
૩૮ „ નગીનદાસ ગિરિધરલાલ
૩૯ „ ભગુભા નથુભા
૪૦ „ હસનઅલી શરીફભાઇ
૪૧ „ રજબઅલી ખાનમહમદ
૪૨ „ જાફરભાઇ સબુરભાઇ
૪૩ „ હસન શરીફભાઇ
૪૪ „ નર્મદાશંકર મુરારજી
૪૫ „ બચુભાઇ રાવત
૪૬ „ કેશવજી પરમાર
૪૭ „ સવાઇલાલ છોટાલાલ
૪૮ „ કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી
૪૯ „ વિશ્વનાથ મગનલાલ બુચ
૫૦ „ મહાસુખરાય જટાશંકર
૫૧ „ પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ
૫૨ „ છોટાલાલ હ. વહોરા
૫૩ „ મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
૫૪ „ સામળદાસ પરમાનંદદાસ
૫૫ „ ભાઇશંકર અંબાશંકર ત્રિવેદી
૫૬ „ અમૃતલાલ મોતીલાલ
૫૭ „ ટી. સી. ખાડવાળા
૫૮ „ ઘનશ્યામલાલ રતિલાલ વ્હોરા
૫૯ „ અજિતરાય વિઠ્ઠલરાય મહેતા
૬૦ „ જમનાદાસ અમરચંદ
૬૧ „ જેઠાલાલ પ્રભુદાસ
૬૨ „ શાંતિલાલ સારાભાઇ ઓઝા
૬૩ „ કરુણાશંકર જયશંકર
૬૪ „ અમૃતલાલ લક્ષ્મીદાસ
૬૫ „ રૂસ્તમજી બાલા
૬૬ „ નર્મદાશંકર સુખદેવ
૬૭ „ હેમુ સુખદેવ
૬૮ „ પી. ટી. મહેતા

૬૯ ,, મનહરરાય રૂપશંકર
૭૦ ,, જયાનંદ સંતોષરામ
૭૧ ,, કમળાશંકર પ્રાણશંકર
૭૨ ,, ભાઇચંદ વીરજી
૭૩ ,, છગનલાલ ભાવજી
૭૪ ,, ખીમચંદ ધારશી
૭૫ ,, વામનરાય રતનલાલ
૭૬ ,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ
૭૭ ,, જયન્તીલાલ શિવલાલ
૭૮ ,, નિહાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
૭૯ ,, મણિલાલ વ્રજલાલ
૮૦ ,, ચાંપશી ગુલાબચંદ
૮૧ ,, જેઠાલાલ હરજીવન
૮૨ ,, રણજિતભાઇ
૮૩ ,, ભિક્ષુ અખંડાનંદજી
૮૪ ,, ત્ર્યંબકલાલ
૮૫ ,, રમણલાલ ચુનિલાલ
૮૬ ,, ભીખાભાઇ કુબેરભાઇ
૮૭ ,, મોતીભાઇ નરસિંહભાઇ અમીન
૮૮ ,, વીરચંદ ધનજી
૮૯ ,, જટાશંકર નથુરામ
૯૦ ,, ચમનલાલ ઝવેરચંદ
૯૧ ,, હેમચંદભાઇ રામજીભાઇ
૯૨ ,, મણિલાલ હેમચંદ
૯૩ ,, રતિલાલ ગોવર્ધન
૯૪ ,, જાદવજી ઝવેરભાઇ
૯૫ ,, મોહનલાલ
૯૬ ,, રામલાલ ચુનિલાલ મોદી
૯૭ ,, શિવજીભાઇ
૯૮ ,, ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
૯૯ ,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
૧૦૦ ,, પરમાનંદ કુંવરજી શાહ
૧૦૧ ,, અનોપચંદ હરિભાઇ
૧૦૨ ,, મોહનલાલ દેસાઇ
૧૦૩ ,, હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
૧૦૪ ,, ચુનિલાલ લવજી

૧૦૫ ,, ભાયાલાલ છોટાલાલ ઠક્કર
૧૦૬ ,, જે. કે. કાબરાજી
૧૦૭ ,, રમણલાલ વસંતરાય દેસાઇ
૧૦૮ ,, મીસીસ કાબરાજી
૧૦૯ ,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
૧૧૦ ,, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
૧૧૧ ,, રાજેન્દ્રરાય સોમનારાયણ દલાલ
૧૧૨ ,, વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠક
૧૧૩ ,, અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
૧૧૪ ,,
૧૧૫ ,, અમૃતલાલ એલ. ઠક્કર
૧૧૬ ,, નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતજી
૧૧૭ ,, હીરાલાલ અમૃતલાલ
૧૧૮ ,,
૧૧૯ ,, મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
૧૨૦ ,, સન્મુખલાલ પંડ્યા
૧૨૧ ,, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
૧૨૨ ,, ન્યાલચંદ લક્ષ્મીચંદ
૧૨૩ ,, મણિલાલ એમ. મહેતા
૧૨૪ ,, ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ
૧૨૫ ,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
૧૨૬ ,,

ટિપ્પણઃ—ખાલી આમનવાળા નંબરોના ટીકીટ ધરાવનારાઓનાં નામો જણાયા નથી, તેથી અહીં લખવામા આવ્યા નથી.

હુદ્દાની રૂએ.

૧૨૭ ,, રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. માજી પરિષદ પ્રમુખ
૧૨૮ ,, રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ સાહિત્ય, પ. મં. ના મંત્રી
૧૨૯ ,, અરદેશર ફરામજી ખબરદાર—સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૦ ,, કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા—વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૧ ,, પંડિત લાલન —જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ
૧૩૨ ,, હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ—સાહિત્ય પ. મં. ના મંત્રી
૧૩૩ ,, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ
૧૩૪ ,, ઓ. લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા— ,, ઉપપ્રમુખ
૧૩૫ ,, માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા } સામાન્ય. મંત્રી
૧૩૬ ,, રમણલાલ કનૈયાલાલ, યાજ્ઞિક }

૧૩૭	,, પ્રો. હનુમંતરાય બળવંતરાય ભીડેસાહેબ	અન્ય મંત્રીઓ (પેટા સમિતિઓના)
૧૩૮	,, ગુલાબરાય ગોવિન્દરામ દેસાઇ	
૧૩૯	,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહ	
૧૪૦	,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની	
૧૪૧	,, કપિલરાય પરમાનંદદાસ ઠક્કર	
૧૪૨	,, મણિલાલ પરમાનંદદાસ	
૧૪૩	મનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ	

પરિશિષ્ટ અંક ૨૦

રાજ્યો તથા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની યાદી.

૧ વડોદરાના નામદાર ગાયકવાડ સરકારના રાજ્ય તરફથી—
- રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
- ,, મોતીભાઇ નરસિંહભાઇ અમીન
- ,, અતિસુખશંકર કમલાશંકર ત્રિવેદી
- ,, મદુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
- ,, જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
- ,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરાય મહેતા
- ,, કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી
- ,, રમણલાલ વસંતરાય દેશાઇ

૨ પાલીતાણાના રાજ્ય તરફથી
- રા. રા. મણિલાલ વ્રજલાલ વછરાજાની
- ,, દેવશંકર કાળીદાસ ભટ્ટ
- ,, આપશી ગુલાબચંદ શાહ
- ,, જેઠાલાલ હરજીવન મહેતા

૩ અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી
- રા. રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેશાઇ
- ,, શંકરરાય અમૃતલાલ સહીવડ
- ,, ચુનીલાલ શાહ
- ,, જયન્તીલાલ સી. કવિ
- ,, ડાહ્યાભાઇ પટેલ
- ,, સોમેશ્વર સી. પંડ્યા
- ,, રણજિતભાઇ ડાહ્યાભાઇ દેરાશ્રી
- રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
- ,, રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
- ,, ડાહીભાઇ પી. દેરાશ્રી
- ,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ
- ,, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
- ,, ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ
- ,, જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ

૪ મુંબાઇ સાહિત્ય સંસદ તરફથી
- રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
- ,, જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
- ,, ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા

૫ મુંબાઇ જ્ઞાનપ્રચારક મંડળ તરફથી
- ,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
- ,, રૂસ્તમજી નાવોભાઇ રાંણીના

૬ ભરૂચ સાહિત્ય સભા તરફથી
રા. રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
„ વિશ્વનાથ એમ. ભટ્ટ

૭ ગુજરાત કોલેજ તરફથી
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુ

૮ સુરત સાર્વજનિક કોલેજ તરફથી
રા. રા. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દુરકાળ

૯ વોટસન મ્યુઝીયમ–રાજકોટ–તરફથી
રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર
રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

—પરિષદ્‌ના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ

—સત્કાર મંડળના પ્રમુખ સાહેબ

મહેરબાન રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
મહેરબાન લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા

—સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ

પરિશિષ્ટ અંક ૨૧

વિષય વિચારિણી સમિતિમાં હાજર રહેલા સભ્યોની યાદી

રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા
,, હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
,, અરદેશર ફરામજી ખબરદાર
,, જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
,, જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુર્કાળ
,, રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ
,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
,, મટુભાઇ હરગોવનદાસ કાટાવાળા
,, વામનરાવ રતનલાલ ધોળકીઆ
,, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
,, વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી
,, છોટાલાલ હરજીવન વ્હોરા
,, મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર
,, સન્મુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા
,, અનંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
,, ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ
,, કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી
,, વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
,, પ્રાણજીવન જોષી
,, શામળદાસ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી
,, મૂળજીભાઇ જગજીવનદાસ ત્રિવેદી
,, રવિશંકર ભોળાનાથ યાજ્ઞિક
,, કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા
,, બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
,, ચંદ્રવદન ચમનલાલ મહેતા
,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
,, ડો. ટી. સી. ખાડવાળા
,, મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા
,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
,, પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ.
,, નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
,, ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

,, સુમન્ત મહેતા
,, હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે
,, ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
,, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
,, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
,, શાન્તિલાલ સારાભાઇ ઓઝા
,, શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
,, વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
,, પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
,, ગુલાબચંદ આણંદજી
,, રવિશંકર વજ્જનજી આચાર્ય
,, જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
,, ન્યાલચંદ લક્ષ્મીચંદ સોની
,, નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી
,, જેઠાલાલ પરભુદાસ પારેખ
,, ચુનીલાલ લવજી કપાશી
,, જયન્તિલાલ શિવલાલ કવિ
,, સવાઇલાલ છોટાલાલ મહેતા
,, પ્રાણજીવન વાલજી જોષી
,, પ્રભુદાસ સુંદરજી નંદાણી
,, શિવજીભાઇ
,, રમણલાલ વસંતરાય દેસાઇ
,, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ
,, રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા
,, ભાઇશંકર અંબાશંકર
,, પુરુષોત્તમ હીરજી જોષી
,, મોહનલાલ શંકરલાલ મહેતા
,, જી. એચ. મુખી
,, ફરજીભાઇ
,, રજબઅલી ખાનમામંદ
,, ગુલામહુશેન ડી. અનિલ
,, હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
,, પરમાણંદદાસ કુંવરજી
,, કપિલરાય પરમાણંદદાસ ઠક્કર
,, રતિલાલ જગન્નાથ જાની

પરિશિષ્ટ અંક ૨૨

સત્કાર ફંડમાં ભાવનગરના જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભર્યાં તેઓની યાદી.

રૂ. ૪૦૦) મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ.
૧૨૫) „ પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ સાહેબ
૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—ભાવનગર
૧૦૦) ન્યુ જહાંગીર મીલ્સ તરફથી—અમદાવાદ
૭૫) મહેરબાન ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
૭૧) „ શેઠ નરોત્તમ ભાણજી
૭૧) „ હરિભાઇ વિજયશંકર ઓઝા
૭૧) „ શેઠ કુંવરજી આણંદજી શાહ
૬૧) „ વીરેન્દ્રપ્રસાદ ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇ
૫૧) કોટન એસોસીએશન તરફથી
(શેઠ મકનદાસ તથા શેઠ રણછોડભાઇ)
૫૧) મહેરબાન પોપટભાઇ કાળીદાસ ચાહવાળા
૫૧) „ શેઠ મગનલાલ નાનાભાઈ પારેખ
૫૦) „ ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૫૦) „ ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૪૧) „ દિનશા બમનજી
૪૧) „ હિરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
૩૫) „ ઇન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા
૩૫) „ શાન્તિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૩૫) „ કુબેરદાસ કલ્યાણજી
૩૧) „ રતિલાલ કે. મોદી
૨૫) „ જોરાવરસિંહ હરિસિંહજી
૨૫) „ કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
૨૫) „ કાવસજી જમશેદજી સંજાણા
૨૫) „ બરજોરજી અરદેશર એંટી
૨૫) „ જોરાવરસિંહજી કેસરીસિંહજી
૨૫) „ મણિલાલ છગનલાલ બક્ષી
૨૫) „ જીવરાજ દેવચંદ
૨૫) „ નૃસિંહપ્રસાદ ધરણીધરદાસ દેસાઇ
૨૫) „ છોટાલાલ પીતાંબરદાસ
૨૫) „ જીઠાભાઇ સાકરચંદ વ્હોરા
૨૧) „ શેઠ નથુભાઇ ફીરપારામ
૧૦) „ શેઠ સાહેબ મુસાભાઇ અલાદીન

૧૯૨૬) કુલ રૂપિયા ૩૨

પરિશિષ્ટ અંક ૨૩

સત્કાર ફંડમાં ભાવનગર રાજ્યના મુંબઈમાં વસતા જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભર્યાં તેઓની યાદી.

રૂા. ૫૦૧) મહેરબાન દ્વારકાદાસ ત્રિભોવનદાસ
૫૦૧) „ લક્ષ્મીદાસ દામોદરદાસ
૨૫૧) „ વ્રજલાલ ભગવાનદાસ ગાંધી
૨૫૧) „ મોતીચંદ ગિરધર કાપડીઆ
૨૫૧) „ ચતુર્ભૂજ જીવણ તથા હરગોવનદાસ જીવણભાઇ
૨૫૧) „ ત્રિકમદાસ પુરુષોત્તમદાસ
૨૫૧) „ પ્રેમચંદ ત્રિભોવનદાસ (નરોત્તમ ભાણજી)
૨૫૧) „ હરિદાસ નાગજી
૨૫૧) „ દોસ્તમહમદ મનજીભાઇ
૨૦૧) „ વિશ્વેશ્વર માણેકલાલ ઉર્ફે ભાઇદાસભાઇ
૧૫૧) „ મૂળજીભાઇ વલ્લભજી
૧૨૫) „ જગજીવનદાસ ઉજમશી
૫૧) „ વિઠલદાસ છગનલાલ લોઢાવાળા
૫૧) , ગિરજાશંકર ભગવાનજી ત્રિવેદી
૫૧) „ છગનલાલ હંસરાજ
૫૧) „ શાન્તિલાલ પરમાણંદદાસ
૫૧) „ ભગવાનદાસ ગોકળદાસ
૫૧) „ છોટાલાલ કેશવજી
૫૧) „ હરજીવનદાસ ધારશી
૫૧) „ લક્ષ્મીદાસ મકનજી
૫૧) „ શામજી ગીવા
૫૧) „ બાલુભાઇ કહાનદાસ
૫૧) „ ભગવાનદાસ ડાહ્યાભાઇ
૫૧) „ વનમાળી મોતીરામ એન્ડ કું.
૫૧) „ પરમાણંદદાસ જાદવજી
૫૧) „ મૂળજી હરિદાસ
૫૧) „ ગોતીબાઇ લક્ષ્મીદાસ
૫૧) „ જીવણદાસ પ્રભુદાસ
૫૧) „ જમનાદાસ અને બાંધવો
૫૧) „ જાદવજી હીરજી
૫૧) „ પુરુષોત્તમદાસ રામજી

૫૧)	,,	વ્રજલાલ જીવણદાસ
૫૧)	,,	હરજીવનદાસ ગોરધનદાસ
૨૫)	,,	નર્મદાશંકર હરજીવનદાસ
૨૫)	,,	સુંદરજી વલ્લભદાસ
૨૫)	,,	મોહનલાલ ગોપાળજી દવે
૨૧)	,,	મૂળશંકર હરજીવનદાસ
૨૧)	,,	પ્રાણજીવન મેનજી
૨૧)	,,	પરમાણંદદાસ અબજી
૨૧)	,,	હરિનાલ રામકૃષ્ણ
૪૪૫૬)	કુલ રૂપૈયા	૪૦

પરિશિષ્ટ અંક ૨૪

સત્કાર મંડળના સભ્યોની યાદી—

૧૦) રા. રા. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
૧૦) ,, ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદી
૧૦) ,, શાવકશા આદરજી
૧૦) ,, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી
૧૦) ,, પ્રભુદાસ ભગવાનભાઇ નગરશેઠ
૧૦) ,, ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
૧૦) ,, કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
૧૦) ,, ફરામરોઝ સાહેબ
૧૭) ,, ચીમનલાલ ભુદરભાઇ
૧૦) ,, પાનાચંદ જયચંદ મહેતા
૧૦) ,, બરજોરજી અરદેશર એંટી
૧૦) ,, સરદાર બહાદુર સરદારસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, મહોબતસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, હમીરસિંહજી સાહેબ
૧૦) ,, કાવસજી જમશેદજી સંજાણા
૧૦) ,, કુંવરજી આણંદજી શાહ
૧૦) ,, ભૂપતરાય વિઠલદાસ મહેતા
૧૦) ,, હરિભાઇ વજેશંકર ઓઝા
૧૦) ,, વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મહેતા
૧૦) ,, હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે
૧૦) ,, ગુલાબરાય ગોવિંદરામ દેસાઇ
૧૦) ,, દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા
૧૦) ,, ગુલાબચંદ આણંદજી શેઠ
૧૦) ,, વૃંદાવનદાસ રઘુભાઇ ઠક્કર
૧૦) , ખરશેદજી બહેરામજી
૧૦) ,, ગુલામહુસેન નુરમામદ વજીર
૧૦) ,, વ્રજલાલ ડાહ્યાભાઇ બારૈયા
૧૦) ,, જીવરાજ ઓધવજી દોશી
૧૦) ,, પ્રો. ટી. કે. શહાણી
૧૦) ,, પ્રો. મણિશંકર જયાનંદ ભટ્ટ
૧૦) ,, મુસાભાઇ અલાદીન
૧૦) ,, મગનલાલ નાનાભાઇ પારેખ

૧૦) „ મણિલાલ મગનલાલ પારેખ
૧૦) „ દેવજીભાઇ મધુભાઇ
૧૦) „ પુરૂષોત્તમ વિનાયકરાય કાણે.
૧૦) „ મણિલાલ હરિલાલ મહેતા
૧૦) „ ત્રિભોવનદાસ ડાહ્યાભાઇ માંડલીયા
૧૦) „ માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા
૧૦) „ રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
૧૦) „ કૃષ્ણચંદ્રસિંહજી કાળુભા સાહેબ
૧૦) „ ઘનશ્યામસિંહજી કાળુભા સાહેબ
૧૦) „ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૦) „ સુમન્ત મહેતા
૧૦) „ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
૧૦) „ હરગોવિંદદાસ મણિશંકર
૧૦) „ ઇન્દુલાલ બાપાલાલ મહેતા
૧૦) „ સામળદાસ બાપુભાઇ વ્હોરા
૧૦) „ વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦) „ સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ
૧૦) „ શંકરપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ
૧૦) „ બેજનજી હોરમસજી ઉમરીગર
૧૦) „ ત્રિકમભાઇ કબાભાઇ મહેતા
૧૦) „ નાનચંદ બેચરદાસ દોશી
૧૦) „ બાપુભા નારણજી
૦૦) „ રાજ્યકવિ પીંગળશી પાતાભાઇ ગઢવી
૧૦) „ બાલુભા પથુભા રાયજાદા
૧૦) „ મણિલાલ છગનલાલ બક્ષી
૧૦) „ રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા
૧૦) „ શાન્તિલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૧૦) „ ઉદયશંકર દેવશંકર ભટ્ટ
૧૦) „ કુંવરજી મૂળચંદ શાહ
૧૦) „ રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
૧૦) „ રતિલાલ જગન્નાથ જાની
૧૦) „ ચંદ્રપ્રસાદ હરિપ્રસાદ પંડ્યા
૧૦) „ હિમતરાય ~~દોલતરાય~~ મહેતા
૧૦) „ વલ્લભદાસ ત્રિભોવનદાસ
૧૦) „ જુઠાભાઇ સાકરચંદ ષ્ટોરા
૧૦) „ જગજીવન અમરચંદ વ્હોરા

૧૦)	,,	વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ
૧૦)	,,	નૃસિંહપ્રસાદ ધરણીધરદાસ દેસાઇ
૧૦)	,,	વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ
૧૦)	,,	છોટાલાલ દલપતરામ કવિ
૧૦)	,,	ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
૧૦)	,,	અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ
૧૦)	,,	જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
૧૦)	,,	ત્રિભુવનદાસ પીતામ્બરદાસ ત્રિવેદી
૧૦)	,,	બળવંતરાય વજેશંકર છાયા
૧૦)	,,	જહાંગીરજી સોરાબજી ગંભીરજી
૧૦)	,,	કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા
૧૦)	,,	પ્રતાપરાય મોહનલાલ મોદી
૧૦)	,,	પ્રેમચંદ રતનજી શાહ
૧૦)	,,	હરિભાઇ લલ્લુભાઇ મહેતા
૧૦)	,,	પ્રાણજીવનદાસ ઓધવજી ઠક્કર
૧૦)	,,	ગોપાળજી ઓધવજી ઠક્કર
૧૦)	,,	કપિલરાય પરમાણંદદાસ ઠક્કર
૧૦)	,,	રામજીભાઇ મગનલાલ
૧૦)	,,	પેરતનજી બરજોરજી
૧૦)	,,	હરગોવિંદદાસ અંબાશંકર જાની
૧૦)	,,	પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
૧૦)	,,	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર
૧૦)	,,	ફતેહચંદ ઝવેરભાઇ
૧૦)	,,	હિરાલાલ હરગોવિંદદાસ
૯૨૦)	કુલ રૂપીઆ.	૯૨

પરિશિષ્ટ અંક ૨૫

ભાવનગર સાહિત્યપરિષદનું ઉપજ ખર્ચનું તા. ૧-૧-૧૯૨૩ થી તા. ૩૧-૩-૧૯૨૫ સુધી માસ ૨૭ નું એકંદર સરવૈયું,

૪

૧૭—૦—૦ સત્કારફંડની ભેટ ખાતે જમા

૪૪૫૬—૦—૦ મુંબાઇના ફાળાના

૧૮૨૬—૦—૦ ભાવનગરના ,,

૬૨૮૨—૦—૦

૨૬૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના

૬૦૧૭—૦—૦

૯૫—૦—૦ સત્કારમંડળના સભ્યોની ફી ખાતે જમા.

૯૨૦—૦—૦ સભ્યો ૯૨ની ફીના દર રૂ. ૧૦) મુજબ

૨૫—૦—૦ કમીશન ખર્ચના

૮૯૫—૦—૦

૭૮—૦—૦ સભ્યો ૧૨૬ ની ફીના, દર રૂ. ૩) મુજબ

૪૭—૦—૦ પ્રેક્ષક ટીકીટ વેચાણની ઉપજના

૩૦—૦—૦ સંભાવિત પ્રેક્ષક ટીકીટ ૩ના દર રૂ. ૧૦ મુજબ.

૬૮—૦—૦ પ્રેક્ષક ટીકીટ ૩૪ના દર રૂ. ૨ મુજબ

૪૯—૦—૦ વિદ્યાર્થીઓની ટીકીટ ૪૯ ના દર રૂ. ૧ મુજબ.

૧૪૭—૦—૦

૬૩—૪—૩ વ્યાજ વટાવની ઉપજના

૧૫—૦—૦ સ્વ. ઓટાદકર ફંડ ખાતે જમા

૭૫૧૫—૪—૩

ઉ

૮૭૩—૧—૩ પત્રિકાઓ, આમંત્રણ પત્રિકાઓ વગેરે પરચુરણ છપામણી ખર્ચ ખાતે ઉધાર

૧૧૮૭-૧૨—૦ રિપોર્ટ છપામણી ખર્ચ ખાતે તા. ૩૧—૩—૧૯૨૫ સુધી થયેલો ખર્ચ.

૭૯૮—૦—૬ મંડપ ખર્ચ ખાતે ઉધાર.

૧૨૮-૧૩—૩ સ્વયંસેવકોની બાબતમાં થયેલા ખર્ચખાતે ઉધાર.

૧૨૧-૧૧—૦ સ્વાગત ખર્ચખાતે ઉધાર

૨૨૦—૪—૬ રેલ્વે મુસાફરી ખર્ચખાતે ઉધાર

૯૦—૮—૦ દીવાબત્તી ખર્ચખાતે ઉધાર

૧૫૧—૧—૯ તારટપાલ ખર્ચખાતે ઉધાર

૫૧—૬—૦ ઘોડાગાડી-સાઇકલ ભાડા ખર્ચ ખાતે ઉધાર

૭૭—૮—૯ પરચુરણ ખર્ચખાતે ઉધાર

૧૫૬—૮—૦ નોકર પગાર ખર્ચખાતે ઉધાર

૨૭—૨—૬ પત્ર પ્રદર્શન ખર્ચખાતે ઉધાર

૭૬—૬—૯ સંગીત ગરબા પાર્ટી ખાતે ઉધાર

૧૦૦—૦—૦ ફોટોગ્રાફ ખર્ચખાતે ઉધાર

૫૨-૧૨—૦ કંટીજંટ ખર્ચખાતે ઉધાર

૪૧૧૩—૦—૦

૨૦૦૦—૦—૦ વડોદરા બેંકમાં એક વર્ષને માટે વ્યાજે મૂકેલ રકમ ખાતે

૧૦૩૦—૦—૦ વડોદરા બેંકની સેવીંગ્ઝ બેંક ખાતે ઉધાર.

૩૪૧—૩—૦ વડોદરા બેંકમાં ચાલુ ખાતા ખાતે ઉધાર

૧૨—૦—૦ જોષી માધવજી ગાંડા ખાતે

૬—૮—૦ સાહિત્યસભાના મંત્રીઓ ખાતે

૩૩૮૯-૧૧-૦

૧૨—૯—૦ સીલીક રોકડ

૭૫૧૫—૪—૩

ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા તીજોરર

તા. ૧—૧—૧૯૨૩ થી તા. ૩૧—૩—૧૯૨૫ સુધી માસ ૨૭ નું સાલ આખર લેણદેણનું સરવૈયું.

જ	ઉ
૩૩૮૭—૪—૦ પરિષદ ફંડ ખાતે જમા	૨૦૦૦—૦—૦ વડોદરા બેંકમાં ફીકસડ ડીપોઝીટના
૭૭૯૦—૪—૩ ફંડની કુલ ઉપજના	૧૦૩૦—૦—૦ ,, સેવીંગ્સ બેંક ખાતે
	૩૪૧—૩—૦ ,, ચાલુ ખાતા ખાતે
૨૯૦—૦—૦ કમીશન ખર્ચના	૧૨—૦—૦ જોષી માધવજી ગાઠા ખાતે
૭૫૦૦—૪—૩ બાકી એ ઉપજના	૬—૮—૦ સાહિત્ય સભાના મંત્રીઓ ખાતે
૪૧૧૩—૦—૩ માસ ૨૭નો ખર્ચ	૩૩૮૯—૧૧—૦
	૧૨—૯—૦ સીલીક રોકડ
૩૩૮૭—૪—૦ કુલ અનામત બાકી	
૧૫—૦—૦ સ્વ. કવિ ખોટાદકર ફંડ ખાતે	૩૪૦૨—૪—૦
૩૪૦૨—૪—૦	ચંદુલાલ બાપાલાલ મહેતા તીજોરર

સદરહુ હીસાબ અમોએ વાઉચરો સામે મેળવી બરાબર તપાસ્યો છે.

તા. ૩૦—૪—૧૯૨૫

ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ હીસાબી

સદરહુ હીસાબ અમોએ વાઉચરો સામે મેળવી બરાબર તપાસ્યો છે અને તે ખરો છે.

તા. ૨૧—૫—૧૯૨૫

ભૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
કુંવરજી આણંદજી શાહ
હીસાબ તપાસનારાઓ

ભાગ ૨ જો.

પ્રમુખો તથા અધ્યક્ષોનાં ભાષણો.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

ભાવનગર

ભાગ ૨ જો.

---

૧ સત્કાર સંગીતો.

[શુક્રવાર તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૧ સરસ્વતી સ્તવન.

વંદન! જય! વંદન! જય વિશ્વભારતી!
સ્વજનસેવ સુખદ સર્વથા સુહાવતી. —ટેક.

પુણ્યમય, પ્રકાશતી, દિવ્ય જ્યોત ધારતી,
અવિરત વર્ચસ્વ વિશ્વમાં વધારતી. વંદન૦

પરિમલ પ્રિય પુષ્પપુંજના પ્રસારતી,
અમિત રસભરિત સરિત લલિત વહાવતી. વંદન૦

પ્રચિત ગીત ગજાવતી, રસિક ઉર રીઝાવતી,
ખંડ ખંડમાં અખંડ ઐક્ય સારતી. વંદન૦

ભારત રત સતત ગુર્જરી ગિરાવતી,
સુમનમ્ સૌરાષ્ટ્ર સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાપતી. વંદન૦

દેશ પ્રેમ દાખતી મોહન માન રાખતી,
અભિનવ ઉત્કર્ષ હર્ષસાથ સાધતી. વંદન૦

બુલબુલ.

---

૨ પરિષત્સત્કાર.

(ઝુલણા-ગીત.)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદસંતાન ઉલ્લસિત કરતાં;
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
વીર માતા તણું વૃંદ સરતાં!
આદરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,
આર્ય, સંસારનું સુખ વધારો;

પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બ્હેનો પધારો !
પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આનંદ શો આજ રેલે !
સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !
કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો ! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો !
પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બ્હેનો, પધારો !

કાંત.

[શનિવાર તા. ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૩ ગીત ગુર્જરી.

(મરાઠી સાખી-આશા.)

૧

સરસ્વતીનાં સ્વરાજ્ય-હંસલ ! સુમન-ગુર્જરી ઉજવિયેઃ
વસંતનાં ડોલર ફુલડાં સમ, સુગન્ધ નૃત્ય મચવિયેઃ
ત્યાંને જન્મભૂચરિત પ્રભાવ,
સ્વભાષા સાહિત્યે, જગ ઝુલાવ !

૨

માનસરોવરના કલ હંસલ ! રસ ગુર્જરી ગજવિયેઃ
હૃદય-કમળનાં રસમૌક્તિકથી જય શૃંગાર સુહવિયેઃ
ત્યાંને રસાત્મચરિત સુલ્હાવ,
ધરિયે સપ્તપદસખ્ય ભાવ !

૩

પ્રાણ સરિતનાં પરમ હંસલા ! સૂર ગુર્જરી જગવિયેઃ
ધીરી તરૂણે, સ્વતંત્રતાનાં જીવિત લલિત જોગવિયેઃ
ત્યાંને દિવ્ય ચરિત્રે, સ્હાવ,
મંત્રદ્રષ્ટા હોઃ મહાનુભાવ !

જન્મશંકર લલિત.

[રવિવાર તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૨૪.]

૪ અનન્ય ભારત.

માત હો ! ન્હાઉં તનમનથી,
માત હો ! ન્હાઉં તનમનથી;
નથી નથી તુજ દેવી, ભારત ! જગમા અનન્ય નથી,—માત હોઃ (ધ્રુવ)

જ્યા પ્રભુ મુખના રસબોલ પ્રથમ બોલાયા,
જ્યા અગમ નિગમના ભેદ પ્રથમ ખોલાયા;
જ્યા ધર્મ કર્મના યોગ ખરા તોલાયાઃ
જે વસાઇ સુરજનથી,
ભલી જે વસાઇ સુરજનથી—માત હો !

જ્યા ઋષિ ઋષિના નક્ષત્ર અચળ ઝળઝળતા,
જ્યા નવજીવનના અમી યુગેયુગ મળતા,
જ્યા વહ્યા ભક્તિરસ નીર ગગ શુ ભળતા,
જે સજાઈ ઉરધનથી,
ભવ્ય જે સજાઈ ઉરધનથી—માત હો !

જુગ જુગમા જય ટંકાર, માત તેં કીધા,
તુજ સુખ્તમ પ્રકાશ અનેક પ્રજાએ પીધા,
તુજ આશ્રમના આધાર અનાથે લીધા,
તું તવાઇ નિજ તનથી,
સદા તું તવાઇ નિજ તનથી—માત હો !

અમ આત્મ આત્મ સદેશ લઇ તુજ ધરશુ,
તુજ નવ ચેતના ભેખ ધરી ઉર ભરશુ,
મુખ ધરી પુણ્યભર નામ જીવશુ મરશુંઃ
તું જડાઇ જીવનથી.
માત ! તું જડાઇ જીવનથી—માત હો !
નથી તુજ જેવી ભારત ! જગમા અન્ય નથી,—
માત હો !

ખબરદાર.

૫ વિદાય

(સોહામણી સ્વર્ગની વાટ-એ રાહ.)

મોંઘાં મૂલા મેમાન, પુનઃ પધારજો અમ ધામ
શાં શા કરીએ સન્માન, ગુણીજન આવજો અમ ધામ.-ટેક૦

સત્સંગત પારસમણી, સાંપડતાં સદ્‌ભાગ્ય;
સ્પર્શન કંચન જન બને, રંજન મન મહા ભાગ.

અનુપમ અમ આંગણુ અજવાળ્યા,
હેતભર્યા હૈયાં વિકસાવ્યાં;
પ્રેરિત દિવ્ય પ્રભાવ સુહાવન,
પ્રસરાવી પરિમલ કરી પાવન.

સ્વીકારી અંતર આમંત્રણ, કરણા જળ વરસાવજો અમ ધામ:
શાં શા કરીએ સન્માન, ગુણી જન આવજો અમ ધામ.-મોંઘાં મૂલાં૦

બુલબુલ.

૬ વિદાય *

(કર્તાઃ-મે. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર)

નમનતણાં અમ ગાન
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન!

ઝુમઝુમજૂના જગજાણીતા ભાવનગરના ભાવ:
ખટરસ ભોજન, નવરસ ગુંજનઃ લીધા લાખેણા લ્હાવઃ
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન! ૧

કૃષ્ણ ને શ્યામલ હોઠે પ્રભાભર વંશી વહાવે સૂર:
આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રંગ ઉડાવ્યા પૂરઃ
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન! ૨

ખીલી કમળની પાંદડી ને ખીલ્યા ઉંડા આકાશઃ
મીઠી મ્હેમાનીનાં મોંઘાં છે સોણાં ને મોઘેરા ભાવવિલાસ:
સ્વીકારો, દુલાં અમ જજમાન! ૩

* આ ગીત તા ૨૦-૮-૨૪ ને રોજ સાંઝરે બેઠકની સમાપ્તિએ મ્હેમાનો તરફથી મે અરદેશર ફરામજી ખબરદારે ગાયું હતુ

૫ વિદાય

(સોહામણી સ્વર્ગની વાટ—એ રાહ)

મોઘા મૂલા મેમાન, પુન. પધારજો અમ ધામ
શા શા કરીએ સન્માન, ગુણીજન આવજો અમ ધામ-ટેક

સત્સગત પારસમણી, સાપડતા સદ્દભાગ્ય;
સ્પર્શન કંચન જન બને, રંજન મન મહા ભાગ.

અનુપમ અમ આગણ અજવાળ્યા,
હેતભર્યા હૈયા વિકસાવ્યા,
પ્રેરિત દિવ્ય પ્રભાવ સુહાવન,
પ્રસરાવી પરિમલ કરી પાવન.

સ્વીકારી અંતર આમંત્રણ, કરણા જળ વરસાવજો અમ ધામ;
શા શા કરીએ સન્માન, ગુણી જન આવજો અમ ધામ.—મોઘા મૂ૦

બુલબુલ.

૬ વિદાય*

(કર્તાઃ—મે. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર)

નમનતણા અમ ગાન
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન!

જુગજુગજૂના જગજાણીતા ભાવનગરના ભાવઃ
ખટરસ ભોજન, નવરસ ગુંજન. લીધા લાખેણા લ્હાવઃ
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન!

કૃષ્ણ ને શ્યામલ હોઠે પ્રભાભર વંશી વહાવે સૂરઃ
આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રગ ઉડાવ્યા પૂરઃ
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન!

ખીલી કમળની પાદડી ને ખીલ્યા ઉડા આકાશઃ
મીઠી મ્હેમાનીના મોઘા છે મોણા ને મોંઘેરા ભાવવિલાસ
સ્વીકારો, દુલા અમ જજમાન

* આ ગીત તા ૨૦-૪-૨૮ ને રોજ સાઝે બેઠકની સમાપ્તિએ મ્હેમાનો ફરામજી ખબરદારે ગાયુ હતુ

ઓનરેબલ લલ્લુભાઇ સામળદાસ મહેતા
સી. આઇ. ઇ. સત્કાર કમિટિના ઉપપ્રમુખ સાહેબ,

મહેરબાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબ
કે. સી. આઇ. ઇ સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ

રા. બ ત્રિભુવનદાસ કાળિદાસ ત્રિવેદી
કાર્યવાહક કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ

૨ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન

પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.

સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈ અને તેઓની સાથે પધારેલું વિદ્વન્ મંડળ!

સામાન્ય વહીવટ પ્રમાણે 'સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'–એ રીતે આ મંડળમાં હું ઉદ્દેશતો નથી. કેમકે અહીં આજે મારે જૂદે જૂદે સ્થળોએથી પધારેલા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને સત્કારવા છે. એટલા માટે હું વિદ્વન્મંડળને ઉદ્દેશીને ઉપર મુજબનું સંબોધન વાપરૂં છું. ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાનોએ અત્ર પધારીને જે માન અમને અને આ શેહેરને આપ્યું છે, તે માટે તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનુ છું. આવી પરિષદમા પોતાના કાર્યથી સાક્ષર તરીકે જેઓ અંકિત થયા ન હોય, તેઓને મોટું ભાષણ કરવાનો હક નથી. મેં એ દિશામા કશું કર્યું નથી, હું તો રાજકીય કારોબારના મહાન્ અને અગાધ સમુદ્રમા હજુ થોડા છીછરા પાણીમાં ફરનાર એક ન્હાનું મત્સ્ય છું. માટે મહાન્ અને પ્રખર વિદ્વાનોની સમક્ષ મોટું ભાષણ કરવું, એ મને યોગ્ય નથી લાગતું. તો પણ એટલી હું ખાત્રી આપું છું કે ભાવનગર જે હૃદયભાવ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હૃદયભાવથી સ્વાગત આપવામાં જરા ઉણપ રહેવા દેશે નહિ. તેમ છતાં કંઇ અમારી ઉણપ લાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણશો, એવી આશા રાખું છું: કેમકે વિદ્વાનો સ્વાગતની ખામીને ગણતા નથી. અમે આહંઁ તો સ્વાગતકાર્યમાં કાયમ ટેવાયેલા છીએ, અને મને અધિકારના મિથ્યામાનથી કહી દેવાનું મન થાય છે કે અમે આપ વિદ્વાનોનું સ્વાગત ખુશીથી કરશું. પણ તે સિવાય બીજી બાબતો વિશે અહીં મારાથી ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રખર વિદ્વાનો હાજર છે, ત્યા કશું વિશેષ કહેવા હું માગતો નથી. તો પણ ભાવનગરને અનુકૂળ વાત પ્રસંગાનુસાર ન બોલાય, તો પણ તે એક ત્રુટિ ગણાય. મને આ વખત એક હકીકત યાદ આવે છે કે પ્રખ્યાત સદ્‌ગત દીવાનસાહેબ વિઠ્ઠલભાઇ નોકરીથી મુક્ત થયા પછી તેમની છાયામા રહીને જ અમારો વ્યવહાર ચાલતો હતો. જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવતા ત્યારે ત્યારે અમે સૌ એકમતે તેઓને માથે પ્રમુખની ઉપાધિ નાંખતા હતા, અને તે ઉપાધિ તેઓ એક શરતે સ્વીકારતા. તેઓ કહેતા કે પ્રમુખનીરની બોલવા વગેરેની બીજી ઉપાધિ અમારામાથી કોઇએ વ્હોરી લેવી. હવે એ જ રીતે આજે મેં સ્વીકારેલા પ્રમુખપદની ઉપાધિ અહીં પધારેલા ઉપપ્રમુખ ઑનરેબલ લલુભાઈ સાહેબ ઉપાડી લેશે કેમકે મારી તન્દુરસ્તી સારી નથી અને હું હવે વિશેષ બોલી શકીશ નહિ.

૨ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ મહેરબાન

પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબના ભાષણનો સાર.

સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈ અને તેઓની સાથે પધારેલું વિદ્વન્ મંડળ!

સામાન્ય વહીવટ પ્રમાણે 'સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'–એ રીતે આ મંડળમાં હું ઉદ્દેશતો નથી. કેમકે અહીં આજે મારે જૂદે જૂદે સ્થળોએથી પધારેલા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને સત્કારવા છેઃ એટલા માટે હું વિદ્વન્મંડળને ઉદ્દેશીને ઉપર મુજબનું સંબોધન વાપરૂં છું. ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાનોએ અત્ર પધારીને જે માન અમને અને આ શેહેરને આપ્યું છે, તે માટે તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. આવી પરિષદમા પોતાના કાર્યથી સાક્ષર તરીકે જેઓ અંકિત થયા ન હોય, તેઓને મોટું ભાષણ કરવાનો હક નથી. મેં એ દિશામા કશું કર્યું નથી, હું તો રાજકીય કારોબારના મહાન્ અને અગાધ સમુદ્રમાં હજુ થોડા છીછરા પાણીમા ફરનાર એક ન્હાનું મત્સ્ય છું. માટે મહાન્ અને પ્રખર વિદ્વાનોની સમક્ષ મોટું ભાષણ કરવું, એ મને યોગ્ય નથી લાગતું. તો પણ એટલી હું ખાત્રી આપું છું કે ભાવનગર જે હૃદયભાવ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હૃદયભાવથી સ્વાગત આપવામાં જરા ઉણપ રહેવા દેશે નહિ. તેમ છતાં કંઇ અમારી ઉણપ લાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણશો, એવી આશા રાખું છુંઃ કેમકે વિદ્વાનો સ્વાગતની ખામીને ગણતા નથી. અમે આહું તો સ્વાગતકાર્યમાં કાયમ ટેવાયેલા છીએ, અને મને અધિકારના મિથ્યાભાનથી કહી દેવાનું મન થાય છે કે અમે આપ વિદ્વાનોનું સ્વાગત ખુશીથી કરશું. પણ તે સિવાય બીજી બાબતો વિશે અહીં મારાથી ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રખર વિદ્વાનો હાજર છે, ત્યા કશું વિશેષ કહેવા હું માગતો નથી. તો પણ ભાવનગરને અનુકૂળ વાત પ્રસંગાનુસાર ન બોલાય, તો પણ તે એક ત્રુટિ ગણાય. મને આ વખત એક હકીકત યાદ આવે છે કે પ્રખ્યાત સદ્‌ગત દીવાનસાહેબ વિઠ્ઠલભાઇ નોકરીથી મુક્ત થયા પછી તેમની છાયામા રહીને જ અમારો વ્યવહાર ચાલતો હતો. જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવતા ત્યારે ત્યારે અમે સૌ એકમતે તેઓને માથે પ્રમુખની ઉપાધિ નાખતા હતા, અને તે ઉપાધિ તેઓ એક શરતે સ્વીકારતા. તેઓ કહેતા કે પ્રમુખનીવતી બોલવા વગેરેની બીજી ઉપાધિ અમારામાથી કોઇએ વ્હોરી લેવી. હવે એ જ રીતે આજે મેં સ્વીકારેલા પ્રમુખપદની ઉપાધિ અહીં પધારેલા ઉપપ્રમુખ ઑનરેબલ લલુભાઈ સાહેબ ઉપાડી લેશે કેમકે મારી તન્દુરસ્તી સારી નથી અને હું હવે વિશેષ બોલી શકીશ નહિ.

———

૩ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન

લલુભાઈ સામળદાસ મેહેતાના ભાષણનો સાર

વિદ્વાન્ સાક્ષરો અને સન્નારીઓ !

મેહેરબાન સર પ્રભાશંકરભાઇએ મારી પાસેથી મારા મુરબ્બીભાઇનું જે ઋણ લેવાનું કહ્યું છે, તે એટલું બધું અને એટલું મોટું છે કે તે કોઇ રીતે હું પૂરૂં કરી શકું તેમ નથી. એમણે તેમની કરેલી સેવા એટલી વિશાળ હતી કે તેનો અંશ પણ હું અદા કરી શકીશ નહિ. અત્ર જે કંઇ હું તેમનીવતી બોલીશ, તેથી પણ તેમનું ઋણ તો જેમનું તેમ ઉભું જ રહેશે.

સાક્ષરમંડળ પાસે ઉભા થઇને બોલવામાં તેમણે જેમ પોતાનો અધિકાર નહિ હોવાનું કહ્યું, તેવી જ રીતે મેં પણ સાહિત્યક્ષેત્રમા કંઇ કામ કર્યું નથી; પણ ભાવનગરના રહીશ તરીકે મારે સત્કારનું કાર્ય કરવું જોઇએ, એ હું મારી ફરજ સમજું છું. તેઓએ મને આઠ દિવસ પેહેલાં નોટીસ તો આપી હતી કે તેઓની વતી સ્વાગત વિશે મારે કંઇક બોલવું. પણ હું નહોતો માનતો કે મારે તે કાર્ય કરવું જ પડશે. હું ધારતો હતો કે અઠવાડિયામાં તેઓની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થઈ જશે, અને તેઓ પોતે જ સત્કારનું ભાષણ આપશે, અને મારે માથે તે ભાર આવશે નહિ. આવો પ્રસંગ એક વખત મોંટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડના ખરડાની સભામાં મારે અણધાર્યો આવ્યો હતો, તે મને યાદ આવે છે. સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી સાથે દીનશા વાચ્છા અને મારે જવાનું થયું. સર વિઠ્ઠલદાસને જ્યારે પુછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે રાજકીય વિષયનું તેઓએ અધ્યયન કર્યું નથી, પણ લલુભાઇએ તેનું અધ્યયન કર્યું છે, તેથી તેઓ જવાબ આપશે. આમ તે વખતે મારે માથે તે બોજો અચાનક આવી પડયો હતો.

સર પટ્ટણી સાહેબને મિત્રતાને ભાવે મજાક કરવાનો સ્વભાવ આટલી વયે પણ રહ્યો છે, તે હું માનતો ન હતો. પણ ખરૂં કહું તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળકોને જેટલું જ્ઞાન હશે, તેટલું પણ મારામાં નથી. મને લાગે છે કે હવે જો આપણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અને ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર યથાશક્તિ ન કરીએ તો આપણે કંઇ જ કર્યું નથી. જે ભાષા લોકો સમજી શકે તે ભાષામા જ લોકોની જોડે કામ લેવું જોઇએ. અમે અંગ્રેજી ગમે તેવું સારૂં લખવાબોલવાનો ડોળ કરીએ, પણ અમારી બ્હેનો અને વગર કેળવાયેલા ભાઇઓ આપણા અંગ્રેજી વિચારો સમજી શકે નહિ. માટે તેમને આપણા કામમાં ભાગ લેતા કરવા હોય તો તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં કામ થવું જોઇએ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ નવજીવનદ્વારા ટુંક સમયમાં જે પ્રગતિ કરી છે, તે ગુજરાતી ભાષા ન હોત તો તો જેટલી જાગૃતિ હાલ ઘેર ઘેર થઇ રહી છે, તેવી થઇ શકત નહિ. માટે આપણે આપણી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવીને તે દ્વારાએ જ આપણા અજ્ઞાત ભાઇબ્હેનોને જીવનનો સંદેશ આપવો જોઇએ.

મારા અહીં આવ્યા અગાઉ ચાર દિવસ પહેલાં હું મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યો હતો, અને પરિષદને અંગે કંઇ તેઓના તરફનો સંદેશ મોકલવા વિનંતિ કરી હતી. તેઓએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારને બને તેટલો ટેકો આપવાનો સંદેશ આપ્યો છે. તે સંદેશને આપણે વધાવી લઇશું, તો આપણે કંઇક કર્યું ગણાશે.

હું જો કે ભાવનગરથી હાલ ઘણે દૂર રહું છું, પણ મારી રગેરગમાં ભાવનગરનું જ લોહી વહે છે, એટલે આપ સર્વેએ અહીં પધારવાની તસ્દી લીધી, તેને માટે ભાવનગર તરફથી હું આપ સજ્જનોનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

૩ સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ મેહેરબાન

લલુભાઇ સામળદાસ મેહેતાના ભાષણનો સાર

વિદ્વાન્ સાક્ષરો અને સન્નારીઓ !

મેહેરબાન સર પ્રભાશંકરભાઇએ મારી પાસેથી મારા મુરબ્બીભાઇનું જે ઋણ લેવાનું કહ્યું છે, તે એટલું બધું અને એટલું મોટું છે કે તે કોઇ રીતે હું પૂરું કરી શકું તેમ નથી. એમણે તેમની કરેલી સેવા એટલી વિશાળ હતી કે તેનો અંશ પણ હું અદા કરી શકીશ નહિ. અત્ર જે કંઇ હું તેમનીવતી બોલીશ, તેથી પણ તેમનું ઋણ તો જેમનું તેમ ઉભું જ રહેશે.

સાક્ષરમંડળ પાસે ઉભા થઇને બોલવામાં તેમણે જેમ પોતાનો અધિકાર નહિ હોવાનું કહ્યું, તેવી જ રીતે મેં પણ સાહિત્યક્ષેત્રમા કંઇ કામ કર્યું નથી; પણ ભાવનગરના રહીશ તરીકે મારે સત્કારનું કાર્ય કરવું જોઇએ, એ હું મારી ફરજ સમજું છું. તેઓએ મને આઠ દિવસ પેહેલાં નોટીસ તો આપી હતી કે તેઓની વતી સ્વાગત વિશે મારે કંઇક બોલવું. પણ હું નહોતો માનતો કે મારે તે કાર્ય કરવું જ પડશે. હું ધારતો હતો કે અઠવાડિયામાં તેઓની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થઈ જશે, અને તેઓ પોતે જ સત્કારનું ભાષણ આપશે, અને મારે માથે તે ભાર આવશે નહિ. આવો પ્રસંગ એક વખત મોંટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડના ખરડાની સભામાં મારે અણધાર્યો આવ્યો હતો, તે મને યાદ આવે છે. સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી સાથે દીનશા વાચ્છા અને મારે જવાનું થયું. સર વિઠ્ઠલદાસને જ્યારે પુછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે રાજકીય વિષયનું તેઓએ અધ્યયન કર્યું નથી, પણ લલુભાઇએ તેનું અધ્યયન છે, તેથી તેઓ જવાબ આપશે. આમ તે વખતે મારે માથે તે બોજો આવી પડયો હતો.

૪ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ-નિયુક્ત

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

જે સરસ્વતીદેવીના સત્રમાં ઉપાસનાર્થે આપણો સર્વ સાર્થવાહ એકત્રિત થયો છે, તે સાર્થવાહ કૃતાર્થ થાઓ એમ હું દેવીના ચરણકમળને શરણે જઇ સ્તવન કરૂં છું.

ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદનો સ્વીકાર—સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સભ્યો અને સાહિત્યબંધુઓ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'—મારા તરફ પ્રેમભાવથી સાહિત્યપરિષદ્‌ના સાતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપવા આપે કૃપા કરી છે તેને માટે હું આપનો આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ એ સંબંધમાં મારા મનની સ્થિતિ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આપની પ્રથમ વરણી સર્વથા યુક્ત હતી. પ્રિન્સિપલ આનંદશંકરભાઇ એમના વિસ્તૃત વાચનનો, બહુદેશી અનુભવનો, તેમજ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનનો આપણને સર્વને અમૂલ્ય લાભ આપત એ સર્વ-વિદિત અને નિર્વિવાદ છે. એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું હોત તો સમસ્ત ગુજરાતને બેલાશક ઘણોજ આનંદ થાત. મને તો ખાસ આનંદ થાત; કારણ કે એઓ મારા પ્રિય શિષ્ય હતા અને મારી તરફ ગુરુભાવની પૂજ્ય વૃત્તિ ધરાવે છે. એમના એ પદનાં અસ્વીકારથી આપણે સર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિશોચનીય છે. એમની મધુરી, આલંકારિક, અને હૃદયંગમ ભાષાનો ને પ્રૌઢ વિચારનો અદ્વિતીય લાભ પરિષદ્‌ને ન મળ્યો તેથી આપણે સર્વ હતાશ થયા છીએ. એમના ના કહેવાથી આપના મંત્રિઓએ-રા. માનશંકરભાઇ અને મારા પ્રેમપાત્ર રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકે મને તાર મૂક્યો ને તેનો ઉત્તર તારથી જ માગ્યો. 'અમારી મુશીબત સમજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો તાર મૂકી અમને ચિન્તામુક્ત કરો' એવા તારના અસરકારક શબ્દો વાંચી મારા મનની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઇ પડી.

રાત્રિના દસનો સુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સીટિના ફેલો તરીકે ચુંટાયા તેના આનન્દનિમિત્તે એક નાનું સ્વજનમંડળ ભેગું થયું હતું. તાર ઉઘાડતાં તો પ્રથમ મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયું; તે ખોલ્યો ને વાંચ્યો તે સમયે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી મારી પાસે બેઠા હતા. તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રો. વ્યોમેશ પાઠકજી તથા ચિ. મોહનલાલ ને મારી પુત્રી, એ બધાં એકમત થઇ ગયાં ને બધાંએ મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે ના તો ન જ કહેવી. બધો વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકારનો તાર મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે હું બહુધા નિવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કરૂં છું. ગુ. વ. સોસાઇટિ મને વ્યાખ્યાન આપવા બે વર્ષ થયાં નિમન્ત્રણ કરે છે તેની પણ એ જ કારણથી હું ના કહું છું તે તે સોસાઇટિ જાણે છે.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ

૪ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ-નિયુક્ત
રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભા

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

જે સરસ્વતીદેવીના સત્રમા ઉપાસનાર્થે આપણો સર્વ સાર્થવાહ એકત્રિત થયો છે, તે સાર્થવાહ કૃતાર્થ થાઓ એમ હું દેવીના ચરણકમળને શરણે જઇ સ્તવન કરૂં છું.

ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદનો સ્વીકાર—સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સભ્યો અને સાહિત્યબંધુઓ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો'—મારા તરફ પ્રેમભાવથી સાહિત્યપરિષદ્‌ના સાતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપવા આપે કૃપા કરી છે તેને માટે હું આપનો આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ એ સંબધમાં મારા મનની સ્થિતિ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આપની પ્રથમ વરણી સર્વથા યુક્ત હતી. પ્રિન્સિપલ આનંદશંકરભાઇ એમના વિસ્તૃત વાચનનો, બહુદેશી અનુભવનો, તેમજ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઉંડા અધ્યયનનો આપણને સર્વને અમૂલ્ય લાભ આપત એ સર્વવિદિત અને નિર્વિવાદ છે. એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું હોત તો સમસ્ત ગુજરાતને બેશક ઘણોજ આનંદ થાત. મને તો ખાસ આનંદ થાત; કારણ કે એઓ મારા પ્રિય શિષ્ય હતા અને મારી તરફ ગુરુભાવની પૂજ્ય વૃત્તિ ધરાવે છે. એમના એ પદનાં અસ્વીકારથી આપણે સર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિશોચનીય છે. એમની મધુરી, આલંકારિક, અ હૃદયંગમ ભાષાનો ને પ્રૌઢ વિચારનો અદ્વિતીય લાભ પરિષદ્‌ને ન મળ્યો તેથી આપણે સ હતાશ થયા છીએ. એમના ના કહેવાથી આપના મંત્રિઓએ-રા. માનશંકરભાઇ અને મા પ્રેમપાત્ર રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકે મને તાર મૂક્યો ને તેનો ઉત્તર તારથી જ માગ્યો. ' અમાર. ખુશીખત સમજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો તાર મૂકી અમને ચિન્તામુક્ત કરો ' એવા તારન અસરકારક શબ્દો વાંચી મારા મનની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઇ પડી.

રાત્રિના દસનો સુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સીટિના ફેલો તરીકે ચુંટાયા તેના આનન્દનિમિત્તે એક નાનું સ્વજનમંડળ એકું થયું હતું. તાર ઉઘાડતાં તો પ્રથમ મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયું; તે ખોલ્યો ને વાચ્યો તે સમયે સદ્દાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી મારી પાસે બેઠા હતા. તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રો. વ્યોમેશ પાઠકજી તથા ચિ. મોહનલાલ ને મારી પુત્રી, એ બધાં એકમત થઇ ગયાં ને બધાએ મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે ના તો ન જ કહેવી. બધો વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકારનો તાર મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે હું બહુધા નિવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કરૂં છું. ગુ. વ. સોસાઇટિ મને વ્યાખ્યાન આપવા બે વર્ષ થયાં નિમન્ત્રણ કરે છે તેની પણ એ જ કારણથી હું ના કહું છું તે તે સૌસાઇટિ જાણે છે.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. બી. એ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ.

૪ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ-નિયુક્ત

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ભાષણ

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

જે સરસ્વતીદેવીના સત્રમા ઉપાસનાર્થે આપણે સર્વ સાર્થવાહ એકત્રિત થયા છે, તે સાર્થવાહ કૃતાર્થ થાઓ એમ હું દેવીના ચરણકમળને શરણે જઇ સ્તવન કરું છું.

ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદનો સ્વીકાર—સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સભ્યો અને સાહિત્યબંધુઓ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો!—મારા તરફ પ્રેમભાવથી સાહિત્યપરિષદ્‌ના સાતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપવા આપે કૃપા કરી છે તેને માટે હું આપનો આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ એ સંબંધમાં મારા મનની સ્થિતિ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આપની પ્રથમ વરણી સર્વથા યુક્ત હતી. પ્રિન્સિપલ આનંદશંકરભાઇ એમના વિસ્તૃત વાચનનો, બહુદેશી અનુભવનો, તેમજ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનનો આપણને સર્વને અમૂલ્ય લાભ આપત એ સર્વ-વિદિત અને નિર્વિવાદ છે. એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું હોત તો સમસ્ત ગુજરાતને બેશક ઘણોજ આનંદ થાત. મને તો ખાસ આનંદ થાત; કારણ કે એઓ મારા પ્રિય શિષ્ય હતા અને મારી તરફ ગુરુભાવની પૂજ્ય વૃત્તિ ધરાવે છે. એમના એ પદનાં અસ્વીકારથી આપણે સર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિશોચનીય છે. એમની મધુરી, આલંકારિક, અને હૃદયંગમ ભાષાનો ને પ્રૌઢ વિચારનો અદ્વિતીય લાભ પરિષદ્‌ને ન મળ્યો તેથી આપણે સર્વ હતાશ થયા છીએ. એમના ના કહેવાથી આપના મંત્રિઓએ–રા. માનશંકરભાઇ અને મારા પ્રેમપાત્ર રા. રમણલાલ યાજ્ઞિકે મને તાર મૂક્યો ને તેનો ઉત્તર તારથી જ માગ્યો. 'અમારી મુશીબત સમજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો તાર મૂકી અમને ચિન્તામુક્ત કરો' એવા તારના અસરકારક શબ્દો વાંચી મારા મનની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઇ પડી.

રાત્રિના દસનો સુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સીટિના ફેલો તરીકે ચુંટાયા તેના આનન્દનિમિત્તે એક નાનું સ્વજનમંડળ ભેગું થયું હતું. તાર ઉઘાડતાં તો પ્રથમ મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયું; તે ખોલ્યો ને વાંચ્યો તે સમયે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી મારી પાસે બેઠા હતા. તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રો. વ્યોમેશ પાઠકજી તથા ચિ. મોહનલાલ ને મારી પુત્રી, એ બધાં એકમત થઇ ગયાં ને બધાંએ મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે ના તો ન જ કહેવી. બધો વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકારનો તાર મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે હું બહુધા નિવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કરું છું. ગુ. વ. સોસાઇટિ મને વ્યાખ્યાન આપવા બે વર્ષ થયાં નિમન્ત્રણ કરે છે તેની પણ એ જ કારણથી હું ના કહું છું તે તે સોસાઇટિ જાણે છે.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ.

શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ જેવા ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ, અને સર્વદેશીય કૌશલ્યથી સંપન્ન કાર્યધુરંધરે સાહિત્યપરિષદ્‌ની કાર્યધુરા બહુજ સુગમતાથી વહન કરી હોત, તે કાર્યધુરા મારા મગજ પર પડતી જોવા હું નારાજ હતો; પરંતુ તારની ભાષા એવી હૃદયદ્રાવક હતી અને મારા પર બધા ગૃહમંડળનું ને સ્વજનમંડળનું એવું દબાણ થયું કે એ તાર મૂકનારા સજ્જનોના પ્રેમપાશમાં બદ્ધ થઇ અન્તે ગુર્જરસાહિત્ય પ્રત્યે મારી ફરજ મારે અદા કરવી જોઇએ એવી બુદ્ધિથી હું આ ઉચ્ચ પદની સ્વીકારવા અનિચ્છતો પણ આકર્ષાયો છું.

તરુણ પુરુષનું આ કાર્ય—મારા સમજવા પ્રમાણે આવું કામ તરુણ પુરુષોનું છે. તરુણ પુરુષો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિને બળે પ્રગતિ ને વૃદ્ધિ તથા ઉત્કર્ષ સાધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણી ને અભિવૃદ્ધિના માર્ગો શોધવા ને યોગ્ય ઉપાયો યોજવા ઉદ્યુક્ત થશે તો સાહિત્યનો વિકાસ સર્વગામી થશે એ નિઃસંશય છે.

કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિક ને પવિત્ર ભૂમિ—આપનો પ્રદેશ ઐતિહાસિક, પ્રાચીન, ને પવિત્ર છે. પ્રાચીન સુરાષ્ટ્રની, પાછળથી સૌરાષ્ટ્રની ખ્યાતિ પામેલા દેશની, સીમા વિસ્તીર્ણ હતી. તે છેક સિંધુ નદીથી દમણ લગણ ફેલાયલી હતી. હાલનું કાઠીઆવાડ એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં અન્તર્ગત હતું. સુરાષ્ટ્ર દેશનો અતિપ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ને તામ્રપત્રોમાં નિર્દેશ એની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. ઇ. સ. પૂ. ના ૮ મા સૈકાના ભગવાન્ પાણિનિના '**कार्तकौजपादयश्च**' ॥ ६।२।३७ એ સૂત્રને લગતા ગણપાઠમાં '**कुन्तिसुराष्ट्राः**' એમ સુરાષ્ટ્રનો નિર્દેશ છે. મહાભારતમાં વનપર્વમાં ૮૬ મા અધ્યાયમાં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ તીર્થનું વર્ણન કરે છે તેમાં સુરાષ્ટ્ર દેશનું વર્ણન છે ને તેમાંનાં પુણ્ય સ્થળો, નદીઓ, તળાવો ને આશ્રમો દર્શાવ્યાં છે. એ સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જ પ્રભાસ ને દ્વારામતી વર્ણવેલાં છે. રુદ્રદામન્ અને સ્કન્દગુપ્તના ગિરનારનાં ને કેટલાંક વલભીનાં તામ્રપત્રોમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે.

તીર્થમય પ્રદેશ—આ પ્રાચીન અને પુણ્ય પ્રદેશના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં અવતારી દિવ્ય પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી પવિત્ર ને પ્રખ્યાત થયલી, સપ્ત મોક્ષદાયિકા નગરીમાંની એક શ્રીમતી દ્વારામતી, મહેશ્વરના જ્યોતિર્લિંગોમા પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથથી વિરાજિત પ્રભાસ નગરી, ને તેની સમીપનું ત્રિવેણીસંગમનું તીર્થ ભારતવર્ષનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોથી હજારો યાત્રાળુઓને પ્રતિવર્ષ આકર્ષે છે ને પાવન કરે છે. એ જ પવિત્ર પ્રદેશમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સહાધ્યાયી સુદામાને, દ્રોણને દ્રુપદે તિરસ્કાર્યા ને વૈરભાવનું બીજ રોપ્યું તેમ ક્ષુદ્રતા ન દર્શાવતાં વિલક્ષણ રીતે તેમનું સન્માન કરી દરિદ્રાવસ્થામાંથી હમેશને માટે એવા વિમુક્ત કર્યા કે

'ક્યાં ગઇ મારી તૂટી ઝુંપડીઆં, કાંચન મહેલ બને રે'—

એમ સુદામાનો સાશ્ચર્ય ઉદ્‌ગાર થયો, એ ભક્તરાજ, સ્વાભિમાની, ને યાચનાને અવગણનાર સુદામાની સુદામાપુરી, હાલનું પોરબંદર–મહાત્મા ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન–વિરાજમાન છે. જેમણે પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા ને ભક્તિના અનુપમ બળ ને પ્રભાવથી અશ્રદ્ધાળુ ને ટીકાખોર નાગરોને અનેક ચમત્કારો દર્શાવી ચકિત કર્યા હતા, અને જેઓ ગુજરાતી ભાષાના જૈનેતર કવિઓમાં અગ્રિમ ને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ભોગવે છે તે આદિ કવિ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનું જન્મસ્થાન

ભક્તોના અને વેદાન્તીઓના પદપંકજથી પવિત્ર થયલું પ્રાચીન ને પુણ્યશાળી જુનાગઢ એ જ વિસ્તીર્ણ સુરાષ્ટ્રપ્રદેશમાં આવેલું છે. એ જીર્ણનગરમાં પવિત્ર શીલની વેદિ પર આત્મદેહને હોમનારાં રાણકદેવી જેવાં સ્ત્રીરત્નો પેદા થયાં છે. એ જ નગરની પાસે શ્રીમન્ માઘકવિએ 'શિશુપાલવધ'ના ૪ થા સર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તોમા જેનું અલૌકિક સૌન્દર્ય વર્ણવ્યું છે એવો રૈવતક ગિરિ–મહાભારતમાં જેનું ઉજ્જયન્ત નામ આપ્યુ છે તે–ગિરનાર પર્વત આવેલો છે. એ પર્વતની રમ્યતા જોઇ દ્વારકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જતાં શ્રી કૃષ્ણ વારંવાર અપૂર્વવત્ વિસ્મય પામ્યા હતા એમ વર્ણવી માઘકવિએ રમ્યતાનું લક્ષણ આપ્યું છે કે જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન લાગે તે જ ખરૂં રમ્ય છે. એ પવિત્ર ગિરિ અનેક તીર્થોથી અને ઐતિહાસિક શિલાલેખોથી ભરેલો છે. આવા રમ્ય ને પુણ્ય પ્રદેશમાં સાંપ્રત સમયમાં પણ શતાવધાની શીઘ્ર કવિવર, આચાર્યવર્ય શ્રીમાન્ ગટ્ટુલાલજી તથા શીઘ્ર કવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ તથા કવિશ્રી કેશવરાય હરિરાય, વગેરે અનેક નરરત્નો ઉદ્દભવ પામ્યાં છે. આ પવિત્ર પ્રદેશનું ભવ્યનગર ભાવનગર માત્ર અખિલ કાઠીઆવાડને જ નહિ પરંતુ આખા મુંબઇ ઇલાકાને અલૌકિક બુદ્ધિપ્રભાવ ને ઉચ્ચતમ રાજકીય નાગરિકત્વ ને મુત્સદ્દીપણાથી શોભાવનાર સ્વર્ગસ્થ ગૌરીશંકરભાઇએ પોતાના જન્મથી અલંકૃત કર્યું હતું. એમના તેજસ્વી રાજ્યતન્ત્રે ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનાં બીજ રોપ્યાં છે, જે કાલક્રમે શાખાપ્રશાખારૂપે સર્વત્ર પ્રસાર પામી રહ્યાં છે. એવા પ્રદેશમાં આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ભેગા થયા છીએ. બંધુઓ, પવિત્ર સ્થાનનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે. તેની તાત્કાલિક અસર જાદુઇ છે. પવિત્ર સ્થાનના ચમત્કારથી ગમે તેવો અશ્રદ્ધાળુ પુરુષ પણ ક્ષણ વાર પવિત્ર બને છે. બ્રહ્મગિરિના વર્ણનમાં કવિશ્રી નર્મદે ખરૂં કહ્યું છે કે

'સંસાર સંધો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાંથી જાએ;
લીલા પિતાં હું નથિ રે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આ તો.'

કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરનું સ્થાન—સામાન્ય આબાદી, વેપારરોજગાર, ને કેળવણીની બાબતમાં ભાવનગર કાઠીઆવાડમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ભાવનગરની સંપત્તિ મહારાજા સાહેબ ભાવસિંહજી અને વખતસિંહજીના પરાક્રમ ને દૂરઅંદેશીપણાને આભારી છે. એ કામમાં સદ્દગત રૂપજી દેશાઇએ મંત્રી તરીકે તેમજ સરદાર તરીકે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. કલાભવન સ્થાપી ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રસાર કરવાની યોજના પણ હાલ અહિંજ થઇ છે. સ્વ. સર ગૌરીશંકરભાઇ જેવા નાગરિકોએ તેની અભ્યુન્નતિને માટે જે બીજ રોપ્યું છે તે તેમની પછીના બાહોશ રાજ્યતન્ત્રીઓએ સારી રીતે પોષી વિસ્તાર્યું છે. હાલ એ રાજ્યનો કારભાર બહુશ્રુત, અનુભવસંપન્ન, કાર્યદક્ષ રાજ્યતન્ત્રી શ્રીમાન્ સર પટ્ટણી સાહેબના હાથમાં છે. એઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિશારદ ને સાહિત્યના પોષક છે. આવા તપસ્વી પ્રદેશમાં, બુદ્ધિની શીતલ જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે, એવા વાતાવરણમાં આપણું કાર્ય સાધવા આપણે મળ્યા છીએ, તો એના ઉચ્ચ સંસ્કાર આપણી સાધનસંપત્તિ ખિલવશે અને આપણા પ્રયાસને સફળ કરશે એવી મારી આશા છે.

બંધુઓ, આ રમ્ય નગરમાં હું ૩૪ વર્ષ ઉપર અહિંની સામળદાસ કૉલેજમાં સંસ્કૃત પ્રોફેસર તરીકે એક વર્ષ રહ્યો હતો. તે સમયનાં પ્રિય મંગળનુના સંસ્કાર ગાગ મનમા

આજ જાગ્રત થાય છે અને હાલની અનેક દિશાની પ્રગતિ જોઇને હું અતિહર્ષમાં મગ્ન થાઉં છું.

સાહિત્યસેવકોના સ્વર્ગવાસની નોંધ—પ્રથમ તો, હાલ થોડા જ વખત પર જે સાહિત્યસેવકોને આપણે ખોયા છે તેમને વિષે આપણો શોક પ્રદર્શિત કરવો એ આપણો ધર્મ છે. એમાંના મુખ્ય પુરુષ દીવાન બહાદુર રણછોડભાઇ છે. એમની સાહિત્યસેવા સુવિદિત છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એમનામાં જુવાનીનો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિ અવસાન પર્યંત જોવામાં આવ્યાં હતાં એ ખરેખરૂં પ્રશંસનીય છે. બીજો ખેદકારક શોક તનસુખરામભાઇના સ્વર્ગવાસનો છે. એમનું જીવન વ્યાધિગ્રસ્ત હતું, તેથી કોઇ વિષય પર એઓ મોટા ગ્રન્થ રચવા પામ્યા નથી. પરંતુ વેદાન્ત અને ન્યાયશાસ્ત્રનો એમનો ઊંડો અભ્યાસ, પ્રાચીન વિષયોની એમની સંશોધકવૃત્તિ, અને ભાષા અને સાહિત્યનું ગંભીર જ્ઞાન એમના માસિકોમાંના લેખોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. સાહિત્ય ને શાસ્ત્રના એવા અભ્યાસક વિરલ છે. એમના અકાલ સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને મોટી હાનિ થઇ છે. ત્રીજો સ્વર્ગવાસ સદ્ગત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીનો થયો છે. એઓ સારા સાહિત્યસેવક ને પ્રૌઢ અભ્યાસક હતા. થોડાં વર્ષ થયાં એમનું આરોગ્ય સારૂં રહેતું નહોતું. લોકમાન્ય તિલકના ભગવદ્ગીતાના પુસ્તકનું એમનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં એમની વિજયધ્વજ તરીકે પ્રકાશિત રહેશે. એઓની સાથે તેમજ એમના કુટુંબની સાથે મારો સંબંધ ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં મારી અમદાવાદમાં બદલી થઇ ત્યારનો હતો. અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં ને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એઓ મારા પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા અને મારા તરફ એમની ઘણી પૂજ્યબુદ્ધિ હતી. ગયે વર્ષે સુરતમાં નર્મદજયન્તીના સમારંભમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઇના વ્યાખ્યાન સમયે સદ્ગત ઉત્તમલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. એઓનો નિવાસ મારે ત્યાં હતો અને પ્રાસંગિક વાતમાં એમણે મને કહ્યું હતું કે હું પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા ઇચ્છું છું ને એની સામગ્રી એકઠી કરૂં છું. મારી યોજના પૂરી થયે હું એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી પુસ્તક રચવા માંડીશ. પરંતુ યમરાજાના દારુણ પ્રહારના પંજામાં એઓ સપડાઇ જવાથી આપણે એમની તરફથી એ અમૂલ્ય લાભ મેળવવો ખોયો છે એ ખેદની વાત છે. સદ્ગત કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆનો સ્વર્ગવાસ પણ શોચનીય છે. એઓ રસિક ને સંસ્કારી શૈલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સાહિત્યની સેવા કરતા હતા. એમના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યે એક ખેલાડી લેખક અને મેં એક પ્રિય મિત્ર ખોયો છે. વળી, આપણે, સાહિત્યસેવકો પ્રો. જેઠીસનદાસ કણીઆ અને સ્વ. દામુભાઇને પણ એ જ અરસામાં ખોયા છે. તેમજ આપણે ત્રણ ત્રણ કવિરાજ ખોયા છે—રા. કાન્ત, રા. મસ્ત, અને રા. નથુરામ. ત્રણે મોટા કવિ હતા. કાન્તની સાહિત્યસેવા વિવિધ હતી. સદ્ગત ચીમનલાલ દલાલના સ્વર્ગવાસથી જૂની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યપર સારો પ્રકાશ પાડનાર એક અમૂલ્ય રત્ન આપણે ખોયું છે. છેલ્લો સ્વર્ગવાસ જેની નોંધ લેવાની જરૂર છે તે સ્વ. મનસુખલાલ રવજીનો છે. રાજકીય બાબતની ચર્ચા સાથે એઓ જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં પણ સારો ભાગ લેતા હતા. એ બધા જીવાત્માને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવી ને ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ અર્પે એવી પ્રાર્થના કરવી એ જ આપણું અવશિષ્ટ કર્તવ્ય રહે છે.

બન્ધુઓ, આપની સમક્ષ પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધી ગુર્જર સાહિત્યવાટિકામાં જે જે રમ્ય વૃક્ષો ને લતાઓ ઉદ્ભવેલાં છે તેમાંનાં પુષ્પનો નિર્દેશ કરવા તથા

તેમાંનાં કેટલાંક સુગંધી પુષ્પોનો સુવાસ પમરાવવા હું ઇચ્છું છું. વાડીમા નીંદવા જેવું ઘાસ પણ હોય છે તેમજ ગુલાબ જેવા સુંદર છોડોમાં પણ કાંટા હોય છે. હું આપની સમક્ષ રમ્ય વૃક્ષો ને પુષ્પોનું જ પ્રદર્શન કરીશ. પછી આધુનિક સમયના આરંભમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપનાથી સર્વત્ર સલાહશાંતિના પ્રસાદથી આપણા જનસમાજમાં તેમજ સાહિત્યમાં અનેક દિશામાં પ્રગતિ થઇ જે લાભાલાભ થયા છે તે તરફ, તેમજ પ્રાચીન અને નવીન પ્રવૃત્તિઓની તુલના કરી દેશકાલાનુંસારે શું યુક્ત છે તે તરફ આપનું લક્ષ ખેંચીશ. આધુનિક સમયમાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ને વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં કેવી પ્રવૃત્તિ થઇ છે, કેવી થાય છે, ને કેવી ઇષ્ટ છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવીશ. પારસી ને મુસલમાન લેખકોએ, સ્ત્રીલેખકોએ, તેમજ દૈનિક ને માસિક પત્રોએ કેવી સાહિત્યસેવા બજાવી છે ને બજાવે છે તે પણ આપના મોં આગળ મૂકીશ. વળી જે જે સંસ્થાઓ સાહિત્યને ખિલવે છે તેનાં કરેલાં કામોની નોંધ કરી કર્ત્તવ્યમાર્ગ સૂચવીશ. છેવટે, સાહિત્યપરિષદના સ્થાયી મંડળની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરીશ તેમજ એ મંડળના બંધારણ ને કર્તવ્ય વિષે મારા વિચાર દર્શાવીશ.

ગુર્જર સાહિત્યના ચાર કાળ—પદ્ય એ સાહિત્યનું કર્ણપ્રિય, મધુર, અને સ્મરણશક્તિને વિશેષ સુગમ એવું અંગ હોવાથી સર્વ ભાષાના સાહિત્યમાં તેનો વિકાસ ગદ્ય કરતાં વહેલો થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એ જ સત્ય પ્રવર્ત્યું છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ નિહાળતાં આપણા પદ્યસાહિત્યના ચાર કાળ થઇ શકે છેઃ ૧. પ્રાકૃત કાળ; ૨. આદિ કાળ; ૩. મધ્ય કાળ; ૪. અર્વાચીન કાળ. પ્રાકૃત કાળમાં અપભ્રંશમાંથી નીકળેલી પ્રાચીન ગુજરાતીમાં લખાયલાં કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. એ વર્ગમાં પદ્મનાભ કવિકૃત 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' તથા ભાલણકૃત 'કાદમ્બરી' ને ભીમકવિકૃત 'હરિલીલા સોળકળા', શ્રીધર વ્યાસકૃત 'રણમલ્લ છંદ' તથા કર્મણ મંત્રિકૃત 'સીતાહરણ', ઉપાધ્યાય મેરુસુંદરનું 'પુષ્પમાલ પ્રકરણ', તેમજ જૈનોના રાસાઓ એટલે પદ્યબદ્ધ કથાઓ—ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં રચાયલા 'સપ્તક્ષેત્રી રાસા' તથા નરસિંહ મહેતાના સમયની કંઇક પૂર્વે રચાયલો શ્રીવિજયભદ્ર મુનિનો 'શ્રીગૌતમરાસ,' વગેરે જૈન રાસાઓ અન્તર્ગત થાય છે. આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી નીકળેલી છે. અપભ્રંશના નિયમો સિદ્ધહેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં દર્શાવ્યા છે તેમજ તેનાં ઉદાહરણપદ્યો પણ આપ્યાં છે. વળી લક્ષ્મીધરના 'षड्भाषाचन्द्रिका' માં,'रूपावतार' માં, તેમજ માર્કણ્ડેયના 'प्राकृतसर्वस्व' માં પણ અપભ્રંશનું વિવેચન છે. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એ ભાષાના વિકાસની શાસ્ત્રીય શોધ કરનારાને બહુ ઉપયોગી છે. સામાન્ય વાચકવર્ગને તે સમજવી અઘરી પડે છે.

પ્રાચીન કાળ—આ પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકાના 'જંબુસ્વામિરાસ'થી ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના 'અશોકરોહિણી', 'હરિબળલચ્છી', અને 'શત્રુંજય રાસા' આદિ રાસાઓ તેમણે રચ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ રા. જગજીવનદાસ મોદીએ પ્રકાશ કરેલી ગદ્યમય 'વૈતાલપચીશી', તેમજ 'શ્રીવસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણન', 'ઉજ્જયન્તમહાતીર્થકલ્પ', આદિ ગદ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. એ ગ્રન્થો 'ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રન્થમાળા'ના ૧૩ મા ગ્રન્થ 'પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ'ના ગદ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એમાંના 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત'માં ૮૮

ચૌટાં, ૭૨ કળા, ને ૬૪ વિજ્ઞાન વર્ણવ્યાં છે. ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામાં ઉપાધ્યાય મેરુસુંદરે 'પુષ્પમાળ પ્રકરણ' રચ્યું છે, તેમાંથી કવિ નર્મદે 'નર્મકોશ'ની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ આપ્યો છે, તેમાં તે સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાય છે.

રાસાની ભાષા—જૈનોના રાસા છેક ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકા સુધીના છે. એ રાસાઓમાં જે ભાષા જોવામાં આવે છે તે જ ભાષા છેક ૧૮ મા સૈકા સુધી તે સમયના લોકોમાં પ્રચલિત હતી એમ તો કહી શકાશે નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી જણાય છે કે જૈન ગ્રન્થકારોને પ્રાકૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ હોવાથી તેમજ તેમનાં સૂત્રો–શાસ્ત્રાયગ્રન્થો માગધી કે અર્ધમાગધીમાં લખેલા હોવાથી એ ભાષાની અસર તેમના પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. બ્રાહ્મણોમાં જેમ સંસ્કૃતમાં લખનાર વિશેષ કીર્તિ પામતો તેમ જૈનોમાં પ્રાકૃતમાં લખનાર અધિક સન્માન પ્રાપ્ત કરતો. આથી જૈન લેખકોએ જનમંડળમાં ચાલતી ભાષામાં લખવાને બદલે પ્રાકૃતમિશ્ર ભાષામાં લખવાનું જારી રાખ્યું. આથી જ છેક ૧૮ મા સૈકામાં રચેલા જૈનગ્રન્થોની ને બ્રાહ્મણગ્રન્થોની ભાષામાં ફેરફાર છે.

નરસિંહ મહેતા—ગુજરાતી ભાષાના બ્રાહ્મણ કવિઓમાં આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતા છે. એમનાં કાવ્યો, પદો, ને પરભાતીઆં ભક્તિરસથી છલકાતાં છે. શૃંગારનાં પદો પણ ભક્તિમાં જ પરિણામ પામે છે. નરસિંહ મહેતાનાં નીચેનાં જેવાં પદો તો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને મુખે પણ સાંભળવામાં આવે છેઃ—

'નારાયણનું નામ જ લેતાં, વારે તેને તજિયે રે,
મનસા, વાચા, કર્મણા કરીને લક્ષ્મીવરને ભજિયે રે.'

* * * *

'ભોળા ભોળા શંભુ તમને વિશ્વ વખાણે રે,
મૂળની વાતો તમારી કોઇ નવ જાણે રે.
જોગીન્દ્રપણું, શિવજી, તમારૂં મેં જાણ્યું રે,
જટામાં ઘાલીને, શિવજી, આ ક્યાંથી આણ્યું રે.'

* * * *

'પઢો રે પોપટ સીતા રામના, સતી સીતા પઢાવે.
પાસે બાંધી પાંજરે, મુખે રામ જપાવે.'

* * * *

'મારા મનગમના મહારાજ, મારે ઘેર આવો રે,
હું તો તલસું તમારે કાજ, હસીને બોલાવો રે.'

* * * *

તેમજ નીચેનાં જેવાં પરભાતીઆં પણ ઘણા લોકો ને યાચકો ગાય છેઃ—

'જાગને જાદવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના, ધેનમાં કુણ જાશે.'

* * * *

'રાત રહે જાહરે પાછલી ખટ ઘડી, સાધુ પુરુષને સુઇ ન રહેવું,
નિદ્રાને પરહરિ સમરવા શ્રીહરિ, એક તું એક તું એમ કહેવું.'

નરસિંહ મહેતાનાં પરભાતીઆમાં ઉપદેશ, તત્ત્વજ્ઞાન, ને કૃષ્ણસ્તુતિના વચનો જોવાય છે. એમને તત્ત્વજ્ઞાન કરતા પ્રેમરસ જ ઇષ્ટ લાગે છે, તેથી કહે છે કે—

' પ્રેમરસ પાને તું, મોરના પાંછધર, તત્ત્વનું ટુંપણું તુચ્છ લાગે. '

તોપણુ મહેતા તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક વાર સ્તુતિ કરી કહે છે કે

' જ્યાંલગી આતમા તત્ત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી,
માનુષદેહ તારો એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી. '

* * *

' ભણે નરસૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના રત્નચિંતામણી જન્મ ખોયો

નરસિંહ મહેતામા શુદ્ધ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયના સ્વાભાવિક ભાવોના તરંગો ઊછળે છે. એમાં કૃત્રિમતા નથી કે અલંકાર ઘટાવવાનો પ્રયત્ન નથી તોપણુ મીરાંબાઇના ગીતોમા જેમ

' બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા;
સાકરશેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે.
- રાધાકૃષ્ણ૦ '

એ પદમાં નિદર્શના અલંકારની છાયા છે, તેમ

' પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નવલરંગી તજી, અન્ય દેવે જેનું મંન મોહે,
કોટિ ચિંતામણિ કામધેનુ તજી, મહિષીના પુત્રનું દૂધ દોહે.'—

એ પદમાં નિદર્શના અલંકાર છે. અલંકારો ને ગુણો વિનાપ્રયત્ને, સ્વાભાવિક રીતે જ મારા કવિઓના કાવ્યોમા સ્ફુરી આવે છે.

લઘુતાવાચક પ્રત્યયો—નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાં અનેક સ્થળે લઘુતાવાચક પ્રત્યયો અને ઘણે સ્થળે એવા બેવડા પ્રત્યયો નજરે પડે છે. એ પ્રત્યયો બહુધા વાત્સલ્યવાચક, લઘુતાવાચક, કે તિરસ્કારવાચક હોય છે, ને કેટલેક સ્થળે નિરર્થક—માત્ર સ્વાર્થવાચક હોય છે અન્ય કવિના કાવ્યોમા જોવામાં આવે છે તેના કરતા મહેતાના કાવ્યમા એનો પ્રયોગ વાચકનું લક્ષ આકર્ષે એવો છે; જેમકે ' ઘણેરૂં, ' ' મેજલડી, ' ' વિનતડી, ' ' દેહડી, ' ' સરીખડા, ' ' આગલડી, ' ' મરકલડો, ' ' કાડલે, ' ' મારગડો, ' ' એકલડો, ' ' વહાલડો, ' ' વાછલડું, ' ' નાહનડીઆ. ' ' નાહાનડલા, ' ' ભોજનીયા, ' ' ઉપરેટો, ' ' ગોપિકાકેરડા, ' (એમાં પ્રત્યય પર પણ).

મીરાંબાઇ—એ જ સમયમા પાટણના કવિ ભાલણ, સિદ્ધપુરના ભીમ, અને સ્ત્રીને છાજે એવાં, લજ્જાયુક્ત, મર્યાદિત શૃંગારના કૃષ્ણભજન ગાઇ વાચકને કૃષ્ણભક્તિના રસમાં તરબોળ કરનાર મેડતાનાં મીરાંબાઇ ગુજરાતી સાહિત્યના આદિકાળના ક્ષિતિજમાં તેજસ્વી તારાના જેવાં પ્રકાશમાન થાય છે.

ભાલણે ' કૃષ્ણલીલા, ' ' રામબાળલીલા, ' ' નળાખ્યાન, ' ' ઉદ્ધવઆગમન, ' ' રુક્મિણીહરણ. ' ' ધ્રુવચરિત્ર, ' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે. એના નીચેના પદો સ્ત્રીઓ ગાય છે:—

'ઊભી રહે રે આહીરડી, તું બોલની વાંકા બોલ,
તારી આંખડીને મેં ઓળખી રે, અવર નહીં કોની તોલ, ઊભી૦'

'બીખુભાનકેરી બેટી રાધા છે મારું નામ.
દધિતણો જો ખપ કરો આવજો ગોકુળગામ. બીખુ૦'

'છબીલા નંદના રે તારી ચાલનો ચટકો જો,
છોરા આહીરના રે તારા મુખનો મટકો જો, છબીલા૦'

મીરાંબાઇના ચરિત્રનું વાતાવરણ અનેક અસત્ય વૃત્તાન્તોથી દૂષિત થયું છે. એ વિષયમાં સદ્દગત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ ઊંડું સંશોધન કરી ઘણો સત્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે. એનું કવિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે ને વાચકને ભક્તિરસમાં કલ્લોલ કરાવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ હૃદયમાથી પ્રસરેલાં મનોભાવના એ ઝરણા છે. એ લોકવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા પ્રસરેલાં નથી. એની ભાષા હિંદીમિશ્રિત મધુર ગુજરાતી છે. એના ઘણાં કાવ્યો ભક્તજનોને ને સ્ત્રીઓને મુખસ્થ છે. થોડાંક ઉત્તમ કાવ્યો નીચે દર્શાવ્યા છે—

'રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી મને રામ રમકડું જડિયું.'

'મેરો મન હરિ લિયો રાજા રણછોડ,
કેશવ, માવધ, શ્રીપુરુષોત્તમ, કુબેર કંયાણકી જોડ, મેરો મન૦'

'બંસીવાલા આજો મેરા દેશ
આજો મેંરા દેશ, હો બંસીવાલા આજો મેરા દેશ.'

'આવત મેરી ગલિયનમેં ગિરિધારી મૈં તો છુપી હું, લાજકી મારી, આવત૦'

'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની.'

'બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા

સાકરશેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે, રાધા૦'

'ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે

મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે.'

'હાં રે ચાલો ડાકોરમા જઇ વસિયે, મને લેહે લગાડી એ રસિયે રે; ચાલો૦'

*

'મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા મુખડાની માયા લાગી રે.'

*

'વિપત પડે ત્યારે હરિને સંભારો મારી વહારે ચડો વનમાળી રે.'

'મંદિર દેખીને ડરે રે સુદામા મંદિર દેખી ડરે રે૦'

મધ્યકાળઃ પ્રેમાનન્દ—મધ્ય કાળમા અનેક કવિઓ થયા, તેમા જો કે પ્રેમાનંદે, પોતાના પૂર્વગામી કવિઓ–નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વજીઓ,–એ કવિઓનો કંઇક આધાર આખ્યાનની પસંદગીમાં અને શૈલી, વગેરેમાં લીધો હતો, તોપણ એ કાળમાં એ કવિચન્દ્ર સાહિત્યક્ષિતિજમાં પોતાની પૂર્ણ જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરાવી, અન્ય કવિતારકોને ક્ષીણ, નિસ્તેજ જેવા કરે છે; અને રસની જમાવટ, ભાષાનો કાબુ, વર્ણનની શૈલી, મનુષ્યહૃદયનું અને કુદરતનું જ્ઞાન, આદિ અનેક ગુણોથી વાચકના હૃદયમાં અમીરસ રેડી તેને રસભીનું કરી આનંદની લહરીમાં આંદોલન કરાવે છે. ગુજરાતી ભાષા તે સમયે 'શું શાં પૈસા ચાર' તરીકે નિંદાતી હતી અને જે ને તે હિંદીમાં કવિતા રચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતા હતા. એવી અધમ સ્થિતિમાથી ગુજરાતી ભાષાને ઉદ્ધારી સંસ્કૃતના જેવી પ્રતિષ્ઠાએ પહોંચાડવા આ કવિરત્ને પ્રયત્ન આદર્યો અને 'શક્તિ ઉપરાંત કામ સ્વીકારવું નહિ એ જેમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેમ આરંભેલા કાર્યનો નિર્વાહ કરવો એ પણ બુદ્ધિલક્ષણ છે,' એ નીતિવચનને અનુરોધે જ્યાંસુધી ગુર્જર ભાષા પ્રતિષ્ઠિત પદ પામે નહિ અને પોતે અંગીકાર કરેલા કાર્યનો એ રીતે નિર્વાહ થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતે જંપ્યા નહિ. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં અનુપમ ગીર્વાણકાવ્યો જ્ઞાનના ને નીતિના આકરગ્રન્થો છે, તેમાંથી આખ્યાનો પસંદ કરી તેમાં જનસમાજને અનુકૂળ ને હૃદયગમ થાય એવા યોગ્ય ફેરફાર કરી ઉત્તમ કાવ્યો રચી ગુર્જર ભાષાને ઉચ્ચ કોટિમાં આણી, જનસમાજની ધાર્મિક ને રસિક વૃત્તિ પોષી અને એ જ પ્રમાણે ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરે એવું રત્નેશ્વર, વલ્લભ, સુંદર, વીરજી, હરિદાસ, વગેરે ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષનું કવિમંડળ પોતાની આસપાસ એકઠું કરી તેને જેમ ઘટે તેમ કામ સોંપ્યું. જેમ રોમમાં ઑગસ્ટસ રાજાના સમયમા સાહિત્ય પુષ્કળ કેળવાયું ને ખીલ્યું હતું, અને જેમ ઇંગ્લંડમાં ઍન રાણીના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો અનેક દિશામાં વિકાસ થવાથી ઇતિહાસકારો ઍનના રાજ્યને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઑગસ્ટન યુગ કહે છે તેમ આ મધ્યકાળને ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રેમાનન્દયુગ–પ્રેમયુગ કહી શકાય. કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા બજાવી છે ને

'સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
યાચે પ્રેમ સદા સખીજન થકી એ આશ પૂરો, હરિ.'–

એ પદ્યમાં કહ્યું છે તેવી આશા રાખીને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે એમ સ્થાપન કરવામા લેશ પણ અતિશયોક્તિ ને ચાટૂક્તિ નથી.

પ્રેમાનંદનું કવિમંડળઃ વલ્લભ—કવિ પ્રેમાનદે પોતાની આસપાસ એકત્રિત કરેલા મંડળને જે કામ સોપ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યથાશક્તિ થયુ, પરંતુ જોઇએ તેવું દીપી નીકળ્યું નહિ. રત્નેશ્વર સંસ્કૃત ભાષામા વિદ્વાન્ હતો, તેણે ભાષાન્તરરૂપ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા અને કવિપુત્ર વલ્લભે પિતાની સ્તુતિ ને સામળભટ્ટની નિંદા કરી પોતાના કાવ્યોની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડી. તેણે 'કુન્તી–પ્રસન્નાખ્યાન,' 'દુઃશાસનરુધિરપાન,' 'યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદ,' 'યક્ષપ્રશ્ન' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે. ગીર્વાણ ભાષા જેવી ભાષા વિષે તેણે એક સિદ્ધ પુરુષને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે તેને ગુર્જર ભાષા જ બતાવી, એમ વર્ણવી વલ્લભે જે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે દરેક સાહિત્યસેવકે હૃદયમા કોતરી રાખવા જેવું છે.

'ઉમર મૂકી અને તું, ડુંગરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાનો સુત ત્યજીને, જાણ્યુ નહિ જેમણે.
તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યુ નવ તેં જરૂર,
વિચારી જો વારવાર, ગુણથી ઘટે ગણે.
કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમા,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે.
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષામધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરૂં મનાય છે.
* * *
ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમા નથી,
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ?'

સામળભટ્ટ અને અખો—એજ યુગના કવિ સામળભટ્ટે ને કવિ અખાએ પ્રેમાનંદથી જુદી જ દિશાએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. રામાયણમહાભારતના આખ્યાનો જનસમાજને ગાઇ બતલાવવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિને પ્રભાવે 'મડાપચ્ચીસી,' 'સુડાબોત્તેરી,' 'મદનમોહના,' પદ્માવતી,' 'ભદ્રા ભામિની,' 'નંદબત્રીસી,' વગેરે વાર્તાઓ તેમજ 'ઉદ્યમકર્મસંવાદ,' 'અંગદવિષ્ટિ,' 'રાવણમંદોદરીસંવાદ,' આદિ અનેક કાવ્યો કવિ સામળે રચ્યા છે, તેમા તેણે વસ્તુસંકલનાની અદ્ભુત શક્તિ, જનસ્વભાવ આલેખવાનું કૌશલ્ય, અને અલૌકિક જ્ઞાન તેમજ બહુશ્રુતતા ને વ્યવહારકુશળતા દર્શાવ્યા છે. ઉપમા તો કાલિદાસની એમ એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યમાં કાલિદાસની પ્રશંસા કરી છે તેમ છપ્પા તો સામળભટ્ટના એમ કહેવામા લેશ પણ અત્યુક્તિ નથી.

અખો—સંસારથી વિરક્ત થયલો, કીધેલા ઉપકારના બદલામા નિંદા ને દોષારોપણ પામેલો, આદર્શભૂત નીતિ દર્શાવતા કારાગૃહમા ગોંધાયલો અખો કવિ સંસારનો ત્યાગ કરી મનની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા સદ્‌ગુરુની શોધમા નીકળી પડે એ સ્વાભાવિક છે. એ શોધમા એને એત્રણ સ્થળે સ્વાર્થી અને સંસારમાં મચ્યાપચ્યા રહેલા ગુરુઓ માલમ પડે છે એટલે એવા ગુરુઓ પર પોતાની કવિતામા એ સચોટ પ્રહાર કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આખરે, કાશીમા મણિકર્ણિકાના ઘાટ પર એને જોઇના ગુરુ મળે છે, તેમના તરફથી એને વેદાન્ત

શાસ્ત્રના ગૂઢ રહસ્યનું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન તે 'ગુરુશિષ્યસંવાદ,' 'અખેગીતા,' 'ચિત્તવિચારસંવાદ,' 'પંચીકરણ,' આદિ ગ્રન્થોમાં દર્શાવે છે. એને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું, તેમજ છન્દઃશાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રથી પણ એ પરિચિત નહોતો. જેવી કવિતા સૂઝી આવી તેવી કવિતામાં એણે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે. મૂળ તો વેદાન્તનો વિષય જ ગહન અને તે વળી કવિતામાં ઉતારવો એ કામ ઘણું દુષ્કર, એટલે એનાં કાવ્યો સુગમ ને લોકપ્રિય થાય નહિ એમાં નવાઇ નથી. તોપણ એનાં કાવ્યોનો કેટલોક ભાગ વ્યાવહારિક હોવાથી તેમજ તે સાદી, સરળ, ને સીધી ભાષામાં રચાયલો હોવાથી ઘણો લોકપ્રિય થયો છે. એણે લોકોને તીખી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. એનાં કેટલાંક પદ્યો લોકોક્તિમાં સામાન્ય પ્રચાર પામ્યાં છે; કેટલેક સ્થળે અસંસ્કારી ભાષા વાપરી પોતાનો હેતુ સાધવામાં કવિ ચૂક્યો નથી. નીચેનાં જેવાં પદ્યો ઘણાં લોકપ્રિય થયાં છેઃ–

'તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાના નાકા ગયાં,
તીરથ ફરિ ફરિ થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ.'
'કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, તોએ નાવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન,
એક મુરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન.
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાની વાત.'

'ફુટકળ અંગ'માં એવાં ઘણાં સરળ, સીધાં, ને સચોટ પદ્યો છે.

'આવિ નગરમાં લાગિ લાય, પંખિને શ્યો ધોખો થાય;
ઉંદર બિચારા કરતા સોર, જેને નહીં ઉડ્યાનું જોર.
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવપાંખ આકાશે ફરે.'

\+ + + +

ગુરૂ થઇ બેઠો સેનો સાધ, સ્વામિપણાની વળગી વ્યાધ;
તે પીડાથી દુખિયો થયો, રોગ કરાર અનુભવથી ગયો.
વાયક જાળમાં ગુંચવી મરે, અખા જ્ઞાનીનું કહ્યું કેમ કરે.'

\+ + + +

'સ્વામી થઇને બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
શિષ્ય રાખ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર પ્યાર.
આશા રજ્જુને બાંધ્યો પાશ, અખા શું જાણે જ્ઞાનીની આશ.'

\+ + + +

'દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વધ્યું શેર;
ચરચા વદતા તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યા મણમાં ગયો;
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય.'

\+ + + +

'આત્મ અનુભવે હોય પ્રકાશ, અખા અહંકાર તે પામે નાશ;
અહંકૃતિ તજી સ્મરણ કરો, મન કર્મ વચન હરિ વડે આદરો;
ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિનાં છો ને હરિના થાઓ.'

\+ + + +

'ધન ધન જ્ઞાની જનનું ગાત્ર, જગત ગણ્યું જેણે તૃણમાત્ર;
જ્ઞાની તે જે કરે વિચાર, પરપંચ તજે ને સંઘરે સાર;
સકળ કામના સઘળી કરે, વાસના વપુ ઠેકાણે ઠરે;
ટાળે આપ ને ભાળે ઈશ, અખા એવા પુરુષને ભજે જગદીશ.'

આમ કેટલેક સ્થળે અખો ઘણી સ્ફુટ ને કાવી પણ સત્ય વાણીમાં તે સમયના સ્વાર્થી ગુરુનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે.

'ભાષાના અંગ'માં અખો કહે છે કે—

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, આખા ત્રેપનમો જાણે પાર.'

શીલવતીનો રાસ—આજ મધ્યકાળમાં જૈન કવિ નેમિવિજયે 'શીલવતી રાસો' નામનો ઉત્તમ રાસો રચ્યો છે અને વલ્લભે 'બહુચરાજીનો' ગરબો વીરરસમાં યોજ્યો છે.

ધીરો ભક્ત—આની પછીના ૧૮ મા સૈકામાં પણ ધીરો ભક્ત નીરાંત, તેમના શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, તથા લજ્જારામ અને પ્રીતમદાસ, તેમજ સ્વામિનારાયણના પંથના મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, ને નિષ્કુલાનંદ, એ ભક્ત કવિનાં કાવ્યોમાં ધર્મ ને નીતિની ભાવના ઓતપ્રોત થઇ છે. સદ્ગુરુના સંસર્ગથી કેટલો લાભ થાય છે તે ધીરાની કવિતાથી જણાય છે. એને કેળવણીનો સંસ્કાર મળ્યો નહોતો; તોપણ એક સંન્યાસીના સત્સંગથી એને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એનાં કાવ્યોમાં ગુરુભક્તિ ને વેદાન્તજ્ઞાન સ્થળે સ્થળે જણાઇ આવે છે. જેમ છપ્પા સામળના તેમ કાફી તો ધીરા ભક્તની જ. એ કાફી ઘણી લોકપ્રિય થઇ છે. નીચેની ઉત્તમ છે:—

' તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઇ દેખે નહીં. '
\+ + + +
' અંતે સંતને તેડાવે રે, હરિનું ભજન કરવા. '
\+ + + +
' પ્રભુ તમ સાથે રે મારે પ્રીત ઘણી. '
\+ + + +
' વાડો વાળી બેઠા રે પોતાનો પંથ કરવાને. '
\+ + + +
' જેને રામ રાખે રે, તેને કુણ મારી શકે ? '
\+ + + +
' હીરાની પરીક્ષા રે ઝવેરી હોય તે જાણે. '
\+ + + +

ધીરા ભક્તે 'સ્વરૂપ' કાવ્યમાં લક્ષ્મીનું, યૌવનનું, કાયાનું, માયાનું, તેમજ મનનું સ્વરૂપ ઉત્તમ કાફીમાં ગાયું છે. તેમાં 'લક્ષ્મીના સ્વરૂપ'માં નીચેની કાફીઓ ઉત્તમ છે:—

'કમળકેરૂં પુષ્પ જ રે, પ્રભાત તો થાયે જ્યારે;
ખીલવા ટંઉક માંડે રે, સુગંધ અતિ દે ત્યારે.'

* * *

અને

'સોમલ જેવી સાચા રે, ખાતા ન લાગે ખારી;
વિધ વિધ રંગી દેખાયે રે, આશા વધે અવિધારી.'

લજ્જારામ—લજ્જારામે 'અભિમન્યુ-આખ્યાન' રચ્યું છે, તેની ભાષા પ્રાસાદિક છે ને તેમાં કવિએ કેટલેક સ્થળે રસની જમાવટ ઉત્તમ કરી છે. નીચેની જેવી પંક્તિઓ ઘણી લોકપ્રિય થઇ છેઃ—

'તુંજ વિના રહિશ હું કેમ ટોળા વછુટી હરણી જેમ,
'સિંહ દેખી પશુ પામે ત્રાસ, તેમ સાભળી હું થઇ નિરાશ.
ખોળે બેસારીને હું બાળ, ભોજન કરાવું તતકાળ,
આંખથી અળગા થાઓ છો બાળ, પ્રાણ હરી જાઓ છો તતકાળ.
ફરી શું કહેવરાવે તુંય, રણે નહિ જાવા દેઉં હુંય',

*

'મને બાલુડો ન કહેશો, મારી માવડી રે'.—

વગેરે જેમાં વય કંઇ તેજનો હેતુ નથી એવી ભાવના ઉત્તમ રીતે ઘટાવી છે.

'મને મારીને રથડા ખેડ રે, બાળા રાજા રે,
મને જુદ્ધે સાથે તેડ રે, બાળ રાજા રે.'

એમ કહી અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જતો અટકાવવા પ્રયાસ કરી તેમાં નિષ્ફળ થઇ ને સ્વામી યુદ્ધમાં જશે એમ ખાત્રી થઇ, ત્યારે—

'ઉત્તરા કુંવરી વાણી બોલી, સાંભળ જુગ ભરથાર;
તમે જુદ્ધ કરવા સંચરો છો ચક્રવ્યુહમોઝાર.
મરજો કે મારજો તમે, નવદેશો પુંઠ લગાર,
સહિયર મેણા મારી કહેશે, કાયરની આ નાર.
અવની પર જે અવતર્યો, તેને મરવું એક જ વાર;
મોત થકી ડરિયે નહિ, તે માટે ભરથાર.'

'વેણીસંહાર'માં પણ અશ્વત્થામા કૌરવસૈન્યને પાછું હઠતું જોઇ એવા જ વિચાર દર્શાવે છે કે સમરાંગણનો ત્યાગ કર્યાથી મૃત્યુનું ભય જ જતું રહેતું હોય તો ત્યાંથી અન્યત્ર જવું યુક્ત છે. પરંતુ જો મરણ પ્રાણિમાત્રને અનિવાર્ય છે તો હે સૈનિકો, તમારો યશ નકામો શા માટે મલિન કરો છો?

પ્રીતમદાસ ને નિષ્કુલાનંદ—પ્રીતમદાસના જ્ઞાન ને ભક્તિના પદો પણ સારાં છે

'આનંદે આવો રે, જીવન જમવાને,
બહુ પાક બનાવું રે, ગિરિધર ગમવાને.'

તેમજ

'કાયા રે તારી કામ નહીં આવે, જો કરે કોટિ ઉપાય રે,'
વણશી જોતાં વાર નહીં લાગે, જો કુંદન કાપીને ખાય રે.'

અને

'રહે રસના તું રામ ભજનમાં, હંસ દશા દિલ આણી;
કહું છું કુટિલ વચન નવ કાઢિ, વૃથા વાયસવાણી. રહે૦'

જેવાં પદો વાચકને ભક્તિરસમાં તરબોળ કરે છે.

નિષ્કુલાનંદે 'ધીરજાખ્યાન'માં અનેક હરિભક્તો—પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, હરિશ્ચંદ, શિબિ, રંતિદેવ, મયૂરધ્વજ, વગેરેનાં આખ્યાન ગાયાં છે. એમાં નીચેનું પદ ઉત્તમ છેઃ—

'ધીરજ સમ નહિ ધન રે, સંતો ધીરજ૦
આવે અર્થ દોહલે દિન રે, સંતો ધીરજ૦'

તેમજ વૈરાગ્ય વિષેનું નીચેનું પદ પણ ઘણું લોકપ્રિય થયું છેઃ—

'જનની જીવો રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી,
ઉપદેશ આપ્યો એણી પેરે, લાગ્યો સંસારીડો આગજી. જનની૦'

મુક્તાનંદ—મુક્તાનંદે 'સતીગીતા'માં સતી સ્ત્રીઓનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે, એમાં નીચેની ગરબી વાચકના હૃદયને કરુણરસમાં તરબોળ કરે છેઃ—

'રસિયા વર રણછોડ છોગાળા, સાંભળો વિનતિ અમારી રે;
મર્માળા મુને જાણી પોતાની, હાથ ગ્રહો ગિરધારી રે.'

બ્રહ્માનંદ—બ્રહ્માનંદે કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો ગાયાં છે; નીચેનાં ઉત્તમ છેઃ-

'નારાયણ સુખકારી ભજી લે, નારાયણ સુખકારી;
સાધુજનની માન શિખામણ, વિષય વિકાર વિસારી. ભજી લે૦'

\+ + + +

'ઓરા આવો નટવર નાનડિયા, તમે મારા જીવ સાથ જડિયા. ટેક
શોભો છો સોનેરી પટકે, છબી રંગ ચોળતણે ચટકે,
લીધું મન હાથતણે લટકે. ઓરા૦'

\+ + + +

એનાં નીચેનાં જેવાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદો પણ ઉત્તમ છેઃ—

'આ તનરંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગેજી;
અસંખ્ય ગયા ધનસંપતિ મેલી, તારી નજરો આગેજી.'

\+ + + +

'પ્રેમ કટારી રે, પહેરીને સનમુખ ચાલ્યા;
પાછા ન વળે રે, કોઇના તે ન રહે ઝાલ્યા.

\+ + + +

તેની પેરે રે, હરિજન પણ જોઈને તીખા,
અંતર શત્રુને રે, લાગે અતિવજ્ર સરીખા.
માથું જાતાં રે, મુખનું 'પાણી નવ' જાવે;
બ્રહ્માનંદ કહે રે, તે સંત હરિને મન ભાવે.

૧૯મા સૈકાનાં કાવ્ય—૧૯ મો સૈકો એ કાળનો છેલ્લો સૈકો છે. એમાં ગિર[illegible] ભોજોભક્ત, મનોહરસ્વામી, આદિ કવિઓએ ગુર્જરસાહિત્યવાટિકાને ખિલવી છે. ગિ[illegible] કવિએ 'તુલસીવિવાહ' આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે; પરંતુ એનું 'રામાયણ' લોકોમાં [illegible] છે. ઉત્તર હિંદમાં જેવું તુલસીકૃત 'રામાયણ' પ્રિય છે તેવું ગુજરાતમાં ગિરધરકૃત 'રા[illegible] પ્રિય છે. એની ભાષા સરળ ને પ્રાસાદિક છે, ને એ લોકપ્રિય રાગોમાં રચેલું હોવા[illegible] સમાજમાં ઘણું પ્રચાર પામ્યું છે.

'ત્યારે માતા કૌશલ્યાજી બોલીયાં, હો વાલા રે,
તુને નહીં જાવા દેઉં વન, કુંવરજી કાલા રે.'

ઇત્યાદિ.

રામચંદ્રજીને વનમાં જતા અટકાવવા કૌશલ્યાનાં વચન કરુણાસ્થી [illegible] માતાના અકૃત્રિમ સ્નેહરસનો ખરો ચિતાર આપે છે. તેમજ પોતાની સાથે [illegible] સીતાજીએ રામચંદ્રને કહેલાં વચન પણ હૃદયદ્રાવક છે:—

એમણે ભાષાન્તર કર્યું છે. એઓ સ્વભાવે સ્વતન્ત્ર અને આગ્રહી હતા. એમણે **वल्लभमत-खण्डन** નામનો સંસ્કૃત વાદગ્રન્થ રચ્યો છે. એમને ફારસી ભાષાનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. એ ઉપરાંત વેદાન્તવિચારથી અંકિત 'મનોહરકાવ્ય' પણ એમણે રચ્યું છે. એમાંની કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ નીચે આપી છે; પંથ ચલાવનારા પાખંડી લોકોને એમણે નિન્દ્યા છે કે—

'કંઇ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ થઇને પૂજાય;
શિષ્યતણો સંશય નવ ટાળે, ધૂર્તાને ધન ખાય.'

કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી કામનાનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી આન્તર મલિનતા ધોવાતી નથીઃ—

'પત્થર તેટલા દેવ કરે, તીરથમાં ડુબકાં ખાય;
વ્રત ઉપવાસે દેહ દમે પણ, મનનો મેલ ન જાય.
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છરનું, મનમાં જોર ન માય;
વિષય પામવા વલખાં વીણે, રાંક, રળાકે, રાય.
માયા કાળતણા બંધનમાં, લાલચેથી બંધાય;
મરીચિકાજળમોહોમાં નાવે, આશા અંદકી થાય.
ગુરુવેદાન્તવચનથી તેણે, નિજ સ્વરૂપ સમજાય;
વૃત્તિ અખંડ જ્ઞાનમય રાખે, જન્મમરણભય જાય.'

બ્રહ્માનન્દનો સ્વાનુભવ થવાથી કેવું સુખ થાય છે?

'બ્રહ્માનંદ મગનમાં વિલસે, ત્રિવિધ તાપ ટળી જાય;
દેહ છતે દેહભાવ તજે, દઢ સંશયશોક પળાય.
હસે, રમે, સ્વયમાં સ્વય ખેલે, સ્વયમાં બોલે, ગાય;
સ્વગતાદિક માયિક ઉરમાંથી, ભેદ અશેષ વિલાય.
એ સુખ જે માણે તે જાણે, વાણે નવ કહેવાય;
મનોહર હરિગુરુપૂર્ણકૃપાથી, આત્માનંદ પમાય.'

આમાં અને અન્ય સ્થળે 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
અને 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

આદિ ઉપનિષદ્વાક્યોની છાયા આવે છે. તેમજ

'જે અપાણિપાદ ગ્રહે ગતિ કરનાર રે,
આંખ્યો કાનો વિના દેખે સુણે ડારોડાર રે;
બુદ્ધિચિત્તવેણો સર્વે જાણે ને સંભારે રે,
અખંડ જ્ઞાન છે જેનું કદી ન વિસારે રે;
એને કો ન જાણી શકે, સહુનો એ જાણુ રે,
નિત્ય જગદાદિ રાજે, પુરુષપુરાણ રે.'

આમાં પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ના

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥'—

એ વાક્યનું સંસ્મરણ કરાવે છે.

ધર્મનો ઢોંગ કરનારા, દંભી બગઋષિઓના પર કવિએ સખત પ્રહાર કર્યો છેઃ—

'કપટી પાપ આપતો, હીંડે હારોહાર.
ચપટી ચોખા લઇ ફરે, સર્વ દેવનાં દ્વાર.
કર જોડીને વીનવે મારા પાપ નિવાર.' કપટી૦

પણ કામાદિનો નાશ થયો નથી ત્યાંસુધી સિદ્ધિ થતી નથીઃ—

'પાપતણું તો મૂળ છે, કામાદિક મનમેલ;
ત્યાંસુધી નહીં સાંભળે, દેવ ગણે છે ફેલ.
પાપ ટાળવા ચાહે તો કામાદિકને ટાળ;
સત્ય દયા સંતોષની, આડી કરની પાળ.
નિર્મળ થઇ હરિભજન કર, રાખી દૃઢ વિશ્વાસ;
મનોહર સઘ મુકાવશે, કાપી પાતકપાશ.' કપટી૦

વળી—

'શત સંવત્સર તૂંબડી, જળનાં ડબકાં ખાય;
અંતર ધોયા વિણ કદી, કડુતાઇ નવ જાય.'—

જેવી પંક્તિઓમાં મન નિર્મળ કરવાનો યોગ્ય ઉપદેશ કર્યો છે. જીવન્મુક્ત ક્યારે થવાય તેને માટે નીચેનું પદ ગાયું છેઃ—

'જે કોઈ સદ્‌ગુરુશરણે જાય, તેના સંશય દૂર પલાય;
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છર, આશા, તૃષ્ણા લય થાય,
અતિશયિતાદિક દોષ વિષયના, ફેરમાહે દેખાય. જે કોઇ૦
* * *
સમરસવ્યાપક સચ્ચિદ આનંદ, રૂપ થઇને વિલસાય;
મનોહર મરણતણો ભય ભાગે, જીવન્મુક્ત કહેવાય. જે કોઇ૦'

વળી નીચેનાં જેવાં પદ સંસારનું સત્ય ચિત્ર દર્શાવી મનને બોધ ને શાન્તિ આપે છેઃ—

'મન તું મેલ જૂઠ જંજાળ, ગાજે ભમે અચાનક કાળ. ટેક.
ભવસાગરમાં ચાર ખાણના, જંતુ લઘુ વિશાળ.
અગણિત ગ્રગટે, અગણિત મારે, કાળ પાથરી જાળ મન તું૦
કાળતણો જે કાળ નરહરિ, તે સાચો રખવાળ;
વેગે શરણ ગ્રહે તે હરિનું, લેજે શીઘ્ર સંભાળ મન તું૦
ચેત ચેત રે ચેત શીઘ્રથી, મૂકી આળપંપાળ;
મનોહર મૃત્યુ થકી મૂકાવે, ચિદ્‌ઘન દીનદયાળ. મન તું૦'

ભોજો ભક્ત—ભોજો ભક્ત પણ કાઠીઆવાડનો વતની હતો ને એ જ સમયમાં થઇ ગયો એ અસરકારી કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો ને એને વિદ્યાનો સસ્કાર મળ્યો નહોતો તોપણ કુદરતની બક્ષિશથી એણે અસરકારક પદો ગાયા છે. એના 'ચાબખા' કેટલેક સ્થળે અસરકારી, સીધી ને સચોટ ભાષામાં હોવાથી અને હૃદયના અન્તર્ભાગમાથી નીકળેલા હોવાથી વાચકના હૃદયને ભેદે છે. જેમ ધીરો 'કાફી' માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ભોજો ભક્ત 'ચાબખા' માટે પ્રસિદ્ધ છે. નીચેના ચાબખા લોકપ્રિય થયા છે —

'પ્રાણીઆ ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નુ છે સંસાર.'
× × × ×
'મુરખા મોહી રહ્યો મારૂ રે, આમા કાંયે નથી તારૂ રે.'
× × × ×
' મનનિયુ મોટાઇ મેલો રે, આ તો અવસર છે છેલો રે '
× × × ×

તેમજ નીચેની જેવી ' હોરીઓ '

' નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી,
હુ તો જનમ જનમ તોરી દાસી—નાથ૦'

અને ' કાચબોકાચબી '

' કાચબો કહે છે કાચબી, તુ ધારણ રાખની ધીર '—

એ ગરબી જનમંડળમા બહુ પ્રચાર પામી છે

કવિ દયારામ—જેમ આદિકાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ નરસિંહ મહેતા અને મધ્ય કાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ કવિ પ્રેમાનંદ છે, તેમ અર્વાચીન કાળની મધ્ય માળાનો મધ્ય મણિ સહૃદય ને ફાંકડો કવિ દયારામ છે. એણે અનેક ગ્રન્થો ગુજરાતી ને હીંદીમા રચ્યા છે એના મધુર કોકિલકંઠે એ અનેક રસિક ગાયનો, ભજનો, ને ગરબીઓ લલકારતો કહે છે કે એમાના કેટલાક પદો તો એના ભક્તોથી ઉતારી શકાયા પણ નથી કવિ નર્મદે એના કાવ્યો તેમજ જન્મચરિત્રની હકીકત એકઠી કરવા અતિશય પ્રયાસ કર્યો છે

કવિ વૈષ્ણવ મતનો દૃઢ હિમાયતી હતો. એણે નવ પ્રકારની ભક્તિમા દસમો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પ્રકાર ઉમેર્યો છે —

' શ્રવણ, કીરતન શ્રીકૃષ્ણનુ, સ્મરણ, સેવન, અરચન,
વંદન, દાસત્વ, સખ્યતા, વળી આત્મનિવેદન
આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમલક્ષણા દશમી લહિયે.
એ ભક્તિ સહુ સાધન તાજ, જે પામે વશ થાયે વ્રજરાજ

આગળ ચાલતા કવિએ પ્રેમ, સ્નેહ, ને પ્રેમભક્તિનુ સ્વરૂપ સુંદર રીતે દર્શાવ્યુ છે —

' રૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ, ત્રણ એ કારણ પ્રીતિ થવાના કહાવે
એ ત્રણ નિ[illegible] સહજ, સ્નેહ તે [illegible]

ભાવે એ પ્રેમે વહાલો વશ થાએ, તેણે મૂકી ક્ષણુ દૂર નવ જાએ,
તે જને માન્યું મત એહ, જેમ તેમ થાયે સુખી પ્રભુ તેહ.
પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન એ, ત્રણે રૂપ સ્નેહનાં લહયે,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા, તે થકી કાંઇએ ન કહિયે.
કહીએ પ્રેમનું લક્ષણુ એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ;
વિજોગ થાય ત્યારે તપે તન, તાહાનું તાહાં વળગ્યું મન.
એક વાર પણુ આખા દિવસમા, મળ્યા વિના નવ રહેવાએ,
જો ન મળે તો વિકળ થાય, આસક્તિ એ કહેવાએ.'

એ જ પ્રમાણે વ્યસન ને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું લક્ષણુ આપી તેનાં સ્વરૂપ સુંદર શબ્દોમાં સમજાવ્યા છેઃ—

'પ્રેમલક્ષણા વળી દ્રગ્રુચિ સ્મૃતી અભિલાખા ઉદ્વેગ ચાર.'

ગોપીની શ્રીકૃષ્ણુ પ્રતિની ભક્તિ એ એવી ચાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છેઃ—

'જાતી જુઓ તો આહીરની, તેમ અબળા અધમ અવતાર;
વેદાદિક નોતી ભણી, નોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર.
અધિકાર વણુ એક પ્રેમપ્રતાપ, કર્યાં અધીન શ્રીકૃષ્ણુ જે આપ;
ગોપીની પદરજ વંદે ઈશ, કર્યાં પ્રેમલક્ષણા તે સહુને શીશ.'

દયારામનાં કાવ્યો ત્રણુ વિભાગમાં વિભક્ત થાય છેઃ—

૧. ભક્તિનાં ને નીતિનાં કાવ્ય; ૨. જ્ઞાનનાં કાવ્ય; ૩. ગરબીઓ.

'ઓધવજી છે અળગી રે વાત એક પ્રેમતણી'—

એ 'પ્રેમપરીક્ષા' ના કાવ્યમા ઓધવજી જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનો અધિક પ્રભાવ દર્શાવી કવિએ જ્ઞાની ઓધવજીનું મન પ્રેમ તરફ વાળ્યું છેઃ—

'એવા વચન સુણીને રે, ઓધવજીની ભ્રાતી ટળી;
જોગજંજાળ છૂટી રે, ગયું મન સ્નેહમા મળી.
અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપીપાય પડચા,
કહે દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડચા.'

કવિશ્રીનું 'માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે'—એ પારણું તેમજ

'એક સમે હનુમાન ગરુડ બેહુ એક સ્થળે મળિયા;
કોઇ કોઇના ગાજ્યા ન જાય, એમ અકેકપેં બળિયા'—

એ હનુમાનગરુડ-સંવાદની લાવણી ઘણા લોકપ્રિય થયા છે.

દયારામની ગરબીઓ—ગરબીઓમા અનેક ગરબીઓ ગરબાના દહાડામા કે અન્ય પ્રસંગે સ્ત્રીઓ લલકારીને ગાય છે. મીરાંબાઇનાં ભજનો ને દયારામની ગરબીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં અતિશય પ્રચાર પામ્યાં છે. એવી ગરબીઓમાંથી માત્ર થોડીનો જ નીચે નિર્દેશ કર્યો છે—

'સુણો સામળા, હું તમ માટે ઘેલી થઈ જો.'

× × ×

'સાભળ રે તું સજની મ્હારી, રજની ક્યા રમી આવીજી.'

' પ્રેમની પીડા તે કોને કહિયે રે, હો મધુકર, પ્રેમની૦'

' શીખ સાસુજી દે છે રે, વહુજી રોહો ઢંગે. '

' આઠ કુવા ને નવ વાવડી રે લોલ. '

'ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ.'

'મોહોલે પધારો મહારાજ, મણીધર મોહોલે૦

'લોચન મનનો રે કે ઝઘડો લોચન મનનો'

' કાનુડો કામણગારો રે, સાહેલી આ તો કાનુડો કામણગારો રે. '

' મીરાં મન મોહનશુ માન્યુ. '

' મખિ હું તો જાણીતી જે સુખ હશે સ્નેહમા.'

' ચાલ વ્હેલી અલબેલી પ્યારી રાધે '

નીતિભક્તિનાં પદો—નીતિભક્તિના પદોમા

' હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કરુણસિંધુ ગ્રહો કર મારો. '

' ચિત્ત તું શિદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે. '

' સર્વ તજીને ભજિ લે શ્રીગોવિંદને. '

'શું જાણે વ્યાકર્ણી વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકર્ણી ?'

' હરિ તુને પ્રસન્ન તે કેમ થાએ ? '

' ગર્ભવાસમાં રાખ્યો રે ફિરપા તને બદ્ધ કરી '

ના પદો ઉત્તમ છે

હિંદી કાવ્યો—કવિએ 'સતસૈયા' નામનું મોટું હિંદી કાવ્ય રચ્યું છે, તેમા કલ્પના-શકિતનું ઊંચું ઉડ્ડયન છે, તથા પ્રૌઢ વિચાર ને શબ્દચમત્કૃતિના સુંદર દાખલા છે.

'રસિકવલ્લભ'—'રસિકવલ્લભ' એ કવિનાં જ્ઞાનકાવ્યોમાંનું મુખ્ય છે. એમા કવિએ વેદાન્તનું સારૂં જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરીને અટકવાને બદલે કવિએ શાકર મત પર આક્ષેપ કર્યો છે અને એમ કરવામાં ન્યાય ને તર્કને બદલે યુક્તિ પ્રયુક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. કૃષ્ણ ને રાધાનું અદ્વૈત માની,

'શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામ બે, વસ્તુતા જોતા એક,
જ્યમ અગ્નિજ્વાળા, ચંદ્રકૌમુદી, સિંધુ ને વળી છોળ.
કહેવા ભિન્ન અભિન્ન બધે, વસ્તુ એક જ ખોળ.
જે એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ, કહ્યુ શ્રુતિ જુગજાણી,
નહિ તો થયું ધ્રુવ એવ શબ્દે, અદ્વિતીય શિદ વાણી'—

એ પદ્યોમા કવિ કહે છે કે 'એવ' શબ્દથી નિશ્ચયનો અર્થ વાચ્ય થાય છે તો તેના પછી 'અદ્વિતીય' શબ્દની નિષ્પ્રયોજક પુનરુક્તિ છે; એથી એટલું જ વ્યંગ્ય થાય છે કે દ્વિતીય છે; રાધા ને કૃષ્ણનું યુગ્મ જાણીને જ શ્રુતિએ એમ કહ્યું છે. આવે સ્થળે તેમજ—

'કહિએ વળી સમવાયી કારણ વિવર, ચક્ર, ને દંડ'

એમાં નિમિત્તકારણને કવિએ સમવાયી કારણ માન્યું છે. એવે સ્થળે ન્યાય અને વેદાન્તશાસ્ત્રના ગૂઢ તત્ત્વનું કવિનું અજ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે.

ગદ્યસાહિત્યનો ઉદ્ભવ:—આ પ્રમાણે આદ્ય, મધ્ય, અને અર્વાચીન સમયના ગુજરાતી સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કર્યું, ને મુખ્ય કવિઓનાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું દિગ્દર્શન પણ કર્યું. ઉપસંહારરૂપે કહેતાં આ બધા સમયમાં પદ્યસાહિત્યનો જ વિકાસ થયો હતો. ગદ્ય-સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય ગદ્ય સિવાય રૂઢ ગદ્યનો હજી ઉદ્ભવ જ થયો નહોતો. પદ્યસાહિત્યમા પણ બહુધા આખ્યાનો, વાર્તાઓ, નીતિ, ભક્તિ, જ્ઞાન, અને ઇશ્વરપ્રાર્થનાનાં જ કાવ્યો રચાયા હતા. બધાં પદ્યોનો પ્રવાહ આ એક જ દિશા તરફ વહ્યો હતો.

આ સાહિત્યમાંનું આદિ ને મધ્ય કાળનું સાહિત્ય અંગ્રેજ અમલ થયા પહેલાં રચાયું હતું. અર્વાચીન સમયનું કેટલુંક સાહિત્ય એ અમલ થયા પછીનું હતું તોપણ તેમાં અંગ્રેજી કેળવણીના સંસ્કાર પડ્યા નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યથી સાહિત્યને થયેલા લાભાલાભ—અંગ્રેજ સરકારનો અમલ થયાથી કેળવણીને બહુ લાભ થયા. તેની સાથે કેટલાક ગેરલાભ પણ થયા. જાનમાલની સહી સલામતી થવાથી ને દેશમા શાન્તિનાં શીતલ કિરણ પ્રસરવાથી લોકોના ચિત્ત સાહિત્યની ખિલવણી કરવા પ્રવૃત્ત થયાં. અંગ્રેજી ભાષાનું વિશાળ, સંસ્કારી, ને ભિન્ન ભિન્ન રંગે રંગાએલું ને ભિન્ન માર્ગમાં પ્રવર્તિવાળું સાહિત્ય શીખવાથી વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યના ને સામાજિક સુધારાનાં બીજ વાચકના મનમાં રોપાયાં. મિલ, બર્ક, મેકૉલે, કાર્લાઇલ, બેકન, હૅલમ જેવા ઉત્તમ ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોનું અધ્યયન ને પરિશીલન કરવાથી વાચકની બુદ્ધિ ખીલી તેના વિચારો પ્રૌઢ થયા, અને તેનું લક્ષ સ્ત્રીકેળવણી ને સામાજિક સુધારાની તરફ આકર્ષાયું.

સ્ત્રીવર્ગનો અજ્ઞાનાન્ધકારમાંથી ઉદ્ધાર કરી તેની અધમ દશા સુધારવા તરફ તેનું લક્ષ્ય ગયું. પરદેશગમનનો માર્ગ ઉઘડ્યો. એ વિષે લોકોના વિચાર ફેરવાયાં ઘરકૂકડાની પેઠે ઘરમાં ભરાઇ રહેવાને બદલે વેપારરોજગારને કે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને અર્થે લોકો પરદેશ જતા થયા પ્રવાસથી અને સુધરેલા લોકોના સમાગમથી તેમનો દૃષ્ટિકોણ વિશાળ ને વિસ્તીર્ણ થયો અને વિચારક્ષેત્ર ને કાર્યક્ષેત્ર ભિન્નભિન્ન માર્ગે પ્રવર્ત્યું ને બીજું આપ્ત પુરુષનું વચનમાત્ર પ્રમાણભૂત છે એમ માની લેવાની વૃત્તિ ઓછી થતી ગઈ. દરેક લખાણને અને વચનને બુદ્ધિ અને તર્કની કસોટીએ ચઢાવી તેની સમ્યક પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને સત્ય ને પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારવાની વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયો. અંગ્રેજો સાથેના સહવાસથી તેમના સમાજબંધારણનું જ્ઞાન થયું ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓ અને વિજ્ઞાનના પુસ્તકો રચાવા માંડયા વિવેચક ને સંશોધક શક્તિનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ થયો. માનસિક દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉદાર, વિશાળ, ને વિસ્તીર્ણ થઈ

ગેરલાભ—અંગ્રેજ જેવી કેળવાએલી પ્રજાના સમાગમ ને સંસર્ગથી અને તેના શિષ્ટ ને સંસ્કારી વાઙ્મયના અધ્યયનથી આવા ઘણા લાભ થયા સંસ્કૃત, ફારસી, ને અરબી, એ પ્રાચ્ય ભાષાઓની કેળવણી આપવી કે પાશ્ચાત્ય ભાષા અંગ્રેજીની, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું કામ મેકૉલેના હાથમાં આવ્યું તેણે અંગ્રેજી ભાષાની જ કેળવણી આપવી ને તે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે જ એવો નિર્ણય કર્યો અને એ નિર્ણયને અનુસરીને બ્રિટિશ કેળવણીનું બંધારણ યોજાયું તેથી દેશી ભાષાઓની કેળવણીને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું માતૃભાષાની ખિલવણીને મોટો પ્રતિબન્ધ નડયો અને એ હાનિના અનિષ્ટ ને કડવાં ફળ હજી પણ આપણને ભોગવવા પડે છે

પ્રાચીન અને નવીન—જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સ્તુત્ય ને ગ્રાહ્ય અને પ્રાચ્ય એટલું ગર્હ્ય ને ત્યાજ્ય એવો કુવિચાર ઉત્પન્ન થવાથી કેટલાક લોકો ઉન્માર્ગે પ્રવૃત્ત થયા પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર સારા, પાશ્ચાત્ય રહેણી કરણી ઉત્તમ, પાશ્ચાત્ય સામાજિક સ્વતંત્રતા આવશ્યક, પાશ્ચાત્ય પોશાક ને પાશ્ચાત્ય ભોજન આરોગ્યને વિશેષ હિતકર, જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સંસ્કારી ને ગ્રાહ્ય ને પ્રાચ્યમાત્ર તિરસ્કાર્ય, એવી અનિષ્ટ વૃત્તિનો કેટલાક તરુણ ને બિનઅનુભવી પુરુષોમાં જન્મ થયો અને તેમનો સંસર્ગદોષ બીજાઓને વળગ્યો. પ્રાચ્ય સાહિત્યમાં ને ધર્મમાં કંઈ સત્ત્વ નથી એ બધું દરિદ્ર નિઃસત્ત્વ, અને મનને કોઈ પણ પ્રકારે કેળવે નહિ એવું છે એવો અકલ્યાણકારક વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી પ્રાચ્ય આચારવિચારથી લોકો ભ્રષ્ટ થવા માંડયા પ્રાચ્ય ભાષાનો ને દેશી ભાષાનો અભ્યાસ નષ્ટપ્રાય થયો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો વિધ્વંસ થયો ને ઉપનબીઆ અભ્યાસ તરફ લોકોનું વલણ થયું ગ્રન્થકાર, કવિ, કે પત્રકાર થતા પહેલા તેને માટે શી સાધનસંપત્તિ આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર રહી નહિ નિયમમાત્રનો ત્યાગ કરવા તરફ પ્રબળ વલણ થયું પ્રાચીન નિયમબદ્ધ કાવ્યને બદલે સ્વચ્છંદી છન્દોમાં કે ગદ્યમાં પણ પદ્ય રચાવાં માંડયાં ગદ્યમાં કાવ્યત્વ હોય, પણ પદ્યમાં ચેતન આવશ્યક છે એનો પણ અસ્વીકાર થવા માંડયો સાહિત્યમાં આત્મબળ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી તર્જુમીઆ લખાણો તરફ મન આકર્ષાયું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ ને વડોદરાનું ભાષાન્તરખાતું તેમજ સાહિત્યપરિષદની ભંડોળકમિટિ પણ મહદ્અંશે એવાં તર્જુમીઆ લખાણોને જ ઉત્તેજન આપતા જણાય છે એ ખેદ સાથે કહેવું

પડે છે. ઉંચા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોના દેશકાલાનુસારી રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની જરૂર અંશે છે એની ના કહેવાશે નહિ. પરંતુ સ્વતંત્ર ગ્રન્થોની ઘણી આવશ્યકતા છે એ નિ:સંશય છે.

મોહક નવીનતા—નવીનતાનો મોહ મનુષ્યમાત્રને માદક પદાર્થની પેઠે પરવશ કરે છે ને તેની વિચારશક્તિનો લોપ કરે છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે કાવ્યના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમ વસ્તુમાત્રમાં બધું પ્રાચીન કંઇ પ્રાચીનતાને લીધે જ ઉત્તમ નથી, તેમજ બધું નવીન કંઇ નવીનતાને લીધે જ ગર્હ્ય નથી. સાધુ પુરુષો નીરક્ષીરન્યાયે સારાસારનો વિવેક કરીને જ પ્રાચ્ય કે પ્રતીચ્ય, એમાંથી એકનું ગ્રહણ કરે છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વસ્તુઓની તુલના કરી સારનું ગ્રહણ કરવાને બદલે બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી પારકાના વિચારથી જ દોરાય છે તે મૂઢ છે, વિવેકશૂન્ય છે. દેશકાળનો ને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને આચારવિચારમાં તેમજ સાહિત્યમાં ફેરફાર કરવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

અંગ્રેજી કેળવણીનો આરંભ સુરતમાં—ગુજરાતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો દીપ પ્રથમ સુરતમાં પ્રગટ્યો અને ત્યાંથી તેનો પ્રકાશ ગુજરાતના બીજા ભાગમા તથા કાઠીઆવાડમાં ને કચ્છમાં પ્રસર્યો. એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યારે સુરતના વતનીઓ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડની હાઇસ્કૂલોમા હેડ માસ્તરો હતા; તેમજ અમદાવાદ ને રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજોના પ્રિન્સિપલો અને ઘણાખરા ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરો સુરતી હતા. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ સુરતમાં જ થયો. ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે ઝળહળી નીકળ્યાં. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિકાસ જુદા જુદા માર્ગમાં કર્યો. એ રત્નોમાં સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, 'રૂઢ, રમતી, ને મર્માળી' ભાષામાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કોશના આદ્ય પ્રણેતા, સંસારસુધારાનો ઝુંડો ઉડાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્બાણના વજ્રપ્રહારથી નાશ કરનાર, 'આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે' કલમને ખોળે બેસનાર, કલમને ખોળેજ ૨૪ વર્ષ લાડ લાડનાર, એ ટેક જવાનો સમય આવતે દિલગીરીથી તે છોડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન ખેદથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાની આદર્શભૂત પ્રતિજ્ઞા અવસાનપર્યન્ત પાળનાર, જુવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંરક્ષણ વિચારોનો સ્વીકાર દર્શાવનાર 'ધર્મગ્રન્થ' પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ હિંમત ધરાવનાર, ધીટ નરવીર, 'ગરવી ગુજરાત' ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, 'પ્રેમશૌર્ય' અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમાં જગવનાર ને ઉત્તેજનાર, સ્વાનુભવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બજાવી છે; ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ખિલવણી કીધી છે તે હાલના, પ્રગતિની વાતોમાં જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર, વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત છે. તરુણ લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બજાવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખાપ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાલી સમૃદ્ધ થશે.

સાહિત્યસેવા માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા—પરંતુ તરુણ સાહિત્યસેવકોએ એક વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. પ્રાચીનકાળથી આપણા વિદ્વાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઇ પણ કાર્ય માથે લેતા નહિ, ગુરુચરણની નમ્રભાવે સેવા કરી તેમની

પ્રાપ્તિથી અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ગુરુપ્રસાદથી મેળવેલી વિદ્યાનો તેઓ ઉપયોગ કરતા પ્રાચીન શ્રુતિમા આખ્યાનરૂપે કહ્યું છે તેમ ગુરુને પણ એવી આજ્ઞા હતી કે શ્રદ્ધાળુ, નિંદા ન કરનાર, પવિત્ર ને ઋજુ પુરુષને જ વિદ્યાદાન આપવું, એથી હું વીર્યવતી થઇશ, એમ વિદ્યાએ કામરૂપિણી થઇ બ્રાહ્મણ પાસે જઇ તેને કહ્યું છે. કાવ્ય લખતા પહેલા કવિ નર્મદે જયદેવના અલંકારગ્રન્થ 'ચંદ્રાલોક'નો અને 'વૃત્તરત્નાકર,' 'શ્રુતબોધ,' આદિ પિંગળગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો અને એક કડીઆના ઘરમા દાદુપંથી સાધુકવિ લાલદાસના સંગ્રહમાથી 'છંદરત્નાવળી' નામનુ પુસ્તક શોધી તેને ઘેર દરરોજ જઇ તેની નકલ કરી, અને તે સમયે ગુજરાતીમા પિંગળ છપાયુ નહોતું તેથી એ રીતે છંદશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન મેળવ્યુ. વળી ભાષાના સંસ્કારી જ્ઞાન માટે કવિ 'સારસ્વત', 'લઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી', ને 'રઘુવંશ' આદિ સંસ્કૃત કાવ્યો શાસ્ત્રી પાસે શીખ્યા. આટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે લેખક થયા અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવે ને ઉત્સાહે સાહિત્યક્ષેત્રમા પોતાનો અમર કીર્તિસ્તંભ સ્થાપ્યો હાલમા તો નવલરામભાઇ કહે છે તેમ જે ને તે કવિ થવા ઇચ્છે છે અને પોતાના નામની પૂર્વે 'કવિ' (તેમા 'વિ' હ્રસ્વને બદલે દીર્ઘ હોય તો ફિકર નહિ') એવુ ઉચ્ચપદ મૂકવા અભિલાષા રાખે છે. પ્રતિભા, શાસ્ત્રજ્ઞો પાસે કરેલો અભ્યાસ, બહુશ્રુતપણુ, કાવ્યશાસ્ત્રનુ ને ઉત્તમ કાવ્યોનું પરિશીલન, એ બધા અત્યાવશ્યક સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાવ્ય રચવા એ ઉપહસનીય જ થાય છે. સૉક્રેટીસના વિચાર પ્રમાણે દુનિયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ જ્ઞાન છે, અને ઉત્તમમા ઉત્તમ જ્ઞાન આપણા પોતાના વિવેનુ છે આપણું પ્રમાણ આપણે પોતે માપવું જોઇએ. જેમ આપણે આપણી શક્તિને વધારે ઓળખીશું તેમ આપણું જ્ઞાન કેવુ સ્વલ્પ છે તે આપણને સમજાશે. વળી આપણી સ્વલ્પ જ્ઞાનમર્યાદામા જે ઘણું સત્ય ભાસતું હતુ તે મર્યાદા વિસ્તીર્ણ થયે અસત્ય છે એમ ખાતરી થશે

કવિ નર્મદ—કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્યસાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમા કાવ્યસાહિત્ય વિચરતુ હતું, તેને બદલે હવે તેનુ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયુ સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાધાભરેલી રૂઢિ, વ્યસનો, કુસંપ, વિધવાનુ દુઃખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ, અને કુદરત, એ બધા વિષયો પર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી 'વનવર્ણન,' 'કબીરવડ,' અને 'પ્રવાસવર્ણન'મા કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનુ ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યુ છે. 'શરીરના લક્ષણ'ના પદોમા કવિએ દાસત્વને નિંદી, સાહસ કરવાની વૃત્તિ ઉત્તેજી, સ્વતંત્રતાની ઉંડી ભાવના વાચકના હૃદયમા જાગ્રત કરી છે એમાંના નીચેના પદો ઉત્તમ છે —

'રડયા કરે શું વળશે, ભાઇ, રડયા કરે શું વળશે?'

*   *   *

'દાસપણું કયાસુધી, કરવુ દાસપણું ક્યાસુધી?'

'પગલા ભરવા માડો રે, હવે નવ વાર લગાડો'

'ડગલુ ભર્યું કે ના ડગવુ, ના હઠવુ'

'રણ તો ધીરાનું ધીરાનું', નહિ ઉતાવળા કાયરનું.'

'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે'—

એ પદ તો જનસમાજમા અત્યન્ત પ્રચાર પામ્યુ છે.

'વાદળ ફાટવા માડ્યુ હવે છે, નુરાનિ કઇ કંઇ નજરે પડે છે'—

એ પદ બાળાઓ પ્રેમથી લલકારે છે.

'હિંદુઓની પડતી', 'પ્રેમશૌર્ય'—જેમા દેશપ્રેમ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોની મહત્તા, ને રજવાડા, તથા ગુજરાત ને દક્ષિણના શૂરવીરોનુ ચરિત્ર નિરૂપ્યુ છે, એ બધા કાવ્યો રોલાવૃત્તમા છે.

'આ તે શા તુજ હાલ, સુરત, સૂતાની મૂરત?'
ને 'સ્નેહશૌર્ય તો નથી, દેશમા સ્નેહશૌર્ય તો નથી'—

એવા કવિના રોલાવૃત્ત ઘણાં સુદર છે. પ્રાર્થનાની ગરબીઓમા

'સુણુ સાહેલી, ઇશ્વરકેરી માયા અપરંપાર જો'

'પીની પીની પ્રેમાનંદ પ્યાલો, મટી જશે કળંતો બાલો રે. પીની૦'

'ઘટઘટમા તૂં રામ
રામ ઉપજાવે, રામ બચાવે, મારે તે પણ રામ રામ રે, ઘટઘટમા૦'

'દુનિયા જૂઠાની, જૂઠાની, એ અનુભવવાત પ્રમાણી'

'કોની કોની છે ગુજરાત'—

(એ ગરબીઓ ઉત્તમ છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ યુક્ત જ છે.

'નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડા નવ કરશો કોઇ શોક'—

એ પદમા કવિએ આત્મપરીક્ષા કરી ખરૂં જ કહ્યુ છે કે–

'વીર, સત્ય, ને રસિક ટેકિપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી.'

'પ્હેરની પ્હેરની પ્હેરની રે, બ્હેની, નીતિની સાડી પ્હેરની'—

એ નીતિની ગરબી સ્ત્રીઓ હોસે હોસે ગાય છે.

રામાયણ, મહાભારત, અને પુરાણોમાથી પ્રાચીન સ્ત્રીપુરુષોની હકીકત એકઠી કરી કવિએ 'કથાકોષ'મા આપી છે. એ કોષ ઘણો ઉપયોગી છે.

'નાગરસ્ત્રીઓમા ગવાતા ગીત' પણ રીતભાતની સમજુતી સાથે કવિએ એકઠા કર્યાં છે. એ પુસ્તકને અનુસારે અમદાવાદમા હાલ સ્વર્ગવાસ પામેલા બાળાગૌરીએ ને નડીઆદમાં ગ. નરસિંગરામે પણ આચાર ને રીતરિવાજના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

નર્મગદ્ય—'નર્મગદ્ય' માં 'નિબંધો,' 'રામાયણ' ને મહાભારતનો સાર,' 'કવિ ને કવિતા', 'પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં જીવનચરિત્ર', 'પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ,' 'મહાપુરુષો, તત્ત્વવેત્તા, ને સંશોધકોનાં જીવનચરિત્રો,' અને 'ગુજરાતની ને મેવાડની હકીકત'માં બહુ ઉપયોગી ને એમના સમયમાં વાચકને અન્યત્ર દુષ્પ્રાપ્ય બાબત જુસ્સાદાર ને સંસ્કારી ભાષામાં કવિએ આપી છે. 'રાજ્યરંગ'નાં આદિ વાક્યો નર્મદની કીર્તિસ્તંભના મોખરાના લેખ છે.

'એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે' ઇત્યાદિ; તેમજ

'બ્રહ્માંડમા પૃથ્વી શું? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શું? રાજ્ય શું? રાજ્યના રંગ શું? હું નર્મદ શું? એ સંધું રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી, તોપણ તે કાંઇ છે ને રંગ છે. એ રંગ હુ મારી તોતલી વાણીથી વર્ણવવા ઇચ્છું છું. હે પ્રમાદ-રંગાઉ-ઉદય-ઉદય શ્રીરંગ' ! ધન્ય છે કવિના વિનયને !

'પિંગળપ્રવેશ' અને 'અલંકારપ્રવેશ'મા કવિએ છન્દો ને અલંકારોનું વિવેચન કર્યું છે. 'રસપ્રવેશ'માં રસ અને વ્યભિચારી ભાવોનુ વિવરણ છે. 'નાયિકાવિષયપ્રકાશ'માં નાયકનાયિકાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

કવિએ, 'શ્રીકૃષ્ણાકુમારી', 'દ્રૌપદીદર્શન', વગેરે નાટકો પણ રચ્યાં છે; એ નાટકોમાં ગદ્યભાગ વિશેષ છે, પદ્યભાગ થોડો છે. પણ 'રામજાનકીદર્શન'માં પદ્યો સારાં છે ને પૂરતી સંખ્યામાં છે. 'ગુજરાતી' પત્રના તન્ત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ.

જે સમયમાં હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુગમતા નહોતાં તે સમયે એકલે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે.

કવિનું શિષ્યમંડળ—કવિના રસતરંગમા એના શિષ્યો સદ્ગત સવિતાનારાયણ, વિજયાશંકર, વગેરે હમેશ ન્હાઇ અજ્ઞાનરૂપી મેલ ધોઇ ઉચ્ચ સંસ્કાર પામતા હતા. કવિ વિજયાશંકરની '*વિજયવાણી*' એ આ સમાગમનું ફળ છે. એ જ કવિનું '*ગુપ્તસત્ત્વ*' સરળ ભાષામા સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગૂઢ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે. એમાં ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમા ઘણું તત્ત્વજ્ઞાન છે.' વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો-સાથે તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ, અને શંકરાચાર્યના ગ્રન્થોમાંથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે બહુ જ્ઞાન આપ્યું છે. દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવો વિદ્વત્તાભરેલો ગ્રન્થ લોકોમાં પ્રચાર પામ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામાં નહિ હોય, જેમ કવિઓ ન હોય તો રાજાઓના ચરિત્રોની મહત્તા ન થાય એવું એક સંસ્કૃત કાવ્યમા કહ્યું છે, તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમા આણનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમા અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે. સવિતાનારાણના 'કાવ્ય' તેમજ 'અલંકારચન્દ્રિકા' પણ એ ગુરુચરણસેવાના પ્રાસાદરૂપ છે.

નવલરામભાઇ—સુરતના ત્રણ નામથી નિર્દેશાતા-ત્રણ નરરત્નોમાના બીજા સદ્ગત નવલરામભાઈ હતા. તેમનું જીવન સાહિત્યમય હતું. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમને ઊંડા વિચારમા નિમગ્ન થવાની ટેવ હતી. એ ટેવને લીધે તેમને વર્ગમાં કર્ટિસ સાહેબે વખોડયા હતા કે ઊંઘો છો કે શું? નાનપણથી જ તેમને આત્મનિરીક્ષણ ને આત્મપરીક્ષણની ઉત્તમ ટેવ હતી. એક

વખત પોતાના એક મિત્રને આશ્રય મળવાનો સંભવ જાણી પોતાનું મન ઈર્ષ્યાથી કલુષિત થયું.' નવલરામભાઇ લખે છે કે 'મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે તો આ પાપી મન ખુશ થાય ખરૂં.' પોતે ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઇ કંઇ અનિષ્ટ પગલું ભર્યું નથી; પરંતુ મનની નિર્બળતા પોતે તપાસી શક્યા, એ એમની મહત્તાનું પ્રબળ પ્રમાણ છે. એમણે 'વીરમતી' ને 'ભટ્ટનું ભોપાળું' એ નાટકો, 'અકબર ને બીરબલનાં હિંદી કાવ્યો', અને 'નર્મદચરિત', એ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો રચ્યા છે, નવા યોજેલા મેઘચ્છન્દમા 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર કર્યું છે, તેમજ 'માલતીમાધવ', 'મૃચ્છકટિક', 'રત્નાવલી', આદિ નાટકો તથા પુરાણોનો સાર આપ્યો છે. 'શિક્ષણશાસ્ત્ર'ના અનેક વિષયો એમણે ચર્ચ્યા છે. શિક્ષણ રસિક કેમ થાય, 'પરસ્પર સંભાષણપદ્ધતિ'નો શિક્ષણમાં કેવી રીતે ઉપયોગ થાય. વાચન અને અન્ય વિષયો કેવી રીતે ઉત્તમ શિખવાય–આવા અનેક શિક્ષણના વિષયોનું એમણે વિવરણ કર્યું છે. 'વાતાવરણ', 'ધરતીકંપ', 'બરફના ડુંગર', 'કાવીના તામ્રપત્ર' વગેરે સામાન્ય જ્ઞાનના અને વિદ્વત્તાના વિષય પર પણ એમણે પ્રકાશ પાડયો છે.

નવલરામભાઇ પોતાની સાધનસંપત્તિમાં હમેશ વધારો કર્યા જ કરતા. તેઓ વાચન ને વિચારણામાં જ પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા. એ બે સંપત્તિ વિષે પોતે સંતૃપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી લેખનના કાર્યમા ઉદ્યુકત થતા નહોતા. વય જતા એમના વિચાર વિશેષ પરિપક્વ થયા. એ પરિપક્વતા કવિ નર્મદ અને દલપતરામ વિષેના પાછલી વયે દર્શાવેલા વિચારમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નવલરામભાઇની અપૂર્વ તેજથી ઝગઝગી રહેલી કીર્તિ તેમની આટલી સાહિત્યસેવા-જો કંઇ ઓછી નથી–તેને લીધે નથી. એ તો એમની 'પુસ્તકપરીક્ષા'ને લીધે છે. એ પરીક્ષા કરવામાં એમનું ક્ષેત્ર અત્યાર સુધી બિનહરીફ રહ્યું છે, એ એમની કીર્તિ જેવી તેવી નથી એ ક્ષેત્રમાં એમની કીર્તિના કિરણો કોઇ પ્રતિદ્વન્દ્વીનાં કિરણોથી ઝંખવાયાં નથી.

ઉત્તમ ગ્રન્થાવલોકનનું સ્વરૂપ—ઉત્તમ વિવેચનમાં સમગ્ર ગ્રન્થ પર વિચાર જોઇએ, એકદેશ પર નહિ. વિવેચક રાગદ્વેષરહિત, ગુણદોષની યોગ્ય તુલના કરનાર, નિષ્પક્ષપાતી જોઇએ. ગમે તેવો વિદ્વાન્ હોય તોપણ માત્ર છિદ્રાન્વેષી ઉત્તમ વિવેચક કદી થઇ શકતો નથી. વિવેચનમા ગુણ ને દોષ, બંનેની પરીક્ષા જોઇએ. ગુણની યોગ્ય કદર ને દોષનો નિર્દેશ તેના ભવિષ્ય માર્ગને સહાયભુત થાય એવી સૂચના સાથે જોઇએ. તરુણ, ઊગતા ગ્રન્થકારની મહેચ્છાને જોઇતું ઉત્તેજન મળવું જોઇએ. વિદ્વાનોના ગ્રન્થ પર ઘટતું, વિદ્વત્તાભરેલું, ગુણદોષશોધક, પ્રૌઢ વિવેચન જોઇએ. તેમાં પણ તેના ગુણની યોગ્ય તુલના ને દોષને માટે માર્ગસૂચક બોધ જોઇએ.

ઉત્તમ વિવેચક—આ બધા ગુણો નવલરામભાઇનામાં હતા. તેમના વિવેચનથી વાચકને ઘણી જાણવા જેવી હકીકતનું જ્ઞાન થાય છે ને ગ્રન્થકારને ન્યાય મળે છે. 'કરણઘેલો' ને 'કાન્તા' પરના તેમનાં વિવેચન ઉત્તમ છે. તેમા રસક્ષતિ ક્યાં ને કેવી રીતે થાય છે તે તેમણે ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યું છે. 'કરસનદાસ મૂળજીના' ને 'દુર્ગારામ મહેતાજી'ના ચરિત્રમાં જીવનચરિત્રમાં કયા ગુણો આવશ્યક છે તે એમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે યોગ્ય પ્રસંગે ઉત્તમ નાટક ને ઉત્તમ વાર્તાનું સ્વરૂપ પણ એમણે દર્શાવ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમય

ભાષાની નિંદા કરી છે. તે યુક્ત છે અપરિચિત સંસ્કૃત-શબ્દોના પ્રયોગથી વાચકને ભાષા કઢંગી ને ક્લિષ્ટ લાગે છે. 'વાચનમાળા કેવી જોઇએ' તે વિષે એમણે વિવેચન કર્યું છે. જોડણી વિષે પણ એમણે પોતાના વિચાર દર્શાવેલા છે, તે મનનીય છે. ભાષાનું સ્વરૂપ જ બદલાઇ જાય એવી જોડણી એમને માન્ય નથી; તેમજ પ્રાન્તિક ઝઘડો ઊભો કરે એવી જોડણી પણ એમને ઇષ્ટ નથી.

નવલરામભાઇનાં કલમ ને વિચાર અનેક દિશામાં પ્રવર્તતાં હતાં. 'માસિકો' કે અન્ય વર્તમાનપત્રોમાં, લેખોમાં કે પત્રોમાં કે પુસ્તકો રચવામાં, કંઇ ને કંઇ લખવામાં તેઓ રોકાએલા રહેતા. તેઓ જીવનપર્યન્ત અભ્યાસી હતા. 'કાવ્યાદર્શ', બેકનનું 'નોવમ ઑર્ગેનમ', 'તર્કશાસ્ત્ર', ને 'સાહિત્યદર્પણ' જેવાં પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. જે સમયમાં અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત જ થયલી એને સંસ્કૃત વિદ્યા શાળામાં સંપાદન કરવાનો એમને લાભ મળેલો નહિ, તે સમયમાં આ ખાનગી અભ્યાસ ઘણો ઊંચો ગણાય.

નવલરામભાઇ જેવા જ્ઞાની, ગંભીર વિચારક અને ન્યાય વિવેચનકારની આપણા સાહસમાં મોટી ખોટ છે.

માસ્તર સાહેબ નન્દશંકરભાઇ—સુરતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ નરત્નામાંના ત્રીજા, માસ્તર સાહેબના નામથી જાણીતા સદ્‌ગત નન્દશંકરભાઇ છે. એમણે 'કરણઘેલો' નામની સુવિખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથા રચી એ નવીન માર્ગમાં સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રવર્તાવ્યો છે. માસ્તર સાહેબે આ એક જ નવલકથા રચી છે; પરંતુ તેમાં વસ્તુનાં ને રીતભાતનાં વર્ણન પુષ્કળ છે ને તે એવાં તો ચમત્કારી ને અસરકારક છે કે એ એક જ પુસ્તકથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. 'કરણઘેલા' ની ભાષા ઘણી તેજસ્વી છે. ગ્રન્થકર્તાની વાણીનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો જાય છે તે વાચકને એટલો મોહક ને લોહચુંબકની પેઠે આકર્ષક થાય છે કે વાર્તા પૂરી થાય ત્યાંસુધી વાચકને હાથમાંથી પુસ્તક મૂકવું ગમતું નથી.

સંગીન સાહિત્યસેવાકાર—આ પ્રમાણે અંગ્રેજી કેળવણી આપણા દેશમાં દાખલ થયાના આરંભકાળમાં કવિ નર્મદ, નવલરામભાઇ, તથા નન્દશંકરભાઇએ ગુજરાતી સાહિત્યની જુદી જુદી દિશામાં અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. સમયપરત્વે વિચાર કરતાં કવિ નર્મદ ને નવલરામભાઇના જેવી સંગીન સાહિત્યસેવા બજાવનારની હાલના સમયમાં ખોટ છે એમ ભારે ખેદ સાથે કહેવું પડે છે.

કવીશ્વર દલપતભાઇ—સુરતના શૃંગારરૂપ કવીશ્વર નર્મદ અને નવલરામભાઇ જે સમયે આ ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમદાવાદમાં, મૂળ કાઠીઆવાડના વતની કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, જેમના સંક્ષિપ્ત ક. દ. ડા. થી પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો પણ પરિચિત છે, તેઓ જનસમાજનું રંજન કરે એવાં કાવ્યો પ્રાસાદિક વાણીમાં રચી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ કરતા હતા. કવિશ્રીએ ફૉર્બ્સ સાહેબના પ્રયત્નથી સ્થપાયલી ને વૃદ્ધિ પામેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિની સારી સેવા બજાવી હતી. તેઓ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં કવિતાનો વિષય શિખવવા જતા હતા, એ તે વખતના ભાગ્યશાળી શિષ્યને મોટો લાભ હતો. કવિએ હુન્નરની ખિલવણી, સંસારસુધારો, વ્યસન, ધર્મ,

નીતિ, કેળવણી, અને અનેક પ્રાસંગિક વિષયો પર સભારંજની કવિતા રચી સરકારની તેમજ જનમંડળની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેઓ ગુજરાતના રાજકવિની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. પ્રભાત, સૂર્યોદય, ચન્દ્રોદય, સાયંકાલ, અને ઋતુ વિષેનાં તેમના કાવ્યોમાં કેટલાંકમાં કવિની કલ્પનાશક્તિ સારી ખીલેલી જણાય છે:—

પરોઢિયે શીતળ વાયુ વાય, તેથી પડે ટાઢ અને ધ્રુજાય;
કુરાજ્યમા જેમ જનો ન જંપે, બીકે બધા લોકની કાય કંપે.
કુકૂસ્વરો કુર્કટ તો કરે છે, સર્વત્ર જેના સ્વર સંચરે છે;
જાણે રવીરાવ પધારનારો, તેના છડીદારતણા ઉચારો.
વાજે રૂડાં ચોઘડિયાં નગારાં, જે લોકને નિત્ય જગાડનારાં;
જાણે નવા રાજ્યની ફોજ આવે, તેની બઢી નોબત આ બજાવે.
વિદ્યારથી પાઠ ઉઠી કરે છે, જાણે રવીના જશ ઉચરે છે,
પ્રભાતિયાં ગાય સુભક્ત પ્રીતે, જાણે રવિના ગુણ ગાય ગીતે.'

આમા સ્વભાવોક્તિ સાથે ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા માધુર્ય ને પ્રસાદ ગુણની સારી ઝમાવટ છે.

નીચેનાં પદ્યો પણ એવાં જ સુંદર છે:—

'આદિત્સ આભાસ વિશેષ થાય, શશાંક ઝાખો પડતો જણાય;
બલિષ્ઠનો આગમ જાણિ જેમ, ઝાંખો પડે નિર્બળ ભૂપ તેમ.
શશાંકનો છેક ઘટ્યો પ્રકાશ, કેવો દિસે પશ્ચિમ દીશ પાસ,
જાણે બજાવા ઘડિ પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાંગી ઘડિયાળ આ તે.
ભાનુથકી ચંદ્ર પ્રકાશ લે છે, તેથી જ તે શીતળતા ધરે છે;
ભિક્ષાર્થ પામે અતિરિદ્ધિ આપ, પડે ન તેનો જગમાં પ્રતાપ.

*

જુઓ જુઓ આ રવિ દિવ્ય કાય, ભુમિ ભણી તે નમતો જણાય
જાણે ચઢેલો અમરાપુરીમાં, પતંગ દીસે પડતો મહીમાં.
અરે જુઓ વિશ્વ અનૂભવીને, પૂજે જનો સૌ ઉગતા રવીને,
આવી પડે અસ્ત થવાનું જ્યારે, કોઇ ન છાંટે લઇ કંકુ ત્યારે.'

*

કવિ ગણપતરામ—કવિ દલપતરામની શૈલીમાં બુલાખીરામ છોટાલાલ, ને ગણપતરામે કાવ્યો રચ્યાં છે; પણ તે તેવાં લોકપ્રિય થયાં નથી કવિ ગણપતરામે 'પ્રતાપનાટક' માં વીરરસની ઝમાવટ સારી કરી છે. 'લઘુ મહાભારત' નાં પાંચ પુસ્તકોમાં કવિએ બહુધા દેશી રાગોમાં મહાભારતનો સાર લઇ પણ ઉપયોગી અંશ મૂકી દીધા વગર સારી રીતે વર્ણવ્યો છે. એ ગ્રન્થ રચવામાં કવિએ બહુ પરિશ્રમ લીધો છે ને શેઠ ચીનુભાઇ જેવા ઉદાર પુરુષે એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આશ્રય ન આપ્યો હોત તો એ કદી પ્રસિદ્ધ પામ્યાં ન હોત. એકંદર કાવ્ય પ્રાસાદિક ને તેજસ્વી શૈલીમાં છે; પણ છંદો બહુધા એક જ જાતના લાંબા સવાયા કે હરિગીતને ઢબે ગવાય એવા હોવાથી તેમાં નવીનતાને અભાવે પુસ્તકની લોકપ્રિયતામાં હાનિ આવે છે.

કેશવકૃતિ—પોરબંદરના પ્રશ્નોરા નાગર, સદ્ગત કેશવરામ હરિરામ ભટ્ટના કાવ્ય સ્વદેશપ્રેમ, ઉચ્ચ નીતિ ને ધર્મની ભાવના, તેમજ વેદાન્તતત્ત્વના વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે. એમનાં નીચેનાં કાવ્યો ઉત્તમ છેઃ—

'દોડ મા, ગમાર, દૂર, ઇશ્વર છે આંહી,
પૂર્ણ ને પ્રકાશમાન, માન સર્વમાંહી—દોડ મા૦'

'પંખીનો મેળો ભેળો રહે કેમ ભાઇ ?
કોઇ કયાંહિથી કોઇ કયાંહિથી આવે એમ તણાઇ. પંખી૦'

'હે ચિત્તચકોર, નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચંદ્રને;
શીતલ, સાચા, સ્વાભાવિક, સર્વોત્તમ સુખના કંદને.'

'અમે તો આજ તમારા, બે દિનના મેમાનઃ
સફલ કરો આ સફલ સમાગમ, સુખનું એ જ નિદાન અમે તો૦'

આ છેલ્લું પદ્ય જનમંડળમા યથાર્થ રીતે અત્યન્ત લોકપ્રિય થયું છે.

ગોવર્ધનરામભાઇ-સરસ્વતીચન્દ્ર—ધીમે ધીમે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર ને પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. હાઇ સ્કૂલોમાં ને કૉલેજોમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો, પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર ને સંશોધકવૃત્તિ ખીલતી ગઇ, ને પ્રાચીન સાહિત્ય ને વિચાર તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ. સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે લોકોના વિચાર બદલાયા. જનમંડળમા સ્ત્રીના સ્થાન વિષે તેમજ સ્ત્રીની કેળવણી વિષે લોકોમા નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ. રાજકીય સ્થિતિની ચર્ચા દેશમા સર્વત્ર ખુબ જોસમા ચાલવા લાગી, સમસ્ત પ્રજામાં નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઇ. રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, વગેરે વિષયોમા નવીન વિચારો ને નવીન ભાવનાઓ અને નવીન જ્ઞાનને પોષે ને સંતોષે એવા સાહિત્યની અપેક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક છે. વિદ્વાનોની તેમજ સામાન્ય વાચકવર્ગની આવી નવીન વાછના પૂરનાર, જેને જેવું ભોજન જોઇએ તેને માટે તેવું તૈયાર કરનાર ને પીરસનાર, જે નરરત્ન ઇશ્વિરકૃપાથી યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થયું તે સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ. એમનો ' સરસ્વતીચંદ્ર ' એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અપ્રતિમ કીર્તિસ્તંભ છે. નવલકથા તરીકે એના પર વિવેચન કરનારને વસ્તુસંકલનામાં દોષો તથા રસક્ષતિના દૃષ્ટાન્તો સહજ જડશે. પરંતુ એ તો મનુષ્યસ્વભાવનિરૂપણનો અને વિવિધ જ્ઞાનનો આકરગ્રન્થ છે. ચાર ભાગમાંના પહેલા બે ભાગ વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. બીજો ભાગ સ્ત્રીઓને ઉત્તમ વાંચન પૂરૂં પાડે છે. ગુણસુંદરી તે ખરેખરો ગુણનો ભંડાર છે. એનું ચરિત્ર ગ્રન્થકારે અપૂર્વ શક્તિ ને ઝીણવટથી આલેખ્યું મરણશય્યામાં પડેલી ગુણસુંદરીએ ગાએલું.

' દયા ના દીસે રજ પણ, જમ તુજ આખમા રે, બીહામણું ઝાખમા રે

હાર મુંજ હૈયાનો એ તો ! નથી એ ત્હારી પેઠે નમ્હેરો?
રોવા દે રોવા દે મુને, રોઇ લેવા દે જઇને એની બાથમા રે. દયા૦

વ્હાલા ! વ્હાલ વીસારો તમારૂં, જમ આ કહ્યું ન માને મ્હારૂં,
તમને જપતી મરતી મરતી, રોતી રોતી પણ હસતી હું આશમાં કે
પામીશ મારો ચતુર અવર અવતારમાયે ! દયા હરિ આંખમાં રે ! દયા॰'

આ ગાન કરુણરસથી કેવું પરિપૂર્ણ છે ! શિલા રુદન કરે છે ને વજ્રનું પણ હૃદય ફાટે છે એ કવિ ભવભૂતિનું વચન આ ગાયન યથાર્થ કરે છે. ત્રીજા ભાગમા દેશી રાજ્યોના વહીવટનું સત્ય ને સંપૂર્ણ ચિત્ર છે. ચોથો ભાગ પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય ગ્રન્થોમાંના ઉતારાથી ભરપૂર છે. મલ્લભવન, મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર, ને ભારતનું ભવિષ્યકથન, એટલા ભાગ ખાસ આકર્ષક છે. ચારે ભાગનો આ વિસ્તૃત ગ્રન્થ ગુર્જર સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ પ્રદીપ છે. જ્યાંસુધી ગુર્જરભાષા છે ત્યાંસુધી એ અપૂર્વ, અદ્વિતીય પ્રદીપની શાખા સમાન જ્યોતિથી ઝગઝગ્યા જ કરશે. ગ્રન્થકારે જાતે ગ્રન્થને અન્તે ખરૂં કહ્યું છે કે ' પ્રિય વાંચનારી ! તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો......હો તે હો,— સર્વથા તું જે હોય તેને માટે યથાશક્તિ, યથામતિ થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રન્થના કોઇક કોઇક પાનામાં તને મળી આવે ને કંઇ પણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો ત્હારે ન આવે. ' આ ગ્રન્થ વિદ્દ્વર્ગમાં ને સાધારણ વાચકવર્ગમાં જેટલો લોકપ્રિય થયો છે તેટલો બીજો કોઈ ગ્રન્થ થયો નથી, એથી વિશેષ એ ગ્રન્થની સ્તુતિ શી હોઇ શકે ? પાશ્ચાત્ય ફિલસુફી ને ઉપનિષદાદિ ગ્રન્થોમાંની પ્રાચ્ય વિદ્યા તેમજ પ્રાચ્ય ને પાશ્ચાત્ય કવિ, નાટકકાર, ને અન્ય ગ્રન્થકારના ઉત્તમ ગ્રન્થો—એ બધામાંથી સ્થળે સ્થળે ઉત્તમ વાકયના ઉતારા વિદ્વાન્ વાચકવર્ગનાં મનને ઉત્તમ વિચારો પૂરા પાડે છે ને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાને સંતૃપ્ત કરે છે. સ્થળે સ્થળે ગ્રન્થકારે રસથી છલકાઇ જતાં પદ્યો પૂરાં પાડી સહૃદય અને કવિજનની રસવૃત્તિને પોષવાનું બાકી રાખ્યું નથી. એવાં થોડાંક પદ્યોનું દિગ્દર્શન નીચે કર્યું છેઃ—

' સુંદર ગિરિનાં શૃંગ ચુંબતાં જળધરગણને;
પવિત્ર સાધુવૃન્દ જગવનાં ત્યાંજ અલખને. '

' ઉત્તરમાં છે તમ વાસ, વ્હાલાં માત ને તાત !
છેલા કરું છું પ્રણામ—છેલા કરું છું પ્રણામ !
વ્હાલાં માતાપિતાને નમુ ! '

ડૂબવા તૈયાર થયલી માતાપિતાને સંભારતી કુમુદનો આ વિલાપ હૃદયદ્રાવક છે. જળમાં કેડ સુધી ડૂબેલી કુમુદસુંદરીને કર્ણે પડેલું ચન્દ્રાવલીનું નીચેનું ગાયન—

' ધીમી ધીમી ચાલી તું તો કરવા ત્હારૂં કામ!
માડીની ઇચ્છા એવી છે કે પાછી હવે તું આવ. ધીમી॰

સાયર આવો આભસરીખો, ઘોર ગાજે દિનરાત;
ક્યાં એ ને ક્યાં કોમળ કળી સમી દીકરી, ત્હારી જાત! ધીમી॰

સાયરને ત્યજી માઝીને મોઘે ખોળે તું બેટા, બેશ;
ખોટી રે કાયા, ખોટી માયા, માઝી જ માઝી હમેશ. - ધીમી૦'

વાચકના હૃદયમાં સમુદ્રના તરંગની પેઠે સક્ષોભ કરે છે. તેમજ કુમુદને કહેલા સરસ્વતીચન્દ્રના નીચેના વચન ઉત્તમ આદર્શ ખડો કરે છે--

' હવે ગિરિરાજ પર આવ્યા,' સુધર્મી સાધુને ભાવ્યા;
પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું ! પગપ્રીતિયજ્ઞ રચને તું.'

મારા ખોળામાં સૂતી છે તે કરતા તને શું શિલા વધારે ગમે છે!—

' સુતી, વ્હાલી, તું મુજ ખોળે, સુખેથી કેમ ના બોલે ?
શિલાને આર્યા શું સારી, ગણે શય્યા, તું ગુણી નારી.'

બળાત્કારે વાળવા માડેલી દષ્ટિ ત્યાથી પાછી વળતી જ નથી ત્યારે કહે છે કે–

' અતિરમણીય આ વેલી ! ઉરે મુજ વાસના રેલી !
ધડકતું ઉર તુજ ભાળું, સમાવા ત્યા જ લોભાઉં !

છેવટે, લિંગ શરીરનો સંયોગ ઉત્તમ ને અસરકારક રીતે આલેખે છે:-

' હવે આવ્યા નવે દેશે, હવે ફરીયે નવે વેશે;
નથી સસારની ભીતિ, ત્યજી સંસારની રીતિ.
સગા સંસારના છોડયા, છુટયા તેઓથી તરછોડયા;
વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા, ધરીએ આપણે કન્થા.
ગિરિવર રમ્ય પાવન આ, જગતમા ના જડે એ સમા;
અહીં એકાન્ત ને શાન્ત, વસીએ વ્હાલી, રહી-દાન્ત.'

આખા પુસ્તકમા ચરિત્રનિરૂપણ અને વર્ણનો તેમજ જુદી જુદી પરિસ્થિતિનો ચિતાર ઉત્તમ છે. એમા ગ્રન્થકારની મનુષ્યહૃદયની પરીક્ષા–માનસશાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને તેનો ઝીણવટથી ચિતાર આલેખવાની અપૂર્વ શક્તિ સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. વસ્તુસંકલના ને કેટલાક પાત્રના ચિત્રનિરૂપણમાં કલ્પનાનો પ્રભાવ વિશેષ જણાય છે.

ભાષા—પુસ્તકના ચાર ભાગમાના છેલ્લા બે ભાગમા ભાષા સાધારણ વાચકને કઠણ થતી જાય છે. પરંતુ તે ઘણે સ્થળે તેજસ્વી, જુસ્સાદાર, ને પ્રૌઢ છે. શૈલી આકર્ષક છે. કેટલેક સ્થળે સંસ્કારી વાચકને જ તે આનન્દદાયક થાય છે, સામાન્ય વાચકને દુર્ગમ થાય છે. પણ ગ્રન્થકારે સર્વ પ્રકારના વાચક માટે વાનગી ધરી છે, ને જેને જે રુચે તે તેમા રમે એવી યોજના કરી છે. ખરેખર, 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યને ભૂષણ રુપ છે. એ ગ્રન્થનું અન્ય દેશી ભાષામા ભાષાન્તર થયુ છે એ એની વિસ્તૃત પ્રદેશમા લોકપ્રિયતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

અન્ય ગ્રન્થો—સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઇના અન્ય ગ્રન્થો 'લીલાવતીની જીવનકળા,' 'દયાગમનો અક્ષર દેહ,' ને 'સાક્ષરજીવન' છે. 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્યમા પોતે બહુ ઉંચી ભાવના પોષી છે.

'જતી તિમિર તજિ જગ છોડી જતી. . ધ્રુવ૦
છોડી જતી ! સંતાઇ જતી ! જતી૦'

જોતામાં સળગે શોક, સહચરી ! જોતામાં સળગે શોક. ટેક
તિમિરસુતા છતી આનંદ દુઝતી તે
રજનિ ઝરે દુઃખ આજ. સહચરી૦'

* * * *

'મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ, પુત્રી ! પ્રિય પ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી.
તુજ ઉર મ્હેં ખોસી–અરે–અજાણ્યે ખરે–કટાર જ સાહી'

આ અને એવા બીજાં કાવ્યો ઉચ્ચ કલ્પનાશક્તિ ને કવિપ્રતિભાનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે.

દ્વિવેદી મણિલાલભાઇ—ગોવર્ધનરામભાઇની સાહિત્યસેવાની પેઠે સદ્ગત મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીની પણ સાહિત્યસેવા ઘણા ઉંચા પ્રકારની છે. એઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા અને ન્યાયશાસ્ત્ર ને વેદાન્તશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી હતા. રાજકીય સંસ્કૃત પુસ્તકાવલીમા **तर्ककौमुदी** ની એમની આવૃત્તિ વિદ્વદ્વર્ગમાં ને શિષ્યવર્ગમાં ઘણું સન્માન પામી છે. પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના એઓ પ્રબળ સમર્થક હતા ને સંસારસુધારાના સંબંધમા એમને રા. બ. રમણભાઇ સાથે માસિકોમાં જબરો વાદ ચાલ્યો હતો. એમના લેખોએ આર્યસિદ્ધાન્તો ને આર્યસંસ્કૃતિ પર સારો પ્રકાશ પાડયો છે. 'સિદ્ધાન્તસાર' અને 'સુદર્શન-ગદ્યાવલિ' માં એમના ઉચા પ્રકારના ને વિદ્વત્તાભરેલા લેખ છે. 'સિદ્ધાન્તસાર'માં આર્યતત્વજ્ઞાનનું બહુ ઉત્તમ વિવરણ છે. છ એ દર્શનો, તથા અન્યથાખ્યાતિઓ અને વિવર્તવાદ, અવચ્છેદવાદ, વગેરે વાદ પર એમણે બહુ સારો પ્રકાશ પાડયો છે. તત્ત્વવિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રન્થ ઉત્તમ છે. એમણે સંસ્કૃત નાટયશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતું નહિ, પણ અંગ્રેજી નાટકોના નિયમોને અનુસરતું 'કાન્તા' નામનું નાટક રચ્યું છે. એમાં શરસેન કાન્તાને શોધે છે અને પ્રાણીને ને વનસ્પતિને પૂછે છે કે મારી સ્ત્રી જોઇ છે ?—એ ભાગ ઉત્તમ છે અને 'વિક્રમોર્વશીય' માં પુરૂરવસ્ ઉર્વશીને વનમાં શોધે છે, એ પ્રવેશની વાચકને સ્મૃતિ કરાવે છે. એમણે 'ન્યાયશાસ્ત્ર' ગુજરાતીમાં રચ્યું છે, તેમાં અંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રના પરામર્શખંડનું વિવેચન છે. અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રની તુલના કરી તે તૈયાર કર્યું હોત તો તે વિશેષ ઉપયોગી થાત. એમણે ભવભૂતિનાં **उत्तररामचरित** ને **मालतीमाधव** નાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યાં છે, તે સંસ્કારી ને એકંદર પ્રાસાદિક છે. સમશ્લોકી કાવ્યોમાં કોઇક સ્થળે ક્લિષ્ટતા કે અપરિચિત શબ્દોનો પ્રયોગ અગતિક થાય છે; તેથી જ 'દુગ્ધકુલ્યાશી 'દૃષ્ટિ', 'નીવારૌદનમંડ ઉષ્ણુ મધુરૂં', 'લોલોલ્લોલક્ષુભિત કરણોદ્વેગ' જેવા સમસ્ત પદો ને અપરિચિત શબ્દો નજરે પડે છે. પરંતુ **'दलति हृदयं गाढोद्वेगं०', 'हा हा देवि स्फुटति हृदयं०', 'न किल भवतां स्थानं देव्या०', 'विना सीतादेव्या०'**નાં નીચે નિર્દેશેલાં ભાષાન્તરો ઉત્તમ છેઃ—

'હૃદય ન પડે ફાટી, દુઃખે દબાઇ પીડાય છે;'

* * *

'મુઝાય છે હૃદય અતિશે, દેવી ગાત્રો ગળે છે,'

* * *

'રચ્યું ન તમને દેવીકેરું, ગૃહે રચ્યું કે તજી;'

* * *

'વિના સીતા દેવી શુ શુ ન દુખ વેઠે રઘુપતિ!'

\+ * *

એમનુ 'બાળવિલાસ' એ વડોદરા રાજ્યે રચાવેલુ સ્ત્રીઓ માટેનુ નીતિપુસ્તક છે. રાજ્યે નીમેલી મડળી ને ગ્રન્થકાર વચ્ચે વિચારમા સમતિ ન થવાથી ગ્રન્થકારે તે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું એ પુસ્તકમા કન્યા, પુખ્ત સ્ત્રી, ને માતા માટે ઉપયોગી લેખો ને સતી આર્ય સ્ત્રીઓના જીવનચરિત્ર છે ભાષા શિષ્ટ ને સરળ છે એ પુસ્તક ઘણું લોકપ્રિય થયુ છે 'પ્રિયવદા' ને 'સુદર્શન'મા અનેક લેખોથી તેમજ ધર્મવિષયક ગ્રન્થોથી એમણે પ્રાચીન આચારવિચાર તરફ લોકોને વાળવા સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખરેખરો સ્તુત્ય છે. પ્રાચીન ભાવના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર એવા સમર્થ લેખકની દેશને ને સાહિત્યને મોટી ખોટ છે. રા. દ્વિવેદીનું જીવન લબાયું હોત તો તેઓ આથી પણ વિશેષ સગીન સાહિત્યસેવા કરી શકત. તેમણે જેટલી સેવા કરી છે તેટલી પણ ઘણા ઊચા પ્રકારની છે.

અન્ય સાહિત્યસેવકો—નડીઆદના બીજા સાહિત્યસેવકોએ પણ ગુર્જર સાહિત્યને ખિલવવામા સારો ફાળો આપ્યો છે. કવિવર કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલા' નાટકનું પ્રથમ ગુજરાતીમા ભાષાન્તર કરનાર સ્વર્ગસ્થ ઝવેરીલાલભાઇ હતા ત્યાર પછી એ જ ગ્રન્થના બીજા ત્રણ ભાષાન્તર થયા છે—રા. દલપતરામ ખખ્ખરકૃત, પ્રો બલવન્તરાયકૃત, ને રા. મગનલાલ ચતુરભાઇ પટેલકૃત, તે બધામા સર્ગત ઝવેરીલાલભાઇનુ ને સર્ગત ખખ્ખરનું એ ભાષાન્તરો લોકપ્રિય થયા છે. સર્ગત મનસુખરામભાઇ હમેશ શુદ્ધ સસ્કારી ભાષાના દૃઢ હિમાયતી હતા અને તેમનો 'અસ્તોદય' એવી ભાષાશૈલીમા રચેલો છે સર્ગત દોલતરામ કૃપાશકર પડ્યાએ 'કુસુમાવળી' નામની નવલકથા, 'ઇદ્રજિત્—વધ' નામનું સસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીમા તૈયાર કરેલું મહાકાવ્ય, ને 'અમરસત્ર' નાટક રચ્યા છે, તેમાના નવલકથા ને કાવ્ય લોકપ્રિય થયા છે. એ જ નગરીના અન્ય સાક્ષર બાલાશકરે સુદર ગઝલ રચી કાવ્યક્ષેત્રને વિસ્તાર્યું છે. રા. છગનલાલભાઇએ બાણ કવિની 'કાદમ્બરી'નુ અપૂર્વ ભાષાન્તર રચી અન્ય ભાષાન્તરકારોને એ દિશામા માર્ગ દર્શાવ્યો છે. એ જ ખેડા જિલ્લાના મહુધાના વતની સર્ગત રણછોડલાલભાઇએ અવસાનપર્યન્ત ગુર્જર સાહિત્યની ખિલવણી કરી તરુણ અભ્યાસકોને ને લેખકોને સાહિત્યસેવાનો અનુપમ દૃષ્ટાન્ત પૂરો પાડ્યો છે. 'લલિતાદુખદર્શક' જેવા એમના રચેલા નાટકે રગભૂમિ પર ભજવાતા શ્રોતૃમડળને રસમા ન્હવરાવી નેત્રમાથી અશ્રુધારા પડાવી છે. 'રણપિંગલ' રચવામા એમણે ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે, તેમજ હિદુસ્તાનના વ્યાપારના ઇતિહાસના મોટા ગ્રન્થો તૈયાર કરવામા ઘણુ સશોધન કર્યું છે એમનું 'લઘુ સિદ્ધાન્તકૌમુદી'નુ ને 'હિતોપદેશ'નું ભાષાન્તર તથા 'નાટ્યપ્રકાશ' એમની બહુમાર્ગી ને ઉદ્યોગી પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે ફૉર્બ્સના 'રાસમાળા'ના ગ્રન્થની એમણે નવીન આવૃત્તિ શોધિતવર્ધિત કરી છે. એ જ જિલ્લાના ઉમરેઠના વતની રા. બ હરગોવિન્દદાસભાઇ પણ એવી જ અનેકમાર્ગી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દર્શાવી વૃદ્ધાવસ્થામા પણ સાહિત્યની સેવા કરતા ચૂકતા નથી 'ટચુકડી સો વાતો'એ બહુ રસિક વાચન પૂરૂ પાડ્યુ છે.

કલાપી ને કાન્ત—કાવ્યપ્રદેશમા કલાપીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયલા શૂરસિહજીએ કાવ્યનો પ્રવાહ નવીન દિશામા ચલાવ્યો છે એમના કાવ્યમા મનોભાવના ઝરણા એવા સુદર ને નિર્મળ વહ્યા જાય છે કે તે ખરેખરાં હૃદયદ્રાવક થાય છે. તેની સાથે ભાષા પણ ઘણી

પ્રાસાદિક હોવાથી 'કલાપીનો કેકારવ' ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અત્યન્ત લોકપ્રિય થયું છે અને ઘણા તરણ લેખકોએ તેનું અનુકરણ કરવા માંડયું છે. 'કાન્ત' નામથી પ્રખ્યાત સદ્ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે. એમાં અન્યોક્તિઓ છે તેમાં કવિની કલ્પનાશક્તિએ ઘણું ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કર્યું છે. 'પૂર્વાલાપ'માં એમાંનાં થોડાંક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમનો 'શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તક સદ્ગત પ્રો. ગજ્જરના તન્ત્રીપણા નીચે ચાલતી 'શ્રી સયાજીજ્ઞાનમંજૂષા'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમના સ્મરણાર્થે પ્રો. ઠાકોરે 'કાન્તમાળા'ની સુંદર યોજના યોજી છે ને તે સફળ થવાની તૈયારીમાં છે.

અમદાવાદના સાહિત્યસેવકો—અમદાવાદમા સદ્ગત ભોળાનાથભાઈ તથા સદ્ગત ભીમરાવનાં કાવ્યો સંસ્કારી છે. સદ્ગત રા. સા. મહીપતરામભાઇએ અનેક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચી પાઠયપુસ્તકોની ખોટ પુરી પાડી છે. એમની 'વનરાજચાવડો' નામની નવલકથા લોકપ્રિય થઇ છે. એમણે 'કરસનદાસ મુળજી'નું ને 'દુર્ગારામ મહેતાજી'નું જીવનચરિત્ર પણ આલેખ્યું છે. સદ્ગત હરીલાલ ધ્રુવે 'કુંજવિહાર' આદિ ઉચ્ચ ભાવનાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમય ભાષામાં રચ્યાં છે. તેમાં રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબર દેરાસરીનાં પણ કાવ્યો છે. એમનું 'પ્રવાસપુષ્પાંજલી' કાવ્ય એમના સ્વર્ગવાસ પછી એમના પુત્રે પ્રગટ કર્યું છે. 'શ્રીવસન્તવિલાસિકા' નામની એક અંકવાળી એમની રચેલી વિલાસિકા પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

અમદાવાદના અન્ય સાહિત્યસેવકોમાં શાસ્ત્રીજી વ્રજલાલ કાલિદાસે 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ,' તથા 'ઉત્સર્ગમાળા' જેવા ગ્રન્થોમાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમો ને શબ્દવ્યુત્પત્તિ પર સારો પ્રકાશ પાડયો છે. વળી એમણે ટેલર સાહેબને વ્યાકરણ રચવામાં મદદ કરી હતી. દી. બ. અંબાલાલભાઇએ અંગ્રેજી–ગુજરાતી કોશ, રેવ. મૅક્ડોનલ્ડ ને સ્વ. મણિધરપ્રસાદની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ને તેની બીજી આવૃત્તિ પોતે એકલાએ સુધારીવધારી પ્રગટ કરી છે, તેમજ 'અર્થશાસ્ત્ર'નું એમનું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે. સ્વ. લાલશંકરભાઈની સેવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિને અંગે સુવિદિત છે. એઓ પણ સાહિત્યપ્રેમી હતા.

સુરતમાં રા. રા. મધુવચરામભાઇની કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાઓ સરકારી વાચનમાળામાં છપાઇ છે. સ્વ. લલિતાશંકરે પ્રાસંગિક કાવ્યો ને નાટકો રચ્યાં છે. રા. રા. ઇન્દિરાનન્દ લલિતાનન્દ પંડયા પાસે મોટો સંગ્રહ હસ્તલિખિત રૂપમાં છે, તે પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે. એમાંનાં થોડાંક કાવ્યો એમણે મને મુંબઈમાં વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં, તેમાં રસની જમાવટ સુંદર હતી.

તરુણ લેખકોમાં કેશવ હ. શેઠ, શેલત વાસુદેવ રામચંદ્ર, સાગર, પંડયા ચંદ્રશંકર, પ્રો. મોહનલાલ, વગેરેનાં કાવ્યો જ્યારે માસિકમાં આવે છે ત્યારે સારાં આવે છે. રા. મનહરરામે પણ 'રામાયણ' રામછંદમાં ઉતાર્યું છે.

પારસી ગ્રન્થકારોની સાહિત્યસેવા: મલબારી—પારસી લેખકોમાં મર્હુમ બહેરામજી મહેરવાનજી મલબારીનાં 'અનુભવિકા', 'નીતિવિનોદ', ને 'સંસારિકા', એ કાવ્યો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં છે ને ઊંચી પ્રતિનાં છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ એમના પુત્રે, કવિશ્રી ખબરદારના ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાંનાં નીચેનાં કાવ્ય ઉત્તમ છેઃ–

'વ્હાણું વાયું જાગ, સખી રે, વ્હાણું વાયું જાગ;
સુખમાં તારી વીતી રાતલડી, ગા દિનકરગુણરાગ. સખી રે.'

'વ્હાલા ! રહો મુજ પાસે ક્ષેમ, વ્હીલી મૂકી ન્હાસો કેમ ?
લીલી સૃષ્ટિમાં વ્હીલી મૂકે, બેદીલી દેખાય;
કર્મ ફૂટી હું મરણુ જ આણું, આ ભવ ખાવા ધાય, વ્હાલા૦'

'હે દેશીઓ સામાસામી શુ જુઓ ?
જોતાં જોતાં આંખો મીંચઇ જાય જો;
ભવિષ્યને જ ભરોસે ઘેલા! કાં સુઓ,
ઊઠો, સત્વર બ્હાર પડો, જગમાંય જો, હે દેશીઓ૦'

'કરણી કરશે સજા, જીવ! તને કરણી કરશે સજા.
વીજળીથી વધુ વેગે ઉડતી, દેવધર્મની એ ધજા ! જીવ ! તને૦'

હાલના કવિ ખબરદારનાં કાવ્યો અત્યન્ત લોકપ્રિય થયાં છે. તે શુદ્ધ ને પ્રાસાદિક છે ને તેમા રસની ઝમાવટ સારી છે.

પારસી ગ્રન્થકારોની નવલકથા ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં સેવા—નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પણ કેખશરૂ નસરવાનજી કાબ્રાજીની 'દારાશાના' ને 'ભીખો ભરભડીઓ' એ નવલકથાઓમા વસ્તુસંકલના સારી છે. ભાષા સાધારણ રીતે ઠીક છે. ડૉ. જીવણજી જમશેદજી મોદીના 'શાહનામુ', ને 'શાહનામાના દાસ્તાનો' એમની ઊંડી વિદ્વત્તાના પ્રમાણરૂપ છે. અરદેશર ફ્રામજી મૂસ તથા નાનાભાઇ રસ્તમજી રાણીનાનો અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ ૧૬ ભાગોમાં હતો, તેમાં શબ્દો તેના જુદા જુદા અર્થ ને દાખલા સાથે આપેલા છે. કહેવતો પણ બંને ભાષાની સરખાવી છે. જેમ પહેલું છાપખાનું તેમજ પહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન નાનાભાઇ રસ્તમજી રાણીનાને ઘટે છે. એમના એક મિત્રે ખરૂં કહ્યું છે કે "જેમ પહેલું છાપખાનું ને પહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો શબ્દકોષ કાઢવાનું માન પણ નાનાભાઈની જહેમતથી પારસીઓને ફાળે આવ્યું છે.' પ્રથમ 'જ્ઞાનચક્ર'ના પણ લેખક પારસી ગૃહસ્થ રતનજી ફરામજી સેટના છે. એ જ્ઞાનચક્ર ઘણું અપૂર્ણ છે; પરંતુ એવું પણ રચવાનું માન ઓછું નથી. રા. બરજોરજી પાલણજી દેસાઇએ 'ફિર્દુસીનું જીવનચરિત્ર' અને 'સૅસૅનાઇડીઓનો ઇતિહાસ' રચ્યા છે તે તેમના વિદ્વાન્ પુત્ર રા. પાલણજી બરજોરજી દેસાઇએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ખા. બા. જમશેદજી અરદેશર દલાલે પ્રો. અતિસુખશંકરના 'નિવૃત્તિવિનોદ'નું રા. બ. હરગોવિન્દદાસના આમુખ સાથે 'અવલોકન' રચ્યુ છે. આટલા ટૂંકા નિરૂપણ ઉપરથી સમજાશે કે પારસી લેખકોએ પણ સરળ ને સાધારણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા પુસ્તકો રચી ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. પ્રતિવર્ષ નીકળતા 'સાંજવર્તમાન'ના પરેટી અંકોમા પણ ઘણા સારા લેખો આવે છે. વળી આ વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે આપણા દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં પારસી પત્રોએ પહેલ કરી છે અને સારો ભાગ લીધો છે. દિન. પર દિન તેની ભાષા શુદ્ધ થતી જાય છે. આવી કેળવાએલી કોમની માતૃભાષા ગુજરાતી જ છે. આપણા તરુણ લેખકોએ એ ભાષા ક્લિષ્ટ ને સંસ્કૃત શબ્દના આડંબરવાળી કરી કેળવાએલા વર્ગની સહાનુભૂતિ ખોવી ને વાચકવર્ગનુ મંડળ સંકુચિત કરવું યુક્ત નથી.

મુસલમાન લેખકો—મુસલમાન લેખકોમા રા. નાનજીઆની કરીમઅલી રહીમભાઇનાં

'નિબંધકગ્માળા' અને બીજા પણ પુસ્તકો છે. તેમજ ખા. બ મહેરુબમીઆ, ગ કરીમ મહમદ, અને રા જાફર રહિમતુલ્લાના પણ કેટલાક પુસ્તકો છે.

સ્ત્રીઓની સેવા—સ્ત્રી એ હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને કોમલ મનોભાવનું ભાજન છે એની ભાવનાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ લલિત ને સુકુમાર પદોમાં આવિર્ભાવ પામે છે મીરાંદેવીના ભજનો અત્યન્ત હૃદયગમ થયા છે. ઈ. સ. ના ૧૮ ને ૧૯મા સૈકામા ડભોઇની દીવાળીબાઇ તથા વડનગરની ને ડુંગરપુરની નાગરસ્ત્રીઓ કૃષ્ણાબાઇ ને પુરીબાઇએ સુદર કાવ્યો રચ્યા છે. આધુનિક સમયમા શ્રીયુત લલ્લુભાઇ સામળદાસની પુત્રી સ્વ. સુમતી બેને 'હૃદયઝરણાં' નામનુ ઉત્તમ કાવ્ય રચ્યુ છે, તેમા ટેનિસન ને બ્રાઉનિંગના કા યોનુ ઉત્તમ રૂપાન્તર છે. સૌ. બેન વિદ્યાગૌરી, સૌ. બેન શારદાગૌરી, તથા સૌ. લીલાવતી, સૌ બેન હંસા, અને બીજી સ્ત્રીઓ માસિકોમા ઉત્તમ લેખ લખી ગુર્જરસાહિત્યની સેવા કરે છે, એ સ્ત્રીકેળવણીનુ શુભ લક્ષણ છે એ દિશામા રા રા. રામમોહનરાય જસવન્તરાયના 'સુદરી સુબોધ'ની સેવા અતિસ્તુત્ય છે.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી સાહિત્ય—સ્ત્રીમંડળને ખાસ ઉપયોગી સાહિત્ય રચવાની દિશામા પણ પ્રયત્ન આદરાયો છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. સંસ્કૃત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર અને રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટનું 'પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ' નામનુ પુસ્તક પ્રાચીન ને અર્વાચીન સતી સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્યનિરૂપણ ઉત્તમ રીતે કરે છે. સ્વ. અમૃતલાલ સુદરજી પઢીઆરના 'સસાર સ્વર્ગ,' 'સ્વર્ગની સુદરીઓ', વગેરે પુસ્તકો ઉત્તમ છે. વિષય ઘણો સારો છે ને તે એમણે ઓજસ્વી ને પ્રૌઢ ભાષામા નિરૂપિત કર્યો છે. ગ્રન્થકારની ભાષાનો પ્રવાહ અતિવેગે અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો જાય છે. એમની સરળ, શુદ્ધ, ને તેજસ્વી ભાષા અનુકરણીય છે રા ડાહ્યાભાઇ રામચન્દ્ર મહેતાએ 'સ્ત્રીસુબોધ ગ્રન્થમાળા' રચવાની યોજના કરી છે ને એ ગ્રન્થમાળામા 'સીતાદેવી'નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયુ છે, તે સારૂં છે. એમણે 'રામકૃષ્ણ પરમહસ' અને 'સ્વામી વિવેકાનંદ'ની હકીકતોના અત્યુત્તમ પુસ્તકો પૂરા પાડી સાહિત્યસેવા સારી કરી છે.

નવીન શૈલીના કવિઓ—નવીન શૈલીના કાવ્યમા કવિ નરસિંહરાવ, કવિ નાનાલાલ, કવિ લલિત, અને કવિ ખબરદારના કાવ્ય ઉત્તમ છે. પદલાલિત્યને માટે કવિ નાનાલાલ ને લલિતના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે, તેમા પણ કવિ નાનાલાલના કાવ્યોમા તેમજ અન્ય લેખોમા પદલાલિત્ય અલૌકિક–ઓરજ છે. કોલરિજે બરાબર કહ્યુ છે કે ઉઘાડે હાથે, શસ્ત્ર વિના મિનારામાથી પત્થર ખસેડવો એના કરતા પણ મિલ્ટન કે શેક્સપીઅર જેવા ઉત્તમ કવિના કાવ્યમા અર્થની પ્રૌઢતા કે ચમત્કૃતિમા વિકાર ન થાય એવી રીતે એક શબ્દને બદલે તેનો પર્યાય શબ્દ મૂકવો એ વધારે અઘરૂ છે. કાવ્યશાસ્ત્રમા જેને શય્યા એટલે પરસ્પર પદમૈત્રી કહે છે એવી પદમૈત્રી જે કાવ્યમા હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય છે. એવી પદમૈત્રી કેટલેક સ્થળે ગ. નાનાલાલભાઇના વચનોમા છે. એક પદને સ્થળે તેનું પર્યાયપદ મૂકી ન શકાય, કેમકે તેમ કરવાથી રસમા ક્ષતિ થાય એવું અદ્ભુત પદલાલિત્ય કવિ નાનાલાલના વચનને મોહનમન્ત્રનું બળ આપે છે. એ મોહકતામા અર્થપરિપ્રૌઢતા, જેને કાવ્યશાસ્ત્રમા પાક કહે છે, તે પાક વૃદ્ધિ કરે છે અને વાચકના હૃદયને તેમા લીન કરે છે 'જયા અને જયન્ત' અને 'ઇન્દુકુમાર' નાટકો આ નવીન શૈલીમા રચેલા છે કવિ નરસિંહરાવે 'કુસુમમાળા',

'હૃદયવીણા', આદિ કાવ્યોમા અંગ્રેજી ને સસ્કૃત કાવ્યોની ઉચ્ચ ભાવના વાચકના હૃદયમા બહુ સુદર રીતે જગવી છે. કવિ બોટાદકર દામોદર ખુશાલરાયનાં 'કલ્લોલિની', 'સ્રોતસ્વિની', 'નિર્ઝરિણી', આદિ કાવ્યો પ્રાસાદિક ને સંસ્કારી છે.

એક ગંભીર વિચારકે ડહાપણના બોલ કહ્યા છે કે જે પુરુષમાં મરજીમા આવે ત્યારે બાળક બનવાની શક્તિ હોય અને જે પુરુષનું મગજ વૃદ્ધ ને પરિપક્વ થયું હોય પણ હૃદય બાળકના જેવું લાગણીનુ ભરેલું હોય તેજ પ્રતિભાશાલી છે. એવો પુરુષ મનોભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી શકે છે ને તે સુકુમાર, કાલી ભાષામા આલેખાય છે ત્યારે ઉત્તમ કાવ્ય બને છે.

'બુદ્ધનું ગૃહાગમન', 'ઉર્મિલા', આદિ કાવ્યોમા રસનિષ્પત્તિ ઉત્તમ છે, વૃત્તોનો ભેદ પણ યથાર્થ ને હૃદયંગમ છે. એમના કાવ્યો સરળ ને શિષ્ટ ભાષામા વાચકના હૃદયમા ઊંચો ભાવ જગવે છે. એ બધા યોગ્ય ઉત્તેજનને પાત્ર છે. 'સ્રોતસ્વિની'મા 'દુહિતા'નું ચિત્ર ઉત્તમ છે. હૃદયને રસથી આર્દ્ર કરે એવી ઉત્તમ રીતે એ ચિત્ર કવિ આપે છે.

'ઊભી ત્યા વાટ જોતી પ્રણયસરિતશી માવડી સ્વાન્ત મીઠી,
દોડી દીઠી ન દીઠી વિકળસમ જઇ કારમી કંઠ બાઝી;
ચાપી અંગે ઉમંગે હૃદય ભરી ભરી પ્રેમપીયૂષ પીતી,
ના છોડી ને ન છૂટી, જડસમ ઉરના ઐક્યથી બેય ઊભી.

*

ભલે પુત્રતણી મીઠી, વ્હાલુ છે અનુજાતને;
પરંતુ વ્હાલુ લાખોની, દીકરી એક ખાણુ છે.
પીયૂષ પ્રાણને પાતી, કર્કશત્વ નિવારતી;
સ્નેહસ્રોત સદા વ્હેતી, દુહિતા દિવ્ય નિર્ઝરી.'

મહાકાવ્યની આવશ્યકતા—કાવ્યસાહિત્યમા હજી સસ્કૃત મહાકાવ્ય જેવાં મહાકાવ્ય રચાવાની જરૂર છે. જે પ્રગટ થયા છે તે બહુધા ખંડકાવ્ય છે.

જીવનચરિત્ર—જીવનચરિત્રોનું આપણું સાહિત્ય હજી જોઇએ તેવું ખીલ્યું નથી જ્યા સુધી આપણામા જીવનની દૈનિક નોધ રાખવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ નથી તેમજ મહાન્ પુરુષોના મિત્રો પણ તેમના ખાનગી જીવનના નાના નાના પ્રસગોની નોધ કરતા નથી, ત્યાસુધી સામગ્રીને અભાવે નમુનાદાર જીવનચરિત્રો રચાવાનો સંભવ નથી. મહાપુરુષોનું જાહેર જીવન તો જાણીતું હોય છે, પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ ખરેખરી દર્શાવનાર તેના ખાનગી જીવનના સૂક્ષ્મ પ્રસગ જ છે અને તેના પર જોઇતો પ્રકાશ પાડનાર હકીકત મળે નહિ ત્યાંસુધી તેના ચરિત્રનું યથાર્થ નિરૂપણ થઇ શકતું નથી. પરંતુ સાહિત્યનો એ માર્ગ તદ્દન ખેડાયા વિના રહ્યો નથી. માસ્તર સાહેબ નન્દશંકરભાઇનું જીવનચરિત્ર એમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર રા. વિનાયકરાવે આલેખ્યુ છે; એમા માસ્તર સાહેબના જમાનાની ઘણી હકીકત વાચકને જાણવામા આવે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇનું જીવનચરિત્ર એમના વિદ્વાન્ ભાણેજ રા. કાન્તિલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે બંને ગ્રન્થકારો નિકટના સંબંધી હોવાથી ઘણી ઝીણી બાબતોનું વિવેચન બંને ચરિત્રોમા છે. સદ્ગત રણછોડલાલભાઇનુ જીવનચરિત્ર સ્વ. ભગવાનલાલ બાદશાહે અને સ્વ. માન્યમુનિવર ગૌરીશંકરભાઇનું ચરિત્ર રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાએ રચ્યુ છે. એ વિસ્તૃત પુસ્તકમા ગ્રન્થકારે કાઠીઆવાડના ને ભાવનગરના પ્રાચીન ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવા ઉપ-

રાંત નાગરોના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સદ્ગત ગૌરીશંકરભાઇના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત તથા એમણે કરેલા રાજ્યમાના સુધારા તેમજ એમની પ્રતિભાના કાર્યોની હકીકત રા. કૌશિકરામે બહુ સરળ ને શુદ્ધ ભાષામાં આપી છે. એમના વેદાન્તશાસ્ત્રના ઊંડા જ્ઞાનનું એમનું 'સ્વરૂપાનુસંધાન' પુસ્તક પ્રમાણભૂત છે.

સ્વ. ભાઇશંકર નાનાભાઇકૃત 'મારા અનુભવની નોંધ' એ કર્તાએ રચેલું પોતાનું જીવનચરિત્ર છે. એમાં સુંદર પદ્યો ને સરળ પણ પ્રૌઢ ને શિષ્ટ ગદ્યમાં કર્તાએ ઘણી જાણવા જેવી નોંધ આપી છે. પોતાનાં પદ્ય પર અલંકાર વગેરેની પોતે રચેલી ટિપ્પણી છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની સાદાઇનું વર્ણન, શેઠ દલપતભાઇ ભગુભાઇનો કોઇના જામીન ન થવાનો બોધ, વગેરે અનેક હકીકત વાચકને આનંદ આપે ને ઉપયોગી થાય એવી છે. એ જ ગ્રન્થમા ગ્રન્થકારે ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્યશતક'નું સમશ્લોકી ભાષાન્તર આપ્યું છે તે ઘણું પ્રાસાદિક છે. છેવટે તેમણે પ્રાસંગિક પરચુરણ પદ્યો આપ્યા છે તે ઘણાં સારાં છે. જેમનું જીવન ઘણું વ્યવસાયી હતું તેમણે આટલી ને તે ઊંચા પ્રકારની કરેલી સાહિત્યસેવા ખરેખરી સ્તુતિપાત્ર છે.

એમને આશ્રયે ચાલેલી રેવાબાઇ શિક્ષણમાળામાં પણ થોડાક સારાં પુસ્તકો રચાયાં છે.

નવલકથા—નવલકથાના ક્ષેત્રમાં રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પુસ્તકો વાચકોમાં અતિપ્રિય થયાં છે. તેમજ રા. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનાં ને રા. રા. મોતીલાલ સટ્ટાવાળાનાં, સ્વ. ભોગીન્દ્રનાં તેમજ રા. રા. રાજેન્દ્રલાલ સોમનારાયણ દલાલનાં 'વિપિન' જેવાં પુસ્તકો સારાં છે. પરંતુ એ દિશામાં ઉત્તમ પ્રયત્ન માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. બંગાળી, કે અંગ્રેજી કે બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાનાં ભાષાન્તર કે રૂપાન્તરથી એ ક્ષેત્ર શોભવાનું નથી. એમાં સ્વતન્ત્ર સાગ પુસ્તકોની જરૂર છે. નિર્મર્યાદ શૃંગારનું નિરૂપણ કર્યા વિના નીતિના નિયામક અંકુશમાં રહી સમાજના વિવિધ અંગની આધુનિક સ્થિતિનો જેમા ચિતાર યથાર્થ આવે, તેમ જ જેમા આવશ્યક સુધારાના માર્ગનું સૂચન થાય એવી વસ્તુસંકલનાનું ને પાત્રનિરૂપણનું તથા અનેક સૂક્ષ્મ પરિસ્થિતિનું, જુદે જુદે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતા વિકારો, જેને નવલરામભાઇ 'રીતભાત' કહે છે, તેનું સંપૂર્ણ અને આબેહુબ વર્ણન —એ નવલકથામાં આવશ્યક છે. એવાં સ્વતન્ત્ર, ઉત્તમ પુસ્તકોની ન્યૂનતા પૂરી પાડવા એ ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા લેખકોએ તેમજ અન્ય તરુણ લેખકોએ પ્રયત્નશીલ થવું જોઇએ.

નાટક—નાટકનું ક્ષેત્ર જોઇએ તેવું વિકસ્યું નથી. ઉત્તમ નાટક રચનારને નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી ભાષાના ઉત્તમ નાટકોનું પરિશીલન આવશ્યક છે. અધિકારિક વસ્તુની સંકલના કેવી રીતે કરવી, પ્રાસંગિકનો—પ્રકરી કે પતાકાનો—સંબંધ તેની સાથે કેવી રીતે ઘટાવવો, કાર્યનો ક્રમિક વિકાસ આલેખી કાર્યસિદ્ધિને તેના હેતુઓ સાથે કેવી રીતે જોડી તેનો નિર્વાહ કરવો - વસ્તુસંકલનાનું આ બધુ જ્ઞાન ગ્રન્થકારને આવશ્યક છે. પાત્રભેદ, ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોનું યથાર્થ નિરૂપણ, કાર્યની એકતા, અને રસની જમાવટ, એ નાટકના આવશ્યક અંગ છે. નાટકકારે પ્રત્યક્ષ નીતિબોધ આપવાનો નથી. એ બોધ તેનાં પાત્રોનાં આચરણથી પરોક્ષ રીતે વાચકના મન પર પડે છે ત્યારે વિશેષ અસરકારક થાય છે. નાટકમાં પદ્યનો ભાગ પરતો જોઇએ ને નાટકકારમાં રસિક પદ્યો બનાવવાની શક્તિ જોઇએ. નાટક

એ દશ્ય કાવ્ય છે એ ભુલવું નહિ. આટલી સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઉત્તમ નાટક રચી શકાય નહિ. રા. બા. રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' એ લોકપ્રિય થયું છે. પ્રો. ખુશાલદાસ તલકશી શાહ પણ માસિકોમાં નાટકો લખે છે.

રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોમાં ભપકાદાર રંગભૂમિ ને પથ્યની રચના તથા વેશના કૃત્રિમ આડંબર પર વિશેષ લક્ષ અપાય છે. શૃંગારી ગાયનોમાં ને ફારસોમાં ગ્રામ્ય ને અશ્લીલ ઉક્તિથી શ્રોતૃમંડળની અધમ માનસિક વૃત્તિને પોષવામાં આવે છે. તોપણ એમાં પણ સુધારો થઈ ભક્તિરસમય નાટકો રંગભૂમિ પર ભજવાતાં થયાં છે, તેથી લોકોનાં મન પર સારી અસર થાય છે. એવાં રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોમાં પણ કેટલાંક બહુ ઉત્તમ કાવ્યો હોય છે. 'ભરથરી નાટક'માં વાઘજી આશારામનાં, તેમજ 'મન માયાના કરનારા રે, જોની જોની વિચારી તારી કાયા' જેવાં ડાહ્યાભાઈ ધોળશાનાં કાવ્યો અને 'કાદમ્બરી', 'અનસૂયા'માંના ને 'સાવિત્રીના યમ સાથેના સંવાદ'નાં ફૂલચંદ ઝવેરદાસ શાહનાં ગાયનમાં કવિત્વ સારૂં છે. હાલમાં રા. ફૂલચંદે પૌરાણિક કથાપુરુષોની કથા સંક્ષેપમાં કાવ્યમાં ચિત્ર સાથે આપવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે ને 'શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રોદય-ચિત્રકથા'નું સંક્ષિપ્ત સચિત્ર કાવ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સ્તુત્ય છે. એ શૈલી પર 'શ્રીરામચંદ્રોદય-ચિત્રકથા', 'શ્રીગીતાગુણાનુવાદ' વગેરે પુસ્તકો રચવાનો એમનો પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામાં છે.

લોકગીત—સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, જેઓ સાહિત્યપરિષદ્‌ના સ્થાપક, ચાલક, અને જીવન હતા, તેમણે 'લોકગીત'ના સાહિત્ય વિષે ૧ લી સાહિત્યપરિષદ્‌માં નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમણે ઘણાં લોકગીત એકઠાં કર્યાં હતાં; પરંતુ તેમના અકાલ ને શોચનીય સ્વર્ગવાસથી તે પોતે એ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નહિ. સુરતની રણજીતરામસ્મારક કમિટિએ એ સંગ્રહ છપાવ્યો છે. રણજીતરામના એકઠા કરેલા મોટા સંગ્રહમાંથી છાપવા લાયક ગીતો તારવી કાઢવાનું કામ રા. રા. ચુનીલાલ ગમચંદ્ર શેલત, જેઓ સારા કાવ્ય રચી જાણે છે, તેમણે સંભાળથી કર્યું છે. રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે 'રસાસ્વાદ' રૂપી એ ગ્રન્થનો ઉપોદ્‌ઘાત રચ્યો છે. એ દિશામાં પણ વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે; તેમજ કાઠીઆવાડના લોકપ્રચલિત 'દુહા' ને 'સોરઠા'ને એકઠા કરી તેનું સંશોધન કરી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. રાજકોટ 'પ્રકાશમંદિર'માંથી રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા 'શારદા' નામના માસિકમાં 'કાઠીઆવાડનું લોકસાહિત્ય' પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. એ ઇચ્છા સ્તુત્ય છે.

ઇતિહાસ—ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર પણ હજી અવિકસિત છે. શાળોપયોગી પુસ્તકો રચાયાં છે ને રચાશે; પણ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિથી નહિ પણ આપણી દૃષ્ટિથી વિસ્તૃત સંશોધન સાથે રચાવાની જરૂર છે. તેમજ મોટાં પ્રાચીન રાજ્યોનો—આસીરિઆ, ઇરાન, ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ને રોમનો—સંક્ષેપમાં રસિક રીતે ઇતિહાસ જનસમાજના બોધ અને જ્ઞાનને માટે રચાવાની જરૂર છે. એમાં રાજાની વંશાવળીની જરૂર નથી. એ રાજ્યોનો ઉદય શાથી ને કેવી પરિસ્થિતિમાં થયો, એની ઉન્નતિ શાં શાં કારણોથી ને કેટલી થઇ, એમાં રાજ્યબંધારણનું સ્વરૂપ અને પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ કેવાં હતાં, તથા એ રાજ્યોનો અસ્ત શાથી થયો, એવી હકીકત સારી રીતે વર્ણવાની જરૂર છે. આવાં કાર્યને માટે હાલમાં સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે અને અધિ-

કારી' પુરુષો પણ છે. પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે 'હિંદના રાજ્યતંત્ર' વિષે વિસ્તૃત પુસ્તક અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમનાં કાવ્યો 'ભણકાર' ને નામે પ્રગટ થયાં છે ને યુનિવર્સીટિમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે. 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ'નું ભાષાન્તર, 'પ્લૂટાર્કનાં જીવનચરિત્રો,' અને 'ઉગતી જુવાની'નું નાટક રચી એમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અનેક દિશામાં ઉત્તેજી છે. એ ઉત્સાહ અને શક્તિ તેઓ પોતાના ખાસ વિષય ઇતિહાસમાં યોજી ઐતિહાસિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે એવી આશા છે. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

ભાષાન્તરો—ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોની જરૂર છે. અત્યાર સુધી ઘણાં ભાષાન્તરો જ કે રૂપાન્તરો જ થયાં છે, એ ફરિયાદમાં બહુ વજૂદ છે. પરંતુ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે કેટલેક અંશે ભાષાન્તરો પણ આવશ્યક છે. કાદમ્બરી, સંસ્કૃત નાટકો, ઉપનિષદો, વેદાન્ત ભાષ્યો, દર્શનગ્રન્થો–આવા પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ન હોય તો સંસ્કૃત ન જાણનાર ગુજરાતી વાચકોને સંસ્કૃત સાહિત્ય કેવું સમૃદ્ધ છે, તેમાં ભાષાશૈલી કેવા પ્રકારની છે, રસની જમાવટ કેવી સુંદર છે, એ વગેરેનું તેમજ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય? માટે રા. બ. કેશવલાલભાઈએ ભાષાન્તર દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે એ નિઃસંશય છે. વળી એમની પ્રકૃતિસિદ્ધ ઝીણવટથી એમણે હસ્તલિખિત પુસ્તકો તપાસી શુદ્ધ પાઠો તારવી કાઢ્યા છે ને ગ્રન્થકારના સમય વગેરે પર બહુ પરિશ્રમ કરી અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ ઉત્કૃષ્ટ શૈલીએ રચાયલા એમનાં 'પરાક્રમની પ્રસાદી', 'મુદ્રાની મુદ્રિકા', 'પ્રિયદર્શના', 'અમરુશતક', 'ગીતગોવિંદ', તથા 'ભાસ'નાં નાટકોનાં ભાષાન્તરો અત્યુત્તમ છે. બંને ભાષા પર અપ્રતિમ પ્રભુતા, અને પદ્યના રસને ઘટે એવાં સુંદર પદો પસંદ કરવાનો વિવેક, એવા ગુણો વિના આવાં સુંદર ભાષાન્તરો યોજાય નહિ એ નિર્વિવાદ છે. એમના 'પ્રેમાનંદ', 'વાગ્વ્યાપાર', આદિ લેખોમાં પણ એમણે સૂક્ષ્મ સંશોધન દર્શાવ્યું છે. ભાલણની 'કાદમ્બરી' ભા. ૧ લાની એમની આવૃત્તિ એવી જ સુંદર છે. તેના ટિપ્પણમાં પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં થયલા વિકારો ને વ્યુત્પત્તિ પર એમણે સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રા. રા. કીલાભાઇ ઘનશ્યામના 'વિક્રમોર્વશીય' ને 'મેઘદૂત'નાં ભાષાન્તર પણ શુદ્ધ અને પ્રાસાદિક હોવાથી લોકપ્રિય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ—ગ. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆકૃત 'કાવ્યમાધુર્ય' ને 'કવિતાપ્રવેશ'માં તેમજ રા. રા. ખાનસાહેબ અને સ્વ. દેશભક્તકૃત 'સાહિત્યરત્ન' અને રા. રા. રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટકૃત 'સાહિત્યવિલાસ'માં ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાનું સ્થૂલ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું હતું; પણ સમગ્ર ચિત્ર દૃષ્ટાન્તો સાથે નિરૂપવાનું માન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ઘટે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તમ્ભ' પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષામાં અને હાલ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. વધારે વિસ્તૃત ને વિવેચનવાળા ગ્રન્થની જરૂર છે એ તો દરેક કબૂલ કરશે. રા. બ. કેશવલાલભાઈ, રા. આનંદશંકરભાઈ, રા. નરસિંહરાવભાઈ, ને રા. બ. રમણભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસકની કલમે એવો વિસ્તૃત અને પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોવાળો તથા કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રસ, ગુણ, દોષ, અલંકાર આદિનું વિવરણ કરનારો ગ્રન્થ રચાય તો તે અવશ્ય સાહિત્યનાં અલંકારરૂપ થાય.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનારી સંસ્થાઓ—એવી સસ્થાઓમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ મુખ્ય છે. એ મંડળે અનેક ગ્રન્થોના ભાષાન્તર કરાવ્યા છે, તેમા થોડાક સંસ્કૃત ગ્રન્થોના પણ છે. ઘણા સારા ગ્રન્થો-તેમા કેટલાક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો પણ છે-લાંબો વખત થયા સોપાયા છે, પરંતુ હજી તૈયાર થયા નથી.

હાલમા પ્રાચીન કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાનુ કામ સોસાઇટિએ માથે લીધુ છે એ સ્તુત્ય છે. ગ. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીને સોસાઇટિએ ભીમની 'હરિલીલા' સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોપ્યુ છે, એ ગ્રન્થ અને સંશોધન કરનાર બંનેની પસંદગી સારી કરી છે એમની 'સુભદ્રાહરણ'ની આવૃત્તિ ઉત્તમ છે, તેમ જ 'કાવ્યદોહન'ના ૮ મા અંકમા 'કવિ નાકર' વિગેનો એમનો લેખ ગુજરાતી સાહિત્યના ઊડા અભ્યાસ અને સૂક્ષ્મ સંશોધકવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે. એ જ દિશામા રા રા ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા પણ ઘણું સારૂ કામ કરે છે.

એ જ માર્ગમા રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદારે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલુ 'સુદામાચરિત'નું પુસ્તક ગ્રન્થકારનો પરિશ્રમ, વિદ્વત્તા, ને સંશોધનની સારી સાબીતી આપે છે

સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ભંડોળકમિટિ પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે છે. એમા ગ. ગ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીકૃત 'મ્હારી કમળા અને બીજી વાર્તાઓ' સારૂ પુસ્તક થયુ છે, તેમજ પ્રો મૅકડોનેલકૃત 'સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસ'નું પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ કરેલુ ભાષાન્તર, જે પ્રસિદ્ધિ પામવાની તૈયારીમા છે, તે પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના વાચકોને બહુ ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડશે. ભાષાન્તરકારે ગ્રન્થકાર પાસેથી બીજી આવૃત્તિમા કરવામા આવનાર વધારાની હકીકત મેળવી તે ભાષાન્તરમા આપેલી હોવાથી અને મૂળ ગ્રન્થની ૨ જી આવૃત્તિ હજી પ્રસિદ્ધ થયલી ન હોવાથી એ પુસ્તક કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

સ્વામી અખંડાનંદે 'સસ્તાસાહિત્ય'મા 'રામાયણ,' 'મહાભારત,' 'ભગવદ્ગીતા' જેવા પુસ્તકોના અનુવાદ, 'સ્વામી રામતીર્થ,' 'ટોલસ્ટૉય' જેવા મહાત્માઓના જીવનચરિત્ર, 'કલાપીનો સંવાદ,' 'સ્વીડનબર્ગના ધર્મવિચાર,' 'અખાના કાવ્ય,' આદિ અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થોની સસ્તી આવૃત્તિ છાપી સાહિત્યનો પ્રસાર જનમંડળમા વધાર્યો છે એ અતિસ્તુત્ય છે.

સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે પણ અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો સંક્ષેપમા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પણ ભાષા સરળ ને શુદ્ધ ન હોવાથી તે જોઇએ તેવા ઉપયોગી થયા નથી

જાણીતા 'ગુજરાતી' પત્રના અધિપતિ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ અનેક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે. 'કાવ્યદોહન'ના મોટા ૮ અંકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમા ગુજરાતી ને જૈન કવિઓના કાવ્યોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. બીજા બે અંકો જેટલુ લખાણ હસ્તલિખિતરૂપમા એમની પાસે છે. તેમ જ 'નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો'નો સંગ્રહ પણ તેમણે છાપ્યો છે. વળી વાર્ષિક ભેટના પુસ્તકોમા રા નારાયણ વસનજી ઠક્કુરકૃત નવલકથાઓ છાપી છે અને 'દીવાળીના અંક'મા વિદ્વાન્ સાક્ષરોના ને સાહિત્યસેવકોના ઉપયોગી લેખો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યવૃક્ષને પોષ્યુ છે.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, સાહિત્યપ્રેમી, ને ઉદાર મહારાજા સાહેબ શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અપૂર્વ પોષણ મળ્યુ છે. એમના

સુરા, પરોપકારશીલ વિદ્યાપ્રેમી દીવાન શ્રીમન્ત મણિભાઇ જસભાઇ સાહેબના સમયમાં રા. બા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા વિદ્યાધિકારી હતા ત્યારે 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના ૩૦ ગ્રન્થો સંશોધન ને ટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાં રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ-કૃત અલંકારાદિ દર્શાવતું ટિપ્પણ સારૂં છે. પ્રો. ગજ્જરના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીજ્ઞાન-મંજૂષા'માં અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. ૪ થી સાહિત્યપરિષદ્ વડોદરામા મળી તે સમયે શ્રીમન્ત મહારાજા સાહેબે ગુજરાતી, મરાઠી, ને હિંદી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે એક લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ અલાયદી કાઢી, તેના વ્યાજમાથી સર મનુભાઇ જેવા વિદ્વાન્ ને વિદ્યાવિલાસી દીવાન સાહેબના વિદ્યાભિવૃદ્ધિ ને સાહિત્યની ઉન્નતિને માટેના પ્રેમને લીધે વિદ્યાધિકારીઓ, મિ. મસાણિ, મિ. ક્લાર્ક અને રા. રા. મંજુનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત જેવા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીસાહિત્યમાળા' માં 'વિજ્ઞાન-ગુચ્છ,' 'ચરિત્ર-ગુચ્છ,' 'ઇતિહાસ-ગુચ્છ,' 'વાર્તા-ગુચ્છ,' 'ધર્મ-ગુચ્છ,' 'નીતિ-ગુચ્છ,' 'શિક્ષણ-ગુચ્છ,' અને 'પ્રકીર્ણ ગુચ્છ' એવા ૮ ગુચ્છોમાં અનેક પુષ્પો વિકાસ પામ્યાં છે, તેમાંનાં કેટલાંક સૌરભ ને ઉપયોગિતા માટે જનમંડળમા પ્રકાશ પામશે એ નિઃસંશય છે. એ પુસ્તકાવલીમાં ઘણા પુસ્તકો ભાષાન્તરાત્મક છે; પરંતુ ચરિત્ર-ગુચ્છમાનાં કવિઓનાં જીવનચરિત્રોમાં પુસ્તકો સારાં છે. એ ખાતામાં રા. જોશીપરાની સેવા સ્તુત્ય છે. વિજ્ઞાન-ગુચ્છમાં રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરનું 'સુપ્રજનનશાસ્ત્ર'નું પુસ્તક તથા રા. હીરાલાલ વ્રજભુખણદાસ શ્રોફનું રચેલું 'સત્યાર્થમીમાંસા'નું પુસ્તક ઉત્તમ છે. આ પુસ્તકાવલી સાથે 'શ્રી સયાજીબાળજ્ઞાનમાળા' પણ છપાય છે, તેમાં પણ 'પાવાગઢ,' 'સુરત,' 'બૌદ્ધ ગુફાઓ,' 'મહાબળેશ્વર' તેમજ 'ગ્રહણ,' 'વાતાવરણ' જેવા ઉપયોગી વિષયો પર લઘુ પણ ઉપયોગી લેખો છે.

વળી વડોદરા રાજ્યે સાક્ષર આચાર્યવર્ય આનંદશંકરભાઇ પાસે 'નીતિશિક્ષણ,' 'ધર્મપોથીનું પુસ્તક,' તથા રામાનુજનું 'વેદાન્તભાષ્ય' એ ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સાહિત્યમાં સંગીન અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એ જ દિશામાં વડોદરા રાજ્યે શાસ્ત્રીજી રામકૃષ્ણ પાસે કરાવેલું 'નર્ણયસિંધુ'નું ભાષાન્તર અને સ્વ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી પાસે કરાવેલું 'વિવાદતાણ્ડવ'નું ભાષાન્તર એ ઉપયોગી ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો છે.

વડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના અનુયાયીઓના શ્રેયઃસાધક-અધિકારીવર્ગ તરફથી સદ્ગત છોટાલાલ જીવણલાલના તન્ત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા 'મહાકાલ'માં ઘણા ધાર્મિક, ઉપયોગી વિષયો આવતા, તેમજ 'શ્રીસિદ્ધાન્તસિંધુ' આદિ ગ્રન્થો પણ છપાયા છે. એ વર્ગના લેખકોમાં રા. રા. નગીનદાસ સંઘવી તેજસ્વી ભાષામા ધર્મના વિષય પર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. એમના વ્યાખ્યાન ને લેખો સીધા, સચોટ, ને મરોડદાર છે, તેનો સંસ્કાર શ્રોતા ને વાચકના હૃદય પર ઊંડો પડે છે. એ જ માર્ગના પ્રો. કણિયા જેઠીસનનામનું 'યોગશાસ્ત્ર'નું ગુ. વ. સો.એ કરાવેલું ભાષાન્તર ઉત્તમ છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર—આ સંસ્થા તરફથી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ પામવા માંડ્યા છે ને તેમાંનાં કેટલાંક બહાર પડી ચૂકેલાં ઉપયોગી છે. 'પાલીપાઠાવલી' ને 'પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ' પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે. રા. રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકકૃત પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા,' રા. કાલેલકરકૃત 'ઉપનિષત્ પાઠાવલી,' તથા 'હિંદુઓના

તહેવારોનો ઇતિહાસ, ' આ પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ, એ ઉપયોગી માર્ગમા પ્રયત્ન છે ને તે આદરણીય છે. દક્ષણી લેખકોમા પ્રો. ભીડે ને રા. કાલેલકરના લેખો ઊંચી પ્રતિના છે.

વાચનમાળા—અંગ્રેજી ભાષામા વિવિધ વાચનમાળા ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી રચાઇ છે ગુજરાતી ભાષામા દુર્ભાગ્યે સરકારી વાચનમાળા, પ્રથમ હોપકૃત ને પછી કૉવર્ન્ટનકૃત સિવાય અન્ય ગ્રન્થમાળા અત્યાર સુધી નહોતી. અમે સપૂર્ણ ' ત્રિવેદીવાચનમાળા ' યથાશક્તિ, યથામતિ રચી છે. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાના કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે. રા પુરુષોત્તમ મૂળશંકર ભટ્ટે ' ભૃગુપુરઋષિનિવાસગ્રન્થાવલિ ' પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે ને તેનો પ્રથમ ખંડ ' જ્ઞાનમંદિર બહાર પાડ્યો છે. આવા પ્રયત્ન સરકારની કે રાજ્યની સહાયતા વિના થવા દુષ્કર છે. એમા પ્રાથમિક કેળવણીના તત્ત્વનું જ્ઞાન, પરિશ્રમ, અને ચિત્રો તથા ચિત્રો માટે ખોખા તૈયાર કરાવવાનો ખર્ચ એ બધી સાધનસંપત્તિની જરૂર છે. એવા પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે એની તો કોઇથી ના કહી શકાય એમ નથી. પ્રયત્ન માત્ર આરંભમા સંપૂર્ણ હોઇ શકતા નથી. ધીમે ધીમે તેમા જનમંડળની રુચિ પ્રમાણે સુધારા થાય છે, અને અનેક હાથે અને અનેક શિષ્ટ લેખકો પાસે તૈયાર કરાવેલી કૉવર્ન્ટનની વાચનમાળા પણ સરકારે નીમેલી ત્રણચાર કમિટિના કરેલા સુધારા અમલમા મુકાયા પછી જ હાલની સ્થિતિએ પહોચી છે, ને હજી પણ એમા અનેક સુધારાની અપેક્ષા છે. એમા વિજ્ઞાનના પાઠોમા ઘણી બાબત મનમા ઉતારી ન શકાય એવી રીતે ખીચોખીચ ઠાંસીને ભરેલી હોવાથી એ પાઠો લેશ પણ માન્ય થવા પામ્યા નથી.

ભાષા: ભાષાશૈલી—મહાભાષ્યકાર પતંજલિ કહે છે કે ભગવાન્ વાર્ષ્યાયણિએ ક્રિયાના ૭ પ્રકારના વિકાર દર્શાવ્યા છે—ઉત્પન્ન થાય છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે. પદાર્થમાત્રના આ ૭ વિકાર થાય છે. ભાષામા પણ નવીન શબ્દરૂપો ઉદ્ભવ પામે છે ને જૂના નષ્ટ થાય છે. જીવન્ત ભાષાઓમા આ નિયમ હમેશ પ્રવર્તે છે. સંસ્કૃત મૃત ભાષા થઇ અને માત્ર શિષ્ટ વર્ગમા જ જીવતી રહી ત્યારે જ ભગવાન્ પાણિનિ જેવા સમર્થ વૈયાકરણે તેને નિયમબદ્ધ કરી. એમને પણ ઘણા વૈકલ્પિક રૂપો માન્ય કરવા પડ્યા છે. અસંસ્કારી વર્ગના જિહ્વાદોષ, ઉચ્ચારની સરળતા, આદિ કારણોને લીધે સસ્કૃત ભાષામા વિકાર થઇ ક્રમે ક્રમે પાલી, પ્રાકૃત, અને અપભ્રંશ ભાષાઓ થઇ અને અપભ્રંશ ભાષામાથી દેશી ભાષાઓ જન્મ પામી. એ વિકારો પણ ગમે તેમ મનુષ્યના સ્વચ્છંદ પ્રમાણે થયા નથી, વિકારો પણ નિયમોને અનુસરીને જ થયા છે એ લક્ષમા રાખવાથી પ્રાકૃતનો અભ્યાસ ઘણો સુગમ થશે. સંસ્કૃતમા સન્ધિનિયમોના કારણો શોધતા તે પણ જડશે એ ત્રણ દાખલાઓથી જ આ વાત સ્પષ્ટ થશે. અ+ઇ=એ, અ+ઉ=ઓ, એ સકારણ જ છે. સન્ધિસ્વર ' એ ' નું સ્થાન કંઠતાલુ ('અ 'નું કણ્ઠ ને ' ઇ ' નું તાલુ હોવાથી) છે, ' ઓ ' નું કણ્ઠોષ્ટ ('અ' નું કણ્ઠ ને 'ઉ' નું ઓષ્ઠ હોવાથી) છે. દુગ્ધ જેવા શબ્દોમા બે જોડાક્ષરો ભિન્ન સ્થાનના હોવાથી ઉચ્ચારની સરળતાથી એક સ્થાનના થઇ દુદ્ધ થયુ, *સ્તમ્ભ* જેવા શબ્દોમા એની જ સરળતાથી સ્તમાનો એક વર્ણ લોપાઇ તે ઊષ્મ ને મહાપ્રાણ હોવાથી અલ્પપ્રાણ ત્ નો મહાપ્રાણ થ્ થઇ *થમ્ભ* થઇ ' થાંભલો ' (લો લઘુતાવાચક) થયો. એ જ પ્રમાણે *સ્કન્ધ*નુ *ખન્ધ* થઇ ' ખાંધ ' થયુ છે. આમ કારણો શોધતા અભ્યાસ રસિક ને સુતર થશે. અન્ય પ્રજાના ને કોમોના સમાગમથી ગુજ-

રાતી ભાષામા ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી, ને દેશ્ય શબ્દો દાખલ થયા છે. પણ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ પર એ વિદેશીય ભાષાની અસર થઈ નથી.

ભાષાશૈલી અને શબ્દશુદ્ધિમા કાલક્રમે ઘણો સુધારો થયો છે અગાઉ જેટલા જોડણીના દોષ હાલ આવતા નથી. છતા હજી પણ નીચેના અશુદ્ધ રૂપો ઘણા ગ્રન્થોમા જોવામા આવે છે—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૌર્વાત્ય	પૌરસ્ત્ય	નર્ક	નરક
	કે પ્રાચ્ય	પદ્વી	પદવી
શ્રીયુત્	શ્રીયુત	વિક્રાળ	વિકરાળ
સતત્	સતત	શુદ	સુદ
કલેષ	ક્લેશ	શાશ્વત્	શાશ્વત
બુદ્ધિવાન્-	બુદ્ધિમાન્,	આશિર્વાદ	આશીર્વાદ
નીતિવાન્ વગેરે	નીતિમાન્, વગેરે	સદૃઢ	દૃઢ—સુદૃઢ
મિમાસા	મીમાસા	સશક્ત	શક્ત
ઐક્યતા	ઐક્ય	સગવડતા	સગવડ
ધૈર્યતા, વગેરે	ધૈર્ય, વગેરે	વિરામતા	વિરામ
અદ્‌ભૂત	અદ્‌ભુત	દરેક વસ્તુઓ,	દરેક વસ્તુ,
દ્રષ્ટાન્ત, દ્રશ્ય	દૃષ્ટાન્ત, દૃશ્ય	માણસો, વગેરે	માણસ, વગેરે

નીચેના જેવી ભાષા હવે ઓછી લખાય છે એ ખુશીની વાત છેઃ—

અંગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ કૃત્રિમ રચનાઃ—

'પાત્રતા અથવા સામર્થ્ય તે છે કે જેને લીધે જ ગૃહસ્થના સ્વભાવનો માણસ હિંદુસ્તાન સાથેના સંબધમા તો તે એક વિજયાસકત વીર કરતા વધારે કાઇજ નહોતો.'

'વેશધારી વૈતાળ સમાન વિકાળ બનશે તો ઝાઝી વીટંબણા વેઠવા કાજે, વેશધારીનો વાવરો તે વેદનાનો વાંસડોજ, વેશધારીના વણતર તે સદા વિઘ્નોના વિંટાળા જ, વેશધારીનું વાહાણું તે વરણાગીનો વિકાસ, વેશધારીનો વારગો તે વ્યથાના વ્યાજ'.

'પોતાના ઉત્સાહ તથા દેશપ્રેમમા પરંપરાન્વિત સાતત્ય તૂટશી રહેતું ભાન ન રહ્યું'.

ભાષાશૈલી—ભાષાશૈલી વિષયને ઘટે તેવી, પ્રૌઢ ઘટે ત્યા પ્રૌઢ, મૃદુ ને કોમળ ઘટે ત્યા મૃદુ ને કોમળ, તેજસ્વી ઘટે ત્યા તેજસ્વી પણ સર્વત્ર પ્રાસાદિક જોઇએ. વળી ભાષા એકધારી જોઇએ. સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યા વચ્ચે શબ્દાડંબર આવે તો તે હાસ્યજનક થાય છે. બંગાળી ભાષાના પુસ્તકોમા એવું ઘણું જોવામા આવે છે. બંગાળી ભાષામા આપણી ભાષા કરતા સંસ્કૃત શબ્દો ઘણી છૂટથી વાપરવામા આવે છે. આપણી ભાષામા જે સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત જેવા લાગે તે બંગાળીમાં રૂઢ થઇ ગયલા હોય છે. ભાષાન્તરકારો એવા શબ્દો ગુજરાતીમા વાપરી વાચકવર્ગને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. નવલકથાના જેવા પુસ્તકોમા એકધારી સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યા વચ્ચે 'ઉભયકુલપ્લાવિની' ('કૂલ' જોઇએ; 'તટ'નો અર્થ છે) 'કલાવિલાપટીયસી', 'રમણીકુલલલામભૂતા', 'કુચ્ચરિકાામંડામયા', 'રૌવનાદમૂલવિ-

હારિણી,' જેવા મોટા સમાસથી ભાષા કઢંગી થાય છે, એથી કંઈ ભાષાની શોભા વધતી નથી.

વર્તમાનપત્રો ને માસિકો—વર્તમાનપત્રો ને માસિકો પણ સાહિત્યની ખિલવણીમા સારો ભાગ લે છે. અગાઉ પારસી દૈનિક પત્રો બહુ અશુદ્ધ ને ક્લિષ્ટ ભાષામા લખાતા. હાલ તેમા ઘણો સુધારો થયો છે. દિન પર દિન ભાષા શુદ્ધ ને જુસ્સાદાર બનતી જાય છે. સાપ્તાહિક પત્રોમાં 'ગુજરાતી' અને 'પ્રજામંધુ' અગ્રસ્થાન લે છે. 'ગુજરાતી' અનેક દિશાએ સાહિત્યને વિકસાવે છે. એના દીવાળીના અંક વાચકોને બહુ ઉપયોગી વાચન પૂરૂં પાડે છે. દેશીરાજ્યનાં પત્રોમા 'સયાજીવિજય' સારી સેવા બજાવે છે. માસિકોમા 'વસન્ત', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'સાહિત્ય', 'સમાલોચક', 'ગુજરાત', 'ગુણસુંદરી', ને 'યુગધર્મ' એ અગ્રેસર માસિકો છે. એમાં ઘણા શિષ્ટ લેખ આવે છે. એક દાયકો 'વસન્તે' સાહિત્યની ઘણી અતુલ સેવા કરી હતી. અગાઉ જેમ 'શાળાપત્ર'માના લેખો માટે વિદ્દ્વર્ગ આતુર રહેતો તેવી રીતે 'વસન્ત'ના લેખો માટે પણ વાચકવર્ગમા આતુરતા જોવામા આવતી હતી. એનુ માન ર. આનંદશંકરભાઈને ઘટે છે. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, રા. ગિરિજાશંકર ભ. બધેકા, રા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, પ્રો. મંજુલાલ, રા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ, રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ, પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, રા. રતિપતિરામ ઉમેદરામ પંડ્યા, રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા, રા શંભુપ્રસાદ મહેતા, રા. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક, રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, રા. કેશવ હ શેઠ, રા. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી, રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, વગેરે લેખકોના લેખ વાચવાલાયક હોય છે.

માસિકોમા રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની વાર્તાઓ ઘણી ખુબીદાર હોય છે. એમાં રસિકતા, વર્ણનશૈલી, ને હાસ્યરસની છાયા—એ બધાની ઝમાવટ ઉત્તમ હોય છે.

'રંગભૂમિ' નામનુ ત્રિમાસિક રા. વિભાકરના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થાય છે, તે સચિત્ર હોય છે ને તેમા લેખો સારા હોય છે.

કેટલાક કોમીય માસિકો નીકળે છે—જેવા કે 'નાગરનેત્રમણિ' રા. ઉછરંગરાય કેશવરાયના તંત્રિત્વ નીચે સાટાકૂઝમાથી પ્રગટ થાય છે, તેમજ 'સમસ્તદશાલાડમિત્ર' ભરૂચમા રા. ઠાકોરદાસ નગીનલાલ ગુંદરીઆ વગેરેના અધિપતિપણા નીચે નીકળે છે. બારોટો માટેનું 'બ્રહ્મભટ્ટ' નામનું માસિક રા. પુરષોત્તમદાસ માતરવાળા ચલાવે છે.

કોમીય લેખોના સંબંધમા નાગરોની ઉત્પત્તિ માટેનો રા રા. માનશંકરભાઈનો 'નાગરોત્પત્તિ' નામનો લેખ ઉત્તમ છે ગ્રન્થકારે એમા ઘણું સંશોધન કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો છે ને વિરુદ્ધ મતોનુ ખંડન વિદ્વત્તાપૂર્વક ને યુક્તિપુરઃસર કર્યું છે.

સાહિત્યવિચારનો ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે ભૂત અને વર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહ કેવો ચાલ્યો છે ને તેને કયા માર્ગમા વાળવાની જરૂર છે તેનું દિગ્દર્શન કર્યું. એ પ્રવાહમા જ્યા જ્યા સૌન્દર્ય છે, જ્યા જ્યા નિર્મળ જળ છે તેનું પ્રદર્શન કર્યું. એ પ્રવાહો કેટલેક સ્થળે કાદરા અને ખાડાખૈયામા થઇને જતા હોવાથી સૌંદર્યની સાથે વિરૂપતા પણ છે; પણ તેની સમાલોચના કરવી એ મેં પ્રમુખ તરીકેનાં મારા કર્તવ્યમા ગણ્યુ નથી. જે જે સુંદર છે તે દર્શાવી સાહિત્યમાર્ગમાં વિચરનારાઓનુ લક્ષ તે તરફ ફેરવુ તથા સાહિત્યપ્રવાહમાં

ખેલનારાઓને યોગ્ય માર્ગે પ્રવાહ પ્રવર્તાવવાનું સૂચન કરવું એ જ પ્રમુખનું કર્તવ્ય હું સમજું છું.

ઉત્તેજનનો અભાવ—સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને જોઇએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી એમ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે. અગાઉ ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન પાસે થોડીક રકમ ઉત્તેજનાર્થે રહેતી હતી, તેમાથી યોગ્ય પુસ્તકોની થોડીક નકલો ખરીદાતી ને તે શાળાના પુસ્તકાલયોને માટે મોકલવામાં આવતી. આ રકમ બહુ થોડી હતી અને તેમાંથી બહુ નજીવું ઉત્તેજન મળતું ને તે પણ બહુધા મરાઠી પુસ્તકોને મળતું. પરંતુ, હાલ તો એટલું પણ ઉત્તેજન મળતું જણાતું નથી.

દેશી રાજ્યોમા પણ સર્વત્ર ઉત્તેજનફંડ હોતાં નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિ સારી નથી. સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી યોગ્ય પુસ્તકોનો સત્કાર થાય તો સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામા તે સહાયભૂત થાય.

પ્રતિવર્ષ ઉત્તમ લખાએલા સ્વતન્ત્ર પુસ્તકોના કર્તાને સારૂં ઇનામ આપી સાહિત્યનો વિકાસ પોષે એવી યોજના એકાદ દેશી રાજ્યે ઉપાડી લેવી જોઇએ. ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ‘ નોબેલ પ્રાઇઝ ’ના જેવી યોજના કોઇક દેશી રાજ્યે વ્યવસ્થિત રૂપમા કરવી જોઇએ.

ગુર્જર સાહિત્યની દરિદ્રતા—ગુર્જર સાહિત્ય દરિદ્ર છે? ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફેલાએલા સાહિત્યને દરિદ્ર કહી શકાય? આપણી હાલની અપેક્ષાઓ તે તૃપ્ત કરતું નથી એટલું દરિદ્ર છે જ. ત્યારે 'એમા શી શી ન્યુનતા છે? એમાં—''

૧. નવીન શૈલી પર રચેલા પ્રાસાદિક મહાકાવ્યો નથી.

૨. સારા ગદ્યગ્રન્થો, જેમાં ભાષા ઉત્તરોત્તર ચઢતી હોય અને વિષયનું નિરૂપણ ઉત્તરોત્તર પ્રૌઢ થતું હોય, એવા નિબંધાત્મક, નીતિમય, ચરિત્રાત્મક, અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થો નથી.

૩. સાહિત્યમાળાઃ—પ્રેમાનંદ, નરસિંહ, વગેરે કવિઓના મુખ્ય ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંશોધનને આધારે તૈયાર કરેલી, કવિના જીવનચરિત્ર અને કઠિન પદ ને પંક્તિઓ પર પ્રકાશ પાડે એવી ટિપ્પણીસમેત સરખી ને સોંઘી આવૃત્તિની ન્યૂનતા છે.

૪. કાવ્યપ્રકાશ જેવા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થને આધારે તૈયાર કરેલું કાવ્યશાસ્ત્રનું પુસ્તક નથી. એવા પુસ્તકની જરૂર છે. એમા કાવ્યસ્વરૂપ, કાવ્યલક્ષણ, કાવ્યત્વનાં બીજાં પોષક કારણ, લક્ષણા, વ્યંજના, રસ, ધ્વનિઓ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ગુણ, દોષ, ને અલંકારનું પ્રાચીન ને અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી એકઠા કરેલા દૃષ્ટાન્તો સાથે નિરૂપણ જોઇએ. આ બધાં વિષયોના છૂટક છૂટક નાના ગ્રન્થો થયા છે. કવિ નર્મદે ને કવિ સવિતાનારાયણે, દી. બ. રણછોડભાઇએ, ને રા. બ. રમણભાઇએ અને યથાશક્તિ મેં પણ એ વિષય પર થોડું થોડું લખ્યું છે. રા. નાગરદાસ પટેલે 'નવવલ્લરી'મા 'અલંકારની સારી ચર્ચા કરી છે. રા. છોટાલાલ નરભેરામનું રચેલું 'રસશાસ્ત્ર' એ દિશામાં છે. કોઇએ અલંકારના નિરૂપણમા ‘ કુવલયાનન્દકારિકા 'નો આધાર લીધો છે, કોઇએ અન્ય ગ્રન્થનો, પણ એક જ ઉત્તમ પ્રમાણભૂત મનાતા 'કાવ્યપ્રકાશ' જેવા ગ્રન્થને આધારે સમગ્ર વિષયનું વિસ્તાર પુસ્તક રચાવાની ઘણી જરૂર છે.

૫. ઉપનિષદ્‌ની આખ્યાયિકાઓનું પુસ્તક નથી. એવું પુસ્તક ઉપનિષદ્‌ના રહસ્યનું ઘણું રસિક જ્ઞાન આપશે, તેમજ જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવાની જે શૈલીનું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં પુષ્કળ નિરૂપણ કરેલું હોય છે, એવીજ, વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્તોથી તાત્ત્વિક રહસ્ય વાચકના મનમાં ઉતારવાની ઉત્તમ શૈલી. આપણા આકરગ્રન્થોમાં છે, તેનું વાચકને કંઇક ભાન થશે.

૬. પ્રમાણભૂત વિસ્તૃત કોશનો અભાવ છે. નર્મદ કવિને 'નર્મકોશ' કર્યાને ઘણાં વર્ષ થયાં, પણ સારો વિસ્તીર્ણ કોશ–જેમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે તેના જુદા જુદા અર્થ પ્રાચીન કાવ્ય કે ગદ્ય ગ્રન્થોમાંથી દાખલા સાથે આપ્યા હોય એવો કોશ–હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી. એ દિશામાં પ્રયત્નો તો થયાં છે:—

(અ) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિએ સંપૂર્ણ કોશ ભાગોમાં છપાવી પોતાના જીવન પર્યન્તના સભ્યોમાં તેની નકલ વહેંચી છે. એ પ્રયત્ન રા. મણિલાલ છબારામનો છે, તે અનેક રીતે અપૂર્ણ છતાં જેવો થયો છે તેવી સ્થિતિમાં પણ સ્તુત્ય છે. એની બીજી આવૃત્તિ નીકળવાની છે એમ સંભળાય છે. એની નકલો સભ્યો સિવાય બીજાઓને મળતી નથી એ વ્યવસ્થા ઠીક નથી.

(આ) રા. રાણીનાના અંગ્રેજી–ગુજરાતી કોશની પણ સુધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાવાની છે.

(ઇ) નર્મકોશની નવી આવૃત્તિ કવિએ ભેગા કરેલા નવા શબ્દો સાથે 'ગુજરાતી' છાપખાનાના તન્ત્રી. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ છપાવે છે.

(ઈ) રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા મોટો ગુજરાતી–અંગ્રેજી શબ્દકોશ છપાવે છે.

૭. સારા 'જ્ઞાનસગ્રહ'નો અભાવ છે. મરાઠીમાં બહુ સારો જ્ઞાનસંગ્રહ તૈયાર થાય છે. ગુજરાતીમાં એ થયો છે? એ દિશામાં આરંભક પ્રયત્ન કરવાનું માન પારસી ગ્રન્થકાર રા. રા. રતનજી ફરામજી શેટનાને ઘટે છે, એ અગાઉ કહ્યું છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન જે વાચકવર્ગમાં નથી તેને એવો સંગ્રહ ઘણો ઉપયોગી થશે એમાં સંશય નથી.

૮. સ્ત્રીઓ ને બાળકો માટે સારાં સંક્ષિપ્ત નીતિનો બોધ પરોક્ષ રીતે આપે એવાં પુસ્તકોની ખોટ છે. 'સ્ત્રીબોધ' ને 'બાળમિત્ર' જેવાં માસિકો નીકળે છે, તેમજ 'સુંદરીસુબોધ' અને બે વર્ષ થયાં સૌ. વિદ્યાગૌરી ને સૌ. શારદાગૌરી 'મહિલામિત્ર' નામનું ઉપયોગી પુસ્તક પ્રગટ કરે છે, તે પ્રયત્નો સ્તુત્ય છે; પરંતુ સ્ત્રીઓને ને બાળકોને લગતું સાહિત્ય હજી બહુ ખેડાવાની જરૂર છે.

૯. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની મોટી ખોટ છે. હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો–'રૉન્ટગન કિરણો', 'તાર વગર સંદેશો પહોંચાડવાની વિદ્યા', 'રેડિઅમ', 'જલાન્તઃસંચારિણી નૌકા', 'વિમાન', વગેરે વિષયોનાં, લોકો સમજી શકે એવા ચિત્રો સાથે સરળતાથી સમજાય એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે, તેમજ વધારે જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષો માટે વિશેષ જ્ઞાન આપે એવાં વિસ્તીર્ણ પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.

આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્યપરિષદ્‌ની પ્રવૃત્તિને સ્થાનઃ—બંધુઓ, આપ સર્વને વિદિત છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ અખિલ ભારતવર્ષમાં ગુર્જર પ્રદેશને ઉચ્ચતમ,

પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને પહોંચાડયો છે. તેમણે દેશમા અનેક માર્ગમા નવું ચેતન રેડયું છે ને ચિર કાળના સુસ્તી ઉરાડી નવીન જાગૃતિ પ્રેરી છે. રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતી તેમની પ્રવૃત્તિને લીધે બધા દેશની નજર ગુજરાત પર છે. એ પ્રગતિની અસર સાહિત્ય ને ભાષા પર પણ થયો વિના રહી નથી. ભાષા સંસ્કારી ને જોમદાર તથા મરોડદાર બનવા માંડી છે. મહાત્મા પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં દર્શાવે છે તેમજ માતૃભાષા ખિલવવામા અભિમાન ને અભિનિવેશ ધરાવે છે. મહાત્માએ પોતે શિષ્ટ ને સરળ તેમજ તેજસ્વી ને પ્રૌઢ ભાષાનો પ્રયોગ કરી દર્શાવ્યું છે કે ભાષામા બળ લાવવા અપરિચિત શબ્દો કે કિલષ્ટ રચના દાખલ કરવાની જરૂર નથી. હૃદયના અન્તર્ભાગમાથી નીકળતા વિચારો સીધી ભાષામાં વાચકના હૃદયના અન્તર્ભાગમા પ્રવેશી જેવો સંસ્કાર પાડે છે તેવો સંસ્કાર આડંબરી ભાષામાં આડંબરી વિચારો પાડી શકતા નથી. સાહિત્યપરિષદે નવીન વાતાવરણમાથી વિમુખ રહેવું યુક્ત નથી. તેણે કેળવણી ને સાહિત્યના વિષયમા રચનાત્મક કાર્યક્રમ હાથમા લેવો જોઇએ કે જનસમાજની રુચિને અનુસારે કંઇક સંગીન કાર્ય થાય.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી—હાલમા, હિંદુસ્તાનમા કેળવણીની પ્રગતિ પૂર જોસમાં ચાલી રહી છે. ઉત્તરમા ઘણે સ્થળે નવી નવી યુનિવર્સિટિઓ અસ્તિત્વમા આવી છે. ગુજરાતમા પણ એક યુનિવર્સિટિ હોવી જોઇએ એ વિચાર અત્યારે આખા ગુજરાત પ્રાન્તને તેમજ કાઠીઆવાડને સંમત હોવો જોઇએ. જ્યા સુધી આપણી જરૂરીઆત સાધે એવી યુનિવર્સિટિ નથી, ત્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને તેમ જ આપણા જ્ઞાનના સર્વ અંગોને આપણી ઇચ્છાનુસાર આપણે પુષ્ટિ આપી શકીશું નહિ એ દેખીતું જ છે. અમદાવાદ એ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનું મધ્ય સ્થળ છે. વ્યાપારમાં, જ્ઞાનમા, ને બીજી દરેક પ્રવૃત્તિમા તે ઘણું આગળ પડતું છે. આવી યોજનાને પાર ઉતારે એવા વિદ્વાનો તથા ધનાઢ્ય પુરુષો એમા વસે છે. કાઠીઆવાડના રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સહાયતા મળવાનો સંભવ માની શકાય; માટે એ કામને માટે બે મંડળીઓ નિમાવવી જોઇએ; ૧. ગુજરાત ને કાઠીઆવાડના મોભેદાર પુરુષોની અને ૨. બંને પ્રાન્તોના વિદ્વદ્વર્ગની. પહેલી મંડળી એ કામને માટે જોઇતી રકમ એકઠી કરે અને બીજી મંડળી તેને માટે વ્યવસ્થિત યોજના ઘડી કાઢે. આ કામ આ પરિષદ ઉપાડી લે તો તેણે ખરૂં રચનાત્મક કાર્ય કર્યું કહેવાય. આને માટે માત્ર ઠરાવો કરી સંતુષ્ટ થવાનું નથી. તે સત્વર ને અવશ્ય અમલમાં મુકાય એવાં પગલાં ભરાય નહિ ત્યા સુધી સંગીન કાર્ય સિદ્ધ થયલું કહેવાય નહિ.

વડોદરા યુનિવર્સિટિ—મહારાજા ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યમા કેળવણીના પ્રચારને માટે ઉત્તમ પગલાં ભર્યાં છે. બ્રિટિશ પ્રાન્તોમા ફરજીઆત કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર રચો તે પહેલાં મહારાજા સાહેબે પોતાના રાજયમાં તે દાખલ કરી હતી. વડોદરામાં ઉત્તમ પુસ્તકાલય છે. વાચનનો પ્રચાર વધારવા ફરતા પુસ્તકાલયની યોજના એ રાજ્યમા છે. વડોદરામાં 'કલાભવન' જેવું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સ્થળ છે, તેનો લાભ લેવા મુંબઇ ઇલાકાની બહારથી પણ શિષ્યો આવે છે. વડોદરાની હૉસ્પિટલ પણ વિશાળ છે; તેમાં રેડિઅમ, એક્સ–રેઝ, વગેરેના પ્રયોગ માટે સુંદર વ્યવસ્થા છે અને શારીર શાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપી શકે એવા વિદ્વાન દાકતરો છે. એ હૉસ્પિટલનો લાભ લેવા ઘણા દર્દીઓ દૂરથી પણ આવે છે. રના પાટણ, બીઆગામ ને નવસારી જેવાં મોટાં રસ્તા એ રાજ્યમાં છે. એ રાજ્યમા કચેરીમાં ?

શહેરસુધરાઇખાતામાં બધું કામ દેશી ભાષામાં ચાલે છે, એ ઘણું સ્તુત્ય છે. આ રાજ્યમાં યુનિવર્સિટિ માટે સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે, ને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે. મ્હૈસુર જેવાં રાજ્યમાં પોતાની યુનિવર્સિટિ છે, તો વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામા જુદી યુનિવર્સિટિ હોવી ઈષ્ટ છે. મહારાજા સાહેબની સમક્ષ વ્યવસ્થિત યોજના મૂકવામા આવે તો તેનો સત્કાર થવાનો સંભવ માની શકાય. જુદી યુનિવર્સિટિથી મહારાજા સાહેબ કેળવણીને અનેક દિશામાં જે સ્વરૂપ આપવું હશે તે આપી શકશે. વ્યાપારી કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, ને વિજ્ઞાનની વ્યાવહારિક કેળવણી, તેમજ ખેતીની કેળવણીથી જ્ઞાનમાર્ગ સર્વદેશી થશે અને સમસ્ત પ્રજાનું શ્રેય થશે. મહારાજા સાહેબે પોતાની પ્રજાના હિતને અર્થે અનેક સારી યોજનાઓ ઘડી છે ને સંસ્થાઓ ઉઘાડી છે, તો કેળવણી જેવા અગત્યના વિષયમા આ અગત્યનું પગલું ભરી પ્રજાનું વિશેષ કલ્યાણ તેઓ સાધશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ તેમાં કંઇ અજુગતું નથી.

આ બે કે બેમાથી એક યુનિવર્સિટિ સ્થપાશે તો માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાના વિષયનું એની મેળે જ નિરાકરણ થઇ જશે. એ વિષે આપણે કોઇની ભીખ માગવાની રહેશે નહિ.

સાહિત્યપરિષદ્‌નું કર્તવ્ય—પહેલી સાહિત્યપરિષદ્ ઈ. સ. ૧૯૦૫ મા મળી હતી, તેને લગભગ વીસ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય થયો છતા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોતાં પરિષદે બહુ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી, એ બાબત આસન્નમા ખાસ વિચારી કંઇક રચનાત્મક કાર્ય થાય એવી યોજના ઘડવી એ આ સત્રનું ખાસ કર્તવ્ય છે. વિદ્વાનોના પરસ્પર સંમીલનથી ઘણા લાભ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જ્યાસુધી પરિષદ્ કંઇ સંગીન કામ કરતી નથી ત્યાસુધી આવા સમારંભથી જનસમાજ તૃપ્ત થતો નથી. નિબંધો લખાવવાની હવે બહુ જરૂર નથી. વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકો તથા સારા માસિકોમા તેને માટે જોઇએ તેટલો અવકાશ છે. જોડણી જેવા વિષયનો પણ પરિષદ્‌થી નિર્ણય થઇ શક્યો નથી, એ વિષય ઘણો વિકટ છે ને સાક્ષરોના મતભેદને લીધે એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પરંતુ નિર્ણય કરવો જ હોય તો ન જ બની શકે એમ નથી આ વાત મે 'ગુજરાતશાળાપત્ર'મા તેમજ મારા 'બૃહદ્ વ્યાકરણ'મા ચર્ચી છે ત્યા જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે માર્ગે જ નિર્ણય થઇ શકે એમ છે. વીસપચીસ વિદ્વાનોનું એક વ્યાપક મંડળ એકઠું કરવુ જોઇએ, તેમા જેમની શિષ્ટ લેખકમા ગણના થતી હોય એવા હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાનો, સારૂં ગુજરાતી જ્ઞાન ધરાવનાર પાદરીઓ, પ્રસિદ્ધ માસિક, સાપ્તાહિક, ને દૈનિક પત્રોના તંત્રીઓ, સરકાર તરફના ને વડોદરા ને કાઠીઆવાડના બબ્બે ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓનું વિસ્તૃત મંડળ ભેગું થવું જોઇએ. એ મંડળ બહુમતે જે નિયમો કરે તે પરિષદે માન્ય કરવા એવો નિશ્ચય પરિષદ્ કરે તો કંઇ નિકાલ આવે. હિંદુ સભ્યોમા જુદી જુદી શૈલીના હિમાયતીના પ્રતિનિધિઓ જોઇએ. હાલ તો એ વિષયમા અરાજકતા પ્રવર્તે છે તરુણ લેખકો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના સ્વચ્છંદે–રુચે તે માર્ગે–પ્રવર્તે છે. કોઇ બધા શબ્દો, જેના ઉચ્ચારમાં હકાર સહેજ પણ સંભળાતો હોય એવા તમામ શબ્દોમાં હકાર લખે છે, કઢંગુ લખાણુ ક છાપવાની મુસ્કેલીનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. કેટલાક અર્ધજરતીય ન્યાયને અનુસરી થોડા શબ્દોમા હકાર લખે છે ને થોડામા નથી લખતા. કેટલાક અત્યારસુધી હ્રસ્વ ઉ લખાતો

એવા સાધારણ શબ્દો–'લખુ છુ, વાચુ છુ', જેનામા બધા ઉકાર દીર્ઘ લખે છે ભાષાના સ્વરૂપમા આમ અરાજકતા ચાલવા જ દેવી ઇષ્ટ નથી. છતા, સાક્ષરો પોતાનો મત તજવા તૈયાર ન જ હોય ને ઉપર દર્શાવ્યુ તેવુ મડળ જે નિયમો બહુમતે રચે તેને અનુસરવા તત્પર ન હોય તો એ વિષય પડતો જ મૂકવો. કાલક્રમે જનમડળની રુચિ જ અનુસરવી પડશે ને તે જ વિજયી થશે.

સ્થાયી મંડળ—ઉપર દર્શાવેલા જેવા કામોનો નિકાલ કરવા સાહિત્યની વૃદ્ધિને યોગ્ય માર્ગે જે ઉત્તેજન અપાવી શકે અને જેના કાર્ય પ્રમાણભૂત ને વજનદાર ગણાવાથી ગ્રાહ્ય જ થાય એવા સ્થાયી મંડળને સાહિત્યપરિષ્દે નીમવું જોઇએ એ મડળ નીમવાની જરૂર માન્ય થશે તો એનુ બંધારણ સહેલથી નક્કી કરી શકે એવા વ્યવહારદક્ષ અને અનુભવી પુરુષો–શ્રીયુત સર પટ્ટણી અને શ્રીયુત લલ્લુભાઇ સાહેબ જેવાની સલાહ નીચે કામ કરનાર પુરુષોની અહિ ખોટ નથી એવા સ્થાયી મડળના બધારણ તથા કર્તવ્ય વિષે મારી નમ્ર સૂચના નીચે પ્રમાણે છે—

બંધારણ—સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, તથા મુબઇ જેવા શહેરોમા 'સાહિત્યસભા' કે 'સાહિત્યસંસદ' છે. એવે સ્થળે એ સભા કે સસદ્ અનુક્રમે ૩, ૩, ૪ ને ૬ પ્રતિનિધિ સ્થાયી મડળ માટે નીમે. એ પ્રતિનિધિઓ સભાના કે સસદ્‌ના સભ્ય હોવાની જરૂર નથી. નડીઆદ, ભરૂચ, ગોધરા ને કાઠીઆવાડમા એવી સભા હોય તો ત્યાથી પણ શહેરોમાથી બબ્બે પ્રતિનિધ ને કાઠીઆવાડ પ્રાતમાથી ચાર પ્રતિનિધિ એ સભા નીમે એ સ્થળોએ એવી સભા ન હોય તો અન્ય સ્થળોના પ્રતિનિધિઓનું મડળ એ સ્થળેથી એટના પ્રતિ-નોની વરણી કરે.

એવા સ્થાયી મડળનું કામ કરવા બે મન્ત્રીઓ નીમવા. બને તો એ મન્ત્રીઓ પગારદાર નીમવા પગાર લીધા વિના કામ કરવા ઉત્સુક પુરુષો મળી આવે તો તેમની સેવા ઉપકાર સાથે સ્વીકારવી.

મંડળ ઘણુંખરૂ કામ મન્ત્રીના પત્રવ્યવહારથી જ કરે.

વર્ષમા જે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા હોય તેમાના સારા, નોંધ લેવાલાયક પુસ્તકો કયા છે તે વિષે મન્ત્રીઓએ સ્થાયી મડળના સભ્યો પાસે બહુ ટૂકું લખાણ માગવુ અને એ લખાણની બહુમતિ પ્રમાણે મંત્રીઓએ ટૂંકો વાર્ષિક રિપોર્ટનો ખરડો તૈયાર કરી તે એ મડળના સભ્યોમા ફેરવવો. તેમની સૂચના થાય તો તેનો અમલ કરી એ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવો.

પ્રતિવર્ષ એવો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવો જોઇએ.

સાહિત્યપરિષદ્‌નું નવુ અધિવેશન થાય ત્યાસુધી આ સ્થાયી મડળ ચાલુ રહે પછી નવું મંડળ નિમાય તે નવા સત્ર સુધી જારી રહે.

સ્થાયી મંડળનું સ્થાન અમદાવાદમા રાખવું ત્યા મંત્રીઓને કામ કરવા પ્રેમાભાઇ હૉલમા કે અન્ય સ્થળે જગા મળી આવશે.

સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય—

૧. **ઉત્તેજનને માટે ભલામણ**—સાહિત્યની ન્યૂનતા કઇ કઇ દિશામા છે તે ઉપર દર્શાવ્યુ છ. એ દિશામા સાહિત્યમેદાન તરફથી પ્રકટ થાય તેમાનો જે ઉત્તેજનને યોગ્ય

હોય તેને ઉત્તેજન આપના વાર્ષિક રિપોર્ટમા ભલામણ કરવી. આવા મડળનો મન વજન-દાર ગણાશે સરકારથી તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરી શકાશે નહિ દેશી રાજ્યો તેને માન્ય ગણશે. આથી લેખકને પોતાના કામમા પ્રોત્સાહન મળશે. જનમડળને પણ આવા મડળની ભલામણવાળા પુસ્તકો વાચવાની ઇચ્છા થશે, વાચકવર્ગમા સારા ગ્રન્થો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થશે અને સાહિત્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર વધશે

૪. **પુસ્તકપરીક્ષાકમિટિ બંધારણ ને કાર્યમાં ખામી**—સાહિત્યને સરકાર તરફથી જોઇએ તેવી મદદ મળતી નથી સરકારના પુસ્તકપરીક્ષામડળના બધારણ અને કાર્યમા ખામીઓ છે, એમાની થોડીક નચે દર્શાવું છુ સ્થાયી મડળ એ તરફ સરકારનું લક્ષ ખેચી શકે

ઉત્તેજન માટે પુસ્તકો મોકલવાની કઢગી પદ્ધતિ—પુસ્તકો અધિકારી તરફ મોકલવાના ગ્રન્થકારે પાળવાના નિયમો કઢગા છે. સાધારણ રીતે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મજૂર કરાવવાના પુસ્તકો જે જાતની શાળામા-પ્રાથમિક કે માધ્યમિકમા-ને ચલાવરાવવાની ગ્રન્થકારની ઇચ્છા હોય, તે શાળાના કોઇ શિક્ષકે પોતાની ભલામણ સાથે તે પુસ્તક કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરને મોકલવુ પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાના પુસ્તક ઇન્સ્પેક્ટરને બારોબાર મોકલે તો તે સ્વીકારવાની તેને સત્તા છે, પરતુ સાધારણ રીતે તેને શાળાના શિક્ષકની મારફતે જ તે પુસ્તક મોકલવાની ફરમાશ કરવામા આવે છે અગાઉ ગ્રન્થકાર પોતાના પુસ્તક બારોબાર ઇન્સ્પેક્ટરને કે ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને મોકલી શકતો હતો. હાલનો નિયમ દેખીતો જ વિચિત્ર છે લેખકની સ્વતત્રતા પર ખોટો પ્રતિબન્ધ છે સારા લેખકને પોતાના પુસ્તકની ભલામણ કરાવવા અન્ય પુરુષ મારફતે પ્રયત્ન કરવો ન ગમે, એ હરકોઈ સમજી શકે એવુ છે. સરકારી અમલદારોના લક્ષમા આવી સાધારણ બાબત પણ કેમ ન આવી તે સમજી શકાતુ નથી મે એ નિયમ કેવો કઢગો છે તે દર્શાવી તે તરફ રિ પ્રાઇસનુ-કેળવણીખાતાના પ્રધાનનુ-ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ, પરતુ એમનો અશે પદ્ધતિનો સમર્થક ને અંશે ઉડાઉ જવાબ જ મને મળ્યો હતો. વળી આ નિયમને સરકારે જોઇએ તેવી પ્રસિદ્ધિ આપી નથી પરિણામ એવુ આવ્યુ છે કે મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શિક્ષકોની તેમજ લોકલ બોર્ડના શિક્ષકોની એવી અરજી તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ સ્કૂલ-બોર્ડના પ્રમુખે ને ડેપ્યુટિ એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને રવાને કરવા ના પાડી છે એક વખત એક એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ડિરેક્ટરને સરકારી રીતે પૂછ્યુ કે તમારા નામની જે જે અરજી માગ પર આવે તે બધી તમને રવાને કરવાને હુ બધાયલો છુ કે મને જે યોગ્ય લાગે તે જ હું રવાને કરી શકુ, ત્યારે ડિરેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો કે તમે માગ નામની દરેક અરજી મને મોકલવાને બધાયલા છો તમને,રુચે તેવા શેરા સાથે પણ તમારે તે મોકલવી જ જોઇએ આ નિયમ પળાતો નથી ને ઘણા અધિકારીઓ હાથ નીચેના નોકરોની પોતાના ઉપરિ અધિકારી તરફ કરેલી અરજી દબાવી રાખે છે પ્રસગવશાત્ આ દુર્વ્યવસ્થાની નોધ લીધી

બંધારણમાં ખામી—પુસ્તકપરીક્ષામડળમાના સભ્યો કેળવણીના અનુભવી અને સાહિત્યના જ્ઞાતા હોવા જોઇએ. અમુક અધિકારીને તે સાહિત્યનો જ્ઞાતા હોય કે ન હોય તોપણ અધિકારની રૂએ જ સભ્ય નીમવો એ દેખીતું જ ઉપહાસને પાત્ર છે જ્યા જ્ઞાનની

જરૂર હોય ત્યાં અધિકાર શું કરી શકે? પરિણામ એવું અનિષ્ટ આવે કે અધિકારીમાં સાહિત્યનું કે ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તે પોતાના તાબેના માણસનો અભિપ્રાય લે. અર્થાત્, સભ્ય તરીકે અધિકારીને બદલે તેના તાબાનો માણસ કામ કરે. આ બાબત પર સરકારનું લક્ષ જતું નથી તે ખેંચવું એ આવા સ્થાયી મંડળનું કામ છે.

અયોગ્ય અતિવિલંબ—પુસ્તકો પર નિર્ણય આવતાં બહુ કાળ ન વીતે માટે સરકારે ચારેક વર્ષ થયાં નવી કમિટી નીમી છે ને તેણે ત્રણ મહીનામાં ઓછામા ઓછું એક વાર મળીને જલદી નિર્ણય કરવો એવો સરકારનો હુકમ છે. કોઇ પણ પુસ્તક પર નિર્ણય આપવામાં ૭ માસથી વધારે વખત ન જવો જોઇએ, ને કમિટિના વધુ મત પ્રમાણે નિર્ણય આપવો એવો પણ સરકારનો નિયમ છે. છતા સખેદ કહેવું પડે છે કે એ બધા નિયમોની કોઈ કોઇ વાર અવગણના થાય છે. નિયમ મનુષ્યમાત્રને સરખો બંધનકર્તા હોવો જોઇએ; પણ હાલ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે નિયમ સાધારણ મનુષ્યને નિયામક છે, કેટલાક અધિકારીને નહિ. આધકારી તેના પર પણ પોતાનો અધિકાર ચલાવી તેનું ઉલંઘન કરી શકે છે. ૭ માસને બદલે વરસ થવા આવે છે કે થઇ જાય છે તોપણ પુસ્તકનો નિકાલ થતો નથી.

ઉત્તેજન નામનું જ છે—પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયલા પુસ્તકોને પોતાની શાળામાં ચલાવવાની શિક્ષકોને છૂટ છે; પરંતુ હાલ વર્ષ થયાં ડિરેક્ટર સાહેબે એવો નિયમ કર્યો છે કે અમુક વિભાગની બધી સરકારી હાઇ સ્કૂલોમાં અમુક ધોરણોમાં સરખાં જ પુસ્તકો ચાલે. આમ થવાથી કેળવણીને ને સાહિત્યને કેટલી બધી હાનિ પહોચે છે? હેડ માસ્તરોની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થાય છે. નબળી નિશાળને ચઢીઆતી નિશાળ સાથે ખેંચાવવું પડે છે કે ચઢીઆતી નિશાળને નબળી નીચી સ્થિતિમાં ઉતરવું પડે છે; કેમકે એક જ જાતનાં પુસ્તકો બધી નિશાળોને સરખા માફક આવી શકે જ નહિ. આ મંડળના બંધારણ ને કાર્યમાં સુધારો સૂચવવો એ સ્થાયી મંડળનું કામ હુ સમજું છું.

૩. યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને સ્થાનઃ—આપણી યુનિવર્સિટિએ માતૃભાષાને યોગ્ય સ્થાન આપ્યું નથી. માત્ર એમ. એ.ના ને બી. એ. ની પાસ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં જ ન છૂટકે સ્થાન આપ્યું છે. બીજી ભાષાની સાથે માતૃભાષાને દરેક પરીક્ષામાં સ્થાન જોઇએ. તેને માટે બીજી ભાષાનો અભ્યાસક્રમ અંશે ઓછો કરાય કે વિદ્યાર્થીના શિર પર બોજો ન પડે. માતૃભાષાના સારા જ્ઞાન વગર તે પર પ્રેમવૃત્તિનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ થયા વિના પદવીધરો પોતાના ઊંચા જ્ઞાનનું સંક્રમણ જનસમાજના પ્રાકૃત માણસોમાં કરી શકતા નથી; આથી જ્ઞાનનો પ્રચાર અટકે છે ને માતૃભાષાનો વિકાસ પણ હ્રાસ પામે છે.

માતૃભાષાને સ્થાન આપવામાં વિરોધીઓ એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે દેશી ભાષામાં યોગ્ય ને ક્રમિક સાહિત્ય નથી. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ વાંધો છેક અસત્ય નથી. પણ મનુષ્યને જરૂરીઆત પડે છે એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ ને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ સૂત્રનું વિસ્મરણ થવું યુક્ત નથી.

આ વિષય પર યુનિવર્સિટિનું લક્ષ ખેંચવું એ સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય થશે. પરિષદ પણ એ બાબતનો ઠરાવ કરી શકે.

માતૃભાષામાં કેળવણી—વિદેશીય કેળવણી વિદેશી ભાષા દ્વારા આપવાની સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ પદ્ધતિ આપણા જ દેશમા છે. મનુષ્યમાત્ર પોતાની માતૃભાષામા જ વિચાર કરે છે, પર ભાષામાં કરતો નથી આપણા દેશમા વિપરીત પદ્ધતિ ચાલે છે. તેથી નીચે દર્શાવેલા ગેરલાભ થાય છે—

૧ જ્ઞાન સગીન થતું નથી

૨. સ્મરણશક્તિ પર નિરર્થક ભાર પડે છે

મારી હાઇ સ્કૂલની નોકરી દરમ્યાન પાચમા ધોરણમા એડિથ થૉમ્સનકૃત ઇગ્લડનો ઇતિહાસ એ પાઠ્યપુસ્તક હતું. ધોરણ માટે એની ભાષા અઘરી પડે એમ છે શિક્ષણ તેમજ પરીક્ષા અગ્રેજી ભાષામા હોવાથી મને યાદ છે કે એક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ પાસે જુદા જુદા પરિચ્છેદો મોએ જ કરાવતો અને પરિચ્છેદનું મથાળુ બોલી તેમની પાસે બધો પરિચ્છેદ મોએ બોલાવતો વળી Feudal System વિષે શિષ્યો ગોખેલુ લખી કાઢે ને Feudal System એટલે શુ એમ પૂછીએ તો એ જમીનને લગતો ધારો હતો એટલુ પણ જાણે નહિ એ કેવુ ઉપહસનીય છે ! આ પ્રમાણે વિદેશીય ભાષામા શિખવવાથી માત્ર સ્મરણશક્તિ પર જ નકામો બોજો પડે છે

૩. સસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા સહેલાઇથી આપી શકાય છે, ઘણા શબ્દો બને ભાષામા સામાન્ય હોય છે. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવાતું નથી એ શોચનીય છે એ જો વિદ્યાર્થી બરાબર શીખ્યો હોય તો સધિ, સમાસ, ને તદ્ધિત ને કૃત્પ્રત્યયોનું જ્ઞાન તેને સસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામા ઘણું ઉપકારક થાય

એક એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવવામા આવે છે કે વિષયોનુ જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી વિદ્યાર્થીનું અગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન ઘણુ નબળુ થશે. પરતુ એ પૂર્વપક્ષ ખોટો છે માતૃભાષા દ્વારા અગાઉ કહ્યુ તેમ વિષયોનુ જ્ઞાન સુગમ ને સગીન થશે, સ્મરણશક્તિ પર નકામો બોજો અટકશે, અને થોડા વખતમા વધારે સારૂ જ્ઞાન મળશે આમ કરવાથી જે સમય બચશે તેનો ઉપયોગ અગ્રેજી ભાષાનુ સગીન જ્ઞાન આપવામા કરી શકાશે આથી અગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને ગેરલાભ થવાને બદલે ઘણો લાભ થશે

લોકોની માગણી ઉપરથી સરકારનુ લક્ષ એ તરફ ગયુ છે. સસ્કૃત ને ઇતિહાસ જેવા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શિખવવા મડાયા છે 'સ્કૂલ-લીવિગ પરીક્ષા'મા એ વિષયોની પરીક્ષા માતૃભાષામા પણ લેવી એવી સરકારની ઇચ્છા છે, પણ યુનિવર્સિટિને ખરચ વધારે પડવાથી તે એ યોજના અમલમા મૂકતી નથી.

હમણા આપણી યુનિવર્સિટિ કોઇ પણ પ્રકારના સુધારા કરવા તરફ દુર્લક્ષ રહે છે. લાગા સમયના પડેલા ચીલામા જ પોતાનો માર્ગ લે છે, ચીલાથી સહેજ પણ બહાર નીકળવાની પ્રવૃત્તિ તેને ઇષ્ટ નથી

પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ સંસ્થાની દુર્દશા—સરકારે એક તરફ કેળવણી ફરજીઆત કરી છે અને તેમ કરી જનમડળ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે ત્યારે બીજી તરફ તેણે ટ્રેનિગ સસ્થામા ઘટાડો કરી કેળવાયલા શિક્ષકની સખ્યામા ઘટાડો કરી પ્રાથમિક કેળવણીની દુર્દશા કરી છે સરકાર એમ માનતી જણાય છે કે ટ્રેનિગ સસ્થાના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમા માત્ર પહેલા વર્ષની કેળવણી જ બસ છે અત્યાર સુધી પહેલા વર્ગમા પાસ

થયલા શિષ્યો કૉલેજ છોડી જતા રહ્યા હોય તો તે ટ્રેન્ડ ગણાતા જ નહિ. બીજું ને ત્રીજું વર્ષ પસાર કર્યું હોય તે જ ટ્રેન્ડ ગણાતા, અને એ જ વાસ્તવિક હતું; કારણ કે પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમમા વિદ્યાર્થીઓને બહુધા જે શીખી ગયા હોય તેનું પુનરાવર્તન જ કરવાનું હોય છે. અગાઉ તો સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિત એ બે વિષયો નવા હતા, હવે તો તે પણ કાઢી નાખ્યા છે. આવી અપૂર્ણ કેળવણી મેળવેલાને ટ્રેન્ડ કહી પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ તેમને સોંપવું એ દેખીતું જ અનેક રીતે શિષ્યને તેમજ શિક્ષકને બંનેને હાનિકારક છે. પ્રાથમિક શાળાના નીચલા ધોરણો શિખવવા સરકારને સારા કેળવાયલા શિક્ષકોની જરૂર ન હોય તો અંગ્રેજી નિશાળોમા નીચેના ધોરણો શિખવવા મોટા પગાર આપી પદવીધરોને રાખવાનું શું કામ છે ?

બીજા ને ત્રીજા વર્ષની કેળવણી આપી તેમને પગાર આપવો સરકારને ભારે પડે છે, તો મોટા અધિકારીઓને મોટા પગાર આપવા કેમ ભારે પડતા નથી? મોઘવારીનો ભાર થોડા પગારવાળાને કે મોટા પગારવાળાને અસહ્ય છે? સરકારે પગાર વધારવામા નીચેના નોકરોના પગાર વધારવાની શરૂઆત કરી ઉપલા અધિકારી સુધી જવાને બદલે વિપરીત માર્ગ લીધો છે, અને એવી મોટી ભૂલ કરી હવે પૈસાની ભીડ પડવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનું મોટું અકલ્યાણ કર્યું છે.

સંસ્કૃત, ફારસી, એ બીજી ભાષાને ને અક્ષરગણિતને અભ્યાસક્રમમાથી કમી કરતી વખત સરકારે વિચાર કર્યો નહિ કે પચાસ વર્ષ થયા-જ્યારથી એ સંસ્થા સ્થપાઇ ત્યારથી -એ વિષયો શિખવાય છે, તો તેને કાઢી નાખતા પહેલા પોતાના અધિકારી સિવાય અન્ય અનુભવી પુરુષોનો અભિપ્રાય લેવો જોઇએ. પરંતુ તે લીધો નહિ ને પ્રાથમિક શિક્ષકોની પોતાની તેમજ જનમંડળની ફરિયાદ પર લક્ષ આપ્યું નહિ ને હવે પાચેક વર્ષને અન્તે ઠરાવ બહાર પાડી સરકારને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવી પડી છે કે ત્રીજુ વર્ષ અગાઉ કરતા નબળું થયુ છે, તેના કારણોમા સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિતના વિષયો કમી કરવામા આવ્યા છે એ પણ છે।

સ્થાયી મંડળ આવી સરકારની ભૂલો તરફ તેનું લક્ષ ખેંચી શકે અને એ મંડળ મેં દર્શાવેલે માર્ગે કામ કરશે તો એનું લખાણ પ્રમાણભૂત ગણાશે ને સરકારને ને યુનિવર્સિટિને તે માન્ય કરવુ પડશે એમ હું ધારૂ છુ.

સ્કૂલ-લીવિંગ પરીક્ષા—આ પરીક્ષાના બે વિભાગ છે, ૧. મૅટ્રિક્યુલેશન અને ૨ સ્કૂલ ફાઇનલ એમાની પહેલી પરીક્ષા એ યુનિવર્સિટિ-કેળવણીનું પ્રવેશદ્વાર છે ને બીજી સરકારી નોકરીનું. પહેલી પરીક્ષામા દેશી ભાષા ને વિજ્ઞાન જેવા અગત્યના વિષયોની પરીક્ષા લેવાનું કામ યુનિવર્સિટિએ છોડી દીધુ છે. તેને બદલે તે હેડ-માસ્તરોના ઉમેદવારને આપેલા પ્રમાણપત્રથી જ સંતુષ્ટ થાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણીજ વાંધાભરેલી છે, તેના કારણો નીચે દર્શાવ્યા છે—

૧. આ અગત્યના વિષયો બરાબર શિખવાતા નથી.

૨. મૅટ્રિક્યુલેશનમા જેટલા ઉમેદવારો હોય છે તેમાના તૃતીયાંશ કે ચતુર્થાંશ પરીક્ષામાથી ઉત્તીર્ણ થાય છે, પરંતુ નાસીપાસ થયલા બધા ઉમેદવારોએ વિજ્ઞાન ને માતૃભાષા

તથા ભૂગોળના વિષયમાં પ્રમાણપત્ર મેળવેલાં હોય છે. આનો અર્થ દેખીતો એ જ છે કે હેડ-માસ્તરો એ વિષયના પ્રમાણપત્ર આપવામાં ઘણા ઉદાર છે.

૩. માતૃભાષાની કેળવણી ને સાહિત્યની પ્રગતિ અને પ્રસાર માટે જનમંડળ ચારે તરફથી પોકાર કરી રહ્યું છે તેવે પ્રસંગે એ ઉપયોગી વિષયના શિક્ષણ પર યુનિવર્સિટિએ દુર્લક્ષ રહેવું યુક્ત નથી.

૪. વિજ્ઞાનનો વિષય સરકારે છેક નીચલાં ધોરણોમાં પણ દાખલ કર્યો છે. શાળાઓની પ્રયોગશાળામાં સંપૂર્ણ ને નવા પ્રકારનાં સાહિત્યો છે કે નહિ તેને માટે સરકાર પોતાના એ ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર મારફત તપાસ રાખે છે. આવી સ્થિતિમા છેક ઉપલા ધોરણમાં એ વિષયના શિક્ષણ તરફ યુનિવર્સિટિ આટલી બધી બેદરકાર રહે છે એ તે પોતાના કર્તવ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

૫. અમુક વિષયોમાં પ્રમાણપત્રથી ચલાવી લેવું અને અમુક વિષયોની પરીક્ષા લેવી, એથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વિષયોમાં તે પ્રમાણપત્ર સ્વીકારે છે તે વિષયોને તે બીજા વિષયોથી હલકા ગણે છે.

આ વાંધાભરેલી પદ્ધતિ કાઢી નાંખી એ વિષયોમાં પરીક્ષા શરૂ કરે કે શિક્ષણમાં સુધારો થાય, એ બાબત યુનિવર્સિટિના લક્ષમાં લાવવી એ આ સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય છે. પરિષદ્ પણ આ વિષયનો ઠરાવ કરી શકે.

શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ સુધારાનો પુષ્કળ અવકાશ છે. દરેક શિષ્યે કોઇ પણ પ્રકારની શારીરિક કસરત લેવી જ જોઇએ. તે માટે એ વિષયને અભ્યાસક્રમમા સ્થાન જોઇએ. તેમજ ગાયન જેવા વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી તે અપાવવું, અને પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રને અનુસરીને શાળામાં શિક્ષણ ઘડાઇ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ જેવા અગત્યના વિષયોના પ્રશ્નો પુછાતા બંધ થવાને લીધે એ વિષયના શિક્ષણનો પણ શાળાએ બહિષ્કાર કર્યો છે તે વાત સરકારના કે યુનિવર્સિટિના લક્ષમાં પણ કદાચ નહિ હોય, તે લક્ષમાં લાવવી, એ આ સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય થશે.

વળી કેળવણી એકદેશી છે, તેને વિવિધ દિશામાં ફેરવવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીની હાલ દેશમાં આવશ્યકતા છે—આ અને બીજા અનેક કેળવણીને ને સાહિત્યને લગતા કૂટ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા સ્થાયી મંડળની જરૂર છે.

ઉપસંહાર—ગૃહસ્થો, આપણા સાહિત્યની પૂર્વ દશાનું અને આધુનિક દશાનું તેમજ તેમાં શી શી અપેક્ષા છે તેનું અને માત્ર સંભાષણો ને વાદ કરવાને બદલે, કે નિબંધોના વાચનથી તૃપ્ત થવાને બદલે રચનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે થઇ શકે તેનું પણ યથામતિ તમને સૂચન કર્યું. કાર્ય કરવું, પછી તે સુધરશે. દુનિયામાં માનવકૃત્યમા સંપૂર્ણતા ક્યાથી હોય? જૉન રસ્કિને ખરું કહ્યું છે કે મનુષ્ય યન્ત્ર જેવી સંપૂર્ણતાથી કામ કરી શકે જ નહિ. તેના હાથનાં આગળાં યન્ત્રના જેવું અને પગ દાંતાવાળા ચક્ર જેવું ચોક્સ કામ કરી શકતાં હોય તો પછી મનુષ્યત્વ નહિ, દેવત્વ છે. શારીરિક કાર્યમાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે માનસિક કાર્યમાં પણ પ્રવર્તે છે.*

અન્તે, તરુણ સાહિત્યરસિકોને બે બોલ કહેવા અવશિષ્ટ રહે છે. બન્ધુઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય તમારા જ હાથમાં છે તમે એ સાહિત્યનો પ્રાણ છો, તમે જ એનો આત્મા છો તમારા પ્રયત્ન પર જ એના શ્રેયનો ને ભાવી કલ્યાણનો બધો આધાર છે. તમારી પૂર્વના લેખકોએ જે જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવ્યો છે તેની જ્યોતને ઝગઝગતી કરો, તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાવો, અને સાહિત્યક્ષેત્રનો સર્વ પ્રદેશ એવો તો પ્રકાશમય બનાવો કે અન્ય સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિચરનારને તે આદર્શભૂત થાય

૫. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ.

(ભાવનગર, તા. ૧૮ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૨૪.)

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ,

તમારી આજ્ઞાને અહિં મારે માથે ચડાવવામા અને મારી પુણ્યભૂમિ ગુજરાતે મારી પાસે માગેલી સેવા બજાવવામાં જ હું મારી ફરજ અને મારૂં અહોભાગ્ય સમજું છું. આપણા વીર કવિ નર્મદે સાચા સ્વદેશાભિમાનથી એક મહાપ્રશ્ન પોતાના ગુજરાતી ભાઇઓને પૂછ્યો હતો કે "કોની કોની છે ગુજરાત?" અને એ પ્રશ્નનો તેણે જ સ્પષ્ટ સત્યતાથી અને ખરી ઉદારતાથી યોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો, કે—

"પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી વદ્યા,
કોઇ રીતની તો પણ...............
વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યાં,
પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું તે ભાઇ ઠર્યાઃ
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત."

સુજ્ઞ જનો! કેવો અંતરનો ઉમળકો ઉભરાઇ જાય અને સુખ આનંદે ભરાઇ જાય તેવો સ્નેહપૂર્ણ શબ્દ એ "ભાઇ" છે! એ શબ્દને તમે આજે સાર્થક કર્યો છે, અને અહિં આજે તમારા એ ભાઈ જેવો તમારી પાસે રહી તમારા સ્નેહનો મધુર અનુભવ હું લઉં છું ત્યારે મારૂં જીવન હું ધન્ય જ ગણું છું એથી જ તમને સર્વને પ્રથમ "બહેનો અને બંધુઓ" જેવા શબ્દોથી મેં સંબોધન કર્યું, તે માત્ર શિષ્ટાચાર લેખે નહીં, પણ એ શબ્દોમાં રહેલી અને આજે પ્રત્યક્ષ કરાયેલી એવી ખરી સ્નેહભાવનાને લીધે જ છે. તમારા એ 'ભાઇ' ને તમે જે સ્નેહ અને માનનું સ્થાન આપ્યું છે, તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું, અને આશા રાખું છું કે જે ઉદાર વૃત્તિથી અને પ્રેમભાવથી તમે મને તમારી સેવા કરવાનો આ ધન્ય પ્રસંગ આપ્યો છે, તેમાં તે જ વૃત્તિથી તમે સર્વ બહેનો અને બંધુઓ મને નિભાવી લેશો.

સાહિત્યનો પ્રશ્ન. જે ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિના વિચાર અર્થે આપણે અહિં ભેગાં મળ્યાં છીએ, એ સાહિત્ય એટલે શું, અને ખરૂં સાહિત્ય કોને કહેવું, એ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા જીવનનો મનોવ્યાપાર પોતે જ પ્રશ્નોની હારમાળા રૂપ છે, તે તો આપણા જન્મથી ઐહિક જીવનના અંત સુધી આપણી નજર આગળ જે નવનવા અનુભવ અને નવનવી સૃષ્ટિ દેખાડે છે તે જ બનાવી આપે છે. સાહિત્યમાં રસ રાખનારને કે સાહિત્યમય જીવન ગાળનારને એ સાહિત્યની સાચી પિછાન કરવાની જરૂર પડે છે, અને તેથી "સાહિત્ય એટલે શું" એ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ આજ સુધી હજારો વિદ્વાનોએ કર્યો હોવાથી તેની નવીનતામાં કે યોગ્યતામા લેશ પણ ઘટાડો થતો નથી.

દુનિયામાં કેટલાક મહા પ્રશ્નોના ઉત્તર એ દુનિયાને ફરી પૂછવા ન પડે તેવા મળતા જ નથી. જનતા પૃથ્વીના પારણામાં હિંચકા ખાતી હતી ત્યારથી એ પ્રશ્નો પૃછતી આવી છે, હજીયે પૂછે છે, અને અનંત કાળ સુધી પૂછ્યા જ કરશે. પ્રભુ શું છે, ક્યાં છે, કોણ છે, કેવો છે, કદી તેની સંપૂર્ણ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતીતિ થઇ શકશે કે કેમ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જેમ હજી પૂછાયા જ કરે છે, તેમ માનવજાતિએ પોતાની બુદ્ધિનું મંદિર રચ્યા પછી એ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવનું સ્વરૂપ કલ્પવા અને નિર્ધારવા આજ સુધી પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કીધા છે. હજારો લેખ લખાયા છે, લાખો ચર્ચા થઇ છે, વિચારકો અને રસવેત્તાઓએ ક્રોડો ચિંતન કીધાં છે, પણ સાહિત્ય એટલે શું, તેની સંપૂર્ણ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હજી કોઇ આપી શક્યું નથી.

આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનો મારે અલ્પમતિએ પ્રયત્ન કરવો એમાં બાલિશતા છે, એમ જો કોઇ મને કહે તો તે હું માન્ય રાખું છું. પણ જે સાહિત્યની સેવા જીવનભર કરવાનું મને માન છે, તે સાહિત્યને હું કેવા સ્વરૂપમાં જોઉં છું તે દર્શાવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે. ભૂતકાળમાં નાખી શકાય તેટલી દ્રષ્ટિ આપણે નાખીએ છીએ, વર્તમાનનું નાટક તો આપણે પ્રત્યેક પળે જોતા જોતા જ જીવનમાં ધપીએ છીએ, અને એ ભૂત તથા વર્તમાનને સાંકળીને આપણે ભવિષ્યના ઊંડા આકાશમાં તારાઓની પાર પણ આપણી કલ્પનાના પતંગોને ઉડાવીએ છીએ. જમાના જમાનાના સાહિત્યરસિયાઓ કાળનાં સદોદિત આગળ પડતા પગલાંમાં નવા રંગો જોતા જ રહે છે, અને તેનાં નવા રહસ્યો ખોળતા ખોળતા દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યાનુભવના રત્નપુંજમાં કદી કદી એકાદ નવું રત્ન પણ ઉમેરતા રહે છે. બધા સાહિત્ય-સેવકો કુદરતની અને માનવહૃદય તથા માનવબુદ્ધિની ખાણમાં કામ કરનારા છે, અને એ ખાણમાંથી પથ્થરો તથા માટીના ઢગલા ફોડતાં કે તોડતાં અથાગ શ્રમે પણ એકાદ રત્ન મેળવવાની તેઓ અભિલાષા રાખે છે. એ રત્ન કદી એકનિષ્ઠાથી એ ખાણ ખોદનારને મળે છે, કે કદી એના પથરો અને માટીના ઢગલા વહેનારને પણ તેમાંથી જડી આવે છે. એ રત્નપ્રાપ્તિ સકામવૃત્તિથી હો કે નિષ્કામવૃત્તિથી હો; આપણે તો માત્ર ખાણમાં જ કામ કરવાનું છે.

સાહિત્યનો આરંભ. માનજીવન શરૂ થયું ત્યાંથી જ માનવસાહિત્યનો આછામાં આછો પણ આરંભ થયો હોવો જોઇએ, એવી કલ્પના જો આપણે કરીએ તો તેમાં આપણે માનવહૃદયનો એક સામાન્ય ભાવ જ દર્શાવીએ છીએ. વાણીનું સ્વરૂપ બંધાયા પછી તેમા બુદ્ધિ અને કલ્પનાના તારો વણાતાં જેને આજ આપણે વાઙ્મય કહીએ છીએ તેનું આછામાં આછું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રથમ હસ્તીમાં આવ્યું હશે. જીવનના ઉત્ક્રમમાં માનવી જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ભાવમાં, વિચારમાં, બુદ્ધિમાં, કલ્પનામાં, એમ તેના તમામ મનોવ્યાપારમાં વિકાસ થતો જ ગયો, એટલે રોજના વહેવારની સાદી બોલી ઉપરાંત એ વિકાસને લગતાં હૃદય અને કલ્પનાનાં તત્ત્વોને કોઇ ખાસ અને યથોચિત વાણી સ્વરૂપમાં મૂકવાની તેને અગત્ય જણાઇ. એ અગત્યતામાં જ તેના નિર્વાહની કુંચી હતી, એટલે એનાં મનોદ્વાર ખોલ્યાં, અને એ ખોલનામાં જ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થયું. વિચારો અને ભાવોના ઉદ્‌ગારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા

લેખનકળાનો જન્મ ઘણો મોડેથી થયલો માનવઇતિહાસમાં નોંધાયલો છે, પણ તે પહેલાં પણ વાઙ્મય તો હસ્તીમાં હતું, અને તે જેને આપણે આજે પણ કંઠસ્થ સાહિત્યને નામે ઓળખીએ છીએ તેને મળતા કોઇક સ્વરૂપમાં માનવજાતિએ વંશપરંપરા જાળવી રાખ્યું હતું. એ કંઠસ્થ સાહિત્ય ના હોત તો માનવજાતિ અન્ય પ્રાણીઓથી કશી વિશેષતા પામત નહીં; કારણ કે તેનાં ભાવ અને કલ્પનાનાં અમૃત ઝીલી રાખવાનું સાધન ના મળતાં તેની જીવનભૂમિ રેતીના રણ જેવી સૂકી જ રહેત, અને માનવજીવનની જે લીલા આજે આપણે અનુભવીએ છીએ તે લીલાનો ઉદ્‌ભવ જ ના થતાં માનવજીવન પશુજીવનથી કોઈ પણ રીતે ખરી વિશિષ્ટતા મેળવત નહીં.

પશુજાતિની જેમ માનવજાતિને પણ પોતાના સામાન્ય જીવનનિર્વાહને માટે, એટલે શરીરની રક્ષા કરી આયુષ્યની દોરી પૂરી કરવાને માટે, વાઙ્મય કે સાહિત્યની જરૂર નથી, એ તો આપણે આજની પણ જંગલીમાં જંગલી માનવજાતિનાં ટોળાંઓના મોટે ભાગેના વહેવાર પરથી જોઇ શકીએ છીએ. હું 'મોટે ભાગે' ખાસ કહું છું, કારણ કે એ જંગલીઓની જાતિમાં પણ બહુ આછામાં આછા સ્વરૂપમાં વાઙ્મયનાં દર્શન તો થાય છે જ, તે તેમના નાચ, તેમનાં એકાદ લયની પૂર્તિનો આભાસ આપતાં આનંદગીતો, તેમની પ્રાણીપૂજા કે પદાર્થપૂજા, તેમના વહેમો, તેમની માન્યતાઓ, એવી એવી વસ્તુઓ બતાવી આપે છે. એ જાતિઓમાં પણ બહુધા કંઠસ્થ સાહિત્ય તેના સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં હસ્તી ધરાવે છે. પશુ અને માણસની વચ્ચેનો ફેર એ પશુબુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિના ફેરનો ઇતિહાસ છે, અને એ કલ્પનાશક્તિથી જ તુલના કરતો માનવી આજે પ્રભુનાં અમૃત ઝીલવાનો અધિકારી બન્યો છે.

માનવજીવનનો એ વાઙ્મય એટલે સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ માનવજાતિના બીજમાં જ રહેલો છે, એવું દૃષ્ટ અનુમાન કરીએ તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી. એ સંબંધ કાંઇ બહારથી આવીને થયલો નથી, કે નથી એ સંબંધ દેહ અને તેના વસ્ત્રઢાંકણ જેવો. એ તો એની કીકીનું તેજ છે, એના હૈયાનું રુધિર છે, એનાં ફેફસાંના શ્વાસોચ્છ્‌વાસ છે, એના મનની પ્રતિકૃતિ છે, એના આત્માનો અકથ્ય આનંદ છે.

વાણી અને સાહિત્યની સાન્ધ્યભૂમિ.

માનવજીવન સાથે સંકળાયલું એવું એ વાઙ્મય કે સાહિત્ય તે શું હશે? એ એવો તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોહને સાહિત્યના કંચનમાં ફેરવી નાખે છે? એ પારસમણિ લોહચુંબક જેવો માત્ર એક જ ગુણ કે તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરે છે, કે કિરણોની સાતરંગી કળા જેવો વાણીનાં અનેક તત્ત્વોને એકીસાથે સ્પર્શ કરી તેમાં અવનવા ચમત્કારનાં દર્શન કરાવે છે? આવી પ્રશ્નમાળાના અનેક દાણા આપણે ફેરવતા જઇએ, તોપણ એ સાહિત્યના આત્માનું સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. માત્ર પરિણામે જ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સાંધ્યભૂમિની દૃષ્ટિમર્યાદા આગળ આ આપણી ગમ આવતો દેખાતો સીધો વિસ્તાર તે આપણી પૃથ્વીનો પાટ છે, અને ઉપર ગોળાકારે સુંદર રંગોથી રંગાયલું આપણી પૃથ્વીથી પર રહેલું ભવ્ય દૃશ્ય તે ઉંડું અગાધ આકાશ છે. વાણીપ્રદેશ અને સાહિત્યપ્રદેશની એવી સ્પષ્ટ સીમાદોરી આપણે જોઈ શકીએ, જ્યાં એ દોરીની પાસે તેને ઝાલવા જઇએ તો તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઇ પાછી દૂરને દૂર જ

જાય ઊભી રહે, એવો એનો માયારૂપ ચમત્કાર છે. લોટ એટલે દળાયેલા દાણાનો બારીક ભૂકો, એવી સ્થૂળ વસ્તુની વ્યાખ્યા આપણે આપી શકીએ, ઘંટી ચાલતી જાય, ઘંટીમા દાણા નખાતા જાય, એ દાણા દળાતા જાય, બીજી બાજુએથી ચોતરફ એનો લોટ થઇ પડતો જાય, એ બધી ક્રિયા આપણે જોઇ શકીએ અને વર્ણવી પણ શકીએ. પણ એ દાણા ભૂમિમા બીજ રૂપે વવાય, તેમા ખાતરપાણી અપાય, અને એ દાણામાથી છોડ થઈ તેમા પાછા દાણા ઊગે, એ ક્રિયા સ્થૂળ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે, અને બીજતત્માનુ ફળદર્શન છે. એ ફળદર્શનનો અમુક હદ સુધી આપણે વિચાર કરી શકીએ, પણ એ પેલા દાણાના લોટની ક્રિયાથી જૂદી જ જાતની સૂક્ષ્મ ક્રિયા હોવાથી તેની કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દોરી શકાવી મુશ્કેલ છે એનો એ દેહ છતા આત્માના તેજ સંકેલાઇ જતા તેની બધી ક્રિયા બંધ પડે છે, તેથી જ દેહથી પર એવા આત્માનુ આપણને અનુમાન અને ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે એની એ જ વાણી હોવા છતા તેને સાહિત્ય તરીકે લેખવવા માટે એના કોઇ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની આવશ્યકતા રહે છે. સાહિત્યની રંગભૂમિનુ આકાશ વાણીની પૃથ્વી સાથે સંકળાયેલુ લાગતા છતા વાણીથી તે પર છે, અને તેથી જ એ રંગભૂમિની પાસે હોવા છતા અને તેના રંગોને પોતાની પીંછીમા ઉતારવાની શક્યતા છતા માત્ર પૃથ્વીની જ ધૂળમા નજર રાખનાર માણસથી એ મધ્યભૂમિની સીમાદોરી ઓળંગીને ઉપરની આકાશની ભવ્ય રંગભૂમિમા પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. એના એ જ સાધનો છતા કલ્પનાની આખ જ્યા સુધી ઊંચે જોઇ શકતી નથી ત્યા સુધી વાણીનુ સ્વરૂપ સાહિત્યના સ્વરૂપમા બદલાતું નથી. “ એ તો તત્ત્વે તત્ત્વ ઘંસાય ત્યારે લોહનુ પારસ થાય. ” એ પ્રમાણે વાણીના તત્ત્વને કલ્પનાનુ તત્ત્વ સ્પર્શ કરે ત્યારે જ વાણીમાથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે કાંઇ બોલાય કે લખાય તે સાહિત્યની ગરિમા આની શકે નહીં. માનવજાતિને કુદરતમાથી જે જે સત્યના કે સૌંદર્યના દર્શન થતા ગયા, તે તે સર્વને તે પોતાની કલ્પનાના રસમા બોળીને ઘાટ આપતી ગઇ, અને એ ખાસ ઘાટને વાણીમા ઉતારતી ગઈ એ વાણીમા તેથી જે ચેતન આવ્યુ તેમાથી જ તેનો ચમત્કાર ઊભો થયો, એટલે એવી જીવત વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એનુ જ નામ તે સાહિત્ય કે વાઙ્મય

સાહિત્યનું મુખ્ય તત્ત્વ-કલ્પના

સાહિત્યનુ બીજ માનવજાતિની કલ્પનામા જ એવી રીતે જોયા પછી આપણે એ બીજનો વિકાસ કેમ થાય છે તે જોઇએ, તો સાહિત્ય શાને કહેવુ તેની કસોટી આપણે કોઇક અંશે પામી શકીએ, અને એ સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યના નજીકમા નજીક સ્વરૂપને ઓળખાવી શકે તેવી બાધી શકીએ. માનવજાતિના આજ સુધીના વિકાસક્રમમા અનુભવ અને કલ્પનાશક્તિ એ બે સાધનોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. માનવજીવનમા જેમ જેમ ખરા ખોટાનો અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ માનવજાતિ સત્ અને અસત્‌ને કલ્પનાના ત્રાજવામા તોલતી ગઇ, અને એ અનુભવના પ્રમાણમા સત્ અને અસત્‌ના તત્ત્વોની કદિક પુરી તો કદિક અધુરી પિછાન કરતી ગઇ એણે અનુભવથી જેમ સત્યના તત્ત્વની પિછાન કીધી તેમ કલ્પનાથી એ સત્યનુ સૌંદર્ય પણ જોયુ, અને કુદરતમા ઠેરઠેર ડોકીઆ કરતા સૌંદર્યનુ સત્ય પણ નિહાળ્યુ માનવજાતિએ આજ સુધીમા વાણીના ચમત્કારયુક્ત જીવત સ્વરૂપમા જે સાહિત્ય સઘરી

રાખ્યું છે તે કાતો સત્યના કે કાતો સૌંદર્યના કોઇ પણ તત્ત્વને જ લગતું છે. દુનિયામા આજ સૂધી લખાયલા ને સંઘરાયલા તમામ શાસ્ત્રો એ બે વર્ગમા જ સમાવી શકાશે. પણ સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનુ ગમે તેવું લેખન કે કથન એ સાહિત્યમા ગણી શકાય નહીં. એમ કરવા જઇએ તો "આઠે દોઢે બાર" એ પણ સત્યનુ તત્ત્વ છે, છતા એ તત્ત્વ માત્ર કહી કે લખી નાખ્યાથી તેનુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ગણિતશાસ્ત્રના આકડાઓની અમુક સ્થિતિ તે સાહિત્યદર્શનમા નથી, પણ એ આકડાઓમા રહેલા ચમત્કારનું કોઇ કલ્પનાપૂર્વક દર્શન કરાવે તેવો લેખ લખાય કે તેવું કથન કરાય તો તે સાહિત્ય તરિકે ગણી શકાય. એ જ પ્રમાણે સૌંદર્યનુ કોઇ તત્ત્વ સાહિત્યમય બનાવવા માટે તેના દર્શન કરાવવા કલ્પનાની જ સહાય પાછી લેવી પડે છે. ગિરનાર પર્વતનુ સૌંદર્ય તેની લંબાઈ પહોળાઇના માપ કાઢી બતાવવામા કે તે કેટલા મણ માટી પથરાનો બનેલો છે તે દર્શાવવામા નથી, પણ કોઇ પ્રચંડ જોદ્ધો આકાશે પોતાનું શિર અડાડીને ઉભો હોય અને તેના જોનારના મનમા વીરતા, વિશાલતા, ભવ્યતા, અગ્રતા, પ્રતાપ, આદિ અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી મૂર્તિ કલ્પનાના ચમત્કારથી વાણીમા ઉભી કરાય, ત્યારે જ તે વાણી પાછી સાહિત્ય નામને યોગ્ય થાય. આ પરથી આપણે જોઇએ છીએ કે એ સત્ય અગર એ સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે જ તેને લગતો લેખ કે તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે ગણાવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે.

સાહિત્યમાં ઔચિત્યનુ પ્રાધાન્ય

પણ હજી એવા લેખ કે કથનને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ આપતા કાંઇક ઘટ પડતી હોય તેવુ લાગે છે. સાહિત્યનુ સંપૂર્ણ નામ કોઇ પણ લેખ કે કથનને તેમા ઉપલા ત્રણ તત્ત્વો સમાયા છતા પણ આપવા અગાઉ ફરી વિચાર કરવો પડશે શું એવો લેખ કે એવુ કથન ગમે તેવી વાણીમા ઉતાર્યાથી તે સાહિત્યનુ સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નામ પ્રાપ્ત કરી શકશે? આ પ્રશ્ન આપણને સાહિત્યના વર્તન માટે વિભાગોની યાદ આપે છે, અને કોઇ પણ જીવન્ત વસ્તુ માટે આત્મા અને શરીર એમ બન્નેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે આત્મા વગર શરીરમા ચેતનશક્તિ નથી, અને શરીરની સમગ્રતા અને શરીરના આરોગ્ય વગર આત્માની સંપૂર્ણ જ્યોતિ એ શરીર મારફતે ઉતરી શકતી નથી. સાહિત્યનુ શરીર તે એની વાણીનો શબ્દસમૂહ છે, અને એ શબ્દસમૂહની શુદ્ધિ, તેનો યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ, અને એ સર્વને એકાકાર કરી તેમાથી બહાર પડતી અર્થની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીરતત્ત્વોની સસાર યોજના અને ક્રિયા, એ બધુ મળીને સાહિત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે. એ બધી ક્રિયા માટે એકજ મહાગુણની આવશ્યકતા છે, અને એ મહાગુણ તે ઔચિત્યનો અથવા વિવેકયુક્ત યથાર્થતાનો છે, માટે જ સાહિત્યને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમા ભાષાશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ મુખ્યપણે આવશ્યક છે. હવે જ આપણે સમજી શકશુ કે સાહિત્યના વિષયમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે કેવી ગંભીર જવાબદારી આપણે શિરે આપણે વહોરી લઇએ છીએ એ જવાબદારી જો આપણે નહીં સમજીએ, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આપણે માત્ર કાટા જ વાવીએ, અને એ ક્ષેત્રમા નકામા ઝાખરા ઉગાડી એ ભૂમિને અપવિત્ર જ કરીએ.

સાહિત્ય ખરૂં કોને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી હવે તેની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા. **સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય** એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપની નજીકમાં નજીક આવ્યા છીએ એવું કાંઈક મને લાગે છે એ વ્યાખ્યા હું તમો સર્વ સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોને ભેટ ધરૂં છું, અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનંતિ કરૂં છું

સાહિત્યનો માનવ જીવન સાથે સંબંધ. માનવવાણીનું એવું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સબંધ એ વાણી જેટલો જ જૂનો છે. એ સાહિત્યમાં જ માનવજાતિની મોંઘી પ્રસાદી વંશપરંપરા અને જાતિપરંપરા આજ સુધી ઉતરતી આવી છે 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનું કળદર્શન છે,' માટે જ તેના મોંઘા આત્માને સ્થાયી અને સસ્કારી શરીરમાં માનવજાતિએ પોતાના જીવથીયે વહાલો ગણી સાચવી રાખ્યો છે. સાહિત્ય એટલે માનવહૃદયના મોંઘા સંસ્કાર, સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉંડા સ્વપ્નાં, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિના સુખદુઃખનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચંદ્રિકાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્યમાત્રને બંધુભાવથી સાંકળતું સ્નેહભવન—અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે. એના શબ્દે શબ્દે એ પ્રભુતાનાં પગલાં પડેલાં છે, અને એ પ્રભુતાનાં પગલાં જોતાં જોતાં, અને તેમાં આપણાં પગલાં પાછાં પાડતાં પાડતાં, આપણે ખુદ પ્રભુધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ એ પુણ્યપગલાંમાં રહેલી પ્રભુતા જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશું, ત્યારે તેમાં આપણા આત્માની પ્રભુતા પણ ભેળાતી જશે, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમેરીકન કવિ લોંગફેલો કહી ગયો છે તેમ, આપણે પણ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવાં પગલાં આપણી પૂઠે મૂકતાં જઈશું. અસ્તુ

સાહિત્યથી માનવજીવનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતા. માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આવું ધાડું જોડાયલું છે, છતાં એ સાહિત્ય તરફ આપણા ઘણા બહેનો અને ભાઈઓ હજી કેટલા બેદરકાર છે? એવા કેટલાએએ આપણને કેટલીયે વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે, ભાઈ, આ શી માથાદુખણ? આ સાહિત્યથી તમારો શો 'શુકરવાર' થવાનો છે? એની સેવા કરતાં તમારાં બાળકોને રોટલીના કેટલા ટુકડા મળી શકશે? એ 'ધરમના ધક્કા' થી અને ઘર વેચીને તીરથ કરવાથી શો લાભ મળશે? એવાં એવાં વચનો કાઢનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વંશવેલા પર બેઠો છે તેની પર જ અજ્ઞાનમાં કુહાડી મારે છે સાહિત્ય ના હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમાં શો ફેર હોય તેનો બોલનારે વિચાર સરખો કદી કીધો હશે? સાહિત્યે ગુંજતા ગુંજતા અનાજ ઉગાડયું છે, સાહિત્યે વસ્ત્ર બનાવ્યાં છે, સાહિત્યે સોમરસ ગાયો છે સાહિત્યે સ્નેહના રંગભવનોમાં ચિત્ર આલેખ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદરનિર્વાહના સાધનો આપ્યાં છે

સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર, કળા વગેરે તનમનની ઉન્નતિના માર્ગ બાંધ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ સ્થાપ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાજમહેલની મૂર્ત્ત સુંદરતા સચેત રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં સ્વર્ગ ઉતાર્યાં છે, સાહિત્યે આંખમાં સુધા ઉભરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણનાં ઓજસ્ ઠલવાવ્યાં છે; સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવતાને ચઢાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યનાં અમૃત-દેવોનાં અમૃતથીયે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કહાનાની બંસરીના સૂર કયા ઝીલી રખાત? સાહિત્ય ના હોત તો ઋષિમુનિઓના આદેશ આપણા કર્ણમાં કેવી રીતે ફૂંકાત? સાહિત્ય ના હોત તો પેગંબરોના પેગામ કોણ પૂગાડત? દેવો ઊડી જાત, નંદનવનમાં રેતીનાં રણ ઉડત, દિવસ ધગધગતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારમાં તારાની ભાત નહીં જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જેવો માત્ર નીચે મુખ રાખી પોતાનું ઉદર ભર્યા જ કરત, અને એક રોજ કાળાવાયુના વંટોળીઆમાં ઝલાઈને તૂટી પડી ખાકમાં ખાક મેળવી દેત!

સાહિત્ય સાથે પ્રજા-જીવનનો ઘાડો સંબંધ.

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે, તેનો આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી શકે તે જ માનવજીવનની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા લાવી પણ શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓનાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયલી રહે છે. સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્યગ્રંથો લો તો તે તે ગ્રંથો પ્રથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોબળનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્યભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ધબકારા. કોઇ પણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેના સમકાળિક સાહિત્યની દશાવડે થોડે વત્તે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ કરશે. પૃથ્વીનાં રાજ્ય કરતાં આત્માના મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવંતાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. "નંદનવનના પ્રસાદોની ટોચ" પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રગદોળાતો થાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતિમાં મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાના હૃદય નીચોવીને તેના રંગથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અગરદ્રુમની ટોચે ચઢાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઇ હાંડી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરધા કરડીને નાખેલા ટુકડા ખાવા પડશે, પરાયાં બાળકોનાં હાલરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જ્વાલામુખી પર્વતના જેવો ધગધગતો રહી આજુબાજુ

સાહિત્ય ખરૂ કોને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી હવે તેની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા. **સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય** એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપની નજીકમા નજીક આવ્યા છીએ એવુ કાઇક મને લાગે છે એ વ્યાખ્યા હુ તમો સર્વ સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોને ભેટ ધરૂ છુ, અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનતિ કરૂ છુ

સાહિત્યનો માનવ જીવન સાથે સંબધ. માનવવાણીનું એવું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સબધ એ વાણી જેટલો જ જૂનો છે. એ સાહિત્યમા જ માનવજાતિની મોંઘી પ્રસાદી વંશપરપરા અને જાતિપરંપરા આજ સુધી ઉતરતી આવી છે 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનુ ફળદર્શન છે,' માટે જ તેના મોઘા આત્માને સ્થાયી અને સસ્કારી શરીરમા માનવજાતિએ પોતાના જીવથીયે વહાલો ગણી સાચવી રાખ્યો છે. સાહિત્ય એટલે માનવહૃદયના મોઘા સસ્કાર, સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉંડા સ્વપ્ના, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિના સુખદુ:ખનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચદ્રિકાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સસ્કૃતિનુ સગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્યમાત્રને બંધુભાવથી સાકળતું સ્નેહભવન,–અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે. એના શબ્દે શબ્દે એ પ્રભુતાના પગલા પડેલા છે, અને એ પ્રભુતાના પગલા જોતા જોતા, અને તેમા આપણા પગલા પાછા પાડતા પાડતાં, આપણે ખુદ પ્રભુધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ. એ પુણ્યપગલામા રહેલી પ્રભુતા જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકશુ, ત્યારે તેમાં આપણા આત્માની પ્રભુતા પણ ભેળાતી જશે, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમેરીકન કવિ લોંગફેલો કહી ગયો છે તેમ, આપણે પણ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવા પગલા આપણી પૂઠે મૂકતા જઇશુ. અસ્તુ.

સાહિત્યથી માનવ-જીવનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતા. માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આવું ગાઢ જોડાયલુ છે, છતા એ સાહિત્ય તરફ આપણા ઘણા બહેનો અને ભાઇઓ હજી કેટલા બેદરકાર છે? એવા કેટલાએએ આપણને કેટલીયે વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે, ભાઇ, આ શી માથાદુખણુ? આ સાહિત્યથી તમારો શો ' શુક્કરવાર' થવાનો છે? એની સેના કરતા તમારા બાળકોને રોટીના કેટલા ટુકડા મળી શકશે? એ 'ધરમના ધક્કા' થી અને ઘર વેચીને તીરથ કરવાથી શો લાભ મળશે? એવા એવા વચનો કાઢનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વશવેલા પર બેઠો છે તેની પર જ અજ્ઞાનમા કુહાડી મારે છે સાહિત્ય ના હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમા શો ફેર હોય તેનો બોલનારે વિચાર સરખોયે કદી કીધો હશે? સાહિત્યે ગુંજતા ગુંજતા અનાજ ઉગાડયુ છે, સાહિત્યે વસ્ત્ર બનાવ્યા છે, સાહિત્યે સોમરસ ગાયો છે સાહિત્યે સ્નેહના રંગભવનોમા ચિત્ર આલેખ્યા છે, સાહિત્યે ઉદરનિર્વાહના સાધનો આપ્યા છે

સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર, કળા વગેરે તનમનની ઉન્નતિના માર્ગ બાંધ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ સ્થાપ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાજમહેલની મૂર્ત સુંદરતા સચેત રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં સ્વર્ગ ઉતાર્યાં છે, સાહિત્યે આંખમાં સુધા ઉભરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણનાં ઓજસ્ ઠલવાવ્યાં છે, સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવતાને ચઢાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યનાં અમૃત-દેવોનાં અમૃતથીયે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કહાનાની બંસરીના સૂર ક્યાં ઝીલી રખાત? સાહિત્ય ના હોત તો ઋષિમુનિઓના આદેશ આપણા કર્ણમાં કેવી રીતે ફૂંકાત? સાહિત્ય ના હોત તો પેગંબરોના પેગામ કોણ પુગાડત? દેવો ઊડી જાત, નંદનવનમાં રેતીનાં રણ ઉડત, દિવસ ધગધગતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારમાં તારાની ભાત નહીં જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જેવો માત્ર નીચે મુખ રાખી પોતાનું ઉદર ભર્યા જ કરત, અને એક રોજ કાળાવાયુના વંટોળીઆમાં ઝલાઇને તૂટી પડી ખાકમાં ખાક મેળવી દેત!

સાહિત્ય સાથે પ્રજા-જીવનનો ધાડો સંબંધ.

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે, તેનો આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી શકે તે જ માનવજીવનની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા લાવી પણ શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓનાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયલી રહે છે. સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્યગ્રંથો લો તો તે તે ગ્રંથો ગ્રથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોબળનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્યભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ધબકારા. કોઇ પણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેના સમકાલિક સાહિત્યની દશાવડે થોડે વત્તે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ કરશે. પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માના મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવંતાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. "નંદનવનના પ્રસાદોની ટોચ" પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રગદોળાતો થાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતિયા મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાના હૃદય નીચોવીને તેના રંગથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અગરદ્રુમની ટોચે ચઢાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઇ હાંડી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરધા કરડીને નાખેલા ટૂકડા ખાવા પડશે, પરાયાં બાળકોનાં હાલરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જ્વાલામુખી પર્વતના જેવો ધગધગતો રહી આજુબાજુ

અધોગતિની જ અગ્નિધારા ઉડાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્યભુવનનું નિવાસી છે. એ ભુવનની મરામત ચાલુ ના રાખે, એને વળગેના અને વળગતા જાળાં હમેશા સાફ ના કરે, એની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી રોજ રોજ નવપ્રકાશિત સૂર્યના પ્રાણપ્રેરક અને પ્રાણહરક કિરણો એના તમામ ઓરડાઓમાં પ્રફુલ્લપણે પ્રવેશવા ના દે, એની ભીંતો અને છતો પરના સોનાજડયા અને રંગનમઢયા કળાલેખનના ચમકારા નવા નવા દષ્ટિકોણથી ના જોય, એના જૂના રાચરચીલાની 'પ્રાણસમા સ્વજનના' જેવી વહાલથી સંભાળ ન ખી યુગયુગના અને જમાના જમાનાના નવા નવા સાજનો તેમાં ખુમીદાર ઉમેરો ના કરે, એ ભગ્નાનુભવમાં પ્રજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતર્પણની જેમ સાહિત્યતર્પણમાં પોતાના આત્મા ના સમપે, અને એ પુણ્યભવનને 'ઘર જેવું મીઠું' ગણી પ્રજા એને માટે ઘરઘેલી ના બને, તો એ પ્રજાજીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે કાળના સખત તડકામાં તપીને વિલાવું પડશે, અને વાયુના ધમસાણોમાં કે વરસાદની રેલરેલામાં તણાઇ જઇ કદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમૂળથી ઉખડી જવું પડશે. એ સાહિત્યભુવનો જેના જેના ભાગી ગયા કે તેના ખંડિયેર થયા કે અવશેષમાં માત્ર તેની ઝાખી સ્મૃતિ જ રહી, તે તે પ્રજાનું પણ પૃથ્વીમાં માત્ર નામજ અવશેષમાં રહ્યું છે. માટે પ્રજાજીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયગળમાં છે પ્રજાજીવનમાં જેમ જેમ ચેતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનવંતુ થતું જાય છે પ્રજા માત્ર ઉદરનિર્વાહના પશુકાર્યમાં જ ગુંથાઇ રહે, પ્રજા માત્ર એશઆરામમાં જ મશગુલ રહે, પ્રજા માત્ર સરસ્વતીનું સેવન લક્ષ્મીના રંગભુવનના દ્વારમાં પેસવા પૂરતુ જ કરે, અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સંચિત કરેલા સાહિત્યભંડારની કીર્તિની વાતો કરવામાં જ ગર્વ અને ગૌરવ માને, કે એ સાહિત્યભંડાર પર તાળા મારી તેમાં પોતાના પરાક્રમની મુઠ્ઠીભર પ્રસાદી પણ ના ઉમેરી શકે એવી સ્થિતિએ તે પૂગે, ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતિ શરૂ થઇ કે થઇ ગઇ છે એમ નક્કી જાણવું એ પ્રજાને માટે પૂર્ણિમાની આકાશભરતી પ્રભાસુધા નથી, કે નથી તેને માટે શુકલચંદ્રની દિનદિન વધુ વધુ ભરાતી ચાંદરણાની ભરતીઓની મોતી પરતી છાળો એને માટે તો અમાસના જ અંધારા છે એક ઠેકાણે મેં કહ્યું છે કે—

" રસ ન ઝરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું
આ તુજ એવી અમાસ ?
ઘુંઘટ ઉઘાડ, ખિલાવ કળા, સખી !
વેરી દે તુજ હાસ ! "

જે પ્રજાના જીવનમાં એ સાહિત્યનો રસ નહી ઝરે, કે એના હૃદયની અને બુદ્ધિની પ્રભુતા નહીં સ્ફુરે, તે પ્રજાને માટે તો આખરે અમાસની જ દશા નિર્માણ થયની છે. જે પ્રજાએ એ દશા ના લાવવી હોય, કે એ દશા ભગી જે ગમડતી જતી હોય, તે પ્રજાએ તો પોતાના જીવનની કળાને હજાર પ્રયત્ને પણ ચઢતી કરી ખિલાવવી પડશે, અને પોતાના હૃદયની રસિકતા તથા મનની પ્રભુતા વિકસાવવા માટે રાતદિન મથવું પડશે એ મથન થશે ત્યારે જ પાછા પેલા દિનદિન ચઢતી કળાના ચંદરણા આકાશભરમાં તેનો પ્રભાવ પાડશે, અને પછી જ પૂર્ણિમાની સોનેરી રૂપાળી પાઘડીઓ જેવા તેના હાસ્ય જગતજગ અનેરા અમૃત પૂરશે.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ તે જ પ્રજાનો ઇતિહાસ.

પ્રજાનું સાહિત્ય એટલે એ પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એ પ્રજાની વીરતાનો પુરાણુ છતાં દિનદિન નવા વિજય ઉડાવતો ધ્વજાસ્થંભ, એ પ્રજાનાં સતત સ્ફૂર્તિભર્યાં વિજયગીતોમાં નવી નવી ચેતના પૂરતો અને ફૂંકતો શંખનાદ. કોઇ પણ પ્રજાનો પુરુષાર્થ નષ્ટ કરવો હોય, તો તેના સાહિત્યનો નાશ આવશ્યક છે, એ ક્રૂર મર્મ માનવજાતિને જૂના કાળથી જાણીતો છે. પૂર્વકાળમાં યુનાની સિકંદરે જ્યારે તે વેળાનું મહાબળી ઇરાન જીત્યું ત્યારે તેની મુખ્ય પુસ્તકશાળાને બાળી નાખી હતી. આ પુરાણા સાહિત્યનો નાશ તે પછીની ઇરાનની વેદકાળ-જૂની પ્રજાની ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામેલી દશાનું મુખ્ય કારણ થઇ પડ્યો હતો. ઉત્તરકાળમાં ઇંગ્લંડે આયર્લેંડ જીત્યું, અને ત્યાં પણ આયર્લેંડના સાહિત્ય પર પડદો ઢાળવા તેના પ્રજાસાહિત્યને ખોળંબે નાખીને નિશાળોથી માંડી તમામ લોકવ્હેવાર અને રાજ્યવહેવારમાં અંગ્રેજી ભાષાની જ સ્થાપના કીધી, અને તેનો જ પ્રસાર સારા દેશમાં કરાવ્યો. બહુ લાંબા કાળ સૂધી આયર્લેંડની પ્રજાનો આત્મા એમાં કચરાયા કીધો, અને આખરે આંજથી ત્રીશેક વર્ષ ઉપર ત્યાંના વિચારકો, કવિઓ અને રસવેત્તાઓએ પાછો પોતાની પુરાણી ભાષાનો અને તેના ખૂણે ખોચરે છુપાવી રાખેલા સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કર્યો, તથા એ પ્રયાસ કરતાં પ્રજાની નાડીઓમાં પાછું કેવું નવચેતન અને નવજીવન આવ્યું, અને પોતાની વહાલી સ્વતંત્રતા કેટલા મહાભોગ આપીને પણ પાછી મેળવી, એ તો આપણી નજર આગળ બનેલો આજનો ઇતિહાસ છે. આપણા આ પુરાણુ ભારતદેશનો આ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષનો પણ એવો જ કાંઇ ઇતિહાસ આપણે જોઇએ છીએ. આપણી કથાઓ અને આખ્યાનોના ગામે ગામે અને શેરીએ શેરીએ થતા મેળાવડાઓ આછા આછા અને નહીં જેવા થતા ગયા, આપણા ધર્મગ્રન્થોને પણ પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીની કસોટીએ ચઢવું પડ્યું, આપણા ઇતિહાસને પણ પરબુદ્ધિએ જાણી જોઇને આપેલી વિરૂપતા આપણે ખરી માની તેવો જ વિરૂપ માનતાં થયાં, આપણા અખાડાઓ, આપણાં તાલીમખાનાઓ, આપણી યુદ્ધવિદ્યા, આપણા સ્વયંવરો, આદિ આપણી મર્દાનગીનાં સાહિત્ય ગુમ થયાં, આપણા ગરબાઓની હૈયાં હલાવતી હીંચ તથા આપણા રાસડાઓની તાલબદ્ધ છલંગો ભૂલાતી અને નિર્માલ્ય થતી ગઇ, આપણું કંઠસ્થ સાહિત્ય, આપણી અનુભવરસિક લોકકથા, આપણા ગૂઢભાવકુંજાં લોકગીત, આપણી લલિત કળાઓ, વગેરે સર્વ ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થતું ચાલ્યું, આપણે સ્વજનમય મટી પરજનમય બન્યાં,—એ સર્વ આપણી ભાષાને અને આપણા સાહિત્યને ખૂણે બેસાડી પરભાષા અને પરસાહિત્યને ઝોલે ચઢાવવાનાં પરિણામો છે. આપણા લોહીમાં આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનાં રાતાં કણો બહુ કમી થઇ ગયાં છે; અને તે સાટે આપણી રગોમાં પરભાષાના સાહિત્યની મોંહનીભર પીચકારી મારી આપણે આપણા પોતાના આત્મા અને હૃદયની શક્તિ તથા પ્રભુતા ભૂલી બેઠાં છીએ આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનું જ પરિણામ છે. આ સત્ય ભલે અપ્રિય હોય, ભલે કડવું હોય, પણ એ સત્ય આપણે તેના સ્પષ્ટ રૂપમાં જોવું જ પડશે. સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા જ જો આપણે અશક્ત હોઇએ, તો સત્યને શુદ્ધ રીતે આપણે કેમ દર્શાવી કે દેખાડી શકશું? સત્ય જેવી ભવ્યતા કોઇ નથી, સત્ય જેવી પ્રબળતા કોઇ નથી, સત્ય જેવી નવીનતા કોઇ નથી. એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરશું ત્યાંથી જ આપણી આ અમાસ પાછી ગઇ કાલની ગણાશે,

અને આપણી પ્રજા તરીકેની ચઢતી કળા તે જ પળથી વધવા માંડશે. આપણી ગંગા અને યમુના, આપણી સિંધુ અને સાબરમતી, આપણી તાપી અને નર્મદા, એ સર્વ પવિત્ર નદીઓની રેલ હાલ ખારા સમુદ્રમા ઢોળાઈ અકારત જાય છે, તેના સભર પ્રવાહોને પાછા આપણા સરોવરમા વાળો, તેના પુણ્યોદકમા આપણા આત્મા અને હૃદયને અંઘોળ કરાવો, અને તેની વહી જતી શક્તિઓને આપણા જીવનમા જ એક વાર પાછી સમાવો ! આપણા વિદ્વાનો અને પંડિતો જ્ઞાનના પોટલા નહીં પણ પ્રજ્ઞાના પ્રભાકર થય, આપણા કવિઓ ઘરના ભારવટીઆ પર માળો બાધી ચીંચીં કરતી ચકલીઓ નહીં પણ આકાશ વીંધતા ગરુડ બને, આપણા ગવૈયાઓ અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ નહીં પણ નંદનવનની પ્રાણભર ગોરલી બને, આપણા ધર્મશાસ્ત્રીઓ મંદિરોની પૂજા પાતરી નહીં પણ મંદિરોના દેવોની આકાશવાણી થાય, આપણા કળાધરો ભીંતના રંગો કે પથ્થરની હથોડી નહીં પણ સૌંદર્યના સરોવરમા નીરક્ષીરને જુદા પાડતા રાજહંસ અને કે તાજમહેલના જેવા ભાવનાપૂર્ણ મિનારા થાય, આપણા વેપારીઓ દલાલ અને દુભાસીઆ નહીં પણ નરસિંહ મહેતાની કુંવરબાઈનું મામેરૂ કરતા દામોદરદોશી બને, આપણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠના બાકડા નહીં પણ સરસ્વતીના રસભુવનના ડોલતા મોરલાઓ થાય, આપણી મહિલાઓ ઘરના વાસણો કે રમવાની પૂતળીઓ નહીં પણ રસની રાણીઓ અને ગૃહમંદિરની ચેતનવંતી દેવીઓ બને,—અરે આપણે પોતે જીવનના ગાડા નહીં પણ પુરુષાર્થના ગાડિવટંકાર કરતું આપણા સાહિત્યનું પ્રબળ રણશિંગું બનીએ, તો જ આ સાહિત્યમાં પાછું નવજીવન ફૂંકી શકાશે, અને એના નવજીવન સાથે આપણી શુક્લ કળાનો ચંદ્રકુંભ દિનપરદિન અમૃતથી વધુ વધુ ભરાતો જતાં આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન પણ પાછું પ્રફુલ્લ બનશે, અને ત્યારે જ—અરે ત્યારે જ આપણે આગણે પાછા મોતીના ચોક પૂરાશે, આપણે કપાળે લક્ષ્મીજી રોજ પોતાને હાથે ચાલ્લો કરશે, અને વીણાધારી સરસ્વતીનાં ગાન આપણા જીવનમા સતત પ્રભુતા અને ઉલ્લાસ ભરશે એ પ્રભુતા અને ઉલ્લાસ આપણા આ દેશમા જલદી લાવવા મહાકૃપાળુ કિરતાર શક્તિ અને પ્રેરણા આપો ! આમીન !

પ્રજાના સાહિત્ય-શરીરનું આરોગ્ય.

પ્રજાજીવનમાં આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજાના સાહિત્યનાં આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિની એવી રીતે આવશ્યકતા રહે છે, અને એ સાહિત્ય શરીરને નિરોગી, વીર્યવાન તથા તેજસ્વી રાખવા માટે ચાલુ પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પ્રજાના નેતાઓએ એ શરીરની શક્તિને ટકાવવા તથા વધારવા માટે એની નાડી ઉપર વખતો વખત હાથ મૂકી તેની ગતિની ચિકિત્સા કરવી જોઇએ, અને કાળધર્મને અનુસરીને તેની જીવનશક્તિમા અવનવું તેજ પૂરવા નવાં નવા રસાયનો ખોળવા જોઇએ. એના હૈયાના ધબકારામા એના પૂર્વજોએ એના જન્મની સાથે જ આપેલી એની ધર્મભાવનાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ એના શ્વાસોચ્છ્વાસને માટે સારી દુનિયામા વ્યાપી રહેલી પ્રભુના શ્વાસરૂપ ચોખ્ખી હવાની પણ અગત્ય છે એને પુષ્ટ કરવા અનેકવિધ જ્ઞાનનાં વિવેકશીલ ખોરાકની જરૂર છે, તેટલી જ એના પ્રભાવમા નવચેતન લાવવા રસ અને કલ્પનાના સંભાર ભરતા પહેલવાન પાકની પણ અગત્ય છે. એની આંખમા અખંડ સૌંદર્યભાવના જગાડવી પડશે, એના મુખમાંથી રાત્રિના આકાશે લટકતી લાખો રૂપેરી ઘંટડીઓના સ્વરો જેવું દિવ્યજીત હમ્મેશું રેલાવવું પડશે, એમા

શબ્દોમા હિમાલયને પીગળાવે એવા ઊંડા કરુણભાવ ભરવા પડશે,-એના સ્વપ્નામાં ઇંદ્રધનુષ્યની અલૌકિક અદ્ભુતતા ઉતારવી પડશે, એના અંતઃકરણમા બધા બોધને સમેટી લેતી બુદ્ધની શાંતિ વસાવવી પડશે, કે એના હૈયામા બ્રહ્માંડભરને છતી આવવાનાં ઉત્સાહ અને વીરત્વ ઉછળાવવા પડશે. પ્રજાના સાહિત્યશરીરને આવું શુદ્ધ, સુંદર અને બળવાન કરી પ્રજાની બધી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સદા તૈયાર રાખવું એ કાંઇ નાનું કામ નથી એવું કામ કોઇ જોગીબાવાના હાથ ફરતાની સાથે દુઃખ ભસ્મ થઇ જાય તેવું અને તેટલું સુકર અને સહેલુ નથી આ પરિસ્થિતિને સમજનારા જ આ કાર્યની ગંભીરતા પૂરેપૂરી પિછાની શકે છે. એ ગંભીરતાને પિછાનનારા જ પ્રજાના આ મહાશરીરની યોગ્ય સંભાળ રાખી શકે છે. એ સંભાળ રાખનાર ધન્વંતરીઓ જ એને કુપથ્ય પદાર્થના સેવનથી મુક્ત રાખી શકે છે એની સેવાનો તો સૌને જ હક્ક છે. પ્રજાના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ, પ્રજાના વૈશ્યો અને શૂદ્રો, સર્વ એ સેવામાં સરખી રીતે ભાગ લઇ શકે છે. સાહિત્યનું તો ખરેખરૂં પ્રજારાજ્ય જ છે. એમા કોઇ પણ વ્યક્તિની જુલમી સત્તા ઝાઝો વાર ટકી જ શકતી નથી હૃદયની ભાવના, બુદ્ધિના ચમત્કાર અને અખંડ લગની, એ જ એ સાહિત્યની સેવા કરવા માટેના પરવાના છે.

દુનિયાના મહાત્મા ઓએ લીધેલાં સાહિત્યનાં તપોવ્રત.

પ્રજાજીવનના આ મહાશરીરની સેવા, ઇતિહાસની નજર ભૂતકાળમા જ્યા સુધી પૂગી શકે છે ત્યા સુધી પૃગાઉતાં દરેક પ્રજાના મહાત્માઓએ અખંડ તપે કીધી છે. વેદ અને વેદાંગના ઋષિમુનિઓ, હજારો શ્લોકોના પૂરવાળો રામાયણ અને મહાભારતના વાલ્મિકી અને વ્યાસ, સંસ્કૃત, વાણીના ભવ્યભવનને વ્યવસ્થિત કરનાર ભગવાન પાણિનિ, વિધવિધ શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાતાઓ, શુક્રાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્ય ચાણક્ય અને વિદુર, ભરત અને નારદ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, અને એવા અનેક આ પુણ્યખંડ ભારતદેશના સાહિત્યતપસ્વીઓના તપની વિભૂતિ આપણી આગળ હજારો વર્ષ થયા છતાં આજે પણ મોજુદ છે. પશ્ચિમખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ત્યા પણ હોમર અને વર્જિલ, ઓશ્યન અને દાન્તે, રૂસો અને વૉલ્તેર, વિકટર હ્યુગો અને ગોથ્યે, શેક્સપીઅર અને મિલ્ટન, શેલી અને કીટ્સ જોનસન અને કોલરિજ, રસ્કિન અને બ્લેક, ડાર્વિન અને હેકલ, મીલ અને કોમ્ત, એમરસન અને થોરો, ન્યૂટન અને લેન્ડોર, કાર્લાઇલ અને ટોલ્સ્ટૉય, આદિ અનેક પ્રખર ભક્તોએ સાહિત્યસેવામાં જ જીવન ગાળ્યા છે. વર્તમાનકાળમા જોતા ખુદ આ આપણા ગુજરાત દેશમાં પણ નરસિંહ મહેતો, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, સામળ, અખો, દયારામ, અને આપણા ગઇ કાલના જ પ્રચંડ સાહિત્યભક્તો દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા પુણ્ય નામો તો હજી આપણી જીભ ઉપર તાજાં જ છે. ભારતના જગદ્વિખ્યાત આધુનિક કવિવર શ્રીયુત રવીંદ્રનાથ ટાગોરની અસ્ખલિત સાહિત્યભક્તિ તો હજીયે ધોધના જેવો ભર્યોભર્યો ભવ્ય સ્વર કાઢતી જ રહે છે. વર્તમાન ભારતના સનાતન-સત્યની મૂર્તિ જેવા મહાત્મા ગાંધીએ પણ એ જ સાહિત્યની જેવી તેવી સેવા બજાવી નથી. એમના અપૂર્વ ચેતનબળથી ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ વર્ષથી આકાશમા જ વહેતી અમૃતગંગાને એમણે પાછી નીચે ઉતારી ઘેર ઘેર વહેતી કીધી છે. આપણા કેટલાક દૈવાન સાક્ષરો પણ વિધવિધ રીતે પોતાની ઊંડી સાહિત્યભક્તિનાં પુણ્યદર્શન આપણને કરાવી રહ્યા છે. આ સર્વ તપસ્વીઓએ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે સાહિત્યની જ સમાધિ ચડાવેલી છે. એ તપસ્વીઓએ

પ્રજાના હૃદયઘાટ ઉપર કાળનાં મોજાં અથડાતાં અને એ ઘાટના ઘણાક પથ્થરોને ઢીલા પડતા જોતાં પોતાની ભક્તિ અને પોતાનાં તપ બેવડી પ્રાણશક્તિથી અપૂર્વ રીતે દીપાવ્યાં છે. એમના તપમાં સ્વર્ગના રાજ્યની આકાંક્ષા ન હતી, એમની ભક્તિમાં ધર્મપીઠ પામવાની આશા ન હતી, કે એમના અખંડ સ્નેહ માટે કશા બદલાની માગણી ન હતી. પ્રભુની પ્રજામાત્રને પ્રભુના પ્રસાદ અખંડ મળતા રહે એ જ તેમનું ધ્યેય હતું. એ જૂના જોગીડાઓ જૂના છતાં આજે પણ નવીન જ છે, અને તેમનું તપ કાળજૂનું છતાં હજીયે અખંડ જ ચાલી રહ્યું છેઃ—

" જૂનાં છે કાળનાં મોજડાં,
ને છે જૂનો અમારો ઘાટ રેઃ
જોગીડા જૂના જૂના રે;

લીધા તપોવ્રત સ્નેહના,
તહિં ઉભા અખંડ જોઇ વાટ રેઃ
જોગીડા જૂના જૂના રે."

આવા અખંડ સ્નેહનાં તપોવ્રત જ્યારે આપણે લઇએ, ત્યારે જ એ તપસ્વીઓનાં તપ કેવાં ઉગ્ર હતાં તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપણને આવી શકે, પ્રભુ એવા તપસ્વીઓને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા જમાનાએ જમાનાએ અને યુગે યુગે નવું ચેતન રેડવા જન્મ આપો ! અસ્તુ !

ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિનો ક્યાસ. સાહિત્યના સર્વવ્યાપક આકાશનું આ સામાન્ય દિગ્દર્શન કીધા પછી હવે આપણે એ આકાશમાના એક સૂર્યમંડળ જેવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય છે, તેનું સિંહાવલોકન કરીએ, અને જગતના સાહિત્યાકાશમાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું સૂર્યમંડળ કેવી ગતિ ધારણ કરી રહ્યું છે તે જોઇએ. આપણે જેટલુ ખુલ્લી આંખે જોઇ શકીએ તેટલું તેમ જોઇશું, અને દૂર્બીનનું કામ પડતાં તેનો પણ યથાવિધ ઉપયોગ કરશું. એ દૂર્બીનનો કાચ જેમ સાફ રાખવો પડશે, તેમ એ દૂર્બીનનું કેંદ્ર પણ બરાબર ગોઠવવું પડશે. આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમાં જે જે ચાલક શક્તિઓ કે પ્રેરકબળો આવશે તેની નોંધ રાખતા જઇશું, અને એવી રીતે એની પૂર્વ અને વર્તમાન ગતિને માપતાં માપતાં એની ભાવિ ગતિનો ક્યાસ કંઇક કલ્પનાસંચારે કાઢીશું.

ભૂતકાળ તરફ નજર નાખતા એ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો જે જે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગયા છે તે તે સર્વની ગતિ તો આપણી આગળ હવે બહુધા ખગોળવિદ્યાના પ્રથમ પાઠની જેમ પ્રસક્ષ થયલી છે. આ સાહિત્ય પરિષદમા જ એના આગલા વિદ્વાન પ્રમુખોએ તેમ જ બીજા સાહિત્યના પૂર્વશોધકોએ આપણી ભાષા કેમ બંધાઇ, તેનું બીજ કયાંથી આવ્યું, તેનો વિકાસ કેવો થયો, તેના ગ્રહો ઉપગ્રહો વગેરે કેવી રીતે હસ્તીમાં આવ્યા, તેઓએ કેવી ગતિએ ભ્રમણ કર્યું, તેમના માર્ગોનો ચીલો કેમ પડયો, વગેરે ઝીણી વિગતોમાં ઉતરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પૂર્વકાળના વિધાયકોનું ઠીક ઠીક દર્શન આપણને કરાવ્યું છે, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઇની ભક્તિની જ્વાળાઓના હૃદયભડકા;

અખા ભગતના વાદળ ફોડીને ધુમતા અનુભવ ટંકારના ગગડાટા; સામળના લોકબુદ્ધિના અંધારા માર્ગો પર સતત પડતા ચાતુર્ય વિલાસવતી વીજળીના ચમકારા; પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાને ડોલતા હૃદયસાગરની ગગન ગજાવતી અને ધરણી ધ્રૂજાવતી પ્રચંડ રસભરતીઓ; વલ્લભ, વીરજી, રત્નો, ધીરો, ભોજો, ગિરધર, વગેરે લઘુ ગ્રહોનાં નાના, મીઠાં અને ઉપકારક ઝરણાં; અને દયારામની જીવનના વન-ઉપવનમાં મીઠા કલ્લોલ કરતી અને રસિકોનાં હૈયાંને હિંચોળતી કનૈયાચુંબી પ્રાણભર મોરલીના ઊંડા તનમનાટ; એ સર્વના દર્શન આપણા એ વિદ્વાનોની દુર્બીનોએ સારી પેઠે કરાવ્યા છે. એ દર્શન કરી આપણે કૃતાર્થ થઇએ છીએ એટલું જ નહીં, પણ એ દર્શનથી આપણી આંખનાં ઘણાંક પડળો ઉઘડી જાય છે, અને આપણી વર્ત્તમાન ગતિ માટે કે ભાવિ માર્ગના સૂચન માટે એ દર્શનથી આપણાં હૃદયને શક્તિમાન્ આશાવંતા થવાની વિભૂતિ જડે છે. આપણું પ્રજાતરીકેનું જીવન કેવું હતું, આપણા પૂર્વજોની ધર્મ્ય અભિલાષાઓ, તેમના વિલાસો, તેમની આશાઓ, તેમની હૈયાંગુંચો, તેમની રહેણીકહેણી, તેમના જ્ઞાનભંડાર, તેમની ભાવનાઓ, તેમનાં ધ્યેયો, વગેરે બહુ બહુ માર્ગપર એ દર્શનથી પ્રકાશ પડે છે. આપણા સાહિત્યના સૂર્યમંડળનું બીજ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું, અને તેનો ઉત્ક્રમ કેમ આગળ ચાલ્યો, તે જો આપણે જાણીએ, તો એની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એના હવે પછીના ઉત્ક્રમ માટે ઘણું જરૂરનું થઇ પડશે, એ જ્ઞાન જે ગુજરાતીને મળ્યું નથી કે જે ગુજરાતીએ તે મેળવવાની દરકાર કીધી નથી, તે ખુદ પોતાના સાહિત્યગોત્રને જ જાણતો નથી. એવો ગુજરાતી જો ગુજરાતી સાહિત્યમા કલમ દોડાવવા ચાહે તો તે તેનો પ્રયત્ન કદી પણ સંપૂર્ણ સફળતા નહીં પામે. જે બાગમાં રોપાઓ ઉગાડવા જઇએ તે બાગની માટીની કે તેમાં ઉગી શકતાં ઝાડપાનની આપણને પિછાન જ નહીં હોય, તો તે બાગમાં આપણે કેવા રોપાઓ અને તે કેમ રોપી ઉગાડી શકીશું ? એ જ રીતે જે સાહિત્યનું સ્થિતિજ્ઞાન આપણને ન હોય તે સાહિત્યમા આપણા લખાણોથી આપણે કશું ઉપકારક કામ કરી શકશું નહીં. ગુજરાતી સાહિત્યમા લેખક તરીકેની અભિલાષા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ અને પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાવર્ગને આજ સુધી પ્રિય થઇ પડેલી એ પ્રાચીન લેખકોની ભાષામા શો ચમત્કાર સમાયલો છે તે જાણ્યા વગર માત્ર આપણા મગજમા ઉત્પન્ન થતા વિચારોને ભાષામા ઉતારતા આપણે એ પ્રજાહૃદયનાં બારણા ખોલવાની કુંચી મેળવી શકતા નથી. સાહિત્ય જેમ મનુષ્યની ઊંચી શક્તિઓનાં દર્શનનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેમ સાહિત્ય એ જ મનુષ્યની આશાઅભિલાષાઓની સ્વપ્નભૂમિ છે. એમા માત્ર ભૂતકાળના જ ભણકા નથી, માત્ર વર્ત્તમાનના જ ચિત્રો નથી, પણ ભવિષ્યના પ્રભાતદૂત, જેવા હલકારાયે છે. દરરોજ ઉઘડતા પ્રભાતમાં ઉષાએ નવા નવા રંગ પૂરવાના છે, પણ એ ભૂતકાળને અવગણીને કે વર્ત્તમાનને જ જોઇને નહીં. એણે તો ભૂતકાળની તારાજડિત રજનીને ભવ્ય તેજભર દિવસ સાથે જોડવાની છે. એણે તો લાખો દીવીઓની જોતમાથી ભભુકતી મહા સૂર્યજ્યોત જગાડવાની છે. એ દીવીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં સૂર્યનું જ કામ કરી રહેલી છે. એ આકાશમા આપણે પણ આપણા સૂર્યને ભભુકાવવાનો છે અને આપણે પણ આપણો દિવસ પૂરો થતાં એ જ દીવીઓની હારમાં સમાવું છે. એ દર્શન જો આપણને સ્પષ્ટ થાય, તો એ ભૂતકાળની દીવીઓનાં જીવન-આલેખન ર

તેઓની વિજયવાર્તા જોવા-સાંભળવામા અને આપણા હૈયામા ઉતારવામા આપણી સિદ્ધિના પ્રથમ પગથિયા પર આપણે દૃઢતાથી ચઢયા છીએ, એવો સંતોષ પામી શકીએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને લોક-હૈયાં ખોલવાની કૂચી.

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા મગજના ખોરાક માટે કેટલો અગત્યનો છે. એ પ્રાચીન સાહિત્ય મુખ્યપણે કવિતામા જ સમાયલું છે. એ પ્રાચીન સાહિત્યનું જીવન હજી કેવું પ્રવાહી રહ્યું છે તે તો આપણા ગામડાઓમા જ આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. હજીયે લોકો નરસિંહ-મીરાંના પદો, સામળની વાર્તાઓ તથા એના છપ્પાઓ, પ્રેમાનંદના જૂદા જૂદા આખ્યાનો, અખાના સોનારટીપણી જેવા કહેવતરૂપ બનેલા શબ્દ-શ્રા મારતા છપ્પાઓ, દયારામની મધુરી ગરબીઓ, વગેરે કેવા ભક્તિભાવથી કે આનંદપ્રકાશથી ગાય છે, તે જ પ્રાચીન સાહિત્યના અમરપ્રાણની સાખ પૂરે છે તમારે લોકોના હૈયામા જો ઉતરવુ હોય, તો કયી કૂચીઓથી એ હૈયાના બારણા ઉઘડી શકે છે તેની પિછાન કરવી જ જોઇએ. ભાલણ, નરસિંહ મહેતા અને વિષ્ણુદાસની કવિતાઓએ જેમ પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિને એ કૂચીઓ આપી હતી, તેમ દયારામ પણ એ જ કૂચીઓને જોઇ પોતાની નવી ઝગઝગતી કૂંચીઓ કરાવી હતી, અને એવી જ કૂચીઓથી નર્મદ-દલપતે પણ લોકહૈયાંનાં તાળા ખોલ્યા હતા. આજના જમાનામા પણ એ કૂચીઓનો ભેદ જાણનારા જે નવા કવિઓ ધીરેધીરે એનો ચમત્કાર સમજતા થયા છે, તે સર્વ લોકહૈયાને ટુંક સમય પણ ખોલી શક્યા છે. બાકી તો એ કૂંચીઓને અવગણનાર કે એનો ભેદ ના જાણનાર બીજા લેખકો માત્ર કાગળપરનાં કવિઓ જ રહ્યા છે ! નથી એ લેખકો એ લોકહૈયાના અચળ સ્થાનમા પ્રવેશ કરી શક્યા, કે નથી એ લોકહૈયાએ એમની કશી પરવા રાખી પક્ષી આકાશમા ભલે ઉડે, અને સૂર્યના તેજ આંખોમા ભરી પવનની પાંખ સાથે પોતાની પાંખ ધરીને તે ભલે આનંદ માણે, પણ એ પક્ષીનો માળો તો નીચે ઝાડ પરજ કે કોઇ પથ્થરની બખોલમા જ રહેવાનો, એને ત્યા ઉતર્યા વગર છૂટકો નથી. આપણા નવા લેખકોએ અને કવિઓએ એ ભેદ હમેશા ધ્યાનમા રાખવાનો છે એ ભેદ લોકહૈયાને તરછોડીને પછી પાછી તેની બેપરવાઈની ફરિયાદ કરવી એ અણજુગતું છે. સૂર્ય ભૂમિને મળવા જાય ત્યા જ એના રંગો ખીલી રહે છે. એ ઊંચો અને અતડો રહે તો એને તપવું જ રહ્યું છે.

સાહિત્યનું વૃક્ષ અને લોકહૈયાંનો સ્પર્શ.

સાહિત્યનું પણ વૃક્ષ કહેવાય છે, એટલે એનો કોઇ પણ વિભાગ જ્યાં સૂધી એના મૂળમાનો રસ મેળવી શકે છે ત્યાંસૂધી તે એ વૃક્ષની સાથે જોડાયલો અને જીવતો રહે છે એ વૃક્ષને વખતો વખત નવનવા પાંદડા અને નવનવો ફાલ આવ્યે જ જાય છે, પણ તે માટે એ વૃક્ષની અનેક રીતે સંભાળ રાખવી પડે છે. એને ડાખળીઓ આવતી જાય, અને તે પર પાંદડા, ફૂલો અને ફળો પણ ઉગતા જાય. પણ એ સર્વનું પોષણ એ વૃક્ષના મૂળમાના રસથી જ થવાનું. જો ડાખળીને એ રસ પહોચતો બંધ થાય તે સૂકાઇને ખરી જાય છે આ વૃક્ષની બીજી પણ કુદરતી ખુબી છે. એને પોતાની ડાખળીઓ ઉગે તેનું પોષણ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એ વૃક્ષમા કોઈ એવાં જ બીજા --સજાતીય વૃક્ષની ડાખળીની કલમ કરે અગર ખૂંપી મારે અને સંભાળથી તેની બરદાસ્ત રાખે,

તો એ નવી બહારથી આવેલી ડાખળી સૂકાતી સૂકાતી પણ એ વૃક્ષના અંતરમા મળી જાય છે, અને પછી તેનુ જ સુદર અગ બનીને રહે છે પણ એ માટે પણ એ વૃક્ષના મૂળમાથી આવતા રસને જ તે આભારી છે એ મૂળના રસ વગર એ નવી ડાખળીનું જીવન કદી રહેવા પામે નહીં. આ સત્ય સાહિત્યને પણ સપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે માટે જ મારા તમામ નવીન લેખકબધુઓને મારી નમ્ર સૂચના છે, કે તમે બધી નવીનતાઓ આપણા સાહિત્યમા ભલે લાવો, બલ્કે હમેશા લાવો, અને તમારી નવી વિદ્યામાથી પ્રેરાતી અનન્ય પ્રતિભાના ચમકાર ભલે ચમકાવો, પણ એ તમારા હૃદયસ્વપ્નમા જોયેલી સુદરતાઓને, એ સાહિત્યમા કાયમનુ સ્થાન આપવા ઇચ્છતા હો, અને એ તમારા પ્રયત્નોને લોકહૈયામા સદાના સમાવવા માગતા હો, તો એ વૃક્ષની ડાખળીઓ સાથે માત્ર બહારથી દોરી વીંટી લીધાથી તમારી ડાખળીઓ સજીવન રહેવા પામશે નહી, પણ એ નવી ડાખળીઓની એ સાહિત્યના વૃક્ષમા ખૂંપીઓ મારવી પડશે, અને એઓને એ સાહિત્યવૃક્ષના મૂળમાના રસથી જ પોષણ આપવુ પડશે વૃક્ષ જેમ જેમ મોટુ થતું જાય તેમ તેમ ભલે તે ફેલાતું જાય, અને તેને નવા નવા પાદડા અને ફૂલો પણ આવતા જાય, પણ એ સર્વમા એ જ મૂળનો રસ પહોચે છે અને તેથીજ તે સમૃદ્ધિવાન્ છે નરસિહ–મીરાના ભજનના કે શૃગારના પદો જુઓ, પ્રેમાનદના આખ્યાનોના અનેક રાગમા અને ઢાળમા લખાયલા ગીતો કે કડવા સુણો, કે દયારામની રસવિલોલ ગરબીઓ સાભળો, આપણા ગત કાલના જ દલપતરામની ગરબીઓની પણ મીઠાશ આરોગો, એ સર્વ મહા કવિઓ આ જ સત્ય જાણતા જ હતા, અને તેથી એ સર્વની ભાષામા આપણે એકસરખો અકથ ચમત્કાર જોઇએ છીએ ભાષા ભલે આગળ અને આગળ વધતી જાય, તેમા અનેક સુદર અગોનો, વિકાસ થાય, પણ એનો પ્રવાહ તોડી શકાય નહી એક જ દાખલો બસ થશે નર્મદ–દલપત સુધી આપણી એ બાલભાષાનો પ્રવાહ સારી પેઠે વહ્યો, અને ભાષામા ઉગતા નવીન વિચારોનો નિભાવ પણ એ કવિતાઓએ એ બાલભાષાના મૂળ રસથી જ કીધો ત્યાર પછી ગોવર્ધનરામની "સ્નેહમુદ્રા' બહાર પડી એ ઉચી કલ્પના ભર્યા કાવ્યગ્રથમા ગોવર્ધનરામથી મોટે ભાગે એ બાલભાષાનો મૂળ રસ ઝીલાયો નથી, અને તેથી એમાના કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યના પોતાના ફૂલો જેવા મોટે ભાગે ઉગ્યા જ નથી એ કાવ્યોએ લોકહૈયાને સ્પર્શ સરખો કીધો નથી, અને એ લખાયાને લગભગ ચાળીસ વર્ષ થયા તો પણ હજી, તે અતડા જ રહ્યા છે. એ જ પુસ્તકમાના ત્રણ ચાર કાવ્યો, જેવા કે કોયલ, નદી, ઉષા, ચક્રવાકી, અને મરમરી પુત્રીના વૃદ્ધ પિતાને કહેલા હૃદયવેધક વચનોવાળુ કાવ્ય, કે જે ગુજરાતની કોઇ પણ વ્યક્તિને ડોલાવે તેવા છે, તે એ જ બાલભાષામા લખાયલા છે "સરસ્વતી ચદ્ર' માની ગઝલો અને લાવણીઓ તેમજ જોગીરાજ વાળુ કાવ્ય પણ એ જ બાલભાષાનો અખંડ પ્રવાહ ધારીને લખાયલા છે, અને તેથી તે લોકહૈયાને સ્પર્શ કરી શક્યા છે, અને ગુજરાતી ભાષામા તે અમર પણ રહેશે કલાપીની ભાષામા પણ એ જ પ્રવાહીપણાનો મૂળ ગુણ રહેલો છે આપણા હૈયાત કવિઓ પણ એ મૂળ રસનો પ્રવાહ જ્યા જ્યા ઝીલી શક્યા છે, ત્યા ત્યા એમની વાણીએ લોકહૈયાને જીત્યા છે જ, અને આપણા તમામ નવા કવિઓ અને લેખકો આ શુદ્ધ પણ સાહિત્યને લગતુ સનાતન સત્ય જેટલુ જલદી જોઇ શકે તેટલુ તેમને તેમજ આપણા સાહિત્યને પણ લાભકારક જ છે

અર્વાચીન ગુજ-રાતી સાહિત્ય વિશે વિચાર.

હવે આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ જોઇએ. દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની માફક આપણે પણ આપણા સાહિત્યનું અભિમાન રાખીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એ આપણું સ્વજન છે, હૃદય છે, અને પ્રાણ પણ છે. અનંત બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય શું, ચંદ્ર શું, આપણી પૃથ્વી શું, અને આપણે શું, પણ ન્યાયી ઇશ્વરે એ સર્વને તેમ આપણને પણ વ્યક્તિત્વ આપેલું છે, એટલે આપણી પોતાની મર્યાદામાં આપણી સેવા એ માયાળુ પ્રભુના ચરણમા દેવાનું આપણને યોગ્ય અભિમાન હોઇ શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રૌઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિશાળ ન હોય, કદાચ એના બાળબંધુ બંગાલી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય; પણ એ સુંદર અને મધુર તો છે જ, અને આપણું પોતાનું હોવાથી વહાલું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય બીજા કોણ લાડ લડાવશે, એની અભિલાષાઓ બીજા કોણ પૂરી કરશે, એની નાની મોટી સેવા બીજા કોણ ઉઠાવશે, અને દુનિયામાં એને આગળ પડતું કરવા માટે આપણા સિવાય બીજા કોણ એને માથે કીર્તિની કલગી ખોસશે, એવા એવા કોડ આપણ સર્વ ગુજરાતી બંધુઓમાં સતત ઉછળતા રહેવા જોઇએ. એને માટે પ્રેમાનંદે જીવનભર માથે પાઘડી બાંધી નહી, એને માટે નર્મદે કેસરીઆં લઇ પેટે પાટા બાંધ્યો, એને માટે દલપતરામે દરબારે દરબારે વકીલાત કરી લક્ષ્મીજાયાઓ પાસે ભિક્ષા માગી, અને આપણી નજર સામે એને માટે ગોવર્ધનરામે લક્ષ્મીજીનાં સુવર્ણધામ છોડી વનવાસ સેવ્યો. બ્હેનો અને બંધુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી ભાષા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કોને પ્રિય ન હોય ? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ ? એની સેવામાં આપણે કેમ નાનમ માણીએ ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ ? જેવું છે એવું એવું એ સાહિત્ય આપણું છે, અને આપણી સેવા ઉપર એનો જન્મસિદ્ધ હક છે. પણ આપણી સેવા એની પ્રશંસાનાં બણગાં ફૂંકવામાં નથી. એની દિન ઉગ્યે વધતી સમૃદ્ધિમાં આપણે ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડીયે ઉમેરવાની છે. એમ કરવા જતાં આપણા પ્રયાસો વાંકાચૂંકા થઇ ન જાય તે સંભાળવાનું છે. સેવાના આવેશમાં આપણે જે પૂજ્યના ચરણ ચાંપીએ તેને આરામ આપવાને બદલે વિવેકહીણ બળ વાપરી તેનાં "હાડકાંનો ખુરદો" કરી ઉલટી પીડા કરીએ તેમ ના બને તે તપાસવાનું છે. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કાંઇક ચમત્કાર કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી જ ઉચ્છેદકવૃત્તિ ધારણ કરતાં સાહિત્યના કોઇ અગત્યના અંગને જ નુકસાન પૂગવાથી 'ચમત્કાર' પણ જાય અને 'નમસ્કાર' પણ જાય એવી સ્થિતિમાંથી એનું રક્ષણ કરવાનું છે. ટુંકામાં, ગુજરાતી સાહિત્ય દુનિયાની બીજી ભાષાઓના સાહિત્યની હરોલમાં નહીં તો તેની હારમાં પણ ઉભું રહે એવું થયલું જેવામાં આપણું અભિમાન તૃપ્ત થાય એમ તો આપણે સર્વે ઇચ્છી શકીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો મંથનકાળ.

આપણા સાહિત્યના એવા સાચા અભિમાનથી આપણે હવે એની વર્ત્તમાન સ્થિતિને તપાસીએ, અને જોઇએ કે આપણે એનો પ્રવાહ કેવી રીતે આગળ વહેવડાવીએ છીએ. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમનથી આખા હિંદુસ્થાનની જૂદી જૂદી ભાષાઓનો મંથનકાળ શરૂ થયેલો કહેવાય. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પ્રજાઓ અનિવાર્ય ગાઢા સંબંધમાં

આવતા નવી સ્થિતિઓ અહિં તહિં ઉભી થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી એ જૂદી જૂદી પ્રજાનાં સાહિત્યપર પણ તેવીજ અસર થાય છે. નદી અને દરિયાના સંગમ સ્થાને જેમ મોજાંઓ ઘણાં ઉછળે છે, તેમ ત્યાં રેતી અને કાદવના ઢગ પણ ઉંચા થાય છે. આપણે ત્યાં પણ એવું જ બન્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનો અને કંઇક અંશે ફારસીનો નવી દૃષ્ટિથી અને નવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ થવા માંડયો, એટલે એ ભાષાઓનાં સાહિત્ય જેવું આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ કંઇક જોઇએ, એવી નવી અભિલાષાઓ આપણા નવીન અભ્યાસી વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગમાં દલપતરામે અને નર્મદાશંકરે એ નવી આશાઓને તે કાળની પ્રજાને રુચે એવાં એવાં નવાં રૂપ આપ્યાં. અલબત્ત, દયારામ કવિ મારફતે મળેલો સાહિત્યની બાલભાષાનો દીપ એ બંને કવિઓએ નવું તેલ પૂરતાં પણ જળતો રાખ્યો. એમ કરતાં તેઓએ પણ કંઇક દીવીઓ અને કોડીઆ બનાવ્યાં ને ભાગ્યાં; પણ એ દીપને તો સતત જળતો જ રાખ્યો. એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગ પછી અંગ્રેજી કેળવણીની ભરતી કાંઇક વધુ જોરથી ભરાતી ગઇ, અને તેને પરિણામે દેશના આચાર વિચારોમાં તેમજ દેશનાં સાહિત્યમાં પણ જબરો મંથનકાળ શરૂ થયો. સંસ્કૃતમાંનું એટલું બધું ઉત્તમ, અંગ્રેજીમાંનું કે ફારસીમાંનું એટલું બધું અનુકરણ યોગ્ય, એવા વિચારોની ભરતી ભરાતાં આપણા સાહિત્યની નદીના કિનારા ડુબતા ગયા, પાળો કહિં કહિં ભાગતી ગઇ, અને નદીનાં પાણી ડહોળાં તેમજ ખારાં પણ થયાં. એ થાય એ કુદરતી હતું. એ મંથનકાળ પણ ઉપકારક છે.

મંથનકાળનો બીજો ભાગ.

આ સંગમકાળના બીજા ભાગમાં આપણાં સાહિત્યની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ જોશભેર ચાલી રહી. કવિતામાં કેવળ નવો જ માર્ગ લેનારા નીકળ્યા, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે ફારસી કવિતાઓની અનુકૃતિઓની નાની નાની પણ કેટલીક સુંદર ભેટ ગુજરાતી સાહિત્યને તેના નવીન પૂજકો તરફથી મળી. હૃદય ઉમળકા ભર્યા હતાં, સાહિત્યસેવાના કોડ હતા, નવી વિદ્યાનો મદ પણ હતો, ગુજરાતી પ્રજાને કાંઇક નવું નવું કરી દેખાડવાની અભિલાષા હતી. ઘણું ઘણું હતું; પણ એ સર્વ સંગમકાળનાં મોજાં હતાં, એટલે ન હતી એમાં નદીનાં પાણીની મૂળ મધુરતા, કે ન હતું નદીનું બાપીકું પુર. એમાં તો ખારા સમુદ્રનાં ઉછળતાં ફીણ હતાં, તેમાં કચરોયે હતો, અને એ સંગમસ્થાને થતા રેતી અને કાદવના પણ ઢગ હતા. કુસુમમાળા, કુંજવિહાર, અભેદોર્મિ, હરિપ્રેમપંચદશી, ક્લાંત કવિ, સ્નેહમુદ્રા, વગેરે સર્વ એ કાળનાં જ મોજાં હતાં. એ સર્વમાં નદીનું મૂળ પાણી બહુ થોડું ભળ્યું હતું ત્યાંયે એ લોકહૈયાંને અસ્પર્ય લાગ્યું. મંથનકાળની સજા એના ફળને ઝીલનાર અને ઝીલાવનાર એ બંનેને લાગે છે. આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળમાં પણ તેવું જ બનતું આપણે જોયું છે. નવીન લેખકોને તેમજ લોકહૈયાંને સરખી રીતે તપવું પડયું છે. નવીન લેખકોએ પોતાની પૂર્વેના લેખકોની લોકહૈયાને સાંકળતી પરંપરાને સર્પ જેવી જાણીને તરછોડી કાઢી, તો લોકહૈયાંએ આ નવીન લેખકોની કૃતિઓને પોતાનાં આંગણાંમાં કુંકાશ્ને ઢગ થયલી ધૂળ જેવી ગણીને વાળી નાખી ! બંનેને રીસામણાં જ રહ્યાં. જૂના અને નવા વિચારોની અથડામણ જોશભેર થતી ચાલી, જૂનું એટલું પરેશિયું, માટે ચાલીને ફેંકી દો

એને ઉકરડાપર; નવું એટલું વિદેશી, સારા સંસારને અભડાવતું, મૂકો એને ન્યાતબહાર ! આવા હડાયુદ્ધની સ્થિતિમાં આ સંગમકાળનો બીજો ભાગ જતો હતો. નદીનું પુર સમુદ્ર ભણી તેનાં મોજાંને હઠાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું, તો એ મોજાં પણ વધુ વધુ સામે ધસી એ પુરમાં ભળતાં ભળતાં નદીમાં પ્રસરતાં હતાં. એવામાં ગુજરાતી સાહિત્યની કીર્ત્તિને સર્વકાળ ઉજળી દીપાવે એવો એક ચમત્કાર બન્યો. વિષ્ણુ અને મહાદેવનું તુમુલ યુદ્ધ અટકાવતો એક મહાયોગી પ્રગટ થયો, અને "હું તો બેઉને લાગુ પાય, નમો નમો" એવો મધુર પણ ઊંડી ભક્તિનો સત્તાધારી સૂર એ મહાયોગીની "સરસ્વતીચંદ્ર" ની રસજ્ઞાનચક્ર જેવી નવલકથાએ એ જ કાળમાં કાઢયો. લોકહૈયાંનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરીને, તેની કથાપરંપરાને ઉપયોગમાં લઇને, તેના અનુભવભંડારનાં મોઘાં રત્નોને ચૂંટીને તથા સાફ કરીને, તેના સાહિત્યની બાલભાષાને ઠેર ઠેર સવિવેક વાપરીને, એ સમર્થ અમર લેખકે નવી વિદ્યાની મુક્ત હવા ફૂંકી તેનાં પ્રચંડ, શક્તિમાન્ અને સબરસ પૂર્ણ મોજાંઓનો વિજયવંતો સબળ યોગ એ નદીનાં પાણી સાથે કરાવ્યો. પ્રભુની વિભૂતિ ફરી એક વાર ગુજરાતના એ મહા લેખકદ્વારા ઉતરી. ગોવર્ધનરામ કવિ હતા, પણ એમનું કવિત્વ "સ્નેહમુદ્રા" ની દેવઝાડીમાં ગુંચવાઇ પડયું હતું. એ કવિત્વની રસરેલ તો "સરસ્વતીચંદ્ર" માં જ સમાઇ શકી અને લોકહૈયાંને પણ તેમાં ડૂબાડી શકી. ગુજરાતના લેખકો અને વાચકો બંને એમાં ભીંજાયા. પ્રાચીન સાહિત્યના અમર રંગો એ મહા લેખકે જ પાછા પૂર્ણ પ્રકાશભર બતાવ્યા. નવીન પ્રેરક બળોની છોળોનાં મોંઘાં મોતી પણ એણે જ જાદુભરી રીતે આપણે આંગણે વેરાવ્યાં. સંગમકાળનો બીજો ભાગ મને તો હજીયે ચાલતો જ દેખાય છે, કારણ એ મહાલેખક પછી એવો બીજો કોઇ લેખક હજી થયો નથી, કે જે સારી ગુજરાતના સાહિત્યમાં એવી પ્રખર વિદ્વત્તા, એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, એવો ઊંડો અનુભવ, એવું વિશાળ વાચન, એવી પ્રગાધ વિવેચનશક્તિ, એવી વેગભર રસરેલ, એવી હંસન્યાયવૃત્તિ, એવી દૂરગામી કલ્પના, અને ટુંકમાં કહીએ તો એવી અદ્ભુત લેખનકળાનાં દર્શન કરાવી શક્યો હોય, અને જ્યાં સુધી એવો બીજો સમર્થ લેખક કે કવિ ગુજરાતમાં દર્શન આપશે નહીં, ત્યાં સુધી તો એ સંગમકાળનો બીજો ભાગ ચાલુ જ રહેલો કહેવાશે, અને તેની ઉપર ગોવર્ધનરામનું જ આધિપત્ય રહેશે. આ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં થોડા સારા લેખકો અને થોડા સારા કવિઓ પણ થયા છે, પણ એ બધા આકાશમાંના તારા જેવા. એ કવિઓએ અને લેખકોએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પોતપોતાને માર્ગે યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે.

એક કવિની ઉગતી કવિતા જોઇ સ્વર્ગસ્થ કાન્તે તેને "અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ" ની સુધા જેવી ગણાવી હતી, પણ એ કવિ, ખરૂં પૂછો તો, ધૂમકેતુના જેવો જ ઉગ્યો હતો. એ ધૂમકેતુએ આપણી દષ્ટિ કૌતુક અને આશાથી ભરી નાખી, જોતજોતાં આકાશની મધ્યમાં એ આવ્યો, માર્ગમાં કંઇક તારાઓને એણે પોતાના પૂંછના પ્રકાશમાં નવડાવ્યા, અને આંજ્યા, અને ઘડીભર આપણ સર્વને તે આ આકાશ તેજથી ભરી દેશે એવું લાગ્યું. પણ એ ધૂમકેતુના કૌતુકમાં જ એનું પ્રબળ પણ હતું. એ કૌતુક પણ જોતજોતાં ફડી જતું જણાયું, કારણ એમાં અચળ રોશની ફેંકના તારાની સ્થિરતા ન હતી, કે શુકલ- ∴ જેવી નિયમિત ગતિથી એના અમૃતકુંભમાંથી આપણી પૃથ્વીને વધુ અને વધુ શુદ્ધ

અમૃતજળ દિનપરદિન મળતું ન હતું. એની લીલા જોતજોતાં સંકેલાતી લાગી, અને હવે તો માત્ર પૂંછનો જ પ્રકાશ પશ્ચિમાકાશની દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉતરતો લાગે છે. આપણાં સાહિત્યાકાશમાં એણે પણ પોતાની શકિત અનુસાર ઠીક ઠીક તેજ રેલાવ્યાં છે. એની કવિતા જ્યાં જ્યાં આપણા સૂર્યમંડળની શુદ્ધ પ્રકૃતિને વફાદાર રહી છે ત્યાં ત્યા તેણે સુંદર ચમત્કાર બતાવ્યા છે, પણ એ સૂર્યમંડળના વર્તુલની બહાર ધૂમકેતુની સ્વાભાવિક ભ્રમણ પ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે એનું વાતાવરણ કાંઇક જૂદું જ છે, અને એની ગતિ પણ કાંઇક ભિન્ન જ છે. એથીજ એનાં તેજમાં અંજાઇ એને અનુસરવા જનાર એ ધૂમકેતુના સ્વાભાવિક ભ્રમણને પાંમી શકતો નથી. સૂર્યમંડળની પ્રકૃતિ અને ગતિથી જે ભિન્ન પ્રકૃતિ અને ગતિ ધારણ કરે, તે એ સૂર્યમંડળનું સ્થાયી અંગ બની ના રહે તો તેમાં નવાઈ નથી. ખુદ કાન્તે પણ આ સત્ય પાછળથી જોયું હતું, અને જે આજે એ જોઇ શકતા નથી તે વખત જતાં જરૂર જોશે. સાહિત્યમાં સત્ય જ નિભી શકે છે, એટલે એ સાહિત્યનું કેવળ સત્યની દૃષ્ટિથી અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી દિગ્દર્શન કરાવતા કોઇ પણ બંધુને તે અપ્રિય લાગે તો હું તેની ક્ષમા જ માગી લઉં છું; પણ અસત્યની કે અર્ધસત્યની ઓથ તો હું ના જ લઉં. જ્યાં આખા આકારાનું આપણે દિગ્દર્શન જ કરવા બેઠા ત્યા એ સત્યથી અને સ્નેહથી બધું બતાવવું જ રહ્યું. મારી દુર્બિનમા ખામી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા તત્પર છું, પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ નિખાલસતાની અને મારા શુદ્ધ બંધુભાવની તો હું સર્વને ખાત્રી આપું છું. આપણા કવિ મને એ ધૂમકેતુના જેવા જ લાગ્યા છે. એના ચમકાર અને એની તેજભર નવી લીલા આપણી સ્મૃતિમાથી ખસે તેમ નથી. એના પણ આપણે ઋણી છીએ, ચંદ્ર વગરના આકાશમાં એણે આપણી નજરને કૌતુકથી અને કદી કદી પોતાનાં તેજની અવનવી પિચ્છકળાથી ખેંચી રાખી આપણને આનંદ આપ્યો છે.

પણ—પણ આ મંથનકાળમાં હજી આપણાં માખણ ઉનર્યાં નથી. આપણો મહા કવિ કહેવાનો નહીં પણ ખરો મહા કવિ–આપણા આ નવયુગને પોતાની ગગનગર્જનાથી·છાઇ દેતો અને પોતાના રસામૃતના વરસાદની મૂશળધારાથી સારા ગુજરાતને અને જગત સુદ્ધાને તરબોળ કરતો એવો આપણો મહાકવિ હજી આપણને મળ્યો નથી. ઉદયાકાશમા વાદળાં ચઢી આવે છે, કદી થોડી ગર્જના પણ થાય છે, કદી અદધડી વરસાદના ઝરમરિયાં પણ વરસે છે; પણ એ પેલો ચોમાસાનો મહા અધિપતિ મેઘરાજ નહીં, પણ મહામાસનાં માવઠાં. હજી અષાઢની હેલીઓ, શ્રાવણનાં સરસરિયાં અને ભાદરવાનાં ભરપૂર ભરણા દૂર છે. બાકી તો આપણે આપણાં પ્રિયજન માટે જે વધુ પડતું બોલીએ તે તો આપણી સ્નેહપ્રથા જ છે. આપણું મન મનાવવામાં સંતોષ હશે, પણ સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન કે પ્રગતિની ખરી ધગશ તેમાં નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં જૂદાં જૂદાં અંગોનો વિકાસ આ મંથનકાળમાં કેવો થાય છે તેનું સમગ્ર દિગ્દર્શન હવે કરી લઇએ. પ્રથમ આપણે કવિતાનું અંગ તપાસીએ. મુખ્ય ભાગે તો આપણને હજી નાનાં સંગીતકાવ્યો જ મળે છે. એમાં પણ આજ વીસ વર્ષથી જે બે ચાર કવિઓ સારા અને મંથનકાળના નવા નવા ચીલા પાડનારાના આવ્યા છે, તેઓ સિવાય

નવી ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ.

હજી કોઇ તેઓના જેવો પણ નવો કવિ ખરી રીતે બહાર આવ્યો નથી. એ બે દાયકા આગળના બહાર પડેલા કવિઓની નવી કૃતિઓમાં પણ મોટે ભાગે ચઢાવ નહીં પણ નીચે જતો ઢોળાવ જ લાગે છે. કેટલાકનાં રસઝરણાં સૂકાયાં છે, છતાં તેમા કદી કદી દૂર પડતા વરસાદનાં પાણી આવી જાય છે તે પૂરતા જ તે રહ્યા છે. કાઇક નવું કરવું, કાંઇક મોટું કરી બતાવવું, એ અભિલાષા હજીયે કેટલાકના મનમા રહી છે; પણ કાં તો એ અભિલાષાને કાર્યમા ઉતારવાની શક્તિ હવે તેઓમાં રહી નથી, કે કાં તો એને ફળીભૂત કરવા માટે ચોખ્ખો ખોળાતો ખરો માર્ગ તેઓને મળતો નથી. કેટલાક કવિ-કેસરીઓ જીવનભર પ્રશંસાના ફૂલઢગમાં જ દટાઇ હવે અદ્રશ્ય થવા આવ્યાં છે, કેટલાક પોતાને 'કીર્તિ'ટોચે પૂગી ગયલા માની પોતાના નાના મંડળના અધિદેવતા બની માથે લટકતાં છત્રમાં જ ઢંકાઇ જવા માંડયા છે, કેટલાક હજી ઘરના ભારવટીઆ પર બેસી ચીંચીં કરતા થાક ખાવા લાગ્યા છે, અને કેટલાકે તો પોતાનો દિવસ સંકેલી પણ લીધો છે. એકાદ બે જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ અને બળવાન પગલે ચઢાવ ચઢયા જાય છે, અને જો કે તેમનાં પગલાં ધીમાં છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યના આ મંથનકાળમા સારી પેઠે માર્ગદર્શક થતાં જાય છે. જે સર્વ ઢોળાવપર ઉતરતા જાય છે તેઓની એવી ગતિ કેટલેક અંશે આપણી અતિ પ્રશંસાને લીધે જ થઇ હોય એમ લાગે છે. આપણે આર્યજનો તેત્રીસક્રોડ દેવતાના પૂજારી પડયા, એટલે આપણી એ વેદકાળજૂની રૂઢિ પ્રમાણે એ દેવતાઓને વધારતા જ જઇએ. એ પૂજનવિધિ આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળના નાનામોટા બધા લેખકોને આપણા દેવતા-સ્થાને બેસાડે છે. અને જેમ એ દેવતાઓને તેઓનું તેજચક્ર આપણે જ ચીતરી કે કોતરી આપી એવી રીતે તેઓનું દૈવત્વ સ્થાપી આપીએ છીએ, તેમ એ લેખકોને પણ આપણે જ એવા દિવ્ય અંધશારી કરી બેસાડીએ છીએ. એથી આપણને તેમજ એ લેખકોને પણ હાનિ થાય છે. એ સમજે છે કે—ચાલો, અમે હવે મહા લેખક કે મહા કવિ થયા, આ બધા અમને પૂજે છે, અમારી આસપાસ મધમાખ જેવા ગુંજે છે, જ્યાં જઇએ ત્યાં અમને સ્ટેશનપર કે ઠક્કાપર માનભર લેવા અને મૂકવા આવે છે, અમારી મહત્તા હવે પૂરી અંકાઇ, અમારૂં જીવન હવે સાર્થક થઇ ગયું, ચાલો હવે વધુ કરવાનું નથી, હવે તો મોઢેથી પડયા વેણ ઝટ ઝીલાઇ ઝટ કહેવત રૂપજ થઇ જવાના. આવી રીતિથી એ લેકોના ઉન્નતિમાર્ગ બંધ થઇ જાય છે, અને સાહિત્યનો ડુંગર એવા લેખકોથી પૂરો ચઢી શકાતો નથી. સાહિત્યની તો અખંડ સમાધિ ચઢાવવી જોઇએ. એને માટે દિલના આતશ હમેશાં ધગધગતા રાખવા જોઇએ. લેખકોનાં શરીરે નહીં પણ લેખકોનાં જીગરે ફકીરીનો સાલો ઓઢવો જોઇએ, અને એ સાહિત્યમા ગુલતાન થયલાં જીગરે સાહિત્યની ધુન અને સાહિત્યની " અનલ—હક " ની બાંગ પુકારવી જોઈએ. કવિતા માટે કહો કે સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રો માટે કહો, પણ સતત પરિશ્રમ વગર મોટાં પરિણામો કદી સંભવતાં નથી. તેમાં આ મંથનકાળમાં તો જ્યાં બધું નવેસરથી ઘડાવા માડયું છે, ત્યા તો પોતાની જોખમદારી સમજનારા લેખકોને ચાલુ ઉદ્યોગની અને નિરંતર સાવધાનીની મુખ્ય જરૂર છે. સાહિત્યનુંયે કારખાનું છે, ત્યાં ભલભલાં નાનાંમોટાં, તીણાંબુઠ્ઠાં ઓજારો પડેલાં છે. એ કારખાનામા કામ કરનારે સાવધાની રાખવાની છે; કદી હાથ પગ કપાય, કદી ખોટાં ઓજારો વપરાશમાં લેતા કામ બરાબર સધાય નહીં અને ઓજારો પણ બગડે. એમાં પણ અનુભવની જરૂર છે. પ્રતિભા ગમે તેવી હોય તોપણ

યોગ્ય ઓજારો યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામે જ લગાડાય તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. કારીગર કળાવાન હોય, તેમજ સતત ઉદ્યોગી અને સાવધાન હોય તો અનુભવથી અને કળાને યોગ્ય ક્રિયાસિદ્ધિ પામ્યાથી તે પોતાને તેમજ જગત સુદ્ધાને પ્રગતિમાં આગળ વધારે છે.

પ્રજ્ઞા અને મહાપુરુષોનાં વચનો.

મહાકાંક્ષી કવિઓ અને લેખકોને મહાકાર્યની સિદ્ધિ માટે જે જે ગુણોની આવશ્યકતા છે તેમાં ખરી પ્રજ્ઞાની જ પ્રધાનપણે જરૂર છે. જ્ઞાન એ તો વસ્તુઓ અને વસ્તુઓના સંબંધોને લગતી સમજશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે પ્રજ્ઞા—અલૌકિક ડહાપણ—એ તો સત્યને યથોચિત સાધનોની તેમજ સત્યને યથોચિત પરિણામોની ચૂંટણી કરી મન અને આત્માનો સંયોગ કરાવે છે. પ્રજ્ઞા એ કાંઇ મગજમાં ઘણામાં ઘણી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન એકઠું કરવામાં નથી, કે નથી એ વસ્તુઓનાં તત્ત્વના તારેતાર ઉકેલવામાં; પણ જે વસ્તુઓ આપણું ચિરકાળ કલ્યાણ અને સત્ય ગૌરવની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ તરફ અચૂક રીતે દોરવે, તે વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક ચૂંટણી કરવામાં અને તેને સાધીને અર્થસિદ્ધિ કરવામાં ખરી પ્રજ્ઞા ખરી આત્મદૃષ્ટિ-સમાયલી છે. એવી આત્મદૃષ્ટિ આ જગતના ગુરુઓ કે આ પૃથ્વીનાં પુસ્તકો આપી શકે તેમ નથી. તે તો પ્રતિભાના જેવો પ્રભુનો જ પ્રસાદ છે. મહાકવિ કે મહાલેખક કયા ચમત્કારી ગુણથી સાહિત્યાકાશમાં પોતાની અલૌકિક પ્રભા ચોમેર ફેલાવે છે, તેનું ગુહ્ય આ વસ્તુદર્શનથી સમજાશે. ગમે તેવા મનુષ્યનાં મહાવચનો જગતમાં પૂજાતાં કે હૈયામાં કોતરી રખાતાં નથી, પણ મહાપુરુષોનાં વચનો જગતમાં પૂજાય છે અને સદાસર્વદા સ્મરણમાં સાચવી રખાય છે; કારણ કે ગમે તેવી ઊંચી રીતે કહેલાં વચનોમાં ચેતન નથી, પણ મહાપુરુષોમાં જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞા છે :તે એ જડ વચનોમાં ચૈતન્યનું સામર્થ્ય પૂરે છે.

આજકાલની ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ.

ગુજરાતી કવિતાની આજકાલની સ્થિતિ તપાસતાં અપક્ષપાત અવલોકનકારને કાંઇક નિરાશા જ ઉપજે. પ્રમાણમાં મોટા ગણાતા કવિઓની આંખમાંથી કવિત્વનું પ્રાણપંખીડું ઉડી ગયલું લાગે છે, અને તેમ થતાં તેઓના આત્મા વૃદ્ધાવસ્થાની ઢાંગ જેવી ફિલસુફીને પકડીને જાણે કવિતાનો જ માર્ગ કાપતા હોય તેવી કરામત બતાવે છે, અગર બીજી ભાષામાંની કવિતાના અનુવાદ કરી એ ઉડી ગયલા પ્રાણપંખીને પાછું બોલાવવા મથી રહે છે. બાકીના ઘણાખરા બીજા કવિનામશેષો જગતને આરે જ જાણે ઊભા રહીને સનમને જ બોલાવી રહ્યા છે. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના એ પુકાર "દે-દાતા"-ની શિષ્ટતાને જીવંત રાખી રહ્યા છે. કાં નહી ? બાળાશંકર, મણિલાલ અને કલાપી શું "સનમ" ના જ કવિ નહોતા ? અને "સનમ " વગરના કવિ કોઈ દીઠા છે ? કવિ કહેવડાવવું હોય તો સનમને ગાવી જ જોઇએ: એ આ જમાનાના ઉગતા કવિઓની લાલસા. સનમ પણ બહેસ્તની હુરી હોય તો તો ઠીક, પણ આ તો નવલરામે ગાયલી ચૂલામાં ચિત્તવાળીયે સનમ નહીં પણ બાળકોને રમવાની કાષ્ટની ઢીંગલી જ ! મારા ઉત્સાહી નવજુવાન કવિબંધુઓનાં ઉછળતાં હૈયાઓને હું ભમ નહીં કરૂં. સાહિત્યમાં કાંઇ પણ કરવું એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા એ જ એમનો દિવ્યાંશ કલાપીએ કેકારવ કર્યો છે તે ગુજરાને સબળ હૃદયે ઝીલ્યા છે. હવે

એ જ સ્વરો એ બંધુઓ પણ કાઢે, બસૂરા પણ ન હોય એવા, તો પણ એ તો ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ જેવા, એ એમણે સમજવાનું છે. એ ચૂડીઓ હવે નવો સૂર ઓગ નહીં કાઢે. સનમના જ સૂર કાઢવા હોય, તો તે કલાપીએ જોયલી અને દેખાડેલી સનમના નહીં પણ એમનાં સાચાં જીગરે પરખેલી નવા જ વ્યક્તિત્વથી ભરેલી નવરંગ સનમના હોવા જોઇએ. કવિતાનાં વિકાસ અને નવદર્શન માટે કુતૂહલવૃત્તિની ઘણી જરૂર છે. કુતૂહલવૃત્તિથી જ જ્યા ત્યાં નવો પ્રકાશ પડી શકે છે. એ કુતૂહલવૃત્તિને કેળવ્યાથી જ કવિના સ્વપ્નાં વિસ્તાર પામી શકે છે અને જીવંત વાણીમા આખરે સ્થાન પણ મેળવી શકે છે.

ઉગતા કવિઓને સૂચના.

કવિતાની ખીલવણી માટે ગુજરાતના ઉગતા કવિઓની સામે પહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે. એ ક્ષેત્રમાના મુખ્ય ચીલા તો ક્યારનાએ પડી ગયલા છે. લોકદૈયાં પણ હવે નવી કવિતા માટે કાંઇક અંશે તૈયાર બની વાટ જુએ છે. જૂના કે નવા બધા કવિઓના જે જે કાવ્યો હવે સારી પેઠે લોકપ્રિય થયાં છે, તે તે સર્વમાં કયા ચમત્કારી ગુણો છે તેની પરખ પ્રથમ કરવી જોઇએ, અને પોતાની વૃત્તિને સુંદર લાગતા એવા ખાસ કવિની શૈલીને હૃદયમા ઉતારવી જોઇએ. એમ કરતાં હાથ બેસતો જશે અને કલા ખીલતી જશે. કવિતાની ધુન, લાગણીના ઉભરા, પ્રેરણાના ધોધ, એવું બધું બીજા કવિઓ કે મહાકવિઓ માટે સામાન્ય જનોની માન્યતાઓમા ઘણુંયે ભરાયલું હોય, પણ ઉગતા કવિ માટે તો એ ઉક્તિઓ વળગાડ જેવી બની તેઓના વિકાસમા આડ નાખે છે. કવિ જે લખે તે કવિતા, એમાં 'જે'ની ઉપર ભાર મૂકી એનો ખોટો અર્થ કરી ગમે તેવાં વાક્યોમાં વિચારોનાં બાવરાં ઢોરોની ધમાચકડી મચાવ્યાથી કે લાગણીભર વચનોના ઘોડાની લગામ છોડી દીધાથી કવિતા ના જ થાય. શિલ્પીને માટે પથ્થર, છીણી ને હથોડી, ચિત્રકારને માટે ફલક, રંગ ને પીંછી, અને કવિને માટે વાણી, અર્થ ને ભાવ હોય છે. શિલ્પીનું પૂતળું કાંઇ પણ વ્યવસ્થા વગર જેમ ગમે તેમ છીણી માર્યાથી ઘડાતું નથી, તેમ કવિની કવિતા વાણી, અર્થ કે ભાવનો પ્રવાહ ગમે તેમ વહેવડાવ્યાથી બનતી નથી. શિલ્પી પૂતળું ઘડે તે પહેલા તેની સામે પથ્થરનો ચોરસ ટૂકડો જ હોય છે, પણ એ શિલ્પીના અંતરાત્મામાં જે મૂર્તિ કલ્પાયલી છે, તે મૂર્તિ તેને તેવી જ પણ આબેહૂબ એ પથ્થરના ચોસલામા કલ્પનાદૃષ્ટિએ દેખાય છે. મૂર્તિ તો ચોસલામાં છે જ; માત્ર એ ચોસલામાનો જે બિનજરૂરી ફાલતુ ભાગ છે તે એ શિલ્પીની છીણીએ સંભાળથી તોડી છણી નાખવાનો છે. એ અણજોઇતો ભાગ એ પથ્થરમાંથી નીકળી જાય એટલી શિલ્પીની કલ્પનાદૃષ્ટિ અને સ્થૂળ નજર ચોક્કસ રહે, અને એની છીણી એટલું અણચૂકયુ કામ કરે, ત્યારે જ પેલી 'કલ્પનામાની મૂર્તિ' એ પથ્થરના ચોસલામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્જક કળા આવી છે. કવિની નિર્માણશક્તિ એમજ કામ કરે છે. એના હૃદયમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, એની કલ્પનામા જે ચિત્ર ઉભું થાય છે, તેનો વાણીમય આકાર એની દૃષ્ટિમા પણ એમજ તરે છે વાણીના જે શબ્દો એ ભાવનાને, એ ચિત્રને ઉચિત મૂર્તરૂપ આપી શકે તે જ રાખીને બીજા શબ્દોનો એ ત્યાગ કરે છે, એટલે પેલુ કવિની કલ્પનામાં વસેલું ચિત્ર શબ્દમાંથી પદ્યવાણીરૂપે સ્થિત થઇ તેની કવિતા બને છે. એથી જ કવિતાને જેટલી પ્રતિભાની જરૂર છે તેટલી જ વાણીના યથોચિત રૂપની પણ

આવશ્યકતા રહે છે. વાણી ગમે તેમ ઉચરાય તો તેની કવિતા નહીં જ બને. આટલો ભેદ જો એ ઉગતા કવિઓ પ્રથમથી સમજી શકે, તો જે નકામા જોડકણાઓના ઉકરડાનો સાહિત્યના આંગણામાં ઢગ વળે છે, અને જે ડોલતા કે ભયંકર શબ્દસાંઢિયાઓનાં વખાણ કે અનુકરણ થાય છે, તે બંધ પડે, અને ખરી કવિતાના ફૂલોનો પમરાટ એ આંગણામાં પ્રસરી રહે.

કવિમાં શોધક-બુદ્ધિની જરૂર.

ગુજરાતી કવિતામાં નાનાં કાવ્યોનાં કવનમા પણ અનેક સૂચનાઓ આપી શકાય. આપણા જૂના ઇતિહાસમાથી તેમજ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની લોકકથામાથી કવિઓનાં કવન માટે બહુ બહુ અંશો જડી આવે એમ છે. પ્રેમનાં, સાહસનાં, વીરત્વનાં, સતીત્વનાં, અદ્‌ભુતતાનાં વગેરે અનેક વિરલ ગુણોને પ્રદીપ્ત કરતાં હજી બહુ બહુ ગીતો, સંગીત-કાવ્યો, ખંડ કાવ્યો ઉપર જણાવેલી ખાણોમાં ચમકારા મારે છે. આપણા સાહિત્યમાં એ સર્વમાંથી સુંદર કથાગીતો-બૅલેડ-થઇ શકે તેમ છેઃ સુરતની કલગીતોરાની લાવણીઓમાં અને કાઠીયાવાડની ઠકરાણીઓનાં કેંક ગીતોમા આવા જ કથાગીતોની છાયા છે. ગુજરાતની રાધા-કૃષ્ણની ગરબીઓ પણ એ જ કથાગીતોમાં સમાવી શકાય. એમાં રહેલી ક્રિયા એ જ એના રસનું ખરૂં જીવન કહેવાય. પ્રસિદ્ધ કે લોકકથામાના બનાવોની રસમય ચુંટણી કરી તેને કલ્પનાથી ખીલવી શકાય છે. ગુજરાતી કવિતામા આવા આવાં અંગોનો નવીન દૃષ્ટિએ ઉમેરો કીધાથી ઉગતા કવિઓને તેમજ સાહિત્યને ઘણો લાભ થશે. એમ કરતાં કોઇ મોટો વિષય જડી આવશે, અને કળા સુદૃઢ બનતાં કોઇ મહાકાવ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થશે. કવિ થનારામા શોધકબુદ્ધિનો ગુણ પણ આગળ પડતો હોવો જોઇએ. કુદરત હજી કોડવરણી છે, મનુષ્ય હજી અનંત લાગણીઓને ઉભરાવે છે, કવિએ પોતાના હૃદયના દ્વારોને તથા આંખની કીકીઓને સદા ઉઘાડાં રાખવાના છે. ભૂતકાળમાં ઘણુંયે જોવાઈ ગયું હશે, તેથી હાલ જોવાનું કાઇ રહ્યું નથી એમ તો નથી જ; જુગ જુગ થયા અગણિત માનવીઓની લાગણીઓ કવિઓએ અનુભવી તેથી હાલ માનવીઓની લાગણીઓ બંધ થઇ નથી, કે કવિઓનાં હૃદય એ લાગણીઓ સમજવા અને ઝીલવા ના પાડતાં નથી. જગતસુંદરી પોતાના કવિપ્રીતમ આગળ પોતાનો ઘુંઘટ ખોલવા સદા તૈયાર છે.

અજ્ઞાન અને પ્રતિભા.

કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન અને વિદ્યા વધી ગયાં છે, અને તેથી જગતમાથી કવિતા ઓછી થતી જાય છે. એ વાદ ટકે તેમ નથી. સંસ્કૃતિ જો દુ:ખનું મૂળ થાય તો કવિતા પણ આનંદહીન થાય. અજ્ઞાનથી આત્માનો જો ખરો આનંદ હોય તો મનુષ્યને પાછું પશુ થવું પડે. પણ માનવજાતિનું એ લક્ષ્ય નથી. અજ્ઞાન અને પ્રતિભા એ કાંઇ એકમેકના પર્યાય નથી કે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વધતાં કવિતા હ્રાસ પામતી જાય. જ્યાં સુધી મનુષ્યને હૃદય છે અને આત્માનો આનંદ મેળવવાની ઇચ્છા છે, ત્યા સુધી કવિતાનાં ઝરણ વહેતાં જ રહેવાનાં. દૃષ્ટિમર્યાદામાં પર્વતોની લાગી દિવાલો દેખાય તેથી કાંઇ દુનિયા એ પર્વતો આગળ જ અટ-

કતી નથી એ પર્વતોને જે વટાની જાય, કે એની ટોચ ઉપર જે ચઢે, તે જોઇ શકરો કે એ પર્વતોની પેની મેર પાછી બીજા પર્વતોની હાર છે એવી જ રીતે કવિતા કોઇ જ્ઞાનની મર્યાદામા બધાઇ જતી નથી.

ગષ્ટ્રસેવા ને રાષ્ટ્રગીતો. ગુજગતી કવિતાનુ એક બીજુ અગ પણ હાલ ચમકારા મારી રહ્યુ છે આખા દેશમા ગષ્ટ્રસેવાનો વ ટોળીઓ ફરી વળ્યો છે. એટલે દેશની કવિતા જે તેના સાહિત્યનુ હૃદય છે તે તેની સાથે ઉડવા માગે એ સ્વાભાવિક છે એને લીધે માતૃભૂમિની પ્રશસા અને કર્તવ્ય ભાવના ગીતો ચોમેર આકાશ ગજવી રહ્યા છે પણ એમા પણ લાગણીનો ખરો ગણકો હોય અને કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે એના વાદળના ગગડાટો અને વીજળીના ચમકારા થાય, ત્યારે જ વ ટોળીઆની આખ ભરી દેતી ધૂળને દાબી દેતો મશળધાર વરસાદ પડે, અને તેમાથી ખરી કવિતાની રમરેલ વેરથેર કર્ત્તવ્યભાન ઉગની શકે. બાકી તો માત્ર જૂદી જૂદી લોકપ્રિય રાહમા તેના તે વિચારોનુ પિષ્ટપેષણ કર્યા કીધાથી રાષ્ટ્રકવિતા બનતી નથી વળી રાષ્ટ્રકવિતા માટે મોટી મોટી ફિલસૂફીઓના સભાર નથી જોઇતા, માતૃભૂમિની મોટાઇ બતાવાય એવા કવિતોને ગળે મોટા મોગા પહાણ જેવા હીગમોતીના અલકાર નથી જોઇતા, કે શબ્દોના ભયકર ખડકા એને પગે બાધીને તેના ઝકાર કરાવવા પણ નથી જોઇતા એવી કવિતાનુ પ્રથમ લક્ષ્ય લોકહૈયાને આરપાર હલાવવાનું જ હોવુ જોઇએ, અને તે માટે ખરી લાગણીના રણકા તેમાથી ઊઠીને આકાશભરમા ટકાર કરે, તથા લોકહૈયાને જગાડીને દોડાવે એવી કરણ કે વીરરસથી ભરેલી વાણી જોઇએ લડાઇના મેદાનમા ક્ષત્રીયાણીના વિલોલ નહી પણ મર્દોને મર્દના હુકારા અને હલકારા જોઇએ દેશકાળનુ ઔચિત્ય મોટા કવિઓ પણ ના પાળે તો તેમની કવિતાઓમા ગમે તેવુ કવિત્વ છતા એવી રાષ્ટ્રકવિતામા તે ખરી રીતે સ્થાપ ન પામે હાલ જે નવા ગીતો લખાયા છે તેમા કેટલાક તો ગુજરાતી કવિતામા અમર સ્થાન લેશે. જે એવા ગીતો લખાયા છે તેની ખરી કસોટીથી ચૂટણી થાય, અને ગત ભેગા કાકગ પણ નહીં ગોઠવાય, તો મને લાગે છે કે બગાળી કે કોઈ પણ બીજી ભાષાના રાષ્ટ્રગીતોથી આપણા ઉત્તમ રાષ્ટ્રગીતો કોઇ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી તેમા પણ વીરરસના રાષ્ટ્રગીતો તો મુખ્ય આપણા જ છે. વિશેષમા, કવિનુ હૈયુ જો કરામતી નહી પણ કુદરતી લાગણીભર્યું હોય, અને તેની આસપાસ નજરે પડતી વસ્તુઓને પોતાના આદર્શમા પ્રતિબિબ પાડવા જેટલુ તે સાફ હોય, તો એ કવિથી રાષ્ટ્રસેવાની ગમે તેવી ધુનના જમાનામા અળગુ કે મૂગુ બેસી શકાય નહી ગષ્ટ્રસેવા પણ કુદરતનુજ અગ છે રાષ્ટ્રચેતન હોય ત્યા જ જીવન ચેતન પ્રદિપ્ત રહે, અને કવિએ તો ઠેરઠેર ચેતન જ રેડવાનુ છે એની દૃષ્ટિ ભુતની તેમજ ભવિષ્યની પાર પણ જોઇ શકે છે, ગષ્ટ્રજીવનમા ઉત્સાહભરી વાણીથી હૃદય બળ અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે માત્ર એક જ વસ્તુથી ખગ કવિએ એમા સભાળવાનુ છે, અને તે એ કે રાષ્ટ્રસેવાના વ ટોળીઆમા પોતે જાતે ઘસડાઇ જઇ એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઇ દેવુ ન જોઇએ તેમ એ કરે તો એ દશા બગડી જાય છે, અને વટોળીઆના વમળમ. તણાતા એની આખ ધૂળથી ભગઇ ડશે શુદ્ધ જોઇ શકે નહીં. ઉગતા કવિઓને આટલુ સૂચન બસ થશે

ગુજરાતી કવિતામાં પદ્યરચના.

પદ્યરચનામાં ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ બહુ સંતોષકારક તો નહીંજ કહેવાય. અંગ્રેજી કવિ પોપના જમાનામાં કવિતા મોટે ભાગે દરબારી અને ઝાકઝમાળવાળી થઇ પડી હતી, અને કવિતામા પ્રતિભા કરતાં પદ્યરચના પર જ વિશેષ અને મુખ્ય લક્ષ અપાતું હતું, તેથી એવી મહા કૃત્રિમ રચનામાં જકડાઇને ગુંગળાતી અંગ્રેજી કવિતાને પાછી તેના સત્ય પદે લાવવા માટે વર્ડ્સ્વર્થ જેવા સમર્થ કવિએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને પદ્યરચના સામાન્ય ઝોકદાર ગદ્યરચનાથી ભિન્ન ના હોવી જોઇએ એવો બંડખોર વાદ તેણે ઉઠાવ્યો હતો. એ વાદમા કેટલું સત્ય હતું, અને તે કેવો વિપથગામી હતો, તે તો તેના જ મિત્ર કોલરિજ જેવા મહા સમર્થ વિવેચકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનેક રીતે બતાવી આપ્યું. કવિ દલપતરામની "સરસ સરસ રસ શબ્દ" ધારણ કરેલી અને અર્થને ભોગે પણ પદ્યશાસ્ત્રના નિયમોને ચીવટાઇથી વળગી રહેલી કવિતાની બાનીના અનુકરણે જે જાતના કવિનામશેષો ઉપજાવ્યા, તેની સામે આ સંગમકાળના બીજા વિભાગના કેટલાક કવિઓ અને વિવેચકોએ ભારે બંડ ઊઠાવ્યું. પણ કવિતા સુંદરીના મોહક અંગ પર જે દોરીઓના ગુંછળા સખત જકડાયલાં હતાં, તે દોરીઓને કાપતા જતાં એ લોકોએ તેના અંગનો પણ વિચ્છેદ કીધો. પરિણામે પદ્યરચનામાં આજકાલ ભારે અનવસ્થા ચાલી રહી છે. કેટલાકે પદ્યરચનાને કવિતાનો દેહ નહીં પણ એ દેહનો અલંકારજ ગાની લીધો, અને પદ્યરચનાનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરવા જતા તેમને હાથે એવું પરિણામ આવ્યું કે કવિતાનો આત્મા તેના સુંદર દેહની પ્રતિમા બંધાયા વગર સ્વર્ગે જ રાહ જોતો બેઠો! આ સ્થિતિ ઉપર હમણાં હમણાં બહુ ઠેકાણેથી સારી પેઠે ઉહાપોહ થયો છે, અને ઉગતા કવિઓને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સાગરમાં આ ખડકે કેટલાં વહાણોને ડુબાવ્યાં છે કે ભાગીને ખોખરાં કીધાં છે તે બતાવી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે. પદ્યરચના કાંઇ બંધનકર્તા છે જ નહી દેહી કવિત્વનો એ સુંદર દેહ છે. આપણે પાછળ જોઇ ગયા તેમ કવિતાને વાણીમાં મૂર્ત કરવાનો એ તો પેલા શિલ્પીના જેવોજ વિધિ છે. એને તરછોડતા જ શુદ્ધ કવિતા પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ કદી પણ વાણીમા પ્રગટ કરી શકશે નહીં. કવિત્વનો રણકો જો સાચો હશે તો તે પોતાની મેળે પોતાનું ઉચિત સ્વરૂપ શોધી લેશે. કવિતાના ભાવને અનુકૂળ કેવી પદ્યરચના જોઇએ તેની સાચી પરખ તે કરી લે છે.

અખંડ પદ્યની શોધ.

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં બહુ બહુ નવા પ્રયોગો માટે પૂરતો અવકાશ છે. એવા સફળ પ્રયોગો પણ ઘણા થયા છે. અંગ્રેજી 'બ્લૅંક વર્સ' એટલે અખંડ પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામા લાવવા ઘણા કવિઓએ ને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કીધા છે, પણ હજી સુધા તેમાં કોઇ સફળ થયા નથી. પણ એ વિષય માટે અગાઉ જેટલી અંધાધુંધી ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોમા ચાલતી હતી તેટલી બધી આજે નથી. અપદ્યાગદ્ય તે "બ્લૅંક વર્સ" નથી જ, એ તો ક્યારનું બતાવાઇ ગયું છે, "બ્લૅંક વર્સ" મા જે જાતની અમીરી છૂટ વીરકાવ્યો લખવા માટે જોઇએ તે આપણી જૂની ચીલે ચાલતી કેવળ અક્ષરમેળ કે માત્રામેળવાળી પદ્યરચનામાથી મળવી મુશ્કેલ છે. એ માટે હું પચ્ચીસ વર્ષથી શોધ કરતો હતો, અને હું ધારૂં છું કે તે મને મળ્યું છે. એ પ્રિય ફળ પણ હું ગુજરાતને ચરણે જલદી મૂકીશ. ...

સર્જન અને રચનાની એકતામાં જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ.

સર્જન અને રચના એ પ્રભુના વિશ્વનું માયા સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ પંચતત્ત્વની બનેલી છે, પણ એ તત્ત્વોની પાછળ જે અદૃશ્ય સર્જનકળા કામ કરે છે તેનાથી જ એ પ્રકૃતિના જૂદાં જૂદાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. ફૂલની પાદડીઓમા પ્રકૃતિ છે, પણ તેના તત્ત્વોનું જે રચનાથી મિશ્રણ થાય છે, તે રચના કાંઇ ફૂલનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવી શકે નહીં. ફૂલની પાંડડીઓ કાંઇ તૈયાર બહારથી લાવીને ગોઠવેલી નથી, કે તેનો સુવાસ બહારથી અંદર સમાવવામાં આવેલો નથી. ફૂલ ફૂટવા માંડે ત્યારથી તે પૂર્ણ ખીલી રહે ત્યાં સુધી સર્જન અને રચના બંને સાથે સાથે જ આગળ ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિ ધર્મ ને સર્જન સાચવે છે અને સર્જનના આત્માને પ્રકૃતિ અણુએ અણુએ ધારણ કરે છે. ફૂલની નાનામા નાની કળીથી માંડી તે પૂરેપૂરૂં મોટું થઇ ખીલી રહે ત્યા સુધીની તમામ ક્રિયા પ્રથમથી તે અંત સુધીની સંપૂર્ણપણે જ ચાલી રહે છે, અને જે નાનામાં નાનું હતું તે જ સર્વાંગે અદૃશ્ય રીતે ખીલી મોટામાં મોટું થાય છે. કવિના મનોવિશ્વનું માયા સ્વરૂપ કવિતા પણ એમજ પ્રગટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ભેદ કવિઓએ ધ્યાનમા રાખવાનો છે. કવિની સર્જનકળા જેવી અને જેટલી તેના આત્માને સાચી હશે, તથા જેવી અને જેટલી તે ખીલેલી હશે, તેવી અને તેટલી સુંદર તેની રચનાકળા પણ દેખાશે. એથી જ કવિતાના સંપૂર્ણ અને સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપ માટે સર્જન અને રચના બંને ઓતપ્રોત જોઇએ, અને તેમ હોય ત્યારે જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ મળી શકે છે.

ગુજરાતી કવિતાની ખીલવણી માટે અહિં જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી પડી છે, પણ શુદ્ધ સાહિત્યનું એ ઉત્તમ અંગ આજકાલ અનેક આડાઅવળા પવનોના ફૂટારાથી જરજરિયું જેવું થઇ ગમે તેમ ઘસડાતું જાય તે માત્ર જોઇ રહેવામાં આપણો ધર્મ સચવાય નહીં. બીજા વિષયોને માટે તેમ કવિતા માટે પણ ભિન્ન ભિન્ન રુચિને લીધે મતભેદ હોઇ શકે. એવો મતભેદ સત્ય સ્વરૂપની શુદ્ધિ જાળવવા માટે હિતકર પણ છે. પણ તે સુરુચિ હોવી જોઇએ, કુરુચિ નહી. સુરુચિનો ગુણ રસજ્ઞતા વગર આવી શકે નહીં, અને જ્યાં એ રસજ્ઞતા જ ના હોય, ત્યાં રુચિભિન્નતાની શુદ્ધિ જળવાઈ શકે નહીં.

નવલકથા અને ટુંકી વાર્તાઓનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગોમાં નવલકથાઓ અને ટુંકી વાર્તાઓ આજકાલ તો ઘણી લખાય છે. પણ "કરણઘેલા" ની શિષ્ટ, સરલ અને શાંત મધુરતા પછી "સરસ્વતીચંદ્ર" નાં જે સર્વાંગભવ્ય દર્શન આપણને થયાં તેનું જ સામ્રાજ્ય હજી ચાલે છે. સંસારી અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઘણી લખાય છે, પણ આપણી નવલકથાઓનું મૂળ અંગ્રેજી "નોવેલ" ના અનુકરણમાંથી આવેલું છે તે જોતાં તેમાં જે જે અંગોની વિવિધતા અને સમરૂપતા આવે છે તે તે અંગો, જેવા કે વસ્તુસંકલના, પાત્રભેદ અને પાત્રોની સ્વાભાવિક ક્રિયાપરંપરા, ભાવનાઓનું પ્રભાવશાળી દર્શન, જીવનના અટપટા પ્રશ્નો, અને એ સર્વને સમતોલપણે રાખી તેમાં રસની અખંડ ધારા વહી શકે એવી પ્રાસાદિક રચના —એ સર્વની ગુંથણી હજી સારી રીતે ખીલેલી લાગતી નથી. પણ આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનું અંગ માત્ર પચાસેક વર્ષથી જ દાખલ થયું છે તે જોતા "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવી

વિશ્વસાહિત્યના દરબારમાં પણ ગૌરવભર્યા મુખે ઊભી રહી શકે તેવી ઉત્તમ નવલકથા આપણા સાહિત્યે ઉત્પન્ન કીધી છે, એ આપણો ઓછો યશ નથી. આજે પણ એ ક્ષેત્રમાં "ગુજરાતનો નાથ" જેવી સુંદર નવલકથા આપણને મળી છે, અને તેમાની ઊજળી બાજુ જોતાં તેમાં ચમત્કારદર્શન અને રસની સુંદર જમાવટ દેખા દે છે, તેજ આપણી ભાવિ આશાને પોષવા બસ છે. "ગુજરાતનો નાથ" ના લેખકમાં પ્રતિભા છે, શક્તિ છે, રસદષ્ટિ છે, અને એમનું હૃદય તથા એમનું મગજ સાધનસંપન્ન પણ છે, એટલે આગળ ઉપર જતાં તેમની પાસેથી ગુજરાતને ઉચ્ચતર નવલકથા મળે એવી આપણે જરૂર આશા રાખીશું. બીજા આગળ પડતા લેખકોના પ્રયત્નો પણ આ દિશામા જારી રહેશે, તો સાહિત્યના આ અતિ આનંદદાયક અને બોધપ્રદ અંગની ખીલવણી જરૂર થશે. ટુંકી વાર્તાઓ પણ માસિકોમાં ઘણી લખાવા લાગી છે, પણ બહુધા તેમાં અનુવાદો જ છે. પણ હવે તો કોઇ પ્રતિભાશાળી લેખક પોતાની બલવંત લેખિનીથી એ ટુંકી વાર્તાઓમા ઘટ્ટ રસ જમાવી અંગ્રેજી કે બંગાલીમાંની એવી વાર્તાઓ સાથે હરિફાઇમાં ઉતરે એવું તો ખચીત ઇચ્છીશું. બીજું આ વિષયને અંગે પ્રોફેસર એઇને જાણે અસલ સંસ્કૃતમાથી અનુવાદ હોય તેવી કલ્પનાશીલ અને રૂપકપ્રધાન જે અદ્ભુત વાર્તાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે, અને જેમાંની કેટલીકના અનુવાદો આપણી ભાષામાં પણ થયા છે, તે વાર્તાઓ પર પણ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. "ઓલીવ સ્ક્રીનર" નામની એક અંગ્રેજ વિદુષી બાઇએ અતિ સુંદર રૂપકોથી સંસારનાં અનેક સત્યોનાં દર્શન રસમય રીતે કરાવવા ટુંકી ટુંકી વાર્તાઓ લખી છે, તેમાં કલ્પનાનો અદ્ભુત પ્રભાવ છે. એમાંની એકાદ બે વાર્તાઓના અનુવાદ એક બે માસિકમાં પ્રગટ થયેલા છે, (જો કે એ અનુવાદો છે એવું ખુલ્લી રીતે ત્યાં જણાવ્યું ન હોતું), અને એવી સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓ એવાં સુંદર રૂપકોથી આપણી ભાષામાં લખાય તો રસાનંદ આપવા સાથે તે અતિ બોધદાયક પણ થઇ પડે.

નાટકનું સાહિત્ય.

નાટકનું સાહિત્ય પણ આપણામાં અંગ્રેજી ધોરણે જ બહુધા ઉતરી આવેલું છે. સાધારણ રીતે આજે તો શહેરે શહેર અને ગામે ગામ નાટકો ભજવાય છે, પણ સાહિત્યદષ્ટિએ જેને શુદ્ધ નાટક કહી શકીએ તેવા કોઇક જ કહી શકાય. નાટકોનોયે ધંધો છે, એટલે એમાં સરસ્વતીની પાસ લક્ષ્મીની પૂજા કરાવવી પડે છે, અને સરસ્વતી એમાં પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ટેક જો ન જાળવે તો તેને ગુલામી જ કરવી જ પડે. વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિવેચકો એવી ફરિયાદ કરતા આવ્યા છે કે રંગભૂમિ પર આજકાલ બહુધા અધમ નાટકો જ ભજવાય છે, ત્યારે નાટકશાળાના ચાલકો એવું કહે છે કે દેશકાળને અનુસરતાં અને નાટકના તમામ અંશોને ખરી રીતે ધારણ કરતાં નાટકો અમને વિદ્વાનો તરફથી મળતાં જ નથી, એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ 'થર્ડ કલાસ' નાટકોથી લઇ ચલાવવું પડે છે. આ બંને ફરિયાદમાં વજુદ છે; પણ સરસ્વતીના ઉપાસકો જે વિદ્વાનો છે તેઓની જોખમદારી આ વિષયમાં વિશેષ છે. નાટકો તો એ વિદ્વાનો પણ લખે છે, ત્યારે એ નાટકો ભજવાનાં કેમ નથી! ઊંડાં ઉતરીને જોતાં એનું ખરૂં કારણ જડી આવે છે, અને તે એ છે કે એ કહેવાતાં ઊચી પંક્તિનાં નાટકોમાં આકર્ષકતા નથી. નાટકનું મુખ્ય વ્યક્તિત્વ એને જોવામાં અને સાભળવામાં છે. એટલે જેને

એ દેખડાવવું અને સંભળાવવું છે તેને એ પૂરૂં થાય ત્યાં સુધી એની તરફ આકર્ષી રાખવાનું પ્રથમ કર્ત્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા વિદ્વાનોએ લખેલાં ઊંચી પ્રતિનાં નાટકોમાં એ જાતની "આકર્ષકતા" છે કે, તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. નાટકની કળા કાળમાન છે, એટલે એના વસ્તુની ગતિ એકધારી સતત વહેવી જોઇએ. એનાં વસ્તુમાંથી જે બોધ જનસમાજને પાવાનો છે, તે ફિલસુફીના કે નીતિનાં સીધાં ને લાંબા ભાષણોથી નહીં, પણ એની કાર્યકારણપરંપરાની ગતિમાથી પોતાની મેળે મળી આવવો જોઇએ. ઊંચી પ્રતિનાં નાટકોમાં કવિતા તેનાં ગીતોમાં પ્રધાનપણે અને તેના વસ્તુની ખીલવટમાં ગૌણપણે આવે એવી જોઇએ. બાકી મુખપૃષ્ટ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોનાં નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિતામાં કે ગદ્યમાં સંવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક બને કે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને "Dramatic Poem" એટલે "નાટકરૂપ કવિતા" કહે છે તે જ વર્ગનાં છે. એ કાંઇ સંસ્કૃતમા કે અંગ્રેજીમા જેને ખરા નાટક કહે છે તે નથી જ. લેખકો પોતે જો ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા ગુણોને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપજાવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૈયાને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રજાજીવન ગમે તેટલું હોય, તોપણ એક ટાગોર કે એક ગાધીજી તેમાં કેટલું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખામી લોકહૈયાંની નથી, પણ એ લોકહૈયાંને જગાડનારી જાદુઇ લાકડીની જ છે. એ દિશામાં પણ એવો જાદુઇ પ્રતિભાવાળો નાટકકર્ત્તા જનમશે, ત્યારે તેને પણ ચોમેર અજવાળશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઇ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગ્રત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતો.

લોકકથા અને લોકગીતોમાંના બે ચાર સારા સંગ્રહો હાલ બહાર પડયા છે. હજી એવા પુષ્કળ ગ્રંથો બહાર પડવાની જરૂર છે, કારણ કે એમાં આપણી પ્રજાનું જીવનસાહિત્ય સંચિત થયલું છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનના ગીતો આપણાં મન પર જીંદગી સુધી છાપ પાડી રહે છે, તેમ આ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનનાં ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઇ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રજાજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. "કુરબાનીની કથાઓ", "કાઠીઆવાડની જૂની વાર્તાઓ", "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર", "જૈનકથાસંગ્રહ", એ નવાં પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર ઉમેરો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગો.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં ગુજરાતી-સાહિત્યની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિંતનાત્મક લેખોથી કરવાની ઘણી જરૂર છે. બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડયા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો હજી બહુ થોડા જ જણાય છે. ચાલુ અભ્યાસ, શોધકવૃત્તિ, જનસમાજની જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહનો સહૃદય સંસર્ગ, પોતાની શક્તિનું સાચું માપ, અને એ સર્વ ગુણોની

મદદથી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળો વાચકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારેજ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઇ શકે છે. દાખલા તરીકે, વેપારને લગતું ધંધાદારીને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઇએ તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વપરાય તો કયો વેપારી તે વાંચવાની દરકાર કરશે? અહિં પણ દેશકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તો જ એ સાહિત્ય પ્રજાજીવનને કામનું છે.

બાલસાહિત્યની અગત્ય.

બાલસાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં હજી નજીવું જ છે. છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની ગોઠવણ કીધી હતી, પણ હજી સુધી તો કાંઇ ખાસ નોંધવા જેવું થયલું લાગતું નથી. હાલમાં રાષ્ટ્રકેળવણીની દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને અંગે બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરૂં પણ બાલસાહિત્ય કાંઇ તેમાં સમાઇ જાય નહીં. અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ઘણો ખેડાયલો છે. બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જે સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે તો તે ઘણું રસમય અને ઉપકારક થઇ શકે. " એક હતો રાજા ને એક હતી રાણી ", એ તો જગતનાં તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે. એમની પરીઓની અને દેવતાઓની દુનિયા સ્થૂલ દુનિયા જેવીજ જીવતી જાગતી હોય છે. એમની ઢીંગલીઓ, એમનાં રમકડાંઓ, એમના લાડકાં, પશુઓ અને પક્ષીઓ, એમનાં વાત કરતાં ફૂલો અને પાંદડાંઓ, એમને રોજરોજ આંખ મારતા તારાઓ, એમની કાગળની હોડીઓ, એમનાં રેતીના ઘરો, એમના પત્તાંના મહેલો, એમની માતપિતા બનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી માસ્તર બની જવાના કોડ, એમના લાકડાંના ઘોડા, એમની આગગાડીની સીસોટીઓ અને એમના ગાર્ડની "ઑલ રાઈટ", એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાખવાની હલામણ, એમના સીપાઇ, એમના અડંગજડંગ અને કાકડીઆ કુમાર; વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે. એમની ચિત્રસૃષ્ટિ પણ જીવંત હોય છે. આવું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ઘણું પડયું છે, અને સહજસુલભ છે. આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ઘણું કામ કરવાનું છે. હાલ બે નવાં માસિકો પણ ખાસ બાલકોને માટે ગુજરાતમાં નીકળે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ઠીક પ્રયાસો થતા દેખાય છે. એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કાંઇક ઉપયોગી થશે. આરંભના પ્રયાસોમાં ભૂલો પણ થાય, તેથી મુંઝાવાનું નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પછી પ્રયત્નોને અનુકૂળ કરવાનું બની આવે છે,

રાષ્ટ્રસાહિત્ય.

આજકાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રસાહિત્યનો વેગ જોશભરે ચાલતો થયો છે, એમાં આપણને એટલે આપણા સાહિત્યને તો નવયૌવન જેવી ગતિ આવેલી જ ગણી શકાય. પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વંટોળીઆ જેવું છે, પણ તે જ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે. યુગ બદલાયો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું ચૈતન્ય જ બધી પ્રવૃત્તિ ચોમેર ફેલાવી રહ્યું છે. આ વંટોળીઓ અમીરોના મહેલોને તેમજ ગરીબોની ઝુંપડીને ફૂંકી રહ્યો છે, અને મારી તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જે ખરી જાગ્રતિ આજની રાષ્ટ્રસેવાની ધુનથી સામાન્ય

જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ઘણી ઉપકારક જ થશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરલ, સચોટ અને જાદુઇ વાણીથી લોકહૈયાંને ઠેરઠેર જગાડયાં છે, અને જનસમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રબળ શંખ એમણે ફૂંક્યો છે, તેથી લોકહૈયાંમાં જ્ઞાનની અને શક્તિપ્રકાશની ઝંખના ઊઠી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પણ એમના સુભારક હાથે જ થઇ છે, એ પણ કાંઇ જેવી તેવી સાહિત્યમાર્ગની સેવા નથી. એમના "નવજીવન" પત્રમાંના લેખોએ આપણા સાહિત્યમાં નવું જોમ અર્પ્યુ છે. એમના વિશિષ્ટ મંડળો તરફથી યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, સાબરમતી, સૌરાષ્ટ્ર જેવા સાહિત્યની અને જનસમાજની જૂદે જૂદે માર્ગે સેવા કરનારાં માસિકો ને પત્રો નીકળ્યાં છે. એમની પ્રવૃત્તિમાંથી ચાર પાચ સારા અભ્યાસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામા ઉમેરાયા છે. સર્વત્ર ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે. ભરતી આવતાં જેમ આખો દરિયો જ ઉંચો થાય છે, તેમ આ પ્રજાજીવનમા પણ તેવું જ દેખાય છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેવું જ થશે. આ ભરતીના મોજાંઓ પર તેની ઉંચાઇ, તેનો પ્રવાહ, તેનો વેગ, તેની દિશા, વગેરેનું યથાયોગ્ય માપ જે સાહિત્યસેવક લઇ શકશે, તે જ પોતાનું નાવ આ પ્રજાજીવનના દરિયામાં સફળ ખેડી શકશે. ખરો નાવિક ભરતીનાં મોજાંઓથી ડરતો નથી, એ તો તેનો બરાબર કયાસ કાઢી તેને પોતાના નાવની ગતિને અનુકૂળ કરીને તે ઉપર એ નાવને ચલાવ્યો જાય છે. એ મોજાં એક તરફ જાય અને એ નાવ તેની ઉલટી દિશાએ જાય, તો નાવની ગતિ ધીમી પડી જાય એટલું જ નહીં, પણ એ મોજાંઓની છોળ એ નાવને કદી પાણીથી ભરી દે કે નાવિક સાવધાન ન રહે તો નાવને ડૂબાડી પણ દે. ગુજરાતના સાહિત્યસેવકોએ તો આ રાષ્ટ્રસેવાની ભરતીને વધાવી જ લેવાની છે, કારણ કે એ તો પ્રજાની ઉછળતી વીરતાનું બહુ મંગળ ચિહ્ન છે. જે પ્રજાના હૃદયમાં એ ચેતન નથી, તે પ્રજાનું સાહિત્ય ચેતનવંતું નહીં જ થાય. આ નવયુગમાં પ્રજાની નવી નવી ઊર્મિઓ જાગતી જશે, તેમ તેમ તેને લગતું સાહિત્ય પણ તે પોતે જ માગી લેશે. પ્રજાની પ્રબળ ઇચ્છા વિના સાહિત્યમાં ખરૂં ચેતન આવતું નથી, એટલે આપણે તો આ ચળવળને ઉપકારક જ ગણવાની છે. જે ગઇ કાલે ન હતું તે આજે મળે છે. તે તરફ સાધુઓ જેવી ઉદાસીનવૃત્તિ સાહિત્યપ્રદેશમાં રાખી શકાય નહીં. સાહિત્ય તો જૂનું રાખી તેનો વિકાસ કરે છે, તેમ નવું પણ પોતાનામાં સમાવી તેમાથી નવાં ઝરણાં વહેવડાવે છે. જૂનામાં સત્ત્વ અને સાવધાનતા હશે તો નવામાં ઉત્સાહ અને વીરતા મળશે. જૂનું પણ એક વેળા નવું હતું, તે જ નવાને જૂનામાં સ્થાન આપી શકશે.

વર્ત્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય.

વર્ત્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય પણ ગુજરાતીમાં વધતું જાય છે. પણ ગુજરાતનાં વર્ત્તમાનપત્રોમાં હજી કોઇ દૈનિક ગુજરાતીમાં બહાર પડતું દેખાતું નથી. જે દૈનિક પત્રો છે તે બધાં મુંબઇમાં જ છે, અને એક બે સિવાય બીજાં બધાં પારસીઓ જ ચલાવે છે. જે દૈનિકો હિંદુ તંત્રીઓના હાથ હેઠળ ચાલે છે તે પણ ભાષામાં અને છાપવામા પારસીપત્રોથી મોટે ભાગે જૂદાં પડતાં નથી. વર્ત્તમાનપત્રો પ્રજાજીવનનું હૃદયમાપક યંત્ર છે, એટલે તેની ભાષારચના સરલ તેમ શુદ્ધ પણ જોઇએ. પ્રજાના તમામ વાચકવર્ગમાં એની કુતૂહલતા રોજની છે, એટલે એનો સંસર્ગ પણ રોજનો છે. આવી વસ્તુમાં અશુદ્ધ ભાષા, અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ વાકયરચના, વગેરે ઘણા અનિષ્ટ અંશો પ્રજાજન રોજ

રોજ જોય અને મગજમાં અજાણતાં ઉતારે, એનું પરિણામ પ્રજાની, ભાષાની કે તેના સાહિત્યની ઉન્નતિમાં નહીં જ આવે. વર્ત્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાની જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજવી જોઇએ. આ વિષે આગળ ઉપર હું પારસી સાહિત્ય માટે જે કાંઇ કહેવાનો છું, તેમાં વધુ વિસ્તારથી આપણે ઉતરીશું.

માસિકોનું સાહિત્ય. માસિકોનું સાહિત્ય તો ફ્દકા મારતું આગળ ધપે છે. કવિ દલપતરામે એક ઠેકાણે ઊંટવૈદોની ટકોર કરતાં લખ્યું છે કે "પથરો લેવા જ્યાં નમુ, આવે વૈદ જ હાથ." તેમ હાલ તો નવો ગાસ ઉઘડયો કે તેની સાથે કોઇક નવું માસિક જાણે હાથ આવેલું જ છે! આગળ જણાવી ગયલાં નવાં માસિકો યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, અને સાબરમતી ઉપરાંત, ગુજરાત, નવચેતન, રંગભૂમિ, સુવર્ણમાળા, કુમાર, વગેરે કેટલાંક સુંદર માસિકો ને ત્રિમાસિકો ઉમેરાયાં છે. ગુજરાતના અમર કળાફકીર હાજી મહમદના "વીસમી સદી" ની રાખમાંથી જ એ સર્વનો જન્મ થયલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ચિત્રની નવીનતાનો શોખ ઠેરઠેર જાગ્યો છે, પણ ચિત્રની ઝાકઝમાળ હેઠે સાહિત્યના શુદ્ધ અંશોની બેપરવાઇ ના થાય તે એ માસિકોના ચાલકોએ હમેશાં તપાસવાનું છે. માસિકોની પૃથકતા પણ ધીરે ધીરે જામતી જાય છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. સ્ત્રીઓને માટે ખાસ ઉપયોગી એવું એક જૂનું માસિક ખોળંબે પડયું છે, ત્યારે "ગુણસુંદરી" નામે નવું માસિક બહાર પડયું છે. હવે તો એમજ લાગે છે કે આપણી કોઇ વિદુષી અને સાધનસંપન્ન બ્હેન પોતાની જૂની સંસ્કારિતા અને નવી વિદ્યારસિકતાના સુયોગરૂપ કોઇક સુંદર સ્ત્રીઉપયોગી માસિક કાઢે, અને તેમાં ગુજરાતની નવી ઘડાતી ગૃહલીલાઓને સન્માર્ગે દોરે, તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજાસમાજની ઘણી મોટી સેવા થાય. "ગુજરાત" અને "નવચેતન" માં જાગ્રતિનાં અમૂક ચિહ્નો છે અને સાહિત્યસેવાની ધગશ પણ છે. સાહિત્યમાં ચિત્રકળાનું સખીપણું આનંદદાયક છે, પણ એ સખીપણું સાહિત્યના સુંદર અંશોને ચિત્રકળાની આકર્ષક શક્તિએ વધુ પ્રકાશમાં લાવવા પૂરતું હોય ને થાય, તો જ એ બંનેને લાભ છે, એ બંનેનો સંબંધ આ મૂળ ભાવથી જેટલો વેગળે જાય તેટલો અનર્થકારક છે, એ સૂત્ર આપણા માસિક પ્રવર્તાવનારાઓએ અને ગ્રંથકર્તાઓએ ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. શુદ્ધ ચિત્રકળાનો માર્ગ નિરાળો છે, અને માસિકો, વર્ત્તમાનપત્રો કે ગ્રંથો સાહિત્યની અને જનસમાજની ઉન્નતિ માટે છે, તેથી ચિત્રકળાનાં જે દર્શન કે યોગ એમાં કરાવવામાં આવે છે તે એ ઉન્નતિને હલકી રુચિ પર ઉતારવા નહીં પણ તેને પોષીને આગળ વધારવા મદદ કરે તે પૂરતાં જ તેમાં જોઇએ, એ મુખ્ય વાત કદી લક્ષ બહાર જવી ના જોઇએ. જૂનાં પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં સાહિત્ય, વસંત, સમાલોચક, બુદ્ધિપ્રકાશ, સ્ત્રીબોધ, વગેરે હજી પોતાનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ સાચવી રાખી શકયાં છે. "સાહિત્ય" માસિકની સરળ અને તળપદી રૂઢ ભાષાનો આગ્રહ ચાલુ જ છે, અને તેનું અચૂક નિયમિતપણું અનુકરણીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની એ ચાલુ નોંધ રાખે છે, અને આજના ઘણા ઉગતા આશાજનક લેખકોને એણે જ સાહિત્યપ્રવેશ કરાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા બોલતી અનેક કોમોના લેખકોનો યોગ્ય સત્કાર એણે સાધ્યો છે, અને એ સત્કારમાં ગુજરાતી ભાષાને આયંદે ઘણો લાભ જ થશે. એ માસિકમાં જે મોટા ગુણો દેખાય છે, તેમાં એના તંત્રીનું નૈતિક બળ અને સ્પષ્ટવક્તાપણું મુખ્ય છે. તેની નિડર વાણીના અને શુદ્ધ એકરારોના દાખલા એમાંથી ઘણા મળી

આવે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે તળપદી રૂઢ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા એમના લેખોમાં અનેરૂં બળ દર્શાવે છે. એ માટેનો એમનો આગ્રહ આપણા માનને પાત્ર થવો જોઇએ. ઘણી વેળા સારાનો પણ અવળો અર્થ આ દુનિયામાં લેવાય છે, તેમ એમના એવી રૂઢ ગુજરાતીના આગ્રહ માટે કેટલેક ઠેકાણે અર્થહીન ટીકા થાય છે. વિષય પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઇએ, તેનો અર્થ એ નહીં કે કોઇ પણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમા તેની પરિભાષા ના વાપરવી, પણ જો તે વિષયને બધી રીતે રૂઢ ભાષા પોતાના શુદ્ધ, તળપદા અને જનસમાજમા પળોટાઇ ગયેલા શિષ્ટ શબ્દો પૂરા પાડી શકતી હોય તો દૂરના અજાણ્યા સંસ્કૃત, ફારસી કે બીજી કોઇ ભાષાના શબ્દો તેવા વિષયવાળા લેખમા વાપરવાની કશી જરૂર નથી. વળી આપણી ભાષામા અનેક ધંધાને લગતા અતિ રૂઢ ને સહેલા શબ્દોની ખાણ છે, પણ લેખકનો પોતાનો એ રૂઢ ભાષાનો અભ્યાસ જ ના હોય, તો તે તો બસ એમજ ધારી લે કે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં નથી, અને તેથી સંસ્કૃતનો કે બીજી ભાષાનો તે આસરો શોધે છે. એક બીજી વાત-રૂઢ ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ પણ કાંઇ ઓછું નથી, પણ જે શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતીમાં તદ્‌ભાવ થઇ ગયા હોય, અગર મૂળ ગુજરાતીના દેશ્ય હોય, અને જે જનસમાજમાં ચલણી રૂપીઆની માફક શુદ્ધરૂપે જ ચાલતા હોય, તે છોડી દઇ માત્ર પંડિતાઇ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો-અને તે પણ અપરિચિત-વાપરવામા આવે, તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે "જબાને ઉર્દુ હરફે ગુજરાતી" એવું જે ઉર્દુ નાટકોના ગીતોની ચોપડીઓ પર મુબઇની નાટકશાળાઓમાં છાપવામાં આવે છે તેમ "શબ્દોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણે ગુજરાતી" સમજવી? સાહિત્યના તંત્રીનો આગ્રહ કાંઇ દુરાગ્રહ નથી; તેને ખરા પ્રકાશમાં જોઇ શકીએ તો તે જ ખરો ભાષાભિમાનીને છાજે તેવો સદાગ્રહ છે.

"સસ્તું સાહિત્ય"

સાહિત્યનો પ્રચાર આમવર્ગમાં વિસ્તારથી કરવાની પહેલ "સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય" તરફથી કરવામા આવી ત્યારથી એ સંસ્થાએ ગુજરાતની ઘણી સેવા બજાવી છે. સામાન્ય વર્ગમા જ્ઞાનનો પ્રચાર જ્યા સુધી પૂરતો થાય નહીં, ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉન્નતિ ચોતરફથી થઇ શકે નહીં. એ સંસ્થા તરફથી ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને લગતા પ્રિય વિષયોનાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો બહુજ જૂજ કિંમતવાળાં બહાર પડયાં છે, અને તેથી બહુ ગરીબ માણસ પણ પોતાની ટુંક કમાણી છતા એ પુસ્તકોનો લાભ પૂરતો મેળવી શકે છે. અંગ્રેજીમાં People's Books ના જેવી પુસ્તકમાળા પ્રાચીન અર્વાચીન કવિતાઓના જૂદા જૂદા નાના નાના સંગ્રહ કરી બહાર પાડે તો તેથી પણ સાહિત્યનો પ્રચાર ઘણો થાય. ભિક્ષુ અખંડાનંદનો આ મહાસ્તુત્ય પ્રયાસ સાહિત્યમા નોંધવા જેવો છે, અને ગુજરાતના ધનાઢ્યોએ તથા વિદ્વાનોએ એ પ્રયાસોને ઘટતી સહાય આપવી જોઇએ.

સાહિત્ય મંડળોની જરૂર.

સાહિત્યની ચર્ચા વિદ્વાનો અને લેખકો એક ઠેકાણે સાથે મળીને કરી શકે એવાં ઘણાં મંડળોની પણ આપણે ત્યાં જરૂર છે. ગામેગામ અને શહેરેશહેર એવાં મંડળો પોતપોતાના પ્રમાણમાં બંધાવાં જોઇએ, અને સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા તથા જનસમાજને પ્રિય થઇ પડે એવાં આખ્યાનો અને આખ્યાનો ત્યા વખનોવખત થાય તેની યોજના કરવી જોઇએ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ, પારસી લેખકમંડળ, ફારબસ સભા, શ્રેયસ્ સાધક અધિકારી મંડળ, વગેરે થોડાક મંડળો આવી જાતનું કામ કરે છે, પણ તેમાં હજી ઘણા ઉત્સાહની અને ઘણી કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે. આવાં મંડળોમાં ઉત્સાહી યુવકોને માથે કાર્યભાર નાખી મોટેરા વિદ્વાનો તેમાં વખતો વખત પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપતા રહે, અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય વિષયોની સરળ ભાષામાં ત્યાં ચર્ચા કરાવાય, તો સાહિત્યને જનસમાજમાં આકર્ષક કરી શકાય. ઔચિત્યની અહિં પણ ખરી જરૂર છે, અને દેશકાળને અનુસરીને કામ મંડાય ને કરાય તો સિદ્ધિ ને સફળતા પણ મળે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના સાહિત્યની અગત્ય.

શિક્ષણસાહિત્યને લગતાં પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડાં છે. જે દેશમાં સ્વભાષામાં શિક્ષણ અપાય નહીં, તે દેશની ભાષાને ઘણું ખમવું પડે છે. "માલ ત્યાં ખપ" નું નવું સૂત્ર સાહિત્યમાં પણ અચૂક રીતે લાગુ પડે છે. હવે રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ છે, સરકારી વિદ્યાપીઠમાં પણ ઊંચી પરીક્ષાઓમા ગુજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એટલે હવે એને લગતાં સાહિત્યની આપોઆપ માગણી જાગી છે, અને તેને લગતાં નવીન પુસ્તકો પણ રચાવા લાગ્યાં છે. આ જાતનું મુખ્ય સાહિત્ય ખાસ કરીને વિદ્યાપીઠમાં અને કેળવણીમંડળોમાં કામ કરતા અધ્યાપકોનું છે, કારણ કે તેઓ પોતાના પૃથક્‌પૃથક્ ખાસ વિષયોનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે અને અભ્યાસકોને આડકતરી રીતે આપી શકે છે. આવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અંગે રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીનું "સુભદ્રાહરણ" અને રા. મંજુલાલ મજમુંદારનું "સુદામાચરિત્ર", બહુ સારી વિદ્વત્તાથી અને શોધકબુદ્ધિથી લખાયલાં લાગે છે. આ દિશામાં કવિતા અને ઇતિહાસને લગતા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રીયુત બલવંતરાય ઠાકોર બહુ ઉત્તમ માર્ગદર્શક કામ કરી શકે તેમ છે, અને એ માટે એઓ સાહેબને હું ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ કરૂં છું. આ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ દિશામાં જીંદગીભર કામ કરેલું છે, અને એમના ઊંડા અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ હજી પણ ગુજરાતને બહુ મળે તેની આશા આપણે જરૂર રાખી શકીએ. આ જમાનામાં એમને હાથે "ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ" જેવું શિષ્ટ, શાસ્ત્રીય અને સત્તાધારી પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયું છે, એ કાંઇ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

વિવેચનનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગોની પ્રવૃત્તિ જોઈ ગયા પછી હવે એ બધાં અંગોની નાડીતપાસ કરનારૂં જે વિવેચનનું સાહિત્ય છે તે જોઇએ. રા. બા. રમણભાઇના "કવિતા અને સાહિત્ય" વાળા મોટા ગ્રંથ સિવાય બીજો કોઇ એવો ગ્રંથ બહાર પડયો નથી. રા. ઝવેરીઆનું "સાહિત્ય પ્રવેશિકા" જૂના–નવા સાહિત્યની અને તેના લેખકોની સામાન્ય પિછાન જ કરાવે છે અને તેમાં પણ ચોક્કસ વર્ગની લીલા જ મુક્તકંઠે ગાવામાં આવેલી દેખાય છે: તે છતાં સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારને માટે સાહિત્યમાં સામાન્ય પિછાન આપવાનો એ સારો પ્રયાસ છે. એ સિવાય વિવેચનના સાહિત્યમાં બીજું કાંઇ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું

નવું પુસ્તક બહાર પડેલું જાણમાં નથી. છૂટક છૂટક લેખો માસિકોમાં, વર્ત્તમાનપત્રોમાં અને તેઓના વાર્ષિક અંકોમાં કે કોઇ પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં આવે છે તે જ હાલ તો એ સાહિત્યની પૂર્તિ કરે છે. પણ "નવલ ગ્રંથાવળી" માં વિવેચનની જે ખરી પદ્ધતિ કેળવાતી હતી તેવી તો હજી બીજો કોઇ પણ વિદ્વાન દેખાડી શક્યો નથી. વિવેચનકળા એટલે ઉદારતાની કળા, સહનશીલતાની કળા, ન્યાયતોલનની કળા, એ મુખ્ય વાત ભૂલાઇ ગઇ છે. વિવેચન એટલે સાહિત્યના સદ્ અસદ્ અંશોની ગ્રહણશક્તિ અને તુલનાશક્તિનું દર્શન. વાચવું, સમજવું, પિછાનવું, સમભાવ કરવો, ગુણપર વધુ પ્રકાશ નાખવો, દોષથી પ્રકાશને હાનિ છે તે સપ્રેમ બતાવવું, સમાન કાર્યોની તુલના કરવી, પ્રભુનો દિવ્ય અંશ માટીમાં પણ છુપાયલો છે તે ખોળી કાઢી બતાવવો, અને કલાપીએ એક મહાસત્ય કહ્યું છે તેમ "કળા છે ભોગ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિણ કળા નહીં." એવી કળાની ઊંડી ભૂખ જે કદર તેનો ઉદારતાથી વપરાશ કરવો, એ સર્વ ખરા વિવેચકના અને ખરી વિવેચનકળાના મુખ્ય ગુણો છે. જંગલો કાપીને તેમાથી દાતખોતરણી બનાવી આપવી, કે ઘાસની ગંજીમા પડેલી સોયને ખોળી કાઢવા આખી શહેનશાહતના લશ્કરને રોકવું, એમા વિવેચનકળાની પરાકાષ્ટા નથી. આપણા ભાઇનો છોકરો કાષ્ટના ઘોડાપર ઘાસનું પૂછડુ બાધી તેની ઉપર કેવી સુંદર સ્વારી કરી રહ્યો છે તેની ખુબી દર્શાવવા સાહિત્ય પ્રદેશના અરબી ઘોડાઓ અને આરબ સવારોની સાથે તેની તુલના કરી તેનાં અદ્‌ભુત દર્શન કરાવવા, અને આપણા પાડોશીનો ભાઇ તેજીલી કાઠીઆવાડી ઘોડી લાવ્યો છે તેના કાનનું માપ કાઢવા જવું અને તેના ઠણુકણુતા પગ જોઇ ગામનાં ખચ્ચરો વધુ લાત ઝાડવા મંડી જાય તેના ભયથી ગામને બચાવવા ભારે ચળવળ કરી મૂકવી, એ કાંઇ વિવેચનકળાની મહત્તા નથી. ખરા વિવેચકે વિવેકશીલ અપક્ષતાનું ત્રાજવું પકડવાનું છે. એ ત્રાજવાને જેટલા જોરથી ઉંચે ચડાવો કે નીચે ઉતારો, તેટલાજ જોરથી તે પાછું તેથી ઉલટી દિશાએ જરૂર જાય છે, ત્રાજવામાંની વસ્તુ પણ એના ધક્કાથી કદાપિ બહાર પડી જાય છે, અને વેરાઇ જાય છે. મર્યાદિત પ્રશંસા અને મર્યાદિત ટીકા ન હોય ત્યાં વિવેચક વિવેચક મટી વકીલ બની જાય છે, અને કાં તો ભાટાઇનું કે કાં તો નિંદાનું જ સેવન કરે છે. આપણે ત્યાં ચોર્યાસી હજાર ન્યાતોમાં વિવેચકોની બીજી ચોર્યાસી ન્યાતો ઉમેરાય તો સાહિત્ય આનંદ અને શિક્ષણનું સાધન મટી પક્ષાપક્ષી અને તકરારોનું તાલીમખાનું બને. વિવેચનકળા એ વકીલનું વકાલતનામું નહીં, પણ ન્યાયાધીશનો અપક્ષપાત છતાં માયાળુ ચૂકાદો માગી લે છે.

સાહિત્યમાં અધિકાર-શાસન કે પ્રજાશાસન.

એક બીજી વાત. સાહિત્યમાં રસ લેતા અને તેના આકર્ષક પ્રદેશમાં દાખલ થવાના હોંસીલા નવયુવકોની આજકાલ ઠેરઠેર એવી ફરિયાદ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ "બ્યુરોક્રસી" એટલે અધિકારશાસન બંધાયું છે, અને તેના અધિકારીઓ પોપના જેવી સત્તા ચલાવે છે. આ ફરિયાદમાં કેટલું સત્ય છે તે બારીકીથી તપાસવાનું આ સ્થાન નથી, પણ કેટલીક સૂચના સાહિત્યના લાભ માટે તો આપણે કરી શકીએ. સાહિત્યપ્રદેશની હિસ્સેદારી એના રક્ષક વિદ્વાનોએ કરવાની ફરજ છે, અને એ ફરજ પરતો પોતાનો અધિકાર કોઇ પણ રીતની રાખરખાવટ વગર અને શુદ્ધ મને એ અધિકારીઓ ચલાવે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક છે. સાહિત્યનું તો પ્રજાશાસન છે, એટલે અધિકારીઓ પ્રજાહક્કના રક્ષકો હોવા

જોઇએ એટલા પૂરતું એઓ સમજે તો બસ છે. બાકી બાઇબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરે પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિને સર્પની દયા પર ફેંકી દીધી હતી, એવો ઝાંખો ભાસ પણ એ હોંસીલા નવયુવકોને આવે તો તેમાં સાહિત્યપ્રદેશના નેતાઓ પોતાની સામે બંડખોર વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપે છે. બીજી બાજુએ આ ઉત્સાહી નવયુવકોએ એટલું સમજવાનું છે કે સાહિત્યપ્રદેશમાં કોઇ ગમે તેવા છરીકુહાડા પકડયાથી સીપાઇ કે નાયક થઇ જવાતું નથી. એને માટે પ્રજાશાસનમાં પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક કવાયત તો લેવી જ જોઇએ. જે હુકમ પાળી શકે તે જ ખરો હુકમ આપી પણ શકે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે. જો સીપાઇમાં ખરૂં તત્ત્વ હશે તો તે પણ એક દિન નેપોલિયન જેવો શેહેનશાહ થઇ શકશે. સાહિત્યમાં પણ ત્રણ જાતનાં ફળ પાકે છે એક જાતનાં ફળ શિયાળાના ફળ જેવા હોય છે, અને તે બહુ દિન સુધી ઘાસમાં કે બંધ કોઠીમાં રાખ્યાથી જ પાકે છે; બીજી જાતના ફળ ઉનાળાનાં ફળ જેવાં જલદી પાકી જાય છે; અને ત્રીજી જાતનાં ફળ પકવીને ખાવાનાં નહીં પણ સારી પેઠે સૂકવીને ખાવાનાં હોય છેઃ આ ત્રીણે ભેદ સમજી આપણે તેનો વિવેક રાખીએ, અને મોસમ પ્રમાણે તથા ફળની જાત પ્રમાણે ધૈર્ય રાખીએ તો પ્રભુની દુનિયામાં તેમજ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ આપણી કૃતિ પોતાનો નાનામા નાનો ફાળો પણ જરૂર આપશે જ. કીર્તિની પાછળ તમે જશો તો તે દષ્ટિમર્યાદાની માફક દૂર ને દૂર જ જશે કીર્તિને પાછળ નાખી તમે તમારા કર્ત્તવ્યને જ સૂર્ય જેવું સામે જોતા જોતા આગળ ધપશો તો કીર્તિ તમારી છાયાના જેવી તમારી પૂઠે પૂઠે આવશે; અને કીર્ત્તિ પણ લક્ષ્મીના જેવી ચંચળ છે, ત્યાં કીર્ત્તિ કરતાં કર્તવ્ય જ મોટું છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનું અને તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું દિગ્દર્શન ઉપર કરી ગયા પછી એમાં સમાયલી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

બિન-હિંદુ કોમોનું ગુજરાતી સાહિત્ય. ગુજરાત દેશ એક છતાં તેમાં અનેક કોમો વસે છે, અને અનેક ધર્મવાળાઓની એ માતૃભૂમિ છે. જેમ સામાન્ય રીતે એ દેશના મૂળવતનીઓ હિંદુઓ છે, તેમ બીજી કોમવાળાઓ પણ સહેલાઇથી એના જૂના વતનીઓ જ ગણાવી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષાનું ભાષા તરીકેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાતમેં વર્ષથી વધુ જૂનું નથી. ત્યારે આ બિન-હિંદુ કોમોનો ગુજરાતમાંનો વસવાટ હજાર વર્ષથી ઉપરનો છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, વગેરે જૂદી જૂદી કોમો તદન જૂદા જૂદા ધર્મો પાળે ત્યાં એ ધર્મોની મૂળ ભાષામાંના તેઓના પરિચિત શબ્દો એવી સામાન્ય ભાષામાં જરૂર દાખલ થાય. વળી દરેક કોમનું ધર્મનું સાહિત્ય પણ જૂદું જ હોય, અને એવા ધર્મના સાહિત્યનો તેને આગ્રહ પણ હોય. આ સત્ય વસ્તુસ્થિતિને આપણે પ્રથમ લક્ષમાં લાવીએ તો જ આ બિન-હિંદુ કોમોનાં વિશિષ્ટ સાહિત્યોનો ખુલ્લો ફ્યસ્લો કાઢી શકીએ. જૈનોના મૂળ ધર્મગ્રંથો માગધી ભાષામાં હોવાથી એના કેટલાક શબ્દો જૈન લેખકોની ભાષામાં સ્વાભાવિકપણે આવી જાય. એ જ પ્રમાણે પારસીઓ અને મુસલમાનોના મૂળ ધર્મગ્રંથોની ભાષાઓમાંના તેમજ તેમના પૂર્વજો ઇરાન કે અરબસ્તાન કે તુરકસ્થાનથી આવેલા તે તે દેશોની ભાષાઓમાના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમનાથી અનાયાસે વપરાઇ જાય. આરીતે ગુજરાતી ભાષા એક છતાં તેમાં જૂદી જૂદી કોમોના પૂર્વજોની મૂળ ભાષાના શબ્દો દાખલ

થયા. ગુજરાતના ગૌરવને એથી કશી હરકત પૂગી નહીં. ઉલટું જ્યારે ગુજરાતી ભાષા ઘડાતી હતી ત્યારે એવા અનેક શબ્દોના જીવંત ઉમેરાથી તેમાં નવું બળ આવતું ગયું. જૈન લોકોની રહેણી કહેણી તો બહુધા હિંદુઓના જેવી જ હોવાથી તેમનો માર્ગ જૂદો પડયો નહીં, અને તેમના સમર્થ ધાર્મિક વિદ્વાનો તે વેળાનાં ગુજરાતનાં રાજ્યોના અધિકારીઓ કે સલાહકારો પણ હતા, એટલે તેઓએ પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાન્ બનાવ્યું. જૈનોનું હિંદુઓ સાથેનું સહજીવન ઘણું ઘાડું હતું, એટલે તેઓનાં ભાષાજીવનોમાં પણ તેવી રીતનો ઘાડો સંબંધ રહેવા પામ્યો. મુસલમાનોથી પણ તેઓમાંની ખોજા કોમે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે હિંદુઓના જેવું જ છે, તેનું એક કારણ એ છે કે એ મુસલમાની ધર્મના ફાંટામાં હિંદુઓના વૈષ્ણવ ધર્મના સાહિત્યનો ઘણો અતલગતો સંબંધ લાગે છે. આમ હોવાથી જે સાહિત્ય ખોજા કોમે ઉપજાવ્યું છે અને જેની કવિતાઓની પિછાન રા. બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલન વેળા આપી હતી, તે સાહિત્યની ભાષા શુદ્ધ હિંદુ ગુજરાતી છે.

પારસી ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને તેનું જૂદાપણું.

પણ પારસી કોમના સંબંધમાં લગાર જૂદું જ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને હિંદુ ધર્મના કે હિંદુ સમાજજીવનના ઘાડા સંબંધની ન્યૂનતા જ છે. પારસી ધર્મને લગતા કે પારસી સાહિત્યને લગતા ત્રણસેં ચારસેં વર્ષ પર લખાયલા જૂના લેખોમાં. પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા તે વેળાના હિંદુઓની ગુજરાતી ભાષાના જેવી જ લાગે છે, જો કે તેમાં પણ પારસીઓના ધર્મને લગતા ઝંદ, પાઝંદ કે ફારસી શબ્દો વપરાયલા દેખાય છે. પોતાનો જીવથી વહાલો ધર્મ સાચવવા પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ કરીને પારસીઓ જ્યારે પ્રથમ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, ત્યારે તે વેળાના હિંદુ રાજાએ તેમને હથિયાર વાપરવાની મનાઇ કીધી હતી, અને એ સર્વ લડાયક શૂરવીરોને ખેતી અને વેપારના શાંત ધંધામાં પડી જીવન ગુજારવું પડયું. એમ કરતાં એ લોકની ભાષા હિંદુઓના જે વર્ગની સાથે એ રહેતા હતા તેઓના જેવી જ બંધાઇ. પારસીઓ આજે જે ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં બોલે છે તે મુખ્ય કરીને સુરત જીલ્લાની છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરી એ જીલ્લાના અનાવલાઓની અને વાણીઆ વઢીઆરોની છે. એ કોમોમાં કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ ન હતો, અને બહુધા તે ખેતી અને વેપારમાં પડેલી હતી એટલે તેમની ભાષા કાંઇક અંશે અણખેડાયલી અને ગ્રામ્ય જ રહેતી. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમન સાથે પારસીઓએ કેળવણીને માર્ગે પ્રથમ ઝુકાવ્યું અને પશ્ચિમ દેશોનાં સાહિત્યોના સંબંધમાં આવતાં ત્યાંના આચારવિચારોની પણ ઝડપથી નકલ કરવા માંડી. ખુદ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરોનાં બીબાં પણ પ્રથમ એક પારસી મર્હૂમ ફરદુનજી મર્ઝબાને ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં પાડયાં, અને તે જ વર્ષમાં તેમણે છાપખાનું પણ કાઢયું. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં તેમણે જ મુંબઇના પ્રથમ વર્ત્તમાનપત્ર "મુંબઇ સમાચાર" ને પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનો શિષ્ટ અભ્યાસ એ આરંભના પારસી ચાલકો અને સાહસિકોને ન હતો, એટલે જેમ તેઓ ઘરમાં બોલતા તેમ તેઓ લખતા અને છાપતા પણ હતા. ભાષા જ્યાં સુધી બોલાતી કે માત્ર લહીઆઓથી

મર્યાદામાં લખાતી રહે, ત્યાં સૂધી તે ઘણી પ્રવાહી રહી શકે, અને તેમાં કેવળ જૂદા ફાંટાઓ ન પડે, કે પડે તો તેનું સ્વરૂપ કેવળ જૂદી રીતે જ બંધાય. પણ અહિં તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તકો, વગેરે કંઇ કંઇ પારસીઓ પોતાના સ્વાભાવિક સાહસિકપણાથી બહાર પાડતા જ ગયા, અને તેમાં તેઓના ચોક્કસ વર્ગોના સંબંધમાંથી જ ઉદ્ભવેલી ઘરગથ્થુ ગુજરાતી બોલીનો જ પ્રચાર કરતા ગયા. હિંદુઓ બહુ વર્ષ સૂધી સાહિત્યની આ પ્રચુર પ્રવૃત્તિથી દૂર રહ્યા, અને તેઓનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મ વિષયોમાં તે વેળા સમાયલું હોવાથી પારસીઓના સામાન્ય વાચકો અને લેખકોને પ્રિય કે માર્ગદર્શક થયું નહીં. જ્યાં પારસીઓ વર્તમાનપત્રો પર વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં કાઢતા જ ગયા, ત્યાં એ પત્રોના વાંચનારાઓ પર ચોક્કસ રીતની જ છાપ પડતી ગઈ, અને જોતજોતાં આ "પારસી ગુજરાતી"નું વ્યક્તિત્વ બંધાઈ ગયું. આ અકસ્માતનાં મુખ્ય કારણો જો સંભાળથી આજથી પચાસ વર્ષ પરના હિંદુ વિદ્વાનો શોધી શક્યા હોત, તો આ ઉગતી અનિષ્ટતાથી ગુજરાતી ભાષાને બચાવી લેત. દાયકાઓ થયા આપણા હિંદુ વિદ્વાનો પણ ગુજરાતીને પાછી સંસ્કૃત તરફ વાળવાના ખોટા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, એટલે એ બંને કોમોનો ભાષાવેગ એકમેકથી ઉલટી દિશાએ જ વહેવા માંડયો. હિંદુ લેખકો ગમે તેવી પ્રાંતિક ભાષા બોલે કે લખે, જોડણી અને તત્સમ શબ્દો પણ ગમે તેમ ચીતરે, તો હરકત નહીં; પણ પારસીએ લેખ લખ્યો છે એવું જોતાં જ તેમાં શબ્દે શબ્દે ખૂંચ કાઢવાની જ વૃત્તિ કેટલાક હિંદુઓએ ધારણ કીધી. આનાં પરિણામો ભાષાના લાભમાં નહીં પણ ગેરલાભમાં આવ્યાં, એકમેકનાં મન ઉંચાં થયાં, પણ તેમાં ગુજરાતી ભાષાને કેટલુંક ખઇ નુકસાન પૂગ્યું છે. પારસીઓએ પોતાનો વાચકવર્ગ માત્ર પારસીઓમાંથી જ નહીં પણ મુસલિમ અને હિંદુ વર્ગમાંના થોડી કેળવણી પામેલાઓમાંથી બનાવી લીધો. આજે જુઓ તો પારસી જેવી નાની કોમે હજાર ઉપર ગ્રંથો પારસી ગુજરાતીમાં લખેલા મળી આવશે. એમાં કાચી ઘરગથ્થુ અશુદ્ધ ગુજરાતીથી માંડી ચઢઉતર ભાષા વપરાતાં વપરાતાં કેટલાક ગ્રંથો તો કેવળ શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતીમાં લખાયલા માલમ પડશે. આવી સાહસિક અને ઉદ્યોગી કોમનો સહકાર હિંદુઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે મેળવવા પામે, તો ગુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય.

ભાષા નહીં જ ગમી, છતાં વખત જતાં એમને પગલે ચાલનારા ઘણા પારસીઓ નીકળ્યા. પારસી વર્ત્તમાનપત્રોમાં પણ આજની ભાષા ત્રીસ વર્ષ પરની ભાષા કરતાં ઘણી આગળ વધેલી અને શુદ્ધિ તરફ ઢળેલી વપરાય છે.

પારસીઓની ગુજરાતી ભાષાને શુદ્ધિ તરફ વાળવાની અગત્ય.

એ બધું તો ખરૂં. જે બનવાનું હતું તે બન્યું; પણ હવે કાંઇ એ સ્થિતિનો ઉપાય થાય તેવું હોય તો તે મહા પ્રયત્ને પણ કરવાની જરૂર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીના હિંદુ લેખકો જ્યાંસુધી અતિ સંસ્કૃતના ભેળવાળી ગુજરાતી ભાષા વાપરે, ત્યાંસુધી પારસી લેખકોનો સહકાર તેમને પૂરેપૂરો મળી શકે નહીં. "સાહિત્ય" માસિકના વિદ્વાન તંત્રીનો રૂઢ ભાષા માટેનો આગ્રહ એને લીધે જ છે. હિંદુ વિદ્વાનોનું આકાશે ઉછાળેલું ત્રાજવું પાછું કાંઇક નીચે ઉતરે, અને પારસી લેખકોના જોડત્રાજવાને મળવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરે, તો હું ધારૂં છું કે પારસીઓને અશુદ્ધ બોલીના પાશમાંથી છોડવી શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ સાહિત્ય લેખનમા વાપરતા કરવાના સહાયકારી ઉપાયો યોજી શકાય તેમ છે.

પારસી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિનાં કારણો.

આજના જમાનામા આપણો રોજનો વેપાર ધંધોરોજગાર થોડે અંશે પણ દુનિયાના તમામ દેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેને લગતી વાતો જાણવા આપણે હમેશાં આતુર રહીએ છીએ. થોડું ઘણું પણ શીખેલાઓ આજકાલ વર્ત્તમાનપત્રો વાંચવા સાંભળવાનો સ્વાભાવિક શોખ ધરાવે છે, અને ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમાં તો સવાર સાંઝની ખબરો રોજ જાણવા માટે લોકો ઉત્સુક હોય છે. વર્ત્તમાનપત્રોની જરૂરીઆત એ કારણથી વધતી જાય છે, અને તેથી લોકના રોજના વેહેવારની ભાષા ઉપર એ વર્ત્તમાનપત્રોના ચાલુ વાચનની અણદીઠી અસર થયા જ કરે છે. એ વર્ત્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ અને લેખકોને હાથે ભાષાને લગના ખરા ખોટા પ્રયોગો ચાલુ જ રહે તો તેવા પ્રયોગો વખતના વહેવા સાથે પાછા ચલણી થઇ જાય. પારસીઓને હાથે જ ચાલતાં વર્ત્તમાનપત્રોમાં વપરાતી ભાષા આવા ખોટા પ્રયોગો કરે છે એમ નથી, પણ હિંદુઓનાં વર્ત્તમાનપત્રોની ભાષાના ઘણા ખોટા પ્રયોગો જે હવે ચાલુ થઇ ગયા છે, તે માટે પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ફરીયાદો કીધી છે. આ વિષયને માટે તપાસ કરતાં મને એમ જણાયું છે કે એ વર્ત્તમાનપત્રોની અશુદ્ધ અને ઘણી વાર નકલી ભાષાને વધારે બગાડનાર મુંબઇ શહેરની વિચિત્ર સ્થિતિ છે. મુંબઇ ગુજરાતીઓનું એટલે અસલ ગુજરાતી હિંદુ પારસી મુસલમાનો વગેરેનું છે તેમજ આપણા દક્ષણી મરાઠી ભાઇઓનું પણ છે. ઘણે ભાગે છાપખાનાઓમાં બીબાં ગોઠવનાર કમ્પોઝીટરો અને બીજા કામદારો એ દક્ષણી ભાઇઓ જ છે. ગુજરાતીઓ જેવી રીતે કામચલાઉ મરાઠી બોલીમાં મરાઠી ભાઇઓ સાથે બોલે, તેવી રીતે મરાઠી ભાઇઓ કામચલાઉ ગુજરાતી બોલીમાં ગુજરાતીઓ સાથે બોલે. આ સંસર્ગનાં પરિણામ કેવાં આવે તે આપણે હવે સમજી શકશું. **બીજું** એ કે એ વર્ત્તમાનપત્રોનાં છાપાખાનાંઓમાં પૂરનાં જોડાઅક્ષરોનાં બીબાં પણ રાખવામાં આવતાં નથી, અને એવા એક છાપાખાનામાં મારી પોતાની કવિતાઓ છપાવતાં મને એના માલિકો પાસે એવા જોડાક્ષરોની ખાસ ખરીદી કરાવવી પડી હતી.

ત્રીજું. એ કે દૈનિક વર્ત્તમાનપત્રોનું કામ વીજળીની ઝડપે રોજ ચલાવવું પડે, ત્યાં પૂરતા 'પ્રુફરીડરો' એટલે છાપાખરડા વાંચનારા ના રખાય તો લેખો શુદ્ધ રીતે ક્વચિત જ છપાય. એ છાપાખરડા વાંચનારનું ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બહુ જૂજ હોય તો તે પણ લેખો અશુદ્ધ રીતે બહાર પડવાનું મુખ્ય કારણ છે. મારાં પોતાનાં પુસ્તકો મેં હિંદુ તેમજ પારસી માલિકીનાં છાપાખાનાંઓમાં છપાવ્યાં છે, અને બન્નેમાં મને એક સરખો જ અનુભવ મળ્યો છે. જ્યાં સારા છાપાખરડા વાંચનારા જ ના મળે ત્યાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત એવા ખરડા આપણે સુધારીને મોકલીએ છતાં કાંઇક ભૂલો તો રહેવા જ પામે. ચોથું એ કે દરેક વર્ત્તમાનપત્રમાં બીજી ભાષાઓમાં છપાયેલી ખબરો કે લખાયલા લેખોનાં ભાષાંતરો કરવામાં આવે છે, અને તે માટે ખાસ મદદનીશો રોકવામાં આવે છે. આ મદદનીશોને ગુજરાતી ભાષાનું અધકચરૂં જ્ઞાન હોય તો તે શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતીમાં એવા પરભાષાના લેખો ક્યાંથી ઉતારી શકે ? એટલે જે ભાષામાંથી એવા ભાષાંતર કરવામા આવે છે તેના રૂઢ પ્રયોગોનું જ ઓલેઓલ ભાષાંતર આપણી ભાષામાં થાય છે. આ અને આવાં બીજાં કારણો ભાષાનો ચાલુ બગાડ કર્યા જ કરે છે. એક તો મૂળમાં તંત્રીઓ અને તેમના લેખકમંડળનું ભાષાજ્ઞાન ઘણા સામાન્ય પ્રકારનું હોય, તેમાં આવાં દુષ્ટ કારણોનો ઉમેરો થયાથી ભાષાને ચાલુ નુકસાન થયા જ કરે. આવી અતિ અશુદ્ધ ભાષા લોકોના અને ખાસ કરી ઉગતા યુવકોના કાનપર રોજ પડયા જ કરે, તો એ દુષ્ટચક્ર ગોળગોળ ફર્યા જ કરે, અને ભાષાને સુધારવાના બીજા બહારના પ્રયત્નો મિથ્યા જ થાય.

આ સ્થિતિની સુધારણા માટે વસ્તુવિચાર.

આ ઉપર જણાવેલાં મુખ્ય કારણો જો વ્યાજબી હોય, તો એ કારણોનો જ ઉચ્છેદ કીધા વગર કાર્યનો ઉચ્છેદ કદી નહીં થવાનો. ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો અને વિદ્વાનો ભલે બોલ્યા જ કરે, અને મુંબઇનાં વર્તમાનપત્રો પોતાની અસલ રાહે ચાલ્યા જ કરે. માત્ર પરિષદમાં કે હિંદુઓના શિષ્ટવર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યા કીધાથી આ સ્થિતિમાંથી કશો ઉગારો થવાનો નથી. ગુજરાતી ભાષા માટે પરિષદના ચાલકોને ખરી દાઝ હોય તો એ સ્થિતિ હવે વધુ વાર ચલાવવા દેવી ના જોઇએ. ગુજરાતી ભાષા વાપરતી બે સાહસિક અને બળવાન કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષાનું સમાન અભિમાન રાખે, તોજ ત્યાં ભાષાની વૃદ્ધિ અને કોમકોમ વચ્ચેની પ્રીતિ વધે.

પરિષદના ચાલકો અને ગુજરાતના હિંદુ વિદ્વાનો આ વિષયમાં ખરા ઉમંગથી કામ લેવા તત્પર થાય, અને વેહેવારૂ રીતે ગુજરાતી ભાષાની એકતા સાધવા પ્રયત્ન કરે, તથા બધી બાજુથી ભરતીનાં મોજાં માફક એકસામટા તરવરી રહે, તોજ કાળક્રમે પારસી ગુજરાતીના વિપથ જતા પ્રવાહને પાછો મૂળમાં સમાવી શકાશે. એ માટે મારા પારસી બંધુઓને મારી નમ્ર અરજ છે કે એક કરોડ હિંદુઓની જે ભાષા છે તે જ આપણી હવે માદરજબાં પણ છે. જેવી રીતે ગુજરાતના પ્રાંતપ્રાંતમાં ઘરગથ્થુ ભાષા તે તે પ્રાંતની આબોહવા અને વિશિષ્ટતાને લીધે કોઇ કોઇ પ્રયોગોમાં જૂદી પડે છે, તેવી રીતે આપણી પારસીઓની ઘરગથ્થુ ભાષા પણ ભલે પોતાનું તેવું જ જૂદાપણું ગણી રહે. પણ તેથી એમ કરવું નથી કે

જેવું આપણે ઘરમાં બોલીએ તેવું જ ભાષાના શિષ્ટ વેહેવારમાં પણ લખી નાખીએ. અંગ્રેજી ભાષા ઇંગ્લંડનાં જૂદાં જૂદાં પરગણામાં જેવી રીતે બોલાય છે, તેમજ ખુદ સ્કૉટલેંડમાં પણ અંગ્રેજી ભાષાના જે વિપરીત પ્રયોગો થાય છે, તેવી રીતે કોઇ પણ શિષ્ટ લેખમાં કે ઇંગ્લંડના કોઇ પણ વર્તમાનપત્રમાં અંગ્રેજી ભાષા લખાતી કે છપાતી નથી. લોકો ભણેલા કે અણઘડ ગમે તેમ બોલે, પણ લેખકો કે વક્તાઓથી જાહેરમા તેવી ભાષા કદી લખાય કે બોલાય નહીં. તેમ જો કોઇ કરે તો માત્ર કૌતુકદર્શન સિવાય તેનો લેખ કોઇ છાપે નહીં, અને કદી છપાય તોપણ હસી જ કઢાય. અંગ્રેજી ભાષા પ્રાંતપ્રાંતમા કે ઘરવેહેવારમાં બોલાય ગમે તે રીતે, પણ લખાય તો "King's English" માં જ એટલે રાજરૂઢ શિષ્ટ અંગ્રેજીમાં જ. વર્તમાનપત્રોના અને માસિકોના પારસી તંત્રીઓ અને લેખકો ગુજરાતીમા લખે તો એવી રૂઢ ગુજરાતીમા જ લખે એવો ટેક રાખે, તો ભાષાજ્ઞાન મેળવવું પારસીઓને કાંઇ અઘરૂં નથી. પારસીઓ જો ચાહે તો છેલ્લાં સો વર્ષની ભૂલને દસ વર્ષમા ધોઇ નાખે, વળી પારસી લેખકોને પણ એક મોટો લાભ એ થશે કે તેમનાં પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો વાંચનાર વર્ગ હિંદુઓની મોટી વસ્તી જોતાં બહુ બહોળો થવા પામશે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તથા તેના સુંદર સાહિત્યની ઉન્નતિ ઝપાટાભેર થશે.

શુદ્ધિ માટેના ઉપાયોની સૂચના. ઉપર જે કારણો ભાષાબગાડનાં જણાવવામાં આવ્યાં છે, તે કારણો દૂર કરવા માટે અહિં થોડાક મુખ્ય ઉપાયોનું સૂચન કીધેલું વ્યર્થ જશે નહીં:—

૧. મુબઇનાં પારસી કે હિંદુ માલિકી હેઠળ ચાલતાં છાપાખાનાંઓમાં બનતાં સુધી ગુજરાતી, એટલે ગુજરાતી જ ભાષા જન્મથી બોલનાર, કમ્પોઝીટરો રાખવા.

૨. છાપાખાનાંઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા તમામ જોડાક્ષરોનાં બીબાં માલિકો પૂરતા જથ્થામાં રાખે એવી વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક રખાવવી.

૩. પ્રુફરીડરો એટલે છાપાખરડા વાંચનારા જરા વધુ સારો પગાર ભલે લે, પણ તે શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષાના ઠીક જાણકાર જોઇએ. આ માટે પરિષદના ચાલકો અને પારસી લેખકમંડળના અધિકારીઓ મુંબઇમાં એવા સારૂ ગુજરાતી ભણેલા અને જાણનારા માણસો જાહેર ખબરથી કે અન્ય રીતે મેળવીને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકો જે છાપાખાનામાં છપાતાં હોય તેમા બંદોબસ્ત કરીને તેઓને રખાવી શકે. તંત્રીઓ કે લેખકો ગમે તેવી ભાષામાં લેખો ચીતરી કાઢે, પણ આ ખાસ છાપાખરડા વાંચનારાએ તો તે લેખોની ભાષા બનતાં સુધી સુધારીને પછી જ તેવા લેખોને છાપવા દેવા. આમ કરતાં તંત્રીઓને તેમજ લેખકોને પણ ચાલુ સહવાસથી શુદ્ધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન થશે, અને પછી શુદ્ધ ચક્ર ચાલુ થતાં ક્રમે ક્રમે પોતાની મેળે તેઓ પોતે પણ રૂઢ ગુજરાતી લખતાં શીખશે.

૪. બીજી ભાષાઓમાંથી ભાષાંતર કરનારા મદદનીશો પણ સારૂં ગુજરાતી ભણેલા જ દરેક વર્તમાનપત્રની ઓફિસમાં રખાવી આપવા.

એ માટે રચનાત્મક કાર્યની આવશ્યક્તા.

આ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય પ્રથમ થવું જ જોઇએ. એ જો નહીં થાય તો ખાલી ખુમરાણ મચાવ્યાથી અશુદ્ધ પારસી ગુજરાતીની હસ્તી કદી નાબુદ ના થાય. હિંદુ અને પારસી વિદ્વાનોએ તથા લેખકોએ, અને ખાસ કરી વર્તમાનપત્રોના તથા માસિકોના તંત્રીઓએ તથા માલિકોએ આ વિષયમાં શુદ્ધ મને સહકાર કરવો જ જોઇએ. મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આટલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય જો એવા સહકારથી થાય તો જોતજોતા ગુજરાતી ભાષા, એટલે એક જ શિષ્ટ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા, ઠેરઠેર લખાતી થશે, અને આજકાલ ભાષામાં જે મહા મોટી અરાજકતા ચાલે છે તે બંધ થતાં, તેમજ હિંદુ તથા પારસીઓનો વાચકવર્ગ વધુ બહોળો થતાં, આપણી સર્વ ગુજરાતીઓની મીઠી માદરજબાંની ખીલવણી અને ચઢતી બહુ જલદીથી થશે.

વિદ્વાન હિંદુભાઇઓને વિનંતિ.

બીજી બાજુથી મારા વિદ્વાન હિંદુ ભાઇઓને પણ મારી ખાસ વિનંતિ છે. પારસી ગુજરાતી ભાષા જેવી રીતે લખાય છે તે દોષભરી છે તેની ના નથી. પણ એ દોષનાં ખરાં કારણો પ્રેમપૂર્વક શોધીને તે નિવારવાના શુદ્ધ મને પ્રયત્ન કરવાને બદલે માત્ર જ્યાં ત્યાં પારસી લેખકોના—અને સારા શુદ્ધ લેખકોના પણ—દોષ પર ઉઠતાં બેસતાં આગળી જ મૂકયા કરો તો એ દોષ સુધારવાના નથી, અને ઉલટું તમે એક સાહસિક, આપબળથી આવળ વધ-નારી, અને આખા હિંદની પ્રગતિમાં ખરા ઉત્સાહથી મૂળથી ભાગ લેતી આવતી કોમને તમારાથી દૂર કરો છો. પારસીઓમાં કેળવણી મોટા પ્રમાણમાં પ્રસરેલી છે, અને વાચકવર્ગ પણ બહોળો છે. એ લોકના આ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહને જો તમે હજી પણ અણરોકયો આગળ વધવા દેશો, તો એ લોકની ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટ ભાષાથી તદ્દન જૂદી જ બનવા પામે. આશાનું એક શુભ કિરણ હજી પણ એ છે કે એ વર્ગમાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ભાષા લખનારાના સફળ પ્રયોગો જોયાથી તેવી ભાષા વાપરવા હમણાં હમણાં ઘણી બાજુએથી પ્રયત્નો થાય છે. "નવરંગ" માસિકના અધિપતિ મિ. અરદેશર ખરશેદજી દેશાઇ પોતાના માસિકમાં પારસીઓ સાથે હિંદુ લેખકોને પણ સારી પેઠે આવકાર આપે છે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા લખાયલા લેખો તેવા જ શુદ્ધ છપાઇ બહાર પડે તેની પણ કાળજી રાખે છે. "જામેજમશેદ" જેવા વગદાર પારસી દૈનિકના અધિપતિ મિ. પીરોજ-શાહ જહાંગીર મર્ઝબાન (પીજામ) પોતે સારૂં ગુજરાતી લખે છે, અને પોતાના મુખ્ય લેખોની ભાષા દિનપરદિન વધુ વધુ રૂઢ અને શુદ્ધ આવતી જાય તેવા શુભ પ્રયત્નો કરે છે. બીજાં દૈનિકો અને માસિકો પણ ભાષાની બાબતમાં ઘણો આશાજનક સુધારો બતાવે છે. આ પ્રયત્નોને પ્રેમથી વધાવી લો, તેને બની શકતું ઉત્તેજન આપો. તમે મહાવિદ્વાનો છો, તો વિદ્યાનું ફળ હાંસી કરવામાં નહીં, પણ તમારા ઓછા જ્ઞાનસંપન્ન ભાઇઓને સમભાવથી મધુર મુખે તમારી તરફ આકર્ષી તેમને તેમના જ્ઞાનમાં આગળ વધારવામા રહેલું છે. બીજી એક વાત તો હું ઉપર દર્શાવી જ ગયો છું, અને તે અતિ સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ વાપરવાને લગતી છે. અંગ્રેજી ભાષાનું આજનું રૂપ જોવા જો મર્હૂમ ડૉકટર જોનસન પાછો આવે તો તે જરૂર અજબ થાય કે એ ભાષાની ખીલવણી માત્ર મોટા મોટા ગ્રીક કે લેટીન મૂળના શબ્દોથી નહીં પણ શુદ્ધ ઍંગ્લો-સેક્સન

શબ્દોથી જ વધુ થઇ છે. સરલતામાં જ પ્રવાહીપણું છે, અને સરલતામાં જ સમગ્ર જનસમાજને સાથે લઇને આગળ વધાય છે. પ્રજાની કોઇ પણ દિશા તરફની પ્રવૃતિ તેના નેતાઓ અને જનસમાજ વચ્ચેનો અંતર વધારવામાં સફળ થતી નથી, પણ એ અંતર ઘટાડીને નેતાઓ પોતાની આંગળીએ જનસમાજની આંગળી ગુંથીને જ આગળ વધવાની સફળતા પામે છે. જ્ઞાનને પણ વ્યવસ્થાની જરૂર છે, નહીં તો સર્વજ્ઞાની પ્રભુના તેજબિંદુ રૂપ તારાઓ પણ આકાશમા ગમે તેમ ભમી અથડાયા કૂટાયા કરત.

સાહિત્ય પરિષદની ખાસ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા.

આ શુભ કામને અંગે બીજી પણ ગૌણ પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્ય પરિષદની કમિટી અનેક રીતે કરી શકે. ઉપર જણાવેલુ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય બરાબર ચાલતું રહે તે માટે શરૂઆતમા એ કામ માટે નીમેલા ખાસ ચાલકોએ સતત જાગ્રત રહેવું પડશે. આ કામ માટે દેશાભિમાની અને ભાષાભિમાની ઘણા યુવકો મળી શકશે. પરિષદ કમિટીના સભાસદો પણ વખતોવખત મુબઇનાં વર્ત્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓને, તેમ જ આ વિષયમાં સમભાવ બતાવી કાંઇ પણ સહાય આપી શકે એવા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને ધનવાનોને મળી કાર્ય પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે નવા પ્રશ્નો ઉઠે તેનો પ્રસંગાનુસાર નિકાલ કરતા રહે, પારસી લેખક મંડળની સભાઓ ભરી એ કામમા તેના સભાસદોની સાથે મસલત કરી તેઓનો વેહેવારૂ સહકાર મેળવે, અને એવી જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતનાં બીજાં મોટાં શહેરોમાં જ્યાં જ્યાં પારસી વર્ત્તમાનપત્રો, માસિકો કે પુસ્તકો બહાર પડતાં હોય ત્યાં ત્યાં પણ તેઓએ બની શકતી કરવી. હિંદુ અને પારસી માસિકોમાં એકમેકના સારા અને રૂઢ ગુજરાતીમાં લખાયલા લેખો પ્રગટ થાય તેની વ્યવસ્થા કરાવી આપવાને પણ તેઓએ બનતું કરવું. આ માત્ર કાર્યની રૂપરેખા જ છે. એકવેળા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને મુખ્ય વર્ત્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓ સાથે મળી એકમેકના શુદ્ધ વિચારોની આપલે કરશે, ત્યારે આ કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવા માટે બીજી અનેક સૂચનાઓ પોતાની મેળે મળી રહેશે. વાટ માત્ર આ વિકટ લાગતા પ્રયત્નનો સમારંભ કરવાની જ છે. એ કરો, અને તે પર ખંતથી મંડી રહો, તો વિજયફળનો મહાસંતોષ આપણા સર્વ ગુજરાતી ભાઇઓને મળશે, અને પ્રભુના આશીર્વાદ પણ ઉતરશે. અસ્તુ.

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ ! આપણા ગરીબ પણ સુંદર સાહિત્યની સેવા જો આપણે અંતરથી ચાહીએ તો બ્રહ્મપુત્રનું હિમાલયમાથી આણેલું પાણી જેમ હજાર મુખે સાગરમાં હોમાતું રહે છે તેમ આપણે પણ કરી શકીએ. પણ આ 'જો' અને 'તો' આપણી આંતરશક્તિના માર્ગમાપક હદીઆ જ છે. આપણે આગળ ચાલીએ તો એ પાછળ હઠતા જાય છે અને આપણી શક્તિનું માપ આપણે જ્યાં કાઢવા જઇએ ત્યાં એ દર્શાવવા તત્પર જ ઊભેલા દેખાય છે. આપણે ચાલીએ જ નહીં તો એની હારની હાર આપણી નજર પૂગે ત્યા સુધી લંબાયલી જ લાગે છે અને આપણી આંતરશક્તિને માત્ર જોવાની જ ક્રિયામાં ખપાવી દે છે. આટઆટલી વેળા પરિષદનાં સંમેલનો મળ્યાં પણ માત્ર વાતો કરી સર્વ વિદ્વાનો અને રસિકો છૂટા પડયા, અને હજી કશું સંગીન કાર્ય કરી શક્યા નથી, એવો આરોપ બહુ ઠેકાણેથી આ પરિષદને માથે ઠોકાયો છે. હું ધારૂં છું કે

આ શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતીનો મુખ્ય ભેદ ટાળી નાખવા જો સાહિત્ય પરિષદના ચાલકો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરે, તો તેઓ ગુજરાતી ભાષાને લગતા આ કૂટ પ્રશ્નનો નિકાલ કરી શકે; અને આ એક જ કાર્ય પરિષદની હસ્તી સાબીત કરવા પૂરતું છે. ગુજરાતી ભાષા વાપરનારી તમામ બિન-હિંદુ કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષા વાપરતી થાય અને તેને માટે ખરું અભિમાન રાખતી થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યના તે ધન્ય દિન માટે પરિષદ વ્યાજબી ગર્વ ધારી શકશે.

ગુજરાતી સાહિત્યની ખાતાવહીનું વાચન અને સરવાયું.

ગુજરાતી સાહિત્યના જમે ઉધાર પાસાં તપાસી ગયા પછી હવે આપણે તેનું સરવાયું કાઢીએ. ઉધાર પાસુ જોતા હજી આપણે બહુ કરજ ભરવાના છે. આપણી ભાષાને લગતો સત્તાધારી સંપૂર્ણ કોષ હજી બહાર પડ્યો નથી. આપણી મૂડી કેટલી વેરાઇ પડી છે તે તો પ્રથમ જાણવું જ જોઇએ. જોડણીનો નિર્ણય આ વીસ વર્ષે પણ થયો નથી, અને કરોળીઆના જાળાં જેવી બારીક ગુંથણીઓની ઓથે રહી હજી પણ ઉડતી માખોને તેમા પકડવાનું જારી રહ્યું છે. એથી તીજોરીની કોથળીઓમા ચલણી નાણું કેટલું છે અને કેટલું ખરૂં ખોટું ઘુસી ગયલું છે, તેનો પત્તો મળતો નથી અને હિસાબ તપાસનારને ગોટાળો જ લાગે છે. ભાષાનો ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઇતિહાસ-એ બે મોટા ખાતાઓ હજી નામ માડી રાખેલા કોરાં જ પડયા છે. પણ "સાહિત્ય સંસદ" તરફથી મોકી રકમોની આશા અપાઇ છે. જુના હિંદુ અને જૈન કવિઓ તથા લેખકોના સંગ્રહ હજી પુષ્કળ બહાર પડવાના રહ્યા છે, એટલે આપણી બહુ મૂડી વગર વ્યાજે કે વેપારે બંધાઇ પડી છે પરિષદનું માસિક તાત્કાલિક જમે ઉધાર કરવા માટે હજી ચોપડે ચઢયુ નથી. અને સૌથી અગત્યનું ખાતું, એ બધા ખાતાઓને નિભાવી શકે એવું જે પરિષદના ફંડનુ, તે હજી આપણને નિરાશી જ ઉપજાવે છે. જમા પાસામા રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીનું "બૃહદ્ વ્યાકરણ" ગુજરાતી ભાષામા મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. રાષ્ટ્રસેવાની ચળવળે સુદર લોક-ભોગ્ય સાહિત્ય પકે પાડ્યુ છે. મહાત્મા ગાધીજીના લેખોએ ભાષાને નવું જોમ આપ્યું છે, અને સરલતા સાથે સચોટના પણ તેમા આણી છે. આજકાલ તો એ જ ખાતામાં વધુમા વધુ બારનિસીઓ નોધાયલી દેખાય છે. ગુજરાત, નવચેતન, યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, રંગભૂમિ, કુમાર, બાલજીવન, વગેરે નવા નવા ઉત્સાહી માસિકો ભાષાની અને જ્ઞાન ગમ્મતની ખાધખોરાકીની સિલક સારી બનાવે છે. કેળવણીના વિષયમા ગષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભરૂચ કેળવણીમંડળ, વગેરે તરફથી સ્વભાષામાં શિક્ષણને લગતી પોથીઓના અવેજો આવતા જાય છે. ગુજરાત' વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, 'ગુજરાતી' છાપાખાનું, સાહિત્યસંસદ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઇટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, વગેરે મંડળોએ અને સંસ્થાઓએ જૂની નવી પ્રસાદીઓ• માટે નવી નવી રકમ આપવાનું જારી રાખ્યુ છે. પારસી લેખક મંડળે "ગુજરાતી શૈલી અને લેખનપદ્ધતિ" ઉપર સારૂં પુસ્તક તૈયાર કરાવી ગુજરાતી ભાષાના ખાતામા સારી જેવી નવી રકમ જમા કરાવી છે. રા. બોટાદકરની "રાસતરંગિણી," કાન્તનો "પૂર્વાલાપ," તથા "રાષ્ટ્રગીત" એ સુંદર કાવ્યસંગ્રહોથી ગુજરાતના સંગમકાળની જૂની નવી ભાવનાઓ અને અવનવા ઉમળકા ભરેલી કાયમની નવી મૂડી જમે થઇ છે. પરદેશોમાથી પણ ખપતી ચીજો લાવી

તામાં ઉમેરાવી છે. પરિષદના આડતિયાઓએ ચોમેરથી દેશપરદેશનો માલ ભંડોળખાતામાં ભરવા માંડયો છે. આપણા સાહિત્યનું આ બેચાર વર્ષનું સરવાયું સારી આશા આપનારૂંજ કહેવાય. આપણા મોટેરા વિદ્વાનો અને કવિઓ હજી પણ બનતું કરી પોતાનાં ખાતાં નિભાવી રાખવાની સદિચ્છા બતાવી રહ્યા છે. હવે નવે ચોપડે નવા કુંકુમલેખો માંડવા સર્વ લેખક બંધુઓ આગળ પડો અને ધન્ય બનો, એ જ પ્રાર્થના.

સુજ્ઞ બહેનો અને બંધુઓ! એક ગમથી આકાશ પશ્ચિમે ઉતરતું જાય છે તો બીજી ગમથી પૂર્વનું આકાશ ચડતું જાય છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદામાં નવા નવા તારાઓનાં દર્શન થતાં જાય છે. ચોમેર ચાલતી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ આશાજનક છે. આપણી પેઢીની આંટ વધતી જાય છે, એટલું નહીં પણ સમસ્ત ભારતની અને આખી દુનિયાની નજર ગુજરાતની કર્મભૂમિ તરફ કુતૂહલથી, માનથી, અને આશાથી પણ ઠરી રહી છે. આપણાં નવયુવકોમાં નવું બળ અને નવો ઉત્સાહ આવતાં નવી શકયતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આશાના મ્હેલો આકાશને અથડીને ઊભા રહેલા છે. જે કીધું છે એ ઠીક છે; જે કરવાનું છે તે માટે અનંત કાળ અને અનંત આકાશ સામે ઊભાં છે. આપણી આજની શકયતાઓ આપણા દૂરના ધ્યેય પર જવાનાં પગથીયાં છે. આપણી નિસરણી સાતમે કે સીત્તેરમે માળે નહીં, પણ છેક ચંદ્રના માળ પર અડાઢી ઊભી રાખવી જોઇએ; પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે આપણાં મીઠાં સ્વપ્નાંઓને જ માત્ર સાં પૂશાડીએ, અને આપણું શરીર, આપણું ચારિત્ર્ય તો નીચે ધૂળમાં જ ઘસડાતું રહે. વિચારસૃષ્ટિની સાથે જીવનસૃષ્ટિને નદીના બે નોખા નોંખા કાંઠા જેવી નહીં પણ બે ઘોઘ એક જ થાળામાં સાથે પડી એક જ નદીરૂપે વહે તેવી ઓતપ્રોત રાખવી. પ્રભુએ આપણા આત્માનું વ્યક્તિત્વ જૂદું રાખવાનું અને તેને સ્વતંત્ર રીતે પોષી બળવાન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, તો આપણો ધર્મ છે કે આપણી એ સ્વાધીનતાને દરેક પ્રયત્ને કેળવવી, અને કોઇના તેજમાં ના અંજાતાં આપણા નાના તેજને જ વધુ વિસ્તારવા બનતું કરવું. આપણે સર્વ એકમેકના ઋણી છીએ. જે ભૂમિ ઉપર નદીનો પાટ પડેલો છે તે ભૂમિની માટીનો રંગ જરા પણ લીધા વગર કોઇ પણ નદી વહી શકતી નથી. માત્ર તમારા પોતાના આત્માની રેલ એમાં નવનવી જીવનશક્તિ પૂરી શકે અને તમારી આજુબાજુની ભૂમિને તેનાં પાણીમાં રસબોળ કરી શકે તો તમારૂં જીવન ધન્ય છે.

વરતારો અને શુભ છે

ભવિષ્યના ભણકારા.

રસિક બહેનો અને બંધુઓ ! ગુજરાતી સાહિત્યના જન્માક્ષર જોઇ હું જે આ વરતારો કાઢી રહ્યો છું, તે તમે ધૈર્યથી, ઉત્સાહથી અને આશાથી સાંભળ્યો તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. ભવિષ્યવેત્તાની પણ મર્યાદા હોય છે, અને તેથી એમાં કાંઇ ઘટતું કે વધી પડતું માલમ પડે, તો તે માનવતાનું જ અવધચિહ્ન છે એમ જાણી ઉદાર દૃષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરશો. કવિઓનાં હૈયાંના પડદા પાતળા અને પારદર્શક હોય છે, અને એમની આંખની કીકીઓમાંથી ભવિષ્યના ઝબકારા એ પડદા પર પડતા રહી નવાં રત્નચિત્રો સિનેમાની ફીલ્મ જેવાં એકધારે સરતાં જ રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય મને દરેક રીતે ઊજળું જ દેખાય છે. આપણામાંના ઘણાઓએ જોયું અને ગાયું છે, આપણે કંઇક જોઇએ અને ગાઇએ છીએ, અને ઓ! આ પૃથ્વીની પાદરેથી આકાશનો ચંદરવો ઉઘાડના નવા

ગાનારાઓના મંગળ સૂરો આવતા સંભળાય છે. સાહિત્યના અવતારી માનવદેવો વખતોવખત આવી દુનિયાને નવા નવા સંદેશા આપ્યે જ જાય છે. એવા નવા અવતારીઓનાં પગલાંના ધબકારા પાસે પાસે આવતા હું સાંભળી રહ્યો છું. ડંકા વાગી ચૂક્યા છે; નિશાનો ફરફરી રહ્યાં છે. પક્ષીઓનાં ઉડતાં વાંદળાં એને માથે દૂર દૂરથી પાંખો ફફડાવતાં આવતાં દષ્ટિએ પડે છે. એવી આ સાહિત્યના નવા અવતારની સ્વારી પુણ્ય પગલે તેજનાં ફુલો ઉડાડતી અને વેરતી આગળ અને આગળ આવતી જ જાય છે. એનાં પગલાંમાં નવરંગ પ્રભાત ભરેલાં છે, એના મુખમાં નવરસ વસંતનાં હાસ્ય મલકી રહ્યાં છે. આવો, બ્હેનો અને બંધુઓ! એ સ્વારીમાં આપણે પણ ગાતાં ગાતાં સ્નેહભેર સામેલ થઇએ.

"મેં દીઠા એના દેશ ઠોકાતા ઠામેઠામ,
મેં શંખ સુણ્યા ફૂંકાતા એના શહેર ગામેગામ;
ઓ વીર ! ધસો ધ્વનિ કરતા એ ધ્વજ પૂંઠે અભિરામ !
હો ! પ્રભુની સ્વારી જાય."

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—ઈતિહાસ વિભાગ

સજ્જનો અને સન્નારીઓ.

સાહિત્યપરિષદ્‌ના એક વિભાગનું પ્રમુખપદ મેં સ્વીકાર્યું તેને માટે પરિષદના કાર્યવાહકોનો આભાર માનું,—કે એ સ્વીકારવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી માટે તેમની અને આપ સર્વની ક્ષમા માગું? આ પ્રશ્ન અત્યારે મ્હને અતિશય મુઝવે છે. હું ઇતિહાસનો અભ્યાસક હોઉં તો પણ એ ક્ષેત્રમાં મેં કશી કૃતિ કરી નથી, એટલે સાહિત્યપરિષદ્‌ના ઇતિહાસ-વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવું તે એક રીતે તો ખરેખર ધૃષ્ટતાજ દેખાય છે અને સાથે ગુજરાતી ભાષામાં તો ઇતિહાસ વા અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મેં હજી લગણ બહુ કંઇ કર્યું નથી, એટલે મૂળ ધૃષ્ટતા ઉલટી વધતી જણાય છે. આથી હું પોતાને દોષપાત્રજ સમજી ક્ષમા યાચું તો તે અયોગ્ય ન કહેવાય મ્હારા બચાવમાં ફક્ત એટલુંજ કહી શકાય કે પરિષદના બંધારણ મુજબ અર્થશાસ્ત્રનો ખાસ નિરાળો વિભાગ ન હોવાથી તેમજ તેના કાયદા પ્રમાણે વધારે યોગ્ય, પ્રૌઢ, વિદ્વાન્ ઇતિહાસ વેત્તાની ચુંટણી કરવામાં કાર્યવાહકોને વાંધા નડવાથી અને અર્થશાસ્ત્રના મ્હારા ખાસ વિષયને ઇતિહાસ સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાથી મ્હારી ધૃષ્ટતા આપની નજરમાં ક્ષમા પાત્ર જણાય, અને તેને માટે ક્ષમા કરશો તો હું સહૃદયે આભારી બનીશ આમ ક્ષમા યાચી, તેનેજ માટે આભાર દર્શાવવાથી, હું એમ જણાવવા નથી ઇચ્છતો કે આ પ્રમુખપદના અપૂર્વ માનની મ્હને કિમ્મત નથી મ્હને તો એની એટલી બધી કિમ્મત લાગે છે કે, ધૃષ્ટ ગણાવાના જોખમે પણ મે તે સ્વીકાર્યું છે. એટલે એને માટે હું કેટલો આભારી હોઇશ તે મ્હારે કહેવા કરતાં આપ સૌને સમજી લેવું વધારે સુગમ પડશે.

પ્રારંભમાજ બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ઇતિહાસ એટલે શું? મનુષ્યજીવનમાં, સમાજશાસ્ત્રમાં, તેનું સ્થાન કયું? સામાન્યતઃ આપણી નિશાળો અને પાઠશાળાઓમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા, જાણી જોઇને નહિં તો અવ્યક્તપણે, પોપટિયા જ્ઞાનની ઉપમાને એટલે અંશે લાયક થઇ પડે છે, કે ઇતિહાસના અભ્યાસનું મૂલ્ય વ્યવહારિક નજરના લોકને બિલકુલ નથી લાગતું ઇતિહાસ એટલે કેટલીક લડાઇઓના સ્થાનસ્મરણ અને તારિખની યાદિ; કેટલાક નામ અને બનાવોની નોંધ આમજ જો માની લઇએ તો અવશ્ય કબૂલવું પડે કે એવા શાસ્ત્ર (?)ના અભ્યાસ કે ખીલવણીથી આ જમાનાને કોઇ લાભ સંભવતો નથી પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસ-કાર ફ્રીમેને જણાવ્યું હતું કે જે યુદ્ધના પરિણામે ઇંગ્લંડમાં નૉર્મન રાજ્યની સ્થાપના થઇ તેને "હેસ્ટીંગ્સનું યુદ્ધ" નહિ પણ "સેનલાકની લડાઇ" ને નામે ઓળખવું અને તે યુદ્ધમાં ઍંગ્લો-સૅક્સન્ રાજે પોતાની આસપાસ ગજારગેટ ઉભો કર્યો હતો. "સેનલાકની લડાઇ" ખરું નામ

કે "હેસ્ટીંગ્સનું યુદ્ધ" યોગ્યનામ; અથવા તો તેમાં અમુક લશ્કરે કાષ્ટનાડ–ગજારકોટનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે નહિ: એવા પ્રશ્નનોજ નિર્ણય કરવામાં ઇતિહાસનુ તમામ ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વ આવી જતું હોય તો વ્યવહારબુદ્ધિવાળા લોકને અણગમો ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. ઇતિહાસના અભ્યાસથી માત્ર પુરાણા ત્યજી દેવાયલા ખ્યાલો સતેજ થતા હોય, જીર્ણ અને અનિષ્ટ ઠરેલા સમાજસંજોગો પુનઃ સબળ બનતા હોય, વિસરાયલી વિક્રાળ પશુસમ વ્યક્તિઓની પુનઃ ઉપલક ઓળખાણ થતી હોય તો તેથી સમય અને શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થતો ઘણાકને લાગે તે સંભવિત છે. પણ વાસ્તવિકપણે, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ, ઇતિહાસનો અભ્યાસ કે તેનુ રહસ્ય માત્ર મનુષ્યની સ્વભાવની કુતુહલ જિજ્ઞાસાને સમર્થ કરવા માટે નથી. ઇતિહાસમાં મનુષ્યભાવની ઉંડી, લાંબી, વિધવિધ પિછાન થવાનો સભવ રહે છે; કારણ તેમાં અનેક સંજોગોમાં અનેક પ્રકારનાં મનઃશક્તિ અને બુદ્ધિબલના પ્રયોગ અને ઉપયોગ જોવાનુ મળે છે. મનુષ્યસ્વભાવની ઓળખાણ કાલિદાસ કે શેક્સપિયર જેવા મહાકવિઓની કૃતિ પણ કરાવે છે ખરી. પણ કવિઓની કલ્પિત ઓળખાણ અને ઇતિહાસની યથાસ્થિતિ પિછાનમાં ફેર એટલોજ કે કવિ પોતાના આદર્શ રચનાને યોગ્ય પડે તેમજ દશ્ય ચીતરે છે, જ્યારે ઇતિહાસ–ખરો માનનીય ઇતિહાસ–તો જરાય ગોલમેલ કર્યા વિના યથાસ્થિત ચિત્ર આપી, તેનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવું વાંચનારની શક્તિપર રહેવા દે છે. શેક્સપિયરનો **સીઝર** કે બ્રુટસ અને ઇતિહાસનો **સીઝર** એક વ્યક્તિ નથી. નવલકથાકારના ઓરંગજેબ કે શિવાજી અને જદુનાથ સરકારે બતાવેલા તેજ પાત્રો અનેક અંશે ભિન્ન સહજ દેખાય છે. કવિએ પોતે પ્રત્યક્ષ કરેલું રહસ્ય કવિની મરજી મુજબ વાંચકને માનવું પડે, તેના કરતાં વાંચનાર પોતેજ બનાવો, સંજોગો, વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસમાં મળતો યથાસ્થિત ખ્યાલ કરી પોતાનો નિર્ણય કરે, તે માનસિક ખીલવણીમાં વધારે સંગીન કામ કરી શકે. ભૂતકાળમાં થયલી ભૂલ અટકાવવી હોય, નીતિશાસ્ત્ર કે રાજ્યબંધારણને લગતાં સૂત્રો કે દૃષ્ટાંત શોધવાં કે સમજવાં હોય, વર્તમાન કાળનાં તમામ શક્તિ, તત્ત્વો, પ્રવાહો ઓળખી તેને યથેચ્છ કાબુમાં રાખવા હોય; ભવિષ્યમાં બનનાર સંજોગ કે સમાજરચનાને અમુક નિર્ધારેલી પ્રનાલિકાએ રચવાં હોય, તો ઇતિહાસજ્ઞાન અનિવાર્ય તેટલુંજ લાભદાયક ગણાશે.

પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન્ હેગલ પોતાના "ફિલોસોફી ઓફ્ હિસ્ટરી" નામના ગ્રંથમાં લખે છે કેઃ–

History in general is, therefore, the development of Spirit in *Time*, as Nature is the development of Idea in *Space*:—

અર્થાત્ ઇતિહાસ એટલે કાળરૂપ અધિષ્ઠાનમાં આત્મતત્ત્વની વિવૃદ્ધિ, અને પ્રકૃતિ એટલે દેશરૂપ અધિષ્ઠાનમાં ભાવની વિવૃદ્ધિ, આ આત્મિક ઉન્નતિ માત્ર વ્યક્તિગત ન સમજવી. વ્યક્તિગત ઇતિહાસ–જીવન–ચરિત્ર–ને ઇતિહાસનું નામ આપી શકાય ખરું; પણ જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર આલેખાતું હોય તે પોતાના કાળમાં, પોતાના સમાજમાં, છેક સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરે ના'પહોંચ્યો હોય, સમકાલીન વ્યક્તિ કે વિચારના સમાગમમાં અનેક રીતે ન આવ્યો હોય,

તિ'ઓ પર પોતાના વ્યક્તિત્વને બળે વિધવિધ છાપ નાંપાડી હોય,–તો તેવાનાં જીવન ચરિત્ર ક્ષુદ્ર, નીરસ કદાચ નાં લાગે, તોપણ તેથી તે સમાજ કે જમાનાનું સંર્વાશે તાંદસ્ય ચિત્ર 'મ છે એમ તો નજ કહી શકાય. અમુક ઉત્કૃષ્ટ તુંગે પહોંચવાની આવશ્યકતા છે, કારણ તે વિમ દષ્ટિ મર્યાદા વધતી નથી, જનસમાગમ સાંપડતો નથી, વિચારપ્રૌઢતા સંભવતી નથી. માદા ઘુબારી (Mme. Du Barry) નાં સ્મરણો, અને અકબર કે અશોક,–સિકંદર કે સીઝરનાં જીવનચરિત્રોમાં ફેર છે. આવાં જીવનચરિત્રો ઇતિહાસનું એક અંગ છે; સાંકળની એક કડી છે! ઇતિહાસ પ્રવાહનું મૂળ છે; ઇતિહાસ–બનાવનાં નિમિત્ત કારણ છે. પણ માદામ દ્યુ બારીના સ્મરણ ઇતિહાસગૃહની રજ ઉપમાને પણ લાયક ભાગ્યેજ કહી શકાય. સંજોગો મહાપુરૂષો ને ઉપજાવે છે, કે મહાત્માઓના તેજ પોતાના વ્યક્તિબળે યથેષ્ટ સંજોગો ઉભા કરે છે એ ગૂઢ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અહિં ના કરીએ, તોપણ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો,–તેમના બુદ્ધિ, બળ, તેજ વડે, ઇતિહાસનાં નિમિત્તકારણો થઇ પડે છે; પોતાની સમકાલીન પ્રજાના તેમજ વંશજોનાં જીવન અને સમાજ રચનાપર ઉંડી છાપ બેસાડે છે તેની ના પાડી શકાતીનથી. દેવાત્માઓજ માત્ર કહી શકે કે यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानंसृजाम्यहम् પણ નેપોલ્યન કે બિસમાર્ક, પેરીકલીસ કે સીઝર, ચંદ્રગુપ્ત કે બાબરના જીવનચરિત્ર અભ્યાસથી પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આવી મહાપરાક્રમી વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ ખરાખરીને પ્રસંગેજ થતી લાગે છે. અને તેથીજ તેઓ પોતાની છાપ સમકાલીન તેમજ ભવિષ્યના જમાનાપર પાડી શકે છે.

પણ જમાનામાં સર્વોત્તમ ગણાતી, સમાજમાં અપૂર્વ છાપ બેસાડતી, ભવિષ્યને પણ અનેક રીતે યથેચ્છ રચતી વ્યક્તિ કેટલી હોય ? કરોડે પણ એક અલભ્ય. ઇતિહાસમાં માત્ર તેમનેજ આત્મા સ્ફુરે છે એમ બુદ્ધ કે મહમ્મદ, જીસસ કે કન્ફ્યુસ્યસ માટે પણ કહેવું તે અતિશયોક્તિભર્યું લાગે, તો બીજા સામાન્ય લોકને માટે તો કેમજ કહેવાય. મુસા, ઇસા, મહમ્મદ, મનુ, બુદ્ધ ઇત્યાદિ મહાત્માઓએ પ્રનાલિકા રચી, આદર્શ નીમ્યો, પણ તે ક્યાં લગી ટકયા ? ભાવાની અપરિપૂર્ણતાને લીધે; દંતકથાની અશ્રદ્ધાને અંગે–મનુષ્યબુદ્ધિની મર્યાદાને લઇને: આવા મહાવીરોનાં ચરિત્રો અને કર્મો કે કથનો તત્ક્ષણ ભલાયાં નહિ તો તેના અનેકધા અનર્થ થવા માંડયો. એટલે તેમનેજ આત્મા પ્રજામાં કાળાનુકાળ લગી સ્ફુરે છે, સજીવ રહે " છે, એમ માની નથી શકાતું. છતાં પ્રજામાં સમાજમાં પ્રજાકીય–સામાજિક આત્મા છે એમ ઇતિહાસના અભ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે. અને એજ સમાજાત્મા–એટલે કે પરમાત્માના એક અંગને–ઓળખવાથી બ્રહ્માત્મા પણ ઓળખવા સંભવે છે. જીવ અને અજીવ ઉભય વચ્ચે બાહ્ય નજરે તફાવત પરીક્ષવો હોય તો આટલું બસ છે કે જીવમાં વિકૃતિ અને વિશુદ્ધિ (change and development) સદા જારી રહે છે, જ્યારે અજીવમાં પરિસ્થિતિ બદલાતી નથી અને વૃદ્ધિ સંભવતી નથી. મનુષ્યસમાજ તમામમાં તેમજ તેના પ્રત્યેક વિભાગોમાં આદર્શ, ભાવ, રચના પ્રતિદિન બદલાતાં નજરે આવે છે, અને તે વિકૃતિને અંગેજ વૃદ્ધિ સંભવે છે. એક રીતે ઇતિહાસમાં યથેચ્છ પ્રયોગ કરવા–રસાયણ શાસ્ત્રીના કાર્યાલયમાં થતા અખ્તરા તુલ્ય પ્રયોગ કરવા–મનુષ્યશક્તિ અશક્ત દેખાય છે. ત્યારે

બીજી નજરે ઇતિહાસ 'માત્ર અખ્તરાનોજ સંચય જણાય છે. મનુષ્યકૃત પ્રયોગ રાજનીતિ, સમાજવિધિ. અને કાયદા બંધનના ફેરફારમાં, અને તેથી સંભવતી સમાજની અદલાબદલીમાં દેખાય છે 'ખરા; પણ તે ઉપરાંત વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે અજ્ઞેય અખ્તરા-તમામ માનવલોકને લાગુ પડતા પ્રયોગો પણ વિશાળ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ' અભ્યાસ કરતાં નજર આવે છે. એ 'પ્રયોગો કેવા હોય છે, કેમ સભવે છે, કેવાં પરિણામ લાવે છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર ઇતિહાસના અભ્યાસ વડેજ સંભવે; અને તે વિચારથીજ એ સોના પ્રેરક કે નિયામક આત્માની ઓળખાણ પડે; મનુષ્યજાતનાં ભવિષ્ય અને નેમ સમજાય.

પણ સમાજાત્માના સ્વરૂપની સર્વાંશે ઓળખાણ ઇતિહાસની અપરિપકવતાને લીધે ન થઇ હોય ત્યા લગી પણ તે સમહાત્માના અસ્તિત્વની ના નહીં પડાય ઇતિહાસનુ આ તત્ત્વ હવે દિન પ્રતિદિન સર્વમાન્ય થતુ જાય છે કે વ્યક્તિજીવનમા તેમજ સમાજજીવનમા વિકૃતિ સભવે પણ વિપ્લવ જેવુ કશુ નથી—સિવાય કે દેખીતો વિપ્લવ માત્ર વિકૃતિ કે ઉન્નતિનુ એક અગજ હોય મામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમા દેખાતી વિકૃતિ ખરેખર તો મૂળ પાયા પર બંધાતી બદલાતી ઇમારત રૂપજ સમજવી, નહિં કે સદતર, સર્વાંગે નૂતન આદર્શ, વિચાર, કે સંસ્થાનો ઉમેરો ઉદાહરણમાં લો આપણું ભારતીય જીવન. યુરોપીય લેખકો નિર્વિકારી, નિર્વિકલ્પ, અનિક્રય પૂર્વાત્ય પ્રજાની ભ્રમણામાં એટલા બધા નિમગ્ન થઇ ગયા છે કે તેમણે લખેલા ભારતીય ઇતિહાસમા ભારતીય પ્રજાકીય આત્મસ્વરૂપ જણાતુજ નથી. એ દેશ અને પ્રજા પ્રાણહીન દેખાય છે, તેમાં અભિવૃદ્ધિને સ્થાન જડતુ નથી. અને કદાચ જરૂર પણ નથી. પણ ભારતીય ઇતિહાસનો સહૃદયે અભ્યાસ કરનારને, ભારતીય પ્રજાના જીવનમંત્રને જાગૃતપણે પિછાણનારને આપણા સામાજિક આત્માની પિછાન પડયા વિના રહેજ નહી. ભારતીય પ્રજા મૂળથીજ એક છે–There is a Fundamental Unity of India, તે પ્રો. મુકરજીએ પ્રત્યક્ષ કર્યા અગાઉ પણ વિચારશીલ, સમજદાર ઇતિહાસવેત્તાને સિદ્ધ હતુ. અને તેનાજ એક રૂપ માફક, આવિર્ભાવ કે સ્પષ્ટીકરણ સમ–આપણે વિદિત અને માન્ય ઇતિહાસના પ્રારંભ કાળથીજ અંગીકૃત કરેલ સાર્વભૌમત્વ કે ચક્રવર્તિપણાનો ખ્યાલ હું ઉદાહરણમા આપુ છું. હિન્દી પ્રજામાં પ્રજાકીય જાગૃતિ, જુસ્સો, અને શકિત ખીલતાં દેખી, ઘણાએ અગ્રેજ લેખકોએ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ભારતવર્ષ મૂળતઃ એક નથી. ઐકય કરતાં ભિન્નતાનું બળ તેમને વધારે લાગ્યું; અને તેથીજ તેમણે ઐકય વધારનાર દરેક પ્રગતિ અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છેઃ–તે છેક એટલી હદ લગી કે ઢગધડા વિનાના, તેમણે ફાવે તેમ રચેલા, પ્રાંતિક કુંડાળાઓને પરસ્પર જોખા પાડી, તેમને સ્વતંત્ર–એટલે કે પરસ્પર અદેખાઇ કરતા–બનાવવાની તેમની કુટિલજાળને મ ન્ય કરી, તેમા આપણે જાતે પણ આજ ફસાયા લાગીએ છીએ. છતાં ભારતીય ઇતિહાસ તો ગ... પૂર્વ છે કે ભારતવર્ષ એક છે, તેનો પ્રજાત્મા પણ એક છે; તેના સંસ્કાર આદર્શ ઉદ્દેશ પણ એક છે, કેવળ સ્વાર્થી બુદ્ધિના ઇતિહાસકારો ગમે તેમ કહે, પણ હું તો નિઃસદેહ માનુ છું કે આ એકયતા પ્રાદુર્ભાવ કરવા-ગૂઢ હોય તો પ્રગટ કરવા–ભૂતકાળમાં ચક્રવર્તિની આણ વર્તાવવા જે જે પ્રયત્નો થયા હતા, તે સોનો એકજ ઉદ્દેશ, એકજ રહસ્ય, ભરતખંડ જેવા મહાદેશમાં આવી એકયબુદ્ધિ પ્રગટે કે પ્રગમે તે અલબત્ત તેની ભિન્નતાપર રાચતી, મ્હાલતી

નાની પરદેશી પ્રજાના સ્વાર્થી ઇતિહાસકારોને ન પરવડે પણ તેથી આપણને—હિન્દવાસીઓને—એમ માની લેવાની અગત્ય નથી કે મૂળથી આપણામા ઐક્ય નથી, અને હવે તે આવશેજ નહિ આજ કાલ મંજુર થયલી પ્રાતિકસ્વતન્ત્રતાવિધિ Provincial autonomy માત્ર અગ્રેજોની સ્વાર્થબુદ્ધિએ પ્રગટાવેલી કપટજાળજ છે તેમા ન ફસાઇએ આપણે તે કબૂલ કરી તે વડે આપણેજ પગે આપણેજ હાથે કુહાડો ન મારીએ,—એટલા વાસ્તે સજીવ ઇતિહાસના સચેત અભ્યાસની અતિમ અગત્ય છે ભારતીય ઇતિહાસ તમામ સમૂળો ફરીથી લખાવાની જરુર છે પુરાણકાળને અલગ કરી, સાપ્રત કાળનોજ વિચાર કરીએ, તો ચદ્રગુપ્તે આચાર્ય વીર ચાણાક્યની સહાયથી એકત્ર કરેલા સામ્રાજ્યનો અખ્તરો કેવો સગીન અને કેટલા દીર્ઘકાળ સુધી અક્ષતપણે ચાલ્યો હતો ! તેના પછી ગુપ્ત અને ચોલા વશના મહારથીઓએ એજ પ્રનાલિકા કટલી સદીઓ લગી સાચવી હતી, પછી શ્રી હર્ષે તે કેમ વધારી હતી, જયચદ્ર અને પૃથુરાજે તે કેમ સગ્રહી હતી જગદીશ્વરની ઉપમા ધરાવતા અનેક પઠાણ દિલ્હીશ્વરે તે કેમ સતેજ રાખી હતી, મુગલકુલદીપક હિંદના સર્વોત્તમ શહેનશાહ અકબરે તે કેમ પ્રત્યક્ષ કરી દોઢસો વર્ષ લગી—ઔરગઝેબના અનસાન કાળ લગી—તે અમર કરી હતી અને તેને અનુસરનાર મરાઠી વીર અને આખરે પરદેશી વેપારબુદ્ધિપ્રધાન રાજનીતિવાળા અગ્રેજોએ પુન કેમ સજીવ કરી, સાક્ષાત્ બનાવી એક સદી લગભગ અવિચ્છિન્ન રાખી છે—તે સૌનો અભ્યાસ કરતા, વિચાર કરતા મ્હને તો માત્ર એકજ તત્ત્વ સિદ્ધ થતુ જણાય છે ભારતીય ઐક્ય અશોક અને હર્ષના અખ્તરા અલગ રાખી, માત્ર સાપ્રતકાળના મુગલસામ્રાજ્યનોજ વિચાર કરીએ, તોપણ તે હિંદમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય કરતા વધારે વખત ટકેલુ અને વધારે નહિ તો તેટલુજ સગીન અને સર્વવ્યાપક બનેલુ હોવાથી, પ્રજામા ઐક્યબુદ્ધિ અનિવાર્યપણે આવવીજ જોઇએ "ખલ્ક ખુદાકા—મુલ્ક પાદશાહકા" એ સિદ્ધાન્ત એટલો સામાન્ય થઈ ગયો હતો કે ખુ પાલખી ઉપાડનાર ભોઈ લોકો પણ પરિશ્રમ મદ કરવા એ શબ્દગાન કરતા

ભારતીય સામ્રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિના ઉદાહરણ ઉપરાત પણ હિંદી પ્રજાના ઐક્યરૂપ—સામાજિક આત્માના સ્વરૂપતુલ્ય બીજા પણ દ્દષ્ટાત ઘણાએ દેખાશે ભારતીય ગ્રામરચના—પ્રત્યેક ગામમા આત્મગત સ્વતત્રતા—ભારતીય સમાજરચનાના અતિ સૂક્ષ્મ પ્રતિબિબરૂપ, આપણા તમામ ઇતિહાસમા અક્ષત અને અક્ષેયપણે અવિચળ રહી છે

चला लक्ष्मीश्चलाप्राणा श्चल सर्वत्र शासनम
चलाचले हि साम्राज्य ग्राम एक। हि निश्चल

આપણી ગ્રામરચના માત્ર ભારતીય નથી, પણ સમગ્ર આર્યલોકની સર્વત્ર અમોઘ નિશાની છે રશિયાનુ મીર, જર્મનીનુ માર્ક, ઇગ્લડનુ મેનર, ફ્રાન્સાદિ, રોમન કે ગ્રીક દેશનુ સિવાય, એ સૌ ભારતીય ગ્રામરચનાના મૂળતત્ત્વાનુસાર રચેલા, એકજ પ્રજાના ભિન્ન ભિન્ન નમૂના, એકજ પ્રજાકીય આત્માના આવિર્ભાવ અગ્રેજ સત્તાએ આપણી અનાદિ અને અનંત જેવી લાગતી ગ્રામરચનાનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો, પણ હજુ સુધી ગ્રામરચના નિર્બળ

અને નિસ્તેજ થઇ હોય, તોપણ તે સદંતર નિર્જીવ બની નથી. અને તે નિર્જીવ કદાપિ નહિ થાય. ઉલટી ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રજાકીય રાજતંત્ર સ્થાપવાની હોંસ હશે-અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને બળ ત્યજવાની આકાંક્ષા નહિ હોય-તો આપણી પુરાણી, સ્વાભાવિક ગ્રામરચનાનેજ પુનઃ સજીવ કરી, સતેજ બનાવવામા પ્રજાકીય હોંસનું સાર્થક દેખાય છે. આપણા આજના પ્રાંતો કઢંગા અને હાનિકારક—માત્ર રાજવહીવટની સુગમતાખાતર- બનાવેલા વિભાગો છે. તેમા નૈસર્ગિક પ્રજાસ્વભાવને માફક આવે તેવું કશું નથી. એટલે તેમાથી પ્રજોદ્ધારની આશા રાખી શકાતી નથી પણ ગ્રામરચનાનો પુનરુદ્ધાર-એ તદ્દન જુદી વાત છે.

ઇતિહાસ અભ્યાસને પરિણામે પ્રજાકીય આત્માની ઓળખાણ થાય છે; પ્રજાકીય વા સામાજિક આશય ઉદ્દેશની માહિતી મળે છે, મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ કે ઉન્નતિક્રમ સમજાવા લાગે છે. એટલુંજ નહિ, પણ તેને લીધે આપણને સામાજિક સંસ્થાનુ હાર્દ સમજાય છે; પ્રજાજીવન પર તેની અસર ઓળખાય છે, અને પ્રતિદિન બદલાતા સંજોગો વચ્ચે પણ આવી સંસ્થાઓ કેમ સુધારવી વધારવી તેની સારી સમજૂતિ આવે છે. આપણે ગ્રામરચનાનું ઉદાહરણ જોયું. અહિં દલીલ ખાતર વર્ણભેદનુ દૃષ્ટાંત લઇએ અત્યારે સુધરેલા હિન્દીવાનો જ્ઞાતિભેદને હાનિકારક સમજતા થયા છે; અને મોટે ભાગે જ્ઞાતિબંધનો હાનિ ન કરે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી બેઠા છે. પણ જ્ઞાતિબંધારણ-વર્ણશ્રેણીની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિ, અને કાળાનુક્રમે થયલી વિકૃતિ યથાસ્થિત સમજવા વિના જ્ઞાતિભેદ પરનો હલ્લો મિથ્યા જાય એવી ભીતિ રહે છે. હું અત્યારે અહિ જ્ઞાતિભેદનો-વર્ણાશ્રમધર્મનો નથી પક્ષ પકડવાનો કે નથી દોષ કહાડવાનો, ધિક્કાર કરવાનો. મ્હારા આપેલા આ ઉદાહરણનું પ્રયોજન અને તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ કે દરેક પ્રજામા જ્ઞાતિભેદ જેવી અનેક સામાજિક સંસ્થા પરંપરાએ ચાલી આવી છે, કે જેનુ હાર્દ યથાસ્થિત સમજ્યા વિના તેની ટીકા કે પક્ષપાત સમાન હિસ્સે અયોગ્ય ગણાશે અને વ્યર્થ નીવડશે. આવી સંસ્થાનો એકજ ફટકે નાશ કરવો જેટલે અંશે અશક્ય તેટલેજ અંશે તે અનિષ્ટ છે. કારણ એમ નાશ કરવા જતા ખુદ તે સમાજનાંજ મૂળ કપાઇ જવાની ધાસ્તી રહે છે. આવા કારણને લીધે ઉંડા સામાજિક ફેરફારો ધીરે ધીરેજ થાય છે વિપ્લવ સમયે દેખીતા ઘણાએ મ્હોટા ફેરફાર થયા લાગે, તો પણ જેવો વિપ્લવપ્રવાહ નષ્ટ થયો કે તરતજ તે પુનઃ સજીવ થાય છે. ફ્રાન્સમા વિપ્લવ થયો, અને તેને અંગે ઘણાય ઉલટપાલટ ફેરફાર થયા. પણ દશ કે પંદર વર્ષની અંદર વિપ્લવકારોએ કરેલી તમામ વિકૃતિ નષ્ટ થઇ ગઇ. ભાવાર્થ એટલોજ કે જેમ ધરતીકંપ વા જ્વાળામુખી પૃથ્વીની સપાટી પર થતા ફેરફારના અનેક કારણોમાંના છે તેમ વિપ્લવ મનુષ્યજાતના ઉન્નતિક્રમમાં ફેરફાર માટે એક કારણ-પ્રયોજનરૂપ છે પરંતુ પવન અને પાણીના મંદ પણ સતત પ્રયાસથી જે સંગીન કાયમના ફેરફાર પૃથ્વી તટપર નીપજે છે તેવા કાયમના ફેરફાર જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપ ન કરી શકે. તેવીજ રીતે મનુષ્યજીવનમાં સમાજરચનામાં પણ જે ફેરફારો આસ્તે આસ્તે થાય છે તે સદાના સંગીન બનવાની ઘણી વધારે આશા રહે છે. વળી આવા સામાજિક ફેરફારો-જ્ઞાતિભેદટાળન, કે વિધવાવિવાહઉત્તેજન કે, લગ્નવિમોચનસંપાદનને વ્યક્તિ સાથે અંતિમ, નિકટ સંબંધ રહે છે ખરો; પરંતુ તેથી જો કોઇ વ્યક્તિ પોતા પર તમામ

જવાબદારી વ્હોરી ; લઇ પોતેજ એકલે હાથે તે ફેર કરવા નીકળે તો મોટે ભાગે તેને ખમવુ પડશે સમાજ રાક્ષસ છે તે ભોગ લે અને છતા લાભ ન આપે ઉંડા સામાજિક ફેરફારોમા વ્યક્તિનો હાથ રહે ખરો, અને અમુક વ્યક્તિની આત્મભોગ આપવાની તત્પરતા વિના અને આગ્રહ કરવાની હિમ્મત વિના એ ફેરફારો બહુધા અસભવિત છે છતા ઇતિહાસ વિદિત કેટલી- મહાપ્રતાપી વ્યક્તિઓને યાદ કરીએ,-વિશ્વામિત્ર કે પરશુરામ ઇશુ કે લ્યુથર જેવા મહાત્માઓને અપવાદરૂપ ગણી અલગ રાખીએ-તો અવશ્ય એમ દેખાશે કે સમાજના નવર્તિત મધારણમા છચોક ફેર કરવાની ધૃષ્ટતા કરનાર વ્યક્તિને સમાજ ભયકરમા ભયકર દડ દેવા તત્પર થશે

ઇતિહાસનો અભ્યાસ જો આ તત્ત્વ સિદ્ધ કરતો હોય તો સમાજાત્માની અભિવૃદ્ધિ અને ખીલવણીમા વ્યક્તિગત પ્રયોગ બહુધા ભોગરૂપજ નીવડે છે અને, અમુક મહાતેજસ્વી, શક્તિમાન્ મહાવ્યક્તિ ઉપરાત, સામાન્ય પ્રાણીની આવા આત્મભોગે અખ્તરા આદરવાની બુદ્ધિ પણ ના હોય અને શક્તિ પણ ના સભવે -તો સાથે એટલુ પણ સિદ્ધ થયુ સમજવુ પડશે - સતત, ઉંડો ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવા પ્રયોગની સુગમ વિધિ-એકત્ર યુક્તિ-(Collective method) બતાવે ખરા ઉપર્યુક્ત મહાવ્યક્તિઓએ સમાજતત્રમા ઉપજાવેલા-આત્મગત વા સામાજિક-મહા ફેરફારો તેમની આતરિક પ્રેરણાથી થયા કે તેમના ઇતિહાસના અભ્યાસથી નીપજ્યા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની અહિ અગત્ય નથી તેમ ભવિષ્યમા પણ મ્હને શ્રદ્ધા છે એટલે ભવિષ્યમા પણ આવાજ મહારથીઓ ઉદ્ભવશે, કે જેમની ઇતિહાસબુદ્ધિથી વા આતરિક પ્રેરણાથી સમાજમા મોગ ફેરફાર થવાના પણ તેથી સામાન્ય વ્યક્તિએ નિરાશા આણવાની નથી સામાન્ય વ્યક્તિને પણ સમાજમા રહેવુ છે અને તેને પણ સમાજના કઢગા રિવાજો કે કાયદાઓ નડે છે એટલે એને પણ બુદ્ધિ અને શક્તિ કમતી હોવા છતા, આવા અરૂચતા રિવાજો અને કાયદાઓ ફેરવવાનુ મન તો જરૂર થાય એટલા માટે ઇતિહાસનો સતત અને ઉંડો અભ્યાસ ઉપયોગનો સમાજચક્રને રીતસર, ધૈર્યસર કેમ ફેરવવુ તે ઇતિહાસનો અભ્યાસજ યથાર્થપણે શીખવી શકે કારણ તે વડેજ સમાજની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ સમજી સજ્જ થવાનુ સભવે છે અત્યારે ઐતિહાસિક વિધિ The historical method-લગભગ દરેક શાસ્ત્રમા યોજાય છે અર્થશાસ્ત્રમા ધર્મશાસ્ત્રમા, સમાજશાસ્ત્રમા ઐતિહાસિક વિધિને પ્રભાવે ભિન્નભિન્ન પ્રજાના ભિન્નભિન્ન સજોગો, અને પ્રયોગોનુ વર્ણન અને જ્ઞાન દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યા છે એટલે મનુષ્યસ્વભાવ તેમજ તેણે રચેલા સમાજના મૂળતત્ત્વો સારી પેઠે સમજાશે અને તે સમજ્યા બાદ સામાજિક વિકૃતિ વધારે વેગથી-પણ સાથે વધારે નિયમાનુસાર અને નૈસર્ગિકપણે-થવી સભવ છે, કે જેથી હાનિઓ થતી અટકે અને લાભનો વધારો થાય

ઇતિહાસનો અભ્યાસ મનુષ્યજીવન અને સમાજમા રહેલી સકલના અને સત્તા બતાવે છે તેનો એક દાખલો જોઇતો હોય તો હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેપારઉદ્યોગનુ અધ્યયન કરો માત્ર આકડાજ જોવા લાગીએ તો આજનો આર્યાવર્તનો વેપાર ભૂતકાળમા કદીએ નહોતો એટલો બ્હોળો અને કિમતી દેખાય છે પણ તેથી હિન્દુસ્થાનને લાભ-વગર તેટલોજ થાય છે કે (લગભગ ૨૦૦૦) વર્ષપર રોમના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર પ્લાઇનીએ પોતાના અમર ગ્રથમા

જણાવ્યું છે કે, રોમન શાહેનશાહતમાં ભારતવર્ષમાંથી જે માલની આયાત થતી તેના પ્રમાણમાં નિકાસ એટલી નિર્જીવ જેવી હતી કે પ્રતિવર્ષ રોમન સામ્રાજ્યના વ્યાપારીઓને હીંદી વેપારીઓને દોઢ કે બે કરોડ રૂપીઆ જેટલું નગદ દ્રવ્ય મોકલવું પડતુ. આજે પણ હિંદુસ્તાનનો વેપાર એજ ખૂબી બતાવે છે. હિન્દમાં માલની આયાત કરતાં હિંદમાંથી નિકાસ વધારે, અને તેને પરિણામે હિંદને પરદેશમાંથી ખજાનાની આયાત કરવી જોઈએ આ ખૂબી મ્હારા અભ્યાસ મુજબ ત્રણ કે ચાર હઝાર વર્ષોથી ચાલુજ રહી છે. છતા આજે, એટલે કે છેલ્લી સદીમાં, એ ખુબીથી લાભ નથી પણ બેસુમાર હાનિ નભવે છે. પ્રાચીનકાળનો હિન્દી વેપાર ઉદ્યોગના સંગીનપાયાપર રચાયો હતો. અને છેલ્લી સદી લગી અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહ્યો હતો. એટલે ભૂતકાળમાં ભારતીય વ્યાપાર ભારતની પોતાની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા ઉપરાંત વધારાના માલની નિકાસ કરવામાં સમાવેશ કરતો. અને તેથી પરિણામે ભારતને નગદ નાણાનો મોટો, ચાલુ, અખૂટ લાભ તેનુ પ્રમાણુ જોઇતુ હોય તો ખ્યાલ કરો કે સામાન્યત આ દેશમાં સુવર્ણની પેદાશ નથી. અથવા હોય તો તે નજીવી હશે. છતા હિંદુસ્થાનના અનેક રાજભંડારમાં–અગણિત દેવાલયોમા–અપાર દ્રવ્યસંચય ભૂતકાળમા હતો એ તો આપણો ઇતિહાસ સહજ સિદ્ધ કરે છે. સોમનાથની સ્વારીમાથી મહમ્મુદ ગઝનવીને જે દ્રવ્ય મળ્યુ હતું; દક્ષિણની ચ્હડાઇમાંથી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમા કાફુરે જે દ્રવ્ય આણ્યુ હતુ, વિજયનગરની જાહોજલાલી વેળા તેના રાજમહેલ અને રાજભંડારમા જે ખજાનો હતો તેના વર્ણન, અને તેની પડતી વેળા પણ તેમાથી કરેલી લૂટનો વિચાર; અકબરશાહના અવસાન કાળે તેણે મૂકેલાં દ્રવ્ય ઇત્યાદિ સર્વનો ખ્યાલ કરીએ તો સહજ આશ્ચર્ય થશે કે આટલું સોનું, રૂપું, ઝવાહિર હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું કયાંથી? કેવળ ભૂતકાળના વેપારને પરિણામે. વર્તમાનકાળે પણ દેખીતો વેપાર આયાતનિકાસ વચ્ચે આપણી તરફેણમાં દર વર્ષ સારી રકમ બતાવે છે પણ આજે સંજોગો તદ્દન પલટાઇ ગયા છે. વેપાર હિંદીવાનોના ઉદ્યોગનું પરિણામ નથી, પણ હિંદનો કાચો માલ અને ખોરાક તેમજ ખનિજ પદાર્થ તાણી જવાની વિધિ થઈ ગયો છે. તેથી, દેશમા ખરી સમૃદ્ધિ નથી વધતી, પણ ઉલટી ગરીબી જાગે છે. અને દેખીતી રીતે જો કે આજનો હિન્દી વેપાર પણ આપણાજ લાભમાં દરસાલ મ્હોટુ લ્હેણુ દેખાડે છે, તોપણ આ નામના લ્હેણા સામે આપણને રાજદ્વારી કારણે અને બીજા વધારે ગૂઢ આર્થિક કારણે એટનું બધુ દેવુ રહે છે કે આપણને ન છુટકે દરસાલ કર્જમાં વધારોજ કરવો પડે છે. વેપારને અંગે આપણી પ્રજાને દરસાલ પરદેશ સામે આ. ૫૦ કરોડનુ લ્હેણું રહેતુ હશે, તો રાજદ્વારી બ્હાને ૬૦ કરોડનું; પરદેશી મિલ્કતપર વ્યાજ વટાવ બ્હાને ૬૦ કરોડનું; પરદેશી વ્હાણવટીઓને નૂર માટે ૪૦ કરોડનુ; પરદેશી નાણાંવટી, દલાલ અને બીજા અનેક વચવગરાને વ્યાજ, હુંડિયામણ, દલાલી, હકશીને નામે બીજા ૪૦ કરોડનું, એમ મળી દરવર્ષ ૨૦૦ કરોડનું દેવું રહેતું હશે. તેથી દેશને દરસાલ મોટી ખંડણી ભરવી પડે છે. એટનુંજ નહિ, પણ વેપારની આજકાલ જે રીતે ખીલવણી કરવામાં આવે છે તેથી દેશી સંપત્તિના મૂળ કારણોનો પણ નાશ સભવે છે.

આ ઉદાહરણ આપવાનું કારણ એટલુંજ કે ઇતિહાસના અભ્યાસ વિના આધુનિક સમાજની અને તેના અંગોપાંગની ખરી પ્રકૃતિ સમજાશે નહી; અને તે સમજણ વિના જોઇતા ફેરફારો કરી શકાશે નહિ. આ દેશમાં પ્રવર્તિત ઇતિહાસ અભ્યાસ સામે મ્હને હઝાર વાંધા છે. હિન્દમાં ઇતિહાસતત્ત્વ પ્રાચીન કાળે હતું કે નહિ; ભારતભૂમિમાં હેરોડોટસ-(હીરદત્ત?) જેવા સર્વજ્ઞ, થુસીડિડિસ જેવા વિચારશીલ, ટેસીટસ જેવા તત્ત્વજ્ઞ, સીઝર જેવા જાતઅનુભવી ઇતિહાસકારો હતા કે નહિ; તેનો અહિ વિચાર કરવાનો નથી—જો કે અહિ પણ એટલું તો ઉમેરવાની આવશ્યકતા લાગે છે કે આપણા પુરાણકારો, આપણા કલ્હણ, આપણા અમ્બીરૂની, બહુટા, બદાઓની, અબુલફઝલ કે બખ્ખરકારોની ખરી કદર કરવાની આધુનિક ઇતિહાસવેત્તાઓને હજુ ફુરસદ મળી લાગતી નથી. અહિં ખાસ એ જોવાનું છે કે હિન્દનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી પુનઃ લખાવાની, અભ્યાસાવાની અગત્ય છે. અને તે માત્ર વ્યકિતગત બનાવોની કસોટી કરવા માટે નહીં, પણ તમામ આર્યવર્તનું તાદસ્યા દશ્ય આપવા માટે. ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકની ખરી ઓળખાણ કરવા; ઔરંગઝેબના સ્વભાવની કદર બૂઝવા, શિવાજીના પરાક્રમની કિમ્મત કરવા, વ્યકિતગત સંશોધનની પણ આવશ્યકતા છે. અને કલકત્તાના કહેવાતા કારાગૃહ જેવા બિનપાયાદાર કલંક માટે પણ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. પણ તે સૌ ઉપરાંત, શાસ્ત્રીય નજરે, પ્રજાકીય વિધિએ, રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિએ, હિન્દુસ્થાનનો તમામ ઇતિહાસ નવેસરથી લખાવાની અને અભ્યાસાવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે. એવા અભ્યાસ વિના આપણાથી નથી સમજાવાની બરાબર આપણી સમાજ રચના કે તેની અભિવૃદ્ધિ, અને નથી કળાવાની ભવિષ્યમાં થનાર વિકૃતિની પ્રણાલિકા. ભવિતવ્યતા પર ગમે તેટલો ભાર મુકીએ તો પણ મનસ્વી થઇ સતંતર નિરૂપાય બની બેશી નહિ રહેવાય. कर्मयोगो विशिष्यते. અને તે સિદ્ધ કરવા આવા અભ્યાસની અગત્ય છે.

આવાં કારણોને લીધે આ દેશમાં અત્યારે ઇતિહાસ સંશોધન અને અભ્યાસની ખાસ અગત્ય જણાય છે. સાહિત્યપરિષદ્‌માં ઇતિહાસ વિભાગને સ્થાન મળ્યું તે આ જરૂરિયાતની પિછાનરૂપ હું માની લઉંછું. પણ એ પિછાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ત્યારેજ આવ્યું ગણાય કે જ્યારે આવી પરિષદો કે વધારે કાયમની સંસ્થાઓને અંગે ઇતિહાસ અભ્યાસ ખરા સ્વરૂપમાં સપ્રેમ, સહોંશે આગળ વધારવાનો સંગીન, સતત પ્રયાસ શરૂ થાય. અદ્યાપિ આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી બાબત ઘણીએ ચળવળ થઇ રહી છે. પણ હજુ સુધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વ્યાખ્યા કે તેનાં લક્ષણ ક્યાંય મેં નિશ્ચય પૂર્વક કે સંતોષકારક સાંભળ્યાં નથી. કોઇ કહે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે સ્વભાષામાં અપાતું જ્ઞાન. કોઇ કહે રાષ્ટ્રીય કળવણી એટલે તે સંબંધી સર્વ સંસ્થામાંથી સરકારી તત્ત્વનો બહિષ્કાર. જ્યાં સુધી આ દેશમાં પરદેશી હકુમત અને અમલ છે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્વાભાવિકપણે પરદેશી પરત્વે વિરોધભાવ પ્રગટાવશે. પણ તે માત્ર બાહ્યચિન્હ. અંતર્ગત કે સ્વભાવ ફેર નહિ. અને ઉચ્ચતમ કેળવણી સ્વભાષામાં આપવાની અગત્ય સૌ કોઇ પિછાને તો પણ એવું નથી માની લેવાનું કે માત્ર ભાષા બદલવાથી ભાવ પણ બદલાઇ જશે. કેળવણીમાં ખરેખર જો રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ દાખલ કરવું હોય તો તેને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ અગત્ય તો ભાવ બદલાવવાની છે. અને એ ભાવ બદલી

નામા ઇતિહાસ અભ્યાસ-ઉંડો, દીર્ઘ, સતત ઇતિહાસ અભ્યાસ–આપણને પરમ ઉપયોગી થઇ પડશે ખરા ઇતિહાસ અભ્યાસના લક્ષણોનુ પૃથક્કરણ કરતા એક સ્થળે અગ્રેજ લેખક ફ્રેડરિક હેરીસને કહ્યુ છે કે પ્રથમ તો મળતી તમામ વિગત અને બાતમીમા અવિશ્રાંત સશોધન જોઇએ બીજુ મનુષ્યજાતિના ઉન્નતિક્રમ સબધી પાકુ નિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાન જોઇએ ત્રીજુ પ્રત્યેક કાળમા ખરા મહાત્મા અને કાળગુણભાન દર્શક બનાવો અને પ્રવાહો શોધી કાઢવાની આતરિક બુદ્ધિ જોઇએ અને ચોથુ, આ તમામ બાતમી, વિગત એકત્ર કર્યા પછી, મહાપુરૂષો અને મહાબનાવો ઓળખ્યા પછી, તે સર્વનુ યથાસ્થિત ખરા ચિત્રકારની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિયમસર, વિધિસર આલેખન થવુ જોઇએ. આ ચતુર્વિધ ગુણમાથી આપણી પાસે અત્યારે તો એક પણ જોઇએ તેટલે અશે ખીલતો જોવામા નથી આવતો જદુનાથ સરકાર જેવા વિરલ અભ્યાસીઓએ એ પથે પ્રવાસ આરભ્યો છે ખરો પણ તેને સબળ કરવા, સમુત્તેજિત રાખવા માટે જરૂર જોગી દ્રવ્ય યોજના નથી તેમજ તેટલો ઉત્સાહ આપનાર સસ્થા પણ નથી કમનસીબે અત્યારે આ દેશમા સર્વત્ર પરીક્ષા બુદ્ધિ વ્યાપેલી હોવાથી, ઇતિહાસને નામે ગ્રથો રચાતા હશે, તોપણ તેમાના મોટા ભાગનો આશય માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જેમ બને તેમ તેમની અનેક પરીક્ષા પસાર કરવામા સુગમતા કરી આપવા ઉપરાત કશો નથી પણ આવા ક્ષુદ્ર આશયથી દેશકલ્યાણ કે સમાજની ખરી પિછાન કેમ થાય? ચિતારાની ખરી કળા કેમ ખીલવે? તત્ત્વજ્ઞાનીનુ ખરૂ જ્ઞાન કેમ દીપી નીકળે? પરીક્ષાકૃત મશ્કેલી અને ક્ષુદ્ર આશય ઉપરાત બીજી પણ એક મોટી મુશીબત હિન્દમા આધુનિક ઇતિહાસ વેત્તાઓને નડે છે, અને તે એ કે, જાણે અજાણે અહીં ઇતિહાસ સબધી આપણી નજરબધી થવા લાગી છે હિંદી પ્રજા પોતાનુ ભૂતગૌરવ, અતીત કીર્તિ, ગતપરાક્રમ સારી રીતે સમજે તો નવાજ પ્રકારના સ્વદેશપ્રેમની જ્યોત જાગવાનો સભવ રહે છે પણ એમ જો થાય તો વર્તમાન વ્યવસ્થાને કેટલેક અશે–શારીરિક નહિ તો આત્મિક બુધ્ધિએ–બાધક આવે માટે હિંદના ઇતિહાસની હિંદીવાનોને ખરી માહિતી મેળવવી પણ અલભ્ય થઇપડી છે હિંદના ઇતિહાસને લગતા મૂળ ગ્રંથોનો પેશવાની બખ્ખરનો–અમુક અગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્વાર્થી કે દ્વેષ બુદ્ધિએ નાશ કર્યો કહેવાય છે આવી દતકથા ન માનીએ તોપણ એટલુ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે પરદેશી ઇતિહાસકારો હિન્દી પ્રજાની ખરી ઓળખાણ આપી શકયાજ નથી કર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનની જાહોજલાલી વર્ણવી છે ઇલ્લયટ કીન, એલ્ફિન્સ્ટન આદિ લેખકોએ પઠાણ અને મુગલ સામ્રાજ્યના ચિત્રો ખડા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ કોણ જાણે શાથી એ સૌનો અભ્યાસ કરવાથી હિન્દી અભ્યાસી અતૃપ્ત રહે છે અસતુષ્ટ રહે છે અશોક અને અકબરના જીવનચરિત્રો સ્વર્ગસ્થ વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઘણી કાળજીપૂર્વક અતિ સશોધન ને અતે લખ્યા લાગે છે તેણે આપેલુ ઉભય મહાવીરોનુ ચિત્ર સપ્રેમે આલેખાયલુ લાગે છે તોપણ તેમા કઇક અવાચ્ય ખામી જણાય છે અને મૉરલૅન્ડ જેવા ઇતિહાસકારો આર્થિક નજરે તો ચોખ્ખા વકીલવૃત્તિ અગીકાર કરી ભૂતકાળના સામ્રાજ્યનો વર્તમાન સામ્રાજ્ય જોડે મુકાબલો કરી, ભૂતકાળની ખામી કહાડવામાજ પોતાનુ કર્તવ્ય અને જીવન સાર્થકતા સમજતા દેખાય છે આ વૃત્તિ પ્રધાન

સુદૃઢ બનવાથી, હિન્દી પ્રજાકીય બુદ્ધિએજ જો કોઇ હિન્દીવાન ભારત ભૂમિનો ઇતિહાસ લખવા બેસે, તો તેને કેટલી વિપત્તિ નડે તેનો ખ્યાલ તો જેને વીતી હોય તેનેજ યત્કિંચિત હોય. લખાણમાં પક્ષભાવનો દોષ સામાન્ય થઇ પડયો છે; અને કેટલીકવાર ન છુટકે આવી જાય છે. છતાં આજ કાલ એવીજ પદ્ધતિ થઇ પડી છે કે આ દોષ હોય કે નહોય, પણ હિન્દી લેખકને ઘણીવાર આરોપવામાં આવે છે, જ્યારે પરદેશી લેખક ગમે તેવો ક્રૂર, અને અસબદ્ધ કે અન્યાયી પક્ષભાવ બતાવે તો પણ તેનામાં તે ગુણરૂપજ ગણાય છે—એક જાતનો અલંકાર. મ્હારાં ત્રણ કે ચાર પુસ્તકોપર વિલાયતમા તેમજ આ દેશમાં જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં ટીકા થઇ છેઃ અને લગભગ દરેક ટીકામાં દરેક વેળા એ દોષ મ્હને આરોપવામાં આવ્યો છે. ઘણીએવાર લખતાં લખતાં એવો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો છે કે એ દોષપાત્ર ન થવું. ખાસ નિશ્ચય કરી તટસ્થ શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ એજ ટીકા ઉદભવી. यत्नेकृतेऽपि न सिध्यति कोऽत्र दोषः આ વાક્યના બે અર્થ સંભવે, તેમાંથી આપ સાને ગમે તે સ્વીકારજો. મ્હારે તો હવે ચામડી કઇક કઠણ થઇ ગઇ લાગે છે એટલે કદાચ પાડાની પીઠપર પાણી જેવું થતું હશે. પણ જાત અનુભવનુ આ દ્રષ્ટાંત અહીં આપવાનુ પ્રયોજન એટલુંજ કે ભારતનો ઇતિહાસ પુનઃ સજીવ, સતેજ કરવાની આજે જેટલી અગત્ય છે, તેટલીજ તેમાં મુશ્કેલી છે. છતાં તે સજીવ તો અવશ્ય કરવોજ પડશેઃ કારણ તે વિના રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું બીજ માત્ર પણ સંભવતું નથી. શાસ્ત્રીયબુદ્ધિનો ઇતિહાસકાર યથાશકિત પક્ષભાવના દોષથી વિમુખ રહેવાના પ્રયત્નો સ્વાભાવિકપણે અવશ્ય કરશે. પણ તે દોષ ક્વચિત, અનાયાસે, અણધાર્યો આવી જશે,– અથવા કમળાની નજરવાળા ટીકાકારોને તે દોષ સમૂળો નહિ હોય છતાં તેનો ભાસ થશે– आत्मवत् सर्व भूतेषु એ સૂત્રાનુસાર) એવી ભીતિથી ભારતીય ઇતિહાસનો પુનરુદ્ધાર કરવોજ નહિ તે સદતર અનિચ્છવા યોગ્ય છે.

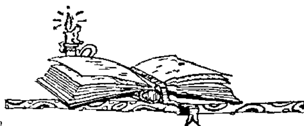
ઇતિહાસ અનેક પ્રકારના–અથવા અનેક દ્રષ્ટિ બિન્દુએ લખાય છે. આગળ મેં આપને હેગલનું વાકય ટાંકી બતાવ્યું છે. તેજ લેખક ઇતિહાસ ત્રિવિધ ગણે છે. Original History, યાને ઇતિહાસ મળ; Reflective History અથવા ઇતિહાસ મીમાંસા; અને Philosophical History અર્થાત ઇતિહાસ રહસ્ય. પ્રથમ વિભાગનાં લક્ષણ દર્શાવતાં એજ લેખક કહે છે કે હેરોડોટસ અને થુસીડિડેસ જેવા મળ ઇતિહાસકારોએ ફક્ત દુનિયામાં બાહ્યવિશ્વમાં બનતા બનાવોની નોંધ લઇ તેને બુદ્ધિમય જગતમાં ખડી કરી દીધી. An external phenomenon is thus translated into an internal conception (આથી બાહ્યબનાવનું અંતર્ગત ખ્યાલ રૂપે રૂપાંતર થયું.] બીજા વિભાગના ઇતિહાસના તેણે ચાર પેટા વિભાગ કર્યા છે, જે પૈકી પ્રથમ વિભાગના ઇતિહાસકારની મકસદ અમુક પ્રજા કે દેશની તમામ તવારિખનો એક સામટો ખ્યાલ લઇ લેવાની હોય છે. એમાં ઇતિહાસની જે મળ બાનમી હોય–કાચો માલ હોય–તેને ચિત્રપટે કેમ ખુબીથી ગોઠવવો એજ માત્ર પ્રશ્ન રહે છે. ચિત્રકાર પોતાનીજ બુદ્ધિએ ચિત્ર ઉપજાવે છે. અને જોકે તે ચિત્ર ઉપજાવવામાં વાપરેલા પદાર્થની અસર તો અલબત જણાય; તો પણ તેમાં મુખ્ય ભાગ તો ચિત્રકારની બુદ્ધિ–આત્મા–જ

ભજવે છે. મોટલીએ ડચ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખ્યો; તેની મૂળ બાતમી તો મોટલીને બીજા લખનારાએ પૂરી પાડી; પણ એ 'તમામ વસ્તુ એકત્ર કરી નવું ચિત્ર ઉપજાવ્યું તે ખરેખર મોટલીની કૃતિ.' સાહિત્યના બીજા વિભાગમાંથી સમાન દ્રષ્ટાંત લઈએ તો રોમન સામ્રાજ્યના પ્રખ્યાત શહેનશાહ જુલિયનનો ઇતિહાસ તો જગમશહુર છે, પણ તેમાંથી ઉપજાવેલું ઇબ્સનનું નાટક તો નિઃસંદેહ ઇબ્સનનીજ કૃતિ ગણવી પડશે. આમ ઇતિહાસ લખવા જતા, સંભવ રહે છે કે ભૂતકાળનું વર્ણન આપતાં અણધાર્યે તેમાં વર્તમાનની છાયા પડી જાય છે, અથવા ઇતિહાસકાર પાડવા દેછે. જે ઇતિહાસમાં આ ખુબી સંભવે તેને બીજા મૂળ વિભાગનો દ્વિતીય પેટા વિભાગ ગણ્યો છે. અને તેમાં વર્તમાનોપયોગી સાર ગ્રાહક બુદ્ધિ પ્રધાન રહેવાથી ભૂતકાળના નરચરિત્રો અને બનાવોનું એવી રીતે વર્ણન અપાય છે કે જેથી જાણી જોઇને તેમાથી વર્તમાનોપયોગી સાર નીકળી આવે. મેકોલેનો ઇગ્લંડનો ઇતિહાસ-જો એને નિર્દોષપણે ઇતિહાસનુ નામ આપી શકાય—તો આ પેટા વિભાગનો દાખલો છે. ત્રીજો પેટાવિભાગ નિરીક્ષક critical ઇતિહાસ લેખ્યો છે. એની ખૂબી મૂળ વિગત તેમજ મૂળ વિચારની સંકલનામા સમાયલી છે. એ ખૂબી વાળા લેખકો મૂળ વિગતમાં જે પ્રત્યક્ષ નહોય તે શોધી કહાડી, વ્યંગ્ય કે લક્ષ્યાર્થનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. અને છેલ્લો પેટા વિભાગ તો માત્ર પ્રજાકીય જીવનની એક કલા કે અંશનોજ ઇતિહાસ આપવામાં સમાઇ જાય છે. ધર્મનો ઇતિહાસ, કળાનો ઇતિહાસ, નીતિનો ઇતિહાસ એ સૌ આ વિભાગના નમૂના. સુવિખ્યાત ફ્રેન્ચ ઇતિહાસવેત્તા (Guizot) ગીઝોના યુરોપીય સમાજોન્નતિની તવારિખ (History of European Civilisation) આ મૂળ વિભાગમાં લેખીએ, તો પણ તે દ્વિવિધ છે. પ્રથમ તેમજ અતીમ પેટા વિભાગનાં તેમાં ચિન્હો છે. અને આખરના ત્રીજા મૂળ વિભાગમાં-ઇતિહાસ તત્ત્વ માટે તો વિવેચનની જરૂર નથી.

ઇતિહાસની આ વિભાગ-રચના આપ સૌને મંજૂર હોય કે નહિ; પરંતુ એના પર મનન કરતાં મ્હને એટલું તો જણાય છે કે હિન્દુસ્થાનમાં આવા સર્વપ્રકારના ઇતિહાસ-અભ્યાસ વધારવાની અતિ જ અગત્ય છે. ઇતિહાસ માત્ર વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમનુ એક અંગ કે પરીક્ષા પાસ કરવાનો વિષય ન સમજવો. પણ મનુષ્યના મનષ્યપણાનું-સમાજની સંસ્કૃતિનું-એક ચિન્હ માનવું જોઇએ. એ માન્યતાનુસાર ઇતિહાસ લેખન પણ એક કલા સમજવી પડશે. ગ્રીક લોકોએ સંસ્કૃતિની નવ દેવીઓમાંની ખાસ એક અધિષ્ટાત્રી દેવી ઇતિહાસ માટે કલ્પી હતી. અને અત્યારે આપણી સાહિત્ય પરિષદ્‌મા પણ ઇતિહાસ વિભાગને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પણ એજ સૂચવે છે. એટલે ઇતિહાસ લેખનમાં સાહિત્યની ખૂબી,-કલા કૌશલ્ય-આવવુંજ જોઇએ; કે જેથી સામાન્ય વાંચનારને પણ તે વાંચવામાં રસ પડે ઐતિહાસિક નવલકથા વાંચવી ઘણાયને સુપ્રિય હોય છે. પણ તેથી ઇતિહાસ પર અણગમો નહિ તો દ્રષ્ટિફેર થવો જરૂર સંભવે છે. ઇતિહાસકારે કળા 'આદર્શ' માટે મૂળ બાતમી વિપરિત કરે,-મૅકૉલેની માફક ઇતિહાસમાં ગદ્ય-પદ્યની ખૂબી દાખવવા મૂળ વિગતને મરડી મચડી નાંખે તો સર્વથા અનિષ્ટ છે. પણ મૂળ વિગતને વિપરિત કર્યા વિના પણ સાહિત્યરૂપ ઇતિહાસ લખી શકાય અને લખાવા જોઇએ. મ્હને એ પ્રશ્ન ઘણોજ દુર્ઘટ લાગે છે કે ઇતિહાસકારે

વિભાગો સંયોજાઈ સર્વાંશે સંપૂર્ણ મચો ઉત્પન્ન કરે–તેમ એકત્ર ભારતીય ઇતિહાસ તત્ત્વરૂપે ઉદ્દભવશે

[1] આવા ઉદ્દભાવમા સાહિત્યપરિષદ્ જેવી સંસ્થાનુ સ્થાન બતાવવાની હું ધૃષ્ટતા નહીં કરુ માત્ર' એટલુજ ઉમેરીશ કે સાહિત્યપરિષદ્ અદ્યાપિ સ્વતંત્ર, પ્રજાકીય સંસ્થા છે તે ચાહે તો સ્વતંત્ર ઇતિહાસસાહિત્યને ઉત્તેજી શકે તેના હરિફરૂપ વ્યવસ્થિત વિદ્યાપીઠોમા સરકારી તત્ત્વ હજુ અતિ સબળવાન છે, એટલે સ્વતંત્ર બુદ્ધિએ ઉપજેલા ઇતિહાસ સાહિત્યને એવી અમલદારી સંસ્થાઓ દેખીતાજ કારણે ન સમુત્તેજે તે વાસ્તવિક અને સંભવિત છે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી સંસ્થા, અલબત્ત, ગુજરાતી ઇતિહાસનેજ પ્રધાન-પદ આપવા ચાહે તે સહજ સમજી શકાશે પણ મારા દૃષ્ટિબિન્દુ ખોટુ ન હોય તો એવા પ્રયાસથી કશી હાની મ્હારી નજરે નથી સંભવતી સર્વજ્ઞાન આખરે એકજ છે–જો કે અત્યારે મનુષ્યશક્તિ અતિ મર્યાદિત હોવાથી આપણને ન છુટકે તેના વિભાગ પાડવા પડે છે–અભ્યાસની સગવડ ખાતર પણ અભ્યાસની સગવડ ખાતર માત્ર શાસ્ત્રના વિભાગ પાડયા તેથી શાસ્ત્રીય ઐક્યતા (Synthesis of Knowledge) અટકવાની નથી તેવીજ રીતે ભારતીય ઇતિહાસની મૂળ ઐક્યતા આવા વિભાગથી નષ્ટ થવાની નથી પણ એને ગમે તે રીતે ફાવે તે માર્ગે સચોટ પ્રેરવાની, પોષવાની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે, અને તે પરત્વે, મેં આગળ કહ્યું તેમ–સાહિત્ય પરિષદ્નુ સ્થાન કે કર્તવ્ય બતાવવાની હું ધૃષ્ટતા કરવાનો નથી

"સાહિત્ય પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ"

ડૉક્ટર કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.

એ; પી. એચ; ડી. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ના [illegible]ાનવિભા[illegible]

ી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-ભાવનગર.

વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-ભાવનગર.

વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

સાહિત્યવિજ્ઞાનરસિક સન્નારીઓ ને સજ્જનો.

આપના સત્કારમંડળે મ્હારો આ સ્થળે નિયોગ કર્યો એ સમાચાર મ્હારા જાણવામાં આવ્યા તેવામાં કિંગ્ઝલીની " વેસ્ટવર્ડ-હો !" નામની ઇલિઝાબેથન વીરોની પરાક્રમ-કથા હું વાંચતો હતો. અજાણ્યા સમુદ્રો તથા અમેરિકાના અજાણ્યા પ્રદેશો તરફ " શોધખોળ " ને માટે મોકલાતા એક પરાક્રમી વીરનું વચન તે વેળાએ મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું ને હૃદયમાં ઠેઠ ઉતરી ગયું. તે વચન આ હતું : "The best reward for having wrought well already is to have more to do." આપના આમંત્રણ માટે મ્હારો આભાર પ્રકટ કરવાને આથી વધારે સારા શબ્દો મ્હને પણ મળશે નહિ, કે " મ્હેં જો યત્કિંચિત્ સારૂં કર્યું હોય તો એનો ઉત્તમ બદલો એ જ છે કે વિશેષ કાર્ય કરવાનો મ્હને લાગ મળે." જો કે હું ભૂલતો નથી કે ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને માટે હું જો કાંઇ પણ કરી શક્યો હોઉં તો તે બહુ થોડું છેઃ મ્હારા મનોરથના પ્રમાણમાં તો ઘણું જ થોડું છે, ને આપણી ગરજના પ્રમાણમાં તો નહિ જ જેવું થોડું છે. છતાં આપનું ઉત્તેજન તથા આપની પ્રેરણા મ્હને બહુ મૂલ્યવાન થયાં છે.

તે ઉપરાંત હું વિશેષ ઋણી એટલા માટે છું કે આજે લગભગ પંદર વર્ષે ભાવનગરનાં ફરીથી દર્શન કરવાનો આનન્દ મ્હને પ્રાપ્ત થયો છે. ખરેખર, મ્હારી આ પહેલાંની ચારે મુલાકાતોનાં બહુ મીઠાં સ્મરણો મ્હારા સ્મરણપટ ઉપર મુદ્રિત થયાં છે, અને આપને, તેથી ય વિશેષ, ખાતરી આપું છું કે આ પંદર વર્ષ દરમ્યાન હિન્દ યૂરોપ તથા અમેરિકાનાં ઘણાં શહેરોમાં વિવિધ પ્રકારની પણ અસન્ત માયાળુ મહેમાનગીરીઓ પામવાનું મ્હારૂં સદ્ભાગ્ય થયેલું છે તે છતાં, મ્હારા જીવનના આરંભમાં લગભગ પહેલી જ વાર દીઠેલી એવી ભાવનગરી મહેમાનીની મીઠાશ મ્હારા સ્મરણમન્દિરમાં હજી પણ એવોને એવો સુવાસ પ્રસારી રહી છે. ખરૂં છે કે તે તે કાળના, પોતાની અમીભરી પ્રીતિથી આતિથ્યના અનુપમ પાઠ શીખવનારા, મ્હારા સ્નેહીઓમાંના ઘણા અત્યારે નથી. આજના ગમે તેવા ઉલ્લાસમાં પણ એ વાતનો શોક વિસરાય તેવો નથી. પરંતુ સૃષ્ટિનો નિયમ છે કે વ્યક્તિઓ ચલી જાય ને તેઓના ગુણો વિશેષ ચિરંજીવ રહે, તેમ આ ભાવનગર, કેટલાક નામાંકિત

ગુજરાતીઓની જન્મભૂમિ, કેટલાક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોના સંસર્ગથી પુનિત થયેલી આ નગરી, સંસ્કારિતા વિદ્યાનુરાગ તથા આતિથ્યના સુન્દર ભાવોના નગર હોવાનો પોતાનો ટેક હજી પણ જાળવી રહેલ છે. ત્હેના પુનર્દર્શનનો યોગ, સાહિત્યપરિષદ્‌ના અન્ય સુયોગની સાથે, મ્હારાં પૂર્વનાં સંસ્મરણોને અધિક ઉત્તેજિત તથા આહ્લાદક બનાવે છે.

પ્રથમ અર્ધ્ય.

આજે ચાર વર્ષના અન્તરાય પછી વિજ્ઞાનવિભાગનુ કાર્ય ફરીથી આરંભીએ તે પહેલાં, આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોતાની સેવા અર્પનારા ત્રણ ગુજરાતીઓનાં આ અરસામાં થયેલાં અવસાનની સખેદ નોંધ લેવાનું અને તેઓને આપણી કદરના તથા સન્માનના અર્ધ્ય આપવાનું ધર્મકાર્ય આપણે કરી લેવું જોઇએ. આ ત્રણ પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, પ્રો. હસમનરામ કર્પૂરરામ મહેતા ને શેઠ હાજી મહંમદ અલારખીઆ શિવજી: એક રીતે જરા મેળવગરની ટોળી તો ખરી; પણ અકાળ મૃત્યુને લીધે ત્રણેની આશાભરી કારકીર્દી અધવચ જ કપાઇ ગઇ અને ત્રણેની વિજ્ઞાન–સાહિત્યની સેવા એકમેકથી તદ્દન નિરાળી હોવા છતાં મૂલ્યવતી ને સત્કારયોગ્ય તો ખરી જ.

પ્રો. હસમનરામ મહેતા.

આ ત્રણમાં વિજ્ઞાની લેખક તો પ્રો. હસમનરામ મહેતા જ હતા. ભૌતિકશાસ્ત્રના વિદ્વાન તથા શિષ્યવૃન્દને પ્રિય થઇ પડેલા એ શિક્ષકને નેત્રના અસાધ્ય વ્યાધિએ યુવાવસ્થામાં જ નિવૃત્તિ લેવરાવી–ને તેવામાં જ પહેલી ને છેલ્લી વાર મ્હારે એમનો મેળાપ થયો હતો–ત્યારે, મ્હારી પેઠે ઘણાઓએ આશા બાંધી હતી કે, નેત્રહાનિથી વિજ્ઞાનના પ્રયોગાત્મક અભ્યાસને માટે અશક્ત થયા છતાં, તેઓ વિજ્ઞાનના સાહિત્ય સાથેનો પરિચય ચાલુ રાખી શકશે અને ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉતારતે ઉતારતે પોતાની શારીરિક પીડા વિસરી શકશે. તેઓ પોતે પણ ઉત્સુક હતા. પણ ભાવી જુદું હતુ. અને આજે આપણે આપણા વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓના ન્હાનકડા દળમાંથી એક કુશળ સાથીને ગુમાવ્યાનો અફસોસ જ કરવાનો બાકી રહે છે.

હાજી મહંમદ.

હાજી મહંમદનું નામ "વીસમી સદી"ના વિધાતા તરીકે ગુજરાતને સુવિદિત છે. એમની કૃતિનું તેજ ગુજરાતની બહાર, "બૃહદ્ ગુજરાત"માં, અને તેથી ય દૂરના કળારસિક વિદેશીઓ લગી, પ્રસરેલું હતું. એમના અકાળ અવસાન પછી ગુજરાતે એમની કાંઇક કદર પ્રકટ કરી છે ને હજી વધારે કરશે. તેઓ કાંઇ વિજ્ઞાની ન્હોતા, પરંતુ વિજ્ઞાનસાહિત્યના પ્રકાશક તરીકેની એમની હોંશ તથા એમની કૃતિ આપણી સાભાર કદરને યોગ્ય છે. "વીસમી સદી"ના આરંભથી જ, તેઓએ મ્હને, "સમાલોચક"ના તંત્રવાહકોની પેઠે, સંમતિ આપી હતી કે બનશે તો "સદી"ના પ્રત્યેક અંકમાં વૈજ્ઞાનિક લેખને તેઓ સ્થાન આપશે. પણ બીજાઓમાં ને હાજીમાં એ ફેર હતો કે એક વાત મન ઉપર લીધા પછી ત્હેને સારામાં સારી રીતે પાર પાડવામાં હાજી સ્હેજ પણ કચાશ રહેવા દેતા નહિ. આ પ્રમાણે સારા આકર્ષક વિજ્ઞાનલેખો તૈયાર કરાવવા તેઓ તત્પર રહેતા, એટલું જ નહિ પણ તે પાછળ લાક્ષણિક ઉમંગથી શ્રમ દ્રવ્ય આદિનો પુષ્કળ વ્યય

કરતા. ડૉ. જગદીશચન્દ્ર બોસના કાર્યનું વિવરણ "સદી"ના વાચકોને યાદ હશે, તેમ મ્હને પણ તે સમયનો એમનો ઉત્સાહ હજી સાંભરે છે. ખરે, "વીસમી સદી"ના ટુંકા પણ અતિ તેજસ્વી જીવનની અંદર એમણે જે મનોરંજક તથા જ્ઞાનદાયક વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રકટ કર્યું છે તે આપણા સામયિક સાહિત્યમાં સ્મરણીય રહેશે. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે હાજી જેવા કદરદાન પ્રકાશકની જરૂર હમેશ રહેવાની, અને એમના જેવા ઘણા પ્રકાશકો ગુજરાત જોવા પામે એમ ઇચ્છવાનું છે.

'ગજ્જર સાહેબ'નું સ્થાન તથા વ્યક્તિત્વ આ બન્ને કરતાં જુદું, ને આખા ગુજરાતમાં ય અનેરૂં, હતું. રસાયનવિદ્યાના એક આચાર્ય તરીકે, વડોદરાના "કળા-ભુવન"ના આદ્ય પ્રણેતા તરીકે, મુંબાઇમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણને તથા રાસાયનિક ઉદ્યોગને વેગ આપનાર તરીકે, અથવા તો અસામાન્ય શક્તિવાળી તથા અસામાન્ય સંયોગોમાં મૂકાયલી વ્યક્તિ તરીકે, એમનું નિરૂપણ કરવાનું આ સ્થાન નથી. તેવી જ રીતે જે સહગામી ત્રુટિઓએ તથા દુર્ભાગ્યસંયોગોએ એમનું ઉત્તરજીવન આટલું નિષ્ફળ કર્યું ને દુઃખમય બનાવ્યું તે વિષે ય અત્યારે મૌન જ ઉચિત છે. એમના જીવિતની રસાયનસમી પ્રેરણાઓ તેમ જ ગંભીર ચેતવણીઓ અવિદિત રહી નથી. પણ અત્યારે આપણે એ નોંધ લેવી ઘટે છે કે પ્રો. ગજ્જર, પોતે લેખક કે પ્રકાશક ન્હોતા છતાં, ગુજરાત ને ગુજરાતી ઉભયમાં વિજ્ઞાનનું અવતારણ કરવાની, લગભગ સૌથી પહેલી અને, તે કાળની સગવડોના પ્રમાણમાં, ઘણી હિંમતભરી અભિલાષાનઓના, યોજનાઓના તથા પ્રવૃત્તિઓના પણ પિતા હતા. ગત વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષ રા. ભાઇ સાંકળચંદ શાહે બહુ યોગ્ય રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે[1] તેમ, વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં રચવાના ભગીરથ પ્રયાસ એમણે આરંભ્યા હતા તથા "કળા-ભુવન"ના શિક્ષણમાં ને કેટલાંક પાઠ્ય-પુસ્તકોની તૈયારીમાં એમનો શ્રમ સફળ પણ થયો હતો. એ સઘળું કાર્ય જ્યારે આપણી સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિનું આ પહેલું પ્રકરણ આપણે બરોબર જાણી શકીશું, એટલું જ નહિ પણ આજથી લગભગ પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાં પણ કેવા પ્રયાસ થયા હતા ત્હેના ભાનથી આપણે *એકદમ નમ્ર ને ઉત્સાહી બની શકીશું.* એમના કાર્યનું ચોકસ મૂલ્ય આંકવાનાં સર્વ સાધનો આપણી આગળ નથી તે છતાં એ આખા કાર્યની મહત્તા વિષે કોઇને સંશય રહે એમ નથી. અધવચ છોડી દીધેલા આ કાર્ય તરફ, કદાચિત્ ગોવર્ધનરામના સમાગમને લીધે, એમનું મન ઘણી વાર પાછું વળતું હતું, ને "જ્ઞાન-મંજૂષા"ની ઉમળકાભરી વાતો કદી કદી એમને મુખેથી સાંભળવામાં આવતી હતી. એમની પાછળ એક બે ભાષણ સિવાય બીજું કાંઇ ગુજરાતને કર્યું નથી, અને એમની કૃતિનો વિશેષ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાં લગી તો એમની તેજસ્વી પ્રતિભા, અસામાન્ય વેગવાળી કલ્પના, આવેશભર્યા તથા આવેશ આપી શકે એવા આદર્શ, ભીષણ ઉદ્યોગશક્તિ, અને, સૌની ઉપર, એમનું પ્રેરણાદાયક વ્યક્તિત્વ-એ સર્વની સ્મૃતિમાત્ર જ એમનો ખરો અવશેષ થઇ રહેશે. સાહિત્યપરિષદ્ની દૃષ્ટિ

---

૧. અમદાવાદની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્નો રીપૉર્ટ, વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ. પૃ૦ ૪, ૫, ૯.

વિજ્ઞાની સાહિત્ય તરફ બરોબર વળી ત્યારે, પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગની બેઠકને સમયે, તે અત્યન્ત બિમાર હતા. તે પછી ત્રણ માસની અંદર જ એમણે દેહ છોડયો. આજે હવે એ વિજ્ઞાન-નાયકને આપણા શોકનાં તથા આભારનાં અશ્રુઓનો અર્ધ્યમાત્ર જ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ આપી શકશે.

સાહિત્યપરિષદ્ અને વિજ્ઞાન.

આજથી લગભગ ઓગણીસ વર્ષ ઉપર, ગુજરાતના રાજનગરે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ને જન્મ આપ્યો તે સમયે ત્હેના સ્થાપકો તથા પ્રણેતાઓ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યનો પ્રશ્ન વિસર્યા ન હતા; એટલું જ નહિ પણ પરિષદ્‌ને હાથમાં લેવાના આઠ વિષયોમાં "ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું" તથા "પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી" એ બે વિષયો સૂચવીને[1] આ વિષયનું પૂર્ણ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું. ખરે, આપણી પરિષદ્‌ની આખી સંસ્થાના મૂળ પ્રાણરૂપ સદ્ગત ભાઈ રણજિતરામ, એમના જેવા વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા ચિન્તકની પાસેથી આશા રહે તેમ, આ પ્રશ્નના ગૌરવને સમજ્યા હતા તે, એમની સાથેની વાતચિતોથી તેમ જ પ્રથમ સાહિત્ય-પરિષદ્‌ના રીપોર્ટના એમના મર્મગ્રાહી આમુખથી, પૂરેપૂરી રીતે સ્પષ્ટ થયેલું છે. તે ઉપરાંત તે પરિષદ્‌ના સત્કારમંડળના પ્રમુખ રા. રા. રમણભાઇએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પદાર્થવિજ્ઞાનના સાહિત્ય તથા પરિભાષા સંબન્ધી બહુ ટુંકામાં, પરંતુ આજે પણ મહત્ત્વના લાગે એવા વિચારો રજુ કર્યા હતા (પૃ. ૭). વળી તે જ પરિષદ્‌માં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા રા. રા. શિવપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ મહેતાએ વિજ્ઞાનનાં સાહિત્ય તથા પરિભાષાની ઉપર લેખો રજુ કર્યા હતા.

ત્યાર પછીનાં પંદર વર્ષોમાં વિશેષ કાંઇ થયું નહિ : પ્રત્યેક પરિષદ્‌ની વિષયોની યાદીમાં વિજ્ઞાનસાહિત્યને સ્થાન મળતું, તે ઉપર એક કે વધુ નિબન્ધ રજુ થતા, અને ઘણા-ખરા પ્રમુખો પોતાનાં ભાષણોમાં ત્હેને વધતો ઓછો સ્પર્શ કરતા, તે સિવાય બીજું કાંઈ કામ થયું નહિ. તે પછીથી સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરમાં અમદાવાદે ફરીથી સાહિત્યપરિષદ્‌ને વધાવી લીધી ત્યારે અમદાવાદે જ પાછો વિજ્ઞાની સાહિત્યના પ્રશ્નને વધારે આગળ કર્યો.

કારણ કે સાહિત્યપરિષદ્‌ની છઠ્ઠી બેઠકને મહાત્મા ગાંધીજી તથા કવિવર ટાગોરની વિભૂતિઓથી જ્યોતિર્મયી કરવા ઉપરાત, સાહિત્યપરિષદ્‌ની સંસ્થાને વધારે દૃઢ, વધારે સ્થાયી તથા વધારે સજીવ કરવાના, તેમ જ ત્હેના કાર્યપ્રદેશને વધારે ઊંડો ને વધારે વિશાળ કરવાના, એમ બન્ને પ્રયાસો અમદાવાદે કર્યા હતા. પહેલા પ્રકારના પ્રયાસનો આરંભ રાજકોટની બેઠકથી જ થયો હતો, ને તે પછીનાં અગીઆર વર્ષો લગી તે પ્રયાસ આપણી ગુજરાતી રીતપ્રમાણે "ચાલુ" રહ્યા હતા, પણ તે કદી બરોબર ફાવ્યા ન્હોતા, અને અમદાવાદના એ પ્રયાસો પણ ફાવ્યા નથી, એટલે સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રવૃત્ત સ્થાયીપણાનો તથા સજીવ સંયોજનનો પ્રશ્ન હજી આપણી સ્હામે એમને એમ ઉભો છે.

---

1. પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌નો રીપોર્ટ, રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામનું ભાષણ, પૃ. ૨.

આ અવસ્થાની હાનિ વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને પણ, અન્ય વિષયોનાં સાહિત્યની માફક, લાગી છે, તે છતાં સદ્‌ભાગ્યે, અમદાવાદના બીજા પ્રયાસ વધારે સફળ થયા અને પરિષદ્‌નો કાર્યપ્રદેશ વધારે વિશાળ ને ઊંડો કરવાના યત્નોમાં વિભાગ-રચનાનું મહત્ત્વનું પગલું લેવાયું. ખાસ કરીને વિજ્ઞાનવિભાગની રચના-ને તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓએ અસંદિગ્ધ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે. વિજ્ઞાનના ગુજરાતી વિદ્વાનો તથા લેખકોની એક ખરી જરૂર આવી રીતે પૂરી પડી છે, કારણ કે તેઓની છૂટીછવાઇ વિખરાયલી સંખ્યાને ભેગી કરવાની ને વધારવાની, તથા પરસ્પરના ઓળખાણથી તેઓનાં સહકારી સંયોજનો રચવાની, અપૂર્વ તક હવે ઉત્પન્ન થઇ છે. વળી એથી લેશ પણ ઓછા મહત્ત્વનું નથી તેવું બીજું એ પણ થયું છે કે, સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનનું એક સંસર્ગતીર્થ ગુજરાતમાં રચાયું તેથી તે બન્નેના ભક્તો તથા રસિકોને એકત્ર થવાની સરસ સરળતા જન્મ પામી છે. આ બન્નેનાં ભાવી કલ્યાણોનો વિચાર કરતાં હું હિંમતથી કહી શકું છું કે વિજ્ઞાનવિભાગની રચના એ ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં (જ્યારે તે ઇતિહાસ લખશે ત્યારે) એક મહત્ત્વના સ્મરણાંક તરીકે રહેશે, અને અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ તે માટે ઘણાં અભિનન્દનને પાત્ર છે.

વિજ્ઞાનવિભાગ.

વિભાગરચનાનો પ્રાથમિક આશય નિબન્ધવાચનની સગવડ વધારવાનો જ હતો, તે છતાં સમસ્ત સાહિત્યપરિષદ્‌ની પ્રવૃત્તિના જે મુખ્ય ઉદ્દેશો છે, જે પ્રથમ પરિષદ્‌ના રીપોર્ટમાં રા. ભાઇ રણજિતરામે તથા ગ. રા. રમણભાઇએ વર્ણવ્યા છે, અને છઠ્ઠી પરિષદ્‌ના રીપૉર્ટની પ્રસ્તાવનામાં અમદાવાદના મંત્રીઓએ ફરીથી આલેખ્યા છે, તે ઉદ્દેશો પોતાના ક્ષેત્રમાં પાર પાડવાનું કાર્ય વિભાગોને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. વિજ્ઞાનસાહિત્યના સંબન્ધમાં તો વિશેષ રીતે આમ છે, એવી સમજ પ્રથમ વિજ્ઞાનવિભાગમાં હાજર રહેલા સર્વ સભ્યોની હોવાથી, તેઓએ, એક પગલું આગળ ભરવું એમ કરીને, એક વિજ્ઞાનસમિતિની સ્થાપના કરી, ને સમસ્ત પરિષદે તે સ્વીકારી. અલબત આ પગલું એક પ્રયોગ જેવું જ હતું, પણ તે પ્રયોગથી હવે એટલું નિર્ણીત થયું છે કે આ દિશામાં વધારે કામ કરવાને આપણે શક્તિમાન થઇશું. એ વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મંત્રી રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇએ હમણાં પ્રકટ કરેલ " રીપોર્ટ " ઉપરથી આપ એટલું જોઇ શકયા હશો કે આ ચાર વર્ષનો ગાળો તદ્દન નકામો તો નથી જ ગયો, બલ્કે તે અરસામાં કેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય શરૂ થઇ ચૂકયું છે. એમાં સૌથી વધારે આશાજનક તથા વિજ્ઞાનના પ્રસારમાં બહુ ઉપયોગી એવું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનોનું છે. એ કાર્યને વધારે સુંઘટ્ટ કરવાનું તથા વધારે વિકસાવવાનું, તેમ જ અન્ય દિશાઓમાં શરૂ કરેલાં કાર્યોને આગળ વધારવાનું કર્તવ્ય આપણું છે. મ્હારી ખાત્રી છે કે વિજ્ઞાનસમિતિનું કાર્ય આપના સત્કારને પાત્ર થશે અને આપણા વિભાગની બીજી બેઠકમાં, આપની નિખાલસ સૂચનાઓથી તથા આપના સહકાર વડે, હાથમાં લીધેલા તે કાર્યને આપણે હજી વધારે સારા ઘાટમાં મૂકીશું અને બે કદમ વધારે આગળ વધી શકીશું.

વિજ્ઞાનસમિતિ.

વિજ્ઞાન

વિદ્વાન તથા વિદ્યાનુરાગી જનોના આવા સંમેલનની સમક્ષ વિજ્ઞાન એ શુ છે અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતને શા માટે જોઇએ છે તે કહેવાની આવશ્યકતા રહે જ નહિ પણ આજના કાળમા આવાં પ્રત્યેક સંમેલનની બહાર વાચકોની આલમના અનેક મ્હોટા સમૂહો રહેલા છે, જેઓને આપણો શબ્દ પહોચશે અને જે આપણા શબ્દ તથા કાર્યને જાણવાને તથા સમજવાને ઘણા આતુર હોય છે. તે સર્વને ખાતર, આજના સમેલનના થોડાઘણા સભ્યોને તદ્દન પરિચિત થયેલી, અથવા પ્રાથમિક દેખાતા, થોડીક હકીકતો સક્ષેપમા કહુ તો ત્હેને આપ સહી લેશો

અગ્રેજીમા જેને "સાયન્સ" કહે છે અને ગુજરાતીમા પણ જે સાયન્સ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાવાય છે ત્હેને માટે "વિજ્ઞાન" એ જ શબ્દ ઉત્તમ છે સસ્કૃત સાહિત્યમા આ શબ્દના અનેક અર્થ હોવા છતા ઘણીખરી હિન્દી ભાષાઓએ પણ "વિજ્ઞાન" શબ્દ જ સ્વીકારી લીધો છે, અને તે યોગ્ય છે. એના વિશાળમા વિશાળ તાત્વિક અર્થમા "સાયન્સ" એ "વ્યવસ્થિત વા સયોજિત જ્ઞાન" (Systematised or organised Knowledge) છે, અને "વિજ્ઞાન"નો "વિશિષ્ટ જ્ઞાન" નો અર્થ પણ ત્હેને મળતો છે

વિજ્ઞાનવિકાસ

આ વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ માનવસાહસની મ્હોટામા મ્હોટી ફતેહ છે, "કાળ માથાના માનવી"ની શક્તિ તેમ જ શક્તિમર્યાદા ઉભયનું એક મ્હોટામા મ્હોટુ માપ છે, અને મનુષ્ય-જાતિના સમગ્ર ઇતિહાસનુ એક અત્યન્ત રસીલુ ને અદ્દભુત પ્રકરણ છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જેટલો બોધદાયક છે તેટલો જ વિનોદક ને પ્રોત્સાહક છે અનેક અગોમા વિસ્તાર પામેલા, અને હજી પામ્યા જતા, વિજ્ઞાનનો એ ઇતિહાસ કોઇ રસિક ગુર્જર વિદ્વાનની ફાકડી કલમ ગુર્જરપ્રજાને ચરણે ધરે એ જેટલુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે તેટલુ જ—બની શકે તો તેથી ય વધુ—ઇચ્છવાયોગ્ય એ છે કે વિજ્ઞાન તરફ વળવા માડેની ગુર્જર પ્રતિભા વિજ્ઞાનના ભાવિ ઇતિહાસને ઘડવામા પણ સામિનગિરી આપીને તેમા પોતાનુ નામ કીર્તિવન્ત કરે

આ વિજ્ઞાનના બીજ તો "સૃજનજૂના" કાળમા રોપાયા હતા, પણ માનવજાતિના અતિશિશુકાળમા તે સ્પષ્ટ વર્તી શકાય એવો વિકાસ પામ્યા ન્હોતાં. પરિસ્થિતિને જાણવાની સમજવાની તથા સ્વસુખને માટે અનુકૂળ બનાવવાની નૈસર્ગિક આતુરતા તથા આવશ્યકતા-માથી જન્મ પામેલ વિજ્ઞાનની કુંપળો, અગણ્ય કાળ લગી, મનુષ્યને જ્ઞાન શક્તિ તથા સુખવૈભવ દેતે દેતે, ધર્મ તથા ફિલસૂફીની છાયા તળે જ પોષણ પામ્યા કરી. ધીરે ધીરે ગણિત, આકાશ, વનસ્પતિ, રસાયન, વૈદક તથા કેટલીક કળાઓનુ જ્ઞાન વધવા તથા એકત્ર થવા લાગ્યુ તેમ તેમ આ બાળવૃક્ષનો વિકાસ વધવા લાગ્યો. આખરે ધર્મની (ખરૂ કહીએ તો ધર્માન્ધતાની) સંકોચક નિયંત્રણા ત્હેના વિકાસને અમદ્દ તથા ત્રાસદાયક થઇ પડી. યૂરોપખડના ક્ષેત્રમા આ નિયત્રણા સ્હામે યુદ્ધ કરી વિજ્ઞાને મુક્તિ તથા સ્વાતત્ર્ય મેળવ્યાં.

હિન્દ જેવા અન્ય દેશોમા એ સ્થિતિ હજી આવી નથી એ વાત આપણા જીવનની પુષ્કળ હકીકતો તેમ જ આપણી સસ્કૃતિરચનાનાં ઘણાં તત્વો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે.

આરોગ્ય, દેહશુદ્ધિ, ખાનપાન, ઉત્સવો, ધંધાઓ, પહેરવેશ, મુસાફરીઓ અને એવી અસંખ્ય બાબતો હિન્દુજીવનમાં ધર્મના ધ્વજ તળે જ ગોઠવાઇ છે, ને હજી ઘણે અંશે રહી પણ છે. આ લોકવ્યવસ્થાના ગર્ભમાં રહેલાં ઊંડાં રહસ્યોની તથા તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં સંરક્ષક કલ્યાણોની અવગણના થઇ શકે એમ નથી; આ સર્વ વિષયો તત્ત્વતઃ કે આચારવ્યવહારમાં ધર્મથી તદ્દન અલગ ને સ્વતંત્ર જ છે તથા રહેવા જોઇએ એવું પણ સર્વાંશે સ્થાપિત થયું નથી; તેમ લગભગ સમગ્ર જીવન ઉપર પ્રવર્તની આવી ધર્મસત્તા યૂરોપઅમેરિકાની જનતાના ઘણા વર્ગોમાં, હજી પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં, સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે: એ સઘળું સ્વીકાર્યા પછી પણ, ઉપર કહેલું સત્ય અબાધિત રહે છે કે મધ્યકાળમાં ધર્મના ત્રાસમાંથી છૂટ્યા પછી જ વિજ્ઞાનની ખરી ખિલવણી થઇ, સૃષ્ટિના સત્યોની શોધખોળના ધોરી માર્ગ બંધાવા લાગ્યા અને માનવજીવનની ઉપર અવનવા પ્રકાશોની તેજધારાઓ પડવા લાગી.

પૃથ્વી ઉપરના જુદા જુદા ખંડોમાં વિખરાયલી માનવ જાતિએ અલગ અલગ ભરેલા ને ગુપ્ત રાખેલા જ્ઞાનભંડારો ધીરે ધીરે ભેગા ને પ્રકટ થવા લાગ્યા હતા. અનેક દેશોમાં અનેક સદીઓ લગી વીકસેલી વિજ્ઞાનશાખાઓના બન્યા તેટલા ટુકડાઓ મેળવી, બરોબર ઉકેરી, યૂરોપીય પ્રજાઓએ થોડી સદીઓની અંદર વિજ્ઞાનવૃક્ષનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં પ્રસાર્યાં, અને અરાઢમી સદીમાં તો એ વૃક્ષ ઘણી શાખાઓ પલ્લવો તથા ફળફુલોથી શોભવા લાગ્યું. ઓગણીસમી સદીને વૉલેસે "The Wonderful Century" કહી છે તેવી જ વિસ્મયકારક તે હતી, અને એનાં વિસ્મયોને પણ ભુલાવી શકે એવો માત્ર વીસમી સદી જ થઈ છે, અને તે પણ હેનો પ્રથમ પાદ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં.

આજે વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનના પ્રત્યેક વિષયને સ્પર્શી રહ્યું છે. એની તીવ્ર જિજ્ઞાસુ તથા સત્યશોધક વૃત્તિ સમસ્ત સૃષ્ટિજીવનના સત્યને ગ્રહણ કરવા મથે છે. વિજ્ઞાનના એક ગ નીચે અત્યારે કેટલાં ય શાસ્ત્રો ફુલ્યાંફાલ્યાં છે, ને હજી બીજાં કેટલાં નવાં પલ્લવિત થશે તે તો કોઇ પણ કહી શકે નહિ. અગણિત મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બન્ને, અત્યારે એના અભ્યાસમાં રોકાયાં છે ને ગભરાવી નાંખે તેવી ઝડપથી હેના વિકાસને વધારે છે. આજે વિજ્ઞાન એટલે કાંઇ એક જ "પદાર્થવિજ્ઞાન" નથી : ભૌતિક, રસાયન, જીવન, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂમિ, ભૂગર્ભ, ભૂગોળ, સમુદ્ર, હવા, આકાશ, શરીર, ગણિત ઇત્યાદિનાં જ શાસ્ત્રો છે એમ પણ નથી : પરંતુ આરોગ્ય, વૈદક, કૃષિ, ઉદ્યોગ, કળા હુન્નર, યંત્ર, નૌકા, વિમાન, યુદ્ધ, એન્જીનીઅરીંગ ઇત્યાદિનાં અનેક વ્યવહારોપયોગી શાસ્ત્રો : તેમ જ સમાજ, મનુષ્યજાતિ, મન, અર્થ, વાણિજ્ય, ભાષા, પુરાતત્ત્વ ઇત્યાદિનાં લગભગ અપ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રો—અને એ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં, જેઓનાં અગર સાચાં ગુજરાતી નામ મળે તો પણ તે સમજવાં કઠિન પડે એવાં, શાસ્ત્રો-એ સર્વ વિજ્ઞાનના ધ્વજ તળે ગોઠવાયાં ને સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે.

વિજ્ઞાનની શાખાઓ.

પ્રત્યેક શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે બીજાં શાસ્ત્રોની ઉપર નવો પ્રકાશ ફેલાવે છે, અને કદી કદી આમ વિજ્ઞાનની બે ત્રણ શાખાઓમાંથી વળી કોઇ નવીન શાસ્ત્ર પણ રચાય છે. કદી કદી કોઇ પ્રતિભા કોઇ એક શાખાના સમગ્ર ક્ષેત્રને નવા તેજથી અજવાળે છે,

જાણીતી હકીકતોના નવા અન્વયો રચે છે અને નવા નિયમ ને નવા વાદ સ્થાપે છે. કદાચ એથી ય મ્હોટી પ્રતિભા પેશ્વર, આઇન્સ્ટાઇન આદિની પેઠે મૌલિક શોધો વડે ઘણાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોમાં નવા યુગ પ્રવર્તાવે છે. આપણા ડૉ. જગદીશ ચન્દ્ર બોસનું કાર્ય આ જાતનું છે. પરંતુ તે ત્હેવા ઉંચા પ્રકારનું હોય એમ અર્વાચીન વિજ્ઞાનની આલમને હજી પ્રતીત થયું નથી.

આ વિરાટ્-દેહી વિજ્ઞાનનું ખરૂં બળ ત્હેની લાક્ષણિક પદ્ધતિમાં રહેલું છે. એ પદ્ધતિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનું મોંઘું અસ્ત્ર છે. તે વડે જ તે અન્ય સાધનોને ઉત્પન્ન કરે છે ને જીવનનાં રહસ્યો ભેદે છે. આ પદ્ધતિને લીધે તથા વિચાર ને કૃતિનાં એનાં ઊંડાં પરિણામોને લીધે, વિજ્ઞાને અર્વાચીન જગત્‌ની એક મ્હોટામાં મ્હોટી પરિવર્તનશક્તિનુ પદ મેળવ્યું છે.

આજના દિવસમાં જીવવા ઇચ્છતી કોઇ પણ પ્રજા એનાથી વિમુખ રહી શકે નહિ-તેમાં ય જગત્‌ની એક મહાપ્રજાના ગૌરવ તથા સામર્થ્યને ઇચ્છતી પ્રજાએ તો વિજ્ઞાનની બની શકે તેટલી સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવી પડશે.

આ વિજ્ઞાન સ્વયમેવ ધર્મનાશક છે એવો ડર કોઇને થવો જોઇએ નહિ. યૂરોપમાં વિજ્ઞાન તથા ધર્મની વચ્ચેના કલહ થયા હતા ત્હેના પડઘા હજી પણ આપણા દેશમાં પડે છે. વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળમાં તો ઘણા દેશોમાં વિજ્ઞાનનું શિશુત્વ ધર્મગુરુઓની તથા ધર્મમન્દિરોની છાયામાં જ પોષણ પામ્યું હતું. વળી યૂરોપના ધર્માધિકારીઓ સાથેના મન્થનમાંથી ઉભયનું હિત થયેલું છે. પ્રત્યેકને પોતાની મર્યાદાઓનું હવે ભાન થયું છે, અને વિજ્ઞાને જેમ જડવાદનો ત્યાગ કર્યો છે તેમ કાઈસ્ટના પવિત્ર નામની ઉપર જામેલા ભ્રમ અજ્ઞાન આદિના અનેક પોપડાઓ ઉખડ્યા છે અને અર્વાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિશેષ શુદ્ધ ને ઉદાર થઇ શકયો છે. આ છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર ડીન ઈંગ જેવા તે જ ધર્મના કેટલાક ઉત્તમ આચાર્યો ને વિચારકો મુક્ત-કંઠે કરે છે, અને વિજ્ઞાન તથા ધર્મ અન્યોન્યના શત્રુ થવાને બદલે સહાયક થાય છે એમ બન્ને તરફનાં શ્રેષ્ટ "ચિત્ત" દાવો કરે છે. ધર્મપરાયણતાને ન્હાનારી તથા આધ્યાત્મિકતાની ખ્યાતિ પામેલી હિન્દી પ્રજામાં "અઘટિતઘટના પટીયસી" પ્રતિભા પણ ઇતિહાસસિદ્ધ છે: વિજ્ઞાનના શુદ્ધ આત્માના સ્વીકારથી આપણે પણ ધર્મશુદ્ધિ કેમ ન સાધી શકીએ?

વિજ્ઞાન ને ધર્મ.

હું તો એથી પણ વધારેની ખાતરી રાખું છું કે ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાનનાં સત્યો જેમ જેમ વધારે પ્રસાર પામશે ને માનવ સમજની અંદર ઉતરશે તેમ તેમ ધાર્મિક વ્હેમ-ઝનુન દ્વેષ ને કલહો ઓછાં થશે. ધર્મની અધર્મ્ય દિવાલોથી વહેંચાયલી ને ધર્મને નામે લ્હડતી માનવતા વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં આ ભેદોની અસારતા જોશે,અને મનુષ્યની મૌલિક એકતાની અનુસાર મૌલિક એક જ વિશ્વધર્મ-"World-Religion" જોઇ, અનેક ભેદોને શમાવશે. અનેકોમાં એકતત્ત્વને, અને એકમાં અનેકોના તત્ત્વાંશને, માનવતા સમજશે. ત્યારે ધર્મ ધર્મ, જાતિ જાતિ ઇત્યાદિના વિગ્રહો બન્ધ થશે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ ને વિજ્ઞાન એક પરમ સત્યમાં મળી ગયાં હશે. આ શ્રદ્ધા કોઇને અતિશ્રદ્ધા પણ લાગેઃ પણ મ્હને તો તે બહુ સાધાર તથા આશા-દાયક લાગે છે. આવી અતિશ્રદ્ધામાં હું તદ્દન એકલો નથી, અને 'મ્હારો તાજમાં તાજો

સાથી એચ. જી. વેલ્સ છે. આ "અંગ્રેજી–બોલતી આલમની મ્હોટામાં મ્હોટી વિભૂતિ" એ પોતાના "ઇતિહાસના રેખાદર્શન"માં ધર્મનું "ભવિષ્યદર્શન" આવું જ સૂચવ્યું છે ને !

વિજ્ઞાન પાશ્ચાત્ય છે અને તેથી તે આપણને ઇષ્ટ નથી એવું પણ કોઇ રખે માની લેતું. પૂર્વ પૂર્વની રીતે જ રહે ને પશ્ચિમ પશ્ચિમની રીતે રહે એ હવે અશક્ય છે. તેમ વિજ્ઞાન કાંઇ પાશ્ચાત્ય જ નથી, ને પશ્ચિમવાસીઓના ઇજારાનો તે વિષય નથી. છેલ્લાં દોઢસો બસો વર્ષોમાં પશ્ચિમે જ વિજ્ઞાનનો આવેર વિકાસ કર્યો છે એ ખરૂં, પણ તે પહેલાં આપણે વિજ્ઞાનનો ઓછો આદર કર્યો ન્હોતો, અને પુરાતન કાળમાં તો વધારે જ કર્યો હતો. હિન્દે વિજ્ઞાનમાં શું શું આપેલું છે ત્હેની બધી હકીકત જાણીતી નથી તો પણ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો ઋષિમુનિઓ તથા અન્ય શોધકો, (ભલે તેઓનાં નામ ને ચોકસ કામ ઇતિહાસને પાને ચ્હડ્યાં ન હોય,) તેવા ઘણાઓએ વિજ્ઞાનનાં મૂળ સ્થાપવામાં જેવી તેવી મદદ કરી નથી. એટલું જ નહિ પણ બોસ, રામાનુજમ્ ને રામન જેવા હિન્દપુત્રોએ આજે આપણો ફાળો જગતના વિજ્ઞાનમાં પાછો શરૂ કર્યો છે, અને જાપાનની પ્રજાએ ઘણા પ્રકારની વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિ કરી પણ લીધી છે, એ બન્ને વાત ઉપરથી દરેક જણ સમજી શકશે કે વિજ્ઞાનમાં પૂર્વપશ્ચિમના તથા બીજા ભૂગોળ–જાતિ–વર્ણ–ભાષાઆદિના ભેદો ટકી શકતા નથી. વિજ્ઞાનમન્દિરની રચનામાં લગભગ દરેક પ્રાચીન પ્રજાએ, ગુપ્ત કે પ્રકટ રીતે, કાંઇક અર્પણ કરેલું છે અને અત્યારે પણ દરેક અર્વાચીન પ્રજા અર્પણ કરી શકે–જો તે ઇચ્છે ને તૈયાર થાય તો. માનવકૃતિનું આ મન્દિર ખરૂં જોતાં સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને ખુલ્લું છે, અને એમાં પૂજાતા દેવ સત્યાન્વેષણ તથા જગત્કલ્યાણ જ હોઇ શકે. એટલું છે કે એ મન્દિરના પૂજારીઓ પણ માણસ જાત હોવાથી માનવ નિર્બળતાને વશ થઇ આ દેવોને સંતાડે, કે કદી અન્ય અ-દેવોને દેવ ઠગાવે : જેમ ગત યૂરોપીય યુદ્ધને સમયે થયું હતું તેમ. પણ એવા વટાળને નિવારવાના ઇલાજ સ્થાને છે, નહિ કે સમસ્ત મન્દિરનો જ ત્યાગ. હિન્દની સંસ્કૃતિનો આત્મા જ કદાચિત્ એ ઇલાજ જગદ્વિદિત કરશે.

"પાશ્ચાત્ય" વિજ્ઞાન

આ વિષયમાં જરા વધારે ઉતરવાની જરૂર છે. આપણી વાણી તથા વિચારમાં "પૂર્વ" અને "પશ્ચિમ" એ બે તદ્દન અલગ ને લગભગ સર્વાંશે વિરોધી તત્ત્વો તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. આ ભેદની ઉપર એટલું કહેવાયું તથા રચાયું છે કે સાધારણ મનુષ્ય ત્હેને એક પ્રાથમિક સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે, અને આ બન્નેની તળે રહેલી સામાન્ય માનવતાને તેમ જ આ ભેદની ઉપર રચાયલી અનેક અત્યુક્તિઓને તે દેખી પણ શકતો નથી. વારંવાર મ્હોટા માણસો પણ વિવેક વિના ત્હેનો ઉપયોગ કરે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ.

આ પ્રમાણે એવું કહેવાય છે કે પૂર્વવાસી મનુષ્ય વિચાર–ચિન્તન–શ્રદ્ધા–આર્ષદર્શન ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક ગુણોથી સંપન્ન છે, પણ ત્હેનામાં ચોકસાઇ–માપ–અવલોકન–પ્રયોગાત્મક અન્વેષણ ઇત્યાદિ ન્યૂન છે. એની ખામી તે પાશ્ચાત્યનું બળ છે, અને એના ગુણ એ પાશ્ચાત્યની ખામી છે. પશ્ચિમનું બળ વિજ્ઞાન ને પૂર્વનું બળ ધર્મ. પ્રત્યેકને પોતાની ખામી ..

બીજાનુ બળ મેળવવાની જરૂર છે. આ વાત આવા અતિસામાન્ય રૂપમા ને સહગામી મર્યાદાઓની સમજપૂર્વક કહેવાય તો તેમાનુ સત્ય સ્પષ્ટ થાય ને તે સહાયક પણ થાય ત્હેને બદલે પૂર્વપશ્ચિમની વિરોધ-ઉક્તિઓએ સાધારણ રીતે એવુ ફળ ઉત્પન્ન કર્યું છે કે પશ્ચિમવાસી એમ માને છે કે પોતે હુશિયાર, ઉદ્યોગી, પ્રવૃત્ત, વિજ્ઞાનસપન્ન, પોતાની ને પારકાની સભાળ લેવાને લાયક છે, ને પૂર્વવાસી આ ગુણવિહીન હોવાથી મન્દ ઉપહાસને, તિરસ્કારને ને હકૂમતને લાયક છે પૂર્વવાસીને ધાર્મિક તથા ફિલસુફ તથા આધ્યાત્મિક કહીને ય ત્હેના તે ગુણ તરફ એને લેશ પણ માન થતુ નથી, કારણ કે એ સર્વ ક્રિયાહીન પરાક્રમહીન મડદા છે એમ તે માને છે બીજી પાસથી પૂર્વવાસીનુ વલન પણ ઘણે અશે આના પ્રતિધ્વનિરૂપ હોય છે તે પોતાને નીતિધર્મપરાયણ, તત્ત્વજ્ઞાની, ઐહિક કરતા પારલૌકિક સુખનો વધુ વિચાર કરનારો, રસસૌન્દર્ય સમજનારો ને અનન્તતામા વિહરનારો માનીને પશ્ચિમવાસીને શુષ્ક, જડવાદી, પાર્થિવ પદાર્થો માટે હમેશ તરફડીઆ મારતો, લોભી, સ્વાર્થી પામર જન્તુ કપે છે, અને પોતાના ઉંચા આધ્યાત્મિક આસન ઉપરથી, ગમે તેવી ઉતરતી કે પરાધીનતા સાસારિક અવસ્થામા પણ, ત્હેના ઉપર એવા જ તિરસ્કારથી નિહાળે છે પરિણામે 'ઓરિયેન્ટલ' ફિલસુફી, ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિકતા ઇત્યાદિ તરફ પાશ્ચાત્યને જેટલો તિરસ્કાર બંધાયનો કે તેટનો જ તિરસ્કાર 'પાશ્ચાત્ય' સભ્યતા, "પાશ્ચાત્ય" વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ તરફ પૂર્વવાસીને પણ થયો છે. તેઓ બન્ને એક બીજાને જુદી જુદી જાતના પશુતુલ્ય ગણે છે, ને ખરી માણસાઇનો ઇજારો પાતે જ લીધો છે એમ નિરાતે માને છે આ મ્હારા અવલોકનમા એટના બધા અપવાદ હુ જાણુ છુ કે અહી હુ દરેક અથવા લાક્ષણિક પૂર્વવાસી કે પશ્ચિમવાસી મનુષ્ય વિષે બોલતાને બન્ને અમુક વલનના સમન્ધી જ બોલુ છુ પરતુ આના વલનો વર્ગ વ્યાપક ને બળવાન છે, તથા તે ધારનાર મ્હોટે ભાગે તે લોકો છે જેઓ પૂર્વ ને પશ્ચિમ એવા શબ્દોની પરિભાષામા જ સત્ય સારૂ નરનુ કહી શકે છે હાસ્યવિનોદને જ માટે તથા મર્યાદાઓના પૂરા જ્ઞાનથી Indian punctuality' કે "કાઠિઆવાડી મીઠાશ," 'ફ્રેન્ચ સભ્યતા" કે "સ્કૉચ કરકસર" એવા પ્રયોગો વાપરવા એક વાત છે, અને તેવા વચનોને સોએ સો ટકા નહિ તો નવાણુ ટકા સાચા લક્ષણો માની અભિપ્રાય બાધવો એ તેથી બહુ જ જુદી વાત છે. એવા પૂર્વ પશ્ચિમ એ બે શબ્દોને વિષે આવુ જ થયુ છે ને હજી થાય છે પરિણામે અન્યોન્યની કદર તથા ગુણગ્રાહકતા કમ થાય છે, ને માનવતા સકુચિત ને દરિદ્ર રહે છે

મ્હારા વિષયને વધારે પ્રસ્તુત વાત એ છે કે આપણા ઘણા સારા વિચારશીલ ને વિદ્વાન આપણામા ય, ખાસ આવા કારણોને લીધે, "પાશ્ચાત્ય" વિજ્ઞાનને તિરસ્કાર નહિ તો અનાદર જરૂર દૃષ્ટિએ પડે છે આનું એક અસાધારણ ઉદાહરણ મ્હને અત્યારે યાદ આવે છે, તે મ્હારા એક કરતા વધારે મુદ્દાઓને પ્રકાશિત કરે છે એમને એનુ ટાઇક નિવેદન આવશ્યક છે વળી એ પ્રસગ પણ જરા રસ પડે એવો છે

આપણી પરિષદ્‌ની છેલ્લી બેઠકમાં થયેલું કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનુ ચમત્કારિક વ્યાખ્યાન હજી ઘણાઓને યાદ હશે અવિસ્મરણીય ભવ્યતાથી વચાયેલ એ બોધક સન્દેશમા કવિશ્રીએ પાશ્ચાત્ય દ્રવ્યપૂજાના તથા સ્વાર્થસાધક લોભવૃત્તિના અનેક પશુકૃત્યોની ઉપર સજ્જડ પ્રહારો કર્યા હતા તે સમયની એમની મૂર્તિ, કવિતાઇ વક્તૃત્વના સુન્દર આવેશમા, જાણે આ "પાશ્ચાત્ય દૈત્યો"ને બાળીને ભસ્મ કરવાને આધ્યાત્મિક ક્રોધના અગાર વર્ષાવતી, વિશ્વામિત્ર જેવા કોઇ

ટાગોર ને વિજ્ઞાન

પ્રાચીન ઋષિના અર્વાચીન અવતાર સમી, ઘણાનાં હૃદયમાં ઊંડી કોતરાઈ રહી હશે. એમના આર્ષ કોપના ઝપાટામાંથી વિજ્ઞાન પણ બચવા પામ્યું ન્હોતું એટલું જ નહિ પણ આ કલિકાળમાં ખરો ગુનેહગાર વિજ્ઞાન જ હોય એવી રીતે ત્હેને એવું આરોપપાત્ર બનાવી મૂકાયું હતું કે વિજ્ઞાનનો કોઇ પણ શુદ્ધ ઉપાસક તેથી બેબાકળો જ બને. કવિશ્રી યૂરોપ અમેરિકા ફરીને વિજ્ઞાનને ત્હેના આજના ઘરમાં જ જોઇ આવ્યા હતા, તેથી મ્હેં ઠેઠ લગી આશા રાખી હતી કે એમના વ્યખ્યાનમાં કોઇ પણ સ્થળે, કોઇ પણ રીતે, કાંઇ નહિ તો છેવટે એકાદ ઉપવાક્ય ઉમેરીને કે "કૌંસ"માં ઢાંકીને પણ, કવિશ્રી વિજ્ઞાનની "બીજી બાજુ" (જેને હું વધારે ખરી બાજુ માનું છું તે)ની તથા પોતાની આન્તરદર્શનની અપૂર્ણતાની ઝાંખી કરાવશે. પણ અન્ત લગી આ બહુ અપેક્ષિત શબ્દ વા ઉપવચન નીકળ્યું જ નહિ. કવિશ્રીનો આખો સન્દેશ આ અપૂર્ણતાને લીધે હું અમિશ્ર હર્ષથી ઝીલી શકયો નહિ.

પણ વિજ્ઞાનના ખરા આત્માની કદર, તથા તે સમયે જાણ્યેઅજાણ્યે રોકી રાખેલ વચન, તે પછીથી અન્ય સ્થળે કવિશ્રીએ ઘણી ઉત્તમ રીતે પ્રકટ કરેલ છે. આપણી પરિષદ્ પછીથી તરત જ કવિ ફરીથી યૂરોપ અમેરિકાની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા : આ યાત્રા ખાસ કરીને ફ્રાન્સ, જર્મની, હૉલેન્ડ આદિ યૂરોપીય દેશોમાં એક અર્વાચીન દિગ્વિજય સમાન નિવડી હતી. તે દરમ્યાન એમણે જે ભવ્ય ને લાક્ષણિક વ્યાખ્યાનોથી આ યૂરોપીય દેશોને અધિક મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા, અને જેમાંનાં ઘણા ખરાં આપણા "મૉડર્ન રીવ્યુ" એ આપણને સુલભ કર્યાં છે, તેઓમાં કવિએ વિજ્ઞાન વિષે જુદો, ને વધારે ખરો, સૂર કાઢયો છે. આ વિજ્ઞાનકદર પહેલી જ વાર અત્યારે જન્મ પામી હતી કે વિશેષ પુરાણી હતી તે હું કહી શકતો નથી; તેમ એ સવાલ કાંઇ વિસાતનો પણ નથી. ફક્ત હું તો એટલું જ ઉમેરીશ કે મ્હારા પોતાના જે મત વિજ્ઞાન તથા કવિદૃષ્ટિ વિષે બંધાયલા હતા ત્હેને, અને બન્નેમાં ઉચ્ચ શ્રદ્ધા રાખનાર મ્હારા હૃદયે ઉભયના પરસ્પરના યોગ્ય ઓળખાણુની આતુર આશા રાખી હતી ત્હેને, જે આઘાત આપણી પરિષદ્વેળાએ પહોંચ્યો હતો તે નિવૃત્ત થયો, અને વિજ્ઞાન તથા ટાગોર બન્નેની મ્હારી કદર સાચી પડેલી જોવાનો આનન્દ મ્હને મળ્યો.

આ પ્રકરણ યોગ્ય રીતે પૂરું કરવાને આપનું લક્ષ્ય આપણા આ વીસમી સદીના ઋષિ તથા જગદ્વિખ્યાત ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા બર્ગસન બેની વચ્ચે થયેલી વાતચિત તરફ ખેંચીશ. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીની પૃથક્કરણ–સૂક્ષ્મતાથી અને ફ્રેંચ કુશળતાથી બર્ગસને પૂર્વપશ્ચિમની પ્રતિભાઓને અન્યોન્યના બળની તથા પ્રકાશની જરૂર છે અને પૂર્વખંડની પ્રતિભાને વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિની આવશ્યકતા છે એમ સૂચવ્યું, ને કવિએ તે સ્વીકાર્યું[1]. વળી "ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" નામના પોતાના એક અનુપમ વ્યાખ્યાન-નિબન્ધમાં કવિએ બન્ને તરફનાં સત્ય જોવાનો વધારે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, અને "The need of the East is Science,"[2] એમ પ્રતિપાદિત કરી જે લાક્ષણિક વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે તે અવતરણ કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વપશ્ચિમના સંગમ વિષે બોલતાં તેઓશ્રી કહે છેઃ[3]

---

૧. મૉ. રી. જાન્યુઆરી ૧૯૨૧. પૃ. ૨૫. ૨ પૂર્વની ગરજ વિજ્ઞાન છે. ૩ મૉ. રી. સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧. પૃ. ૨૯૨.

"Yes, the East did meet the West profoundly in the growth of her life Such union became possible because the East came to the West with the ideal that is creative and not with the passion that destroys moral bonds The mystic consciousness of the infinite which she brought with her, was greatly needed by the man of the West to give him his balance

" On the other hand, the East must find her own balance in science—the magnificent gift that West can bring to her. Truth has its nest as well as its sky That nest is definite in structure accurate in the law of construction, and though it has to be changed and rebuilt over and over again the need of it is never ending and its laws are eternal For some centuries the East has neglected the nest building of truth She has not been attentive to learn its secret Trying to cross the trackless infinite, the East has relied solely upon her wings She has spurned the earth, till, buffeted by storms her wings are hurt and she is tired, sorely needing help But need she then be told that the messenger of the sky and the builder of the nest shall never meet ? ×

આપણે જો સાચેસાચ જગતની આત્મશાસનવાળી મહાપ્રજાઓમાંની એક થવું હોય, અને તે પણ આજકાલની કોઈ કહેવાતી મહાપ્રજાની નકલમાત્ર જ નહિ, પરંતુ આપણા લાક્ષણિક આદર્શોને તથા આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક પુરાણાં કાળસિદ્ધ તત્ત્વોને જગતમાં પ્રકાશિત કરનારી મહાપ્રજા થવું હોય, તો આપણી સંસ્કૃતિમાં તથા સૂક્ષ્મસંપત્તિમાં વિજ્ઞાન-સંસિદ્ધિ ઉમેરવી જ પડશે, અને આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિને વિજ્ઞાનબળનો ચિરંજીવ આશ્રય આપવો જ પડશે

× **ભાવાર્થ**—પોતાના જીવનના વિકાસમાં પૂર્વ પશ્ચિમનો ગાઢ સંગમ પામ્યું તો ખરું આ સંગમ થઈ શક્યો ત્હેનું એટલું જ કારણ હતું કે પશ્ચિમની કને પૂર્વ આવ્યું ત્યારે ત્હેની સાથે નૈતિક ગ્રન્થિઓ તોડનાર રાગ અથવા પ્રબળ વિકાર ન્હોતો, પણ સર્જનશીલ આદર્શ હતો અનન્તતાનું રહસ્યમય ભાન, જે પૂર્વે પોતાની સાથે પશ્ચિમને ઉપહાર આપવા, આણ્યું હતું ત્હેની પશ્ચિમના મનુષ્યને, પોતાનું સમતોલપણું જાળવી રાખવાને માટે, ખરેખરી જરૂર હતી બીજી પાસથી, પૂર્વને પોતાનું સમતોલપણું વિજ્ઞાનથી મેળવવું પડશે પશ્ચિમ પોતાની સાથે પૂર્વને માટે જે ભવ્ય ઉપહાર લાવી શકે તે વિજ્ઞાન જ છે સત્યને પોતાનું આકાશ છે તેમ પોતાનો માળો પણ હોય છે તે માળાની બાંધણી વ્યવસ્થિત તથા નિયત છે, ત્હેની રચનાના મહાનિયમ ચોકસ છે અને જો કે ત્હેને વારંવાર બદલવો પડે છે ને ફરી ફરી બાંધવો પડે છે તો પણ તે માળાની જરૂર હમેશાની છે તથા ત્હેના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે સત્યનો આ માળો બાંધવાનું કામ, કેટલીક સદીઓ થયાં, પૂર્વે વિસાર્યું છે. તથા ત્હેના રહસ્ય શીખવા ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નથી અનન્તતાનો પગથી વગરનો પન્થ કાપવાને માટે ત્હેણે પોતાની પાંખો ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે ત્હેણે પૃથ્વીનો તુચ્છકાર કર્યો છે, પણ હવે સખ્ત તોફાનોના આઘાત ખમી ખમીને એની પાંખો ઈજા પામી છે, તે થાકી ગએલ છે, અને ત્હેને મદદની ખરી જરૂર પડી છે પણ એને શું એવું સાંભળવું પડશે કે આકાશી દૂત તથા માળાનો બાંધનાર કદી મળતા જ નથી ?

આવું બળદાયક રચનાત્મક વિજ્ઞાન એ કેવળ પુસ્તકીઉં જ્ઞાન અથવા દૂરનો ગહન, કે પ્રદર્શનમાં જ જોવા યોગ્ય, વિષય નથી. પ્લેગ કે ઇન્ફ્લુએન્ઝા આવે ત્યારે જ સંભારવાનો ને બાકી હમેશ સંચાઘરોમાં ને લેબોરેટરીઓમાં પૂરી રાખવાનો, એવો કવચિત્ કામ આવનારો વિષય પણ તે નથી. તે તો આપણી આખી દિનચર્યામાં ઉતરનારો ને જીવનના પટેપટમાં ચેતના આપી શકે એવો મિત્રતુલ્ય સાથી છે. આપણા વ્યક્તિજીવનની તથા પ્રજાજીવનની કેટલી અસંખ્ય હકીકતો આજે વિજ્ઞાનપ્રકાશની રાહ જોતી બેઠી છે ! એ પ્રકાશ કેવળ "પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન" જ નહિ આપી શકેઃ એ અર્વાચીન વિજ્ઞાન ને આપણે "અપનાવીશું," આપણી મુશ્કેલીઓના ઉકેલને માટે વાપરીશું, અને ભૂત ભાવી ને વર્તમાન ત્રણે સ્થિતિઓના સંબન્ધમાં હેના નિર્ણયો માગીશું, ત્યારે જ એ વિજ્ઞાનમય પ્રકાશ આપણા જીવનના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપી રહેશે અને આપણામાં ખૂટતાં તત્ત્વો પૂરવા માંડશે.

વળી, હિન્દના અગ્રગણ્ય પુરુષોએ હિન્દની ઉન્નતિને માટે જે જે સાધનો તથા માર્ગો તરફ આપણું લક્ષ્ય વારંવાર ખેંચ્યું છે તે સર્વની સિદ્ધિ વિજ્ઞાન વિના કદી પણ થશે ? દેશની અંદરના તથા બહારના વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવાને જળસ્થળમાર્ગો સુધારવા હોય તથા જળસ્થળ ને હવામાર્ગનાં વાહનો બરોબર વસાવવા હોય, હિન્દી રેલ્વેઓ–હિન્દી વહાણો–હિન્દી મોટારો ને હિન્દી વિમાનો રચવાં હોય તો વિજ્ઞાનનાં કેટલાં બધાં શાસ્ત્રો આપણે ત્યાં સ્થાપવાં પડશે ? સ્વરક્ષણને માટે, થોડામાં થોડું છતાં સમર્થમાં સમર્થ સૈન્ય સજાવવું હોય તો જળસ્થળ ને હવાની ઉપર વળી વધારે પ્રભુત્વ મેળવવું પડશે, તે માટે તથા અર્વાચીન શસ્ત્ર–અસ્ત્ર આદિની સિદ્ધિને માટે વળી કેટલાં બીજાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અહીં આણવાં પડશે ! છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધે એટલું સિદ્ધ કર્યું છે કે સૈનિક એકલો, અંગબળથી ને શસ્ત્રબળથી જ, જય મેળવી શકતો નથી; એની પાસે રક્ષણની પૂરતી સામગ્રી, એના નિર્વાહને માટે ઉચિત અન્નવસ્ત્રની યોગ્ય સામગ્રી, હેના આરોગ્યને માટે સ્વચ્છ પરિસ્થિતિ ઔષધોપચાર આદિની સમર્થ સામગ્રી, ઇત્યાદિ અનિવાર્ય છે, તે સૌને માટે કેટલાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને હસ્તગત થયાં હોવાં જોઇશે ! યુદ્ધ સિવાયની આજની કહેવાતી સુલેહશાન્તિમાં, આપણાં લાખો ને કરોડો માણસો ભૂખ્યાં તરસ્યાં ને નવરાં ફરે છે; હેમની પહેલી જરૂરીઆતો નિવારવા આપણી ખેતી ને ઉદ્યોગો વધારે સબળ ને વધારે સફળ કરવાં પડશે, તે જ કાર્ય વળી આપણા વિજ્ઞાનવૃક્ષની કેટલી બધી શાખાઓનો સબળ આશ્રય માગશે ! વળી આવી જ સુલેહશાન્તિમાં, આપણા દેશમાં દરવર્ષે મેલેરીઆથી, ક્ષયથી, તથા બીજા રોગો ને ઉપદ્રવોથી મૃત્યુ પામે છે તે માણસોની સંખ્યા એક કરોડની નજીકમાં છે; એ જીવોને બચાવવા હોય અને આ રોકી શકાય તેવા ગંભીર મ્હોટા ઘસારાથી પ્રજાદેહનું રક્ષણ કરવું હોય તો વિજ્ઞાનના ત્વરિત આશ્રય વિના કેમ ચાલશે ? આપણી રહેણીકરણી, આહારવિહાર, ખાનપાન એ સઘળું બદલાતું જાય છે, જૂનો કસ ગયો છે ને શાસ્ત્રીય વિચારથી જે નવી શક્તિ આવવી જોઇએ હેને બદલે નવી હાડમારીઓ ને નવા ત્રાસ જ મળ્યાં છે. આપણો ખોરાક, આપણાં ઘરબાર, આપણા રીતરીવાજ એ સૌ વારંવાર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તપાસવાં જોઇએ. બાળમર

આટલી મ્હોટી સંખ્યા, યુવાવસ્થા પહેલાં અન્ત ન પામે તો તેમાં જ નિઃસત્ત્વ થઈ જતાં શરીરો, કૌવત તથા જેમનું ઝરણું આપણા જીવનમાં અલ્પ કાળ જ દેખાવાનું, બાકીનું આયુષ્ય રોગગ્રસ્ત કે અકાળ વિરામને ન પામે તો, આપણી મશહૂર હિન્દુસ્તાની સૂરતીથી જ અંકિત, "ચલનેસે ઠાડે ભલે, ઠાડેસે બેઠાન" એ જ આપણું લક્ષસૂદર્શક સૂત્ર: આ સર્વનાં કારણો તપાસવામાં ને ઈલાજો અજમાવવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વિના આપણી શી ગતિ થાય!

વિજ્ઞાનનાં પરાક્રમો.

વિજ્ઞાને આજ લગીમાં ઘણું કર્યું છે. દૂરમાં દૂર તારાઓ તથા મ્હોટામાં મ્હોટાં સૂર્યમંડળોથી માંડીને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, અણુથી પણ અણુ ને પરમાણુથી પણ અતિલઘુ એવાં વિદ્યુદણુઓ (ઇલેક્ટ્રૉન્સ) નાં માપ વિજ્ઞાને કર્યાં છે. સૃષ્ટિની તખ્તી ઉપર આ સૌ જે અસંખ્ય નાટકો ભજવે છે તેનો પડદો કાંઇક ઉપાડી ને ઉપરના નટોની તથા તેઓની અનન્ત વિવિધરંગી શક્તિની આપણને કાંઇક ઝાંખી કરાવી છે. પૃથ્વીને પણ એક કણતુલ્ય બનાવી દે એવા વિશાળ આકાશની સમગ્ર સૃષ્ટિરચના તથા તે પૃથ્વીના જ એક ન્હાના કણમાં રહેલું સૂક્ષ્મ જગત્ એ બન્નેનું વિરાટ્-દર્શન વિજ્ઞાને હવે શક્ય બનાવ્યું છે. સજીવ તથા નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં વિલસતા ચેતનની એકતા વિજ્ઞાને જ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. તે સિવાય વધારે વ્યાવહારિક રૂપે આજે પૃથ્વીને એક છેડાથી બીજા છેડા લગી વિજ્ઞાનસેતુએ જોડી દીધી છે: કુદરતની અસલની જંગલી ભયંકરતાને કમ કરી કુદરતી બળોને વધારે ઉપયોગી હિતકારક ને આનન્દદાયક પણ બનાવ્યાં છે. ઉજડ જમીનને વિજ્ઞાને ફળદ્રુપ બનાવી છે, પનામા જેવા પ્રદેશને મેલેરીઆ-મુક્ત કરી જાણે નવા નિવાસપ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર ઉમેર્યા છે, અને રોગી આજારી અપંગ ઇત્યાદિના ઉપર ઘણાં આશાજનક કિરણો પ્રસાર્યાં છે. વિશ્વના ભેદ અનન્ત છે ને સૃષ્ટિની લીલા અપાર છે. વિજ્ઞાન તે જાણે છે, તેમ તે પોતે ય, સનાતન વિશ્વનિયમો ઉપર સ્થાપિત થયા છતાં, સદૈવ વિકસતું ને અજરામર છે. ભવિષ્યકથન હમેશ મુશ્કેલ છે, પરંતુ વિજ્ઞાનનાં ભવિષ્યનાં પરાક્રમોમાં હિન્દ જેવા પ્રાચીન દેશનો પુનરુદ્ધાર હોય તો તે આશ્ચર્યકારક નથી, કદાચિત્ તેમ થશે તો તેમાં વિજ્ઞાનનું પોતાનું હિત ને મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ બન્ને ય સધાશે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય.

આવા વિજ્ઞાનનું હિન્દમાં યથાર્થ અવતારણ કરવાને માટે એક કરતાં વધારે ઇલાજો યોજાવા જોઇશે; પણ તે સર્વમાંના એકની જ સાથે આપણને અત્યારે કામ છે. તે ઈલાજ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાનસાહિત્યનો દેહ મુખ્યત્વે જર્મન, ઑસ્ટ્રિઅન, રશ્યન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી વગેરે યૂરોપીય ભાષાઓમાં બંધાયો છે, અને તે તે દેશોમાં નિરન્તર ચાલતા સંશોધનકાર્યથી તે સાહિત્ય હમેશાં વધતું જ જાય છે. આપણી પ્રજાનો લગભગ ૯૯ ટકા ભાગ તે ભાષાઓથી તદ્દન અજાણ છે, તેથી તે પરભાષાઓમાં ગમે તેટલી વિજ્ઞાનસમૃદ્ધિ હોય તો પણ આપણી ભાષાઓમાં તે આણ્યા વિના તે આપણી પ્રજાને કદી પણ બરોબર પહોંચી શકે નહિ. તેથી,

જો કે આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તો આ પરભાષાઓના સંપર્કમાં હમેશ રહેવું જ પડશે તો પણ, સામાન્ય પ્રજામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની સમજ તથા તેઓનાં ફળો બરોબર ઉતરે તે માટે આપણી ભાષાઓમાં વિજ્ઞાની સાહિત્ય બને તેમ વ્હેલું ઉત્પન્ન કરવું જોઇશે.

જે હિન્દની જરૂર છે તે ગુજરાતની પણ છે. હિન્દના સામાન્ય પ્રશ્નોના ઉપરાંત ગુજરાતના પોતાના પ્રશ્નો પણ પુષ્કળ છે જે વિજ્ઞાનની સમજણની તથા વિજ્ઞાનવેત્તાની અપેક્ષા રાખે છે. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ આપણી એક મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂરીઆત તરીકે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

મ્હારી ખાતરી છે કે "સાહિત્ય"ની વ્યાખ્યામાં ઉતરવાની આપ મ્હને ફરજ નહિ પાડો. ગત પરિષદ્‌ના સાહિત્યવિભાગના વિદ્વાન્ અધ્યક્ષે, હું જાણું છું કે, સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાનસાહિત્ય એ સર્વનું પરિષદ્‌માં શું સ્થાન છે ઇત્યાદિ ઉપર ઘણી પ્રકાશક તથા સફાઇદાર ચર્ચા કરેલી છે: તે બહુ મનનીય ને આદરયોગ્ય છે. છતાં, સાહિત્યપરિષદ્ આગળ કેટલું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આવી શકે અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થોમાંના કીયા "સાહિત્ય"માં ગણી શકાય તથા કીયા ન જ ગણી શકાય, એ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના કરતાં ય વધારે મહત્ત્વનો ને વધારે વિશાળ દૃષ્ટિનો પ્રશ્ન આપણી પાસે આજે ઉભો છે. અને તે એ કે વિજ્ઞાનનો બરોબર પ્રસાર કરી શકે એવું સાહિત્ય કીયું છે? વિજ્ઞાનનું સત્યદર્શન કરાવી શકે અને તે દર્શન પ્રજાની રગેરગમાં ઉતારી શકે—આખા વિજ્ઞાનનું તેમ જ (જેમ વધારે સંભવિત છે તેમ) વિજ્ઞાનનાં પ્રત્યેક અંગનું—એવું પ્રમાણરૂપ તથા સમર્થ સાહિત્ય જોઇએ. એ જ આપણી મુખ્ય કસોટી છે. સાહિત્યના ઉંચા આદર્શો તે જેમ વધારે સાચવશે તેમ તે વધારે સમર્થ થશે અને સાહિત્યવિષયક ગુણવત્તા તેમાં જેટલી વધારે હશે તેટલું તે અધિક આદરપાત્ર થશે એ ચોક્કસ છેઃ પણ બીજી પાસથી વૈજ્ઞાનિક મહત્તાવાળા અમુક ગ્રન્થ સાહિત્યની કોઇક સાંકડી વ્યાખ્યામાં આવી ન શકે છતાં વિજ્ઞાનના આત્માના દેહ તરીકે વિજ્ઞાનના ઇષ્ટ પ્રસારમાં અથવા સંશોધનમાં ઘણા ઉપયોગી હોય તો તે આપણી ગણનામાં આવવા જ જોઇએ.

વિજ્ઞાની સાહિત્યના બે મ્હોટા પ્રકાર પાડી શકાય.

૧. સંશોધનનું વિદ્વદ્‌ભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

સંશોધકો પોતે જ્યારે પોતાનાં સંશોધનોને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તેઓનાં નિવેદનો મુખ્યત્વે અન્ય સંશોધકો તથા અભ્યાસકોની જાણ તથા વિવેચનને માટે અને જ્ઞાનની તેટલી પ્રગતિની નોંધ રાખવાને ખાતર લખાયલાં હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે વિષયની પરિભાષાથી એટલાં બધાં રંગાયલાં હોય છે કે તેઓ સામાન્ય વાચકવર્ગને કઠિન તથા અબોધક લાગે છે. આવું શોધખોળોના દેહવાળું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જ્યાં સ્વતન્ત્ર શોધખોળો ચાલતી હોય છે ત્યાં જ ને તે શોધખોળોના પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય છે. સાધારણ રીતે વિજ્ઞાનપત્રોમાં, વિજ્ઞાનસભાઓની અંદર અથવા વિજ્ઞાનીઓનાં જાહેર સંમેલનોની સમક્ષ તે રજુ કરવામાં આવે છે. અવૈજ્ઞાનિક જનતાને અગમ્ય હોવા છતાં આ જ સંશોધનાત્મક સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો ખરો પ્રાણ રહે છે. વિજ્ઞાનની ખરી ઉન્નતિ આ જ સાહિત્યની ઉન્નતિ ઉપર રહેલી છે. અને નવું જ્ઞાન ખોળવાની પાછળ જેઓ લાગેલા છે તેઓનો તે મ્હોટો આધાર છે.

આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એટલું જૂજ છે કે આવું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય પણ તે જ પ્રમાણમાં જૂજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતને તેવા સાહિત્યની પણ બહુ ગરજ છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો ખરો આત્મા આપણે ત્યાં આવીને વસ્યો છે ત્હેની એ અચૂક, ને લગભગ એક જ, સાબીતી છે. પણ ત્હેનો આધાર શોધખોળોની ઉપર છેઃ અને શોધખોળો હુકમ કર્યે થઇ જતી નથી. તે તો ધીરે ધીરે જ વધી શકે, પરંતુ ધીરે ધીરે સંશોધન આપણે ત્યાં જડ ઘાલે એવાં પગલાં તો બને તેટલાં વ્હેલાં લેવાં જોઇએ. યુનિવર્સિટિઓ વિદ્યામન્દિરો ને સાહિત્યસંસ્થાઓ આમાં હમેશ પહેલ કરી શકે છેઃ સાહિત્યપરિષદ્ પોતે ય સંશોધનની મહત્તા સ્થાપવામાં, સંશોધનની સગવડો રચવા ને વધારવામાં, તથા સંશોધકોની કદર કરવામાં ઉત્તમ દાખલો બેસાડી શકે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની કદર એ સાહિત્યપરિષદ્‌ની મર્યાદાબહારનો વિષય કોઇને, કદાચિત્ ઘણાને, લાગશે. પણ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જોવાની આશા આવા સંશોધન વિના કોઇ પણ રાખી શકશે કે? વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતે જે જે ખ્યાતિઓ મેળવી છે તેમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ખ્યાતિ આવી ગઇ હોય એવું મ્હારી જાણમાં નથી. આપણી આ મુખ્ય ખામી પૂરીશું નહિ ત્યાં લગી આ ઉચ્ચતર વિજ્ઞાન–સાહિત્ય ગુજરાતમાં જોવાની આશા નિષ્ફળ જ થવાની છે.

પરંતુ લગભગ તદ્દન અંધારા આકાશમાં ય આપણને પ્રકાશની આશાનાં ચિહ્ન ઉદય થતાં દેખાય છે. ત્હેવાં બેનો જ ઉલ્લેખ અત્ર કરીશ.

પુરાતત્ત્વ મન્દિર.

એક તો અમદાવાદનું પુરાતત્ત્વ મન્દિર છે; હજી તે બાળકમાત્ર છે, અને સંશોધનમાં સંશોધકના વ્યક્તિત્વમાત્રથી જ ઓછી અગત્યના અંશો કાળ ને અનુભવ છેઃ છતાં સંશોધનના સુન્દર–ને હું ઇચ્છું છું કે સ્થિર–સંયોજનનો આરંભ ગુજરાતે હવે કર્યો છે એ નક્કી છે. આ મન્દિરના આપણા બન્ધુઓને આવકાર તથા અભિનન્દન આપી, આપ સૌની સાથે હું એટલું ઇચ્છીશ કે તેઓના ઉચ્ચ–ગ્રાહો સિદ્ધ થાય એવી અનુકૂળતા તેઓને પ્રાપ્ત થાય, અને પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના ગુજરાતી સાહિત્યની મહત્ત્વની વૃદ્ધિ કરવા તેઓ સમર્થ થાઓ.

રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી.

બીજું, વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતું છે. રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ઠાકરના જેવા અનુભવી અભ્યાસી તથા સંશોધક કાર્યકર્તા ગુજરાતમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા ભાગ્યે હશે. એમનો ગ્રન્થ " વનસ્પતિશાસ્ત્રઃ કાઠિયાવાડના વરડા ડુંગરની જડી–બુટ્ટી, તેની પરીક્ષા અને ઉપયોગ " એ એવા પ્રકારની શોધાં ખોળથી તથા શૈલીની વિશદતાથી અંકિત થયેલો છે કે અન્ય દેશમાં તે એકદમ વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની સાભાર કદરને પાત્ર થયો હોત. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વૈદક, સ્થાનિક વનસંપત્તિ ઇત્યાદિની દષ્ટિઓથી પ્રધાનપણે મહત્ત્વનો એવો આ ગ્રન્થ તે શાસ્ત્રોની વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની દષ્ટિએ વળી અધિક આકર્ષક તથા ઉપયોગી છે. એ ગ્રન્થના પ્રકાશનને આજ લગભગ ચૌદ વર્ષ થયાંઃ આવા વયોવૃદ્ધ સંશોધકની કદર સાહિત્યપરિષદ્ પણ કોઈ કાળે કરી શકી હોત તો તેથી તે પોતે જ સંમાનિત થાત એટલું જ નહિ પણ ખરા

મૂલ્યવાળા સંશોધનની કદરથી ગુજરાતમાં સંશોધનને અધિક પ્રેરણા આપત. સદ્ભાગ્યે શ્રી કચ્છનરેશ, જેઓ પોતે વનસ્પતિશાસ્ત્રના શોખીન તથા વિદ્વાન છે, તેઓએ એમને કચ્છ-સંસ્થાનની વનસ્પતિના વર્ણનનું કાર્ય સોંપી આ ગુજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રીની યોગ્ય કદર કરી છે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે આ કાર્ય પૂરું પણ થયું છે ને નવો ગ્રન્થ મુદ્રાલયમાં છે.

૨. લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

તદ્દન સંશોધનાત્મક સાહિત્ય, પછી તેમાંનાં સંશોધનો પહેલી વાર ગુજરાતીમાં પ્રકટ થતાં હોય કે અન્યભાષાઓમાંથી ગુજરાતી સંશોધકોને માટે આણ્યાં હોય તેવું સંશોધનોનું સાહિત્ય ગુજરાતી વિજ્ઞાનના પ્રાણરૂપ હમેશ રહેશે, તે છતાં ત્હેને એકદમ રચી શકાય એમ નથી. પરંતુ આ બીજા પ્રકારનું સાહિત્ય જેને, ગોવર્ધનરામની ભાષામાં, પ્રથમ પ્રકારના વિદ્દ્ભોગ્ય સાહિત્યથી જુદું પાડવા લોકભોગ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય કહી શકાય, તે વ્હેલું તથા જથ્થામાં પ્રકટ કરવું એ આપણા હાથની વાત છે. આ સાહિત્ય લોકભોગ્ય ને લોકપ્રિય હોવું જોઇએ, એટલે કે સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનથી તદ્દન અજાણ્યા અથવા થોડા જ જ્ઞાનવાળા જન-સમુદાયને તે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપી શકે તથા રસથી આકર્ષી શકે એવું હોવું જોઇએ. બને તેટલી ચોકસાઇવાળું હોવા છતાં પરિભાષાનો તે કમમાં કમ ને તે પણ સ્પષ્ટ સમજ પાડીને જ ઉપયોગ કરનારું, વિદ્વાનો તથા સંશોધકોની મૂળ શોધખોળોના લેખોનું સરળ દોહન કરી રસિક જીજ્ઞાસુ બુદ્ધિશાળી પણ અવિજ્ઞાની જનસમાજને ત્હેનું મુખ્ય તારતમ્ય ગળે ઉતાર-નારું, શોધખોળોનાં પ્રાણરૂપ તત્ત્વો ફળો વિધિઓ ઇત્યાદિનો પણ બને તેટલો તાદશ ને આકર્ષક ખ્યાલ આપી શકે એવું તે હોવું જોઇએ. આ સાહિત્ય વિજ્ઞાનના વિકાસની તથા ઇતિહાસની માહીતી આપશે, વિજ્ઞાનની લાક્ષણિક પદ્ધતિ સમજાવશે, વિજ્ઞાનનાં સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રોના મૌલિક સિદ્ધાન્તો તથા વાદો મનમાં ઠસાવશે, વિજ્ઞાનના વ્યવહારુ ને લાભકારક ઉપ-યોગો જાણમાં લાવશે, શિષ્ટતા અથવા ઐતિહાસિક મહત્તા પામેલા પ્રયોગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપશે, નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં તથા મહાભારત શોધખોળોનાં રસીલાં વૃત્તાન્ત રજુ કરશે, હિન્દની પ્રાચીન વિજ્ઞાનકૃતિનો બરોબર ખ્યાલ ફેલાવશે તથા બોસ-રાય-રામાનુજમ-રામન જેવા અર્વાચીન હિન્દી વિજ્ઞાનીઓની કૃતિ વારંવાર પ્રજાની સમક્ષ રાખશે, આપણા દેશની ઘણી પ્રાચીન હુનરકળાઓનું જ્ઞાન જે અત્યારે મ્હોટે ભાગે મનમાં જ સમાઇ રહ્યું છે ને મુખથી તથા ક્રિયાથી અપાતે અપાતે અત્યારે નિર્જીવ તથા સત્ત્વહીન થવા લાગ્યું છે ત્હેને એકઠું કરી ત્હેનો પ્રસાર તથા રક્ષણ કરશે, અને આજના દિવસમાં જે અનેક કર વડે વિજ્ઞાન આપણા જીવનને વધુ ને વધુ સ્પર્શ કરી રહ્યું છે ત્હેની ખરી સમજ અસરકારક રીતે આપણી પ્રજાના સર્વ વર્ગોમાં ફેલાવશે.

હેતુ સ્વરૂપ.

મનોરંજક સ્વરૂપ પણ લેશે. કદી કદી મ્હોટા સંશોધકો પ તેમાં પોતાની પ્રસાદી ઉમેરશે અને સ્પેન્સર, હક્સ્લી, ટીન્ડૉલ, લૅન્કેસ્ટર ઇત્યાદિના ગુજરાતી અવતારો પણ આપણે જોઇ શકીશું. તો પણ મ્હોટે ભાગે આવા સાહિત્યનો ભાર સંશોધકોના ઉપર મૂકી શકાતો નથી. તેઓની પ્રેરણા સલાહ ને દેખરેખ મળતાં રહે તો પણ ઘણું છે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે એટલું મેળવવું આવશ્યક છે, નહિ તો આ લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યની શિષ્ટતા ને સફળતા બહુ જોખમમાં આવી પડશે.

જે જે દેશોમાં આજે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા અન્વેષણ ચાલે છે ત્યાં આ બન્ને પ્રકારનું વિજ્ઞાનસાહિત્ય, કેવળ બહુ વિપુલ ને સમૃદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ, બહુ ઝડપમાં વધતું જાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જે લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્ય છે ત્હેનો અમુક ભાગ આપણા અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગોમાં પણ પ્રસરે છે, તે છતાં ત્હેનો પૂરો ખ્યાલ તો તે દેશમાં જ આવી શકે છે.

આ અંગ્રેજી સાહિત્યની સમાલોચના અથવા લક્ષણદર્શન, ઉપયોગી હોવા છતાં, અત્યારે અસ્થાને છે. પરંતુ તે સમર્થ ને અતિ વિવિધ છતાં અતિ અસરકારક એવા સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરનારી કેટલીક શક્તિઓનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ અપ્રસ્તુત નથી.

અંગ્રેજી સાહિત્ય.

ઇગ્લન્ડમાં, તેમ જ અન્ય દેશોમાં, ઘણી મ્હોટી મ્હોટી સભાઓ તથા સંસ્થાઓ વિજ્ઞાનના પ્રસારનું તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરે છે. તેઓ એકંદરે બન્ને પ્રકારનાં વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોષણ આપે છે, જો કે મ્હોટામાં મ્હોટી સંસ્થાઓ તો સ્વાભાવિક રીતે વિદ્વાનોને માટે જ હોય છે. આ સંસ્થાઓની રીતિ તથા પ્રણાલીનું જ્ઞાન આપણને ઘણી રીતે સહાયક થઇ શકશેઃ એટલે કે લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યના પ્રશ્ન ઉપર તો તે પ્રકાશ નાંખશે જ, પણ તે ઉપરાંત સંશોધન ને સંશોધનાત્મક સાહિત્ય, ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓનું સહકારી સંયોજન, અને આખી સાહિત્યપરિષદ્‌ની કાર્યપદ્ધતિ વિષેનો બહુ ચોળાયલો પ્રશ્ન-એ સર્વની ઉપર પણ તે ઉપયોગી ને સૂચક પ્રકાશ નાંખશે.

આ સંસ્થાઓમાંની કેટલીક તો જાણે જગદ્‌વિદિત છેઃ કેટલીકના નમૂનાઓ ઉપર આપણે ત્યાં રચનાઓ પણ થઇ ચૂકી છે. તે સૌમાં "બ્રિટિશ એસોસિએશન ફૅાર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ સાયન્સ" નામની સંસ્થાની પ્રતિકૃતિઓ અન્ય સંસ્થાનોમાં, અમેરિકામાં તથા કેટલાક યૂરોપીય દેશોમાં પણ છે. આપણી "ઇન્ડિઅન સાયન્સ કૉંગ્રેસ" પણ ઘણે અંશે એના જ ઘાટ ઉપર ચાલે છે. લન્ડનનું "રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન" એ સંશોધન તથા પ્રસાર બન્ને કાર્યો એક સરખી શિષ્ટ રીતે કરે છે, ને તે રીતે તે અદ્વિતીય છે. વૈજ્ઞાનિક પર્યેષણાના અગ્રણીઓની સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનમાળાઓ પ્રતિવર્ષ ત્યાં ચાલે છે. તે વ્યાખ્યાનો, શ્રોતાઓની પાસેથી વિજ્ઞાનની કાંઇક સમજની, તથા સરળતાથી રજુ કરેલી વૈજ્ઞાનિક હકીકતો ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિની, અપેક્ષા રાખે છે, તેમ-મ્હારે ઉમેરવું જોઇએ કે-શ્રોતાની પાસે થોડીક "ગીની"ઓની પણ અપેક્ષા રાખે છે.

આવા દાખલાઓ છતાં એકંદરે એ વાત કબુલ કરવી પડશે કે આ વિજ્ઞાનમંડળો, વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ; યુનિવર્સિટિઓ વગેરે, ઉંચા પ્રકારનું પુષ્કળ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરીને પણ, આખરે તો મુખ્યત્વે વિદ્વાનોની અંદર જ વિજ્ઞાનપ્રચાર કરે છે. ત્હેની બહાર જે મ્હોટો જનસમુદાય છે, "The great Public" છે, ને જે "અ-વૈજ્ઞાનિક" છે, ત્હેની તરસ છીપાવવાનું ખરું કામ તો દેશની "પ્રેસ" જ કરે છે. સર્વ પ્રકારનાં, વર્તમાન તથા સામયિક, પત્રો તેમ જ ગ્રન્થપ્રકાશકો જ મ્હોટે ભાગે આ સેવા કરે છે. કુશળ લેખકોની સેવા પણ તેઓ જ મેળવે છે, અને જનસમાજની રુચિને ઉશ્કેરીને ત્વરિત સંતોષ પણ તેઓ જ આપે છે.

તેઓએ આ કાર્ય કેવું વિવિધ, કેવું હૃદયંગમ ને કેવું સંગીન બનાવ્યું છે! દૈનિક "ટાઇમ્સ" જેવ પત્રનાં વૈજ્ઞાનિક "કૉલમ" થી માંડીને તે, "સાયેન્ટિફિક અમેરિકન," "સ્ટ્રેન્ડ", "લન્ડન", ઇત્યાદિના સચિત્ર લેખોમાં થઈ, મી. "ચેમ્બર્સ એન્સાઇક્લોપીડીઆ," ટૉમ્સનની "આઉટ—લાઇન્સ ઑવ સાયન્સ" ઇત્યાદિની મોહક પુસ્તકમાળાઓમાં થઇ, હક્સલી ટિન્ડૉલ લૅન્કેસ્ટર જેવાના નિબન્ધો તથા "રોમાન્સ ઑવ સાયન્સ," "હીરોઝ ઑવ સાયન્સ," "વન્ડર્સ ઑવ સાયન્સ," "પીપલ્સ બુક્સ," "હોમ યુનિવર્સિટિ લાઇબ્રેરી" ઇત્યાદિની લગભગ અગણિત ગ્રન્થમાળાઓમાં ફરી, જૂલ વર્નની કથાઓથી લઇને એચ. જી. વેલ્સની છેલ્લી નવલકથાઓ લગીમાં કેટલી બધી વિજ્ઞાનપાચન-સમૃદ્ધિ અંગ્રેજી વાચકની પાસે રજુ થઇ ચૂકી છે! આખા વિજ્ઞાનના આટલા વ્યાપક થયેલા ને હજી વધારે વ્યાપક થતા ક્ષેત્રના કોઇ પણ વિભાગમાં એક નવી મહત્ત્વની શોધ થઇ, એક નવો બનાવ બન્યો કે એક નવો વાદ પ્રકટ થયો કે સંખ્યાબંધ લેખકો—જેઓ જાતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન હોય તો વિજ્ઞાનની સારી સમજ તો ધરાવે જ છે અને જેઓની લેખનશક્તિ સિદ્ધ થયેલી છે તેઓ—ત્હેને એકદમ હાથમાં લઇ જુદા જુદા પ્રકારે પ્રજાની સમક્ષ રજુ કરે છે. આવા કુશળ લેખકોનું મ્હોટું દળ, "જ્ઞાનની ન્હાની ન્હાની દુકાનદારીઓ"ના કામથી શરમાયા વિના, પત્રકારો તથા ગ્રન્થપ્રકાશકોના આશ્રય તળે, વિજ્ઞાનનાં કઠિન તત્ત્વો તથા દુર્ગમ રહસ્યોને, પરિભાષાદિની ગૂંચવણી-માંથી બને તેટલાં તારવી લઇ, નિરન્તર ઉત્સુક જનસમાજના હાથમાં પહોંચાડે છે. તેઓનાં લખાણોમાં કેટલાંક તાત્કાળિક અલ્પાયુષી ને ધાંધળવાળાં પણ હોય છે, પણ બાકીનાં વધારે મૂલ્યવાળાં ને વિશેષ સ્થાયી તત્ત્વવાળાં જુદાં પડી શકે છે.

આ વિષય ઉપર એક સુન્દર અગ્રલેખ "Science and Publicity" ના નામથી "નેચર" નામના સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી વિજ્ઞાનપત્રમાં થોડા સમય ઉપર (૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના અંકમાં) પ્રકટ થયો હતો. લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનસાહિત્યની આવશ્યકતા તથા સાધનો બન્નેનો વિચાર ઘણી સારી રીતે, જો કે ઇંગ્લંડની દૃષ્ટિથી, એમાં રજુ થાય છે. અમેરિકામાં તો આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ વધારે સમજાયું છે, અને આ વિષયમાં પણ અમેરિકા વધારે જાગૃત, વધારે સજ્જ, ને વધારે પ્રવૃત્ત છે એ સ્પષ્ટ થયેલું છે. અમેરિકાવાસીઓએ લાક્ષણિક રીતે આ ખોટ પૂરવાની વ્યવસ્થા પણ રચી રાખી છે, અને "સાયન્સ સર્વિસ"ના નામથી ત્હેની યોજના તથા પ્રવૃત્તિ સફળતા પણ પામી છે. એક ધનાઢ્ય અમેરિકને દશ લાખ

ડૉલરની સખાવત કરી આરંભ ર્‌હેલો કરી આપ્યો છે, પ્રથમ પંક્તિના કેટલાક અમેરિકન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ત્હેની "બોર્ડ ઑવ ટ્રસ્ટીઝ"માં નિમાયા છે અને આ સંસ્થા વિજ્ઞાનનું લોકભોગ્ય સાહિત્ય, સરળ ચિત્તાકર્ષક ને પ્રમાણરૂપ લઘુ લેખ વડે, અમેરિકાનાં પચાસ કરતાં વધુ પત્રોને પૂરૂં પાડે છે.

ગુજરાતનું લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્ય.

ગુજરાતનું સંશોધનાત્મક સાહિત્ય બહુ જૂજ હોય તો આ બીજા પ્રકારનું લોકગમ્ય સાહિત્ય કેટલું છે? કેવું છે? અને ત્હેને વધારેમાં વધારે સારી રીતે પણ થોડામાં થોડા વખતમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય? વિજ્ઞાનવિભાગની આગળ આજે મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રશ્નો આ જ છે.

સરવૈયું.

આપણને શરમની સાથે ભાન થાય છે કે અત્યાર લગીના ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યનું સરવૈયું પણ આપણે હજી કાઢ્યું નથીઃ એ સાહિત્ય ક્ષુદ્ર તથા સ્વલ્પ હોય તો પણ ત્હેની યાદી ય પ્રકટ થઇ નથી. રા. ભાઇ રણજીતરામની વિષયોની યાદીમાં, પરિષદ્‌ના પ્રારંભથી જ, એને માટે માગણી હતી, પણ હજી લગી આ ક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન વર્જિત રહેલું છે. "લગભગ" શબ્દ મૂકવાનું કારણ એક જ છે, અને તે અભિનન્દનયોગ્ય છે, કે આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના ઉત્સાહી મંત્રી રા. ભાઇ પ્રીતમરાયે આ બહુ જરૂરી કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું છે. એમણે હમણાં જ પ્રકટ કરેલા આપણી સમિતિના રીપૉર્ટનાં ૯૨ થી ૯૬ લગીનાં પૃષ્ઠોએ આપનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે તો તેમાં આવી સમાલોચનાને માટે પ્રાથમિક અગત્યની એક નોંધ આપે દીઠી હશે.

જુદા જુદા વિષયોનાં મળી કુલ ૧૯૧ વિજ્ઞાનપુસ્તકો એમની ગણત્રીમાં આવ્યાં છે, ને તેમાં રહી ગયેલાં બીજાં ઉમેરીએ તો પણ વધુમાં વધુ ૨૫૦થી વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ગુજરાતીમાં નહિ હોય એમ એમને લાગે છે. આ ઉપરાંત એમણે વિષયાનુસાર એક કોઇક આપ્યું છે તે પણ ઉપયોગી છે.

આ કાર્ય આગળ વધારી પૂરૂં કરવામાં આવે તો તેથી વિજ્ઞાની લેખકોને તથા ગુજરાતી વાચકોને ઉભયને સવડ પડશે. વિજ્ઞાનનાં જાણીતાં શાખાશાસ્ત્રોનાં નામ તળે ગુજરાતનાં સઘળાં વિજ્ઞાનપુસ્તકોને ગોઠવવામાં આવે, અને આ વિષયવાર યાદી, પુસ્તક લેખક તથા પ્રકાશકોનાં પૂરાં નામ સાથે, તેમ જ ત્હેનાં મૂલ્ય પૃષ્ઠસંખ્યા તથા મુદ્રણતિથિ સહિત, પ્રકટ કરવામાં આવે તો આપણા સરવૈયાનું બીજું પગલું આપણે લીધું એમ થશે. આટલી યાદી પણ ઘણી ઉપયોગી થશે, અને ત્હેની ઉપયોગિતા ચાલુ રાખવાને નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની એ જ પદ્ધતિની યાદી ત્હેના વધારા તરીકે પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થવી જોઇએ.[1] તે પછી એક જ કાર્ય બાકી રહે છે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રના પુસ્તકસંગ્રહની સામાન્ય સમાલોચના તે તે શાસ્ત્રના જાણનાર વિદ્વાને કરવી. રા. ભાઇ પ્રીતમરાયે આરંભ કરેલ કાર્યની પૂર્તિ તેઓ પોતે જ કરી શકે તો આપણને વધારે હર્ષ પામવાનું કારણ મળે.

---

૧. અંગ્રેજી વિજ્ઞાન-પત્ર "નેચર" સઘળાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની યાદી, આ સર્વ વિગતો સાથે, ઘણું કરીને પ્રતિમાસે, અલગ બાંધી શકાય એવી રીતે પ્રકટ કરે છે, અને ત્હેનાં સાપ્તાહિક ગ્રન્થાવલોકનોની સાથે આ માસિક યાદી સઘળા કાર્યકર્તાઓને તથા વાચકોને સહાયક થાય છે.

રા. ભાઇ મોતમરાયે પ્રકટ કરેલા આંકડાઓ ઉપરથી આપણા મનના કેટલાક સંસ્કારો દૃઢ થાય છે. તેમાંનો એક એ છે કે આ પુસ્તકોનો મ્હોટો ભાગ, અર્ધાથી સ્હેજ ઓછો ભાગ, વૈદક આરોગ્ય શરીર ને તત્સમ અન્ય વિદ્યાઓને લગતાં પુસ્તકોનો છે. આ વિદ્યાઓનું આખું ક્ષેત્ર સાહિત્યમાં તેમ જ પ્રજાજીવનમાં જે મહત્ત્વને યોગ્ય છે ત્હેની અત્યુક્તિ થઇ શકે એમ નથી. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલી તે તે વિદ્યાઓનો, અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ભૂમિ ઉપર, અંગ્રેજી વિદ્યાઓની સાથે સમન્વયાત્મક અભ્યાસ થશે ત્યારે જ આ ક્ષેત્રમાં ખરેખરી કીમતવાળું સાહિત્ય પાકશે. અને આ સત્ય લોકગમ્ય તેમ જ સંશોધક બન્ને પ્રકારનાં આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના સાહિત્યોને લાગુ પડે છે. વળી બીજી એક નોંધ અસ્થાને નહિ ગણાય કે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-પત્રો નથી તે છતાં આ વિષયોને લગતાં એક કરતાં વધારે માસિકો કેટલાં ય વર્ષો થયાં ચાલે છે. અલબત, એ પત્રોમાં જાહેરખબરો, નુસ્ખાઓ, તાત્કાલિક વાપરવાની દવાઓ, અકસ્માતના ઇલાજો, ઇલાદિ પુષ્કળ હોય છે, જે ઉપયોગી હોય તો પણ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં ગણી ન શકાય. પણ ત્હેની સાથે એ પણ કબુલ કરવું જોઇએ કે ઝંડુ જેવા ગુજરાતી વૈદરાજોની જીવનકથાઓને લગતી અથવા તેઓની વૈદકપદ્ધતિને લગતી, સ્થાનિક ઔષધિઓના ગુણદોષાત્મક અભ્યાસની તથા કદી કદી વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો વિષેની હકીકતો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે પત્રોના પ્રયોજકો શાસ્ત્રીય મહત્ત્વની વધારે સામગ્રી રજુ કરવા યત્ન કરે એ ઇષ્ટ છે.

આ સિવાયનાં બીજાં ગુજરાતી પુસ્તકો મુખ્યત્વે કૃષિશાસ્ત્ર તથા પ્રાણિશાસ્ત્રને લગતાં છેઃ મ્હોટે ભાગે "કેળવણી ખાતાને માટે અથવા શાળાઓના ઉપયોગને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે." તે સઘળાં પુસ્તકોનો કેટલાકો હિસ્સો લગભગ શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે એ જાણવું અગત્યનું છે, તેમ તેવાં પુસ્તકોના પ્રચાર તથા આકર્ષક શક્તિની જેટલી હકીકતો મળી શકે તેટલી ઉપયોગી છે. સ્વતન્ત્ર અભ્યાસને પરિણામે લખાયલાં પુસ્તકો આમાંથી કેટલાં થોડાં નીકળશે!

આ સર્વ પુસ્તકોમાં આવી ગયેલા સાહિત્યની ઉપરાંત કેટલુંક ખરેખરૂં સારૂં લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણાં સામયિક પત્રોમાં દટાઇ ગયું છે. તેમાંનું કેટલુંક તો અલગ ગ્રન્થરૂપે, અથવા સંગ્રહમાં, પ્રકટ થવાને હજી પણ લાયક છે. ત્હેને વીણી કાઢવાનો તથા ફરીથી પ્રકાશમાં લાવવાનો ઉત્સાહ કોઈ બતાવશે ખરૂં કે?

આ પ્રશ્ન નિરર્થક નથી. છેલ્લાં સાતેક વર્ષોમાં ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો છે, અને જેમ ગ્રન્થપ્રકાશનમાં ત્હેને પરિણામે સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનો પાક ઉતર્યો છે તેમ સામયિક પત્રોમાં ત્હેને લીધે વિજ્ઞાનના ઝરણે અનિયમિત છતાં સ્પષ્ટ દેખાવ ચાલુ રાખ્યો છે. આરંભની તથા બીનઅનુભવની મુશ્કેલીઓ તથા ખામીઓ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ વિચાર ને પ્રયાસથી, અવલોકન તથા સંયોજનથી તે કમ થશે એ પણ નક્કી છે.

નવો ફાળો.

એ પણ એક નવાઇની, જો કે સાચી, વાત છે કે પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોના કરતાં આ સામયિક પત્રોમાંનું સાહિત્ય, એકંદરે લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસાહિત્યના આવશ્યક લક્ષણોમાં, વધારે સમૃદ્ધ છે. અત્યારની હાલતમાં તો મ્હને એ સામયિક સાહિત્યનુ ક્ષેત્ર વધારે આશાસ્પદ લાગે છે.

આ નવા ફાળામાં ઘણા જુદા જુદા વિષયોનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. મ્હારી લંબી ગેરહાજરીને લીધે તે સર્વની સાથે હું મ્હારી ઇચ્છા જેટલો નિકટ પરિચય મેળવી શક્યો નથી. છતાં મ્હને જે બે મુખ્ય સંસ્કારો પડ્યા છે ત્હેને આપનામાંથી જેઓએ તે પુસ્તકોને બરોબર જોયાં હશે તેઓ સંમત થઇ શકશે એવી આશા રાખું છું. પ્રથમ તો એ કે નવા નવા વિષયો ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની! અંદર લાવવામાં આવ્યા છે અને વિષયોનું વૈવિધ્ય આ પ્રમાણે વધ્યુ છે, જો કે આપણી જરૂર પૂરે તેટલી વિશાળ વિવિધતા તો હજી ઘણી દૂર છે. બીજો સંસ્કાર એ છે કે લગભગ સર્વ ભાષાન્તર છે, તે એટલે સુધી કે વિજ્ઞાનસાહિત્ય રચવાનો એ જ શાહી માર્ગ હોય એવો ભ્રમજનક ઘોષ પણ આપણે કાને પડે છે.

આ નવી સંવૃદ્ધિનો સૌથી મ્હોટો હિસ્સો વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના ઉદાર આશ્રયને આભારી છે. ત્હેની કેટલીક હકીકત રા. રા. ભરતરામ મહેતાએ "વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા" નામના લેખમાં આપી છે.[1] તે લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, "શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળા"ના "વિજ્ઞાનગુચ્છ"માં લગભગ ૧૭-૧૮ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયાં છે, અને "શ્રીસયાજી બાળજ્ઞાનમાળા"માં બીજાં ૧૬ પુસ્તકો પ્રકટ થઇ ચૂક્યાં છે. આ બીજી માળાનું દરેક પુસ્તક ૭ ૭ આને મળી શકે છે અને એમાંનાં કેટલાંક બીજી આવૃત્તિ પામ્યાં છે એ તેઓની "લોકપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરે છે." પરંતુ "શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા"નાં *વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની પાંચસેં પાંચસેં નકલો પણ પાંચ વર્ષ લગીમાં ખપી ગઇ હોય, ને એકેકેની* બીજી આવૃત્તિની જરૂર પડી હોય, એમ દેખાતું નથી, તે હકીકત પણ તે જ ન્યાયે વિચારવા જેવી છે.

આટલાં પુસ્તકો ઉપરાંત, આ રાજ્યના ભાષાન્તરખાતાએ "શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ" બહાર પાડ્યો છે તે વિષે એ જ ભાઇ આપણને જણાવે છે કે "તેનાં સર્વત્ર મુક્તકંઠે વખાણ થયાં છે"—જે વાત મ્હને તથા આપમાંના ઘણાને તદ્દન નવા જ સમાચાર જેવી છે. દુર્ભાગ્યે આ ભાઇનો આખો લેખ આ જ ધાટીના પ્રશંસાત્મક નિવેદનનો છે. આ આખા કાર્યના આટલા સમૂહ માટે, વિજ્ઞાન્ ઉપર તેઓએ આટલું લક્ષ આપ્યું તે માટે અને આ સઘળા કાર્યની પાછળ જે પરિશ્રમ હોવો જ જોઇએ ત્હેને માટે આ પુસ્તકોના પ્રયોજકોને સર્વ કોઇ પૂરેપૂરા અન્તઃકરણથી અભિનન્દન આપશે.તેઓએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ તથા પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોની વિજ્ઞાનસાહિત્યની દૃષ્ટિએ કીમત એ બન્ને પણ તેટલાં જ સંમાનયોગ્ય હોત તો આપણને

---

૧. "યુગધર્મ" આસો, ૧૯૭૯, પૃ. ૫૫-૬૭.

અધિક આનન્દ થાત. કારણ કે આ બન્ને સંબન્ધી તેઓની તથા ગુજરાતના બીજા ઘણા વિજ્ઞાની કાર્યકર્તાઓની વચ્ચે ગંભીર મતભેદ છે એ છાનું રહે એમ નથી. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાની સાહિત્યની જે મુશ્કેલીઓ છે તે જોતાં વડોદરાના આ ઉત્સાહી પ્રયોજકોની કૃતિમાં ન્હાની ન્હાની ખામીઓ હોય તે વિસરવા સર્વ કોઇ તૈયાર છે. પણ આ મતભેદ એવા મહત્ત્વના વિષયનો છે, જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે ત્હેનાં પરિણામ ગુજરાતના વિજ્ઞાન-સાહિત્યને એટલાં પ્રાણરૂપ છે, વળી વડોદરારાજ્યની સાહિત્યસેવા અત્યાર લગી એવી ઉજ્જ્વળ છે, કે આ વિષયમાં કોઇને ય કાંઇ પણ જોરથી કહેવું પડે તો તે સત્યને જ ખાતર, વિજ્ઞાન-સાહિત્યની ઉત્પત્તિ તથા ઉન્નતિ એ સર્વમાન્ય ફળને જ ખાતર, તથા વિજ્ઞાન ને સાહિત્ય ઉભયનાં શિષ્ટ ધોરણો આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યમાં સચવાવાં જોઇએ એવી ચીવટને જ લીધે, કહેવાનું જોઇએ. આવા વિવેચનથી ઉત્સાહીઓનો ઉત્સાહભંગ ન થાય અને કાર્ય કરવાની શકિતવાળાઓ વધારે વિવેક તથા દીર્ઘદૃષ્ટિથી પોતાનો માર્ગ પસંદ કરે, ને પસંદ કરેલો તપાસે, એ જ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ છે.

મુખ્ય વાત એ છે કે જે નવું સાહિત્ય વડોદરાએ પ્રકટ કર્યું છે ને હજી પ્રકટ કરવા માગે છે તે સઘળું એકેકા અંગ્રેજી પુસ્તકના ભાષાન્તરના પાયા ઉપર જ થયું છે ને થવાનું છે. ભાષાન્તરને માટે મ્હને તિરસ્કાર નથી, તેમ ત્હેની સામે દુરાગ્રહ નથી. સાહિત્યસર્જનમાં ને સાહિત્યવૃદ્ધિમાં ભાષાન્તરો આવશ્યક અનિવાર્ય ઉપકારક પણ હોય છે. પણ ત્હેની મર્યાદા છે, ને તે ઓળંગવી એમાં સમય–શકિત–દ્રવ્યનો દુર્વ્યય ને સાહિત્યના લાઘવનુ ભય બન્ને છે. આખો પ્રશ્ન તેથી કરીને આ મર્યાદા નકકી કરવાનો જ છે.

ભાષાન્તરો.

પરભાષાના શિષ્ટ ગ્રન્થો, પ્રથમ પંકિતના લેખકોની કૃતિઓ, વિદ્વત્તાભરી પર્યેષણાઓ, માનવતાના સામાન્ય પ્રશ્નો ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડનારાં પુસ્તકો વગેરે આપણા દેશના માપ *પ્રમાણે તથા વાચકોની ગ્રહણશક્તિ પ્રમાણે, આપણી ભાષામાં ઉતારવાં જ પડશે,* અને તે કામ પણ બહુ સમજ વિવેક તથા શક્તિથી થાય તો જ સાર્થક છે. પણ આ એક વાત છે, અને પરભાષામાં જુદી જ ભૂમિકાવાળા વાચકોને માટે તથા તે જ લોકોના વિનોદને માટે તૈયાર થયેલી આખી વાચનમાળાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો લોભ કરવો, અથવા "હોમ યુનિવર્સિટિ લાયબ્રેરી," "પીપલ્સ બુક્સ," "ચિલ્ડ્રન્સ એન્સાઇક્લોપીડીઆ" વગેરે ગુજરાતીમાં તરજુમો કરીને આખીને આખી ઉતારવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. તેમાં પણ આવા તરજુમાઓના, અને તે પણ ગમે તેમ પસંદ કરેલાં પુસ્તકોના તરજુમાઓના, ઢગલાથી "ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના ઉષઃકાલ" ની આશા બાંધવી એ મોહ તો શોકજનક જ છે. એ મોહ મ્હેં પણ એક સમયે અનુભવ્યો છે અને આપણા કેટલાક વિદ્વાનો તેમાં ફસાઈ ગયા હોય એવું ય મ્હેં દીઠું છે, પરંતુ મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે આ પહેલી નજરે રહેલોસટ તથા ઝડપદાર દેખાતો રસ્તો આખરે લાંબો ને વિફળ નિવડે છે. વિજ્ઞાન જેવા વિષયને માટે તો ખરેખર તેમ જ છે. આપણે પરસાહિત્યનાં જે તત્ત્વો તથા જે સામગ્રી

જોઇએ તે જરૂર લેવાં, પણ તે સંસ્કારો–ભૂમિકા–વાતાવરણ આદિને અનુકૂળ કરીને રજૂ થાય ત્યારે જ સફળ અવતાર પામે. વડોદરાની સાહિત્યમાળાનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો માટે પસંદ થયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વિજ્ઞાન તરફ ગુજરાતી પ્રજાને આકર્ષવાને માટે એકંદરે યોગ્ય નથી, અને તેઓના ઘણા ખરા શબ્દશઃ તરજુમાઓએ તો અસલ પુસ્તકમાં જે કાંઇ સત્ત્વ હતું તે પણ ન્યૂન કર્યું છે. આવાં પુસ્તકો, ખાસ કરીને ભાષામાં પહેલી વાર યોજાતાં હોય ત્યારે, જે પદ્ધતિ ઉપર ઇંગ્લન્ડમાં રૉસ્કો લૉકીયર આદિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ "સાયન્સ પ્રાઇમર" યોજી હતી, તેની પદ્ધતિના આશ્રય ઉપર રચાવાં જોઇએ. વિજ્ઞાનમાં પ્રજાને નવો રસ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે ખરેખરા વિદ્વાનોએ જ પ્રાથમિક પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જોઇએ: તેઓ પરસાહિત્યના શિષ્ટ નમૂનાઓ ધ્યાનમાં રાખશે, પ્રજાને તરત સમજ તથા રસ પડે એવી રીતે પરિચિત દૃષ્ટાન્તો આપી પુસ્તક રચશે, અને તે વિષયના વિદ્વાન હોવાથી એક જ વિદેશી પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં સમાયલા જ્ઞાનથી બંધાઇ રહેવાની કષ્ટદાયક જરૂર ત્હેમને નહિ રહે. શેક્સપીઅરે લખેલા નાટકનું તો ભાષાન્તર કે અનુવાદ જ હોઇ શકે: પણ શેક્સપીઅરનાં જીવન, કૃતિ, સાહિત્યસેવા આદિનું ગુજરાતને જ્ઞાન આપનાર પુસ્તક બે પ્રકારની પદ્ધતિથી થઇ શકે, કાં તો તે કોઇ જાણીતા વિદેશી લેખકના તેવા એક પુસ્તકનું ભાષાન્તર હોય, અથવા તો આપણા કોઇ રસિક વિદ્વાન શેક્સપીરીઅન સાહિત્ય બરોબર વાંચી શેક્સપીઅર ઉપર લખાયલું બરોબર પચાવી તે સર્વેનો સુન્દર અર્ક કાઢી પોતાની રીતે તે આપણી પાસે રજુ કરે. આ બે રસ્તાઓમાં વધારે રહેલો કયો છે એ જેમ સ્પષ્ટ છે તેમ જ વધારે મૂલ્યવાન તથા ચિરંજીવ સાહિત્ય પ્રકટ કરનાર કયો છે એ પણ શું સ્પષ્ટ નથી?

આ સર્વ પ્રશ્નો તથા ત્હેનો વિચાર કેવળ વડોદરાની માળાઓના પ્રયોજકોને માટે નહિ, પરંતુ આપણી અન્ય સાહિત્યસંસ્થાઓના નાયકોને માટે તેમ જ મ્હારા અન્ય ઉત્સાહી બન્ધુઓને માટે પણ રજુ કરું છું.

કારણ કે વડોદરાના ભાષાન્તરખાતા ઉપરાંત બીજી સંસ્થાઓ પણ ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સાહિત્યના પ્રશ્નમાં રસ લે છે, પણ ભાષાન્તર સિવાયનો બીજો માર્ગ હજી લગી કોઇએ ઘડ્યો નથી, ને ભાષાન્તરોમાં ય કોઇએ એવી ધ્યાન ખેંચે એવી ફતેહ મેળવી નથી. દાખલા તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અત્યાર લગીમાં જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં છે ત્હેની કુલ સંખ્યા જાણી શકાય એમ નથી, અને તે પ્રચાર પામ્યાં નથી, તો પણ તે સંખ્યા તો ન્હાની નથી જ. "ગુજરાતી" પ્રેસ તરફથી, "ફાર્બસ સભા" તરફથી, જીવનલાલ અમરશી જેવા પ્રકાશકો તરફથી પણ એક કે વધારે વિજ્ઞાનપુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે.

ગુજરાતની સાહિત્યસંસ્થાઓ.

ગુજરાતની આવી સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ, સંખ્યા તથા સમૃદ્ધિ બન્નેમાં, એકંદરે સારી સ્થિતિમાં છે એ વાતની સાબીતી રા. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખનો "સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ"ના સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શનનો લેખ આપે છે.[1] બીજી એ વાત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ છે

---

૧. "યુગધર્મ" આસો, ૧૯૭૯. પૃ. ૨૭.

કે પ્રત્યેક સંસ્થા પોતપોતાને ચીલે કામ કરે છે, અને પ્રત્યેકની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જાળવીને સૌના સર્વમાન્ય ઉદ્દેશોને માટે તેઓની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંપ, કાર્યવિભાગની વહેંચણી, કે સહકારી સંયોજનની રચના કરવાના પ્રયાસ હજી શરૂ પણ થયા નથી. સાહિત્યપરિષદ્ પોતે ય, સમસ્ત ગુજરાતની સંસ્થા તરીકે, તે સર્વનો સમન્વય કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ નથી. આ સર્વ સંસ્થાઓ તથા પ્રકાશકો વિજ્ઞાનસાહિત્ય તરફ વધારે ધ્યાન આપે અને તેમાં પણ સ્વતન્ત્ર અભ્યાસથી સાહિત્ય રચવાના માર્ગને પૂરેપૂરો સ્થાપિત કરે એ ઘણું આવશ્યક છે.

ગુજરાતી પત્રો.

વિજ્ઞાનસાહિત્યનું વધારે ગંભીર, વધારે શ્રમવાળું ને સંયોજનની વધારે અપેક્ષા રાખતું કાર્ય આવી સંસ્થાઓ ઉપાડી લે તો ત્હેનું વધારે હળવું, મનોરંજક, ત્વરિત થઇ શકે તેવું ને તાત્કાળિક જિજ્ઞાસાને પૂરે એવું બીજું કાર્ય આપણા પત્રકારો ઉપાડી શકે. અલબત, આવી કોઈ અડગ વહેંચણી થઇ શકે નહિ તેમ તે કરવાની જરૂર પણ નથી. છતાં કેટલુંક કાર્ય કરવાની પત્રકારોને ખાસ સવડ છે ને વારંવાર લાગ મળે છે ત્હેનો લાભ લેવાની આ એક સૂચના જ છે. વિજ્ઞાનની રુચિ કેળવવા, વિજ્ઞાનની સમજ ને વિજ્ઞાનમાં રસ ફેલાવવા, તથા વિજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા જેટલું ને જેટલી ત્વરાથી આપણાં પત્રો કરી શકશે તેટલું ને તેટલી ત્વરાથી અન્ય કોઇ પણ કરી શકશે નહિ. સદ્ભાગ્યે આપણા પત્રકારોએ આ કાર્યની કદર કરવાની શરૂઆત કરી છે. જો કે તદ્દન વિજ્ઞાનનાં સામયિક પત્રો—"પુરાતત્ત્વ" સિવાય—ગુજરાતને અજાણ્યાં છે, તો પણ અન્ય સામયિક પત્રો આ વિષય તરફ જોતાં થયાં છે, ને દૈનિક–સાપ્તાહિક પત્રો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. તેઓનું વલન અનુકૂળ છે, તથા વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા પણ તેઓ સ્વીકારે છે. જરૂર એટલી જ બાકી રહી છે કે તેઓ વધારે પ્રવૃત્ત બને, સારા લેખો ને સારૂં સાહિત્ય મેળવવા વધારે યત્ન ને સાહસ કરે, અને વિજ્ઞાનપ્રસારમાં તેઓનું જે મ્હોટું સ્થાન છે તે તેઓ ખરેખર પ્રાપ્ત કરે. આ વિષયનું વધુ વિસ્તારપૂર્વક દર્શન મ્હેં અન્યત્ર[1] હમણાં જ કરેલું છે, એટલે પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

વિજ્ઞાની લેખકો.

પરંતુ સંયોજકો ને પ્રકાશકો કરતાં લેખકો કોઇ રીતે ગૌણ મહત્ત્વના નથી: ઉલટું, કેટલીક વાર ને કેટલાક પ્રસંગમાં લેખકો સ્પષ્ટ રીતે ગુરુપદે છે. અન્ય સાહિત્યની પેઠે વિજ્ઞાન-સાહિત્યને માટે ય ઘણા લેખકો ને જુદા જુદા પ્રકારના લેખકોની જરૂર છે. તેમાં ય પ્રતિભાશાળી લેખકોની જરૂર તો સર્વત્ર હોય જ. ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવામાં એક ગોવર્ધનરામ કે એક ગાંધીજી, એક ન્હાનાલાલ કે એક મુનશી, ઉદ્ભવ પામે તો તે સાહિત્યની પ્રગતિ કેટલી ઝડપથી થવા લાગે ! પણ પ્રતિભાની ઉત્પત્તિનાં કાંઇ શાસ્ત્ર કે નિયમ હોતાં નથી—હશે તો હજી જડ્યાં નથી, અને તેવાઓને "ક્લસેક્ષ" પેદા કરવાનાં કારખાનાં હજી કલ્પી પણ શકાતાં નથી. એવા કોઇ લેખક કે લેખકોને વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે ગુજરાત મેળવે ત્યાં લગી આપણા જેવા પ્રાકૃતજનોએ આપણા ઉત્સાહથી તથા શ્રમથી એવા આગમનની તૈયારી માટે ઘણું પ્રાથમિક કાર્ય, ઘણું "spade-work"

1. "નવચેતન." એપ્રિલ ૧૯૨૪, પૃ. ૫–૯.

કરી રાખવું ઘટે છે. તેમ આપણી ન્હાની સંખ્યા પાકા સંગઠનથી, પ્રતિભાનું તો નહિ, પણ મ્હોટી સંખ્યાનું કાર્ય તો બેશક સાધી શકશે. "કાકા" કાલેલકર જેવો એક જ લેખક, વિજ્ઞાનસાહિત્યના કોઇ એક કે વધુ અંગ તરફ પોતાનું જ્ઞાન ને શક્તિ વાળે તો બીજા કેટલા ય લેખકોના એક દળ કરતાં ય વધુ મૂલ્યવાન ફળ અર્પી શકે !

ખરૂં જોતાં, આપણી યુનિવર્સિટિઓ, ત્હેની રાક્ષસી અપૂર્ણતાઓ છતાં, વૈજ્ઞાનિક લેખકોની ગુપ્ત ખાણ છે. કારણ કે બીજા થોડાક અપવાદો બાદ કરીએ તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર અત્યારે યુનિવર્સિટિઓ દ્વારા જ આપણા દેશમાં થાય છે. હિન્દના બીજા મુખ્ય પ્રાન્તોના કરતાં ય મુંબઇમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અત્યારે ઓછું ને ઉતરતું છે, અને, મુંબાઇમાં "રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ સાયન્સ"નો આરંભ થયા છતાં ય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસની તથા શોધખોળની સગવડ કમ છે. સંશોધન પોત ય લગભગ નહિ જેવું છે. પણ આ સ્થિતિ સુધરશે, "કાળ પોતે ત્હેની તરફ છે," અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં ઝડપથી વધી છે. વિજ્ઞાનનાં જે થોડાં શાસ્ત્રો અંહીં શીખવાય છે ત્હેના અભ્યાસક તથા વિજ્ઞાનની જુદી જુદી ડીગ્રી મેળવનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા દરસાલ વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ મુંબાઇમાં, બૅંગલોરમાં ને પરદેશમાં વિજ્ઞાનનાં કોઇ શાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરનારા તેમ જ સંશોધન કરનારા ગુજરાતીઓની સંખ્યા–બંગાળ પંજાબ આદિને મુકાબલે ન્હાની હોવા છતાં–વધતી જાય છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે.

વળી આપણા ઇલાકાની અંદર તેમ જ ઇલાકાની બહાર, શાળાઓ, કૉલેજો ને યુનિવર્સિટિઓમાં જુદા જુદા પ્રકારના અધ્યાપકની પદવીઓ ઉપર જે ગુજરાતીઓ છે તેઓમાંનું સારૂં પ્રમાણ રસાયન–ભૌતિક–વનસ્પતિ–ગણિત–સમાજ–અર્થ–ભૂમિ ઇત્યાદિનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં નિપુણ છે. તેઓ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તથા શિક્ષણમાં રસ લે છે અને ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યની સેવા માટે શોખ ધરાવે છે, અથવા ધરાવી શકે છે. આ સેવાને માટે તેઓને અસાધારણ અનુકૂળતા તથા ખાસ લાયકાત છે. "સાક્ષરતા," "સાહિત્ય" વગેરેથી ભડકવાની કે ગભરાવાની તેઓને જરૂર નથી. માતૃભાષામાં રહેલી ને સાદી રીતે લખવાની ટેવ પાડવી એ મુશ્કેલ નથી—મુશ્કેલ લાગે તો પણ અશક્ય નથી, અને કર્તવ્યરૂપ તો છે જ. ઘણાઓ એમ મોડી ઉમરે શીખ્યા છે ને સારા લેખક થયા છે. વળી મદદ કરનાર અન્ય ગુજરાતી લેખકો ને વિદ્વાનો અલભ્ય નથી.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

પણ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યને લગતી આપણી મ્હોટામાં મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી વિજ્ઞાનની પરિભાષાની છે. પ્રત્યેક અનુભવી વિદ્વાન જાણે છે તેમ આપણને સૌથી વધારે અવરોધક તથા સૌથી વધારે વિલમ્બકારક આ જ મુશ્કેલી છે. એક રીતે એનો સંતોષકારક નિકાલ જેમ બને તેમ વ્હેલો આવે તો લેખકો તથા વાચકો બન્નેને ઘણી સરળતા થાય. નહિ તો વાચકો ને અભ્યાસકોને ગોટાળા થશે, ઘણા લેખકોનો ઉત્સાહ આ પહેલી જ મુશ્કેલીથી ભાગી જશે, વાચનસામગ્રીનું દારિદ્ર્ય વધારે કાળ લંબાશે, અને તે દરમ્યાન કેટલાક લેખકો—

ત્વરાને લીધે, માર્ગદર્શનના અભાવને લીધે તથા, પરિભાષાના સમગ્ર ક્ષેત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે તેઓનું અલક્ષ્ય હોવાથી, સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે–એવા પણ શબ્દો દાખલ કરી દેશે જે આગળ ઉપર નડશે.

એકપાસથી આટલી તાકીદ હોવા છતાં, આ વિષયમાં લગાર પણ ઉતરનાર દરેક જણે જોયું જ હશે કે વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું કામ કઠિન, નવીન પ્રકારનું ને ઘણી રીતે અટપટું છે. તેથી તે ઘણી ધીરજભરી સંભાળથી, ઘણી બાજુઓના વિચાર પછી અને ઘણા વિદ્વાનોના સહકારી પરિશ્રમવતી જ સિદ્ધ થાય એવું છે. વળી ભાષાનો વિષય જ એવો છે કે બે ચાર વિદ્વાનોએ દસવીસ હજાર શબ્દો, પોતાના અભ્યાસગૃહમાં, તૈયાર કર્યાં, પછી પ્રકટ કર્યાં, કદાચિત્ થોડાં પુસ્તકોમાં કે લેખોમાં તે વાપર્યા, તેટલા જ માત્રથી તે શબ્દો ચલણી સિક્કા થઇ ભાષામાં રૂઢ થતા નથી. ખરી પરિભાષા, અને તે પણ અહીંની પેઠે આરંભની પરિભાષા, પોતાના સ્વીકાર તથા વૃદ્ધિને માટે બીજાં બળોની તથા ઘણાં વર્ષોની અપેક્ષા રાખે છે.

ત્વરા ને ધીરજની આવી વિષમ આવશ્યકતા છતાં, પરિભાષાનો પ્રશ્ન ગુજરાતની પાસે કાંઇ પહેલી જ વાર ઉભો થયો નથી, અને વળી એ પ્રશ્ન કાંઇ એકલા ગુજરાતનો જ નથી.

અત્યાર લગીના પ્રયાસો

આ પ્રશ્નના મહત્ત્વને ઉચિત ગાંભીર્યથી તથા વિદ્વત્સંયોજનથી એને હાથમાં લેનાર સૌથી પહેલા પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ક. ગજ્જર હતા. સન ૧૮૮૮ માં–તે પહેલાં આવો પ્રયાસ હિન્દમાં કોઇ સ્થળે થયેલો મ્હારી જાણમાં નથી–એમણે કેવળ ગુજરાતી જ નહિ પણ ગુજરાતી–મરાઠી–હિન્દી વિજ્ઞાન–કોષ રચવાની અપૂર્વ તૈયારી કરી હતી. સંયોગવશાત્, આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, આ કાર્ય એમને અધવચ છોડવું પડ્યું હતું.

તે પછીનો નોંધવા લાયક પ્રયાસ (શ્રીયુત જોગશચન્દ્ર રાયના એક લેખ પ્રમાણે[1]) કદાચિત્ બંગીય સાહિત્યપરિદનો હતો, પણ કટકે કટકે કેટલોક શબ્દસંગ્રહ બહાર પાડ્યા પછી તેઓએ તરત જોયું કે નથી તેમાં કોઇને રસ કે નથી થતો ત્હેનો કાંઈ ઉપયોગ ! આથી નિરાશ થઇ તેઓએ આ કાર્ય છોડી દીધું.

તે પછીનો પ્રયાસ કાશીની નાગરી-પ્રચારિણી સભાએ શ્રીયુત શ્યામસુન્દર દાસના સમર્થ નાયકપણા નીચે કર્યો. આ કાર્ય વધારે નમ્ર પણ સૌથી વધારે સંગીન થયું. ઘણા વિદ્વાનો તેમાં સામેલ હતા, ઘણાં વર્ષોનો શ્રમ હતો, અને જો કે વિજ્ઞાનની થોડીક જ શાખાઓનો ત્હેમણે વિચાર કર્યો હતો–જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ ને પ્રાણિશાસ્ત્ર આદિનો પણ સ્પર્શ ન્હોતો કર્યો–તો પણ, તે તે શાખાના પ્રાથમિક અગત્યના પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરાવી, તે તે શાખાની તળે ગોઠવી, સન ૧૯૦૬ માં એમણે "હિન્દી વિજ્ઞાનકોષ" પ્રકટ કર્યો ત્યારે અન્ય ભાષાઓના વિદ્વાનો પણ તેથી પ્રસન્ન થયા. આટલે વર્ષે ત્હેની ખામીઓ વધારે મ્હોટી દેખાય એ બને, પણ તે કાર્ય ને કાર્યપદ્ધતિ બન્ને સંમાનયોગ્ય હતાં. તે
લગભગ દશેક વર્ષે પ્રયાગની "વર્નાક્યુલર સાયેન્ટિફિક સોસાયટી" એ હિન્દી ભાષામાં "

૧. " મૉડર્ન રીવ્યુ," ઑગસ્ટ, ૧૯૨૨, પૃ. ૧૯૧.

નામનું માસિક પ્રકટ કરવા માંડ્યું. ત્હેને અંગે ત્હેના પ્રયોજકોએ હિન્દી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહનું ભંડોળ વધાર્યું એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના શબ્દો તૈયાર કર્યા. છેલ્લાં ચારેક વર્ષ થયાં તેઓના સંસર્ગમાં હું નથી તેથી તેઓની સફળતા કેટલી થઇ તે બરોબર કહી શકતો નથી.

પંજાબી, મરાઠી તથા દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓમાં ય જાણવા જેવા પ્રયાસો થયા હશે. તેમ નિઝામ સરકારની ઉસમાનીઆ યુનિવર્સિટિને અંગે પદવી લગીનું સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ ઉર્દુમાં જ આપી શકાય તે માટે ઉર્દુ સાહિત્ય તૈયાર થવા માંડ્યું હતું. તેઓએ સ્વીકારેલી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાંથી પણ ગુજરાતીને કાંઇક પ્રકાશ મળશે. આ પ્રત્યેક વિષેની વધારે હકીકતો કોઇ જાણનાર પ્રકટ કરશે તો બહુ ઉપયોગી થશે.

આજે ગુજરાતે ફરીથી આ સવાલને આગળ કર્યો છે, ને તે માટે ખરો ધન્યવાદ વડોદરાના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને ઘટે છે. "શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ" વડોદરારાજ્યના "વિદ્યાધિકારી કચેરી-ભાષાન્તર શાખા" તરફથી તૈયાર થયો આજના ગુજરાતી પ્રયાસો. છેઃ ત્હેની "વિભૂતિના એક અંશમાત્ર" જેવો એક સંગ્રહ પ્રકટ થયો છે. તે "કેવળ નમૂનારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેછે," અને ત્હેના પ્રયોજકો વડોદરાના બે ઉત્સાહી સાક્ષરો, રા. રા. જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા અને રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા છે. સાહિત્યપરિષદ્‌ના આ બે માજી મંત્રીઓને આપ સૌ જાણો છો જ. ફક્ત એટલું કહેવું જોઇએ કે પ્રો. ગજ્જરે લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલા કાર્યનો આમાં કેટલો ઉપયોગ થયો છે એ અગત્યની તથા જાણવા જેવી હકીકત ઉપર કાંઇ પ્રકાશ હજી લગી પડ્યો નથી.

આ ઉપરાંત અમદાવાદની વિદ્યાપીઠે "ગણિતની પરિભાષા" વિષે થોડુંક પ્રકટ કર્યું છે,[1] અને આપણી વિજ્ઞાનસમિતિના "રીપૉર્ટ"ને અન્તે, પ્રો. વીરમિત્ર દીવેટીઆ, રા. રા. પ્રીતમરાય, વડોદરાની "કેમિસ્ટ ક્લબ" વગેરેની પ્રસાદીઓ, વિશેષ શબ્દસંગ્રહ તરીકે, આપની સમક્ષ રજુ થઈ છે.

આ સર્વ પ્રયાસોના ભાવને આપ જરૂર વધાવી લેશો. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનું કાર્ય કાવ્ય કે કથાવાચનના જેવું આકર્ષક નથી, તે છતાં ગુજરાતે તે કઠિન ને શુષ્ક જણાતું કામ હાથમાં લીધું એ "આવકારલાયક" છે. તે કામ હવે આગળ વધે ને, કદાચિત્ ધીરે ધીરે પણ, યોગ્ય રીતે સંતોષકારક ઉકેલ પામે એ હવે બાકી છે.

આ પ્રયાસોની વિગતવાર તુલનાનું કામ તો વિજ્ઞાનીઓની તથા ભાષા-શાસ્ત્રીઓની મિશ્ર સમિતિ જ કરી શકે. તેથી કેટલાંક સામાન્ય અવલોકનો જ અંહીં આપની વિચારણાને માટે રજુ કરીશ.

---

૧. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, "યુગધર્મ" શ્રાવણ ૧૯૭૯, પૃ. ૪૦૦.

આ સર્વ પ્રયાસોમાં, તેમ જ તે સિવાયનાં કેટલાંક ભાષાન્તરી પુસ્તકોમાં ભાષાન્તરકર્તાઓએ પોતે જ બનાવેલ ને વાપરેલ શબ્દસંગ્રહોમાં, એક સામાન્ય ન્યૂનતા દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે આવા શબ્દસંગ્રહના આધારરૂપે પ્રયોજકે માનેલા ને પાળેલા નિયમોનું સંપૂર્ણ અકથન છે. વિજ્ઞાનપરિભાષા રચવામાં જે જે દૃષ્ટિઓ સામાન્ય રૂપમાં હાજર રહેવી જોઇએ તથા જે જે પરસ્પર વિરોધી દાવાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓના નિર્ણયમાં કીયાં ધોરણ, કીયા નિયમ ને શી પદ્ધતિ સ્વીકારાઇ છે, તથા એ નિર્ણયો પણ શા છે, તે સર્વનું સ્પષ્ટ નિવેદન કોઇ સ્થળે દેખાયું નથી. ખરે, "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" જેવા, સોળ વિદ્યાઓની પરિભાષાનો તથા આઠ હજાર વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સમાવેશ કરતા, મ્હોટા કોષમાં પણ મૌલિક નિયમો કીયા છે તે વાચકે જ ખોળી કાઢવાનું રહ્યું છે, અને-સત્યને ખાતર ઉમેરવું જોઇએ કે-તે ખોળ્યા પછી પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ માલૂમ પડતું નથી.

સામાન્ય નિયમોનો નિશ્ચય.

તે છતાં એ તો દેખીતી વાત છે કે આવાં નિવેદન સિવાય કોઇ પણ શબ્દ-સંગ્રહને ન્યાય થઈ શકે નહિ, ત્હેની ઉપર યોગ્ય ચર્ચા પણ થઇ શકે નહિ, અને તે વિના નિર્ણય પણ થઇ શકે નહિ. જો કે આ પ્રશ્નમાં વિગતોનું મહત્ત્વ કમ થઇ શકે એમ નથી અને સામાન્ય નિયમો નક્કી કર્યા પછી પણ વિગતો કેવી રીતે નક્કી થાય છે એના ઉપર આખી સફળતાનો પુષ્કળ આધાર છે, તો પણ પરિભાષાના ભૂમિકા-કાર્યમાં જ સામાન્ય નિયમો નક્કી કરવાની પહેલી જરૂર ઉભી થાય છેઃ ત્યાર પછી જ, અને અન્ય પ્રયોજકો, અન્ય વિચારકો ને અન્ય વિદ્વાનોના વિવેચન પછી જ, કાંઇક એવી એકમતીની, અથવા લગભગ એકમતીની, આશા રાખી શકાય જે ગુજરાતી વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નમાં, અન્ય પ્રશ્નોની માફક, મૌલિક રીતે આવશ્યક છે.

આજે ગુજરાતમાં જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓએ આ સવાલ ઉપાડયો છે તેમાંથી એક લાભ એ મળી શકશે કે જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ વધારે અસરકારક રીતે રજુ થઇ શકશે. ' સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" ના પ્રયોજકોએ કેવળ શબ્દો ઘડ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તેઓનો લગભગ ૭૫-૮૬ પુસ્તકોમાં ઉપયોગ પણ કર્યો છે. કોઇને આ ઉતાવળ લાગી હશે, તો બીજી પાસથી એમના પ્રયોગ તપાસવાનું એમને તથા અન્ય જનોને એક વધારે સાધન મળ્યું છે એ પણ સ્વીકારાશે. એ પ્રયોજકોએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ સ્હામે ઘણા મત પ્રકટ થયા છે અને અત્યારના ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓમાંનો મ્હોટો ભાગ મ્હારી જાણ પ્રમાણે એ પદ્ધતિને પસંદ કરતો નથી. આ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો, અને વિજ્ઞાનપરિભાષાનું કામ આગળ વધારવાનો ખરો માર્ગ મ્હેં ઉપર સૂચવ્યો તે જ છે કે, વડોદરાના પ્રયોજકો, અન્ય પ્રયોજકો તથા આમાં રસ લેતા અન્ય વિદ્વાનો સૌ પોતપોતે યોગ્ય માનેલા નિયમો સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ ખુલાસાની સાથે પ્રકટ કરે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનસમિતિ આટલી વ્યવસ્થા હાથમાં લઇ શકે. તે પછી જ ખરી શાસ્ત્રીય ચર્ચા થઇ શકે અને આપણે કાંઇક નિર્ણયો કરી આગળ વધી શકીએ. આવા નિર્ણયો એકદમ, એક જ ચર્ચામાં, કે

એક જ વર્ષમાં પણ થઇ જાય એમ ન બને તો આપણને-વધારે ધીરજ ને વધારે-ખંત રાખવી પડશે.

આ વિચારણામાં સહાયક થાય એવી બીજી કેટલીક સામગ્રી આપણી કને મોજૂદ છે તે વિસારવી ન જોઇએ. સાહિત્યપરિષદ્‌નાં જુદાં જુદાં પ્રમુખસ્થાનોએથી આપણા સાહિત્યને જે મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિઓ મળેલી છે તેઓમાંનાં ઘણામાં વિજ્ઞાનપરિભાષાના પ્રશ્નનો સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર સ્પર્શ કરેલો છે. જો કે તેઓમાં, ગત વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ સિવાય, કોઇ પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્હોતા, તો પણ ભાષા ને સાહિત્યનાં શાસ્ત્રોના તેઓ ઊંડા અથવા વ્યાવહારિક અભ્યાસી હોવાથી, તેઓએ જે પ્રકાશ નાંખ્યો છે તે થોડો હોવા છતાં મ્હને અનુભવ ને ડહાપણનાં તત્ત્વોથી સમૃદ્ધ લાગ્યો છે. એ ભલામણો મ્હને લાગે છે કે આપણી વિચારણામાં ઘણી સહાયક થવી જોઇએ. વળી વિજ્ઞાનપરિભાષા વિષે જ કેટલાક લેખો પરિષદ્‌ના અહેવાલોમાં છપાયા છે, ને બીજા અન્યત્ર પ્રકટ થયા હશે. સૌથી વધારે માર્ગદર્શક બે લેખો મ્હારા જાણવામાં છે, અને જો કે કોઇની એકેએક ભલામણની સાથે પ્રત્યેક જણ સંમત ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ એકંદરે તે બન્ને તલસ્પર્શી ને ગ્રાહક દૃષ્ટિ પ્રકટ કરે છે એ નિઃસંશય છે. એક રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહનો "ગુજરાતી વિજ્ઞાન કોષ" ઉપર "સાહિત્ય" પત્રમાં (સન ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર અંકમાં) પ્રકટ થયેલો વિવેચનાત્મક લેખ અને બીજો, તેથી ય વધારે મૌલિક વિચારણાવાળો, શ્રીયુત જોગેશચન્દ્ર રાયનો, "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ"ની સમાલોચનાનો "મૉડર્ન રીવ્યુ" (ઑગસ્ટ ૧૯૨૨) માં પ્રકટ થયેલ અંગ્રેજી લેખ.

બીજી એક વાત વિસરવા યોગ્ય નથી. સામાન્ય શબ્દકોષ અને ગુજરાતી ભાષાના આવા વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોષની વચ્ચે કેટલીક બાબતમાં મ્હોટો ફેર છે. સામાન્ય શબ્દકોષમાં ભાષામાં પ્રચલિત થઇ ગયેલા શબ્દોનો જ સંગ્રહ હોય છે, અને તેઓના જુદા જુદા રૂઢ અર્થોનો નિર્દેશ કરેલો હોય છે. આપણું કામ આ અને એ કરતાં ય વધારે છે. પ્રચલિત વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો એ તો આવા કોષકારનાં કામોમાંનું એક છેઃ અત્યાર લગીમાં જે જે વિજ્ઞાનપુસ્તકો ને વિજ્ઞાનલેખો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયેલાં છે તેઓમાં, તથા જે જુદાં જુદાં વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો ગુજરાતના હુન્નરકળાને લગતાં છે, જે ઉપર પુસ્તકો પ્રકટ થયાં નથી, અને જેના પારિભાષિક શબ્દો તેઓના ખાસ કારીગરો તથા ઉસ્તાદોમાં જ મુખ્યત્વે ફરી વળે છે તેઓમાં જેટલું શબ્દભંડોળ છે તે સઘળું ભેગું કરવાનું કાર્ય, એ તો હજી એક જ કામ થયું. કેટલાક પ્રચલિત શબ્દોનો અર્થનિર્ણય કરવાનું તથા ત્હેને મળતા અંગ્રેજી શબ્દોનો નિર્ણય કરવાનું કામ પણ આની સાથે જ કરવાનું છે. કેટલાક શબ્દો તો અર્ધપ્રચલિત જેવા હોય છે, કારણ કે કોઇ લેખકોએ તેઓને નવા જ યોજી ઉપયોગમાં લીધા હોય છે, તેઓની યોગ્યતા તથા તેઓની પ્રચલિતતા બન્નેનું ખરૂં મૂલ્ય આંકવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ વિવેક તથા ઉદાર દૃષ્ટિથી તે કાર્ય પણ કરવા યોગ્ય છે.

કેટલીક ખાસ મુશ્કેલીઓ.

આમાં જે એક મુશ્કેલી હમણાં જ ઉભી થઇ છે ને જે થવી જોઇતી ન હતી તે "સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ"ના યોજકોની એક રીતિને આભારી છે. આ રીતિ ઉપર તેઓ અને તેટલો જલ્દી વિચાર કરે ને ત્હેનો ત્યાગ કરવાનું યોગ્ય સમજે એ આ દૃષ્ટિએ બહુ જ જરૂરનું છે. તે મુશ્કેલી અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃત વેશ પહેરાવી, બન્ને મૂળમાંથી તેઓને ખસેડી એકદમ સાહિત્યમાં ઉમેરવાથી ઉત્પન્ન થઇ છે. દાખલા તરીકે આ સંગ્રહમાંથી પુષ્કળ શબ્દો આપી શકાય એવા છે તેમાંના કેટલાક, ખાસ કરીને રસાયનવિદ્યાને લગતા, સ્પષ્ટતા માટે, નીચે રજુ કરૂં છું:

અંગ્રેજી.	નવો રચેલો.	અંગ્રેજી.	નવો રચેલો.
આર્ગોન.	આર્જન.	ઑસ્મિઅમ.	આમોદક.
બેરિયમ.	ભારાય.	સેલીનીઅમ.	સૌમ્ય.
બિસ્મથ.	વિષમથ.	ટેન્ટેલમ્	તંતિલીય.
નીઑન.	નવીન.	નાઇટ્રોજન.	નત્ર.

આ કૃત્રિમ તથા ભ્રમજનક રીતિને કોઇ પણ ભાષાશાસ્ત્રી અનુમતિ આપે તો મ્હને આશ્ચર્ય થાય. કોઇ અંગ્રેજી શબ્દ ઘણાં વર્ષો લગી રૂઢ થઇ જનતાને મુખે આવા પ્રકારની વિકૃતિ પામ્યો હોય, ત્હેને સ્વીકારવો એ એક વાત છે, અને આમ પહેલેથી વિકૃત કરી, સંસ્કૃત ધ્વનિથી કાંઇ અર્થમયતાનું સૂચન પણ કરવું, એ તદ્દન જુદી વાત છે. એક તદ્દન અનાવશ્યક મુશ્કેલી આ પ્રમાણે ઉભી થાય છે, અને તે વધે તે પહેલાં ત્હેને રોકી દેવી એ ડહાપણ છે.

આ ઉદાહરણોમાં ગુજરાતી પર્યાય તરીકે મૂકાયલા શબ્દો સંસ્કૃત વેશ ધારી હોવા છતાં કાંઇ પણ અર્થરહિત હતાઃ બીજા કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃત તથા અર્થવાળા હોવા છતાં, અનુચિત અર્થવાળા હોય છે અને તેથી ય મુશ્કેલી થાય છે. એ ખરૂં છે કે તદ્દન નવા શબ્દો બનાવવાને બદલે કોઇ જૂનો શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહ નવો અર્થ પ્રકટ કરવાને સમર્થ હોય તો તે રસ્તો વધારે સારો છે. પણ તે શબ્દની અર્થશક્તિનું પૂરેપુરૂં તોલ તો કાઢવું જ જોઇએ. દાખલા તરીકે નીચેના પર્યાયો અર્થરહિત નથી છતાં અયોગ્ય ને ભ્રમજનક અર્થનો જ ધ્વનિ કરે છે.

હાઇડ્રોજન માટે આર્દ્રવાયુ. એમોનિઆ માટે અપાનવાયુ,
હાઇડ્રૉલિસિસ ,, જલહરણ. હાઇડ્રો–કારબન ,, આર્દ્રાંગિરસ.

પ્રત્યેક વિજ્ઞાની લેખક આ રીતિએ અનુસરીને પોતાની મોડી મરજી માફક શબ્દો વાપરવા અને રચવા લાગે, તો ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ એકદમ મ્હોટો તો થઇ જાય!

વિજ્ઞાનશબ્દકોષની મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી, આ પ્રમાણે, નવીન અર્થોનો નિર્ણય કરવાની અને નવીન શબ્દો ખોળી કાઢવાની છે. આ વિષયની સ્વાભાવિક મુશ્કેલી વધવાનાં કારણોમાં કૃત્રિમ એકરૂપતા માટેનો આગ્રહ પણ એક છે. કેટલાકને દરેક શબ્દ સંસ્કૃત અથવા સંસ્કૃતવેશી હોય તો જ સંતોષ થાય છે, ત્યારે કોઇકને આખી પરિભાષા એકદમ અંગ્રેજી ઉપરથી ઉતારી લીધી હોય તો જ ચ્હેન પડે છે. વળી કોઇક એવા પણ હશે કે એક જૂનો શબ્દ મળી આવતો હોય તો પછી તે ઉપરાંત તે જ અર્થનિર્દેશ માટે બીજો સંસ્કૃત કે ઞ

પર્યાય સહન કરી શકે નહિ. આ મુશ્કેલી રસાયન, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂમિ, શરીર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો માટે ખાસ ઉભી થાય છે, કારણ કે તેઓનો મ્હોટો ભાગ વર્ણનાત્મક હોવાથી પ્રત્યેકને માટે હજારો નવા પદાર્થોનાં નામ ખોળવાની જરૂર પડે છે: તે તે શાસ્ત્રની ગુજરાતીમાં બહુ થોડી ખિલવણી હોવાથી ગુજરાતીમાં તેમાંના ઘણા પદાર્થોનું જ્ઞાન ને નામ પણ હોતાં નથી.

આવાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોને માટે શબ્દો રચવામાં કોઇ એક સામાન્ય પદ્ધતિના અને તદનુસારી એકરૂપતાના કાયદા સમજી શકાય એવા છે. પણ દેખીતી રીતે અહિં અતિયોગ પણ થાય એમ છે. કેટલાંક સ્વાભાવિક ને પ્રાણપ્રદ તત્ત્વોને "બૉયકૉટ" કરવાની વૃત્તિ પણ જન્મ પામી શકે છે અને ભાષાની સમૃદ્ધિનાં કેટલાંક નૈસર્ગિક દ્વાર બંધ પણ કરાય છે. તેમાં, ખાસ કરીને જરા વધુ વપરાશના સામાન્ય શબ્દોને માટે, એમ પણ પૂછવું પડે છે કે તે અર્થ અથવા તે પદાર્થને સૂચવનાર એક કરતાં વધારે શબ્દ ભાષામાં હોય તો શું ખોટું છે?

આખરે ય જેવી પ્રજા તેવી ભાષા. ગુજરાતી ભાષા કોની છે? ગુજરાત કોની છે? ગુજરાતી પ્રજા કોણ છે? એ સર્વ વિષે લગભગ અર્ધી સદી ઉપર "વીર" નર્મદે આપણને અમર શબ્દોમાં શીખવ્યું છે તે આપણાથી કદી ભૂલી જવાશે કે?

આપણી વિજ્ઞાનપરિભાષાનો પાયો (૧) સંસ્કૃત, (૨) ફારસી, અરબ્બી, કે (૩) અંગ્રેજી એમાંથી શેનો હોવો જોઇએ એ સૌથી વધારે વિવાદકારક ને સૌથી વધારે મૌલિક પ્રશ્નનું

નિર્ણયભૂમિ.

સમાધાન, (૧) ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, (૨) પ્રત્યેક સાધનમાર્ગની અનુકૂળતા ને સામર્થ્ય, (૩) અન્ય હિન્દી ભાષાઓએ સ્વીકારેલાં ધોરણ, અને (૪) હિન્દની બહારની સમસ્ત વિજ્ઞાનની આલમ સાથે ગુજરાતી વિજ્ઞાનને તથા ગુજરાતી વિજ્ઞાનસાહિત્યને જાળવવાનો સંબન્ધ–એ સર્વેની વિવેકપૂર્ણ વિચારણાથી જ થઇ શકશે. એ ચારમાંથી પ્રત્યેકને એકી વખતે પૂરેપૂરૂં માન આપવું અશક્ય છે, કારણ કે ઘણીવાર પ્રત્યેકની માગણી અન્યના વિરોધમાં ઉભી થશે. પરંતુ એ પણ નિર્વિવાદ છે કે એ ચારમાંથી કોઇની ય તદ્દન અવગણના કરવી અને વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાનો સ્થાયી ને અચળ પાયો નાંખવાની આશા રાખવી એ અશક્ય છે,

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા સવાલો પરિભાષાને અંગે ઉભા થશે, પણ તેઓમાંના ઘણા ખરા વિગતના છે (જો કે તેથી અગત્યવિનાના છે એમ સમજવાનું નથી).

સંક્ષેપમાં, આ સમગ્ર પ્રશ્નનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાને માટે એક પાસથી જૂની ગુજરાતી, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાહિત્યવિકાસ આદિનું પૂરેપૂરૂં જ્ઞાન જોઇશે; બીજી પાસથી સંસ્કૃત, ફારસી, અરબ્બી, અંગ્રેજી, વગેરેના જે જે સમુદ્રોમાંથી આપણે નવાં શબ્દરત્નો આણવાનાં છે તેઓનું તથા તેઓમાં પરિભાષાની કાંઇ સંપત્તિ હોય તો ત્હેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જોઇશે; ત્રીજી પાસથી, ગુજરાતની પેઠે અન્ય હિન્દપ્રાન્તોમાં જે પ્રયાસો થતા હોય ને જે સિદ્ધ પામ્યા હોય તેઓનો સજીવ સંપર્ક જોઇશે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે આવા પ્રયાસો "અખિલ ભારતીય" સહકારને પામીને,

કોઈ "સકલ હિન્દના" કે "ઑલ-ઇન્ડિઆ" સંયોજનથી કામ કરવા માડે ત્યારે તેમાં આપણું સ્થાન લેવા તૈયાર રહેવું જોઇશે; અને ચોથી પાસથી (કેટલાક ઉત્સાહીઓ વિસરી જાય છે કે) વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું પોતાનું તાજું ઊંડું ને ચોકસ જ્ઞાન જોઇશે, કારણ કે એ વગરના સઘળા પ્રયાસો વૃથા છે.

આ ચાર ઉપરાંત બીજા કશાની જરૂર હોય તો, આપણાં અન્ય સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ જેની ઘણી જરૂર પડે છે તે, કામ કરવાની શુદ્ધ વૃત્તિ, નિખાલસ ચર્ચા, સમર્થ સહકાર, અહંતા-તરંગીપણું-બૉયકાટવૃત્તિ એ સર્વને સ્થાન જ ન આપવું એવો નિશ્ચય, અને પરિભાષાનું તથા વિજ્ઞાનનું ચિરંજીવ મન્દિર ગુજરાતમાં ઉભું કરવાની ઉલ્લાસભરી પ્રતિજ્ઞાઃ એ જ છે.

પરિભાષા ઉપરાંત બીજા પણ પ્રશ્નો આપણે વિચારવાના છે. વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાનમાળા, વિજ્ઞાનના વાતાવરણની રચના, સંગ્રહસ્થાન-પ્રદર્શન-"Conversazione" આદિની સ્થાપના, શિક્ષણક્રમમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન, ને શિક્ષણપુસ્તકો માટે સૂચના, વગેરે વગેરે. પણ હું ધારૂં છું કે એક વ્યાખ્યાનમાં આવી શકે તેથી ઓછું મ્હેં કહ્યું નથી, કોઈ કહેશે કે વધારે કહી દીધું છેઃ તેથી તે પ્રશ્નો આપણા વિભાગની સભાને માટે તથા તે વિષે બોલવાને ખાસ તૈયાર હોય તેવાઓને માટે રાખીશ, અને આપની હવેની વિચારણામાં ખાસ ઉપયોગી થાય એવી બાબતો સંક્ષેપમાં ઉપસંહારરૂપે રજુ કરીશઃ

ઉપસંહાર.

૧. એક સ્થાયી વિજ્ઞાનસમિતિઃ બની શકે તો પ્રત્યેક મુખ્ય મુખ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના એક કે વધુ પ્રતિનિધિની બનેલી. ત્હેના સભ્યો ટપાલદ્વારા કે મળીને સંસર્ગ સાચવે, ને બને તો વર્ષમાં એક વાર પણ ભેગા થાય. વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓ આરંભે તથા ચાલુ રાખે.

૨. ગત પરિષદ્‌માં નીમાયલી સમિતિએ શરૂ કરેલી વ્યાખ્યાનમાળા ચાલુ રાખે અને, તેના ઉદ્દેશ અનુસાર આગળ ખીલવે.

૩. એક જાતના પ્રકાશક-મન્દિર ("પબ્લીસીટી બ્યુરો")નું કાર્ય તે કરે: એવી રીતે કે વિજ્ઞાનના સત્તાવાર લેખો સમાચાર વગેરે સરળ રૂપમાં લખાય ને નિરન્તર પ્રગટ થાય. તે માટે લેખકો તથા પ્રકાશકો બન્નેના સંસર્ગમાં રહે. ગુજરાતના પ્રકાશકો તથા સાહિત્યસંસ્થાઓ પણ, જરૂર પડ્યે, લેખો માટે, લેખકોને માટે, ગ્રન્થાવલોકન માટે, તથા એવી અન્ય સહાયતા માટે, તે સમિતિના સભ્યોને પુછી શકે. વિજ્ઞાનશિક્ષણના ગુજરાતી સાહિત્ય સંબન્ધી પણ પુછવા યોગ્ય સ્થાન તે થઇ શકે.

૪. વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષાના આધારરૂપ નિયમો મેળવવાને માટે, તથા ત્હેનું આ કામ આગળ વધારવાને માટે, જરૂરી પ્રયાસ કરે.

૫. વિજ્ઞાનસાહિત્યને લગતી બીજી કોઇ પ્રવૃત્તિ કરવા તે શક્તિમાન હોય તો તે માટે સભા, સંમેલન, ઉપસમિતિ આદિની યોજના કરે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય ઉભયના શિષ્ટ સમ્પ્રદાયને પાળીને કાર્ય કરવાના આપણા આદર્શને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડશે. તે સૌને ધીરજ ને સંપથી વટા

આપણે સર્વાંગસમૃદ્ધ, લોકગમ્ય તેમ જ સંશોધનાત્મક, વિજ્ઞાનસાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રકટ કરી શકીએ જેથી, પ્રાતઃકાળના સૂર્યની પેઠે, વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ ધીરેધીરે આપણી પ્રજાના સમગ્ર જીવનની અંદર વ્યાપી રહે. એના પાયારૂપ કાર્યો આપણે યોજવાનાં છે. આરંભશૂરતાના જાણીતા રોગમાંથી બચવાની જરૂર છે, તેમ માત્ર આરંભની જ મુશ્કેલીઓથી ડરી જવું પણ જોઇનું નથી. ધારેલી સિદ્ધિ ઝટ ન મળી તેથી જેમ ગભરાવાનું નથી તથા પરાજ્ય પોતે જ ઘણી વાર જયમાર્ગ તરફ લઇ જાય છે એ યાદ રાખી આગળ ને આગળ જ વધવાનું છે, તેમ અતિ ઉતાવળા થઇ બધું રહેલુંસટ છે એમ માની લઇ પાછળથી પસ્તાવામાં પડવાને બદલે "चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।" એ સુવર્ણસૂત્ર પણ યાદ રાખવા જેવું છે. આપણે ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓમાંના આટલા આજ એકત્ર થયા છીએ, અને બીજા ઘણા આપણી પાછળ છે, તો એ જ ઉચિત છે કે અત્યારલગી થયેલા કામને આગળ વધારીને જ આપણે છૂટા પડીએ, અને છૂટા પડયા પછી પણ બેશી ન રહીએ.

વિજ્ઞાની કાર્યકરમંડળની બહારનાં પણ વિજ્ઞાનરસિક તથા સાહિત્યવિલાસી જે અન્ય સ્ત્રીપુરુષો અંહીં ભેગાં થયાં છે તેઓને એક છેલ્લો શબ્દ કહેવાની રજા લઉં છું.

ઇંગ્લંડના આજના મ્હોટામાં મ્હોટા, ને મ્હારા પ્રિયમાં પ્રિય, નાટકકાર જેમ્સ બેરી (સર જેમ્સ બેરી)નું એક વચન મ્હારા મન આગળ આજ વારંવાર આવ્યું છેઃ " The man of science appears to be the only man who has something to say just now—and the only man who does not know how to say it." અર્થાત્ "વિજ્ઞાની મનુષ્ય આજે એવો એક જ માણસ દેખાય છે કે જેને કાંઇક કહેવાનું છે—અને એવો એક જ માણસ દેખાય છે જે તે કેવી રીતે કહેવું એ જાણતો નથી." આપના દિલમાં પણ એવું આવ્યું હશે !

મ્હને તો એક વાત બ્રહ્માના અક્ષર જેવી અચળ ને નિર્દિષ્ટ દેખાય છે, અને તે જ મ્હારી ત્રુટિત રીતે કહેવાનો મ્હેં આજ પ્રયાસ કર્યો છે, કે ગુજરાતે-હિન્દે વિજ્ઞાનનો સન્દેશ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. જગતની આ નવી શક્તિનો પ્રભાવ, જે હજી વૃદ્ધિમન્ત જ છે, હેને વિજ્ઞાનમંડળની બહારના વિચારકોએ પણ સ્વીકાર્યો છે. આપણી પડતી શરૂ થઈ ત્યારે ને ત્યારથી આપણે વિજ્ઞાનને વિસાર્યું છે, અને અત્યારે અર્વાચીન વિજ્ઞાનનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં ફળો તથા કૃતિઓથી આપણે કાં તો તદ્દન અજ્ઞાન છીએ, અથવા તો હેના પડઘા જ આપણી સ્વપ્નશીલ વૃત્તિ સાંભળે છે. હકૂમત, દ્રવ્ય લોભ, રાજકીય લાભ ઇત્યાદિ બળો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર વિદેશથી કાંઇ કાંઇ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપણી કને આણે છે હેને આપણે અજ્ઞાનના દીનકૌતુકથી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના સગર્વ તુચ્છકારથી જોઇએ છીએ. આપણી પ્રજામાં આજે પણ કેટલા ટકા માણસો એવા નીકળશે જેઓએ ટેલિફોનના પરિચિત "હ-હલો" અને "ઑડ-કાસ્ટિંગ" કદી સાંભળ્યાં પણ ન હોય! અથવા જેઓ અતિસામાન્ય મોટર ને એન્જીનની કરામત લેશ પણ સમજ્યાં ન હોય ! તો પછી " ઇલેક્ટ્રૉન " ને આઇન્સ્ટાઇનની તો વાત જ શી કરવી ? છતાં જૂની ને નવી દુનિયાની વચ્ચે ખરો તફાવત કરનાર વિજ્ઞાનબળ વિના આપણો ઉદ્ધાર શક્ય છે ?

કોઇ કહેશે કે વિજ્ઞાન તો હવે હિન્દમાં આવ્યું જ છે ને આવ્યાં જ કરશે. તો પછી આટલી લાંબી ફિકર શા માટે ? ત્હેનો ઉત્તર એ જ છે કે વિજ્ઞાનનું આ આક્રમણ તદ્દન સાચું છે, પણ શું તે આપણી વિભૂતિથી જીતી આણેલી શક્તિ તરીકે આવેલ છે ? આજે એ ભલે આપણી કેટલીક સગવડો વધારે, પણ એકંદરે એ આપણી પરાધીનતા અને આપણું દાસત્વ જ વધારે છે એ નક્કી છે. અને આક્રમણ અનિવાર્ય છે ત્યારે ખરેખરો સવાલ તો એ જ છે કે એના આપણે દાસ થઇશું કે આપણે ત્હેને સસિદ્ધ કરી અને આપણો ખરો મિત્ર બનાવીશું ? આ સવાલનો એક જ જવાબ હોઇ શકે : અને ત્હેના માર્ગ વિજ્ઞાનવૃદ્ધિ, વિજ્ઞાનપ્રસાર તથા વિજ્ઞાનની સ્પષ્ટ સમજ જ છે.

હું વિજ્ઞાનનો નમ્ર ભક્ત છું: પણ વિજ્ઞાનભક્તિ એટલે જડવાદ–યાંત્રિકતા–દ્રવ્યલોભ–જાતીયસ્પર્ધા–વર્ણદ્વેષ ઇત્યાદિની પૂજા નથી. એ સર્વને આપણે " પાશ્ચાત્ય " કહીએ છીએ, –અને પશ્ચિમે તે જાહેર રીતે પ્રકટ કર્યાં છે ત્હેની કોણ ના કહી શકશે ?–પણ આપણા પૂર્વમાં, આપણા જ દેશમાં ને આપણા જ ઘરમાં શું તે નથી કે ? તે તો માનવપ્રકૃતિના અંશ છે. કાંઇ કહેવાતા પૂર્વપશ્ચિમનાં લક્ષણ નથી. તેઓ વિજ્ઞાનને પોતાની સેવામાં જોડે માટે વિજ્ઞાન અને તે એક જ થઇ જતાં નથી. આ દુષ્ટ અંશો સર્વત્ર નિન્દ્ય છે. પણ તેઓને ગાળ દેનાર માત્ર ગાળ દીધાથી પવિત્ર થઇ જતો નથી.

આપણો ખરો શત્રુ અજ્ઞાન છેઃ એના છત્ર તળે દારિદ્ર, રોગ, પરાધીનતા, ભીરુતા, કુસંપ આદિ અનેક સરદારો ભેગા થઇ, એના જ શાસનથી, આપણી ઉપર રાજ્ય કરે છે.

એમ ન માનતાં કે હું વિજ્ઞાનનો અન્ધપૂજક છું. આપણા ઉદ્ધાર માટે જે જે શક્તિઓ આપણે મેળવવાની છે તેઓમાં મ્હોટામાં મ્હોટી એક વિજ્ઞાનની છે એટલું જ મારૂં વક્તવ્ય છે. બીજીઓ વિષે અન્ય વિચારકો તથા દ્રષ્ટાઓ વારંવાર આપણને કહે છે. તેઓ કાં તો વિજ્ઞાનને જાણતા નથી અથવા વિસરી જાય છે. વસ્તુતઃ, મહાત્માજીએ બતાવેલો શુદ્ધિ તથા સ્વાશ્રયનો અહિંસાત્મક માર્ગ અને કવિશ્રી ટાગોરે બતાવેલ પૂર્વપશ્ચિમના સંસ્કૃતિસંગમથી, સમન્વયથી, ઘડાનાર નવીન શ્રેષ્ઠ મનુષ્યત્વનો માર્ગ–એ બન્નેના જેટલી જ મહત્તાવાળો અને એ બન્નેની સાથે સમતાથી મળનારો એવો આ ત્રીજો માર્ગ, વિજ્ઞાનનાં શુદ્ધ તત્ત્વને, પદ્ધતિને તથા પ્રકાશને આપણા જીવનના પટપટાન્તરોમાં ઉતારવાનો છે.

કવિવર ટાગોર કહે છે તેમ, પણ નમ્રતાથી, વિજ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રત્યેક ભક્ત કહી શકે કે,

" The idea is great. I accept it. I fully believe in it; it is leading me on in an unknown path, yet how ludicrously small we are! The petty complications of our daily life, how insignificant and yet how obstructive! We have our path across the mountains, but rubbish heaps made of daily refuse of life, lying scattered on our path, cause trouble and delay and produce fatigue. But the sun is shining overhead, and God's blessing is in my heart; the call is clear and help is waiting by the

- કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.

Printed by D R. Mitra at Manoranjan Press, 3 Sandhurst Rd , Bombay 4,
& published for the Seventh Gujarati Sahitya Parishad of Bhavnagar by
Prof Kantilal Chhaganlal Pandya, M A , Ph D etc , of Chinabag, Bombay

સાતમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્‌ના જૈન વિભાગના અધ્યક્ષ
શ્રીયુત્ પંડિત ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનનું ભાષણ.

જૈન સાહિત્યની હિતાવહ દિશા.

यो विश्वं वेदवेद्यं जननजलनिधेर्भङ्गिनः पारदृष्वा,
पूर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमम् निष्कलंकं यदीयम्;
तं वंदे साधुवंद्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विपन्तम्,
बुद्धं वा वर्द्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा.[1]

बोधागाधं सुपदपदवीनीरपूराभिरामम्,
जीवाऽहिंसाऽविरललहरिसंगमागाहदेहम्;
चूलावेलं गुरुगमपणिसंकुलं दूरपारम्,
सारंवीरागमजलनिधिं सादरं साधु सेवे.[2] २

૧—જેમના જ્ઞાને જાણવા યોગ્ય સમગ્ર વિશ્વને જાણ્યું છે, જેઓના દર્શને સંસારરૂપ મહાસમુદ્રનો પાર દીઠો છે, જેમનું પ્રવચન (આગમ), પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ છે, અનુપમ છે, ને નિષ્કલંક છે, જેઓ સાધુજનોને પણ વંદ્ય છે, સકળ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપ શત્રુનો નાશ કરનાર છે, એવા કોઇપણ પુરૂષવિશેષને હુ વંદન કરૂં છું. પછી જોઇએ તો તે બુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, કે મહાદેવ હો.

૨—જેમ સમુદ્ર અથાગ હોય છે તેમ અપરિમિત જ્ઞાનવાળા જિનાગમો પણ અથાગ છે. જળની અતિશયતાને લીધે જેમ સમુદ્ર સુંદર લાગે છે, તેમ લલિત પદોની રચનાને લઇને આગમ પણ સુંદર લાગે છે. ઉપરાઉપરી મોજાઓ ઉડતા હોવાથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે, તેમ જીવદયા સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોથી જિનાગમો પરિપૂર્ણ હોવાથી તેમાં એકદમ પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે છે. સમુદ્રમાં મોટા મોટા તટ હોય છે તેમ આગમમાં પણ મોટી મોટી ચૂલિકાઓ–પૂરવણી હોય છે. સમુદ્રમાં રત્ન–મોતી અને પરવાળા જેવી વસ્તુઓ છે તેમ આગમમાં ઉત્તમ ગમ–આલાવા (અર્થાત્ અનેકાર્થ બોધવાળા સદૃશ પાઠ) હોય છે. સમુદ્રની જેમ આગમનો પાર પામવો–અર્થાત તે સંપૂર્ણ રીતે સમજવું અત્યંત કઠિણ હોય છે. એવા આગમોની હું ભક્તિ તથા વિધિપૂર્વક સેવા કરૂં છું.

સાહિત્યરસિક આત્મપ્રિય સુશીલ બ્હેનો અને સુજ્ઞ બાંધવો !

સમાજસેવા અને જ્ઞાનસેવા કરવા જેટલું મારામાં બળ હો કે ડહાપણ હો યા ન હો પણ મારા અંતરને તે અત્યંત પ્રિય છે; એટલા માટે જ્યારે આ પરિષદ્‌ના વિદ્વાન્ મંત્રીઓ તરફથી પરિષદ્‌ના જૈન વિભાગનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો આદેશ આવ્યો ત્યારે મને મારી અયોગ્યતાનું સંપૂર્ણ ભાન હોવા છતાં મેં તે આદેશ શિરસાવંદ્ય કર્યો. એટલુંજ નહીં પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મને સેવા કરવાની એક અલભ્ય તક આપી તે માટે તેજ વખતે મેં તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માન્યો. અત્યારે ફરીથી વાણીથી એ ઉપકાર હું વ્યક્ત કરૂં છું.

વક્તૃત્વકળાને અપનાવવા જે કાંઇ મેં શ્રમ લીધો છે તેવો લેખ લખવાનો પ્રયત્ન ન થવાથી સ્વાનુભવદર્પણનો દુઃખદ પ્રસંગ મને યાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ફુટનોટમાં રહેલ પ્રમાદને લઇ મ્હારો સમાજ મ્હારા આશયને સમજી શક્યો નહીં. જાતે મૂર્તિપૂજક, શ્રદ્ધાએ મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિદ્વારા પ્રભુપૂજનમાં કેવો આનંદ રસ લેવાય છે તેવાં ભાષણો આપવા છતાં અને એ મારો લેખ મારા આશયને બીલકુલ સંદિગ્ધ ન કરતો હોવાથી હું હજીપણ એ લેખની ધીરજપૂર્વક ફુટનોટ વાંચી જવાની ભલામણ કરૂં તો મને ક્ષમા થશે. એટલું કહી આ લેખના શબ્દો કરતાં આશયપર વિશેષ લક્ષ આપવાની સુજ્ઞ શ્રોતાજનોને પ્રાર્થના કરી આ લેખ વાંચવા પ્રારંભ કરૂં છું.

જૈનોનું વાઙ્મય સાહિત્ય—જૈનોના વાઙ્મય સાહિત્ય ઉપર હું જ્યારે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે જ્ઞાન એક એવી પવિત્ર પૂર્ણ અને અદ્‌ભુત વસ્તુ છે કે શબ્દમાં આવતાં તેની પવિત્રતા વધવાને બદલે કંઇક ન્યૂન થતી હોય અને લિપિમાં ઉતરતાં તો તેથી પણ વિશેષ ન્યૂન થતી હોય. શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશ વિષે દિગંબર સંપ્રદાયનો એવો મત છે કે તીર્થંકરો માત્ર ૐ નોજ ધ્વનિ કરે છે અને તેમના મુખ્ય શિષ્યો તેનો ભાવ સમજી વાણીમાં ઉપદેશ આપે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય એવો મત ધરાવે છે કે શ્રી તીર્થંકર પ્રભુઓ પોતાના ગણધરોને ઉત્પાદ વ્યય ને ધ્રુવ (ઉત્પત્તિ, વ્યય, અને સ્થિતિ) એ પ્રકારની ત્રિપદીમાં ઉપદેશ આપે છે અને ગણધરો તેને શબ્દમાં ગુંથે છે. આ રીતે વાઙ્મયની પવિત્રતા છેક મહાવીરથી માંડીને ઇ. સ. ના પાંચમા–

૧ ધ્વનિમય ૨ વાઙ્મય ૩ લેખમય, ૪ મુદ્રામય.

છઠ્ઠા સૈકા સુધી રહી પછી જેમ જેમ સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો તેમ તેમ ગણધરો અને શ્રુતકેવળીઓ વિગેરેના ઉપદેશેલા પાઠ ભૂલાવા લાગ્યા. એ સંબંધે એક એવી કથા છે કે " એક વેળા એક મુનિશ્રીએ કાન ઉપર હળદરનો ગાંઠીયો રાખેલો તે પાછો વાપરવો ભૂલી ગયા; તેથી સમજાયું કે હવે સ્મૃતિભ્રંશ થવા લાગ્યો છે.' એટલે ત્યાર પછી જ્ઞાનને પુસ્તકારૂઢ કરવાનું ઠર્યું અને સઘળા જૈન શ્રમણોએ તે કબુલ રાખ્યું. પછી મથુરામાં સૌ પ્રથમ મુનિપરિષદ મળી અને જે જે મુનિઓને પાઠ યાદ હતા, તે તે તેમણે લખાવ્યા. આ રીતે વાઙ્મય સાહિત્ય હતું તે ગ્રંથસાહિત્યનું સ્વરૂપ પામ્યું. ત્યારપછી શ્રી દેવર્દ્ધિક્ષમાશ્રમણ સૂરિના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લભીપુરમાં બીજી મુનિપરિષદ મળી, અને તે વખતે પણ પહેલાની જેમ વાઙ્મય સાહિત્ય ગ્રંથારૂઢ થયું. મથુરાની સાહિત્ય સંયોજનાને માથુરી વાંચના અને વલ્લભીપુરની સાહિત્ય સંયોજનાને વલ્લભી વાંચના તરીકે જૈન સાહિત્યમાં ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ અનેકાનેક વિષયો વિષે ગ્રંથો લખ્યા અને તેનો પ્રચાર કર્યો. એ ભૂતકાળના પ્રસંગને છોડી હવે આપણે વર્તમાન ઉપર આવીએ.

આજથી લગભગ ૪૦ કે ૫૦ વર્ષ ઉપર જૈન સાહિત્યને છપાવી બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે જેઓ પરંપરાની પવિત્રતાને સાચવી રાખવા ઉત્સુક હતા તેમના તરફથી તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો; કારણ કે તેઓ એમ માનતા હતા કે એમ થવાથી વાઙ્મયની પવિત્રતા નહીં જળવાય. પરંતુ કાળબળે પોતાનું કામ કર્યું અને આજે પણ કર્યે જાય છે. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે વાઙ્મય સાહિત્ય કરતાં લેખન સાહિત્ય વિશેષ પ્રચાર પામે છે અને હસ્તલિખિત સાહિત્ય કરતાં મુદ્રિત થયેલું સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં વંચાય છે. સ્મૃતિ શક્તિનો અનાદર કરી જડ સાધનોનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રકારનું પરાવલંબન તો છેજ, પણ જે વખતે સ્મૃતિભ્રંશ વધતો જતો હોય, તે વખતે સ્મૃતિને સહાયક થાય તેવા સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો તે કદાગ્રહજ લેખાય અને એવો કદાગ્રહ અનેકાંત મતના ઉપાસકોને તો બીલકુલ શોભાસ્પદ ન ગણાય. પ્રસંગોપાત હું મારા પરંપરાપ્રિય અને પ્રગતિપ્રિય પૂજ્ય મુનિવરો અને ગ્રહસ્થોને સૂચના કરવાની રજા લઉં છું કે હવે વિશેષ સ્મૃતિભ્રંશ ન થાય એટલા માટે ગ્રંથનો કળવિસ્તાર વધારવાનો તથા જુના-ઉપયોગી ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવાનો આપણે બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

જૈન સાહિત્યનો વિસ્તાર માપવો એ સહજ નથી. જૈનાચાર્યોએ તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. (૧) દ્રવ્યાનુયોગ (૨) ગણિતાનુયોગ (૩) ચરિ-

તાનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ. આ ચારે અનુયોગમાં ચાર વેદની પેઠે જૈન સાહિત્ય જીવે છે અને જીવશે.

વિશ્વના સાહિત્યમાં હિંદના સાહિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે અને હિંદના સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યની જગા કયે સ્થળે છે તે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મારી શક્તિની બહાર છે; તથાપિ જૈન સાહિત્ય જેટલું પ્રકટ થઈ શક્યું છે અને અપ્રકટ રહેલું પ્રકટ થાય તો હિંદ સાહિત્યનું ગૌરવ કેટલું વધે અને તેથી વિશ્વના સાહિત્યમાં કેવું મનોજ્ઞ અભિવર્ધન થાય એ દાખવવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

માનવસૃષ્ટિની ઉન્નતિ કે અવનતિ તેની વિચારની કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જેવા વિચાર મનુષ્ય પ્રકટ કરે છે તેવો તે થાય છે. ઉચ્ચ વિચારના સૃષ્ટા પ્રતિભાશાલી વિદ્વજ્જનો છે અને તેમની ગ્રંથસૃષ્ટિ તથા વ્યાખ્યાનસૃષ્ટિના ઉપજીવી માનવજીવો જેવી સૃષ્ટિમાં રહે છે તેવા બને છે.

જૈન-સાહિત્ય શોધખોળનો વિષય—આનંદની વાત છે કે બૌદ્ધ-સાહિત્યના જેટલું નહીં પણ કેટલેક અંશે જૈનસાહિત્ય પણ બૌદ્ધસાહિત્યની પેઠે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ને હિંદમાં પણ હવે શોધખોળનો વિષય થઈ આદર પામવા લાગ્યું છે. વેદબાહ્ય પણ આર્યદર્શનોમાં ગણાતા બુદ્ધ ભગવાન્ કોણ હતા ? અને બૌદ્ધ ધર્મ કેવો છે ? એમ જો પૂછવામાં આવે તો સૌ કોઈ સમજુ ઉત્તર આપે કે બુદ્ધ મહારાજ એક મહાન્ ધર્મના ઉત્પાદક હતા અને એ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષ્ય નિર્વાણપ્રાપ્તિ છે. એ નિર્વાણ આખા ભૂમંડળના સર્વ જીવોપર અનુકંપા રાખી વર્તવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સ્વર્ગારોહણ પછી એમના ઉપદેશેલા ધર્મે માત્ર બે એક સૈકામાંજ હિંદનો ધર્મમહિમા વિસ્તારી મૂક્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વિજયપતાકા પૂર્વ એશિયાના જાપાન, ચીન ને પાસીફીક મહાસાગરના દ્વિપો, ને સૈબીરીવા ઉપર પણ ફરકાવી. બુદ્ધ ધર્મનું સાહિત્ય હાલ તે તે દેશોમાં, યુરોપમાં અને તેમાં પણ જર્મનીમાં વિશેષ છે.

જૈન કોણ છે ? અને જિનધર્મ શો છે ? એ પ્રશ્ન વિદ્વજ્જનોને પૂછવામાં આવે તો તેનો મનમાનતો ઉત્તર આ દેશમાં બહુ થોડા આપી શકે. યુરોપ અમેરિકામાં તે વિષયના અભ્યાસીઓ હોવાથી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારા કોઇ કોઇ મળે છે. આપણી ધર્મપ્રકૃતિ અને સંસ્કારના પ્રમાણમાં

આપણે આ દેશના વિદ્વાનો અને શોધકો પાસે જિનધર્મ અને જૈનદર્શનના સંબંધમાં ઘણી આશા રાખી શકીએ. આપણી એ આશા સંપૂર્ણપણે કેમ ન ફળી ? એ પ્રશ્ન વિચારવાનું મને મન થાય છે. બૌદ્ધધર્મે જે દયાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેના કરતાં જિનધર્મે શું કોઇ પણ પ્રકારે ન્યૂન ઉપદેશ કર્યો છે ? બુદ્ધ ભગવાનના જીવન કરતાં જિનભગવાનનું જીવન શું કોઇ પણ પ્રકારે માનવકલ્યાણમાં પછાત છે ? મને તો લાગે છે કે જૈનધર્મનો સાહિત્યમેરૂ સર્વ કરતાં ઉચ્ચતર અને ઉપકારક છે, માત્ર તેનો અદ્યાવધિ જેવો જોઇએ તેવો પ્રકાશ અને પ્રચાર નથી થયો. આજે હિંદની સંસ્કૃતિ પર તેનો અલ્પતર વિસ્તાર પણ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યો છે અને હિંદના ધર્મો તથા નીતિબંધારણો પર વિશેષે કરી તે કેવી અસર કરી રહ્યો છે, તેમજ કળા ને વિજ્ઞાન, સાહિત્ય ને ભાષા વિગેરેમાં નિગૂઢભાવે રહ્યો રહ્યો કેવાં મીઠાં ને મધુર ફળો ઉપજાવી શક્યો છે તે સર્વ કોઇ ઉદાર હૃદયને જાણવા યોગ્ય છે.

બુદ્ધધર્મના પ્રભાવ વિસ્તારને એક કાળે ઘણા સારા સંયોગો હતા. પરંતુ તેમનું સાહિત્ય રચાય ને વિસ્તરે તે પૂર્વે, એટલે કે આઠમા સૈકામાં બુદ્ધધર્મ હિંદભૂમિપરથી પલાયન થઇ ગયો. જૈનધર્મ તેનો સહયોગી હોવા છતાં હિંદમાં જ ટકી રહ્યો અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રત્યેક શાળામાં પ્રવેશ કરી, નવો જ રસ અને બળ પ્રેર્યાં. જૈનધર્મ અનુસરનારા જૈનોના બે વિભાગ થયા. દિગંબર ને શ્વેતાંબર.

દિગંબર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મગ્રંથો સાથે મને થોડો પરિચય થયો છે, કોઇ કોઇ ગ્રંથપર મનન કરી વિવેચનો પણ લખ્યાં છે; પરન્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વેતાંબર સાહિત્યનો મને વધારે અનુભવ છે. જૈનસાહિત્યમાં શિરોમણિરૂપે શ્રી જિનાગમ છે. જે જિનાગમો શ્વેતાંબર સંપ્રદાય માને છે તેજ નામવાળા ગ્રંથો દિગંબરો પણ માને છે. પરંતુ નામ એક હોવા છતાં બન્ને ગ્રંથોમાં વસ્તુ તો ભિન્ન જ હોય છે. દિગંબરોનું માનવું એવું છે કે શ્રી તીર્થંકરોના ઉપદેશો અને આગમોનો તો ક્યારનોએ વિચ્છેદ થઇ ગયો છે.

સૂત્ર-અધિકાર—હિંદુઓના મોટા ભાગની એવી માન્યતા છે કે વેદનો અધિકાર અબ્રાહ્મણો કે સ્ત્રીઓને નથી; તેમ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે વર્ગ દેરાવાસીના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેમની એવી માન્યતા છે કે મુનિવર્ગ સિવાયના ગૃહસ્થ એવાં સ્ત્રી-પુરૂષોને જિનાગમો વાંચવાનો કે ભણવાનો અધિકાર નથી. મુનિવર્ગમાં પણ સાધ્વીજીઓને અમુક અંશે એ અધિકાર નથી. જિના-

ગમોના લગભગ બધા વિષયો ઉપર પૂર્વાચાર્યોએ પ્રકરણ ગ્રંથો લખ્યા છે તેથી જિનાગમની ખોટ ઘણે અંશે પૂરી પડે છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે વર્ગ સ્થાનકવાસીના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેઓ ૮૪, ૬૩ કે ૪૫ આગમસૂત્રોમાંના માત્ર ૩૨ ને માને છે અને સાધુ, સાધ્વી કે શ્રાવક, શ્રાવિકાને સર્વને વાંચવા-ભણવાની છૂટ આપે છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં પ્રકરણ ગ્રંથો કે જેના વિષયો સર્વ કોઇ સહેલાઇથી સમજી શકે તેવી શૈલીથી લખાયા છે તેનો બહુ પ્રચાર નથી. તેઓ ૩૨ સૂત્રો શિવાય તેની ટીકા વિગેરેને કે અન્ય ગ્રંથોને માનતા નથી-સ્વીકારતા નથી.

કંચનશ્રીનો મહિમા—અમારા પરમપૂજ્ય આચાર્યો કેવળ-જ્ઞાનશ્રીથી જ વિશેષે કરીને શોભતા, અને અમારો જૈનવર્ગનો મ્હોટો ભાગ જ્ઞાનશ્રીનેજ પૂજનારો ગણાય છે, છતાં આજે અમારા જૈનસમાજમાં કંચનશ્રીનો મહિમા વધી પડ્યો છે; અને તેથી જ્ઞાનનો રત્નાચળ મ્હોટે ભાગે ઉપેક્ષિત રહ્યો છે. અમારા બધા સૂત્રોમાં આચાર સૂત્રોપર મને વિશેષ ભક્તિ હોવાથી મુનિઓના આચારને દર્શાવનારૂં શ્રી આચારાંગ સૂત્ર અને શ્રાવકોના આચારને દર્શાવનારૂં શ્રી ઉપાશક દશા સૂત્ર મારા જોવા—જાણવામાં આવ્યાં છે. અમારા આદર્શ પુરૂષ શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર ગૃહવાસમાં અને મુનિપણામાં કેવું ઉત્તમોત્તમ હતું તેનો ખ્યાલ તે સૂત્રો ઉપરથી આબેહુબ આવી શકે છે. વિષયાંતર નહીં પણ વિસ્તારભયથી કંપિત હૃદય હોવા છતાં, શ્રી વીરે સ્વબળે કેવળજ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વચરિત્રથી સ્વાવલંબનનો પાઠ માનવજગતને કેવો શીખવ્યો? એ કહેવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી. તે માટે આચારાંગ સૂત્રના ૨૪ મા અધ્યયનમાંથી હું થોડું અવતરણ અહીં ટાંકું છું:—

"ભગવાન માગશર વદિ ૧૦ ના સુવ્રત નામના દિને, વિજય મુહૂર્ત્તે, છેલ્લા પ્હોરે, પાણીવગરના બે ઉપવાસે, સહસવાહિની ચંદ્રપ્રભા નામની શિબિકા-પાલખી ઉપર ચડી, દેવ, મનુષ્ય તથા અસુરોની પર્ષદાઓ સાથે ચાલતાં ચાલતાં ક્ષત્રિયકુંડપુરના મધ્યમાં થઇને જ્યાં જ્ઞાતવનખંડ નામે ઉદ્યાન હતું ત્યાં આવ્યા. આવીને ભૂમિથી એક હાથ ઉંચી શિબિકા સ્થાપી. પછી ધીમે ધીમે તેમાંથી ઉતર્યા. ઉતરીને ધીમે ધીમે પૂર્વાભિમુખે સિંહાસન ઉપર બેસી આભરણ અલંકાર ઉતારવા લાગ્યા. શક્રઇંદ્રે ગોદોહાસને રહી સફેદ વસ્ત્રમાં આભરણ-અલંકાર ગ્રહણ કર્યાં. तओणं समणे भगवं महावीरे दाहिणे दाहिणं ત્યારપછી શ્રમણ ભગવન્ મહાવીરે જમણા હાથથી જમણી તરફનો-અને वामेण वामं ડાબા હાથથી ડાબી તરફનો पंचमुट्ठियं लोयं करेइ-પંચમુષ્ઠિ લોચ કર્યો.

શક્રદેવેન્દ્રે તે વાળ રત્નના થાળમાં ગ્રહણ કરી, ક્ષીરસમુદ્રમાં પહોંચાડ્યા. પ્રભુના ખભા ઉપર એક વસ્ત્ર મુક્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને લોચ કર્યા પછી **णमो सिद्धाणं**–શ્રી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યા. પછી **करेमि सामाइयं**–હું સામાયિક–સમાધિયોગમાં રહીશ, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહીશ, **सव्वं मे अकरणिज्जं पावकम्मं**–મારે કોઈ પણ પ્રકારનું પાપકર્મ કરવું નહીં; એ રીતે ભગવાને સામાયિક ચારિત્ર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તુર્તજ ભગવાનને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અર્થાત્ સર્વ કોઈના મનોભાવ તેમને દેખાવા લાગ્યા.

પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી ભગવાન પોતાના મિત્ર, જ્ઞાતિજનો તથા સગાસંબંધીઓની આજ્ઞા લઇ પોતે ત્યાંથી અન્યત્ર જવા ચાલ્યા. અને એવો અભિગ્રહ લીધો કે:—

" મુજ આત્મવિકાસ કરીશ સદા, હર એક પળે ધરી તત્પરતા;
મુજ સાધ્ય વિષે યદિ કાંઇ નડે, મન વાચ શરીર તણીજ જરી,
પ્રકૃતિ ઝટ દૂર કરીશ વળી, બસ જીવ સટોસટ યત્ન કરી. "

પ્રભુના સાધનકાળના કેટલાક નિશ્ચયો પણ જાણવા જેવા છે:—

(૧) પરસહાયની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના જ વીર્યથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવું; કારણકે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આત્મબળજ ઉપયોગી છે.

(૨) જે કંઈ ઉપસર્ગો એટલે કે દેવ–દાનવ કે માનવકૃત વિઘ્નો કે કલેશો આવી પડે તેમજ પરિસહો–નૈસર્ગિક આપત્તિઓ આવી પડે તેમાંથી નાસી છુટવાનો બીલકુલ પ્રયત્ન ન કરવો. કારણ કે ઉપસર્ગો અને પરિસહો સહન કરવાથીજ પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. દુઃખ માત્ર પાપકર્મનું ફળ છે. ફળ ભોગવવાની કાયરતાવાળા પ્રાણીઓ તેમાંથી બચવા પ્રયત્ન તો કરે છે. પણ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આજનું દુઃખ માત્ર આવતી કાલ ઉપર ઠેલાય છે. જેઓ શાંતિ અને હિમ્મતથી પોતાના પાપકર્મના પરિપાકરૂપ દુઃખને વેદે છે તેઓ જ પોતાનું આત્મબળ ખીલવવાવાળાં ભાગ્યશાળી થાય છે.*

* શ્રી મહાવીર પ્રભુનુ ચરિત્ર, મનુષ્યોને માટે એક આદર્શ ચરિત્ર છે. જૈનોમાં જેઓ મુનિવર્ગના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ મ્હોટે ભાગે તેમના આદર્શ ચરિત્રને જ અનુસરે છે અને દીક્ષા લેતી વખતેજ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે **करेमि भंते सामाइयं**–હે ભગવાન્! હું આત્મ સ્વરૂપમાં–પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહીશ, **सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि**–પ્રત્યેક પાપવ્યા-

આધ્યાત્મિક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માની વાત તો સારી પેઠે જાણતા હશે. જૈનસિદ્ધાંતે ઠામ ઠામ નોબત વગાડીને જાહેર કર્યું છે કે પ્રત્યેક જીવ પોતાના નશીબનો-સદ્ભાગ્યનો કે દુર્ભાગ્યનો વિધાયક છે. પોતાની કૃતિથી જ તે પોતાને માટે નરક રચે છે અથવા નરકમાં ઉતરી પડે છે અને પોતાની કૃતિથીજ ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગ ઉપર આરોહણ કરી શકે છે; એટલુંજ નહીં પણ આત્મબળે કર્મજાળને છેદી નાંખી સફળ સંસારસમુદ્રની પેલી પાર એવા મોક્ષને-મહા આનંદમય સ્થિતિને-પામી શકે છે. વસ્તુતઃ જૈનદૃષ્ટિએ મનુષ્ય કે ઇતર પ્રાણીઓનો નિયંતા પોતાની જ અંદર રહેલ ઇશ્વર-આત્મા છે; અર્થાત્ પોતાના સિવાય બીજું કોઇ નથી. આ રીતે જૈનદર્શન પુરૂષાકાર કે આત્મબળવાદી છે. યજ્ઞમાં પશુના બલિદાનથી કે કોઈ એક તારણહારના ભોગથી જૈનો પોતાની મુક્તિ થશે એમ માનતા નથી. પોતાને જન્મ જન્માંતરની સાંકળે બાંધનાર અથવા છોડનાર જો કોઈ હોય તો તે પોતાનો જ આત્મા છે. જૈન સાહિત્ય, ખરૂં જોતાં, પંચ કારણનો સ્વીકાર કરવા છતાં મુખ્યતઃ આત્મબળ અથવા આત્મપ્રભાવ બતાવનારૂં સાહિત્ય છે. જૈન સાહિત્યનો આત્મા જ સ્વાવલંબન છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

જેમના સાહિત્યમાં, આચારમાં ને વિચારમાં આવો પુરૂષાકાર, સ્વાવલંબન ભર્યો હોય એવો જૈનસમાજ કેવળ-એકાંતે કર્મવાદી ગણાઇ જાય અથવા તો તેમનાપર એવો આક્ષેપ લાવવામાં આવે એ શું સમયની જ બાલહારી નથી ? કર્મગ્રંથોનો અભ્યાસી સ્હેલાઇથી જોઈ શકે એમ છે કે જો કર્મનો અર્થ નસીબ કે એવો જ કંઇ થતો હોય તો જીવ તેને જીતી શકે નહીં અને જો જીતી ન શકે તો તે જિન કે જૈન શી રીતે થઇ શકે ? હું જેટલું જોઇને વિચારી શકયો છું તે પરથી મને તો એમજ લાગ્યું છે કે પોતાના ભાગ્યનો

પારનો હું ત્યાગ કરૂં છું, **तिविहं तिविहेणं** મન, વચન અને કાયાના યોગથી કોઇ પણ પાપ કાર્ય ન **करेमि न कारवेमि करंतमपि अन्नं न समणुज्जाणामि** કરૂં નહીં, કરાવું નહીં, કરનારને અનુમોદન આપું નહીં. આ નિયમ યાવતજીવન પાળીશ- **जावज्जीवाण पज्जुवासामि** અને આમ કરતા ભૂલું તો તુર્તજ **पडिक्कमामि** માર્ગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પાછો ફરૂં, અને **तस्स निंदामि**-એ વૃત્તિને નિંદું, ગુરૂસાક્ષીએ **गरिहामि**-ગર્હું, **अप्पाणं वोसिरामि** અને દેહાત્મભાવને સર્વથા ત્યાગ કરૂં છું. આમ મુનિઓ જીવન પર્યંત અને શ્રાવકો પોતાના નિત્યકર્મમાં ઓછામા ઓછુ બે ઘડી કે એક મુહૂર્ત્ત પર્યંત સામાયિક, યોગ કે સમાધિ-ધ્યાન કરે છે.

વિધાયક કે સ્રષ્ટા પોતાને જ માનવામાં જૈન સિદ્ધાંત બીજા બધા કરતા અગ્રણી છે. જૈનાગમનું રહસ્ય 'દૂરપાર'-બહુ દૂરવર્ત્તી છે એમ કહેવામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જૈનસિદ્ધાંતના અભ્યાસીઓના હૃદયનો જ પડઘો પાડી રહ્યા હોય એમ મને લાગે છે.

વિશ્વવિદ્યા—પ્રત્યેક જીવમાં કેટલીક શક્તિઓ સ્વાભાવિકપણેજ રહેલી હોય છે. જૈનસિદ્ધાંત તેને 'પર્યાપ્તિઓ' (Capacities) ના નામથી ઓળખાવે છે. ચૈતન્ય પોતાની આંતર કે ઉચ્ચતર શક્તિઓને છુપાવી-છદ્મ રાખી-એ પર્યાપ્તિ કે બાહ્યશક્તિવડે આ વિશ્વપ્રકૃતિમાંથી પુદ્‌ગલના સ્કંધોને આકર્ષી, તેનો રસ કરી, (આહાર પર્યાપ્તિથી) પોતાની શરીર રચના કરી, (શરીર પર્યાપ્તિ) ઇન્દ્રિયો (ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ) ઘડી, એક કુશળ શિલ્પકાર અથવા વિશ્વકર્માની પેઠે, પ્રાણ સર્જી, (શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ) ભાષા (ભાષાપર્યાપ્તિ) અને મનની (મનઃપર્યાપ્તિ) પણ રચના કરી શકે છે. દાખલા તરીકે વૃક્ષમાં રહેલું ચૈતન્ય પોતેજ પોતાની શક્તિઓવડે, પોતાની આસપાસ રહેલા પ્રકૃતિ સમુદ્રમાંથી પુદ્‌ગલ પરમાણુના સ્કંધોને આકર્ષી-ગ્રહી એવું રૂપ આપે છે કે જેથી આપણે તેને વૃક્ષરૂપે ઓળખી શકીએ છીએ. એ રીતે વૃક્ષમાં રહેલું ચૈતન્ય જ વૃક્ષનો સૃષ્ટા, વિધાતા અથવા નિયામક છે, અને એજ ચૈતન્ય પોતાની વિકસિત શક્તિના પ્રમાણમાં બીજી ઉન્નત શરીરરચનાઓ પણ કરી શકે છે. તેવી જ રીતે જળ, અગ્નિ, વાયુ, પર્વત, પૃથ્વી, વનસ્પતિ, જંતુ, પશુ, પક્ષી, જળચર, સ્થળચર, મનુષ્ય, નારક, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવ વિગેરે દેહોનો સૃષ્ટા-વિધાતા પણ જીવ પોતે જ છે. ચિત્રકાર પોતાની કલ્પના અને મનોભાવને વ્યક્ત કરવા નાના પ્રકારના ચિત્રો આલેખે છે, તેમ જીવરૂપી ચિત્રકાર પણ પ્રકૃતિપટ પર પોતાની નામકર્મરૂપી શક્તિવડે નાના પ્રકારના ચિત્રો રચે છે. આથી સ્પષ્ટ થશે કે ચૈતન્ય પોતાની શક્તિપર જ નિર્ભર રહેવાવાળું છે.

અંતઃશક્તિ પ્રભાવ—જેમ બાહ્ય શક્તિથી-પર્યાપ્તિથી ચૈતન્ય પોતાની બાહ્ય શરીરરચના કરી લે છે તેમ અંતઃશક્તિ કિંવા અંતરાત્માથી પોતાના આંતર ગુણોનો પણ વિકાસ કરે છે. તે એટલે સુધી કે પોતાનું પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પોતે જ પ્રકટાવે છે. એ ભાવના ઉદ્‌ગારોથી જૈનસાહિત્ય પરિપૂર્ણ છે. આપનામાંથી કદાચ કેટલાકોએ શ્રીપાળ-મયણાસુંદરીના ચરિત્રનું વાંચન કર્યું હશે; અથવા તો તે ચરિત્ર પરથી સ્વ. ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીએ રચેલું વીણાવેલી નાટકનું વસ્તુ જોયું કે સાંભળ્યું હશે. અમારા જૈનસમાજમાં તો વર્ષમાં બે વાર શ્રીપાળરાજાના રાસનો પાઠ થાય છે. એ આખા ચરિત્રમાં સ્વ-

કર્મવાદ અથવા આત્મબળનો જ સિદ્ધાંત પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારનું કથા સાહિત્ય તેમજ તાત્ત્વિક સાહિત્ય તો સંપૂર્ણપણે બહાર આવે અને તેનો પૂરેપૂરો પ્રચાર થાય તો જનતાને કેટલો લાભ થાય ?

અહિંસા પ્રભાવ—આત્મબળની જેમ અહિંસાના સિદ્ધાંતને પણ જૈનોએ કેવો અપનાવ્યો છે તે વાત હવે ગુજરાતની પ્રજાને નવેસરથી કહેવાની કંઈ જરૂર ન હોય. જીવવું ને જીવવા દેવું; મરવું પણ મારવું નહીં એ અમારી મૂળ ભાવના છે.* પ્રત્યેક જીવની સાથે દર્શનોપયોગે અભેદ અને જ્ઞાનોપયોગે સમભાવ-પહેલાથી એકતા અને બીજાથી વિશ્વવિશ્વ પણ સમતા, એમ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો ઠામ ઠામ ઉપદેશી રહ્યાં છે. જૈનસાહિત્યરૂપી સમુદ્રમાંથી નિરંતર "માહણ"[1] નો જ ગંભીર નાદ નીકળી રહ્યો છે. ધર્મના નામે યજ્ઞમાં થતી પશુહિંસા અને તેનો वेदोक्त हिंसा न भवति-વેદમાં ઉપદેશાયેલી હિંસા એ હિંસા જ ન કહેવાય એવો થતો બચાવ હવે હિંદુસમાજમાં ઘણા થોડાજ માનતા હશે. કળિકાળમાં હિંસાવાળા યજ્ઞો બંધ કરવા જોઇએ-कलौ यज्ञो निषेधयेत्, એવા જે વચનો જૈનેતર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે જૈન સાહિત્યમાં પ્રરૂપાયેલ અહિંસા અને જૈનજીવનમાં ઉતરેલી આચરણાનો જ પ્રભાવ છે. એ વાત હવે સૌ કોઇ સ્વીકારે છે. એ રીતે એક તરફ પશુહિંસા સામે અને બીજી તરફ અધઃપાત પામેલા વામતંત્ર સામે જૈનસાહિત્યને યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં છે. અમારા પૂર્વજોએ પોતાના સુંદર ચારિત્ર્યની રાજા—મહારાજાઓ અને સામાન્ય જનતા ઉપર પણ એટલી સરસ રીતે છાપ પાડી હતી કે આજે અમે જૈનો મહાજનના ગૌરવભર્યા નામથી ઓળખાઇએ છીએ. દયા અને પ્રાણીસેવા એ અમારો વારસો લેખાય છે. અને એ વારસો સાવ નિષ્ફળ ગયો છે એમ પણ શી રીતે કહેવાય ? અમારા અહિંસાવાદના પ્રતાપે જૈનપ્રજામાંથી કોઈ ખુની તો ભાગ્યે જ જડે, માંસાહારી કે શીકારી કોઈ જૈન હોઇ જ ન શકે. કેદખાનાના સરકારી રીપોર્ટોના આધારે પણ ફોજદારી ગુન્હાનું પ્રમાણ બીજી સમાજો કરતાં જૈનસમાજમાં અત્યંત ન્હાનું હોય છે.

* એમ છતાં હિંસાથી રંગાયેલાં રેશમી વસ્ત્રો અને સંચામાં બનેલાં કપડાં વાપરવાનો રીવાજ જૈનસમાજમાં વધી પડ્યો એ દુર્ભાગ્યની વાત છે.

૧ माहण તો પાઠ-જપ કરનારા પાછળથી બ્રાહ્મણો ગણાયા એવી એક વિચાર પ્રણાલી છે બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે વિચારભેદ હોવા છતાં, સદ્‌ભાગ્યે એવો સુસંપ સ્થપાયો છે કે હાલમાં જૈનોના મંદિરોમાં મ્હોટે ભાગે બ્રાહ્મણ પૂજારીઓજ હોય છે. " હસ્તિના તાડ્યમાનોપિ " વાળી વાર્તા હવે કોઇ યાદ પણ નથી કરતું.

સ્થાપત્યકળા— ચારિત્ર્ય એ જીવનનો પાયો છે. એ ચારિત્ર્ય ઉપર જૈન-સાહિત્યે કેવો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે એ મેં ટુંકામાં કહ્યું. પરન્તુ તે સિવાય જૈન-સાહિત્યે, સાહિત્યની બીજી ઘણી શાખા-પ્રશાખાઓમાં રસ ભર્યો છે. મને આ પ્રસંગે મારા જર્મન વિદ્વાન્ મિત્ર પ્રો૦ હર્મન જેકોબીનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. પ્રો૦ જેકોબી અને હું ગુજરાત અને રાજપુતાણાના પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં પાટણ પહોંચ્યા અને ત્યાં જૈનભંડારમાંના તાડપત્રપર તેમજ બીજા કાગળોપર સુંદર અક્ષરોએ લખેલા શ્રી જૈન સાહિત્ય દેવીનાં દર્શન કર્યાં. મેં મારી ભકિતકુસુમાંજલી પ્રેમાશ્રુવડે સમર્પી. તે વખતે અમને શ્રી હિંમત-વિજયજી નામના એક સ્થાપત્યવિદ્યામાં નિષ્ણાત યતિવર્યનો સહજ સમાગમ થયો. મ્હારા વૃદ્ધ મિત્ર-પ્રો૦ જેકોબીએ મને નમ્ર સ્વરોમાં પૂછ્યું કે—"ભાઇ ! આ યતિવર્ય મને પોતાનો શિષ્ય બનાવી તેમની ચરણસેવા કરવાની તક ન આપે ?" જે સ્થાપત્યકળા એક વાર જૈન પ્રજાના પ્રતાપે ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી હતી તે કળા વિષે આજે ગણ્યાગાંઠયા જૈનો જ રસ લેતા જણાય છે.

જૈન મંદિરોની સ્વચ્છતાની પાશ્ચાત્યો પર અસર ને કળાપૂજા—ગુજરાતને શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યકળાથી સમૃદ્ધ કરવા જૈનોએ લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. જૈન મંદિરો અને ગૃહદેરાસરોની સ્વચ્છતા જોઇ મારા મિત્ર પૉલ રીશાર, પ્રો૦ હર્મન જેકોબી તથા ડૉ. એફ. ડબલ્યુ થોમ્સ મુગ્ધ થયાનું મેં જાણ્યું છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પણ જૈનોએ પોતાની કળાપૂજાની ભાવના સાર્થક કરવા પ્રાસાદો, પૌષધશાળાઓ અને તીર્થક્ષેત્રોને બને તેટલાં મનોહર બનાવ્યાં છે. કઠણમાં કઠણ આરસ પત્થરમાં પુષ્પની મૃદુતા જોવી હોય તો આબુના જૈન મંદિરોની એકવાર મુલાકાત લઈ આવશો. એમ કહેવત છે કે એક શ્રી આદીશ્વરના મંદિરમાં વિમળશાએ (આબુ પર) ઓગણીશ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે; અને નેમિનાથના મંદિરમાં વસ્તુપાળ તેજપાળે કરોડો રૂપિયા ખરચ્યા છે. મહિસુર રાજ્યમાં આવેલા દિગંબર આમ્નાયમાં મનાતા શ્રવણ બેલગુલની શ્રી ગોમટેશ્વરની પ્રતિમાજી પણ ભવ્યતાનો એક ઉંચામાં ઉંચો નમુનો છે. એ પ્રતિમાજી લગભગ એક હજાર વર્ષથી એ સ્થળે છે. તેની ઉંચાઈ અઠ્ઠાવન ફીટની છે. શિરોભાગથી તે કાન સુધી છ ફીટ અને છ ઇંચ છે. જૈનસમાજની કળાપૂજાનો આપને એટલાપરથીજ ખ્યાલ આવી શકશે.

લોક પ્રકાશ—Jain Encyclopaedia-જૈન સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં ભિક્ષોપજીવી-નિર્ગ્રંથ-ત્યાગી મુનિવરોએ શા શા સાહિત્યરત્નો વેર્યાં છે ? તેનું વર્ણન એક કલાકમાં તો શું પણ ત્રીશ દિવસ સુધી એક એક કલાક કહેવામાં

આવે તો પણ પૂરું ન થાય. હું માત્ર લોકપ્રકાશ તરફજ આપની દ્રષ્ટિ આકર્ષું છું, આપને લાગશે કે EncycloPaedia નો વિચાર એક કાળે પૂર્વાચાર્યોને જરૂર હોવો જોઇએ.

શ્રી હેમાચાર્ય—જૈન સાહિત્યમાં ચક્રવર્ત્તી સમા પ્રભાવશાલી કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના અસાધારણ સામર્થ્ય અને પ્રતિભા વિષે આપે અવશ્ય કંઈક સાંભળ્યું હશે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એ એકજ આચાર્યે સાડાત્રણ ક્રોડ જેટલી શ્લોક સંખ્યા જૈન પ્રવચન માતાના ચરણકમળમાં ધરી દીધી છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ કે રાજનીતિનો એવો એક પણ વિષય નથી કે જેને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ન વિકસાવ્યો હોય. ડા. કીલહોર્નના લખવા પ્રમાણે તેમનો 'અષ્ટાધ્યાયી' નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ પાણિનીની 'અષ્ટાધ્યાયી' સાથે સ્પર્ધા કરે છે. (જુઓ, જર્મનીનું ઓરીઅન્ટલ રીવ્યુ.) તેમના અભિધાન ચિંતામણિ અને દેશી નામમાળા વિગેરે કોષો, તેમની છંદશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર વિષેની રચનાઓ, તેમનું ત્રિષષ્ટી શલાકાપુરૂષ ચરિત્ર, તેમના ન્યાયશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ્શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્હન્નીતિ જેવા કાયદા શાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોના ગ્રંથો તરફ આપની સૌની દ્રષ્ટિ આકર્ષું છું. યોગના વિષય ઉપરનું તેમનું યોગશાસ્ત્ર, વાદના વિષય ઉપરનું વાદશાસ્ત્ર, ભક્તિભાવભર્યાં તેમનાં સંસ્કૃત સ્તોત્રો અને પાણિની મુનિની જેમ ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, લિંગાનુશાસન, ઉણાદિપાઠ વિગેરે ગ્રંથો પણ વિદ્વજ્જનોને આશ્ચર્ય પમાડે એવાં છે. દ્વાશ્રય નામનું તેમનું એક કાવ્ય ગુજરાતની ઐતિહાસિક સામગ્રી ગણાય છે. એ કાવ્ય ભટ્ટીકાવ્યની સ્પર્ધા કરે છે. તેનો એક અર્થ ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજને લાગુ પડે છે અને બીજો અર્થ પોતે રચેલી વ્યાકરણ વિષયક અષ્ટાધ્યાયીને લાગુ પડે છે.

ભાષા—જૈન લેખકોએ કેવળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત સાહિત્યજ નથી ખેડ્યું પણ માગધી, અર્દ્ધ માગધી, અપભ્રંશ, જુની મહારાષ્ટ્રીય ભાષા, હિંદી, જુની ગુજરાતી અને પર્શીયન ભાષામાં પણ પોતાનું સાહિત્ય લખ્યું છે. તામીલ અને કાનડી ભાષામાં દિગંબર જૈન સાહિત્ય પ્રચૂર પ્રમાણમાં મળી આવે છે એમ બ્રીટીશ મ્યુઝીયમના ઓરીયંટલ ડીપાર્ટમેંટના લાઇબ્રેરીયન ડા૦ બાર્નેટે મને કહ્યું હતું. આ ભાષામાં ગ્રંથોનો પરિચય અંગ્રેજી જૈન ગેઝેટ દ્વારા તેના વાચકોને થયો હશે.

ઇતિહાસ—ડા૦ ભંડારકર, પ્રો. પીટરસન, મેકેન્જી, વેબર, કોલબ્રુક

કીલ્હોર્ન તથા ડૉ૦ ગેરીનો વિગેરે વિદ્વાનોએ જૈનસાહિત્યના સંશોધનને લગતા જે રીપોર્ટો બ્હાર પાડ્યાં છે તે જૈનનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય કેટલું અગાધ છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે. જેમને બહુ અવકાશ ન હોય તેઓ આ રીપોર્ટો જોઈ જવાની તકલીફ લેશે તો પણ તેમાંથી તેમને ઘણું નવું જાણવાનું મળી આવશે. તેમાં મૂળ ગ્રંથ, ગ્રંથોનો વિષય, ગ્રંથનું પ્રમાણ, ગ્રંથની શૈલી અને ભાષા તથા છેવટે ગ્રંથની પ્રશસ્તિઓ પણ આપવામાં આવી છે. તે પરથી ગ્રંથ રચાયાના કાળની તથા ગ્રંથકર્તાની તેમજ તેમના પૂર્વ પુરૂષની પણ સંક્ષિપ્ત માહિતી મળી રહે છે. જૈનગુરૂઓની પટ્ટાવલી કે જે લગભગ છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષની મળે છે તે પણ ઇતિહાસપ્રેમીઓને માટે એક અગત્યનું સાધન છે.

પુસ્તક ભંડાર—પાટણમાં છ પ્રાચીન ગ્રંથ ભંડારો છે, અમદાવાદમાં બે, જેસલમીર, ખંભાત, લીંબડી, કચ્છનું કાશીરૂપ કોડાય વિગેરે સ્થળે એક એક અને મુંબઈમાં દશા ઓશવાળનો તથા દિગંબર બંધુઓનો મળી બે, તેમજ (પુના) ડકનકોલેજમાં, રાધનપુરમાં અને જામનગરમાં જુનાં જૈન ગ્રંથોના ભંડારો છે.

લિપિ કૌશલ્ય—જુના જૈન સાહિત્યનું લિપિકૌશલ્ય પણ જરા મોહ પમાડે તેવું છે. લહિયાઓએ એ સાહિત્ય તાડપત્રો પર, દેશી કાગળો પર, તેમજ શીલાલેખો ઉપર ઉતારવાના યત્નો કર્યા છે. કોઈ કોઈ પ્રાચીન પ્રતમાં છાપખાનાના અક્ષરોને પણ મ્હાત કરે એવા સુંદર અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખાયેલા લેખો મળી આવે છે. પ્રસંગને છાજતા પ્રાસંગિક ચિત્રો પણ તે કાળની ચિત્રકળાનું દર્શન કરાવે છે.

પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ—છેલ્લા એક બે દશકામાં જૈન આચાર્યોએ તથા તેમના શિષ્ય પરિવારે જૈન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવા જે કમ્મર કસી છે તેનો હું અત્રે આનંદપૂર્ણ ચિત્તે ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. તે સિવાય જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, આત્માનંદ સભા, વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, અમદાવાદની વિદ્યાશાળા, શ્રી દેવચંદ લાલભાઈનું પ્રકાશન મંદિર, પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ, આરાનું સેંટ્રલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, પં. હિરાલાલ હંસરાજનું જૈન ભાસ્કર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ ખાતું, આગ્રાની આત્માનંદ સભા, આગમોદય સમિતિ અને શા. ભીમસિંહ માણેક વિગેરેએ એ દિશામાં ઘણા આવકારદાયક પ્રયાસો કર્યા છે. એ સંસ્થાઓના પ્રતાપે જૈન ગ્રંથો ગુહાઓને છોડી પુસ્તકાલયોમાં અને જ્ઞાન-મંદિરોમાં અધિષ્ઠિત થઈ પોતાનું મંગળ દર્શન આપી રહ્યાં છે.

નવું કોષ વ્યાકરણ સાહિત્ય—નવું સાહિત્ય હાલમાંજ પં. બેચરદાસ જીએ પ્રાકૃત વ્યાકરણ સાંપ્રતકાળની પદ્ધતિએ લખી બ્હાર પાડ્યું છે, તેમજ પં. હરગોવિંદદાસે એક પ્રાકૃત કોષ બહાર પાડી પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. પં. શ્રી રત્નચંદ્રજીએ આગમાભ્યાસી મુનિવરોની સગવડ માટે એક માગધીભાષાનો શબ્દ સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. આ નવાં સાધનોથી, મને આશા છે કે જૈનસાહિત્યના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રદેશોનો પ્રવાસ કેટલેક અંશે સુગમ થઇ પડશે.

લોકોપકારક સાહિત્ય—જૈનાચાર્યો સિવાય જે બ્રાહ્મણ પંડિતોએ પ્રાચીન કાળમાં ગ્રંથો લખ્યા છે તેઓમાંનો મ્હોટો ભાગ ઘણું કરીને કોઈ રાજા મહારાજાને રીઝવવા અર્થેજ લખાયો હોય એવો ભાસ થાય છે. કારણ કે જુન કાળમાં વિદ્વાનોને સારો રાજાશ્રય મળતો એ નિર્વિવાદ છે અને તેથી તેએ રાજદરબારમાં કીર્ત્તિ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પોતાની શક્તિ વાપરે એ સ્વાભાવિ છે. જૈનાચાર્યોએ રાજ્યનો અને પ્રજાનો આશ્રય મેળવ્યો છે. તેઓએ કેવ રાજકર્તાઓને રીઝવવા માટે જ ગ્રંથો નથી લખ્યા. રાજસભામાં પૂજાવા છત તેમણે સાધારણ જનસમાજ તરફ જરાય દુર્લક્ષ નથી કર્યું. વિક્રમના દરબારમ કવિવર્ય ધનપાળ એક કવિરત્ન તરીકે પંકાયા છે, કુમારપાળ અને સિદ્ધરાજન દરબારમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે, અને અકબરની રાજ સભામાં શ્રી હીરવિજયસૂરિજીનો પ્રભાવ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. છતાં તે તે આ ચાર્યોનું સાહિત્ય લોકસેવાની ભાવનાથી અળગું નથી થયું એ એક અભિ માનનો વિષય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, વૈરાગ્ય કે નાટ્ય વિગેરે વિષયો ઉપરાંત જૈનાચાર્યોએ ધનુર્વિદ્યા, ગજવિદ્યા, અશ્વવિદ્યા, રસાયણવિદ્યા અને વૈદ્યકવિદ્ય વિષે પણ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. તે સિવાય મંત્રવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, સુવર્ણ-પરીક્ષા અને રત્નપરીક્ષા જેવા વિષયો વિષે પણ ઘણું સાહિત્ય મળી આવે છે. એક ફ્રાન્સના વિદ્વાને રત્નપરીક્ષા નામનો જૈન ગ્રંથ ફ્રેંચ ભાષામાં અનુવાદ કરાવી બહાર પાડ્યો છે. જૈનધર્મ પાળતા ઝવેરીઓને પણ પોતાના સાહિત્યની જે માહિતી ન હોય તે યુરોપીયન વિદ્વાનો હજારો કોસ દૂર રહેવા છતાં મેળવી રહ્યા છે.

જૈન સાહિત્યની સમન્વય દ્રષ્ટિ—જૈન સાહિત્યની વિશેષતાઓમાં તેની સમન્વયપદ્ધતિ પણ એક છે. એ પદ્ધતિએ ઘણા વિદ્વજ્જનોને આકર્ષ્યા છે. કેટલાકો તો એ સમન્વયપદ્ધતિને આશ્રયીને એટલે સુધી માનવાને તૈયાર થયા છે કે જૈન એ કોઈ ધર્મ (Religion) નથી, પણ જગતને નવું દ્રષ્ટિબિંદુ આપનાર એક દર્શનવિશેષ જ છે. (Philosiphy) હું તેમ માનતો નથી, કારણ કે જો જૈન

કેવળ દર્શન જ હોત તો આજે વૈશેષિક, સાંખ્ય કે મિમાંસક દર્શનની જેમ તે માત્ર એક પાઠ્ય દર્શનજ બની ગયું હોત. જૈન એ ધર્મ છે, અને તે જ વખતે દર્શન પણ છે. હવે જૈન દર્શન અમને જુદા જુદા માર્ગો વિષે કેવું સમાધાનભર્યું સમન્વય કરી આપે છે. તે ટુંકામાં કહીશ.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કેઃ—

અ " ષડ્ દર્શન જિન અંગ ભણીજે,
બ સર્વાંગી સર્વ નય ગ્રહી રે;
ક સાગરમા સઘળી તટિની છે,
તટિનીમાં સાગર ભજના રે. "

અ—જિનશાસનરૂપી પુરૂષનું મસ્તક જૈનદર્શન છે, તેમનો જમણો હાથ વેદાંતદર્શન છે, ડાબો હાથ બૌદ્ધ દર્શન છે, જમણો પગ યોગદર્શન છે, ડાબો પગ સાંખ્ય દર્શન છે, અને કુખ (પેટ) લોકાયત (ચાર્વાક) મત છે કે જે કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ માને છે. વળી શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં તેઓ કહે છે કેઃ—

" ષડ્ દર્શન નિજ અંગ ભણીજે,
ન્યાય ષડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક,
ષડ્દર્શન આરાધે રે— "

છએ દર્શન જિનના અંગ કહેવાય છે. તે શી રીતે ? જિનેશ્વર ભગવાનની આકૃતિમાં છ અંગોને વિષે એ છએ દર્શનની સ્થાપના કરવી. શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરના ચરણ ઉપાસકો—અર્થાત્ ખરા જૈનો–એ છએ દર્શનની આરાધના કરે છે.

પણ એ સ્થાપના (ન્યાસ) શી રીતે કરવી ? તે વિષે તેઓ કહે છે કેઃ—

" જિન સુરપાદપ પાય વખાણુ,
સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે;
આત્મસત્તા વિવરણ કરતાં,
લહો દુગ અંગ અખેદે રે. "

એટલે કે જિનેશ્વર ભગવાન્ રૂપ કલ્પતરૂ તેના પાય (મૂળિયાં) રૂપે બે

પગ વખાણો. હવે જિનેશ્વરનાં તે બે અંગો કયા ? સાંખ્ય અને યોગ. આ બન્ને અંગો આત્માની સત્તા માને છે. એ અપેક્ષા શ્રી જિનની પણ હોવાથી તે અપેક્ષાએ સાંખ્ય અને યોગને બે પગરૂપ કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ગ્રંથકાર પોતાની આગ્રહરહિતતા પ્રકટ તો કરે છેજ પણ સાથે વાચકવર્ગને પણ ભલામણ કરે છે કે એ વાત તમે ખેદરહિતપણે ગ્રહો.

ભેદવાદી અને અભેદવાદી અથવા સુગત (બુદ્ધ) પ્રણિત બૌદ્ધદર્શન અને જૈમિનિપ્રણિત પૂર્વ મિમાંસા તથા વ્યાસ પ્રણિત ઉત્તર મિમાંસા (વેદાંત) મળી મિમાંસા દર્શનને બે હાથ કહેતાં કહ્યું છે કે:—

" ભેદ અભેદ સુગત મિમાંસક,
જિનવર દોય કર ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભજિએ,
ગુરૂગમથી અવધારી રે. "

શ્રી જિનદર્શનમાં સ્વભાવમાં જુદા જુદા જ્ઞેયના જ્ઞાનરૂપ અને વિભાવમાં–કર્મને આશ્રિત પુદ્ગલથી પ્રાપ્ત થયેલ દેહોમાં પર્યાયને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા માન્યા છે; અને બૌદ્ધ દર્શને પર્યાયનો ફેરફાર મૂળના ફેરફાર રૂપ માન્યો છે. મિમાંસકો આત્મા એક જ છે, નિત્ય છે, અબદ્ધ છે, ત્રિગુણબાધક નથી એમ માને છે. જિનદર્શનના નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એ વાત યોગ્ય જ છે.

જુદા જુદા દર્શનો પ્રત્યે આવી રીતે ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખવામાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પોતાની મતાંતરક્ષમતા તેમજ જિનદર્શનની મહત્તા પ્રકટ કરી છે. ચાર્વાક અથવા જેને નાસ્તિક કહીએ તેમના પ્રત્યે પણ, ખંડનમય દ્રષ્ટિથી જોવાને બદલે બહુજ ઉદાર ભાવથી નજર નાંખી છે; પણ વિસ્તારના ભયથી એ વાત અહીં ન લખતાં જતી કરૂં છું.

જિનદર્શન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ શી રીતે ?—જિનદર્શનમાં અનેક નિશ્ચયો, અપેક્ષાઓ, અને દ્રષ્ટિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે બ્રહ્માંડના જડ–ચૈતન્ય વિગેરે દ્રવ્યો પોતેજ અનેક ધર્મવાળા છે. તેને જો એક ચોક્કસ દ્રષ્ટિથી જોઇએ તો સત્ય ન પામીએ. એટલા માટે અનેક દ્રષ્ટિથીજ જોવાની રીત રાખવી ઘટે. કોઈ પદાર્થ વિષે બોલતી વેળા મુખ્ય ધર્મને બોલવાની પદ્ધતિ છે, પણ તેજ વેળા તેના અનેક ગૌણધર્મોનો અધ્યાહાર હોય છે, એ વાત લક્ષમાં હોવી જોઇએ. એજ કારણથી જૈનવાદને સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદ

કહેવામાં આવે છે. જેમ એક પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને લયની અપેક્ષાએ અનિત્ય કે નાશવંત છે, ક્ષણિક કે પર્યાયવંત છે તેમ તેજ પદાર્થ મૂળરૂપે સત્ છે. સોનાની મુદ્રિકામાં મુદ્રાપણાની કે આકારપણાની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ છે, પરંતુ સુવર્ણરૂપે તો તે સત્ અને નિત્ય જ છે. એ દ્રષ્ટિએ બ્રહ્માંડના છએ દ્રવ્યોને નિત્યાનિત્ય કહેવામાં આવ્યા છે.

કોઈ જીજ્ઞાસુના કલ્યાણ માટે, ઉપદેશ કરતાં પહેલાં તેની ભૂમિકા વિચારવી પડે છે અને એ ભૂમિકા અનુસારે નય કે અપેક્ષાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યે જ છુટકો થાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ યોગબિંદુમાં ૧૩૨ મા શ્લોકમાં કહે છે કે:—

चित्रा तु देशनैतेषां, स्याद् विनेयानुगुण्यतः ।
यस्माद् एते महात्मानो, भवव्याधिभिषग्वराः ॥

અર્થાત્—"તમે જે મહાત્મા કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ, મહાત્મા મહાવીર, મહાત્મા કણાદ, મહાત્મા ગૌતમ વિગેરેના નામની ખાતર અને તેમના વચનના સમર્થન માટે લડવા ભેગા થયા છો તે તમારો વ્યામોહ છે. તેમણે આત્મા નિત્ય છે અથવા આત્મા અનિત્ય છે, પરમેશ્વર કર્ત્તાહર્ત્તા છે એ પ્રકારે જુદી જુદી દેશનાઓ આપેલી છે તે બધી તે તે વિનેયો-શિષ્યોની અનુકૂળતા અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ્ય રાખીને જ આપેલી છે. કારણ કે (ટીકાકાર લખે છે કે) જે પુરૂષો મહાત્માઓ અને સર્વજ્ઞ હતા તેઓ આ સંસારરૂપ વ્યાધિ નાબુદ કરવા માટે ઉત્તમ વૈદ્ય સમાન હતા."

વળી લખે છે કે—"શ્રોતાને-શિષ્યને જે પ્રકારે સમજાવવાથી આત્મજ્ઞાનના બીજનું આધાન થવાનો સંભવ હોય અને તે સંભવ પણ પ્રતિદિન વર્દ્ધમાન હોય તો શિષ્યને તેઓએ તે તે પ્રકારે-જુદી જુદી દ્રષ્ટિએ સમજાવ્યું હોય એ બનવા જોગ છે.

"અથવા કદાચ તેઓએ તો એકસરખી દેશના કરેલી હોય તોપણ જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સાંભળનારા અને જુદી જુદી ભૂમિકાપર રહેલા સમજનારાએ બધાની બુદ્ધિમાં તરતમતાનો ભેદ હોવાથી સંભવિત છે કે એકદેશના પણ અનેક રૂપમાં સમજાઇ હોય.

જુદી જુદી વાનીઓ જેમ જુદા જુદા જમનારના ચિત્તને સંતોષ આપે છે,

તેમ જુદી જુદી દેશનાઓ દરેક સાંભળનારને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કંઈ ને કંઈ લાભ તો કરે છે જ; માટે એ દેશનાઓને અવંધ્ય કહેવામાં કશો બાધ નથી. અને દેશ કાળ તથા નયોને લક્ષ્યમાં રાખી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં એ દેશનાના મૂળમાં દેશના જ પ્રતીત થશે. "

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની મતાંતરક્ષમતા–શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં કહે છે કે–" આપણે સૌએ વાદવિવાદ, ખંડનમંડન કે તર્કજાળ છોડીને મહાપુરૂષના માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ. " ટુંકામાં જે રીતે સાંભળનારાઓનો મિથ્યા મોહ દૂર થાય, દેહાધ્યાસ છુટે, આત્મજ્ઞાનનું બીજ રોપાય અને સંસારના પ્રપંચ તરફ દુર્લક્ષ રહે તે રીતિ ઉપદેશ આપવો એ જ એક સૌનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. "

કોઇ મુમુક્ષુ ગુરૂજન પાસે આવીને કહે કે:—" હું તો મરી જઈશ, અરે રે ! મારૂં કલ્યાણ શી રીતે થશે ? મારી ઉમર પણ બહુ થઈ ગઇ ! " આવા કાળભીરૂ અને કાયરને તેના ગુરૂ જવાબ આપે કે-"ભાઇ ! તું મુંઝા મા. (શરીરરૂપી વ્યંજનમાં શાશ્વત સ્વરની પેઠે રહેલો) તું પોતે તો કદિ મરતો જ નથી, તું નિત્ય છે, તારે વળી કાળની બીક શી ? કાળ—દેશને અને કાર્ય કારણને માપનાર તો તું જ છે. તને તેઓ શી રીતે માપી શકે ? તું તારૂં સાધન કરે જા. " આ પ્રકારે કાળભીરૂ શિષ્યની નિરાશા અને કાયરતા દૂર કરવા તથા તેની આત્મસાધનાને નિરંતર ચાલુ રાખવા માટે શરીરાદિ પર્યાયોને ગૌણ કરી અને દ્રવ્યને પ્રધાન રાખી અદ્વૈતવાદ ઉપદેશવામાં આવે તો શું સર્વાંગી જૈનદર્શનનુંજ તે એક અંગ નથી ?

વળી કોઇ બીજો મુમુક્ષુ શિષ્ય ભોગો ભોગવવામા જ શૂરોપૂરો રહેતો હોય અને મહાત્મા ટોલસ્ટોય[1] કહે છે તેમ એ ભોગોની પાછળ કેટલાય પામર પ્રાણીઓની હાયવરાળ રહેતી હોય તો એ જડાભ્યાસી–વિષયાસક્ત પુરૂષના મનને ઠેકાણે લાવવા બુદ્ધ ભગવાનનો ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ કે ટોલસ્ટોયનો સમાનવાદ કામમાં લાવી શકાય અને તેને કહી શકાય કે—" ભાઇ ! તું આંખો બંધ કરીને બેઠો છે. આ બધું જે તું જુએ છે અને ભોગવે છે તે ક્ષણસ્થાયી છે. ઘડી પછી તેમાંનું કંઈ જ નહીં હોય. તું આ સર્વને સ્થાયી માની બેઠો છે તે તારી અજ્ઞાનતા છે. " આવી રીતે દ્રવ્ય (રૂપ સ્વર) ને ગૌણ કરી (વ્યંજન-

---

૧ First step.

રૂપ) શરીરપર્યાયને મુખ્યત્વે સ્થાપી સમજાવવામાં આવે તો એ અનિત્યવાદના ઉપદેશને પણ જૈનદર્શનનું એક અંગ કેમ ન લેખાય ?

સત્ય મહાન્ છે, વ્યાપક છે, મન-બુદ્ધિની પેલી પાર ગયા વિના તેની ઝાંખી થતી નથી અને જે ઝાંખીમાં આવે છે તે શબ્દવડે સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકાતું નથી. છતાં સઘળા દર્શનો પોતાને સર્વગ્રાહી અને બાકીનાને અંશગ્રાહી કહેવાની હિમ્મત કરે છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ એવા અંશગ્રાહી પ્રત્યે પણ કેવી ઉદાર દૃષ્ટિથી નીહાળે છે તે તમે જોશો તો મને ખાત્રી છે કે એ ઉદાર પુરૂષ માટે તમને અભિમાન સ્ફૂર્યા વિના નહીં રહે.

કોઇકને હાથી જોતાં તેની હડપચી સુંદર લાગે અને તેથી તે તેને કુંજર કહે, બે મ્હોઢેથી પાણી પીતો જોઇ દ્વિપ કહે, તેના બ્હાર આવેલા દાંતોને જોઈ કોઈ તેને દંતી કહે, કોઇ મદ ઝરતું જોઇ તેને મતંગજ કહે, કોઇને ઉંચો પહાડ જેવો લાગવાથી નાગ કહે, સૂંઢવડે ઘણા કામ કરતો જોઇ કોઇ હસ્તી કહે તો તેથી શું એ બધાને આપણે અંધ કહી શકીએ ? સૂંઢ જોનાર અથવા દાંત જોનાર આખા હસ્તીને તો જુએ છે જ, પણ તે આખા સત્યને વ્યક્ત કરવા એક અંશનો આશ્રય લે તેથી શું થયું ? એવી જ રીતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર દર્શનો કોઇએક અંશ વર્ણવે તો તેથી આપણે તેને અંધની કોટીમાં મુકવાનું સાહસ ન કરી શકીએ.[૨] એવા ભાવનું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય અને યોગબિંદુ વિગેરે ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કર્યું છે. (જુઓ ચાર સંજીવીની ન્યાય.) શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પણ મેઘ સમા ગંભીર સૂરમાં ગાયું છે કેઃ—

" રામ કહો રહેમાન કહો, કોઇ કહાન કહો મહાદેવરી;
પારસનાથ કહો કોઈ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ રી. "

અર્થાત્—રામ, રહેમાન, કાન, મહાદેવ, પાર્શ્વનાથ, બ્રહ્મા એ સર્વ શુદ્ધાત્માનાં જ નામો છે. કારણકે જે સમયે પોતે નિજરૂપમાં રહે છે ત્યારે આત્મા રામરૂપ બને છે, જ્યારે સર્વપર કરૂણા (રહેમ) કરે છે ત્યારે તેજ આત્મા રહેમાન બને છે અને જ્યારે કર્મનું નિકંદન કરે છે ત્યારે તે કાન કે કૃષ્ણ થઇ જાય છે. આવું સર્વ દૃષ્ટિઓ, સર્વ અંશો અને સર્વ ખંડોનું સમન્વય જૈનોનું

---

૨ વાદવિવાદ ન થાય તેટલા માટે કયાય મર્ઝ અંશને જાણનાર શબ્દ બનાવ્યા એ ને તે કેવો લાભ અને એકદેશ થઇ પડે તેનું એક ઉદાહરણ આપું છું चतुर्न्दन्तिरस्ततटेनयुक्ति-किलिक्लिचीतासनम् (ખુરશી)

યોગસાહિત્ય કરી શકે છે. પણ તે માટે અપેક્ષાઓ, અને નયોં વિગેરેનો અભ્યાસ જરૂરનો છે.

જૈન ઔપદેશિક સાહિત્ય—જેને જૈન પરિભાષામાં ધર્મકથાનુયોગ કહેવામાં આવે છે તેવા ઔપદેશિક સાહિત્યથી જૈન સાહિત્ય ભરપૂર છે. સાધારણ સંસારી જનોને માટે રસાત્મક કથાઓ ઘણી ઉપકારી ગણાય છે. જૈન લેખકોએ આવા કથાનકો ગદ્યમાં, પદ્યમાં, રાસારૂપે, ચરિત્રરૂપે, રૂપકરૂપે કે આખ્યાન રૂપે બહોળા પ્રમાણમાં લખ્યાં છે. હું આપને તેમાંના થોડા કથાનકોનો વાનગીરૂપે પરિચય કરાવીશઃ—

ષટ્પુરૂષ ચરિત્ર—આ ચરિત્રમાં આખી માનવ જાતિને ૭ વિભાગમાં વ્હેંચી અંગ્રેજીમાં જેને Represntative અર્થાત્ પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ મનુષ્યો કહીએ તેનું આમાં વર્ણન છે. મનુષ્યોમાં (૧) અધમાધમ (૨) અધમ (૩) મધ્યમ (૪) વિમધ્યમ (૫) ઉત્તમોત્તમ અને (૬) ઉત્તમ—કોણ કહેવાય તેનું નિરૂપણ આ ષટ્પુરૂષ ચરિત્રમાં છે. આ પ્રત્યેક વર્ગમાં એકેક ચરિત્ર તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે આલેખ્યું છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી વાચક કે શ્રોતા પોતે જ પોતાની કોટી નક્કી કરી શકે છે અને પોતાનામાં જાણતાં-અજાણતાં જે કંઇ અધમતા રહી ગઈ હોય તેને ખંખેરી આગળ વધવાના અભિલાષ બાંધે છે.

પ્રતિજ્ઞાપાલન—આ વિષય ઉપર ચાર ગૃહલક્ષ્મી-વધુની કથા છે. તેનું સંક્ષિપ્ત કથાનક આ પ્રમાણે છેઃ—એકવાર એક સસરાને વિચાર થયો કે ચાર પુત્રવધુમાંથી કઈ વહુને ઘરનું કયું કામ સોંપ્યું હોય તો સમુચ્ચયે સર્વને અનુકૂળ થાય ? તેનો નિર્ણય કરવા સસરાજીએ ચારે વહુને બોલાવી 'જ્યારે માગું ત્યારે આપજો' એમ કહી, પાંચ પાંચ શાળના દાણા આપ્યા. દરેક વહુએ આ દાણાનો કેવો ઉપયોગ કરવો તેનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો. એક વહુએ દાણાને નિરૂપયોગી ગણી વાસીદાની સાથે કાઢી નાંખ્યા, બીજી વહુ ખાઈ ગઈ, ત્રીજીએ પોતાના દાગીના સાથે એ દાણા પણ સાચવી રાખ્યા અને ચોથીએ પોતાના ભાઈને તેમોકલી આપ્યા અને કહેવરાવ્યું કે 'આ દાણા આપણા ખેતરમાં વાવજો, એટલુંજ નહીં પણ જે પાક ઉતરે તે પણ ફરી ફરીને વાવ્યા કરજો.' સસરાએ પાંચ વર્ષ પછી ચારે વહુને બોલાવી પેલા દાણા માગ્યા. પહેલી વહુએ કહ્યું કે "મેં તો નકામા જાણી વાસીદામાં કાઢી નાંખ્યા." બીજીએ કહ્યું કેઃ-"હું તો ખાઈ ગઈ." ત્રીજીએ કહ્યું કેઃ—"મેં મારા ઘરેણાં સાથે સંઘરી રાખ્યા છે"

કોઈ એક રાજાને રીઝવી, તેની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી, એ દ્રવ્યવડે અમારી આખી નાતને ભોજન કરાવે તો હું મારી પુત્રી તેને પરણાવું." રૂપમુગ્ધ કુમારે તે સરત પણ સ્વીકારી. પછી તેણે નાટ્યકળાની તાલીમ લેવા માંડી. ક્રમે ક્રમે તે એક કુશળ નટ બન્યો. પછી એક રાજા પાસે જઇ તેણે પોતાનો ખેલ બતાવવાની રજા માગી. રાજાએ તે આપી અને પોતે પોતાની રાણી તથા બીજા અમલદારો સાથે નટના ખેલમાં હાજર થયો. ઇલાયચીકુમારે એક પછી એક એવા અદ્ભુત ખેલ કર્યા કે આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ચકિત થઇ ગયો. ખેલ ખલાસ થવા આવ્યો, પણ રાજાજીએ ઇનામ સંબંધે એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો. ઇલાયચીકુમારની આટઆટલી કુશળતા અને શ્રમ તરફ તેનું લક્ષ્ય પણ ન ખેંચાયું; કારણકે તે તો કુમારની કુશળતા જોવાને બદલે પેલી રૂપવતી નટપુત્રીની સુંદરતા નિહાળવામાંજ ચકચૂર બની ગયો હતો. મોહાંધ મનુષ્યનું મન પોતાના મોહપાત્રને છોડી બીજી તરફ જઈ શકતું નથી. કુમારે ફરી ફરીને બે ત્રણ વાર પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા, પણ રાજાનું ચિત્ત પેલી ઢોલ વગાડતી નટપુત્રીમાં પરોવાયેલું તે કેમે કરતાં કુમાર તરફ ન વળ્યું તે નજ વળ્યું. તે ચિંતવવા લાગ્યો કે—" આ ઉંચા વાંસ ઉપર આધાર વગર નાચતો કુમાર જો નીચે પડે અને મરી જાય તો કેવું સારૂં ? જો તેમ થાય તો આ સુંદર નટી મને પ્રાપ્ત થાય." બરાબર તેજ વખતે ઉંચા વાંસને છેડે ચડેલા ઇલાયચીકુમારે એક અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું. ગામની એક પોળમાં એક મુનિ મહારાજને એક અત્યંત રૂપ-સૌંદર્ય-લાવણ્યવતી નારી નિર્ભયપણે આહારાદિ સામગ્રી વ્હોરાવી રહી છે અને પેલા સંયમી મુનિરાજ પૃથ્વી તરફ નીચાં નેત્રો ઢાળી શાંત ભાવે ઉભા છે. ઇલાયચીકુમારે વિચાર કર્યો કે-પોતાની સામેજ જગતના સમસ્ત સૌંદર્યના ભંડાર ખુલ્લા હોવા છતાં આ મુનિમહારાજનું તે તરફ લેશમાત્ર ચિત્ત નથી જતું એ કેવું આશ્ચર્ય ? તેમના પોતાના મનમાંજ કેટલું અગાધ સૌંદર્ય હોવું જોઇએ કે જેથી આ સામેનું સૌંદર્ય તેમને તુચ્છ અને તૃણવત્ લાગે છે ? ધન્ય છે તેમના સંયમને, ધન્ય છે તેમની અચંચળ મનોવૃત્તિને ! આ રીતે શુભ વિચારની શ્રેણીએ ચડતાં તેનો મોહનો પડદો તુટ્યો અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થયો. રાજાને પેલી નટીમાં અને રાણીને પોતાનામાં મોહમુગ્ધ થયેલાં પોતાના જ્ઞાનદર્પણમાં જોયાં. અંતે તેમને સૌને પણ તેના ઉપદેશથી આત્મસૌંદર્યનું દર્શન થયું. આ કથા અમારા જૈનસમાજમાં સારી પેઠે પ્રચાર પામેલી છે અને તેને લગતાં ચિત્રો પણ કોઈ કોઇ મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. અષ્ટવિધ સામાયિકમાં પરિજ્ઞાનાત્મક સાતમી સામાયિક સાથે આ કથાનો સંબંધ છે.

ઘણી વાર પોતે પોતાના કર્મથી ઉપજાવેલાં ફળો ભોગવવામાં કાયરતા દાખવે છે એ દુર્બળતા છે. જેણે નારકીના અને તિર્યંચપણુના અનેક અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યા છે તે દુઃખ કે ક્લેશથી નિરાશ તો ન જ થાય, ઉલટું તે આત્મબળે ભોગવી કર્મથી છૂટવાનો જ નિશ્ચય કરે. આ રાસથી જુનાં કર્મો ભોગવી લેવાનું અને નવાં પાપ ન કરવાનું દઢીભૂત થાય છે.

પંડિતજી સુખલાલજીએ કર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કેઃ—

प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान् नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां ।
प्रारब्धं त्विहभुज्यतामथपरब्रह्मात्मना स्थियताम् ॥

અર્થાત્—" પહેલાના બાંધેલા અશુભ કર્મોને જ્ઞાનબળથી ગાળી નાંખો, આત્મબળથી નવા અશુભ કર્મના બંધનમાં ન બંધાઓ, અને આત્મવીર્યથી પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવતાં ક્ષીણ કરી નાંખો. એ રીતે આખરે બ્રહ્મપદમાં અનંતકાળ પર્યંત સ્થિર રહો. "

ઇલાયચી કુમારની કથા—આ કથા બહુ રસિક અને બોધપ્રદ છે. મોહવશ પ્રાણીઓ શુભ ધ્યાનમાં આરૂઢ થતાં કેવી રીતે આત્મજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પામે છે તેનું મનોહર નિરૂપણ આ કથામાં છે. હું ટુંકામાં તેનો સાર કહી જઉંછું.

ઇલાયચીકુમાર એક ધનવાન્ શ્રેષ્ઠીનો કુમાર છે. તરૂણાવસ્થામાં તે એક નાટક જોવા જાય છે. ત્યાં નટની એક રૂપવતી પુત્રી ઉપર મોહી પડે છે અને નાટક ખલાસ થવા છતાં વિચારમાં ને વિચારમાં તે ત્યાંને ત્યાંજ બેસી રહે છે. તેના મિત્રો તેને સમજાવી પટાવી ઘેર લઇ જાય છે. ઘેર જવા છતાં તેનું ચિત્ત કેમે શાંત થતું નથી. તે એક ભાંગલી-તૂટલી ખાટલી ઉપર પડે છે. (પૂર્વકાળમાં કોઇ કુમાર રીસાય ત્યારે ભાંગલી-તૂટલી ખાટલીનોજ આશ્રય લેતા અને પછી મોટેરાંઓ આવી સમજાવટ કરતા.) ઘરના વડીલ અને વૃદ્ધ પુરૂષો તેને સમજાવવા આવ્યા. પણ તેણે તો એકજ વાત કર્યા કરી કે—" મને પેલી નટની પુત્રી સાથે પરણાવો. " કુળવાન અને ધનવાન શેઠનું કુટુંબ એકદમ એક નીચ કુળની નટી સાથે પોતાના કુળદીપકનું લગ્ન કરવાને શીરીતે તૈયાર થાય ? શરૂઆતમાં તો તેમણે આનાકાની કરી, પણ લાડકવાયા પુત્રનું મન સંપાદન કરવા આખરે તેમણે સમ્મતિ આપી. નટે પોતાની પુત્રી પરણાવવાનું કબુલ્યું, પણ એક એવી આકરી સરત કરી કે—" જો ઇલાયચીકુમાર નાટકકળામાં કુશળ બની,

કોઈ એક રાજાને રીઝવી, તેની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી, એ દ્રવ્યવડે અમારી આખી નાતને ભોજન કરાવે તો હું મારી પુત્રી તેને પરણાવું." રૂપમુગ્ધ કુમારે તે સરત પણ સ્વીકારી. પછી તેણે નાટ્યકળાની તાલીમ લેવા માંડી. ક્રમે ક્રમે તે એક કુશળ નટ બન્યો. પછી એક રાજા પાસે જઇ તેણે પોતાનો ખેલ બતાવવાની રજા માગી. રાજાએ તે આપી અને પોતે પોતાની રાણી તથા બીજા અમલદારો સાથે નટના ખેલમાં હાજર થયો. ઇલાયચીકુમારે એક પછી એક એવા અદ્દ્ભુત ખેલ કર્યા કે આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ચકિત થઇ ગયો. ખેલ ખલાસ થવા આવ્યો, પણ રાજાજીએ ઇનામ સંબંધે એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો. ઇલાયચીકુમારની આટઆટલી કુશળતા અને શ્રમ તરફ તેનું લક્ષ્ય પણ ન ખેંચાયું; કારણકે તે તો કુમારની કુશળતા જોવાને બદલે પેલી રૂપવતી નટપુત્રીની સુંદરતા નિહાળવામાંજ ચકચૂર બની ગયો હતો. મોહાંધ મનુષ્યનું મન પોતાના મોહપાત્રને છોડી બીજી તરફ જઈ શકતું નથી. કુમારે ફરી ફરીને બે ત્રણ વાર પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા, પણ રાજાનું ચિત્ત પેલી ઢોલ વગાડતી નટપુત્રીમાં પરોવાયેલું તે કેમે કરતાં કુમાર તરફ ન વળ્યું તે નજ વળ્યું. તે ચિંતવવા લાગ્યો કે—" આ ઉંચા વાંસ ઉપર આધાર વગર નાચતો કુમાર જો નીચે પડે અને મરી જાય તો કેવું સારૂં ? જો તેમ થાય તો આ સુંદર નટી મને પ્રાપ્ત થાય. " બરાબર તેજ વખતે ઉંચા વાંસને છેડે ચડેલા ઇલાયચીકુમારે એક અદ્દ્ભુત દૃશ્ય જોયું. ગામની એક પોળમાં એક મુનિ મહારાજને એક અત્યંત રૂપ-સૌંદર્ય-લાવણ્યવતી નારી નિર્ભયપણે આહારાદિ સામગ્રી વ્હોરાવી રહી છે અને પેલા સંયમી મુનિરાજ પૃથ્વી તરફ નીચાં નેત્રો ઢાળી શાંત ભાવે ઉભા છે. ઇલાયચીકુમારે વિચાર કર્યો કે-પોતાની સામેજ જગતના સમસ્ત સૌંદર્યના ભંડાર ખુલ્લા હોવા છતાં આ મુનિમહારાજનું તે તરફ લેશમાત્ર ચિત્ત નથી જતું એ કેવું આશ્ચર્ય ? તેમના પોતાના મનમાંજ કેટલું અગાધ સૌંદર્ય હોવું જોઇએ કે જેથી આ સામેનું સૌંદર્ય તેમને તુચ્છ અને તૃણવત્ લાગે છે ? ધન્ય છે તેમના સંયમને, ધન્ય છે તેમની અચંચળ મનોવૃત્તિને ! આ રીતે શુભ વિચારની શ્રેણીએ ચડતાં તેનો મોહનો પડદો તુટ્યો અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થયો. રાજાને પેલી નટીમાં અને રાણીને પોતાનામાં મોહમુગ્ધ થયેલાં પોતાના જ્ઞાનદર્પણમાં જોયાં. અંતે તેમને સૌને પણ તેના ઉપદેશથી આત્મસૌંદર્યનું દર્શન થયું. આ કથા અમારા,જૈનસમાજમાં સારી પેઠે પ્રચાર પામેલી છે અને તેને લગતાં ચિત્રો પણ કોઈ કોઇ મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. અષ્ટવિધ સામાયિકમાં પરિજ્ઞાનાત્મક સાતમી સામાયિક સાથે આ કથાનો સંબંધ છે.

જૈન કથા સાહિત્યનો ઉપયોગ અને જાળવણી—જૈન કથાનું સાહિત્ય એ તો માત્ર ફુરસદને વખતે વાંચવાનું સાહિત્ય હોત તો આટલું જળવાત કે કેમ ? એ એક શંકા છે. મુનિમહારાજાઓ સવારના વ્યાખ્યાનમાં આવું એકાદ કથાનક પસંદ કરી શ્રોતાઓને સંભળાવે છે અને તે એક આવશ્યક ધર્મકર્તવ્ય ગણાય છે. બપોરના વખતમાં ઉપાશ્રયમાં સ્ત્રીસમુદાયમાં સાધ્વીજીના કે કોઇ શીક્ષિતા શ્રાવિકાના અધ્યક્ષપણા નીચે રાસ કે ચરિત્ર વાંચવાનો રીવાજ છે; અને સાયંકાળે પ્રતિક્રમણમાં, સજ્ઝાયમાં અથવા તે પછી કેટલેક સ્થળે આવો વાતો ચર્ચાય છે. આથી કરીને જૈન કથા સાહિત્ય સંપૂર્ણ યથાર્થ રૂપમાં અત્યારસુધી જળવાઈ રહ્યું છે અને જ્યાંસુધી એ ક્રમ અખંડિત રહેશે ત્યાંસુધી જળવાશે એ નિર્વિવાદ છે.

બૌદ્ધ કથાનક સાથે તુલના—ઘણીખરી જૈન કથાઓને અંતે કથાકાર કેવળીને અથવા સર્વજ્ઞ જિન ભગવાનને લાવે છે અને તેમની દ્વારા જન્મ જન્માંતરના વિવિધ કારણો પ્રકટ કરાવી સમગ્ર ઘટનાનું રહસ્ય ખુલ્લું કરે છે. જૈન વાર્તાકારોની આ પદ્ધતિ બૌધ જાતક કથાનું સ્મરણ કરાવે છે; પરંતુ જાતકો કરતાં જૈન કથામાં એક વિશેષતા છે. જાતક કથાઓ એવી રીતે શરૂ થાય છે કે ઘણે ભાગે સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડે. અમુક સાધુને અમુક થયું એવી રીતે જાતક કથાનો પ્રારંભ થાય છે. પછી બુદ્ધ ભગવાન્ પધારે છે. અને પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધ ભગવાન્ તે શ્રમણના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવે છે. જાતકની મુખ્ય કથા ભતકાળને ઉદ્દેશી હોય છે; જ્યારે જૈન કથા ભવિષ્ય કે પરિણામ તરફ વહેતી હોય છે. લગભગ બધી જાતક કથાઓમાં બોધિસત્ત્વ કે ભાવિ બુદ્ધ પોતેજ ભાગ લેતા હોય છે. જૈન કથાઓમાં તેમ નથી હોતું. આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે જાતક કથાઓ પ્રાયઃ હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી લોકકથાઓમાંથી જન્મ પામી હોય છે તેથી તેમાં રસિકતા, અદ્‌ભુતતા અને વૈચિત્ર્ય જળવાય છે પણ તેને સુઘટિત બનાવવા કેટલાક પરિવર્તન કરવાં પડે છે; અને આમ પરિવર્તન કરવાથી કોઇ કોઇ વાર મૂળ કથા શુષ્ક પણ બની જાય છે. જૈન લેખકોએ મૂળ પ્રચલિત લોકકથાઓનો આશ્રય લીધો છે પણ પોતાને અનુકૂળ બનાવવા તેમાં વિરૂપતા આવે એવી કાપકુપ નથી કરી. બનતાં સુધી તો તેમણે લોકરીવાજ અને યુગની ભાવના તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધ કથામાં અર્થકથા કે રાજકથા પાપરૂપ છે. જૈન લેખકો એ વિષયમાં સ્વતંત્ર છે. તેઓ તો વાર્તામાંના પાત્રોને સદ્‌ગુણી કે દૈવી ચિતરવાને પણ બંધાતા નથી.

કારણકે તેઓ જાણે છે કે વાર્તાનો સાર કંઇ વાર્તામાં બનેલા બનાવો ઉપરજ અવલંબતો નથી, પરંતુ કેવલી ભગવાન્ વાર્તાને અંતે જે રહસ્ય બતાવશે તેના ઉપરજ અવલંબે છે. આથી જૈન લેખકો વાર્તાના પાત્રોને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાથી ઘાત પ્રતિઘાત અને સુખ દુઃખમાં થઇને લઇ જાય છે. આખરે કેવલી ભગવાન્ આવી પાત્રોને પડેલા દુઃખો ક્યા ક્યા દુષ્કર્મના ફળ છે તે સમજાવે છે અને પડદો ઉંચકી જતાં અનંત પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન લેખકોએ જેમ જુની પ્રચાલત લોકકથાઓમાં વિવિધ રંગ પૂર્યા છે તેમ ધર્મપ્રચાર અને ધર્મદેશના માટે સિદ્ધાંતને દૃષ્ટિમાં રાખી ઘણી ઘણી નવી કથાઓ પણ રચી છે.

જૈન સાહિત્યની અસર—જૈન સાહિત્યનો પ્રભાવ કેવળ તેની સાંપ્રદાયિક સીમામાં જ સમાપ્ત નથી થતો. પોતાના પાડોશી સાહિત્ય ઉપર પણ તેણે અસર કરી છે. ડા. વેલર કહે છે કે જૈન ધર્મ સંબંધી મારૂં જ્ઞાન પણ ઘણે અંશે બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રમાંથી જ આવ્યું છે. શ્રીમદ્ ભાગવદ્‌માં બુદ્ધ ભગવાનને જેમ વિષ્નુના અવતાર માન્યા છે, તેમ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવને પણ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. યોગવાશિષ્ટમાં રામ પોતાના ગુરૂ શ્રી વશિષ્ઠને કહે છે કેઃ—

नाहं रामो न मे वाञ्छा, भावेषु च न मे मनः।
शांतिमासितुमिच्छामि, स्वात्मनीव जिनो यथा॥

શાન્તિપર્વના મોક્ષપર્વમાં પણ લખ્યું છે કેઃ—

एतदेवं च नैवं च, न चोभे नानुभे तथा।
कर्मस्था विषयं ब्रुयुः, सत्त्वस्थाः समदर्शिनः॥

એ જ પ્રકારે જૈનસાહિત્યે પણ હિંદના સાહિત્યમાંથી ઘણું સારૂં લાગ્યું તે ઝીલવામાં સંકોચ નથી કર્યો. કાલીદાસના મેઘદૂત ઉપર કેટલાક જૈન કવિઓ મુગ્ધ થઇ ગયા છે અને તેમણે મેઘદૂતના અનુકરણમાં ઘણા સરસ કાવ્યો જૈનસાહિત્યને ભેટ ધર્યા છે. મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકના અંતીમ ચરણને લઇ અને કેટલાકમાં પ્રત્યેક ચરણને લઇ જૈન કવિઓએ સરલ કલ્પનાવૈભવ તથા ભાષાલાલિત્ય પ્રકટ કર્યાં છે. કેટલાક વિદ્વાન જૈન લેખકોએ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર પોતાની વ્યાખ્યાઓ અને વૃત્તિઓ પણ રચી છે. આમ ધર્મસિદ્ધાંતમાં મત મતાંતર હોવા છતાં સાહિત્યમાં તો જૈન લેખકોએ ભેદભાવને એક કોરે રાખી એક ચિત્તે અને શુદ્ધ ભાવે સાહિત્યસાધના કરી છે.

ॐ वीर.

ઉપસંહાર.

✓ સજ્જનો ! ચાર વેદની પેઠે જૈનસાહિત્યના પણ ચાર ભાગ છે. પ્રથમ દ્રવ્યાનુયોગ Philosophy of Religion, જેમાં તત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ન્યાય જ્ઞાનના સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. બીજા ભાગમાં ચરણકરણાનુયોગ Conduct of Religion જેમાં ધર્મને આચારમાં ઉતારવાના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજો ભાગ કે જેને ધર્મકથાનુયોગ Demonstraation of Religion કહે છે. આ ભાગમાં ઉપર કહેલા બન્ને અનુયોગના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મુકનારના ચરિત્રો હોય છે અને ચોથોભાગ ગણિતાનુયોગ Tne jain Cosmology નો છે. જેમાં ક્ષેત્રસમાસ તથા જૈન ભૂગોળ-ખગોળનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે ભાગના સાહિત્યનો યથાવિધિ અભ્યાસ કરે તો જૈન પરમાત્મવિદ્યા (Theology), આત્મવિદ્યા, (Psycology), વિશ્વવિદ્યા (Bosmology), અને પરલોકવિદ્યા (Estachology) એ ચારે વિષયોનો જૈન માન્યતા સંબંધીનો નિર્ણય અભ્યાસીને જણાઈ આવે તેમ છે.

જૈન આગમમાંથી માત્ર મેં આચાર વિધાનવાળા સૂત્રોનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૈનના ન્યાય સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય, અને વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિષે કુશળ જૈન વિદ્વાનો આપણને વિશેષ કહેશે. મારા લેખમાં મેં ઉપદેશિક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનું વર્ણન આ લોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું અને અધ્યાત્મ દ્વારાએ જીવનના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ કે મહાનંદ તરફ લઈ જવાનું છે એ જણાવ્યું છે. મારા લેખમાં ઘણી ત્રુટીઓ રહેલી છે એમ હું જાણું છું, તથાપિ લેખ લખીને નિબંધ વાંચવાનો આ મ્હારો પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી આપ ઉદારતાથી ક્ષમા કરશો. છેવટે મારા આ લેખને મારા જર્મન મિત્ર પ્રો. હરૂમન જેકોબીની જૈન સાહિત્યની પ્રગતિ વિષેની ગાથા ટાંકી સમાપ્ત કરૂં છું.

जिणपवयणं पसिद्धं, जंबुदिवम्मि चेव सव्वम्मि ।
कीत्ति जस्सं च अचिरा, पायवो सयल पुढविए ॥

इति शुभम्.

પરિશિષ્ટ.

સાહિત્યની પરસ્પર અસર.

૧ જૈન સૂત્ર ગ્રંથમાં કલ્પસૂત્ર પણ ગણાય છે. પવિત્ર સૂત્રોમાં આ સૂત્ર અગ્રગણનીય એટલા માટે ગણાય છે કે આમાં શ્રી તીર્થંકરોના સંક્ષિપ્ત પણ મૂળ ચરિત્રો છે. અને કયા વર્તનથી તેમણે કેવળજ્ઞાન ને મોક્ષનો મહા આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એ વર્તનરૂપ આચાર જેને સાધુસમાચારી કહે છે તે પણ તેમાં છે. આ પવિત્ર સૂત્રમાં ગણધરવાદ છે. તેમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીએ ઈંદ્રભૂતિ નામના ગૌતમગોત્રી વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો સંશય—

विज्ञान घन एव एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति એ વેદ પાઠવડે દૂર કર્યો હતો.

૨ જૈનયોગ ગ્રંથો—યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશાસ્ત્ર, યોગશતક, યોગસાર, સમાધિ શતક, પરમાત્મ પ્રકાશ, જ્ઞાનાંકુશ, સમભાવશતક, ધ્યાનશતક, ધ્યાનસાર, ધ્યાનદીપીકા, ધ્યાનવિચાર, અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્, અધ્યાત્મબિન્દુ, અધ્યાત્મતરંગિણી, અધ્યાત્મ ગીતા—વિગેરે.

૩ પ્રથમ જ્યારે મેં આચારાંગ સૂત્ર અવલોકયું ત્યારે મને તેમાં સમજણ પડી હતી નહી, પરન્તુ જ્યારે Francis of Assisi નું ચરિત્ર વાંચ્યું કે આચારાંગસૂત્રં સમજાયું એટલુંજ નહી, પણ એ ફ્રેંચ સાધુ ચરિત્ર કરતાં જૈની દીક્ષા મને કાંઇ ન્યૂન ન લાગી. ફ્રાન્સિસે જ્યારે બ્રહ્મચર્ય (Chastity), અકિંચનત્વ (Poverty), વિનય (Obedience) અને શ્રદ્ધાને (Faith) મુખ્ય કર્યાં હતા ત્યારે જૈન સાધુના ચારિત્રમાં ઉપરના સદ્‌ગુણો ઉપરાંત અહિંસા, સત્ય વિગેરે બીજા પણ ગુણો ક્રિયાગત છે, અને કાળાનુસાર હાલ પણ ઘણેક અંશે યથાશક્તિ તે ગુણોનું સેવન થયા કરે છે.

૪ જૈન સાહિત્ય પોતામાં રહેલા આત્મા સિવાય બીજા કોઇને જગત્‌ના કર્તા, ભોક્તા કે હર્તા માનતું જણાતું નથી, તથાપિ તે નાસ્તિક નથી, કારણકે પાણિની મુનિ કહે છે કે—

परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्यास्तीति आस्तिकः।
परलोको नास्तीति मतिर्यस्यास्तीति नास्तिकः।

'પરલોક છે એવું માનનાર આસ્તિક છે. અને એવું નહીં માનનાર નાસ્તિક છે.

૫ આદર્શ પુરૂષોને જૈનો શલાકા પુરૂષ- મહા પુરૂષ ને યુગપ્રધાન અને ધર્મનો પ્રભાવ વધારનારને જૈન સાહિત્યમાં પ્રભાવિક પુરૂષ ગણેલા છે.

૬ સમાજવાદના એક પ્રશ્નનો નિવેડો- જૈનમાન્યતા દાખવી શકે એવું

તેમના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. મનુષ્યે ખાવા માટે અન્ન, પહેરવા માટે વસ્ત્ર, અને રહેવાને માટે નિવાસસ્થાન એટલા ઉપરાંત કાંઈપણ મીલકત ન રાખવી. આવી મર્યાદા કરનાર લોભનો નિગ્રહ કરવા પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરે છે. પરિમાણ ઉપરાંત જે મીલકત હોય તે શુભ કામમાં ખર્ચી નાંખે છે. આ ઉપરથી અમેરીકામાં સાંભળેલ એક વિચારનું સ્મરણ થાય છે કે જે મનુષ્યની દોલત ત્રણ કરોડ ડાલર કરતાં વધારે હોય તે વધારાની દોલત દેશના લોકોને આપી દેવા તેમણે ગવર્મેન્ટને સોંપવી.

૭ જૈન સાહિત્યે પોતાના કાવ્યોમાં, કથાનકોમાં, રાસોમાં, નાટકોમાં નવે રસને પોષ્યા છે. તદ્દહેતુને લઇ શૃંગારરસને ગૌણ રાખી શાન્ત રસને પોષે છે. આ દેશમાં જ્યારે બાળલગ્ન નહિં હતા, અને બ્રહ્મચારી આશ્રમમાંજ બારબાર વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા, ત્યારપછી પતિ-પત્ની થનારાઓને વાત્સાયન શાસ્રનો અભ્યાસ કરાવતા. પરંતુ આ કાળે શૃંગારરસે સ્વચ્છંદે બિભિત્સરસ અને વ્યભિચારનું સ્વરૂપ લીધું છે, ત્યારે શૃંગારનું પોષણ સમાજને હિત કરતાં હાનિકર્તા વિશેષ છે, એવું સમજી જૈનસાહિત્યકારોએ શૃંગાર ગૌણ કરી શાન્ત રસને પોષ્યો હોય એવું અનુમાન થાય છે.

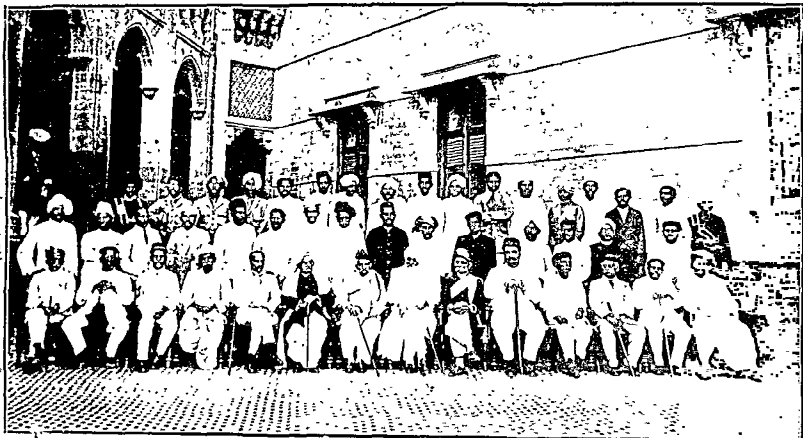
૮ જૈનો જ્ઞાનપંચમીને દિવસે વ્રત કરી જ્ઞાનપૂજા કરે છે. આ દિવસ દર વર્ષે કાર્તિક શુદિ પંચમીએ આવે છે. પૂર્વના વખતમાં જ્ઞાનપંચમીનું વ્રત કરનાર વ્રતની પૂર્ણાહુતી વખતે ઉજમણું કરીને જ્ઞાનના સાહિત્યો એટલે સાપડા, નવકારવાળી, કાગળ, કલમ, ઉપરાંત પુસ્તકો લખાવી કિંમતી પાઠાઓમાં રાખી, દાબડામાં મૂકી ભંડારમાં રખાવતા હતા. હાલમાં એ પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો છે.

૯ કળિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કેવા જ્ઞાનશ્રીમંત હતા, તેમનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. તેઓ શતાવધાન કરતા, વિશેષ અવધાનો પણ કરતા, શાહીના કુંડની આસપાસ એકી સાથે પાંચસો લહિયાઓને લખવા બેસાડતા, અને પ્રત્યેક લહિયાને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોપર વારાફરતી શ્લોકો લખાવતા હતા.

૧૦ જૈન દર્શન છે કે ધર્મ ? Philosiphy or Religion ? કેટલાએક જૈનેતર વિદ્વાનોનું માનવું એવું સંભળાય છે કે ન્યાયાદિ પડ્ દર્શનોની પેઠે જૈન એક દર્શનજ છે-એક પ્રકારની દૃષ્ટિ છે, એટલે કે વસ્તુને અનેક સ્વરૂપે જોવાની દૃષ્ટિ છે. જૈન સાહિત્યનું વિશેષ અવલોકન કરનારને માલુમ પડશે કે જૈન દર્શન કે ફિલસુફી તો છેજ પરંતુ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય ધર્મ કે રીલીજીયનપર છે; કારણકે પોતાનામાં રહેલા શુદ્ધાત્મા કે પરમાત્માને પામવાને, તેના માનનારને સર્વે જીવોપર સમભાવ શિખવવો પડે છે, અને એ સમભાવના આચરણ પછીજ મનુષ્ય શુદ્ધાત્મા અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન-દર્શન-પૂજન-મનન-ભક્તિ યથાર્થ રીતે કરી શકે છે; અર્થાત્ ધર્મની ભીંતપર જૈન-સાહિત્યનો પ્રાસાદ નિર્ભર છે. સમભાવ તેના હૃદયમાં છે, અને સ્યાદ્વાદ તેના મુગટનો ચૂડામણિ છે.

ભાગ ૩ જો.

સાહિત્યવિભાગ.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્—ભાવનગર.
તા. ૧૮, ૧૯–૨૦ એપ્રીલ ઈ. સ. ૧૯૨૪.

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્,

ભાવનગર.

ભાગ ૩ જો.

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુર.

(લેખક- રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ)

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્,

ભાવનગર.

ભાગ ૩ જો.

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા વિવેચનના અંકુર.

(લેખક- રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ)

વિક્રમ સંવત્‌ના ૧૯ મા સૈકાના અંત સુધી ગુજરાતી ભાષામા વિવેચન (criticism)-નું સાહિત્ય હતું નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જે રીતે ઘડાયું તેમા વિવેચનનો અવકાશ હતો નહિં. ભક્તિના ભાવ અને જ્ઞાનના વિચાર પ્રકટ કરનાર આદ્ય ગુજરાતી કવિઓ પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં એવા તલ્લીન હતા કે તે બહાર જઈ બીજા લેખકોની કૃતિઓ વિશે કલમ ચલાવવાની વૃત્તિ તેમને થઇ નહિં. વ્રજ ભાષાની કવિતા તેમના અભ્યાસનો વિષય હોવા છતાં તે કવિતાની અલંકારમય શૈલી તેમની ભક્તિવાહી તથા જ્ઞાનદર્શી કવિતામાં દાખલ થઇ નહિં. રસ તથા અલંકારના શાસ્ત્રના વ્રજ ભાષાના ગ્રન્થોનું વાચન એ સમયમાં વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક હોવા છતાં ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો કંઇક પ્રકારની કવિતારચનામા વ્યાપૃત થવાથી રસ અથવા અલંકારના ગ્રન્થો પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા નહિં. આગળ જતા રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને પુરાણમાંથી આખ્યાનો અને આખ્યાયિકાઓ લઇ ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખાયાં ત્યારે તે રચનાઓમા અલંકાર વિશેષ દાખલ થયા તોપણ વિદ્વાનોની એ પ્રથા કાયમ રહી કે લેખક પોતાની વિદ્વત્તા અને કલ્પના વડે પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રકટ કરનારા ગ્રન્થ લખે પણ બીજા લેખકોના ગ્રન્થની પરીક્ષા કરે નહિં. ધાર્મિક ગ્રન્થોમાની કથાઓ મુકી દઇ સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગોની વાર્તાઓ લખનાર વચ્છરાજ અને સામળભટ સરખા કવિઓએ પણ એ પ્રથા ચાલુ રાખી. આ રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વિવેચનના ગ્રન્થ ઉત્પન્ન થયા નહિં. પ્રાચીન સાહિત્યનો ઘણો મ્હોટો ભાગ પદ્યમાં લખાયો અને ગદ્ય લેખો તો ઘણા જુજ લખાયા અને તે માત્ર સાધારણ લેખકોને હાથે લખાયા એ પણ આ સ્થિતિનું એક કારણ છે. Speculative Criticism ના (વિવેચનના સિદ્ધાન્તો દર્શાવનારા) ગ્રન્થો કેટલીક વાર પદ્યમા લખાયા છે ખરા, પરંતુ, એવાં લખાણ માટે પદ્ય શૈલી અનુકૂળ નિવડી નથી. રસ અને અલંકારના શાસ્ત્રના ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં પદ્યમા લખ્યા છે, પણ તે શાસ્ત્રમાં પણ પદ્યકારિકા સાથે ગદ્યવૃત્તિ સામેલ કર્યાથી જ યથાર્થ વિવેચન થઇ શક્યું છે. પોપનો Essay on Criticism નામનો વિવેચન વિશેનો નિબંધ પદ્યમાં છે પણ એ વિષયના નિબંધ તરીકે તેમાં કાંઇ ગુણ નથી અને

વિવેચનની ચર્ચા તરીકે તે ઉપયોગી નથી. બાયરનનું English Bards and Scotch Reviewers નામનું ઇંગ્રેજ કવિઓ અને સ્કોચ ટીકાકારો સંબંધી કાવ્ય પદ્યમાં છે, પણ તેમાં માત્ર આક્ષેપનો આવેગ છે, વિવેચનનું મૂલ્ય નથી–એમાં Speculative Criticism (વિવેચનના સિદ્ધાન્ત) નથી તેમ જ Judicial Criticism (ગુણદોષની પરીક્ષા કરનારૂં વિવેચન) નથી. વિવેચનમાં વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ આવિર્ભૂત કરવાનો નથી હોતો, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી હોતી. વિવેચનમાં ગંભીર મનનથી સદસદ્‌વિવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેકનો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે, ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધોરણની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સારાસારની તુલના કરવાની હોય છે. અને, એ બધા વિચારવ્યાપાર માટે પદ્ય નહિં પણ ગદ્ય જ અનુકૂળ થાય છે. તેથી, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમર્થ લેખકો પદ્યરચના તરફ જ વળ્યા એ પણ વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું એક કારણ છે.

ભક્તિ અને જ્ઞાનની કવિતા રચનાર લેખકોને બીજા લેખકોની કૃતિ વિશે ચર્ચા કરવાની વૃત્તિ ઉપર કહ્યું તેમ થઇ નહિં, તેજ રીતે, ધાર્મિક કથાઓનો વિસ્તાર કરનાર લેખકોની કૃતિઓનાં નાયકનાયિકાઓ સર્વત્ર પૂજ્ય હોવાથી એ કૃતિઓના વાચનથી એ પૂજ્યભાવ પુષ્ટ કરવામાં વાચકોનું અને વિદ્વાનોનું ચિત્ત એવું ગુંથાયેલું રહેતું કે એ ભાવમાંથી નિકળી કવિની કૃતિની પરીક્ષાની વૃત્તિમાં તેમનું ચિત્ત જતું નહિં. ઐતિહાસિક વિષયનાં વીરરસ કાવ્યોનું-અને સંસાર વ્યવહારના પ્રસંગ ચિતરનાર કાવ્યોનું સાહિત્ય બહોળું થયું હોત તો ધર્મમાંથી નિકળી માનુષ વિષયમાં આવતાં પરીક્ષાની વૃત્તિ ઉદ્‌ભૂત થાત, પણ, 'કહાનડદે પ્રબંધ' રચાયા પછી ઇતિહાસના વિષય લઈ વીરરસ કાવ્યો રચનારા થયા નહિં અને સંસાર વ્યવહારની વાર્તા લખનાર વચ્છરાજ અને સામળભટ સરખા બીજા થયા નહિં. વિવેચનસાહિત્યના અભાવનું આ પણ કારણ છે.

પરંતુ, સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર વિદ્વાન લેખકોને વિવેચનના વિચાર સ્ફુર્યા વગર રહે એમ બને નહિં. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો જ્યોતિર્મય દીપ પ્રકટ થયો નથી તે છતાં એ પ્રકાશનાં કિરણો કદી કદી પ્રવિષ્ટ થયાં છે; અને, ગુણદોષ-પરીક્ષાનો શોધક અગ્નિ સળગ્યો નથી છતાં એ પાવકના સ્ફુલિંગો કદી કદી ચેત્યા છે. રસથી દૂર રહેલા, વેદાન્ત સરખા વિષયનાં નિરૂપણમાં તલ્લીન થયેલા અખાની વાણીમાં પણ

' કવિતા ઘણા કવી ગયા, અદ્યાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
વળી આગળ કવસે બહુ કવી, મનની વૃત્ય જોજો અનુભવી.
અખા મનાતીત ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્યમાં મનની ગમ્ય,
જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ,* કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.'
(કવિ અંગ.)
' ઉધ્યા અરલે પંડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રહ્યા અનુભવી.'
(આત્મલક્ષ અંગ.)

---

* 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ' એવો પાઠ બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં 'અખાભક્ત અને તેમની કવિતા' વિશે રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ વાંચેલા નિબંધમાં આપ્યો છે.

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.
* * *
સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભણે, જેમ કાષ્ટવિષે રહ્યા ભાથાકણે;
તે છોડયાં બાણ ના'વે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ.'
(ભાષા અંગ.)

એવા વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રકટ થયા છે. અને કવિઓ મનની વૃત્તિનો અનુભવ પ્રાદુર્ભૂત કરે છે, કવિ સરખી મનની વૃત્તિમાં આવ્યાથી તેની વૃત્તિ ગમ્ય થાય છે, જ્ઞાન એ કવિતાનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી, જ્ઞાની તે કવિથી જુદા છે, મનની વૃત્તિ પ્રકટ કરનારા પંડિતોની અને કવિઓની કલ્પનાઓ તે સ્વપ્નની ઝાંખી સરખી હોય છે. ભાષા કરતા વક્તવ્ય વિષયનું વધારે મહત્ત્વ છે, જે પ્રાકૃત ભાષા આપણે નિત્ય બોલતા હોઇએ તેનો અનાદર કરી કેવળ સંસ્કૃતને વળગી રહેવાથી લક્ષ્ય વસ્તુએ પ્હોચાતું નથી, પ્રાકૃત બોલનાર માટે વિવક્ષિત વાત પ્રાકૃતમાં જ યથેષ્ટ કહી શકાય છે; એ અખાએ કહેલા સિદ્ધાન્તો વિવેચનસાહિત્યમા ઘણા મૂલ્યવાન છે.

આવાં વચનો અમૂર્ત (abstract) વિચાર પ્રકટ કરનાર જ્ઞાનપરાયણ લેખકની વાણીમાં પ્રસંગવશાત્ આવવાનો વિશેષ સંભવ છે, ભાવવાહક મૂર્તિમંત (concrete) ચિત્રો આવિર્ભૂત કરનાર રસપરાયણ લેખકની વાણીમાં એવો સંભવ બહુ ઓછો છે. તેથી, પ્રેમાનંદ સરખા કવિનાં કાવ્યોમાં આવાં વચનો નજરે પડતા નથી. સામળભટ વાર્તારૂપ મૂર્તિમંત ચિત્રો ઘણાં રચે છે, પરંતુ, સામાન્ય વિચારો, પ્રસ્તાવિક વચનો, સમસ્યાઓ, કહેવતો અને શિખામણની વાતો પ્રકટ કરવાનો તેનો શોખ તેની વાર્તાઓમાં પણ દાખલ થયો છે. વાર્તા કહેતાં પણ તે સંબદ્ધ અસંબદ્ધ સાધારણ સ્થિતિઓના વ્યાપનની ઉક્તિઓમાં ઉતરી પડે છે. એવા એક પ્રસંગમાં તે કહે છે.

'કહ્યું કયે તે શાનો કવિ, શીખી વાત તે શાની નવી,'
(નંદબત્રીશી.)

કામવાસનાથી પ્રધાનને ઘેર જવા રાત્રે બહાર નિકળેલા નંદસેન રાજાની સ્થિતિના વર્ણનમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન કેવળ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ, જારબુદ્ધિ હોય ત્યા લાજ ન હોય એ વચન કહી સામળભટ ઘણા અપ્રસ્તુત વચનોના કથનમાં ઉતરી પડે છે, અને ભિક્ષા હોય તેને ભોગ ન હોય, અક્કરમીને ઉદ્યોગ ન હોય, સંતોષીને દુઃખ ન હોય, કંઠ વિના ગાયન ન હોય, વહેવાર વિના વેપાર ન હોયઃ એવા અનેક અસંબદ્ધ વચનોની વચમાં કવિત્વ વિશેનું આ વચન તે મુકી દે છે. આ વચનમાં પ્રેમાનંદ કવિ સામે આક્ષેપ છે, ધાર્મિક ગ્રન્થોમાંની જુની કથાઓ લઇ પ્રેમાનન્દે આખ્યાન રચ્યાં અને એ રીતે કહેલી વાત કહી એમાં કવિત્વ શાનું? એમાં નવીનતા શી?-એવો આક્ષેપ કરવાનો આ વચનનો હેતુ છેઃ એ માન્યતા સંભવિત લાગે છે. અલબત્ત, પ્રેમાનન્દ સામેનો આવો આક્ષેપ યથાર્થ નથી. જુની વાર્તાઓ વસ્તુ રૂપે લઇ પ્રેમાનન્દે પોતાની રસિકતા અને કલ્પનાથી વિસ્તારી આખ્યાનો લખ્યા છે તે નવીન કૃતિઓ જ છે, એમાની કવિતા કહેલી

વાત કથતી નથી. એ પ્રમાણે જુની વાર્તાઓનો આધાર લઇ તે ઉપરથી નવીન સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રકાર કાલિદાસ, શેક્સ્પીઅર, મિલ્ટન વગેરે મહાન્ કવિઓએ ગ્રહણ કર્યો છે અને તેમની રચનામાં એ દોષ નથી. પરંતુ, પ્રેમાનન્દની કૃતિઓને લક્ષ્ય કરવામાં સામળભટની ભૂલ હોવા છતાં તેણે દર્શાવેલો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધ સ્વરૂપે ખરો છે. કવિ જે કહે તે કોઇએ કહેલું હોવું ન જોઇએ, કવિતામાં નવીનતા હોવી જોઇએ, કવિ રસમય દર્શનથી જે તત્ત્વ શીખવે તે પૂર્વે બીજા કોઇએ શીખવેલું હોય તો ચમત્કાર જતો રહે: એ સિદ્ધાન્તો વિવેચનસાહિત્યમા કવિની શક્તિ અને કલા પરત્વે ઘણા અગત્યના છે.

વિવેચનનો બીજો એક સિદ્ધાન્ત સામળભટ ' પ્રશ્નોત્તરવિષય છપ્પા ' મા દર્શાવે છે.

' ધિક કવિતા કવિકેરી કૃપણના જશ જો જોડે. '

શેને ધિક્કાર છે ?

કવિતામાં અપાત્ર મનુષ્યની પ્રશંસા કરવામાં આવે તો રસક્ષતિ થાય છે, અને પ્રશંસા ગમે તેટલી કલ્પનાપૂર્ણ કે ભાવપૂર્ણ હોય તોપણ નાયક નાલાયક હોય ત્યાં અરુચિકરતા જ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત યથાર્થ છે. કૃપણના દૃષ્ટાન્તથી સર્વ અયોગ્ય પાત્ર વક્તવ્ય છે. આ વચનમાં પ્રેમાનન્દ ઉપર કોઇ આક્ષેપ હોઇ શકે નહિં કેમકે પ્રેમાનન્દે પોતાની કથાનાં નાયક નાયિકા સિવાય કોઇની સ્તુતિ કરી જ નથી. નંદુરબારના રાજા તરફથી પ્રેમાનન્દને ઇનામ મળતાં પણ પ્રેમાનન્દે કદિ તેની કીર્તિ ગાઇ નથી. સામળભટને સિંહુજના પાટીદાર રખીદાસનો ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો અને સામળભટે

' રખીદાસ ગુણ રાજવી ભૂપતિ બીજો ભોજ, '

(છપ્પા.)

' કણબી કરણ સમો વસે રખિયલ તેનું નામ, '

(નંદબત્રીશી.)

એવાં વચનોથી તેની સ્તુતિ કરી છે. એ આશ્રયદાતાની સહાયતાની કદર કરવામાં કાંઇ અયોગ્યતા નહોતી, પરંતુ, સામળભટ સાથેની સ્પર્ધાથી પ્રેરાઇ પ્રેમાનન્દ ઉદ્દગાર કહાડે છે કે

' કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતીસુર હું લોભીં તો, પણ વટપતન વાસ. '

(દ્રૌપદીહરણ.)

અર્થાત્ કવિઓ રાજાઓના કે શ્રીમંતોના, હળધર-ખેડુતોના, કે બળધર-બળવાનોના ત્રાસ વેઠે છે. જગતીસુર (બ્રાહ્મણ) હોઇ લોભી હું છતાં વડોદરામાં જ વાસ કરૂં છું. આ રીતે ખેડુતનો આશ્રય લીધા માટે સામળભટને પ્રેમાનંદ ઉપાલમ્ભ દે છે. એવી જ હરીફાઇના આવેગથી સામળભટ કહે છે,

' ઘર ઘર રાગ તાણું નહિં, ન પુત્ર મુજ ગુણ ગાય;
રાજદરબારે રઝળવું, મેળવી નથી પસાય.
ભાટ બ્રાહ્મણને ભાંડવા, લાંબી મુકે પોક;
રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થયે શોક.

રીજવે ગાન ને તાનથી, હાથે લઈ કરતાલ;
શિષ્યો ગુરનો ગાંદરો, વા : વા : ત્યા શો માલ '

(મદનમોહના.)

પ્રેમાનંદ માણભટની કથા કરતા, તેમનો પુત્ર વલ્લભ પોતાના પુસ્તકોમાં તેમની સ્તુતિ લખતો, નંદુરબારના રાજા સાથે પ્રેમાનંદને મિત્રાચારી હતી અને તે પ્રેમાનંદને ઘણીવાર બોલાવી તેમની કવિતા સાભળતા, અને પ્રેમાનંદને વિસ્તારી શિષ્યમંડળ વિંટલાયેલું હતું, એ બધી હકીકત સંબંધે અહીં ઉપહાસ સાથે ઇશારો કર્યો છે.

પરંતુ, આ પ્રકારની ટીકા વિવેચનસાહિત્યમા કાંઈ કિંમતની નથી. એથી વિવેચનસિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન થતું નથી, ગ્રન્થના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનો માર્ગ મળતો નથી, તેમ જ, ગ્રન્થનું વિવરણ કરવામા સહાયતા થતી નથી. આક્ષેપનો હેતુ છતાં પણ જ્યા **સામળભટ**

' જેમ તેમ શબ્દો જોડવી, રચે ઘાટ કુંભાર;
ક્લિષ્ટ કાવ્યથી રાચશે, કવિન્દ્ર ને કુંભાર. *

\+ + + + +

સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક;
સાદામા શિક્ષા કથે, તેજ કવિજન એક. +

(મદન સોહના.)

એવાં વચનો કહે છે ત્યા વિવેચનના સિદ્ધાન્તનું દર્શન થાય છે, પણ તે એટલું જ કે કાવ્યની રચના ક્લિષ્ટ હોવી ન જોઇએ, કાવ્યની ભાષા તેમ જ વાત સાદી હોવી જોઇએ અને વિવેકવાળી હોવી જોઇએ. અને, **સામળભટ** જ્યા

' જહા ગતિ નહિ સૂર્ય ચંદ્રની, ત્યા સુધી ગતિ કરતા કવિ '

(રાવણમંદોદરીસંવાદ.)

એવું વચન કહે છે ત્યા તો ' કહ્યું કર્યે ' છે. સાધારણ ઉક્તિનો અનુવાદ કરે છે.

પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે કવિઓની કૃતિના ગુણદોષની વીગતવાર પરીક્ષાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ, કવિઓની કૃતિઓની તુલનાનો એક પ્રસંગ આદર્યો છે. 'પૃથિરાજ રાસા'ના કર્તા **ચંદ** વરદાઇ અને પ્રેમાનંદની સરખામણી કરતા તે કહે છે,

ચદે છંદબદ્ધ રચ્યો. રાસ આશ આણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મંદ, ગતિ તેની લેખિયે;

---

* આ કડીઓ તેમ જ ઉપર ઉતારેલી ' ઘર ઘર રાગ ' ૦ ઇત્યાદિ કડીઓ રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ' બૃહત્ કાવ્યદોહન ' મા છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકરે ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યોમા પ્રસિદ્ધ કરેલી ' મદનમોહના ' માં આ કડીઓ નથી

\+ ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યના અંકમા ' સાદી ' થી શરૂ થતી લીટી છે પણ બીજી લીટી ' મતવાદીપાડું ' સાપુગપુ, નરપતિ કેરા નેત્ર ' એવી છે

ભારત સમું પ્રમાણ, રાસાના તમાસા ભાળો,
કર્યા ભારત બે ત્રણ, આરત ઉવેખિયે;
પૃથ્વીશ પ્રશંસા કથી, માન શેનુ મોધું તેમા !
પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પખિયે;
બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે. ૧
બિચારો બરદિયો જે, દેવીભક્ત દુનિયા કે,'
ભોગ આપે અજા કેરો, ડરે શારદૂલથી.

મદિરામા મસ્ત બન્યા, જો જો ચંદથી ચતુર;
લાંચ્છન લગાડી લઇ, રીઝયા રક્ત ફૂલથી,
આડ કરી અદો કહ્યું, દેવીએ સંકષ્ટ દહ્યું,
પ્રસન્ન થૈ પૂરેપૂરી, વેધી અંગ શૂળથી;
પત રાખી ખાંતા કેરી, બર્દિયો ત્યારે બનાવ્યો,
ભારતીના ભક્તને તે મળે કિયા મૂળથી ? ૨.

પૂજા કરતા પરોઢે, ચતુરાની ચૂક પડી,
પવન ઉપાયા આઇ, ભક્ષી ગયા ભક્તને;
ચંડી ઠંડી પડી નહિ, મંડી ખંડી મારવાથી,
આર્યાવર્ત તર્ત તોડયો, જાહેર છે જક્તને;
ચંદ થઈ ગયો મંદ, ગ્રંથે રાખ્યો જીવતો તે,
ભારતીના ભક્ત આગે, કોણુ લેખે શક્તને ! ૩.

પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત,
બર્દિયાને બાધી ઘંટ, લખે રાસા લાખને;
પ્રેમ ને આનંદ બંને, લાચ્છન વિના લજ્જ,
કહો મોટા કોણુ ત્યારે, સાચી દઇ સાખને !
સરસ્વતી સુત થયા, પછે નવ પૂજ્યાં કોઇ,
દેવ દેવી રહ્યા સૂઈ, બળી થયાં રાખને;
સ્વધર્મ એ સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહિ,
ભારતીના ભક્ત થતાં, મારવી ન આખને ! ૪.

કવી જેની કવિતા, નિકંદન તેનુ કરાવ્યું,
પાચ સાત નારી ભેળી, નર નિપજાવિયો;
તોડયા શબ્દ છોડયા નહિ, જોડયા કર તોય જૂઠયા,
રૂડા રસિકે ન જોયું, ભાવ શો ભજાવિયો !
પેટ કાજે વેઠ કરી, ઠેઠ તેય પોંચી નહિ,
એટ લુંટી મર્યું કાજે, દેવ આ નભાવિયો.

ઝવેરી ઝવેર જાણુ, કરૂં શા મુખે વખાણુ,
મંદ ચંદ લખી ચંદ-છંદથી સજાવિયો. ૫.

ભારે ભાર ભાટ કેરો, વધતો વધારી દીધો,
ચંદના તો છંદ ભાખ્યા, ધન્ય છે રસિકને;
અવગુણ નવ આણ્યો, એક ગુણ શુદ્ધ જાણ્યો,
વખાણ્યો વધાર્યો પંથ, માની નહિ છીંકને;
રત્નની પરીક્ષા કરી, જત્ન થકી જાળવીને,
એબ જેબ જોઇ નહિં, ઠાઠ કર્યો ઠીકને;
એવે દેશ જન્મ દેજે, રસિકનો વાસ જ્યાહી !
કથીર કંચન કરે, બાળી મૂકે બીકને. ૬.

ધિક્ક ગુર્જર ! છે ધિક્ક, રસિક ન સાથ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને, પિછાણ્યો ન કોઇએ !
છંદ પ્રેમ. કેરા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા,
દુહા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખ બંધ જોઇએ;
ચાર જણે જેહ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઇ, ખાંતે ખરૂ ખોઇએ;
મૂગા મૂઢ નિર્લજ સૌ, પેટે પડિયા પાષાણ,
ગૂજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાળ બોઇએ ? ૭.

એક નિષ્કાવન નર, એક નારી પૂજ્ય ધારી,
તે વડે નીપાવ્યા મોટા, લક્ષાવધિ દેવતા;
કર્યું રૂડું સર્વ કેરૂં, વિઘ્નનું ન નામ સુણ્યું,
તાર્યા રાય ના ખૂગાડ્યા, ગ્રંથપંથ સેવતા;
દુખિયાના દુઃખ ટાળ્યા, સુખિયાને કિધા સુખ,
કવિના મૂકાવ્યા માન, ચનોહી ને દેવતા;
અરસિક જાણે કશું, રત્ન પડ્યું રંક હાથ,
નિઃશંકી ને શંકી સર્વ મૃત્તિકાથી રેવતા ? ૮.

ચંદ એક રાસો લખ્યો, સત્રાલક્ષ પૂરકેરો,
એક પુત્ર શા હિસાબે ? દુનિયાનો રાહ છે !
રાસા જેવડા બૃહત, પૂરમાં અધિક એથી,
ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા પ્રેમે, કોની વાહવાહ છે !
સુત મારા જેવો કવિ, રવિ જોઇ ઝાંખો પડે !
ચંદનો તે છંદ કશો ? મંદ સૌ ઉજાડ છે !
ઠાગી ઠોકી દાવ વાઈ, કવીશ્વર વલ્લભ કે,'
મંદ ચંદ, પ્રેમ પૂર, આનંદ અનાદ છે. ૯.

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન)

આ લીટીઓમા બડાઇના અને અવિચારીપણાના વચનો છે તે બાજુએ મુકી વિવેચનના ઉદ્દેશની ઉક્તિઓ છે તે જુદી પાડીશુ ચદ કરતા પ્રેમાનન્દનું ચઢીઆતાપણુ સાબીત કરવા વલ્લભ નીચેના અશ દર્શાવે છે—

ચદે મહાભારત જેવડો મ્હોટો ગ્રથ 'પૃથિરાજ રાસો,' એ નામે લખ્યો છે પણ પ્રેમાનંદના ગ્રન્થોનું બે ત્રણ મહાભારત જેટલુ પ્રમાણુ થાય છે.

ચદે પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની પ્રશસા કરી છે, પણ પ્રેમાનદે કોઇની એવી પ્રશસા કરી નથી.

ચદ દેવીનો ભક્ત હતો પણ પ્રેમાનદ ભારતી (સરસ્વતી) નો ભક્ત છે. બરદિયો (શ્લેષથી–બળદિયો) ચદ મદિરાથી મસ્ત બનેલો અને તેણે પોતાનુ અગ શસ્ત્રથી વીધ્યુ ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઈ પ્રેમાનદે એવુ કાઈ કરેલુ નહિ દેવીની ભક્તિમા ચદની ચૂક થઈ તેથી દેવીએ કોપાયમાન થઇ યવન ઉપજાવ્યા તેમને હાથે છેવટે ચદ મરાયો એ દેવીના કોપથી આર્યાવર્ત દેશ યવનોને હાથ ગયો પણ, ભારતીએ પ્રેમાનદને લામુ આયુષ્ય આપ્યુ. પ્રેમાનન્દે સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઇની ભક્તિ કરી નહિ, કવિધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિ, યુદ્ધ કર્યું નહિ, હિસા કરી નહિ

ચદે જેની કવિતા કરી તે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન કરાવ્યુ, પાચ સાત ભાષાઓનુ મિશ્રણ કરી રાસો કર્યો, અને શબ્દરચના આણવા શબ્દો તોડયા–બગાડયા, તે શબ્દોએ તોબાહ થઇ હાથ જોડયા તોપણ તેમને ગુડયા તોપણ રસિક જનોએ ચદના દોષ જોયા નહિ, તેના ગ્રથમા શો ભાવ જણાવ્યો છે તે જોયુ નહિ. ચંદે પેટ માટે આ બધો પ્રયાસ કર્યો તે પણ સફળ થયો નહિ ચદને દેશ તજવો પડયો અને યવનોના મુલકમા તેનુ મરણ થયુ એમ છતા, ઝવેર પારખનાર ઝવેરીઓ–રસિકોના શા વખાણ કરૂ? તેમણે ચંદના છદને* ઉત્તમ કહ્યા

આ રીતે ચદનો મહિમા વધ્યો છે, તેના અવગુણ કોઇ જોતુ નથી. દેખાદેખી સહુ તેની પ્રશંસા કરે છે 'ઇશ્વર' એવા જ દેશમા જન્મ આપજે કે જ્યા આવા જનોનો વાસ હોય, જ્યા એ રસિકજનો કથીરને કચન કરે–દોષને ગુણ માની લે અને ગુણહીન લેખકોની બીક કહાડી નાખે

ગુર્જર' તને ધિક્કાર છે. તારા દેશમા રસિકનો સાથ નથી કોઇએ સૂર્ય સરખા પ્રતાપી પ્રેમાનદની કદર ન કરી પ્રેમાનદના પણ ઘણા છદ છે, તેના પદમા મણા નથી, તેના દુહા અને ચોપાઇઓ ઘણી છે ચંદ સુરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ, એ ચારે જે કર્યું તે પ્રેમાનદે એકલાએ કર્યું છે એ કોઇ જોતું નથી ખરી વાત ખોવામા આવે છે. સહુ મૂઢ થઈ મૂગા બેઠા છે ગુજરાત શુષ્ક થઇ ગયો છે રસાલ નથી

---

* छद छद पद सूरके, दूहा बिहारीदास,
चोपाई तुलसीदासकी कथा ...

પ્રેમાનંદ એકનિષ્ઠાવાન નર છે, તેણે એક માત્ર સરસ્વતીની જ પૂજા કરી, તેની કૃપાવડે લક્ષાવધિ દેવતા નિપજાવ્યા, બધી કથાઓમાં શુભ પરિણામ આણ્યાં, તેને વિઘ્ન નડયાં નહિ, તેણે પોતાના ગ્રંથવર્ણનમાં રાજાઓને તાર્યા, બુડાડ્યા નહિં, દુખિયાનાં દુઃખ ટાળ્યાં, સુખિયાને વિશેષ સુખ અપાવ્યા, ચનોઠીને દેવતા જુદા પાડી બતાવ્યાં, અને કવિઓના માન મૂકાવ્યાં. પણ આ લોકોને એની કદર નથી, રંકને હાથ રત્ન પડયું છે, અને એ રત્ન છે એવી શંકા વગરના અને એવી શંકાવાળા સહુ એ રત્નને માટીથી ઢાળે છે.

ચંદે સવા લાખ શ્લોકનો એક રાસો લખ્યો તો પ્રેમાનંદે એવડા ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા છે અને પ્રેમાનંદની વલ્લભ જેવો પુત્ર છે, જેની આગળ રવિ ઝાંખો પડે. ચંદ મંદ છે અને પ્રેમાનંદ પૂરેપૂરો આનંદરૂપ છે.

આ ફકરામાં કવિની કૃતિના ગુણદોષ સાથે કવિના જીવનની સમવિષમતાને ભેળી દીધી છે, પણ, સુભાગ્યવાળા કવિને હાથે સારી કૃતિ થાય, અને, સારી કૃતિ કરે તે સુભાગ્યવાળો થાય; એમ કહેવાનો આશય છે. વાસ્તવિક રીતે વિવેચનસિદ્ધાન્તોમા આવા અંગત સુભાગ્યદુર્ભાગ્યનો સમાવેશ થતો નથી. ચંદને ઘણા સંકટ પડેલાં, ચંદને દેશ તજવો પડેલો અને ચંદને પરાક્રમી પુત્ર નહોતો; એ હકીકત તેના કાવ્યના ગુણદોષની પરીક્ષામાં નિરર્થક છે. ચંદે પેટ ભરવા માટે ‘ પૃથિરાજ રાસો ’ લખ્યો એમ કહેવું એ ખરૂં નથી અને વાજબી નથી.

વલ્લભે કવિઓની કૃતિઓના ગુણદોષ માટે જે ધોરણ દર્શાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તેના કરતાં એવાં ધોરણ પ્રકટ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો એ પ્રસ્તુત પ્રસંગે વિશેષ મહત્ત્વની વાત છે. ગ્રન્થનું કદ એ ગ્રંથકારની શક્તિની મ્હોટી કસોટી નથી. પરંતુ, એ ખરૂ છે કે વીરરસ કાવ્ય અને બીજાં મહાકાવ્ય મ્હોટાં વિસ્તારવાળાં હોવાં જોઇએ. ઘટતી રીતે વસ્તુનો ભરાવ થાય માટે એવા કાવ્યોમાં લાંબો વિસ્તાર આવશ્યક છે; એવું વિસ્તારી કાવ્ય લખી શકે નહિં તેની એ વિષયની શક્તિ ન્યૂન ગણાય. પરંતુ, ચંદનો લખેલો સવા લાખ શ્લોકનો ‘પૃથિરાજ રાસો ’ એવી ન્યૂનતાવાળો નહોતો. બીજા કોઇનો ગ્રન્થ એથી પણ મ્હોટો હોય તો તેટલા પરથી ચઢતાપણું-ઉતરતાપણું નક્કી થાય નહિં; ગ્રન્થમાની રચનાના ગુણદોષ પરથી તે નક્કી થાય. પ્રેમાનન્દે એવા ત્રણ ગ્રન્થ લખ્યા તો તેની કલ્પનાની ગ્રાહકતાનુ એ કાઇક પ્રમાણ ગણાય ખરૂં.

આશ્રયદાતાની પ્રશંસા એ ચન્દના કાવ્યમાં દોષ છે એમ વલ્લભ લેખે છે અંગત લાભના કારણથી ખોટી પ્રશંસા કરવી એ દોષ છે ખરો, પણ, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના વીરત્વની પ્રશંસામાં કોઇ રીતની અયથાર્થતા રહેલી નથી. એ વીરત્વ ખરેખરૂં હતું અને તે વર્ણવી ચંદે જનસમાજની મહાસેવા કરી છે

ચંદ દેવીભક્ત હતો અને પ્રેમાનંદ ભારતીભક્ત હતો, એ વિરોધ વલ્લભ દર્શાવે છે તે યથાર્થ નથી. ચંદ પણ ભારતીભક્ત હતો. બધા કવિઓ અને લેખકોને સરસ્વતીના ભક્ત ગણી શકાય છે. ‘ પૃથિરાજ રાસો ’ની રચનામા ચંદે પોતાની દેવીભક્તિનો પ્રસંગ દાખલ કર્યો છે, તે દેવીના મંદિરમાં હતો ત્યા દ્વાર બંધ થઇ જવાથી તે પુરાઇ ગયો અને ત્યા

તેણે એ ગ્રન્થ રચ્યો એમ તેણે કહ્યું છે. તે પરથી એમ કહી શકાય નહિં કે તેની કાવ્યરચના એ સરસ્વતીનું કાર્ય નહોતું. ચંદ દેવીભક્ત હતો તેમ પ્રેમાનન્દમાં પણ ધાર્મિક ભક્તિવિહીનતા નહોતી. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો સાથે આવી હકીકતને સંબંધ નથી. તેમ ચંદ મંદિરાથી મસ્ત બનેલો કે કેમ અને તેણે દેવીને પ્રસન્ન કરવા પોતાનું અંગ વિંધેલું કે કેમ એ આ વિષયમાં અપ્રસ્તુત છે.

ગ્રન્થમા વર્ણવેલી કથા સુખકર છે કે દુઃખકર છે એ પણ વલ્લભે પરીક્ષાનું ધોરણ ગણ્યું છે, અને ચંદની કૃતિમા મુસલમાનોની ચઢાઇ વર્ણવી છે, તથા આર્યાવર્ત મુસલમાનોને હાથ ગયાનું વર્ણવ્યું છે અને પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોમાં એવી કોઇ અનિષ્ટ વાતો કહી નથી પણ સહુનું સારૂં થયું વર્ણવ્યું છે એ તેની ઉત્તમતા વલ્લભે કહી છે; આ ધોરણ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કવિના વર્ણનમાં રસિકતા છે કે કેમ, ઉચ્ચ અને સુંદર કલ્પના છે કે કેમ, કલા છે કે કેમ, એ જોવાનું છે; વર્ણવેલી વાત બની હોય તો સારૂં કે ન બની હોય તો સારૂં એ જોવાનું નથી. વળી ચંદે તો ઇતિહાસમાં બનેલી વિપત્તિઓ વર્ણવી છે, અને એવી વિપત્તિઓથી કાવ્યનો વિષય થવો જોઇએ નહિં એમ કહી શકાશે નહિં.

કાવ્યના નાયકનો નાશ વર્ણવવો એ અપકર્ષ છે એ ધોરણ લઈ વલ્લભ કહે છે ચંદે પૃથ્વીરાજનું નિકંદન વર્ણવ્યું છે તે મોટો દોષ છે. પ્રેમાનંદે પોતાના કોઇ નાયકનો નાશ વર્ણવ્યો નથી, સહુનો ઉદ્ધાર વર્ણવ્યો છે, એ તેનો ઉત્કર્ષ તે બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમા આ મત માટે આધાર છે,* પરંતુ પરાક્રમી પુરુષોનો નાશ થાય છે એ હકીકત પણ ઇતિહાસમાં બને છે, અને કરુણરસ પણ રસ છે અને તેના આસ્વાદથી આહ્લાદ થાય છે એ લક્ષમા લેતાં એ મત સ્વીકારી શકાતો નથી. મહાકવિઓએ આવા વિષયને પોતાના કાવ્યમાં ગુંથ્યા છે એ વાત પણ પ્રતીતિ કરાવે છે કે આવા વિષયથી કાવ્યનો અપકર્ષ થતો નથી.

ચંદે પોતાના ગ્રંથમાં પાંચ સાત ભાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે તે દોષ છે એમ વલ્લભ કહે છે. પરંતુ, આવો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થઇ શકતો નથી. ભાષાઓના મિશ્રણમાં ચમત્કાર હોય ત્યાં તે રુચિકર થાય છે અને એવા ગુણ વિના કરેલું મિશ્રણ દોષ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો હિન્દીમાં રચ્યાં છે એટલું જ નહિં પણ કેટલીક વાર ગુજરાતીનું અને હિન્દીનું, ગુજરાતીનું અને મારવાડીનું, અથવા ગુજરાતીનું અને મરાઠીનું મિશ્રણ કર્યું છે. ઉદાહરણાર્થ,

'મહાસંત શિરોમણી સાધુ, ગોરખ દેવ મહારાજ હે;
નામ નિરંજન જાણી જેનું, સિદ્ધ કરના સહુ કાજ હે.
કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી, મિલ્યા સર્વ સમાજ હે;
મોટા મોટા લોક આવ્યા છે, કાસીકા જ્યા રાજ હે.'

(મુકુંદ—ગોરક્ષ ચરિત્ર)

* 'निर्दिशेत् नाधिकारिवधं क्वापि दशरूपके।' અધિકારી (નાયક) નો વધ કદી દર્શાવવો નહિં.' અલબત્ત, દશરૂપકનું આ વચન નાટકના નાયક માટે છે.

'થારી નથ ડારો મોતી ઝુમખુ લળકે છે'
દેખ મોહ્યો બ્રજમોહન પ્યારો કલેજામેં સલકે છે.
બ્રખુભાન દુલારી થારા મુખરી સોભા ચંદન સરસ ઘની ચલકે છે;
કહી ન સકે દયો વે બાનક જબ, મંદ મધુરો મુખ મલકે છે.'
(દયારામ—શૃંગાર.)

'એમ આનંદ ઓચ્છવ હોઈ રે,
કૃષ્ણ દેવ આલા મંડપ સોઇ રે;
ગુણ ગાતી રાધીબાઇ અપાર રે.
રાધી લગ્નાસ ઝાલી તૈયાર રે.
કરતી વિશાખા કારભાર રે;
ધન્ય ધન્ય દેવા કૃષ્ણા રાયા રે.'
(રાધાબાઇ—કૃષ્ણવિવાહ.)

આ મિશ્રણ અરુચિકર નથી લાગતા અને ચંદે **षट्भाषा पुरानं च कुरानं कथितं मया** એમ કહી જુદી જુદી ભાષાઓ પોતાના ગ્રંથમા દાખલ કરી છે તે હકીકત જાતે જ અરુચિકરતા ઉત્પન્ન કરતી નથી.+

અલંકારરચના માટે શબ્દો તોડવા અને બગાડવા એ દોષ છે એમ વલ્લભ કહે છે એ ખરૂં છે. વ્રજભાષાનાં કાવ્યોમાં આ દોષ ઘણો સામાન્ય છે, પણ, ચંદની વાણીમાં આ દોષ કરતા ગુણનું ઘણું આધિક્ય છે એમ કહેવું જોઇએ.

रंग राग वागन यट्टयं, घन घोर सोर प्रगट्टय ।
सुनि अलख वीर स जग्गयं, सिर पलट उधिय पग्गयं ॥

આવી રચનાઓમાં ચંદે શબ્દોને મરડ્યા છે છતા વાણીનો પ્રતાપ ઢંકાયો રહેતો નથી.

પ્રેમાનંદે શબ્દોને કદર્થિત કર્યા નથી એ તેની સરસાઇ છે એ ખરૂં છે.

પ્રેમાનંદની યથાયોગ્ય કદર થઇ નહિં એમ વલ્લભ ફરીયાદ કરે છે. તે સાથે વિરોધમાં ચંદની લોકપ્રિયતાને તે નિન્દે છે તે યોગ્ય નથી. ચંદની લોકપ્રિયતા અસ્થાને નથી. વળી, પ્રેમાનંદના સમયમાં તેની કદર કેટલી થઇ હશે તે બરાબર કહી શકાય નહિં, પણ તેના કાવ્યોનો ફેલાવો થયો અને તેનો અભ્યાસ પ્રસર્યો તેમ તેની કૃતિઓ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય થઇ અને માન પામી અને એ માટે કાલક્રમની આવશ્યકતા છે એ લક્ષમાં લેવું જોઇએ.

કવિનાં કાવ્યો અમુક છન્દમાં હોય, કે પદમા હોય એને વલ્લભ મહત્ત્વ આપે છે તે અકારણ છે. વિષયને અનુકૂળ પદરચના હોવી જોઇએ એટલું જ આવશ્યક છે. પ્રેમાનન્દે પણ છંદમાં, દુહામાં અને ચોપાઇમા કવિતા કરી છે એમ વલ્લભ બચાવ કરે

+ સાહિત્યદર્પણમાં **रासकं** એક લક્ષણ **भाषाविभाषाभूयिष्ठम्** । ('ઘણી ભાષા અને વિભાષાવાળું') એવું કહ્યુ છે. **रासक** પરથી 'રાસો' શબ્દ થયો છે એમ ગ. રા. નરસિંહરાવનો મત છે.

છે, પણ, દેશીઓમા પ્રેમાનન્દે જે કવિતા કરી તે તેની કૃતિ ઉત્તમ છે એ ખરો બચાવ છે.

દુઃખીના દુઃખ ટાળવા, સુખીનાં સુખ વધારવા, અને વાર્તાનું શુભ પરિણામ આણવું: એ પ્રકારમાં વલ્લભ ઉત્તમતા માને છે અને એ સિદ્ધાન્ત Poetic Justice (રસસૃષ્ટિની ન્યાયમયતા) ને અનુરૂપ છે. પરંતુ, વિધાતાની સૃષ્ટિમા એથી ઉલટું પણ બને છે અને કાવ્યમા તે રસિક રીતે વર્ણવી શકાય છે એ પણ લક્ષમા લેવું જોઇએ. Poetic Justice નો સિદ્ધાન્ત કરુણરસને લાગુ પાડવામા આવતો નથી અને એ સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસ ખોટો કરવાનો આગ્રહ કરતો નથી. છુટક બનાવો ગમે તેવા બને પણ આખર સરવાળે દુનિયામા ન્યાય છે એ તેનું ખરૂં તાત્પર્ય છે.

આવી રીતે મંગળાચરણમા નિંદા કરવી એ 'આગમ વિરુદ્ધ' છે, પ્રાચીન કવિઓને વખોડવા નહિં, 'પ્રાચીન પંડિતને ન, અર્વાચીન પોંચી શકે' : એવો આરોપ કરનારને ઉત્તરમા વલ્લભ કહે છે 'જાવ જાવ તમે માનવાનો કાંઇ નથી.'

'થોથા જેવા પોથા ભાગી, પ્રાચીનો તણા હું વંદું,
કચરી કવીશ છીબ, શેણે જાઉં ના મરી.'

પોતાની ટીકા સત્ય છે એ વલ્લભનો આગ્રહ છે, અને પ્રાચીનો તરફની ભક્તિ ખાતર નિર્માલ્ય કૃતિને ઉત્તમ કહેવા કરતાં મરવું સારૂં એવો તેનો મત છે.

હિંદી કરતા ગુજરાતી ભાષા ચઢીઆતી છે એ દાવો પણ વલ્લભ આ જ અભિમાન-ભરી શૈલીથી કરે છે.

'ભાષણમાં ભાષા તારી ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે'

એવા હિંદુસ્તાની તરફથી ગુજરાતી પ્રતિ થતા આરોપના ઉત્તરમાં તે કહે છે,

'હિંદુસ્તાન મધ્ય ભાળી ભાષા તેની ભલી જોહ,
યવનથી ભ્રષ્ટ થઇ હજી નથી લાગતી;
સારો શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી લે જોતા માંહી,
ભ્રષ્ટ કરે પછે તેને એમ અનુરાગતી.'

અને ગુજરાતી ભાષા તો

'કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય સા,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
અમલતા એના જેવી, નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું, મ્હોટેરૂં મનાય છે.'

માટે પૂર્વપક્ષ કરનારને તે કહે છે,

અલ્યા હિંદુસ્તાની! બસ, હવે બોલતો ન કાંઈ,
કાળપ લગાડચ મુખ, પડય જઇ કૂપમાં;
કર્ણકણી કૂતરી તો, સ્તરી ન લાગે સત્ય,
ઉતરી ગૈ વાત હવે, ગુર્જરીના રૂપમા.'

(યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન.)

વલ્લભના કેટલાક સિદ્ધાન્તો અગ્રાહ્ય છે, તેનું અભિમાન અરુચિકર છે, તેનાં આક્ષેપ-વચનો જુગુપ્સાકર છે, તોપણ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં તેણે એક વિશેષ કાર્ય કર્યું છે કે વિવેચનનું કાર્ય કરવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો છે અને વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કર્યો છે. પોતાના પિતાનું મહત્ત્વ અભિમાનથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેણે છોડી દીધો હોત અને ગદ્યમાં પોતાના વિચાર ગોઠવવાનું તેણે આદર્યું હોત તો તેની વિવેચક વૃત્તિ તેને એક નવું અને ઉપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી જાત એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

Criticism of Interpretation (નિરૂપણાત્મક વિવેચન) નું એક જ કાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયું છે અને તે દયારામના હિંદી કાવ્ય ' સતસૈયા ' ઉપરની ગુજરાતી ગદ્ય ટીકા. એ ગ્રન્થની સમાપ્તિએ દુહો છે કે,

यथामति यह ग्रंथको कीनों अर्थ प्रकाश ।
दीन दास रनछोरने करुनाचल अविनाश ॥

એ રીતે આ ટીકા લખનારનું નામ રણછોડ' આપ્યું છે, પરંતુ, કવિ નર્મદાશંકર કહે છે, ' હું ધારૂં છું કે પોતાના શિષ્યનું માન વધારવાને માટે અથવા ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથની ટીકા પોતે કરવી એ કવિના મનમાં અવિવેક જેવું લાગ્યું હશે માટે, ટીકા કરેલી તો કવિએ પોતે જ પણ ટીકાકારનું નામ રણછોડનું રાખેલું.' (દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.)

આ સિવાય બીજું વિવેચનકાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા માલમ પડતા નથી. વિક્રમની વીસમી સદી બેઠા પછી ગુજરાતી ભાષામાં આવેલા નવા બળથી પ્રોત્સાહિત થઇ કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતીમાં શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો, તેમાં ' કવિ અને કવિતા ' વિશે નિબંધ લખ્યો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર લખ્યાં ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચનસાહિત્યનાં બીજ રોપાયા. અને નવલરામે વિવેચનની વાડી ફલવંત કરી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં એ સાહિત્યનો નવો યુગ શરૂ થયો.

૨ કવિતાશિક્ષણ.

(લેખક-રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.)

<u>પ્રકરણ ૧: ઉછરતા લેખકો</u>

લખતા લખતા હાથ બેમે છે, કલ્પના અને લાગણી વાણીનુ સાધન વાપરતા શીખે છે, અને યદચ્છાએ ફણગો ફૂટી કલ્પાવેલ વિચારવૃક્ષને વળગે છે, તથા બને સાથે સાથે જીવનને છવતા, લડાવતા, અને ઉકેલતા, એક બીજાને પોષીને વધેબાલે છે. આમા મોટે ભાગે તો લેખક પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ શિષ્ય છે, પોતે જ વિધાયક અને વિવેચક અને ભોક્તા ત્રણે છે. અને તોપણ ઉછરતા લેખકને તેના પ્રયાસના આરંભમા જ તેની કૃતિઓના ગુણદોષ વિશે સકારણ અન્વેષણા અને સજીવન ચર્ચા કરનાર કરાવનાર સમભાવી મિત્રગુરુ મળી જાય, તો તેનો વિકાસ જલદી અને અંગાગમા કંઇક પ્રમાણસર થવા સભવ છે જેમ જોડણી, શબ્દાર્થ, વ્યાકરણ, ભાષાવિકાસ અને વ્યુત્પત્તિનુ શાસ્ત્ર, દલીલનું શાસ્ત્ર, છદોના સ્થૂલ રૂપ, અને અલકારોના અગોપાગ શીખવી શકાય છે, તેમ ગદ્યપદ્યદેહી કલાકૃતિઓના વધારે ઉચા ઉંડા મર્મસ્થ લક્ષણો પણ અમુક હદ સુધી બતાવી અને શીખવી શકાય છે. જે પ્રજાઓમા કેળવણી ઊંચામા ઊંચા પગથિયા સુધી માદરી જબાનમા અપાય છે, ત્યા નિબંધલેખન, પદ્યરચના, અલકાર, ટૂકી વાર્તા નાટક નવલ કાવ્યાદિમા વસ્તુસકલના, શૈલી અને વિષયના સંવાદવિસવાદ, પાત્ર વસ્તુ અને વાતાવરણના સબધ, સાહિત્યના વિશિષ્ટ રૂપોના લક્ષણ, એ દરેક રૂપના ઐતિહાસિક ઉદયાસ્ત, વગેરે ઘણું ઘણુ સ્વભાષાની ઉત્તમમધ્યમ કૃતિઓને પદાર્થપાઠની જગાએ રાખીને, શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણના વિષય બનાવીને, તેમ સાથેસાથે શિષ્યને પોતાને મનોયત્નો આપીઆપીને, અને દરેક ન્હાના મોટા નિર્ણયના કારણો તેની બુદ્ધિ આગળ અનેકાનેક રીતે ધરીને, શીખવવામા આવે છે. આવુ શિક્ષણ જ સાહિત્યશિક્ષણનુ ઉત્તમાગ છે. આપણા દેશમા આપણી ભાષાદ્વારા ઊંચું શિક્ષણ આપવાની શરવાત હવે થતી આવે છે, તો આપણે ત્યા પણ સાહિત્યશિક્ષણના આ ઊંચા અગો ધીમે ધીમે ખીલ્યા વગર નહીં રહે. પરતુ હાલ તો એમાનુ કઇ જ છે નહીં દરેક લેખક સાહિત્યના આગણામા પેસતા ઉમરેથી ઠોકરો ખાય છે. ઘણાખરા એ ને એ ઠોકરો ખાય છે, અને જરામા ત્યજી શકાય એવા દોષોથી ભરેલી બલ્કે એવા દોષો વડે જ નિર્માયેલી જેવી કૃતિઓ ઢગલાબંધ આપણા વધતા જતા માસિકો અને ન્હાના મોટા પુસ્તકોમા ઉભરાય છે. લખાય છે વધારે અને વધારે, પરતુ સારી, ફરીફરીને વાચવા લાયક, અને ચિરજીવી તેજસ્વી કૃતિઓનુ પ્રમાણ વધતુ જણાતુ નથી. અનુવાદો અને અનુકૃતિઓમા પણ મલની ખૂબી કયા છે શી છે અને કેમ સાધેલી છે, તે પકડવાની શક્તિ તેમ તે ગુજરાતીમા ઉતારવાની શક્તિ વધતી જણાતી નથી. સાહિત્યક્ષેત્રના જુદા જુદા ક્યારામાથી અત્યારે સૌથી માઠી સ્થિતિ કવિતાની જણાય છે. દોષોથી ખદબદતી અને નિઃસત્ત્વ કવિતાઓ જેઠની-ચોમાસાના આરભમા પ્રકટ થતી ક્ષણજીવી જીવાત સમી-ઉભરાય છે, તેટલી અને તે પ્રમાણમા બેડોળ અને ગંદી, આજના માસિકો આદિમા ટૂકી વાર્તાઓ પણ ઉભરાતી નથી [illegible]

સારી ગણાય એવી તેમ સારી ન જ ગણી શકાય એવી કૃતિઓ લખે છે અને પ્રકટ કરે છે; જે ચોકૂખું બતાવી આપે છે, કે લેખકને પોતાને પોતાની ઘટનાઓમાં સારૂં શું અને ઉતરતું શું છે, તેની ચોકૂખી સમઝ ઓછી છે. કોઇ કોઇ સારી કૃતિ પ્રકટ કરી હોય એવા લેખકો પણ બીજી કૃતિઓમાં અક્ષમ્ય દોષો રહેવા દે છે. કવિતામાં દોષો અને ગુણો કોને કહેવા, તેનું કેમ જાણે સર્વમાન્ય વા શાસ્ત્રીય ધોરણ હોય જ નહી, એ જાતની અનવસ્થા ચાલી રહેલી લાગે છે. બેશક, સાહિત્ય અને કલાની સૃષ્ટિમા કવિતાનો પ્રદેશ કેટલાક મોટા અને ગંભીર મતભેદોનું માનીતું ક્ષેત્ર છે. એક પણ મોટા લેખક સંભારી શકાતો નથી, જેની દૃષ્ટિએ બીજા એવા જ મોટા લેખકમા કેટલાક (પોતાને) અસહ્ય દોષો ના હોયઃ વાલ્મીકિ અને વ્યાસ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, તુલસી અને ચંદ, બંકિમ અને રવીંદ્ર, હોમર અને વર્જિલ, સોફોક્લીસ અને યુરિપિડીસ, હિરોડોટસ અને થ્યુકિડાઇડીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટૉટલ, શેક્સ્પીયર અને સ્કૉટ, ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ, મિલ્ટન અને વર્ડ્સ્વર્થ, ડિકન્સ અને થેકરે, ડૅન્ટી અને ગ–અ–થ, બાર્કલી અને શોપનહાવર, કૅન્ટ અને હેગલ, મોલિયેર અને સર્વેન્ટીસ,–દિલ ચાહ્ય તે જોડકું લ્યો અને વિચાર કરી જુવો. પરંતુ તેથી શું? જુદી જુદી જાતિ અને ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓના અકારણ અનુચિત ખીચડાને રુચિવૈવિધ્ય વા સિદ્ધાન્તભેદની ઢાલ રક્ષી શકે નહીં. સામાન્ય વિષયો ઉપરની સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉંડી પર્યેષણાના બચાવ આગળ કરવામા આવે એ વિતંડાવાદનો જ એક પ્રકાર. વળી ઘણાઘણા દોષ કોઇ પણ દૃષ્ટિએ દોષ જ ગણાય, એવી શાસ્ત્રીય ચોક્સાઈ તો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ છે જ. કવિતાના પ્રદેશમાં પણ ચર્ચા આરંભીશું, અને ચલાવ્યે રાખીશું, તો એકમતિની–સકારણ એકમતિની આશા ઘણી છે એમ જોવામાં આવશે, અને તે વધારે જીવન્ત અને દૂરગામી થતી અનુભવાશે. આવી એકમતિવિધાયક ચર્ચાનો આરંભ સમય પોતે જ માગી રહ્યો છે અને તેમા બને તો સહાયભૂત થવું એ સીધી કર્ત્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને આ નિબંધ લખવામા આવે છે. એમા જે જે કૃતિઓના દાખલા ટાંકવામા આવશે તે તેના કર્તાઓની બીજી કે બધી કૃતિઓને માટે કશો સામાન્ય સમગ્ર અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનો અગર તેમની જરા પણ અંગત ટીકા કરવાનો આશય છે જ નહીં. નમૂનાઓના દોષ અને ગુણ બંને બતાવીશ. તેમ દોષપ્રધાન નમૂના જ નહીં લઉં, ગુણપ્રધાન નમૂના પણ આપીશ. તથાપિ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પ્રયાસમા ય આવાં લાંછન કલ્પીને તે છે જ એમ માની લેઈ અન્યને બતાવવા મથનારા કલહરસિક નારદજીઓનો તોટો હોતો નથી, એટલે પ્રસંગોપાત્ત આટલો ઇશારો કરી લઇને આરંભુ છું.

સુભાગ્યે પ્હેલા ચાર દાખલા ટાકું છું તેના કર્તાઓના નામ જાહેર છે નહીં અને જાહેર થવાના પણ નથી. દાખલો ૧લો અને ૩જો ઉછરતા લેખકોએ લખેલા છે. એમણે એ કરતા સારી કવિતા લખેલી છે, અને આગળ ઉપર વધારે સારી લખી શકે એવા છે. આ કૃતિઓ શિષ્યભાવે એમણે એક મિત્રને દેખાડી, તેણે તેમાંના દોષ બતાવી આપવાના

● કવિઓ હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ અત્યંત લે છે;—ના ચિહ્ન પણ બહુ ઓછા મુકે છે; કેટલી બધી છૂટ લેવાય છે, તે પૂરેપૂર જણાઇ આવે એ પ્રમાણે કેટલુંક મુદ્રણ વખતો વખત થતુ હોય, તો ના અતિશ્ઠ જાતે શેરમાઇને કંઇક મર્યાદામાં આવે, એટલે આ દાખલાઓ નમૂના તરીકે

હેતુથી દાખલો ૧જો અને ૪થો લખેલા છે એ પણ સારી કવિતાના દાખલા નથી, મનોયત્ન માત્ર છે મૂલ વિષયો અને પંક્તિઓને બનતા સુધી વળગીને અને તેમા ન છૂટકે જ ફેરફાર કરીને લખેલા મનોયત્નો છે

૧લા દાખલામાની નકામી વિગત ૨જામા છોડી દીધી છે, ૩જાની પુનરુક્તિઓ ૪થામા છોડી દીવી છે ૧લો અને ૩જો બનેમા પંક્તિઓ અસ્પષ્ટ છે, અને આખા વિષયની પણ ચોકખી છાપ ઉઠતી નથી, એ દોષ મનોયત્નોમા નથી ૪થા દાખલામા વિષયને સુગ્રથિત રૂપે અને ટૂંકામા મુકતા સ્પષ્ટતા આવી છે, તો ૨જામા ધુમસ અને રણની ભ્રાતિના દેખાવને તથા તે દૂર કરનાર સવિતાના કિરણને વર્ણવવામા ઉચિત લખાણ વડે, તથા જે બોધ પ્રાર્થના રૂપે એ કૃતિનું વક્તવ્ય છે, તેની રેખા વિશેષ ઉપસાવવાથી, સ્પષ્ટતા આવી છે અને કર્તાઓએ પોતાની કૃતિઓના પાડેલા નામ પણ મનોયત્નોમા સ્પષ્ટતા સાધવાની ખાતર જ ફેરવી નાખ્યા છે આ દાખલાઓ ઉપર આથી વધારે સમય નહી લઇયે (૧) છદ રચના (૨) **દૃષ્ટિચંદ્રકિરણને** બદલે **ત્વદક્ષિસુધા, દેહવન્ત વિભુનો** ને ઠેકાણે **મૂર્ત વિભુપ્રણયની; (૩) હાર્યોનહૂ તદપિ, શાંતિ ન લેશ છાડી** એવી વિષયને પ્રતિકૂલ પંક્તિનો ત્યાગ, વગેરે અગત્યની પણ ઝીણી બાબતો ઉપર લખાણ નહી કરિયે અને દાખલા ૨ અને ૪ના દોષ—વિષયના પોતાના દોષ તે જાણે એ મનોયત્નના દોષ ન ગણાય, તથાપિ તેના કથનમા રહેવા દીધેના દોષ, અથવા **ફૂલકોમલ દેહ** એવો મૂલમાનો અંશ નથી રાખ્યો એ પ્રકારના દોષ,—એવુ એવુ પણ વાચનારને જાતે જોવા ઉપર રાખીશુ

હાથ (ઘ્ર) બેઠો નથી ત્યા સુધીની કૃતિઓમા જે એક દોષ સામાન્ય રીતે આવે છે, તે ઉપલા દાખલાઓમા ખાસ ધ્યાન ખેચતો નથી નવા લેખકોની અસ્પષ્ટતા તેમના મગજમા અનેક વિચારતંતુઓની ગૂચને લીધે, તેમના લખાણમા આ કારણથી આવતા રૂપકખીચડાને લીધે, અને ભિન્ન ભિન દિશાના સૂચનો વડે વાચનારના મગજમા અર્થ ટપકતા ટપકતા જ ડહોળાઇ જવાને લીધે થાય છે. દાખલા ૫માની પ્હેલી લીટી જ તપાસો

અંધારે જ્યોતિરેખા શી લસે છે વ્યોમદીપિકા —

તુ ગૃહદેવી છે, ઘરદીવી છે, તે એવી સુદર કે ગૃહદીપિકા તો શુ વ્યોમદીપિકા છે, અધારે ઝગતી જ્યોતિરેખા—? આકાશગગા? તારાઝુમખી-જેવી છે કર્તા કહેવા માગે છે આ, એ કહી શકે તો તે કથનમા કવિત્વ પણ હોય કદાચ પરંતુ વિચારશીલ વાચનાર જાતે વપરાયલા શબ્દોના સૂચનો ઉપરથી વિચારનુ જે પૂરૂ રૂપ ઉપજાવી શકે તેમા કવિતા હોય, તે કઇ એ મૂલ શબ્દોમાની કવિતા ના ગણાય વિચારને ઇષ્ટ અને યોગ્ય રૂપમા શબ્દો જાતે કથી શકે, તો જ તે શબ્દોમા વિચારમા હોય તેટલી અને તેવી કવિતા.

છાપવાના છે જ, તો તેમા વધુગુરુ જેમ હ્રસ્ત માગી લે તે પ્રમાણે રાખ્યા છે, અને તે પ્રમાણે જ છાપ્યા છે બધી કવિતામા આવી પ્રમાણે લેખણી કરી એમ કહેવા કે સૂચવવા પણ નથી માગતો કવિઓને કઇ કઇ વખત તો એમના ઉચ્ચારણની અતિકૃત્રિમતાનુ પ્રતિબિંબ બતાવવુ જોઇયે, એટલા માટે જ આ વિશેષ તસ્દી લીધી છે

ઉપલી પંક્તિના શબ્દો કર્તાના મગજમા ચારપાચ ગૂચવાયેલા તતુ રૂપે પડેલો વિચાર યથાયોગ્ય કહી શકે છે એમ ભાગ્યે મનાશે

બીજી લીટી જુવો જે હૈયામા ડૂમો ચ્હડયો હોય તેની પ્રથમ જરૂર શી છે? માર્ગદર્શનની? કર્તાની સાથે પૂરેપૂરો સમભાવ રાખીને જોઇયે તોપણ–ડૂમો ચ્હડેલ હૈયાનુ ઉપમાન રાત્રિ છે, અને રાત્રિમા જેમ વ્યોમદીપિમ જ્યોતિરેખા તેમ ડૂમો ચ્હડેલ હૈયાને તું, એક માર્ગદર્શક અને બીજી ડૂમાનો ઉતાર, આ બે ય અર્થ માટે એક શબ્દ જોઇયે અને તે વળી **દીપિકા** સાથે કાફિયો મળતો આવે એવો **પંથ-શિંકા** શબ્દ કાફિયો મેળવી આપે છે અને એક અર્થ કયે છે, ત્યારે બીજો રહી જાય છે કર્તાના મગજમા

બીજા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ વિચારો. ઉરને ઉર **થકી** ગૂથું, વારુ અને **તે** **બિછાવૂ**. અહીં **તે** એટલે? પોતાનું ઉર, બ્હેનનું ઉર, કે ગુથેલુ ઉરયુગલ? વળી કયા બિછાવવુ છે? બિછાવીને શું કરવુ છે? અથવા **બિછાવૂં** એ ઉપમાનાર્થ હોય તો તે પાછળ ઉપમેયાર્થ કંઇક હોવો જોઇયે તે શો છે? કર્તા વળી **વાત્સલ્યમૂર્તિ** શબ્દ વાપરે છે તે બીજા ક્યા શબ્દ સાથે જાય છે? એ શબ્દ **પ્રભુનુ** વિશેષણ છે, કે પોતાના ઉરનુ, કે બ્હેનના ઉરનુ, કે ગૂથેલા ઉરયુગલનુ? કે કર્ણપ્રિય પાદપૂરક ઉચ્ચારણ જ અહી ગોઠવી દીધુ છે કેવલ? વાત્સલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે કર્તા કયુ ઉર ધરાવે છે, અથવા પ્રભુને ચરણે કંઇ વાત્સલ્યમૂર્તિ ધરાવે છે, ચરણે ધરાવે છે શું, બિછાવે છે શું?– એ કશુ જ કળાય એમ નથી જેના મગજમા ગૂચવણ તેની કવિતા વાચનારને મૂઝવણ

આગળ ચાલિયે **દૃષ્ટિસ્પર્શન**મા સ્પર્શન શબ્દ કેવલ પાદપૂર્તિ નથી તો શુ ઉમેરી આપે છે? દર્શનને સ્પર્શે સ્પર્શે અથવા તો દર્શનનો સ્પર્શ માત્ર એ પ્રમાણે વક્તવ્ય હોત તો આખી લીટીનો અર્થ સારો છે, જો કે 'દર્શને દર્શને' અથવા 'દર્શન માત્ર' એટલાથી જ તે વધારે સાદી અને અસરકારક રીતે કહેવાત Poetic diction કવિત્વમય પદાવલિ ઉછરતા લેખકોને બહુ આકર્ષે છે અને બીચારાઓની બુદ્ધિને આવી મારી હઠને પછાડે છે ઉછરતો લેખક વિચારશક્તિવાળો હશે તે કવિત્વમય પદાવલિના બાહ્ય આકર્ષણો અને આગન્તુક સૂચનોથી આઘો આવી પોતાના વિચારને સીધે માર્ગ જ જશે દરેક સાચો કર્તા પોતાને ફાવતી અન્તઃકરણ સામગ્રી, વિશિષ્ટ પદાવલિ, આદિ ધીરે ધીરે, લખતા લખતા પોતે જ ઉપજાવી લે છે રૂઢ અલંકારો અને લોકપ્રિય કવિતામા સુંદર ગણાઇ ચુકેલા શબ્દગુચ્છો, આદિ જ વાપરી જાણે તે કવિ નહીં, મારી કવિતા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત સુંદરતાનો છાયો કે પ્રતિધ્વનિ માત્ર ખરેખર નવી સુન્દરતા ઉપજાવવાની સર્જનશક્તિવાળો હોય તે જ કવિ. છાયો અને પ્રતિધ્વનિ સારો હોય છે તે શરૂવાતમા વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કુદરતી છે, કેમકે વાચનારાઓમા સ્વતન્ત્ર વિવેક અને પરખવાળા થોડા જ હોય. પરન્તુ એવી સસ્તી લોકપ્રિયતા ટકતી નથી, અને અક્ષર કવિતાની ધીમે ધીમે પણ અવશ્યમેવ વધતી જતી લોકપ્રિયતાથી તો તે સો ગાઉ વેગળી છે

ભગિનીસ્નેહમા, ભગિનીસ્નેહ દ્વારા પણ, બ્રહ્મદર્શન સુધી પહોચાય, એ વિચાર સારો છે, ઊંચો છે, કથવા જેવો છે, એ કલાથી કહેવાય તો તે ઉક્તિ ઊંચી કવિતા બની શકે પણ તેને માત્ર કથી નાખવામા કવિતા નથી

ચોથો શ્લોક મુકાબલે સારો છે; પણ ગૂઢ એટલે શું તેનો વિચાર કર્તાને થયો હોત તો વધારે બંધબેસતું વિશેષણ યોજવા અથવા તો આખી ઉક્તિ જૂદી રીતે મુકવા પ્રેરાત. પાંચમો શ્લોક ચ્હડિયાતો છે, જો કે એમાં ય એકબે શબ્દ પૂરો વિચાર કર્યા વગર લખી નાખ્યા છે. એ શબ્દ કયા ? કઇં ? ના, ઓછીવત્તી ઉજાળે એ તો ઠીક કહ્યું છે. મ્હને વાંધા પડતો લાગે છે **સર્વ**, અને તેથી ઓછા પ્રમાણમાં **કુંળી.**

પછીના શ્લોકમાં કર્તા કહેવા માગે છે "સૌમાં પ્હેલી;" **પ્રથમ** સૌનો એ અર્થ થઇ શકતો નથી. વળી આપણા જીવનમાંની છેક સામાન્ય બાબતની પાછળ આટલા શબ્દો અને "કવિતા !" વાપરિયે, તો તે બાબત લડાવીને કે લલિત નવીનતાથી કહેવી જોઇયે.

આ પછીનો શ્લોક છે ત્યા મુકવામા ક્રમભંગ છે. કવિના મનમાં વિષયનો જે સારબોધ છે તેનો એક અંશ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે, તો તેનું યોગ્ય સ્થાન કૃતિના અંત આગળ છે.

આઠમા શ્લોકનું વક્તવ્ય છઠ્ઠાના જેવું સામાન્ય નથી. કર્તાના મનમાં–બ્હેન અને ચંદ્ર, બ્હેનનું ગાન અને ચાદની, કાળી રાત્રી અને પોતાના મનમાંની ભુંડી ચિન્તા, અને ચાંદની અને ચંદ્ર જેમ તેમ બ્હેન અને બ્હેનનું ગાન મનની અને રાત્રીની સ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિપર્યય શી શાત મીઠી અમોઘ રીતે કરનારાં–એ પ્રમાણે વક્તવ્ય છે; જે ખરે જ સુંદર કવિતા છે, પરંતુ તેને માટે એમણે જે શબ્દો યોજ્યા છે, તેમાં એ સમઝાય અને સુંદર લાગે એમ ઉતર્યું છે ખરું ?

પછીના શ્લોકોની તપાસણી વાંચનારને સોંપીશું. કર્તાએ પોતાના વિષય ઉપર વધારે મનન કરીને વિચારો, વર્ણન, ભાવ, અને સારબોધનાં અંગો અન્યોન્ય પોષક બની રહે એમ એકરૂપ સંવાદી પુષ્પગુચ્છ ઉપસાવ્યું હોત, એટલે કે લખતાં લખતાં ઉત્તેજિત કલ્પનાના કીમિયા વડે એમ બની આવે ત્યાં સુધીની ધીરજ રાખી હોત, તો કૃતિ વધારે ટુંકી વા લાંબી પણ વધારે સારી થાત એમાં શક નથી.

૬ઠા દાખલામાં ઉછરતા લેખકોમાં સામાન્ય રીતે જણાતા બીજી જાતના દોષો જોવામાં આવે છે. ક્યાં અટકવું તેની જ એવા ઘણા લેખકોને ખબર હોતી નથી. છઠ્ઠી કડી વિષયનાં શીર્ષકમાં જ આવી જાય, અને કડી ૩, ૪, અને ૫ થી કશો જ લાભ નથી. આ દાખલામા બીજી ખામી tone (ટોન–માપ; પ્રમાણ) ની છે. ટોન માટે આપણે હું ધારું છું કે રંગમાત્રા શબ્દ વાપરી શકિયે. આ કાવ્યનો વિષય કરુણ રસનો છે ખરો, પરંતુ તે ઘેરા રંગનો કે આછો ? રંગમાત્રાની ભૂલો સંવેદનામાં પૂરતી સૂક્ષ્મતા ન હોવાથી થાય છે, તેમ તે વિચારશક્તિ, જ્ઞાન, અનુભવ આદિ ઓછાં હોવાથી પણ થાય છે. અહીં વિષયનું સમ્પૂર્તિરૂપે અવયવ (complementary part) પણ લલિત રીતે અંદર લઇ લેઇયે તો કરુણ રસ ઓછો બને છે, અને સાથે આલેખન વધારે સાચું બને છે, તે કર્તાની પ્હેલી બે કડીઓને દાખલામાં આપેલી નવી કડીઓ સાથે સરખાવતા જણાશે.

આ સર્વ દાખલાઓમાં કર્તા સાચી ઊર્મિથી પ્રેરાયો છ, અને લખતાં લખતાં કંઈક વિચાર અને કલા ઊર્મિ સાથે ભળ્યાં છે. વિચાર અને કલા પૂરતાં ન આવી શકયાં એ

તેમની ખામી મોટી છે, પણ તેમની ખામી એ જ. પરંતુ ઊર્મિ, વિચાર, વિષય, કે પ્રસંગ કશા વગર, કવિતા "રચવી" એવા હેતુથી જ ઘણા લખનારા કાગળ ઉપર કલમ હંકારે છે, અને રમ્ય લાગતો શબ્દરણત્કાર ઉપજાવે છે. આવી કૃતિઓના દાખલા આપવા વ્યર્થ છે. હાલના કોઇ પણ માસિકના અંકોમાથી જોઇયે તેટલા મળી રહેશે. વિચારપ્રવાહ જ ન મળે, ત્યાં આરંભ, મધ્ય, અને અંતની કે બીજી કોઇ રીતની સ્પષ્ટતા હોય કયાંથી, અને એવા દાખલાના પૃથક્કરણથી સાર પણ શો હાથ આવે?

મોટા કવિઓની રચનાપદ્ધતિ વિશે જે કંઇ વિશ્વસનીય નોંધાયું છે તે ઉપરથી જણાય છે જે કેટલાકને હાલતાં ચાલતાં રાત ને દિવસ કવિતાની લગની જ લાગી રહેતી. કંઇ પણ જુવે, વાચે, મગજ જરા સળવળે, ને બે પાંચ પંક્તિ રચાઇ જાય. કોઈ કોઇ કવિ એવા પણ થઇ ગયા છે, જેઓ આવી પંક્તિઓ–ચિત્રકારો જેમ સ્કેચો (sketches) ને, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જેમ નમૂનાને, તેમ–સંગ્રહી રાખે, અને પોતે જે કોઇ ખાસ કૃતિ ચાક પર ચ્હડાવેલી હોય અને "રચના" હોય, તેમાં આવી પંક્તિઓ

"રચેલી" કવિતા તે કૃત્રિમ, નિસર્ગ અને નિખાલસતાથી વેગળી, અર્થાત્ લૂહી અને ઢંગી નહીં ત્યારે પણ ઉતરતી, એવા એવા મત છેક બાલિશ છે. કલા અને કલાના વાહન (અહીં–વાણી) ઉપર કાબૂ વગર કલાકૃતિઓ સંભવે નહીં. જીવન, વિચાર, અને સર્ગશક્તિના ત્રેવડા ઘર્ષણ વિના ઊંચી કલાકૃતિ અસંભવિત છે. એકાદ અચ્છો ફટકો વાગી બી જાય, પણ તેથી તે રમનારો ખેલાડી ન ગણાય. ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભા, નૈસર્ગિક ઉભરો, એ વગર સજીવનતા ન આવે, એ જેટલું ખરૂં છે તેટલું આ પણ નગદ સત્ય છે, કે જમાને જમાને બીચારા સેંકડો વિચક્ષણ કિશોરો એકાદ ફટકો અચ્છો વાગી જતાં–હાં! હમ ભી ખેલાડી, હું યે કવિ, કેમ નહીં?–એવા મસ્તિષ્કવ્યાધિમાં સપડાય છે. વિચારપક્વ નિબંધ, અભ્યાસસિદ્ધ અનુવાદ, શોધક ઇતિહાસ, ખરી અને ઉપયોગી માહિતી, તર્કગ્રથિત અને સરલ ગદ્ય, આગલા સાહિત્યનાં સમભાવી વિવરણ, રસિક વર્ણન, છટાદાર બોધ, એવી એવી અસંખ્ય પ્રકારની સાચી સેવા તરફ એકે કલમ વળતી નથી, અને કીડિયામકોડિયા કવિઓના રાફડા ચોતરફ ફાટી નીકળે છે. માત્ર રચેલી હોય તે ઊંચી કવિતા ના જ હોય, પ્રયાસ ગમે તેટલો યશસ્વી હોય તથાપિ તેની પાછળ, **તેના આત્માને સ્થાને "દર્શન" હોવું જોઇયે, અને એ "દર્શન" ના જે ગુણ, તેથી ઉચ્ચતર ગુણવત્તા એ પદ્યદેહી પ્રતિબિંબમાં ના જ હોય**: આ મહાસત્યનો "રચેલી તે કવિતા નહીં" એવો ક્ષુલ્લક વિપર્યય, વિદૂષક રાજાની ગાદીએ ચડી જાય એમ, સાહિત્યની અમુક સ્થિતિમાં પોતે જ મહાસત્ય જેવો મનાય છે. ઊર્મિલલકારના "સ્વાનુભવરસિક" ઉદ્ગારો તે જ શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ કવિતા, બીજી કવિતાઓમાં પણ આ આવે તેટલો અંશ જ ઉત્કૃષ્ટ, એ દૃષ્ટિબિંદુ વ્યક્તિવિકાસ વ્યક્તિવિલાસ અને વ્યક્તિફુલાશને અમુક પગથિયે સર્વોપરિ થાય છે ખરૂં, પરંતુ ધર્મ, રાજ્ય, અને સંસારના વિષયોમાં જેમ એ જ વ્યક્તિવિકાસ, વ્યક્તિવિલાસ, વ્યક્તિફુલાશના સમયમાં રાજા થઇ બેઠેલા વિપર્યયોનો, તેમ સાહિત્યપ્રદેશમાં આ વિપર્યયનો, આ વિદૂષક–રાજાનો, કીર્તિકાલ લાંબો હોતો નથી.

હું યે કવિ! કેમ નહીં?—એ રોગમા સપડાયેલામાંથી કોઇક જ સારો લેખક નીવડી આવે છે. ગો. મા. ત્રિ. નો જાણીતો રૂપક વાપરિયે તો "તરતડિયાં" અને "તણખા" થી વધારે ઉષ્મા અને પ્રકાશ એમાંના કોઇકમાં જ આવે છે. કવિતા અને કલા તો દેવીઓ છે; દીર્ઘ, અવિરત શ્રદ્ધાન, નિર્મલ, નિર્દંભ, બુદ્ધિનીત પરમ ભક્તિ વડે જ તેઓ રીઝે તો રીઝે, જેના ઉપર રીઝે તેટલું તેનું અહોભાગ્યઃ આવી નીતિવૃત્તિમાથી જ સારા કવિ પાકી શકે. મોટા

ઘટતા ફેરફાર સાથે યોગ્ય સ્થલે ગોઠવી દે મહાકવિઓનેx માટે આ પદ્ધતિ ખોટી નથી પ્રતિભા બધો વખત એક સરખી સ્ફુરતી નથી તેથી એની ન્હાનામા ન્હાની લીના આમ સગ્રહી રાખવામા વિનમ્રતા અને સદુપયોગની હાથોટી બને છે વળી એ પણ યાદ રાખવાનુ છે કે એઓ બે ચાર આવા ફકરાઓનો ઉપયોગ કરતા હશે તો બીજા સખ્યાબધ ફકરાઓને નાપાસ કરી કચરામા વિસર્જન પણ કરતા હશે પણ આપણે તો અહીં કવિપદ મેળવવાની મહાકાક્ષાથી પ્રેરાતા નવાસવા લેખકોની વાત ચાલે છે. અને એવા ભાઇઓને સ્પષ્ટ સદાગ્રહથી સલાહ આપવી પ્રાપ્ત થાય છે કે આવી પદ્ધતિ એમને માટે છેક જ ખોટી છે. સારા કવિઓ અને ઉત્તમ કવિતા વાચો, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મનન કરી

સાચો કવિ અનન્ય ભક્ત હોવો જ જોઇયે ભક્ત નહી તે ખવા ને ઉપકવિ મવિને વળી અભિમાન હોય ? હાથી ભસમ્ણો હોઇ શકે તો અભિમાની માણસ સાચો કવિ હોઇ શકે!

(આગળ પણ જુઓ નિબધના અતભાગમા)

જીવન્ત પ્રતિભાન સાહિત્યમા ઝમાને ઝમાને ઉપકવિઓ ઘણા પાકવા જોઇયે ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતા જૂના સાહિત્યકારોના ગ્રથોમા સગ્રહાયલી, એ ગ્રથો ઝમાને ઝમાને તેમનામાના પ્રકાશ, પ્રેરણા અને સત્યને માટે જોવાતા રહે તેની સાથે સાથે જવાય છે, શીખાય છે, ચર્ચાય છે, ખીલવાય છે ભાષાશિક્ષણ અને સસ્કૃતિશિક્ષણ વિદ્યા અને સસ્કૃતિસપન્ન સ્ત્રી પુરુષો જેવી આપે છે તે કાર્ય જેટલે અશે સારૂ સધાય છે, તેટલે અશે રસિક ઉપકવિઓને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને આવા ઉપકવિઓ ઘણી ઘણી રીતે ઉપયોગી છે અને સાહિત્ય તેમ જીવનમા ઘણી યે સેવા બજાવી શકે છે સ્વ ભોગીદ્રરાવ દીવટિયા અધિનાન નથુભાઇ દ્વિવેદીમા સર્ગશક્તિ મયમ જ હતી, વિદ્યમાન ટલાક લેખકોમા જરા યે જણાતી નથી, તથાપિ તેમને હાથે સેવા કાર્યોનો સારો સચય વાઙ્મયમા ઉમેરાયો છે અને ઉમેરાય છે. ઉચ્ચ સાહિત્યશિક્ષણમા જેટલા સારા ઉપકવિ નિયોજાયના હોય તેટલુ તે મળે એ કાર્યમા તેજ પિગળ, મન્યશાસ્ત્ર, આદિ વિષયો ચર્ચવાની હામ ભીડે તે વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનની સાથે ઉપકવિ પણ હોવા જ જોઇયે એમાના કોઇ કોઇ રાઘવભટ્ટ જેવા કાલિદાસની કવિતામા પણ સકારણ સુધારા સૂચવવાના સામર્થ્યવાળા પાકે કવિતાના પાઠશોધન અને અનુવાદ જેવા કાર્યોને માટે તો વળી જેટલી ઊચી વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિનો સમન્વય મળી આવે, તેટલો સાહિત્યને લાભ જ થવાનો એકલી વિદ્વત્તા એ ની કવિત્વશક્તિના એ કાર્ય જ નથી

x શીઘ્રકવિ કહેવાય છે તેમની હાથોટી વળી જુદી તરહની હોય છે તત્ક્ષણ જરા ચોટ જેવી અસર કરે છે અને પછી પ્રસગની સાથે એ કૃતિ પણ ભૂનાઇ જાય અને ભૂલવા જ યોગ્ય, એવી એ ' કવિતા "માની ઘણીખરી હોય છે તુરત ઉચ્ચારેલી પાદપૂર્તિ કે અન્યોક્તિ મુક્તક કાવ્ય તરીકે ભાષામા કાયમનુ સ્થાન મેળવે એવી તો અત્યત વિરલ અમારા ભરૂચાઓમા ધીરજકાકા એ કે! નામે બે ત્રણ દાયકા સારી પેઠે જાણીતા થયેલા સ્વ ધીરજરામ પુરાણી સારા શીઘ્રકવિ હતા બીડી, રાટો જોડો, જાડી ભગિયણ, દૂણાયની દાળ, સાસુવહૂના અણબનાવ, કજોડાના દુખ, ઇસકી મીયાભાઇ, અમદાવાદી ભગના, સુરતી શૉખ, ઓગ્ખેશાઇ તોર, ચટપાઓની અરસિકતા, સાહેબલો કના કાચા કાન, આદિ ચાહો તે ભૂલોક તરગલોકના વિષય ઉપર એમના હાસ્ય અને ચાતુર્ય અને કટાક્ષની ધારા ચોટવાળા છદોમા ઉડતી આપણે કૃત્રિમ મધપૂડા ખરીદીને તેને ગમે તે સ્થળે ગમે તે ઋતુમા માડી તેમા મધમાખ વસાવીને યથેચ્છ મધ મેળવી શકિયે છિયે, અમુક જાગીતી મર્યાદાઓની અદર ધીરજકાકાનુ ચિત્તતત્ર આવા બનાવટી મધપૂડા જેવુ હતુ હાલની કેળવણીએ આવા શીઘ્રકવિઓની વેલ જડમૂળથી ઉખેડી નાખી છે, તેમા કવિતાને હાનિ થઈ નથી ચાર ઘડિના મિજલસી વિનોદને મોટી ખોટ ગઇ છે

કરીને અભ્યાસ કરો, તેમા ગુણ કયા, શા કારણથી તે ગુણ ગણાય, ક્યાં અને શી રીતે સાધ્યા છે, એ સર્વ વિષયમાં વિહરીને વિવેકબુદ્ધિ અને રસેંદ્રિયોને કેળવો, દરેક સાચી કવિતામાં કવિનું પ્રધાન વક્તવ્ય જે એનું "દર્શન", તેની રેખાઓ મૂલ પ્રમાણે જ ત્હમારી કલ્પનામા છપાય એને માટે ત્હમારી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કરી કરીને મથો; **घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चंदनं चारुगंधम्**–તેમ આવું વારંવાર બુદ્ધિઘર્ષણ ઠીક ઠીક સહન કરી શકે, અને ઘર્ષણે ઘર્ષણે નવા બુટ્ટા, નવા ફુવારા, નવી જ્યોત, નવી છટા અનુભવાય, તેને જ સારી કવિતા માનો, ન ઉતરને. વળી જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, સારૂં ગદ્ય લખવાનો મ્હાવરો પાડો, ભાષાશક્તિ મેળવો અને ખીલવો; એ માર્ગ જ આ પ્રકારનો શક્તિવિકાસ મેળવવાને માટે સાચા ભકતનો રાજમાર્ગ છે. એમ કરતાં કરતાં પ્રેરણા જાગશે અને યોગ્ય વિષય જડશે અને ખીલવી શકશો, તો ત્હમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં? હાલના સમયના–કોઇ પણ સમયના–મોટા ગણાતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મત્સરી પણ હશે. ભણે રહ્યા! પ્રતિભા ઈશ્વરના આલમનૂરનો કિરણ છે. ત્હમારી કોઈ કોઇ કૃતિમાં એ જરા પણ ચમકશે, તો ઝમાનો અને ઝમાનાના આગવા ઝખ મારે છે. ત્હમે પોતે ત્હમારી કૃતિઓના નિખાલસ અને ઊંડામાં ઊંડા ટીકાકાર બનો. ત્હમને જે દોષ જણાય તેને બીજાઓ ગુણ ગણે તોપણ દોષ જ ગણો; અને તે સુધારી–સુધારીને આપપ્રયાસે જાતિબળે ઉંચા ચ્હડો. સાહિત્ય ગિરિરાજનો ચ્હડાવ આ રીતે જ ચ્હડવાનો છે. ભાષામાતા ત્હમને કેડે બેસાડીને ચ્હડાવવાની નથી.

<u>પ્રકરણ ૨: અનુવાદો.</u>

હવે અનુવાદો જોઇશું. સારા એટલે મૂલની ખૂબી ઝીલેલી હોય અને સાથે ગુજરાતી સ્વતંત્ર લખાણના ગુણ હોય એવા અનુવાદો જેમ વધારે થાય તેમ ભાષાસમૃદ્ધિ વધે છે, ભાષાની શક્તિ પણ ખીલે છે, જિજ્ઞાસુને મૂલ ભાષા શીખે તો જ અમુક કૃતિના રસ જ્ઞાન ભાવના પ્રાપ્ત થાય એ પરવશતા ઘટે છે, અને દેશની સંસ્કૃતિમાં અવનવા તંતુ વણાતા આવે છે. સારા અનુવાદ લખવા એ નથી સ્હેલું કામ ને નથી હલકું. વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ બંને એક સાથે સારા પ્રમાણમા હોય તેવા લેખકથી જ સારા અનુવાદ રચી શકાય છે. અને કવિતાના અનુવાદમાં કેટલેક સ્થળે ભલભલા પણ હારી જ જાય. મૂલમાં જ્યાં અમર રચના સધાઇ હોય, ત્યાં અનુવાદક બીચારો પોતાની ભાષાનાં અનેકાનેક બીબાં ગોઠવી ગોઠવીને પાછાં વીંખે છે, અને છેવટે જે કંઇ ઘાટ રાખે છે તે મૂલ કર્તાને હાથ જોડીને પોતાની અશક્તિ સહી જવાની દીન વિનંતિ સાથે જ રાખે છે. કોઇક સ્થલે મૂલ કરતાં વધારે સારો ઘાટ સ્વાઇ આવે છે, તો તે પણ અનુવાદકનો દોષ લેખાય છે. શબ્દશઃ અનુવાદમાં પણ કંઇ ને કંઈ વધઘટ આવી જાય તે ચલાવી લેવી પડે છે, કેટલીક જાણીને કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેટલેક સ્થલે દેશકાલભાષા આદિના ભેદને લઇને મૂલનો ભાવ આણવાને માટે અનુકૃતિ જ કરવી બેહતર હોય છે. આ સર્વમાં કસાયલી વિવેકશક્તિ એટલી તો જોઇયે છે, કે સામાન્ય વાંચનાર તેનો ખયાલ જ બાંધી શકે નહીં, તો પછી તેની પરખ અને કદર કરવાનું બંધુકાર્ય થોડા સમભાવી વિદ્વાનોને માથે જ પડે છે, અને વિદ્વાનોમાં વિદ્યા અને ઉદારતાનો સંયોગ કઇ જાતનો હોય છે એ તો જાણીતું છે. ખેલા-

ડીઓમાં હરીફના દીસી આવે એવા ગુણ હોય તેની જાતે આગળ પડીને યોગ્ય પ્રશંસા કરવા કરાવવામાં ભૂષણ મનાય છેઃ ખેલાડીપણા (sportmanship) ની આ ઉદાર ભાવના નર્મદ અને નવલરામ લખતાં અટકયા તે પછી આપણા વિદ્વાનોમાંથી ઉડી જ ગયેલી જણાય છે.

દરેક ભાષાના ઇતિહાસમા અનુવાદના યુગ–યુગો આવે છે અને આવવા જ જોઇયે. કોઇ પ્રજામાં પ્રતિભાનો ફાલ પુષ્કળ આવે અને તેનું સાહિત્ય એકદમ નવો પ્રકાશ પ્રસારે, કે તેના કિરણ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ઘણી ખેડાયલી ભાષાઓ અને સજીવન પ્રજાઓ ઝીલે છે જ. ભાષા–પ્રજા વધારે સમૃદ્ધ સજીવન અને ખેડાયલાં હોય તેમનામાં જિજ્ઞાસા અને તે તૃપ્ત કરવાની શક્તિ એ ય સારાં વિકસેલાં હોય છે, અને એવાં સાહિત્ય અને પ્રજામાં અનુવાદો વ્હેલા સંખ્યાબંધ અને સારા થાય છે. એથી ઉલટું, જે સાહિત્ય અને જે પ્રજા હજી નબળાં છે, તેને પારકાની બ્હીક લાગે, પરાયાથી તે અભડાતા હોય એવું વલણ દેખાડે, અને લાભ લે તે પણ છાનોછૂપો, તેમ રખે ને કોઇ અમારી સ્વતંત્ર શક્તિ વિશે અવળું ધારે એવા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ સંકોચથીઃ—આવા દાયકા પણ સાહિત્ય અને પ્રજાના ઇતિહાસમાં આવે છે; આવે છે અને વહી જાય છે. અને એવા દાયકાઓના પ્રકટાપ્રકટ અનુવાદોથી મળેલો લાભ પછીના કાળમા ખુલ્લો સ્વીકારવામાં આવે છે.

અત્યારે હિંદની બધી ભાષાઓ ઉપર સૌથી વધારે બળવાન અને મર્માન્તરમાં ઉતરી જતી અસર ઇંગ્રેજી ભાષા અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યની છે. આપણું બલ અને આપણી વાચા પણ સૌથી વધારે એથી જ પોષાઇ રહ્યા છે. નર્મદ–દલપતરામથી માંડીને આપણા સાહિત્યમાં જે અનેકાનેક નવા વિષય, નવા દૃષ્ટિબિંદુ, નવી ભાવના, નવાં ઠાઠ, અને નવા કલાઘાટો દાખલ થયાં છે અને વધતાં જાય છે, તે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ઇંગ્રેજીમાંથી જ આવેલાં છે. ઇંગ્રેજીના સંસ્કાર ઓછા એવા દલપતરામ, અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર, અને રા. રા. દામોદર બોટાદકર જેવા લેખકોમાં પણ ઇંગ્રેજીની અસર સ્થલે સ્થલે દેખાઇ આવે છે. ઇંગ્રેજીની એ કરતાં પણ વ્યાપક અસર આપણી ભાષામા વાક્યબંધારણ, અને વાક્યસમૂહનાં* વલણ અને પ્રવાહીપણા ઉપર થયેલી છે. સરલ પ્રવાહની સાથે મરોડદાર, અને મ્હોરે મ્હોરે ગાંભીર્ય અને તેજ અને પ્રભાવની સાથે ગતિમા છટાવાળું ઇંગ્રેજીનું જે મહાવાક્ય–Period તેને અપનાવી લેવામા બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી ભાષાઓ જ્યારે હજી સુધી નથી ફાવી શકી, ત્યારે આપણી ભાષામાં તો નર્મદના અનુયાયીઓએ નર્મદનો આપેલો વારસો કેળવી કેળવીને એને પોતીકી મતા બનાવી લીધી છે, અને કોઇ પણ સામાન્ય લેખક જરા સંભાળ લે તો તેને સાધી શકે, એટલું ચલણી એ થઇ ગયું છે. કાદમ્બરીવાક્યથી મોહિત થયેલા ગોવર્ધનરામ+ અને દોલતરામ બાણશાઇ સમાસપલટણ ગોઠવતાં ગોઠવતાં યે ઇંગ્રેજી મહાવાક્યના ઢાળામા વ્યવસ્થિત અન્યોન્યપૂરક વિવિધતાઓ વડે સધાતા મધુર પ્રવાહ, મનભર સંવાદ, અને સ્વતંત્ર સ્વયંભૂ વૈભવના જાણ્યે અજાણ્યે સેવક બન્યા, અને એ ભરચક છતા

---

* Paragraph.

+ લીલાવતી જીવનકલા અને સાક્ષર જીવનમા ગો મા. ત્રિ. ની શૈલી અને વાક્યરચના સરસ્વતીચંદ્રના કરતા જુદી પડે છે, તેમા મુખ્ય કારણ વિષયભેદના કરતાં કર્તાના મનના બદ-

સુરેખ ઘાટની નકલ ઉતારી શક્યા, તેટલી જ સિદ્ધિ ખાટી શક્યા છે. અર્વાચીન રીતે કહેવાના અર્વાચીન વક્તવ્યમાં કાદમ્બરીવાક્યની સમાસપલટણનો જૂનો પુરાણો ઘાટ અતિવિરલ સંજોગોમાં જ બંધ બેસતો આવે. રતે રતે અરણ્ય આખું યે ફરી જાય; વાઙ્મયનો આખો બંધ યુગે યુગે પલટાય.+

લાયલાં વલણને ગણું છું. અમુક પદાર્થને ઉત્કૃષ્ટ રીતે એક જ શબ્દ કહે એવા વીણી વીણીને વાપરેલા શબ્દમૌક્તિકોની મિતાક્ષરતામાં જ શૈલી અને કલાની લીલાઓ ખીલે. પરંતુ એ મિતાક્ષરતા સામાન્ય વાચનારને તો આકર્ષવાને બદલે ઉલટી આઘા હડસેલે છે. એવી જાતિમાંથી ગો. મા. ત્રિ. ની ઉત્તર કાલની ઇમારત જન્મેલી લાગે છે.

અતિસંસ્કૃત લખાણ શાસ્ત્રીઓને જેમ વધારે રુચે તેમ સામાન્ય વાચનારને ઉલટું આઘા હડસેલે છે, એટલું તો હું ધારૂં છું કે સૌ સ્વીકારશે. અમુક સ્થાને સૌથી વધારે સામર્થ્યવાળો શબ્દ –શબ્દમૌક્તિક–સંસ્કૃત જ, શાસ્ત્રીય જ, અપરિચિત જ, જે લખાણમાં વારંવાર આવે, તેવા લખાણને હું અતિસંસ્કૃત અને પંડિતભોગ્ય ગણું છું. આવી શૈલી બેશક ત્યાજ્ય છે. પરંતુ, તો લીલાવતી-જીવનકલા અને સાક્ષરજીવનમાંની અણઘડ વાક્યો અને પુનરુક્તિઓ વાળી રીતે જ લખવું પડે,–એમ ફલિત નથી થતું. સરલતા અને પ્રૌઢિ, તળપદાં શબ્દમૌક્તિક, સચોટતા અને મહાવાક્યવિલાસ, શબ્દો અને વલણોમાં નવીનતાની સાથે દર્શકતા, પ્રકારા અને જુસ્સો, ઋજુતા અને વક્તૃત્વ–આ પરસ્પર વિરોધિ જેવા દેખાતા ગુણો એક સાથે યથાયોગ્ય આવે તેનું નામ જ ભાષા ઉપર કાબૂ.

+ ગુજરાતી કવિતામાં મહાવાક્ય હજી અતિવિરલ છે. મહાવાક્યોની ગુંથણીમાં જ યથાયોગ્ય કવાય એવું વક્તવ્ય હોય તો તેને માટે શબ્દપ્રવાહ આપણી રૂઢ પદ્યરચનાના યતિ અને વિરામોને ડુબાડતી નવી પદ્યરચનામાં જ રેલાવવો ઘટે. આવી પદ્યરચના બે પ્રકારની સંભવે. બંને ગુજરાતીમાં હજી પ્રયોગદશામાં છેઃ (૧) ગો. મા. ત્રિ.નો ઠરાવ, રા. મનહરરામનો રામચંદ, મ્હારો લગોપજાતિ,–એવી; આમાં વિરામ (મોટે ભાગે) પંક્તિને છેડે, અને પંક્તિઓની લંબાઇ અને સંખ્યા અનિયમિત; (૨) મ્હારા સળંગ અગેય પૃથ્વી છંદ જેવી. રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિ છંદ માત્રને કુછંદ અને બેડીઓ કહે છે, જે અર્થહીન છે. આપણા રૂઢ છંદોમાં બંધનો અને બેડીઓ છે,–ગેયતાનાં. ગેયતાની બેડીઓમાં જકડાયેલી છંદરચનામાં જેટલીશક્ય છે તેથી વધારે અને જુદી જાતની પ્રવાહિતા આણવા માટે પ્રયોગો તો ઘણાયે થયા છે અને થાય છેઃ સૌથી વધારે જાણીતામાં અભ્યસ્ત (વિલંબિ, પરંપરિત, દ્રુહોડવેલ) શિખરિણી, મંદાક્રાન્તા, માલિની, હરિણી, સ્રગ્ધરાઃ મિશ્ર હરિગીત, પ્રવાહી તોટક, લાવણ્યમયી, નવા નવા ઉપજાતિ, વગેરે ઘણા ગણાવી શકાય. પરંતુ ઇષ્ટ પ્રવાહિતા માટેનું એ બધાનું સામર્થ્ય અહીં પ્રથમ ગણાવેલા ચારને મુકાબલે છેક ઓછું છે. આવા કોઇ એક મિશ્રણની કડી સાધીને પછી તેને જ વળગી રહેવામાં આવે, તો તુરત માલુમ પડે છે કે આ તો ગેય છંદનો જ એક નવો પ્રકાર સધાયો; અને મહાવાક્ય કવવાની અશક્તિ જેટલી આપણા જૂના છંદોમાં છે, લગભગ તેટલી જ આ પ્રકારોમાં પાછી અનુભવાય છે; જો કે જરા જુદી જાતની, જો કે જરા નવતર, તોપણ એ તો પાછી ગેયતાની જ બેડીઓના ખખડાટની પુનરાવૃત્તિઓ કાનને વેઠવાની રહે છે.

નવી તરેહ રચિયે તેની નવીનતાનો અનિયમિતપણે–અર્થ માગી લે તે પ્રમાણે જ્યાં જેટલો જરૂર પડે તેટલો લાભ લેવામાં આવે. તો તેટલે અંશે ગેયતાની આણ તુટે છે, અને અર્થાનુસારી પ્રવાહિતા તેનું સ્થાન મેળવી શકે છે. આ બીજા પ્રયોગોથી ગો. મા. ત્રિ.નો ઠરાવ, મનહરરામનો રામચંદ, અને મ્હારો લગોપજાતિ, પ્રવાહિતા આણવાના સામર્થ્યમાં ચ્હડિયાતા છે આ તેમની અનિયમિતતાના કારણથી; જો કે એ ત્રણેનું સામર્થ્ય પણ સળંગ અગેય પૃથ્વી કરતાં ઘણું ઉતરે. (આ વિશે આગળ પણ જુવો, કે અને કિના અનુવાદોની ચર્ચાના આરંભના.)

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની અસર પણ હજી ઘણી, વિધ વિધ પ્રકારની, અને જીવન્ત છે, પરંતુ સંસ્કૃતનું બલ ઇંગ્રેજી બલ કરતા ઉતરતા દરજ્જાનું થઇ ચૂક્યુ છે અથવા તો થોડા વિશેષ સમયમા નિઃસંશય થશે.* ઉર્દૂ ફારસી અને અરબીનું બલ પણ આપણી ગુજરાતીને વિશેષ પોષતું થાય એમ હું તો ઇચ્છું છું. પરંતુ આપણા પારસી અને મુસ્લિમ બાઇબ્હેનો સ્વ બેહરામજી મલબારી, તાલેયારખાન, અને હાજી મહમદ, અને રા. રા. અરદેશર ખબરદાર, 'પીન્જમ,' અને રુસ્તમજી પેશુતનજી મસાણીના જેવું શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા થાય, તો જ તેમને વાહન તરીકે વાપરીને ગુજરાતીમા ઉર્દૂ વગેરેનું બલ કંઇયે આવી શકે. આ લાભ મેળવવાને માટે બીજો એટલો સંભવિત માર્ગ અત્યારે તો દેખાતો નથી.

ફ્રેંચ, જર્મન, લટિન, અને ગ્રીક, એ યુરોપીય ભાષા અને સાહિત્યોના બલ આપણને પણ મળતા થાય, એવી ઇચ્છા સ્વપ્નપ્રદેશમાની ઇચ્છા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ અને લૅટિનમા ઊંચી ડિગ્રી (degree) મેળવેલી એવા ગુજરાતી પદવીધરો ગુજરાતમા નથી એમ નથી, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમા જાણે જેવો નિવાસ કરી રહેલા ગુજરાતીઓ પણ છેક નથી એમ નથી, પરંતુ ગુજરાતી લખતા જ શીખેલા ન હોય, અથવા તો પદવી ભલે મેળવી લીધી પણ સાહિત્ય અને કલાની રસિકતા ઉદ્દભવેલી જ ન હોય, એવા ગુજરાતીઓ બીજી ભાષા અને સંસ્કૃતિનો લાભ પોતાના દેશબધુઓને આપવા અસમર્થ નીવડે છે.

બેશક, લખાણમા જેમ કલામયતા વિશેષ તેમ તેનો અનુવાદ કરવો અઘરો, તેમ સારામા સારો અનુવાદ પણ મૂલનું બિંબ આછુ જ ઝીલી શકે કલામય ગદ્ય કરતા પદ્યમા કલા વધુ સમાહિત હોવાથી પદ્યાનુવાદ ગદ્યાનુવાદ જેવો બધબેસતો ના જ થાય. શૈલી ઉપર પણ આધાર છે. બાણ અને ભવભૂતિના કાલિદાસ અને ભાસના અનુવાદો જેવા ન જ થાય. અને કાલિદાસમા પણ કાવ્યોના અનુવાદ નાટકોના અનુવાદો જેવા ન થઇ શકે. કોઇ પણ વિષયમા મગદૂર ઉપરાત આશા રાખવી, એવું વલણ અશાસ્ત્રીય અને ત્યાજ્ય છે અનુવાદોના 'ગુણદોષ વિચારતા જ્ઞાતા અને સાફ દિલના ટીકાકાર આવા આવા વિવેકબંધનો ડગલે ડગલે સ્વીકારીને મત બાધે છે અને ચર્ચા કરે છે

આટલા સામાન્ય વિવેચન પછી આપણે પાઠા આપણા નમનાઓ ચૂંથવાનુ અપ્રિય પણ આવશ્યક કાર્ય લઇ બેસિયે. પ્રથમ ઇંગ્રેજી ગીતાજલિના પ્હેલા પદના બે અનુવાદો

આ પ્રવાહિતા અથવા અર્થને વાકે વાકે વલણ લેતુ અર્થાનુસારી વલણ તે શુ, એનો જ્યારે કોઇને ખયાલ જ ન હતો, ત્યારે તેનો નમૂનો પાડવાના જ હેતુથી ઘણા વર્ષો ઉપર એક "પ્રવાહી તોટક" લખ્યો હતો, તે નમૂના રજાને અતે ૭મા દાખલા તરીકે છાપ્યો છે એ પ્રવાહી તોટક હવે તો નવીન પણ ના ગણાય મણિશકર, કલાપિ, વગરના એ છંદમા રચાયેલા ઉત્તમ ઊર્મિગીતો (lyrics) સારી પેઠે લોકપ્રિય થઇ ચૂક્યા છે Lyric "સ્વાનુભવરસિક" કાવ્ય, "આત્મલક્ષી" કાવ્ય, વગેરે શબ્દો સ્વ નવલરામ, રા બ. રમણભાઇ, આદિએ યોજ્યા છે પારિભાષિક શબ્દમા પદાર્થની મુખ્ય વિશિષ્ટતાનુ સ્પષ્ટ કથન, સરલતા, અને લાઘવ ત્રણે હોય તે. માટે એવી બુદ્ધિથી આ નવો શબ્દ ઘડ્યો છે

* આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના વડોદરે થયેલા અધિવેશનના "અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ" એ પુસ્તકમા મ્હારૂ વ્યાખ્યાન

જોઇશું: રા. રા. રામચંદ્ર અધ્વર્યુનો અને સ્વ. ભાવનગર મહારાણી સાહેબ નન્દકુંવરબાનો (એટલે કે સ્વ. મણિશંકરનો.)

તેં મને અમર બનાવ્યો ઉઠાવી ગયેલ છે

–એ નન્દકુંવરબાના પાઠ બરાબર નથી; અને **બરૂની વાંસળી,** હાથ ઉપર, ને હજી **પણ ભરાવાનું સ્થાન છે,** એ તરજુમા છે અનુવાદ નથી, એટલે કે એમાં શબ્દોને જ વળગી રહેવાયું છે. આ પાંચે સ્થલે રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ ચ્હડે છે, તો એમા Ages pass and still એ અંશ ટૂંકાવી નાખ્યો છે, **અવિરમ** શબ્દ વાપર્યો છે તેને ગુજરાતી શબ્દ ભાગ્યે ગણી શકાય, અને **તે દ્વારે નિત નવલા સુસ્વર તેં** ગાયા કર્યાં છંદ, એ પંક્તિ નબળી છે. રા. રામચંદ્રની કૃતિ સંગીતદૃષ્ટિએ પણ સારી હોવાથી વધારે અસરકારક છે, અને તેથી જ, છેલ્લી કડીનો ભાવ મૂલના જેવી સચોટતાથી કર્તા નથી કથી શકયા, તે વધારે ખૂંચે છે.

ગીતાંજલિના બીજા બે અનુવાદ પણ જાણીતા છે, અને હવે પછીના ત્રણ દાખલા નમૂનાઓમાં ઉતાર્યા વગર જોઇશું, તેમાં એ ચારેનો મુકાબલો કરીશું.

ગીતાંજલિના ૬ઠ્ઠા પદમાં Honour it with a touch of pain from Thy hand and pluck it, એ નાજુક ભિક્ષાના અનુવાદમાં આપણા બંને કર્તા તેમ સ્વ. કતુબ્હેન દવે પણ હાર્યાં છે; વળી આ ત્રીજામાં **કરકમલ,** તો રા. રા. મણિભાઇ હરિભાઇ દેસાઇના અનુવાદમાં **પવિત્ર હસ્ત** એમ અનુચિત ઉમેરીને લખ્યું છે.

૧૦ મા પદનો રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ નકામો છે. The poorest and the lowliest and the lost જેમ ઇંગ્રેજીમાં દરેક કડીમાં આવે છે, તેમ અનુવાદમાં ય તે ને તે શબ્દો-ફરી ફરીને આવવા જોઇયે; એક ને એક બિંદુએ ઘા ફરી ફરીને પડતાં જે પ્રગુણિત (cumulative) અસર થાય, તે ઇષ્ટ હોવાથી. રા. દેસાઇને શબ્દવૈવિધ્યમાં જ સદા ય કલા વસતી લાગે છે. વળી પ્રથમ વાક્યનો અર્થ એમણે ખોટો કર્યો છે, તો સ્વ. કતુબ્હેને છેલ્લાં વાક્યનો ખોટો કર્યો છે. પણ એકંદરે મૂલની કંઇ યે છાયા એમના અને સ્વ. નન્દકુંવરબાના અનુવાદોમાં છે.

એક વધારે દાખલો જોઇયે; **૩૫મું,** અતલ વિચાર ગાંભીર્યનું, પદ. પદ્ય અને ગદ્યનો અપ્રમેય તફાવત ધ્યાનમાં રાખિયે તો રાણીશ્રીનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ શ્રેષ્ઠ પદ્યોમાંના એકનો અનુવાદ, આરસી જેમ બધી જ રેખા ઝીલે એવો, સર્વાંગશુદ્ધ છે. અમર પદ્યરચનામાં જે અક્ષરે અક્ષરની અવિચલતા હોય-છે, તે અપદ્યાગદ્ય કે ગદ્યમાં સંભવે નહીં, એટલે બીજા ગદ્ય અનુવાદો, જો કે જુદા શબ્દોમાં તથાપિ એવા ને એવા સારા, સંભવે ખરા, એટલી જ એમાં ઊણપ છે. સ્વ. કતુબ્હેનનો અનુવાદ નબળો છે. રા. દેસાઇ અને રામચંદ્રના અનુવાદ એટલા નિષ્ફળ નથી લાગતા.

આ સર્વ દાખલાઓનું ઝીણું નિરીક્ષણ જિજ્ઞાસુને સોંપી હવે આપણે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના આપણા બે જાણીતા અનુવાદ ખોલિયે. ગટુલાલજીના અનુવાદને નમૂનાપદમાં ગ

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની અસર પણ હજી ઘણી, વિધ વિધ પ્રકારની, અને જીવન્ત છે; પરંતુ સંસ્કૃતનું બલ ઇંગ્રેજી બલ કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનું થઇ ચૂક્યું છે અથવા તો થોડા વિશેષ સમયમાં નિઃસંશય થશે.* ઉર્દૂ ફારસી અને અરબીનું બલ પણ આપણી ગુજરાતીને વિશેષ પોષતું થાય એમ હું તો ઇચ્છું છું. પરંતુ આપણા પારસી અને મુસ્લિમ બાઇબ્હેનો સ્વ. બેહરામજી મલબારી, તાલેયારખાન, અને હાજી મહંમદ, અને રા. રા. અરદેશર ખબરદાર, 'પીજામ,' અને રુસ્તમજી પેશુતનજી મસાણીના જેવું રૂઢ ગુજરાતી લખતાં થાય, તો જ તેમને વાહન તરીકે વાપરીને ગુજરાતીમાં ઉર્દૂ વગેરેનું બલ કંઇયે આવી શકે. આ લાભ મેળવવાને માટે બીજો એટલો સંભવિત માર્ગ અત્યારે તો દેખાતો નથી.

ફ્રેંચ, જર્મન, લેટિન, અને ગ્રીક, એ યુરોપીય ભાષા અને સાહિત્યોનાં બલ આપણને પણ મળતાં થાય, એવી ઇચ્છા સ્વપ્નપ્રદેશમાની ઇચ્છા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ અને લેટિનમા ઊંચી ડિગ્રી (degree) મેળવેલી એવા ગુજરાતી પદવીધરો ગુજરાતમાં નથી એમ નથી, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં જાયુ જેવો નિવાસ કરી રહેલા ગુજરાતીઓ પણ છેક નથી એમ નથી; પરંતુ ગુજરાતી લખતાં જ શીખેલા ન હોય, અથવા તો પદવી ભલે મેળવી લીધી પણ સાહિત્ય અને કલાની રસિકતા ઉદ્ભવેલી જ ન હોય, એવા ગુજરાતીઓ બીજી ભાષા અને સંસ્કૃતિનો લાભ પોતાના દેશબંધુઓને આપવા અસમર્થ નીવડે છે.

બેશક, લખાણુમાં જેમ કલામયતા વિશેષ તેમ તેનો અનુવાદ કરવો અઘરો, તેમ સારામાં સારો અનુવાદ પણ મૂલનું બિંબ ઓછું જ ઝીલી શકે. કલામય ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં કલા વધુ સમાહિત હોવાથી પદ્યાનુવાદ ગદ્યાનુવાદ જેવો બધબેસતો ના જ થાય. શૈલી ઉપર પણ આધાર છે. બાણ અને ભવભૂતિના કાલિદાસ અને ભાસના અનુવાદો જેવા ન જ થાય. અને કાલિદાસમાં પણ કાવ્યોના અનુવાદ નાટકોના અનુવાદો જેવા ન થઇ શકે. કોઇ પણ વિષયમાં મગદૂર ઉપરાંત આશા રાખવી, એવું વલણ અશાસ્ત્રીય અને ત્યાજ્ય છે. અનુવાદોના ગુણદોષ વિચારતા જ્ઞાતા અને સાફ દિલના ટીકાકાર આવાં આવાં વિવેકબંધનો ડગલે ડગલે સ્વીકારીને મત બાંધે છે અને ચર્ચા કરે છે.

આટલા સામાન્ય વિવેચન પછી આપણે પાછા આપણા નમૂનાઓ ચૂંથવાનું અપ્રિય પણ આવશ્યક કાર્ય લઇ બેસિયે. પ્રથમ ઇંગ્રેજી ગીતાંજલિના પ્હેલા પદના બે અનુવાદો

આ પ્રવાહિતા અથવા અર્થને વાકે વાંકે વલણ લેતું અર્થાનુસારી વલણ તે શું, એનો જ્યારે કોઇને ખયાલ જ ન હતો, ત્યારે તેનો નમૂનો પાડવાના જ હેતુથી ઘણાં વર્ષો ઉપર એક "પ્રવાહી તોટક" લખ્યો હતો, તે નમૂના રૂજને અંતે ૭મા દાખલા તરીકે છાપ્યો છે. એ પ્રવાહી તોટક હવે તો નવીન પણ ના ગણાય. મણિશંકર, કલાપિ, વગેરેના એ છંદમાં રચાયેલા ઉત્તમ ઊર્મિગીતો (lyrics) સારી પેઠે લોકપ્રિય થઇ ચૂક્યાં છે. Lyric "સ્વાનુભવરસિક" કાવ્ય, "આત્મલક્ષી" કાવ્ય, વગેરે શબ્દો સ્વ. નવલરામ, રા. બ. રમણભાઇ, આદિએ યોજ્યા છે. પારિભાષિક શબ્દમાં પદાર્થની મુખ્ય વિશિષ્ટતાનું સ્પષ્ટ કથન, સરલતા, અને લાઘવ ત્રણે હોય તો સારૂ. એવી બુદ્ધિથી આ નવો શબ્દ ઘડ્યા છે.

* આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પોરબંદર ભરાયેલા અધિવેશનના "અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ" એ પુસ્તકમાં મ્હારૂ વ્યાખ્યાન.

જોઇશું: રા. રા. રામચંદ્ર અપૂર્વનો અને સ્વ. ભાવનગર મહારાણી સાહેબ નન્દકુંવરબાનો (એટલે કે સ્વ. મણિશંકરનો.)

તેં મને અમર બનાવ્યો **ઉડાવી ગયેલ છે**

–એ નન્દકુંવરબાના પાઠ બરાબર નથી; અને બરૂની વાંસળી, હાથ ઉપર, ને હજી પણ ભરાવાનું સ્થાન છે, એ તરજુમા છે અનુવાદ નથી, એટલે કે એમા શબ્દોને જ વળગી રહેવાયું છે. આ પાચે સ્થલે રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ ચ્હડે છે, તો એમા Ages pass and still એ અંશ ટૂંકાવી નાખ્યો છે, **અવિરમ** શબ્દ વાપર્યો છે તેને ગુજરાતી શબ્દ ભાગ્યે ગણી શકાય, અને **તે દ્વારે નિત નવલા સુસ્વર તેં** ગાયા કર્યાં છંદ, એ પંક્તિ નબળી છે. રા. રામચંદ્રની કૃતિ સગીતદૃષ્ટિએ પણ સારી હોવાથી વધારે અસરકારક છે, અને તેથી જ, છેલ્લી કડીનો ભાવ મૂલના જેવી સચોટતાથી કર્તા નથી કથી શકયા, તે વધારે ખૂચે છે.

ગીતાજલિના બીજા બે અનુવાદ પણ જાણીતા છે, અને હવે પછીના ત્રણ દાખલા નમૂનાઓમા ઉતાર્યા વગર જોઇશું, તેમાં એ ચારેનો મુકાબલો કરીશુ.

ગીતાજલિના ૬ઠા પદમાં Honour it with a touch of pain from Thy hand and pluck it, એ નાજુક ભિક્ષાના અનુવાદમા આપણા બંને કર્તા તેમ સ્વ. કતુબ્હેન દવે પણ હાર્યા છે; વળી આ ત્રીજામા **કરકમલ,** તો રા. રા. મણિભાઇ હરિભાઇ દેસાઇના અનુવાદમા **પવિત્ર હસ્ત** એમ અનુચિત ઉમેરીને લખ્યું છે.

૧૦ મા પદનો રા. રામચંદ્રનો અનુવાદ નકામો છે. The poorest and the lowliest and the lost જેમ ઇંગ્રેજીમા દરેક કડીમા આવે છે, તેમ અનુવાદમા ય તે ને તે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઇયે; એક ને એક બિંદુએ ઘા ફરી ફરીને પડતા જે પ્રગુણિત (cumulative) અસર થાય, તે ઇષ્ટ હોવાથી. રા. દેસાઇને શબ્દવૈવિધ્યમા જ સદા ય કલા વસતી લાગે છે. વળી પ્રથમ વાકયનો અર્થ એમણે ખોટો કર્યો છે, તો સ્વ. કતુબ્હેને છેલ્લાં વાકયનો ખોટો કર્યો છે. પણ એકંદરે મૂલની કંઇ યે છાયા એમના અને સ્વ. નન્દકુંવરબાના અનુવાદોમા છે.

એક વધારે દાખલો જોઇયે; ૩૫મું, અતલ વિચાર ગાભીર્યનું, પદ. પદ્ય અને ગદ્યનો અપ્રમેય તફાવત ધ્યાનમા રાખિયે તો રાણીશ્રીનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ શ્રેષ્ઠ પદ્યોમાંના એકનો અનુવાદ, આરસી જેમ બધી જ રેખા ઝીલે એવો, સર્વાંગશુદ્ધ છે. અમર પદ્યરચનામા જે અક્ષરે અક્ષરની અવિચલતા હોય છે, તે અપદ્યાગદ્ય કે ગદ્યમાં સભવે નહીં, એટલે બીજા ગદ્ય અનુવાદો, જો કે જુદા શબ્દોમા તથાપિ એવા ને એવા સારા, સભવે ખરા, એટલી જ એમા ઊણપ છે. સ્વ. કતુબ્હેનનો અનુવાદ નબળો છે રા. દેસાઇ અને રામચંદ્રના અનુવાદ એટલા નિષ્ફળ નથી લાગતા.

આ સર્વ દાખલાઓનું ઝીણું નિરીક્ષણ જિજ્ઞાસુને સોપી હવે આપણે શ્રીમદ્‌ભગવદ્-ગીતાના આપણા બે જાણીતા અનુવાદ ખોલિયે. ગટુલાલજીના અનુવાદને નમૂનાપદમા ગ

સંજ્ઞા આપી છે, રા. રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના અનુવાદને ન્હા સંજ્ઞા આપી છે.

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् .

એ શ્લોકાર્ધના બંનેના અનુવાદ દુષ્ટ છે. ગમાં **વિષાદી, પરમ, કૃપા આવિષ્ટ,** એકે ઠીક નથી; ન્હામાં **પરા**નો અર્થ **પરમ** કરી તેનું વળી **પરમ્** કરી નાખ્યું છે, ગુજરાતીમા કૃપાનો સામાન્ય અર્થ જુદો છે તે વીસરાયું છે, **આવિષ્ટ**ને માટે **ભર્યો** લખ્યું છે. પરંતુ આમ એક લીટીને પકડવી અને ક્રૂર શિકારી પ્રાણીની માફક તેને ચીંખવી, એ પદ્ધતિ સારી નથી. ઓગણીશે શ્લોકનો આખો વિભાગ જોઇયે.

બને અનુવાદને સાથે સાથે વાચી જતાં સરખામણીકાર્યની એક નવી મુશ્કેલી દેખા દે છે. ગની ભાષા મુકાબલે જૂની છે, ઓછી ખીલેલી છે; ન્હાના એટલે કે આપણા સમયની ભાષાના જેટલા છૂટ અને પ્રવાહીપણું એમાં નથી ગ અંત્યાનુપ્રાસ આવશ્યક ગણે છે, એ વગરના અનુષ્ટુપ ગુજરાતીમાં કોઇ વાંચશે જ નહીં એવી માન્યતા જે દાયકામાં ખોટી ન હતી તે દાયકામાં એમણે અનુવાદ લખ્યો છે; અને અંત્ય પ્રાસથી ભગવદ્ગીતા જેવા વિષયમા લાભ ક્વચિત જ, ઘણે ભાગે તો એ બંધન જ નીવડે છે. ગ અંત્ય લઘુ વાળી પંક્તિઓ પણ ન છૂટકે રહેવા દે છે. પદરચનાથી આગળ વધી વ્યાકરણ અને વાક્યરચના જુવો. હણ્યે જેવું રૂપ; **સ્હામા-ન-થનાર**ને જેવો સમાસ; **ય્, યે** એ શબ્દો; શું શબ્દના **किं फलं, कस्मात्, किं**, એ ત્રણે અર્થમાં વિકારી અવિકારી બને રૂપમાં યથેચ્છ પ્રયોગ; **જો કે, જાણે કે,** અને કેના ઉપયોગ, છેલ્લાનો અત્યંત છૂટથી; વિભક્તિ પ્રત્યયોનો છૂટથી લોપ; ક્રિયાપદનાં સહભેદ અને પ્રેરકભેદનાં રૂપ; વગેરે વગેરેના લાભ ન્હાને મળે છે. વળી ગની પદ્ધતિ પણ જૂની છે. એ દરેક રૂપને વળગી રહે છે; કૃષ્ણનું જે ઠેકાણે જે નામ મૂલમા આવે છે તે જ એમને વાપરવું છે, જે જે સ્થલે નામ આવે છે તે દરેક સ્થલે અનુવાદમા પણ એમને એ રાખવું છે,—કેમ જાણે અનુવાદ વાંચતાં વાંચતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેટલી વાર ઉચ્ચારાય તેટલું રોકડ પુણ્ય વાંચનારને પ્રાપ્ત થાય! આ પ્રમાણે હોવાથી કુદરતી જ છે કે ગ અનુવાદ કરે છે પંક્તિએ પંક્તિએ. આખું વાક્ય, આખો પ્રસંગ, ગુજરાતીમાં વધારે સારી રીતે ઉતારવાને કાજે કંઇક જતું કરવું પડે તે જતું કરિયે, કઇં ટૂંકાવિયે, કઇં લંબાવિયે, કઇં પુનરુક્તિઓ છાંટી નાખિયે, જરા જરા જ; અને એ પ્રમાણે સમગ્ર સિદ્ધિ વિશેષ મળતી હોય તો શબ્દશુદ્ધિ કોઇ કોઇ બિંદુએ ભલે ને ચૌદ જ આના આવેઃ—આ એમનો આદર્શ જ નહીં. સમશ્લોકીપણામાં પણ અપવાદ નામે એમને અગ્રાહ્ય; એવા એવા વિચાર જ એમના રૂઢિજડ મગજમાં અસ્થાને. છેલ્લા શ્લોકના ઉપજાતિ ખીલી આવે છે, અને ક્રમભંગ પણ રસપોષક અસરકારક બની શકે, તથા ઉક્તિનો અંત દર્શાવે છે એટલો તો ઉચિત છે, એવી દશી ઝીણવટ આપણા શાસ્ત્રીઓની કલામાં ન મળે.

ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ આવા મહત્ત્વના લાભ અમુક સમયે લેખકને આપે છે, તે સાથે વત્તાઓછા ગેરલાભ પણ જોડાયા હોય છે. છૂટ અને અતિછૂટ વચ્ચેની સીમા કોઇ કાળે કોઇ વિષયમાં દૃઢ હોતી નથી. છૂટનો ઉપભોગ લેનારા અસાધારણ સંયમી ન હોય, તો અતિછૂટમાં ય જઇ પડે. **સામા-ન-થનાર**ને નો દાખલો ઉપર આવી ગયો છે.

એથી ઉત્કટ બીજો દાખલો જુવો: કુલનાશે-કર્યા-દોષ-પેખનારે-અમારે. આવી રચના વાળી ભાષા છૂટી ભાષા ન કહેવાય, મરડી મચડી નાખેલી ભાષા જ કહેવાય. વળી બીજી જાતનો એક દાખલો જુવો:

જાણે કે મનડું ભમે.

વક્તા અર્જુન છે તથાપિ તેના મુખમાં પોતાના મનને માટે મનડું શબ્દ મુકતા રા. ન્હાનાલાલને રસહ્રાસ ન લાગ્યો. ન લાગે. ન્હાનાલાલ, લલિત, અને એમના જેવાઓને ના લાગે. ભાર ડું ઉપર જ પડે છે–ડું–એ વળી આ પાદની વિશેષ ખૂબી! (આ વિશે આગળ પણ જુવો, આ પ્રકરણને અંતે.)

બારીક વિગતો જવા જ દઇયે. રા. ન્હાનાલાલનો અનુવાદ વધારે પ્રવાહી છે. ભાષા વધારે પ્રવાહી અને સમૃદ્ધ બની છે, પદ્ધતિ વધારે ઉદાર, યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાળી, અને પુષ્ટ બની છે; તેનો લાભ એમને મળ્યો છે. ઝમાને ઝમાને અને કેટલીક વાર તો દાયકે દાયકે શિષ્ટ સર્વહૃદ્ય કૃતિઓના નવા અનુવાદ થાય છે અને થવા જોઇયે, તેનો એક ખુલાસો આ પ્રકારનો છે. સંસ્કૃત ભાષા અને ઉપનિષદ્‌ની ફિલસુફીનો સારો વિદ્વાન હોય, ગુજરાતી ભાષા અને પદ્યરચના ઉપર હાથ બેઠો હોય, તથા રા. ન્હાનાલાલને પ્રિય અતિષ્ટમાં સરી ન પડે એટલો સંયમી અને વિવેકી હોય, એવા લેખકને હાથે ભગવદ્‌-ગીતાનો નવો જીવન્ત અનુવાદ થવાની ખરેખરી જરૂર છે.

પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો અને પુરાણોના પ્રાચીન ભાગના અનુવાદ કરવા મુશ્કેલ રહેલા છે, તેમ તેમનામાંથી સાહિત્યને લગતી ચર્ચા માટે વિશેષ મળે એમ હોતું નથી. હવે જરા ઊંચું નિશાન તાકિયે. અનુવાદચર્ચાના છેલ્લા નમૂના તરીકે કાલિદાસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીય નાટકના રા. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ અને સ્વ. ડિલાભાઇ ઘનશ્યામ ભટ્ટ એ પંડિતોના જાણીતા અનુવાદોમાંથી પાંચમા અંકના શ્લોક સરખાવી જોઇયે. પ્હેલા માટે કે અને બીજા માટે કિ સંજ્ઞા રાખીશું. સ્થલ અને સમય પૂરતા ન હોવાથી પ્હેલા દશ શ્લોક જ લઇશું. આ બે દાખલા પ્રથમ પદ્યરચનાદષ્ટિએ, પછી ભાષાદષ્ટિએ, અને ત્યાંથી આગળ વધીને અર્થની દૃષ્ટિએ તપાસિયે. સાથેસાથે મેં પણ એમાંના આઠ શ્લોકના અનુવાદ નમૂનાપટની છેલ્લી હારમાં મુક્યા છે (બ), માત્ર શીખાઉની સેવા કરવાના હેતુથી, તે ઉપરે નઝર જશે.

હું સળંગ પદ્યરચનાનું કુદરતી વાહન માગું છું એ જાણીતું છે: કુદરતી એટલે સંગીતના બંધનોથી વિમુક્ત; વક્તવ્ય અર્થ અને ભાવનો જે વેગ, જે મરોડ, જે તેમા વિરામો (અલ્પ, અર્ધ, અર્ધાધિક, પૂર્ણ), તે સર્વ તેને આપે, જ્યા જે જેટલું જોઇયે તેટલું અને તેવું, ન જુદું, ન વત્તુંઓછું, ન વ્હેલુંમોડું; વળી ગદ્ય જાતે ખડબચડ, બેડોળ, અનલંકૃત, સીધું વ્યવહારૂ, ત્યારે આ તો પદ્ય, એટલી એમાં કૃત્રિમતા ખરી, પરંતુ તેનો બદલો પદાવલિનું સુંદરતા અને અવિચલતા અને અપૂર્વ અર્થદ્યોતક્તા અર્પીને અપ્રમેય વાળી આપે એવું. ઇંગ્રેજી બ્લેન્ક વર્સ (Blank verse) તે આ. મહાવાક્ય ગ્રથિત સુંદર વસ્તુને કથતાં તેની સુંદરતાને સંગીતના આશ્રય વગર ખીલવી આપે

તેવી પદ્યરચના આ જ. સંગીતકાવ્યથી ભિન્ન જાતિનું વ્યવસ્થિત વાણીમાધુર્ય તે આ, ઊંચામાં ઊંચા સંગીતને રસજમાવટ તથા ભાવનોદ્બોધનમાં નીચું જોવડાવે એવું: કારણ એ કે આમાં તો વિચારસામર્થ્ય અને કલ્પનાકૌતુક પણ ભળેલાં. ટૂંકામાં, કવિતાની કલાદેવીને તેના હક્કની ખુરસી અપાવનારી પદ્યરચના તે આ. હિંદની સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓમાં કવિતાનું સ્થાન સંગીતની ભાર્યા કે કિંકરીના જેવું થઇ ગયુ છે. પ્રજામાનસનાં આંદોલનો અને ઊર્મિઓ, મંથનો અને અેષણાઓ, ઉલ્લાસો અને વિષાદોમાથી અમુકનું જ અમુક માત્રામાં જ આપણી હાલ સુધીની કવિતા વાહન બની શકે છે. કવિતાના વિષય અને કવિતાની ચોટનું વર્તુલ આવું સંકુચિત હોય, તે પ્રજાની એક ભારે અશક્તિ છે. બ્લૅન્ક વર્સ માટે માગણી, ગેયછંદરચનાથી અતૃપ્તિ, ઇંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સનું સામર્થ્ય સમઝનાર વર્ગમાં આજ દાયકાઓથી પ્રવર્તે છે, અને અપદ્યાગદ્ય જેવી બ્લૅન્ક વર્સની ડોળઘાલુ વિકૃતિઓ પણ થોડો વખત આદર પામે છે, તેનું મોટું સજીવન કારણ આ છે. આ વિચારગુચ્છ, આ દૃષ્ટિબિંદુ, અને આ પ્રયાસોનો માત્ર નવીનતાની લાલસાથી ઉદ્ભવ માનનારા, અને તેમને "અડપલા," "વિલાયતી" "સૌંદર્યદ્રોહી," જેવા સુમનો વડે વધાવનારા, વિષયનું વ્યાપક, ગંભીર, અને પ્રૌઢ સ્વરૂપ જ જોઇ શકતા નથી.

સળંગ પદ્યના પ્રયોજકોને સંગીત અળખામણું છે કે ગેય છંદો સાથે વાંકડું છે, એમ ગણવાનું નથી. સંગીતને ફેંકી દેવા કે ગેય છંદોને તોડવા તે માગતા નથી. પરંતુ સંગીતનો આત્મા જુદો છે, કવિતાનો આત્મા જુદો છે, તે ભેદનાં કથન સળંગ પદ્યવાંછુઓને કરવા અનિવાર્ય છે, અને એવાં કથનોને મોડીમચડીને ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામા આવે છે, જે સત્ય અને ન્યાયથી વેગળા છે; અને વળી આ વિષયમાં જે સામા જવાબો દેવામાં આવે છે, તે ઘણા ખરા આવા અનર્થોના જ રદિયા હોઇને અપ્રસ્તુત અને અસંબદ્ધ અને નકામા હોય છે. (જરા આગળ પણ જુવો, આર્યાગીતિને લગતી ચર્ચામા.)

તથાપિ, આ તો ખુલ્લું છે કે અત્યારે આપણે તપાસવાને હાથમાં લઇયે છિયે તેવા સમશ્લોકી અનુવાદોમાં તે ડગલે ડગલે એક કે બે કે બહુ જ થોડા શ્લોક રચવાના, મૂલના કે તેને મળતા જ છંદોમાં, તેમાં આવી સળંગ પદ્યરચનાના મોટા અને જુદા ધોરણને અવકાશ જ નથી. જે છંદ જ્યાં પસંદ કરિયે તેમાં મૂલના અર્થ ભાવ આદિ શુદ્ધ અને અસરકારકતાથી કથાય–કવાય, તે જ ભાષાંતરની ગુણવત્તા. પૂર્વાર્ધમાંથી ઉભરાઇને વક્તવ્યનો કોઇ અંશ ઉત્તરાર્ધમા જગા લે, તે આવી રચનાઓમાં દોષ; ગમે તેવો ઝીણો તોપણ. આ દૃષ્ટિએ કેના શ્લોક * ૧, ૨, ૮ કિના શ્લોકો જોડે સરખાવો; એ શ્લોકોમાં કિની પદ્યરચના ન્હડે.

---

* કેના નમૂના એમના અનુવાદની ૨જી આવૃત્તિમાંથી ઉતાર્યા છે. એ પછી આવૃત્તિઓ થઇ તેની મ્હને ખબર નહીં. પછી ગયા માસમા અમદાવાદમાં સાંભળ્યું કે નવી આવૃત્તિ બ્હાર પડવામાં છે અને હું જાણું, જે કેની પોતાના કામમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા છે, આપણા ઝમાનાના વિદ્વાનોમા કોઇની કર્તવ્યનિષ્ઠા એમનાથી ન ન્હડે એટલી; જેનું એક પરિણામ આ, કે એમની દરેક આવૃત્તિ ઘણા ફેરફાર અને સુધારા સાથે જ બ્હાર પડે. એટલે આ (૬ઠી) આવૃત્તિ બ્હાર પડી અને તુરત તેની નકલ લેઇ છે; તેમાંના આ શ્લોકો અહીંના ઉતારાઓ સાથે સરખાવ્યા છે..૯ માથી એક શ્લોક જ

લઘુગુરુની બાબત જુવો. કેટલેક ઠેકાણે સારામાં સારા પદ્યકારો પણ યથેચ્છ ફેરફારો કરે છે; સૌથી ઓછી છૂટ લેનાર, કડકમાં કડક ધોરણ પાળનાર, આપણા ઝમાનામાં, મ્હારી જાણ પ્રમાણે, સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ હતા. પણ–

ચળવીચળ (કે ૯)! **બનિ ગતિ (કે ૮)!**

આવું બીજા કોઈના લખાણમાં હોય તો એ પોતે જ ન કહે વારુ કે પદ્ય અને ભાષાનું ખૂન થાય છે!

વર્ણસગાઇ જુવો. ગુચ્છનૂં છોગૂં (કે ૩) અને **ધારી ધરાય નહિ ધીરજ (કિ ૯)** રમ્ય છે. **બનિ ગતિ કાંતિ વળી (કે ૮), એ મુજ પિતા હું સુત એનો (કિ ૧૦), રાજે રેણે અરુણો (કે ૪), તેણે કરિને મણિ એ (કે ૫)**–જાણે ઢોલક વાગી! કેટલાકને આવી રચનાઓ ખૂબીદાર લાગે છે. યોગ્ય પ્રસંગે સૌને સારી લાગે. પણ કર્ણપ્રિયતાનો વિષય રુચિ રુચિ પ્રમાણેના મતભેદનો છે; એ સદા યાદ રાખવાનું છે જે ચાર આઠ કાનની સત્તા તળે આખી ગુજરાતી પદ્ય પ્રવૃત્તિ જો આવી જશે, તો તે તે દરેક સમયમાં એ પદ્યપ્રવૃત્તિ નિર્જીવ જ હોવાની. ગમે તેવા સર્વમાન્ય લેખકને પણ આવી બાબતમાં પોતાનું જ ટટ્ટુ આગળ કરવાનો હક્ક નથી. દરેકે પોતાનો ખરો મત સ્પષ્ટતાથી અને મીઠાશથી જણાવવો અને વાત જતી કરવી.

આર્યાગીતિના માપનો વિષય અહીં જાણીને છેલ્લો રાખ્યો છે. આ મોટા સૂક્ષ્મ અને રસિક વિષયમાં જિજ્ઞાસુને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાએ આખું પિંગલ સાહિત્ય મથીને વસન્ત માસિકના કેટલાક અંકોમાં થોડાં વર્ષ ઉપર દાખલાઓની ચર્ચાથી ભરેલો વિદ્વાન નિબંધ પ્રકટ કરેલો છે, તે ધ્યાનપૂર્વક ભણી જવાની ભલામણ કરૂં છું. મેં એમાથી જે સારબોધ ખેંચ્યો, તે, પછી તુરત, એ જ માસિકમાં મેં એક ટૂંકા લેખ દ્વારા અને અભિ-

---

ફેરફાર પચાસનો છે (પમો); નજીવો ફેરફાર બીજા એકમા જ છે (દશમો, જે એમની ગણતરીએ ૯મો). ફેરફારોમાના ઘણા સુધારા જ છે એમ ઉમેરતા આનંદ થાય છે.

આ બનાવથી મ્હારા ટીકાકાર્યમા અનાયાસે સરલતા થઇ ગઇ છે. મ્હારા ઉતારાઓમાંના જે અંશ આ ૬ ઠી આવૃત્તિમાં પણ છે, તે ઉપરની મ્હારી ટીકા જ રા. રા. કેશવલાલને કર્તા તરીકે સીધી અને પૂરી સ્પર્શે છે; જે ઘણા અંશ આ નવી આવૃત્તિમા નથી તે ઉપરની મ્હારી ટીકા રા. કેશવલાલે પોતે સ્વેચ્છા દીધેલી પદાવલિઓ ઉપર છે; તે પદાવલિઓ વિશે એઓ પણ હવે મ્હારી માફક તટસ્થ છે, એટલુજ નહી પણ તે એમને પણ એમના પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને પરિણામે દોષવાળી જણાઇ, એટલી મ્હારી એમની એકમતિ છે, પછી ભલે એમને એક દોષ ખૂંચ્યો હોય અને મ્હને બીજો અને વળી એ પદાવલિઓને એમણે હવે પોતાના અનુવાદમાંથી કહાડી નાખેલી છે, તેથી કરીને કવિતાશિક્ષણ અંગે ચલાવવાની ગુણદોષચર્ચા માટે તેમની દૃષ્ટાન્ત તરીકે યોગ્યતા જરા યે ઓછી થતી નથી.

જિજ્ઞાસુ વાંચનારે છ યે આવૃત્તિ સરખાવવી, અને ઝીણામોટા દરેક ફેરફારનાં કારણ વિચારવાં. કવિ ઉપકવિ કર્તવ્યનિષ્ઠ હોય તેવુ કારખાનું કવિતાશિક્ષણ મેળવવા માટેની કુદરતી શાળા તરીકે પણ કીમતી છે; અને આવા વિદ્વાન કર્તવ્યનિષ્ઠ લેખકે ફરીફરીને કરેલા–દરેક આવૃત્તિમાં નોંધાઇ રહેલા ફેરફારો જેવાવિચારવાનો લાભ એવા કારખાનામાં પણ ક્વચિત જ મળે છે. (૧–૬–૧૯૨૮)

જ્ઞાનશકુન્તલા નાટકના મ્હારા અનુવાદમાંની આર્યાગીતિ આદિના દાખલા સાથે પ્રકટ કરેલો છે. (વસંત, ચૈત્ર ૧૯૭૮).*

હું પદ્યરચનામાં ઘણી છૂટ લઉં છું, કવિતા નિયમોને માટે નથી, નિયમો કવિતાને માટે જ હોઇ શકે એ સૂત્રનો યાવદાયુ અને ખંડખોરોની હારમા ઊભનારો હિમાયતી છું, ગુજરાતી પદ્યરચનાને ચોતરફ ખીલવવા અને જડ બંધોમાંથી વિમુક્ત કરવાને યથામતિ મથું છું, અને કાલિદાસ જેવાની વાણી આ વિષયમા ઘટાવીને કહેતો આવ્યો છું જે—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं	પ્રાચીન પ્રાચીન ન સાધુ તેથી,
न चापि वृत्तं नवमित्य वंद्यं ।	નવીન હો વૃત્ત ન નિંદ્ય તેથીઃ
सन्तः परीक्ष्यान्यतर द्भजंते	જાતે સ્તુવે છે કસ કોઇ સંત,
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥	ચીલે વહે, ભાખ્યું ભણે અનંત.×

અને તો પણ આ ઝુંડા તળે હું પ્રથમ આવી રહ્યો તે જ ક્ષણથી સ્વીકારેલું પણ છે, જે "સંસ્કૃતિના સૈકાઓથી રૂઢ થઇ ગયેલાં રૂપોમાં સુધારો કરવાનું કામ, સંસારસુધારાના કામ જેટલું જ, રાજકીય કે આર્થિક સુધારાના કરતાં વધારે દુર્ઘટ છે. દલીલો અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા માત્ર આપણા બુદ્ધિ આચરણની સપાટીને સ્પર્શી રહે. લાગણીઓ, રસેંદ્રિયો, ભાવનાઓ જેમ જેમ ભેદાય અને ફરતી આવે તેમ તેમ જ આવા સુધારા થઇ શકે."+ स्व प्रत्यय માં વિશ્વાસ જેનો હાથ પદ્યરચનામાં બેઠો હોય અને ભાષાને ઘડતાં ઘડતા ઘડાયો હોય તેવાને છાજે. વળી એવા આત્મવિશ્વાસુએ પણ જાહેર ટીકા અને શિક્ષણના સાહસમાં ઝંપલાવતા ઘણુંઘણું સમાલવું પડે. વિચારશુદ્ધિ, પદ્યશુદ્ધિ, પદલાલિત્ય, અને સંગીત, ચારેની બાજુ વિષય અને કૃતિના ડૉળ પ્રમાણે સમાલવી પડે; કવિતાવિકાસ પદ્યવિકાસ આદિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેળવવી પડે; અને છડ્ડ મારે તે છડ્ડ ખાય પણ, એ ન્યાયે આવી પડતી સર્વે અવસ્થામા પોતાની જવાબદારી તલના તેત્રીશમા ભાગ સુધી સમજવી પડે. અને વળી સુજનતાનો વિનય તો પળ્યે જ છૂટકો. અર્થના અનર્થ કરે, મનામણાં માગે, તોબરો તાણે, ગાળ દઇ બેસે, 'એક મ્હારૂં ઊંહૂં'–એ કોઇનો આશ્રય લે, તે ગમે તેવા માનલાયક સાક્ષર હોય, તથાપિ સર્વના સમાન હક્કના અને જાહેર ચર્ચા વડે લોકમત કેળવીને સત્યસમર્થનના આ પ્રજાશાસક ઝમાનામાં, તેમનું વક્તવ્ય મુદ્દે સાચું હોય તથાપિ ન યે સંભળાય.

* રા. રા. દીવટિયાનો નિબંધ—"ગીતિનું સ્વરૂપ"–વસંત માસિકના ૧૬ મા વર્ષના આરંભથી શરૂ થાય છે અને ૧૭ મા વર્ષના ફાગણના અંકમા પૂરો થાય છે.

× માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક. वृत्त શબ્દ મ્હારો છે; વળી वृत्त અને ભણે એ બે ય શબ્દ બે અર્થમાં લેવાના છે. કાલિદાસે मूढः શબ્દ વાપરીને ગાળ જ દીધી છે, તો મ્હારે પણ અત્યંત કચવાતે મને–અનુવાદશુદ્ધિ જાળવવાને માટે–તેમ કરવું પડે છે. वृत्त શબ્દના બે અર્થ પ્રમાણેના સંત શબ્દના પણ બે કરી લેવાઃ (૧) સાચો વિદ્વાન, (૨) સાધુ પુરુષ. જેમ સાધુ પુરુષ લાખોમાં એક, તેમ અનંત પોપટિયા પંડિતોમાં જાતે કસ જોનારો સાચો વિદ્વાન ગાતિ વિરલ

+ ભણકાર હૃદ (મનેય) પદ્યનો નિબ ૧, પૃ (૨૪)

માટે જે વર્ગને ખાસ ધ્યાનમા રાખીને આ નિબધ લખુ છુ તે ઉછરતા લેખકોને સ્પષ્ટ જણાવીશ કે–ભાઇઓ, ત્હમે પદ્યરચનામા એકદમ મ્હારી કે રા. રા. ખબરદારની કે રા. રા ન્હાનાલાલની નકલ કરવા ન જશો. અને કદાચ અમારે પગથિયે ચ્હડવાનો ત્હમે નિશ્ચય જ કરો, તો તે પ્હેલા જરા વધારે તૈયારી કરો તો સારૂ. પ્રથમ ત્હમે રૂઢ નિયમો પાળી પાળીને હાથ બેસાડો. એ નિયમોને પાળતા પાળતા તે પાછળના સત્ત્વની ઝાંખી કરતા થાઓ. **पर-प्रत्यय** ને ડગલે ડગલે પૂરા વિશ્વાસથી અનન્ય વફાદારીથી ચાલનાર સૈનિકની મૂઢતામા જ પારંગત થાઓ. એમ કરતા કરતા, ખાતરી આપુ છુ કે, લાયક હશો તો ત્હમારૂ પોતાનુ નેત્ર ઊઘડશે, ત્હમારો પોતાનો કાન સૂક્ષ્મતર થશે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય થયા પછી સ્વતત્રતા લેવા માડજો. અમારે પ્હેલ કહાડી નવી પગથી પાડવાની પાળી માથે પડી, તે અપૂર્વ ફરજના એ ગેબી અણસારને અમે દીઠો, વધાવી લીધો, અને ઝંપલાવ્યુ. અને અમારૂ જે થવાનુ હતું તે થયુ. જે થયુ તે નથયુ થનાર નથી, અને અમને કોઇ વાતે અતૃપ્તિ યે નથી. અને તોપણ ત્હમને અમારા અભૂતપૂર્વ અનુભવમાથી ઉગારવાની અને ત્હમારી પ્રગતિ સમતોલ થાય અને વધુ ફલદાયી નીવડે એવી હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપવામા આવે છે, જે સ્વતંત્રતા લેવા માડો તે પ્હેલા સ્વતત્રતાને યોગ્ય બનવાને અમારા કરતા વધારે સગીન મથન કરજો. જે ઝમાનામા સાહિત્યમા બંડખોર વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય, તે સાહિત્યમા બે ત્રણ દાયકા તો અનવસ્થા જ પ્રવર્તે, અને એવી અનવસ્થા દરમિયાન સમતોલ પ્રગતિ અને કુદરતી વિવૃદ્ધિ અશકય બને છે, ભલે પછીના દાયકાઓમા બડોમાના સત્ત્વને લીધે જ ફલવત્તા વધેલી જણાય. વળી બે ત્રણ દાયકા એટલે શુ, તેનો પણ જરા વ્યવહારૂ ખયાલ મગજમા બાધો એવી એવી બાબતો તેના નિયત મૂર્ત સ્વરૂપમા જોઇ લેવાની શક્તિ કેળવો બે ત્રણ દાયકા એટલે કેટલાક અત્યંત આશાજનક કિશોરોનુ આખુ જીવન અને અથેતિ કૃતિસગ્રહ ' શ્રી ગણેશાય નમ' થી માડીને અચ્યુત કેશવ' લગીની આખી જીવનકથા એ બે ત્રણ દાયકાની અવધમા ખલાસ ' પછીના સમયમા સાહિત્યક્ષેત્રમા ફલદ્રુપતા વિવિધતા શક્તિ, પ્રકાશ આદિ ગમે તેટલા વધવા પામે, પરંતુ તેથી એ બાપડા જે પ્હેલા જ હોમાઇ ગયા તેઓનુ શુ વળે ?*

---

* આ નિબધ લખાઇ ગયા પછી રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનુ અમદાવાદ કલા પ્રદર્શન આરભે કરેલુ વ્યાખ્યાન જોવામા આવ્યુ, તેમા નીચેનો ભાગ ઉપલીજ વાતને સ્વતત્ર રીતે ટેકો આપે છે, માટે અહીં ઉમેરી લેતા આનદ થાય છે એમા કોઇ ગઇ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી, ત્યા ત્યા હુ જે અર્થ કરૂ છુ તે કૌસમા જણાવુ છુ

"સૌદર્ય અને કલાનો પરમ નિયમ સમપ્રમાણતાનો છે, ભાવના અને દર્શન (ideal અને real) ની સમતુલાનો છે વીશમી સદીમા જગતની પ્રજાઓના નાવ ઝોલે ચ્હડયા છે, ને આપણુ ય જહાજ આજ ભરદરિયે ઝોલા ખાય છે સસારની રાજ્યની પ્રેમની પુણ્યપાપની ભાવનાઓની તેમ જ આનદ સૌદર્ય અદ્ભુતત્વ (romance) ની, જૂની નિયમાવલિઓ ઉપરથી આપણી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે, શુદ્ધ શકાઓ જન્મી છે, મહા અશ્રદ્ધાઓ ઉગી છે એમાની કેટલી નિયમાવલિઓ તુટી છે, કેટલીક તુટે છે, કેટલીક તુટશે નવી નિયમાવલિઓ ઇ અને કેવી રચાશે ? સૌદર્યભાવનાઓની એ ભાગવટિમા–રસશાસ્ત્રની નક્રાતિમા, મ્હારી યે જવાબદારી છે છન્દોની નિયમાવલિઓનો સાર્વભૌમ અખડ સત્તાવાદ મ્હારે ય તોડવો પડ્યો છે છતા પણ ઉચે સ્વરે ઉચ્ચારૂ

દાખલા (૧૮) બ મા ૬ ઠો શ્લોક છે તે દ્દોહ્ગ્વેલી ગીતિ છે દ્દોહ્ડવેલ આર્યા, ગીતિ મેગ્દા જ કોઇક વેળા લખું છુ બીજા કોઇની એવી એકે રચના હજી સુધી જોવામા આવી નથી. દ્દોહ્ડવેલ એટલે અહીં એક પાદ વધારે ઉક્ત શ્લોકમા ૧૨ માત્રાના બેને ઠેકાણે ત્રણ પાદ છે

જણાય ઘેરા અંતરીક્ષ-આરે (બ ૮), ઓલિરત્નસહ જાલિમ ગગનેથી (બ ૬), એ રચનાઓ રૂઢ નિયમોના નમૂના નથી પ્હેલીને માટે મ્હને ય આગ્રહ નથી, પણ બીજી ઉપર તો આસન વાળીને બેઠો છુ પદ્યશાસ્ત્રીઓની એ સામે અરુચિ કાયમની નીવડે, તો મ્હારી એમની વચ્ચે એટલો રુચિભેદ હેનાના પદ્યશાસ્ત્રીઓના રૂઢ નિયમો શા છે, તે ઉપર્યુક્ત રા દીવટિયાના નિબંધમા સારી રીતે નોંધેલા અને ચર્ચેલા છે, અને હું તે નિયમોને કયા અર્થમા કઇ દૃષ્ટિએ તોડતા ય સાધુ છે, તે મ્હારા ઉપર્યુક્ત સારગ્રાહી લેખમા જણાવેલુ છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી

મણિ એ ખગના મુખમાં (કે ૪), લવલીદલશી મુખની (કે ૮), એ રચનાઓ નિયમ પ્રમાણેની છે, તથાપિ મ્હને એ ⏑ ⏑ — ની ત્રિપુટી ઉપર ભાવ નથી

આર્યાગીતિ આદિ રચનાઓ ગુજરાતીમા ઓછી થઇ ગઇ છે, તે એક દુર્ભાગ્ય લાગે છે એ પદ્યબંધ, આણી પંક્તિનો સંવાદ જાળવીને અંદરના ચતુષ્કલ એકમોને માટે પૂરેરી

ગુ ? ઉચ્છેદ એ સંહારનો પરમ ... ધર્મ નથી સૃજન એ જ પરમ ... ધર્મ છે સંસારમા રાજ્યમા ર ... પ્રદેશમા પ્રણાલિકાઓ અખંડ રહે ને ન બદલાય, એ અશક્ય છે જ ... તની જ નથી વહે નહી, વળી ... એ બ્રહ્માંડનિયમનના ઉત્ક્રાંતિવાદ (evolutionary principle in the universe નિયમનમાના ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વ) થી વિરુદ્ધ છે ... સંસારના ધર્મના રાજ્યના કવિતાના નવીન ... વિધાયકોએ આ સંક્રાંતિયુગના ન વીસરવાનુ તો એક જ મહાસૂત્ર છે કે પોતે ઉચ્છેદ છે વધારે કે સૃજક છે વધારે ? ... ઉચ્છેદ ... ની ભાવના ન હોય નવવિધાનની સ્થાપના ... જ ... વિધાયકોનુ ... ઇતિહાસની પ્રાચીનતાની ભૂમિ ઉપર નવવિધાનના ... રચવા એ જ ... લક્ષ્ય " I come not to destroy but to fulfil " ... સંસારશાસ્ત્રીના (...) મહાત્માનો, એ જ મંત્રોચ્ચાર હોય ... એ ... ધર્મ (... ધર્મ ...) નથી ... જડ વસ્તુ ...) ને ... સજીવન ... મહા ... વિધાયકનો ... (...) એ જ ... ધર્મ ... અવનતિનો-સંક્રાંતિ ... (... સામસામે ...) ... (ઉદાર ... ન્યાયમૂર્તિ) એ સર્વદર્શાની (...) દૃષ્ટિથી એ જ ... છે, ... ?'

રા ... ની ... (verbosity), એમની ... સ્પષ્ટ બાબતને ... પડતા ... આદિ વડે ... પાણી નાખતા ... પાતળી પાણી નાખવાની એમની રીત, ... તેને ... પરંતુ આ ... છે અને ... દોષથી છે ... પદ્યને ... ન શકિયે, ... તો આપણને ... જ ... દોષ ... તો ... છે ... દ ...

છૂટ રાખતા અને વૈવિધ્ય ખીલવતા, અર્ધસંગીત અથવા રેસિટેશન (recitation) ની રીતે વાચતા અને ઉચ્ચારતા જેટલો અસરકારક છે તેટલો વિવિધસૂર અને સ્વતત્ર છે દોહરા, ચોપાઇ, અનુષ્ટુપ, વસતતિલકા, ઉપજાતિ, રોળા, લાવણી, સવૈયા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, જેવાની લાબી ધાર વહે તેટલી એની પણ રેલાવવા જઈએ તો એકસરી કટાળો લાગે એ જુદી વાત, પરતુ ટૂકા વિષય માટેના પદ્યબધ લેખે એનો વધારે ઉપયોગ થવો ઘટે છે. ઊર્મિગીતો માટે એ વપરાશમા નથી તેનુ મુખ્ય કારણ આપણા લેખકોનુ એ બધના નાજુક વિવિધ સામર્થ્ય વિશેનુ અજ્ઞાન જ હશે

હવે આપણા નમૂનાઓની ભાષા ઉપર આવિયે

સસ્કૃત નાટકોની રૂઢિ પ્રમાણે રાજા એ તો ઉત્તમ પાત્ર તેના મુખમા **સઉ મોર** (કે ૧) જેવી ગ્રામ્યતા ન શોભે. કિ ૩ મા **સોતા** શબ્દ છે તે પણ આ ટીકાને પાત્ર છે. **સુહવે શકે** (કે ૩) જેવી રચના વખાણી શકાતી નથી **લોચનિયાં ભિજાયે** (કે ૯)–**મીરાં**, કવિ દયારામના પદ અને ગીતગોવિદ જેવા સાહિત્યમા જે દૂષણ નહીં એટલુ જ નહી પણ ઉચિત, કેમ જે વિષય, ભાવ, પ્રસગ, પાત્ર અને વાતાવરણને બધબેસતુ, તેને અવિચારીપણે ઠેર ઠેર વાપરવાની ફેશન (fashion) ફેલાવવાના સાહિત્યપાતકને માટે આ જમાનાના વિદ્વાન લેખકો અને ભાષાને મરોડ ઉપજાવનારાઓમા આગેવાન લેખે રા ગ કેશવલાલની જવાબદારી ઓછી નથી [જુવો આગળ, પ્રકરણને અતે] કિ ૧ મા માત્ર **વિહગ** છે તે કરતા ગુજરાતી સાહિત્યમા એ પખીને માટે **સાચાણો** નિદાશબ્દ તરીકે રૂઢ છે, તે વધારે સારો છે (કે ૧) કિ ૫ મા **મુખ** છે, તે કરતા કેનો વધારે સ્પષ્ટ **ચાંચ** શબ્દ રહડે કિ ૯ ના જેવો સારો શ્લોક કેના આ ભાગમા એકે જણાતો નથી.

અર્થના પેટાભાગ ઉપર પાછુ કઇક લબાણ થશે મૂળના બીજા અને ત્રીજા શ્લોકને સાથે ધ્યાનમા લ્યો બને અનુવાદકો આ શ્લોકયુગલના મુખ્ય અર્થને કથવામા હાર્યા છે પખી પાસે હતો ત્યાસુધી લટકતા મણિના જે કુડાળા તેજકુડાળા લાગતા હતા, તે હવે મણિના કિરણપરિવેશ જેવા જ જણાય છે અને આવો ગયેલો મણિ ઉલટો મોટો થયો હોય એવી ભ્રાતિ થાય છે. કાલિદાસના **अलातचक्रप्रतिम रागरेखावलय** (૨) અને " પ્રભાપલ્લવિત મણિ ' (૩) એ બેમા, એ બેના સાનિધ્યમા આ અર્થવિશેષ અનુક્ત છતા સ્પષ્ટોક્ત છે એવી અનુક્તોક્તિમા વિશેષ સુદરતા છે, તત્ત્વતાવરીને માટેનો એક આવશ્યક ગુણ—દરેક ગતિ વક્તા જુવે તેવી સુસ્પષ્ટ શ્રોતાઓ પણ જોઈ શકે એવા જ વર્ણન વક્તામુખે કરાવવાનો ગુણ, આમ જ સધાય છે, ભવભૂતિ જેવાના આગળી કરીકરીને દેખાડવા મથતા પીજણ શા વર્ણનો વડે નહીં. અને આ મત સ્વીકારી લેતા ખચાય તેઓ પણ કબૂલ કરશે જે કાલિદાસ તો અનેકાનેક વાર આમજ કરે છે ગતિ વગરનો એના પ્રવેશોમા ભાગ કોઇક જ અને તેમા પણ આવા ગતિવર્ણન ખરા, પ્રવેશમાના પાત્રોની ગતિ દોડી હોય, ત્યાપણ તેઓ બીજાઓને વધારે ગતિમા મુકતા હોય, અથવા તો તેમની આખ આગળ બીજાઓની વધારે ગતિ હોય, જેરકે કાર્યનુ એક આવશ્યક પગથિયુ રહડાતું કે ઉતરતું જ હોય કાલિદાસ એટલે જ આખે ઉડીને વળગે એવી મુગ્ધતાની મૂર્તિ પક્તિએ

પંક્તિએ ચિત્ર દોરી શકે એવી સ્પષ્ટ સુરેખતા આખી દુનિયાના સાહિત્યમા એનાથી વિશેષ નહીં જડે. અને એના અનુવાદ કરવા નીકળિયે છીયે—હું જેવા ચશ્મેધબ ! દુનિયાનો ન્યાય, દુનિયાની ગ્રાહકતા, દુનિયાની રસિકતા, દુનિયાની અમરતા, એવી જ. અને દિવસો અને રાત્રિઓના પરિશીલન પછી એ અગાધ રૂપસાગર અગાધ છે એટલું પણ જોવાઇ જાય છે અને પાછું ભૂલી જવાય છે, તો અમારા વાચનારા, અમે પ્હેરાવિયે તે ચશ્મા પ્હેરીને જોનારા, કેટલું જોઈ શકવાના !

ટીકાકાર, અનુવાદક, અને સ્વતંત્ર લખનાર, જે કથવા માગતા હો તે અર્થને ત્હમે પોતે સ્પષ્ટ જુવોઃ જોઈ જોઇને મનન કરો, જે એ અર્થમાં બીજ, થડ, પાન, પુષ્પ, ફલ, ક્યાં ક્યાં કયા ક્યાં. એની અંદર જે એક સરખો રસ વહે છે તે જાતે પામો, અને વાંચનારને પમાડવા મથો. આખો વૃક્ષ બાહ્યાતર સ્વરૂપમા, તેની શક્તિ–અશક્તિ, તેજ–છાયા, ઊંચાઇ ઊંડાઇમા; અને તેના કુદરતી ઉપવન વા વનમા પ્રથમ જાતે નિહાળો, અને પછી તે દર્શનને આલેખવા મથો. આલેખતા આલેપતાં અનેક ચિત્ર ફાડવા પડશે, એમ કરતાં કરતાં જ ચિતારા બની શકશો, રેખા રંગ અને ખાલી ભોયના અન્યોન્યપૂરક અર્થવાળું ત્રિતાર કલાતંત્ર શીખી શકશો, અને રસવાહક જીવંત ચિત્ર સાધી શકશો, ન અન્યથા.

આ સઘાય તેનું નામ perspicuity, વિશદતા, પ્રસાદ. ખરો પાકા રંગનો અમર પ્રસાદ આ જ. સાહિત્યકૃતિનું,

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमंगेषु संनद्धं
(નવયૌવનનો ખીલ્યો કુલફુલ શો બ્હાર અંગાગે)

તે આ. પદલાલિત્યનો પ્રસાદ તો માત્ર પરિમિત વિચારશક્તિનાં બાલકોને રમવાનો ઘૂઘરો અને કૃત્રિમ કવિતામય પદાવલિ (poetic diction) એ તો પ્રસાદ નહીં એટલું જ નહીં પરંતુ તેની જીવલેણ શોકય. ત્હમે ખરી ખરી રાણીને ચાહો છો કે શોકયને, તે લખવા માડો તેના આરંભમાંથી જ નિશ્ચય કરી રાખજો. કેમ કે પડી ગયેલી ટેવો અને જામવા પામેલા રાગાપરાગમાથી પછી આખ ઉઘડ્યે પણ મુક્ત થવું વિષમ છે.

સ્થાપી અસરકારકતાનું સાચું સાધન આ પ્રસાદ છે. ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓની અપ્સરા જેવી અમરતા અને મોહકતા આને આભારી છે. રસ કેટલો આછો કે ઘેરો, શબ્દ કેટલો આકરો કે મૃદુ, વાક્યરચનામા કર્તાક્રિયાપદવિશેષણવ્યવસ્થા અને ભારવ્યવસ્થા, એ તમામ

---

[1] કાલિદાસ, અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક. અનુવાદ કૌંસમા મુક્યો છે, સંસ્કૃતમાની નાન્યતર જાતિ અને અનુવાદમાંની નરજાતિ એ બેની વાક્યમાં ટક્કર થાય તે ન થવા દેવાને. ઉપર ટાંકવામા આવેલો વસંત માસિક, ચૈત્ર ૧૯૭૪ ના અંકમાનો મ્હારો નિબંધ જોશો. તો તેમાં આ પંક્તિનો અનુવાદ જુદા શબ્દોમાં, **लोभनीयं** શબ્દને વળગી રહીને કરેલો જોવામાં આવશેઃ **ને ખીલ્યૂં અંગાંગે નવજોબન કુલસમાન લોભવતૂં.** **ને ખીલ્યૂં અંગાંગે,** આખો પાદ ગુરુઓનો; એવી પદરચના ચલાવી લેવાય કોઇ કોઈ સ્થલે જ. વળી **કુલસમાન** એમાં **कुसुममिव**નો માત્ર શબ્દાર્થ છે. કુલથી લબરાઇ જવા જોબનવાળી લતાનો બ્હાર જેની આગ્ળ આગળ હોય, તેને મ્હારો એ ત્રનો અનુવાદ ફીકો પડે

અંગના યથાયોગ્ય સૌષ્ઠવમા જ આખા શરીરની કાંતિ જેવો પ્રસાદ વસે-લસે છે. પદ-લાલિત્ય કે અલંકરણ કે શબ્દશુદ્ધિ કે વિચારગોઠવણી કે પ્રવાહિતા કે લાઘવ કે સરલતા કે સુકુમારતા કે ચોટ કે એવા કોઇ એક જ ગુણમાં એનો અધ્યારોપ કરનારા કાણા છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવો અંધહસ્તિન્યાય ઘણો ચાલે છે માટે ખાસ ચેતતા રહેવાનું છે. સપાટીથી તલ સુધી જે કૃતિમાં પારદર્શક વિચારશુદ્ધિ નહીં તેમાં પ્રસાદ હોય જ ક્યાંથી ?

બીજો શ્લોક ફરીને જુવો. કાલિદાસ ઉપમા વડે તાદૃશ ચિત્ર કલ્પનામા પાડે છે, ત્યાં **અનેરૂં** (કે) શું ? શા માટે ? મ્હને અહીં મ્હારા કેટલાક કેળવાયલા પણ ગુજરાતી શબ્દભંડોળમાં ભીખારી મિત્રો સાંભરે છે. એઓ વાતચિતમાં જ્યાં બંધબેસતા શબ્દ જોઇયે ત્યાં ઘણી વાર ઇંગ્રેજી શબ્દો વાપરે છે, જ્યાં ઇંગ્રેજી ના વપરાય એવા સંજોગમાં સપડાય, કે "પેલું-પેલું" એમ ફાંફાં મારે છે. 'જેની જોડ વા ઉપમા નથી' એવો સ્પષ્ટ અર્થ ના હોય છતાં "અનેરૂં" શબ્દ વપરાયો હોય, એવે સ્થળે તે અજુગતો છે. શબ્દબાહુલ્ય ગદ્યપદ્યની કેટલીક શૈલીઓમા ચાલે બલ્કે આવશ્યક છે, અને ઠીક સધાયું હોય ત્યાં ભૂષણરૂપ છે. પરંતુ કાલિદાસના અનુવાદમાં અને આવે સ્થલે ! મ્હારાથી ન ખમાય, ખાસ કરીને રા. કેશવલાલ જેવાના લખાણમા તો ન જ ખમાય, કેમ જે ગુજરાતી શબ્દભંડોળમાં રા. કેશવલાલ જેવા માતબર આ ઝમાનામાં કોઇક જ હશે, તે સારી રીતે જાણું છુ.

એ જ શ્લોકમા **અંગારક** શબ્દ વાપરીને એઓ શ્લેષ વડે મંગલ ગ્રહનું સૂચન અંદર આણે છે* એ પણ અસહ્ય છે. કાલિદાસમાં આ સ્થલે એવો શ્લેષ નથી, એટલું જ નહીં પણ ૪થા શ્લોકમા તેણે **મંગલને** જે રીતે ઉપમાનપદે આણ્યો છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે તે પ્હેલાંના કોઇ પણ નજીક સ્થલે **મંગલનું** સૂચન પણ અનિષ્ટ છે. બધી કલાનું એક આવશ્યક તત્ત્વ આ છે, કે જે રંગ, જે ચિત્ર, જે અસર, જે ચોટ અમુક બિંદુએ મુકેલ હોય, તે તે જ બિંદુએ રાખવાનું છે.

૬ઠ્ઠા શ્લોકમા બંને અનુવાદક કંચુકી જેવા પ્રિયંવદ દરબારીના

रोपेण ते मार्गणतां गतेन अनेन निर्भिन्नतनुः

એ શબ્દોને ઉતારવામા હાર્યા છે. બંનેએ શ્લોકમા ગાંઠનું પણ ઉમેર્યું છે. કિ ઉમેરે છે **બિજા તંબુનિ પાસ;** કે ઉમેરે છે **વામી;** કયું ઉમેરણ વધારે ખરાબ ?

બ ૮માં વિશેષ તેજસ્વી એ ઉમેરણ છે. કાલિદાસની કૃતિઓમા બીજાં આવાં સ્થલો જુવો અને એ ઉમેરણ વિશે ઠીક લાગે તે મત બાંધો. વળી આ આઠમા શ્લોકમાં આપણા બંને અનુવાદકોની કૃતિ મ્હને તો મૂલ કરતાં વધારે ઘેરા રંગે ચિતરીને સુંદર વસ્તુને ઓછી સુંદર કરીને દેખાડનારી લાગે છે; સારા ચિત્રોને જેમ છાપખાનું પ્રતિકૃતિઓની હજારો નકલ કહાડી આપે છે એ સેવા બજાવતાં, મૂલ જેવા નાજુક રંગ કે રંગમિશ્રણ પોતાથી ન જ બને એટલે જેવું બને તેવું કરી આપે છે, તે પ્રમાણે.

આ દોષ કે ૯મા વળી વિશેષ ઘેરો જણાય છે.

* જુવો ચોપડીને અંતે એમનો નબ્દકોષ (૨જી આવૃત્તિ, ૧૯૧૨ નાં પ્રકટ થયેલી).

ભચડી ભુજજુગ્મમાંહે
આલિંગવા જ ચળવીચળ અંગ થાયે !

આ વિશે શું કહું ? શૈલીના એમના આદર્શ મ્હારા આદર્શોથી કોઇ ને કોઇ અંશમા અત્યંતાત્યંત ભિન્ન હોવા જોઇયે,—બીજું તો શુ કહી શકું ? વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠામા ય પ્રધાન લાગણી આનંદની પ્રસન્નતા રહે છે. શૃંગારની પરાકાષ્ઠાનું જુદું લક્ષણ છે. પુત્રને ભેટવાના પ્રસંગમા આવા ઉત્કટ શબ્દોને વેડફી મારે, તે લેખક લાંબા વિરહને અંતે ફરી મળતી પ્રિયાને ભેટવાના પ્રસંગમા તીક્ષ્ણતર શબ્દો બેશક જોઇયે, તે કયાથી કહાડશે ? અથવા તો–

આલિંગવા જ ભચડી ભુજજુગ્મમાંહે
અંગે અધીર કંઇ નર્ત્તતિયાં નચાયે !—

એમ નથી લખ્યુ એટલો એમનો પાડ જ માનવો ઘટે ! **લોચનિયાં** અને **નર્ત્તનિયાંને** સાથે આણનારી આવી કડીને હાલના ઉપકવિ–અપકવિઓની એક ટુકડી આપણી કવિતામા લલિત માર્દવના અનેરા નમૂના તરીકે ડેર ડેગ ગાઇ બતાવત, અને તેમા "**ચાંચાંયા** ભિંજાયે," "ઊઊઊભરાયે," "**ચાંચાંયા** નચાયે," ગવાતા, કંઠ અને હાથના અનેક લ્હેંકાઓની સાથે મંજિરાની રમઝટ પણ જામત. સંગીતની વેચાણ ગુલામડી જેવી ગરીબ બીચારી ગુજરાતી કવિતા !

<u>પ્રકરણ ૩: અનુકૃતિઓ.</u>

હવે આપણો વિષયાનુક્રમ આપણી આગળ અનુકૃતિઓને આણી મુકે છે. અનુકૃતિ શબ્દને જરા તાણિયે, તો દુનિયાનું ઘણું સાહિત્ય એ વર્ગમા પડે એ જાણીતું છે. માણસ અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. અનુકરણ કરતાં કરતાં પ્રયાસમા સર્ગશક્તિ પણ ભળે છે, અને એમ બાલક વધી વધીને માણસ થતામા વાચા અને રીતભાત, હુન્નર અને કલા શીખે છે અને ખિલવે છે. હોમરના જેવા મહાકાવ્ય લૅટિનમા કેમ નહીં, લાવ હુ જ રચી જોઉં, એ મહાકાક્ષાએ વર્જિલ પ્રેરાયો. હોમર અને વર્જિલ જેવા મહાકાવ્યો પોતપોતાની ભાષામા વિરચવાની મહાકાક્ષા ડૅન્ટી, ટૅસ્સો, સ્પેન્સર, મિલ્ટન, માઇકેલ મધુસૂદન દત્ત, આદિને સ્ફુરી. મિલ્ટને વિષયો પસંદ કરેલા તેમા, કેટલાક એની પ્હેલાના કવિઓની યાદીમા તેમ એની યાદીમા પણ, "રાજા આર્થર અને એના ગોળ ટેબલ ઉપર વિરાજતું એના વીર સાથીઓનું બંધુમંડલ" એ વિષય, પૌરાણિક ઇતિહાસની પદ્ધતિએ, મહાકાવ્ય રચવાને માટે હતો. આ વિષય મિલ્ટન પછી પણ ઘણા કવિહૃદયોને આકર્ષતો રહ્યો, અને ઓગણીશમી સદીમાં "કવિતાયોગ્ય વિષયના અભાવવાળા ખાલી ઝમાનાના ગાયકગણો" ॰ જાણે એના ઉપર, અને એને સળતા નૉર્વીજિયન, જર્મન, આઇસલૅન્ડિક, આઇરિશ, ફ્રેંચ, અને ફારસી રાસાઓ (sagas) ઉપર તુટી જ પડયા. સ્કૉટે **ધિ લે ઑફ્ ધિ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલ** ("છેલ્લા બારોટનો પ્રબંધ") એ કાવ્ય લખ્યુ તે વખણાયું, એટલે એણે

॰ "The idle singers of an empty day."

W. Morris.

પોતે અને પછી બીજાઓએ એવી અનેક પદ્યનવલિકાઓ રચીઃ ઊર્મિગીત (lyric), મહાકાવ્ય (epic), નાટક (drama) ત્રણેનાં તત્ત્વોનું નવું મિશ્રણ કરીને, અને આખો રંગબંગ ભવ્યને બદલે જનસ્વભાવ તથા અનુભવની સામાન્ય કોટિને છાજે એવો રચીને. સ્કોટની જ પ્હેલી ગદ્ય નવલમાંથી ઐતિહાસિક નવલની નવી કલાજાતિ ઉદ્‌ભવી, અને એ વટવૃક્ષ આખી દુનિયામાં વડવાઇઓ નાખે છે. ઉ-વોલ્ટ વ્હિટ્‌માને અપદ્યાગદ્ય આરંભ્યું, એટલે કે એ વિશિષ્ટ રચનામાં સમકાલિક સમર્થ લેખક તરીકે ઘણા લોકોનું ધ્યાન પ્હેલું એણે આકર્ષ્યું, અને એ રૂચાપ્રધાન બીજ ગુજરાતીમાં ય વવાયું છે. * કાવ્ય એટલે મર્યાદાઓ વડે સ્પષ્ટ અંકિત પટ વા દેહવાળી, એકપુદ્‌ગલ-એટલે વ્યક્તિત્વ વા આત્મા વાળી છે એવી છાપ પાડવાની શક્તિવાળી, કલ્પના અને કલાના સહધર્મચારે સાધેલી, વિશિષ્ટ શૈલીતંતુઓ વડે સ્રજાયલી, દર્શને દર્શને દિદૃક્ષા વધતી જાય એવા ચમત્કાર વાળી, સહૃદયના સ્મરણો અને સ્વપ્નોમાં ય વણાઇ જાય ને **किमपि द्रव्यं** બને એવી, સુંદરતામૂર્તિ. + કવિહૃદય એવી મૂર્તિ જ્યાં જ્યાં જુવે છે, ત્યાંથી પોતાને હાથે પોતાની વાણીમાં એવી પણ નવી રચવા

---

* આગળ અપાઇ ગયેલ એક અવતરણમાં રા. રા. ન્હાનાલાલ લખે છે, "છંદોની નિયમાવલિઓનો **સાર્વભૌમ અખંડ સત્તાવાદ** ત્હારે ય તોડવો પડશે છે." આમાં **અખંડ** શબ્દ તેના પૂરા-'નિરપવાદ' એ-અર્થમાં લઇયે તો ઉક્તિ ખોટી થઇ જાય, એટલે એને rhetorical flourish તરીકે જ લેવાનો છે. અપદ્યાગદ્ય જેનાં "સાર્વભૌમ" નામ versliber, free verse, વગેરે છે, તે વસ્તુતાએ તો ઉવૉલ્ટ વ્હિટ્‌માનથી યે ઘણું જૂનું છે. એ (કવિતાને બદલે ફરીફરીને rhetoric માં જઇ પડનાર) વાહનનાં પ્રથમ દર્શન બાઇબલના પૂર્વાર્ધ-"જૂના કરાર"-માંના કેટલાક જૂના ભાગોમાં થાય છે. અથવા તો તેની ઉત્પત્તિ એથી પણ જૂની લાગે છે. કેમકે આપણી વેદત્રયીમાંના પણ કેટલાક ભણિતનું બંધારણ અપદ્યાગદ્યના જેવું અતિશિથિલ જ જણાય છે.

માનસશાસ્ત્ર (psychology) ની દૃષ્ટિએ જોતાં, રા. રા. ન્હાહાલાલના છંદો સામેના વિરોધનું સૂક્ષ્મ બીજ, ક. દ. ડા. ના ઉપયોગને માટે અંદર કાણાની બે હાર પાડીને દોરીઓ બાંધીને રાખવામાં આવતી પાટીઓ હશે એમ લાગે છે,-જેમાંની કેટલી યે બાલક ન્હાનાલાલની બાલચેષ્ટાએ તૂટી ગઇ હશે, અને તેથી એ તેજ બાલકને મોટેરાઓને હાથે કંઇ કંઇ ખમવું પડેલું હશે.

એમજ અપદ્યાગદ્ય ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું તેનું સૂક્ષ્મ બીજ સામવેદી **શ્રી**માળી કુલોત્પ બાલકના કાનમાં છેક બચપણથી સામગાનનું "ડોલન" અનેકાનેક વાર ઉતરેલું હોવું જોઇયે, તે હકીકત હશે.

બેશક આ પ્રમાણે તો અપંગ વડીલ માટેની પાટીઓ ફોડનાર બાલક અક્ષરશત્રુ જ બનવો જોઇયે, વળી બીજી દલીલ પ્રમાણે તો દરેક **શ્રી**માળી બાલક અપદ્યાગદ્ય રચનાર જન્મવો જોઇયે, માટે ઉપલા બંને તર્ક દુષ્ટ (absurd) અગર દૂરાકૃષ્ટ (far-fetched) અને ફેંકી દેવાના, એવી સામી દલીલ પણ થઇ શકે છે-માનસશાસ્ત્રી તર્ક અને ગાણિતિક દલીલ વચ્ચેનો મોટો તફાવત ન જાણનારાથી જ. લાખોમાંથી એક બાલકનો પણ માનસવિકાસ આવું વલણ પકડે, તો જ્ઞાત ફલના સૂક્ષ્મ બીજોમાંનું એક, ઉક્ત પ્રકારનું કોઇ બચપણમાં પ્રવર્તેલું vera causa **વાસ્તવિક કારણ** હોવું છેક અસંભવિત નથી, એટલો-તથાપિ સારી રીતે સૂચક-આવા તર્કોનો અર્થ હોય છે.

\+ આપણી જાણીતી વ્યાખ્યાઓ अदोषौ शब्दार्थौ...,रसात्मकं वाक्यं...,रमणीयार्थ प्रतिपादकः शब्दः...આદિ ત્હારા જેવા અરસિકને મુક્તક કાવ્યને જ વિષયવર્તુલના મધ્યબિંદુએ રાખીને રચાયલી જણાય છે. પણ આવો વિષય આમ ટિપ્પણમાં તો-બહુ મોટો, એક ઐતિહાસિક નિબંધ તો શું પણ આખો ગ્રંથ માગે એટલો મોટો છે, એમ કહીને પડતો મુકવો જ પડે છે.

પ્રાણ પાથરે છે, અને કલ્પનાકલ્પિત, ભાવસમુલ્લસિત, વિચારપોષિત, ભાવનાફલના નવા નવા ફાલ આપીઆપીને જીવનનું ઉદ્‌ભાવન કરનારી સાહિત્યવાડી વધે છે.

નર્મકવિતામાંનાં ટિપ્પણો અને કલાપીનાં કાવ્યો જુવોઃ શેલિ, બાઇરન, વર્ડ્સવર્થ, ટેનિસન, સ્કોટ, આદિમાંથી એઓએ કેટકેટલું અનુકરવા પ્રયાસ કરેલા, અને સરવાળે કેટલું થોડું લઇ શક્યા છે. પેલ્ગ્રેવ ગોલ્ડન ટ્રેઝરી (Palgrave: Golden Treasury of Songs and Lyrics) પાઠ્યપુસ્તક લેખે વિદ્યાપીઠમા દાખલ થઇ, અને વીશથી વધારે વર્ષ ચાલી સહૃદય પ્રોફેસરોને હાથે શાખવાઇ, તે દરમિયાન આપણી આર્ટ્સ કૉલેજોમા ઇંગ્રેજી કવિતા ભણતા ઘણા ય ગુજરાતી કિશોરોનું ઇંગ્રેજી લિરિક (lyric ઊર્મિગીત), આઇડિલ (idyll), ઓડ (ode) વગેરેએ કેટલું બધું આકર્ષણ કરેલું, તે જાણીતું છે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, મણિલાલ નભુભાઇ, ગોવર્દ્ધનરામ, મણિશંકર, રા. રા. નરસિંહરાવ, સર મનુભાઇ નંદશંકર, રા. બ. રમણભાઇ, રા. રા. આનંદશંકર, રા. રા. ન્હાનાલાલ સર્વ એ શિક્ષણના બાળકો છે. એ ઝમાનાની કૃતિઓમા વર્ડ્સ્વર્થ, શેલિ, બાઇરન, ગોલ્ડન ટ્રેઝરી, આદિનાં અનુકરણો છે, તે નવાઇ નથી; એવાં અનુકરણો ના જ હોય તો તે નવાઇ ખરી.

પરંતુ અનુકૃતિ શબ્દને આવા વિશાળ અર્થમાં અહીં હું યોજવા ઇચ્છતો નથી. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓમાથી કેટકેટલી કયા અર્થમાં શેની શેની અનુકૃતિઓ છે, એવું મોટું પર્યેષક સંશોધન અહીં ઉપાડવાનો મ્હારો ઇરાદો નથી. મ્હારે અહીં બે ત્રણ બીજા નમૂના લઇને તેમની જ વતીઓછી અને માર્ગદર્શક ટીકા કરવી છે, અને તે માટે પ્રથમ તો **અનુકૃતિ** શબ્દની સંકુચિત અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા બાંધવી પ્રાપ્ત થાય છે. રા. રા. નરસિંહરાવની ચંદા શેલિના મેઘની અને **પ્રોમીથિયસ અન બાઉન્ડ** (Prometheus Unbound) માંના કેટલાક અંશની, મ્હારી **પ્રેમનો દિવસ** એ ઊર્મિગીતમાલામાંના કેટલાક ખંડો બ્રાઉનિંગનાં ડ્રામૅટિક લિરિકોની (dramatic lyric). અનુકૃતિઓ ગણવી હોય તો બેશક ગણી શકાય, **અનુકૃતિ** શબ્દને પૂરતો વિસ્તાર આપી લઇયે તો. પણ એવો વિશાલ અર્થ સાહિત્યચર્ચામાં થોડો જ ઉપયોગી છે. અનુકૃતિઓ કહેવાય છે વા કહી શકાય તેવી ઘણી કૃતિઓ બહુ તો તે તે માતા–માતાઓની પુત્રીઓ છે, તે તે જાતની કૃતિઓ છે, અનુકૃતિઓ નથી. માતાનું હાર્દ પુત્રીમાં એકબે મુખ્ય અંશમાં ખરૂં, તથાપિ એ જાતે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હોય છે, વિશિષ્ટ લક્ષણો વાળી, માતાની છાયા માત્ર નહીં. રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલ-નવલોમાંના કોઇ અંશ ડૂમા (Dumas) ની કોઇ નવલ–નવલોમાંથી ઓઘે ઉતરી આવેલા કે ચોક્ખા અનુકરેલા હશે; કરણ ઘેલાના કેટલાક ગુણ અને દોષ સ્કૉટની નવલ-નવલોમાંથી ઓઘે ઉતરી આવેલા કે ચોકખા અનુકરેલા હશે. પરંતુ એટલા ઉપરથી પછીની કૃતિને આગલી કૃતિ–કૃતિઓની અનુકૃતિ કહીને વિષયને પડતો ના મુકાય. પછીના કર્તાને ન્યાયની ખાતર, તેની કૃતિની સ્વતંત્રતા પણ જેટલી જેવી હોય તેવી તેટલી બતાવવી પડે. માટે પરિભાષાની ચોકસાઇ પણ અનુકૃતિ શબ્દનો કંઇક પરિમિત અર્થ માગે છે. અમુક કૃતિને પ્હેલાંની કોઇ કૃતિ સાથે આદિથી અંત સુધી સરખાવતાં, તે મોટે ભાગે એ પ્હેલી કૃતિના પ્રતિબિંબ જેવી લાગે, અને પ્રતિકૃતિ છે એમ ઠરાવવા જેટલી બંનેની નિકટતા તો ના હોય, ત્યારે એ જોડકામા મોડી તે વ્હેલીની નકલ ના અનુકૃતિ:

અનુવાદ અથવા લગભગ પૂરી પ્રતિકૃતિ નહીં, તેમ સ્વતંત્ર પુત્રી ગણાવા જેટલી ભિન્ન પણ નહીં, માટે તે અનુકૃતિ.

રા. રા. નરસિંહરાવની ચંદા ત્હમે વાચી હશે; સ્વ. કલાપીની **કમલિની** ત્હમે વાંચી હશે. બંને સાથે કોઇ વાર વાચી છે ? વાચી જુવો: એ જ છંદ, એ જ લંબાઈ, એ જ રમતિયાળ લલિત દશ્યોનું લાલિત્ય લડાવનાર શૈલી: કમલિની ચંદાની અનુકૃતિ છે; બંને રમકડાં સુંદર વિનોદવસ્તુઓ છે. ચંદા પૂરતી લોકપ્રિય છે. કમલિની એટલી જાણીતી નથી. ગુજરાતને હજી સૌંદર્યની જાતપરખ નજેવી છે. કોઇ ને કોઇએ ગુજરાતી સૌંદર્યને પણ ગુજરાતને બતાવી આપવાની સેવા બજાવવી પડે છે. કમલિની તરફ આ નિબંધ વડે ધ્યાન ખેંચતા આનંદ થાય છે.*

બેમાં કઇ કૃતિ ચ્હડે ? આવા સવાલ સાહિત્યક્ષેત્રમા શિખાઉઓ જ પૂછે. દરેક સારી કૃતિમાં વિશિષ્ટતા હોય છે. અને ઘણી વિશિષ્ટતાઓ એકબીજાથી અપરિમેય હોય છે. મોતી ચ્હડે કે રત્ન ? સ્ત્રી ચ્હડે કે પુરુષ ? કવિતા ચ્હડે કે સંગીત કે ચિત્રકલા ?

આવા સામા સવાલ બેમાંથી કયા કવિ ચ્હડે એવા પ્રશ્નને ઉડાવવાને જેટલા વાજબી ગણાય, તેટલા તે એક જ જાતની બે કૃતિઓની સરખામણીમાથી છટકવાને માટે ઉપયોગી નથી. તોપણ આટલું તો એવી સરખામણીમાં ય ઘણી વાર વીસરાય છે, કે પ્રસ્તુત બે કૃતિ એક જાતની છતાં પણ બે જુદા કર્તાની છે, અને દરેક સારા કર્તાની દરેક સારી સધાયલી કૃતિમાં કંઇને કંઇ લાક્ષણિક અંશ હોય જ. વળી વિષય જુદા જુદા, તેનો ય ફેર પડે. કમલિનીનો વિષય ચંદાના જેટલો આકર્ષક ન જ હોઇ શકે; કવિએ તે સાધવાના ઘણી વધારે ફતેહ મેળવી હોય તો પણ. ચંદાના વિષયમાં વ્યોમ, મેઘ, સિંધુ, સંધ્યા, શુક્ર, ઝાડ તળેનાં ચાંદરણાથી માંડીને ગ્રહઉપગ્રહોનાં વિશ્વભ્રમણ સુધીના પેટાવિષયો કુદરતી રીતે આવે, એટલું જ નહીં પણ એ દિવ્ય ગોળાઓનું સ્વર્લોકસંગીત (કડી ૯) પણ આવે. કમલિનીમાં પણ કવિએ વિષયોની લગભગ ચંદાના જેટલી રસિક પરંપરા યોજી છે, તે એના વિજયને માટે વિચારશીલ વાચનાર એના કલાચાતુર્યને ઊંચું ગણવાને પણ લલચાય. અને, ઉલટ પક્ષે, વિષય જાતે લોકપ્રિય બને તેવો હોય, પરંતુ તેને યોગ્ય રસ એક સરખો સધાય છે, તો જ તે લોકપ્રિય બને છે. આ વિષયમાં ચંદાને મુગ્ધ કુમારિકાવસ્થામાં દાખલ થતી, પણ બાલિકાનું રમતિયાળપણું હજી એવું ને એવું ટકેલું છે, એ પ્રકારની વર્ણવી છે,—કિશોરાવસ્થાની કોઇ અપ્સરાપુત્રી જેવી. આમાં એના રસની લોકપ્રિયતા છે. અને કેટલીક નબળી કડીઓ છે, તોપણ એકંદરે આ રસ એકસરખો સધાયો છે ને કલાવિજય, કલાપીનો કમલિનીમા છેક જુદી જાતનો કલાવિજય છે, તેનાથી ઉતરતો ગણવો કે ચ્હડતો, એ વિશે જુદા જુદા અધિકારી નિરીક્ષકો રુચિ પ્રમાણે જુદા જુદા મત આપે, એવું પણ બનવા જોગ છે.

* હૃદય ત્રિપુટી વિશેના વ્હારા વ્યાખ્યાન માટે જુઓ 'હિન્દુસ્થાન' પત્રનો ઈ. સ. ૧૯૨૨ ની દીવાળીનો અંક.

દરેક કર્તામા વિશિષ્ટતા હોય છે એ હમણા જ આવી ગયું. આવી વિશિષ્ટતાઓના વર્ગમા તેના લાક્ષણિક દોષો પણ આવે છે. આ દિવ્ય ગોળાઓના સ્વર્લોકસંગીત (the music of the heavenly spheres.) ની કડી જુવો:—

એવો મેઘનો રેત સરસૂં નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા રસીલા મંદ ઝીણા સુંદરા સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરૂં,
ને સુણે હરણું માહરૂં, ને ઊંઘ મીઠી લે ખરૂં.

આ દિવ્યસંગીત અમુક સ્થલોમા અમુક સંજોગોમા અમુક ક્ષણોમા જ થાય છે? નાઃ એ થાય છે તે જો સત્ય હોય, તો તો એ નિરંતર ચાલી રહે છે, ચાલી રહેલું જ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતા, કડી ૭ ૮ અને ૯ ને સાથે લઇને તેમનો એકંદર અર્થ કર્તાને બનતો લાભ મળે એમ કરિયે; વળી કવિને ઘણી વાર અછડતું દર્શન જ કરાવવું પડે, જે વિષયો કવિ છેડે અથવા તેના વર્ણન અલંકાર આક્ષેપ આદિમાથી સૂચિત થાય, તે સર્વનું સંપૂર્ણ દર્શન અશક્ય, એ બધું યે સ્વીકારિયેઃ તથાપિ જેટલુ અંશદર્શન કવિતામા આવે તેટલું પૂરા સત્યની સાથે રમ્ય રીતે બંધબેસતું તો હોવું જોઇયે. અને તે અહીં કવિથી સધાયું નથીઃ રોમેન્ટિક રોલી ઘણી યે વાર સાધી શકતી જ નથી.

બીજી રીતે જુવો. આ નવમી કડીમા ૪ થી પંક્તિનો શો અર્થ? કર્તા કે તેના અનન્ય ભક્ત કોઇયે કહી શકશે ખરા? હરિગીતના ઘૂઘરામા રમતિયાળ રમ્ય શબ્દો વગાડતા વગાડતા આ ચોથી લીટી પણ વગાડી લેવી; એટલી વાર વાચનારે પોતાની બુદ્ધિને, કવિના કે ચંદાના મૃગલાની માફકજ, મીઠી ઊંઘ લેવા દેવી. આ કવિતા એટલે કે વિચારપ્રવાહ છે, એ તેટલી વાર વીસરી જવું; સ્વર વ્યંજનની રમ્ય આનુપૂર્વીના લયમા જ લીન થવું.

વિચારમા કઇ ઉતરતા (અથવા ચ્હડતા) જે ભાગજડો આવે છે, જે ઉઠવા ન દેવી અથવા તો તેની નિરાકૃતિ સાધવી એમા જ વિચાર અને કર્તાનો વિજય છે, તેવી આ પ્રમાણે રા. રા. નરસિંહરાવની સારામા સારી કવિતામા ય એમ ને એમ પડી રહેલી દેખાય છે. એ સપાટી ઉપર વિહરતી કવિતા એવું કશુ જોતીજ નથી. જેને જેને ગૂચો ખટકે તે તે તેટલા એ નૃત્યલીન કવિતાને માટે અપાત્ર! લોકો પણ મોટે ભાગે સપાટી જોઇનેજ મોહનારા, એટલે આ ગૂચો અને આવા દોષો તેમને જણાયે નહીં.

કલાપીના દોષ જુદી તરેહના છે. એ ધ્વનિ વિધાયક જે કંઇ કરવા માટે છે તે અધીર ઝડપે ઘડી નાખે છે. એટલે બેપરવાઇમા કોઇ ઠેકાણે અનુચિત શબ્દ, સૂચન, આદિ રહી જાય છે. કમલિનીની ૭ મી કડીમા **શાંત રસ** એ શબ્દો વિચારો વિચારતા જ જોશો જે અહીં **શાંત** વિશેષણ બેસતું નથી; કશું વધારે બંધબેસતું, તે પણ એકાએક સૂઝે એમ નથી.

કલાપીએ કમલિનીનો જે અંત યોજ્યો છે, તે આ મોટે ભાગે આછા રંગનો રહેવો જોઇયે એવા વિષયને માટે જરા ઘેરો પડી જાય એવો છે એક બાજુએ આવો વિસવાદ ચંદામા નથી, તો બીજી બાજુએ—

આગિયાનું નીલવર્ણું તેજ (કમલિની, કડી ૨),
ચંદ્રલાંછનનું તલ ભ્રૂકમાન અને કાજળ-આંજેલ આંખ રૂપે સૂચન (કડી ૪),
પતંગિયાંનું અપ્સરા રૂપે વર્ણન (કડી ૧૫),
હંસલાની ડોલરમાલા સમી ડોક (કડી ૨૦),
સંધ્યાના આરંભના રંગની કોકિલની ફીકી જેવા દ્રાક્ષરસ સાથે સરખામણી (કડી ૨૯),
રાત્રિમાં સિંહની અંગાર જેવી આંખ (કડી ૨૭),
—એવી એવી વર્ણનખૂબી પણ ચંદામાં મળે એમ નથી.

જે કવિ વા કૃતિ પાસેથી મળી શકે તે લેવું અને તે પૂરતો તેને વખાણવો. મગદૂર ઉપરાંતની માગણીઓ કરી અગર આશા રાખી રાખીને તે મળે નહીં માટે અસંતુષ્ટ થવું, એમાં સમભાવની વૃત્તિ નથી. વિવેકી સહૃદયતા કે શાણી ન્યાયવૃત્તિથી યે એવો અસંતોષ વેગળો છે. જે હાટમાં જે સોદો જ ન હોય,—જેમ કે ટૂંકી વાર્તામાં પાત્રોનો ચારિત્ર્યવિકાસ,—તેને માટે ત્યાં ઊભા ઊભા વાણોતરને છૂમનો સ્વાદ ચખાડવો, એમાં વ્યવહારુતા પણ નથી. મીઠાશથી વદાય થઇ બીજું હાટ શોધવું.

મતલબ કે સાહિત્યચર્ચા મોટે ભાગે ગુણદર્શી અને ગુણદર્શક હોવી જોઇયે. ઝમાને ઝમાને કવિઓ, ટીકાકારો, પર્યેષકો, અને વિદ્વાનોમાંથી સમદર્શી હોય છે તે આ ધોરણ ફરી ફરીને પોતાને આવડે તે બધા ય સૂરમાં પોકાર્યા કરે છે, અને બોધ્યા કરે છે. તથાપિ સાહિત્યચર્ચામાંથી દોષદર્શિતા અને દોષદર્શકતાની નિંદ્ય પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થતી નથી. આનું સ્થાયી કારણ જનસ્વભાવ છે. વિચિત્રતાપૂજકો, પોતાના સાંકડા વર્તુલ બ્હારનાને વખાણી ન શકનાર ધૂમાવિષ્ટ નિંદકો, અને એવા એવા આ ક્ષેત્રમા પોતાનું ટટ્ટુ હાંકયેજ રાખે છે, અને પરપ્રત્યયનેય તેમ જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધ લોકનાં દોડાદોડ અને શોરબકોરને લીધે, શાંત સ્વભાવના અને સ્વતંત્ર મત બાંધવાની શક્તિવાળા ઘણા કવિતાભક્તો મતામતિનાં ખંડનમંડનમાં પડતા જ નથી. કવિ અને કૃતિ માટે જે સત્તા ધીમેધીમે છેવટનો નિર્ણય આપે છે, તે આ રૂપપ્યાસી, સમદર્શી, મૌન લોકમતની સત્તા છે, છાપે ચ્હડતા અને વાદવિવાદનું ધાંધલ મચાવતા લોકમતની સત્તા નથી.

રા. રા. નરસિંહરાવની કવિતાને સપાટી પર પ્રકાશવતી કહું છું, તે એકંદરે લેવાનું છે. એમના કવિતાસંગ્રહમાં અપવાદ રૂપે કેટલુંક ઊંડું અને સૂક્ષ્મ પણ છે જ. આપણા આ અનુકૃતિપ્રકરણમાં લઇ શકિયે એવો આનો એક ઊંચો દાખલો એમની કૃતિઓમાં મળી આવે છે. કમલિની મૂલનાથી લગભગ સ્વતંત્ર જેવી અનુકૃતિ છે, તો અનુકૃતિનો આ નવો દાખલો મૂલના લગભગ અનુવાદ જેવો છે. વસંત માસિકના ગોવર્દ્ધનસ્મારક અંક (અધિક ચૈત્ર, ૧૯૬૩)માં રા. નરસિંહરાવના-"સ્વ. ગોવર્દ્ધનભાઇનાં છૂટક સ્મરણો" એ ગદ્યલેખનો અંતભાગ જુવો. અને સાથેસાથે સમાલોચક ત્રિમાસિકના ગોવર્દ્ધનસ્મારકઅંક (અષાઢ ૧૯૬૩) માં એમની જ "ગોવર્દ્ધનભાઇ" એ પદ્યકૃતિ જુવો. ગદ્યકૃતિ ૧૯૦૭ના પ્હેલા અને પદ્યકૃતિ બીજા માસમાં લખાયલી છે. બંનેને સરખાવો. પદ્યકૃતિ નૂપુરઝંકારમાં સંગ્રહેલી છે (પૃ ૯૩-૪); અને એ પ્હેલાંના ઉપલા ગદ્યલેખનો અંતભાગ એ જ ચોપડીના ટિપ્પણમાં કર્તાએ ફરી છાપેલો છે (પૃ ૨૪૫).

ગદ્યમા—પ્રભાતના અંધકારમાં ઘેરાં પ્રભાતિયાં ગાતો,
રાત્રિના ચમકતા અંધકારમાં ઉંડા ભાવ ઉદ્દીપતો, સાગર,—એમ વિકલ્પ છે; અનુકૃતિમાથી એ વિકલ્પ ઉડી ગયો છે. આને લાભ ગણીશું કે હાનિ ?

ગદ્યમાં-તારાજડિત આકાશથી તે ફૉસ્ફરસના પ્રકાશથી ચમકતા તરંગના ફેન સુધી સર્વત્ર એકાકાર કારમી* સંવેદના સ્ફુરાવનારૂં શાંતિનું પૂર-છે. આ પણ અનુકૃતિમાં આછું જ જણાય છે.

અનુકૃતિમાં એક વિશેષતા આ છે,—

ઉદધિસુરનાં આછાં બિંબો બની નભતારલા
ધ્વનિત કરતા એ ગાનોને શું વ્યોમગુહા વિશે !

આ કલ્પના કુદરતી કે લલિત ગણી શકાય એવી નથી, વિચિત્ર અને દુરૂહ (conceit) છે. એનો આટલો બચાવ થઇ શકે ખરો જે કરુણ રસમા અને ખાસ કરીને વિરહકાવ્યમાં કઇંને કઇં કન્સીટ (conceit) આવી જાય, એ અકુદરતી નથી. વિરહીના મગજમાં લાગણીપરના ઉછાળાઓ પ્રમાણે છેક ઘેલછાના સીમાડા સુધીની કન્સીટો (conceits) ચક્રો વમળો અને બુદ્બુદોના જેવી ફુટયા કરે છે. અથવા તો આ બે પંક્તિઓને ઉપલા ગદ્યભાગનું પ્રતિબિંબ પણ ગણી લેવાય.

અંતે ગદ્યમા માત્ર વસ્તુકથન છે. કેટલીકવાર નર્યું કથન જાતે ઊંચી અમર કવિતા હોય છેઃ જુવો—

આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિબિંબિત થઇને એ પ્રેમેલ મૂર્તિ, એ મિત્રનો મધુર આત્મા, જાણે મ્હને વીંટી વળે છે.

અહિં આ સમયે ઉંડી શાંતિ ફરે,
તહિં એ મુજ મિત્રનિ મૂર્તિ તરે.

અનુકૃતિમાં કર્તા એની "કવિતા" કરવા ગયા છે. અને મ્હારા નમ્ર મતે ફાવ્યા નથી. છેલ્લી કડી તો-લખાઇ ભલે, તથાપિ પાછી-છેકી નાખવી જોઇતી હતી. જે આવશ્યક નહીં તે બધું યે કલામાં નકામુ બલ્કે હાનિકારક, એ કલાલાઘવનો નિયમ ભલભલાને પણ અતિકડક પડે છે. આની સામે બચાવમાં એટલું જ સુઝે છે કે વિરહકાવ્યમા, વિરહકાવ્ય જો જરા યે લાંબુ હોય તો, પુનરુક્તિ, નમળી ઉક્તિ, અસ્પષ્ટતા આદિ પણ હોય. અથવા, જે પદ્યલેખકો સંગીતપ્રધાન અને લાગણીપ્રધાન શૈલીઓને વશ થઇ ગયા હોય, તેમની કૃતિઓ બુદ્ધિની તાવણીને ઠીક સહન કરી શકે અને તેમાથી શુદ્ધ ઉતરે, એવું ભાગ્યે જ બને છે.

આ પ્રમાણે આપણી સરખામણી પૂરી થાય છે; અને, બેશક, બેમાં પહેલી લખેલી ગદ્યકૃતિ બીજી જે પદ્યકૃતિ અને અનુકૃતિ છે તેના કરતાં ચ્હડે.

---

* કારમી એટલે ? અનુકૃતિમા પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો છે. (કડી ૨) નર્મકોષમાં "ચમત્કારિક, અદ્ભુત, મારકણું, સુંદર" એમ અર્થ આપ્યા છે. Penetrating yet ineffable એવો અર્થ વક્તાને લાગે છે; અને તો તેને માટે કારમી શબ્દ ઠીક નથી; પછી એ આપણા શ્રેષ્ઠ ભાષાશાસ્ત્રી આ શબ્દ વિશે જે નવો પ્રકાશ પાડે તે ખરો.

પરંતુ આટલી ચર્ચાથી સંતોષ માનીને આપણા વિષયના બીજા વિભાગને ઉપાડવાનું હજી બની શકે તેમ નથી. સ્વર્લોક્સંગીતની ચર્ચામાં આપણે જોયું, તેમ અહીં પણ, કૃતિ-ચર્ચામાંથી કૃતિમાં આલેખેલા વિષય ઉપર જવું પડે એમ છે. સાહિત્યચર્ચામાં આમ ઘણી વાર બને છે. અને પ્રસ્તુત કૃતિમાંનો એ વિષય જેમ આપણા જીવનને અને આપણા ઝમાનાને માટે વધારે મહત્ત્વનો લાગે તેમ તેનામાં આપણને પોતા ભણી ખેંચી લેવાનું બળ વિશેષ હોય છે. આ કૃતિયુગલમાં આલેખાયલું સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામનું ચિત્ર આ પ્રકારનો વિષય છે. એ ચિત્ર પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્ર, સાક્ષરજીવન, અને સ્નેહમુદ્રાના કર્તામાં ગાન ખરૂં, શાંતિ ખરી, વિશાલતા ખરી; અપૂર્વતા, મહત્તા, ભવ્યતા ખરી; પણ–પણ–પ્રકાશની આછી સુરખી કે તારાટપકી જ, અને તે પણ ધૂમસરજના વ્યાપક પડદા આડે જે કંઇ દેખાય તેટલી જ! ગો. મા. ત્રિ.નું એમનું ચિત્ર–આ!

આ ચિત્ર વિશે શું ધારવું? એને સત્ય ગણવું? સત્ય એટલે? મ્હારા ચિદાકાશમાં ગોવર્દ્ધનરામની છાપ આથી જુદી, અત્યંત જુદી; ત્હમારા ચિદાકાશમાંની એથી ય જુદી;–તે ભલે. રા. નરસિંહરાવના મગજ, હૃદય, કલ્પના, આદિ આખા ચિત્-તંત્રમાંના એમના ગોવર્દ્ધનરામ આ. તેઓની સાથે લાંબો મિત્રતાસંબંધ કબૂલ; તેમનું માધુર્ય, તેમની કોમલતા, એ બધું યે કબૂલઃ પરંતુ એ અંગત અને સ્થૂલાવિષ્ટ અનુભવોને અલગ રાખીને ગોવર્દ્ધનરામને એક બુદ્ધિસત્ત્વ તરીકે આપણા કર્તા આ પ્રકારના જ જુવે છે, અને માને છે; અને એમની સત્યવાદિની કલા, માલેકની દૃષ્ટિ અને પ્રતીતિનું પ્રતિબિંબ પાકા રંગ અને અમર રેખાઓમાં આલેખી આપે છે. ગદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે કર્તાએ એ ચિત્ર ગદ્યમાં આલેખ્યું છે, પદ્ય જેને પ્રિયતર તેને માટે એ જ ચિત્ર એમણે તેમાં આલેખ્યું છે. ધારો કે એ ચિત્ર ત્હમને ખૂંચે છે. પરંતુ તેમાં એમનો શો દોષ વારુ? સૌને પોતપોતાના દર્શનમંતવ્યને વળગવાનો અને આગળ કરવાનો અને તેને યથાશક્તિ દીર્ઘાયુ અને વ્યાપક બનાવવાનો એકસરખો હક્ક છે. અને અગર જો કે છેલ્લે સરવાળે ત્હમારૂં, એમનું અને આપણ દરેકનું માપ, પોતપોતાના (આવા આવા) દર્શન, મંતવ્ય, લેખ, વર્તન આદિ સમગ્ર કૃતિકલાપમાંના સત્યાસત્ય, હાર્દ, અને ચારિત્ર્યલક્ષણો પરથી નીકળવાનું એ સિદ્ધ, તથાપિ એ છેલ્લો સરવાળો શો આવશે તે આગળથી જાણવાની શક્તિ કોઇ જ ધરાવતું ન હોવાથી, એ જે આવશે તે "મ્હારા" લાભનો જ આવવાનો, એવી શ્રદ્ધા અને આશા રાખવાનો આપણ દરેકે દરેકને નિર્વિશેષ હક્ક છે. ત્હમને એ હક્ક ખરો, તો રા. નરસિંહરાવને પણ તેટલે જ દરજ્જે ખરો. પરમતસહનના સમભાવને સાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે.

સાહિત્યચર્ચામાં સ્થલેસ્થલે ફુટી નીકળતા અભાવ, ટીકા, નિંદા–અથવા સામી બાજુએ અતિપ્રશંસા આદિના ફુવારા, ચર્ચાબિંદુ કૃતિના પોતાના સાહિત્યલગ્ન ગુણદોષ વિશે જેટલા નથી ઉડતા, તેટલા તે એ કૃતિમાં મૂર્ત થતા, સૂચવતા, કે સ્પર્શતા વિષય-વિષયોને લગતા અનેક ન્હાનામોટા મતભેદને લઇને ઉડે છે. સાહિત્યકૃતિ પોતે બાપડી રહી જાય છે બાજુએ, પોતાનાં નાજુક અંગોને જેમતેમ સંકોરતી; ધર્મ, નીતિ, સમાજ, રાજ્ય આદિના હઠીલા ઝગડા સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા થોડી થતાં નથાતામાં અહીં પણ કુદી પડે છે, અને સામસામે આથડે છે. મણિલાલ નભુભાઇ જેવા સનાતની નરસિંહરાવ જેવા સુધારકની કુસુમ-

માલાને, વખોડે જ. રમણભાઇ જેવા નવલોહિયા તરુણ સામે ઉતરીને એ જ કુસુમમાલાને, ગુજરાતી કવિતામહેલના ઊંચામાં ઊંચા કળશ ઉપર-પ્રેમાનંદથી યે ઉંચી ટોચે, એક વાર તો મુકે જ. તરુણ મલ્લ ઠેકડો મારે તે ગગનચુમ્બિ ના હોય તો તે તરુણજ શેનો!

જીવનચરિત, ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક નવલ અને નાટક અને કાવ્ય, એવાં સાહિત્યને વળી બીજી જાતનાં વમળ પણ નડે છે. પ્રજાસ્મિતાના હોડા જોરથી ઉછળતા હોય એવા સમયમાં આવી કૃતિઓની સાચી સુંદરતા ન જોવાય એટલું જ નહીં પણ તેમાંના જે અંશ અસ્મિતાપોષક વા અસ્મિતાવિઘાતક માની લેવાય, તેમના ઉપર લોકમતની ઇમારત ચણાય છે. ઔરંગઝેબ અને શિવાજી પાત્રો હોય તેવા ઇતિહાસ, નવલ, નાટક, કે કાવ્યમાં એકને રાક્ષસ જેવો અમાનુષ અને બીજાને દેવ જેવો અમાનુષ આલેખ્યો હોય, એ ગંભીર આલેખનદોષો જ એ કૃતિના મોટા ગુણ તરીકે ગવાઇ રહે છે, અને લોકપ્રિયતાની પ્યાસી કલમો એવી એવી વસ્તુના અનેકાનેક અપચિત્રો ચિત્રે છે, અને ફુલાઇ ફુલાઇને સાહિત્યવ્યોમને ટેકાવનાર થાભલા પોતે જ હોય, એમ અક્કડ ને અક્કડ ઊભી રહે છે; વળી તે પોતાના મળતિયા વાદિત્રો આદિને આગળ પાડે છે, સાચા સાહિત્યચંદ્રો સામે રાહુની જેમ વર્તે છે, અને ઉજળા ઉજળા માનસસરને પણ વલોવી વલોવીને ડહોળી નાખે છે.

રાજ્ય સમાજ આદિમાં હોડા અને વમળો ચાલ્યા જ કરવાનાં. એ પરિસ્થિતિ એ હવામાં ઊભેલા આપણે પરિસ્થિતિ અને હવાના દોષોને સ્થિરબુદ્ધિએ દોષો જ માની શકીશું, એવા દોષો અતિ ઉપર જતા અટકે અને વળી ઘટતા આવે એમ આપણા આખા મનોબલ વડે ઇચ્છી શકીશું, અને તે માટેના સજીવન ઉપાયો અવિરતોદ્યોગે શોધીશું, તો સત્ય અને સૌંદર્યની સેવા અને લગનીનો એક જ ઉપાય સૌથી ઊજળો અને સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ આપણી નિઃસંશય ખાતરી થઇ જશે. આ સેવા અને લગની જેમ વધારે શુદ્ધ, વધારે આગ્રહી, વધારે એકમાર્ગી, વધારે વ્યાપક, તેમ તેમ તેની પ્રેરણાશક્તિ અને ફલસિદ્ધિ. આવી ભક્તિને પ્રકટાવવી, ઉત્તેજવી અને જ્વલંત રાખવી, તે સંસ્કૃતિશિક્ષણના સીધા આડકતરા, મોટા ન્હાના, સંસ્થાબદ્ધ અને અંતરે અંતરે થોડો કાલ ફરીફરીને કરવામાં આવતા, તમામ પ્રયાસોનું ઊંચામાં ઊંચું લક્ષ્ય ગણાવું ઘટે છે.

પરમતસહનની આવશ્યકતા જોતાં જોતાં જરા આગળ નીકળી ગયા. નિબંધ પણ લાંબો થઈ ગયો છે. એટલે હવે આપણે અનુકૃતિનો બીજો એક જ દાખલો જોઇ શકીશું.

કલાપીનો વૃદ્ધ ટેલિયો વડર્સવર્થ વિરચિત 'એક્સકર્શન (Excursion)'એ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગ 'ધિ વૉન્ડરર (The Wanderer)' એટલે વટેમાર્ગુની ટૂંકાવેલી અનુકૃતિ છે. માર્ગરેટ (Margaret)નાં જીવનની વાત અથેતિ કહેનાર 'વટેમાર્ગુ' નો શ્રોતા (કવિ પોતે) સાથેનો સંબંધ કેવો હતો અને કેમ બંધાયો, વગેરે વર્ણન અને ઇતિહાસથી વડર્સવર્થ પોતાનો સર્ગ આરંભે છે. એ આખો વિષય કલાપીએ છોડી દીધો છે. તેમાંથી થોડીક જ વિગત લઇને તેમાં આપણા દેશકાલને બંધ બેસતી કલ્પિત વિગત સાંધીને કલાપી મૂલ કવિના વટેમાર્ગુમાંથી પોતાનો ટેલિયો ભિખારી સર્જે છે. અને તે કથાનાયિકાની હકીકત કહેતાંકહેતાં વચ્ચે ટૂંકામા જ પોતા વિશેનું કહી લે છે, એટલે કથાતંતુની સળંગતા પણ

જળવાય છે. નયિકા બાલાંના જીવનને લગતી વિગતો કલાપિ મૂલમાં વર્ડર્સવર્થે માર્ગરેટની ચિત્રી છે તે જ રાખે છે. અને એ મુખ્ય વર્ણન પણ ટૂંકાવીને કલાપિ વિષયને ઘટતી લંબાઇનો જ રાખી રસની જે પાકી માત્રા .સધાય તે સાધે છે; અને આ રીતે ગુજરાતી કવિતામાં સાદી ભાષા, સાદી કડી. સાદી વિગત,. સાદાઇ નરી, એ સાધનો વડે જ મર્મભેદક કરુણ રસનો એક ઉત્તમ નમૂનો સર્જે છે.

વર્ડર્સવર્થનું કાવ્ય લાંબું છે તે સાથે તેનો ઉદ્દેશ અને પદ્ધતિ બંને જુદાં છે. એ મહાકવિની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં શાંત રસ પ્રધાન હોય છે, અને કુદરતનાં વર્ણનો માનવ બનાવો અને વીતકોનાં કરતાં ઉતરતી અગત્યતાનાં હોતાં નથી. એની કાવ્યકલામાં, ટૂંકામાં કહિયે તો, માનવ પાત્રો કુદરતની સજીવન અનંતતામાં વ્હેંતિયા જીવ કે તેથી યે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવાં, આંબાજાંબુડા ઉપરનાં કીડીમંકોડી જેવાં હોય છે. શ્રદ્ધા અને શાંતિ, પ્રકાશ અને આત્મા પણ વર્ડર્સવર્થના કલાપટમાં કુદરત મહામૈયાના હોય છે. કુદરતના અતિવિશાળ ઉછંગોદરમાં મનુજપંખી ઉડે છે, અને થોડું મ્હાલે છે તો થોડું સહન કરે છે, અને વીતકથી ગાંડું થઇ જાય છે, તો વળી કુદરતની અજબ અમીથી દર્દની ખટક ધીમે ધીમે સહ્ય પણ બને છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય પછી જેમ સંધ્યાની પરિણામરમણીયતા કુદરતી રીતે જ આવે છે, તેમ વર્ડર્સવર્થના આઇડીલો (idyls) માં અવસાન શાંત તેજોમય સમતામાં આવે છે. કુદરત માણસને આ પ્રમાણે ઘડે છે, પશુનો 'દ્વિજ' બનાવે છે; કુદરતથી માણસ આ પામે છે: એ સત્ય રૂપસુંદર અને મનોવેધક રીતે શીખવનાર કવિ-ગુરુ અથવા ઋષિ (prophet) તે વર્ડર્સવર્થ.

આ પ્રમાણે ઘડાઇ ઘડાઇને વૃદ્ધ થઇ ગયેલો તથાપિ અંગે અને બુદ્ધિમા સશક્ત રહેલો જેવો વર્ડર્સવર્થનો 'વટેમાર્ગુ' છે, તેવો જ કલાપીનો ટેલિયો છે. માર્ગરેટ-બાલાંના જીવનની અતિકરુણ ઘટનાને માટે એના હૃદયમાં દર્દ થઇ થઇ થઇને એ આખો ઇતિહાસ એને દુઃખરસનો ભરેલો તો એવોને એવો રહ્યો છે, પણ તે દુઃખરસમાં હવે ખટક નથી; બીચારીને અહોહો ! જુવોને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગ્યાં, એ પ્રમાણેની અનુકંપા ખટકનું સ્થાન લે છે; અને તીવ્ર ખટકને બદલે આ સરલ અને શાંત અને મૃદુલ વ્હેતી અનુકંપા સરિત વર્ણનને સુંદરતા અર્પે છે. વળી વિધિનો ખેલ એવો ! – એ પ્રકારની દૃષ્ટિનો કોમલ પ્રકાશ એ અનુકંપાસરિતા ઉપર એક સરણી પડે છે. પરંતુ કલાની આવી નાજુક સર્જકતા આગળ પૃથક્કરણ અને સમજુતી વૃથા કાલક્ષેપ છે. ટેલિયાના કેટલાક ઉદ્ગાર જાતે જ જુવો:—

બોલ્યો ધીમે, અરે બાપૂ ! * દુઃખીનાં દુઃખ કાં પુછો ?
ન જાણે તે ન જાણે છે વાતોથી દુઃખિનાં દુઃખો.

× × ×

રે મ્હેરબાન ! નકિ મૃત્યુ બલાનું વ્હેલું
ને શુષ્કને સળગવા બહુ કાળ લાંબો ! ૧૭

* મૂલમાં જેતા વર્ડસવર્થ તેમ આ અનુકૃતિમાં કલાપી પોતે. જમણી બાજુએ મૂકેલા આંક તે તે શ્લોકનું આખા કાવ્યમાનું સ્થાન જણાવે છે.

આ નેત્ર કૈં નિરખતાં અહિં આસપાસ
જેનૂં કશું નયન જોઇ શકે ન ત્હારા;
આ સ્થાનમાં સમયના પલટા કઈ છે,
રે! સ્થૂલ ભૂમિ પણ કૈં પલટા સહેતી! ૧૮

રે ભાઇ! આખર બધાં ય મરી જવાના,
લેતૂં ન મૃત્યુ વળિ આપણુ એકલાને;
જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જનો કરે છે,
તે તે પદાર્થ પણ તે જન સાથ જાતા! ૧૯

તે વ્હાલની અગર ચીજ ફરી જની સૌ,
વીતેલની પ્રિતિતણૂં ફરતૂં બધું યે;
હા! તુર્ત સુંદર સહૂ ય કુરૂપ થાતૂં,
વીતેલની રહિ શકે ન નિશાનિ યે કો! ૨૦

× × ×

'જે સર્વને જગતમા નવ તે મ્હને છે,
જે ના મ્હને વળિ ત્હને ય રહ્યૂં નહીં એ,'
એવી જ નિત્ય કંઇ વાત અમે કરીને
ના જાણતાં હૃદયમાં ગળતૂં હતૂં શૂં! ૨૮

'જે અન્યને જગતમા નવ તે મ્હને છે,'
એ લાગણી ઉપર વિશ્વ બધું ફરે આ;
એ લાગણી નરક સ્વર્ગ તણી જનેતા,
ને એ વતી જ અમ ઊર ઢળ્યા પ્રભૂમા. ૨૯

× × ×

અરેરે! હર્ષની લ્હેરી સંકોચાતી વહે નકી!
અરેરે! કષ્ટની રેલો વધે છે કાલ આજથી! ૪૭

× × ×

ગમે તે અલ્પની સામે, ગમે તે દુષ્ટની ભણી,
કૃતઘ્ની ને મહાપાપી તિરસ્કારનિ દૃષ્ટિ છે! ૫૧

× × ×

સહેવાનૂં સહી નાખ્યૂં બાકી આજ નથી કશૂં,
કપાનૂં આયુ કષ્ટોથી, મ્હારૂ તો દીર્ઘ છે થયૂ. ૫૭

હશે, ભાઇ! હશે, ભાઇ! દુખી હૂં નવ લેશ છૂં;
જીવતા હૂં નથી થાકો મોતથી ય નહીં ડરૂં. ૫૮

× × ×

જિજ્ઞાસાકાજ દર્દીની વાતો ના સુણવી ઘટે,
ઇચ્છા એવી મરેલાંમાં રાખતાં ઠપકો ઘટે. ૬૧

કોઇનાં ય દુખોમાં છે યોગ્ય ના સુખ પામવૂં;
મરેલાં તો પ્રભૂનાં છે, તેનૂં માન જ રાખવૂં. ૬૨

પરંતૂ આપણે સર્વે જાણતાં ય નથી જ કે
દર્દીનાં દર્દની વાતે આપણૂં મિત્ર કો વસે. ૬૩

દર્દથી જે મળે તે કૈં દર્દની વાતથી મળે,
દર્દીની કો કથામાં તો દર્શનો પ્રભુનાં જડે ! ૬૪

દુનિયામા સદા વીતે તેની આ સુજ વાત છેઃ
કલા છે ના, નવૂં છે ના, રસીલૂં ય નહીં કશૂં. ૬૫

× × ×

અહીં મધ્યાન્હે આ જગત સઘળૂં ગાઢ સુખમાં
દિસે લેતૂં ઝોલાં, સહુ ગમ બધૂં શાંત સરખૂં.
દિસે છે અત્યારે જગતપર આરામનિ ઘડી,
અને ના સૂતૂં તે રમણિય બધૂં હર્ષમય છે. ૮૬

અહીં જન્તૂટોળાં ગણુ ગણુ ઉડે વૃક્ષવિટપે,
બધાં યે શાન્તીથી મધુર સુરિલો મેળ રચતા;
અરે ! ત્યારે કાં આ ગમગિન રહે વૃદ્ધ નયનો ?
ઘટે ના આ દેવા રુદન કરવા આપણુ ઉરે. ૮૭

ઘટે વ્હોરી લેવી નહિજ નબળાઇ જનતણી
ગયાં સ્વર્ગે તેનાં દરદ બહુ જૂનાં સ્મરિ સ્મરી;
મરેલાંનાં સત્યો મરણ સુધિ ના ના મળિ શકે,
અને રાહા જોવી, વધુ પણ કશૂં ના થઇ શકે. ૮૮

પ્રભૂના આરામો ઉપર નયનો બંધ કરતાં
ઘટે ન્હાની વાતો ઉપર નવ આસૂ ટપકવાં;
અહીં ઘોળી કાંઇ દુખમય વિચારો હૃદયમાં
અરેરે ! શાને કૈં દખલ કરવી આ કુદરતે ? ૮૯

અંજલી ગમગીનીની સદા યે અરપ્યા થકી
પ્રભુની પામવા પ્રીતી બિન્દુ હર્ષતણૂં વધૂ. ૯૦

× × ×

એ તો બિચારી દશ વર્ષ આમ
સૂરી; અહો ! એ દશ વર્ષ પૂરાં.

કેવા હશે એ બડકા દુખોના ?
—તોબા પ્રભૂ! – એનિ કળા જ ન્યારી ! ૧૬૩

× × ×

* અત્યારે એ મુખ નયનની આગળે—આ તરે છે !
ઓહો ! કેવું દુખમય છતા શાતિમા વાસ એનો !
રે ! અત્યારે પગ ડગુ ડગૂ ચાલતા એ હશે ગ ?
કે કૈલાસે પ્રભુપદ કને શાતિમા મ્હાલતા શ ? ૧૬૮

જ્યા હો ત્યા હો, પણ સુખિ હશે શાત આત્મા નકી એ
જ્યા હો ત્યા હો, પણ હૃદય કૈ બોધ દેત. હગે એ:
શ્રીમ તોને ગરિબ દિલની વારતા શીખવીને
જ્યા હો ત્યા હો, પણ પ્રભુ કને દોરત્ કે હશે એ. ૧૬૯

કલાકારની સ્વતંત્રતાનુ માપ આકતા એક મુશ્કેલી એ આવે છે કે કલામા પસંદગીની શક્તિ જેટલી નવું યોજવામા જોઇયે, તેટલી જ જુદે જુદે સ્થલથી બીજાના અંશો પોતાના કરવામા જોઇયે, અને તેટલી જ પસંદ કરેલ અંશોમાથી પણ ઘણુ ત્યજવામા જોઇયે. સામાન્ય દુનિયા માત્ર ત્યજી દીધુ છે, માત્ર પસંદ કર્યું છે, એમ કહી એ બને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાના હલકા અભિપ્રાયની છાપ ઠોકે છે; અને, એથી ઉલટું, નવું યોજ્યુ હોય તે પ્રવૃત્તિને હદથી વધારે માન આપે છે. નવું જોડેલુ નવું જોડાયું તેથી વખાણ લાયક નથી હોતું, યોગ્ય જોડાયુ હોય તો જ વખાણ લાયક હોય છે; અને યોગ્યાયોગ્ય વિવેચકશક્તિ બીજી બે પ્રવૃત્તિઓમા પ એટલી જ મહત્વની છે.

વડર્ઝવર્થ સાથે ઉપર ટાકેલી પંક્તિઓ જ નહીં પણ આખી કૃતિ મેળવી જોતા, મનમા નથી એવું ટેલિયામા ભાગ્યે કઇ પણ મળી આવે. અને આ હકીકતનું મૂલ્ય વધારે આકવું યોગ્ય ગણે તેવો વિવેચક ઘણુ કરીને ટેલિયાને અનુકૃતિ કરતા ટૂંકાવેલા અનુવાદ જ ગણે. સામી બાજુએ, કલાપીએ એટલુ તો ટૂંકાવ્યું છે, અને જે થોડો ભાગ શબ્દશઃ અનુવાદ જેવો છે તે પણ એવો અસરકારક છે, તથા એકંદરે લેતા કૃતિ-એવી તો હૃદયની ઊર્મિમાથી ઉદ્ભવેલી અને ઐક્યવાળી છે, કે એને અનુવાદના વર્ગમા મુકવી અશક્ય લાગે છે.

કલાપીને પોતાને આ કાવ્યના ગુણ વિશે શકા રહેતી, તેના બે કારણ છે. કોઇ પણ સાચા કવિને પોતાની કૃતિથી પ્રસન્નતા અને પૂરા સંતોષનો અનુભવ છેક વિરલ હોય છે. સુંદરતા અને કલારૂપ ઇંદ્રલોકની અપ્સરાની જે આખને ખરે જ ઝાખી થઇ હોય છે, તે પોતાની ઘણીખરી કૃતિઓ વિશે અસંતુષ્ટ હોય જ હોય. લોકો જ્યારે માન તેની કૃતિ જુવે, ત્યારે તે તો પોતે જે અનિર્વચનીય વસ્તુ ખજના મથેલો, અને બદલે પામ્યો ત્યારે આ કિંચિત્, તે પોતાના ચિદાકાશમાનો કિરણ પણ સાથે સાથે જુવે છે, એટલે કૃતિ તેને મુકાબલે ઝાખી લાગે તેમા શી નવાઇ! ઝાખી ન લાગે તો તે નવાઇ

* એકશા ને [illegible] ટેલિયા તેને 'બાપુ' [illegible] મતિની [illegible] છે

ખરી. વળી જેમ તેનો હાથ બેસતો જાય છે, જેમ જેમ માત્ર સ્વરવ્યંજનમાંથી કલાનો જાદૂ શું ને શું સજીવન કરી આપે છે તે અનુભવ મળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની પોતાની સૌંદર્યતૃષા વધતી જ જાય છે, અને તે પ્રયોગો કરવામાં પણ વધારે સાહસ ખેડતો જાય છે. મોટા અને દીર્ઘાયુ કલાકારોની આ પ્રમાણે થતા થતા દિશા જ બદલાઈ ગયેલી આપણે જોઇયે છિયે—શેક્સપીયર અને ગ—અ—થમાં તો વળી આવો મહાપરિવર્ત્ત એકથી વધારે વાર બનેલો સુસ્પષ્ટ છે. પ્રગતિ એક સરખી ચાલેલી ન હોય, એક કે વધારે લાંબા ટૂંકા ગાળા પડી ગયેલા હોય એવા દાખલાઓમાં પણ પછીની શરૂવાત—શરૂવાતોમાં કંઈને કંઈ નવીનતા જોવામાં આવે છે.

કલાપીને ટેલિયાથી અસંતોષ રહેતો તેનુ વિશેષ કારણ એની પોતાની વડ્ર્સ્વર્થ* ઉપરની આસક્તિ. તેણે વડ્ર્સ્વર્થનો એવો તો અભ્યાસ કરેલો, કે તેનો એ અભ્યાસીમાંથી ભક્ત બની ગયો હતો, અને એને તો એ "ગુરુવર્ય"- એ "મહાકવિ," એ "ઋષિ" ની કોઇ કૃતિ લે, તો તેનો સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કરી શકે, મૂલ જેવી જ સારી ભવ્ય ભાષામાં, મૂલ જેટલો મર્મવેધક, તો જ સંતોષ વળે એમ હતું.

પણ ટેલિયાના મૂલનો એવો સંપૂર્ણ સળંગ અનુવાદ કર્તાને પોતાને ગમે તેવો પ્રિય થઇ પડત, તથાપિ ગુજરાતી કવિતામાં તો બહુ નીચું સ્થાન લેત એમાં શક નથી. ઘણી વિગત જતી કરી છે, કુદરતના વર્ણનો ઘણા છોડી દીધા છે, વગેરે જે જે કલાપીને પોતાને અસંતોષનું કારણ હતી, તે ક્રિયાઓ વડે જ આ કૃતિમાં કરૂણ રસ અને ઐક્ય, સુરેખતા અને મર્મવેધકતા, ઉત્તમ સધાયાં છે.

એક વધારે અનુકૃતિ તપાસવા ઇચ્છા હતી; પરંતુ સ્થલસંકોચને લીધે તે માંડી વાળવી પડે છે. અને અનુકૃતિપ્રકરણ પછી વિચારક્રમ પ્રમાણે સ્વતંત્ર કૃતિઓ આવે; જે વિષય નવેસર આરંભ કરીને જુદી રીતે ખીલવવો વધારે અનુકૂલ પડે એમ લાગે છે. વળી સમય પણ છેક ભરાઇ ગયો છે, અને આવશ્યક કામના ભારે બોજાના દબાણમાં યેન કેન પ્રકારે વખત કઢાડીને આ જેવું તેવું યે આટલું પણ બની આવ્યું છે, જે છેક અસંબદ્ધ નથી લાગતું, તો અનુકૃતિ—પ્રકરણની સાથે નિબંધ આખો અહીં જ સમાપ્ત કરૂં છું. આ ત્રણ પ્રકરણમાં જે જે કૃતિઓ અને કર્તાઓ વિશે લખ્યું છે, તેમાંના એક પણ શબ્દથી કોઇને કદાચ માઠું લાગી જાય, તો વિષય આરંભતા જ કહેલું છે તે પુનરપિ કહેવા રજા લઉં છું, જે કોઇને પણ માઠું લગાડવાનો મ્હારો આશય છે નહીં.

પૂના, બુધવાર, મા૨ શુદ, વિ. સં. ૧૯૮૦. તા૦ ૨૦–૨–૧૯૨૪.

* કલાપીના કાગળોઃ તા ૩ રૂપગ-૨ ઉદયરા-૨ ઓઝાના "કલાપીનું સાક્ષરજીવન-" એ નિબંધમાં વડ્ર્સ્વર્થ વિશેના ફકરા.

આજાર ને સદનહાર રહયા પછાડી,
ચાલ્યો વહયો જ ઝડપે ધુનમાં અગાડી;
ઘેરી લીધો અજબ ત્યાંજ વિચિત્ર દશ્યેઃ-
ગૂંધેલું ધૂળ રવિ ઝાકળમાંથી ઈશે. ૨

ચોપાસ શો ધુમસ કોટ રહયો રચાઇ,
ને જ્યાં હતું સર વિશાળ મનોજ્ઞ સામે,
ત્યાં તો દિઠૂં રણ અગાધ ધગંતું ઝાળે,
ઊભો છબી નિરખિ એ, નકળૂં જ, કાંઇ. ૩

આ શું હશે? કુદરતી નવ ખેલ કેવો-
દીઠો ન ક્યાંહિ નહિ વા કલપેલ એવો?
છે છે સરોવર વિશાળ મનોહરે જ્યાં,
આથી નિહાળું રણઝાળ બિહામણી ત્યાં? ૪

ત્યાં ઊતર્યું અજબ અંશુ સવીતૃકેરે.
ગોરંભ એ તિમિર ધૂળ તણો જ તૂટ્યો;
તે કારમો રણ તણો પણ જાદુ ફીટયો,
દીઠૂં દિઠૂં જ ફરિ તે સર સ્વચ્છ મીઠૂં. ૫

માયાવિ વ્હેમ-ભય નેન મહીં ભરાય.
મીઠાં સજીવ ધ્રુવ સત્ય અદશ્ય થાય,
માગૂં પ્રભો સદય સદ્ય ત્યહાં! મ્હને તું
લેજે. ઉગારિ, દઇ અંશુ સવીત કેરે. ૬

નમૂનો ૨ જો

દાખલો ૩.

જાદુઈ વદન

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વિતાવ્યા,
નાના પ્રકાર, દુખ શોક વિશે ઘડાયાં;
આવી પળો કંઇક ધૈર્ય સહૂ ગળ્યૂં જ્યાં,
આશ્વાસતૂં વદન એકલ તાહરૂં ત્યાં. ૧

દુઃખો મહી થઇ નિમગ્ન રહ્યો હતો જ્યાં.
દૈવૂં કઠોર દુખથી જડ આ દિસે જ્યાં,
અશ્રુય એક ન ખરી દુખ દૈવ સામે,
સૂધા ઝરંત દગને, સખિ, ત્યાં તું હાળે. ૨

પરિશિષ્ટ

નમૂનો ૧ લો

દાખલો ૧.

અસ્પષ્ટ દર્શન

ઊઠ્યો ત્યજી શયન આજ સખિ, પ્રભાતે,
પૂરાં કર્યાં સકલ કાર્ય સ્હવારનાં મેં;
ચાલ્યો પછી ગૃહ થકી ધરિ વસ્ત્ર સર્વે,
ઠંડી અતી શિશિરની નવ લેખવી તે ૧

દષ્ટી ન દેખિ શકતી કંઇ માર્ગમાં તો,
ઘેર્યો મને ધુમસ કોટ થકી ફરી જો;
હાર્યો ન હું તદપિ શાંતિ ન સ્હેજ છાંડી,
પ્રાસાદ પંક્તિ સુધિ આગળ મીટ માંડી. ૨

સામે અગામ રણ જેવું કંઈ જણાયું,
ઊભો રહ્યો ઘડિક સ્તબ્ધ બની જ ત્યાં હું;
આ શું હશે? કુદરતી નવ ખેલ આશો?
કોદી ન મેં જિવન માહિં દિઠેલ એવો? ૩

દેખ્યું સરોવર ભર્યું ગત રાત્રિએ જ્યાં
આજે નિહાળું રણ શુષ્ક વિશાળ હું ત્યાં;
કિન્તુ રહ્યો ક્ષણિક ભાસ, પછી દિઠું મેં
પાછું સરોવર યથાસ્થિત ત્યાં ઊભું જે ૪

માયા તણા પડળ આવરિ ચક્ષુ લે જો,
ના સત્ય વસ્તુ કદિ ભાસતિ દષ્ટિએ તો,
યાચું પ્રભો તુંથિ હું સત્યનું જ્ઞાન થાવા,
ખેલો યદા પ્રકૃતિ ખેલ વિચિત્ર આવા. ૫

દાખલો ૨.

પ્રાર્થના

ઊઠ્યો ત્યજી શયન આજ, સખિ, પ્રભાતે,
ચાલ્યો અને તુરત ધૂત ભર્યો એકેલો,
ચાલ્યો દિશા વગર લક્ષ્ય વિના જ ઘેલો,
ઠંડી અતી શિશિરની, નવ લેખવી તે, ૧

બાજાર ને સદનહાર રહયા પછાડી,
ચાલ્યો વહયો જ ઝડપે ધુનમા અગાડી;
ઘેરી લીધો અજબ ત્યાંજ વિચિત્ર દશ્યેઃ-
ગૂંથેલું ધૂળ રવિ ઝાકળમાથી દીસે ૨

ચોપાસ શો ધુમસ કોટ રહયો રચાઇ,
ને જ્યાં હતું સર વિશાળ મનોજ્ઞ સામે,
ત્યાં તો દિઠું રણ અગાધ ધગંતું ઝાળે,
ઊભો, છબી નિરખિ એ, નકળું જ કાંઇ. ૩

આ શું હશે? કુદરતી નવ ખેલ કેવો-
દીઠો ન ક્યાંહિ નહિ વા કલપેલ એવો?
છે છે સરોવર વિશાળ મનોહરૂ જ્યા,
આહી નિહાળું રણઝાળ બિહામણી ત્યા? ૪

ત્યાં ઊતર્યું અજબ અંશુ સવીતૃકેરૂં.
ગંભીર એ તિમિર ધૂળ તણો જ તૂટ્યો;
તે કારમો રણ તણો પણ જાદુ ફીટયો,
દીઠું દિઠું જ ફરિ તે સર સ્વચ્છ મીઠું. ૫

માયાવિ વ્હેમ-ભય નેન મહીં ભરાય.
મીઠા સજીવ ધ્રુવ સત્ય અદશ્ય થાય,
માગૂં પ્રભો સદય સદ્ય ત્યહાં. મ્હને તૂં
લેજે. ઉગારિ, દઇ અંશુ સવીતૃ કેરૂં. ૬

નમૂનો ૨ જો

દાખલો ૨.

જાદુઈ વદન

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વિતાવ્યા,
નાના પ્રકાર, દુખ શોક વિશે ઘડાયાં;
આવી પળો કંઇક ધૈર્ય સહ ગળ્યૂં જ્યા,
આશ્વાસતું વદન એકલ તાહરૂં ત્યાં. ૧

દુઃખો મહી થઇ નિમગ્ન રહ્યો હતો જ્યાં.
હૈયૂં કઠોર દુખથી જડ આ હિમે જ્યા,
અશ્રુય એક ન ખરી દુખ હૈય શામે,
સુધા ઝરંત દગને, સખિ, ત્યાં તું ઠામે. ૨

એ દૃષ્ટિએ હૃદયસાગર ઊર્મિ આવે,
કે મોહની મહિં વિષાદ તણાઇ જાયે;
અંકુરતી પ્રણય ધૈર્યનિ લાગણી જ્યા;
ઉત્સાહ ઔર વધિ યુક્તિ નવી સુઝે જ્યાં. ૩

કાર્યે યદા જગતના ઉર મસ્ત થાતું
જ્યા ઊર સ્નેહ કવિતા પણ ભૂલિ જાતું,
વેરાનતા વસતિ જ્યા ઉરમાંહિ ત્યારે
એ દૃષ્ટિચંદ્ર કિરણે ફરી ઊર જાગે. ૪

હૈયા તણા, સખિ, સુકોમળ ભાવ સારા,
મૂખે અહો તરવરંત નિહાળું ત્હારા;
ભાવીય સારું તુજ ભાવ વિશે વિલોકું,
સામર્થ્ય મુજ સહુ કેન્દ્રિત ત્યાંજ દેખું. ૫

એવું અહો વદનમાં તુજ જાદુ શું કે
જ્યાં ગાઢ શોક દુખ યે સખિ માર્ગ મૂકે;
ક્યાથી શિખ્યાં પ્રિયતમે મધુરી પ્રભૂતા
વીસંવદન્ત ફુલકોમલ દેહથી આ? ૬

રૂહેજો સખી તમ અખંડ વિદગ્ધતા એ,
વાધો સદાય તમ આત્મિક દ્રવ્ય, બાલે!
સૌભાગ્ય રૂહો અમર જે સખિદેહરૂપે
ત્યા દેહવંત વિભુનેહ વસો સમીપે. ૭

દાખલો ૪.

જીવનસખી

રાત્રી અને દિન સચિન્ત, સખી, વટાવ્યાં,
શોકાગ્નિની વિવિધ ભટ્ઠિ મહીં તવાયા;
આવી પળો વિષમ ધૈર્ય ગયાં ગળી જ્યાં
મુદ્રાજ એક કુમળી તુજ ઠારતી જ્યા. ૧

દિઙ્મૂઢ બુદ્ધિ જગભાર તળેજ જ્યારે,
નિશ્ચેષ્ટ ને વમળકંદુક હૈયું જ્યારે,
રે આંસુયે ખુટિ વમુકી જતાજ જ્યારે,
આધાર ત્યાં, સખિ, ત્વદક્ષિસુધાજ મ્હારે. ૨

ને જ્યા કંઇક સુખનેહ તણો પ્રકાશ
આવી ઉરે પ્રકટતો જ ઉમંગ આશ,
બીયે અહો હૃદય શું સખિરી લ્હમારૂં—
ચિંતા ક્યહાં ગમ ક્યહા ઉડિ જાય વારૂ? ૩

એ નેન વક્ન હ્રદયે કઇ બધ બાધ્યા
તે સ્નેહ તે પ્રગતિ તે ધુતિનાજ મીઠા;
બાનીય મ્હારુ દયિતે તુજમા વિશેષે
સામર્થ્ય જે મુજ કંઇ, સખિ સર્વ તે તૂ. ૪

રૂહેન્નેજ, જીવનસખી તમ સૌ કલા એ,
વાધો સદૈવ તમ આત્મિક સત્ત્વ બાલે,
મૂર્તી વિભૂ પ્રણયની જ ખરે, સખી, છો
છાજો ભવોભવજ આ તવ દાસને જો. ૫

નમૂનો ૩ જો

દાખલો ૫.

ઇંદુ

(ગુજરાત માસિક, માઘ ૧૯૮૦ નો અંક)

અંધારે વ્યોમ રેખાશી લસે છે વ્યોમ દીપિકા
દૂમો મ્હઙેલ હૈયાની એવી એ પથ દર્શિકા. ૧

જ્યારે મળૂં દગ મહીં તુજને ભરૂં હું;
સંસારના સુખ ભુની તુજને સ્મરૂં હું,
ગૂંથી વળી ઉર થકી ઉર તે બિછાવૂં
વાત્સલ્યમૂર્તિ પ્રભુને ચરણે ધરાવૂં ૨

ઉછાળે જૂજવા ભાવો તાહરૂં દષ્ટિ સ્પર્શન,
અને મે ત્યાહરે કીધા સ્નેહમા બ્રહ્મદર્શન, ૩

માન્યૂ હતૂ જગત તો જડ છેક છે આ,
આત્મા તણૂં જિવન શૂ કંઇ સામ્ય છે ના,
ત્હારા વડે પ્રથમ મે પ્રભુતા પ્રમાણી,
આ વિશ્વને જિવનની શુદ્ધ ગ્રથિ જાણી. ૪

ઉકેલે મૃદુ બોલોથી હૈયાની ઘડિઓ કુળી,
ઉજાળે કઇ આત્માની દિશાઓ સર્વ ધૂધળી. ૫

કાર્યો કરૂ પ્રથમ સૌ બહુ હેત ભાવે
સૌભાગ્યવતિ શકુનો લઇ સામિ આવે;
અંગૂલિ કુંકુમ ભિની કરિને કપાળે
આસો કરી ઉમળકે શુભ ભાગ્ય બોલે. ૬

ભાઇને ભગિની સાચા ઉરતંત્રી જગાડજો.
પ્રેરણા પાઇને પીને સોહમ ગાજો. ૭

ચિંતા બુઠ્ઠી ધગધગે દિલમાંહિ જ્યારે,
વીણા લઇ રસભર્યાં ગિત ગાઇ ત્યારે,
ટોકે ચરી નભ મહી રજની ઉજાળે,
આત્મા બની સ્થલતપે રિઝિને રિઝાવે

(બીજા ૭ શ્લોક)

દાખલો ૬.

છાનાં આંસુ

(સાહિત્ય માસિક, ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ નો અંક)

એ આસુડાં કોણે જોયાં? એ આસુડાં કોણે લ્હોયાં?
વણ જોયાં વણ લોહ્યાં આંસૂ ક્યારે સૂકાયાં? ૧
પાંપણના યુગ્મોએ જોયાં, પાલવને છેડે તે લ્હોયાં,
પાંપણ પાલવ વિણ કો જાણે આંસૂ શા ઉના! ૨

(બીજી ચાર કડી)

ઉપના બેને ઠેકાણે નીચે મુજબ વાંચો અને

સરખાવો —

આર્ય ગૃહિણીનાં આંસુ

એ આસુડાં કોણે જોયાં? એ આસૂડાં કોણે લોહ્યાં?
વણ જોયાં વણ લોહ્યાં આંસૂ—હેતા યે લાજે! ૧
પાંપણના યુગ્મો પત દેખે, પલ પાલવ પગસેડે રેખે,
ત્યાંનો પાલવ પાંપણ ટકે—સૂર્ય બને લાજે
ટકે ને લાજે! ૨

દાખલો ૭.

કરતાજ હતા કંઇ વાત નવીન
રસે પદનો ભરપૂર હતા,
વચમાં વચમાં તરુકુમ્મટલીનજ
યુગ્મ ખગે દૃગ ઊર જતા,
મૃદુ મંદ સુવાસિત શીત સમીરણ
વીજનથી પુલકત થતા
હરિયાળિ મહીં સગતા ઝરતા
દરતા બગકત
તગ સમાં મનકત રતા ૧

× × ×

નમૂનો ૪ થો

ઇંગ્રેજી ગીતાંજલિનું પદ ૧ લું

(રા. રા. રામચંદ્ર અધ્વર્યૂનો અનુવાદ)

દાખલો ૮.

એ ત્હારો આનંદ, મુજને કીધ અનંત, એ ત્હા૦
વાર વાર ભંગુર ભાજન આ ખાલી તુંહી કરંત,
અભિનવ જીવનથી વળિ એને તૂંજ સદૈવ ભરંત એ૦
કૈં ગિરિકંદર ન્હાનકડી આ વાંસલડી વહિ સંગ,
તે દ્વારે નિત નવલા સુસ્વર તેં ગાયા કૈં છંદ એ૦
તવકર કેરા સ્પર્શ અમરથી નિજ મર્યાદ ત્યજંત,
આહ્લાદે બહુ અંતર મ્હારૂં ઉદિરણ અકથ સુજંત એ૦
વામન સમ ટૂંકા કર મ્હારા તુર્જે પ્રદાન નિરંત,
અવિરમ કંઇ જુગથી વરષાવે ઊણા હજિય રહંત એ૦

દાખલો ૯.

(સ્વ. નંદકુંવરબા, ભાવનગર મહારાણી સાહેબ, નો અનુવાદ)

ત્હેં મ્હને અમર બનાવ્યો છે એવી ત્હારી લીલા છે. આ ભાંગી જાય તેવા પાત્રને તું ફરીફરીને ખાલી કરે છે, અને નિરંતર નવા જીવનથી ભર્યા કરે છે.

આ બરૂની ન્હાની વાંસળીને તું ટેકરીઓ તથા ખીણોની ઉપર ઉઠાવી ગયેલ છે. અને તેના દ્વારા નવાં નવાં ગાન તેં ઉડાવ્યા છે.

ત્હારા હાથના અમૃત સ્પર્શથી મ્હારૂં નાનું હૃદય હર્ષમાં પોતાની સીમાઓને ભૂલી જાય છે, અને અવાચ્ય વાણીને જન્મ આપે છે.

ત્હારી અનંત બક્ષેસો આ મ્હારા બહુ ન્હાના હાથ ઉપરજ આવે છે; યુગો ચાલ્યા જાય છે, અને છતાં તું વરસાવ્યા કરે છે, અને હજી પણ ભરાવાનું સ્થાન છે.

(મૂલને ઇંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી જોઇ લેવું. આ પછી બીજાં થોડાં પદોના ચારે ગુજરાતી અનુવાદોની નિબંધમાં ઉડતી સરખામણી કરેલી છે તે સર્વ પણ તે તે પુસ્તકમાંથી જોઇ લેવાં.)

નમૂનો ૫ મો

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮ થી ૪૬
(વિદ્યાર્થીએ મૂલ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ જોવા.)

દાખલો ૧૦ ગ.

વિષાદી આમ પરમ કૃપા આવિષ્ટ જ્યારેઃ
દેખીઆ સ્વજનો, કૃષ્ણ, આવિયા યુદ્ધ–આદરે,
મારાં ઢીલાં પડે અંગો, મુખ સર્વ સુકાય છે.
મારા શરીરમા કંપ, રોમાચ પણ થાય છે.
હાથમાથી ધનુ પડે, ચામડી સઘળી બળે,
ન શકું છું સ્થિર રહી, મારૂં હૃદય શું ચળે!
નિમિત્તો પણ દેખું છું ઊંધાં કેશવ આ હવે,
પછી શ્રેય નથી જોતો હણી સ્વજન આહવે.
કૃષ્ણ ઇચ્છું ન વિજય, નહિ રાજ્ય સુખો અને,
ગોવિંદ, અમને રાજ્યે, ભોગે શું ફળ જીવને,–
રાજ્ય ભોગ અને સૌખ્ય જે અર્થે ઇચ્છીયા હમે
પ્રાણ ધનો તજી તે આ, ઉભા છે રણ ઉદ્યમે.
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે)
હણતા પણ એઓને, ઇચ્છુ ન હણવા જરી,
ત્રૈલોક્ય રાજ્યાર્થે પણ, શું મહી–અર્થ અધ્વરિ!
ધાર્તરાષ્ટ્રો હણી હર્ષ, જનાર્દન, થશે પ્રિયો ?
અમોને પાપજ થશે હણી એ આતતાયિઓ.
અમે ન મારવા યોગ્ય ધાર્તરાષ્ટ્ર સ્વબાંધવ,
થઇએ સ્વજનો મારી સુખિયા કેમ માધવ ?
એ જો પણ નથી જોતા, કુલક્ષયજ દોષને,
ને મિત્રદ્રોહમા પણ, ભરી ચિત્તે અતોષને,
અમે ન ધારવું કેમ આ પાપથી નિવર્ત્તન,
કુલ ક્ષય થકી દોષ જોનારાએ જનાર્દન ?
કુલક્ષયે નાશ પામે કુલધર્મો અનાદિ જે,
પરાભવે ધર્મનાશે, અધર્મ કુલ સર્વને.
તેથી કુલસ્ત્રીઓ કૃષ્ણ કલંકી થાય દૂષણે,
વાર્ષ્ણેય, દૂષિત વધુ વર્ણસંકરને જણે.
કુલને ને કુલઘ્નોને, નાખે નરક તે નકી.
પડે છે પિતરો જેના હીન પિંડજલો થકી.

આ દોષો કુલહંતાના વર્ણસંકર-સાધન,
જાતિના કુલના ધર્મો જાય તેથી સનાતન;
કુલધર્મો જે જનોના જનાર્દન નહી કદા,
વૃદ્ધોથી સુણિયો વાસ, તેઓનો નરકે સદા.
અહો ! અરે ! અમે ધારી મહાઘ કરવા મળ્યા-
જે રાજ્ય સુખના લોભે સ્વજનો મારવા વળ્યા.
અયુદ્ધ નિઃશસ્ત્ર મને જો શસ્ત્રધર મારશે,
ધાર્તરાષ્ટ્રો રણે, મારૂં અધિક ક્ષેમ તે થશે !

દાખલો ૧૧ મ્હો.

(રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનો અનુવાદ)

પરમ કૃપા ભર્યો આમ ખેદવન્તો વદ્યો ત્યહાંઃ
દેખી આ સ્વજનો કૃષ્ણ ઉભેલા યુદ્ધ વાંછતા,
ગળે છે ગાત્ર સૌ મ્હારાં, ને મોં સુકાઇ જાય છે;
કંપારી કાયને છૂટે, અને રોમાંચ થાય છે;
સરે ગાંડીવ હાથેથી, ને દાઝે છે બધી ત્વચા;
નથી શક્તિ ઉભા રહેવા, જાણે કે મનડૂં ભમે !
ને નિમિત્તોજ પેખું છું સૌ અવળાંજ કેશવ !
નથી જોતો કંઇ શ્રેય, યુદ્ધમાં સ્વજનો હણ્યે.
ન વાંછું જય, ગોવિંદ, રાજ્ય કે સુખ ઇચ્છું ના,
અમારે, કૃષ્ણ, શું રાજ્યે શું ભોગે કે શું જીવિતે-
વાંછીયે જેમને કાજે, રાજ્ય ને ભોગને સુખો,
તે ઉભા રણ રોપી આ. તજીને પ્રાણ ને ધન !
(એક શ્લોક અહિં છોડી દીધો છે.)
એમને હું હણાતાયે, ન ઇચ્છું હણવા પ્રભો !
ન ત્રિલોકરાજ્યાર્થેયે, તો પૃથ્વી એક કાજશું !
હણીને કૌરવો, કૃષ્ણ, અમારે હર્ષ હોય શો ?
પાપજ અમને લાગે, હણ્યે યે આતતાયી તે,
માટે નથી અમે યોગ્ય મારવા ભાંડુ કૌરવોઃ
સ્વજનોજ હણી કેમ પામિયે-સુખ, માધવ !
કુલનાશે કર્યા દોષ, મિત્રદ્રોહનું પાતક,
લોભમૂર્છિત હૈયાના, જો કે તે લેખતા નથી.
કુલનાશે કર્યા દોષ, પેખનારે જનાર્દન
અમારે પાપથી આવા, કહો શે ન વિરામવૃં ?

કુલનાશે નાશ પામે કુલધર્મો સનાતન,
ધર્મ નાશે કુલે આખે આણુ વર્તે અધર્મની.
અધર્મે ઘેરતા થાય દુષ્ટાચારી કુલસ્ત્રીઓ.
સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતાં, કૃષ્ણ, જન્મે છે વર્ણસંકર
કુલને કુલઘાતીને નાખે સંકર નર્કમા
પડેજ તેમના પિત્રી લોપાતા પિંડતર્પણ.
વર્ણસંકરકારી આ દોષથી કુલઘાતિના,
ડુબે છે જાતિધર્મો ને કુળધર્મોય શાશ્વત,
કુલધર્મો ડુબ્યા જેના તે જનોના જનાર્દન,
સદાનો નર્કમા વાસ થાય, એમ સુણેલું છે.
અરેરે ! હા ! મહાપાપ, ખેડવા નીકળ્યા હમે,
કે રાજ્ય સુખના લોભે, સ્વજનો હણવા ઉઠયા !

(ઉપજાતિ)

અશસ્ત્ર સામાનથનારને મ્હને,
આવી અહિં જો કર શસ્ત્ર ધારિને,
હણે રણે કૌરવ બંધુ માહરા,
તો ક્ષેમ મ્હારૂ વધુ થાય, હે હરિ !

નમૂનો ૬ ઠો

કાલિદાસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીયઃ અંક ૫ શ્લોક પહેલા ૧૦

દાખલો ૧૨ કે.

(રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત અનુવાદ)

૨ જી આવૃત્તિ ૧૯૧૨

કયા છે એ મોત માગંતો સીચાણો ચોર જેહણે
સહુ મોર કરી ચોરી મંદિરે જ મહીપને ૧

સૂવર્ણસૂત્રે મણિ ચાચ માહે,
અહી, લઇ ચક્કર વેગમા એ
ઉડંત અંગારકણ્ અનેરૂ,
દોરે રૂડૂં વર્તુલ તેજકેરૂં, ૨

કિરણે કરિ મોટેરા મણિરૂપે દિશા મુખે,
અશોકગુચ્છનુ છોગું ગીધ એ સુહવે ગકે ! ૩

રાજે રેણે અનુણો મંગલ કાળા ઘન નિકટે જેવો,
મણિએ ખગના મુખમા આપે આરે પણે તેવો ૪

હું એ સંગમનીયે પામ્યો સંગમ પ્રિયા તણો કરિને
તેણે કરિને મણિએ મુજને પ્રિય છે, ન મણિ કરિને ૫
એ વધ્ય આ બાણુ મિષેજ આપે
હણાઇ પૃથ્વીપતિના પ્રતાપે
સજા ગુન્હાની ભરિપૂરિ પામી
મુવો પડી ભૂ પર રત્ન વામી. ૬

(૭ મો શ્લોક કેમાં નથી.)

સામળિ પડિ'તી કુચની
દીટડિ, ને આંખડી જતી'તિ ઢળી;
લવલીદલશી મુખની
પીળચટી બનિ'તિ કાંતિવળી. ૮
જોતા કરે હૃદય લોચનિયા ભિંજાયે,
વાત્સલ્યભાવ ઉરમા વળિ ઊભરાયે;
ને ધૈર્ય ખોઇ ભચડી ભુજજુગ્મમાહે.
આલિંગવાજ ચલવીચલ અંગ થાયે. ૯
એહ પિતાને સુત હું લહતા ઉભરાય ભાવ જો આવો,
તો અંકે ઉછર્યાનો નેહ વડિલ શું હશે કેવો ! ૧૦

દાખલો ૧૩ ડિ.

(સ્વ. કિલાભાઇ ઘનશ્યામ ભટ્ટકૃત અનુવાદ)

માગતો મૃત્યુ પોતાનું કયા છે વિહગતસ્કર ?
પ્હેલી ચોરી કરી જેણે નિજ રક્ષક મંન્દિર ૧
મણી પરોવેલ સુવર્ણ સૂત્રે
ગ્રહી મુખે ગોળ ઉડે સપાટે
તે રંગરેખાથિ અલાત ચક્ર
સમા કુંડાળા કરતો વિહંગ ૨
પ્રભાથી પલવો સોતા મણિથી કરતો ખગ
અશોક ગુચ્છના જેવો દિશાનો અવતંસક ૩
મંગળ ધાડા ધુનના વાદળ પાસે નિશાસમે જેમ
શોભે શ્રેષ્ઠ મણી આ ખગથી દુર લઇ જવાયલો તેમ ૪
રત્નજ છે તે માટે એ મણી ઉપર નથી પ્રેમ મ્હારો
પણ એ સંગમનિયથી સખે સમાગમ થયેલ છે મ્હારો ૫
આ નારવા યોગ્ય બળે તમારે
વીધાયેલો બાણ તણે સપાટે
આકાશથી રત્નની સાથ પક્ષી
પડ્યો બિજા તંબુનિ પાસ આવી. ૬

ઉર્વશી માંહિ જન્મેલા ઇલાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આયુનો બાણ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી ૭
કાળી રત્ન દીટડિએ લવલીદલશી પિકીવદન કાંતી
આંખો ભારે ભારે તેવામાં લાગતી હતી એની. ૮
આંસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિં ધીરજ અંગ કંપે
આવે મને ઉમળકો જઇ ભેટવાને ૯
ઉપજે આવી પ્રીતિ સુણતા એ મુજપિતા હું સુત એનો
તો ગુરૂજન પર કેવો પ્રેમ હશે હાથના ફિકેર તણો.

૫

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે સૂચવેલા અનુવાદ ખંડ.)

કયા છે એ મોત માગંતો સીચાણો ચોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કીધી છે જેણે રક્ષકમંદિરે. ૧

પંખી અતીવ દુરે જણાય ઘેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પંખી જાણે રાતે મંગલ જલદશિખા કોરે. ૪

સંગમનીયે સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહે સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે માટે. ૫

નૃપવર, દંડ ઉચાર્યો
રોષે, તે બાણકાય આપ સઉ,
ધાઇ તસ્કર પુડે,—
આ એણે જ પછાડયો
મૌલિરત્ન સહ જાલિમ ગગનેથી. ૬

ઉર્વશિ અપ્સરા માતા સુધન્વી ઐલ નાતના
આયુ કુમારનો બાણ શત્રુનો કાળ જાણજો. ૭

મુદ્રા લગીર પાંડુર લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મંથર અને કુચાગ્રો જરા કાળાં. ૮

ભીની ભિની મુખ નિહાળિ નિહાળી આંખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉં અધીર ફરકી ઉડનાજ અંગ
આવે અને ઉમળકો લઇ ભેટવાને ૯

ઉરોર્મિ ઉછળે આવી, માત્ર જાણતાં પિતાજી આ મ્હારા
તો અંકે ઉછર્યાના વડીલ શું હેત તો કેવાં ! ૧૦

૩ લિપિનો ઈતિહાસ.

(લેખકઃ–રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.)

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રના થોડાંક વર્ષોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવામા આપણી પરિષદ્‌ના મંડળે 'અશોકના શિલાલેખો' નો ઇનામી નિબંધ જાહેર કર્યો. આથી મારા લિપિશાસ્ત્રના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્‌ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજુર થયો, ને મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડયો, અને તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જ લખેલું જાણવામા છે. પરંતુ તેમાં આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતમાં ઉતરવાનું બની શકયું નથી. આથી મેં વિગતવાર "ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ" તૈયાર કરવા માડયો છે. સદર ગ્રંથનો મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમા લિપિશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું ટુંકું દિગ્દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્ત્વની છે. એ કળાએ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને દષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. બોલાતી ભાષામા જે જુદા જુદા અવાજ સંભળાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમા આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોંચતા પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હોવી જોઇએ. પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતા પણ આપણી લેખનકળા ઘણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમાથી ઉદ્‌ભવી છે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. એનો નિર્ણય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે છેક શરૂઆતમા ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઇશું ખરા. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોઇ શકેઃ-(૧) વિચારવ્યંજક અને (૨) વસ્તુવ્યંજક. સૂક્ષ્મનું દર્શન વિચારવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્થૂલનું દર્શન વસ્તુવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે મોટા ભાગના પ્રાથમિક જ્ઞાનને લેખરૂપે ઉતારી શકાય. આથી કરીને આપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાની શરૂઆત કરી હોય એ બનવાજોગ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય; કેમ કે. હજારો સદીઓ વીતી ગએલી હોવાથી તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ તુલનાત્મક* દષ્ટિએ આવી કલ્પના કરવામા કાંઇ હરકત નથી.

પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગુહાવાસી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપવાની જરૂર જણાઇ હશે, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હશે. શરૂઆતમાં તેઓ જુદી જુદી ચીજોની ઉપર માણસોના અને પશુઓના ચિત્રો

ઉર્વશી માંહિ જન્મેલા ઇલાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આયુનો બાણુ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી ૭
કાળી સ્તન દીટડિએ લવલીદલશી શ્રિકીવદન કાંતી
આંખો ભારે ભારે તેવામાં લાગતી હતી એની. ૮
આંસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિં ધીરજ અંગ કંપે
આવે મને ઉમળકો જઇ ભેટવાને ૯
ઉપજે આવી પ્રીતિ સુણતા એ મુજપિતા હું સુત એનો
તો ગુરૂજન પર કેવો પ્રેમ હશે હાથના ઉછેર તણો.

૭૫

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે સૂચવેલા અનુવાદ ખંડ.)
ક્યા છે એ મોત માગંતો રીચાણો ચોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કીધી છે જેણે રક્ષકમંદિરે. ૧
પંખી અતીવ દુરે જણાય ઘેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પંખી જાણે રાતે મંગલ જલદશિખા કોરે. ૪
સંગમનીયે સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહે સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે માટે. ૫
નૃપવર, દંડ ઉચાર્યો
રોષે, તે બાણુકાય આપ સજી,
ધાઇ તસ્કર પુઠે,—
આ એણે જ પછાડયો
મૌલિરત્ન સહ જાલિમ ગગનેથી. ૬
ઉર્વશિ અપ્સરા માતા સુધન્વી ઐલ નાતના
આયુ કુમારનો બાણુ શત્રુનો કાળ જાણજો. ૭
મુદ્રા લગીર પાંડુર લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મંથર અને કુચાગ્રો જરા કાળાં. ૮
બીની બિની સુખ નિહાળિ નિહાળી આંખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉં અધીર ધરકી ઉડનાંજ અંગ
આવે અને ઉમળકો લઇ ભેટવાને ૯
ઉરોર્મિ ઉછળે આવી, માત્ર જાણતાં પિતાજી આ મ્હારા
તો અંકે ઉછર્યાના વડીલ શું હેત તો કેવાં! ૧૦

૩ લિપિનો ઇતિહાસ.

(લેખકઃ–રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.)

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રના થોડાંક વર્ષોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવામાં આપણી પરિષદ્‌ના મંડળે ' અશોકના શિલા-લેખો ' નો ઇનામી નિબંધ જાહેર કર્યો. આથી મારા લિપિશાસ્ત્રના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્‌ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજુર થયો, ને મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડયો, અને તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જ લખેલું જાણવામાં છે. પરંતુ તેમાં આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતમાં ઉતરવાનું બની શકયું નથી. આથી મેં વિગતવાર " ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ " તૈયાર કરવા માંડયો છે. સદર ગ્રંથનો મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમાં લિપિશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું ટુંકું દિગ્‌દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્ત્વની છે. એ કળાએ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને દષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. બોલાતી ભાષામાં જે જુદા જુદા અવાજ સંભળાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમાં આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોંચતાં પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હોવી જોઇએ. પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં પણ આપણી લેખનકળા ઘણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમાંથી ઉદ્‌ભવી છે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. એનો નિર્ણય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે છેક શરૂઆતમાં ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઇશું ખરા. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોઇ શકેઃ–(૧) વિચારવ્યંજક અને (૨) વસ્તુવ્યંજક. સૂક્ષ્મનું દર્શન વિચારવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્થૂલનું દર્શન વસ્તુવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે મોટા ભાગના પ્રાથમિક જ્ઞાનને લેખરૂપે ઉતારી શકાય. આથી કરીને આપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાનો શરૂઆત કરી હોય એ બનવાજોગ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય; કેમ કે. હજારો સદીઓ વીતી ગએલી હોવાથી તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ તુલનાત્મક* દૃષ્ટિએ ખાસી કલ્પના કરવામા કાંઇ હરકત નથી.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગુફાવાસી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપવાની જરૂર જણાઇ હશે, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હશે. શરૂઆતમાં તેઓ જુદી જુદી ગીરીઓની ઉપર માણસોનાં અને પશુઓનાં ચિત્રો

ઉર્વશી માંહિ જન્મેલા ઇલાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આયુનો બાણુ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી ૭
કાળી સ્તન દીટડિઓ લવલીદલશી ફિકીવદન કાંતી
આંખો ભારે ભારે તેવામાં લાગતી હતી એની. ૮
આંસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિં ધીરજ અંગ કંપે
આવે મને ઉમળકો જઇ ભેટવાને ૯
ઉપજે આવી પ્રીતિ સુણતા એ મુજપિતા હું સુત એનો
તો ગુરૂજન પર કેવો પ્રેમ હશે હાથના ઉછેર તણો.

૫

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે સૂચવેલા અનુવાદ ખંડ)

ક્યાં છે એ મોત માગંતો શીચાણો ચોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કીધી છે જેણે રક્ષકમંદિરે. ૧

પંખી અતીવ દુરે જણાય ઘેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પંખી જાણે રાતે મંગલ જલદશિખા કેરે. ૪

સંગમનીયે સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહે સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે માટે. ૫

નૃપવર, દંડ ઉચાર્યો
રોષે, તે બાણકાય આપ સજી,
ધાઇ તસ્કર પુઠે,—
આ એણે જ પછાડયો
મૌલિરત્ન સહ જાલિમ ગગનેથી. ૬

ઉર્વશિ અપ્સરા માતા સુધન્વી ઐલ તાતના
આયુ કુમારનો બાણ શત્રુનો કાળ જાણજો. ૭

મુદ્રા લગીર પાંડુર લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મંથર અને કુચાગ્રો જરા કાળાં. ૮

બીની ભિની મુખ નિહાળિ નિરાળી આંખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉં અધીર ધ્રુજી ઉઠનાંજ અંગ
આવે અને ઉમળકો લઇ ભેટવાને ૯
ઉરોર્મિ ઉછળે આવી, માત્ર જાણતાં પિતાજી આ મ્હારા
તો અંકે ઉછર્યાના વડીલ શું હેત તો કેવાં! ૧૦

૩ લિપિનો ઇતિહાસ.

(લેખકઃ–રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.)

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રના થોડાંક વર્ષોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવામાં આપણી પરિષદ્‌ના મંડળે 'અશોકના શિલાલેખો'નો ઇનામી નિબંધ જાહેર કર્યો. આથી મારા લિપિશાસ્ત્રના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્‌ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજુર થયો, ને મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડયો, અને તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જ લખેલું જાણવામાં છે. પરંતુ તેમાં આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતમા ઉતરવાનું બની શકયું નથી. આથી મેં વિગતવાર "ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ" તૈયાર કરવા માંડયો છે. સદર ગ્રંથનો મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમા લિપિશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું ટુંકું દિગ્દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્ત્વની છે. એ કળાએ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને દૃષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. બોલાતી ભાષામા જે જુદા જુદા અવાજ સંભળાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમાં આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોચતાં પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હોવી જોઇએ. પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં પણ આપણી લેખનકળા ઘણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમાંથી ઉદ્‌ભવી છે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. એનો નિર્ણય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે છેક શરૂઆતમા ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઇશું ખરા. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોઇ શકેઃ–(૧) વિચારવ્યંજક અને (૨) વસ્તુવ્યંજક. સૂક્ષ્મનું દર્શન વિચારવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્થૂલનું દર્શન વસ્તુવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે મોટા ભાગના પ્રાથમિક જ્ઞાનને લેખરૂપે ઉતારી શકાય. આથી કરીને આપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાની શરૂઆત કરી હોય એ બનવાજોગ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય; કેમ કે. હજારો સદીઓ વીતી ગએલી હોવાથી તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ તુલનાત્મક• દૃષ્ટિએ આવી કલ્પના કરવામા કાંઇ હરકત નથી.

પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગુફાવાસી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપવાની જરૂર જણાઇ હશે, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હશે. શરૂઆતમાં તેઓ જુદી જુદી નીજોની ઉપર માણસોના અને પશુઓનાં ચિત્રો

ઉર્વશી માહિ જન્મેલા ઇલાના ધન્વિ પુત્રથી
કુમાર આયુનો બાણ લે શત્રુ પ્રાણ જે હરી ૭
કાળી સ્તન દીટડિએ લવલીદલરી શિરીવદન કાતી
આંખો ભારે ભારે તેવામા લાગતી હતી એની ૮
આસુ ભરાય નયને નિરખ્યાથિ એને
વાત્સલ્યભાવ ઉપજે મન મોદ પામે
ધારી ધરાય નહિ ધીરજ અગ કપે
આવે મને ઉમળકો જઇ ભેટવાને ૯
ઉપજે આવી પ્રીતિ સુણતા એ મુજપિતા હું સુત એનો
તો ગુરૂજન પર કેવો પ્રેમ હશે નાથના ઉછેર તણો

બ

(વિદ્યાર્થી સરખામણી કરી શકે માટે મૂચવેલા અનુવાદ ખડ)

ક્યા છે એ મોત માગતો સીચાણો ચોર માહરો
પહેલી ચોરીજ કીધી છે જેણે રક્ષકમદિરે. ૧
પખી અતીવ દુરે જણાય વેરા અન્તરીક્ષ આરે
મણિ ને પખી જાણે રાતે મગલ જલદશિખા કોરે ૪
સંગમનીએ સંગમ મ્હારો પુનરપિ પ્રિયાસહે સાધ્યો
તે કારણથી પ્રિય એ નહિ કેવલ રત્ન છે માટે ૫
નૃપવર, દડ ઉચાર્યો
રોષે, તે બાણકાય આપ સજી,
ધાઇ તસ્કર પુઠે,—
આ એણે જ પછાડ્યો
મૌલિરત્ન સહ જાલિમ ગગનેથી. ૬
ઉર્વશિ અપ્સરા માતા સુધન્વી ઐલ તાતના
આયુ કુમારનો બાણ શત્રુનો કાળ જાણજે. ૭
મુદ્રા લગીર પાડુર લવલીદલથી વિશેષ તેજસ્વી
નયનો લગીર મથર અને કુચાગ્રો જરા કાળા. ૮
ભીની ભિની મુખ નિહાળિ નિહાળી આંખો,
વાત્સલ્ય ચિત્ત ઉપને, મન મોદ પામે,
થાઉ અધીર ધરણી ઉઠનાજ અગ
આવે અને ઉમગકો લઇ ભેટવાને ૯
ઉરોર્મિ ઉઠે આવી, માત્ર જાણતા પિતાજી આ મ્હારા
તો અંકે ઉર્યોના વડીલ શ હેત તો કેવા ' ૧૦

૩ લિપિનો ઇતિહાસ.

(લેખકઃ-રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.)

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રના થોડાંક વર્ષોના અભ્યાસથી મને પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવામાં આપણી પરિષદ્‌ના મંડળે 'અશોકના શિલાલેખો'નો ઇનામી નિબંધ જાહેર કર્યો. આથી મારા લિપિશાસ્ત્રના અભ્યાસને જોર મળ્યું, અને મેં સદરહુ નિબંધ લખ્યો. સદ્‌ભાગ્યે મારો નિબંધ મંજુર થયો, તે મને ઇનામ મળ્યું. આ નિબંધ લખતી વખતે પ્રાચીન લિપિનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો પડ્યો, અને તેના પરિણામમાં ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર થયો. અત્યાર સુધીમાં લિપિને લગતું પુસ્તક તો માત્ર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ જ લખેલું જાણવામાં છે. પરંતુ તેમા આખા હિન્દુસ્તાનની બધી લિપિઓનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યેક લિપિની વિગતમા ઉતરવાનું બની શકયુ નથી. આથી મેં વિગતવાર "ગૂજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ" તૈયાર કરવા માંડ્યો છે સદર ગ્રંથનો મોટો ભાગ તૈયાર થઇ ગયો છે. આ લેખમાં લિપિશાસ્ત્રના ઇતિહાસનું ટુંકું દિગ્દર્શન કરવાનું ધાર્યું છે.

પ્રાચીન લોકોએ ખીલવેલી કળાઓ પૈકી લેખનકળા બહુ મહત્ત્વની છે. એ કળાએ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને દૃષ્ટિગોચર બનાવી ચિરસ્થાયી કર્યું છે. બોલાતી ભાષામા જે જુદા જુદા અવાજ સંભળાતા હોય તે બધા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રાચીન મનુષ્યોએ દરેક અવાજનો એકેક વર્ણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેના પરિણામમાં આખી વર્ણમાળા ઉત્પન્ન થવા પામી. આટલી અવસ્થાએ આવી પહોચતાં પણ તેમને અનેક સદીઓ લાગી હોવી જોઇએ. પણ તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર અહીં આપણને નથી.

આપણી લેખનકળા આપણે જ શોધી કાઢી છે, એમ અત્યારે તો ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતા પણ આપણી લેખનકળા ઘણી જૂની છે, એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. આપણી લેખનકળા ચિત્રલિપિમાંથી ઉદ્‌ભવી છે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. એનો નિર્ણય હજી થયો નથી, પણ મને લાગે છે કે, આપણે છેક શરૂઆતમાં ચિત્રલિપિ વાપરતા હોઇશું ખરા. ચિત્રલિપિ બે પ્રકારની હોઇ શકે:-(૧) વિચારવ્યંજક અને (૨) વસ્તુવ્યંજક. સૂક્ષ્મનું દર્શન વિચારવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે, અને સ્થૂલનું દર્શન વસ્તુવ્યંજક ચિત્રલિપિ કરાવે. આ રીતે મોટા ભાગના પ્રાથમિક જ્ઞાનને લેખરૂપે ઊતારી શકાય. આથી કરીને આપણા પૂર્વજોએ ચિત્રલિપિથી લેખનકળાની શરૂઆત કરી હોય એ બનવાજોગ છે. આ વાતના પુરાવા આજે આપી ન શકાય; કેમ કે. હજારો સદીઓ વીતી ગએલી હોવાથી તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ નથી. પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આવી કલ્પના કરવામાં કાંઇ હરકત નથી.

પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગુફાવાસી મનુષ્યોને પોતાના મનના સૂક્ષ્મ વિચારને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપવાની જરૂર જણાઇ હશે, અને તેથી તેમણે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હશે. શરૂઆતમાં તેઓ જુદી જુદી ચીજોની ઉપર માણસોના અને પશુઓના ચિત્રો

કોતરવા લાગ્યા હશે. પણ તેમ કરવાથી તો માત્ર તે તે માણસોની કે પશુઓની કલ્પના જ વ્યક્ત થતી તેમને લાગી હશે, અને તેથી તેમાનું અધૂરાપણું તેમને તુરત જ સમજાઇ આવ્યુ હશે. આથી કરીને પોતાની આ કલ્પના-દર્શક લિપિમા કાઇક સુધારો કરવાની જરૂર તેમને જણાઇ હશે દરેક પદાર્થનુ વિશિષ્ટપણુ પણ તુરત તેમના ધ્યાનમા આવ્યા વિના રહ્યુ નહિ હોય, અને તેથી આવા ચિત્રો કોતરતી વખતે દરેક ચિત્રના વસ્તુને લગતા અમુક ખાસ ગુણ પણ તે ચિત્રદ્વારા વ્યક્ત કરવાનુ તેમને સૂઝયુ હોવુ જોઇએ પછીથી તેમને બીજો નવો વિચાર સૂઝયો હશે દરેક માણસ બોલે છે ત્યારે તેના ઉચ્ચારણના પરિણામમા કઠોર અને નરમ, ઉંચા અને નીચા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના અવાજ નીકળે છે. આની તરફ પ્રાચીન લોકોનુ ધ્યાન ગયુ હશે, અને તેથી આવા ચોક્કસ અવાજને પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર તેમને થઇ આવ્યો હશે આના પરિણામમા જે લિપિ તેમણે યોજી હશે તે લિપિને આપણે "ધ્વનિદર્શક લિપિ" તરીકે ઓળખીએ તો ચાલે

આ જાતની લિપિનું સ્વરૂપ કેવુ હશે? દરેક અવાજનું સ્વતત્ર ચિહ્ન યોજાએલુ હોવાથી એકદરે સખ્યાબંધ ચિહ્નોનો સમાવેશ એમા થતો હશે. એક વ્યજન અને એક સ્વર, એક સ્વર અને એક વ્યજન, અથવા બે વ્યજનો અને એક સ્વર મળીને જેટલા ઉચ્ચાર તૈયાર થઇ શકે તે પૈકીના દરેક ઉચ્ચારને લગતુ એકેક સ્વતંત્ર ચિહ્ન યોજાયુ હોવુ જોઇએ પણ તેમાના ઘણા ચિહ્નો તો બાતલ પણ થયા હોવા જોઇએ, કારણ કે, રોજના વ્યવહારમા કાઇ બધા જ અવાજોના બનેલા શબ્દો વપરાતા નથી. આપણી હાલની લિપિમા 'ક્' થી 'બ્' સુધીના ૩૪ વ્યજનો છે. તેમા 'અ' થી 'અ' સુધીના ૧૬ સ્વરો મેળવ્યાથી પૂર્ણ ઉચ્ચાર થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સ્વરસયોગથી આ ૩૪ વ્યજનો ૫૪૪ (૩૪×૧૬) વિવિધ અવાજ વ્યક્ત કરી શકે છે આમા સ્વરના બીજા ૧૬ અવાજ ભેળવતા એકદરે ૫૬૦ અવાજ બનવા પામે છે. આમાના કેટલાક અવાજ તો આપણા વ્યવહારમા હયાતી ધરાવતા જ નથી. એટલે આશરે ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિ આપણને પરિચિત છે, એમ ગણીએ તો ચાલે. ૩૪ વ્યજન અને ૧૬ સ્વર મળીને બનેલી આપણી ૫૦ વર્ણની વર્ણમાળામાથી બબ્બે વ્યજનો અને એકેક સ્વર લઇને જોડાક્ષરો બનાવીએ તો તે કેટલા બધા થવા પામે? આ બધા સ્વતત્ર અવાજ જ છે. તે જ પ્રમાણે વ્યજન, સ્વર અને વ્યજન મળીને જે રૂપો બને તે પણ સ્વતત્ર ધ્વનિ જ ગણાય. પણ આ બધા પ્રકારના અવાજમાથી વ્યવહારમા ન આવતા ધ્વનિ બાદ કરતા ધ્વનિદર્શક લિપિમા ૪૦૦ કે ૪૫૦ ધ્વનિઓ સહેજે રહેવા પામે છે

આ ધ્વનિદર્શક લિપિના ધ્વનિઓનો બારીક અભ્યાસ કરીને પછી સક્ષિપ્ત સ્વરચિહ્નોનો અને વ્યજનચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીને વર્ણલિપિ બનાવવામા આવી હશે આમ વ્યજનની કલ્પના મનમા બરાબર ઠસી જતાની સાથે ધ્વનિદર્શક લિપિને તિલાજલિ મળી હોવી જોઇએ

આ પ્રમાણે ચિત્રલિપિમાથી ધ્વનિદર્શક લિપિ ઉત્પન્ન કરીને પછી શબ્દોના અવયવોનુ પૃથક્કરણ કરીને ફિનિશિયાના લોકોએ ઇસ્વી સનની પૂર્વે આશરે દશમી સદીના અરસામા સ્વર અને વ્યજન નક્કી કર્યા યુરોપીય પુરાવસ્તુશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, પ્રાચીન

મીસરી ચિત્રલિપિમાંથી નીકળેલી ' હીઅરેટિક ' વર્ણલિપિમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ' ફિનિશિયન ' વર્ણલિપિમાંથી આપણા દેશની વર્ણલિપિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે. પ્રથમ દર્શને જ આ વાત અસંભવિત લાગ્યા વિના નહિ રહે. હિમાલયના માર્ગે અને વાયવ્યકોણના માર્ગે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થએલા આપણા પ્રાચીન આર્યો કાંઇ આજથી ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે જ અહીં આવેલા નહિ. વેદકાલીન આર્યોનો વખત નક્કી થઇ શકે એમ નથી. પણ વેદકાલીન અને વેદાન્તરકાલીન આર્યોને લિપિજ્ઞાન ન હતું એમ માનવાને કારણ નથી.

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો એમ માનતા કે, બ્રહ્મદેવમાથી લેખનકળા ઉત્પન્ન થઇ છે. ' અગ્નિકતત્ત્વ, ' ' જ્યોતિસ્તત્ત્વ, ' ' નારદસ્મૃતિ ' વગેરે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. હુએનત્સંગ પણ કહી ગયો છે કે, " ભરતખંડમાંની વર્ણમાલાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મદેવમાથી થઇ છે, અને તે ત્યારથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતી આવેલી છે. " પણ મૅકડોનેલના મતે ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી પહલા, બર્નેલના મતે ઇ. સ. પૂ. પાંચમી સદી પહેલા, અને બ્યૂહ્‌લરના મતે ઇ. સ. પૂ. દશમી સદી પહેલા હિન્દુસ્તાનમા લિપિજ્ઞાન હયાત નહિ હોય.

પ્રાચીન લિપિનો કાળ જાણવાના હેતુથી આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસવું જોઇએ. મૅકડોનેલ સાહેબને આપણા પ્રાચીન વ્યાકરણકાર પાણિનિની પરિભાષામા લેખનકળાસૂચક એક શબ્દ પણ જડેલો નહિ, એ બહુ નવાઇની વાત છે. પાણિનિએ તો ' લિપિ, ' ' લિબિ, ' ' લિપિકાર ' અને ' યવનાની ' શબ્દ તૈયાર કરવાના કામે ઉપયોગમાં લેવાના નિયમો આપેલા છે. તે પૈકીના ૩–૨–૨૧ વાળા સૂત્રમાં ' લિપિ ' અને ' લિબિ ' શબ્દનો અર્થ ' લેખન ' થાય છે. વળી ૪–૧–૪૯ વાળા સૂત્રમાં ' યવનાની ' શબ્દ છે તેનો અર્થ કાત્યાયને અને પતંજલિએ ' યવનલિપિ ' કર્યો છે. વળી પાણિનિએ અનેક ગ્રંથોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે પણ લેખનકળાનો પુરાવો આપે છે. તેના વખતમાં ' કૃત ' ' પ્રોક્ત ' અને ' ઉપજ્ઞાત ' નામના ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ હયાત હતા. તેના ૧–૩–૭૫ વાળા સૂત્રમાં ' અગ્રંથ ' શબ્દ છે, અને ૨–૩–૮૭ વાળા તથા ૪–૩–૧૧૬ વાળા સૂત્રમા ' કૃત ' એટલે રચેલા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪–૩–૧૦૧ વાળા સૂત્રમાં તેણે વેદોની શાખાઓને ' પ્રોક્ત ' કહી છે. ૪–૩–૧૧૫ વાળા સૂત્રમાં તેણે નવા વિષયના સંબંધમા લખેલા ગ્રંથને ' ઉપજ્ઞાત ' કહ્યો છે. ૪–૩–૮૮ વાળા સૂત્રમા તેણે પોતાના વખતના કેટલાક ગ્રંથોને લગતું અને તેમના વિષયોને લગતું પોતાનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. ૪–૩–૧૧૦ વાળું સૂત્ર બતાવી આપે છે કે, ' ભિક્ષુસૂત્ર ' અને ' નટસૂત્ર ' નામના બે સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તેના વખતમા હયાત હતા. ૬–૨–૩૮ વાળા સૂત્રમાં તેણે મહાભારતની હયાતી પણ જણાવી છે. વળી, તૈટીકિ, ઔદુંબરાયણ, કાશ્યપ, શાકપૂણિ, કૌત્સ, શાકટાયન, સેનક, આપિશલિ, સ્ફોટાયન, આક્રવર્મણ, ગાલવ, ઔપમન્યવ, ઔર્ણવાભ, વાર્ષ્યાયણિ, ભારદ્વાજ, શાકલ્ય, ક્રોષ્ટુકી, શતબલાક્ષ, કાત્થક્ય, ચર્મશિરસ્, મૌદ્ગલ્ય, સ્થૌલાષ્ઠીવી, આગ્રાયણ અને ગાર્ગ્ય નામના વ્યાકરણકારોના તથા નિરક્તકારોનાં નામ તથા મત પણ તેણે પ્રસંગોપાત્ત પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમા આપેલા છે.

પાણિનિની સૂત્રાત્મક અષ્ટાધ્યાયીનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમા લઇએ તો તુરત જણાઇ આવે કે, લેખનકળાના અભાવે આવો ગ્રંથ તૈયાર થઇ શકે જ નહિ. અષ્ટાધ્યાયીના જેવો સૂત્રાત્મક ગ્રંથ તો શું પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતો કોઇ પણ ગ્રંથ લેખનકળાના અભાવે તૈયાર થઇ શકે જ નહિ. કોઈ પણ ભાષાનુ વ્યાકરણ લખતા પહેલાં તેવી ભાષાનું લિખિત સાહિત્ય હયાત હોવું જોઇએ. સાહિત્યના અભ્યાસ વગર વ્યાકરણના નિયમ ઘડી શકાય જ નહિ.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો ઉપનિષદ્‌થી માંડીને વેદસંહિતા સુધીના બધા ગ્રંથોમા વચ્ચે વચ્ચે દૃગ્ગોચર થાય છે છાંદોગ્યોપનિષદ્‌મા અક્ષર, ઇકાર ઊકાર, એકાર, સ્વર, ઊષ્મન્ અને સ્પર્શવર્ણ દૃષ્ટિએ પડે છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌મા વર્ણ અને માત્રા નજરે પડે છે. ઐતરેયારણ્યકમાં ઊષ્મન્, સ્પર્શ, સ્વર, અંતઃસ્થ, વ્યંજન અને ઘોષ જણાવ્યા ઉપરાંત નકારની અને ણકારની તથા સકારની અને ષકારની વચ્ચે રહેલો ભેદ બતાવેલો છે તેમ જ 'સંધિ' શબ્દનું વિવેચન કરેલું છે. શાખાયનારણ્યકમા પણ આમાની ઘણીખરી બાબતો જોવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમા એકવચનની અને બહુવચનની વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે, અને ત્રણે લિંગોનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. વળી 'નિરુક્ત' અને 'નિર્વચન' શબ્દ યોજીને ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાની વાત પણ આમાં આપેલી છે. તૈત્તિરીયસંહિતામા પણ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યાનું જણાવેલું છે. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, અકાર, ઉકાર અને મકાર મળીને 'ૐ' અક્ષર બનેલો છે. કૌશીતકી બ્રાહ્મણમા અને આશ્વલાયનશ્રૌતસૂત્રમા પણ આવું જ કહ્યું છે. આ બધાની ઉપરથી આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો લેખનકળા જાણતા જ હતા.

વ્યાકરણની વાત આઘી મુકીને છંદઃશાસ્ત્રની વાત હાથમા લઇએ તો પણ વેદના વારા સુધી વાત જાય છે. ઋગ્વેદમાં ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, વિરાજ્, ત્રિષ્ટુભ અને જગતી છંદનાં નામ આપેલા છે. વાજસનેયી સંહિતામા આના ઉપરાત પંક્તિછંદનું નામ પણ મળી આવે છે, અને દ્વિપદા, ત્રિપદા, ચતુષ્પદા, ષટ્પદા તથા કકુભ્ વગેરે છંદોની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે. અથર્વવેદમા જુદા જુદા છંદોના નામ આપેલા છે, અને એક સ્થળે તો એકંદર ૧૧ છંદ હોવાની બાબતમા ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં મુખ્ય છંદ ૮ કહ્યા છે. તૈત્તિરીયસંહિતા, મૈત્રાયણીસંહિતા, કાઠકસંહિતા અને શતપથબ્રાહ્મણ જોતા તેમા કેટલાક છંદોમાના અક્ષરોની સંખ્યા આપેલી જોવામા આવે છે તેમ જ તેમના દરેક પાદમાં કેટકેટલા અક્ષર હોય છે તે પણ બતાવ્યું છે આમ બ્રાહ્મણોમાં તથા વેદોમાં જુદા જુદા છંદોના નામ તથા તેમનામાના અક્ષરોની સંખ્યા પણ આપેલા છે, એ વાતની ઉપરથી આપણે એમ જ કહી શકીએ કે, તે વખતે આપણા દેશમા લેખનકળા સારી પરિણતાવસ્થામા હતી.

આ જ રીતે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાથી આપણા પ્રાચીનકાળના અંકજ્ઞાનની સાબીતી આપી શકાય તેમ છે, પણ સ્થળના અભાવે આપણે અહીં તેની વિગતમાં નહિ ઊતરીએ. આપણે માત્ર એટલું જ કહીશું કે, ગણિતને લગતું આપણું જે જ્ઞાન આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય છે તે લેખનકળાના અભાવે થવું અશક્ય જ ગણી શકાય.

શુક્લયજુર્વેદસંહિતામાં 'અક્ષર' શબ્દ અનેક સ્થળે વાપરેલો જોવામાં આવે છે. વાજસનેયી સંહિતામાં "अक्षरपंक्तिश्छन्दः" એમ પણ કહ્યું છે. અર્થાત્ શુક્લયજુર્વેદ મંત્રકારને અકારાદિ વર્ણનું જ્ઞાન હતુ એટલું જ નહિ, પણ જુદા જુદા છંદોમાં કેટકેટલા અક્ષરો હોય છે તેનું તેમ જ ૭૬ અક્ષરોવાળા 'અતિધૃતિ' છંદનું પણ જ્ઞાન હતું અને 'છંદ' એટલે 'અક્ષરપંક્તિ' એમ પણ તેના જાણવામાં હતું. તૈત્તિરીયસંહિતામાં 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ 'परिलिखितम्' 'व्यालिखिता' અને 'प्रलिखिते' એ સ્વરૂપે કરેલો છે. વળી એ જ સંહિતાના તેમ જ વાજસનેયી સંહિતાના અશ્વમેધ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, ઘોડાના શરીરની ઉપર જે ઠેકાણે તરવારનો ઘા કરવાનો હોય તે જગ્યાએ યજમાનની ત્રણ રાણીઓએ 'સૂચિ' ની મદદથી રેખા દોરવી જોઇએ. એ જ સંહિતાઓમાં 'અક્ષર' નો અને 'અક્ષરપંક્તિ' નો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે.

ઋગ્વેદમા 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ થએલો જોવામા આવતો નથી; પણ 'અક્ષર' શબ્દ અનેક જગ્યાએ વપરાએલો જોવામા આવે છે. ૭–૧૫–૯, ૭–૧–૧૪, ૧–૧૬૪–૩૯ વગેરે ઘણી ઋચાઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઉપર અશ્વમેધ પ્રકરણના સંબંધમાં તૈત્તિરીયસંહિતામાથી અને વાજસનેયી સહિતામાથી ઉલ્લેખ આપ્યો છે તેવો જ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં પણ છે. 'अंकाः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम्' (૧–૧૬૨–૧૩) એ ઋચાભાગમાં. જે 'અંક' શબ્દ છે તેનો અર્થ સાયણાચાર્યે "हृदयाद्यवयवांकनसाधनाः वेतसशाखाः" એવો કર્યો છે. ૧૦–૭૧–૪ વાળી ઋચામા કહ્યું છે કે, "उतत्वः पश्यन्त ददर्श वाचं । उत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ॥ અહીં સાયણાચાર્ય કહે છે કે, 'अनेन अर्धेन अविद्वान् अभिहितः' એવો અર્થ છે. જે માણસ વાણીને જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી અને સાભળતો હોવા છતાં પણ સાભળતો નથી તે (નિરક્ષર અર્થાત્ અભણ) માણસને લખેલો લેખ દેખાતો હોવા છતાં પણ ઉપયોગનો નથી, એવો આનો ભાવાર્થ છે. અહી 'वाचं पश्यन्' શબ્દો લખેલા અક્ષરોને ઉદ્દેશીને જ વાપરેલા છે, એ સ્પષ્ટ છે.

અથર્વવેદમાથી 'લિખ્' ધાતુનો ઉપયોગ મળી આવે છે. ૧૨–૩–૨૨ વાળી અને ૨૦–૧૩૨–૮ ઋચામા એ ધાતુ વપરાયો છે. વળી ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતા અક્ષર સંબંધી ઉલ્લેખ પણ અથર્વવેદમા જોવામાં આવે છે. અહીં 'અક્ષર' નો વર્ણાર્થ સૂચવાયો છે. જે ખરી ન જાય તે અક્ષર કહેવાય. બોલાએલી વાણી લુપ્ત થાય છે, પણ જે વાણી સ્થાયી રહે છે તે 'અક્ષર' શબ્દથી અહીં સૂચવાઈ છે. આથી એમ જ સાબીત થાય છે કે, જે વાણીને લેખરૂપે કાયમનું સ્વરૂપ અપાયું હોય તેને જ 'અક્ષર' કહી શકાય. એ રીતે જોતાં, વેદકાળમા લેખનકળા સંપૂર્ણ પરિણતાવસ્થામા હયાતી ધરાવતી હતી, એમ જ કહી શકાય છે.

વેદો કેવળ શ્રોતવ્ય ન હતા પણ લિખિત હતા, એ બતાવવાને અવકાશના અભાવે માત્ર એક જ પ્રમાણ આપીને અહીં તો સંતોષ માનવો પડે છે. વેદનાં પ્રાતિશાખ્ય પાણિનિની પહેલાં રચાયા હતા. વેદની જુદી જુદી શાખાઓના પઠનપાઠનમાં જે કાંઇ

વ્યતિક્રમની સભાવના થતી હતી તેને લગતા દોષને દૂર કરવાના હેતુથી પ્રાતિશાખ્યની રચના થવા પામેલી પાણિનિએ પોતાના ૧-૧-૬૦ વાળા સૂત્રમા કહ્યુ છે કે, કોઇ અક્ષરનુ અદર્શન હોય ત્યા તેનો લોપ થયો કહેવાય. આ લોપના સબધમા સુપ્રાચીન પ્રાતિશાખ્ય-માથી પણ ઘણા સૂત્રો મળી આવે છે "**लोप उदस्थास्तम्भोः सकारस्य॥**" "**अन्तस्थोष्मसु लोपः॥**" વગેરે વેદ કેવળ શ્રોતવ્ય હોત તો લોપની સાર્થકતા કદિ પણ ન રહેત એની પછી રેફનો પ્રયોગ થાય છે. ઋગ્, યજુર્, અથર્વ વગેરે બધા પ્રાતિશાખ્યોમા રેફનો નિયોગ અને રેફવાળા વ્યંજનનુ દ્વિત્વવિધાન બતાવેલા છે, પુષ્પઋષિએ રચેલા સામપ્રાતિશાખ્યમા પણ લોપની, રેફની અને અવગ્રહની વાત આપેલી છે અર્થાત્ વેદ કેવળ શ્રોતવ્ય હોત તો, વેદમા રેફનો અને અવગ્રહનો પ્રયોગ અને લોપ કયા થશે અને દ્વિત્વ કયા કરવામા આવશે, એ બાબતના નિયમ જણાવવાની કાઇ જરૂર જ ન રહેત ટુકામા, વેદકાળમા આપણા લોકો લેખનકળાથી પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા.

પરંતુ તે કાળમા વપરાતી લિપિ કયા નામથી ઓળખાતી હતી, એ આટલી સદી-ઓની પછી કહી શકાતું નથી. તે કાળના કોઇ અવશેષો મોજુદ ન હોવાથી તે કાળની લિપિની વર્ણમાલા તથા તેનુ નામ અત્યારે આપણા જાણવામા નથી. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રી ઓની શોધખોળના પરિણામમા અશોકના અનેક શિલાલેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાથી ઠેરઠેર મળી આવેલા છે તે અત્યારે તો આપણી પ્રાચીન લિપિના લેખી અવશેષ તરીકે મોજુદ છે. અશોકના પહેલાના કાળમા વપરાતી લિપિ 'બ્રાહ્મી' લિપિ કહેવાની હતી તેથી અશોકના પોતાના કાળની લિપિને પણ બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામા આવે છે. જૈન લોકોના 'સમવાયાગ' અને 'પન્નવણા' સૂત્રમા જે ૧૮ લિપિઓના નામ આપેલા છે તેમા 'બભી' (બ્રાહ્મી) લિપિને અગ્રસ્થાન આપેલુ છે. 'ભગવતી' સૂત્રનો આરભ જ '**नमो बंभीए लिविए**' અર્થાત્ 'બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર' કરીને કરેલો છે. બૌદ્ધ લોકોના 'લલિતવિસ્તર' નામક ગ્રથમા ૬૪ લિપિઓના નામ આપેલા છે તેમા પણ બ્રાહ્મી લિપિને અગ્રસ્થાન અપાએલુ છે

બ્રાહ્મી લિપિનુ મૂળ શોધવાના કામે અનેક વિદ્વાન્ લોકોએ મહેનત કરેલી છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનો પૈકી આલ્ફ્રેડ મ્યૂલર, પ્રિન્સેપ, સેનાર્ટ, કસ્ટ, ટૅમ્પ્સન, વિલ્સન, સ્ટીવન્સન, પોલ ગોલ્ડસ્મીથ, ઇ. મ્યૂલર, બર્નેલ, ટેઇલર, લેનૉર્માત, કલૉડ, રાઇસ ડેવિડ્ઝ, વેબર, જોન્સ મેકસમુલર, મૅકડોનેલ, વિટની, હૅલેવે, બ્યૂહ્લર, બાર્નેટ, ડીકે વગેરે વિદ્વાનોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવેલા છે. એ બધાની વિગતમા અહી ઊતરવાનુ બની શકે એમ નથી ટુકામા કહીએ તો, એડવર્ડ થોમસ, કનિંગહામ, ડૉસન, લૅસન વગેરે ચાર પાચ પરદેશી વિદ્વાનો સિવાયના બધા વિદ્વાનો તો એમ જ માની બેઠા છે કે, બ્રાહ્મી લિપિનુ મૂળ પરદેશી છે, સ્વદેશી નથી. પરંતુ અત્યાર સુધીમા આપણે તેના સ્વદેશીપણાની શકયતાની બાબતમા કાઇક ઝાખી કરી ગયા છીએ આથી સ્થળના અભાવે આ બાબતની લાબી ચર્ચામા આપણે અહીં તો નહિ ઊતરીએ

અશોકના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે, ઇ સ. પૃ ચોથી સદીના અરસામા આપણા દેશમા બીજી નાની લિપિઓના ઉપરાત બે જાતની લિપિ પ્રચારમા હતી.

ડાબી તરફથી જમણી તરફ લખાતી લિપિ 'બ્રાહ્મી' લિપિ તરીકે ઓળખાય છે, અને જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાતી લિપિ 'ખરોષ્ઠી' લિપિ કહેવાય છે. અશોકના માત્ર બે જ શિલાલેખો ખરોષ્ઠી લિપિમાં કોતરેલા છે:-(૧) શાહબાઝગઢીનો શિલાલેખ, અને (૨) મનશહરનો શિલાલેખ, આ બન્ને શિલાલેખો આપણા દેશના વાયવ્ય-ખૂણામાંથી મળી આવ્યા હતા. તે દેશભાગના લોકો ખરોષ્ઠી લિપિ વાંચી શક્તા હશે તેથી અશોકે પોતાનાં શાસનો એ લિપિમાં ત્યાં કોતરાવ્યાં હશે. ઇ. સ. પૂ. આશરે પાંચમી સદીમાં એ દેશભાગમાં ઉદ્ભવેલી આ લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના સહેલાપણાને લઇને જીવવા પામી નહિ. સં. ૩૮૪ ના આંકડાવાળો એક લેખ પેશાવર જિલ્લાના ચારસ્કા તહસીલમાંના હસીનગરમાંથી મળી આવ્યો છે તે ખરોષ્ઠી લિપિનો છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ જણાયો છે. આથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે, અશોકના કાળની પછી તુરત જ ખરોષ્ઠી લિપિ આ દેશમાંથી લુપ્ત થઇ હશે. હિન્દુકુશ પર્વતની ઉત્તરે આવેલા મુલકમાં અને ચીની તુર્કસ્તાનમાં બૌદ્ધ પંથનો અને આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર થએલો હોવાથી તે ભાગમાં પાછળથી થોડા વખત સુધી ખરોષ્ઠી લિપિ હયાત રહી હશે. ડૉ. સર ઑરેલ સ્ટાઇને ચીની તુર્કસ્તાન વગેરે દેશમાથી કેટલીક પ્રાચીન વસ્તુઓ ભેગી કરી છે તેમાં ખરોષ્ઠી લિપિમાં લખેલ પુસ્તકો અને લાકડાની પટ્ટીઓ પણ તેને મળી આવેલ છે. આ પ્રમાણે અલ્પાયુ ખરોષ્ઠી લિપિનો નિકાલ કરતાં આપણે ચિરાયુ બ્રાહ્મી લિપિનો વિચાર કરવાને પ્રવૃત્ત થઇ શકીએ છીએ.

સારામાં સારી લિપિમાં બે ગુણ હોવા જોઇએ:-(૧) આપણે જેમ બોલીએ તેમ લખી પણ શકીએ એવો અસંદિગ્ધ સંકેત દરેક ઉચ્ચારના સંબંધમાં હોવો જોઇએ; અને (૨) આપણે જે લખ્યું હોય તે બીજો કોઇ ઇસમ વાંચે તો તેના બોલવામાં અને આપણે જે બોલેલા હોઇએ તેમાં બીલકુલ ફેર પડવો જોઇએ નહિ. આ કસોટી બ્રાહ્મી લિપિને લાગુ પાડતા તે સારામા સારી લિપિ ઠર્યા વગર રહેતી નથી. બ્રાહ્મી લિપિના સ્વરોની અને વ્યંજનોની સંખ્યા પૂર્ણ છે, અને હ્રસ્વદીર્ઘનાં અને અનુસ્વાર વિસર્ગના જુદાં જુદાં ચિન્હો પણ તેમાં છે. દરેક વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કયા સ્વરથી થાય છે તે જોઇ તપાસીને શાસ્ત્રીય ક્રમથી બ્રાહ્મી લિપિની ગોઠવણ થઇ છે. બ્રાહ્મી લિપિથી માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના જ નહિ પણ બીજી કોઇ પણ આર્ય ભાષાના ધ્વનિ વ્યક્ત કરી બતાવી શકાય છે. વ્યંજનોને સ્વરચિન્હો જોડવાની બાબતમા બ્રાહ્મી લિપિમાં જે સવડ છે તે સવડ દુનિયામાંની બીજી કોઇ પણ લિપિમાં ભાગ્યે જ હશે. તેમ છતાં પણ ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે પરભાષાઓના સંસર્ગથી કેટલાક ધ્વનિ આપણે નવેસર શીખ્યા છીએ, તેમના ઉચ્ચાર આપણી લિપિમાં ઊતારતાં મુશ્કેલી નડતી જણાય છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી 'ઇઝ' શબ્દમાં 'ઝ' અક્ષરનો જે ધ્વનિ નીકળે છે તેને આપણી લિપિમાં બરાબર ઊતારી શકાતો નથી. આ બાબતમાં 'ઝ' ની નીચે ટપકું મુકવાને લગતી હિમાયત અગાઉ કરવામાં આવેલી છે, પણ કોઇએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી. મને લાગે છે કે, આ પ્રમાણે નવા વર્ણો ઊમેરવાની જરૂર પણ નથી. નવા વર્ણો વગર આપણો વ્યવહાર ખુશીથી ચાલી શકે તેમ છે. જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં એકેક વર્ણના અનેક ઉચ્ચાર જુદા જુદા સ્થળે કરવા પડે છે તેમ છતાં પણ એ ભાષામાં વ્યવહાર ચાલી શકે છે તેમ આપણી ભાષામાં પણ થઇ શકે તેમ છે.

આથી નવા વર્ણો ઉમેરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મી લિપિ આપણા વ્યવહારમાંના બધા ધ્વનિઓ વ્યક્ત કરનારી સંપૂર્ણ લિપિ છે, એમ ગણી શકાય છે.

બ્રાહ્મીલિપિનું મૂળ શોધવું તદ્દન અશક્ય છે, એ વાત અગાઉ આવી ગઇ છે. આ બાબતમાં કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું ધારવું છે કે, દેવતાઓની મૂર્તિઓ બની તેના પહેલા હિન્દુઓ કેટલાક સાંકેતિક ચિહ્નોના દ્વારે એ દેવતાઓની ઉપાસના કરતા, અને ત્રિકોણ, ગોળ વગેરે આકૃતિઓથી તૈયાર કરેલા "દેવનગર" નામના યંત્રમા આ ચિહ્નો કાઢવામા આવતા. દેવનગરમા લખવામા આવતા આ સાકેતિક ચિન્હો કાલાતરે તે તે દેવતાઓના નામના પહેલા અક્ષર મનાવા લાગ્યાં, અને તે શરૂઆતમા દેવનગરમા કઢાતા તેથી "દેવનાગરી" નામ તેમને આપવામાં આવ્યું. આ માત્ર કલ્પના છે. તેમા ખરાપણું કેટલું છે તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. પણ આપણે એટલું તો કહીશું કે, આપણી લિપિને 'દેવનાગરી' નામ તો બહુ પાછળથી અપાયું છે. બ્રાહ્મી લિપિની પહેલા પણ દેવનાગરી લિપિ હયાતી ધરાવતી હતી, એ વાત હજી સુધી તો બહાર આવી નથી. અશોકના શાસનોની લિપિના પહેલાંની લિપિનું દર્શન કપિલવસ્તુ (વિપ્રાવા)માથી મળેલા પાત્રની ઉપર આપણને થાય છે. પણ બ્રાહ્મી લિપિની પહેલાં દેવનાગરી લિપિ હયાત હતી, એમ તો હજી સુધી કોઈ જાણતું નથી. અહીં સાથે સાથે એટલું જણાવી દઇશું કે, રાજશાસનો કોતરાવવાની શરૂઆત અશોકે જ કરી હતી, એવી જે માન્યતા છે તે ભૂલભરેલી છે. યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠ, વ્યાસ, બૃહસ્પતિ, કાત્યાયન વગેરે બધા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ રાજલેખોનો અને રાજાનુશાસન લિપિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે,

दत्वा भूमिं निबंधं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मनश्च महीपतिः॥
प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्।
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम्॥ (१-३१७-३१९)

વેદાંગના બીજા શિક્ષાગ્રંથમા લખ્યું છે કે, શંભુના મતે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં યથાક્રમ ૬૩ કે ૬૪ અક્ષર પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સ્વરાક્ષર ૨૧ છે; સ્પર્શાક્ષર અર્થાત્ 'ક'થી 'મ' સુધીના વર્ગના અક્ષર ૨૫ છે; યાતક્ષર અર્થાત્ ય,વ,ર,લ,શ,ષ,સ,હ એ ૮ અક્ષર છે, અને યમ અથવા યુગ્માક્ષર ૪ છે. તેના ઉપરાત અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, દુઃસ્પૃષ્ટ, ૡકાર અને પ્લુત મળીને એકંદરે ૬૪ અક્ષરો થાય છે. વેદકાળના આ અક્ષરો પૈકીના કેટલાકનો ઉપયોગ લૌકિક ભાષામા ન રહ્યો. તેથી પાછળથી બુદ્ધકાળમાં ૪૫ અક્ષરો રહેવા પામ્યા હશે. 'લલિતવિસ્તર'ના દશમા અધ્યાયમાં નીચેના ૪૫ અક્ષરો ગણાવ્યા છેઃ—

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ
ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ,

ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન,
પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, શ, ષ, સ, હ, ક્ષ.

તંત્રમાં ૫૦ માતૃકાલિપિનો અને ૪૨ ભૂતલિપિનો ઉલ્લેખ કરેલો છેઃ-

द्विचत्वारिंशदिति भूतलिपिमंत्रमयी, पंचाशदिति मातृकालिपि ॥

અશોકકાળની પહેલાં અઢાર લિપિઓ પ્રચલિત હતી, એમ આપણે જાણીએ છીએ. તે વખતે પણ મગધલિપિ, શકલિપિ વગેરે જુદાં જુદાં નામો જુદાં જુદાં સ્થાનની લિપિઓને અપાયાં ન હતાં. પણ પછીથી ગામ, જાતિ, વ્યક્તિ વગેરેને ઉદ્દેશીને જુદી જુદી લિપિને જુદાં જુદાં નામ અપાવા લાગ્યાં. ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં લખાએલા જૈનગ્રંથ "નંદીસૂત્ર"માં છત્રીશ જાતની લિપિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; જેમ કે, હંસ, રાક્ષસ, માલવી, નાગરી, પારસી, ચાણુક્યી, લાટી, કાનડી, ગુર્જરી, સોરઠી, માગધી વગેરે વગેરે. ઇ. સ. ની બારમી સદીમાં શેષકૃષ્ણે ૬ મૂળ પ્રાકૃત અને ૨૭ અપભ્રંશ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેણે પોતાના "પ્રાકૃતચંદ્રિકા" નામના ગ્રંથમાં ૩૩ લિપિઓનાં નામ આપેલાં છે; જેમ કે, માગધી, શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, લાટ, વૈદર્ભી, ઉડ્ર, સૈંહલ, પ્રાચ્ય, ગૌર્જર વગેરે વગેરે. પરંતુ આ બધી લિપિઓના સ્વરૂપની વિગતમાં ઊતરવાને અહીં સમય ને સ્થાન નથી. માત્ર એટલું જ અહીં તો નોંધીશું કે, અશોકકાળની લિપિમાંથી અને અન્ય રીતે ઉતરી આવેલી નીચે જણાવેલી મુખ્ય મુખ્ય લિપિઓ આપણા દેશમાં પ્રચારમાં છેઃ-

અરીરા, અસમીઆ, ઉડીઆ, ઓઝા, કણાડી, કરાઢી, કાયથી, ગૂજરાતી, ગુરુમુખી, ગ્રંથ, તામિલ તુલૂ, તેલગુ, થલ, દોગરી, દેવનાગરી, નિમારી, નેપાલી, પરાચી, પહાડી, બણિયા, બંગાલી, બિસાતી, બડિયા, ભાવલપુરી, મણિપુરી, મલયાલમ, મરાઠી, મારવાડી, મુલતાની, મૈથિલી, મોડી, રોરી, લામાવાસી, લુંડી, શરાફી અથવા શ્રાવકી, શિકારપુરી, સારિકા, સૈસી, સિંહલી અને સિંધી. વળી બર્મી, સ્યામ, લેયસ, કાખોજી, પેગુયવની, યવદ્વીપી, ફિલિપાઇની, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે જુદી જુદી જાતની બીજી લિપિઓ પણ વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે. આ બધી લિપિઓ પૈકીની માત્ર ગૂજરાતી લિપિની સાથે અત્યારે તો આપણે વિશેષ પરિચય રાખીશું.

લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ હું તો ગૂજરાતને નંદનવન ગણું છું. હાલનો ગૂજરાત-કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાળથી પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચતો આવેલો છે. આથી કરીને જે જે પરદેશીઓ અથવા પરપ્રાંતીઓ આપણા વિભાગમાં વખતો વખત આવેલા તે તે તમામ પોતાની લેખનકળાના અંશો આપણા દેશભાગમાં સ્વાભાવિક રીતે પોતાની પાછળ મુકતા ગએલા, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગિરનારની શિલાની ઉપર ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીની મગધલિપિ મોજુદ છે. વળી ઈ. સ. ની બીજી સદીની લિપિ પણ ત્યાં જ ક્ષત્રપવંશી રુદ્રદામાના લેખમાં મોજુદ છે. તે જ પ્રમાણે ઇ. સ. ની પાંચમી સદીની લિપિ પણ એ જ શિલાની ઉપર સ્કન્દગુપ્તના લેખમાં મોજુદ છે. ઇ. સ. ની દશમી સદીની લિપિ જાઇકદેવના મોરબીના દાનપત્રમાં મોજુદ છે. આ દાખલા તો માત્ર નમૂના

તરીકે ગણાવ્યા છે. બીજા પણ પુરાવા આપણા દેશભાગમા મોજુદ છે. દેવનાગરી લિપિ અને ગૂજરાતી લિપિ તો અલબત્ત, બધા સ્થળે હયાત છે. એટલે, કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, આપણા ગૂજરાતમાથી જ પ્રાચીન કાળથી અર્વાચીન કાળ સુધીની જુદી જુદી લિપિના નમૂનાઓ મળી શકે તેમ છે. અલબત્ત, આ કામે વિશેષ શોધખોળ કરવાને માર્ગ રહે છે ખરો. પણ તે કોણુ કરે ?

આપણી ગૂજરાતી લિપિ ક્યારે ને કેવી રીતે શરૂ થઇ છે, એ વિષય મહત્ત્વનો છે. ઇ. સ. ની દશમી—અગીઆરમી સદી સુધી તો આપણા આ દેશભાગમા પણ મોટા ભાગે દેવનાગરી લિપિનો જ પ્રચાર હતો, એમ અત્યારે તો કહી શકાય છે. મને અત્યાર સુધીમા જૂનામા જૂના ગૂજરાતી લિપિના નમૂના સં. ૧૬૫૧ ના એટલે ઇ. સ. ૧૫૯૪–૯૫ ના વર્ષના અમદાવાદના એક ખતમા જોવા મળેલા છે. આનાથી પણ જૂના ગૂજરાતી લિપિના નમૂના મળી આવવાનો સંભવ છે. આથી એવુ અનુમાન કરી શકાય કે, આશરે ઈ. સ. ની તેરમી—ચૌદમી સદીમા આપણી ગૂજરાતી લિપિના વલણુની શરૂઆત થઇ હશે અલબત્ત, શરૂઆતમા તો દેવનાગરી લિપિની સાથે સાથે જ ગૂજરાતી લિપિ વિકસતી હતી. મુખ્યત્વે કરીને આપણા વણિક લોકોએ ઝપાટાબંધ લખવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી તેના પરિણામમા ગૂજરાતી લિપિનો જુદો મરોડ ઊભો થવા પામ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે. ઝપાટાભેર લખવાની લિપિમા આપણે જ અગ્રસ્થાન ભોગવતા હોઇશુ, એમ પણ લાગે છે. મરાઠાઓએ દેવનાગરી લિપિમાથી હેમાડપંતી મોડી લિપિ બહુ પાછળથી વિકસાવી છે બગાળીઓએ આપણી પહેલા નહિ તો કદાચ આપણી સાથે સાથે અથવા તો આપણી પછી તુરતમા જ ઝપાટાભેર લખવાની બંગાળી લિપિ કદાચ વિકસાવી હશે. પણ એ સૌમા આપણી લિપિ સહેલામા સહેલી છે, એમ તો અન્ય સૌ પણ કબૂલે છે.

ઇ. સ પૂર્વેની મગધલિપિનો વિકાસ થતા થતા દશ—બાર સદી વીતતા સુધીમા દેવનાગરી લિપિએ પોતાનું રૂપ પકડવા માડયુ, અને ઇ સ. ની દશમી સદીના અરસામા સંપૂર્ણ દેવનાગરી લિપિ વિકસી ગઇ, એમ કહી શકાય છે. ત્યાર પછી આપણા દેશભાગમા મુસલમાનોના આક્રમણો થવા લાગ્યા. એ ઇતિહાસ ભાગની વિગતમા અહીં આપણે નહિ ઊતરીએ. અહીં માત્ર એટલુ જ કહીશુ કે, આ અરસામા આપણા પ્રાતના વણિક લોકોને વ્યવહાર પરત્વે વધારે ઝડપવાળી અને સહેલી લિપિમા લખાણ કરવાની સૂઝ પડી હશે, અને તેના પરિણામમા આશરે ઇ. સ. ની તેરમી—ચૌદમી સદી સુધીમા દેવનાગરી લિપિની વર્ણમાળા પૈકીના ક, ખ, ચ, જ, ઝ, ણ, દ, ફ, બ, ભ, લ, શ, ળ અને તેર વ્યંજનોને અને તમામ સ્વરોનો મરોડ હાલની ગૂજરાતી લિપિના રૂપમા તેમણે ફેરવી નાખવા માડયો હશે તેમ છતા પણ શરૂઆતમા તો આ મરોડનું વલણ પણ દેવનાગરી લિપિના મરોડની તરફ વધારે ઝુકતું રહેતું હતું, અને લેખકનો હાથ હરેશા રહેતો ન હતો. તે જ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિમા દરેક અક્ષરની ઉપર જે આડી લીટી દોરવામા આવે છે તે ધીમે ધીમે ગૂજરાતી લિપિમાથી નાબૂદ થઇ ગઇ તેમ છતા પણ, ગૂજરાતી અક્ષરોની ઉપર જ નહિ પણ વિસર્ગના ચિહ્નની ઉપર પણ માત્ર મોજની ખાતર આડી લીટી લોકો દોરતા, એમ કહી શકાય છે; કેમ કે, એવા બેએક અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો મારા જોવામા આવેલા છે

સ્વરો પૈકીના જે સ્વરો ઓછા વપરાશમાં આવતા હતા તેમને આપણા લોકોએ છોડયા નહિ. તેના પરિણામમાં ઋ અને ૠ કાયમ જેવા જ રહ્યા. તેમ છતાં પણ આજના કેળવણીના જમાનામાં 'રૂષી,' 'રૂતુ,' 'નૈરૂત્ય' વગેરે ખોટા શબ્દો લખાઇને 'ઋ' ને પણ તિલાંજલિ અપાતી ચાલી છે, એ જોઇને કોને ખેદ ન થાય? વળી એ જ રીતે હ્રસ્વ 'ઇ' નો અને દીર્ઘ 'ઊ' નો પણ ક્રમશઃ લોપ થતો જાય છે, એ પણ કેટલી ખેદજનક વાત છે? 'સ્થીતી.' 'ઉતરવું,' વગેરે અનેક દાખલા આ બાબતમાં ટાંચી શકાય તેમ છે. ખરૂં પૂછો તો, આજકાલ શબ્દકોષોમાં હ્રસ્વ 'ઉ' ના વિભાગમાં વધારે શબ્દો દાખલ થએલા હોય છે તે દીર્ઘ 'ઊ' માં દાખલ થએલા હોવા જાઇએ. આના વિશેષ વિવેચનને અત્રે સ્થાન અને સમય નથી.

જે સ્વરોનો વાપર વધારે રહ્યો તે સ્વરોના રૂપમાં આપણા લોકોએ વિકૃતિ કરી, અને 'અ' 'આ,' 'ઇ,' 'ઈ,' 'ઉ,' 'ઊ,' 'ઓ,' 'ઔ,' 'અં' અને 'અઃ' એવાં વિકૃત રૂપો ઊભાં થયાં. 'એ' અને 'ઐ' તો નવેસર જ ઊપજાવી કાઢવામાં આવ્યા. દેવનાગરીના 'ए' અને 'ऐ' ક્યાં? અને આપણા 'એ' અને 'ઐ' ક્યાં? સંવત ૧૬૮૪ ના એક ખતમાં તો 'ए' તેમ જ 'ऐ' એમ બન્ને રૂપો જોવામાં આવે છે.

વ્યંજનો પૈકીના જે વ્યંજનો સહેલાઇથી લખી શકાય એવા હતા તે મૂળ દેવનાગરીના જ લગભગ કાયમ રહ્યા. દાખલા તરીકે, ગ, ઘ, ઙ, છ ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, ધ, ન, પ, મ, ય, ર, વ, ષ, સ, અને હ. જોડાક્ષરોની બાબતમાં પણ એવું જ બન્યું છે. મગધલિપિમાં હમેશાં જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે લખાતા હતા. દાખલા તરીકે[1] ષ્સ; ચ્છ; ત્ય; ન્હ વગેરે. દેવનાગરી લિપિમાં એ પૈકીના કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની પાસે પાસે અડોઅડ લખાતા થયા અને તેના પરિણામમાં આગલા વ્યંજનને તોડી નાખવાની પ્રથા ચાલૂ થઇ. દાખલા તરીકે, क्त, ख्य, ग्ध, च्य, ज्य, ण्य, त्व, थ्य, ध्म, प्त, વગેરે વગેરે. તેમ છતાં પણ એમાં યે ખાસ કરીને છ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ફ વ્યંજનો જોડાક્ષરોમાં તૂટયા નહિ પણ એમ ને એમ ચાલૂ રહ્યા 'ટ્ટ' 'ટ્ઠ' વગેરે કેટલાક જોડાક્ષરો એકબીજાની નીચે જ હજી સુધી લખાતા રહે છે. પણ 'द' ની સાથેના અમુક જોડાક્ષરોમાં દેવનાગરી લિપિમાં ફેરફાર થયો ખરો. મગધલિપિમાં એકબીજાની નીચે અક્ષરો જોડાતા તેમ દેવનાગરી લિપિમાં બે જોડાક્ષરો 'द्म' અને 'द्य' મૂળ રીતે લખાતા રહ્યા ત્યારે 'द' ની સાથે તેના પેટામાં અમુક વ્યંજનો જોડાવા લાગ્યા; જેમ કે, द्ग, द्ध, અને द्ब.

રફેની વાત તો વેદનાં પ્રાતિશાખ્યોમાં પણ આપેલી છે. પણ તેનું દેખી રૂપ ઇ.સ.પૂ.ની બીજી સદીના અરસામાં જોવામાં આવ્યું છે. એ પુરોગામી 'ર્'ના ચિહ્નમાં સહેજ ફેરફાર થયો. અને દેવનાગરીમાં 'ˆ' આવું રૂપ તેણે લીધું તે ગૂજરાતીમાં પણ એમ જ ચાલૂ રહ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અનુગામી 'ર્' એ પણ ઇ. સ. પૂ. ની બીજી સદીના અરસામા જે રૂપ લીધેલું

---

૧ [illegible]=ષ્સ; [illegible]=ચ્છ; [illegible]=ત્ય; [illegible]=ન્હ.

તેમાં થોડોક ફેરફાર થયો, અને વ્યંજનના પેટામા આડી લીટીના રૂપે, તે દેવનાગરી લિપિમા જોડાવા લાગ્યો. આપણે પણ તે જ રૂપ કાયમ રાખ્યું. માત્ર છ, જ, ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, વ્યંજનની જોડે 'ર્' કાકપાદના રૂપે '‸' આમ લખાતો થયો તે આપણે પણ ચાલૂ રાખ્યો; કેવળ 'ર'ના પેટામાં 'ર્' જોડાવાનો પ્રસગ ન આવ્યો.

તદ્દન સ્વછંદી જોડાક્ષરો 'ક્ષ' અને 'ज्ञ' છે. મગધલિપિમા[1] 'ક' ની નીચે 'ષ' જોડાતો. ઇ. સ. ૯૦૪ ના જાઇકદેવના મોરબીના દાનપત્રમા જે 'ક્ષ'[2] જોવામા આવે છે, તેમાથી દેવનાગરીનો 'ક્ષ' ક્રમેક્રમે વિકસ્યો અને આપણે તે જ ચાલૂ રાખ્યો. તે જ પ્રમાણે 'ज्ञ'નું પણ બન્યું છે. ગિરનારની શિલાની ઉપરના રૂદ્રદામાના લેખમા આવો[3] 'ज्ञ' જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ 'જ' ની નીચે 'ञ' જોડવામા આવતો. ઇ સ. ૯૫૯ ના પ્રતિહાર વિજયપાળના અલવરના લેખમા આવો[4] 'ज्ञ' જોવામા આવે છે. ઇ. સ. ૯૯૨ના છિંદવંશી લલ્લના દેવળના લેખમાં આવો[5] 'ज्ञा' જોવામા આવે છે. તેમાથી ક્રમે ક્રમે દેવનાગરીનો 'ज्ञ' વિકસ્યો અને આપણે પણ તે જ 'ज्ञ' ચાલૂ રાખ્યો.

આ ઠેકાણે હાલના કેટલાક વર્તમાનપત્રોમા જોડણીના સંબંધમા દેખાતી બેદરકારીનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર જણાય છે. કેટલાક પત્રકારો 'ઉદયોગ' 'રહયા,' વગેરે જોડાક્ષરોને તોડી પાડીને હાસ્યજનક લખાણ કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજીને અટકશે ? અને ગૂજરાતી લિપિને અવનત થતી અટકાવશે ? આ સ્થળે બીબા પાડનારા મંડળોને પણ વિનતિ કરવાની છે કે, તેઓ ખાસ કરીને જોડાક્ષરો વધારે પ્રમાણમા તૈયાર કરતા રહેશે ? તેમના તરફથી ઓછા પ્રમાણમાં જોડાક્ષરો મળતા હોવાથી છાપખાનાવાળાઓ ઓછી સંખ્યામા આવા અક્ષરો રાખે છે, અને તેના પરિણામમા છાપખાનાવાળાઓ આવા ગોટાળા કરી મુકે છે.

આ વાતને આટલેથી પડતી મુકીને આપણે સ્વરચિહ્નોનો વિચાર કરી લઇએ. ઓછા વપરાતા સ્વરો કાલક્રમે ગલત થતા અત્યારે આપણને બારાખડીના બાર સ્વરો અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અઃ જાણીતા છે; અને તેના ઉપરાત ક્વચિત્ વપરાતો ઋ પણ આપણને પરિચિત છે. આ સ્વરોને વ્યંજનની સાથે જોડવાની જરૂર જણાઇ તેથી સ્વરચિન્હો ગોઠવાની જરૂર પડી. મગધલિપિમા નીચેના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરચિન્હો જોવામા આવે છે —

---

[1] [illegible]

[2] [illegible]

[3] [illegible]

[4] [illegible]

[5] ज्ञा

આ			ખા જા
ઇ			હિ પિ
ઈ			ટી ઠી થી ધી તિ
ઉ			ગુ ડુ ષુ તુ
ઊ			ઢૂ ણૂ
ઋ			દૃ ગૃ
એ			કે ટે ણે
ઐ			થૈ તૈ
ઓ			ગો નો
ઔ			નૌ પૌ
અં			= અં, = અં
અઃ	:	:	= અઃ

ન્ત ધ્યિ ય્ય મ્મ વ્યો

ધ્વિ ષ્ટ છ સ્તિ સ્વ

ત્ર ત્ર

૪ લલિત કલા

લેખિકા–સૌ. બ્હેન ચૈતન્યબાળા મંજુલાલ મજમુંદાર.

સુંદરતાની ભાવનાને ગમે તે પ્રકારે જીવનમા પ્રત્યક્ષ કરી અનુભવવી અને ત્હેનાથી આનંદ પામવો એનું નામ કલા અથવા કલા એટલે મનુષ્યના

કલા એટલે શું. આત્મામા વસેલા સૌદર્યભાવોનું મૂર્તિવિધાન–એ મૂર્તિવિધાન, શબ્દમા, વાણીમા, રંગમા કે સ્વરૂપમાયે હોય.

મનુષ્ય જાતમાં સૌદર્યની ભાવના બધા કાળમા અને બધા પ્રદેશોમા રહેલી છે જંગલી દશામા અથવા તો કેળવાયલી સંસ્કારી દશામાં પણ આ ભાવના જોઇ શકાય છે. જંગલી લોકો છુદણા છુદાવી, પીંછા ખોશી, નાચ કરી, ગાઇને આનંદ મેળવે છે. સુધરેલી પ્રજા સંસ્કારી રીતે આવો આનંદ મેળવે છે. આમ માણસના હૃદયમાં સૌદર્યનું ભાન કરાવનાર વૃત્તિ તે કલા.

એકલું સૌદર્ય તે કાંઇ કલા નથી, પણ તે સાથે આનંદ અને સુખ આપવાનો ગુણ તે કલામા હોવો જોઇએ. કોઇ વસ્તુમા સુખ આપવાનો ગુણ હોવાથી તે સુંદર છે એમ પણ કહેવાય નહિ. ચંદનના લેપથી સુખ થાય છે પરંતુ તેમા સુંદરતાનો અંશ નથી રહેલો, તેવી રીતે ચંદ્રને જોવાથી આનંદ થાય છે, પરંતુ તેથી તેમાં હંમેશા સૌદર્યનો ગુણ હોતો નથી.

શોભીતી ઘણી વસ્તુઓની આકર્ષકતાનુ કારણ તેમનો આનંદ આપવાનો ગુણ છે, તેવું હરહમેશનું સૌદર્ય તે નથી. કલા એ નિરાકાર વસ્તુને સાકાર અને વિરૂપ વસ્તુને સુરૂપ કરવાની ક્રિયા છે. સૌદર્ય એટલે મનુષ્યના હૃદયને આકર્ષવાની શકિત, એને આકર્ષણશક્તિ કહો અથવા મોહનશક્તિ કહો, તેનેજ કલામયતા કહી શકાય. કોઇ સુંદર ચિત્ર, મધુર રાગ કે ઉત્તમ બાધકામ દેખી મન પ્રસન્ન થાય તે તેમા રહેલી કલાની કલામયતા છે.

એકલી સુદરતા કાઇ કલા નથી. એકલી સુંદરતા આકસ્મિક છે; જ્યારે કલા સયોજીત છે કલા તે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ છે. કલાકાર પોતાના સાધનોને તે જૂદા

કલા એટલે ગોઠવણી. જૂદા હોય તેમાથી પ્રમાણસર લઇ તેની ગોઠવણી કરે તે કલા. કલાકાર કાઇ નવી સામગ્રી બનાવતો નથી. એ તો જે સાધનો અસ્તિત્વમા હોય છે તેની રમ્ય ગોઠવણી કરે છે, અને એ ગોઠવણીમાથીજ કલાનો જન્મ છે.

દિવાળીના દિવસોમા દીવા હારબંધ ગોઠવેલા હોય તો તે જોતા સામાન્ય આનંદ થાય છે ખરો; પણ જો તે દીપમાળમા કમાન કરી ગોઠવેલા હોય તો તેમા અવનવો આનંદ લાગે છે. અને તે આનંદ કલાનો છે. પહેલો આનંદ સ્થૂલ છે બીજો સૂક્ષ્મ છે.

કોઇ પણ વસ્તુને કુશલતાથી ગોઠવી ત્હેનો ઉપયોગ કરવો એ પણ એક કલા છે. અનુકરણ શક્તિ, કલ્પના અને લાગણીઓ એ બધું એકઠું કરી મનુષ્ય આવી કલા ઉપજાવે છે. આમ કલા એ સૌંદર્ય પામવાની વિધિ છે.

કલા એ મનુષ્યલીલાને પુનર્જીવન આપનાર અથવા અમર કરનાર છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઇ બેસે. જીવન કલામય છે અને

જીવનમાં કલાની જરૂર. કલા જીવનમય છે.

આ કલાનો પ્રદેશ સાંકડો નથી, જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયાલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. મનુષ્યના ઝુંપડાંથી માંડીને ભવ્ય તાજમહેલ સુધી, પારણામાં ઝુલતા કિશોર બાળકના મીઠા કીલકીલાટથી માંડીને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ સુધી, અને કોઇ રંક ઓસરીમાં ચિતરાયલા સાથીઆથી માંડીને આર્ટ ગેલેરી સુધી કલાનો પ્રદેશ પથરાએલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે.

કલા અને જીવન વચ્ચે અંતર પડવાથીજ જીવન શુષ્ક, રસ વગરનું, જડ અને પાપી બને છે. કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, તેથીજ આપણે જાડી જીંદગી ગુજારીએ છીએ. કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, યુગયુગની કળા જુઓ એટલે એ કલાના પોષકોનો ઇતિહાસ જણાશે. કલાની અવનતિ પાછળ સમાજની અવનતિ ઉભી જ હોય છે.

જેમ કુદરતની લીલા એકલી લીલા જ નથી પણ તેમાં કોઇ દૈવી હેતુ છે, તેમ કલાની ખાતર એકલી કલા નથી, પરંતુ જીવનના ઉત્કર્ષની ખાતર કલા છે; કારણ કે મનુષ્યજીવન તેના ઉત્કર્ષને માટે છે.

કલાનો હેતુ:

મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અંશોને ઉચ્ચતર બનાવવા એ કલાનો ઉદ્દેશ અને સંદેશ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમા કલાને સ્હમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે. તે સ્હમજવાને ઉંડા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી.

ઉત્તમ કલા આનંદ-સ્વરૂપ છે અને અમુક રમ્ય ચિત્ર કે ભાવ નિહાળતાં જીવ આનંદમાં તરબોળ થાય છે; ત્યારેજ કલાની સાર્થકતા જન્મી શકે. પરંતુ કલાને આભૂષણરૂપ અથવા એકલા આનંદનું સાધન માનવાથી કેટલીક કળાઓ હલકી પડી ગઇ છે, ગાયન અને નૃત્ય અનીતિ ફેલાવનાર અને હલકા ગણવામાં આવે છે; પણ ખરૂં જોતાં તે કલામા અનીતિ નથી. તેનો એવો હલકો ઉપયોગ કરનાર અનીતિવાળા છે.

સાચી કલા તો તે જ કે જે ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થાય. જે કલાથી આનંદ, સુખ અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ જાગે, જે કલાથી લોકો સાત્વિક અને પવિત્ર જીંદગી ગાળવાને દોરાય. તે જ સાચી કલાનો હેતુ હોઇ શકે; નહિ તો એકલા વિલાસ અને સૌંદર્યની ઉપાસનાથી ગ્રીસ અને રોમના મહારાજાઓની પેઠે પ્રજાની અવનતિ થાય છે.

દરેક કલાના કાર્યમા રહામાને અસર કરવાની શક્તિ હોવી જોઇએ કોઇ માણસ કલાકારનો ભાવ અનાયાસે સમજી શકે અને તેની સાથે એકતા અનુભવી શકે તો તે કાર્ય કલામય છે એમ કહી શકાય. કોઇ પણ કાર્ય જોતા ભોકતાને એમ જ લાગે કે આ મારા જ વિચાર છે પણ હું તે બતાવી શકું તેના કરતા વધારે સરસ રીતે અહિં બતાવવામા આવ્યા છે, તો ત્યા સાચી કલા રહેલી છે એમ કહી શકાય

કલાની અસર

આ પ્રમાણે એક ખરી કલાના કાર્યથી કર્તા અને ભોકતા વચ્ચે અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે. ભેદભાવ ભૂલી જઇ ખરૂ અદ્વૈત જોડવુ એ જ ખરી કલાનુ મુખ્ય લક્ષણ અને આકર્ષણ છે કલાપીએ કહ્યુ છેઃ—

" કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે, ભોકતા વિણ કલા નહિ;
કલાવાન કલા સાથે, ભોકતા વિણુ મળે નહિ "

આમ જણાશે કે કલાવાન સ્વાર્થી નથી પોતાને જ માટે માત્ર રાધનાર નથી, પરંતુ પોતે જમી એ જગતને જમાડે છે. કલાનો આનદ પોતે અનુભવી બીજાને અનુભવવાનો છે. કલાકારનો હેતુ માત્ર વર્તમાનને કાજે કલા સર્જવાનો નથી હોતો એ તો યુગયુગને કાજે સૌદર્યના બગીચા સર્જે છે.

કલા ભક્તિભાવનું મુખ્ય સાધન મનાયલી છે. ઘણા પ્રાચીન સમયમા આર્યોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામા જ રહેલી હતી

ધર્મમાં કલાનું તત્ત્વ.

વૈદિકકાળમા ઉપાદેવી, ગાયત્રીદેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કલા કેટલી રસ ભરેલી હશે ? રામાયણ, મહાભારત અને બીજા ધર્મશાસ્ત્રો પરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળના પુરુષોએ ચિત્ર તથા શિલ્પમા કુશલતા મેળવી હતી. તેમા પણ ઇશ્વર પૂજનનો જ ભાવ હતો,

આર્ય ચિત્રકારને ચિત્રકલા એ ઇશ્વરની ઉપાસના હતી અને શિલ્પકલા પણ ધર્મની સ્થાપના, રક્ષા અને ફેલાવવાનું સાધન હતી ચોસઠ કલાની વિદ્યા પરમેશ્વરની કૃપા વધારનારી છે એટલે ઇશ્વરને માટે જ ભણવી જોઈએ. વળી તેનો પૂજન, અર્ચન અને વ્રતોદ્યાપનમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે એટલે ધર્મભાવના અનાયાસે જાગે છે દરેક મદિરમા અને વૈષ્ણવોના ઘરમા આવી ધર્મને-અર્થે કલાઓ વખતો વખત જોઇ શકાય છે.

દિવાળીમા ખાડના રમકડા, હોળીમા હોળાયાના હારડા, નાગપાંચમે નાગના ચિત્ર અને વ્રતોદ્યાપનમા મડળ પુરવા, માટીના પાર્થીવ બનાવી પૂજા કરવી વગેરે સામાજિક ધાર્મિક કલાઓ છે; અને તેમા કલા સાથે ધાર્મિક ભાવ સમાએલો છે

દેશદેશના આદર્શો જૂદા હોય છે. કોઇ જડને પૂજે છે, કોઇ જડમા રહેવા ચેતનને પૂજે છે. પાશ્ચાત્ય કલાની સાર્થકતા મનુષ્યનુ અને કુદરતનુ બાહ્ય સ્વરૂપ આબેહુબ બનાવવામા રહેલી છે; સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સાથે તેમને કાઇ સબધ નથી ત્યારે આર્ય કલાકાર, બાહ્ય સ્વરૂપ ન જોતા આતર

આર્ય અને પાશ્ચાત્ય કલા.

દષ્ટિથી વિચારી પોતાના મનોગત ભાવોને મૂર્તિરૂપે ઝળકાવે છે.

પાશ્ચાત્યોમાં દષ્ટિ–અવલોકન પ્રધાન છે. જ્યારે આર્યોમાં ધર્મભાવના પ્રધાન છે. બન્નેનું દષ્ટિબિંદુ જૂદું છે અને આશયો પણ જૂદા છે. આર્યોએ ઇશ્વરભક્તિની ભાવનાથી પ્રેરાઈ ઉત્તમ શિલ્પ, ચિત્ર વગેરેમાં કૌશલ્ય બતાવ્યું હતું. પરંતુ હાલ પાશ્ચાત્ય કલાના પવને ખરી કલાને બાહ્ય આડંબરના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખી છે.

આર્યોની દષ્ટિએ " કલા જડવાદ નથીઃ કલાની ઉપાસના એ સ્થૂલ પૂજા નથી; બ્રહ્માંડવાસીની બ્રહ્મપૂજા છે. કલા મિથ્યાસાર નથી; કલા પુણ્ય છે. કલાનો રસ એ મદિરા નથી, અમૃત છે. એ રસની ઊર્મિઓ કેફની નથી પણ પરમ આનંદની છે.

લલિત–કલા

કલા એટલે શું ત્હેનો કંઇક ખ્યાલ આવ્યા પછી ' લલિત ' કલા કોને કહેવી તેનો વિચાર કરીએ. જે કલામાં લાલિત્ય એટલે ઉંચા પ્રકારનો આનંદ આપવાની શક્તિ છે તે લલિત કલા કહી શકાય. અંગ્રેજીમાં તેને Fine Arts કહે છે. એકલા સૂક્ષ્મ આનંદ આપવાના ગુણ સાથે ઉપયોગી થવાનો ગુણ પણ કલામાં હોય છે. કારીગરની કલા અને કલાવિધાયકની કલા વચ્ચે ફક્ત કલાતત્ત્વના પ્રમાણનો ફરક છે. જેમ કલા જાડી તેમ તેના પદાર્થો જાડા અને કારીગર પણ જાડા. સૂક્ષ્મ કલામાં સૌંદર્યનો, ઝીણવટનો, અને કલ્પનાનો ગુણ વધારે હોય છે.

રઘુવંશમાં ઇન્દુમતી માટે અજ વિલાપ કરે છે ત્યાં—

" **गृहिणी सचिवः सखि मिथः । प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ** "

(ગૃહિણી, ઘરની પ્રધાનને, પ્રિય શિષ્યા મધુરી કલાની તું !) એ લીટીમાં લલિત કલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શાસ્ત્રમાં સામાન્ય રીતે ચોસઠ કલાઓ ગણાવી છે. તે કલામાંથી બધી કલાઓને લલિત કહીએ એમ નથી. છતાં કલાનો વ્યાપક અર્થ લઇએ તો બધા હુન્નર ઉદ્યોગમાં બતાવાતું કૌશલ્ય પણ કલા કહેવું જોઇએ; અને આવી કલામાં લાલિત્ય–મનોરંજન કરવાનો ગુણ હોય તો તે બધીયે લલિત કલાઓ જ છે. કેટલાક લોકો કલાના લલિત કલા, ઉપયોગી કલા, અને ગૃહ્ય કલા એવા ભેદ પાડે છે.

ઉપયોગી કલા–હુન્નર

કોઇ પણ કલાની કૃતિમાં ઉપયોગી થવાનો ગુણ આગળ પડતો હોય છે. અને લાલિત્ય ગૌણ હોય છે, ત્યારે એ કલા હુન્નર કલાને નામે ઓળખાય છે, હુન્નર કલામાં સુતાર, સોની, કંસારો, કુંભાર વગેરે કારીગર લોકોની કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમના હુન્નરની કલા ઉપયોગી છે. ફરનીચર, ઘરેણાં, વાસણ વગેરે વ્યવહારની વસ્તુઓ ઉપયોગની છે. છતાં તે ચિત્રકલા કે સંગીતના જેટલી આકર્ષક નથી; તેથી તેની, કલામાં ગણના નથી કરાતી. છતાં કહેવું જોઇએ કે આવી ' ઉપયોગની કલા પણ લલિત જ છે. કારણ કે પોતાના કોઇ પણ કાર્યમાં જ્યારે મનુષ્ય, માત્ર ઉપયોગ પૂરતિજ સાંકડી દષ્ટિ છોડી દઇ આનંદ ઉત્પન્ન કરવા તરફ લક્ષ રાખે છે, ત્યારે તેના કાર્યને કલાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

કારીગર જે ચીજ બનાવે છે તે તેના ઉપયોગ પૂરતિજ સારી બનાવતો નથી. પણ તે કેવી રીતે આકર્ષક બને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપે છે.

કેટલાક દેશોની હુન્નર કલા ઘણી વખણાઇ છે તેથી જાણે એ દેશ અને તેના હુન્નરનું લોકોમા અદ્વૈત મનાય છે. હિંદુસ્થાન એની સંપૂર્ણ જાહોજલાલીના સમયમા ઘણી ઘણી વસ્તુઓ માટે ઠેઠ યુરોપ અને બીજા દરીયાપારના દેશો સુધી પ્રખ્યાત હતું. હિંદુસ્થાન અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતની વસ્તુઓને કવીશ્વર દલપતરામે એક કવિતામા ગણી બતાવી છે. તે લીંટીઓ આ પ્રસગે સંભારવા જેવી છે. ‘ પાટણે જઇને પટોળા રંગદાર રખાવજો ’ ‘ સમશેર તો શીરોહીની પ્રતિમા ભલી ડુંગર પરી ’ ‘ કપડવંજી કાચ સાચુ ’ ‘ નાશક તણા જળપાત્ર ’ ‘ બુરાનપુરી શેલા સરસ, પણ પેંઢણી પાઘડી ચઢે ’ ‘ શુભ શાલ તો કાશમીરની ’ ‘ ધોતી જોટા નાગપુરી ’ ‘ જુઓ ચિત્ર જયપુર ’–વગેરે લીંટીઓમાં હુનર કલાનો ઇતિહાસ લખાયલો છે.

આ બધી હુન્નર કલામા લાલિત્યનો ગુણ અવશ્ય હોય છે જ તો પછી ઉપયોગી અને લલિત કલા એવા બે વિભાગ પાડવા એ નકામા છે, તે એક બીજાનાં વિરોધી નથી પણ જાણે એક જ વેલનાં બે ફુલ છે. “ કાપડમા પોત અને ભાત બન્નેયે પારખૂઓ તો પારખે છે. પ્રજાજીવનનું એ પોત એટલે હુન્નર ઉદ્યોગ, અને એ ભાત એટલે સૌંદર્ય ને કલા. ”

બાંધકામ-સ્થાપત્ય

લલિત કલાઓમા એ કલાનું વત્તું ઓછું પ્રમાણ હોય છે. જે કલામાં જડ પદાર્થોની ગોઠવણ હોય તે ઉતરતી કલા ગણાય છે. અને ઉપયોગો માટે જે મકાનો મનુષ્ય બાધે છે, તેમને શણગારવામાં જે કલા રહેલી છે તે સ્થાપત્ય કલા કહેવાય છે. ફક્ત રહેવાના ઉપયોગ કરતા એમાં કંઇક વિશેષ કરવામા આવે છે. કહે છે “ સ્થાપત્યશાસ્ત્રી શિલ્પી સ્થૂલમા ચેતનના ફુવારા માડે છે. ”

જાણીતી જડ વસ્તુઓના એકીકરણમાથી મનુષ્ય આવી કલા ઉપજાવે છે. તાજમહેલ માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે “ ત્હેના પત્થરમાયે લાગણી મૂકનાર શિલ્પીની કલા અજબ છે. એ તાજમહેલ પત્થર વડે લખેલું એક સ્નેહ અને શોકનું કાવ્ય છે. ” પત્થરમાયે ઇતિહાસને કોતરી રાખનારી કલા શિલ્પીની છે. કવિ ન્હાનાલાલના ‘ ગિરનારને ચરણે ’ નામના કાવ્યમાં ‘ ગિરિકણ ’ અને ‘ સ્થૂલની શિલા ’ મા રહેલું ઉંડું ઉંડું અને અદ્દભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે. કવિ લખે છે:—

“ તે એક શૈલી–કણના ઉરમાહિ જોતા,
ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં. ”

શિલ્પ.

શિલ્પ કલામાં વધારે ઝીણવટ હોય છે. તેમા લાગણી અને ભાવનું આલેખન કરવામા આવે છે. હથોડી અને ટાકણાથી શિલ્પી પોતાના હૃદયનો ભાવ અને કલ્પના પત્થર ઉપર આલેખે છે, કેટલાક મનમોહક પૂતળાં જોઇને

હમણા બોલી ઉઠશે એવો ભાસ જોનારને થાય છે ત્યારે તેમા સાચી કલા રહેલી છે એમ કહેવું પડે છે.

પ્રાચીન શિલ્પકલામાં બૌદ્ધ લોકે સ્તૂપો બનાવી, ગ્રીકોએ સ્તંભો બનાવી અને રોમનોએ ગોલખંડ બનાવી નામના મેળવી છે. ઇલોરા, કાર્લા, કેનેરી અને અજંટાની ગુફાઓમાના ચમત્કારી ચિત્રોના નમૂના આજે પણ તેવાને તેવાજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આકર્ષે છે. આ ગુફાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમૂના આજે પણ મોજૂદ છે.

તાંડવ નૃત્ય કરતા શંકરની મૂર્તિ, મહિષાસુરમર્દિની, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, રાવણ તથા કૈલાસના ચિત્રો વગેરે જોતા તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્રકલા ઘણી ઉન્નતિએ પ્હોચેલી હોય એમ લાગે છે.

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક હોવાથી શિલ્પ તેમ જ ચિત્રકલાને ઉત્તેજન મળતું હતું. પરંતુ મુસલમાનોના વખતમા મૂર્તિપૂજા ન હોવાથી ચિત્રકલાની અવનતિ થઇ અને મૂર્તિ બનાવવાનું શિલ્પ પણ અવસાન પામ્યું. પરંતુ તે કલામકાન બાંધવાના શિલ્પમાં તેટલા જ જુસ્સાથી વિકાસ પામી. એક દિશામા દાબી દીધેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામાં મસ્જીદો અને મહેલો બાંધવાની શિલ્પ કલામાં સ્ફુરી નિકળ્યો; ત્હેના ફળ તરિકે તાજમહેલ, કુતુબ મિનાર, દિવાન-એ-આમ, મોતી મસ્જીદ, વિજાપુરનો ઘુમ્મટ વગેરે નમૂના આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે.

અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આર્ય-શિલ્પ અથવા મુસલમાની-શિલ્પના શુદ્ધ નમૂના દેખાતા બંધ થયા છે. આજે તો ઘણે ઠેકાણે ચાર પાચ પ્રકારની પદ્ધતિઓની ભેળસેળવાળા મકાનો બંધાય છે. કલાનુ તત્ત્વ આથી કંઇક અંશે ઓછું થયું છે એમ તેથી કેટલાક માને છે.

ચિત્ર.

શિલ્પતાથી કંઇક વધારે સૂક્ષ્મ કલા ચિત્રકામની છે. એમાં જડ પદાર્થ સાથેનો સંબંધ બહુ જ ઓછો થતો જાય છે; ફક્ત કાગળ, પીંછી અને રંગમાંથી જ એ કલાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. "ચિત્રકાર રંગ અને રેખાઓ દ્વારા અદ્દભુતતાના અમ્મર આકડા આલેખે છે." ચિતારો એક પીંછીના ફેરવવાથી કાંઇ કાંઇ લાગણીઓ અને ભાવો એક ઘડીમાં લાવી શકે છે. નાટકના પડદાનો દેખાવ આવો આબેહૂબ લાગે છે તે તેમાં રહેલી કલાને લીધે જ.

પ્રાચીન કાળમાં આપણી ચિત્રકલા પોષાયલી હોવાના ઘણાં ઉદાહરણો આપણા સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાથી મળી આવે છે. કાલિદાસનાં નાટકોમા તેમજ ભવભૂતિના નાટકોમાં ચિત્રકલાનું ગૌરવ પાત્રો દ્વારા બતાવેલું છે.

રાજવંશીઓમા પણ ચિત્રકલા સારા પ્રમાણમા હાથ કરાતી હતી. શાકુન્તલના છઠ્ઠા અંકમાં મોહસંભ્રમ થવાથી શકુન્તલાને ભૂલી જઇ દુષ્યંત તેનો તિરસ્કાર કરે છે; અને

શકુન્તલા આકાશમાં ઉડી જાય છે. પછી પસ્તાવો પામી મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર દુષ્યન્ત કાઢે છે. ત્યા પાદડાના પડીયામાં દુષ્યંત શકુન્તલાના પાળેલા હરણને પાણી આપે છે. પણ અજાણ્યું લાગવાથી તે પીતુ નથી, અને શકુન્તલાને હાથે તે પીએ છે. એ આશ્રમનું ચિત્ર દોરતાં દુષ્યંત અનુપમ કલ્પનાશક્તિ બતાવે છે તે કલાનું સારૂં ભાન આપણને મહાકવિ કાલિદાસ કરાવે છે.

ભવભૂતિના ઉત્તર-રામ-ચરિતમા ચિત્રદર્શન નામનો વેધક પ્રસંગ કોને અજાણ્યો છે? "ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે ' તે તે કયમ વિસરાય" એ કાવ્યોમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સૌને અજાણ્યું નથી. સીતા ચિત્રપટમા પંચવટીનો પ્રસંગ જુવે છે ને હબકી જાય છે કે "ફરીથી આર્યપુત્ર રામનો વિયોગ કેમ ખમાશે!" અહીં ચિત્રકારની ખરી સફલતા છે; અને તે જ ત્હેની કલામયતા છે.

આખને રીઝવનાર શિલ્પ તેમ જ ચિત્રકલાઓથી એક પગથીયું ઉંચે જનાર સંગીતની કલા છે. સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સમાવેશ થાય છે. આખ બંધ કરીને બેસી રહીએ તોપણ ઉંડાણમાથી આવતો મધુર અવાજ કાનથી આપણે જાણે પી શકીએ છીએ.

સંગીત.

સંગીતમા એકાગ્રતા લાવવાનો ગુણ છે, તેથી ભક્તિ કરવા માટે તેની ખાસ મદદ લેવાય છે. સંગીતના સૂરની લ્હેરમા માણસ જાણે ઉચો ઉડતો જાય છે; આ દુનિઆથી દૂર જઇ બેસે છે. ઇશ્વરપૂજનમાં વૃત્તિને તદાકાર કરવા માટે પ્રાર્થનાઓમાં સંગીતની મદદ લેવાય છે.

કાદંબરીમાં મહાદેવના મંદિરમાં બેઠેલી મહાશ્વેતા જ્યારે સુંદર વીણા વગાડે છે, ત્યારે એના સ્વરથી જ ખેંચાઇને ચંદ્રાપીડ ત્યા જઇ પહોચે છે. શરદપૂનમનો રાસ રમતા શ્રીકૃષ્ણ મોરલી વગાડે છે. તે મોરલીના સૂર એવા નીકળે છે કે તેથી—

"જાતા વળતા થભીઆ, નદીઓ કેરા નીર;
વચ્ચ ને બાળ વીલંબીઆ, પીતાં પીતા ખીર.
ખગ મૃગ શ્રવણ કરી રહ્યા, તૃણ ન વંદે ગાય;
દારો હાર ઠરી રહ્યાં, તૃણ ચારા સુખમાય.
પવન રહ્યા મુરછાઇને, મુનિવર ચુકયા ધ્યાન;
વળી રહ્યા વિલંબાઇને, ' વન ઉપર વૈમાન.
એ મોરલીના તાનમા, વ્યાકુલ થઇ વ્રજનાર;
એક એકની સાનમા, હીંડીઓ હારોહાર."

આવું વર્ણન એક કવિએ કર્યું છે. સંગીતમા રહેલી શક્તિઓનો ચિતાર આથી બીજા કયા શબ્દોમા આપી શકાય?

"હાવભાવથી, અંગોના વિલાસથી અભિનયની મૂક વાણીથી, કવિતામાનું અને **નૃત્ય-અભિનય.** સંગીતમાંનું અગોચર સૌંદર્ય નટરાજ બતાવે છે."

હાલમાં નૃત્ય અને સંગીત બન્ને કલાઓ અધમ સ્ત્રીઓના હાથમા જવાથી એ કલાઓનું અધઃપતન થયું. કલા નીતિનું પોષણ કરવાને બદલે અનીતિનું વાતાવરણ પેદા કરે ત્યારે તેમાંથી લાલિત્ય એટલે ઊંચા પ્રકારનો આનન્દ આપવાનો ગુણ જતો રહે છે. બાકી ભક્તિ ઉપાસનામાં ષોડશોપચારમાં નૃત્ય એ એક અંગ મનાયું છે.

'મહાભારતમાં' વિરાટને ત્યાં અર્જુન સ્ત્રી-વેષે રહ્યો હતો, ત્યારે વિરાટ-પુત્રી ઉત્તરાને તેણે નૃત્યકલા શીખવી હતી. નૃત્ય રાજ્યકુમારીઓને પહેલા આવશ્યક ગણાતું. નૃત્યમાં અભિનય અને શરીરના વિધવિધ અવયવોનું હલનચલન નૃત્યના તાલ સહિત થવામાં કલા રહેલી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મિનળદેવીની વાત નૃત્યના પ્રસંગમા સંભારવા જેવી છે.

પાટણના રાજા કર્ણદેવને મિનળદેવી સાથે લગ્ન કર્યા પછી તેનો મોહ ઉતરી ગયો, ત્યારે મિનળદેવીએ નૃત્યકલાથી જ તેને પ્રસન્ન કર્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. ગુજરાતી કવિઓમાં કવિ પ્રેમાનન્દના આખ્યાનોમાં અને સામળભટની વાર્તાઓમાં તેમનાં સ્ત્રીપાત્રોને નૃત્યકલા શીખવ્યાના ઘણા દાખલા છે.

કવિતા. આ બધીથી એ કલાનો અંશ જેમાં વધારે છે તે તો કવિતા જ. શિલ્પી પોતાની હથોડી અને ટાંકણાંથી પત્થરમાં ભાવ મૂકે છે, ચિતારો પીંછી અને રંગથી વસ્તુભાવ અને લાગણીઓ ચિતરે છે, કવિ ફક્ત થોડાક શબ્દોમાં અથવા તો બેચાર લીટીઓમાં આખું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરે છે. આવાં શબ્દ-ચિત્રો ઉત્તમ કવિઓની કવિતામાં ઘણાં નજરે પડે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદની કવિતામાંથી આવું એક શબ્દ-ચિત્ર નમૂના દાખલ આપીએ છીએ. નળાખ્યાનમાં હંસ દમયંતી આગળ નળનાં વખાણ કરવાને આવે છે, તે વખતનું વર્ણન બધો ચિતાર આપણી આંખ સમક્ષ ખડો કરે છેઃ

" અબળા હેઠી ઉતરી, ઝાંઝર કાઢયાં તતકાળ;
હંસે દીઠી કામની ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ.
દોડે આડી અવળી અંગના, કરે ઝાલવાનો ઉપાય;
હાથમાંથી હંસ નાહાસે, ચપળ નવ ઝલાય. "

આમાંથી દમયંતીની હેઠળ ઉતારવાની ક્રિયા, પગના ઝાઝર કાઢવાની ઉતાવળ, હંસનું નીચી ડાળે આવીને બેસવું, દમયંતીનું તેને ઝાલવા જવું, હંસની ચોતરફ ઉડાઉડ, આખર હંસ ન ઝલાયાથી ઓશીયાળી જણાતી દમયંતી, એ બધું આંખ આગળ કેવું તરવરી રહે છે!

રાજવી—કવિ કલાપી "વીણાના મૃગ" માં ફુવારાનું વર્ણન પણ એટલું જ આબેહુબ આપે છેઃ—

" ઉઠી રહ્યો છે જલનો ફુવારો,
હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;
ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે,
જરા નમીને જલ એ પીએ છે. "

આ ચાર ટુકી લીંટીઓમાંથી ખડું થતું ચિત્ર એકદમ કલ્પી શકાય તેવું જ છે. આમાં જ કવિની કલાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

કેટલીક કવિતાને ' શબ્દ-ચિત્ર ' કહેવાની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાક શિષ્ટ અને સંસ્કારી ચિત્રકારો આવા સમર્થ કવિઓનાં કાવ્ય વાંચી તેનો ભાવ હૃદયમાં ઉતારી એ કાવ્ય-પ્રસંગ ઉપરથી ચિત્રો દોરે છે. આવાં ચિત્રોનો પ્રસંગ જાણીતો હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય બને છે. પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાજા રવિવર્માએ સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકો ઉપરથી આર્ય સંસારના દોરેલાં ઘણા ચિત્રો શબ્દચિત્રોનો જ નવો અવતાર છે.

ગૃહ કલા. શાસ્ત્રમાં ગણાવાતી ચોસઠ કલાઓમાથી કેટલીક કલાઓ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની જ કલા કહેવાઇ છે. આવી કલાઓ ' ગૃહ કલા ' કહેવાય છે. ગૃહ કલા એટલે ઘરને શોભાવવાની કલા. ઘર એટલે ઈંટ માટીનું ઘર નહિ, પરંતુ કુટુંબનું વિશ્રાંતિસ્થાનઃ ધરતીનો છેડો. આ ઘરને ઉપયોગી થનાર અને આનંદ આપનાર કલાઓમાં ગાવું, વગાડવું, ફુલના શણગાર બનાવવા, વેણી ગૂંથવી, રસોઇ બનાવવી, શીવવું, ભરવું, ગૂંથવું, સાથીયા ને વેલો કાઢવી, તુલસી વીગેરેના છોડ વાવી બાગ બનાવવા, ઝીણું સુતર કાંતવું વગેરે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધી કલાઓ પ્રાચીન સમયમા હિંદુસંસારમાં ઘણી જ પ્રચારમાં હતી એમ લાગે છે. ઘણે ભાગે ગૃહ કલાઓ ઘરતી દેવીઓની-સ્ત્રીઓની જ છે, તો કન્યાશાળાઓમાં આ કલાઓનો વિકાસ સ્હેજ વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાનમા લેવાય તો કન્યાઓને તે બાબતમાં રસ પડે અને ઉત્સાહ વધે જેથી તેઓ પોતાનો સંસાર સંસ્કારી અને સુખી બનાવી શકે.

પાક શાસ્ત્ર કાવ્યના જેમ નવ રસ કહ્યા છે, તેમ જીભના ષટ્‌રસ કહેવાય છે. એ રસની રમ્ય મિલાવટ કરવામાં ખાસ કલા રહેલી છે. જૂદા જૂદા રસની વાની બનાવવાની રાંધણ કલાને તેથી " શાસ્ત્ર " કહેવામાં આવે છે. તે કલા રોજ આનંદ આપનારી અને ઉપયોગમાં આવનારી છે. એ કલા સ્ત્રીઓને શીખ્યા વગર છુટકો નથી, રસોઇમાં હથોટી બેસવી એ પણ એક કલા છે.

પુરુષોને એ કલા ન આવડે અથવા આવડતી નથી એમ કહેવાય નહીં. નળાખ્યાનમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદ નળને ઋતુવર્ણના સારથી તરીકે બાહુક વેષે વર્ણવે છે, ત્યાં દમયંતીના ફરી સ્વયંવરના પ્રસંગ ઉપર " એતોભીયા છે આત્મનિવેદી " એમ જણાવે છે; નળ સરસ પાક બનાવે છે ને હાથે રાંધીને જમે છે.

નંદબત્રીસીમાં શામળભટે પ્રધાનની રાણીને ભાત ભાતની રસોઇ બનાવવામાં કુશલ વર્ણવી છે.

' પ્રમદા મંદિરમાં પરવરી, શાક પાક સામગ્રી કરી;
કરવા મ.ડયા ઉત્તમ પાક, રસોઇ બત્રીશી સુંદર શાક.
મીઠાં મધુરાં શુભ સેલરાં, ખાટાં તીખા અથાણા ખરાં,
વાર ન લાગી એકે ઘડી, જુગતે કરી રસોઇ ત્રેવડી;

હાલમાં તો સ્ત્રીઓને "પાકશાસ્ત્ર" અને "પકવાનપોથી" જેવી ચોપડીઓની મદદ લેવા છતાંએ રાંધણકલા ખરોબર આવડતી નથી.

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં કલા ખીલવવાને હેતુ ધર્મભાવનાની સાથે જ ખીલેલો હોય છે. ઠાકોર સેવામાં છપ્પનભોગ અને અન્નકૂટથી પાકશાસ્ત્ર પૂર્ણપણે ખીલે છે અને સાથે ધર્મ-ભાવના પણ જાગ્રત થાય છે. અન્નકૂટમાં દરેક પ્રકારનાં શાક, અથાણાં, રાયતાં, ભજીઆં અને બત્રીસી રસોઇ કરી ઠાકોરજીને ધરાવાય છે. છપ્પનભોગમાં પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે.

ભરત-ગૂંથણ-સીવણ.

ભરત ગુંથણ ઘણી જાતનું થાય છે. છુટી છુટી વિખરાયલી વસ્તુઓને આકૃતિમાં ગોઠવવામાં, અથવા તો જાતજાતનાં ચિત્રો પાડવામાં કલા રહેલી છે. કાચનાં મોતી મણકા વગેરેનાં તોરણો અને પડદા ભરવામાં અનેક આકૃતિઓ અને નમૂના ઉતારી શકાય છે. પડદામાં મોર, પોપટ વગેરે આકૃતિઓ ઉતારવામા તો રંગની મિલાવટ પણ ધ્યાનમાં લેવી પડે છે.

રંગબેરંગી કોડીયાં વડે ઝાડ, ઉઠાણી, કોથળીઓ, કલમ, ખડીઆ વગેરે ગુંથવામાં જાૂદી જ રીતો હોય છે.

ભરતકામમાં દોરાવડે તેમ જ ઉનવડે ઝભલાં, ટોપી, ગલપટા, મોજાં, સપાટ, તોરણ, ચંદરવા વગેરે ઘણી સરસ રીતે ભરાય છે, અને વળી તે સાથે છોકરાંને તે ઘણાં જ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગી સાથે આનંદ આપનારી આ લલિત કલા ઘણી જ પ્રચારમાં આવવી જોઇએ.

મખમલ ઉપર ઝીકનું તથા સુતરાઉ કે રેશમી કપડા ઉપર આરીનું ભરત પણ ભરી શકાય છે. હાલમાં મખમલનું સ્થાન ખાદીએ લીધું છે તે સ્વદેશી કલાના હિમાયતીઓને હરખાવા જેવું છે. તેમાં વધારે સાજ વાપરી પુષ્કળ ભરવા કરતાં સાદા પણ સુંદર નમૂના બનાવવામા વધારે કલા રહેલી છે.

સીવણ કામમાં મનપસંદ કામ કાઢી મનગમતું શીવી પહેરવામાં ખરી કુશલતા રહેલી છે. કપડામાં પણ જાતજાતની ઢબ આવતી જાય છે. યુગે યુગે એમાં ફેરફાર થતો જાય છે. અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની ઢબમાંયે ભિન્નતા ઓછી હોતી નથી. રસિકતા અને કલાનો ઇતિહાસ આ સીવણની સમયસમયની ઢબમાં સમાએલો છે. પહેલાં લાંબી બાંયના તથા ફુલેલી બાંયના પોલકા પહેરવામાં ફેશન મનાતી હતી; આજે સાદી બાંય પસંદ કરવામાં આવે છે.

ચણીયામાં પણ જાૂદી જાૂદી જાતો હોય છે. મારવાડી લોકોના ઘાઘરા પુષ્કળ ઘેરવાળા હોય છે. ગુજરાતીઓમા ચણીઆને ઝાલર મૂકેલી હોય છે; અથવા સાદી પટી વાળી રીબીનની ફેશન કરેલી હોય છે. સફાઇદાર કામ કાઢી બંધ બેસતું અને શોભતું કપડું શીવી યોગ્ય વખતને અનુસરીને પહેરવામા સીવણકામની સફળતા રહેલી છે. ઉપયોગ સાથે રસિકતા અને કલાની દષ્ટિએ સીવણકામમાં ફેરફાર થતા જાય તો તેમાં વિશેષ આનંદ છે.

વસ્ત્ર અને આભૂષણ, ઋતુ, વય, રંગ અને સ્થિતિને અનુસરીને સાદા આછા અને શોભતા સજવામા કલા રહેલી છે. શીયાળામા ઉનના ગરમ કપડા અને સોનાના શણગાર શોભે છે, ઉનાળામા આછા ઝીણા મલમલના કપડા અને મોતીના આભૂષણો વધારે રુચિકર થઇ પડે છે ચોમાસામા સામાન્ય રીતે જાડા કપડા વપરાય છે.

વસ્ત્રાભૂષણ.

દેશ દેશના પહેરવેશ જુદા હોય છે તે ત્યાની ઋતુને અનુસરીને જ નક્કી કરવામા આવે છે તેમા સુદરતા, લાજ, મર્યાદા તથા સગવડ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામા આવે છે આભૂષણ પણ સાદા અને આછા ગોઠવીને પહેરવા જોઇએ, જેટલા હોય તેટલા પહેર્યાથી તેમા કાઇ ચમત્કૃતિ આવતી નથી સો મણ સોનાનો ભાર વહેતી મારવાડણ જેવા ઘરેણા ખડકવા કરતા, આછા અને શોભતા વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરવાથી શોભા વધારે દીપે છે.

શાસ્ત્રમા સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. હિંદુ સસારમા આદર્શ સ્ત્રી પુરુષ રાધા અને કૃષ્ણ કહેવાય છે. રાધાના શણગારમા, અણવટ-વીંછીઆ, બે નેપૂર, કટિમેખલા, મગલસૂત્ર, કીડીયાસેર, બે બાજુબંધ, બે પહોચી, વીટી, નથવેસર, શિશફુલ, બે કર્ણફુલ અને ટીલડી એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે. કૃષ્ણના શણગારમા બે નેપૂર, કટિમેખલા, વૈજ્યતિ અને વનમાળા, બે બાજુબધ, બે કંકણ, બે પહોચી, નથવેસર, કુંડલ, મોરમુકુટ એમ સોળ શણગાર ગણાવ્યા છે.

"ગુર્જર સુદરીઓનો પોષાક, સગવડ, સૌંદર્ય, અને લાજ મર્યાદને માટે બેનમૂન છે. મદ્રાસમા, મહારાષ્ટ્રમા, બગાળામા, ઘણી નવ સુદરીઓ ગુજરાતના પોષાક ઉપર મોહી પડી છે ને તે ધારણ કીધો છે." ગુજરાતણ એટલે—

"ચોળી ચણીયો, પાટલીનો ઘેર,
સેથલે સાળુની સોનલ સેર,
છેડયે આચ્છાદી ઉર ભાવ,
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ,
અંગ આખેયે નિજ અલબેલ,
સાળુમા ઢાકતી રૂપની વેલ."

આ લીટીઓમા વર્ણવેલી આર્ય સુદરી. અને તેના શણગાર એટલે,

"ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર;
કન્થના સજ્યા તે જ શણગાર."

શણગાર એકલા સોના, રૂપા અને હીરા મોતીના જ નથી હોતા. ફુલના શણગારની શોભા તો કોઇ રસિક જ ભૂલવી શકે.

સામાન્ય રીતે આવા શણગાર વપરાતામા જોવામા આવતા નથી એ તો દેવમદિરોમાં જ હોય છે. ફુલના દિડોળામા ઝીણી ઝીણી કળીઓની ગોઠવણીથી આબેહુબ ચિત્રો પાડેલા હોય છે.

સામાન્ય વપરાશમાં તો ફુલના ગજરા, વેણી વગેરે જોવામા આવે છે; તેમાયે માથે ફુલની વાડી ભરવાનો રિવાજ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, તેમાં વધારે કલા વપરાયલી હોય છે. પરીઓની વાતોમાં પણ ફુલની ચાદર ગૂંથી, ઓરાડયાનું સાંભળવામાં આવે છે.

ઠાકોરજીને ઉન્હાળામાં બધા ફુલના શણગાર ધરાવવામાં આવે છે. તેમા મુકુટથી ઝાંઝર સુધીના શણગાર ફુલના જ હોય છે એમ વર્ણન ઉપરથી અને પ્રત્યક્ષ રીતે પણ જોઇ શકાય છે. વલ્લભ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં ફુલ-મંડળીઓ ભરાય છે, ફુવારા ગોઠવાય છે, આસોપાલવની કુંજો રચાય છે, હિંડોળા ભરાય છેઃ એ બધામાં કલાવિધાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું બતાવાય છે, એની કોણ ના પાડશે ? ભક્ત કવિ મુક્તાનંદ, પોતાના રસિક પ્રભુને નખશિખ ફુલથી શણગારે છે ને એનો આનંદ વર્ણવે છેઃ—

ફુલના પેરી રે, જામા ફુલના પેરી,
ફુલ્યો રસિક સુજાંણ જામા ફુલના પેરી.
ફુલનો મુકુટ, કુંડળ ફુલનાં છે કાન;
ઓઢી ઉપરણી ફુલની શોભે-વાલો બીને વાન—ફુલના૦
સુગંધી ફુલોના શોભે, હૈડે સુંદર હાર,
માથે ફુલના તોરા અંગે તેજનો અંબાર—ફુલના૦
ફુલડાંના ગજરા, બાજુ ફુલની છડી;
કરે ઇંદ્ર ઉપરથી ફુલની ઝડી—ફુલના૦
ફુલડાંના ઝાંઝર ચરણે, પેરી સુંદર શ્યામ;
મુક્તાનંદને વાલે કીધું, ઘેલું ગોકુળ ગામ—ફુલના૦

કેશરચના એ પણ એક કલા છે. એ કલા આવશ્યક અને આકર્ષક બંને છે.

કેશની શોભા. જંગલી દશામાં વાળ વધારવાનો રિવાજ હતો, ત્યાર પછી માથામાં જંતુઓ ન પડે માટે વાળ ઓળવાની જરૂર જણાઇ અને ત્યાર પછી મોહકતા તરફ દૃષ્ટિ ખેંચાઇ.

કેશ સમારવાની કલામા કુશલ ગણાવાને સ્ત્રીઓ અતિશય આતુર હોય છે. પહેલાં સીધી સેંથી અને સાદો અંબોડો વખણાતો; હવે વાંકી સેંથી વધારે રુચિકર લાગે છે. નાનાં છોકરાંને એક સેર કે બે સેર ગૂંથી જલેબી ચોટલા, ઉઠેણી ઘાટ, સફાઇદાર ગાઠ, અંબોડો વાળવો, મોટાંએ સાદું ઓળવું વગેરે વયને અને સમયને અનુસરી કુશલતા વાપરવી એ પણ એક ખાસ કલા જ કહી શકાય.

યરોપમાં પણ તેલ, સેન્ટ, મીણ, વેસેલાઇન આદિ ચીકણાં અને પોમેટમ વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થોથી ચોટલા અને લટોને સજ્જ કરવાનો રિવાજ છે.

કેટલીક વખત કોઇ ઠેકાણે કૃત્રિમ ચોટલા, અંબોડા, વેણીઓ ઉપસાવેલી અથવા છાબડી ઘાટની-વગેરે માથે બંધ બેસતી વેચાતી લઇ પહેરવાનો રીવાજ છે; છતાં કહેવું જોઇએ કે કૃત્રિમ વસ્તુ સુંદર નથી જ દેખાતી.

કેશ રચનાની રુચિ કેવળ સ્ત્રીઓમા જ પહેલા હતી એમ ન હતુ, પુરુષોમા પણ તે પ્રધાન અંશે હતી રૂદ્રને જટાધારી કહીને સ્તુતિ થાય છે. બાલ કૃષ્ણના ખીટલીઆળા કેશની શોભા ઉપર ગોપીઓ વારી જતી પુરુષો પણ અંબોડા વાળતા—બંગાળા, મદ્રાસ, ઉત્તર હિંદ, ગુજરાત વગેરે ભાગોમા હજી પણ કેટલાક પુરુષો મોટા ચોટલા રાખે છે, અને તેલ કે સુગંધી પદાર્થો નાખી હોળે છે. તોપણ હવે એ રીવાજ પાશ્ચાત્ય સુધારાથી ઓછો થઇ ગયો છે અસ્તવ્યસ્ત કેશને સમારીને ગૂંથવાથી રસિકતા વધે છે.

સાથીયા વેલ. ચિત્રકલાથી સ્ત્રીઓનો ધીમાશ અને સ્વચ્છતા રાખવાનો ગુણ કેળવાય છે આ સ્ત્રીઓની ચિત્રકલા એટલે ગૃહસ્થાશ્રમીના રોજના વ્યવહારમા આવતા ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રસગોમા બતાવાતુ સાધારણ ચિત્ર કામ પરતુ પ્રાચીન આર્યસુદરીઓનો ઇતિહાસ વાચતા સ્ત્રીઓ આથી વધારે પ્રમાણમા ચિત્રકલાને ખીલવતી હતી, એમ જણાય છે

ઉષાએ અનિરૂદ્ધને સ્વપ્નમા જોએલા વરને ચિતરી બતાવવા પોતાની સખી ચિત્ર લેખાને કહ્યુ. ચિત્રલેખાએ દેશ દેશના રાજવીઓના ચિત્ર દોરી બતાવ્યા છેવટે જ્યારે—

" ચિત્રલેખાએ લખીને દેખાડયો અનિરૂદ્ધ,
મુગટ ભમર પર વદન સુધાકર નેત્ર બે અબુજ,
ઘેલી થઇ ઓખા ધાઇને ભેટી, કાગળને ભરી મૂજ,
ના, ના, બોલો મારા સમ છે લાજો છો શામાટે,
ચિત્રલેખા કહે ન હોય સ્વામી, વળગ્યામા કાગળ ફાટે, "

અહિ પ્રધાન પુત્રી ચિત્રલેખાની ચિત્રકલા કેટલી બધી સાચી અને આબેહૂબ છે, તે મહાકવિ પ્રેમાનદે સુદર રીતે બતાવ્યુ છે,

આટલે દરજ્જે ચિત્રકલા નહિ તો પણ સાથીઆ પૂરવા, રગોળી પૂરવી, નાગ કઢા ડવા, વેલો કાઢવી એટલુ તો ખાસ સ્ત્રીઓએ જાણવુ જરૂરતુ છે. લગ્નોત્સવમા ગણેશ કાઢવા, નવરાત્રિમા ભીંતો ઉપર વેલો કાઢવી, નાગપાચમ ઉપર નાગ દેવતા ચીતરવા, આગણામા રગબેરંગી રગપૂરી રગોળી, સાથીઆની મનોહર આકૃતિ કાઢવી વગેરેમા સ્ત્રીઓની કલાઓનો હાન તો સમાવેશ થાય છે છતા સ્ત્રીઓનો સસાર રસિક અને રળી આમણો બનાવવા માટે એટલુ ક્ષેત્ર કાઇ ઓછુ નથી. ભોજન વખતે પાટલા આગળ રગોળી પૂરે છે, તેમા પવિત્ર વિચાર આવી મલિનતા દૂર થાય અને ચિત્તશુદ્ધિ સાથે ઉલ્લાસ થાય એ હેતુ છે

આગણુ સવારમા વાળીને સમાર્યું હોય, આછો આછો છટકાવ કર્યો હોય અને પછી રગોળીના સુન્દર ચિત્રો હાથથી દોરેલા હોય ત્યારે જાણે કેવુ બધે રળીઆમણુ રળીઆ મણુ લાગે અને મન ઉલ્લાસમા આવી જાય છે ?

સાથીઆને માટે સાધનસામગ્રીમા ચોકખાઇ પહેલી જોઇએ, નહિ તો જે ઘરના આગણામા કચરો પડયો હોય, આગણુ સ્વચ્છ ન હોય, તે ઘરમાથી લક્ષ્મી પગ કરે છે

એમ કહેવાય છે. સ્વચ્છતા તો દિવ્યતા છે અને દિવ્યતામા દેવોનો વાસ છે. નાના છોકરા ગાય છે કે.—

" ચોખ્ખુ મારૂં આગણું ચોખ્ખો ઘરનો ચોક,
ચોખ્ખા લુગડા જોઇને, ચોખ્ખુ કહે સો લોક;
ચોખ્ખો મારો ઓટલો, ચોખ્ખા મારા હાથ;
ચોખ્ખા મારા દીલમા, રહે જગતનો નાથ. "

સાદાઇમા સંસ્કાર લાવનારી, અને રજકણમાથી રત્ન બનાવનારી ગૃહિણીની સરલ રહેણીકરણીમાં ડગલે ડગલે કલાનાં દર્શન થાય છે.

ગરબા.

સ્ત્રીઓની ગૃહ્ય કલાને અંગે સંગીત એટલે શાસ્ત્રીય ઉસ્તાદી સંગીત એમ નહિ. ઉસ્તાદી પદ્ધતિસર સંગીતની તાલીમ મેળવવી એ તો હાલના વખતમા સામાન્ય રીતે અપવાદ રૂપે ગણી શકાય. છતા સ્ત્રીઓના કંઠમાંની કુદરતી મીઠાશ આવી કેળવણી લીધા વગર પણ ઓછો આનંદ આપતી નથી.

ગરબા, રાસડા, ગરબીઓ અને ધોળ એ સ્ત્રી-સંગીતનો ભાગ છે. એ સ્ત્રીઓનો જ વારસો છે. હિંદુસ્થાનમા ગરબા ગરબીઓનો ચાલ અને તે ગાવાની પદ્ધતિ ગુજરાત સિવાય બીજે કોઇ સ્થળે જોવામાં આવતી નથી; ગુજરાતી ગરબીના ઢાળ પ્રમાણે મરાઠીમા કેટલાક ગરબા રચાએલા જોવામા આવે છે; પરંતુ તે જૂજ પ્રમાણમા. ફરતા જઇ તાળી પાડતા જવું ને ગાવું એવા એવા ગરબા તો માત્ર ગુજરાતમા જ છે.

આ પદ્ધતિ સુંદર અને મનોરંજક છે તોપણ તેમા સહજ ફેરફાર કરવાથી તેની સુંદરતા અને ચિત્તાકર્ષક શક્તિ વધી શકે છે. દરેક ગરબા એક સરખા તાલના હોય છે. એક જ તાળી પાડવાથી અને એક જ ઢબથી ગોળ ફરવાથી એકતાનતા આવી જાય છે અને ઘણો વખત સુધી એ જોવાથી એમા રસહીનતા લાગે છે. સાખીવાળા ગરબામા સાખી વખતે ફરવાનું તથા તાળી વગાડવાનું કાર્ય બંધ રહે છે, તેથી તેમા એકતાનતાનો ભંગ થઇ આનંદકારક થાય છે ગુજરાતી સાહિત્યમા વલ્લભના ગરબા પ્રસિદ્ધ છે. ગરબાથી વિશેષ મીઠી ગરબીઓ છે. દયારામભાઇ, એ ગરબીઓના ખાસ કવિ કહેવાયા છે. સ્ત્રીઓને તે ઘણી પ્રિય છે. સોરઠીઆણી અને હાલારની કોકિલકંઠીના ગરબા વખણાય છે. સોરઠ માટે તો કહેવાય છે કે " સોરઠ મીઠી રાગણી."

એક જ ઢબની તાળી અને ગોળાકારમા ફરવા કરતા ગરબીના અર્થને અનુસરીને તાળી પાડવી અને ફરવું વધારે ચિત્તાકર્ષક નીવડે છે. એકને બદલે ત્રણ, પાચ, સાત તાળીઓ જ્યા યોગ્ય લાગે ત્યા વગાડવાની અને ફરવામા ત્વરિત અથવા મંદ ગતિ અને યોગ્ય સ્થળે વિશ્રામ કરવામા આવે તો કાવ્યની ખુબી વધારે ઝળકી ઉઠે અને આનંદ થાય છે. કાઠીઆવાડી રાસડામા આ પ્રમાણે ત્રણ તાળીના ગરબા જોવામા આવે છે અને ઝડપથી ફરવાનો રીવાજ છે. ગુજરાતમા માથે બેડા મુકી અથવા હાથમા દાંડીયા

વઇ વિવિધ હાવભાવ સાથે ગાવાના રાસ પ્રચારમા આવેલા દેખાય છે. હિંદુસ્થાનમા પ્રાચીન સમયથી જ આ કળા પ્રચારમા હશે એમ રાસેશ્વર શ્રી કૃષ્ણના પૂર્ણિમાના રાસ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

હાલરડાં.

સ્ત્રીઓના સંગીતમા હાલરડા પણ એક સગીત જ છે. આડાઇ કરતા છોકરા મધુર સ્વરથી 'હાલોરે હાલો ભાઇને હીચકો ઘણો વાલો' એટલુ સાભળતા જ શાત થઇ જઇ સાભળી રહે છે ને ઉંઘમા આવી જાય છે.

મધુરતા, કોમળતા, સુંદરતા વગેરે ગુણો સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓમા રહેલા છે, તેનુ પોષક અને પ્રકાશક તત્ત્વ સગીત છે. રસને રેડનારૂ તત્ત્વ સગીત છે અને તે રસરાજ્યની રાણી–સ્ત્રીઓને પરમ વહાલું છે.

સંગીતની અસર અજબ છે. દીપક રાગ ગવાય છે ત્યારે દીવાના અખંડ અજવાળા પ્રગટી રહે છે એમ કહેવાય છે. મલ્હાર રાગથી વરસાદ પડે છે. કુંવરબાઇને સાસરે "મહેતાજીને ન્હાવાને અર્થે જળ મેલ્યુ કકળતુરે" ત્યારે "ઉષ્ણોદક ઉનું દેખીને મેહેતે, માગ્યું ટાઢું પાણીરે." એટલે નાગરી નાતે નરસિંહ મહેતાને કહ્યુ "માગ્યા મેહ વરસે મહેતાજી તો અમ પાસે શુ માગો રે." એટલે મેહેતે "આલાપ્યો રાગ મલાર" અને વૃષ્ટિ થઇ એ બધી વાત "મામેરૂ" વાચનારને નવી નથી.

સાપ પણ મોરલીના નાદથી નાચે છે ને હરણ સગીત સાભળતા સ્થભી જાય છે. નારદજીની વીણાના સૂરથી ભગવાન પણ સ્થિર થઇ જાય છે તો સંગીતના ઘેનથી છોકરૂં ઉંઘી જાય તેમા શુ નવાઇ?

કેટલીક વખત આવા હાલરડા છોકરા કરતા તેની માને સભળાવવાને માટે પણ ગાય છે, છતા છોકરૂં તો સંગીત જાણી ઉંઘી જ જાય છે 'ગલકીના ફુલ છે રાતા, ભાઇના મોસાળીયારે માતા' 'માતા કરીને શુ કર્યું, ભાઇને આગલા ટોપી બહુ કર્યું,' વગેરે.

કલા–પરમેશ્વરનું અનુકરણ.

ઉપર કહી તે બધી લલિત કલાઓ મનુષ્યો ઘડે છે એ ખરૂ, પણ વિશ્વનો સૌથી સારામા સારો કલાધર તો સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ છે. ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્રની શોભા, અંધારી રાતે આકાશમા દેખાતા કોટિ નક્ષત્રોની અદ્ભુત રચના, મહાન સમુદ્રોની અગાધતા, પૃથ્વીના પડમા તેમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલા જૂદી જૂદી જાત, ભાત, રગ અને વર્ણના પ્રાણીઓની વિચિત્રતા, મનુષ્યશરીરની અદ્ભુત રચના એ બધું રચનાર પ્રભુ જ મ્હોટો કલાવંત છે. આપણે તો એના સૌ રમકડા છીએ; અને એક જાદુગરના પૂતળા જેમ સોપેલું અને શિખવાડેલુ કામ કરે તેમ આપણે કરનારા છીએ. આમ કુદરતની સુંદર રચના કરનાર પરમેશ્વર સૌથી મોટા કલાવિધાયક છે, અને મનુષ્ય ઘણું તો ફક્ત એનું કંઇક અનુકરણ કરી સંતોષ માને છે

૫ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ.

(લેખકઃ-રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.)

" પ્રારંભમાં શબ્દ હતો. શબ્દ ઇશ્વિરની સાથે હતો. શબ્દ તે જ ઇશ્વર હતો. એણે બધી વસ્તુ સરજાવી અને એના વિના સૃષ્ટિ અણસરજી રહી. જીવન એમાં જ સમાયું હતું. " ઇસુના આદ્ય શિષ્યે આ સૂત્ર ઉચ્ચાર્યાં હતાં. અને તે સૂત્રોનું રહસ્ય ઉચ્ચારનારે ધારેલા અર્થથી પણ વિશેષ ઉંડું છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કારણ કે પ્રારંભમાં પણ શબ્દ હતો ને આજે પણ શબ્દ સર્વવ્યાપી છે. પ્રારંભમાં પણ શબ્દે સૃષ્ટિને જીવનની ઓળખ કરાવી, ને આજે પણ એના વિના આચાર કે વિચાર, ભાવ કે ભાવના શક્ય નથી. શબ્દો અંધકારનો વિનાશ કરે છે; સંસાર સાંધે છે ને તોડે છે; હૃદયો ભાંગે છે ને ભેગાં કરે છે; પ્રેમ ને ઉલ્લાસનો સ્વાદ ચખાડે છે. તે વિચારની ગહનતા માપે છે ને આચારની પ્રણાલિકા નક્કી કરે છે. શબ્દજાળે રચેલા કરાર પર વ્યવહારુ જીવન ટકી રહે છે. શબ્દરચનાથી ઘડેલા કાનુનો રાજ્યો રાખી રહે છે ને ઉથલાવે છે. શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે, જનતાને જીતે છે, સંસ્કાર જગવે છે અને પ્રગતિ ને મોક્ષ સાધે છે. સેંટ જ્હોન કહે છે તે ખરું છે. જીવન એમાં જ સમાયું છે. શબ્દબ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે અને સર્વ સત્તાનું મૂલ છે.

આ શબ્દબ્રહ્મની પૂજા એ મનુષ્યનો આદ્ય ધર્મ છે. પશુમાંથી મનુષ્ય થવા મથતા પ્રાણીનો પ્રથમ પ્રયાસ સમજાય એવા નાદસમૂહથી અંતરાત્મા વ્યક્ત કરવાનો હતો. અને જે જુદાજુદા નાદસમૂહમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિ હતી તેને સમારી, સુધારી, ગોઠવી, તેમાંથી નવા નવા ચમકારા કાઢવામાં તેણે હજારો વર્ષો ગાળ્યાં. સંસ્કૃતિની શરુઆતથી જ જંગલી માણસ શબ્દરચના પર ધ્યાન આપે છે; કારણ કે સંસ્કાર શબ્દોમાં મઢાય તો જ અમર થાય છે. કલાની ટોચે ચઢેલા ગ્રીકોએ શબ્દવ્યૂહની અપૂર્વતા સાધવામાં જ જીવનનું સાફલ્ય માન્યું હતું. શબ્દની ધારા અખંડ રાખવા હીંદુ સંસ્કૃતિએ વિશુદ્ધ ને ભાવનાશીલ બ્રાહ્મણોનું વર્ગશાસન અમર કર્યું. અને આજના વ્યવહારયુગમાં પણ સાહિત્ય દરેક સ્વરૂપે જનતાની ભક્તિ ને બુદ્ધિશાલીની સેવાને પાત્ર થાય છે. અને જ્યાં હોય ત્યાં એ બ્રહ્મનો ઉપાસક ને એની પૂજાનો પ્રચાલક સાહિત્યક-વકીલ, ધર્મગુરુ, પંડિત કે કવિરૂપે-અર્ઘ્ય પામે છે.

પણ સાહિત્યપૂજાનું વર્ણન જેટલું સહેલું છે તેટલું જ અઘરું કામ તેનો ઇતિહાસ શોધવાનું અને તેની રૂપરેખા દોરવાનું છે. કોઇપણ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસનાં મૂલ નંખાયાં તે પહેલાં આ શરુ થઇ ચુક્યો હતો. અને છેલ્લાં દશ હજાર વર્ષનું જે સાહિત્ય હાલ હાથ લાગે છે તે આ ઇતિહાસનાં માત્ર છેલ્લાં પ્રકરણો જ પુરાં પાડે છે. આર્યોએ વેદ ઉચ્ચાર્યા કે મીસરવાસીઓએ ચિત્રાક્ષરી (hieroglyphics) લખવા માંડી તે માત્ર આરંભના જ પ્રયત્નો નથી, પણ હજારો વર્ષોના પુરોગામી પ્રયત્નોનાં સાફલ્યરૂપી સુંદર પરિણામ છે. પણ આપણે સદ્ભાગ્યે જનતાના જુદાજુદા વિભાગો સમસંસ્કારી

નથી પચીસો વર્ષ પર પાણિનિએ વ્યાકરણના નિયમો નિશ્ચલ કર્યા છતા પણ આજે દુનીઆની કેટલીક જગલી જાતિઓ અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારણની આરંભદશામા છે, અને તેવી જુદીજુદી જાતિના સસ્કૃતિ, ભાષા ને જીવનની સરખામણીથી એ ઇતિહાસના આગલા કેટલાક પ્રકરણોની સામગ્રી મળે છે.

જાનવરો પોતાના ભાવો માત્ર અસબદ્ધ અવાજ કાઢી દર્શાવે છે અને તે દશા પુરી થઇ ત્યારથી શબ્દનો ઇતિહાસ શરુ થએલો લાગે છે દરેક શબ્દ પાછળ કૈં પણ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન રહેલો છે અને વ્યક્ત કરવાના સાધન પ્રમાણે એ ઇતિહાસના સીમાચિહ્નો ગોઠવી શકાય એ પ્રમાણે સાહિત્ય-વિકાસનો ક્રમ પાડી શકાય —

૧. શબ્દનુ ઉચ્ચારણ શરુ થયુ ત્યારથી શરુ થયનો વિભાગ
૨ સંબદ્ધ ભાષાનો વિભાગ
૩ પદ્યરચના શરુ થઇ તે વિભાગ
૪ લેખનકલા શરુ થઇ તે વિભાગ
૫ છાપવાની કલા શરુ થઇ ત્યાર પછીનો વિભાગ

પ્રાણીઓની માફક અસબદ્ધ અવાજથી લાગણી દર્શાવવી એ સ્થિતિ અને શબ્દના ઉચ્ચારણથી વસ્તુ કે ક્રિયા દર્શાવવી એ સ્થિતિ વચ્ચે સમય અને સસ્કારનુ ઘણુ જ મોટુ અતર રહ્યુ છે અમુક વસ્તુ અમુક જ અવાજે ઓળખાવવી, અમુક ક્રિયા અમુક જ ફેરફારથી સૂચવવી, બે વસ્તુ વચ્ચેનો એક પ્રકારનો સબધ એક જ રીતે દેખાડવો, એક વસ્તુની ઉપમા બીજીને આપી તેનાથી થતી અસર દેખાડવી—આ ક્રિયાઓને પેઢીધર કેળવેલા સસ્કારથી સહેલી કરી, શબ્દના ઉચ્ચારણો સરજાવવામા મનુષ્યજાતિના કેટલા યુગો ગયા હશે ? બાળકને જે શક્તિ થોડા મહીનામા આવે છે તે માટે મનુષ્ય જાતિને શતાબ્દિ પરપરા સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે

ત્યાર પછી સબદ્ધ ભાષાનો યુગ આવતા પણ ઘણો સમય થયો હશે શબ્દ ઉચ્ચારવા એ એક વાત પણ શબ્દોના સમૂહથી વસ્તુ કે ભાવને સ્પષ્ટ કરવા એ બીજી વાત છે આ બીજા યુગમા વ્યાકરણમા સમાયલા બુદ્ધિના સનાતન નિયમોનુ દર્શન થયુ તેની મદદથી ભાષા જન્મી અને અતરને વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો વધારે સરલ થવા લાગ્યા

આ યુગમા માત્ર વસ્તુના કથનથી માણસે સતોષ માન્યો નહીં તેણે કલ્પનાની મદદથી વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચે સબધ ઉપજાવ્યો અને અલંકારને જન્મ આપ્યો તેણે શબ્દ રચનાથી વિચાર સ્પષ્ટ કરવા માડ્યા, વિચારેલા સિદ્ધાતોને નવા શબ્દમા જડી માનસિક વિકાસના સીમાચિહ્નો મુકવા માડ્યા ને કાર્યકારણના સબધનો ખ્યાલ તેણે શબ્દરૂપે બહાર પાડવા માડ્યો વર્ણનો શરુ થયા, વાતચીત શરુ થઇ, સ્પષ્ટ વિચાર શરુ થયો માત્ર કથનથી માણસે સતોષ ન માન્યો, પણ કથનને અસરકારક બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. વાણીમા ભાવ આણ્યો અને હાથચાળાને તેને અનુરૂપ બનાવ્યા અને પરિણામે વાચા માત્ર અતરને વ્યક્ત કરવાનુ એક સાધન ન રહી પણ સાભળનાર પર સત્તા ચલાવવાનુ શસ્ત્ર બની ગેઇ શ દોચ્ચારણે સાહિત્યનુ સ્વરૂપ લેવા માડ્યુ

વાચાદ્વારા અસરકારક રીતે ભાવોને પ્રદર્શિત કરવા જતાં પદ્યનો જન્મ થયો અને નવો યુગ શરુ થયો. પદ્યની શરુઆત સાહિત્યની પ્રગતિમા અગત્યનું ડગલું છે. પદ્ય થતાં ભાષા વધારે અસરકારક અને સુંદર બની; એક નીરાળી ને પ્રતાપી પ્રવૃત્તિ તરીકે સાહિત્યને મનુષ્યજીવનમાં સ્થાન મળ્યું; અને વાચાદેવીના ઉપાસક તરીકે સાહિત્યકની કીંમત વધવા લાગી. ભાવ ને કલ્પનાની પાંખે ચઢી પદ્યે અણદીઠી સૃષ્ટિઓ જોવા ને જોવડાવવા માંડી. પદ્યની ધુનમાં ભાવના ઉંચે ને ઉંચે ચઢવા લાગી અને એ પદ્યનો રચનાર મનુષ્ય મટી દેવી મંત્રદ્રષ્ટા લેખાવા લાગ્યો.

મનુષ્યની બધી જાતિઓમાં આર્યોએ આ યુગ સહુથી પહેલા આરંભ્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે બીજી જાતિઓ શબ્દોચ્ચારણની દશામા હતી ત્યારે આર્ય મંત્રદ્રષ્ટાઓએ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ અને અદ્દભુત ભાવનાઓને ગૌરવશીલ અને સુંદર પદ્યમા અમર કરી. સંસ્કૃતિના આદ્ય યુગથી જ શબ્દબ્રહ્મની સેવા આર્યત્વનું અંગ બની ગઇ, અને આર્યસમાજમાં એ બ્રહ્મના ઉપાસકની પદવી, બારોટ, રાજ્યકવિ કે પ્રશંસકની નહી પણ બધી પદવીથી નીરાળી ને શ્રેષ્ઠ એવી મહર્ષિની થઇ. આ પદવીધર મનુષ્ય મટી દેવોનો મિત્ર થઇ રહ્યો. " **विप्रुष्टे तस्य मेधिरा:** "[૧] મંત્રદ્રષ્ટા મધુચ્છંદાનો પુત્ર જેતા ઇંદ્રને કહે છે. અને આવા ' મેધિરા ' વિશ્વામિત્રો ને વસિષ્ઠોને રાજાઓના ગુરુ, સંસ્કૃતિઓના સ્થાપક અને ભાવિના વિધાતાઓનાં પદ મળ્યાં. અને જ્યાં જ્યા આર્યત્વ પ્રસર્યું છે ત્યા ત્યા સાહિત્ય ને સાહિત્યકનું સ્થાન સર્વોત્તમ અને અસ્પર્શ્ય બની રહ્યું છે. અને આજે આર્યજીવનના અધિષ્ઠાતાપદે વિશ્વામિત્ર, વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને પાણિનિ; હોમર, કાલિદાસ ને ડેમોસ્થનીસ; શેક્સ્પીઅર અને ગીટી જેવા શબ્દબ્રહ્મની સિદ્ધિ પામેલા મંત્રદ્રષ્ટા, ' Sayers '–કથનકાર–ભોગવે છે.

પદ્યયુગ પછીના યુગની શરુઆત અનાર્યોએ કરી એ તો સ્પષ્ટ વાત છે. પરાધીનતા તરફ દ્વેષથી જોનાર આર્યોએ તો સાહિત્યને સ્મરણશક્તિ દ્વારાજ અમર કર્યું, પણ લેખનકલાની શોધ સેમીટીક જાતિએ કરી અને અક્ષરાવલિ શોધવાનો યશ ફીનીસ્યનોને અપાય છે. એસીરીઆના અસલ વતની સુમેરીઅનો કે ફીનીસ્યનો અને આર્યો વચ્ચે ગમે તે સંબંધ હોય, પણ આર્યો જ્યારે વરુણનાં યશોગાન જ્વલંત પદ્યમાં ગાતા અને પર્ણકુટિમાં રહી સાદું ને સરલ જીવન ગાળતા, ત્યારે સેમીટીક અનાર્યો ગગનભેદી પ્રાસાદો બાંધતા, સુંદર શિલ્પકામ કરતા અને ચિત્ર–અક્ષરોથી નજીવા સાહિત્યને ચિરસ્થાયી વસ્તુઓ પર કોતરી અમર કરતા. આથી આર્ય અને સેમીટીક દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ થાય છે. આર્ય શબ્દથી આત્માને વ્યક્ત કરતો; સેમીટીક સ્થાપત્ય, કોતરકામ ને ચિત્રથી આત્માને વ્યક્ત કરતો. સેમીટીકે ચિત્રદ્વારા આત્મા વ્યક્ત કરવા જતા ભાષાનું સ્થાન ચિત્રને આપ્યું અને ચિત્ર–અક્ષરોનો જન્મ થયો.

જેમ શબ્દ ઉચ્ચારણની દશા પ્રાપ્ત કરવા જતા સાહિત્યનો જન્મ થયો તેમ લેખનકલા શોધવા જતાં સાહિત્યની વૃત્તિ સુદૃઢ અને સતેજ થઇ. પહેલાં એક સામાન્ય વસ્તુ દર્શા-

૧ "તને કવિઓ પીગાળે છે' ઋગ્વેદ ૫ ૧. અ ૩ સૂ. ૧૧.

વવા કોઇએ તેનુ ચિત્ર દોર્યું, પછી કાલ્પનિક વસ્તુઓ અને ક્રિયા રૂઢ ચિત્રથી દર્શાવાય. પછી વસ્તુનું નામ જે વ્યંજનથી શરુ થાય તે વ્યંજનના ઉચ્ચારણ માટે તે વસ્તુ વપરાતી ગઇ. આમ ધીમે ધીમે ચિત્ર–અક્ષરી પેદા થઇ. મીસરવાસીઓની ચિત્ર–અક્ષરી એ લેખન પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રથમ પ્રયાસ નહોતો, પણ હજારો વર્ષના વિકાસથી રચાયલી લેખનકલાના પરિપાકરૂપ તે હતી.

પછી ચિત્રના ચિહ્ન થઇ ગયા અને ચિહ્ન ઉચ્ચારણ દર્શાવવા વપરાવા માડયા. ગ્રીક કલ્પનાસૃષ્ટિના પ્રોમેથીઅસ સમા કોઇ મહાન્ શોધકે ‘ સરસ્વતી દેવીના બ્રહ્માસ્ત્ર તે સૃષ્ટિભરના સ્મરણચિહ્ન’[1] સમા સ્વર અને વ્યજન શોધ્યા અને આખી અક્ષરાવલિની પદ્ધતિ હાથ લાગી. સાહિત્ય માત્ર ઉચ્ચારાતું મટી ગયુ, લખાતું પણ થયુ વ્યક્ત કરવાની બે પદ્ધતિ એક થઇ ગઇ. પરિણામે સાહિત્ય ચિરસ્થાયી બન્યુ, વધારે અસરકારક બન્યુ અને તેમા સૌંદર્ય સીંચવાનો પ્રયોગ વધારે સફલ થયો સરસ સાહિત્ય ચિરજીવી થવાથી આદર્શ વધ્યો અને વધેલો આદર્શ ઝપાટાબંધ સસ્કારને વિકસાવવા અને વિચારને ઉત્તેજવા લાગ્યો.

શોફનહોર[2] લેખકના બે વિભાગ પાડે છે; વસ્તુ માટે લખે તે અને લખવા માટે લખે તે ખરું જોતા, લેખનકલા શરુ થતા સાહિત્યકોના બે પ્રકાર થયા, એક પોતે શુ ધારે છે કે કેવે સ્વરૂપે વસ્તુ જુએ છે તે કહેનાર, અને બીજો પુરોગામી સાહિત્યકો કહી ગયા છે તે વડે વસ્તુ જોનાર ને કહેનાર. જેમ પદ્યયુગમા મંત્રદ્રષ્ટા–સાહિત્ય ઉચ્ચારનાર–નો વર્ગ થયો તેમ લેખનપદ્ધતિએ પડિતવર્ગ પેદા કર્યો પડિતની પ્રેરણા પુસ્તકો છે; તેની શક્તિ પુસ્તકોદ્વારા મેળવેલી છે; તેની મહત્તા પુસ્તકો રચવાની શક્તિમા છે. મત્રદ્રષ્ટા આત્મામા ડુબકી મારે છે. પ્રકૃતિને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ નીરખે છે અને એ બે ક્રિયાઓથી નીપજેલો અનુભવ વ્યકત કરે છે પડિત બીજાએ રચેલા સાહિત્યમા મચ્યો રહે છે, તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન જોઇજ રાચે છે, અને આ પ્રકારની મહેનતથી કરેલા જ્ઞાનસંચયને વ્યકત કરવા તે મથે છે દ્રષ્ટાને નિયમ માત્ર પોતાનાજ ને પોતાની રસદૃષ્ટિના; પડિતના નિયમો ભેગા કરેલા જ્ઞાનમાથી નીતરતા સિદ્ધાતો. જેમ જ્ઞાનનો મચય થતો ગયો તેમ વિદ્વત્તાના આદર્શો પ્રગટયા અને દ્રષ્ટાએ વિદ્વત્તાને એક માત્ર સાધનરૂપ બનાવી, પડિતે તેને પ્રયત્નનુ મૂલ ને લક્ષ્ય બંને લેખ્યા. જેમ સાગરમા દેખાતા પર્વતશૃગનું પ્રતિબિબ ખરા પર્વતથી પણ સરસ ને મનોહર હોય છે તેમ દ્રષ્ટાના કથનમા માન કરેલી વસ્તુ સરસ નથી હોતી, પણ કહેનારનું વ્યક્તિત્વ ને દૃષ્ટિબિંદુ વધારે સરસ હોય છે આથી દ્રષ્ટાના કથનમા માનવતા વધારે દેખાય છે અને તેથી તે ચિરંજીવ થાય છે પડિતના કથનમા માનવતા કરતા મહેનત વધારે હોય છે અને તે મહેનતની મદદથી થનાર પડિત વધારે સમૃદ્ધિના ભાર નીચે પહેલાનુ કથન દાબી નાખે છે આ મૂલ ભેદે સાહિત્યના વિકાસના દરેક યુગમા જુદા જુદા તરગો ઉપજાવ્યા છે.

લેખનકલાના વિકાસથી સાહિત્યના ભડારીઓ પડિતો થયા લખવું એ અઘરું કામ હતું અને લખેલા પુસ્તકો ભેગા કરવા એ તેથીએ અઘરૂ હતું, એટલે સાહિત્યનુ જ્ઞાન દુષ્પ્રાપ્ય

---

૧ પ્રોમેથીઅસ બાઉંડઃ એસ્કાઇલીસ (Prometheus Bound–Aeschyles.).

૨ ‘લેખકવૃત્તિ’ શોફનહોર (Authorship–Schopenhaur).

હતું. થોડાકજ પંડિતો થઇ શકતા થોડાકજ પંડિતાઇનો પાઠ શીખવી શકતા અને થોડાકજ પંડિતાઇની પરીક્ષા કરી શકતા, પંડિત વિદ્વત્તા મેળવતો, સાહિત્યના આદર્શો શોધવાનો પ્રયત્ન કરતો, સાહિત્યની પ્રણાલિકાઓ સરજાવતો અને પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાનુ દૃષ્ટિબિંદુ બદલતો હોદમા લેખનકલાએ સ્મરણશક્તિનુ સ્થાન કયા સુધી લીધુજ નહી, અને પંડિતાઇનો આધાર ખાસ કેળવેલી સ્મરણશક્તિ પર રહ્યા કર્યો,

આ લેખનયુગમા સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ઘણુંજ સંકુચિત છતા ઘણુંજ નિર્મલ રહ્યુ. સાહિત્યની ભાવના થોડાક સાહિત્યકોએ વિશુદ્ધ કરી ને શિષ્ટ સાહિત્યની અને સાહિત્યના ક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરી આલમ આજે અપૂર્વ શિષ્ટતાના સાધક તરીકે જે સાહિત્યકોને પૂજે છે એ પૂજા પણ આ યુગમા શરૂ થઇ

પંદરમી સદીમા નવા યુગમા બીજ રોપાયા ગટનબર્ગે જર્મનીમા, કોસ્ટરે હોલાંડમા અને કેક્ષ્ટને ઇંગ્લાંડમા છાપવાની કલા સરલ કરી. તે સમયમા કાગળ બનાવવાનું પણ સહેલ થઇ ગયુ જે પંડિતોનો ઇજારો હતો તે સમગ્ર લોકની મીલકત બની સાહિત્યમા લોકશાસન સ્થપાયુ અને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવાનો અધિકાર આખી જનતાએ પ્રાપ્ત કર્યો પંડિતોની સંખ્યા વધી ખરી પણ પરીક્ષકોની સંખ્યા અગણિત થઇ ગઇ. દ્રષ્ટાઓને શુષ્ક જ્ઞાન મેળવી પંડિતોની કસોટીએ ચઢવાની જરૂર ન રહી સાહિત્યકને પંડિતની લેખિનીની પરવા વગર ચિરંજીવી બની, ભવિષ્યની પ્રજાના સ્વીકાર માટે '**कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी**' એ માન્યતા આદરવાનુ સરલ થઇ પડ્યુ. કૃત્રિમ પંડિતાઇ વિના હૃદયને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર મનુષ્યમાત્રને પ્રાપ્ત થયો અને સાહિત્યના આદર્શોમા સ્વાભાવિકતા અને વૈવિધ્ય આવ્યા.

યુરોપમા છાપવાની કલા જેમ વધતી ગઇ તેમ સાહિત્ય ને સાહિત્યક બંનેમા ફેરફાર થયો મનુષ્યના મને સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો મનુષ્યના આચરણને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રયાસો શરુ થયા ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય માટે યુદ્ધ શરુ થયુ અને ભૂતકાલના સાહિત્યની ભાવનાઓ જીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવા મંડી ગઇ લ્યુથર, ડાંટે ને શેકસપીઅરમા છુટાછવાયા મૂર્તિમાન્ થયેલા બંનેં આખરે આ સાહિત્યયુગના પયગંબર રુસોમા ઐક્ય મળ્યા એણે ગજકીય સત્તા સામે બળવો કર્યો, સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાતો સ્થાપ્યા ને ફ્રેંચ ઉત્ક્રાંતિની આગ ચેતાવી એણે અર્વાચીન યુગના શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સ્વરૂપ નવલકથાને વિકસાવી. એણે આત્માના સર્વદેશીય ઉચ્ચારણોને સાહિત્યમા મઢાવવાનો હક સિદ્ધ કર્યો. પંડિતો ગુંચવાયા અને તેમને ભુવનત્રય તુટતા લાગ્યા. પુરાણી માનવસૃષ્ટિ પર તાંડવ કરતા રુસોએ નવસૃષ્ટિ સરજાવી કહીએ તો ચાલે એના આત્મકથનો ને નવલકથાઓ સાહિત્યની આ સૃષ્ટિના આદર્શો થઇ રહ્યા. અને સાહિત્યકો—બાયરન, ગેટી, શીલ૨, હ્યુગો, ઇબ્સન, ટોલ્સ્ટોય અને કાપીઓ—આ સૃષ્ટિની રચના સંપૂર્ણ કરવા મથી રહ્યા સાહિત્યના સામ્રાજ્યની સીમા ફરીથી નક્કી થઇ સાહિત્ય એટલે સમસ્ત જીવનના અંગોના દરેક સ્વરૂપનુ કથન-એમ સ્વીકારાયું, અને સાહિત્યકોને જીવનમા બધા તત્ત્વો મેળવવાનો અને કલાનું દરેક સ્વરૂપ સરજાવવાનો પરવાનો મળ્યો પરિણામે લેખનયુગે નિર્મિત કરેલી શિષ્ટતાનુ ઘેરાયું અદૃષ્ટ થઇ ગયુ. જીવન અને સાહિત્ય સમવિસ્તારી થયા

આ પ્રમાણે સાહિત્યના આદર્શો અને પ્રગતિ જુદા જુદા યુગ પ્રમાણે રચાતા આવ્યા છે.

—ઃ૦ઃ—

વલ્લભ ફાંકડો.

(લેખક-રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.)

"યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ . ...
" તોય કરવી ન નિન્દા, ધૂળ હોય ધાણીમાં "
(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન.)

બુદ્ધધર્મના પ્રચારની શરૂઆતમા મહાત્મા બુદ્ધને એના શિષ્ય આનન્દે પૂછ્યુ કે સ્ત્રીઓ પ્રતિ મારે કેવી રીતે વર્તવું. તેના ઉત્તરમા બુદ્ધે કહ્યુ-

"તેના તરફ જોવું સુદ્ધા નહિ; જો જોવું, એ જરૂરનુ હોય, તો તેની સાથે બોલવું નહિ; જો બોલવું, એ જરૂરનુ હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવુ."

કંઇક આવી જ દશા આપણી બધાની આપણી ગુર્જરી સરસ્વતીના પ્રતિ થઇ પડી છે. આપણી આધુનિક કેળવણી આપણને કીટ્સ ને શેલી, ને બાયરન ને વર્ડ્ઝવર્થ વગેરેનું નિરીક્ષણ, નિરીક્ષણ માત્ર શુ પણ ધ્યાન ને સમ્યગ્ધ્યાન ને નિદિધ્યાસન કરવાની ફરજ પાડે છે, અને તે ઇચ્છવાજોગ છે, છતા નરસિંહ ને મીરાબાઇ, કે અખો ને પ્રેમાનંદ, કે વલ્લભ ને સામળ તરફ જોવુ સુદ્ધા નહિ, એમ ફરજ પાડે છે, અને તે બિલકુલ ઇચ્છવાજોગ નથી. છેક બી. એ. ને એમ. એ નો અભ્યાસ કરવાનો વખત આવે ત્યારે તેના અભ્યાસક્રમના મન્દિરની બાજુમાની એકાદ નાની જાળીમાથી વિદ્યાર્થી પોતાની ભાષાનુ ને તેના સાહિત્યનું સહેજસાજ **દર્શન** કરી શકે. અને ખરે તે માત્ર **દર્શન** જ હોઇ શકે છે. " જો જોવું, એ જરૂરનુ હોય, તો તેની સાથે બોલવુ નહિ, જો બોલવું, એ જરૂરનું હોય, તો બહુ જ સાવધાન રહેવું." યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમોની યોજના દેશી ભાષાઓ તરફ આપણે ત્યા બરાબર આવી જ ફરજ પાડે છે. જેઓ ખાસ એ વિષયના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમને પણ શિક્ષણક્રમ આમ 'અ-દેખા' ને અબોલા ને 'સાવધાના' પળાવે છે, તો બીજાઓનું તો પૂછવું જ શુ! તેમને તો પૂરેપૂરા 'નિરવધાના' પાળવા પડયા હોય છે.

આવી સ્થિતિમા ગુજરાતમા સ્વ. ગોવર્ધનરામ ને સ્વ મનસુખરામ, પ્રો. આનંદશંકર ને રા. મા કેશવલાલભાઇ, રા. બા. રમણભાઇ ને રા. નરસિંહરાવ, રા નાનાલાલ ને રા. ખબરદાર, ગ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ને પ્રો ઠાકોર, રા. કનૈયાલાલ મુનશી ને રા. મોહનલાલ દવે, રા. ચંદ્રશંકર ને રા વિજયાશંકર જેવા સાહિત્યશોખીનો ને સાહિત્યસેવકો ઉદ્ભવી શકયા એ ખરેખર ઘણું આનંદપ્રદ ને આશા ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, એ એમની કેળવણીની વ્યવસ્થાને જેટલું શરમાવનારૂં છે, તેટલુ વા તેથી ઘણું વધારે આપણા સાહિત્યવિલાસીઓના હૃદયને ગર્વથી ફુલાવનારૂં છે

અંગ્રેજી કેળવણીને પ્રતાપે જેમ અન્ય ઘણી દેશી વસ્તુઓ તરફ તેમ આપણા સાહિત્ય ને આપણી ભાષા તરફ પણ આપણે અનાદરથી જોતા શીખ્યા હોઇએ છીએ ......

જોડે વાત કરશે તેમાં, કે ભાઇ બહેનની જોડે વાત કરશે તેમાં, કે પુત્ર પિતાની સાથે વાત કરશે તેમાં, કે પતિ પત્ની તરફ વાત કરશે તેમાં આપણે ત્યાં શુદ્ધ દેશી ભાષાનો ઉપયોગ હાલ કેટલો બધો થોડો જોવામાં આવશે? એક વાક્યમાં બે શબ્દ અંગ્રેજી નહિ ઘુસે તો નસીબ; અરે, શબ્દ તો શું પણ અન્વય પણ અડધો અંગ્રેજી નહિ હોય તો નસીબ! આ શોચનીય છે, આ અક્ષંતવ્ય છે, આ અનાડી છે; જો કે આ ટીકા વખતે મારે પોતાને પણ માથું નીચું કરવું પડે છે, કારણ મને પોતાને પણ ખેદ સાથે ભાન થાય છે કે હું જાતે આવું ઘણી વાર કરૂં છું. ભાષાના જ્ઞાનની દુર્દશા છે તેથી પણ વધારે દુર્દશા સાહિત્યના જ્ઞાનની છે. સાહિત્યપ્રેમ તો આપણો ખાલતો જ નથી. આમ તેમ થોડાં ઘણાં માસિકોમાં સહેજ સાજ ઠોકીઆં કર્યા ને ભાષાની અનેક ભૂલો ને છાપની અનેક અશુદ્ધિઓ સાથે મળતી એકાદબે વાતો કે ચર્ચાનાં ચૂંથણાં જોયાં કે આપણામાંના ઘણા ભાવી લેખકો કટિબદ્ધ થઇ જાય છે, ને સાહી ને કાગળનો છૂટથી ઉપયોગ વા દુરુપયોગ કરે છે. આ પણ શોચનીય છે, અક્ષંતવ્ય છે, અનાડી છે; અને આમ કહેતી વખતે મને સહર્ષ ગર્વ થાય છે કે આવી લાલસામાં લપટાતાં હજી સુધી હું દૂર રહ્યો છું.

સારૂં નઠારૂં, ઉત્તમ અધમ, જેવું હોય તેવું આપણું પોતાનું સાહિત્ય આપણે બને તેટલું જોવું જોઇએ. તે આપણી પ્રથમ ફરજ છે. આપણી સાહિત્યવાડી ખિલવનારા અનેક માળીઓમાંના એકનું ઓળખાણ તાજું કરાવવું, એ આજનો મારો વિષય છે; અને આ પ્રયત્નથી જો વલ્લભનાં અથવા બીજા આપણા આગલા કવિઓનાં કાવ્યો ને આખ્યાનો જોવા તરફ કેટલાકનું મન દોરવાશે તો હું તેને સફળ થયો ગણીશ.

વલ્લભ, જે જાતે જેવો હતો તેવો 'ફક્કડ,' એ વિશેષણ વડે પોતાને વિશેષ્ય બનાવે છે. તે પ્રેમાનંદનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. એની માતાનું નામ હરકોર હતું, ને પ્રેમાનંદનું ને એનું-વડોદરાની મહંમદવાડી-એનું નિવાસસ્થાન હતું. ઇ. સ. ૧૬૪૦ પૂર્વે એકાદ બે વર્ષ પહેલાં એ જન્મ્યો હોવો જોઇએ.

પ્રેમાનંદને માધવ નામે ગૃહસ્થની મૈત્રી ને તેનો આશ્રય હતાં. વલ્લભે પોતાના કવિમંદિરનું પ્રથમ સોપાન માધવકાવ્ય નામે કાવ્ય રચી, પોતાના પિતાના મિત્ર ને પોતાના સ્વાભાવિક રીતે જ મમતા ને સ્નેહ દર્શાવનાર સદ્‌ગૃહસ્થની પ્રશંસા કરી. પ્રેમાનંદને વલ્લભના આભારપણા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, ને વલ્લભને મોંએ એના કાવ્યને એણે વખોડી કાઢ્યું. પ્રેમાનંદે પુત્રને શિખામણ દીધી કે કોઇનું પણ ગુણગાન કરવું નહિ. વલ્લભે ખિજવાટમાં આવી માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો, અને પિતાની શિખામણ ભવિષ્યમા હદપાર અમલમાં મૂકી, એટલે સુધી કે પોતાના પિતા સિવાય બીજા કોઇને એ સારા કવિ તરીકે જોઇ શક્યો નહિ. "કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન" માં વલ્લભ ચંદ જેવા તેજદાર ને વિખ્યાત કવિને મંદ ગણી પ્રેમાનંદને ઉત્તમતા અર્પે છે. વલ્લભ કહે છેઃ—

"ચંદે છંદબદ્ધ રચ્યો, રાસ આશ આણી ઉર,
"પ્રેમાનંદ આગે મંદ, ગતિ તેની લેખિયે.

વિ. ૩. ૧૩.

અર્થાત્, ચંદે મનમા અનેક આશાઓ આણી છંદબદ્ધ રાસો રચ્યો, પણ પ્રેમાનંદ આગળ તે મંદ પડે છે.

" ભારત સમુ પ્રમાણ, રાસાના તમાસા ભાળો,
" કર્યા ભારત બે ત્રણ, આરત ઉવેખિયે.

એ ચંદના રાસાના તમાસા તો ભાળો. તેનું પ્રમાણ, અર્થાત્ માપ ભારત જેટલુ છે, જ્યારે પ્રેમાનંદે તો બે ત્રણ ભારત જેટલું લખ્યું છે. તેથી ચંદની આરતને, અર્થાત્ ઇચ્છાને, કીર્તિની આશાને ઉવેખીએ છીએ, હસી કાઢીએ છીએ.

" પૃથ્વીશ પ્રશંસા કથી, માન શેનું મોધું તેમા ?
" પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પેખિયે.
" બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વંશજ વિધિના આ તો;
" કવીશ્વરના પિતાથી, ચંદ મંદ દેખિયે.

ચદે તો રાજાની સ્તુતિ કરી પોતાની કવિતાને મલિન બનાવી, પ્રેમાનંદે તેમ થવા દીધું નથી. પ્રેમાનંદ તો બ્રાહ્મણ, ને ચંદ તો ભાટ; બ્રાહ્મણ વિધિમાથી-બ્રહ્મામાથી ઉત્પન્ન થયા, ને ભાટ તો બ્રાહ્મણમાથી, એટલે ભાટ ઊતરતા, ને કવીશ્વરના પિતાથી, મારા પોતાના પિતાથી ચંદને મંદ દેખું છું; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ કરતા ચંદને હું ઊતરતો ગણું છુ.

" બિચારો બરદિયો, જે દેવીભક્ત દુનિયા કે',
" ભોગ આપે અજા કેરો, ડરે શારદૂલથી.
" મદિરામા મસ્ત બન્યા, જો જો ચંદજી ચતુર,
" લાછન લગાડી લઇ, રીઝયા રક્ત કૂલથી;
" આડ કરી અદો કહ્યું, દેવીએ સંકષ્ટ દહ્યું,
" પ્રસન્ન થૈ પૂરેપૂરી, વેધી અંગશૂળથી;
" પત રાખી બા'ના કેરી, બર્દિયો ત્યારે બનાવ્યો,
" ભારતીના ભક્તાને તે, મળે ક્રિયા મૂળથી !

ચંદે દેવીની આરાધના કરી, હીજડાની માફક 'અદો ભવાની' કહ્યું ને અંગને શૂળથી વીંધ્યુ ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઇ, ને એને દેવીએ બર્દિયો ('ચંદ બરદાઇ',) અર્થાત્ ભાટ (વક્રોક્તિથી બળદીઓ) બનાવ્યો. આવો જે ચંદ તે પ્રેમાનંદ જેવા સરસ્વતીના ઉપાસકની સાથે ક્યાથી બરાબરી કરી શકે ?

જેટલી વલ્લભની નિષ્કારણ તિરસ્કારબુદ્ધિ, શા માટે નિષ્કારણ ? ઇર્ષ્યાજનિત તિરસ્કાર વૃત્તિથી આપણને કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલી એની ટોળ કરવાની શક્તિને માટે અજાયબ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ટોળ કરવામા તો આપણે જાણીએ છીએ કે સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવભાઇ ઘણી અજબ શક્તિ ધરાવે છે. પણ જો વલ્લભ ને નરસિંહરાવભાઇની આ શક્તિની તુલના કરી હોય, તો મને લાગે છે વલ્લભ આબાદ ચઢી જાય.

પ્રેમાનંદ ને સામળ સમકાલીન હતા. બંને કવિ, ને બંને સારા કવિ. કોણ જાણે કેમ પણ વિદ્વાનોમા ઇર્ષ્યાનો દોષ પ્રબળ હોય છે. આ સંસારને' જેઓ માયારૂપ કહે છે.

ને બુદ્ધિથી સમજે છે, તેઓ બધા જ કંઇ હૃદયથી તેમ સ્વીકારતા નથી. સામાન્ય માણસો કરતાં ભણેલાઓ, પ્રાકૃત કરતાં શિષ્ટ જનો કેટલીક વાર સામાન્ય દોષના ભોગ વધારે થઇ પડે છે, ને તેમનું નૈતિક સ્ખલન જેમ ભયંકર વધુ તેમ રસિક પણ વધુ હોય છે; ભયંકરતા ને રસિકતાને કંઇ ખાસ વિરોધ હોતો નથી. વિદ્વાનોમાં બુદ્ધિને ને નીતિને વેર હોય છે તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે વેર કેટલીક વાર કવિઓમાં હોય છે. કેટલાક કવિઓમાં ઈર્ષ્યા વધારે હોય છે, કેટલાકમાં ક્રોધ વધારે હોય છે, કેટલાકમાં નિરંકુશપણું, સામાજિક કે ધાર્મિક ઘણું વધારે હોય છે, અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ જ્યાં રસિક રીતે કવિતાની બાનીમાં ઝામ્યો હોય, ત્યાં પછી પૂછવું જ શું? લઢનારા લઢી મરે, જોનારને તો આનંદ જ મળે. તેટલા જ માટે હાલના સાહિત્યમાં પણ ચર્ચાઓ ને આક્ષેપો, ને વાદવિવાદ ને વિતંડાવાદ સૌ કોઇને વિશેષ મઝા આપે છે. "સાહિત્ય" ને આખું વાંચી જવાની જેમને નવરાશ નહિ હોય કે રસ નહિ હોય, તેવાઓ પણ બે ઘડી "ચર્ચાપત્રો" પર તો નજર ફેરવી જ જશે. મનુષ્ય ટીકાખોર વૃત્તિ સબળ પ્રમાણમાં ધરાવે છે; ને ટીકા કરવી ને ટીકા જાણવી એમાં તેને અનહદ આનંદ મળે છે. જ્યાં ભાષા હાથમાં હોય ત્યાં ટીકા કરવાનું કામ જેમ સરળ તેમ જ આનંદપ્રદ હોય છે. આવું કામ વલ્લભે છૂટથી કર્યું હતું. પ્રેમાનંદમતે પુરાતન કથા પર કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતું, ને સામળમતે કલ્પિત કથાઓ રચી કવિતા કરવી એ ઇષ્ટ હતું. એ બે વચ્ચે આ તકરારનો વિષય હતો. તેમાં વલ્લભે પ્રેમાનંદના બચાવ માટે ઘણું લખ્યું છે. સામળ પર ટીકા કરતાં વલ્લભ અંગત હુમલાનો પણ ઉપયોગ ચૂકતો નથી; સામળનો પુત્ર બાડો હતો, તે સંબંધમાં વલ્લભ કહે છે કે પ્રેમાનંદનો બચાવ કરનારા હું પોતે ને જીવણરામ, એ બે સપુત છીએ, તો તેને તું, સામળ તે શું જીતી શકશે? તારો પુત્ર તો બાડો છે.

વળી, વીરજીની પણ એવી જ અંગત ટીકા વલ્લભ નિડરપણે કરે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્ય વીરજીને સામળ જેવી કવિતા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. વીરજીએ 'સુરેખાહરણ' લખી એવો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ 'સુરેખાહરણ' સામળની પદ્માવતીની વાર્તાની કવિતાની બરાબરી કરી શક્યું નહિ. તેનું ટીખળ કરતાં વલ્લભ કહે છે કે તું તો વીર–જી, એટલે કે સ્ત્રી; એવા સ્ત્રૈણ માણસથી સામળની બરાબરી ક્યાંથી થાય? બરાબરી તો મારા જેવાથી થાય. એમ કહી એણે સામળની 'અંગદવિષ્ટિ' થી ચઢી જાય એવું 'કૃષ્ણ વિષ્ટિ' બનાવ્યું.

'કૃષ્ણ વિષ્ટિ' થી પ્રેમાનંદ પ્રસન્ન થયા. આ કાવ્ય વલ્લભે હિંદી કાવ્યોને ટક્કર મારે એવું ઉત્તમ બનાવ્યું હતું, ને પોતાના શિષ્યોમાં વલ્લભ પોતાને ખુશ કરે એવો નીવડ્યો તે પરથી પ્રેમાનંદે તેને કહ્યું કે હું આ કાવ્યથી ઘણો પ્રસન્ન થયો છું, તું જે માગે તે હું તને આપું. વલ્લભે માગણી કરી કે તમારી પ્રતિજ્ઞા હવે સિદ્ધ થઇ ને આજથી હવે પાઘડી તમે પહેરતા થાઓ. પ્રેમાનંદે પાઘડી પહેરી, પણ પાછળથી પોતાની ભાષા ખેડવા સંબંધી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ હજી થઇ નથી એમ વિચારતાં, પાઘડી પહેરવાનું પાછું બંધ કર્યું. પ્રેમાનંદની પાઘડીની પ્રતિજ્ઞા કાવ્યક્ષેત્રમાં વીરત્વનું સ્થાન પ્રેમાનંદને અપાવે છે, કાર્લાઇલ કહે છે કે અભિનિવેશ, એ વીરત્વનું લક્ષણ છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા

એ પ્રેમાનંદના અભિનિવેશનું ફળ હતું. એ અભિનિવેશ, એ પ્રતિજ્ઞા, જેમ પ્રેમાનંદ પ્રતિ આપણામા વીરપૂજાની વૃત્તિનુ ઉદ્દીપન કરે છે, તેમ વલ્લભ શકડાની આ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબની ફાકડાઇ પણ આનંદ સાથે એક જાતનુ ઉચ્ચ માન ઉત્પન્ન કરે છે. " સામળની બરાબરી ? બસ ન શુ થાય ? તારા જેવા બાયલાથી ન થાય, જીથી ન થાય (વિરજી) ફરી બનાવું ત્યારેજ હું ખરો " ખરેખર ' રફડ ' ખરેખર ફાકડો કવિ

વલ્લભના ગ્રંથોમા " દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાન " (લ. સા. ઈ સ. ૧૭૨૪) " કુંતી પ્રસન્નાખ્યાન " (લ સા. ઈ. સ. ૧૭૨૧) " યક્ષપ્રશ્નોત્તર " (લ સા ઇ સ. ૧૭૨૫) " કૃષ્ણ વિષ્ટિ " (લ સા. અપ્રસિદ્ધ ને અજ્ઞાત) " પ્રેમાનંદ કથા " (લ. સા અપ્રસિદ્ધ ને અજ્ઞાત) " મિત્ર ધર્માખ્યાન " (લ. સા ઈ. સ ૧૭૫૪) " યુધિષ્ઠિરવૃકોદરાખ્યાન " ને કેટલાક અધૂરા રહેલા ગ્રંથો છે.

વલ્લભ નિડર હતો. વલ્લભ ' રફડ ' હતો. વલ્લભ અક્કડ હતો. એ સ્વતંત્ર હતો. એ દૃઢ હતો. એ અભિનિવેશવાળો હતો નવે રન ખેડવા એની ઉમેદ હતી, ને તે સફળ કરવા એણે સબળ પ્રયત્ન કર્યો હતા. એનામા ભાષા પર કાબુ છે, જો કે કેટલીક વાર એ ક્લિષ્ટતામા સંડોવાય છે. એનામા મનરંજન કરવાની વૃત્તિ છે, ને તેથીએ વધારે શક્તિ છે. એના કાવ્યોમાથી થોડુંક થોડુંક જોયાથી એનું વધારે સારૂ પિછાન થશે.

" દુશાસન રુધિરપાન આખ્યાન: "–દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણ ને કૌરવોની ભર સભામા થએલા અપમાનને લીધે ભીમે દુઃશાસનનું વેર લેવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ આ આખ્યાનનું વસ્તુ છે. એમા વીર રસની ઝમાવટ છે વસ્તુ વીર રસને માટે યોગ્યજ છે, ને તે રસ આખા કાવ્યમા સર્વત્ર વલ્લભ આબાદ ઝમાવી શકયો છે.

મંગલાચરણમા નમ્ર થવા સામે પોતાનો વાંધો વલ્લભ દર્શાવે છે, તે એનો સ્વભાવ બતાવી આપે છે.

" વળી વાર વાર વા'લ, આણી આપજો છે,
" ગ્રંથ લખી નમ્ર થાવ, એ તે કયાનો ન્યાય છે,
" ગુરૂતા ગુમાવવાનો, મારગ માનીઓ મોહે,
" પરીક્ષિત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે,
" વક્તા શુક જેવા નહિ, કથ્યુ કાંઇ જાણે નહિ,
" લખ્યુ લાખ મોટે વર્ણ, [તોય] શન્ય સમજાય છે,
" ચૂઆ જેમ ચારૂ ચીર, અર્થ વિના નાશ કરે,
" તેવા અર્ધદગ્ધ શ્રોતા, વક્તા વખણાય છે.
" કેછે નમસ્કાર લખો, ખર જેવે સ્વરે ગાય,
" ઢાળમા ઉંચેથી ઢળે, નમુ હુંય તેમને ? ૧
" છંદ દેખી છળી જાય, ભૂત વળગ્યા શુ ગાય
" જાુતી પાર્યતણી માથ, નમો નમો એમને '

" વાચી જાણે ભાખી જાણે, સુણી જાણે તેહ સારા,
" ઉચ્છિષ્ટ કવિનું ખાય, નમુ તેવાને મને ?
" કુક્કડ વલ્લભ નામ, નમે નહિ ઠામ ઠામ,
" કવીશ્વર ઈશ્વર શો, નમું આપને તને.

અર્થાત્, શ્રોતાઓ પ્રતિ નમ્ર થવાનો ન્યાય મને માન્ય નથી. ઉંદર જેમ સુંદર ચીરનો નાશ કરે, તેવા આજના શ્રોતા ને વક્તા છે; તેને વળી નમસ્કાર કેવા ? તેને તે હું નમુ ? તેમને માથે તો મારા પાયની જૂતી નમો ! બીજાઓનું ગાએલું ગાય, શું તેવાને નમું ? નહિ, નહિ; આ કુક્કડ વલ્લભ તો આપને, પ્રેમાનંદને જ નમસ્કાર કરશે.

શ્રી કૃષ્ણે સઝાડેલી યુક્તિ પ્રમાણે દ્રૌપદી ભીમનો ક્રોધ કેવો ઉદ્દીપ્ત કરે છે ને એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કેવું સચોટ કરાવી આપે છે, તે વિષે નીચેની પંક્તિઓ સચોટ છે.

" આ પ્રિય કસ્તુરી આ પ્રિય અત્તર,
" આજ ગુલાબતણે જળ રાજી,
" લાવું હું અંગે ઉમંગ અથાગથી,
" રે સ્મરી રે સ્મરી, રે પ્રિય લાજી.

હે પ્રિય ! આ કસ્તુરી, અત્તર, ગુલાબજળ હું અંગે લગાડું છું; પણ, રે ! હાં, મને સાંભર્યું, મને સાંભર્યું, રે ! હું તેથી લજ્જાઉં છું. શાથી ? તો કું—

" આપ સભા બિચ બોલિ ગયા પતિ,
" કે સતી દ્રૌપદી અંગ અનેરે,
" જે કર દુષ્ટ દુઃશાસનનો અડ-
" કયો લવિયો કરૂં વ્યર્થજ ફેરે;
" લોહી ઉનું વદને કરીને પીઉં,
" બીઉં નહીં ખકરોજ વધેરે,
" તે રુધિરે ખરડાઇ મળું સતી,
" તો પતિ ભીમ ભણીજ અજે રે.
" ત્યાં વળી આપ બજેથકી તો કથિ-
" યા મમ સામું નિહાળી નિહાળી,
" આજથી અંગ સુરંગ ન દ્રોપદી,
" લાવીશ લોહી દુઃશાસન ટાળી;
" એ પતિ આપ ધર્યું પણ વ્યર્થજ,
" જાય હું અંગ સુરંગજ બાળી,
" દાસની દાસ ઉભી તમ આધીન,
" વધ્ધુ પાણી જગે વદી કાળી.

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ ક્રોધ ને વૈરબુદ્ધિથી ભરેલી દ્રૌપદીને મુખે નીકળવા જોઈતા વચનો કરાવી વલ્લભ બરાબર રસ આણી શકે છે. ભીમ બગબગ ક્રોધમાં નડોવાય છે, તે ઉત્તર આપે છેઃ—

" અરે ! નારી નીચ વેણુ કથી કેમ કષ્ટ દેણુ,
" વીતે શુ આજની રેણુ, દુશાસન જીવ જાય,
' સાથે શ્યામ તુંય જાય, બોલતા નહિ લજાય,
" નિંદાકારને સજાય, કરૂં શેણે શિવ થાય,
" ભોપાળિયા પોળિયા તું, આન આવ પૈલો આવ,
" લાવ લાવ ગદા લાવ, ખાતે ખાડુ ક્ષીવ રાય,
" કાળી બાળી સોત ટાળી, એના રુધિરમા માંલી,
" લગાવુ સુઅંગ રાગ, વલ્લભ જો નીવ નાય
" તોંય તોંય નારી ધર્મ, ભીમ ભીષણો છે પર્મ,
" નિંદા કેરા પાપો કર્મ, વીણી વીણી હાથમાય,
" એમ વદી ત્રાડ પાડી, ગર્જના આબાદ ધાડી
" દ્રૌપદી શુ દીધ ગાડી, કંપ કંપ સાથ માય,
" આખ લાલચોળ ભાળી, પાખ શુ ગરૂડ ટાળી,
" ધાખ [=જો] આજ તું કરાળી, કાસબોજ હાથમાય (કૌવતમા)
"વલ્લભેશ્વરા કવીશ, વલ્લભા ઠરાવે ઈશ,
" પોળિયા પરોઢ થાય, કાઢુ વંક માથ માય.

હે દુષ્ટ નારી ! આજની રાત પૂરી ન થતા દુશાસનનો જીવ જાય, અને બોલતા લજાતી નથી તેથી સાથે તુએ જાય હે ભોપાળિયા, પોળિયા ! ગદા લાવ કે એ દુષ્ટ રાજાને મારી નાખુ. હે નારી ! મને ધર્મરાય જેવો ન સમજતી, હું તો પરમ ભીષણ છુ. એમ કહી ચીસ પાડી તેથી દ્રૌપદી ત્રાસી ને સર્વે સાથમા કંપ વછૂટયો

જો કે બાબત સાધારણ અનુભવમા આવે એવી છે, છતા તેનુ વર્ણન ખરેખર ઘણું રસિક રીતે કરવામા આવ્યું છે. એટલુજ ઉપની લીટીઓમા શબ્દભડોળ પણ ઘણું સારૂ છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. સારા શબ્દભડોળ વગર વર્ણનની ઝમાવટ બરાબર ખીની શકતી નથી, ને શબ્દભડોળ સરખામણીમા જૂના કવિઓ સારો ધરાવતા, વલ્લભ પાસે પણ તે ઘણો અચ્છો હતો. યુદ્ધનુ વર્ણન, કર્ણ-ભીમનુ ને દુશાસન-ભીમનુ અને રુધિરપાનનુ વર્ણન વાચનારને તાદૃશ ચિત્ર આપે એવા છે. નીચેની પંક્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચી એ વિષે સંતોષ માનીશુ

' દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા મતિમૂઢ તુ,
' ભર્તૃપગાડમુખ તે કર્યો દુષ્ટન,
" જે નિરપ્રાધી રજસ્વલ તો હતી
" વસ્ત્ર અપાહર તુ કર પુષ્ટન,
' એમ વદી ધૃત હોમ જશો બની.
" જાજ્વલરૂપ હવો અતિ રૂષ્ટન,
" કર્ણ જુએ કૃપ અશ્વ નિહાળત,
' ભાળત યોધન. અંગ સુકષ્ટન
× × ×

"જો વીર માન કૂખે કરીં જન્મજ
"તો અટકાવ કરોજ ભર્યું હર,
"રક્ષક થાવ સમક્ષ ઉભા સહુ
"પક્ષ અધક્ષ કરો મૂકીને ડર.
"કર્ણ ફરે કરીને શર ભોક્ત,
"શિથિલ પારથ ભીમથકી અતિ,
"વાઘ વિકાળ થયો પછીં મારત,
"વેગ વધે તિમ તો ચલવી મતિ;
"બાળ બિચે હૃદયે શર લાગત:
"ઝાળત ઝાળ ઝગે અતિને અતિ,
"મારૂં છું મારૂં છું મારૂં છું વલ્લભ,
"કર્ણ નિહાળ તું ચઢવતી વર્તી.
"એમ વદી હરિ જેમ ગ્રહે કરિ,
"નિગ્રહ તેમ દુઃશાસનનો કરીં;
"ચક્ષ ધરીજ નિશાન કરી ઝટ.
"તીક્ષણ ધારવતી અસિને ધરીં;
"કંપવતી ગ્રીવ બીચ ધરી પગ,
"ભાખત મૂઢ ગણે નવ તું જરીં,
"આજ થતો નવ દીન મતિ વિણ,
"વસ્ત્ર ધરો ઉધરો ઉધરો કરીં.

દુઃશાસનને બરાબર દાવમાં લીધો, ને પછી ભીમ બોલ્યો હે મૂઢ! તું કોઇને ગણકારતો નહોતો આજે મતિહીન ને દીન ન થતો; આજે હવે વસ્ત્ર પકડ, ને ખેંચી કાઢ.

કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન:—આ અદ્દભુત રસનો ગ્રંથ છે, વલ્લભે એમાં અદ્દભુત રસ આદિથી અંત સુધી ખિલવ્યો છે. આ આખ્યાનનું વસ્તુ મહાભારતમાં જોવામાં આવતું નથી, ને તેથી 'ગ્રંથ વિવેચન' માં પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધનકર્તા કહે છે કે કવિના આ કાવ્યનું 'વસ્તુ' ને 'કલ્પના' બંને સરખી રીતે અદ્દભુત છે. મયદાનવે પાંડવોને માટે વિસ્મયકારક સભામંડપ રચ્યો, તે એવો અદ્દભુત હતો કે તેમાં જોનારને જળને સ્થળે સ્થળ જણાય ને સ્થળને ઠેકાણે જળ ભાસે. એ સ્થળે ઐરાવતનું પ્રતિબિમ્બ કુન્તીએ જોયું, ને તે જોતાં જ એને સાક્ષાત્ મૂળ ઐરાવતને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ. તે ઇચ્છા એટલી પ્રબળ થઇ કે તે મક્કમ આગ્રહમાં પરિપાક પામી, ને તેથી આગળ જઇ દુરાગ્રહમાં અવનતિ પામી.

કવિ કહે છેઃ—

"પ્રભાકર ઉગે અને, ઝાકળનું જળ રહે,
"મૃગજળ સત્ય ઠરે; શશ સિંહ ડારશે;

" કદાપિ એ બને જાણો, તથાપિ ન જીવે કુંતી,
" શકનાગ જુએ નહિ, અગ્નિ દેહ બાળશે

હવે સ્વર્ગમાંથી ઐરાવતને ભુમિપર કેમ લાવવો, એ પાંડવોને ચિંતા થઇ પડી એ ચિંતાનું નિરાકરણ તેમને ઇન્દ્રના તુંબુરૂ નામના ગંધર્વની મદદથી મળ્યું તેણે તેમને વાકેફગારી આપીને અર્જુને ઐરાવત મેળવવા માટે ઇન્દ્રને બાણપર લખેલો પત્ર મોકલ્યો. તેમા ઐરાવતની માગણી કરી તે પત્ર દેવોની સભામા વાદવિવાદનું રમુજી કારણ થઇ પડ્યું. જેવી એ હાથી માટે ઇચ્છા અદ્‌ભુત તેવી આ પત્રની વાત અદ્‌ભુત ઇન્દ્રે ઉત્તર મોકલ્યો કે હાથી સ્વર્ગમા આવીને લઇ જાઓ જવાબમા અર્જુને બાણસેતુ રચ્યો ને તે પર ભીમ ને અર્જુન સ્વર્ગમા ગયા. ત્યા તેમને દેવોએ બ્હાવા માડ્યા; પણ જ્યારે તેમ ન ફાવ્યા ત્યારે તેમણે છેવટે ઐરાવતને ગાંડો બનાવી છોડી દીધો, ને પકડી લેવા ફરમાવ્યું, ઐરાવતને ભીમ ને અર્જુને હરાવ્યો, ને છેવટે દેવોએ તે હાથીને ભુલોકમા મોકલવા કબૂલ્યુ ભીમ ને અર્જુને ઐરાવતને નીચે આણ્યો ને કુન્તીની કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષી આ વાતમા દરેકે દરેક બાબત અદ્‌ભુતતાથી ભરપૂર છે

શર મારફતે અર્જુન ઇન્દ્રને સંદેશો પત્રથી મોકલે છે, તે ઘણું અદ્‌ભુત રસમા લીન કરે એવું વર્ણન છે. વલ્લભ કહે છે—

" શક્રાસન મધ્ય બેઠા, શચી સહ શચીનાથ,
" શર સુસવાટ કરી, આવતું ઉતાવળું,
' જોઇ ઝટ વજ્ર સાંધ્યુ, એવે નમ્યુ શર આવી,
" પ્રણામ ત્યા પંચ કીધા, કવીશ કે' સાભળું '
" વિસ્મય ઉદય શર, વિબુધો ત્યા જોઇ હવા,
" પત્ર મુખ પર બાંધ્યો કીર્તિ નવ હું કળુ
" તે શર ઇન્દ્રાંક પર, આવી પડ્યુ જોત જોતે,
' છોડ્યો પત્ર તર્ત ત્યાહી, દેવ દૈન્યમા વળુ '
" ગજબ ગજબ આ શો શિલીમુખ સાથ પત્ર,
" નેહથી નમન કરે, પ્રત્યુત્તર માગતું,
" કોનો પત્ર આવ્યો અત્ર? આ શરસંધાણ કોનુ?
" વિષય શો સમાયો છે? મન અનુરાગનુ?
" વાચો દેવાચાર્ય વેગે, અવનવું આ તો અતિ,
" જોયુ નહિ જાણ્યુ નહિ, અસ્ત્ર ઊભું જાગતું,
" બૃહસ્પતિ ગુરૂએ ત્યા, પ્રકટ પત્રિકા વાચી,
" અર્જુનનું નામ સુણી, વેણ બાણ વાગતું.

કલ્પનાને બદલે અદ્‌ભુતતાની ઝમાવટમા મિલ્ટન જેવો કવિ પણ આ પ્રસંગ ખિલવવો હોય તો આથી વધુ શું કરી શકે? કલ્પના અહીં તો કમાલ કરી ગઇ છે જ્યા ન પહોચે રવિ ત્યા પહોચે કવિ-એ આબાદ જ કથન છે.

આ આખ્યાનમા એકેએક પ્રસંગના વર્ણનમા વાચકને આનંદ આપી શકવાની ખુબી માલમ પડી આવશે આખ્યાન વાંચવાનુ શરૂ કર્યું કે એકી બેઠકે તેના અન્ત સુધી જવાતું

સૌ કોઇને મન થાય તેવું છે. અને જેમ શુક્લ પક્ષમાં ચંદ્રની કલા દિન પર દિન વૃદ્ધિંગત જ થતી જાય છે તેમ જેમ જેમ આગળ જઇએ છીએ તેમ તેમ આખ્યાનના પ્રસંગોનાં ચિત્રની અદ્દ્ભુતતા વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે. મયરચિત સભાનું વર્ણન, કુંતીએ તેનું દર્શન કર્યાથી તેને થએલી કામનાનું વર્ણન, શક્રસભામાં શરપતનનું ચિત્રલેખન, ભીમ અને ઐરાવતનું યુદ્ધ, ભીમાર્જુનના ભૂમિ પર આગમન સમયે લોકોના રસિક તર્કવિતર્ક, ઐરાવતદર્શન થતાં ઊછળેલી અદ્દભુતતાની ઊર્મિઓ—હાથી સ્વર્ગથી આવ્યો જાણી પંડિતો ને પુરાણીઓ પણ સભામાં દોડી આવે છે તેનું ચિત્ર,

" કવીશ્વર આવ્યા એક, તેમણે કવિત કર્યું,
" શુભ્ર અભ્ર આ તે હશે, અંબાડી કે વીજળી;
" ઘંટ કેરો ઘોર થાય, ચઢવા એ લાગ્યો મેઘ,
" આભૂષણ ઝૂલ એ તો, રંગની રેખાવલી;

અહીં **વિક્રમોર્વશીય**ના પ્રખ્યાત સંદેહાલંકારના શ્લોકો સરખામણીમાં સ્મૃતિપટ પર તરવરી રહી આનંદની વૃદ્ધિ કરે છે; કવિ કહે છે કે આ તે ધોળો હાથી કે ધોળું વાદળું? આ ઘંટનો અવાજ છે કે મેઘનો? આ આભૂષણ કે રંગની રેખાઓ?

" હસ્ત્યારોહ આ તો નોંય, ઘન અટકાવનાર,
" શુભ્ર અભ્ર કરનાર, શંકા થઇ ને ટળી;
" કવન કવિનું સુણી, નૃપ દેવા લાગ્યો દ્રવ્ય,
" જોઇએ ન જંઇ મારે, વિત્ત કવિતા કળી!

મને શંકા થઇ પણ ખરી ને તે ગઇ પણ ખરી; એ સાંભળી નૃપ, યુધિષ્ઠિર દ્રવ્ય આપવા મંડયો, ત્યારે કવિ ના પાડે છે ને કહે છે કે કવિતા કંઇ વિત્ત તુલ્ય છે? નહિજ; અને પછીની લીટીઓમાં એક ભાટની મનોદશાના વર્ણનમાં સામળભટ પર શ્લિષ્ટ આક્ષેપ કર્યો છે, તે બધું—,

આ તમામ વિગતોનું કવન કલ્પનાવિમુખ જડ પ્રાકૃત વાચકનું પણ જાડય ઉડાડી દે, એના બુદ્ધિજાડયને ગુલાંટ ખવડાવી દે ને કંઇક અંતઃક્ષોભ આપી શકે એવું અલૌકિક છે. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનમાં તો કદાચ ભાષા સ્થળે સ્થળે કિલષ્ટ પડે તેવી માલમ પડશે; પણ " કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તો ભાષા પણ અનહદ સરળ છે.

" **યક્ષપ્રશ્નોત્તર**":—આ કરુણરસપ્રધાન કાવ્ય છે. પાંડવો વનમાં હતા તે વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે એક હરણ તેને શિંગડે ભેરવી મારું અગ્નિમંથનકાષ્ટ લઇ ગયું છે, તે મને આણી આપો. આ પરથી યુધિષ્ઠિર ને બીજા ચારે પાંડવો તે હરણની શોધમાં ગયા. તેઓ ઘણા રખડયા ને તૃપાર્ત થયા. પાણીની શોધ કરતાં તેમને દૂર એક સરોવર દેખાયું. તેમાંથી પાણી લાવવા એક પછી એક પાંડવો જાય છે. પરંતુ સરોવરનો રક્ષક એક યક્ષ હતો, તેણે દરેકને કહ્યું, 'મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઇશ.' આ શરત પાળ્યા વિના યુધિષ્ઠિર સિવાયના એક પછી

એક ચાર પાડવો મૃત્યુવશ થયા. યુધિષ્ઠિર શોધમા ગયો, તો તેને પણ યક્ષે એ જ પ્રમાણે કહ્યુ. બીજી તરફથી તે બધાને પાછા આવતા વાર થઇ એટલે દ્રૌપદીને ફિકર થઇ. એ તે બધાની શોધમા ગઇ એણે સરોવર આગળ પાચેના શબ જોયા ને એના શોકની સીમા ન રહી. વસ્તુત યુધિષ્ઠિર બેભાન હતો; ભાઇઓના પીધા વિના મારે જળ ન પીવું, એવા ધર્મને એ સાચવી રહ્યો હતો એ જાગ્રત્ થયો ને એને યક્ષ સાથે વાત થઇ યક્ષે એને બનેલી વાત કહી, ને યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા તે પરથી યક્ષે પ્રસન્ન થઇ ચારે પાડવોને જીવિતદાન આપ્યુ. વાતનો આટલો સાર છે.

કરુણરસ વલ્લભના સ્વભાવથી તદ્દન ઉલટો હતો. ‘અરરર,’ ‘હાય હાય’–એવું જેમા વર્ણવવું પડે એ એને મહા દુ:ખ હતું પરંતુ કરુણરસ પણ ઝમાવતા આવડે છે એટલુ બતાવવા ખાતર વલ્લભ આ કાવ્ય લખે છે. વાચકને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે વલ્લભ ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’મા જે ખીલ્યો છે, ને તેથી કંઇક ઊતરતો જે ‘દુ શાસન રુધિરપાનાખ્યાન’મા ખીલ્યો છે, તેવો ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’મા ખીલી શકયો નથી. અલબત એણે એનું બનતું કર્યું છે, પણ એના ચિત્રોથી આપણો હૃદયક્ષોભ બરાબર થતો નથી. એના દુઃખના વર્ણનમા આપણને કૃત્રિમતા માલમ પડે છે, લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવું એમા કશુ નથી બૌદ્ધિક પૃથક્કરણથી કઈ કારુણ્ય ઉદ્દીપ્ત થતું નથી હૃદયમાથી નીકળેલી વાત હૃદયને ન કોરે ત્યાસુધી કરુણરસ માટે આશા રાખવી એ વેવલા વીણવા જેવું છે. વલ્લભ તો બુદ્ધિથી ચિત્ર વિચારી થડે પેટે એક પછી એક વિગતનુ કંટાળો આવે એવા વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે છતા યુધિષ્ઠિરની દશા ને દ્રૌપદીની દશાના એના ચિત્રાલેખનમા કોઇ કોઇ ઠેકાણે કરુણરસ ઝામે છે.

આ સ્થિતિમા વલ્લભની પોતાની શક્તિમા વલ્લભની શ્રદ્ધા જોઇને વાચકને હસવું આવે એવું જ છે, અર્થાત્ એની બાલિશતા, એના ખોટા ગર્વને વિષે.

રસ ઉત્પન્ન કરે એવી, આ કાવ્યમા નીચેની થોડીક પંક્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેચું છુ.

બ્રાહ્મણ પાડવો પાસે જઇને પોતાનુ દુ ખ યુધિષ્ઠિરને કહે છે ને આકળો ને ક્રુદ્ધ બને છે, તેના તામસિક સ્વભાવનુ વલ્લભ રમુજી ચિત્ર આપે છે. તે વખતે યુધિષ્ઠિર કેવો થડો રહે છે તે પણ ઠીક દર્શાવાયુ છે

" ચદનને આગ લાગે, તવ તે સુગધ આપે,
" તપાવે કનકને તો, કાતિ કરે કારમી,
" વીધે જ્યારે મૌક્તિકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
" ઘસે ચૂર્ણ વજ્રને તો, હૃદેમા રહ રમી,
" જેમ જેમ ચોળે અને, ચુથે મલ્લિકાને કોઇ,
" વાસ ને સુવાસ ભર્યો, અર્પતી દેહે દળી,
" તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કસ આપે,
" વલ્લભ કે' આ તો હતો, સજ્જનમા ધાર્મી
" એવે સુણી દ્વિજવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
" ગયો પાસ ઝાની ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યુ નહિ;

" બીજા મહામુનિઓને અવિનય આવ્યો ઉર,
" ભીમ ભડ આખ કાઢે, નૃપ શુ કરે જઇ;
" નમી દ્વિજવરને તે, કહે ભાઈ શાત થાઓ,
" આશ્રમમા બેસો અમે, આવું કાષ્ઠને લઇ;
" રીઝે ગુરુજી તમારા, યતકેરું કર્મ થાય,
" એવું કરૂ આજ, મૃગની પૂઠે ધઇ.
" વિપ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરો છો તમે,
" મૃગલો તો નાઠો જાય, મરવા દીજે મને
" કહે યુધિષ્ઠિરરાય, રથમાહી બેસી અમો,
" સત્વર સાહીશું તેહ, ભલે રખડે વને;
" વિપ્ર કહે નહિ આવે હાથ મુને મરવા દે,
" થાય ન કારજ મારૂં, નિશ્ચે કર્યો છે મને;
" અર્જુન કે' શાત થાવ, કાષ્ઠ સહ મૃગ આણું,
" અધીરપણું શુ ધરો, ચિંતા નથી એમને
" દ્વિજ કહે તારી નથી, વાચના મેં કરી કાઇ,
" ઘૂરકીને ધારો કાઢે, તેહ નહિ સાભળું;
" (એના) પરિયાને પરવડે, કરે તેણે કાજ મારૂં,
" ના કરે તો અહિં મરૂં, પાર્થ કે' ત્યારે વળ્યુ.
" ભીમ કહે કારજ એ, કરવાને ઊભા થયા,
" પછે આમ શેના લઢો, મન માન્યું તો મળ્યું;
" બ્રાહ્મણ કે' ભડ પડો, અદાતાની પાસ આવ્યો,
" ખીજી ખીજી ખુંદી નાખે, દુઃખ તો નહિ ટળ્યું.
" નકુલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,
" તેને કહે દ્વિજ દેવ, પૂજા નથી જોઇતી,
" ન કરવું કારજ તો, કહી દે અલ્યા તું રાય,
" આમ સમજાવે શેણે, મતિ હીણ હોઇતી,
" ધૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઋષિરાજ મોટા,
" કહો તમે શાપતણી, સિદ્ધિ ક્યહા ખોઇતી;
" કહે માગણ તે વાર, જરઠ તું બેશી રહે,
" તારે બાપે ધર્મ કેરી, કોઇ તુંબી બોઇતી ?
" અર્જુન કે' વધુ નવ, બોલવું મા'રાજ આજ,
" થશે કારજ તમારૂં, જુઓ રાયની દશા;
" ઊભા સારથીની પાસ. કેટલી ત્વરા કરે એ,
" અમને ન સોપે કાજ, તમે મનમા વસ્યા;
" ધૌમ્ય કહે દ્વિજરાજ, કેટલું શીખ્યા છો તમે ?
" સમય છે માટે કહો, હય જુઓ એ હસ્યા;

"દ્વિજે ફૂટયું માથું, ફૂટયું કરમ કે આવ્યો અહીં,
"ધરમ તે જોઇ ત્યાંથી, આવિયા ધસ્યામસ્યા;
"વંદી વિપ્રવરને કે', વાર નથી હવે વધુ,
"બધું આ તૈયાર થયું, ગયું દુઃખ દૂર તો;
"વિપ્ર કહે મરૂં નિશ્ચે, કારજ ન થાય તુંથી,
"પંથ છે વિશાળ તેને, (તું) એકલો શું પૂરતો;
"મૃગ જાય આમ ત્યારે, તું તો ધાઇ મરૂં આમ,
"કથળે છે કાજ મારૂં, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
"કહે ધર્મસૂનુ તદા, પંચ બંધુ અમે દ્વિજ,
"ચાર દિશે ચાર જાઉં, મધ્યે રહે શૂર તો.
"ધૌમ્ય કહે કાષ્ઠ એને, બીજું અમે આણી દઉં;
"પંચને જવા ન દેઉં, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
"જયદ્રથ જેવો કોઇ, અન્યાય આવી કરે તો,
"કાષ્ઠમાં ગયું શું એનું, બકે છે કંઇ કંઇ;
"દ્વિજ કહે નથી મારે, ખપ બીજાનો લગાર,
"બ્રહ્મહત્યા દેઉં તને, આજ તો અહીં સહી;
"અજાતશત્રુ કહે છે, શાંત થાવ દ્વિજરાજ,
"સર્વસ્વ જો જાય મારૂં, તોય ના કહું નાહ.
"ના કહી નહિ તેમા શું, કારજ થયું અમારૂં,
"શાપ ગુરૂદેવ કેરો, ટળશે એના થકી?
"મરૂં છું મરૂં છું કહે, હસ્ત ઝાલે રાય તેનો,
"વારવાર વારે તેમ, વધારે જાયે ભકી;
"એવો ન વિચાર કાંઇ, ધરમનંદન કરે,
"શાંત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરૂં નકી;
"ટાઢો પાડી આડો દ્વિજ, રથારૂઢ રાય થયો,
"કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી.

આ વર્ણનમાં વલ્લભે કમાલ કરી છે. આકળા બ્રાહ્મણનું આકળાપણું, એનો વધતો જતો ક્રોધ, ને ધર્મરાયનું ધીરાપણું આમાં વર્ણવાયાં છે તેથી વધુ સારી રીતે વર્ણવી શકાય, એ અશક્ય છે.

કૃષ્ણાવિલાપ, ને વૃકોદરવિલાપ ને એવા વિલાપનાં ચિત્રો માત્ર થંડા પેટે કરેલા આલાપ જેવાં લાગે છે. તેથી તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર નથી. વલ્લભ તે તે પ્રસંગોમાં ચોકખો કૃત્રિમ બને છે; એના 'લલિતો'માં લાલિત્ય ને કારુણ્ય ભાગ્યેજ જણાય છે. આ પરથી એટલુંજ કે કરુણરસને માટે વલ્લભ નાલાયક નીવડયો.

"મિત્રધર્માખ્યાન.:—" આંમા ઇંદુ ને બિંદુ, બે મિત્રની વાત છે. ઇંદુ વિદ્વાન્ છે, બિંદુ મૂઢ છે; ઇંદુ ઉપકારક વૃત્તિનો છે, બિંદુ અપકારકનો. ઇંદુને બિંદુ અદેખાઇને લીધે

અત્યંત પજવે છે, એનું લગભગ ખૂન પણ કરે છે, પણ તે છતાં ઈંદુ મિંદુનું હમેશાં ભલુંજ કરે છે. આ ટૂંકી વાતનો અનેક પ્રસંગોમાં વાણો તાણો નાખી કવિ આખ્યાન લંબાવે છે. એ આખ્યાન ઘણું સરળ શૈલીમાં છે ને એકંદરે આનંદ આપે તેવું છે. તેમાં કવિત્વના ઉચ્ચ ઝળકાટ જેવું કશું છે નહિં; છતાં તે સાદ્યંત આહ્‌લાદક છે.

આ આખ્યાનમાં લૂટારાઓની રીતનું અચ્છું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. નીચેની લીટીઓમા તેનો ખ્યાલ આવશે.

"આડફેટો ગયો ચાલી, સીધો માર્ગ મૂકી કરી,
"સમી સાંજ થવા આવી, વાટમાં તેને વળી;
"વાંકો વળી ચાલ્યો ત્યારે, ચોર મામા ચાર જોતા,
"પૂઠે પડયા તેહ તર્ત, કજા કાંક તો ફળી;
"ભારે પગ ભલા એના, ચાલો કરી લૈએ કાજ,
"એમ કહી પડયા પૂઠે, વાડયમાં વાંકા વળી;
"ઉતાવળો હતો એક, તેહ બોલી ઉઠયો તર્ત,
"અલ્યો રે' છ ઊભો કે ન, દાણે નાંખિયે દળી?
"વિકરાળ વેણ સુણી, આમ તેમ જોઇ ઝટ,
"ઉપાન કરમાં ગ્રહી, નાસવા તે લાગિયો;
"હરણની દોટય જેમ; વસમી ન વ્યાઘ્ર આગે,
"તેમ ચૌર થકી મિંદુ, ભાગ્ય વિના ભાગિયો;
"શ્વાસ લીધા વિણ નાસે, જાણે છેટું પડયું ઘણું,
'નાશ નાશ કરે તોય, અતિ અનુરાગિયો;
"એવે ચારમાંના દ્વય, વળ્યા જેહ વાંકી વાટય,
"વાડય કૂદી વેગે આવ્યા, કે જુલમ જાગિયો!
"ઊભોરે' ઘરડા (બ્રાહ્મણ) અલ્યો, એમ કહી સાયા કાન
"અડબોટ મૂકી ચાર, વધા કેમ નાસે છે?
"બાપનો થિયો' તો માલ, પુંક બાંધી નાહીં જાહ.
"મુચ્ય મુચ્ય વે'લો મુચ્ય, મિંદુ અતિ ત્રાસે છે,
"એવે મળી આવ્યા બેય, વધા મારો ઘરડોને
"વાજ એણે આણ્યા ઘણા, ચ્યાંકણે એ વાસે છે!
"વદી એમ ઠોંસા તર્ત, ચાર પાંચ મારતા તે,
"પોટલું પડાવી લીધું; ઓરશિયો ઘાસે છે!!

ખરેખર, ઓરશિયો કંઇ ઘસાય છે? એ તો સુખડજ ઘસાય. તેમ ચોરને કંઇ ખોવાનું હોય છે? એ તો વટેમાર્ગુજ ખોય. આ આબેહુબ ને રમુજી ચિત્ર છે.

"યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન:—આ આખ્યાનમાં કવિ રૌદ્રરસ પૂર બહારમાં ઝળાવે છે. ચીડાએલી દ્રૌપદી ને ક્રુદ્ધ થએલો ભીમ, એક પછી એક યુધિષ્ઠિર સાથે પોતાના

"હેમપાટ તેવા પાત્ર, દ્વિજને ભોજન દેવા,
"બાજરા ન મળે આજે, જીવ્યામા શો અર્થ છે!
"નામ સૂણી નૃપાળનું, કંપતા અરિ તમામ,
"આજ કાયા આજ કંપે, કોણ કે' સમર્થ છે?
"ચાર ભ્રાત તમારા જે, અને પાચમી હુ નાર,
"સુતાદિક સર્વ ગ્રહો, સુખિયા વિચારીને;
"દુ:ખિયા તે સર્વ થયા, દીન જેવી દશા થઇ,
"ઇજ્જત ગોરીની ગઇ, ધ્યાને જુઓ ધારીને.

× × ×

"દુશ્મન જો શિર પર, પાદ ધરી ઊભા રહે,
"કંટક લાગ્યા તે કહો, આપ તો અનુપ છો!
"રોગીને ઔષધ અને, ભોગીને તો દુ:ખ ભોગ,
"લાગે છે સમાન વા'લા, કદર્દાન રૂપ છો;
"કરવું ન પોતે કાઇ, કરવા ન કોને દેવું,
"ધન્ય ધન્ય ધૈર્યવાન, દુ:ખના સ્વરૂપ છો!

× × ×

આગળ જતા તો મેણા ને ક્રોધ ખરેખર જ આખર કરી નાખે છે.—

"કર જોડી નમુ નાથ, આ વિદ્યા શીખાવો મને,
"ભવોભવ ભૂલું નવ, અર્પુ કશું બદલે?
"અલંકાર એક નહિ, વસ્ત્ર પણ લાધે નહિ,
"અર્થ મારો સાધે નહિ, આ વિદ્યા ક્યાથી મળે?
"ફૂલ નહિ ત્યારે પ્રભુ, પાખડી હુ અર્પું તેની,
"સ્વીકારી શીખવો વિદ્યા, રંક આવુ કયા રળે?
"કપાળમા કંકુ કેરો, ચાદલોય નથી મારે,
"કાજળની કાળી રેખા, તેય પણ ન કળે!'

હે નાથ મને તમારી ક્ષમાની વિદ્યા શીખવો! પણ, હા, હુ તમને ગુરુદક્ષિણા શું આપીશ? મારી પાસે કંઇ પણ અલંકાર નથી, એવી દશા તમે કરી મૂકી છે. કપાળમા કંકુએ નથી કે તે આપુ. અને કાજળની રેખા વિષે:—

"કંકુના કરાય નવ, મેંશ મે' અર્પાય નવ,
"શીર્ષમાથી સ્નેહ કાઢી, અરપી વિદ્યા ગ્રહું;
"અરેરે! નથી શું સ્નેહ! સંતાયો હૃદયમા શુ?
'હવે અર્પુ કશું સ્વામી' વિદ્યાવતી શું રહું?'

× × ×

"બોલો બોલો જુઓ ઉંચું, સમાધાન કરો સર્વ,
"અકૃત્ય આવું શુ કર્યું, થઈ મૂઢ મતિ છે.

× × ×

" વદી એમ કૃષ્ણા પછે, અતિશે નિશ્વાસ નાંખે,
" યુધિષ્ઠિર નીચે થકી, ઉંચું નવ ભાળતા.
" દ્રૌપદી કને જઇ કે', સ્કંધ હલાવી હલાવી,
" ઉત્તર ન આપો એ શું, રૂઠેરી છે રાવતા ?
" ' કંઇ નહિ ' કહ્યું ધર્મે, તારૂં કે'વું સહુ સત્ય,
" ઉપાય છે હવે કંઇ, ફેલ કરો ફાવતા !

આ સંવાદ કોના હૃદય પર અસર કર્યા વિના રહે એવો છે ?

લંબાણને લીધે ખંચાતા છતાં પણ ભીમનો ક્રોધ બતાવનારી લીટીઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવું ઉચિત ધારૂં છું. એ પણ ઠીક રસ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

" અરે મૂઢ યુધિષ્ઠિર, સૂર્યે સૂર્યપણું તન્ત્યું,
" તથાપિ વદે ન મુખ, ધ્યાનમાં ધિક્કાર છે;
" શીતળ અગ્નિ જણાયો, કોમળ જણાયો કાળ,
" તથાપિ ન રીઝયો રજ, સાર કે અસાર છે;
" દુષ્ટ કર્મ માફ કરી, હૃદયને સાફ કરી,
" તેડવાને આવ્યો યમ, ન જાણે ગમાર છે;
" શનિશ્ચરાદિક ગ્રહ, વાંકી વેળા સીધા થયા,
" મગરૂરી કરી ત્યારે, ખાતે કહે ખાર છે.
" બોલતો નથી શું અલ્યા, બહુ ધ્યાની થઇ બેઠો,
" પ્રાણ લેઉં પે'લા તારા, પછે આપું આ તને;
" હજીએ ન બોલતો શું, ગોબરો થઇને બેઠો,
" ભવોભવ રે'જે એવો, મૂર્ખ લેખિયો મને !
" સો કરી મેં સીધી વાત, ઉત્તર ન એક કેરો,
" આપિયો અલ્યા તેં આજ, જાણીતો થયો જને;
" રક્ષા મધ્ય ઢંકાયલો, પ્રલયકારી પાવક,
" જાણો અને નાણો નર, રખે જાઓ કોકને ! !
" વરસે મૂશળધાર, વરસાદ વાર વાર,
" ગિરિ કાંઈ ગણે તેને, તેમ નૃપે ત્યાં કર્યું !
" છિલ્લર છલાઇ જાય, જળ આવી મળે જ્યારે,
" અબ્ધિને શાનો વિચાર, રૂપ ગંભીર ધર્યું;
" એવી વાત જાણે કદા, તદા ભીમ ભડ શાનો,
" સદા ક્રોધ કેરો સેવી, ક્રોધને જાણે વર્યું;
" ખૂસટ ! ન બોલે હજી, બુદ્ધિહીન ! બેશી રહ્યો,
" અવજ્ઞા કરે શું અલ્યા ! નીચપણું આ નર્યું !

ગુર્જર કવિમંડળમા વલ્લભનુ સ્થાન ઊંચુ છે, ને ઊંચુ જ રહેશે. પ્રેમાનંદમા જે પ્રસાદ છે, તે વલ્લભમા કેટલીક વાર નથી જોવામા આવતો. સામળમા જે વાર્તારસ જમાવવાની ખૂબી છે, તે વલ્લભમા કેટલીક વાર નથી જોવામા આવતી. દયારામમા જે મૃદુતા છે, તે વલ્લભમા નથી જોવામા આવતી. નર્મદમા જે મસ્તપણું છે, તે વલ્લભમા નથી જોવામા આવતું. દલપતરામમા જે સભારંજની ઢબ છે, તે વલ્લભમા નથી જોવામા આવતી. પણ વલ્લભમા જે અક્કડપણું ને ફાકડાપણું છે, તે આ કોઇમા નથી જોવામા આવતું. વલ્લભ તે તો વલ્લભ જ છે; એનુ વૈયક્તિક વૈલક્ષણ્ય, એની રોફની, ભભકાની, તેજદાર ઢબમા સમાએલુ છે. એની મગરૂખીના પ્રમાણમા એની સફળતા જણાતી નથી, કારણ કે જો કે એને દરેક રસ પર જૂદું જૂદુ લખી, પોતાની શક્તિ સ્થાપિત કરવા ઉમેદ હતી, છતા એ શક્તિ વાપરવા જતા કરુણરસની ઝમાવટમા તો એણે મારા માનવા મુજબ ઠક્કર જ ખાધી છે. એના સ્વભાવથી એ વિરુદ્ધ રસ હતો. એના કરુણમા સ્પષ્ટ કૃત્રિમતા માલમ પડશે. નવલરામભાઇ કહે છે તેમ " તાક્યુ તીર મારનાર તો પ્રેમાનંદ જ "–એની બરાબરી આપણા જૂના કવિઓમા કોઇથી થઇ શકે તેમ નથી જ. અને એટલુ એ ખરૂં છે કે કોઇ કોઇ સ્થળે વલ્લભ ક્લિષ્ટતામા ને કૃત્રિમતામા ને કંટાળો આપે તેવા નાહક લબાણની શૈલીમા સડોવાય છે, છતા તેથી કંઇ એની કવિ તરીકેની કિંમત નાબૂદ થતી નથી–એની ઉત્તમતાને પણ કઇ ડાઘ લાગતો નથી. એના પોતાના જ, " કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન " ના શબ્દોમા

" યુધિષ્ઠિર કહે ભાઇ.. ......
" તોય કરવી ન નિન્દા, ધૂળ હોય ધાણીમા.

—હોય, ધાણીમા પણ ધૂળ હોય છે, તેથી કંઇ ધાણી ફેંકી દઇએ છીએ ? નહિ જ. તે જ રીતે કાવ્યના સંબધમા પણ આપણે સમજી લેવાનુ છે.

અંગ્રેજી વિદ્વાના ચશ્માથી જોતા આપણને જૂના કવિઓની કૃતિઓમા નૈરાશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કોઇ પણ કૃતિના પરીક્ષા જે દૃષ્ટિબિન્દુએ તે રચાઇ હોય, જે સમાજને માટે તેનો ઉપયોગ ધારવામા આવ્યો હોય, જે સમકાલીન સંજોગોમા તે અસ્તિત્વમાં આવી હોય, તે ધ્યાનમા લઇને જ કરવી જોઇએ. તે રીતે જોતા વલ્લભનું સ્થાન ગુર્જર કાવ્યોદ્યાનમા સદાને માટે સ્મરણીય રહેશે. એ ઉદ્યાનમા વિહરનાર ભાગ્યે જ કોઇ એમ કહી નાકશે કે મને–

આ ક્યારામાવી સુવાસ ન આવી.

જરૂરનું માત્ર એટલુ જ છે કે એ ઉદ્યાનમા છૂટથી વિહરવું જોઇએ. તેમ ન કરતા વિહરીએ ઇન્ગ્લંડ કે અમેરિકાના ઉદ્યાનમા, ને પછી આપણને આપણા ઉદ્યાનમાની સૌરભ ન આવે, તો તેમા વાંક શુ આપણા ઉદ્યાનનો છે ?

નહિ જ.

૭ લોકસાહિત્ય.

(લેખકઃ—રા. ગીરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા.)

એક જમાનો બેનસીબ આવી ગયો. અંગ્રેજી ભણતર ભણવા સાથે માણસ લોકનો મટી-સ્વાભાવિક મટી–કૃત્રિમ થઇ ગયો. મુસલમાની સલ્તનત લોકજીવનને ભેદી શકી ન હતી. એ સલ્તનતના ઉગ્રપણાને લીધે જ આપણે આપણો લોકપ્રાણ રક્ષી શકયા હતા. અંગ્રેજી ભણતર, રાજનીતિ, કળા વીગેરે આપણા જીવનમાં એવી સફાઇથી, એવી છળપ્રધાન ચાલાકીથી પેસી ગયાં કે ઘણે લાંબે વખતે—લગભગ મૃત્યુશય્યા ઉપર આપણે પડયા ત્યારેજ—એ ઝેરને આપણે પારખી શકયા. અંગ્રેજી જમાનામાં નવા ભણેલા માણસે લોકપ્રાણને ભારે નુકશાન પહોંચાડયું છે. જે વસ્તુઓ વર્ષોથી આપણા લોહીમા પડી રહી હતી તે આ નવા ભણેલાએ વગર વિચારે ફેંકી દીધી. જયા જ્યાં તેનાથી એ વસ્તુઓ ફેંકી દઇ શકાય નહીં ત્યા ત્યાં તેણે તેને દાબી દેવાનો કે કચરી દેવાનો ભારેમાં ભારે અને વિકૃતમા વિકૃત પ્રયત્ન કર્યો. પરાણે પરાણે તેણે કહેવાતું શિષ્ટ જીવન જીવવાની અને તેમાં રસ લેવાની અસાધારણ જહેમત ઉઠાવી. જે સાહિત્યમાં પોતાના દેશનો અને આત્માનો સુવાસ હતો, જે સાહિત્યમાં પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા અને સમૃદ્ધિ હતાં તે સાહિત્ય તેને છીછરૂં, ગ્રામ્ય અને હાસ્યપદ લાગ્યું. તે સાહિત્ય તેને અવાસ્તવિક લાગ્યું. પારણામાં ઝુલતાં ઝુલતાં જે ગીતો સાંભળીને મીઠી નિદ્રાના ખોળે ઢળી પડાતું, શીયાળુ લાંબી રાતના પાછલા પહોરે ઘંટી ધમકાવતી માતાનાં જે ગીતો સાંભળીને આંખના કોમળ પોપચા વધારેને વધારે ભારે બનતાં ને બીડાઇ જતાં, જે ઉપનયન અને લગ્નગીતોના શ્રવણથી જીવનમાં નવસંચાર થતો, ને જે રાંદલ માતાનાં ગીતો સાંભળવાથી અજાણ્યે પણ કંઇ કંઇ લાગણીઓ હલી જતી તે બધાં ગીતો ભણતર ભણ્યા પછી આ ભાઇને શુષ્ક, જંગલી, અને અર્થ વિનાના લાગવા માડયાં. નવા ભણતરથી એકલું સાહિત્ય જ જંગલી લાગવા માંડયું એમ નહીં, પણ સાહિત્યની સાથે તેમાં રાચનારા ને તેમાં જીવનનો આનંદ અને વિશ્રામ લેવાવાળા પણ જંગલી લાગવા માંડયા. વહેલી સવારે રેલાઇ રહેલું કોઇ પ્રભાતીયું કે પદ તેને નિદ્રાવિક્ષેપક લાગ્યાં. તુલસીને કયારે પાણી રેડતી માતાના કંઠસ્થસ્તોત્રો તેને મેળ વિનાનો ગણગણાટ ભાસ્યો, રૂપાળી રાતે શેરીમાં રમતી નાની નાની કુમારીકાઓનો 'અચકો મચકો કારેલી' અથવા 'મોર મોર કયાં થઇને જઇશ કળાએલ મોરલો રે' એ વગેરે રમત ગીતો સાંભળવાને તે ભાઇ ઉભો સરખો પણ ન રહ્યો. કોઈ અજવાળી રાતે જ્યારે ઘરની ધણીઆણી અને એની બેનપણીઓ આખા વાતાવરણને લોકસંગીતથી ભરી દેતાં હોય ત્યારે ભાઇને એ સંગીતરવ આધુનિક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કાવ્યના અભ્યાસમાં બાધારૂપ જણાતો. નાના નાનાં ભાંડુઓ સાથે વૃદ્ધ માજી 'અડકણુ દડકણુ' ની રમત રમે તે જોઇને મહેરબાનને હસવું આવતું. તેણે માજીને એટલુયે પૂછવાની તસ્દી લીધેલી નહીં કે "માજી હું નાનપણમા આવી રમતો રમતો કે નહિ? માજી મારે નાનપણ આવેલું ખરૂં કે?" લફલરીયા ચોરણાવાળા કણબીએ ઉંચો સાદ કાઢી–'હે, શરદ

પુનમની રાતડી ને કાંઈ સાદો સહયો અકાશરે આવેલ આશા ભર્યા રે ' એ રાસડો ગાતા ત્યારે આ ભણેલ ભાઇ અભણુ ગામડીઆઓની અશુદ્ધ ભાષા ઉપર પોતાની અશુદ્ધ અગ્રેજી બોલીમા ટીકા કરતા. પોતાને એ રાસડામા ઉતરવુ તો કોરે રહ્યું પણ ઉલટુ રાસડામા ઉતરેલા બધાને અસરકૃત અને જડસા જેવા ગણવાનુ તેને સૂઝતું. કોઇ કોઇ વાર શેરીઓની સ્ત્રીઓના સુકંઠોમાથી મીઠો લોકગીતનો પ્રવાહ પૂનમની ચાદની જેમ ચોમેર ફેલાઇ રહેતો ત્યારે આ ભાઇ કાતો ન્હાનાલાલના નાના નાના રાસનો રસ લુટવા દીવાબત્તી પાસે બેસી વૃથા પ્રયત્ન કરતા, અથવા તો એકાદ નરસિંહરાવનુ કોયલનુ ગીત કે લલિતનું લલિત કાવ્યગાતા ને સ્ત્રીઓને જાણે ગરબડ કરતા. બધા ભણેનાઓની આ સ્થિતિ હતી. જ્યા જુઓ ત્યા તેઓ જુદા ને જુદા, અતડા ને અતડા. કદાચ કોઇ વાર તેઓ ઉપકાર કરી બેસતા તો કહેતા કે જુઓ જુઓ આ વાર્તા અને પેલી જાપાની વાર્તાને સંબંધ છે, આ કવિતા અને પેલી અંગ્રેજી કવિતામા સામ્ય છે. છતા મહિમા તો તેને પરદેશી વસ્તુઓનો જ ભાસતો. છતા આવા ભણેલાઓ પોતાનો અતર પ્રાણ છુપાવી શકેલા નહિ—છુપાવી શકતા નહિં તેઓ લોકગીત અને લોક સગીતનો પુરાણો પ્રવાહ એકદમ કયા સમાવી શકે ? પ્રાર્થના સમાજના મદિરમા છેવટે કવિતા ગાઇને—પ્રાર્થના કરીને—એ લોકો પોતાના ગાનપ્રિય આત્માની સહજિક ભૂખ ભાગતા કે કેટલાએક શોખીલા સુંદરીસુબોધવાળાની જેમ ગરબા પાર્ટીઓ રચતા. ભણેલા જુવાનીઆઓ સુખડના માળાની પોત પોતાની ઓરડીઓ બંધ કરી નાનાલાલના રાસ નવી નવી આવેલી સહચરી પાસે ગવરાવતા તેમા કાઇ લોકગીત ગાવાની ભુખ મરે ખરી કે? આ વખતમા લોકવાર્તાનો લોકોનો પ્રેમ ક્ષુદ્ર નવલકથાઓ તરફ વળતો જતો હતો, અને ઘરમાથી હાલરડા અને શેરીઓમાથી બાળખેલ ધીરેધીરે રજા લેતા હતા. નવું, એટલે કૃત્રિમ, જીવન અને લોકજીવન આમ આસ્તે આસ્તે વિખુટુ પડતું જતું હતું. ભણેલાઓ અભણને અસ્પૃશ્ય લેખવા લાગી ચૂક્યા હતા, ને અભણ ભણેલાઓથી દૂર રહેતા, બ્હીતા થઇ ગયા હતા. આ ભયંકર સ્થિતિનો કયા અંત આવત તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી, પણ સદ્‌ભાગ્યે લોકજીવનનો નવો યુગ બેઠો છે. આ યુગ તે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો છે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન એકલી રાજદ્વારી લડત અને ફતેહથી અસંભવિત છ. પ્રજાજીવનના સર્વાંગસુદર વિકાસમા રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષની આશા છે. બગડી ગયેલા રાષ્ટ્રજીવનની પુનર્ઘટનાથી જ રાષ્ટ્ર સ્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકવાનો છે. એ પુનર્ઘટનાનો પ્રદેશ વિશાળ છે. કેળવણીમા નવી દૃષ્ટિ, સમાજજીવનમા નવી દિશા, રાજકીય જીવનમા નવી ભાવના, નીતિજીવનમા નવી કેડી, નવજીવનના પાયા છે. જેમ અગ્રેજી ભણેલાઓમાથી લોકહૃદય ભુંસાઇ ગયું છે તેમ તેમના સાહિત્યમાથી લોકપ્રાણ ઉડી ગયેલો છે, લોકોનો પ્રાણ પારખ્યા પછી જ લોકજીવનનું સરકરણ શક્ય છે, પણ આજે તે ચહેરેના ભુંગળાના ધુમાડાથી ગુગળાઇને નાસી છૂટેલો છે. કલમના ઢોંગી જીવનને તેણે છોડી દીધેલું છે. ડ્રાયડન અને શેલીમા જ, કાવ્ય માત્રની પરિસમાપ્તિ છે એવુ માનનારા કવિબુદ્ધિવાળા જનોને તેણે નમસ્કાર કર્યા છે. જે ઘરમા નાના નાના છોકરા સાજે તારા ઉગે છે ત્યારે—

Little baby lay your head,
On your pretty cradle red

હાલરડા રૂપે ગાય છે તે અગ્રેજી ઘરોમાથી લોકપ્રાણ પ્રાણ લઇને ભાગી છૂટયા છે જ્યા

જ્યાં અત્યારે પણ લોકપ્રાણ વસે છે ત્યા આ તો કોઇની નજરે જતી નથી. ત્યા ત્યાં તો ભણેલાઓને જંગલીપણું, ગરીબાઇ, ગંદકી, ગ્રામ્યતા અને છીછરાપણું ભાસે છે. આવી આપણી ભયંકર સ્થિતિથી આપણે હમણાં જાણીતા થયા છીએ. રાષ્ટ્ર ઉન્નતિના નવા પેગામનું આ પણ એક સુફળ આવ્યું છે જ. આપણે સ્થિતિ જાણી છે અને આપણને તે અસહ્ય લાગી છે. કોલણો અને ખવાસણોને, ભરવાડો અને રબારીઓને, ભજનમંડળીઓ અને ભરથરીવાળાને આપણે છોડી દઇએ. આપણે આપણા મધ્યમ અને શિષ્ટ વર્ગ તરફ જોઇએ. જાગરણની રાતે વાણીયા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ લોકગીત ગાવાને બદલે ઘરમા સોગઠે રમે છે. કોઇ કોઇ વાર કોઇ સ્વદેશપ્રેમી જોડકણાં, કવિએ જોડેલા રાસડા બલીભલી વાણીયણો ગાય છે તો નથી તેમના પગમાં જોર, નથી તેમના ગળામા હલક કે કંઠમા રાગ કે નથી હાથમાં તાળી આપવાનું જોમ. પગમાં જોર વિનાની, ગળામાં કંઠ વિનાની, મોમા લોકગીત વિનાની કાઠિયાવાડી વાણીયણ-બ્રાહ્મણીને જોતા આપણે કેમ શરમાતા નથી? શું આપણે ભણ્યા એમાં જ, અને એમને ભણાવી એમા જ આ સ્થિતિ નથી આવી? ગઇ કાલે નર્મદા બેને શેરીની સ્ત્રીઓને 'કાન તારી મોરલીએ ભૂરે ગરઓ ઘેલો કીધો' એ ગીત ગવરાવ્યું. આ ગીત ગાવા શેરીની નાની મોટી સ્ત્રીઓ એકઠી મળી. હિંચનો તાલ દેતાં એ સ્ત્રીઓએ કુદી કુદીને આ લોકગીત ગાયું. જાણે કાઇ નવું નવું જાણ્યુ હોય, નવું નવું અનુભવ્યું હોય એમ એમને થઇ ગયું. ગીતની ધૂનમા ને ધૂનમાં તેઓ ડોલતે હૈયે ઘેર ગઇ. 'જેમ વાછડું ગાયને કુદરતી રીતે ઓળખે છે' તેમ લોકગીતોને સ્ત્રીઓ કુદરતી રીતે ઓળખે છે, કેમકે તે ગીતો એક વાર એમની જ કુખે જન્મેલા છે. ઘણા લાંબા વખતે પણ લોકગીતનો મેળાપ થતા શેરીની સ્ત્રીઓનાં હૈયા હીલોળે ચડયાં. આનું નામ તે લોકગીત અને લોકગીતનો મહીમા. દરિયામાં મીઠી વીરડી જેમ ખવાસણના ગીતોની આટલી નાની શી પ્રસાદી શેર-ડીપીડની બ્હેનોને તો એક ઉત્તમ પ્રકારની ઉજાણી થઇ પડી. આ બતાવે છે કે આપણને લોકગીતોની ભૂખ છે; આ બતાવે છે કે આપણો લોકપ્રાણ હવે છેક ભૂખે મરે છે. પણ હવે લોકપ્રાણની પુન:સ્થાપનાનો સૂર્યોદય થઇ ચૂકયો છે. આજે આપણે લોકસાહિત્ય એકઠું કરવાની ખૂબ વાતો કરી રહ્યા છીએ. અત્યારે સ્વ૦ રણજીતરામભાઇ અને બીજા સમાજને અજાણ્યા લોકોના પ્રયાસથી કેટલુંએક લોકસાહિત્ય બહાર પણ પડી ચૂકયું છે. વળી અત્યારે તો આપણા લોકસાહિત્યને શિક્ષણમા સ્થાન આપવાની અને તેનો વિશાળ પ્રચાર કરવાની હીમાયત કરી રહ્યા છીએ. ભણેલા લોકો એક વાર નવલકથામાં જ તલ્લીન રહેતા તેને બદલે તેઓ આજે બાલવાર્તા અને લોકવાર્તાઓ પ્રેમપૂર્વક વાચવા લાગ્યા છે. છંદબદ્ધ કવિતા કરવાવાળાઓ આજે લોકરાહમાં પોતાના કવિત્વને વેગ આપી રહ્યાના દાખલા હાજર છે. લોકસાહિત્ય કયાં છે, તે કેવી રીતે મેળવી શકાય, તેનો આસ્વાદ કેમ લઇ શકાય એવા પ્રશ્નો આજે ભણેલા લોકોમા પૂછાવા લાગ્યા છે. થોડા જ વખતથી ઉત્પન્ન થયેલી આ વૃત્તિ પ્રાણવાન અને તેજસ્વી તો છે જ.

(૨)

આવે વખતે આપણે જાણવું જોઇએ કે લોકસાહિત્ય એટલે શું? જીવનની પુન-ર્ઘટનામા એનું સ્થાન કેટલું?

સાદી વ્યાખ્યા આપીએ તો કહી શકીએ કે લોકસાહિત્ય એટલે જમાનાના જમાનાથી, પેઢી દર પેઢી ઉતરતું આવેલું ને અભણ લોકોને કંઠે સચવાઇ રહેલું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય. લોકસાહિત્ય છાપખાનાના યુગની અને લેખન–વાચનના યુગની પહેલાનું છે. લોકસાહિત્યનો જન્મ લોકો પોતાના વિચારો પત્થર ઉપર અને ઝાડની છાલરૂપ ચિત્રરૂપે અને બીજી રીતે નોંધવા લાગ્યા તે પહેલાનો છે. એ સાહિત્ય તો સમાજપુરાણું જૂનુ છે પણું ખરૂ લોકજીવન અને લોકસાહિત્યની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ થયા છે ને વધ્યા છે આજે આ દુનિયા આપણને જેટલી અરસિક અને સામાન્ય છે તેટલી એ જુના લોકોને મન અરસિક અને સામાન્ય ન હતી કંઇક અદ્ભુત, કંઇક અસાધારણ, કંઇક અગમ્ય, કંઇક ચમત્કારિક તો એ દૂરદૂરના દિવસોમા હતુ કે જ્યારે આજનુ વિજ્ઞાન લોકોના સ્વપ્ન માયે ન હતું. તે દિવસે રેલ્વે અને કારખાનાઓ માટે મોટા અને ભવ્ય જંગલો કપાઇ ગએલા ન હતા. તે દિવસે ધર્માન્ધ શ્રીમન્તોએ આરસના દેરાઓ બાંધીને કે વિલાસી તવંગર મનુષ્યોએ ગ્રીષ્મગૃહો બાંધીને પર્વત અને વનની શ્રીને વિકૃત કરી નાખી ન હતી કુદરતની અનુપમ અને પ્રભુની મહાન કૃતિરૂપ મોટા મોટા પહાડોને રેલ્વેની ટનલો માટે અને સ્ટેશનો કે મુસાફરોની હોટલો માટે વીંધી નાખ્યા ન હતા. એ દિવસોમા શીકારી લોકોના ટોળે ટોળા સિંહો અને બીજાં હિંસક પ્રાણીઓને નિર્મૂળ કરવામા પોતાના શૌર્યને દાખવવા નીકળી પડયા ન હતા, તેમ જ કોઇ પણ કુદરતના દ્રોહીએ ખુલ્લા અફાટ આકાશ તળે વહી જતી નદીના નીરને વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે વાળીને નદીની શોભાને હણી લીધી ન હતી. એ દિવસો જુદા હતા. એ જુના જંગલો, એ પુરાણા જલધોધો ને જલપ્રવાહો, એ ઉંડી ઉંડી ખીણો અને ઉંચી ઉંચી પર્વતોની ટોચો, એ તો ગયા તે ગયા જ. આજે તો એને લોકવાર્તામા સાભળવા, કે સમણું આવે તો સમણામા જોવા કે કેળવણીથી કલ્પનાશક્તિનો વિનાશ ન થયો હોય તો કલ્પનાની પાંખે ઉડી તેને કલ્પનામા જ જોવાનું રહ્યું છે. એ જમાનાની ખુલ્લી તથા ભેદી કુદરત ગામડીયાને મન મોટો ચમત્કાર હતો. એક અણઉકલ્યો કોયડો હતો. જે જંગલો અને વનોમા પોતાના ઢોરો અને કોઇ વાર તો પોતે જ ગુમ થઇ જતો તે જંગલો અને વનો તેને જાદુઇ દેશ ભાસતો તેને વીજળી કે મેઘ ગર્જના કોઇ કોઇ દેવકૃત્ય સમજાતું. બીજા દેશના વિચિત્ર પહેરવેશવાળા અને વિચિત્ર રીતરિવાજવાળા લોકો તેને કામરૂદેશના લોકો લાગતા. જેની ઉપર કાબુ મેળવી ન શકાય, જેની ઉપર વિજય ન મેળવી શકાય, જે એકદમ નવું, અત્યન્ત મોટુ, જે અગમ્ય ને અવર્ણનીય તે બધુ આ જગતના પહેલા અને જુના વતનીને મન ચમત્કારિક, ભેદિ ને કાવ્યમય ભાસતું. એ વખતનો જગતનો વતની પોતાની જાતને રોજ ને રોજ સંભાળીને આગળ ને આગળ નવા નવા પ્રદેશમા લઈ જતો. પોતાને જે નહિ સમજાતું તેનો તેમ જ કુદરતના જે અગમ્ય અને અસંબદ્ધ દેખાતા બનાવોનો તેને વારવાર પોતાની રીતે કંઇને કંઇ ખુલાસો આપવો પડતો, ખુલાસો જોડી કાઢવો પડતો. પોતાને જે સબળું ભય રૂપ લાગતું ને જેના કારણો પોતે શોધી શકતો નહિ તે તેને કાતો દૈવી કે કાતો રાક્ષસી લાગતું. જે કાંઇ અચાનક અને અણધાર્યું બનતું તેમા તેને ભૂત પ્રેત કે પરીઓનો હાથ લાગતો. એ લોકોની તે વખતની દુનિયા ટુંકી હતી પણ તેમની માન્યતા વિશાળ હતી. પોતે જે ખુલાસા આપતા, કે પોતે જે માન્યતા ધરાવતા કે પોતે જે નવું નવું જોતા અને સમજતા નહિ તે તેઓ

કોઇ કોઇ વાર સુદર રીતે ગુથીને એક બીજાને કહી સંભળાવતા એ જુના પુરાણા કથનો તે આપણી આજની પૌરાણીક વાર્તા અથવા લોક વાર્તાઓ છે. ભયભીત રહેનારા ગામડીયાઓએ કલ્પિત દેવદેવીઓના ભયમાથી ઉગરી જવા જે જે કર્યું તેને આજે આપણે વ્હેમ તરીકે ઓળખીએ છીએ. તે વખતના કુદરતના ખોળે રમતા બાળકોએ કુદરતના નિરંકુશ અને નિર્મળ વર્તનમાથી જે રમતો શોધી કાઢી, તેમજ ઢંગધડા વિનાના કુદરતી અવાજોમાથી જે વિચન જોડકણા જોડી કાઢ્યા તેને આજે આપણે લોકરમતો—અને બાલકાવ્યા કે જોડકણા કે વરતો ઉખાણુ તરીકે ઓળખીએ છીએ એ જોડકણા તે વખતે જેવા અગમ્ય હતા તેવા આજે પણ અગમ્ય છે. લોકોએ ભવ્ય અને રમ્ય ઉભયતે વંદન કર્યું. વદન કરતા કરતા તેમના હૃદયમાથી તેમને માટે સહજ નિંદા અને સ્તુતિ સરી પડયા. એ જમાનો છંદ અને વ્યાકરણ કાળથીએ જુનો હતો. એ નિંદા અને સ્તુતિના કાવ્યો તે જ સાચા લોકકાવ્યો હતા. તેમાથી જ બધા લોકકાવ્યો જન્મ પામ્યા છે. એ લોકકાવ્યોને વ્યાકરણ કે છંદની પરવા ન હતી. એવી દરકાર લોકકાવ્યને કદી પણ ગ્હી નથી ને ગ્હી શકે પણ નહિ. એ ગીતો લોકહૃદયનો આવેશ અને આવેગ હતો. સરિતા જેમ કાઠાની મર્યાદાનો વિચાર કર્યા વિનાજ, અને મર્યાદાથી નિબંધ રહીને જ વહે છે તેમ લોકગીતનો સ્વભાવજ છે કે તે વ્યાકરણ અને છંદની દીવાલોની ઉપર થઇને જ ચાલે છે. લોકોના આ આદિ કાવ્યો તે જ દુનિયાને ભારતવર્ષે આપેલા ઉપનિષદો, અને ગાથા છે તે જ યુરોપે આપેલા સગાઓ છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિનુ ગાન ખરેખર સંસ્કૃત ભાષાનુ આદિ લોકગીત કહીએ તો શુ ખોટું ? નિરન્તરની લડાઇઓ અને જીવનની અસ્થિરતાના એ દિવસોમા માતાઓને બાલકો, પત્નિઓને પતિઓ વધારે વ્હાલા ને મોઘા હતા. અભણ માતાને ઘરનું કામકાજ એક વ્યવસાય હતો, ને બાલકનું પાલન એક આનંદ હતો. એ સાદા જમાનામા ઝાઝા વ્યવસાયો ન હતા, તેમ ન હતા ઝાઝા આનદોની કૃત્રિમ જમાવટો. પ્રેમોદ્રેક થતા જેમ તદુરસ્ત માતાના સ્તનમાથી દૂધની શેડો છૂટી નીકળે તેમ પ્રેમઘેલી માતાના હૃદયમાથી બાલકવિતાઓ, બાલગાણાઓ, હાલરડા સરી પડતા. હાલરડામા ભોળી માતા પોતાના બાલકને કોઇ પીશાચોથી રક્ષણ ઇચ્છતી, તંદુરસ્તી ઇચ્છતી, ને સુખશાન્તિ પણ ઇચ્છતી. આ ગીતો તે આપણા હાલરડાના આદિ માતપિતાઓ. અજ્ઞાન માતપિતાઓ જેમ પ્રેમી હોય તેમ પ્રેમાન્ધ પણ હોય બહાદૂર લોકો જેમ વ્રાતન ભર્યા હોય તેમ શંકાશીલ પણ હોય મનુષ્યના આ સ્વભાવમાથી વ્હેમોને જીવન મળ્યું ત્યાથી વ્હેમોનું શાસ્ત્ર અને જડતા ઉભા થયા. જીવનમા જે અપસવ્ય જે અમંગળ ગણાય તેનું કોઇ પણ ચિહ્ન માણસને બીજે કોઇ પણ સમયે ગમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અપ્રિયની સ્મૃતિ કોને પ્રિય લાગે ? આ વૃત્તિમાથી વ્હેમો ઉત્પન્ન થયા. લાકડાથી આખરે માણસને બાળવામા આવે છે માટે લાકડાનું શુકન માણસને અપશુકન લાગ્યુ. શબ ફરતો આમ ત્રણ વાર ફેરવવામા આવ્યા પછી તેને અગ્નિદાહ મૂકવાની ક્રિયા થાય છે તેથી કોઇ પણ માણસ ઉપરથી અગ્નિ ને છેવટે દીવો લઇ જવો અપશુકન ગણાયું. એવીજ રીતે જે કેટલાએક નિયમો જુના લોકોએ સગવડની ખાતર સ્વીકાર્યા તે જાતે દહાડે વ્હેમ થઇ પડયા કારણુ કાર્યનો સબધ સમજાતો બધ થઇ જાય છે ત્યારે બધી વસ્તુઓ નિર્મળ વ્હેમો થઇને ઉભી રહે છે એ દેખીતું છે. આ રીતે લોકવાર્તાઓ, બાલવાર્તાઓ, લોકગીતો વ્હેમો વગેરે લોકજીવનમા પેઠા. આ બધુ તે લોકસાહિત્ય. બહુજ વિદ્વત્તાથી બોલીએ તો કહી શકાય કે જે સઘળું લોકોની વાણીના વિષયરૂપે લોકોમા પેઢી દર પેઢી ઉતરતું આવ્યું છે તે લોકસાહિત્ય છે.

૮ દ્રૌપદી.

(લેખિકા–સૌ. બ્હેન લીલાવતી.)

હઝારો વર્ષો થયા આર્યાવર્તમા સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ઘણું ખરૂ એક જ પ્રકારનો કલ્પાય છે. આર્યાવર્તની આદર્શ સ્ત્રી એટલે જુની અને માન્ય થએલી ઉપમાઓમા સમાય તેવી સુંદર, ગમે તેવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા, યુગોથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓને સત્કારે તેવી આર્યા, અને તે વિધિઓને સદૈવ આચરવામા તત્પર એવી ગૃહિણી, દુઃખો સહવામા શૂર સહચરી અને ભર્તાને પ્રસન્ન કરે તેવી ભાર્યા ઓછે કે વધતે અંશે આટલા લક્ષણો શોભાવે તે સ્ત્રી આદર્શ સ્ત્રી થઇ શકે છે આથી વધારે ગુણોની આવશ્યકતા સ્ત્રીઓને હોઇ શકે નહી એમ માનવામા આવ્યુ હોય તેથી, કે એવી સ્ત્રીઓ તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાતું હશે તેથી જ્વલંત અને પ્રતાપી સ્ત્રીત્વના ઉદાહરણો માત્ર અપવાદરૂપે જ પૌરાણિક સાહિત્યમા દૃષ્ટિએ પડે છે.

દ્રૌપદી એ આવો એક અપવાદ. સીતાદેવીના દૈવી આત્મામાથી સર્વસ્વ સમર્પણ કરતી ભક્તિ ઉભરાય છે. શકુંતલાના મૃદુ અંતરમાથી નમ્રતા અને પ્રેમ ઝરે છે. ઉમાદેવીના ભીના હૃદયમાથી માતૃત્વનો રસ વહે છે. પણ શક્તિ અને પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી તો દ્રૌપદી એકલી જ છે. સોળ હઝાર પટરાણીઓના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સખીપદને લાયક તો માત્ર દ્રૌપદી જ છે. મહાભારતના યુદ્ધને છતનારી અને પાડવોના હૃદયબળની રખેવાળ એ પણ માત્ર દ્રૌપદી એકલી જ છે.

અગ્નિસમી જાજ્વલ્યમાન અને પ્રદિપ્ત, આ સ્ત્રીનો જન્મ અગ્નિકુંડમાથી જ થયો એમ મનાય છે. પાચાલ દેશના પ્રતાપી દ્રુપદ રાજાની તે પુત્રી હતી. કૌરવોના રાજ્યગુરુ દ્રોણને મારવાને નિર્માણ થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની હતી સ્વરૂપે શ્યામ છતા અદ્‌ભુત રૂપવતી તે મનાતી. કદાચ એનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિને આકર્ષે તેવું નહીં પણ દૃષ્ટિને ઠરવા ન દે તેવું હશે.

એના સમગ્ર જીવનને અદ્‌ભુતતા, સાહસ અને અસામાન્યતાની પરંપરા રૂપે જ વિલોકી શકાય. અકસ્માતથી અથવા એ અકસ્માતોને એ પ્રેરનારી હોય તેથી પૌરાણિક સ્ત્રીસૃષ્ટિમા એનું સ્થાન અને એનું વ્યક્તિત્વ સૌથી નીરાળાં જ પડી આવે છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમા એ એક જ સ્ત્રી એવી છે કે જે પોતાના સદ્‌ગુણો કરતા વ્યક્તિત્વને લીધે વધારે માન્ય થઇ હોય. એનામાયે સદ્‌ગુણો છે તો ખરા જ, પણ સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતા એની શક્તિઓને વાપરવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું; અને તેથી એના સદ્‌ગુણોને પ્રણાલિકાના સાકડા ચીલામા સમાઇ રહેવાનું શક્ય નહોતું, અને કદાચ સદ્‌ગુણોની વ્યાખ્યા આપણે કરીએ છીએ તેટલી સખત તે સમયમાં હતી પણ નહિ.

આપણામા એક પ્રકારની એવી માન્યતા આવી ગઇ છે કે, અસલના વખતમા સદ્‌ગુણો અને સમાજવ્યવસ્થા બન્ને આપણા કરતા વધારે સુંદર અને ચઢીઆતા હતા. અસ

લની સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું હતું એનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરવા કરતાં પુરાવા અને હકીકતોનો જરાક આધાર લઇએ તો એ ચિત્રો એટલાં જ સુંદર બની શકે ખરાં? માત્ર મહાભારતના ગ્રંથને જ શ્રદ્ધા કરતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે વાંચવામાં આવે, અને એમાં આવતી અસંગત અને વિચિત્ર વાતોમાં જરાક ઉંડી ડુબકી મારવામાં આવે તોયે એ દૃષ્ટિપડળ વધારે ટકી શકે ખરાં? તે વખતમાં સમાજમાં નીતિની વ્યાખ્યા આપણા કરતાં જુદી હતી એ તો ચોક્કસ. પાછળથી જેમ જેમ એ વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું તેમ તેમ તેને અનુકૂળ કરવાને એ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પર ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. એમાં રહેલી સત્ય હકીકતોને મરડી મરડીને એવું સ્વરૂપ બદલવાનો પ્રયત્ન થયો. પરિણામે નથી એનું મુળ સ્વરૂપ રહ્યું કે ન નવું સ્વરૂપ બન્યું. પણ છતાંયે એની આસપાસ ઉગેલા નવા વેલાઓને દૂર કરવાની જરાક મહેનત લઇએ તો એના મુળ સ્વરૂપની કંઇક ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી.

દ્રૌપદીનાં લગ્ન એ આવા જ એક વિવાદનો વિષય. એક સ્ત્રીને પાંચ પતિઓ પરણે છતાં એ સતી ગણી શકાય કે કેમ, અને ગણી શકાય તો હાલની નૈતિક ભાવના સાથે એનો મેળ રહી શકે ખરો? ન રહે તો પણ શાસ્ત્રકારોએ તો એને સતી ગણેલી જ છે. એનો શો ખુલાસો હોઇ શકે? આવી ઘણી પ્રશ્નપરંપરા એ વિષયમાં થયા વિના રહેતી નથી.

માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નપરંપરા પુરી થતી નથી. આપણામાં તો સતીત્વ મનસા, વચસા અને કર્મણા એ ત્રણ પ્રકારે પાળવાનું હોય છે. ભાવ અને લાગણીઓને બીજા સર્વ વિષયોમાં તીવ્રરૂપે અનુભવનારી આ સ્ત્રીનો અંતરાત્મા હૃદય અને જીવનના આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્નમાં નિર્લેપ રહી શકતો હશે? એના હૃદયમાં શું એવાં જુદાં જુદાં ખાનાં પડી ગયાં હશે કે જેથી એના જુદા જુદા અનુભવોનું મિશ્રણ એનામાં કદીએ નહીં થતું હોય? મહાબાહુ અર્જુન અને શક્તિશાળી ભીમ સાથે સ્વરૂપવાન નકુળ અને જ્યોતિષી સહદેવ એક જ હારમાં ઉભા રહી શકતા હશે? સામર્થ્ય અને શક્તિનાં સર્વ કાર્યો વખતે એને સદા પ્રિયપતિ ભીમાર્જુન જ સાંભરે છે એ શું માત્ર એક અકસ્માત જ કહી શકાય? માનસશાસ્ત્ર એ કોયડો એ રીતે ઉકેલવા ના પાડે છે, અને મહાભારતકારે પણ દ્રૌપદીના અપક્ષપાતનાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં બહુ દરકાર રાખી નથી.

પણ છતાં દ્રૌપદી સતી ગણાય છે એ શાથી? પ્રણાલિકા દ્વારા એ વાત એ રીતે માન્ય છતાં મહાભારતને પણ એનો બચાવ કરવાની જરૂર તો જણાઇ છે, અને તેથી તપસ્વિની તરીકેના એના પૂર્વજન્મની વાત તથા મહાદેવે એને વર આપ્યો હતો તે વાત એના બચાવ તરીકે એમાં ઉમેરવી પડી છે. પણ તેથી આપણી દૃષ્ટિએ એનું સમાધાન થતું નથી.

એનો ખુલાસો માત્ર એક જ રીતે થઇ શકે. લગ્નની પવિત્રતાનો સ્વીકાર એ જ સતીત્વનું લક્ષણ. લગ્ન જેટલાંની અથવા જેની સાથે થયાં હોય તે સિવાય બીજાના વિચાર

ન કરવો ત્યાં જ પવિત્રતાની મર્યાદા. તે વખતમાં સ્ત્રીઓથી એક કરતાં વધારે પતિઓને પરણી શકાતું હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. હાલ પણ હિમાલયના પ્રદેશમાં અને ટોડા વિગેરે કેટલીક અનાર્ય જાતિઓમાં આ પ્રથા ચાલુ છે. પતિના જીવતાં અથવા પતિ ન હોય ત્યારે પુત્ર માટે પણ સ્ત્રીઓને કેટલાક પ્રકારની છુટ અપાતી. કુંતિના પુત્રો પાંડવો અને વિચિત્રવીર્યની રાણીઓના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર આનાં જીવંત ઉદાહરણો છે. મહાભારતના ઘણા મહાન માણસોની ઉત્પત્તિની કથાઓ તે વખતની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

દ્રૌપદીને સતી ગણવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. આર્ય સમાજમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા માપવાની સતી સિવાય બીજી એકે પદવી નથી. સતી ન હોય એવી રાણી કે વીરાંગના કે વિદુષીનો હિસાબ હિન્દુ જનસમાજે કદી ગણ્યો નથી. અને જે સ્ત્રીને એના સમયના નીતિના ધોરણ પ્રમાણે સતી ગણવામાં બાધ ન નડતો હોય તેના અવગણી ન શકાય એવા વ્યક્તિત્વને ન્યાય આપતાં તે વખતના શાસ્ત્રકારોને સંકોચ નહીં નડ્યો હોય ? પણ એને માટે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન તો જેમ જેમ નીતિનું ધોરણ બદલાતું ગયું તેમ તેમ પાછળથી જ થતો ગયો એમ લાગે છે. મહાભારતનો ગ્રંથ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણી પાસે છે તે તેનું મુળ સ્વરૂપ ન હતું એમ માનવાને ઘણા કારણો મળે છે. સમયને અનુસરતા ફેરફારો અને માન્યતાઓ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હોય તો ના ન કહેવાય.

આ એક અગત્યના પ્રશ્ન વીશે આ રીતે આપણા મનનું સમાધાન કર્યા પછી દ્રૌપદીના શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વને વધારે સરળતાથી આપણે પ્રશંસી શકીએ છીએ. એના જીવનના દરેક પ્રસંગમા એનામાં કૈં ને કૈં નૂતનતા જડ્યા વિના રહેતી નથી. અને એ સર્વ પ્રસંગોમાં શક્તિનાં દર્શન એ એના વ્યક્તિત્વની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

એના સતીત્વમાં મોહકતા છે અને બુદ્ધિનાં ઓજસથી એ ઝળહળે છે. સંપત્તિકાળમાં એને પ્રસાદ અને અકૃપા બન્ને દેખાડતાં સરસ આવડે છે. ગર્વભરી એ માનિની દુર્યોધનના અજ્ઞાન પર હસી શકે છે, પણ કુંતિજીની સેવા કરતાં નમ્રતા એને છોડતી નથી. જુદાં જુદા તત્ત્વોના પ્રતિનિધિ હોય એવા સર્વ પાંડવોની એ પ્રિયતમા થઇ શકે છે, અને છતાં બંધુઓના ઐક્યમાં એના નિમિત્તે કદીએ વિક્ષેપ નડતો નથી. એ સર્વદા ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને કદી નિરાશ થતી નથી. પણ ઘણી વાર બધાં એની મોહકતા કરતાં શક્તિને વધારે નમતાં હોય એમ લાગે છે.

દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને જુદા જુદાં દષ્ટિકોણથી જોતા એનામાં જુદા જુદા પ્રકાશનાં કિરણો દેખાય છે. આપણે એ સૌને સાથે ન જોતાં એક પછી એકની તપાસ લઇશું.

સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિ અને શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડતી કૌરવોની રાજસભામાં એને આપણે જોઇએ. બુદ્ધિનો પ્રભાવ દેખાડી પ્રથમ એ જીતવા પ્રયાસ કરે છે, અને જ્યારે પ્રતિકામી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી એને સભામાં લઇ આવવા જાય છે તે પ્રસંગ મેધાવિની દ્રૌપદીના આત્મભાનનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. સભાપર્વમાંથી એક નહાનું અવતરણ છેક અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રતિકામી જ્યારે એને "યુધિષ્ઠિર તમને દ્યુતમાં હારી ગયા છે અને દુર્યોધન તમને દાસી તરીકે બોલાવે છે" એમ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી એને પુછે છે કે,

"હે પ્રતિકામી! આવી રીતે કેમ બોલે છે? એવો કોણ રાજાનો પુત્ર છે કે પોતાની સ્ત્રીનું 'પણ' મુકીને જુગટું રમે? જુગારના નીશાથી વિવેક વિસરી ગએલા રાજા યુધિષ્ઠિર મને હારી બેઠા, ત્યારે શું મારા વિના બીજું કંઈપણ મુકવાનું ન હતું?"

પ્રતિકામી જવાબમાં કહે છે કે, "રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓને અને પોતાની જાતને પણ જુગારમાં મુકી ચુક્યા, અને છેવટે કૈં બાકી ન રહ્યું ત્યારે તમને 'પણ' મુકીને હારી ગયા છે," ત્યારે ઉશ્કેરાયલી દ્રૌપદી પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ન ખોતાં ફરી કહે છે કે,

"હે સુતના છોકરા! તું સભામાં જઈ યુધિષ્ઠિર રાજાને પુછી આવ કે પ્રથમ તમે તમારા આત્માને હાર્યા છો કે મને?" (સભાપર્વ-અ. ૬૭.)

દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યુધિષ્ઠિરથી કૈં અપાતો નથી અને દ્રૌપદીને ફરીથી સભામાં તેડવા મોકલે છે. ફરી એનો એ જ પ્રશ્ન દ્રૌપદી સભાના મહાત્મા સભાસદોને પુછાવે છે, પણ દુર્યોધનના ભયથી કોઈ કાંઈ ઉત્તર આપતું નથી. છેવટે દુરાત્મા દુઃશાસન એને સભામાં અમર્યાદ રીતે ખેંચી આણે છે, ત્યારે એનો ક્રોધ સમાતો નથી. દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ અને શકુનિ સિવાય બીજા સર્વનાં અંતર આ દૃશ્યથી વિંધાય છે, અને ભીષ્મપિતામહ, દ્રૌપદીના ન્યાયયુક્ત પ્રશ્નનો, અરધા શરમાતા, ગોળગોળ જવાબ આપે છે કે,

"હે દ્રૌપદી! સ્વામી દાસ થયો એટલે તેની સ્ત્રી દાસી ગણાય, અને યુધિષ્ઠિરનું વશપણું જોઈને તથા પરવશ અને અશક્ત બનેલો સ્વામી બીજાના દ્રવ્યનું 'પણ' મુકવા સમર્થ નથી, એ સર્વ જોતાં ધર્મની વાત ઘણી સૂક્ષ્મ છે, તેથી તારા ખરા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી. હે દ્રૌપદી! સમૃદ્ધિવાળી સઘળી પૃથ્વીને રાજાએ મેલી દીધી પણ પોતે ધર્મને મેલ્યો નહીં, અને યુધિષ્ઠિરે હું હારી ગયો એવું કહ્યું, માટે પોતે હાર્યા પણ સ્ત્રી હારી એમ ગણાય નહીં; તેથી તારા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર કરી શકાતો નથી. વળી દ્યુત રમવામાં હોંશિયાર શકુનિએ પરાજય કર્યો તેથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ કૈં ખરાબ જાણ્યું નહી, તેથી પણ તારા પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર થઈ શકતો નથી."

તે સાંભળી દ્રૌપદી બોલ્યાં કે, "જુગટામાં રાજી થનાર ભુંડા કામ કરનાર મૂર્ખ, છોકરા જેવા અને દુષ્ટ મનવાળાને બોલાવી અભ્યાસ વગરના મારા સ્વામી સાથે રમાડ્યા તેથી તે હાર્યા એમ કેમ કહેવાય? કૌરવો અને પાંડવોના સુખી અને જુગટામાં અજાણ્યા રાજાને બધા કપટી અને દુષ્ટ કામ કરનારાઓએ છળીને જીતી લીધા. પાછળથી કપટ કર્યું માટે તે હાર્યા ન કહેવાય. આ સભામાં વહુ દીકરાવાળા વૃદ્ધ કૌરવો બેઠા છે. તે આવો અન્યાય જોઈ તથા મારાં વાક્યો સાંભળી તેનો ખરેખરો ઉત્તર આપો." (સભા પર્વ. અ. ૬૭.)

દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીએ આખી સભામાં ખળભળાટ મચાવી મુકયો લાગે છે. ભીમસેન પણ દ્રૌપદીની આ વાણીથી એકદમ આવેશમા આવે છે, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર

વિકર્ણ દ્રૌપદીનો પક્ષ લઇ આખી સભા પાસેથી ન્યાય માગે છે, અને ફરી ફરી દ્રૌપદી છતાયા ગણાય કે નહીં, તેમ જ યુધિષ્ઠિરને સર્વસ્વ હારી ગયા પછી દ્રૌપદીને 'હોડ' મા મુકવાનો હક્ક હતો કે નહીં એ સવાલનો જવાબ માગે છે સભામા ઘોઘાટ થઇ રહે છે કણ તે વખતે દુર્યોધનની વતી બોલવા ઉઠે છે, અને તે વખતે પણ સ્હામી દલીલ એવી લાવે છે કે, "ઇશ્વરે સ્ત્રી જાતિને માટે એક પતિ નિર્માણ કરેલો છે, અને આને તો પાચ પતિ છે માટે તે .. જેવી સ્ત્રીને આ સભામા લાવવાને હરકત નથી." (સભા પર્વ અ ૬૮) પાંજરામા પુરાયની સિંહણને આ અપમાન કેટલુ સાલ્યુ હશે?

પણ જે કાર્ય બુદ્ધિ ન કરી શકી તે દ્રૌપદીના પાછળ રહેલા બળતા ખ્યાલે કર્યું. મહાત્મા અને ધર્માત્મા પુરુષોની સભામા, અબળાના વસ્ત્રપર હાથ લગાડતા, કુળધર્મની મર્યાદા, પુરુષત્વનો ખ્યાલ, નિર્બળને રક્ષવાનો ક્ષાત્રધર્મ, કે નિરાધાર સ્ત્રીના ધર્મ અને માનની રક્ષાનો પુરાણો આચાર, એ કશુએ કામ નહીં આવ્યુ, ત્યા અસહાય જણાતી દ્રુપદની એ પુત્રીની પાછળ યાદવોના નાથ અને આર્યોના સૌથી સમર્થ પુરુષનુ સમગ્ર બળ એને બચાવવાને તત્પર હતુ—એ બાને કૃષ્ણના ખેચાતા વસ્ત્રો બચ્યા વસ્ત્રહરણના પ્રસગમા ચમત્કાર કરતા કૃષ્ણને નામે યુદ્ધનું આહ્વાહન આપતી પાચાલીના આત્મબળથી જ એ ભયંકર અપમાનમાથી એ રક્ષાઇ જુલ્મગારો જ વધારે કાયરો હોઇ શકે છે

પણ જે યુગ અને સમાજમા સ્ત્રીજાતિનું આવુ ભયકર અપમાન શક્ય હોઇ શકે છે તેની નીતિની ભાવના માટે શુ કહેવુ? દ્રૌપદી જેવી પ્રતાપી અને બળવાન સ્ત્રીની આ દશા જ્યા થઇ શકે ત્યા બીજી નિર્બળ સ્ત્રીઓની રક્ષા કેવી રીતે થતી હશે તે વિશે પણ શુ ધારવું? સસ્કારિતાના કેન્દ્રસ્થાન કુરુકુળમા જે વડીલોને હિન્દુઓ આજ સુધી પૂજતા આવ્યા છે તેમની સમક્ષ પાચાલ દેશના શક્તિશાળી રાજાની પુત્રીનું આ અપમાન, એ એ યુગની સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાનું અનેરૂ ચિત્ર પુરૂ પાડે છે, અને એ સુવર્ણયુગમા સ્ત્રીજાતિની અતિ ઉત્તમ મનાતી દશાનું ભાન કરાવે છે

પણ હજી દ્રૌપદીના સભામા થતા અપમાનનો અત આવ્યો નથી કાયરો ભય પામે અને દબાય ત્યારે પણ સ્વભાવની નીચતા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી સભામા ઘોઘાટ ચાલુ જ રહે છે, અને સૂર્યચદ્ર પણ જેને જોવાને ભાગ્યશાળી નહોતા થતા એવી દ્રૌપદીને ઘણા ઘણા દષ્ટિપાતો અને ઘણા ઘણા વચનબાણો સહેવા પડે છે. છેવટે કપટી ધૃતરાષ્ટ્ર એમની હમેશની રીત પ્રમાણે દ્રૌપદીને મીઠે વચને વરદાનો માગવાનુ કહે છે, અને દ્રૌપદી પાડવોને એ વરદાનો દ્વારા છોડાવે છે ધૃતરાષ્ટ્ર પાડવોને રાજ્યપાટ પાછા આપે છે, પણ ફરી દ્યુત રમી હરી લેવા માટે પાડવોનું ફરી હારી જવુ, બાર વર્ષ વનમા તથા એક વર્ષ ગુપ્તવાસમા રહેવુ એ શરતે સ્વીકારેલો વનવાસ અને દ્રૌપદીનું સાથે જવુ, એ સર્વ કથા તો અત્રે આનુષગિક જ ગણાય પણ દઢ કુતાઓને પણ દ્રૌપદી પાડવોની સાથે છે એ વિચારે કૈંક આશ્વાસન મળતું લાગે છે

દ્રૌપદીના માની સ્વભાવને આ અપમાનનુ દુઃખ કેટલુ સાલે છે, એ વનપર્વમા વર્ણવેલા કેટલાક પ્રસગોમા બહુ સુદર રીતે વર્ણવેલુ છે દ્રૌપદીના પોતાના જ શબ્દો એનો બરાબર ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કૃષ્ણ પાડવોને વનવાસ ગએલા જાણી ત્યા એમને મળવા આવે છે. તે પ્રસગે પ્રથમ શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા પછી દ્રૌપદી કહે છે કે, "હે ઇશ્વિર ! તમે સર્વ મનુષ્યો તથા સ્વર્ગમા રહેનાર દેવતાઓ રૂપ છો, વાસ્તે નમ્રતાથી તમને હું મારા દુ ખ કહું તે સાભળો. હે શ્રી કૃષ્ણ ! પાડવોની સ્ત્રી, તમારી સખી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની હુ બ્હેન છુ. તેને કોઇ ખેંચી શકે નહી, પણ કૌરવોની સભામા રજસ્વલા, એક વસ્ત્ર પહેરેલી થરથર કંપતી અને દુઃખવાળી એવી મને દુઃશાસને ખેંચી. વળી રાજાઓના સમાજમા પાપયુક્ત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો મને જોઇને હસ્યા. હે મધુસૂદન ! પાચ પાડવો પુત્રો સહિત પાચાલ દેશના રાજા દ્રુપદ તથા સર્વ વૃષ્ણીકુળ જીવતા છતા કૌરવો મને દાસીપણાથી ભોગવવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, અને તેઓએ બળાત્કારથી ભીષ્મપિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની ધર્મેકરી હું વહુ થાઉં તેને દાસી કહી. માટે હે જનાર્દન ! હુ યુદ્ધ કરનાર પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ તથા મહાબળવાન પાડવોની નિંદા કરૂં છું, કારણ કે તેઓ પતિવ્રતા ધર્મવાળી અને જગતમા યશવાળી મને કૌરવોથી દુઃખ પામતી જોઇ રહ્યા. હે સહારકર્તા ! ભીમસેન તથા અર્જુને અલ્પ પરાક્રમી કૌરવોએ મને દુઃખ આપ્યુ તે સહન કર્યું. વાસ્તે ભીમસેનના બળને અને અર્જુનના ગાડીવ ધનુષ્યને ધિક્કાર છે......હે શ્રી કૃષ્ણ ! આ પાડવો પોતાને શરણે આવેલા હરેકની રક્ષા કરે છે, છતા મારી રક્ષા કરવામા કે પણ દયાયુક્ત થયા નહીં. હે વાસુદેવ ! આ પાચ પતિથી મને જે પાચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તેમની ઉપર નજર રાખીને મારી રક્ષા કરવી યોગ્ય હતી. વળી હે શ્રી કૃષ્ણ ! ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમા શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમા શત્રુથી નહીં જીતાય એવા આ પાડવો બળ વગરના ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો અપરાધ કેમ સહન કરે છે ?" આ જાતના ને આવા ઘણા વચનો દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે, અને છેવટે તેમને ઉપાલમ્ભ આપતા કહે છે કે, "હે મધુસૂદન ! પતિ, પુત્ર, સગા, સંબંધીઓ, ભાઇઓ, પિતા અને તમે કોઇ મારા નથી, કારણ કે જ્યારે અલ્પ પરાક્રમવાળા કૌરવોએ મારો પરાભવ કર્યો ત્યારે શોક વગરના પુરુષ સરખા થઇને કોઇએ પણ મારી સહાયતા કરી નહી. તે વખતે કર્ણે જે મારો ઉપહાસ કર્યો છે તે દુઃખ મને શમતું નથી. હે કેશવ ! તમારે મારી રક્ષા સંબંધભાવથી, અથવા હું અગ્નિના કુંડમા ઉત્પન્ન થઇ છુ તે માટે, વા સખાપણાથી અથવા ઇશ્વિરભાવથી કરવી હતી" (વનપર્વ. અ. ૧૨). આ વચનોમા કેટલો ઉગ્ર રોષ રહલો છે તે સહેજ દેખાઇ આવે છે, અને શ્રી કૃષ્ણ આશ્વાસન આપે છે તેમા પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે રહેલો ઉંડો ભાવ દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતો નથી. કોઇ વાર તો એમ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રી કૃષ્ણ પાડવોના વધારે મિત્ર હતા કે દ્રૌપદીના ?

પાડવો કૌરવો સાથે દ્યુત રમ્યા તે પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકામા ન હતા, પણ સોભ શહેરના શાલ્વ રાજાનો નાશ કરવા ગયા હતા, તેથીજ પાડવો આવું મૂર્ખકૃત્ય કરી શક્યા યુદ્ધમાથી પાછા ફરતા વાત સાભળી શ્રી કૃષ્ણ તરતજ હસ્તિનાપુર આવી પહોચ્યા, પણ ત્યારે તો ઘણુ મોડું થઇ ચુક્યુ હતું, અને પાડવો વનમા પણ સિધાવ્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણ ત્યાથી તરતજ પાડવોને મળવા આવ્યા અને દ્રૌપદી સહ પાડવોને આશ્વાસન આપ્યુ.

વનપર્વમાનો એક બીજો પ્રસંગ પણ કેક અસ્થાને નહી ગણાય.

દ્રૌપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બળવાન ક્ષત્રિયોએ આ જાતના અપમાનને સહન કરવું એ નિર્બળતાની નિશાની રૂપ જ હતું, અને તેથી એનાથી પરિતાપ કર્યા વિના રહેવાતું નથી. ધર્મરાજાને ઉપાલમ્ભ આપતાં પુહેલાંની અને હાલની સ્થિતિ એનાથી સરખાવ્યા વિના એ રહેવાતું નથી. એના જેવી અભિમાની સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની દુરાવસ્થા અને શત્રુઓનો આનંદ સાલે છે. એ તો યુધિષ્ઠિરને ચોકખું કહી સંભળાવે છે કે, " હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! તમને વનવાસના દુઃખો યુક્ત તમારા ભાઇઓ તથા મને જોઇને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે હું એમ માનું છું કે, તમારામા કૈં પણ ક્રોધનો અંશ નથી. હે રાજન ! જે ક્ષત્રિયને ક્રોધ હોતો નથી એને જગતમા ' આ ક્ષત્રિય છે ' એમ કોઇ કહેતું નથી. તેમ આજ હુ તમને ક્ષત્રિયપણા વગરના જોઉં છું. હે યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિય સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ ન દેખાડે તો તેનો સર્વભૂત પ્રાણી પરાભવ કરે છે, માટે તમારે શત્રુપર ક્ષમા રાખવી યોગ્ય નથી. " (વનપર્વ. અ. ૨૭.)

જ્યારે આ વચનોથી યુધિષ્ઠિર ઉત્તેજાતા નથી ત્યારે દ્રૌપદી બુદ્ધિવાદમાં ઉતરે છે, અને શરૂઆતમા બલિ વૈરોચનનો સંવાદ કહે છે. બલિરાજા પ્રશ્ન પુછે છે કે, " હે પિતામહ ! મનુષ્યનું કલ્યાણ શાથી થાય ? ક્ષમા રાખવાથી કે ક્રોધ કરવાથી ? એ વીશે મને સંદેહ થયો છે. " ત્યારે પ્રહ્લાદજી એનો ઉત્તર આપે છે કે, " હે પુત્ર ! મનુષ્યનું સદૈવ ક્ષમા રાખવાથી અથવા ક્રોધ કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી. વખતસર બેઉ રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે, એમ તું જાણ. પછી ક્ષમા અને ક્રોધ કયે પ્રસંગે કરવો એ વિશે ઉપદેશ કરે છે. " (વન પર્વ. અ. ૨૮) યુધિષ્ઠિર રાજા ક્રોધની સામે જુની પુરાણી દલીલો ઉત્તરમાં કહી સંભળાવે છે, ત્યારે દ્રૌપદી છંછેડાઇને કહે છે કે, " હે યુધિષ્ઠિર ! ઇશ્વિર તથા પૂર્વનાં કર્મ જે તમને મોહ પામ કરાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરૂં છું. તમારે તો તમારા પિતા અને પિતામહો બળે કરી રાજ્યગૃહણ કરવા રૂપ ધર્મમાં વર્તતા હતા તેવી રીતે વર્તવું જોઇએ. તેમાં તમને અવળી મતિ પ્રાપ્ત થઇ ગઇ છે.........તમને જીવવાથી પણ ધર્મ પ્રિય છે, તો તે ધર્મનું પાલન કરવા સારૂ મારા સહિત ભીમસેન, અર્જુન, સહદેવ, નકુલનો પણ ત્યાગ કરો. હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! ધર્મ પોતાનું સેવન કરનાર રાજાની રક્ષા કરે છે, એમ મેં મહાપુરુષોથી સાંભળ્યું છે; પણ તમારી રક્ષા કરતો નથી. તમને ધર્મમાં નિરંતર એકાગ્ર બુદ્ધિ રહેલી છે, તેથી તમે તમારા સમોવડિયા કે તમારાથી કમી પુરૂષોનું અપમાન કરતા નથી, તો તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું તો શાનું જ કરો ? કોઇનું અપમાન કરવું એ અભિમાન વગર થતું નથી, અને તે તો તમને રાજ્ય હતું ત્યારે પણ નહોતું.... ....પણ તમે સદા ધર્મનું જ સેવન કર્યું છે ત્યારે તમને અધર્મરૂપ દ્યુત રમવાની બુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થઇ ? જે દ્યુતથી તમે રાજ્ય, દ્રવ્ય, આયુધો, પોતાના ભાઇઓ તથા મને પણ હારી ગયા, તેથી તથા આપણને થતાં વનવાસનાં દુઃખો જોતાં મને મોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

હે રાજન ! સર્વ જીવ ઇશ્વરને વશ છે, પોતાને વશ નથી..........હે યુધિષ્ઠિર ! ઇશ્વરની માયાનું બળ તો જુઓ કે જે ઇશ્વર પોતાની માયાએં . કરી લિંગ શરીરાભિમાન જીવને જડરૂપ સ્થુલ શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ કરાવીને પરસ્પર નાશ કરાવે છે............જેમ

માતાપિતા પોતાના સંતાનોનું પ્રિય કરે છે તેમ ઇશ્વર પ્રિય કરતા નથી, ને ક્રોધથી બીજા મનુષ્યોની પેઠે કોઇને સુખ કોઇને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે; તે ઇશ્વર દયાળુ નથી. વળી ઇશ્વર ધર્મમાં વર્તનારાને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ મને જણાય છે. હું ધર્મમાં વર્તનાર તમને આવી આપત્તિ તથા અધર્મી દુર્યોધનને આવી રાજ્ય-સમૃદ્ધિ જોઉં છું, માટે તેની (ઇશ્વરની) નિંદા કરૂં છું. હે શ્રેષ્ઠ રાજન્! ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાથી ઊલટો ચાલનાર ક્રૂર, લોભી તથા અધર્મી દુર્યોધનને સમૃદ્ધિ આપી તેથી તેને શું ફળ પ્રાપ્ત થયું હશે? હે યુધિષ્ઠિર! તમે જીવને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે એમ કહેશો, તો કર્મ કરવામા પ્રેરણા કરનાર ઇશ્વર છે, માટે તેને ફળ મળવું જોઇએ, પણ જીવને મળવું જોઇએ નહીં. જો જીવે હરેક કામમાં કરેલું પાપ તે કરાવનાર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત થતું નથી, તો તેમાં ઇશ્વરનું બળ જ કારણ છે, માટે બળ વગરના જીવો માટે હું અફસોસ કરૂં છું." (વનપર્વ. અ. ૩૦.) કોણ કહેશે કે આવું કહી શકે તે સ્ત્રી આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે જન્મી હતી?

પણ ધર્મના અવતાર રૂપ યુધિષ્ઠિરને આવા નાસ્તિક વચનો કેમ રુચે? એમના મત પ્રમાણે દ્રૌપદીના અજ્ઞાનરૂપ વાદળને વીખેરવા તરતજ ધર્મ અને કર્મ ફલ વિશેનો ઉપદેશ શરૂ કરે છે, અને ફરીથી આવી નાસ્તિક બુદ્ધિ ન કરવા માટે દ્રૌપદીને વિનવે છે. દ્રૌપદીને તરતજ લાગે છે કે આ પાસો બરાબર નથી પડયો, એટલે તરતજ નમ્રતા ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાને ખાત્રી આપે છે કે એનો ઇરાદો ધર્મની નિંદા કરવાનો ન હતો, પણ વનવાસના દુઃખોએ જ એને અકળાવી મુકી હતી. પણ આટલું કહીને એ વિરામ પામતી નથી. સાથે સાથે ઉદ્યોગનું માહાત્મ્ય તો એ વર્ણવે જ છે. એ કહે છે કે, "જેમ તલમા તેલ, ગાયોમાં દુધ, અને કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહ્યો છે, પણ તે ઉધોગ કર્યા વિના હાથમાં નથી આવતાં, તેમ કર્મફલ પર આધાર રાખ્યાથી ગએલું રાજ્ય પણ પાછું ન આવે; અને રાજ્ય ન આવે તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણાં અદૃષ્ટમાં રાજ્ય છે જ નહીં. ખેડુત ખેતી કરે પછી વરસાદ ન આવે તો દૈવનો દોષ, પણ તેમાં ઉદ્યોગ ન કર્યાનો અસંતોષ તો રહેતો નથી. હું ઉધોગ કરૂં અને ફલસિદ્ધિ ન થાય તો?—એ વિચારે પુરુષાર્થીઓએ બેસી રહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી પોતાના પરાક્રમની પુરુષને ખબર પડતી નથી. સામ, દામ, ભેદ, કે દંડ એ હરેક ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ કરવી એ જ પરાક્રમી પુરુષને ધર્મરૂપ છે." (વનપર્વ. અ. ૩૨.) આવા અર્થનાં ઘણાં વાક્યો દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે. ભીમસેનનું અંતર તો દ્રૌપદીના આ શબ્દોથી એકદમ ઉકળે છે, અને તે પણ ઉછળતા અંતરે મોટાભાઇને ઘણાં વચનો સંભળાવે છે. ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મરાજા એને ધર્મબોધથી શાંત કરવાનો યત્ન આદરે છે, પણ છેવટે ભીમ-સેન નથી જ સમજતો ત્યારે એક બીજું અત્યાર સુધી ન કહેલું કારણ દર્શાવે છે. "હે ભરત કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા ભીમસેન! જે પુરુષ સાહસથી પાપરૂપ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે તેને તે કામ દુઃખ આપનાર થાય છે. વાસ્તે હું કહું તે તું સાંભળ! ભૂરીશ્રવા, શલ્ય, જરાસંધ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સૌ કુશળ અને મોટા ધનુર્ધારીઓ છે. જે રાજાઓને આપણે તાપ પમાડેલા છે તે સૌ કૌરવ પક્ષનો આશ્રય કરનાર તથા દુર્યોધનના સ્નેહને લીધે તેનું હિત ઇચ્છનાર છે. માટે તેઓ મોટા ધનવાન હોવાને લીધે યુદ્ધમાં ખુબ યત્ન કરશે. તેઓને દુર્યોધન મોટા સન્માનથી અનેક

તરેહના સાહિત્યો તથા ખાનપાનાદિ આપશે. પુત્રો તથા પ્રધાનાદિ સહિત તેઓ યુદ્ધમા પોતાના પ્રાણત્યાગ કરશે એમ મને નિશ્ચય છે. વળી ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્યને આપણમા તથા કૌરવોમા સરખી પ્રીતિ છે, તો પણ તેઓ દુર્યોધનનું અન્ન ખાય છે, માટે તેનો પક્ષ કરીને યુદ્ધમા પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે. હે ભીમસેન ! તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવિદ્યામા કુશળ, સ્વધર્મપરાયણ, અને યુદ્ધમાં દેવતા તથા દૈત્યોથી પણ ન જીતાય એવા છે. વળી તેઓમા મહારથિ, સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામા કુશળ કોઇથી પરાભવ પામે નહી એવો તથા કોઇથી પણ ન ભેદાય એવુ કવચ ધારણ કરનાર કર્ણ આપણી ઉપર નિરંતર દ્વેષ રાખે છે. માટે એ સર્વને જીત્યા વગર તારાથી દુર્યોધનને જીતવો ઘણો મુશ્કેલ છે, એવા વિચારથી મને રાત્રિ દિવસ નિદ્રા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી " (વનપર્વ અ ૩૬) ધર્મરાજાના હૃદયમા ધર્મથીએ ઉડું આવી શંકાઓનું શલ્ય ખુચતું હશે કે નહીં ? આ શંકાઓથી દુખી થએલા યુધિષ્ઠિર મહાબાહુ અર્જુનને અજેય જોવા ઇચ્છે છે, અને તેથી તેને ઇન્દ્ર પાસે દિવ્યાસ્ત્રો લેવા મોકલે છે. ગાધીજીની માફક ધર્મરાજાનો ધર્મ પણ એમની વ્યવહાર બુદ્ધિને ઠીક મદદરૂપ થતો લાગે છે એવો નાસ્તિક વિચાર કોઇ વાર આપણા અંતરમા આવે તો એ માનુષી નિર્બળતા ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય છે.

દ્રૌપદીની પ્રીતિ અર્જુનપર સૌથી વિશેષ હતી એ તો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે. દ્રૌપદીના રસિક અને વીર હૃદયને સતોષે એવો એ માત્ર અર્જુન એક જ છે એ પણ કૈંક લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સહદેવ અને નકુળને દ્રૌપદી કદી ભુલતી નથી, પણ કોઇ પણ ઠેકાણે એમની પાસે સીધી યાચના કરતી કે એમના પરાક્રમમા ખાસ ગર્વ લેતી કદીએ દેખાતી નથી. ભીમસેનના તરત ઉશ્કેરાય એવા સ્વભાવનો એ પ્રસગસર ઉપયોગ કરે છે, અને યુધિષ્ઠિરના શાત હૃદયમા એ વેગ આણે એવી ચાવી તો એ એક જ છે. એને ધમકાવતા અને મીઠાસથી સમજાવતા આવડે છે. જરૂર પડે ત્યારે એ દલીલોમા ઉતરી શકે છે. એ સ્ત્રી છે પણ સત્તાધારી થવાને એ વધારે યોગ્ય છે. કીચકને ભોળવતા કે ભીષ્મને છેતરી વરદાન લેતા–એ કપટ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરતા પણ તે અચકાતી નથી, અને છતા સત્યભામાને ઉપદેશ આપતા સ્ત્રીધર્મની પ્રણેતા એ થઇ શકે છે. નમ્રતા એના સ્વભાવમા નથી પણ તેનોએ ડોળ કરવો હોય તો તે તેને પુરેપુરો આવડે છે. માનવી વિકારોને એ વશ થતી નથી પણ એનુ પ્રદર્શન એ પોતાને અનુકૂળ વખતે ધ્યેય સાધવાને કરે છે. અર્જુન સુભદ્રાને પરણી આવે છે ત્યારે ' સુભદ્રા પાસે જાઓ ' એમ કહેતી આ અપૂર્વ સ્ત્રી માત્ર સ્ત્રી સ્વભાવને સુલભ ઇર્ષ્યા દાખવે છે કે એ રીતે અર્જુનને વધારે ખેંચે છે એ કોણ કહી શકે ?

પાડવોનો દ્રૌપદી પ્રત્યેનો ભાવ તો એ એને પૂજ્ય કુલદેવતા માનતા હોય કે પાચ ઇંદ્રિયો જેવા પાડવો આત્માસમી દ્રૌપદીને વશવર્તી થઇ ચાલતા હોય એવો કૈંક છે. દરેક એનાપર સ્નેહ રાખે છે, અને છતા દરેકપર એનો તાપ પડતો હોય એવુ લાગે છે. એનામા કૈંક એવું આકર્ષણ છે કે એની અતિ તેજસ્વીતાનો જુલમ કોઇક વખત એમને લાગતો હશે તોયે એનાથી દૂર ખસવાનુ મન કોઇને થતું નથી માતાની માફક એ એમની સભાળ રાખે છે અને પત્ની થઇ એ એમને રીઝવે છે. દ્રૌપદીની મહત્વાકાક્ષાને ન સંતોષવાની હોત તો પાંડવો આટલા પરાક્રમ કરત ખરા ?

પણ દ્રૌપદીમા સુકુમારતા નહોતી એમ નહીં. દુઃખ પડે ત્યારે અશ્રુનાં પુર એનાં નયનોમાથી સદાય ઉલટતાં, પણ એના અશ્રુનું મૂલ્ય ઘણું મોઘું પડતું એટલો જ એનામા ફેર. એના સુકોમલ દેહને દુઃખ થતું ત્યારે એ અશ્રુ પડાવતો. એ દેહમા વસતો બલવાન આત્મા ઘવાતો ત્યારે તેમાથી નિશ્ચયની ઉગ્ર જ્વાલાઓ નીકળતી. આ સ્ત્રીના કાતો મિત્ર રહી શકાય કે શત્રુ થઇ શકાય. શત્રુ કે મિત્ર એ બેમાથી એકે હારમા ન આવે એવી કોઇ પદવી જ આની સાથેના સંબંધમાં શક્ય નહોતી.

અને તોય આ સ્ત્રી કોડીલી હતી, પણ સાહસ વિનાના કોડ એને સંતોષતા નહીં. ગંધમાદન વનમાથી સહસ્ત્રદલ કમલ લેવા એ ભીમને મોકલે છે, ત્યારે ગક્ષસોથી ભરપૂર વનમા ભીમને એકલો મોકલતાં એને સંકોચ કે ગભરામણ થતી નથી, ને અરણ્યમા યે એ રાજ્ઞીના જ તોરથી રહે છે. જયદ્રથે મોકલેલા કોટિકને જવાબ દેતાં ને જયદ્રથને સત્કાર માટે નિમંત્રણ કરતાં મોટા ઘરની એ કુલવધૂ એની મોટાઇને યોગ્ય જ જવાબ દે છે, ને જયદ્રથનું સ્વાગત કરતાંએ સમ્રાજ્ઞીનું ગૌરવ એને છોડતું નથી.

જયદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે તે પ્રસંગે પણ દ્રૌપદીનો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી. અબળા અને એકલી તેથી તેનું જોર ન ચાલ્યું એ ખરૂં, પણ ગર્વ અને પ્રતિભા તો એની વાણીમાથી ત્યારે પણ ઝરે છે. એના તિરસ્કારમાં એક પ્રકારની ઉગ્ર જ્વાળા છે, અને જેના પર એ છુટે છે તેને એ બાળ્યા વિના રહેતી નથી

યુધિષ્ઠિરના ઠંડા અને ધીમા સ્વભાવથી કોઇ વાર એ પોતાના સ્વભાવપરનો કાબુ ખુએ છે, પણ બનતા સુધી એમના તરફની માનવૃત્તિને જરાએ હાની ન પહોચે એ દેખાડવા એ પ્રયત્ન કરે છે. જયદ્રથને ન મારવાનો આદેશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કરે છે ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થએલી દ્રૌપદીથી, "જો તમારે મારૂં પ્રિય કરવું હોય તો જયદ્રથને માર્યા વિના છોડવો નહીં" એવું ભીમાર્જુનને કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. પણ જ્યારે એને પકડી લાવે છે અને યુધિષ્ઠિર એને મુકી દેવાનું કહે છે ત્યારે ભીમ કહે છે કે, "આને દ્રૌપદી કહે તો મુકી દઉં." યુધિષ્ઠિર ફરી ભીમને એને મુકી દેવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પણ યુધિષ્ઠિરનો મનોભાવ જાણી વગર કહ્યે એ જ આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રસંગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચઢ્યો હોય છતા યુધિષ્ઠિરની મહત્તા ન ઘટાડવાની એની ચિંતા દેખાયા વિના રહેતી નથી.

ગુપ્તવાસનો સમય હવે પાસે આવતો જાય છે. જન્મથી જેણે કે કામ કર્યું નથી એવી દ્રૌપદી કયુ કાર્ય સ્વીકારશે એની પાડવોને ફીકર થાય છે. પણ સમયને ઓળખનારી આ માની સ્ત્રી જરાએ સંકોચ વિના સૈરન્ધ્રિનું કાર્ય સ્વીકારે છે, અને પાડવો વિરાટનગર પ્રતિ જાય છે. રાણી સુદેષ્ણાને દ્રૌપદીને જોતા થયેલી શંકા કે "આને જોઇને રાજા કદાચ મને મુકી દેશે" એ કોણ કહેશે કે અસ્થાને હતી? દ્રૌપદી ઇચ્છે તો એની શક્તિપાશમાં ન સપડાય એવો નર વસુંધરાના છેડા પર કોઇ વસતો ન હતો. એ ન ઇચ્છે તો શક્રનું સામર્થ્ય પણ એને મોહ ઉપજાવવાને સમર્થ ન હતું. દ્રૌપદી "પાચ ગાધર્વો મારા પતિ છે

અને મારી રક્ષા કરે છે," એમ કહી ત્યાં રહે છે. રાણી સુદેષ્ણાએ જરા ભોળી તો ખરી કે દ્રૌપદીને આ રીતે ઓળખતી નથી.

સુરક્ષિત સૌંદર્ય પ્રેરણા અપે છે. અરક્ષિત સૌંદર્ય જોઇ માનવની પાશવવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે. અગ્નિની માફક સૌન્દર્ય પણ સુખ અને દુઃખ બન્ને લાવે છે. જે સૌંદર્ય દ્રૌપદીની સમ્રાજ્ઞી તરીકેની શોભામાં વધારો કરતું તે તેની અસહાય અવસ્થામાં ને દાસીપદમાં એના કષ્ટો વધારવાનું સાધનભૂત થયું. ગમે તેવી બળવાન હોય તોયે સ્ત્રી જાત. તેની પાછળ કોઇ પુરુષનું રક્ષકબળ ન દેખાય તો તેને સન્માનવાનો ધર્મ કોણ જાણે કેમ ઘણી વાર પુરુષજાતિ ભુલી જાય છે. અસહાય અને અરક્ષિત દેખાતી દ્રૌપદીને પણ તેમ જ થયું. એને જોઇને કીચકની પાશવવૃત્તિ જાગી. રાણી સુદેષ્ણાએ ભાઇનો પક્ષ લઇ તેનું દુઃખ નીવારવા દ્રૌપદીને મદિરા લેવાને બહાને મોકલી. દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરી સભામાં દોડતી ફરીઆદ કરવા આવી, પણ રાજાના દેખતાં કીચકે દ્રૌપદીને કેશ પકડી મારી. દ્રૌપદીનો ક્રોધ આ વખતે સમાતો નથી. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ બન્ને ત્યાં હાજર હતા પણ કંઇ કરી શકતા નથી. રાજા અસહાય સ્ત્રીનો પક્ષ લઇ ન્યાય આપવાને બદલે બળવાન કીચકને કૈં પણ કહેવા અસમર્થ થાય છે. દાસદાસીઓની નીતિ અનીતિની કીંમત તો અત્યારે પણ કયાં અંકાય છે? ઇન્દ્રપ્રસ્થની મહારાણી આ અપમાનને કેમ સહી શકી હશે તે તો તેનો અંતરાત્મા જ જાણે."

દ્રૌપદીને પાંડવોની નિર્બળતા આ વખતે ઘણી જ સાલે છે. એ જાણે છે કે શાંતિના અવતાર યુધિષ્ઠિર કે ગણ્ડીવબાજ અર્જુન આ વખતે ઉશ્કેરાઇ એની વહારે ચઢવા કે વેર લેવા નીકળવાના નથી, અને કીચક જીવે તો એના સળગતા આત્માને એક ક્ષણની શાંતિ પણ મળવાની નથી. બળવાન ભીમના સ્વભાવ અને બળ બન્ને પર શ્રદ્ધા રાખી એને સુતેલાને ને એના સુતેલા સ્વભાવને તે જગાડે છે. દ્રૌપદીનો એ વખતનો શોક ખરેખર હૃદયને હલાવે એવો છે.

ભીમને હાથે કીચકો મરાયાની કથાનો સંબંધ દ્રૌપદીના કોઇ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી એટલે એ વીશે વધારે વિગતમાં આપણે નહીં ઉતરીએ.

રાણી સુદેષ્ણાના અંતઃપુરમા સૈરન્ધ્રિનું સ્થાન સામાન્ય દાસીઓ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું હોવું જોઇએ. ઉત્તરકુમાર "સારથિ વગર યુદ્ધે કેમ ચ્હડાય." એમ વિમાસણમાં પડે છે, ત્યારે અર્જુનના સૂચનાથી દ્રૌપદી એને બૃહન્નલાને સારથિ તરીકે લઇ જવા ભલામણ કરે છે. એવા કટાકટીના સમયમાં જેના અભિપ્રાયની ભાગ્યે જ કીંમત હોય એવી દાસીની સલાહ ઉત્તરકુમાર માન્ય રાખે ખરો? અને તે પણ બૃહન્નલાનું અર્જુન તરીકેનું ઓળખાણ તો ઉત્તરકુમારને પછીથી થાય છે. દ્રૌપદીની કહેવાની રીતમાં પણ દાસત્વનો અંશ પણ જણાતો નથી.

આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી ઉદ્યોગપર્વમાં કૃષ્ણ વિષ્ટિનું કહેણ લઇ જાય છે ત્યાં દેખાય છે. સહદેવ સિવાય સર્વ પાંડવો–ભીમ અને અર્જુન સુદ્ધાત બનતાં સુધી શાંતિ કરાવવાનો

આગ્રહ શ્રીકૃષ્ણને કરે છે. ભીમનાં નિર્બળ વચનો સાંભળીને તો શ્રીકૃષ્ણને પણ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ માત્ર દ્રૌપદી જ યુદ્ધની ખરેખરી આતુરતા દેખાડે છે. આ પ્રસંગે ખરેખર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ સ્ત્રી ન હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ મંડાત નહીં, અને મંડાત તો જીતાત નહીં. શોકયુક્ત થએલી દ્રૌપદી ભીમસેનને અત્યંત શાંત થએલો જોઇ આંખમાં આંસુ આણીને કહે છે કે, "હે મધુસૂદન! જે રીતે છળ કરી અમાત્ય સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે પાંડવોને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યા છે તે બધું તમે જાણો છો.......યુધિષ્ઠિરે 'પાંચ ગામ અમને આપો' એમ દુર્યોધનને તથા તેના સંબંધીઓને કહેવરાવ્યું પણ હે શ્રીકૃષ્ણ! સંધિને ઇચ્છનાર યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળીને પણ દુર્યોધને તેમ કર્યું નહીં. માટે હે શ્રીકૃષ્ણ! રાજ્ય આપ્યા વગર કદી દુર્યોધન સંધિ કરવા ઇચ્છે તો તેમ તમારે ત્યા જઇ કયારેય કરવું નહીં. હે મહાબાહો! સંજય સહિત પાંડવો કોપેલા ભયંકર દુર્યોધનના સૈન્ય સામા ઉભા રહેવા સમર્થ થશે. તેમને વીશે સામ તથા દામે કરી કોઇ પણ અર્થ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, માટે તેમને વીશે તમારે દયા કરવી નહીં. જે શત્રુઓ સામ તથા દામે કરી શાંતિ ન પામે તેમને વીશે તો દંડનો જ ઉપાય કરવો."........વળી કહે છે કે, "હે કેશવ! મારા સરખી સ્ત્રી પૃથ્વીમાં કોણ છે? દ્રુપદની કન્યા વેદિના મધ્યમાં ઉત્પન્ન થએલી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, તમારી પ્રિય સખી અજમીઢના કુળમાં પ્રાપ્ત થએલી, મહાત્મા પાંડુરાજાની પુત્રવધુ અને તેજે કરી પાંચ ઇન્દ્ર સરખા પાચ પાંડવોની પત્ની, એવી હું છું. તે પાંડવો દેખતે છતે અને તમે વિદ્યમાન છતે મારા કેશ તણાયા, અને સભાના મધ્યમાં ક્લેશ પામી. પાંચાલ રાજાઓ, વૃષ્ણિઓ અને પાંડવો જીવતે પાપિષ્ટોની દાસી થઇ સભામાં હું ઉભી....

......હે કૃષ્ણ! ભીમના બળને અને અર્જુનના ધનુષ્ય ધરવાને ધિક્કાર છે, નહીં તો એવું કામ કરી દુર્યોધન બે ઘડી પણ જીવે? હે કૃષ્ણ! હું તમારે અનુગ્રહ કરવા લાયક હોઉં અને મારા વીશે તમને દયા હોય, તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર તમારે પૂર્ણ ક્રોધ કરવો." જરા વારે ફરી દ્રૌપદી પોતાના સુંદર કેશપાસને હાથમાં લઇ શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતાં આંખમાં આંસુ આણી કહે છે કે, "હે પુંડરીકાક્ષ! દુઃશાસનને હાથે ખેંચાયલો આ કેશપાશ તમે જુઓ. તેણે કેવો ખેંચ્યો છે? સંધિની ઇચ્છાવાળા તમારે સર્વ કાર્યને વીશે એને પણ યાદ રાખવો. હે શ્રીકૃષ્ણ! કદી ભીમ અને અર્જુન કૃપણતાને લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તો મહારથિ પુત્રો સહિત વૃદ્ધ એવો મારો પિતા, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહા પરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે શ્રીકૃષ્ણ! જ્યાં સુધી પાપી દુઃશાસનનો હાથ સારી રીતે કપાયલો તથા રજથી ભરેલો હું ન જોઉં, ત્યાં સુધી મારા હૃદયને કેમ શાંતિ વળે? પ્રદિપ્ત અગ્નિની માફક હૃદયમાં ક્રોધ રાખી વાટ જોતાં મને તેર વર્ષ વીતી ગયાં. તમે આ ટાણે ધર્મ વિચારવા જાઓ છો ખરા, પણ તેમના વચનશલ્યથી પીડા પામતું મારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે." કાયરના હૃદયમાંએ શૌર્યની છોળો ઉછાળે એવાં દ્રૌપદીનાં આ વચનો સાંભળતાં એના પ્રિયસખા શ્રીકૃષ્ણના અંતરમાં શું થયું હશે? આ પ્રતાપી સ્ત્રીના વેગ આગળ પાંડવો પણ નિરુત્સાહી જેવા જણાય છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણ સરખા પુરુષોત્તમ જ એને તો ધૈર્ય આપી શકે છે.

શ્રીકૃષ્ણ રડતી દ્રૌપદીને કહે છે કે, "હે! દ્રૌપદી! થોડા વખતમાં તું કૌરવોની સ્ત્રીઓને રડતી દેખીશ. હે ભીરૂ! જેમની ઉપર તું ક્રોધી થએલી છે તેમની

સ્ત્રીઓ પોતાના બંધુઓ મરવાથી જે રીતે તું રડે છે તે જ રીતે થોડા વખતમાં રોશે. હું પોતે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ સહિત એ કામ કરીશ. કાળે કરી થાકી રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો મારાં વચનો નહીં સાંભળે તો નાશ પામી પૃથ્વી ઉપર શયન કરશે, અને શ્વાન અને શૃગાલો તેમને ખાશે. હિમવાન્ પર્વત ચલાયમાન થાય, પૃથ્વીના શત કટકા થાય, કે કદી નક્ષત્ર સહિત સ્વર્ગ પડે તોપણ મારૂં વચન મિથ્યા થાય નહીં. હું આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું માટે હવે તું રડતી માં. શત્રુ રહિત થએલા લક્ષ્મીયુક્ત પતિને તું થોડા વખતમાં દેખીશ." (ઉદ્યોગ પર્વ–અ–૮૨) શ્રીકૃષ્ણ વિના આટલા વિશ્વાસથી આવું આશ્વાસન આપવાની બીજાની છાતી ચાલે નહી અને દ્રૌપદી વિના માત્ર સખાભાવથી આટલો હક્ક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બીજી કોઇ સ્ત્રીથી થાય નહીં.

દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ વચ્ચે એક પ્રકારના–જેને અંગ્રેજીમાં 'Comeradori' કહીએ તેવા સાહચર્યની ભાવના છે, અને તે બન્નેમા પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ જેને આપણે 'Superman' અને 'Superwoman' કહીએ તેવું–લોકોત્તર પ્રકારનું છે. સાધુતા અને અસાધુતા માપવાનું નીતિનું સામાન્ય ધોરણ એ બન્નેને માપવાને માટે નકામું થઇ પડે છે. એ બન્ને કાયદામા બંધાએલા નથી, પણ કાયદાઓને બનાવનારાં છે. બન્ને લોકમતના વ્હેણમાં દોડતાં નથી પણ તેને દોરે છે. એ બન્નેનું વ્યક્તિત્વ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ન મળે એવી કોઇ પણ સ્થિતિ કે પદવી સ્વીકારવાની ના પાડે છે. પરસ્પરની આવી સામાન્ય વિશિષ્ટતાઓથી જ બન્ને પરસ્પરને આકર્ષે છે.

ગોપીઓની ભક્તિમાં પ્રેમ અને ભક્તિ છે, પણ સમાનતા નથી. દ્રૌપદી સાથેના શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં સખ્યભાવની સમાનતા છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષનું હૃદય પ્રિયતમાઓના મનોરથો પુરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ આદેશ અને પ્રેરણાની આકાંક્ષા તો એ સદા દ્રૌપદી જેવા જ્વલંત સ્ત્રીત્વ પાસેથી જ કરે છે. પત્નીઓની ઇચ્છા પુરવામાં તેને ભર્તાનો આનંદ દેખાય છે, પણ સખીના આદેશ ઝીલવા અને તેની સાથે સ્વપ્નાં જોવાની તેના હૃદયની ઉંડી અભિલાષા સ્પષ્ટ જણાય છે. બહારની દુનીઆ માટે સ્નેહ કે સત્તાના રાખેલા બખ્તર વિના એને એના સ્વરૂપે જુએ અને ઓળખે, એની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને વિજયગીતથી ઉત્સાહ અર્પે અને એની નિર્બળતાઓને એ નિર્બળતા ખાતર જ ચાહે અને ભાવભીના હૃદયના લાડથી પંપાળે એવી સખી પામવાની આકાંક્ષા કયા સાચા પુરુષને નથી થતી, અને કયું સાચું સ્ત્રીહૃદય એવા પુરુષની મૈત્રી પામવા તલસતું નથી?

એક પ્રશ્ન કદી આપણને બહુ આર્ય નહીં લાગે એવો છતાયે થયા વિના રહેતો નથી. દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા હોત તો? શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા આજ છે એથી કદાચ વધત નહીં, પણ વૃષ્ણિઓના અને કુરુકુળના વિનાશક ભાવિને બદલે મહાભારતની કથા કૈં જુદી જ રીતે લખાત નહીં? એ બન્ને વિનાશના દૂતોને બદલે ભારતવર્ષને વધારે બળવાન અને વધારે સુગઠિત મુકી જવામાં શક્તિમાન થાત નહીં? 'હોત તો' એ શબ્દમાં જગતની શી શી અણુસરજી ભાવનાઓ અને બીનાઓનો ટંકાર રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે?

પાંડવો પાસે આ કુળનાશક યુદ્ધ કરાવવું યોગ્ય હતું કે નહીં એ એક બીજો પ્રશ્ન છે. કુરુઓના અપમાનનો બદલો લેવાને ઇચ્છતા પાંચાલ દેશનાં દ્રુપદ રાજાની તે પુત્રી હતી. અપમાન પામેલા પાંડવોની તે પત્ની હતી. અંગત અપમાનથી દુભાયલી તે સ્ત્રી હતી. ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીપદની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાજાઓને વિજય ન મળવા દેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા રાજ્યદ્વારી નીતિનિપુણ શ્રી કૃષ્ણની તે સખી હતી, અને કાયરતા જેના સ્વભાવમાં ન હતી —એવી દ્રૌપદી યુદ્ધની ઇચ્છા ન રાખે તો શાની રાખે ? એના જન્મ, સંસ્કાર અને સ્વભાવ ત્રણેથી એ યુદ્ધની દેવી જ નિર્માણ થઈ હતી. એના જેવા સંયોગોમાં, એના જેવી સ્ત્રી બીજી સલાહ આપી જ કેમ શકે ?

આ પછી તો ઘણા બનાવો બને છે. કૃષ્ણ વિષ્ટિ લઇને જાય છે અને નિષ્ફળ થઇને પાછા આવે છે; અને મહાભારતના યુદ્ધના મોરચા મંડાય છે. અઢાર દિવસ સુધી લોહીની ધાર અવિરતપણે કુરુક્ષેત્રમાં વહે છે. આ બધામાં દ્રૌપદીની સીધી હાજરી કોઇ સ્થળે દેખાતી નથી, પણ છતાં એનું વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય રહી એ બધાને વીંટતું હોય એવું ભાન સદાયે રહ્યા જ કરે છે. આખા મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બન્ને જ એવી શક્તિઓ છે કે જેમની ઇચ્છાશક્તિ કશાથી ને ક્યારેયે થાકતી નથી, પોતાનું સાધ્ય સાધવાને એ ગમે તેવાં સાધન વાપરતાં અચકાતી નથી. એ બન્ને માત્ર એમના ધ્યેયને જ જુવે છે. એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં નડતી ન્હાની મ્હોટી કોઇ આડખીલીઓની એમને દરકાર નથી, અને સાધનો શુદ્ધ જ હોવાં જોઇએ એવીએ એમને પરવા નથી.

યુદ્ધ દરમ્યાન દ્રૌપદીની હાજરી બહુ ન લાવવામાં કવિએ પણ એક પ્રકારનું ઔચિત્ય જ વાપર્યું છે. ગમે તેવી સબલ સ્ત્રી જાતનેયે યુદ્ધ જેવા અમાનુષી કાર્યની વચ્ચે આણતાં કે સાક્ષીભૂત બનાવતાં રસવૃત્તિનો ક્ષય થાય છે, અજેય ઇચ્છાશક્તિવાળી દ્રૌપદીના અંતરનો કોમળ ભાગ, યુદ્ધને આવશ્યક અને ધર્મ્ય માન્યા છતાંયે, સંહારને જોતાં જરૂર કમકમ્યો હશે એમ આપણને માનવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

યુદ્ધ પછી અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિસંહાર વખતે જ દ્રૌપદીથી આ પડદો પળાતો નથી. પુત્રો અને સ્વજનોનો ક્ષાત્ર ધર્મ વિરુદ્ધ થએલો સંહાર જોઇ એનો અંતરાત્મા કકળી ઉઠે છે, અને એ અશ્વત્થામાને મરેલો જોયા વિના અન્ન ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આવેશથી ધર્મરાજાને મહેણું માર્યા વિનાયે એનાથી રહેવાતું નથી. કે, "હવે પુત્રો વગર તમે રાજ્ય ભોગવી સુખી થાઓ." આ વખતે પણ ભીમ અને કૃષ્ણથી પ્રેરાએલો અર્જુન એની સહાયતા કરે છે અને અશ્વત્થામા સાથે ઘોર યુદ્ધ કરી એના માથાનો મણિ લઇ આવે છે. આ બધામાં કૃષ્ણની એક ખુબી દેખાયા વિના રહેતી નથી. દ્રૌપદીનું પ્રિય કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ બનતા સુધી તો અર્જુન કે ભીમ પાસેજ કરાવે છે, અથવા કરાવ્યાનો દેખાવ કરે છે. એમનાથી ન બને ત્યારે ન છુટકે જ એ સીધી રીતે કાર્યમાં એકલા ઉતરે છે. સ્ત્રીના મિત્ર થવા ઇચ્છનાર પુરુષે તે સ્ત્રીના પતિના મિત્ર થવાની સંભાળ પ્રથમ લેવી એ સૂત્ર કૃષ્ણ જેવા ચતુર નરને અજ્ઞાત કેમ હોઇ શકે ?

યુદ્ધ પછી દ્રૌપદીનું સૂચન બહુ થોડા જ પ્રસંગોમાં મહાભારતકાર કરે છે. કર્ણના મૃત્યુથી યુધિષ્ઠિરને થએલા સ્મશાનવૈરાગ્ય વખતે યુધિષ્ઠિર સંન્યાસ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે.

ત્યારે સર્વની સાથે દ્રૌપદી પણ તેમ ન કરવા તેમને વિનવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતી વખતે પાંડવોની સહધર્મિણી રૂપે અને ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવતી એને આપણે જોઇએ છીએ, અને ઉત્તરાની ગર્ભરક્ષા કરવા મધુસૂદનને એ પ્રાર્થે છે.

દ્રૌપદીનું છેલ્લું દર્શન પાંડવોની સાથે હિમાલયમાં તપ કરવા જતાં થાય છે. અર્જુન પર એનો વધારે પક્ષપાત હતો એ વાત મહાભારતકારને છેલ્લે સુધી ખટકતી લાગે છે, અને એ પાપને સારૂ સર્વથી પહેલાં એનો દેહ પડે છે એમ ધર્મરાજાને મુખે એ કહેવરાવે છે. પુરુષહૃદયની ઇર્ષ્યાનો એમાં અંશ હશે ખરો ?

આ અદ્‌ભુત સ્ત્રીનો જન્મ અને મૃત્યુ બન્ને એના વ્યક્તિત્વની માફક સૌથી જુદી રીતેજ થયાં. એનામાં શૌર્ય હતું ને શક્તિની વાંછના હતી, એનામાં બળ હતું ને બળવાનને આકર્ષવાની શક્તિ હતી, એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી, એનામાં બુદ્ધિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી, એનામાં સૌંદર્ય હતું ને તેને શણગારવાની એનામાં કળા હતી.

એને સમય ઓળખતાં ને રાહ જોતાં આવડતું. એને ધીરજ રાખતાં ને બદલો વાળતાં આવડતું. એને સ્વાશ્રયી થતાં ને પ્રસંગ ઓળખતા આવડતું, એને સેવા સ્વીકારતાં ને સંભારી રાખતાં આવડતું.

બલ એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શક્તિ એના હૃદયમાં હતી. મદ એની દૃષ્ટિમાં હતો.

મહાન પદને માટે એ સર્જાઇ હતી; મહાજનોની એ મિત્ર હતી; એના સંબંધથી મહતા પમાતી; એના સંગથી મહત્તા કેળવાતી.

જુની આર્યાવર્તની સ્ત્રીસૃષ્ટિમાં જ્યોતિર્માલામાં સવિતા સરખી જ્વલંત અને તેજસ્વી એ સદાયે પ્રકાશશે.

૯ કાવ્યકળા.

(લેખકઃ-રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.)

'**निरंकुशाः कवयः ।**' એવું જે ઘણી વાર કહેવામા આવે છે તે જો સર્વથા સાચું હોય તો તો કાવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિને કળાનું નામ આપવું અને કળા તરીકે એ વિષયની ચર્ચા કરવી એ ઉભય અસ્થાને છે; કારણ કે અમુક નિયમો જ્યાં સચવાતા નથી, અમુક ધોરણ જ્યાં સ્વીકારાતું નથી, અમુક આદર્શ જ્યાં લક્ષમાં રખાતો નથી, ત્યાં કળા નામને શોભે એવી રચના હોતી નથી; ત્યાં કળારસિક સજ્જનોની ગુણદોષ પરીક્ષણશક્તિને માટે અવકાશ હોતો નથી; ત્યાં કળાજન્ય લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિનો સંભવ હોતો નથી. કવિઓની પ્રવૃત્તિમાં જો કેવળ નિરંકુશતા જ સમાતી હોત, તો કાવ્યની કૃતિઓને કદી કળાની કૃતિઓ ગણવામાં આવત નહીં અને કાવ્યની કળા સમ્બન્ધી કોઇ પણ પ્રકારના વિવેચનને માટે અવકાશ રહેત નહીં.

ત્યારે "**निरंकुशाः कवयः ।**" એ વચનમાં કંઇ પણ સત્ય સમાયલું છે કે નહીં, અને હોય તો તે શું છે તેનું આપણે અન્વેષણ કરીએ. એ તો ઉઘાડી વાત છે કે નિત્યના લૌકિક વ્યવહારમાં આપણે જે જે પ્રવૃત્તિ આદરીએ છિયે તે તે પ્રવૃત્તિમાં આપણને અમુક મર્યાદામાં રહેવું પડે છે. એ વ્યવહારને અંગે જે જે વિચારો આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તે આપણી તથા ઇતર જનોની પ્રવૃત્તિઓના પરિણામ રૂપ અને તત્તત્પ્રવૃત્તિના સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થયલા સુખદુઃખાદિ અનુભવના ફળ રૂપ હોય છે. એ વિચારો આપણા લૌકિક લાભાલાભની ક્ષુદ્ર ગણનાઓથી દૂષિત થયલા હોય છે. એ વિચારો આ વિશાળ વિશ્વના અમુક સાંકડા પ્રદેશના અલયઝલય થયલા દર્શનથી જ બંધાયા હોય છે. એ વિચારો જગત્‌માં સર્વત્ર પથરાઇ રહેલી પ્રભુની સુન્દરતાને આપણી આગળ કોઇ અલૌકિક પ્રભાવથી રજુ કરનારા ફિરસ્તાને અભાવે વસ્તુ માત્રનું ઊંડું અને સાચું દર્શન કરાયા વગરના ઘડાયા હોય છે. એ વિચારોમાં રૂંધાઇ રહેલા આત્માને ચિરકાલીન આનન્દની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. એ વિચારોના વમળમાંથી આઘા ખસીને કોઇ દૂર દૂરના ઉજ્જ્વળ પ્રદેશ તરફ જવાને એ તલસે છે. એ વિચારોના ગુંગળાવી નાંખતા વાતાવરણથી વેગળા જઇને, સઘળી દુનિયાદારીની ખટપટોને તિલાંજલિ આપીને કોઇ વધારે વિશાળ, કોઇ વધારે તેજસ્વી, કોઇ વધારે પવિત્ર, કોઇ વધારે ખુલ્લી ભૂમિઓમાં સ્વતંત્રપણે વિહરવાને એ તલપી રહે છે. એ દિવ્ય ભૂમિઓનાં અલૌકિક દર્શન કરાવનાર સ્વર્ગીય ફિરસ્તો તે કળાવાન્.

કવિ તરીકે, ચિત્રકાર તરીકે, ગવૈયા તરીકે, શિલ્પી તરીકે એમ અનેક સ્વરૂપે એ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આપણી આગળ આવીને ઊભો રહે છે, અને દુન્યવી વ્યવહારનાં જડ બન્ધનોમાં જકડાઇ ગયલા આપણા આત્માને આસપાસના ગોઝારા વાતાવરણથી છૂટો કરી, પોતાની કલ્પના રૂપી બહુરંગી પાંખો વડે ઉંચે ને ઉંચે ઊડતો એ ફિરસ્તો આપણને કોઇ

નવલા અને રળિયામણા પ્રદેશોમા લઇ જાય છે અને આપણને અલૌકિક આનન્દનો આસ્વાદ કરાવે છે. એ આસ્વાદ આપવાની શક્તિ કળાવાનમા એની ' નિરંકુશતા ' ને લીધે આવે છે. વિશ્વને સત્ય સ્વરૂપે નિહાળવામા અતરાયરૂપ થઇ પડનાર જગતના કૃત્રિમ વ્યવહારોની જાળમાથી છૂટીને કલ્પનાના બળ વડે કરીને ઉન્નત પ્રદેશોમા વિહરવાની અને વસ્તુ યથાર્થ દર્શન જાતે કરીને અન્યને કરાવવાની કળાવાનોની જે અદ્ભુત શક્તિ તે જ તેઓની ' નિરંકુશતા '

આ અર્થમા જ **निरङ्कुशाः कवय** એવા વચનો આપણે વાપરી શકીએ. આ દૃષ્ટિથી જ 'જ્યા ન પહોચે રવિ ત્યા પહોચે કવિ' એ કહેવતની યથાર્થતા આપણે સમજી શકીએ આ વિચારથી જ કળાવાનના વ્યાપારમા કલ્પનાની શકિત કેવો આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે તે આપણે સમજી શકીએ. કાવ્ય કળાના ઉપાસકની કૃતિમા કલ્પનાનુ જે બળ સગીન અને સર્વવ્યાપક હોય છે તેના વિષે જગદ્‌મશહૂર કવિ શેક્સપિયરે પોતાના એક નાટકમા એક પાત્રને મુખેથી નીચે પ્રમાણેના ઉદ્‌ગારો કઢાવ્યા છે—

" The poet's eye, in a fine frenzy rolling
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven,
And as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes and gives to airy nothing
A local habitation and a name."

(પ્રેરણા વડે દેદીપ્યમાન થતી કવિની દૃષ્ટિ આકાશથી પૃથ્વી સુધી, પૃથ્વીથી આકાશ સુધી ફરી વળે છે, અને જે વસ્તુઓ અજ્ઞાત છે તેને કલ્પના જેમ જેમ ઘાટ આપતી જાય છે તેમ તેમ કવિની કલમ તેને મૂર્ત સ્વરૂપમા રજુ કરે છે અને જે કેવળ હવાઇ શૂન્યતા છે તેને અમુક સ્થાનિક નિવાસ અને અમુક નામની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.)

આ પક્તિઓ વડે સબળ શૈલીમા કવિના કલ્પનાવ્યાપાર વિષે સૂચન કરવામા આવ્યુ છે પણ તેની સાથે ધ્યાનમા રાખવુ જરૂરનુ છે કે એક પાત્રને મુખે તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ઉદ્‌ગારો કવિએ કઢાવ્યા છે, તેમા કવિના પોતાના વિચારોનુ જ પ્રતિબિમ્બ પડેલુ છે એવુ માનવાની સામાન્ય છતા ગભીર ભૂલ આપણે કરવી જોઇએ નહીં ' જે વસ્તુઓ અજ્ઞાત છે,' ' જે કેવળ હવાઇ શૂન્યતા છે ' તે કવિના કલ્પનાવ્યાપારનો વિષય છે એ વિચાર શેક્સપિયર, જેની કૃતિઓમા કુદરતની સત્ય વસ્તુઓનુ જ યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડેલુ જોવામા આવે છે અને જેણે શૂન્યતા ઉપર પોતાનો કલ્પનાવ્યાપાર ચલાવ્યો છે એવુ કદી કહી શકાય તેમ નથી, તેનો પોતાનો હોય એવો સભવ નથી.

સૌન્દર્યમૂર્તિ પ્રભુની રચેલી આ સૃષ્ટિમા સ્થળે સ્થળે જે સૌન્દર્ય પ્રસરી રહ્યુ છે તે જ કાવ્યકળા અને ઇતર કળાઓના ઉપાસકોનો વિષય છે સત્ય, સાધુતા, અને સૌન્દર્ય એ માનવહૃદયના ઉંડામા ઉંડા ભાવો છે. વિશ્વના પટ ઉપર પથરાઇ રહેલા અને વેદની વાણી સમા એ અચળ અને શાશ્વત ભાવો સર્વત્ર પોતાની સૌરભ ફેલાવી રહ્યા છે. એ ભાવોને

કળાવાન્ પોતાની કલ્પનાશીલ દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે, એ ભાવોને પોતાના સ્ફટિકસમાં નિર્મળ હૃદય વડે એ ઝીલી શકે છે, એ ભાવોને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપીને જગતનાં જડ નયનોની આગળ એ ધરી શકે છે. એ ભાવોમાં "શૂન્યતા" નથી. એ ભાવોમાં ઉપલક્રિયાપણું નથી. એ ભાવોમાં હવાઇ સ્વપ્નાં નથી, પણ એમાં પરમાર્થ સમાયલો છે. કુશળ કળાવાનો એ પરમાર્થને પ્રકટ કરનારા છે, અને એમાં જ તેઓનું ગૌરવ સમાયલું છે. 'કુસુમમાળા'ની

'અરે વ્હાલા! સ્વમાં, સકળ તુજ એ તો કવિપણું"

એ પંક્તિમાં દર્શાવાયલો વિચાર 'કવિત્વને ભ્રમાત્મક માનનાર' પ્રાકૃતજનનો છે, વિદ્વાનો કે કળારસિકોનો નથી. "ઉંચા પ્રકારનું સત્ય જોનાર તથા દેખાડનાર" કવિઓ અને ઇતર કળાવાનોનો કળાવ્યાપાર અસત્ય ઉપર, 'સ્વપ્નાંઓ' ઉપર, કે 'શૂન્યતા' ઉપર ચાલતો નથી, પણ સત્ય એ જ એઓની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે. જે સત્ય પ્રાકૃત જનોની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઇ શકાતું નથી, જે સૌન્દર્ય દુનિયાદારીની ખટપટોમાં ગુંચવાઇ રહેલા પામર પ્રાણીઓથી નિહાળી શકાતું નથી, તે સત્ય અને તે સૌન્દર્ય કાવ્યકળા અને ઇતર કળાઓના ઉપાસકો પોતાની કલ્પનાના બળ વડે તીક્ષ્ણ થયલી દૃષ્ટિથી જાતે જોઇ શકે છે અને અન્યને જોવડાવી શકે છે.

આ પ્રમાણે કળાવાન્‌ની કલ્પનાનો વ્યાપાર અસત્યવિષયક, ભ્રમાત્મક, કે સ્વપ્નસદૃશ નથી, પણ સત્યવિષયક, યથાર્થ જ્ઞાન આપનારો, અને પરમ તત્ત્વનું દર્શન કરાવનારો છે. કલ્પના એટલે ખોટી બનાવટ કરવાની શક્તિ નહીં, પણ વિશ્વનું સાચું સૌન્દર્ય નિહાળીને તે અન્યને નિહાળાવવાની શક્તિ. કોઇ કોઇ વખત કળાવાન્ પોતાની એ કલ્પનાશક્તિ વડે આ વિશ્વમાં કયાંઇ પણ ન જણાતી એવી નવીન સૃષ્ટિ પણ ઉભી કરે છે, પરન્તુ તે જવલ્લે જ; અને એવી નવીન સૃષ્ટિ એ જ્યારે ઉભી કરે છે ત્યારે પણ ઇશ્વરની રચેલી સૃષ્ટિથી એ કદી વિમુખ થતો નથી. એ સૃષ્ટિને એ પોતાના નમૂના તરીકે સ્વીકારે છે, એ સૃષ્ટિનું એ પોતાની કૃતિમાં અનુકરણ કરે છે, એ સૃષ્ટિમાં પળાતા કુદરતી નિયમોને એ ધ્યાનમાં રાખે છે, અને પોતાની રચેલી નવીન સૃષ્ટિમાં પણ તેને અનુસરતા નિયમો ઘડવાની એ ખાસ કાળજી રાખે છે. આ પ્રમાણે કળાવાન્‌ની કળાપ્રવૃત્તિમાં કુદરતનું અનુકરણ કરવામાં આવતું હોવાને લીધે એની કૃતિઓ વિદ્વજ્જનોને અને કળારસિકોને ક્ષોભનું કારણ આપે એવા અસંભવના દોષમાંથી મુક્ત રહે છે.

આ પ્રમાણે કળાઓ, જે માનવીના હૃદયમાં રહેલી સૌન્દર્યની ભાવનાને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનારી પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમાં કુદરતનું અનુકરણ કરવામાં આવતું હોવાથી એ કળાઓને 'અનુકરણ કરનારી કળાઓ' પણ કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે જે તે વસ્તુ લઇને તેનું અનુકરણ માત્ર કરવું એ કંઇ કળાનો વ્યાપાર નથી.

અમુક વસ્તુના પૃથક્ પૃથક્ અવયવો લઇને તેનું સવિસ્તાર વર્ણન આપવું, અમુક વૃત્તાન્તની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો યથાર્થ નોંધવી, અમુક વ્યક્તિનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ લક્ષણો આપવા એટલા વ્યાપારમાત્રથી કંઇ કળાની કૃતિ નિષ્પન્ન થતી નથી. પણ વસ્તુના અંતસ્તત્ત્વને

નિહાળવું, વૃત્તાન્તના ઊંડા રહસ્યને સમજવું, વ્યક્તિના ખાસ સ્વભાવને ઓળખવો અને તેનું એવુ પ્રભાવશાળી નિરૂપણ કરવું કે જેથી તાદશ ચિત્ર ખડું થાય, યથાર્થ બોધ મળે, વિશ્વના સાચા સૌન્દર્યનું ભાન થાય, હૃદયને લોકોત્તર આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય, અને એ પ્રમાણે ઊંચા અને નિર્મળ વાતાવરણમા રહેવાથી આત્માની શુદ્ધિ તથા ઉન્નતિ સધાય એ જ કળાવાનોની કળાનો સાચો વ્યાપાર છે

કાર્લાઇલે 'ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશન' એ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તેમા વર્ણવેલી કેટલીક સૂક્ષ્મ વિગતો યથાર્થ નથી એમ કેટલાક સંશોધકોએ બતાવી આપ્યું છે. દાખલા તરીકે લુઇને જે ગાડીમા લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો તેનો રંગ કાર્લાઇલે વર્ણવ્યો છે તેવો નહીં પણ જુદો હતો એમ એ સંશોધકો કહે છે. સૂક્ષ્મ વિગતોની આવી ઝીણી ઝીણી ભૂલો હોવા છતા જે સમયનું નિરૂપણ કરવાનુ કામ એ સમર્થ લેખકે પોતાને માથે લીધુ હતું તે એણે પોતાની કલ્પનાના પ્રભાવથી એવી સચોટ રીતે કીધુ છે કે તેને લીધે, એ ગ્રન્થ ગદ્યમા હોવા છતા આપણા હૃદય ઉપર કાવ્યના જેવી ઉંડી અસર કરી શકે છે. બાણની 'કાદંબરી' પણ ગદ્યમા હોવા છતા કાવ્યની કીર્તિ સંપાદન કરી શકયુ છે તે એ કલ્પનાના પ્રભાવથી જ. કાલિદાસની રચનાઓના જે આબેહૂબ વર્ણનો જોવામા આવે છે તે પણ એ કલ્પનાના પ્રભાવની જ સાક્ષી પૂરે છે, અને વસ્તુતું યથાર્થ દર્શન કરીને અન્યને એ દર્શન કરાવવાની એની ઉત્કંઠાને લીધે જ એ પ્રતિભાસપન્ન કવિએ ઉપમાઓનો પોતાની કૃતિઓમા છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સૌન્દર્યની ઊંડી ભાવનાથી પ્રેરાઇને વસ્તુનું સાચું સૌન્દર્ય જાતે નિહાળીને અન્યને નિહાળાવવુ એ કામ વર્ણનનો વિષય બનેલી વસ્તુને તેનાથી ભિન્ન પણ તેની સાથે અમુક અંશે સાધર્મ્ય ધરાવતી વસ્તુ જોડે સરખાવવાથી જ વધારે સચોટ રીતે થઇ શકે છે. આ ફળની સિદ્ધિને અર્થે જ એની કૃતિઓમા ઉપમા આદિ અલંકારોનુ પ્રાચુર્ય આપણા જોવામા આવે છે, અને તેને લીધે એ મહાકવિએ એવો યશ પ્રાપ્ત કીધો છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની જ (**उपमा कालिदासस्य**) એ વચન એક સામાન્ય કહેતી રૂપ થઇ પડયુ છે.

ઉપરના લખાણ પરથી સમજાશે કે કળાવાન્ થવા માટે આપણી પાસે કળાવાનની દૃષ્ટિ પ્રથમ હોવી જોઇએ. એ દૃષ્ટિ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ દરેક વસ્તુ ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને તેની બારીક નોંધ રાખવાની ટેવ પાડયાથી નથી આવતી, એ દૃષ્ટિ કોયલ, કે ચન્દ્ર, કે ભ્રમર કે પુષ્પની કળી વિષેના અન્ય કવિઓના ઉદ્ગારોને સ્મરણમા રાખ્યાથી નથી આવતી. એ દૃષ્ટિ પ્રભુની કુદરતી બક્ષીસ છે. એ દૃષ્ટિ જેનામા હોય તેને આપણે પ્રતિભાસંપન્ન કહીએ છિયે. એ દૃષ્ટિ વિના રચાયલી કવિતા તે કવિતા નહીં, પણ માત્ર જોડકણા સમજવા

કલાપી પોતાના એક કાવ્યમા કહે છે

'અરે ? આ સૃષ્ટિને કવિનયનથી જો ઘડિક તું.'

ઘણા વર્ષ ઉપર એ પંક્તિ વાચતા મ્હને વિચાર આવેલો કે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂ કારણ કવિના નયન કે કવિનું હૃદય ? કવિતા એ હૃદયની લાગણીનો આવિર્ભાવ છે, કવિતા

એ અંતઃક્ષોભનું પરિણામ છે, કવિનું હૃદય એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે. ત્યારે કાવ્યની ઉત્પત્તિનું ખરૂં કારણ કયું? કવિનું મન કે કવિનાં લોચન? આ 'લોચન મનનો ઝગડો' ક્ષણ વાર કદાચ કોઇને ગુંચવે, પણ એ ઝગડો ગંભીર નથી. એ લોચન મનનો વિરોધ સાચો વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ માત્ર છે, કારણ કે કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વને નિહાળવું અને અંતઃક્ષોભ પામે એવા કોમળ હૃદયથી સંપન્ન હોવું એ બે વસ્તુતઃ એક જ છે. કવિની દૃષ્ટિથી વિશ્વ તરફ જોવામા આવે ત્યાં અંતઃક્ષોભ હોય જ.

આ અંતઃક્ષોભ કાવ્યકળાની કૃતિઓ નિષ્પન્ન થાય તે વખતે જ હોય છે એમ નથી, પણ દરેક કળાની કૃતિઓને સફળ કરવાને માટે એ અંતઃક્ષોભ જરૂરનો છે. જે હૃદયના ઉંડાણમાથી નીકળ્યું હોય તે જ હૃદયના ઉંડાણ સુધી પ્હોચી શકે છે. ઉત્તમ કવિઓની રચનાને તપાસો, ઉત્તમ ચિત્રકારોની છબીઓને નિહાળો. જ્યા અંતઃક્ષોભનો અનુભવ નથી ત્યાં સત્યનું દર્શન નથી, ત્યાં લાગણીનો રણકો નથી, ત્યા કળાની નિષ્પત્તિ નથી.

આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં એ અંતઃક્ષોભ સૌથી વધારે ઉંડો અને ઉત્કટ જણાઇ આવે છે, તેથી જ એ કાવ્યો વાચક હૃદયના ઉંડાણ સુધી વધારે સ્હેલાઇથી પ્હોચી જાય છે અને ચિરકાળ સુધી ટકી રહે એવી અસર ઉપજાવે છે. એથી ઉલટું જ્યાં ઋતુઓનાં કે અન્ય વર્ણનોમાં ઝીણી ઝીણી વિગતોની નોંધ કરવામાં આવી હોય, જ્યા પૃથક્કરણની રીતિ સ્વીકારાઇ હોય, જ્યાં શૃંખલાબદ્ધ દલીલો આપવાનો પરિશ્રમ લેવાયો હોય, ત્યાં હૃદયના ઉંડાણનો ક્ષોભ હોતો નથી, ત્યાં કળાવાનનો કુદરતી કળાવ્યાપાર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, ત્યાં કળાવાનની રચનાના સંસ્કાર બુદ્ધિના ઉપલકિયા પ્રદેશો સુધી જ ફરીને પાછા હઠે છે, પણ હૃદયના ઉંડાણ સુધી પ્હોંચતા નથી, હૃદયમાં સચોટ છાપ પાડતા નથી, હૃદયને અવનવો આનન્દ આપતા નથી.

માનવીને માનવીમા જેટલો આનન્દ મળે છે તેટલો બીજા કશામાં નથી મળતો, એ પણ આત્મલક્ષી કાવ્યોની વિશેષ સફળતાનું એક અગત્યનું કારણ છે. કાવ્યકળાની એ કૃતિઓમાં કળાવાનના હૃદયની સૌથી વધારે સમીપમાં જવાનું વાચકથી બની શકે છે તેથી જ એ પ્રકારની કૃતિઓ તરફ એ વિશેષ લલચાય છે અને એ કૃતિઓ એને વધારે આકર્ષક લાગે છે. કુદરતનાં વર્ણન માત્ર એટલા આકર્ષક નથી લાગતા, પણ એ જ કુદરતનો માનવ હૃદયની સાથેનો ગાઢ અને ગુઢ સમ્બન્ધ કવિ પોતાનાં આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં પોતાના હૃદયના ઉભરા કાઢીને જ્યારે વાચકને દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે, ત્યારે એની રચનામા અનેરી મિઠાશ આવે છે અને એની કાવ્યકળાનો વ્યાપાર સફળ થાય છે.

ખરેખર, કવિઓ અને અન્ય કળાવાનોનો ઉત્કર્ષ જ એ છે કે પોતાની કૃતિઓ ઉપર તેઓ પોતાના વ્યક્તિત્વની સચોટ છાપ પાડી શકે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા, શેલિની કવિતા, કાલિદાસની કવિતા, પ્રેમાનંદની કવિતા, એવી રીતે અમુક વ્યક્તિઓની સાથે અમુક કવિતાપ્રકારને આપણે જોડી શકીએ છિયે, અને અમુક રચનાને નિહાળતાં તે રચનાની પાછળ રહેલા અમર આત્માનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ

છિયે. વિજ્ઞાનનાં સત્યોનું જ્યારે આપણે જ્ઞાન મેળવીએ છિયે, ત્યારે એ સત્યો માત્ર બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી તે આપણા હૃદયમાં અમુક વ્યક્તિ–વિષયક કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પણ કાવ્ય વગેરે રચનાઓ તો કળાવાનના આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે તેથી એ રચનાઓ અને તેના રચનારને, કવિ અને તેની કવિતાને આપણે છૂટાં પાડી શકતા નથી.

કળાની રચના ઉપર કળાવાનના વ્યક્તિત્વની આમ સચોટ છાપ પડતી હોવાને લીધે કળાવાનના સ્વતંત્ર વ્યાપારને આપણે સખ્ત બંધનોની બેડીથી જકડી લઇએ એ આપણને પાલવે નહીં, કારણ કે સાહિત્યના નિયામકોના રચેલા એવા આકરા કાયદાઓ આત્માના આવિર્ભાવને અટકાવનારા છે. સંસ્કૃતમાં કાવ્યરચનાને માટે અમુક આકરા નિયમો જ્યારે ઘડવામાં આવ્યા, ત્યારે તેનું પરિણામ એ જ આવ્યું કે કવિઓની કવિત્વશક્તિ અમુક અંશે કુંઠિત થઇ ગઇ અને તેઓની રચનાઓ બુદ્ધિના પ્રભાવથી યુક્ત હોવા છતાં સાદાઇ અને સરળતાને સ્થાને કૃત્રિમતા અને ક્લિષ્ટતા, આડંબર અને અકડાઇ તેમાં વધારે આવી ગઇ.

છતાં પણ, કળાવાનની પ્રત્યેક કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે વિષયની પસંદગીમાં, નિરૂપણ કરવાની શૈલીમાં, અંતિમ સાધ્યના નિશ્ચયમાં દરેક કળાવાનને અમુક નિયમોને તો આપોઆપ વશ રહેવું જ પડે છે. એવા કેટલાક નિયમોનું સૂચન કરીને હું આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશ.

કાવ્યકળાનો ઉપાસક વાણીદ્વારા પોતાની સૌન્દર્ય ભાવનાને પ્રકટ કરે છે, ત્યારે ચિત્રકળાનો ઉપાસક અમુક આકૃતિદ્વારા એ ભાવનાને પ્રકટ કરે છે. આને પરિણામે કવિ પોતાની એક જ કૃતિમાં અમુક વૃત્તાન્તનું આદિથી તે અન્ત સુધીનું વર્ણન કરી શકે છે, પણ ચિત્રકારથી એક જ કૃતિ વડે એવો વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આલેખી શકાતો નથી. પોતાની એક કૃતિ વડે તો વૃત્તાન્તનો અમુક એક જ ભાગ તે રજુ કરી શકે છે. આદિથી તે અન્ત સુધીનો વૃત્તાન્ત આલેખવાને તો અનેક ચિત્રો એને ચીતરવાં પડે. એવાં અનેક ચિત્રો કદાચ ચીતરવામાં આવે તોપણ તેને એક બીજાની સાથે સમ્બન્ધમાં આણી શકાતાં નથી. એક ચિત્રમાં તો ચિત્રકાર અમુક દેખાવનું એક ક્ષણનું જ ચિત્ર ચીતરી શકે. આ કારણથી ચિત્રકારને પોતાના કલાવ્યાપારને અનુકૂળ જે એક ક્ષણની પસંદગી કરવાની છે તેમા તેણે ઘણું સાવધ રહેવાનું છે. ક્ષણ એવી હોવી જોઇએ કે જેની સ્થિતિનું આલેખન જોનારના હૃદય ઉપર સૌથી વધારે ઊંડી અસર કરે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે, એ કલ્પનાને આગળ વધવાને માટે જે ચિત્ર પૂરતો અવકાશ આપે, લાગણીની અન્તિમ દશાનું દર્શન કરાવીને જે ચિત્ર જોનારની કલ્પનાની પાંખોને કાપી ન નાંખે તે જ સૌથી વધારે અસરકારક થઇ શકે. એવું ચિત્ર જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે નિરખીએ તેમ તેમ તે આપણી કલ્પનાબુદ્ધિને સતેજ કરતું જાય, આપણને નવા નવા વિચારો સુઝાડતું જાય, આપણને ચિત્રદર્શનના ફળ રૂપે અધિક ને અધિક આનન્દ આપતું જાય.

વળી ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે ક્ષણનું ચિત્ર કળાવાન્ પોતાની કળા વડે ચીતરે છે તે ક્ષણને એ કળાવ્યાપારને પરિણામે સ્થાયી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે: એ ક્ષણનું કળાવાનનું ચિત્ર

લાંબા વખત સુધી એના ચિત્રપટ ઉપર જળવાયલું રહે છે. એ ચિત્ર દીર્ઘકાળ સુધી જોનાર જોયાં જ કરે એવું બને છે. આવી રીતે કળાવાન્ એક ક્ષણ જેટલા ટુંકા સમયને પોતાની કળા વડે લંબાવી શકે છે. આ કારણથી સઘળા ક્ષણિક લાગે એવા ભાવો, ક્ષણ વાર જ ટકી શકે એવા સઘળા બનાવો, અલયઝલય જ જેના દર્શન થાય એવા સઘળા દેખાવો ચિત્રકળાના વ્યાપારને માટે પ્રતિકૂળ છે; માટે એવા વિષયો ચિત્રકારે પોતાની કળાપ્રવૃત્તિને માટે પસંદ કરવા ન જોઇએ. એવાં ક્ષણિક દશ્યોને જો ચિત્રકારે પોતાની કળા વડે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું હોય, તો તેનું પરિણામ એ થાય છે કે એવાં ચિત્રો તરફ આપણે જેમ જેમ વધારે જોઇએ તેમ તેમ તેના સંસ્કાર વધારે નબળા પડતા જાય છે અને આખરે તેનો આપણને કંટાળો આવવા માડે છે. "કોઇ ફિલસુફનું મ્હોં હસતું ચીતરવામાં આવ્યું હોય, તો પહેલી વખતે જોઇએ તે વખતે જરા ઠીક લાગે, પણ જેમ વધારે વખત જોઇએ તેમ તેની રમણીયતા આપણને ઓછી થતી જણાય. પ્રથમ જે ફિલસુફ જેવો જણાતો તે આખરે મૂર્ખ જણાય, પ્રથમ જે હસતો જણાતો તે આખરે દાંતિયાં કાઢતો જણાય."

ચિત્રકારને આવી રીતે પોતાના કળા–વ્યાપારની મુશ્કેલીને લીધે વિષયની પસંદગી કરવામાં ખાસ સંભાળ રાખવી પડે છે. કવિને આવી મુશ્કેલી પોતાના કળાવ્યાપારમાં ઓછી નડતી હોવાને લીધે તેને માટે વિષયની પસંદગીનું વધારે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું રહે છે. તો પણ જે તે તે વિષય ઉપર જોડકણાં જોડવાં એને કંઇ કળાનો વ્યાપાર આપણે કહી શકીએ નહીં. તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક વિચારોને આપણે છન્દોબદ્ધ રચનામાં મૂકીએ તેથી કંઇ તે કાવ્ય બની જાય નહીં. નિત્યના વ્યવહારના ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોને આપણે કવિતાના લેબાશમાં રજુ કરીએ તેથી કંઇ તે કવિતા કહેવાય નહીં. જે વસ્તુમાં કંઇક અનેરૂં સૌન્દર્ય હોય, જે વસ્તુ આપણા હૃદયને હલાવે, આપણી કલ્પનાને જાગ્રત કરે, આપણી દૃષ્ટિને પોતાના અંતસ્તત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવાને ખેંચી લઇ જાય તે જ કવિકળાના ઉપાસકોને પોતાના કળા-વ્યાપારને અનુકૂળ વિષય પૂરો પાડી શકે.

એ કળાવ્યાપારમાં ગુંથાતા પ્હેલા દરેક કળાવાને પોતાની કળાની શક્તિમર્યાદા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. એક પ્રકારની કળામાં જે ફળસિદ્ધિની અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ તે અન્ય પ્રકારની કળામાં આપણાથી ન જ રાખી શકાય. ચિત્રકાર પોતાની કળા-વડે સૌન્દર્યનિરૂપણ કરીને ક્ષણમાત્રમાં જે સચોટ છાપ પાડી શકે તે કવિ પોતાનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનોથી પણ ન જ કરી શકે. 'કુમારસંભવ' માં કાળિદાસે પાર્વતીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં, 'નળાખ્યાન' માં પ્રેમાનન્દે દમયન્તીના સ્વરૂપનું વર્ણન આપવામાં કશી કમીના રાખી નથી. બન્ને કવિઓએ સમર્થ કવિઓને સુલભ એવી સઘળી રસસામગ્રીનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને પૃથક્ પૃથક્ અવયવોનાં ઘણાં ઝીણવટભર્યાં વર્ણનો આપ્યાં છે. એ વર્ણનો ઘણાં રસ આપે એવાં છે, છતા પાર્વતી કે દમયન્તીના સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું કામ એક ચિત્રકાર જેટલી સ્હેલાઇથી અને જેટલી સચોટતાથી કરી શકે તેટલું એ કવિઓ નથી કરી શક્યા એમ આપણે વગર સંકોચે કહી શકીએ. તેનું કારણ એ છે કે એ ફળસિદ્ધિને માટે જે અનુકૂળતા ચિત્રકારને પોતાની કળાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે પ્રાપ્ત

થયેલી હોય છે તે કવિને હોતી નથી યોગ્ય પ્રમાણમા એ ફળસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની અશકય તાના તીવ્ર ભાનને લીધે જ કેટલાક કવિવરોએ સુન્દરીઓના પૃથક્ પૃથક્ અવયવોના વિસ્તૃત વર્ણન આપીને સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો મિથ્યા લોભ ન રાખતા બે ચાર બોલવડે સૌન્દર્યનુ માત્ર સૂચન કરીને જ સન્તોષ માન્યો છે, અને જે વસ્તુ કાવ્યકળાને સુસાધ્ય નથી તેને ઝાઝી ન છેડતા વાચકની કલ્પનાને જ સ્વચ્છન્દ વિહરવાને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લુ રહેવા દઇને તેઓએ પોતાનું કળા–કૌશલ્ય દાખવ્યુ છે.

કાવ્યકળાના ઉપાસકની કૃતિનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ, કવિની વાણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ, છન્દોબદ્ધ રચના એ કવિની કવિતાનુ આવશ્યક અગ છે કે નહીં એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમા આપણા સાહિત્યમા કઇ થોડી ચર્ચાઓ થઇ નથી, એટલે એવી ચર્ચામા આ પ્રસગે હુ ન ઉતરૂ તો તે ક્ષમ્ય ગણાશે હુ એટલુ જ કહીને સન્તોષ માનીશ કે વિચાર અને વાણી એવા બે ભાગ પાડીને વિદ્વાનો ભલે તેની ચર્ચા કરે, પણ એ બે એકબીજાની સાથે એવા આન્તર સમ્બન્ધથી સકળાયલા છે કે તેને ખરેખરા આપણે કદી છૂટા પાડી ન શકીએ. ઊંડા ભાવો જે હૃદયમા પ્રકટ થાય તે હૃદયને એ ભાવોને અનુકૂળ વાણીની શોધમા નીકળવુ પડતુ નથી, એ વાણી તે હૃદયને આપોઆપ મળી આવે છે છન્દોબદ્ધ રચના જો ભાવનુ વહન કરવાને અનુકૂળ બનતી હોય, તો એ હૃદયથી એ રચનાનો આપોઆપ સ્વીકાર થઇ જાય છે, જો તે પ્રતિબન્ધક થતી હોય તો કળાવાન્ ઉચ્છેદક બનીને એ શૃંખલાઓ તોડી નાખે છે અને તેને દૂર ફેંકી દે છે. એવા વિષયમા સાચા કળાવાનોને તો ‘ સહજ ઉપલબ્ધિ હૃદયની ’ એ જ પ્રમાણ છે.

૧૦ રાસપંચાધ્યાયીનો વાચ્યાર્થ.

(લેખકઃ—રા. રા. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ.)

અર્થાન્વયનું બીજ.

ગોપાલોત્તર તાપિની[1] ઉપનિષદ્‌માં એક અદ્ભુત પ્રસંગનું વર્ણન આપણને શ્રુતિભગવતીના અનુગ્રહરૂપે-ઉપહારરૂપે-પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજની સ્ત્રીઓ સર્વેશ્વર શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે કે 'અમારે કોઇ બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવી છે તે કોને આપીએ ?' 'દુર્વાસાને આપો'–એમ ઉત્તર મળતાં વ્રજાંગનાઓ પૂછે છે કે 'યમુનાનું જળ તરીને અમે શી રીતે જઇએ ?' પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો. 'કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી' એમ કહેવેથી યમુના તમને માર્ગ આપશે. એ રીતે ગોપીઓએ કર્યું અને તેઓને યમુનાએ માર્ગ આપ્યો. આ વૃત્તાન્તમા અત્ર વિવક્ષિત અને પ્રસ્તાવિત અર્થસંબંધનું બીજ વિલસે છે

સમાલોચનાનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

આનંદકંદ રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પુનિત જીવનની સમાલોચના અને યશોગાન કરવા એ શ્રદ્ધાન્વિત વૈષ્ણવોનો તો પરિચિત પાઠ જ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ચરિત્ર કોને અપરિચિત છે? આ ભારતભૂમિ ઉપર આશરે ૫૦૦૦ વર્ષ પ્હેલા—'મલયગિરિમાં જેમ ચંદન ઉત્પન્ન થાય' તેમ ભૂમિપરનો પાપનો ભાર ઉતારવા સારૂ, અવિદ્યાદિકથી ઘેરાયેલા મનુષ્યોને સ્મરવા યોગ્ય કાર્યો વડે તેમનો જાણે અનુગ્રહ કરવા અજન્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપે અવતારિત થયા હતા. જેના એક દેશ માત્રમા કલ્પિત થયેલી માયાશક્તિ વડે આ અપ્રમેય વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તેના ગુણ કર્મોને કઇ બુદ્ધિ માપમા લઇ શકે? આપણો સર્વ વાગ્વિલાસ તેની આરાધનામાં યોજાઇને જ સફળ થાય છે એવા પરમવિનમ્ર ભાવથી જ સર્વાધિષ્ઠાભૂનત નારાયણની અવતાર કથાઓનું આપણે અવલોકન કરી શકીયે.

પ્રચલિત અર્થાન્વયો.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનું પતિતપાવન ચરિત્ર ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિભાષારૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતમા વિશેષતઃ દશમ સ્કંધમા અને એમનો જગદુદ્ધારક અંતિમ સંદેશ એકાદશ સ્કંધમા અપૂર્વ વાગ્વૈભવ સમેત વિસ્તરે છે. એ ભક્તિભાવથી ઉભરાઇ જતી સંહિતાના દશમ સ્કંધમા શ્રીકૃષ્ણ ચરિતામૃત સરિતાના ૨૯ થી ૩૩ અધ્યાય સુધીનો જે રસસમૂહ રાસપંચાધ્યાયીને નામે વિખ્યાત છે તેમા વર્ણવેલી રાસલીલાનો વિષય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી અવલોકન કરાયો છે. કેટલાક શ્રી કૃષ્ણચરિતનો આ ભાગ મહાભારતમા દૃષ્ટિગોચર નથી થતો કહી તેને વિસરાવવા યત્ન કરે છે.[2] કેટલાક તેનો પરિચિત વાચ્યાર્થ રુચિકર ન જણાતા લક્ષ્યાર્થની કલ્પના કરે છે. કેટલાક શ્રદ્ધાસમેત ઇશ્વરનાં કાર્યોની તુલનાના પરિશ્રમને

---

१ गोपाज्जीवानात्मत्वेन सृष्टिपर्यन्तमालाति स गोपालः । (गो. उ.)

૨ જુઓ રા. બ. લાલા બૈજનાથનું હિન્દુ ધર્મ ઉપરનું પુસ્તક.

નિવારી પ્રચલિત વાચ્યાર્થને અનુસરે છે. અને કેટલાક ઐકાન્તિક ભક્તિપુરઃસર આ રાસના ધ્યાનવડે વૈકુંઠના અખંડ રાસમાં નિમગ્ન થાય છે. કેટલાક તેને ઉડુગણોના રાસ, કેટલાક જીવનની જીવનક્રિયાઓનો રાસ, કેટલાક જડ અને ચૈતન્યનો રાસ, કેટલાક આત્માનો ઇન્દ્રિયો સાથેનો રાસ અને કેટલાક તેને ઇશ્વિરના જીવો સાથેના અનંત રાસ ઇત્યાદિના રૂપક તરીકે કલ્પે છે.

જીગુપ્સિત કર્મ ?

આ ભિન્નતાનું એક કારણ એ છે કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના આદર્શ ક્ષત્રિયજીવનમા આવા પ્રકારનું દેખાતું કાલુષ્ય કેટલાકને ખુંચે છે શ્રી કૃષ્ણભગવાનની ગોપી-વસ્ત્રહરણ લીલામા બાળચેષ્ટા સુસ્પષ્ટ સમજાય એમ છે, કુબ્જા જોડેનો પ્રસંગ પણ અવિવાહિતા સુન્દરી જોડેના ગાધર્વ વિવાહ સંબંધરૂપે સહજ અનવદ્ય સમજી શકાય તેવો છે. ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ઐશ્વર્ય-વૈભવ જ વિલસે છે, જે વૈભવને જોઇને દેવર્ષિ નારદ મોહ પામ્યા હતા. આ રાસલીલાના પ્રસંગ વિષે મને લાગે છે કે વાચ્યાર્થના યથાવિધ સંઘટન વડે શ્રુતિભગવતીના વાક્યની પરિપુષ્ટિ થઇ શકે, ને તે વડે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મચારી એ સત્યનું યાથાતથ્ય આપણા હૃદયમંદિરમા નિવાસ કરે.

અક્રૂરનું બ્રહ્મલોક દર્શન.

બન્ધુઓ, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એક અન્ય પ્રસંગ આપની સ્મૃતિમા લાવું છું. ભગવદ્-ભક્ત અક્રૂરજી ગોકુલપ્રિય નંદનંદનને સાથે લઇ મથુરા જતા રસ્તામાં યમુનામા સ્નાન કરવા ગયા તે સમયે તેમણે જળમાં શ્રી શેષશાયી નારાયણ ભગવાનને જોયા; અને આશ્ચર્યસમેત શ્રી નારાયણ અને શ્રી કૃષ્ણના મુખની એકરૂપતા દીઠી. આ દિવ્ય દર્શન થતા તેમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી. થોડી વારે બ્હાર રથ પાસે આવ્યા, ત્યારે પ્રભુએ પૂછ્યુ, 'કેમ કંઇ અદ્‌ભુત જોઇ આવ્યા હો એવા દેખાઓ છો ?' અક્રૂરજીએ સાનમાં પ્રભુને કાકુપ્રશ્નથી ઉત્તર આપ્યો કે 'પૃથ્વી, જળ અને આકાશનાં સર્વ આશ્ચર્યોના સ્થાન રૂપ તમને વિશ્વાત્માને જોયા પછી બીજું શું આશ્ચર્ય મ્હેં આ દુનિયામા જોયુ હોય ?' ભગવાને જ અક્રૂરની શાન્તિ અને અનુગ્રહને અર્થે એમને અજ્ઞાનથી પર એવું પોતાનું ધામ જેને ગોલોક, વૈકુંઠ, બ્રહ્મલોક ઇત્યાદિ શબ્દો વડે વાણી લક્ષિત કરવાને મથે છે, તે ધામ બતાવ્યું હતું. એ જ ધામ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના ભક્ત નન્દાદિક ગોપગોપીઓને પણ બતાવ્યું હતું એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમા ઉલ્લેખ છે અને તે જ આધિદૈવિક ધામમા યોગમાયા વડે પ્રભુએ ગોપીઓની સાથે બ્રહ્મરાત્રિમા રાસલીલા વિસ્તારી હતી. આ અર્થ-સંકલના અત્ર વિવક્ષિત છે અને વાચ્યાર્થના આવા સમન્વયની યોગ્યના આપણે વિચારીશું.

વિવક્ષિત અર્થાન્વય.

પ્રચલિત માન્યતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રાસલીલાને આ ભૂમિ ઉપરના એટલે આધિ-ભૌતિક ગોકુળ ગ્રામ પાસેના વ્રજવનમા સ્થાન આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રદ્ધાન્વિત જનોને સર્વાંતમા ભગવાનના ગોપીઓ સાથેના રાસમા પ્રભુની આ વિશ્વરૂપિણી માયા 'હરતા કોઇ વિશેષ ગુંચવણ જણાતી નથી. તથાપિ અનેક રીતે જોતા જોતાં એ રાસલીલાનું

સ્થાન ગોલોક છે[1] એની માન્યતામાં અર્થાન્વય અને પૂર્વાપરનો વિચાર પણ આપણને સહાયભૂત થાય છે. તર્કની અપ્રતિષ્ઠા ભગવાન વેદવ્યાસ સૂત્ર ગ્રથિત કરે છે અને તેથી શાસ્ત્રને અનુકૂળ તર્ક વડે સત્યનું સમર્થન જ આપણને અભીષ્ટ છે.

કૃષ્ણોપનિષદ્‌નો પ્રસંગ.

કૃષ્ણોપનિષદ્‌માં વર્ણવેલો એક બીજો પ્રસંગ જરા અવલોકીએ. સર્વાંગ સુન્દર શ્રીરામચન્દ્રને શ્રી વિષ્ણુરૂપ જાણીને મુનિયોને તેમને પ્રત્યક્ષ રીતે આલિંગન કરવાની ઇચ્છા થઇ; એટલા સારૂ કે તે વડે તેમનો ભૂમિ ઉપરનો જન્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય. પ્રભુએ તેમને કૃષ્ણાવતારમાં ગોપીઓ થઇ આલિંગન કરવા કહ્યું. મુનિઓએ ઉત્તર આપ્યો તેમાં કહ્યું કે 'અમને તમારી સ્ત્રીઓ કરો'. પ્રભુએ મનનશીલ રૂદ્રાદિક દેવોને તેમનો અંગસંગ કરવાનું ને તેમનું વાક્ય સત્ય કરવાનું વચન આપ્યું. આ વરને રાસલીલાના પ્રસંગ સાથે કેટલાક વિદ્વાનો યોજે છે. તથાપિ તે જ ઉપનિષદ્‌માં અવતારિત થયેલી ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ સૂચિત કરી છે તે સંખ્યા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ધર્મપત્નીઓની સંખ્યા સુવિદિત છે. વળી અત્ર સંકલ્પ ભગવાનનો વરરૂપે છે, દેવમુનિઓની તો યાચના છે. તથાપિ વેદની ગૂઢ અને ગંભીર કામધુકનો આવો સમન્વય આપણા વિવક્ષિતાર્થને બાધક નથી; એક રીતે ઉપકારક જ છે; કેમકે ૨૮ મા અધ્યાયમાં ગોપજન્દને ગોલોકોનું દર્શન કરાવવાના પ્રભુના હેતુ સંબંધે મહાત્મા શુકદેવ કહે છે કે 'તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે પ્રભુએ આમ વિચાર્યું' એટલે તે વિચારનું નિર્વહણ એ ગોલોકમાં અંગસ્પર્શના વિવરણ વિના અપૂર્ણ રહે. તથાપિ સંભવિત એમ લાગે છે કે કાત્યાયનીવ્રત્ત[2] પ્રસંગનો ગોપીઓના જીવાત્માઓનો પ્રભુને વરવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ છે તેનું અહીં સૂચન છે.

વિષ્ણુનો અવતાર.

આમ ગ્રંથોવડે આપણને વિદિત થાય છે કે ભૌતિક જળથી પર એવા 'નાર' થી પૂર્ણ ક્ષીરોદધિમાં વિરાજતા મહાપુરૂષ પાસે ઉપસ્થાન કરીને દેવોએ પૃથ્વીની રક્ષાને અર્થે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી, અને તેનો સ્વીકાર કરી પ્રભુએ અવતાર લીધો. અન્ય દેવો પણ એમની પ્રેરણાનુસાર આ આર્યોની કર્મભૂમિમાં વિવિધરૂપે પ્રકટયા. આવી દૈવી શક્તિઓના ભૌતિક દેહ ધારણ કરવાના પ્રસંગો દુનિયાના ઇતિહાસમા વિરલ હોય છે અને પ્રકૃતિના સામંજસ્યથી તેમનાં નામો પણ યથાગુણ સ્ફુરિત થયેલાં આપણે જોઇએ છીએ. નામોની સુયોગ્યતા એ આવાં વૃત્તાન્તોમાં કૃત્રિમતાની વિભાવક નહિ પણ પ્રકૃતિસ્વભાવની સંવાદક છે. ગોકુળ, યમુના, વૃન્દાવન, કૃષ્ણ, નંદ, યશોદા ઇ૦ નામો પ્રકૃતિના નિયમો વડે પદાર્થોને સ્વભાવતઃ સુપ્રાપ્ય થાય એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ગંગા, યમુના, નર્મદા, બ્રહ્માવર્ત, હરિદ્વાર એ નામો કવિની મનોહર કલ્પનાશક્તિના વિલાસો પણ બની શકે; તથાપિ એ તત્તદ્‌ગુણાન્વિત ભૌતિક નદીઓ અને સ્થાનો છે.

---

૧ આ અર્થાન્વય ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં વિદ્વાન પૌરાણિક બ્રહ્મનિષ્ઠ ભટ્ટ શ્રી નંદારામજી પાસે મેં પ્રથમ સૂચિત કર્યો હતો.

૨ જુઓ શ્રી ભાગવત ૯-૨૮-૬ અને ૧૦-૨૨-૨૫.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગોકુલમા પ્રકટ થયા તે પછી દશ અગીયાર વર્ષની વયમા તો તેમણે પોતાના અમાનુષી પરાક્રમોથી પોતાનું ઐશ્વર્ય જણાવી દીધુ હતું. પૂતનાવધ વડે, મૃત્તિકા ખાદન પ્રસગે, અસુરોના વિનાશ વડે, કાલીયદમન વડે, દાવાગ્નિનિવારણ વડે અને ગોવર્દ્ધન ધારણ ઇત્યાદિ લીલાઓ વડે વિરોધી અને અવિરોધી જનોને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એમ ગોકુલમા સુજ્ઞાત થઇ ગયુ હતું ગોવિદના સૌદર્યથી, પરાક્રમથી અને મનોહરતાથી ગોપગોપીઓ સર્વ તેમના ઉપર મોહિત થઇ જાય એમા શુ આશ્ચર્ય?

શ્રીકૃષ્ણનાં અમાનુષી પરાક્રમો

અને શ્રીકૃષ્ણ એ ઇશ્વરાવતાર છે એ જ્ઞાન સર્વ ગોપવૃન્દનુ તેમના તરફનુ દૃષ્ટિબિન્દુ બદલી નાખે એમા શી નવાઇ? આ દૃષ્ટિબિદુથી તેઓનુ વર્તન ઘણે અ ગે નિર્ણિત થતુ હતુ એ સ્મૃતિ અનેક સદેહોના સમાધાન માટે ઉપકારક થઇ પડે એમ છે

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કધના ૨૮ મા અધ્યાયમા નન્દરાયને યમુના નદીમા તળીયા નીચે વરુણ દેવના અનુચરો લઇ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ યમુનાજીમા પડીને તેમને વરુણ પાસેથી લઇ આવે છે. નન્દરાયજી બ્હાર આવીને એ અતીન્દ્રિય વરુણલોકનુ અને ત્યા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વરુણે દેખાડેલા પૂજ્ય ભાવનુ વિસ્મયસમેત પોતાના જ્ઞાતિજન પાસે વર્ણન કરે છે. આ

દિવ્ય પ્રસંગનો આરભ.

ઉપરથી ઇશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનો આત્મવૈભવ જોવાની સૌએ ઉત્કંઠા દેખાડી, અને ભગવાને તેમને પોતાના જાણી તેમના પૂર્વ સકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે કૃપા કરીને તમનૂથી પર એવા પોતાનો ગોલોક તેમને દેખાડ્યો ભગવદનુગ્રહથી યોગમાયા વડે બ્રહ્મહ્રદમા[1] લઇ જવાયેલા, તેમા લીન થયેલા, અને ઉદ્ધાર પામેલા ગોપજનોએ "બ્રહ્મલોકને જોયો કે જ્યા અક્રૂર ગયા હતા." તે બ્રહ્મલોકને જોઇને નન્દાદિ સર્વ ગોપવૃન્દ પરમ આનન્દની શાન્તિને પ્રાપ્ત થયા, અને ત્યા સાક્ષાત્ શ્રુતિયોને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતી જોઇને વિસ્મય પામ્યા આટલેથી ૨૮ મો અધ્યાય પૂરો થાય છે પણ વિષય પૂરો થતો નથી, પૂરો થવાના ચિહ્ન નથી, અને આવુ પુણ્યદર્શન–અદ્ભુત દર્શન–ત્રણ શ્લોકમા ભગવત્ સ્તુતિ વિના આમ ટુંકેથી એકાએક સપૂર્ણ થતું જણાતુ પણ નથી કેમકે ૨૯ મા અધ્યાયનો પ્હેલો જ શ્લોક જાણે પૂર્વકથાના અનુસધાનમા શરૂ થાય છે –

भगवानपि ता रात्री शरदोत्फुल्लमल्लिका ।
वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे योगमाया मुपाश्रित ॥

યોગમાયાનો જેણે આશ્રય લીધો હતો એવા ભગવાને **પણ તે** રાત્રિઓને[2] શરદથી ખીલેલા મલ્લિકા પુષ્પોવાળી જોઇને રમવાનો વિચાર કર્યો યોગમાયા વડે ગોલોક દેખાડતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ગોલોકની પ્રધાન લીલાનુ વર્ણન અહીથી શરૂ થાય છે **अपि અને તા** એ બે શબ્દો પૂર્વ સબધના સ્પષ્ટરીતે દ્યોતક છે આ ગોલોકનુ વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક આદિ

---

૧ હ્રદ એ સરોવર, ગુહા અથવા કિરણના અર્થમા વપરાય છે

૨ ઘણુ કરીને માર્કંડેય પુરાણમા કહેલી कालरात्रि महारात्रि मोहरात्रिश्च दारुणा, જે પ્રયાગમા દૃશ્યમાન થતા । ।યમુનાના શ્વેતકૃષ્ણ પ્રવાહ ગમન સહકાર સમેત બ્રહ્મલોકના અનુભવમય થતી હતી

પુરાણમાં છે, અને પ્રાદેશમાત્ર સૂચન શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં છે. એ ગોલોકમા ઇંદિરા, રાધિકા આદિ દેવીઓ મૂર્તિમતી થઇને રહે છે. આ ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલ, વૃન્દાવન, વ્રજ, યમુના, ઇત્યાદિ, દિવ્ય સત્વો રૂપે વિરાજે છે; અને તેમાં અનેક વિષ્ણુભક્તો ગોપગોપીઓ રૂપે વિચરે છે.

યોગમાયિક સ્વપ્ન.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે ૧૧-૧૨ વર્ષના સામાન્ય બાળકની યુવાવસ્થા ગણાય જ નહિ. એટલે આપણા વિદ્વાન પંડિતો આ રાસક્રીડાને યુક્તિપૂર્વક અનવદ્ય ગણે છે. તથાપિ રાસપંચાધ્યાયીમા કામકેલિનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે; અને થોડા જ સમયમા વક્રાંગસુન્દરી કુબ્જા જોડે વિહારની કથા આપણે વાંચીએ છીએ. એટલે આ રીતે પણ આ રાસક્રીડા ગોલોકમા પૂર્ણ કલાધર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાથેની દિવ્ય રાસલીલા-વાગ્વિલાસ-રૂપ છે એ અર્થાન્વય સહજ ઘટી શકે છે. આ પ્રમાણે સમજતા શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયા વડે ગોપ ગોપીઓના આત્માઓ જાણે એક અદ્ભુત સ્વપ્નનો અનુભવ કરે છે. એ યોગસ્વપ્નમા સામાન્ય સ્વપ્નની પેઠે જ કંઇક પૂર્વસ્મૃતિ, કંઇક પૂર્વભાવનાસિદ્ધિ અને કંઇક નવીન દર્શનની અપૂર્વ રસગુંથણી થાય છે.

રાસલીલાનું પુણ્ય વાતાવરણ.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ગોલોકના વૃન્દાવનમા પોતાનું સંગીત શરૂ કરે છે. ગોપીઓ ઉત્સુક થાય છે, અને પોતાની સામાન્ય ક્રિયાઓ છોડી દઇ પોતાને પ્રભુ પાસે જતી અનુભવે છે. વળી કોઇક તો આ બ્રહ્મરાત્રિમાં પતિ પિતા કે બન્ધુથી જવાની મના થતા આંખ મીંચી દઇને ધ્યાનમાં જ પ્રભુના આશ્લેષના આનંદ વડે અક્ષય મંગલને[1] પ્રાપ્ત થતી પોતાના ગુણમય શરીરનો ત્યાગ કરી સર્વબંધનથી મુક્ત થાય છે. રાજા પરીક્ષિત્‌ના સંદેહનો પરિહાર કરતા શુકદેવ કહે છે કે જે કોઈ અનન્ય ભાવથી પ્રભુને ભજે-ભલે પછી તે ભાવ હરકોઇ પ્રકારનો હોય તોપણ-તે શ્રીહરિની સાથે તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદના અનુગ્રહ વડે આ વિશ્વને જોનારા વિવેકીઓને આ સમાધાન સુલભ છે અને જીવની અવિદ્યાના વિજૃંભણ રૂપે વિશ્વને અનુભવતા બ્રહ્મનિષ્ટ મહાત્માઓને 'લોક' એટલે દૃષ્ટિગોચર થતું કંઇક-એ શબ્દની યોગ્યતા સુપરિચિત છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે. પોતાની સમીપ આવેલી ગોપીઓને ભગવાન પ્રથમ તો પ્રશ્ન પૂછી તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરે છે. પ્રભુ ગોપીઓને આદરથી કહે છે કે 'તમે આવી રાત્રે અહીં કેમ આવ્યાં છો? મ્હારા ઉપર સ્નેહથી તમે આવ્યા હો તથાપિ તમારે તમારા પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી એ જ તમારૂં કર્તવ્ય છે;' વળી ભવિષ્યમાં ભૌતિક ગોકુલમા જઇને શું કરવું એની જાણે વ્યંજના કરતા પ્રભુ કહે છે કે 'મ્હારૂં શ્રવણ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મ્હારામા જે ભાવ જણાય છે તે મ્હારા સંગથી નથી થતો માટે ગૃહ પ્રત્યે જાઓ. ગોપીઓ હતાશ થઇ આંસુઓ લ્હોતી, લ્હોતી પોતાના હાર્દિક ભાવ પ્રકટ કરતી સંસારના સર્વ કાલુષ્યથી વીતરાગ થયેલી પ્રસાદવતી વાણીમાં વદે છે કે 'હે વિભો, આપનો ઉપદેશ સત્ય હો. પણ આપ તો દેહધારીઓના પ્રિયતમ-અથવા વિદ્યારણ્ય મુનિની ભાષામા પરમપ્રેમાસ્પદ-

[1] નિર્હૃતાશુભિણમંગલા: ને સ્થાને નિર્હૃતાઽક્ષીણમંગલા: વધારે સુઘટિત જણાય છે.

'આત્મા છો સંસારના સંબધોથી શુ છે?' આવો સસાર પ્રત્યેનો તેમનો વિરાગ અને તેમની નૈષ્ઠિક ભક્તિ જોઇને ભગવાન તેમની આનંદની સ્થૂલ ભાવનાને સિદ્ધ કરવા કહો કે શાન્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયા, અને નિજ સ્વરૂપમા જ નિત્યતૃપ્ત શ્રી હરિ જેમ વિશ્વલીલાને વિસ્તારે છે તેમ આત્મારામ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુએ ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરી. ગોપીઓની એ સૌભાગ્ય દશાને આપણા કવિવરોએ પોતાની વિશદ, પ્રાસાદિક, ઓજસ્વિની અને મધુર-, વળી રાગવતી છતા પણ વિરાગવતી વાણીમા ગાઇ છે. ગોપીઓની સાથે થોડી વાર રમીને પોતાના ભક્તોના સૌભાગ્યમદ રૂપી સાત્વિક અભિમાનને પણ નિયંત્રિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અંતર્ધાન થાય છે. ગોપીઓ વિહ્વલ થાય છે અને પછી તેમનુ અમર કરુણગીત ગાય છે. એમા પણ સૂચક વાક્યો નજરે પડે છે. 'આ વ્રજમા ઇન્દિરા હમેશા નિવાસ કરે છે' 'તમે ગોપિકાનન્દન નથી પણ અખિલ દેહીઓના અતરાત્મા દ્રષ્ટા છો' ઇત્યાદિ વાક્યો ગોલોકની ક્રીડાને સૂચવે છે. રુદનને અંતે પ્રભુ સ્મિતવદને તેમની પાસે આવિર્ભૂત[1] થાય છે અને લોકોત્તર સુકોમળ વાણી વડે તેમનુ સાત્વન કરે છે છેલ્લા એટલે ૩૩ મા અધ્યાયમા અનેક કૃષ્ણ રૂપોની રાસલીલાનું વર્ણન છે. અને રાજાની શંકાનુ યથોચિત સમાધાન કરી શુકયોગેશ્વર બ્રહ્મરાત્રની રાસલીલાનો પ્રસગ ફલશ્રુતિના અનુસધાન સમેત સમાપ્ત કરે છે.

ગોપીઓનું સૌભાગ્ય.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, જેમનુ અંગ શ્રીનુ સાક્ષાત્ ધામ હતું, તેમના અતુલ સૌંદર્યથી અને ઐશ્વર્ય પ્રભાવથી ગોપીઓ મોહિત થઇ હતી એ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે. તેમની ક્રિયાની નૈતિક સમાલોચના અત્ર વિવક્ષિત નથી તેમના જીવનની સૌભાગ્ય ધન્યતા તો ઈશ્વરના પરમ પ્રસાદમા જ લીન થતી, માનુષી સદેહો પ્રત્યે મંદ સ્મિત કરતી વિચરે છે. જેને શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યનો અનુભવ થઇ ગયો હતો, જેના પૂર્વ સસ્કાર જાગ્રત અને પરિપક્વ થયા હતા એવી ગોપિકાઓ પોતાના સંસારના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સર્વાન્તર્યામી સર્વ દેહીઓના પતિ શ્રીકૃષ્ણમા પોતાના સર્વ પ્રેમની અને સમગ્ર જીવનની આહુતિ આપે એમા શુ આશ્ચર્ય છે?

શ્રીકૃષ્ણની અસંગતા.

તથાપિ શ્રીકૃષ્ણને વિષે શ્રદ્ધાન્વિત જનોને સ્વાભાવિક રીતે થતી શંકા પરીક્ષિત્ મહારાજ શ્રી શુકદેવને નિવેદન કરે છે 'ભગવાન ધર્મસસ્થાપનને અર્થે અવતર્યા હતા તેમણે આવો પરદારસંબધ કેમ કર્યો? તે તો આપ્તકામ હતા.' શુક યોગેશ્વર તેમને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ઉત્તર આપે છે. તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ તો તેજ[2]રૂપ દેવોના કાર્યો ભૌતિક મનુષ્યોના કાર્યોની પેઠે દોષપાત્ર નથી કારણ કે તે સ્થૂલ ક્રિયાઓ જ નથી. બીજી તરફથી અનુકરણનો તો પ્રશ્ન જ ન હોય ઐશ્વર્યવાન દેવોના જેવું આચરણ તેની યોગ્યતાવાળો જ કરી શકે, નહિ તો તેને પોતાના વિનાશનો વખત આવે વિદ્યોપાધિવાળા જ્ઞાનમય ઈશ્વરની ક્રિયાઓમા અહંકાર કે સ્વાર્થનુ વાસનાબીજ હોતું નથી, એટલે બાળકની ચેષ્ટાની પેઠે તે દોષારોપણને

---

૧ જુઓ મૂળ તેષામાવિરભૂત શૌરિ' અને સરખાવો યત્રાક્રૂરો ઽ ભ્યગાત્પુરા શ્રી ભાગવત ૧૦=૨૮-૧૬.

૨ જુઓ મૂળ તેજીયસા ન દોષાય. તૈજસ એ અભિધાન સ્વપ્ન દશાના અભિમાની જીવનુ છે તે પણ સૂચક છે.

સારૂ અયોગ્ય છે-લીલા માત્ર છે. ઈશ્વરની પાદરજને શિરોવંદ્ય ગણનારા કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે, તો પછી ઇશ્વરની પોતાની શી વાત? શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના, તેમના પતિઓના, અને સર્વ દેહીઓના અંતરાત્મા જ હતા. તેમણે પ્રાણીઓના અનુગ્રહને અર્થે માનુષી લીલા કરી હતી, કે જેનું વર્ણન સાંભળી મનુષ્ય ભક્તિમાં પ્રેરાય. આ બધું કહીને છેવટે કહે છે કે કૃષ્ણની માયાથી મોહિત થયેલા ગોપજનો પોતપોતાની સ્ત્રીને પોતાની પાસેજ જાણતા હતા, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમને અસૂયા થઇ નહોતી, અને તેમજ સ્વાભાવિક હતું. કેમકે આ યોગસ્વપ્નમાં સર્વ ગોપગોપીઓ પોતપોતાના આનંદને જ અનુભવતાં હતાં. તે પછી બ્રહ્મીરાત્રિનું આવરણ સંકેલાઇ જતાં વાસુદેવથી અનુમોદિત ગોપસ્ત્રીઓ યમુના તટેથી પોતાના ગૃહ પ્રત્યે ગઇ.

કૃષ્ણ-ગોપીઓનો સંબંધ.

જેમ બ્રહ્મવિદ્‌ને સાક્ષાત્કારની ખુમારી રહે છે તેમ ગોપીઓને આ પરમ અદ્‌ભુત અનુભવની સદા ખુમારી રહેતી હતી. અને તેઓ ભૌતિક ગોકુલમાં પ્રત્યક્ષ થતા બાલગોપાળનાં દર્શન, કીર્તન અને ધ્યાનથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજતી હતી. પવિત્ર ભક્તિભાવના જ એમના હૃદયમાં વિલસતી હતી. તેને જ અનુસરીને ઉદ્ધવ દ્વારા પ્રભુનો અને ઉત્તરમાં ગોપીઓનો સંદેશ આપણે સરલતાથી સમજી શકીએ છીએ. ભગવાનનો સંદેશ એ ઇશ્વરાવતારનોજ સંદેશ છે. તેમાં ભૌતિક વિષયોનો લેશ પણ ગન્ધ નથી. આત્મજ્ઞાનની જ લ્હાણી છે. કહેવામાં આવે છે કે મહાભારતમા આ રાસક્રીડાનો પ્રસંગ નથી. શી રીતે હોય? જેવો યશોદા માતને મુખમાં વિશ્વદર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અક્રૂરને શેષશાયી નારાયણનું દર્શન કરાવ્યાનો પ્રસંગ, અર્જુનને વિરાટરૂપ દેખાડયાનો પ્રસંગ, તેવો જ આ ગોપગોપીઓને ગોલોક દર્શાવ્યાનો પ્રસંગ હતો. તે તે પ્રસંગો બાહ્ય જગતને ભાગ્યે જ દષ્ટિગોચર પણ થયા હશે, પણ તદ્‌તદ્‌ વ્યક્તિઓની જીવન ભાવનાઓના તો તે નિયામક બની ગયા હતા એ સમજવું કઠિન નથી. એટલે જ આપણે જોઇએ છીએ કે શ્રીકૃષ્ણનો વૈરી શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણની નિન્દા કરે છે ત્યાં આ પ્રકારનો કોઇ આરોપ નથી.[1]

વાચ્યાર્થની અભીષ્ટ સિદ્ધિ.

વાચ્યાર્થ બાધ્ય હોય ત્યાં જ લક્ષણાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય ગણાય છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જે અજ્ઞાત હોય તે અસ્તિત્વમાં ન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. પરમાત્માની આ અપાર સૃષ્ટિમાં આપણને અપરિચિત અનેક તત્ત્વો અને અનુભવો સંભવે છે. રસની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ રસરૂપ પરમાત્માના ધામમાં હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આવી રસસિદ્ધિનું સ્વરૂપ તત્ત્વમાં આધ્યાત્મિક, ઉપાધિમાં આધિદૈવિક, અને કથનમાત્રમાં આધિભૌતિક હોય એ સહજ સમજાય એવું છે. જે વૈકુંઠમાં પરમાત્મા સાથે અખંડ રસમાં લીન થઇ જવાની અનેક ભક્તોની ઉદાર આંતરભાવના છે તે વૈકુંઠમાં પ્રભુ સાથેના રાસની સમાલોચના ક્યા તત્ત્વવિચારક વૈષ્ણવને પ્રિય, પૂજ્ય અને પુણ્યરૂપ થયા વિના રહે? અહીં અનાસ્થાને સ્થાન નથી. અનીતિનો ગંધ નથી; અને કામધેનુ રૂપ શબ્દની અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના સર્વ શક્તિઓ શરદ્‌ની કુંજોની પેઠે ફલવતી થાય છે.

૧ જુઓ સભાપર્વ ૪૧ ઇત્યાદિ.

પુરાણ ગ્રંથોની વંદના.

આપણા પુરાણ ગ્રંથો સમગ્ર જગતના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ઇતિહાસનું, જીવનના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની યથોચિત સિદ્ધિને અર્થે વિહંગાવલોકન કરે છે. ભગવાન વેદવ્યાસે પોતાની વ્યવધાન રહિત દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે કરેલી એ સમાલોચના સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યોને અનેક રૂપે ઉપકારક છે. દૈવી સૃષ્ટિ મનુષ્યને સામાન્યતઃ બહુધા અવિદિત, અનવગત હોય છે તેનું ગીર્વાણ ભાષામા યથાતથ્ય વડે વિવેચન કરનાર પુણ્ય ગ્રંથોની પ્રતિભા યથાયોગ્ય પરિશીલનની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. અને મ્હને તો લાગે છે કે એ ગ્રંથોના પુણ્ય પરિશીલનમા ભારતના ભાવિ ઉદયના જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણના અનેક બીજો વિરાજે છે.

૧૧ ગુજરાતના શિષ્ટ સંવાદો.

(લેખકઃ–રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.)

૧.

જીનવભરના કોઇ ગદ્ય લેખકને જ્યારે એક જણે ભાન કરાવ્યું કે તેં આજ સુધી વાતચીત પણ ગદ્યમાં જ કરી છે ત્યારે તેને અચરજ થયું. આપણને પણ જો કોઇ સૂચવે, કે આપણું જીવતર સંવાદ કરવામાં જ જાય છે, તો એ સાદી વાત પણ એવી જ રીતે નવાઇ ઉપજાવે. અને છતાં એ ખરું છે. માણસને મળે ત્યારે હંમેશાં સંવાદ થયા વિના રહેતો નથી. અધિપતિ ઉગતા લેખકને શિખામણ આપે ત્યારે સંવાદ શરુ થાય છે; યુવક યુવતીનાં પ્રેમગોષ્ઠી કે પ્રેમકલહ સંવાદનું રૂપ ધર્યાં વિના રહેતાં નથી; શેઠ તામસી વાણોતરને વઢે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે કમનસીબ વિગ્રહ જાગે ત્યારે ઉગ્ર સંવાદ આરંભાય છે; સહકારીને અસહકારીનો મેળાપ એ આ સમયમાં સંવાદની કલાનો વિકસવાનો પરમ પ્રસંગ બને છે. સંવાદ આ રીતે આહારનિદ્રા અને ભય જેટલો જ માણસને અનિવાર્ય અને સ્વાભાવિક છે.

જીવનમાં જે વસ્તુ આટલી વ્યાપક છે તેણે સાહિત્યમાં એટલું જ વિશાળ રૂપ લીધું નથી એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે સંવાદના સૌથી ઉચ્ચ અને કલાત્મક નમુના સર્વ દેશકાલમાં બહુ જુજ મળે છે. યુરપના લગભગ બે હજાર વર્ષના સાહિત્યમાં સંવાદશ્રેષ્ઠ લેખકો પુરા પાંચ પણ નથી. પ્રાચીન ગ્રીસમા પ્લેટો અને કટાક્ષની મોહક કલાનો સ્વામી લુશીઅન; અઢારમી સદીના ફ્રાંસમાં 'ડાયલોગ્ઝ ઑફ ધ ડેડ' ને લખનાર ફ્રેન્ટનૅલ; અને સંવાદ લેખનમા કેટલાંક અપૂર્વ તત્ત્વો ગયા શતકમાં ઉમેરનાર પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લિશ સાહિત્યકાર વૉલ્ટર સૅવેજ લેન્ડૉર; આટલાં નામ ગણાવ્યાં એટલે સંવાદસાહિત્યના સૌથી સમર્થ યુરોપી વિધાયકો ગણાવાઇ રહે છે. જે દેવીએ આટલી કાળજી અને કસરથી પોતાનાં રહસ્ય કૃપાપાત્રોને દર્શાવ્યા તેના આંતર બાહ્ય સ્વરૂપનું થોડું નિરીક્ષણ આવશ્યક છે.

"બે અથવા વધુ માણસોની લેખરૂપે વાતચીત": આવી સંવાદની વ્યાખ્યા આપીને મી. એડમંડ ગોસ ઉમેરે છે કે, 'સંવાદ એટલે નાટકશાળા વિનાનું નાનકડું નાટક.'[1] આ બંનેની પૂર્તિમાં મી. હેવલોક એલીસનો મત ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે; "સંવાદ એટલે ગતિમય (dynamic) નહીં પણ સ્થિર (static) નાટક."[2] સંવાદનું નાટક સાથેનું આ સામ્ય તેનાં શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને સમજવામાં ઘણું સહાયકર્તા થાય તેમ છે. આદ્ય પ્રણેતા પ્લેટોએ બે અતિપ્રાચીન સીસીલીઅન કવિઓનાં 'માઇમ' (mime) જાતનાં, બે જ પાત્રોના વાર્તાલાપવાળાં, નાટકોને આધારે પોતાની કૃતિઓ રચી અને 'સીમ્પોસી-

૧ 'ઍનસાઇક્લો પીડીઆ બ્રીટાનીકા'માંનો લેખ, 'ડાયલોગ.'

૨ 'સ્કૉટ લાઇબ્રેરી'માંના લૅન્ડૉરના સંવાદસંગ્રહનો ઉપોદ્ઘાત.

અમ ' તથા ' ફીડો '-મા તેનો સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ સાધ્યો. પણ તેણે 'માઇમ' માનું નાટયતત્ત્વ વધારે વિકસાવવાને બદલે પોતાના સંવાદોને ચર્ચાત્મક વધુ અંશે બનાવ્યા. જ્ઞાનનિધિ સોક્રેટીસની અકળ વિભૂતિની આસપાસ ગુંથાયલી એ અનુપમ કૃતિઓનો આત્મા તત્ત્વવિચાર છે, તેનું વાતાવરણ અખંડ કટાક્ષમયતાનુ છે અને પુરાતન એથેન્સની સંસ્કૃતિનું તાદશ ને તેજસ્વી પ્રતિબિંબ તેમા પડે છે. તે પ્રત્યેકને પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે રસ અને વાણીસૌન્દર્ય અસ્ખલિત વહે છે એટલે, કેવળ તત્ત્વચિંતનના જ શોખીન હોય તેવા સંસ્કારી વાચકોને પણ તે આકર્ષી શકે છે.

આ પદ્ધતિના સંવાદો પ્લેટોના સર્વ અનુગામીઓએ રચ્યા પણ લેંડોર સુધી કોઇને તેમાં નાટયતત્ત્વનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાનું સૂઝ્યું નહીં. તે પણ લાબા સંવાદોમાં તો, જે મહાન્ ગ્રીક ફીલસુફને પોતે વખતે ને કવખતે ઉપહાસનાં બાણે વીંધતો તેને જ અનુસરે છે, ને પાત્રોને મુખે સાહિત્ય, રાજકારણ, ઇતિહાસ ને ધર્મ વીશે ચર્ચાઓ કરાવે છે. પણ તેની મરતકલ્પના આટલાથી જ સંતોપાય એમ નહોતું. સાહિત્ય ને ઇતિહાસના સતત અભ્યાસથી સમૃદ્ધ ને ઉત્તેજિત બનેલી એ કલ્પનાને અભિલાષ જાગ્યા કે ઐતિહાસિક પાત્રોની જ અપૂર્વ સૃષ્ટિ રચવી-તેના ઉરભાવોને મૂર્ત કરવામાં સ્વપ્નનિભાનો આહ્લાદક સાક્ષાત્કાર અનુભવવો આ મનોરથ પુરવાનો એણે આરંભ કર્યો. ચર્ચાનો શુષ્ક માર્ગ અળગો કરીને તેણે પાત્રોના સ્વભાવને અનુરૂપ નાના વાર્તાલાપો ગોઠવ્યા. તેમાં બહુરૂપી માનવ મૂર્તિઓના વિધાન હતાં: ધર્મનાં ઝનૂન કે રાજસત્તાના કેફથી ઉન્મત્ત થએલા જાલીમો અને તેમના ભોગ બનેલા નિરાધાર જીવો; નિર્મલ હૃદયનો ભગવદ્ભક્ત અને મલિનતામાં રાચતો સંસારકીટ, પ્રજાદ્રોહી ઉમરાવ અને તેની પ્રજાસેવી અર્ધાંગના; પ્રફુલ્લ હૈયાનો કવિ અને તેનો વેદિઆ ઢોર સમો વિદ્વાન મિત્ર-આવાં આવાં અનેક વિરોધી જોડકાંની લાગણીઓને લડાવવામાં તે આજન્મ કલાધર તલ્લીન બનતો. તેનામાં પાત્રોના પ્રાણ જ જાણે અવતરતા-અને તે એટલે સુધી કે, સર્વેશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોની માફક, તેવા અનુભવોની સૌથી પ્રબળ ક્ષણોમાં તે પોતે તેમનાં સુખદુઃખ, આવેશો ને સાહસોનો કલ્પનાપ્રભાવથી સહભાગી થઇ રહેતો. પાત્રોનો વિજય તેને મુખે સ્મિત ફરકાવતો અને તેમની આફતો તેની આખને ભીની કરતી. સંવાદ લખતાં લખતાં તે પોતે જ વારાફરતી પાત્રો સાથે વાતચીતમાં પડી જતો ને કલાસંવેદનના રોકયા રોકાય નહીં તેવા પ્રવાહમાં નિરંકુશ વિહરતો-આવા સુહાગી અનુભવોના પરિણામરૂપ ઉંચી કોટિના સંવાદોથી લેખનકલાના એ પ્રકારને સર્જનાત્મક સાહિત્યની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન અપાવવાનો અને તે ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ ચિરંજીવ કાર્ય કરી જવાનો યશ લેંડોરને છે તેટલો બીજા એકે સંવાદ લેખકને નથી.

૨.

ગુજરાતનું સંવાદસાહિત્ય ખીલતી દશામા છે. પ્રાચીન કવિઓમાના કોઇ કોઇએ-ભાલણ, શામળ અને દયારામે, તથા પાછળથી દલપતરામે-આ રૂપમાં કેટલીક રચનાઓ કરી છે. ને પ્રત્યેકમા આપણી જુની કવિતાના ગુણ કરતાં દોપ વધારે છે. રૂઢ રૂપકો ને

નીરસ પ્રશ્નોત્તરોના એ સમૂહને સંવાદ નામ શિષ્ટાચારને ખાતર આપીએ એટલું જ. આમ હોવાથી, તેની પરીક્ષા કરવા રોકાવાની જરુર નથી. અર્વાચીન યુગમાં સ્વ. 'કાંત', 'કલાપી' આદિ શિષ્ટ લેખકોએ કરેલી શરુઆત પછી આપણે ત્યા આ પ્રકાર પોતાના સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં પોષાવા લાગ્યો છે. ઉપર જે બે યુરોપી સાહિત્યકારોની કૃતિઓની આપણે પીછાન કરી તેની હારમાં મુકાય તેવું તો નહીં જ, પણ તેમની સાથે સરખાવી શકાય તેવું પણ આપણે ત્યા અત્યારે બહુ થોડું છે. તો પણ, એ બંનેનો અભ્યાસ અહીં ઠીક પ્રમાણમાં થયો છે એટલે પ્લેટોની ચર્ચાપ્રધાન અને લેંડોરની ભાવપ્રધાન શૈલીનાં કેટલાંક અંગો આપણા સારા સંવાદોમાં-જેમાના ઘણાખરા 'સંવાદમાલા' નામના નવીન સંગ્રહમાં જ છે તેમાં-નજરે પડે છે.

એ આપણા શિષ્ટ સંવાદોનુ વિવેચન શરુ કર્યા પહેલા ગુજરાતી સંવાદોના વિષય સંબંધી બે બોલ લખવા અસ્થાને નથી.

એક વખત મીસીસ એની બેસંટે કહ્યું હતુ કે રેલ્વે ટ્રેનમા બે યુરોપીયનો સાથે મુસાફરી કરતા હોય ત્યારે તેઓ હવા કે રમત ગમત વીશે વાતો કર્યા કરે છે, પણ તેવે વખતે બે હીંદીઓ તો અદ્વૈત મતના સિદ્ધાંતોની મીમાંસા કરી રહ્યા હોય છે. કર્કશ અને અખંડ ઘર્ષણથી વિશ્વમાંના દ્વૈતનું જ ભાન કરાવતી આગગાડીમાં અદ્વૈતની ચર્ચા કર્યાથી તેનો મહિમા વધે છે કે કેમ તે અમારી જાણ બહાર છે; તેમ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ છતા દ્વૈતભાવી, સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ હવા કે રમતગમત રૂપે થાય તેમા બ્રહ્મભાવનાનાં તે મહાપ્રચારકને શું ન ગમ્યું તે પણ સમજાતું નથી. પરંતુ તેમણે દર્શાવેલા ભેદમાં સત્ય છે. એમનું કથન હિંદવાસીઓની વૈવિધ્ય વિનાની ચીલાવશ મનોદશા ને તેમના તેવા જીવનનું સચોટ ચિત્ર આલેખે છે. એ જીવનનું પ્રતિબિંબ ધારતું આપણું સાહિત્ય, જેમાં જોગણ વિના નાટક નહીં, અલખના અન્વેષક વિના વાર્તા નહીં, અને અભેદના રાજ વિના કવિતા નહીં, તેણે સંવાદના વિષયો પણ પોતાની પૂજ્ય પરંપરાને અનુસરીને જ ઉકેલવા ઉચિત ધાર્યા છે. સાહિત્યમા સંવાદલેખન એ એક જ પ્રકાર એવો છે જ્યા સૌથી પરિમિત ક્ષેત્રમાં, સૌથી ઉંડી ને એકાગ્ર, સૌથી વિવિધ અને તીવ્ર લાગણીઓનું આલેખન વૈભવવતી કલાને રૂપે સાધી શકાય છે. તેની સિદ્ધિ માટે વિષય વત્તે ઓછે અંશે ધર્મના કે નીતિના ભલે લેવાય-'મેનાવતી ને ગોપીચંદ,' 'શાલિભદ્ર અને માતાભદ્રા' કે 'અશોક અને સંપુષ્ટાચાર્ય'-પણ તેની રચના જ્યારે ઉપલક કે અલ્પરસિક શૈલીમા થાય ત્યારે તેવા સંવાદોને સાહિત્યની કક્ષામા મહા સંકોચ પછી જ મૂકી શકાય છે આથી, વિષયની દૃષ્ટિએ આપણે પસંદ કરેલા સંવાદસંગ્રહને અવલોકતા આ અનુમાન અનિવાર્ય બને છે કે તેના ઉત્તમ પ્રતિના છત્રીસ સંવાદોમાના પચીસ કરતા વધુના લેખકોએ મીસીસ બેસંટના પ્રમાણપત્ર માટે પોતે હરીફાઈમા ઉતર્યા હોય તેવા ભાનથી ને તેની રીતે પોત-પોતાની કૃતિઓ રચી છે

૩

પણ એ મર્યાદા એકેએક સંવાદોને રુંધતી નથી એ સંતોષ લેવા જેવું છે. ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક સર્વોત્તમ સંવાદો સંગ્રહમા જોવામાં આવે છે. તેમાના 'જેસલ અને તોળલ' (કલાપી) 'હલદીઘાટ' (રા. નાનાલાલ કવિ),' શિવાજી અને તાનાજી', (સાગર) 'પ્રતાપ અને ભામાશા' (રા. કેશવ હ. શેઠ), તથા 'સિદ્ધરાજ અને જસમા' (ધૂમકેતુ) એટલા નાટ્યતત્ત્વ ધારનાર ભાવાત્મક શૈલીના છે; અને 'સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ' તેમજ 'રાણોકુંભો અને મીરા' (સ્વ. 'કાંત'), 'પુરુરવ અને ઉર્વશી' (રા. નરસિંહરાવ), તથા 'વર અને વહુ' (પ્રો. ઠાકોર) એ ચાર મુખ્યત ચર્ચાત્મક શૈલીના છે. ગુજરાતી સંવાદોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે આ પ્રતિનિધિ રૂપ નમુનાઓ પર હવે સંક્ષેપમાં કેટલુંક વિવેચન કરીશું.

સર્જનાત્મક સાહિત્યના કેટલાક મહત્ત્વના ગુણો 'જેસલ અને તોળલ'[૧] માં છે. જનમભરના લુટારાના પશ્ચાત્તાપ અને સતી તોળલને હાથે તેનો ક્રમશઃ આત્મવિકાસ ને ઉદ્ધાર એ તેનો વિષય છે. સામાન્ય લેખકના હાથમાં એ જ ધર્મનીતિનો વિષય સહેલાઇથી શુષ્ક અને નિર્જીવ થઇ ગયો હોત; કલાપીની તેજસ્વી કલ્પના હૃદયના અમૂર્ત ભાવોને પણ ચૈતન્યમય અક્ષર મૂર્તિને રૂપે અવતારીને વાચકના આત્માને પાત્રો સાથે અદ્ભુત તન્મયતા સધાવી શકે છે. આ વિધાનકલા કવિમા એટલી તો સુવિકસિત છે કે ઘણી વાર તો જેસલના અંતરના ઉદ્ગારોમાં નથી તે કવિતા તોળલનાં ઉપદેશવાક્યોને વરી શકી છે;

"પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમા તારો સીતાર મેળવી દે, તેનાથી જુદું તે બધું બસરું જ છે."

"પહેલી જ રાતે પાપનો સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુટારો જ રહે."

"ભરવાડ આખા ટોળાને છોડીને જેમ ખોવાએલા મેંઢાને શોધે છે તેમ પાપમા ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે."

"આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તે [પ્રભુ]જ માફ કરે છે. તો જ આપણને આશા છે; નહી તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી જાય છે?"

અપૂર્વ વિચારોના આવા ચમકાર તથા અલંકાર ને દષ્ટાંતોની આ વ્યાપકતા, ઉત્તમ સંવાદોના અંશ તરીકે, પ્લેટોની અમર કૃતિઓની કૈંક ઝાંખી ગુજરાતી વાંચકોને કરાવે છે; તેમજ કુદરતના પ્રતિપલ પલટાતા રંગોને પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે સ્વીકારવાની પદ્ધતિ તેના 'ફીડ્રસ'ના આરંભભાગની યાદ આપ્યા વિના રહેતી નથી. આ ગુણો વધુ ઓછે અંશે કલાપીના સર્વ સંવાદોમાં છે પણ આપણા સંવાદસાહિત્યમાં અગ્રપદે શોભતા 'જેસલ અને તોળલ'ની પરિપકવતા કે પ્રબળ ઊર્મિઓનું આલેખન તેમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં નથી.

હલદીઘાટના ચિરયશસ્વી સમર્પણ પછી કર્તવ્ય પ્રીછનાં શીખેલો સગરસિંહ ફરીથી રાણા પ્રતાપના સંગમાં ભળે છે, એ પ્રસંગ રા. નાનાલાલના સંવાદમાં ગુંથાયો છે. એ

૧ આ બે પાત્રો સંબંધી વધુ વિગત માટે જીજ્ઞાસુએ 'રણજીતકૃતિસંગ્રહ'ની છેલ્લી વાર્તા જોવી.

શૌર્યવાર્તા કવિતા કરતા વાગ્મિતા (Rhetoric) ની પોષક વધુ અંશે છે અને વિધિએ અનુકૂળ આલેખકના હાથમા તે સોંપી જણાય છે. કવિતાનો આત્મ રસ છે; વાગ્મિતાનો અલંકાર. કવિ સત્ય અને સૌંદર્યનો અંતર્દષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતિ રચે છે; વક્તા સત્યના અમુક જ સ્વરૂપને, આવેશ ને છટાની મદદથી, મનગોહક વાણીમા મૂર્ત કરે છે. આવી વાણીના સુંદર તેમજ સાધારણ નમુના રા. કવિની બીજી રચનાઓમા તેમ 'હલદીઘાટ'મા નજરે પડે છે. તેમા અપાર્થિવ ઊર્મિઓના સવેદન કે સાચો રસવૈભવ નથી વાચકને તે વાચતા ઉષ્મા કરતા દુષ્ણતાનો અનુભવ વધારે થાય છે, અને 'મૃત્યુની તો ક્ષત્રિયો માળા પહેરીને ફરે છે' 'આપની ક્યા ઓછપ છે?' 'ઉડતા લોહીના ભડકા' આવા, વાગ્મિતાની કલાનો પણ અતિરેક જ સાધતા, શબ્દપ્રયોગો વસ્તુના ગૌરવને નાટકી ઢબથી રજુ કરતા હોય તેમ સૂક્ષ્મ રસજ્ઞોને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ સ્ખલનને છાયામા નાખી દે તેવા સબળ પાત્રાલેખન, ભાવોદ્રેક કે કાર્યપ્રકાશ પણ આ સંવાદમા કે એ જ લેખકના 'મીગ બાધ'માં હોત તો એમના આશાભર્યા વાચકોને કરવાનું ઠામ મળી શકત, પણ તેમ બનતુ નથી.

'પ્રતાપ અને ભામાશા' તથા 'શિવજી અને તાનાજી' એ બે સવાદ કલાના સારા નમુના બનતા સહેજમા બચી ગયા છે. પ્રત્યેક લેખક વિષયના આકર્ષણથી મુગ્ધ થયા છે તેટલા જ વિધાનકૌશલની આવશ્યકતાથી થયા હોત તો બીજી પંક્તિમા ઉંચે સ્થાને શોભે તેવું તેમનું કાર્ય થાત. પહેલા સંવાદમા તો પ્રતાપની પાસે આવેલો ભિક્ષુક ખરી રીતે ભામાશા છે એ વાત મથાળામા જ સૂચવી દઇને લેખકે રસપ્રવાહને નકામો ખાળ્યો છે. બાકી, એ સંવાદ ટુંકો અને રસભર્યો છે તથા એ જ લેખકના અતિ વિસ્તારવાળા 'અશોક અને સંપુષ્ટાચાર્ય' થી ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ, જુદો પડી આવે છે નિષ્પ્રયોજન અતિ વિસ્તારનું, અને તે વિસ્તારમા પણ રૂઢ અને રસહીણા ઉપદેશ આપવાનું દૂષણ શિવાજીવાળા સંવાદને પણ તેવીજ રીતે નીચી કોટિમા ઉતારે છે. વળી, અસંખ્ય સશસ્ત્ર યુદ્ધોના યોધ અને તેમા જ જીવનભર રાચનાર શિવાજી મહારાજને મુખે અહિંસાત્મક અસહકારની ભવિષ્યવાણી કેવીક શોભે તેનો વિચાર પણ થવો જોઇતો હતો.

ભાવાત્મક શૈલીના આપણા છેલ્લા દૃષ્ટાત 'સિદ્ધરાજ અને જસમા' મા ઉત્તમ અંશો એટલા છે અને સારા સંવાદની અણુવિકસી શકચતા પણ તેમા એટલી બધી વરતાય છે કે તેના નાના નાના દોષો—કહીંક અણઘાટીલું વાક્ય, કહીંક ઉદ્ગારવચનના અતિરેક—તરફ ધ્યાન દોરવાનું મન ન થાય. 'ધૂમકેતુ' સંજ્ઞાથી લખનાર પ્રાસાદિક લેખનની એ કૃતિ, આ પ્રકારના સંવાદોમા 'જેસલ અને તોળલ' પછી તુરતજ, બીજે સ્થાને, વગર સંકોચે મુકાય તેવી છે. રસમય પ્રસંગને આલેખકે સજીવ પાત્રો ને શુદ્ધ કવિત્વ દ્વારા જાણે નવેજ અવતારે સરજ્યો છે.

બે લાક્ષણિક અવતરણથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થઇ શકશે.

"મહારાજ!......માળવાનુ સિંહાસન લુટાય તો માળવી સૈન્ય કોઇક દિવસ અપયશ ભુસી શકે, પરંતુ માળવાની સ્ત્રી વેચાય તો માળવી સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય વેચાય છે. ગઇ કીર્તિ મળે છે, પણ ગયુ સૌંદર્ય મળતું નથી, કીર્તિ તો મનુષ્યનો માની લીધેલો સિક્કો છે, સૌંદર્ય ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસ છે, નીતિનું અંતિમ પરિણામ છે, અનેક જીવનનો અમર સંસ્કાર છે,..'

"જસમા ! આ બાલની છટા ! પેલા સુંદર ગંભીર ચળકતા નયનો ! આ શરીરસામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ–એના પર ચાલ્યો જતો સૌંદર્યનો પ્રવાહ ! અને એ બધા પર તારુ સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ, મદભર્યું માન, માનિની ! સિદ્ધરાજ તારૂં જ કાવ્ય કરે છે, તારૂં જ ચિત્ર દોરે છે, તનેજ જુએ છે........."

આવાજ તેજસ્વી રત્નોથી આખોય સંવાદ ભરચક છે.

૪

ચર્ચાત્મક શૈલીના સંવાદમા પાત્રના સ્વભાવ ને ઊર્મિઓનુ આલેખન સંવાદકારનું લક્ષ્યબિંદુ મટીને ગૌણ બને છે તેમા બે પાત્રો વચ્ચે વિવાદ કરાવીને જ તે સંતોષ માને છે. વળી તેમા વિવાદનો વિષય જેમ મતભેદને વધારે ઉશ્કેરનારો, તેમ સંવાદ વધારે રસભર બને છે. પણ આ શૈલીની એક ખામી પણ ગંભીર છે; તેમા રચનારના અંગત અભિપ્રાયો ઘણી વાર પેઠા વિના રહેતા નથી. પરિણામે, કલાકૃતિ તરીકે આ સંવાદોનું મૂલ્ય ઓછુ જ આકી શકાય. ચિંતનાત્મક સાહિત્યના નમુના તરીકે તે સત્કારપાત્ર હોય છે, પણ પ્લેટો જેવા અતિવિરલ અપવાદ શિવાય, તેમા સર્ગશક્તિનો નજીવો જ આવિર્ભાવ નજરે પડે છે

'સંવાદમાલા'મા આવા વિચારપ્રધાન સવાદો પણ કેટલાક મુકાયા છે. સ્વ. 'કાંત' કૃત 'સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ,' ને 'રાણો કુંભો તથા મીરા' તેમજ રા. નરસિંહરાવનો 'પ્રેમ-રહસ્ય' આ પ્રકારના નમુના રૂપ છે. પ્રત્યેકની ધીરગંભીર, સ્વલ્પઅલંકાર વાળી ને ગૌરવાન્વિત શૈલીનું બનેમા પ્રતિબિંબ છે. એ સંવાદો જીવનરસિક કરતા પાંડિત્યરસિક સ્વભાવના વાચકોને વધુ ગમશે. તે વાચતા વાચનાર, સ્વત્વ ભુલાવતા અદ્ભુત અનુભવોની સૃષ્ટિમાં વિહરતો નથી, પણ બુદ્ધિવિલાસના પ્રશાંત ને સૂક્ષ્મ વાતાવરણની રમ્યતા ભોગવે છે. રા. બલવંતરાય ઠાકોરનો 'વર અને વહુ' પણ આજ કોટિમા આવે છે. તેમા નિરાડબર કલાથી ઍબલાર્ડ અને એલોઇસની કવિ પ્રિય અમર પ્રેમકથા વર્ણવવા–ચર્ચવાનો યત્ન છે, અને ચર્ચાત્મક શૈલીની આ સર્વ કૃતિઓની સર્વસામાન્ય મર્યાદા તેને પણ બંધાઇ છે, જીવતાં કે પ્રતિહાસમાથી જગાડેલા પાત્રોની વાતચીતમા 'નિરપેક્ષ' 'લાઘવ' 'અસ્થિ' 'સૂક્ષ્માત્મા' 'ધર્મ્ય' 'વર્જ્ય' 'વેષ્ટિત' 'શારીર' ને 'રસાસ્વાદ' જેવા શબ્દપ્રયોગો કૈંક અસ્વાભાવિકતાનુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતા નથી ?–એમ વાચકે પુછવું પડે છે. કદાચ વિવાદ અને ઝીણાવટભરી મીમાંસાઓ માટે એ જરૂરના હશે, પણ રસજ્ઞોને તે ખુંચે તો છે જ.

સ્થલકાલના બંધન કેટલીક વસ્તુઓને બાધી શકતા નથી, તેમ વર્ગીકરણના બધન 'ચાર મુરખાઓ સાથે મસલત' (રા. અતિસુખશકર ત્રિવેદી) એ નામવાળા સંવાદોના ઝુમખાને બાધી શકતા નથી. પણ તેની નોધ તો લેવાવી જોઇએ. ઉપર જે બે પ્રકાર આપણે દર્શાવ્યા તે દરેકના ગૌણ લક્ષણ આમા અમુક પ્રમાણમા દેખાય છે. તે ગિષ્ટ કરતા સામાન્ય વાચકને વધુ આકર્ષશે કેમકે તેમા કલાતત્ત્વ નહીં જેવું છે અને નિત્યજીવનમા બહુસાધારણ એવા સવાલ જવાબોને લીધે જ એ ધ્યાન રોકી શકે છે. પ્રાથમિક હાસ્યરસના એ સારા નમુના છે અને આ આખા સંગ્રહમાં હાસ્ય ઉપજાવનાર તે સંવાદો એકલા જ છે એ તેમની વિશેષતા છે.

યુગબળોને પ્રભાવે આજે ગુજરાતનું સાહિત્ય નવો અવતાર પામી રહ્યું છે પારકા સાહિત્યોના નબળા સબળા પડઘા પાડવાને બદલે નવા સાહિત્યકારો તે સાહિત્યોના અભ્યાસ પરથી ફક્ત માર્ગદર્શન શોધે છે, પણ પ્રેરણા તો ગુજરાતની ભૂમિ અને ગુજરાતીઓના જીવનમાંથી જ સાંપડે એ તેઓ સમજ્યા છે આ મનોદશાની અસર સંવાદલેખન પર પણ થશે ત્યારે તે નવીન વિષયો અને અપૂર્વ કલાવિધાનથી પ્રકાશવા લાગશે—ત્યારે પશ્ચિમના પ્રખ્યાત તેમજ કેટલાક અલ્પપરિચિત સંવાદોની—એક સ્પેનીશ લેખકના 'ચિત્રકલા', ડ્રાયડનના 'નાટ્યકલા', ફ્રેડરિક હેરીસનના 'સંસ્કારિતા' કે વાઇલ્ડના 'વિવેચક કલાસ્વામી તરીકે' જેવા સંવાદોની—ઝાંખી આપણા સંવાદોમાં પણ નવતના રંગો પુરશે, તેને અમર આકર્ષણ અર્પશે અને અદ્ભુત રસવૈભવથી તેને વિભૂષિત કરશે

૧૨ અખો અને તેની કવિતા.

(લેખકઃ—રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ખીમજી પટેલ.)

કોઇ પણ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો હોય છે. તદનુસાર આપણી ગુજરાતી ભાષામા પણ કાવ્યોનો પ્રારંભ પ્રથમ થએલો છે ગુજરાતી કાવ્યના વિકાસક્રમના પાંચ પગથીઆં છે. (૧) પ્રાચીન યુગઃ-તેમા ઇસ્વી સનના આઠમા-નવમા શતકથી આરંભી ચૌદમા શતક સુધીના કાળનો સમાવેશ થાય છે. આને અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનો કાળ કહી શકાય. આ કાળમાં કવિતાના ક્ષેત્રમાં મુખ્ય ફાલ લેનાર જૈન કવિઓ છે. (૨) બીજા યુગમાં પંદરમા તથા સોળામા સૈકાનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગનો મુખ્ય કવિ નરસિંહ મ્હેતો છે. તે અર્વાચીન ગુજરાતીનો પિતા ગણાય છે; તેને આદિ કવિ પણ કહેવામાં આવે છે. નરસિંહ મ્હેતા ઉપરાંત ભક્ત કવિ વિષ્ણુદાસ, ભાલણ, પદ્મનાભ, વસ્તો આદિ કેટલાક કવિઓ આ યુગમાં થઇ ગયા છે. પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવયિત્રી મીરાંબાઇ પણ આ યુગમાં થઇ ગઇ છે. (૩) ત્રીજો યુગઃ-આ યુગમાં સત્તરમા તથા અઢારમા સૈકાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગમાં ભાષાપ્રેમી કવિ પ્રેમાનન્દ પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં અગ્રગણ્ય છે; તેથી તેને પ્રેમાનન્દનો યુગ કહી શકાય. આ યુગમાં પ્રથમ પંક્તિના બીજા કવિઓમાં તત્ત્વજ્ઞ વેદાન્તી અખો અને કથાનિપુણ શામળ પ્રેમાનન્દથી ઉતરતું સ્થાન ભોગવે છે. એ સિવાય વલ્લભ, નાકર, વીરજી રત્નેશ્વર આદિ ઉતરતી પંક્તિના બીજા ઘણા કવિઓ આ યુગને શોભાવે છે. (૪) ચોથો યુગઃ-આમાં ઓગણીસમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગાકાશમાં પ્રથમ પંક્તિના તારા તરીકે શૃંગારરસિક દયારામ પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશે છે; તેથી તેને દયારામનો યુગ કહી શકાય. તે સિવાય ભોજો, ધીરો, પ્રીતમ, મનહર, ગિરધર, નિષ્કુળાનંદ વગેરે વત્તાઓછા પ્રસિદ્ધ કવિઓ આ યુગમા થઇ ગયા છે. (૫) અર્વાચીન યુગઃ-આ યુગનો આરંભ "સભારંજની બાની" વાળા કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ છેલ્લા યુગમાં પ્રાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિની છાયા આપણા સાહિત્ય ઉપર પડેલી જોવામાં આવે છે; તેની સાથે આપણી ભાષામા સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસના પરિણામ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધતાએ પણ અધિકારે પ્રવેશ કર્યો છે. આ સમયના નર્મદાશંકર આદિ કેટલાક અતિ તેજસ્વી તારાઓ સાહિત્યાકાશમાં અદૃશ્ય થએલા છે; કેટલાક હજુ ઝાંખા પ્રકાશથી તેમજ કેટલાક પ્રચંડ પ્રકાશથી ઝળક્યાં કરે છે.

વેદાન્તી કવિ અખો, ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રીજા યુગમા થઇ ગયો છે. જેમ ઇંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમા સત્તરમું શતક "ઓગસ્ટન" યુગ તરીકે અતિ ઉજ્જ્વલ પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યું છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા પણ સત્તરમું છતક "સુવર્ણ" યુગ તરીકે તેટલા જ તેજથી પ્રકાશી રહ્યું છે. આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા, ભાલણ વગેરેના વિયોગથી શોકને વશ થઇ ગુર્જરગિરાએ દ્વિતીય યુગમાં અરસિકતા ધારણ કરી. ગોવર્ધનરામભાઇ કહે છે તેમ " કવિતા રચવાનું કાર્ય ધર્મગુરૂઓ અને વલ્લભમતાનુયાયીઓના હાથમાં જવાથી કવિતાએ એકદેશીય ભક્તિરૂપ ધારણ કર્યું. " પરંતુ સત્તારમા સૈકામાં માતૃ ભાષાના

પ્રેમથી ઉછળતા હૃદયે, રસિક કવિ પ્રેમાનન્દે ગુર્જરગિરાને પુનઃ રસિકતા ધારણ કરાવી: અને નવીન, સુંદર તથા મનોહારી પ્રભાથી ગુર્જરગિરા પ્રકાશવા લાગી. સત્તરમા સૈકાનો આ પ્રખર પ્રતિભાવાન સૂર્ય ઉદય પામી ધીમા, મંદ, રમણીય બાળકિરણોથી લોકોને આનંદ આપી મધ્યાહ્ન થતાં પૂર્ણ પ્રતાપથી પ્રકાશી એ આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે એ પહેલા અખા રૂપી અરૂણે માર્મિક અને કડક વાણીમાં, બહુ ઉંચા, ઊંડા, ઠોક મારતા, ચિત્તવેધક વિચારોથી સોળમા શતકની રાત્રિમાં વ્યાપી રહેલા દંભ, પ્રપચ અને સ્વાર્થરૂપી અંધકારનો વિનાશ આરંભ્યો.

. આ સૈકામાં મુખ્ય કવિઓ ત્રણ થયા છે-અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ. તેઓમાં સૌથી પ્રથમ અખાએ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું. દરેકે સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કર્યું; અને બીજાઓની મદદની અપેક્ષા વિના જ પોતાના લક્ષ્ય તરફ કાર્યનૌકા હંકારતાં દરેકે આગળ ધપાવ્યું. દરેકે સ્વાભાવિક રીતે જ એક બીજાના કાર્યક્ષેત્રમાં જે ઉણપ હતી તે કોઇના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે સુંદરતાથી પૂરી. દરેકે આ પ્રમાણે સમાજની ઉન્નતિનું કાર્ય પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉપાડી લઇ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કાવ્યરૂપી ઉત્તમ પાક ઉત્પન્ન કરીને સાહિત્ય કોઠારમાં ઘણો સારો વધારો કર્યો. અત્યાર સુધી ભક્તિનાં પદો અને શુષ્ક કથા વર્ણનોમાં કાવ્યની ઇતિકર્તવ્યતા પૂર્ણ થતી હતી. હવે સુંદર નૈસર્ગિક વર્ણનો, મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન, ચારિત્ર્યનું અને કાવ્યના જૂદા જૂદા અંગોનું કલાવિધાનકની દૃષ્ટિથી સંઘટ્ટન, પરિપાક આદિને કવિતામાં સ્થાન મળ્યું. કાવ્યસરિતામા નવું પાણી ભળ્યું. અત્યાર સુધી નાના નાના ખાબોચીઆમાં ભરાઇ રહેલા ભક્તિનાં પાણી લાંબા સમય સુધી સ્થિતિસ્થાપક દશામાં રહેલાં, તેથી તેમા કાઇક ખારાશ આવેલી; તે આ નવીન, રસાળ, પ્રબોધક જળથી દૂર થઇ. અને કાવ્યસરિતા પુનઃ નિર્મળતાથી વહેવા લાગી.

જનસમાજને પ્રબુદ્ધ કરવાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય, આ કવિઓની સમક્ષ આદર્શરૂપ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમા નવનવા રસ લાવવા; અને લોકોને અવનવો આનંદ આપવા પ્રેમાનન્દ તથા તેના શિષ્યમંડળે કાવ્યો રચ્યા. શામળે સમાજના વાસ્તવ સ્વરૂપને કલ્પનાનો ઓપ આપી તેને નવીન રૂપમાં લોકો સમક્ષ ખડું કર્યું. અખાએ સમાજના દોષો ઉઘાડા પાડી, તેનો ખળભળાટ દૂર કરી તેમા વેદાન્તવિચારથી શાન્તિ આણી. આ પ્રમાણે માતૃભાષાને ઉન્નત કરવાને, સમાજને સુધારવાને તેઓ સાભિમાન પ્રયત્નશીલ થયા.

ગુજરાતી કવિતાએ ક્રમે ક્રમે કેવું રૂપ ધારણ કર્યું તે આપણે ટુંકામા જોઇ ગયા. હવે અખાના સમયની કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હતી, અને એ પરિસ્થિતિએ તેને કેવા પ્રકારની કવિતા કરવા પ્રેર્યો તે જાણવા સારૂ કવિના જીવનનું અવલોકન કરીએ.

અખાનો જન્મ ક્યારે અને કયા સાલમાં થયો તેને માટે સપ્રમાણ હકીકત કોઈ સ્થળેથી મળી આવતી નથી. તેના જીવન સંબંધી વિગતવાર અહેવાલ હજુ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી. કવિએ પોતે પોતાના ગ્રંથમા જ્ઞાતિ કે કુલ વિશે કાઇ ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી; કોઇ કોઇ સ્થળે અખાએ પોતાના જીવન સંબંધી ઉદ્દગારો કહાડેલા છે, તે દ્વારા તથા કવિના સંબંધી આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે તે ઉપરથી ભાગ્યું તૂટ્યું વૃત્તાંત ઉપજાવી શકાય.

સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા ગુરુ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર."
(ગુરુઅંગ.)

છેવટે એ ત્યાંના જીવનથી કંટાળી ગયો, તેથી મહારાજશ્રીને ભેટ દક્ષિણા આપી, વિદાયગીરી લઇ ત્યાથી અખો ચાલી નીકળ્યો; એ પછી તે ગોકુળ મથુરા ગયો.

"દર્શન વેષ જોઇ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો."
(પ્રપંચઅંગ.)

અહિંયા પણ તેને કોઇ સંત પુરુષથી સંતોષ ન થયો; ઉલટું આવાં પુણ્યસ્થળોમા થતા અધર્મ કૃત્યોથી તેના મનને ઘણો ખેદ થયો. જે તીર્થસ્થળોમાં અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મો થતાં હોય છતાં પવિત્ર માનવામાં આવે, તેવાં સ્થાનોમાં ભટકવાથી જ–ફરવાથી દેહનું કલ્યાણ થાય છે એમ માનવાનું નથી; જો અંતઃકરણ નિર્મળ, પવિત્ર, મલિન વાસના રહિત અને શુદ્ધ વિચારોથી ઉન્નત હોય, તો ઘેર બેઠાં પણ ભક્તિથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે માટે અખો કહે છે કેઃ-

"રામ રડવડતાં ક્‌હેને મળ્યો, ઘેલો તે ઘરે સુખથી ટળ્યો;
હું મારૂં ખોયાશું કામ, મળે અખા ઘર બેઠાં રામ;
હરિ વિણ જાણે ક્ષેપણ કાળ, ઘોયે હિર ન થાયે વાળ"
(તીર્થઅંગ.)

કોઈ સ્થળે સદ્દગુરુ નહિ મળવાથી છેવટે તે કાશી ગયો.

કાશી મોક્ષનું ધામ મનાય છે; તેના તીર્થ પ્રદેશમા પુણ્ય સલિલ પતિતપાવની ગંગાનું નિર્મળ જળ શાંત અને ગંભીર રીતે વહન કરે છે. અનેક ગગનચુંબિત મંદિરોથી આ દેવનગરી મંડિત છે. અહિં અનેક મઠો અને આશ્રમો જોવામાં આવે છે. વિવિધ ધર્મના અનેક સાધુઓ અને પંડિતોનું તે નિવાસસ્થાન છે. છતાં તે માટે એવી લોકોક્તિ છે કે "રાંડ, સાંઢ અને સંન્યાસી, ને તેથી વસે છે કાશી." અર્થાત્ અહિં વેશ્યા, સાંઢ, અને સાધુઓ-એ ત્રણેનું અતિ પ્રાબલ્ય છે "કાંચન અને કામિનીની મોહજાળમાં ન ફસાય અને માયાથી નિર્લિપ્ત રહી કેવળ જ્ઞાનયજ્ઞરૂપે જ લોકહિતમાં નિરત રહે એ જ જીવનમુક્ત સાચા સંત કહેવાય." આ સત્યોક્તિની અખાના હૃદય ઉપર ઉંડી છાપ પડી હતી, તેથી એવા સાચા સંતની શોધમાં અખો કાશીમાં બધાં સ્થળોએ ફર્યો. અને જયપુરવાળા ગોકુળનાથના થએલા અનુભવથી એ જે જે મહાત્માઓનાં સમાગમમાં આવતો તેમની પરીક્ષા કરતો, જ્ઞાનગોષ્ટિનો પ્રસંગ કાઢી એમની સત્યનિષ્ઠા, વિદ્વત્તા અને નિર્મળ મનોભાવની કસોટી કરતો, એમના તપોબળને તાવતો, અને એમની જીવન લીલા નિહાળતો; પરંતુ કામિની તથા કાંચનથી ન ચળે એવો કોઇ સાધુ પુરુષ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સંત પુરુષની શોધમાં તે રાત્રિદિવસ ફર્યા કરતો હતો, તેવામાં તેને છેવટે એક સમર્થ જ્ઞાની મહાત્માનો સમાગમ થયો. આ મહાત્મા તેની કસોટીમાથી સંપૂર્ણ રીતે વિશુદ્ધ નીવડ્યા; અને અખાએ તેમની પાસેથી સાચો બ્રહ્મ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો.

"ચરણુ ચિંતવી સ્તુતિ કરૂં, ચિદ્ શકિત બ્રહ્માનન્દની" 'અખે ગીતા'ના મંગળાચરણમાં આ પ્રમાણે તે પોતાના ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.

આ મહાત્માનો સમાગમ અખાને અદ્ભુત રીતે થયો. તે પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. બન્યું એમ કે ભટકતાં ભટકતાં એક વખત અખાએ આ બ્રહ્માનન્દજી મહાત્માને મણિકર્ણિકાના પવિત્ર ઘાટ પાસે એક ન્હાની પર્ણકુટિમાં પોતાના એક શિષ્યને વેદાન્તનો ઉપદેશ આપતા સાંભળ્યા. કાશીમાં જ્યાં પ્રત્યેક મઠમાં અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા હોય, અને જ્યાં અપ્રસિદ્ધ ગુરુની પાસે પણ સો જેટલા શિષ્યો નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેવે સ્થળે આ એકાંત પર્ણકુટિમાં માત્ર એક જ શિષ્યને ગુરુ ઉપદેશ આપે એ અખાને જરા વિસ્મયજનક લાગ્યું. અખાએ ગુપ્ત રીતે આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; તેને તે રુચ્યો, તેથી તે પર્ણકુટિની પછીત પછવાડે ઉભા રહી નિત્ય કથા શ્રવણ કરવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તે મહાત્મા પવિત્ર સત્ય પુરુષ અને પૂર્ણજ્ઞાની છે તથા તેમના શિષ્ય થવું સર્વથા યોગ્ય જ થશે એમ અખાની પ્રતીતિ થઇ. પરંતુ મહાત્માઓની પરીક્ષા કરવાની તેની ટેવ હજી ગઇ ન હતી, તેથી એ દ્રવ્યથી કે સ્ત્રીથી ચલાયમાન થાય છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાના હેતુથી દિવસના તેમની પાસે જઇને દ્રવ્યાદિકનો મોહ લગાડયો; પણ તે સંતપુરુષ એથી જરાય ચલિત થયા નહિ; તેમને સંસાર ઉપર પૂર્ણ વિરાગ હતો. તેમણે વાસનાદેહને જીતી અક્ષય દેહની પ્રાપ્તિ કરી હતી; તેથી અખાની કસોટીમાં તે વિજયથી નીવડયા; અને અખાની આસ્થા તેમના ઉપર ચ્હોંટી. અખાના હૃદયમાં તેમને માટે આદર અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયાં. આ મહાત્માના ઉપદેશમાં તેને રસ પડવા લાગ્યો. મનમાં તેણે મહાત્માને પોતાના સદ્ગુરુ માની લીધા, અને પ્રથમની જેમ છુપી રીતે કથાશ્રવણનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. એકાદ વર્ષ સુધી એમ બહાર બેસીને જ તેણે કથા શ્રવણનો લાભ લીધો. એવામાં એક દિવસ કથા સાંભળનાર શિષ્યને ઝોકું આવ્યું, અને કથા પ્રસંગમાં હોંકારો ન દેવાયો. હોંકારો નહિ આપવાથી બ્રહ્માનન્દજી ઉપદેશ આપતા અટકી પડશે એમ માનીને અખાએ બહાર બેઠાં બેઠાં હોંકારો આપ્યો. રાત્રિના સમયે કોઇએ બહારથી હોંકારો આપ્યો એ સાંભળીને બ્રહ્માનન્દજીને આશ્ચર્ય થયું, અને કોણે એ હોંકારો આપ્યો તે જાણવાની મનોવૃત્તિ થતાં તેમણે બહાર જઇને તપાસ કરી, તો અખો બેઠેલો દેખાયો. એણે જ હોંકારો દીધો હશે એમ માનીને તે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ તેનાં નામ ઠામ વગેરે હકીકત પૂછતાં અખાએ પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સવિસ્તર નિવેદન કર્યો, તથા પોતે એકાદ વર્ષથી કથાશ્રવણનો લાભ લે છે, અને પોતાને કથાશ્રવણ કરવાની આજ્ઞા મળે કે ન મળે, તેથી છુપી રીતે બહાર બેસીને જ તે કથા શ્રવણ કરતો હતો એ વાત પણ અખાએ નિવેદન કરી. બ્રહ્માનન્દજી સ્વામીને અખો મુમુક્ષુ જણાયો, તેથી તેને કથા સાંભળવા બેસવા દીધો. આ પછી અખો લગભગ ત્રણેક વર્ષ કાશીમાં રહ્યો. આ મુદ્દત દરમિયાન તેણે બ્રહ્માનન્દજી પાસે પંચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ વગેરે વેદાન્તના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ કાશીમાં રહી અખો પાછો ગુજરાતમાં આવી રહ્યો. પાછા આવતાં તે પુનઃ જયપુર ગયો. આ વખતે તે પ્રથમના જેવો દ્રવ્યવાન ન હતો. કારણ કે તેની પાસે જે થોડું ઘણું દ્રવ્ય હતું તે તેણે પોતાના કાશીનિવાસ દરમિયાન સાધુ સંતોને

દાનમા આપી દીધુ હતુ વળી પ્રાપચિક વસ્તુઓ ઉપરનો તેનો મોહ નાશ પામી તેનું મન ગગાજલ જેવુ સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયુ હતું તેનો અહભાવ જ્ઞાનમા ગળી ગયો હતો. તેનામા આડબર, ડોળ, દભ બિલ્કુલ ન હતા તેને જયપુરમા આવ્યા પછી પોતાના મૂળ ગુરુ ગોકુલનાથની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી. પોતે દ્રવ્યવાન્ હતો તે વખતે પોતાને જે સત્કાર આદર મળ્યો હતો, તેવોજ સત્કાર અને આદર નિર્ધન દશામા મળે છે કે નહિ તે જાણવાની તેને અભિલાષા થઇ આવી. તેણે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ થયું દ્વારપાલે તેને ઓળખ્યો નહિ, અને અંદર જતો અટકાવ્યો. જ્યા દ્રવ્યનો જ સત્કાર થતો હતો એવા મદિરમા "અખો આવો ભિખારી ન હતો એ તો બડો દ્રવ્યવાન શેઠીયો હતો" એ શબ્દો દ્વારપાલને મુખે તેણે સાભળ્યા પોતાનું નામ મહારાજશ્રીને પહોચાડવાને તેણે દ્વારપાલને કહ્યુ, દ્વારપાલે તેમ કરવાની ના પાડી આ પ્રમાણે ગડબડ થતી સાભળીને મહારાજે મેડી પરથી બારીમાથી ડોકીયુ કર્યું, અને અખાને ઓળખ્યા છતા તેનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી અખાને ઘણુ દુ ખ લાગ્યુ પોતાનો નહિ પરતુ પોતાના દ્રવ્યનો જ મહારાજે અગાઉ સત્કાર કર્યો હતો એ જાણીને તેને એવા સ્વાર્થપટુ, દભી અને લપટ ગુરુ ઉપર ધિક્કાર ઉપજ્યો તેણે કહ્યુ, "આ સસારમા જો કોઇ વસ્તુ આ અધર્મીઓને મહત્ત્વની લાગતી હોય તો તે દ્રવ્ય જ છે આ સઘળા ધનના જ સગા છે, નિર્ધનના નહિ, માટે ધિક્કાર હો તમને!" આ પ્રસગના સ્મરણમા તેણે લખ્યુ છે —

"ઘણા કૃત્ય કર્યા મે બાહ્ય, તોય ન ભાગી મનની દાઝ,
દર્શન વેશ બહુ જોઇ રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો,
ગુરુ કર્યા મે ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ઘાલી નાથ."

(પ્રપચ અગ.)

"પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાગ્યા વરૂ,
ધન હરે ધોખો નહિ હરે, સબધે સસારી સાચો કરે,"

(જડભક્તિ અંગ.)

એને ત્યા આવો અનુભવ થયો હતો, એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે એણે આ પહેલા અમદાવાદ અને અન્ય સ્થળોએ ગ્હીને બાવા, વેરાગી, સાધુ વગેરેના જીવનનો—આચરણોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેમના અનીતિમય, તથા યોગી જીવનથી તેને એટલો તો તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો, કે તેણે આવા ડોળઘાલુ વિષયી, લાલચુ અને કાચનને જ સર્વસ્વ માનનારા સાધુઓને ઉઘાડા પાડવામા પોતાનું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને જે જે સાધુ સંતોનો સમાગમ થયો હતો તેઓ બધા આ કોટિના જ હતા એમ ન હતું તેમા કેટલાક સારા, સત્ય નિષ્ઠ અને નિર્મળ જીવન ગાળનારા સાધુઓ પણ તેના જોવામા આવ્યા હતા અને આવા સત્યપ્રેમી શુદ્ધ જીવન જીવનાર સત મહાત્માઓની પ્રશસા તે પોતાના ગ્રથોમા કેટલેક ઠેકાણે કરવાને ચુકયો નથી તો પણ એટલુ તો ખરૂ કે તેના ગ્રથોમા ઢોંગી, દભી, છેતરપિંડી કરનારા સાધુઓને સખ્ત ચાબખા તેણે માર્યા હોય એવા પ્રસગો ઘણા વધારે જોવામા આવે છે

અખો પ્રથમ વલ્લભમતાનુયાયી હતો, પરતુ એ સપ્રદાયના આચાર્યોના વર્તનથી તેને એ ધર્મ ઉપર કટાળો ઉપજ્યો હતો વળી તેઓ તેની જ્ઞાનની ભૂખ ભાગી શકયા ન હતા

છેવટે તે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે વેદાન્તનિષ્ઠ બ્રહ્માનન્દજીને શરણે ગયો અને તેમની પાસેથી વેદાન્તરહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારથી તે શાંકરમતાવલંબી થયો હતો.

અખાએ ૭૪૬ છપા, અને ૬૦ પદો લખેલાં છે. આ છપ્પાઓને વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નથી. આથાક મહેનતને અને દીર્ઘ કાળના ભ્રમણ પછી સંત પુરુષની અને સત્યની તેને જે અલભ્ય પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેનો લાભ જેમણે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો નથી એવા જિજ્ઞાસુ ધર્મનિરત સામાન્ય કોટિના લોકોને આપવા માટે, તથા તેઓ ચોમેર જોવામાં આવતા પાખંડ, અધર્મ અને અનીતિથી સાવચેત રહે એટલા માટે તેણે આ છપ્પાઓ બનાવેલા છે. આ છપ્પાઓ તેનાં વેદાન્તના બીજા ગ્રન્થોની જેમ શુષ્ક તથા નીરસ લાગતા નથી. આ છપ્પાઓ વાંચનારને તરતજ માલૂમ પડશે કે તે બધા લોકોને ઉદ્દેશીને જ લખાયેલા છે. એ લખવા માટે પોતાની નિન્દા થાય કે પ્રશંસા થાય તેની દરકાર તેણે કરી નથી. આ છપ્પાઓમાં તેણે દાંભિક વ્યવહાર અને તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી કુટિલતા એ બન્નેને નીડરતાથી અને ખુલ્લી રીતે ઉઘાડા પાડ્યા છે. આ છપ્પાઓમાં તેણે અનીતિને માર્ગે ચાલનારા લોકોને, ટીલાં ટપકાં, પાઠપૂજા વગેરે બાહ્યાચારને જ માન આપનારાઓ, પરંતુ આંતર ગુહામાં નિગૂઢ રહેલા આત્માના અવાજને તરછોડનાર જુદા જુદા પંથ વાળાઓને; મોજ શોખમાં રચીપચી રહેલા, ધનની લોલુપતા વાળા, ભ્રષ્ટાચારથી પતિત થયેલા ઢોંગી ધર્મગુરુઓને; માયાની મોહિનીમા મસ્ત રહેલા સાધુસંતોને ઘણા આકરા શબ્દોમાં ચાબખા માર્યા છે. દ્રવ્ય, સ્ત્રી, માબાપ, છૈયાંછોકરાં, ભાઇ બ્હેન, સગાં વ્હાલાં, મિત્ર, ચાકર નોકર—આ બધા જ્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ સચવાય ત્યાં સુધી જ સંબંધ રાખે છે. જ્યાં સુધી કોઇ માણુસ પાસે દ્રવ્ય હોય છે ત્યાં સુધી જ એ બધા તેના ઉપર હેત રાખશે; જેમ પુષ્પમાંથી ભમરો મધ ચૂસી લઇ મધ ખૂટી જાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તેમ કોઇ માણુસ પાસે દ્રવ્ય હશે ત્યાં સુધી એ બધા તેને ફોલી ફોલીને ખાશે; અને તે દ્રવ્યહીન થયો કે તરત જ તેને છોડી દેશે. માટે વસ્તુતઃ આ દુનિયામાં કોઇ કોઇનું નથી; સંસાર અને તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓ મિથ્યા છે, અસત્ય છે; વ્યવહાર દુઃખનું કારણ છે; સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, ગુરુઓ, આચાર્યો—એ સર્વ આડે માર્ગે દોરનારા છે; તેથી ભૂલ્યે-ચૂક્યે તમે એમના ઉપર ભરોંસો રાખશો મા. જો તમે ભરોંસો રાખ્યો તો તમારૂં વહાણ મધ્ય દરીએ ડુબવાનું. તેથી માત્ર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ ઉપર જ ભરોંસો રાખશો, તેને તમારો હમેશનો સાથી ગણુશો તો તમે સહજ આ અનીશ્વર જગતની પેલી પાર તરી જશો, અને પરમ પદને પામશો. આ અનિત્ય જગત્ તો માત્ર નિત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મની લીલા જ છે, તેથી તે અસત્ય–અનિત્ય લીલાનો ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે કટિબદ્ધ થાઓ વગેરે વગેરે ઘણીય અનુભવસિદ્ધ વાતો અખાએ અનેક દૃષ્ટાન્તોથી અતિ જુસ્સાદાર બાનીમાં આ છપ્પાઓમાં પ્રતિપાદિત કરી છે.

આ છપ્પાઓ ઉપરાંત નીચે જણાવેલા તેના ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે. અખેગીતા, ચિત્ત વિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરુ શિષ્ય સંવાદ, અનુભવ બિંદુ, કૈવલ્ય ગીતા, બ્રહ્મ લીલા (હિંદુસ્તાનીમાં), પરમપદપ્રાપ્તિ અને પંચદશી તાત્પર્ય. ' આ બધા વેદાન્ત ઉપર લખાયેલા ગ્રન્થો છે. અખો વેદાન્ત દર્શનમાં કેટલો નિપુણ હતો તે જાણવાને ઉપરોક્ત પ્રથમના ચાર

ગ્રંથો બસ છે. આ ગ્રન્થોમાં દર્શન રહસ્ય એટલું ગૂઢ રહેલું છે કે વેદાન્ત દર્શનમાં માત્ર યત્કિંચિત્ પ્રવેશ હોય એવા સામાન્ય અભ્યાસકને તેનો અર્થ સહેલાઇથી સમજાશે નહિ. તેણે આ બધા ગ્રન્થો લોકોને ઉદ્દેશીને લખ્યા હતા એ ખરૂં, પરંતુ પોતે પરબ્રહ્મ-પરમ સત્યની શોધમાં જેટલો ઉંડો ઉતરી શક્યો હતો, તેટલા ઉંડા સામાન્ય લોકો ન ઉતરી શકે એ વાત તેના સ્મરણમા ન રહી હોય એમ લાગે છે. તેણે તે વેદાન્ત દર્શનના સિદ્ધાન્તોનો જેટલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો, તેને કૈવલ્ય જ્ઞાનનું જેટલું રહસ્ય હાથ લાગ્યું હતું, તેટલે દરજ્જે સામાન્ય લોકોએ અભ્યાસ ન કર્યો હોય, તેમજ રહસ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય એ વાત ઉપર તેણે દુર્લક્ષ્ય આપ્યું હોય એમ લાગે છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ કાર્ય અતિ વિકટ છે; તો પછી શાંકર દર્શન જેવા વેદાન્તના રહસ્યપૂર્ણ ગ્રંથમાં રહેલા ઉંડા, ગૂઢ, કઠિન, સહેલાઇથી સમજી ન શકાય એવા તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવું એ કેટલું વધારે મુશ્કેલ કાર્ય હોવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ વાચકને સહજ આવશે. આવા વિષયને કવિતામાં ઉતારવાથી તે આકર્ષક ન બને એમાં કાંઇ નવાઇ નહિ. આ કારણને લીધેજ અખાના છપ્પા જેટલા પ્રમાણમાં વંચાય છે, તેટલા પ્રમાણમા તેના ઉપરોક્ત વેદાન્ત ગ્રંથો વંચાતા નથી.

અખાને કવિ ગણવો કે નહિ એ પ્રશ્ન અહિં ઉપસ્થિત થાય છે. આ સંબંધી બે પક્ષ છે. એક પક્ષ અખાને કવિ ગણવાની સાફ ના પાડે છે, કારણ કે તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે શબ્દ, ચાતુરી, ઝડઝમક, અલંકાર ઇત્યાદિ કવિતાના આવશ્યક ગણાતાં અંગ તેની કવિતામાં જોવામાં નથી આવતાં. શબ્દરચના, પદલાલિત્ય, અલંકાર ઇત્યાદિમાં જ કાવ્યનો આત્મા આવી રહેલો છે એમ તેઓ માને છે, તેથી તેમને મન અખો કવિ નથી લાગતો. બીજો પક્ષ **रसात्मकं काव्यम्** એવી કાવ્યની વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે, તેથી તેમને તો અખો નિઃસંશય કવિરૂપે ભાસવાનો. આ પક્ષને મન શબ્દરચના, ઝડઝમક વગેરે કાવ્યનાં આવશ્યક અંગ નથી, પરંતુ ઉપકારક અંગ છે. કોઇ પણ અંગીરસની નિષ્પત્તિ કરવામાં જ કવિતાનું રહસ્ય રહેલું છે, એમ તેઓ માને છે. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ ન હતી. તે "કવિ અંગ" માં કહે છે.

"જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ."

અખાનું દષ્ટિબિંદુ કવિતા રચી તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થવાનું હતું જ નહિ, તેથી અમુક પ્રકારની કવિતામાં જ કવિત્વ રહેલું છે, બીજામાં નહિ એવા મતાગ્રહને "આત્મ લક્ષ અંગ" માં તે નિંદે છે. તેને મન તો જે શબ્દરચનાથી અખંડ પરમાત્મ તત્ત્વ સમજાય તે શબ્દ રચનામાં જ કવિત્વ રહેલું હતું.

"અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કશી ન પહોંચે શરે;
કે લેવું કે મૂકવું કહે, તે તો ત્યાં આથેરૂ રહે;
એવું કવતાં આવે લાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ."
"ઉકેલ પડે તે જોડયું ખરૂં, જેણે જીવપણું જાયે પરૂં;
બાકી સઘળો મોહ જોડાય, મનનું ગમતું સૌ કો ગાય;
અખા અર્થરહિત કહેજે વાત, નાચે પૂત તવ લાજે તાત."

ઉપરના છપ્પામાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય રહેલું છે. જે કાવ્યથી વાચકના હૃદય ઉપર બોધની છાયા પડતી નથી,-તે કાવ્ય પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવામાં જરાય ઉપયોગી નથી. જે કાવ્ય વાંચવાથી વાચકના હૃદયની સંસ્કારિતા જાગ્રત થતી નથી, જે કાવ્યથી હૃદયના ઉંડાણમાં આત્માનો ગુંજારવ થતો નથી, જે કાવ્ય તલસ્પર્શી નથી તે કાવ્યને અલંકારોથી ગમે તેટલું વિભૂષિત કર્યું હોય તો પણ તે ચિરંજીવ નીવડવાનું નહિ. શબ્દ તથા અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી, પણ શબ્દાર્થની પાછળ રહેલા ધ્વનિમાં, બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે; જેમ કોઇ સ્ત્રીએ ખૂબ આભૂષણો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હોય તથાપિ તેનામાં સૌંદર્ય ન હોય તો એ વસ્ત્રો અલંકારો તેણે શરીર ઉપર ધારણ કર્યાં હોય ત્યાં સુધીજ પ્રેક્ષકને મોહ પમાડવાની શક્તિ તેનામાં રહે છે; પરંતુ વસ્ત્રાલંકારો તેણે દૂર કર્યાં કે તરત તેની મોહકતા નાશ પામે છે. તેવીજ સ્થિતિ અલંકારયુક્ત પરંતુ રસવિહીન કાવ્યની છે. કાવ્યના પ્રયોજનનું વર્ણન કરતાં મમ્મટાચાર્ય **कान्तासंमित तयोपदेशयुजे ।** એમ કહી કાવ્ય સ્ત્રીની જેમ મધુર ઉપદેશ આપે છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કરે છે. કાવ્યની આ વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો અખાની ગણના કવિમાં કરવી જ જોઇએ. તેના છપ્પામાં કવિતારસ થોડે ઘણે અંશે રહેલો છે, તેથી તેની ગણના કવિમાં કરવામાં આવે છે; તથાપિ એનામાં કવિનાં કરતાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણો જ વિશેષ હતાં તેથી એને કવિ નહિ પરંતુ જ્ઞાની કવિ કહેવામાં બાધ નથી.

અખાનો ઉદ્દેશ પોતાને કવિ તરીકે ગણાવવાનો ન હતો, તો પછી ગદ્યમાં લખતાં પદ્યમાં તેણે શા માટે લખ્યું એવી શંકા કદાપિ થાય તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું કે અખાના સમયમાં ગ્રંથો ગદ્યમાં લખવાનો રિવાજ ન હતો. વળી ગદ્યના વાંચન કરતાં પદ્યના વાંચનથી લોકો ઉપર અસર ઘણી વહેલી થાય છે. પદ્યમાં વિચારો સંક્ષેપમાં દર્શાવેલા હોય છે, તેથી તાત્પર્ય સહેલાઇથી અને ત્વરાથી સમજી શકાય છે. કદાચિત્ અખાનો આવો ઉદ્દેશ હોય.

અખાએ જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે સંસારનાં બંધનથી અળગો થઇ ગયો હતો. તેને બંધનો પ્રિય ન હતાં; તેથી વેદાન્ત જેવા ગહન વિષય માટે તેણે કાવ્ય કરવામાં સંસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષા પસંદ કરી હતી. અમુક ભાષામાંજ લખવું અથવા બોલવું એવો આગ્રહ તેને ન હતો.

"સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતથી નાસી ગયું?"

તેનો હેતુ લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો, તેમના મૂર્ખતા ભરેલાં કૃત્યો તરફ તેમની આંખ ઉઘાડવાનો હતો, તેથી તેણે પ્રાકૃતમાં જ—લોકોની ભાષામાં જ કવિતા કરી છે. લેખકે અમુક ભાષા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઇએ; જે ભાષાથી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો હોય તે ભાષામા તેણે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા. તે કહે છે,

"ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર."

પંડિતોએ, વિદ્વાનોએ અમુક વિષયો દેવભાષા સંસ્કૃતમાં જ લખવા જોઇએ એ આગ્રહ મૂકી દેવો જોઇએ. પ્રાકૃતથી જો કામ સરતું હોય તો બીજી ભાષા ઉપર એટલો બધો મોહ શું કામ રાખવો? આ હેતુથી જ અખાએ પોતાની માતૃભાષામાં-પોતે જેવી ભાષા બોલતો હતો તેવી ભાષામાં પોતાના ઉદ્ગારોનો ધોધ વહેવડાવ્યો છે.

છપ્પામાં દર્શાવેલા વિચારોથી સાફ જણાય છે કે તેણે બહુ જોયેલું, બહુ સાંભળેલું, બહુ વેઠેલું; તેથી એમાં રહેલા વિચારોમા કૃત્રિમતા બિલકુલ નથી. એ જ તેની કવિ તરીકેની ખુબી છે. (તેનો કોઇ પણ છપ્પો પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ રચાયો નથી. અખાએ છંદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે.) કવિએ ઝડઝમક, અલંકારાદિ કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ આપ્યું જણાતું નથી. તે પોતે જ "અખેગીતા"માં કહે છે. કે હું "મગણ, જગણ" જાણતો નથી, ચાતુરી, ઝડઝમકાદિ હું કાવ્યમાં લાવી શકતો નથી.

"તેણે ગ્રંથ પહેલું એમ જાણવું, અમો મગણ જગણ નથી જાણતા;
તુક, ચોક, ચાતુરી, ઝડઝમકો, અમો લક્ષા વિના નથી આણતા"

અલંકારપ્રયોગ જ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વ સમજવામા આડખીલી રૂપ થાય છે એવી કવિની માન્યતા હોવાને લીધે આલંકારિક ભાષા તરફ તેને સ્વાભાવિક અપ્રીતિ હતી. કવિ એ વિશે "પ્રપંચ અંગ" છપ્પામા કહે છે.

"શ્લોક સુભાષિત મીઠી વાણ્ય, તેણે મોહ્યા કવિ અજાણ."

× × ×

"કવિએ શક્ય જણાવા કાજ, ગાજે જેમ રોહિણીનો ગાજ;
વૃષ્ટિ થવાને નવ ગડગડે, સામો અવધ્યથી પાછો પડે;
પૂજાવા મનમાં બહુ કોડ, શબ્દ તણા જોડે છે જોડ."

× × ×

"કવિ થઇને અધિકું શું કવ્યું, જોતા નહી બ્રહ્મ અણચવ્યું:
રાગદ્વેષની પુંજી કરી, કવિ વ્યાપાર બેઠો આદરી.
તેમાં અખા શું પામે લાભ, વાએ ગયો જેમ સ્ત્રીને ગાભ."

"જડ ભક્તિ" અંગ છપ્પામાં પણ કહે છે કે;

"શબ્દજાળ કર્મના ગ્રંથ, એમા સાર ન લીધે અંત;
સાચું સાધન જે કો કરો, વાગવિલાસ સકળ પરહરો."

× × ×

"શબ્દજાળ માયાનું કુડ, ત્યાં નર પશુ પડે મતિમૂઢ;
શણગારી વાણી સૌ ગાય, મોહ્યા જીવ સાંભળવા જાય;
અખા શું વાચ્યું સમજ્યો કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું."

વળી "કુટકળ અંગ" છપ્પામા પણ કહે છે કે,

"વાચક જાળમા ગુંચવી મરે, અખા જ્ઞાનીનું કહ્યું કેમ કરે;"

× × ×

"પંડિત પંડિતાઇનું જોર, પણ અંતઃકરણમા અંધારૂં ઘોર;
અખા તે થકી પ્રાકૃત ભલા, જો આવે સમજ્યાની કળા."

તેની ભાષા તેના જીવનની પેઠે આડંબર વિનાની અને સરળ છે. કવિમા ગણના કરાવવાની મહદિચ્છા તેને ન હતી, તેથી શબ્દરચના અને પદલાલિત્ય ઇત્યાદિ તરફ તેણે અપેક્ષા

રાખી છે, તેમજ છંદની માત્રા તરફ પણ તેણે યથોચિત લક્ષ આપ્યું નથી. તેણે ભાષાની ખુબીઓ ઉપર લક્ષ ન આપતાં વિચારસંકલના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. વેદાન્ત જેવો કઠિન અને ગહન વિષય હોવાથી તથા વિચારોને સંક્ષેપમાં દર્શાવવાની વૃત્તિ હોવાથી તેની કવિતામાં કેટલેક ઠેકાણે અર્થ જોઇએ તેટલો સ્પષ્ટ થઈ શકયો નથી. શબ્દપ્રયોગોમાં પણ કોઇ ઠેકાણે અશુદ્ધતા અને ક્લિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. વાક્યરચના પણ ક્રિયાપદ આદિ આવશ્યક અંગો અધ્યાહૃત રહેવાથી કઠિન બની છે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ અખાની કવિતા આડંબર રહિત અને સરળ છે તથાપિ કેટલેક ઠેકાણે અપરિચિત, કઠિન, ક્લિષ્ટ થઇ પડી છે.

પરંતુ અખાનાં વેદાન્તનાં પદો જોતાં તેમાં જોસ અને સરળતા દૃષ્ટિગોચર થયા વગર રહેશે નહિ. તેમાં રસની જમાવટ સારી રીતે થયેલી હોવાથી વાંચનારને એ વાંચતાં ઘડી-ભર તો આનંદ થવાનો જ. વિવિધ દૃષ્ટાન્તોથી વિષય સારી રીતે સમજાવ્યો છે. ભાષાની ક્લિષ્ટતા તેમાં કેટલેક અંશે ઓછી જોવામાં આવે છે. પદોમાં નૈસર્ગિક સરળતા તરી આવવાને લીધે કવિતાનો પ્રવાહ પણ અખંડ, અસ્ખલિત વહે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે "અક્ષય લીલા" નું નીચેનું પદ—

"સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી, માયા કેરા ધામમાં;
ઘર ગયો છે ભૂલી, સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી.
વણુ ખેડુ વન વરખડો, જઇ ગગનમાંહે મ્હોર્યો;
ફાલ્યો ફુલ્યો બહુ ફળ્યો, ત્રિલોકમાં ફેર્યો. સંતો રે.
પગ વિના પગ કાઢવો, વણુ વાટે દીવો બાળો;
જે ઘર જાવું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાળો." સંતો રે.

વળી જુઓ "અનુભવબિંદુ" નું નીચેનું પદ,

"જેમ વર્ષા ઋતુ જાય, શરદ્ ઋતુ રૂડી દીસે;
દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હીસે.
ચોદિશ ચળકે ચંદ, દ્વંદ્વ બહુ મનનો ભાગે;
તેમ ભાગે ભવ ભ્રાંતિ, કાન્તિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
ચિદાકાશ ચિન્મય અખો, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે."

અખાની કવિતા એના અનુભવના ઉદ્‌ગાર રૂપે છે, તેથી એની કવિતામાં ગંભીરતા, ડહાપણ તથા અર્થસૂચકતા રહેલી છે. એની કવિતા જિજ્ઞાસાને નમ્રત કરી આત્માને મોહ-જાળમાથી છોડાવી વૈરાગ્ય તરફ પ્રેરવા માટે સજ્જડ મેણાં મારી સત્યને પ્રકટ કરનારી અને સાત્વિક શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારી છે. એણે જ્યા ત્યાં પ્રપંચ, દંભ, અને અનાચાર જોયાં હતાં અનુભવ્યાં હતાં, એણે પ્રજાને વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી જ જોઇ હતી; તેથી તેણે એ વ્હેમ અને અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં, પ્રપંચ અને દંભને ઉઘાડા પાડવામાં કવિતામુદ્‌ગરના જે

પ્રહારો કર્યા તે તે સમયની પરિસ્થિતિને સર્વથા યોગ્ય જ હતા. અખાની બાની સત્ય રૂપી તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ છે; અહંભાવ અને અધ્યાસનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી છે. અખો સોની હતો, અનીતિમય–અધર્મપૂર્ણ વ્યવહારને ગાળીને તથા કસોટીએ ચઢાવીને તેમાંથી "નગદ ધર્મનું" સંશોધન કરવું એ તેને મન પરમ કર્તવ્ય હતું. તે સમયની પરિસ્થિતિનો યથાર્થ અભ્યાસ કરનારને વિદિત થશે કે અખાની પ્રૌઢ ગૂઢ અને માર્મિક કાવ્યકૃતિની તે સમયે કેટલી ઉપયોગિતા હતી.

આ કવિતા લખવામા અખાનો હેતુ પાખંડ–અનીતિ–અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનો અને તેને બદલે આત્મજ્ઞાનને જાગ્રત કરી સાચા ધર્મનું–સત્યનું સંસ્થાપન અને સંરક્ષણ કરવાનો હતો; તેથી તેના છપ્પાઓ ઘણા અંશે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયમાં વિઘ્ન નાંખનાર બાહ્યાચાર, દંભ અભિમાન ઇત્યાદિના પરિત્યાગ માટે લખાયેલા છે. કવિનો આશય સત્ય વસ્તુનું સંશોધન કરવાનો અને તે દ્વારા આત્મકલ્યાણ સાધવાનો હતો. આ હેતુમાં દંભ છળ આદિ જે જે વસ્તુઓ અંતરાયરૂપ નીવડે તે સર્વનો નાશ કરવામા તેણે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો ઉપયોગ કર્યો છે.

કેવળ વિનાશક પક્ષને અનુસરી જ અખો વિરમ્યો નથી, પરંતુ **ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય** એણે વેદાન્તના ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદિત કેવલાદ્વૈત અખાએ સ્વીકાર્યું હતું. એ વેદાન્ત તેણે પોતાના ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ રીતે સરળ ભાષામાં સમજાવ્યું છે.

એણે સમજણ વિના ધર્મના આચાર માત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ સખ્ત પ્રહાર કર્યા છે, તથાપિ સાથે સાથે એ સર્વને અંતઃકરણની વિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે વારંવાર પ્રતિબોધ આપે છે. અખો આચારને નિરર્થક ગણતો નથી; તે આચારની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, તથાપિ વ્હેમથી નિર્મુક્ત, શુદ્ધ આચારની, દાંભિક આચારની નહિ. તે "આભડછેટ" અંગ છપ્પામાં કહે છે કે,

"ઇશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;
મીઠા મહુડા માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોય અન્નમાંની રાખ;
સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાંણું વાય".

તેણે લોભી–દંભી ગુરુની નિંદા કરી છે, પરંતુ સાથે સાથે જ્ઞાનના ઉદય માટે સદ્ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, તથા સદ્ગુરુ કેવો હોવો જોઇએ તે પણ સમજાવ્યું છે. સદ્ગુરુની આવશ્યકતા વિશે તે "અખેગીતા" માં કહે છે,

"જેમ સુવર્ણ કેરી મોહર માહે, અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;
તેમ ગુરુભજનમાં સર્વ આવે, જો મન વળે ગુરુચરણ ભણી.
જેમ બધિર ન જાણે નાદ સુખને, સ્વાદ નોહે રસના વિના;
તેમ ગુરુ વિના હરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના.
કહે અખો સહુ કો સુણો, જો ટાળવા દીઠા જંતને;
એ આરત શું ઉરમાં ધરો, સેવો તે હરિગુરુ સંતને.

'સાચા ગુરુ'નાં લક્ષણુ કહે છે,

"સાચો ગુરુ કેને નવ ભજે, જુઠાથી કાંઇ નવ નીપજે".

× × ×

"સાચો ગુરૂ જાણીજે જક્ત, કનક કામિની નોહે અસક્ત."

× × ×

"તે આદર કેનો નવ કરે, સે'જ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે".

(વેપવિચારઅંગ).

"પરાત્પર પર બ્રહ્મ જે, તે મન વાણીને અગમ્ય;
તેનો લક્ષ આપી શકે, તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ;
શ્વાન, શુકર, બિડાલ, ખર, તેનાં ટોળાનો જે જંત;
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સંત.
જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે રામ".

(અખેગીતા.)

"પ્રીછે તો ગુણુ પારે રહે, ગુણમા આવે તેને કહે;
જે ઉડયો જાયે આકાશ, તે નોહે પૃથ્વીની પાસ.
અખા એમ સમજ્યો તે હરિ, તેને સરખી વરી સુંદરી."

(વિચાર અંગ.)

વળી જડ ભક્તિને અખો નિંદે છે, પરંતુ તેની સાથે નિર્ગુણ પરામાત્મા પ્રતિની ભક્તિનો તેને ઘણો આદર છે.

ઉપરોકત પ્રકારના વિનાશક અને સંસ્થાપક વિચારોને સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ કરવાને અખાએ ઠેકઠેકાણે દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યો છે. દૃષ્ટાન્ત એકલું નિરુપયોગી છે એ ખરૂં, પરંતુ યોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દૃષ્ટાન્ત એવું પ્રબલ શસ્ત્ર છે કે તેથી સિદ્ધાન્ત સારી રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રતિપક્ષીના મન ઉપર પણ તે ઉંડી અસર કરે છે. વળી સાધારણ બુદ્ધિના મનુષ્યના હૃદયમાં ધારેલી અસર કરવામાં સરસ અને સરળ દૃષ્ટાન્ત શુષ્ક તર્ક કરતા ઘણે અંશે ફળીભૂત થાય છે.

ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે અખાએ વિષયની સ્પષ્ટતા તથા સરળતા સારૂ દૃષ્ટાન્તના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહેવામાં કાંઇ અતિશયોક્તિ નથી. કુશળ બાણાવલીની પેઠે અખો દૃષ્ટાન્ત વડે પોતાના લક્ષ્યને સચોટ વીંધે છે. દૃષ્ટાન્તો એવા તો માર્મિક છે કે વિરોધીને તેનાથી જે ઘા થાય છે તેની અસર લાંબા સમય સુધી રહે છે, અને એની વેદના એટલી તો અસહ્ય થઇ પડે છે કે તે ટાળવાને માટે હૃદયની શાંતિના-મનની પવિત્રતાના-ઉપાયો યોજવાની તેને ફરજ પડે છે. કેટલાક દૃષ્ટાન્તો તો પરંપરાથી કહેવતરૂપ થઇ પડયાં છે. એમાંનાં કેટલાક દૃષ્ટાન્તો નીચે આપ્યાં છેઃ—

"તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં. જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીર્થ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પહોંતા હરિને ચર્ણ;
કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા નાવ્યું તોય બ્રહ્મજ્ઞાન."

"એક મૂર્ખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર કયાંની વાત."

× × ×

"આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ;
કહ્યું કાંઇ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું;
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાભળ્યું સર્વે ફોક.

× × ×

"જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડેકૂડ, સામે સામા બેઠાં ઘૂડ".

(કૂટકળ અંગ.)

× × ×

"ઓછું પાત્રને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો;
મારકણો સાંઢ ચોમાસું મહાલ્યો, કરડકણા કુતરાને હડકવા ચાલ્યો;
મરકત ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સહુકો બીએ.

× × ×

"સાચી કથની કરતા જાય, ઉંદર અર્થ કરે અન્યાય;
વૃદ્ધ થયો વંઠયું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખૂટયું ધન."

હવે આપણે અખાની **કવિતામાં રહેલા વિચારરહસ્યનું દર્શન કરશું**, અખાના વિચાર સંબંધી કાવ્યદોહન ભા. ૧ લા માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે; "કવિ તરીકે એનું કાવ્ય જુદા જ પ્રકારનો ભાસ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. કવિતા તરફ કે રચના અને કાવ્યચાતુર્ય પર એનું લક્ષ જણાતું નથી. એણે તો માત્ર પોતાના વિચાર દર્શાવવા તરફ જ લક્ષ દીધું છે. એના જ્ઞાનના વિચાર બહુ ઉંચા, ઠોક મારતા, ચિત્તવેધક છે, તેમજ બોધક, શોધક, પૃચ્છક અને મનન કરવા યોગ્ય છે. વિચાર એટલા બધા પ્રૌઢ છે કે સહજમાં સમજાય નહિ અને તેમાં પંડિતો પણ હાર પામી જાય. જે જે ઉંચા વિચારો ભભકભરી. વાણીમાં એણે દર્શાવ્યા છે તે સાધારણ સમજમાં ઉતરી શકે નહિ એવા છે."

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरं ॥ अहं ब्रह्मास्मि ॥ તથા **तत्त्वमसि ॥** વેદાન્તના આ મહાકાવ્યોમાં રહેલું ખરૂં રહસ્ય અખાના અનુભવમાં આવેલું એવું તેની કવિતામાંથી સ્પષ્ટ સમજાઇ આવે છે. બ્રહ્મની સાથેના જીવના ઐક્યનું તેને પૂર્ણ જ્ઞાન થયું હતું. તેણે શાસ્ત્રમાં જેને જીવન્મુક્તની દશા કહેવામાં આવે છે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનો જીવભાવ ગળી ગયો હતો, તેનામાં હુંપણાનો ઉચ્છેદ થયો હતો અને તે **બ્રહ્મસ્વરૂપ** થયો હતો. તેણે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કેઃ—

હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેળે ફરે

સાધનસંપત્તિ

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર માટે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં વિવેક, ષટ્સંપત્તિ આદિ જે ચાર સાધનો આવશ્યક ગણ્યાં છે, તે અખાને પણ માન્ય છે; તથાપિ તેની સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભક્તિનો અખાને ઘણો આદર છે. **જડભક્તિ તરફ અખાને મોહ નથી**; કેમકે પોતાના સમયમાં આ જડભક્તિનાં માઠાં પરિણામ તેણે જાતે અનુભવ્યાં હતાં. સામાન્યકોટિના આત્માઓ માટે સગુણ-સાકાર પરમેશ્વરની ભક્તિ આવશ્યક છે; પાઠપૂજા કરવી, દેવદર્શને જવું, કથા-વાર્તા સાંભળવી એ બધું અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે જરૂરનું છે: પણ તે સદ્વિચારયુક્ત હોય તો જ. આ પ્રકારની ભક્તિ જ નિર્ગુણની ઉપાસનામાં ઉપકારક છે, પરંતુ જો એ ભક્તિ સદ્વિચારવિહીન હોય તો તે જડતાની જ ઉત્પાદક થાય છે. વળી પરમાત્મ તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના ઉપર પ્રીતિ-ભક્તિ બંધાતી નથી; તેથીજ અખો કહે છેઃ—

નિર્ગુણ બ્રહ્મઉપાસનામાં ભક્તિનું સ્થાન.

હરિ જાણી હેત કરે સકલમાં, પહેલાં જે ઉવેખતો;
હરિ જાણે થકે ભક્તિ થાએ, તેજ ભક્તિ જાણો ખરી.

(અખેગીતા.)

પ્રીછીને હરિભક્તિ આદરે, તો અંતે સહુ પડે વરે;
હું તે કોણ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી અહું જાય હસ્ત;
એમ જાણી જપે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોણી જાન.
સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહીએ વ્યક્તિ.

અર્થાત્ પરમાત્માના અને પોતાના વાસ્તવ અભેદને જ્ઞાનથી જાણી એ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ તરફ અગાધ ભક્તિના પ્રવાહને વહેવડાવવો એ જ સાચી ભક્તિ છે.

જ્યાં સેવ્યસેવકના ભેદભાવથી ભજન થાય છે, ત્યાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી. આવો પ્રેમ સમર્યાદ અને સહેતુક હોય છે: વળી તે પોતાની મેળે સ્ફુરતો નથી; કારણ કે તે કામનાને અવલંબીને રહ્યો હોય છે. આવો પ્રેમ કામનાની સિદ્ધિ થયે નિવૃત્ત થાય છે. પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, એ સર્વનો આધાર છે, સર્વમાં અનુસ્યૂત છે, માટે બીજા આત્માઓ તરફ ભક્તિભાવ-પ્રેમ દેખાડીયે તે આપણા આત્મા તરફ દેખાડવા બરાબર છે, તે પરમેશ્વર તરફ પ્રેમ દેખાડયા બરાબર છે;—આવી ભાવનાથી ઉદય પામેલો પ્રેમ સ્વાભાવિક છે અને તે જ્ઞાનથી જ ઉદય પામે છે. આવી ભાવનાવાળો મનુષ્ય સર્વત્ર બ્રહ્મને જ જુએ છે, તેને બ્રહ્મ વિનાનું એક પણ સ્થળ દેખાતું નથી. તે વિશે અખો કહે છેઃ—

દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મનાં પરબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર;
પાદપાણી પરબ્રહ્મનાં, પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર.
જલે પરબ્રહ્મ, સ્થળે પરબ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ;
ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાળ ને માળ,

પરબ્રહ્મ વિના નહિ ઠામ ઠાલું, એમ દેખે ભરપૂર;
જિહાં તિહાં દેખે હરિભાઇ, જેનાં પડળ થયાં દૂર.

(અખેગીતા.)

જે પરમ તત્ત્વને જ્ઞાનથી ઓળખી તે પ્રતિ અગાધ ભક્તિનો અખંડિત પ્રવાહ રેલાવવાનું અખાએ ઇષ્ટ ગણ્યું છે તેનું સ્વરૂપ અખાએ કેવું આપ્યું છે તે અવશ્ય આપણે જાણવું જોઇએ. આ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપે છે અને તેના વડેજ જગત સ્ફુરાયમાન થાય છે.

પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યારૂં ધામ;
તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયિ તે નિરધાર;
અખે રામ ઓળખીઓ તેહ, ઉદર આભ્યંતર નાવે જેહ.

વળી આ બ્રહ્મ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી; મન વાણીથી અગમ્ય છે. તે સાધકના અંતરાત્મારૂપ છે. તે અરૂપી છે, અવિકારી છે, નિત્ય છે, છતા તેમાંથી આ અનિત્ય, અસત્ય જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઇ ન મરશો મથી;

× × ×

પરબ્રહ્મને જોવાને મન, બહુ ભાતનાં કરે જતન;
પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષ, દેખણહાર પુતળી છે મુખ્ય.
દરપણ માંડી જોવા જાય, તે અખા નિજ છાયા પ્રાય.

× × ×

જેહને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ;
છાયા માયા નહિ જેહને, તેહના જાણો સર્વ ઢંગ,
વાણી માંહે જેહ ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીયે, તેહની જાણે સર્વ જાણ્ય.
કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ કૈવલ્ય, તેહનો સર્વ પ્રસાર;
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.
જે કહેવો એ કહેવાય નહિ, શબ્દાતીત સદાય;
અનિર્વચનીય વચન બોલે, તે નાવે વાણી માંય.

(અખેગીતા.)

આ તત્ત્વ સર્વવ્યાપક છે, છતાં ન્યૂનાધિક નથી.

શ્વાન શ્વપચ ગોબ્રાહ્મણ જોય, રામથકી અળગો નહિ હોય;
તત્ત્વ એકને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક;
આપે અખા ચલાવે ખેલ, એમ સમજતા પડે ઉકેલ.
ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ;
ઉંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પીંડ ઠાલો નથી કર્યો;

કહે અખો સ્વમામાં બકયો, જેમ છે તેમ જોઇ નવ શકયો.
સ્વામી મારો રહ્યો સઘળે, અહર્નિશ ચિંતન એમ કરે;
ભુવન ત્રણમાં રહ્યો પૂરી, પૂરણ સ્વે પરમાત્મા.

(અખેગીતા.)

આ સર્વોપાસ્ય પરમ તત્ત્વ એક જ છે, અને તે સર્વ ઉપાધિથી અબાધિત છે, પર છે; તેને આદિ નથી, અંત નથી, તે દેશકાલાતીત છે.

× × ×

અમલ આત્મા એક પૂરણ, અખંડિત અવિનાશ;
અજર અમર અનામ અવ્યય, પૂરણ જ્યોતિ પ્રકાશ.
તેને આદ્ય અંત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશકાળ;
છાયા માયા વપુ વર્જિત, માપ રહિત વિશાળ.

× × ×

બાલ યૌવન વૃદ્ધ નહિ, તે વડે સર્વ ભાસ.

× × ×

સર્વ માંહિ ને સર્વ રહિત, નહિ ઉત્પત્તિ નહિ નાશ.

(અખેગીતા)

અખા એ મોટો ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર કયાની વાત.

× × ×

જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની એકતા.

આ બ્રહ્મની અભેદ ભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ સચોટ ભાષામાં લોકોને બોધ કર્યો છે. અખાની માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અન્યોન્યના ઉપકારક છે. ભક્તિ પખિણીની જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બે પાંખો છે, અને આ પાંખો મજબુત હોય તો પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સુગમ થઇ પડે છે. પરમાત્મા સ્વરૂપને યથાર્થ નહિ સમજનારા અને સંપ્રદાયના સંકુચિત ધર્મમા જ રમી રહેલા દુરાગ્રહી આચાર્યોએ અને મહંતોએ આ ત્રણ સાધનોનો વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા લોકોને સુમાર્ગે જવામાં ઘણી આડખીલીઓ ઉભી કરી છે. સંસારનો મોહ છૂટયા વિના, સ્ત્રી પુત્રો, સગાં સંબંધીઓ તરફનો મોહ છૂટયા વિના, પૂર્ણ નિર્વેદ સંભવતો નથી, અને પૂર્ણ નિર્વેદ ન હોય, નીરથી વિખુટું પડેલ માછલાની જેમ તીવ્ર આતુરતા ન હોય તો અન્તર્યામિ પ્રભુ તરફ અખંડ પ્રેમનો અસ્ખલિત ધોધ વહન કરે એ સંભવતું નથી. વળી પ્રભુનું ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણવામાં આવે તો ભક્તવત્સલ પ્રભુ તરફ પ્રેમાકુરો સ્ફુરે એ પણ અસંભવિત છે; આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે. તેથી અખો કહે છેઃ—

બાઇ ભક્તિ જેવી પંખિણી, જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાખ છે.

(અખેગીતા.)

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ;
તેને અજાણ્યો કહે જુજવા, સમજીને તે એક જ હુવા;

અનુભવતા જાણી જે ભેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અખા નિર્વેદ.
જગતભાવ હ્રદેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ થયો;
જ્યાં જુવે ત્યાં હરિ દષ્ટ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરાઢે ચઢે,
દ્વૈત ભાવ અખા જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ થયું.

આ ત્રણે સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ અનુભવ થાય છે: અને તદનન્તર એ મુક્તાત્મા પરમાત્માના યશોગાન કરવારૂપ પ્રવૃત્તિને જ સેવે છે. સંસારથી તેનું ચિત્ત તદ્દન વિરક્ત રહે છે, અને દિવસ અને રાત તે પોતાનો સમય હરિભક્તિમાં જ વ્યતીત કરે છે. જેમ અભિસારિકાનું ચિત્ત તેના પ્રિયના રટણમાં જ મગ્ન થયું હોય છે અને તેને ગૃહનાં કાર્યો તરફ લક્ષ્ય રહેતું નથી, તેમ જેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા ભક્તનું ચિત્ત પરમાત્માના ધ્યાનમા જ એકતાન થયેલું હોય છે, તેને સંસાર ઝેર સમાન લાગે છે.

જીવન્મુક્ત દશા.

ગદગદ કંઠે ગાતે થકે રોમાંચિત હોય ગાત્ર;
હર્ષ આંસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કેરૂં તે પાત્ર.
ખાતો પીતો બોલતો, દેખતો તે સઘળે રામ;
વેધ્યું મન રહે તેહનું, શિથિલ સંસારી કામ
જેમ જારે લુબધી યુવતી, તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ;
અહર્નિશ રહે આલોચતી, ભાઇ એહવું મન હરિદાસ.
(અખેગીતા.)

આ સાધનત્રયીથી હુંપણું ગળી જાય છે, કામક્રોધાદિ વિકારોનું દહન થાય છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓ અન્તર્મુખ થાય છે, અંતઃકરણરૂપ આદર્શ નિર્મળ થાય છે, સર્વત્ર સમભાવ થાય છે, બુદ્ધિ પરમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપ ગ્રહી શકાય છે. જીવ, ઇશ્વર તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકટે છે, જગતવૃત્તિ નાશ પામે છે અને જીવ શિવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રકારના **તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિઘ્ન નાંખનાર** માયા-જન્ય સંસાર અને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો મિથ્યા મોહ છે. એ મોહ વિવેકશૂન્ય બાહ્યાચાર, દાંભિક વર્તન, પાંડિત્યનો આડંબર અને અસદ્ ગુરુ એ ચાર દોષોથી દઢીભુત થાય છે. એ પ્રત્યેક દોષ મનુષ્યને અધર્મને પથે વાળવાને સમર્થ છે તો જ્યા એ ચારે દોષો એકત્રિત થયા હોય તેની અધમ દશાને માટે તો પૂછવું જ શુ ?

ધર્મના આચારને સમજ્યા વિના વળગી રહેનાર મનુષ્યો તરફ અખાએ સખ્ત ચાબખા માર્યા છે. સ્પર્શાસ્પર્શને તે બહુ વખોડી કાઢે છે. "હાડ ચામડા" ને ધોવામા જ આચાર રહ્યો નથી. કેવળ શરીરની બાહ્ય શુદ્ધતા જાળવવાથી અંતરની શુદ્ધિ જળવાય છે એ માન્યતા ખોટી છે. "હાડ ચામડા" ધોનાર મનુષ્યો પોતાનું અંતઃકરણ કેટલું મલિન અને દુર્ગંધયુક્ત છે તે આતર દષ્ટિથી તપાસે તો તેને તરતજ માલૂમ પડશે કે તેની અને પરમેશ્વરની વચ્ચે ઘણું અંતર રહેલ છે. બ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ ઓળખવાથી

મનુષ્ય આ સર્વ બાહ્યાચારોને જ પરમ સત્ય માનીને તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. પરિણામ એ આવે છે કે તે જે હેતુને માટે આટલી મહેનત ઉઠાવે છે, તે હેતુ તો સિદ્ધ થતો નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મથી તે વેગળો જ રહે છે. અખો એ વિશે કહે છેઃ—

આભડછેડ અંત્યજની જાણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ઘણી.
+ + + +
પોતાનાં પડખાં નવ જુએ, હાડ ચામડાં મૂરખ ધુએ;
શુદ્ધ થાય કયમ જો ચામડું, મોટું માહે એ વાકડુ,
હરિ જાણ્યા વિના ભૂલ્યા તમે, અખા પાર ન પામે કયમે.

(આભડછેડ અંગ)

સાથે એમ પણ કહેવું જોઇએ કે અખો આચારને મિથ્યા માનતો નથી; તેનું કહેવું એટલું જ છે કે મનુષ્ય ભલે આચાર પાળે, ભલે તે શરીરને શુદ્ધ રાખે-શરીરની શુદ્ધિ પણ જરૂરની છે; પરંતુ સાથે સાથે તેણે અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ કરવું જોઇએ; વિચારો અને કાર્યોને પવિત્ર બનાવવાં જોઇએ. જ્યાં સુધી વિચારો અને કાર્યોમાં મલિનતા રહેશે ત્યાં સુધી શરીર ગમે તેટલું ચોખ્ખું હશે તોપણ તે નિષ્પ્રયોજન નીવડશે. આચારનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ તે વિશે અખો કહે છેઃ—

ઇશ્વિર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;
મીઠાં મહુડાં માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોય અન્નમાંની રાખ.
સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળાને પાથરતા વહાણું વાય.

(આભડછેડ અંગ)

આંતરશુદ્ધિ વિનાનો બ્રાહ્મણાચાર માત્ર જેમ નિરર્થક છે, તેમજ તીર્થાટન, વ્રતાદિ પણ જો છલ, નિંદા વગેરેનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તો મિથ્યા છે. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં વિરાજી રહેલ છે, તો પછી તેને શરીરની બહાર શોધવાની જરૂર નથી. નકામુ બહાર ભટકવાથી માણસ ઉલટો ઘરના સુખથી વિમુખ થાય છે. સ્નાન માત્રથી પાવન થવાય છે એ માન્યતા ખોટી છે. કારણ કેવળ બહારના સ્નાનાદિ ઉપચારોથી અંતરની શુદ્ધિ થતી નથી; એટલે એ સર્વ વેઠ થઇ પડે છે. ખરૂં કામ તો કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુઓને જીતી અહંતાને વેગળી કરવી એ છે, અને એ તો ઘેર બેઠા પણ સાધી શકાય છે.

જો મુક્તિ વાછે માનવી, તો એ કાશી એ જાન્હવી;
પ્રગટ મુક્તિ આપે હરિદાસ, હરિ દેખાડે સર્વાવાસ;
અખા નહિ ઉધારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રોકડી.
રામ રડવડતા કે'ને મળ્યો, ઘેલો તો ઘર સુખથી ટળ્યો;
હું મારૂં ખોયા શું કામ, મળે અખા ઘર બેઠા રામ.
છળ નિંદા જો નવ વિસરે, ખડીયો કાંધે શું નિસરે.
મન જાણે હું પાવન થયો, પણ ખરે દોષ પેલો નવ ગયો.
અખા પડી-એ સઘળી વેઠ, જ્યા નહિ લાધી હરિની પેઠ

(તીર્થ અંગ)

વળી બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં દેહદમન તપવ્રતાદિ પણ આવશ્યક નથી. અલબત્ત તપવ્રતાદિ આંતર-શુદ્ધિને ઉપકારક છે, તથાપિ તે એકલાથી જ ઇષ્ટસિદ્ધિ શક્ય નથી. એ વિશે અખો કહે છેઃ—

દેહદમન મુંડાનું કર્મ, મૂર્ખ જાણે માંડયો ધર્મ;
પીડે પિંડને તે પેટને કાજ, કાયા કષ્ટી જાયે મહારાજ;
વિષે વળુંધ્યો વ્યસની થયો, અખા આત્મપરિચય ગયો.
ખરી વગુતા પંડિત જાણ, કર્મતણું બાધ્યું બંધાણ;
ભણી ગણી થઇ બેઠા પૂજ, પણ અળગું રહ્યું આત્માનું ગુહ્ય;
ભેદ ન લહ્યો વાંચ્યા પ્રાકડાં, કાળે અખા ફેરવ્યાં માંકડા.

(જીવ ઇશ્વર અંગ)

તપ તીરથ દેહ દમવા કાજ, જાણી ઉન્મત્ત આવે વાજ.

(દંભભક્તિ અંગ)

તપ તીરથ દાન વ્રત નેમ, ઘર બેઠા તે પામે એમ;
સદ્વિચાર થઇ જેણે ગ્રહ્યું, તેને શાખા પત્ર બાકી નવ રહ્યું;
સદ્વિચાર વિણ જે ઘણું; તે ધૂળ ઉપર અખા લીપણું
રહેણી વિના કહેણી જે કથે, મહિ વિના પાણી જે મથે.
લક્ષ વિના કહેણી જોઇ અખે, ભક્તિ દંભ કુતર્ક જ્ઞાન લખે.

(આત્મા અંગ)

પરબ્રહ્મ પ્રત્યેક જીવમાં રહેલ છે ને હુંપણું ગાળી નાંખતાં તે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે એમ છે, છતાં પણ મનુષ્ય તો તેને પોતાની બહાર જ શોધ્યા કરે છે.

હરિ કહે પોતાને અમુલ, તે પડયો જાણી બહાર ખોળે ધૂળ;
કર્મ કાચની કણિકા જડી, વ્યસને લાગ્યો દાઢે હડી.

નિર્દાંભિક રહેવાને માટે પણ અખો એટલો જ આગ્રહ કરે છે. જેવી રીતે વિચાર-રહિત આચાર નિરુપયોગી છે તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાનયુક્ત તત્ત્વવિચાર પણ નિષ્પ્રયોજન છે. અભિમાન જ્ઞાનનું વિરોધી છે, માટે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તેના ત્યાગની જરૂર છે. અભિમાનને લીધે મનુષ્ય પોતે વિશુદ્ધ–સિદ્ધ–મહાત્મા છે એમ જગતને ઠસાવવા અનેક દંભપ્રપંચ યુક્ત પ્રયત્નો આદરે છે; અને અસત્ ક્રિયાઓ કરે છે.

કોઈ આળસ કોઇ ક્રોધે થયો, વાટે વેશ પહેરીને ગયો;
નહિ મહેનત વેઠે નહિ સાય, વંદે વિશ્વ એ ફળ મહીમાય,
હરિને અર્થે અખા એક વિચાર, પછે સામું પડે તેમ રહે સંસાર.
ડહાપણ ભોળપણ છાંડી રહે, આડ કરે હરિ મારગ એ;
ભોળાને અસૂઝની આડ, વિચક્ષણ પડયો ચતુરાઇની ખાડ
અખા તરવું તેને માથે ભાર, હીરા છાર બે નાંખે પાર.

(વિભ્રમ અંગ)

આવા ડહાપણના દરીયામાં ડુબેલા પંડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ હોતો નથી; એવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો કહે છેઃ—

જ્યાં જોઇએ ત્યાં ફૂડેફૂડ, સામે સામાં બેઠાં ઘૂડ;
કોઇ વાત આવી સૂરજની કરે, તે આગળ જઇ ચાંચ ધરે;
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા કયાંથી થયા;
અખા મોટાના તો એવી જાણ, મુકી હીરો ઉપાડયો પાણ.

આંતર વિકારોના નાશ વિના તીર્થાટન, દેહદમન, આદિ નિષ્પ્રયોજન નીવડે છે.

વળી તત્ત્વશોધકને સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા સાથે કામ છે, તેને પાંડિત્યની જરૂર નથી. સત્ય જ્ઞાન સમજ્યા પછી જેને સાચી પ્રીત હશે, જેણે **आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति सः पश्यति** ગીતાના મહાવાક્યનો અનુભવ કર્યો હશે તે જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે અધિકારી રહેશે.

પંડિતને પંડિતાઇનું જોર, પણ અંતઃકરણ અંધારૂં ઘોર,
અખા તેથી પ્રાકૃત ભલા, જો આવે સમજ્યાની કળા.
શબરી શું સંસ્કૃત ભણી હતી ભાઇ, કયા વેદ વાંચ્યા કર્માબાઇ;
વ્યાધ તે શું ભણ્યો હતો વેદ, ગણિકા શું ભણી હતી ભેદ;
વળી શ્વપચની સમજ્યો રીત, અખા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત.

આ સત્ય જ્ઞાન **સદ્‌ગુરુની** કૃપા વિના થવાનો સંભવ નથી. જગતમાં ઘણાય દંભી, પાખંડી ગુરુઓ મળશે, જેઓ ભોળા હૃદયના સ્ત્રીપુરુષોને ભરમાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જ તત્પર હોય છે. પોતાના અંતરનો મેલ ધોવાયો ન હોય એવો ગુરુશિષ્યને મુક્તિ ક્યાંથી અપાવવાનો હતો. દંભી ગુરુ સાપના જેવો છે. એવા ગુરુ પાસે જનારા શિષ્યો ખરૂં જ્ઞાન મેળવ્યા વિના માત્ર દંભ, પાખંડ અને પંડિતાઇનો મિથ્યા આડંબર શીખીને જ આવે છે. એવા ગુરુઓ શિષ્યોને સંસારની પાર લઇ જઇ શકતા નથી.

પોતે હરિ જાણે નહિ લેશ, કાઢી બેઠો ગુરનો વેશ;
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ઘેર ચાલ્યો સાપ;
એવા ગુરુ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર,
(ગુરૂ અંગ)

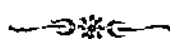
સદ્‌ગુરુનું વર્તન એથી ઉલટું જ હોય છે; તે આચારમાં તેમજ વિચારમાં શુદ્ધ, પવિત્ર હોય છે. તે હમેશાં શિષ્યનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, તે જોઇ તથા વિચારીને જ તેને યોગ્ય ઉપદેશ આપે છે. સદ્‌ગુરુ માયાથી પર છે, સંસારનો મોહ તેને જરાય અસર કરી શકતો નથી, તેનું મન હમેશા હરિના ધ્યાનમાં જ હોય છે. સાચા ગુરુનાં લક્ષણ અખો કહે છેઃ—

સાચો ગુરૂ કેને નવ ભજે, જુગથી કાંઇ નવ નીપજે;
\+ + +
સાચો ગુરુ જાણી જે જકત, કનક કામિની નોહે આસક્ત.
\+ + +.
તે આદર કેનો નવ કરે, સેજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે.
(વેષવિચાર અંગ)

એ પ્રમાણે અખાના જીવનનું અને તેની કવિતાનુ રહસ્ય, વાચક ! તેં જાણ્યું. તને તેની કંઇ પણ અસર થશે અને તારૂં મન સદ્વર્તન પ્રતિ પ્રેરાશે, તો મારો શ્રમ સફળ થયો ગણીશ.

૧૩ રસસમાધિના શ્લોકો*

૧

(લેખિકાઃ—સૌ. જયમન્ વ્યોમેશ પાઠકજી, સુરત.)

આકાશે ઝરતી સુધા શરદની દેવી મીઠી ચાદની,
કોકિલા ટહુકાર કંઠમૃદુથી હૈયે ત્વરા પ્રેરતી;
આવ્યો કાંત સુણી હતું. શરદથી શોભા વધુ અંતરે,
હૈયું સ્નેહસુધા વધુ વરસતું, ઝાંખો કરે ચંદ્રને.

૨

(કર્તા—રા. ગજેન્દ્રરાય ગુલાબરાય બુચ, બી. એ. જીનાગઢ.)

આવ્યો એ રસરાજ કે અંજબ કે આકર્ષણે ઉભરી,
કાન્તા કૌમુદીમા ય કાન્તમિલને એ બ્હાવરી નીસરી;
દોડે, જેમ ચકોરી ચંદ્ર છુપતા વ્યોમે ભમે આતુરી—
"એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી ચંદ્રે ચુકયો ચાતુરી."

---

* તા. ૧૯-૪-૨૪, શનીવારની પરિષદ્‌ની બેઠકમાં, એક મુંબાઇના રસિક સદ્‌ગૃહસ્થે **ઉત્તમોત્તમ શીઘ્ર પાદપૂર્તિ** કાવ્ય રચી આપનારને રૂ. ૨૫)નું **ઇનામ** આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. વડોદરામાં પાદપૂર્તિનો રસિક પ્રસંગ હજી કેટલાકના મનમાં સતેજ હતો; તે પ્રસંગે રા. કેશવલાલ ધ્રુવે-'અંગુલી અધરે અરાડી ચતુરા જો આ 'મૃગાક્ષી ઉભી''-એ મનોહર પંક્તિ એટલી રસજ્ઞતા અને અત્યંત સુંદર અભિનયયુક્ત ઉચ્ચારી હતી કે વિસરી શકાય નહિં. આથી આ પ્રસંગે ભાવનગરમાં પણ તે જ સાક્ષરરત્નને નાનકડી રસમીમાંસા રચી પાદપૂર્તિની પંક્તિ પરિષદ્ સમક્ષ રજુ કરવા વિનતિ કરવામા આવી. પોતાનું ચિત્ત કંઇક વ્યગ્ર હતુ છતાં તેમણે શરદઋતુનું વર્ણન કવિને યોગ્ય સરસ શબ્દોમા કર્યું હતું ને લેખકને **રસ સમાધિમાં** અડધો કલાક મગ્ન થવા સૂચન કર્યું હતું **શરદ્‌ઋતુમાં સંયોગ શૃંગારનો** શ્લોક રચવાનો હતો.

" એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી-ચન્દ્રે ચૂકયો ચાતુરી
-ચન્દ્રે મૂકી ચાતુરી
-મોરે મૂકી ચાતુરી."

—એ પદની **પાદપૂર્તિ** રચવાની પણ ઈચ્છા હોય તેને છૂટ હતી.

આ ઉપરથી જુદા જુદાં ૩૬ કાવ્યો રચાઇ આવ્યા હતા. રા. કેશવલાલભાઇ, પ્રમુખ મહાશય તથા રા. રણછોડભાઇની સમિતિએ પરીક્ષા કરી છેવટે પ્રથમ **બે શ્લોકો—સૌ. બ્હેન જયમનનો તથા રા. ગજેન્દ્રરાય બુચનો**—ઉત્તમ ઠરાવી તે બન્ને એક સરખા ગણવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. આથી આ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ૧૨-૮-૦ મુજબ ઇનામ આપવાનું જાહેર થયું હતુ...આ બન્ને શ્લોકો સિવાય બીજા **નવ શ્લોકો** વિવિધ દૃષ્ટિથી સુંદર ને ભાવયુક્ત જણાયા હોવાથી વાચકના રસવિલાસ માટે અમે છાપ્યા છે તે લોકપ્રિય થશે એવી આશા છે.

(૩)

કર્તા—રા. મંજુલાલ મજમુંદાર, વડોદરા.

ઘેલા મોર ચકોર કુહુક ઉડતા, આછી ખીલી ચાંદની
જાતી કોડ ભરી, પિયેર મૂકતા, હૈયે થતી આતુરી
"આવ્યા નાથ ખરે!" અધીર નયને પ્રીતી સુધા માધુરી
ચાલી ભાન વિનાની એવી નિરખી ચંદ્રે ચૂક્યો ચાતુરી.

(૪)

કર્તાઃ—રા. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે.

કાળા નીર સમા પડેલ વાદળ વિષે, મન્દાકિનીને ઉરે
ઓપ્યા, ઉજ્જ્વળ, રમ્ય કો કુમુદશો, ઉગ્યો રસેન્દુ નભે,
આઘે કો શમણે દબ્યો મયૂર, ને ઉડે ચકોરો નભે,
ત્યાં શાન્તિ મહિં ભાત પાડતી જતી મુગ્ધા પતિના ગૃહે

(૫)

કર્તા—રા. નંદલાલ મગનલાલ મહેતા, બી એ,

આછા વાદળમાં સુધાંશુ વિલસે, કેકા મયૂરો કરે,
વૃક્ષો પીયૂષસીંચને લસી રહી આનંદ રાસે રમે,
એવે એક વિચાર મગ્ન લલના ચાલી જતી એકલી,
દેખે કાંઇ ન, દૃષ્ટિ એક હૃદયે સધાઇ છે કાંતથી

(૬)

કર્તા—રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ.

આકાશે શરદભ્રછાય નિરખી ને દર્શનેચ્છા થતા,
સૂરો ચાતક મોરના વળિ સુણી અંગો પીડા પામતા
ચાલે વેગવતી, પિયુ નિરખવા, જે દીર્ઘ વાટે ઝુરી
તેની ચાલ નિહાળીને તુરત ત્યાં ચંદ્રે મુકી ચાતુરી

(૭)

કર્તા—રા પાદરાકર.

શીળી રમ્ય સુચાંદની ચમકતી આછી નિશા ઓપતી,
મીઠા મોર ટહુકથી મલપતી, શાણી પ્રકૃતિ સતિ,
આવ્યા નાથ વિદેશથી મિલનની આશા ઉરે ધારતી,
વ્યાકુળ ચિત્ત વિયોગિની ઝડપથી સ્વામિ ગૃહે આ જતી.

(૮)

કર્તાઃ—રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, બી. એ.

ઋતુફેર, પ્રકાશધાર શશિની, ટ્હૌકો મયૂરે કર્યો,
સર્વે જાદુ નિસર્ગનાં અફળ છે–પ્રાણેશ હૈયે ઠર્યો.
સૃષ્ટિનાં જડ દર્શનો મનુજને નિત્યે ન આકર્ષતાં;
આત્માનું પૂર એક સદ્ય વહતું સંવેદનો હર્ષ જ્યાં.

(૯)

કર્તાઃ—રા. મણિશંકર વ્યાસ (પ્રવાસી)

"આવ્યા નાથ!" કહી રસિકહૃદયા રામા જુઓ ધાય છે,
દેખી ચન્દ્ર ચકોરી આજ વિયતે, ઉડી ઉડી ગાય છે;
આંખો મત્ત મયૂરની ઘડી ઘડી, ઘેરાય છે ઘેનથી;
ત્હેની ભાન વિનાની ચાલ, નિરખી ભોળો ભૂલ્યો ચાતુરી.

(૧૦)

કર્તાઃ—રા. છોટાલાલ ભાઈલાલ વ્યાસ વસો.

ચાલી જ્યાં વિરહીણી એ પિયરથી, ઉતાવળી બ્હાવરી,
મીઠી લ્હેર અનીલની વહી રહી, અભ્રે ચડી વાદળી.
ટહુ મોર કરી રહ્યો તહિં અને ખીલી હતી ચાંદની;
એની ભાન વિનાની ચાલ નિરખી, ચન્દ્રે મુકી ચાતુરી.

(૧૧)

કર્તાઃ—રા. લલિત.

ઉગ્યો એ વિજયેન્દુ જ્યાં ગગનમાં લીલા ભર્યો લાડિલો—
લંકામાં ટ્હુકયો અશોક વનનો, સીતાજીનો મોરલો;
સૂણી એ સતીનો પતિ, શરણમાં ટાંપી રહ્યો ઝૂકવા—
ને જ્યાં રામ ઉરે ઝૂલ્યાં સતી જ ત્યાં લાવણ્યની ધન્યતા!

૧૪ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાન્તર.

ભાષાન્તર કરનારઃ—મે. કાવસજી જમસેદજી સંજાણા
ભાવનગર-સામલદાસ કૉલેજના માજીપ્રિન્સીપાલ સાહેબ.

દિક કાલોપાધિથી મુક્ત, આત્મજ્ઞાન પ્રમાણુ જે,
ચિત્સ્વરૂપ, અનાદ્યન્ત—તે નમું શાન્ત તેજને. ૧

તારૂં ચિન્તન હું કરૂં સતત ને તું મદિરકતા બને,
ઇચ્છે પુરુષ અન્ય; તે રમણ તો આસક્ત છે જેહને
તે બીજી; વળી ઈશ્કથી મુજ ઝુરે ત્રીજી સ્વકીયે મને;—
ધિક તેને, તુજને, મને મદનને, એને જ સંસારને. ૨*

આ બાળા મુજને પ્રહાર કરતી ઇન્દીવર જ્યોતિની
આંખ્યોના સતતે કટાક્ષથી હદે ધારે છે, શું કામિની?
મ્હારો મોહ ગયો મટી, મદનના શલ્યો તણા ઘાવના
દાહો શાન્ત થયા,—તથાપિ વિરમે કાંઇ વરાકીજના. ૩

ગાંઠો માંસ ભરી સ્તનો—કળશ તે સૌવર્ણ કહેવાય છે;
શ્લેષ્માનું ઘર મ્હોં—સુધાકર વળી ચન્દ્રેજ તોલાય છે;
મૂત્રસ્રાવથી મેલી જાંઘ—કરિની સૂંઢો ગણે તેહને;
ભૂંડું કેવળ-રૂપકોથી કવિના સ્ત્રી રૂપ મ્હોટું બને, ૪×

બુઢ્ઢો, દુર્બળ પુચ્છકર્ણવિણ, ને કાણો, લૂલો લંગરો,
દુર્ગંધી પરુથી, વ્રણાકિત, ધરે દેહે કૃમના પરો.
પીડાએ ભુખથી, ગળે લઇ ફરે કાઠો ત્રુટા ઠામનો,—
તે એ શ્વાન શુની પુઠે જ! મૃત—ને મારો પડે કામનો. ૫×

કાંરે ચિત્ત! ભમે વૃથા દશ દિશે? કાંઇક વિશ્રામ લે;
જે થાવાનું અવશ્ય તે ત્યમ થશે, ના અન્યથા થાય તે;
કાંઇ ના કરી ભૂતના સ્મરણ ને સંકલ્પ તો ભાવિના,
આવે જાય ન લક્ષ દે—અનુભવી ભોગો જ લે અહિંના. ૬

ગંગાના સુપવિત્ર નીરકણથી છે શીત જેના સ્થળો,
જેનાં ચારુ શિલાતળો પર વસે તેજસ્વી વિદ્યાધરો.
તેવા શું હિમવાન અદ્રિવરના નષ્ટ પ્રદેશો થયા?—
કે લોકો પર સાવમાનદીધ કેં પિંડે રતિ લૈ ગયા. ૭

---

* આ શ્લોક રાજા ભર્તૃહરિએ પોતા પ્રત્યેના રાણી પિંગળાના વર્તનને અનુલક્ષીને રચ્યો છે. ભાષાંતરમાં 'તું' શબ્દથી સંબોધ્ય પિંગળા છે.

× આ શ્લોકો કાંઇક અશ્લિલાર્થ સૂચક છે. માત્ર નમુના દાખલ મુકવામાં આવ્યા છે.

કીધી ક્ષાતિ નહી ક્ષમા; ગૃહ સુખો છોડયાં, નહીં ત્યાગથી;
વેઠયાં દુ:સહ તાપને હિમ, તપો માંડયાં ન વૈરાગથી;
દીધું ધ્યાન ધને અહર્નિશ, નહીં શંભુપદે નિર્મળ;
કીધાં સર્વજ કર્મ જે મુનિ કરે—તે તે ગયાં નિષ્ફળ. ૮

હાહાકારથીં કયાહ થાય રુદનો, હાસ્યો મધુરાં કહીં;
મૂર્ખોના અહિંયા મદાન્ધ કલહો, વિદ્વાનવાદો અહીં;
દીસે બુઢ્ઢી કુરૂપ જર્જર કવચિત્ રામા કવચિત્ ભામિની;—
ના જાણું દુનિયા બની અમૃતની વા કૈં બની વિખની ૯

સૂરજના ઉદયાસ્તથી દિન દિને સંક્ષીણ આયુષ્ બને;
કાર્યોના ગુરુભાર સંતત થકી ના કાળ જાતો કળે;
જોઇ જન્મ-વિપત્તિ-મૃત્યુ વળીના થાએ વ્યથા લેશ;—હા !
પીને મોહમયી પ્રમાદ મદિરા ઘેલી બની દુનિયા. ૧૦

ધ્યાને નાજ ધર્યાં મહેશ પદ જે સંસારના તારણ;
સંપાદ્યો નહિં ધર્મ જેથી ઉઘડે સ્વર્દ્વાર તો તત્ક્ષણ;
નારીના કુચ પીન ઊરુ ઘન તો પીડયા ન આલિંગને.
માતૃયૌવનવૃક્ષ છેદ કરતા કુઠાર તે આપણે. ૧૧*

આશા સત્ય નદી, મનોરથ જળો તેના, તરંગો તૃષા,
કામ ક્રોધ ભયાદિ ત્યાંહ મગરો, પક્ષી વિતર્કો વૃથા;
તેના મોહ સુદુસ્તર ભ્રમ થકી ઉત્તુંગ ચિન્તાતટે
જે પારંગત શુદ્ધ માનસ જનો—પામ્યા ચિદાનન્દ તે. ૧૨

સેવીને ખળ લોકને કયમ કરી સાંખ્યા કુવેણો કટુ;
મ્હોટાને રિઝવી, હસી શૂન મને, આસૂય રોકયા બહુ;
હૈયું તો વળી રાખીને દૃઢ ધરી હા ! અંજળી દુષ્ટને;-
રે આશા ! તુજ યત્ન વ્યર્થજ બધા તોએ નચાવે મ્હને. ૧૩

ખોદી કૈં નિધિ કાજ પૃથ્વીં, ગિરિની ફુંકીજ કૈં ધાતુઓ;
સંતોષ્યા બહુ યત્નથી નૃપતિઓ, મ્હોટા તર્યા સિન્ધુઓ;
મન્ત્રોથી ધન સાધવા વળીં નિશા કહાડી સ્મશાને ઘણી;-
ફુટ્ટી કોડી ન મેળવી અહહ ! રે તૃષ્ણા હવે છોડની. ૧૪

ભૂમિ રમ્યજ નીલકાન્તિ વનની, શીતાંશુ શોભા ભલી;
સાધુની બહુ રમ્ય સંગતિ, કથા શૃંગાર કાવ્યો તણી;
કાન્તાવક્ત્ર સુરમ્ય તે તરળ છે જે વ્યાજકોપાશ્રુથી;
સર્વે રમ્ય-અનિત્યતા ભય વસે ત્યા રમ્ય કાંઇ નથી. ૧૫

* આ શ્લોક કાંઇક અશ્લિલાર્થ સૂચક છે. માત્ર નમુના દાખલ મુકવામાં આવ્યો છે.

પ્રાણો ભંગુર ગ્રસ્ત છે જમ થકી, વૃદ્ધત્તથી યૌવન;
સન્તુષ્ટિ' ધનલુબ્ધતા ગ્રહીજ લે, શાન્તિ રમાલોચન;
ઘેરાયા સુજનોય મત્સર થકી, સદ્‌ભૂપ દુર્મન્ત્રથી,
અસ્થૈર્યે ગ્રહી સંપદા;-જગતમાં શું ગ્રસ્ત શાથી નથી. ૧૬

ભોગીને ભય રોગ, ભ્રંશ કુળને; ભીતિ નૃપોથી ધને;
માનીને ભય દૈન્ય, શત્રુ બળને; ભય વૃદ્ધતા રૂપને;
શાસ્ત્રો વાદથી ભીત, દુષ્ટથી ગુણો, મૃત્યુ થકી કાય છે;
સંસારે નરનું ભયાન્વિત બધું;-નિર્ભેજ વૈરાગ્ય છે. ૧૭

ભાઇ કષ્ટ અહો! મહા નૃપતિ તે, તેના ભલા સામતો.
મન્ત્રીમંડળ તેનું તે ચતુર ને ચંદ્રાનના તે સ્ત્રીઓ,
માનોન્મત્તજ રાજપુત્રગણ તે, બન્દીજનો તે કથા,-
એ જેથી સ્મૃતિમાત્ર રહ્યો થઇ રહ્યું તે કાળ વન્દો મહા. ૧૮

જ્યા કોઇ ઘરમા અનેક વસતા ત્યા એક બાકી દીસે;
જ્યાંતો એક અનેક થાય પછી, ત્યા અન્તે ન એકે રહે;—
આ પેરે દિન રાત્રિ ખડખડ કરી પાસા જ બે ફેંકતા
કાળી કાળ રમે, કળાથી બહુને છે પ્રાણીઓ સોકટા. ૧૯*

તૃષ્ણા ભોગ તણી શમી, ઘટી ગયું સન્માન આ લોકમા;
મિત્રો પ્રાણ સમાન જે સમવયો બેઠા જ સ્વર્લોકમા;
યષ્ટિથી હળવે ઉઠાય, નયનો ગાઢાન્ધકારે તરે,—
હા! નિર્લજ્જ શરીર તોય મરણત્રાસે વૃથા થરથરે. ૨૦

પ્હેલા બાળકવેષ લૈ પછી ઘડી કામી યુવા તે બને;
દેખાએ ક્ષણમાજ નિર્ધન, ક્ષણે સમ્પૂર્ણ કૈં વૈભવે;
બુઢ્ઢો ક્ષીણ બને ઘડી,-નટપડે આ માનવી તો ભમે:
પેસીને યમરાજધાનીપટમા અન્તે પછી નિષ્ક્રમે. ૨૧

આશા જીર્ણ થઇ ઉરે ઉર તણી, આવી ઉભી વૃદ્ધતા;
અંગે જે કંઇ સદ્‌ગુણો વિફળતા પામ્યા ગુણજ્ઞો વિના;
આવે નિષ્ઠુર ક્રુદ્ધ આ યમ તણા દૂતો મહા વેગથી,-
ગૌરીનાથપદામ્બુજો વિણ રહી મ્હારી ન અન્યા ગતિ. ૨૨

"આ તે વખ્ત કયો? રહસ્ય હમણા, ઊંઘી ગયા નાથ; જો
જાગી જોઇ જશે બહુંજ ભડકશે"-વાણી વદે જ્યા જનો
એવી તે ઘર છાડી ચાલ મનડા વિશ્વેશને મન્દિરે:—
ત્યા શબ્દો કટુ દ્વારપાળ ન કહે, ત્યા હર્ષ નિ:સીમ છે ૨૩

* આ શ્લોક ચોપાટની જે પાસાની રમતને ઉદ્દેશીને લખાએલો છે.

કાશી તીર્થ પવિત્રમાં સુરનદી તીરે નિવાસી બની,
લગોટી ભલી મારીને નિજ શીરે કૈં અંજળી તો ધરી;
" ગૌરીનાથ, પુરારિ, શમ્ભુ, શિવ હો ! કરજો દયા મુંજને "
હોકારી બહુ હર્ષથી નિમિષમાં ગાળીશ આયુષ્યને. ૨૪

ટંકારોથી ધનુષ્યના તું કરને કા કામ ! પીડા કરે ?
કારે કોકિલ ! કોમળા કલરવો ગાઓ વૃથા સુસ્વરે ?
કે કે કામિની ! હાં વિદગ્ધ, મધુરાં, સ્નેહાર્દ્ર નયનો જ શું ?–
ચિત્તે ચુમ્બી મહેશનાં ચરણ હું ધ્યાનાર્ણવે મગ્ન છું. ૨૫

હે માઇ પૃથવી, પિતા પવન હે, ભાઇ પ્રભા તું ભલી,
ભાઇ અમ્બર, મિત્ર વારિ ! તમને છેલ્લી પ્રણામાંજલી;
પુણ્યો પ્રાપ્ત અતીવ સંગ તમથી–જેના પ્રભાવે બની
જ્ઞાની નિર્મળ, તોડી મોહ મહિમા, જાઉં परे ब्रह्मणि. ૨૬

આ શ્લોકો લખી કાઢવામા અને થોડીક સૂચના કરવામા શાસ્ત્રીજી ગિરિજાશંકર ગૌરીશંકરે મને સહાયતા આપી છે તેની નોંધ અત્રે લઉં છું.

૧૫ રસિકતા

(લેખકઃ–મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.)

દરેક દેશના ઉત્કર્ષનો આધાર તેના સાહિત્ય પર છે. સાહિત્યના પ્રકારનો આધાર દેશજનની રસિકતા પર છે. એટલા વાસ્તે રસિકતા શું છે, તે કેવી રીતે અને કેટલે સુધી કેળવાય અને તેનાં અંતિમ ધ્યેય–આદર્શ શા હોવો જોઇએ તે સંબંધી અત્રે આપણે વિચાર કરીશું.

કલાની કૃતિમાં રસ હોય તેનો આસ્વાદ લઇ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તે રસિકતા અથવા તો કલાની કૃતિ એટલે કવિતા, ચિત્ર, મૂર્તિ, ગાયન કે સ્થાપત્યકામ સરસ છે કે નીરસ છે–સારૂં છે કે નરસું છે તે પીછાનવાની શક્તિ તે રસિકતા.

આ ગુણ સર્વમાં હોતો નથી. સ્વાદના સંબંધમાં આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલાએક લોકો સ્વાદશૂન્ય હોય છે તે પ્રમાણે રસિકતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ઘણાઓનાં હૃદય એવાં હોય છે કે તે ઉત્તમ કવિતાથી પણ દ્રવતાં નથી. ઘણાઓની કર્ણેન્દ્રિય એવી હોય છે કે સંગીતના સ્વરભેદ તેઓ પીછાની શકતા નથી; તેમ ઘણાઓની દૃષ્ટિ એવી હોય છે કે તેઓ રંગની છાયાઓ તો રહી પણ મૂલ રંગના ભેદ પણ જોઇ શકતા નથી.

આમ છતાં પણ આ ગુણ જેઓમાં હોય છે તેઓમાં તો તે પ્રકૃતિજન્યજ હોય છે. બાલકો હાલરડાંથી રીઝે છે છોકરાઓ રમકડાં, ચિત્રો, સૃષ્ટિના સુંદર દેખાવો વગેરે જોઇ આનંદ પામે છે, વાર્તાઓમાં રસ લે છે અને તાલ સંગીત સાંભળી નાચવા મંડી જાય છે.

આ ગુણની તીવ્રતા પણ સર્વમાં સમાન હોતી નથી. કાલિદાસની કૃતિનો આસ્વાદ જેટલો મલ્લીનાથ કે રવીંદ્રનાથ લઇ શકે તેટલો કદાચ તમે ન લઇ શકો અને તમે લઈ શકો તેટલો હું ન લઇ શકું. તાનસેન ગાતો હોય તો પ્યારા સાહેબ જેટલી એની પીછાન કરી શકે તેટલી બીજો ન કરી શકે અને બીજો કરી શકે એટલી ત્રીજો ન કરી શકે; કોઇ માત્ર સાદા ગાયનોથી તૃપ્ત થતો હોય તેને સર્વ નીરસ લાગે.

વળી આસ્વાદની તીવ્રતા ઉંચા પ્રકારની હોય છતાં તે એકદેશીય કે અપૂર્ણ હોઇ શકે. આ વાત નીચેના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. બાદશાહ પાસે એક અત્તારી નવું અત્તર લઇને આવ્યો. બે પરીક્ષકોએ પરીક્ષા કરી. એકે કહ્યું કે ગુલાબ, હેના, મોગરો અને જુઈ એમ ચાર અત્તર એકઠાં કરી આ નવું અત્તર બનાવવામા આવ્યું છે. બીજાએ કહ્યું કે ચાર અત્તર તો ખરાં પણ જુઇ નહીં પણ જાઇ છે. અત્તારીને પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે ચાર નહીં પણ ગુલાબ, હેના, મોગરો જુઇ અને જાઇ એમ પાચ અત્તરનું મિશ્રણ છે. આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે બન્નેની ઘ્રાણેંદ્રિય ઘણી તીવ્ર પણ એકદેશીય–અપૂર્ણ. જેનામા તે સંપૂર્ણ હોય તે પાંચે પાંચ પારખી શકે. આ જ પ્રમાણે રસિકતાના સંબંધમા સમજવું.

આ પ્રમાણે સામાન્ય ભેદ ગણ્યા, પણ તે ઉપરાંત દેશ, કાળ, સંસ્કાર, અવસ્થા વગેરે કારણોને લીધે વિશેષ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજી અને દેશી સંગીત વચ્ચેનો ભેદ આ પ્રકારનો છે. અંગ્રેજી સંગીત આપણને ન રુચે કે આપણું સંગીત અંગ્રેજોને ન રુચે માટે બન્ને નીરસ એવું કૈં નહીં. આપણે પોપટીઆ નાકની પ્રશંસા કરીએ છીએ: રોમન લોકો પણ તેમજ કરતા હતા. પણ ચીનાઓ અને હબશીઓની રસિકતા કૈં અન્યજ પ્રકારની છે. ગ્રીક લોકોએ મનુષ્યની મૂર્તિ ઘડવાની કલાને સંપૂર્ણતાના શિખરે ચઢાવી આનંદ માન્યો ત્યારે મુસલમાન લોકોએ તેનું ખંડન કરીને તૃપ્તિ મેળવી. આપણામા એક વખતનાં લોકપ્રશસ્ત આંખનાં અંજન અને સેંથાના સિંદુર ગયા અને નાકપર ચશ્મા અને બાલનાં જુલ્ફાં આવ્યાં. યુવકોને શૃંગાર ગમે છે અને ડાહાપણ અને જ્ઞાનની વાતોમાં ટાહેલું લાગે છે, જ્યારે પીઢ માણસોની રુચી તેથી ઉલટી હોય છે. વળી કોઇને કવિતા ગમે છે, કોઇને નાટક ગમે છે અને કોઇને નવલકથાપર જ વિશેષ ભાવ હોય છે. કોઇ વળી સાહિત્યના શોખીન નથી હોતા પણ માત્ર સંગીતના જ ભોગી હોય છે. અને કોઇ વળી માત્ર ચિત્રમાં જ રસ લે છે. કોઇને સાદું પ્રિય હોય છે ને કોઇને અલંકૃત પ્રિય હોય છે. કોઇને એક રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે અને કોઇને બીજા રંગ તરફ પક્ષપાત હોય છે. આ પ્રમાણે દેશ, કાળ આદિ કારણો મેળવીને રુચિ વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમ રસિકને માટે તીવ્ર અને સંપૂર્ણ એટલે ઉચ્ચ આસ્વાદની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા અશક્તિને અંકુશમાં રાખી તેને વાસ્તવિક ઉપયોગમાં લેવાને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની છે. રસિક જ્યારે પરીક્ષા કરવા બેસે ત્યારે પ્રથમ તો એણે પોતાનું હૃદય શુદ્ધ–પક્ષપાત રહિત રાખવું જોઇએ, કે જેથી કરીને કોઇ પણ કૃતિને વિના કારણે અન્યાય ન થાય, કોઇ પણ અંકુર ઉગતું જ દગ્ધ ન થાય, કોઇ પણ રત્ન બાહ્યાવરણને લઇને ગુપ્ત હોવાના કારણે બહિષ્કૃત ન થાય. અમુક લેખકનું માટે નિર્માલ્ય, ઉધરતા લેખકનું એટલે કચરા જેવું, નવિન ચિત્રકારનું માટે દમ વગરનું આ પ્રકારની ભ્રમણાથી તેણે મુક્ત રહેવું જોઇએ. રુચિભેદ તેના લક્ષ બહાર ન રહેવા જોઇએ. કલાકારની વૃત્તિ સમજવી જોઇએ અને કોને ઉદ્દેશીને કૃતિની રચના થઇ છે તે તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. કલાકારની ધારણા શી હતી અને તે તેણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી તે તેણે પીછાનવું જોઇએ. કૃતિમાં પ્રાણ છે કે નહીં અને તેનાં અવયવો પ્રમાણસર, રોગરહિત અને બલવાન છે કે નહીં તેની તેણે પરીક્ષા કરવી જોઇએ. પાત્રોની અવાસ્તવિકતા, ભાવની કૃત્રિમતા અને શૈલીનો આડંબર તેણે પકડી પાડવો જોઇએ. આ પ્રકારના કાર્યને માટે ઉચ્ચ બુદ્ધિની ઉત્તમ રસિકને કેટલી આવશ્યકતા છે તે સહજ સમજાશે.

આ ઇશ્વિરદત્ત શક્તિઓને પછી ઉત્તમ બનાવવા માટે અભ્યાસથી કેળવવાની પરમ આવશ્યકતા છે. અભ્યાસનો અભાવ ઘણી વખત સંગીતના જલસાઓમાં સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. તરતજ ગાઈ ગયલા રાગની ફરમાએશ જે ઘણી વખત જોવામાં આવે છે એ શ્રોતાના અનાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. સુભાગ્યે જે ઇંદ્રિયો દ્વારા આ શક્તિ કેળવાય છે તે એવા પ્રકારની છે કે તે અભ્યાસથી ક્ષીણ થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. નજરી ઝવેરીઓ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદ પારખતા થાય છે તે એટલે સુધી કે દસ વર્ષ

અગાઉ જોયલું રત્ન તેઓ ઓળખી કાઢે છે. તે જ પ્રમાણે ચોકસીઓ પણ સોનાની કસોટી કરી શકે છે. ગવૈયાઓ સ્વરના અને ચિત્રકારો રંગના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદો પારખી શકે છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચવાને વાસ્તે તેઓને કેટલો ઉદ્યમ અને કેટલો અભ્યાસ કરવો પડયો હશે અને કેટલો અનુભવ લેવો પડયો હશે તે સહજ ધ્યાનમા આવશે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તમ રસિક થવાને માટે દેશદેશની કૃતિઓ જોવી જોઇએ, સમજવી જોઇએ, સરખાવવી જોઇએ, એકની એક અનેક વખતે અનેક દૃષ્ટિબિંદુએ ઉથલાવવી જોઇએ. આ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ યોગ્ય પરીક્ષક થવાય: તો જ ઉત્તમ કૃતિની સરસતાનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની લહેજત લેવાય: તો જ તેના દરેકે દરેક અંગમા રહેલા રસિક તત્ત્વનો ઉપભોગ થઇ શકે: તો જ નીરસ કૃતિના બાહ્યસ્વરૂપના ઝગઝગાટથી અંજાઇ ન જતાં તેના ગુણદોષની યોગ્ય પરીક્ષા થાય અને વિશ્વાસપૂર્વક અભિપ્રાય આપી શકાય.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઉત્તમોત્તમ રસિક થવાને સારુ ઉચ્ચ આસ્વાદ અને ઉચ્ચ બુદ્ધિ આવશ્યક છે એટલું જ નહીં પણ તેને અભ્યાસ અને અનુભવથી કેળવવા જોઇએ. એ પ્રમાણે કર્યું હોય તો જ કલાની કૃતિમાના રસનું યોગ્ય ગ્રહણ થાય, ગુણદોષનું યોગ્ય પરીક્ષણ થાય અને સત્ય આદરણીય અભિપ્રાય અપાય.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્દ્ભવે છે કે આ સ્થિતિએ હું પહોંચું ત્યા સુધી શું મારે બેસીરહેવું? કલાની કૃતિની શું મારે પરીક્ષા ન કરવી? મારે શું અભિપ્રાય બાંધવા કે ઉચ્ચારવા નહીં? શું મારી શક્તિનો વિકાસ નિ:સીમ છે? હું ગમે તેટલી કસરત કરું તો પણ રામમૂર્તિ જેવો બળવાન થઇ શકું ખરો? હું ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરું છતાં સુરેંદ્રનાથ જેવા વક્તા બની શકું ખરો? ગોખરાજને ગમે તેટલો ઓપ ચઢાવીએ તો પણ તેનામા હીરા જેટલો ઝગઝગાટ આવે ખરો? એમ જો ન થાય તો શું મારે માટે કંઇ ઉપાય જ નથી? શું એવું કોઇ પ્રમાણ નથી કે જે વડે કલાની કૃતિનું માપ લઇ શકાય? એવો કોઇ કાટો નથી કે જેવડે કલાની કૃતિનું તોલ કરી શકાય? શું એવો કોઇ સિદ્ધાત નથી કે જે વડે જુદા જુદા અભિપ્રાયોનું સમાધાન કરી નિશ્ચિત નિર્ણય પર આવી શકાય?

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એક એવું માપ, એવો કાટો, એવો સિદ્ધાત છે કે જે વડે કલાની કૃતિની પરીક્ષા થઇ શકે. લોકમત એમ કહે છે કે સાકર મીઠી છે તો તે સત્ય છે ને કોઇ એવો નીકળે કે જેને સાકર મીઠી ન લાગે તો તે સ્વાદશૂન્ય કે સ્વાદભ્રષ્ટ. એ ન્યાયે જે કૃતિઓની સમસ્ત જગત્ પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા કરતી આવી છે તે સરસ હોવી જોઈએ અને તેથી એવી કૃતિઓ તપાસતાં આપણને જે પ્રમાણ, જે કાટો, જે સિદ્ધાંત હાથ આવે તે સત્ય એમાં કંઈ શંકાસ્પદ હોય જ નહીં. આ પ્રમાણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, ઇલીઅડ, પરેડાઇસ લોસ્ટ તેમજ શેકસ્પીઅર, ડેન્ટી, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ વગેરે મહાન લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ, ઉપરાંત તાજમહેલ સરખી આરામગાહો, દેલવાડા વગેરે સ્થલનાં મંદિરો, એલીફન્ટાની ગુફામાના યુરોપીય ચિત્રકારોનાં જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો, લોકપ્રશસ્ત મૂર્તિઓ, ગાયનો વગેરે કૃતિઓનું અવલોકન કરતાં આપણે શા સિદ્ધાત પર આવીએ છીએ તે જોઇએ.

આ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ યુક્ત જગતથી અને તેના નૈતિક શાસનથી ત્રાસ પામી, પરમકૃપાળુ અને ન્યાયાસકત વૃત્તિ પર શ્રદ્ધા રાખતો મનુષ્ય જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી એમ માનતો આવ્યો છે કે એક અજાણ્યે સ્થળે એક એવું જગત છે કે જે સર્વાંશે પરિપૂર્ણ છે અને ત્યાં સતત શાંતિ, નિર્ભેળ સુખ અને અખંડ આનંદ લુંટવાનો છે. આ ભૂમિને સ્વર્ગભૂમિ, સ્વર્ગ, અમરભૂમિ, પ્રભુભૂમિ, દિવ્યભૂમિ, વૈકુંઠ, કૈલાસ, બેહીસ્ત, હેવ્ન વગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યાંના કાળને સત્યયુગ, કૃતયુગ, ગોલ્ડન એઇજ વગેરે નામથી જણાવવામાં આવે છે. આ ભૂમિનું નૈતિક શાસન પણ સંતોષકારક છે. પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં સાધુ અગ્નિથી બળે છે પણ પેલી દિવ્ય સૃષ્ટિમાં તપ્ત લોખંડના સ્તંભને બાઝતાં કે ઉકળતા તેલની કઢામાં નખાતાં છતાં તેને ઉની આંચ આવતી નથી. પણ આ ભૂમિનું હું વર્ણન કરું તેના કરતાં જગન્માન્ય કવિઓએ કરેલા વર્ણન ટાંકું તો વધારે યોગ્ય થશે.

વાલ્મીકિ કહે છે—

"સહુ તુષ્ટ પુષ્ટ પ્રહૃષ્ટ ધાર્મિક મુદિત એના રાજમાં,
દુર્ભિક્ષ ભય વર્જિત સદા નિશ્ચિંત સર્વ સમાજમાં;
રોગો રહિત સહુ પુરુષ કદિ નવ પુત્ર મૃત્યુ દેખતા,
સૌભાગ્ય ભોગવતી અખંડ વસે સતી સુપતિવ્રતા;
જળઅનળ કે વાયુ બળ કો લોકને પીડતા નહીં,
મળતા ન કોઇ ક્ષુધાને કે તસ્કર ન કો વસતા તહીં;
એ નગર ને વળી રાષ્ટ્ર છે સંપૂર્ણ શુભ ધનધાન્યથી,
કૃતયુગ સમા વસતા સહુ સુખમાં સદા આનંદથી."

કાલિદાસ મેઘદૂતમાં આ ભૂમિનું અદ્‌ભુત દર્શન કરાવે છે. એમાંથી બે શ્લોકો તો ટાંક્યા વગર નથી જ રહેવાતું.

જ્યાં માતેલા મધુકરતણા વૃંદથી ગાજી રેતાં—
આપે વૃક્ષો સકળ ઋતુમાં, પુષ્પ તાજાં ખીલેલાં;
હંસ શ્રેણીતણી ઝળકતી મેખલાથી સુહાતી,
અર્પે છે જ્યાં કમલિની રુડાં પદ્મ નિત્યે વિકાશી.

કેકા શબ્દો કરી કરી કળા ધારી નાચે મયૂરો,
જ્યાં જ્યોત્સ્નાથી તમ ટળી જતાં રમ્ય લાગે પ્રદોષો.

આનંદાશ્રુ વગર નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ સ્મરવીણ નથી જે શમે પ્રેમી જોતાં;
જ્યાં છે માત્ર પ્રણયકલહે રુષણામાં વિયોગ,
યક્ષોને જ્યાં નથી વય બીજું માત્ર તારુણ્ય એક.

તુલસીદાસજી આ ભૂમિને નીચેના સ્વરૂપમાં જોય છેઃ—

દૈહિક દૈવિક ભૌતિક તાપા। રામરાજ નહિં કાહુ હિવ્યાપા॥

સબનર કરહિં પરસ્પર પ્રીતિ । ચલહિં સ્વધર્મ નિરત શ્રુતિ નીતિ ॥
ચારિઉ ચરત ધરમ જગમાંહી । પૂરિ રહા સપનહુ અઘનાહીં ॥
રામ ભગતિરત નર અરુનારી । સકલ પરમગતિ કે અધિકારી ॥
અલ્પ મૃત્યુ નહીં કવન ઉપીરા । સબ સુંદર સબ બિરુજ શરીરા ॥
નહિં દરિદ્ર કોઇ દુઃખી ન દીના । નહિં કોઇ અબુધ ન લચ્છનહીના ॥

× × ×

ફલહિં ઝરહિં સદા તરુ કાનન । રહહિં એક સંગ ગજ પંચાનન ॥
ખગમૃગ સહજ વયરુ વિસરાઇ । સબન્હિ પરસ્પર પ્રીતિ બઢાઇ ॥

\+ + + +

લતા વિટપ માગે મધુ ચવહીં । મન ભાવે તો ધેનુ પરશ્રવહીં ॥
શસ્યસંપન્ન સદા રહ ધરતી । ત્રેતા ભઇ કૃતિયુગકી કરની ॥

\+ + + +

આ પ્રકારનાં કથનો જગતના દરેક મહાન કવિઓની કૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ કીટ્સનું એક કાવ્ય ઉતારશું.

Bards of passion and of mirth
You have left your souls on earth!
Have you souls in heaven too,
Double-lived in region new?

Yes and those of heaven commune
With the sphere of sun and moon;
With the noise of fountains wonderous
And the parle of voices thunderous;
With the whisper of heaven's trees
And one another, in soft ease
Seated on Elysian lawns,
Browsed by none but Dian's fawns;
Underneath large blue-bells tented
Where the daisies are rose-scented,
And the rose herself has got
Perfume which on earth is not;
Where the nightingale doth sing
Not a senseless, tanced thing,
But divine melodious truth;
Philosophic numbers smooth;

Tales and golden histories
Of heaven and it smysteries
Thus ye live on high and then
On the earth ye live again :
And the souls ye left behind you
Teach us, here, the way to find you
Where your other souls are joying.
Never slumbered, never cloying.

ગુજરાતી કવિઓની વાણીમા પણ આ ભૂમિ " વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ–આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ " તેના ઉલ્લેખ ઓછા નથી. " બીજી ધરા છે નથી મૃત્તિકા જ્યા," "એ દ્વીપ અલૌકિક રસ ભરીઓ, અનેક ત્યાં પડી અમરનગરીઓ, સુંદરતાનાં સરોવરો એ વાસમાં રે " " શાંત સદા જ્યાં નીર, નહીં જ્યા વાદળ ધાંધળ; એવો ને વળી અમર, સદા આનંદ સ્વરૂપે "–આવાં આવાં કેટલાંએ વચનોથી ગુજરાતી વાચક અજાણ્યો નહીં હોય.

આ અમર ભૂમિમા પહોંચી સતત શાંતિ, નિર્ભેળ સુખ અને અખંડ આનંદ–પરમ. આનંદ ભોગવવાની મનુષ્ય આશા રાખે છે. તે સમજે છે કે પ્રભુએ પોતાના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેને ત્રણ શક્તિઓ આપી છે–બુદ્ધિ, ક્રિયાશક્તિ, અને લાગણી. આ પ્રત્યેક ત્રિશક્તિને સિદ્ધ કરનાર તે " Knower " (જ્ઞાન યોગી) "Doer" (કર્મયોગી) અને " Sayer " (કથનકાર–કલાકાર–કવિ–ભક્તિયોગી), આ ત્રણેમાં પ્રત્યેકના ગુણ ગૌણાંશે તો રહે જ છે પણ તેનો પોતાનો ગુણ પ્રધાનાંશે હોય છે. જ્ઞાનયોગી બુદ્ધિને કેળવી અજ્ઞાનનો પટ ભેદી જ્ઞાન દ્વારા પ્રભુના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છેઃ કર્મયોગી નિષ્કામ કર્તવ્ય કરતો કામાસક્તિના બંધન તોડી પ્રભુના ચિદ્રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને કથનકાર–કલાકાર–કવિ–ભક્તિ યોગી ઉપાસના કરતો માયાનું આવરણ છેદી રસિકતા દ્વારા પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. કવિ એ સર્વદૃષ્ટા છે. " માનવ હૃદયનાં અને સૃષ્ટિના ઉંડાણો અને સંચલનો " માં તે ઉતરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ સચરાચર જગતની પેલી તરફ જે એક ગૂઢ તત્ત્વ રહેલું છે તે એ જાણે છે. સૂર્ય–આનંદ રવિ પોતાનાં કિરણો સમેટી લઈ તેની પછાડી રહેલું પોતાનું કલ્યાણતમ–મંગલતમ–પરમ આનંદયુક્ત સ્વરૂપ તેને દર્શાવે છે. હિરણ્યમય પાત્રના આવરણ નીચે ઢંકાયલું સત્યનું–આભ સ્વરૂપનું–બ્રહ્મના આનંદ સ્વરૂપનું એ દર્શન કરે છે. પ્રભુની સર્વ વિભૂતિઓમાં બ્રાહ્મગુણ છે, જે એક વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ છે, જે પ્રકૃતિનો આત્મા છે, જે પરમાત્માનું કલ્યાણ સ્વરૂપ રહેલું છે તે તેને વ્યક્ત થાય છે. નમેરી છાયાનો વિકટ ઘેરો ઘટ થતાં પણ તે મણિમય પ્રીતિપંથ જોય છે. પુત્રમૃત્યુ સંસારની જંજાળમાથી મુક્તિ આપનાર તરીકે તેને ભલું લાગે છે. આથી બાહ્ય વિષયોમાં આસક્તિ વિનાનો તે આત્મામાં જે સુખ છે તેને અનુભવે છે. તે જોય છે, અનુભવે છે અને વ્યક્ત કરે છે. એને સત્યામૃતનાં દર્શન થાય છે તેનું તે પાન કરે છે ને કરાવે છે, આનંદ લુંટે છે અને લુંટાવે છે. આ આનંદ શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, અનંત છે, સત્ય છે,

નિત્ય છે. ઐહિક આનંદની પડેમ ઉપભોગ કરતાં તે ક્ષીણ થતો નથી, પણ તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો ભોક્તાનો આસ્વાદ કેળવી સૂક્ષ્મતમ રૂપનો અનુભવ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવે છે. ભતૃહરિ કહે છે કે આ અનિર્વાચ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના ભોક્તાને ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ પણ તૃણવત્ લાગે છે અને ત્રૈલોક્યનું રાજ પણ તેને વિરસ લાગે છે.

એટલા સારૂ મનુષ્યે એક એવી સંસ્થાની યોજના કરી છે કે જ્યાં સર્વ નાની મોટી કલાઓનો સંયોગ થાય છે. આ સ્થાન દેવાલય છે. ત્યાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કવિતા, સંગીત, નૃત્ય, અભિનય, અલંકાર, પુષ્પગુંથન વગેરે વગેરે અનેક નાની મોટી કલાઓની કૃતિઓ એકત્ર કરવામાં આવી છે. ત્યાં ગયલો મનુષ્ય પોતાનો અધિકાર કેળવતો આ મર્ત્ય ભૂમિથી ઉંચો ચઢી અમરભૂમિમાં પહોંચી છેવટે પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન કરી પરમ આનંદનું પાન કરે છે.

આ પ્રમાણે રસિકતાનું અંતિમ ધ્યેય પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ છે. કલા આ રસિકતા કેળવી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિનું સાધન છે, તેથી કલાનો આદર્શ પણ પરમ આનંદ છે; અને જે કલાની કૃતિ આપણને ઉદ્વેગ વખતે શાંતિ આપે, શોક સમયે આશ્વાસન આપે, દુઃખને પ્રસંગે સહાયો આપે, વિપત્તિ કાળમાં હૃદયબળ આપે, ભાવોની શુદ્ધિ કરે, આદર્શોને ઉંચા કરે, સન્માર્ગની પ્રેરણા કરે, સત્ય પ્રતિ આગ્રહ ઉત્પન્ન કરે, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ કરે અને અંતમાં આપણી આંખો પરનાં પડળનું નિવારણ કરી પ્રભુના આનંદ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી, પરમ આનંદનું પાન કરાવી આપણું જીવન સદા દુઃખમુક્ત નથી પણ સદા આનંદમય જ છે એવી આપણને પ્રતીતિ કરી આપે, અર્થાત્ આપણા પરમ મિત્ર અને ગુરુ તરીકે વર્તે તે કૃતિ ઉત્તમોત્તમ. આદર્શ જેટલા પુરતો સધાય તેટલા પુરતી કલાની કૃતિ સફલ અને આ આદર્શ જે કલાકાર જેટલા પુરતો અપૂર્વ સાધનો વડે સાધે તેટલા પુરતો તે અપૂર્વ.

અંતમાં આપણે પ્રભુ પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના કરીશું કે ગુજરાતમાં તે એવા કલાકારો ઉત્પન્ન કરે કે જે

* * to our high-raised phantasy present.
That undisturbed song of pure concent,
Aye sung before the saphire-coloured throne
To him that sits thereon,
With saintly shout and solemn jubilee,
Where the bright seraphim in burning row
Their loud uplifted angel-trumpets blow,
And the cherubic host in thousand quires
Touch their immortal harps of golden wires,
With those just spirits that wear victorious palms;
Hymns devout and holy psalms

Singing ever-lastingly ;
That we on earth with undiscording voice
May rightly answer the melodious noise;

\+ + + +

And keep in tune with heaven till God ere long
To his celestial concert us unite,
To live with Him, and sing in endless morn of light.

(*Milton*)

૧૬ કાઠીયાવાડનું લોકસાહિત્ય

(લેખક-રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા)

સેંકડો વર્ષોથી અણુખોલ્યા ખજાના દટાઇ રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિ કાઠીયાવાડના લોકસાહિત્યની છે. હમણા હમણાં એ ખજાનો બહાર લાવવાના કંઇક પ્રયત્નો ચાલુ થયા છે, છતા હજુ સુધી એ ખજાનાનો ઘણો ભાગ અપ્રાપ્ય રહ્યો છે. સોરઠ, હાલાર, ઝાલાવાડ, એ સર્વ પ્રદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું એ લોકસાહિત્ય મળી આવે છે. સામાજિક રિવાજો, ઐતિહાસિક માહિતીઓ, શૌર્યભર્યા પ્રસંગો, અને પ્રજાશરીરને નવપલ્લવિત કરનાર વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યસામગ્રી એ લોકસાહિત્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. કાઠીયાવાડની રજપુત, ખવાસ, મેર, આહિર, રબારી, મૈયા, હાટી, કાઠી—એ સર્વ જાતો પાસેથી એ લોકસાહિત્યના જુદાં જુદા અંગો સમજી શકાય છે.

આ લોકસાહિત કંઠસ્થ છે, એમાંનું કેટલું મરનારની સાથે મરી ગયુ અને કેટલું જીવતું છે તે આજે કલ્પી શકાતું નથી, કહી શકાતું નથી. હવે તો જેટલું જીવતું છે તેટલું મરી ન જાય એની સર્વ જોખમદારી ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગ ઉપર અને વિશેષે સાહિત્યની એકપુરી સંસ્થા સાહિત્ય પરિષદ ઉપર છે. કેટલેક સ્થળેથી એ કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રકટ કરવાના ઠીક ઠીક પ્રયત્નો થયા છે પણ એ તદ્દન પુરતા છે એમ તો લોકસાહિત્યનો કોઇ પણ અભ્યાસી કહી ન જ શકે.

આ કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમા દુહા—સોરઠા, લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ એ મુખ્ય છે. દુહા ઘણે ભાગે કરુણરસ અને પ્રેમના પ્રસંગો ચિતરવામા સફળ દેખાય છે.

દુહા ગાનાર જે હલકથી એના સૂર આપે છે તે દિશાઓમાં—વાતાવરણમાં રસની અજબ જમાવટ કરે છે. પાદપૂર્તિના પ્રયોગોમાં કવિઓ જે રમઝટ આણી ન શકે તે રમઝટ દુહાનો લલકારનાર આણી શકે છે. જે પ્રસંગને લગતો દુહો એક જણ બોલે તેનો જવાબ તે જ પ્રસંગમાં સ્હામેનો જણ આપે. એમા જેટલી તુટી તેટલી કલાની ખામી. એક બોલનાર જો આશક તરીકે દુહા લલકારતો હોય, તો જવાબ આપનારાએ માશુકના ભાવ પ્રકટ કરવા જ જોઇએ. એક પક્ષ તરફથી પતિનો ભાગ દુહા દ્વારા રજુ થાય તો બીજા પક્ષે પત્ની તરીકેજ જવાબ આપવો જોઇએ. આ રીતે આ રમઝટ જામે છે. સોરઠમા ખાસ કરીને રામનવમીને પ્રસંગે માધવપુર ગામે એક મ્હોટો લોકમેળો ભરાય છે. કાઠીયાવાડમા ભરાતા સર્વ લોકમેળાઓમાં આ સોરઠી મેળો અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. હજારોની સંખ્યામાં લોકો લગભગ આઠ દસ દિવસ સુધી આ મેળામાં રસભર્યો ભાગ લેય છે. આ મેળાનું સાહિત્યની દ્રષ્ટિયે જો ખાસ આકર્ષણ હોય તો તે આ દુહા—સોરઠામા જ છે. અજવાળી રાત્રીના ચાંદનીના રંગમંડપમા મેર, રબારી, આહિર અને બીજી લોકજાતોના જુવાનો એકઠા થઇ જુદા જુદા ટોળામાં વ્હેચાઇ જાય છે. ટોળાનો એક એક અગ્રનાયક હોય છે. તે દુહા

બોલવાની શરૂઆત કરે છે. આ દૂહાના લલકારનું યુદ્ધ એવું તો જામે છે કે જે કલાકોના કલાકો અખંડ ચાલે છે. બોલનાર, સાંભળનાર અને સર્વ દિશાઓ એ રણકારમાં તન્મય થઇ એક રસ થઈ જાય છે. લોકસાહિત્યની ખરી ઝલક આ પ્રસંગે દેખાઇ આવે છે.

લોકગીતોનું સાહિત્ય તો એથી યે અજબ છે. રાજપુતાણીઓ, ખવાસણો, આહિરણો, અને ખાસ કરીને કોકીલકંઠી મેરાણીઓના રાસ એટલે લોકગીતની અવધી. ત્હેમની હલક અને હીંચ, ત્હેમના કંઠના માધુર્યભર્યા લલકાર, ત્હેમના શરીરના આકર્ષક મરોડ, ત્હેમના તાલનો સુંદર જમાવટ, એ સર્વ આ લોકગીતો દ્વારા સચવાઇ રહ્યું છે. લોકગીતોને જેમ એ વર્ગે જીવતાં રાખ્યાં છે તેમ એ વર્ગના જીવનની મીઠાશ આ લોકગીતોએ ટકાવી છે. એ પ્રજાના જીવનમાં આપણા વર્તમાન સાહિત્યે જરાય પ્રવેશ નથી કર્યોઃ ત્યાં નથી પહોંચ્યા નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ કે રમણભાઇ અને આનંદશંકર; ત્યાં નથી પ્રવેશ્યા કલાપી અને સાગર કે બલવંતરાય અને હરિ હર્ષદ. એટલે એ પ્રજાના લોકજીવનને નવપલ્લવિત કરનાર તો એકજ સાધન છે અને તે તેઓનું લોકસાહિત્ય.

ખાસ કરીને મેર જાતી કે જે હાલારના બરડા પ્રદેશની પડોસમાં રહે છે એ પ્રજાનાં લોકગીતો સાંભળવા જેવાં છે. કવિ ન્હાનાલાલે યથાર્થ ગાયું છે કે;

અમૃત શા મીઠા બોલ પણ જ્ઞાને અધુરી,
એ કોકિલકંઠી નાર હાલારની મધુરી,

આ મેરાણીઓના કોકિલ કંઠથી ગવાતા રાસડા અદ્વિતીય છે. એક તાલ, બે તાલ, અને ત્રિતાલ અને હીંચ અને હલક સાથે ગવાતાં આ લોકગીતો સાહિત્ય પરિષદના કેટલા ચાલકોએ કેટલા ભક્તોએ સાંભળ્યાં છે ? એ લોકગીતોમાં કદાચ શબ્દલાલિત્ય ન હોય, કદાચ ઝડઝમક ન હોય, કદાચ પ્રાસાનુપ્રાસ યથાર્થ ન હોય છતાં તેમાં રસ તો નિતરે છે જ અને એ જ એની ખુબી છે. આ લોકગીતોનો એક પણ સંગ્રહ પ્રકટ થયો હોય તો તે મ્હારી જાણમાં નથીઃ એટલે આ લોકગીતોનું સાહિત્ય એકઠું કરી પ્રજાશરીરના વિવિધ પ્રસંગો આલેખતી સાહિત્યની એ રસસામગ્રી જાળવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવાની હવે ખાસ જરૂર છે. એ ગીતોના થોડાક નમુના આપવા જેવા લાગે છે છતાં એક સૂચના કરવી પડે છે કે એ ગીતોની ખરી ખુબી કોઇ કોકિલકંઠી સુન્દરી ગાતી હોય ત્યારેજ જાણી શકાય.

(૧)

રાજલ પાણી ગીઆંતાં અમે સહિયર પાણી ગીઆંતાં,
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી થઇને લાગ્યો.
વેરી થઇને લાગ્યો અમને ઝેરી કાંટો વાગ્યો,
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી થઇને લાગ્યો.

ત્હારા નાકડીયાની દાંડી રાજલ નાકડીયાની દાંડી,
જાણે દિવડયે સગ માંડી રાજલ દિવડયે સગ માંડી.

ત્હારા માથાનો અંબોડો રાજલ માથાનો અંબોડો,
જાણે છૂટો તેજણ ઘોડો રાજલ છુટો તેજણ ઘોડો.

ત્હારા વાંસાનો વળોટો રાજલ વાંસાનો વળોટો,
જાણે સરપનો સરોટો રાજલ સરપનો સરોટો.

ત્હારા હાથની આંગળીયું રાજલ હાથની આંગળીયું,
જાણે ચોખા મગની ફળીયું રાજલ ચોખા મગની ફળીયું.

ત્હારા પેટડીયાનો ફાંદો રાજલ પેટડીયાનો ફાંદો,
જાણે પૂનમ કેરો ચાંદો રાજલ પૂનમ કેરો ચાંદો.

... ...

(૨)

હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં,
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં એલચીનાં ઝાડ છે
ત્યાં ઉતારા કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં આંબા ને આંબલી
ત્યાં દાતણીયાં કરજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ગોરી ગાવડીયું,
ત્યાં દૂધલડાં પીજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં લીંબુનાં ઝાડ છે,
ત્યાં રસ ઘૂંટડા પીજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં નદિયુના નીર છે,
ત્યાં નાવણિયાં કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ગોળ નાળીએરી,
ત્યાં ભોજનીયાં કરજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગે નાગરવેલ પાન છે,
ત્યાં મુખવાસીયાં કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં ચંપો ચંબેલી,
ત્યાં સુગંધી લેજો હો !
છડીદાર ! રહેજો અમારી બાગમાં.

અમારી બાગમાં હિંડોળાખાટ છે,
ત્યાં પોઢણીયાં કરજો હો !
હાકેમ ! રહેજો અમારી બાગમાં.

આ લેખકને જનસેવાના વિવિધ પ્રસંગોએ કાઠીયાવાડનાં ગામડાંઓમાં જ્યહારે જ્યહારે જવાનું થાય છે ત્યારે આ લોકગીતો શોધી એકઠાં કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે અને લેખકને અભિલાષ છે કે એ લોકગીતોની એક ગીતમાળા ગુર્જર સાહિત્ય દેવીને ચરણે ધરી એ જૂનું સાહિત્ય જાળવી રાખવું.

જેમ લોકગીતો લોકસાહિત્યમા અગ્રસ્થાન લેય છે તેમ લોકકથાઓનું પણ સારૂં સ્થાન છે. કાઠીયાવાડની લોકવાર્તા એટલે ભુલાતા ઇતિહાસનો એક અદ્ભુત પ્રસંગ, કાઠીયાવાડની લોકવાર્તા એટલે શૂરી પ્રજાની શૌર્ય ભરી લોકકથા. વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે પ્રાણાર્પણ; દેશને માટે મરી ફીટવાની હોંસ; પ્રજાને માટે રાજાઓની ધગશ; બુદ્ધિ અને ચાતુર્યની પરિસીમા– આ અને એવા પ્રસંગો એ લોકવાર્તાઓનું પ્રાધાન્ય વસ્તુ હોય છે. રાજપુતો કે કાઠીઓના દાયરામાં, રબારી કે ચારણના નેસડામાં, આહિર કે મેરના ચોરામાં આ લોકકથાઓ આપણી આધુનિક નવલકથાઓ કરતાં હજુ સુધી સારૂં સ્થાન ભોગવી રહી છે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની પ્રેરણા સરીખું એ લોકકથાનું કંઠસ્થ સાહિત્ય કંઠમાં જ રહી ન જાય એ માટે પણ સાહિત્ય પરિષદે સાવચેત થવું જોઇએ.

ઓખામંડળના વાઘેરોની વાતો કહેનાર એક કાઠીયાવાડીને મ્હેં જ્યારે સાંભળ્યા ત્યારે એ વાતોનું ખરૂં જોમ મ્હને જણાયું. વાર્તા કહેનાર શૌર્યરસમાં એટલો બધો ગુલતાન થઇ જતો કે વાર્તા કહેતાં કહેતાં તે પોતે શરીરનું ભાન ભૂલી જતો.

ન છડીયાં હથિયાર,
સુળુભા !
ન છડીયાં તલવાર—

જો છડી દિયાં તલવાર,
તો માથે કુલાય ઉપાડયો ભાર !
સુળભા !
ન છડીયાં હથિયાર—

આ કડીયો લલકારતાં એ વાર્તા કહેનાર પોતે જાણે કેમ વાઘેરોનો શૌર્યમણી "દેવુમાણેક" હોય ! આ વાઘેરોની કથા શૌર્યરસ જમાવવામાં અદ્ભુત કામ કરે છે. સાહિત્ય પરિષદે પોતાના કાર્યક્રમમાં આવી લોકકથા સંભળાવવાના પ્રસંગો યોજવા માટે શું શું કર્યું છે ?

કાઠીયાવાડના લોકસાહિત્યની અત્રે માત્ર એક રૂપરેખા જ આલેખી છે. સાહિત્યપરિષદ જેવી સંસ્થાએ સાહિત્યના આ એક રસપૂર્ણ અંગને ચિરંજીવ રાખી વિકસાવવાની ખાસ

આવશ્યક્તા છે. આ સાહિત્ય એકઠું કરવામા કેટલીક મુશ્કેલીઓ પણ છે. ચ્યારીના અને ચારણોના નેસડામા મેર, આહિરના કુટુંબમા અને રાજપુતોના રણવાસમા આ સાહિત્ય સમાયુ છે. જો સાહિત્ય પરિષદ આ ઉપયોગી કાર્ય માટે બેથી ચાર સાહિત્યરસિક સાહિત્ય-સેવકને પોતા તરફથી એને માટે યોજે તો મ્હારી ખાત્રી છે કે પરિષદ રસસાહિત્યના એક અંગને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા જરૂર સાચવી રાખશે.

" આનંદ ભુવન "
ચોરવાડ—
૨૭-૩-૨૪

ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા.

૧૭ ઓખા મંડળનું ભાષા–વૈશિષ્ટ્ય

(લેખક—રા. રા. કલ્યાણરાય નથુભાઇ જોષી)

કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ છેડા પર આવેલ દ્વારકાની આસપાસના પ્રદેશને "ઓખા મંડળ" નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ પ્રદેશ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કાઠીઆવાડનો ભાગ ગણાય છે; પરંતુ તેમા કાઠીઆવાડીપણું–વાઘર લોકના શરીરના મજબુત વાધા સિવાય –બીજું કંઇ પણ નથી. ઓખા મંડળમાં વસતા માણસો પોતાને કાઠીઆવાડીથી જુદા ગણે છે. પોતાની ભાષાને કાઠીઆવાડી ભાષાથી જુદી ગણે છે. મનુષ્યના જીવન–વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઓખામંડળનો સંબંધ અત્યાર સુધી કચ્છ પ્રદેશ સાથે વિશેષ હતો. તેથી જીવનના ઘણા ખરા ખાતામા કચ્છી તત્ત્વ બારીકાઇથી અવલોકન કરનારને ઓખામંડળમાં જણાયા વિના રહે તેમ નથી. ઓખામંડળ એ "હાલાર" વિભાગનો છેડો ગણી શકાય. એ રીતે હાલારી રૂઢિ, હાલારી લ્હેકો, હાલારી કહેવતો અને હાલારી ઢબછબ ઓખામંડળની ભાષામાં ખાસ હોય છે. છતાં ઓખામંડળની ભાષા એ રાજકોટની કે જામનગરની ભાષા નથી.

ઇતિહાસ એવો છે કે ઓખામંડળ પ્રદેશ ઉપર જામનગરની સંસ્કૃતિનો ઉપકાર બહોળા પ્રમાણમા છે. અસલના વખતમા જામનગરી બ્રાહ્મણો ઓખાના પંડયા (મ્હેતાજી)નું વૈદ્ય શાસ્ત્રીનું, અને મુત્સદ્દી વર્ગનું કામ કરતા હતા. જામનગરી નાણું જ ઓખામાં ચાલતું હતું; જામનગરી શિલ્પી જ ઓખામાં મોટા મકાન બાધતા; જામનગરી રંગારા અને જામનગરી સોની અને જડીઆ ઓખાની પ્રજાના રસિક કોડ પૂરા પાડતા. આ રીતે ઓખાની સંસ્કારી ભાષાનું મૂળ અંગ શુદ્ધ "હાલારી ભાષા" કહી શકાય. "હાલારી ભાષા" આખા કાઠીઆવાડમાં (કદાચ સોરઠ જ બાદ કરીએ તો) વધારેમાં વધારે સંસ્કારી અને ઉચ્ચારની અશુદ્ધિથી વધારે મુક્ત ગણાય તેવી છે. અત્યાર સુધી પણ શુદ્ધ કાઠીઆવાડ જેતપુરની ભાષામાં, ભાવનગરી ભાષામા, લીંબડી વઢવાણની ઝાલાવાડી ભાષામાં પ્રાંતિક ઉચ્ચાર અને પ્રાંતિક લ્હેકો સુસ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જામનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ અને પોરબંદરની ભાષામાં એવી ઉચ્ચારની અશુદ્ધિ કે લ્હેકાનું વૈચિત્ર્ય જણાતુ નથી.

ઓખામંડળની ભાષા આ રીતે હાલારના શુદ્ધ ગુજરાતી ખોખામાથી વિકસિત થઇ છે; હાલારી ભાષા ઉપર વાઘર લોકની કચ્છી અને સિંધી ભાષાનો પાસ બેસતો ગયો. ઘણી સુઘટિત રચના, સુંદર રૂઢ વાક્યો, મજાની મર્મ વાળી કહેવતો અને અર્થપ્રચૂર શબ્દો ઓખામંડળે કચ્છી અને સિંધી ભાષામાંથી લીધા છે એ અત્યારની દ્વારકાની સંસ્કારી ભાષાના અભ્યાસીને જણાયા વિના રહે તેવું નથી. બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના ઉપસંહારના ભાષણમાં પ્રમુખ સાહેબ સાક્ષરવર્ય કેશવલાલ ભાઇએ "મોઢે બરો મૂતર્યો છે" એ વાક્યની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી સભામાં જે સંસ્કારી આનંદ આપ્યો હતો તે આનંદ આપનાર "બરો" શબ્દ ઓખામા તાવ (જવર) ના અર્થમાં વપરાય છે. અને "બરો મુટી ઉતરીયો" એ રૂઢ વાક્ય ગુજરાતમાં "બરો મૂતર્યો" એ સ્વરૂપમા પહોચાડવાની સેવામાં

ઓખામંડળના વાઘેર લોકોનો હિસ્સો હોય એવું માનવાનું સબળ કારણ છે. એ " બરો " શબ્દ ઓખામાં અને તેની મારફત હાલારે અને તે દ્વારા કાઠીઆવાડે બહુ સુંદર રૂપમા રૂઢ વાક્યમાં વાપરી ભાષાની એક સારી કહેતી બનાવી છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ગર્વથી ભરપૂર સ્ત્રીને તેની પાડોશણ કહે છે કે " ઓય, બાઇ, તારો બરો તો કયાંય સમાતો નથી." " ઓય તારો બરો ! " " એનો બરો ભગવાન ઉતારશે." (આનું નામ તે કચ્છી પાસ) કચ્છી ભાષાની બીજી એક અસરનો દાખલો વાચી તે સિદ્ધાન્તની પૂર્ણ પ્રતીતિ વાચકને થશેજ. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દને બેવડાવવાની જે રીત છે તેનું સુંદર સ્વરૂપ કચ્છમા જ છે. જેમકે આપણે " ખીચડી બીચડી " " કાગળ–બાગળ " " ઝાડ–બાડ "–વગેરે જોડકામાં બીજો શબ્દ અર્થ વગરનો વાપરીએ છીએ–તેને ઠેકાણે કચ્છી ભાષામા એવા ઘણા અર્થ સૂચક જોડકાં પ્રચલિત છે કે જેનો ઉપયોગ ઓખામંડળમા સારી પેઠે થાય છે. જેમકે ઠામ ઠીકરૂં (વાસણ કુસણ.) સામાન સતરા (ધરતી સતરા–ધરતું રાચ રચીલું) અસૂર–અસૂર્ય અંધારે–મ્હોડું વ્હેલું) જણસ બાબ, (ચીજ વસત), રાત વરત, ઢોર ઢાખર, અણુક ઝણુક, વાર પરબ, (વાર પર્વ) આવ્યો ગયો, અને અવાર નવાર (વખતો વખત) આ ઉપરાંત કચ્છી રૂઢ વાકયો અને શબ્દો ઓખામંડળની ભાષામા સારી પેઠે ઓતપ્રોત થયા છે.

સિંધી અસર. ઓખા મંડળની ભાષા ઉપર બહુ જૂના વખતમા સિંધી ભાષાની પણ અસર સારી રીતે થયેલી છે. હાલમા પણ ઓખામંડળનો વેપારનો સીધો સંબંધ કરાંચી સાથે છે તેટલો સંબંધ બીજા કોઇ શહેર સાથે છે નહિ. ભૂતકાળમાં સિંધથી આવનારી લશ્કરી ચઢાઇ સાથે કેટલાક માણસો પણ આવ્યા હશે કે જેમણે પોતાનો વાસ ઓખામંડળમાં રાખવા પસંદ કર્યું હોય. ઓખામંડળમાં લોહાણા વેપારીનાં નામ કેવળ સિંધી ઢબથી જ રાખવામા આવતા હતા. લગભગ છેલ્લા ૨૫ વરસથી એ નામ વિસારે પડવાં જાય છે. સિંધમા જેમ **ગીડવાની, મલકાની, વસ્વાની**–વગેરે " આની " અંત્યાક્ષરવાળા નામ હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં પણ અત્યાર સુધી માવજી જે **માવાણી**, ભોજરાજ જે **ભોજાણી**, પ્રધાન જે **પીધાની** નારાયણજી જે **નાર્યાણી**, ગોકલદાસ જે **ગોકાણી**, લક્ષ્મીદાસ જે **લાખાણી**–કહેવાની રીત પ્રચલિત હતી. ઓખામંડળમાં વસતા ગુગલી બ્રાહ્મણમાં " **ઇસરાણી** "નો એક ડહેલો છે. ઘણા ગુગલી ભાઇઓને જ એ નામ મુસલમાન જેવું લાગે છે; પણ તેમને કયા ખબર છે કે એ તો " **ઈશ્વર** " " **ઇશ્વરાણી.** " " **ઇસરાણી** "–જેવું સુંદર બ્રાહ્મણને છાજે તેવું સિંધી છાપવાળું નામ છે ! આ રીતે કંઇક અંશે ઓખામંડળના વાઘેરો મારફત અને મોટે અંશે સિંધમાંથી મહમદ કાસમની ચઢાઇ વખતે બેટ દ્વારકામાં આવેલા વટલેલા મુસલમાન (ભડેલા) મારફત ઓખામંડળની ભાષા ઉપર સિંધી અસર ઘણી જ મુલાયમ રીતે થઈ ગઇ છે.

હીંદી અસર. ઓખામંડળમાં દ્વારકા એ યાત્રાનું ધામ હોવાથી અનેક દેશના માણસો યાત્રાર્થે ત્યાં આવે છે. બેટના મંદિરોમા અને દ્વારકાના નાના મંદિરોમાં ઘણા સાધુ બૈરાગી કેવળ વિરક્ત ભાવથી પોતાનો પ્રાંત છોડી આવીને વસતા હતા. તેમની પ્રતિભાવાળી છાપથી તથા હાલ પણ ચાલુ રીતે

આવ્યા કરે છે. તે બધા હિંદી ભાષા જાણનાર યાત્રાળુઓની અસરથી ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હિંદીની છાપ પણ પડયા વિના રહી નથી. જેમ મદ્રાસ ઇલાકામાં હિંદી જાણનાર ગણ્યાગાંઠયા હોય છે તેમ ઓખામંડળમાં હિંદી ન જાણનાર ગણ્યાગાંઠયા હોય છે. વૈષ્ણવ ધર્મની વલ્લભાચાર્યની પ્રણાલિકાનો પ્રચાર બેટ દ્વારકામાં સારો હોવાથી એ પંથના આચાર્યો અત્રે વખતોવખત પધારે ત્યારે વ્રજ ભાષામા જ બોધ આપતા હોય છે તેથી વળી હિંદીની છાપ ઓખામંડળની ભાષા ઉપર વધારે પાકી પડતી જાય છે. કોઇ માણસને ધમકાવતી વેળા આ વાકય ઓખામંડળમા વપરાય છે–" અરે, બેસ, હવે ઝાઝી **તીનપાત** ન કર. " (**તીનપાત=તીનપાંચ** હિંદી) અગર–" આવ્યો મોટો **તીસમારખાં** " બીજાની ચીજ ઉચાપત કરવાના અર્થમાં " પાઇ જવું " શબ્દ ઓખામાં વપરાય છે. [હિન્દી " **પાઇ** જવું " = ખાઇ જવું] " દાદ દેવી " ના કહ્યામાં રહેવું–કોઇને કોઠું આપવું– અહિં " દાદ " શબ્દ હિંદી ભાષાના " દાદ ફરીઆદ " માથી લેવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે " ખોપરી " શબ્દ હિંદી ભાષામાંથી ઓખાની ભાષામા દાખલ થયેલ છે. " ઉંધી ખોપરીનો માણસ " " તારી ખોપરી તોડી નાંખવામાં આવશે. "–આ પ્રમાણે ઓખામંડળની ભાષા ઉપર હીંદી ભાષાની અસર પણ જોઇ શકાય તેવી છે.

મરાઠી અસર.

ઓખામંડળ વડોદરા સરકારને તાબે હોવાથી ઘણા દક્ષણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠા ગૃહસ્થો સરકારી નોકરીને લીધે અસલથી દ્વારકા બેટમાં રહેતા હતાં. તેથી મરાઠી ભાષાની કેટલીક અસર ઓખામંડળની ભાષા ઉપર થવા પામી હતી. મરાઠીમાં લોટને **પીઠ** કહે છે. ચણાના લોટના શાકને–પીઠ ઉપરથી **પીઠલું** કહે છે. ઓખામાં પીઠલું ને બદલે **પીઠીઉં** વપરાય છે. કાઠીઆવાડમાં પણ એ શબ્દ પ્રચલિત છે. " માહિતી, " " સોઇરકર " " પ્રકૃતિ " (તબીયત), " તીખટ, " " દેણગી, " " વર્ગણી, " " પૂર્તતા કરવી, " વગેરે કેટલાક મરાઠી શબ્દો ઓખામંડળમાં સરકારી કચેરીના દક્ષણી કારકુન વર્ગના પરિચયથી ચાલુ થઇ ગયા છે.

વહાણવટાંની અસર.

ઓખામંડળની ભાષાના ઘડતરમાં તે દેશની પરિસ્થિતિએ પણ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ દેશ દરીઆ કિનારે આવેલો હોવાથી લોકોનો વ્યવહાર વહાણ અને આગબોટ સાથે હોવાથી લોકોએ પોતાની ભાષામાં વહાણવટાની ભાષાના કેટલાક શબ્દો, અને વાક્યો સુંદર રીતે રૂઢ બનાવી લીધા છે. ઉદાહરણ તરીકે–

કાઠે (બંદરે) બંધાયેલા વહાણનો દોરડાનો છેડો જ્યારે છોડવામાં આવે ત્યારે તે વહાણ કિનારેથી દરીઆમા ચાલતું થઇ શકે. જ્યાં સુધી છેડો **ન** છૂટે ત્યાં સુધી વહાણ હંકાર્યું ગણાય નહિં. તેના ઉપરથી ઓખાની ભાષામાં–કોઇ પણ માણસના કામનો નીકાલ કરવાનો હોય ત્યારે–તે માણસનો **છેડો છોડવો**–એમ રૂઢ વાકય ઉમેરાયું છે.

તેવી રીતે " **સોડ પડવું**, " " **સોડે પડવું** "=ની સાથે સંબંધ જોડવો. (વહાણ કુરજા ઉપર આવી કુરજાની સાથે અડીને ઉભું રહે છે ત્યારે વહાણ કુરજાની સોડે પડ્યું કહેવાય છે. આગબોટને જ્યાં સુધી મછવા અડકે નહિ ત્યા સુધી મછવા આગબોટને સોડ

પડયા કહેવાય નહિ.) "ખબરદાર, એ **રેઢીઆરને સોડે** ચડયો છે તો તારા છોતરાં પણ ઉડી જશે."

સુકાન વગરનો માણસ=ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ, ફાવે તે વિચાર પર દોરવાઇ જાય તેવો. (સુકાન એ વહાણને કબજે રાખનાર ભાગ છે.)

કોઇના દોરડાં ખેંચવા=કોઇના કામમાં મદદ રૂપ બનવું (વહાણમા ખલાસી ઉપરાંત ઉતારૂ ચડયા હોય તે ઘણી વાર વહાણ ચલાવવામા **દોરડાં ખેંચી** મદદ રૂપ થાય છે.)

બાપનું વહાણ અને બેસવાની તાણ=કોઇ પણ કાર્ય પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે થતું હોય છતાં તેમાથી પોતે અંગત લાભ નથી મેળવી શકતો ત્યારે માણસ આ કહેવતનો ઉપયોગ કરે છે. આ કહેવતમા "તાણ" શબ્દનો અર્થ "તંગી" "તંગાશ" એવો થાય છે.

પ્રેમલો એટલી બધી વગવાળો માણસ છે કે ટાણું આવશે ત્યારે **સૌ એના વહાણમાં બેસી જશે**=આ વાકયમા "વહાણમાં બેસવું" એટલે "ના પક્ષમા મળવું" એવો અર્થ થાય છે. સરખાવો–કાઠીઆવાડનું રૂઢ વાકય. "**ગરીબને ગાડે કોઈ બેસવાનું નથી**"–(ગાડાને બદલે ઓખામંડળમા વહાણ મૂકાયું છે.)

સુકાની=આગેવાન. જેમ વહાણમા કામ કરનારામા મુખ્ય માણસ સુકાન સંભાળનાર સુકાની હોય છે તેમ ઓખામંડળમા કોઇ પણ હીલચાલનો આગેવાન "સુકાની" કહેવાય છે. કોઇ માણસ બહુ જ મુશ્કેલીમા હોય અગર કોઇ માણસની ગંભીર માંદગી હોય ત્યારે ઓખામંડળમા એમ કહેવાય છે કે "હમણા એ માણસ **મધ્ય દરીએ** છે; ઇશ્વર લાજ રાખે તો બલે."

કડે ચડી જવું, છીતી રહેવું, છીપી રહેવું, ખરાબે ચડવું—વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ મુશ્કેલીમા આવી ગયેલા માણસ માટે વપરાય છે. "એનું વહાણ હમણાં **કડે ચડી** ગયું છે;" "છીપી રહ્યું છે" કે "ખરાબે ચડયું છે." માટે તમારા જેવા કુશલ **માલમ** (નાવિક) ની મદદ વિના એનું કામ પાર પડશે નહિ."

"**દરીઆમાં રહેવું અને મગર સાથે વેર રાખવું કેમ પાલવે?**"=આ કહેવતનો અર્થ એવો છે કે સમાન ધંધાવાળા વચ્ચે કે સહવાસીઓ વચ્ચે સંપ ન હોય તો ફાવતું જ નથી. રાત દિવસ જેની સાથે કામ હોય તેની સાથે મીઠાશનો સંબંધ હોય તો જ લાભ રહે છે.

આવી રીતે સમુદ્રને લગતી ભાષાએ ઓખામંડળની ભાષામા સારી પેઠે સુધારો વધારો કર્યો છે.

ખેતીની અસર. ઓખામંડળ ખેતીનો પ્રદેશ નથી; છતા આ ગામડાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ તો ખેતી જ હોવાથી ઓખામંડળની ભાષામા ખેતીની દૃષ્ટિથી અને ખેડુતોની હોશીઆરીથી કેટલાક સુંદર પ્રયોગો દાખલ થવા પામ્યા છે. જેમાથી કેટલાક પ્રયોગ દૃષ્ટાંત રૂપે અત્રે આપવામા આવે છે

તેણે સેઢે આવી શીરામણ માગ્યું=કોઇ કામ લગભગ સંપૂર્ણ થઇ ગયું હોય ત્યારે તે કામ કરનાર અટકી પડે, તો તેના માટે આ કહેતી વપરાય છે. (અહિં "સેઢો" શબ્દ ખેતરની છેલ્લી હદના અર્થમાં વપરાય છે. બે ખેતરના સેઢા આજુ બાજુએ આવે છે. ગામમાંથી ખેતરે કામ કરાવવા સારૂ મજુરોને ખેડુત લઇ જતો હોય અને છેક ખેતર નજીક આવી મજુર શીરામણની માગણી કરે તે અજુકતું ગણાય. તેના ઉપરથી આ કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઇ છે.)

"**કુવામાં હોય તો અવાડામાં આવે**"=મુખ્ય સ્થળે વસ્તુની છત હોય તો પેટા સ્થળે તે વસ્તુ પોતાની મેળે પહોચે. (આ કહેવત કેવળ ખેતીકારોની જ ભાષામાંથી ઉદ્દભવેલી છે.)

"પટેલની નોકરી એ **બકરીનું દુઝાણુ છે**"=પટેલની નોકરીમા દેખીતો લાભ ઓછો છે પણ ઝીણા ઝીણા લાભ ન દેખાય તેવા ઘણા છે. (બકરીનું દુઝાણું ભેંસના દુઝાણા જેવું મોટું લાગતું નથી; પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે થોડું થોડું દૂધ બકરી આપે છે. તે ઉપરથી આ કહેવત ઘડાઇ છે. બકરીને બદલે બાકરી પણ બોલાય છે.)

મને કંઇ ઉકાશેઠનું **થોડું દુઝાણુ** છે કે હું તેનું ઉપરાણું કરૂં=મને ઉકા શેઠ તરફથી કોઇ જાતનો લાભ મળતો નથી કે જેથી હું તેનો પક્ષ ખેંચું-અહિં "દુઝાણુ હોવું" એટલે કંઇક "લાભ મેળવવો" "લાભ હોવો" એવો અર્થ થાય છે.

ખાલી મોટા પૂળા વાળવાથી શું થશે?—ફોકટ મોટી વાતો કરવી નકામી છે.

ધોયેલ મૂળા જેવો=એકલો હાથપગ હલાવતો. નિરુપયોગી થઈ પડે તેવી સ્થિતિમા આવેલા માણસને કહેવાય છે કે "ધોયેલ મૂળા જેવો શું આવ્યો છે?"

તેં સુઆંગ (સ્વાંગ) કોસ જોડી દીધો એટલે હવે બીજાના મનની વાત તું કેવી રીતે જાણે?=સુઆગ કોસ જોડવો-એટલે બીજા કોઇને બોલવા ન દેતાં પોતે જ બોલ્યા કરવું તે સ્થિતિ. આ કેવળ ખેતીકારનો જ પ્રયોગ સામાન્ય ભાષામા ઉતરેલો છે.

મૂળ, મૂળગા, સમૂળગા=આ શબ્દો ઝાડના કે રોપાના મૂળમાંથી ખેતીકારોએ ભાષામાં દાખલ કરેલ છે. જ્યારે તાવ જરા પણ ઉતરતો ન હોય ત્યારે એમ બોલાય કે "દરદીને **મૂળે** તાવ ઉતરતો નથી." (મૂળ=બીલકુલ) વેપારીએ માલ લાવવામા જેટલા નાણાં ખર્ચ્યાં હોય તેટલી જ કીમતે તે માલ વેચાય ત્યારે તે એમ કહે છે કે "માંડ માંડ મૂળગા નાણા થયાં" (નફો મળ્યો નહિ) "વ્યાજ તો બાજુએ રહ્યું પણ મારા **મૂળગાં** નાણાં પણ પાછા મળે તો હું તમારો ઉપકાર માનીશ" આ બીજો પ્રયોગ-જ્યારથી તેના બાપને અમારે ત્યાથી રજા આપી ત્યારથી એ ભાઇ પોતે **સમૂળગો** આવતો જ નથી. આ પ્રયોગ ઓખાની ભાષામા સારી પેઠે પચી ગયો છે. છોકરાનું વેશવાળ કરવાના અર્થમાં "**છોકરાને નાથવો**"-એ પ્રયોગ વપરાય છે. બળદના નાકમાથી દોરડું કાઢી તેને નાથ પહેરાવે ત્યારે બળદને નાથ્યો કહેવાય છે તેના ઉપરથી "છોકરાને નાથવાનો" પ્રયોગ સૂચિત થયો છે. એ કેવળ ખેતીકારની જ ભાષા પર થયેલી અસર કહેવાય. જે માણસ પોતાની વાત ઝટ પૂરી ન કરે તે જ "**ગોઇડીઆની ઝડ**" કહેવાય છે. ગોઇડીઆના કાંટા જલદી ઉખડી શકતા નથી.

આ સિવાય ઘણા છૂટા શબ્દો ખેડુત વર્ગ પાસેથી ઓખામંડળની ભાષામા મળેલા છે તે છેવટે આપેલી યાદી પરથી જણાશે

દ્વારકા એ તીર્થનું સ્થળ હોવાથી ત્યાં બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતે વધારે વસે છે. તેમની દિનચર્યાની છાપ ઓખા મંડળની ભાષા પર પડયા વિના કેમ રહે ?

બ્રાહ્મણોની અસર. ઘણા રૂઢ વાકયો ઓખામંડળમા બ્રાહ્મણોના જીવનક્રમ ઉપરથી ઘડાયા છે, તેમાથી થોડાક અત્રે ઉતારવામા આવે છે.—

ભૂરશી આપવી.=કોઇને લાચ આપવી.

દરભની પથારી કરાવી દીધી=વેપારીને તદ્દન દેવાળીઓ બનાવી દીધો.

કંકુના (પગલા) કરો=રવાના થઇ જાઓ. ચાલ્યા જાઓ. ફોજદાર સાહેબના **નૈવેદ્ય** (નિવેદ) થશે કે ઉમ ?=ફોજદાર સાહેબને તેમાથી કંઇ મળશે કે કેમ ?

પારકે ભાણે મોટા લાડુ=બીજાને વધારે લાભ થયો છે એમ સમજવું.

આજે તો રામજી સુતારને **આશીર્વાદ દીધા**=એટલે કે રામજી સુતાર પાસેથી આજનુ કામ કરાવી લીધુ.

અમને એ બાબતમા **સ્નાન કે સૂતક** કંઇ નથી લાગતું=એ બાબત સાથે અમારે જરા પણ લાગતું વળગતું નથી.

યજમાનનું ઘી વપરાશે તેમા તારે કયા **ન્હાવા જવું પડે તેમ છે ?**=યજમાનનુ ઘી વધારે વપરાશે તેમા તને શી ખોટ જવાની હતી ?

ફુલ તુલસી છાંટવા. જો તે બાઇને ખોટું લાગતું હોય તો તુ કાલે થોડા **ફુલ તુલસી છાંટી** આવજે=મીઠા વચનો સંભળાવવા.

લાડુ લાફસી પીરસવાં=પોતાનુ કામ સાધી લેવા તે તો બહુ લાડુ લાફસી પીરસશે. (ખોટા સાચા લાભ બતાવશે)

હમણા જે કારકુન આવ્યા છે તે જ્યા ત્યાથી **આરોગ્યા** જ **કરે** છે=અયોગ્ય રીતે ખાઇ જવું-આરોગવું.

હમણા જો બાપ બધુ નાણુ વાપરી નાખશે તો દીકરો પાછળથી **શુ ટોકરો** વગાડશે ? ભિક્ષુકની સ્થિતિમા રહેશે ?.

શંખ ફુંકવો=લાચારીની સ્થિતિ સૂચવવા શંખ ફૂંકવો-(સાધુ,બાવાનું એ સૂચક ચિન્હ છે)

મુંડી લેવું, કોઇની **મુંડ** કરવી=તીર્થ કાઠે મુંડણ કરવાનો રીવાજ હોય છે તેના ઉપરથી આ પ્રયોગ દાખલ થયો છે. **મુડી લેવુ**=છેતરી લેવુ અમુક માણસ **મુંડાયો**=છેતરાયો ઠગાયો

આવી રીતે દ્વારકા તીર્થના સંસ્કાર ઓખામડલની ભાષા ઉપર સારી રીતે પડયા છે

ઓખા મંડળની ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને એક તબક્કો દ્વારકાની ગુગળી બ્રાહ્મણની બાઇડીઓમાથી તથા ગામડાંના લોહાણા જ્ઞાતિની બાઇડીઓમાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે તેમની વઢવાની રીત ગાળો દેવાની રીત, મેણા ટોણા આપવાની રીત, સંભરામણી કરવાની રીત, અને મશ્કરી કરવાની રીત ઓખામંડળની ભાષાનુ ખાસ લક્ષ બતાવનાર એક ખાતું છે.

તેણે સેઢે આવી શીરામણ માગ્યું=કોઇ કામ લગભગ સંપૂર્ણ થઇ ગયું હોય ત્યારે તે કામ કરનાર અટકી પડે, તો તેના માટે આ કહેતી વપરાય છે. (અહિં "સેઢો" શબ્દ ખેતરની છેલ્લી હદના અર્થમાં વપરાય છે. બે ખેતરના સેઢા બાજુ બાજુએ આવે છે. ગામમાંથી ખેતરે કામ કરાવવા સારૂ મજુરોને ખેડુત લઇ જતો હોય અને છેક ખેતર નજીક આવી મજુર શીરામણની માગણી કરે તે અજુકતું ગણાય. તેના ઉપરથી આ કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઇ છે.)

"કુવામાં હોય તો અવાડામાં આવે"=મુખ્ય સ્થળે વસ્તુની છત હોય તો પેટા સ્થળે તે વસ્તુ પોતાની મેળે પહોચે. (આ કહેવત કેવળ ખેતીકારોની જ ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી છે.)

"પટેલની નોકરી એ બકરીનું દુઝાણુ છે"=પટેલની નોકરીમા દેખીતો લાભ ઓછો છે પણ ઝીણા ઝીણા લાભ ન દેખાય તેવા ઘણા છે. (બકરીનું દુઝાણું ભેંસના દુઝાણા જેવું મોટું લાગતું નથી; પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે થોડું થોડું દૂધ બકરી આપે છે. તે ઉપરથી આ કહેવત ઘડાઇ છે. બકરીને બદલે બાકરી પણ બોલાય છે.)

મને કંઇ ઉકાશેઠનું થોડું દુઝાણુ છે કે હું તેનું ઉપરાણું કરું=મને ઉકા શેઠ તરફથી કોઇ જાતનો લાભ મળતો નથી કે જેથી હું તેનો પક્ષ ખેંચું–અહિં "દુઝાણુ હોવું," એટલે કંઇક "લાભ મેળવવો" "લાભ હોવો" એવો અર્થ થાય છે.

ખાલી મોટા પૂળા વાળવાથી શું થશે?—ફોકટ મોટી વાતો કરવી નકામી છે.

ઘોયેલ મૂળા જેવો=એકલો હાથપગ હલાવતો. નિરુપયોગી થઈ પડે તેવી સ્થિતિમાં આવેલા માણસને કહેવાય છે કે "ધોયેલ મૂળા જેવો શું આવ્યો છે?"

તેં સુઆંગ (સ્વાંગ) કોસ જોડી દીધો એટલે હવે બીજાના મનની વાત તું કેમ રીતે જાણે?=સુઆગ કોસ જોડવો–એટલે બીજા કોઇને બોલવા ન દેતાં પોતેજ બોલ્યા કરવું તે સ્થિતિ. આ કેવળ ખેતીકારનો જ પ્રયોગ સામાન્ય ભાષામા ઉતરેલો છે.

મૂળ, મૂળગા, સમૂળગા=આ શબ્દો ઝાડના કે રોપાના મૂળમાંથી ખેતીકારોએ ભાષામાં દાખલ કરેલ છે. જ્યારે તાવ જરા પણ ઉતરતો ન હોય ત્યારે એમ બોલાય કે "દરદીને મૂળે તાવ ઉતરતો નથી." (મૂળ=બીલકુલ) વેપારીએ માલ લાવવામાં જેટલા નાણાં ખર્ચ્યાં હોય તેટલી જ કીમતે તે માલ વેચાય ત્યારે તે એમ કહે છે કે "માંડ માંડ મૂળગા નાણા થયાં" (નફો મળ્યો નહિ) "વ્યાજ તો બાજુએ રહ્યું પણ મારા મૂળગાં નાણાં પણ પાછા મળે તો હું તમારો ઉપકાર માનીશ" આ બીજો પ્રયોગ–જ્યારથી તેના બાપને અમારે ત્યાંથી રજા આપી ત્યારથી એ ભાઇ પોતે સમૂળગો આવતો જ નથી. આ પ્રયોગ ઓખાની ભાષામાં સારી પેઠે પચી ગયો છે. છોકરાનું વેશવાળ કરવાના અર્થમાં "**છોકરાને નાથવો**"–એ પ્રયોગ વપરાય છે. બળદના નાકમાથી દોરડું કાઢી તેને નાથ પહેરાવે ત્યારે બળદને નાથ્યો કહેવાય છે તેના ઉપરથી "છોકરાને નાથવાનો" પ્રયોગ સૂચિત થયો છે. એ કેવળ ખેતીકારની જ ભાષા પર થયેલી અસર કહેવાય. જે માણસ પોતાની વાત ઝટ પૂરી ન કરે તેજ "**ગોઇડીઆની ઝડ**" કહેવાય છે. ગોઇડીઆના કાંય જલદી ઉખડી શકતા નથી.

આ સિવાય ઘણા છૂટા શબ્દો ખેડુત વર્ગ પાસેથી ઓખામંડળની ભાષામાં મળેલા છે તે છેવટે આપેલી યાદી પરથી જણાશે.

દ્વારકા એ તીર્થનું સ્થળ હોવાથી ત્યાં બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતે વધારે વસે છે. તેમની દિનચર્યાની છાપ ઓખા મંડળની ભાષા પર પડયા વિના કેમ રહે?

બ્રાહ્મણોની અસર. ઘણાં રૂઢ વાક્યો ઓખામંડળમાં બ્રાહ્મણોના જીવનક્રમ ઉપરથી ઘડાયાં છે, તેમાંથી થોડાંક અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.—

ભૂરશી આપવી.=કોઇને લાંચ આપવી.

દરભની પથારી કરાવી દીધી=વેપારીને તદ્દન દેવાળીઓ બનાવી દીધો.

કંકુના (પગલાં) કરો=રવાના થઇ જાઓ. ચાલ્યા જાઓ. ફોજદાર સાહેબના **નૈવેદ** (નિવેદ) થશે કે ઉમ ?=ફોજદાર સાહેબને તેમાંથી કંઇ મળશે કે કેમ?

પારકે ભાણે મોટા લાડુ=બીજાને વધારે લાભ થયો છે એમ સમજવું.

આજે તો રામજી સુતારને **આશીર્વાદ દીધા**=એટલે કે રામજી સુતાર પાસેથી આજનું કામ કરાવી લીધું.

અમને એ બાબતમાં **સ્નાન કે સૂતક** કંઇ નથી લાગતું=એ બાબત સાથે અમારે જરા પણ લાગતું વળગતું નથી.

યજમાનનું ઘી વપરાશે તેમાં તારે ક્યાં **ન્હાવા જવું પડે તેમ છે?**=યજમાનનું ઘી વધારે વપરાશે તેમાં તને શી ખોટ જવાની હતી?

ફુલ તુલસી છાંટવા. જો તે ભાઇને ખોટું લાગતું હોય તો તું કાલે થોડાં **ફુલ તુલસી છાંટી** આવજે=મીઠાં વચનો સંભળાવવાં.

લાડુ લાફસી પીરસવાં=પોતાનું કામ સાધી લેવા તે તો બહુ લાડુ લાફસી પીરસશે. (ખોટા સાચા લાભ બતાવશે)

હમણાં જે કારકુન આવ્યા છે તે જ્યાં ત્યાંથી **આરોગ્યા** જ કરે છે=અયોગ્ય રીતે ખાઇ જવું-આરોગવું.

હમણા જો બાપ બધું નાણું વાપરી નાંખશે તો દીકરો પાછળથી શું **ટોકરો વગાડશે?** ભિક્ષુકની સ્થિતિમાં રહેશે?.

શંખ ફુંકવો=લાચારીની સ્થિતિ સૂચવવા શંખ ફૂંકવો-(સાધુ, બાવાનું એ સૂચક ચિન્હ છે.)

મુંડી લેવું, કોઇની **મુંડ** કરવી=તીર્થ કાંઠે મુંડણ કરવાનો રીવાજ હોય છે તેના ઉપરથી આ પ્રયોગ દાખલ થયો છે. **મુંડી લેવું**=છેતરી લેવું. અમુક માણસ **મુંડાયો**=છેતરાયો ઠગાયો.

આવી રીતે દ્વારકા તીર્થના સંસ્કાર ઓખામંડલની ભાષા ઉપર સારી રીતે પડયા છે.

ઓખા મંડળની ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને એક તબક્કે દ્વારકાંની ગુગળી બ્રાહ્મણની બાઇડીઓમાંથી તથા ગામડાંના લોહાણા જ્ઞાતિની બાઇડીઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. તેમની વઢવાની રીત ગાળો દેવાની રીત, મેણા ટોણાં આપવાની રીત, સંભરામણી કરવાની રીત, અને મશ્કરી કરવાની રીત ઓખામંડળની ભાષાનું ખાસ લક્ષ બતાવનાર એક ખાતું છે.

ન ભાઇ, નપીરી (પીર=માવિત્ર, સાસરીયાથી વિરુદ્ધ) વ્હાલા મુએ, ધા કાઢુ (સ્વાર્થ સાધનાર) નખોદીઓ. નખોદ નીકળવું, જીભ ખેંચી લેવી, ચીરીને મીઠું ભરવું, તેલ કાઢવું આંખ કાઢી લેવી, ચામડું ફાડી નાંખવું, સોબડામાં દેવી, સોઇ ઝાટકીને દેવી (તમાચો મારવો) મેથી પાક ચખાડવો, શંખ ચંદ્ર ધરાવવાં (માર મારવો) ફીંગડી ઝાલીને રમરમાવવી; ટાંગો ઝાલીને પછાડવી; ટાંગો વાઢવો (ટાંગો એટલે પગ)–વગેરે પ્રયોગો વઢવામાં સારી પેઠે વપરાય છે.

ખાંડ ખાવી. (ધૂળ ફાકવી) વાસર ફુંકવો, મોઢું ધોઇને આવવું, દાઢીમાં હાથ નાંખવો (ખુશામત કરવી) ભાઈ બાપુ કરવું, બાપુ બચ્ચા કરવું (લાડ કરવા) વેંચી દાણ ન દેવું (હોશીઆરીથી છેતરવું) સૂતાં વેચવું (છેતરવું) કોઇને તાગવું (મનની વાત જાણવી) કોઇનું પેટ લેવું. (મનની વાત્ત જાણવી) મોઢું તોડી લેવું (અવિનયી બની જવાબ આપવો) ફીફાં ખાડવાં, પાણી વલોવવું (ફોકટ યત્ન કરવા) કોઇને માથે છાણા થાપવાં (ની આજ્ઞા ન માનવી) ધણીને પી જવું, વરનો જરા પણ ડર ન હોવો, બીજાના હાથ સાજા કરવા (બીજાને લાભ અપાવો) પાતીએ પાતીએ તેલ નાંખવું, (પ્રત્યેક વાતમાં મેણાં આપવાં) ત્યાં શો ડાબલો (દાબડો) દાટયો હતો ? કયી હુંડી વટાવવા ગયા હતા ?––આવાં આવાં અનેક મર્મવાળાં વાકયો ઓખામંડળમાં પ્રચલિત થઇ ગયાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઓખામંડળની ભાષામાં પચી ગયાં છે.

—ઓખા મંડળની ભાષાના ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગ—ઓખામંડળની ભાષાની વિશિષ્ટતા બતાવવા કેટલાક ખાસ વ્યાકરણના પ્રયોગો નોંધવા જેવા છે; જેમાંના કેટલાક કચ્છમાં અને કેટલાક કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત છે.

(૧) નારી જાતિના નામનું બહુ–વચન " ઓ " ને બદલે " ઉ " કે " યું " પ્રત્યયથી કરવામાં આવે છે.

એક વચન	બહુ વચન.
છોકરી	છોકરીયું.
ગાય	ગાયું.
ભેંસ	ભેંસું
વાત	વાતું
કીડી	કીડીઉં

(૨) દર્શક સર્વનામ, સંબંધી સર્વનામ, પુરુષ સર્વનામ–વગેરે સર્વનામના છેડાના " એ " ને સ્થળે " ઇ " વપરાય છે.

જે ને બદલે જી ...જી દેવું હોય તી દઇ નાખો.

તે ને બદલે તી

એ ને બદલે ઇ ...ઇ તો વાતું છે ભાઇ, ઝીણીઉં રે.

(૩) કૃદંત ને છેડે યો, યી, યું આવે છે તે શબ્દમાં ઓખામંડળમાં " યો, યી, યું " ને બદલે " ણો, ણી, ણું " વપરાય છે,

શહાબુદ્દીન મરાયો—શહાબુદ્દીન મરાણો.
પાઠ વંચાયા નથી.—પાઠ વંચાણા નથી
મારાથી આખો લાડુ ખવાયો નહિ—મારાથી આખો લાડુ ખવાણો નહિ.

(૪) ભવિષ્ય કૃદંત–" નાર " અંત વાળા હોય છે તેવા કૃદતને છેડે ઓખામા " તલ " લગાડવામા આવે છે.

કહેનાર બાળા અને સુણનાર પણ બાળા
ને બદલે કહેતલ બાળા અને સુણતલ પણ બાળા
તારી પાસેથી ગાડું માગનાર કોણ છે ?
ને બદલે તારી પાસેથી ગાડું માગતલ કોણ છે ?

(૫) દેવું—ધાતુ ઓખામંડળમા ત્રણ અર્થમા વપરાય છે

(૧) દેવું=આપવુ–આલવું, ઓખામંડળમા " આપવું " ક્રિયાપદ બહુજ થોડુ વપરાય છે. સીપાઇ પૈસા આપી આવ્યો—ને બદલે સીપાઇ પૈસા દઇ આવ્યો.

તારે આપવાનુ હોય તે આપી દે. તે બદલે તારે દેવાનું હોય તે દઇ દે.

(૨) દેવું=કૃદંતપૂર્ણ તરીકે
પુસ્તક ઝટ ફેંકી દે
પારકા પાસેથી ઉછીના લીધેલા નાણા આપી દેવાં જોઇએ.

(૩) દેવુ=બંધ કરવુ–વાસવું.
બારણા બધ કરો–ને બદલે બારણા દઇ દો
કમાડ વાસ્યા–ને બદલે કમાડ દીધા.

(૬) " જવું "—ક્રિયાપદના રૂપમા ' જ 'ને લબાવી " જા " કરવામા આવે છે
જતો હતો ને બદલે જાતો હતો.
જવા માડ ને બદલે જાવા માડ.

(૭) " જોઇએ "—ના રૂપોમા 'ઇ' નો લોપ કરી નાખવામા આવે છે
મને શાક જોઇતુ હતુ
ને બદલે મને શાક જોતું હતુ.
તમારે શાળામા આવવુ જોઇશે
ને બદલે તમારે શાળામા આવવુ જોશે
જોઇતી ચીજ મગાવજો
ને બદલે જોતી ચીજ મંગાવજો

(૮) " કોર " શબ્દ તરફના અર્થમા ઓખા માડળમા વપરાય છે.
મેં ઘોડાને નિશાળ તરફ જતા જોયો—ને બદલે મેં ઘોડાને નિશાળ કોર જતા જોયા.
તારો બાપ તારી તરફ છે કે તારા ભાઇ તરફ ?— ને બદલે
તારો બાપ તારી કોર છે કે તારા ભાઇ કોર ?

(૯) " સાટે " શબ્દનો પ્રયોગ બદલાના અર્થમા થવા ઉપરાંત ઉભયાન્વયી અવ્યય તરીકે " On the contrary "ના અર્થમાં થાય છે તે ઓખા મંડળની ભાષાનું ખાસ લક્ષણ છે. ઉદાહરણ–

આ છોકરાનો બાપ ઘણો પ્રેમાળ છે પણ **સાટે** તેની મા બહુ ખરાબ છે.

મારા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ચાલાક છે પણ **સાટે** તેમની હાજરી બીલકુલ નિયમિત હોતી નથી.

(૧૦) ઓખા મુંડળમા સામાસિક શબ્દો સારા પ્રમાણમા જોવામા આવે છે એ વાત એ ભાષાનું પ્રાગલ્ભ્ય સૂચવે છે.

કેટલાંક ઉદાહરણ–

માલધણી,	આવ્યો ગયો,	ઘી ચોપડ,
વાભીનું (થોડું ભીનું),	ધણીમારો,	કાનફટો,
ઉંચકનો (ઉંચા કાનવાળો)	મ્હોંસુજણું	પગરખું,
માથાબંધણું,	અણસરજી,	અણઆથમ્યું,
અણઘડ,	નોધારો (અધાર વગરનો)	સુકલકડી,
કાંટારખા,	ધોરખોદો (જનાવર)	ભોરખેતરી,
ત્રવાટો,	ધરણધેલો,	કાછડીછૂટો,
નાકાતૂટ,	હરફર,	ચડઉતર,
ઉંધખોપીઓ,	મખ્ખીચુસ,	લેણદેણ,
નપાણીઉં (ગામ),	હૈયાફૂટી,	વિધાભૂલી,
છમાસી,	ત્રિપક્ષી,	માનમોંઘો,
મીઠાબોલી,	નમાલી,	વ્હાલામુઇ,
બહુબોલો,	હરખપદુડી.	બાપલખણો,

(૧૧) ઓખા મંડળમાં માણસોને નામથી બોલાવતી વેળા બહુ વચનથી સંબોધવાં રીવાજ બહુ કમી હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રેમનો પ્રસાર વિશેષ હોવાથી બ' નામનાં તોછડાં નામો સુંદર રીતે ઘડાઇ ગયાં છે, એ ઓખાની અને કચ્છ ખાસ વિશિષ્ટતા છે. એવાં ટુંકાવેલા નામ પૈકી થોડાં અત્રે આપ્યાં છે.

મૂળનામ	ટુંકા નામ.
રઘુનાથ	રઘો
ગોકલદાસ	ગોકો, ગોકલીઓ.
લક્ષ્મીદાસ	લખુ, લખીઓ, લખુડો
કલ્યાણજી	કલીઓ, કલુ
પ્રેમજી	પ્રેમો, પ્રેમલો.
પરમાણંદ	પમો, પમલો.
ગોરધનદાસ	ગોધુ, ગોધીઓ.
ચુનીલાલ	ચુનીઓ, ચીનો, ચીનકો.
મકનજી	મકુડો, મકનો.
તુલસીદાસ	તુલીઓ.

જયકૃષ્ણ	જેકો.
મુરારજી	મલીઓ, મલુ.
સુંદરજી	સુદીઓ, સુદો
આણંદજી	આદુ, આણદો

આ સિવાય કેટલાક નામો તો કેવળ નવીન જ બનેલા છે. તે કયા નામના ટુંકાવેલાં સ્વરૂપ છે તે જાણી પણ નથી શકતું ઉદાહરણ.

ટીટીઓ, બલુ, ગલુ, ગગલ, ભભલ, રાઠીઓ, તેતર, હાપ્પો, હુચો, ભાચરો, ફનુ, ટકુ, ઉકો, ઢબી, ફેદીઓ, ઓઘો, અને ઉનીઓ.

(૧૨) ઓખા મંડળની ભાષામા–કાઠીઆવાડની ભાષા પેઠે એક મૂળ શબ્દ ઉપરથી નવીન શબ્દો ઘડી કાઢવાની રીત બહુ સુંદર રૂપમા જોવામા આવે છે. કેટલાક ઉદાહરણ.

મૂળ શબ્દ	બનાવેલા શબ્દો
વઘારવું	વઘાર, (શાકનો રસો.) વઘારણી (હિંગ)
ભરવું	ભરણુ (આખ્મા ભરવાનું ઓસડ) ભરાવો ભરપાઇ,
સુંઘવું	સુંઘણી (તપખીર)
રાધવું	રાધણું (ભાત ખીચડી), રાધણીઉં (રસોડું)
દહોવું	દ્હોણું. દહોણી,
જોવું	જોણું (તમાસો)
ધીરો	ધીરપ,
સારૂં	સારપ
માઠું	મઠાર
માદુ	માદપ, મુંદવાડ.
આળસ	આળસી જવું (બંધ થવું, બધ કરવું, અટકવુ) અળસાવી દેવું (અટકાવવું)
મોળું	મોળાટી જવું
ધોળું	ધોળકાય છે. (સરખાવો " હીરકાય છે. ")
સુગ	સુગામણુ
કામ	કામોરા (સરકારી કામ કરનાર અમલદાર) કામઢો, (કામમા મચી રહેલો) કામગરી (કામગીરી)
માખવું (ચોપડવું)	માખણ (મસ્કો) મખ (ચોપડવાનો રંગ રોગાન)
ઉપર	ઉપરાણું (પક્ષ લેવો તે)

ઓખામંડળની ભાષાના પ્રાંતિક દોષ.

આ પ્રદેશની ભાષામા એક બે અક્ષરના અશુદ્ધ ઉચ્ચાર સિવાય કોઇ પણ પ્રકારના પ્રાંતિક દોષ હોય તેવું જોણાતું નથી.

(અ) ઓખામંડળમાં "ળ" ને બદલે "ર" કે "ડ" અણુસમજુ લોકો બહુ વાપરે છે. એ દોષ સર્વસામાન્ય છે તેથી બહારથી આવનાર સંસ્કારી માણસોને ઓખામંડળના માણસોની ભાષા પણ બહુ અશુદ્ધ હોવાનો ભાસ થઇ આવે છે; કારણ કે 'થાળી' ને બદલે "થારી," ધોળું ને બદલે "ધોરૂં" તેમજ

બાળવું	ને બદલે	બારવું
ગાળવું	,,	ગારવું
ગળી જવું	,,	ગરી જવું
મળવું	,,	મરવું
સાંભળવું	,,	સાભરવું
નળ	,,	નડ
મૂળગા	,,	મુડગા—જેવા ઉચ્ચારથી

ભાષા કેટલી બધી કર્કશ અને અશુદ્ધ જણાઇ આવે તે કલ્પી શકાય તેવું છે.

(બ) બીજો દોષ ઓખામંડળમાં–શ, ષ, સ, નો ભેદ ઉચ્ચારમાં ન રાખવાથી થાય છે. એ દોષને લીધે પણ સંસ્કારી જનને ઓખામંડળની ભાષા બહુ અશુદ્ધ ભાસી આવે છે.

પરંતુ આ બે દોષને જો કોરે મૂકીએ તો ઓખામંડળની ભાષા જામનગર અને રાજકોટની મીઠી ભાષા કરતાં પણ વધારે મીઠી અને વધારે મુલાયમ માલુમ પડે તેવી છે. અલબત્ત તે સાક્ષરોની કે મુત્સદ્દી વર્ગની ભાષા નથી, પરંતુ સદા ભીડમાં–સંકટમાં–રહેલા સાદા પણ સાહસિક લોકોની ખેડાયેલી બોલી છે. તે બોલીમાં માણસના મનના બધા ભાવ ઉતરેલા છે; અને ભવિષ્યમાં નવા સંજોગથી મનના ભાવ વધે તેને ઉતારવાની સવડ પણ એ બોલીમાં છે. ઓખાની ભાષાનો અભ્યાસ કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી કે વૈયાકરણી કરે તો ઘણી નવીન ખોળ તેમની ચીવટ અને ચતુરાઇથી થઈ શકે તેમ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કંઇક છાલછોતરાં ઓખામંડળની ભાષામાંથી મળવાનો સંભવ સારી રીતે જોઇ શકાય છે; કારણ કે તે ભાષા કંઇ કોળીભીલની નથી, તેમ નથી દુબળાં નાયકડાંની. તે ભાષામાં હાલની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષાનો વધારે પાસ દેખાય છે.

આટલું ઓખામંડળની ભાષા વિષે રજુ કરી કેટલાક શબ્દો, કહેવતો, પ્રયોગો–પરિશિષ્ટ તરીકે કોઇ પણ પ્રકારના વર્ગીકરણના નિયમ વગર અત્રે જોડવામા આવ્યા છે. આશા છે કે કોઇ ભાષાશાસ્ત્રીને તે યાદી કોઇ કાળે ઉપકારક થશે.

પરિશિષ્ટ

ઓખામંડળની ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા જાણવા જોગ શબ્દોની અને રૂઢ વાક્યોની યાદી–

અલખો–અલખું=અઘરો, અઘરૂં, કપરૂં.
સલખો, સલખું=સહેલું, સહેલો, સરળ.
ઓંઝો=કઠણ, અઘરો.
સગડ=પગલાં.
સગડ મેલવો=જતો કરવો; કેડો છોડવો;
મોળો=(સ્વભાવમા) ઠંડો; (જોરમાં) ઢીલો; ઉતરતો;
પીત્તળીઆં=સોનાનાં પાતળા ઘરેણા.
આટીકુટી=પુંજી.
પાંકડા ઢોર=જે દૂઝણા ન હોય તેવાં ઢોર.
વસુકી જવું=દૂધ દેતાં બંધ થવું.
ગાય મળે છે=ગાય દૂધ આપે છે.
ગોઇડીઆની ઝડ=ગોઇડીઆ નામના ઝાંખરાના ઝાડના કાંટા ચોટયા પછી જલદી છૂટા થઇ શકતા નથી, માટે વાતો કરતાં જલદી અંત ન આવે તેવા માણસને "ગોઇડીઆની ઝડ" કહેવાય છે.
ભૂરશી આપવી=(દક્ષણા) લાંચ આપવી.
ઉંડાં ભણાવવાં=બનાવી જવું; છેતરવું.
બીતું સંકેલવું=મોઘમ વાત રાખી ખુલાસો કરી લેવો.
કંકુના કરવાં=વિદાય થવું.
માથાના હોવું=બીજાને પહોંચે તેવા થવું.
સનસ (સધુસ) રાખવી=પરવા રાખવી.
હડી કાઢવી, પટ્ટી કાઢવી=દોટ મેલવી.
નાણું મંડાઇ ગયું=તે બધી રીતે હારી ગયો.
પાઇ જવું=ખાઇ જવું, ઉડાવી જવું.

નૈવેદ્ય ધરી જવું=ઉચાપત કરી જવું.
કોઇના નિવેદ થવા=કોઇને રૂસ્વત આપવાની સવડ થવી.
–નું ટાળી નાખવું, –નું વાટી નાખવું } નો સ્વાર્થ ભૂંસી નાંખવો
નભાઇ=ભાઇ વગરની.
નપીરી=માવિત્ર વગરની સ્ત્રી.
વ્હાલા મુઇ=વ્હાલા સગાં મરી ગયા હોય તેવી.
ઓસોટવું=જમવું=ખાવું.
આશીર્વાદ દેવા=પેટ પુરતું ન જમતા એક બે કોળીઆ ખાઇ ઉઠી જવું તે.
મ્હો કે માથું સુઝતું નથી=આ વાતમાં કશી ખબર પડતી નથી કે આદિ કોણ અને અંત કોણ.
મોથ મારવી=ઊંચુ કર્તવ્ય બજાવવું.
મુડસાઇ=અભિમાન.
મુડસાયો=મીજાજી.
પડલાનું હોવું=પડલાનો સાલ્લો એકજ રાખવાનો હોય છે. તેથી ઘરમાં જે કંઇ ચીજ શોભાની એકજ રાખી હોય છે તેને માટે એમ કહેવાય છે કે "તેની પાસે એકજ પડલાની પાઘડી છે."
રગ=નસ.
રગાગ થઇ જવી=નસનું ખસી જવું.
રગ પારખવી=મનની પરીક્ષા કરવી.
રગાવવું=બ્હાના આપી વાત લંબાણમા ના
પીટ દેવી, પીટ કાઢવી=માર મારવો.

બે છાણાની થવા દેવી=હોળી થવા દેવી, કજીઓ ઊભો કરવો.
હોળી સામે ડાકણ=જેવાની સામે તેવા થવું.
કાંકરો કાઢી નાંખવો=માણસની કીંમત ઉતારી નાંખવી.
વકર વગરનો=માલ વગરનો (જેનો "વિક્રય" થાય નહિ તે)
રાત લઇને ભાગી જવું=છૂપી રીતે પલાયન કરવું.
ધામો નાંખવો=કોઇને ઘેર સામટા માણસ જઇ તેના પર ભારરૂપે પડવું.
ધા કહુ=સ્વાર્થ સાધક.
પરબારૂં ને પોણાબારૂં=પારકાને ખર્ચે લાભ લેવાની રીત.
નોકરોનું તેલ કાઢવું=નોકરોને ત્રાસ આપવો.
નાકા તૂટ=ચારિત્ર્યશૂન્ય માણસ, વ્યભિચારી.

ઘરવહી સાસરાવહી માવહી બાપવહા	જેને ઘર, સાસરાં, મા, કે બાપ વ્હાલા છે તે ઘરવ્હાલી.

ગાયના બકરી હેઠ અને બકરીના ગાય હેઠ=ખટપટ કરવી; ઉંધાંચત્તાં કરવાં.
આકાઇ=કુટુંબ, એકજ વંશના માણસોનો સમૂહ.
સંભળામણી કરવી=મર્મના વાકયો સંભળાવવાં.
બત્રીસીએ ચડવું=લોકનિંદાએ ચડવું.
સાગમટે=જવું=સહકુટુંબ જવું.
સાવ=તદ્દન સપુચું.
સોથ=હાર, ઓળ.
ઓથ=આશ્રય, છાંયો.

વડીઆ સમોવડીઆ.	=હરીફ; સરખેસરખા.
ભરાવવું ચસ દેવો	=ખોટી રીતે મન પર ઠસાવવું.

ચડસ હોવો, અથવા
ચડસ લાગવો
ચડસા ચડસી=હરીફાઇ.
વેન લેવું=ને માટે આગ્રહ રાખી કજીએ ચડવું.
વેને ચડી જવું=ને માટે આગ્રહ પકડી રાખવો.

રાતવરત=મ્હોડું વ્હેલું.
સગાંસાંઇ=કુટુંબ કબીલા.
ઢોરઢાખર

બાઇ બેસાડવી દી દેવા.	= ખોટ આપવી; નુકસાની બેસાડવી.

નરવાઇ=તંદુરસ્તી. રોગમાંથી મુક્ત હોવું.
શરીરે કસર જણાય છે=માંદગી.
ફૂલ તુલસી છાંટવાં=ખુશામત કરવી.
વીંઝણો=પંખો.
વાસર નાંખવો=પવન ઢોળવો.
વાવડો=પવન.
આખા બોલો=કડક શબ્દમાં સાચી વાત કહેનાર
આરોગી જવું=ઉચાપત કરી જવું.
ટાણું=સમય.
ઢુંગો=નાસ્તો
સેઢે આવી શીરામણ માગવું
સુંઘણી=તપખીર.
વધારણી=હીંગ.

હેઠે કરવું વગોવવું	=ની ટીકા કરવી.
સારમાણસાઇ ભલમનસાઇ	=સદ્‌ગૃહસ્થાઇ. Gentlemanliness.

ઘરઘવું=નાતરૂં કરવું.
ઘરઘરણું=નાતરૂં કરવું.

ટોકરો વગાડવો શંખ ફુંકવો	=ખાલી ફોટક ફાંફાં મારવાં.

ધીંગાણું=તોફાન, ઝપાઝપી.
ધીંગો=જાડો
ધડકી=ગોદડી
ધોકોને ધડકી લઇ પાછળ પડવું=કોઈ વાતનો અંત લેવા પ્રયત્નશીલ થવું.
ઠામડાં=વાસણ.
ઠામઠીકરાં=વાસણકુસણ.
લોડકો=બળવાળો–નાણાવાળો.
લોહાકએ=બળાત્કારે, ફરજીઆત રીતે.

સોબડામાં દેવી=મોઢા પર લગાવવી.
સુબી=ઝભી, મોઢું.
કોણી કોણી જેવડાં (લીંડાં) મૂકવાં=ડરકણુ હોવું
આવગું=સ્વતંત્ર, એકલાનું જ.
સુઆંગ (સ્વાંગ) કોસ જોડવો=કોઇને બોલવા ન દેતા એકલાએ જ વાતો કર્યા જવું તે.
ફાળીઉં } = પંચીઉં.
આડીઉં
બાબ=ઘરેણા, જણુસ.
જણુસ બાબ=ચીજ, વસ્તુ.
સાચાં લૂગડાં=રેશમી લૂગડાં.
ખોટાં લૂગડાં=સૂતરાઉ લૂગડાં
વત્તું કરવું=હજામત કરવી
રેજડીઓ=છૂટક વેપાર કરનાર
રેજડી સામાન=કચરા તરીકે રહેલો છેલ્લો સામાન
ઘરેણે મૂકવું
બાપનું વહાણુ અને બેસવાનું તાણુ
ખાટલે મોટી ખોટ કે પ્રથમ પાયોજ નથી
મોજમાં હોવું, મોજ પડવી=આનંદમાં હોવું
ટાઢા પહોરના ગપાટા
ટાંગ, ટાંગો, ટંગડી=પગ.
ટાગો વાઢવો=માર્મિક કહેતી.
ટાંગ ઝાલી ફેંકવું
બરી=તાવ, ગરમી, મીજાજ
પાલવવું=પોસાવું
ઠેકડી=મશ્કરી
ફંગાં=આસું, ફંગારો=રડારડ
માંદપ=માંદગી
ખપવાળો=ઉપયોગી
બેરી મુંઝાઇ જવી=અકળાઈ જવું
છોછડો=એકલો
કળ=અસીલ, ઘરાક
માયાવાળો } = ધનવાન
જીવવાળો

અવાર નવાર=વખતો વખત
આજુકે વરસ } = આ વરસ
ઓણુકે વાસ
પરવા=ગયે વરસે (પર વર્ષ.)
મઠાર=મંદી [માઠું=નરમ]
ધરાર આવીશ=ના કહેવા છતાં આવીશ.
પકતું, પકતાણુ=પહોળુ, પહોળાઇ.
સોઢવું=સાથે આવવા તૈયાર થવું.
સોંઢાડવું=આવવા તૈયાર કરવુ.
ત્રેવડ=સવડ.
તાગ લેવો=મન ચકાસવું; નું તળીઉ તપાસવું (Sound)
દાણો દબાવી જોવો=ઉપલક પરીક્ષા કરવી.
ખીચડી લેવી=ઉપરની દલાલી રૂપે રૂશ્વત લેવી.
મુસી રહેવું=ફસાઇ જવું [મુષ્=ચોરવું]
મુસાડી દેવું=નુકસાનીમાં ઉતારવું.
ફીટ=હોંશીઆર
ટોપી પહેરાવવી=નુકસાનીમાં ઉતારવું.
દાણીગણુ=કરજ
ઘમક=સુગંધ.
સો બસોની ઉઠી=સો બસોનું નુકસાન ગયું.
કજા=નુકસાની (વેપારની)
પચ્ચાસનો ચાંદલો ચોટયો=નુકસાન થયું.
મગજમાં રાઈ ચડવી=ચીડાવું.
ધણીપત=માલીકી.
ધણીઆતી=કોઇના કબજા વાળી
નધણીઆતી=માલિક વગરની-રેઢી;
બોયો=બોલીઓ.
અબોયો=અજાણ્યો.
કામઢો=ઉદ્યોગી.
બેઠાડુ=આળસુ-બેસી રહે તેવો.
નોટી શણગારવી=મુખ શણગારવું.
કાડું=શરીરનો બાંધો (૨) કલમ માટે
માખવું=ચોપડવું.
મખ=ચોપડવાની વસ્તુ.
માખણ=(ચોપડવા યોગ્ય) મર?

ણીનો પ્રકાર આ પસંદ કરવો પડ્યો હશે. બીજું, ભવાયા લોકોની ભવાઇ માંહે વપરાયેલી ભાષામાં પણ મુસલમાની બોલીની અસર છે, તેની સાથે તે સમયના બાદશાહોની કીર્તિ પણ ગાવામાં આવી છે. ત્રીજું મારવાડની ભાષાશૈલી ભેળ થયલી ગુજરાતી ભાષા છે, તે પણ જાણવા લાયક વાત છે. એવી રીતે ઘણાં ઘણાં તત્ત્વો ભવાઇમાંથી બારીક નજર કરવાથી જણાઇ આવશે; પરંતુ એ બધી બાબત ભવાઇ વિષેનું વિવેચન કરનારને જોવાની છે.

હવે થોડો વખત આપણે પશ્ચિમ તરફની નાટકની સંસ્થાનાં શરૂઆતનાં બીજોને તપાસીએઃ- નાટકો હયાતીમાં આવ્યાં તે પહેલા દેવમંદિરના આશ્રય તળે અને અંકુશ નીચે હૃદયનું રંજન કરવા માટે જે પ્રયાસો થયા હતા તે ખાસ જાણવાજોગ છે. ભટકતા ભવાયાઓની માફક પોતાનો ધંધો કરીને બેઠેલા એવા કેટલાક રંગભૂમિપર ખેલ ભજવવામાં કુશળ માણસોની ટોળી આ કામ કરવામાં મશગુલ રહેતી. ઇંગ્રેજ લોકોને તહેવારનો ઉપભોગ કરવા માટે અને રમતગમત કરવા માટેની શક્તિ તથા મનની વૃત્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે અને બધી પશ્ચિમ તરફની તથા પૂર્વ તરફની પ્રજાઓ માંહે તે લોકોની આ લાગણી ખાસ બહાર પડતી છે એમ ઘણા લેખકો કહી ગયા છે; તે જ રીતે હાલ પ્રત્યક્ષ જોઇ પણ શકાય છે. બીજી તરફ ઇટલી અને ફ્રાન્સ કે જ્યાં સુધારો ઇંગ્લાંડની માફક અસરકારક રીતે પ્રવેશ કરી શક્યો ન હતો, તે બે સ્થળોમા ક્ષુલ્લક જેવી એટલે હલકી જાતની મઝાહ મારવાની વૃત્તિ વધારે બહાર પડતી થઇ હતી. જૂના ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનો વારસો પ્રથમ દરજ્જે અગર જો કે ઇટલી અને ફ્રાન્સને મળ્યો હતો, છતાં તે વારસો જેટલો ઇંગ્લાંડમાં થોડે અંશે મળ્યો તેટલે અંશે પાછો તેને સંગીન બનાવવા માટે પુષ્ટિનાં બીજાં તત્ત્વો તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંયોગો કે જેનું નામ મધ્ય યુગના અંધકારનો સમય એવું આપવામાં આવ્યું છે તે શેકસપીઅર વગેરે નાટકકારોની પહેલાનો સમય છે.

Pastoral Drama અને Mask-masque-એ નામથી પ્રખ્યાત તે સમયનું ભવાઇને મળતું આવતું નાટકનું સ્વરૂપ હતું. આ રચવામાં પણ જુદા જુદા માણસોની મતની પ્રતિમા કામે લાગેલી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે; અને તે રીતે ઘણે ભાગે ભવાઇઓનું પણ સમજવાનું છે; વળી ભવાઇની માફક તેમાં વેષ ભજવવા જતાં કૃત્રિમતા ઠેક ઠેકાણે જણાઈ આવતી. માસ્કમાં સંવાદો, ગાયનો, નાચવાનું અને પડદાઓ તથા વેષ બદલીને ખેંચાણ કરવાનું કામ પણ ભવાઇમાં હતું તેવી રીતિનું હતું એમ સરખાવી શકાય. જેમ ભવાઈ વાળી વળે તેવી એટલે જે રીતે ઇચ્છા મુજબ ફેરફાર કરી શકાય તેમ ,સ્વાંગ વગેરે ઘણીખરી બાબતોમા ફેરફાર માસ્કમાં પણ કરી શકાતો, અને તે રસીલાં કરવા માટે ગમે તે સ્વરૂપમાં ભજવાતાં અભિનય કળાનું સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને ઉચી પ્રતિનું સ્વરૂપ જેમ ભવાઇમાં નથી, તેમ માસ્કમાં પણ ન હતું. પાત્રોમાં ભેદ નાયક, નાયિકા અને સૂત્રધાર એ થોડે ઘણે દરજ્જે નાટકને મળતાં આવતાં હોય તેવું ભાન બન્નેના સંબંધમાં થાય છે; પરંતુ વસ્તુનું ઐક્ય (unity of plot) એ ચોકસ ભાગે ભંગ થયલું બન્નેમાં જોવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં વાંધો નથી. સાહિત્ય ઉંચું અને ગદ્ય તો ઠીક પરંતુ પદ્ય તો બિલકુલ સાધારણ પ્રકારનું અને સાધારણ લોકોના શબ્દોમાં ઘડાયેલું, સાધારણ લોકોના બોધને માટે નિર્માણ થયેલું, સાધારણ લોકોની વચ્ચે ચાલી શકે તેવું બંનેમાં હતું, એમ કહી શકાય. રાજ દર-,

બારમાં અને દેવમંદિરની સમક્ષ જેમ ભવાઇ કરવામાં આવતી તેવું જ મારકને માટે પણ હતું. રાણી એલીઝાબેથ અને પહેલા જેમ્સના રાજમહેલમાં મારક ભજવાયાનું લખાણ છે, તેવી રીતે ભવાઇઓ કાઠીઆવાડના રજવાડામાં પચાસ વર્ષો પહેલાં ભજવાતી કોઇ કોઇએ જોયેલ હશે. મઝાહ, ગમ્મત એ બધું બન્નેમાંથી મળતુ; પરંતુ દિવ્યદર્શનીથી દિવ્ય રસનું પોષણ અને હૃદયની તથા અંતરાત્માની અલૌકિક શાતી–સૌખ્ય જેવાં નાટકો–કે જે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પાછળથી થયા તેમાંથી મળે છે, તે મળી શકતાં નહિ, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. મધ્ય યુગના અંધકારના સમયમાં જેમ ધર્મને લગતા જ મારકો વગેરે રચાયાં છે, તે જ રીતે ભવાઇએ પણ ધર્મનો બોધ કરવા માટે પહેલાં રચાઇ હોય એમ માનવું ખોટું નહિ ગણાય; પરંતુ સ્વચ્છ અને નિર્મળ ધર્મનું સ્વરૂપ ભવાઇમાં નથી. ઉપર કહ્યું તેમ ભવાઇમાં નીતિના પાઠો છે ખરા તેમ જ રાજતંત્રશાસ્ત્ર વગેરે પણ કોઇ કોઇ પ્રસંગે જોવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત Mysteries એટલે ગુપ્ત ખેલો કરવામા આવતા હતા, અને એ સ્વરૂપ પણ નાટકોની પહેલાંનું હતું. તે ઉપરાંત જે બીજાં બે હતાં તે Miracles એટલે ચમત્કારિક ખેલો, અને Morality plays એટલે નીતિના ખેલો પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં ધુમનારાઓના જાણવામાં હોવા જોઇએ. આમાં ગુપ્ત ખેલોમાં વસ્તુ (plot)–વિષય (subject) ધર્મને સંબંધ ધરાવનારો હતો; એટલે કે જેમ અમુક ભવાઇમા ગુહ્ય ભેદોવડે કૃષ્ણની લીલા વગેરે બતાવવા માટે ભાગવતમાં પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે તેવી રીતે બહુચરાજી અને અંબાજી માતા–યાને દેવીના પરાક્રમ અને સંસારના રેંટમાળને લગતા થોડાક ખેલો જોવામાં આવે છે, તેમ ક્રાઇસ્ટના ગુપ્ત ભેદો અને ગુહ્ય ચારિત્રોની સાથે જગતના ઉદ્ધાર (redemption) વગેરેની બાબતો mysteries માં જોવામાં આવે છે. પરમાત્માની ઉંચ શક્તિ તે દેવીને લગતી હકીકતો તેમજ પાશ્ચિમમાં ક્રાઇસ્તને લગતી કેટલીક બાબતો એમ મુકાબલો કરી શકાય. 'મીરેકલ્સ' માં ચમત્કારો એટલે મહાન યોગી કે સાધુઓના ચમત્કારો–જેવા કે રાઇનો પર્વત—એ ભવાઇમાં કોઇ કોઇ જગ્યામાં બારીકીથી જોતાં માલમ પડશે. નીતિના ખેલોમાં તો સદ્‌ગુણને સજીવારોપણની ક્રિયા (personification) વડે મ્હલાવવામાં આવે છે, અને તે સદ્‌ગુણનાં ઉંચાં સ્વરૂપો બતાવીને તેની જગતમાં ફતેહ બતાવવામાં આવે છે, તેવી રીતે ભવાઇમાં પણ થોડે ઘણે દરજ્જે કરવામાં આવેલું છે.

હવે ભવાઇને લગતા એક પેટા વિષયમાં ઉંડા ઉતરવા જતાં Passion-play મનોવિકારો ઉપર અસર અથવા લાગણીઓના ખેલો જુદા જુદા રંગના અને જુદા જુદા તબક્કાઓમાં કેવી રીતે, કેટલે દરજ્જે અને કેવા હેતુથી રચાય અને ભજવવામાં આવે, તે બાબતો ઉપર ટુંકમાં પણ બે બોલો લખવા પડે; અને તેમ કરવા જતાં નાટ્ય શાસ્ત્ર (dramaturgy) અથવા નાટકની કળાના પ્રદેશમાં ઝંપલાવાનું બની જાય; અને તેમાં ઘણી જગ્યા રોકવી પડે અને આ પરિષદ્‌ના બીજા મ્હોટા વિદ્વાન બાહ્કો કે જેમની પાસેથી ઘણું અમૂલ્ય જાણવાનું બને છે તેઓના વખત ઉપર તરાપ મારવાનું આડકત્રી રીતે થઇ પડે તેથી એક બે વાક્યોમાં જ આટોપી દઇશું. કોણ નહિ જાણતું હોય કે મનના વિચારો; અંદરના વિકારો; સારી કે માઠી, ઉંચી કે નીચી લાગણીઓ, તરંગો, ખ્યાલો અને કલ્પનાઓને આધારે નાટક બને છે ? વળી ઉંચી ભાવનાઓ, ઉંચા આદર્શો, ઉંચા સંસ્કારવાળા

ભાવો તથા રસો નાટક જોનારા અને સાંભળનારાઓમાં પેદા થાય તેવા પ્રયાસો ચાલુ હતા અને છે એ પણ જાણીતી વાત છે. ભવાઈમાં પણ આ સઘળું હતું; પણ દરદીનો ફેર, તેમ વળી રીતનો ફેર. ભવાઇ સાધારણ લોકોએ રચેલી; ભવાઇના વેષ ભજવનારા પણ સામાન્ય લોકો. નાટક બનાવનાર સફાઇદાર ઉંચા સંસ્કારવાળા લેખકો; અને ભજવનારા પણ શરૂઆતના જમાનામાં તો છેક કાઢી નાખવા જેવા લોકો નહિ. પણ જોવાનું તો એટલું જ રહે છે કે લોકોના મન ઉપર અમુક નાટક કે અમુક ભવાઇની અસર કેવી થઇ. હાલ તો કદાચ પૈસા આ નાટકથી વધારે કમાશું કે પેલી ભવાઇથી?—એમ પણ ખ્યાલ કેટલેક દરજ્જે કરતા હોય; પણ અસલના જમાનામાં તો એટલું જ કે કયા પાત્રની સારી છાપ પડી ? કયા ભાવની નીતિની ઉંચી અસર થઇ શકી ? ઇત્યાદિ.

જેમ જેમ દેવ મંદિરમાં અહિંની ભવાઇઓ અને પશ્ચિમના ત્રણ ચાર સ્વરૂપો ભજવાતે ભજવાતે શ્રોતા અને દ્રષ્ટા જનોની સંખ્યા વધારે ને વધારે થતી ગઇ તેમ તેમ મંદિરની બહાર કે થોડેક વધતે દૂરની જગ્યામાં તે ભજવાતાં થયાં, કે જ્યાં લોકો કોઇ પણ રીતના અંકુશ વિના બેસીને આનંદ કરી શકે; અને તેમ તેમ ગમે તેવાં સ્વરૂપો ધારણ કરવા તરફ ખરાબી તથા નીચી પાયરી પર જવાનું તે બધાં માટે બન્યું. હલકી ભાષા, જેવા તેવા વેષો, જેટલી મળે તેટલી સાધન–સામગ્રીઓ, એ બધું પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક સરખી રીતે આવી લાગ્યું. દેવ મંદિર તથા રાજદરબારના સંબંધથી ઉજળા દેખાતા ભવાયા અને મીસ્તરી તથા મીરેકલના ખેલાડીઓ નબળા થવા લાગ્યા. લોકોનાં મનને વશ કરી લીધેલાં હતાં તેથી સાધારણ લોકો તો તે જોવા માટે આગ્રહપૂર્વક ઇંતેજારી ધરાવતા હતા તેમાં ફેર પડયો નહતો. દેવીનું અને શંકરનું "તાંડવ નૃત્ય" ભજવવામાં ભવાયાઓ કુશળતા પકડતા ગયા; અને જેમ જેમ નાચવા સાથે ગાયન અને બજાવવાનો ભાગ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકોનાં મન વધારે ખુશી થતાં ગયાં, અને તેની સાથે ભવાયાઓને જુદી જુદી રીતે લોકોને રીઝવવા તરફ મરજી થતી ચાલી.

અસલમાં ભવાઇઓની સંખ્યા ઓછી હશે; અને જમાના જમાનાની તાસીર જાળવી રાખવાના હેતુથી વધારે ઉમેરો મૂળમાં થયો હશે એમ માની શકાય. કેટલીક ઘણી જૂની અને કેટલીક પાછળથી લખાયલી હશે એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં તે જ મહા ઉત્તમ ગ્રંથકારે નાટકનું ખરૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ હયાતીમાં મૂક્યું; તે પહેલાં ભવાઇ હશે કે કેમ તે મુકરરપણે કહી શકાતું નથી. પ્રેમાનંદ કવિ તેને વિષે કાંઇ ઇસારો પણ કરતા નથી. વલ્લભ કવિ જેણે માતાના ગરબાઓ રચ્યા છે (અને પ્રેમાનંદનો દિકરો તે વલ્લભ નહિ) તેણે પણ ભવાઇ વિષે કશું કહ્યું નથી. બહુચરાજીની સ્તુતિ કરવાનું, અંબાજીના ગરબા ગાવાનું અને તત્ત્વજ્ઞાનની નજરે બધું દેવીનું કીર્તન કરવાનું કેળવાયલા લોકોનું જ કામ હશે; અને સામાન્ય લોકો જેને કેળવણી ઓછી અથવા બિલકુલ નહિ. તેઓને ભવાઇમાંથી શિક્ષણ સાથે આનંદ લેવાનું બનતું હશે. ભવાયા લોકો વેષ ભજવવામાં કાબેલ હોય છે અને તે જાણે ઓધે ઉતરેલો કસબ હોય તેમ હાલની નાટક કંપનીઓમાં પણ કેટલાક ભવાયાનાં પાત્રો સારાં વખણાય છે.

પાછળથી રચાયલી ભવાંઇઓ સાથે ગણતાં તેની સંખ્યા સારી હોવી જોઇએ. સ્વર્ગવાસી રાવસાહેબ મહિપતરામ ભાંઇએ લગભગ વીશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. એટલી પણ જુદા

જુદા સમયે રચાઇ હોય એમ જણાય છે. ' ભાવનગર ' શબ્દ " કંસારાના વેષ " માં વપરાયલો છે તે જોતાં કેટલીક ભવાઇઓ મૂળ હશે, અને મજકુર ભવાઇ અઢાર–ઓગણીસમા સૈકા પછી લખાઇ હોય. કારણ કે ભાવનગર નામ જ એ સૈકામાં ધારણ થયું:— " અજીહો ભાવનગર ખુબ, ઉસમે મિનારા ચાર; ઉવાં બેઠે ગુનીજન ફકીરો, અખાડા મૌલા હકારે. " બીજી બાબત એથી વધારે અગત્યની છે, તે " પાંચ ચોરના વેષ " માંથી મળે છે. તેમાં " ટોપીવાળે સમન્સ કરીને બોલાવ્યા " વગેરે શબ્દો આવે છે તે જોતાં યૂરોપની પ્રજાનો વસવાટ જ નહિ પણ અંગ્રેજી રાજ્યના ધારા ધોરણ મુજબ સ્થાપવામાં આવેલી ન્યાયની અદાલતો હૈયાતીમાં આવેલ હોવી જોઇએ, એ વખતનું બયાન છે. તે જ ભવાઇમાં કારકુનનો વેષ આવે છે, તેમાં ' બેલીફ, રેજીસ્ટ્રાર, જેલર, માજીસ્ટ્રેટ '—વગેરે ઇલ્કાબો અને દરજ્જાઓનાં શુદ્ધ નામો છે, જે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ફુલફુલાં જામ્યું તે વખત સુધી પણ નાટકો હયાતીમાં નહતાં. છેવટ સાર એ કે પ્રેમાનંદે ત્રણ નાટકો ગુજરાતીમાં રચ્યાં તે પહેલાં સંસ્કૃતના નાટક રચવાના પ્રયાસો છૂટા છવાયા કયાંક કયાંક થયા હતા; પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદના કાળમાં સંસ્કૃતની ઝાંખી થાય તેવો અનુભવ ત્રણ નાટકોએ આબેહુબ કરાવ્યો. હવે પ્રેમાનંદ પહેલો જ નાટકનો કર્ત્તા; અને ભજવવામાં તે પણાં અઘરાં અને અગવડ ભર્યાં છે; તે જોતાં એમ લાગે છે કે તે લોકપ્રિય કદાચ નહિ બન્યાં હોય. સાંકળના અંકોડા તૂટયા વગર ' નાટક ' ને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં એમ લાવી શકાય તેમ નથી; કારણ કે મધ્યયુગમાં સંસ્કૃત નાટકોનો પણ ચોકસ સૈકાઓ દરમિયાન લોપ થયો હતો; તેની સાથે હાલ આપણને સંબંધ નથી. ફકત પ્રેમાનંદના વખત પછી તે હાલના જમાનામાં અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રસારને લીધે જે જે નાટકો ગુજરાતીમાં લખાયાં અને ભજવાયાં તેની પહેલાં ભવાઇનું પરિબળ હતું, અને ભવાઇઓ વડે લોકપ્રિય ભાષામાં લોકોને કેળવણી આપવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા તેમાં શક નથી. આ લેખમાં તેની એક ઉડતી તપાસ સિવાય વધારે કાંઇ કરી શકાય નહિ; વિદ્વાનોને, બારીકાઇથી, તપાસીને, પાકા, અનુમાન, ઉપર, આવવા. માટે વળી, વધારે, મોટા, પ્રયત્ન- વધારે મોટા વિદ્વાન કરી શકે, અને વધારે ખંત અને શોધક બુદ્ધિના બળવડે તેવો પ્રયત્ન સફળ કરી શકે. આ દરીઓ ઉંડો છે; તેને ડહોળી તે માંહેથી અમૂલ્ય પદાર્થો બહાર લાવવાનું કામ ઉંચી મગજશકિતનું છે; એટલે બધી રીતે જોતાં આ લેખનો અંત એટલેથી લાવવો વાજબી ગણાશે.

———

૧૯ લલિત વાઙ્મય અને તેની સમાજ ઉપર અસર

(લેખક. રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ.)

આજકાલ દર વરસે અનેક પુસ્તકો બહાર પડે છે અને તેમાં એક સરખી યોજના કે એક સરખા વિચાર હોતા નથી. દવાઓનાં કે બીજી જાતનાં સૂચી પત્રો, કાયદાનાં પુસ્તકો અને રેલ્વેગાડીના ડબામા વેચાતા રંગબેરંગી ભાતભાતનાં પુસ્તકો એ તમામનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થતો નથી. સાહિત્ય એટલે મનુષ્યના વિચાર, અનુભવ અને લાગણીઓની સહૃદય નોંધપોથી. આજકાલ ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી વગેરે ભાષામાંથી અનુવાદો થઈ રહ્યા છે એનાથી જ માત્ર સાહિત્યનું કામ સરતું નથી. જો આપણે સ્વતંત્ર જ થવું હોય તો આપણું સાહિત્ય પણ સ્વતંત્ર જ થવું જોઇએ. તે માટે કવિઓએ અને કલાકારોએ પણ પોતાનું જીવન સ્વતંત્ર બનાવવું જોઇએ.

આપણે કેટલીક વાર એવું સાંભળીએ છીએ કે સાક્ષર અને સમાજનું જીવન ભિન્ન ભિન્ન પડી જાય છે. આપણી પાસે લોકસાહિત્ય નથી. આપણાં લોક ગીત અને આપણા જુના ગુજરાતી અને કાઠીયાવાડી સાહિત્યને ભેગું કરવાને જોઇએ તેટલો પ્રયાસ થતો નથી, આપણા જુના સાહિત્યમાં જે ભાવનાત્મકપણું romanticism જોવામાં આવે છે તે આજ કાલના ચોમાસાના જંતુ માફક ઉભરાતા સાહિત્યમાં જોવામાં નથી આવતું. વિદ્વાનોએ સમાજમાં ભળી જવું જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ તેમણે ખેતરે ખેતરે અને ઝુંપડે ઝુંપડે તેમની અસર ફેલાવવી જોઇએ. સમાજ, ધર્મ, રાજ્ય, અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના વિચારો આપવા જોઇએ. ખુશામત અને અવનતિ ફેલાઇ હોય ત્યાં પોતાનો દંડ પ્રહાર કરીને કાશ્મીરથી કેપ કોમોરિન સુધી પોતાનો દિગ્વિજય ફેલાવનો જોઇએ. જગતનાં સુખદુઃખ પોતાની નજરે જોઇને તે પોતાના આદર્શો સાથે ગૂંથવાં જોઇએ. તો જ સાક્ષરો અને સમાજ એકબીજા સાથે સહકાર કરતા થઇ જાય. હાલ તો બન્ને અસહકારીઓ છે.

કુદરત એ ઇશ્વરની કળા છે. પ્રેમ એ જગતનું બંધારણ છે. સત્ય ઉપર સર્વ કંઇ ટકી રહેલું છે. જ્ઞાન અને અનુભવથી બધે ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે. એમર્સન કહે છે કે સાહિત્ય એટલે મનુષ્યના ઉંડામાં ઉંડા ભાવ. ચિત્ર, કાવ્ય, સંગીત સ્થાપત્ય એ સર્વથી સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એનું સાહિત્ય એટલે લલિત વાઙ્મય. ગ્રીસનો સુવિખ્યાત ફિલસુફ પ્લેટો લલિતકળાઓને નકામી માને છે. કેમકે તે છુપો આનંદ આપનારી છે અને અનુભવથી દૂર છે. તેમ છતાં લલિત કળા એ કંઇ રમત નથી. લલિત કળાથી મનુષ્યનું જીવન ઉન્નત બને છે. કવિ શિલર કહે છે કે વિષયસૃષ્ટિ અને મનઃસૃષ્ટિનો વિરોધ મટાડનાર લલિત કળા છે. એ ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ આપનાર છે.

જેટલું સુંદર એટલું પ્રભુને વહાલું છે. કેટલાક કહે છે " જેટલું સુંદર એટલું ઉપયોગી, અને જેટલું ઉપયોગી એટલું સુંદર છે." એમર્સન એ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્વીકારે છે.

મમ્મટ, સાહિત્ય-દર્પણકાર અને પ્રાચીન અલંકાર શાસ્ત્રીઓ " આનંદ " અને " લોકોત્તર આનંદ " એ બન્નેને જુદા માને છે. સાધારણ આનંદ એ હૃદયનો આનંદ નથી. હૃદયનો આનંદ તો હૃદયના ઉંડા ભાવમા સમાયલો છે. તે સારા વસ્ત્રાભૂષણ કે ભોજન માત્રથી જ મળતો નથી. એ ઉંચા ભાવ લલિતકળાઓ આપી શકે છે.

લલિત વાઙ્મયમા કાવ્યો, નાટકો, નૉવેલો અને સંવાદોનો સમાવેશ થાય છે. એ બધાનો હેતુ એ હોય છે કે સત્યને બરાબર ઓળખાવવુ. ઘણી વાર હેતુ સમાવવામા નથી આવતો, પણ માત્ર સૂચન જ હોય છે. દેહ અને આત્મા જુદા છે, જેટલા જાયા તેટલા જરૂર જવાનાં છે, ભાવિ હમેશા સર્વોપરિ છે, એ બધુ મનુષ્યોની આગળ સાહિત્ય દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે. લેખકની શકિત પ્રમાણે સાહિત્યને રંગ મળે છે. જીવનના વિકટ પ્રસગોમા ઉચ્ચારેલા શબ્દો સાહિત્ય બને છે. નવલકથા ઇતિહાસ કરતા એક બાબતમા ચડી જાય છે,–કોઈવાર ઈતિહાસના બનાવો ખોટા ઠરે છે, જ્યારે નવલકથાને પ્રથમથી જ સત્યની દૃષ્ટિથી જ ગુથેલી હોય છે. લેખકે પોતાની કળા સાથે ઉપદેશ પણ આપવો જ જોઇએ એવો કંઇ નિયમ નથી લેખકની શકિત અને કળાનો આધાર તે વાચક ઉપર કેટલી અસર કરી શકે છે તે ઉપર રહે છે. ઇગ્લાંડમા હાલમાં ઇબ્સન, બ્યુન્સર્ન, બર્નાર્ડ શૉ વગેરે લેખકોએ ઘણી અસર કરી મુકેલી છે.

સાહિત્યમાથી દૂધ અને પાણી જુદું પાડવાને કટીબદ્ધ થઇ રહેવું જોઇએ. મૂર્તિકાર, નટ, ચિત્રકાર, ગાયક અને કવિને પોતાના ગુણ પ્રમાણે માન મળે છે. સાત્વિક આનંદ એ જ લલિત વાઙ્મયનો હેતુ છે. સુંદર ચિત્રો અને મધુર સંગીતથી જડમા જડ પશુ ઉપર પણ અસર થાય છે તો મનુષ્યના હૃદયને તે સ્પર્ષ કરે તેમા શી નવાઇ ? એક સારો લેખક પોતાના જમાનાનો ઉત્પાદક છે. તે પોતાના આદર્શો આપે છે. લોકોની ખામીઓ જુએ છે ને આખો સમાજ બદલી શકે છે.

કાળચક્રના પરિવર્તન અનુસાર સમાજ, પ્રજા અને રાજા પણ બદલાય તેમા શી નવાઇ ? ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પરિવર્તન થયું છે. પુસ્તકો અને ચોપાનીયાનો વધારો દર વરસે થયા કરે છે. આ વખતે ટીકાકારોએ પણ પોતાના હૃદયના ઉદ્‌ગારો બહાર કઢાડવાની જરૂર રહે છે. "નરસિંહ મહેતા" થી માડીને "મણીકાંત કાવ્ય માળા" સુધીના કાવ્યોની સમાલોચના ભલે થાવ; શાકુંતલ, માલતી માધવની રંગભૂમિ ઉપર શું સ્થિતિ છે તે ભલે સમજાવો; નંદશંકર, મહીપતરામ, ગોવર્ધનરામ પછીથી લખાયેલી નવલકથાઓને ભલે સરખાવાય. તો જ સમાજનું સાહિત્ય સુધરશે તો જ સમાજની સ્થિતિ પણ સુધરશે હિંદુ સમાજને સડો લાગ્યો હોય તો સુધારાની યોજનાઓ હોવી જ જોઇએ શૃંગારિક વાર્તાઓ કે ચિત્રોથી શોભા આમનારૂ સાહિત્ય સંગીન બનાવવાની જરૂર છે, અને તે કામની શરૂઆત લલિત વાઙ્મયથી થવી જોઇએ. તે માટે લલિત કળાઓને પણ ખીલવવી જોઇએ.

લલિત વાઙ્મય જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે છે એચાર માસ્તરો, બે ત્રણ વકીલો, એક બે દાક્તરો ફુરસદે જે કંઇ લખે તેનાથી કંઇ સાહિત્યનો શુક્રવાર વળે નહિ. તેમા તો કળાની જરૂર છે. અને કળા માટે વધારે મહેનતની અને બુદ્ધિની પણ જરૂર છે નડીયાદના સાક્ષરો

અને સૌરાષ્ટ્રના નાટકકારો અને કલાકારોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ઠીક ઠીક હિસ્સો આપ્યો છે. જ્યાં સાહિત્ય આજીવિકાનું જ સાધન મનાતું હોય, જ્યાં સાહિત્ય કેવળ વિલાસ માટે જ વપરાતું હોય તે ઉચી સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચે?

જગતમાં આપણો દેશ કેળવણીમાં પછાત ગણાય છે. વાચી લખી જાણનારા કરતાં અભણની સંખ્યા આપણા દેશમાં વધારે છે. ત્યાં આગળ કાળીદાસ, કે ભવભૂતિનાં નાટકો કે કાવ્યો વધારે અસર નહિ કરી શકે. ગંભીર લેખોની ત્યાં કંઇ પણ અસર નહિ હોય. સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, ગ્રામ્યસાહિત્યની ત્યાં વધારે જરૂર પડશે. આજકાલ ઇંગ્લાંડ અમેરિકા દેશો આટલા સુધરેલા ને કેળવાયલા મનાના છતાં ત્યાં ગંભીર લેખો કરતાં તેવું સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાનો સમાજ પણ મોટે ભાગે ગંભીર લેખોને સમજી શકતો નથી. એવા લેખો કરતાં એક વાર્તા કે કવિતા વાચવાથી અપૂર્વ આનંદ મળે છે. આજના જીવનકલહમાં જડ લેખો વાંચીને વિચાર કરવાનો ઘણો જ થોડો વખત મળે છે. જો રા. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતિચંદ્રને બદલે તે જ બાબતોને નિબંધરૂપે પ્રગટ કરી હોત તો તે કેટલાને પ્રિય થઈ હોત?

આંગ્લ ફિલસુફ કાર્લાઇલ કહે છે કે લલિત વાઙ્મય એ આબાલવૃદ્ધનું એક વિદ્યા-પીઠ છે. તે લોક શિક્ષણની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે. તે મારફતે લોક મત સારી રીતે કેળવી શકાય છે તથા નવા વિચાર આપી શકાય છે. કોલંબસ માફક જે કોઇ નવો માર્ગ શોધે છે તે જગતનો મહાન ઉપકારી માણસ છે. આપણું સાહિત્ય સ્વતંત્ર થતું જશે તેમ તેમ ગરીબ ભાષાંતરો પણ ઓછાં થશે; તો જ તે વિદ્યા–પીઠનો હેતુ સચવાશે.

ગુજરાતમાં હાલ કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે આજ સુધીના સાહિત્યની અસરો જોવાથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. રા. નવલરામભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો "તાક્યું તીર માનનારો તો પ્રેમાનંદ". એના જ વખતમાં–તે જ સૈકામાં ગુજરાતના ઘણાખરા મોટા કવિઓ થઇ ગયા. શામળે વાર્તા રૂપે ગુજરાતનાં સંસાર ચિત્રો પહેલ વહેલાં આપવા માંડયાં, અખો પોતાના હથોડાથી લોકોના સોના સરખા વહેમ તોડવા મંડી ગયો, વલ્લભ તાળી પાડીને બહુચરાજીની વીરરસની ભક્તિ ગાવા લાગ્યો અને ખેડાનું નાનકડું રત્ન કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું.

પણ, પ્રેમાનંદમાં જનસમાજનું ઉંડું જ્ઞાન હતું. ક્યાં કેટલો રસ મુકવો તે તે બરાબર સમજતો. અને એ ગુણોથી જ તે જન-સમાજમાં લોકપ્રિય થયો છે. કુંવરબાઇના મામેરામાં તે ઝડપથી કલમ ચલાવી રહ્યો છે. તેમાં સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં લાલિત્ય અને આનંદમય ચિત્ર છે એવું જ 'લાલિત્ય આપણા સાહિત્યમા જોઇએ. રા. રણજીતરામ પછી આપણા જુના સાહિત્યમાંનું ભાવનામય લાલિત્ય એકઠું કરનારની ખોટ પડી છે.

દયારામમાં પરકીયાનું વર્ણન છે. એમની ગરબીઓ સુંદર છે, જ્યારે કવિ નર્મદ સ્વકીયાનું વર્ણન આપે છે. કવિ દલપતરામ માટે એમ કહેવાય છે કે તે પોતાનાં કાવ્યો લખીને એક નાના મંડળમા ગાઇ સંભળાવતા. જો તે મંડળમાં તે પ્રિય થતાં તો જ તે પ્રસિદ્ધ કરતા.

આજકાલ વધારે કેળવણીથી, બુદ્ધિવાદ વધી ગયો છે. કાવ્યોનો જમાનો ગયો છે. "કોણ, કેમ અને શાથી ?" પૂછતાં તમામ સૌન્દર્ય, તમામ કળાનો લોપ થયો છે. બુદ્ધિવાદ સાથે ભાવનાઓને સ્થાન મળે તો જ સાહિત્ય ઉચ્ચ બને. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સૂકા અને લુખ્ખા લેખોથી બુદ્ધિ ખીલે છે પણ ભાવનાને પોષણ મળતું નથી.

લેખક બંધુઓ—એ ભાવનાઓને પોષો. જનસમાજનું જીવન ઉન્નત બનાવો. બીજા દેશો માફક આપણે પણ સાહિત્યમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપનારૂં અખૂટ સાધન તૈયાર કરો. લલિત કળાઓમાં બીજાઓને રસ લેતા કરો. હુન્નર અને કળાનાં સંગ્રહસ્થાનોમાં મોટી મોટી ફી રાખવાની જરૂર નથી. આપણે તો તમામ જનસમાજને એક સરખો લાભ આપંવાની જરૂર છે. લોકોમાં જો પ્રથમ રુચી ઉત્પન્ન થશે તો ધીમે ધીમે ભાવનાઓ પણ જાગૃત થશે. સાહિત્યમાં કોમળતા અને ઉંચા ભાવ આવશે.

માણસ માત્રની રસ શક્તિમાં વારંવાર ફેરફારો થાય છે. આપણે આજે ગમે તેટલી જાડી બુદ્ધિના દર્શાવીશું તોપણ કાલે સ્હેજ કોમળ બનીશું. ધીમે ધીમે સર્વ રીતે કોમળ બનીશું. જ્યાં સુધી આપણી દૃષ્ટિ ટુંકી જ રહે છે, જ્યાં સુધી આપણા અંતઃકરણમાં પ્રેમ ઉત્તેજિત થયો નથી ત્યાં સુધી ઉંચા પ્રકારનો પ્રેમ અનુભવાતો નથી. જ્યાં સુધી આપણે સ્હેજ આનંદ મેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી ઉંચા પ્રકારનો આનંદ આપણી પાસે આવી શકતો નથી.

લલિતકળાઓ એ જ ઉંચી ભાવનાઓ માટે મજબુત સાધન છે. ઉંચી ભાવનાઓ એ જ ઉંચું જીવન છે. હજી રામાયણ, મહાભારત, હિતોપદેશ ને ઇસપની નીતિના ઉંડા સંસ્કારો હિંદુસમાજના મન ઉપર રમી રહ્યા છે. એક આદર્શ રાજા, એક આદર્શ પિતા, એક આદર્શ માતા, એક આદર્શ ભાઈ–બ્હેન–લેખક બંધુઓ–ભાવના સૃષ્ટિમાં પ્રગટવો હજી પણ.

૨૦ ભારતવર્ષમાં ભાષાઓનો સવાલ.*

(લેખકઃ-એરચ જાંહગીર સોરાબજી તારાપોરવાલા)

જ્યારે એક પ્રજામાં નવજીવન સ્ફુરે છે ત્યારે અનેક પ્રકારનાં ઐક્યનાં ચિહ્નો પ્રજામાં પ્રગટી નિકળે છે, અને એવાં ચિન્હોમાં ભાષાની એકતા મુખ્ય ગણી શકાય. પ્રાચીન સમયમાં પણ એ જ ભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન પ્રજાઓમાં પોતાની ભાષા બોલી ન શકે એવી અન્ય પ્રજાઓની અવગણના થતી. ગ્રીક લોકો અન્ય પ્રજાઓને "બાર્બારોઇ" (Barbaroi) ને નામે ઓળખતા, એ નામનો અર્થ "બર્બર કરનારા" અથવા "ન સમજ પડે તેવું બબડનારા" થાય છે. સામાન્ય પ્રજાજીવનમાં ભાષા મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ભાષાની એકતા હોય તો જ પ્રજા પરસ્પર નિકટ સંબંધમાં આવી શકે, તો જ પ્રજા પોતાનું ઐક્ય સમજી તેમ જ સાધી શકે.

પરંતુ આપણે આપણા ઉત્સાહને કારણે એમ પણ ન સમજવું જે પ્રજાનું ઐક્ય સાધવામાં ભાષા એકમાત્ર સાધન છે. ભારતવર્ષના આપણા કેટલાક "શુભેચ્છકો"-જેઓ આપણું આ નવું ભારતવર્ષ જોવા રાજી નથી તેઓ-આપણને વારંવાર યાદ આપે છે જે "ભારત એક કેમ થઇ શકે? તમારા દેશમાં તો-સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે!" આ સવાલની લગાર ઉંડી તપાસ આપણે ઘટતે સ્થાને કરીશું. માત્ર આરંભમાં એક વાત મનમાં ઠસાવવી અવશ્યની છે. તે એ કે યદ્યપિ ભાષા ઐક્ય સાધવાનાં સાધનો પૈકી એક મુખ્ય સાધન લેખાય, છતાં એ સર્વોપરિ ન ગણાય અને એવું એકલું જ સાધન તો ન જ લેખાય. પૂર્વકાળના મહાન્ સામ્રાજ્યો માત્ર ભાષાના ઐક્ય પર જ રચાયાં ન હતાં. "ભાષાભેદ હોય તો દ્વેષભાવ પણ હોય જ" એવું સૂત્ર ગ્રહણ કરી શકાય નહી. તેમ જ તેથી ઉલટું સૂત્ર કે "ભાષાના ઐક્યથી પ્રજાનું ઐક્ય થાય જ" એ પણ ન સ્વીકારી શકાય. આપણા દેશનું જ દૃષ્ટાન્ત લઇએ. હીંદુ પ્રજામાં જે ધર્મની તેમ જ આચાર-વિચાર ઇત્યાદી સંસ્કારોની જે એકતા છે તે ભાષાભેદને નહી ગણકારતાં સમસ્ત હીંદુ પ્રજાને એક વ્યક્તિરૂપે જોડે છે. એથી ઉલટું ઇંગ્લાંડ અને આયર્લેંડની પ્રજાઓ એક જ ભાષા બોલે છે, છતાએ તેઓનો પરસ્પર વિરોધ એવડો મોટો છે જે ભાષા તે દૂર કરવા કેવળ અશક્ત થઇ છે. એથી આપણે ઉલટા બે સૂત્રો છોડી એક નવું જ સૂત્ર સ્વીકારવું જોઇએ કે "પ્રજા જીવનની એકતા સાધવા માટેના ઉપાયોમાં ભાષાને પણ કાંઇક અગ્રસ્થાન મળવું જોઇએ." બીજાં સાધનો (ધર્મ આચાર વિચાર ઇત્યાદિ) જો ઐક્ય પ્રેરતા હોય તો ભાષા એમને બહુ જ સમર્થ ટેકો આપી શકે.

હાલના સમયમાં "India is a mere geographical expression" (ભારતવર્ષની એકતા માત્ર ભૂગોળના પુસ્તકોમાં જ સાપડે) એવાં સૂત્રનું ખંડન કરવાની અગત્ય

* આ લેખ ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થયો હતો. અત્રે ગુજરાતી અનુવાદ થોડાક ફેરફાર સાથે કીધો છે.

નથી. જ્યારે આપણી પ્રજા અર્ધનિદ્રાની અવસ્થામા પડી હતી ત્યારે એ સૂત્રમા કાઇક સત્ય હતું, પણ મહાત્મા ગાધીના યુગમા તો આપણે એટલુ શીખ્યા છીએ કે ગમે તેવા પરિવર્તનો છતાએ આ ભૂમિની બધી કહેવાતી "ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ" એક જ મૂળમાથી નીકળી છે વૃક્ષ બહુ મોટુ વધવાથી શાખાઓ એકમેકથી દૂર દૂર ફેલાઇ ગઇ છે, પણ મૂળ એક જ છે, અને પ્રત્યેક શાખા એક જ મૂળમાથી પોતાનું પોષણ મેળવે છે આ ઐક્ય કોઇ અસહકારી અથવા "હોમ રૂલર" ના મગજનો ધખારો નથી પણ ઇતિહાસે પુરવાર કરેલ સત્ય છે. જ્યારથી આર્ય પ્રજા આ પવિત્ર ભૂમિમા આવી વસી ત્યારથી આર્ય સસ્કારની એકતા આપણા દેશના સેકડો હજારો વરસના ઇતિહાસમા સ્પષ્ટ દેખાય છે એ જ ઐક્યને લઇને આપણી પ્રજાની હસ્તી છે એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપણા દેશના પાચ સર્વોપરિ તીર્થસ્થળો છે. ઉત્તરે કેદારનાથ, પૂર્વે પુરી, દક્ષિણે રામેશ્વરમ, પશ્ચિમે દ્વારકા અને મધ્યમા કાશી, એ પાચ પવિત્ર તીર્થો આ ભૂમીને ચાર ખુણે ગોઠવાયલા છે અને એકતા સાધવામા એ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ પાચ સ્થળોમા ભારત નિવાસીઓની ભિન્નતા તેમ જ એકતા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉર્દુના જાણીતા કવિ શેખ (સર) મહમદ ઇકબાલે કહ્યુ છે—

યૂનાનો મિસ્રો રોમા સબ મિટ ગયે જહાસે
બાકી હય લેકિન અબતક નામો નિશા હમારા,
કુછ બાત હય કે હસ્તી મિટતી નહીં હમારી
સદિયો રહા હૈ દુશ્મન દૌરે ઝમા હમારા

—સદીઓ સુધી "ઝમાનાનો દૌર' અમારો દુશ્મન રહ્યો છતા અમારી હસ્તી રહી છે જ્યારે આપણી ભારતભૂમિના સમકાલીન યૂનાન, મિસ્ર, રોમનું નામ માત્ર રહ્યુ છે એમાં ઇશ્વરની કાઇક ગૂઢ "વાત" જણાય છે હજી આપણી પ્રજાનુ અસ્તિત્વ જળવાઇ રહ્યું છે, એ જ આપણી આશાઓ સજીવન કરે છે, અને અત્યારે જ્યારે દેશમા નવજીવનની ઉર્મિઓ ચોતરફ ઉછળી રહી છે, ત્યારે આ ઐક્યનુ ખરૂ રહસ્ય સમજાવવા માટે છે ઇશ્વરની સૃષ્ટિમા આ પવિત્ર ભૂમિનું કાર્ય હજી પુરૂ થયુ નથી પૂર્વકાળમા બ્રહ્મજ્ઞાન આ જ દેશે જગતને આપ્યુ હતું અને ભવિષ્યમા પણ સમસ્ત સસારના ધર્મગુરુ થવાનું આ જ દેશને નિર્માણ થયલુ છે. આર્ય પ્રજા પૂર્વકાળમા પૃથ્વી પર અગ્ર પ્રજા ગણાતી અને ફરી એક વાર એ પ્રજાએ પોતાનું ઉચ્ચ પદ-મનુષ્ય માત્રના નેતા તરીકે-ગ્રહણ કરવુ છે આર્યજાતિના પુનરુદ્ધાર માટે જ, આ સદીઓના અધકાર છતા, હજારો વર્ષોના "ઝમાનાના દૌર" છતા, આ પ્રજાને હજીએ ઇશ્વરે જીવિત રાખી છે એ ઇશ્વરનિર્મિત કાર્ય આરભવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે અને આર્ય સસ્કૃતિના નવા દિવસનો અરુણોદય થઇ રહ્યો છે થોડા જ વખતમા સૂર્ય પુર તેજમાં પ્રગટશે.

ઉપર જે ઉપમા આપી છે તે યોગ્ય જ છે કેમકે છેલ્લા હજાર, દોઢ હજાર વર્ષથી આ દેશ અધકારમા જાણે સ્વપ્નાવસ્થામા પડયો હતો સાધારણ દૃષ્ટિએ પ્રજાના અનેક વિભાગ થયલા દેખાય છે અને પ્રત્યેક વિભાગની સસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ નિરાળા જણાય

છે. પણ એ બધા ભિન્ન ભિન્ન ખંડોમાં આર્ય સંસ્કૃતિની એકતા જળવાઇ રહેલી છે. એ જાણે જુદાં જુદાં રત્નોને સોનેરી તારમા પરોવીને હાર બનાવેલો છે, એ હાર આપણા પરમપૂજ્ય ભારતમાતાને ગળામાં આરોપવો છે. પ્રત્યેક રત્ન શુદ્ધ જોઇએ અને એકે મૂકી દેવાય નહિ. પ્રત્યેક રત્ન જુદું છે પણ હાર તો એક જ છે, રચના પણ એક જ છે. એ જુદાં જુદાં રત્નો તે જુદા જુદા વિભાગોની સંસ્કૃતિ સમજો. એ સંસ્કૃતિ ભાષા દ્વારા પ્રતિબિમ્બત થાય છે માટે આપણે આપણા વિષયની દૃષ્ટિથી એ રત્નોને ભાષાઓ જ સમજીએ તો ખોટું ગણાશે નહી. આપણા દેશનું નવજીવન શોભાવવા દરેક ભાષા રત્નનું તેજ પૂરૂં પ્રકાશવું જોઇએ. રત્નની કીંમત માત્ર તેના પોતાના તેજ પરથી થતી નથી, પણ તે હારમાં કયું સ્થાન ધરાવે છે તે પરથી થાય છે એટલે આપણા દેશની દરેક ભાષાની ઉન્નતિ માત્ર એક પ્રાંત માટે જ નહી પણ સમસ્ત દેશને કાજ થવી જોઇએ. પણ એમ પ્રત્યેક ભાષાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપતાં આખા ભારતવર્ષની ઉન્નતિ ભુલાવી જોઇતી નથી. એક પ્રજા, એક દેશ હોય તો એક રાષ્ટ્રીય ભાષા પણ હોવી જ જોઇએ. એટલે આપણા વિષયની ચર્ચા બે ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે–૧. પ્રાંતિક (provincial) અને ૨. રાષ્ટ્રીય (national).

આપણી ઉન્નતિના પક્ષકારો તેમ જ વિરોધીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષાઓ માટે ચર્ચા કરે છે ત્યારે તેમની સંખ્યા જોતાં અવાક્ થઇ જવાય છે. બધાનાં મનમાં એમ કે "આટલી બધી ભાષાઓ હોય તો દેશની એકતા કેમ સાધવી ?" આપણે એ સવાલ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીયે.

ભાષાશાસ્ત્રમાં "ભાષા" (language) અને "બોલી" (dialect) એવા બેમાં ભેદ ગણવામાં આવે છે. આપણામાં કહેતી છે જે "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય." અને એ કહેતી તદ્દન ખરી ગણાય, કારણ કે "બોલી" (dialect) એ જ પ્રમાણે દર ગામડાંની જુદી હોઇ શકે. એ રીતે જો "બોલી" ને "ભાષા" બંનેને ભેળી નાખી કહીએ તો પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશમાં અનેક ભાષાઓ ગણાય. પણ ખરી રીતે "ભાષા" શબ્દનો અર્થ આપણે કાંઇક સંકુચિત કરવો જોઇએ. આપણા વિષયની દ્રષ્ટિએ આપણે "ભાષા" માં બે વાત અવશ્ય જોવી જોઇએ. એક તો સાહિત્ય. વસ્તુતઃ આ અવશ્ય ન જ ગણાય પણ આપણા આ વિષય માટે એની અગત્યતા સ્વીકારવી પડશે. બીજી વાત એ જે અશિક્ષિત વર્ગને પરસ્પર જ્યાં લગણ સમજ પડી શકે ત્યાં લગણ "બોલી" ગણાય; ન સમજાય તો જુદી "ભાષા" ગણાય. જેમકે કાઠયાવાડનો કોઇ ગામડિયો સુરત, ભરૂચ અથવા નડીયાદના ગામડિયાની વાત કેટલેક અંશે સમજી શકે તેથી એ બધી એક જ "ભાષા" ની "બોલીઓ" ગણાવી જોઇએ. પરંતુ એ જ કાઠયાવાડી ગામડિયો પુના અથવા નાસિકના ગામડિયાની વાત જરાએ સમજી ન શકે, કારણ એ જુદી "ભાષા" ની "બોલીઓ" છે. આ રીતે "બોલી" તથા "ભાષા" નો જે ફેર દેખાડયો છે તે સાધારણ માણસને સમજમાં આવે તેવો છે, પણ એ વિષે વિવિધ પ્રકારના મત હોય છે એ તો કબુલ કરવું જ જોઇએ. એ રીતે જો આપણે સમજીએ તો હિંદુસ્તાનમાં સાહિત્ય ધરાવનાર નીચલી ૧૭ ભાષાઓ ગણી શકાય.

આર્ય ભાષાઓ : ૧. આસામી; ૨. બંગાળી; ૩. ઉડીઆ; ૪. બીહારી; ૫. હિંદી; ૬. ઉર્દુ; ૭. બ્રજ; ૮. પંજાબી; ૯. સિંધી; ૧૦. રાજસ્થાની (અથવા મારવાડી); ૧૧. ગુજરાતી, ૧૨. મરાઠી; ૧૩. કાશ્મીરી.

દ્રાવિડી ભાષાઓ : ૧. તામીલ; ૨. તેલંગી; ૩. કન્નાડી; ૪. મળયાલમ.

આપણા જેવા મોટા દેશ માટે એટલી ભાષા ઘણી ન જ કહેવાય. એટલા જ વિસ્તારનો દુનિયાનો કોઇ પણ પ્રદેશ લઇએ તો એટલી જ અથવા એથી વધુ ભાષાઓ ગણી શકાય. યુરોપ ખંડમાં રૂશીઆ છોડી દઇએ તો હિંદુસ્તાન જેટલો વિસ્તાર થાય. અને તેમાં નીચલી ૨૧ ભાષાઓ પ્રચલિત છે.

ઇંડો-યુરોપીય ગોત્રની : ૧. ઇંગ્લીશ; ૨. ડચ; ૩. ઉચ્ચ (High) જરમન; ૪. ડેનીશ; ૫. સ્વીડીશ; ૬. ફ્રેન્ચ; ૭. ઇટાલયન; ૯. સ્પેનીશ; ૧૦ પોર્ટુગીઝ; ૧૧. રૂમાનયન; ૧૨. પોલીશ; ૧૩. સર્વીઅન; ૧૪. બલગેરયન; ૧૫. ચેખ (અથવા બોહીમીઅન); ૧૬. ગ્રીક; ૧૭. આઇરિશ; ૧૮. વેલ્શ.

બીજા ગોત્રની : ૧. ટુર્કીશ; ૨. હંગેરયન; ૩. ફીન્નીશ.

એમા નાની ભાષાઓ (જેવી કે, લીથુએન્યન, નીચ-જરમન (Low-German); સ્કોચ, ઇત્યાદિ) જે પણ સારૂં સાહિત્ય ધરાવે છે તે તો ગણી નથી. યુરોપમા એ બોલીઓ ગણો તો ઇંગ્લંડમાં જ ૫૦ ઉપર બોલીઓ ગણી શકાય. માત્ર લંડન શહેરમા જ ઓછામાં ઓછી પાચ-છ બોલીઓ બોલાતી હશે.

આવડા મોટા વિસ્તારમાં એક જ ભાષા હોઇ શકે જ નહી. પણ સંસ્કૃતિ એક હોય, ઇતિહાસ એક હોય, ભાવના એક હોય, લક્ષ્ય એક હોય. અને આપણા દેશમાં એ બધી પ્રકારની એકતા જડે છે અને ભાષાઓ ભિન્ન હોવા છતાએ તે પણ આપણા દેશની એકતાનું એક સ્વરૂપ જ લેખી શકાય. કારણ આપણા દેશની આર્ય ભાષાઓમા જે મેળ તથા સમાનતા છે તે બીજા કોઈ પણ દેશની ભાષાઓમા જડશે નહી. જેટલો ઘાડો સંબંધ આપણી આર્ય ભાષાઓ પરસ્પર ધરાવે છે તેટલો ઘાડો સંબંધ યુરોપની કોઇ પણ બે ભાષા વચ્ચે જડશે નહી. ગુજરાતી જાણનાર બે માસમાં આપણા દેશની કોઇ પણ ભાષા શીખી શકે. આપણા સાહિત્યમાં મીરાનો જ દાખલો જુઓ–તે ગુજરાતી તેમજ રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને એ સીવાય એ ભાષાઓના સાહિત્ય તપાસો તો સઘળે એક જ આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા પર રચાયલું સાહિત્ય મળશે. ટુંકમાં આપણી આર્ય ભાષાઓ ભિન્ન છતાએ દેશના જુદા જુદા ભાગોને જોડે છે.

કદાચ કોઈ એમ પુછે જે "દ્રાવિડી ભાષાઓનું કેમ ?" તે પણ આર્ય સંસ્કૃતિ માંજ સમાઇ જશે. કેટલાક વર્ષ પર દેવનાગર નામે માસિક છપાતું હતું, તેમાં આપણા દેશની દરેક ભાષામાં લેખો છપાતા માત્ર બધા વાચી શકે તેટલા કાજે દેવનાગરી (બાળબોધ) લીપીમાં છપાતા. તેમા દ્રાવિડી લેખોનું તાત્પર્ય ભાષા ન જાણવા છતાંએ ઘણીકવાર સમજાતું, કારણ કે એ ભાષાઓ પર સંસ્કૃતની છાપ બહુ જ ઉંડી પડી છે. વળી આપણે એ

પણ જોઇએ છીએ જે આપણા દેશમાં મોટાં શહેરોમાં ઘણે ભાગે બે ભાષાઓ. સાધારણ પ્રચલિત છે. જેમ કે મુંબાઇમાં ગુજરાતી ને મરાઠી; મદ્રાસમાં તામીલને તેલંગી; કલકત્તામાં બંગાળી ને હિંદી.

ત્યારે એ ભાષાઓને ખીલવવી અને તેમની ઉન્નતિના માર્ગ શોધવા એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ માટે સૌથી પહેલાં માતૃભાષાની સેવા થવી જોઇએ. દરેક સુશિક્ષિત ભારતવાસીએ પોતાની માતૃભાષાનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઇએ. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં હજીએ ઘણાકો પડેલા છે જેમને પોતાની માતૃભાષા જરાએ આવડતી નથી એટલું જ નહી પણ તે ન જાણવાનો તેમને ગર્વ રહે છે. વર્ષો સુધી આપણે (આ લેખકના સમકાલીન ભાઇઓએ) અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો, તેને અંગે આપણને અંગ્રેજીમાં લખવું બોલવું સુગમ થઇ પડયુ છે. પણ તેથી એમ ન જાણવું જે માતૃભાષા દ્વારા કાંઇ ન જ થઇ શકે. મને એકાદ બેવાર એક અદ્દભૂત દશ્ય નજરે પડયું હતું તે એ કે બે ગુજરાતી ભાષાના પ્રોફેસરો પરસ્પર અંગ્રેજીમા વાતો ચલાવતા હતા! આ બાબતમાં આપણા બંગાળી ભાઇઓ આપણાથી ઘણા ચઢે છે. તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં બોલવાને કદી ચુકતા નથી. અને તેઓ માને છે કે મનુષ્યના હ્રદયનો કોઇપણ ભાવ એવો ન હોય જે માતૃભાષા દ્વારા પ્રકાશ ન પામી શકે. માતૃભાષાની સેવા એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. માત્ર પ્રાથમિક જ નહી પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારા જ હોય એવું બધા દેશભકતોના હ્રદયમાં વસવું જોઇએ. આજના જમાનાના નવાં નવાં શાસ્ત્રો જેવાં કે આરોગ્યશાસ્ત્ર (Hygiene); અર્થશાસ્ત્ર (Politics and economics) ઈત્યાદિ માતૃભાષાદ્વારા કેમ થાય તે બાબે કેટલાકના મનને સંદેહ હોય. પણ આપણા દેશમાં શું સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી જાણનારા વિદ્વાનોનો એટલો ટોટો છે જે તેઓ એ શાસ્ત્રોને બંધબેસ્તા શબ્દો શોધી ન શકે? એ શાસ્ત્રો શું આ વીસમી સદીમાં જ નીકળ્યાં છે ને આપણા વડવાઓ એ બધાથી કેવળ અજ્ઞાન જ હતા? અને એમ પણ હોય તોએ આપણને બને ત્યાં સુધી આપણા સ્વદેશી શબ્દો બનાવતાં કેટલી વાર?

મારે એટલું તો ખુલાસાથી કહેવું જોઇએ જે કેટલાક વિજ્ઞાનના શબ્દો સર્વ દેશમાં પ્રચલિત છે તેવા શબ્દોનો અનુવાદ કરવો ઠીક પડે નહી. જેમકે રસાયણમાં Oxygen, Nitrogen, Chlorine એજ રૂપમા રહે તો હરકત નહી પણ Gold ને જગે "સોનું", Iron એટલે "લોઢું" એ મુજબ અનુવાદ થવો જોઇએ. ટુંકમાં એ જ જે અનુવાદ એવો જોઇએ કે સાધારણ માણસ ઝટ સમજી શકે. જેમકે Hydrogen gas નો અનુવાદ "ઉદજનક વાયુ" કર્યે તો સમજતા તેમ જ યાદ રાખતા કાંઇક વિલંબ થાય. તે જ મુજબ હેડ માસ્તરને ઠેકાણે "પ્રથમાધ્યક્ષ" કરવું માત્ર પાંડિત્ય દેખાડવું જ ગણાય.* સામાન્ય લોકોને શિક્ષણ મળે અને તેથી ઝટ સમજી શકાય એવી ભાષામાં વિજ્ઞાનના બધા વિષયો લખાવા જોઇએ. અને એવા લેખોમાં લખનાર કરતાં વાંચનારનું હિત આગળ પડતું લેખાવું જોઇએ.

માતૃભાષાની ખરી ખુબીઓ બીજી ભાષા સાથે તુલના થવાથી જ માલમ પડે માટે માતૃભાષાનું શિક્ષણ "તુલનાત્મક" હોવું જ જોઇએ. એમ કર્યાથી આ દેશની ભાષાઓમાં

પણ જે ઐક્ય છે તે વધુ સ્પષ્ટ થશે અને દેશની એકતા સાધવાને માતૃભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ બહુ જ ઉત્તમ સાધન થઇ પડશે. માતૃભાષા શીખ્યાથી એક બીજો મોટો ફાયદો થાય છે તે એ કે આપણું સ્વમાન ને આપણા દેશ પ્રત્યે પ્રીતિ વધે છે. નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, અખો અને પ્રેમાનંદ **આપણી** ભાષા બોલતા હતા એ જ જાણવે આપણું હૈયું કેટલું ઊંચે આવે છે! માટે માતૃભાષાની સેવા તે દેશસેવાનું પહેલું પગલું.

હવે આપણે હિંદ માટેની રાષ્ટ્રીય ભાષા કઇ થાય તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. આ સંબધે યાદ રાખવું જે એ રાષ્ટ્રીય ભાષા માતૃભાષાના સ્થાને નહી, પણ આ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહારના સાધન રૂપ **બીજી** ભાષા તરીકે ગણાવી જોઇએ. બહુ જ નિકટ ભવિષ્યમાં આપણો દેશ પોતાનું પુરાતન ઉચ્ચ સ્થાન આર્ય પ્રજાઓના શિરોમણિ થઇ ફરી એક વાર ગ્રહણ કરશે, તે સમયે આ નવ્ય ભારતની એકતાના બાહ્ય સ્વરૂપ જેવી એક ભાષા પણ જોઇશે જ. એ પરથી એમ અનુમાન તો ન જ નીકળે કે પ્રત્યેક ભારતવાસી બે ભાષા જાણતો અને બોલતો થશે. આપણી અસંખ્ય વસ્તી માટે આ બનવું અશક્ય જ ગણાય. છતાંએ એમ તો આપણે જરૂર જ સ્વીકારવું જોઇએ કે પ્રત્યેક પ્રાંતના નેતાગણ રાષ્ટ્રિય જીવનકાજે, રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પરસ્પર સહાનુભૂતિ કે વિરોધ દર્શાવવા માટે એક જ સામાન્ય ભાષાનો ઉપયોગ કરશે. એ ભાષા આપણા દેશની જ ભાષાઓ પૈકી એક હોવી જ જોઇએ, કારણ કે રાષ્ટ્રીય ભાષા એવી જોઇએ જેનાં મૂળ આપણી જ ભૂમિમા ગૂઢ રહેલાં હોય, તથા જેમાં આપણા હૃદયની સર્વ ભાવનાઓ, આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ધર્મ જરાંએ અચકયા વિના પ્રગટ કરી શકયે.

એ જ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા એ સ્થાન ગ્રહણ કરી શકે નહી. યદ્યપિ આપણે એ પણ કબુલ રાખીયે જે આ દેશની હાલની સઘળી ભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષા ઘણી આગળ વધેલી છે, એનું સાહિત્ય આપણી બધી ભાષાઓનાં સાહિત્યો સાથે મળે તે કરતાંએ ઘણું વિશાળ છે, તો પણ, એ બધું છતાંએ, અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા મનના ભાવો આપણા હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાઓ, આપણી વાંછનાઓ સ્પષ્ટ અને સચોટ રૂપે પ્રગટ કરી શકાય નહી. તેનું એક જ કારણ છે તે એ જે અંગ્રેજી ભાષાનું મૂલ ભારતભૂમિમાં નથી. એનો વિકાસ આ પુણ્ય ભૂમિમાં થયો નથી. એથી એ ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થાને બીરાજતી હોય છતાં આપણાં હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. એ સાભળતાં આપણને આપણા પૂર્વજોની કીર્તિની ઝાંખીએ થાય નહીં. કેટલાંક ઉદાહરણ લઇએ–"અહિંસા" શબ્દથી જે બુદ્ધદેવ અને જીન પ્રભુનાં સ્મરણો આપણા મનમાં સ્ફુરે છે તે શું "non-killing"માં સમાઇ શકશે. આપણે ગુજરાતીઓ "બાપુ ગાંધી" કહી આપણા મહાન્ નેતાને સંબોધીયે છીએ એ "બાપુ" શબ્દનો અગ્રેજીમાં એવો કોઇ અનુવાદ થઇ શકે જે આપણને તેટલો જ પ્રિય તેટલો જ હૃદયસ્પર્શી હોય? પ્રત્યેક દેશની ભાષામાં દરેક શબ્દની સાથે તેનો

(જૂઓ પૃ. ૨૩૨) * આજ કારણથી ઘણાક સારા સાક્ષરોનાં લખાણો બહુ જ થોડાઓ વાંચી તથા સમજી શકે છે. આપણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ મોટે ભાગે "પારસી સાહિત્ય" વાંચે છે તેનું પણ આજ કારણ છે. અસ્તુ–એ જુદો જ વિષય છે.

ઇતિહાસ જોડાયલો રહે છે. એ જ તે શબ્દની "શક્તિ" છે. આપણે બીજી ભાષામાં માત્ર શબ્દાર્થ આપી શકીયે પણ શક્તિ આપવી એ લગભગ અસંભવ વાત છે, અને જ્યારે પ્રજાનાં વ્યક્તિગત જીવનનો સવાલ ઉભો થાય ત્યારે તો એ પ્રકારનો અનુવાદ તદન જ લુખો ને ભાવહીન જણાવો જ જોઇએ.

અલબત અત્યારે આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ભરપુર છે અને તેથી અત્યારે આપણને લાગે કે અંગ્રેજી ભાષા જ આપણા દેશની સામાન્ય ભાષા તરીકે કામ આવી શકે. પણ એકવાર આપણા દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા દો, એક વાર આપણા ભારતનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવા દો, ને પછી જુઓ કે અગ્રેજી ભાષા આપણે માટે કેટલી અધુરી પડશે. આપણા દેશનું સૌથી મોટું કાર્ય આપણા આર્ય આદર્શો સમસ્ત જગતમા ફેલાવવાનું છે. ઉપનિષદ્ તથા ગીતા, વેદ તથા વેદાંત આપણે ભાનભુલા પશ્ચાત્ય દેશોને શીખવાડવા છે. શું એ **राजविद्या राजगुह्यम्** માત્ર શબ્દશઃ અનુવાદ કર્યે શીખવાડી શકાય ? અને આપણે આપણા જ દેશમાં પાશ્ચાત્ય ભાષાદ્વારા એ **राजविद्या** પાછી સજીવન કરી શકીયે ખરા ? અત્યારે જે અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ લાગ્યો છે તેનું એક જ સબળ કારણ છે. અત્યારે આપણાં રાષ્ટ્રીય જીવન (national) માં માત્ર "કાઉન્સીલો" અને "મહાસભા"ની ચળવળો સમાય છે. આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન (national life) કેવળ શાસન પદ્ધતિ (politics) અને અર્થશાસ્ત્ર (economics) માં જ સંકોચાઇ રહ્યું છે. પણ સ્વરાજ્ય મળતાં જ એ જીવનમા બધી દિશાએ વિકાસ થવો જ જોઇએ; અને મનુષ્ય હૃદયની બધી ભાવનાઓ "રાષ્ટ્રીય જીવન"માં સમાશે, ત્યારે જ અંગ્રેજી ભાષા કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ આવશે. એ ભાષામાં **આપણા** દેશના આદર્શો **આપણી** ભાવનાઓ **આપણે માટે** પ્રગટ કરવા માટે સમર્થ શબ્દો નથી. તો પછી એ ભાષા કેવી રીતે **આપણી** રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે ?

હવે સવાલ ઉઠે કે ભારતીય ભાષાઓ પૈકી કઇ ભાષા આ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવા યોગ્ય છે. એનો નિર્ણય તો કયારનો થઇ ચુકયો છે. વિવાદ કરવાની જરૂર છે જ નહી. **હિંદી** ને પ્રજાએ પોતે એ સ્થાન આપ્યુ છે. અને એ સ્થાન આજકાલનું નથી પણ અનેક સૈકાઓથી ચાલ્યું આવેલું છે. આપણા દેશમાં કોઇપણ પ્રાંત એવો નહી હશે જ્યાં એ ભાષા જાણનારા અને સમજનારાઓ સારા પ્રમાણમા વસતા ન હોય.* મદ્રાસમાં પણ હિંદીનો પ્રચાર આજકાલ વિશેષ ઉત્સાહ પૂર્વક થઇ રહ્યો છે. દ્રાવિડી ભાષાઓ મૂલમાં આર્યભાષાઓથી ઘણી જુદી પડે છે છતાંએ આર્ય સંસ્કૃતિ તથા આર્ય ધર્મની છાયા એ ભાષાઓ પર પણ મજબુત પડી છે તે કારણે દ્રાવિડી બોલનારને પણ હિંદી શીખતાં ઝાઝો વિલંબ તો થવો ન જોઇએ; અને ગમે તેમ હોય પણ આપણા દેશના દેશીઓ માટે અંગ્રેજી કરતાં હિંદી ઘણી વધારે સહેલી થઇ પડે એ તો નિર્વિવાદ છે. વળી દ્રાવિડી ભાષાઓ અને આર્ય ભાષાઓની પરસ્પર ઘણીક અસરો થઇ છે, જે ધીમે ધીમે વિદ્વાનો

*વસ્તીની ગણત્રીના રીપોર્ટ (Census Report) માં અંગ્રેજી વાંચી લખી શકે તેમના વિગતવાર આંકડાઓ અપાય છે. આપણે હિંદી બોલી તથા સમજી શકે તેવાઓની ગણત્રી ન કરી શકીયે ?

અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉકેલી રહ્યા છે અને તે પરથી એ બે ભાષા–ગોત્રમા સાધારણ ધારવામાં આવે છે તે કરતાં ઘણુંક વધારે સામ્ય જણાય છે.

એક બીજો પ્રશ્ન હવે સુઝે છે–"હિંદી કે ઉર્દુ?" આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા કેટલાક લોકોનું કહેવું એ છે કે એ બંને ભાષાઓના પરસ્પર વિરોધ અને સ્પર્ધા એટલાં છે જે રાષ્ટ્રીય ભાષા માટે બીજાં કારણોને લીધે હિંદી ભલે લાયક હોય છતાએ એનો નિર્ણય સંતોષકારક થઇ શકે જ નહી. એના મૂલમાં આપણો જુનો હિંદુ–મુસલીમ ઝગડો છે. ઉર્દુનો ઇતિહાસ જરા તપાસયે. એ ભાષા દીલ્લીના તુગ્લક વંશના સમયથી (૧૪મા સૈકાથી) જણાયલી છે. જે મુસલમાનોની માતૃભાષા ફારસી હતી તેઓ જ્યારે આ દેશમાં આવી વસ્યા ત્યારે એ લોકોને દેશીઓ સાથે બોલચાલ કરવા માટે એક પ્રકારની "ખચડી"* ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માંડયો. પરદેશીઓ જ્યારે આ દેશની ભાષા બોલે ત્યારે અનેક પ્રકારનું મિશ્રણ તો થાય જ તેમજ તેમાં રસ પણ કાંઇક વધુ પડે. પણ શાહનશાહ અકબરના સમયમાં ઉર્દુ ભાષાની ખરેખરી ઉન્નતિ થઇ. એ શાહનશાહે એ ભાષાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. એનું નામ "ઉર્દુ" (અર્થાત્–"લશ્કરી છાવણીની બોલી") સ્વીકાર્યું, અને એની ઉન્નતિ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. તે સમયે મુસલમાન સામ્રાજ્ય અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય હતું તેથી ઉર્દુનો વિકાસ બહુ ઝડપથી થયો અને લોકો ઘણા ઉમંગથી એ શીખવા લાગ્યા. જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે એ ભાષાએ દેશમાં પોતાનું સ્થાન પૂરું જમાવ્યું હતું એટલે એઓએ પણ આવતાં સાથ જ એ ભાષાને આ દેશની મુખ્ય (અથવા રાષ્ટ્રીય) ભાષા તરીકે સ્વીકારી.

વાસ્તવિક રીતે જોતા ઉર્દુ અને હિંદી વચ્ચે ફેર માત્ર શબ્દ કોષનો જ છે, વ્યાકરણનો નહી. ઉર્દુમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં ફારસી અરબી શબ્દો ઘુસી ગયા છે અને હિંદીમા દેશીય અથવા સંસ્કૃત શબ્દો મુખ્ય ભાગે છે. એ જ રીતે હાલની આપણી ભાષાઓમા અંગ્રેજી શબ્દોનું કેટલું પ્રમાણ છે તે તપાસીએ તો ઉર્દુમાં ફારસી શબ્દો કેમ આવ્યા તે ઝટ સમજાશે.

આપણા દેશના ઉદ્ધાર માટે આપણા પરમપૂજ્ય બાપુજીએ આપણને એક મહામંત્ર શીખવ્યો છે–**હિંદુ–મુસ્લીમ** ઐક્ય અને એ ઐક્ય સાધીયે તો જ સ્વરાજ્ય મળે, તો જ સ્વરાજ્યને લાયક આપણે ગણાઇએ, એવું એઓશ્રીએ કહ્યું છે, અને એકતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ આપણી ભાવિ રાષ્ટ્રીય ભાષા છે. એ હિંદીએ નહી, ઉર્દુએ નહી, પણ એ બંને એક થઇ બનેલી **હિંદુસ્તાની** ભાષા થશે. અત્યારે જગેજગ જે હિંદીનો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે તે બહુ જ ઇચ્છવા જોગ છે છતાંએ જાણ્યે અજાણ્યે એમાં આપણા મુસલમાન ભાઇઓ તરફ વિરોધ હોવાનો ભાસ થાય છે. સાધારણ રીતે જે હિંદીનો પ્રચાર કરવા કેટલાકો મથે છે તે એટલી તો સંસ્કૃતમય છે કે સંસ્કૃત ન જાણનારને તે સમજમાં આવે જ નહી. એનું એક રમુજી ઉદાહરણ આપું. આસરે દશેક વર્ષ પર હું કાશીની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલીજીએટ સ્કુલનો હેડમાસ્તર હતો. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલાક નિયમો મેં અંગ્રેજીમા

* આ શબ્દ માત્ર મિશ્રણને (જે રીતે ખીચડીમાં થાય છે તેવું) અર્થે જ લીધો છે. એમાં જરાએ કટાક્ષ કરવાનો મારો હેતુ નથી. મને ઉર્દુ ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઉંડો પ્રેમ છે.

લખી કહાડયા. (તે સમયે હું હિંદી ઝાઝી જાણતો ન હતો) પછી મેં મારા હિંદી પંડિતજીને કહ્યું જે " નાના છોકરાઓને એ સમજવું મુશ્કેલ પડશે માટે તમો એ હિંદીમાં લખી આપો." બીજે દિવસે પંડિતજી હિંદી નિયમો લઈ આવ્યા તે છપાવીને નાનાં છોકરાંઓમાં વહેંચાવ્યા. ત્યાર પછી બધા નાના છોકરાઓ મારી પાસે અંગ્રેજી નિયમો માંગવા આવ્યા, કારણ કે તેમને પોતાની માતૃભાષામાં લખાયલા નિયમો કરતાં અંગ્રેજી નિયમો સમજવા વધુ સહેલ માલમ પડયા! એમા હિંદીનો વાંક ન કહેવાય પણ સંસ્કૃત વિશેષ પ્રમાણમાં મેળાયલું હોવાથી આવી સ્થિતિ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. સંસ્કૃત ભણેલા પંડિતોની સભામાં એ પ્રકારની ભાષા ચાલી શકે, પણ સાધારણ માણસને એ ન ખપે. ખાસ કરી આપણા મુસલમાન ભાઇઓ એ પ્રકારની હિંદી લગારે સમજી શકે નહી.× એથી ઉલટું લખનોના મોલવી સાહેબો જ્યારે બારોબાર અરબીને ફારસી શબ્દોથી મંડિત ઉર્દૂ બોલે ત્યારે માત્ર મુસલમાનો અને અરબી ફારસી ભણેલા ઉલ્માઓ જ તે સમજી શકે. એ બંને પ્રકારની બાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા હોઇ શકે જ નહી. એટલે કે શુદ્ધ હિંદી અને શુદ્ધ ઉર્દૂ કદી પણ આ દેશમાં અત્યારે આવી શકે જ નહી. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતો માટે અથવા અરબી જાણનારા મોલવીઓ માટે નથી પણ સામાન્ય જનસમાજ માટે છે, અને એ સાધારણ માણસ સમજી શકે તેવી સહેલ ભાષા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થશે. કોઇપણ સમાજ અથવા સંસદના ઠરાવ પસાર કરવાથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ સાધારણ જનસમાજની વપરાસથી ભાષાઓ બને છે. જેટલા પ્રમાણમાં આ દેશના સાધારણ માણસો એ ભાષા સમજી શકે તેટલા જ પ્રમાણમાં એ ભાષાનો વિકાસ થાય; એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃતમય હિંદી અથવા શુદ્ધ ફારસી અરબીથી ભરપુર ઉર્દૂને માટે એમાં સ્થાન જ નથી. એથી આ આપણી રાષ્ટ્રિય ભાષાને " **હિંદુસ્તાની** " કહેવી જેથી હિંદી–ઉર્દૂનો કૃત્રિમ ઝગડો મટે અને આપણા દેશનું નામ પણ એ ભાષાના નામમાં જળવાયલું રહે.

અત્યાર સુધી આપણે જોયું જે આપણા દેશમાં દરેક પ્રાંત માટે તે પ્રાંતની દેશી ભાષા પહેલાં ખીલવવી જોઇએ અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે " હિંદુસ્તાની " ખીલી રહી છે. પણ હજી એક બીજો સવાલ ઉભો થાય છે. આ દેશને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય નિર્માણ થયલું છે. મનુષ્યે ઇશ્વર કેમ થવું–એ આપણે સમસ્ત સંસારને શીખાડવું છે. અને એ પાઠ શીખવાડવા, તેમજ પૃથ્વીના બીજા દેશો સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધો જોડવા કાજે આપણને એક એવી ભાષાની અગત્ય છે જે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પ્રચલિત હોય અને જેમાં જોઇતું સામર્થ્ય પણ હોય. એવી માત્ર એક જ ભાષા આપણને પૃથ્વીમાં જડે છે તે અંગ્રેજી ભાષા છે.* અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, અંગ્રેજ પ્રજાનો વ્યાપારવણજ, અંગ્રેજી ભાષાનું વિશાળ સાહિત્ય, અને એ સાથે અંગ્રેજોની પોતાની ભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને બીજી ભાષા શીખવા તરફ ઉદાસીનતા એ બધાં કારણો ભેગાં મળીને અંગ્રેજી ભાષાને

× પારસીઓનું તો પુછવું જ શું ?

* એ બાબે કલકત્તામાં પ્રગટ થતાં " નવરોઝ " પત્રના છેલ્લા દીપોત્સવ અંક (તા० ૯–૧૧–૨૩) માં મારો લેખ (The Problem of a world-language) જુઓ. આ લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ થોડાક સમય પછી " ગુજરાત "માં હું મોકલવા ધારૂં છું, ત્યાં સુધી વાંચકગણ કૃપા કરી આ વાતનો સ્વીકાર કરે એ વિનંતી છે.

"જગત્-ભાષા" (world-language) નું પદ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અનેક વિદ્વાનોએ કૃત્રિમ ભાષાઓ રચવાના પ્રયાસો કર્યાં છે જેમાં એસ્પેરાન્ટો" (Esperanto) ની કૃતિ ઘણી જ જાણવા જોગ છે.+ પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં કોઇ પણ કૃત્રિમ ભાષાનો સ્વીકાર સામાન્ય જનસમાજ કદી કરે નહી. એ રીતે જોતા "કુદરતી ભાષાઓ" (Natural languages) માં માત્ર અંગ્રેજી જ આ મહાન્ પદ પર બીરાજવા લાયક છે. આપણે કદાચ આપણા સ્વદેશ પ્રેમથી દોરવાઇ પુછીયે કે આપણી હિંદુસ્તાની જ કાં નહી. તેનો જવાબ માત્ર એક જ છે કે આપણા દેશનું સ્થાન વિદેશમાં હજી એટલું ઉચ્ચ ગણાતું નથી, જેથી કરી આપણી ભાષાનો પરદેશીઓ સ્વીકાર કરે. અને આપણી દેશી ભાષા સમસ્ત ભૂમંડળમાં સ્વીકારાય ત્યાં સુધી થોભી જવાનો આ સમય નથી. ઇશ્વરે આપણા દેશને ઇંગ્લેન્ડ સાથે આવા ગાઢા સંબંધે જોડયો છે તેનું કારણ એ જ કે એક દેશ પોતાની **राजविद्या** આપે અને બીજો પોતાની ભાષા આપે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિષય માટે યોગ્ય શબ્દો નથી એ ખરી વાત, માટે આપણને ઘણાક શબ્દો આપણા પોતાના જ રાખી પરિભાષા આપવી પડશે-જેમકે **आत्मा, धर्म, कर्म, योग,** ઇત્યાદિ એ શબ્દો તો અત્યારથી જ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઇ ચુકયા છે અને હવે તે માટે આપણને જરાએ સંદેહ રાખવાની જરૂરત નથી. ઇશ્વરનિર્મિત કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય માટે જ ભારતવર્ષને સ્વરાજ્ય જોઇએ છે, અને એ માટે જ ગાંધીજી જેવા વીર આપણા દેશમા જનમ્યા છે. આપણા આર્ય આદર્શોને જ અનુસરી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવીશું તો જ આપણી/પોતાની ભાવનાઓમાં અડગ શ્રદ્ધા થશે, તો જ આપણે આપણા આદર્શો આખા જગતને શીખવી શકીશું.

સારાંશ એ જ કે દરેક શિષ્ટ સજ્જન ભારતવાસીએ પહેલી સેવા પોતાની માતૃભાષા દ્વારા કરવી. ત્યાર પછી સમસ્ત દેશની સેવા હિંદુસ્તાની દ્વારા કરવી અને છેવટે જનસેવા અંગ્રેજી દ્વારા કરવી. મારા ધારવા મુજબ્ આપણા દેશમા અત્યારે જે "ભાષાઓનો ગરબડ-ગોટો" જણાય છે તેમાથી છુટવાનો માર્ગ આવા જ કોઈ પ્રકારે જડશે.

+ એ ભાષાનો મને જાતે પુરો અનુભવ થયો છે.

૨૧ વલ્લભીય સપ્રદાયનું મુદ્રિત સંસ્કૃત સાહિત્ય

(લેખક—રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ.)

ભારતવર્ષનો અત્યાર સુધીનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અવલોકીશુ તો આપણને માલૂમ પડશે કે વૈષ્ણવ ધર્મે આ દેશને અપૂર્વ સાહિત્ય આપ્યુ છે. રામાનુજ, નિબાર્ક, મધ્વ, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ ધર્મપ્રવર્તક કે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ આ દેશના સાહિત્યને ઘણું જ ઉન્નત બનાવ્યુ છે પણ આ દિશામા સર્વેથી વિશેષ સેવા કોઇ પણ સપ્રદાયે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવીને કરી હોય તો તે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ સપ્રદાયમા ઘણા આચાર્યોની પરપરા થઇ ગઇ છે કે જેમણે ઘણીજ સાવધાનતાથી વિદ્વત્તા, રસિકતા તથા સુદરતા યુક્ત સાહિત્ય પ્રકટ કર્યુ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય, તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથ, શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી દેવકીનદજી, શ્રી હરિરાયજી, શ્રી પુરુષોત્તમજી, શ્રી ગોપીનાથજી, શ્રી કૃષ્ણચદ્ર ઇત્યાદિ આચાર્યો તરફથી, તથા તેમના આશ્રિતભટ્ટો તથા પટ્ટ શિષ્યો તરફથી ઘણા જ ગૂઢાભિનિવેશ યુક્ત, તથા ભવ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનવાળા ગ્રથો ભારતવર્ષને મળેલા છે, અને તેમણે આ દેશના સાહિત્યની ખરી કિંમત આકાવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ શુદ્ધાદ્વૈત ગણાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના સેવકો ભારતવર્ષના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પથરાયલા છે વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણવ ધર્મે ભારતવર્ષને જે રસિકતા આપી છે તે અન્ય ધર્મે આપી નથી એ ઉક્તિમા કોઇ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી. અન્ય ધર્મોના સાહિત્યમા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ભાવનાઓ ઉત્કટ રીતે વર્ણવેલી આપણે વાચીએ છીએ પણ તે ભાવનાઓ સાથે રસિકતા આપણે ભાગ્યેજ જોઈ શકીએ છીએ, અને તેથી જ શકરાચાર્ય જેવા મહાસમર્થ ધર્માચાર્યોના સિદ્ધાન્તોની અસર સમાજના સર્વ ભાગમા જેવી થવી જોઇએ તે થઇ શકી નથી જનતા સર્વદા રસિકતાને ચાહે છે જ્ઞાન ઉપરાત તેમના જીવનને અલૌકિક પથે વાળી શકે એવી અપૂર્વ અને અવનવી સામગ્રી તે વૈષ્ણવ ધર્મના સાહિત્યમા હોવાથી, તે ધર્મની પ્રબળ અસર સર્વ ઉપર સ્હેલાઇથી થઇ શકી આ વૈષ્ણવ ધર્મના એક અંગરૂપ પુષ્ટિમાર્ગનુ સાહિત્ય કેટલુ વિપુલ છે તે માત્ર જણાવવાનો અહિયા ઉદ્દેશ છે

આજથી કેટલાક વર્ષ ઉપરાત પુષ્ટિ માર્ગમા સમર્થ વિદ્વાનોના અભાવે, તેમા વિદ્યમાન હસ્તલિખિત સસ્કૃત સાહિત્યના મુદ્રણ વિષયક કોઇ પણ પ્રવૃત્તિઓ હાથમા ધરવામા આવી નહોતી. પણ આજથી ૨૧ વર્ષ પૂર્વે સપ્રદાયના અગ્રણી ગણાતા પ્રો૰ મગનલાલ શાસ્ત્રીના મનમા શ્રીમદ્ વૈષ્ણવ પરિષદ્ જેવી એકાદ સસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્યો. આ સમયે નડિઆદમા સ્વર્ગસ્થ લલુભાઇ પ્રાણવલ્લવદાસ, સ્મોલકોજ કોર્ટના જજ તથા હાલમા મોરબી સ્ટેટના દિવાન સાહેબ રા. રણછોડલાલ વૃદાવનદાસ પટવારી તથા વડોદરાવાળા ચીમનલાલ શ્યામજી બ્હેચરવાળાના મનમા આવો જ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. આ વ્યક્તિઓના વિચારબળે કરીને વૈષ્ણવ પરિષદ્‌ની સ્થાપના થઇ આ પરિષદ્‌ની પ્રથમ બેઠક વડોદરામા ભરવામા

આવી હતી; ત્યાર પછી પાટણ નંદુરબાર, સુરત અને પુના એમ જુદા જુદા સ્થળે ભરવામા આવી હતી. આવી રીતે પરિષદ્‌ની સ્થાપનાથી, વૈષ્ણવોમા એકાએક જાગૃતિ થઈ. જો કે આ પરિષદ્‌ના કાર્યમાં કેટલોક વિક્ષેપ તો પડ્યો હતો કારણ કે કેટલાક કારણોને લીધે નિયમિત રીતે તેના અધિવેશનો ભરાતા નહોતા; છતા પણ આ પરિષદ્‌થી વૈષ્ણવ-સૃષ્ટિમા ઘણી જ જાગૃતિ આવી ગઈ એની કોઈ પણ ના કહી શકશે નહિ. વૈષ્ણવ પરિષદે પ્રથમ અગત્યનું કાર્ય એ કર્યું કે જે જે સ્થળે સાપ્રદાયિક સાહિત્ય જે સ્થિતિમા હોય તેને પરિષદ્‌ની ઓફીસમા એકત્ર કરવું. મુબઈમાં ભારતમાર્તણ્ડ પણ્ડિત ગટુલાલાના પુસ્તકાલયમા તથા સંપ્રદાયનાં મંદિરોના સરસ્વતી ભણ્ડારોમા અસંખ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પ્રતિઓ બિરાજતી હતી તે સર્વને સંગૃહીત કરવાનું કાર્ય પરિષદ્‌નાં અગ્રણીઓએ આરંભ્યુ. પ્રો૦ મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, રા૦ તેલીવાળા મૂળચંદ તુલસીદાસ, રા. ધીરજભાઈ સાંકળીયા, રા. રણછોડલાલ પટવારી, ઇત્યાદિ વિદ્વાનો ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક પુસ્તકોને સંગૃહીત કરવાના તથા તેને મુદ્રિત કરવાના કાર્યમા રસ લેવા લાગ્યા. એઓના એકત્રિત પ્રયાસના પરિણામે અત્યારે અલ્પ સમયમાં અનેક સાપ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રકાશમા આવ્યા છે, અને તેથી સંપ્રદાયમા પૂર્વે જે સુષુપ્તિ તથા અજ્ઞાનની દશા સર્વત્ર જોવામા આવતી હતી તે હવે ધીમે ધીમે પલટાઇ ગઇ છે.

હવે આપણે આ સંપ્રદાય તરફથી કયા કયા ગ્રંથો સમાજની સમક્ષ મૂકવામા આવ્યા છે તેની ટુંકમા સમીક્ષા કરીશું.

વૈષ્ણવ પરિષદ્‌ની સ્થાપનાની પૂર્વે મી. ગ્રીફીથ અને ડૉ. થીબોની વ્યવસ્થા નીચે કાશીથી કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રકાશિત થતા હતા. આ પુસ્તક પ્રકાશન સમિતિની આજ્ઞાથી રત્નગોપાલ ભટ્ટ નામના પણ્ડિત તરફથી શ્રીમદણુભાષ્ય તથા અન્ય ગ્રંથો પ્રકટ કરવામા આવ્યા હતા.

શ્રીમદણુભાષ્ય એ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગ્રંથ છે. એમા શુદ્ધાદ્વૈતમતાનુસાર બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર સ્વતંત્ર ભાષ્ય કરવામા આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, મધ્વ, નિંબાર્ક વગેરેએ, સ્વસ્વમતાનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર પોતાના ભાષ્યો યોજ્યા છે પણ તે સર્વ સૂત્રાનુસાર યથાર્થ નથી. પણ Dr. Bhandarkar ના મતે "શ્રી વલ્લભાચાર્ય જ બાદરાયણને અનુસરે છે. ભાષ્યની વ્યાખ્યા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એવી આપી છે કે–

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

અર્થાત્—જે ભાષ્યમાં સૂત્રને અનુસરનારા વાક્યોવડે સૂત્રાર્થ વર્ણવામાં આવે છે અને પદોનું પણ વર્ણન કરવામા આવે તેવા ભાષ્યને જ્ઞાતાઓ ભાષ્ય તરીકે ઓળખે છે. યુક્તિથી અને તર્કથી રમણીય અન્ય બીજાં ભાષ્યો છે પણ સૂત્રના મૂળ અર્થને કિંચિત્ પણ બાધ કર્યા વગર યથાર્થ રીતે કોઇ પણ ભાષ્ય લખાયું હોય તો તે આ જ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સર્વ આચાર્યોના કરતા પછી પ્રકટ થયા છે અને તેથી સર્વ આચાર્યોના ભાષ્યોનું તુલનાત્મક નિરીક્ષણ તેમણે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. **અણુભાષ્ય** એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવાથી તથા તેમાં

નવીન શુદ્ધ દ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી, લોકને તે સુગમ્ય બનાવવાને શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પછી બીજા એમના અનુયાયીઓએ જુદી જુદી ટીકાઓ લખેલી છે. આ ટીકાઓમાં નીચેની ટીકાઓ સુપ્રસિદ્ધ થઇ છે.—

+૧ શ્રી બાલકૃષ્ણજી "વાગીશપ્રસાદ" નામક ભાષ્ય ટીકા
૨ શ્રી મથુરાનાથજીકૃત "પ્રકાશ" નામક ટીકા
૩ શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત "પ્રકાશ" સંજ્ઞક ટીકા.
૪ શ્રી ગિરિધરજીકૃત "વિવરણાખ્ય" ટીકા.
૫ શ્રી મુરલીધરજીકૃત ટીકા
૬ શ્રી વલ્લભજીકૃત ટીકા
૭ શ્રી વ્રજનાથકૃત ટીકા
૮ શ્રી લાલુભટ્ટજીકૃત ટીકા
૯ શ્રી ઇચ્છારામજીકૃત "પ્રદીપ" ટીકા.

પંડિત રત્નગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કરેલા અણુભાષ્યમાં શ્રી પુરુષોત્તમકૃત "પ્રકાશ" નામની ટીકા પણ મુદ્રિત થઇ છે. આ "પ્રકાશ" નું કદ ઘણું જ વિપુલ છે. દશદિગન્તવિજયી પુરુષોત્તમજીએ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં નવલાખ શ્લોકપૂર જેટલું સાહિત્ય અર્પ્યું છે. "પ્રકાશ"માં તેમની અપૂર્વ વિદ્વત્તા દષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં અણુભાષ્યના અર્થ ઉપરાંત અન્ય ભાષ્યકારોના મતનો પણ ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આજકાલ તુલનાત્મક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારાઓ એવો આક્ષેપ કરે છે કે શાસ્ત્રીઓ અગર પંડિતો એ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરતા નથી, પણ આ કથન પુરુષોત્તમજીના "પ્રકાશ"થી અસત્ય પડે છે. પૂર્વના દરેક ભાષ્યકારોના મતનો અવિકલ અનુવાદ કરીને, તેની યોગ્ય સમીક્ષા કરીને, શ્રીમદણુભાષ્યનું સૂત્રાનુસારિત્વ પ્રકટ કરીને, ગ્રન્થ ગૌરવનું વિશદીકરણ "પ્રકાશ" અદ્દભુત રીતે કરે છે. પણ આ "પ્રકાશ" ટીકાની દુર્ગમતાને લીધે ભક્તિમાર્તણ્ડના કર્તા પંડિત ગજેન્દ્ર શ્રી યોગિ ગોપેશ્વરજી મહારાજે એક "રશ્મિ" નામની ટીકા લખી છે. એનું પૂર પચાસ હજાર શ્લોકનું છે. આ "રશ્મિ" ગ્રંથની પ્રતિ સુરતના મહારાજશ્રીના મંદિરમાં બિરાજે છે.

શ્રી ઇચ્છારામજી જેમણે "પ્રદીપ" નામની ટીકા અણુભાષ્ય ઉપર લખી છે તે જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા, અને પેટલાદના રહીશ હતા. તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં આવ્યા પછી તેમને અણુભાષ્ય ઇત્યાદિ માર્ગીય ગ્રંથો વાંચવાનો ઘણો શોખ થયો. તેઓ પોતે એક પ્રખર પંડિત હતા અને તેમનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન અપૂર્વ હતું. તેમના સહવાસથી ગુર્જર કવિ દયારામમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારો સ્થાપિત થયા હતા. આ ઇચ્છારામજીનો "પ્રદીપ" પ્રો૦ મગનલાલના પ્રયાસથી વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી બે અધ્યાય સુધી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે.

મુબઇના શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ તરફથી તેમના શાસ્ત્રી રમાનાથે પણ શ્રી અણુભાષ્યની ત્રિસૂત્રી સપ્ત ટીકાઓ સહિત પ્રકટ કરી છે. આ ગ્રંથ ઘણો જ સુંદર અને આક-

+ વૈષ્ણવ ધર્મપતાકા માસિક, પુસ્તક. ૨, અંક. ૧ ઉપરથી.

ર્ષિક બન્યો છે. વળી મુંબઇ સરકારના ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ તરફથી, ડેક્કન કૉલેજના પ્રો૦ શાસ્ત્રી પાઠકે આખું અણુભાષ્ય, ઉપોદ્ઘાતસહ પ્રકાશિત કર્યું છે. આ ગ્રંથ બીજા કરતા સસ્તો થયો છે. મી૦ પાઠક બીજા ભાગમા આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની બાલબોધિની નામની ટીકા પ્રકાશિત કરવાના છે. એમ એ. ની પરીક્ષામાં અણુભાષ્ય લેનારાઓને માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે.

ઉપર જણાવેલી ટીકાઓ ઉપરાત (૧) શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકૃત "ભાવપ્રકાશિકા વૃત્તિ (એક અધ્યાય છપાયો છે) (૨) શ્રી વ્રજનાથજીકૃત "મરીચિકાવૃત્તિ" (૩) શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રણીત "અધિકરણમાળા" અને (૪) શ્રી નિર્ભયરામ ભટ્ટકૃત "અધિકરણ સંગ્રહ" પણ છે અને તે મુદ્રિત થયાં છે. અણુભાષ્યના મુખ્ય ચાર અધ્યાય છે, અને તેના અધ્યાય પણ ચાર છે– સમન્વયાધ્યાય (સ્વરૂપ વિચાર), અવિરોધાધ્યાય (મતાન્તર નિરાકરણ), સાધનવિચાર ફલાધ્યાય. સમન્વયાધ્યાયના ચાર પાદ છે અને તેમા અનુક્રમે કાર્યપ્રતિપાદક, અન્તર્યામિ-પ્રતિપાદક, ઉપાસ્યસ્વરૂપપ્રતિપાદક, અને પ્રકીર્ણ એમ ચાર પાદો છે. અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિવિપ્રતિષેધપરિહાર, સ્વાતંત્ર્યેણ પરમતનિરાકરણ, જડજીવવિરુદ્ધાશનિરાકરણ, જીવ શરીરવત્સન્તર્બહિરિન્દ્રિયવિચાર, એ પ્રમાણે પાદો છે. સાધનાધ્યાયમાં અધિકારિજન્મ નિર્ધાર, જીવમુક્તિયોગ્યતાવિચાર, બ્રહ્મગુણોપસંહાર, કર્મોપસંહાર એ વિષયો છે અને ફલાધ્યાયમાં અન્તરંગસાધનવિચાર, સૂક્ષ્મશરીરાદિલયવિચાર, ક્રમમુક્તિમાર્ગવિચાર,-પુષ્ટિમર્યાદાફલવિમર્શનપૂર્વક લીલાનિત્યત્વવિચાર. આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે કરીને, નીચેના શુદ્ધાદ્વૈતતત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાતો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ દર્શાવ્યા છે.

૧ બ્રહ્મ નિર્ગુણ તથા સગુણ ઉભયરૂપ છે.

૨ બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે.

૩ બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયી તથા નિમિત્ત કારણ છે.

૪ જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી સત્ય છે.

૫ જગત્ અને સંસાર એ ભિન્ન છે. સંસાર અહંતામમતાત્મક જીવની અવિદ્યાએ કલ્પેલો હોવાથી મિથ્યા છે.

૬ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાં, ભક્તિ એ જ પરમ સાધન છે. ભક્તિમાં પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ જ ખરૂ સાધન છે.

૭ જીવ અણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, ચૈતન્યયુક્ત છે સ્વતઃ વ્યાપક નથી.

૮ કૃષ્ણ એ જ પરબ્રહ્મ છે.

૯ **રસો વૈ સઃ** એ શ્રુતિ પરબ્રહ્મની રસાત્મકતાનું વર્ણન કરે છે.

૧૦ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે ઇત્યાદિ.

અણુભાષ્યના આ અધ્યાય સુધીનો જ ભાગ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યો છે. બાકીનો અવશિષ્ટ ભાગ તેમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ લખેલો છે, એવું ભાષાના આધારે તથા બીજા આન્તરપ્રમાણોથી સિદ્ધ થઇ શકે છે.

અણુભાષ્યની માફક શ્રીજૈમિનિસૂત્રભાષ્ય પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યે રચ્યુ છે. પ્રથમ આ ભાષ્યનુ મુદ્રણ પુષ્ટિભક્તિ સુધા નામના માસિકમા શાસ્ત્રી મગનલાલે કર્યું હતુ પણ પછીથી તેને સ્વતત્ર પુસ્તકના રૂપમા વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી પ્રકટ કરવામા આવ્યુ હતું. આ સૂત્રો ઉપરની સ્વવિરચિત કારિકા પણ એ જ માસિકમા મુદ્રિત થઇ હતી

तत्त्वदीपनिबंध આ ગ્રથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો છે. તેના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, સર્વનિર્ણય, અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણ એમ ત્રણ ભાગ છે. આ આખો ગ્રન્થ ફક્ત નિબધની કારિકાઓ તથા પ્રકાશસહ પડિત ગટુલાલા તરફથી મુદ્રિત કરવામા આવ્યો હતો. તેમજ શ્રી પુરુષોત્તમજીના "આવરણ ભગ" વાળી વિદ્વત્તાભરેલી ટીકા સહ પડિત રત્નભટ્ટજીએ Benares Sanskrit Series તરફથી પ્રકાશિત કર્યું હતુ. પણ કોટાનિવાસી પણ્ડિત ગોકુલદાસે બે ભાગમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે કઇંક ઠીક છે, કારણ કે તેમા અસલ સસ્કૃત ટીકાનો ભાવાર્થ વ્રજભાષામા પણ આપવામા પણ આવ્યો છે. પણ આ ગ્રથના સર્વનિર્ણય ભાગ સુધીજ તે પ્રકટ થયા છે સ્વ. લલ્લુભાઇ વૈષ્ણવ સાહિત્યના ઘણાજ અભ્યાસી હતા તેમણે પણ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણનુ ગુજરાતી સરલ શૈલીમા ભાષાતર છપાવ્યુ છે. રા તેલીવાળા "સર્વનિર્ણય" વિભાગનુ સરલ ગુજરાતી ભાષાતર "વેણુનાદ" નામના સાપ્રદાયિક માસિકમા પ્રકટ કરે છે

"પત્રાવલબન" ગ્રથ. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જ્યારે કાશી પાસે ચરણાદ્રિમા રહેતા હતા ત્યારે એમણે ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમા ઉપયોગી ઉત્તર મીમાસાના ભાષ્યનો બ્રહ્મવાદથી વિચાર કર્યો હતો, અને જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયના ઉપયોગને માટે પૂર્વ મીમાસાના ભાષ્યથી ધર્માદિનો વિચાર કર્યો હતો આ સમયે માયાવાદ અને ભાટ્ટ મતના પડિતો વિવાદ કરવાની ઇચ્છાથી કાશીથી ચરણાદ્રિ આવ્યા તે વખતે તેમની સાથે ચરણાદ્રિમા વિવાદ કરવાથી ભગવત્સેવામા પ્રતિબધ થાય તેથી તેની નિવૃત્તિ માટે પોતે કાશી પધાર્યા અને એક પત્રમા મર્યાદામત લખીને કાશી વિશ્વેશ્વરના દેવાલયના બારણા વિષે સ્થાપન કર્યો, માટે આ ગ્રથનુ નામ પત્રાવલબન કહેવાય છે. આ ગ્રથની પ્રસિદ્ધિથી સર્વ પણ્ડિતો વિવાદમા હારી ગયા હતા. આ ગ્રથ સમજવો ઘણો જ દુર્બોધ છે. એમા જૈમિનિ પ્રતિપાદિત ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા બહુજ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામા આવી છે આ ગ્રથે રા. રણછોડદાસ વૃદાવનદાસ પટવારીએ, શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામ પાસે શોધન કરાવી ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એની સાથે શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત ટીકા પણ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ન્હાના મોટા ૮૪ ગ્રથો સસ્કૃતમા લખ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર એમણે ઘણુ જ સાહિત્ય લખેલુ છે એમની સુબોધિનીજી નામની ટીકા ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે. આ સુબોધિનીજી જો કે શ્રીમદ્ભાગવતના ગૂઢાશયને પ્રકટ કરે છે છતા પણ તે સમજવા ઘણા કઠણ છે અને તેથી તે ઉપર ઘણીજ સાપ્રદાયિક સસ્કૃત ટીકાઓ થઇ છે. આ સર્વ ટીકાઓ સહિત સુબોધિનીજીનું મુદ્રણ કરવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે કારણકે તેમા દ્રવ્યનો મ્હોટો પ્રશ્ન છે તો પણ હાલમા સુભાગ્યે સપ્રદાયના મહારાજોની શુભેચ્છાથી આખા સુબોધિનીજીના જુદા જુદા ભાગો જુદે જુદે સ્થળથી પ્રકટ થયા છે, અને હજુ પણ બીજા ભાગોનું મુદ્રણ ચાલુ જ રહ્યું છે, ભાગવતના પ્રથમ સ્કધ અને દ્વિતીય સ્કધનું સુબોધિનીજી

સહ મુદ્રણ મુંબઇના ગોસ્વામી ગોકુળનાથજીની આજ્ઞાથી પણ્ડિત બલભદ્ર શર્માએ કર્યું હતું. હાલમાં દશમ સ્કંધનું કામ આરંભાયું છે. પ્રથમ તો પ્રો. મગનલાલે "શ્રી સુબોધિનીજી" નામનું માસિક ચાલુ કર્યું હતું અને તેમાં સર્વ ટીકાઓ તથા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત સુબોધિનીજીનું મુદ્રણ થતું હતું, પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને તે કાર્ય બંધ કરવું પડ્યું હતું. પણ તેમના પછીથી શેઠ ખીમજીની મદદથી કોટાવાળા પણ્ડિત મુખ્યાજી ગોકળદાસે કેટલોક વખત ચાલુ રાખ્યું, પણ તેમાં જન્મપ્રકરણ સુધી ગતિ કરતું તે માસિક બંધ થયું. હમણાં જ પોરબંદરવાળા જીવનેશજી મહારાજશ્રીની ઉદાર મદદથી તેમના શાસ્ત્રી તરફથી "જન્મ પ્રકરણ" સર્વ સાહિત્યસહ મુદ્રિત થાય છે. રા. તેલીવાળાએ પણ "રાજસ પ્રકરણ" ઘણી જ સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યું છે, અને બીજું "રાસ પંચાધ્યાયી તથા ભ્રમર ગીત" ઇત્યાદિ ભાગો પણ અલ્પ સમયમાં તૈયાર થવાની વકી છે. સુબોધિનીજી ઉપર સંપ્રદાયમાં શ્રી ગુસાંઇજીની ટિપ્પણી, શ્રી પુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, વલ્લભજીનો "લેખ" તથા લાલૂભટ્ટની "યોજના" વગેરે ઘણી જ સુંદર અને માર્મિક ટીકાઓ છે. દશમસ્કંધ ઉપરનાં ટિપ્પણીનું મુદ્રણ પણ સુરતના મહારાજ વ્રજરત્નની સહાયથી રા. તેલીવાળા તથા સાંકળીઆએ કર્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર વલ્લભાચાર્યજીની સૂક્ષ્મ ટીકા પણ જાદી છે અને તેનો અલ્પ ભાગ "પુષ્ટિભક્ત સુધા"મા પ્રો. મગનલાલે છપાવ્યો હતો.

"**भागवतार्थ प्रकरण**" તત્ત્વદીપ નિબંધના ભાગ તરીકે પણ પ્રથમ બે સ્કંધ સુધીનો શ્રીનાથદ્વારના શ્રી ગોપેશ્વરલાલજીની અર્થસાહાય્યથી રા. તેલીવાળા તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે પ્રકટ કર્યો છે. વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થ સાત પ્રકારે કરી બતાવ્યા છે. આ વિષે પોતે જ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આમ આજ્ઞા કરે છે.

शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे।
एकार्थं सप्तधा ज्ञानन्नविरोधेन मुच्यते ॥

આ ઉપરાંત ભાગવત ઉપરથી તેમણે પુરુષોત્તમની લીલાનાં બોધક સહસ્ર નામ તારવી કાઢ્યાં છે. તેમા દરેક અધ્યાયના સંક્ષિપ્ત સારનો પણ બોધ થઇ શકે છે. આ ગ્રંથ "પુરુષોત્તમ સહસ્ર નામ" તરિકે અમદાવાદના રા. લલ્લુભાઇ છગનદાસે છપાવ્યો છે. વળી **त्रिविधनामावली** નામનો ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીએ નિજ તનુજ શ્રી ગોપીનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવત પાઠ સહજમાં થઇ જાય એ હેતુથી પ્રકટ કર્યો છે એવી કિંવદન્તી સંપ્રદાયમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ગ્રંથમાં કૃષ્ણના લીલાબોધક નામો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણની બાલલીલા, પ્રૌઢલીલા અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધ લીલાનો બોધ થવાને કૃષ્ણનાં ત્રિવિધ નામો યોજ્યાં છે. બાલલીલાના નામથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પ્રૌઢના પાઠથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાઠથી વ્યસન, સિદ્ધ થશે એમ ગ્રંથાન્તે ફલશ્રુતિ છે. આ ગ્રંથનું મુદ્રણ ગોકુલોત્સવકૃત "નિવૃત્તિ"સહ નડિઆદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના એક વખતના મંત્રી ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ તથા રા. તેલીવાળા તેમજ રા. સાંકળીઆએ સંશોધન કરીને છપાવ્યું છે.

"**श्री फलप्रकरण सुबोधिनी**" એ નામનો ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થ હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસના ફંડની મદદથી અમદાવાદના હરિદાસ ઝવેરદાસ તથા દલાલ મનમોહનદાસ તેમજ

શાસ્ત્રી વસંતરામે સંશોધન કરીને છપાવ્યો હતો. **રાસપઞ્ચાધ્યાયી પ્રકાશ** નામની સ્વતંત્ર પીતામ્બરજી પ્રણીત ટીકાગ્રંથ પણ મી. તેલીવાળાએ છપાવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભાગવત્ ઉપરનું વિશાલ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એક પછી એક પ્રકટ થતું જાય છે.

શ્રીમદ્ગાયત્રીભાષ્યમ્" ગાયત્રી એ વેદબીજરૂપ ગણાય છે સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં એવું લખેલું છે કે ગાયત્રી એ બીજ છે, અને વેદાદિ શાસ્ત્રો તેમાંથી પ્રકટ ગયેલું કલ્પવૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત એ તેનું ફળ છે ગાયત્રી મંત્ર લગભગ દરેક હિંદુ સંપ્રદાયમાં મનાય છે પણ કેટલાક સૂર્યને તેના અધિષ્ઠાતા કહે છે તો કોઇ રુદ્રને કહે છે. પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ આ ભાષ્યમાં પોતાની કમનીય ભાષામાં, આ મંત્રના અધિષ્ઠાતા તે રસાત્મક બ્રહ્મ જ હોઇ શકે અન્ય કોઇ નહિ એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ભાષ્ય ઉપર શ્રી ગોકુલેશ્વરે સ્વતંત્ર ગાયત્રીનો અર્થ કર્યો છે વિઠ્ઠલનાથજીએ લગભગ ૩૫ કારિકાઓમાં ગાયત્રીની વ્યાખ્યા આપી છે, અને પુરુષોત્તમજીએ તેના ઉપર લાંબુ વિવરણ કર્યું છે. વળી શ્રી મહેશેન્દિરેશે પણ આ અર્થનું વિવરણ કર્યું છે. તેમ જ ભારતમાર્તણ્ડ વેદાન્ત ભટ્ટાચાર્ય ગોવર્ધનભટ્ટે પણ એક ટીકા લખી છે. આ સર્વે ટીકાનો આશય ગાયત્રી મંત્રના અધિષ્ઠાતા રસાત્મક કૃષ્ણ છે એવો ફલિત થાય છે. આ સર્વ ટીકાઓ સહિત **શ્રી ગાયત્રીભાષ્ય** નામનો ગ્રંથ, ગુજરાતીમાં "દ્વિજરાજસુધા" નામના અનુવાદ સાથે પ્રો. મગનલાલે છપાવ્યો છે.

ન્યાસાદેશ નામનો પણ એક લઘુ ગ્રંથ વલ્લભાચાર્યજીનો લખેલો છે તેની ઉપર વિઠ્ઠલનાથજીનું વિવરણ છે આ ઉભયનું મુદ્રણ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત મુંબઇના ગોકુલનાથજી મહારાજની આજ્ઞાથી ભટ્ટ શ્રી રમાનાથજીએ કર્યું છે.

"**સન્યાસનિર્ણયઃ**" નામના શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથ ઉપર શ્રી ગોકુલનાથ, શ્રી રઘુનાથ, શ્રી ગોકુલોત્સવ, ચાચા શ્રી ગોપેશ્વર, શ્રી પુરુષોત્તમજી, કાકા શ્રી વલ્લભજી, તથા ચાચા શ્રી ગોપેશની ઘણી જ સુંદર ટીકાઓ છે. અને તે સર્વ સહિત તથા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ રા તેલીવાળા તથા રા. સાંકળીઆએ પોરબંદરના મહારાજશ્રીની આર્થિક સાહાય્યથી કરી છે. આ ગ્રંથમાં ખરો સન્યાસ કોને કહેવાય અને એ સન્યાસનું અધિકારી કોણ છે અને શા માટે તથા કયા કાળમાં તે અંગીકાર કરવો જોઇએ તે સર્વેનું નિરૂપણ છે માત્ર પ્રભુના વિરહના અનુભવ માટે જ સન્યાસનું ગ્રહણ કરવાનું છે અને તે કર્મ કે જ્ઞાન માર્ગમાં નહિ પણ ભક્તિ માર્ગમાં અને તે વળી પ્રેમલક્ષણા સ્થિતિમાં જ ગ્રહણ કરવાનો છે એવો પરમ બોધ આ ગ્રંથમાં છે.

મધુરાષ્ટક ગ્રંથમાં ભગવાનના સૌંદર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જો કે ફક્ત આઠ જ શ્લોકો છે, પણ તે ઘણા જ ઉત્તમ છે. આ ગ્રંથનું રહસ્ય સ્ફુટ કરવા શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, ઘનશ્યામજી, બાલકૃષ્ણ, વલ્લભ, રઘુનાથ, તથા શ્રી હરિરાયજીએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખી છે. તે સર્વને જુદી જુદી પ્રતિ ઉપરથી સંશોધક મી. તેલીવાળાએ પુસ્તકાકારમાં પ્રકટ કર્યા છે

નિરોધલક્ષણ આ ગ્રંથ પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે આની ઉપર ચાચાશ્રી ગોપેશ, કાકાશ્રી વલ્લભ, શ્રી હરિરાયન, શ્રી વલ્લભ, શ્રી પુરુષોત્તમજી તથા શ્રી

વ્રજરત્નજીની ટીકાઓ છે. તે સર્વ સહિત આ ગ્રંથનું મુદ્રણ મી. તેલીવાળાએ તથા મી. સાંકળીઆએ કર્યું છે. નિરોધ એટલે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવચ્ચરણસરોજમાં આસક્તિ, નિરોધ સિદ્ધ થવાને માટે ઇંદ્રિયોનું દમન તથા વિષયોનો ત્યાગ થવો જોઇએ. આને માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોનો ભગવત્સેવામાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો જોઇએ તે દર્શાવે છે.

"**बालबोध**" આ ગ્રંથ ભક્તિમાર્ગની પ્રવેશિકા જેવી છે. ભક્તિમાર્ગ એ શું છે અને બ્રહ્મ એ શું વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન આ ગ્રંથમાં કરાવવામાં આવ્યું છે. એમાં ચાર પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ) ઇશ્વરપ્રોક્ત અને ઋષિપ્રોક્ત એમ ઉભય પ્રકારના જણાવ્યા છે. ઇશ્વિરપ્રોક્ત વેદની શ્રુતિઓનો વિષય છે. લૌકિક પુરુષાર્થો સ્મૃતિઓમાં ઋષિઓએ કહેલા છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે જુદા જુદા ગ્રંથો છે તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારના હોય છે અને હોવા જોઇએ તેનો નિર્ણય થઇ શકે છે. પણ મોક્ષને માટે ભિન્નભિન્ન વિચાર જણાવવામા આવ્યા છે. સાંખ્ય અને યોગ સ્વતોમોક્ષ માને છે પણ સાંખ્ય તેને માટે ત્યાગને સાધનરૂપ ગણે છે, યોગ માત્ર માનસિક ત્યાગને સાધન ગણે છે. પરતોમોક્ષ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ દેવો તરફથી મળે છે. આ પછી વિષ્ણુ એ જ મોક્ષના દાતા છે એ સિદ્ધાન્ત આ ગ્રંથમાં જણાવ્યો છે. પણ વિષ્ણુનું ખરૂં સ્વરૂપ કયું તે **सिद्धान्तरहस्य** નામના બીજા ગ્રંથમાં છે. આ બાળબોધ ગ્રંથ ઉપર દેવકીનંદજીની તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીની ટીકાઓ છે તે બન્ને ટીકાવાળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં સાહિત્યાચાર્યભટ્ટ બળભદ્રે પ્રકટ કર્યા છે. વળી નડિઆદના શ્રી વલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ફંડ તરફથી પણ આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरितम् આ ગ્રંથ શ્રી મુરલીધરદાસજીએ બનાવેલો છે. તેમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર સંક્ષેપમાં ઘણી સુંદર ભાષામાં કરેલું છે. આ ગ્રંથને વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે મુદ્રિત કર્યો છે. વળી **श्रीवल्लभदिग्विजय** નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી નાથદ્વારના વિદ્યાવિભાગ તરફથી સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, એમાં પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે.

श्री परिवृढाष्टक તથા **कृष्णप्रेमामृत.** આ બન્ને ગ્રંથો એક પુસ્તકમાં રા. તેલીવાળાએ છપાવ્યા છેઃ **कृष्णप्रेमामृत** ઉપર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની ઘણી જ પાણ્ડિત્યથી ઝળકતી ટીકા છે. **श्री परिवृढाष्टक** વલ્લભાચાર્યજીનો બનાવેલો છે. તેમાં દરેક શ્લોકને અન્તે **रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्री परिवृढं** (પરબ્રહ્મ કૃષ્ણમા મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાવ એમ પોતે ઇચ્છે છે)

શ્રી વલ્લભાચાર્ય વિરચિત **सेवाफल** ઉપર બાર વિવરણો છે. વલ્લભાચાર્યનું પોતાનું, તે ઉપરાંત કલ્યાણરાયજી, ચાચા શ્રી ગોપેશ, શ્રી દેવકીનંદનનું, શ્રી હરિધન ચરણનું, શ્રી વલ્લભનું, શ્રી પુરુષોત્તમજીનું, તથા તેમને અનુસરનાર એક જણનું, લાલૂભટ્ટ, જયગોપાલભટ્ટ, લક્ષ્મણભટ્ટ વગેરેનાં છે. આ સર્વનું મુદ્રણ રા. તેલીવાળાએ પોરબંદરના મહારાજશ્રીના અર્થ સાહાય્યથી કર્યું છે. આમાં સેવાનાં ત્રણ ફલ, અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય, વૈકુણ્ઠાદિમા સેવોપયોગી

દેહની પ્રાપ્તિ આપેલા છે ઉદ્વેગ, પ્રતિબધ તથા ભોગ એ સેવાના પ્રતિબધક છે. લૌકિક ભોગ ત્યાજ્ય છે અને અલૌકિક ગ્રાહ્ય છે સાધારણ પ્રતિબધ ત્યાજ્ય છે પણ ભગવત્કૃત અત્યાજ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો છે

"**श्री यमुनाष्टक**" આ શ્લોકબદ્ધ ગ્રથ વલ્લભાચાર્યજીએ રચ્યો છે તેના ઉપર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, પુરુષોત્તમજી તથા હરિરાયજીની ટીકાઓ છે આ ગ્રથને ભટ્ટ બલદેવ શર્માએ છપાવ્યો. યમુનાજી સર્વ સિદ્ધિના દાતા છે એમ કહ્યુ છે પુરુષોત્તમજીની ટીકા પ્રમાણ શૈલીને અનુસરે છે જ્યારે હરિરાયજીની ભાવાત્મક છે

વલ્લભાચાર્યજીનો **भक्तिवर्धिनी** ગ્રથ ૧૪ ટીકાઓ સહિત છપાયો છે

श्री सर्वोत्तमस्तोत्र તથા ***श्रीमद्वल्लभाष्टक*** આ બન્ને શ્લોકબદ્ધ ગ્રથો શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવ્યા છે પ્રથમમા વલ્લભાચાર્યજીના ૧૦૮ નામો છે અને બીજામા તેમના સ્વરૂપનુ વર્ણન કર્યુ છે પ્રથમ ઉપર ગોકુળનાથજીની બે ટીકાઓ છે. હાલમા લઘુ ટીકા સહિત એ પુસ્તક નડિઆદના શા ત્રિભોવનદાસે પ્રકટ કર્યુ છે ગોકુળનાથજીની બીજી ટીકાનુ પૂર ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલુ છે, તે હજુ મુદ્રિત થઇ નથી "શ્રી વલ્લભાષ્ટક" ઉપર શ્રી ગોકુળનાથજી, શ્રી પુરુષોત્તમજી, શ્રી રઘુનાથજી, તથા શ્રી ગોકુલેશની ટીકાઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ ગ્રથ ઘણો જ રમિક છે સપ્રદાયમા વૈષ્ણવો આ બન્ને ગ્રથોનો ઘણા જ ભાવ પૂર્વક નિત્ય પાઠ કરે છે **वल्लभाष्टक**નો સર્વ ટીકાઓ સહ ગુજરાતી અનુવાદ અમદાવાદના લલ્લુભાઇ છગનદાસે પ્રકાશિત કર્યો છે.

'**भक्तिहस**' એ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ રચેલો છે એની ઉપર શ્રી રઘુનાથજીની **भक्तितरगिणी** નામની ટીકા છે તેમ શ્રી પુરુષોત્તમજીએ **तीर्थ** તથા **विवेक** એમ બે ટીકાઓ કરી છે આ ગ્રથ અને તેની ટીકાઓને સસ્કૃતમા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી ભટ્ટ બળદેવે છપાવ્યો છે પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ રા તેલીવાલાએ પુષ્ટિભક્તિ સુધા નામના માસિકમા કર્યો છે આ ગ્રથમા ભક્તિ એટલે શુ? કર્મ તથા જ્ઞાન કરતા ભક્તિનુ આધિક્ય શાથી છે? નવધા અગર સાધનરૂપા ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણા અગર સાધ્યરૂપા ભક્તિ એમની વચ્ચે શુ તારતમ્ય છે એ સઘળા વિષયોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા શ્રુતિ તથા ભાગવતાદિ ગ્રથોને આધારે કરી છે **भक्तिहेतु** તથા **भक्तिनिर्णय** ગ્રથો પણ ભક્તિ તત્ત્વને સમજાવનારા પ્રકટ થયા છે શ્રી ગોપેશ્વરજી મહારાજે પણ **भक्तिमार्तण्ड** નામનો મહાન્ અપૂર્વ ગ્રથ રચેલો છે આ ગ્રથનુ મુદ્રણ Benares Sanskrit Series મા પણ્ડિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે કર્યું છે આનો થોડોક અનુવાદ શાસ્ત્રી ચિમનલાલે "પુષ્ટિ ભક્તિ સુધા"મા કર્યો છે.

विद्वन्मण्डन—આ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન ગ્રથ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ બનાવેલો છે પ્રથમ આ પુસ્તક સજીવિની ટીકા સહિત કાશીથી પડિત રત્ન ગોપાલ ભટ્ટે પ્રકટ કર્યુ હતુ પણ સુવર્ણ સૂત્ર તથા શક્તિ ઇત્યાદિ ટીકાઓ સહ તેનુ પુનર્મુદ્રણ હાલમા શ્રી દેવકીનદજીના શ્રી વલ્લભલાલજીના વિદ્યાવિભાગ તરફથી શરૂ થાય છે તે થોડા વખતમા પ્રકટ થશે આ

ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ પુરુષોત્તમજીના "સુવર્ણ સૂત્ર" તથા શ્રી ગિરધરજીની "હરિતોષિણી" ટીકાને આધારે ઘણી જ સરલ શૈલામા મી. નાનુભાઇ નારણદાસ ગાંધીએ કર્યુ છે.

"**શૃંગારરસમણ્ડન**" આ એક ભક્તિમાર્ગીય કાવ્યગ્રંથ છે. એમાં કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન છે. જયદેવના ગીતગોવિંદનું કંઇક અંશે અનુકરણ છે. સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણની સાથેની પરમપ્રેમ-લક્ષણભક્તિ એજ શૃંગારરસ કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ મધુરરસ છે. એનો લૌકિક કામ સાથે બિલકુલ સંભ્રમ* કરવાનો નથી. વિઠ્ઠલનાથજીએ રસાત્મક, આનંદઘન કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન રસિક રીતિએ કર્યું છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતાભિજ્ઞ વૈષ્ણવ વર્ગને ઘણો જ સત્કારને પાત્ર થયો છે. શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને મતે અને સંપ્રદાયના સિદ્ધન્તાનુસાર ખરો પ્રેમ અગર રસ તે પ્રભુ સંબંધીનો જ હોય છે. તદ્વ્યતિરિક્ત માત્ર આભાસ જ છે. આ ગ્રંથનું ગુજરાતી સમશ્લોકી ભાષાન્તર ખંભાતના શાસ્ત્રી ભદ્રશંકરે કર્યું છે અને તેનું પ્રસ્તાવના સહિત મુદ્રણ રા. તેલીવાળાએ કર્યું છે.

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यम् આ ગ્રંથ શાણ્ડિલ્ય મુનિના ભક્તિસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય રૂપે છે. આના વિરચયિતા શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના અન્તેવાસિ શ્રી મુરલીધરદાસજી છે. વૈષ્ણવ પરિષત્ તરફથી રા. શાહ વાડીલાલે તથા શાસ્ત્રી વસંતરામે એને પ્રકટ કર્યો છે. સાથે ગુજરાતી અનુવાદ પણ છે.

प्रस्थानरत्नाकरः-શ્રી પુરુષોત્તમજીએ અનેક અપ્રતિમ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથો લખેલા છે. એમના જેટલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અન્ય કોઇ વિદ્વાનની અત્યાર સુધી થઇ હોય એમ ભાગ્યે જ જાણવામાં આવે છે. વેદાદિના ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય તથા જૈનોના હેમાચાર્યની માફક એઓ પણ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા. વિદ્યાના તે ઘણા જ રસિક હતા. આ ગ્રંથ પણ તેમણે રચેલો છે. એક રીતે આ તર્કશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. આમાં આ શાસ્ત્રના કોઇપણ તત્ત્વ સંબંધી જુદા જુદા આચાર્યોમાં જે ભેદ હોય તે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સમજાવ્યો છે. મીમાંસકો, વૈશેષિક, પાર્થસારથિમિશ્ર, શ્રી હર્ષમિશ્ર, માયાવાદિ, બૌદ્ધો, વિજ્ઞાનવાદિ, સાખ્યો-ઇત્યાદિ સર્વના મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રમાણપરિચ્છેદ તથા પ્રમેયપરિચ્છેદ એમ બે મુખ્ય વિભાગ છે. પ્રમાણપરિચ્છેદ અંગમાં-પ્રમાણનિરૂપણ તથા કરણનિરૂપણ નામના ભાવવ્યુત્પન્નપ્રમાણનિરૂપણ, વિષય તથા શબ્દ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ઐતિહ્યાદિ, લોકવેદપ્રામાણ્ય વિવેક વગેરેનો વિચાર કર્યો છે. કરણોમાં શબ્દને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રમેયકોટિમાં સ્વરૂપકોટિ, રત્નતત્ત્વો તથા કાર્યકોટિનો વિચાર કર્યો છે. આ ગ્રંથનું પ્રકાશન પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ કર્યું છે.

तैत्तिरीयोपनिषद्-આ ઉપનિષદ્ ઉપરના બ્રહ્માનંદવલ્લી જેમાં બ્રહ્મરસ સ્વરૂપે વર્ણન છે, તે વિભાગ ઉપર મઠપતિ શ્રી જયગોપાલ ભટ્ટકૃતભાષ્ય છે. ભાષ્યસહ તથા ઉપોદ્ઘાતમા એના ગુજરાતી અનુવાદસહ, આ ગ્રંથનું મુદ્રણ રા. તેલીવાલાએ કર્યું છે.

मनोदूतकाव्यम् તથા **हृदयदूतकाव्यम्**-આ કાવ્યોમાં કાલીદાસના મેઘદૂતનું અનુકરણ છે. અહિં કાલીદાસના મેઘદૂતમાં જેમ યક્ષ મેઘદ્વારા પોતાની પત્નીને સદેશો

* ! [illegible] !

મોકલે છે તેમ અહિંઆ ભક્ત પોતાના મન અગર હૃદયદ્વારા પ્રભુને સંદેશો મોકલે છે. મનોદૂતમાં ચિત્તને ગોકુળ જ્યાં નિત્ય કૃષ્ણવિહાર કરી રહ્યા છે તે સ્થળે મોકલે છે અને હૃદયદૂતમા હૃદયને શ્રી નાથદ્વારમા બિરાજતા પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનધર પાસે મોકલે છે. **मनोदूतकाव्य**ના પ્રણેતા ભટેશ–ઇન્દિરેશ ભટ્ટ છે અને **हृदयदूतकाव्य**ના દેવર્ષિભટ્ટ હરિહર છે. **हृदयदूत**નું મુદ્રણ પ્રથમ પંડિત ગટ્ટુલાલજીએ કર્યું હતું. પણ પુનઃ રા. પટવારી રણછોડદાસના દ્રવ્ય સાહાય્યથી રા. તેલીવાલાએ તેના ગુર્જર–અનુવાદ (શ્લોકબદ્ધ) સહ મુદ્રણ કર્યું છે.

વળી શ્રી લાલુભટ્ટોપનામક શ્રી બાલકૃષ્ણભટ્ટ વિરચિત " **ख्यातिविवेक** " શ્રી પુરુષોત્તમ વિરચિત " **भेदाभेद स्वरूपनिर्णयः** " "भगवत्प्रकृति पूजनवादः" " **सृष्टिभेदवादः** ", " ख्यातिवादः " " **मूर्तिपूजनवादः** " "**नामवादः**" "**खलालपनध्वंसवादः** " " **भक्त्युत्कर्षवादः**" "**प्रतिविम्बवादः**" " **आविर्भावतिरोभाववादः** " " **जीवप्रतिविम्बत्वखडनवादः** " " **ब्रह्मणत्वाद्धिदेवतावादः** " શ્રી પીતાંબર પ્રણીત "**भक्तिरसत्ववादः**", શ્રી ગોપેશ્વરવિરચિત **आत्मवादः**, શ્રી ગિરધરજી વિરચિત "**प्रपञ्चवाद**," શ્રી વલ્લભજી વિરચિત **प्रपञ्चसंसारभेदः** ઇત્યાદિ અનેક વાદના ગ્રંથો, **वादावली** નામના પુસ્તકમા સંગૃહીત કરીને ભટ્ટ રમાનાથે, શ્રી વ્રજરત્નલાલજીની આર્થિક સાહાય્યથી શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ કર્યાં છે.

પંડિત ગટ્ટુલાલજીના સ્વતંત્ર ગ્રંથોમા **सत्सिद्धांत मार्तण्ड प्राभंजन, वेदान्तचिन्तामणिः** એટલા સંસ્કૃતમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીનો **प्रस्थानरत्नाकर** તથા **द्रव्यशुद्धिः** તેમ જ **उत्सवप्रतानः** સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે.

શ્રી ગિરધરજીનો **शुद्धाद्वैत मार्तण्ड** વિદ્વાનોમાં ઘણો જ આદર પામ્યો છે. પ્રથમ પંડિત રત્નભટ્ટે કાશીથી પ્રકટ કર્યો હતો, પણ શાસ્ત્રીજી અમ્બાલાલના શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રદીપ સહિત અનુવાદવાળો આ ગ્રંથ જ્યારે પ્રકટ થયો ત્યારે તે ઘણો જ પ્રશંસનીય બન્યો હતો. લાલુભટ્ટનો **प्रमेयरत्नार्णव** નામનો ગ્રંથ એક અન્ય **शुद्धाद्वैत मार्तण्ड**ની આવૃત્તિ ભેગો છપાયો છે.

तत्त्वदीप सहिता श्रीमद्‌भगवद्‌गीता તથા શ્રી વ્રજરાયકૃત **श्रीगीतामृततरंगिणी** સ્વતંત્ર રીતે છપાયાં છે. તેમ જ ગુજરાતીમાં પણ ઉક્ત ટીકાને આધારે એક ગીતાનું પુસ્તક અમદાવાદવાળા લલ્લુભાઇ છગનદાસે છપાવ્યું છે.

શ્રી હરિરાયજી વિરચિત **ब्रह्मवाद** ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છપાયો છે. તેનો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી અનુવાદ સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે કર્યો હતો.

શ્રી હરિરાયજી કૃત **शिक्षापत्र** હરકોઇ એતન્માર્ગીય વૈષ્ણવ વાંચે છે. ભાગ્યે જ કોઇ વૈષ્ણવ એવો હશે કે જે આ ગ્રંથથી અજ્ઞાત હોય? સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની શિક્ષાપત્રીની માફક આ ગ્રંથ ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે. દરરોજ ભગવન્મંડળીમાં વાર્તા પ્રસંગે આ ગ્રંથ

વંચાય છે. અત્યાર સુધી આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં તથા તેની ઉપરની વ્રજ ભાષાની ટીકામાં જે મળતું હતું, પણ હાલમાં લલ્લુભાઇ છગનદાસે શા. સુંદરલાલ બી. એ. પાસે એની ટીકાને ગુજરાતીમાં કરાવીને છપાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકરમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે અને હજુ ઘણાએ અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપ્રદાયિક સરસ્વતી ભંડારોમાં બિરાજી રહ્યા છે. આ ઉપરથી વૈષ્ણવ સાહિત્ય કેટલું વિશાળ છે તેનો કંઇક ખ્યાલ સર્વ કોઇને આવશે ? છપાવવાના ઘણા જ ગ્રંથો હજુ એમના એમ પડી રહ્યા છે, તેમ જ રા. તેલીવાળા જેવા વિદ્વાનો પણ ઘણા ઉત્સાહથી એ દિશામાં કાર્ય કરવાની ધગશ જણાવે છે, પણ તે સર્વ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં લાવવાને જે દ્રવ્યની સાહાય્ય જોઇએ તે હજુ વૈષ્ણવો તરફથી જોઇએ તે પ્રમાણમાં મળતી નથી, આથી તે ગ્રંથો અપ્રકટિત દશામાં પડી રહ્યા છે; વળી અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયેલા સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે આ ઘણું ખરૂં સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં જ છપાય છે, તો જનસમાજ કેવી રીતે તેના તરફ આકર્ષાશે ? સમાજમાં ઘણો ભાગ તો એ ભાષાથી અજ્ઞાત છે ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે સર્વ કોઇને થાય જ. પણ અત્યારે તો સંપ્રદાયના વિદ્વાનોનું લક્ષ્યબિન્દુ આ સાહિત્યનો નાશ થતાં અટકાવવા તરફ છે. જો કે આ સર્વ જ્ઞાનને લોકપ્રચલિત ભાષામાં ગમ્ય કરવાની ઘણી જ જરૂર જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાવ્ય, નવલકથા, ઇત્યાદિ બીજા અનેક વિષયનું સાહિત્ય છે પણ ધાર્મિક સાહિત્યની ઘણી જ ઉણપ છે. જો સાહિત્યપ્રિય ગુજરાતનું લક્ષ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આ સાહિત્ય તરફ આકર્ષાય તો જરૂર તેઓ આ ગીર્વાણ સાહિત્યને ગુર્જર ભાષામાં અલ્પ સમયમાં ઉતારી શકે અને તેને સમૃદ્ધ કરી શકે.

મુંબઇનું શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત કાર્યાલય, નડિઆદની શ્રી વલ્લભીય પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા, અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા, તેમ જ રા. તેલીવાળા રા. પટવારી, રા. લલ્લુભાઇ છગનદાસ દેસાઇ, રા. મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ જો આ કાર્યમાં વિશેષ ધ્યાન આપે તો આ ધાર્મિક સાહિત્યનો બહોળો ફેલાવો થઇ શકે.

પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના સરસ્વતી ભંડારોમાં અનેક ગ્રંથરત્નો વિદ્યમાન છે. જેટલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અતિ વિપુલ છે તેટલું જ ભાષામા અર્થાત્ વ્રજ તથા ગુજરાતીમાં પણ ઘણું જ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંપૂર્ણ યાદી વૈષ્ણવ પરિષદ્ તરફથી એક વખત છપાઇ છે. હાલમાં તે ગ્રંથો સંબંધી કોઇ પણ માહિતી રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ તથા શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ અગર રા. મૂળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળાને પૂછવાથી ખબર મળી શકશે. ગુજરાતી પુસ્તકોનો કેટલોક સંગ્રહ શાસ્ત્રી વસંતરામે કર્યો છે. આ સર્વ સાહિત્ય સમયની તથા દ્રવ્યની અનુકૂળતાએ પ્રકટ થશે. જ્યારે આ અખિલ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવશે ત્યારે જ સમાજ જોઇ શકશે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કેટલું અમૂલ્ય છે. અત્યારે તો લોકોની અજ્ઞાનતા તથા નિરવધીનતાને લીધે આ સંપ્રદાય આક્ષેપને પાત્ર બન્યો છે. જેમ

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઇએ તન, મન અને ધનથી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો તેવો જો કે અત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો કરે છે, છતા પણ તે સંખ્યા ઘણી જ જૂજ છે. આશા છે કે સંપ્રદાયનો ધનિક વર્ગ આ વિદ્વાનોની સેવાની કદર કરીને સાહિત્યના મુદ્રણ માટે પ્રયાશક્તિ આર્થિક સાહાય્ય કરશે તથા સંપ્રદાયની લુપ્ત વિધાનો પ્રચાર સમાજમા બહોળા પ્રમાણમા થાય તેમ કરશે. અત્યારે અમદાવાદમા પુષ્ટિ માર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા સ્થપાઇ છે અને તે લોકમતને આ દિશામા વ્યાખ્યાનો દ્વારા કેળવવાનું કરી રહી છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા સ્થળે સભાઓ સ્થપાય અને આ કાર્ય ઉપાડી લેશે, તો આ બાબતમા જલદીથી સરલતા પ્રાપ્ત થશે

૨૨ કવીશ્વર શ્રી પ્રેમાનંદનાં ત્રણ નાટકોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ.

(લેખકઃ—ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા. એમ. એ.)

આ લેખનું પ્રયોજન.

સત્યભામાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અને તપત્યાખ્યાન આ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં કહેવાય છે. એ નાટકો મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં છે, કે કોઇ ગુમાનંદનાં છે, એ જ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો અમારો ઉદેશ નથી. જો કે એ પ્રશ્નને અંગે અમારી કેટલીક શંકાઓ લેખના અંત્ય ભાગમાં દર્શાવવામાં આવશે. જેટલું પ્રેમાનંદે લખ્યું, કે પ્રેમાનંદના નામનો લાભ લઇ જેટલું લખાયું તે સર્વ અતિ ઉત્તમ અને રસપૂર્ણ જ છે એવી કટક દૃષ્ટિ અમને ઠીક ન લાગવાથી આ પ્રસ્તુત લેખ લખવા વિચાર થયો. પ્રેમાનંદના નિબંધમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ લખે છે, " જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કવિઓને હાથે સારાં નાટકો લખાતાં બંધ પડયાં હતાં, તથા હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમા લખાયાં જ ન હતાં, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભુતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે, તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં......સંસ્કૃતમાં કાળીદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાજુ ઉપર રાખીયે તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં તેથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિઃ " તેમજ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા તપત્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. " પ્રેમાનંદ કવિની કવિ તરીકેની પ્રૌઢતા અને કવિત્વનો પરિપાક આમાં સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવે છે. " (પા. ૧.) વળી " રોષદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે ને આ (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન) તેના કરતાં કોઇ પણ રીતે ઉતરતો નથી. " બન્ને સાક્ષરોને આ નાટકોમાં કંઇ દોષ દેખાતા જ નથી. રા. કેશવલાલને રૂકિમણી–સત્યભામાનાં દંદ્વાસ દશ્યથી જરા ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓને તો કોઇ જાતનો દોષ દેખાતો નથી. અમને પણ કવિ શ્રી પ્રેમાનંદને માટે ઘણું માન છે; પરન્તુ પ્રેમાનંદનું નામ આવ્યું એટલે દોષ જોવા જ નહિ, અથવા તો જે ગ્રંથની ટીકા કરવા બેઠા તેમાં દોષ જ નથી એમ માની લખવું અમને યોગ્ય લાગતું નથી. એટલે પ્રથમ આ ત્રણે નાટકના ગુણ દોષનું નિરૂપણ કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ભરતનાટયશાસ્ત્રના નિયમો કેવી રીતે અને ક્યાં જળવાયા છે, કયે સ્થળે કયું અંગ વર્ણાયું છે, તેમ જ વસ્તુસંકલનાના આધારભૂત ભાગો ક્યા છે તેનું ઘણું જ સારૂં નિરૂપણ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં થયું હોવાથી અહિં તે કરતા નથી.

રોષદર્શિકાખ્યાનમાં સત્યભામા–રોષદર્શનનું એક જ સૂત્ર છે.

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલું નાટક " રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન " છે. એની પ્રશંસા કરતાં પ્રાચીનકાવ્યમાળાની પ્રસ્તાવનામાં ટીકાકારો લખે છે, " એક રીતે જોતાં અહિં નાટિકા સમાપ્ત થાય છે. કેમકે નાટિકામાં જોઇતા ચાર અંક પૂરા થાય છે, તથા અનુરાગ બીજનું ફળ પણ મળી છે....એમ છતાં કાંતો નાટકની પેઠે સંપૂર્ણ કરવાને, અથવા

ભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને, અથવા તો સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે." (પાનું-૧૫ મુ) વળી તેઓ બીજુ પણ કારણ બતાવે છે. "રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંક જ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તો છેક નાનુ થાય, તથા નાટિકાના બધા લક્ષણ તેટલામા આવી શકે નહિ, માટે સત્યભામાનો પરિણય એમા ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડયુ હોય એમ લાગે છે." (પાનુ ૩ જુ)

આ પ્રમાણે પહેલા ચાર અને પછીના ત્રણ અંકોનું સમાધાન કરે છે.

આ સમાધાની અમને યોગ્ય લાગતી નથી. કારણ કે આ નાટકમા મુખ્ય ઉદ્દેશ સત્યભામાનુ રોષદર્શન કરાવવાનો જ છે. પરિણયનો નહિ. સત્યભામા રૂક્મિણી બન્ને દિવ્ય અંશાત્માઓ કે આત્માઓ છે. પણ તેમને તેનુ ભાન નથી. ભવિષ્યમા સત્યભામા અને રૂક્મિણીનો કલહ દર્શાવવાનો છે, અને તેને માટે સત્યભાના અને રૂક્મિણીનો પરસ્પર ઇર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થવાના સબળ કારણો દર્શાવવા જોઇએ, નહિ તો પાત્રોના આલેખનમા દોષ આવે. આટલા પૂરતું જ પ્રથમ ચાર અંકમા તે બતાવ્યુ છે. પણ ખાસ પરિણય બતાવવા પૂરતા પ્રથમ ચાર અંકો નથી. જુઓ. સત્યભામાને પરણે તો મણિ ચોર્યાના આળમાથી કૃષ્ણ મુક્ત થાય, એ ઇરાદાથી શ્રીદામો તે સંબંધ જોડવા તત્પર થાય છે. પરન્તુ રૂક્મિણીનો સપત્નીમૂલક ઇર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાનો વિરોધ બતાવે છે. સત્યભામા અને કૃષ્ણ એક એકને જોઇ ગાઢ પ્રેમી બને તે માટે સુવર્ણ સરોજિકામા મળવાનો તાલ કરે છે રૂક્મિણી અહિં પણ આડે આવે છે. જ્યા સત્યભામા પ્રેમીના પ્રેમદર્શનામૃતનું પાન કરી રહી છે, તે જ વખતે રંગમા ભંગ કરી સત્રાજિત્ તેને ઉપાડી જાય છે, અને રૂક્મિણી પ્રવેશ કરી, સત્યભામાને બચાવવા જતા કૃષ્ણને વારે છે. આ અસહ્ય ઘા સત્યભામાના હૃદયમા રૂઝાય ખરો? આગળ જતા સત્યભામાને પરણનારા ઉમેદવારોમાના એકને–કૃતવર્માને–આડકતરી રીતે શતધન્વાના નામે કૃષ્ણની સામા ઉશ્કેરે છે. બીજી બાજુ સત્યભામા પ્રેમી તેમ જ સખીના વિરહે ટળવળે છે તેનુ કારણ પણ રૂક્મિણી. પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી પોતે ચિતરેલી ચિત્રપાટિકા પણ ખુંચવી લે છે રૂક્મિણી મહોત્સવમા એક પાસથી શતધન્વા, બીજી પાસથી કૃતવર્મા, ત્રીજી પાસથી સત્રાજિત્, ચોથી પાસથી રૂક્મિણીની સખીઓ અને સશસ્ત્ર સ્ત્રી સૈનિકોથી રક્ષાતી કેદીની સ્થિતિ ભોગવે છે એનું કારણ પણ રૂક્મિણી. આ પ્રમાણે ભાવી કલહ સમુચિત દેખાય, એવા ઇરાદાથી કવિએ પ્રથમથી જ આવા ઇર્ષ્યાબીજો વાવ્યા છે. અને સત્યભામા જેને નાયિકા કલ્પી છે તેનું પાત્ર સાચવવા આમ સ્વાભાવિક દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે જ્યારથી તે કૃષ્ણની દૃષ્ટિયે પડે છે ત્યારથી તે મુગ્ધા, શરમાળ, સરળ અને નિખાલસ જણાય છે. એનામા રૂક્મિણી માટે કોઇ પણ જાતનો દ્વેષભાવ હોય એમ દેખાતું નથી. સ્ત્રીસ્વભાવ જ એવો છે કે એક વાર મનમા ગુંચ પડી તો તે છૂટવાની જ નહિ, અને તે ગુંચ પડી. જીવનનો પ્રથમ પ્રણય લ્હાવ લેવાની મળેલી અલભ્ય તકે, જ્યારે તે કંઇ નવી જ સૃષ્ટિના દૃશ્યનો આનંદ લઇ રહી હતી અને જેમાથી ભવિષ્યનું અમૂલ્ય સુખ પ્રાપ્ત થવાનું હતું આ સર્વ ધ્યાનમા રાખી, લગ્ન થયા બાદ જ્યારે કૃષ્ણ, સામેથી આવતી રૂક્મિણીને પગે લાગવાનું સત્યભામાને કહે છે ત્યારે તે બોલે છે–આર્ય પુત્ર' એ મહાદેવી છે,

તો એને પગે લાગવા કોઇ મહાદેવ જોઇએ. **હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામાં ભચોભચ વાગ્યાં કરે છે. અંતરના ઉમળકા વિના તો, મારાથી એમાંનું કશુંયે થાય નહિ.**" આ બળતા હૃદયના ઉદ્ગારો છે અને તેથી પોતે તેને સમાન કોટીપર ગણે છે. અને તેથી પગે ન લાગતાં કહે છે. "શું મારા કોટની વરમાળ એને કાજે કાઢી નાખું ? મહારાજ ! આશા તો સર્વને સરખી જ હોય." આ ઉપરથી જણાશે કે જો પહેલા ચાર અંકો ન હોય તો સત્યભામાનું રોષદર્શન અસંબદ્ધ અને અસ્વાભાવિક દેખાય.

અત્ર જો કોઇ પ્રશ્ન કરે કે કવિનો જો આ વિચાર હતો તો જેમ જેમ રૂક્મિણી કાંટા વેરે છે તેમ તેમ સત્યભામાનો ઈર્ષ્યાભાવ કવિ કેમ બતાવતા નથી ? એનો ઉત્તર એટલો જ કે રૂક્મિણીના કૃત્યોથી જે અસર વાચક ને શ્રોતા વર્ગપર થાય છે તેટલી પૂરતી સબળ છે. વળી સત્યભામાને કૃષ્ણપર પ્રીતિ પહેલેથી ન હતી. અમુક પ્રસંગે દર્શન માત્રથી જ થાય છે, અને સ્નેહપાશથી બદ્ધ થતી પરણવા તૈયાર થાય છે. એના મુખમાં ઈર્ષ્યાના ઉદ્ગારો મૂકે તો તેનામાં સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા છે એમ દોષ આવે, અને "અહા ! આ બિચારી કેવી શુદ્ધ હૃદયની પ્રેમાળ સ્ત્રી છે, છતાં તેને રૂક્મિણી પરણવા દેતી નથી" એમ પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગની સહાનુભૂતિ રહે નહિ. એવી સહાનુભૂતિ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. નહિ તો વાચક વર્ગ ભવિષ્યમાં કંકાસ કરતી સત્યભામાને દેખી એમ જ કહે કે "છે એ તો એવી જ અદેખી છે." એટલે સત્યભામાની નિર્દોષતા બતાવવા, વાચકવર્ગની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવા, અને ભાવી કંકાસને રૂક્મિણીના આ વર્તનથી મજબૂત ટેકો આપવા આ ચાર અંકો લખાયા છે. જો કે કવિએ તેનો પૂરતો લાભ લઇ પોતાની કવિતા શક્તિ બતાવી છે એ વાત ખરી, પણ સત્યભામાપરિણયનો મુખ્ય હૃદ્દેશ નથી. પૂર્વોક્ત સત્યભામાની નિર્દોષતા અને સરળતા કવિએ પાછલા અંકોમાં પણ જાળવી, બળતું હૃદય જે કૃષ્ણના પ્રેમચાતુર્યથી ઠંડું પડતું હતું, તેમાં પુષ્પના પ્રસંગથી ઘી હોમ્યું ને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો અહિં પણ રૂક્મિણીએ પૂર્વે વેરેલા કાંટાઓને ઉદેશી સત્યભામા રૂક્મિણીને કહે છે—"તમે તમારા ભારમાં રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે સાંખી રહેશે. હું તો કાળજું કપાઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ." આ ઉપરથી પૂર્વોક્ત ઉપસંહાર યોગ્ય જ લાગશે.

આ નાટકમાં બેવડી વસ્તુ-સંકલના નથી.

પંદરમા પાનાં ઉપરની ટીકા આગળ ચલાવતાં પ્રાચીનકાવ્યમાળાવાળા લખે છે. "વસ્તુ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં પહેલાં જ તેણે આવી બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો બીજા અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીને જ બતાવ્યું છે." આ ટીકા યોગ્ય નથી. કેમકે એનું નિરાકરણ તે જ પ્રવેશમાં કૃષ્ણ નારદને ઉત્તર આપે છે તેમાં, જ થઇ જાય છે. કૃષ્ણ—"બ્રહ્મર્ષિ ! શાસ્ત્રસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો કે હું એ જ ઉદ્યોગમાં છું" એ ઉદ્યોગ કયો ! સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે. પૃથ્વીનો પુત્ર ભૌમાસુર છે. તેનો વધ, તેની માતા પૃથ્વી એટલે સત્યભામા કહે તો જ થઇ શકે, અને તેથી કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો પરિણય થવો જોઇએ. પરિણય થાય પણ યુદ્ધમાં સાથે આવે તો જ "આ દુષ્ટને મારી નાંખો." એવા ઉદ્ગાર કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તેમ જ યુદ્ધમાં આવવા પૂરતું કંઇ સબળ કારણ હોવું

જોઇએ અને તે એવું કે જેથી મનોવૃત્તિ પુત્રપ્રેમના ઉમળકાને ક્ષણવાર વિસરી જાય. આ કારણોથી પરિણય થતાં પૂર્વે ઇર્ષ્યા ભાવની ઉત્પત્તિ, પરિણય બાદ સત્યભામાનું પુષ્પ માટે રૂકિમણીએ કરેલું અપમાન, અને તેથી સત્યભામાનો આક્રોશ વર્ણવવો પડયો છે. એટલે ભૌમાસુરનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ, સત્યભામાપરિણય અને તેનું પારિજાતકવૃક્ષાર્થે જતાં યુદ્ધમાં આકસ્મિક આવવું એ જ હોઇ શકે. એટલે કવિએ સામાન્ય દષ્ટિએ પરિણયથી મણિ ચોર્યાનું આળ દૂર કરવા બતાવ્યું. કવિ દષ્ટિયે દઢાનુરાગ દર્શાવવા પ્રથમ દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો પ્રેમ બતાવ્યો, જ્યારે કૃષ્ણના દૈવી અંશપર ધ્યાન ખેંચી રૂકિમણીનો લગ્ન પ્રતિ વિરોધ બતાવી, ભવિષ્યમાં સર્વ બીજો પરિપાક પામે, એવી સંકલના કરી એટલે ભૌમાસુરવધ, કરવાનું કૃષ્ણના ધ્યાનમાં હતું જ; પરન્તુ યોગ્ય સમય અને સંજોગની રાહ જોતા હતા, જ્યારે દેવો ઉતાવળા થઇ કાર્ય કરવા પ્રેરણા કરતા. ભૌમાસુરવધ સત્યભામા રોશદર્શનનું આકસ્મિક પરિણામ છે એમ નાટક વાંચતાં થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી. એને અંગે આ પરિણયને કલહ છે એમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં જણાશે જ એટલે આ નાટકમાં બેવડી વસ્તુ-સંકલના નથી. આ પ્રવેશથી વાચકોને કૃષ્ણના દૈવી અંશનું ભાન થાય, કૃષ્ણની અકળિત ગતિ, નારદ જે એનું મન છે તે જાણી શકે નહિ તો બાપડા દેવો તે શું જાણે એ બતા-વવા, તેમજ સ્પષ્ટ ભાન કરાવવા ગર્ભાંક મૂકયો. એટલે ખરૂં જોતાં નાટકમાં ફલાપ્તિ ભૌમા-સુરનો વધ છે, પરન્તુ તેમાં મુખ્ય કારણ કલહ છે, એથી એને આખા નાટકના આધાર રૂપ માની "રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" એવું નામ આપ્યું.

કૃષ્ણના પાત્રમાં દૈવી અંશ જાગૃત છે કે નહિ?

નાટકમાં બેવડી રચના નથી, એ પ્રતીતિ કૃષ્ણના પાત્રમાં કૃષ્ણનો દૈવી અંશ કેટલે સુધી જાગૃત છે એનો વિચાર કરવાથી પણ થશે. દૈવી અંશ જાગૃત નથી એમ લાગવાનું કારણ શું? કારણ એ જ કે કૃષ્ણનું વર્તન કેટલીક વાર સામાન્ય મનુષ્ય જેવું છે. ચોરીનું આળ દૂર કરવા જાતે પરિશ્રમ લીધો છતાં દૂર થયું નહિ, તેથી દિલગિરી થાય છે. શ્રીદામો સત્યભામાને પરણી તે આળ દૂર કરવાની યુક્તિ બતાવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે–સખા! શ્યામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ. આ વખતે કૃષ્ણને વિચાર આવતો નથી કે સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે. વળી સત્યભામાને ઓળખ્યા વિના એના પ્રેમમાં પડી મુગ્ધ થાય છે. દેવો અને નારદો વારંવાર સૂચવે છે છતાં કૃષ્ણ કાર્ય પરત્વે કંઇ કરતા જણાતા નથી, ઉલટા રાધિકાની પ્રેમપ્રતિકાથી માયાની જાળમાં ફસાતા દેખાય છે. નારદ દેવોનું કષ્ટ શું છે તે વર્ણવે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે, "પદ્મયોનિજ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખ દુઃખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય?" તેમ જ ગર્ભાંકમાં અદીતિ કુંડલા હરણ નાટકનો પ્રયોગ જોઇ સત્યભામાનું હૃદય દ્રવે છે ત્યારે એવો કરુણમય પ્રયોગ કરાવવા વિષે કૃષ્ણ શ્રીદામાને ઠપકો આપે છે. સત્યભામા કંકાસ કરે છે ત્યારે એ સ્ત્રી કરનાર ધણી જે દુઃખ પામે તે દુઃખના ભાવો અને ઉદ્ગારો કૃષ્ણના મુખમાં મૂકયા છે. ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી એમ બતાવવા પ્રયાસ કરાય કે કૃષ્ણના પાત્રમાં દૈવી અંશ ગુપ્ત છે.

અત્ર કહેવાનું કે દૈવી અંશ જાગૃત છે અને કૃષ્ણની એ અકળિત ગતિ બતાવવા પૂરતું જ. કવિએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી વાચક કે પ્રેક્ષકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું નથી "હું એ જ ઉદ્યોગમાં છું"

એ શબ્દોથી કૃષ્ણનો દૈવી અંશ કાર્યકર્તા છે એમ સૂચન થાય છે. તેમજ ઇન્દ્રાદિ દેવોએ, અને નારદે પણ પ્રેરણા કરી છતા તે વખતે ભૌમાસુરનો વધ કરવા ગયા નહિ, પણ સત્યભામાની પારિજાતક વૃક્ષ મેળવવાની પ્રબળ હઠને વશ થાય છે. ગરૂડને બોલાવી સીધા સ્વર્ગમાં ન જતા ભૌમાસુર સાથે યુદ્ધ કરવા જવું છે એમ ગરૂડને કહે છે. એ ઉપરથી કૃષ્ણ આ જ અવસરનું પ્રતિપાલન કરતા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી સત્યભામાને સત્રાજીત્ ઉઠાવી જાય છે તે વખતે રૂક્મિણીના આગમથી અને રોષયુક્ત શબ્દોથી તેનુ હરણ કૃષ્ણ થવા દે છે. જો માનુષિક અંશનો જ ખ્યાલ રાખ્યો હોત, તો કોઇ પણ ક્ષત્રિય રાજા એ પ્રમાણે થવા દે નહિ. એટલે દૈવી અંશ જાગૃત હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કૃષ્ણનું શ્રીદામા સમક્ષ વર્તન, નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોના પ્રયત્નો પ્રતિ નિરપેક્ષ રહેવું, સત્યભામાના કલહ પ્રસંગે દુઃખી થવાના ઉદ્‌ગારો કાઢવા, આદિ માનુષિક વર્તન કાર્યાપેક્ષાને લીધે ઇચ્છિત હતું, સ્વાભાવિક નહિ. તેમજ કલહથી કંટાળી કૃષ્ણ બોલે છેઃ.—

માયાયે હરિયો મને ક્યમ કરી અદ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયું થયું દુઃખ મને માયા! ન કાયા વહી;
જાણીજા જીવો તો જરૂર સુખ છે અદ્વૈત ધર્મે નહો,
વ્હેલો થા વચળે ચલે ચપળતા કામે ન કાચું અહા!

આ ઉદ્‌ગાર કેવળ સત્યભામાને ઉશ્કેરવા પુરતા છે. કેમકે હજી એટલી પરાકાષ્ટા આવી નથી કે સત્યભામા પારિજાતક વૃક્ષ લેવા પોતાની સાથે આવવા તૈયાર થાય. એ માનુષિક વર્તન રાખ્યું છે એટલા પૂરતું. બાકીનો સર્વત્ર દૈવી અંશ ચિનગારી રૂપે રહી ધારેલુ કામ કર્યો જાય છે. જ્યારે તે સર્વ કાર્યો અને ઉદ્‌ગારો ઉપલક દૃષ્ટિએ માનુષિક દેખાય છે. પણ જ્યારે કૃષ્ણ એકલા હોય છે ને હૃદયના ઉદ્‌ગારો કાઢે છે (ત્રીજો અંક.) સત્યાભામાની પ્રતિમા શ્રીદામો આપી જાય છે તે પહેલાં કૃષ્ણ વિરહપીડિત સ્થિતિમાં કહે છે-" હે મકરધ્વજ! તારા કમળ જેવાં કોમળ શર મારાથી સહન થતાં નથી." વખતે પોતાની આ સ્થિતિ શ્રીદામાને બતાવી પોતાનું કાર્ય–અને ઉવેગ જલદી પૂરૂં કરવા કૃષ્ણનો પ્રયાસ હોય, તોપણ રાધિકાની પ્રેમ પત્રિકા પોતે એકલા વાંચે છે અને પ્રેમપીડાથી પીડાય છે " (પ્રેમપત્રિકા ઉકેલતાં) હે હૃદય! (ઘણો ભાગ કોરો જોઇ) આથી તારે પણ સમજવાનું છે કે તારો ઘણો ભાગ આમ કોરોકટ થઇ પડયો છે. (બે લીટી કાળા રંગે લખેલી જોઈ) આહા! હૈડા તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે તે કૃષ્ણ રંગવાળું જ છે." ઇત્યાદિ આ ઉપરથી સાર જણાય છે કે એ દૈવી અંશ કામદેવના બળથી દબાઇ જતો હતો એમ કવિ બતાવવા ઇચ્છે છે.

અહિ કોઇ એવું કહે કે નારદ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોએ તેમ જ ઉગ્રસેન આદિ મહારાજ અને મંત્રીમંડળે વારંવાર પ્રેરણા કર્યાથી જ અને તેમા નારદની પારિજાતક પુષ્પની યુક્તિથી જ કૃષ્ણનો દૈવી અંશ જાગૃત થાય છે. દૈવી અંશ પૃથ્વીમા અવતાર લે એટલે માયાની જાળમા લપટાય, અને તેથી તેને કરવાનાં કાર્ય માટે પુનઃ પુનઃ પ્રતિબોધ કરવો પડે આ મત કૃષ્ણના પાત્ર વિષે યોગ્ય લાગતો નથી. કારણ કે ઉપર બતાવ્યું તેમ હતકંદિત હૃદયે, કોઇ વસ્તુ મેળવવાની અતિ તીવ્ર અભિલાષાથી સત્યભામા કૃષ્ણની સાથે જાય, અને યુદ્ધનો પ્રસંગ એક આકસ્મિક બને, એવી વસ્તુસ્થિતિ આવે એવી જ કૃષ્ણ રાહ જોતા હતા અને તેથી

જ જો કે ભૌમાસુરવધ એ આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય છે છતાં તે કેવળ આકસ્મિક અને ફળરૂપ બતાવાયું છે.

પ્રસંગવશાત્ સત્યભામા અને રૂક્મિણીમાં દૈવી અંશ કેટલે અંશે જાગૃત રહે છે એનો વિચાર કરીશું. સત્યભામાના સ્વભાવમાં દૈવી અંશ ઉપર પ્રમાણે જાગૃત નથી. માયાના આવરણમાં એટલો બધો ઢંકાયલો છે કે ભૌમાસુર મરી ગયા પછીથી જ તેને એ પોતાનો પુત્ર હોવાનું સ્મરણ થાય છે. માયાના આવરણથી નહિ, પણ ઉપર કહ્યું તેમ પારિજાતક્રૃક્ષ મેળવવાની લાલસામાં એ વિસ્મૃતિ થઇ, એમ કોઇ કહે તો, ઇર્ષ્યાભાવ, કંકાસઆદિ કરવાની વૃત્તિ, એ સર્વ માયાના આવરણને લીધે થાય છે. તેમ જ નારદનો સ્વભાવ સમજવાની શક્તિ પણ સત્યભામામાં નથી. એ સમજ પણ કૃષ્ણે આપી છે. પાંચમો અંક–સત્યભામા–હલા નાગરિકે ? નારદજીનું કહેવું સાચે સાચું લાગે છે......પણ સખિ! નારદજીની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ?......નારદમુનિએ ધાર્યું હશે કે વગર પૈસાની લડાઇ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે. મને બ્રહ્મપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે.

સત્યભામા અને રૂક્મિણીમાં દૈવી અંશ જાગૃત નથી.

રૂક્મિણીનો સ્વભાવ પણ એ જ પ્રમાણે આલેખાયો છે. પણ કોઇ કહેશે કે કૃષ્ણનું કાર્ય સુગમતાથી થાય, કલહ કરવાથી સત્યભામા વૃક્ષ લાવવા હઠ લે, એ વિચારોથી જ રૂક્મિણીએ સત્યભામાના માર્ગમાં કાંટા વેરી ઇર્ષ્યાળુ બનાવી. જો એમ હોય તો પારિજાતક વૃક્ષ આણ્યા પછી રૂક્મિણીનું વર્તન દૈવી અંશનું નથી પણ ઇર્ષ્યાવાળી સ્ત્રીનું છે. એ એના શબ્દો સ્પષ્ટ બતાવે છે. રૂક્મિણી–" મારાય ગ્રહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળસહસ્ર સાલ વેરાવ્યાં અને બીજી વાર લડવા આવી કંઇનું કંઇ કરાવું. આ તો હું જ્યારે ઝાડ દેખાડવાને એક પગે થઇ રહી હતી ત્યારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડયા! (એવે આઘે ઘણી સ્ત્રીઓ આવતી જોઇ) લે બેન! આ તારાં આણેલાં ફૂલો ફાલ્યાં! હવે સુંઘાય તેટલાં સુંઘ." ઇત્યાદિ

જો આ પ્રમાણે રૂક્મિણીના પ્રત્યેક કાર્યમાં માયાનું પ્રાધાન્ય વધારે દેખાય છે, તો પછી સત્યભામાપરિણયનો એ વિરોધ કરે છે તે શાથી ? કેવળ સપત્ની પ્રતિ ઇર્ષ્યાભાવે, કે કૃષ્ણદેવ માટે એ અજુગતું છે તેથી ?– રૂક્મિણી મણિ ચોર શબ્દ સાંભળી છંછેડાયલી આવે છે. શ્રીદામો કૃષ્ણને લગ્ન કરવાની યુક્તિ બતાવે છે. તે સાંભળી રૂક્મિણી સ્વગત બોલે છે–" અરે દુષ્ટ ગોપ! દેવને અવળે માર્ગે ચઢાવવાનું તને જ છાજે" આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે કૃષ્ણ વિનયપથની બહાર જાય છે તેને અટકાવવા પ્રયાસ કરે છે; સત્યભામા પ્રતિ ઇર્ષ્યાભાવથી નહિ. પરન્તુ જ્યારે કૃષ્ણ તેને મનાવવાનું કરે છે ત્યારે રૂક્મિણીનો ઇર્ષ્યાભાવ પણ જણાઇ આવે છે. કૃષ્ણ–" પણ તેના પર તમારૂં સ્વામિત્વ છે તે!" રૂક્મિણી–"દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલાં મોંનાં મીઠડાં પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતા જ માનું છું." પણ આ ઇર્ષ્યાભાવ પ્રાસંગિક ઉત્પન્ન થાય છે સ્વાભાવિક નથી. કારણ કે રૂક્મિણી કનક માલિકાને કહે છે. " તે (શ્રીદામો) દેવને લાગેલું

રૂક્મિણી શા માટે સત્યભામા અને કૃષ્ણના પરિણયની વિરુદ્ધ આચરે છે ?

કલંક ભુંસવાને ખોટામાં ખોટી શીખવણી કરતો હતો. મારાથી ખમાયું નહિ અને મેં એને અને દેવને ઠઠકાર્યા." એટલે કૃષ્ણના લપસણા સ્વભાવને શ્રીદામો ટેકો આપે છે, તેથી રૂક્મિણીના મનમાં સપત્ની ઈર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી સત્યભામા પોતાની સપત્ની થવા યોગ્ય છે અને એ લગ્ન ઇચ્છવા યોગ્ય છે એમ રૂક્મિણી પોતે જ કહે છે. કૃષ્ણની વિરહાવસ્થા દેખે છે ને વિવાહ અટકાવવા યોજના કરે છે તો પણ જે એને સત્ય લાગે છે તેનો પણ વિચાર એને આવે છે ખરો. રૂક્મિણી–" હલા કનકમાલિકે ? આર્યપુત્રને આમ દુભવવા ઠીક લાગતું નથી. તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્ની થવા યોગ્ય છે. વળી મારાં સાસુજીની પણ મોટામાં મોટી ઇચ્છા છે......માટે પેરવી કર્ય કે આર્યપુત્ર અહિં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહિં જુએ. પછી આપણે ઘટિત લાગશે તે કરશું" આ પરથી રૂક્મિણી ઈર્ષ્યાભાવથી જ દોરાય છે એમ નથી. વળી એક બીજું પણ કારણ અહિં જણાય છે. રૂક્મિણીને પૂછીને કે સલાહ લઇને જો કૃષ્ણે પરણવા ઇચ્છયું હોત, તો તે આમ વિરોધ કરત નહિ અને તેથી કૃષ્ણ એને પડતી મૂકી શ્રીદામા દ્વારા એ કામ સાધે છે તે પણ એનાથી ખમાતું નથી. રૂક્મિણી–"જે વાત દેવે ગોપ બન્ધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય કર્યા—ઇ."

આ દૈવી અંશથી પ્રેરાયલાં કાર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જો એમ હોય તો બે દૈવી અંશ વચ્ચે આવા ઉદ્‌ગારો નીકળે નહિ. તેમ જ કૃષ્ણ પુષ્પ લઇ સત્યભામાને મંદિરે જાય છે તે દિવસે એ પુષ્પ પર ખરો અધિકાર સત્યભામાનો હતો; કેમકે કૃષ્ણ તેને મંદિરે જવાના હતા. છતાં પોતાપણું સાબીત કરવા રૂક્મિણી અયોગ્ય આચારણ આચરી કૃષ્ણને પોતાને મંદિરે લઇ જઇ પુષ્પ પડાવી લે છે અને સત્યભામાના પ્રેમમાં પૂળો મૂકે છે. આ કંઇ દૈવી અંશનું કાર્ય નથી પણ નારદના કહેવાથી મહાદેવી પદની સત્તા ભોગવવાનું પરિણામ છે.

નાટકનું નામ ભૌમાસુરવધ એમ કાં ન આપ્યું?

આ પ્રમાણે કૃષ્ણના દૈવી અંશનો, રૂક્મિણી અને સત્યભામાના માનવ અંશનો વિચાર કરી નાટકનું અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે શ્રીદામો ચોરીનું આળ દૂર કરવા લગ્ન માટે મરી મથે છે એમ બતાવી, ખરી પરિસ્થિતિ રૂક્મિણી અને સત્યભામા વચ્ચે સપત્નીભાવે દ્વેષ ઉત્પન્ન કરાવી, રોષદર્શનના પરિણામે ભૌમાસુરનો વધ કરાવવાની છે. એટલે આ નાટકની રચના એક વૃક્ષ જેવી છે. ભૌમાસુરના વધ માટે દેવોની આકાંક્ષા, મણિ ચોર્યાનું આળ, રૂક્મિણીનો પરિણય માટે વિરોધ, એ એક બીજામાંથી ફુટેલાં મૂળો અતિ ઉંડા ગયાં છે, જેના ઉપર સત્યભામાપરિણયનું થડ બંધાતાં રોષદર્શનની શાખા ફુટે છે, જેમાથી ફળરૂપે ભૌમાસુરનો વધ થાય છે. આ પ્રકારની રચના શ્રી હર્ષદેવના નાગાનંદના નાટકમાં જણાય છે. ત્યાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો–આખા નાટકમાં જુદા જુદા પ્રસંગો ભેગા કરી ગોઠવી દીધાનું કહે છે; કારણકે 'નાગાનન્દ' નાટકનું નામ છે અને છેલ્લા બે અંકમાં તેનો વિષય આવે છે. જ્યારે પહેલા ત્રણ અંકમાં મલયવતી અને જીમૂત–વાહનનો પરિણય વર્ણ્યો છે. અહિં વિદ્વાનો ભૂલ ખાય છે. કેમકે કવિએ નાટકનું નામ નાગાનન્દ આપ્યું, પરિણામ એટલે ફલાપ્તિ ઉપરથી પણ ખરૂં જોતાં એ હેતુ નાટક લખવાનો ન હતો

એ સૂત્રધારના મુખમાં મુકેલા શ્લોકથી–નાન્દીના અને પ્રસ્તાવનાના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. ખરો હેતુ તો સિદ્ધરાજનું ચરિત્ર વર્ણવવાનો હતો. **लोके हारि सिद्धराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम्।** અને તે દૃષ્ટિયે જો જોઇએ તો આખું નાટક સુસંગત અને સુસંબદ્ધ લાગે. એ વાત ખરી છે કે વિટ આદિના પ્રસંગો કેવળ નકામા છે, નાટકને પોષનારા નથી. તેવી રીતે જો આ રોષદર્શિકાખ્યાનને જોવામા આવે તો આ નાટકમાં એવડી રચના નથી. પણ જે વૃત્તાંત ઉપરથી ફલાપ્તિ થાય છે તે વૃત્તાંત ઉપર કવિએ નાટકનું નામ આપ્યું. વધ રંગભૂમિપર બતાવાય નહિ એટલે યુદ્ધ પણ બતાવવું બંધ રાખ્યું, અને માત્ર પ્રવેશકથી ભૌમાસુર વધ સૂચવ્યો, અને એ મુખ્ય વિષયને પ્રાસંગિક કરી દીધો. એટલે જેવી રીતે, અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં શકુન્તલા મુદ્રિકા પ્રાપ્ત થવાથી મળી, અને મુદ્રિકાને લીધે વિસ્મૃતિ થઇ અને અભિજ્ઞાન થયું, તેથી કવિએ એ મુખ્ય પ્રસંગ ઉપર અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ નામ આપ્યું; જેવી રીતે મુદ્રાના જોરે રાક્ષસ જીતાયો છે, તેથી મુદ્રારાક્ષસ નામ પડ્યું; જેવી રીતે પરાક્રમથી ઉર્વશી મળી, માટે વિક્રમોર્વશીય નામ પડ્યું, તેવી જ રીતે સત્યભામાનાં રોષદર્શનને લીધે ભૌમાસુર વધ થયો, માટે રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન એ નામ પડ્યું. પુષ્પનો પ્રસંગ કલહ ઉપજાવે છે એ વાત ખરી પણ તે પ્રાસંગિક છે. કારણ કે સત્યભામાના પહેલેથી બળી રહેલા હૃદયમાં એથી ઘી હોમાય છે. એટલે પ્રાસંગિક પ્રસંગ ઉપર નામ ન આપ્યું, અને તેથી નાન્દીમાં રોષદર્શન વિષે ઉપક્ષેપ છે તેમ જ પુષ્પ વિષે પણ છે.

સત્યભામા રૂક્મિણીનો કલહ ગ્રામ્ય છે? સ્થાને છે કે અસ્થાને? કવિની નિર્બળતા બતાવે છે કે કળાકૌશલ્ય?

સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ નાટકોની પ્રશંસા કરતાં લખે છે. "એમ ગીર્વાણ નાટ્ય સાહિત્યની સુન્દર છાયા પ્રેમાનંદનાં નાટકોમાં સંક્રાંત થઇ તેને શોભા આપનાર બની છે; ત્યારે સમકાલીન ભવાઇની ગ્રામ્યતાની છાપ પણ તેના પર પડયા વિના રહી નથી...આ ગ્રામ્યતા શોક્યોની ઉક્તિમાં આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ ભગવાનના અન્તઃપુરમાં સ્ત્રીઓને ન છાજે એવી ગ્રામ્ય *ગાળાગાળી* સાંભળીયે છીએ." (પાનું ૨૬ પ્રેમાનંદ) આગળ ટીકા કરતાં જણાવે છે કે 'પ્રેમાનંદના મનની નિર્બળતાને લીધે અથવા તો શ્રોતાને રાજી કરવા, એવા પ્રસંગો આણ્યા.' આ ટીકા યોગ્ય નથી. આ પ્રવેશોથી કવિના મનની નિર્બળતા સાબીત થતી નથી. તેમ જ તે સમયના ભવાઇના ખેલોની છાપ પણ નથી. સત્યભામાનું રોષદર્શન એ નાટકનો મુખ્ય વિષય છે. એટલે એ પ્રસંગમાં કવિએ પરાકાષ્ઠા લાવવી જ જોઇએ. એ પરાકાષ્ઠા કુદરતી છે કે નહિ તેટલું જોઇને પછી અંતર્ગત વિષયનું નિરૂપણ કરીશું. સત્યભામાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે કે રૂક્મિણીએ તેના પ્રેમ માર્ગમાં કાંટા વેર્યા છે અને તેથી તે બળી રહી છે. એટલે સુધી કે રૂક્મિણીને તે પગે લાગતી નથી. પગે લાગવાનું કહેનાર કૃષ્ણને તે તરછોડે છે. તેમજ પોતાની મા પણ તેને પગે લાગવાનું કહે છે ત્યારે પણ તે તેમજ કહે છે–"હવે તો હું છું ને એ છે. થડ હબધું હશે તો ડાળાં પાંખડાં જખ મારે છે. માડી! તું જો તો ખરી! હવે તો એ જ મને પગે લાગતી આવશે." સત્યભામા મૂળથી છોકરવાદ અને ચઢાઉ જીવ છે જ. તેમાં પોતાને કેદ થવાનો પ્રસંગ લાવનાર રૂક્મિણી પર હૃદય બળ્યું બળ્યું રહે એમાં નવાઇ નથી. મહારાણીપદ ભોગવતી રૂક્મિણી સંપૂર્ણ વિઘ્નો નાખે, જરા મોટું મન ન રાખે તો સત્યભામાનું

અંગ ભડભડાટ કા નબળો? શું બધી જ સ્ત્રીઓ શાંત અને સહનશીલ હોય છે? છતાં કૃષ્ણના ચાતુર્યથી તે બે વચ્ચે વઢવાડ થતી નથી. બન્ને સાથે બેસી નાટક જોય છે. શ્રીદામો સત્યભામાને "લેવું દેવું" કહી સંબોધે છે ને તે ખીજાય છે છતાં મર્યાદામાં રહી છે, જેથી સાબીત થાય છે કે રૂક્મિણીનું મહાદેવી પદ પોતે સ્વીકાર્યું છે. એનું સરળ અને સદય હૃદય કૃષ્ણના હૃદયને વશ થયું છે, અને કૃષ્ણના પ્રેમસાગરમાં ડૂબકી મારી કલ્લોલ કરી રહ્યું છે, ને પાછલી વાત ભૂલવા માંડી છે. કૃષ્ણને રાધિકાનો પત્ર આવ્યો છે, છતાં પોતે કૃષ્ણથી વિછુટી રહી ન શકવાથી રથ છોડવી નાખ્યો, તેને વ્રજ જતા અટકાવ્યા, ને તેના પ્રેમના અણમૂલ આનંદ લેવા તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી છે. હવણાં પ્રિયતમ આવશે—એમ ઉત્સુકતાથી રાહ જોય છે. તે જ પ્રસંગે ને તે જ દિવસે, જ્યારે પોતાનો વારો ન હતો, ને જેના ઉપર પોતાનો અધિકાર ન હતો એવાં પુષ્પને કાજે કૃષ્ણને અટકાવી, રૂક્મિણી પોતાને મંદિરે લઇ જાય છે. આ બાજુ સત્યભામા રાહ જોયાં જ કરે છે. નારદ આવી સ્પષ્ટ કથન કરે છે, સત્યભામાને ચઢાવે છે, છતા નારદના ટીખળી સ્વભાવથી ચેતેલી સત્યભામા ન માનતાં પોતાની મેળે ખાત્રી કરવા જાય છે. વિચાર કરો, કે જેણે પ્રેમનું અણમૂલ સુખ ભોગવવા કૃષ્ણને વ્રજ જતા અટકાવ્યા છે, (પા. ૨૨૪) જે તેની પ્રતિક્ષણ માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી છે, પોતાને પુષ્પ ભોગવવાનો અધિકાર બીજીએ છીનવી લીધો છે, એમ સાંભળ્યું છે, છતાં પ્રેમાવેશથી માન્યું નથી, કૃષ્ણ તેને વધારે પ્રેમથી ચાહે છે એમ હૃદયની ખાત્રી હતી, તે સ્ત્રી હૃદયના આવેશમાં ખાત્રી કરવા જાય છે. જેણે આટલા સમય સુધી રૂક્મિણીએ વેરેલા કાંટાનાં દુઃખ ભોગવ્યાં હતા અને જેના પડેલા ઘા રૂઝાવા આવ્યા હતા, તે સ્ત્રી જ્યારે પોતાની સપત્નીને પોતાના નામથી પ્રિય પતિને સોગન લેવડાવતી સાંભળે છે અને દેખે છે, પોતાના પર પૂર્ણ પ્રેમવાળો પતિ તેનું માની તેવા સોગન લે છે, આ સમયે એવી કઇ સ્ત્રી સહનશક્તિવાળી હોય કે હૃદયની સર્ત્ર બળતરાથી ક્રોધને વશ ન થાય! અને પ્રેમમાં પૂળો મૂકાતો ન દેખે? સર્વને વિદિત છે કે ક્રોધ મનુષ્યને આંધળો બનાવે છે. મોટા મોટા ઋષિઓ ક્રોધને વશ થતાં પોતાનું ભાન ભૂલે છે, દેવોને હાથે ન કરવાનાં કાર્યો થાય છે. તો માયામાં લપટાયલો બળબળ થઇ રહેલો આ દૈવી અંશ ભાન ભૂલે એમાં શી નવાઇ! "ખાવાને જગલો ને કુટવાને ભગલો. છે કંઇ લેવા દેવા! સોંઘી ને સફરી સત્રાજિત્ સુતા બલી જડી છે. પણ હું તો રગે રગે રઇ ચોપડું તેવી છું." આવા ઉદ્‌ગાર કોણ ન કાઢે? એક વાર મગજ પરથી કાબુ ગયો તે શું ન કરે? રાજરજવાડાઓમાં શું નથી થતું? જ્યાં સુધી રાજાઓના અંતઃપુરની સ્થિતિ આપણે જોઇ નથી ત્યાં સુધી જ આ સર્વ વિચિત્ર લાગે છે. કેળવાયલી સપત્નીઓના તો દાખલા નજરે જોયા નથી એટલે શું પરિણામ કલ્પી શકાય! પણ જ્યાં કેળવાયલાં નણંદ ભોજાઇઓ હોય છે ત્યા આવાં મજબૂત કારણો નથી હોતાં તો પણ ઘર ગાજતાં સંભળાય છે, તો આ સપત્નીઓના સ્વભાવના આલેખનમાં દોષ જોવો શા માટે? તેમ નાટકમાં અતિશયોક્તિ હોય તો જ રંગ ઝામે છે ને અસર થાય છે. વળી અહિં તો કલહ કરાવનાર નારદ છે. જે પોતાની નારદવિદ્યા કે નારદવેડા માટે સુપ્રખ્યાત છે. સર્વત્ર એના પાસા પડ્યા છે. કલહનું બી એક વાર રોપતા નથી પણ બરાબર પરિપાક થાય તે માટે રૂક્મિણી અને સત્યભામાને ચડાવે છે, એટલું જ નહિ, પણ રૂક્મિણીને ત્યાં સત્યભામાને મોકલે છે. આથી સત્યભામા જેને કૃષ્ણ

સામાન્ય પુષ્પ આપી ઠગતા હતા તે પારિજાતક પુષ્પ જુએ છે ને કંકાસ વધી પડે છે. અહિં રૂકિમણી અને સત્યભામા વચ્ચે બોલાચાલી થાય છે. સત્યભામા જો કે ક્રુદ્ધ થયલી છતાં રૂકિમણી સાથે મર્યાદાથી વાત કરે છે પણ રૂકિમણીના દરેક શબ્દો તેનામાં આગઆગ પ્રેરે છે ને સત્યભામા મર્યાદા મૂકે છે. દોષ સત્યભામાનો નથી પણ રૂકિમણીનો છે. પાત્ર દૌષિત થાય છે તે રૂકિમણીનું સત્યભામાનું નહિ. પણ જો આ પ્રકારે પરાકાષ્ઠા ન આવે તો પારિજાતકનું વૃક્ષ માગવા જેટલું જોર સત્યભામામાં આવે નહિ અને તેથી યુદ્ધમાં જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય નહિ એ વિચાર બાજુએ રાખીએ તો પણ આ જે તકરાર ઉભી થાય છે તે તકરાર આધુનિક કે તે સમયમાં થતી શોકયોની તકરાર જેવી નથી. ભરેલી સાડી, કે નવીન અલંકારો કે હાલનાં ફેશનેબલ બ્લાઉઝ કે સિફોનની તકરાર નથી, પણ પુષ્પ ને તે દૈવી પારિજાતક પુષ્પ જેની સુગન્ધિ અને ઉપભોગ માટે હરકોઇ તકરાર કરે એવું એ પુષ્પ છે. જો સામાન્ય શોકયોનો પ્રસંગ બતાવવો હોત તો હજી ઘણી પુષ્પાંજલીઓનો વર્ષાદ દરેક જણી વર્ષાવી શકતે; તે ઉપરાંત મારામારી, વાળની સામસામી ખેંચાખેંચી સુધી કામ પહોંચી શકતે. આ નાટક બનાવનાર કવિની મનની નબળાઇ નથી પણ આ પ્રસંગ આમ આલેખ્યા વિના એને છૂટકો જ નથી. તેમ તે વખતની ભવાઇની છાયા નથી. સ્વાભાવિક થવું જોઇએ તે જ બન્યું છે અને તેથી પારિજાતકના વૃક્ષની માંગણી સ્વીકારાઇ છે. તેમ લેખકે મર્યાદા તજી નથી. જે લખ્યું છે તે આવેશમાં આંધળા બનીને લખ્યું નથી, પણ યુક્તિપૂર્વક ધારેલો અંત આણવાને જ આ પ્રસંગ આમ ગોઠવ્યો અને ચિતર્યો, એમાં કવિનો કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ અમને દેખાતો નથી. આ પ્રસંગ જેટલો વાચતાં અસર કરે છે તેટલી અસર રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નહિ કરે. કારણ કે રંગભૂમિને લાયક આ પ્રસંગ નથી. રંગભૂમિ પર લાંબું પિંગળ જ લાગે, એમ રંગભૂમિના કંઇક અનુભવથી અમારે માનવું પડે છે. છતાં જો આ પ્રવેશો સાક્ષરશ્રીને પ્રેમાનંદની કલમને કલંક લગાડનારા લાગતા હોય, તો એ મતે કંઇક જુદું જ ફળ દેખાય. પ્રેમાનંદ કોઇ દિવસ આવા ગ્રામ્ય પ્રસંગો ચિતરે નહિ કારણ કે એ દૃઢ મનનો, વિચારશીલ, જમાનાથી દોરાઇ ન જાય એવો અને પુરાણીઓને સુધારવા પ્રયાસ કરનારો કવિ હતો. તેથી એ મતે આ નાટક એનું જ લખેલું હશે કે કેમ એ વિષે શંકા-સ્થાન ઉત્પન્ન થવા સંભવ રહે છે.

ગર્ભાંકનું શું પ્રયોજન?

કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે જે કાર્ય પુષ્પથી થયું તેને માટે ગર્ભાંક પણ મૂકી નકામો અંક વધારવાની શી જરૂર હતી? એ પ્રમાણે તો અનેક પ્રસંગો ઉભા કરી શકાય. આનો ઉત્તર એ કે ઇન્દ્રાદિ દેવો અને નારદ જે નારાયણ આગળ કશા લેખામાં નથી (નારદના જ શબ્દો, જ્યારે કૃષ્ણ સત્યભામાને મનાવવા પાછળ દોડે છે. પૃ. ૨૩૭) તે એમ માને છે કે કૃષ્ણ માયામાં લપટાયા છે તેને પ્રતિબોધ કરવો— નારદ—" મને શક્રે પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદીતિકુંડલાહરણનો કરણમય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દયાર્દ્ર ભાવવાળું થયું. તથાપિ અંજસા કોઇ વજ્ર બાહિર આવ્યો, તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજયાના આવરણમાં આવી પડયા. " પણ ગર્ભાંકનું કવિના વિચાર પ્રમાણે કંઇ જુદુંજ પ્રયોજન દેખાય છે. સત્યભામા આ દશ્ય જોય તો તેનામાં સંપૂર્ણ

દયાભાવ ઉદ્ભવે અને તેને અંગે જ્યારે યુદ્ધમાં જાય ત્યારે સોળસહસ્ત્ર સુન્દરીનાં દુઃખની સાથે સ્વર્ગના દેવોનું દુઃખ અને ખાસ કરીને શચીનું દુઃખ નિવારવા ભૌમાસુરને મારી નાખવા કૃષ્ણને કહી શકે. આથી જ કવિ સત્યભામાના મુખમાં શબ્દો મૂકે છે–" આર્યપુત્ર ! તમે શૂરમણિ કહેવાવ છો તો પછી આ બિચારા સૂરને પડતું કષ્ટ કેમ ટાળતા નથી ? મહારાજ એ જોરાળાપણું અને ગર્વ શા કામનાં કે જે જોર અને ગર્વથી કોઇનેય લાભ કરી શકાયો નહિ ? હાં–હાં દેવ ! હું તો તમારા બળ વિશેની ભોમિયણ જ છું. પણ હે આર્યપુત્ર ? તમે બિચારી શચીના કષ્ટ સામું જુઓ તો તો બહુ સારૂં ' બહુ સારૂં " બીજો હેતુ કૃષ્ણ કહે છે તેમ કેવળ આનંદ માટે. કૃષ્ણ–"વયસ્ય ! એમાં તારોજ વાંક છે. આવો કરુણમય પ્રયોગ તેં શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકયુક્ત થયાં ? "

રાધિકાના પત્રનું શું પ્રયોજન છે ?

ગર્ભાંક આ પ્રમાણે સયુક્તિક છે તો પછી રાધિકાનો પ્રણયપત્ર દાખલ કરવાની શી જરૂર છે ? એથી શું કાર્ય સધાય છે ? આ પ્રસંગ સત્યભામાને ઉશ્કેરવા પૂરતો છે. અદીતિકુંડલાહરણનો પ્રયોગ જોવાથી સત્યભામાનું હૃદય દુઃખી થયું છે ને દયાભાવ ઉપજ્યો છે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા કૃષ્ણની સાથે રહે તો શાંતિ પામી આનંદયુક્ત રહે. પણ જો કૃષ્ણ વ્રજમાં જવા તૈયાર થાય તો સત્યભામા વિરુદ્ધ પડે અને જવા ન દે અને સત્યભામા તેમજ કરે છે તે પણ રીસાઇ જઇને જ. સત્યભામા નાગરિકાને કહે છે. " મેં જો આટલો રમાડો કર્યો ન હોત તો તો સવારમાં ઉઠીને ક્યારના વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત. " માંડ માંડ કૃષ્ણને રાખે છે, એવામાં રૂક્મિણી પોતાને મંદિરે આવતા કૃષ્ણને અધવચ ખાળે છે. એટલે સત્યભામાની જે યુક્તિથી ને પરિશ્રમથી કૃષ્ણ વ્રજમાં ગયા નથી તે યુક્તિ અને પરિશ્રમ મિથ્યા થાય છે. એટલે રાધિકાની પ્રેમપત્રિકા સત્યભામાને ક્રુદ્ધ થવાનું કારણ આપે છે. સ્વગત પત્રિકા વાંચી પ્રેમના ઉમળકા બહાર કઢાવવામાં તો કવિનો ઉદ્દેશ એક જ માલમ પડે છે માયાનિક્ષેપ પણ કામબાણથી મુક્ત નથી એનું ભાન કરાવવું.

કેટલાક નકામા લાગતા પ્રવેશો.

આ નાટકમાં આ પ્રમાણે યોજના અમને માલમ પડે છે. પરન્તુ કવિએ હિમતીનું પાત્ર શા કાજે આણ્યું ? જે ખબર હિમતી આપે છે તે જ ખબર અથવા તેનાથી સારી ખબર રૂક્મિણીની બે દાસીમાની ગમે તે એક લાવી શકત. એટલે હિમતીનું પાત્ર નિરર્થક છે. એથી કંઇક નવીનતા દેખાય છે ને કવિને પોતે નવી યોજેલી ભાષા વાપરવાની તક મળે છે એ સિવાય બીજું કંઇ અમને દેખાતું નથી.

તેમજ પહેલા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ જેમાં હિમતી પાસેથી રૂક્મિણી બાળ મેળવે છે તે પણ નિરર્થક છે. એ પ્રવેશથી કંઇ નવું જાણવાનું મળતું નથી, કે નવો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, કે નવો પ્રસંગ ઉભો થતો નથી. ફક્ત રૂક્મિણીને શ્રીદામાની હિલચાલની બાળ મળે છે. પરન્તુ તે બાળની તો બીજા અંકમાં શરૂઆતમાં પ્રવેશકથી ખબર પડી જાત. તેમજ જો આ પ્રવેશ આ સ્થળે ન મૂકાયો હોત તો અંકનો અંત પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે સ્વાભાવિક આવી જાત, કે કૃષ્ણદેવને મધ્યાહ્ન થવાની ખબર પડી ને તે ગયા. એટલું છે કે એ

પ્રવેશથી રૂક્મિણી શું કરવા માગે છે અને કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ જણીઓ સહાય કરવા તત્પર થઇ છે, એ ખબર પડે છે. એટલે આ પ્રવેશ જો રાખવો હોય તો છેલ્લાની પહેલો રખાય ને કૃષ્ણશ્રીદામાવાળો છેલ્લો રખાય તો યોગ્ય આવી રહે.

બીજા અંકના બીજા પ્રવેશમા જેમ કનકમાલિકા સત્યભામા અને નાગરિકાની ખબર લાવે છે તેમ પદ્મપ્રભા કૃષ્ણ અને સુદામા સુવર્ણસરોજીકા જવા તૈયાર થયા છે એમ ખબર લાવતી હોત તો કનકમાલિકાના અનુમાનપર રૂક્મિણીને અવલંબન કરવું પડત નહિ.

ત્રીજા અંકનો પ્રથમ પ્રવેશ પણ જરૂરનો નથી. એ સર્વ બીના ચારૂમતીના બે ત્રણ વાક્યમા પછીના પ્રવેશમા બતાવી શકાતે. કુંચીની અને સત્યભામા કેદ થયાની વાત તો નાગરિકાને શ્રીદામાની વાતચિતપરથી સ્પષ્ટ જ થાય છે. સત્રાજિત્ લગ્ન વિરુદ્ધ છે એ તો સુવર્ણસરોજિકાના પ્રસંગ ઉપરથી વિદિત થાય છે જ. તેમજ ચારૂમતી સત્યભામાનું લગ્ન ઇચ્છે છે એ જોશીણુઆના પ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ પ્રવેશ મહત્ત્વનો નથી.

આખા નાટકમા પાત્ર દોષિત હોય તો તે રૂક્મિણીનું છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચનારૂં પાત્ર શ્રીદામાનું છે. એની એક જ સૂચના પર, કહીયે તો આખું નાટક ઘડાયું છે, એ પહેલા અંકના પહેલા પ્રવેશ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીદામાની જે જે યુકિતઓ છે તે તે યુકિતઓ ઘણી જ સબળ છે અને વિરોધ કરનારી કનકમાલિકા અને રૂક્મિણી પણ પહોચી શકતી નથી આખું નાટક વાચતાં સહજ પ્રતીત થશે કે શ્રીદામો કેવળ વિદૂષકની મારફત ગમેતેમ બોલી, વિચિત્ર ચાળા કરી હાસ્ય જ ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ નાટકની પરાકાષ્ટા આણવામા પણ સારૂં કામ કરે છે.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન

પ્રેમાનંદનું બીજું નાટક પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન છે. નામ ઉપરથી જ ઉપરના નાટક પ્રમાણે મુખ્ય વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન કરતાં આ નાટક અમને ઘણું જ ઉતરતું લાગ્યું. વસ્તુસંકલના, પાત્રોનું આલેખન, મુખ્ય વિષય, પ્રસગોની ચુંટણી વગેરે ઘણાં નબળા પડે છે, જોરદાર નથી. આશ્ચર્ય એ જ થાય છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ટીકાકારો આ નાટકમા બે વસ્તુ છે એ જોઇ શકતા નથી. જુનું તેટલું સોનું, ખરૂં યા ખોટું એ સર્વ સુસંગત અને સુસંબદ્ધ માનવું, સારા લેખકનું લખેલું કે તેના નામની છાયા નીચે પ્રગટ થતું સર્વ પ્રશંસાને યોગ્ય જ માનવું એવી એમની રૂઢિ જણાય છે.

વસ્તુસંકલના બેવડી છે.

આ નાટકમા વાચકો જોશે કે પ્રથમ બે અંકે એક વિષય પૂરો થાય છે. છેલ્લા ત્રણ અંકનો વિષય તદ્દન જુદો જ દેખાય છે. પ્રથમ બે અંક મંત્રાનંદ ગર્વમોચન અને પછીના ત્રણ અંકોમા પાચાલી પ્રસન્નકરણ એમ બે ભાગ દેખીતા જ છે. આનો બચાવ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓ કરે છે. "ભીમ આવડું મોટું સાહસ કેવળ કમળ ખેંચી લાવવા માટે લે એટલો ધૈર્યવાન્ હતો કે નહિ, તથા દ્રૌપદી પ્રતિ બીજા પાંડવો કરતાં ભીમની વિશેષ પ્રીતિ

હતી કે નહિ, એ વાત કવિએ પ્રથમ બતાવી આપવી જોઇએ. કેમકે જો ભીમ પાસે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી તેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ શ્રોતાના મન પર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણવી દ્રૌપદી પરની તેમની ગાઢ પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન બતાવે, તો આ નાટકના પાછલા અંકોમાં વર્ણવાયલું ભીમનું જીવસાટાનું સાહસ, અને તેને હાથે થતું કુબેરાદિના અનુચરો આદિકનું મરણ સુઘટિત થાય નહિ. "મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષ્યમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસંકલના પરથી જણાઈ આવે છે." કેવળ બચાવ કરવાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણો આપી શકાય. પરંતુ જે ઉદ્દેશથી પહેલા અંક લખાવવા જોઇએ તે ઉદ્દેશ સાધી શકાતો નથી. જટાસુર નામે રાક્ષસ પાંડવો પર વેર લેવા યુક્તિથી મંત્રાનંદ નામના બ્રાહ્મણ તરીકે ઠસી જાય છે; કપટથી દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, ને છેવટે ભીમને હાથે મરે છે. આ પહેલા બે અંકનું વસ્તુ, પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમળનો જે પ્રસંગ ઉભો થાય છે તેને કોઇ રીતે પોષક થતું નથી. એ વૃત્તાંત અને કમળના વૃત્તાંતને કોઇ જાતનો સંબંધ નથી. ભીમની કાર્યદક્ષતાની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતું જ જો બે અંકનું પ્રયોજન હોત તો તે પ્રયોજન બીજી કોઇ પ્રસંગની ગુંથણીથી સાધી શકાત, જેથી બે અંકનું છેલ્લા ત્રણ અંક સાથે મજબુત સંધાણ થાત. પ્રથમથી જ દ્રૌપદીને (મંત્રાનંદની યુક્તિદ્વારા) કમળ મળ્યું હોત, અને એવાં સહસ્ર કમળની પ્રાપ્તિ કરવા અભિલાષા થઇ હોત, અને પ્રસગોપાત્ત ભીમને દૂર કરવાની ઇચ્છાવાળા મંત્રાનંદની પ્રેરણાથી એ અભિલાષાને ટેકો મળ્યો હોત, અને ભીમ દૂર થતાં જ કપટી મંત્રાનંદે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું હોત, અને મંત્રાનંદની કપટજાળ તે વખતે દ્રૌપદીને સમજાઈ હોત, તો રસ વધારે જામી શકત અને શ્રોતા કે વાચકવર્ગના મન પર સારી અસર થઇ શકત. દ્રૌપદીની ડગમગતી સ્થિતિ, કષ્ટમય અવસ્થા, મંત્રાનંદની માયા, ને દ્રૌપદીને કુંજિકા ગુપ્ત રીતે સહાય કરતી હોત, બન્નેયે મળી સમય લંબાવવા યુક્તિ કરી હોત, યુધિષ્ઠિરાદિની લાચાર સ્થિતિમાં ક્રોધાદિનો ઉદ્ભવ બતાવાતો હોત, એ જ અરસામાં બીજી બાજુ ભીમના વીરરસના પ્રસંગો બતાવાતા હોત, કમળની પ્રાપ્તિ થતાં સહદેવાદિને કોઇ તરફથી દ્રૌપદીઆદિની દશાની ખબર મળી હોત ને જટાસુરનો વધ થયો હોત તો રસ ઘણો સારો જામી શકતે. પ્રસ્તુત નાટકમાં કવિએ બે અંકનું સંધાણ રાખવા કંઇક પ્રયાસ તો કર્યો છે. જટાસુર એ વનદેવતા નવમલ્લિનો ભક્ત હતો એમ સંધાણ બતાવ્યું છે. તેમજ આ બે અંકમાં મંત્રાનંદને સ્મરવર્ધકનું કામ સોંપાવી પાચાલીએ પ્રસન્નતા મેળવી છે એમ બતાવ્યું છે. પરન્તુ આ બન્ને પ્રસંગો નાટકના મુખ્ય ઉદ્દેશને પુષ્ટિકર નથી. ઉલટા ઝાંખા પડે છે. ત્રીજા અંકથી નવું જ નાટક શરૂ થાય છે એમ લાગે છે જટાસુરના મૃત્યુ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. તેમ બીજા કોઇ પણ પ્રસંગના સ્વરૂપ કોઇ પણ પ્રસંગ આલેખાયો નથી.

પહેલા બે અંકો. હવે પહેલા બે અંકનું અવલોકન કરીયે. પહેલો અંક બીજા અંકનો પોષક છે એ ખરું, પણ એ પોષકતા સબળ નથી. સ્મરવર્ધકનું સ્થાન મંત્રાનંદને મળે, દ્રૌપદીની પ્રીતિ મંત્રાનંદ પર વિશેષ રહે, યુધિષ્ઠિર એને સંશયરહિત દૃષ્ટિયે જુએ, એમાં મંત્રાનંદની કઇ કાર્યસફલતા થાય છે? અસ્ત્રાદિ ચોરી જવાનું કાર્ય તો પોતે માયાબળથી કરી શકે છે. એટલું કહી શકાય કે એનો કપટી સ્વભાવ સાબીત થવાથી બીજા અંકમાં જે જે કાર્યો તે કરે છે તેને સારી પુષ્ટિ

મળે છે, અને વાચક વર્ગ મંત્રાનંદ કપટી છે એમ જાણતાં સર્વને છેતરતો ફરે છે, ઓળખાઇ જવાની બ્હીકે ગભરાય છે તેથી તેની અસર સારી થાય છે. પણ તેથી દ્રૌપદી આદિનું હરણ કરી જવાના કાર્યમાં પુષ્ટિ થતી નથી. અમારૂં એમ માનવું છે કે શરૂઆતમાં મંત્રાનંદ રૂપે જટાસુર પાસે સ્વગતોક્તિ દ્વારા એના કપટી અર્થનું ભાન કરાવ્યું હોત—બકરાક્ષસનું વેર લેવા તલપી રહ્યો છે, દ્રૌપદીનું હરણ કરવા મથી રહ્યો છે, પ્રથમ ચાર પાંડવોનો કપટથી ઘાત કરી પછીથી ભીમનો કરીશ એવું સૂચવતો હોત, એવામાં યજ્ઞમંડપમાં તે નથી, તેથી તેને શોધતી દ્રૌપદી આવી હોત, જેથી દ્રૌપદીની એનાપર મીઠી નજર છે એમ દેખાઇ આવત અને તે વખતે મંત્રાનંદ યુધિષ્ઠિરની શંકા વિષે ફરિયાદ કરતો હોત, દ્રૌપદી ભીમ આદિ સર્વે એના કપટમા ફસાતાં હોત, તો રંગ સારો ઝામતે. ભીમના જવાની મંત્રાનંદ રાહ જુએ છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એના મુખથી થવો જોઇએ; એના જવાથી જટાસુર ઘણો જ આનંદિત થઇ કાર્યમાં વ્યગ્ર થઈ જાય છે એમ સૂચન થવું જોઇએ.

બીજા અંકમા દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિર વગેરે મંત્રાનંદના મંદિરમાંથી લઇ જાય છે. અને ભીમ દ્રૌપદીનું દિવ્ય વસ્ત્ર ઓઢી સ્ત્રી-પાત્રનું અનુકરણ કરે છે. આ પ્રસંગની પ્રશંસા કરતાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા તેને કીચક વધના પ્રસંગ સાથે સરખાવે છે. " કીચકનો વધ સાંભળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડે છે તેવીજ કાંઇક અહિં ગણાય છે." પા. ૧૬. આ યોગ્ય નથી. કીચકના વધના પ્રસંગમાં તો પાંડવોને ગુપ્ત રહેવાનું હતું. ભીમે ગુપ્તપણે કીચકને મારવાનો હતો. ગુપ્તપણે દ્રૌપદીનું દુઃખ મટાડવાનું હતું. અને તેથી જ અર્થ સાધવાનો છે, કે જેથી ભીમને સ્ત્રી વેશ ઓઢવાની જરૂર પડી ? કાવ્યમાળા વાળા લખે છે. " સ્ત્રી-લોભી મૂઢ રાક્ષસ ભીમને સ્ત્રી જાણી કેવો ઠગાય છે, એ ગમ્મત બતાવવાને કવિયે બે ડગલાં આગળ ચલાવી રાક્ષસને તેને ઘેર પહોંચાડયો છે" પા. ૧૬. અમારૂં એમ માનવું છે કે કવિનો ઇરાદો ગમ્મત બતાવવાનો નથી. અને તેમ હોય તો તેણે આ પ્રસંગ ચિતરવામાં ભૂલ કરી છે. ભીમ તો ક્રોધાવિષ્ટ બની તેનો નાશ કરવા જાય છે, તેવી રીતે તેનો પ્રવેશ થવો જોઇએ. દૂરથી રાક્ષસને દેખતાં જ વીરરસનો સંપૂર્ણ આવેશ તેનામાં હોવો જોઇએ. અને જે ગદાથી તે તેનો ઘાત કરવા તલપતો હતો તે ગદા ઉછાળવી જોઇએ. અહિં તો ભીમ જે ગદાને હાથમાં તોળી તેને સંબોધે છે તેનું પ્રયોજન પણ રહેતું નથી. વીરત્વના આવેશને બદલે કૃત્રિમતાથી જટાસુર પર જીત મેળવવા જાય છે એ ભીમના સ્વભાવના આલેખનમાં દોષ છે. એવો દોષ ઉત્પન્ન કરી શ્રોતાજનોને ગમ્મત આપવી એવો નાટકમાં કોઇ પણ સિદ્ધાંત હોવો ન જોઇએ. એટલે ભીમ સ્ત્રીવેશ પરિધાન કરે છે તે કેવળ અસ્વાભાવિક છે. આખા દશ્યનું આથી ખૂન થાય છે અને ઝામતા રસમાં ભંગ પડે છે. કોઇ એમ કહે કે સ્ત્રીવેશ પરિધાન કરવાથી જટાસુર તેને દ્રૌપદી માની છેડછાડ કરવામાં રોકાય, તેટલા સમયમાં યુધિષ્ઠિરાદિ દ્રૌપદીને નસાડી લઇ જઇ શકે. તો પણ ભીમના પરાક્રમમાં દોષ આવે કેમકે એ કોઇ રાક્ષસથી બીહતો નહતો. એણે અનેક પ્રસંગોમાં દ્રૌપદીની સમક્ષ રાક્ષસોને માર્યા છે. જે જટાસુર પ્રથમથી જ ભીમથી ગભરાતો હતો અને કપટથી જીતવા ગયો, હાથમાં તાળી લેતાં જેનો હાથ જુદો પડે છે તે જટાસુરથી ભીમને શું ડરવાનું હતું કે સ્ત્રીવેશ ધરી કાળક્ષેપ કરાવે ! કાર્ય કરવા બાહુબળપર જ આધાર રાખે એવો જે ભીમનો સાહસિક સ્વભાવ છે,

તે જો આ યુક્તિ કરે તો શું 'રસક્ષતિ ન થાય! જટાસુરને પારકી સ્ત્રીને છેડવાનો પાઠ શીખવવાનો ભીમને આ સમયે હેતુ ન હોય. જો એમ હોય તો જટાસુર આલિંગન કરવા જાય તે જ વખતે પોતાનું રૂપ બતાવી યુદ્ધ કરે અને ફળ ચખાડે. રાક્ષસની માયાથી બ્હીને ભીમે આ વેશ ધારણ કર્યો એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી. કેમકે પછીથી જે કાર્યો એ કરે છે તે માયાથી ભય રાખ્યા વિના કરે છે. (અંક ત્રીજો અને ચોથો) અને ભીમ કદી માયાથી બીન્યો નથી. કામપીડિત દૃષ્ટિ હોવાથી ભીમને સ્ત્રીવેશમાં ઓળખી ન શક્યો અને મુખ ઢાંકવા કરે છે તેથી ભીમે ત્યા ઘુમટા પદ્ધતિનું અનુકરણ કર્યું એમ સમજાય છે. એમ ભલે હોય પણ આ સ્થળે ભીમને આ પ્રમાણે આનંદ કરવાનું સ્થળ નથી. અને તેમ કરવાથી ભીમના પાત્રમાં દોષ આવે છે ને રસક્ષતિ થાય છે; ભલે પછી બીજો રસ હાસ્યનો કે ગમ્મતનો ઉત્પન્ન થતો હોય. કોઇ કહે કે ભીમ યુદ્ધ કરે તો રંગભૂમિપર વધ થાય અને તે નાટ્યશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ જાય છે. તો અમે કહીશું કે બન્ને વચ્ચે કેટલીક તકરાર થતાં ગદા ઉછળતી હોત કે સપાટામાં જ તેને પકડી રંગભૂમિપરથી ઘસડી ગયો હોત તો વધ થાત નહિ ને મૂળ મુદ્દો જળવાત. યુદ્ધ ન થાય પણ યુદ્ધના ચિહ્નો બતાવી શકાય, તેથી શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ વર્તન થયું કહેવાય નહિ.

ત્રીજો અંક.

ત્રીજા અંકમાં દ્રૌપદી ભીમને પુષ્પ લાવવા ઉશ્કેરે છે અને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે. અહિં પણ કવિની કલમ નબળી પડે છે. પ્રસંગ, તેની લખાવટ, અને ખીલવણી અસરકારક નથી. કમળની મોહિની દ્રૌપદીને લાગે છે, પણ તે એટલી સબળ કવિયે દર્શાવી નથી કે જેના જોરે તે ભીમને લેવા મોકલે. કવિયે તેને એટલી ઉત્કંઠિક બતાવી નથી કે જેથી તે જે યુક્તિ કરે છે તે યોગ્ય સ્થાને દેખાય. સીતા સુવર્ણ મૃગને જોઇ તેની કંચુકી પહેરવાની માગણી કરે છે. રામ ના પાડે છે તેમ તેમ તે વધુ હઠ લે છે. રેવતદર્શિકામાં પુષ્પને માટે તીવ્ર આકાંક્ષા સત્યભામાના મનમાં નારદ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે અહિં દ્રૌપદીને પ્રથમ અલૌકિક સુગન્ધ આવે છે ને પછી કમળ દેખાય છે. એટલે મનમાં કોઇક યુક્તિ ઘડી કાઢે છે પણ કોઈ જાતની પ્રબળ ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતી બતાવાઇ નથી. તેમ એવા કમળની તે ઘેલી હોય એવો ઉન્માદ પણ વર્ણવાયો નથી. તેમ એ કમળની સુગન્ધિથી ઉત્પન્ન થતો કામાવેશ પણ બતાવાયો નથી, જેથી દ્રૌપદીને પ્રબળ અભિલાષા થાય. વળી ભીમ કમળ આણી આપે તેને માટે દ્રૌપદી નૃત્ય કરે છે, એ યુક્તિ પણ જોરદાર નથી, તેમ સ્વાભાવિક પણ નથી. દ્રૌપદી ભીમ પાસે કમળની શય્યા પર શયન કરવા કમળની માગણી કરે છે. ભીમ કહે છે કે એ દૈવી કમળ દુર્લભ છે. તે વખતે કવિ નૃત્યનું અનુસંધાન કેવી રીતે કરે છે તે જુઓ. પાચાલી—"પ્રિય પતિ! આમ સૈજ વાત કરતામાં ચઢી શેના જાવ છો તે! જો તમે મારે કાજે, આવતો સુવાસ લઇ કમળ લાવવાની ઇચ્છા કરી તો હું પણ આર્યપુત્રની અભિરુચિ હોય તો મુનિકુમારિકાઓ એક વનમા મનં પ્રસન્ન થાય એવું નૃત્ય કરે છે તે કરી બતાવું;" પછી વરદાન માગતાં દ્રૌપદી સહસ્ત્ર કમળ માગે છે. ભીમ ચીડાય છે ને પછી હા કહે છે કે લાવી આપું છું. અહિં દ્રૌપદીયે કંઇ યુક્તિ કરવી જોઇએ તેટલા પૂરતો આ પ્રસંગ આણ્યો. આવો જ પ્રસંગ વલ્લભના દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાનમાં છે. ત્યાં કૃષ્ણને ચિંતા થાય છે કે દુઃશાસનનું રુધિર પીવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે કેમ પૂરી કરવી? ભીમ જ્યારે અનુરાગવશ

થતો દ્રૌપદી સાથે વિલાસ કરવા તત્પર થાય છે, ત્યારે દ્રૌપદીને કૃષ્ણ સખીવેશે બોલાવી તેના કાન ફુંકે છે તે અનુસાર દ્રૌપદી ભીમને ઉશ્કેરે છે. એટલે સુધી કે ભીમના ક્રોધથી પોતે પણ કંપી ઉઠે છે, ને છેવટે ભીમ રાતોરાત દુઃશાસનનો નાશ કરવા જાય છે. કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ કુન્તી બનાવટી ઐરાવત જુએ છે, તે ઉપરથી સાક્ષાત્ ઇન્દ્રના ઐરાવતને જોવાની હઠ લે છે. એ કાર્ય તો આ કમળ કરતાં વધુ દુર્ઘટ છે. ઉપલા બન્ને પ્રસંગમાં કવિની કલમ જોર કરી રહી છે. આવો નૃત્ય જેવો નિર્માલ્ય પ્રસંગ આણવો પડયો નથી. એ વાત ખરી છે કે ઉપલાં બે કાવ્યની કોટીમાં આવે છે જ્યારે આ નાટક છે. છતાં પણ નાટકને શોભે એવી ખીલવણી કરવામાં આવી હોત તો ઘણો જ ઉત્તમ પ્રસંગ બીતરાત.* ત્રીજા અંકમાં (કવિની વસ્તુસંકલનાને અનુસરીને ફેરફાર સૂચવીયે તો) ભીમે અને દ્રૌપદીએ જલક્રીડા કરવાનું ગોઠવ્યું છે, તે સમયે જલસ્થાન અને વિહાર કરવાની પુષ્પાદિની સામગ્રીનું વર્ણન કરતો ભીમ આવે અને તેની સાથે આવેલી દ્રૌપદી તે વર્ણનથી ઉન્માદિત થાય; ભીમ ક્રીડા કરવા જવા વિનવે તે પ્રસંગે વાયુબળે ઉત્તમ સુગન્ધ આવવાથી ક્રીડા કરવા જતી દ્રૌપદી અટકી જઇ આશ્ચર્ય પામતી મુગ્ધ બનતી ભીમને એ સુગન્ધ ક્યાંથી આવી તે વિષે પૂછે; ભીમ તે દિવ્ય સ્થાનનું શ્રુતિ પરંપરા સાભળેલું અલૌકિક વર્ણન કરે, પરન્તુ દુર્લભ છે એમ જણાવે નહિ, એવામાં કમળ ત્યાં ઉડી આવી પડે. દ્રૌપદી મુગ્ધ બની તેની અપૂર્વ આમોદ અને ચિત્તાકર્ષક–ઉન્દમાક સૌન્દર્યથી વધુ ઉન્માદ પામે અને વિહારાર્થે આણેલાં પુષ્પોની તુલના કરતાં એવાં કમળોથી વિહાર કરવાનું સૂચવે; ભીમ મર્યાદિત રીતે ના કહે અને તેથી વાંકું પાડી દ્રૌપદી રીસાય, વાંકાં વચનો બોલે અને ભીમના પરાક્રમ વિષે તોણાં મારી મર્યાદિત સ્ત્રી–હઠ લે. આ સર્વ લખાણ શૃંગારાદિનો રસ ન તજતાં થવું જોઇએ. અને દ્રૌપદીનાં મ્હેણાથી ભીમ ક્રોધે ભરાઇ તે લેવા જાય. અને દ્રૌપદી મનમાં રાજી થતી રહે. આ પ્રસંગ આણવામાં કવિની કલ્પનાશક્તિને, સ્ત્રીઓની હઠવિધાને, તેમજ પુરુષોને ઉશ્કેરી કામ કઢાવી લેવાની સ્ત્રીઓની સ્ત્રીશક્તિને સંપૂર્ણ અવકાશ મળશે. અને જ્યારે આગળ ભીમ કયાં ગયો તે વિષે યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન પૂછે છે તે સમયે આ પ્રસંગ આમ ચિતરાવાથી દ્રૌપદીને પોતાની સ્થિતિ વિષે બરાબર ભાન થાત, તેનો ગભરાટ મુંઝવણ આદિનો ખ્યાલ આપવામાં કવિની શક્તિ સંપૂર્ણ ખીલી શકત અને તે પ્રવેશ ઘણો સુન્દર લખી શકાત. આમ કરવાથી વખતે ભીમ ધીરોદ્ધત નાયકની કોટીમાં ગણાય પરંતુ જરા ભીમનો ક્રોધ યુક્તિપૂર્વક વર્ણવાય તો આ ખામી ઘણે અંશે દૂર થઇ શકે.

ચોથા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હનુમાનના પ્રવેશ સાથે જોડી દેવાયો હોય તો સારૂં.

ચોથો અંક. કેમકે નવમલ્લિ અને વકવલ્લિની વાતચિત ઉપરથી સમજાય છે કે ખરો રસ્તો તેઓ પૂરી નાખનાર છે; એટલે વાસુદેવ તે જ ચિન્તા કરતા પ્રવેશે અને યુક્તિ શોધી કાઢતા હનુમાનને બોલાવે તે ઠીક છે.

* પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળાઓનો તોડ અમને ઠીક લાગતો નથી. એઓ લખે છે. "આખા નાટકમાં એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહિ તેથી કવિએ નૃત્યની યોજના કરી લાગે છે." નજીક કે નૃત્ય હાલના નાટકોની પેઠે, પ્રેમાનન્દના વખતમાં એક આવશ્યક વિભાગ હોય. વખતે આ ટીકા તપત્યાખ્યાનના વેણિકાના પણ આવા અપ્રાસંગિક નૃત્યને હરેશી હોય. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં તો નૃત્યકળા શીખવાની છે એટલે એ કંઇ પ્રાચીન રૂઢિ ન કહેવાય.

છે તે ખોટું નથી પણ એમ છૂટું પાડવાથી જાણે એક ભવિષ્યમાં આવનાર પ્રવેશનું ખી વવાતું હોય તેમ જુદું પડી જાય છે. ઉપલી રીતિએ સંધાણ સારૂં રહેશે.

પાંચમો અંક.

પાંચમા અંકમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની ચિન્તા વિષે પ્રશ્ન કરે છે ને ધૌમ્ય આવી અપશુકન સૂચવે છે, ત્યારે તેમને ભીમ નથી તેનું ભાન થાય છે. આખો આ પ્રસગ અહિં યોગ્ય સ્થળે નથી. ચોથા અંકમાં કોઈ સ્થળે વર્ણવ્યો હોત તો એથી ઘણું સચવાઈ જાત. ભીમને ગયે સમય થયો છે, એ તો ત્રીજા અંકના અંતભાગમાં જણાય છે. ચોથા અંકની શરૂઆતમાં આ પ્રવેશ મૂકાયો હોત અને ભીમનું કંઈ જરૂરી કામ આવી પડવાથી યુધિષ્ઠિરાદિ તેને શોધતા આવ્યા હોત, અને રાક્ષસો અને વનદેવતાઓ સાથે થવાના ઉત્પાતનાં ચિહ્નો સૂચવતા હોત, તેથી દ્રૌપદી મુંઝાતી હોત, ગભરાટ વધતો હોત, યુધિષ્ઠિરાદિ પણ ગુસ્સે થવા જેટલી દશા પર આવી જાત ને દ્રૌપદી શોક કરતી કમળનું વૃત્તાંત કહેતી હોત અને સર્વ ગભરાતા ત્યાં દોડી જાત. આનું અનુસંધાન પાંચમા અંકમાં આવી શકત. જ્યાં આ પ્રવેશ છે ત્યાંજ ભીમનાં પરાક્રમનાં ચિહ્નો જોતાં સર્વે આવે, ગભરાતા યુધિષ્ઠિરને નકુલ, સહદેવ ધૌમ્યાદિ એનું વર્ણન કરતા જાય, તો આ સ્થળે કવિની કલ્પનાને ઘણું જ ઉત્તમ સ્થાન મળી જાય, તેમજ કવિની પૂર્વ રચના પ્રમાણે રાખીયે તો જે સમયમાં યુધિષ્ઠિરાદિ ભીમને પકડી પાડે છે તે સમય પુરતો નથી. ઘટોત્કચ આદિ રાક્ષસોની ગતિને લીધે વ્હેલા જઇ પહોંચે એ વાત ખરી, પણ તેથી ભવ્યતા કાયમ રહેતી નથી. આથી વાચકના મન ખેંચાતાં રહેતાં નથી. જ્યારે ઉપર પ્રમાણે પ્રવેશ દાખલ થવાથી ભવ્યતા વધે, મન ખેંચાયલાં રહે, અને ભીમના પરાક્રમનું ભાન પૂરેપુરૂં થાય, અને પ્રાચીન કવિઓની રૂઢિ પ્રમાણેનું લખાણ થવાથી એ ઢબના નાટકની ખૂબીમાં ઓર વધારો થાય અને દેશ અને કાલની સુસંગતિ કાયમ રહે.

વળી પાંચમા અંકમાં જે યુદ્ધપ્રસંગજન્ય શુકનો બતાવાયાં છે તે પણ યોગ્ય લાગતાં નથી. એ અપશુકનોથી ખરૂં જોતાં વનદેવતાઆદિના પ્રસંગો સૂચવાય છે. ભીમના પરાક્રમથી એ ઉત્પાત થયા લાગે છે. કેમકે જો યક્ષો સાથેના ભાવી સંગ્રામનું સૂચન કરતા હોય તો તે પ્રસંગ શરૂ થઇ ગયેલો હોવો જોઇએ કે જેની અસર વાતાવરણમા ઉત્પન્ન થતાં વીચિ દ્વારા હૃદયમાં થાય, અને પક્ષીઆદિઓની ન્હાસભાગ પૃથ્વીઆદિનું ચલાયમાન થવું ઇત્યાદિ દર્શનોથી પોતાને પણ ભાવી દુ:ખ કે યુદ્ધ પ્રસંગ આવી પડશે એમ માન્યતા થાય. જ્યારે ધૌમ્ય ગુરુનાં વચનોથી ટીકાકારો કહે છે તેમ તલવાડી પાસે યક્ષ સાથેનો ભાવી સંગ્રામ સૂચવાય છે (પા. ૩૨. પ્રસ્તાવના) એ બંધબેસ્તું આવતું નથી. કેમકે યક્ષાદિ સાથેનો પ્રસંગ તો હજી થવાનો છે. ભીમ હજી ત્યાં સુધી પહોચ્યો નથી અને જે યુદ્ધ થાય છે તે તો ઘટોત્કચાદિ ત્યાં પહોંચે છે એટલે થાય છે ને તે એવું ભયાનક યુદ્ધ નથી. કેવળ શંખનાદથી જ યક્ષો તરફડી મરે છે. જ્યારે અપશુકન દર્શાવાતા શ્લોકોથી તો કંઇ જુદો જ ચિતાર મન પર ખડો થાય છે. જો અપશુકનના શ્લોકો સ્થાને ગણીયે અને તે શ્લોકોથી યક્ષો સાથેનું યુદ્ધ સૂચવાતુ માનીયે, તો યુધિષ્ઠિરાદિના પ્રવેશ પછી લાગલો આ જ પ્રવેશ આવવો જોઇએ. અને એમ થાય તો ઘટાસુરનો વધ થઇ શકતો નથી, અને જે માર્ગ કાપતાં ભીમને આટલો બધો વખત લાગ્યો, તે માર્ગ યુધિષ્ઠિરાદિ નિમિષ માત્રમાં કાપી શક્યા

(વખતે રાક્ષસોના માયાબળથી) આમ વિચાર કરવાથી અજુગતું ઘણું છે, અને ઘણા પ્રશ્નોનો કવિયે વિચાર કર્યો નથી.

વળી નાટકની સમાપ્તિ વખતે ભીમ અર્જુનને મળે છે. ભીમ સહસ્ર પુષ્પ લઇ કુબેરને નમે છે. અહો સર્વે જણા અહિં આવ્યાં છો? તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદી કહે છે-જ્યા ધનેશ્વરનાં અનાયાસે દર્શન થવાનાં હોય, જ્યાં પ્રિયપાર્થ પધારવાના હોય, અને જ્યા સ્વેચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણ ના આવે? અને પછી ધૌમ્યગુરુના પ્રશ્નાનુસાર યુધિષ્ઠિરના ભરતવાક્યથી નાટક પૂરૂં થાય છે.

ભારતવાક્ય.

અહિં એટલું જ કહેવાનું કે ભીમે દૂર રહીને જ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરી. એને કમળ આપ્યાં નથી. આપ્યાં એવું માની લેવાનું જ રાખ્યું. વિક્રમોર્વશીયઆદિ નાટકોમાં કાર્યની સમાપ્તિ થયા બાદ ભરતવાક્ય આવે છે: ને ખરૂં જોતાં જેના કાર્યની સમાપ્તિ થઇ હોય તેને પૂછાય છે ને વાક્ય બોલાય છે. અહિં એવું નથી. સમય એવો છે કે કુબેર ગુસ્સે થયા નથી. ભીમ પર પ્રસન્ન છે. તેમણે કહેવું જોઇએ કે હે ભીમ! તું સહસ્ર કમળ સ્વહસ્તે મેળવી શક્યો, તારી પ્રયત્નમાને રીઝવી શક્યો ને મૃત્યુ પામેલા સર્વ યક્ષો પુનઃ સજીવન થયા છે તો કહે આથી તારૂં બીજું શું પ્રિય કરૂં? અથવા તો ભીમ દ્રૌપદીને કહે કે-હે પ્રિયે! જે કમળને માટે તું અતિ ઉત્કંઠિત હતી તે મેં તને આપ્યાં છે. હવે કહે બીજું શું તારૂં પ્રિય કરૂં! અથવા તો જો કે યુધિષ્ઠિરને મુખે ભરતવાક્ય બોલાવવાની જરૂર નથી, છતાં પણ જો તેને જ આગળ રાખવા વિચાર હોય તો એટલું જ કહી શકાય-હે અજાતશત્રુ! તું જે ભીમને માટે ઉત્કંઠિત હતો, તેવા વિજયી ભીમ સાથે મેં તને પુનઃ મેળવ્યો. હવે કહે બીજું શું અધિક પ્રિય કરૂં! આમ કરવાથી ધૌમ્યાદિ જે અપશુકન સૂચવી યુધિષ્ઠિરને ભીમની પાછળ જવા પ્રેરે છે તેનો સંબંધ જળવાત. પણ જે છે તે પ્રમાણે જોઇએ તો લોમશ પ્રિય કર્યાનું કહે છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. અજાતશત્રુ! મેં મઘવાના કહેવાથી આ પ્રમાણે તારૂં પ્રિય કર્યું છે. શ્રવણ કર્ય-

તીર્થ મહીનાં સઘળાં, માહાત્મ્ય મુનિનાં પ્રણામ સહભાખ્યાં;
દિવ્ય કમળ આ મળિયાં, પ્રિયસુરદર્શન કુકષ્ટ નવ રાખ્યાં.

તથાપિ હે ધર્માત્મા તું કે' કે' કે આથી પણ હું તારૂં શું અધિક પ્રિય કરૂં.?'

હવે અહિં ઉપલાં બે પાદમાં જે જે સૂચવાયું છે તે વિષેનું આ નાટકમાં કાંઇ પણ સૂચન નથી. દિવ્ય કમળ મળવામાં યુધિષ્ઠિરને કંઇ કહેવાનું નથી. ભીમ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી તે પ્રસંગ બને છે તેમ પ્રિય અને સુરનાં દર્શન કરાવવાનાં હતાં તે વિષે પણ નાટકમાં ઉલ્લેખ નથી. એટલે લોમશે પ્રિય કર્યાનું આ સ્થળ યોગ્ય નથી. શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મુદ્રારાક્ષસ આદિ નાટકોમાં જો ભરતવાક્યનાં અનુસંધાન જોવાશે તો થયલાં કાર્યને ઉદ્દેશી કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે કર્યું હવે બીજું શું પ્રિય કરૂં! એમાં જેનું કાર્ય કરવાનું હોય તેને જ ઉદ્દેશીને બોલાય છે. મુદ્રારાક્ષસમાં ચાણક્ય પોતાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કર્યા વિષે શ્લોક બોલી પૂછે છે કે આટલું કીધું, હવે ચંદ્રગુપ્ત અને અમાત્ય રાક્ષસ બોલો બીજું શું પ્રિય કરૂં! તે જ પ્રમાણે શાકુન્તલમાં મારીચ ઋષિ રાજા દુષ્યન્તને પોતાના નગરમાં જવાનું કહી આશીર્વાદ આપે છે. તે પ્રમાણે રાજા કરવાનું કબૂલ કરે છે ત્યારે મારીચ કહે છે કે હવે

તારૂં બીજુ શું પ્રિય કરૂં ? માલતીમાધવમાં પણ વસ્તુને ઉદ્દેશીને જ પૂછાય છે. કામન્દકી શ્લોકમાં પૂછે છે કે તમારી અનેક મનોરથવાળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઇ ને મારા શિષ્યોયે લીધેલો પરિશ્રમ પણ સફળ થયો ઇત્યાદિ. તો હે રાજપુત્રો હવે જે બીજું પ્રેય કરવાનું હોય તે બોલો, અને પછી ભરતવાક્ય આવે છે. તેમજ રોષદર્શિકામાં નારદ, દ્વારકામાં વ્રજનું ભાન કરાવાય છે એટલે સત્યભામા, રૂક્મિણી અને સોળ સહસ્ર સુંદરી આદિને ઉદ્દેશી બોલે છે અને કૃષ્ણદેવ નારદજીની કૃપાદૃષ્ટિનું પરિણામ સૂચવે છે ત્યારે નારદ કહે છે કે વાસુદેવ ! કહો શું તમારૂં એથી અધિક શ્રેય કરૂં ! એ જ પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમાં કુલપતિ શ્લોકોદ્વારા–વૃષ્ટિ થવાનું, તપતી મળ્યાનું, વિયોગ મટવાનું ઇત્યાદિ જે જે વિષયો નાટકમાં રાજાને લગતા ઉપસ્થિત થયા છે તેનો ઉપસંહાર કરી તે પ્રાપ્ત થયાનું સૂચવે છે અને કહે છે—

"વાંચ્છો શું પ્રિય આજ રાજ અમથી, કેવું ન કૈં કાનમાં."

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવ્યું તેમ સોમશતું વાક્ય બરાબર નથી અને તેથી આખા નાટકની જે સમાપ્તિનો ભાગ છે તે ખૂબીથી ચિતરાયો નથી અને અતડો લાગે છે.

નાટકનાં પાત્રો. આખા નાટકમાં જે જે પાત્રો ચિતરાયાં છે તેમાં ધ્યાન ખેંચનારૂં પાત્ર ભીમનું છે. બાકી બધાં પાત્રો ઠંડાં લાગે છે. જટાસુરનું પાત્ર બે અંક ખેંચ્યું હોત તો ઠીક થાત છે. એટલે ભીમના પ્રતિનાયક તરીકે સારી અસર કરી શકતું નથી. સ્મરવર્ધક શ્રીદામાના જેવું હાસ્યોત્પાદક પાત્ર છે. પરન્તુ જે ધ્યાન શ્રીદામો ખેંચે છે, કાર્યની ઝમાવટ આણવા જે જે ચાતુર્યભરી યુક્તિઓ શ્રીદામો કરે છે, તે સર્વનો વિચાર કરતાં સ્મરવર્ધકનુ પાત્ર ફીકું લાગે છે અને જો ખાસ વિચાર કરીયે તો નકામા જેવું પાત્ર છે. ફક્ત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ અને તે પણ પહેલા અંકમાં અને સ્હેજસાજ છેલ્લા અંકમાં. બાકી તો એનું જે કાર્ય છે તે કોઈ સામાન્ય નોકર આદમી કે બ્રાહ્મણ પણ કરી શકે એમ છે. એનું સ્થાન કંઇ એટલું ઉત્તમ નથી કે જે મંત્રાનંદને મળવાથી તેનું કાર્ય સફળ થઇ પડે. તેમ જે હાસ્ય એ પાત્ર તરફથી પહેલો અંક વાંચતાં અપેક્ષિત રહે છે, તેમાં આપણે કેવળ નિરાશા જ રહે છે. શ્રીદામા વિના રોષદર્શિકાખ્યાન લુલું થઇ જાય છે, અને રાજા વનમાં એકલો રહે એના કરતાં વસંતક સાથે હોય એ સ્વભાવિક છે,. કેમકે એ એનો સલાહકાર છે, . તેમજ વસંતકની સૂચનાથી જ રાજાને કુલપતિનું સ્મરણ થાય છે ને વસિષ્ઠ પધારે છે, ને તપતી મળે છે, અને પહેલેથી ઠેઠ સુધી કાયમ રહે છે. સ્મરવર્ધકને હાથે એવું કંઇ મોટું કાર્ય પણ થઇ શકતું નથી. ફક્ત બધા બ્રાહ્મણો દોડા દોડ કરે છે ત્યારે સ્મરવર્ધક વસંતિકાનો આર્તનાદ સાંભળે છે અને તે ક્યાં પડી છે તે બધાને બતાવે છે. વળી તે દ્રૌપદીનો પ્રીતિપાત્ર મટી જાય છે, જ્યારે શ્રીદામો રૂક્મિણીની પ્રીતિ તત્કાળ સંપાદન કરી શકે છે, અને ખટપટી માણસ છે એ બતાવાય છે, જો કે તે પણ પાછલા અંકોમાં નબળો પડે છે. પણ દારૂકનો રથ છોડાવી નાખવામાં અને સત્યભામાને મનાવવા જવામાં તે ફરીથી સહાય કરનારો થઇ પડે છે. ત્યારે સ્મરર્ધકથી કંઇ સહાય થઇ શકતી નથી.

આ નાટકમાં નવાં નવાં પાત્રો આવ્યાં જાય છે. એક ભીમ નાયકની આસપાસ અનેક નવાં નવાં પાત્રો રૂપી વિવિધ પુષ્પો ગુંથાયાં છે. ત્યારે રોષદર્શિકામાં પાત્રો છે તેથી જ

(વખતે રાક્ષસોના માયાબળથી) આમ વિચાર કરવાથી અજુગતું ઘણું છે, અને ઘણા પ્રશ્નોનો કવિયે વિચાર કર્યો નથી.

ભારતવાક્ય.

વળી નાટકની સમાપ્તિ વખતે ભીમ અર્જુનને મળે છે ભીમ સહસ્ત્ર પુષ્પ લઇ કુબેરને નમે છે. અહો સર્વે જણા અહિં આવ્યા છો ? તેના ઉત્તરમા દ્રૌપદી કહે છે–જ્યા ધનેશ્વરના અનાયાસે દર્શન થવાના હોય, જ્યા પ્રિયપાર્થ પધારવાના હોય, અને જ્યા સ્વેચ્છિત... લખાવટ ચાતુરીભરી નથી, આવે ? અને પછી ધૌમ્યગુરુના પ્રશ્નાનુસાર બુદ્ધિ દ્રષ્ટિએ ન જોઇએ તો વાચતા કંટાળો અહિં એટલુ જ કહેવાનુ કે ભીમે દૂર ... રસ પણ ઠીક પરે છે.
નથી આપ્યા એવું માની
સમાપ્તિ થયા બાદ ભર
હોય તેને પૂછાય ?
ગુસ્સે થયા નથી.

તપત્યાખ્યાન

જુ નાટક તપત્યાખ્યાન છે.* આ નાટકમા વસ્તુસંકલના પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન સ્વહસ્તે મેળ... રપૂર્વક કરવામા આવી છે. શરૂઆતથી જ રાજા કોઇ બીજીને પરણશે એવી શંકા સજીવન ... રાણી દેખાય છે. પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞની નિષ્ફળતા સૂચવી છે, પરન્તુ રાજા વ્યાઘ્રનો શિકાર કે–...જાય છે પછી પુનઃ તે યજ્ઞારંભ થાય છે અને રાણીને ગર્ભ રહ્યો છે, એનું ઘણુંજ ગૂઢ શબ્દોમા સૂચન માત્ર થાય છે. તેમા રાજાએ તપતીને મળવું અને પટરાણી પદ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવી અને ઘણા સમય પછી ગર્ભવતી થયેલી રાણીએ જાણવી અને એથી રાજાની કફોડી સ્થિતિ થવી અને તેનો કુલપતિએ ન્યાયપૂર્વક તોડ કાઢવો ઇત્યાદિ પ્રસંગોની ગુંથણી સારી થઇ છે. રાજા વનવાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે રાજા વિના દેશની દશા કેવી થાય છે, પ્રજાને કેટલા પ્રકારના દુઃખ પડે છે, સારા પ્રધાન અને સારા વહિવટદારો ન હોય તો પ્રજાની શી દશા થાય, પ્રધાન ચુંટવા તો કેવા પ્રકારના ચુંટવા, દુષ્કાળના સમયમા કેવી રીતે પ્રજાને પાળી તેનું રક્ષણ કરવું, શત્રુઓથી કેવી રીતે ચેતતા રહેવુ, રાજનીતિના અગો કેમ યોજવા આદિ વિષયોની ચર્ચા સારી કરાઇ છે. નૈતિક રાજનૈતિક અને ઉપદેશક તત્ત્વોનું કોકડુ સારૂં ગુથાયુ છે. સત્યભામાખ્યાનમા બે સ્ત્રી હોવાથી પતિની કેવી દશા થાય છે તેનુ ભાન કરાવાય છે, દૈવની અકળિત ગતીનો ખ્યાલ અપાય છે. પાચાલી-

---

* આ નાટક ઉપરથી મુંબઇમા આર્ય નૈતિક નાટક કંપનીમા " સૂર્ય કુમારી " નામે ખેલ મૂકાયો છે. ઘણો ફેરફાર થયો છે પરન્તુ એ પરથી એટલું જણાશે કે હાલની રંગ ભૂમીપર આ નાટકો આવા ને આવા સ્વરૂપમા મુકાય એમ નથી ઘણો ફેરફાર કરવો પડે " સૂર્ય કુમારી " ઘણું પકાયું છે છતા તે નિર્દોષ ને ઉત્તમ છે એમ અમારૂં કહેવુ નથી ઘણા દોષો માલુ રહેલા છે અસંગતતા ઘણી છે તેમજ વલ્લભના દુશાસન રુધિરપાનમાથી એક ભાગ–દ્રૌપદી જ્યારે ભીમને દુશાસન વધ કરવા ઉશ્કેરે છે તે ભાગ–" સતી દ્રૌપદી " ના ખેલમાં આવી ગયો છે કેટલાક વાકયો તો વલ્લભમાનાજ છે વળી થોડા વખત ઉપર મુંબઇમા રૂક્મણી સ્વયંવરનુ નાટક ભજવાયું હતુ. તેમા સત્યભામારોષદર્શિકા નાટકમાના બીજા અંકમા કૃષ્ણ સત્યભામાના મેળાપ વખતે ચંદ્ર અને બળદ વાળી યુક્તિનું અનુકરણ કરવામા આવ્યુ છે તેમજ રોષદર્શન અને પારિજાતક વૃક્ષનો વિભાગ ઉપર્યુક્ત " સતી દ્રૌપદીમા " (દેશી નાટક સમાજમા) ફેરફાર સાથે મુકવામા આવેલ છે.

તારૂં બીજું શું પ્રિય કરૂં ? માલતીમાધવમાં પણ વસ્તુને ઉદ્દેશીને જ પૂછાય છે. કામન્દકી શ્લોકમાં પૂછે છે કે તમારી અનેક મનોરથવાળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઇ ને મારા શિષ્યોયે લીધેલો પરિશ્રમ પણ સફળ થયો ઇત્યાદિ. તો હે રાજપુત્રો હવે જે બીજું પ્રેય કરવાનું હોય તે બોલો, અને પછી ભરતવાક્ય આવે છે. તેમજ રોષદર્શિકામાં નારદ, દ્વારકામાં પ્રજાનું ભાન કરાવાય છે એટલે સત્યભામા, રૂક્મિણી અને સોળ સહસ્ત્ર સુંદરી આદિને ઉદ્દેશી બોલે છે અને [illegible] [illegible]જીની કૃપાદૃષ્ટિનું પરિણામ સૂચવે છે ત્યારે નારદ કહે છે કે વાસુદેવ !

છે. સત્યભામાંના મેળાપ વખતે સં[illegible] એ જ પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમાં કુલપતિ શ્લોકોદ્વારા—
ખરી સ્થિતિ જોગણને વેશે જાણી જે[illegible]પાદિ જે જે વિષયો નાટકમાં રાજાને લગતા
યુક્તિથી વસ્તુ વિસ્તાર પામે છે, તો અહિં વ[illegible] સૂચવે છે અને કહે છે—
છે, પણ તેથી વધુ વિસ્તાર થતો નથી. [illegible]માં."

આ જ પ્રમાણે પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં કમળનો પ્રસ[illegible]ને તથી આખા નાટકની
તક પુષ્પના પ્રસંગ જેવો છે. ત્યાં દૈવી પુષ્પ છે, તો પાંચાલીપ્ર[illegible]
છે. ત્યાં સત્યભામા અને કૃષ્ણ દેવને દૈવી પુષ્પની અપ્રાપ્ય સ્થિતિ વિ[illegible] ભીમનું છે.
અહિ દૈવી કમળ વિશે કલહ થાય છે. ત્યાં કંઇક ગ્રામ્યતા પ્રસંગવશ[illegible] [illegible]મ થાય
અહિં જુદાજ પ્રકારની પ્રગતિ સૂચવાય છે. [illegible]ની.

આ પ્રણાલે ઉપર્યુક્ત નાટકોમાં કંઇક સમતા દેખાય છે. પરન્તુ તપત્યાખ્યાને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તેવી સમતા દેખાતી નથી. કંઇક દેખાય તો એટલી જ કે ભીમના ત્રાસથી વનદેવતાઓ અને યક્ષના અનુચરો કંપી ગયા છે, ને રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે, ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં રાજાની ગેરહાજરીથી દુષ્કાળથી પ્રજા અતિ પીડાય છે અને કાર્યદક્ષ વહિવટદારો પણ રક્ષણ કરતાં મુઝાય છે. મંત્રાનંદ પોતાની માયાથી દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, ત્યારે અહિ તપતી માયાથી વ્યાઘ્રરૂપ ધારી સખીઓ દ્વારા સંવરણને આકર્ષે છે. ભીમ વિના પાંડવો પીડાય છે તો અહિં રાજા વિના પ્રજા પીડાય છે.

વસ્તુ સૂચન.

પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં બતાવ્યું છે તેમ કવિ સવિતાનારાયણના સંસ્કૃત કવિ શ્રીનિવાસના તપતીસંવરણનાં નાટકના ભાષાંતરને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં આ નાટક મૂકાયું હશે. અમને એ નાટક મળી શક્યું નહિ એટલે કંઇ કહી શકતા નથી. પણ સંસ્કૃતમાં ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં મહા કવિ શ્રી કુલશેખરવર્માનું તપતીસંવરણનું નાટક અમારા જોવામાં આવ્યું. બન્નેની વસ્તુસંકલના અને પ્રસંગો તદ્દન જુદા છે. શરૂઆતમાં રાજાને છોકરાં ન હોવાથી તે દુઃખી સ્થિતિમાં દેખાય છે. રાણી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણા નિયમો અને ઉપવાસો કર્યા કરે છે. રાણીને મળવા રાજા જાય છે ત્યાં એના પ્રેમમાં પડેલી તપતીનું કર્ણપૂર મળી આવે છે, જે ઉપરથી તેને જોઇ નથી છતાં રાજા તેના મોહમાં પડે છે. બીજા અંકમાં મદન પીડિત થયલી તપતીને રાજા પ્રત્યક્ષ જુએ છે. સખીઓના પરસ્પર થતા સંલાપથી રાજા તપતીની સ્થિતિ કળી જાય છે, ને સંપૂર્ણ મોહવશ થાય છે. ત્રીજા અંકમાં સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી તપતી મળશે એમ મેનકા રાજાને કહે છે તેથી તે તીવ્ર તપ આદરે છે. ચોથા અંકમાં સૂર્યના પ્રસાદથી તપતી સાથે લગ્ન થઈ ગયાં છે, અને તપતીને પુત્ર પ્રસવ થાય છે, પણ

(વખતે રાક્ષસોના માયાબળથી) આમ વિચાર કરવાથી અજુગતું ઘણું તેમાં પણ વસ્તુને
પ્રશ્નોનો કવિયે વિચાર કર્યો નથી. પ્રવેશોમાં કચ્છાએ

વળી નાટકની સમાપ્તિ વખતે ભીમ અર્જુનને મળે છે. ભીમ સહુ નહિ તો હું રાજપુત્રે
નમે છે. અહો સર્વે જણાં અહિં આવ્યાં છો ? તેન આવે છે. તેમજ રો

ભારતવાક્ય. કહે છે-જ્યાં ધનેશ્વરના અનાયાસે દર્શન થવાનાં દેવીમુખી અને સોળ
પધારવાના હોય, અને જ્યા સ્વેચ્છિત... ...પરિણામ સુચવે છે

આવે ? અને પછી ધૌમ્યગુરુના પ્રશ્નાનુસાર પ્રકૃતિ દોષ... ...કને મળી જા... એ જ પ્રમાણે ત...
અહિં એટલું જ કહેવાનું કે ભીમે દૂર... ...નકાને ક્ષમા અપાય છે...
નથી. આપ્યાં એવું માની ... ...દ્યાદિ ... ...
સમાપ્તિ થયા બાદ ભ... ...પતીસંવરણના નાટકોથી જુદું જ પડે છે એ સહૃદયના સુર
હોય તેને પૂછાય કે સામ્ય છે ખરું.

ગુસ્સે થયા નથી. ...કેમાં કવિ પ્રસગો સામસામા તોળતા હોય એમ લાગે છે. એક બાજુ
સ્વહસ્તે મેળ... ...સ્થિતિમાં પ્રધાનની મુઝવણ છતાં કાર્યદક્ષતા. બીજી બાજુ રાજાની કામપીડિ
સજીવન ...સ્થતિ ને તેમાં વિદૂષકની મૂર્ખતા એક બાજુ પુત્રેષ્ટિયજ્ઞની નિષ્ફળતા ને રાણીના
કે-હે ...ક દુઃખ અને રાજાના પરિણય વિષે શંકા. બીજી બાજુ તપોવનના ઋષિઓનો ત્રાસ
ગૂઢ તેમનાં દુઃખ. એક પાસ પ્રધાને દેશની સ્થિતિ સુધારવા તીવ્ર પ્રયાસો કરવા, બીજી
બાજુએ રાજાએ તપતીને પ્રાપ્ત કરવામાં આખું માનસિક બળ અજમાવી દેહને કષ્ટવો,
એક બાજુ તપતીની વિરહવેદના બીજી બાજુ રાજાની. આ પ્રમાણે પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ કરતાં
નાટકમાં ઘણું વિચારીને મનન કરવા જેવું છે એ સાફ દેખાય છે.

છતાં નાટક દોષ રહિત નથી. જેમ નવીનતા અને નવીન પ્રસંગો છે, તેમ પ્રવેશો, વિચારો અને લખાણમાં પિષ્ટપેષણ અને પુનરુક્તિ પણ ઘણી છે.

અંક ૧ લો. પહેલા અંકમાં પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગ આગળ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞની નિષ્ફલતા બતાવી છે. તે જ નિષ્ફલતાનું વિવેચન પાછું બીજા પ્રવેશમાં વસંતકને મોઢે રાજા આગળ થાય છે. સર્વે એમ માની જ શકે કે આ બાબતની રાજાને ખબર પડી છે. નથી પડી એમ બતાવવાથી કંઇ નવીન પ્રસંગ ઉભો થતો નથી, કે કંઇ નવું તત્ત્વ સાધવાનું નથી. નાટકમાં આવાં કેટલાંક વૃત્તાંતો તો પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગને સમજી જ લેવાનાં હોય છે. નહિ તો નકામાં પિષ્ટપેષણથી કંટાળો આવે. ફક્ત આ પુનરુક્તિથી વિદૂષકનો સ્વભાવ બતાવાય છે, તે તો બીજી કોઇ રીતે બતાવી શકાય. પછીના બે પ્રવેશો પણ નિરર્થક છે. પહેલો જેમાં માલતી વલ્લિકા અને માધવી આવી લપેડ કરે છે, અને પછીથી સુલોચના આગળ જાહેર થાય છે. આમાં બે જ નવી વાત છે. એક તો પુત્રકામેષ્ટિયજ્ઞની મુદત લંબાઇ છે.* અને બીજું રાજમાતાએ રાજાનું બીજુ લગ્ન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તે આ બન્ને વાતો એવી છે કે પહેલા જ પ્રવેશમાં કુલપતિ ગયા પછી તરત જ સુચવી દેવાય. અથવા તો તે હોય ને સૂચવાય. છે તેમ રાખવાથી કોઇ જાતનો અર્થ સચવાતો

* શા માટે ? મુદત નથી તેથી-કવિએ શા કારણથી લંબાવ્યો હશે તેનું કારણ નથી આપ્યું લંબાવ્યો ન હોય તો રાણી સગર્ભા વ્હેલી થાય અને તેવાં ચિહ્ન સંપૂર્ણ દેખાયાં હોય તો રાજમાતા તેને વનમાં જવા ન દે.

નથી ને રસ સ્થાપિત થતો નથી. ફક્ત સ્ત્રીઓની ભાષા આલેખવાની તક કવિને મળે છે. વળી જે પ્રસંગમાંથી બીજો પ્રસંગ ખીલે નહિ અથવા તો રસ જામે નહિ તેવા પ્રસંગની આવશ્યકતા નથી.

છેવટનો ભાગ જ્યાંથી તપોવનનો ગભરાટ અને તપતીનો પ્રવેશ થાય છે, એ બન્ને પ્રવેશો સારા ચિતરાયા છે તેમજ અસર સારી કરી શકે છે. રંગભૂમિની દૃષ્ટિયે તેની અસર એટલી બધી નથી, પરન્તું સંવરણ વાઘણને મારવા જાય છે ત્યારથી પછીની સિપાઇઓની લપેડ નકામી છે. ઉલટું રક્ષણાર્થે આવેલા સિપાઇઓની નબળાઇ બતાવી ખોટી છાપ વાચક ને શ્રોતા વર્ગ પર પડે છે. તેમ જ વસંતક અને સમરસિંહના પ્રવેશથી ખાસ કંઇ ફલિત થતું નથી. કેવળ નિરર્થક ગભરાટનો સંચાર થાય છે. ખાસ પ્રયોજન કંઇ સચવાતું નથી, તેમજ પછીના અંકમાં કોઇ પ્રવેશ સાથે તેનું અનુસંધાન નથી.

અહિ એક પ્રશ્ન થાય છે કે મૂળ મહાભારતના ઇતિહાસને ફેરવી, તપતી શા કાજે માયાવી વ્યાઘ્ર અને વાઘણની સહાય લે છે? રાજાને જોવા ઇચ્છતી હતી તો દૈવી શક્તિવાળી હોઇ રાજાને તેના અંતઃપુરમાં જોઇ શકત, નહિ તો મૃગયા કરવા જાત ત્યારે જોઇ શકત. છતાં તેમ ન કરતાં નિર્દોષ મુનિઓનાં લોહી ઉકળાવે છે તે શું પાપ નથી? હોય; પણ અમે ધારીયે છીએ તેમ તપતી પ્રેમાવેશમાં એ મર્યાદા ઓળંગી જાય છે, તેમજ પોતાના પ્રિયમાં કેટલી નિડરતા છે, પરાક્રમ કેવું છે તે સ્વતઃ જોઇ શકે. તેમજ એની શૌર્યમયી મૂર્તિમાંથી પ્રતિક્ષણ સ્ફુરતી સુન્દરતાનો નયનથી ઉપભોગ કરી શકે, જે દશ્ય અન્તઃપુરમાં જોવાનું મળી ન શકે. તેમ જ ત્યાં રાણી સ્વતઃ હોય એટલે રાજાનું મન પોતાના પર પ્રેમભર્યું લાગે નહિ. છતાં અહિં એક નવીન અનુમાન થઇ શકે છે કે આ પ્રસંગ પ્રાચીન પદ્ધતિનો નથી લાગતો. હાલનાં નાટકો જે રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય છે ને જ્યાં આવાં શિકારનાં દશ્યો ભજવાય છે તેની અસરનો છે. કાવ્યમાં ભલે શિકારને મૃગયાનું વર્ણન આપી શકે, પણ નાટકમાં તો એ દશ્ય લાવવાને રંગભૂમિ પરનો થોડો ઘણો પણ અનુભવ ન હોય ત્યાં સુધી તે ન આપી શકે. અમે આગળ બતાવીશું તેમ આ નાટક પડદા આદિની કલ્પિત ગોઠવણ વિના લખી શકાય તેવું જ છે નહિ; અને તેને માટે અધકચરો પણ નાટક જોવાથી અનુભવ મળેલો હોવો જ જોઇએ.

અંક ૨ જો

બીજા અંકમાં તપનદેવ અને ધન્વંતરી તપતીની તબિયત જોય છે, કે તરત કંચુકી ઇન્દ્રનો સંદેશો લાવે છે. તેમાં સંવરણના યજ્ઞાદિ બંધ થવાથી તે સંબંધી વિચાર કરવાનું સૂચવાય છે, આથી ફક્ત સંવરણના રાજ્યમાં ભાવી દુષ્કાળનું સૂચન થાય છે. પરન્તુ એનું મુખ્ય અનુસંધાન કવિના ધ્યાનમાં રહ્યું નથી. દેવલોકની કોઇ વ્યક્તિ મનુષ્યલોકમાં પરણે તેને માટે ઇન્દ્રાદિ દેવોની અનુમતિ ઠીક દેખાય. ઇન્દ્રાદિ દેવો જ તપનદેવને કહે કે તમે તપતીનાં સંવરણ સાથે લગ્ન કરો. તેમ થાય તો સંવરણ રાજ્યમાં જાય ને યજ્ઞાદિ થવાથી આપણે રહીયે. આ બાબતનું સૂચન ચોથા અંકમાં વસિષ્ઠની આગળ તપનદેવે કર્યું હોત તો ઠીક થાત. નહિ તો સૂર્યદેવ ઇન્દ્રસભામાં ગયા ને શું કર્યું? ઇન્દ્રસભામાં બોલાવવાનું પ્રયોજન

રંભાની માયાથી તે સ્વપ્ન હોય એમ લાગે છે. એવામાં મોહાનકા નામના રાક્ષસાના રાજાએ સો પુત્રો મારી નાખ્યા હોવાથી રાજાને છેતરવા તે માયા રચે છે. પાચમા અંકમાં સૂર્યની આજ્ઞાથી તપતીને સૂર્યલોકમા જવું પડે છે. રાજા તેને શોધતો ફરે છે એવામાં દુકાળ પડયાના વર્તમાન પ્રધાન લાવે છે, તેથી રથારૂઢ થઇ તેની નિવૃત્તિ કરવા જાય છે. છઠ્ઠા અંકમાં મોહિનિકા રંભાના રૂપે રાજાને તપતી મરી ગયાના સમાચાર કહે છે, અને તપતીને મેનકાના રૂપમા રાજા મરી ગયાના સમાચાર કહે છે. તેની સખીઓને પણ તેુંજ કહે છે એથી બધાં મરવા તૈયાર થતા અકસ્માત એક એ મળા જાય છે. અહિ વસિષ્ઠ મુનિ તપતીના પુત્ર સાથે આવે છે, મોહિનિ ક્ષિમા અપાય છે ને તપતી પુત્રને ઓળખે છે ને સર્વ સારૂં થાય છે.

આ નાટક ઉપલા ત્રણે ...સંવરણના નાટકોથી જાુદું જ પડે છે એ સહજ દેખાશે. જો કે થોડુંક આરંભમા ... છે ખરૂં.

પ્રસ્તુત નાટ... કવિ પ્રસગો સામસામા તોળતા હોય એમ લાગે છે એક બાજુ દેશની દુઃખદ ...તમા પ્રધાનની મુઝવણ છતા કાર્યદક્ષતા. બીજી બાજુ રાજાની કામપીડિત ... ને તેમા વિદૂષકની મૂર્ખતા એક બાજુ પુત્રેષ્ટિયજ્ઞની નિષ્ફળતા ને રાણીના દુઃખપૂર્ણ ...ખ અને રાજાના પરિણય વિષે શંકા. બીજી બાજુ તપોવનના ઋષિઓનો ત્રાસ માનસિ... દુઃખ. એક પાસ પ્રધાને દેશની સ્થિતિ સુધારવા તીવ્ર પ્રયાસો કરવા, બીજી ને ...એ રાજાએ તપતીને પ્રાપ્ત કરવામા આખું માનસિક બળ અજમાવી દેહને કષ્ટવો, એક બાજુ તપતીની વિરહવેદના બીજી બાજુ રાજાની. આ પ્રમાણે પ્રસગોનુ નિરીક્ષણ કરતાં નાટકમાં ઘણું વિચારીને મનન કરવા જેવું છે એ સાફ દેખાય છે.

છતાં નાટક દોષ રહિત નથી. જેમ નવીનતા અને નવીન પ્રસંગો છે, તેમ પ્રવેશો, વિચારો અને લખાણમા પિષ્ટપેષણ અને પુનરુક્તિ પણ ઘણી છે.

અંક ૧ લો. પહેલા અંકમાં પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગ આગળ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞની નિષ્ફલતા બતાવી છે. તે જ નિષ્ફલતાનું વિવેચન પાછું બીજા પ્રવેશમાં વસંતકને મોઢે રાજા આગળ થાય છે. સર્વે એમ માની જ શકે કે આ બાબતની રાજાને ખબર પડી છે. નથી પડી એમ બતાવવાથી કંઇ નવીન પ્રસંગ ઉભો થતો નથી, કે કંઇ નવું તત્ત્વ સાધવાનું નથી. નાટકમાં આવાં કેટલાક વૃત્તાતો તો પ્રેક્ષક કે વાચક વર્ગને સમજી જ લેવાનાં હોય છે. નહિ તો નકામાં પિષ્ટપેષણથી કંટાળો આવે. ફક્ત આ પુનરુક્તિથી વિદૂષકનો સ્વભાવ બતાવાય છે, તે તો બીજી કોઇ રીતે બતાવી શકાય. પછીના બે પ્રવેશો પણ નિરર્થક છે. પહેલો જેમાં માલતી વલ્લિકા અને માધવી આવી લપેડ કરે છે, અને પછીથી સુલોચના આગળ જાહેર થાય છે. આમાં બે જ નવી વાત છે. એક તો પુત્રકામેષ્ટિયજ્ઞની મુદત લંબાઇ છે.* અને બીજું રાજમાતાએ રાજાનું બીજુ લગ્ન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તે આ બન્ને વાતો એવી છે કે પહેલા જ પ્રવેશમાં કુલપતિ ગયા પછી તરત જ સુચવી દેવાય. અથવા તો તે હોય ને સૂચવાય. છે તેમ રાખવાથી કોઇ જાતનો અર્થ સચવાતો

* શા માટે ? મુદત નથી તેથી–કવિએ શા કારણથી લંબાવ્યો હશે તેનું કારણ નથી આપ્યું લંબાવ્યો ન હોય તો રાણી સગર્ભા વ્હેલી થાય અને તેવા ચિહ્ન સંપૂર્ણ દેખાવાં હોય તો રાજમાતા તેને વનમા જવા ન દે.

નથી ને રસ સ્થાપિત થતો નથી. ફક્ત સ્ત્રીઓની ભાષા આલેખવાની તક કવિને મળે છે. વળી જે પ્રસંગમાંથી બીજો પ્રસંગ ખીલે નહિ અથવા તો રસ જામે નહિ તેવા પ્રસંગની આવશ્યકતા નથી.

છેવટનો ભાગ જ્યાંથી તપોવનનો ગભરાટ અને તપતીનો પ્રવેશ થાય છે, એ બન્ને પ્રવેશો સારા ચિતરાયા છે તેમજ અસર સારી કરી શકે છે. રંગભૂમિની દૃષ્ટિયે તેની અસર એટલી બધી નથી, પરન્તુ સંવરણ વાઘણને મારવા જાય છે ત્યારથી પછીની સિપાઇઓની લપેડ નકામી છે. ઉલટું રક્ષણાર્થે આવેલા સિપાઇઓની નબળાઇ બતાવી ખોટી છાપ વાચક ને શ્રોતા વર્ગ પર પડે છે. તેમ જ વસંતક અને સમરસિંહના પ્રવેશથી ખાસ કંઇ ફલિત થતું નથી. કેવળ નિરર્થક ગભરાટનો સંચાર થાય છે. ખાસ પ્રયોજન કંઇ સચવાતું નથી, તેમજ પછીના અંકમાં કોઇ પ્રવેશ સાથે તેનું અનુસંધાન નથી.

અહિ એક પ્રશ્ન થાય છે કે મૂળ મહાભારતના ઇતિહાસને ફેરવી, તપતી શા કાજે માયાવી વ્યાઘ અને વાઘણની સહાય લે છે? રાજાને જોવા ઇચ્છતી હતી તો દૈવી શક્તિવાળી હોઇ રાજાને તેના અંતઃપુરમા જોઇ શકત, નહિ તો મૃગયા કરવા જાત ત્યારે જોઇ શકત. છતાં તેમ ન કરતાં નિર્દોષ મુનિઓનાં લોહી ઉકળાવે છે તે શું પાપ નથી? હોય; પણ અમે ધારીયે છીએ તેમ તપતી પ્રેમાવેશમાં એ મર્યાદા ઓળંગી જાય છે, તેમજ પોતાના પ્રિયમાં કેટલી નિડરતા છે, પરાક્રમ કેવું છે તે સ્વતઃ જોઇ શકે. તેમજ એની શૌર્યમયી મૂર્તિમાંથી પ્રતિક્ષણ સ્ફુરતી સુન્દરતાનો નયનથી ઉપભોગ કરી શકે, જે દૃશ્ય અન્તઃપુરમાં જોવાનું મળી ન શકે. તેમ જ ત્યા રાણી સ્વતઃ હોય એટલે રાજાનું મન પોતાના પર પ્રેમભર્યું લાગે નહિ. છતાં અહિં એક નવીન અનુમાન થઇ શકે છે કે આ પ્રસંગ પ્રાચીન પદ્ધતિનો નથી લાગતો. હાલના નાટકો જે રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય છે ને જ્યાં આવાં શિકારનાં દૃશ્યો ભજવાય છે તેની અસરનો છે. કાવ્યમાં ભલે શિકારને મૃગયાનું વર્ણન આપી શકે, પણ નાટકમાં તો એ દૃશ્ય લાવવાને રંગભૂમિ પરનો થોડો ઘણો પણ અનુભવ ન હોય ત્યાં સુધી તે ન આપી શકે. અમે આગળ બતાવીશું તેમ આ નાટક પડદા આદિની કલ્પિત ગોઠવણ વિના લખી શકાય તેવું જ છે નહિ; અને તેને માટે અધકચરો પણ નાટક જોવાથી અનુભવ મળેલો હોવો જ જોઇએ.

અંક ૨ જો

બીજા અંકમાં તપનદેવ અને ધન્વંતરી તપતીની તબિયત જોય છે, કે તરત કંચુકી ઇન્દ્રનો સંદેશો લાવે છે. તેમા સંવરણના યજ્ઞાદિ બંધ થવાથી તે સંબંધી વિચાર કરવાનું સૂચવાય છે, આથી ફક્ત સંવરણના રાજ્યમા ભાવી દુષ્કાળનું સૂચન થાય છે. પરન્તુ એવું મુખ્ય અનુસંધાન કવિના ધ્યાનમાં રહ્યું નથી. દેવલોકની કોઇ વ્યક્તિ મનુષ્યલોકમા પરણે તેને માટે ઇન્દ્રાદિ દેવોની અનુમતિ ઠીક દેખાય. ઇન્દ્રાદિ દેવો જ તપનદેવને કહે કે તમે તપતીનાં સંવરણ સાથે લગ્ન કરો. તેમ થાય તો સંવરણ રાજ્યમાં જાય ને યજ્ઞાદિ થવાથી આપણે રહીયે. આ બાબતનું સૂચન ચોથા અંકમાં વસિષ્ઠની આગળ તપનદેવે કર્યું હોત તો ઠીક થાત. નહિ તો સૂર્યદેવ ઇન્દ્રસભામા ગયા ને શું કર્યું? ઇન્દ્રનતામા બોલાવવાનું પ્રયોજન

સચવાતું નથી અને તેથી કંચુકીનો પ્રવેશ નિરર્થક થાય છે. કેમકે એ બાબત તો પ્રધાનાદિના પ્રવેશ ઉપરથી સમજાય છે.

અહિં કોઇ એવો પ્રશ્ન કરે કે ધન્વંતરીના નિદાન બાદ તપનદેવે તપતીને સંવરણ સાથે તરત કેમ ન પરણાવી ! એટલો જ ઉત્તર આપી શકાય કે બન્નેના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા જોવાની છે. એક માનવી અને બીજું દૈવી. બન્નેનો પ્રેમ હૃદયનો છે એવું સમજાય ત્યાર પછી તેની અનુમતિ અપાય. તેમ જ સંવરણ માનવી હોવાથી તે તપતીની માગણી કરે, અને વસિષ્ઠ જેવા મહામુનિ તે અર્થે આવે તો ના પાડી શકાય નહિ. બાકી દેવની પુત્રી માનવ સાથે પરણે એ અઘટિત દેખાય.

બીજો પ્રવેશ જે દુઃખથી પીડાતા પદાતિનો છે તેમાં લપેડ ઘણી છે ને મહત્ત્વ ઘણું ઓછું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં રાજા એકદમ વસંતકને બોલાવી પ્રેમગાથા કહી દે છે એ સ્વાભાવિક નથી. સુષેણાદિને તે હમણાં જ દેખે છે. વસંતકને બોલાવે છે તો એ સર્વને મોકલી દીધા બાદ રાજા વસંતકને કહે અથવા વસંતક રાજાની સ્થિતિ જોઇને પ્રશ્ન પૂછે ને રાજા તેને ઉત્તર આપે એ વધારે સ્વાભાવિક દેખાય. રાજા વસંતકને કહેવા આતુર ભલે હોય પણ પરિજનના દેખતાં તે તેને કાનમાં કહે ને પરિજન ખસી જાય, એ યુક્તિ ઠીક નથી લાગતી. વળી તરત દૂત આવે છે અને વસંતકને સુષેણ બોલાવે છે ને પૂછે છે, ને જાણે વસંતક સુષેણનો જાસુસ હોય તેમ બધું તેને કહી દે છે. યુક્તિપૂર્વક સુષેણ કઢાવતો હોય તો ઠીક અસર થાય. આ તો મનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે કવિએ ગોઠવી દીધું લાગે છે. સ્વાભાવિક દેખાય એવું નથી.

અંક ત્રીજો

ત્રીજા અંકમાં વેણિકા નાયકાનું ખાસ પ્રયોજન નથી. એટલું જ સમજાય છે કે રાજા નથી છતાં પણ રાજા વિનાનું બધું અંધેર, એવું ગામમાં ન ચર્ચાય અને સચિવ તેની કેટલી સંભાળ રાખે છે, તે બતાવવા પૂરતું છે. બાકી તો જેમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દ્રૌપદીના નાચ વિષે ટીકા કરે છે કે "આખા નાટકમાં નૃત્યનો એક પણ દેખાવ નહિ તે કવિને ઠીક નહિ લાગ્યું હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવાની યોજના કરી હોય એમ લાગે છે", તેમ તેમના મતાનુસારે લોકોને રીઝવવા હાલ નાટકોમાં જેમ પગો નપગો નાચ ગોઠવવામાં આવે છે તેમ આ નાટકમાં કર્યું હોય. પણ જો એમ હોય તો સત્યભામાખ્યાનમાં કેમ નાચ ન મૂક્યો ને જો મૂકવો એવી ધારણા હોય તો પ્રેમાનંદના વખતમાં આવા નાટકોમાં નાચ થતો હતો ? અમને તો એમ લાગે છે કે કવિ એમ બતાવવા ઇચ્છે છે કે રાજરહસ્ય સાચવવા પુરતાં કેટલીક વાર ઘણા ખોટાં ખરચ પણ કરવાં પડે છે.

ચિદાનંદ અને બ્રહ્માનંદનો પ્રવેશ નિરર્થક છે. કારણકે ગત બે પ્રવેશથી જ સૂચવાઇ ગયું છે કે સુલોચના અમુક કાર્યદક્ષ રક્ષકો સાથે વનમાં રાજાને ઢુંઢતી આવી છે. એટલે ચિદાનંદ અને બ્રહ્માનંદ દ્વારા એ અર્થ સ્ફુટ કરવા જરૂર રહેતી નથી. સાથે આવેલા મનુષ્યો કોણ હતા, તે પણ સૂચવાયલું છે, પ્રત્યક્ષ દેખાડવાનું છે અને વાતચિતપરથી સમજાવવાનું

છે એટલે તેની પણ જરૂર નથી. એટલે આ પ્રવેશ પિષ્ટપેષણ કરે છે અને નકામો છે. વળી માધવી, માલતી અને સુકેશીની વાતચિતમા જોગી વેશ લેવાની યુક્તિ બતાવી છે, એટલે તે અર્થનું આથી પોષણ કરવાની જરૂર નથી. રાજા ધ્યાનગ્રસ્ત દેખાય ત્યાં જ ત્રણે જણીઓ આવે અને તેમના પ્રથમ બે ત્રણ વાક્યો ઉપરથી તેઓ કોણ છે અને શા કાજે આવી છે તે સમજાય એટલે જુદા પ્રવેશની જરૂર રહેતી નથી.

ચોથો અંક

ચોથા અંકમાં રામસિંહ, રણજીતસિંહ અને માધવીની વાતો નકામી છે. રાજાના મુખમાંથી રાણી ઘીચ ઝાડીમાં અલોપ થઇ ગયાનું સ્પષ્ટ છે, તે જ વાત ફરીથી માધવી કરે છે. રાજાને મળે છે ત્યારે ફરીથી તે જ વાત ચર્ચાય છે. વળી માધવી ક્રોધ કરીને જોગી વેશમાં જાય છે તેથી પણ કાઇ ફલિત થતું નથી. તેમ જ, કોઇ પ્રસંગ સ્થાપિત થતો નથી. ફક્ત સાથે રહેલા સરદારોની જરા મુંઝવણ દેખાડે છે. પણ તેથી કંઇ પ્રયોજન સચવાતું નથી, તેમ જ એ લોકો રાજાને આવી મળે છે તેથી કંઈ ઝાઝો અર્થ સચવાતો નથી. સૈનિકો રાણીને ખોળી કાઢશે એટલી રાજાને ચિન્તા ઓછી થાય છે. એટલું એમ ન થયું હોત તો રાજાના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વધારે સારી રીતે બતાવી શકાત.

પાંચમો અંક

પાંચમો અંક સંવરણ અને તપતીના શૃંગારથી શરૂ થાય છે. એ દૃશ્ય મૂકવાનું શું પ્રયોજન છે? રાજાને તરછોડી રાણી ગઇ પછી તેનું શું થયું તે જ ચર્ચવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે કુમારના પ્રવેશથી જણાઇ આવે છે. અગાઉ કહેવું પડશે કે આ પ્રવેશો લખવામાં કવિએ થાપ જ ખાધી છે. રાણી રાજાને તરછોડી ત્રીજા અંકને છેડે જાય છે. ત્યાર પછી ચોથા અંક અને ત્રીજા અંક વચ્ચે કોઇ પણ રીતે અમુક માસનો ગાળો કલ્પી શકાય તેમ નથી. કારણકે માધવી સમરસિંહ રાજાની આગળ વાત કરે છે તે પરથી એમ સમજાય છે. રામસિંહનો પ્રવેશ થતા જ જે વાક્યો છે તે પરથી જ એની પ્રતીતિ થાય છે. રાણીની તપાસ કરતાં તે ન મળ્યાની ખબર સુષેણને વીરકેતુ આપે છે તે પરથી પણ સમજાય છે કે તે વાતને વખત બહુ થયો જ નથી. પણ ઘણા થોડા દિનની વાતો છે. ત્યાર પછીથી તપતીનાં લગ્ન થાય છે તેટલા સમયમા બેથી ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા એ માની શકાતું નથી; તેમ કોઇ પણ ઠેકાણે એનું સૂચન કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી. વળી રાજા ધ્યાન ધરી બેસવાના છે, ને તેમાં સૂર્યદેવનું અને કામદેવનું સૂચન તો અંકની શરૂઆતમાં જ તપતીના ગયા પછી થાય છે, અને તે ધ્યાનમાં પણ રાજાનું ચિત્ત ચોટતું નથી; એટલે વસિષ્ઠમુનિ રાજાની સમક્ષ પધારે છે તે પ્રવેશ પણ તરતનો જ સમય સૂચવે છે. વળી પછીના પ્રવેશમાં વસિષ્ઠ-મુનિ તપનદેવના લોકમાં જાય છે તેને પણ દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ હોવાથી સમય ઘણો જ થોડો લાગે. એટલે રાણી ગુમ થયા પછીથી રાજા અને તપતીનાં લગ્ન થાય છે તે સમય ઘણો નથી. વધારેમાં વધારે એક જ માસ મૂકી શકાય. હવે પાંચમા અંકમાં જે પ્રથમ પ્રવેશમા રાજા અને તપતીનો શૃંગાર છે, તેમાં રાજાના અતિ ઉન્માદભર્યા વર્તનથી એમજ માની શકાય છે કે તે પ્રસંગ પણ લગ્ન થયા પછી તરતનો જ છે. વસંતક જ્યારે ગભ-રાય છે અને તપતી જડતી નથી તેને માટે શંકા કરે છે કે તે સૂર્યલોકમાં ચાલી ગઇ હોય, તેની શંકા નિવારવા તમાલિકા કહે છે કે "બાઇ વસંતક' નરેન્દ્રવધૂ થતાં જ

તેની ઉર્ધ્વ ગતિનો અવરોધ થયો છે," આ શબ્દો તો સાફ સૂચવે છે કે લગ્ન થયે સમય ઘણો જ અલ્પ થયો છે. વળી તપતીને રાજા ગાઢાલિંગન આપે છે ત્યારે જાણે તમાલિકાને છેલ્લી મળવા ઇચ્છતી હોય તેમ કહે છે–" એક વાર મને તમાલિકાને મળી લેવા દો." અને તેના ઉત્તરમાં રાજા કહે છે કે " તમાલિકાને આજ સુધી મળી તોએ તૃપ્ત ન થઇ ?" આ પરથી પણ સાફ જણાય છે કે આ પ્રસંગ લગ્ન પછીનો તાજો જ છે. વળી તરલિકા અને તમાલિકાને પણ પૃથ્વીપર તપતીનાં લગ્ન બાદ વધુ વખત રહેવાની જરૂર નથી. કારણકે તેઓ દૈવી છે. સેવા કરવા રહી શકે એમ મનાતું નથી. જેમકે વિક્રમોર્વશીયમાં ઉર્વશી પુરૂરવાને પ્રાપ્ત થયા પછી ચિત્રલેખા ત્યા રહેતી નથી તેમ જ રાજાના શબ્દો " નવોઢા તું જેવી, કદિક પતિથી જો ડર તજે" એ જ સૂચવે છે. લગ્ન થયા બાદ તપોવનમાં બે વર્ષ ગુમાવાનું કારણ ? કવિએ સુલોચનાને શોધવાનું કે વનમાં વિહાર કરવાનું બનાવ્યું નથી. ઉલટું પ્રજા પીડાય છે, દુષ્કાળ છે માટે વ્હેલા જ જવું જોઇએ, એટલે આ પ્રસંગ લગ્ન પછી તરત જ ઉભો થાય છે. આ પ્રસંગ પછી તરતનો પ્રસંગ કુમારનો છે. કુમાર બોલે છે, ચાલે છે, તોફાન કરે છે તે ઉપરથી તે આશરે ઓછામાં ઓછો ત્રણ વર્ષનો હોઇ શકે. જ્યારે ઉપર બતાવ્યું તેમ વિચાર કરીયે તો, રાણી જે ગર્ભવતી હતી અને જેને પૂરા માસ થયા નહોતા (થયા હોત તો રાજ્યમાતા તેને વનમા ન જવા દેત માટે એક કારણ રૂપ ગણત) તેને પુત્ર પ્રસવ થયો અને તે ત્રણ વર્ષ જેટલો મોટો થયો, એમ માનવું યોગ્ય નથા અને તેથી સમયની વિચારણામાં કવિયે ભુલ કરી છે. જો એમ કહીયે કે પછીના પ્રવેશો ઘણા આવે છે તેથી રંગભુમિ ઉપર કે શ્રોતાંના કે વાચક વર્ગના મન પર તેટલા સમયની છાપ પડી શકે છે, અને નાટકનો સમય ત્રણ વર્ષનો સૂચવાય છે, તો એનો જવાબ એટલો જ કે કેટલાક પ્રવેશો એવા પ્રકારના આવવા જોઇએ કે જે મોટા અન્તરે થયા હોય. જ્યારે અહિં બનતા પ્રસંગો થોડા જ વખતમા બની ગયા છે એમ પ્રસંગોના અનુસંધાન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. પછી કવિએ ખુલ્લો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો પણ નકામું અને તેટલા પ્રવેશો આલેખવામાં તેની ખામી. આ ઉપરથી એમ પ્રતીત થશે કે કુમારનો પ્રવેશ તદ્દન અજુગતો છે. કવિએ એવી બારી રાખવી જોઇએ, એવાં વાક્યો પાત્રોના મુખમાં યોગ્ય અવસરે મૂકવાં જોઇએ કે તે જેટલા સમયનું અન્તર કલ્પવા ઇચ્છે તેટલા સમયનું અંતર સુસંગત દેખાય. શાકુન્તલમા શકુન્તલા ગર્ભવતી છે અને તેને રાજા પાસે મોકલાઇ છે, રાજા તિરસ્કારે છે અને મેનકા લઇ જાય છે, પછી વીંટી મળવાથી રાજાને તેની સ્મૃતિ થાય છે. આટલો ભાગ વાંચવાથી વાચકના મન પર અસર થાય છે કે શકુન્તલાના નવ માસ પુરા થવા આવ્યા છે. પછી રાજા ખિન્ન થાય છે, ઇન્દ્રનું તેડું આવે છે, યુદ્ધ કરવા જાય છે ને યુદ્ધમાં જીતીને આવે છે, ઇન્દ્રરાજાને ત્યાં રહે છે, માન પામે છે, પાછો આવે છે તેટલો સમય બે ત્રણ વર્ષનો કલ્પી શકવામાં કોઇ જાતનો વાંધો આવતો નથી. કેમકે યુદ્ધ તો ઘણાં વર્ષ ચાલે. એ તો દેખીતું જ છે. કે તપત્યાખ્યાનમાં રાણી ગર્ભવતી થઇ રાજા પાસે જાય છે તે ભાગ અને પછી જે કુમારની ચેષ્ટાઓ બતાવાય છે તે ભાગ, ખાસ કરીને પાછલો ભાગ શાકુન્તલના એ ભાગોના અનુકરણ રૂપે છે.* ફક્ત રચના જુદી છે.

*તેમ જ, ત્યા મરીચિ ઋષિનો આશ્રમ છે, અહિં વસિષ્ઠના શિષ્યનો છે. ત્યાં પણ પુત્રદ્વારા શકુન્તલાનો મેળાપ થાય છે, તેમ અહિં પણ પુત્રદ્વારા મેળાપ થાય છે. એમ જોઇએ તો ઘણા ભાગોનું અનુકરણ છે.

કુમારના પ્રવેશમાં કવિયે કોઇ જાતનું ચાતુર્ય બતાવ્યું નથી. ફક્ત શાકુન્તલમાંના સર્વદમનના પાત્રનું અનુકરણ કરી આ બાળકના મુખમાં બાળકોની ભાષા મૂકી છે. બાકી એથી કંઇ છાપ પડતી નથી. ત્યારે પાચમાં અંકમાં ખાસ પ્રયોજન શું ? એટલું જ કે પટરાણી કોણ થાય! સુલોચના કે તપતી? સુલોચના ક્રોધથી રાજાને તરછોડી ગઇ છે. કેમકે તેણે તપતીને તે પદ આપવા જણાવ્યું છે, ને પાંચમાં અંકમાં તપતી તે પદની માગણી કરે છે. તેનો તોડ વસિષ્ઠ મુનિ કરે છે એટલે નિકાલ થાય છે. અમે તો એમ માનીયે છીએ કે સંવરણ અને તપતીનો શૃંગાર વર્ણવાનો અવસર મળે, કુમારની બાલ્યભાષા લખવાનો પ્રસંગ મળે માટે પાંચમો અંક લખ્યો ને તેથી નાટકની ગણતીમાં આવે એમ કર્યું. બાકી તો ચોથે અંકે જ નાટક પૂરૂં થાય છે. પાંચમા અંકના શૃંગારના દશ્યથી કાંઇ બે ત્રણ વર્ષની મુદ્દત બતાવી શકાતી નથી, એટલે યુક્તિપૂર્વક સુલોચનાનો મેળાપ વસિષ્ઠમુનિ કરાવી શકત. કેમકે સુલોચના પોતાના શિષ્યના આશ્રમમાં જ હતી તેમ જ સુષેણાદિ સર્વ ત્યાં આવી શકત. આથી અમે એમ કહીએ છીએ કે પાચમો અંક લખવા માટે લખ્યો. તેનાં પોષક તત્ત્વ રૂપે જે બીજો મૂકાયાં છે તે સબળ નથી. કારણ કે સમયનું અન્તર બતાવનારા યોગ્ય પ્રવેશો નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કવિની શક્તિ વિષે અમને હલકો અભિપ્રાય છે. અથવા તો કવિના દોષ જ જોવાની કે છીંડાં ખોળવાની અમને ઇચ્છા થઇ છે. ત્રણે નાટકો વાંચતાં પ્રથમ માન અમને કવિની ભાષા માટે થયું છે. કવિનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. પરન્તુ પ્રાચીન કવિઓની પદ્ધતિ પૂરેપુરી જાળવી શક્યા નથી, અને લખાણમાં ઘણે સ્થળે શક્તિ મન્દ પડે છે. આ પ્રમાણે કવિનાં નાટકો વાંચતાં જે જે અમને લાગ્યું તે તે લખ્યું છે. સુજ્ઞ જનો અમારી ચૂક થતી બતાવશે તો કૃપા હશે.

નાટકો ભજવાય ખરાં ? ભજવાયાં હશે ?

હવે આ નાટકો હાલ ભજવવાની સ્થિતિમાં છે કે કેમ? પ્રેમાનંદના સમયમાં તે ભજવવા જેવાં હતાં કે નહિ?—એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા પ્રયાસ કરીએ. આધુનિક રંગભૂમિને યોગ્ય આ નાટકો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં રંગભૂમિપર શોભે એવાં નાટકો લખવામાં કેટલાં દષ્ટિબિન્દુઓ ધ્યાનમાં રાખવાં પડે છે તેનો વિચાર કરવો પડે. સ્થળસંકોચને લીધે મુખ્ય બે ચાર મુદ્દાઓ તપાસીશું. કોઇ મહા વિદ્વાન હોય, કલ્પનાઓ પ્રેરણાઓ અને આવેશથી ઉભરાતો હોય, વસ્તુસંકલનામાં ચતુર હોય, પાત્રો આલેખવામાં કુશળ હોય, પ્રસંગ આણવામાં કળાવાળો હોય, છતાં પણ જ્યાં સુધી તેણે રંગભૂમિપર ભજવાતાં નાટકોનું નિરીક્ષણ કર્યું ન હોય, ત્યાં સુધી નાટકમાં વપરાતી ભાષા અને લખાણ હાથ આવવું મુશ્કેલ છે. આધુનિક રંગભૂમિમાં લેખકનો મુખ્ય ગુણ એ જ હોવો જોઇએ. નાટકની ભાષા, અને લખાણ એટલે શું? એનું વિવેચન કરવા એક જુદું જ પુસ્તક લખવું યોગ્ય લાગે છે. છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે જે ભાવો, અભિનયથી અને મુખપર હૃદયોર્મિને લીધે કે કોઇ કળાથી તેનો આવિર્ભાવ કરવાથી સમજાતા હોય તેને શબ્દમાં મૂકવાની જરૂર નથી. કોઇ વાર પ્રસંગવશાત તેમ કરવું પડે એ જુદી વાત છે. કોઇ પણ વાતનું પિષ્ટપેષણ થવું ન જોઇએ. ભાષામાં નકામા શબ્દો ન જોઇએ. જેમ ઓછા શબ્દો વાપરવાથી અર્થ સૂચવાય તેવી વાક્યરચના કરવા જરૂર છે.

ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે તપત્યાખ્યાનમાં અનેક વાર પિષ્ટપેષણ થયાં છે. ચુંથણાં અને ટાયલાં પણ ઘણાં છે. ભાષા નાટકને લાયક નથી. જો કે ઘરગથુ વપરાતી ભાષાથી વાંચવામાં ઘણી મઝા પડે છે. ભાષા નાટકની નથી તો તેવી કેવી રીતે થાય એનો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપીશું. તપત્યાખ્યાનમા પ્રેમાનંદના પ્રથમ પ્રવેશને આ પ્રમાણે ગોઠવી શકીએ.

સુલોચના—સખી ! મદનમંજરી તો ગઇ તે ગઇ. પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ થયો કે નહિ તે જાણવા કુલપતિને તેડવા મોકલી છે. સવારના આર્યપુત્રયે ગયા છે, તેનીયે ભાળ નથી. ઓ સખી ! શું કરૂં ?

સુકેશી—મદનમંજરી હવણા આવશે. ને મહારાજ તો તારા વિના અન્ન જળ પણ લે એવા નથી. પછી ચિન્તા કા કરે !

સુલોચના—હું સંતાનહીન છું તેથી સાસુજી આર્યપુત્રને એક બે નવીન કન્યા પરણાવવા ઇચ્છે છે. સખી ! તુ જાણે છે ને કે ભાયડાને ભમરા બેય સરખા. ભમરો એક વેલીને વળગી રહે નહિ ને ભાયડા એક પત્નીમાં બંધાઇ રહે નહિ.

(દ્વારપાલિકા× આવી નમન કરે છે.)

દ્વાર—દેવી ! કુલપતિ પધારે છે.

(મદનમંજરી ને કુલપતિ આવે છે ને પાદપ્રક્ષાલન કરે છે)

વસિષ્ઠ—વત્સા ! તારૂં કલ્યાણ થાવ.

કીર્તિ લક્ષ્મી અને કાંતિ, સ્વામી સુખાદિ સૌ મળો,
સ્વેછા સફળ તો થાશે, શાંતિરૂપે ધને રળો;

સુલોચના—(વિધિપુરઃસર સન્માન કરીને) મહારાજ ! બિરાજો.

(આસન બતાવે છે.)

વસિષ્ઠ—શું બિરાજું ! તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે માટે યજ્ઞ કર્યો પણ—

યજ્ઞારંભ કર્યો રૂડે મનગમી, વાતો સહુ તો બની,
ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ, ગઇ દુઃખ વ્યથા, ધાર્યું બન્યા સૌ ધની.
પૂર્ણાહુતિ હતી તદા થઇ પીડા, કર્મે લખ્યું કો કળે ?
પુરોડાશ અશુચિ શુનીથી થયો, હા ! વિધિ કેવો ફળે ! !

સુલોચના—અરેરે ! શું એમ બન્યું ! ઓ ભગવાન્ ! મને દૈવે પણ દગો દીધો !

વશિષ્ઠ—દેવી ! એ તો આપણાં પ્રારબ્ધ.

કરમતણુ ન કાંઇ કાર્ય સીધે,
પુરુષપ્રયત્નથી કર્મ કંપી બીધે.
પુનરપિ કરૂં યજ્ઞ સર્વથા હું,
દુઃખ દૂર થાય તજો ન વ્યથા તું.

(સુલોચના પ્રણામ કરી નમે છે.)

દ્વાર—(આવીને) મહાદેવી ! રાજમાતા કંઇ કામસર આપને સત્વર બોલાવે છે.

× દ્વારપાલિકા સાથેની સુલોચનાની તકરાર નકામી છે.

વસિષ્ઠ—વત્સે ! સત્વર જા. તારી મનકામના પૂર્ણ કરવા હું પણ બનતી ઉતાવળે કાર્ય કરીશ.
સુલોચના—મહર્ષિની કૃપા

આ નાટકની ભાષા થઇ. જે છે તે સ્થિતિમાં જ જો સઘળા પ્રવેશો ભજવાય તો શ્રોતાજનોને સાંભળતાં કંટાળો આવે, અને જે કંઇ નાટકની ખૂબી છે તે મારી જાય. એ વાત ખરી છે કે જેવું ઘરમાં કે રાજમંદિરમાં બને છે, જેની વાતચિત થાય છે, તેવું જ કવિએ બરાબર બતાવ્યું છે. પરન્તુ તે રંગભૂમિને યોગ્ય નથી. એટલે કે આ નાટકની પદ્ધતિ શ્રાવ્ય કાવ્યની છે, અથવા તો નવલકથામાં જે વાતચિતના પ્રસંગો લખાયા હોય છે તેવી છે. ફેર એટલો જ દેખાય છે, કે અહિં પ્રસંગો નાટકની ઢબપર મૂકી ચર્ચાય છે, જ્યારે નવલકથામાં તેમ નથી થતું. ત્યાં આખી વાર્તા કથનરૂપે કથાય છે. જો કે આ નાટકમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા છે કે તેને નાટકી ઢબમાં લખેલા કહી શકાય, તો પણ તેમાં કેટલાક શબ્દો અને વાક્યો કાઢી નાખી, ટુંકા અર્થમય વાક્યો લખવાની જરૂર છે.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં આવી પદ્ધતિ છે ખરી, પણ લખાવટ નાટકની નથી. તેમજ કેટલાક પ્રસંગો નાટકના લગતા નથી. જેમકે પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ. આ પ્રસંગ અમે બતાવ્યું તેમ જુદી જ રીતે ઉપસ્થિત થવો જોઇએ, ને લખાણ જુદા જ પ્રકારનું થવું જોઇએ. જેમ છે તેમ રંગભૂમિપર અસર કરી શકે નહિ પણ મોળું પડી જાય. તેમ જ યજ્ઞનો પ્રસંગ છે તે સ્થિતિમા રંગભૂમિપર ઝામી શકતો નથી. આખો પ્રસંગ જુદી જ રીતે ફેરવી નવી જ લખાવટથી લખાવો જોઇએ. એ વિષે અમે ઉપર સૂચન કરી ગયા છીએ.

પ્રથમ પ્રવેશનું નાટકને યોગ્ય લખાણ નીચે મુજબ થઈ શકે.

મંત્રાનંદ—(આવે છે) વેર, વેરની આગથી બળી રહ્યો છું. મંત્રાનંદ રૂપ ધારી જટાસુર ! બ્રાહ્મણ વેશમાં રહ્યો છતાં શું ઓળખાઇ ગયો ! મારી માયા કંઇ કરી શકી નહિ ? ના, ના હવે જાળ પાથરી હું એવું કરીશ કે આ દ્રૌપદીનો વિશ્વાસ મેળવી પાંચે પાંડવોનો નાશ કરીશ ને દ્રૌપદીને સાથે લઇ જઇશ. એક વાર દ્રૌપદીને જો અનાયાસે મળું– (સામેથી દ્રૌપદી આવે છે ને તેને જોઇ દુઃખી થતો દીન બની ઉભો રહે છે ને નિઃશ્વાસ નાખે છે.)
દ્રૌપદી– અરે ! આ કોણ ? ભૂદેવ ! યજ્ઞ ત્યાં થાય છે ને તમે અહિ !
મંત્રાનંદ—દેવી ! હું બ્રાહ્મણ છું એમ કોણ માને છે ?
દ્રૌપદી—શું મારા પતિ-મહારાજ યુધિષ્ઠિર છતાં આમ બોલો છો !
મંત્રા—હું દેવી ! મારા મંત્રના જોરે હું સર્વનાં હૃદય પારખું છું. છતાં શું બન્યું તે સાભળ.

ભૂસુર પાર વિના મળીયા, યજ્ઞ ગાય ઘણા મન આશ વધારી,
દાન સુમાન સમાન ગણી કરી, દે મતિમાન સુકીર્તિ પ્રસારી.
માંત્રિક માનિની ! તેં થકી મેં નવ, પાડવ અન્નથી દૃષ્ટિ નિવારી,
વૈમ પડયો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભુલ ભામિનિ ! છે જ અમારી.

એટલે અજાતશત્રુએ મહર્ષિ લોમશનું ધ્યાન ખેંચ્યું, એમણે મને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, બીજે ટીકા કરી, એટલે ઘટોત્કચ મને પકડવા આવ્યો. મહારાજ ધર્મરાજે એને ખાળ્યો.

મારૂં સન્માન કર્યું. છતાં હજી ઘટોત્કચ મને શંકાભરી દૃષ્ટિથી જોય છે એટલે મારૂં હૃદય અતિ ખિન્ન થાય છે. તેથી અહિ આવ્યો છું.

આ પ્રમાણે આ પ્રવેશ આગળ લખી શકાય. તેમજ રોષદર્શિકાસતસભામાખ્યાન માટે સમજવું. અત્ર વિસ્તાર ઘણો થાય એ ભયથી વધુ ટિપ્પણ કરતા નથી. કેવળ પહેલા અંકના બીજા પ્રવેશનું જરા નિરીક્ષણ કરીશું.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્યમંતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું વ્રજ બનાવ્યું. અરેરે–સખા ! મારો પરિશ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ !

શ્રીદામો—શેનો થાય ! વ્રજવનિતાની આતરડી કકળાવી અહિ આવી વસો, એટલે એના નિસાસા કેમ ન નડે ! (બાજુમાંથી રૂક્મિણી જાય છે.)

કૃષ્ણ—અરે ! શ્રીદામા ! કોઇ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે.

શ્રીદામો—દેવ ! અહિં તો કોઇએ નથી. હાં–હા. સમજ્યો આપના જોવાને તો એમજ થાય.

કૃષ્ણ—શું ત્યારે હું ચોર છું ?

શ્રીદામો—લોકો કહે છે. હું નહિ.

કૃષ્ણ—તો તેમની પ્રતીતિ કર કે એમ નથી.

રૂક્મિણી—(સ્વ) પ્રસંગ તો મણિનો જ નીકળ્યો લાગે છે. ગુપ્ત રહી સાંભળું તો ખરી.

શ્રીદામો—મહારાજ ! વ્રજમાં તો રાધિકાનાં કૃપાકટાક્ષને લીધે ચોરીના આળમાથી છૂટતા, તેમ અહિં જો કોઇના કૃપાકટાક્ષ મળે તો.

કૃષ્ણ—હા–સખા ! સત્ય કહ્યું–કેમકે

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠ માહિ લૂટતા;
કરે કૃપાકટાક્ષ કો કું મુક્ત કારણે બિયા !
ખરા ઠર્યાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા !

રૂક્મિણી—અરે ! દેવ આ મૂઢ ગોવાળીયાની સલાહ માને છે શું !

શ્રીદામો—મહારાજ ! એવાં કૃપાકટાક્ષ, તો સત્રાજિત્સુતા સત્યભામા સાથે પરિણય થવાથી મળે તેમ છે.

—ઇત્યાદિ

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ નાટકો હાલની રંગભૂમિને માટે યોગ્ય નથી. ઘણી વાર વિદ્વત્તાભર્યાં સરળ ને સારા લખાણો રંગભૂમિ પર નકામાં જાય છે, એનું કારણ એટલું જ કે રંગભૂમિની ભાષા અને લખાવટનું લેખકોને પૂરતું ભાન હોતું નથી. લોકો સમજતા નથી એમ નથી, પરન્તુ રંગભૂમિ ઉપર તે ફિક્કું અને મોળું પડે છે. જ્યારે પુસ્તકમાં વાંચતાં તે આકર્ષક હોય છે.

હવે આ નાટક અને પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોની લખાવટનું અવલોકન કરીયે.

આ નાટકો અને પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો

સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ પ્રા. કા. ટીકાકારોના મતને મળતા થઈ લખે છે, " સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિને બાજુએ મૂકીયે તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં, એનાથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ. " (પ્રેમાનંદ પા. ૨૧) આ પક્ષપાતી દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાયલું વાક્ય છે. આ ત્રણે નાટકો મા ફક્ત રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન જ એક નાટક છે જે કેટલેક અંશે વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસને અને શુદ્રકના મૃચ્છકટિકને તોલ આવી શકે. બાકીનાં નાટકો કવિ હર્ષદેવનાં નાટકો કરતાં ફક્ત પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલનામાં જ કંઇક ચઢે એમ છે. કવિતા અને લખાવટમાં તેનાથી ઉતરતાં છે એમ અમારૂં માનવું છે. જે ખીલવટ, રસની ઝમાવટ,ને લખાણુની કળા ઉપલાં નાટકોમાં જોવામાં આવે છે તે આમાં નથી, વસ્તુસંકલનામાં પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં પણુ કવિએ થાપ ખાધી છે, એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે. પ્રસંગની ખીલવટમાં બીજા અંક સિવાય અન્ય સ્થળે કવિની કલમ લથડી છે એ પણુ બતાવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં જે નાટકની ભાષા જોવામાં આવે છે તેવી ભાષા તપત્યાખ્યાનમાં નથી. એ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓનાં નાટકોની ભાષા તપાસતાં સહજ જણાશે. એ કવિઓનાં કોઇ પણુ નાટકમાં પિષ્ટપેષણ–વિચારોની પુનરુક્તિ, ભાષાનું લંબાણ, વાતચિતનાં નકામાં ચુંથણાં, નકામા પ્રવેશો જોવામાં આવતા નથી. તેમ જ શ્લોકો પર ધ્યાન આપતાં કલ્પનાઓ જે સંસ્કૃત કવિઓનું કવિત્વશક્તિનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે તેમાં આ નાટકોની કવિતાની કલ્પનાઓ ઘણી જ ઉતરતી છે. રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનમાં પાત્રો ઘણા જોરદાર છે ને કવિતામાં કંઇક સારી કલ્પનાઓ છે. તેમ જ મુખ્ય બે પ્રસંગો સત્યભામાનો કૃષ્ણુ સાથે મેળાપ અને સત્યભામાનું રોષદર્શન જોરદાર છે, જો કે લખાવટ તેમાંયે કંઇક નરમ પડે છે. ભાસનાં નાટકો કરતા આ નાટકો ચઢે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે. એટલું તો કહીશું જ કે લખાવટ અને નાટકો ભાષામાં તો ઉતરતાં છે જ. પ્રસંગ અને વસ્તુસંકલનામાં ચઢે. પરન્તુ તે વખતે નાટકો ઘણાં જ થોડાં, નહિ જેવાં, એ કળા પણુ ખીલેલી નહિ. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણુ તો સંસ્કૃત-નાટકોના પ્રવેશો લઈ આ નાટકના પ્રવેશો સાથે મૂકી સરખાવીયે ત્યારે થાય. અહિ સ્થળસંકોચને લીધે તે વાચકવર્ગને માટે જ રાખીયે છીએ. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઇએ તો સંસ્કૃત કવિઓને કલ્પનાના ઉદ્દગાર કાઢવા શ્લોકો લખવાનાં અનેક સ્થળ મળે છે, ત્યારે આ નાટકોના લેખકને તે બહુધા પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ લેખકનું ધ્યાન યમક અને પ્રાસ મેળવવામાં જ ગુંથાયું છે, ત્યારે સંસ્કૃત કવિઓ કલ્પનામાં જ આનંદ મેળવી રહ્યા છે. સંસ્કૃત કવિઓ આખા અંકમાં એક જ રસ મુખ્ય ને કોઇ વખત તેને પોષક બીજા અંગીભૂત રસો ઝમાવે છે, જ્યારે આ નાટકોમાં મોટે ભાગે રસ ઝમાવી શકાતો નથી. કારણુ એટલું જ લાગે છે કે આ નાટકોના લેખકે પ્રવેશોની ગુંથણી હાલનાં રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોને અનુસરતી કરેલી છે. ,રંગભૂમિનો પૂરો અનુભવ નહિ એટલે એમા ઉપર બતાવ્યું તેમ કવિએ છક્કડ ખાધી છેઃ ત્યારે કેટલાક પ્રવેશો બાદ કરીયે તો પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો કરતાં આ નાટકોના અંક ઉતરતા દેખાઇ જ આવશે. પાત્રાલેખનમાં પણુ ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય, રાક્ષસ વગેરે પાત્રો મુદ્રારાક્ષસમાં; વસન્તસેના, ચારુદત્ત, શકાર આદિનાં પાત્રો મૃચ્છકટિકમાં જીમૂતવાહન નાગાનન્દમાં, વત્સરાજ, સાગરિકા અને વાસવદત્તા રત્નાવલિમાં; દુર્યોધન, બાનુ-

મતિ અને ભીમ વેણીસંહારમાં: વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સ્વપ્નવાસવદત્તમાં; એમ જોતાં તપત્યાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનાં પાત્રો કરતાં તે ચઢીઆતાં ખરાં જ. કોઇ કહેશે કે પાત્રોની સરખામણી થઇ શકે તેમ નથી. તો એટલો જ ઉત્તર કે પાત્રોનાં આલેખન કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે. પ્રસંગો અને વસ્તુસંકલનાની ખૂબીમાં મુદ્રારાક્ષસ મૃચ્છકટિકથી આ નાટકો ઉતરતાં છે એ પણ સહજ જણાશે. આ પ્રમાણે જો તપાસીયે તો સાક્ષરશ્રી અને પ્રા. કા. ટીકાકારોના મતથી અમારે વિરુદ્ધ પડવું પડે છે.

આ નાટકોનો સમય વિચારતા પોતે લખે છે, " જે વખતે સંસ્કૃતમા પણ પંડિત કવિઓને હાથે સારા નાટકો લખાતા બંધ પડયા હતા, અને હિન્દુસ્થાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ ન હતા, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શુદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યા છે, તેટલા પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં " જ્યાં પ્રેમાનંદનાં ફક્ત ત્રણ જ નાટકો બહાર પડયાં છે અને બીજાંનો તો હજી પત્તો જ નથી, અને જે છે તે ઉપરિ ઉક્ત કવિના નાટકોની તુલનામા એકદમ આવી શકે તેમ નથી (રોપદર્શિકા બાદ કરીશું) ત્યાં તો ઉપલી ટીકા થાય છે. ભાવ એવો ધ્વાનત કરવામાં આવે છે કે નાટકો લખ્યાં ને વળી ઉત્તમ લખ્યા, એટલે લેખકની શક્તિ ઉપરિ ઉક્ત કવિઓ કરતાં વધારે! જે સમયે સંસ્કૃત નાટકો લખાતાં બંધ પડયાં હતાં એ સમયની મગરૂરી લેવા જેવું નથી. કેમકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિઓના નાટકના સંસ્કાર સારા જ હતા. વળી તે વખતમાં સંસ્કૃત નાટકો લખાતા બંધ પડયા હતાં એ શા પરથી જાણ્યું? લખાયલાં સારા નાટકો કાં હજી અમુદ્રિત ન હોય! શું બધાં નાટકના હસ્તલિખિત પ્રતો એમણે વાંચી છે? વળી તેઓ લખે છે " કે ગુજરાતીમાં અત્યાર સુધીમાં રચાયલાં બીજાં બધાં નાટકોથી આ નાટકો ચઢીઆતાં છે." પ્રા. કા. ટીકાકારો પણ આવી જ ટીકા પ્રયોજે છે. પ્રથમ તો ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે આ નાટકો ભજવવા જેવી સ્થિતિનાં નથી. વળી જે આધુનિક નાટકો લખાય છે, તે રંગભૂમિને માટે જ લખાય છે. તેમાં ભાવનાઓ ઉંચી આવી શકે, પરન્તુ ઉંચી કલ્પનાઓને સ્થાન નથી. કારણ કે પ્રેક્ષક વર્ગમાં એટલી ગ્રહણશક્તિ નથી. એ વાત ખરી છે કે પાત્રાલેખનમાં ઘણાં નાટકો સત્યભામાખ્યાનનાં પાત્રો કરતાં ઉતરે છે. પરન્તુ આ નાટકો ભજવવા યોગ્ય હોઇ, તેની સાથે આ નાટકો જે ભજવવા યોગ્ય નથી તેની સરખામણી કરવી નિરર્થક છે. રણછોડભાઇ ઉદયરામનાં નાટકોનો મોટો ભાગ રંગભૂમિને માટે જ લખાયલો હતો અને તે પણ સમયના લોકોની ગ્રહણશક્તિને અનુસરતો જ. મણિલાલ નભુભાઇનાં નાટકો પણ રંગભૂમિને ઉદ્દેશીને લખાયલાં. દોલતરામ કૃપારામનું અમરસત્ર નાટક જુદા પ્રકારનું છે. એટલે આ નાટકોની સરખામણી ઉપરિ ઉક્ત નાટકો સાથે કરવી યોગ્ય નથી.

નાટક લખાયાં તે સમય.

હવે મૂળ બાબતનો વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં માની તે લખાવાનો સમય વિચારીએ. આ નાટકોમાં વ્રજવાસી, મહીરાણી અને ગુર્જેરાણાં મુખે અષ્ટમ્ બોલનારાઓના મુખમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારે જે મહાન્ વિગ્રહ પુરાણીઓ સાથે થયો તેનું સૂચન માત્ર પણ નથી. અહિં તો ભાષા પરત્વે ઉપલો ઉપક્ષેપ છે એમ માનીયે, તોપણ એ કલહ ચાલતો હતો, તો તેની આખા નાટકમાં કોઇ સ્થળે પણ છાયા આવવાનો

સંભવ છે. કારણ કે જે વાતાવરણમાં કંઇ લખાયું હોય તેમાં ને વાતાવરણના પ્રમાણુઓ પ્રવેશે, એ સ્વાભાવિક છે. કેમકે એની અસર મનપર ઘણી રીતે પડેલી હોય છે, ને પ્રેમાનંદના વિષયમાં તો તેમ હતું જ. એટલે આ નાટકો કલહ થયા પૂર્વે કે પછી લખાયા હોય એમ માનવું સુયોગ્ય છે. વળી પ્રકાશકો લખે છે કે તેમને મળેલી પ્રત પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાયલી છે. એનો વિચાર કરીએ. તે સમયમાં આવાં નાટકો કેવળ નવીનતા રૂપ હોવાથી જોનાર અને લખનાર એની પ્રશંસા કરે એ સ્વાભાવિક છે. "વીરજી પ્રેમાનંદનો એક વિશિષ્ટ શિષ્ય હતો. તેણે આ પ્રત લખી હોય તો પોતાના કોઇ કાવ્યમા પોતાના ગુરુના તદ્દન નવીન પ્રયાસની પ્રશંસા કરવાનું મન થાય અને તેમ કરે. એનાં બીજાં કાવ્યોનું ભલે સૂચન ન હોય, પણ આનું સૂચન થવા સંપૂર્ણ સંભવ છે. કેમકે ગુર્જર સાહિત્યમાં આ નવો ને પ્રથમ જ સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. વીરજીનો કવનકાળ વિ. સં. ૧૭૨૦ થી વિ. સં. ૧૭૪૨ નો ગણાય છે. એટલે ૧૭૪૨ પછી પ્રેમાનદે નાટક લખ્યાં એમ ધારી શકીયે. અને સં. ૧૭૪૮ ના અરસામાં પુરાણીઓનો કલહ શાત પડયો હોય તો સં. ૧૭૫૦ કે તે પછી નાટકો લખાયા એમ માનવાને હરકત નથી.

નાટકો ભજવાયાં હશે?

હવે એ સમયે નાટક ભજવાયાં હશે? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ઘણો મુશ્કેલ છે છતાં વિચાર કરીએ. પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભાષાની અધોગતિ દેખેલી; સાહિત્ય ઘણુંજ નબળું દેખેલું અને તેથી આવેશમાં આવી ગુર્જર સાહિત્યનો અને ગુર્જર ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવા એક દીલથી મંડયા એ સર્વમાન્ય છે. પુરાણીઓ સાથે કલહ થયલો તેમા પુરાણીઓ કેટલોક સમય ફાવેલ અને લોકોને તે વખતે પુરાણીઓ પ્રિય હતા. તેઓનું પુરાણ છેક સાદી, સરળ અને સહેલી ભાષામાં થતું. પ્રેમાનંદના ભગીરથ પ્રયાસે વાતાવરણ ફેરવ્યું અને લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા. પ્રેમાનંદનાં એ ચાર કાવ્યો બાદ કરીએ તો બીજાં કાવ્યો સાદી અને સરળ ભાષામાં જ લખાયાં છે. આ ઉપરથી એમ માનવું થાય છે કે શ્રોતા વર્ગ ઘણો કેળવાયલો ન હતો. ભાષાજ્ઞાન, ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રશંસાશક્તિ, કવિત્વશક્તિમાં આહ્લાદન કરવાની ઊનતા એ સમયના લોકોમાં હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. જ્યાં સુધી બીજાં નાટકો આ નાટકોની પૂર્વે હતાં એમ સિદ્ધ થયું નથી ત્યાં સુધી તો આ જ નાટકો પ્રથમ લખાયાં એમ માનવું પડે છે. તેમજ પૂર્વે બીજાં ગુજરાતી નાટકો ન હોવાનો સંભવ સંપૂર્ણ રહે છે. હોત તો વ્રજવાસી કે મહારાષ્ટ્રી કે બંગવાસી તેવા પ્રયોગોનો પણ ઉપહાસ કરે છે એમ સૂચવ્યું હોત. તેમજ પ્રેમાનંદે પણ તેવાં નાટકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત. પ્રેમાનંદને તેવાં નાટકોની ખબર ન હોય એવો સંભવ ઓછો છે, કેમકે જે મનુષ્ય પ્રથમ નાટક લખવું શરૂ કરે તે સ્વભાવીય બીજાં નાટકો કેવા લખાયા છે તે જોવાનો પ્રયાસ કરે જ અને ભજવાતા નાટકનો ઉલ્લેખ કરે. એણે પ્રયાસ કર્યો ને ન મળ્યા, એટલે સુધી જવું એનો અર્થ, એ જ કે હવે પણ નહિ મળે. એટલે આ નાટકો પ્રથમ જ લખાયલાં. એટલે આવાં ભવાંઇ આદિ કરતાં ઘણી ઊંચી પંક્તીનાં નાટકો તે વખતે જનસમૂહ આગળ ભજવાતાં નહિ. તેમજ ઉપર અનુમાનથી માન્યું તેમ તે સમયના જનસમાજનો મોટો ભાગ પણ કેળવાયલો ,નહિ અને ખાસ સાહિત્યરસિક પણ નહિ. કેવળ પુરાણીઓનાં પુરાણ સાંભળવામા, રાસલીલા કે ભવાઇ કે જાત્રા આદિ ભજવાતાં જોવામા આનદ લેનાર હતો. એટલે એવા જનસમૂહ આગળ કૃષ્ણ આદિની ઉચ્ચ સંસ્કૃતમય ભાષાવાળા નાટકો

ભજવાયાં હોય એમ અમને લાગતું નથી. અને ભજવાયાં હોય તો લોકપ્રિય થયાં નથી એ દેખીતું જ છે. એટલે જેવી રીતે શેક્સપીયરના સમયમાં શેક્સપીયરનાં નાટકો વખણાયાં નહિ, મિલ્ટનને પંદર પૌંડ માટે અમૂલ્ય પુસ્તક વેંચવું પડ્યું, શેલી અને કીટસની ખૂબીઓ હવણાં જ જણાવા માંડી છે તેમ પ્રેમાનંદના નાટકોનું થયું એમ માનવું પડે.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે શંકા.

પ્રેમાનંદે આ નાટકો લખ્યાં તો ત્યાર પછીનાં આશરે બસો વર્ષમાં એનું અનુકરણ કરનાર કોઇ પણ ન નીકળ્યું ? એના આટલા બધા શિષ્યોમાંથી નાટકો લખવામાં એણે કોઇને પણ પ્રોત્સાહન ન આપ્યું ? (વલ્લભે લખ્યાં કહેવાય છે. પણ કહેવાય છે એટલું જ) ને આપ્યું ને લખાવ્યાં તો તે પણ હજી ગુપ્ત જ રહ્યાં ? ત્યારપછીના સમયમાં નાટકો લખાયાં હોય તો તે બધાં જ ગુપ્ત રહ્યા ? ગદ્યસાહિત્યની તે વખતે નવીનતા હોવાથી શું એમાં કોઇએ ફાળો ન જ આપ્યો ? જો આપ્યો હોય તો એ નવીનતા હોવાને લીધે તેનો વધુ ફેલાવો થવા સંભવ છે નાશ થવાનો નહિ. જ્યારે નાના મોટા કવિઓની કવિતાના ગ્રંથો હજી અમુદ્રિત મળે છે, તો આવાં નાટકો જે કેવળ તે વખતે ગદ્યસાહિત્યમાં નવીનતા રૂપ જ હતાં, તે સાચવી અને જાળવી રાખવા પ્રયાસ ન થાય અને ન મળે એ સંભવતું નથી. હસ્તલિખિત પ્રતોની નામાવલિ કરવાના પ્રયાસો ઘણા થાય છે અને નામાવલિઓ થઇ છે, છતાં હજુ સુધી ગદ્યસાહિત્ય તરીકે કોઇ પણ આવો ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવેલ નથી. દૈવ યોગે કોઇ ખુણેખાંચરે પડી રહ્યા હોય તો તે પ્રભુ જાણે. પણ જ્યાંસુધી એવા ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ નથી ત્યાંસુધી ગદ્યગ્રંથો લખાયા છે એમ માનવું, એના કરતાં નથી લખાયા એમ માનવું એ વધારે સુશ્લિષ્ટ લાગે છે. કેમકે હોવાનો સંભવ અમને તો દેખાતો નથી. તેમજ પ્રેમાનંદના સમયમાં ગદ્યસાહિત્ય લખવાનો પ્રચાર નહતો એમ અમારૂં માનવું થાય છે. કેમકે હોય તો બસો વર્ષ સુધી તે ખીલે જ નહિ, કોઇપણ લેખક તેવા ગ્રંથ લખવા પ્રેરાય નહિ, અને લખાયા તો બધા જ ગુમ થયા એટલે સુધી માનવા જવું એ કેવળ પક્ષપાતી દૃષ્ટિ છે. સાહિત્યમાં નવીનતારૂપ હોવાથી તે નવીનેના કોઇ પણ પ્રકારે જળવાઇ રહેવા સંભવ છે. જો આમ માનીયે તો આ ગદ્યગ્રંથો પ્રેમાનંદે લખ્યા એમ માનતાં અચકાવવું પડે છે. કેમકે તે વખતે અને ત્યાર પછી ગદ્યગ્રંથોનો પ્રચાર હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી. પ્રેમાનંદે કર્ણચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ વલ્લભે કર્યો છે છતાં તે મળતું નથી. એથી રા. અંબાલાલ કહે છે તેમ પ્રેમાનંદે એ નથી લખ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. પરન્તુ એ કાવ્ય હતું અને એવાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે ઘણાં લખ્યાં છે તેને આધારે મનાય કે કર્ણચરિત્ર લખ્યું હતું. પરન્તુ આ તો નવીનતા, ગદ્યસાહિત્યના પાયારૂપ ગ્રંથો, જેઓ સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન હતા છતાં જેને માટે કોઇ પણ જાતનો કોઇ પણ કવિઓના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી ! તે પ્રેમાનંદના જ છે કેમકે પ્રેમાનંદનું નામ એમાં છે એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી. નવીન પ્રયાસ હોવાથી, તેની ઘણી નકલો હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. છતાં એક જ પ્રત મળે અને તે પણ વીરજીની જ એથી નવાઇ લાગે જ. કાવ્યો સહેલાઇથી યાદ રહે એથી લોકપ્રિય થાય એ વાત ખરી. પરન્તુ આ તો નવીન–ગદ્યસાહિત્ય, અને તે પણ નાટકો જેમાં કૃષ્ણ પાંડવો આદિની જાણીતી કથાઓનાં દશ્યો લખેલાં, તેવા ગ્રંથોના અનેક ઉતારા થવા સંભવ વધારે અને તેથી તે મળવાના સંભવ વધારે અને મળવા જ જોઇએ. એ મળતા નથી. વીરજીની એકની એક

પ્રત આટઆટલી તકરાર થયા છતાં જનસમાજને બતાવાઇ નથી, એટલે મનુષ્ય એ જ અનુમાન કરવા દોરાય કે એ પ્રતમાં ઘોટાળો છે કે બનાવટી છે. જો પ્રેમાનંદના સમયની હોય તો તો તેમ તરત જ જણાઇ આવે, પરન્તુ આધુનિક હોય તો કંઇક જુદાં અનુમાને થવા સંભવ રહે, અને તેવા ભયને આધારે તે પ્રત નથી બતાવાઇ એમ માનવું જ પડે. તેમ જ જયારે નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે ચર્ચા આટલી લંબાઇ છે, ત્યારે સંદેહ દૂર કરવા પ્રકાશનું આહ્‌વાહન શામાટે કરતા નથી, કે જેને પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે સંદેહ હોય તે જાતે આવી મળેલી પ્રત જોઇ જાએ? તેઓ મુગા કાં રહ્યા છે? પ્રત સંબંધી કંઇ ઘોટાળો નથી જ તો તેમણે બીજા કોઇને માટે નહિ તો કવિશ્રી પ્રેમાનંદને માટે જ આ પ્રતનો સંદેહ દૂર કરવાની જરૂર છે. નકામી પ્રમાણોની આપત્રે કરાવી, વ્યર્થ પરિશ્રમ કરાવી શું તેઓ લેખકોની વિચારશક્તિનું માપ લેવા ઇચ્છે છે? કે બેકન શેકસ્પીયરના વિવાદ પેઠે ગુર્જર સાહિત્યમાં પણુ વિવાદ થયા છે એમ બતાવી ગુર્જર સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધારવા ઇચ્છિ છે? કે પ્રતો નવી હોઇ જુની થવાના કાલનું પ્રતિપાલન કરે છે? કે જુની હોવા છતાં તે કોઇને ન બતાવવી એવા શપથ લેવા પડયા છે? કે અનેક મનુષ્યોના જેવામાં આવવાથી ફાટી જવાનો ભય રહે છે? એટલે રા. નરસિંહરાવભાઇની શંકા અમને રા. અંબાઇદાસની પેઠે નિર્માલ્ય લાગતી નથી પણુ યોગ્ય લાગે છે.

૨. પોતાના કાવ્યોમાં વલ્લભે પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે મૌન રાખ્યું છે, તે પ્રસંગમાં રા. અંબાઇદાસનું કહેવું અમને યોગ્ય લાગતું નથી. એ વાત કબૂલ કરીએ કે "કવિતામાં પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ગણાવી વલ્લભે તેની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી નથી." પરન્તુ ચંદ કરતાં કવિ પ્રેમાનંદ ચઢે એ વાત તો સિદ્ધ કરવા માગે છે. અને તેથી કર્ણચરિત્ર જે કાવ્ય વર્ગમાંનું એક છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને બીજાં કાવ્યો ઓખાહરણઆદિનો ન કર્યો; કેમકે કર્ણ-ચરિત્રથી તે કાવ્યવર્ગ સૂચવાયો. પણુ નાટકો તો કેવળ નવીનતા હતી. વળી ગદ્યસાહિત્યમાં તે પ્રથમ જ હતું અને હિન્દીમાં તેવું ઉપલબ્ધ નહતું. એટલે ભરભઠીયો ફક્કડ વલ્લભ કદી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ચૂકે નહિ ને એમ જ લખે કે તારા રાસાથી ચઢે એવું કર્ણનું ચરિત્ર જો. તેં તો ફક્ત રાસા ઘસડી કાઢયા ને કર્ણચરિત્ર જેવાં કાવ્યથી હેઠો પડયો, પણુ મારા પિતાની શક્તિ જો. તેમણે તો સંસ્કૃત પદ્ધતિ અનુસાર કેવા સુન્દર નાટકો લખ્યાં છે? તેં તો પદ્ય-ક્ષેત્રમાં હાર ખાધી ત્યારે મારા પિતાએ તેમાં વિજય મેળવી ગદ્યક્ષેત્રમાં પણુ નામના કરી છે. તેમ જ "શું શાં પૈસે ચાર" શબ્દ બોલનારને પણુ તોણા કાં ન મારે? નાટકોમાં વપ-રાયલી ભાષા એટલી તો ચમકવાળી છે કે તેના ઉદાહરણુ મૂકે અને તે નહિ તો સૂચન માત્ર પણુ કરી ગુર્જરભાષાની ઉત્કટતા કાં સાબીત ન કરી?

વળી તેઓ લખે છે કે "કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન વજ્રએ સંવત્ ૧૭૭૭ માં લખ્યું છે. પ્રેમાનંદનું મરણુ સંવત્ ૧૭૯૦ મા થયેલું માનવામાં આવે છે. એટલે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન લખાયા પછી આ નાટકો પ્રેમાનંદે લખ્યાં હોય, એ વાત અસંભવિત નથી." અત્ર કહે-વાનું કે આ નાટકોની પ્રત વીરજીને હાથે ઉતારેલી છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા સાફ લખે છે. તો પછી વીરજી પણુ સંવત્ ૧૭૮૦ મા જીવતો હોવો જોઇએ, કેમકે સં. ૧૭૭૭ પછી આ નાટકો વીરજીએ લખ્યાં. વીરજીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સંવત્ ૧૭૪૨ થી બંધ થયેલી

સાફ જણાય છે, તો સંવત્ ૧૭૪૨ અને સંવત્ ૧૭૮૦ વચ્ચે પ્રેમાનંદના વિશિષ્ટ શિષ્યો- માંના એક શિષ્યની અઠ્ઠાવીસ વર્ષના ગાળામાં કાંઇ પણ પ્રવૃત્તિ ન થઇ? થઇને તે કાવ્યો ગુપ્ત રહ્યાં છે એમ રા. અંબાઇદાસની પદ્ધતિ પ્રમાણે માનવું? એ કેટલું અસંગત લાગશે?

ધારો કે નાટકો કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પછી લખાયાં તો વલ્લભનાં બે કાવ્યો, એક દુઃશા- સનરુધિરપાનાખ્યાન જે સંવત્ ૧૭૮૦ મા લખાયું. અને બીજું યક્ષ પ્રશ્નોત્તર જે ૧૭૮૧ માં લખાયું તેમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનમાં તો એ ઉલ્લેખ થવાનું સ્થાન દેખીતું જ છે. જુઓ કવિત ૧૧ ને ૧૨ જ્યાં કાવ્યને કાવ્ય ન કહેવું પણ આખ્યાન નામ આપી નમ્ર થવા પ્રેમાનંદનો ઉપદેશ હતો એમ વલ્લભ જાહેર કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતે વર્તન રાખ્યું છે એમ કહે છે.

નામ કાવ્ય રાખી કે'વું, આ તો મારૂં કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું, લઇ કીર્તિ ગાળી છે.
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય;
મુખ્યથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો ગુમાવી છે.
નાટકનાં ચેટક તો, લાગે ખેટક શા થયો;
ભલે દેવગિરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે.
પારસ વિના ઉચ્ચાર, અડકી સુવર્ણ કરે,
મનશીખ એહ ધારી, કવિતા ફુલાવી છે.
જો વાલ્મીકિ રામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
તત્ત્વ હતું માંહિ આદિ, કાવ્ય તે ઠેરાવી છે. ઇત્યાદિ.

આ સ્થળે "નાટકનાં ચેટક તો" ઇત્યાદિ ટીકા કરી છે ત્યાં વલ્લભને જણાવવાનું સ્થળ છે કે મારા પિતાએ પણ નાટકો લખ્યાં છે, છતાં નાટક નામ ન આપતાં તેને કેવળ આખ્યાન નામ આપ્યું છે એ તેમની નમ્રતા છે. એ જ રૂઢિને અનુસરી હું પણ આ ગ્રં- થને કાવ્ય નામ ન આપતા આખ્યાન નામ આપું છું. જેવી રીતે એ નાટકોની પરીક્ષા કરી તેને યોગ્ય નામ જનસમાજ આપશે તેમ આ આખ્યાનની પરીક્ષા કરી તેને પણ કાવ્ય નામ આપશે. આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આગળ ૧૩ મા કવિતમાં આવી શકે.

નથી નામ રાખ્યાં એણે ઉપદેશ્યો એણે વેણે,
વલ્લભે આખ્યાન નામ દાખ્યું શીખ ભાવી છે.
હશે મણિ પ્રકાશીને, ઓળખ કરશે રૂડી,
મુડી ક્યાંહી છુપી રહે, ડાટી બાર આપી છે.

આની ઉપરના કવિતમાં તો પ્રેમાનંદનો ઉપદેશ છે એમ માનીયે તો પ્રેમાનંદ પોતે જ ઉલ્લેખ કરે એમ સંભવ છે, કે મેં પણ મારાં નાટકોને નાટક નામ ન આપતાં આખ્યાન નામ આપ્યું છે તેમ તું પણ કર. આ જ સમયમાં આ નાટકો લખાયાં એમ માનવાથી, તેમ જ નાટકોને આખ્યાનનું નામ આપવાથી અને તે નવીનતા હોવાથી આ ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ સંભવે છે. વલ્લભ જાણતો હોય છતાં ઉલ્લેખ ન કરે એ કલ્પનાશક્તિની બહાર છે. કાવ્ય

અને આખ્યાનની ચર્ચામાં નાટકનો પ્રશ્ન કેમ સંભવે, એમ કોઈ કહે તો ઉપર બતાવ્યું તેમ આખ્યાન નામ શામાટે રાખ્યું એની ચર્ચામાં નાટકને બદલે પણ આખ્યાન નામ રખાયું છે એવો ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ સંભવે.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર જે સંવત્ ૧૭૮૧ માં લખાયું તેમા પણ "કવિ કેવો જોઇએ" એ પ્રશ્ન યક્ષ પાસે કવિ પૂછાવે છે તેમાં નાટકનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. સારાંશ કે આ સમયમાં નાટકો લખાયાં હોય તો ઉલ્લેખ હોવો જોઇએ. કેમકે એ ગદ્યસાહિત્યનો વિભાગ હોવાથી પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ શકિતની પ્રશંસા અર્થ, તેમજ ગદ્ય લખાણના પ્રથમ નમુના તરીકે તેનો ઉલ્લેખ હોય. અને ફક્કડ વલ્લભ તો કર્યા વગર રહે જ નહિ. કાવ્યોનો ન હોય કેમકે તે તો પ્રચલિત હતાં જ અને તેની પ્રશંસા ફેલાતી જ હતી અને એમાં કાંઇ નવીનતા ન હતી. જ્યારે આ ગદ્યવર્ગથી તો પ્રેમાનંદની કીર્તિ ફેલાવવાની હતી.

૩. રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનમા ઉપર બતાવ્યું તેમ કૃષ્ણદેવનું પાત્ર ઘણી જ ખૂબીથી ચિતરાયું છે. એનો દૈવી અંશ જળવાયો છે. રૂક્મિણી અને સત્યભામાના પાત્રોમાં માનુષિકતા સંપૂર્ણ બતાવાઇ છે. અને દૈવી અંશ માયાની જાળમાં છવાઇ ગયા છે. સુદામા ચરિત્રમાં કૃષ્ણનો આ જ દૈવી અંશ કાયમ છે. પરન્તુ રૂક્મિણીનો દૈવી અંશ આ નાટકમાં જેમ સંપૂર્ણ માયાના આવરણમાં છે તેમ ત્યાં નથી. ત્યાં તેનો દૈવી અંશ સંપૂર્ણ જાગ્રત છે. અને સુદામાને સર્વ આપી દેવા ભરાતી તાન્દુલની બીજી ત્રીજી મુઠ્ઠીઓ રૂક્મિણી લઇ લે છે અને સર્વને વેંચી અંપાય છે. કૃષ્ણ સુદામાને કંઇ પણ આપ્યા વિના મોકલે છે તેનો અર્થ સત્યભામા સમજી શકતી નથી, તેમ જ રૂક્મિણી પ્રતિ માનની દૃષ્ટિએ જોય છે. ત્યારે અહિ તો બન્ને એક એકની સામા કટાક્ષભર્યાં વાકય વિનિયમ કર્યાં જાય છે. તેમ જ આ નાટકમાં રૂક્મિણી કૃષ્ણનું એક પણ પગલું સમજી શકતી હોય એવું સૂચન માત્ર પણ કોઇ સ્થળે થતું નથી. જે કવિએ સુદામા ચરિત્ર લખ્યું તે જ કવિએ આ નાટક લખ્યું હોય તો રૂક્મિણીનો દૈવી અંશ છેક નમાલો રહી જાય નહિ. અને કિંચિત્ કિંચિત્ પણ જાગ્રત રાખી તેની પાસે આનું આ જ વર્તન કરાવે.* એ બનવા જોગ છે કે કોઇ કવિ પ્રસંગવશાત્ પાત્રોની જુદે જુદે સ્થળે બે બાજુ ચિતરે પણ પાત્ર છેક હલકું પડે અને મહત્ત્વ ખૂટે એ ઠીક લાગતું નથી. આ પ્રમાણે એકનું એક પાત્ર જુદી રીતે ચિતરવાથી લેખક વિષે સંશય પડે છે અને પ્રેમાનંદ આ નાટકના કર્તા હશે કે નહિ તેનો સંદેહ વધુ દૃઢ થાય છે.

તેમ જ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં દ્રૌપદીનું પાત્ર નબળું પડે છે. સુભદ્રાહરણમાં વગેરેમાં જોઇશું તો આ પાત્ર અને એ પાત્ર ચિતરવામાં જુદા જ મગજે કામ કર્યું લાગે છે.

૪ તપત્યાખ્યાનનો અમર્યાદિત શૃંગાર જેને સંભોગશૃંગારનું નામ અપાયું છે. તે શૃંગારની સાથે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનનો ધાર્મિક કાવ્યનો શૃંગાર સરખાવવામાં આવે છે. રા. અંબાલાલ

* પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાનમાં રૂક્મિણી સામાન્ય સ્ત્રીની માફક વર્તતી દેખાય છે. પરન્તુ તેનું નિરાકરણ કવિ ઉમરના કડવામાં કરે છે.

"પડપુછ એની નવ કરે, મૂકું સુભદ્રાને ઘેર
મનની વાત કોને નવ કહી, આગળ વાધવું છે વેર.

લખે છે, "ઋષ્યશૃંગાખ્યાન શ્રોતાઓને આગળ સાંભળવાનું ધાર્મિક આખ્યાન હોવાથી, તે નાટકોના ગ્રામ્ય શૃંગાર કરતાં અશ્લીલતાની કોટીમાં વધારે આવી શકે છે." હવે કોઇ પણ વાચકવર્ગ જોશે તો જણાશે કે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં કવિને છૂટકો જ નથી. જે શૃંગીઋષિને કામદેવ તે શું? સ્ત્રીઓ તે શું? સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ શામાટે? કામાવેશ તે શું? વિલાસ તે શું? આદિ વિષયોની ઝાંખી પણ નથી તેને વિલાસી કરવો એ કામ સહેલ ન હતું. જેણે એક વાર વિલાસનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય એવાને જપ તપ તજાવી વિલાસી કરવો સહેલ છે. તેમ જ જે ચેષ્ટાઓ વર્ણાઇ છે તે મોહલેખાની છે જે વારાંગના છે. તેમ જ એ ચેષ્ટાઓ ન કરે તો એને સોંપવામાં આવેલું કામ ઘણું કપરૂં હતું તે કેવી રીતે થયું એવો સંશય શ્રોતાના મન ઉપર રહી જ જાય. તેમ જ ઋષિની કંઇ જે ચેષ્ટાઓ થાય છે તે મોહલેખાને સ્ત્રી સમજીને નહિ પણ ઋષિ સમજીને. તેમ જ અન્યત્ર તો કલ્પનામિશ્ર શૃંગાર છે. આ સિવાયનાં બીજાં અનેક સ્થળો છે જ્યાં કવિને ટેવ જ હોત તો ત્યાં આવા શૃંગારો લખી શકત પણ લખ્યા નથી. એક જ કાવ્યમાં ને તે પણ પ્રસંગવશાત. જ્યારે તપત્યાખ્યાનમાં આવા શૃંગારને સ્થાન નથી, આવો પ્રસંગ નથી, ત્યાં આવા પ્રસંગો ચિતરાય એથી કર્તૃત્વ વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય જ ને થવો જ જોઇએ. આ નાટક નરસિંહ મહેતાએ કે દયારામે લખ્યું એમ હોત તો માની શકાતે, કેમકે એ કવિઓના શૃંગાર સર્વ વિદિત છે. જ્યારે પ્રેમાનંદમાં તેમ નથી. છતાં આ નાટકમાં છે એટલે સંશય પડે. તેમ જ આ નાટક સંસ્કૃત નાટકોની પદ્ધતિ પર લખાયેલું છે, ખાસ કરીને પ્રસંગો. પ્રેમાનંદે જો લખ્યું હોય તો સંસ્કૃત પદ્ધતિ અનુસાર આવો શૃંગાર વર્ણવે જ નહિ, તેમ જ જે રચના પ્રવેશોની કરી છે તે કરે જ નહિ. કેમકે તે પ્રાચીન કવિઓને અનુસરીને જ ચાલે અને તે જ સંભવ છે. કેમકે ગુર્જર નાટક સાહિત્ય તે વખતે વિસ્તૃત થયું ન હતું બલ્કે ભાગ્યે જ હતું. એટલે પ્રાચીન પદ્ધતિથી ઉલટું પ્રેમાનંદ ચાલે એમ મનાતું જ નથી. નાટક ભજવવા પૂરતું ન હોય તો વાંચી જવાને બાધ ન આવે, પરન્તુ વાંચનારને તો ચેષ્ટા વર્ણવવી પડે અને આખ્યાનમાં વર્ણવી હોય તેવી જ અસર કરે. ભજવાયું હોય તો વધારે ખરાબ અસર થાય. ધાર્મિક આખ્યાનમાં તો વાધો ન જ આવે કેમકે નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાં આદિની ભક્તિશૃંગારની કવિતાઓથી લોકો ટેવાયલા હતા. જ્યારે આ નૂતન પ્રકારનું સાહિત્ય હોવાથી કંઇક વિચિત્ર અસર કરે. તેમ જ આ પ્રવેશ જ અસ્થાને છે અને ચેષ્ટાઓ પણ અસ્થાને છે. લખવા પૂરતું જ દૃશ્ય લખાયું છે. તેમ જ ભવાઇ આદિના પરિણામરૂપ આ પ્રસંગ હોઇ શકે જ નહિ. જનસમાજને સુધારવા પ્રેમાનંદ પ્રયાસ કરે બગાડવા નહિ. નાટક ભજવવાના ઉદ્દેશથી લખાયાં ન હોય, તો પણ લખનાર માણસ જે ચેષ્ટા આદિ કલ્પે તેનો ખ્યાલ તો તેના મનમા હોવો જ જોઇએ. શી ચેષ્ટા કરી તે ચોકખા શબ્દોમાં લખી છે તો પછી શૃંગારની અશ્લીલતા ધ્યાનમાં ન રહે એવું તો રા. અંબાઇદાસ જ માની શકે.

૫. આ નાટકોમાં પ્રવેશોની ગોઠવણ પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોની ગોઠવણ કરતાં ઘણી જ જુદી છે, અને હાલની રંગભૂમિપર ભજવાતાં નાટકોના પ્રવેશની ગોઠવણીને ઘણી જ મળતી આવે છે અને તેનું ભાન ટીકાકારોને પણ થયું છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે એક દૃશ્યમાં અનેક પ્રવેશો થાય, અને એક જ રસના અંગીભૂત રસો આછા આવે (જરૂર હોય

તો જ) અને એક અંક પૂરો થાય. ત્યારે આ નાટકોમા એથી જુદું છે. સત્યભામાખ્યાન અંક ૧ લો-પહેલો પ્રવેશ રૂક્મિણી અને સત્યભામાનો છે અને બીજો સ્થાપી દૃશ્યનો પડદાપર ન ભજવાય તેવો છે, કેમકે રંગમહાલ છે. પડદા ઉપર માનીયે તો પણ અહિ બીજો પડદો આવે, પછી શ્રીદામો અને હિમતી એ સ્થાન કનકપ્રાસાદની પાસેનું છે. અહિ પણ ત્રીજો પડદો જોઇએ, પછી કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાનો પ્રવેશ અને તે કનક પ્રાસાદમાનો લાગે છે, એટલે અહિં ચોથો પડદો જોઇએ અને પછી રૂક્મિણીનું મન્દિર હોવું જોઇએ કેમકે એ પોતાના ખાનગી વિચાર દર્શાવે છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે પાચ જુદા જુદા પડદા જોઇએ અને તેમ નાહ તો હાલ થતા "ટ્રાન્સફર સીન" સંક્રામ્ય દૃશ્યો જેવા છે. હાલની નાટ્ય દૃષ્ટિએ, સંસ્કૃત નાટકોના પ્રવેશો રંગભૂમિ પર આણી શકાય એવી રીતિએ ગોઠવાય એવા નથી જેમ કે મુદ્રારાક્ષસમાં ચંદ્રગુપ્ત કૌમુદી મહોત્સવ બંધ કોણે કર્યો એ પૂછે છે અને ચાણુક્યને તેડવા મોકલે છે. પછી ચાણક્યના મંદિરનો દેખાવ છે. ત્યાથી તરત પાછો ચંદ્રગુપ્તના મંદિરનો દેખાવ છે. તો કંચુકી ચાણુક્યને તેડવા જાય ને પડદો પડે ? ને ચાણુક્ય ત્યા બાજઠ પર ઘસડાઇ આવે ? તેમજ કુંચુકી પણ ચાણુક્યના ગૃહમા જાય છે તે કેવી રીતે જાય છે તે પણ દેખાડવાનું છે. તેમ જ ઘણી વાર સંસ્કૃત નાટકોમા રાજા રસ્તો પૂછે છે અને કંચુકી બતાવે છે કે મહારાજ આ આપનો મહેલ, પધારો; અને રાજા પધારે છે. મહેલના પગથીયા ચઢે છે અંદર જાય છે છતા પાછા દેખાય છે. ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં આધુનિક રંગભૂમિ પર એ નાટકો મૂકતા, દૃશ્યો આણતા, મહામહેનત પડે એમ છે. ત્યારે આ નાટકકર્તાએ એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. તેમજ એના વખતમા નાટકો એટલી સ્થિતિએ પહોચ્યા હશે કે જેથી ઉપલી બાબતોનો નિકાલ થઇ ગયો હશે. અને તે સ્થિતિ છેલ્લા ૭૦-૮૦ વર્ષ ઉપર હોય એમ લાગતું નથી. જો એમ હોય તો અત્યાર સુધીમા ઘણોજ મોટો ફેરફાર નાટ્યશાળામા જોવામા આવે. ખાસ કરીને ૬ ટ્ઠા અંકનો રોષદર્શનનો અંક વિચારવા જેવો છે. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે એ પ્રવેશો જ ગોઠવાયા નથી પણ આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવાયા છે. રોષદર્શનના પ્રવેશમાં સત્યભામાની પાછળ કૃષ્ણ તેને મનાવવા જાય છે અને પછી નારદ આવી તે જોય છે અને પછી રૂક્મિણીને ત્યા જાય છે એટલે પડદો પડવો જોઇએ. એ પ્રવેશ પછી પડદો ઉંચકાય અને સત્યભામાને મનાવતા કૃષ્ણદેવ પધારે. પણ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સત્યભામા અને કૃષ્ણનો વિખવાદ સંપૂર્ણ ચાલી રહ્યો હોય, અને સત્યભામા કૃષ્ણની જાળમા સપડાતી હોય, તેવામા નારદ આવે અને કૃષ્ણની લાચાર સ્થિતિ દેખી રૂક્મિણીને ત્યા જાય, (દૃશ્ય એ જ કાયમ રહે) અને રૂક્મિણી સાથે વાતચિત થાય, તેને તેડી લાવે, અને પાછો કલહ પ્રસંગ ઝામે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે કવિએ નાટક પ્રસગો જોયલા અને પ્રવેશો ગોઠવવાની પદ્ધતિમા પણ સુધારા સંપૂર્ણ દેખેલા અને તેની મજબૂત અસર મન પર થવાથી પ્રવેશની ગોઠવણો આમ થયેલી. નાટકની ભાષા અને પ્રસગોની ખીલવટ અને નાટકની લખાવટની સંપૂર્ણ અસર થયલી નહિ અથવા તો એના સમયમા નાટકી લખાવટ આધુનિક પદ્ધતિએ પહોચેલી નહિ. અને એ સમય આધુનિક કંપનીના સૂત્રધારો

સાધીની વાતચિત પરથી માલમ થશે કે વધારેમાં વધારે ૭૦–૮૦ વર્ષનો હોઇ શકે. એટલે પ્રેમાનંદના સમયમાં જો આટલો સુધારો થયો હોય, તો પછીનાં ૧૫૦–૨૦૦ વર્ષમાં ઘણો વધારે જ ફેરફાર થયો હોવો જોઇએ અને ઘણાં નાટકો થયાં હોવાં જોઇએ જેમાંનું એક પણ મળતું નથી. ભજવાયલાં બધાં જ નાટકો ગુમ થયાં એ માની શકાતું નથી. એટલે પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિષે શંકા પ્રબળ થાય છે.

૬. વળી ત્રણે નાટકોની પ્રસ્તાવના જોઇએ તો તે એક જ અર્થનું પોષણ કરી રહી છે અને એનો એ જ અર્થ ભરતવાક્યમાં છે–ગુર્જરભાષાની ઉન્નતિ. જાણે કે આ ત્રણે નાટકો એટલા પુરતાં જ લખાયાં છે. ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવા કવિએ તીવ્ર પ્રયાસ કરેલો એ સર્વને વિદિત છે. છતાં તેણે આમ ઉઘાડી રીતે ગુર્જર ભાષાપ્રતિ પક્ષપાત કોઇ પણ સ્થળે બતાવ્યો નથી. ગુર્જર સાહિત્યને ઉત્કૃષ્ટ કરવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા એને હતી; છતાં કોઇ પણ સ્થળે એણે એ વિષે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા નથી પણ કાર્ય જ કરી બતાવ્યું છે. એટલે ભાષાની ઝમક અને ઉત્કટતા બતાવવા એ આમ બોલી પ્રયાસ કરે એ સંભવતું નથી. ભાષા ઉત્તમ છે, પૂર્ણ સંસ્કારવાળી છે એ બતાવવાનો પ્રયાસ તો પરદેશીઓની સાથે કઇ ભાષા સારી છે એની તકરારમા થાય. એ તકરાર પ્રેમાનંદે કોઇ સ્થળે બતાવી નથી. કેવળ વલ્લભના યુધિષ્ઠિર–વૃકોદર સંવાદાખ્યાનના મંગલાચરણપરથી સમજાય છે. ત્યાં **गुर्जराणां मुखम् भ्रष्टम्** નથી પણ "શું શાં પૈસા ચાર" એના પર તકરાર છે અને તે બોલનાર હિન્દુસ્થાની છે, બંગવાસી નથી. જુઓ.

કવિત ૮ મું. અબે તબે અદેકડે ઇકડં ને તિકડં એ,
શું શાં થકી ચઢે કેમ? જુઠી જેની વાત છે.

ત્યારપછીના કવિતમાં પ્રેમાનંદે સર્વ ભાષા જોઇ. ઉત્તમ ભાષાની શોધ કરતાં ગુર્જરભાષા જ પ્રાપ્ત થઇ એમ લખ્યું છે. એટલે જો **गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम्** વિષેનો ઉલ્લેખ વલ્લભે સાંભળ્યો હોય તો આ સ્થળે એ બોલનાર કવિની ઝાટકણી ન કાઢે એ નવાઇ છે. વલ્લભ આ વિષે અજ્ઞાત હતો એમ કેવી રીતે મનાય? કંકાસ થયાનો પૂરો ઇતિહાસ એણે આપ્યો છે તો આ મહત્ત્વનું વાક્ય શા માટે તજે? એટલે એ પદનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદ સમક્ષ થયલો નહિ એમ અમારૂં માનવું છે.* તેમ જ ગુર્જરભાષાની ઉન્નતિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો છું એવું લખાણ પ્રેમાનંદ કરે એ સંભવતું નથી. કેમકે એવી આત્મશ્લાઘા એમને રુચતી જ નહિ. અને તે ઉપલાં વાક્યથી થાય છે. તેમ જ ત્રણે નાટકમાં ગુર્જરભાષા ઉન્નત થાય એવું લખાણ પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્યોમાં કરવું એ પ્રેમાનંદીય નથી. કરે તો હજી એકલા ભરતવાક્યમાં કે કોઇ એક પ્રસ્તાવનામાં આડકતરી રીતે. બાકી તો પ્રસ્તાવનામાં આખા નાટકને સૂચવતી કે કોઇ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવતી જ વાતચિત થાય છે કે જેની છાયાથી લોકો નાટક પ્રતિ ખેંચાય, જ્યારે તપત્યાખ્યાનમાં તો ભાષાભક્તિ સંપૂર્ણ ચર્ચાઇ છે. આવી પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટકોમાં નથી. ઘણો ઉત્સાહ હતો તેથી એમ કર્યું અને આ નાટકોની પ્રસ્તાવના એ જ યોગ્ય સ્થળ છે, તો કહીશું કે ભરતવાક્યોનું સ્થળ એથી વધારે સુસંગત છે. અને તેથી અર્થ સરે એમ

* એ શ્લોક કઇ સાલમાં લખાયો છે એની શોધ થાય તો નાટકની પ્રાચીનતા પર ઘણો પ્રકાશ પડે.

છે એ પ્રેમાનંદ જોઇ શકે એમ છે. એટલે કોઇએ પ્રેમાનંદનો ભાષા પરત્વેના પક્ષપાતનો લાભ લઇ, આ પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો છે એમ છાપ પાડવા, ત્રણે નાટકો અને તેનાં ભરતવાક્યોમાં પુનરુક્તિ કરી છે. એવી શંકા થાય છે. બીજાં કોઇ પણ કાવ્યોમાં આ અભિલાષા બતાવાઇ નથી એટલે તે કાયમ રહે છે.

૭. વળી નાન્દીના શ્લોકોમાં કવિ શંકરનું સ્મરણ કરે છે. ત્રણે નાટકોમાં એમ છે, જ્યારે એનાં કાવ્યો તપાસીએ છીએ તો દરેકમાં ગણપતિ, ગજાનન, લંબોદર કે શારદા, સરસ્વતી અને અમ્બાની પ્રાર્થના છે, શંકરની નથી. ફક્ત દ્રૌપદીહરણમાં આમુખ શંકર અને વિષ્ણુના મેલાપનું છે. ત્યાં પણ પ્રથમ સ્તવન તો ગણપતિને સરસ્વતીનું જ. આ નાટકોમાં એમ કાં ન કર્યું! સરસ્વતી કે ગણપતિના સ્તવનથી પણ પ્રેક્ષક કે વાચકોનું કલ્યાણ સૂચવી શકાત? કાળીદાસ શંકરની જ સ્તુતિ રઘુવંશમાં તેમ જ નાટકોમાં કરે છે. બે ભિન્ન દેવો નથી. કોઇ કહેશે કે કાળીદાસ તો દેવીભક્ત હતો, છતાં જેમ શંકરની સ્તુતિ કરે છે તેમ અહિ પ્રેમાનંદે કર્યું, તો એટલું જ કહેવાનું કે એનાં કાવ્યોમાં એમ નથી, એટલે કાલિદાસના કાવ્યોમાં દેવીનું સ્તુતિવચન નથી, શંકરનું જ છે અને તે જ મુખ્ય છે, જ્યારે પ્રેમાનંદમાં સર્વત્ર ગણપતિ અને સરસ્વતિ અને અમ્બાનું છે શંકરનું નથી.

પ્રેમાનંદની ગદ્યભાષામાં યમકઆદિ હોવાનો બચાવ ઘરગથુ ભાષામાં વપરાતા શબ્દો 'ખીચડી બીચડી', 'રૂમઝુમ', 'કપટનું ચપટ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી થાય છે. તેમ જ ફારસી ગદ્યનો સંપર્ક બતાવાય છે. આ તો ખાલી બચાવ કરવા જ લખાયલું છે. અમુક ફારસી શબ્દો આવે, ફારસી વાક્યો આવે તેથી હાલના નાટકોમાં આવી સ્વાભાવિક ગદ્યાન્તર યમકની રૂઢિ દાખલ થઇ જાય એ માનવામાં આવતું નથી. અંગ્રેજી ભાષાનો આટલો બધો પ્રચાર થયો ત્યારે "તમે કેમ છો" (How are you) ઇત્યાદિ અંગ્રેજી પ્રવેશો ઘુસ્યા, 'ડાયરેક્ટ' અને 'ઇનડાયરેક્ટ' રચનાઓ ધપવા માડી, અને કાવ્યોમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રવેશી. તે વખતે અંગ્રેજીના જેટલો ફારસી સંપર્ક હતો એ માનવું યોગ્ય નથી. કપટનું ચપટ ઇત્યાદિ પ્રયોગો તો સામાન્ય થઇ ગયા છે; ફક્ત બોલવામાં, અને ગદ્ય સાહિત્ય તો મોડું શરૂ થયું. પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં એવાં યમક રૂપ ભલે હોય, પણ તેથી ગદ્યમાં પણ હોવાં જોઇએ એમ સાબીત થતું નથી. ગદ્ય સાહિત્યની શરૂઆતમાં આવી રૂઢિ એકદમ ઘુસી જાય એ પણ સંભવિત નથી. તેમ જ જે યમકો નાટકોમાં વપરાયાં છે તે કાંઇ "ખીચડી બીચડી" જેવાં રૂઢ યમકો નથી.* તેમ જ પ્રેમાનંદના કાવ્યોના યમકો વાપરવા પૂરતા જ લખાયાં છે એવું નથી. કાવ્યમાં તો સ્વાભાવિક આવી જ જાય છે. પણ ગદ્યમાં તો પ્રયાસ વગર અર્થયુક્ત યમકો આવવાં મુશ્કેલ છે. અને તેમાં પણ એ વપરાશના અભ્યાસની જરૂર છે. ને તેથી જે અવતરણો રા. નરસિંહરાવે આપ્યાં છે, તેમાં તો યમક આણવાનો ખાસ પ્રયાસ જ દેખાઇ આવે છે. એ કંઇ સ્વાભાવિક કાવ્યપ્રવાહના પરિણામરૂપ નથી.

નીચેનાં અવતરણો તો ખાસ આધુનિક પદ્ધતિનાં જ દેખાય છેઃ—

---

* "રમતગમત," "હડઇબડઇ" ઇત્યાદિ મળે છે,

શ્રીદામો–જો ભૂલી ગયા હો તો કરે મને ગુરૂ એટલે રહેશે નહિ કંઇ અધૂરૂં (રોષદર્શિકા)
કૃષ્ણ–અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા ! (રોષદર્શિકા)
મંત્રાનંદ–અર્પું આનંદ, આ ચારે કરૂં મંદ, (પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન)
પાંચાલી–અરે દૈવ ! આ પર્ણકુટીમાં પડયા રહ્યાં છીએ. વનચર જેવાં થયાં છીએ અને પ્રેમીજનનાં વિયોગવાળા છીએ ઇત્યાદિ દુઃખ તને અલ્પ જ ભાસે છે કેમ ?

યમકના લોભે કેટલાક વિચિત્ર વાકયો પણ લખાયા છે–

સંવરણ–જેમ મેં માજીને હા કહ્યું છે, તેમ જ તે કાર્ય ધીમે ધીમે કરવા સચિવને સમજાવ્યું છે......તને મારા સમ જો તું તારા જીવને સંતાપ કરે તો.
સંવરણ–મુનિશાર્દૂલ ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી.
નારદ–એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પુષ્પ નિહાળી જોયું નથી, કે મારાથી તે પૃથ્વીમાં થતું નથી એમ જ સમજાવાયું નથી.

પ્રાસાન્તવાળી કહેવતો ઉપરથી પ્રાસ દાખલ થયા કે યમક પ્રેરાયા એ માનવું ઠીક નથી, કેમકે તે ઉપરથી તો એવી ઢબના વાકયો યોજાય. કોઇ કોઇ વાર તો આ નાટકમાં હાલની નાટકની ઢબના પદ્યાત્મક શૈલીનાં વાકય પણ છે.

રૂકિમણી–એવી વિચિત્ર વાણીથી રીઝે તારા દેવ. પા. ૩૮
શ્રીદામા–શું ત્યારે અમો રાહુ ! લ્યો રહ્યા અમારે ઘેર સંતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા. —૪૨
નાગરિકા–વળી જો રૂકિમણીદેવી કે સત્રાજિત જાણે તો થાય તારી ને મારી વેતરણ. —૪૮
શ્રીદામો–જો તારામાં હિમ્મત હોય તો બેસાડી પાડીયે ચોકઠું. પછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તું થઇ પડય તેની સખી. જેણે કરી વધે તારો ને મારો ભાવ.
શ્રીદામો–તું છું નાગરિકા ને હું છું શ્રીદામો......માટે આપ્ય વચન અને પછી બાધીયે કેડ. —૪૯
માધવી–ત્યારે જુઓ છો શું. ચઢો ટેકરી પર. —૧૦૦
વસંતક–ભાઇ ! અમારા ભોગ લાગ્યા કે તમને બોલાવ્યા ! ભોગીના જોગી જેવા થઇ આવું દુઃખ વેઠયા સતાં ના ગુણ કે પાડ. —૧૦૦
વસંતક–એ તે તમને કરો છો તેવો સો વર્ષ બડબડાટ કર્યા સતાં કદીએ કૈનાર છે કે ચાલો મારી પાસે. —૧૧૧
સુલોચના–આ ઉજ્વળ કુળમાં ભ્રષ્ટતા ! ધિક્કાર છે ધરણી પતિપદને !! તારા મનમાં રમી રહેલીને જો કે હું વાંલી નાગણું, તથાપિ પરમાર્થ–કાજે તે જો મારા જોવામાં આવે તો તેને કહું કે જેવી એકની વલે તેવી બીજીની.
સંવરણ–કોણ દેવી !
સુલોચના–નાના જેને સેવી છે તે. —૧૧૨
વસંતિકા–એમાં કિયાને વખોડે ને કિયાને વખાણે ! જા તું તારે જતો હોય ત્યાં. —૧૨૫
સ્મરવર્દ્ધક–હું મુનિમહારાજને કહું છું કે ધૃતને ઠેકાણે પય ચાલશે. પણ મહારાજ ! મારૂં માને છે કોણ ! ઇત્યાદિ–

આ ઉપરથી અમારી શંકા તાજી જ રહે છે.

તેમ જ પ્રેમાનંદને યમક અને પદોની અંદર પ્રાસો વાપરવાનો શોખ નથી. એવી રીતે પ્રાસાદિ યોજવાં એ એની શૈલી જ નથી. છતાં આપણે જોઇશું તો તેવા પ્રાસાદિ વાપરવાના ઘણા જ પ્રયાસ થયા છે અને તેથી કેટલીક વાર અર્થ સમજવા પણ દુર્લભ થઇ પડે છે.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અંક ૧ લો શ્લોક ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬ ૨૨ ઇત્યાદિ. અંક ૨ જો ૧, ૪, ૬, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૨૧–ઇત્યાદિ. આગળ ઘણા મળી આવશે.

તપત્યાખ્યાન અંક ૧ લો ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ઇત્યાદિ.

સત્યભામાખ્યાન અંક ૧ લો ૯ અંક ૨ જો ૧, છેલ્લા અંકમાં ગુર્જરી રાગનું ગાયન, તેમ જ નટીનું પ્રસ્તાવનામાં. આ સિવાય બીજાંયે મળશે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં મોટે ભાગે આ રૂઢિ છે નહિ, જ્યારે આ નાટકોના શ્લોકોમાં તો તે આંખ આગળ તરી આવે છે એટલે પણ શંકાને સ્થાન રહે છે.

૮. આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ ઘડી કાઢેલી છે એ તો સિદ્ધ જ છે. કપોલ-કલ્પિત એટલે મગજમાંથી જ નવી ઉપજાવી કાઢી છે એમ નથી. પરન્તુ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાકૃતના નિયમો કોઇ કોઇ ઠેકાણે લગાડી જુદું સ્વરૂપ આપી દીધું છે.

જેમકે સુવર્ણ ઉપરથી સુવ્વણ–અહિં ઉંધો નિયમ લગાડયો છે. 'કર્મ' ઉપરથી 'કમ્મ' તેમ 'સુવર્ણ' ઉપરથી 'સુવણ્ણ' થવું જોઇએ તેને બદલે 'સુવ્વણ' કર્યું એટલે 'ણ'ને બદલે 'વ'ને બેવડો કર્યો, તેને આધારે 'કવ્વણ' કર્યું. 'અનઇ' 'અને' 'એ'માંથી 'અ' અને 'ઇ' જુદો પાડવાથી ગુજરાતીનો આભાસ મટી જાય છે, જેમ 'ઢોરાં' 'ખેતરાં' તેમ "આહિરાં," "વસ્સ" "વાસ" ઉપર્યુક્ત નિયમ. 'મિલઇ' "મિલે" કે **મીલતિ** સંસ્કૃત ઉપરથી. એમ જોવા જઇશું તો નિયમો જડશે. પરન્તુ નિયમો એક નિયમને આધારે લાગ્યા નથી. એમ કર્યું હોત તો અપભ્રંશનું સ્વરૂપ આવી જાત એટલે રબારી આદિની ભાષાના, ખેડૂતોના વગેરેના કેટલાક શબ્દો લઇ પ્રાકૃતના નિયમો પ્રમાણે ફેરફાર પણ કોઇ કોઇ જગાએ કરી આ ભાષા યોજી જણાય છે. એટલે એવા નિયમો જાણવાની પણ અપેક્ષા છે. નહિતો આ ભાષા આમ ઘડી કઢાય જ નહિ. આ ભાષા ઘડનારના મનપર નિયમોની સંપૂર્ણ છાયા તો હોવી જ જોઇએ. પ્રેમાનંદને એટલું બધું સ્વભાષા માટે કરવાનું હતું કે પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરવા વખત મળ્યો હશે કે નહિ એ પણ વિચાર કરવા જેવું છે. આ ભાષા લખવા પૂરતો વખતે કાઢયો એમ માનીયે તો પણ આ આહીરી અને રાક્ષસી ભાષા નાટકમાં નવીન હોવાથી કોઇનું પણ ધ્યાન ખેંચે, ખાસ કરીને વલ્લભનું. અને પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાનનાં વખાણ કરતાં કહે પણ ખરો કે જુઓ ગુજરાતીએ સંસ્કૃતનું સ્થાન લેવા માંડયું અને પ્રાકૃતો પણ યોજાઇ. વળી પ્રેમાનંદ તો કુદરતને અનુસરનાર કવિ હતા. તે આહીરનું ચિત્ર તાદૃશ્ય ખડું કરવા ગોકુળ મથુરામાં જઇ ગોવાળો પાસેથી એમની ભાષા શીખી લાવી એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે એ વધારે સુસંબદ્ધ છે. જે ચેષ્ટાઓ (business)

કૌંસમાં સૂચવાઇ છે તેમાં પણ એ પ્રસંગોમાં એ જ ભાષા વપરાઇ છે તેથી અમને એમ લાગે છે કે લેખકે પોતાની યોજક શક્તિનો વધુ ખ્યાલ આપવો ધાર્યો હશે.

ઉપરના પ્રમાણોથી કોઇ એમ પણ કહે કે પ્રેમાનંદે રાક્ષસોની ભાષા વાપરવા માટે રાક્ષસો શોધવા હતા કે ભીલો શોધવા હતા એમ કેમ નથી કહેતા ? તો એનો જવાબ એટલો જ કે એ વાત બને કે ન બને પણ પ્રેમાનંદ તો મુસાફરી કરવા ગયલા એટલે ચોબાજીની ભાષા સાંભળી શીખી શકે એ પ્રસંગવશાત્ બની જાત, જ્યારે ભીલ આદિ તો તે વખતે લુટારૂ જેવા હતા એટલે ભાગ્યે જ ત્યાં જવા ઇચ્છા થાય.

૯. તપત્યાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનનો નૃત્ય પ્રયોગ પણ આધુનિક છાયા બતાવે છે. તે વખતે નૃત્ય નહોતું એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરન્તુ જે પ્રસંગોમાં નૃત્ય કરાવાય છે તે પ્રસંગોમાંનું સ્થળ તેને યોગ્ય નથી. નૃત્ય કરાવવા પૂરતું નૃત્ય થાય છે એમ તો પ્રા. કા. ના ટીકાકારો પણ માને છે, અને તેની યોગ્યતા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં છાયા રહી જાય છે કે એ યોગ્ય સ્થળે નથી. પરન્તુ આધુનિક નાટકોમાં નાચમુજરા તો થવા જ જોઇએ એવી પદ્ધતિ ઘુસી ગઇ છે તેને અનુસરીને હોય. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં નૃત્ય થાય છે પરન્તુ તે પ્રાચીન પદ્ધતિ બતાવતું નથી. છોકરીઓ નૃત્ય શીખે છે તેની પરીક્ષા છે. ત્યારે તપત્યાખ્યાનમાં "ઠીક ત્યારે કંઇ રંગરાગ ચાલવા દો અથવા દેવશ્રી આવે ત્યારે રાખજો." ઇત્યાદિ ઢબથી શરૂ થાય છે. એ ઢબ આધુનિક પદ્ધતિને ઘણી મળતી આવે છે તેમજ આ નૃત્યથી કંઇ ખાસ અર્થ સધાતો નથી એ તો ઉપર અમે બતાવ્યું જ છે. તેમજ પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાનમાં એ જ પ્રસંગની ટીકા કરી છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ પ્રસંગ પણ ઘુસાડવા પૂરતો જ ઘુસાડયો છે. આથી પણ શંકા વધે છે.

આ પ્રમાણે અમારી શંકાઓ છે. આથી એમ માનવાનું નથી કે અમે આ નાટકોને પ્રેમાનંદની કૃતિ માનતા જ નથી. પણ એ તો ખરૂં જ કે મન સંશયસ્થ રહે છે. અને એ સંશય કાઢવા પૂરતો એક જ રસ્તો છે કે એ નાટકોની પ્રતો જનસમાજ સમક્ષ મૂકાય અથવા તો વડોદરા પુસ્તકાલયમાં મૂકાય કે જેથી સર્વના સંશય ટળે અને પ્રેમાનંદની પ્રથમ નાટકકાર તરીકેની કીર્તિ સુસ્થાપિત રહે. આથો દેખાતો સ્થાણુ છે કે પુરુષ એવો સંદેહ થાય છે. તે સ્થાણુ છે એટલું જ આપ્તજનના વાક્યથી મન સંશય ટાળી શકતું નથી. એને નજરે જઇને જોય ત્યારે જ તે સંદેહમુક્ત થઇ વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકે. અમને તો આ નાટક વિષે કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેના ઉત્તર આપ્યા છે. અને કેટલીક કર્તૃત્વ વિષે શંકા ઉપજી છે તે આગળ કરી છે. એમાં અમારી ચૂક હશે ને કોઇ પણ વિદ્વાન તેના પ્રતિ અમારૂં ધ્યાન ખેંચશે તો ઉપકૃત થઇશું. ઇતિ અલમ્.

ભાગ ૪ થો

ઈતિહાસ વિભાગ

૧ ગીર્વાણકવિ જયદેવના સત્કર્ત્તા.

(લેખક-રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ)

કેંદુલીનો મહોત્સવ

બંગાળાના વીરભૂમિ જિલ્લામાં કેંદુલી નામે ગામ છે તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે એ ગામમાં પ્રતિવર્ષ મેળો ભરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉત્સવ ઊજવાય છે કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા એ ભક્તકવિની ખાતર અજયા નદીમાં પૂર્વે પધાર્યા હતા અને કવિનો વિષ્ણુલોકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની ખાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે.[૧] એ કવિને માટે આખો દેશ અભિમાન ધરાવે છે. આઠસે વરસ વીતતાં એ બંગાળી બધુઓ એને સંભારે છે વંગ સાહિત્યના અરુણોદય પહેલાના બ્રાહ્મ મુહૂર્તનો એ ગીર્વાણકવિ તે **गीतगोविन्द**નો રચનાર જયદેવ.

કેંદુલીના સેન રાજા

કેંદુલી ગામ અષ્ટપદીના કર્તાની જન્મભૂમિ છે[૨] ઇસવી બારમા સૈકામાં ત્યાં [૩]ચન્દ્રવંશી સેન રાજાઓની આણ ફરતી હતી. [૪]અરિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા હતો બહોળા નૌકાસૈન્યના બળથી ગંગાકાંઠાના મુલકને નમ્યૂ આપવાની તેણે ફરજ પાડી પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ રાઘવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંનો રાઘવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ ([૫]ઇ. સ. ૧૦૬૯–૧૧૧૧) હોય એમ હું માનું છું. એને બારમી સદીના પહેલા દસકામાં વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે. ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાભવ કર્યાનું પ્રશસ્તિમાં છે કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના જ રાજાઓ હશે એમની સાથેના વિગ્રહનો સમય ચોકસ જાણવામાં આવ્યો નથી છેલ્લો નાન્ય કિંવા નાન્યદેવ મિથિલાનો રાજા હતો[૬] તેનું રાજ્ય યુવરાજ વલ્લાલસેને ઇ સ ૧૧૧૯ માં જીતી

---

૧ જુઓ સદ્ગત વિજયચંદ્ર મજમુદારે છપાવેલા બંગાળી ગીતગોવિંદની ભૂમિકા. ૨ જુઓ **गीतगोविन्द** । ३ । १० ।. એમાં કહેલૂ કેંદુબિલ્વ તે જ કેંદુલી ૩ જુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત **अद्भुतसागर** । શ્લોક ४ । **भुज ..भर्ताजनि विजयसेनः शशिकुले** । જુઓ વળી **प्राचीनलेखमाला** । २ । પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩–૫ । **जगत्यसाव चरमो राजा सुधादीधिति ॥ वंशे तस्य . सेनान्ववाये सामन्तसेन** । રાજકુમાર કેશવસેન પણ પોતાના મૂળપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે, જુઓ **सदुक्तिकर्णामृत** । १ । ७२ । ५ । **जयति भुजभुवा'वशकन्द सुधांशु** ।. અબુલફજલ સેન રાજાઓને વૈદ્યવંશીય કહે છે તે ભૂલ છે. ખુલાસા માટે જુઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેઉ કૃત **भारतके प्राचीन राजवंश (प्रथम भाग)** । पृ. ૧૯૮. ૪ વિજયસેનનું બિરુદ ૫ રામપાલના રાજ્યના આરંભ અને અંતના વર્ષ Indian Antiquary, 1922, July–August માંથી ઊતાર્યા છે. ૬ **भा. प्रा. रा.** । १ । મા કર્ણાટકના નાન્યદેવે શક ૮૧૧ (?

લીધું એ જ સમિયામાં યુવરાજને મહેલે કુમાર લક્ષ્મણસેન પધાર્યાની વધામણી પણ મળી. રાજ્યની અને વંશની વૃદ્ધિનું આ વર્ષ વિજયસેને નવો લક્ષ્મણસેનસંવત સ્થાપી અમર કર્યું.[૭] સેન વંશનો એ પહેલો પ્રતાપી રાજા હતો. એણે ઇ. સ. ૧૦૯૬ થી ઇ. સ. ૧૧૫૭ સુધી રાજ્ય કર્યું[૮].

વિજયસેન પછી વલ્લાલસેન ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે તેની ઉમ્મર ઓગણસાઠ વરસની હતી. એનું ઘડપણ જોઇ ઇ. સ. ૧૧૬૫ ના અરસામાં ગૌડ દેશના રાજાએ વિગ્રહ માંડ્યો. પરંતુ કુમાર લક્ષ્મણસેન પિતાના જેવો જ પરાક્રમી હતો. તેણે ગૌડ રાજાને હરાવી કેદ કર્યો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લેઇ **गौडेश्वर** બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું[૯]. સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોંપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામાં ગુંથાયો. બદરિકાશ્રમવાસી સાધુ સિંહગિરિના ઉપદેશથી તાન્ત્રિક બૌદ્ધ ધર્મ તજી તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપંડિતના સમાગમમાં તેણે **प्रतिष्ठासागर** અને **आचारसागर** રચી[૧૦] **दानसागर** અને **अद्‌भुतसागर** આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૧૬૯–૭૦ માં પૂરો થયો. બીજો ગ્રંથ તેણે ઇ. સ. ૧૧૬૮–૬૯ માં રચવો શરૂ કર્યો હતો, તેમાં પછી તેણે ચિત્ત પરોવ્યું. પરંતુ તેનું શરીર વરસ જતાં કરી બહુ ખખળી ગયું હતું. તેથી અધૂરો ગ્રંથ મરણોત્તર પૂરો કરાવવાની આજ્ઞા આપી તેણે એંશી વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં તીર્થરાજ પ્રયાગ આગળ ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં નવી રાણી સાથે જળપ્રવેશ કર્યો.[૧૧]

વલ્લાલ સેન વંશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનું રાજ્ય રાઢ કિંવા પશ્ચિમ બંગાળમાં, વરેન્દ્ર કિંવા પૂર્વ બંગાળમાં, વંગ કિંવા ઉત્તર બંગાળમાં, વાગડી કિંવા ગંગાના મુખ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમાં તથા મિથિલામાં પસર્યું હતું[૧૨]. વર્ણમર્યાદા પળાવવામાં અને શાંતિ જાળવવામાં તે બહુ કડક અને જાગ્રત હતો. બ્રાહ્મણોને સંતાપનાર સોનીવાણિયાના તેણે જનોઇ ઉતરાવી લીધા. વરેન્દ્રના માછી બહુ તોફાની હતા, તેમને એ નીતિનિપુણ રાજાએ યુક્તિથી વિખેરી નાખી પ્રજાનો ત્રાસ ટાળ્યો. સચ્છૂદ્રમાં દાખલ કરી તેણે એમને ઘરકામની નોકરીનાં દ્વાર ઉઘાડી આપ્યાં, એટલે એ આપોઆપ નોકરીના લોભમાં ચારેકોર દૂર દૂર વેરાઇ ગયા. કુંભાર માળી વગેરેની પણ સચ્છૂદ્રમાં ગણતરી કરી બહોળા

કીલ્હૉર્નના મત પ્રમાણે નં. ૮૮૯) માં નેપાળ જીત્યો એમ કહ્યું છે. એ જ નાન્યદેવને પંડિતજી વિજયસેન સાથે સંઘર્ષમાં આણે છે. પરંતુ નેપાળના જીતનાર નાન્યદેવનો અને વિજયસેનનો રાજ્યકાળ, એ પરસ્પર બંધ બેસતા નથી. આથી વલ્લાલસેને કેદ કરેલા નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદેવથી ભિન્ન ગણ્યા છું. ૭ લક્ષ્મણસેનસંવતના આરંભ બાબત બહુ બહુ વાતો ચાલે છે. જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । વગેરે. એ બધી પાછળથી ઘડી કાઢેલી લાગે છે. ૮ વિજયસેન, વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના આરંભ અને અંતના ઇ. સ. Indian Antiquary, 1922 July–August ને અનુસરીને આપ્યા છે. ૯ જુઓ Madhinagar Plate–आमोद् गौडेश्वरश्रीहरणकरी यस्य कौमारलीला। આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે. ૧૦ મા માહીતી Ind. Ant. 1922, July–August માંથી નોંધી છે. જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । ११ આ વૃત્તાંત भा. प्रा. रा. । १ । માંથી લીધો છે. ૧૨. જુઓ भा. प्रा. रा. । १ ।

વિચારના રાજાએ ઘરકામના નોકર મેળવવાની હાડમારી ટાળી; અને હલકા વર્ણનો ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે તેનું નામ યાવચ્ચંદ્ર અમર કર્યું.

વલ્લાલસેનની સભામાં અનિરુદ્ધ, શ્રીનિવાસ આદિ પંડિતો અને ગોવર્ધન શરણ આદિ કવિઓ વિરાજતા હતા. અનિરુદ્ધ[13] ઉત્તર બંગાળાનો વતની હતો. તેણે **दानसागर** રચવામાં વિદ્યાવિલાસી રાજાને સારી મદદ કરી હતી. **अद्भुतसागर**નું મંડાણ [14]શ્રીનિવાસની સહાયતાથી થયું હતું; અને એ અધૂરો ગ્રંથ રાજાના મરણ પછી એ ગણિત તથા જ્યોતિષમાં કુશળ પંડિતે જ પૂરો કર્યો સંભવે છે. આચાર્ય ગોવર્ધને **आर्यासप्तशती** અને ભટ્ટ શરણે **वल्लचरित** રચ્યાં, તે વલ્લાલસેનના રાજ્યકાળમાં. પહેલા પુસ્તકમાં **प्रतिष्ठासागर आचारसागर** વગેરે પ્રબંધકળા પગટાવનાર તરીકે એ ચંદ્રવંશી રાજાની પ્રશંસા છે[15]. બીજાની માહીતી ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં અનંત ભટ્ટે રચેલું નવું [16]**वल्लालचरित** માત્ર આપે છે[17].

લક્ષ્મણસેન જ્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેની ઉમ્મર પણ ઓગણસાઠ વરસની હતી. તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિલાસી અને તેના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ગૌડ ઉપરાંત કાશી કલિંગ તથા કામરૂપના રાજાઓને તેણે જીત્યા હતા[18]; અને પ્રયાગ વારાણસી તથા પુરીમાં રોપેલા કીર્તિસ્તંભ તેનો જશ ગાતા હતા.[19]. રાજ્યરૂઢ થતાં તેણે મોટી ઉમ્મરના કુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનને રાજ્યકારભારમાં જોડ્યા[20]. ત્રિકૂટાચળની શીતળ છાયામાં દસ વરસ ઉપદ્રવ રહિત આનંદમાં પસાર થયાં. તેટલામાં બે જબરાં શિખર તૂટી પડયાં. પહેલો માધવસેન ગુજરી ગયો ને પછી કેશવસેન પણ ગત થયો[21]. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની લાકડીરૂપ રહ્યો. એવામાં તોફાનનું ભારે વાદળ ચઢી આવ્યું; તેણે પડોશનું પાલરાજ્ય પાયમાલ કર્યું. ગુલામવંશના દિલ્હીના સુલતાનના સરદાર બખ્તિયાર ખિલજીએ

---

૧૩ **हारलता, चम्पाद्वितीया** વગેરેનો કર્તા. ૧૪ **गणितचूडामणि**નો કર્તા. ૧૫ જુઓ **आर्यासप्तशती । ३९ । सकलकलाः कल्पयितु प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च । सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥** પંડિત વિશ્વનાથ રેઉ પણ આ શ્લોકમાં વલ્લાલસેન અભિપ્રેત સમજે છે; જુઓ **भा. प्रा. रा. । १ ।** પૃ. ૨૧૮-૨૧૯. ૧૬ ગોપાલભટ્ટે વૈદ્ય જાગીરદાર શિષ્ય વલ્લાલસેનનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેનું નામ પણ **वल्लालचरित** છે; તેનાથી શરણનું અને અનંત ભટ્ટનું **वल्लालचरित** ભિન્ન સમજવું. વૈદ્ય જાગીરદાર સેન રાજા પછી અઢીસેં વરસ મોડો થયો હતો. ૧૭ જુઓ **भा. प्रा. रा. । १ ।**. ૧૮ જુઓ Lakshmanasena's Madhainagar Plate. ૧૯ જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate. ૨૦ **सदुक्तिः । १ । ६४, ६५, ७२ । ८, २, ८ ।** માં કેશવસેનના નામ પૂર્વે **श्रीमत्** વિશેષણ મૂકયું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈકી વચલાને અંતે નામ પાછળ **देव** ઉપપદ જોડ્યું છે, તે ઉપરથી તેને રાજ્યાધિકાર ભોગવતો મેં માન્યો છે." એ ઉપરથી મોટા રાજકુમાર માધવસેનનો રાજ્યાધિકાર અર્થાપન્ન છે. ૨૧ અબુલફઝલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કેશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે મેં સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ એ બે રાજકુમાર લક્ષ્મણસેન પછી ગાદીએ આવ્યાનું આઇને અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી. Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપસેન પોતાને લક્ષ્મણસેનનો ઉત્તરાધિકારી કહે છે. એથી માધવસેન તથા કેશવસેનને પિતાના પૂર્વે ગત

ઇ સ ૧૯૭ મા છેલા ગૌડ રાજા ગોવિંદપાલને દરાવી તેની ગજધાની ઔદંતપુરી ઉજ્જડ કરી. એ કાળા નાગના ફૂંફાડાથી ભય પામી લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસભાગ કરી મૂકી. કેટલાક માણસ કામરૂપ તરફ, તો બીજા પુરી તરફ સિધાવી ગયા પણ શૂરો વૃદ્ધ રાજા ડગ્યો નહિ સામે મ્હોએ લઢી પિતાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમા વિજયની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામા લશ્કરને પાછળ મૂકી એશી જ સવારથી આગળ વધી માજી સુલતાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો ગુલામ રાજધાની નવદ્વીપમા એકાએક દાખલ થયો વસતીમા કોઇને પણ ન છેડતા તેણે પાશરો રાજમહેલનો રસ્તો લીધો લોક સમજ્યા, કે આ કોઇ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરબારમા ઘોડા વેચવા જાય છે જેવો ખિલજી દરબારગઢે પ્હોચ્યો, તેવો જ તેણે જોસ ભેર હુમલો કર્યો અને જે સામા થયા તેમને દમરકની તીખી તરવારે કાપી નાખ્યા એ અવસરે રાજા ભોજનશાળામા જમવા બેઠા હતો, તે ભાણા ઉપરથી ઉઠી પાછલે બારણેથી રવાને થઇ ગયો. ઇરલામી ફોજ આવી પ્હોચી, તેણે લૂટ ચલાવી આગ લગાડી નવદ્વીપનો નાશ કર્યો પછી ખિલજી સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેલી લક્ષ્મણાવતીએ ગયો આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યા તેણે રાજગાદી સ્થાપી. નવદ્વીપની લૂટનો મોટો ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી ભેટ મોકલ્યો પોતાના માલિકના ગુલામને સુલતાને મહેરબાનીમા લક્ષ્મણાવતીની જાગીરનો પટો કરી આપ્યો ઇ સ ૧૧૯૯[૨૨]

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમા ચાલી નીકળેલો એશી વરસનો સેન રાજા સહીસલામત પૂર્વ બગાળમા પ્હોચી ગયો ખિલજીના છળથી પશ્ચિમ બગાળ ખોયો તે ખોયો બાકી બીજૂ બધૂ રાજ્ય તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિત્વમા જ હતૂ. વિરેન્દ્ર વિભાગના વિક્રમપુરમા રાજધાની ઠરાવી ધર્મમૂર્તિ સેન રાજાએ સાત વરસ શાતિથી રાજ્ય કર્યૂ[૨૩]. પિતા અને પિતામહની આયુર્મર્યાદાએ ઇ સ ૧૨૦૬ મા કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોપી એ સ્વર્ગવાસી થયો[૨૪] એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર ૭ વરસ ભોગવી ઇ સ ૧૨૦૫ મા

થયા મે કહ્યા છે, અને એમનો રાજ્યકાળ પિતાના રાજ્યમાળમા સમાવ્યો છે, બખ્તિયાર ખિલજીના ઉપદ્રવ પહેલા તે મે કલ્પ્યો છે ૨૨ બખ્તિયાર ખિલજીના ઉપદ્રવની હકીકત **મા. પ્રા. રા.** । ૧ । ના આધારે આપી છે ૨૩ અબુલ્ફજલે લક્ષ્મણસેનનો રાજ્યકાળ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હૂ વિક્રમપુરની ગાદીનો સમજૂ છૂ આઇને અકબરીમા નવદ્વીપની ગાદીનો રાજ્યકાળ ગણતરીમા લેવો જ રહી ગયો છે એથી ઉલટૂ તબકાતે નાસિરીમા વિક્રમપુરની ગાદીના સાત વરસ લેખામા ગણાયા નથી, અને રાજગાદી મળતા પહેલાના ઓગણસાઠ વરસ નવદ્વીપની ગાદીના એકત્રીસ વરસમા ખોટા ઉમેરાયા છે લક્ષ્મણસેનસંવતની ઘટનામા પણ આવી જ વિવિધતા છે એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાદીનો સાત વરસનો ગાળો ગણતરીમા લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ મારૂ માનવૂ છે. અકબરનામાના લક્ષ્મણસેનસવતમા એ ગાળો ગણતરીમા લેવાઇ ગયેલો છે તિરહૂતના રાજા શિવસિંહના દાનપત્રના સેનસંવતમા એ પડતો મૂકાયેલો જણાય છે મિથિલાના પચાગમા ભૂલથી એ દુપટ પડતો મૂકાયલો છે ૨૮ વિશ્વરૂપસેન નામને બદલે ટૂકી વિશ્વસેન સંજ્ઞા પણ વપરાતી હશે એ ટૂકી સજ્ઞાનો પર્યાય સદાસેન પણ પ્રચારમા હશે આ માન્યતાથી આઇને અકબરીના સદાસેનને હૂ વિશ્વરૂપસેન જ સમજૂ છૂ

કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં માર ખાઇ પાછો વળતા એના જ અમીર અલીમરદાનના હાથે વગર મોતે મુઓ.

લક્ષ્મણસેન બહુ બહાદુર અને હિમ્મતવાન રાજા હતો. એના પરાક્રમની નોંધ અનેક તામ્રપત્રોમાં જળવાઇ રહી છે. બખ્તિયાર ખિલજીએ નવદ્વીપ છળથી લીધું તે ભલેઃ એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઇ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાળી લક્ષ્મણસેને અધૂરો **अद्भुतसागर** પૂરો કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેમના વારાના પંડિત અને કવિઓને પોષ્યા. વલ્લાલસેનને હાથે ઉત્તમ કેળવણી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પણ ઊંચા પ્રકારની કેળવણી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેમ કેશવસેન પણ કવિ હતો. **सदुक्तिकर्णामृत**ના દેવપ્રવાહની પાસઠમી વીચીનો બીજો શ્લોક વાચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર રાજકુમારે સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત વટુદાસના પુત્ર મહામંડળેશ્વર શ્રીધરદાસે ઇ. સ. ૧૨૦૫ મા **सदुक्तिकर्णामृत** રચ્યું છે તેમા રાજાનાં, રાજકુમારના અને રાજકવિઓના અનેક સુભાષિત મળી આવે છે. એવા શૂરવીર, ચારિત્રવાન્, પ્રતિભાશાળી, રસિક રાજાનો શક ચાલ્યો. તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાઓના પંચરત્ન.

જંગલીપણામાં અને ઝનૂનમા નવદ્વીપનો નાશ કરી બખ્તિયાર ખિલજીએ અને થાનેશ્વરનો નાશ કરી મહંમદ ગિઝનવીએ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસનાં અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક લેખો, અનેક કીર્તિસ્તંભો અદ્રશ્ય થઇ ગયા છે. શિલ્પ કળા અને સંસ્કૃતિનાં અભિજ્ઞાન લુપ્ત થયાં છે. ગિઝનવીએ કરેલા કેરમાથી બચ્યું છે એકલું મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ; અને ખિલજીએ વર્તાવેલા વિનાશમાંથી ઊગર્યો છે એકલો સભામંડપના શિરોલેખનો શ્લોક[૨૫]. એમા નવદ્વીપની રાજસભાનાં પાચ રત્ન ગણાવ્યા છેઃ–ગોવર્ધન, શરણ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને ભટ્ટ શરણ વિશે પૂર્વે કહેવામા આવ્યું છે. **आर्यासप्तशती**માં પ્વની આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિદર્શિત કર્યા છે, તેને લીધે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવિ મળી લાગે છે. **सदुक्तिकर्णामृत**ના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રીસમી વીચીના પાંચમા શ્લોક નીચે **आर्याविलासस्य** એવી મુદ્રા છે; એ નામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણ ભટ્ટે શ્રીકૃષ્ણને નાયક કલ્પી કોઇ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું હતું એવી પ્રતીતિ એ જ સુભાષિતસંગ્રહના પહેલા પ્રવાહની એકસઠમી વીચીના ત્રીજા શ્લોકથી ઊપજે છે. આ બે કવિ સાથે બાકીના ત્રણ પણ વલ્લાલસેનની સભા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો સમુચ્ચયવાચક च અવ્યય સૂચવે છે. **समितौ लक्ष्मणस्य च** એ શબ્દો કહી આપે છે કે એ કવિઓ વલ્લાલની તેમ જ લક્ષ્મણની સભાનાં પંચરત્ન હતાં; અર્થાત પાચે કવિને બંને સેન રાજાનો આશ્રય હતો.

---

૨૫ જુઓ **आर्यासप्तशती**ના આરંભે સદ્ગત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે આપેલી ટિપ્પણીઃ- ‘ **गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः । कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥** ’ **इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् ।**

સભામડપના શ્લોકમાનો **कविराज** તે, **गीतगोविन्द**ના આરભે આપેલા ક્ષેપક સુભા પિતમા **धोयी कविक्ष्मापति** કહ્યો છે તે જ સમજવાનો છે ધોયી કે ધોઇ તેનૂ વિશેષ નામ હતૂ અને **कविक्ष्मापति** એટલે **कविराज** ઉપનામ હતૂ. આ તેને **पवनदूत**[२६] કાવ્ય લખવાથી લક્ષ્મણસેન તરફથી મળ્યૂ હશે તેમા દિગ્વિજયે નીકળેલા એ સેન રાજાને જોઇ મોહિત થયેની મલયાચળની ગધર્વકન્યા કુવલયવતીએ પવન દ્વારા હ્મોકલેલો સદેશો સમાવ્યો છે. એ શતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમા સુહ્મ અને ગૌડનૂ વર્ણન છે તે બહુ રમણીય છે[२७]. ભૌગોલિક સ્ખલનોની ઉપેક્ષા કરિયે, તો **पवनदूत** મહાકવિ કાલિદાસના **मेघदूत**ની નહિ જેવી છાયા લેઇ રચાયલૂ વૈદર્ભી રીતિનૂ સુદર કાવ્ય છે. ગાદીએ બેઠા પછી રાજા વિજયયાત્રાએ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સપ્રદાય ઉપર ભાર મૂકિયે, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઈ સ. ૧૧૭૮ મા રચાયૂ હશે એમ કહી શકાય. પચરત્નમાના ઉમાપતિને અને **गीतगोविन्द**માના ક્ષેપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને પણ હૂ અભિન્ન માનૂ છૂ **प्रबन्ध-चिन्तामणि**મા ઉમાપતિધરને લક્ષ્મણસેનનો અમાત્ય કહ્યો છે[२८]. પિતાના વારાના રાજપડિત [२९]હલાયુધને જેણે પોતાનો મત્રી અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો[३०], તે લક્ષ્મણસેને તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાત્ય નીમ્યો હોય એ સભાવ્ય છે. **गीतगोविन्द** ઉપરની **बालबोधिनी, सजीवनी, रसमञ्जरी** આદિ ટીકા એ સભાવનાનૂ સમર્થન કરે છે **भागवत**ની **भावार्थदीपिका** ઉપરથી **वैष्णवतोषिणी** ટીકા તેથી આગળ વધી એને જયદેવનો મિત્ર પણ કહે-છે[३१] **सदुक्तिकर्णामृत**મા શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કળ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની છઠ્ઠી વીચીનો ચોથો શ્લોક વિચારતા પ્રસ્તુત કવિએ શિવપાર્વતીને નાયકનાયિકા કલ્પી કોઇ કાવ્ય રચ્યૂ હોય એવૂં અનુમાન બધાય છે. [३२]ઉમાપતિ કિંવા ઉમાપતિધરની કવિતામા અલંકારની ધમક આગળ પડતી છે જયદેવના સુભાષિત પણ **सदुक्तिकर्णामृत**ની પુષ્ટિ કરે છે. એનો જન્મ ભોજદેવ અને વામાદેવીથી થયો હતો. કવિ બહુ કોમળ અને પ્રેમાળ મનનો હતો. એને પદ્માવતી નામે સુશીલ પત્ની હતી, તેને એ અત્યત ચ્હાતો હતો કવિનો પ્રેમ પરાશર આદિ બધુ પ્રત્યે પણ વ્હેતો હતો, તે પણુ એને બહુ પ્રિય હતા[३३] દઢ વિષ્ણુભક્ત છતા શકરની સ્તુતિના શ્લોક પણ એના રચેલા મળી આવે છે[३४]. એના હૃદયની વિશાળતા બુદ્ધ ભગવાનની પ્રશસામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે[३५]

---

૨૬ વાદિચન્દ્રકૃત **वातदूत**ને પણ **पवनदूत** કહે છે, તે ધોયીના **पवनदूत**થી ભિન્ન. ૨૭ આ સાર વગીય **साहित्यपरिषत्पत्रिका**મા હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા **धायी कविर पवनदूत** એ મથાળાવાળા લેખમાથી લીધો છે. ૨૮ જુઓ **लक्ष्मणसेनोमापतिधरयो प्रबन्ध ।** ૨૯ **ब्राह्मणसर्वस्व** આદિ અનેક ગ્રથનો કર્તા ૩૦ જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । पृ. २१९ ।. ૩૧ જુઓ भा. प्रा. रा. । १ । पृ. २१७ । ૩૨ **प्रद्युम्नेश्वर**ની પ્રશસ્તિનો કર્તા ઉમાપતિધર પચરત્નમાના ઉમાપતિધરથી ભિન્ન કે અભિન્ન, તેનો નિર્ણય કરવાના પુરા સાધન નથી. सदुक्ति. । १ । २१. ७३ ।३, १ । નો કર્તા ઉમાપતિ તો ભિન્ન જણાય છે. ૩૩ જુઓ **गीतगोविन्द**ના ઉપોદ્ઘાત અને સમાપ્તિ. ૩૪ જુઓ सदुक्ति० ।२।४८।४। ૩૫ જુઓ **गीतगोविन्द**ની દશાવતારસ્તુતિની

રાજસભાનાં આ પંચરત્નની પ્રત્યેકની ખુબી નોખી હતી[૩૬]. ઉમાપતિધરની વાણીમાં કોઇ અનેરી પ્રૌઢિ હતી. શરણ ભટ્ટની કવિતા વીજળીના ચમકારા જેવી ચાકત કરનારી હતી. ગોવર્ધન એક એક આર્યામાં શૃંગારનું સર્વસ્વ સમાવી સૌનાં ચિત્ત હરી લેતો હતો. ધોયી તેની વિદ્વત્તાને લીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઓળખાતો હતો. જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમાં ઝળકતી પ્રબંધમાધુરીને માટે વખણાતો હતો. વિશેષમાં ઉમાપતિધરની પ્રૌઢિ, શરણની ગહનતા, ગોવર્ધનની રસચ્છટા અને ધોયીની વિદ્વત્તા **गीतगोविन्द** મા મળી એકરસ થાય છે. તેથી જ મર્મજ્ઞ સેન રાજાએ જયદેવને **पंडितकवि** અને **कविराजराज** બિરુદ આપ્યાં હતાં[૩૭]. **आर्यासप्तशती** કે **पवनदूत** જયદેવની અષ્ટપદીની તોલે આવે નહિ[૩૮].

અષ્ટપદી. ૩૬ જુઓ **गीतगोविन्द**માનૂં ક્ષેપક સુભાષિત **वाचः पल्लवयन्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतौ। शृंगारोत्तरसत्प्रमेयवचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ॥** કોઇએ આ શ્લોક ખાસ જયદેવની પ્રશંસાનો માની **गीतगोविन्द**માં ઘુસાડી દીધો છે. ખરૂં જોતાં એમાં પંચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે. ૩૭ જુઓ **गीतगोविन्द । ११. १२ । २१, २६ ।**. ૩૮ આ લેખમાં રામપાલ, નાન્યદેવ, વીર અને વર્ધન વિશેનૂં, લક્ષ્મણસેનસંવતની સ્થાપના વિશેનૂં, તેની વિવિધ ઘટનાના સમાધાન વિશેનૂં, **अद्भुतसार**ની શેષપૂર્તિ વિશેનૂં, સેન રાજાઓનાં વિશેષલક્ષણ વિશેનૂં, રાજકુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનના રાજ્યકારભાર વિશેનૂં, વિશ્વરૂપસેન અને સદાસેનની ઓળખ વિશેનૂં, કેશવસેનની કવિ તરીકેની ગણના વિશેનૂં અને પંચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશે સમસ્ત કથન મારૂં પોતાનૂં છે. આધાર નથી ટાંક્યા તે તે બધી બાબતનો જવાબદાર જાતે જ છૂં.

૨ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ જૂના લેખો.

સંપાદક-શ્રીયુત રા. રા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

૧

શ્રી ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમા કેટલીક જૂની ફારસી સનદો અને કેટલાક જૂનાં બાદશાહી ફરમાનો છે. એ સનદો તથા ફરમાનોની સંખ્યા મ્હોટી નથી. પરંતુ જે છે તે કેટલેક ભાગે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી છે. એ સંગ્રહમાથી એક ફારસી લેખનું ભાષાંતર થોડા વખત પર "ગુજરાતી" ના દિવાળીના અંકમા "પેશ્વા સાથેનો એક કરાર" એ મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું હતું. ગુજરાતની અર્વાચીન સ્થિતિને લગતો એ કરાર હતો. એ સ્થિતિ જોડે સંબંધ રાખતો એક બીજો લેખ એ સંગ્રહમાથી મળી આવ્યો છે. જે વખતે જનરલ ગોડાર્ડ (General Goddard) ના હાથમા અમદાવાદ આવ્યું તે વખતે એણે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરેલું, તે જાહેરનામાની ખરી નકલ ગોડાર્ડની સહી સાથની એ સંગ્રહમાથી મળી આવી છે. દરેક વિજયી સેનાપતિ એવી રીતના જાહેરનામા કે ઢઢેરા પોતાના તાબામા આવેલી રૈયતના સાંત્વન અર્થે બહાર પાડતા, અને હજી પણ પાડે છે. છેલ્લી મ્હોટી લડાઇ વખતે જર્મનો પણ એવાં જાહેરનામાં ઠેર ઠેર બ્હાર પાડતા હતા. આ જાહેરનામું ટુંકું પણ મુદ્દાસર છે.

શાહ આલમ બાદશાહ ગાઝી અમીરુદ્દૌલા જનરલ ગોડાર્ડ બહાદુર ફતેહ જંગદીલી સને ૧૧૯૪

અસલ મુજબ નકલઃ—

નથુ (નાનુ) શંકર સૂબા વગેરે અમદાવાદની રૈયત, એ શહેરના વતનીઓ તથા ત્યા રહેનારા અને વસનારા સઘળાને માલૂમ થાય.

એમ થાઓ કે હવે સૌ લોકોએ ખાતર જમા રાખી પોતાના મકાનમા રહેવું, અને કોઇ પણ રીતનો અંદેશો કે ડર પોતાની હમેશની રહેણી કરણી સંબંધે ન રાખતાં રોજના કામકાજમા મશગૂલ રહ્યા જવું, કારણ કોઇ પણ માણસ તેમને કોઇ રીતની અડચણ કે

અટકાવ કરશે નહિ. આ બાબત તેમણે ખાત્રી રાખવી, અને આમાં લખ્યા મુજબ ત્હેમણે વર્તવું. લખ્યું ' તારીખ ૫ મહીનો સફર હી. સ. ૧૧૯૪ તે ગાદીએ બેઠાનો સને ૩૫.

(અંગ્રેજીમાં સહી) Thomas Goddard.

૨.

જહાંગીર અને શાહજહાન બાદશાહના વખતમાં અમદાવાદનો જૈન વેપારી, ઝવેરી શાંતિદાસ (કે સતિદાસ) બહુ વગવાળો માણસ થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે. એ બાદશાહોના તરફથી એને ઘણાં ફરમાનો મળ્યાં હોય એમ લાગે છે, અને તે સર્વે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને અનુસરી ચાલનારાઓને દરેક રીતે અડચણમાંથી મુક્ત રાખવાને માટે એણે કઢાવ્યાં છે. જીવહિંસાની મના, શિકારનો પ્રતિબંધ, જૈન દેરાસર તથા ધર્મશાળાઓ વગેરેના ઉપયોગમાં પરધર્મીઓ તરફથી થતી અડચણોનો અટકાવ, એ આ ફરમાનોની મુખ્ય મતલબ છે. પોતાની હિંદુ રૈયતને ત્હેનો ધર્મ, ત્હેની મરજી મુજબ અબાધિત રીતે પાળવા દેવા માટે ત્હેમાં દરેક રીતે કાળજી દર્શાવવામા આવી છે. શેત્રુંજાની આસપાસ જાનવરોની કતલ કે ત્હેનો શિકાર ન થાય તથા ત્યાં માછલાં મારવાં કે પકડવાં નહિ, એવો કોઇ ફરમાનથી હુકમ થયો છે, તો કોઇ બીજા ફરમાનથી હિંદુઓની ધર્મની જગા પાસે કોઇ એક મુસલમાન ફકીર ગેરકાયદે દરગાહ બનાવી બેઠો હતો ત્હેને એકદમ ખસી જવાની આજ્ઞા થઇ છે. આ ફરમાનોની ભાષા ને મજકૂરમાં અપક્ષપાતપણું લીટીએ લીટીએ તરી આવે છે. ધર્મ બંબંધી છૂટ ત્હેમાં વાક્યે વાક્યે દેખાઇ આવે છે. એ ફરમાનોમાંથી થોડાંક નમૂના રૂપે આપ્યાં છે.

(અ)

સોરઠ સરકારમાં હાલમાં કામ કરતા તથા ભવિષ્યમાં થનાર અમલદારો જેઓ સુલ્તાનની મહેરબાનીની આશા રાખે છે, તથા તે મહેરબાનીને યોગ્ય ગણાવા માગે છે ત્હેમને માલૂમ થાય કે ઝૂબ્દે ઉલ્ અકરાન (એક ખેતાબ છે) શાંતિદાસ ઝવેરીએ, સ્વર્ગસમાન હમારી દરબારમાં એક અરજદાર તરીકે, અરજ કરી જણાવ્યું કે સદરહુ સરકારના તાબાના પરગણામાં મોજે પાલીતાણા નામે એક ગામ આવેલું છે ત્હેમાં હિંદુઓની પૂજાનું એક સ્થાન જેને શેત્રુંજો કહે છે તે આવેલું છે અને ત્યાં આસપાસના માણસોની તીર્થ માટે-જાત્રા કરવા-આવજાવ થયા કરે છે તેથી ઉંચા દરજ્જા અને ઉમદા પદ્દીવાલા (બાદશાહ) નો હુકમ કાઢવા, તથા પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે કે પાનખર ઋતુની શરૂઆતથી (પીચીઇલ મહીનાથી) મજકુર મોજે (ગામ) ઉપર જણાવેલા ઝૂબ્દે ઉલ્ અકરાનને હમે મહેરબાનીની રાહે ઇનામમાં આપીએ છીએ, અને તેથી સૌની ફરજ છે કે, એ ઇનામ ત્હેમણે કબુલ રાખી કોઇ પણ રીતે તેને હરકત કરવી નહિ, અને આસપાસના માણસો ત્યાં નિશ્ચિંતપણે તીર્થ કરવા આવે જાય, ત્હેમને આ હુકમની રૂએ કોઇ પણ રીતે હરકત હલ્લો કરવો નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૯, મોહોરમ ઉલ્ હરામ મહીનો. ગાદીએ બેસવાનું વરસ ત્રીજું.

આ સનદના ઉપરના ભાગમાં શાહજહાન બાદશાહનાં મહોર ને સિક્કો છે, અને કોઇ અલી તકીખાન મારફત એ મોકલવામાં આવી છે એવું લખ્યું છે.

(૫)

આ ફરમાન પણ ગુજરાત (શેહેર) ના હાકેમ તથા અમલદારોના ઉપર કાઢવામા આવ્યું છે.

સદરહુ શેહેરમા રહેતા મહાજનોમા લોકા નામની એક કોમ વસે છે તે કોમ હમારા દરબારમા આવી, ને ત્હેણે હમારી મદદ માટે અરજ ગુજારી કે શાંતિદાસ, સુરદાસ વગેરે મહાજનો હમારી જોડે ખાનપાનનો તથા સગપણનો વ્યવહાર રાખતા નથી. આ ઉપરથી આફતાબ જેવી પ્રકાશિત દરબારમાથી એવો હુકમ કાઢવામા આવે છે કે ઉચા દરજ્જાના શરીઅત તથા દેદિપ્યમાન એવા (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે પરસ્પર ખાવા પીવાનો કે સગપણનો વ્યવહાર રાખવો એ બંને પક્ષની રાજીખુશી તથા રઝામંદી (ઇચ્છા) ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જો એમની તે બાબતની ઇચ્છા હોય તો ,હેમણે એક બીજા જોડે સગપણનો વ્યવહાર બાધવો તથા પરસ્પર જમવા ખાવાની છૂટ રાખવી, પણ જો તેમ ઇચ્છા ન હોય તો કોઇ પણ શખસે કોઇ બીજાને તે બાબત અડચણ કરવી નહિ અને એને સંબધે કોઇએ કોઇને હેરાન કરવું નહિ. તેમ છતા જો કોઈ કોઇને હેરાન કરશે તો (હમારા) ધર્મ પ્રમાણે ત્હેનો ન્યાય થશે, તેથી કોઇએ હમારા ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૭ માહે રજબ્ ઉલ્ મુરજ્જબ્. ગાદીએ બેઠાનું વરસ ૧૮ મુ તે હીઝરી સને ૧૦૩૪.

આ લેખના ઉપરના ભાગમાં એક મ્હોટી ચોરસ મહોર છે, તેમ એક વર્તૂલ આકારની મહોર છે, તે વર્તૂલની આસપાસ નવ ગોળાકાર મહોર છે, અને તે દરેકમા બાદશાહના વડવાઓના તૈમૂર સુધીના નામ છે. પાછળ મહમદ દારા શકુહની મહોર છે, અને ઇસ્લામખાન મારફત એ સનદ નીકળી છે એમ લખ્યું છે.

(૬)

[ગુજરાતના સુબા તથા અમલદારોના અંગે જે ખેતાબો વગેરે વાપર્યા છે તેનો અત્રે અનુવાદ કર્યો નથી.]

ગુજરાતના હાલના તથા હવે પછીના સૂબાઓને માલૂમ થાય કે અસાર પહેલા ઝૂબ્દે ઉલ્ અકરાન્ શાંતિદાસ ઝવેરીના દેરાસરની બાબતમા ઉમ્દત ઉલ્ મુલ્ક્ શાયસ્તખાનના નામ પર ફરમાન નીકળ્યું હતું કે શાહજાદા સુલ્તાન ઔરંગઝેબ બહાદુરે ત્યા થોડા મેહેરાબ (કમાનો) બનાવી તેને મસ્જિદનું નામ આપેલુ, અને ત્યાર બાદ મુલ્લા અબ્દુલ હકીમે અરજ કરી જણાવ્યું કે એ મકાન પર બીજો માણસ પોતાનો હક હોવાનો દાવો કરે છે, તેથી આપણા પાક ધર્મ મુજબ એ મકાન મસ્જિદ ગણાય નહિ. આ ઉપરથી બાદશાહી હુકમ નીકળ્યો હતો કે એ મકાન સતિદાસ (શાંતિદાસ) ની મીલકત જોડે તાલુક (સંબંધ) ધરાવે છે અને નામદાર શાહજાદાએ મેહેરાબની વિકલવાળા મકાનનો ત્યા પાયો નાખ્યો છે, તેથી તેને કોઇ રીતે હરકત થવી જોઇએ નહિ, તેથી એ મેહેરાબને ત્યાથી ખસેડી નાખવો, અને મજકૂર મકાન તેને હવાલે કરી દેવું, હવે આ બાબતમા આખી દુનિયા જેને તાબે છે એવા બાદશાહનો એવો હુકમ નીકળ્યો છે કે ઉંચા દરજ્જાના નામદાર શાહજાદાએ જે મેહેરાબ બનાવ્યો છે તે કાયમ રાખવો અને દેરાસર અને મેહેરાબની વચમા મેહેરાબની

પાસેથી' એક દીવાલ ચણી લેવી કે જેથી એ બે વચ્ચે એક પડદો થાય. એટલા માટે હુકમ કરવામાં આવે છે કે ઉંચા દરજ્જાના બાદશાહના બંદાઓએ જ્યારે મજકુર સતિદાસ (શાંતિદાસ) ને એ દેરાસર મહેરબાનીની રાહે બક્ષિસ જ આપ્યું છે, ત્યારે આગળની રીત મુજબ તે તેનો કબજો લઇ લે, અને પોતાના ધરમ મુજબ જેમ ચાહે તેમ તેમાં પૂજા કરે અને કોઇ પણ માણુસ તેમાં તેને હરકત કે અટકાવ કરી શકે નહિ, અને વળી કેટલાએક ફકીરો જેઓ ત્યાં મુકામ કરી પડયા છે તેમને ત્યાંથી ખસેડી સતિદાસને તેમના તરફથી થતી અડચણુ તથા તેમના તરફથી ઉભા થતા કજીઆમાંથી મુક્ત કરવો, અને વળી હમને એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાવરી જાતના કેટલાકએક માણુસોએ દેરાસરની ઇમારતનો મસાલો ઉપાડી લૂંટી ગયા છે. તો ગમે તે પ્રકારે પણ એ મસાલો પાછો મેળવી મજકુર શખ્સને આપવો, અને જો તે લોકોએ તે વાપરી નાંખ્યો હોય તો તેમની પાસથી ત્હેની કીંમત લઇને સતિદાસને આપવી. આ બાબત આ બાદશાહી ફરમાન છે એમ ગણી તેનાથી વિરુદ્ધ યા ઉલટું કોઇએ ચાલવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૧ મહીનો જમાદી ઉલ્ સાની સને (હી) ૧૦૮૧.

મથાળે મહોર સીક્કો. શાહજહાનના પુત્ર મહમદ દારા શકુદનો છે.

(ક)

ગુજરાત સુબાના હાકેમને માલૂમ થાય કે સતિદાસ ઝવેરી અરજ કરે છે કે આલી દરજ્જાના બાદશાહના હુકમ મુજબ મજકુર શેહેરમાં તેની માલેકીની હવેલીઓ, દુકાનો, બીજી મીલકત તથા બાગબગીચા છે. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે જહાનપનાહ બાદશાહની કચેરીનો એ ઝવેરી તથા ખેરખાહ વેપારી છે. તેથી કોઇ પણ માણુસ એ હવેલીમાં જઇ ઉતારો કરે નહિ એવો મનાઇ હુકમ કાઢવો અને એ દુકાનોનું એ ભાડું ઉઘરાવે ત્હેમાં એને કોઇએ અડચણ કરવી નહિ, અને બાદશાહી ફરમાન મુજબ જે બાગબગીચા એને મળેલા છે તે બાબતમાં કોઇએ કાંઇ દખલ કરવી નહિ. વળી વિશેષ હુકમ કરવામાં આવે છે કે એ સુબાના અમલદારોમાંથી કોઇ પણ માણસે કોઇ પણ રીતના કાયદાનું બહાનું કાઢી એની માલ મિલકત લઇ લેવાનો પ્રયત્ન એના પ્રત્યે યા એનાં ફરજંદો પ્રત્યે કરવો નહિ, કે જેથી એ તથા એનાં ફરજંદો નિશ્ચિંતપણે પોતાના વતનમાં આબાદ થઇ હમારી પાદશાહત હમેશ ચાલુ રહે એવી દુઆ ખુદા પાસે કરતા રહે. હમારા આ હુકમથી વિરુદ્ધ યા ઉલટું કોઇએ વર્તવું નહિ. લખ્યું તારીખ ૨૭ નૂર માહ ઇલાહી સને ૮ મો.

લેખની ઉપરના ભાગમાં મહોર સિક્કો શાહજહાન બાદશાહનો છે, અને બીજો સિક્કો દારા શકુદનો છે. (હી. સ. ૧૦૪૫)

(ખ)

આ નીચેનું ફરમાન જહાંગીર બાદશાહ તરફથી નીકળેલું છે. એની નકલમાં કંઇક અક્ષરો પડેલા છે. અને લખ્યા સાલ વગેરે કેટલીક બાબત તેમા ઉતારી નથી, છતાં પણ પોતાની રૈયતમાં શ્રાવક કોમ પ્રત્યે બાદશાહની કેટલી લાગણી હતી, તે એમાથી ખુશી રીતે દેખાઇ આવે છે.

આ ફરમાન પોતાના કુલ રાજની અંદર નીમાએલા હાકેમો, અમલદારો,- જાગીરદારો, કરોરીઓ, મુત્સદ્દીઓ, અને આખી ગુજરાતના સૂબા પર કાઢવામા આવ્યું છે. એમા તેમને જણાવ્યું છે કે પરમેશ્વરની પ્રીતિ ત્યારે જ મેળવી શકાય છે કે જ્યારે રાજમાં રહેતી દરેક જાત યા કોમની રૈયતના મનને આસુદગી અને નિશ્ચિંતપણું રહેલું હોય. હાલમાં શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીએ જહાનપનાહની દરબારમાં આવી અમલદારો મારફતે અરજ કરી કે વિજયસેનસૂરી, વિજયદેવસૂરી, અને ખુશ ફહમ નંદજી (?) એઓ હમારા આચાર્યો છે, અને ઠેક ઠેકાણે તેમનાં દેરા ને ધરમશાળા છે, અને તેઓ હમેશા પવિત્ર-ધાર્મિક-કામમાં, સેવા પૂજામા, અને ઇશ્વરને યાદ કરવામા મશગૂલ રહે છે, અને ખરેખર હમને મજકુર શ્રાવક હરખા પરમાનંદજીની વફાદારીની ખબર છે કે એ હમારૂં શ્રેય ચાહનાર, વફાદાર માણસ છે, તેથી હમારી-જહાનપનાહની-દરબારમાથી હુકમ કાઢવામા આવે છે કે એ કોમની ધરમશાળા કે તેમના દેરામા કોઇએ મુકામ કરવો નહિ અને તેની નજદીકમા પણ કોઇ રીતની દખલગીરી ન કરવી, અને તેઓ ત્હેને ફરીથી નવા બનાવવા માગે તો તેમા પણ અડચણ ન કરવી. વળી ત્હેમના શિષ્યોના મકાનમા પણ કોઇએ ઉતારો રાખવો નહિ; અને તેઓ જો સોરઠના મુલકમા શેત્રુંજે જાત્રા કરવા જાય તો કોઇએ તેમની પાસે કશું માગવું નહિ. વળી એ જ માણસની માગણી અને અરજ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે દરેક અઠવાડીઆમાં, બે વાર-દિવસ-એટલે રવિ તથા ગુરુવારે, દર મહીને તે મહીનાને પહેલે દહાડે, તેમજ ઇદ (તહેવાર)ને દહાડે, તેમજ દર વરસે પૂર માસમાં,..............(?) તેમજ હમારી ઉમરનાં જેટલા વર્ષ ગયાં છે તે વર્ષ ગણી દર વર્ષે એક દીવસ એ પ્રમાણે, હમારા આખા રાજમા કોઇ પણ જાનવરને કતલ કરવું નહિ, તેમજ તેનો શિકાર કરવો નહિ, તેમજ પક્ષી, માછલા, વગેરે જીવોને પકડવા નહિ યા મારવા નહિ. આ હુકમ પ્રમાણે ચાલવાને સૌએ કોશિશ કરવી. એનાથી વિરુદ્ધ વર્તવાને કોઇને અવકાશ જ નથી.

આ ફરમાન ખાનજહાન મારફત નીકળેલું.

૩ ગુજરાતના ધાર્મિક ઈતિહાસની રૂપરેખા.

પૂર્વાર્ધ-પ્રાચીનકાળથી ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી.

લેખકઃ-દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

કોઇ પણ દેશનો ખરો ઇતિહાસ તેમાં કોણ કોણ રાજાઓ કયારે થઇ ગયા, તેઓએ કેની સાથે લડાઇઓ કરી, તેઓના કોણ કોણ અધિકારીઓ કયા કયા પ્રાંત ઉપર અધિકાર ચલાવતા હતા આની કેવળ રાજકીય માહિતીથી જ પુરો થતો નથી. તે દેશની ધાર્મિક આર્થિક, સામાજિક, વિગેરે વિષયોની પણ યોગ્ય માહિતિ તેની સાથે આપવી જોઇએ. રાજકીય ઇતિહાસનું ધાર્મિક ઇતિહાસ વિગેરે કરતાં અનેક દૃષ્ટિઓથી આર્થિક મહત્ત્વ હોવાથી તે જાણવા માટે લોકો વધારે પ્રયાસ કરે છે તે યોગ્ય જ છે, અને તે જ કારણથી અમુક દેશનો ઇતિહાસ એટલે તે દેશનો કેવળ રાજકરણનો ઇતિહાસ આવી સમજ થાય છે. તથાપિ અન્યવિષયક ઇતિહાસનું પણ યોગ્ય મહત્ત્વ છે એ થોડા વિચારાતે માલુમ પડશે.

ગુજરાત દેશનો પ્રાચીનકાળથી આજ સુધીનો રાજકીય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં જેમ ઉત્કીર્ણ લેખોનો અસંત ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ તેનો ધાર્મિક ઇતિહાસ, વાઙ્મયાત્મક ઇતિહાસ, આર્થિક ઇતિહાસ, વિગેરે તૈયાર કરવા માટે પણ થાય છે. ઉત્કીર્ણ લેખો તે તે કાળના વસ્તુસ્થિતિનિદર્શક હોવાથી તેઓનું મહત્ત્વ ઇતિહાસનાં સાધનોમાં ઘણી વખત મુખ્ય માનવામાં આવે છે. છેલ્લા પાંચ વરસમાં ગુજરાતના સેંકડો પ્રકટ અને અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખોના અધ્યયનથી મને જે ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ સંબંધી માહિતિ થઇ છે તે પ્રસ્તુત લેખમાં આપું છું, તે સર્વથા પરિપૂર્ણ અને બરોબર છે આવો દાવો હું ધારતો નથી. તેમાં ન્યૂનાધિક અને યોગ્ય દુરસ્તીઓ કરવા માટે સૂચનાઓ કરવાનો અધિકાર તજ્જ્ઞ પંડિતોનો છે.

સમ્રાટ અશોક પહેલાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના પહેલા ગુજરાતમાં સર્વત્ર વૈદિક ધર્મનો અને તેના અંતર્ગત કૃષ્ણ અને તથા શિવસંપ્રદાયનો પ્રચાર હતો એમ આપણે દ્વારકા અને સોમનાથ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિગેરે ઉપરથી જાણી શકીએ. અશોક પહેલાં મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધના વખતથી એટલે ઇ. સ. પહેલાં છઠ્ઠી શતાબ્દીના વખતથી મગધ દેશમાં જૈન ધર્મનો તથા બૌદ્ધ ધર્મનો થોડો થોડો પ્રસાર થવા લાગ્યો હતો. અશોકનો પિતામહ મહાસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પોતાના આખરના આયુ કાળમાં સામ્રાજ્ય ત્યાગ કરી અને જૈનધર્મની દીક્ષા લઇ ભદ્રબાહુ નામના જૈન સાધુ સાથે ઠેઠ દક્ષિણમાં મહિષમણ્ડલ (મ્હૈસૂર) માં શ્રવણબેળગોળામાં તપ કરવા ગયા હતા એમ આપણને જૈન દંતકથાઓ ઉપરથી જણાય છે. આ વાતમાં યદિ સત્યતા હશે તો તે વખત બહારદેશની બહારના પણ કોઇ લોકો જૈન મતાનુયાયી થયા હશે. તથાપિ આપણા ગત દેશમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ. પણ-હું આનું છું તે પ્રમાણે-સેંકડો વરસ સુધી થયો ન હતો.

તથાપિ બુદ્ધધર્મનો પ્રસાર મગધ પ્રાંતની બહાર ગુજરાતમા જ કેવળ નહિ પણ સર્વત્ર ભારતવર્ષમા અને તેની બહાર પણ જે થવા લાગ્યો તે અશોકના વખતથી જ. તે પહેલા તે ધર્મના થોડા જ અનુયાયીઓ હતા, અને તેઓ પણ બહાર પ્રાંતની અંદર જ હતા એમ આપણે માની શકીએ. પોતે બનાવેલા ધર્મશાસનો લોકોને સમજાવવા માટે અશોકે ઠેકઠેકાણે પત્થર ઉપર તથા સ્તંભ ઉપર કોતરાવેલા કેટલાક લેખો હિંદુસ્થાનમા મળી આવ્યા છે. તેઓમાનો એક આપણા પ્રાંતમા જુનાગઢમાથી પણ મળી આવ્યો છે. જો કે અશોકે બુદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે તે બોધવચનો લોકો સામે મુક્યા છે તો પણ તે અમુક એક વિશિષ્ટ ધર્મના મતો અથવા વચનો તરીકે નથી. હરએક માનવી પ્રાણિએ સન્માર્ગથી કેવી રીતે ચાલવું-પોતાનો 'ધર્મ' પાળવાની તેને કેટલી આવશ્યકતા છે એ બતાવનારા તે અબાધિત અને વિશિષ્ટધર્મમતમાહ્ય નીતિવચનો છે. આવા બોધવચનો આપવાનુ કારણ અશોકની બુદ્ધધર્મ ઉપર નિસ્સીમ આસ્થા હતી એમ નિર્વિવાદ છે. તે બોધવચનો લોકોને વાચવા માટે પત્થર ઉપર લખાવી રાખી અશોક સ્વસ્થ બેઠો નથી. તેણે તે બોધવચનોની લોકોના મન ઉપર વિશેષ અસર કરવા માટે ચારે તરફ પ્રચારકો મોકલ્યા હતા. અપરાંતકમા પશ્ચિમ કિનારાના દેશોમા ધર્મપ્રચાર કરવાનુ કામ ધર્મરક્ષિત નામના એક યવનને સોપાવ્યુ હતું. ગુજરાતમા સાહજિક રીતે તે જ ગૃહસ્થધર્મ પ્રચાર કરતો હતો. આવા અનેક કારણોને લીધે તે વખતે અશોકે પોતે જ એક લેખમા કહ્યા પ્રમાણે ઘણા લોકોને બુદ્ધધર્મ માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઇ અને કેટલાક તો તે ધર્મના અનુયાયી પણ થયા.

અશોક પછીના અઢીસો ત્રણસો વર્ષના કાળના શિલાલેખો વિગેરે ગુજરાતમાથી ન મળવાથી તે વખતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તો શુ પણ રાજકીય ઇતિહાસ જાણવો મુશ્કેલ છે. તે કાળમા કોઇ પરદેશી ગ્રીક પાર્થિયન વિગેરે રાજાઓનો થોડોઘણો અમલ ગુજરાત ઉપર હશે એમ તેઓના સિક્કાઓ અહીંઆ મળી આવે છે તેના ઉપરથી તેમ જ કેટલાક ગ્રીક ઇતિહાસકારોના કહેવા ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે રાજાઓ સંબંધી માહિતિ અત્યંત અસ્પષ્ટ અને અધુરી છે. તેઓ કયા ધર્મના હતા એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ તે વખતનો વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ પરધર્મવાળા લોકોને સ્વધર્મમા જરાય સંકોચ વિના દાખલ કરતા હતા એ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેઓ હિંદુ થઇ ગયા હતા, અને વૈદિક ધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મ બનેને માન આપતા હતા. કેમકે તેઓને બંન્ને ધર્મો પાળતી પ્રજામા લોકપ્રિયતા મેળવવાની જરૂર હતી

ક્ષત્રપ કાળના જે કાંઇ લેખો મળ્યા છે તેઓમાથી બ્રાહ્મણધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ વિષે કાંઇ વિશેષ માહિતિ ન મળવાથી અશોકના કાળમા બૌદ્ધધર્મના પ્રસારનુ જે કામ શરૂ થયુ તે એક સરખું ચાલતું હતું કે નહિ તે કહેવા માટે આપણી પાસે સ્પષ્ટ આધાર નથી એમ કહેવું પડે છે. ગ્રીક રાજાઓ સંબધમા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્ષત્રપ રાજાઓ પણ મૂળ હિંદુસ્થાન બહારના અને પરધર્મના હતા પણ થોડા જ કાળમા હિંદુ થઇ ગયા હતા.

ગુપ્તકાળથી એટલે લગભગ ઇ. સ. ની ચોથી શતાબ્દીથી વૈદિક ધર્મનું તેમ જ તેની સાથે સબંધ ધરાવનારી કેટલીક વિદ્યાઓનું સારી પેઠે પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યું તથાપિ તે વખતે પણ બૌદ્ધધર્મને માનનારા કેટલાક માણસો હતા એમ હિંદુસ્થાનના તે કાળના

ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે. તે કાળની ધર્મસ્થિતિ સંબંધી માહિતિ આપે આવો ગુજરાતમાં તત્કાલીન એક પણ લેખ મળતો નથી. ગુપ્તવંશકાલીન ફક્ત સ્કન્દગુપ્તનો એક જ લેખ મળ્યો છે. પરંતુ તેમાં તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સંબંધી કાંઇ પણ માહિતિ આપેલી નથી.

ગુપ્તકાળ પછી વલભી કાળ આવ્યો. તે વખતે લગભગ ઇ. સ. ૪૭૫ થી ૭૭૫ સુધી ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર વલભીના મૈત્રક રાજાઓ અમલ ચલાવતા હતા. તે રાજાઓનાં ઘણાં તામ્રપત્રો–લગભગ ૯૦–મળી આવ્યાં છે અને તેમાંથી તત્કાલીન ધર્મસ્થિતિ સંબંધી સુદૈવે સારી માહિતિ મળી આવે છે. વલભીના રાજાઓના કુલદેવ શિવ હતા એમ તેઓના પ્રત્યેક તામ્રશાસન સાથે જોડેલી રાજમુદ્રા ઉપરથી જણાય છે. કારણ કે તે મુદ્રા ઉપર શિવના વાહન પોઠિયાનું ચિહ્ન હોય છે. વલભીના મૈત્રક વંશમાં કુલ ૧૯ રાજાઓ થઇ ગયા. તેઓમાંથી ત્રણ સિવાય બાકી બધા પોતાને પરમમાહેશ્વર એટલે મોટા શિવભક્ત કહેતા હતા. ફક્ત ધ્રુવસેન પહેલો પોતાને પરમભાગવત એટલે મોટા વિષ્ણુભક્ત અને તેનો ભાઇ અને ઉત્તરાધિકારી ધરપટ્ટ પોતાને પરમાદિત્યભક્ત એટલે મોટો સૂર્યભક્ત કહેતા હતા. ઓગણીસ રાજાઓમાં કેવળ એક જ રાજા પોતાના રાજ્યકાળની આખરનાં વરસોમાં બ્રાહ્મણધર્મ એટલે શિવની ઉપાસના છોડી બુદ્ધની ઉપાસના કરવા લાગ્યો, એમ તેના બે ત્રણ તામ્રપત્રોમાં તેણે પોતાને પરમોપાસક એટલે મોટો બુદ્ધભક્ત પદ લગાડેલ છે, તે ઉપરથી દેખાય છે. તથાપિ ઘણાખરા વલભીના રાજાઓ વૈદિક ધર્મી અને શિવભક્ત હતા. એકંદર રીતે જોતાં તે કાળમાં સર્વત્ર શિવપૂજાનો પ્રચાર હતો એમ કહેવામાં કાંઇ વાંધો નથી.

ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના મત પ્રમાણે વલભીકાળમાં જ સોમનાથની પ્રખ્યાતિ વિશેષ થઇ એમ માની શકાય. ગુજરાતમાં તે વખતનું એક પણ મંદિર–શંકરનું કે બીજા દેવનું–હાલમાં દેખાતું નથી. અગર તે સંબંધનો એક પણ શિલાલેખ મળતો નથી. તથાપિ ખાસ વલભીમાં કેટલાક મોટાં મોટાં શિવ મંદિરો ઘણું કરીને મૈત્રક રાજાઓએ બાંધેલાં હતાં એમાં કાંઇ શંકા નથી. કેમકે હાલના વળા ગામ પાસે–જ્યાં જુના વખતનું પ્રખ્યાત વલભીનગર હતું–ત્યાં કેટલાક બહુ જ મોટાં શિવલિંગો અને સ્વાભાવિક આકારના તથા તે કરતાં મોટા અને નાના આકારના પત્થરના પોઠિયાઓ જમીનમાં દટાઇ ગયેલા મળી આવે છે. તે જ પ્રમાણે વલભીમાં વિષ્ણુનું તથા સૂર્યનું મંદિર હશે એમ આપણે ઉપર આપ્યા પ્રમાણે પરમભાગવત અને પરમાદિત્યભક્ત આ બે રાજાઓનાં ઉપપદો ઉપરથી માની શકીએ. દેવીનાં મંદિર વિષે વલભીનાં બે તામ્રપત્રોમાં ઉલ્લેખ છે. બ્રાહ્મણ ધર્મના બીજા દેવો સંબંધમાં આપણે કાંઇ જાણી શકતા નથી.

યદ્યપિ વલભીના રાજાઓ બ્રાહ્મણધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીઓ હતા તો પણ હિંદુ રાજાને સ્વાભાવિક એવું માન તેઓ પરધર્મને આપતા હતા. ગુપ્તકાળથી બ્રાહ્મણધર્મનું જોરથી સર્વાંગી પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યું તેથી હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા લાગી. તે એટલી કે પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હુએનત્સંગ (ઇ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૫) હિંદુસ્થાનમાં ફરતા હતા ત્યારે તેને તે સ્થિતિ સારી રીતે માલુમ પડી. તથાપિ સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મનું માન બહુ ઓછું થયું એમ લાગતું નથી. વલભીના રાજદરબારમાં તેને સારૂં માન મળે એવી તેની યોગ્યતા તે વખતે હતી એમ આપણને વલભીનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી માલુમ પડે છે.

વલભીના રાજાઓ બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓને સારો આશ્રય આપતા હતા એટલું જ નહિ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેઓમાથી એક રાજાએ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તેમ જ રાજવંશની એક સ્ત્રીએ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને પોતે વલભીમાં એક મોટો બૌદ્ધ વિહાર બાંધી તેને કાયમનું માનનીય સ્થાન આપ્યુ હતું. તે રાજકન્યાના–તેનું નામ દુડ્ડા હતું–આશ્રયથી અને અતીવ લાગણીથી હજારો બુદ્ધભિક્ષુઓ પરદેશથી આવી ત્યાં બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા રહેતા હતા. વલભીમાં દુડ્ડાનો વિહાર બહુ જ મોટો હતો. બીજી પણ એક સ્ત્રીએ, જેનો સંબંધ ઘણું કરીને રાજવંશ સાથે હતો, વલભીમા સ્વતંત્ર વિહાર બંધાવ્યો હતો, રાજ્યના કોઇ અધિકારીઓએ પણ બુદ્ધધર્મ સ્વીકારી દુડ્ડાવિહાર પાસે પોતાના વિહારો બંધાવ્યા હતા. એક રાજાએ પણ એક વિહાર બંધાવ્યાનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ છે. આ વિહારોમાં પ્રત્યેક બૌદ્ધ ભિક્ષુની જમવાની, કદાચ માંદો પડે તો તેને ઔષધપાણી આપવાની વિગેરે હરએક પ્રકારની સગવડ કરવામા આવતી હતી. વિહારોમાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવતો હતો, એ વાત ધ્યાનમા લેવાલાયક છે. આવા એકાધિક કારણોને લીધે દેશદેશના મોટા મોટા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યા અધ્યયન નિમિત્તે રહેવા આવતા હતા. તે કાળમાં વલભી બુદ્ધધર્મને લગતી વિદ્યાઓનુ એક મહાન્ વિદ્યાપીઠ હતું. હ્યુએનત્સંગ પછી થોડા જ વરસમાં હિંદુસ્તાનમા આવેલો બીજો બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇત્સિંગ લખે છે 'હિંદુસ્થાનમાં બે મોટી વિદ્યાપીઠો છે. એક બિહાર પ્રાંતમાં નાલંદા અને બીજું સૌરાષ્ટ્રમા વલભી. ચીન દેશમાં જે મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો છે તેઓના જેવી જ આ છે અને ત્યા આસ્થાવાળા વિદ્યાર્થિઓ દૂરદૂરથી આવી બબ્બે ત્રણત્રણ વરસ સુધી રહી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક નિષ્ઠાથી અભ્યાસ કરે છે.' વલભીના વિદ્યાપીઠની કીર્તિ ચીન દેશ સુધી એટલી ગઇ હતી કે ઇ. સ. ની છઠ્ઠી શતાબ્દીના પ્રારંભમા થઇ ગયેલો બૌદ્ધ પંડિત સ્થિરમતિ અને તે જ સદીની આખરમા થયેલો બૌદ્ધ પંડિત ગુણમતિ આ બન્નેને ચીનમા બહુ માન સાથે બોલાવવામા આવ્યા હતા.

વલભીરાજ્ય સાથે જ વલભીનગરનો તેના મોટા મોટા બૌદ્ધ વિહારોનો તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થયો. ત્યાર પછી ક્યાય પણ શિલાલેખમા કે તામ્રપત્રમા તે ધર્મનું નામ પણ આવતું નથી અપવાદ તરીકે ગુજરાતમા આવેલ અહાલજનમા જમીનમાથી મળી આવેલી એક બુદ્ધની મૂર્તિના બેસણી ઉપરનો બે લીટીવાળો એક લેખ રા. બ. કેશવલાલભાઈને મળ્યો હતો. તેમા ફક્ત બુદ્ધધર્મનું 'दॆवधर्मोऽयं...' આ પ્રસિદ્ધ વાક્ય કોતરેલું છે. તેમાંના અક્ષરો લગભગ આઠમી શતાબ્દીના છે. એ લેખ બુદ્ધધર્મની ગુજરાતમાથી મળેલી છેલ્લી નિશાની છે.

ગુજરાતમાથી બૌદ્ધધર્મનો નાશ કેવી રીતે અને બરાબર ક્યારે થયો તે કહેવાનું કામ બહુ જ અઘરૂં છે. અરબ લોકોએ આક્રમણ કરી વલભીનો–અને બુદ્ધધર્મને માન આપનારા મૈત્રક રાજવંશનો–નાશ કર્યો તે પછી તે ધર્મને આશ્રય આપનારો કોઈ રહ્યો ન હતો. લગભગ તે જ અરસામાં કુમારિલ ભટ્ટ અને આદ્યશંકરાચાર્યે ધર્મ સંબંધમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં જે ક્રાંતિ કરી તેના પરિણામમાં બુદ્ધધર્મના જે કોઇ થોડા અનુયાયીઓ રહ્યા હશે તેઓ બ્રાહ્મણધર્મમા પાછા દાખલ થયા. અને પશ્ચિમમા દ્વારકામાં પોતાનો એક મઠ સ્થાપી શંકરાચાર્યે પહેલેથી ચાલતા આવેલા શિવસંપ્રદાયને અપૂર્વ પુષ્ટિ આપી.

"આ સંબંધમાં એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે તે એ કે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાના જૈનધર્મ સંબંધી ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતમાં અને ખાસ કરી મથુરામા તે ધર્મ સંબંધના કેટલાક શિલા-લેખો ઇ. સ. ની શરૂઆતના એક બે સૈકાના મળ્યા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં તો બિલકુલ જ નથી.

વલભીકાળ ગુંજરાતમાં ઘણો જ શાંતિવાળો અને આબાદ હતો એમ દેખાય છે. તે વખતના શત્રુંજય માહાત્મ્ય નામના જૈન લોકોના એક ગ્રંથમા એમ લખ્યું છે કે તેનો કર્તા ધનેશ્વર વલભીના રાજા શિલાદિત્યનો ગુરુ હતો. તેણે સં. ૪૭૭ માં વલભીમાં જૈનસૂત્રો લખાણમાં મુકવા માટે જૈન આચાર્યોની એક પરિષદ ભરી હતી. બીજા એક જૈન લોકોના કલ્પસૂત્ર નામના પુસ્તકમા એમ લખ્યું છે કે વલભીમાં ધ્રુવસેનના વખતમા વીરસંવત ૯૮૦ મા એક જૈન પરિષદ્ ભરી હતી અને તે વખતે લોહિત્યસૂરીના શિષ્ય દેવર્ધિગણિક્ષમા શ્રમણે સિદ્ધાંતો લખી કાઢયા: આવી જ ત્રીજી એક દંતકથા છે કે આનંદપુરના ધ્રુવસેનની સોમ વિ. સં. ૯૭૩ માં જૈનધર્મ સંબંધમા પ્રવચનો થતાં હતાં. આવી અનેક દંતકથાઓ જૈન લોકોમાં છે પરંતુ તેઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ જણાય છે. કેમકે દાખલા તરીકે પહેલી દંતકથા સંબંધમાં કહીએ તો આપણને એમ માલુમ પડે છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ એટલે ઇ. સ. ૪૨૧ માં ધ્રુવસેનનું હોવાનું જ અશક્ય છે. કેમકે તે વખતે વલભી રાજ્યની જ શરૂઆત થઇ હતી કે નહિ તેમાં સંશય છે. બીજી અને ત્રીજી દંતકથાઓ સંબધમાં આ-ટલી અસંભવનીયતા આવતી નથી, તોપણ તે બન્ને કાળ અને રાજાના નામ સંબંધી બરાબર બંધબેસતી નથી.

બીજું એ જોવું જોઇએ કે વલભીના રાજાઓના ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૯૦ તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી મળ્યાં છે. તે બ્રાહ્મણોને તથા બુદ્ધસંઘોને દાનાર્થ આપેલાં છે. તે વખતે વલભીમાં જો જૈન ધર્માનુયાયીઓ હોત અને તેઓ પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રાજા સાથે વિશેષ પરિચય ધરાવનારા હોત તો જૈનધર્મ સંબંધનું એક પણ તામ્રશાસન કે લેખ કેમ ન મળે?

વઢવાણ શહેર વર્ધમાન સ્વામીના નામથી વસેલું હતું. ત્યાં સં. ૩૧૯ નો એક લેખ છે–આવો તે વખતે જૈન ધર્મનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે કોઇ માણસ કદાચ આક્ષેપ મુકશે, તો તે સંબંધમા એટલું જ કહેવાનું છે કે, વર્ધમાન સ્વામી મગધ પ્રાંતમાં થઇ ગયા હતા. તેના નામનું વસેલું વર્ધમાનપુર ત્યાં છે. વઢવાણ સાથે તેનો કાંઇ પણ સંબંધ દેખાતો નથી. બીજું સં. ૩૧૯ નો જે શિલાલેખ કહેવામા આવે છે તેના અક્ષરો વિગેરે જોતા એમ જ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે સં: ૧૩૧૯ નો હશે અને કોતરનારની ભૂલથી અથવા હજારનો આંકડો ન આપવાના એક રિવાજ પ્રમાણે તે સંવતમાંનો પ્રથમનો અંક રહી ગયો છે.

આવાં અનેક કારણોને લીધે એમ જ માનવું પડે છે કે તે વખત વલભીમાં તો શું, પણ ગુજરાતમાં જૈન ધર્માનુયાયીઓ બહુ જ થોડા, અને વિશેષ મહત્વના ન હતા. ઇ. સ.

ની દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતના કોઇ લેખો- પડિહાર સમ્રાટોના વખતના કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવ્યા છે. તેઓ પણ જૈનધર્મ સંબંધી કાંઇ પણ માહિતિ ન આપતાં ઉલટી રીતે સૂર્યોપાસના શિવોપાસના તે વખત કાઠિયાવાડમાં ચાલતી હતી એમ બતાવે છે. આ બધા વિવેચનથી એમ જ કહેવું પડે છે કે ગુજરાતમાં સૌથી પહેલા જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે. તે પહેલાં જૈન ધર્મનું કાંઇ પણ ચિહ્ન મળતું નથી. આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ મુનિ જિનવિજયજીનાં વાક્યો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે:

"ભારતના ઇતિહાસમા જેને 'મધ્ય યુગ' (એટલે ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી) કહેવામાં આવે છે, તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યે જ મળી આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક ખાસ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાંબરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં, બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી. તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોધવા જેવું મંડાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે. લગભગ ૪૦૦–૫૦૦ વર્ષ જેટલા એ 'મધ્ય યુગમાં' જૈન ધર્મની અને તેમાં ખાસ કરીને શ્વેતાબર સંપ્રદાયની શી સ્થિતિ હતી, તે જાણવા માટે કાંઇ પણ ઉલ્લેખયોગ્ય પુરાવાઓ અદ્યાપિ મળ્યા નથી. એ યુગનો મહાન ચિની મુસાફર હુએનતસંગ આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ગયો હતો અને બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મના અનેકાનેક સંપ્રદાયોનો વિસ્તૃત અહેવાલ તે પોતાની નોંધવહીમાં લખી ગયો હતો. પરંતુ તેની એ વિશાળ નોંધમાં, હિંદુસ્થાનની છેક દક્ષિણે રહેતા થોડાક દિગંબરોની સૂચના સિવાય જૈનસમાજ, જૈનસાહિત્ય, જૈનસ્થાપત્ય, કે જૈન સાધુઓના સંબંધમાં એક પૂરી લીટી પણ લખાએલી જડતી નથી"+

ચૌલુક્યકાળ ગુજરાતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો; તે કાળમાં જ જૈનધર્મનું નામ ગુજરાતમાં પ્રથમ સ્પષ્ટરીતે જણાવવામાં આવ્યું, અને તે કાળમાં જ જૈનધર્મની મહત્તા અતીવ વધી ગઇ. જૈનધર્મની ઉન્નતિ એટલે બ્રાહ્મણધર્મની પડતી હોવી જ જોઇએ એવું કાંઇ નથી. તે ધર્મની સ્થિતિ પણ તે વખતે સારી જ હતી. તે કાળમાં જેમ હેમચંદ્ર, અરિસિંહ, અમરચંદ, માણિક્યચંદ્ર, મલ્લિષેણ જેવા મોટા મોટા જૈન પંડિતો થઇ ગયા, તેમ જ ઉવટ, વાદિદેવ, વિષ્ણુ, વાગ્ભટ, સુભટ, નાનક, એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ થઇ ગયા. ચૌલુક્ય રાજાઓ ઘણા ખરા બ્રાહ્મણધર્મી જ હતા, અને તેઓના કુલદેવ શિવ હતા, એમ તેઓના અનેક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. ચૌલુક્ય વંશનો પ્રસ્થાપક મૂળરાજ શૈવ હતો અને તેણે અણહિલવાડપાટણમાં, અને બીજા કેટલાક ઠેકાણે ત્રિપુરુષપ્રાસાદ, મૂલેશ્વર, વિગેરે શિવાલયો બંધાવ્યાં. પ્રબંધચિંતામણિ જેવા જૈનગ્રંથમાં યદ્યપિ મૂળરાજે કોઇ જૈન મંદિરો બંધાવ્યાનું કહ્યું છે, તથાપિ તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળરાજ હિંદુરાજાની હમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે, તે વખતમાં ઘણા લોકોમાં માન્યતા પામેલા જૈનધર્મ વિષે પ્રેમ રાખતો હતો, અને તેના અનુયાયીઓને સારો આશ્રય આપતો હતો. તથાપિ એ પણ

+ જુઓ મુનિ જિનવિજયજીકૃત પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ પા. ૧૧.

ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે ચૌલુક્ય રાજાઓના અત્યારસુધી જેટલા તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે તેઓમા એક પણ જૈન સાધુને કે મદિરને આપેલુ મળતુ નથી.

એક વાત બ્રાહ્મણો સબધમા ધ્યાનમા રાખવા લાયક છે ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ નામનો જે એક મોટો વર્ગ છે, તે પોતાના સબધમા એવી દતકથા કહે છે કે તેઓને મૂળરાજ વશના પ્રસ્થાપક 'મૂળરાજે ઉત્તરહિંદુસ્તાનમા આવેલ કુરુક્ષેત્રમાથી બોલાવ્યા અને મોટા માન સાથે સારો આશ્રય આપ્યો તે જ પ્રમાણે તેના વશજ સિદ્ધરાજ જયસિહે કેટલાક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુરમા, કેટલાકને હડાનદમા, કેટલાકને મિહોરમા, અને કેટલાકને વળામા ગરાસો કરી આપ્યા પરતુ દુર્દૈવની–અથવા ખરુ કહીએ તો નવાઇની વાત એ છે કે અત્યાર સુધીમા તે સબધનો એક પણ વિશ્વાસ રાખવા લાયક લેખ કે તામ્રપત્ર ઉપલબ્ધ થયુ નથી તેથી તે બ્રાહ્મણોનુ ઔદીચ્ય નામ શી શા ઉપરથી પડ્યુ, તેમ જ તેઓ ગુજરાતમા ક્યા પ્રસગે આવ્યા, તે સબધમા નિશ્ચયાત્મક કાઈ પણ કહી શકાતુ નથી* ગુજરાતની એકદર લોકવસ્તીમા, તેમ જ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિની લોકવસ્તીમા, ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ એટલો મોટો છે, તેમ જ બ્રાહ્મણેતર જ્ઞાતિઓ સાથે ધાર્મિક વિગેરે બાબતોમા, તેઓનો એટલો નજીકનો સબધ છે કે તેમના સબધી ઉપર આપવામા આવેલી માહિતી પુરી અને સમાધાનકારક નથી સાથે સાથે એમ પણ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનો વર્ગ ચૌલુક્યકાળમા પણ વિદ્વત્તા, રાજકારણ વિગેરે દૃષ્ટિથી ખાસ મહત્ત્વનો ન હતો એમ દેખાય છે. તેઓમાથી એકાદો બ્રાહ્મણ કદાચ વિદ્વાન્ થયો હશે, અને તેને એકાદ ચૌલુક્ય રાજાએ એકાદ તામ્રપત્ર આપ્યુ હશે, તેમ જ એકાદ બ્રાહ્મણે રાજકારણમા પ્રવીણતા બતાવી કોઇ પ્રસગે મોટી જગ્યા મેળવી હશે એટલુ જ બાકી તેઓની દતકથા પ્રમાણે તેઓનુ મહત્ત્વ ઇતિહાસમા દેખાતુ નથી.

ચૌલુક્યોના વખતમા વિદ્વત્તા અને રાજકારણમા નાગર બ્રાહ્મણો જ અગ્રેસર હતા, એ વાત તેઓએ બનાવેલા ગ્રથો, તેઓને ચૌલુક્ય રાજાઓએ આપેલ દાનપત્રો તેમ જ તેઓને રાજ્યમા મળેલી મોટી મોટી જગ્યાઓ વિગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વલભીકાળથી નાગર બ્રાહ્મણો મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, એ વલભીના વખતના તેઓના અનેક તામ્રપત્રો ઉપરથી, તેમ જ અણહિલવાડ પાટણના વખતના ઉપર બતાવેલા સાધનો ઉપરથી દેખાય છે ચૌલુક્ય કાળમા નાગર બ્રાહ્મણોનુ મુખ્ય સ્થાન આનદપુર અથવા વડનગર ખરેખર બૌદ્ધિક-વિદ્યાઓનુ કેન્દ્ર હતું, અને ચૌલુક્ય રાજાઓએ યદિ કોઈ બ્રાહ્મણોને સારો આશ્રય આપ્યો હશે તો તે નાગર બ્રાહ્મણોને જ ઔદીચ્ય, શ્રીમાળિ, શ્રીગૌડ, વિગેરે બ્રાહ્મણોને તેઓએ બોલાવ્યા એમ કહેવા કરતા ગુર્જર પ્રતિહાર સમ્રાટોની અવનત દશાની વખતે, તેઓ આવ્યા હશે એમ કહેવુ અધિક સયુક્તિક દેખાય છે મારા આ કથનને પુષ્ટિ આપે એવા પ્રમાણ જ દાખલાઓ અહીં આપુ છુ.

સોમેશ્વરદેવ કૃત સુરથોત્સવ નામના કાવ્યના પદરમા સર્ગમા તે કવિએ પોતાના પૂર્વ-

---

*પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોલકીએ હડાનદના બ્રાહ્મણોને તે ગામ દાન કરી આપ્યુ આના નતનણનુ સ. ૧૧૧૬ માઘ શુદ ૫ વાળુ, એ તામ્રપત્ર ઔદીચ્ય મહાશો તરફથી બતાવવામા આવે છે પરતુ તે અને પારસોથી તદન ખોટુ છે.

જેની સારી હકીકત આપેલી છે. તેમા તે લખે છે કે તેના 'સોલ' નામના એક પૂર્વજને, મૂળરાજ સોળંકીએ પોતાનું પુરોહિતપણું વંશપરંપરાથી આપ્યુ. તે પ્રમાણે સોમેશ્વરદેવ સુધી, એટલે ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવ સુધી, તેઓનું રાજપુરોહિતપણું અબાધિત ચાલતું આવ્યું. એ વંશ 'નગર' ના એટલે વડનગરના રહેનારા વસિષ્ઠ ગોત્રી, અને ગુલેચા નામવાળો હતો, તેથી તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તે સંબંધમા કાઇ પણ શંકા નથી. મૂળરાજે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હોત તો આ પુરોહિતની જગ્યા નાગર બ્રાહ્મણને ન મળત. હાલમા માત્ર પ્રત્યેક રાજાનો પુરોહિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ જ દેખાય છે. હવે બીજા પુરાવાથી રાજકારણમા પણ નાગર બ્રાહ્મણોને માન હતું તેમ દેખાય છે. પ્રભાસપાટણમા સં. ૧૨૭૨ નો ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવના વખતનો એક બહુ જ ઉપયોગી લેખ મળ્યો છે. તેમા તેણે પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર બ્રાહ્મણ મારફત પ્રભાસપાટણમા મેઘધ્વનિ નામે સોમનાથનો મંડપ બનાવ્યાને લખ્યું છે. આ લેખમા મૂળરાજથી બીજા ભીમદેવ સુધી, ચૌલુક્ય રાજાની વંશાવળી આપી છે અને તે રાજાઓના મંત્રી તરીકે કામ કરનાર શાંડિલ્ય ગોત્રી, વસ્ત્રાકુલ અવટંકવાળા—જેને હાલમા વસ્તા કહેવામા આવે છે—બીજા એક નાગર બ્રાહ્મણના વંશની પહેલા પ્રમાણે જ લાબી અને અવિચ્છિન્ન વંશાવળી આપી છે. આ બે નાગર વંશોની વંશાવળીઓ નાગરોના ઇતિહાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે જ એટલુ જ નહિ પણ તે ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે. કેમકે ચૌલુક્ય રાજવંશ, ગુલેચા પુરોહિત વંશ, અને વસ્તા મંત્રીવંશ, એ ત્રણે વંશોનો અઢીસો વરસના લાંબા કાળ સુધી અને કેટલીક પેઢીઓ સુધી પરસ્પર નજીકનો સંબંધ હતો એમ તેઓ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ વલભી કાળ પ્રમાણે વેદવિદ્યા વિગેરેમાં, તેમ જ રાજકારણમાં સારી રીતે નિષ્ણાત હતા, એમ કેટલાક શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતના મોટા મોટા સુંદર અને વિદ્વત્તા સાથે રચાયેલા શિલાલેખો નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લખેલા હતા, એમ ઘણી વખત લેખની નીચે આવનાર, તેઓના નામ ઉપરથી જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ જૈન લોકોના મોટા મોટા લેખો પણ નાગર બ્રાહ્મણોએ જ લગાવેલા હતા. ચૌલુક્ય કાળની શરૂઆતથી આખર સુધી, એટલે લગભગ વિ. સં. ૧૦૦૦ થી ૧૨૫૦ સુધી, જેમ મોટા મોટા પંડિતો અને કવિઓમા, નાગર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોનાં નામો આવે છે તેમ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનાં નામો વિશેષ મળતાં નથી. જેઓના 'નાગરત્વ' સંબંધના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, એવા ઉવ્વટ, ધાહિલેદ, સોમેશ્વરદેવ, નાનક વિગેરે મોટા મોટા વૈદિક પંડિતો અને કવિઓ ચૌલુક્ય કાળમાં થઇ ગયા. એકંદર રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે વિદ્વત્તા અને રાજકારણમાં નાગર બ્રાહ્મણ અને જૈન જ્ઞાતિઓ બહુ જ ઉચ્ચે દરજ્જે પહોચેલી હતી, અને તેઓની જ સ્પર્ધા ચાલતી હતી. નાગર બ્રાહ્મણો સંબંધી મારે અહીંઆં એક નોંધ કરવાની છે કે હાલમાં નાગર અને બ્રાહ્મણ એવા, જે બે સ્પષ્ટ વિભાગો દેખાય છે તેવા તે વખતે ન હતા. હાલના નાગરોને પોતાના નામ સાથે બ્રાહ્મણ શબ્દ લગાડવામાં સંકોચ લાગે છે. તેઓ બ્રાહ્મણ શબ્દનો ભિક્ષુકશબ્દના અર્થમા ઉપયોગ કરે છે. તથાપિ પૂર્વકાળમાં સર્વ નાગર જ્ઞાતિ પોતાને 'નાગર બ્રાહ્મણ' પદ મોટા અભિમાન સાથે લગાડતી હતી એમ માલુમ પડે છે. ચૌલુક્ય રાજાઓના ધર્મ સંબંધી ઉપર કરેલા લાંબા વિવેચનથી વાચકના મન ઉપર મારે આટલી જ વાત ઠસાવવાની છે કે ચૌલુક્ય કાળમા મોટા મોટા

જૈન શેઠીયાઓએ અનેક મંદિરો બનાવેલાં માલુમ પડે છે; ઘણી વખત ચૌલુક્ય રાજાઓના મુખ્ય મંત્રીઓ જૈનધર્માનુયાયી હતા, એવાં અનેક કારણોથી ચૌલુક્ય રાજાઓ જૈન મતાનુયાયી થયા હતા વિગેરે કહેવામાં આવે છે. તો પણ તેમાં બહુ સત્ય નથી. ખાસ જૈનધર્મ ઉપર આસ્થાવાળા અનુયાયી તરીકે કુમારપાળ રાજાનું નામ લેવામા આવે છે. આ એક રાજા સિવાય બાકી બધા ચૌલુક્ય રાજાઓ, બ્રાહ્મણ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા એમ શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી જણાય છે. માત્ર તેઓ પરધર્માસહિષ્ણુ ન હતા અને જૈન ધર્મને પણ સારૂં માન આપતા હતા એટલું જ.

યદ્યપિ ચૌલુક્યોના વખતમા જૈનધર્મના ઘણા લેખો મળી આવે છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્માનુયાયીના તે કરતાં ઓછા મળી આવે છે, તથાપિ જે કોઇ મળી આવે છે તેમના ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે તે વખતના રાજાઓની, તેમ જ ઘણા ખરા લોકોની શિવ સંપ્રદાય માટે લાગણી બહુ જ હતી. ચૌલુક્ય રાજાઓએ, તેઓના માંડલિક રાજાઓએ, તેઓના અધિકારીઓએ, તેમ જ કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોએ બંધાવેલાં કેટલાંક અતિવિશાળ અને સુંદર શિવમંદિરો ખંડિત સ્થિતિમાં અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. યદ્યપિ કુમારપાળ રાજા જૈન મતાનુયાયી થયા હતા, તથાપિ ગુજરાત દેશના અંદરના તેમ જ ગુજરાતની બહારના માળવા. રાજપુતાના, વિગેરે સ્થળોના માંડલિક રાજાઓએ, અને પ્રાંતાધિકારીઓએ સર્વત્ર શિવમંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પાટણના સોમનાથની મહત્તા વલભીના રાજાઓએ કરી હશે, અને તેમાં આદ્યશંકરાચાર્યે વૃદ્ધિ કરી હશે, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ હતું કે ચૌલુક્ય રાજાઓના વખતમાં સોમનાથની મહત્તા બહુ જ વધી ગઇ હતી. કોઇ ચૌલુક્ય રાજાઓ અને તેઓના માંડલિકો પોતે સોમનાથની પૂજા કરવા માટે, ત્યાં જતા હતા, એમ શિલાલેખો બતાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, ઘણા લોકોમાં પણ તેની ભક્તિ વધી ગઇ. આ કારણને લીધે સોમનાથનાં મંદિરમાં અઢાટ સંપત્તિ દટાદટ ભરાઇ ગઇ હતી. ગિઝનીના મહમદને સોમનાથના ઉપર હલ્લો કરવાનું એક કારણ, હિંદુધર્મ ઉપર પ્રહાર કરવાનું, અને બીજું સોમનાથ ઉપર પ્રહાર કરી, ત્યાંની અપરંપાર સંપત્તિ લુંટી લઇ જવાનું હતું. મોટી નવાઇની વાત એ છે કે, આ હકીકત સંબંધી ગુજરાતના શિલાલેખોમાં જરા પણ (passing) ઉલ્લેખ નથી, તો પછી બીજા પ્રાંતના શિલાલેખો સંબંધી શી વાત કરવી? તેમ જ એક પણ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. તથાપિ મુસલમાની તવારિખોનો તે સંબંધનો એટલો ભારી પુરાવો છે કે તે વિષે શંકા લેવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી.

જો કે મહમદ સોમનાથનું મંદિર તોડી અને મૂર્તિ ફોડી અખૂટ સંપત્તિ લઇ ગયો તો પણ સોમનાથ વિષેનું માહાત્મ્ય તે કાળમાં કિંચિત પણ ઓછું થયું નહોતું. એટલું જ નહિ પણ સોમનાથપાટણમાં જે ઘણા-મોટા મોટા અને સારા શિલાલેખો મળી આવે છે, તે બધા મહમદ પછીના કાળના છે, અને તેઓમાં સોમનાથનું મંદિર ફરીથી બનાવ્યાના તથા તેની નજીકમાં જ કેટલાંક બીજા મંદિરો, જલાશયો, વિગેરે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવ્યા છે. તે કાલના લોકોમાં શિવસંપ્રદાય માટે અને વિશેષ કરીને સોમનાથ માટે અત્યંત ભક્તિ હતી એમ તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ સોમનાથનું મંદિર

મહમદે તોડયા પછી, એક કે બે વખત નહી પણ ત્રણ વખત ફરીફરીથી મુસલમાનોએ તોડયું એમ શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી જોયાથી ગુજરાતના ધર્માભિમાન, અને ક્ષાત્રતેજને કોઇ પણ વખત ન ધોવાય તેવું કલંક લાગ્યું એ વાત કોઇથી નાકબુલ ન થઇ શકે.

શૈવ સંપ્રદાયાન્તર્ગત લકુલીશ પાશુપત નામના એક પંથનો પ્રચાર ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળમાં હતો તે વિષે થોડી માહિતિ આપું છું, કેમકે તેની માહિતિ લોકોને ક્વચિત જ હોય છે. આ પંથની માહિતિ આપણને માધવાચાર્યકૃત સર્વદર્શન સંગ્રહ, વિષ્ણુપુરાણ એવા ગ્રથો, અને હિંદુસ્થાનમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે મળી આવેલા શિલાલેખો ઉપરથી જ કેવળ મળી આવે છે. હાલમાં આ પંથના અનુયાયીઓ કોઇ મળતા નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં તેઓ ગુજરાત, રાજપુતાના, માળવા, દક્ષિણ, બંગાલ, વિગેરેમાં સર્વત્ર હતા, એમ દેખાય છે. લકુલીશની મૂર્તિઓ હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. વડોદરાથી દક્ષિણ દિશામાં પંદર માઇલ ઉપર 'કારવાન' કરીને જે મુસલમાનોએ ઉધ્વસ્ત કરી નાંખેલું ગામ છે, ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં ભગવાન શંકરે લકુલીશ નામનો અઠારમો અવતાર લીધો હતો એમ માનવામાં આવતું હતું. લકુલીશ અથવા લકુટીશ શબ્દ લકુટ એટલે દંડ ઉપરથી થયો છે, અને લકુલીશની મૂર્તિના એક હાથમાં દંડ હોય છે. તે પદ્માસન કરી બેઠેલી હોવાથી કેટલાક તે મૂર્તિને જૈન અથવા બૌદ્ધ મૂર્તિ માને છે, પરંતુ તે ભૂલ છે. તે શિવના એક અવતારની મૂર્તિ છે. લકુલીશ ઉર્ધ્વરેતા (જેનું વીર્ય કોઇ વખત સ્ખલિત થતું નથી) માનવામાં આવે છે, તેથી તેવું ચિહ્ન (ઉર્ધ્વલિંગ) મૂર્તિ ઉપર દેખાય છે. આ પંથના આચાર્યો યોગાદિ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ હતા. તેઓના નામની આખરે રાશિપદ હોય છે જેમકે ત્રૈલોક્યરાશિ, ધર્મરાશિ, વીરભદ્રરાશિ. આ પંથનો સોમનાથપાટણમાં એક બહુ મોટો મઠ હતો એમ શિલાલેખો બતાવે છે. ચૌલુક્યકાળ પછી એટલે ઇ. સ. ની ચોદમી શતાબ્દી પછી આ પંથનો ગુજરાતમાંથી અસ્ત થઇ ગયો એમ દેખાય છે.

ચૌલુક્ય કાળમાં બ્રાહ્મણધર્મના શિવ સિવાય બીજા કયા દેવતાઓની ભક્તિનો લોકોમાં પ્રચાર હતો, તે વિષે હવે થોડું લખું છું. તે વખત બુદ્ધધર્મ તદ્દન નષ્ટ થયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. જૈનધર્મના કોઇ અનુયાયી સિવાય બાકી રહેલા જૈન સમૂહનો મોટો ભાગ શિવસંપ્રદાયી હતો એમ ઉપરના વિવેચનથી દેખાઇ આવશે. બાકી રહેલા લોકો, કોઇ વિષ્ણુની, કોઇ સૂર્યની, આવી રીતે ઉપાસના કરતા હતા. શિવ પછી વિષ્ણુની ઉપાસના કરનાર માણસો ઘણા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આપણને વાંધો નથી. પરંતુ તે સંબંધના તત્કાલીન શિલાલેખો કે મંદિરો બહુ જ ઓછાં મળી આવે છે, એમ પણ કહેવું જોઇએ. હાલનો વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બહુ આધુનિક છે.

સૂર્યની ઉપાસના વિષે માત્ર બહુ ઉપયોગી માહિતિ મળી આવે છે. વલભીના એક રાજા ધરપટ્ટે પોતાને માટે, પરમાદિત્યભક્ત એવું વિશેષણ લગાડયું હતું, એમ ઉપર એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખત કોઇ કોઇ લોકો સૂર્યની ઉપાસના કરતા હતા. તેઓએ ઘણું કરીને સૂર્યનું એકાદું મંદિર પણ વલભીમાં બનાવેલું હશે. ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજાનો તે પ્રથમનો જ ઉલ્લેખ. વલભીકાળ-પછી પડિહારકાળમાં-ઇ. સ. ની દશમી સદીના આરંભનાજ લેખો સૂર્યપૂજા સંબંધના મળ્યા છે તે ઉપર કહેવામાં

આવ્યું છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં લગભગ તે જ કાળનાં જે તામ્રશાસનો લાટમાંથી મળ્યાં છે તેઓમાંથી કોઇમાં સૂર્યપૂજાનો ઉલ્લેખ છે. તથાપિ ચૌલુક્ય કાળમાં સૂર્ય પૂજાનો પ્રચાર બતાવનારા શિલાલેખો. અને મંદિરો વધારે સંખ્યામાં જોવામાં મળે છે. તેમ જ તે લેખો અને મંદિરો બહુ જ સુંદર છે. સૂર્યપૂજા માટે આપેલું ચૌલુક્ય કાળનું તામ્રશાસન માત્ર મારા જોવામાં આવ્યું નથી. દુર્ભાગ્યવશાત્ સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર ગુજરાતમાંથી નિકળી ગયેલો હોવાથી સૂર્યનું નવું મંદિર તો જોવામા આવતું જ નથી, અને જુનાં મંદિરો મુસલમાનોના નિર્ઘૃણ દંડાથી અને કાળના પરિણામથી અત્યારે બહુ જ ખરાબ સ્થિતિમાં છે.

ચૌલુક્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ધ્રાંગધ્રા સંસ્થાનમાં ગાળા નામના ગામમા એક સં. ૧૧૯૩ નો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. તેમાં દેવી અને વિનાયકનું મંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ઘણા શિલાલેખોમાં જૈન લોકોના લેખોમાં પણ આરંભમાં જ ગણપતિને નમન કરવાનો રિવાજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી જોવામાં આવે છે. તથાપિ પ્રસ્તુત લેખના વખત સુધી ગણપતિના મંદિર વિષે એક પણ શિલાલેખમાંથી માહિતિ મળતી નથી. અણહિલપાટણમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ નીચે સં. ૮૦૨ વાળો લેખ છે. પરંતુ અક્ષરો વિગેરે ઉપરથી તે લેખ સં. ૮૦૨ નો નથી પણ ઉપર બતાવેલા સિદ્ધરાજના લેખ કરતાં પણ તે આધુનિક છે એમ માનવું સકારણ છે. દક્ષિણ દેશમાં જેમ ગણપતિનું સ્વતંત્ર મંદિર બનાવવાનો પ્રચાર છે તેવો ગુજરાતમાં નથી. કાઠિયાવાડમાં ધારીમાં ગણપતિનું સ્વતંત્ર મંદિર જોવામા આવ્યું છે, પરંતુ તે આધુનિક કાળનું અને કોઇ દક્ષિણી ગૃહસ્થે બનાવેલું છે. દક્ષિણમાં જેમ એકાદો 'ગાણપત્ય' હોય છે તેવો ગુજરાતમાં થયેલો લાગતો નથી.

નાગર લોકો જેઓનું પ્રાબલ્ય ચૌલુક્ય કાળમાં સારૂં હતું તેઓ શિવભક્ત તથા દેવીભક્ત હોય છે. તેથી દેવીના મંદિરો તે વખત મોટી સંખ્યામાં હોવાં જોઇએ. પરંતુ તે ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે, અને તે સંબંધનો લેખ તો મારા જોવામાં આવ્યો જ નથી.

કાઠિયાવાડમાં દક્ષિણ ભાગમા સમુદ્ર કિનારે પરનાવડા નામના ગામમા એક ગાયત્રીનું મંદિર છે. અદ્યપિ ત્યા શિલાલેખ નથી તોપણ તે મંદિર ચૌલક્ય કાળનું હોવાનું સંભવનીય છે. ગાયત્રીનાં મંદિરો ગુજરાતમાં તો શું પણ હિંદુસ્થાનમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તે એક જ છે, એમ મારી માન્યતા છે અને તે કદાચ અજમેર નજીકના પુષ્કર તીર્થમાથી જે બ્રાહ્મણો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યા તેઓના ઉપક્રમથી બનાવવામાં આવ્યું હશે.

તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનાં મંદિરો પણ ક્વચિત જ જોવા મળે છે. ગુપ્તપ્રયાગમાં (જુનાગઢ સંસ્થાનના ઉના મહાલના તાબે) એક બ્રહ્મદેવની મૂર્તિ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી આવેલી રાજકોટના મ્યુઝીયમમાં સંગ્રહિત કરેલી છે. બાકી તે દેવનાં ગુજરાતમાં મંદિરો મારા જોવામાં કે સાંભળવામાં આવેલાં નથી. બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિકર્તા છે આવી કલ્પના કેટલાક શિલાલેખોમાં ખાસ કરીને લાટ દેશના ચૌલુક્ય વંશના કીર્તિ રાજાના તામ્રશાસનમા આવેલી છે. બ્રહ્મદેવના ચુલકમાથી એટલે અંજલિમાંથી ચૌલુક્ય નામનો વીર ઉત્પન્ન થયો આવી માન્યતા ગુજરાતના ચૌલુક્યોના કેટલાક લેખોમાં તો છે જ, પણ ગુજરાત બહારના ...

પણ છે તથાપિ સ્વતંત્ર મન્દિરો બંધાવી બ્રહ્મદેવની પૂજા કરવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં ન હતો એમ કહેવામાં વાંધો નથી

રામના તથા સ્વતંત્ર હનુમાનના મંદિરો ગુજરાતમાં ઓછા જ જોવા મળે છે શિલાલેખોમાં તે સંબંધનો ઉલ્લેખ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી મને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્થાનમાં આવા મંદિરોનો પ્રચાર આધુનિક કાળમાં જ થએલો છે. હાલમાં માત્ર દક્ષિણમાં જેમ પ્રત્યેક ગામના સિમાડા ઉપર હનુમાનનું મંદિર અવશ્ય હોય છે તેવો રિવાજ ગુજરાતમાં હાલમાં વિશેષ દેખાતો નથી રામના અને હનુમાનના મંદિરો ગુજરાતમાં બહુ યોગ છે

દત્તાત્રેયની પૂજા કરવાનો ગુજરાતમાં રિવાજ જણાતો નથી ગિરનાર ઉપર જે દત્તાત્રેયના પગલાં માનવામાં આવે છે તે સંબંધી શંકા લેવાનું કારણ છે કેમકે તે પાદુકાની પાછળના ભાગમાં એક જૈન મુર્તિ કોતરેલી દેખાય છે અને નીચે એક અસ્પષ્ટ અક્ષરોવાળો કદાચ ચૌલુક્યકાલીન લેખ દેખાય છે બીજું કારણ એ છે કે ગુજરાતમાં અન્યત્ર દત્તાત્રેયનું સ્થાન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી

બાકી બ્રાહ્મણધર્માન્તર્ગત દેવતાઓ સંબંધના લેખો કે મંદિરો જાણવામાં આવતાં નથી શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, વિગેરે હલકી કોમવાળા લોકો તે વખત બ્રાહ્મણોના શંકર વિષ્ણુ વિગેરે સિવાય કયા દેવતાઓની પૂજા કરતા હતા, તે જાણવા માટે સાધનો નથી. કેમકે તે સંબંધી જાણવા માટે જે આધાર શિલાલેખો છે તે તો આ અભણ માણસો લખી શકતા નહિ તે કામ બ્રાહ્મણ જેવા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોનું જ હતું

હવે ચૌલુક્યકાલીન શિલાલેખો ઉપરથી જૈનધર્મ વિષે આપણને શું માહિતિ મળે છે તે આપણે જોઈશું મેં ઉપર કહ્યું છે કે ગુજરાતમાં ચૌલુક્ય કાળથી જ જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર થયો અને રાજાશ્રય અને તે સાથે પણ ધનાઢ્ય વૈશ્ય લોકોના મુક્તહસ્ત આશ્રયને લીધે તે એટલો વધી ગયો કે, તે સંબંધના અસંખ્ય શિલાલેખો મળી આવે છે એક માણસે સહજ વિનોદ કરવાના હેતુથી ઉદ્ગારો કાઢ્યા કે જૈન મૂર્તિઓ એટલી છે કે તેઓની સંખ્યા ખાસ જૈન લોકોની સંખ્યા કરતા પણ મોટી છે આ વાતમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે ગુજરાતમાં જૈન મૂર્તિઓ બહુ જ છે તથાપિ સાથે સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે જૈન લોકોની બીજી ધનિકો કરતાં આ એક વિશેષતા છે કે તેઓ જે જે મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે કે જે મંદિરો બંધાવે છે તેમાં તે સંબંધી લેખ જરૂર રાખે છે એટલે જૈન શિલાલેખોની સંખ્યા પણ ગુજરાતમાં બહુ જ છે જો કે આ સુખ કહો કે વ્યસન કહો પણ તેએ આ શિલાલેખો આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં ઘણા ઉપયોગી થાય છે, એ વાત કબુલ કરવી પડે છે ઘણુંખરા જૈન લેખો એકાદ તીર્થંકરની મૂર્તિ સ્થાપ્યા બાબતના હોય છે, અને તેના સંવત્, મૂર્તિ સ્થાપનારનું નામ, જેના શ્રેય માટે મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી એવા પોતાના માતાપિતા વિગેરે વડીલોનું નામ, તેમજ તે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર જૈન સૂરિનું નામ, તેનો ગચ્છ, ગુરુપરંપરા વિગેરે માહિતિ આપેલી હોય છે. ઘણી વખત આ મૂર્તિ [illegible]

તીર્થંકરોમાથી એક તીર્થંકરના 'બિંબનું' નામ પણ આપેલું હોય છે. મૂર્તિની સ્થાપના કરનારો માણુસ કદિ સાધારણું હોય અને તેનો તત્કાલીન રાજકારણ સાથે કાઇ પણ સંબંધ ન હોય, ત્યારે ઘણી વખતે તેનો શિલાલેખ ઐતિહાસિક બાબતો જાણવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગી થઇ શકતો નથી. આંવા લેખો જૈન સાધુઓની પરંપરા, તથા તેઓના ગચ્છો, વિગેરે જૈન ધર્મના ઇતિહાસની ઉપયોગી માહિતી મેળવવા માટે માત્ર ઉપયોગી થાય છે. હમેશ કાઇને કાઇ ઉપયોગી બાબતની નોધ કરવાની જૈન લોકોની–વ્યાપારી લોકોની–સાહજિક જ વૃત્તિ હોવાથી કોઇ વખત જૈન લેખો ઉપરથી આપણને તત્કાલીન ઐતિહાસિક માહિતિ સાથે, આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક, વિગેરે માહિતિ પણ મળી આવે છે. જે સ્થળમા જૈન 'બિંબ' સ્થપાયું તે સ્થળનો અધિકારી, તેની નિમણુક કરનાર રાજાનું નામ, તે રાજા યદિ કોઇ સાર્વભૌમ રાજાનો માડલિક હોય તો તેનું નામ વિગેરે માહિતિ જૈન લેખોમા કોઇ વખત મોટી કાળજીથી આપેલી હોય છે.

ગુજરાતમાં જૈન લોકોના સૌથી પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો બે છે. એક શત્રુંજય અને બીજું ગિરનાર, શિલાલેખો વિગેરે ઉપરથી અબુ પર્વત આ બે સ્થાન કરતાં પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે રાજપુતાનામા હોવાથી આપણા લેખની મર્યાદામાં આવતો નથી. શત્રુંજયના મુખ્ય દેવ પ્હેલા તીર્થંકર આદિનાથ છે, અને ગિરનાર ઉપરના મુખ્ય દેવ બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ છે. શત્રુંજયનું માન મોટું છે. તથાપિ ગિરનાર પર્વત ઉપર લેખો બહુ જુના, મહત્ત્વના, અને પુષ્કળ છે. શત્રુંજય પર્વત ઉપરના ચૌલુક્યકાલીન લેખો બહુ જ થોડા છે, આધુનિક કાળના–વિશેષ કરી અકબર પછીના કાળના–વધારે છે. યદ્યાપિ આ કાળમા ગુજરાતમા જગાએ જગાએ સેંકડો જૈન મંદિરો બધાવવામા આવ્યા, તીર્થંકરોની હજારો મૂર્તિઓ સ્થપાઇ, અને તે માટે લાખો–કરોડો કહીએ તો કાઇ વાંધો આવે એવું નથી–રૂપીયા ખર્ચ થયું, તથાપિ તેમાનો મોટો ભાગ ગિરનાર અને શત્રુંજય ઉપર જ ખરચાયો એમ જોવામા આવે છે. ત્યાના શિલાલેખોની સખ્યા સાહજિક રીતે જ મોટી અને મહત્ત્વની છે. તથાપિ હમણા જ કહ્યા પ્રમાણે ખાસ કુમારપાળના વખત સુધીના જૈન લેખો ગિરનારમાં પણ બહુ ઓછા મળે છે, અને શત્રુંજય ઉપર તો મળતા જ નથી. ચૌલુક્ય રાજા બીજા ભીમદેવના વખતમાં તેના માડલિક લવણપ્રસાદના કારભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ, નામના બે ભાઇઓ હતા. તેઓ પહેલેથી જ વ્યાપારને લીધે ધનાઢ્ય થયા હતા. પછી કારભારીનું પદ હાથ આવ્યું. તે ભાઇઓ મોટા ગુણી અને ધાર્મિક પણ હતા. તેઓએ કેટલીક વખત સંઘપતિ થઇ ગિરનાર અને શત્રુંજયની મોટી મોટી યાત્રાઓ કરી એમ આપણને ત્યાના કેટલાક લેખો ઉપરથી તેમ જ એકાધિક ગ્રથો ઉપરથી માલુમ પડે છે. ત્યાર પછી તે સ્થાનોનો–વિશેષ કરી ગિરનારનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો, અને મોટા મોટા જૈન ભાવિક વ્યાપારીઓને ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાં કાંઇ ધર્મકૃત્ય કરવાની પદ્ધતિ જ પડી ગઇ. ગિરનાર ઉપર નેમિનાથાદિ તીર્થંકરોના બહુ વિશાળ અને સુંદર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના સ્મરણાર્થે નવા મંદિરોની બાધણી, તથા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાપના કરવામા આવી હતી અને તે તે પ્રસંગે શિલાલેખો કોતરી ગયાવાનો પ્રઘાત જ પડે-

૪ ચાવડાઓની વંશાવળી.

(લેખક, રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.)

સાધનો.

ચાવડાઓનો ઇતિહાસ ઘણું કરીને પાટણની સ્થાપનાથી શરૂ થાય છે. એ પહેલાં [1]પંચાસરમાં ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું ખરૂં, પણ ત્યાંના માત્ર એક જ રાજા–જયશેખર સંબંધી કંઇક હકીકત મળે છે.[2] એ સિવાયના બીજા રાજાઓનો ઇતિહાસ હજી અંધારામાં જ છે.

પાટણના ચાવડાઓની પણ જે હકીકત મળે છે તે બહુ જુજ છે. તેમાં પણ, એ એટલી તો પરસ્પર વિરુદ્ધ, સંશયયુક્ત અને ગોટાળાભરેલી છે કે માત્ર થોડીક જ નિતાસંકોચે ઇતિહાસ રૂપે ગ્રાહ્ય થઇ શકે. સૌથી વધારે ગુંચો તો એ રાજાઓની વંશાવળી વિષે છે. એ ગુંચો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કર્યો છે.

ચાવડાઓની વંશાવળી ઉપર પ્રકાશ નાંખે એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો મળ્યાં નથી.[3] માત્ર જે કાંઇ છે તે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં આપેલી છૂટક છૂટક હકીકત. આ ગ્રંથો પણ તત્કાલીન રચાયેલા નથી, પરંતુ ઘણાખરા વાઘેલા વંશમાં રચાયેલા છે–એટલે ચાવડાવંશની સ્થાપના પછી સુમારે પાંચસે વર્ષે અને તેના અંત પછી સુમારે ત્રણસેં વર્ષે. કેટલાક ઇતિહાસના ગ્રંથો જેવા કે **द्व्याश्रय**, **कीर्तिकौमुदी** આદિમાં તો સોલંકી વંશથી જ આરંભ કરેલો છે. આવી સ્થિતિમાં ચાવડાવંશના ઇતિહાસની બાબતમાં મતભેદને અવકાશ જરૂર રહેવાનો.

જે ગ્રંથોમાં ચાવડાઓની હકીકત છે તેનાં નામ આ પ્રમાણેઃ—

૧ **सुकृतसंकीर्तन** (સં. ૧૨૮૫ સુમારે). ૨ **सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी** (સં. ૧૨૯૦

---

૧ જુઓ જનાશ્રય પુલકેશીનું તામ્રપત્ર, Bombay Gaz. Vol. I. pt. I. p. 109.

૨ જુઓ **रत्नमाल. प्रबन्धचिंतामणि** માં પંચાસરનું નામ આપ્યું છે, પણ જયશેખરનું નામ તો માત્ર એક **रत्नमाल** માં જ છે.

૩ કેટલાક છે, પણ વંશાવળીમાં ઉપયોગી નથી. ઉપર્યુક્ત પુલકેશીનું તામ્રપત્ર ચાવડાનું માત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (સં. ૭૯૪–૫ માં) હરસોળના તામ્રપત્રમાં (પુરાતત્વ, ૨, ૧) સં. ૧૦૦૫ માં થયેલા કોઇ યોગરાજનું નામ છે. પણ તે ચાવડો હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૯૮૧, નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું સં. ૮૦૨ નું તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, પરન્તુ એ બનાવટી મનાય છે અને તેનાથીએ ચાવડાની વંશાવળી ઉપર કંઇ પ્રકાશ પડતો નથી. પાટણના ગણપતિના મંદિરમાં ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ નીચે પાટણ સ્થપાયાની તિથિ (સં. ૮૦૨, ચૈત્ર સુદ ૨ શુક્રવાર) સંબંધી લેખ છે. તે પણ પાછળથી કોરેલો જણાય છે. પાટણના પંચાસરના મંદિરમાં એક લેખ વનરાજગુરૂ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિની મૂર્તિનો અને બીજો સં. ૧૩૦૧ નો વનરાજવિહાર બંધાવ્યા સંબંધીનો છે, પરન્તુ તે પણ આપણા વિષય માટે બહુ કામના નથી.

સુમારે). प्रबन्धचिंतामणि (સં. ૧૩૬૧). ૪ विचारश्रेणि. ૫. कुमारपालप्रबंध (સં. ૧૪૯૨). ૬. धर्मारण्य. ૭ रत्नमाल. ૮ મિરાતે અહમદી. એ ઉપરાંત ભાટ-ચારણોના ચોપડા, કવિતાઓ, પટ્ટાવલીઓ વગેરે.[૪]

૧ પુસ્તક અરિસિંહનું રચેલું છે. તેમાં વસ્તુપાલનું ચરિત્ર છે. તેના પહેલા સર્ગમા ચાવડા વંશના રાજાઓનાં નામ છે. તે તેના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે. ભાવનગરની આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકટ થયેલું છે.

૨ આ પણ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ છે. તે ઉદયપ્રભસૂરિની રચેલી છે. તેના આરંભના શ્લોકોમાં ચાવડા વંશના રાજાઓના નામ છે. તે પણ રાજાઓના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે. એ ગાયકવાડ પ્રાચ્યમાલામાં हम्मीरमदमर्दनम् નાટકના પરિશિષ્ટમા છપાયું છે.

૩ આ ગ્રંથ મેરુતુંગનો રચેલો છે. તેમાં ઐતિહાસિક રાજાઓ સંબંધી પ્રબંધો છે. તેમાં वनराजप्रबंधમાં ચાવડા સંબંધી હકીકત છે. આ ગ્રંથ પંડિત દિનાનાથે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં પ્રકટ કર્યો હતો. હાલ તે દુષ્પ્રાપ્ય છે.

૪ આ પણ મેરુતુંગનો રચેલો છે. તેમાં રાજાઓનાં રાજ્યકાલના વર્ષો ફક્ત આપેલા છે. તે અપ્રકટ છે. તેની પ્રતો પુનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયુટમાં, મુબઇની એસીયાટીક સોસાઇટીમાં અને રાજકોટના વોટસન મ્યુઝીયમમાં છે. મુબાઇની અને પૂનાની પ્રતો બહુ અશુદ્ધ જણાય છે.[૫]

૫ આ જિનમંડનનો રચેલો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભમાં ચાવડાવંશની નામાવલિ અને રાજ્યકાલના વર્ષ છે.

૬ આ મોઢજ્ઞાતિનું પુરાણ છે. તેનાં છેલ્લા પ્રકરણોમાં ચાવડા વંશ સંબંધી હકીકત છે. તે સંવતના પંદરમા સૈકામાં રચાયો હશે એમ હું માનું છું.

૭ આ હિંદી કવિતાનો ગ્રંથ છે. તે પૂરો પ્રાપ્ત થયો નથી. ૭ રત્નપૂરાં અને ૮ મું અધુરૂં છે. એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયો છે. તે કૃષ્ણદાસનો રચેલો છે.

૮ આ ફારસી ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભમાં હિંદુ રાજાઓની હકીકત છે. એનો આધાર प्र. चिं. જણાય છે.

રાજાઓનો અનુક્રમ.

ચાવડાવંશના રાજાઓની સંખ્યા અને તે કયા ક્રમમાં થઇ ગયા તે વિષે પણ પ્રાચીન ગ્રંથો સહમત નથી. મુખ્ય રીતે બે ક્રમ નજરે પડે છે.—

---

૪ આમાંની કેટલીક હકીકત ફાર્બસસભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિમાં છે.

૫ રાજકોટની અને પૂનાની પ્રતોના ઉતારા શ્રીયુત દ. બા. ડિસ્કળકરે અને મુબાઇની મતનો ઉતારો મિ. મં. પે. ખરેઘાટે મોકલ્યો હતો, તેથી તેમનો આભારી છુ. મિ. ખરેઘાટે તો પુષ્કળ મહેનત લઇને તિથિવારોની જ્યોતિષ ગણત્રી પણ કરી આપી છે.

૧	૨
વનરાજ, યોગરાજ, ક્ષેમરાજ, ભૂવડ, વૈરિસિંહ, રત્નાદિત્ય, સામંતસિંહ.	વનરાજ, યોગરાજ, રત્નાદિત્ય, વૈરિસિંહ, ક્ષેમરાજ, ચામુંડ, રાહડ (આકડ, આહડ, ઉવડ, ઘાઘડ) ભુવડ (ભૂયટ, ભભટ, સામંતસિંહ).

રાહડનાં બીજાં જે ચાર નામો છે તે જુદા જુદા ગ્રંથમાં જુદા છે, પરંતુ જેમ સંસ્કૃત **भूभट** ઉપરથી ભૂવડ કે ભયડ થયેલું હોવું જોઇએ, તેમ સં. **राजभट** ઉપરથી રાહડ થયેલું હું માનું છું અને તે યોગ્યતમ છે. એ નામ **सुकृतसंकीर्तन**મા છે. 'સામંતસિંહ' ભૂવડનું બિરૂદ હશે એમ જણાય છે.

પહેલો અનુક્રમ માત્ર **कु. प्र., र. मा.** અને મિરાતે આહમદીને સંમત છે, જ્યારે બીજો તે સિવાય બધા ગ્રંથોમા આપેલો છે. **प्र. चिं.** ના બે ભિન્ન સંસ્કરણ હશે એમ જણાય છે. પંડિત દિનાનાથે પ્રકટ કરેલી સંસ્કૃત આવૃત્તિમાં મુખ્ય ભાગમાં બીજો અનુક્રમ છે; જ્યારે પરિશિષ્ટના પાઠાંતરો અને તેના ગુજરાતી ભાષાંતરમા પ્રથમનો અનુક્રમ છે. આથી એમ તર્ક કરીએ તો ખોટું નથી કે મેરુતુંગે પ્રથમ પહેલા અનુક્રમવાળું સંસ્કરણ તૈયાર કર્યું હશે અને પાછળથી તેને વિશેષ સંશોધનના અંતે બીજો ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો હશે, તે તેણે **वि. श्रे.** મા અને બીજા સંસ્કરણમાં દાખલ કર્યો હશે. **कु. प्र, र. मा.** અને મિરાતે અહમદીના કર્તાઓએ પોતાના ગ્રંથો **प्र. चिं.** ના આધારે રચેલા જણાય છે અને તેમની પાસે તેનું પ્રથમ સંસ્કરણ હોવાથી તેમણે એ ક્રમ પોતાના ગ્રંથોમાં દાખલ કર્યો હશે. ગેઝેટીયર અને રાસમાળાના લેખકો પાસે પણ એના પ્રથમ સંસ્કરણવાળી પ્રતો હોવી જોઇએ, એમ તે વાચતાં જણાઇ આવે છે, આ રીતે જોતા માત્ર એકજ ગ્રંથમાં (**प्र. चिं.**) પ્રથમ અનુક્રમ ગણી શકાય–અને તે પણ તેના કર્તાએ પાછળથી બે વખત ફેરવ્યો છે,–જ્યારે બાકીના ગ્રંથોને બીજો ક્રમ સંમત છે. જૈનોને બ્રાહ્મણ ગ્રંથ **धर्मारण्य** પણ એ બાબતમાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી એ ક્રમ જ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે.

રાજાઓનો પરસ્પર સંબંધ.

યોગરાજ વનરાજનો પુત્ર હતો, એ સર્વસંમત છે, તેમજ ક્ષેમરાજનો પુત્ર ચામુંડ અને ત્યાર પછીના દરેક એક એકના પુત્રો છે, એમાં પણ મતભેદ નથી. મતભેદ માત્ર રત્નાદિત્ય, વૈરિસિંહ અને ક્ષેમરાજના સંબંધમાં છે. **प्र. चिं.** મા લખ્યું છે કે યોગરાજને ત્રણ પુત્રો હતા, જેમાંના એકનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. આ ઉપરથી ગેઝેટીયરના લેખકે એ ત્રણેને યોગરાજના પુત્રો લખ્યા છે. ધમારણ્યમા તો એ ત્રણે એક બીજાના પુત્ર હતા એમ છે. રત્નાદિત્યનો ટુંકો રાજ્યકાલ જોતા વૈરિસિંહ એનો પુત્ર નહિં પણ પૌત્ર હશે એમ લાગે છે. પરંતુ ક્ષેમરાજને પણ બાદ ગણવાનું કશું કારણ નથી. **प्र. चिं.** માં ક્ષેમરાજને યોગરાજનો કુમાર કહ્યો છે, પરન્તુ પૌત્રને પણ કુમાર કહી શકાય. **वि. श्रे.** માં વૈરિસિંહનો ક્ષેમરાજ પુત્ર હતો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. **तत सं ९८९ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्य.** આથી ક્ષેમરાજ વૈરસિંહનો પુત્ર જ હતો.

રાહડ પછી થયેલા રાજાનું નામ ગેઝેટીઅરના લેખકે આપ્યું નથી અને લખ્યું છે કે તેનું નામ જણાયું નથી—' Unknown ' છે. પરંતુ સર્વ ગ્રંથોમાં ભુવડ છે. (આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભૂભટ અને ભુવડ એક જ નામ છે અને સામંતસિંહ બિરૂદ છે.) ગેઝેટીઅરમાં આમ જણાવવાનું કારણ તેના લેખકની પાસે વિ. શ્રે. ની ભ્રષ્ટ પાઠ વાળી પ્રત હોવી જોઇએ. રોયલ એશીયાટીક સોસાયટીની પ્રત બહુ અશુદ્ધ છે. તેમાં એ નામ રહી ગયું છે. એમા પાઠ ९९८ वर्षे पिविसुतप्रराज्यं च ॥ ९ એમ છે. આ પાઠ દેખીતો જ અશુદ્ધ છે. વોટસન મ્યુઝીયમની પ્રતમા શુદ્ધ પાઠ ९९८ वर्षोपविष्टसुत सामंतसिंह राज्यं वर्ष १९ એમ છે. આથી છેલ્લારાજાનું નામ અજાણ્યું નથી.

ગેઝેટીઅરના લખાણના આધારે શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દિસ્કળકરે હરસોલના તામ્રપત્રના આધારે એ છેલ્લા ચાવડાનું નામ યોગરાજ કલ્પ્યું છે. "પરંતુ मूलम् नास्ति એ ન્યાયે એ કલ્પના નિરર્થક છે. ગેઝેટીઅરની કલ્પનાજ નિર્મૂલ છે," તો તેના આધારે કરેલો તર્ક નિર્બળ જ હોઇ શકે. વળી હરસોલના લેખમાં જે યોગરાજનું નામ છે તે ચાવડો હતો કે પાટણનો રાજા હતો એવો તેમાં લેશ માત્ર પણ ઉલ્લેખ નથી. વખતે એ કનોજના મહેન્દ્રપાલનો સામન્ત બીજો અવનિવર્મા હોય કે જેનું અપર નામ યોગવર્મા હતું.[૭]

મૂળરાજને સામંતસિંહનો દૌહિત્ર वि॰ श्रे. માં કહ્યો છે. પરન્તુ બીજા બધા ગ્રંથમાં ભાણેજ કહ્યો છે, તેથી वि. श्रे. ની હકીકત બરોબર જણાતી નથી.

કેટલોક નવો પ્રકાશ.

મૂળરાજે તેના મામાને કપટથી મારીને રાજ્ય લીધું કે, તેના સ્વાભાવિક મરણ પછી તે ગાદીએ આવ્યો, અગર તેને હરાવીને રાજ્ય લીધું. એ સંબંધી સ્પષ્ટ માહીતી નથી. प्र. चिं. અને બારોટના ચોપડા સિવાયના કોઇ ગ્રંથમાં મૂળરાજે મામાને માર્યાનું વિધાન નથી એ ખરૂં છે, પરન્તુ બીજી કેટલીક હકીકત મૂળરાજના વિરુદ્ધમાં જાય છે. रत्नमाल મૂળરાજને કપટી, સ્વાર્થી અને વિશ્વાસઘાતી કહે છે. વળી धर्मारण्यमां તો એને માર્યાનું સ્પષ્ટ કથન છે.[૯] વડનગરની પ્રશસ્તિની નીચેની પંક્તિ તેણે એના મામાને હરાવીને ગાદી લીધી હતી, એના સમર્થનમાં ટાંકવામા આવે છે[૧૦]

૬. પુરાતત્વ, પુ. ૨, અંક ૧.

૭. ઊનાનું સં. ૯૫૬નું તામ્રપત્ર. શ્રી દિસ્કળકરનો અપ્રકટ લેખ "ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ."

૮. तदनु संवत १०१७ वर्षे चौलुक्य वंशोपविष्टस्य दौहित्र मूलराज राज्यं वर्ष ३५

९ कस्मिन्मासे च पक्षे च सभामंडलसंस्थितः । मूलडो भागिनेयश्च सोलकीदुःखहारकः ॥ ९६ ॥ मूलडेन हतो राजा निर्वंशो भूपतिश्च सः । पश्चान्मूलडनामाऽसौ राजाभत्पट्टने पुरे ॥ ९७–अ० ६६ ॥

૧૦. "૫ મો શ્લોક મૂળરાજે ગુજરાત ચાવડાઓના હાથમાથી છડાવ્યાનું જણાવે છે, જ્યારે પ્રબંધો તેણે છળકપટથી પોતાના સગાને મારીને ગુજરાત મેળવ્યાનું જણાવે છે" (ફાર્બસ સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ. પ. ૯૫.)

यश्चापोत्कटराजराज्यकमलां स्वच्छंदवदीकृतां ।

અર્થાત મૂળરાજે ચાવડા રાજાની રાજ્યલક્ષ્મીને સ્વચ્છંદ રીતે કેદ કરી હતી. આમાં તેણે યુદ્ધ કરીને રાજ્ય લીધું હતું એવો અર્થ ક્યાથી નીકળે છે ? રાજ્યલક્ષ્મીને કેદ કરી, એનો અર્થ ગમે તે રીતે રાજ્ય લીધું એમ થાય; ખાસ યુદ્ધનો અર્થ વિવક્ષિત છે એમ કહી શકાય નહિં. ઉલટું સ્વછંદ શબ્દ એ અર્થની વિરુદ્ધ જાય છે અને રાજ્ય પચાવી પડયો એને પુષ્ટિ આપે છે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે મૂળરાજે મામાને કપટથી માર્યો એ વાત ખરી હોય તો ચાવડા વંશના સરદારો અને પ્રજા તેની વિરુદ્ધ કેમ ન પડયાં ? એનું કારણ સામંતસિંહની વર્તણૂંકમાં જણાય છે. **रत्नमाल** તેને અવિવેકી અને સારાસારનો વિચાર ન જાણનાર લખે છે. એ ઉપરાત **धर्मारण्य**થી તો વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. તેમા તેને વિષયી, જીભના સ્વાદવાળો અને અંતઃપુરમા જઇ ભરાઇ રહેનાર રહ્યો છે.

राजा भूवड नाम्ना च तत्सुतो राज्यशासने।
बहुमोदकभक्षी च कामी कामकलाबुधः ॥
आसक्तो योषितां वृन्दे करिण्यां गजराडिव ।
अंतःपुरे वसन्नित्यं कामसेवापरायणः ॥

આ પ્રમાણે તે વિષયી હોવાથી સરદારો અને પ્રજા તેના વિરુદ્ધ હોય અને જેમ કર્યું વાવેલાને કોઇએ મદદ ન કરી, તેમ તેને પણ મૂળરાજ વિરુદ્ધ કોઇએ મદદ ન કરી હોય તો તેમાં કાઇ આશ્ચર્ય નથી.

કોઇ કહે છે કે ભૂવડને છોકરૂં ન હતું, તો તેના પછી મૂળરાજનો હક્ક હતો, તો તે શાથી મામાને મારે ? એનો ઉત્તર એ કે રાજ્યલોભ એટલી ધીરજ ખમી શકતો નથી. તેમજ ભૂવડને પાછળથી છોકરૂં થાય અથવા બીજાને દત્તક લે એ પણ સંભવિત હતું. વળી ભાટ ચારણોના કહેવા પ્રમાણે ભૂવડને અહિપત નામે કુંવર બાર માસનો હતો, તે લઇને તેની મા તણોત જતી હતી અને પછી તે કુંવર કચ્છના લાખા ફુલાણીના શરણે ગયો હતો.[૧૧] ભૂવડને કુંવર થયા પછી મૂળરાજને રાજ્ય મળવાની આશા ન રહી હોય, તેથી પણ તેણે મામાનું ખુન કર્યું હોય.

આથી **प्र. चिं.** અને **धर्मारण्य**નું કથન યોગ્ય જણાય છે. **धर्मारण्य**થી બીજી એક બાબત ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે. વનરાજને ઉછેરવામા જૈન આચાર્ય શીલગુણસૂરીએ

गुर्जराणा मिदं राज्यं वनराजात्प्रभृत्यपि ।
जैनेस्तु स्थापितं मन्त्रै स्तद्द्वेषी नैव मन्यते ॥

૧૧ જુઓ 'રાસમાળા' (ગુ. ભા. ત્રીજી આ.) પૃ. ૫૪, ફુટનોટ ૧.
મદદ કરી હતી એમ **प्र. चिं.** જણાવે છે. પરન્તુ એ વાત સર્વમાન્ય નહોતી એમ એ ગ્રંથમાજ ઇશારો છે.

એટલે સંવત ૧૩૬૧ માં પણ આ સંબંધી મતભેદ હતો. ત્યારે વનરાજને આશ્રય કોના તરફથી મળ્યો હતો ? धर्मारण्यમાં જણાવ્યું છે કે મોઢેરાના મોઢ બ્રાહ્મણોએ આશ્રય આપ્યો હતો અને તે ત્યાંજ ઉછર્યો હતો.

પાટણની સ્થાપના.

ચાવડાઓની વંશાવળીનો આરંભ ક્યાંથી ગણવો એ વિષે મતભેદ છે. પાટણની સ્થાપનાનું અને ચાવડાઓના રાજ્યારંભનુ વર્ષ એક જ છે. તેથી પાટણની સ્થાપના ક્યારે થઇ એનો પ્રથમ વિચાર કરીશું, वि. श्रे. સિવાયના બધા ગ્રંથોમાં સંવત ૮૦૨ છે. જનશ્રુતિ પણ એ જ વર્ષ જણાવે છે. प्र. चिं. અને वि. श्रे. એ બન્ને ગ્રંથોમાં વાર, તિથિ અને માસ એક જ છે. વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવાર સં. ૮૦૨ માં આવે છે. (૨૮ માર્ચ ૭૪૬ ઇ. સ.), ૮૨૧ માં નહિ. એ વર્ષમા તો સદર માસની સદર તિથિએ ગુરુવાર હતો. (૨૮ માર્ચ ૭૬૫ ઇ. સ.) આથી સંવત ૮૦૨ જ ખરું વર્ષ જણાય છે.

વનરાજનો જન્મ.

વનરાજના જન્મ વિષે એ કરતાં પણ વધારે મતભેદ છે. प्र. चिं. પ્રમાણે વનરાજે ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૧ દિવસ [12]રાજ્ય કર્યું હતું. તેનું રાજ્યારોહણ સં. ૮૦૨, વૈશાખ સુદ ૨ ગણતા, મરણ સં. ૮૬૧ અષાઢ સુદ ૩ ના દિવસે થયું હશે. એની ઉમર ઉક્ત ગ્રંથમાં ૧૦૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨ દીવસ[13] છે એટલે એનો જન્મ સં. ૭૫૨ વૈશાખ શુદ ૧૫ ના દિવસે હોવો જોઇએ. ગણત્રીથી આ તિથિ આપણે કાઢી તે બરોબર છે, કેમકે रत्नमालमा પણ એ જ આપેલી છે. જુઓઃ—

विक्रमाजीत शाक वर्ष जान, शतसप्तदोहपंचासमान ।
ऋतु तव वसंत सबसुखराशि, वैशाख मास तिथि पूर्नमासि.॥ ८, ३१.

આ પ્રમાણે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૫૨ કરે છે. પરન્તુ ગેઝેટિયરના લખનારે વનરાજના જન્મની સાલ સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) માની છે.[14] એના કારણમાં લખ્યું છે કે એ એકસો નવ વર્ષ જીવ્યો હોય અને મોટી ઉમરે ગાદીએ બેઠા પછી એણે એટલું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું હોય એ સંભવિત નથી. બીજું કારણ અને વધારે મહત્ત્વનું એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિન્ધના આરબોએ ઇ. સ. ૭૨૦ ના અરસામાં ગુજરાત

---

૧૨ છપાયેલી પ્રતમા ૨૧ દીવસ છે, પણ એ ભૂલ જણાય છે. યોગરાજના રાજ્યારોહણની તિથિ અષાઢ સુદ ૩ આપી છે, એટલે એક દિવસ થાય. ૮૬૨ ની સાલ મૂળમાં છે. એ પણ ખોટી છે. વનરાજનાં રાજ્યકાળનાં ૫૯ વર્ષ ગણતા સં. ૮૬૧ જોઇએ. (૮૦૨+૫૯)

૧૩ મૂળમાં અહિં પણ ૨૧ દીવસ છે, પણ ખરી રીતે ૨ લઇએ તો જ વૈશાખ સુદ ૧૫ આવે. એક દિવસનો ફેર રહે છે, પરન્તુ એ નજીવો છે. પૂનમ ઉપર પડવે હોય તો નમે તે તિથિ ગણી શકાય.

૧૪ Bombay Gazetteer vol. I. pt. I. p. 150.

ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે વખતે વનરાજના બાપના રાજ્યનો નાશ થયેલો હોવો જોઇએ. તેથી એ જ વર્ષ વનરાજના જન્મનું ગણી શકાય.

આમાથી પ્રથમનું કારણ બહુ વજનદાર નથી, કેમકે તે વખતે જીંદગીનું પ્રમાણ હાલ કરતાં વિશેષ હતું એ સહુ કોઇ કબૂલ કરશે. વનરાજના વખતમાં ૮૯–૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય સાધારણ હોય એમાં શક નથી. કુમારપાલ ૮૨ વર્ષની ઉમરે અને ભીમ બીજો પણ લગભગ તેટલી ઉમરે મરણ પામ્યો હતો. આ પ્રમાણે તે વખતે આયુર્મર્યાદા ૮૦–૯૦ ની સાધારણ હોય તો કોઇની અપવાદરૂપ ૧૦૦–૧૦ ની હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મહાભારતના કાળમાં આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૧૨૫ વર્ષની હતી. છતાં પણ ૧૫૦–૧૭૫ વર્ષ જીવ્યાના દાખલા છે. દાખલા તરીકે ભીષ્મની ઉમર ૧૭૦ અને વ્યાસની ૧૫૭ હતી, અને જે મરાયા તેમના જીવનનો અંત પણ કુદરતી ન કહેવાય, કારણ કે તે લઢતાં મરાયા હતા. હાલ આયુર્મર્યાદા સાધારણ રીતે ૪૦–૫૦ ની ગણાય છે, તો પણ ઘણા લોકો અપવાદ રૂપે ૭૦–૮૦ અને તે કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવે છે. તો વનરાજનું આયુષ્ય એટલું લાંબુ કેમ ન હોય તે સમજાતું નથી. વળી, એની બાલ્યાવસ્થા તો જંગલમાં ખુલ્લી હવામાં ગઇ હતી અને તેણે ભીલ લોકોની સોબતમાં શિકારમા પોતાનું શરીર કસ્યું હતું. વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમાં પણ અસંભવિત જેવું શું છે? ગુજરાતના ઇતિહાસમાથી જ તેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યાનાં ઉદાહરણો નીકળે એમ છે. સિદ્ધરાજે ૪૯ વર્ષ અને બીજા ભીમે ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

બીજું કારણ જરા વિચારવા જેવું છે. **रत्नमाल** નો કર્તા લખે છે કે વનરાજના બાપ જયશેખરને કલ્યાણના રાજા ભૂવડે હરાવ્યો હતો. હવે કલ્યાણ કટકના રાજા વિજયાદિત્યનું અપર નામ ભુવનાશ્રય હતું અને તેનો સમય સંવત ૭૫૨ થી ૭૮૯ નો હતો. આથી તેણે સં. ૭૫૨ માં જયશેખરને હરાવ્યો હોય તો કંઇ અસંભવિત નથી.

પરન્તુ ગેઝેટીઅરના લેખકે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) માનવાનું બીજું કારણ એ આપ્યું છે કે પંચાસર ઉપર આરબોએ હુમલો એ અરસામા કર્યો હતો અને એ રાજ્યનો ભૂવડે નહિ પણ આરબોએ નાશ કર્યો હશે. પુલકેશી જનાશ્રયના સં. ૭૯૪ ના તામ્રપત્રમાં આરબોએ ચાવડાનું રાજ્ય નાશ કર્યાનું લખ્યું છે.[૧૬] આ વિશે જરા ઉંડા ઉતરવું પડશે. પ્રથમ એ કે સિન્ધના આરબોની તવારીખમા પંચાસરના ચાવડાને હરાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, માત્ર 'ગુર્જર' એમ મોઘમ છે. જુઓઃ—

"This is the time of khalif Hasha'm (H. 105–125, A. D. 724–743) whose Sindh Governor Junaid is recorded to have sent expeditions against Marmad (Marwad), Manddi, Dalmaj (Kamleji) Barus (Bharuch) Uzain, Malida (Malwa) and Juzr (Gurjar.)"[૧૭]

૧૬–૧૭ Bombay Gaz. Vol. I. pt. p. 109.

આમાં અગત્યની બાબત એ છે કે આ હુમલા જુનૈદના વખતમાં એટલે ૭૨૪-૭૪૩ ઈ. સ. સુધીમાં થયા હોવા જોઇએ. તો ઇ. સ. ૭૨૦ ની સાલ શી રીતે આવે? વનરાજનો જન્મ એ સાલમાં માન્યો છે. તો શું એના જન્મ પછી ૪-૫ વર્ષે જયશેખરે રાજ્ય ખોયું? તેમ હોય તો વનરાજ વનમાં જનમ્યાની હકીકત ખોટી માનવી પડે. પુલકેશીના તામ્રપત્રમાં ચાવટક (ચાવડા) ઉપર તાજીકોએ (આરબોએ) હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે. પણ એ તામ્રપત્રનું વર્ષ સં. ૭૯૪ છે. તેમાં આરબોના હરાવવાનો ઉલ્લેખ છે. હવે જો તેણે સં. ૭૭૬ (ઇ. સ. ૭૨૦) માં આરબોને હરાવ્યા હોય તો તેનો કીર્તિ લેખ એટલો બધો મોડો શું કરવા કોતરાવે?

પરન્તુ ખરી રીતે આરબોનો હુમલો ગુજરાત ઉપર સં. ૭૯૦ (ઈ. સ. ૭૩૪) માં થયેલો હોવો જોઇએ. અને તે વનરાજના વખતમાં, નહિં કે તેના બાપના વખતમાં. એનાં કારણો આ પ્રમાણે છે. (૧) પ્રથમ તો એ સાલ આરબ તવારીખ અને પુલકેશીના તામ્રપત્ર પ્રમાણે બંધ બેસતી છે. (૨) વનરાજને અને કલ્યાણના રાજાને સંધિ થઇ હતી, એમ પ્ર. ચિ. માં જણાવ્યું છે. કેમકે એને ખંડણી ઉઘરાવવાને સેલભૃત નીમ્યો હતો.[૧૮] હવે જો સંધિ થઈ હોય તો તેને એના બાપનું રાજ્ય પાછું મળે એમાં નવાઇ નથી. (૩) પંચાસર હતું છતાં નવું શહેર વસાવાનું કારણ આરબોના હુમલાનું છે. આરબોએ પંચાસરનો એવો નાશ કર્યો હશે કે જે રહેવા લાયક રહ્યું નહિ હોય તેથી તેણે ફરી વસાવ્યું હશે. આ પ્રમાણે વનરાજનો જન્મ સં. ૭૫૨, પંચાસરનો નાશ સં. ૭૯૦, અને પાટણની સ્થાપના સં. ૮૦૨ ઠરે છે. વનરાજને પંચાસરનું રાજ્ય સંધિને રૂઇએ મળેલું હોવું જોઇએ અને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય પણ કર્યું હશે, એમ હું ધારૂં છું.

સાલવારી.

હવે આપણે ચાવડા વંશના રાજાઓની સાલવારી હાથમાં લઇશું અને જૂદા જૂદા ગ્રંથમાં આપેલી સરખાવીશું. પરન્તુ એમ કરતાં પહેલાં પ્ર. ચિ. માં થયેલી લહીઆની કેટલીક ભુલો સુધારવા પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ તેમાં આપેલી સાલવારી યથાસ્થિત ઉતારૂં છું:–

“ સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ સોમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. વનરાજે વર્ષ ૫૯, માસ ૨, દિન ૨૧ રાજ્ય કર્યું. વનરાજનું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૨૧ નું હતું. સં. ૮૬૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૩ ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના સુત યોગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. × × × × યોગરાજે સં. ૮૭૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૪ સુધી વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું. સં. ૮૭૮ શ્રાવણ સુદિ ૫ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રે ધનુ લગ્નમાં રત્નાદિત્યનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ રાજાએ સં. ૮૮૧ કાર્તિક સુદિ ૯ સુધી ૩ વર્ષ, ૩ માસ, (?) દિવસ રાજ્ય કર્યું. સં. ૮૯૮ જેઠ સુદિ ૧૩, શનિવારે હસ્ત નક્ષત્રમ સિંહ લગ્ને ક્ષેમરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. સં. ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ રવિવાર સુધી ૩૮ વર્ષ ૩ માસ, ૧૦ દીવસ આ રાજાનો રાજ્યકાળ હતો. સં. ૯૩૫ આસો સુદિ ૧

---

૧૮ प्रबन्ध चिंतामणि, पृ. ३२.

સોમવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને ચામુંડરાજદેવનો પટ્ટાભિષેક થયો. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૩ સોમવાર સુધી ૧૩ વર્ષ, ૪ માસ અને ૧૬ દિવસ આ રાજાએ રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૩૮ મહા વદિ ૧૪, મંગળવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્ને શ્રી આકડદેવ ગાદીએ બેઠો. × × × × × × તેણે સં. ૯૬૫, પોષ સુદિ ૯, બુધવાર સુધી ૨૬ વર્ષ, માસ ૧, દિવસ ૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૯૦, પોષ સુદિ ૧૦ ગુરુવારે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને ભૂયગડ દેવ પાટે બેઠો. આ રાજાએ સં. ૯૯૧ આષાઢ, સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ, માસ ૬, દિવસ ૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે ચાવડા વંશમાં ૭ પુરુષ થયા અને ૧૯૦ વર્ષ, માસ ૨, દિન ૭ તે વંશનું રાજ્ય ચાલ્યું × × × × × સં. ૯૯૩, આષાઢ સુદિ ૧૫, ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંહલગ્ને રાત્રિના બે પહોર વખતે જન્મથી એકવીસમા વર્ષે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો." (प्र. चिं. ૩૫–૪૦).

આમાં કેટલીક દેખીતી ભૂલો છે, જે કદાચ લહીઆના પ્રમાદથી થયેલી હશે, તે સુધારી લઇએ.

૧ વનરાજે ૫૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. એટલે યોગરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ ૮૬૨ નહિ, પણ ૮૬૧ હોવું જોઇએ. તેમ જ પાછળ લખ્યા પ્રમાણે યોગરાજે ૮૭૮ સુધી ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, એટલે પણ એ જ વર્ષ બરોબર છે.

૨ રત્નાદિત્યે સં. ૮૭૮ શ્રાવણ સુદ ૫ થી ૩ વર્ષ ૩ માસ (૪ દિવસ) રાજ્ય કર્યું છે. તેથી તેના રાજ્યકાળનો અંત સં. ૮૮૧ માં નહિં, પણ ૮૮૨ માં ગણાય. (કાર્તિક સુદ ૧૩).

૩ રત્નાદિત્યનો અંત સં. ૮૮૨ કાર્તિક સુદ ૯ ગણ્યો છે અને ક્ષેમરાજનો આરંભ સં. ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ ગણ્યો છે. તેથી વચમાં ૧૬ વર્ષનો ગાળો છે, એ રાજ્યકાળ વૈરિસિંહનો ગણાય. એનું નામ રહી ગયેલું જણાય છે.

૪ ક્ષેમરાજનો રાજ્યારંભ ૮૯૮ જેઠ સુદ ૧૩ અને અંત ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ લખ્યો છે અને ચામુંડનો આરંભ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ લખ્યો છે, તેથી ૯૯૨ નહિ પણ ૯૩૫ જોઇએ અને ભાદરવા સુદી ૧૫ નહિ, પણ ભાદરવા વદિ ૧૫ (૦))) જોઇએ અને રાજ્યકાળના વર્ષ ૩૮–૩–૧૦ નહિં પણ ૩૭–૩–૧૭ જોઇએ.

૫ ચામુંડનો રાજ્યકાળ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ થી ૯૩૮ મહા વદિ ૩ જણાવ્યો છે અને રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૧૩–૪–૧૭ છે, પરન્તુ ૧૩ ને બદલે ૩ હશે, તેથી તેનો રાજ્યાંત ૯૩૯ મહા વદ ૩ ઠરે અને દિવસ ૧૬ નહિં પણ ૧૭.

૬ આથી આકડનાં ૨૬ નહિં, પણ ૨૫ ગણાય. અને તેના રાજ્યારંભની તિથિ મહા વદ ૧૪ નહિં પણ ૪ હશે. તેમજ તેના રાજ્યકાળમાં માસ ૧ નહિં, પણ ૧૧. ૯૩૯ મહા વદ ૪; વર્ષ ૨૫–૧૧–૨૦.

૭ આકડના રાજ્યાંતનું વર્ષ ૯૬૫ આપેલું છે, છતાં ભૂયડનો આરંભ ૯૯૦ છે એ દેખીતી ભૂલ જ છે. તે ૯૬૫ જોઇએ. એ સાલથી ગણીએ તોજ એનાં રાજ્યકાળના વર્ષ બરોબર બેસે, નહિં તો ૯૯૦ થી ૯૯૧ એક જ વર્ષ રહે. તેમજ એના રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૨૭ આપ્યાં છે, તેથી એનો રાજ્યાંત ૯૯૧ માં નહિં, પણ ૯૯૨ માં ગણવો જોઇએ.

અને રાજ્યકાળના દિવસ ૫૦ નહિ પણ ૫ હોવા જોઇએ. બીજી ગણત્રીએ પણ ૯૯૨ બરોબર છે. ચાવડાઓનો રાજ્યકાળ ૧૯૦ વર્ષ ગણ્યો છે. તેથી પણ એ સાલ જોઇએ (૮૦૨+૧૯૦=૯૯૨). એમા દિવસ ૧૭ છે તેને બદલે ૧૩ જોઇએ. વૈશાખ સુદ ૨ થી આષાઢ સુદ ૧૫ (૨ માસ, ૧૩ દિવસ).

ઉપર સંવતોની સાથે મેરુતુગે માસ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને યોગ આપ્યા છે. છતા પણ એમાથી ભાગ્યે જ કોઇનો મેળ મળે છે. નક્ષત્રો તો કોઇ જ ખરા નથી. તિથિઓમા મા‌ત્ર બે જ ખરી છે. એક પહેલી અને બીજી છેલ્લી. દા. ૮૦૨ વૈશાખ સુદ ૨ સોમવાર અને ૯૯૨ અષાઢ સુદ ૧૫ ગુરુવાર. બીજી એકમા માત્ર એક દિવસ ઓછો આવે છે. ચામુડનો રાજ્યારંભ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ સોમવાર લખ્યો છે, પણ ખરી રીતે રવિવાર તે તિથિએ હતો.

હવે આપણે જૂદા જૂદા ગ્રંથોમા આપેલા રાજ્યકાળ પ્રમાણે બધા રાજાઓના આરંભ અને અંતના વર્ષો સાથે એક કોઠો બનાવીશુ એટલે સરખામણી કરવી ઠીક પડે, રાજાઓના અનુક્રમમા આપણે બીજો અનુક્રમ સ્વીકાર્યો છે. તેથી પ્રથમ અનુક્રમવાળા ગ્રંથોમાથી માત્ર પ્રત્યેક રાજાના રાજ્યકાળના વર્ષો જ લેવા પડશે. એમના આરંભ અને અંતના વર્ષો ગણીને મૂકવાથી ગોટાળો થાય એમ છે.

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની વંશાવળીનો કોઠો.

રાજાનુ નામ.	प्रबंध चिंतामणि (२)		विचारश्रेणि		धर्मारण्य.		प्रबधचिंतामणि (१) कुमारपाल प्रबधरत्नमालमिरातेअहम्म	
	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી.	વર્ષ	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ.	ક્યાથી ક્યા સુધી	વર્ષ,
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯	૮૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨	૬૦
યોગરાજ	૮૬૧ થી ૮૭૮	૧૭	૮૮૧ થી ૮૯૧	(૯) ૧૦	૮૬૨ થી ૮૭૧	૯	૮૬૨ થી ૮૯૭	૩૫
રત્નાદિત્ય	૮૭૮ થી ૮૮૨	૩ + ૧	૮૯૧ થી ૮૯૪	૩	૮૭૧ થી ૮૭૪	૩	૦	૧૫
વૈરિસિંહ	૮૮૨ થી ૮૯૮	૧૬	૮૯૪ થી ૯૦૫	૧૧	૮૭૪ થી ૮૮૪	૧૦	૦	૨૫
ક્ષેમરાજ	૮૯૮ થી ૯૩૫	૩૭	૯૦૫ થી ૯૪૪	૩૯	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯	૦	૨૫
ચામુંડ	૯૩૫ થી ૯૩૯	૩ + ૧	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧	૦	૦
રાહડ	૯૩૮ થી ૯૬૫	૨૬	૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭	૯૪૪ થી ૮૭૧	૨૭	૦	૨૯
ભૂવડ	૯૬૫ થી ૯૯૨	૨૭	૯૯૮ થી ૧૦૧૭	૧૯	૯૭૧ થી ૯૯૮	(૨૭)	૦	૭
કુલ		૧૮૮ +૨		૧૯૬		૧૯૬		૧૯૬

જૂદા જૂદા ગ્રંથોની સાલવારી મેળવતાં એટલું જણાય છે કે **વિ. શ્રે.** અને **ધર્મારણ્ય**નાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો લગભગ સરખા છે. આમ બે ભિન્ન ભિન્ન-જૈન અને બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોની સાલવારીનાં વર્ષો મળતાં હોય એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ખરાં હોવાં જોઇએ. પરન્તુ એ બંનેમાં રાજાઓનાં આરંભ અને અંતનાં વર્ષોમાં ફેર છે. આ ફેર ૧૯ વર્ષનો-સમજી શકાય તેવો છે. કેમકે **ધર્મારણ્ય** વનરાજના રાજ્યારંભનું વર્ષ ૮૦૨ ગણે છે, જ્યારે **વિ. શ્રે.** મા ૮૨૧ આપેલું છે. આથી ૧૯ વર્ષનો તફાવત મૂળનો કાયમ રહ્યો છે.

આ બેમાંથી કયું વર્ષ ખરૂં છે તે જોઇએ. ઉપર વનરાજનો આરંભકાળ ૮૦૨ થી હોવાનું બતાવ્યું છે. તે બીજી રીતે પણ તપાસીએ. **પ્ર. ચિં.** ના બીજા સંસ્કરણનો ભ્રષ્ટ પાઠ છોડી દઇએ તો ચાવડા વંશનાં એકંદર રાજ્યકાળનાં વર્ષો ૧૯૬ હોવા બાબતમાં લગભગ બધા ગ્રંથકારો સંમત છે. તેમ જ મૂળરાજનું મરણ ૧૦૫૨-૫૩ મા થયેલું એમાં પણ મતભેદ નથી. **વિ. શ્રે.** માં આરંભની સાલ ૮૨૧ આપી છે, તેથી ચાવડાઓનો અંત ૧૦૧૭ માં માન્યો છે અને તેથી મૂળરાજનાં ૫૫ ને બદલે ૩૫ રાજ્યકાળનાં વર્ષ ગણ્યાં છે. પણ મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૦૧૭ મા ઠરી શકતો નથી. તેનાં બે કારણો છે. (૧) મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિ **પ્ર. ચિં.** માં આષાઢ સુદ ૧૫ ગુરુવાર આપી છે. તે સં. ૯૯૮ પ્રમાણે બરોબર મળે છે. (ઇ. સ. ૯૪૨, જુન ૩૦ ગુરુવાર), સં. ૧૦૧૭ પ્રમાણે મળતી નથી. તે વર્ષમાં તો એ તિથિએ **સોમવાર** હતો. (ઇ. સ. ૯૬૧. જુલાઇ ૧ સોમવાર) (૨) સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળનું જુનું કવિત છે તેમાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ સં. ૯૯૯ આપેલું છે.

સંવત નવ નવાણુંએ મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુળ ચાવડો (?) પામ્યો પાટણ રાજ.[૧૯]

આ જોતાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ સં. ૯૯૮ ગણવું જ બરોબર છે અને તેથી ચાવડા વંશનો આરંભ સં. ૮૦૨ થી જ ગણવો ઠીક છે (૯૯૮-૧૯૬=૮૦૨).

વનરાજે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું બધા ગ્રંથોમાં છે, **વિ. શ્રે.** સુદ્ધાં. પરન્તુ વખતે તેણે એટલાં વર્ષ સુધી સક્રિય ભાગ નહિ લીધો હોય. યોગરાજનાં રાજ્યકાળનાં કેટલાક ૩૫ વર્ષ જણાવે છે અને બીજા ૯ વર્ષ. આથી ગેઝેટીયરના લેખકે ૨૬ વર્ષનો વચમાં ગાળો ગણી તે રાજ્યકાળ વનરાજના બીજા કોઇ પુત્રનો હશે એમ અટકળ કરી છે. પણ ખરી રીતે તેમ ન હોવું જોઇએ. મારૂં અનુમાન તો એમ છે કે સં. ૮૬૧ સુધી વનરાજ જીવતો હશે, પરન્તુ યોગરાજે રાજસત્તા સં. ૮૩૫ માં હાથમાં લીધી હશે. જેઓ તેનાં ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે રાજસત્તા હાથમાં લીધી ત્યારથી ગણતા હશે, જ્યારે જેઓ તેનાં ૯ વર્ષ ગણે છે, એ વનરાજના મરણ પછીથી તેનો રાજ્યારંભ ગણતા હશે. પરન્તુ રાજાના મરણ સુધી સત્તા ગમે તેના હાથમાં હોય પણ આણ તો તેના નામની જ વર્તાય. આથી યોગરાજનાં ૯ વર્ષ જ ગણવાં વધારે યોગ્ય છે.

રત્નાદિત્યનો રાજ્યકાળ ૩ વર્ષનો હશે, એ ચોક્કસ છે, કેમકે ત્રણે ગ્રંથો એમાં સંમત છે. વૈરિસિંહનો રાજ્યકાળ **વિ. શ્રે.** માં આપેલો ૧૧ વર્ષનો યોગ્ય જણાય છે. **ધર્મારણ્ય**માં

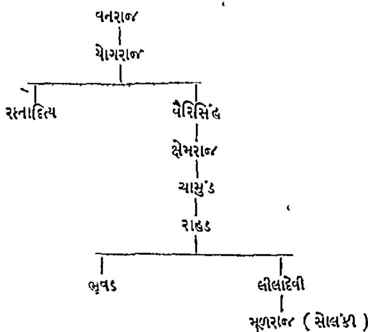
૧૯ 'ગુજરાત' માસિકના સં. ૧૯૭૬ ના આસોના અંકમાં રા. ભરતરામનો લેખ.

એક જ વર્ષ ઓછું છે. ક્ષેમરાજ અને ચામુડનો રાજ્યકાળ **ધર્મારણ્ય** પ્રમાણે લેવો ઠીક છે. ચામુડનો કાળ **પ્ર. ચિં.** પ્રમાણે માત્ર ૩ વર્ષ છે, પરન્તુ એની આગળનો ૧ લુપ્ત થયો હોય એ પણ સંભવિત છે. રાહડનો રાજ્યકાળ **વિ. શ્રે.** અને **ધર્મારણ્ય**મા મળતો છે, તેથી એ લીધો છે, તેમ જ ભૂવડનો કાળ **પ્ર. ચિં.** અને **ધર્મારણ્ય**મા મળતો છે, તેથી પણ એ સ્વીકાર્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે ભાગસાગ કરીને વંશાવળી ગોઠવીએ તો આ પ્રમાણે ગોઠવાય,—

અંક.	રાજાનું નામ.	ક્યાથી	ક્યા સુધી	વર્ષ.
૧	વનરાજ	૮૦૨	૮૬૧	૫૯
૨	યોગરાજ	૮૬૧	૮૭૦	૯
૩	રત્નાદિત્ય	૮૭૦	૮૭૩	૩
૪	વૈરિસિંહ	૮૭૩	૮૮૪	૧૧
૫	ક્ષેમરાજ	૮૮૪	૯૧૩	૨૯
૬	ચામુડ	૯૧૩	૯૪૪	૩૧
૭	રાહડ	૯૪૪	૯૭૧	૨૭
૮	ભૂવડ	૯૭૧	૯૯૮	૨૭
				કુલ ૧૯૬

રાજાઓના પરસ્પર સંબંધનુ વંશવૃક્ષ નીચે આપ્યુ છેઃ—

परिशिष्ट अ.

અપ્રકટ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા.

१. विचार श्रेणि

(પૅાટસન મ્યુઝીઅમની પ્રત)

××× तदनु ८०२ वर्षे वैशाख शुदि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्नः श्री वनराज श्री अणहिलपुरं अस्थापयत् तत्र च ६० वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९ राज्यं कृतं ततः संवत् ८९१ वर्षोपविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्यं कृत ततो वैरसिंहस्य राज्य वर्ष ११ ततः सं. १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्यं व० ३९ ततः ९४४ वर्षोपविष्ट सुत चामुंड राज व० २७ ततः संवत् ९७१ वर्षोप० सुत घाघडस्य राज्यं वर्षं २९।९९८ वर्षोपविष्टसुत सामंतसिंह राज्यं वर्ष १९ इत्थं एवं १०१७ इत्थं चावडावंशेऽष्टभि १९६ वर्ष राज्यं कृतं तदनु संवत् १०१७ वर्षे चौलुक्य वशोपविष्टस्य दौहित्र श्री मूलराज राज्यं वर्ष ३५ × × × × × × × ×

२. विचार श्रेणि.*

(મુબાઇની રૅાયલ એ. સોસાઇટીની પ્રત)

××× तदनु ८२१ वर्षे वैशाख डादि २ सोमे चाउडा वंशोत्पन्नः श्री वनराजः श्री अणहिलपुरं अस्थापय तत्र च ६८ वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्षे ९ राज्यं कृतं। ततः संवत् ८९१-वर्षे पिविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३ राज्य कृतं। ततो वैरसिंहस्य राज्यं वर्ष ११ ततः संवत् १०५ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्यं च० ३९ ततः ९४४ वर्षेपिविष्ट सुत वामुंडराय २७ ततः स. ९७१ वर्षेपिप सुत घाघडस्य राज्यं ब० ७। ९९८ वर्षेपिवि सुत प्रराज्यं च॥ ९ इछ पय १०१७ इछं चावडा वशे अष्टभिः १९६ वर्ष राज्यं कृत। तधनु सं. ९०१७ वर्षे वोलुक्य वंशोपविष्टस्या दौहित्र मूलराज्यं च ३५ × × × × ×

३ धर्मारण्य.

कृत्वा राज्यं षष्ठि वर्षं वनराजो दिवं गतः।
तत्सुतो योगराजश्री प्रजापालन तत्परः ॥ ८७ ॥
वर्षाणां नवकं तेन कृतं राज्यं विजानता।
भुक्त्वा भोगांश्च विविधान् पश्चात्सोऽपि दिवं गतः ॥ ८८ ॥

* પૂનાની પ્રત આને મળતી છે, પણ આનાથી એ વધારે અશુદ્ધ છે.

रत्नादित्येऽति नाम्नावै तत्सुतो राज्यशासने ।
वर्षत्रयं कृतं राज्यमल्पायु र्ह्यवान्मृतश्च सः ॥ ८९ ॥

तत्सुतो वीरसिंहश्च वर्षाणां दशकं तथा ।
त्रैविद्यानां कृता सेवा मनसा कर्मणा च वै ॥ ९० ॥

राजा कालवशे जात स्तत्सुतः क्षेमभूपतिः ।
एकोनत्रिंशता सोऽपि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ ९१ ॥

पश्चाद्राजा भवत्तस्य चामुंडाख्य सुतो बली ।
नेत्रभूमि मितैर्वर्षैः सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९२ ॥

उधडस्तस्य दायादो वर्षाणां सप्तविंशतिः ।
राज्यं चकार धर्मात्मा सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९३ ॥

राजा भूवड नाम्ना च तत्सुतो राज्यशासने ।

× × × × × × ×

परिशिष्ट ब.

કેટલાક સંવતનાં તિથિ વાર અને ખ્રિસ્તિ તારીખો.

૧	સં. ૮૦૨*	વૈશાખ	સુદ	૨	=	સોમવાર,	તા.	૨૮	માર્ચ	ઇ. સ. ૭૪૬
૨	સં. ૮૨૧×	,,			=	ગુરુવાર,	તા.	૨૮	માર્ચ	ઇ. સ. ૭૬૫
૩	સં. ૮૬૧	આષાઢ	સુદ	૩	=	મંગવાર,	તા	૩	જુન	ઇ. સ. ૮૦૫
૪	સં. ૮૬૨*	,,			=	સોમવાર,	તા.	૨૨	જુન	ઇ. સ. ૮૦૬
૫	સં. ૮૫૪	,,			=	ગુરુવાર,	તા.	૨૧	જુન	ઇ. સ. ૭૯૮
૬	સં. ૮૬૪	,,			=	ગુરુવાર,	તા.	૧	જુન	ઇ. સ. ૮૦૮
૭	સં. ૮૯૮*	જેઠ	સુદ	૧૩	=	શુક્રવાર,	તા.	૨૬	મે	ઇ. સ. ૮૪૨
૮	સં. ૮૮૬	,,			=	સોમવાર,	તા.	૯	મે	ઇ. સ. ૮૩૦
૯	સં. ૮૮૪	,,			=	શનિવાર,	તા.	૩૦	મે	ઇ. સ. ૮૨૮
૧૦	સં. ૯૨૨*	આશ્વિન	સુદ	૧	=	શુક્રવાર,	તા.	૧૩	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૬૬
૧૧	સં. ૯૨૪	,,			=	સોમવાર,	તા.	૨૧	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૬૮
૧૨	સં. ૯૩૫	,,			=	રવિવાર,	તા.	૨૦	સપ્ટેંબર	ઇ. સ. ૮૭૯
૧૩	સં. ૯૩૮*	માહ	વદ	૪	=	શુક્રવાર,	તા.	૧૨	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૮૨
૧૪	સં. ૯૪૩	,,			=	મંગળવાર	તા.	૧૭	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૮૭
૧૫	સં. ૯૫૦	,,			=	મંગળવાર,	તા.	૨૯	જાનેવારી	ઇ. સ. ૮૯૪

* સંવત, તિથિ, વાર, માસ प्रबन्धचिंतामणिમાં આપ્યાં છે.

૧૬ સં. ૬૬૪	પોષ સુદ ૧૦	= ગુરુવાર,	તા.	૧૭	ડિસેંબર	ઇ. સ.	૬૦૭
૧૭ સં. ૬૬૫*	,,	= સોમવાર,	તા.	૫	ડિસેંબર	ઇ. સ.	૬૦૮
૧૮ સં. ૬૭૧	,,	= ગુરુવાર,	તા.	૨૯	ડિસેંબર	ઇ. સ.	૬૧૪
૧૯ સં. ૬૯૦	,,	= સોમવાર,	તા.	૨૯	ડિસેંબર	ઇ. સ.	૬૩૩
૨૦ સં. ૬૯૧*	આષાઢ સુદ ૧૫	= શુક્રવાર,	તા.	૧૯	જુન	ઇ. સ.	૬૩૫
૨૧ સં. ૬૯૨	,,	= ગુરુવાર,	તા.	૭	જુલાઇ	ઇ. સ.	૬૩૬
૨૨ સં. ૬૯૮	,,	= ગુરુવાર,	તા.	૩૦	જુન	ઇ. સ.	૬૪૨
૨૩ સં. ૧૦૧૭	,,	= સોમવાર,	તા.	૧	જુલાઈ	ઇ. સ.	૬૬૧

(આ તિથિઓની ગણત્રી કરી આપવા માટે હું મિ. મંચેરજી પેસ્તનજી ખરેઘાટનો અત્યંત ઋણી છું).

+ તિથિઓની ગણત્રી **વિચારશ્રેણિ**માં છે.

(આ બધામાં માત્ર પહેલી તિથિજ ખરી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં ચાવડાના અંતની તિથિ સં. ૯૯૨ કે ૬૯૮ આપેલી છે, તે પણ ખરી છે.)

૫ વઢવાણના કેટલાક શિલાલેખો.

લેખક–ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

વઢવાણની પ્રાચીનતા. કાઠીયાવાડનાં જૂનાંમાં જૂનાં શહેરોમાંનું વઢવાણ પણ એક લેખાય છે અને જે વિગતો અત્યારે મળે છે તેને આધારે કેટલાકો તેને વલ્લભિપુરની સ્થાપનાના કાળનું પણ માને છે; પરન્તુ જેટલાં પ્રાચીન વલ્લભિપુરનાં અવશેષો માલૂમ પડયાં છે, તેટલાં પ્રાચીન વઢવાણનાં ઉપલબ્ધ અવશેષો માલૂમ પડતાં નથી. વઢવાણ એ વર્ધમાનપુર તરીકે પ્રાચીન કાળમાં ઓળખાતું અને તેનો પુરાવો શિલાલેખો ઉપરથી મળે છે, પરન્તુ તેનું 'વર્ધમાનપુર' એવું નામ છેલ્લા જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનું નામ વર્ધમાન સ્વામી હતું, તે ઉપરથી પડયું હોવાનું જે કેટલાકો માને છે તે શોધખોળને આધારે યથોચિત માલૂમ પડતું નથી. જૈન સંશોધકો અને વિદ્વાનોએ જ ચર્ચાને અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાવીર સ્વામી કોઇ વાર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં આવ્યા જ નહોતા, એટલે શૂલપાણિ યક્ષને પ્રબોધીને મહાવીર સ્વામીએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો તે કાર્ય તેમણે વઢવાણની નદીને કાંઠે કર્યું હોય એ સંભવિત નથી. વઢવાણના ભોગાવાના કાંઠા પર આજે મહાવીર સ્વામીની દહેરી છે અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગની જ તે યાદ આપે છે, પરન્તુ એ દહેરી ત્યાં ઇતિહાસનો વિરોધ હોવા છતાં કેવી રીતે બંધાઈ તે વિષેનાં ચિત્ર–વિચિત્ર અનુમાનો કરીને જ આપણને ચલાવી લેવું પડે તેમ છે. મહાવીર સ્વામીએ શૂલપાણિ યક્ષને જે સ્થાને પ્રબોધ્યો હતો એ સ્થાન આજે એકલા વઢવાણને જ બતાવવામાં આવતું નથી, પરંતુ એવાં જ નામ વાળાં બીજાં ગામો મારવાડ અને બિહારમાં પણ બતાવવામાં આવે છે, જે સ્થાનોની પાસે નદીઓ છે અને એક સ્થળે તો મહાવીર સ્વામી અને શૂલપાણિ યક્ષના પ્રસંગને યાદ આપતી દહેરી પણ છે. આ ઉપરથી વઢવાણની પ્રાચીનતા મહાવીર સ્વામીના કાળ જેટલી દૂરની ઠરાવવા જેટલાં વિશ્વાસપાત્ર સાધનો આજે ઉપલબ્ધ થતાં નથી. સંવત્ ૧૩૦૧ નો એક શિલાલેખ એક દટાઇ ગએલી વાવમાંથી મળી આવેલો અને જે વઢવાણ શહેરની હકીકતના વઢવાણ રાજ્ય તરફથી ચાલીસેક વર્ષ પહેલાં બહાર પડેલા પુસ્તકમાં આપેલો છે તેમાં "વર્ધમાન મંડળ" એ શબ્દો જણાય છે. તે પૂર્વેના શિલાલેખો પણ વઢવાણમાં છે અને તેમાં સિદ્ધરાજના કાળના શિલાલેખો પણ છે, પરન્તુ તેના શિલાલેખોના જે કાંઇ ભાગો વાંચી શકાયા છે તેમાં વઢવાણના નામ સંબંધી કશા ઉલ્લેખો મળી આવતા નથી. ઉપર જણાવેલા સં. ૧૩૦૧ ના શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખ ઉપરાંત સંવત ૧૬૫૩ નો એક શિલાલેખ છે તેમાં "વઢવાણ" તરીકે તેને ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. 'વર્ધમાન'નું નામ 'વઢવાણ' ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રચલિત થયું હોય એમ તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

વઢવાણમાં શહેરની મધ્યમાં આજે એક "પાદા–મસીદ" ને નામે ઓળખાતી મસ્જીદ છે અને તેની આસપાસ મોટું વેપારી ચૌટું છે. ત્યાં આગળ પૂર્વે

પાજા વસહિકાનો શિલાલેખ. 'પાજાવસહિકા' નામનો લત્તો હતો. તે સંબંધે ચાલતી દંત-કથા ઘણી વિચિત્ર છે. પાજો નામનો વાણીયો ઘી તેલનો વેપાર કરતો હતો, તેને ત્યાં વશી નામની ભરવાડણ ઘીનો ગાડવો વેચવા આવી હતી. પાજાએ તેનો ઘીનો ગાડવો અને તેની સાથેની ઇંઢોણી બધુંએ વેચાતું રાખ્યું. ઇંઢોણી અમરવેલની હતી એટલે તેના દિવ્ય પ્રભાવથી ઇંઢોણી ઉપરનો ગાડવો એ ઘીનું અક્ષયપાત્ર બની ગયું અને ઘી ગમે તેટલું વેચતાં છતાં તે ખૂટ્યું નહિ! એ અમરવેલની ઇંઢોણીના પ્રભાવથી પાજો ધનવાન થયો અને તે રીતે મેળવેલા ધનથી તેણે જૈન મંદિરો બધાવ્યાં તથા તે મંદિરોને પોતાનું તથા પેલી ભરવાડણનું નામ આપી "પાજા–વશી"નાં મંદિરો ઠરાવ્યાં. પરન્તુ જે સ્થળે એ મંદિરો હતાં અને જ્યાં આજે ઉપર્યુક્ત મસ્જીદ આવેલી છે તે સ્થળેથી ભોંયમાંથી ખોદતાં હાથ લાગેલા એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે "પાજાવસહિકા" (પાજા વસહિકા) એવા નામે ઓળખાતા સ્થાનને "પાજા–વશી" જેવું બંધ બેસતું નામ લોકોક્તિમાં અપાઇ ગયું છે અને ઉક્ત ચમત્કારિક વાર્તાને 'પાજા-વસહિકા' સાથે કશો સંબંધ નથી. એ શિલાલેખ નીચે મુજબ વંચાય છેઃ—

स० १३९ वैशाख सुदा ३ मोढ वंशो श्र० पाजान्वये व्य० देदासुत व्य० मुंजालं भार्याये। व्य० रतनदिव्या आत्मश्रेयोऽर्थ श्री नेमीनाथ बिंबं कारीतं प्रतीष्टीतं श्री जायोद्धर गच्छे श्री सर्वाणंदसुरी संताने श्री देवसुरी पदभूषण मणिप्रभु श्री हरीभद्रसुरी शीष्ये सुप्रहित नामधेय भट्टारक श्री चंद्रसिंह सुरी पट्टलं करणे। श्री विबुधप्रभसुरी श्री पाजावसहीकायां भद्रं भवतु ॥

આ શિલાલેખ એટલું બતાવે છે કે પાજા અટકવાળા મોઢ વણિક દેદાના પુત્ર મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના આત્મશ્રેયને અર્થે નેમીનાથ પ્રભુનું બિંબ જાલ્યોદ્ધર ગચ્છના વિબુધ-સુરિએ "પાજાવસહિકા"માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું. જેને અર્થે એ મંદિર બંધાએલું તેનું નામ તેમાં મળે છે, પરન્તુ જેણે એ મંદિર બંધાવેલું તેનું નામ મળતું નથી. સોલંકી રાજાઓના કાળમાં મોઢ વણિકો જૈન ધર્મ પાળતા હતા એવું તો ઇતિહાસ કહે છે; પરન્તુ આ શિલા-લેખમાં જે મુંજાલની પત્ની રતનદેવીના નામનો ઉલ્લેખ છે, તે મુંજાલ કર્ણ સોલંકી અને સિદ્ધરાજના મંત્રીઓમાંનો એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુંજાલ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આ નિર્ણય કરવા માટે સં. ૧૩૯ નું પરીક્ષણ કરવું પડશે. આ શિલાલેખ એક જૈન ઉપાશ્રયમાં દાટવામાં આવેલો છે એટલે તે જોવા માટે મેળવી શકાયો નથી. પરંતુ આખો શિલાલેખ આદિથી અંત સુધી વંચાય છે અને તે વઢવાણ શહેરની હકીકતના પુસ્તકમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. જ્યાં પાજાવસહિકાનું જૈન મંદિર હતું અને જ્યાં આજે પાડા મસ્જીદનો ભાગ આવેલો છે ત્યાંનો લત્તો ભોંયરાળાને નામે ઓળખાય છે. ત્યાં ખોદકામ કરતાં એ શિલાલેખ જૈન મંદિરના અવશેષો સાથે દટાએલો મળી આવ્યો હતો. સં. ૧૩૯ ની પહેલાંનો કે પછીનો અંક ભુંસાઇ ગયો હોવાની શંકા એ લેખ વાંચીને ઉતારી લેનાર વઢવાણના એક મર્હુમ વિદ્વાન્ ન્યાયાધીશ સ્વ. ખોટીદાસને પણ થઇ નથી. તેમની શંકા એવી છે કે કદાચ તેની પૂર્વેનો એક આંકડો છોડીને એટલે કે ૧૧૩૯ ને બદલે ૧૩૯ નો સંવત્સર શિલાલેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હોય. જો એ સંવત ૧૧૩૯ હોય

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુંજાલની પત્ની ।। આમશ્રેયને અર્થે પાજાવસહિકાનું મંદિર બંધાયું હોય એ માનવા જોગ વાર્તા છે. પરંતુ શતકના બે અંક છોડીને એકમ-દશકના બે અંકોવાળા શિલાલેખો મળી આવે છે પણ એક અંક છોડીને લખેલા શિલાલેખો મળી આવતા નથી. એટલે એ લેખ સંવત્ ૧૧૩૯ નો હોવાનો સંભવ નથી. વળી એ શિલાલેખમાં જાલોદર ગચ્છના સર્વદેવ સૂરિના શિષ્ય શ્રી દેવરત્નસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રીહરિરત્નસૂરિ, તેમના શિષ્ય શ્રી ચંદ્રસિંહસૂરિ અને તેમના ગુરુબંધુ શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિએ એ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હોય એવું જણાય છે જાલોદર ગચ્છનો એક બીજો શિલાલેખ "પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ-ભાગ ૨ જો" માં શ્રી જિનવિજયજીએ ૪૮૮ મા નંબરનો આપ્યો છે. તેમાં શ્રી દેવસૂરિનું નામ આવે છે આ લેખમાં પણ દેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય ભટ્ટારકશ્રી ચંદ્રસિંહસૂરિના ગુરુભાઈ વિબુધપ્રભસૂરિનું નામ આવે છે. એટલે હરિરત્ન સૂરિ, ચંદ્રસિંહસૂરિ અને અને વિબુધપ્રભસૂરિ સમકાલીન હોવા જોઈએ. ૪૮૮ નંબરનો "પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ" માંનો શિલાલેખ સંવત્ ૧૩૮૯ ની સાલનો છે અને વિબુધપ્રભસૂરિવાળો પાજાવસહિકાનો શિલાલેખ ૧૧૩૯ ની સાલનો હોય તે ન માની શકાય તેવું છે આ કારણથી આ ત્રણ અંકનો શિલાલેખ સિંહ સંવતનો હોવો જોઈએ સિંહ સંવત્સરના જે થોડા શિલાલેખો કાઠિયાવાડમાંથી મળેલા છે તે શિલાલેખોમાં સિંહ સંવતની સાથે વિક્રમ સંવત્ અને બીજા સંવત્ પણ દર્શાવેલા છે, પરંતુ આ શિલાલેખને જો સિંહ સંવતનો માનીએ તો કાઠિયાવાડમાં એકલા સિંહ સંવતના શિલાલેખો પણ હોવા જોઈએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે સિંહ સંવત્ ૧૫૧ સુધીના બીજા લેખો મળ્યા છે તે જોતા ૧૩૯ નો સિંહ સંવતનો લેખ સંભવિત છે ૧૩૯ + ૧૧૬૯ − ૧૧૭૦ = ૧૩૦૮-૯ ની સાલમાં ગુજરાતમાં વીસલદેવ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું જે કાળ જૈનોની ચડતીનો હતો વીર ધવળ વાઘેલાના કાળમાં વસ્તુપાળ-તેજપાળ થયા અને તેમણે અનેક જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતા તેજ કાળમાં આ પાજાવસહિકાનું જૈન મંદિર બંધાયું હોવું જોઈએ આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ત્રણ અને સિદ્ધરાજ સોલંકીના કાળમાં થએલા મુંજાલની સાથે આ શિલાલેખમાંના મુંજાલને કશો સંબંધ નથી, પરન્તુ એ મુંજાલ કોઇ બીજી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. આ પાજાવસહિકાના મંદિરનો નાશ સંવત્ ૧૫૦૪ માં થયો હોય એમ જણાય છે. કારણકે એ વર્ષમાં જાણીતી પાડામસજીદ અસ્તિત્વમાં આવી હતી એવું એ મસ્જીદના શિલાલેખપરથી જણાય છે માત્ર ૨૦૦ વર્ષ અસ્તિત્વમાં રહેલા મંદિરનો શિલાલેખ કે જે ત્યાર પછી ૪૫૦ વર્ષ સુધી જમીનમાં દટાએલો રહ્યો હતો તેમાં સંવતના આંકડાની સ્પષ્ટતા પરિપૂર્ણ હોય એ બનવા જોગ છે, તેમજ માનવા જોગ છે

સંવત ૧ નો પાળીયો. સિંહ સંવત વઢવાણથી શરૂ થયો હોવાનું મનાવનારો એક પાળીયો પણ હાલમાં વઢવાણમાં જોવામાં આવ્યો છે આ પાળીયો રાણકદેવીના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરની પાસે દટાએલા તથા ઉભા સંખ્યાબંધ ખાંભીયામાંનો એક છે તેમાં શસ્ત્રધારી અશ્વારોહી સૈનિકની આકૃતિ હેઠળ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

સવત ૧ નવિશે ફા	सवत १ नविरषे फा
ગણ વદ નામ ‍વાર ૯	गण वद नाम वार ह

રપાઅજી કામ આ-	रपाअजी काम आ-
વા છે.	वा छे.

આ લેખમાં સંવત ૧ નો આંકડો સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ છે કે તેના વિષે જરા પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' એ ગ્રંથમા સિંહ સંવત કોણે ચલાવ્યો તે વિષે કશો નિર્ણય કરતા નથી. કર્નલ જેમ્સ ટૉડ તેને ગોહીલ શિવસિંહનો ચલાવેલો સંવત માને છે. ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ દીવાન શ્રી વિજયશંકર ઓઝા, પોરબંદરના એક લેખમા શ્રીસિંહ નામના સૌરાષ્ટ્રના મંડલેશ્વરનું નામ મળતું હોવાનું જણાવીને તેણે એ સંવત્ ચલાવ્યો હોય એવું અનુમાન કરે છે. પરન્તુ પોરબંદરનો એ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તેને *સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ચલાવેલો* સંવત માને છે. જો સિદ્ધરાજે વિ. સં. ૧૧૬૯-૭૦ માં રા'ખેંગાર ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એવું સિદ્ધ કરી શકાય તો એ 'સિંહ સંવત' 'જયસિંહ સંવત'ના ટુંકા નામ તરીકે ઓળખાતો મનાય; પરન્તુ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સૌરાષ્ટ્રના વિજયનું વર્ષ નક્કી કરી શકાતું નથી. ઉપર આપેલો સંવત ૧ નો શિલાલેખ જેની લિપિ વિક્રમના બારમા શતકના ગુજરાત-કાઠિયાવાડના શિલાલેખોને મળતી છે, તે સિંહ સંવત્સરનો જ હોવો જોઇએ એમ માનવાનું કારણ મળે છે. રાણકદેવીના મંદિરની પાસેના શિલાલેખોમાનો એ પાળીયો છે તે જોતા સિંહ સંવત વઢવાણથી જ સિદ્ધરાજે શરૂ કર્યો હોય એમ માનવાનું એક વિશેષ કારણ મળે છે. એ કાળના બીજા શિલાલેખોની લિપિ તો આ લેખની લિપિના જેવી જ જણાઇ છે. તેની પછીનાં ૧૦૦ વર્ષનો એટલે ભીમદેવ બીજાના કાળનો એક લેખ મુંબઇના મ્યુઝીયમમાં છે અને તેની લિપિ આ લેખની લિપિને મળતી જ છે; પરન્તુ ઘણાખરા લેખો સંસ્કૃતમાં મળી શકે છે અને આ લેખ ગુજરાતીમાં છે; તેમાનો ક્રિયાપદનો પ્રયોગ 'આવા છે' સહજ શંકાશીલતા ઉપજાવે છે. પરંતુ શિલાલેખમાં 'છે' અક્ષર 'છિ' અથવા પ્રતિમાત્રાની રીતે વાચતા 'છૈ'નું ભાન પણ કરાવે છેઃ એટલે એ લેખને જૂના કાળના ખરા લેખ તરીકે વાચવામાં કશો વાધો હોય એમ હું માનતો નથી. વઢવાણના બીજા શિલાલેખોમા 'છે' ક્રિયાપદ વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં વપરાએલું માલૂમ પડે છે. વચ્ચેના કાળના બીજા લેખો પુષ્કળ મળે છે, પરન્તુ તે સંસ્કૃત ભાષામા લખાએલા છે, ૧ આંકડાની પૂર્વેના કોઈ આંકડા મૂકી દેવામાં આવ્યા હોય એવી શંકા પણ સ્વાભાવિક છે. બે અંકના સંવત્સરવાળા શિલાલેખો ઘણી વાર સિંહ સંવતનો ભ્રમ ઉપજાવે છે. કોઇ વાર વિક્રમ સંવતના એવા શિલાલેખોમાં શતકના બે અંક છોડીને બે અંક છેલ્લા દર્શાવવામા આવેલા હોય છે, પરન્તુ એક કે ત્રણ આંકડાના સંવતમાં એવો ભ્રમ ઉપજવાનું કશું કારણ રહેતું નથી, પરન્તુ તેને ખરેખર સિંહ સંવત માનવામાં કાઇ વાંધો જણાતો નથી.

માધાવાવનો શિલાલેખ.

માધાવાવ સબંધી એક લોકગીત હાલમાં વધારે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું છે. એ ગીત કરુણારસથી ભરેલું છે અને તેનો સાર એ છે કે માધાવાવ ગળાવતાં બાર વર્ષ થયા અને વાવ બંધાઇને તૈયાર થઈ તોપણ તેમાં પાણી આવતું નહોતું, તેથી તેને એક જીવતા દંપતીનો-એક ક્ષત્રીય યુવક તથા તેની પત્નીનો ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો અને તેથી માધા-

વાવમા પાણી આવ્યું હતું. આવા વહેમો જૂના વખતમા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય એ બનવા જોગ છે, એટલે વસ્તુતઃ એવો ભોગ આપવામાં આવ્યો પણ હોય, અથવા તો વાવ ગાળવામા આવતી હોય ત્યારે તેમા કોઇ દંપતી ડૂબીને કે અન્ય કોઇ રીતે મરણ પામ્યુ હોય અને પાછળ એ કરુણારસભરિત બનાવ અતિશયોક્તિ સાથે દંતકથામા અને લોકગીતમા ગુંથાવા પામ્યો હોય.

આ વાવ અત્યારે માધાવાવને નામે ઓળખાય છે અને લોકકથની એવી છે કે તે કરણ વાઘેલાના પ્રધાન માધવે બધાવી હતી. વઢવાણ શહેરની હકીકતનું જે પુસ્તક વઢવાણ રાજ્યે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેમા પણ એમ જ જણાવેલું છે, પરન્તુ એ વાવ માધવે બધાવી હોવાનો પુરાવો તેની અંદરનો શિલાલેખ આપતો નથી. એ શિલાલેખમા એક પુરુષ તથા એક સ્ત્રીની નાની મૂર્તિઓ કોતરવામા આવી છે અને તેની હેઠળ નીચે મુજબ ઉલ્લેખો કરવામા આવલા છે:—

(૧) સંવત ૧૩૫૦ વર્ષે કાતીક સુદ ૮ ગુરૌ
નાગર જ્ઞાતીય વ૦ શ્રી સોમ સુત મિહં શ્રી સિધૂ
(૨) નાગર જ્ઞાતીય મહં શ્રી સોઢલ સુતા મહંશ્રી તપમાદેવી.

નાગર જ્ઞાતિના કોઇ સિધૂ તથા તેની સ્ત્રી તપમાદેવીએ આ વાવ બંધાવી હોય એવું જણાય છે. ‘ માધાવાવ ’ જેવું પ્રચલિત નામ અને શિલાલેખની અંદરની ‘નાગરજ્ઞાતિ’ એ બે ઉપરથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માધવ લોકોના ધ્યાનમા તુરત આવી જાય એ બનવા જોગ છે. પરન્તુ સંવત ૧૩૫૦ નો વિચાર કરતા માધવ એ વર્ષે વઢવાણમા આવીને વાવ બંધાવે, એ શક્ય જણાતું નથી. મુસલમાનોએ સં, ૧૩૫૬ મા ગુજરાત સર કર્યું. તે પૂર્વે મુસલમાન સેના અલફખાની સરદારી હેઠળ દિલ્હીમાથી નીકળીને પાટણમા આવી અને તેની પહેલા માધવ ગુજરાતમા લપાતો છુપાતો દીલ્હી ગયો હતો. દિલ્હી ગયા પૂર્વે તે કચ્છમા ગુજરાતના રાજા માટે ઘોડાની ખરીદી કરવા ગયો હતો, એટલે ગુજરાત સર થયાની સાલ ૧૩૫૬ પહેલા ૬ વર્ષે માધવ વઢવાણમા માધાવાવ બધાવવાનો વિચાર સરખોએ કરી શકે એ સંભવિત નથી. માધવે આવા કોઇ જાતના બીજાં લોકોપયોગી કાર્યો કરેલા માલૂમ પડતા નથી, એટલે ૧૩૫૦ ની સાલમા નાગર જ્ઞાતિના કોઇ સિંધુએ બધાવેલી વાવને માધવના નામ સાથે જોડવી એ ઇતિહાસથી તેમજ પુરાવાઓથી વિરુદ્ધ છે. લોકકથામા હમેશા સત્ય વસ્તુસ્થિતિ જ હોય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ઉપર પાજા—વશીની પ્રચલિત લોકકથા જણાવવામા આવી છે અને ‘ પાજાવસહિકા ’ ઉપરથી પાજા વાણીયા તથા વશી ભરવાડણની કથા જન્મી તો વઢવાણની ૩ વાવોમાની સૌથી મોટી વાવને ‘ મહાવાવ ’ ને સ્થાને લોકો ‘ માધાવાવ ’ કહી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ માધવને તેની સાથે જોડી દે એ કાંઇ અશક્ય નથી.

વઢવાણ એક પ્રાચીન નગર છે એ જાણીતી વાત છે. ત્યાં બીજા અનેક શિલાલેખો જાહેર તેમજ છૂપા પડ્યા છે પરન્તુ તેની શોધખોળ કરાવવામાં રાજકર્તાને કાંઇ રસ પડતો હોય એમ જણાયું નથી. ઉપર જણાવેલો સંવત ૧ નો શિલાલેખ જે થોડા માસ પહેલા

જમીનમાં દાટેલો ઉભો હતો, તેને હાલમા ખોદી કાઢીને સાધારણ પત્થરની દશામાં રખડતો મૂકવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં માત્ર ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રકાશ પાડવા જોગ થોડા શિલાલેખો વિષેનું જ વિવેચન કરવાનું ઉચિત માન્યુ છે; વઢવાણમા આવેલા બીજા શિલાલેખોની જો શોધખોળ કરવામાં આવે અને ખુલ્લા પડેલા શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઇતિહાસને મદદગાર થાય તેવી નવી વિગતો ઉપલબ્ધ થવાનો સંભવ છે.

તા૦ ક૦ આ લેખમા દર્શાવેલા શિલાલેખોમાનો સંવત ૧ નો લેખ તથા માધાવાવનો શિલાલેખ એ બેઉના ફોટોગ્રાફો લેખકની પાસે છે.

૬. નાસિક પંચવટી

(કયા આવી ?)

લેખક—રા. રા. હનુમંતરાવ બળવંતરાવ ભીડે.

શ્રીરામ કથા અત્યંત પ્રાચીનકાળથી આપણા આબાલવૃદ્ધોને બહુ પ્રિય થઇ રહી છે એનું એક પ્રમાણ સંસ્કૃતમા અને માગધીમા લખાએલા જુના ગ્રંથો એ છે. બીજું પ્રમાણ એ છે કે હિંદુસ્તાનના લગભગ દરએક પ્રાંતના લોકોમા એવી શ્રદ્ધા છે કે આપણા પ્રાંતમા શ્રીરામચંદ્ર આવી ગયા હતા, તેની નિશાની તરીકે ત્યા ત્યા શ્રીસીતારામના ચરણસ્પર્શથી પવિત્રિત તરીકે કેટલાક સ્થળો બતાવવામા આવે છે ગુજરાત-કાઠિઆવાડ આ એકજ એવો પ્રાંત છે કે જ્યા શ્રીરામના આવી ગયાના સ્મરણચિન્હો જોવામા આવતા નથી કોસલથી અતિ દૂર પંચનદ, ત્યા પણ શ્રીરામના પુત્રની રાજધાની વસાવવામા આવી હતી. અસ્તુ, લોકોની માન્યતા એ એક વસ્તુ છે, ઐતિહાસિક સત્ય એ બીજી વસ્તુ છે લોકો માને છે અથવા યાત્રા કરવા જાય છે તેથી તે ક્ષેત્રમા શ્રીરામ આવી ગયા હતા એમ માનવુ સકારણ હોતુ નથી. કોઇક વાર ઇતિહાસ તેથી ઉલટું બતાવે છે. આનું એક ઉદાહરણ આજે વિદ્વાનો આગળ મૂકવાની રજા લઉ છુ.

રામાયણકાલીન હિંદુસ્તાનના ભૂગોલ વિષે હુ કેટલાક દિવસથી વિચાર કરૂ છુ તેમા નાસિક-પંચવટી બાબત લૌકિક શ્રદ્ધા અને ઐતિહાસિક સત્ય આ બેની વચ્ચે વિરોધ મને દશ્યમાન થવા લાગ્યો વધારે વિચાર કરતા તે વિરોધમા મજબૂતી આવતી જાય છે.

. અત્યારનુ નાસિક સૌ કોઈ જાણે છે. તેના અક્ષાંશ ૨૦ ૬° ઉ. અને રેખાંશ ૭૩ ૫૪° પૂ છે નાસિકથી બે માઇલ પંચવટી છે વનવાસી સીતા રામ લક્ષ્મણ ત્યા ઘણા દિવસ રહ્યા હતા અને ત્યાથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું એવી માન્યતા છે શૂર્પણખાના નાસિકાછેદન ઉપરથી તે સ્થાને નાસિક નામ મેળવ્યુ એવી પ્રથા છે પ્રસ્તુતનુ નાસિક ગોદાવરીના ઉગમથી બહુ દૂર નથી

આપણી ચર્ચા માટે રામાયણ કથાની બીજી એક વિગત ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે. દંડકારણ્યમા ફરતા ફરતા શ્રીરામ અગસ્ત્યના આશ્રમે આવ્યા અને તે ઋષિના કહેવાથી જનસ્થાનગત પંચવટીમા રહેવા ગયા, એટલે જનસ્થાન, નાસિક, પંચવટી એ બધા સ્થળો અગસ્ત્યાશ્રમથી બહુ દૂર ન હતા એમ માનવુ સયુક્તિક છે.

એવી વિગતોનુ વર્ણન જે સ્થાન સબંધે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારો કરે છે તે નાસિક-પંચવટી હોઇ શકે

તે જાણવા બે જાતનો પુરાવો આપણી આગળ છે મુખ્ય પુરાવો આર્ષ ઇતિહાસ રામાયણનો તે પહેલો. મહાભારત અને બીજા પુરાતન આર્ષ ગ્રંથો, તેનો પણ વિચાર સાથે સાથે કરી શકાય બીજો, આનુશંગિક, એટલે આર્ષગ્રંથોના આધારે લખાયેલા કાવ્યનાટકાદિ સાહિત્યમા મળી આવે તે આ બેમાથી પહેલી જાતના પુરાવાનો વિચાર થોડો ઘણો થયેલો છે પરંતુ કાવ્યનાટકોનો અભ્યાસ એ દ્રષ્ટિથી કરેલો મારી જાણમા તો નથી.

રામકથા વિષયક લલિતવાઙ્મય અલ્પ વા ઉપેક્ષણીય નથી. સંસ્કૃતમાં તથા પ્રાકૃતમાં શ્રીરામના આખ્યાનોપાખ્યાનો ઉપર કાવ્યો તથા નાટકો પુષ્કળ છે. તેમનું પરિશીલન કરી, રામાયણકાલીન ભૂગોલ વિશે તે તે ગ્રંથકારનો શો અભિપ્રાય છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો એ બહુ મનોરંજક છે. રામાયણકાલીન ભૂગોલ એટલે સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો ભૂગોલ. તેમાં સ્થલોનું નામાંતર, તેમ જ નામોનું સ્થલાંતર થયું છે. પ્રયાગ અલાહાબાદ થયું છે; કુંડિનપુરે મધ્ય હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ પ્રયાણ કર્યું છે. તેમ જ, નાસિક પંચવટીએ પણ 'પૂર્વાચલ'નો ત્યાગ કરીને 'પશ્ચિમાચલ' ઉપર નિવાસ કર્યો છે. આ નામાંતર-સ્થલાંતરનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક અંગો ઉપર સારું અજવાળું પડે એવો સંભવ છે.

નાસિક-પંચવટી-જનસ્થાનની બાબતમાં પ્રાચીન સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં જે માહિતી મળે છે તેનું ટુંકમાં સંકલન કરવાનો પ્રસ્તુત નિબંધનો ઉદ્દેશ છે. અત્રે, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દી પહેલાં થયેલા ગ્રંથકારોનો વિચાર કર્યો છે. એ કાલમર્યાદા બાંધવાનાં કારણો બે છે. ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી ગ્રંથરચના ઘણી ખરી સંસ્કૃતમાં જ થઇ છે. દેશીભાષાના ગ્રંથો અપવાદાત્મક છે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી વાઙ્મયનો વિસ્તાર ૧૪ મી શતાબ્દી પછી જ થયેલો જોવામાં આવે છે. સિવાય, પ્રાકૃતમાં થયેલી અને સંસ્કૃતમાં થતી હતી તે ગ્રંથરચના જુદી. એવા વિસ્તીર્ણ વાઙ્મય મહોદધિનું મંથન એકલાના જ હાથથી થવાનું લગભગ મુશ્કેલ છે. માટે, એક વિશિષ્ટ કાલ લઇ તેમાં થયેલા ગ્રંથોની પ્રસ્તુત પ્રશ્નને લગતી વિચારણા કરવી તે વધારે ઉપયુક્ત ને સુસાધ્ય છે એમ માનીને એ અલ્પ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ એક કારણ. બીજું કારણ આથી વધારે મહત્ત્વનું છે. જનસ્થાનના સ્થાન વિશે પ્રાચીન કલ્પના શી હતી તે જોવાનો આપણો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, માટે પ્રાચીન ગ્રંથોનો જ આધાર ગોતવો જોઇએ. ગ્રંથ જેટલો વધારે પ્રાચીન તેટલો તેનો મત વધારે વિચારણીય. નાસિક ક્યાં છે તે વિશેની ૧૪ મી શતાબ્દી પછીની લોકકથા અને આચારની સમજણ, એમાં બહુ અંતર છે એમ મને લાગતું નથી. આ બે કારણોથી, ૧૪ શ૦ પછીના ગ્રંથોનો વિચાર અહીંઆ કર્યો નથી.

આ લેખમાં ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ કાલના ઉલટા અનુક્રમથી (વ્યુત્ક્રમથી) કરવામાં આવ્યો છે; એટલે, ૧૪ મી શતાબ્દીના જયદેવથી પ્રારંભ કરીને ખ્રિસ્તપૂર્વ થયેલા કાલિદાસ સુધીના ગ્રંથકારોની સાક્ષી લીધી છે. ગ્રંથકારોનો જે કાલ મેં દર્શાવ્યો છે તે બાબત કેટલેક ઠેકાણે મતભેદ થાય તે શક્ય છે ઉદાહરણ તરીકે કાલિદાસનો સમય, હું તેને ખ્રિસ્તપૂર્વ મૂકું, તો કેટલાક ઇતિહાસસંશોધકો તેને ખ્રિસ્તપશ્ચાત પાંચમી અથવા છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં મૂકે છે પરંતુ એ કવિકાલ વિષયક મતભેદ અત્યારે ગૌણ ગણીએ તો ચાલે. કવિઓના ગ્રંથોમાંથી જે વચનોનો આપણે વિચાર કરવાના છીએ તેમનું પ્રસ્તુત પ્રકરણ સંબંધીનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી.

હવે આપણે, આપણા લીધેલા કાલમાં સૌથી અર્વાચીન કવિ જયદેવ, તેને તપાસશું.

જયદેવ—જયદેવ નામના બે કવિઓ છે. એક 'ગીતગોવિંદ' કાર અને બીજો 'પ્રસન્નરાઘવ' કાર. આ બીજો આપણો જયદેવ. તેનો સમય લગભગ ખ્રિ૦ ૧૪ મું શતક છે.

પ્રસન્નરાઘવના પાંચમા અંકમાં રામના વનપ્રવાસની હકીકત છે. અયોધ્યાથી નિકળીને ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા પછી રામે સુગ્રીવ સાથે સખ્ય કર્યું ત્યાં સુધીના પ્રવાસનું વર્ણન વિવિધ પાત્રોના મુખથી કર્યું છે. પ્રથમ, ગંગા, યમુના અને સરયૂ પ્રવેશ કરે છે. અને રાવણકૃત સીતાહરણનો વૃત્તાંત કલહંસના મુખથી તેમના જાણવામાં આવે છે. આ સંભાષણમાંથી અમુક ભાગ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બહુ અગત્યનો હોવાથી અહીંઆ ઉદ્ધૃત કરૂં છું.

सरयूः-कियतां पुनरह्नां परिवर्तेन रघुराष्ट्रमतिक्रान्तं वत्सेन ।

(ભાવાર્થ—સરયૂઃ-કેટલા દિવસોમાં રામ રઘુરાષ્ટ્રપાર ગયા ?)

कलहंसः—उत्तर कोसलास्तु त्रिचतुरैरेवाहोभिरतिक्रान्ताः अथ पुरमथन मौलिमालतीमाला मन्दाकिनीमतीत्य कालिन्दगिरिकरिकपोलमदवारिधारां कालिन्दीमप्यतिक्रान्तः।......ततः शबरशरदलितविन्ध्यकरिकुम्भतटी विमुक्त मुक्ताफलप्रकरकोरकिततीरलतावितानपरिच्छदां शर्मदां नर्मदामतीत्याचिरेण गोदावरीपरीसरं प्रयाताः। (तत्र शूर्पणखा) सौमित्रिशरदलितनिजनासिका रुधिरसीधुरसमास्वादितवती ।

(ભાવાર્થઃ—ત્રણચાર દિવસોમાં જ ઉત્તરકોસલ પાર થયા અને ગંગા, યમુના અને નર્મદા ઓળંગીને થોડા વખતમાં ગોદાવરીતટે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શૂર્પણખાએ સ્વનાસિકા રુધિરનો આસ્વાદ લીધો.)

પછી, જનસ્થાનનિવાસી નિશાચરો સાથે રામનું યુદ્ધ અને અંતે સીતાનું હરણ, એટલો વૃત્તાંત કલહંસ કહે છે.

પછી, સાગર અને ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે. તેઓ તરફથી ઉપરિનિર્દિષ્ટ ત્રણ નદીઓને જટાયુના વધનો સમાચાર મળે છે. છેવટમાં તુંગભદ્રા આવે છે તે, વાલિનું મૃત્યુ, સુગ્રીવને વાનરચક્રવર્તિપદની પ્રાપ્તિ અને સીતાશુદ્ધ્યર્થ કપિઓનું પ્રયાણ, ત્યાંસુધીની હકીકત જણાવે છે; અને અંક પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકમાં, રામ લંકાથી અયોધ્યા પાછા આવે છે તે વખતના વર્ણનમાં નીચેનો શ્લોક છે.

रामः—एवमेतत् ।

उल्लङ्घ्य नीराधिमतीत्य च दन्डकानि
नद्यौ च मेकलकालिन्दसुते व्यतीत्य।
प्राप्ताः शिखण्डिशतमण्डितशाखिखण्ड—
मेते वयं शिखरिणं ननु चित्रकूटम् ॥ ५८ ॥

(ભાવાર્થઃ—સમુદ્ર, દંડકારણ્ય, ગંગા ને યમુના ઓળંગીને આપણે ચિત્રકૂટ પર્વતે પહોંચ્યા છીએ.)

એ વર્ણન ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જયદેવના મત પ્રમાણે દંડકારણ્ય અને જનસ્થાન (જેમાં નાસિક હોવું જોઇએ) નર્મદાની દક્ષિણમાં હતાં. થોડો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ

તો આપણને લાગશે કે 'ગોદાવરી સહચર' સાગર અને તુંગભદ્રા એમના પ્રવેશો સાભિપ્રાય કરાયેલા છે. ગોદાવરી કાંઠે આવ્યા પછીનો વૃત્તાંત ગોદાવરી મારફત જ કહેવરાવવો તે સાહજિક અને મનોહર છે. તેમ જ એ વૃત્તાંતમાં સાગરના સાહચર્યનું વર્ણન છે; માટે તે હકીકત જ્યાં બની તે સ્થાન એટલે જનસ્થાન–પંચવટી–નાસિક, સમુદ્રસમીપ હોવાનું–ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમસમીપ હોવાનું–કવિ સૂચિત કહે છે એમ મને લાગે છે. એ અનુમાન નિર્દોષ હોય તો, જયદેવના મત પ્રમાણે જનસ્થાન–પંચવટી એટલે અત્યારનું નાસિક નહિ પરંતુ મદ્રાસ ઇલાખામાં ગોદાવરીના મુખની પાસે કોઇ ઠેકાણે હોવું જોઇએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. બીજા કેટલાક પ્રાચીન કવિઓનો મત પણ એવો જ છે એવો પુરાવો આગળ દાખલ કરવામાં આવશે.

એવા અનુમાનથી ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા ઉતારાના આધારે એમ કહી શકાય છે કે ઋષ્યમૂક અને કિષ્કિંધા તુંગભદ્રાની પાસે અથવા દક્ષિણમાં હતાં અને દંડકારણ્ય સમુદ્ર અને નર્મદા એ બેની વચ્ચે હતું.

આપણા અનુમાનને એક શબ્દનો વાધો આવે તેમ છે. '**नर्मदामत्तीत्यचिरेण... गोगावरीपरिसरं प्रयाताः** (નર્મદા ઓળંગીને થોડા વખતમાં ગોદાવરી પાસેના પ્રદેશમાં આવ્યા.) પશ્ચિમસમુદ્ર પાસેનું નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેના અંતર કરતાં પૂર્વસમુદ્ર પાસેનું નાસિક અને નર્મદા વચ્ચેનું અંતર પુષ્કળ મોટું છે અને તે થોડા વખતમાં કાપી શકાય એમ ન કહી શકાય. પશ્ચિમ કિનારા પાસેના નાસિક વિશે કદાચ તેમ કહી શકાય. પરંતુ એ શંકા અપરિહાર્ય નથી. એક તો એ કે તેને આપણે કવિકૃત કાલસંક્ષેપ–જેનો લાભ નાટકકારો ઘણી વાર લે છે અને જેને નાટયશાસ્ત્ર અનુમતિ આપે છે–માનવો જોઇએ. કારણ મૂળ રામાયણમાં તેનું વર્ણન નથી. દંડકારણ્યમાં વિરાધવધ કર્યા પછી અગસ્ત્યાશ્રમ ને પંચવટી રામ ગયા ત્યાંસુધી ઘણો સમય નવ દસ વર્ષો વીતી ગયો હતો એમ મૂળમાં છે. કવિએ તેનો સંક્ષેપ કર્યો છે તે ગેરવ્યાજબી ન ગણાય. નાસિકનું સ્થલાંતર થાય તો મૂળ વર્ણનને વિરોધ આવતો નથી; એટલે, તદનુસાર, 'અચિરેણ' ને કવિકલ્પિત કાલસંકોચ માનવો એ જ યુક્ત છે. બીજું, ઉપર જે પ્રવેશસંગતિ બતાવી છે તેને અનુકૂલ 'અચિરેણ' નો અર્થ કરવો જોઇએ; માટે પણ તેનો કેવળ વાચ્યાર્થ લેવો એ ઠીક નથી. સાગરગોદાવરીના સાહચર્યને ઉપકારક એવા સ્થાનમાં જનસ્થાન–પંચવટી હોવી જોઇએ. સંહ્યાદ્રિ પાસેની પંચવટી એ પ્રકારની નથી; કારણ ત્યાં ગોદાવરીનો ઉગમ છે, સમુદ્રસંગમની પાસે સાહચર્યનું વર્ણન યોગ્ય હોઇ શકે.

હવે બીજો કવિ.

क्षेमेन्द्रः—એ એક કાશ્મીરક કવિ છે. તેનો સમય ખ્રિ૦ સ૦ ૧૦૨૦–૧૦૮૦ છે. એના અનેક ગ્રંથો છે, તેમાંથી રામાયણમંજરી નામક ગ્રંથમાં રામાયણની કથા સારાંશરૂપમાં આપેલી છે. તેનો આધાર નીચેના મજકૂરને માટે લીધો છે.

ચિત્રકૂટ ઉપર ભરત સમાગમ થયા પછી રામાદિ ત્રિવર્ગ અત્રિઋષિના આશ્રમે આવ્યો, ત્યાં એક રાત્ર રહીને બીજે દિવસે તેઓએ દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં વિરાધવધ કરીને

તે સ્થાનથી દોઢ યોજન ઉપર આવેલા શરભંગના આશ્રમે તે ગયા.૯ (અરણ્ય કાંડ, ૩૮૩) પછી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ. ત્યાં પૂરાં સાડા નવ વરસ નિવાસ કર્યો. (**चिरं तस्थौ ययुर्याव- द्वर्षे सार्धाः समा नव ॥ 'अरण्यकाण्ड, ४४२**) પછી રામ અગસ્ત્યાશ્રમ પહોંચ્યા. અગસ્ત્ય-રામ સંવાદમાંથી નીચેના શ્લોકો મહત્વના છે.

योजनार्धसहस्रेऽस्मिन्पादे विन्ध्यस्य दक्षिणे ।
पर्जन्या नैव ववृपुर्ववुश्च न समीरणाः ॥
ततोऽहं सुरकार्यार्थी संघर्षे मेरुविन्ध्ययोः ।
हिमाद्रिशिखराच्छून्यां प्राप्तः श्वेतामिमां पुरीम् ॥
(अरण्य० ४७७-८.)

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અગસ્ત્ય મુનિનો આશ્રમ વિંધ્યની દક્ષિણ બાજુમાં ઘણો દૂર—પાંચસો યોજન—હતો. અગસ્ત્યના કહેવાથી ગોદાતીર ઉપર આવેલી પંચવટી પ્રત્યે રઘુનંદન રહેવા આવ્યા (अ० ४८२). એટલે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે કોઈ ઠેકાણે હોવી જોઈએ. અત્યારની પંચવટીના આસપાસ અગસ્ત્યાશ્રમ હોવાની પ્રસિદ્ધિ નથી. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ કિનારા પાસે આવેલો પ્રસિદ્ધ છે—જેનું વર્ણન પુરાણોમાં મળી આવે છે. માટે પંચવટી અગસ્ત્યાશ્રમ પાસેની, એટલે પૂર્વ તરફની હોવી જોઈએ. ક્ષેમેંદ્ર એમજ કહે છે. અગસ્ત્યાશ્રમથી રામ ગોદાવરી તીર ઉપરની પંચવટી પ્રત્યે ગયા (अरण्य० ४८२) ત્યાં હેમંત ઋતુ વીતાડી. અહીંઆ ઋતુવર્ણનમાં એક શ્લોક એ છે—

લક્ષ્મણ રામને કહે છે—

यातास्त्रयोदशसमा वर्षशेषव्रतोऽधुना ।
मयूर इव पर्जन्यं भरतस्त्वां प्रतीक्षते ॥ ५७६ ॥

ઉપર કહ્યું છે કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમ મૂક્યો તે વખતે સાડાનવ વરસ પૂરાં થતાં હતાં; પંચવટીમાં આવ્યા ત્યારે તેર વરસ પૂરાં થયાં; અગસ્ત્યાશ્રમમાં રામચંદ્રે એક જ રાત્ર ગાળી હતી. એથી એવું અનુમાન કરવામાં બાધ નથી કે સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી પંચવટી આવતાં ત્રણ—સાડાત્રણ વરસનો સમય થયો હતો. એવું જો હોય તો સુતીક્ષ્ણાશ્રમથી અગસ્ત્યાશ્રમ અને પંચવટી ઘણાંજ દૂર હોવાં જોઈએ. કહેવાની મતલબ કે પૂર્વ તરફ આવેલા અગસ્ત્યાશ્રમ—પંચવટી વિશે એ કાલ પરિમાણ વધારે સુસંગત લાગે છે.

પછી, પંચવટીમાં બનેલી ઘટનાઓનું ક્રમવાર વર્ણન છે—શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, સીતાહરણ અને જટાયુ-મરણ. કનકમૃગવધ પ્રસંગમાં રોહિણ પર્વતનો ઉલ્લેખ છે અને સીતાને રાવણ લઈ જતી વખતે માર્ગમાં ગોદાવરી નદીનો ઉલ્લેખ છે. (अरण्य० ७३९ અને ८६०). ત્યારબાદ મતંગાશ્રમમાં શબરીને રામે દર્શન દીધું ને પછી દક્ષિણ તરફ આવેલા પંપાસરોવરે રામલક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યા. (**एष ते दक्षिणः पन्था यत्र पम्पासरो महत् ।** अरण्य० ७०९२) પછી વાલિવધ અને સુગ્રીવાભિષેક, કિષ્કિંધામાં. અહીંઆ એક મુદ્દો જોવા જેવો છે. પંચવટીથી પંપા-કિષ્કિંધા સુધીનો પ્રવાસ બહુ

થોડી મુદતમા થયો છે. પંચવટી કિષ્કિધા પાસે હોય તોજ એમ બને. અત્યારની પંચાવટી અને કિષ્કિધા વચ્ચેનું અંતર ધ્યાનમા લેતા કોઇને પણ લાગશે કે રામાયણકાલીન પંચવટી બીજે સ્થળે હોવી જોઇએ. અત્યારે આગગાડીની સહાયથી પણ નાસિકથી કિષ્કિંધા જતા રામે પગરસ્તે જે સમય લીધો તેથી વધારે આપણને જોઇએ. એટલો દૂરનો પ્રવાસ રામે કર્યો હોત તો તેનું સૂચક ચિહ્ન—વચલા પ્રદેશનું વર્ણન વિગેરે—રામાયણમા અને ઇતર ગ્રંથોમા આપણને અવશ્ય મળી આવત. તેના અભાવે આપણે માનવું જ જોઇએ કે પંચવટી કિષ્કિંધા પાસે—અત્યારના મદ્રાસ ઇલાખામા કોઇ ઠેકાણે—હોવી જોઇએ. અસ્તુ.

કિષ્કિંધા સમીપ, માલ્યવાન્ પર્વત પાસે, પ્રસ્રવણગિરિ ઉપર વર્ષાકાલ રામે વ્યતીત કર્યો, અને સીતા શુદ્ધિનો પ્રયત્ન તદનુકૂળ રાખ્યો (किष्किन्धा० २६२-८) શરદૃતુ શરૂ થયા પછી વાનરોની ટુકડીઓ ચારે દિશા તરફ મોકલવામા આવી. ચારે દિશામા શોધ કરવાના સ્થળોના નામો સુગ્રીવે વાનરોને કહ્યા હતા. દક્ષિણ તરફ જાબવત્પ્રભુતિ જે વાનરો ગયા હતા તેઓને દીધેલી માહિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

सोऽब्रवीज्जाम्ववन्मुख्यान्सनीलाङ्गदवायुजान्।
भवद्भिर्दृश्यतामाशा दक्षिणा मम रक्षिणैः॥
नर्मदालिङ्गितो विन्ध्यस्ततो वेगवती नदी।
कृष्णवर्णा सवग्दा देविका वायुमत्यपि॥

(कृष्णा वेण्या ?)

मेकलोत्कालिका जम्बूर्वाहिनी वेत्रवत्यपि
दशार्णा निषधाद्याश्च देशाः पुण्ड्रककोसलाः॥
श्रीखण्डशैलो मलयः कावेरी वलयोचितः।
सपाण्ड्यविषय. श्रीमानगस्त्याश्रममण्डितः॥
ततो विधातुरादेशादतर महोदधिः।
हेमशृङ्गतटे यस्य महेन्द्रः शक्रसेवितः॥
समुद्रादुद्गतश्चान्यो गिरिश्चन्द्रार्कयोः सुहृद्।
यस्येन्दुः सेवते शृङ्ग रौप्य हैमं च भास्करः॥
पारे समुद्रं विश्रुतान्विश्वकर्मकृतो गिरिः।
उशीरभोजनामा च ततोऽद्रिः काञ्चनद्रुमः॥
देहान्तकाले पश्यन्ति तान्वृक्षान्सर्वजन्तव।
पितृलोकस्ततो घोरः कान्ता यमपुरीततः॥

महर्षेः पुण्यतपस्तृणाङ्केराश्रमस्ततः।
कल्पवृक्षैः परिवृतः स्वर्गेणोपेत्य सेवितः॥
विचिन्त्य ज्ञायतां तूर्णं देशेष्वेतेषु मैथिली।
अतःपरमनालोक्यमसूर्यमजनं नयत्॥

किष्किन्धा० २३२-२४१

આમા એક વાત તો સ્પષ્ટ છે,—અગસ્ત્યાશ્રમ પાંડ્યદેશમાં છે; અર્થાત્ પંચવટી પણ તે તરફ હોવી જોઇએ. બાકી જે ભૌગોલિક માહિતિ છે તેમાં પૂર્વાપરવિરોધ છે. વિન્ધ્ય, નર્મદા કૃષ્ણ વરદા નદીઓ કિષ્કિંધાથી દક્ષિણમાં હોવાનું લખ્યું છે તે ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લો૦ ૪૭૮—૮૨ ની સાથે વિસંગત છે. તેમાં અગસ્ત્યાશ્રમ વિંધ્યાદ્રિના દક્ષિણપાદ ઉપર આવેલો જણાવ્યો છે. અગસ્ત્યના નિર્દેશથી રામ પંચવટી ગયા હતા તે વિંધ્ય ઓળંગીને ફરીથી ઉત્તરે આવ્યા હશે તે સંભવનીય નથી. ક્ષેમેંદ્રકૃત વર્ણનોમાં એવો પરસ્પર વિરોધ ઉત્તર કાંડમાં પુનઃ આપણી નજરે આવે છે. લંકાથી અયોધ્યા પાછા જતાં રામે સીતાને પૂર્વ પરિચિત સ્થળોની ઓળખાણ જે ક્રમથી કરાવી તે એ પ્રમાણે—(તે માટે જુઓ ઉત્તરકાંડ શ્લોકો ૧૪૧—૧૫૦) ૧ સમુદ્ર; ૨ સેતુ; ૩ વેલાવન; ૪ મહેંદ્રગિરિ; ૫ માલ્યવાન્ પર્વત—જ્યાં '**वानर राजजुषा राजधानी**' છે, અને જ્યાં પ્રિયાવિયોગથી વિશેષ તાપદાયિ થયેલો વર્ષાસમય રામે વ્યતીત કર્યો હતો તે; ૬ પંપાસરોવર; ૭ જટાયુ મરણ સ્થાન; ૮ અગસ્ત્યાશ્રમ; ૯ અનંતર, અત્ર્યાશ્રમ વિગેરે. અહીંઆ કિષ્કિંધા, પંપા અને અગસ્ત્યાશ્રમ અનુક્રમથી પરસ્પર દક્ષિણે હોવાનું કહ્યું છે; એટલે કિષ્કિંધા સૌથી દક્ષિણે આવી. પરંતુ ઉપર આપેલા કિષ્કિંધા કાંડના શ્લોકોમાં, કિષ્કિંધા સૌથી ઉત્તરે આવે છે. અરણ્યકાંડ અને ઉત્તરકાંડ એનાં વર્ણનોની પરસ્પર સંગતિ છે. પણ આ બન્નેનો કિષ્કિંધાકાંડમાં આવેલા વર્ણન સાથે વિરોધ છે.

સાથે સાથે એ પણ નમૂદ કરવામાં વાધો નથી કે રામાયણ મંજરીમાંનું ભૂગોલ વર્ણન ભારત મંજરીમાંના ભૂગોળ વર્ણન સાથે તુલના કરીને જોતાં બેમાં પુષ્કળ વિરોધ દેખાશે. પરંતુ તે વિશે અત્રે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આપણા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પૂરતું જોતાં તે વિરોધ આપણા અનુમાનને બહુ બાધક થાય તેવો નથી. પંચવટી કિષ્કિંધા નજદીક હોવી જોઇએ તદ્વિરુદ્ધ ક્ષેમેંદ્ર જતો નથી.

અરણ્યકાંડમાં 'રામ પ્રલાપ', નામક એક પ્રકરણ છે, તેમાં રામ લક્ષ્મણને કહે છેઃ—

व्रज जानीहि सौमित्रे यदि जीवति जानकी।
जलजाहरणे व्यग्रा जाह्नवीपुलीने स्थिता॥
इति तारमलापस्य लक्ष्मणस्तस्य शासनात्।
भ्रान्त्वा मन्दाकिनीकूले न सा दृष्टेत्युवाच तम्॥

रावणेन हृतां तस्मै सीतां शंसेति खेचरैः।
प्रेरितापि न पौलस्त्यभयादूचे त्रिमार्गगा ॥

अरण्य० १०१६-१८

અહિંઆ જાહ્નવી, મંદાકિની, ત્રિમાર્ગગા આ શબ્દોથી તુંગભદ્રા નદી ઉદ્દિષ્ટ છે.+ પ્રસંગ સીતાહરણ પછી તરતજ છે, તુંગભદ્રાને તીરે સીતાનો શોધ કરવાને રામ લક્ષ્મણને કહે છે.

અહિંઆં 'દક્ષિણાપથજાહ્નવી' એટલે તુંગભદ્રા. રામ કહે છે કે જાનકી તુંગભદ્રા પુલિનમાં કમલો ભેગાં કરતી હોય તો હે લક્ષ્મણ જોઇ આવ. લક્ષ્મણ ગયો; પણ રાવણના ભયથી નદીએ કાંઇ પણ કહ્યું નહિ. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે પંચવટીમાં રહેતી વખતે સીતા તુંગભદ્ર તીરે હંમેશ જતી હતી, જેથી ત્યાં તપાસ કરવાનું રામ કહે છે? એમ હોય તો, રામની પંચવટી તે અત્યારની પંચવટી ન હોઇ શકે.

સારાંશ ક્ષેમેંદ્રના મત પ્રમાણે નાસિક-પંચવટી જનસ્થાન હાલના મદ્રાસ ઇલાકામાં આવે છે.

राजशेखरः- આ કવિ ખ્રિ૦ નવમી શતાબ્દીના અંતે અને દસમીના આરંભમાં થઇ ગયો. એના પ્રબધોમાં એક **बालरामायणमहानाटक**-આપણા વિષય વિશે બહુ અગત્યનો છે.

બાલરામાયણના છટ્ઠા અંકમાં રામે અયોધ્યાથી પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી સીતાહરણ, જટાયૂવધ સુધીનો વૃત્તાત છે. તેમાં ભૂગોલવિષયક ઉપર્યુક્ત માહિતિ વિશેપ નથી. જરૂર જેટલો ભાગ એ છેઃ-

सुमन्त्रः-तादित्थं कतितिथे प्रयाणे
गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणि-
द्विपकुलनिचिताम्भाः प्रेयसी दक्षिणाब्धेः।
नयनपथमथागान्नर्मदा देव तेषां
शिशिरितजलमिन्दोश्चान्द्रिकेव प्रसूता ॥५२॥

दशरथः-या किल भगवत्यार्यावर्तदक्षिणापथयोर्विभागरेखा........

सुमन्त्रः-ततोऽहं तानवलोकयन् अर्वाकूले एव तां रजनीमुषितस्ते तु परपारे। अथान्येद्युः......:

+ પૂર્વ કાલમાં તુંગભદ્રાને દક્ષિણગંગા કહેવામાં આવતું. કેટલાક શિલાલેખોમાં એવું જોવામાં આવે છે. તેમજ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિતમા આવેલો નીચેનો શ્લોક જુઓ—

ततः कतिपयैरेव प्रयाणैः प्रणयिप्रियः।
तां क्षोणीपतिरद्राक्षीद्दक्षिणापथजाह्नवीम् ॥

४. ५२.

ते दिग्विभागं स्तिमितवचसो नर्मदायाः परस्तात्
लोपामुद्रापतितिलकितं देव गन्तुं प्रवृत्ताः ॥५५॥

દસમો અંક વધારે મહત્ત્વનો છે. તેમાં લંકાથી અયોધ્યામાં જતાં માર્ગમાં દેખાતાં સ્થલાદિકનું વર્ણન છે.

સિંહલદ્વીપ છોડયા પછી પ્રથમ સમુદ્ર આવ્યો.* તે ઓળંગતા માલ્યવાન્ પર્વત રામે જોયો. (શ્લો૦ ૫૧) આગળ જતાં મલયપર્વત (શ્લો૦ ૫૪) મલય ઉપરથી રત્નપ્રસૂ તામ્રપર્ણી વહે છે. (શ્લો. ૫૬) પછી અગસ્ત્યાશ્રમ (શ્લો.૫૮–૬૧) ત્યાં વિમાનમાથી ઉતરીને બધાએ અગસ્ત્ય–લોપામુદ્રાનું દર્શન કર્યું; અને ફરી વિમાનારૂઢ થઇ માર્ગનું આક્રમણ શરૂ કર્યું. ઉપર જતાં પહેલવહેલાં દ્રવિડદેશ રામની નજરમાં આવ્યો, (શ્લો૦ ૬૭). જમણી બાજુ આંધ્રદેશ. તે દેશમાં ભીમેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન હતું. એ જ દેશમાં ગોદાવરી નદી સાત પ્રવાહમાં વિભક્ત થઇને સમુદ્રસંગમ કરે છે. એ વર્ણન જે શ્લોકમાં છે તે પ્રસ્તુતમાં અગત્યનો હોવાથી અને આગળમા ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ આવવાનો છે માટે અહિંઆ ઉતારી લઉં છું.

वाक्सत्वाङ्गसमुद्भवैरभिनयैर्नित्यं रसाल्लासतो
वामाङ्ग्यः प्रणयन्ति यत्र मदनक्रीडामहानाटकम्।
अत्रान्ध्रास्तव दक्षिणेन त इमे गोदावरीस्रोतसां
सप्तानामपि वार्निधिप्रणधिनां द्वीपान्तराणि श्रिताः ॥७०॥

સાથે કર્ણાટ દેશ પણ જોવામાં આવ્યો, જેમાંથી કાવેરી નદી વહે છે. (શ્લો. ૭૨)+ ત્યારબાદ આગળનો મહારાષ્ટ્ર દેશ. (सुग्रीवः–भरताग्रज अयमग्रे महाराष्ट्रविषयः। મહારાષ્ટ્રને વિદર્ભ એ બીજું નામ હતું (रामः—सोऽयं सुभ्रु पुरो विदर्भविषयः

---

* એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે નવમી શતાબ્દીને આખરે તો સિંહલદ્વીપ તે જ લંકા એવી સમજણ હતી.

+અહીંઆ રાજશેખરે આપેલી માહિતિમાં આપાતતઃ વિરોધ છે. કાવેરી નદી કર્નાટકમાં નથી. દ્રવિડ દેશમાં છે. રાજશેખરનો દ્રવિડ તે અત્યારનો કેરલ હોય તો તેનું વર્ણન અગસ્ત્યાશ્રમના પહેલાં આવવું જોઇએ. કવિએ નામકરણમાં ગોટાળો કર્યો લાગે છે. દેશોની યાદીમાં આ જે ક્રમભંગરૂપ દોષ તેનો પરિહાર કદાચ એ પ્રમાણે કરી શકાય–અગસ્ત્યદર્શન કરી વિમાનમાં બેસીને ઉપર જતાંવહેંત બધાએ જ્યારે આજુબાજુ જોયું ત્યારે તેઓના નજરમાં આ ત્રણ દેશ આવ્યા. પ્રથમ ગોદાવરી કાંઠે આંધ્રદેશ જે સામેજ હતો; પછી બીજે આંધ્રની દક્ષિણે આવેલ દ્રવિડ દેશ, અને ત્રીજે દ્રવિડ પાસે છે તે કર્ણાટ દેશ. પરમપૂજ્ય અગસ્ત્યમુનિના આશ્રમે પ્રથમથીજ ધ્યાન ખેંચેલું હોવાથી તેની દક્ષિણે આવેલી કાવેરી તરફ દુર્લક્ષ થયું; પરંતુ પછી વિમાન ઉપર ચઢતાં તરત તે પ્રદેશ તરફ દૃષ્ટિ ગઇ હશે. અસ્તુ ગમેતેમ હોય; આપણે જે આગળ અનુમાન બાંધ્યું છે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન પંચવટી, કિષ્કિંધા પૂર્વસમુદ્ર પાસે હોવાં જોઇએ તેને ઉપર દર્શાવેલો વિરોધ બાધ કરતો નથી.

सारस्वती जन्मभूः। શ્લો૦ ૭૪) પછી નર્મદા નદી અને ડાબી બાજુ લાટ દેશ દેખાય છે. પછી અનુક્રમે, અવન્તિરાજધાની ઉજ્જયિની, માળવ દેશ, યમુના નદી, પાંચાલ દેશ વિગેરે.

એટલા સારાંશ ઉપરથી જનસ્થાન વિશે રાજશેખરનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સમજી શકાય. જનસ્થાન નર્મદાની જ નહિ કિંતુ ગોદાવરીની પણ દક્ષિણમાં હોવું જોઇએ; અને એ ગોદાવરી પ્રદેશ તે સાંપ્રતના નાસિક પાસેનો–ગોદાવરી ઉગમ પાસેનો–નહિ; પરંતુ જ્યા ગોદાવરી સાત હાથથી સમુદ્રને ભેટે છે–જ્યા ગોદાવરી–સમુદ્ર સંગમ છે–ત્યાનો હોવો જોઇએ. હાલના નાસિક પાસે સંગમનું વર્ણન બિલકુલ અસ્થાને થાય. અગસ્ત્યાશ્રમનું વર્ણન ગોદાવરી પહેલાં આવેલું હોવાથી આશ્રમ નદીની દક્ષિણે અને તેની પાસે જનસ્થાન–પંચવટી હોવાં જોઇએ.

સારાશ, રાજશેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામની નાસિક પંચવટી તે હાલની નહિ.

मुरारि–આ કવિ જામી શતાબ્દીના પ્રારંભે અથવા આઠમીના અંતે થઇ ગયો હશે તેનું **अनर्घराघव** નાટક પ્રસિદ્ધ છે તેના ત્રણ અંકો ચોથો પાચમો અને છઠો, આપણા વિષયના સંબંધમા મહત્ત્વના છે.

વાલ્મીકિ રામાયણ કથામા મુરારિએ નાટકાનુરોધે કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે; તેમાં તે એક ઠેકાણે એવી કલ્પના કરે છેઃ સુગ્રીવ જાબવાન્ હનુમાન વિગેરે વાલિથી અસંતુષ્ટ હતા. તેમને સુગ્રીવને અભિષેક કરવો હતો અને તેમા રામચંદ્રનું સાહાય્ય લેવું હતું. તે માટે તેઓએ એક કપટપ્રબંધ રચ્યો મતગાશ્રમમા રહેતી શ્રમણાનામક સિદ્ધશબરીને જાંબવાને કહ્યું 'તમે પરાકાયપ્રવેશ વિદ્યા જાણો છો; તો હનુમાનના રક્ષણ નીચે અયોધ્યા જઇને જ કૈકેયીની દાસી જે મંથરા તેના શરીરમા પ્રવેશ કરે' અને રામ દંડકારણ્યમા પિતૃનિર્દેશથી આવે એવી અમુક યુક્તિ કરો જેથી તેનું વાલિવધપૂર્વક સુગ્રીવ સાથે સખ્ય થાય.' એ વાત રાવણના એક પ્રધાન માલ્યવાનના કાને આવતા તેને પણ હર્ષ થયો કારણ રાવણનું વેર વાળવાનું હતું; (**विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगह्वरेषु विहरतो रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम् ।**) જનકે રાવણની માગણીનો અસ્વીકાર કરીને સીતા રામને આપી હતી. અસ્તુ. આ સંબધમાં માલ્યવાન્ એક ઠેકાણે કહે છે–"**ततश्च सापि शबरयोगिनी सुग्रीवानुरोधेन सर्वमोमित्युरसिकृत्य तदैव विदेहाभिमुखी प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिर्निशाचरैरागस्य निवेदितम् ।**"

(ભાવાર્થ—શબરીએ વિદેહ તરફ પ્રયાણ કર્યું એમ મારા જનસ્થાનનિવાસી રાક્ષસોએ ખબર આપી છે) એ કથાભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલિસુગ્રીવનું સ્થાન—કિષ્કિંધા, શબરીનું સ્થાન મતંગાશ્રમ અને નિશાચરોનું સ્થાન-જનસ્થાન, બધા પરસ્પર સમીપ હોવાં જોઇએ. અત્યારના નાસિક-પંચવટી વિશે એવું કહેવું સુસંગત લાગતુ નથી.

રામના અયોધ્યાનિર્ગમનથી સીતાહરણ સુધીનો વૃત્તાંત વિવિધ પાત્રોના મુખથી પાંચમા અંકમા વર્ણવ્યો છે. વિષ્કંભકમા શ્રમણા અને સુગ્રીવ સચિવ જાંબવાન્ એમનો

સંવાદ છે. ચિત્રકૂટથી ભરત નિવૃત્ત થયા પછી, જનસ્થાનવાસી ખરદૂષણાદિ-રાક્ષસોએ મોકલેલા વિરાધનો વધ રામે ચિત્રકૂટમાં કર્યો. પછી પિતાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરીને દક્ષિણનો માર્ગ લીધો, અને

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन् ।
अगस्त्यशासनादास्ते पञ्चवट्यां रघूद्वहः ॥ ४ ॥

(ભાવાર્થ:—અનુક્રમે સુતીક્ષ્ણાદિ મહા મુનિઓને વંદન કરી અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી પંચવટીમાં રામ હાલ રહે છે.) એટલું સાંભળતાં જ જાંબવાન્ કહે છે:—तर्हि हस्तगत पत्र अस्माकम् । कियदन्तरं ऋष्यमूकजनस्थानयोः । (ભાવાર્થ-'એમ હોય તો રામ આપણા હાથમાં આવ્યો જ સમજવો, ઋષ્યમૂક જનસ્થાન વચ્ચે તો કેટલું અંતર છે ?) આ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જનસ્થાન (એટલે નાસિક પંચવટી) ઋષ્યમૂક પાસે જ હોવું જોઇએ. પછી શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, એ કારણોથી રામનું રાવણ સાથે બંધાયેલું શત્રુત્વ શ્રમણા જાંબવાનને નિવેદન કરે છે. એટલામાં રાવણ સીતાહરણ કરે છે અને તે જ વખતે મલય પર્વત તરફથી આવતા જટાયુ જાંબવાનને દેખાય છે. જટાયુ કહે છે:-प्राप्तैवेयमस्माभिः पंचवटी । यदमूर्गोदावरीतरङ्गसीकरसेकसुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थानसीमानः । સીતાને લઇ જતા રાવણને જોઇને જટાયુ તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે અને તેમાં મરણ પામે છે. અહીંઆ વિષ્કંભક પૂરો થઇ અંકની શરૂઆત થાય છે, અને રામ લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે. લક્ષ્મણ રામને કહે છે:-इत इत आर्य मारीचमथन दृश्यन्ताममूरवार्ची ककुभमभिवर्धमाना विन्ध्यवनवीथिभूमयः । એમાં વિંધ્યવન ભૂમિ દક્ષિણમાં આવેલી લક્ષ્મણ કહે છે. આ અંકમાં વિંધ્ય પર્વતનો ઉલ્લેખ આગળ પણ આવે છે. (શ્લોક ૧૮, ૨૭ વિગેરે). ત્યાં નજીક માલ્યવાન્ પર્વત હતો (लक्ष्मणः "आर्य, अयमितो गिरिर्माल्यवान्) (શ્લોક ૨૦, ૨૧ વિગેરે). એ દંડકારણ્યનો એક ભાગ હતો (रामः—हा प्रिये दण्डकारण्यविहारसब्रह्मचारिणि) તે ઠેકાણે રામે દુંદુભીના અસ્થિકૂટનો પ્રક્ષેપ કર્યો, અને તન્નિમિત્ત વિગ્રહમા વાલિવધ કરીને સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો.

गुहः—देव, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।
तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ १९ ॥
तन्निमित्तजन्मा संप्रति वालिनो महानभियोगः संभाव्यते ।..........
........गुहः-(ससंभ्रमम्) कुमार पश्य पश्य ।
सप्ततालानयं भित्वा वालिप्रहरणांकृतान्
हत्वा च वालिनं बाणो रामतूणीरमागतः ५१ ॥

અનર્ઘરાઘવના પાંચમા અંક ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે. જનસ્થાન, પંચવટી, માલ્યવાન્ પર્વત અને કિષ્કિંધા, બધાં પરસ્પર સમીપ હોવાં જોઇએ. અત્યારના નાસિક પંચવટી બહુ દૂર છે.

આ અંકમાં એક વાત આપણા અનુમાનને વિરોધી છે. दृश्यन्तामम्रूवार्चीं० આ વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિંધ્ય વન દક્ષિણમાં આવે તો જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે થાય. હિંદુસ્થાનનો ભૂગોલ જોતાં એ વર્ણન ભૂલભરેલું જ ગણવું જોઇએ; અથવા તે કવિનું ભગોલવિષયક અપૂર્ણ જ્ઞાન બતાવે. કદાચ આપણે એમ પણ માની શકીએ કે પૂર્વ સમુદ્ર તરફ જનસ્થાનમાં આવેલા પર્વતોને કવિએ વિંધ્યનો ભાગ ગણ્યો હોય. વિંધ્ય એટલે મેરુ હિમાલય જેવો મહાન્ પર્વત એવી જુની કલ્પના, અને કવિ ઉત્તરનો કાશ્મીર નિવાસી. તેથી, વિંધ્ય સમગ્ર દંડકારણ્ય વ્યાપી રહ્યો છે એમ કવિની કલ્પના થઇ હોય તો તેમાં અસંભવનીય કાંઇ નથી. પરંતુ એ ભૂલ જ છે એમ માનીને પણ, જનસ્થાન કિષ્કિંધા પાસે છે એવો જે કવિનો મત તે અગાધ માનવાનું કારણ નથી.

હવે સાતમો અંક જોશું.

વિમાનમાં બેસીને લંકાથી નીકળ્યા પછી પ્રથમ સમુદ્રવર્ણન અને સેતુવર્ણન છે. પછી સીતાએ ઇચ્છા દર્શાવતાં વિમાન ચંદ્રમંડલ સુધી ઉન્નત થયું ત્યારે સર્વેનું ધ્યાન કર્પૂરગૌર હિમાલયે અને સુવર્ણમય મેરુએ ખેંચ્યું. થોડી વાર પછી વિમાન નીચું આવતી વખતે મરૂ દેશ દેખાય છે; ત્યાર બાદ વિમાન પૃથ્વીની સમીપથી ચાલવા માંડે છે, માર્ગમાં દેખાતા સ્થળોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છેઃ—(૧) મૌક્તિકસંભૂતિ સિંહલ દ્વીપ; (૨) રોહણ-ગિરિ ઉપરનો અગસ્ત્યાશ્રમ; (૩) એક બાજુ (अन्यतः) મુક્તાખનિ તામ્રપર્ણી; (૪) બીજી બાજુ (अन्यतः) મલયાચલ; (૫) આગળ જતાં (अग्रे) બીજો અગસ્ત્યાશ્રમ (एतदपरं पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् । શ્લોક ૯૪) એ આશ્રમ પૂર્વ સમુદ્ર પાસેનો જ હોવો જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. એ ઠેકાણે સુગ્રીવ કહે છે—' अहो चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैकदण्डधरे धर्मासनाधिकारिणि रामदेवे दण्डकारण्यगृहमेधिनां तपोधनानामृद्धयः।' એ ઉપરથી સમજાય છે કે આસમંતાતના પ્રદેશને દંડકારણ્ય એ નામ હતું. ત્યાંથી વિમાન ઉપડતાં (૬) તે ' हिरण्यहरिणविहारकान्तारस्थली' ઉપર આવ્યું; પાસે (૭) પંચવટી (શ્લોક ૯૭) અને (૮) પ્રસ્રવણ પર્વત (શ્લોક ૯૮) હતાં. તે જોઇને સીતાએ જનસ્થાનાધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને વંદન કર્યું (सीता कपोतहस्तं कृत्वा—भगवत्योजनस्थानदेवताः, एषा वः परिचारिका जानकी प्रणमति) ત્યાં એક બાજુ (अन्यतः) (૯) ગોદાવરી નદી; બીજી બાજુ (परिवृत्यवलोकितेन) (૧૦) માલ્યવાન્ પર્વત (શ્લોક ૧૦૦); જ્યાં રામે સીતાવિરહ પછીનો વર્ષાકાલ વીતાડવો, વિમાન ચાલતાં આગળ (૧૧) મહારાષ્ટ્ર રાજધાની કુંડિન, નગર (इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं कुण्डिनं नाम नगरम्। મહારાષ્ટ્રને વિદર્ભ કહેતા હતા (શ્લોક ૧૦૧, ૧૦૨). (૧૨) તેની જમણી બાજુ, આંધ્ર દેશમાં સપ્તગોદાવર પાસે આવેલું ભીમેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન (दक्षिणतः 'आन्ध्रविषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरहारकयालेकनायको भगवान् भीमेश्वरः), (૧૩) ત્યાં જ પાસે (अन्यतः) દ્રવિડરાજપુરી કાંચી (द्रविडमण्डलमौलिमण्डनमाणिक्यमणिस्तबकमिदं काञ्चीनामधेयमायतनं मीनकेतनस्य।); (૧૪) ડાબી બાજુ (वामतः) ઉજ્જયિની; (૧૫) 'અન્યતઃ' ચેદિના કલચુરિઓની રાજધાની (कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाग्रमहिषी माहिष्मतीनाम [illegible]

નગરી।), વિમાન ચાલતા આગળ (૧૬) યમુના, (૧૭) ગંગા નદીઓ (૧૮) વારાણસી, વિગેરે.

ઉપરની યાદીમાં એકાદ બે ઠેકાણે ભૂગોલવિષયક ભૂલો થયેલી લાગશે. પરંતુ આપણા પ્રસ્નને લગતું જોતા, મુરારિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામા બાધ આવે તેમ નથી. યાદીમાં અનુક્રમ સંખ્યા ૫ થી ૧૧ સુધીના સ્થળોના નામો જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે અગસ્ત્યાશ્રમ, જનસ્થાન, પંચવટી નાસિક, બધા સ્થળો પૂર્વ સમુદ્ર પાસે આવેલા હોવા જોઇએ.

अनर्घराघव ઉપર **रुचिपति उपाध्यायनी** ટીકા છે. ટીકામા એ ઠેકાણે તે કહે છે. ' **जनस्थानं मलयाद्रिसमीपे रक्षोवासस्थानम् ।** ' બીજે એક ઠેકાણે પણ લખે છે— ' **पञ्चवटी दण्डकारण्ये तपोवनम् ।** ' પંચવટી જનસ્થાનમા હતી એ તો પ્રસિદ્ધ છે. તેથી, દંડકારણ્યની વ્યાપ્તિ દક્ષિણમા મલયપર્વત સુધી હતી એવો રુચિપતિનો મત હતો એમ દેખાય છે. બીજું, જનસ્થાન મલયાદ્રિ પાસે હોવાનુ તે જણાવે છે; તો પછી અત્યારનું નાસિક જનસ્થાન ન હોઇ શકે. સારાશ, રુચિપતિના મત પ્રમાણે એટલે રુચિપતિના સમયના લોકમત પ્રમાણે—લગભગ ખ્રિ૦ ૧૩ મી શતાબ્દી સુધી—જનસ્થાન વિગેરેનું સ્થાન અત્યારે મનાય છે તેથી જુદુ હતું—પૂર્વ સમુદ્ર પાસે હતું.

કાલિદાસના **रघुवंश** ઉપરથી પણ એવું જ અનુમાન નીકળે છે એમ આગળ બતાવવામાં આવશે.

भवभूति—એ પ્રસિદ્ધ નાટકકાર આઠમી શતાબ્દીની આરંભે થઇ ગયો. **महावीरचरित** અને **उत्तररामचरित** નામના બે પ્રબંધોમા સંપૂર્ણ રામચરિત તેણે નાટક રૂપમા ગ્રથિત કર્યું છે. **महावीरचरित**માં રાવણવધ સુધીનો ઇતિહાસ છે તે પ્રથમ આપણે તપાસીશું.

કવિએ એવો પ્રસંગ કલ્પ્યો છે કે રામહસ્તથી શિવધનુર્ભંગ થયેલો સાંભળીને રાવણમાતામહ માલ્યવાને પરશુરામને રામશિક્ષાર્થે પ્રેરણા કરી. પરિણામે પરશુરામનો તેજોભંગ થયો ત્યારે પરશુરામે પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોંપીને કહ્યું ' દંડકાવનમાં પુણ્યનદીઓના કિનારે રહેતા તાપસોને લંકાવાસી રાક્ષસો તાપ દે છે તેમનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર આ ધનુષ્ય સાથે આપુ છું. '

पुण्यानामृषयस्तटेषु सरितां ये दण्डकायां वने
भूयांसो निवसन्ति तेषु सततं लङ्कासदो राक्षसाः ।
विध्वंसाय चरन्ति तत्प्रमथने यस्योपयोगो भवेत्
सम्प्रत्येव सतामुनैव धनुषा वत्सेऽधिकारः स्थितः ॥

अङ्क ५ । ३८.

ત્યારે રામચંદ્રને ચિંતા થઇ કે ક્યા ઉપાયથી હું દંડકામા જઇ શકું, (**यदपि नामान्येन केनचिदुपायेन दण्डकारण्यं प्रतिष्ठेयम् ।**

....न्यस्तशस्त्रे भृगुपेतो परतन्त्रे तथा मयि ।
कष्टमुत्सारिताः क्रूरैर्यातुधानैस्तपोधनाः ॥ २९ ॥

એટલામાં મંથરા-જેના શરીરમાં માલ્યવાન્ના કહેવાથી શૂર્પણખાએ પ્રવેશ કર્યો હતો તે પ્રવેશ કરીને રામવનવાસ કરાવે છે. રામ લક્ષ્મણ સીતા જવા નિકળતી વખતે શૃંગવેરપુરથી ગુહ સંદેશ મોકલે છે કે તે પ્રદેશ સુધી વિરાધ રાક્ષસે તોફાન મચાવ્યું છે. (लक्ष्मणः-कथितमार्यस्य श्रृंगवेरपुरवास्तव्येन निषादपतिना गुहेन तत्प्रदेशपर्यन्तावस्कन्दिनो विराधराक्षस्य दुर्विलसितम् ।) ત્યારે રામચંદ્રે ઋષિરક્ષણ માટે દંડકામા જનસ્થાને જવાનો નિશ્ચય કર્યો. (राम.-तेन विराधहतकोन्मथनाय सन्निकृष्टप्रयागमनुषक्तमन्दाकिनीपवित्रमेखलं चित्रकूटं नामाचलमुपेत्य मुनिभिरुपजुष्टतीर्थं, रक्षांसि निहत्य दण्डकां प्राप्य, सन्निहितगृध्रराज क्रमेण यामो जनस्थानम् ।). રામને દંડકારણ્યમા લાવવા માટે માલ્યવાને કરેલી કપટકૃતિ-જેથી પછી વિરાધદનુકબંધાદિ રાક્ષસોના હાથથી રામનો વધ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો-સફલ થઇ (माल्यवान्-... ततोऽनेन योगाचारन्यायेन सुदूरमाकृष्य रक्षसामन्तिकमुपनीतस्य विन्ध्यकान्तारेषु अदेशज्ञस्य विचरतः सुकराण्यवस्कन्दनानिस्युः । विराधदनुकबन्धप्रभृतयो हि दण्डकारण्यसन्धिषु तीक्ष्णाश्चरन्ति ।) એવી રીતે ચોથા અંકની સમાપ્તિ થાય છે.

પાચમા અંકનો આરંભ મલયપર્વત ઉપર થાય છે. ત્યા જટાયુના મોટા ભાઇ સંપાતિનો નિવાસ હતો. પર્વતની બાજુમા કાવેરી નદી વહેતી હતી (कावेरीवलयितमेखलस्यसानौ० શ્લોક ૩). અભિવાદનાર્થ આવેલા જટાયુને સંપાતિ રામની હકીકત પૂછે છેઃ—

सम्पातिः-वत्स जटायो, आपि.कालविप्रकर्षान्मन्दीभूतः पितृमरण शोको रामभद्रस्य ।

....तृप्तैर्विराधमांसानां गृध्रैरावेदितं हि मे ।
चित्रकूटाद्यथा रामः शरभङ्गाश्रमं गतः ॥ ८ ॥
तदा च शरभङ्गेन हव्यवाहे हुता तनुः ।
अथोपसेदिवान्रामः सुतीक्ष्णादीन्मुनीनाथ ॥ ९ ॥

जटायुः-बाढम् । अधुना अगस्त्यवचनाद्रामः पञ्चवट्यां प्रतिवसति ।
सम्पातिः-(चिरात्स्मृत्वा) आः । अस्ति जनस्थाने पञ्चवटी नाम गोदावरीतटोद्देशः ।

પછી જટાયુએ શૂર્પણખાકર્ણનાસૌષ્ઠકર્તન, ખરાદિવધ વિગેરે વૃત્તાંત કહ્યો. સંપાતિએ જટાયુને સીતારામલક્ષ્મણનું રક્ષણ કરતાં રહેવાનું કહ્યું. સંપાતિને વંદન કરીને પાછા વળતાં જટાયુ પંચવટી ઉપરથી જતો હતા તે સમયે સીતાને લઇ જતો રાવણ તેના જોવામાં આવ્યો.

(अयं...<u>गोदावरीमुखरकन्दरः</u> ... <u>जनस्थानमध्यवर्ती</u> गिरिः ... नाम । इयं च पञ्चवटी ।).

પછી જટાયુમરણ અને રામનો પંચવટીત્યાગ. તે પ્રસંગે રામલક્ષ્મણનો સંવાદ આપણને મહત્ત્વનો છે.

लक्ष्मणः-एतानि......अरण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते तदेभिरेव पथिभिर्भवावः ।

रामः-अदृष्टापूर्वाः खल्वमी जनस्थानविभागाः ।

लक्ष्मणः-ननु तदैव तातमार्गणि गृध्रराजमग्निसात्कृत्य निर्गतयोः पञ्चवट्याश्रमादावयोः कोऽपि कालो वर्तते, यदा दूरविच्छिन्नाः सम्प्रति जनस्थानसीमानः । यथा चैतान्यग्रतः प्रतिभयजनजान्यरण्यानि तथा नूनमसौ जनस्थानपश्चिमः कुञ्जवान्नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यविभागः ।

પછી કબંધવધ; ત્યારબાદ ઋષ્યમૂકપર્વતપર રહેતા, સુગ્રીવનો મિત્ર બિભીષણ, તેના લેખહારિણી શ્રમણાનું દર્શન અને તેની સાથે કિષ્કિંધા તરફ ગમન. રસ્તામાં દુંદુભિનો અસ્થિસંચય દેખાયો. સમંતાદ્ભાગમાં 'ઋષ્યમૂક પંપાપર્યન્ત ભૂમયઃ' અને મતંગાશ્રમોપકંટ. અંતે વાલિવધ અને રામનો બિભીષણ સુગ્રીવ સાથે મૈત્રીધર્મનો સ્વીકાર. અહિંઆ પાંચમો અંક પૂરો થાય છે.

આ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા અંકમાં ભૂગોલવિષયક માહીતી છે. તે ઉપરથી આપણે નીચેનાં અનુમાનો બાધી શકીએ. (૧) માલ્યવાનના ભાષણ ઉપરથી દેખાય છે કે જે પ્રદેશમાં વિરાધદનુકબંધાદિ રાક્ષસોનું અધિષ્ઠાન હતું તે દંડકારણ્યનો જ ભાગ હતો. વિરાધનો ઉપદ્રવ ચિત્રકૂટ સુધી હતો; દનુકબંધનો પ્રસંગ રામે પંચવટી મૂક્યા પછી બન્યો છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે ચિત્રકૂટથી જનસ્થાનપર્યંતના સર્વ પ્રદેશનું દંડકારણ્ય નામ હતું. (૨) જટાયુનો રાવણસાથે વિગ્રહ થયો તે જટાયુ મલયથી પાછા આવતા. જટાયુનું નિવાસસ્થાન સંપાતિના સ્થાનથી બહુ દૂર નહિ હોય. તે પ્રસ્રવણ ગિરિઉપર હતું એમ उत्तररामचरितમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે (अंक २-श्लो० १४, १९). પ્રસ્રવણ ગિરિ કિષ્કિંધા પાસે છે એમ રામાયણમાં છે (किष्किन्धा० सर्ग १७). એ બધાનો સમન્વય કરતાં આપણને કહેવું પડે છે કે જનસ્થાનમાં આવેલો 'પંચવટી નામ ગોદાવરી તટોદ્દેશ' અત્યારના નાસિક પાસેનો નહિ કિંતુ, પૂર્વમાં આવેલો, (૩) પંચવટી મૂક્યા પછી રામલક્ષ્મણે જે માર્ગે ગમન કર્યું તે જુઓ. પ્રથમ તેઓ દક્ષિણમાં આવેલા અરણ્યમાંથી 'કોઽપિકાલઃ' સુધી વાટ ચાલીને પશ્ચિમ તરફ ચાલતાં જનસ્થાનની સીમા ઓળંગીને કુંજવનમાં આવી પહોંચ્યા. તે દંડકારણ્યનો ભાગ હતો; તે જનસ્થાનની પશ્ચિમે હતો; અને ત્યાં દનુકબંધ રહેતો હતો. ત્યાં પાસે જ ઋષ્યમૂક, પંપા, મતંગાશ્રમ વિગેરે હતા, એ પ્રવાસમાર્ગ અત્યારની નાસિક પંચવટી સાથે બંધબેસતો નથી. રામે પંચવટીથી ઋષ્યમૂક જવામાં વ્યતીત કરેલો સમય બહુ લાંબો તો નથી જ. અત્યારના નાસિકથી તેટલા સમયના પ્રવાસને અંતે ઋષ્યમૂક પહોંચી શકાય તે બનવાજોગ નથી. અને બીજું, ઋષ્યમૂક અત્યારના નાસિકથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ આવેલું છે એમ પણ ન કહી શકાય. અને આથી પણ આપણું અનુમાન વધારે દૃઢ થાય છે.

હવે 'મહાવીર ચરિત'નો સાતમો અંક.

તેમાં નીચે લખેલાં સ્થળોનો ક્રમવાર નિર્દેશ કર્યો છે. (૧) સમુદ્ર, (૨) સેતુ; (૩) મલયાચલ; (૪) એક જીર્ણ કંદર—જ્યાં રામલક્ષ્મણોએ વર્ષાકાલમાંની એક રાત્ર કહાડી હતી (૫) કાવેરી તીર, (૬) દક્ષિણમાં થોડે અંતરે આવેલો અગસ્ત્યાશ્રમ. (૭) 'પંપાપર્યંત' પ્રદેશ—આ પ્રદેશોમા સપ્તતાલવેધ, વાલિવધ, દુંદુભિકંકલફૂક્ષેપણ, કબંધવધ અને સીતોત્તરીય લાભ એટલી ઘટનાઓ બની હતી; (૮) જટાયુ મરણ સ્થાન; (૯) દંડકાસીમા ઉપરનો ખરાદિયુદ્ધપ્રદેશ; (૧૦) અત્યુચ્ચ સહ્ય સાનુમાન.* એ પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ સીમા હોવાનું દેખાય છે કારણ કવિ કહે છે. **एनमतिक्रम्य गम्यते किलार्यावर्तः।)** (૧૧) તેનું અતિક્રમણ કરતાં મધ્યદેશ આવે છે. એથી વધારે માહિતિ ભવભૂતિ આપતા નથી.

આપણા અનુમાનને બાધક એવું સાતમા અંકમાં કાઇ નથી.

उत्तररामचरितમાથીય આપણા અનુમાનને પોષક પુરાવો પ્રાપ્ત થાય છે.

એક વાતનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે. **उ. रा.** ૨/૧૫ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રસ્ત્રવણગિરિ જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતો અને તેની પાસે પંચવટી હતી. તેમ જ શંબૂક જનસ્થાનનું વર્ણન કરતા કહે છે–'**एतानि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते।...अथैतानि...पश्यतु महाभागः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि।**' એટલાપરથી અનુમાન કરી શકીએ કે પંચવટીમાંથી–જે જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં હતી ત્યાંથી–દક્ષિણ સીમાસુધી આવેલાં અરણ્યો શંબૂકે રામને દર્શાવ્યા. અત્યારનું નાસિક જનસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં નથી, ઉત્તરસીમા ઉપર છે. ત્યાંથી 'જનસ્થાનપર્યન્ત દીર્ઘ' અરણ્યો જોવા શકય નથી. ગોદાવરીના મુખ પાસેનું જનસ્થાન લઇએ તો એ અડચણ દૂર થાય છે.

એવી કલ્પના કરીએ તો ઉત્તરામચરિતમાં બીજી એક અસંગતિ જેવી દેખાય છે તેનો પણ પરિહાર થઇ શકે. શંબૂક રામને કહે છે.

> मेघमालेव पश्चायमारादिव विभाव्यते ।
> गिरिः प्रस्रवणः साऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥

અત્યારની નાસિક પંચવટી લઇએ તો ત્યાથી પ્રસ્ત્રવણ પર્વત દેખાય તે અસંભવિત છે. રામાયણમાં કિષ્કિંધા કાંડના ૨૭ મા સર્ગમાં કિષ્કિંધાની બહાર તે પાસે જ હતો એમ વર્ણન છે. હાલમાં નાસિકથી કિષ્કિંધા બહુ જ દૂર છે. માટે માનવું પડે છે કે પંચવટી દક્ષિણમાં હોવી જોઇએ.

---

* એ ઠેકાણે 'સહ્ય' ને બદલે 'વિન્ધ્યઃ' એવું પાઠાન્તર જોઇએ એમ મને લાગે છે. વિન્ધ્ય પર્વત આર્યાવર્તની દક્ષિણ મર્યાદા રૂપે હતો એમ પ્રસિદ્ધિ છે. (ઉદાહરણ તરીકે જુઓ **मनुस्मृति अ० २. श्लो० २२; अ० १० श्लो० ३६,**). સહ્ય પર્વતને માટે તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી. સિવાય દક્ષિણથી ઉત્તરે જતી વખતે સહ્ય પર્વત ઓળંગવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. કારણ સહ્યપર્વતની હાર મુખ્યતઃ દક્ષિણોત્તર છે. એકાદ ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમ કદાચ હશે; પરંતુ તે 'અત્યુચ્ચ' વિશેષણને લાયક હોવાનો સંભવ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

આ મત સમર્થનાર્થ બીજો એક પુરાવો ઉત્તરરામ–ચરિતમાં જ છે. રામની રજા લેતા પહેલા શંબૂક કહે છે– 'यावत्पुराण ब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वत पदमनुप्रविशामि । ' થોડા જ વખતમા આશ્રમથી પાછા આવીને રામને અગસ્ત્યનો સંદેશ કહે છે. તે ઉપરથી પણ એવી કલ્પના કરવામા બાધ નથી કે અગસ્ત્યાશ્રમથી પંચવટી દૂર નહોતી, નાસિક એટલુ તો દૂર નજ હશે અગસ્ત્યાશ્રમ ગોદાવરી મુખની દક્ષિણે કોઈ ઠેકાણે હોવાનું નાટકમા છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

બીજો એક શ્લોક જુઓ:—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसंकुल चलत्कल्लोलकोलाहलै–
स्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

જનસ્થાન તે અત્યારનું નાસિક સમજીએ તો, ' गद्गदनदद्गोदावरीवारयः ' અને ' अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलै. ' આ પદો અયુક્તાર્થક થાય છે. એ તો કવિકૃત વર્ણનની અતિશયોક્તિ સમજવી, એમ કદાચ કોઇ કહેશે. પરંતુ ઉપર સમર્થન કરવામા આવેલું અનુમાન સાચું હોય તો એવા કલ્પનાગૌરવની અવશ્યકતા રહેતી નથી. કવિ યથાતથ વસ્તુસ્થિતિનું જ વર્ણન કરે છે એમ માનવું ઔચિત્ય ભરેલું છે. તેમજ, આ શ્લોકમા सगमाः એ બહુ વચનાવાળું પદ છે. અત્યારની નાસિક પંચવટી લઇએ તો ત્રણ અથવા વધારે સંગમોના અભાવે, આ બહુ વચનવાળા પદનો પ્રયોગ ભૂલ ભરેલો અથવા અતિશયોક્તિપૂર્ણ માનવો પડશે. પરંતુ, ગોદાવરીના સાત મુખ પાસેની પંચવટી લઇએ તો બધું વર્ણન બંધ બેસતું આવે છે. ઉપર बालरामायणनो શ્લોક (वाक्सत्वांग० વિગેરે अ १० श्लो० ७०) અને अनर्घराघवनु વચન (आन्ध्र विषयलक्ष्म्या.० વિગેરે) એ ટાકયા છે તેમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે ગોદાવરીના સાત સમુદ્ર સંગમ છે. એવી રીતે આપણા અનુમાનના બળે गद्गदनदत् इत्यादि વર્ણન અને संगमा એ પદ સાર્થ થાય છે.

સારાંશ ભવભૂતિના મત પ્રમાણે જનસ્થાન, નાસિક–પંચવટી અત્યારે માનીએ તે નહિ કિંતુ તે ઠેકાણાં ગોદાવરી–સમુદ્ર સંગમ પાસેના હોવા જોઇએ,

भट्टि–આ છઠ્ઠી શતાબ્દીનો કવિ છે; તેના કાવ્યનું નામ भट्टिकाव्य.

આ કવિએ ભૂગોલવિષય માહિતિ બહુ આપી નથી. ભરતનો મેળાપ થયા પછી રામ દંડકારણ્યમાં ગયા ત્યા વિરાધવધ; પછી શરભંગ મુનિનું દર્શન કરી સુતીક્ષ્ણાશ્રમ પાસે એક પર્ણશાલામા રામાદિ ત્રિવર્ગે ઘણા દિવસ નિવાસ કર્યો. પછી તે અરણ્યમા ફરતા ફરતાં અન્ય મુનિઓના સન્નિધ પર્ણશાલા કરીને તેઓ રહ્યા. ત્યા ' શૂર્પણખાનો પ્રસંગ બન્યો. આગળમાં, ખરાદિવધ, માયામૃગ વિલોભન, સીતાપહાર, જટાયુવધ, રામવિલાપ, કબંધ વધ, ઋષ્યમૂક પર્વત પ્રતે પ્રયાણ અને શબરીદર્શન, એટલો વૃત્તાત આવે છે. પંપાસરોવર

પાસે આવેલા-રામલક્ષ્મણુને જોઇને તેઓ વાલિના દૂત હશે એવી શંકા સુગ્રીવના મનમાં થઇ અને તેણે મલય પર્વતનો આશરો લીધો. (સર્ગ ૬, શ્લોક ૮૯) પરંતુ હનુમાને સાચી બીના કહેતાં તે નિર્ભય થયો અને રામલક્ષ્મણ સાથે સખ્ય કર્યું. ત્યારબાદ, વાલિવધ અને કિષ્કિંધામાં સુગ્રીવાભિષેક વિગેરે હકીકત છે. સીતાશુદ્ધિ માટે વાનરોની જે ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી હતી તેમાંથી દક્ષિણની ટુકડી વિંધ્ય પર્વત ઉપર આવે છે (સ૦ ૭ શ્લોક૦ ૫૩, ૫૪) ત્યા સંપાતિ મળે છે અને તેના કહેવા ઉપરથી મારુતિ સમુદ્રલંઘન કરીને લંકા જાય છે. સીતાને રામવૃત્તાંત નિવેદન કરતી વખતે હનુમાન્ કહે છે–

विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् ।
नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः ॥

सर्ग ८, श्लोक १११

આ શ્લોકનો અર્થ ટીકાકારોએ બે પ્રકારે કર્યો છે. આમાં જ્યાં રામ રહેતા હતા તે માલ્યવાન્ પર્વતનું મહેંદ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર, એથી અંતર કેટલું હતું તે કહ્યું છે. ' મહેંદ્ર પર્વતથી દૂર, અને વિંધ્ય અને સમુદ્ર–એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારો પ્રિય પતિ છે ' એવો એક ટીકાકારનો અર્થ છે. ' મહેંદ્ર, વિંધ્ય અને સમુદ્ર એમની પાસે આવેલા માલ્યવાન્ પર્વત ઉપર તારો પ્રિયપતિ છે ' એવો અર્થ બીજો ટીકાકાર કરે છે. ' મહેંદ્ર અને સમુદ્ર એમની પાસે અને વિંધ્યથી દૂર ' એવો પણ અર્થ પહેલા ત્રણ ચરણોનો થઇ શકે. કયો અર્થ કવિને અભિપ્રેત હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ત્રણે અર્થોનું એક એક દૃષ્ટિથી સમર્થન કરી શકાય. એના સૂક્ષ્મ વિવાદમાં ઉતરવાની હાલ જરૂર નથી. આપણે સારાંશ એટલો જ લઇશું કે શ્લોકનો અર્થ અનિશ્ચિત હોવાથી કોઇ પણ પક્ષને કેવળ સમર્થક તરીકે આ શ્લોકનો આધાર લઇ શકાય તેવો નથી.

એવી રીતે આ શ્લોક કામનો નથી; તોપણ સ૦ ૭|૫૩ અને ૭|૫૪ કહ્યું છે કે વિંધ્ય પર્વત કિષ્કિંધાથી દક્ષિણમાં હતો; તેથી જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વિંધ્યની ઉત્તરે હોવાં જોઇએ એવું કોઇ અનુમાન કરશે. પણ તેમાં એક વાંધો આવે તેમ છે. રામનું પંપાગમન અને સુગ્રીવનું મલયગમન એની બરાબર સંગતિ થતી નથી. બીજું ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે મુરારિના મત પ્રમાણે સંપાતિનું નિવાસસ્થાન પણ મલય પર્વત ઉપર હતું. ભટ્ટિ કહે છે કે વિંધ્ય ઉપર સંપાતિ વાનરોને મળ્યો. એ ચિંત્ય છે. અસ્તુ. એવી રીતે, પંપા અને મલય એમની ભૂગોલ સ્થિતિ ૭|૫૩, ૫૪ સાથે બંધબેસતી આવતી નથી. પંપા નામનું અન્ય સરોવર અને મલય નામનો બીજો પર્વત વિંધ્યાદ્રિની ઉત્તરે હતો એમ માનવામાં સાહસ છે કારણ તેનો પુરાવો સબળ નથી. કવિની ભૂગોલવિષયક માહિતિ બહુ જ મર્યાદિત હોવાથી તેના લખવામાં વિસંગતિ દોષ દેખાય છે એમ માનવું વધારે યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

कुमारदास—એ પણ છઠ્ઠી શતાબ્દીનો કવિ છે. એના કાવ્યનું નામ **जानकीहरणम्**.

જાનકીહરણમાં આપણે માટે ઉપયોગી એવું કાંઇ મળતું નથી. ચિત્રકૂટે ભરતમેળાપ પછી રામ પંચવટી તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં વિરાધનો પ્રસંગ બન્યો.

ततस्तं त्यजता शैलं विराधो रावणारिणा ।
दृष्टस्तनूनपादर्चिवभ्रुः पञ्चवटीपथे ॥

સ૦ ૧૦-૬૧.

ત્યાંથી પંચવટી; ત્યાં શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ, રાવણકૃત સીતાહરણ. અહીંઆ દશમસર્ગની સમાપ્તિ થાય છે. કાવ્ય અધૂરૂં રહિ ગયું છે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

विमलसूरिः—આ એક જૈન ગ્રંથકાર છે. તે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયો હશે એવું અનુમાન છે. તેણે 'પઉમચરિય (પદ્મચરિત) નામક પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં જૈનાગમાનુસાર રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. આ જ ગ્રંથના આધારથી પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ હેમચંદ્રે 'જૈન રામાયણ' નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયના અંગે જરૂર જેટલા શ્લોકો હેમચંદ્રના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આપ્યા છે. જ્યાં વિમલસૂરિ વધારે માહિતિ આપે છે ત્યાં પ્રાકૃત વચનો છાયાસહિત મૂક્યાં છે.+

અયોધ્યાથી નીકળ્યા પછીઃ—

अथोग्रं श्वापदपदं निर्मनुष्यां घनद्रुमाम् ।
पारियात्राटवीं प्रापुर्जानकीरामलक्ष्मणाः ॥ ४९६ ॥
अभिधानेन गम्भीरां गम्भीरावर्तभीषणाम् ।
पृथुप्रवाहां पथि ते समीक्षाञ्चक्रिरे नदीम् ॥ ४९७ ॥
उत्ततार ततो रामो दुस्तरां तां तरङ्गिणीम् ।
ससीतालक्ष्मणः सास्रैः प्रेक्षितस्तैस्तटस्थितैः ॥ ५०१ ॥
कैकेयीभरतौ षड्भिः प्रापतुस्तद्वनं दिनैः ।
अपश्यतां द्रुमूले च जानकीरामलक्ष्मणान् ॥ ॥ ५११ ॥
रामः प्रणम्य कैकेयीं संभाष्य भरतं तथा ॥
विससर्ज प्रतस्थे च ककुभं दक्षिणा प्रति ॥ ५२७ ॥

सौमित्रिमैथिलसुतासहितोऽथ रामो
गच्छन्नतीत्य गिरिमध्वाजि चित्रकूटम् ।
आसादयत्कतिपयैर्दिवसैरवन्ति-
देशैकदेशमवनीस्थित देवदेश्यः ॥ ५३७ ॥

सर्ग ४.

+પ્રાકૃત શ્લોકોની છાયા અર્થ વિગેરે બાબતમાં પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત બેચરદાસે મને ઘણી મદદ કરી છે; તે વિશે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું.

મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એવું વર્ણન છે કે રામ ચિત્રકૂટથી ચાર મહિને અવન્તિ ગયા. પછી એક નિર્જન પ્રદેશનો ઇતિહાસ આપેલો છે. પછી રામ ઉજ્જયિની પહોંચ્યા.

रामस्तत्र निशां नीत्वा ससीतालक्ष्मणः प्रगे ।
गच्छन्क्रमेण सम्प्राप देशं कमपि निर्जलम् ॥ ७७ ॥

सर्ग ५.

પ્રાકૃતમાં નીચેના શ્લોકો છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે તે દેશ નિર્જલ ન હતો અને તેનું નામ કૂપપ્રદ હતું.

एवं ते मन्दमन्दा दसरहतणया मेइणी सञ्चरन्ता
नामागन्धाइपुण्णे तरुणतरुफले भुञ्जमाणा पभूए ।
पत्ता ते कूववद्दं वहुभवणमहावप्पवावीसमिद्धं
उज्जाणे संणिविट्ठा विमल कुसुमिए मत्तभिङ्गाणुगीए ॥ १४८ ॥

उद्देश ३३

छाया—एवं ते मन्दमन्दं दशरथतनयो मेदिनीं सञ्चरन्तौ
नानागन्धातिपुण्यानि तरुण तरुफलानि भुञ्जानौ प्रभूतानि ।
प्राप्तौ तौ कूपपद्रं वहुभवनमहावप्रवापीसमृद्धं
उद्याने सन्निविष्टौ विमल कुसुमिते मत्तभृङ्गानुगीते ॥

અસ્તુ આગળ ચાલતાં હેમચંદ્ર કહે છેઃ

........काकुत्स्थस्तस्थौ तत्र दिनत्रयम् ।
निशाशेषे सुप्तजने ससीता लक्ष्मणो ययौ ॥ ९९ ॥
प्राप क्रमेण रामोऽपि नर्मदामुत्ततार च ।
पथिकैर्वार्यमाणोऽपि विन्ध्याटव्यां विवेश च ॥ १०१ ॥
विन्ध्याटवीमतिक्रम्य प्राप तापीं महानदीम् ॥ १२३ ॥
तापीमुत्तीर्य च क्रामंस्तद्देशप्रान्तवर्तिनम् ।
अरुणग्राम नामानं रामो ग्राममथासदत् ॥ १२४ ॥
ते गच्छन्तः क्रमात्प्रापुररण्यमपरं महत् ।
कज्जलश्यामजलदः कालश्च समुपाययौ ॥ १३२ ॥
ततः प्रावृष्यतीतायां .... ॥ १६३ ॥
ते क्रामन्तः प्रतिदिनं जानकीरामलक्ष्मणाः ।
त्यक्त्वारण्यानि विजयपुरं सन्ध्याक्षणे ययुः ॥ १६८ ॥

रात्रिशेषे ततो रामः ससीता लक्ष्मणोऽचलत् ।
क्रमाद्वनानि लङ्घित्वा प्राप क्षेमाञ्जलिं पुरीम् ॥ २४१ ॥
निशायां निर्ययौ रामः सायं प्राप च पत्तनम् ॥
वंशस्थलं नाम वंशस्थलाख्यादि तटस्थितम् ॥ २५९ ॥

सर्ग ५.

વંશસ્થલ છોડયા પછી રામ દંડકારણ્યમાં આવેલી કર્ણરવા નામની નદી પાસે આવ્યા ત્યાં તે લક્ષ્મણને કહે છેઃ—

तत्थ समुद्दासन्ने काऊणं आलयं परिवसामो ।
भणिउं य लक्खणेमा जहाणवेसि त्ति एवेयम् ॥

उद्देश ४०-१४.

छायाः—तत्र समुद्रासन्ने कृत्वा आलयं परिवसामः ।
भणितं च लक्ष्मणे न यथाज्ञापयासि इत्येवेदम् ॥

ત્યાં અમુક કાલ રહ્યા પછી—

अथ ते वणतरुगहणं छङ्घेऊणं च पव्वए वहवे।
अब्भन्तरं पविठ्ठा तरसारण्णस्स भयरहिया ॥ ४२ ५ ॥

छाया—अथ ते वनतरुगहनं लङ्घयित्वा च पर्वतान्वहून्।
अभ्यंन्तरं प्रविष्टास्तस्यारण्यस्य भयरहिताः । ५

તે અરણ્યમાં ક્રૌંચરવા નદીને કાઠે ત્રણ જણાએ વર્ષાકાલ વીતાડયો. (૪૨-૩૫) શ્લોકો આપીને વધારે જગ્યા રોકવાની ઇચ્છા નથી; માટે એટલું જ કહું છું કે આગળ અનુક્રમથી શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરદૂષણાદિવધ, સીતાહરણ, વાલિવધ, સુગ્રીવસખ્ય, ઇત્યાદિ પ્રસંગોનો ઇતિહાસ છે.

અહીંઆં સુધી જોવામાં આવેલા સ્થલોનો ક્રમ આપણને બતાવે છે કે જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા આ બન્ને સ્થલો દંડકારણ્યના આગ્નેય ખૂણે આવેલા સમુદ્રની પાસે અને કર્ણરવા નદીની પાર–એટલે દક્ષિણે હતાં. વિમલસૂરિ એમ કહે છે. કર્ણરવા અને ક્રૌંચરવા નદીઓ નર્મદા–તાપીથી દક્ષિણે જ હોવી જોઇએ. ત્યાથીય દક્ષિણે જનસ્થાન–કિષ્કિંધા હતાં. સ્થલાનુક્રમથી એમ લાગે છે કે કર્ણરવા તે ગોદાવરી હોવી જોઇએ અને ક્રૌંચરવા તે ગોદાવરીનું એકાદ મુખ હશે. એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે; જનસ્થાન સમુદ્ર પાસે આવેલું હતું–વિમલસૂરીના મત પ્રમાણે–અને તે સમુદ્ર પૂર્વ સમુદ્ર જ હોઇ શકે. અર્થાત્ વિમલસૂરીનું જનસ્થાન અત્યારના નાસિક–જનસ્થાનથી ભિન્ન છે.

પ્રવરસેન—એ રાજકવિ ખ્રિસ્ત–શકના આરંભે થઇ ગયો છે. એમનું **દશમુખવધ** અથવા **સેતુબન્ધ** નામક પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે.

કાવ્યના પ્રથમ આશ્વાસમાં કિષ્કિંધાથી રામપ્રયાણનું વર્ણન કરતી વખતે કવિએ ફક્ત ત્રણ જ પર્વતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧ વિંધ્ય (૫૪); ૨ સહ્ય (૫૬); અને ગિરિ નદીઓનું ઉલ્લંઘન કરી (૫૯) ૩ મલય (૬૯). છઠ્ઠા આશ્વાસમાં મહેંદ્ર પર્વતનો ઉલ્લેખ છે (૨૨) પરંતુ તે સામાન્ય સ્વરૂપનો હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વિશેષ બોધ થતો નથી. મલયાચલથી લંકામાં આવેલ સુવેલ પર્વત સુધી બાંધેલું સેતુનું વિસ્તૃત વર્ણન સાતમા આશ્વાસમાં છે; પરંતુ તેનો અત્રે ઉપયોગ નથી. કિષ્કિંધા પછી માર્ગમા વિંધ્યનો નિર્દેશ છે; તેથી કિષ્કિંધા અને અર્થાત્ જનસ્થાન અને પંચવટી વિંધ્યથી ઉત્તરમાં આવેલાં હોવાં જોઇએ એવો પ્રવરસેનનો અભિપ્રાય દેખાય છે. તે ભૂગોલવિષયક ઇતર માહિતી કાંઇ આપતા નથી માટે વધારે લખી શકાય તેમ નથી.

कालिदासः—આ કવિનું નામ સૌને જાણીતું છે. તેનો સમય ખ્રિસ્તપૂર્વ પ્રથમ શતાબ્દીનું દ્વિતીયાર્ધ એમ હું માનું છું. તેના **रघुवंश**ના આધારે નીચેની માહિતી આપવામાં આવે છે.

रघुवंशના બારમા સર્ગમાં રામના દક્ષિણના પ્રવાસની હકીકત આપેલી છે. ચિત્રકૂટથી નીકળ્યા પછીનાં સ્થલોનો અને વૃત્તાંતોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છેઃ-(૧) અનસૂયા-અત્રિનો આશ્રમ; (૨) વિરાધવધ; (૩) પછી અગસ્ત્યાદેશથી પંચવટીનિવાસ; (૪) ત્યાં શૂર્પણખાવિરૂપકરણ, ખરાદિવધ અને સીતાહરણ; (૫) લૂનપક્ષ જટાયુનું દર્શન; (૬) કબંધવધ; (૭) સુગ્રીવ સખ્ય; (૮) અંતે સીતાશુદ્ધિ, પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને લંકાથી પાછાં આવતી વખતે રસ્તામાં દેખાતા સ્થલોનું મનોહર વર્ણન તેરમા સર્ગમાં છે. (૧) લંકા છોડતાં સમુદ્રોલ્લંઘન પછી પ્રથમ જનસ્થાનનું વર્ણન છે. (૨) નંતર, માલ્યવાન્ પર્વત જ્યાં વિરહાવસ્થ રામ વર્ષાકાલમાં રહ્યા હતા. (૩) પંપા સરોવર; (૪) ગોદાવરી નદી; (૫) 'અનુગોદ' (૬) અગસ્ત્યાશ્રમ; (૭) પંચાપ્સર સરોવર; (૮) સુતીક્ષ્ણાશ્રમ; (૯) શરભંગાશ્રમ; (૧૦) ચિત્રકૂટ; (૧૧) છેવટમાં ગંગા યમુના નદીઓ વિગેરે. આખા રઘુવંશમાં *કિષ્કિંધાનું નામ નથી. જનસ્થાનનો ઉલ્લેખ ત્રણ સ્થળે છે.* ૧૨/૪૨, ૧૩/૨૨ અને ૧૪/૨૨ માં. પંચવટીનો ઉલ્લેખ બે ઠેકાણે છે. ૧૩/૨૨ અને ૧૩/૩૪ માં. ગોદાવરીનો બે ઠેકાણે ૧૩/૩૩ અને ૧૩/૩૫ માં. વિંધ્ય પર્વતનો નિર્દેશ પાંચ વાર છે. ૬/૬૧, ૧૩/૮૦, ૧૮/૪, ૧૩/૬૧, અને ૧૩/૬૨.

આ ઉપરથી શું અનુમાન કરી શકીએ ? એક તો એ લંકાથી આવતાં સમુદ્ર પછી તરતજ જનસ્થાન આવે છે એટલે તે અત્યારના નાસિક પાસેનું ન જ હોય. જનસ્થાન પછી પંપા-પંચવટી આવે છે; તે પણ તેમજ બતાવે છે. અત્યારનું નાસિક પંચવટીથી ઉત્તરમાં બહુ દૂર આવેલું છે. બીજું એ કે અગસ્ત્યાશ્રમ પહેલાં પંચવટીનો ઉલ્લેખ છે તેથી પંચવટી અગત્યાશ્રમથી દક્ષિણે હોવી જોઇએ. અગસ્ત્યાશ્રમ પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠે હતો તે આપણે પૂર્વે જોયું છે; ત્યારે પંચવટી પણ પૂર્વ સમુદ્ર પાસે ગોદાવરીની દક્ષિણે આવે છે. એટલે તે અત્યારની પંચવટી ન હોઇ શકે. ૧૩/૨૨ માં કહ્યું છે કે રામ અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી પંચવટી રહેવા ગયા. તે આપણા અનુમાનને વધારે મજબૂત કરે છે.

रघुवंशના છઠ્ઠા સર્ગમાં ઇંદુમતી સ્વયંવર વર્ણન છે. સ્વયંવર માટે આવેલા જુદા

જુદા રાજાઓની માહિતી સુનંદા ઇદુમતીને આપે છે તે વખતે 'ઉરગપુરનાથ' પાણ્ડ્ય રાજાનું વર્ણન કરતા સુનંદા કહે છે–

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थान विमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपति प्रतस्थे ॥ ६१ ॥

ભાવાર્થ–આ પાણ્ડ્ય રાજાને શંકર પાસેથી અસાધ્ય અસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, તેથી રાવણને બ્હીક લાગી કે સખ્યને અભાવે જનસ્થાન જે પ્રદેશ ખરદૂષણાદિ રાવણના બંધ- વોથી વ્યાપ્ત હતો તે–પાણ્ડ્ય રાજા આક્રાંત કરશે. માટે પ્રથમ તેની સાથે સંધિ કરી પછી રાવણે ઇંદ્રલોક વિજયાર્થ પ્રયાણ કર્યું.

આથી આપણે અનુમાન કરી શકીયે કે જનસ્થાન પાણ્ડ્ય દેશની પાસે અથવા પાણ્ડ્ય દેશની સરહદ ઉપર આવેલું હોવું જોઇએ નહિ તો રાવણને પાણ્ડ્ય રાજાથી ડરવાનું કારણ ન હતું આ પાણ્ડ્ય દેશ કયો તેનો ખુલાસો ચોથા સર્ગમા કર્યો છે. દિગ્વિજયાર્થ નીકળેલા રઘુએ દક્ષિણ તરફ જતા પ્રથમ કલિંગ પછી તરતજ પાણ્ડ્ય દેશ જીત્યાનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે કલિંગ એટલે અત્યારનો ઓરિસા પ્રાંત અને ગોદાવરીથી ઉત્તર તરફનો મદ્રાસ ઇલાકાનો થોડો ભાગ. ગોદાવરીનો દક્ષિણ કાંઠો તે પાણ્ડ્ય દેશની ઉત્તર સરહદ હશે. ૬/૬૦ ઉપરથી પણ તેમ લાગે છે. તેમા પાણ્ડ્યરાજાને 'ઉરગપુરનાથ' કહેલો છે. ઉરગપુર તે અત્યા- રનુ નાગાપટ્ટણ કદાચ હશે, જે રાજમહેંદ્રી પાસે છે. કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદીઓ પાણ્ડ્ય દેશમા હોવાનું ૪/૪૯ અને ૪/૫૦ મા સૂચવ્યુ છે તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસના અભિ- પ્રાય પ્રમાણે, ગોદાવરી–કાવેરી વચ્ચેના પૂર્વસમુદ્રના કાંઠાપરના પ્રદેશનુ પાણ્ડ્ય નામ હતું. હમણા જ આપણે જેયુ કે જનસ્થાન પાણ્ડ્યની સરહદપર આવવું જોઇએ. પૂર્વે અનર્ઘરાઘવના ટીકાકાર રુચિપતિનું એક વાક્ય મે ઉદ્ધૃત કર્યું છે;–'**जनस्थान मलयाद्रिसमीपे रक्षोवासस्थानम्** ।' તેને માટે સબળ પ્રત્યંતર એવી રીતે રઘુવંશમા જડી આવે છે. આ પ્રમાણે જનસ્થાન તે પાણ્ડ્યદેશની પૂર્વ સીમા ઉપરનો પ્રદેશ એમ નિશ્ચિત થયા પછી, રામા- યણ કાલીન પંચવટી અત્યારની નાસિક–પંચવટીથી જુદી હોવી જોઇએ એમ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

નિષ્કર્ષ:—અત્યારસુધી આપણે દસ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનુ ટુંકમા પર્યાલોચન કર્યું તેનો સારાંશ જોતા નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ છે–દસ કવિમા એક કુમારદાસ કાંઇ માહિતી આપતા નથી, બે, પ્રવરસેન અને ભટ્ટિ થોડી આપે છે. તે આપણા અનુમાનને બાધક જેવી લાગે છે, પરંતુ તેઓનું ભૂગોલનુ જ્ઞાન બહુજ અલ્પ દેખાય છે, અને તેઓએ આપેલુ વર્ણન પણ સુસંગત નથી. માટે તેઓનો પુરાવો નિઃશંક રીતે ગ્રાહ્ય મનાય તેવો નથી બાકી રહ્યા સાત કવિઓ. તેઓનો જનસ્થાનની બાબતમા એક મત છે–પૂર્વ કાંઠાપર, ગોદાવરી સમુદ્ર સંગમ નજદીક, અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે નાસિક–પંચવટી–જનસ્થાન હોવા જોઇએ. બીજી એક વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી છે. આ સાત કવિઓમા, કાલિદાસ સૌથી પૂર્વ, ખ્રિસ્ત પૂર્વ કાલમા થઇ ગયો છે. જયદેવ, સૌથી છેલ્લો, ખ્રિસ્તની ૧૪ મી શતાબ્દીમા થયો છે. તેથી એમ માનવામા બાધ નથી કે લગભગ ૧૪૦૦–૧૫૦૦ વરસ સુધી રામાયણ કાલીન જન-

સ્થાન પૂર્વમાં હોવાની માન્યતા અપ્રતિહત ચાલતી આવી હતી. અત્યારની માન્યતાનો ઉગમ કેવી રીતે થયો હશે તેનું વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી.

આરંભમાં કહ્યું છે તેમ કાવ્યનાટકોના આનુષંગિક આધારપર આપણા અનુમાનની ઇમારત રચાઇ છે. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો મૂળ આધાર છે કે નથી એવો પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઉદ્ભવશે. પણ તેની ચર્ચા અત્રે ન થઇ શકે. રામાયણાદિ ઇતિહાસનો અને પુરાણોનો આધાર મળે છે એટલું જ ટુંકમાં કહેવાની રજા લઇશ. બનશે તો તદ્વિષયક ચર્ચા બીજા એક નિબંધમાં કરવાનો વિચાર છે.

બીજો એક ખુલાસો કરવો જોઇએ. નાસિક અને પંચવટી એ લગભગ પર્યાય શબ્દો તરીકે મેં વાપર્યા છે. વાસ્તવિક તેમ નથી. દંડકારણ્યનો એક વિભાગ જનસ્થાન; જનસ્થાનનો એક વિભાગ પંચવટી. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નાસિકનો ઉલ્લેખ પંચવટી સાથે મળતો નથી. શૂર્પણખાનાસિકાનું છેદન ત્યાં થયું માટે રામની પંચવટીને જ નાસિક પ્રાચીન કાલમાં કહેવામાં આવતું કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. તેમ હશે તો નાસિક નામનાં બે સ્થળો ગણવાં જોઇએ; અને નાસિક પંચવટી એક થાય. તેમ ન હોય તો નાસિક અને રામની પંચવટી જુદાં સ્થાનો ગણવાં જોઇએ. પરંતુ હાલમાં નાસિક તે જ પંચવટી મનાય છે. તે રૂઢિને અનુસરીને મેં નાસિક પંચવટી એક ગણ્યાં છે.

૭ ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ.

લેખક—રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

પ્રબંધચિંતામણિ, રત્નમાળા આદિ પ્રબંધો ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાત દેશમાથી કનોજના રાજાઓ ખંડણી લેતા હતા. એવીજ હકીકત ગુજરાતની ફારશી તવારીખ 'મિરાત ઇ. અહમદી'મા પણ લખેલી છે. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં મેરુતુંગ[1] એમ પણ લખે છે કે કનોજના રાજા તરફથી ખંડણી લઇ જવાને જે લોક આવતા હતા તેઓને ખંડણી ઉઘરાવવામાં વનરાજ ચાવડો સાહાય્ય કરતો હતો અને જ્યારે એ લોકને લઇને સ્વદેશ જતા હતા ત્યારે વનરાજ તેઓની પાસેથી બધું દ્રવ્ય પડાવી લેતો હતો. આવી રીતે વનરાજનાં ભાગ્યનો ઉદય થવા લાગ્યો.

એવા એવા વૃત્તાંત ગુજરાતના ઇતિહાસવિષયક ગ્રંથોમાં ઇશારારૂપ મળે છે. પરંતુ કનોજના કોણ કોણ રાજાના તાબામાં તે વખત ગુજરાત દેશ હતો એનું કાંઇ પણ શિલશિલાબંધ પ્રમાણ મળતું નહતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ગૅઝેટીયરો તથા બીજા ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકોમાં તે વિષે કાંઇ પણ માહિતિ આપેલી નથી. તથાપિ થોડા વરસ પહેલાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં તેમજ અન્યત્ર જે કાંઇ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે ઉપરથી કનોજમાં એક વખત ગુર્જ્જર પ્રતિહાર કરીને જે એક પ્રતાપી રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો તેમાંના કોઇ રાજાઓનો અમલ ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપર ચાલતો હતો એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ. શોધખોળનો ઉપયોગ આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના કામમાં કેટલો થાય છે તેનું આ એક સારૂં ઉદાહરણ છે. ગુર્જ્જર પ્રતિહાર રાજાઓ વિષે જાણવા આપણે હવે જે સમર્થ થયા છીએ તે પ્રો. દેવદત્ત ભાંડારકર, ડૉ૦ ફ્લીટ, ડૉ૦ કિલહૉર્ન, પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા જેવા પંડિતોના શ્રમનું ફળ છે. તેઓના લેખોના સાહાય્યથી તેમ જ અનેક ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી તે રાજવંશ સંબંધી મળેલી માહિતિ સંકલિત કરી નીચે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુર્જ્જર પ્રતિહાર રાજાઓ મૂળ ક્યાંના, તેઓનું નામ શાઉપરથી પડયું, તેઓના વંશનો પ્રસ્થાપક કોણ વિગેરે સંબધી વિશ્વાસલાયક કાંઇ માહિતિ મળતી નથી. તથાપિ અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી એટલું માત્ર સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ગુર્જ્જર રાજાઓનો અમલ રાજપુતાનામા ઘણા પ્રાચીન કાળથી, એટલે ઓછામાં ઓછા ઇ. સ. ના છઠ્ઠી શતાબ્દીથી, ચાલતો હતો. ગુર્જ્જર રાજાના મનમાં પ્રભાવકવર્ધન (ઇ. સ. ૫૮૫) વિષે બહુ ભીતિ હતી આવો બાણ કવિના હર્ષચરિતમાં ઉલ્લેખ છે. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્ત (ઇ. સ. ૬૨૮) ગુર્જ્જરોની રાજધાની ભીલમાલનો રહીશ હતો એમ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૬૩૪ના [2]આઇહોલેના શિલાલેખમાં ચાલુક્ય રાજા બીજા પુલકેશીએ ગુર્જ્જરોનો પરાભવ કર્યો હતો એમ

---

૧ જુઓ રામચંદ્ર દીનાનાથ સંપાદિત પ્રબંધચિંતામણિ, ગુજરાતી ભાષાંતર પા. ૬૯.
૨ એપિગ્રાફિઆ ઇંડિકા પુસ્તક ૬ પા. ૧૧

લખ્યું છે. પ્રસિદ્ધ [૧]ચિની પ્રવાસી હુએનત્સંગ (ઈ. સ. ૬૪૦) ગુર્જર રાજધાની ભીલમાલમાં ગયો હતો એવું તેની નોંધપરથી જણાય છે. જનાશ્રય પુલકેશીના ઇ. સ. ૭૩૮ ના [૩]તામ્રશાસન ઉપરથી એમ જણાય છે કે મુસલમાનોએ કચ્છ, ચાવોટક, ગુર્જર વિગેરે રાજાઓ જીત્યા હતા. આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુર્જર વંશના કોઇ રાજાઓ હતા એમ આપણે જાણી શકીએ. હવે નીચે આપેલા કાંઇ ઉલ્લેખો તેઓના દેશ સંબંધી માહિતિ આપે છે. [૪]ઘટયાલમાં મળેલા એક શિલાલેખમાં ગુર્જરત્રા દેશ કકકુક નામના પ્રતિહાર રાજાના તાબામાં હતો એમ લખ્યું છે. સીવામાં મળેલા પ્રતિહાર રાજા ભોજના એક તામ્રશાસનમાં ગુર્જરત્રા 'ભૂમિમાં' અને ડેણ્ડવાનક 'વિષયમાં' સીમાગ્રામ હતું એમ લખ્યું છે. સીમાગ્રામ અને ડેણ્ડવાનક હાલના સીવા અને ડિડવાના છે અને તે જોધપૂર સંસ્થાનને તાબે છે. કાલંજરમાં મળેલા એક તામ્રશાસનમાં મંગલાનક ગ્રામ-જે હાલનું મંગલોના છે અને જોધપૂર સંસ્થાનને તાબે છે-તે ગુર્જરત્રા 'મંડલ' માં હતું એમ લખ્યું છે. આવા અનેક ઉલ્લેખો ઉપરથી ગુર્જર રાજાઓ હાલના રાજપુતાના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા અને તેઓના તાબામાં ગુર્જરત્રા નામનો દેશ હતો એમ આપણે જાણી શકીએ. તેમ જ ઉપર બતાવેલા કોઇ ઉલ્લેખો તેઓની રાજધાની ભીનમાલ-જે ઉધ્વસ્ત સ્થિતિમાં હાલમાં જોધપૂર સંસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં છે-તે હતી એમ દર્શાવે છે. હાલમાં રાજપુતાનાના દક્ષિણ દેશને, જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલવામાં આવે છે, તેને જ ગુજરાત દેશ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ઈ. સ. ની દશમી શતાબ્દીના પહેલાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ગુજરાત નામ હાલના ગુજરાત પ્રાંતને લગાડેલું દેખાતું નથી. હાલના ગુજરાતને તે વખત સાધારણ રીતે [૫]લાટ નામ આપવામાં આવતું હતું અને રાજપુતાનાના અમુક ભાગને ગુર્જર લોકોના વસવાટ ઉપરથી ગુર્જરત્રા નામ લગાડવામાં આવતું હતું. ગુર્જરોનો અમલ તેઓના મૂળ દેશમાંથી દક્ષિણ તરફ વધતો ગયો અને લાટ વિગેરે સર્વ પ્રાંત તેઓના તાબે થયો ત્યારથી તે દેશને પણ ગુર્જરોનો દેશ એમ સંબોધવામાં આવતું હશે. ગુર્જરોનો રાજકીય અમલ કાલાંતરે આ દેશ ઉપરથી નિકળી ગયો તો પણ એક વખત રૂઢ થયેલું નામ તેઓના ઉત્તરાધિકારી સોલંકી રાજાઓના વખતમાં પણ વાપરવામાં આવ્યું અને એ રીતે આપણા દેશને ગુજરાત નામ મળ્યું.

આપણા હાલના ગુજરાત ઉપર અથવા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના લાટ દેશ ઉપર રાજ્ય કરનારો ગુર્જ્જર પ્રતિહાર વંશનો પ્રથમ રાજા નાગભટ થયો. તેના વખતનું સં. ૮૧૩ નું એક તામ્રશાસન ભરૂચ જિલ્લા તાબે [૬]હાંસોટ ગામમાંથી મળ્યું છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે નાગાવ લોક નામના મહારાજાના માંડલિક તરીકે ચાહુમાન વંશનો ભર્તૃવડ્ડ કરીને એક રાજા ભરૂચ પ્રાંત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. નાગભટે એક વખત મ્લેચ્છ જાતીના બલુચ લોકોનો પરાભવ કર્યો હતો. આ રાજાના વખતમાં કાઠિયાવાડ ઉપર વલભીના મૈત્રક રાજાઓનો અમલ હોવાથી તે પ્રાંત પ્રતિહાર રાજાના તાબામાં ન હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગાવલોકનું બીજું નામ નાગભટ હતું એમ જણાય છે.

તેના પછી તેનો ભત્રીજો કક્કુક અથવા કાકુસ્થ ગાદી ઉપર બેઠો. [૭]ઘટયાલમાં મળેલા તેના એક શિલાલેખમાં એમ લખ્યું છે કે તેના તાબામાં મરૂમાડ (મેવાડ) [૮]વલ્લ, [૯]તમણિ, [૧૦]પરિયંકા, અને ગુર્જ્જરત્રા પ્રાંતો હતા.

કક્કુક પછી તેનો નાનો ભાઇ દેવરાજ, જેને દેવશક્તિ પણ કહેવામાં આવતું હતું, તે બેઠો. આ રાજા વિષે કાંઇ માહિતિ મળતી નથી.

દેવરાજ પછી તેનો ભૂયિકા દેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલો વત્સરાજ નામનો પુત્ર ગાદી ઉપર બેઠો. સં. ૮૪૦ માં લખાયેલા જિનસેનકૃત હરિવંશ [૧૧]પુરાણમાં એમ લખેલું છે કે ઉત્તરમાં ઈન્દ્રાયુધ, પશ્ચિમમાં વત્સરાજ અને દક્ષિણમાં શ્રીવલ્લભ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. વત્સરાજે ગૌડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવ્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણ દેશના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધ્રુવે તેના ઉપર સ્વારી કરી તેનો પરાભવ કર્યો; તેણે ગૌડ દેશના રાજા પાસેથી જે બે શ્વેતછત્રો પડાવી લીધાં હતાં તે તાબે કર્યા, અને તેને મારવાડ તરફ નસાડી મુકયો, એમ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનાં કેટલાંક [૧૨]તામ્રપત્રો ઉપરથી દેખાય છે. જીતેલા ગુજરાત દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવરાજે પોતાના પુત્ર ત્રીજા ગોવિંદને અમલ કરવા માટે નિમાવ્યો.

વત્સરાજને સુંદરીદેવીથી નાગભટ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર બેઠો. તેનું પણ બીજું નામ નાગાવલોક હતું. પોતાના બાપ કરતાં તે વધારે પરાક્રમી હતો. તે નાહડરાવ પડિહાર નામથી અત્યારસુધી રાજપુતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. તેણે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના રાજા ચક્રાયુધનો સર્વસ્વ પરાભવ કરી તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, અને પોતાની રાજધાની મારવાડમાં બીલમાલમાંથી બદલી કનોજ કરી. આ વિજયથી તેનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. તેણે આન્ધ્ર, સૈંધવ, વિદર્ભ, કલિંગ, અને બંગાલ દેશના રાજાઓને જીત્યા અને આનર્ત્ત, માલવ, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ, મત્સ્ય, આદિ દેશોના રાજાઓના કિલ્લાઓ તાબે કર્યા, એમ તેના સંબંધી લખવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે

૬ એપિગ્રાફિઆ ઇંડિકા પુસ્તક ૧૨ પા. ૧૯૧.

૭ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ ૧૮૯૫ પા. ૫૧૭; એ. ઇ. પુ. ૯, પા. ૨૭૭.

૮-૧૦ આ દેશો કયા તે સમજાતું નથી.

૧૧ બૉંબે ગૅઝેટીયર પુસ્તક ૧ ભાગ ૨ પાન ૧૯૭; ઇંડિઅન. ઍંટીક્વરી. પુસ્તક ૧૪ પા. ૧૪૧.

૧૨ ઇ. ઍં. ૧૧-૧૫૭ અને એ. ઇ. ૬-૨૪૩.

વત્સરાજના વખતમાં ગુજરાતનો ભાગ, જે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ તેના પિતા પાસેથી લીધો હતો તે પાછો મેળવવા માટે નાગભટે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે વખતે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર બહુ વધી ગયું અને છેવટે તેઓના રાજા ત્રીજા ગોવિંદે, જે પહેલાં પોતાના બાપના વખતમાં ગુજરાત ઉપર અમલ ચલાવતો હતો, તેણે સ્વારી કરી પ્રતિહારોને ગુજરાતમાંથી બહાર કાઢ્યા. આ લડાઇમાં ગોવિંદના માંડલિક કર્કરાજે તેને સારી મદદ કરી [૧૩]હતી. ગોવિંદે પોતાના નાના ભાઇ ઇન્દ્રરાજને ગુજરાતનો રાજા બનાવ્યો. આ ઇન્દ્રરાજના વખતથી ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો એક સ્વતંત્ર જ વંશ શરૂ થયો. આ હકીકત લગભગ સં. ૮૬૪ માં બની હતી. નાગભટના વખતનો સં. ૮૭૨ નો એક લેખ [૧૪]બુચકલામાંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચાહુમાન વંશનો ગુવક કરીને એક રાજા નાગાવલોકનો માંડલિક હતો. [૧૫]પ્રભાવકચરિત નામના એક જૈન ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે, ભોજનો પિતામહ કાન્યકુબ્જનો રાજા નાગાવલોક સં. ૮૯૦ મા મરણ પામ્યો. આપણો નાગભટ અને આ નાગાવલોક એક જ છે એમાં શંકા નથી. નાગભટની સ્ત્રી ઇસટાદેવી હતી. તેનાથી તેને રામભદ્ર નામનો પુત્ર થયો. તે પોતાના બાપ પછી ગાદી ઉપર બેઠો.

રામભદ્ર વિષે કાંઇ માહિતિ મળતી નથી. અપ્પાદેવી નામની સ્ત્રીથી તેને ભોજદેવ નામનો પુત્ર થયો. તે તેના પછી ગાદી ઉપર આવ્યો.

ભોજદેવને આદિવરાહ અને મિહિર આ બે વધારે નામો હતાં. તેણે લાંબા કાળસુધી લગભગ સં. ૮૯૬ થી ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે બહુ પરાક્રમી હતો. તેના વખતમાં પ્રતિહાર રાજ્યનો વિસ્તાર વધી ગયો. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રરાજના વખતથી ગુજરાત ઉપર એક રાષ્ટ્રકૂટોની શાખા રાજ્ય કરતી હતી. પ્રતિહાર ભોજના વખતમાં તે વંશનો રાજા બીજો ધ્રુવ અથવા ધારાવર્ષ રાજ્ય કરતો હતો. તેના ઉપર મિહિર ભોજે સ્વારી કરી પરંતુ તેમાં ભોજનો જ પરાભવ [૧૬]થયો. અને ફરીથી ગુર્જરોને ગુજરાત માટે નિરાશ થવું પડયું. ભોજના વખતનું એક તામ્રશાસન સં. ૯૦૦ નું જોધપુર સંસ્થાનમાંના સીવા ગામમાંથી મળ્યું છે. તેમાં તે જ સીવા ગામ એક બ્રાહ્મણને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજાના પાંચ શિલાલેખો પણ મળ્યા છે. વિ. સં. ૯૩૨, ૯૩૩, અને એક સંવત્ વિનાનો એમ ત્રણ લેખો ગ્વાલિયરમાંથી મળ્યા છે. અને પાંચમો હર્ષ સંવત્ ૨૭૬ (વિ. સં. ૯૩૮) નો પંજાબમાં કર્ણાલ જિલ્લા તાબે પેહેવા ગામમાંથી મળ્યો છે. ભોજના રૂપાના તથા ત્રાંબાના ઘણા સિક્કાઓ રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી મળ્યા છે. તેઓના ઉપર તેનું નામ આદિવરાહ લખેલું હોય છે. ભોજ રાજાને નાગભટ નામનો એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો એમ તેના ઉપર બતાવેલા તામ્રશાસન ઉપરથી માલુમ પડે છે. તથાપિ તે પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યો એમ લાગે છે. કેમ કે ભોજ-

૧૩ ઇ. ઍ. ૧૨·૧૬૦; ૪૦·૨૩૦.

૧૪ એ. ઇ. પુ. ૯ પા. ૧૯૮.

૧૫ એ. ઇ. ૧૪·૧૭૬ પદટિપ્પ ૩.

૧૬ ઇ. ઍ. ૧૨·૧૮૪ શ્લોક ૩૭-૪૧.

રાજા પછી તેનો બીજો પુત્ર મહેન્દ્રપાળ ગાદી ઉપર બેઠો, એમ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આપેલી વંશાવળી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મહેન્દ્રપાળની માતાનું નામ ચન્દ્રભટ્ટારિકાદેવી હતું.

મહેન્દ્રપાળના વખતનાં બે તામ્રશાસનો કાઠિયાવાડમાં ઉના ગામમાંથી મળ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મિહિર ભોજે પોતાના રાજ્યકાળના આખરના વર્ષોમાં, અથવા મહેન્દ્રપાળે પોતાના રાજ્યકાળના આરંભમાં, કાઠિયાવાડ અને સ્હેજે ગુજરાત તાબે કર્યું. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે મિહિરભોજે ધ્રુવરાજ ઉપર સ્વારી કરી હતી, પરંતુ તેનો પરાભવ થયો. કદાચ ભોજે ફરીથી સ્વારી કરી હશે, અને તે વખતે તેને જય મળ્યો હશે અને તેણે ગુજરાત વિગેરે તાબે કર્યાં હશે. તેના એક તામ્રશાસનમા એમ લખ્યું છે કે ચાલુક્યવંશી અવનિવર્માનો પુત્ર બલવર્મા કનોજના પડિહાર સમ્રાટ ભોજદેવના પુત્ર મહેન્દ્રાયુધનો સામન્ત હતો, તેણે વલભી સંવત ૫૭૪ (વિ. સં. ૯૫૦) માં નક્ષિસપૂર ચોરાશીમાં, જયપુર નામનું ગામ કર્ણવીચિકા નદીના તટ ઉપર તરુણાદિત્ય નામના સૂર્ય મંદીના ખરચ માટે અર્પણ કર્યું. બીજું તામ્રશાસન સં. ૯૫૬ નું છે. તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે સમ્રાટ ભોજના ઉત્તરાધિકારી ઉપર્યુક્ત મહેન્દ્રપાળનો સામન્ત, ઉપર્યુક્ત અવનિવર્માનો પૌત્ર અને બલવર્માનો પુત્ર બીજા અવનિવર્માએ–જેનું બીજું નામ યોગ [વર્મા] પણ હતું–ઉપર્યુક્ત સૂર્યમંદિરને અંબુલક નામનું ગામ અર્પણ કર્યું. આ લેખમાં જ અવનિવર્માના પૂર્વજોનાં પણ નામો આપેલાં છે. સોલંકી વંશમા કલ્લ અને મલ્લ નામના બે ભાઇઓ મોટા રાજાઓ થઇ ગયા. કલ્લનો પુત્ર રાજેન્દ્ર હતો. તેનો પુત્ર બાહુક ધવલ હતો. [17]તેણે ધર્મ નામના રાજાનો પરાભવ કર્યો, રાજાધિરાજ પરમેશ્વર નામવાળા રાજાનો પરાભવ કર્યો અને [18]કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યું. તેનો પુત્ર અવનિવર્મા થયો. તેના પુત્ર બલવર્માએ [19]વિષઢનો પરાભવ કર્યો અને [20]જજ્જપ આદિ રાજાઓનો નાશ કરી, પૃથ્વી ઉપરથી હૂણ વંશને નષ્ટ કર્યો. તેણે ઉપર કહેલું વલભી સંવત્ ૫૭૪ નું દાનપત્ર આપ્યું. તેના પુત્ર અવનિવર્મા વિષે–જેણે ઉપર કહેલું બીજું તામ્રશાસન સં. ૯૫૬ નું આપ્યું–એમ જણાવ્યું છે કે તેણે યક્ષદાસ આદિ રાજાઓના દેશ ઉપર આક્રમણ કરી, તેઓની સેનાનો પરાજય કર્યો, અને [21]ધરણીવરાહને પરાસ્ત કર્યું. આ તામ્રશાસનો ઉપરથી બીજું એમ દેખાય છે કે, લગભગ વિ. સં. ૮૨૬ માં વલભીના મૈત્રક વંશનો નાશ થયા પછી, કાઠિયાવાડમાં સર્વત્ર અસ્વસ્થતા ચાલી રહી. તે વખતે દક્ષિણના ચાલુક્યોના, જઓનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા આ પહેલાં ગુજરાત ઉપર અમલ હતો. કાંઇ ભાયાતો નશીબ કાઢવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યા, અને તેઓએ એક નાનું રાજ્ય ઉના તરફ સ્થાપ્યું. પ્રતિહાર ભોજે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે કાઠિયાવાડ જીત્યું, ત્યારે તેઓએ તેનું માંડલિકત્વ સ્વીકાર્યું. કર્પૂરમંજરી, વિદ્ધશાલભંજિકા, બાલરામાયણ, બાલભારત, વિગેરે પુસ્તકોના કર્તા પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર આ મહેન્દ્રપાળનો ગુરુ હતો. તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં મહેન્દ્રપાળને રઘુકુલતિલક કહી ગુર્જર રાજાઓનો સંબંધ રઘુવંશ સાથે બનાવ્યો છે.

---

૧૭ આ રાજા કોણ હતા તે સમજાતું નથી.

૧૮ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યદિ મિહિરભોજે કાઠિયાવાડ તાબે કર્યું હશે તો આ સૈન્ય રાષ્ટ્રકૂટોનું હોવું જોઇએ. રાષ્ટ્રકૂટો સાથે પ્રતિહાર રાજાના માંડલિક તરીકે બાહૂક લઢયો હશે.

૧૯–૨૦ આ રાજાઓ વિષે કાંઇ માહિતી મળતી નથી.

૨૧ ચાપ વંશનો એક રાજા. તેના વિષે વધારે માહિતી આગળ લેખમાં આવશે.

મહેન્દ્રપાળનો ઉત્તરાધિકારી તેનો પુત્ર ભોજદેવ (બીજો) થયો. પરંતુ તેણે થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે.

તેના પછી તેનો નાનો ભાઇ મહીપાળ અથા ક્ષિતિપાળ ગાદી ઉપર બેઠો. તેના વખતનું એક તામ્રશાસન શક સંવત્ [22]૮૩૬ (વિ. સં. ૯૭૧) નું કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ પાસે હડાળા ગામમાંથી મળ્યું છે. તેના ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, કાઠિયાવાડમાં 'વર્ધમાનામાં' (વઢવાણમાં) ચાપ કરીને એક નાનો રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. તે વંશમાં વિક્રમાર્ક, અડુક, અને પુલકેશી રાજાઓ અનુક્રમે થઈ ગયા. પુલકેશીને બે પુત્રો હતા; એક ધ્રુવભટ અને બીજો ધરણીવરાહ. આ ધરણીવરાહ મહારાજાધિરાજ મહીપાળદેવની કૃપાથી અમુક દેશ ઉપર રાજ્ય હતો, તેણે વર્ધમાન ગામમાંથી આમર્દક પંથના શિવદેવાચાર્યના પુત્ર માહેશ્વરાચાર્યને કંથિકા 'સ્થલી' માં વિંકલ નામનું ગામ અર્પણ કર્યું. મહીપાળના વખતનો સં. ૯૭૪ નો એક [23]શિલાલેખ પંજાબમાં ફતેપૂર જિલ્લામાં આસ્ની ગામમાંથી મળ્યો છે. મહીપાળના વખતમાં પણ ઉપર્યુક્ત રાજશેખર કવિ કનોજમાં હતો. તેણે મહીપાળ વિષે 'આર્યાવર્તનો મહારાજાધિરાજ અને મુરલ, મેકલ, કલિંગ, કેરલ, કુલૂત, કુન્તલ અને રમઠ દેશના રાજાઓનો પરાભવ કરનારો' એમ લખ્યું [24]છે. તથાપિ મહીપાળના વૈભવનો તેના જ વખતમાં ઓટ આવ્યો એમ દેખાય છે. કેમકે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ત્રીજા ઇન્દ્રરાજે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી, મહીપાળનો ભયંકર રીતે પરાભવ કર્યો અને તેને બંગાલના ધર્મપાલ રાજાના શરણાર્થે નાસી જવું પડયું, એમ ઇન્દ્રરાજનાં કેટલાંક તામ્રશાસનો ઉપરથી દેખાય [25]છે. ઇન્દ્રરાજને તેના ધારવાડ તરફના માંડલિક રાજા નરસિંહે આ યુદ્ધમાં ઘણી મદદ કરી હતી, એમ નરસિંહના આશ્રિત પ્રસિદ્ધ કાનડી કવિ પમ્પના કહેવા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય [26]છે. મહીપાળના આ પરાભવથી કનોજના સામ્રાજ્યને જબરદસ્ત ધક્કો પહોંચ્યો; તેના દૂરદૂરના માંડલિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અને આપણે એમ પણ માની શકીએ કે તેનો ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપરનો કાબુ નિકળી ગયો.

મહિપાળ પછી કનોજની ગાદી ઉપર વિનાયકપાળ, મહેન્દ્રપાળ (બીજો) દેવપાળ, મહીપાળ (બીજો), વિજયપાળ, રાજ્યપાળ, વિગેરે લગભગ આઠ રાજાઓ [27]બેઠા. તેઓમાંથી એકે રાજાના અમલ નીચે ગુજરાતનો ભાગ હતો એમ માનવા આપણી પાસે આધાર નથી. આ વચલા કાળમાં કદાચિત્ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો અમલ ગુજરાત ઉપર થોડો ઘણો હશે, તો તે પણ સં. ૧૦૧૭ માં સોળંકીવંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ગુજરાત ઉપર સ્થાપિત કર્યા પહેલાં જ નિકળી ગયો હતો એટલું ચોક્કસ કહી શકાય છે. મહીપાળ પછીના રાજાઓના જે કાંઇ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તેમાંથી એક પણ ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવનારો નથી.

---

૨૨ ઇ. એં. ૧૨. ૧૯૦.

૨૩ ઇ. એં. ૧૬-૧૭૩

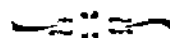
૨૪ ઇ. એં. ૧૬-૧૭૭

૨૫ એ. ઇ. ૭-૩૨

૨૬ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૪૬૬

૨૭ જુવો એ. ઇં. ૧૪-૧૦૯

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ધ્યાનમા આવ્યું જ હશે કે, ઇ. સ. ની આઠમી શતાબ્દીની શરૂઆતથી દશમી શતાબ્દીની શરૂઆત સુધીના બસો વરસના કાળમા ગુજરાત ઉપર સ્વામિત્વ કરવા માટે પ્રતિહાર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ વચ્ચે બહુ સખત ઝગડો ચાલતો હતો. એકંદર રીતે એમ કહી શકાય કે પ્રતિહાર રાજાઓના અમલ નીચે તે પ્રાત વધારે સુખી હતો. પરંતુ તેઓનો અમલ મહેન્દ્રપાળ અને મહીપાળ આ બે રાજાઓ સિવાય બાકીના રાજાઓના વખતમા સર્વદા નિર્વિવાદપણે ચાલતો હતો એમ માત્ર દેખાતું નથી. ઘણી વખત તેઓને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સામે હાર ખાવી પડતી હતી, અને છેવટે પ્રતિહાર મહીપાળની આખરના કાળમા, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું જોર એટલે સુધી વધી ગયુ કે તેઓએ પ્રતિહારોનો અમલ ગુજરાત ઉપરથી તો કાઢી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા કનોજ ઉપરના તેઓના અમલને સંશયિત દશા પ્રાપ્ત કરાવી. તથાપિ આ બે પ્રબળ રાજવંશનો હમેશનો ઝગડો પરિણામે બન્નેને હાનિકારક નિવડયો અને એકેક સામન્ત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. ચૌલુક્ય રાજા મૂળરાજની નીચે ગુજરાત તદ્દન જ સ્વતંત્ર થયુ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. બીજી એક વાત તરફ વાચકોનુ લક્ષ ખેંચવાનું છે તે આ કે અદ્યાપિ વનરાજ ચાવડાના વખતમા પ્રતિહાર રાજાઓનો કનોજ સાથે સબંધ ન હતો તથાપિ પાછળના કાળના પ્રબંધકારોએ ગુજરાતમાથી ખંડણી લઇ જનારા રાજાઓ કનોજના હતા એમ માનવું સ્વાભાવિક છે.

૮ ચૂડાસમા રાજાઓના શિલાલેખો અને તેઓની વંશાવળી.

લેખકઃ—રા. રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર.

જુનાગઢમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી–લગભગ વિ. સં. ૯૦૦ થી ૧૫૨૮ સુધી ઓછામાં ઓછાં છસો વરસ સુધી ચૂડાસમા નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. જુનાગઢ ઉપર રાજ્ય કરનારો તે જ છેલ્લો હિંદુ રાજવંશ હતો. તે વંશનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના હેતુથી હું જ્યારે તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે તે કામ માટે ઐતિહાસિક સાધનો બહુ જ ઓછાં અને અલ્પ મહત્ત્વનાં છે. તે વંશમાં કયા રાજાએ ક્યારે રાજ્ય કર્યું એ તો શું, પણ તેમાં કેટલાક રાજાઓ કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા હતા એ પણ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ વંશના રાજાઓ વિશે બારોટ ચારણ વિગેરેના ચોપડાઓમાંથી જે હકીકત મળે છે વિસંગત અને કમવિશ્વસનીય છે. આ વંશની કાંઇ માહિતિ આપનારો 'મંડલિક કાવ્ય' નામનો એક અમુદ્રિત કાવ્યગ્રંથ+ છે પરંતુ તે પણ ઇતિહાસને માટે બહુ ઉપયોગી નથી. જે કોઇ શિલાલેખોમાં તેઓની વંશાવળી આપી છે તેમાં એકવાક્યતા નથી. આવાં એકાધિક કારણોથી આ વંશની સમાધાનકારક માહિતિ કાઢવાનું કામ અત્યંત ત્રાસદાયક થયું છે. ફૉર્બ્સ, બર્જેસ, પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા વિગેરે વિદ્વાનોએ તેઓની વંશાવળી બેસાડવા માટે ઘણી મહેનત લીધી, પરંતુ તેઓને ઠીક યશ ન મળ્યો. મેં મનમાં ધાર્યું કે જ્યાંસુધી આ વંશના તત્કાલીન સંવતવાળા શિલાલેખો મળતા નથી ત્યાંસુધી આ બધો ગોટાળો દૂર થવાની આશા બહુ ઓછી છે. તે દિશામાં કાર્ય કરવાથી સુભાગ્યે મને આ રાજવંશના નીચે બતાવેલા કુલ એકત્રીસ *શિલાલેખો મળ્યા જેમાંથી ઘણાખરા અત્યારસુધી અમુદ્રિત છે. આ લેખોની સાહાય્યથી ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળીનો ઉત્તરાર્ધ માત્ર સારી રીતે તૈયાર થઇ શકે છે. તથાપિ મળેલા શિલાલેખો જે મંડલિક નામના રાજાથી વંશાવળી આપવાનું શરૂ કરે છે તે પહેલાંના કેટલાક રાજાઓ સંબંધો અત્યારે પણ કાંઇ વિશ્વસનીય માહિતિ મળતી નથી. આવી રીતે જ સંશોધન કરવાથી ભવિષ્યકાળમાં તે કામમાં કાંઇ યશ મળે તો પ્રભુ જાણે.

મહીપાળ—

૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૩૭૫ પૌષ સુદિ ૧૫.
આમાં મહીપાળદેવના રાજ્યકાળમાં સોઢલે એક વાવ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

+આ કાવ્યની માહિતી આપનારો તેમ જ ચૂડાસમા રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા કરનારો લાહોરના પંડિત જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારજીનો એક સારો લેખ હિન્દી ત્રૈમાસિક નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના ભાગ ૪ અંક ૩ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

*'કાઠિયાવાડના સંકીર્ણ લેખો' નામના મેં બનાવેલા ગ્રંથમાં તે બધા થોડા કાળમાં છપાવવામાં આવશે.

૨ હાથસણીનો લેખ; સં. ૧૩૮૬.

(આ લેખ ઇંડિયન ઍંટીકવરી સન ૧૮૮૬ પા. ૩૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.)
આમાં ડેપકને-જેના નામથી સં. ૧૩૮૬ માં એક વાવ બનાવવામાં આવી હતી-'મહીશ' રાજાએ તાલધ્વજ (તળાજા) નો અધિકારી નિમ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ મહીશ રાજા મહીપાળ જ હોવો જોઇએ. તેનું બીજું કારણ આ છે કે ડેપકને પિતામહ નાગાર્જુન મહીપાળના પિતામહ મંડલીકનો સાહાયકારી હતો એમ લેખમ લખ્યું છે.

ખેંગાર—

૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૪૦૨.
આમાં લખ્યું છે કે ખેંગારના રાજ્યકાળમાં અને તેના અધિકારી ઝાઝાના વખતમાં સાહ૦ પદમાએ ચતુર્વિંશતિ પટ્ટની સ્થાપના કરી.
[આ રાજાના સંબંધનો હિ. સં. ૭૫૦ (વિ. સં. ૧૪૦૬) ફારસી તવારિખો ઉપરથી માલુમ પડે છે.]

મહીપાળ—

૧ ઓસાનો લેખ; સં. ૧૪૩૫ પૌષ સુદિ ૨ ગુરુવાર.
આ લેખ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે સં. ૧૪૩૫ માં મહારાજ શ્રી જયસિંહસુત રાઉલ મહીપાળદેવના વખતમાં ઉસા ગામમાં કાઠી લોકો સાથે ગાયોનું સંરક્ષણ કરવા માટે કાહાનો દીકરો વણાલ લઢાઇમાં કામ આવ્યો.

૨ ? સં. ૧૪૩૭.
આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહીપાળના વખતમાં સુદા નામના મંત્રીની સ્ત્રીએ એક વાવ બનાવી.

મોકલસિંહ—

૧ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૪૪ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અમાવાસ્યા.
મોકલસિંહના રાજ્યકાળમાં મેસૂઆણ ગામમાં ચાવડા ધાંગના મરણની નોંધ આ લેખમાં કરી છે.

૨ ધંધુસરનો લેખ; સં. ૧૪૪૫.
(આ લેખ ઍંટીકવેરીઅન રિમેન્સ ઇન ધી બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સી નામના પુસ્તકમાં પા. ૨૪૫ ઉપર છપાવ્યો છે.)
આમાં પ્રથમ ખેંગારનું નામ આપ્યું છે; પછી તેનો પુત્ર જયસિંહ, ત્યાર પછી તેના પુત્ર મહીપતિનું નામ આપ્યું છે; ત્યાર પછી મહીપતિના ભાઇ મોકલસિંહનું નામ આપ્યું છે અને કહ્યું છે કે તેણે ધુમલી ઉપર સ્વારી કરી શત્રુનો પરાભવ કર્યો.

૩ બગસરાનો લેખ; સં. ૧૪૪૮ ફાગણ સુદિ ૧ શુક્રદિને.
મોકલસિંહના રાજ્યકાળમાં નાયકિ નામની એક સ્ત્રીના સહગમનની નોંધ પ્રસ્તુત લેખમાં કરી છે.

૪ ગોરેજનો લેખ; સં. ૧૪૫૦, શક ૧૩૧૬ ભાદ્રપદ કૃષ્ણ દ્વિતીયા સોમે.
મોકલસિંહના રાજ્યકાળમાં ગોરિજ ગામમાં ભીમાક ગાયોનું સંરક્ષણ કરતાં મરણ એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

મેલિગદેવ—

૧ થી ૫ વંથળીના લેખો; સં. ૧૪૬૯ જ્યેષ્ટ સુદિ ૭ રવૌ
એક જ વખતના આ પાંચ લેખોમાં વામનપુરમાં મહારાણાશ્રી મોકલસિંહસુત મેલિગદેવના વખતમાં તુરુષ્ક લોકો સાથે લડાઇમાં મરણ પામેલા કેટલાક યોદ્ધાઓનાં મૃત્યુની નોંધ કરેલી છે.

૬ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૭૦ આષાઢ વદિ ૭ સોમે મહારાજા મેલિગના વખતમાં મેસુઆણા ગામમાં ધણી આ આહીર વીતા લડાઇમાં મરણ પામ્યો એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

૭–૮ વાઘેલાણાના લેખો; સં. ૧૪૭૧ ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૪ શનિ દિને વાઘેલાણા ગામમાં મહારાણા મેલિગના રાજ્યકાળમાં ધામલિઆ સાંડાનો દિકરો મરણ પામ્યો અને તેની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું તે વિષેના આ બે લેખો છે.

૯ વંથળીનો લેખ; સં. ૧૪૭૨
આ લેખ ઘણોખરો ખંડિત છે પરંતુ સુદૈવે તેમાં રાજાનું નામ અને સંવત્ સુરક્ષિત છે.

જયસિંહ—

૧ જુનાગઢ (રૈવતી કુંડ) નો લેખ; સં. ૧૪૭૩ જ્યેષ્ટ સુદિ ૫ ગુરુવાર (આ લેખ ઍન્ટીક્વેરિયન રિમેન્સ ઇન ધી બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સી નામના ગ્રંથમાં પા. ૨૪૩ ઉપર છપાયો છે.)

આમાં એમ કહ્યું છે કે યદુવંશમાં મંડલીક રાજા થયો. તેણે મુસલમાનોનો પરાભવ કર્યો હતો. તેનો પુત્ર નવઘણ અને નવઘણનો પુત્ર ખેંગાર થયો. ખેંગારનો પુત્ર જયસિંહ અને જયસિંહનો પુત્ર મુક્તસિંહ હતો. મુક્તસિંહને મંડલીક નામનો પુત્ર થયો. તેનો નાનો ભાઇ મેલિગ હતો જેને જયસિંહ નામનો પુત્ર થયો. આ જયસિંહના સેનાપતિ દામોદરે ઝિંઝરકોટની લડાઇમાં મુસલમાનોનો પરાભવ કર્યો હતો. તેણે સં. ૧૪૭૩ માં લોકોપયોગાર્થે એક મઠ બંધાવ્યો.

મહીપાળ—

૧ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૮૮ માગસર સુદિ ૫ બુધે.
આ લેખમાં ધણાણીઆ આહીર પેથાનું મહારાજા મહીપાળદેવના વખતમાં ગાયોનું સંરક્ષણ કરતાં થયેલ મરણની નોંધ છે.

૨ મેસવાણનો લેખ; સં. ૧૪૯૫ માઘ શુકલ ૩ રવૌ.
આમાં ગાયોનું સંરક્ષણ કરવામાં ધણાણીઆ પૂંજાનું મૃત્યુ થયું તેની નોંધ કરી છે.

મંડલીક—

૧ જુનાગઢ (ઉપરકોટ) નો લેખ; સં. ૧૫૦૭
આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મંડલીક રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને વખતે અમુક પ્રાણિઓની અમુક દિવસે હિંસા બંધ કરી હતી.

૨ જુનાગઢ–ગિરનારમાં નેમિનાથ મંદીરનો લેખ; સં. ? નષ્ટ થયો છે.

(આ લેખ ઍંટીક્વિટીઝ ઑફ્ કાઠિયાવાડ નામના પુસ્તકમા પા. ૧૫૯ ઉપર છપાવ્યો છે.)

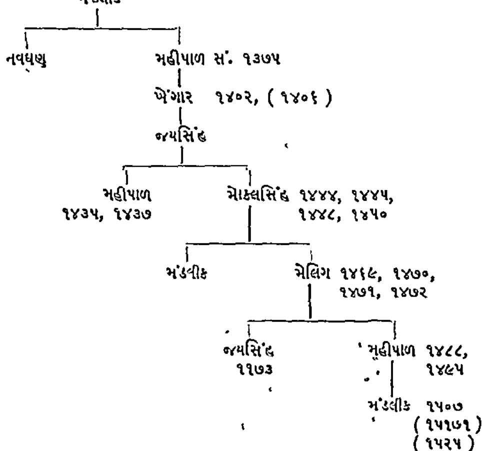
આ લેખમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી પ્રત્યેક રાજાના વર્ણન સાથે નીચે પ્રમાણે આપેલી છેઃ યદુવંશમા મંડલીક નામનો રાજા થયો. તેણે નેમિનાથનું મદિર બંધાવ્યું. તેનો પુત્ર નવઘણ થયો. ત્યારપછી નવઘણનો પુત્ર (૧) મહીપાળ થયો. તેણે પ્રભાસમા સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યુ. તેના પછી તેનો પુત્ર ખેગાર ગાદી ઉપર બેઠો, ખેંગારનો પુત્ર જયસિંહ, જયસિહનો પુત્ર મોકલસિંહ. તેનો પુત્ર મેલિગ, તેનો મહીપાલ અને તેનો મંડલીક આ પ્રમાણે રાજાઓ થયા.

(આ રાજાના જ વખતમા સં. ૧૫૧૭ મા 'મંડલીક કાવ્ય' ગંગાધર કવિએ રચ્યુ એમ તે કાવ્યની છેવટેના ध्वनिरससरिदिन्द्र શબ્દપ્રયોગ ઉપરથી લાગે છે. તથાપિ આ શબ્દોના મેં કરેલા અર્થ સંબંધી મને પોતાને જ શંકા છે.)

(આ રાજાના જ વખતમા સં. ૧૫૨૫ મા જુનાગઢમા એક મહારુદ્રીના ગ્રંથની નકલ કરવામા આવી હતી એમ નીચેના વાકય ઉપરથી જણાય છેઃ

सवत् १५२५ कार्त्तिक-दि ३ वुधे सोराष्ट्रमंडले श्रीजीर्णदुर्गे महाराय श्री मंडलीकराज्ये दुवे भाण पतेषां पुस्तकं* ।]

હવે આ લેખો ઉપરથી આપણે નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે વંશાવળી તૈયાર કરી શકીએ.

* આ સંવત્ મને જુનાગઢના આર્કિઑલૉજીકલ સોસાયટીના સંગ્રહના એક લખાણમાંથી મળ્યો.

ઉપર બતાવેલા જે જે શિલાલેખોમાં આ વંશની જ્યાં જ્યાં થોડી ઘણી વંશાવળી આપવામાં આવી છે તેની પ્રસ્તુત વંશાવળી સાથે તુલના કરવાથી એમ દેખાય છે કે જુનાગઢનો રેવતીકુંડનો લેખ, ગિરનારનો નેમિનાથ મંદિરનો લેખ તથા ઉપર એક ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ કરેલું મંડલિકકાવ્ય આ ત્રણેમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી ફક્ત પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી આપેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘણા લેખોમાં આવી રીતે જ વંશાવળી આપેલી જોવામાં આવે છે. રેવતીકુંડના લેખના પૂર્વાર્ધમાં પુત્રપૌત્રાદિ વંશાવળી જ આપી છે પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં ફક્ત મોકલસિંહ પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર મંડલીકનું નામ આપી ત્યાર પછી મંડલીકના નાનાભાઇ મેલિગનું નામ આપ્યું છે, અને આવી રીતે ઉત્તરાધિકારીનો અનુક્રમ રાખ્યો છે. નેમિનાથ મંદીરના લેખમાં પ્રથમ મંડલીક પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી નવઘણનું નામ આપ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં તે લેખમાં જે પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી વંશાવળી આપી છે તેની સાથે આ વાત વિસંગત થાય છે. ખરી રીતે મંડલીક પછી તરત જ મહીપાળનું નામ આવવું જોઇએ. પરંતુ અહીંઆ આપણે એમ સમજી શકીએ કે આ લેખના લેખકને એટલું માલુમ હતું કે મંડલીક પછી નવઘણ રાજા થયો અને નવઘણ પછી મહીપાળ થયો, પરંતુ મહીપાળ નવઘણનો નાનો ભાઇ હતો, પુત્ર ન હતો. આ ઘણા જુના વખતની વાતની તેને ખબર નહતી ધંધુસરના હાનીવાવના લેખમાં વંશાવળી ઉત્તરાધિકારીઓના અનુક્રમથી આપવામાં આવી છે. બાકીના લેખોમાં મોટી વંશાવળી આપેલી જ નથી.

નેમિનાથ મંદીરનો લેખ-જેમાનો સંવત્ દુર્ભાગ્યથી નષ્ટ થયો છે તે છેલ્લા મંડલીકનો છે-જેના વખતનો સં. ૧૫૦૭ નો જુનાગઢનો લેખ અને ૧૫૧૭ (?) નું મંડલીકકાવ્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. છેલ્લા મંડલીકને મેલિગ નામનો એક પુત્ર હતો એમ મંડલીક-કાવ્ય ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ઉપર આપેલી વંશાવળીના પ્રથમ મંડલીકથી છેલ્લા મંડલીક સુધી ચૂડાસમા રાજાઓ કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા તથા તેઓએ ક્યાંથી ક્યાંસુધી રાજ્ય કર્યું તે સાથે જોડેલા પત્રકમા બતાવ્યું છે. બારોટ અને ચારણ લોકોના ચોપડાઓ વિગેરેના આધારથી રાસમાળા અને કાઠિયાવાડ ગૅઝેટીયરમાં પ્રત્યેક રાજાનો રાજ્યકાળ જે આપ્યો છે તેમાં આપણા શિલા-લેખોની સાહાય્યથી યોગ્ય દુરસ્તીઓ કરી પ્રત્યેક રાજાના સંવતો મેં તેમા, આપેલા છે. દિવાન અમરજીએ તવારીખ ઇ. સોરઠમાં આપેલા આ વંશના બધા સંવતો ભૂલભરેલા છે એ અહીંયા કહેવું જોઇએ. લાહોરના પંડિત જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારજીએ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં પૂર્વના પંડિતોએ બનાવેલી વંશાવળીઓ જે આપી છે તે પણ હું તુલનામાટે પત્રકમાં દાખલ કરૂં છું. હું માનું છું કે હવે કેટલાક વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નો સંબંધીનો વાદ સમાપ્ત થશે.

ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી

તવાખ઼ ઇ. સોરઠ	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.	રાસમાળા	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.	ધંધુસરનો લેખ	જુનાગઢ રેવતી કુંડનો લેખ	જુનાગઢ નેમિનાથ મંદીરનો લેખ	મંડલીક કાવ્ય	ગૌરીશંકર ઓઝા	બર્જેસ	પ્રસ્તુત લેખ	ગાદી ઉપર બેસવાનો વિ. સં.
મંડલીક (૩)	૧૨૭૦	મંડલીક(૧)	૧૩૧૬		મંડલીક	મંડલીક		મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૩૧૬
—	—	નોંઘણ (૪)	૧૩૬૨		—	નવઘણ		નવઘણ	નવઘણ	નવઘણ	૧૩૬૨
મહીપાળદેવ	૧૩૦૨	મહીપાળ(૪)	૧૩૬૪		(મં.નો પુત્ર) મહીપાળ	મહીપાળ		મહીપાળ	મહીપાળદેવ	મહીપાળ	૧૩૬૪
ખેંગાર (૩)	૧૩૩૬	ખેંગાર (૪)	૧૩૮૧	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	ખેંગાર	૧૩૮૧
જયસિંહદેવ	૧૩૬૦	જયસિંહ(૨)	૧૪૦૭	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૦૭
—	—	મહીપાળ(૫)	૧૪૨૫	મહીપતિ	—	—	—	—	—	મહીપાળ	૧૪૨૫
મોકલસિંહ	૧૪૦૨	મોકલસિંહ (મહી.નો)પુત્ર	૧૪૨૯	મોક.(જ.)નો પુત્ર ૧૪૪૫	મુક્તસિંહ	મોકલસિંહ	મોકલસિંહ	મોકલસિંહ (મુ.) ૧૪૪૫	મોક. (મુક્ત.)	મોકલસિંહ	૧૪૪૦
—	—	—	—		—	મેલગદેવ	મેલગદેવ	—	મેલગ		
મધુપન	૧૪૧૨	—	—		મધુપ	મહીપાળ	મહીપાળ	—	મહીપાળ-મધુ.		
મંડલીક (૪)	૧૪૨૧	મંડલીક (૨)	૧૪૫૩		મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	મંડલીક	૧૪૫૨
મેલગ (મંડલીકનો)ભાઇ	૧૪૩૯	મેલિગ (મંડ નો)ભાઇ	૧૪૫૬		મેલિગ (મંડ.નો ભાઇ)			મેલિગ (મંડ.નો) ભાઇ	—	મેલિગ	૧૪૫૬
જયસિંહદેવ (૨)	૧૪૬૮	જયસિંહ(૩)	૧૪૭૧		જયસિંહ ૧૪૭૩			જયસિંહ ૧૪૭૩	જયસિંહ	જયસિંહ	૧૪૭૨
										મહીપાળ	૧૪૮૬
										મંડલીક (મેલિગ)	૧૫૦૬

૯ સંશોધક દૃષ્ટિએ અફઘાન અમલ ઉપર પ્રકાશ.

(કેટલુંક નવીન સ્પષ્ટીકરણ.)

લેખકઃ-રા. રા. કેશવલાલ હિમતરાય કામદાર.

વિષયનું તારણ.

આરંભ.—હિંદી ઇતિહાસના પાંચ મુખ્ય ભાગ.

(૧) અફઘાન સલ્તનત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી હતી.
(૨) અફઘાન ઇતિહાસકારો અતિશયોક્તિ કરતા,
(૩) એક પક્ષી હતા, ને ઘણે ભાગે રાજકીય વૃત્તાંતો તરફ લક્ષ આપતા. શૈલી તેમને વધારે પ્રિય હતી.
(૪) અફઘાનોની સ્વતંત્ર સત્તા ઉત્તર હિંદમાં જામવાથી હિંદુસ્તાન મોટે ભાગે વાયવ્ય કોણ તરફના હુમલાઓથી બચવા પામ્યું.
(૫) જંગલી મોગલોને હાંકી કાઢનાર અફઘાન સુલતાનોએ સમગ્ર હિંદની સેવા કરી.
(૬) થોડા કાળમાં અફઘાન લોકો હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણવા લાગ્યા.
(૭) અફઘાન અમલથી બૌદ્ધધર્મને નુકશાન થયું.
(૮) અફઘાન અમલથી હિંદુસ્તાન, ને ચીનના પરસ્પર સંબંધમાં કાચલ પડી ગઇ.
(૯) અફઘાન અમલ લશ્કરી સરદારો હસ્તુ હતો.
(૧૦) સુલતાન આ લશ્કરી મંડળનો ચુંટી કઢાએલો મુખ્ય અમલદાર ગણાતો.
(૧૧) અફઘાન અમીરાત વ્યક્તિગત હતી.
(૧૨) અફઘાન કારકીર્દીથી શરૂઆતથી જ, હિંદમાં કેન્દ્રસ્થ વહિવટ વ્યક્તિગત બન્યો.
(૧૩) અને આર્યનીતિશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા નાશ પામી.
(૧૪) અફઘાન અમલ લશ્કરી હતો, તેમા સહૃદયતાની ખામી હતી.
(૫૫) તેઓ હિંદુઓ સાથે સહકાર કરી શક્યા ન હતા.
(૧૬) તે વખતે ગુલામોની સત્તા હદપાર હતી.
(૧૭) હિંદુઓએ અફઘાનોને કિલ્લા, બાંધકામ, સ્થાપત્ય, ગજયુદ્ધકળા, વગેરે શીખવ્યાં.
(૧૮) અફઘાન અમલ દરમ્યાન દક્ષિણ હિંદ સમૃદ્ધિમાન્ હતું.

આપણા દેશના ઇતિહાસના મુખ્યત્વે પાંચ ભાગ થઇ શકે છે. પહેલા ભાગમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો આખા હિંદની ભૂમિમાં પ્રસાર થાય છે. આ વેળા આર્ય લોકોએ ધર્મ, સાહિત્ય, કળા વગેરેનાં પોષણ કરેલાં. ઘણા લેખકો આ સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસને વેદના, ઉપનિષદ્‌ના, બૌદ્ધ, જૈન, સંસ્કૃત અને પૌરાણિક, એવા ભાગોમાં વિભક્તિ કરી નાંખે છે; પણ તે વિભાગ માત્ર લેખક કે વિચારકની અનુકૂળતાની ખાતર જ કરવામાં આવે છે. ખરી રીતે, તે આખી સસ્કૃતિ આર્ય સંસ્કૃતિ જ છે અને જે જે અભિઘાતો હિંદની બહારથી આ સંસ્કૃતિ ઉપર કરવામાં આવ્યા તે બધા અભિઘાતો આપણા ઇતિહાસના સાગરમાં સમાઇ ગયા અને અભિઘાત કરનારી બધી જાતિઓને આર્ય સંસ્કૃતિનાં મુળ-તત્ત્વો સ્વીકારવાં પડયાં.

આપણા ઇતિહાસનો બીજો ભાગ અફઘાન કાળનો છે. જે ટોળાંઓ, પંજાબ, દિલ્હી, કનોજ, બહાર, બંગાળા, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતોમાં અફઘાનિસ્તાન તરફથી આપણા દેશ ઉપર વારંવાર ધસી આવતાં ને છેવટે ત્યાં પોતે નિવાસ કર્યો; તે ટોળાંઓનો ધર્મ આગળ ઉપર ધસી આવતાં ટોળાંઓના ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન હતો. તેઓના વડવાઓ ઇસ્લામમાં થોડી મુદ્દત ઉપર જ ભળી ગયા હતા અને તેથી હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે તે બધાં આવ્યાં ત્યારે તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા આપણી પુરાતન આર્ય વ્યવસ્થાથી તદ્દન ભિન્ન જ થઇ. તેઓ આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિનાં પોષક બનવાને બદલે તદ્દન વિઘાતક જ બન્યા અને તેથી આપણા ઇતિહાસનો આ સમય બીજા બધા સમય કરતાં જુદો જ તરી આવે છે.

ત્રીજો કાળ મુગલાઇનો છે. હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામનું એકીકરણ આ કાળમાં થાય છે. હિંદુઓનું પ્રાતિકપણું આ સમયમાં વિલુપ્ત થાય છે અને લગભગ આખા દેશમાં એકચક્રી રાજ્ય ચાલે છે.

ચોથો કાળ પાછો અંધાદુંધીનો આવે છે. મરાઠાઓ મુગલાઇની જગ્યા લેવા જતાં પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે. તે જ વખતમાં ઇંગ્રેજો વેપારી મટી રાજ્યકર્તાઓનો વેશ ધારણ કરે છે અને ઘણી નિષ્ફળતાઓ પછી તેઓ આપણા દેશમાં મુગલાઇથી પણ ચડતી રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કરે છે.

પાંચમો સમય આપણે હજુ હમણાં જ શરૂ કર્યો છે. ઇંગ્રેજોના નોકરશાહી અમલથી હિંદની પ્રજાઓ કંટાળી જતાં તેઓ રાજ્ય કારભારની જવાબદારી પોતાને શિર લેવાની શરૂઆત કરી ચુકી છે. આ કાળનાં લક્ષણો પણ નોંધવા જેવાં છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઘણી વાર નોંધાએલું એકચક્રી રાજ્ય, એક પ્રકરણીય રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકનિયુક્ત ધારાસભાઓ અને ધારાઓ, લોકમતને અનુસરતી રાજ્યનીતિ, અને જગતની આર્થિક તેમ જ રાજકીય પ્રગતિઓ સાથેનો આપણો સહકાર—એ તુરત જ જણાઇ આવતા ખાસ લક્ષણો છે.

આ નિબંધનું પ્રયોજન અફઘાન સમયનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો નોંધવાનું છે.

મુસલમાની રિયાસતનું મુખ્ય લક્ષણ તે મુસ્લીમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે. એ સમયમાં મુસલમાની રાજ્યોની સ્થિતિ આપણને સાધારણ રીતે પૂરતી મળી આવે છે. અલબત્ત, મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો આપણા સમયના જેવા હતા નહિ. તેમની ઐતિહાસિક વાસના બહુધા તેમના ધર્મ પરત્વે અને તેમના રાજ્ય વિપ્લવો પરત્વે રહેતી. તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા કે શાસનપદ્ધતિઓ ઉપર ઘણો જ ઓછો ઉહાપોહ કરતા. તેઓ દેશની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર તેમનાં લખાણોમાં ઝાઝું વર્ણન કદી આપતા નહિ. એવી હકીકતો આપણે મુસલમાની ઇતિહાસકારોમાં નહિ પણ મુસલમાની મુસાફરોનાં લખાણોમાં જોઇ શકીએ છીએ. છતાં પણ તેમણે કરેલું સમકાલીન ઐતિહાસિક આલેખન આપણી રાજકીય વિક્રાંતિઓ સમજવાને માટે અત્યારે તો અમુક અંશે મુખ્ય ને પુષ્કળ સાધન કહી શકાય. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ લેખનપદ્ધતિ માત્ર છેલ્લા સૈકામાં જ વિકાસ પામી છે અને મુસલમાની ઇતિહાસકારો તે જ વખતના યુરોપના કે બીજા દેશના ઇતિહાસકારો કરતાં જરા પણ ઉતરતા ન

હતા. એક પ્રજાના કે રાજ્યના ઇતિહાસમાંના ચિત્રમાં આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિની તેની પ્રગતિ ઉપરની કે સાહિત્યની ઇતિહાસના વિકાસ ઉપરની અસરોનું સિંહાવલોકન આવવું જોઇએ તે આપણો જ સમય સમજતો થયો છે.

ઘણી વાર આ મુસલમાની લેખકોના વચનો અતિશયોક્તિ ભરેલાં પણ જોવામા આવે છે. ઇતિહાસકાર તેમ સાહિત્યકાર એ બન્નેનું ગૌરવ જળવાઇ રહે તેવો તેમનો પ્રયાસ જોઇ શકાય છે; પણ ઇતિહાસ ને સાહિત્યની ભિન્નતા આ સમયમાં આપણે અન્યત્ર પણ જોઇ શકતા નથી. આ કારણથી આ ઇતિહાસકારોમાં ઇતિહાસને અલંકારમય કરવાના પ્રપંચો આપણે ખાસ જોઇએ છીએ. તેમનું ધર્માંધપણું એ બીજું લક્ષણ છે. આ કારણથી આપણે તેમના લખાણોમાં બહુ વજન મૂકી શકીએ નહિ. સો હિંદુઓ માર્યા ગયા હોય ત્યા તેમનાં લખાણોમાં હજારો હિંદુઓ માર્યા ગયાની ખીનાઓ જાહેર કરેલી જોવામાં આવશે. દુર્ભાગ્યે હિંદુ તવારીખના અભાવે આ અતિશયોક્તિઓ આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ નથી. છતા એ અતિશયોક્તિઓ ન હોય તેમ માનવાનું કારણ પણ નથી.

કુતબુદ્દિન આયબાકના વખતમાં ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાની સ્વતંત્રતાનો પાયો નંખાયો. તે અગાઉ મુસલમાનો પંજાબ અને વર્તમાન સંયુક્ત પ્રાંતો, તથા ગુજરાત અને સિંધ ઉપર ચડી આવેલા; પણ પંજાબ ને સિંધ સિવાય તેઓએ આપણા દેશના કોઇ પણ ભાગમાં કાયમનાં થાણા નાખ્યા ન હતાં. સિંધના મુસલમાનો અરબો હતા, અને કાળક્રમે તેઓ બીજી એશીયાની ઇસ્લામી રિયાસતો ને પ્રજાઓથી છુટા થઇ ગયા. પંજાબનો પશ્ચિમનો ભાગ વચમાં મુસલમાની અમલ નીચે ગઝનીથી સ્વતંત્ર બનેલો પણ તે માટે થોડા વખત માટે જ. શાહબુદ્દિન ઘોરીએ જોસભેર, ઉપરા ઉપરી, પંજાબ ઉપર ધસારાઓ કર્યા તેનું પરિણામ હિંદુઓના પરાજયમા આવ્યું અને મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં દિલ્હીમાં પાયતખ્ત કર્યું. કુતબુદ્દિન પોતે ગુલામીથી સલ્તનત ઉપર આવેલો; પણ તેણે તખ્તશીન થયા પછી તુરત જ ગઝનીથી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદીઓ તરીકે પોતાના દેશનો બચાવ કરવા લાગ્યા. આ વિશિષ્ટતા આપણે ખાસ નોધવા જેવી છે. ઘણી વાર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને હિંદની બીજી પ્રજાઓ વિરુદ્ધ ઉઠાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો પરસ્પર કૃત્રિમ વિરોધ જાહેર કરવામાં આવે છે. અલબત, ધર્મનો વિરોધ બન્ને પ્રજા વચ્ચે જે હતો તે હજુ પણ ચાલુ છે; પણ ખાસ કરીને પરદેશી હુમલાઓ સામે ઘણી વાર મુસલમાનો અને હિંદુઓ બન્નેએ સાથે રહીને બચાવ કર્યો છે. અફઘાનોના અમલ વખતે ઘણી વાર મોગલોનાં ટોળેટોળાં તીડની માફક આપણા દેશ ઉપર ચડી આવેલાં; તૈમુર એ ટોળાનો પ્રચંડ સેનાની જગજાહેર છે. પણ દરેક વાર મુલતાન, સરહિંદ, આગ્રા, અને દિલ્હીના પ્રાંતોના હિંદુઓએ મુસલમાનોને મદદ કરેલી જોવામા આવે છે. અફઘાન સલ્તનતની ગઝની પરત્વેની સ્વતંત્રતા એ આ સમયનું બીજુ લક્ષણ છે.

આ લક્ષણનું સુંદર પરિણામ પણ જાણવા જોગ છે. એ સમયના મુસલમાની ઇતિહાસકારો ઘણી વાર પોતાના અસલ વતન તરફ અનુરાગ દર્શાવે તે સ્વાભાવિક છે. પણ હિંદ તેમની માતૃભૂમિ છે અને તેનાં યશોગાન કરવાનો તેમનો મુખ્ય ધર્મ છે તે પણ

એમાંના કેટલાક લેખકો ભૂલી જતા નથી. અમીર ખુશરૂ આવો એક લેખક હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૨૫૬ માં થયો હતો અને તે ઇ. સ. ૧૩૨૫ માં અવસાન પામ્યો. મુસલમાનો તેને હિંદનો પોપટ કહેતા. તેની દિવાનો હજુ પણ મશહુર છે. તે "આશિકા" નામના પોતાના ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે:–"પાંડિત્યમાં દિલ્હી ખોખારા કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતું નથી. ગંગા અને હિંદનો વતની ટાગ્રિસ અને નીલના મુલકોના વતનીઓ સાથે ખુશીથી ટક્કર ઝીલી શકશે. જે માણસ માત્ર ચીનનું ફુલબુલ જ જુએ તેને હિંદુસ્તાનના સુકાની સુંદરતાનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે? ખોરાસાનનો વતની દરેક હિંદને મૂર્ખ ગણે તો તે હિંદના પાનના બીડાની કીમત કેમ કરી શકે? તે તો તેને મન ઘાસના જેટલું જ તુચ્છ લાગવાનું. પરદેશી અંજીર કરતાં હિંદનું આમ્રફળ કેટલું વધારે મધુર છે? હિંદ દેશ દુનીઆના બધા દેશો કરતાં વધારે સમૃદ્ધિમાન્ ને વસ્તીવાળો છે. હિંદુસ્તાનને બધાએ સ્વર્ગસમાન લેખવો જોઇએ. જો હિંદુસ્તાન દેવભૂમિ ન હોત તો આદમે અને મયૂરે સ્વર્લોક પરથી અહિં હિંદમાં વાસ કેમ કર્યો હશે?" મુસલમાની તખ્ત આપણા દેશમાં કાયમ થયાં સો વર્ષ પણ હજુ થયાં નથી ત્યાં જ આવા ઉદ્‌ગારો એક મુસ્લીમ રાજ્યકવિ અને રાજ્યલેખક કાઢે એ તે વખતના પરદેશી અફઘાનોનું સ્વદેશી હિંદીપણામાં પરિવર્તન થવાનું અદ્‌ભુત પણ સ્વાભાવિક ઉદાહરણ છે.

અફઘાન સુલતાનો અને અમીરોએ જેવું ઉત્તર હિંદનું પરદેશીય હુમલાઓથી રક્ષણ કર્યું છે તેવું બીજી કોઇ હિંદની સત્તાએ કદાચિત્ નહિ કર્યું હોય. આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ કે જો ઇંગ્રેજો પોતાના હિંદી લશ્કરને સારા પાયા ઉપર ન રાખે તો અફઘાનો કે રૂશિઅનો ને સરહદ ઉપરની તોફાની ટોળીઓ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવે. તેથી ઇંગ્લંડે આપણું આગળ ઉપર કદી કોઇએ નહિ કરેલું એવું અદ્‌ભુત રક્ષણ કર્યું છે. ઇંગ્લંડની આ દલીલમાં સ્વાર્થ કરતાંયે અતિશયોક્તિ વધારે રહેલી છે. સીખ લોકોએ પંજાબનું કાબુલીઓથી રક્ષણ કરેલું એટલું જ નહિ પણ કાબુલીઓને પંજાબમાંથી તેઓએ હાંકી કાઢેલા પણ ખરા. સ્વદેશ પ્રીતિથી ઉભરાઈ ઉઠતી હિંદની મોટી પ્રજા અત્યારે અફઘાનીસ્તાનની પ્રજા વિરુદ્ધ પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ તે માનવા જેવું નથી. છતાં પણ અફઘાનોથી ઘણા વધારે જંગલી લોકો વિરુદ્ધ, અત્યારથી પણ વધારે, પરસ્પર લડી મરતા હિંદીઓએ અફઘાન સમયમાં પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરેલું તે ભુલી જવું જોઇએ નહિ. ઇલ્તમ્સના વખતથી તે ઠેઠ તૈમુરના વખત સુધી, એટલે કે ઇ. સ. ૧૨૧૨ થી તે ઇ. સ. ૧૩૯૮ સુધી લગભગ ૧૮૬ વર્ષ સુધી મોગલો આપણા દેશના વાયવ્ય કોણ ઉપરથી ઘણી વાર ધસી આવેલા. ઇલ્તમ્સના વખતમાં ચિંઘીસખાને ખીવાના સુલતાન જલ્લાલુદ્દિનને સિંધુ નદીના તીર ઉપર હરાવ્યો મોગલોએ મુલતાનને ચાળીસ દિવસ સુધી ઘેર્યું. કુતબુદ્દીનના વીર સરદાર નાસીરૂદ્દિને મુલતાનનો બહાદુરી ભરેલો બચાવ કર્યો. સુલ્તાન જલ્લાલુદ્દિનની નજર આ વાર દિલ્હી ઉપર હતી. પણ ઇલ્તમ્સ પોતે ઘણો જ બાહોશ સુલતાન હતો અને તેના લશ્કરી બળ આગળ પોતે નહિ ફાવે એમ ધારી જલ્લાલુદ્દિન સિંધ ને પછી શીસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો. ઇલ્તમ્સ પછી બાલ્બન સુલતાને પણ પોતાના લશ્કરી બળથી મોગલોને હિંદ ઉપર આવતા અટકાવ્યા. એક યુદ્ધમાં તેનો શાહજાદો મહમ્મુદ પોતાનો જાન પણ ખોઇ બેઠો. અલ્લાઉદ્દિનના વખતમાં પણ મોગલ લોકોનો ત્રાસ ઓછો ન હતો. તે સુલતાને

પણ મોગલોને ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખી ન હતી. કેટલાક મોગલો દિલ્હીમાં આવીને વસ્યા તે સ્થળને, તેમના વસવાટને, મોગલપરા નામથી ઓળખવામાં આવ્યું. ઘણા મોગલો સુલતાની લશ્કરમાં દાખલ થયા. તેમાંના કેટલાક અમીરાતની જગ્યા ઉપર ચડ્યા. મહમ્મદ તઘલકના સમયમાં મોગલ અમીરોનો એક ખાસ પક્ષ જામ્યો હતો. અને તેમના ઉપર તે સુલતાનની પ્રીતિ પણ ઘણી હતી, કારણ કે અણીને પ્રસંગે તુર્ક બચ્ચા કે તુર્કી અમીરો અને હિંદુ સરદારોની સામે તે પક્ષનો ઉપયોગ થઇ શકે. આ મોગલ સવારીઓ છેલ્લી તૈમુરની સવારી જેવી ન હતી. તૈમુરના વખતના મોગલો ઇસ્લામી હતા અને ઇરાન, ગઝની, સમરકંદ, બોખારા, વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃતિના પરિચયથી તેઓ સંસ્કારી બન્યા હતા. પણ ઇલ્તમ્સ, બાલ્બન, અને અલ્લાવદિનના વખતના મોગલો રોમના સામ્રાજ્ય ઉપર ચડી આવેલા હૂણો, જર્મનો, ગોથ, પિક્ટ ને સ્કોટ લોકોના જેવા હતા. અમીર ખુશરૂ આ લોકોનું આબેહૂબ વર્ણન આપે છેઃ—આ મોગલો ઉંટ ઉપર સવારી કરતા. યુદ્ધ વેળા તેઓ મોટા સરદારો જેમ લડતા. તેમનાં શરીર વજ્ર જેવાં હતાં. તેઓ ઘેટાંની ચામડીની ટોપીઓ પહેરતા. તેમના મોઢાનો રંગ દેવતાના અંગારા જેવો દેખાતો. તેમની આંખો એટલી બધી તો ઝીણી હતી ને તેમની દૃષ્ટિ એટલી બધી તો તીવ્ર હતી કે તેથી કોઇ વાસણમાં વીંધ પણ પડી શકે એમ બીક લાગતી. તેમનો દુર્વાસ તેમના શરીરના રંગથી પણ વધારે ભયાનક હતો. તેમની ડોક એટલી તો ટુંકી હતી કે માથું ને ધડ એકજ હોય એમ લાગતું. તેમના ગાલ પોચા ચામડાની કોથળીઓ જેવા હતા. તેમાં ઘણા ગાંઠાઓ અને કરચલીઓ નજરે આવતી. તેમનાં નાક એટલાં તો પહોળા હતાં કે તેમનો વિસ્તાર એક ગાલથી બીજા ગાલ સુધી આવતો. તેમનાં મોઢાં પણ તેટલાં જ પહોળાં હતાં. તેમનાં નસકોરાં કોઇ જૂનાં ખંડેરની ગુફાઓ જેવાં દીસતાં ને તેમાંના વાળ ઠેઠ ઓઠ સુધી જતા. તેમની મૂછો બહુ લાંબી હતી. દાઢી તો તેમને ઉગતી જ નહિ. તેમની છાતીનો રંગ અરધો કાળો ને અરધો સફેદ હતો ને તેના ઉપરની બેસુમાર લીંખ ને જૂઓ ખરાબ જમીન ઉપર ધોળા તલ વેરાણા હોય તેવો દેખાવ આપતી. તેમના આખા શરીર ઉપર આવી જીવાતો જોવામાં આવતી. તેમની ચામડી જોડા કરવાના કાર્યમાં ખપ લાગે તેવી હતી. તેઓ કુતરાં ને ડુક્કરો ખાઇ જતા. એકનું વમેલું બીજો ગળી જતો. ઇશ્વરે તેમને નરકમાંથી જ ઉત્પન્ન કર્યા હોય તેમ જણાતું ને તેમનો દેખાવ સફેદ રાક્ષસો જેવો લાગતો. ”

આવા જંગલી લોકોએ ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાક, એશીઆ માંઇનોર, હંગરિ, ચીન, ને રૂશીઆના પૂર્વ ભાગોમાં કાળો કેર વર્તાવેલો ને તેમણે સંસ્કૃતિનાં અનેક ચિહ્નોને ભોંભેગાં કરી દીધેલાં. હજુ પણ તેમની જુલમી મુસાફરીઓની અસરો તદ્દન ભુંસાઇ ગઇ નથી. આપણા દેશમાં પણ તેઓ મુસલમાનો કરતા પણ વધારે કેર આપણા પરાજયે વર્તાવત. ઉત્તર હિંદનાં મુસ્લીમ રાજ્યોએ દક્ષિણ, ગુજરાત, માળવા, રાજપુતસ્થાન અને બહાર તથા બંગાળાની પ્રજાઓનું આ જંગલી મનુષ્યસંહારકો સામે જીવના ભોગે પણ રક્ષણ કર્યું અને તેથી મુસ્લીમ તથા આર્ય સંસ્કૃતિઓને ધૂળ ભેગી થતી અટકાવી. અફઘાન સલ્તનતોનું આ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ આપણે લેખીશું. આપણા ઇતિહાસકારો બાલ્બન અને અલ્લાવદિને મોગલો ઉપર વર્તાવેલ ત્રાસને વખોડતી વેળા તેમના અમલે કરેલી આપણા દેશની સેવા

તદ્દન ભૂલી જ જાય છે. ઇ. સ. ૧૨૦૬ ની સાલ પછી તૈમુરના સિવાય અફ્ઘાનિસ્તાનને માર્ગે કે આપણા વાયવ્ય કોણના માર્ગે બીજા કોઇ આવનાર લશ્કરે દિલ્હીની ગાદીનો પરાજય કર્યો નથી. મુલતાન અને લાહોરના પ્રાંતો–March lands–સરહદ ઉપરના બચાવ માટેના પ્રાંતો તરીકે કામ કરતા હતા. તેમના ઉપર હમેશાં ચુનંદા લશ્કરી સરદારો રાખવામાં આવતા. એ સરદારો મોગલો સામેના પોતાનાં વિજયી લશ્કરની મદદથી દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડતા. જલાલુદ્દિન ખિલજીએ તેમ કરેલું; ખિઝરખા સૈયદે તેમ કરેલું; ને બહિલ્લોલ લોદિએ દિલ્હીના તખ્તનો એમ જ માર્ગ કર્યો.

જ્યારે ઉત્તર હિંદ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે ત્યાંના લોકો વેદ ધર્મમા માનતા. અલબત, બૌદ્ધનું જોર હજુ હિંદુસ્તાનમા હતું પણ કાળક્રમે તે ક્ષીણ થતું જતું હતું. ઉત્તર હિંદનો કોઇ રાજા આ વખતે બૌદ્ધ નહતો. મુસલમાનોથી હાર ખાનારાઓ બૌધ્ધો નહિ પણ હિંદુઓ જ હતા. પરંતુ બહાર અને બંગાળામાં અને દક્ષિણ હિંદમાં બૌધ્ધોને જૈનો હજુ છુટા છવાયા હતા. મુસલમાની ઇતિહાસકારોનાં લખાણ ઉપરથી તથા બંગાળી સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે આપણા દેશના પૂર્વ ભાગમા હજુ પણ બૌદ્ધ મઠો નભી રહ્યા હતા. આ બૌધ્ધો ચારિત્ર્યમાં અને પાંડિત્યમાં તેમના પૂર્વજોથી ઉતરતા હતા પણ મુસલમાની અમલ પછી ઉત્તર હિંદમાં આપણે બૌદ્ધમત સંબંધી કાંઇ હજુ સુધી જોઇ શકયા નથી. બૌદ્ધમતનો સદંતર વિનાશ હિંદમાં કેમ થયો તેનો ખાસ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે પણ ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ એ પણ ઘણાં કારણોમાનું એક કારણ હોય તેમ જણાય છે જ્યારે બખત્યાર ખીલજીનું લશ્કર બહાર ઉપર અકસ્માત ધસી પડ્યું ત્યારે તેણે ઘણા "બ્રાહ્મણો"નો વધ કર્યો તેમ ઇતિહાસકાર લખે છે. તે જણાવે છે કે "તેમનાં માથાં બોડેલાં હતાં અને તેમના વિહારોમા મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો મળી આવ્યાં. જ્યારે મુસ્લીમોએ આ પુસ્તકો જોયાં ત્યારે તેમણે કેટલાક લોકોને તેમનો અર્થ સમજાવવાને બોલાવ્યા; પણ તેમણે જવાબ આપ્યો કે અર્થ સમજાવનાર બધા વિદ્વાન્ પુરુષોની કતલ થઇ ગઇ હતી. તેથી તેમનામાંથી કોઇ પણ અર્થ સમજાવવા શક્તિમાન્ નથી." મુસલમાની સરદારોને મન આ બધા મુસલમાનેતર હિંદુઓ જ હતા; તેમને મન બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, અને જૈનનો ભેદ પ્રથમથી ભાગ્યે જ હોઇ શકે. તેઓ અભ્યાસી તરીકે કે મુસાફરો તરીકે નહિ પણ માત્ર સિપાહીઓ તરીકે હિંદમાં આગળ વધતા. માળવા, બંગાળા, બહાર અને ઉત્તર હિંદમાં તે વાર અસ્ત પામતા બૌદ્ધ મતનું ત્વરિત ખંડન કરવામાં મુસલમાનો કેટલેક અંશે સહાયભૂત થયા છે એમ માનવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. ચંદ બારોટ પણ પોતાના "રાસા"માં પૃથ્વીરાજના નજીકના પૂર્વજો બૌદ્ધ મતના પક્ષપાતી હતા એમ જણાવે છે. શ્રીયુત વૈદ્ય આ આધારે બૌદ્ધમતના પ્રસારને અને સ્વીકારને હિંદના પરાજયના કારણરૂપ માને છે. પણ તે માન્યતા અતિશયોક્તિ ભરેલી અને બૌધ્ધોને ને જૈનોને અન્યાય આપનારી છે. માત્ર અહીં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે બૌધ્ધો કે જૈનો નહિ પણ હિંદુઓ મુસ્લીમો પાસે સ્વતંત્રતા ખોઈ બેઠા. ઉત્તર હિંદના વૃદ્ધ, શિથિલ તથા નિર્બળ અને સંખ્યાએ ક્ષીણ થતા જતા બૌદ્ધમતને સ્હેજ વ્હેલાં પણ સદંતર મૃત્યુને વશ કરવામાં હિંદુઓની પ્રતિસ્પર્ધા કરતાં મુસલમાનોને હાથે થએલા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોનો વધ અને તેમણે બાળેલા કે તોડેલા બૌદ્ધ વિહારો અને તેમણે ભસ્મીભુત કરેલા એ બૌધ્ધોની અતિ ઉપયોગી

સાહિત્યસામગ્રી, એ બધાંનો નાશ,. એ વધારે જવાબદાર હતાં. છુટા છવાયા જૈનો ને બૌધ્ધોનું હિંદુ રાજાઓ ને સરદારો રક્ષણ ન કરી શકે તે કારણથી પણ પાછળથી બૌદ્ધ અને જૈન મતની ક્ષીણતા અને છેવટે બૌદ્ધ મતનો નાશ તે અફઘાનોના અમલનું વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

આ લક્ષણનું એક બીજું નોંધવા લાયક પરિણામ આ પર્યાલોચનમાં આપવું જોઇએ. બખ્તયાર ખિલજીના વખતથી બંગાળા ને બહારમા મુસ્લીમ અમલ સ્થપાયો. તે અમલ થોડા જ મુદ્દતમાં દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થયો. તે સ્વતંત્રતા લગભગ ઠેઠ શેરશાહના વખત સુધી અને પાંછી તાજી થઇને ઠેઠ અકબરના અમલના પહેલા વીશ વર્ષ સુધી ટકી રહી. બંગાળાના મુસ્લીમ સુલ્તાનોએ બંગીય સાહિત્યને સારૂં ઉત્તેજન આપેલું. પણ તે ઉત્તેજન હિંદુ સંસ્કૃતિને આપવામાં આવ્યું. અયોધ્યા, અને જમના ને ગંગા નદીની ઉત્તરના પ્રદેશો પણ મુસ્લીમ અમલ નીચે આવ્યા. અફધાનીસ્તાન, કાશ્મીર, આગળ જતાં ઑકસસ (અક્ષિ) અને જેક-સાર્ટિસ નદીના ઉપરના મુલકો ઉપર પણ મુસ્લીમ સત્તા જામી પડી. આવી રીતે હિંદુસ્તાનની આર્ય સંસ્કૃતિને ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમથી મુસ્લીમ વિદ્યાએ ઘેરી લીધી. આગળના વખત-તમાં ચીનના બૌદ્ધ મુસાફરો પશ્ચિમ ને ઉત્તર માર્ગો દ્વારા બુદ્ધ ગયાજીનાં દર્શને આવતા. વળી દાર્જીલીંગ પાસે થઇ ચુંબીની ખીણમાં થઇને બૌદ્ધ ભિક્ષુકો ટીબેટ અને ત્યાંથી ચીન પણ જતા. આમ આર્યાવર્ત અને ચીનને સૈકાંઓ થયાં સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં નિકટ સંબંધ ટકી રહ્યો હતો. મુસ્લીમ અમલે ચીન અને ટીબેટની આ બાજુ ઉપર એક મોટી પ્રચંડ દીવાલ ઉભી કરી અને તે દીવાલને ભેદીને ચીન કે ટિબેટથી અહીં, તેમ અહીંથી ત્યાં, કોઈ જઇ કે આવી શકતું નહિ. બ્રહ્મદેશ સાથેનો પણ આપણો સંસ્કૃતિ સંબંધ આ કાળથી તૂટી પડયો. ઠેઠ આપણા વખત સુધી આ " ક્રૌંચમાં " કોઇ " પરશુરામે " એક " રન્ધ્ર " પણ પાડયું નહિ. એ મુસ્લીમ દીવાલ અભેદ્ય જ રહી.

પઠાણ સલ્તનતનું ઘણું જ રસિક લક્ષણ તેના સુલતાનની પદવી સંબંધીનું છે. કુત-બુદ્દિનથી માંડીને તે ઠેઠ છેલ્લા ઇબ્રાહીમ લોદીના વખત સુધી એટલે કે લગભગ ૩૨૦ વર્ષ સુધી પઠાણોના સુલતાનોના ઇતિહાસમાં સુલતાનનું પદ એકજ સ્થિતિમા રહ્યું હતું. પઠાણોનું અંતર્ગત બંધારણ આ કારણથી કેટલું દઢ હશે તે તુરતજ જણાઇ આવશે. સુલતાનની પદવી વંશપરંપરાગત નહતી. " ગુલામવંશ " નામાભિધાન જ જણાવી આવે છે કે તે પદવી ઉપર લશ્કરી મંડળમાંથી સૌથી બાહોશ માણસની જ પસંદગી કરવામાં આવતી. કુતબુદ્દિન ને ઇલ્તમ્સ લશ્કરી સરદારો હતા. પ્રથમ તેઓ સુલતાનોના ગુલામો હતા. પછી રાજ્ય કુટુંબમાં લગ્ન સંબંધે તેઓ જોડાયા. બાલ્બન પ્રથમ ગુલામ હતો. પછી અમીરને માલિક બન્યો ને છેવટે સુલતાન બન્યો.

એક સુલતાનના મરણ વખતે બધા સરદારો ભેગા મળી સૌથી લાયકને સુલતાન બનાવતા. બનતાં સુધી તેમની પસંદગી રાજ્ય કુટુંબમાંથી જ થતી. પણ કોઈ કોઇ વાર તેમને રાજ્યકુટુંબની બહાર જવાનો પણ ચોખ્ખો હક હતો. કેટલીક તવારીખ ઉપરથી એમ પણ માલુમ પડે છે કે આ સરદારી મંડળ વ્યવસ્થિત મંડળ હતું. તેમની મિજલસને માટે પ્રમુખ વગેરે પણ હતા. દરેક મુસલમાની ઇતિહાસકાર દરેક સુલતાનના અમલનો અંત

લાવતી વખતે ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખે છે કે ત્યાર પછી નવા સુલતાનની પસંદગી સરદારો, અમીરો, માલેકો, ખાનો, વગેરેએ મળી કરી અને બધાએ સાથે મળી નવા નિયત સુલતાનને ગાદી ઉપર બેસવા અરજ કરી. જ્યારે મહમ્મદ તઘલખ મોટી મોટી કૂચ કરી-તે સુલતાનની કૂચ આગળ નેપોલિયનની કૂચ ઉતરી પડશે—મળવાખોરોને હરાવતો હરાવતો, દેવગિરિ, તેલંગણ, બેદર, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર. કચ્છનું રણ, ને છેવટે, સિંધ થઇ, ઠઠ્ઠા પાસે આવી માંદગી ભોગવી મરી ગયો ત્યારે તેના ભત્રીજા ફિરોઝશાહ તઘલખને સરદારોએ તેની મરજી વિરુદ્ધ પણ સમગ્ર સલ્તનત એનાયત કરી અને દિલ્હીમાં જ્યારે એ કાર્ય વિરુદ્ધ કેટલાક અમલદારો ને લોકો પડયા ત્યારે તે જ સરદારોએ તેને પુષ્કળ મદદ આપી. ફીરોઝશાહના વંશજો નબળા નીવડયા. તૈમુરે દિલ્હીના તખ્તને તોડી નાંખ્યું. ત્યાર પછી સરદારોનું જોર ઘણું જ વધી પડયું સૈયદો ને લોદીના વખતમાં સુલતાનની પદ્વી નામની જ હતી. ઇબ્રાહિમ લોદીએ સરદારોનું બળ તોડવા જીવતોડ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેથી તેને પોતાની ગાદી ગુમાવવી પડી ને પોતાનો જીવ પણ તેમાં જ ખોયો. બાબરના વિજયનું એક મુખ્ય કારણ અફઘાન સરદારોનું વધી પડેલું જોર હતું. જ્યારે શેરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો ત્યારે પાછું આવી વ્યવસ્થાનું જોર વધી પડયું. તે બળ ઠેઠ અકબરના અમલના અધવચ સુધી ચાલ્યું. એ વખતના સરદારો બાદશાહના જેટલું ગુમાન ધરાવતા. તારીખ-ઇ-દાઉદીનો કર્તા અબ્દુલ્લા બહિલોલ લોદી વિષે લખી ગયો છે કે "તે સુલતાન કદિ પણ તખ્ત ઉપર બેસતો નહિ; પોતાની હાજરીમાં પણ અમીર ઉમરાવોને ઉભવા દેતો નહિ. ભર દરબારને વખતે પણ પોતે શેતરંજી ઉપર બેસતો; કોઇ ઉમરાવ પર ફરમાન મોકલતી વેળા તેને "મસ્નદઅલી" કહી સંબોધતો. જો કોઇ અમીર નારાજ થાય તો સુલતાન પોતે તેને ઘેર જાય; પોતાની તરવાર તેને ચરણે ધરે; કોઇ વાર પોતાનું તાજ પણ માથા પરથી લઇ લે; અને માફી માંગે; એમ છતાં પણ જો સામા પક્ષનો ગુસ્સો ન શમે તો કહે કે "જો હું નાલાયક હોઉં તો મારી જગ્યાએ બીજા કોઇ વધારે યોગ્યતાવાળા માણસને મૂકો." ખુદ સુલતાનના પદની સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં અરાજકતા વધે તેમાં નવાઇ નથી. સૈયદો ને લોદીઓના સમયમાં હિંદુ તથા મુસલમાન સરદારો કેટલા ફાટી ગયા હતા તેની સાક્ષી તે વારની તવારીખો પૂરે છે. મોગલ બાદશાહોને રાજ્યતંત્રને સારા પાયા ઉપર મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે તેનો આ ચિત્રથી તુરત જ ખ્યાલ આવી શકે તેવું છે. સુલતાનની જગ્યા કેવી હોવી જોઇએ તેની આખી પદ્ધતિનો મૂળ પાયો જ તેમને નાંખવાની જરૂર હતી. હુમાયુંને હિંદ છોડી જવું પડયું તે સમજવું આ હકીકતથી તુરત જ સરળ થઇ પડે છે. સુરવંશના હાથથી સલ્તનત કેમ ગઇ તેનું પણ એ જ મુખ્ય કારણ હતું. જો અકબરને હિંદુઓની મદદ ન હોત તો તેની ગાદી પણ સલામતી ભરેલી નીવડી ન હત. શાહજહાંના અમલમાં ખાનજહાં લોદીનો બળવો અફઘાન કે પઠાણ સરદારની સ્વતંત્રતાના પૂરનો છેલ્લો તણખો હતો. સુલતાનના પદની નિર્બળતા, સરદારોની સમાનતા, ને સુલતાનની પસંદગીમાં તેમની કુલ સત્તા, તે અફઘાન કે પઠાણ અમલનું એક વધારે વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓ નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એકલા રાજ્ય ચલાવતા નહિ. તેમના પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય, સુમંત, મંત્રી, ન્યાયાધીશ, પુરોહિત, સેનાધિપતિ

વગેરે સભાસદો હતા. તેમાંના પ્રત્યેકને યોગ્ય ખાતાંઓ સોંપવામાં આવતાં. તે સિવાય મંડળેશ્વર, માંડલિક, દંડનાયક, વગેરે લશ્કરી ને પોલિસ અમલદારોનાં નામ પણ વાંચવામાં આવે છે. વિજયનગરનું મહારાજ્ય મુસલમાનોનું સમકાલીન હતું, પણ અહીં પણ તેવાં જ નામાભિધાનો જોવામાં આવે છે. ત્યાંના મહારાજાઓએ પુરાતન શાસનપદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. જ્યારે શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં "સ્વરાજ્ય" સ્થાપ્યું ત્યારે તેણે પણ આ જ પ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા રાખી હતી પણ પાછળથી તેના વંશજોના વખતમાં તે પદ્ધતિ નીકળી ગઇ અને તેમણે મુગલાઇ વ્યવસ્થા દાખલ કરી. અફઘાન સુલતાનોએ પણ પોતાના કેંદ્રસ્થ રાજ્યતંત્રમાં આ આર્યોની પુરાતન રીતને સ્થાન ન આપતા પોતાની જ વ્યવસ્થા કાયમ રાખી. આ સમગ્ર કાળમા સુલતાનની પદવી પછી બે મોટા પદવીધરોનાં નામ નજરમાં આવે છે. એકને "નાઇબ" ના નામથી મુસ્લીમ લેખકો ઓળખાવે છે; બીજાને "વઝીર" ના નામથી તેઓ ઓળખાવે છે. મહમ્મદ તઘલખના વખતમાં ઇબનબાતુના નામનો મૂર પણ આ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. દામારકસથી શાહબુદ્દિન ઔલઆબ્બાસ નામના લેખકે પણ સુલતાનના વખતની રાજ્યપદ્ધતિનું આવું જ વર્ણન આપ્યું છે. સુલતાનની ગેરહાજરીમાં રાજ્યનો અમલ "નાઇબ" ના હાથમાં રહેતો. કેટલીક વાર આખા રાજ્યના ત્રણ કે ચાર ભાગો પાડી નાખવામાં આવતા અને દરેક ભાગ ઉપર એકેક નાઇબ નીમવામાં આવતો. વઝીર સુલતાનનો અંગત સચિવ હોય એમ જણાય છે. બન્નેની પદવી સમાન ગણાતી. રાજ્યના સરદારો, ખાન, માલિક, ને અમીર એમ ત્રણ શ્રેણિમાં આવી જતા. તેમની પાસે લશ્કરો રહેતાં ને દરેકને પ્રાંતો કે શહેરો આપવામાં આવતાં. નબળા સુલતાનોના વખતે આ લોકોની જોહુકમી વધી જતી. બાલ્બન કે અલ્લાવદ્દિના વખતમાં તેમના ઉપર પુષ્કળ અંકુશ રાખવામાં આવતો ને લશ્કરની ભરતી સુલતાનના અંગત કાબુ નીચે થતી. મુગલાઇ વખતમાં પણ કેંદ્રસ્થ શાસનપદ્ધતિમાં આવા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી. આ અમલદારોનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો બનેલો હતો. મુગલાઇના વખતમાં પણ મોટી જગાઓ ઘણે ભાગે મુસલમાનોને આપવામાં આવતી; જો કે તે વખતે ઘણા હિન્દુઓ સારા હોદ્દા ઉપર ચડયા હતા તે ભુલવું જોઇતું નથી. આ જ પદ્ધતિ પાછળથી બધાં હિંદુ રાજ્યોમાં પ્રવેશ પામી. જ્યારે ઇંગ્લંડની સત્તા અહીંઆ જામી ત્યારે પ્રધાનમંડળથી રાજ્યતંત્ર આગળ ઉપર ચાલતુ તે માત્ર ભૂતકાળની જ વાત બની ગઇ. વ્યક્તિગત કેન્દ્રસ્થ રાજ્યપદ્ધતિ તે અફઘાન અમલનું એક વિશિષ્ટ અંગ ગણાય.

અફઘાનોની અમીરાત પણ વ્યક્તિગત હતી, વંશપરંપરાગત ન હતી. મોગલોના મનસબદારો પણ વંશપરંપરાગત ન હતા. અફઘાનોની શાસનવ્યવસ્થામાં અરજી સાંભળવા માટે, શિકાર માટે, જાહેર બાંધકામો માટે, ખાનગી માટે, ધર્માદાની જગ્યા માટે, કેળવણી માટે, આરોગ્ય માટે, શહેરોના બચાવ માટે, દેશની શાંતિ માટે, ગુલામોના ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે, મ્હેસુલ માટે, ઇસ્લામના ફેલાવા માટે, એમ જુદાં જુદાં ખાતાંઓ હતાં ને તેમને માટે અધિકારીઓ હતા. તેમને જમીનો આપવામાં આવતી અને તેઓ સુલતાનને જવાબદાર હતા.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી માલુમ પડશે કે અફઘાનોનું તંત્ર પદ્ધતિહીન ન હતું. તેઓ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે અમુક સંસ્થાઓ લેતા આવ્યા. તે સંસ્થાઓ તેમણે આપણા દેશમાં ચાલુ રાખી. ધર્મના ઝનુનમાં તેઓએ હિંદુઓ પાસેથી ઝાઝું લીધું નહિ. તૈમુર પોતાનાં "સ્મરણો" મા કહે છે કે જ્યારે હિંદ ઉપર ચડાઇ કરવાની હતી ત્યારે તેણે પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી. રાજ્યમાં કાંઇક જોખમવાળું કામ કરતી વેળા અફઘાન સુલતાનો પણ પોતાના વઝીરની અને છેવટે સરદારોની મજલસની સલાહ પૂછતા. પણ આ રાજ્યપદ્ધતિથી હિંદુઓને ઘણું જ નુકશાન વેઠવું પડતુ. તે વખતના સરદારોમાં સહિષ્ણુતા ઝાઝી મળી આવતી નથી શેરશાહ સિવાય પઠાણ સુલતાનોમાંથી કોઇની પાસે અકબ્બરના જેવી ઉદાર રાજ્યનીતિનો એક અંકુર પણ તેમની તવારીખ ઉપરથી જોવામા આવતો નથી. ફિરોઝ તઘલખ પણ ઝનુની સુન્ની હતો ને સુફીઓનો કટ્ટો શત્રુ હતો. શેરશાહમાં પણ અકબ્બરના જેવી કલ્પના બુદ્ધિ કે દીર્ઘદૃષ્ટિ નહોતી. પ્રો કાનુંગા શેરશાહને અકબ્બરથી વિશિષ્ટ માને છે પણ તે ચારિત્રલેખકની અતિ પક્ષપાતી દૃષ્ટિ છે. શેરશાહમાં કારોબારી શક્તિ અકબ્બરના કરતાં વધારે હતી ને સ્વામીભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામા તે નિપુણ હશે, પણ અકબ્બરે મોગલાઇ તરફ હિંદી પ્રજાઓમાં જે વફાદારીનાં અંકુરો મૂક્યા તે કોઇ પણ પઠાણ સુલતાન કરી શકયો નથી. પઠાણ સલ્તનત મોટા સામ્રાજ્યનો ભાર કદી પણ ઉપાડી શકત નહિ. અલ્લાઉદ્દિન ખિલ્જીએ દક્ષિણમા પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું પણ તે ઝાઝું ટકયું નહિ. મહમ્મદ તઘલખે તેને સજીવિન કરવા પ્રયતો કર્યા પણ તે હારી બેઠો. પઠાણોનુ રાજ્યતંત્ર શાહિનશાહી કદી હતું જ નહિ; તેઓનું રાજ્યતંત્ર જાતિબદ્ધ (tribal) હતું. તેથી તે કુસંપવાળું હતું. આ કારણથી તેઓ પોતાનું સર્વસ્વરાજ્ય ગુમાવી બેઠા.

હિંદુઓ તે વખતના મુસલમાનો કરતાં કેટલાક વિષયોમાં ઘણા આગળ હતા. દરેક મુસલમાની લેખક હિંદુઓની કિલ્લા બાંધવાની શક્તિનાં ઘણાં જ વખાણ કરે છે. અમીર ખુશરૂ તેલંગણના લશ્કરમાં સાથે હતો. તેણે પ્રતાપરુદ્ર ને રુદ્રામ્બાની રાજધાની વરંગુલના કિલ્લાનો અને તેની આસપાસનાં ઉપવનોનો સુંદર હેવાલ આપ્યો છે. પઠાણો આ બાબતમાં નિપુણ ન હતા. સ્થાપત્યમાં પણ પઠાણોને હિંદુઓની મદદ લેવી પડતી. તૈમુરે પણ દિલ્હીથી સમરકંદમાં જુમ્મા મસ્જિદ બાંધવા માટે ઘણા કારીગરોને સાથે લઇ લીધા હતા. હાથીઓથી યુદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ પણ પઠાણો હિંદુ પાસેથી શીખ્યા. તે વેળા બંગાળામાં હાથીનાં યૂથોનાં યૂથો મળતાં. દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા સુલતાનો ને અમલદારો હાથીના બળને લશ્કરના એક ઉપયોગી વિભાગ તરીકે માનતા. તૈમુરના લશ્કરને મહમ્મુદ સુલતાનના હાથીઓનો ઘણોજ ત્રાસ લાગતો હતો અને તેના સરદારોએ તેને હિંદ ઉપર ચડાઇ કરવા ના પાડી તેનું કારણ એ પણ હતું કે હિંદુસ્તાનના હાથીઓ હિંદની બહાર અજય્ય ગણાતા. પઠાણ સુલતાનોએ કેટલાક હિંદુ રાજાઓને પોતાના મિત્ર કર્યા હતા. અલ્લાઉદ્દિને રાજા રામદેવ જાદવને હરાવ્યો પણ તેણે તેને તેનું રાજ્ય લગભગ બધું પાછું આપ્યું, ને તેની પાસેથી માત્ર મોટો દંડ તથા વરાડ પ્રાંતનો થોડો ભાગ લીધો. તે ઉપરાંત તે રાજાને તેણે "રાયરાયણ"નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. પણ પાછળથી આવી જાતની વર્તણૂંક જોવામાં આવતી નથી. પઠાણ સુલતાનોએ જો ઉત્તરના રાજપૂતોની મિત્રતા કરી હત તો તેના સરદારો

બહુ જોરદાર નીવડત નહિ અને દક્ષિણમાં તેમનું બળ સારી રીતે જામી શકત પણ તેમના સરદારાજ આવી નીતિ પ્રસન્ન ન કરત; કારણ કે તે નીતિના સ્વીકારમાં તેમનો પરાજય સમાયો હતો.

પઠાણોની કારકીર્દીમા ગુલામોનું કેટલું જોર હતું તે આપણે ઉપર જોયુ. મુગલાઇમા અને તેમા આ એક મોટો ફરક હતો. બીજો ફરક પણ આપણે હમણા જ જોઇ લેશું. બાલ્બનની તવારીખ લખતા ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે તેણે હિંદુઓને મુખ્ય હોદ્દાઓ ઉપર આવના અટકાવ્યા. અલાઉદ્દિને હિંદુઓના ઉપર સખત દાબ રાખેલો. તેના મ્હેસુની અધિકારીઓને બીચારાને ખાવા જેટલું પણ તે ન આપતો એમ બાર્ણી જણાવે છે. તેના પછી હિંદુઓ તુરત જ જોર ઉપર આવી ગયા. ઢેઢ ખુખરૂને મુસ્લીમ લેખકો ઘણો અન્યાય કરે છે પણ તેના સમયમા હિંદુઓનું પરિબળ ઘણું વધી પડયુ તે ચોક્કસ બાબત છે. મહમ્મદ તઘલખના વખતના બધા બંડખોરો લગભગ મુસ્લીમ હતા. ફિરોઝ તઘલખને તેના એક હિંદુ સરદારે મોટા કાવત્રામાથી બચાવ્યો હતો. તેની મા દીપાલપુરના રાજા રણભટ્ટની રૂપવતી કન્યા હતી. તૈમુરના હુમલા પછી હિંદુ સરદારો દિલ્હીની રાજ્ય ખટપટમાં ઘણો જ અગત્યનો ભાગ લેતા જોવામા આવે છે. સૈયદો અને લોદીઓના સમયમા દીલ્હી મુકામે અને માળવામા પણ હિંદુઓ મુખ્ય સત્તા ઉપર જોવામા આવે છે. રાણા કુંભ. સંગ્રામસિંહ, મેદનીરાય, વગેરે હિંદુ રાજાઓ અને સરદારો ઉત્તર હિંદમા મુસ્લીમ સત્તાનો અંત લાવવા મંથન કરે છે. જો બાબરે ફતેહપુરસિક્રિ પાસે સાંગારાણાને હરાવ્યો ન હત તો ફરીથી ઉત્તર હિંદમા હિંદુસામ્રાજ્ય જામી પડત અને પંજાબના શિખોની મદદથી તે સુખેથી મુસલમાનોને ફરીથી જામવા દેત નહિ.

તે વખતનો ઇતિહાસ વાચતા બીજી એક બાબત ધ્યાનમા આવે છે. ઉત્તર હિન્દ ધનાઢ્ય હતું જ; પણ દક્ષિણ હિન્દ કાંઇ ઓછું તાલેવંત નહતું. દક્ષિણમા બંદરોના અસ્તિત્વને લઇને જૂના કાળથી ત્યાના લોકોનો ને બહારની દુનિયાનો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે ને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટના બંદરો ને બંગાળાના અખાતના બંદરો કાઢી નાખતા, આપણા દેશને બહારની દુનિયા દક્ષિણદ્વારા વધારે ઓળખતી થઇ છે, એમ કહીએ તો પણ કાંઇ અતિશયોક્તિ નથી. દક્ષિણની સમૃદ્ધિ તે વેળા ઘણી જ હતી. શાહરૂખનો વિજયનગરનો એલચી અબ્દર્ રાઝાક, તથા ખ્રિસ્તી મુસાફરો, નાઇકોલો કૉન્ટિ, એનેથેશિયસ નિકિટિન અને સ્ટિફાનોના લખાણો આ વિષેની પૂરતી સાક્ષી પૂરે છે. અબ્દર્ રાઝાકનું વિજયનગરનુ વર્ણન તો અમરાવતીના વર્ણન એવું લાગે છે. તે વારના કાલિકટના બંદર ઉપરની વ્યવસ્થા અત્યારે મુબઇના બારામા પણ જોવામા આવતી નથી. વિજયનગરના મહારાજ્યના લશ્કરી બળનું માપ પોર્ચુગીઝ મુસાફરોએ જે આપ્યુ હતું તે ઉપર ગણત્રી કરતા સેવેલ જણાવે છે કે તે વળા તે મહારાજ્યની વસ્તી ઘણી જ ગીચોગીચ હોવી જોઇએ.

પઠાણોએ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અને ગુજરાત ઉપર ઘણાં આક્રમણો કર્યાં. છતાં ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતપણું ને સૌરાષ્ટ્રપણું જાળવી શકયાં. મોગલોએ ને મરાઠાઓએ પણ આક્રમણો કર્યાં છે પણ આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યું નથી. ઘણા માંડલિક રાજ્યોનું અસ્તિત્વ જ હજુ પણ ગુજરાતીઓની અને કાઠીઆવાડીઓની સ્વતંત્રતા ઉપરની પ્રીતિ

સૂચવે છે. ગુજરાતને પરાજિત દેશ કહેવો તે ગુજરાતને ને કાઠીઆવાડને ઐતિહાસિક અન્યાય થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે ટૂંકામાં પઠાણો કે અફઘાનોના અમલનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જોયાં. આ નિબંધમાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું યોગ્ય નથી ધાર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ઇતિહાસના સમર્થ અધ્યયન માટે સારો પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આ અધ્યયનને તેના સમર્થન માટે માત્ર સંસ્કૃત કે અરબી કે ફારસી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર નથી. આ સમયમાં ઇતિહાસના સમર્થન માટે સમગ્ર ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર છે. ઇતિહાસ લખતાં કે સ્પષ્ટ કરતાં વર્તમાન કરતાં ભવિષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ. જગતનો અને ખાસ કરીને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ જે ન જાણે તે પોતાના દેશના ઇતિહાસને ન્યાય નહિ આપી શકે.

હિંદુસ્તાન તે દુનિયાની રંગભૂમિ છે. તેના ઇતિહાસના સ્પષ્ટીકરણ માટે સમર્થ શક્તિ જોઇએ. સાહિત્ય સંમેલનોએ આ વિષય માટે સરલતા કરી આપવી જોઇએ. અત્યાર સુધી આપણે ભાષાંતરાત્મક ઇતિહાસસાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. હવે તે દિશા બદલવાની જરૂર છે.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું ત્યાંના સેવાકોએ પુનઃ સ્થાપન કર્યું છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન, અર્વાચીન અને સમકાલીન ઇતિહાસ ઓછો જ્વલંત નથી. માત્ર તે ભભકને જાહેર કરવા ઉત્સાહ ને સાહાય્યની જરૂર છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ગુજરાતી દૃષ્ટિએ ગુજરાતીમાં ને અંગ્રેજીમાં કયારે લખાશે? હિંદનો ઇતિહાસ હિંદી દૃષ્ટિએ ગુજરાતીને હાથે ગુજરાતીમાં જોવા ગુજરાત કયારે ભાગ્યશાળી બનશે?

છેવટે હિંદના ને ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને પણ નર્મદાશંકર જેવું સ્વપ્ન ઘણી વાર કેમ ન આવે? આપણા દેશની અને પ્રાંતની ઐતિહાસિક "રાત્રી" નો કાળ ચાલી ગયો છે, "અરુણું પ્રભાત" પણ હવે પ્રસાર થતું જાય છે. હવે 'મધ્યાહ્ન'નો કાળ નજીક આવતો જાય છે, જે વખતે

"ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કુસુંબી"

ને તે જ વેળા,

"પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે (શે)
આશિશ જયકાર. જય—૦.

ભાગ ૫ મો

વિજ્ઞાનવિભાગ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

ભાવનગર.

ભાગ ૫ મો.

૧ પ્રાચીન આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર.

(લેખકઃ-રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.)

સાક્ષર બંધુઓ અને બહેનો,

આપણી સાતમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભીષ્ટ પ્રસંગે આર્યોની સાહિત્યસંપત્તિનો ખ્યાલ આપ સહુની સમક્ષ એક વિશેષ વખત રજુ કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આપણી ગત પરિષદ્‌ના પ્રસંગમાં લલિતકળા પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે આર્યોનાં પ્રાચીન કળાકૌશલ્ય વિષે મને મળેલી હકીકત આપ સહુની સમક્ષ રજુ કરવાની મેં તક લીધી હતી; અને તેમ કરવામાં પણ વિષયના વિસ્તારને લીધે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા એ બે કળાઓનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરી સંતોષ માન્યો હતો. હું માનું છું કે ઉક્ત પ્રસંગે મેં રજુ કરેલી હકીકત ઉપરથી આપ સહુને ખાત્રી થઇ હશે કે શિલ્પકળા નકસીકળા કે ચિત્રકળાના રમ્ય અને ઉત્કર્ષક પ્રદેશોમાં હિંદુસ્થાનના વિશ્વ-કર્માઓ જે કામ કરી ગયા છે તે કામની કોટિએ દુનિયાના કોઇ દેશનો કોઇ શિલ્પકાર કે ચિત્રકાર અદ્યાપિ પર્યન્ત પહોચી શકયો નથી. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાન એક અદ્વિતીય પદવી ભોગવતું હતું એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેના વિદ્યા-સંપન્ન બ્રહ્મર્ષિઓનાં બારણે શિક્ષણ લઇને ઇરાન, એશિયા માઇનર, ગ્રીસ, રોમ, અરે સમસ્ત યુરોપ વિગેરે દેશો પણ કળાપ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા હતા. ઉક્તપ્રસંગે મેં કહ્યું હતું તેમ અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી તેનો દશાંશ પણ હજી યુરોપ કે અમેરિકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળના વિમાન શાસ્ત્રો, ભૌતિક શાસ્ત્રો, વૈદક શાસ્ત્રો, જ્યોતિષ શાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેરુશાસ્ત્રો, વિગેરે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સહજ પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ વિદ્યાનો જે સંચય કરેલો હતો તેટલો સંચય પાશ્ચાત્યો એક બે સૈકામાં પણ હજુ કરી શકશે કે નહિ તે શંકા છે. "હું જેમ જેમ કળાપ્રદેશમા વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કૌશલ્યમાં મારી શ્રદ્ધા દૃઢ થતી આવે છે, અને ભૂતકાલનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભેર બહાર લાવવાનું મને વધારે આવશ્યક જણાય છે. હિંદની પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય, હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતાં શીખે, હિંદના અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય-પુત્રો હિંદની જ દિવ્ય કળાદેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના કરતાં શીખે, એવા હેતુથી મને પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો જે કાંઈ લેશ મળી શકશે તે

આર્ય બંધુઓની જાણુ માટે થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવા ધારૂં છું અને મને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમાં, ખરી હકીકત સમજાયા પછી, જે એકદેશીય મતો બંધાય છે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે." મારી આ રજુઆતનાં અનુસંધાનમાં અને સમર્થનમાં આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાસંપત્તિની ખાણો તપાસતાં મને જે કાંઇ હકીકત મળેલી છે તે વિશેષ હકીકત હું આ પ્રસંગે આપ સહુની જાણુ માટે રજુ કરવાની તક લઇ કૃતાર્થ થાઉં છું.

ગત પ્રસંગે મેં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સંબંધે જ–અને તેમાં પણુ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા સંબંધે જ–સંક્ષેપમાં હકીકત રજુ કરેલી હતી. આ પ્રસંગે હું એ પ્રદેશનું વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં કંઇ જુદાજ વિદ્યાપ્રદેશનો ખ્યાલ આપની સમક્ષ આલેખવા માગું છું કે જે પ્રદેશમાં અર્વાચીન દેશોની પ્રગતિ અદ્વિતીય અને અપૂર્વ હોય એમ પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ–કે જેને હું Natural Philosophy અથવા Physics and Mechanics અથવા ભૌતિક શાસ્ત્રોનો પ્રદેશ કહું છું અને જે મારા આ લેખનો મુખ્ય વિષય છે–તેમાં અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય દેશોની ગયા એક બે સૈકાની સિદ્ધિઓ એટલી પ્રત્યક્ષ અલૌકિક અને અંજાવી નાખે તેવી દેખાય છે અને હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓનો અભાવ અર્વાચીન કાળમાં તો શું પરંતુ ગયાં બે ત્રણુ હજાર વર્ષોમાં પણુ એટલો સચોટ અને શૂન્ય દેખાય છે કે હિંદુસ્થાને આ પ્રદેશમાં કંઇ સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય કે કંઇ વિદ્યાસંપાદન કરેલી હોય એમ રજુઆત કરવી એ પહેલી નજરે તો કેવળ મિથ્યાવાદ જેવું જ જણાય તેમ છે. વરાળની શોધ અને ઉપયોગને પરિણામે પશ્ચિમે પૂર્વની ઉપર એવી સર્વવ્યાપક સત્તા મેળવેલી છે કે પશ્ચિમની આસુરી શક્તિઓની જળહળતી જ્યોતમાં અંજાઇ જઇ પૂર્વ, કેવળ આત્મશ્રદ્ધા કે શક્તિહીન થઇ ગયું છે અને પશ્ચિમની સિદ્ધિઓને દૈવી કે અલૌકિક માની લઇ હિંદના પ્રાચીન દિવ્ય ભંડારોનો ખ્યાલ સરખો પણુ નહિ લેતાં પશ્ચિમની જ સિદ્ધિઓનાં ગુણુગાન કરવામાં મસ્ત બની ગયું હોય એમ દેખાય છે. પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન હશે, પદ્યજ્ઞાન હશે, જ્યોતિષ કે વૈદક જ્ઞાન હશે, વખતે શિલ્પકળા કે ચિત્રકળાનું પણુ જ્ઞાન હશે, એવું લખાણુ કયાંક કયાંક દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ હિંદમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હતું એવી હકીકત સામાન્ય રીતે ભાગ્યેજ દષ્ટિગોચર થાય છે. તો પછી એ જ્ઞાન અર્વાચીન દેશોના જ્ઞાનની સરખામણીમાં ઉભી શકે તેવું હતું એવી રજુઆત તો કયાથી જ મળી શકે? પરંતુ જ્યારે આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાની ખાણો તપાસવાનું આપણે શરૂ કરીએ છીએ અને તેમાંથી એક પછી એક અમૂલાં શાસ્ત્રરત્નો નીકળતાં આવે છે, જ્યારે વિજળીના પ્રદેશમાં કે જળના વિષયમાં, આકાશયાનની બાબતમા કે જળગર્ભયાન સંબંધમાં, વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં કે ખનિજ શાસ્ત્રમાં, ઔષધશાસ્ત્રમાં કે ધૂમ્રશાસ્ત્રમાં, આર્યોનાં જ્ઞાન અને સિદ્ધિઓનો વિસ્તાર અગાધ, અપરિમિત, પરિપૂર્ણ અને અપૂર્વ કે અકલ્પ્ય જોવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વાભિમાન, આનંદ અને આશ્ચર્યથી આપણું અંતઃકરણુ પ્રફુલ્લ થયા વિના રહેતું નથી.. ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા ગહન વિષયમાં પણુ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ શું વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ મેળવેલી હતી તેનો કંઇક ખ્યાલ મારા આજના વિષયથી હું આપ સહુની સમક્ષ રજુ કરી શકીશ એવી આશા રાખું છું. આ વિષય આપ સુજ્ઞ બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરતાં, વિષયના અગાધ વિસ્તારને લીધે માત્ર

પ્રસ્તાવના રૂપેજ પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય સંબંધે બે શબ્દો હું બોલી શકીશ એમ મને લાગે છે. પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય ગ્રન્થમાળા હું થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું; અને આ પ્રસંગ તેની પ્રથમ પુષ્પાંજલિ રૂપે સાક્ષર બંધુઓને એ વિષયનો યત્કિંચિત્ ખ્યાલ આપી શકશે એમ હું માનું છું. મજકુર ગ્રન્થમાળામાં હાલ ઉપલબ્ધ કોઇ પણ ગ્રન્થમા ન મળી શકે એવા નવીન વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. કળા અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર-સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આર્ય પ્રગતિએ આપેલા પોતાના ફાળાને હું હંમેશાં સંતોષ અને મગરૂબીની નજરથી જોતો આવ્યો છું, અને હું એમ ચોક્કસ માનું છું કે બીજા વિષયોની માફક આ વિભાગમાં પણ તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી દુનિયાના કોઇ પણ દેશો કરતાં હિંદની પ્રગતિ ઘણી જ ઉચ્ચ કોટિએ પહોચેલી હતી. પરંતુ અત્યાર સુધી મારા આ મતને પુષ્ટિ આપવા માટે સાહિત્ય સંગ્રહમાં પુરાવો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયને લગતી ચર્ચામાં કાંઇ પણ સ્પષ્ટ સાબીતી આપવાને હું શક્તિવાન થયો ન હતો. આર્ય કળા અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રેમીઓનાં સદ્ભાગ્યે આ જ વિષયને લગતું તેમજ તેના પેટા વિષયોની સંપૂર્ણ માહિતી આપનારૂં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્ય હાલમાં સારા જથ્થામાં મને પ્રાપ્ત થયું છે. આ સાહિત્ય પ્રાચીન હિંદની સંસ્કૃતની પ્રગતિ ઉપર ઘણું જ સારૂં અજવાળું પાડે છે, અને તદ્દન નવીન વિષયોનું આપણને જ્ઞાન આપે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં સાહિત્ય અને કળાના પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાને જે માનભર્યું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેને સુદૃઢ કરી તે પદ ચિરસ્થાયી બનાવે છે. આ સાહિત્યની અંદર ચર્ચાયેલા વિષયોની મોટી સંખ્યા તથા વિવિધતા જોતાં, તેમજ ભૌતિક શાસ્ત્રો જેવા કઠિન વિષયોનું વિવેચન કરવામાં પણ નાનામાં નાની વિગતોની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવેલી છે તે જોતાં, તથા અદ્યાપિ પર્યંત જે વિષયો કેવળ અજ્ઞાત અથવા તો માત્ર પૌરાણી દંતકથાઓમાં જ રહેલા છે તેની શાસ્ત્રીય રીતે જે સંપૂર્ણ ચર્ચા આપેલી છે તથા તદ્વિષયક જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં કેવી રીને ઉપયોગ કરી શકાય તે વિષે જે અદ્ભુત સમજુતિ આપેલી છે તે જોતાં એમ સહજ સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય છે કે સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં પ્રાચીન હિંદ એટલું બધું આગળ વધેલુ હતું કે અર્વાચીન સુધરેલા દેશો હજુ પણ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી. જે શાસ્ત્રો હું પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે મને આર્ય શાસ્ત્રોમા અતીવ નિષ્ણાત, સમર્થ વિદ્વાન, મહાત્મા, યોગી પાસેથી મળ્યા છે: અને તેમણે તે શાસ્ત્રો જનસમાજનાં કલ્યાણાર્થે પ્રગટ કરવાની મને અનુજ્ઞા આપેલી છે. તે શાસ્ત્રોની સંખ્યા અગણિત હોઇ અને તેમનો વિસ્તાર અપરિમિત હોઇ, તેમાં સમાયેલું જ્ઞાન અપૂર્વ, અને અદ્ભુત હોવા છતાં તે બધાં પ્રગટ થઇ શકે તેવી અનુકૂલતા નહિ હોવાથી, તેમાંનાં જેટલાં આપણને વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઇ શકે તેટલાંજ પ્રગટ કરવાનો મારો ઇરાદો છે. આ પૂજ્યપાદ મહર્ષિ મહાત્મા, અનેકલ નિવાસી પંડિત શ્રી સુબ્બાયા છે. ઉપરોક્ત ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો અને ટીકા પણ તેમણે સ્વમુખથી જ લખાવ્યાં છે, અને તે કેવળ જનસમાજનાં કલ્યાણ માટેજ પ્રગટ કરવાની મને તેમણે રજા આપી છે. તેમની આ મહત્ કૃપાનો ઘટતા શબ્દોમાં ઉપકાર માનવાને હું અશક્ત છું, અને મારી માન્યતા પ્રમાણે સમસ્ત જગત્ તેમની આ કૃપા માટે ઋણી છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. તેમની જીહ્વામાંથી વહેતી જ્ઞાનામૃતરસધારા જેવુંજ અદ્ભુત તેઓશ્રીનું જીવનવૃત્તાંત છે, જે હું બીજી

તકે પ્રગટ કરવાની તક લઇશ. પરંતુ મને લાગે છે કે એટલુ તો મારે અત્ર અવશ્ય જણાવવુ જોઇએ કે તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને તે પણ સિત્તેર વર્ષના પાન્ટ વયે, આચારવિચારની ઉચ્ચતા, જીવનની સાચાઇ અને જ્ઞાનની વિશાળતા અને સપૂર્ણતા તરફ જોતા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે બ્રહ્મર્ષિ સુબ્બાયા અત્યારના આપણા સંસ્કૃતસાહિત્ય ક્ષેત્રમા અદ્વિતીય છે વેદ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અલકાર શાસ્ત્ર, કાવ્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખનવિદ્યા, જ્યોતિષ, વિદાત, મીમાસા, સાખ્ય, અને યોગશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોના ઘણા પુસ્તકો અસ્તિત્વમા છે અને વિદ્વાનોએ સદીઓ પૂર્વે તેના ઉપર ટીકાઓ રચી સ્પષ્ટ બનાવ્યા છે. પરતુ હુ જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખુ છુ તે ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના અને નવીન જ છે, અને મારી માન્યતા પ્રમાણે અદ્યાપિ પર્યંત કદાચ પણ પ્રગટ થયા નથી, એટલુજ નહિ પરતુ પ્રગટ થયેથી મજકુર શાસ્ત્રો તેમના વિષય-ગાભીર્ય, ઉપયોગિતા અને અદ્ભુત જ્ઞાનથી અર્વાચીન સસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી, પ્રાચીન મહાન મહર્ષિઓની શક્તિ તથા દૈવી જ્ઞાનનો તેમને સાક્ષાત્કાર કરાવશે અને અર્વાચીન શોધખોળના કાર્યમા અતિ મહત્ત્વની અને અમૂલ્ય મદદ કરી શકશે એમ હુ ઉચિત માનુ છુ પ્રાચીન મહર્ષિઓનુ આ ઊંડુ અને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત ભૌતિક શાસ્ત્રોને સૂત્રના રૂપમા સમજાવે છે. "સૂત્ર" ની વ્યાખ્યા પ્રોફેસર દાસ ગુપ્તે પોતાના 'હિંદુ ફિલસુફી' નામના ગ્રન્થમા બહુ સ્પષ્ટ સમજાય એવી રીતે આપેલી છે. તે કહે છે (પા. ૬૨) કે સુવ્યવસ્થિત શાસ્ત્રોને ટુકા અને બહુ અર્થગર્ભિત અર્ધ વાક્યોમા આ (સૂત્રો) લખવામા આવતા. આ સૂત્રો પ્રસ્તુત વિષયની ઝીણી વિગતો આપતા નહિ, પરતુ અર્થગભીર મુખ્ય વિષયથી પરિચિત હોય તેવા વાચકોને તે વિષયને ટુકામા યાદ રાખવાને બહુ મદદરૂપ થઇ પડતા આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે આ ગર્ભિત અર્થવાળા અર્ધવાક્યો, વિષયની સપૂર્ણ માહિતી જીહ્વાગ્રે ધરાવનારને અનુક્રમણિકાનો અર્થ સારતા હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખુ છુ તે આવા સૂત્રો તથા તેના ઉપરની પ્રખ્યાત મહર્ષિઓએ રચેલી ટીકાઓના રૂપમા છે મહર્ષિ ભરદ્વાજે "ભાષા પ્રકરણ" મા વર્ણવેલી ચાર રીતિઓમાની "બાલભાષા" અથવા તો શાસ્ત્રોથી અપરિચિત સામાન્ય જનસમાજથી પણ સમજી શકાય તેવી ભાષામા આ શાસ્ત્રોના સૂત્રો રચવામા આવેલા છે આ ગ્રન્થ (ભાષાપ્રકરણ) મા સસ્કૃત ભાષા લખવાની ચાર રીતિઓ કહેલી છે. જે ભાષા પહેલ વહેલી જ અસ્તિત્વમા આવી તેનુ નામ "માતૃભાષા" રાખવામા આવેલુ છે પાછળથી "પ્રાકૃત" અને "પ્રત્યય" થી તેમા સુધારો વધારો કરવામા આવ્યો હતો, આમ થવાથી વૈદિક ભાષાને તે મળતી ભાષા બની વાતચિતમા છુટથી બોલી શકાય એવી અને વ્યવહાર ભાષા બની, આ પ્રમાણે જે ભાષાને ઉપર કહેલો 'સસ્કાર' કરવામા આવ્યો તે ભાષાનુ નામ 'સસ્કૃત' પડ્યુ. આ સસ્કૃત ભાષાના ચાર વિભાગ છે; દૈવ ભાષા, આર્ષ ભાષા, પૈશાચિક ભાષા અને માનુષ ભાષા આમાની પહેલી ત્રણ ભાષાઓના દરેકના ત્રણ વિભાગ અને ચોથી "માનુષ ભાષા" ના ચાર વિભાગ-પ્રાકૃત, નિકૃત, નાગારક અને બાલભાષા-પાડવામા આવેલા છે. છેલ્લા વિભાગનુ નામ 'બાલભાષા' એટલા માટે રાખવામા આવ્યુ છે કે, પડિતોને બાદ કરતા, બાલકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત-એટલે કે જેઓનુ ભાષાજ્ઞાન તદ્દન ઉતરતા દરજ્જાનુ છે તેઓને પણ-સર્વને સમજવામા સ્હેલ પડે તેવી ભાષા તે બાલભાષા કહેવાય છે આપણે જે શાસ્ત્રોની વાત કરીએ છીએ તે ભૌતિક શાસ્ત્રો હોવાથી,

જો ભાષાજ્ઞાન અતિ કઠિન પ્રકારનું હોય તો તે વિષય સમજવામાં અને તેનો અભ્યાસ કરવામાં મોટી અડચણ ઉપસ્થિત થાય. આટલા માટે મહાર્ષિઓએ બધાં-એકસો બત્રીસ-ભૌતિક શાસ્ત્રોને બાલભાષામાં જ રચેલાં છે જેથી તેઓ સમજવામાં સહેલાં થઇ પડે. બીજા વિષયોની માફક આ પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રોનો ઇતિહાસ આપવો અશકય છે, પરંતુ મહાકાવ્ય મહાભારતની પહેલાંના વખતમાં આ શાસ્ત્રો રચાયાં હશે એમ માનવાને કારણો મળે છે. મહાભારત પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર રચાયું છે એમ બહુમત છે. આ સમયમાં સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમા હિંદ પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્તાએ પહોંચ્યું હશે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે. કુરુક્ષેત્રનાં મહા યુદ્ધે હિંદની આ ઉત્કૃષ્ટતાને સજ્જડ અને પ્રાણઘાતક ફટકો માર્યો અને ત્યારથી આર્ય સંસ્કૃતિની અવનતિની શરૂઆત થઇ. આ મહાયુદ્ધની અંદર ભાગ લેનારા અસંખ્ય રાજાઓ અને રાજકુટુંબોનો નાશ થયો એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સાથે હજારો પ્રખ્યાત વિદ્વાનો, કારીગરો અને કળારસિકોનો પણ નાશ થયો. આ સમગ્ર મહાપ્રલયથી પ્રાચીન આર્યકળાઓ અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો પણ એટલો સદંતર નાશ થયો કે બિચારૂં હિંદ હજુ પણ એ વિનાશમાંથી સજીવ થઇ શકયું નથી. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો અને કળાઓનો અભ્યાસ અને પ્રગતિ સદંતર બંધ થયા અને તે વખત પછી આ વિષયોનાં જ્ઞાનમાં કંઇપણ સુધારો થયો હોય એમ જણાતું નથી, એટલે ભૌતિક શાસ્ત્રોના ક્ષેત્રમા હિંદુસ્થાને જે કાંઇ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ સંપાદન કરેલાં હતાં તે માટે આ સમય પહેલાના સમયની પરિસ્થિતિ એટલે કે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસને આપણે તપાસવો જોઇશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્વાચીન કાળમાં તેમજ મધ્યમ યુગમાં આ પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સિદ્ધિઓ એટલી નજીવી છે કે ઉક્ત કાળમા કાંઇ પ્રગતિ થયેલી જ નથી, બલ્કે પ્રાચીન કાળમાં થયેલી પ્રગતિની સર્વથા અવનતિ થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગયા ત્રણ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યા પણ જણાય છે કે ન હતી હિંદમાં કંઇ ભૌતિક સિદ્ધિઓ કે ન હતું તેનું સાહિત્ય, ન હતા તેના કાંઇ પ્રગતિના પુરાવા કે ન હતી અવનતિની પણ પ્રત્યક્ષ નિશાનીઓ-પ્રાચીન કાળની અદ્ભુત સિદ્ધિઓનો નાશ એટલો સચોટ થયો કે તેના નામ નિશાનીઓ મેળવવાં પણ અસંભવિત થઇ પડયું છે, અને તેથી હિંદમાં તેવી જાતની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી એમ પ્રતિપાદન કરવું એ પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. પ્રાચીન અવશેષો તથા શિલાલેખોના જે આધારો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રવેત્તાઓ તથા પૌર્વાત્ય વિષયક પંડિતોએ આર્ય સંસ્કૃતિ કેટલે સુધી પહોચી હતી તે નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તે પ્રયાસ કેવળ પોતાની માની લીધેલી 'કલ્પના શ્રેણી' ના લૂલાં સમર્થન સિવાય વધારે નથી. તેઓએ માનવા લાયક પ્રમાણોનો નિષ્પક્ષપાત, અને સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કર્યો નથી અને વિષયો પર અજવાળું પાડવાને બદલે વધારે ગુંચવણો ઉભી કરેલી છે.

આધુનિક કાળમાં કળા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ જોતાં એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે પ્રાચીનકાળમાં દુનિયાના કોઇ પણ દેશો એ વિષયોમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકયા હશે તેના કરતાં આધુનિક કાળમાં પ્રગતિમાન્ દેશોએ ઉચ્ચતર સ્થાન મેળવ્યું છે એટલું જ નહિ બલ્કે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે એમ કહીએ તોપણ સપ્રમાણ છે. પરંતુ વિશેષ બારીકાઈથી તપાસતાં જણાય છે, કે આ સ્થાન ઐહિક વિષયો પુરતું જ છે. જ્યારે

અર્વાચીન કે મધ્યમ યુગમા નહિ તો પ્રાચીનકાળમા એક દેશ એવો હતો કે જેમા એવી વિદ્યા સિદ્ધિ પામેલી હતી કે જે સમકાલીન પ્રગતિમાન્ દેશોમા અદ્વિતીય હતી એટલુ જ નહિ, પરતુ જેની કોઈએ અર્વાચીન દેશો પણ બહુ અશે પહોચી શક્યા નથી તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિષયોમા તો હિદુસ્થાન અદ્યાપિ પર્યંત ઊડુ મનન ન્યાયશાસ્ત્ર પુરસર વિષયોને તપાસવાની પદ્ધતિ, સપૂર્ણ અભ્યાસ, અને વિષયોને ચર્ચવાની અદ્વિતીય સપૂર્ણ રીતિમા દુનિયાના સર્વ દેશોમા ઉચ્ચતમ સ્થાન ભોગવતુ આવ્યુ છે અને હજી ભોગવે છે, એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. પરતુ ભૌતિક શાસ્ત્રોમા હિદુસ્થાને જે અલૌકિક વિદ્યા સપાદન કરેલી હતી તેના કાઇ પ્રત્યક્ષ પુરાવા ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયમા હિદુસ્થાને કાઇ આકર્ષક સિદ્ધિઓ મેળવેલી ન હતી અને જે કાઇ વિદ્યા હિદુસ્થાનમા જોવામા આવે છે તે કેવળ પશ્ચિમને જ આભારી છે એવી સાહસિક હકીકત સામાન્ય રીતે રજુ કરવામા આવે છે સત્ય હકીકત જુદી જ છે પરતુ એ સત્ય સ્થાપિત કરવા માટેના પુરાવા મળતા નહિ હોવાથી સત્ય અધારામા રહ્યુ છે, અને પ્રત્યક્ષ દેખાતી અર્વાચીન સિદ્ધિઓએ પૂર્વ પરત્વે પશ્ચિમની કળાકૌશલ્યની કીર્તિનો વાવટો ફરકતો રાખ્યો છે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા કરતા એટલુ તો સહજ કહી શકાય છે કે આપણો જમાનો કળાકૌશલ્ય અને હુન્નર ઉદ્યોગોનો છે, અને જ્ઞાનપ્રગતિના બીજા ક્ષેત્રો કરતા આ ક્ષેત્રમા દુનિયાના કોઇ પણ દેશે કદી નહિ કરેલી પ્રગતિ હાલના પ્રગતિમાન્ દેશોએ ગયા બેત્રણ સૈકાઓમા કરેલી છે. આપણને અત્યારે જે પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે તેને આધારે ઉપરનુ કથન વાસ્તવિક નથી એમ સાબીત કરવુ લગભગ અશક્ય છે, પરતુ આ વિષયને લગતી વધુ માહિતીવિષયક શાસ્ત્રો હવે મળી આવવાથી અને જે શાસ્ત્રો હુ પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખુ છુ તે ઉપરથી ઉપરના કથનની વાસ્તવિકતાનુ પ્રમાણ ઘણે અશે નબળુ પડશે એમ હુ માનુ છુ આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશો કરતા પ્રાચીન હિદ કયા કયા વિષયો અને પેટાવિષયોમા અને કેટલુ પ્રગતિમાન્ અને આગળ વધેલુ હતુ 'તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી પ્રાચીન હિદના જ્ઞાનક્ષેત્રને તપાસવુ એ અશક્ય અને બીનજરૂરી છે પ્રોફેસર સરકારના મત પ્રમાણે વરાળની શોધ થઇ અને મોટા જથ્થામા માલ પેદા કરવામા અને એકથી બીજી જગ્યાએ લઇ જવામા એ વરાળનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે જાણવામા આવ્યુ ત્યારથી આધુનિક કાળની પ્રગતિની પ્રત્યક્ષ શરૂઆત થઇ વરાળયત્રથી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા એક મહાન્ ઔદ્યોગિક ક્રાતિ થઇ, અને આ ક્રાતિને લઇને જ ઔદ્યોગિક સસ્થાઓ, વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનમા કહેવાતી "આધુનિકતા" ઉત્પન્ન થઇ અને પૂર્વના દેશોપર પશ્ચિમનુ આધિપત્ય સ્થપાયુ અર્થાત ઔદ્યોગિક પ્રગતિને લીધે જ મુખ્યત્વે કરીને અર્વાચીન કાળની પ્રગતિ સિદ્ધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, એટલા માટે આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશોએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા અપૂર્વ પ્રગતિ સપ્રાપ્ત કર્યાનુ સામાન્ય રીતે કહેવામા આવે છે તે ક્ષેત્ર તપાસી, મજકુર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા પ્રાચીન કાળની પ્રગતિ 'અને સસ્કૃતિના સમયમા હિદુસ્થાન કેટલે સુધી આગળ વધેલુ હતુ તે જોઇ શુ અને પ્રાચીન હિદ અને આધુનિક પ્રગતિમાન્ દેશોની તુલનાત્મક સરખામણી કરી એ સરખામણીમા પ્રાચીન હિદ કયુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તે તપાસશુ તો કળા અને ભૌતિકશાસ્ત્રોમા હિદુસ્થાને શુ પ્રગતિ કરેલી હતી તેનો આપણને ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. મજકુર મુદ્દાનુ સમર્થન કરવામા પ્રત્યક્ષ

પ્રમાણો મળી શકવાં કે નક્કી કરવાં અશક્ય હોવાથી, પ્રાચીન કાળમાં કળા અને ભૌતક શાસ્ત્રોની શું શું કૃતિઓ પ્રત્યક્ષ થયેલી હતી, તે કેવી રીતે બનાવવામાં આવતી, શું શું હતી, અને કેવા પ્રકારની, કેવા પ્રમાણની, ને શું કોટિની હતી વિગેરે બાબતોને લગતું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તપાસવાનું રહે છે કે જે દ્વારા તે સમયની હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાંધી શકાય. મને લાગે છે કે હું જે શાસ્ત્રો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ રાખું છું તે ઉપરથી ઉપરોક્ત તુલનાત્મક પરીક્ષામાં પ્રાચીન હિંદ અર્વાચીન દેશો કરતાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ઘણું વધારે આગળ વધેલું હતું એમ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકાશે. સૃષ્ટિ હમેશાં પ્રગતિમાન્ છે અને હાલના કરતાં ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે દુનિયા વધારે પ્રગતિમાન્ હતી એમ કહેવું એ સાહસિક રજુઆત કહેવાય, પરંતુ નીચે જણાવેલાં પ્રમાણોથી આ રજુઆતનો જવાબ મળી શકશે એમ હું આશા રાખું છું.

પ્રાચીન હિંદનાં ભૌતિકશાસ્ત્રો અને તેમના ઐતિહાસિક સમય વિષે આપણને બહુ જ થોડી માહિતી મળી શકે છે. બાબુ બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ પોતાના "પ્રાચીન હિંદનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો" નામનાં પુસ્તકમાં કહે છે કે ગ્રીકોની માફક હિંદુઓએ પણ પદાર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં પદ્ધતિપુરઃસરના વિચારો અને રીતો જણાવવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. હિંદુઓએ ભૌતિક બાબતો વિષે જ્ઞાનનો જથ્થો એકઠો કરવામાં અને હુન્નરઉદ્યોગોમાં તેમનો ઉપયોગ કરવામાં તેમ જ છેક સારાસાન સામ્રાજ્ય, ચીન, જાપાન, પશ્ચિમ દેશો અને પૂર્વ દેશોમાં ભૌતિકશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને અને તેને લગતી પદ્ધતિઓને અમૂલ્ય મદદ કરેલી છે. પરંતુ બાબુ સીલ આ પ્રાચીન હિંદુ ભૌતિકશાસ્ત્રોનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી તે ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીનો જણાવે છે. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિ જોતાં આટલી મુદત યથાર્થ જણાતી નથી, તેમ વળી મજકુર સમય હિંદનાં કળાકૌશલ્ય અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની અવનતિનો હતો. તોપણ અહીંઆં એટલું તો કહેવું જ જોઇએ કે હાલમાં મળેલી વિગતો જોતાં બાબુ સીલનું પુસ્તક હિંદના ભૌતિક શાસ્ત્રો ઉપર ઘણું અજવાળું પાડનારૂં છે. તેમ આપણે એટલું પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે પ્રાચીન હિંદની પ્રગતિના ઐતિહાસિક સમય વિષે સ્પષ્ટ નિશ્ચયાત્મક ઉલ્લેખ થઇ શકવો તદ્દન અશક્ય છે. બાબુ બિનયકુમાર સરકાર પોતાના "વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં હિંદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ" નામનાં પુસ્તકમાં હિંદુઓ કયા કયા વિષયમાં ઊંડા ગયા હતા તેની ટુંકી નોંધ લે છે અને હિંદુઓએ સંપ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓનો સમય વહેલો ઠરાવે છે. તેના મત પ્રમાણે આ સમય ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૮૦૦ થી તે ઇ૦ સ૦ ૧૩૫૦ સુધીનો છે. તેઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જો કે હિંદુઓએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં મહાન્ શોધો નથી કરી તોપણ ભૌતિક જ્ઞાન સંબંધક વિષયો જેવા કે ઔષધશાસ્ત્ર, રોગ-ચિકિત્સા, શારીરિક વિદ્યા, ગર્ભશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, રસાયન શાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન અને વર્ણ-નાત્મક પશુવિદ્યામાં તેઓએ ઘણું સારૂં જ્ઞાન મેળવેલું હતું અને મધ્યકાલીન યુરોપીય કે ગ્રીક-લોકોના કરતાં તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે ઉતરતા નહતા, એટલું જ નહિ પરંતુ પૂર્વમા ચીન અને જાપાનને રસ્તે અને પશ્ચિમમા સારાસન લોકો મારફત સમસ્ત દુનિયાના મુખ્ય દેશોએ હિંદુસ્થાને પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિઓનો લાભ લીધેલો છે અને ખાસ કરીને ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને ઔષધ શાસ્ત્રમાં સારાસન લોકો મારફત આર્ય વિચારશ્રેણિ અને સિદ્ધાંતોની યુરોપીય

ભૌતિક શાસ્ત્રો ઉપર ઘણી જ અસર થયેલી છે. શુદ્ધ વ્યવસ્થાત્મક ભૌતિક શાસ્ત્રો હિંદુઓને માલુમ ન હતાં; પરંતુ તાપશાસ્ત્ર, દર્શનવિદ્યાશાસ્ત્ર, શ્રવણવિષયકશાસ્ત્ર, લોહચુંબકશાસ્ત્ર અને વિદ્યુતશાસ્ત્ર વિગેરેમાં હિંદુઓએ ઘણી પ્રશસ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી. વળી ચશ્મા બનાવવવાનું કામ અને દર્પણોની પણ તેઓને માહિતી હતી અને કાચ બનાવવાનો અને પોલીશ કરવાનો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ ચાલતો હતો. પ્લિની કહે છે તે પ્રમાણે હિંદુઓ ઉત્તમ પ્રકારનો કાચ બનાવતા. અવાજના તરંગો, વિદ્યુતવિષયક બનાવો અને હોકાયંત્રનું તેમને જ્ઞાન હતું. રસાયનનું જ્ઞાન ઘણું જ સારૂં હતું અને ધાતુવિદ્યા અને તેને લગતી કળાઓમાં રોમન લોકોમાં એક મહાન્ હુન્નરબાજ પ્રજા તરીકે હિંદુઓની ગણત્રી થતી. ૪૦ સ૦ ના, પહેલા સૈકામાં થઇ ગયેલો રોમન પ્લિની કહે છે કે હુન્નર ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં હિંદુઓ તે વખતે આખી દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ હતા. વૈદકશાસ્ત્ર અને શસ્ત્રવિદ્યામાં તેઓ નિષ્ણાત હતા, અને તે ઉપરાંત તેઓએ સારી શોધો કરેલી છે. ક્રાઇસ્ટની પહેલા, સદીઓ પૂર્વે આર્યોની વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યા યુરોપથી ઘણીજ આગળ વધેલી અને લોકોપયોગી હતી. "હિંદમાં એક જુદું જ, ખાસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયોને લગતું જ સાહિત્ય, વિષયવાર, કોષો સહિત જન્મ પામ્યું. હિંદુઓનાં ભૌતિક શાસ્ત્રો તેમનાં નીતશાસ્ત્રો કે અર્થશાસ્ત્રોથી ઉતરતા દરજ્જાનાંન હતાં. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ધાતુવિધા, રત્નપરીક્ષા, રસાયનશાસ્ત્ર, શસ્ત્રક્રિયા, ગર્ભવિદ્યા, શરીરશાસ્ત્ર, રોગચિકિત્સા, અંકગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, વિગેરે દરેક શાસ્ત્રનું આર્યોનાં જ્ઞાનક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર અને જુદું સ્થાન હતું. વળી પ્લિનીનાં "સ્થાવર જંગમ વિદ્યા" નામનાં પુસ્તકની માફક સંસ્કૃતમાં પણ "બૃહત્સંહિતા" (છઠ્ઠો સૈકો) જેવા વિશ્વ કોષો થયા છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધો હિંદના અમુક ભાગમા, હિંદની અમુક પ્રજા કે અમુક જાતિમાં જ સમાયલી ન હતી. બુદ્ધિના વિકાસક્રમમાં એ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ અને સમગ્ર પ્રયાસરૂપ હતી. અમુક મતવાદીઓ બીજાઓની શોધો ઉપર ટીકા કરતા." (બી. કે સરકાર). પરંતુ આટલું કહ્યા પછી "હિંદુઓની ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધિઓ" ના અંતમાં પ્રોફેસર સરકાર કહે છે કે બીજી પ્રજાઓની માફક હિંદુઓની પદ્ધતિપુરઃસરની ભૌતિક શાસ્ત્રોની શોધોનો ઇતિહાસ, તેમની ટીકા કરવાની શક્તિનો પ્રભાવ નાસ્તિકતા અને બુદ્ધિવાદમાં પૂરો થાય છે. પ્રોફેસર સરકારના મત પ્રમાણે હિંદુઓનાં બધા શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ઇતિહાસ કાળની પૂર્વના વખતમા જાય છે. તે એમ જણાવે છે કે હિંદુ તત્ત્વવેત્તાઓની કારકીર્દિ તપાસતાં તેમાં આપણને અતીવ બુદ્ધિમત્તા, ઉપાયો શોધવાની અને એક બીજા સાથે તેમનો સંબંધ નક્કી કરવાની સૂક્ષ્મ ઝીણવટ, વ્યવસ્થા અને ચાતુર્ય માલુમ પડે છે; પરંતુ આ બધાંમાંથી એક પણ પદાર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થઇ શક્યો નહિ. આપણને ન્યાય અને આત્મવિદ્યા, ભૂમિતિ, અને બીજગણિત મળી શકે છે, પરંતુ આ સાધનોમાંથી આપણને રસાયનશાસ્ત્ર, જીવંત પ્રાણીશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર કે દર્શનવિદ્યા શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદના ભૌતિક શાસ્ત્રો" ના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકોમાં પ્રોફેસર સરકારનો એક ઉત્તમ ગ્રન્થ છે. પરંતુ ઉક્ત વિદ્વાનને મજકુર પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં એ વિષયને લગતી સંપૂર્ણ માહિતી મળી હોત તો એ ઇતિહાસ તદ્દન જુદી જ રીતે લેખાત એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. યુરોપીય લેખકોનું વલણ ખાસ કરીને ભૌતિકશાસ્ત્રોના

વિષયમાં હિંદુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓને ઉતારી પાડવાનું જ છે; જો કે આર્યોની એ વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો રોમ કે ગ્રીક સંસ્કૃતિને આભારી છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓ તદ્દન નાસિપાસ થયા છે. વરાળની શોધ અને તેને લઇને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઇ તેનાં બાહ્ય તેજમાં પશ્ચિમે પૂર્વને આંજી નાખ્યું છે અને ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે સાધનો ઉત્પન્ન કરી આપવાથી અર્વાચીન પશ્ચિમ પ્રાચીન પૂર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, જો કે પૂર્વનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું હતું. સત્ય હકીકત તો એ છે કે પ્રાચીન હિંદુ સિદ્ધિઓનું સ્વતંત્ર પોતાનું સ્થાન હતું; તે વખતના પશ્ચિમના દેશો કરતા હિંદ ઘણું જ આગળ વધેલું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ યુરોપીય શોધખોળો પણ કેટલેક અંશે હિંદુઓની શોધખોળને આભારી છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રમાં તો કેટલીક બાબતોમાં અત્યારનાં ભૌતિકશાસ્ત્રો કરતાં પણ પ્રાચીન હિંદ આગળ વધેલું હતુ. અલબત મારો એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ હાલના જમાના કરતાં સર્વાંશે ઉચ્ચત્તર હતાં. પરંતુ હું એટલું જ પ્રતિપાદન કરવા માગું છું કે સાધનો અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પુરાવાની ખામીને લીધે પ્રાચીન હિંદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોને બહુ જ ગૌણપદ આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. હિંદુ શાસ્ત્રો સ્વતંત્ર વિચાર પુરઃસર અને શાસ્ત્રીય રીતિ અનુસાર રચાયેલાં છે અને તે વિષયોમાં પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કાંઇ ભિક્ષા માગવાને બદલે અમુક બાબતોમાં તેમને મદદરૂપ થયાં છે. ક્વચિત્ ક્વચિત્ હાલના જમાનાની શોધખોળ કરતાં પણ વિશેષ પ્રગતિ કરેલી હોય એમ નિર્વિવાદ માલુમ પડે છે. હિંદુસ્થાને શિલ્પકળા, કોતરકામ અને ચિત્રકામમાં દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતાં શું અને કેટલી સર્વોપરી વિદ્યા અને સિદ્ધિ સંપાદન કરેલી હતી તેનું સવિસ્તર વિવેચન હું આપ સહુની સમક્ષ ગત પ્રસંગે કરી ગયો છું.

હિંદુ ભૌતિક શાસ્ત્રોની વિગતોને લગતું સાહિત્ય તપાસતાં પ્રથમ આપણે હિંદુઓએ સંપાદન કરેલાં અદ્‌ભુત જ્ઞાન તરફ સહેજ દૃષ્ટિપાત કરીએ કે જેનાં માત્ર દિગ્દર્શન ઉપરથી આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે કે પ્રાચીન કાળનાં હિંદુઓની વિદ્યા અને સિદ્ધિઓનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ હતું અને અર્વાચીન દેશોની કહેવાતી અપૂર્વ પ્રગતિનું ક્ષેત્ર એ ક્ષેત્રની તુલનામા કેટલું ગૌણસ્થાન લે છે.

अनुकरण शब्द शास्त्र—નાદનાં પ્રતિબિંબ અને પડઘાઓનું પૃથક્કરણ કરી, ચર્ચા કરી, નાદ (Sound) વિષે માહિતી આપે છે.

'**शकुन्तिशास्त्र**'—પક્ષિઓની ભાષા (બોલી), તેનું વર્ગીકરણ અને અનુસરણ શીખવે છે.

'**मालिनीशास्त्र**'—રૂપાંતર થવાની જુદી જુદી રીતો સંપૂર્ણ રીતે સમજાવે છે.

'**विषवादम्**'—માં જુદી જુદી જાતનાં વિષોનું, તેની ચિકિત્સાનું અને તેના ઉપાયોનું વર્ણન છે.

'**परकाय प्रवेश**'—સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો બીજાઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકવાની વિદ્યા જાણતા હતા.

'**रत्नपरीक्षा**'—કિંમતી પથ્થરોની કેમ પરીક્ષા કરવી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે.

'**महेन्द्रजालम्**' માં માયા ઉત્પન્ન કરી અગ્નિમાં અને ઊંડાં જળમાં કેમ પ્રવેશ કરવો એવું અને ઇજા પામ્યા વગર કેમ બહાર નીકળવું તે સમજાવ્યુ છે.

'**शक्तितन्त्रम्**' અને '**सौदामिनी कला**' માં વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, તેમજ પૃથ્વી પરના અને આકાશમાંના પદાર્થોની છબીઓ કેમ પાડવી, તથા નાદનાં મોજાં અને આકાશતત્ત્વનો સંબંધ કેમ નક્કી કરવો અને તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો વિગેરે બાબતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે.

'**अंशुबोधिनी**' હવા અને પ્રકાશ, લાંબે અંતરે પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરી શકાય તેવાં યંત્રો, આકાશમાં અદ્ધર ચાલવાનાં સાધનો–વિમાનો–વિગેરેનું સુંદર રીતે જ્ઞાન આપે છે.

'**कर्क प्रकरणम्**' વાદળાંઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ કામ કરે છે તે સમજાવે છે અને,

'**मेघोत्पत्तिप्रकरणम्**,' જુદી જુદી જાતનાં વાદળાં, વરસાદ, કરાનું પડવું, તોફાનો, કિંમતી પત્થરો વિગેરેનું પૃથક્કરણ કરી વર્ગીકરણ કરે છે.

'**यंत्रसर्वस्वम्**' જુદી જુદી જાતનાં ચાળીસ જાતનાં વિમાનો, તેની રચના અને બનાવટ તથા સાધારણ રીતે યંત્રો કેમ બનાવવાં અને તેમાં કેમ ફેરફાર કે દુરસ્તી કરવી અને તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરેનું સંપૂર્ણ અને વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાન આપે છે.

'**वैश्वानरतन्त्रम्**' માં એકસો અઠ્ઠાવીસ જાતના અગ્નિ, તેના વર્ણ ગરમી વિગેરેનું વર્ણન છે.

'**धूम्रप्रकरणम्**' પુરાવા સાથે સાબીત કરે છે કે પ્રાચીન આર્યો જુદી જુદી જાતના ધર્મોનું પૃથક્કરણ કરી શકતા, તેની અસર નક્કી કરી શકતા, તેમાં કઇ જાતનું ઝેર સમાયેલું છે તથા અગ્નિનું સ્વરૂપ અને અમુક પદાર્થ અમુકજ ધૂમ ઉત્પન્ન કરે છે વિગેરે બાબતો જાણતા હતા.

'**लोहतन्त्रम्**' ધાતુ અને ખનિજ પદાર્થોની જુદી જુદી જાતની ઉપયોગિતા, શુદ્ધિકરણ અને બનાવટની સમજુતી આપે છે.

'**अगतत्त्वलहरी**' વનસ્પતિ કેમ વાવવી, ઉગાડવી અને તેનો મનુષ્યના ખોરાકમાં કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે બાબતોનું સારૂં પૃથક્કરણ કરે છે.

ઉપર જણાવેલી નોંધ સંપૂર્ણ નથી પણ તે ઉપરથી એટલું સહજ સ્પષ્ટ થશે કે સામાન્ય રીતે માની લેવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિષયમાં અજ્ઞાન નહતા. પ્રાચીન મહર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં ખૂબ આગળ વધેલા હતા. પૃથક્કરણ કરવાની વિદ્યામાં પારંગત હતા, અને પોતે સંપાદન કરેલી વિદ્યા પોતાના ચાલુ ઉપયોગમાં વાપરતા. આર્ય લોકો વિદ્યુત, લોહચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, ઉષ્મા, પ્રકાશ અને નાદની શક્તિઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ જાણતા હતા; તેઓ ગ્રહો અને ગ્રહમંડળો, વાદળાંઓની

ઉત્પત્તિ, બંધારણ અને ઉપયોગિતા, વરસાદ, ગર્જના, વિજળી અને સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણો વિગેરેનું ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા. તેઓ જુદાં જુદા અપ્ (જળ) તત્ત્વોની શક્તિ અને ઉપયોગ જાણતા હતા, અને પડઘા અને નાદનાં આંદોલનો, ધૂમો, અગ્નિ અને ખનિજ પદાર્થો અને વાતાવરણનાં દશ્યોને સમજી શકતા હતા; તેઓ સ્વરક્ષણાર્થે ખાઇઓ ખોદતા, કિલ્લાઓ બાંધી જાણતા, હથિયારો અને અસ્ત્રો બનાવતા એટલું જ નહિ પરંતુ વિમાનો અને જલાંતરગામી નૌકાઓ પણ બનાવતા અને વાપરતા અને તેને કેમ બનાવવાં, ચાલુ કરવાં અને દુરસ્ત કરવા તે વિષયનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય પાછળ મુકી ગયા છે. વિમાનોની મુસાફરીમાં કઇ જાતનાં કપડાં પહેરવાં, કેવો ખોરાક લેવો, વાતાવરણમાં નડતા ઝેરી પવનોથી કેમ બચવું વિગેરે બાબતનું સાહિત્ય ધરાવનાર આર્ય પ્રજાને માત્ર કલ્પનાશક્તિ અને શુષ્ક નિરુપયોગી તત્વજ્ઞાનમાં જ આનંદ પામતી પ્રજા કહી શકાય તેમ નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં તેઓનાં આ અદ્ભુત જ્ઞાનના દશ્ય નમુના આપણને સાબિતિ તરીકે મળતા નથી, પરંતુ સારે નસીબે આર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં ક્ષેત્રની શોધમાં કેટલા આગળ વધેલા હતા અને તેનો કેવો ઉપયોગ કરી શકતા તે દર્શાવતું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં હમણાં આપણને મળી આવ્યું છે. આ વિષયને લગતાં મુખ્ય શાસ્ત્રોનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવેલું છે.

શાસ્ત્રોનાં નામ અને વિષય

(૧) **अक्षरलक्ष गणित शास्त्र**—આ ગણિતશાસ્ત્ર છે અને વાલ્મીકિ ઋષિએ લખેલું છે.

(૨) **अनुकरण शब्द शास्त्र** કુંડિક ઋષિએ રચેલ આ પુસ્તક નાદના પડઘા અને આંદોલનોનું શાસ્ત્ર છે.

(૩) **स्त्रीलक्षण शास्त्र**-શાકનાયને લખેલું છે.

(૪) **पुरुषलक्षण शास्त्र**-જીવડાઓ સુદ્ધાં સમસ્ત જીવંત સૃષ્ટિની નરજાતિ અને નારીજાતિ ઓળખવાની રીતિ દેખાડનારૂં આ શાસ્ત્ર બભ્રુ ઋષિએ રચેલું છે,

(૫) **कन्यालक्षण शास्त्र**-આ પણ બભ્રુ ઋષિએ રચેલું છે. આમાં સ્ત્રીએ પુરુષ સંગ કર્યો છે કે નહિ વગેરે મુદ્દાઓનો સ્વતનિર્ણય કરવાની રીતો આપેલી છે.

(૬) **शकुनिशास्त्र**-ગાર્ગ ઋષિએ લખેલું છે. આમાં પક્ષીઓના અવાજો અને બોલી ઉપરથી મનુષ્યોનું શુભ અથવા અશુભ ભવિષ્ય પારખવાની રીતનું વર્ણન આપેલું છે.

(૭) **शिल्पीशास्त्र**-મયે રચેલું છે. બત્રીસ જાતના શિલ્પ કામો તથા બીજાં બાંધકામોનું સુંદર વિવેચન આ શાસ્ત્રમાં આપેલું છે.

(૮) **सूपशास्त्र**-સુકેશે બનાવેલું છે. આમાં ઘણી ઉપયોગી અને ઘરગથુ બાબતો જેવી કે રસોઇ કેમ બનાવવી વિગેરે વિષે હકીકત આપેલી છે.

(૯) **मालिनी शास्त्र**-ઋષ્યશૃંગ મુનિએ બનાવેલું છે. આમાં માયાથી રૂપાંતર, અદૃશ્ય કેમ થવું વિગેરેનું વિવેચન આપેલું છે.

(૧૦) **प्रलय शास्त्र**-વ્યાસ ઋષિએ રચેલું છે અને ચાર પ્રલયોની સમજણ અને બીજા ચોસઠ પ્રલયોનું વિવેચન તેમાં કરેલું છે.

(૧૧) **'कलाशास्त्र**-ષણ્મુખ ઋષિએ લખેલું છે અને કળાઓના જુદા જુદા સમય, વંશાવળી અને ૬૪,૦૦૦ કળાપુરુષોનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે.

(૧૨) **मायावाद शास्त्र**-અંજનય ઋષિએ બનાવેલું છે.

(૧૩) **धातुवादम्**-અશ્વિનિકુમારે રચ્યું છે અને ખનિજ પદાર્થો, તેનાં સંમેલન વિગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન તેમાં કરેલું છે.

(૧૪) **विषवादम्**-અશ્વિનિકુમારે રચેલ છે અને તેમાં જુદી જુદી જાતનાં વિષો, તેની ચિકિત્સા વિગેરેનું વિવેચન કરેલું છે.

(૧૫) **गारुडम्**-વાલે લખેલું છે. આમાં જાદુગરોના બત્રીસ ભેદો અને ઝેરી પ્રાણીઓના ડંખના ઉપાયોનું વિવેચન આપેલું છે.

(૧૬) **चित्रकर्म**-ભીમ ઋષિએ રચેલું છે અને તેમાં ચિત્રકળા અને છબી પાડવાની કળા-(ફોટોગ્રાફી)-નું સુંદર વિવેચન કરેલું છે.

(૧૭) **मल्लशास्त्र**-મલ્લ ઋષિએ બનાવેલું છે અને તેમા કુસ્તી કેમ કરવી તેની ભિન્ન ભિન્ન રીતો તથા કસરતોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧૮) **भारतम्**-ગણપતિ ઋષિએ રચેલું છે અને તેમાં વાદ્યો સાથે સગીત અને નૃત્યનું વિવેચન કરેલું છે.

(૧૯) **परकाय प्रवेश**-વાલખિલ્ય મુનિએ લખેલું છે અને બીજાના શરીરમા કેમ પ્રવેશ કરવો તે વિષેનું જ્ઞાન તેમા આપેલું છે.

(૨૦) **अश्वहृदयम्**-સુગ્રીવે રચેલું છે; તેમા અશ્વોની પરીક્ષા, સવારી કરવી, રથ હાકવાની રીતો તેની પરીક્ષા કેમ કરવી વિગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(૨૧) **गजहृदयम्**-કુમાર સ્વામીએ લખેલુ છે; તેમા હાથીઓને કેમ પાળવા કેળવવા વિગેરે સંબધે હકીકત આપેલી છે.

(૨૨) **रत्नपरीक्षा** વાત્સાયન મુનિએ રચેલુ છે; તેમા રત્નો, ઝવેરાત વિગેરેની કેમ કસોટી કરવી તેનું બારીક જ્ઞાન આપેલુ છે

(૨૩) **इन्द्रजालम्** વીરબાહુ મુનિએ બનાવેલું છે; તેમા જાદુના ખેલો, માયા કેમ ઉત્પન્ન કરવી, મંત્રથી નવી વસ્તુઓ કેમ પેદા કરવી વિગેરે સમજાવવામા આવ્યુ છે

(૨૩) **महेन्द्रजालम्** વીરબાહુ મુનિએ રચેલુ છે, તેમા ૧૧૫ જાતના સ્તંભનો, જેવા કે અગ્નિસ્તભન–અગ્નિમા કુદવું, અગ્નિમા બેસી રહેવું અને તેમાથી કાંઈ પણ ઇજા પામ્યા વગર બહાર નીકળવું, જલસ્તંભન—પાણીમાં પડવુ, પાણીમાથી સલામત બહાર નીકળવુ વિગેરે માયાવી પ્રયોગો સમજાવેલા છે.

(૨૫) **अर्थशास्त्र** વ્યાસ મુનિએ લખેલ છે; અને તેમા નીતિને રસ્તે ચાલી ધન કેમ પ્રાપ્ત કરવું તે વિષે સમજુતી આપવામા આવેલી છે.

(૨૬) **शक्तितन्त्रम्** મહર્ષિ અગસ્ત્યે સૂત્રોના ૩૫મા રચેલું છે. આમા મૂલપ્રકૃતિ અથવા આદિ શક્તિમાથી શક્તિઓનું પેદા થવું, કેવી રીતે તેઓ બહાર નીકળે છે તે, તેઓ કયા પદાર્થની બનેલી છે તે, અને આ બત્રીસ શક્તિઓના કેટલા ઉપયોગ થઇ શકે તે, વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ, આકાશતત્ત્વ, વિગેરેની સંપૂર્ણ અદ્‌ભુત રીતે માહિતી આપવામા આવી છે

(૨૭) **सौदामिनीकला** મહર્ષિ માતંગે રચેલ છે; તેમા પાર્થિવ અને આકાશસ્થ વસ્તુઓની છાયા (ફોટોગ્રાફ) કેમ લેવી અને આ દશ્યોના, નાદના આંદોલનોનો કેમ અભ્યાસ કરવો, પૃથક્કરણ કરવું અને ઉપયોગ કરવો વિગેરેની રીતોનું વર્ણન આપેલું છે.

(૨૮) **शुद्धविद्याकल्प**, મહર્ષિ અશ્વલાયને બનાવેલુ છે, તેમા સૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કોઇએ તે ઉત્પન્ન કરી છે? આ સૃષ્ટિ અને તેના સ્રષ્ટાનો સંબધ કેવી જાતનો છે? કેટલી જાતની સૃષ્ટિઓ છે વિગેરે સવાલોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ અને મનનપુરઃસર યોગ્ય નિર્ણયો આપવામાં આવ્યા છે.

(૨૯) **ब्रह्मांडसारम्** મહર્ષિ વ્યાસે રચેલુ છે. આમા ઘણા બ્રહ્માડોના ગુણો તેઓમા કેટલી દુનિયાઓ આવેલી છે તે, તેમાના દશ્યો, તેઓમા આવેલી સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓ, નદીઓ, પર્વતો, પ્રાણી, વનસ્પતિ, કેવી જાતના મનુષ્યો તેમા વસે છે તે, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉપાયોથી આ બધુ કેમ શોધી કાઢવું તેની સમજણ આપેલી છે.

(૩૦) **अंशुबोधिनी** મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલ છે. આમા જુદા જુદા ગ્રહો, ગ્રહોની અંદર રહેલ અને બહાર નીકળતા તેજ અને ઉષ્મા, તેમની નિરીક્ષા કરવા માટે આવશ્યક યંત્રો અને સાહિત્યો. ગ્રહોની અંદર આવેલી શક્તિઓ, વિદ્યુત્, રંગ, ગતિ, ઉષ્મા, અંધકાર કે પ્રકાશ વિગેરે જોવા અને તપાસવાના કાચો અને ગ્રહોની શક્તિઓના ગુણ અને વેગ માપવાની રીતો બતાવેલી છે. સૂર્યના કિરણોને આકર્ષવાના, જુદા પાડવાના યંત્રો બનાવવાની રીત, તેમ જ જુદી જુદી શક્તિઓને ભેગી કરી તેની મદદવડે અતિ દૂર રહેતા મનુષ્યો સાથે વાત કરવાની સગવડ આપનારા યંત્રો, આકાશમા અદ્ધર લટકતા દોરડા મારફત સંદેશા મોકલવાની રીત, અને સૃષ્ટિના જુદા જુદા ભાગોમા જવા માટેના વિમાનો કેમ બનાવવા વિગેરે ઘણી જ મહત્ત્વની બાબતો સમજાવેલી છે.

(૩૧) **अंडकौस्तुभ** મહર્ષિ પરાશરે રચેલ છે. તેમા અંડો એટલે બ્રહ્માડો, તેમને યોગ્ય સ્થાનમા રાખનાર વાતાવરણમય આવરણો, દરેક અંડના ગ્રહો, અંડનો વિસ્તાર, સ્વરૂપ અને માપ, અંડનુ સ્થૂલ સ્વરૂપ, વેગ, વિગેરેનું તેમ જ તેની અંદર માલુમ પડતી વસ્તુઓનું અપૂર્વ વર્ણન આપવામા આવેલું છે

(૩૨) **कौमुदी** સોમનાથ મુનીએ રચેલ છે અને તેમા દરેક અંડના ઉપગ્રહો, અંડની અંદર થતા ફેરફારો વિગેરે હકીકત આપી છે.

(૩૩) **कर्कप्रकरणम्** મહર્ષિ અંગીરસે રચેલ છે. તેમા વાદળાઓની અંદર સૂર્યના કિરણો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શું શું ક્રિયાઓ થાય છે તે, વાદળાની અંતર્ગત શક્તિઓ સાથે સૂર્યના કિરણોની શક્તિનુ સંમેલન થતા સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ વિગેરે અંડોમા બીજ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે, વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક બીજો તથા પત્થર, રત્નો, શંખ, પરવાળા વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે વિગેરે અલૌકિક બાબતોનું, અગાધ જ્ઞાનસૂચવતું સાહિત્ય આપેલુ છે

(૩૪) **मेघोत्पत्ति प्रकरणम्** મહર્ષિ અંગીરસે લખેલું છે. તેમા વાદળાઓની બાર જુદી જુદી જાતો, તેના નવ સ્વરૂપો, તેની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિ કાયમા તેમનું સ્થાન, બાર જાતના વરસાદ, ચોસઠ જાતની વિજળી, ગર્જનાના કારણો, બત્રીસ જાતની મેઘ ગર્જનાઓ, એકવીસ જાતના વિદ્યુપાત, ક્યારે અને કેવી રીતે વિદ્યુત્પાત થાય છે તેનું વિવેચન. આઠ જાતના કરાઓ, ધાતુઓ; અગ્નિ મોતી પત્થર વિગેરેનું વર્ણન આપેલું છે.

(૩૫) अक्षशास्त्र મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે. તેમાં अक्ष શબ્દની સમજૂતી, અક્ષોની સાત જાતો, અક્ષના વિભાગો, અક્ષશક્તિઓનાં સંમેલનસ્થાનો, વિવિધ પ્રકારનાં વાતાવરણમય આવરણો, તેનાં સ્થાનો અને તેની વચ્ચેનાં અંતરો, તેની અંદર આવેલી ઉષ્મા અને અગ્નિ, જે ગ્રહો, સ્થાનો અને પરિધિઓની અંદર અક્ષો ભ્રમણ કરે છે તેનું વર્ણન, આકાશ પ્રદેશમાં આવેલાં જલમય આવરણો, નક્ષત્રગણો, અને વિભાગો, આ અક્ષપરિધિમાં આવેલી પૃથ્વીઓ, અક્ષોની ગતિ, તેનું ભ્રમણ, તેની શક્તિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં મોજાંઓ અને તેની ગતિ વિગેરે અતિ રસમય બાબતોનું વિવેચન કરેલું છે.

(૩૬) लोकसंग्रहम् વિવરણાચાર્યે રચેલું છે. આમાં જીવંત પ્રાણીઓની જુદી જુદી બધી જાતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. વળી મનુષ્યોની જુદી જુદી જાતો, તેની વચ્ચેના તફાવતો, રીતભાત અને રિવાજો, તેની ઉત્પત્તિ, વર્ણ, કદ, તેમનો ખોરાક, પહેરવેશ જીવનપદ્ધતિ અને બીજી રસમય તેમજ બોધક બાબતો પણ વર્ણવેલી છે. તેમાં ૧૭૧૪ જુદી જુદી ભાષાઓ કહી છે. આ બધી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, કાળ અને વિકાસનું વર્ણન તથા અમુક ભાષા કોણે પ્રથમ શોધી તે, કયે સમયે તે શોધાઇ તે, વિગેરે વિષયને લગતી તમામ બાબતોનું સુંદર વિવેચન કરેલું છે.

(૩૭) अगतत्त्वलहरी મહર્ષિ અશ્વલાયને બનાવેલ છે. અને તેમાં વનસ્પતિઓનું વર્ણન હોઇ તે શાસ્ત્ર બહુ જ ઉપયોગી અને કિંમતી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ માહિતી, જીવંત પ્રાણીઓ શરીરપોષણાર્થે વનસ્પતિને કેટલાં આભારી છે તે, વનસ્પતિનો સંપૂર્ણ વિકાસ ફતેહમંદ રીતે કરવાની રીત વિગેરે ઉપયોગી. હકીકત આમાં આપેલી છે.

(૩૮) प्रपंचलहरी મહર્ષિ વસિષ્ઠે લખેલું છે. આમાં વિશ્વ રચનાત્મક અથવા નાશાત્મક પરમાણુઓની શક્તિથી બનેલું છે કે એક સત્તા-શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે અગત્યનો સવાલ ઉત્તમ રીતે ચર્ચી નિર્ણય બાંધવામાં આવ્યો છે.

(૩૯) यंत्रसर्वस्वम् મહર્ષિ ભરદ્વાજે રચેલું છે, આ ગ્રંથમાં યંત્રો કેમ બનાવવાં તથા ચલાવવાં તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવેલું છે; અને જો મજકુર શાસ્ત્રને સમજી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અતિ મહત્ત્વનો ગ્રંથ થઇ પડે તેમ છે. આ ગ્રંથમાં 'વિમાનાધિકરણમ્,' એ વિષયનો સમાવેશ થાય છે, એટલે કે વિમાનોની મદદથી આકાશ પ્રદેશમાં મુસાફરી કેમ કરી શકાય અને મરજીમાં આવે ત્યાં એક સ્થળથી બીજા સ્થળે અંતરિક્ષમાર્ગે કેમ જઇ શકાય તે સમજાવવામાં આવેલું છે. આ ગ્રંથના પાંચમા પ્રકરણમા આ વિષયનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. વિમાનોના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છેઃ (૧) મંત્રિક વિમાનો. (૨) તાન્ત્રિક વિમાનો, અને (૩) કૃતિક વિમાનો. મંત્રિક વિમાનો મંત્રસિદ્ધિથી

ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે અને ઘણે ભાગે દેવોજ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે તાન્ત્રિક વિમાનો ૬૪ તન્ત્રશાસ્ત્રોમા કહેલી રીત પ્રમાણે બનાવવામા આવે છે અને સિધ્ધો તેનો ઉપયોગ કરે છે કૃત્તિક વિમાનો મનુષ્યબુદ્ધિથી બનાવવામા આવે છે કૃત્તિક વિમાનો પચીસ પ્રકારના છે અને તેના સાધનો, તેને બનાવવાની તથા દુરસ્ત કરવાની તેમજ ચલાવવાની રીતો ઘણી જ બારીકીથી સવિસ્તર હકીકત આપી સમજાવવામા આવેલા છે. ગ્રંથ ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે આ વિમાનોની બનાવટ અને ઉપયોગ એ પ્રાચીન કાળમા માત્ર સાહિત્ય પ્રદેશમાજ સમાયેલા નહતા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગમા હતા. અર્વાચીન કાળમા પણ, જરૂર જોઇતી બુદ્ધિ, મહેનત અને ખર્ચ કરવામા આવે તો તે વિમાનો બનાવી તેમા આકાશમાર્ગે મુસાફરી કરવાનુ બની શકે તેમ છે. સાંપ્રત કાળમા વિમાનોના પ્રકાર અને અચોક્કસ અજમાયસોનો ખ્યાલ કરતા પ્રાચીન હિંદમા સંચાર કરતા ચાલીસ જાતના વિમાનો, તેને બનાવવાની, ચલાવવાની અને દુરસ્ત કરવાની જુદી જુદી રીતો, તેમા લેવાનો ખોરાક, પહેરવાના કપડા અને ઝેરી પવનથી બચવા સંબંધે આપેલી બારીક સૂચનાઓ આપણને આજ પણ સહજ ખ્યાલ આપી શકે છે કે પ્રાચીન કાળમા ભૌતિક વિદ્યાના ક્ષેત્રમા પણ આર્યાવર્ત કઇ કોટિએ પહોચ્યુ હતુ.

(૪૦) **लोहतन्त्रम्** મહર્ષિ શકતાયને રચેલુ છે. આ ગ્રંથ ઘણોજ ઉપયોગી છે અને સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે તેમા ખનીજ પદાર્થો અને ધાતુઓનુ સંધારણ, વિકાસ અને પેદાશ સમજાવવામા આવ્યા છે.

(૪૧) **खेटसर्वस्वम्** મહર્ષિ જૈમિનિએ બનાવેલુ છે આમા ગ્રહો, નક્ષત્રો, ધૂમકેતુ, ખરતા તારાઓ, ભ્રમણ પરિધિઓ વિગેરે બાબતો વિષે વિવેચન કરવામા આવેલુ છે

(૪૨) **कर्माब्धिसारम्** મહર્ષિ આપસ્તંબે રચેલુ છે આનો વિષય મનુષ્યોથી કરાતા કર્મો છે. દરેક વ્યક્તિએ કરવાના કર્મો, અમુક કર્મનુ ફળ, કર્મો ક્યારે અને કેમ કરવા વિગેરે રહસ્યમય જ્ઞાન આમા આપવામા આવ્યુ છે.

(૪૩) **धातुसर्वस्वम्** મહર્ષિ બોધાયને લખેલુ છે આમા ખાણોમાથી નીકળતા ખનીજ પદાર્થોના સ્વરૂપ, તેમજ મનુષ્યોએ બનાવેલ ધાતુઓનુ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે. વળી જુદા જુદા પ્રકારના વિષ, તેનો પ્રતીકાર, ધાતુ સંમેલન વિગેરે બાબતો પણ આમા ચર્ચેલી છે

(૪૪) **रुग्हृदयम्** મહર્ષિ અત્રિએ રચેલુ છે. આ ગ્રંથમા રોગો પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે કે મનુષ્યોના ખોરાક, હવાપાણી, કપડા અગર કર્મોમા અનિયમિતતાનું પરિણામ છે એ સવાલ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે ચર્ચવામા આવ્યો છે. વિશેષ એમ સ્થાપિત કરવામા આવ્યુ છે કે સૃષ્ટપદાર્થો કે દરયોના બીજની માફક રોગના બીજ પણ પંચમહાભૂતમાંજ રહેલા છે. જુદા જુદા રોગોના સ્વરૂપ, કેવી રીતે, ક્યારે

અને શા માટે રોગો જોર કરે છે. રોગના વધવાની જુદી જુદી નિશાનીઓ, તેનો પ્રતીકાર-દવાઓ, ચામડી, સ્નાયુઓ અને હાડકાંઓપર શસ્ત્રક્રિયા કેમ કરવી, જુદા જુદા અવયવોને કેવી રીતે કાપીને સાંધી જોડવા, અને રોગોનાં શમનમાં વરાળ, પાણી, અગ્નિ, હવા, વનસ્પાત અને ખનિજ પદાર્થો, સૂર્ય તથા બીજા ગ્રહોનાં કિરણોનો કેમ ઉપયોગ કરવો વિગેરે વિગેરે ઘણી મહત્ત્વની હકીકત આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચી બારીકીથી સમજાવવામાં આવેલી છે.

(૪૫) **नामार्थकल्पम्** મહર્ષિ અત્રિએ બનાવેલું છે. આમાં કોઇ પણ વસ્તુનું નામ તે વસ્તુ ઉપરથી તેની ઉત્પત્તિ પછી પડ્યું કે પહેલાં હતું, અગર નામ અને પદાર્થ સાથેજ હસ્તિમાં આવ્યાં વિગેરે બાબત ચર્ચેલી છે.

(૪૬) **वायोतत्त्वप्रकरणम्** મહર્ષિ શાકતાયને રચેલું છે. આ ગ્રંથમાં વાતાવરણ-મય ૮૪,૦૦૦ જુદાં જુદાં આવરણો, પૃથ્વીની તદન નજીકના આવરણોનાં સ્વ-રૂપ અને ગુણો અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિના ગુણ, રંગ, સ્વાદ વિગેરેનું વર્ણન આવે છે.

(૪૭) **वैश्वानरतत्रम्** મહર્ષિ નારદે રચેલું છે. આ ગ્રંથમાં ૨૮ પ્રકારના અગ્નિ તેમના રંગ, સ્વરૂપ અને અંદર રહેલી ગરમીનું તુલનાત્મક પ્રમાણ વિગેરે વિષયો ચર્ચવામાં આવેલા છે.

(૪૮) **धूमप्रकरणम्** મહર્ષિ નારદે રચેલું છે. આમા ધૂમોની પૃથક પૃથક જાતોની પરીક્ષા કેમ કરવી તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ કામને માટે ખાસ આર-સીઓ બનાવવાની રીતો સમજાવવામાં આવી છે, અને વિવિધ પ્રકારના અ-ગ્નિઓના ધૂમોને મજકુર આરસીઓ પર ડેરવી એ અગ્નિઓના ગુણોની કેમ પરીક્ષા કરવી તે જણાવેલું છે. વળી મજકુર આરસીપર જામેલી મસને અમુક જાતના ઓસડોથી તપાસવામાં આવે ત્યારે કયા પદાર્થ સળગવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના ધૂમની એ મસ છે એ પણ શોધી શકાય છે. પછી તે પદા-ર્થનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં અમૃત કે વિષ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે શોધવામાં આવે છે અને આ રીતે અમુક ધૂમ ઝેરી છે કે નહિ તે નક્કી કરવામા આવે છે. આ શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનથી મનુષ્યો ઝેરી ધૂમોથી દૂર રહી શકે છે અને તંદુરસ્તી વધારનારા ધૂમો લઇ શકે છે.

(૪૯) **औषधिप्रकरणम्** મહર્ષિ અત્રિએ રચેલું છે. વનસ્પતિમાથી બનતી દવાઓને ઔષધિ કહેવામાં આવે છે અને ઘણીજ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રંથમાં આ મહત્ત્વનો વિષય સમજાવવામાં આવ્યો છે.

સુજ્ઞ બંધુઓ અને બ્હેનો ! ઉપર જણાવેલી નોંધ તે આર્ય મહર્ષિઓના વિદ્યા-ભંડારમાં નીપજેલાં બધાં શાસ્ત્રોનીજ નોંધ નથી, પરંતુ તેમાંના કેવળ મુખ્ય શાસ્ત્રોનીજ નોંધ છે અને તે પણ આપ સહુને જણાશે તેમ એક માત્ર અનુક્રમણિકાનો અર્થ સારે તે નોંધ છે. આ મુખ્ય શાસ્ત્રોનો પણ પુરેપુરો ખ્યાલ આપ સહુ સમક્ષ અને રજુ -

હુ શક્ત છુ પરંતુ હુ આશા રાખું છુ કે આ ટૂંક નોંધથી પણ એટલુ સહજ સ્પષ્ટ થશે કે આપણી માતૃભૂમિ કે જે ભૌતિક વિદ્યા માટે પશ્ચિમ તરફ કેવળ આભાર અને આશ્ચર્યથી જોઇ રહી છે તેમા એક વખત એવો કાળ હતો કે જ્યારે ભૌતિક વિદ્યાની સમગ્ર ઉપાસના અને સિદ્ધિ થયેલી હતી અને આર્ય મહર્ષિઓ તેમા એટલા પારગત થયેલા હતા કે જેની સરખાણીમા અર્વાચીન એક પણ દેશ ઉભી શકે તેમ નથી. માત્ર આટલા શાસ્ત્રો આટલો ખ્યાલ આપી શકે છે તો પછી કુલ શાસ્ત્રો કેટલા હશે, એ અલૌકિક ભૌતિક વિદ્યા વિસ્તાર શુ હશે, આર્ય મહર્ષિઓ ભૌતિક શાસ્ત્રમા અજ્ઞાન હોવાને બદલે કેટલા પારગત હશે અને તેમની સિદ્ધિઓ કેટલી બહુદેશીય, મહત્ત્વની અને બુદ્ધિપુરસરની હશે, અને આપણો આર્યાવર્ત પશ્ચિમને આભારી હોવાને બદલે આવી સિદ્ધિઓથી સપન્ન થઇ કેટલો રિદ્ધિસિદ્ધિથી ભરપૂર હશે તેનો ખ્યાલ હુ આપ સહુને જ સોપુ છુ સામાન્ય રીતે કોઇપણ કાર્યસિદ્ધિના આધારે તેને લગતું સાહિત્ય લખાય છે અને તેથી ભૌતિક વિદ્યાના ક્ષેત્રમા આર્યોની સિદ્ધિઓની શરૂઆત પ્રસ્તુત સાહિત્યની ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયેલી હશે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે. જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે આર્યોની વિદ્યાની એટલી અદ્ભુત ઝાખી કરાવે છે કે એટલી મહત્ત્વની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા તેઓને મેકડો વર્ષો થયા હોવા જોઇએ એમ માનવાનુ દરેક કારણ મળે છે. એટલે પ્રસ્તુત સાહિત્યના સમયની પૂર્વે પણ ઘણા કાળ પહેલા આર્ય મહર્ષિઓએ ભૌતિક ક્ષેત્રની શોધખોળ અને સિદ્ધિઓ હાથ કરેલી હશે એમ જણાય છે. જે યુગમા આ શાસ્ત્રો લખાયેલા જણાય છે તે યુગમા આધુનિક પ્રગતિમાન યુરોપમા તો શુ પરંતુ તેના પ્રાચીન કીર્તિના ગ્રીસ કે ઇટલી અથવા એસીરીઆ, પેલેસ્ટાઇન કે મિસર દેશમા પણ આવી જાતની કોઇ સિદ્ધિઓ હોય અથવા તેને લગતું સાહિત્ય લખાયેલુ હોય એવું કાઇ સૂચન કે આધાર સરખો પણ મળતો નથી. એટલે આર્યોનું ભૌતિક શાસ્ત્ર સ્વતત્ર રીતે રચાયેલુ છે અને પશ્ચિમ પાસેથી લીધેલી ભીક્ષા હોવાને બદલે પશ્ચિમમા સારાસાન લોકો દ્વારા સમસ્ત યુરોપને અને પૂર્વમા ચીન જાપાનને મજકુર ક્ષેત્રમા માર્ગદર્શક થયેલું હશે એમ નિસદેહ જણાય છે. એટલુજ નહિ પરતુ આપણને ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો ઉપરથી તેઓની સિદ્ધિઓ એટલી મહત્ત્વની અને બહુદેશીય જણાય છે કે અર્વાચીન દેશો પણ તેનો મોટો ભાગ હજી જાણી કે મેળવી શક્યા નથી, તો પછી એ વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ માટે હિંદુસ્થાન પશ્ચિમ દેશોને આભારી છે એમ સાર કાઢવો એ કેવળ સત્યની અરુચીજ સૂચવે છે. જે હિંદુસ્થાન શિલ્પકળા ચિત્રકળા અને કોતરકામના અવશેષ રહેલા જુજ નમુનાઓથી પણ અત્યારે સમસ્ત દુનીયાને તેના કળા-કૌશલ્ય માટે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી રહ્યુ છે, જે હિંદુસ્તાન તત્ત્વજ્ઞાન માનસશાસ્ત્ર અને આત્મવિદ્યાના અગાધ વિષયોમા પણ પારગત હોવાને માટે અમર કીર્તિ ભોગવી રહેલુ છે, તેજ હિંદુસ્તાનમા જ્યારે તેની સંપત્તિનો સૂર્ય ગગનમંડળ ઉપર ચમત્કાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે એવી ભૌતિક વિદ્યા અને સિદ્ધિઓ હતી કે જેનો ખ્યાલ સરખો પણ અર્વાચીન કાળને આવી શકે તેમ નથી હતભાગ્યે મજકુર વિદ્યા અને સિદ્ધિઓના કાઇ આધાર ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી, આર્ય બધુઓનુ એ દિશા તરફ લક્ષ ખેચાયુ નથી અને પરિણામે પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉપસ્થિત કરેલી ગજુઆતો ટકી રહેલી છે મ્હારા આ પ્રસગથી ઉક્ત વિષય ઉપર અજવાળુ પડશે અને આર્ય બધુઓનું લક્ષ તે દિશા તરફ વળશે એમ હુ ઉમેદ રાખુ છુ અને મને ખાત્રી છે કે જો આર્ય વિદ્વાનો

આ દિશામા પુરતો પ્રયાસ કરશે તો ઘણી અગત્યની વિગતો બહાર આવશે. મેં આ દિશામાં બનતો પ્રયાસ કરેલો છે અને યત્કિંચિત્ સેવા બજાવેલી છે અને બજાવતો રહીશ, અને આપણા વિદ્વાન બંધુઓ આ દિશામા યથેષ્ટ પ્રયાસ કરી હિંદુસ્તાનની ભૌતિક વિદ્યાનું અમૂલ્ય અને અદ્ભુત ક્ષેત્ર હાથ કરે અને એ રીતે એક અતિ કિંમતી દેશસેવા બજાવે એટલોજ મ્હારો આ પ્રસંગનો ઉદ્દેશ છે; અને એટલીજ આપ વિદ્વાન્ બંધુઓને મ્હારી પુનઃ પુનઃ વિનંતિ છે.

૨ પ્રાચીન હિન્દમાં વિજ્ઞાન.

(લેખક—રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.)

પ્રાચીન હિન્દના ઋષિઓ અને બીજા વિદ્વાનો આપણને જ્ઞાનનો મ્હોટો વારસો મુકતા ગયા છે. તેમની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિએ જ્ઞાનના ક્ષેત્રોને રસાળ કર્યાં છે. સાહિત્ય, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મવિદ્યા એ સર્વે ક્ષેત્રોમા તેમની માનસિક સમૃદ્ધિની કીર્તિ અમર છે. વિજ્ઞાનમા પણ તે સમયમા તેમણે ઉચા પ્રકારની સમૃદ્ધિ સંપાદન કરેલી હતી. તેમની વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી અને વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમા પ્રાચીન હિન્દના શું પરાક્રમો હતા તેનો ખ્યાલ આપવાનો આ લેખમા પ્રયત્ન કરીશ. વિષય કઠિન છે અને નિબંધની સીમાનું ઉલ્લંઘન થઇ જાય નહીં એ ભયથી ઘણુંખરૂં વિવેચન ટુંકાણમાજ કરીશ.

શરૂઆતમાં આ વિષયના અભ્યાસની વિલક્ષણતા વિષે બે બોલ કહેવા જરૂરના છે. વિષય વિવાદગ્રસ્ત છે અને ઘણે સ્થળે મતભેદને સ્થાન રહે છે. પ્રાચીન હિન્દુઓનું સ્થાન જેટલું ઉચે મુકાય તેટલુ મુકવું એ આગ્રહ-દુરાગ્રહથી દૂર રહેવું એ મુશ્કેલ છે; તેવીજ રીતે એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસકાર અને નિષ્પક્ષપાતી ટીકાકારના દૃષ્ટિબિન્દુમાથી ચલિત ન થવું એ પણ મુશ્કેલ છે. હિન્દના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો હતો કે હિન્દી પ્રજાને જેમ બને તેમ હલકી પાડવામા અને તેમની શિષ્ટતાની નિન્દા કરવામા જ યૂરોપીય વિદ્વાનો પોતાના કર્તવ્યનું સાફલ્ય સમજતા. એ સમય બદલાયો છે. હિન્દની પ્રાચીન શિષ્ટતાનું ઉચુ સ્થાન હવે સ્વીકારાયુ છે-પ્રતિવર્ષે વધારે અંશમાં સ્વીકારાતુ જાય છે. આવી સ્થિતિમા અસત્ય કે અત્યુક્તિની આવશ્યક્તા છે જ નહી. પોતાના પૂર્વજોની અપૂર્ણતા, અને ખાસ કરીને પ્રાચીન સમયની ભિન્ન પરિસ્થિતિમા તેમના જ્ઞાનની અપૂર્ણતા કે વિલક્ષણતા સ્વીકારવાને કોઇ પણ અર્વાચીન પ્રજાએ ખચકાવું જોઇએ નહીં. આવી સત્યપ્રેમી માનસિક વૃત્તિ વિના આ વિષયનો વાસ્તવિક અભ્યાસ સંભવતો જ નથી

પ્રાચીન સમયના હિન્દુઓના જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા સરખાવવાને માટે તે સમયની બીજી પ્રજાઓના જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવાને બદલે અર્વાચીન જ્ઞાનની સાથે તુલના કરવામા ઘણી રીતે અયોગ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાચીન હિન્દુઓના વિમાનોને અર્વાચીન યૂરોપીય કે અમેરીકન વિમાનોની સાથે સરખાવવા કરતા, પ્રાચીન સમયની પ્રજાઓની જ વિમાન તૈયાર કરવાની શક્તિ સાથે સરખાવવામા વધારે વાસ્તવિકતા રહેલી છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાન ભાગ્યેજ ત્રણસેં વર્ષનું બાળક ગણાય, પરંતુ યંત્રકળા અને છાપવાની કળાની શોધને લીધે આ ત્રણસેં વર્ષનો ઇતિહાસ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે કાંઇ પણ ત્રુટિઓ સિવાય મોજુદ છે. પ્રાચીન હિન્દના વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લગભગ ૨૦૦૦ થી પણ વધારે વર્ષ જેટલા કાળઉપર પથરાયેલો છે, ને સમયમા મોઢે ગોખવાની મહેનત બચાવવાને માટે ટુંકા સૂત્રો બનાવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. તેમા પણ લેખનકળા અને મુદ્રણકળાના અભાવને લીધે

આ જ્ઞાનનું સાતત્ય જોઇએ તેવી રીતે સાચવી શકાયું નથી. આવા ટૂંકાં સૂત્રો ઉપરથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનનાં વિગતવાર વર્ણનોની સરખામણી થાય એવી વિગતો ઉપજાવી કાઢવી એ કેવળ તર્કનુંજ કામ ગણાય અને તેને ભાગ્યેજ વિજ્ઞાનનું નામ આપી શકાય.

વળી આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે પ્રાચીન હિન્દુઓના સૃષ્ટિજ્ઞાનના આધારરૂપ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં સ્થાન છેજ નહીં. અર્વાચીન વિજ્ઞાનની બધી રચના અને વિચારસંકલના ઇશ્વરની કર્તૃત્વભાવના દૂર રાખીને ગોઠવવામાં આવે છે. સૃષ્ટિની ઘટનાના કાર્યકારણની શોધમાં આ કર્તૃત્વશક્તિનુ સ્થાન રહેતું નથી. તેથી ઉલટું પ્રાચીન હિન્દમાં ધાર્મિક વિચારોનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું હતું કે લગભગ દરેક ગ્રન્થની શરૂઆતમાં, પછી તે ગ્રંથ ગણિતવિદ્યાનો કે ઔષધવિદ્યા કે રસાયનવિદ્યાનો હોય—મંગળાચરણમાં ઇશ્વરનું કે કોઇપણ અધિષ્ઠાતા દેવ કે દેવીનું આવાહન તો હોયજ. તે છતા પણ મધ્યકાલીન યૂરોપની પેઠે પ્રાચીન હિન્દમાં રાજ્ય તરફથી અમુકજ મત ખરો છે એવું જુલમથી દબાણ કરવામા આવતું નહીં; તેથી ધાર્મિક વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમા અપ્રતિમ સ્વતંત્રતા અને વિવિધતા જોવામા આવે છે. વૈજ્ઞાનિક અન્વેષકો પણ આવી રીતે સ્વતંત્ર હતા; અને દરેક વિષયમા પ્રવીણ શોધકો (Specialists) પોતપોતાનું કામ કરી શકતા. પરંતુ આખા સમાજનું બંધારણ આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે અને બધા વિચારકોનુ અંતિમ ધ્યેય આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે, પ્રાચીન હિન્દના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવા વિચારની પ્રબળ અસર નીચે રહેતા; અને અમુક દર્શન, ધર્મ, કે અમુક સંપ્રદાયને અનુકૂલ થાય તેવાજ વિચારો અને પ્રમાણો તરફ તેમનું વલણ રહેતું. તેટલા અંશે વિજ્ઞાનની દરેક શાખાના આધારભૂત નિયમોના શોધનમા ખામી રહેતી: તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનની નિયમશોધનની પદ્ધતિ પ્રાચીન હિન્દમા બહુ પ્રચલિત નહોતી. ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો કે રાસાયનિક સંયોજનના નિયમો હિન્દમાં નહીં શોધી કઢાવાનું એક કારણ આ ધાર્મિક ભાવનાની ધુંસરી હશે. બીજું કાંઇ પણ કારણ હોય કે ન હોય તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હિન્દના વિજ્ઞાન અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિબિંદુમાં ઘણી ભિન્નતા છે.

પ્રાચીન હિન્દમા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર સારો હતો અને બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતા તેમની સૃષ્ટિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ ઉચા પ્રકારની હતી, એટલું સ્વીકાર્યા પછી, વેદમાં બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાન છે, વેદમાં જંતુવિદ્યા (Bacteriology) હાલના જેવાજ સ્વરૂપમાં વર્ણવેલી છે, વેદમા હાલના જેવાં વિમાનો બનાવવાના સૂક્તો છે, પ્રાચીન કાળમા રસાયનવિદ્યા કે ઔષધવિદ્યાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હતું, વગેરે અત્યુક્તિઓથી દૂર રહેવું એ ઇષ્ટ છે. આવી અત્યુક્તિઓનાં ટેકામાં જે ખોટું પાણ્ડિત્ય ખર્ચવામાં આવે છે તેનો એક નમુનો અત્રે આપવો યોગ્ય ધારૂં છું. વેદમાં ઓકસીજન અને હાયડ્રોજનથી પાણી બની શકે છે એવું લખેલું છે એ સિદ્ધ કરવાને માટે એક લેખકે નીચેની ઋચાનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનો ખાસ અર્થ કર્યો હતો:—

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् ।
धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ऋग्वेद १, २. ७,

ખાસ અર્થ—બે વસ્તુઓમાથી પાણી બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારે શુદ્ધ અને ખુબ તપાવેલુ હાયડ્રોજન (**पूतदक्षं मित्रं**) અને ખાઇ જવાની શક્તિવાળું ઓકસીજન (**रिशादसं वरुणं**) લેવું.

સાધારણ અર્થ—પવિત્ર અને દક્ષ (ચતુર) મિત્રદેવને, અને શત્રુઓને ખાઇ જનાર વરુણ દેવને ઘી ઝરતી (ઉજ્જવળ) બુદ્ધિ સાધનારા (એ બેને) નિમંત્રું છું.

ઉપરની ઋચાનો સાધારણ અર્થ ક્યા અને તેમાથી ખાસ કરીને હાયડ્રોજન (**मित्र**) અને ઓકસીજન (**वरुण**) ની ઉપપત્તિ ક્યાં ? અને તેની સાથે પાણી બનાવવાની ક્રિયાનો સંબંધ ક્યા ? અને ધારો કે કાઇ પણ સંબંધ હોય તો પણ પાણી બનાવવાની ક્રિયાની વિગતોના વર્ણન સિવાય અર્વાચીન શોધની સરખામણી કરવી એ કેટલી અનુચિત છે ? પરંતુ ધૃષ્ટતાની સીમા ભાગ્યેજ હોય છે ! આનાથી આગળ વધીને **मित्रावरुणौ** એ સમાસમાં હાઇડ્રોજન (મિત્ર) ના બે અણુઓ અને ઓકસીજનના એક અણુનું સૂચન છે એમ કહીને આર્યસમાજી પંડિતો સિદ્ધ કરવા મથે છે કે પાણીના રાસાયનિક બંધારણનું ચોકસ જ્ઞાન વેદમા છે !

પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસનું વાસ્તવિક અભિમાન દરેક હિન્દીએ રાખવું જોઇએ. પરંતુ ખોટા અભિમાનના આડંબર નીચે અસત્યનો અથવા અત્યુક્તિનો આશ્રય લેવાની લાલચથી સાવધ રહેવું જોઇએ. કારણ કે તેમ કરવાથી નથી વધતી પ્રાચીન હિન્દુઓની પ્રતિષ્ઠા અને નથી વધતું અર્વાચીન હિન્દુઓનું વાસ્તવિક ગૌરવ. જે પ્રાચીન જ્ઞાનનો વારસો આપણને મળ્યો છે તે ટકાવી રાખવાનો અને તેમા વૃદ્ધિ કરવાની આપણી લાયકાતનો આધાર આપણી મહેનત, ખંત, અભ્યાસ અને પરાક્રમ ઉપરજ રહેશે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય કે સદ્‌ગત પ્રો. ગજ્જર પ્રાચીન હિન્દુ રસાયનનો વિચાર માત્રજ કરીને બેસી રહ્યા હોત તો દેશને શો લાભ થયો હોત ? સ્વર્ગસ્થ રામાનુજમ્, સર જગદીશચંદ્ર બોસ અને ડૉ. રામન જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અર્વાચીન સમયમાં પૃથ્વીના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકોમા (F. R. S. રૉયલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે) હિન્દનું નામ શોભાવે છે. જે દેશના ઇતિહાસમા આવા ઉજ્જવળ પુત્રોના નામ ઝળકે છે અને જે પ્રજાના પૂર્વજોએ પણ પોતાના સમકાલીન વિદ્વાનોમાં પોતાનું અપ્રતિમ સ્થાન સ્થાપી તેને જાળવી રાખ્યું હતું તે દેશના પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગૌરવની રક્ષાને માટે સત્ય સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી.

હવે પ્રાચીન હિન્દમાં વિદ્યાનની સ્થિતિ આપણે વિષયવાર તપાસીશું. મુખ્ય ૧૧ પેટા વિભાગો કરીને તેટલી શાળાઓનું ટુંકાણમાં વર્ણન કરવામાં આવશે. સ્થળસંકોચને લીધે વધારે વિગતો આપવામાં આવી નથી; પરંતુ આટલું વાંચવાથી વધારે વાચવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો નીચેના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાથી કાંઇક સંતોષ થશે એમ હું માનું છું:—

R. C. Dutt. Civilisation in Ancient India

B. N. Seal. Physical Sciences of the Hindus. (Panini Office.)

B. N. Seal.	Positive Sciences of the Ancient Hindus. (Longmans).
P. C. Ray.	Hindu Chemistry 2. Vols.
P. C. Ray.	Essays and Discourses.
B. N. Sarkar.	Hindu Achievement in Exact Sciences (Modern Review Vols. XXIII & XXIV.)
Har Bilas Sarda.	Hindu Superiority.
Sumant Mehta.	Ayurvedic Medicine.
Thakore Saheb of Gondal.	Hindu Medicine.

૧. અંકગણિત.

ગણિતવિદ્યા અને તેની શાખાઓમા પ્રાચીન હિન્દુઓમા મેળવેલી પ્રવીણતા વિષે કાંઇ શંકા નથી. ગણિતવિદ્યાના ઇતિહાસકાર કૅન્જોરીનો નીચેનો અભિપ્રાય પ્રમાણ રૂપે ગણી શકાયઃ—

"આપણા સમયના વિજ્ઞાનમા હિન્દુ ગણિતવિદ્યા કેટલા અંશે પ્રવેશ કરે છે તે નોધવા યોગ્ય છે. અર્વાચીન સમયના અંકગણિત અને અક્ષરગણિતનું રૂપ અને ભાવ અને બંને વાસ્તવિક રીતે ગ્રીક નહીં પણ હિન્દુ શિષ્ટતાની પ્રસાદી છે. ગણિતના સાકેતિકોમાં સર્વથી ઉત્તમ હિંદુ અંકપદ્ધતિનો, આપણા જેટલીજ સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલી હિન્દી અંકગણિતની ક્રિયાઓનો, અને તેમની સુન્દર અક્ષરગણિતની રીતોનો વિચાર કરો અને પછી નિર્ણય કરો કે ગંગાતટાનવાસી બ્રાહ્મણો કેટલી પ્રશંસાને પાત્ર છે. આપણા દુર્ભાગ્યે indeterminate analysis આનશ્ચિત પરિમાણોના પૃથક્કરણના વિષયમાં હિન્દુઓની કેટલીએક ઉત્તમ શોધો યુરોપમા ઘણીજ મોડી પહોંચી–અને જો બે કે ત્રણ શતકો પહેલાં તે પહોંચી હોત તો વધારે ઉપયોગી થઇ પડત."

જ્યોતિર્વિદ્યા અને ખગોલવિદ્યામાં વપરાતી ગણત્રીના અભ્યાસને લીધે પ્રાચીન હિન્દુઓ ગણત્રીમાં એક્કા હતા. સંખ્યાના ગુણાકાર ભાગાકાર, અને મૂલશોધનમાં તેમણે પ્રવીણતા મેળવી હતી; વર્ગમૂલ અથવા ઘનમૂલ કાઢવું એ તો રમત વાત હતી. હજુ પણ દેશી આંક અને દેશી લેખાંની પદ્ધતિની સરળતા અને ઉપયોગ વિષે શંકા નથી; દૈનિક વ્યવહારમાં પણ દેશી "શમ" "પા" "સવાયાં" "અઢીયાં" "ઉઠાં" વગેરે આંકની પદ્ધતિથી અને લેખાની કુંચીથી ઘણા મ્હોટા હિસાબું ટુંકામાં અને જલદીથી પતાવી શકાય છે. અંકગણિતના મુખ્ય પાયા રૂપ (૧) સંખ્યાવાચક અંકો–આંકડાની અને (૨) દશાંશની પદ્ધતિ એ બંનેની શોધનું માન પ્રાચીન હિન્દુઓને જ ઘટે છે. યુરોપીય ઇતિહાસકારો આ જ્ઞાનના આદ્ય સંપાદકો તરીકે આરબો અને મૂરોને પૂજે છે; પરંતુ પ્રાચીન આરબો અને ગ્રીકો હિન્દુઓ પાસેથી ઘણું શીખ્યા હતા; ઉત્તર યુરોપના કેટલાએક પ્રદેશો સાથે હિન્દને સીધો સંબંધ નહી

હોવાને લીધે પ્રાચીન હિન્દુ શિષ્ટતાનો પ્રચાર યુરોપમા તે સમયના આરબો ગ્રીક અને મિસર દેશના વેપારીઓની મારફત જ થયેલો હોવાથી તેવી ભ્રાન્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે

અશોકના સમયના *કીર્તિસ્તભોમા સખ્યાવાચક અકોનો ઉપયોગ થયેલો જોવામા આવે છે, એટલે ઇસ્વી સન પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ પહેલા આ અકો હિન્દમા પ્રચલિત હતા આ અકો હાલમા અગ્રેજીમા " અરેબીક અંકો " તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે તેમની શોધ હિંદમાથી આરબ વિદ્વાનોની મારફત જ યુરોપીય પ્રજાને મળી હતી. રોમન સંખ્યાક કરતા આરબ ગણાતા સખ્યાક વધારે સરળ અને સુગમ છે. તેથી યૂરોપના ઇતિહાસકો તેના ખૂબ વખાણ કરે છે, કારણ ચાલુ માલ રોમન અકોમા લખવી હોય તો MCMXXIV લખવુ પડે અને આરબ ગણાતા હિન્દુ અકોમા લખવુ હોય તો 1924 એમ ટુકાણમા લખી શકાય આર્યભટ (ઇ સ. ૪૭૬) બ્રહ્મગુપ્ત (ઇ. સ. ૫૯૮–૬૬૦) અને ભાસ્કરાચાર્ય (૧૧૧૪) વિગેરે વિદ્વાનોએ દશાશની રીત વર્ણવેલી છે છટ્ઠા સૈકામા રચાયેલા " વ્યાસભાષ્ય ' નામના રાસાયનિક તત્રોમા રાસાયનિક રૂપાતરને એકડા ઉપર મીડા મકવાથી થતા રૂપાતર અને સખ્યાતરની સાથે સરખાવવામા આવ્યુ છે, તેથી ડૉ વ્રજેન્દ્રનાથ સીલ અનુમાન કરે છે કે આરબો, અથવા ગ્રીકો–સીરીયન પ્રજાઓના કરતા ઘણાજ પ્રાચીન સમયમા હિન્દુઓમા આ દશાશપદ્ધતિ પ્રચલિત હતી

આરબોએ અકપદ્ધતિ અને ગણનારીતિ વિષે હિન્દુઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ એ નિશક છે, ખલીફ વાલીદ (ઇ સ ૭૦૫-૭૧૫) ના સમય સુધી આરબોને સખ્યાવાચક અકોનુ જ્ઞાન નહોતુ; અને તેઓ અકોને બદલે મૂળાક્ષર વાપરતા. સિધમાથી કેટલાએક હિન્દુ વિદ્વાનો ખલીફ મન્સુરના દરબારમા ગયા હતા (ઇ સ. ૭૭૩) અને હિન્દુ જ્યોતિષ અને ગણિતનું જ્ઞાન આરબોને આપ્યુ હતું. ખલિફ મામુન (ઇ. સ. ૮૧૩-૮૩૩) ના સમયમા પુસ્તકશાળાના ઉપરી મહમદ બીન મુસાએ બનાવેલા પુસ્તકનો આધાર લઇને કૅાલબ્રુકે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે હિન્દુ ગણિતનો આરબોમા પ્રચાર થયો હતો. હિન્દુ અકને અરબી ભાષામા " હિન્દુસા " કહે છે અને અકગણિતને " ઇલ્મે હિન્દુસા " કહે છે. આ ઉપરથી પણ આરબી અકગણિત સાથે હિન્દુ વિદ્યાનો સબધ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ઋણ સ્વીકારતા અલ્બેરૂની (ઇ સ ૧૦૩૩) નામના પ્રસિદ્ધ આરબ વિદ્વાને લખ્યુ હતુ –" અમે જે સખ્યાવાચક સજ્ઞાઓ વાપરીએ છીએ તે હિન્દુઓમા વપરાતી સજ્ઞાઓના ઉત્તમ રૂપો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલી છે " મુસાના પુસ્તકો ઉપરથી સ્પેન અને ઇટલીના વિદ્વાનોને સખ્યા અને હિન્દુ અક્ષરગણિતનું જ્ઞાન થયુ હશે એમ ધારવાને સબળ કારણો છે ઇટાલીના લીઓનાર્ડો વીન્સી નામના વિદ્વાને અંકગણિત ઉપર ઇ. સ. ૧૨૦૨ મા પુસ્તક લખીને યુરોપમા અર્વાચીન અકગણિતની શરૂઆત કરી. આ સર્વ પ્રચારમા ઇટાલીની પીસાની પાઠશાળા અને સ્પેનમા કૅાર્ડોવાની પાઠશાળાઓના મુસલમાન શિક્ષકો સહાયકારક થયા હતા. આ પ્રમાણે યુરોપમા અકગણિતનો પ્રચાર આરબો અને મુસલમાનોની મારફત થયો હતો તે સત્ય છે, પરતુ તેથી હિન્દુઓના અકગણિતના જ્ઞાનની મહત્તા અને પ્રાચીનતા નષ્ટ થતી નથી

૨. અક્ષરગણિત.

અક્ષરગણિત પણ એક પ્રાચીન હિન્દુવિદ્યા છે. ગ્રીક દેશનો આદ્ય અક્ષરગણિતવેત્તા ડાયેફેન્ટસ (ઇ. સ. ૩૬૦) હિન્દમાંથી આ વિદ્યા શિખ્યો હશે એવી શંકા કેજોરી દર્શાવે છે. હીથના અભિપ્રાય પ્રમાણે અક્ષરગણિતના સાંકેતિક રૂપમાં યૂરોપીય પ્રજાના કરતા હિન્દુઓ આગળ હતા. ખરી rational અને irrational સાંકેતિક સંખ્યાને અંકગણિતની રીતે લાગુ પાડવાની વિધાને અક્ષરગણિતનું નામ આપી શકાય તો તેના મૂળ શોધકો હિન્દુઓ જ હતા એમ હેન્કલનો અભિપ્રાય છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓનું અક્ષરગણિત સંબંધીનું ત્રુટક જ્ઞાન વ્યવસ્થિત રૂપમા મુકનાર અને તે નવી વિદ્યાના મૂળ સ્થાપક તરીકે નામ કાઢનાર ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ પાટલીપુત્રમાં ઇ. સ. ૪૭૬ મા જન્મ્યો હતો. તેથી તેનો કાળ ડાયેફેન્ટસ કરતા લગભગ સો વર્ષ જેટલો મોડો કહી શકાય; પરંતુ તેની પદ્ધતિ તેમજ પરાક્રમની વિચક્ષણતામાં આ ગ્રીક વિદ્વાનને હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીનો ગુરુ કહી શકાય નહીં એમ રમીથે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી ડીમૉર્ગનના મત પ્રમાણે જે અર્થમાં આ હિન્દુવિદ્યાને અક્ષરગણિતનું નામ આપી શકાય તે અર્થમાં ડાયાફેન્ટસના પુસ્તકને તે નામ આપી શકાય નહીં.

ઇ. સ. પાચથી બારમા સૈકા સુધીમા હિન્દુ અક્ષરગણિતમા ઘણો વિકાસ થવા પામ્યો હતો; હિંદુઓએ સંપાદન કરેલું જ્ઞાન યુરોપમા સત્તરમા અને અઢારમા સૈકા સુધી પ્રાપ્ત થયું નહોતું અને તે પણ એક જ વસ્તુને બીજી વાર શોધી કઢાઇ હતી એમ કહી શકાય. આ સમયનું હિન્દુ અક્ષરગણિત અંકગણિતની પેઠે યાકુબ અને મુસાના પુસ્તકોની મારફત આરબોમાં, અને તેમની મારફત મધ્યકાલીન યુરોપમા પ્રસિદ્ધ થયું. ચીન અને જાપાનમા પણ ત્યાંના ગણિતશાસ્ત્રીઓ હિન્દુ અક્ષરગણિતનો ઉપયોગ જાણતા હતા.

૩. ભૂમિતિ.

વૈદિક કાળમા યજ્ઞની અને યજ્ઞકુંડ વગેરેની રચનાના વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉપરથી ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પ્રાચીન ઋષિઓને પ્રાપ્ત થયું હતું અને આ વિષયમા સર્વથી પ્રથમ ઉલ્લેખ બૌધાયન અને આપસ્તમ્બનાં "શુલ્વસૂત્રો" માં મળી આવે છે: આ શુલ્વસૂત્રો ઇસ્વી સન પૂર્વે આઠમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન છે; અને મિસર દેશના ભૂમિતિકારોની મદદ મળી હોય તેમ લાગતું નથી. તેમજ આ સમયની હિન્દુ ભૂમિતિમા ગ્રીક શિષ્ટતાની અસર થવા પામી નહોતી એમ હીથનો અભિપ્રાય છે, તે છતાં પણ આ જ્ઞાન કેવળ વ્યાવહારિક નહોતું. પણ તે ઉપરાંત તેમની લગભગ બધી શોધોમા તર્કબુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ થયેલો છે એમ કેજોરીનો અભિપ્રાય છે.

પ્રાચીન હિન્દ ભૂમિતિકારોની સંખ્યા નાની નહોતી. લટ, આર્યભટ્ટ (૪૯૬. ઇ. સ.) લલ્લ (૪૯૯) વરાહમિહિર (૫૦૫) બ્રહ્મગુપ્ત, શ્રીધર મહાવીર (૮૫૦) નાનો આર્યભટ (૯૭૦) અને ઉત્પલ (૯૭૦) એ બધા આચાર્યોના ગ્રંથો ઉપરથી ભાસ્કરાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૧૧૪) એક પુસ્તક લખેલું છે; તેમાં પ્રાચીન અન્વેષકોના જ્ઞાનને વ્ય-

સ્થિત અને સારરૂપમાં આપેલું છે. પાયથાગોરસના નામે ઓળખાતો એક સાધારણ સિદ્ધાન્ત –" કાટખુણાવાળા ત્રિકોણની સામેના ભુજનો વર્ગ કાટખુણાના બે ભુજના વર્ગના સરવાળાની બરોબર થાય છે "–ભાસ્કરાચાર્યે બે રીતે સિદ્ધ કર્યો છે; તે બેમાંની એક રીત ઈ. સ. ૧૬૧૬–૧૭૦૩ માં વૉલીસે શોધી કાઢી ત્યાં સુધી યુરોપમાં અજ્ઞાત હતી. ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓના જેટલાજ પરિણામો અને સિદ્ધાન્તો લાવવા છતાં એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૬–૨૮૩ ના સમયમાં યુક્લીડે જે પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા ભૂમિતિમા આણી હતી તે વ્યવસ્થા હિન્દુ ભૂમિતિમાં લેવામાં આવતી નથી. આનું એક કારણ એ હોઇ શકે કે વૈદિક સમય પછી યજ્ઞોનો રીવાજ બંધ થવાથી અને મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની વ્યવસ્થા થવાથી ભૂમિતિ ભુલાઇ ગઇ હતી.

૪. ત્રિકોણમિતિ.

ત્રિકોણમિતિના વિષયમાં કેટલીએક દિશામાં ગ્રીક કરતા હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ આગળ વધેલા હતા; અને બીજી કેટલીએક દિશામાં અર્વાચીન ત્રિકોણમિતિમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું હતું. " જ્યા " " કોટિજ્યા " અને " ઉત્ક્રમજ્યા " એ સર્વેનાં કોષ્ટકો બનાવવામાં હિન્દુઓ પ્રથમ હતા. જ્યાને માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો " સાઇન " શબ્દ સંસ્કૃત ઉપરથી આરબોએ કરેલા અપભ્રંશનું ફળ લાગે છે. ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રીઓ જ્યાના ઉપયોગથી પરિચિત નહોતા. તેઓ પૂર્ણજ્યા–ચાપકર્ણ–chord ની સહાયથી ગણત્રી કરતા. હિન્દુ જ્યોતિષીઓનાં કોષ્ટકો ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓને (plane) તલ-ત્રિકોણમિતિ ઉપરાંત ગોલીય (spherical) ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન હતું.

૫. કલનવિદ્યા.

કલનવિદ્યા calculus અને ચલન–કલનવિદ્યા differential calculus તેમજ તેનો ખગોલશાસ્ત્ર અને જ્યોતિર્વિદ્યામાં ઉપયોગ કરવામાં ન્યુટન (૧૬૪૨–૧૭૨૭) કરતા ભાસ્કરાચાર્ય (૧૧૧૪) ની શોધ લગભગ પાંચસે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી. અર્વાચીન ખગોળવિદ્યામાં ગ્રહના પરિણામ magnitude નું ચલન શોધવામાં વપરાતું સૂત્ર અને તે સૂત્ર સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ ભાસ્કરાચાર્યની રીતને લગભગ મળતી આવે છે. વ્રજેન્દ્રનાથ સીલના અભિપ્રાય પ્રમાણે આર્કીમીડીસ નામના ગ્રીક વિદ્વાનના કરતાં ભાસ્કરાચાર્યની રીત અને પરિણામ અર્વાચીન પદ્ધતિને વધારે મળતી આવે છે અને તેથી તે વિષયમાં ગ્રીક કરતાં વધારે શ્રેષ્ટતાનું માન ઘટે છે.

૬. ખગોલવિદ્યા.

મનુષ્યજાતિની દરેક પ્રાચીન પ્રજા પોતપોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવ પ્રમાણે ખગોલનું બંધારણ રચે છે. પ્રાચીન સમયના ચાલ્ડીઅન–ખાલ્ડીઆની, મીસર દેશની, ચીન અને ગ્રીસ દેશની પ્રજાઓએ હિન્દુઓની માફક તારા, ગ્રહ અને સૂર્યની ગતિ સંબંધી થોડું ઘણું વ્યવહારિક જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. પરંતુ કેવળ નિરીક્ષણ ઉપરાંત વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોલ-

વણ અને વિચારપૂર્વક ચિંતનથી બીજી પ્રજાઓ કરતા હિન્દુઓએ આ વિષયમાં વધારે પ્રવીણતા મેળવી હતી. હીપાર્કસ (ઇ. સ. પૂર્વ ૧૫૦) અને ટૉલેમી (ઇ. સ. ૧૩૯) એ બે યુનાની ખગોલવેત્તાઓના કરતાં હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓનું જ્ઞાન ઓછું નહોતું. તે છતા પ્રાચીન હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ બેબીલોનીઅનો પાસેથી ઘણું શીખ્યા હશે એમ મનાય છે. ખાસ કરીને રાશિચક્ર અને સત્તાવીસ નક્ષત્રોની વ્યવસ્થા તેમની તરફથી મેળવી હશે; પરંતુ કોલબ્રુક અને મેક્સમુલર એવો મત દર્શાવે છે કે આકાશના નિત્ય દર્શનથી અને ચંદ્રની ગતિના નિરીક્ષણથી આ પ્રમાણે આકાશનું વિભાજન કરવાનું હિન્દુઓને સ્વતઃ સુઝ્યું હોય.

હિન્દુરાશિચક્રની સંજ્ઞા યુનાની સંજ્ઞાઓના અર્થ અને મંજ્ઞાદર્શક પ્રાણીના આકારને મળતી આવે છે; આ સંજ્ઞાઓ આર્યભટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૬) ના પુસ્તકોમાં વપરાઇ છે. તેથી હિન્દુ રાશિચક્ર બેબીલોનીયન નહીં પણ યુનાની પ્રજા તરફથી મળ્યું હશે એમ માનવું વધારે ઇષ્ટ છે. આરબોને તેમના અઠાવીસ "મન્ઝીલ" વિષે હિન્દુઓ પાસેથી આઠમા સૈકામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વિષે શંકા રહેતી નથી.

પૃથ્વીની ધરી ઉપરની ગતિનું જ્ઞાન આર્યભટે ઇ. સ. પૂર્વે પાચમા સૈકામાં મેળવ્યુ હતું; અને સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણના ખરા કારણની સમજુતી તેણે આપી છે. આ ઉપરાંત હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ પૃથ્વીની સરખામણીમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના કદ (size), ગ્રહના પરિક્રમણ કાળની ગણત્રી, precession of the equinoxes અયનાંશ, અને બીજી અનેક પ્રકારની ગ્રહ અને તારાઓની ગતિની ગણત્રીમાં મેળવેલી ચોકસાઇ વિષે તેમના સમયની બીજી પ્રજાઓનું જ્ઞાન જોતાં આપણને અભિમાન અને સંતોષ થાય છે.

યુનાની ખગોળવિદ્યા અને તેના ગુણદોષથી પ્રાચીન હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ પરિચિત હતા તે વિષે શંકા રહેતી નથી; કારણકે વરાહમિહિર (ઇ. સ. ૫૮૭) યુનાની પ્રજામાં આ વિદ્યા સુવ્યવસ્થિત છે એમ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ આ બંને પ્રજાઓ તેથી કેટલા અંશે વિનિમય કરી શકી હતી તે વિષે શંકા રહે છે; બર્ગેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુ અને યુનાની પ્રજા વિષે પરસ્પર બહુ ઓછો વિનિમય થયો હતો, કારણ કે એ બે પ્રજાઓની ગણત્રીમાં અને પરિણામોમા કોઇ પણ સ્થળે સંપૂર્ણ સામ્ય મળતું નથી. હિન્દુઓએ યુનાની પ્રજાની પાસેથી જે કાંઇ લીધું હશે તેમાં હિન્દુ શિષ્ટતાના તત્ત્વો દાખલ થયા વિના રહ્યાં નથી. દાખલા તરીકે chord ચાપકર્ણને બદલે દરેક ઠેકાણે sines નો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે અને ભૂમિતિના રૂપને બદલે અંકગણિતની રીત વાપરવામાં આવી છે.

ચીનમાં પણ હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાઇ હતીઃ હિન્દુ વેદશાળાનાં ઉપકરણો ચીનમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં એવું દેખાડનાર અવતરણો વગેરે બતાવ્યા છે. મિકામીની માન્યતા પ્રમાણે ઇ. સ. સાતમા સૈકામાં અને ત્યાર પછી ચીનાઈ સરકારની નોકરીમાં હિન્દુ ખગોલવેત્તાઓ હતા; અને કેટલાએક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ચીનાઇ ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો; ઇટ્સીંગ (૬૯૩–૭૨૭) અને બીજા ચીનાઇ વિદ્વાનોએ કરેલા ચીનાઇ પંચાંગના સુધારામા હિન્દુ ખગોલવિદ્યાની અસર સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે. તેવીજ રીતે આરબોમા આઠમા સૈકામા હિન્દુ ખગોલવિદ્યાનો પ્રચાર થયો હતો

તેમના બહોળા વ્યાપારને લીધે હિન્દુઓને નૌકાશાસ્ત્રનો સારો અનુભવ હતો અને તેને અંગે તારા અને નક્ષત્રોની ગતિ વિષે સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તારા, ગ્રહો અને નક્ષત્રોનાં નિરીક્ષણોને માટે પ્રાચીન સમયમાં કેવી વેધશાળાઓ હતી તેનો ખ્યાલ જેપુરના મહારાજ જયસિંહે બાંધેલી વેધશાળાઓ ઉપરથી આવે છે. ઉજ્જન, જયપુર, અને કાશીની હિન્દુ વેદશાળાનાં યંત્રો અને ઉપયંત્રો હિન્દુ પદ્ધતિની પ્રયોગાત્મક બાજુની સાક્ષી પુરે છે. તે છતા આપણને કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રાચીન હિંદુઓના સમય પછી ખગોલવિદ્યામા, અને અવૈજ્ઞાનિક ગણાતી જ્યોતિર્વિદ્યામા પણ, અર્વાચીન સમયમાં યુરોપના વિદ્વાનોએ આપણું જ્ઞાન ઘણું વધાર્યું છે.

૭. ભૌતિક વિદ્યા.

પ્રોફેર નામના અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રના નીચેનાં વાક્યો ગ્રીક ભૌતિકવિદ્યાને માટે લખવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ તે વાક્યો ભૌતિક વિદ્યામા પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન વિષે વાપરી શકાયઃ—

"પ્રાચીન પ્રજાઓમાં-ભૌતિકવિદ્યાની વાસ્તવિક પ્રદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એમ કહી શકાય નહીં. તે છતા તેમનાં પુસ્તકોમા અનેક ઉન્નત વિચારો, કેટલીએક સુભાગ્યે ખરી કલ્પનાઓ અને અનેક દિશામાં પ્રકાશનાં કિરણો જોવામાં આવે છે."

યુનાની ભૌતિકવિદ્યાની પેઠે હિન્દુ ભૌતિકવિદ્યાનાં પરાક્રમોમાં અને પદ્ધતિમાં તે જ પ્રકારનું સામર્થ્ય અને તેવાજ પ્રકારની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. તે છતાં હિન્દુ ભૌતિ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તે સમયની બીજી વિદ્યાઓના પરિણામની સાથે સમકક્ષી અને સમન્વિત હોવાને લીધે વધારે વરતુતાવાળા હતા; અને વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણની પદ્ધતિ જો કે બેકનના મતના જેટલી પ્રયોગપૂર્વક આગમન experimental induction ની નહોતી તે છતા એરીસ્ટોટલના કેવલ તર્કવાદ કરતાં વધારે પ્રયોગાત્મક હતી.

પ્રાચીન હિન્દુઓના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાઈ છે; અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે આધિભૌતિક સૃષ્ટિના નિરૂપણમાં પણ તેઓ પછાત નહોતા. "પુરુષ" અને "પ્રકૃતિ" અર્વાચીન ભૌતિકવિદ્યાનાં શક્તિ અને દ્રવ્ય (Energy અને matter) સાથે અમુક અંશે સરખાવી શકાય. અર્વાચીન જડવાદના મૂળ કલ્પના રૂપ અણુવાદ અને પરમાણુવાદ યુનાની પ્રજાઓના કરતાં વધારે ઉત્તમ રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે હિંદમાં સમજાવવામાં આવ્યો હતો. ડીક્શનરી ઓફ ફીલોસોફીમાં આ વિષે લખનાર પ્રો. ફ્લેમીંગના અભિપ્રાય પ્રમાણે "આ અણુવાદ યુનાનમા નહીં પણ પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો હતો." કણાદનો વૈશેષિકવાદ અણુવાદની અસંખ્ય હિન્દુ કલ્પનાઓમાંની એક જ છે. પરમાણુ એટલે દ્રવ્યના અવિભાજ્ય કણની કલ્પના અને અણુને અવિનાશી અને શાશ્વત ગણવાની પદ્ધતિ, પ્રાચીન સમયથી જ સૃષ્ટિરચનાના મૌલિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારાય છે. જૈન મતમાં પણ અણુઓને અતિસૂક્ષ્મ, શાશ્વત, અને અંતિમ ગણવામા આવે છે; ઉમાસ્વાતિ (ઇ. સ. ૫૦) નામના જૈન વિદ્વાને પરમાણુઓની સંકલના, તેમનું પરસ્પર આકર્ષણ અને અપાકર્ષણ, અને તેમાંથી અણુઓનું બંધારણ વગેરે વિષે સારી ચર્ચા કરી છે. ડૉ.

વ્રજેન્દ્રનાથ સીલના મત પ્રમાણે એકજ પ્રકારના પ્રાથમિક પરમાણુમાથી જુદા જુદા પ્રકારના તત્ત્વોના પરમાણુ ઉત્ક્રાન્ત થવાની માન્યતા જૈનોમા છે. જે બળથી પરમાણુઓની સંકલના થઇને અણુઓ બને છે તે જ પ્રકારના બળથી પરમાણુઓમાથી તેમજ અણુઓ-માથી રાસાયનિક સંયોજનથી નવા સમ્મેલનો-પદાર્થો બને છે. સૃષ્ટિમા આ પરમાણુઓ સ્વતંત્ર અને અસંયોજીત દશામા રહી શકે નહીં, અને તેથી ખાસ આવશ્યકતા અને નિયતિને લીધે સૃષ્ટિનુ સર્જન, વર્ધન, અને રૂપાતર થાય છે. આ વિચારથી જડવાદ અને નાસ્તિકવાદને પોષણ મળે છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

કણાદના વૈશેષિક સિદ્ધાન્તમા, તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ મતમા, તેમજ બીજા તત્ત્વ-વેત્તાઓના મતમા પણ દ્રવ્યના સાધારણ ગુણો વિષે વર્ણન જોવામા આવે છે. સ્થિતિસ્થાપકતા, સસક્તિ (cohesiveness), અભેદ્યતા (impenetrability), ચિક્કટતા (viscosity), પ્રવાહિતા (fluidity), છિદ્રમયતા (porosity) વગેરે દ્રવ્યના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યું હતું. વનસ્પતિમા મૂળથી શાખા સુધી જીવનરસના (sap) ઉદ્‌ગમનથી, તેમજ છિદ્રમય વાસણોમાથી પ્રવાહીઓના થતા વ્યાપન (diffusion), અભિસર્પણથી કેશીય ગતિ (capillary motion) સમજાવવામા આવતી.

દ્રવ્ય અને શક્તિના સરક્ષણ-Conservation of matter and energy ના સિદ્ધાન્તો પ્રાચીન હિન્દુભૌતિક વિદ્યામા સ્વીકારાયેલા હતા. દ્રવ્ય અને શક્તિને અવિનાશી ગણવામા આવતા· તેમનામા વધઘટ થવા છતા અને વૃદ્ધિ અને નાશ થવા છતા પણ છેવટે તેમની એકંદર માત્રા Quantity સ્થિર રહે છે એમ ધારવામા આવતું.

ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનમા પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા; પૃથ્વી, સૂર્ય, અને ગ્રહોની ગતિના વ્યવહારિક અનુભવ ઉપરથી તેમનુ જ્ઞાન ફલિત થયુ હતું. ગતિમાન પદાર્થની ગતિનું કારણ ગુરુત્વાકર્ષણ છે એમ આર્યગુપ્ત, અને ભાસ્કરાચાર્યના જ્યોતિષના ગ્રંથોમા મળી આવે છે; પરંતુ ન્યુટનના ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો તેમનાથી શોધી કઢાયા નહોતા. પ્રશસ્તપાદભાષ્યના કર્મગ્રન્થવિભાગમા કર્મ (ગતિ) નું પૃથક્કરણ અને નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે. પરંતુ " કર્મ " અને " ગતિ " ના દાર્શનિક અને ભૌતિક અર્થમા ગુંચવાડો અને સેળભેળ થવાથી અર્વાચીન દષ્ટિએ આ વિવેચન આપણને અત્યારે ઉપયોગી નથી, તે છતા ગતિની વ્યાખ્યા, ગતિના[1] પ્રકારઃ ગતિના કારણ-બલ[2] ના પ્રકાર, અર્વાચીન momentum ની કલ્પનાના જેવી વેગસ્થ સંસ્કાર-ગતિના ખાસ કારણની કલ્પના હિન્દુ વિદ્વાનોની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિને શોભાવે તેવી છે. ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક વિભાગ વિષે આપણને મળી આવતા પુસ્તકો હજુ અપૂર્ણ હોય અને બીજાં પુસ્તકો અને લેખો મળી આવે તો એ વિષયપર હજુ વધારે પ્રકાશ પડી શકે. પરંતુ ગતિવિદ્યાનું પ્રયો-

૧. ભ્રમણ, (ચક્રવાળી ગોળ ગતિ) સ્પન્દન (vibratory) કમ્પન, ગમન. (curvilinear) પતન (downward motion) સ્યન્દન (current fluid) અભિસર્પણ (capillary motion).

૨. નોદન pressure અભિઘાત impact સસ્કાર momentum વેગસ્થ, અને સ્થિતિસ્થાપક ગુરુત્વ gravity દ્રવત્વ fluidity.

ગાત્મક અન્વેષણ અને ગેલીલીઓના જેવું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને માપન પ્રાચીન હિન્દુઓમાં થયું હોય એવી સાબિતી મળતી નથી એવો ડૉ. સીલનો અભિપ્રાય છે. તેવી જ રીતે ગતિવિદ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતી સ્થિતિવિદ્યા Statics, અને જલસ્થિતિવિદ્યા Hydrostatics તેમજ યંત્રવિદ્યા Engineering ના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું અન્વેષણ થયું હોય એમ લાગતું નથી.

ભૌતિકવિદ્યાની દરેક શાખામા હિન્દુઓ થોડુંઘણું જ્ઞાન મેળવી શક્યા હતા. **પ્રકાશ** અને **ઉષ્મા** એ બંને એક જ શક્તિના ભિન્ન સ્વરૂપ છે એમ કણાદની માન્યતા હતી; પૃથ્વી ઉપરની બધી ઉષ્માનું મળ સૂર્યમા છે એમ ઉદયનાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું હતું: પ્રકાશ અને ઉષ્માના કિરણો પ્રકાશિત અને ઉષ્ણ પદાર્થોમાથી નીકળતા સૂક્ષ્મ અણુઓના બનેલા હોય છે એવી વાચસ્પતિ (ઇ. સ. ૮૫૦) ની કલ્પના હતી; પાણીની ઉકળવાની ઘટના બાષ્પભવન અને પાણીની વરાળ થતા તેનું વજન હલકું થાય છે એ ઘટનાઓ શંકરમિશ્રે સારી રીતે સમજાવી છે. **પ્રકાશના** વિષયમાં પણ પારદર્શક, અર્ધદર્શક, અને અપારદર્શક વસ્તુઓ અને તેમની છાયા વિષે ઉદ્યોતકરમાં વિવેચન જોવામાં આવે છે; પ્રકાશના કિરણોમા આવર્તન, અને પરાવર્તનનો કોણ સરખો રહે છે તે નિયમથી પ્રાચીન યુનાનીની પેઠે પ્રાચીન હિન્દુઓ પણ માહિત હતા, વક્રીભવનની ઘટના ઉદ્યોતકરે સમજાવી છે; અને પ્રકાશના કિરણોથી થતી રાસાયનિક ક્રિયાઓ વિષે જયન્તે ઉલ્લેખ કર્યો છે: કાચ, ત્રિપાર્શ્વ, ગોળ, અને ઇંડાકારના આયનાઓ પ્રયોગોમા વપરાતા હતા; અને લેન્સની મારફત ઘાસ અથવા રૂ બાળી શકાય છે એમ માહિતી હતી. કાચ બનાવવાનો હુન્નર તે વખતે સારી સ્થિતિમા હતો. પ્લીનીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વોત્તમ કાચ તે સમયે હિન્દુઓ બનાવતા.

નાદશાસ્ત્ર accoustics વિષેનુ પ્રાચીન હિન્દુઓનું જ્ઞાન જેવું તેવું નહોતું. સંગીતનો મૂળ પાયો નાદશાસ્ત્ર અને સ્વરજ્ઞાન ઉપર રચાયેલો છે; પ્રાચીન હિન્દુ સંગીતની નવીનતા અને સંપૂર્ણતા વિષે અર્વાચીન અભ્યાસકો પણ માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે. ધ્વનિ, પ્રતિધ્વનિ, અને ધ્વનિનુ વક્રીભવન, અને પરાવર્તન વગેરે વિષે સારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. મીમાંસકો અને નૈયાયિકોમા પણ ધ્વનિના ભૌતિક કારણો વિષે વિવેચન જોવામા આવે છે. નાદ, ધ્વનિ, અને સ્ફોટ એ ત્રણ તરંગોથી ઉત્પન્ન અને વ્યક્ત થાય છે એમ સ્વીકારાતું; કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ તરંગો વાયુ–હવામા થાય છે, અને બીજા કેટલાએકના મત પ્રમાણે આ ether આકાશમા થાય છે. શબ્દસંતાન–Sound waves ની કલ્પના અને વીચિતરંગ–પાણીના મોજાં સાથેનું સામ્ય અને શબ્દનાં તારમન્દાદિ ભેદ (Pitch), તીવ્રમન્દાદિ ભેદ (intensity) અને અસાધારણ ધર્મ (quality) એ સંબંધી નિરૂપણ, અને કમ્પસન્તાન સંસ્કાર momentum of vibration ની નિર્બળતાની સાથે ધ્વનિની થતી નિર્બળતા અને લયની સમજુતિ, શ્રુતિ અને સ્વરના સમ્બન્ધની સમજુતિ, અને સારંગદેવનાં સંગીતરત્નાકર (૧૨૩૦–૧૨૪૭) અને દામોદરનાં સંગીતદર્પણ (૧૫૬૦–૧૬૪૭) જેવાં પુસ્તકો, ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓની આ વિષયના જ્ઞાનની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

અંબરથી ઘાસ વગેરે આકર્ષાય છે અને લોખંડની સોય ચુમ્બક તરફ આકર્ષાય છે એ વાત પ્રાચીન હિન્દુઓના જ્ઞાન બહાર નહોતી. હિન્દુ વહાણ બાંધનારાઓ દૂરના સમુદ્ર માટે બનાવવામાં આવતા વહાણમાં લોહચુમ્બક પત્થરોવાળા ડુંગરોથી હાનિ ન થાય તેટલા માટે લોખંડના ખીલાઓ વાપરતા નહીં. અર્વાચીન હોકાયંત્ર જેવું "મત્સ્યયંત્ર" પ્રાચીન નૌકાઓમા વપરાતું; અને આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં જાવા નજીકના બીજા પ્રદેશમા જનારા હિન્દુ સંસ્થાનીઓ પાસે આવું એક મત્સ્યયંત્ર હતું એવું પ્રો. રાધાકમળ મુકરજીના પુસ્તકમાં વર્ણવેલું છેઃ આ મત્સ્યનું માથું અને આખ ઉત્તર દિશા તરફ રહેતું. પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓએ વિદ્યુતશાસ્ત્ર અને ચુમ્બકશાસ્ત્રમાં આ યંત્રથી વધારે પ્રગતિ કરી હોય એમ સચોટ સિદ્ધ થતું નથી.

૮. રસાયનવિદ્યા.

પ્રાચીન હિન્દુઓના રાસાયનિક જ્ઞાન સંબંધી પુષ્કળ લખાયું છે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉયનાં બે પુસ્તકોનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં રા. પર્જન્યરાય મેઢ પાસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ કરાવેલો છે; તે ઉપરાંત ડૉ. રૉયે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલાં બે ઉત્તમ ભાષણોનો અનુવાદ "વસન્ત" પુ. ૧૭ માં મારા હાથે થયેલો છે. તેથી આ વિષયમાં વધારે વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

બીજા દેશોની માફક હિન્દમાં પણ રસાયનવિદ્યા પ્રથમ તો આયુર્વેદનું-ઔષધવિજ્ઞાનનું અંગ હતું અને ઔષધના સંશોધન અને વિશોધનમાં રસાયનિકો મચ્યા રહેતા. યુરોપના મધ્યકાલીન રસાયનિકો પણ સોનું બનાવવા માટે પારસમણિની અને અમર થવાને માટે જીવનરસની શોધમાં મચ્યા રહેવાને લીધે જ અર્વાચીન રસાયનવિજ્ઞાનનો પાયો નંખાયો હતો. કીમીઆગીરી અને રસસિદ્ધિ, એ પણ હિન્દમા ઘણા સમય સુધી રાસાયનિકોને ઉત્તેજક બળ આપતાં. ઈ. સ. ૧૧ થી ૧૪ સૈકા સુધીનાં રસશાસ્ત્ર અને યોગસિદ્ધિ પણ સંબદ્ધ ગણાતાં. પતંજલિએ (ઈ. સ. પૂ. બીજા સૈકામાં) મોક્ષનો એક માર્ગ રસાયન ગણાવ્યો છે, કારણ કે તેનાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે અને અમર થઇ શકાય છે અને અમર થયા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિની તૈયારીનો અવકાશ મળી શકે છે.

આ પ્રમાણે આયુષ્ય લંબાવવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કરતા ધાતુમય ઔષધોની શોધ થઇ હતી. આરબ અને યુનાની હકીમો આ ધાતુમય ઔષધોથી ઘણા ડરતા અને હિન્દુઓનો પારા અને બીજી ધાતુઓની ભસ્મોનો સંગ્રહ અપ્રતિમ ગણાતો એટલું જ નહીં પણ ધાતુવિદ્યા એટલે ખનિજ પદાર્થોમાથી ધાતુશુદ્ધિની ક્રિયામા હિન્દુઓએ ખાસ શ્રેષ્ઠતા મેળવી હતી. લોખંડ અને ગજવેલ પકવવામાં તેમની કળાની ખ્યાતિ પશ્ચિમના બધા દેશોમાં પ્રસરેલી હતી. ડમાસ્કસની પ્રખ્યાત તરવારો બનાવવાનો હુન્નર ઇરાનીઓ હિન્દમાથી શીખ્યા હતા અને પાછળથી આરબો પણ શીખ્યા હતા. દીલ્હીના કુતુબમિનારાની નજીકનો દોઢ હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન લોખંડનો સ્તંભ, જગન્નાથપુરીના મ્હોટી લોખંડની પીઢોના આડસરો (ગર્ડરો), સોમનાથના પ્રાચીન મંદિરના નકશીવાળા દરવાજા, નરવારની મ્હોટી તોપો,-એ સર્વે પ્રાચીન સમયની ધાતુવિદ્યામા મેળવેલી પ્રવીણતાની નિર્ણયાત્મક સાક્ષી પુરે છે.

૯. ઔષધવિદ્યા.

પ્રાચીન સમયના વિવિધ પ્રજાઓને ઔષધિના શોધન અને તેમના ઉપયોગ વિષે હિન્દુઓ પાસેથી તેમજ આરબો અને યુનાની હકીમો પાસેથી ઘણું શીખવાનુ મળ્યુ હતું યુરોપમા અર્વાચીન ઔષધવિદ્યા, અને વૈદ્યવિદ્યા ફક્ત ત્રણસેં વર્ષ જેટલી જુની ગણી શકાય તે પહેલા યુરોપના લગભગ બધા પ્રદેશોમા ઔષધોની સાથે તાવીજો, દોરાઓ, અને બીજી વહેમી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. કોલમ્બસના અમેરિકાથી પાછા આવ્યા પછી સ્પેનની પ્રજામા વિસ્ફોટક વગેરે રોગો લગભગ આખી પ્રજામા ફુટી નીકળ્યા હતા. આ રોગને ઇશ્વરી કોપ માનવામા આવતો અને પ્રાર્થના અને દાન વગેરેથી કોપની શાતિ કરવાના પ્રયત્ન થતા હતા વહેમ, અજ્ઞાન, અને અનિશ્ચિતતાના આ સમયમા હિન્દુઓનું આયુર્વેદ અને ઔષધવિદ્યાનું જ્ઞાન અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતું એમ સ્વીકારાય છે. હિન્દુ આયુર્વેદનું જ્ઞાન આરબ અને યુનાની પ્રજાઓની મારફત યુરોપમા પ્રસરવા પામ્યુ હતું અને અર્વાચીન વૈદકશાસ્ત્રના ઉદ્ભવમા આ પ્રાચીન જ્ઞાન ઉપયોગી થઇ પડ્યુ હતું અને તેથી ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી પણ પ્રાચીન હિન્દુઓના આ પરાક્રમો માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથકારો ચરક અને સુશ્રુત લગભગ અઢીહજાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીન છે. ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦) ઔષધ સગ્રહ માટે વિખ્યાત છે અને સુશ્રુત (ઇ. સ. ૧૦૦) શસ્ત્રવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તે બંને જણ કોઇ નવા શોધકો નહોતા· ફક્ત તેમના પૂર્વના સમયમા સંગ્રહ થયેલા જ્ઞાનભંડારને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનારા હતા. તેમના પુસ્તકોમા મળી આવતા વનસ્પતિ અને ઔષધના વર્ણનો, અને રોગોની ચિકિત્સા ઉપરથી તેમની પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ માટે આપણને આશ્ચર્ય અને અભિમાન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી. જે સમયમા ગૅલેન નામના પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાનની ખોટી માન્યતાઓના અધકારમા યુરોપના વૈદ્યો ગોથા મારતા હતા તે સમયમા (ઇસ્વી. પહેલા અને બીજા સૈકામા) રોગચિકિત્સા અને ઔષધનિદાનમા હિન્દુ વૈદ્યો પ્રવીણ હતાઃ તેમણે શસ્ત્રવિદ્યામા પણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને તે સમયના પુસ્તકોમા ૧૨૭ જાતના શસ્ત્રોનું વર્ણન કરેલુ છે.

ઔષધશાળા અને રોગગ્રહોની પ્રણાલિકા ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકાના સમયથી બધાયેલી છેઃ અશોકના સમયના સ્તભ લેખોમા ઢોર અને મનુષ્યના રોગનિવારણને માટે ઔષધોનું વર્ણન જોવામા આવે છે, ત્યારે યુરોપમા સાતસો વર્ષ પછી જ પહેલી ઇસાઇ ઇસ્પિતાલ ઇ. સ્વી. ચોથા સૈકામા કોન્સ્ટન્ટાઇને બંધાવી હતી. યુરોપમા નવી ગણાતી કેટલીએક ઔષધિઓ પ્રાચીન કાળથી હિન્દમા વપરાય છે. ધાતુઓ અને તેમની ભસ્મો પણ પહેલી હિન્દમા ઔષધ તરીકે વપરાતી શરૂ થઇ હતી. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન પ્રજાઓમા ધાતુમય ઔષધો બાહ્યોપચાર તરીકે વપરાતા. પરંતુ પારા અને બીજી ધાતુઓના ઔષધોની શોધ પહેલા હિન્દમા થઇ હતી. ઇસ્વી સાતમા સૈકામા વરાહમિહિરે પારા અને લોહની ભસ્મોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે પહેલાના સમયના ગ્રંથોમા ધાતુમય ઔષધોનું વર્ણન છે; આ બધા ગ્રંથોના આરબોએ તરજુમા કરીને સ્પેન દ્વારા યુરોપમા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. યુરોપમા ધાતુમય ઔષધોનો ઉપયોગ પેરેસેલ્સસના સમય પછી જ ·સોળમા સૈકામા થયો હતો. બારમા સૈકાના ગ્રીક હકીમોને પણ ત્રિફળા જેવી પ્રાચીન હિન્દ ઔષધિનું જ્ઞાન હતું; ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાના ડૉક્ટર

અસ નામના એક ગ્રીક વૈદ્યે ત્રિફળાનુ નામ "ત્રિફેરા પાર્વા" આપ્યુ હતું. હિન્દુ વૈદકમા સોમલ, લોહ, અને રસ (પારા) નો ઉપયોગ જોઇને આરબ અને યુનાની હકીમો વિસ્મય પામતા; હજુ આયુર્વેદ કરતા યુનાની દવાઓમા આ વાતુઓ અને તેમની બસ્મો ઘણુંજ ઓછા અંશે જોવામા આવે છે.

વૈદકની સાથે પ્રાચીન હિન્દુઓમા શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે ખીલવેલી હતી શરૂઆતમા તો યુદ્ધમા, ખેતીમા, અને શિકારમા થતા અકસ્માતમા તેનો ઉપયોગ સારો થવા પામ્યો હતો, અને તે સમયમા તીર, કાટા, શલ્ય, વગેરે શરીરમા દાખલ થયેલા અનિષ્ટ પદાર્થોને દૂર કાઢવાનુ કામ પ્રાથમિક હશે; અને તે સમયમા આ શસ્ત્રવિદ્યાને શલ્યવિદ્યા કહેવામા આવતી.

સુશ્રુત (ઇ. સ. ૧૦૦) ના સમય પહેલા આ શસ્ત્રવિદ્યા સારી સ્થિતિએ પહોચી હતી; મૃત અને જીવત પ્રાણીઓને ચીરીને તેમની અંદરની રચના જોવાને તેમજ, જીવત પ્રાણીઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામા તે સમયે ખાસ નવીનતા ગણાતી નહી. તે સમયમા બૌદ્ધ અને જૈન અહિંસાનો અંધ મત હાલના જેટલો પ્રચલિત થયો નહીં હોય એમ લાગે છે. પરંતુ પાછળથી તે મતની અસરને લીધે આ શસ્ત્રવિદ્યામા આગળ પ્રગતિ થઇ નહોતી. ઇ. સ. પહેલા સૈકામા શસ્ત્રવિદ્યાનુ જ્ઞાન હિન્દમા સારી રીતે પ્રસરેલુ હતું અને તે સમયના એક વિદ્વાન્ શસ્ત્રવૈદ્યનુ નીચેનુ વાક્ય એક અર્વાચીન શસ્ત્રવૈદ્યને શોભાવે તેવું છે—

"વૈદકમા શસ્ત્રવિદ્યા સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તેમા તર્ક અને બુદ્ધિના દોષ રહી શકતા નથી–અને શુદ્ધ હોવાથી તેનો ઉપયોગ શાશ્વત રહે છે, તે સ્વર્ગની ઉત્તમ બક્ષીસ છે અને કીર્તિ સપાદન કરવાનું નિશ્ચિત સ્થાન છે."

હિન્દુ શસ્ત્રવિદ્યામા ૧૨૭ જાતના શસ્ત્રોનુ વર્ણન છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને મીણ, દુધી, કાકડી, વગેરે ફળો આપવામા આવતા આ પ્રમાણે અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછીજ જીવન્ત અને મૃત પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા દેવામા આવતા. પાટા બાધવાને માટે મનુષ્યના શરીરના વળી શકે તેવા નમુના ઉપર પ્રેક્ટીસ (મહાવરો) કરાવતા

યુરોપમા સોળમા અને સત્તરમા સૈકા સુધી આ હુનર હજામોના હાથમા હતો. તેના કરતા પ્રાચીન હિન્દુ શસ્ત્રવૈદ્યો પોતાની વિદ્યામા સારી પ્રગતિ કરી શકયા હતા એ નિ:શક છે. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજામા મૃત શરીરની વહેમપૂર્વક પૂજા થતી હતી અને તેથી તેની ઉપર શસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગના પ્રસગો ભાગ્યેજ મળતા, અને તેથી ગ્રીક વૈદકના પિતા હિપોક્રેટસનુ શરીર રચના અને શરીરવ્યાપાર સબંધીનુ જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. પરંતુ તે સમયના હિન્દુ વૈદ્યોનું જ્ઞાન, તેમનું નિરીક્ષણ, અવલોકન અને વર્ણન કરવાની ચોકસાઇ વિસ્મયકારક છે. તેમણે ૫૦૦ પેશીઓનું વર્ણન આપેલુ છે તેમાથી ૪૦૦ હાથ અને પગ, હથેલી, અને આગળામા, ૬૬ શરીર trunk મા અને ૩૪ ખભાની ઉપરના ભાગમા દર્શાવેલા છે. તેમની અસ્થિની ગણત્રી અને વર્ણન, તેમના સમય અને તેમની વર્ણનની વિલક્ષણ પદ્ધતિ જોતા, અર્વાચીન અસ્થિવિદ્યા કરતા ઓછી ચોકસ ગણી શકાય નહી. હાલમા મનુષ્યના શરીરની મુખ્ય અસ્થિની સખ્યા આશરે બસે ગણાય છે; અને ચરકમા ૩૬૦ અને સુશ્રુતમા ૩૦૦ વર્ણવેલી છે ચરકે દાંતના મૂળ Sockets બત્રીસ અને ૨૦

નખને હાડકા અસ્થિ તરીકે ગણ્યા હતા તેથી તેની સંખ્યા ૬૦ જેટલી વધારે હતી. હાલની સંખ્યા કરતાં સુશ્રુતની સંખ્યા એકસો જેટલી વધારે હોવાનું કારણ એમ દર્શાવાય છે કે તેણે અસ્થિઓના ટેકા, અને Cartilage ને અસ્થિમાં ગણ્યા હતા.

પાચન–અન્નપાચન–નું વર્ણન પ્રાચીન હિન્દુ વૈદકમાં આપેલું છે; આમાશય Stomach માં ખોરાક પહેલાં ગળપણવાળા કફથી મિશ્રિત થાય છે અને ત્યાર પછી તેમાંથી અમ્લરસના સંયોગથી તેનું પાચન થાય છે. તેની ઉપર પિત્તના કાર્યથી રસ થાય છે. આ રસનો સ્વાદ કટુ લાગે છે. આ રસના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભાગ બને છે. સ્થૂલ ભાગ ધમનીઓ મારફત વ્યાન વાયુથી આખા શરીરમા પ્રસરે છે: અને સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધમનીઓ મારફત હૃદય (જેને રસનો ભંડાર ગણવામાં આવે છે) યકૃત્ (Liver) અને પ્લીહા (Spleen) માં જાય છે અને ત્યાં રક્તત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થૂલ રસમાથી વાયુ અને માંસાગ્નિની મદદથી પૃથ્વીમય તત્ત્વોમાંથી માંસ બંધાય છે; અન્નના પૃથ્વી અને આપમય તત્ત્વોમાંથી દેહમાંથી વાયુની મદદથી મેદ–ચરબી–બને છે; આ મેદ સૂક્ષ્મ અંશોમાંથી પૃથ્વી, વાયુ, અને તેજના સંઘાતથી શ્લેષ્મના આવરણમાં કઠિન હાડકાં અસ્થિ બંધાય છે; આ અસ્થિના પોલાણમા મેદ રહે છે અને તે મેદમાંથી શુક્ર બંધાય છે. આ વર્ણનમાં અપૂર્ણતા અને અચોકસાઇ ઘણી છે અને અર્વાચીન જ્ઞાનની સાથે તેને સરખાવી શકાય નહીં.

રસપરિક્રમણના આ જ્ઞાન ઉપરથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે રક્તપરિક્રમણની ગતિ વિષે પ્રાચીન હિન્દુઓને શંકા નહોતી. રસની અને રક્તની ગતિનું કેન્દ્રસ્થાન હૃદય છે એ વાત સ્વીકારાઇ હતી; રક્ત હૃદયમાં શિરાઓ વાટે જાય છે અને તેમાથી ધમની વાટે શરીરમાં પ્રસરે છે એટલી સાધારણ વાત તો તેમની સમજમાં હતી. પરંતુ તે સિવાય રક્તશુદ્ધિમાં હવા અને ફેફસાંનાં ઉપયોગ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ હતું. તે છતાં પણ તે સમયની બીજી પ્રાચીન પ્રજા કરતા ઉતરે તેમ ન હતું તે કહેવામા અત્યુક્તિ નથી. હૃદયને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે પ્રાચીન હિન્દુઓએ પણ ભુલ કરી હતી. હૃદયને ફક્ત રક્તાશય તરીકે નહીં પણ પાચન થયેલા રસનો ભંડાર ગણવામાં આવતું અને તેની સાથે ચેતનનું પણ સ્થાન ગણવામાં આવતું. આથી Nervous system નું જ્ઞાન પ્રાચીન વિદ્યામાં વાસ્તવિક રીતે ખરૂં નહોતું.

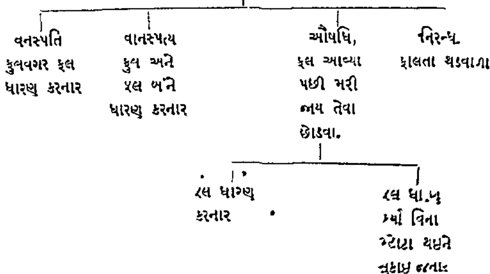
ચરક અને સુશ્રુતમાં હૃદયને મુખ્ય ઇંદ્રિય અને ચેતનનું સ્થાન કહેવામા આવ્યું છે; પરંતુ તે સમય પછીનાં તાંત્રિક પુસ્તકોમા મગજ, અથવા તો બ્રહ્મરંધ્રને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; તેની સાથે જ્ઞાનતંતુઓ, નાડીઓ (Nerves) અને જ્ઞાનતંતુચક્રોનું અને તે દરેકની માનસિક સ્થિતિ અને વિચારની સાથેના સંબંધનું વર્ણન મળે છે. યૌગિક સંપ્રદાય પ્રમાણે જીવ–આત્મા મગજના બ્રહ્મરંધ્ર વિભાગમાં (મગજની મધ્યરેખા અને Munroe's foramen ની વચ્ચેના સ્થાનમાં) રહે છે; અને તેમાંથી બ્રહ્મદંડ (કરોડના હાડકા-મેરૂ) મા, બ્રહ્મનાડી, સુષુમ્ના નાડી, અને મનોવહા નાડીમાં રમે છે. સુષુમ્ણાના મધ્ય રજ્જુમાંથી "ઇડા" અને "પિંગલા" નામની નાડીઓ (જ્ઞાનતંતુઓ) નીકળે છે. તે વર્ણનનાં દસ ચક્રોમાથી ત્રણ ચક્રો ખાસ અગત્યનાં છે. એક તો આજ્ઞાચક્રમાથી

ગતિ અને ચલનના ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે, બીજુ મનશ્ચક્ર જેમા જ્ઞાનેદ્રિયના તંતુઓ –ગધવહા, રૂપવહા, શબ્દવહા, રસવહા, અને સ્પર્શવહા નાડીઓ એકઠી થાય છે. મનશ્ચક્ર મનોવહા નાડીથી જીવની સાથે સયુક્ત થાય છે ત્યારે જ સવિકલ્પ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનતતુઓની સખ્યા એકદર સાતસો ઉપરની ગણવામા આવે છે. આ વર્ણન અર્વાચીન જ્ઞાનતતુસસ્થાનના વર્ણનની સાથે સદતર મળતુ આવતુ નથી. તો પણ તેનો કેટલો-એક ભાગ ખરો પડે છે એ માટે તે કાળના હિન્દુઓને ધન્યવાદ ઘટે છે સાધારણ વૈદક વિદ્યા માટે આ જ્ઞાન ઉપયોગી નહીં હોય પરતુ યોગીઓ અને યોગના ઉપાસકો હજુપણ એ વિચારપ્રણાલિકાને સત્ય સમજીને ચાલે છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓ ગર્ભવિદ્યા, ગર્ભપોષણ અને ગર્ભવૃદ્ધિ વિષે સારૂ જાણતા હતા *મડદા ચીરીને અથવા તો બીજી રીતે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ અને અવલોકનથી પ્રાપ્ત કરેલુ* તેમનુ જ્ઞાન અર્વાચીન સમયમા પણ બહુ અશુદ્ધ ગણી શકાય નહી. સુપ્રજનનવિદ્યા અને અન્વય Heredity ના તત્ત્વો પણ તેઓ સારી રીતે સમજ્યા હતા જાતિની શુદ્ધિ જાળવવા માટે અને વિદેશી અને અનાર્ય પ્રજાઓને દૂર રાખવાને માટે જ્ઞાતિસસ્થા ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી હશે, અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્નના સિદ્ધાન્ત નીચે સુપ્રજનન વિદ્યાના તત્ત્વોનો ભાસ થાય છે. તે ઉપરાત બીજા રીવાજો, અને પ્રણાલિકા ગર્ભરક્ષણ અને સુપ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે અનેક રીતે અનુકૂલ હતા આ રીવાજો સાપ્રત કાળમા કેટલે અંશે ઉપયોગી છે એ વિવાદગ્રસ્ત વિષયમા ન ઉતરતા આપણે એટલુ તો કહી શકીશુ કે પ્રાચીન સમયની બીજી પ્રજાઓ કરતા હિન્દુ વિદ્વાનોનુ આ વિષયનુ જ્ઞાન વધારે ઉત્તમ પ્રકારનુ હતું.

૧૦. વનસ્પતિ વિદ્યા.

ઔષધને માટે આવશ્યક વસ્તુઓને સ્વહસ્તે એકઠી કરવાની પદ્ધતિને લીધે પ્રાચીન હિન્દુ વૈદ્યોનુ વનસ્પતિ વિદ્યાનુ જ્ઞાન તે સમયમા ઉચ્ચ પ્રકારનુ હતું વનસ્પતિઓનુ ચરકમા અને ચક્રપાણિમા નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામા આવ્યુ હતું.

વૈશેષિક સંપ્રદાયના પ્રશસ્તિપાદ નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરે છેઃ—

(૧) તૃણ—ઘાસ. (૨) ઔષધિ—ફુલ થયા પછી સુકાઇ જનારા. (૩) લતા—વેલાઓ (૪) અવતાન—બાગનાં ઝાડો અને છોડવા. (૫) વૃક્ષો—ફુલ અને ફલ ધારણ કરનાર. (૬) વનસ્પતિ—ફુલ વગર ફલ ધારણ કરનાર.

ઉદયન (ઈ. સ. ૯૭૫), વૃક્ષ અને વનસ્પતિમાં જીવન, મરણ, ઉંઘ, જાગરણ, રોગ, દવાની અસર, બીજમાથી સજાતી અનુબન્ધ, અનુકૂલ પદાર્થ તરફની ગતિ અને પ્રતિકૂલ પદાર્થથી દૂર જવું વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરે છે. સૂર્યમુખી ફુલની સૂર્ય તરફની ગતિના વિચાર ઉપરથી ઉપજતી કવિતા અને બીજી અનેક કલ્પનાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. સૂર્યની શક્તિ વનસ્પતિઓમાં એકત્રિત થાય છે અને મૃત વૃક્ષોને બળતણ તરીકે વાપરતાં આ સૂર્યશક્તિનો જ ઉપયોગ થાય છે.

વનસ્પતિમાં જીવ હોઇ શકે અને તેમનામા પ્રાણીજીવનનું સાદશ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે એ વિચાર અર્વાચીન વનસ્પતિવેત્તાઓને કબુલ કરાવવાને માટે સર જગદીશ ચંદ્ર બોસને વીસ વર્ષ લાગ્યા; પરંતુ પ્રાચીન હિન્દુઓને લજ્જાવતી-લજામણીમાં "**સંકોચાદિ પરિષ્ફુટી ક્રિયા**" નું જ્ઞાન હતુ. વનસ્પતિ જીવનનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં ગુણરત્નાકર નામના જૈન ગ્રંથમા વનસ્પતિમાં (૧) બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા (૨) નિયમિત વૃદ્ધિ (૩) નિદ્રા, જાગ્રદવસ્થા, (૪) સ્પર્શથી સંકોચ અને વિકાસ, અને આધાર (ટેકા) તરફની ગતિ (૫) ઘા વાગવાથી અને છોલાવાથી સુકાઇ જવું, (૬) આહારની અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતાની સાથે તેમની વૃદ્ધિ અને મરણ, વ્યાધિ રોગનિદાન, અને વૃક્ષાયુર્વેદ, વગેરેનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. વૃક્ષો અને વનસ્પતિમાં ચેતના અને અંતઃસંજ્ઞા હોય છે એ તો હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં સ્વીકારાય છેઃ તેમનામાં સુખ દુઃખ અનુભવવાની શક્તિ હોય છે પણ તે અતિમંદ અને ગુપ્ત હોય છે. **वृक्षास्तु चेतनावन्तोऽपि तमश्छन्नज्ञानतया शास्त्रोपदेशविषया एव** ।–ચક્રપાણિ. પરંતુ તેમની એ ચેતના મનુષ્ય જેવા પ્રાણીના મગજના વિચારો કરતા ભિન્ન પ્રકારની છે કે કેમ એ એક ઘણો ગૂઢ પ્રશ્ન છે. મનુષ્ય થાકી જાય છે ત્યારે તેના જ્ઞાનતંતુઓ અને મગજમાં જે કાંઇ ફેરફાર થાય છે, તેવો માનસિક વ્યવહાર હજુ સુધી સ્પષ્ટ રીતે વનસ્પતિઓમાં જોવામાં આવતો નથી. સર જગદીશનું કામ આ દિશામાં ચાલુ છે અને તેમાંથી હજુ ઘણી આશા રખાય છે. પરંતુ એક શંકા-પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિમાં એક જ પ્રકારનું જીવન હોય અને તેમની ઉત્ક્રાન્તિ સિદ્ધ થઇ શકતી હોય તો પછી સર્જન અને સૃષ્ટિકારની શી જરૂર ?

૧૧ પ્રાણીવિદ્યા.

વનસ્પતિ વર્ણનની સાથે પ્રાણી વર્ણન અને તેમના વર્ગીકરણમા પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા. યજ્ઞમાં અપાતા પ્રાણીઓની આહુતિના રીવાજને લીધે, ખેતીમાં ઢોરના ઉપયોગને લીધે, અને યુદ્ધમાં ઘોડાઓના અને હાથીના ઉપયોગને લીધે, તેમજ માંસ મત્સ્યાદિના ખોરાકમાં અથવા ઔષધમાં ઉપયોગને લીધે, પ્રાણીઓના બહારના વર્ણન અને તેમની અંદરની રચના વગેરેનું જ્ઞાન તેમને સારી રીતે થવા પામ્યું હતું. દક્ષણે આપેલુ હરણ અને

ાક્ષિઓનું, તેમના બહારના દેખાવ અને વર્ણનું ચોક્કસ વર્ણન ઘણા અંશે ખરૂં છે. સુશ્રુ-ામા ૭ જાતની કીડીઓ; (પિપીલિકા), ૭ જાતની માખો, પાચ જાતનાં મચ્છર, આઠ નતના કાનખજુરા, ત્રીસ જાતના વીંછી અને ૭ જાતના કરોળીઆનું વર્ણન છે. પ્રાણી-ઓના વર્ગીકરણમાં તેમની જન્મ અને ઉત્પત્તિ પ્રમાણે, અથવા તો તેમની Senses જ્ઞાને-દ્રિય, તેમનું વર્તન, અને તેમની મનુષ્યને ઉપયોગિતાના ઉપર આધાર રાખવામા આવતો. ભવિષ્યપુરાણમાં નાગ અને સાપમાં કેવી રીતે પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે, કઇ ઋતુમાં ઈંડાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કઈ ઋતુમા ઈંડાનું નર અને માદા ભક્ષણ કરે છે વગેરેનું વર્ણન, ઇંડા પરિપક્વ થતા તેના લાલ રંગ ઉપરથી નર અને સોનેરી રંગ ઉપરથી સ્ત્રી સર્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, જન્મ્યા પછી સાત દિવસમા સાપનો રંગ ઘેરો થાય છે અને પંદર દિવ-સમાં દાંત આવે છે અને બાવીસ દીવસે દાંતમા ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે અને પચીસમી રાત્રે મા ઝેર કાતીલ થાય છે, ૭ ૭ મહીને સાપ કાચળી ઉતારે છે; મનુષ્ય, નોળીઓ, મોર, ચકોર, બિલાડી, વીંછીથી સાપનું મોત થાય છે, પરંતુ તેમાથી બચવા પામે તો તે ૧૨૦ વર્ષ જીવે છે—આ વર્ણન ઉપરથી પ્રાચીન હિન્દુઓનું સૃષ્ટિનું અવલોકન અને નિરીક્ષણ શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે. પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમાં સ્વેદજ (તાપ અને ભેજમાં ઉત્પન્ન થતા) અંડજ (ઇંડામાથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ, કીટ, કીડી) ઉદ્‌ભિજ્જ (અવ્યક્ત રૂપમા ઉત્પન્ન થતા) દેડકા [प्रावृट्काले ततः (महेश्वर शुक्रात्) मण्डोदके जाताः] અને જરાયુજ placental ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓ ચતુષ્પાદીઓ એ મુખ્ય હતા. આ પ્રાથમિક વર્ગીકરણના દાખલા ડો. વજેન્દ્રનાથ સીલે આપેલા છે. પરંતુ તે સઘળામાં બાહ્ય વર્ણન સિવાય અંદરની રચના અને અંદરની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન આધારભૂત નહી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અર્વાચીન વિજ્ઞાનમા તે ઉપયોગી થઇ પડે તેમ નથી. તેથી પ્રાચીન હિન્દુઓને પ્રકૃતિ અધ્યયન, પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ અને અવલોકન માટે આપણે જેટલો ધન્ય-વાદ આપીએ તેટલો ધન્યવાદ તેમની પ્રાણીઓની અંતર રચના અને અંતર પ્રવૃત્તિના અભ્યાસને માટે આપી શકાય નહીં; તેનું એક કારણ એ કે તેમનુ નિરીક્ષણ અને વર્ણન એકજ દૃષ્ટિથી કરવામા આવ્યું હતું અને તે તત્ત્વજ્ઞાનની અને ધાર્મિક વિચારના સંઘટ્ટનની દૃષ્ટિથી. દરેક વિદ્યાને ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનથી તદન છુટું પાડવાની હાલની પદ્ધતિ તે સમયમા પ્રચલિત નહોતી.

ઉપસંહાર.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓએ એકજ વિષયમાં નહીં પણ વિજ્ઞાનની લગભગ બધી શાખાઓમાં એક સરખા પ્રકારની પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, અને આયુર્વેદનું તેમનુ જ્ઞાન બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતાં અપ્રતિમ હતું; અને પાછળથી આરબ, તુર્કી અને સ્પેનીશ પ્રજાઓ મારફત આ જ્ઞાન યુરોપને પહોચ્યું નહોત, તો મધ્યકાલીન યુરોપના અંધકારનો સમય વધારે લંબાયો હોત. વિજ્ઞાનની બધી શાખામાં મેળવેલી પ્રવીણતા ધ્યાનમાં રાખીએ તો પછી ખાલ્ડીઅન, ઇજી-પ્શીઅન, ગ્રીક, શીનીશઅન, કે સીરીયન પ્રજાઓના સંસર્ગથી જ હિન્દમાં વિજ્ઞાનનો પાયો

નંખાયો હતો એ મત સ્વતઃ તુટી જાય છે; કારણ કે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિન્દી વિદ્વાનો પોતાના સ્વતંત્ર અન્વેષણથી પ્રકૃતિનાં ગૂઢ સત્યો શોધી કાઢવાને સમર્થ હતા.

બીજું એક યાદ રાખવાનું છે કે હિંદમાં વિજ્ઞાનનો દીપ અમુક સમય સુધી ઝળકીને બુઝાઇ ગયો નહોતો. વૈદિક સમયથી પૌરાણિક કાળ સુધીનાં લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી અને ત્યાર પછી બીજાં પંદરસો વર્ષ સુધી પણ આ દીપની જ્યોતિનો પ્રકાશ દેશમાં સર્વત્ર પથરાઇ રહ્યો હતો. દેશનો વિસ્તાર વિશાળ હોવા છતાં પણ વિજ્ઞાનભક્તોને આ દીપનો પ્રકાશ બધે પહોંચતો. તેથી ફક્ત કાશી જેવા મ્હોટાં શહેરોમાંજ નહી પણ પંજાબમા તક્ષિલા, બંગાલામા નાલન્દ, રજપુતાનામાં ઉજ્જયિની અને તેમના જેવા બીજા અનેક સ્થળોમાં વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમા મચ્યા રહેતા હતા. નાલન્દ, વિક્રમશીલા ઉદન્દપુરના મઠોમાં દસ દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણતા અને તેમને રસાયનશાસ્ત્ર શીખવવામા આવતું એ વિષે ડૉ. રૉયે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦) પંજાબનો રહેવાશી હતો; સુશ્રુત (આશરે ઇ. સ. ૧૦૦) કાશીમાં રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છેઃ વાગ્ભટ (આશરે ઇ. સ. ૭૦૦) નું નિવાસસ્થાન સિંધમાં હતું; ચક્રપાણિ (ઇ. સ. ૧૦૫૦) બંગાલી હતો; આર્યભટ્ટ ઇ. સ. ૪૭૬ મા પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યો હતો અને સારંગધર (ઇ. સ. ૧૩૫૦) રજપુતાનામાં રહેતો. તે ઉપરાંત મગધ, ઓરીસા, નેપાલ, તિબેટ, દખ્ખણ, કલિંગ, અને કોંકણ પ્રાંતોમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિકોનાં નામ મળી આવે છે. આવા મ્હોટા વિસ્તાર ઉપર પથરાઇ ગયેલા વિદ્વાનમંડળમા દૃષ્ટિબિંદુ અને કાર્યક્રમની ભિન્નતા જોવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી પ્રાપ્ત થતી વિવિધતા અને નવીનતા હિન્દુ પ્રાચીન વિજ્ઞાનનું એક ખાસ લક્ષણ છે. તેથી ઉલટું વાસ્તવિક સહકાર ટીકા, અને વિવેચનના અભાવે અપૂર્ણતા વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. તે છતાં તમારી ખાત્રી થઇ હશે કે પ્રાચીન હિન્દુઓનું વિજ્ઞાન ઉંચા પ્રકારનું હતું, અને આ વારસો મેળવવાને અને સાચવવાને માટે, અને તેને અર્વાચીન સમયને અનુકૂલ રૂપમા મુકવાને માટે ઘણી મહેનત અને ખંતની જરૂર છે. વનસ્પતિ વિદ્યાના એકજ નિયમની અર્વાચીન દૃષ્ટિએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સર જગદીશ બોસે પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. એવા અનેક વિદ્વાનો ગુજરાતમા નીપજે અને ગુજરાતના વિજ્ઞાનના સાહિત્યમા અભિવૃદ્ધિ કરે અને હિન્દનું પ્રાચીનં ગૌરવ અર્વાચીન પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરામશું.

ચરક સંહિતામાં દઢબલનો હાથ.

(લેખકઃ—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી.)

આયુર્વેદના મૂળભૂત અને પરમ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થો ત્રણ; ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ. આ ત્રણ ગ્રન્થોને માનથી વૃદ્ધત્રયી કહે છે. પણ આ ત્રણમાંયે ચરક અને સુશ્રુત વાગ્ભટ કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર છે. વાગ્ભટે એ બેયનો ઘણો આધાર લીધો છે. ચરક સુશ્રુતમાં સુશ્રુત વધારે ચોક્કસ અને વધારે સર્વગ્રાહી છે ત્યારે ચરક વધારે પ્રાચીન છે. ટુંકામા આયુર્વેદનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ ચરકસહિતા છે.

મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે ઉપદેશ કર્યો, એના શિષ્ય અગ્નિવેશે કાયચિકિત્સાનું તંત્ર રચ્યું અને એમાં વિશાળ સુધારા વધારા કરી ચરકે એનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો. આનું નામ ચરકસહિતા. અત્યારે તો આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા નામથી જ પ્રખ્યાત થયો છે અન એમાં કાઇ નવાઇ પણ નથી. હાલની ચરકસંહિતામાં પુનર્વસુ આત્રેયનો કેટલો ભાગ છે? અગ્નિવેશે એમાં શું વધાર્યું છે?—કે ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરતા મૂળનું કેટલું એમ ને એમ રાખ્યું અને કેટલું પોતે નવું ઉમેર્યું એ કાઇ સમજાતું નથી. એ નક્કી કરવાનું કાઇ સાધન પણ નથી.

પ્રતિસંસ્કર્તાનુ કર્તવ્યક્ષેત્ર પણ નાનુ નથી. ચરકસંહિતામા જ લખ્યું છે કે.-

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यातिविस्तरम् ।
सस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराण च पुनर्नवम् ॥ च. सि. अ. १२

અર્થ—"ટુંકામા કહ્યું હોય તેનો વિસ્તાર કરે, વધારે પડતું લાંબુ હોય ત્યાં ટુંકું કરે; ટુંકામા સંસ્કર્તા જૂના તંત્રને ફરી નવું કરે છે." આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અગ્નિવેશ તંત્રના લખાણને ચરકે પોતાના દેશકાળના આયુર્વેદના જ્ઞાનની કક્ષામા મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઇએ. આ રીતે જોતા આ ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તે યોગ્ય જ છે. પણ ચરકાચાર્યે જે રુપમાં આ ગ્રન્થ એમના શિષ્યોને આપ્યો હશે તે રૂપમાં આજે આપણી પાસે નથી. ચરકે સંપૂર્ણ કર્યો હતો કે નહિં તે પણ આપણે જાણતા નથી. પણ ઘણા વખત પહેલા ગ્રન્થ ત્રુટિત થઇ ગયો હતો અને પંચનદના દઢબલે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી ગ્રન્થ સપૂર્ણ કર્યો, પણ નામ ચરકસહિતા જ રહેવા દીધું; તેણે પોતાની અનુપૂર્તિમાં પણ અગ્નિવેશ પુનર્વસુ આત્રેયને પૂછે છે અને આત્રેય જવાબ આપે છે એ રીતનું લખાણ કર્યું છે. પણ ગ્રન્થમા પોતાની રચના વિશે બે સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચિકિત્સાસ્થાનની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે બે શ્લોકો છે.—

अस्मिन्सप्तदशाध्यायाः कल्पा सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥
चि. ५. ६.

तानेतान्कापिलबलः शेषान्दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥
चरक. चि. अ. ३०

વળી આખા ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥
चरक. सि. अ. १२.

ભાવાર્થ—ચરકસંહિતામા ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો, કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એટલું મળતું ન હતું (દૃઢબલના વખતમાં) તેથી ચરકસંહિતાને સંપૂર્ણ કરવા માટે બીજાં ઘણાં તંત્રોમાંથી વસ્તુ લઇને પંચનદ પુરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપિલબલ દૃઢબલે એટલો ભાગ ઉમેરીને ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ કરી.

એક કાળે ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ અધ્યાયો, કલ્પના ૧૨ અને સિદ્ધિસ્થાનના ૧૨ અધ્યાયો સાથે સંપૂર્ણ હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. દૃઢબલે એ પરંપરાને અનુસરીને જ આટલા અધ્યાયો ઉમેર્યા હશે. સૂત્ર સ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયમાં ચરકસંહિતાની અનુક્રમણિકા આપી છે પણ એ તો કદાચ દૃઢબલની લખેલી હોય અથવા એની પણ પછી કોઇ પંડિત વાંચનારે લખેલી હોય. સૂત્રસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયના ૩૦ મા શ્લોકથી એ અધ્યાયના અન્ત સુધીના શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા–હાલની ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ થયા પછી લખાયેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે ચરકસંહિતાનાં જુદાં જુદાં સંશોધનોમાં આ શ્લોકોનો પાઠ જુદો જુદો મળે છે. ખાસ કરીને ચિકિત્સા-સ્થાનના અધ્યાયોના વર્ણનમાં મોટો ફેર છે. (સરખાવો નિર્ણયસાગરનો પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગુટકો અને ચક્રપાણિદત્તની ટીકા સાથે નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ આવૃત્તિ.)

દૃઢબલને, ચરકસંહિતામાં શું શું હતું તે વિશેની શ્રુતપરંપરા ઉપરાંત પુનર્વસુ આત્રેયના ભેલ, જતુકર્ણ, પરાશર વગેરે શિષ્યોનાં તંત્રોની રચનામાંથી પોતે કેવી રચના કરવી તે વિશે મદદ મળી હોય એ સંભવિત છે. વસ્તુ બીજાં તંત્રોમાંથી લીધું છે એમ તો એ પોતે જ કહે છે.

હવે દૃઢબલ વિશે બે શંકાસ્થાનો રહ્યાં (૧) એનો સમય અને (૨) ચિકિત્સ્થાનના કયા કયા અધ્યાયો દૃઢબલના છે તે. (કલ્પ ને સિદ્ધિસ્થાન માટે તો કાંઇ પ્રશ્ન જ નથી.)

દૃઢબલ વિશે બે માહિતી તો એ પોતે જ આપે છે:–એક તો પોતે કપિલબલના પુત્ર છે તે, અને બીજું પોતે પંચનદપુરમાં જન્મ્યા છે તે. આ પંચનદપુર તે કયું સ્થાન એ વિશે ઘણા વિવાદો પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તાઓએ કર્યા છે. પંચનદ તે પંજાબ નહિં એ તો નિર્વિ-

વાદ લાગે છે કારણ કે દૃઢબલ પંચનદ નામના શહેરની વાત કરે છે. આ દેશમાં જૂના કાળમાં પંચનદ નામનાં અનેક સ્થાનો હતાં પણ ડા. હૅર્નલના મત પ્રમાણે કાશ્મીરમાં જે પન્તત્રીનોર નામનું ગામ છે, જેની પાસે પહેલાં-કાશ્મીરના રાજા અવન્તિવર્માના વખતમાં જેલમ અને સિન્ધુનો સંગમ થતો હતો (જુઓ રાજતરંગિણી ૪-૨૪૮ તથા એ ઉપર આ સંગમના ફેરફાર વિશે ડા-સ્ટીનનું વિવરણ Vol II Pp. 239, 419), તે દઢબલનું પંચનદપુર. ચક્રપાણિદત્ત અને વિજયરક્ષિત ચરકસંહિતામાંથી ઉતારા કરતાં કાશ્મીર પાઠનો કેટલીક વખત ઉલ્લેખ કરે છે (જુઓ च. चि. अ. १ ની ટીકા તથા **मधुकोष अर्शचिकित्सा**): અને જે અધ્યાયો દઢબલના પોતાના છે તેમાં દૃઢબલના નામથી ઉતારો કરે છે. અર્થાત્ ચરકસંહિતામાં ખૂટતા અધ્યાયો ઉમેરતી વખતે બાકીના ભાગનો દઢબલે જે પુનઃ સંસ્કાર કરેલો તેને આ ટીકાકારો કાશ્મીરપાઠ કહે છે. એટલે કે આ ટીકાકારોના વખતમાં ચરકસંહિતાની એક ત્રુટિત-દઢબલના ભાગ વગરની દેશના બીજા ભાગમાં પ્રચલિત પ્રત હશે અને બીજી દઢબલના ભાગવાળી પ્રત હોવી જોઇએ. આ કાશ્મીરમાં લખાયેલી પ્રતોમાં બીજા ભાગમા યે ક્વચિત્ પાઠાંતર નિવાસનું. ટુંકામાં દઢબલનું મૂળ સ્થાન કાશ્મીરમાં માનવામાં હરકત નથી.

દૃઢબલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે અત્રત્ય વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે વાગ્ભટ્ટ ચરકના દૃઢબલે ઉમેરેલા ભાગમાંથી ઉતારા કરે છે. માટે એ વાગ્ભટ્ટ પહેલાં ઘણે વખતે-લગભગ ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં થઇ ગયા હોવા જોઇએ. આથી વિરુદ્ધ ડા. હૅર્નલનો એવો મત છે કે અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ અને અષ્ટાંગ હૃદયકાર વાગ્ભટ્ટ બન્ને ભિન્ન છે. અને દઢબલ અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વાગ્ભટ્ટથી તથા નિદાનકાર માધવથી અર્વાચીન અને અષ્ટાંગહૃદયકાર વાગ્ભટ્ટથી પ્રાચીન છે.

ઐતિહાસિક વિચાર ન કરનારો આપણો જૂનો વૈદ્યવર્ગ તો સંગ્રહકાર, હૃદયકાર તથા રસરત્નસમુચ્ચયકાર ત્રણેયને એક જ માને છે. પણ રસરત્નસમુચ્ચયની અતિ અર્વાચીનતા-અષ્ટાંગહૃદય પછી રચાયેલા અનેક ગ્રન્થોમાંથી રસરત્નસમુચ્ચયમા કરાયેલા અનેક ઉતારા વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણોનું જોર જોઇને કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે રસરત્નસમુચ્ચયકારને તો જુદા સ્વીકારે છે. પણ સંગ્રહકાર અને હૃદયકારનો પ્રશ્ન હજી વિવાદગ્રસ્ત છે. માટે હૅર્નલની મુખ્ય દલીલોનો અહીં ટુંકામા વિચાર કરવો ઠીક જણાય છે. (કવિરાજ ગણનાથસેને કે બીજાએ આ દલીલોનું ખંડન કરેલું જાણ્યું નથી.)

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન નક્કી કરતા હૅર્નલ કહે છે કે સંગ્રહકાર ચરક અને સુશ્રુત પછી ગયા છે. આયુર્વેદની પરંપરા પણ ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ એ રીતે ચરક સુશ્રુત, પછી વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન માને છે. સંગ્રહકાર પોતે ચરક સુશ્રુતનો નામથી ઉલ્લેખ કરે છે તથા એમાથી કેટલીકવાર શબ્દશઃ ઉતારા કરે છે. એના વખતમાં ચરકસંહિતા અપૂર્ણ હતી પણ સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન રચાઇ ગયું હતું, એમ ડા. હૅર્નલ માને છે પણ નિ:સંદિગ્ધ રીતે નથી કહી શકતા. કારણ કે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કોઇ સ્થળે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાથી સ્પષ્ટ ઉતારો કર્યો હોય એવું પ્રમાણ એમને મળ્યું નથી: પણ સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન કરતાં અષ્ટાંગસંગ્રહની અર્વાચીનતાના અનેક આડકતરાં પ્રમાણો છે. દાખલા તરીકે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું અક્ષિરોગનં

પ્રકરણ. જો કે સામાન્ય રીતે સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનના તે પ્રકરણને મળતું છે; પણ સુશ્રુતની અક્ષિરોગોની ૭૬ સંખ્યા ગણવાની રીત વધારે સ્વાભાવિક અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની, એને બદલે ૯૪ અક્ષિરોગો ગણવાની રીત વધારે કૃત્રિમ અને પંડિતાઇ ભરેલી લાગે છે. બીજી અનેક બાબતોમાં વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનથી અર્વાચીનપણું દેખાય છે. સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન ઇ. સ. પહેલા શતકમાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો સમય તે પછી ઘણે વખતે ઇ. સ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકવા માટે ડા. હર્નલ નીચેનાં કારણો આપે છે. ચીનાઇ બૌદ્ધ પ્રવાસી ઇત્સીંગ જે ઇ. સ. ૬૭૫ થી ૬૮૫ સુધીનાં દશ વર્ષો નાલન્દાનાં શારદાપીઠમાં રહ્યા હતા; તે પોતાના Record of Buddhist Practices પુસ્તકમા લખે છે:– Eight arts (*i. e* branches of medicine) formerly existed in eight books, but lately a man epitomised them, and made them into one bundle (or book) અને ઉમેરે છે કે 'all physicians in the five parts of India (*i. e.* the whole of India) practise according to his book.'

'વૈદકવિદ્યાનાં આઠ અંગો માટે પહેલાં આઠ જુદાં જુદાં પુસ્તકો હતાં અને પાછળથી એક માણસે એ આઠેયનો એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે અને હિન્દુસ્થાનના બધા ભાગના વૈદ્યો હવે એ પુસ્તક પ્રમાણે વૈદું કરે છે.' આ શબ્દો બહુ સ્પષ્ટ નથી. સંહિતાઓ પહેલાં, સૂત્રગ્રંથો જુદાં જુદાં દરેક અંગ ઉપર હતા એ વાત ખરી, પણ એ રીતે તો આ વાક્ય સુશ્રુતને પણ લાગુ પડે. પરંતુ ચીનાઇ પ્રવાસીના 'સંગ્રહ' શબ્દ ઉપર ઘણો ભાર મુકીને હર્નલ આ શબ્દો અષ્ટાંગસંગ્રહને લાગુ પડે છે એમ ગણે છે. વળી પાછળથી (lately) શબ્દનો અર્થ ઇત્સીંગ આવ્યા પહેલાં થોડા વખત ઉપર જ એવો કરીને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ ઇ. સ. ૬૨૫ ની આસપાસ થઇ ગયા હોવા જોઇએ એમ નિર્ણય કરે છે. (જુઓ Studies in the medicine of ancient India, Introduction, 10–11.) આ વિષયમાં જૉલી જેવા આયુર્વેદના પાશ્ચાત્ય જ્ઞાતાનો મતભેદ છે. તેઓ ઇત્સીંગના શબ્દો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટને જ લાગુ પડે એવા છે એમ માનતા નથી. (જુઓ Journal of the Ro-A. Society 1907, Pp. 172–175) હર્નલ બીજી વાત એ કરે છે કે સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાન પછી શારીર (anatomy) નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આ દેશના વૈદ્યોમાંથી ઘટતું ગયું છે. આ શારીર જ્ઞાનની અધોગતિના ક્રમની શરૂઆતમાં જ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન દેખાય છે. સુશ્રુતમાં મનુષ્ય શરીરની રચના વિશે ઘણો સરસ પરિચય પગલે પગલે દેખાય છે. એથી ઉલટું વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનું શારીરનું વર્ણન પરસ્પર વિરોધ અને દેખીતા પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું ઘણે સ્થળે છે. અષ્ટાંગહૃદયમાં તો ૩૬૦ હાડકાનો અર્ધા શ્લોકમાં ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. વળી આંખના મોતીઆ જેવા રોગની શસ્ત્ર ચિકિત્સાનું સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનમાં ઘણું વિસ્તૃત વિવેચન છે; જ્યારે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાં ટુંકામાં પતાવ્યું છે અને અષ્ટાંગ હૃદયમાં તથા ચરકની દૃઢબલની અનુપૂર્તિમાં એ પ્રકરણ બીલકુલ નથી. ટુંકામાં આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના સ્થાન ઉપરથી હર્નલ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સુશ્રુત પછી ઘણે વખતે વૈદ્યોમાંથી શારીરજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ઘટવાને લાગે એટલા વખતે અને માધવ, દૃઢબલ અને અષ્ટાંગ હૃદયકારની પહેલાં વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ થયા છે.

· માધવ, દૃઢબલ અને વાગ્ભટ્ટ (અષ્ટાંગહૃદયકાર) ના સમય માટે હર્નલનો એવો મત છે કે એ ત્રણેય વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પછી અને ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તની પહેલાં થયા છે, અને ચક્રપાણિદત્ત ઈ. સ. ૧૦૬૦ ની આસપાસ થઇ ગયા છે. ચક્રપાણિદત્તના સમય માટે સંશય નથી, કારણ કે એણે પોતે જ સૂચન કર્યું છે. ચક્રપાણિદત્ત પહેલાં માધવ, દૃઢબલ અને વાગ્ભટ્ટ થઇ ગયા છે એ બાબતમાં પણ મતભેદ નથી. ચક્રપાણિદત્તે દૃઢબલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અનેક વાર કર્યો છે, વાગ્ભટ્ટમાથી નામ સાથે ઉતારા કર્યા છે અને માધવ નિદાનના ક્રમને ચક્રસંગ્રહમાં અનુસરે છે. ચક્રદત્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વૃન્દને અનુસરે છે (**यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगान्**० એ ચક્રપાણિદત્તનું વચન સ્પષ્ટ છે) અને વૃન્દ તથા ચક્રપાણિ માધવ નિદાનનો ક્રમ સ્વીકારે છે. (**गदविनिश्चयजक्रमेण-वृन्द**) માટે ચક્રપાણિ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષે અર્થાત્ નવમા શતકમા વૃન્દ થઇ ગયા અને તે પહેલાં બસો વર્ષે નિદાનકાર માધવ એમ કવિરાજ ગણનાથસેનનું માનવું છે (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ઘાત.) આઠમા શતકના ખલીફ હરૂન અલરશીદના રાજ્યમા બીજા સાથે માધવના ગ્રન્થનું પણ અરબ્બીમાં ભાષાંતર થયું છે એ પુરાવાથી ઉપલા અનુમાનને ટેકો મળે છે. હર્નલ પણ માધવને સાતમા આઠમા શતકમા માને છે, પણ દૃઢબલ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર વાગ્ભટ્ટ બે માટે જ બધો મતભેદ છે ગણનાથસેનના મત પ્રમાણે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર એક જ છે. કારણ કે બેય ગ્રન્થોની ભાષા સરખી છે. પિતાના નામ સાથે ગ્રન્થકર્તાનું નામ એક છે (પણ એમ તો રસરત્નસમુચ્ચયમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે). સંગ્રહ અને હૃદય વચ્ચે ક્યાંય મતભેદ દેખાતો નથી. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રન્થ લખીને પછી એમાથી હૃદય જેવો નાનો પણ ઉપયોગી આ ગ્રન્થ રચ્યો છે એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે.

અષ્ટાંગહૃદયના શબ્દો ખરેખર બહુ સ્પષ્ટ છે:—

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमंथनेन
योऽष्टांगसंग्रहमहामृतराशिराप्तः
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमाना
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ॥

अ. ह. उ. अ. ४०

"અષ્ટાંગ વૈદક રૂપ મહા સમુદ્રનું મંથન કરીને જે અષ્ટાંગસંગ્રહ રૂપ મહા અમૃતરાશિ મળ્યો તેમાંથી થોડી મહેનત કરી શકે એવા માણસોની પ્રીતિ માટે, મોટા ફળવાળું આ તંત્ર જુદું રચ્યું છે." આ શબ્દો તો સ્પષ્ટ રીતે સંગ્રહકાર અને હૃદયકારને એક જ ઠરાવે છે. વળી દૃઢબલ વાગ્ભટ્ટ પહેલાં થઇ ગયા છે કારણ કે વાગ્ભટ્ટ ચરકના દૃઢબલે રચેલા ભાગમાંથી ઉતારા કરે છે, એમ કહી વાગ્ભટ્ટને પાંચમા અને દૃઢબલને ત્રીજા શતકમાં ગણનાથસેન મુકે છે. (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ઘાત.)

આ વિષયમાં હર્નલની વિચારપ્રણાલી નીચે ટુંકામાં બતાવી છે. એ કહે છે કે

માધવ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પછી થયા છે, કારણ કે એ વાગ્ભટ્ટનું નામ લખે છે તથા એમાંથી નામ વગર ઉતારા કરે છે.*

વળી માધવ આંખના રોગો ૭૬ ગણે છે એ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની ૯૪ ની ગણતરીને અનુસરીને છે. માધવ, દૃઢબલ અને અષ્ટાંગહૃદયકારના કાલાનુક્રમ માટે હર્નલ કહે છે કે જો કે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી પણ પ્રમાણોનો ઝોક જોતાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ લાગે છે. પહેલું તો માધવ દૃઢબલ પહેલાં થયા છે. આ બાબતમાં મુખ્ય બે દલીલો છે. એક તો આંખના રોગોની ગણતરી સંબંધી છે. સુશ્રુતે વિગતવાર વર્ણન આપી આંખના ૭૬ રોગો ગણ્યા છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે સુશ્રુતની ગણતરીથી જુદી રીતે ગણતરી કરીને ૯૪ રોગો ગણ્યા છે. માધવ પોતાની ગણતરીમા સુશ્રુતને અનુસરે છે. પણ પાંપણના બે રોગો ઉમેરી કુલ આંખના રોગો ૭૮ ગણે છે. (કુંચન અને પક્ષ્મશાત સુશ્રુતમાં નથી અને માધવમાં છે.+) અષ્ટાંગહૃદયમાં તો અષ્ટાંગ સંગ્રહનું જ અનુસરણ છે. જ્યારે દૃઢબલે બેયનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કરી આંખના રોગો ૯૬ ગણ્યા છે. દૃઢબલે ૯૬ કેવી રીતે ગણ્યા તે લખ્યું નથી તેમ આંખના રોગોની કાંઇ વિગત પણ આપી નથી.

ચરકસંહિતાની ઘણી છાપેલી આવૃત્તિઓમા **नेत्रामयाः षण्णवीतस्तु भेदात्** એ રીતે શબ્દો છે. માત્ર સેનભાઇઓએ કલકત્તામાં છપાવેલ ચરકસંહિતામાં ૭૬ રોગો કહ્યા છે, એ લોકોએ કવિરાજ ગંગાધરની બરહોમપોરની આવૃત્તિનું અનુસરણ કર્યું છે. અને કવિરાજ ગંગાધરે પોતની બુદ્ધિથી ચરકસંહિતાના પાઠમાં અનેક ઠેકાણે ફેરફારો કર્યા છે; જે હર્નલે સવિસ્તાર દર્શાવ્યા છે. વળી હર્નલે જોયેલ અનેક હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કોઇમાં ૭૬ વાળો પાઠ નથી એમ એ કહે છે. ચક્રપાણિદત્તની ટીકા સાથે જે ચરકસંહિતા નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ છે. તેમાં મૂળમાં:—

षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु भेदात् એ રીતે પાઠ છપાયો છે. નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિના સંશોધક પાસે હસ્તલિખિત પ્રતો વધારે ન હોવાથી કદાચ તેઓ કવિરાજ ગંગાધરને અનુસર્યા હોય. ટીકાકારે આ કટકો ટીકામાં ઉતાર્યો નથી એટલે વાત સંદિગ્ધ રહે છે. પણ એના શબ્દો આ વિષયમાં ઠીક અજવાળું પાડે છે. ચક્રપાણિદત્ત લખે છે કે:—

अनुक्तनेत्रामयेषु आचार्याणां विप्रतिपत्तिश्चेत्र। रोगाणां षट्सप्ततिः विदेह प्राह करालस्तुषण्णवतिः अशीतिं कौशीतकिः प्राह।

ચક્રપાણિદત્તના શબ્દો સ્પષ્ટ છે. એ શબ્દો જોતાં મૂળમાં **षण्णवतिः** વાળો પાઠ હોવો જોઇએ એમ લાગે છે અને ચક્રપાણિદત્ત ચરક સુશ્રુત વચ્ચેનો વિરોધ શમાવતાં

---

* સિદ્ધયોગમાં વાગ્ભટ્ટનું નામ છે પણ સિદ્ધયોગના કર્તા એ જ માધવનિદાનના કર્તા હોવા બાબત શંકા છે. સિદ્ધયોગના કર્તા પોતાને વૃદ્ધ જ કહે છે. વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી જેમ માધવે નિદાનમાં ઉતારો કર્યો છે, તેમ જ નિદાનના શરુઆતના શ્લોકો **निदानं पूर्वरूपाणि** વગેરે અષ્ટાંગહૃદય (नि. अ. १) માથી ઉતાર્યા છે.

+ હર્નલ ફુટનોટમાં પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાત કહે છે તે તો ભૂલ છે. (જુઓ Studies in Medicine of Ancient India, Introduction N. 13.)

કહે છે કે વિદેહ ૭૬ રોગો માને છે, જેનુ અનુસરણ સુશ્રુતે કર્યુ છે અને કરાલ ૯૬ માને છે જેનુ અનુસરણ ચરકે (દૃઢબલે) કર્યુ છે. આ ખુલાસો જો બરાબર હોય તો દૃઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાથી ૯૪ ની સખ્યા લીધી અને પછી માધવમાથી બે ઉમેરી ૯૬ કર્યા માટે દૃઢબલ માધવ પછી એ હૉર્નલની દલીલનુ બળ તુટી જાય છે. ખરી રીતે સુશ્રુત, દૃઢબલ, વાગ્ભટ્ટ અને માધવ બધાય એ વખતે વિદ્યમાન અને હવે લુપ્ત થઇ ગયેલા તન્ત્રોમાથી જુદા જુદા મતો ગ્રહણ કરે છે.

હૉર્નલની બીજી દલીલ એ છે કે માધવ નિદાનની ટીકામા વિજયરક્ષિત વણે સ્થળે મૂળથી જુદું પાઠાતર કારમીરપાઠ કહીને આપે છે. અર્થાત્ માધવ દૃઢબલના પ્રતિસંસ્કાર વગરની ચરકસહિતામાથી ઉતારો કરે છે અને એને દૃઢબલના પ્રતિ સસ્કારની ખબર ન હોવી જોઇએ. પણ આ દલીલમા કાઇ જોર નથી. વિજયરક્ષિત પોતે જ અન્યત્ર માધવ પહેલા દૃઢબલને થઇ ગયેલા ગણે છે, ટુકામા વિજયરક્ષિતના શબ્દો ઉપરથી કોઇ જાતનો ઐતિહાસિક નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી. હવે અષ્ટાગહૃદયકાર પહેલા દૃઢબલ થઇ ગયા છે એનો પુરાવો આપતા હૉર્નલ કહે છે કે અષ્ટાગ હૃદયકાર પોતાના ગ્રન્થની સમાપ્તિમા કહે છે કે ચરકે આખના રોગો વિશે ઘણી અપૂર્ણ માહિતી આપી છે ખરી રીતે આખના રોગોવાળો ત્રિમર્મીય ચિકિત્સતનો ૨૬ મો અધ્યાય દૃઢબલનો છે.× માટે અષ્ટાગહૃદયકાર દૃઢબલ પછી થઇ ગયા. વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના ગદ્યનુ દૃઢબલે કરેલું પદ્યાત્મક રૂપાન્તર થોડા ફેરફાર સાથે અષ્ટાગહૃદયમા ઉતારેલુ ઘણી વાર દેખાય છે, દાખલા તરીકે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના ઉદરચિકિત્સિત નામના ૧૭ મા અધ્યાયના નીચેના ગદ્યનો દૃઢબલે એક શ્લોકમા અને અષ્ટાગહૃદયે બે શ્લોકોમા અનુવાદ કર્યો છે એમ હૉર્નલ કહે છે —

एवमनुपशाम्यत्यप्राप्तपिच्छोदके
वातकफोल्वणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म
कुर्यात्पित्तोल्वणे तु जीवनीयघृतक्षीर-
बस्तिविरेचनानि प्रयुञ्जीत ॥

वृ. वा. चि. अ. १७.

× ખરી રીતે અષ્ટાગહૃદયમા શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ—

यदि चरकमधीते तद्ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अ. हृ. उ. अ. ४० श्लो. ८३

આ શ્લોકમા માત્ર ચરક ભણનાર સુશ્રુત વગેરેએ કહેલ રોગોના નામ પણ નથી જાણી શકતો એટલુ જ કહ્યુ છે. અલબત્ત ટીકાકારે सुश्रुतादिप्रणिगदितगदानां નો અર્થ આખના રોગો ઉદ્દિષ્ટ છે એવો કર્યો છે ખરો પણ આમાથી હૉર્નલ ખેચે છે તેવું અનુમાન ખેચી શકાય એમ નથી.

આ ગદ્યનો દ્રઢબલે નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ કર્યો છે.

अग्निकर्म च कुर्वीत भिषक्वातकफोल्वणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥
च. चि. अ. १८ श्लो. ८९.

અષ્ટાંગહૃદયમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે:—

अशांतौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ।
अम्लाशपिच्छासलिले प्लीह्नि वातकफोल्वणे ॥
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः
अ. हृ. चि, अ. २५ श्लो. १३७,

અષ્ટાંગહૃદયના આ શ્લોકોમાં પહેલાં બે પદોમા વાગ્ભટ્ટનો સ્પષ્ટ અનુવાદ છે અને ત્રીજું પદ દ્રઢબલનું જ છે. એ પહેલાના અષ્ટાંગહૃદયના ૯૩, ૯૪ શ્લોકો ચરક ચિ. અ. ૧૮ માંથી ઉતાર્યા છે (જુઓ શ્લો. ૮૨, ૮૩). (આ શ્લોકોમાં કહેલ રોહીતક ઘૃતમાં ચરક અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો પાઠ એક હોવા છતાં અષ્ટાંગહૃદયમાં રોહીતકને બદલે હરીતકનો પાઠ છે તે ભૂલ લાગે છે.)

વળી અષ્ટાંગહૃદય શારીરસ્થાન અ. ૩ શ્લો. ૬૨, ૬૩ ઉપર ટીકા કરતાં અરુણદત્ત સ્પષ્ટ કહે છે **तथा चरकसंहितायां दृढबलोऽप्याह** અને પછી ચરકમાંથી **रसाद्रक्तं** વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે જે શબ્દશઃ અષ્ટાંગસંગ્રહનાં શારીરસ્થાનના અ. ૬ ઠ્ઠાનાં **रसस्य सारोरक्त** વગેરે વાક્યોનો દ્રઢબલે **रसाद्रक्तं** વગેરે શ્લોકોથી અનુવાદ કર્યો છે અને અષ્ટાંગહૃદયમાં દ્રઢબલમાંથી ઉતારો કર્યો છે. ત્રણે ગ્રન્થોનો આ ભાગ સરખાવતાં અષ્ટાંગહૃદયમાં દ્રઢબલનો ઉતારો છે એ તો નિઃસંદેહ દેખાય છે. બીજાં અનેક સ્થળેથી આવા દાખલા આપી શકાય એમ છે, પણ દ્રઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી ઉતારો કર્યો છે એ હર્નલનું વિધાન એણે આપેલા કોઈ પણ દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે એમ ગળે ઉતરતું નથી. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટથી જુદી જ રીતે દ્રઢબલે એ વિષય ચર્ચ્યો છે. ટુંકામાં અષ્ટાંગહૃદયમાં દ્રઢબલમાંથી ઉતારા છે એ નિઃસંદિગ્ધ. પણ માધવ અને અષ્ટાંગસંગ્રહકાર દૃઢબલ પહેલાં થઇ ગયા છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે હર્નલની દલીલો નિર્ણયકારક નથી, અને એથી ઉલટો નિર્ણય કરવા માટે સબળ પુરાવા છે. દાખલા તરીકે માધવે ગ્રહણી રોગના નિદાનમાં ચરક ચિકિત્સાસ્થાનના દ્રઢબલે રચેલા ગ્રહણી ચિકિત્સિત નામના અધ્યાયમાંથી ત્રણ શ્લોક (૫૩ ૫૪ અને ૫૬) મુકી દઇને બરાબર અનુક્રમે ૧૪ શ્લોકો ઉતાર્યા છે, અને આમાં માધવે જ દૃઢબલમાથી ઉતારો કર્યો છે અને એથી ઉલટી સ્થિતિ નથી જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે નીચેનો પુરાવો બસ છે.

ચરકમાં ગ્રહણીચિકિત્સામા ૬૯-૭૦ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

... ...
पृथग्वातादीनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ॥
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतःपरम ।
श्लो. ६९, ७०.

આ શ્લોક માધવનિદાનની ગ્રહણી ચિકિત્સામાં ૬૭ મો છે. માત્ર છેલ્લા પદમાં **तेषां वक्ष्यामि भेषजम्** એટલું પાઠાન્તર છે. હવે નિદાનના ગ્રન્થમાં "હવે તેની દવા બતાવું છું" એમ કહેવાનો શું અર્થ? માધવ નિદાનમાં ચિકિત્સા તો છે જ નહિ. ટીકાકાર ખરો ખુલાસો કરે છે કે:-**संपूर्णश्लोकानुरोधात् तेषां वक्ष्यामि भेषजम् इति लिखितम्** ચરકમાથી આખો શ્લોક ઉતારેલો હોવાથી દવા કહું છું એ પદ લખેલું છે. માધવ પાસેની ચરકની પ્રતમાં આ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે પાઠાંતર હશે. માધવે દ્રઢબલમાંથી ઉતારા કર્યાના બીજા પણ અનેક દાખલા આપી શકાય એમ છે. અષ્ટાંગહૃદયમાથી માધવે શરૂઆતના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એ તો ઉપર કહ્યું જ છે. વળી માધવે અર્શોનિદાનમાં અષ્ટાંગહૃદયમાંથી ઉતારો કર્યો છે. (જુઓ નિ. શ્લો. ૧૦ થી ૨૭ अ. हृ. नि. अ. श्लो. ૨૮ થી ૪૫) અહીં પણ અષ્ટાંગહૃદયમાં સ્વાભાવિક ક્રમ છે-માધવે તો પહેલાં ચરકમાંથી ઉતારો કર્યો છે અને ચરકમાં ગદ્ય આવ્યું એટલે અષ્ટાંગહૃદયમાથી ઉતારો કર્યો છે. હર્નલની, માધવમાંથી અષ્ટાંગહૃદયકાર ઉતારા કરે છે એ વાત જેવની નથી.

આ રીતે માધવ અને અષ્ટાંગહૃદયનો નિર્ણય થઇ શકે છે. પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો પ્રશ્ન વધારે ગુંચવણભરેલો છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના ગદ્યમાથી દ્રઢબલે ઉતારો કર્યો છે એમ માનવા માટે તો સબળ પુરાવા નથી. ખરી રીતે આજે ન મળતાં કોઇ તંત્રોમાથી વસ્તુ લઇને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ગદ્યાત્મક રચના કરી છે અને એ જ મૂળમાંથી કે એને મળતા બીજા તંત્રમાંથી દ્રઢબલે ઉતારો કર્યો છે એમ માનવું એ જ વધારે સયુક્તિક છે. ચક્રપાણિદત્ત વગેરે ટીકાકારો એમ જ માનતા જણાય છે. (જુઓ ઉપર આંખના રોગનો દાખલો).

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર એક જ છે કે જુદા જુદા એ પ્રશ્નનો ફેંસલ સહેલો નથી. અષ્ટાંગહૃદયની સમાપ્તિનો ઉપર જે શ્લોક આપ્યો છે તેમાં તો બેયની એકતા સ્પષ્ટ ઉદ્દિષ્ટ છે. પણ બેય ગ્રન્થો વાંચતાં વિચિત્રતા પણ ઘણી દેખાય છે. અષ્ટાંગહૃદયમાં વ્યવસ્થા ઘણી વધારે છે; સંગ્રહમાં નથી. સંગ્રહ ચરક પેઠે આડીઅવળી વાતો કરે છે. (જુઓ નિદાનસ્થાનનો પહેલો અધ્યાય નિદાનની વાત કરતા ચરકના વિમાનસ્થાન अ. ૩ માંથી ત્રુટિત અનુવાદ વગેરે). અષ્ટાંગહૃદયે સંગ્રહનો સાર ખેંચ્યો છે એમ માનવાથી પણ આ વાતનો ખુલાસો નથી થતો. આમાં ઓછાવધુ વિસ્તારનો પ્રશ્ન જ નથી. અવ્યવસ્થિત કે વ્યવસ્થિત રીતનો પ્રશ્ન છે. આયુર્વેદ વિશેની બધી વાતનો સંગ્રહ કરવો એવો અષ્ટાંગસંગ્રહનો ઉદ્દેશ દેખાય છે. એની રચનામાં વ્યવસ્થા નથી. અલબત્ત સ્થાન અને અધ્યાયોનો ક્રમ તો અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય બન્નેનો એક જ. પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે અષ્ટાંગહૃદય અષ્ટાંગસંગ્રહનો સાર હોવા છતાં વારંવાર સંગ્રહને છોડીને વિરુદ્ધ જઇને ચરકના પાઠને અનુસરે છે (જુઓ ચિ. સ્થાન ગુલ્મ અધ્યાય) છતાં બેય વાગ્ભટ્ટ એક હશે એમ માનીને દ્રઢબલ અને વાગ્ભટ્ટનું પૌર્વાપર્ય વિચારીએ. બેયને એક માનવાથી એની મેળે જ દ્રઢબલ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પહેલાં ઠરે છે, અને ઉદરનિદાનમાં તો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરકમાંથી શબ્દશઃ શ્લોકો ઉતાર્યા છે.

દ્રઢબલે વાગ્ભટ્ટમાંથી ઉતારો નથી કર્યો પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે જ દ્રઢબલમાંથી ઉતારો

૧૫ વિ. પ. પ.

છે એમ સાબીત કરે એવા ચરકચિકિત્સાસ્થાનના દૃઢબલના અધ્યાયોને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના તે તે અધ્યાયો સાથે સરખાવવાથી ઘણા પુરાવા મળી આવશે, પણ નીચે એક જ ટાંકીએ છે.

ચરકચિકિત્સાસ્થાનનો ૧૬ મો પાંડુરોગાધ્યાય દૃઢબલનો છે, એ નિર્વિવાદ છે.

પાણ્ડુરોગનું નિદાન કહેતાં ચરક લખે છે કેઃ—

समुदीर्णं यथापित्तं हृदये समुपास्थितम् ॥
वायुना बलिना क्षिप्तं स्रोतोभिर्दशभिः स्तृतम् ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्गमासान्तरमाश्रितम् ॥
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्गमांसानि करोति तत् ।
वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून्बहुविधांस्त्वचि ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः .. ..

चरक चि. अ. १६ श्लो. ७ थी ९.

હવે જુઓ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટઃ—પહેલું તો ચરકે આરંભના ત્રણ શ્લોકોથી જેના પિત્તપ્રધાન દોષો કોપે તેના ધાતુઓ શિથિલ તથા ભારે થઇને એમાં વૈવર્ણ્ય કેવી રીતે આવે છે તે બતાવ્યું છે અને પછીના ત્રણ શ્લોકોથી ક્ષાર વગેરે ખોરાકથી તથા કામ ચિન્તા વગેરેથી પિત્ત કેવી રીતે ઉછળે છે તે દર્શાવ્યું છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે આ ભાગ છોડી દીધો છે, છતા આરંભમાં લખ્યું છે કેઃ-

पित्तप्रधाना· कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની આ પંક્તિ ચરકના

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

એ પહેલા શ્લોકના પહેલા પદનો અનુવાદ છે પણ પછીની પંક્તિ ચરકના ૭ શ્લોક છોડીને આઠમા શ્લોકના અનુવાદરૂપ છેઃ—

तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं हृदि स्थितम् ॥

હવે પિત્ત સમુદીર્ણ કેવી રીતે થયું એ તો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કહ્યું જ નથી એ યાદ રાખવાનું છે. વળી પહેલી પંક્તિમાં यथोक्तैः એટલે શું? અને પહેલી અને બીજી પંક્તિનો ઝાઝો સંબંધ જ બેસતો નથી. પણ હવે આગળ ચાલોઃ—

धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलं वपुः ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्गमांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान्पृथग्विधान्
पांडुहारिद्र हरितान् ....

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના આ શ્લોકો ચરકના આઠમા અને નવમા શ્લોકોના અનુવાદરૂપ છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કેટલાક શબ્દો ચરકના જ વાપર્યા છે; એ પણ જોવાનું છે. એથી ઉલટી

સ્થિતિ નથી—અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી ચરકે નથી લીધું એમ તો આટલા વિવેચનથી જ દેખાશે. પણ ચરકનો નવમો શ્લોક ખાસ જોવા જેવો છે. નવમા શ્લોકની બીજી પંક્તિ તો લગભગ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે પૂરેપૂરી લીધી છે. ચામડીમાં હરિત અને હરિદ્ર વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત ચરકે જ લખી છે; સુશ્રુતે નથી લખી; સુશ્રુત તો સ્પષ્ટ લખે છે કે:-

निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम्

અર્થાત્ આ બાબત ચરકમાથી જ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે લીધી છે. પણ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટની આખી યોજના ચરક સુશ્રુતનો સમન્વય કરવાની હોવાથી પાણ્ડુ, હારિદ્ર અને હરિત વર્ણો ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી દીધા પછી સુશ્રુતનો વિચાર મેળવવા માટે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ઉમેર્યુ છે કે –

पाण्डुत्वं तेषु चाधिकं
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः

આ શબ્દો પણ લગભગ સુશ્રુતમાથી જ લીધા છે જુઓઃ—

सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो
यतोधिकोतः स पाण्डु रागः ॥

सु. उ. अ. ४४ श्लो, ४

જો દ્રઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાથી ઉતારો કર્યો હોત, તો સુશ્રુતનો ઉપરનો સિદ્ધાન્ત ચરકમાં આવી જાત, પણ અહીં તો વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે થોડું ચરકમાથી અને થોડું દ્રઢબલમાંથી લીધું છે એમ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરકમાથી લેતા પણ આગળ પાછળ ક્રમ ફેરવીને ઉતારા કર્યા છે. પાંડુરોગનું લક્ષણ કહ્યા પછી ચરકે આરંભમા કહેલ ધાતુઓની શિથિલતા અને ભારેપણું થાય છે, એ વાત વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ કહે છે.

धातूना स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः
ततोल्परक्तमेदस्को निःसारःस्याच्छ्लथेन्द्रियः

આ શ્લોકોની બીજી પંક્તિ શિથિલનો શ્લથ કર્યો છે એટલા પ... ચરકમાંથી જ છે. અને આ સ્થિતિને પાંડુના લક્ષણ સાથે મેળવી દીધી છે. અને લક્ષણો કહ્યા પછી ચરકને અનુસરી પાહતું, પંચધાપણું કહીને પછી પૂર્વરૂપનાં ચિહ્નો આપ્યાં છે.

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दन रूक्षता त्वाचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
सादः श्रमः ....

આમાનાં હૃદયસ્પંદન, રૂક્ષતા, સ્વેદાભાવ અને શ્રમ એ ચાર ચરકમાથી લીધા છે અને પીતમૂત્રત્વ, સાદ અને અલ્પવહ્નિના એ સુશ્રુતમાથી લીધાં છે.

આગળ ચાલતાં માટી ખાવાથી થતા પાંડુરોગનું વર્ણન વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરક (અ. ૧૬ શ્લો. ૨૫ થી ૨૮) માંથી લીધું છે. આ શ્લોકરચના જો કે વાગ્ભટ્ટની છે પણ વસ્તુ ચરકમાંથી લીધું છે. ક્વચિત્ ચરકના જ શબ્દો લીધા છેઃ—

कषायो मारुतं पित्तं उषरा मधुरा कफम् ॥

चरक.

मृत्कषायाऽनिल पित्तं उषरा मधुरा कफम् ।

वृद्ध वाग्भट्ट

સુશ્રુતે માટી ખાવાની ઇચ્છાને પાંડુના પૂર્વરૂપમાં ગણેલ છે અને માટી ખાવાથી થતા પાંડુને જુદો ભેદ નથી માન્યો એ યાદ રાખવાનું છે.

વળી વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે કામલા કુમ્ભકામલાનાં તથા હલીમકનાં લક્ષણો ચરકમાંથી લીધા છે અને ચરકમા ન કહેલ સુશ્રુતોક્ત અલસકને હલીમકનો પર્યાય ગણ્યો છે. (ખરી રીતે ચરકમાં પાંડુરોગની ચિકિત્સા કહી લીધા પછી જે હલીમકનું લક્ષણ આવે છે તે જ પાછળથી ઉમેરાયલું લાગે છે.)

આ જ પ્રમાણે ઉદરનિદાનમાં વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટે ચરકમાંથી શબ્દશઃ શ્લોકો ઉતાર્યા છે તથા ચરકના ગદ્યનો પદ્યમાં અનુવાદ કર્યો છે અને ઉદરચિકિત્સિતમાં સુશ્રુત અને ચરક બેયની વાતોનો સરવાળો કર્યો છે.

વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ દૃઢબલ પછી થયા છે એમ આ સરખામણીથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. દૃઢબલ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ અને માધવ પછી થયા છે એમ સાબીત કરવા ડા. હર્નલે કરેલી દલીલો તથા આપેલા પુરાવા મેં વાંચી વિચારી જોયા છે, પણ કોઇ સજ્જડ પુરાવો દેખાતો નથી અને એથી ઉલટી સ્થિતિ સાબીત કરે એવા પુરાવા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. ડા. હર્નલ કેમ આડે રસ્તે દોરવાઇ ગયા એ જ સમજાતું નથી.

ચરકમાં દૃઢબલનો કેટલો ભાગ છે એ હવે જોઇએ. ચિકિત્સિતસ્થાનમાં ૧૭ અધ્યાયો, કલ્પ અને સિદ્ધિ એટલું પોતાનું છે એમ દૃઢબલ કહે છે. કલ્પ અને સિદ્ધિ માટે કાંઇ વિવાદ નથી પણ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો દૃઢબલના તે કયા કયા એ પ્રશ્ન છે; કારણ કે ચરકની છાપેલી આવૃત્તિઓમાં અધ્યાયોનો ક્રમ એક સરખો નથી. આ વિષયમાં બે પરંપરા મળે છે. કવિરાજ ગંગાધરની બરહામપોરની આવૃત્તિમાં એક ક્રમ છે એ જ ક્રમ જૂનામાં જૂની હસ્તલિખિત પ્રત–નેપાળની ઇ. સ ૧૧૮૩ માં લખાયેલી પ્રત–માં છે. અને બીજી પરંપરા કલકત્તામાં છપાયેલી જીવાનન્દની આવૃત્તિમાં મળે છે. નિર્ણયસાગરમાં પદે શાસ્ત્રીએ સંશોધિત ગુટકો જીવાનન્દની આવૃત્તિના ક્રમને અનુસરે છે અને હાલમાં નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ સટીક આવૃત્તિ ગંગાધરના ક્રમને અનુસરે છે હવે-પહેલા આઠ અધ્યાયો તો નિર્વિવાદ રીતે મૂળ ચરકના જ છે. એ આઠ અધ્યાયોની બાબતમાં બેય પરંપરા એક છે; વળી એમાંના ૭ અધ્યાયો ચરક નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે. એટલે ચરકના જ છે. અને ચિકિત્સિતસ્થાનના છેલ્લા પાંચ અધ્યાયો દૃઢબલના જ હોવા જોઇએ, કારણ કે

બેય પરંપરામાં એ પાંચ અધ્યાયો છેલ્લા જ છે. વળી ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ મા અધ્યાયોમાંથી ઉતારો કરતાં વિજયરક્ષિતે દઢબલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે બાકીના ૧૭ અધ્યાયો માટે સંશય રહ્યો. એમાંથી તૃષ્ણારોગ ચિકિત્સિત અને વિષ ચિકિત્સિતના અધ્યાયો દઢબલના છે એમ વિજયરક્ષિત સૂચન કરે છે. (જુઓ મા. નિ. ટીકા. **तृष्णानिदान** તથા **मूर्च्छादिनिदान**). એ જ રીતે પાણ્ડુરોગ ચિકિત્સા અને હિક્કાશ્વાસ ચિકિત્સિત, દઢબલનાં છે એમ એ જ ટીકાકાર કહે છે (જુઓ મા. નિ. તે તે રોગની ટીકા) અને ગ્રહણીચિકિત્સિત અધ્યાય દઢબલનો છે એમ અષ્ટાંગહૃદયના ટીકાકાર અરુણદત્ત કહે છે. (જુઓ अ. हृ. शा. अ. ३) આ રીતે બીજા પાંચ અધ્યાયો પણ નીકળી ગયા. હવે જે ૧૨ અધ્યાયો બાકી રહ્યા તેમાંથી કયા પાંચ મૂળ ચરકસંહિતાના ગણવા એટલો જ પ્રશ્ન બાકી રહ્યો.

અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય, દ્વિવ્રણીય, ઉન્માદ, અપસ્માર, ક્ષતકાસ, શ્વયથુ, ઉદર, છર્દિ અને કાસ એ ૧૨ અધ્યાયો ઉપર કહ્યું તેમ સંદેહાસ્પદ છે. પણ કાસ અને છર્દિ વિશે બહુ શંકાનું કારણ નથી. કારણ કે એ બેય અધ્યાયો બન્ને પરંપરામાં ૧૩ પછી આવે તે જીવાનન્દવાળી પરંપરામાં ૨૨ મો અધ્યાય **कासचिकित्सित** અને ૨૩ મો **छर्दिचिकित्सित** છે. જ્યારે ગંગાધરવાળી પરંપરામાં કાસનો ૧૮ મો અને છર્દિનો ૨૦ મો છે. જો કે અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે પહેલા ૧૩ અધ્યાયો બરાબર હતા અને પછીના ૧૭ અનુક્રમમાં નહોતા મળતા એમ દઢબલે સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ એમ હોવાનો સંભવ માનીને આપણે ચાલીએ છીએ. ત્યારે હવે બાકી ૧૦ અધ્યાયો રહ્યા. આ અધ્યાયો માટે જ મોટો વિવાદ છે. અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય અને દ્વિવ્રણીયને જીવાનન્દની આવૃત્તિમાં ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અને ૧૩ અધ્યાયનો ક્રમ આપ્યો છે અને ગંગાધરની આવૃત્તિમાં એ જ ક્રમમા ઉન્માદ (૯), અપસ્માર (૧૦), ક્ષતક્ષીણ (૧૧), શ્વયથુ (૧૨) અને ઉદર (૧૩) રોગની ચિકિત્સા કહી છે. આ વિરોધ ઘણો જુનો છે. જીવાનન્દ અને કવિરાજ ગંગાધરના વખતથી આ વિરોધ શરૂ થયો નથી. જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ વિરોધ છે. ચરકના મહાન ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તે તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયનાં દઢબલનાં વચનોની ટીકા કરતાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કેઃ—

सप्तदशाध्याय इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायान्ते यक्ष्मचिकित्सितांता अष्टौ अध्यायाः तथा अतीसारावित्तर्पद्विव्रणीयमहात्ययोक्ताः परिशिष्टसंस्कारस्य दृष्टां अतिशयसंपादकत्वादात्मनो निर्दिष्टा।

આ વાક્ય અતિશય અશુદ્ધ છપાયું છે. એકાદી હસ્તલિખિત અને તે પણ ત્રુટિત પ્રત ઉપરથી નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ ચરકની સટીક આવૃત્તિ ઘણે સ્થળે અશુદ્ધ છે. વળી સંશોધકે ચિકિત્સાસ્થાનનો ક્રમ ગંગાધરની આવૃત્તિને અનુસરીને રાખ્યો છે. પણ ઉપરના વાક્યને શુદ્ધ કરીને તથા **अतिसार** પહેલાં પડી ગયેલ **अर्श** શબ્દ ઉમેરીને વાંચીએ તો સ્પષ્ટ અર્થ સમજાય છે કે યક્ષ્મચિકિત્સિત સુધીના આઠ તથા અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ દ્વિવ્રણીય અને મદાત્યય એ પાંચ એમ કુલ ૧૩ સિવાયના ૧૭ અધ્યાયો

દઢબલના છે.[૫] ચરકના ટીકાકર ચક્રપાણિદત્તના મતને માન્ય કરવા માટે એક એમનાથીએ ઘણા જૂના સમયનો આધાર છે.

નાવનીતક નામનો એક વૈદ્યનો સંસ્કૃત સંગ્રહ ગ્રન્થ ભૂર્જત્વક્ ઉપર ઇ. સ. ચોથા શતકના ગુપ્ત અક્ષરોમાં લખાયેલો પૂર્વ તુર્કસ્તાનનાં ખંડેરોમાંથી મળી આવ્યો છે. જેને 'બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ' નામથી હર્નલે સરકારી આર્કીઓલૉજીકલ ખાતાં મારફત મૂળના તાદશ બ્લૉક, નાગરી અક્ષરાન્તર અને ઇંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે છપાવ્યો છે.

આ નાવનીતક ગ્રન્થ જો કે ત્રુટિત મળ્યો છે પણ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં એ અસાધારણ ઉપયોગી છે. આ ગ્રન્થ ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ ની આસપાસ હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય પ્રાન્તમાં લખાયો છે એમ એ ગ્રન્થના લખાણના અક્ષરોને ગુપ્ત સમયના અનેક લેખોના અક્ષરો સાથે મેળવીને હર્નલે નિઃસંદિગ્ધ સાબીત કર્યુ છે. (જુઓ The Indian Antiquary 1914. pp XLV. અત્યારે બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ નામથી ઓળખાતી જે પ્રત નાવનીતકની મળી છે તે મૂળ લેખકની લખેલી નથી પણ કોઇએ મૂળમાંથી ઉતારેલી

[૫]ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાનમાંથી દઢબલના અધ્યાયો જુદા પાડવા માટે ટીકાકારોએ ચરકના નામથી જે ઉતારાઓ કર્યા હોય તેને જુદા પાડવા એ પણ એક રસ્તો છે. ટીકાકારો ગ્રન્થકારના નામને પ્રથમા, તૃતીયા, ષષ્ઠિ કે સપ્તમી વિભક્તિ લગાડીને તેના ગ્રન્થમાંથી ઉતારો કરે છે. હવે **चरके, चरकस्य** અથવા સમાસ રૂપે **इति चरकवचनं** એ રીતે જ્યાં ટીકાકારોએ પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યાં આજે જેમ આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાય છે તેમ ત્યારે પણ આખો ગ્રન્થ ચરકસંહિતા કહેવાતો હોવાથી ગ્રન્થ જ ઉદ્દિષ્ટ હોય છે, અને દઢબલની રચના માટે પણ એ રીતે અનેક સ્થળે ટીકાકારોએ માત્ર ચરક નામથી ઉતારો કર્યાના દાખલા છે. પણ પ્રથમા કે તૃતીયા વાપરીને ઉતારો કરે ત્યાં ગ્રન્થકર્તા વિવક્ષિત હોઇને દઢબલની રચના માટે દઢબલનું અને ચરકની રચના માટે ચરકનું નામ લખેલું હોવું જોઇએ એમ આપણે માનીએ, તો અર્શ, અતિસાર, વિસર્પ, મદાત્યય અને ઉદર એ પાંચ અધ્યાયોમાંથી પાઠોદ્ધાર કરતાં ટીકાકારો પ્રથમા કે તૃતીયા વિભક્તિ સાથે ચરકનું નામ લખે છે અને દઢબલનું લખતા નથી. એ ઉપરથી આ અધ્યાયો ચરકના ઠરે. આપણે ઉપર જે નિર્ણય કર્યો છે. તેમાં અને આમાં માત્ર એક જ અધ્યાયનો તફાવત છે. આપણે દ્વિવ્રણીયને ચરકનો ઠરાવ્યો છે અને આ રીતે ઉદરચિકિત્સિત અધ્યાય ચરકનો ઠરે અને દ્વિવ્રણીય દઢબલનો ઠરે. પણ આ પ્રથમા, તૃતીયાના પ્રયોગ ઉપર પણ બહુ વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી. કારણ કે સુશ્રુતના ટીકાકાર ડલ્હણ વાતરક્તચિકિત્સિત નામના સર્વાનુમતે દઢબલના અધ્યાયમાંથી ઉતારો કરતા ચરકને પ્રથમા લગાડે છે જુઓ.—

तथा वातरक्तेऽपि चरकः
औदकप्रशस्तवेशवारसुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥

सु. चि. अ. ५ ની ટીકા

જુઓ ચરક ચિ. અ. ૨૯ શ્લો. ૧૩૫, ઉપરના શ્લોકનું પહેલું પદ ટીકામાં ખોટું છપાયું છે. **औदक प्रसहानुपवेशवाराः सुसंस्कृताः** એમ જોઇએ.

નકલ છે એમ લહીઆની ભૂલો ઉપરથી સાબીત થાય છે. એટલે હર્નલના મત પ્રમાણે નાવનીતક ગ્રન્થ ઇ. સ. બીજા કે ત્રીજા શતકમાં-મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં રચાયો હોવો જોઇએ.× જો કે નાવનીતકના રચનારનું નામ મળતું નથી, કારણ કે ગ્રન્થનો અન્ત તથા છેલ્લું પ્રકરણ મળ્યાં નથી, પણ નાવનીતકના આરંભમાં જ કહ્યું છે:—

नमस्तथागतेभ्यः प्राक्प्रणीतैर्महर्षिणां
योगमुख्यैस्समन्वितं वक्ष्येहं सिद्धसंकल्प
नाम्ना वै नावनीतकम् ॥

ભાગ બીજો પાનું પહેલું.

તેમ આ ગ્રન્થ પહેલાના મહર્ષિઓએ બનાવેલા યોગોના સંગ્રહરૂપ છે. વળી પહેલા ભાગની શરૂઆતમાં મુનિ સભાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે.

सर्वर्तुपुष्पफलवद्द्रुमरम्य
सानावेते विधूततमसो मुनयो वसन्ति ॥
आत्रेयहारितपराशरभेलगर्ग
शाम्बव्यसुश्रुतवासिष्ठकरालकाप्याः ।
सर्वौषधीरसगणाकृतिवीर्यनाम–
जिज्ञासवः समुदिताः शतशः प्रचेरुः ॥
दृष्ट्वा पत्रैर्हरितहरितैरिन्द्रनीलप्रकाशैः
कन्दैः कुन्दस्फटिककुमुदेन्दुशंखाभ्रशुभ्रैः ।
उत्पन्नास्थो मुनिमुपगतः सुश्रुतः काशिराजं
किन्वेतदस्यादथ स भगवानाह तस्मै यथावत् ॥

બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ભાગ ૧ પા. ૧

આ શ્લોકોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે નાવનીતકના કર્તાને આયુર્વેદના આત્રેય, ..., પરાશર, ભેલ, કાશિરાજ, સુશ્રુત વગેરે આચાર્યોનો સારી રીતે પરિચય છે અને તેણે આ મહર્ષિઓના ગ્રન્થોમાંથી જ યોગોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આયુર્વેદના યોગ સંગ્રહોમાં આ કદાચ જૂનામાં જૂનો સંગ્રહ હશે.

આ નાવનીતકમાં ચરક, સુશ્રુત, ભેલ વગેરેમાંથી પુષ્કળ પાઠો ઉતાર્યા છે પણ નામ ભાગ્યે જ આપ્યું છે. હર્નલે જે તારણ કર્યું છે તે પ્રમાણે ૧૨ પાઠો ભેલસંહિતામાંથી

× પુરાતત્ત્વ વર્ષ બે અંક ત્રણમાં નાવનીતકના લેખમાં પાને ૨૮૭ મે ૧૧ મી પંક્તિમાં ઇ. સ. ૩૯૦ છપાયું છે ત્યાં ૩૦૦ જોઇએ. પાને ૨૮૭ મે નીચેથી ત્રીજી પંક્તિમાં ઇ. સ. ૨૦૦ છે ત્યાં ૩૦૦ જોઇએ અને પાને ૨૮૮ મે, આઠમી પંક્તિ ઇ. સ. ઇ ત્યાં બીજા કે ત્રીજા એમ જોઇએ.

નાવનીતકમાં લીધા છે, અને જો કે અત્યારે મળેલી ત્રુટિત ભેલસંહિતામાં નથી મળતા પણ બીજા ત્રણ પાઠો જેને યોગરત્નસમુચ્ચયના કર્તા ચન્દ્રટ ભેલના ગણે છે તે ઉમેરીએ તો ૧૫ પાઠો ભેલમાથી નાવનીતકે લીધા ઠરે. ચરકમાંથી ૨૯ પાઠો નાવનીતકમાં લીધેલા દેખાય છે અને ૭ પાઠો સુશ્રુતમાંથી લીધા છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે આમાતિસાર ઉપરના ત્રણ યોગો સુશ્રુતના ઉત્તર સ્થાનમાથી ભેલસંહિતામાં આવ્યા છે અને ભેલમાથી નાવનીતકે ઉતાર્યા છે. કારણ કે નાવનીતકનો પાઠ ભેલના પાઠને વધારે મળતો છે. આ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે નાવનીતક પહેલા ભેલસંહિતા રચાઈ છે અને તે પહેલા સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન રચાયું હોવું જોઇએ. હવે સુશ્રુતનું ઉત્તરસ્થાન વિદેહ વગેરેનાં શાલાક્ય તંત્રો તથા કાયચિકિત્સાના અગ્નિવેશ વગેરેનાં તંત્રો ઉપરથી સંગ્રહીત થયું છે. અર્થાત્ અગ્નિવેશ વગેરેનાં કાયચિકિત્સા તંત્રો સુશ્રુત વગેરેનાં શલ્ય તંત્રો તથા વિદેહ વગેરેના શાલાક્ય તંત્રો સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનથી પણ જૂના કાળમાં રચાયાં હોવાં જોઇએ, અને વર્તમાન ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા વગેરે તૈયાર થયા પછી ધીમે ધીમે મૂળ તંત્રો નષ્ટ થઇ ગયા. નાવનીતક લખાયું ત્યારે કદાચ એ જૂનાં તંત્રો હોય અને એમાંથી આજે જેનું મૂળ નથી મળતું એવા અનેક પાઠો નાવનીતકના સંગ્રહકારે લીધા હોય એ સંભવિત છે.

નાવનીતકના કર્તાએ વાગ્ભટ્ટ માધવ વગેરે પાછળના કોઇ ગ્રંથકારનું નામ લખ્યું નથી પણ અતિ જૂના કાંકાયન, નિમિ, સુપ્રભ, ઉશનાઃ, વાહ્લીક, બૃહસ્પતિ, અગસ્ત્ય, ધન્વન્તરિ, જીવક, કાશ્યપ, આત્રેય અને અશ્વિનના નામથી પાઠો ઉતાર્યા છે. જેમાનો મોટો ભાગ આજે કોઇ ગ્રન્થમા મળતો નથી

આત્રેયના નામથી ૭ પાઠો નાવનીતકમા મળે છે. હર્નલ તો ધારે છે કે આ પાઠો નાવનીતકના કર્તા પાસે જે ચરકસંહિતા અને ભેલસંહિતા હતી તેમાં નહિ હોય; નહિ તો બીજા પાઠો નામ વગર ઉતાર્યા છે તેમ જ આ પણ ઉતારત. આત્રેયના ૭ પાઠોમાથી એક બીજે ક્યાંય મળતો નથી, બીજો વૃન્દના સિદ્ધયોગના અજીર્ણ પ્રકરણમાં અગ્નિમુખચૂર્ણ નામથી મળે છે પણ રચનામાં થોડો ફેર છે અને આત્રેયનું નામ સિદ્ધયોગમાં નથી. ત્રીજો પાઠ ત્રુટિત છે અને બાકીના ત્રણ અમૃતપ્રાશઘૃત, મહા કલ્યાણક ઘૃત અને બલાતૈલ ચરકસંહિતા ચિકિત્સાસ્થાનમાં ક્ષતક્ષીણ, ઉન્માદ અને વાતવ્યાધિના અધ્યાયોમાં મળે છે.

નામ એક જ હોવા છતાં, વસ્તુઓ પણ લગભગ એક જ હોવા છતાં નાવનીતકના અને ચરકસંહિતાના પાઠોની રચના તદ્દન જુદી છે. વળી ચરકસંહિતામા પહેલા બે પાઠોમાં આત્રેયનું નામ નથી આપ્યું.

અર્થાત્ નાવનીતકના કર્તાએ તથા દૃઢબલે એમના વખતમાં વિદ્યમાન કોઇ તંત્રમાંથી આ પાઠો લીધા છે અને પાઠરચના જોતાં નાવનીતકનો પાઠ દૃઢબલના પાઠ કરતાં વધારે જુનો લાગે છે.

હવે ચરક ચિ. સ્થાનના રસાયન, વાજીકરણ, જ્વર, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, યક્ષ્મ, અર્શ, અતિસાર, અને વિસર્પ એ ૧૧ અધ્યાયોમાંથી નાવનીતકમાં પાઠો ઉતારેલા છે. જીવાનન્દની આવૃત્તિના ૧૨ મા અને ૧૩ મા અધ્યાયોમાંથી નાવનીતકમાં કોઇ પાઠ

મળતો નથી, અને ગંગાધરની આવૃત્તિના ૯ મા, થી ૧૩ સુધીના ઉન્માદ, અપસ્માર, ક્ષતક્ષીણ, શ્વયથુ અને ઉદરરોગમાંથી કોઇ પાઠ મળતો નથી. ઉલટું ઉન્માદ, ક્ષતક્ષીણ અને વાત વ્યાધિના અમૃતપ્રાશઘૃત વગેરે પાઠો વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી તો આ અધ્યાયો દૃઢબલના હોવાનો જ સંભવ જણાય છે, અહીં જે નિર્ણય કર્યો છે તેની વિરુદ્ધ જાય એવી એક વાત ચરકસંહિતામા જ છે. ચરકસંહિતાના નિદાનસ્થાનનો ૭ મો અને આઠમો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો છે. ગંગાધરની આવૃત્તિમા ચિ. સ્થાનનો નવમો અને દશમો અધ્યાય ઉન્માદ અને અપસ્મારનો હોઇને ગંગાધરની આવૃત્તિ દશમા અધ્યાય સુધી નિદાનસ્થાનના ક્રમને અનુસરે છે. ટુંકામા ચરક ચિ સ્થાનમાથી દૃઢબલના અધ્યાયો જુદા તારવવામા મુશ્કેલી ઘણી છે. પ્રમાણો પરસ્પર વિરુદ્ધ મળે છે. પણ ચિકિત્સાસ્થાન નિદાનના ક્રમને જ અનુસરે એવો દૃઢ નિયમ જૂની સંહિતાઓમાં દેખાતો નથી. સુશ્રુતના નિદાનસ્થાનમાં ભગ્નનિદાનનો અધ્યાય ૧૫ મો છે, અને ચિકિત્સાસ્થાનમા ભગ્નચિકિત્સિતનો અધ્યાય ત્રીજો છે. અલબત ચિકિત્સાસ્થાનનો ક્રમ વધારે સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણોમા કંઇક અંશે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી દૃઢબલની રચના માટે નિઃસંદિગ્ધ નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પણ દૃઢબલનું કર્તૃત્વ આ ૪૩ અધ્યાયોમા જ સમાપ્ત થતું નથી એ યાદ રાખવાનું છે. ચરકના પોતાના ગણાતા ભાગમા પણ દૃઢબલે ઘણો પ્રક્ષેપ કર્યો છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સૂત્રસ્થાનનો છેલ્લો અધ્યાય તો કદાચ આખોય દૃઢબલે ફરી લખ્યો જણાય છે. અત્યારના સંશોધકો એમા ફેરફાર કરે છે તો દૃઢબલે કર્યો હોય એમા શું આશ્ચર્ય? સૂ. સ્થાનના ત્રીશમા અધ્યાયમા દૃઢબલના પોતાના અધ્યાયોનો પણ અનુક્રમ બરાબર બતાવ્યો છે તે દૃઢબલે ન લખ્યો હોય તો કોણે લખ્યો હોય? પછી ચરકસંહિતાના નિદાનસ્થાનમા ગુલ્મનિદાનમા ૧૯ અને ૨૦ પેરેગ્રાફોમા ચિકિત્સાનું સૂચન છે. એ ત્યા કોણે મુકયુ? વળી ગુલ્મચિકિત્સાની શરૂઆતના ૧૭ શ્લોકોમાં ફરી નિદાન પદ્યમા કહ્યુ છે. નિદાન સ્થાનમા જે વાત ગદ્યમા લખી છે તે જ વાત કેટલાક ફેરફાર સાથે ચિ. સ્થાનમા પદ્યમા કોણે લખી? દૃઢબલ વીશે જ શંકા જાય છે. વળી ચિ. સ્થાનમા સ્થળે સ્થળે કલ્પ અને સિદ્ધિ સ્થાનમા કહેલી વાતનો હવાલો આપે છે. (જુઓ. च. चि. अ. ८ श्लो. १६४ વગેરે વગેરે) આવા શ્લોકો દૃઢબલના ન હોય ત્યારે કોના? વળી સાધારણ રીતે ચરક શસ્ત્રચિકિત્સાની જરૂર હોય ત્યા શલ્યતંત્રવિદ્દનો હવાલો આપી ચાલ્યા જાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ અસબદ્ધ રીતે શલ્યચિકિત્સાનો વિષય ચરકમાં દેખાય ત્યાં એ ભાગ દૃઢબલે બીજા શલ્યતંત્રોમાથી લીધો હોવાનો સંભવ માનવો પડશે. (જુઓ ગુલ્મચિકિત્સામા ૧૩૩ થી ૧૩૬ શ્લોકો. ગુલ્મના આ રીતે ઘટદ્વારા શલ્યચિકિત્સા વૃદ્ધ વાગ્ભટમા ગણુ છે. હર્નલ કો ઉપરથી દૃઢબલે વૃદ્ધ વાગ્ભટમાથી એટલો ભાગ ચરકમા દાખલ કર્યો એમ માને છે, પણ મને તો કોઇ ત્રીજા આજે ન મળતા ગ્રન્થમાથી એ ભાગ લીધો હોય એ વધારે સંભવિત છે").

ચરક સંહિતાનો બારીક, અને સવિસ્તર અભ્યાસ કરીને, આત્રેયનો, અગ્નિવેશનો, ચરકનો તથા દૃઢબલનો અંશ કોઇએ જુદો પાડયો નથી. અલબત્ત સંપૂર્ણ રીતે આત્રેય વગેરેના અંશો આજે જુદા પડી શકે એ સંભવિત નથી. તો પણ આમા કલ્પનાનો ઘણો સંભવ છે

પણ દૃઢબલને અંશ લગભગ છુટો પડી શકે એવો છે. અને પછી ચરકનો જે ભાગ રહે તેમાં આત્રેય અગ્નિવેશનો અતિ જૂદો દેખાતો ભાગ કેટલો હશે તે અટકળવાનું જ રહે છે.

દૃઢબલનો સમય—આટલા વિવેચનથી દૃઢબલનો સમય લગભગ નક્કી થઇ જાય છે. ટુંકામા ચરક નાવનીતક પહેલાં અને કનિષ્કના સમકાલીન ચરક એ જ જો આ સંહિતાકાર હોય, તો તે ઇ. સ. પહેલા શતકમાં થઇ ગયા હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ એ ઇ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઇ. સ. પહેલા શતક સુધીમાં થયા હશે. (કનિષ્કને કેટલાક હજી ઇ. સ. બીજા શતકમાં અને કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમા મુકે છે). અને દૃઢબલ નાવનીતક પછી અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પહેલા થયા હોય એમ માનીએ તો ઇ. સ. ત્રીજાથી ઇ. સ. પાંચમા શતક સુધીમાં થયા હોવા જોઇએ. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ ચીનાઇ મુસાફર ઇત્સીંગ પહેલાં થઇ ગયા છે એ તો કહ્યું છે. પણ વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં કાન્દર્પિક પ્રકરણમાં माक्षिक વગેરેની એક શક્તિ આપનાર બનાવટ છે. એ બનાવટ મૂળ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ (उ. अ. ૪૧, अ. हृ. उ. अ. ૩૧) માંથી લેવામાં આવી છે. ફલશ્રુતિ જોતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે બૃહત્સંહિતાએ વાગ્ભટ્ટમાંથી પાઠ લીધો દેખાય છે. (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પાનું. ૩૫૮, ૩૫૯). વરાહમિહિર ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં થઇ ગયા છે. [૬]અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ તે પહેલાં કદાચ પાંચમા શતકમાં થયા હશે અને દૃઢબલ તેથીએ પૂર્વે થયા હોય તો એનો સમય ત્રીજું ચોથું શતક ઠરે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ તથા અષ્ટાંગહૃદયકાર એક કે જુદા એ પ્રશ્નનો કદાચ છેવટનો નિર્ણય નથી થઇ શકતો પણ દૃઢબલ અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના સમયની મર્યાદા તો ઉપર આપી છે, તે લગભગ બરાબર લાગે છે.

ચરક પછી સુશ્રુતસંહિતાનું ઉત્તર સ્થાન, પછી નાવનીતક, નાવનીતક પછી દૃઢબલ અને તે પછી વાગ્ભટ્ટ એવો ક્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. દૃઢબલ તથા વાગ્ભટ્ટ નાવનીતક પહેલાં થયા હોવાનું કંઇ કારણ દેખાતું નથી, જ્યારે નાવનીતક પછી થયા હોવાના ઘણાં પ્રમાણો છે. જેમ વરાહમિહિરે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો પોતાનો રચેલો પાઠ ઉતાર્યો છે તેમ નાવનીતકે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટનો કોઇ પાઠ ઉતાર્યો નથી. દૃઢબલ નાવનીતક પછી થયા હોવાનાં પ્રમાણો ઉપર દર્શાવ્યા જ છે.

આ વિચારસરણી બરાબર હોય તો દૃઢબલે પ્રતિસંસ્કૃત તથા પરિવર્ધિત વર્તમાન ચરકસંહિતા ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમાં અને મૂળ દૃઢબળના સ્પર્શ વગરની ચરકસંહિતા ઇ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઇ. સ. પહેલા શતક સુધીમાં તૈયાર થઇ હોવી જોઇએ.

૬ આ પુરાવા તરફ અત્રત્ય કે પાશ્ચાત્ય કોઇ પણ પ્રાચ્ય તત્ત્વવેત્તાનું ધ્યાન કેમ ખેંચાયું નથી એ સમજાતું નથી.

૪ વિકાસવાદ THEORY OF EVOLUTION

(લેખકઃ-રા. રા. રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા)

(૧) ભૂમિકા

સૃષ્ટિમા વિચિત્ર કાર્યો આપણી નજરે પડે છે. જીવનનિર્વાહને સારૂ એક બીજાનું કોઇ ને કોઇ રીતે હરણુ થાય છે. કરોળીયો પેટ વાસ્તે જાળ બાધે છે; બગલો એક પગે ઉભો રહે છે; પક્ષી પેટ વાસ્તે ઉડે છે. મોટું વૃક્ષ તે જ કારણસર નાનાને વધવા દેતું નથી. આ જીવનસંગ્રામ પેટ વાસ્તે વા જીવનની રક્ષા સારૂ થઇ રહ્યો છે. વિવિધ પ્રકારના તથા વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ આપણી નજરે પડે છે તે પરથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે આ વિવિધતાનું કારણ શું ?

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ-સર્વના શરીરમાં છ બાબત આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ-ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, સ્થિતિ, ફેરફાર, ક્ષય અને છેવટ નાશ. દરેકમાં આ જ ક્રમમા પૂર્વવત્ પરિવર્તન કે વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. આ વિકાસના શા નિયમ છે તે બતાવવું એ વિકાસવાદનું એક લક્ષ્ય છે. તેના બધા નિયમ હજુ જ્ઞાત નથી.

(૨) વિકાસવાદના અભ્યાસથી લાભ શું ?

(अ) મનુષ્ય સૃષ્ટિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન થાય છે. (ब) પ્રકૃતિના કેટલાક નિયમ તથા મનુષ્યવ્યવહારની ઘટના તથા તેમનું જીવન જાણી શકાય છે. (क) વિકાસવાદના અભ્યાસનું ફળ જીવનરક્ષા, જીવનસુખ અને જીવનની મનોહરતા છે. (ख) વિકાસવાદથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મનમુખીપણું તથા સ્વાર્થબુદ્ધિ વિકાસનાં ઘાતક છે તથા ઉંધે રસ્તે દોરે છે.

વિકાસવાદ એમ સિદ્ધ નથી કરતો કે ' જે યોગ્ય વ્યક્તિ-યોગ્ય જાતિ છે, તે જ જીવતી રહી છે, જીવતી છે અને જીવતી રહેશે '; પણ એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવે છે જ કે ' જેનામાં યોગ્યતા નથી, તે પરાધીન બની નષ્ટ થાય છે. તે ખરાબ સ્થિતિમા છે અને રહેશે. ' જીવનસંગ્રામમાં " બળીયાના બે ભાગ "-' Might is right ' નું રાજ્ય છે. સર્વને જીવનસંગ્રામમાં ઉતરવું પડે છે. प्रकृतिस्त्वाम् नियोक्ष्यति (ગીતા વાક્ય. અ. ૧૮. ૫૯) બધું વિકાસવાદનું ક્ષેત્ર છે. વિકાસવાદ કલ્પના માત્ર નથી પણ કુદરતી સત્ય ઘટના છે. આ વાતો જે સંપૂર્ણ ન સમજે તે વિકાસવાદ પણ પુરો સમજી શકે નહિ. અહીં કુદરતી ઘટના તથા વિકાસક્રમ પર તથા તેના પ્રસિદ્ધ પરિણામ પર જ દૃષ્ટિ નાંખવાની જરૂર છે. દર્શનકારની દુનિયા વિકાસવાદીની દુનિયાથી નિરાળી છે. કેમકે વિકાસવાદી જીવનની ઘટના પર જ વિચાર કરે છે.

(૩) વિકાસવાદનો ઇતિહાસ

જનસમાજમા વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તનો શોધક ડાર્વિન મનાય છે, પણ તે સત્ય નથી. તે તો ઇ. સ. ૧૮૫૯ મા થયો.. પણ તે અગાઉ આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપકો થએલા છે. તેનો મૂળ શોધક ઍરિસ્ટોટલ ગણાય છે. આપણા ચાર્વાક પણ તેનાથી જાય તેમ નથી. ચાર્વાક-

જીનું આણુ અને વિકાસવાદીનું પ્રોટોપ્લેઝમ કેટલીક બાબતમાં મળતાં છે. ઍરિસ્ટોટલ પછી તેનો વિરોધી રૅડી ઇસ્વી ૧૬૬૮ માં થયો. ત્યાર પછી વ્યહાલિસનેર તથા બફન ઇત્યાદિ તેના સાધક થયા. પછી ૧૯ મી સદીમા આ વિદ્યાના પાંચ શાસ્ત્રની શોધખોળ ડાર્વિને ૨૫ વર્ષ સુધી કરી, જેથી તેનું નામ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયું. હજુ આ બાબતની શોધ ચાલુ જ છે.

(૪) વિકાસવાદની પરિભાષા

અહીં કેટલાક ખાસ શબ્દો વપરાય છે, જેના આ વિદ્યાને લગતા સંપૂર્ણ અર્થ જાણુવાની દરેક વાચકને જરૂર છેઃ—

(૧) વિકાસ=જડચેતન પદાર્થોનું પૂર્વવત્ પરિવર્તન અથવા પરિસ્થિતિ અનુકૂળ ઉત્પત્તિ; એક જીવનું રૂપાન્તર થઇ બીજો જીવ થાય તે; નિર્જીવનો પરિસ્થિતિ દ્વારા વિકાસ. દા. ત. પ્રથમ સૂર્યના તડકા પરથી અગર રાત્રે તારાઓના સ્થાન પરથી કાળ-વખત કહી શકતા; તે પછી સૂર્યના તાપનું ઘડીયંત્ર, પછી જલયંત્ર, પછી વાલુકાયંત્ર-ઘડીયાળની શીશી, પછી કલૉક (મોટું ઘડીયાળ), પછી વૉચ (નાનું ઘડીયાળ-ખીસાનું) પછી બોલતું ઘડીયાળ—એ મુજબ ઘડીયાળના વિકાસને " વિકાસ " કહી શકાય.

તે જ મુજબ જીવધારી પ્રાણીઓનો પણ વિકાસ થયો છે. જેમ પ્રોટોપ્લેઝમથી એમીબારૂપ થવું તે.

ઉન્નતિક્રમઃ—ધારો કે એક જ એમીબાને ૧, ૨, ૩ સંતાન થયાં; તેમાંનું નં. ૨ મૃત્યુ પામ્યું. નં. ૧ ને વૃદ્ધિની પરિસ્થિતિ ન મળવાથી પોતાનાં તથા પૂર્વજોના જેવાં જ સંતાન થતાં ચાલ્યાં. નં. ૩ ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળી; જેથી તેના વંશમાં જુદા પ્રકારનું રૂપાન્તર થયું. હવે તે નં. ૩ ને अ, ब, क ત્રણ સંતાન થયાં. अ મૃત્યુ પામે છે; ब ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળતી નથી, તેથી તેના જેવાં જ સંતાન થતાં આવે છે. क ને વૃદ્ધક પરિસ્થિતિ મળવાથી તેનું નવી જાતિમાં પરિવર્તન થાય છે. ફરીથી क ને ત્રણ સંતાન થયાં ને ઉપર મુજબ ક્રમ ચાલ્યો. આ પ્રકારના વિકાસક્રમને ઉન્નતિક્રમ કહો છે. એ ક્રમ મુજબ પ્રાણીઓની શ્રેણી, કક્ષા, જાતિ, ઉપજાતિ થઇ છે; જેના વર્તમાનમાં આપણે જુદા જુદા ભેદ જોઇએ છીએ.

ઉપર કહેલ ઘડીયાળનો વિકાસ ચાલુ જ છે. હવે ઘડીયાળનું કામ મન આપી શકે તેવું બને ત્યારથી તેનો વિકાસ બંધ થાય ને બીજા રૂપનો વિકાસ થવા લાગે. જેમ હાલ અમુક પશુઓનો વિકાસ બંધ થયો છે ને તે સ્થાને મનુષ્ય નામના પ્રાણીનો વિકાસ જારી છે.

વિકાસનો ૨ જો દાખલો—કોઇ જંગલમાં વાંદરા રહેતાં હતાં. ત્યાં તેની વસ્તી ઘણી વધી ગઇ. તેથી જીવનસંગ્રામને લઇ નિર્બળાને તે જંગલ છોડી સપાટ પ્રદેશમાં રહેવું પડયું. બળવાન વાંદરાઓના સંતાન જંગલી રહ્યા. નિર્બળોના સંતાન સપાટ પ્રદેશમાં રહેતાં હોવાથી તેમનો કૂદવા ઠેકવાનો અભ્યાસ જતો રહ્યો. અનુપયોગથી પૂછડું પણ ઘસાઇ ગયું. કાંકરા તથા પથ્થર ખુંચવાથી લાકડા તથા પાંદડાં પર સૂવાનો અભ્યાસ થયો. શરદી ગરમી લાગવાથી ગુફામાં રહેવા લાગ્યા. કોઇ વાંદરા ચાલવાથી થાકી ગયા.

ઘોડા, બળદ, પાડા ઇત્યાદિ પશુઓને જોઇ તેની પીઠ પર સ્વારી કરવા લાગ્યા, ને એ મુજબ અન્ય પશુઓને તાબે કરવાનો અભ્યાસ થયો. ઇત્યાદિ પ્રકારે પરિસ્થિતિ તથા જરૂરતવશ શરીર અને મગજમા જે પરિવર્તન થયુ તેના સસ્કાર સંતાનમા ઉતર્યા. એમ થતા થતા લાખો વર્ષે વાદરા જંગલી મનુષ્યના રૂપમા આવ્યા. તે પછી ધીમે ધીમે સેંકડો વર્ષો પછી સભ્ય મનુષ્ય બન્યા. આ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીનો યથાયોગ્ય વિકાસ થયો છે આ પરિવર્તનનું નામ " વિકાસ " છે.

(૨) પરિવર્તન=પૂર્વનું રૂપ બદલી જવુ તે. તે ત્રણ પ્રકારનુ છે. ૧ પરિસ્થિતિરૂપ, ૨ કાર્ય-રૂપ, ૩ પૈત્રિક સંસ્કાર. પૈતિક સસ્કાર=અદૃષ્ટ અથવા પૂર્વના સંસ્કાર શરીરની સાથે પેદા થાય છે તે.

(૩) પ્રોટોપ્લેઝમ=ચેતન ઉમાદક રસ. જીવરસ કે ચેતન કણ. તે ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વોના મિશ્રણવાળો ઢીલો પદાર્થ છે. જીવનનો તે મૂળ આધાર છે, ચેતનતત્વનું પહેલુ સાદુ સ્વરૂપ છે. જેમ ચાવી આપ્યા બાદ ઘડીયાળ આપોઆપ ચાલે છે તેવી શક્તિ તેમા ભરી છે તેમ આ શક્તિ પ્રાણીની ક્રિયા પર કામ કરે છે તે દરેક કોષ (સેલ-બિંદુ) મા ભરી છે.

વૈજ્ઞાનિકો આવું જ જડ તત્ત્વોનુ કણ બનાવે છે. તેનું બાહ્ય રૂપ આ કુદ-રતી કણ જેવું જ થાય છે. પણ તેમા ઉત્પાદક વર્ધક શક્તિ હોતી નથી. માટે તે રસાયણીય સયોગજન્ય પદાર્થ નથી, પણ જરૂર તેની બનાવટમા કોઇ ગુપ્ત શક્તિ કામ કરી રહેલી છે એવું સમજાય છે.

(૪) સેલ=બિંદુ=કોષ=ઉપરના પ્રોટોપ્લેઝમનો એક ભાગ. તેનામા જીવનશક્તિ છે. સાધન મળતા પોતાના જેવુ નવીન સ્વરૂપ તે પેદા કરે છે.

(૫) એમીબા=પ્રોટોપ્લેઝમનો એક કોષવાળો નાનામા નાનો જીવ.

(૬) થર=ચટ્ટાન=પૃથ્વીની ગતિથી માટી વગેરેના જે થર જમીન પર જામી જાય છે તે કુદરતી થર; વર્ષાદ, નદી, બરફ દ્વારા પહાડ કે જમીન કોઇ જગાએ ઘસાઇ જઈ કાકરા, વેળુ કે પત્થરના જે થર જામે તે બનાવટી થર. આવા એક પર એક પડ દર સાલ જામતા જાય છે. દરિયામા અનેક પદાર્થ વહી આવી ત્યા ઠરી જાય છે અને પડ ઉપર પડ ચડતા ખૂબ દબાણ થાય છે. શોધકોએ જમીન ખોદી ખોદીને જોયું છે ને તે પરથી અજીવ, જીવ પ્રાણી તથા તેના શાસ્ત્રાદિનો ઇતિહાસ આપ્યો છે.

(૭) સ્વતજનનવાદ=જીવ વિના જીવની સ્વત ઉત્પત્તિ થવી તે-નહિ કે કોઇ અગમ્ય શક્તિદ્વારા. આ વિકાસને સિદ્ધ કરનાર સિદ્ધાન્તને સ્વતજનનવાદ કહે છે. આપણા આર્યાવર્તના ચાર્વાકનો તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત છે. ગ્રીસમા તે પર્વથી પ્રચલિત છે.

(૫) વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત

જીવોની ઉત્પત્તિ કોઇ અગમ્ય શક્તિ-ઇશ્વર દ્વારા થઇ એવી ઇશ્વરવાદી લોકોની (આપણી ઘણાખરાની) માન્યતા છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને તે અસત્ય લાગે છે. પૂર્વે વર્તમાનની જેમ પરિવર્તન થતું ચાલ્યુ છે, જે હાલ સ્થિતિએ પહોચ્યુ છે તેમા અગમ્ય

શક્તિ માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વિ પર વાયુ, વર્ષા, નદી ઇત્યાદિથી પરિવર્તન જારી જ છે તેનાથી વનસ્પતિ તથા જીવનું સ્વરૂપ બની પરિવર્તન થતું રહ્યું છે.

વિજ્ઞાનવાદ માને છે કે આ પહેલા પૃથ્વી મધ જેવી પાતળી હતી. તે અગાઉ વધુ ગરમ હતી. તે પહેલાં અતિ તપ્ત સૂરજથી જુદી નહોતી. જ્યારથી જુદી પડી ઠંડી થઇ ત્યારથી તેનું નામ પૃથ્વી પડયું. તેજ મુજબ શનિ, મંગળ વગેરે ગ્રહ બન્યા. સૂર્ય હજુ પૂર્વવત્ તપ્ત જ છે. સર્વ ગ્રહોની મધ્યમાં સૂર્ય છે. પૃથ્વી ઠંડી પડયા બાદ વનસ્પતિ ને તે પછી જીવોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી તે જ દહાડાથી આ વિકાસનો આરંભ થયો, જેનું ફળ વર્તમાન સંસાર છે. આ વિકાસનું વર્ણન કરવું તે વિકાસવાદનું કામ છે. પૃથ્વી પર પહેલ વહેલાં વનસ્પતિ આપોઆપ બની, જેનું પરિણામ જીવ પ્રાણી છે.

પ્રોટોપ્લેઝમ–જીવનરસ–ચેતન કણ, જે વનસ્પતિનું પણ આદિ પિતા છે તે પ્રથમ ક્યાંથી આવ્યું ? કેટલાક એમ માને છે કે કોઈ તારો તુટયો, તેનો જે ભાગ પૃથ્વી પર પડયો તેમાં એ પ્રોટોપ્લેઝમ પૃથ્વી પર આવી પડયું. બીજા એમ કહે છે કે એવી સ્થિતિમાં એ કણ કાયમ ન રહી શકે. તેથી પૃથ્વી પર અનુકૂળ સ્થિતિ આવવાથી આપોઆપ તેનો આરંભ થયો; વૈજ્ઞાનિકો પ્રોટોપ્લેઝમ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી; કેમકે તે સજીવ પદાર્થ છે.

રસાયણીય પૃથક્કરણથી જાણવામાં આવ્યું છે કે એ જીવનરસમાં ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વો છે–કાર્બન, ઑક્સીજન (ઉદજન), ગંધક, ફોસ્ફરસ, હાઇડ્રોજન, સોડીયમ, પારો (હરિણ), મૅગનેશિયમ, પોટેશિયમ તથા બે ચાર બીજાં જડ તત્ત્વ છે. આ ચેતન ઉત્પાદક રસ વધુ ઓછો થતો રહે છે. જડ પદાર્થનું પરિવર્તન જ આ ચેતનરસ છે. તે દીવાના પ્રકાશ જેવો વા દરિયાના મોજાં જેવો ક્ષણિક છે; પણ તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. કોઇ આ મિશ્રણને સ્વાભાવિક માને છે. કોઇ તેને ગુપ્ત મહાન શક્તિ–ઇશ્વર દ્વારા બને છે એમ માને છે. આ સજીવ રસના ભાગને સેલ (બિંદુ–કોષ્ટ–કોથળી) કહે છે જે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વિના દેખાતી નથી. આ કોષ્ટોના જમાવથી જ શરીરના ભાગ બને છે; જેનામાં જીવનશક્તિ છે તેનું નામ બિંદુ કે કોષ્ટ છે. તે ગોળ ઈંડાકાર થાય છે. ઈંચના છ હજારમા ભાગ જેટલી નાની થી તે થાય છે. પાણીમાં તે પીગળતી નથી, ને તેની ઠરી રચના જાણી શકાતી નથી. તે પારદર્શક છે. જો તે યોગ્ય સ્થળમાં હોય તો તેનું માપ વધે છે. બાહ્ય વસ્તુને લઇ પોતાનું રૂપ તેને અનુકૂળ કરી લે છે, અને આ ગુણ જીવનશક્તિમાં છે.–વાયુ, હવા, વિજળીમાં નથી. તે જ બીજા હજારો કોષ્ટો ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી તે પેદા થયેલ કોઇ અન્ય હજારો પેદા કરે છે. જો દરરોજ શરીર એક ઈંચ વધતું હોય તો એમ માનવું કે આવા નવ અબજ કોષ્ટ પેદા થયા. ચામડી, લોહી, માંસ ઇત્યાદિ સર્વ આનાં જ બનેલાં છે. જીવનરસ આ સેલ–કોષ્ટ–બિંદુમા ગતિ કરે છે.

નાનામાં નાનું પ્રાણી–એમીબા જળચર છે. તે માત્ર એક જ સેલનું છે. તે સ્વયં ગતિ કરે છે. પોતાને મનગમતો ખોરાક લે છે. પોતામાંથી જ પોતાના જેવાં નવીન પ્રાણી પેદા કરે છે. જ્યારે અનુકૂળ ખોરાક પર તે બેસે છે ત્યારે તેમાં છિદ્ર પડી જાય છે ને તેમાંથી એ ખોરાક તે ખેંચી લે છે. એ એમીબાથી માંડી ઠેઠ હાથી જેવા મ્હોટા પ્રાણીના

શરીરમાં પણ ત્રણ બાબતો રસાયણશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થઇ ચુકી છે-(૧) બધા પ્રાણીના શરીરની રચના એક જ પ્રકારની છે તથા બધામાં સર્વ તત્ત્વો સમાન પ્રમાણમાં છે. (૨) નાશ પામતી અવયવ શક્તિ અનુકૂળ ખોરાકથી પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૩) એક પ્રાણીથી બીજા પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે-અર્થાત્ ઉત્પાદન શક્તિ સર્વ ચેતન પદાર્થોમાં છે. પ્રાણીઓના શરીર ૧૨ કે ૧૬ જડ તત્ત્વોનાં બન્યાં છે ને દરેકમાં આઠ સ્થાન છે.-પોષણ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, મળમૂત્રવાહક, રક્તવાહક, પ્રેરક, આધાર, જ્ઞાનતંતુ અને પ્રસવ. આ આઠ પ્રબંધ નાના એમીબાથી તે હાથી જેવા મોટા પ્રાણીઓને કરવો જ પડે છે. પ્રાણી માત્રના દરેક અવયવ કોષ્ટોના સમૂહના બનેલા છે અને તે અવયવો વિવિધ પ્રકારના પણ સમાન હોય છે. જેમ ખેડુત, વણકર, લુહાર, સુથાર, કડીયો, દરજી, મોચી, વૈદ્ય, ન્યાયાધીશ, રાજાથી કોઇ એક નગરનું કામ ચાલે છે, તેમ સર્વ સેલના જુદા જુદા કામથી શરીર ચાલે છે ને તે શક્તિ એક રૂપમાં દેખાય છે. જો દરેકે દરેક કોષ્ટનો નાશ કરીએ તો સજીવ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે.

વનસ્પતિ પણ સજીવ પદાર્થ છે. તેમા પણ ચેતનોત્પાદક રસ-પ્રોટોપ્લાઝમની ધારા વહે છે.

(૬) વિકાસવાદ સિદ્ધ કરનાર પાંચ શાસ્ત્રો.

(૧) જાતિ વિભાગ શાસ્ત્ર.

જીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) સજીવ પ્રાણી (૨) વનસ્પતિ.

સજીવ પ્રાણી બે પ્રકારના છે—(૧) બરડાની કરોડવાળા (૨) કરોડ વિનાના (કીડી, મકોડા ઇત્યાદિ.) પાછી આ બેની શ્રેણી, કક્ષા, જાતિ તથા ઉપજાતિ એમ ૪ વિભાગ છે.

(૨) તુલનાત્મક શાસ્ત્ર.

કરોડવાળા સ્તનધારી શ્રેણીનાં પ્રાણી વ્હેલ માછલી, સીલ માછલી, માછલી, મગર, અને ગાય—આ પ્રાણીઓની શરીર રચના સમાન છે. પરિસ્થિતિવશ બાહ્યરૂપ જુદા જુદા પ્રકારનું થયું છે. આમ શરીરરચના પરથી તુલના કરી પ્રાણીઓના વિભાગ પાડવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રને તુલનાત્મક રચનાશાસ્ત્ર કહે છે.

(૩) ગર્ભશાસ્ત્ર.

ગર્ભના આરંભથી પોતપોતાની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યા સુધીમાં જેટલું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનું જ્ઞાન ગર્ભશોધનથી થયું છે-થાય છે. આ પરિવર્તન સર્વ પ્રાણીમાં સમાન માલમ પડે છે.

(૪) લુપ્તજંતુ શાસ્ત્ર.

પ્રાણીઓની પરંપરા મેળવવાથી તેની સંતતિ ઉપસંતતિનો ઇતિહાસ મળે છે. પણ પૃથ્વીમાં લાંબા કાળથી ફેરફાર થતો રહેવાથી કેટલીક વચલી કડીઓનો પત્તો મળતો નથી. અમુક જાતિ તથા પ્રકારના જંતુ નાશ પામ્યાં છે. 'દૂરતરવિધાના શરીરમા તેનાં ચિહ્ન મળતાં નથી. જેમ કે વનમાણસનું રૂપાંતર મનુષ્યજાતિ છે. પણ એ

બન્નેની વચ્ચેની કડી–જાતિનો લોપ થયો છે. હજુ ગર્ભશાસ્ત્રમા એ લુપ્ત કડીનું ચિન્હ હોય એમ માની શકાય છે. પણ સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક કારણથી આ શાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે, તો પણ વૈજ્ઞાનિકોની શોધ સારૂ ઘણીક સામગ્રી સંપાદન થયેલી છે.

(૫) ભૂગોલક શાસ્ત્ર

આથી અમુક પ્રાણી અમુક જગાએ થયુ તે; તથા પાસે પાસેના દેશમા રહેવાવાળા પ્રાણીઓનું સાધર્મ્ય જણાઇ આવે છે. જેથી વિકાસવાદને ઘણી મદદ મળી છે.

આર્ય પ્રન્નમાઃ—આપણા પુરાણોમા જે અવતારસંજ્ઞા છે તે વિકાસવાદ બતાવે છે. જેમકે મચ્છ (જળચર) પછી કચ્છ (જળચર–સ્થળચર), પછી વરાહ (ભૂચર), પછી નૃસિંહ (વનચર), પછી વામન (લઘુ મનુષ્ય), પછી પરશુરામ (અર્ધ સભ્ય–લડાયક), પછી રામ, કૃષ્ણ (સભ્ય માનવ), પછી બુદ્ધ, પછી કલકી. પણ આ સર્વ અવતારનું વર્ણન વૈજ્ઞાનિક રીતિએ આપવામા નથી આવ્યુ, જેથી જેવું જોઇએ તેવુ સંતોષકારક નથી.

ઉપરના શાસ્ત્રો દ્વારા એવી માન્યતા ધરાવવામા આવે છે કે.—

(૧) જેમ બીજથી થડ, શાખા, પત્ર, ઉપશાખા, ફૂલ, ફળ થાય છે ને નષ્ટ થાય છે તેમ પ્રોટોપ્લેઝમ (બીજ), કીટ–તેમાથી એમીબા જંતુ; તેમાથી હૈડરા; તેનું રૂપાન્તર કાનખજુરા, વગેરે કૃમિ, પછી કીડી, મકોડા, કાકીડા વગેરે કૃમિ; તે પછી તેનુ રૂપાન્તર ખરડાની કરોડવાળા પ્રાણી, જેના કે માછલી ઇત્યાદિ, તેમાથી દેડકા, સર્પ; તેમાથી પક્ષી, તેમાથી સ્તનધારી ચોપગા જાનવર; તેમાથી વાનર–વનમાણસ, તેનું રૂપાન્તર લુપ્ત કડી (નથી જણાયું તે), એ લુપ્ત કડીનુ રૂપાન્તર જંગલી મનુષ્ય; તેનું રૂપાન્તર સભ્ય મનુષ્ય આ ક્રમ મુજબ પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતાને લીધે પરિવર્તન થયુ છે તેમા ઇશ્વરશક્તિ કે એવું કાઇ નિમિત્ત નથી.

(૨) આરંભમા વનસ્પતિ પ્રોટોપ્લેઝમથી થઇ. તેનાથી ચેતન પ્રાણી થયુ. આમ જડ ચેતનનો તફાવત તે માત્ર પરિવર્તન જ છે બધા પ્રકારના સજીવ પ્રાણી પૂર્વે એક જ જાતિમાથી થયા છે. વિકાસ માત્ર સ્વાભાવિક ઘટના છે. કોઇ ગુપ્ત શક્તિએ પ્રથમ નર માદા જાતિ બનાવ્યા એ માન્યતા યુક્તિ વિચાર ને પ્રમાણ રહિત છે. પરિસ્થિતિના કારણે જ સર્વ પ્રાણીઓએ જુદા જુદા રૂપ પકડયા છે. પ્રકૃતિના નિયમ સર્વને સમાન લાગુ પડે છે. તેનો એક નિયમ એ છે કે ઉદરપૂરણાર્થ દરેકને સંગ્રામ કરવો પડે છે–તેને જ જીવનસંગ્રામ કે જીવનકલહ કહે છે યોગ્ય–બળવાનનો જય થાય છે. અયોગ્ય–નિર્બળનો નાશ થાય છે.

(૩) ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રથમ ઉત્પત્તિ, ખરડાની કરોડરહિત પ્રાણી–એમીબા, કીડા, મચ્છરાદિની થઇ, તેમાથી હાડકા વિનાના વીંછી, કીડા, કાનખજુરા, ટુકડા ટુકડા ભેગા મળી થયા ભમરા, માખી, તીડ, તતૈયા ઇત્યાદિ દરેકના દેખાવમા ભેદ છે પણ અસલમા સમાન છે, ત્યા સુધી કે નાનામા નાનો કીડો જે પત્થર સાથે એવો જકડી ચોટી જાય છે કે પાણીના ભારે વેગથી પણ હાલતો નથી તેના શરીરની રચના પણ વીંછી જેવી જ છે.

પ્રોટોપ્લેઝમ પછી એમીબા થયું. તે એક કોષ્ટવાળું ઝીણામાંઝીણું જંતુ છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા તે દેખાય છે. જે બાજુ તેનો ખોરાક હોય તે તરફ વધે છે ને સામી બાજુ સંકોચાય છે, જે સ્વાભાવિક જ છે. જેમા ઇચ્છા કે ચેતનરૂપ ઇરાદો બીલકુલ નથી. તેની ખોરાક લેવાની એવી આશ્ચર્યકારક રીત છે કે તે પ્રથમ ખોરાકને ઢાંકી લે છે તે પછી તેના શરીરમાંના એક છિદ્ર દ્વારા તે ખોરાક અંદર લે છે. તેને મુખ, કાન, નાક ચક્ષુ કશું દેખી શકાતું નથી. પ્રોટોપ્લેઝમ જ તેનો આધાર છે. બીજાં પ્રાણી કરતાં આમાં અંતર માત્ર એટલો જ છે કે બીજાં પ્રાણી અનેક કોષ્ટનાં છે, જ્યારે આમાં, માત્ર એક જ કોષ્ટ છે. સંક્ષેપમા આ એમીબા તમામ જીવોનો પૂર્વજ–પિતા છે. તેનું રૂપાન્તર થતાં થતાં આપણે સર્વ પ્રાણીઓ બન્યા છીએ. બાલ્ય, કિશોર, યુવાન, વૃદ્ધ–અવસ્થામાં પ્રાણીનું જેટલું પરિવર્તન થાય છે તેનાથી વિશેષ ગર્ભાવસ્થામાં થાય છે. રાઇના દાણાથી પણ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ ઉગી નીકળે છે. પક્ષી ઈંડું ફોડી બહાર નીકળ્યું કે થોડા વખતમાં ઉડવા માંડે છે. દરેક પ્રાણીના ગર્ભનો ઇતિહાસ એમ બતાવે છે કે દરેકને પોતાની ઉન્નતિનો આખો ક્રમ એ અવસ્થામાં ઘુમવો પડે છે. મુરઘીના ગર્ભમાં પ્રથમ એમીબા રૂપ, પછી તેનો વિકાસ–મીંડક રૂપ, પછી તેનો વિકાસ સર્પ જેવું, પછી તેનો વિકાસ પક્ષી રૂપ થાય છે. જ્યારે પક્ષી રૂપમાં આવે છે ત્યારે ઇંડું ફુટે છે. સારાંશ એ છે કે આપણને દરેકને ગર્ભમાં આપણા પૂર્વજોનું સંક્ષેપમાં અનુકરણ કરવું પડે છે, જેનું નામ વિકાસક્રમ છે. અંડજ પ્રાણીની માફક જ બિલાડી તથા કૂતરાના ગર્ભની પણ અવસ્થા છે. માંસભક્ષક, તીક્ષ્ણદંતિ, નખોરીયાવાળા પ્રાણી એક જ કુળનાં સંતાન છે. અને હાડકા વિનાના પ્રાણીઓની ગર્ભાવસ્થા સમાન છે. ગર્ભાવસ્થામા જે પરિવર્તન થાય છે તેનો આધાર પરંપરાના તત્ત્વજન્ય બીજ ઉપર છે. પૂર્વજના સંસ્કારાનુસાર ગુણ ઉતરે છે. એ પરથી વિચારી લેવાનું છે કે આટલું રૂપાન્તર ગર્ભકાળમાં તથા જન્મ પછી થઇ જાય છે તો સેંકડો–હજારો–લાખો વર્ષોમાં આતર બાહ્ય રૂપનો આવો ભારે વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

વિજ્ઞાનવાદ કહે છે કે સૂર્યથી પૃથ્વી જ્યારે જુદી પડી ત્યાર પછી કેટલોક કાળ તપ્ત રહી. પછી ધીમે ધીમે ઠંડી પડી. પછી દ્રવ પદાર્થ, પછી પટકડી વગેરે કઠણ પદાર્થ થવા લાગ્યા. આ પછી આકર્ષણને લીધે પૃથ્વીમાં ફાટો પડવા લાગી. પૃથ્વીના કેટલાક ભાગ ખેંચાઇ ગયા કેટલાક ઉપસી આવ્યા. ઉપસેલા ભાગ પર્વત પહાડ ટેકરીઓ બની, ને ફાટો પડેલી પૃથ્વીની ખાઇઓ ને ખાડીઓ થઇ. તેમાં વરસાદથી ફેરફાર થયો, અર્થાત્ પાણીના મારથી ખાઇઓ ને ખાડીઓ કેટલીક મોટી થતાં તળાવો અને સમુદ્રો બન્યા. પર્વત પર વાયુ, વર્ષા ને બરફના ઝપાટા લાગતા ધસાઇ જે ચુર્ણ જમા થયું તેનાં કૃત્રિમ થર જામ્યા. પૃથ્વીની અંદરની ગરમી, જ્વાળામુખી તથા ધરતીકંપથી ઘણા પ્રકારના ફેરફાર થયા–જળ ત્યાં સ્થળ, સ્થળ ત્યાં જળ થઇ ગયું. નદીના પ્રવાહથી ને પરિવર્તનથી થરનાં કેટલાંક પડ કપાઇ ગયાં, જેથી થરો દ્વારા પુરતો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. જે થર મળે છે તેમાં સૌથી નીચેનો પહેલો નિર્જીવનો, પછી પ્રાચીન, પછી પ્રાથમિક, પછી મધ્ય

કાળનો થર છે, જેમા પ્રાણીઓના હાડકા મળે છે જેથી ક્રમ જણાય છે. થરોની શોધથી જણાયું છે કે પ્રથમ મત્સ્ય, પછી મીંડક, પછી સર્પ, પછી મગર, પછી છીપકલી (જેના મૃત દેહ ૮૦ ફુટ લાંબા ને ૫૦૦ મણ વજનના નીકળે છે તે), પછી ઉડનાર સર્પ, પછી સ્તનધારી પ્રાણીઓ થયા છે. આ થરોમા હાથી તથા ઘોડાના શરીરો પણ મળે છે.

આ થરોની શોધથી જ્ઞાત થયુ છે કે આરંભમા સીધી સાદી રચનાવાળા પ્રાણી હતા. પછી કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જુદા જુદા રૂપ થયા. આ પ્રાણી ત્યા ગયુ; પેલુ અહી રહ્યું, કોઇ પાસેના દેશમા જઇ વસ્યુ. એમ દેશાદિથી રૂપ બદલ્યા. વીંછી, વાઘ, સિંહ, હાથી ઇત્યાદિ ઇંગ્લાંડમા નથી. જરાફ આફ્રિકામા જ છે. ચાર પગવાળા સર્પ અમુક સ્થળે મળે છે. નજદીકના દેશવાળાઓમા સાધર્મ્ય અને સામ્ય દેખાય છે. પાસિફીક મહાસાગરમા પ્રથમ મ્હોટો બેટ હતો, જેમાથી હાલ કોઇ કોઇ ઠેકાણેજ ન્હાના ટાપુ રહ્યા છે. આ જોવાથી પણ વિકાસવાદને સહાયતા મળે છે, જેનો ભૂગોલક શાસ્ત્રમા સમાવેશ થાય છે.

કુદરતમા ઉત્પત્તિ અનુસાર વૃદ્ધિ થતી નથી. જેટલા જીવ જન્મે છે તે સર્વ જીવતા ર્‌હે તો તે બધા માટે કુદરત પાસે પુરતો ખોરાક નથી કોઇ નિર્બળનો સ્વભાવતઃ નાશ થાય છે; કોઇને જાનવર ખાઇ જાય છે, કોઇને પ્રતિપક્ષી મારે છે, કોઇ રોગથી મૃત્યુ પામે છે, કોઇ ઉત્પત્તિ વૃદ્ધિનુ સ્થાન જ લઇ શકતા નથી, કોઇ હવા, વર્ષા, શરદી, ભૂકંપ, દરિયો કે અગ્નિના કારણથી નાશ પામે છે, અને કેટલાક જીવનસંગ્રામમા નષ્ટ થઇ જાય છે. જીવનસગ્રામને વાસ્તે સર્વને પરિશ્રમ તો વેઠવો જ પડે છે– એ પ્રકૃતિનો અટળ નિયમ છે, જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે જાતિ જીવી નહિ શકે કે જે અયોગ્ય છે અને બીજી જીવતી જાતિની હરીફાઇ કરી શકતી નથી "બળીયાના બે ભાગ"–એ વાક્યનુ આ વિવેચન છે એકથી અધિક સંતાન કે બીજની ઉત્પત્તિમા હેતુ એ છે કે નિર્બળનો નાશ થાય છતા જાતિ ચાલુ રહે. પણ દયા, સ્નેહ, માયા, પ્રેમ, સ્વાર્થ, ત્યાગ, આત્મસમર્પણ ઇત્યાદિ ગુણ મનુષ્ય જાતિમા પેદા થયા છે, જેથી તેમાં પશુવત્ વ્યવહાર કે જીવનસંગ્રામ નથી રહ્યો.

માનવ જાતિ

મનુષ્ય જાતિ આરંભથી નથી પણ વિકાસક્રમ દ્વારા સ્તનધારી ચોપગા પ્રાણીનુ પરિવર્તન છે. કેમકે તેના શરીરની રચના બરડાની કરોડવાળા સ્તનધારી પ્રાણીના જેવી છે, બીજાના શરીરની જેમ તેના શરીરના દરેક અવયવ અનેક કોષ્ટોના સમૂહથી બનેલ છે ને દરેક કોષ્ટમા ઉપર કહેલ પ્રોટોપ્લેઝમ છે. મનુષ્ય પ્રાણીનો સમાવેશ વાનર કક્ષામા થાય છે.

ગર્ભમા મનુષ્યનું બાળક વનમાણસના શરીર જેવુંજ હોય છે પૂછડાનું નિશાન પણ હોય છે સ્તનધારી પ્રાણીના તથા મનુષ્યના ગર્ભનુ પરિવર્તન સમાન છે. પહેલા માછલી જેવું, પછી મીંડક જેવુ, પછી સર્પ જેવું, પછી પક્ષી જેવુ, પછી હલકા દરજ્જાના મનુષ્ય જેવુ, પછી ગર્ભમાથી બહાર નીકળતા પહેલા થોડે વખતે મનુષ્યરૂપ થાય છે. જેણે ઘણા ગર્ભોની પરીક્ષા કરી છે તે આવો ઇતિહાસ આપે છે. વિજ્ઞાનવાદીએએ પણ સિદ્ધ કર્યું છે કે દરેક પ્રાણી પ્રથમ એમીબારૂપ, પછી માછલી વગેરેના જેવું થાય છે–અર્થાત્ પોતાના પૂર્વજોના રૂપનુ સક્ષેપમા અનુકરણ કરી લે છે. હજુ સુધી વાદરા તથા મનુષ્યની દરમ્યાનની કડી જડી નથી; પણ ગર્ભશાસ્ત્રની સંકેતનાથી ઉપલું અનુમાન કરી શકાય છે. વળી નીચેના

થરોમાં બધા પ્રાણીની ખોપરી મળે છે પણ મનુષ્યની નથી મળતી. ત્રીજા થરમા તે મળે છે. તેથી મનુષ્ય છેલ્લેજ થએલુ હોવું જોઇએ. ખસ, દાદર, વગેરેની દવા મનુષ્ય તથા અન્ય જાનવરોની સમાનજ છે ઇત્યાદિ શોધથી મનુષ્ય-વનમાણુસ વાંદરાનું પરિવર્તન છે.

મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ભવ પ્રથમ કયા દેશમાં થયો તેમાં ત્રણ મતભેદ છે- (૧) કોઇ એશિયામાં, (૨) કોઇ એશિયા યા આફ્રિકાની મધ્યમાં જાવા પાસે (૩) કોઇ આફ્રિકામાં ઉદ્ભવ્યાનું કહે છે. પણ આફ્રિકામાં ઉદ્ભવી મનુષ્ય જાત અન્ય સ્થળે ગઇ એવો ઘણાનો મત છે.

મનુષ્ય પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ વિકાસની શૃંખલામાં બદ્ધ છે. તેમનામાં પણ જીવનસંગ્રામ સિદ્ધ છે. તેઓ પણ ભૂખ, રોગ, ને લડાઇથી મરે છે. તેમના મગજની ઉન્નતિથી તન, ધન, અને યંત્રનું બળ પેદા થયું. ધીરે ધીરે તેમનામાં અગ્નિ, જળ, ભોજનના પદાર્થો તથા પહેરવાના વસ્ત્રોનું જ્ઞાન પેદા થયું. પત્થર ફેંકવા, નિશાન પાડવું, પત્થરના શસ્ત્રાદિ બનાવવાં વસ્ત્ર બનાવવા ઇત્યાદિ પ્રારંભિક કાર્યો પછી શનૈઃશનૈઃ મકાન બનાવવા, અને બીજ વાવી ખેતી કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પ્રથમ અંગચેષ્ટા, પછી ચિત્રમય સંકેત, ને પછી અક્ષરમય ચિહ્નથી પોતાના મનોભાવ બતાવવાની શૈલી મનુષ્યે શોધી કાઢી. વિચારશક્તિ વધવાથી અનેક સાધન એકત્ર થયાં. સોલસાદિનો મત છે કે મનુષ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયાને લગભગ આઠ લાખ વીસ હજાર વર્ષ થયાં છે. ડાર્વિનશ્રીએ પ્રથમ વાંદરાનો મનુષ્યવત્ વ્યાપાર તે પછી પરિસ્થિતિને લીધે ઠેકવું કૂદવું છોડી દીધું તે, પછી અનુપયોગથી પૂછડાનો અભાવ, અને એ મુજબ મનુષ્ય રૂપમાં સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિના ક્રમનું અચ્છું વર્ણન કર્યું છે.

ઇશ્વરે મનુષ્યને શક્તિ આપી છે એવું માની શકાતું નથી. કેમકે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં પણ શક્તિ છે. પ્રથમ માનસિક શક્તિ કેમ થઇ તે ચેતનોત્પત્તિ જેવોજ બહુ ભારે પ્રશ્ન છે. મનુષ્યના સમાન ઇન્દ્રિય, ઇચ્છા, ભાવ, સુખ, દુઃખ, શોક, સંશય, મત્સર, બદલો લેવાની બુદ્ધિ, આશ્ચર્ય, જીજ્ઞાસા, કૃતઘ્નતા, હસવું, ઠઠ્ઠા મશ્કરી, નકલ ઉતારવી, એકાગ્રતા, સ્મૃતિ, થોડી કલ્પનાશક્તિ, ઇત્યાદિ ઓછાંવત્તા સર્વ પ્રાણીઓમાં છે. માછલી, બીલાડી, કૂતરા, ઘોડા, રીંછ, હાથી, વાંદરા ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના કામોની પરીક્ષા તથા કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યના મગજનો વિકાસ અન્યથી ઘણો થયો છે તેથી તેનામાં કલ્પનાશક્તિ તથા કાર્યકારિણી વિચારશક્તિ બીજાથી વિશેષ છે. સંચા બનાવવા, પ્રાણી વશ કરવાં, દ્રવ્ય સંગ્રહ, અગ્નિ ને દવા પાસેથી કામ લેવું, ભાષા, શોભા, અનુભવ, ઇશ્વર તત્ત્વબોધ, સદ્ અસદ્‌નો ભેદનું જ્ઞાન એ સર્વ ઉપર કહેલ બે શક્તિનાં જ પરિણામ માત્ર છે.

સર્વ સજીવ પદાર્થોના વિકાસનો સિદ્ધાન્ત વિકાસવાદીઓ ઉપર મુજબ આપે છે. આ સિદ્ધાન્તના કેટલાક અપવાદ આપણા આર્ય તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો નીચે મુજબ આપે છેઃ—

અપવાદઃ—

(૧) સૂર્યથી પૃથ્વી સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ એવું માની શકાય નહિ. કેમકે સૂર્ય સ્વતન્ત્ર નથી. તે કોઇને આશરે રહેલો છે,

(૨) એક પ્રોટોપ્લેઝમમાંથી પ્રાણી માત્રનું પરિવર્તન થયું છે એ માન્યતા ખરી નથી. કેમકે કોઇની ઉત્પત્તિ અનેક દેશમાં થયલી હોવી જોઇએ. વળી જડ ચેતન થઇ શકે જ નહિ. કોઇ અન્ય ગૃહમાંથી તે અહીં આવી પડયું માનો તોપણ ત્યાં તે કેવી રીતે પેદા થયું ?

(૩) ઉપર કહેલ પાંચ શાસ્ત્રો સંપૂર્ણ નથી. તેમાં પણ કેટલુંક સંશયાત્મક છે. દા. ત. જમીનના થર પરથી નક્કી થતો વિકાસક્રમ ગર્ભશાસ્ત્રથી નક્કી થતા ક્રમ મુજબ મળતો નથી. તેથી જેમ કેટલાક પંથવાળા શાસ્ત્રનો અમુક ભાગ ક્ષેપક કહે છે તેમ આ લોકો પણ કરે છે.

(૪) જડ સ્વયં ગતિ કરે ને પોતાના જેવું બીજાને બનાવી લે; તથા સ્વયં ઉત્પાદક વર્ધક થાય એવું પહેલ વહેલું બીજ બનાવવામાં કોઇ અગમ્ય અચિન્ત્ય શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે.

(૫) બધાં બીજ સમાન હોઇ શકે નહિં. પૈત્રિક સંસ્કાર તથા પરિસ્થિતિથી બીજમાં અંતરભેદ થયો છે. પુરુષત્વ સ્ત્રીત્વનો ભેદ છે તે જ મૂળ બીજોની અસમાનતા બતાવે છે. આરંભમા નરમાદાનો ભેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે વિકાસવાદ બતાવી શકતો નથી. આ ભેદ હોવાનું કોઇ અદષ્ટ કારણ હોવું જોઇએ. નરમાદાના રજવીર્યના પ્રોટોપ્લેઝમ સમાન હોય તો નરમાદાનું જુદું જુદું રૂપ ઉત્પન્ન થવું જ અસંભવિત છે. કદાચ પરિસ્થિતિથી એ ભેદ ઉત્પન્ન થયો એમ માનો તો તેનો આરંભ ક્યારે થયો ?

પ્રોટોપ્લેઝમ તથા એમીબામાં વાયુ જેવી અશુદ્ધ ગતિ છે કેમકે તે જડ છે પરંતુ વ્યવહારમાં તમામ જંતુઓમાં શુદ્ધ ગતિ દેખાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમાં કોઈ અન્ય અદષ્ટ વસ્તુ છે, જે અનાદિ પ્રવાહથી વિકાસ અવિકાસમાં આવતી રહે છે. આ અદષ્ટ વસ્તુ તે અનેક સંસ્કારોવાળું મન છે, જે વિકાસવાદીઓએ બીલકુલ લક્ષમાં લીધું જ નથી એના સ્વીકારથી તેમની કેટલીક મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. એ મનથી જ સશુદ્ધ ગતિ થાય છે. એના સંસ્કાર અનુસાર જ પ્રોટોપ્લેઝમના અનેક પ્રકારના કોષ્ટો બની ઉપયોગ થાય છે.

(૬) હમેશાં કેવળ શક્તિવાદ માની શકાય નહિ. જો સર્વથા શક્તિવાદ જ માનો તો મનુષ્યમંડળના ઉચ્ચ ગુણ સંસ્કાર નિષ્ફળ થઇ જાય. સૃષ્ટિમાં જીવવાનો સર્વને હક્ક છે. અન્યનું સુખ અમારા સુખદુઃખ જેવું છે. દયા, ન્યાય, નીતિ, આત્મભોગ, સુધારણા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગુણ છે. તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વપર ઉપકાર તથા સુખપૂર્વક જીવન ચલાવવાની યોગ્યતા મળે છે. હવે જો કેવળ શક્તિવાદ માનીએ તો સર્વ ઉચ્ચ ગુણ નિષ્ફળ જાય. વળી મનુષ્ય વૃત્તિનું અંતિમ સુખ શાન્તિ છે, જેથી હમેશ શક્તિવાદ ન મનાય. વળી તે સુખ ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, સંપ, તથા પ્રેમાદિ વિના ન મળે જેથી જીવનસંગ્રામમાં હમેશ શક્તિવાદ ન ચાલે. શક્તિવાન સમદમાં એક જ હોય, દરેક ન હોય. સમાજમાં સમદ્ધ પક્ષની જય થાય છે અને સમૃદ્ધનો પક્ષ જ ન્યાય નીતિ ગણાય છે.

(૭) વૃક્ષોનો ખોરાક પ્રાણનાશક વાયુ છે, જે પ્રાણીઓ આપે છે; ને પ્રાણીઓનો ખોરાક પ્રાણપ્રદ વાયુ છે, જે વૃક્ષો આપે છે. જેથી વૃક્ષો ને પ્રાણીઓની સંકળનાનો મેળ મળતો નથી. વનસ્પતિ કાપી નાંખવાથી તેના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ પ્રાણીઓના અંગની વૃદ્ધિ તેમ થતી નથી. એમીબાના ટુકડા કરવાથી પણ તે જીવે છે માટે તે વૃક્ષોનું મૂળ હોવા સંભવ છે-પ્રાણીઓનું નહિ.

(૮) આર્ય પ્રજામાં આજ સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વર્ષ ૧ અબજ, ૯૭ કરોડ, ૨૯ લાખને આશરે થયાં છે. અહર્ગણની ગણત્રીથી મેળવવાથી તે બરાબર થાય છે. ચીની સંવત દેશના પહેલા રાજાથી ચાલ્યો છે જે વર્તમાનમાં ૯ કરોડ, ૬૦ લાખને આશરે વર્ષ થયાં. તેથી જણાય છે કે મનુષ્ય પૂર્વ જેવું જ છે.

વિકાસવાદી આરંભમાં સૃષ્ટિ અયોનિજ માને છે તેમ આર્ય પ્રજા ચીની પ્રજા પણ માને છે. વિકાસવાદી એક બીજ થયું કહે છે ત્યારે આર્યો જુદા જુદા પ્રકારનાં મૂળ બીજ કહે છે.

પૃથ્વી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના સ્થાન યોગ્ય થયાં. ત્યારે અન્ય સ્થળથી તેમાં મૂળ બીજ આવ્યાં-પોતાની મેળે જ વનસ્પતિરૂપ કે પ્રાણીરૂપ થઇ ગઇ-એ વિકાસવાદીની માન્યતા અસંભવિત લાગે છે. તેમ પ્રારંભમાં મનુષ્યોત્પતિ પણ કોઇ શીતોષ્ણ દેશમાં થયેલ હોવી જોઇએ; તેવો ભાગ હિમાલયગત કૈલાસ, ટીબેટ, વા કોકેસસના અગ્નિખૂણાનો દેશ જણાય છે. અને આર્ય, ચીની તથા ઇરાની પ્રજા પણ આરંભિક ઉત્પત્તિ તે જ દેશમાં માને છે.

મનુષ્ય જાતિમાં શનૈઃ શનૈઃ ભાષા ઉત્પન્ન થઇ તે ડાર્વિનનું મંતવ્ય કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અસત્ય ઠરવે છે. આર્યશાસ્ત્ર પણ આરંભકાળ વિષે ઇશ્વર પ્રેરિત વેદ દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન મળેલું માને છે. તેમ જ ઇરાની, યહુદી પણ ઇશ્વરદત્ત સંસાર માને છે.

-વિકાસવાદમાં ચેતન તથા પ્રોટોપ્લેઝમની વચ્ચેની કડી-સંસ્કારી મન (જીવવૃત્તિ) હાથ લાગે તો આ સિદ્ધાન્ત સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટી ઉઠશે એમ લાગે છે.

---

(૨) એક પ્રોટોપ્લેઝમમાંથી પ્રાણી માત્રનું પરિવર્તન થયું છે એ માન્યતા ખરી નથી. કેમકે કોષ્ટની ઉત્પત્તિ અનેક દેશમાં થયલી હોવી જોઇએ. વળી જડ ચેતન થઇ શકે જ નહિ. કોઇ અન્ય ગૃહમાંથી તે અહીં આવી પડ્યું માનો તોપણ ત્યાં તે કેવી રીતે પેદા થયું ?

(૩) ઉપર કહેલ પાંચ શાસ્ત્રો સંપૂર્ણ નથી. તેમાં પણ કેટલુંક સંશયાત્મક છે. દા. ત. જમીનના થર પરથી નક્કી થતો વિકાસક્રમ ગર્ભશાસ્ત્રથી નક્કી થતા ક્રમ મુજબ મળતો નથી. તેથી જેમ કેટલાક પંથવાળા શાસ્ત્રનો અમુક ભાગ ક્ષેપક કહે છે તેમ આ લોકો પણ કરે છે.

(૪) જડ સ્વયં ગતિ કરે ને પોતાના જેવું બીજાને બનાવી લે; તથા સ્વયં ઉત્પાદક વર્ધક થાય એવું પહેલ વહેલું બીજ બનાવવામા કોઇ અગમ્ય અચિન્ત્ય શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે.

(૫) બધાં બીજ સમાન હોઇ શકે નહિં. પૈત્રિક સંસ્કાર તથા પરિસ્થિતિથી બીજમાં અંતરભેદ થયો છે. પુરુષત્વ સ્ત્રીત્વનો ભેદ છે તે જ મૂળ બીજોની અસમાનતા બતાવે છે. આરંભમાં નરમાદાનો ભેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે વિકાસવાદ બતાવી શકતો નથી. આ ભેદ હોવાનું કોઇ અદષ્ટ કારણ હોવું જોઇએ. નરમાદાના રજવીર્યના પોટોપ્લેઝમ સમાન હોય તો નરમાદાનું જુદું જુદું રૂપ ઉત્પન્ન થવું જ અસંભવિત છે. કદાચ પરિસ્થિતિથી એ ભેદ ઉત્પન્ન થયો એમ માનો તો તેનો આરંભ ક્યારે થયો ?

પ્રોટોપ્લેઝમ તથા એમીબામાં વાયુ જેવી અણુદ્ધા ગતિ છે કેમકે તે જડ છે પરંતુ વ્યવહારમાં તમામ જંતુઓમાં શુદ્ધા ગતિ દેખાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમાં કોઈ અન્ય અદષ્ટ વસ્તુ છે, જે અનાદિ પ્રવાહથી વિકાસ અવિકાસમાં આવતી રહે છે. આ અદષ્ટ વસ્તુ તે અનેક સંસ્કારોવાળું મન છે, જે વિકાસવાદીઓએ બીલકુલ લક્ષમાં લીધું જ નથી એના સ્વીકારથી તેમની કેટલીક મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. એ મનથી જ સશુદ્ધા ગતિ થાય છે. એના સંસ્કાર અનુસાર જ પ્રોટોપ્લેઝમના અનેક પ્રકારના કોષ્ટો બની ઉપયોગ થાય છે.

(૬) હમેશાં કેવળ શક્તિવાદ માની શકાય નહિ. જો સર્વથા શક્તિવાદ જ માનો તો મનુષ્યમંડળના ઉચ્ચ ગુણ સંસ્કાર નિષ્ફળ થઇ જાય. સૃષ્ટિમાં જીવવાનો સર્વને હક્ક છે. અન્યનું સુખ અમારા સુખદુઃખ જેવું છે. દયા, ન્યાય, નીતિ, આત્મભોગ, સુધારણા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગુણ છે. તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વપર ઉપકાર તથા સુખપૂર્વક જીવન ચલાવવાની યોગ્યતા મળે છે. હવે જો કેવળ શક્તિવાદ માનીએ તો સર્વ ઉચ્ચ ગુણ નિષ્ફળ જાય. વળી મનુષ્ય વૃત્તિનું અંતિમ સુખ શાન્તિ છે, જેથી હમેશ શક્તિવાદ ન મનાય. વળી તે સુખ ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, સંપ, તથા પ્રેમાદિ વિના ન મળે જેથી જીવનસંગ્રામમાં હમેશ શક્તિવાદ ન ચાલે. શક્તિવાન સમૂહમાં એક જ હોય, દરેક ન હોય. સમાજમાં સમૂહ પક્ષની જય થાય છે અને સમૂહનો પક્ષ જ ન્યાય નીતિ ગણાય છે.

(૭) વૃક્ષોનો ખોરાક પ્રાણનાશક વાયુ છે, જે પ્રાણીઓ આપે છે; ને પ્રાણીઓનો ખોરાક પ્રાણપ્રદ વાયુ છે, જે વૃક્ષો આપે છે. જેથી વૃક્ષો ને પ્રાણીઓની સંકળનાનો મેળ મળતો નથી. વનસ્પતિ કાપી નાખવાથી તેના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ પ્રાણીઓના અંગની વૃદ્ધિ તેમ થતી નથી. એમીબાના ટુકડા કરવાથી પણ તે જીવે છે માટે તે વૃક્ષોનું મૂળ હોવા સંભવ છે–પ્રાણીઓનું નહિ.

(૮) આર્ય પ્રજામા આજ સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વર્ષ ૧ અબજ, ૯૭ કરોડ, ૨૯ લાખને આશરે થયાં છે. અહર્ગણની ગણત્રીથી મેળવવાથી તે બરાબર થાય છે. ચીની સંવત દેશના પહેલા રાજાથી ચાલ્યો છે જે વર્તમાનમા ૯ કરોડ, ૬૦ લાખને આશરે વર્ષ થયાં. તેથી જણાય છે કે મનુષ્ય પૂર્વ જેવું જ છે.

વિકાસવાદી આરંભમા સૃષ્ટિ અયોનિજ માને છે તેમ આર્ય પ્રજા ચીની પ્રજા પણ માને છે. વિકાસવાદી એક બીજ થયું કહે છે ત્યારે આપો જુદા જુદા પ્રકારના મૂળ બીજ કહે છે.

પૃથ્વી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના સ્થાન યોગ્ય થયા ત્યારે અન્ય સ્થળથી તેમાં મૂળ બીજ આવ્યાં–પોતાની મેળે જ વનસ્પતિરૂપ કે પ્રાણીરૂપ થઇ ગઇ–એ વિકાસવાદીની માન્યતા અસંભવિત લાગે છે. તેમ પ્રારંભમા મનુષ્યોત્પતિ પણ કોઇ શીતોષ્ણ દેશમા થયેલ હોવી જોઇએ; તેવો ભાગ હિમાલયગત કૈલાસ, ટીબેટ, વા કોકેસસના અગ્નિખૂણાનો દેશ જણાય છે. અને આર્ય, ચીની તથા ઇરાની પ્રજા પણ આરંભિક ઉત્પત્તિ તે જ દેશમા માને છે.

મનુષ્ય જાતિમાં શનૈઃ શનૈઃ ભાષા ઉત્પન્ન થઇ તે ડાર્વિનનું મંતવ્ય કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અસત્ય ઠેરવે છે. આર્યશાસ્ત્ર પણ આરંભકાળ વિષે ઇશ્વર પ્રેરિત વેદ દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન મળેલું માને છે. તેમ જ ઇરાની, યહુદી પણ ઇશ્વરદત્ત સંસાર માને છે.

વિકાસવાદમાં ચેતન તથા પ્રોટોપ્લેઝમની વચ્ચેની કડી–સંસ્કારી મન (જીવવૃત્તિ) હાથ લાગે તો આ સિદ્ધાન્ત સત્ય સ્વરૂપમા પ્રકટી ઉઠશે એમ લાગે છે.

૫ વિજ્ઞાન શું છે?

(લેખકઃ- રા. રા. પરજનરાય વૈકુંઠરાય મેઢ.

વિજ્ઞાનની ટુંકામાં વ્યાખ્યા કરી શકાય એમ નથી.

અવલોકન અને અનુભવનું જ્ઞાન, વ્યવસ્થાથી એકત્ર કરતાં "વિજ્ઞાન" થાય છે. અને તે એવું જ્ઞાન છે કે જે કોઇ અભ્યાસી અવલોકન અને અનુભવવડે તેનો બારીકીથી અભ્યાસ કરે છે તેને તે સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે વિજ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોઈ સંવાદશીલ છે તેમ જ વિકાર રહિત હોવાથી વ્યક્તિગત નથી; જો કે તમામ પ્રકારનું વિજ્ઞાન આટલી ઉંચી કોટીએ પહોંચેલું હોતું નથી, દાખલા તરીકે ખગોળનું જ્ઞાન જેટલું સ્વતંત્ર છે તેટલું નૃવંશવિદ્યાનું (Anthropology) જ્ઞાન વ્યક્તિવાચક હોઇ સ્વતંત્ર હોઇ શકતું નથી.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ.

સૃષ્ટિની અમુક વસ્તુની ચોક્કસ દશાનું અનુભવ અને અવલોકન વડે જ્ઞાન મેળવી તેને એકત્ર કરી વ્યવસ્થિત કરવાથી તે વિષયનું સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમકે; એક ભૂસ્તરશાસ્ત્રી પૃથ્વી પરના પત્થરો-રેતી-માટી ધુળ વિગેરેનું એક દિશામાં જ્ઞાન મેળવી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે; જ્યારે ખગોળશાસ્ત્રી આકાશના તારાઓ, -ગ્રહો-ઉપગ્રહો અને ઉલ્કાઓની ગતિનું નિરીક્ષણ કરી વિશ્વની વ્યવસ્થિત દશા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ અભ્યાસમા તે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને વિશ્વનિરૂપણની અગાધ મનોદશામાંથી વિરક્ત રહે છે. તેવી જ રીતે શરીરરચનાના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા માનસિક દશાનો વિચાર કરી શકાતો નથી. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી તેનું ટુંકામાં પણ ચોક્કસ રીતે સમજાય તેવું "સૂત્ર" તૈયાર કરવાનો હોય છે. એટલે અસામ્ય વિચિત્રતામાંથી એકરૂપતા શોધી કાઢવા વિજ્ઞાન પ્રેરે છે. અમુક બનાવ કેમ બન્યો તેનો ખુલાસો કરવા માટે તે બનાવ **કેવી રીતે** બન્યો તે તપાસવાથી આપણું જ્ઞાન નવીન જ દિશામાં દોરાય છે અને તેનું ઊંડું રહસ્ય સમજી શકે છે. ઝાડ ઉપરથી ફળ કેમ પડયું તે જાણવા માટે ન્યુટન ફળ **કેવી રીતે** પૃથ્વી ઉપર પડે છે તેના વિચારમાં લીન થયો અને ચંદ્રની ગતિનો અભ્યાસ કરી, જેવી રીતે ફળ પૃથ્વી પર પડે છે, તેવી રીતે ચંદ્ર પણ પૃથ્વી તરફ પડે છે એમ સિદ્ધ કરી "ગુરુત્વાકર્ષણ"નું મહાન સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. આ સૂત્રવડ એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી કેમ આકર્ષાય છે તેનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી પણ તે **કેવી રીતે** આકર્ષાય છે તે ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આ સૂત્ર વડે પૃથ્વી પરના છેક નાનામા નાના પદાર્થથી માંડીને ઠેઠ આકાશના મોટામાં મોટા તારાઓ અને સૂર્યમંડળોની ગતિનો હિસાબ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે આખું ગતિનું શાસ્ત્ર એક સાવ સાદા અને સરળ સૂત્રથી બંધાએલું વિજ્ઞાન જ્યારે સિદ્ધ કરી આપે છે ત્યારે વિજ્ઞાનનો ખરો ઉદ્દેશ શું છે તે સહજ સમજી શકાય છે. વિજ્ઞાન "ગતિ" **શા માટે** થાય છે તે જાણવા કરતાં **કેવી રીતે** થાય છે તે ચોક્કસાઇથી તપાસે છે, અને આ જ બાબતમાં વિજ્ઞાનનો હેતુ "તત્ત્વજ્ઞાન" અને "ઇશ્વરજ્ઞાન" થી જુદો

માલુમ પડી આવે છે અને તેને લઇને જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું અને વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનનું વૈષમ્ય સામાન્ય નજરે જણાય છે; વિશ્વનું તંત્ર "શા માટે" ચાલે છે તેનો જવાબ વિજ્ઞાન કદી આપી શકશે નહિ પણ તે તંત્ર કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કર્યે જાય છે.

વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ (Scientific attitude.)

કોઇ પણ વિષયનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવા માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને તે વડે ચિત્તવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે, તેટલા પરથી એમ કહી નહિ શકાય કે માત્ર વિજ્ઞાનથી જ ચિત્તવૃત્તિ કેળવાય છે. તે જ વિષયનું રસિક ભાવનાથી, કવિત્વની પ્રેરણાથી અગર બીજી કોઇ પણ શુદ્ધ વ્યવહારિક રીતે ધ્યાન થઇ શકે છે. અને વિજ્ઞાન આ દિશાઓના માર્ગમાં આવવા જરા પણ દાવો કરી શકે નહિ. એટલે જો કે વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ અને રસિકકલાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે તો પણ તે એક બીજાની હરીફ કે વિરોધી હોવાનો હક્ક કરી શકે નહિ અને તેને લઇને જ આ જ બન્ધુભાવનાથી આજે આપણે સાહિત્ય પરિષદમાં વિજ્ઞાનનું વિવેચન કરીએ છીએ.

વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિમા એક પ્રકારની જડ ભાવના રહેલી છે એવું હમેશાં રસિક લોકોને લાગ્યા કરે છે, એનું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાન હમેશાં શુષ્ક લાગતી વિગતો તપસ્યા કરે છે અને બહુ જ ચોકસાઇથી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માપ લઈ વ્યક્તિભાવનો બને તેટલો ત્યાગ કરી વિગતનું સત્ય શોધવા મથે છે, અને આ વિગતો પરથી ઘણી જ કાળજીથી અનુમાન કરી એક સિદ્ધાંતના નિર્ણય પર આવે છે. અને હંમેશા સંદેહાત્મક હોઇ તેનો નિર્ણય બને તેટલો વ્યક્તિભાવથી વિલુપ્ત હોય છે. વિજ્ઞાન વળી તેની વિગતોમાં એટલી બધી સ્પષ્ટતા શોધવા માગે છે કે જેથી કરીને કોઇ પણ જાતની ગૂઢતા કે સંદિગ્ધતા અથવા શિથિલતાનો અવકાશ રહી શકતો નથી. વળી વિજ્ઞાન હમેશાં આ વિગતો પરથી વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો તો નિપજાવવા મથે છે કે જુદી જુદી જણાતી ગોચર વસ્તુઓ, એક સૃષ્ટિના જ અંગો હોય એવું એક તંત્ર આખા વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યું છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આવા પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ જો કે રસિક નહિ હશે તો પણ તેનો અંતિમ હેતુ તો વિશ્વનું તંત્ર શું છે તે શોધવાનો છે.

વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ.

કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિક તપાસ માટે પહેલા તો હકીકતો એકઠી કરવી પડે છે અને તે માટે ઘણી ચોકસાઇ, ખંત, બારીક તપાસ કરી મન અને ઇન્દ્રિયોદ્વારા કોઇ જાતનો પક્ષપાત થાય નહિ એવી વૃત્તિ ધારણ કરવી પડે છે અને આ ચોક્કસ હકીકતો ઉપરથી વિગતોની નોંધ લેવામાં આવે છે. આમ વિજ્ઞાનની શરૂઆત માપથી થાય છે. જેમ માપ ચોક્કસ અને બારીક તેમ વૈજ્ઞાનિક શોધ આગળ વધે છે. માપ ઉપરથી મળતી હકીકત સમજી શકાય તેવા રૂપમા ગોઠવવાથી, જેમકે કોઇ પણ વધઘટ થતી બીના નકશા આકારમા એક વાંકમાં આલેખવાથી ઘણી ગુંચવાડાભરેલી હકીકતો પણ તદ્દન સ્પષ્ટ રૂપે દેખાડી શકે

છે. આવી રીતે જુદી જુદી બીનાઓમા એક સરખુ સામ્ય જણાયાથી એક સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી શકાય છે. કોઇક વાર જ તર્ક શક્તિથી ઘણી નવાઇભરેલી રીતે મોહું સત્ય જડી જાય છે. જેમકે ઝાડપરથી પડતા ફળની માથે ચંદ્રને પૃથ્વી પર પડતી ગતિવાળો કલ્પવાની બુદ્ધિ તો ન્યુટન જેવી મહાન્ વ્યક્તિને જ સ્ફુરે ! પણ બીજા ઘણા સિદ્ધાતો તો અનેક વિજ્ઞાનીઓના સતત પ્રયાસો વડે ઘણા કાળે જ નિર્માણ થાય છે. જેમકે હાલમા અણુ (molecule) પરમાણુ (atom) અને વિદ્યુતઅણુ (Electron) ની કલ્પના ધીમે ધીમે ઘણા પ્રયાસોથી વૃદ્ધિગત થઇ છે.

વિજ્ઞાન કેવળ કલ્પના નથી.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો જો કે કુદરતના કાયદા તરીકે લેખાય છે તો પણ એક રીતે તો મનુષ્યની કલ્પનાઓ છે. મનુષ્ય જ્ઞાનના વિકાસ સાથે આ કહેવાતા કાયદાઓ પણ વિકાસ પામતા જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમા ઉત્ક્રાન્તિનો કાયદો મનુષ્યના વ્યવહારમાથી જ જાગ્રત થયો છે. વિજ્ઞાન આવી રીતે શુદ્ધ પદાર્થનિષ્ઠ જ હોવાનો (objective) દાવો કરી શકે નહિ. કેમકે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના વિષયને ઘણે અંશે આધીન રહે છે, તો પણ તે કેવળ મનુષ્યની એકલી કલ્પના (બુટ્ટો) નથી એ સિદ્ધ છે. કેમકે અમુક ધૂમકેતુ પાછો ક્યારે આવશે અને અમુક પ્રકારનું ગ્રહણ ક્યારે થશે તે ખગોળશાસ્ત્રથી ચોક્કસ ગણી શકાય છે તેમ જ પ્રાણી-શાસ્ત્રી મેન્ડેલીયનના નિયમથી જુદા જુદા રંગના કુતરાઓની પ્રજા કીયા રંગની થશે તેનું ભવિષ્ય ભાખી શકે છે. આટલા ઉપરથી જ આપણી ખાત્રી થાય છે કે વિજ્ઞાન એ કંઇ કેવળ કલ્પના નથી પણ પદાર્થના નિયમોનુ ચોક્કસ જ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર.

વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આખા વિશ્વમા વ્યાપેલુ હોઇ ઘણું વિશાળ છે. એટલે વિશ્વના બાહ્ય દરયોના નિરીક્ષણથી માંડીને ઠેઠ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યના બુદ્ધિમય રાજ્યતંત્ર સુધી તેનું ક્ષેત્ર ફેલાયલુ છે. પદાર્થ અને શક્તિના ભૌતિક અને રસાયણશાસ્ત્રોથી જેટલા નિયમો ચોકસાઇથી આજસુધી માલૂમ પડયા છે તેટલા ચોક્સ નિયમો હજી જીવ સૃષ્ટિ વિષે આપણે અત્યારે જાણતા નથી. એટલે પદાર્થશાસ્ત્ર ઘણું વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ જેટલુ વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ જણાય છે તેટલુ ચોક્સ જીવશાસ્ત્ર અત્યારે જણાતુ નથી. તોપણ આ વિષયમા પણ જેમ જેમ બારીક નિરીક્ષણ થઇ અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આ શાસ્ત્ર પણ વિશેષ નિયમિત જણાતું જાય છે. વિજ્ઞાનનુ વિશાળ ક્ષેત્ર હજી ઘણુ જ થોડુ ખેડાયેલુ છે અને તેનો આપણી બુદ્ધિથી વિકાસ કરવામા તમામ કેળવાયેલી પ્રજાની વૃત્તિ પ્રેરાયેલી હોય છે.

વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવના.

વિજ્ઞાન આ પ્રમાણે હમેશા અજ્ઞાત ક્ષેત્રમાં માંથુ મારે છે અને તેથી ઇશ્વરવાદીઓએ બંધ કરેલા બારણા ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરતું સામાન્ય દૃષ્ટિએ જણાય છે અને તેને લઇ વિજ્ઞાન અને ઇશ્વરભાવનાનો વિરોધ દેખાય છે. ધાર્મિક ભાવના ઇશ્વરના અજ્ઞાત તત્ત્વવડે વિશ્વતંત્ર ચાલતું કલ્પી લે છે, જ્યારે વિજ્ઞાન આ અજ્ઞાત તત્ત્વને અજ્ઞેય માને છે. જેમ જેમ અજ્ઞાત

વસ્તુ વિજ્ઞાનથી જ્ઞાત પ્રદેશમાં આવતી જાય છે તેમ/તેમ અજ્ઞાત ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે, અને અજ્ઞાતતત્ત્વ વિશેષ જ્ઞાન વડે જ્ઞેય થવાને બદલે વિશેષ અને વિશેષ અજ્ઞેય થતું જાય છે. ઇશ્વિરભાવના આ અજ્ઞાત તત્ત્વને સહજમાં સમજાવવા યત્ન કરે છે પણ વિજ્ઞાન તો તેની ચોકસાઇ કરી અજ્ઞાતને બને તેટલું જ્ઞાત કરવા મથે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વિજ્ઞાન કંઇ ઇશ્વિરભાવનાને તોડતું નથી પણ ઉલટું ઇશ્વરભાવનાને વધારે શુદ્ધ કરી વિશેષ જાગ્રત કરે છે. એટલે ઇશ્વરત્વ કોઇ રીતે જ્ઞાત થઇ શકતું નથી અને તે હમેશાં અજ્ઞેય હોઇ આપણી દીનતા સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

તત્ત્વજ્ઞાનની વૃત્તિ ઇશ્વરવાદીથી વળી નિરાળી જ છે. તે તો હમેશાં જ્ઞાત સૃષ્ટિનું એકીકરણ કરી અજ્ઞાતને સમજવા યત્ન કરે છે. એટલે જ્યાં વિજ્ઞાન અટકે છે ત્યાંથી તેની પાર તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું તત્ત્વ જોવા યત્ન કરે છે. આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન જો કે વિજ્ઞાનના પાયા ઉપર ઉભું રહે છે ખરૂં, તોપણ તેની કલ્પનાઓને અજ્ઞાત પ્રદેશમાં એટલી તો ઊંચે લઇ જાય છે કે વિજ્ઞાનનો પાયો આ મોટી ઇમારતનો ભાર ઝીલી શકતો નથી અને તેટલા પુરતો જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ દેખાય છે. ટુંકામાં કહીએ તો ઇશ્વરવાદી અજ્ઞેયવડે અજ્ઞાતને સમજી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાતના તત્ત્વવડે અજ્ઞાતને સમજાવે છે. જ્યારે વૈજ્ઞાની અજ્ઞાત પ્રદેશને ધીમે ધીમે ચોકસ રીતે સમજવા માત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી કરીને અજ્ઞેયથી તો દૂર દૂર હમેશાં જતો જાય છે.

વિજ્ઞાન અને મનુષ્યજીવન.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક વસ્તુનું રહસ્ય સમજવાનો છે અને એ જ્ઞાન મનુષ્યની મોટી શક્તિ થઇ પડે છે. તમામ વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો મનુષ્યના જીવનના નિત્ય ક્રમના અનુભવોના સમવેત (Concrete) જ્ઞાનમાંથી ઉદ્દભવેલાં છે અને તેની કેવલ (Abstract) કલ્પનાઓ પરથી મનુષ્ય જીવનના અનેક સુખ સાધનોની શોધ થઇ રહે છે. તાર વિનાના વિધુત્‌ના સંદેશાઓ આંદોલનની કલ્પના ઉપરથી શોધાયા છે. દૂરથી વાત કરવાનાં યંત્રો શબ્દના આંદોલનોને લોહચુંબકવડે વિદ્યુત પ્રવાહ લઇ જાય છે. પ્રકાશ પૃથકરણ કરવાની વિદ્યાવડે દૂરના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને વિદ્યુત પ્રવાહના એક્સ X કિરણો વડે અપારદર્શક વસ્તુ પારદર્શક થઇ શકે છે. આ તમામ શોધો વિજ્ઞાનની કેવળ કલ્પનામાંથી શોધાએલી આ જમાનાની નવાઇ થઇ રહી છે. વિજ્ઞાન આવી રીતે મનુષ્યજીવનનું ઉપયોગી સાધન થઇ પડયું છે. તોપણ તેનો ઉદ્દેશ તો અજ્ઞાતનું કેવલ જ્ઞાન મેળવવાનો જ છે.

વિજ્ઞાનના શુદ્ધ જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીવનનાં એક પછી એક નવાં સુખ સાધનો માટે નવો પ્રકાશ પડયા કરે છે. મન અને શરીરની તન્દુરસ્તીની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમજ કેળવણીનાં અને ખેતીનાં સાધનોની ઉત્પત્તિ માટે તેમજ માનસિક અને નૈતિક વિકાસ તરફ અને સૃષ્ટિના કુદરતી સાધનોનો વિવેકથી વિકાસ કરવા માટે વિજ્ઞાન વધારે ને વધારે પ્રેરના

કર્યા કરે છે. વિજ્ઞાનનો શુદ્ધ હેતુ જો ખરેખર સમજી સર્વ જ્ઞાનનું નિરીક્ષણ મનુષ્ય શુદ્ધ ભાવનાથી કર્યો જશે તો સત્ય અને ચિતનું પરમ તત્ત્વ સમજી અલૌકિક આનંદમાં મનુષ્ય જીવન કાળે કરી લીન થયા વિના રહેશે નહિ.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે ઘણો સાત્વિક હોઇ તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જો કે જડ ભાવના પ્રેરિત છે તોપણ તેનું ધ્યેય તો આધ્યાત્મિક અમૂર્ત તત્ત્વનું રહસ્ય ધીમે ધીમે સમજવા તરફ પ્રેરાયેલું છે.

૬ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર

(લેખકઃ–રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ) :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે વારંવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પણ આ સર્વ પ્રયત્નોમા આપણને કંઇ યોજના જણાતી નથી. આ યોજના નક્કી થાય તો વિજ્ઞાનનો પ્રસાર વધારે સારી રીતે અને સરળતાથી કરી શકાય. દરેક પ્રયત્ન એ આ માળાનો એક મણકો છે. પણ આ પ્રયત્નનો પુરો લાભ પ્રજા લઇ શકે તો પ્રયત્ન કરનારને ઉત્સાહ રહે તેમજ વધારે ઉપયોગી અને સારૂં સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય. જેમ હાલના સમયમાં અંગ્રેજી ભાષાના થોડા જ્ઞાન વિના માણસ પોતાને શિક્ષિત માનતો નથી તેમ વિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના પણ શિક્ષિત સમજે નહિ એવું થવું જોઇએ.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન હોવાથી કોઇ પણ પ્રજાને અથવા દેશને એના સર્વ હક સ્વાધીન થતા નથી, તેમ કોઇ પણ દેશનું જ્ઞાન પોતાના સાહિત્યમા ઉતારવા કંઇ પણ સંકોચ કરવો નહિ. બગદાદના ખલીફાએ આઠની સદીમાં સુશ્રુત અને ચરકનાં ભાષાન્તર કરાવ્યાં તેમ યવન દેશોમાંથી ગ્રહોની ગણત્રી તેમ યંત્રો આપણા દેશમાં આવ્યાં. હાલના સમયમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર એ એક અદ્ભુત શાસ્ત્ર રહ્યું નથી. પણ માણસના સામાન્ય વ્યવહારમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અને હિંદુસ્થાનમાં સર્વ સામાન્ય સ્થાન વ્યવહારમાં આચાર રૂપે ગણાતા ધર્મને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાન જો વિજ્ઞાનને મળે તો આપણા જીવનમાં ઘણો ફેરફાર થાય.

લોકોને વિજ્ઞાનનો રસ લાગવો જોઇએ. અત્યાર સુધી વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ત્રણ રીતે લોકોમાં ઓળખાય છે. લોકોપયોગી દવાઓ બનાવવાનું શાસ્ત્ર, ઔદ્યોગિક શાસ્ત્ર અને ત્રીજું આપણને ધર્મમાથી વિમુખ કરાવનાર વિષય. પણ વિજ્ઞાનને કુદરતમાં બનતા બનાવો સમજવાના શાસ્ત્ર તરીકે લોકોમા પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયાસ થવો જોઇએ. કયા પ્રદેશમાં રાજ્યક્રાન્તિ થઈ તે જાણવાની જેટલી ઉત્કંઠા સામાન્ય વાચકને હોય છે તેટલી ઉત્કંઠા કુદરતના બનાવો જાણવાને થવી જોઇએ. ટોકીઓમાં થએલા ધરતીકંપથી થયેલું નુકશાન જાણવાની લોકોની વધારે ઉત્કંઠા હોય છે. પણ એ ધરતીકંપ શાથી થયો એ જાણવા કોઇ ઇંતેજાર હોતું નથી. હેલીનો ધૂમકેતુ જ્યારે દેખાયો અને થોડા દિવસમાં ધૂમકેતુની પુંછડી ફરી ગઇ ત્યારે કોઇએ પણ આ બાબતમાં લેખ લખ્યો હોય એમ જણાતું નથી. જ્યારે ગ્રહણ આવે છે ત્યારે તે વિષે ભાગ્યે એક લેખ આપણે જોઇએ છીએ.

આપણો દેશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ઘણો પછાત છે. છુટી છુટી કોલેજોની પ્રયોગ શાળાઓમાં વિજ્ઞાનની નવી માહીતી ભેગી થતી હશે તે સર્વે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના કોષમાં ચાલી જવાની. એમાં લોકોને રસ, ઘણો જ ઓછો પડે: વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને લોકમા પ્રિય કરવા માટે એક એવી યોજના થવી જોઇએ કે લોકોને એમાં સ્વાભાવિક રસ પડે. અહીં એક બાબત યાદ રાખવાની છે. તે એ કે વિજ્ઞાનમાં જે વર્ગ વધારે શિક્ષિત છે તે પોતાને અનુકૂલ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની ચોપડીઓ અંગ્રેજી ભાષામાં વાંચી લેવાના.

આપણામાં એવા કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી કે ગુજરાતીમાં લખાયેલાં એમના પુસ્તકો કાંઇ નવીન રસ અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે. દાખલા તરીકે આઇન સ્ટાઇને પોતાના સિદ્ધાંતો સહેલાઇથી સમજાવવા માટે અંગ્રેજીમાં જે પુસ્તક લખ્યું છે તે દરેક સુશિક્ષિત વાંચક વાંચી લેવાનો પણ એના ગુજરાતી ભાષાંતરનો ઉપયોગ પણ કરે નહિ.

જેમ આપણે રોમ ગ્રીસ અથવા યુરોપનો ઇતિહાસ શીખીએ છીએ અને એના ઉપર વિવેચનો કરીએ છીએ. તેની રીતે હાલમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શીખવામાં તેમ જ શીખવવામાં આવે છે; જાણે કે એ સર્વ યુરોપની પ્રયોગ શાળાઓનો એક ઇતિહાસ હોય. આ વિચારો જેમ ઓછા થાય તેમ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને આપણી આસપાસ બનતા કુદરતના નાના મોટા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે સમજાય તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર લોકપ્રિય ને લોકોપયોગી થાય. અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તકો દ્વારા તથા ચોપાનીઆમાં આવતા લેખો દ્વારા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે એમાના એક પ્રયત્ન તરીકે R. P. A. Series ના પુસ્તકો સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ગુજરાતી સાહીત્યના હાલના સંજોગોમાં આ પદ્ધતિનાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને લોકપ્રિય કરવામાં કામ આવે નહિ. બીજાં Popular sciences નામનાં પુસ્તકો છે. આ તરેહના પુસ્તકોની જરૂરીઆત આપણુ સાહિત્યમાં ઘણી છે અને એ યોજના પ્રમાણે જો પુસ્તકની માળા લખાય તો વધારે સારૂં. આપણો પ્રશ્ન બીજા દેશ કરતાં વધારે કઠણ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર શું એનું પ્રજાને ભાન પણ નથી. એમને તો હજુ આપણા પુરાણોમાં આપેલી વાતો કબુલ કરવી છે.

આવાં પુસ્તકોની યોજનાનું અનુકરણ કરાય પણ અનુવાદ કરવો ઠીક નથી. દાખલા તરીકે Popular Science ના એક ગ્રંથમાં પૃથ્વીના પડમાં ચાક છે અને એનો હાલમાં શો ઉપયોગ થાય છે તે વિષે નિચે પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—

Strange still that he should rub it on the top of a cue, in order to screw a ball made of tusk of an eliphant which is itself largely composed of *Calcium.*

બીલીઅર્ડનો બોલ રમતાં ચાક લગાડવાની વાત લખી. આનું ભાષાંતર આપણી પ્રજાને કશુંએ કામ આવે નહિ. આરસપહાણને માટે કરારની ઇટાલીની સુપ્રસિદ્ધ ખાણોનું ચિત્ર અથવા વર્ણન આપણને શું કામ આવે? આપણને તો જબલપુરના આરસપહાણ અથવા જેપુરની આરસની ખાણોનું વર્ણન વધારે જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે. કબીરવડનું ચિત્ર આપી તેનું વર્ણન લખી એ કેવી રીતે વધ્યું અને એના થડ ઉપરથી અથવા આસપાસના દેખાતા થડ ઉપરથી કબીરવડને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે અને એ કેવી રીતે ગણાય તે સર્વ બાબતો કોઇ પણ સુશિક્ષિતની જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને એના સબંધીના લેખમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય વાચકના મનમાં પણ સચોટ ચોટી જાય.

લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં હંમેશાં દેખાતા અને બનતા કુદરતના બનાવોનું વર્ણન આવવું જોઇએ. ઓરોરા બોરીઆલીસ એટલે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં દેખાતી તેજની જ્યોત અથવા ગ્લેશીઅર્સ એટલે બરફની નદી વિગેરે ઉપરના લેખો સામાન્ય વાચકનું ધ્યાન ઝટ ખેંચી શકે નહિ પણ આપણા દેશનો મોટામાં મોટો કુદરતી બનાવ વર્ષા ઋતુનું આગ-

મન આપણે સમજાવીએ, તો તેમા વાચકને વધારે રસ પડે. વિજળી, વાદળાં ગર્જના, મેઘધનુષ, પવનનું બદલાવું એ સર્વ બાબત તરફ આપણું લક્ષ ખેંચાયલું રહે છે, ને તે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવવું જોઇએ. વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રનું યુદ્ધ વિગેરે વર્ણનો આ વર્ષા ઋતુ સંબંધીનાં વર્ણનો છે એ આપણે જાણીએ છીએ;' અને એ વર્ણનો વેદના સમયથી ચાલતાં આવે છે. આ ઉપરથી એક નવો વિષય સુજે છે તેની અહીં સૂચના કરવામાં આવે છે. તે એ કે આપણાં પુરાણો વિગેરે જુનાં પુસ્તકોમા જણાવેલા બનાવો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારે સમજવા પ્રયત્ન થવો જોઇએ. રામાયણની અંદર ત્રિશંકુ આખ્યાન જે આપેલું છે તે ઉપરથી આપણને લાગે છે કે વિશ્વામિત્ર અને એ બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ ધ્રુવ શોધી કાઢયો હશે. જે નવી દુનીઆ વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કરી કહેવાય છે તે દક્ષિણ ધ્રુવની અથવા તો દક્ષિણ ધ્રુવ આગળના નક્ષત્રોની દુનીઆ છે. બીજો દાખલો આપણે રામસેતુનો લઇએ. આ સેતુ એ હિંદુસ્થાન અને લંકા વચ્ચે રહેલી મોટી "કૉરલ રીફ" નું વર્ણન છે અને હાલ એ ડુબી ગઇ છે. ધ્રુવાખ્યાનમાં આપેલા ૭ મહિને પ્રગટ થતા વિષ્ણુનું દર્શન ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં ૭ મહિને દેખાતા સુર્ય દર્શનનું વર્ણન છે.

જે જે પ્રદેશોમાં આકાશ નિર્મળ રહે છે ત્યાં ખગોળવિદ્યાનું જ્ઞાન સહેલાઇથી વધે છે. આપણે ત્યાં પણ એમ જ છે. આપણું પંચાગ ચંદ્રની ગતિ ઉપર બનેલું છે. ખગોળ વિદ્યાએ આપણા જીવન ઉપર એટલી બધી ઉંડી અસર કરી છે અને કરે છે કે આપણાં સર્વ ધર્મકાર્યો તેમ જ વ્યવહારિક કાર્યો ચંદ્રની ગતિ અને એના આકાશમાં રહેલ સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે. ખગોળ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપણે જેટલું ફેલાવીએ તેટલું ફેલાવી શકાય. લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માળાની યોજનામાં પ્રથમ સ્થાન ખગોળ વિદ્યાને આપવું જોઇએ. ત્યાર પછી ઋતુ વર્ણન અને ખાસ કરીને વર્ષા ઋતુ કેવી રીતે આવે છે તે પણ બતાવવું જોઇએ. આના પછી ભૂગોળને સ્થાન મળવું જોઇએ. આવી ભૂગોળમાં શહેરનાં વર્ણન અથવા કયો પર્વત કયાં આવ્યો છે તેનું કાંઇ કામ નથી, પણ મોટા ધોધો, મોટાં રણ, ઉના પાણીના ઝરાઓ, પાતાળ કુવાઓ વિગેરે જુદા જુદા સ્થાનોનું વર્ણન અને ચિત્ર આપવા જોઇએ; અને આ કુદરતી બનાવો વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ સમજાવવા જોઇએ. આપણે જોઇએ છીએ કે આવાં ઘણાં સ્થાનો આગળ એક નાનું મંદિર અથવા કંઇ બાધા આખડીનું સ્થાન હોય છે. પણ એને ધર્મના નામે ચાલતા વહેમમાથી બદલી ખરા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સમજાવવાના કુદરતી બનાવ તરીકે ઓળખાવવા પ્રયત્ન થવો જોઇએ. આ વિષય જો બરાબર ખીલવવામાં આવે, તો ઘણો જ રસિક થઇ પડે તેમ છે. આ બધા બનાવો કુદરતી બનાવો છે એમ લોકો સમજતા થાય. આ કામમાં ઘણાઓની મદદની જરૂર પડે. જુદી જુદી જગ્યાઓનાં સાચાં વર્ણન, છબીઓ, વિગેરે ભેગાં કરી એને સામાન્ય વાચક સમજી શકે એવી રીતે ગોઠવવા જોઇએ. દાખલા તરીખે આપણી ટજેરીમાં આવેલો અંબાજી પાસેનો ગબ્બર એ એક શાન્ત થએલો "જ્વાળામુખી" છે એમ હું માનું છું. ત્યાં દેખાતી સુવર્ણ રેત લોખંડ છે, પણ સોનું નથી. માતાના કોપથી નાશ થએલા કુમારીઆના મંદિરો એ એક વખતના જ્વાળામુખી અથવા ધરતીકંપથી પડી ગએલા મંદિરનું વર્ણન આપે છે. આબુ ઉપરનું નખી તળાવ એ શાન્ત થએલા જ્વાળામુખીના મુખમાં ભરાએલું પાણી છે. આવી રીતે ઘણા દાખલાઓ મળી રહે છે.

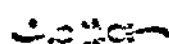
આ પછી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્ર લેવાં જોઇએ. આપણો પ્રદેશ ઘણો જ સપાટ છે અને એથી વનસ્પતિમાં મોટા ઝરાઓ દેખાતા નથી. છતાંએ મુંબઇથી ઉત્તરે આવતાં આપણને દરીયા કિનારાના તાડો દેખાય છે. અને ધીમે ધીમે તે તાડો દેખાતા બંધ થાય છે. પછી ગુજરાતના ઘટ છાયાનાં વૃક્ષો દેખાય છે. આગળ મુસાફરી કરીએ તો ઉત્તર હિંદુસ્થાનના એકદમ સીધાં અને ઉચાં દેવદાર વગેરે ઝાડો દેખાય છે. એટલે વનસ્પતિમાં થતો પ્રદેશ વાર ફેરફાર દેખાડી શકાય; એટલે પ્રદેશ વાર વનસ્પતિમાં કેવો ફેરફાર થાય છે એ સમજાવી શકાય. આ ઉપરાત ફુલોના વર્ણન, તેમના રંગ સુગંધ તેમ જ જળકમળો લીલ વિગેરેનાં સચિત્ર વર્ણનો આપી વનસ્પતિ ઉત્પત્તિ તેમ જ તેનો ફેલાવો કેવી રીતે થાય છે, ફળ શું છે, શા માટે રંગિત હોય છે, વિગેરે સમજાવાય. પપૈયા જેવા નરમાદા વૃક્ષોનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચી શકે. આ ઉપરાંત કૃત્રિમ રીતે ફુલોના રંગો કેવી રીતે બદલાવાય તેમ જ એક ફુલના છોડ ઉપર બીજા છોડની કલમ કેવી રીતે થાય વિગેરે લોકોપયોગી બાગબગીચાને કામ લાગે એવા દાખલાઓ આપી વિષયને રસિક બનાવી શકાય. લજ્જામણીનો છોડ, અને તેના પાંદડાંનું બંધ થવું, સુર્યમુખી ફુલનું ફરવું, મોટાં ચદર જેવાં ઝાડોના પાંદડાના બીડાવાથી ઝાડોની નિદ્રા અવસ્થા પણ દેખાડી શકાય અને પ્રોફેસર બોઝ વિગેરે શાસ્ત્રીઓના પ્રયોગોનો પણ અહિં સારી રીતે ઉપયોગ થઇ શકે. જીવાત ઉપર રહેતા છોડ કે ઝાડ ગુજરાતમાં છે કે નહિ એની મને બરાબર ખબર નથી, પણ અમરવેલ કેવી રીતે બીજા ઝાડના રસનું શોષણ કરી પોતાનું પોષણ કરે છે અને તેથી તેને પાંદડાંની જરૂર નથી વિગેરે બાબતો દર્શાવી વનસ્પતિ કેવી રીતે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે એ વિષય આણી શકાય. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ગરોળી, મગ્ગર, કાચબો, દેડકો, ઉંટ, વિગેરે પ્રાણીઓનાં વર્ણન આપી શા માટે એ જનાવરો એવાં સ્થાનોમાં રહે છે, વિગેરે સમજાવી શકાય અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી થતાં પરિણામોનો કંઇક અણસારો અપાય. અને મનુષ્યનું પ્રાણીમાં શું સ્થાન છે એ જણાવી શકાય.

આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આવતા બનાવો ઉપરથી શક્તિ શાસ્ત્ર અને રસાયણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું જોઇએ. સહેલા દેખાતા બનાવો સમજવા અને સમજાવવા ઘણા કઠણ છે. પાણીમાં ખાંડ ઓગળે તો શું થાય છે, એ સમજાતું નથી. વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર કેમ પડે છે એ સમજાવવું ઘણું જ કઠણ છે અને એ એટલો બધો હરહંમેશનો બનાવ થઇ ગયો છે કે એ તરફ માણસનું લક્ષ જાય નહિ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા કોઇ પણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાને માણસે ઉત્સુક રહેવું જોઇએ. ટેલીફોન, તાર, મોટર, ગ્રામોફોન, છબીઓ, વીજળીના દીવા, વીજળીના પંખા, બલુન, એરોપ્લેન, એન્જીન આ બધાં કેવી રીતે ચાલે છે અને તેની યાન્ત્રિક રચનાઓ સમજાવી, તેમાં રહેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો સહેલાઇથી સમજાવી શકાય. રસાયણશાસ્ત્રના આવા દાખલાઓ ઝટ મળતા નથી, અને તેથી રસાયણશાસ્ત્રને લોકપ્રિય ભાષામાં ઉતારતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. દીવાસળી, ફટાકા, દારૂ વિગેરે કેટલાં દષ્ટાંતો આપી થોડું ઘણું સમજાવી શકાય.

વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળા કેવી થવી જોઇએ અને સામાન્ય વાચકને રસિક થઇ પડે તેની યોજના ઉપર જણાવી છે. આ યોજના પૂર્ણ નથી પણ વ્યવહારૂ છે અને આવી એક યોજના નિશ્ચય કરી ઘડી કાઢવામા આવે અને તેને માટે વિષયો મેળવવાનો સતત

પ્રયાસ થાય તો ધીમે ધીમે ગુજરાતી સાહિત્યમા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની લોકપ્રિય માળાઓ નીકળે. આપણા દેશમાના ઉના પાણીના ઝરાઓ, જબલપુર માર્બલ રોકસ જેવા દેખાવો, રણના વર્ણનો વિગેરે વિષયો ઉપર છુટક છુટક નિબંધો મળી શકે અને તે ભેગા કરી તેનો ઉપયોગ આવી માળામા કરાય તો બસ છે. તાઢ કેમ પડે છે, શીયાળામા સુર્યનો તડકો કેમ ઝાખો રહે છે, વાદળાઓ કેમ થાય છે, એવા પ્રશ્નો સમજાવતા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની માહીતી સારી અપાય અને પ્રજાનુ ધ્યાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા વધારે ને વધારે રહે.

કુદરતના આવા બનાવો કુદરતના નિયમના આધારે ચાલે છે અને એમા ઇશ્વર ઇચ્છા જેવું કાઇ નથી એવો પ્રજામત કેળવાય તો બસ. ઉપરાત કુદરતના નિયમો જાણ્યાથી કુદરતની શક્તિઓ આપણા કાબુમા આવે છે એ વાત લોકોને બરાબર સમજાવી શકીએ તો સારૂં. આ બધા ઉપરાન્ત સેંકડો વર્ષથી બધ પડી ગએલી વિજ્ઞાનની ઉત્સુકતા જાગ્રત કરીએ અને કુદરતનું દીર્ઘ દર્શન કરતા લોકો શીખે તો લોકપ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના લેખોનું સાર્થક થાય અને પોતાના ખેતરમાથી જોતા એક ખરતા તારાને અપશુકન ન ગણતા એ ખરતો તારો કયા પડયો હશે તેનો વિચાર આપણા દરેક દેશબંધુને આવે ત્યારે જ વિજ્ઞાન લોકપ્રિય થયુ ગણાયુ.

૭ સમાજ–શાસ્ત્ર.

(લેખકઃ–રા. રા. માધવપ્રસાદ નવીનતરાય મજમુદાર.)

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્દભવ.

સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપવા કરતા વર્ણન આપવું વધારે સહેલું છે અને યોગ્ય થઇ પડશે, કારણ કે વિજ્ઞાન–મંડળમા છેલ્લી બે ત્રણ પેઢીથી સતત ઉમેદવારી કર્યા છતાં આ શાસ્ત્રનો યથાર્થ ધર્મ કે ધ્યેય કે કાર્ય પ્રદેશ કે પદ્ધતિ શું છે તે હજી વિવાદાત્મક છે. જેવી રીતે બીજાં વિજ્ઞાનોને પોતપોતાનું ક્ષેત્ર (અભ્યાસ–વસ્તુ) હોય છે તેમ સમાજ શાસ્ત્રનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર સમાજ છે. જો કે પદ્ધતિપુરઃસર વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રની ગણના હાલ જ થવા માંડી છે, તો પણ સમાજની ઉત્પત્તિ, ઉત્ક્રાંતિ, ધર્મ અને ધ્યેય શું છે તે સમજવા જૂના કાળથી વત્તા ઓછા અગત્યના પ્રયત્નો થયા વિના રહ્યા નથી. નવાઇની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમા સમાજ વિશે થયેલા સૌથી પ્રથમ નિરૂપણમાં સૌથી ભવ્ય કલ્પના સમાયલી છે, અને આજના વિદ્વાન અને બાહોશ પંડિતો અને સંશોધકોથી થતા નિરૂપણમા પણ એટલી ભવ્ય કે આકર્ષક કલ્પના જોઇ શકાતી નથી; અથવા કેટલીક વખત એવી નવા જમાનાની કલ્પનામાં જે કાંઇ આકર્ષક કે પ્રૌઢ તત્ત્વ હોય છે તે એ આદિ નિરૂપણના પડઘારૂપ હોય છે. એ ભવ્ય કલ્પનાનો જનક ગ્રીક ફીલસુફ પ્લેટો (Plato) હતો. એના " રિપબ્લીક " નામના ગ્રંથમાં, આદર્શ સમાજનું નિરૂપણ કરતા સમાજજીવનના પ્રત્યેક વિશેષ કાર્ય વિભાગથી અતીત થઇ સમસ્ત સમાજની સમાજ તરીકે ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ, તેના ધર્મો શુ છે, અને તેના ધ્યેયો શું છે તે બતાવવા પ્લેટોએ ભવ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. સમાજની નૈતિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે સંકળાઇ રહેલી છે, સમાજ કેવી રીતે અવિભાજ્ય એકત્રરૂપ હોઇ તેના ખંડો પાડી શકાય નહિ કે પૃથક્ પૃથક્ સમજી શકાય નહિ, સમાજના જુદા જુદા વર્ગો કેટલે દરજ્જે અન્યોઅન્યને અવલંબીને સહકારથી વર્ગનું, વ્યક્તિનું અને સમાજનું અંતિમ હિત સાધી શકે છે, તે પ્લેટોના રિપબ્લીકમા ઘણું જ સુંદર અને આકર્ષક અને અનુપમ રીતે ચર્ચાયું છે. સમાજના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો, જેવા કે લગ્નનું સ્વરૂપ અને ધર્મ, રાજ્યસંસ્થાનુ સ્વરૂપ, સમાજજીવન માટે જોઇતી મજુરીની થવી જોઇતી વ્યવસ્થા વગેરે જે મુદ્દાઓ પ્લેટોએ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉભા કર્યા હતા તેનો સંતોષકારક જવાબ હજીએ ફીલસુફોએ કે સુધારકોએ કે રાજ્ય–મુત્સદ્દીઓએ આપ્યો નથી. પ્લેટોનો પોતાનો જ પટ્ટ શિષ્ય એરિસ્ટોટલ પણ પ્લેટોની કલ્પનાની પૂર્ણ ભવ્યતા સાચવી કે સમજી શક્યો નથી, અને સમાજજીવનની વ્યાપકતા ગ્રહણ કરવાને બદલે, જીવનના અનેક વિભાગો જ ધ્યાનમાં રાખી રાજકીય પ્રવૃત્તિ, નૈતિક પ્રવૃત્તિ વગેરે સમાજજીવનના વિશેષ સ્વરૂપોનું જ એ નિરૂપણ કરી ગયો હતો. એરિસ્ટોટલ ફીલસુફ કરતા વિજ્ઞાન–પંડિત વધારે દરજ્જે હતો, એટલે એણે સમાજજીવનનું વિભક્તિકરણ કરી નિરૂપણ કર્યું એ સ્વાભાવિક છે. એરિસ્ટોટલ પછી સમાજના પ્રશ્નોનું સંશોધન કરનારાઓએ એ જ પદ્ધતિ પકડી સમાજજીવનના માત્ર અમુક વિશેષ સ્વરૂપ કે પક્ષ પર જ ધ્યાન આપ્યું. પ્રાચીન રોમના અનેક પંડિતોએ ધારાશાસ્ત્ર

અને રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો અને "તમોયુગ" માં ચુસ્ત ક્રાઇસ્ટ માર્ગની અંધ-શ્રદ્ધાથી ભરપૂર ધર્મભાવનામાં આખું યુરોપ તરબોળાઇ રહ્યું હોવાથી ધર્મ સિવાય કોઇ પણ વિષયનો અભ્યાસ કે સંશોધન આગળ વધ્યાં નહિ. આશરે સોળમી સદીથી યુરોપીય નવજીવન શરૂ થયું. તેની જોડે વિજ્ઞાન-ભાવના ફાટી નીકળી અને આગામી (વ્યાપ્તિ ન્યાય) પદ્ધતિએ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ આગળ વધ્યો. ભૌતિક શાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા-એમ એક પછી એક વિજ્ઞાનો ધર્મભાવનાની ગુલામીથી સ્વતંત્ર બની વિકાસ પામ્યાં અને જોડે સમાજજીવનને લગતાં કેટલાક વિશેષ-શાસ્ત્રો તરફ ધ્યાન અપાવા લાગ્યું. હૉબ્સ (Hobbes), હ્યૂમ (Hume), લૉક (Locke), કાન્ટ (Kant) વગેરે ફીલસુફોએ, રાજ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મમીમાંસા વગેરે સમાજ-જીવનનાં વિશેષ સ્વરૂપોને લગતાં નિરૂપણો ઉપાડી લીધાં અને અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગમાં અર્થશાસ્ત્રના જનક ગણાતા ઍડામ સ્મિથે (Adam Smith) "રાષ્ટ્રોની સંપત્તિ" (Wealth of Nations) નામના મશહૂર ગ્રંથમાં સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અત્યંત અગત્યના અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નો ચર્ચવા ઉપરાંત સમાજ વિકાસને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો પર પણ કાંઇક પ્રકાશ નાંખ્યો. પણ પ્લેટો પછીના એ બધા પ્રયત્નોથી સમાજશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઇ કહી શકાય નહિ. રાજ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સમાજજીવનના અમુક વિશેષ સ્વરૂપ ઉપર ધ્યાન આપતાં વિજ્ઞાનો છે. પરંતુ સમાજજીવનની વ્યાપકતા અને અવિભાજ્યતા સ્વીકારી તેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહી હતી. ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં સમાજશાસ્ત્રના જનક ગણાતા ફ્રેંચ વિદ્વાન ઑગસ્ટે કૉંતે (Auguste Comte), સમાજ એકરૂપ હોઇ તેની ઉત્પત્તિ અને તેમાં થતાં રૂપાંતરો આગામી એટલે વ્યાપ્તિ ન્યાયની પદ્ધતિએ બીજાં કુદરતી વિજ્ઞાનોની માફક થઇ શકે છે એ કલ્પના યુરોપના વિદ્વાન વર્ગ સમક્ષ મૂકી. કૉંતને સમાજશાસ્ત્રનો જનક ગણવો કે કેમ ને કદાચ વિવાદાત્મક રહેશે પણ કૉંત "સોશીઑલૉજી (Sociology)" એ શબ્દનો પિતા છે એ નિર્વિવાદ છે. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં એ શબ્દ ("સોશીઑલૉજી") "સામાજિક દશ્યોને લગતા સર્વ મૂળભૂત નિયમોનો હકીકતની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ" (Positive study of all the fundamental Laws proper to Social phenomena) એ અર્થમાં વાપર્યો અને ત્યારથી સમાજ શાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ વધારે અને વધારે ધ્યાન ખેંચાતું જાય છે. કૉંત માનતો કે જે રીતે આગામી પદ્ધતિથી સ્થૂલ સૃષ્ટિને લગતા નિયમોનું કાર્યકારણ નિયમથી એકીકરણ કરવા ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પ્રયત્ન કરે છે; તે જ પ્રમાણે સામાજિક દશ્યોને જે નિયમો લાગુ પડે છે, તેનો પણ આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી શકાય અને એવા અભ્યાસને પરિણામે સમાજમાં થનાર ભાવી ફેરફારોને આપણે આગાળથી જ ચોક્કસ ગણત્રી કરી સમજી શકીએ. કૉંતનો આગ્રહ એ હતો કે જેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરતાં કુદરતી નિયમો આપવામાં આવે છે અને કુદરતના ક્રમથી અતીત પંક્તિની કોઇ પણ ગુપ્ત શક્તિને માનવામાં આવતી નથી તે જ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક બાબતોમાં ઘણી વાર માનવામાં આવે છે એવી અતીતધર્મી ગુપ્ત શક્તિઓ વિશેની માન્યતાનો બહિષ્કાર કરી બીજાં વિષયગત (Objective) વિજ્ઞાનો માટે વાપરવામાં આવે છે તે જ આગામી પદ્ધતિ વાપરવી જોઇએ.

કૉંટ પછી ૧૯ મી સદીના ઉત્ક્રાંતિવાદીઓએ, અને તેઓમાં વિશેષ કરીને હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આગળ વધારી તેનો પ્રચાર કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્પેન્સરના મત પ્રમાણે જે ઉત્ક્રાંતિ નિયમ સ્થૂલ પદાર્થો, વનસ્પતિઓ, સેંદ્રિય વસ્તુઓ (Organisms) અને આખા વિશ્વ ઉપર વ્યાપી રહ્યો છે તે જ નિયમથી સમાજમાં વિકાસ થતો જાય છે. ઉત્ક્રાંતિવાદમાં સમાયલા "કુદરતી પસંદગી" (Natural selection) અને "પરિસ્થિતિ અનુસાર પરિવર્તન" (*adjustment to environment*) ના નિયમો સમાજજીવનને પણ લાગુ પડે છે અને સમાજશાસ્ત્રી માત્ર કુદરતના કાર્ય-કારણ નિયમ અનુસાર જ સમાજનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી શકે છે. એ મત કહે છે કે મનુષ્યસમાજમાં એવું કાંઇ પણ વિશેષ નથી કે જે મનુષ્ય સિવાયના બાકીના વિશ્વમાં ન હોય, જેથી મનુષ્યસમાજનો અભ્યાસ વિશ્વવ્યાપક ઉત્ક્રાંતિ સિદ્ધાન્તને આધારે જ અને તેની પદ્ધતિએ જ થઇ શકે.

સ્પેન્સર પછી અનેક વિદ્વાનોએ સમાજશાસ્ત્રના યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કર્યા છે, જે બધા એક સરખા અગત્યના નથી. ચાલુ જમાનામાં પ્રોફેસર વૉર્ડ અને પ્રોફેસર ગીડીંગ્સ (Giddings) શ્રેષ્ઠ સમાજશાસ્ત્ર-વિશારદો ગણાય છે. પ્રો. વૉર્ડ સમાજશાસ્ત્રના પિતા પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવતા જણાય છે અને પોતાના ગુરુના સિદ્ધાન્તોનું ઘણી વિદ્વત્તાથી બને એટલું સમર્થન કરી રહ્યા છે. પ્રો. વૉર્ડ પણ કૉંતની માફક માને છે કે સમાજવિકાસના નિયમો આગામી પદ્ધતિએ સમજી શકાય અને એ નિયમના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમાં થનારા સામાજિક બનાવો આગળથી જાણી શકાય અને તેનું આપણા ધ્યેયો પ્રમાણે નિયંત્રણ પણ થઇ શકે. પ્રો. ગીડીંગ્સ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતા નથી અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલા કેટલાક નિયમો સમાજવિકાસને પણ લાગુ પડે છે એ સ્વીકાર્યા છતા કહે છે કે સામાજિક દશ્યોની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની અંદર જાતિચેતના સમાયલી હોય છે અને એ જાતિચેતનાને લીધે જ બધી મુખ્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્‌ભવે છે. પ્રો. ગીડીંગ્ઝ કહે છે કે જાતિચેતના એવી વસ્તુ છે કે સ્થૂલ સૃષ્ટિના નિયમો કે ઉત્ક્રાંત નિયમને તે તાબે થતી નથી, પણ સ્વતંત્ર ધોરણે ઉદ્‌ભવે છે અને વિકાસે છે. જાતિચેતનાથી ઉદ્‌ભવતી પ્રવૃત્તિઓનો સ્થૂલ સૃષ્ટિના રૂપાંતરો માફક, માત્ર આગામી પદ્ધતિએ અભ્યાસ થઇ શકે નહિ માટે સમાજશાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની માફક માત્ર કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) વિના ચાલે એમ નથી.

વિજ્ઞાનોનું હકીકત દૃષ્ટિએ અભ્યાસને ધોરણે કૉંતે કરેલું વર્ગીકરણ.

આ રીતે સમાજશાસ્ત્ર નામનું જે નવું વિજ્ઞાન ઉભું થયું છે તેને વિજ્ઞાન-મંડળમાં ચોક્કસ કયે દરજ્જે સ્થાન છે તે નક્કી કરવા ઘણા પ્રયત્ન થવા છે. કૉંતે વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કરી તેમાં સમાજશાસ્ત્રને જે સ્થાન આપ્યું તે બાબત ઘણી ચર્ચાઓ થઇ છે. કૉંતે કહ્યું છે કે જ્ઞાનપ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરતા વિજ્ઞાનો અંતર્મુખદૃષ્ટિની પદ્ધતિએ અથવા અતીતાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનની માફક કલ્પનાત્મક તર્ક (Speculation) થી આગળ વધી શકે નહિ, પણ એવા વિજ્ઞાનોએ કુદરતી દશ્યોના અવલોકન ઉપરથી આગામી (વ્યાપ્તિન્યાયી) પદ્ધતિથી

વ્યાપક નિયમો શોધી કાઢવા જોઇએ અને જરૂર પડે તો એ વ્યાપક નિયમો ઉપરથી જે અનુમાનો સપ્રમાણ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. કૉંત કબૂલ કરે છે કે એ પદ્ધતિએ મનુષ્યની જ્ઞાનમર્યાદા અંકાઇ જાય છે અને માણસની બુદ્ધિની અલ્પતા તથા વિશ્વની મહત્તા કે અનંતતાને લીધે એ પદ્ધતિથી મળતું બૌદ્ધિક (Rational) જ્ઞાન અપૂર્ણ જ હોય. છતાં પણ કૉંત કહે છે કે સંભાળથી અને શ્રમથી કુદરતી વિજ્ઞાનોને ધોરણે અને પદ્ધતિએ જ્ઞાનપ્રગતિ સારી રીતે સાધી શકાય અને વધારે અને વધારે વ્યાપક કુદરતી નિયમોનું સંશોધન કરી ઉત્તરોત્તર વિશાળ વિજ્ઞાનોની શ્રેણિ રચી શકાય. કૉંત કહે છે તે આગામી પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની મદદથી જે નિયમોનું જ્ઞાન સંપાદન થઇ શકે તે કલ્પના દૃષ્ટિએ નહિ પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિએ (Positive) વિગતોની સાથે યથાર્થ અર્થાત્ સપ્રમાણ (Verified) હોય છે. આગામી પદ્ધતિએ સ્થાપવામા આવેલા વિજ્ઞાનોમાં વધતે ઓછે અંશે રહેલા એ હકીકતસિદ્ધતાના ગુણને આધારે કૉંત એવા વિજ્ઞાનોની ક્રમપરંપરા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે. સૌથી વધારે પ્રમાણીકૃત અને હકીકતસિદ્ધ વ્યાપ્તિઓ ગણિતશાસ્ત્રમાં સમાયલી છે, તેથી ગણિતશાસ્ત્રને બીજાં બધા હકીકત–આત્મકવિજ્ઞાનોની તુલના કરવા ધોરણરૂપ ગણી, કૉંતે બધા વિજ્ઞાનોને નીચેના ક્રમમા ગોઠવ્યા.

ધોરણ- -ગણિતશાસ્ત્ર —	ખગોળશાસ્ત્ર Astronomy
	ભૌતિકશાસ્ત્ર Physics
	રસાયનશાસ્ત્ર Chemistry
હકીકત દૃષ્ટિએ અભ્યાસનું	જીવ વિદ્યા Biology
	સમાજશાસ્ત્ર Sociology

વિજ્ઞાનોની એ ક્રમપરંપરા ગોઠવવામાં કૉંતનો શુ આશય હતો તે સમજવાની જરૂર છે. (૧) હકીકતસિદ્ધતા અને પ્રમાણીકરણની દૃષ્ટિએ ખગોળશાસ્ત્ર જેટલી હકીકતસિદ્ધતા ભૌતિકશાસ્ત્રમાં નથી અને ભૌતિકશાસ્ત્ર જેટલી રસાયનશાસ્ત્રમાં નથી. એ રીતે જણાઇ આવે છે કે આ ક્રમમા જેમ પરંપરા આગળ વધતી જાય છે તેમ હકીકતસિદ્ધતા ઓછી અને અચોક્કસ થતી જાય છે. (૨) એ પરંપરામા ગોઠવેલાં વિજ્ઞાનો જનક–જાત ક્રમ (order of filiation or genetic order) મા ગોઠવાયેલા છે, એટલે કે, જે શાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી બીજું શાસ્ત્ર ઉદ્‌ભવે તેવા ઉત્પાદક શાસ્ત્રને પ્રથમ ગોઠવી તેમાથી ઉદ્‌ભવતું શાસ્ત્ર, તેની પછી જ ગોઠવવામા આવ્યું છે. ગણિતશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી ખગોળશાસ્ત્ર ઉદ્‌ભવે છે, અને ખગોળશાસ્ત્રના વ્યાપક નિયમોમાથી ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉદ્‌ભવે છે અને તે જ પ્રમાણે આખી પરંપરા હકીકતસિદ્ધતા ઉપરાન્ત જનક–જાત સબંધ પ્રમાણે રચાઇ રહી છે. જેમ વંશાવળીમા બાપના નામ નીચે તેના છોકરાનું નામ આવે છે તેમ આ પરંપરામા ઉત્પાદક વિજ્ઞાનની નીચે તેમાથી ઉત્પન્ન થતું વિજ્ઞાન ગોઠવાયેલું છે એમ કૉંત કહે છે. અલબત્ત, કૉંતના કહેવાનો આશય એ ન હતો ,કે આ પરંપરામા ગોઠવેલા વિજ્ઞાનોમા જનક વિજ્ઞાન એક પંડ તરીકે એની હેઠળ ગોઠવેલ જાત વિજ્ઞાનોમા ગણવું જોઇએ. ખગોળશાસ્ત્ર જો કે ગણિતશાસ્ત્રમાથી ઉદ્‌ભવે છે તો પણ ગણિતશાસ્ત્રનો વિભાગ નથી, તેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર પણ ખગોળ શાસ્ત્રનો વિભાગ નથી, અને સમાજશાસ્ત્ર પણ જીવવિદ્યાનો વિભાગ નથી. ઉપરની

પરંપરા માત્ર વિજ્ઞાનોનો ઉત્પત્તિક્રમ સૂચવે છે અને એ ક્રમમા જે વિજ્ઞાનો આગળ વધેલું સ્થાન ભોગવે છે તે વધારે સંકીર્ણ સ્વરૂપ પામ્યા હોય છે. ખગોળશાસ્ત્ર કરતાં ભૌતિકશાસ્ત્ર વધારે ગુંફિત કે સંકીર્ણ અને તેના કરતા રસાયનશાસ્ત્ર વધારે સંકીર્ણ છે. (૩) વળી, આ ક્રમમા વિજ્ઞાનોનું વર્ગીકરણ કર્યાથી એમ નથી સમજવાનું કે એ સિવાય બીજાં કોઇ વિજ્ઞાનો છે જ નહિ. પણ એ વિજ્ઞાનોને જે જ્ઞાન પ્રદેશમા નીસ્બત છે, તે પ્રદેશમાં આ વિજ્ઞાનો સૌથી વધારે વ્યાપક છે અને એવા પ્રદેશના બીજાં પેટા-વિજ્ઞાનો અને વિશેષ-વિજ્ઞાનો આ વ્યાપક વિજ્ઞાનોની તળે સમાવી શકાય છે દાખલા તરીકે, આ વિજ્ઞાનક્રમમા, ભૂગોળવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર કે કેળવણીશાસ્ત્ર બતાવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. પણ ખરું જોતા, એ બધાને આ જ પરંપરામા એક કે બીજા વ્યાપકવિજ્ઞાનના મથાળા હેઠળ ગોઠવી શકાય છે. ભૂગોળવિદ્યા અને ભૂસ્તરવિદ્યા ખગોળશાસ્ત્રના વર્ગમા પડે છે, અને અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને કેળવણીશાસ્ત્ર એ બધા સમાજશાસ્ત્રના વર્ગમાં પડે. એ રીતે બધા જ અમૂર્ત વિજ્ઞાનોને ઉપલી પરંપરામા સમાવી શકાય છે.

વિજ્ઞાનની હકીકતસિદ્ધતા કે પ્રમાણીકરણ બાબતનો કૉંતનો આ સિદ્ધાન્ત ઘણો ચર્ચાયો છે. અમેરિકાના પ્રો. વૉર્ડના મત પ્રમાણે કૉંતના આ સિદ્ધાંતમાં ઓગણી-સમી સદીની સૌથી વધારે ભવ્ય, રસાત્મક અને અગત્યની કલ્પના રહેલી છે. તેથી પ્રો. વૉર્ડ અને તેના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ કૉંતના સિદ્ધાંતને ઉત્સાહથી વધાવી લે છે.

પણ પ્રો. વૉર્ડના સંપ્રદાય સિવાય સમાજશાસ્ત્રના લગભગ બધા જ અભ્યાસકો કૉંતના ન્યાયે થયેલા વિજ્ઞાન-વર્ગીકરણને તિલાજલિ જ આપવી યોગ્ય લેખે છે. કૉંત અને પ્રો. વૉર્ડ સમાજશાસ્ત્રને કુદરતી વિજ્ઞાનોની પંક્તિએ મુકી તેની જોડે વર્ગીકરણ કરે છે તેમાં એક મૂળભૂત ભૂલ સમાયલી જણાય છે. સમાજજીવનના ઘણાક સૌથી વધારે અગત્યના દશ્યો, ભૌતિક દશ્યોની માફક કોઇ રીતે માપી શકાય એવા હોતા નથી અને ગણિતશાસ્ત્રના ન્યાયે સમજી શકાતા પણ નથી. કુદરતી વિજ્ઞાનોને કોઇ પણ ધ્યેય કે આદર્શ કે હેતુની દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રદેશના દશ્યો સમજવાનાં હોતા નથી, પણ સમાજનો અભ્યાસ કરતા એવા ધ્યેય, હેતુ કે આદર્શ ધ્યાનમા લીધા વિના એક ડગલું પણ ભરવું અસંભવિત છે. સમાજજીવનના ઘણા દશ્યો નૈતિક અને અતીતાત્મક ધ્યેયોથી ઉદ્ભવે છે, અને કેટલીક વાર એવા દશ્યો પોતે જ ધ્યેયરૂપ હોય છે. ખગોળશાસ્ત્રમા એવા નૈતિક ધ્યેયને સ્થાન નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહો વસ્તુતઃ શી રીતે વર્તે છે તે વિશે વિધિ-આત્મક અભ્યાસથી ખગોળશાસ્ત્રીને સંતોષ મેળવવો પડે છે. સૂર્ય મંડળના વર્તનની નૈતિક યથાર્થતા શી-એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો જ નથી, અને એવી યથાર્થતાની તુલના કરવા કોઇ નૈતિક ધોરણ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે ભૌતિકશાસ્ત્રમા, રસાયણશાસ્ત્રમા અને જીવવિદ્યામાં નથી નૈતિક ધોરણ કે નથી દશ્યોની યથાર્થતાની તુલના કરવાની આવશ્યકતા 'પાણીના પ્યાલામાં રૂપીઓ નાખતા ગુરુત્વાકર્ષણ અને આર્કીમીડીસના નિયમ પ્રમાણે વસ્તુતઃ શું દશ્ય ઉદ્ભવશે, હાઇડ્રો-જનના બે પરમાણુઓનો ઑક્સીજનના પરમાણુ જોડે સંયોગ થવાથી વસ્તુતઃ શું દશ્ય ઉદ્ભવશે, વગેરે વિધિ-આત્મક જ્ઞાન આવા કુદરતી વિજ્ઞાનોમાથી મળે પણ એ વિધિ-આત્મક સંશોધન જોડે યથાર્થતા કે આદર્શની તુલના કરવાની હોતી નથી. પણ મનુષ્યજીવનમાં

બાહ્ય સૃષ્ટિ કરતાં કાંઇક વિશેષ તત્વો રહેલાં છે. મનુષ્યજીવન પ્રકટ કે અપ્રકટ ધ્યેયો અને આદર્શોથી જ આગળ વધે છે અને વિકસે છે અને વ્યક્તિ તરીકે અથવા સમાજ તરીકે મનુષ્યોનો અભ્યાસ કરતાં એમનું જીવનધ્યેય નિમિત છે એ વાત બાજુએ મુકાય નહિ. હકીકતસિદ્ધતાની દૃષ્ટિએ ગણિતશાસ્ત્ર કે ભૌતિકશાસ્ત્ર ભલે નમુનારૂપ હોય પણ એ બાબતમાં તેનું અનુકરણ કે હરીફાઇ કરવા સમાજશાસ્ત્રને કોઇ રીતે જરૂર નથી. મનુષ્યજીવનમાં સ્થૂલ સૃષ્ટિથી અતીત રહેલા જે ધર્મો સમાયલા છે તે વિશેષ માનુષી ધર્મોને જ બાજુએ મુકી, જડભરત પદ્ધતિએ સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એ ભાગ્યે જ પ્રમાણિક જ્ઞાનભાવનાના ચિહ્નરૂપ લેખી શકાય. આદર્શો કાંઇ તેના કદ કે વજનના માપથી અંકાતા નથી પણ શીલસુ- શીમય કલ્પનાથી અને અતીતાત્મક ધોરણે જ તે સમજી શકાય છે અને તેનું સમર્થન થઇ શકે. આદર્શો અમાપ્ય છે. સમાજની વસ્તીના માથાં ગણ્યાથી કાંઇ તેના મનોમય જીવનની પ્રગતિ મપાતી કે સમજાતી નથી. જેમ એન્જીનની કાર્યશક્તિ (efficiency) "હૉર્સ-પાવર" (Horse-Power)માં આંકી શકાય છે તેમ વ્યકિતઓ અને સમાજની કાર્યશક્તિ "હૉર્સ પાવર" ના અંકમાં માપી શકાય નહિ અને માપી શકાય તો તેથી તે શક્તિ સમાજના વિકાસ અને પ્રગતિને લગતા અભ્યાસ ઉપર કાંઇ પણ પ્રકાશ પાડે નહિ. કુદરતી વિજ્ઞાનો સ્થૂલ વસ્તુઓમાં થતાં રૂપાંતરોના નિયમોનું સંશોધન કરે છે, પણ સમાજશાસ્ત્રી તો સમાજમાં થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ કરે છે. સ્થૂલ સૃષ્ટિના ફેરફારો કે રૂપાંતરો કોઇ ધ્યેય કે આદર્શ પ્રત્યે થતા નથી, પણ માનુષી અમુક આદર્શ કે આદર્શો પ્રત્યે જ અને આદર્શો પ્રમાણે જ થાય છે. માનુષી આદર્શો ગણિત-અંકમાં માપી શકતા નથી, માટે તેના ઉપર નિર્લક્ષ બની મનુષ્યજીવનનો અને પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવો એ ગણિતના કોઇ અઘરા દાખલાનો થોડોક ભાગ ભુસી નાખી તેને સહેલો કરવાના પ્રયત્નરૂપ છે. બીજી ઉપમાએ કહીએ તો જેમ શબ્દો અને વાક્યોના અર્થને બાજુએ મુકી અક્ષરોના ઘાટ અને કદનો અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી ભાષા વિશે જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી તેમ સમાજજીવનનાં ધ્યેયો અને હેતુઓને તિલાંજલિ આપી સમાજના માત્ર હકીકતસિદ્ધ દૃશ્યોનો જ અભ્યાસ કરનાર સમાજ- શાસ્ત્રી સમાજ વિષે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી.

સમાજશાસ્ત્રની આવશ્યકતા અને યથાર્થતાઃ—

ઉપર કહી ગયા તેમ સમાજશાસ્ત્ર હજી તરુણાવસ્થામાં છે, અને તેથી એના ચોક્કસ ધર્મ અને કાર્ય ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરતાં વિધાનો ઘણું ગોથાં ખાતાં આવ્યાં છે. સમાજના સત્ય સ્વરૂપ બાબત અનેક વિરોધી-ધર્મીમતો બહાર પડયા છે અને વિદ્વાનોમાં રહેલા એવા મતભેદને લીધે શંકાવાદીઓ અને નિકંદનવાદીઓ સમાજશાસ્ત્રને હસી કાઢે છે. સમાજનો અભ્યાસ કરતાં હજી અલ્પમાત્ર પરિણામ આવ્યું છે, સમાજવિકાસનું અન્વેષણ કરતાં ગંભીર ભૂલો થઇ છે અને સંશોધકો એકમત થઈ શકયા નથી એ કબૂલ કરીએ છતાં, તેથી સમાજ- શાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર નથી, સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થઇ શકે એમ નથી અથવા સમાજ વિષે કાંઇ અભ્યાસ કરવા જેવું છે જ નહિ એવી માન્યતાઓ નોધવાની જરૂર નથી. હજી તો સમાજશાસ્ત્રના પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસને પુરાં સો વર્ષ થયાં નથી. જેમ ભૌતિકશાસ્ત્રી કે રસાયણશાસ્ત્રીનાં અન્વેષણો પ્રયોગશાળામાં શુદ્ધ થઇ શકે છે અને તેના ચોક્કસ પરિણામો નોધી શકાય છે તેમ, સમાજશાસ્ત્રીથી કાંઇ થઇ શકતું નથી. લાખો વર્ષ થયાં

મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસ થઇ રહ્યાં છે પણ માત્ર થોડીક પ્રજાઓના જુજ માત્ર કાળને લગતા ઇતિહાસ સિવાય સમાજના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થાય એવો પુરાવો પણ આપણને મળી શકતો નથી. એ મુસીબતોને ધ્યાનમાં લઇ વિચાર કરતાં સમાજશાસ્ત્રની અપૂર્ણતા અને ખામીઓ ક્ષમ્ય જ ગણી શકાય. જેમ જેમ જૂની પ્રજાઓના જીવનને લગતી વધારે માહિતી મળતી જાય, અને સામાજિક સૃષ્ટિનાં જે જીવંત દશ્યોના અવલોકનથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર પડી શકે તેવાં દશ્યો વિવિધ પરિસ્થિતિમાં ઉદ્દભવતાં જાય તેમ તેમ સમાજવિકાસ વિશે વધારે અને વધારે દૃઢ અને વિશ્વાસપાત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જશે. જે સ્થિતિ આજે સમાજશાસ્ત્રની છે તેને મળતી જ સ્થિતિ આગળ બીજાં શાસ્ત્રોને પણ હતી. દાખલા તરીકે, એક વખત રસાયણશાસ્ત્ર વિશ્વમાં માત્ર ચાર કે પાંચ મૂળતત્ત્વો (આકાશ, વાયુ, પાણી, અગ્નિ અને પૃથ્વી વગેરે) ગણાવતું. પણ આજે એ પાંચમાંથી એક પણ "તત્ત્વ" ગણાતું નથી અને પાંચને બદલે હવે લગભગ પંચોતેર તત્ત્વો ગણાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીની આજુબાજુ સૂર્ય ફરે છે, પૃથ્વી ચપટ છે, ચંદ્ર પોતાના તેજથી પ્રકાશે છે, પૃથ્વીથી, સૂર્ય કરતાં, ચંદ્ર વધારે દૂર છે વગેરે માન્યતાઓ ખગોળશાસ્ત્રને અંગે પ્રચલિત હતી. પણ રાસાયણિક તત્ત્વો બાબત ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત થયાથી કાંઇ તે તત્ત્વોનો વિનાશ થતો નથી અને ખમંડળના ગ્રહો વિશે ખોટા સિદ્ધાન્તો સ્થપાયાથી કાંઇ તે ગ્રહો કે તેમના વર્તનનું અસ્તિત્વ કે ધર્મ ખોટાં ઠરતાં નથી, તેમ જ સમાજ વિશે ખોટા સિદ્ધાંતો ચર્ચાયાથી કાંઇ સમાજના અસ્તિત્વ કે તેના જીવન અને વિકાસ પર આક્ષેપ પડતો નથી. સમાજને અસ્તિત્વ છે અને એનો વિકાસ પણ થાય છે માટે એનો પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસ કરવા સમાજશાસ્ત્રદ્વારા પ્રયત્ન કરીએ તો યોગ્ય જ છે.

સમાજશાસ્ત્ર ઉપર બીજી દૃષ્ટિએ પણ આક્ષેપ નાંખવામાં આવે છે. એ જાતના ટીકાકારો કહે છે કે વિશેષ વર્ગનાં સામાજિક વિજ્ઞાનો (જેવાં કે અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, કેળવણીશાસ્ત્ર વગેરે) સમાજજીવનનાં દરેક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે અને એવો કોઇ પ્રદેશ રહી જતો જ નથી કે જેને માટે સમાજશાસ્ત્ર નામના એક જુદા શાસ્ત્રની જરૂર રહે. પણ એ જાતની ટીકામાં ગંભીર ભૂલ સમાયલી છે. જેને આપણે વિશેષ વર્ગનાં સામાજિક વિજ્ઞાનો કહીએ છીએ તે સમાજજીવનના પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપો ઉપર લક્ષ ગોઠવી તેવાં પ્રત્યેક સ્વરૂપમાત્રનું નિરનિરાળું અને એકપક્ષી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પણ એવા અનેક જ્ઞાનવિભાગનો સમૂહ કરવાથી આખી સમાજના એકત્ર જીવન બાબત કાંઇ જ્ઞાનપ્રગતિ થતી નથી. છ આંધળા આદમીઓ હાથીને તપાસવા જતાં, તેમાંનો એક આદમી પગ તપાસે, બીજો સુંઢ તપાસે, ત્રીજો પુંછડી તપાસે, ચોથો શરીર તપાસે, પાંચમો દાંત તપાસે અને છેલ્લો કાન તપાસે અને એ અવયવોનું સચોટ અવલોકન કરે છતાં, એ છમાંથી એકે પણ હાથી વિષે જ્ઞાન મેળવ્યું કહેવાય નહિ. તે જ પ્રમાણે વિશેષ વર્ગનાં વિજ્ઞાનો પોતાના પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ અને અનુપમ હોવા છતાં પણ એવાં પ્રત્યેક વિજ્ઞાનો એકપક્ષી હોઇ સમાજજીવનના માત્ર અમુક અવયવો કે સ્વરૂપો જોઇ શકે છે, અને સમસ્ત સમાજજીવનનાં દશ્યો ગ્રહણ કરી શકતા નથી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે એકાદ એકપક્ષી અને વિશેષ વર્ગનું સામાજિક વિજ્ઞાન વિશાળ અને વ્યાપક હોવાનો દાવો કરી બેસે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં રાજ્યશાસ્ત્રીએ અને અર્વાચીન કાળમાં (એડામ સ્મીથ, કાર્લ

માર્ક્સ વિગેરેના મતપ્રચારથી) અર્થશાસ્ત્રીએ પોતાનો એકપક્ષી અને મર્યાદિત પ્રદેશ સ્વીકારવાને બદલે સમસ્ત સમાજજીવન ઉપર આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એવી સ્થિતિએ, વિશેષ વર્ગના વિજ્ઞાનો વ્યાપક શાસ્ત્રનુ સ્થાન પચાવી પડતાં જણાય છે પણ તે યથાર્થ નથી. મનુષ્યજીવન વિવિધ પ્રકારના હેતુઓ અને ધ્યેયોની પરંપરાથી આગળ વધે છે. એવા પ્રકીર્ણ હેતુઓ સાધતા જુદી જુદી વિશેષ ધર્મની સામાજિક સંસ્થાઓ ઉદ્દભવે છે અને એવી સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતા વિશેષ વર્ગના સામાજિક વિજ્ઞાનોની જરૂર પડે છે. પણ તેની જોડે, એ બધા પ્રકીર્ણ ધ્યેયોનું એક ઇષ્ટ અને વ્યાપક ધ્યેયથી નિયંત્રણ થાય છે અને એવા ઇષ્ટ અને વ્યાપક ધ્યેયને અર્થે એક વ્યાપક રચના–**સમાજ**–ઘડાઇ રહે છે. એ સમસ્ત સમાજનો અભ્યાસ કરનાર વ્યાપકશાસ્ત્ર **સમાજશાસ્ત્ર** માટે નિર્વિવાદ અવકાશ અને આવશ્યકતા છે.

૮ કલાત્મક વિજ્ઞાન અને કેળવણી.

Technical Science and Education

(લેખકઃ રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાણી.)

પ્રમુખ મહાશય અને બંધુઓ,

એક ન્હાનાં શાં વ્યાખ્યાન માટે આટલો મોટો વિષય પસંદ કરવો એ ભૂલ ગણાય ખરી. પણ જેટલો સમય મળે તેટલામાં–તક મળી છે ત્યારે તો–અત્યારે હિંદ સમક્ષ આવી ઉભેલા આવા અગત્યના પ્રશ્નને ચર્ચવાની ઇચ્છા સહજ થાય છે. છતાં એ સાહસ માટે ક્ષમા યાચીને હું મારૂં વ્યાખ્યાન શરૂ કરીશ.

બીજા દેશોમાં ઘણુંખરૂં સામાન્ય પ્રજા વર્ગના પ્રયત્નથી ધંધાઓ શરૂ થયા છે, ખીલ્યા છે, વિસ્તર્યા છે અને પરદેશના ધંધાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શકાઇ છે. એની સ્વયંસિદ્ધિ પછી જ કેટલેક કાળે વિજ્ઞાને એમની સમાલોચના કરી છે, અને એ નવીન બળને પ્રતાપે એ ધંધાઓની પ્રગતિ સહસ્રગણી વધી ગઇ છે. એમ થતા વિજ્ઞાન અને કલાના સંયોગરૂપ કલાત્મક વિજ્ઞાન પણ એક અભ્યાસનો વિષય થઇ પડ્યો છે અને એના ઉપાસકોની કીમ્મત જનસમૂહમાં અંકાઇ છે.

હિંદમાં પરિસ્થિતિ કંઇ જૂદી જ છે. એની પ્રાચીન કલાઓ વિજ્ઞાનના રસસિંચનને અભાવે અને પરદેશી રાજ્યના સહાનુભૂતિહીન પ્રખર તાપે સૂકાઇ, કરમાઇ ગઇ છે. કોઇ કોઇ તો કેવળ મરીજ ગઇ છે; જ્યારે બીજી ગણુ મૃતપ્રાય થઇ ગઇ છે. જે ગઇ છે તે અંધકારમાં ક્યાંય વિલીન થઇ ગઇ છે; જે રહી છે તે પ્રગતિહીન–બલહીન–તેજહીન–દશા અનુભવી રહી છે. એ બે સિવાય એક ત્રીજા પ્રકારની કલા અહીં દાખલ થઇ છે. તે વિદેશી કલા; જો કે એ કલા પણ કલારૂપે આવી છે કે કેવળ પરદેશીની નકલરૂપે એ સમજવું જરી કઠણ છે. આમ કેમ થયું એની ચર્ચામાં નાહક કાલક્ષેપ આપણે નહીં કરીએ. આપણે તો અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે.

આગળ કહી ગયા તેમ બીજા દેશોની માફક ધંધાઓના વિકાસ પછીજ આપણે આપણા શિક્ષણક્રમમાં કલાત્મક વિજ્ઞાન દાખલ કરવું કે પ્રથમ શિક્ષણ તો શરૂ કરીજ દેવું એ પ્રશ્ન અત્યારે મહત્ત્વનો છે. મહત્ત્વનો છે–કેમકે સકારણ છે. કોઇ પણ શિક્ષણક્રમનો વિષય વિદ્યાર્થીને ભવિષ્યમાં આજીવિકાનું સાધન બની રહે તેવો હોવો જોઇએ. કલાત્મક વિજ્ઞાન શીખનારો વિદ્યાર્થી કલાભવનમાંથી બ્હાર પડ્યા પછી એની કિમ્મત દેશમાં અંકાશે કે નહીં, એની માંગ દેશમાં થશે કે નહીં એ પ્રથમથી જ વિચારી જોવાનો ભાર ભવનના ચાલકોને શિર ઉપસ્થિત થાય છે. આ સંબંધમાં ટેકનીકલ એજ્યુકેશન માટે નીમાયલાં કમીશનનો રિપોર્ટ વાંચવા લાયક છે. હિંદુસ્થાનના દરેકે દરેક અગત્યના શહેરોમાં ફરી ત્યાંની લોકો અને કારખાનાંવાળાઓના મત પૂછી, પ્રાંતપ્રાંતના કલાભવનો તપાસ્યા પછી લખેલો

એ રિપૉર્ટ આપણને ઘણું જાણવા જેવું કહે છે. પ્રથમ તો કર્નલ એટકીન્સન અને મી. ડૉસનને ભય હતો કે કલાત્મક વિજ્ઞાનને માટે હજી આ દેશ તૈયાર જ નથી; એ શીખનાર વિદ્યાર્થીને માટે આ દેશમા સ્થાન જ નથી. પણ તપાસને પરિણામે એ લોકોને સહર્ષ સમજાયું કે એવા વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે કેળવાયલા હોય તો તેમને માટે અહીં સ્થાન છે–અવકાશ છે.

આમાં "યોગ્ય રીતે" એટલે શું, એ સમજવાની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે કલાભવનોમાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને માથે બે પ્રકારના દોષો મૂકવામાં આવે છે:

(૧) એમને પ્રેક્ટીકલ–ક્રિયાત્મક–જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોય છે.

(૨) એમનામા મહેનત વેઠવાની વૃત્તિ મંદ હોય છે.

આ બેમાંથી પ્રથમ પ્રકારનો અપવાદ નિવારવાને માટે શિક્ષણક્રમમા ક્રિયાત્મક જ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાવું જોઇએ એ દેખીતું છે. પ્રથમ તો એ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાને, યોગ્ય અને અનુભવી અધ્યાપકો નીમવા જોઇએ, અને પછી તેમના હાથમાં પૂરતી સામગ્રી આપવી જોઇએ. યોગ્ય અધ્યાપક અને પૂરતી સામગ્રી, આ બેમાંથી એક પણ વસ્તુમાં ઉણપ રહે તો કલા શીખવવાનો યત્ન વૃથા જ નીવડે એમાં કંઇ શક નથી. વળી, લેબોરેટરીમાં કે નાના સંચાઓપર કામ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ પ્રથમ મોટી મીલમાં કે કારખાનામાં જતાં નવું લાગવાનો સંભવ છે. એટલા માટે અઠવાડીઆમાં એક અથવા બે દિવસ કે વર્ષમા અમુક મહીનાઓ એ વિદ્યાર્થીઓને કારખાનાનો અનુભવ મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ. આટલી સગવડ અપાય તો કલાભવનમાંથી બહાર પડતો વિદ્યાર્થી અજાણ પણ ધંધાના અનુભવથી જ ઉપર ચ્હડેલા કોઇ પણ માણસની સ્પર્ધામાં ટક્કર મારી શકે તેવો થાય જ એમા શક નહીં. તેમ છતાં, એવા વિદ્યાર્થીએ પણ બહાર પડતાં તુર્તજ મોટી જગ્યા મેળવવાનો ખ્યાલ રાખવો ન જોઇએ. પ્રથમથી જ મેનેજર થઇ ખુરસીપર બેસનાર આદમી થવાની હોસ એના મનમાં હોવી ન જોઇએ. કેળવણી જ એવા પ્રકારની જોઇએ કે ધંધાના અંગનું કોઇ પણ કામ કરતાં તેને શરમ ન આવવી જોઇએ. કારખાનામાં દાખલ થતાંજ હુકમો ચલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં જાતેજ કોટ કહાડી, ખમીસની બ્હાંય ચડાવી, હાથો હાથ કામ કરનાર મનુષ્યને પેદા કરે તોજ કલાભવનના અભ્યાસક્રમની સાર્થકતા ગણાય. એવો વિદ્યાર્થી પ્રથમ પગલું ભલેને સીડીનાં છેક નીચેનાં પગથીઆં પર મૂકે; પણ થોડાજ વખતમાં, પોતે મેળવેલાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણને બળે, આસપાસના ગમે તેવા હુશીઆર પણ ખીન કેળવાયલા માણસોની સ્પર્ધામાં સરસાઇ ભોગવશે, અને પોતાની લાયકાત સાબીત કરતો જતો, છેક ઉપરનાં પગથીઆં સુધી સપાટાબંધ ચડી જશે. ચીલા પરજ કામ કરી શકે તેવા તેમા ધંધા–ભાઇઓની માફક ચીલો પુરાઇ જતા, કે લડાઇના વખતમા ઉપજી હતી તેવી અણધારી અડચણ આવતા એ બેમો નહીં રહે, પણ તુર્તજ પોતાના જ્ઞાનને બળે બીજો અને કદાચ વધારે સરળ માર્ગ શોધી કહાડશે અને ગાડું ગબડતું રાખશે. આપણે કેળવવા છે તે, આવા યુવકો, અને એવા યુવકોને માટે માગણી છે અને દરવર્ષે

વધતીજ જશે એમ ખાતરી છે. એવા વિદ્યાર્થીને શરૂઆતમાં આપણા બી. એ. કરતાં કદાચ ઓછું મળશે, પણ સમય જતા આગળ વધવાની તક એમને ઘણી રહેશે.

એ વિદ્યાર્થીઓની સામેનો બીજો આરોપ "કામમાં આળસ" એ છે. એ નિવારવા માટે વિદ્યાર્થીને દાખલ કરતા પહેલા પ્રથમજ એનું શરીર કારખાનાની સખત મહેનત કરી શકે તેવું સુદૃઢ છે કે નહીં તે તપાસાવવુ જોઇએ. આનો અર્થ એમ નહીં કે જડબુદ્દિવાળા પણ સુદૃઢ બાંધાના વિદ્યાર્થીને લેવા. પણ નબળા બાંધાના યુવકોને માટે કારખાનાંની સખત જીંદગી નથી એ એમને અને એમનાં માબાપોને સમજાવી એમને અલગ રાખવા જોઇએ. શિક્ષણનો ક્રમ પણ એટલો સખત હોવો જોઇએ કે ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થીને કારખાનાંના કલાકો આકરા લાગે નહીં, અને આ માટે ભણાવનારા અધ્યાપકો પોતે પણ સખત મહેનત કરવાની અને કરાવવાની વૃત્તિવાળા હોવા જોઇએ, ફક્ત વ્યાખ્યાન આપનારા નહી. આટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરબળ વધારવાને ગમ્મત અને વ્યાયામની પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. આટલી સાવચેતી રાખવાથી વિદ્યાર્થીનું શરીર શિક્ષણને અંતે કટાઇ ન જતા કસાયલું રહેશે અને આળસુ વૃત્તિ એનામાં જણાશે નહીં. એવો વિદ્યાર્થી મજૂર વર્ગમા પોતાની કામ કરવાની વૃત્તિને લઇને-જેમ એક યુદ્ધવિશારદ સરદાર પોતાની ટુકડીનાં માણસોની પ્રીતિ અને માન પામે છે તેમ-પ્રીતિપાત્ર થઇ પડશે, અને એના હાથ નીચે કામ કરનારા એને માનની દૃષ્ટિએ જોઈ પોતાનું કામ બરોબર બજાવશે.

ઉપર કહી તે બધી બાબતો બની શકે તેવી છે. માત્ર "કારખાનાંના અનુભવી" ની વ્યવસ્થા કરવામાં મુશ્કેલી નડવા સંભવ છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે એની મુશ્કેલી કરતાં પણ એની અગત્ય વિશેષ છે. એટલે કોઇ પણ ભોગે એવી ગોઠવણ વિદ્યાર્થી માટે કરી આપવી એ એક ફર્જ થઇ પડે છે. આ સ્થળે એક વાત યાદ રાખવાની છે. ગવર્મેન્ટની સ્ટેટ ટેકનીકલ સ્કૉલર્શીપ લઇ વિલાયત જતા વિદ્યાર્થી માટે પણ કારખાનામાં કામ કરવાની અનુકૂળતા-ઓછા વત્તી સંતોષકારક પણ ગવર્મેન્ટ કરી આપે છે. પારકા દેશનાં કારખાનાઓ પોતાનાં દ્વાર આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખુલ્લા રાખે એમ આપણે ચાહીએ છીએ ત્યારે શું આપણાજ દેશનાં કારખાનાંઓ પોતાનાં દ્વાર આપણા જ વિદ્યાર્થીઓને માટે ખોલશે નહીં ? છતાં વ્યાપારી વર્ગ એટલી ઉદારતા દાખવી ન જ શકે તો ગવર્મેન્ટ કે સ્ટેટ તરફથી એમને કંઇક બદલો આપીને પણ એવી ગોઠવણ કરાવી જોઇએ. આ જાતની વ્યવસ્થા સંયુક્ત પ્રાતનાં ટેકનોલૉજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્યાર્થીઓ માટે સર હારકોટ બટલર ગવર્નર હતા ત્યારે પ્રધાન શ્રી. ચિંતામણી અને ડાયરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મ્હેતાના વખતમાં થયેલી, અને એવી ગોઠવણ બીજા પ્રાંતોમા અથવા દેશી રાજ્યોમાં પણ થઇ શકે એમાં શક નથી. માત્ર અહીં સવાલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો આવશે. કાનપુરના ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીની સંખ્યાં એટલી થોડી લેવામાં આવે છે કે એ લોકોને માટે સરળતાથી ગામમાં ને ગામમાંજ વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. પણ જે ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સેંકડો છોકરા ભણતા હોય-જેમ કે વડોદરાનાં કલાભવનમાં-તેમાં દરેક વિદ્યાર્થીને માટે આટલો બંદોબસ્ત થઇ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં વળી એ પ્રશ્ન ઉભો થશે કે થોડા વિદ્યાર્થીઓ લઇને આ પ્રકારની સંપૂર્ણ કેળવણી અપાય તે ઠીક કે ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ

દાખલ કરી બધાને ઉપરછલું અથવા કંઇક ઊણું જ્ઞાન અપાય તે ઠીક. હું તો એમ કહીશ કે કલાત્મક કેળવણીમાં ઉપરછલું કે કેવળ વ્યાખ્યાનમય જ્ઞાન ચાલે નહીં. એવા સો વિદ્યાર્થી બહાર પડે તે કરતાં સંપૂર્ણ રીતે ઘડાયલા પાંચ-દસ વિદ્યાર્થી જ બહાર પડે તે દેશનું તેમજ પોતાનું વધારે કલ્યાણ કરી શકશે. છતાં સંયોગોને લઇને કે દબાણને લઇને વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાજ દાખલ કરવામાં આવે તો ત્યાં કર્નલ એટકીન્સન આદિની સૂચના પ્રમાણે ઇન્સ્ટીટ્યુટનો અભ્યાસક્રમ ઉત્તીર્ણ કર્યા પછી પણ બે વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીને સર્ટીફીકેટ ન આપવું; એ બે વર્ષ એ વિદ્યાર્થીએ કોઇ પણ કારખાનામાં આજીવિકાપૂરતા માત્ર નામનાજ પગારે-કે છેવટ મફત પણ-એપ્રેન્ટીસ તરીકે કામ કરવું, અને એ અનુભવ મેળવ્યા પછીજ એ વિદ્યાર્થીને સર્ટીફીકેટ આપવું. ટૂંકમાં એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીને બહાર પડયા પહેલાં કારખાનાનો અનુભવ ફરજીઆત અપાવવો એવો એમનો મત છે.

જે પ્રકારનાં કારખાના પોતાના પ્રાન્તમાં હશે તેનો અનુભવ તો એ લોકો લઇ શકશે. જેમકે મુબઇ ઇલાકામાં ઇજનેરી, સ્થાપત્ય, વણાટ, રંગાટ અને એવા વિષયોના વિદ્યાર્થી માટે કારખાનું શોધતાં અડચણ નહીં પડે. પણ બીજા કેટલાક ધંધાઓ એવા છે કે જે આપણા દેશમાં હજી ઉગતી અવસ્થામાંજ છે. તેલની મીલોની સંખ્યા હજી હમણાંજ વધી છે અને તેમાની પણ કેટલીક અવનવાં કારણોને લઇને બંધ પડી છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં પચાસ લાખ ટન જેટલાં તેલનાં બીયાં ઉપજે છે; અને તેલ, બીયા અને ખોળ મળીને કુલ ૨૭ કરોડ રૂપીયાનો માલ પરદેશ ચડે છે. છતાં એક સાબુ જેવી ચીજને માટે પણ હજી આપણે પરદેશ તરફ નજર નાખીએ છીએ અને લગભગ સવા કરોડનો સાબુ દર વર્ષે આપણા દેશમાં મગાવીએ છીએ. મહુડાના, ટોપરાના, અને બીજાં કેટલાક તેલોના ઉત્તમ સાબુ બની શકે તેમ હોવા છતાં આપણે વિલાયતથી ચરબીનો સાબુ આયાત કરવો પડે છે એ ઓછી શરમની વાત નથી. વળી દર વર્ષે બે થી ૭ કરોડ રૂપીઆનું અળસીનું તેલ અને તે ઉપરાંત બીમાં પરદેશ ચડે છે, અને ત્યાંથી ખેલતેલ, વાર્નીશ, પેઇન્ટસ વિગેરે બનીને આવે છે. *લેધર કલોથના હુંનર માટેની બન્ને મૂળ વસ્તુ આપણે ત્યાં છે. શણનું કાપડ* બંગાળામાં બને છે અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં અળસી પાકે છે. પણ લેધર કલોથ વિલાયતથી બનીને આવે છે. હજુ હમણાજ ગોદરેજવાળાએ આ સાહસ હાથમાં લીધું છે પણ બીજે ક્યાંય હજી એ જાતનાં કારખાનાંઓ ઉઘડયાં નથી. પેઇન્ટ અને વાર્નીશ બનાવનારાં નાના મોટાં કારખાનાં છે પણ મીણબત્તી બનાવનારૂં કારખાનું માત્ર એકજ બીલીમોરામાં છે. આમ જોઇશું તો કેટલાક ઉદ્યોગો, જેનો કાચો માલ આપણા દેશમાંજ બને છે, તે હજી સુધી માત્ર શરૂ થયેલા હોઇને એ કારખાનાંના અનુભવ આપણે વિદ્યાર્થીને કદાચ પૂરા પાડી ન શકીએ. પણ માટે એ વિષયો કાર્યક્રમમાં ન લેવા એમ પણ બની ન શકે. બે પ્રકારના વિદ્યાર્થી ઘડાવા જોઇએ. એક તો અત્યારે જામી ગયેલા ધંધાઓમાં તુર્ત નોકરી મેળવી શકે એવા; અને બીજા ખીલતા અથવા નવા ઉદ્યોગો ચલાવી શકે તેવા અણખીલ્યા ધંધા સંબંધી જ્ઞાન વધારવાને માટે કલાભવનના અધ્યાપકોના હાથ નીચે શોધખોળ ચલાવવી જોઇએ અને દરેક વિદ્યાર્થી કોઇ પણ એક હુંનરમાં નાવરધો થઇને બહાર પડે એમ કરવું જોઇએ. પણ કોઇ મોટો નવો હુંનર શીખનાર વિદ્યાર્થી જાતે પૈસાદાર કુટુમ્બનો નહીં હોય તો ગમેતેવાં જ્ઞાન છતાં તેના જીવનનાં પ્રથમ વર્ષો તો કષ્ટમય જશે એમ સંભવ છે. આ સ્થિતિ પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક

જાગ્રતિના અભાવને આભારી છે. આપણો પૈસો વેપારી વર્ગના હાથમાં છે અને એ વર્ગને વેપારમાંથી જ પૈસો મેળવવાની આદત પડી ગયેલી હોઇને—વેપારમાં લાખ્ખોનું સાહસ ખેડવા છતાં—એક નવીન હુન્નર જમાવવાનું સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ થતી નથી. નવા હુન્નરને માટે પૈસો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિદ્યાર્થીને આવી રીતે પૈસાદારની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવતાં કેટલો સમય નીકળી જાય તે કહી શકાય નહીં. શું સ્થિતિ ઉભી થાય છે તેનો કંઇક ચિતાર આપવો ઉચિત ધારૂં છું. કંઇ નવું સાહસ સૂચવનારને ધનિક પૂછે છે કે "તમે એ કંઇક નાના પાયા પર પણ કરી જોયું છે? એમાં સફળતા મેળવી છે?" જેણે નાના પાયા પર કરી જોયું હોય તેને એમ પૂછાશે કે તેમાં ખર્ચ અને આવકનાં તારણ કહાડી નફો કેટલો થશે તે બતાવો. આમાં જો વ્યાજ કરતાં ઓછો નફો મળે તેમ લાગતું હોય તો એ સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ વ્યાજની મીઠાશ ચાખેલ ધનિકને થાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. પણ કોઇ પણ નવા ઉદ્યોગમાં રોકેલાં નાણાંનું વ્યાજ શરૂઆતથી જ મળવા નથી માંડતું એ ઘણા શેઠીઆઓને સાલે છે. એમને તો પ્રથમ જ વર્ષે નફો જોઇએ, તે નવો સાહસિક ક્યાંથી કહાડે? બનાવટી ગળીની પાછળ બાર બાર વર્ષ સુધી લખલૂટ ખર્ચ કરનાર જર્મનોનું સાહસ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા કયા, અને છ મહીનામાં કે વરસ દિવસમાં નફો ન નીકળે તો નવા ઉદ્યોગને બંધ કરનાર આપણો વ્યાપારી વર્ગ કયાં? કુદરતનો નિયમ તો એવો છે કે તપ કરે તેનેજ ફળ મળે. શ્રમ વિના ફાયદો કહાડવાની વૃત્તિ આત્મઘાતક છે, એ સત્ય હવે ધીરે ધીરે સમજાવા માંડયું છે; અને લડાઇ વાળા દસકામાં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ ઘણી થઇ ગઇ છે એ ઓછા આનંદની વાત નથી. કાચા માલને પરદેશ ચડાવવા કરતાં અહીંજ તેનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઇ છે અને દિવસે દિવસે વધતી જવાનો સંભવ છે. એટલે જો ખરેખર લાયકાતવાળા વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવામાં આવે અને વ્યપારી વર્ગની એ લોકોમાં શ્રદ્ધા ઉપજે તો અનેક હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલી નીકળવાનો માર્ગ ઉઘડે એમાં શક નહીં. વિલાયત જઇ ધંધા સંબંધી શીખી આવેલા માણસો અલબત્ત વિશેષ આવકારદાયક થઇ પડે. પણ હજારે કેટલા વિલાયત જઇ શકે? વળી વિલાયત જઇ આવનારને કરેલા વ્યય અને શ્રમના પ્રમાણમાં વિશેષ બદલો મળવાની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે અહીંનાં કલાભવનોમાં ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી પણ શીખી શકે અને શરૂઆતમાં ઓછે પગારે કામ કરવા પણ ખુશી થાય. વિલાયત જઇ આવનાર એક મોટા હોદ્દાપર કામ કરે ત્યારે એના હાથ નીચે જોઇતા એસીસ્ટંટોની જગ્યા પૂરવાને તો આવા માણસોની જ જરૂર પડવાની.

અત્ર વ્યાપારી વર્ગને પણ એક વિનતી કરવાની અગત્ય જણાય છે. જે વ્યાપારીઓએ ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કેમીસ્ટોને રોકવાનું ધન્ય પગલું ભર્યું છે, તેમાંના ઘણાને સમજાયું હશે કે એવો માણસ સમય જતાં પોતાનું ખર્ચ કહાડવા ઉપરાંત વિશેષ લાભ માલેકોને અપાવે છે. આમ છતાં પણ કેટલાંક કારખાનાં વાળાઓએ, તે સારી રીતે ચાલતા છતા, પોતાના જૂના કેમીસ્ટોને જતા કર્યા છે એ શોકપ્રદ નથી? એક નવો ઉદ્યોગ ખીલવવામાં જેટલો ભાગ ધનનો છે તેટલો જ ભાગ કામ કરી તેને ચાલુ સ્થિતિએ મૂકવાનો છે. એક વખત કામ ચાલતું થયા પછી એના ચાલક વિના પણ કદાચ એ ચલાવી લેવાય; એટલે એ સ્થિતિમાં મોંઘા માણસને નકામો શું કરવા રાખવો એમ ટૂંકા વિચારથી ઘણી વાર મૂળના ચાલકને

રજા આપવામાં આવે છે. આ કેટલો અન્યાય છે એ સહજ સમજી શકાશે. જે માણસ નવા સાહસને સારી રીતે ચાલુ કરી શકે છે તે કદી મોંઘો પડે જ નહીં એ ભૂલી જવું ન જોઇએ. એક તો એનોય એ ચાલુ કરેલા ધંધામાં ભાગ મેળવવાનો હક્ક છે એ ભૂલી જવું ન જોઇએ. બીજું, એવો માણસ દિન પ્રતિદિન એ હુન્નરને વિશેષ ખીલવી શકે; અને ઉદ્યોગ માત્ર ચાલુ રાખે એટલું જ નહીં પણ એમાં નવી નવી પ્રગતિ કરી વધારે અને વિશેષ લાભ અપાવે. માટે એક વખત પોતાની શક્તિનો, પોતાનાં જ્ઞાનનો વ્યય જેણે એક ધંધામાં કર્યો છે તેને એ ધંધામાં આગ્રહથી રોકી રાખવો એમા જ વ્યાપારી વર્ગનું પણ શ્રેય છે એમ સમજવું જોઇએ. પણ હું ધારું છું કે ચાલુ સમય અંગ્રેજીમાં જેને transition period કહે છે તેવો–સાન્ક્રાન્તિક–સમય છે. વ્યાપારી અને હુન્નરબાજ આ સમયમાં જે કંઇ અશ્રદ્ધાથી એક બીજાને જુએ છે તે થોડા વખત પછી દૂર થઇ જશે, એટલે કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓને હાલ નોકરી મેળવતાં જે કંઇ મુશ્કેલી નડતી હશે તે ભવિષ્યમાં ઓછી થઇ જશે. આ મુશ્કેલી કંઇક અંશે ઓછી થવા માંડી જ છે એ વડોદરાનાં કલાભવન અને મુંબઇનાં વિક્ટોરીઆ જ્યુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટયૂટના છેલ્લા વર્ષોના રેકૉર્ડ્ઝ પરથી જણાશે. બાકી રહ્યો સવાલ ગવર્મેન્ટમાં જગ્યાઓનો. ઉદ્યોગની ખીલવણી સાથે આ જરૂર ઓછી ને ઓછી જણાતી જશે; જ્યારે બીજી તરફથી, પ્રજાકીય રાજ્ય બંધારણમાં–અત્યારે પણ દેશનાં માણસોને ઉત્તેજન આપવાની પ્રથા દાખલ થઇ છે એટલે એ દિશામાં નોકરીની તક વધતી જ જશે.

આમ છતાં, ખાસ કરીને કલાત્મક રસાયણના વિદ્યાર્થીના હાથમાં કલાભવનનાં શિક્ષણ દરમીયાન કંઇ નહીં તો એક પણ એવો નાનો હુન્નર મૂકાવો જોઇએ કે જે ઓછી મૂડીમાં થઇ શકે, અને છતાં જે શરૂઆતમાં આજીવિકાનું સાધન બની શકે. નોકરી ન મળે તો પણ કલાભવનના વિદ્યાર્થીને લાચાર સ્થિતિ ભોગવવી ન પડે. જેના હાથમાં હુન્નર હોય તે લાચાર સ્થિતિ ભોગવે જ કેમ? કેવળ અભણ માણસો કેમીસ્ટો પાસેથી ફોર્મ્યુલાઓ મેળવી એવા નાના હુન્નર શરૂ કરી આજીવિકા ચલાવી લે છે. આવા અનેક દાખલાઓ, ખાસ કરીને વોરા લોકોમાં, જોવામાં આવે છે. આનું કંઇક કારણ નોકરી કરતાં ધંધા તરફની એ લોકોની વિશેષ પ્રીતિ પણ છે. કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ કેવળ નોકરીને જ ધ્યેય માનતા બંધ પડે તો કેટલું શ્રેય સાધી શકે?

કલાત્મક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને ભવનમાંથી વિદાય દેતી વખતે એક સૂચના કરવી પડશે. "ગમે તે સ્થિતિમા મૂકાઓ પણ મેળવેલું જ્ઞાન કટાવા ન દેશો." ચાલુ ધંધામા કોઇ અમુક પદવી પર નીમાયા પછી અભ્યાસ છોડી દેવાની વૃત્તિ કદાચ થાય, પણ વિજ્ઞાનના ઉપાસકને એ પોસાય તેમ નથી. એમણે તો પોતાનું જ્ઞાન તલવારની ધાર જેવું સતેજ રાખવાની જરૂર છે, અને એ માટે પોતાના વિષયમાં દુનીયામાં થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ એમણે સતત રાખવાની જરૂર છે. બાઇ પ્રીતમરાયની સૂચના મુજબ સાયન્ટીફીક એન્યુઅલ બહાર પડવા લાગે તો આ બાબતમાં ઘણી અનુકૂળતા થાય એ દેખીતું છે.

હવે માત્ર એક જ બાબતનો ઉલ્લેખ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ. કલાત્મક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ કઇ ભાષામાં અપાવું જોઇએ? હેરો માત્ર સંકોચ વિના કહી શકાશે કે માતૃભાષામાં.

જ્યાં એક જ ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યાં તો માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. કેમકે ઉત્તેજન-ઉત્સાહ-એ સઘળું માતૃભાષામાંથી જેટલું વહે છે, તેટલું પરભાષામાંથી વહેતું નથી. આમાં મોટામાં મોટી અડચણ એ છે કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં નામ માત્ર જ છે; એટલે અભ્યાસ કરવાને માટે વિદ્યાર્થીને પૂરતાં પુસ્તકો મળે તેમ પણ નથી. આ મુશ્કેલીને લઈને શરૂઆતમાં કદાચ અંગ્રેજીમાં પણ શિક્ષણ આપવું પડે; અથવા કંઇ નહીં તો પોતાની મેળે અંગ્રેજી વાંચી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવા પડશે. સાથે સાથે દરેક વિષયમાં એક બે સ્ટેન્ડર્ડ પુસ્તકો લખવાં જોઇએ; અને તે પણ માત્ર ભાષાંતરો જ નહીં પણ હિંદની પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીને લખાયલાં હોવાં જોઇએ. ઇટાલીઅન ડૉક્ટર મૉલીનેરીનાં પુસ્તકોની પદ્ધતિનાં થોડાક પુસ્તકો રચવામાં વડોદરા અને ભાવનગર જેવા આગળ પડતાં રાજ્યો મદદ કરે એમ આશા છે.

વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોષ વિશે બોલવાનો અત્રે અવકાશ નથી. એ વિશે કંઇક વિચારો મેં લાહોરનાં Scientific World નામનાં માસિકમાં પ્રકટ કર્યા હતા; તેમાં હજી તો કંઇ ફેરફાર થયો નથી. મૂળ પદાર્થ-એલીમેન્ટ્સનાં સંસ્કૃત નામો આપણે દાખલ કરવાં કે જે નામો અને સંજ્ઞાઓ આખી દુનીયાં વાપરે છે તે જ સ્વીકારી લેવાં એ વિચારણીય છે. આપણે એવું કયું નવું એલીમેન્ટ શોધ્યું છે કે આપણે આપણાં નવાં નામો આપવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે? અને ગમે તે નામો આપશું તે, આખી પૃથ્વી પર તો ઠીક, પણ ભારતવર્ષમાં પણ સર્વમાન્ય થશે કે નહીં એ સવાલ છે. તો વિદ્યાર્થીને માટે એ નવીન ક્લિષ્ટતા દાખલ કરવી કે નહીં એ પણ વિચાર કરી જોવો.

" આ બધું, કંઇક વાંચનવડે, અને કંઇક અનુભવને અંગે ઉપજેલા વિચારો ગુજરાતના વિજ્ઞાનીઓ સમક્ષ મૂકવાનું મેં આજે સાહસ કર્યું છે. ખાસ કરીને ભાગનગરમાં અત્યારે નવું કલાભવન ઉઘડવાનું છે ત્યારે ભાવનગરમાં જ ભરાયલી પરિષદ્‌માં આ ચર્ચા ઉપાડવી એ અસ્થાને તો નહીં જ ગણાય. વિષય એટલો ગંભીર છે કે એક નાનાં વ્યાખ્યાનમાં એનાં બધાં અંગો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. એટલે મેં માત્ર છૂટા છવાયા વિચારો ટાંકીને કેટલીક સૂચનાઓ આપ લોકો સમક્ષ મૂકી છે. એનો કંઇ પણ ઉપયોગ વ્યવહારમાં થઇ શકશે તો હું મારા વ્યાખ્યાનની સફળતા માનીશ.

ભાગ ૬ ઠ્ઠો

જૈનવિભાગ

શ્રી ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં પંડિત સુખલાલજીએ કરેલું ભાષણ.

જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ

ન્યાય અને ન્યાયશાસ્ત્ર—જે અનુમાન પ્રણાલિકાથી સંદિગ્ધ વસ્તુનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તે અનુમાન પદ્ધતિને ન્યાય કહેવામાં આવે છે. જે શાસ્ત્રમાં આવી અનુમાન પદ્ધતિનો વિચાર મુખ્યપણે હોય છે; તે શાસ્ત્ર ન્યાય-સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે. ન્યાય-શાસ્ત્રમાં માત્ર ન્યાયની અનુમાન પદ્ધતિનીજ ચર્ચા હોય તેમ કાંઈ નથી હોતું, તેમાં સમગ્ર પ્રમાણોનું નિરૂપણ હોય છે. એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પ્રમેયોનું નિરૂપણ સુધાં હોય છે. છતાં એટલું ખરૂં કે તેવી જાતના સાહિત્યમાં પ્રમાણ નિરૂપણે અને તેમાંયે અનુમાન પદ્ધતિના નિરૂપણે મોટો ભાગ રોકેલો હોય છે, તેથીજ તેવી જાતનું સાહિત્ય "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति" એ ન્યાયને અનુસરી ન્યાય સાહિત્ય કહેવાય છે.

ચેતન સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જાતિનું મહત્વ તેની બુદ્ધિને લીધે છે. તેની બુદ્ધિની મહત્તા વિચાર-સ્વતંત્રતાને લીધે છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય એ તર્ક અને જીજ્ઞાસા શક્તિનું પરિણામ છે. તેથી જ્યારે કોઈ બ્હારનું કે અંદરનું દબાણ ન હોય ત્યારે હરકોઇ મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપ શંકા અને તર્ક કર્યા કરે છે, અને તેમાંથી જ કલ્પના શક્તિ ખીલતાં ક્રમે અનુમાન પદ્ધતિ નિષ્પન્ન થાય છે. આ કારણથી ન્યાય એ કોઈ પણ દેશની કોઇ પણ મનુષ્ય જાતિની વિકસિત કે વિકાસ પામતી બુદ્ધિનું એક દશ્ય સ્વરૂપ છે. થોડામાં કહીએ તો મનુષ્ય જાતિની વિચાર-શક્તિ એ એક માત્ર ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉદ્‌ગમ સ્થાન છે.

છતાં દેશભેદ કે સંપ્રદાય ભેદથી ન્યાયશાસ્ત્રના વિભાગ પડી જાય છે. જેમ કે—પશ્ચિમ ન્યાયશાસ્ત્ર, પૂર્વીય ન્યાયશાસ્ત્ર. પૂર્વના ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ મુખ્ય ભાગો છે.

ત્રણ ભેદોનું પારસ્પરિક અંતર—આવા ભાગો પડી જવાનું મુખ્ય કારણ સંપ્રદાય ભેદ એ તો છે જ, પણ બીજાએ ખાસ કારણો છે. જેમકે ભાષા-ભેદ, નિરૂપણ પદ્ધતિની ભિન્નતા અને ખાસ કરી સાંપ્રદાયિક પ્રમેયોની અને માન્યતાઓની ભિન્નતાને લીધે ઉપસ્થિત થયેલો પ્રસ્થાન ભેદ. વૈદિક ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદને પ્રમાણ માની તેને અનુકૂળ ચાલવામાં છે. બૌદ્ધ ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદ કે અન્ય આગમ પ્રમાણને આશ્રિત ન રહી પ્રધાનપણે અનુભવને આધારે ચાલવામાં છે. જૈન ન્યાયનું પ્રસ્થાન વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યા છતાં

પણ શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલવામાં છે. તે ઉપરાંત આ ત્રણે મુખ્ય સંપ્રદાયના ન્યાયની ભિન્નતાનું એક બીજું પણ બીજ-કારણ છે અને તે વિષય ભેદ. વૈદિક ન્યાય કોઇ પણ તત્ત્વને સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે તે સાધ્ય તત્ત્વને અમુક એક રૂપેજ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે આત્મા વગેરે તત્ત્વોને વ્યાપક અથવા નિત્ય રૂપેજ અને ઘટ આદિ પદાર્થોને :અનિત્ય રૂપેજ. બૌદ્ધ ન્યાય આંતર કે બાહ્ય સમગ્ર તત્ત્વોને એકરૂપેજ સિદ્ધ કરે છે, પણ તે એકરૂપ માત્ર ક્ષણિકત્વ. તેમાં ક્ષણિકત્વના વિરૂદ્ધ પક્ષ સ્થાયિત્વને કે નિત્યત્વને બિલકુલ અવકાશ નથી. જૈન ન્યાય એ વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયની વચ્ચે રહી પ્રત્યેક સાધ્ય તત્ત્વને માત્ર એકરૂપે સિદ્ધ ન કરતાં અનેકરૂપે સિદ્ધ કરે છે. આ કારણથી જૈન ન્યાય બીજા ન્યાયો કરતાં જુદો પડે છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે જે ન્યાય જૈનાચાર્યોએ રચેલો હોય, જે કેવળ પૌરૂષેય આગમનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી ચાલતો હોય અને કોઈ પણ તત્ત્વનું સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતો હોય તે જૈન ન્યાય.

એક બીજાના પ્રભાવથી થયેલ વિચાર ક્રાંતિ—એક સંપ્રદાય અમુક તત્ત્વો ઉપર વધારે ભાર આપતો હોય, ત્યારે જાણે કે અજાણે તેનો પ્રભાવ બીજા પાડોશી સંપ્રદાયો ઉપર અનિવાર્ય રીતે પડે છે. જો જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અહિંસાનો પ્રભાવ વૈદક સંપ્રદાય ઉપર પડયાની વાત માની લેવા તૈયાર થઈએ તો સત્ય ખાતર એ પણ માની લેવું જોઇએ કે વૈદિક વિદ્વાનોની દાર્શનિક પદ્ધતિની અસર બીજા બે સંપ્રદાયો ઉપર પડી છે. જો કે સામાન્ય ન્યાયસાહિત્યના વિકાસમાં ત્રણે સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોએ અને આચાર્યોએ ફાળો આપ્યો છે, છતાં પહેલેથી છેલ્લે સુધીનો ન્યાયસાહિત્યનો તથા પાઠન-પાઠનનો ઇતિહાસ જોતાં એવા નિર્ણય ઉપર આપોઆપ આવી જવાય છે કે ન્યાયના તત્ત્વોની વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રધાનસ્થાન વૈદિક વિદ્વાનોનું છે. એ વિષયમાં તેઓનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે અને આજ કારણથી ક્રમે ક્રમે બૌદ્ધ અને જૈન વિદ્વાનો પોતાની આગમમાન્ય પાલી અને પ્રાકૃત ભાષા છોડી વૈદિક સંપ્રદાયમાન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાની પદ્ધતિએ ન્યાયના ગ્રંથો રચવા મંડી ગયેલા છે.

જૈન સાહિત્યની પ્રધાન બે શાખાઓ—ભગવાન્ મહાવીરના સમયમાં જૈન સંઘ પ્રધાનપણે મગધ અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાં હતો. પછી લગભગ એક સૈકા બાદ તે સંઘ બે દિશાઓમાં વહેંચાયો. એક ભાગ દક્ષિણમાં અને બીજો ઉત્તરમાં. ત્યાર બાદ થોડાક સૈકાઓ વ્યતીત થયા કે તે વહેંચાયેલ બે ભાગો સ્પષ્ટ રૂપે જુદા પડી ગયા. એક દિગંબર અને બીજો શ્વેતાંબર. દક્ષિણવર્તી શ્રમણ સંઘ પ્રધાનપણે દિગંબર સંપ્રદાયી થયો, અને ઉત્તરવર્તી શ્રમણ સંઘ પ્રધાનપણે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયી થયો. આ રીતે વિભક્ત થયેલ શ્રમણ સંઘે જે સાહિત્ય રચ્યું તે પણ બે ભાગમાં આપોઆપ વહેંચાઇ

ગયું. પહેલું દિગંબરીય સાહિત્ય અને બીજું શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય. મૂળમાં અવિભક્ત જૈન સાહિત્યના આ રીતે મુખ્ય બે ભાગલા પડી ગયા.

દિગંબરીય શ્રમણ સંઘનું પ્રાધાન્ય દક્ષિણમાં હોવાથી તે સંપ્રદાયનું મૌલિક સાહિત્ય ત્યાંજ ઉત્પન્ન થયું, પોષાયું, વિકાસ પામ્યું અને સંગ્રહાયું. તે સાહિત્યના રચયિતા પ્રધાન પ્રધાન આચાર્યો જેવા કે, કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરે ત્યાં જ થયા. શ્વેતાંબર શ્રમણસંઘનું પ્રાધાન્ય પહેલાં તો ઉત્તર હિંદુસ્તાન (રજપુતાના) માં અને ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન (કાઠીયાવાડ, ગુજરાત) માં વધતું ગયું. તેથી તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં ઉત્પન્ન થયું અને વિકસ્યું છે. તેમ જ તે સાહિત્યના રચયિતા આચાર્યો પણ તે જ પ્રદેશમાં થયેલા છે. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથી જ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં લખાયું, રચાયું, પોષાયું, વિકસિત થયું, અને સંગ્રહાયું છે. આ રીતે જૈન સાહિત્યની મુખ્ય બે શાખાઓ આપણી નજરે પડે છે.

બન્ને શાખાઓના સાહિત્યમાં નવયુગ— આ બન્ને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રંથો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેની નિરૂપણ પદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંત રૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય બન્નેનું નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું, પણ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાય દર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બન્નેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ. તેથી જૈન આચાર્યો પણ બૌદ્ધ આચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમસિદ્ધ ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા. આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન ન્હોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી, પણ એટલું ખરૂં કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય? એ કહેવું કઠણ છે. પણ એમ કહી શકાય છે કે, બન્ને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઇએ.

જૈન ન્યાયનું કાળમાન અને વિકાસની દૃષ્ટિએ તેના ચાર ભાગો— શાસ્ત્રપ્રદેશમાં વિચારક્રાંતિ તથા ભાષા અને શૈલીભેદ થવાને પરિણામે જૈન સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર ન્યાયપદ્ધતિ જન્મી. તેથી પ્રથમ એ જોવું જોઇએ કે આ જૈન ન્યાયનું વય–કાળમાન કેટલું છે અને તેના વિકાસ ક્રમને સમજવા માટે તેને કેટલા ભાગમાં વહેંચી શકીએ ?

જૈન ન્યાયના જન્મસમયની પૂર્વસીમા વધારેમાં વધારે વિક્રમના પહેલા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાતી નથી અને તેના વિકાસની ઉત્તર સીમા વિક્રમના અઢારમા સૈકાથી આગળ આવતી નથી. આ રીતે વધારેમાં વધારે જૈન ન્યાયનું કાળમાન અઢારસો વરસ જેટલું આંકી શકાય. પણ ઉત્તર સીમા નિશ્ચિત છતાં વિવાદાસ્પદ પૂર્વસીમાને ઓછામાં ઓછી પાંચમી શતાબ્દીથી શરૂ કરીએ તોયે તેનું કાળમાન તેરસો ચૌદસો વરસ જેટલું તો છે જ.

જૈન ન્યાયના વિકાસની ક્રમિક પાયરીઓના ભેદ સમજવા ખાતર તે કાળમાનને સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય છે. પહેલો ભાગ વિક્રમના પાંચમા સૈકા સુધીનો, બીજો છઠ્ઠા સૈકાથી દશમા સુધીનો, ત્રીજો ભાગ અગીઆરથી તેરમા સુધીનો અને ચોથો ચૌદમાથી અઢારમા સુધીનો. આ ચાર ભાગને અનુક્રમે બીજારોપણ કાળ, પલ્લવિતકાળ, પુષ્પિત કાળ, અને ફળકાળના નામે ઓળખીએ તો જૈન ન્યાયના વિકાસને વૃક્ષના રૂપકથી સમજી શકીએ.

જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા થતાં જ શરૂઆતમાં ક્યા વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખાયા ? એ વિચાર પ્રસ્તુત નથી, પણ જૈન સાહિત્યમાં ન્યાયનો સૂત્રપાત કોણે અને ક્યારે કર્યો ? એટલું જ અહીં કહેવાનું છે. દિગંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય 'સમંતભદ્રે અને શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની બલવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી. આ બંને આચાર્યમાં કોણ પૂર્વવર્તિ અને કોણ પશ્ચાતવર્તિ એ હજી નિર્ણીત થયું નથી. પણ એ બે વચ્ચે વિશેષ અંતર ન હોવું જોઈએ એવી સંભાવના માટે પ્રમાણો છે. આ બે આચાર્યોના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ. સ. પાંચમા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઈ. સ. ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી.

સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર એ બન્નેની કૃતિઓ-સંપ્રદાયો જુદા હોવા છતાંએ બન્નેનું એક એવું પરંપરાગત સામ્ય છે કે, જે તરફ ધ્યાન ગયા વિના રહેતું નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં ગંધહસ્તિના નામથી સમંતભદ્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને તત્ત્વાર્થ ઉપરની ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય ટીકા તેઓની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને આજે ઉપલબ્ધ આપ્તમીમાંસા તે જ મહાભાષ્યનું મંગલ મનાય છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર ગંધહસ્તિ કહેવાય છે અને તત્ત્વાર્થ ઉપર તેઓએ ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું એમ મનાય છે. બન્ને સંપ્રદાયની આ માન્યતાઓ નિરાધાર નથી, કારણ કે બન્ને સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથોમાં તે બાબતના સૂચક ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આ બે આચાર્યોની વિશિષ્ટતા થોડામાં આ પ્રમાણે બતાવી શકાય. સમંતભદ્ર પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હન્ અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંત એટલાં તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિએ ઓજસ્વિની પ્રવાહબદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં સૂક્ષ્મચર્ચા કરે છે અને સાથે સાથે અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ કરે છે. તેઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ જોતાં એમ જણાય છે કે, સમંતભદ્ર તર્કસિદ્ધ દાર્શનિક મીમાંસા કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હતા. સિદ્ધસેન દિવાકરે પણ જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા તીર્થંકર અને સ્યાદ્વાદ એ વિષયોની તાર્કિક પદ્ધતિએ પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે અન્ય દર્શનોનો સપરિહાસ નિરાસ કર્યો છે. તેઓની મધુર અને પ્રાસાદિક સ્વતઃસિદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો પદ્ય પ્રવાહ જોઇ આચાર્ય હેમચંદ્રે તેઓને કવિશ્રેષ્ઠ જણાવવા "**अनुसिद्धसेनं कवयः**" એ ઉદાહરણ ટાંક્યું છે. સિદ્ધસેને જૈન ન્યાયનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બાંધી તેનો સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે ન્યાયાવતાર નામનો એક નાનકડો પદ્યમય ગ્રંથ રચ્યો છે. જેની મર્યાદાને આજ સુધીના સમગ્ર પ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબર દિગંબર વિદ્વાનો અનુસર્યા છે. તે સિવાય તત્કાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોને સંક્ષેપમાં પણ મૌલિક અભ્યાસ કરવા ઇચ્છિનાર માટે તે તે દર્શનનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારા પદ્યમય ગ્રંથો રચ્યા છે અને તે રીતે આચાર્ય હરિભદ્રને ષડ્દર્શન સમુચ્ચય રચવાની અને માધવાચાર્યને સર્વદર્શન સંગ્રહ રચવાની કલ્પનાનો ખોરાક પૂરો પડ્યો છે. તત્કાલીન ભારતીય સમસ્ત દર્શનોનું નિરૂપણ કરનાર બીજી કોઇ કૃતિ તેનાથી પ્રાચીન ન મળે ત્યાં સુધી દર્શન સંગ્રહ કરવાનું પ્રાથમિક ગૌરવ સિદ્ધસેનને આપવું જોઇએ. સિદ્ધસેનની એક વેદવાદ દ્વાત્રિંશિકા જોતાં એમ તુરત ભાસે છે કે, તેમણે વેદ અને ઉપનિષદ્નો મૌલિક તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો. સિદ્ધસેન દિવાકરનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સમ્મતિ તર્ક છે, જે પદ્યમય પ્રાકૃતમાં ત્રણ ભાગમાં કુંદકુંદના પ્રવચન સારની પેઠે પૂરો થયેલો છે. આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બન્ને આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે. તેમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતો એટલા સતર્ક અને હૃદયગ્રાહી છે કે, આગળના આચાર્યો પણ તેથી વધારે મૂળ વસ્તુ કહી શક્યા નથી. સમંતભદ્રની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતાર જેવી કે વૈદિક છયે દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનનું નિરૂપણ કરનાર બત્રીશીઓ જેવી કોઇ કૃતિ નથી. વાચકોએ સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓ અને સમંતભદ્રની આપ્ત મીમાંસા, યુક્ત્યનુશાસન અને સ્વયંભૂસ્તોત્ર એ એક સાથે સામે રાખી અવલોકવાં જેથી બંનેનું પરસ્પર સાદૃશ્ય અને વિશેષતા આપોઆપ ધ્યાનમાં આવશે.

બીજા ભાગનું પલ્લવિત કાળ એ નામ રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય

છે કે, સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર દ્વારા બંને સંપ્રદાયોમાં જે જૈન ન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેને જ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગ દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ મુખ્યપણે જૈન ન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈન ન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને રાજગચ્છીય અભયદેવ. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઈને કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથોયે લખ્યા છે અને સમંતભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તેવી જ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ, પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.

ત્રીજા ભાગનું નામ પુષ્પિત કાળ છે. પુષ્પો કાંઇ સંખ્યામાં પલ્લવો જેટલાં નથી હોતાં. કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિમાણ પલ્લવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પલ્લવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતનો વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે. બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો. આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાય વિષયક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજુ સુધી મારી નજરે એવો એકે ગ્રંથ નથી પડ્યો કે જેને લીધે જૈન ન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય. ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદીદેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્ય સ્થાન છે. એ ખરું કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈન ન્યાય વિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિમાણમાં મોટી પણ નથી. છતાં તેઓની બે બત્રીશીઓ અને પ્રમાણ મીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય નહીં રહે. અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટાને લાંબા લાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી અને ફુલનું સૌરભ તેમાં આણ્યું. વાદીદેવસૂરિ કાંઇ કંટાળે એવા ન હતા. તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક સ્યાદ્વાદ રત્નાકર ગ્રંથ રચ્યો અને કોઇ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડન મંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.

ચોથો ફળ કાળ—આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે. ફળમાં બીજથી ફુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો સાર આવી જાય છે. તેવી રીતે આ

યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે. આ યુગમાં જે જૈન ન્યાય સાહિત્ય રચાયું છે. તે જ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથીયું છે. કારણકે, ત્યારબાદ તેમાં કોઇએ જરાયે ઉમેરો કર્યો નથી. મલ્લીષેણની સ્યાદ્વાદ મંજરી બાદ કરીને આ યુગના ફલાયમાન ન્યાય વિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી. તેના લેખક ફક્ત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઢારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો શરદો સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને મારવાડી એ ચારે ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી છે. ઉપાધ્યાયજીના જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, અલંકાર, છંદ વગેરે અન્ય વિષયોના ગ્રંથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાય વિષયક ગ્રંથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેન ને સમંતભદ્રથી વાદિદેવસૂરિ, અને હેમચંદ્ર સુધીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા જેટલો વિકસીત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્ક ગ્રંથોમાં મૂર્ત્તિમાન થાય છે. અને વધારામાં તે ઉપર એક કુશળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એવા સૂક્ષ્મતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો પૂર્યા છે, કે જેનાથી મુદિતમના થઇ આપોઆપ એમ કહેવાઇ જાય છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બન્ને સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાય વિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે. ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારી ભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા. તેઓએ જૈન તર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાય પ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. રહસ્ય પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયમાં નૈયાયિકપ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથોની ગરજ સારી. નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડન ખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રીટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાય વાઙ્મયને ઉદયનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાય વાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાસિષ્ટ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડ્યો. થોડામાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમાં સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમાં જૈન ન્યાયનાં બીજાં બધાં તેજો લગભગ સમાઇ જાય છે; એમ કહેવું પડે છે.

ઉપસંહાર—આ લેખમાં જૈન ન્યાયના વિકાસક્રમનું માત્ર દિગ્દર્શન અને તે પણ અધુરી રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે જૈન ન્યાયના વિકાસક

તરીકે જે જે આચાર્યોનાં નામ લેવામાં આવ્યાં છે, તેઓનાં જીવન, તેઓનો સમય, તેઓની કાર્યાવલિ વગેરેનો ઉલ્લેખ જરાયે નથી કર્યો. તેવીજ રીતે તેઓના સંબંધમાં જે કાંઈ થોડું ઘણું લખ્યું છે, તેની સાબીતી માટે ઉતારાઓ આપવાના લોભનું પણ નિયંત્રણ કર્યું છે. આ નિયંત્રણ કરવાનું કારણ જોઈતા અવકાશ અને સ્વાસ્થ્યનો અભાવ એ એકજ છે. આચાર્યોના જીવન આદિની વિગત એટલી બધી લાંબી છે કે, તે આપતાં વિષયાંતર થઇ જવાય. તેથી જેઓ તે વિષયના જિજ્ઞાસુ હોય તેઓની જાણ ખાતર એક છેવટે એવું પરિશિષ્ટ આપવામાં આવે છે કે, જેની અંદર ઉપર આવેલા આચાર્યોના સંબંધમાં માહિતી આપનાર ગ્રંથો નોંધેલા છે અને તેઓનું પ્રકાશિત થયેલું કેટલુંક સાહિત્ય નોંધેલું છે. એ સાહિત્ય અને એ ગ્રંથો જોવાથી તે તે આચાર્યોના સંબંધમાં મળતી આજ સુધીની માહિતી ઘણેભાગે કોઈપણ જાણી શકશે.

આ લેખમાં જૈન ન્યાયના પ્રણેતા અમુકજ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ છે. બીજા ઘણાને છોડી દીધા છે. તેનું કારણ એ નથી કે, તેઓનો જૈન ન્યાયના વિકાસમાં સ્વલ્પ પણ હિસ્સો ન હોય; છતાં તેવા નાના મોટા દરેક ગ્રંથકારનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખનું કલેવર કંટાળા ભરેલ રીતે વધી જાય તેથી જે વિદ્વાનોનું જૈન ન્યાયના વિકાસમાં થોડું છતાં વિશિષ્ટ સ્થાન મને જણાયું છે, તેઓનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકીનાઓના નામનું બીજું એક પરિશિષ્ટ અંતમાં આપી દેવામાં આવે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કરતાં એક વાત તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચુ છું, તે આ—હિંદુસ્થાનના કે બ્હારના વિદ્વાનો ગુજરાતના સાક્ષરોને એમ પૂછે કે ગુજરાતના વિદ્વાનોએ દાર્શનિક સાહિત્ય રચ્યું છે ? અને રચ્યું હોય તો કેવું અને કેટલું ? આ પ્રશ્નનો કોઇ પણ સાક્ષર હામાં અને પ્રામાણિક ઉત્તર આપી ગુજરાતનું નાક રાખવા ઇચ્છે તો તેણે જૈન વાઙ્મય તરફ સપ્રેમ દૃષ્ટિપાત કરવો જ પડશે. એવી સ્થિતિમાં ગુજરાતના દાર્શનિક સાહિત્યનું મુખ ઉજ્જવલ કરવા ખાતર અને દાર્શનિક સાહિત્યની સેવામાં ગુજરાતનું વિશિષ્ટ સ્થાન જણાવવા માટે દરેક સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્વાનની એ ફરજ છે કે તેણે કેવળ સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધદૃષ્ટિથી જૈન ન્યાય સાહિત્યના ગુજરાતીમાં સરલ અને વ્યવસ્થિત અનુવાદો કરી સર્વસાધારણ સુધી તેનો બોધ પહોંચતો કરવો. જૈનોનું આ સંબંધમાં બેવડું કર્તવ્ય છે. તેઓએ તો સાંપ્રદાયિક મોહથી પણ પોતાના દાર્શનિક સાહિત્યને વિશિષ્ટ રૂપમાં અનુવાદિત કરી પ્રચારવાની આવશ્યકતા છે.

સુખલાલ સંઘવી.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર—અમદાવાદ.

પરિશિષ્ટ નં. ૧.

(क)

નિબંધાંતર્ગત દાર્શનિકો

શ્વેતાંબરીય.

નામ.	ન્યાય વિષયક કૃતિઓ.	તેમની માહિતીનાં સાધનો.
સિદ્ધસેન દિવાકર.	સમ્મતિતર્ક, ન્યાયાવતાર અને બત્રીશીઓ.	પ્રભાવક-ચરિત, પ્રબંધ ચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક વર્ષ ૧ અંક ૧. ગુર્વાવલી, વીરવંશાવલી (જૈન. સા. સં. વ. ૧ અં. ૩).
મલ્લવાદી.	દ્વાદશાર નયચક્ર, સમ્મતિ ટીકા.	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબં૦ ચિં, ચતુ૦ પ્ર૦, ગુર્વાવલી, વીરવંશાવલી (જૈન. સા૦ સં૦ વ૦ ૧, અં૦ ૩)
હરિભદ્ર.	અનેકાંતજયપતાકા, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, લલિતવિસ્તરા, ન્યાય પ્રવેશ-પ્રકરણ ઉપર ટીકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, લોકતત્ત્વનિર્ણય, ધર્મસંગ્રહણી અને ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ.	પ્ર૦ ચ૦, ચતુ૦ પ્ર૦, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચરિત્ર, જૈન દર્શન (પં. બેચરદાસ કૃત) ની પ્રસ્તાવના, જૈન સા૦ સં૦ વ૦, અં૦ ૧, વીરવંશાવલી, ધર્મસંગ્રહણિની પ્રસ્તાવના, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાની પ્રસ્તાવના, વગેરે.
અભયદેવ (રાજગચ્છીય)	સમ્મતિ ટીકા.	પીટર્સન રિપોર્ટ ૪ માં લેખકોની અનુક્રમણિકા.
વાદી દેવસૂરિ.	સ્યાદ્વાદ રત્નાકર.	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબ૦ ચિ૦, વીરવંશાવલી,
આચાર્ય હેમચંદ્ર	પ્રમાણ મીમાંસા, અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા.	પ્ર૦ ચ૦, પ્રબ૦ ચિં૦, ચતુ૦ પ્ર૦, કુમારપાળ પ્રતિબોધ, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત્ર, રાસમાળા વગેરે.

મલ્લિષેણ.	સ્યાદ્વાદ મંજરી.	
મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી.	અધ્યાત્મમત પરીક્ષા સટીક, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, આધ્યાત્મિકમતદલન સટીક, અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, ઉપદેશ રહસ્ય સટીક, જ્ઞાનબિંદુ, જૈનતર્કભાષા, દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા-સટીક, ધર્મ પરીક્ષા સટીક, નયપ્રદીપ, નયામૃત તરંગિણી, ન્યાય ખંડન ખાદ્ય-સટીક, ન્યાયાલોક, પાતંજળ યોગદર્શન વિવરણલેશ, ભાષારહસ્ય સટીક, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, નયરહસ્ય, તત્ત્વાર્થસૂત્ર-વૃત્તિ વગેરે	યશોવિજય જીવન-ચરિત્ર (આ બુદ્ધિસાગરકૃત), આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી પ્રસ્તાવના (કાપડીયા કૃત), આત્માનંદ પ્રકાશ પુ૦ ૧૩ અં. ૬, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની પ્રસ્તાવના, ધર્મ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના વગેરે.

(ख)

દિગંબરીય.

સમંતભદ્ર.	દેવાગમસ્તોત્ર, તત્ત્વાનુશાસન, યુક્ત્યનુશાસન; સ્વયંભૂ સ્તોત્ર	જૈન હિતૈષી ભા૦ ૬-અં. ૨, ૩, ૪, વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા. ૧, અષ્ટસહસ્રીની પ્રસ્તાવના.
અકલંક.	રાજવાર્તિક, અષ્ટશતી, ન્યાયવિનિશ્ચય, લઘીયસ્ત્રયી.	લઘીયસ્ત્રયી આદિની પ્રસ્તાવના, વિદ્વદ્રત્નમાળા ભા. ૨, રાજવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.
વિદ્યાનંદ.	પ્રમાણ પરીક્ષા, અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક, આપ્ત પરીક્ષા, પત્ર પરીક્ષા વગેરે.	જૈન હિતૈષી ભા. ૮ પૃ. ૪૮૯, યુક્ત્યનુશાસનની પ્ર૦, અષ્ટસહસ્રીનો પ્ર૦
પ્રભાચંદ્ર.	ન્યાય કુમુદ ચંદ્રોદય, પ્રમેય કમળ માર્તંડ.	વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા ૨, પ્રમેય કમળ માર્તંડની પ્રસ્તાવના.

નોંધ:—આ આચાર્યોએ અનેક વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યાના પ્રમાણો મળે છે, પણ અહીં ફક્ત તેઓના ન્યાયવિષયક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત હોવાથી તે દરેક આચાર્યની ન્યાયવિષયક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પરિશિષ્ટ નં. ૨

નિબંધ બાહ્ય જૈનન્યાયના લેખકો.

(अ)

શ્વેતાંબરીય.

અનુક્રમ.	નામ.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	શ્રી ગુણરત્નસૂરિ	ષડ્દર્શન સમુચ્ચય વૃત્તિ
૨	શ્રી ચંદ્રસેન	ઉત્પાદ સિદ્ધિપ્રકરણ
૩	શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ	પ્રમેયરત્નકોષ
૪	શ્રી દેવભદ્ર મલધારી	ન્યાયાવતાર ટિપ્પન
૫	શ્રી દેવચંદ્રજી	નયચક્ર
૬	શ્રી પદ્મસુંદર	પ્રમાણસુંદર
૭	શ્રી બુદ્ધિસાગર	પ્રમાણલક્ષ્યલક્ષણ
૮	શ્રી મુનિચંદ્ર	અનેકાંતજય પતાકા ટિપ્પન
૯	શ્રી રાજશેખર	સ્યાદ્વાદકલિકા, રત્નાકરાવતારિકા ટિપ્પન
૧૦	શ્રી રત્નપ્રભ	રત્નાકરાવતારિકા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	સ્યાદ્વાદ ભાષા
૧૨	શ્રી શાંતિસૂરિ	પ્રમાણ પ્રમેયકલિકા વૃત્તિ

દિગંબરીય.

(ब)

અનુક્રમ.	ગ્રંથકાર.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	અનંતાચાર્ય	ન્યાયવિનિશ્ચયાલંકારવૃત્તિ
૨	શ્રી સુમતિ	સિદ્ધસેનના સમ્મતિપર ટીકા, ઉલ્લેખ. શ્રવણ બેલગુલાની મલ્લિષેણકૃત પ્રશસ્તિ તથા વાદીરાજ કૃત પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર
૩	શ્રી દેવસેન	નયચક્ર, આલાપપદ્ધતિ
૪	શ્રી ધર્મસાગર સ્વામી	નયચક્ર

મલ્લિષેણ.	સ્યાદ્વાદ મંજરી.	
મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી.	અધ્યાત્મમત પરીક્ષા સટીક, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, આધ્યાત્મિકમતદલન સટીક, અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, ઉપદેશ રહસ્ય સટીક, જ્ઞાનબિંદુ, જૈનતર્કભાષા, દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા-સટીક, ધર્મ પરીક્ષા સટીક, નયપ્રદીપ, નયામૃત તરંગિણી, ન્યાય ખંડન ખાદ્ય-સટીક, ન્યાયાલોક, પાતંજળ યોગદર્શન વિવરણલેશ, ભાષારહસ્ય સટીક, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, નયરહસ્ય, તત્ત્વાર્થસૂત્ર-વૃત્તિ. વગેરે	યશોવિજય જીવન-ચરિત્ર (આ બુદ્ધિસાગરકૃત), આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી પ્રસ્તાવના (કાપડીયા કૃત), આત્માનંદ પ્રકાશ પુ૦ ૧૩ અં. ૬, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની પ્રસ્તાવના, ધર્મ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના વગેરે.

(ख)

દિગંબરીય.

સમંતભદ્ર.	દેવાગમસ્તોત્ર, તત્ત્વાનુશાસન, યુક્ત્યનુશાસન; સ્વયંભૂ સ્તોત્ર.	જૈન હિતૈષી ભા૦ ૬-અં. ૨, ૩, ૪, વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા. ૧, અષ્ટસહસ્રીની પ્રસ્તાવના.
અકલંક.	રાજવાર્તિક, અષ્ટશતી, ન્યાયવિનિશ્ચય, લઘીયસ્ત્રયી.	લઘીયસ્ત્રયી આદિની પ્રસ્તાવના, વિદ્વદ્રત્નમાળા ભા. ૨, રાજવાર્તિકની પ્રસ્તાવના.
વિદ્યાનંદ.	પ્રમાણ પરીક્ષા, અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક, આપ્ત પરીક્ષા, પત્ર પરીક્ષા વગેરે.	જૈન હિતૈષી ભા. ૮ પૃ. ૪૮૯, યુક્ત્યનુશાસનની પ્ર૦, અષ્ટસહસ્રીનો પ્ર૦
પ્રભાચંદ્ર.	ન્યાય કુમુદ ચંદ્રોદય, પ્રમેય કમળ માર્તંડ.	વિદ્વદ્ રત્નમાલા ભા. ૨, પ્રમેય કમળ માર્તંડની પ્રસ્તાવના.

નોંધ:—આ આચાર્યોએ અનેક વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યાના પ્રમાણો મળે છે, પણ અહીં ફક્ત તેઓના ન્યાયવિષયક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત હોવાથી તે દરેક આચાર્યની ન્યાયવિષયક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

परिशिष्ट नं. २

નિબંધ બાહ્ય જૈનન્યાયના લેખકો.

(अ)

શ્વેતાંબરીય.

અનુક્રમ.	નામ.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	શ્રી ગુણરત્નસૂરિ	ષડ્દર્શન સમુચ્ચય વૃત્તિ
૨	શ્રી ચંદ્રસેન	ઉત્પાદ સિદ્ધિપ્રકરણ
૩	શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ	પ્રમેયરત્નકોષ
૪	શ્રી દેવભદ્ર મલધારી	ન્યાયાવતાર ટિપ્પન
૫	શ્રી દેવચંદ્રજી	નયચક્ર
૬	શ્રી પદ્મસુંદર	પ્રમાણસુંદર
૭	શ્રી બુદ્ધિસાગર	પ્રમાણલક્ષ્યલક્ષણ
૮	શ્રી મુનિચંદ્ર	અનેકાંતજય પતાકા ટિપ્પન
૯	શ્રી રાજશેખર	સ્યાદ્વાદકલિકા, રત્નાકરાવતારિકા ટિપ્પન
૧૦	શ્રી રત્નપ્રભ	રત્નાકરાવતારિકા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	સ્યાદ્વાદ ભાષા
૧૨	શ્રી શાંતિસૂરિ	પ્રમાણ પ્રમેયકલિકા વૃત્તિ

દિગંબરીય.

(ब)

અનુક્રમ.	ગ્રંથકાર.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	અનંતાચાર્ય	ન્યાયવિનિશ્ચયાલંકારવૃત્તિ
૨	શ્રી સુમતિ	સિદ્ધસેનના સમ્મતિપર ટીકા, ઉલ્લેખ. શ્રવણ બેલગુલાની મલ્લિષેણકૃત પ્રશસ્તિ તથા વાદીરાજ કૃત પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર
૩	શ્રી દેવસેન	નયચક્ર, આલાપપદ્ધતિ
૪	શ્રી ધર્મસાગર સ્વામી	નયચક્ર

૫	શ્રી ધર્મભૂષણ	ન્યાયદીપિકા, પ્રમાણુવિસ્તાર પ્રમિતિવાદ, મુક્તિવાદ, અવ્યાપ્તવાદ, તર્કવાદ, તથા નયવાદ
૬	શ્રી પ્રભાદેવ સ્વામી	
૭	શ્રી નરેન્દ્રસેન	પ્રમાણ પ્રમેય કલિકા
૮	શ્રી પંડિતાચાર્ય	પ્રમેયરત્નાલંકાર, પ્રમેયરત્નમાલિકા પ્રકાશિકા, સપ્તભંગી તરંગિણી ટીકા.
૯	શ્રી ભાવસેનાચાર્ય	ન્યાયદીપિકા
૧૦	શ્રી ભાવસેન કવિ	વિશ્વતત્વ પ્રકાશ
૧૧	શ્રી વાદીરાજ મુનિ	વાદમંજરી
૧૨	શ્રી વાદીસિંહ	પ્રમાણનૌકા, તર્કદીપિકા
૧૩	શ્રી વિમળદાસ	સપ્તભંગીતરંગિણી
૧૪	શ્રી શ્રુતસાગર સ્વામી	સંમતિ તર્ક
૧૫	શ્રી શ્રુતસાગર	તર્કદીપક

परिशिष्ट नं. ३

જૈનેતર ન્યાય ઉપર લખનારા જૈનાચાર્યો.

શ્વેતાંબરીય.

નંબર	નામ.	ન્યાયવિષયક ગ્રંથો.
૧	શ્રી અભયતિલક	ન્યાયાલંકાર ટિપ્પન
૨	શ્રી ક્ષમાકલ્યાણ	તર્ક ફક્કિકા
૩	શ્રી ગુણરત્ન	તર્કરહસ્યદીપિકા
૪	શ્રી જયસિંહ	ન્યાયસારવૃત્તિ (મૂળ ભા. સર્વજ્ઞ કૃત)
૫	શ્રી જિનવર્ધન	સપ્તપદાર્થી-ટીકા
૬	શ્રી નરચંદ્રસૂરિ	કદલી ટિપ્પન (મૂલ શ્રીધર કૃત)
૭	શ્રી મલ્લવાદી	ન્યાયબિંદુ વૃત્તિ ટિપ્પન (મૂળ વૃત્તિ ધર્મોત્તર રચિત)
૮	શ્રી ભુવનસુંદર	મહાવિદ્યા વિડંબનાવૃત્તિ
૯	શ્રી રત્નશેખર	લક્ષણ સંગ્રહ
૧૦	શ્રી રાજશેખર	કંદલિપંજિકા
૧૧	શ્રી શુભવિજય	તર્કભાષાવાર્તિક૦
૧૨	શ્રી હરિભદ્ર	ન્યાયપ્રવેશ પ્રકરણ-વૃત્તિ (મૂળ દિગ્નાગાચાર્ય રચિત)

ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
શાહ કુંવરજી આણંદજીએ વાંચેલું ભાષણ.

કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય.

અનેક દર્શનોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જૈન દર્શનમાં કર્મને લગતું જેટલું સાહિત્ય પૂર્વ પુરૂષોએ રચેલું છે અને જેટલું છપાયેલું છે તેટલું કોઇ પણ દર્શનમાં લખાયેલ કે છપાયેલ નથી. પ્રાયે એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે એ વિષયમાં અન્ય દર્શનકાર ઉતરેલજ નથી. કર્મનો વિષય અતીંદ્રિય છે. તેથી તેના મુખ્ય પ્રણેતા સર્વજ્ઞજ હોઇ શકે; એમાં કલ્પના ચાલી શકતી નથી. એ કલ્પનાતીત વિષય છે. આ સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય કેટલું છે ? તેની ટુંક નોંધ આ સાથે આપેલી છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે એ વિષયમાં લાખો શ્લોકો જૈનાચાર્યોએ રચેલાં છે અને તેનો બહોળો ભાગ તેજ રૂપમાં (પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમાં) છપાયેલ છે, તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પણ ઘણો ભાગ બહાર પડેલ છે (છપાયેલનો નોંધ પણ આ સાથે આપેલ છે.)

જૈન દર્શન ખાસ **પુરૂષાર્થવાદી** છે; કારણ કે પુરૂષાર્થવડેજ આત્મા પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશ કરીને શિવસ્થાન-નિરૂપદ્રવ સ્થાન-અપુનરાવૃત્તિવાળું સ્થાન મેળવી શકે છે, છતાં કર્મને લગતા શાસ્ત્રો તેમાં ઘણા હોવાથી તેમજ તે સંબંધમાં ઉપદેશ, ચર્ચા તેમજ તેનાથી ડરવાપણું વિશેષ હોવાથી જૈનોને **કર્મવાદી** કહેવામાં આવે છે. ખરો જૈન જેમ બને તેમ નવાં કર્મ ન બંધાય, ઓછા બંધાય, શુભ બંધાય તેને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે; કારણકે ઉપર જણાવેલા મોક્ષસ્થાનમાં જતાં રોકી રાખનાર કર્મોજ છે. તેથી વ્યવહાર વિચક્ષણ વણિક જેમ આવક વધારે ને ખર્ચ ઓછો કરી શ્રીમંત થાય તેમ ખરો જૈન પણ આત્મિક સંપત્તિ જેમ બને તેમ વધારે મેળવે-પ્રગટ કરે અને નવો કર્મબંધ રૂપ ખર્ચ ઓછો કરે, એમ કરીને સાચો શ્રીમંત બને.

કર્મ બે પ્રકારના છે-શુભ અને અશુભ. શુભ કર્મ સુખ આપે છે ત્યારે અશુભ કર્મ દુઃખ આપે છે. આ વિષય વધારે સમજવા માટે કર્મના મૂળ ૮ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેના ઉત્તર ભેદો ૧૫૮ પાડવામાં આવ્યા છે.

તે સંબંધી અહીં વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર આઠ કર્મનીજ ટુંકી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે.

૧ જ્ઞાનને આવરણ કરે-રોકે-ખરી સમજ પડવા ન દેય તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

૨ ઇંદ્રિયોથી ને આત્માથી જોવાતા વિષયને રોકે તે દર્શનાવરણીય કર્મ.

૩ સુખ અને દુ:ખ આપે તે સાતા ને અસાતા રૂપ વેદનીય કર્મ.

૪ સંસારમાં મોહ પમાડે-મુંઝવે-અનેક પ્રકારની ખટપટમાં ઉતારે-સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે-ખરી સમજ પડવા ન દેય, શુભાચરણ પણ થવા ન દેય તે મોહનીય કર્મ.

૫ ઉંચ અને નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન કરે-જન્મ આપે તે ગોત્ર કર્મ.

૬ દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, વસ્તુઓનો ભોગ-ઉપભોગ લેતાં અટકાવે-તેમાં ખામી લાવે, આત્મવીર્ય કે શારીરિક બળ પૂરતું ફોરવવા ન દેય તે અંતરાય કર્મ.

૭ મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવાદિક ગતિ, એકેંદ્રિયાદિક જાતિ, શરીર, તેની આકૃતિ, તેમાં બળ ઇત્યાદિ અનેક બાબતો શુભ અને અશુભ-ઓછું ને વધતું આપનાર વિચિત્ર પ્રકારનું નામ કર્મ.

૮ મનુષ્યમાં કે દેવાદિક ગતિમાં એક ભવ આશ્રી અમુક વર્ષો સુધી રહેવા દેય-રાખે-રહેવું પડે તે આયુ કર્મ.

આ કર્મો બાંધવાના અનેક કારણો છે તે પૈકી ટુંકામાં નીચે જણાવેલા ચાર કારણો કહ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. ૧ દેવગુરૂ ધર્મસંબંધી તેમજ જગતના અન્ય પદાર્થો સંબંધી ખોટી માન્યતા, ભૂલભરેલી માન્યતા અને તેનો આગ્રહ, તે મિથ્યાત્વ નામનું સૌથી પ્રબળ પ્રથમ કારણ ગણાય છે.

૨ હિંસાનો, અસત્યનો, ચોરીનો, પરસ્ત્રી સાથેના સંબંધનો અત્યાગ, પરિગ્રહ-દ્રવ્યાદિકની મૂર્છા (તૃષ્ણા)નું અપરિમિતપણું તેમજ બીજી પણ અનેક બાબતોમાં અવિરતિ ભાવ (અત્યાગ ભાવ) એ કર્મબંધનું બીજું કારણ છે.

૩ કોઇની ઉપર ક્રોધ કરવો, અભિમાન કરવું, માયાકપટ કરવું, અતિશય લોભ કરવો, હાસ્યાદિક કરીને અન્યને દુ:ખ ઉપજાવવું, ઇંદ્રિયજન્ય સુખની અત્યંત અભિલાષા (વાંચ્છા)-કરવી એ કષાય નામનું કર્મબંધનું ત્રીજું કારણ છે.

૪ મન, વચન અને કાયાને અશુભ કાર્યમાં પ્રવર્તાવવાથી જે અધ્યવસાયની મલિનતા જણાય છે, તેથી કર્મબંધ થાય છે, તે યોગ નામનું કર્મબંધનું ચોથું કારણ છે.

આ ચારે કારણનું જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણું વિસ્તૃત વર્ણન છે, અને તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. તે ધ્યાનમાં લીધા પછી તે કારણોમાં આત્માને ન વર્તવા દેવો અને તેથી વિરૂદ્ધના શુભ કારણોમાં આત્માની પ્રવૃત્તિ કરવી તે શુભ બંધના અથવા કર્મની નિર્જરાના કારણો છે. એમાં પ્રગતિ કરતાં આ આત્મા છેવટે સર્વ કર્મથી વિમુકત થાય છે અને સર્વ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષસ્થાનને પામે છે. આ પ્રગતિને જૈનશાસ્ત્રકારોએ ગુણસ્થાન રૂપે ગુણસ્થાનના નામથી વર્ણવેલ છે. એવા ગુણસ્થાન મુખ્ય ૧૪ કહ્યા છે. તે દરેકના પણ તરતમતા યોગે અનેક ભેદો થાય છે. તેમાં છેવટના બે ગુણઠાણાં તો તરતમ ભાવ વિનાના છે. એ સ્થાને પહોંચેલ સર્વ જીવો (આત્માઓ) સમાન હોય છે.

કર્મગ્રંથોની અંદર કર્મબંધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર બતાવેલા છે. ૧ પ્રકૃતિ બંધ- (કર્મનો સ્વભાવ) આત્માને તે શું લાભ અથવા હાનિ કરે તે. ૨ સ્થિતિબંધ—બાંધેલ કર્મ કેટલા વખત સુધી ભોગવવું પડે તે. ૩ અનુભાગ બંધ—જેવા જેવા મંદ અથવા તીવ્ર શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયથી કર્મ બાંધેલ હોય તેવો તેની અંદર તીવ્ર કે મંદ અથવા શુભ કે અશુભ રસ પડે છે તે. અને ૪ પ્રદેશ બંધ—તે આત્માની સાથે કર્મના પ્રદેશોનું ચોંટવું—એકરૂપ થવું તે.

હવે 'આત્મા અરૂપી છે અને કર્મ રૂપી છે તો તે બન્નેનો સંયોગ સંબંધ શી રીતે થાય ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે—આત્મા અરૂપી છતાં તેને મદિરાપાનાદિ બેશુદ્ધ બનાવે છે, વિષભક્ષણાદિવડે દેહમાંથી નીકળવું પડે છે, વિષના પુદ્ગળો તેને શરીરમાંથી કાઢે છે—જુદો પાડે છે, તે રીતે કર્મ રૂપી છતાં પણ અરૂપી આત્માની ઉપર અસર કરી શકે છે, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી.

કેટલાએક દર્શનકાર કર્મને અરૂપી માને છે પણ તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે; કારણ કે જો કર્મ અરૂપી હોય તો અરૂપી આકાશ જેમ આત્માને ઉપઘાત કે અનુગ્રહ કરી શકતું નથી તેમ તે પણ કરી શકે નહીં.

આત્મા સાથે કર્મ અનંત કાળથી—અનાદિથી લાગેલા છે અને તે જુના ખરે, નવા ચોંટે એમ થયા કરે છે. પ્રવાહે અનાદિ છે. જો એમ ન હોય તો—અને

પ્રથમ કર્મરહિત આત્માને પછી કર્મ લાગ્યા એમ કહેવામાં આવે તો કર્મ-રહિત થયેલા-મુક્તિ પામેલા સિદ્ધના જીવોને પણ કર્મનો સંભવ થાય; પરંતુ કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી તેમ જીવને પણ પૂર્વકર્મ કારણરૂપ છે અને તેથીજ નવા કર્મ બંધાય છે. કર્મરહિત હોય તો પૂર્વકર્મરૂપ કારણ વિના નવા કર્મ બંધાયજ નહીં. આ વાત ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય તેવી છે.

આત્મા (જીવ) અને કર્મ બન્ને અનાદિ છે. તેની આદિ માનવાથી અનેક પ્રકારના દૂષણો પ્રાપ્ત થાય છે. તે અહીં વિષયાંતર થઇ જવાના કારણથી બતાવવામાં આવેલ નથી., બાકી તેના અનાદિપણાની સિદ્ધિ માટે જૈનશાસ્ત્રમાં ઘણું લખાયેલ છે.

આ જગતની જે રચના છે, જે વિચિત્રતા છે, પ્રાણી જે સુખ દુઃખ પામે છે, અનેક પ્રકારના ધાર્યા અણધાર્યા ફેરફારો થાય છે,. તે બધા કર્મને આભારી છે. કર્મને લઇનેજ થાય છે. આ જીવ તેમજ સર્વ જીવો કોઇપણ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારથી તેની જે પ્રગતિ થાય છે તેમાં ખાસ કારણ કર્મજ છે. કંઇપણ કર્મના કારણ સિવાય બનતુંજ નથી. કર્મની પ્રક્રિયાને જે બરાબર સમજે છે તેને એમાં કાંઇપણ આશ્ચર્ય થતું નથી. તેને તો સૂર્યના પ્રકાશની જેમ આત્મામાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે તેની અંદર બધી હકીકતનો અત્યંત સ્ફુટપણે ભાસ થાય છે.

કેટલાએક દર્શનકારો અથવા બીજાઓ કર્મનીજ આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. તેમણે એજ વિચાર કરવાનો છે કે-જો કર્મ ન હોય અને તેનું શુભાશુભ પરિણામ ન હોય તો એક જીવ સુખી ને એક દુઃખી, એક ધનવાન ને એક નિર્ધન, એક રાજા ને એક રાંક, એક મનુષ્ય ને એક પશુ, એક સ્ત્રી ને એક પુરૂષ, એક રૂપવંત ને એક કુરૂપી, એક સદ્ગુણી ને એક દુર્ગુણી, એક બુદ્ધિશાળી ને એક મૂર્ખ, એક સન્માનપાત્ર અને એક નિર્ભંછનાનું પાત્ર-ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ દેખાય છે તે કેમ બની શકે ? તેમજ એક માણસ એક ક્ષણમાં સુખીનો દુઃખી થઇ જાય, નિરોગીનો રોગી થઈ જાય, બુદ્ધિમાન્ મટીને બેશુદ્ધ થઈ જાય ઇત્યાદિ આકસ્મિક ફેરફારો પણ કર્મ વિના સંભવેજ નહીં; માટે કર્મની અવસ્થિતિ માનવા યોગ્યજ છે.

દરેક દર્શનકાર એક કે બીજે રૂપે પણ કર્મને માને તો છે. તેને માન્યા વિના છુટકો થતો નથી. બૌદ્ધો કર્મને વાસનારૂપ માને છે, નૈયાયિક ને વૈશેષિક તેને આત્માના ગુણ ધર્મ અધર્મ રૂપે માને છે, સાંખ્યો કર્મને પ્રકૃતિ

રૂપ કહે છે, મિમાંસકો તેને અપૂર્વ કહે છે, વેદાંતી માયા સ્વરૂપ કહે છે, અને જૈનદર્શન તેને પુદ્ગળરૂપ માને છે. તે પુદ્ગળો દ્રવ્યકર્મ કહેવાય છે અને તેના ઉદયથી આત્માના જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે ભાવકર્મ કહેવાય છે. ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે. આમ તે બન્ને પરસ્પર કાર્ય કારણભાવ ધરાવે છે. જેમ તૈલાદિકથી સ્નિગ્ધ શરીર ઉપર ચારે તરફથી રજ ચોંટે છે તેમ શુભાશુભ અધ્યવસાયરૂપ ચીકાશથી દ્રવ્યકર્મ આત્માને ચોંટે છે અને ચીકાશના પ્રમાણમાં તીવ્ર કે મંદ એવા કર્મના ભેદ પડે છે.

જગતમાં રહેલા પુદ્ગળસમૂહની જૈનશાસ્ત્રકારોએ આઠ પ્રકારની વહેંચણ (જુદાઈ) બતાવી છે. તેને વર્ગણાઓ કહે છે. તે વર્ગણાઓ એક બીજા કરતાં સૂક્ષ્મ છે. કાર્મણ વર્ગણા સર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ-આઠમી છે. એ વર્ગણાઓ અનંત પરમાણુઓના બનેલા અનંતા સ્કંધોની બનેલી હોય છે. તેવી વર્ગણાઓ પ્રતિસમય આ જીવ શુભાશુભ અધ્યવસાયવડે ગ્રહણ કરે છે; અને તે આત્માની સાથે ક્ષીરનીરની જેમ અથવા લોહ ને અગ્નિની જેમ એકરૂપ થઇ જાય છે; અને તે પોતપોતાના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને હણે છે, રોકે છે, સુખ દુઃખ આપે છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. આ ચેતન અનંત શક્તિવાળો છે, છતાં કર્મના સંબંધથી તે કાયર થઇ ગયેલો છે. સદ્ગુરૂ યોગે તેનામાંથી કાયરતા જશે અને શૂરવીરતા પ્રગટ થશે ત્યારે તે કર્મોને હઠાવીને પોતાની સત્તાને-પોતાના ગુણોને પૂર્ણપણે પ્રગટ કરશે.

કર્મ મૂર્ત્ત હોવા છતાં જેમ અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુ આકાશમાં રહેલ હોય છતાં આપણે જોઇ શકતા નથી, તેમ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જોઈ શકાતા નથી. તેના ફળ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા ઓદારિક ને વૈક્રિય શરીરો વિગેરે જ દેખાય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચના શરીરો ઓદારિક કહેવાય છે અને દેવતા નારકીના શરીરો વૈક્રિય કહેવાય છે.

'આત્મા ને કર્મનો અનાદિ સંબંધ (સંયોગ) છે તો પછી તેનો વિયોગ કેમ થાય ?' એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો એ છે કે-સુવર્ણ અને મૃત્તિકાનો અનાદિ સંબંધ છતાં પણ અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી તે બન્ને છુટા પડે છે તેમ આત્મા સાથે લાગેલા કર્મો પણ શુભધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે છુટા પડી શકે છે, બીજી રીતે પણ છુટા પડે છે. વળી કર્મો પણ એકના એક કાયમ રહેતા નથી.

જુના ખરે છે ને નવા બંધાય છે. એમ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ તેનો અનાદિ[1] સંબંધ કહ્યો છે.

આઠે પ્રકારના કર્મ બાંધવાના જેમ ઉપર મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય ને યોગ એ ચાર સામાન્ય હેતુ બતાવ્યા છે તેમ આઠે પ્રકારના કર્મના જુદા જુદા કારણો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે અહીં ટુંકામાં બતાવવામાં આવેલ છે.

આઠ પ્રકારના કર્મબંધના વિશેષ હેતુ.

૧-૨ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓનું પ્રત્યનિકપણું-શત્રુપણું કરનાર, ગુરૂને ઓળવનાર (તેનો છુપાવનાર), ઉપઘાત કરનાર (પીડા કરનાર), પ્રદ્વેષ કરનાર, અંતરાય કરનાર (વિઘ્ન કરનાર) તેમજ અત્યંત આશાતના કરનાર **જ્ઞાનાવરણીય** ને **દર્શનાવરણીય** કર્મ બાંધે છે. (આ બંને કર્મના બંધ હેતુ સરખાજ છે. કારણ કે દર્શન સામાન્ય ઉપયોગ છે અને જ્ઞાન વિશેષ ઉપયોગ છે.)

૩ ગુરૂમહારાજની, ધર્માચાર્યની તેમજ માતા પિતાની ભક્તિ કરવાથી, તેમનું બહુમાન કરવાથી, ક્ષમાથી, કરૂણાથી, વ્રત પાળવાથી, યોગની ક્રિયાથી, કષાયો ન કરવાથી અને દાનાદિક કરવાથી **શાતા વેદનીય** કર્મ બંધાય છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી **અશાતા વેદનીય** કર્મ બંધાય છે.

૪ ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી, સન્માર્ગનો નાશ કરવાથી, શુભ નિમિત્તે વાપરવાના દ્રવ્યોનો વિનાશ કરવાથી, તેમજ દેવ, ગુરૂ, દેવાયતન અને ધર્મ-સાધન કરનારાઓનું પ્રત્યનિકપણું કરવાથી, તેમની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી, **દર્શન મોહનીય** કર્મ બંધાય છે. અને ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ) હાસ્યાદિ ષટ્ક (હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક ને દુગંચ્છા), અને ત્રણ વેદ, (પુરૂષવેદ, સ્રીવેદ, ને નપુંસક વેદ) થી વિવશ—પરવશ—તેને વશ મનવાળા જીવો **ચારિત્રમોહનીય** કર્મ બાંધે છે કે જે કર્મ સદાચરણ (ચારિત્ર) ને રોકનાર છે. તેમાં દૂષણ લગાડનાર છે.

૫ આયુ ચારે ગતિનું બાંધવાના કારણો જુદા જુદા છે.

૧ મહા આરંભના—મહા પાપના કર્મો કરનાર અને પરિગ્રહની અત્યંત તૃષ્ણાવાળો તેમજ ક્રૂર પરિણામવાળો જીવ **નરકનું** આયુ બાંધે છે.

---

૧ સુવર્ણ ને મૃત્તિકાનો અનાદિ સંબંધ અપેક્ષાએ કહ્યો છે. કારણ કે તે સબંધ પણ આદિવાળો છે, પરંતુ પ્રવાહે અનાદિ કહેવાય છે.

૨ મહા કપટી, પ્રપંચી, મિથ્યાભાષી ને અંતઃકરણનો મહામલિન, શલ્યયુક્ત હૃદયવાળો, વ્રત નિયમમાં દોષ લગાડનારો તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે છે.

૩ સ્વભાવેજ મંદ કષાય (ક્રોધાદિ) વાળો, દાન કરવાની રૂચિવાળો, અને મધ્યમ પ્રકારના ગુણોવાળો મનુષ્યનું આયુ બાંધે છે.

૪ અજ્ઞાન કષ્ટ કરનાર, દેહને બહુ દમનાર, કર્મની નિર્જરા કરનાર, વ્રતાદિકનું મધ્યમ પરિણામે સેવન કરનાર દેવગતિનું આયુ બાંધે છે.

(જે ગતિનું આયુ બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં આ જીવ મરણ પામીને જાય છે.)

૬ માયા (કપટ) વિનાનો, સરલ સ્વભાવવાળો, ગર્વવિનાનો, સંસાર ભીરૂ, ક્ષમામાર્દવાદિ ગુણવાળો શુભ નામકર્મ બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો અશુભ નામકર્મ બાંધે છે.

૭ ગુણગ્રાહી, મદવિનાનો, અધ્યયન ને અધ્યાપનમાં રૂચિવાળો, પરમાત્મા ઉપર ભક્તિવાળો, ગુરૂ વિગેરેનો ભક્ત-એવો જીવ ઉચ્ચગોત્ર બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે.

૮ પરમાત્માની તેમજ સદ્‌ગુરૂની ભકિતમાં વિઘ્ન કરનારો, હિંસા, અસત્ય ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય સેવવામાં અને પરિગ્રહ (દ્રવ્ય) મેળવવામાં અહર્નિશ તત્પર, કોઈને દાન કરતાં અટકાવનારો, લાભમાં વિઘ્ન કરનારો, કોઇની ભોગ ઉપભોગાદિકની વસ્તુનો નાશ કરનારો અને અન્યની શક્તિને હણનારો જીવ દાનાંતરાયાદિ પાંચે પ્રકારના અંતરાય કર્મ બાંધે છે.

કર્મના સંબંધમાં લખવા બેસીએ કે કહેવા માંડીએ તો ઘણું કહેવાનું ને લખવાનું લક્ષ્ય થઇ શકે તેમ છે, પરંતુ અહીં તો ટુંકામાં કર્મ એ શું વસ્તુ છે ? તે અને તેનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે જૈન સાહિત્યકારોએ કેટલો પ્રયાસ કરેલો છે તે બહુ ટુંકામાં બતાવવાનોજ ખાસ હેતુ છે; અને જૈન દર્શનની મહત્તાનું એ પણ એક ખાસ કારણ છે.

પ્રાચીન અને નવ્ય તેમજ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથોમાં ખાસ કરીને કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તાનો જ અધિકાર છે. કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે ? અમુક અમુક ચડતી ચડતી હદવાળા (ગુણઠાણાવાળા) જીવો કયા કયા કર્મ બાંધે છે અને કયા બાંધતા નથી ? તે (બંધ) પ્રથમ બતાવવામાં આવેલ છે.

ત્યારપછી તે બાંધેલા કર્મ કયારે અને કેવી રીતે કયા સ્વરૂપમાં ઉદય આવે છે? તે બતાવ્યું છે. જેમ જેમ આત્મા ઉંચી હદે ચડતો જાય છે તેમ તેમ અશુભ કર્મો તેને ઉદયમાં આવી શકતા નથી. વળી કર્મ તો સમયે સમયે બંધાય છે, તે કાંઈ તરત ઉદયમાં આવતા નથી. અમુક કાળ જેને અબાધા કાળ કહે છે તે વ્યતીત થયા પછી ઉદય આવે છે. અત્યારે આપણે જે શુભ કે અશુભ કર્મ ભોગવીએ છીએ તે તો પૂર્વના બાંધેલા કર્મો ભોગવીએ છીએ. એટલું છે કે-**अत्युग्रपुण्यपापानां इहैव फलमश्नुते**=કોઈ અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવે તો તેના ફળ અહીં પણ ભોગવવા પડે છે. ઉદય પછી ઉદીરણા પ્રકરણ આવે છે. કેટલાક કર્મો ઉદીરણા કરીને તેની સ્થિતિ પાકયા અગાઉ પણ ભોગવવામાં આવે છે, તેનું એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ઉદયના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. ૧ પ્રદેશ ઉદય ને ૨ વિપાક ઉદય; એટલે કેટલાક કર્મો માત્ર પ્રદેશ ઉદયથીજ ભોગવાઇ જાય છે. તેનું ફળ કાંઇ આત્માને દેખાતું નથી અને કેટલાક કર્મ-પ્રાયે ઘણા કર્મ ભોગવવાથીજ છુટે છે તે વિપાક ઉદય કહેવાય છે. આમાં પણ એક કેદી, જેમ તેને સજા કરેલી પૂરી મુદતે છુટે છે અને એક કેદી સારી ચાલથી તેમજ કોઈ શુભ નિમિત્તથી (રાજાને ત્યાં પુત્રજન્માદિ કારણથી) વહેલો છુટી જાય છે, તેમ કર્મને માટે પણ બને છે. કેટલાંક કર્મ લાંબી સ્થિતિના બાંધ્યા હોય છતાં શુભ નિમિત્તો મળવાથી-શુભ અધ્યવસાયથી વહેલા પણ છુટી જાય છે.

કર્મનો બંધ થયા પછી જ્યાંસુધી ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધી તે કર્મ આત્માની સાથે સત્તા તરીકે આત્માને ચોંટેલા રહે છે. તે સંબંધી હકીકત સત્તા નામના ચોથા પ્રકરણમાં આવે છે.

કર્મપ્રકૃતિ ને પંચસંગ્રહ શિવાયના બાકીના કર્મ સંબંધી ગ્રંથોમાં ઉપર જણાવેલ ચાર બાબત (બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તા) નોજ વિસ્તાર છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ તેનું જે જે પ્રકારનું જુદું જુદું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું તે સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે અને તેને ગણધરોએ તેમજ ત્યારપછીના પૂર્વાચાર્યોએ ગ્રંથરૂપે ગુંથ્યું છે. તે અત્યારે આપણને મહા ઉપકારક થઈ પડ્યું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

આઠ કર્મના ઘાતી ને અઘાતી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. ચાર ઘાતિ છે ને ચાર અઘાતી છે. ઘાતીકર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે છે અને અઘાતી કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી, પણ તે કર્મો હોય ત્યાંસુધી

આ જીવને સંસારમાં રહેવું પડે છે. સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારેજ પ્રાણી મુક્તાવસ્થા-સિદ્ધાવસ્થા પામે છે.

કર્મપ્રકૃતિ--નામના ગ્રંથમાં આઠ કરણ ને ઉદય, સત્તા-એમ દશ પ્રકરણો છે. આઠ કરણ ખાસ જાણવા જેવા છે. તેના નામ-૧ બંધન, ૨ સંક્રમણ, ૩ ઉદીરણા, ૪ ઉપશામના, ૫ ઉદ્વર્ત્તના, ૬ અપવર્ત્તના, ૭ નિધત્તિ ને ૮ નિકાચના છે. આ આઠેનું સ્વરૂપ તે ગ્રંથમાં તો ઘણું વિસ્તારે આપેલું છે. અહીં તો માત્ર તેનું ટુંકું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે જાણવાથી વધારે જાણવાની અભિલાષા થાય તો તે ગ્રંથ વાંચવા પ્રયત્ન કરે.

૧ બંધન—જીવનું કર્મની સાથે બંધાવું-એકરૂપ થઇ જવું તે.

૨ સંક્રમણ—અધ્યવસાયના ફેરફારથી-શુભના અશુભ થઇ જવાથી અને અશુભના શુભ થઇ જવાથી પૂર્વે બાંધેલા શુભ કર્મો અશુભ કર્મપણે સંક્રમે છે અને અશુભ કર્મો શુભપણે સંક્રમે છે તે. (બીજી રીતે બીજા કારણથી પણ કર્મોનું સંક્રમણ થાય છે.)

૩ ઉદીરણાનું લક્ષણ ઉપર બતાવેલું છે. અર્થાત્ ઉદયમાં આવવાની સ્થિતિ થયા અગાઉ ઉદીરણા કરીને કર્મોને વહેલા ઉદયમાં લાવવા તે.

૪ ઉપશમના—ઉદયમાં આવેલા કર્મોને પ્રદેશે વેદવા અને અનુદય કર્મને ઉદય આવતાં રોકવા તે ઉપશમના કહેવાય છે. જે કર્મપ્રકૃતિની ઉપશમના કરી હોય તે વિપાક ઉદયે વેદાતી નથી.

૫ ઉદ્વર્ત્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ થાય તે.

૬ અપવર્ત્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં હાનિ થાય-ઘટાડો થાય તે.

૭ નિધત્તિ—અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી-પૂર્વે કરેલા શુભ અથવા અશુભ કાર્યની વધારે વધારે ચોળણા-પ્રતિચોળણા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોને વધારે દૃઢ-મજબુત કરવા તે.

૮ નિકાચના-ઉપર જણાવેલા કારણનીજ વધારે પુષ્ટતા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા કર્મો અવશ્ય ભોગવવાજ પડે ભોગવ્યા વિના છુટકોજ ન થાય એવા કરવા તે.

આ આઠ કરણ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત કર્મપ્રકૃતિના ઉદય અને સત્તાની હકીકત પણ કર્મપ્રકૃતિમાં દાખલ કરેલ છે. કર્મગ્રંથો કરતાં આ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથમાં ઘણી વિશેષ હકીકત છે. તેની ઉપર બે ટીકા છે. પ્રથમ ટીકાકાર મલયગિરિજી છે, બીજા ટીકાકાર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય છે. તેમણે મલયગિરિજીએ કહેલ તમામ હકીકત કહ્યા ઉપરાંત બીજી વધારે હકીકતો કર્મના અંગની દાખલ કરી છે. તેથી પ્રથમની ટીકા ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે, ને બીજી ટીકા ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થઈ છે.

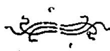
પંચ સંગ્રહ—આ ગ્રંથના બે વિભાગ છે. તેના પહેલા વિભાગમાં પાંચ અધિકારનો તેમજ બે ભાગમાં થઇને પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ કરેલો છે. તે પાંચ ગ્રંથો પૈકી શતક, સપ્તતિકા ને કર્મપ્રકૃતિ લભ્ય છે અને સત્કર્મ તથા કષાય પ્રાભૃત નામના બે ગ્રંથ હાલ લભ્ય નથી. એ ગ્રંથના બીજા વિભાગમાં કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથનોજ બહોળો ભાગ અક્ષરશઃ દાખલ કરેલો છે.

કર્મ સંબંધી ગ્રંથોનું લીસ્ટ આ સાથે આપેલ છે, તેમાંથી બહોળો જરૂરી ભાગ છપાયેલો પણ છે, તેનું લીસ્ટ પણ તેની નીચે આપેલ છે. આ કાર્ય મુનિમહારાજની પૂરતી સહાયતાથી શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તથા શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ વિશેષે કરેલ છે.

કર્મનો વિષય જેટલો ગુઢ છે, તેટલોજ જાણવાની જરૂરીયાતવાળો છે. જો આપણે જાણીએ કે અમુક જાતિનું સુખ કે દુઃખ આપણે અમુક કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી ભોગવીએ છીએ અને તે પ્રકૃતિનો બંધ અમુક કારણોથી થાય છે, તો કદી આપણે ઉદયને તો રોકી ન શકીએ પણ નવા બંધને તો રોકવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી ફરીને તેવો સંતાપકારી ઉદય ભોગવવો ન પડે. સુજ્ઞ મનુષ્યો આ હેતુને ધ્યાનમાં લઇને કર્મસંબંધી ગ્રંથોનો ગુરૂગમથી અભ્યાસ કરશે અને જેમ બને તેમ કર્મથી હલકા થવા તેમજ અશુભ કર્મબંધને રોકવા પ્રયત્ન કરશે એટલું ઇચ્છીને આ ટુંકો લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આ લેખનો અવશ્ય સદુપયોગ થશે.

કુંવરજી આણંદજી.

કર્મના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય.*

(પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં)

૧ કર્મ પ્રકૃતિ ગ્રંથ-મૂળ ગાથા ૪૭૫. શ્રી શિવશર્મસૂરિવિરચિત.
ચૂર્ણિ '૭૦૦૦ ટિપ્પન ૧૯૨૦ મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત.
વૃત્તિ ૮૦૦૦ મલયગિરિજી કૃત ૧૩૦૦૦ યશોવિજયજી કૃત.

૨ પંચ સંગ્રહ ગ્રંથ— શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તર કૃત. ગાથા ૯૬૩
વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ[1] શ્લોક ૯૦૦૦
વૃત્તિ મલયગિરિજી કૃત. ૧૮૮૫૦
દીપક જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વામદેવજી કૃત. શ્લોક ૨૫૦૦

૩ પ્રાચીન કર્મગ્રંથ. કુલગાથા ૫૬૭ (છની)
કર્મગ્રંથ પહેલો. (કર્મ વિપાક) ગાથા ૧૬૮ ગર્ગર્ષિકૃત.
„ વૃત્તિ પરમાનંદ કૃત ૯૨૨. ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૪૨
વ્યાખ્યા (કર્ત્તાનું નામ નથી) ૧૦૦૦
કર્મગ્રંથ બીજો. (કર્મ સ્તવ) ગાથા ૫૭ (કર્ત્તાનું નામ નથી.)
„ ભાષ્ય. તાડપત્ર પર લખેલ છે. ગાથા ૨૪
„ વૃત્તિ. ગોવિંદાચાર્ય કૃત. ૧૦૯૦. ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત. ૨૯૨
કર્મગ્રંથ ત્રીજો. (બંધસ્વામિત્વ) ગાથા ૫૪ (કર્ત્તાનું નામ નથી.)
„ વૃત્તિ. હરિભદ્રકૃત ૫૬૦
કર્મગ્રંથ ચોથો. (ષડશીતિ) ગાથા ૮૬. શ્રી જિનવલ્લભકૃત.
„ વૃત્તિ. હરિભદ્ર કૃત. ૮૫૦. રામદેવ કૃત. ૮૦૫ પ્રાકૃત.
„ મલયગિરિજી કૃત. ૨૧૪૦. યશોભદ્ર કૃત ૧૬૩૦
„ અવચૂરિ. ૭૦૦. ઉદ્ધાર ૧૬૦૦. વિવરણ-મેરૂવાચક કૃત.
કર્મગ્રંથ પાંચમો. (શતક) ગાથા ૧૧૧ શિવશર્મસૂરિ કૃત.
„ લઘુ ભાષ્ય ગાથા, ૨૪. બૃહદ્‌ભાષ્ય ચક્રેશ્વરસૂરિ કૃત. ૧૪૧૩૦
„ ચૂર્ણિ ૨૩૮૦ , વૃત્તિ ૩૯૪૦ મલ્લધારી હેમચંદ્ર કૃત.
„ ટિપ્પન ૯૭૪ ઉદયપ્રભ કૃત. અવચુરિ પત્ર ૨૫ ગુણરત્ન કૃત.

---

* આમાં જે સંખ્યા આપેલ છે તે ૩૨ અક્ષરોનો એક શ્લોક ગણીને તેટલી શ્લોક સંખ્યા સમજવી. 1 પોતાની કરેલી (ગ્રંથકર્ત્તાએજ કરેલી)

૩ સૂક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્ધશતક (કર્મગ્રંથ.) જિનવલ્લભસૂરિ કૃત. ગાથા ૧૫૨. ભાષ્ય ગાથા ૧૧૦
,, ચૂર્ણિ ૨૨૦૦ મુનિચંદ્ર કૃત. વૃત્તિ ૮૫૦ હરિભદ્ર કૃત.
,, વૃત્તિ ૩૭૦૦ ધનેશ્વરસૂરિ કૃત. ટિપ્પનક ૧૪૦૦ (કર્તાનું નામ નથી)

૪ પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ. કુલ ગાથા ૫૨૨. શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ કૃત.
,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ. ૧૦૧૩૭. અવચૂરિ ૨૯૫૮ મુનિશેખર કૃત.
,, અવચૂરિ. ૫૪૦૭ ગુણરત્નકૃત. (છ કર્મ ગ્રંથની ભેળી)

૫ સત્તરી (સપ્તતિકા છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ) ગાથા. ૯૧ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર કૃત.
,, ચૂર્ણિ. પત્ર ૧૩૨. કર્ત્તાનું નામ નથી.
,, વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ ૨૩૦૦. શ્રી મુનિશેખરસૂરિ કૃત ૪૧૫૦
,, મલયગિરિજી કૃત ૩૭૮. ટિપ્પનક ગાથા ૫૪૭ રામદેવ કૃત.
,, ભાષ્ય શ્રી અભયદેવ સૂરિકૃત ગાથા ૧૯૧ તેની ઉપર વૃત્તિ શ્રી મેરૂતુંગ આચાર્ય વિરચિત. ગ્રંથા ગ્ર. ૪૧૫૦

૬ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથ ૪. શ્રી જયતિલકસૂરિ વિરચિત. શ્લોક ૫૬૯
૧ પ્રકૃતિવિચ્છેદ પ્રકરણ. ૧૩૯ ૨ સુક્ષ્માર્થસંગ્રહ પ્રકરણ. ૨૦૨
૩ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ સંરૂપણ પ્રકરણ. ૧૮૧ ૪ બંધસ્વામીત્વ પ્રકરણ. ૪૭

૭ કર્મસ્તવ વિવરણ, કમળસંયમ ઉપાધ્યાય કૃત.

૮ કર્મ સંબંધી હકીકતવાળા ૫--૭ નાના નાના પ્રકરણો--સટીક છે.

ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે (છપાયેલ.)

૧ પ્રકરણમાળામાં છ કર્મગ્રંથ અર્થ સહિત.
૨ મ્હેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી છ કર્મગ્રંથ વિસ્તાર અર્થયુકત.
૩ પંડિત સુખલાલજી કૃત. હિંદી વિવેચન વાળા. ચાર કર્મગ્રંથ.
૪ પ્રથમ કર્મગ્રંથ વિવેચન સહિત. (પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ)
૫ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ સટીકનું ભાષાંતર. (શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ)
૬ કર્મવિચાર ભાગ ૧ લો. (પરભુદાસ બેચરદાસ પારેખ) સ્વતંત્ર લેખ.
૭ યંત્ર પૂર્વક કર્મગ્રંથાદિ વિચાર. (શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા)
૮ કર્મબોધ પ્રભાકર. વાગરા નિવાસી વાજંગ સદાજી જૈન વિરચિત. (બાહુ ઉપયોગી સંગ્રહ)

સંસ્કૃતમાં છપાયેલ.

૧ પ્રાચીન ચાર કર્મગ્રંથ સટીક. (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા)
૨ નવ્ય કર્મગ્રંથ પાંચ સટીક. (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા)
૩ સપ્તતિકા (છઠ્ઠો) કર્મગ્રંથ. મલયગિરિજીકૃત ટીકા યુક્ત. „
૪ સંસ્કૃત ચાર કર્મગ્રંથ મૂળ. „
૫ સપ્તતિકા ભાષ્ય મેરૂતુંગસૂરિકૃત ટીકાયુક્ત „
૬ કર્મપ્રકૃતિ ટીકા મલયગિરિજી કૃત „
૭ „ ટીકા યશોવિજયજી કૃત „
૮ સૂક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્ધશતક ટીકા સહિત „
૯ પંચસંગ્રહ સટીક. મલયગિરિજી કૃત. વિભાગ ૧ લો. (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા)
૧૦ બીજા કર્મ સંબંધી વિવરણવાળા નાના નાના પ્રકરણો સટીક છપાયેલા છે.
(શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી.)

કર્મ સંબંધી દિગંબરાય સાહિત્ય.

૧ મહાકર્મપ્રકૃતિ પ્રાભૃત. આચાર્ય પુષ્પદંત ને ભૂતબલિકૃત. છ ખંડ શ્લોક સંખ્યા ૩૬૦૦૦

તેની ઉપર જુદી જુદી છ ટીકાઓ છે.

૧ પદ્મનંદી આચાર્ય કૃત. ત્રણ ખંડ ઉપર	૧૨૦૦૦
૨ શામકુંડ આચાર્ય કૃત, પાંચ ખંડ ઉપર	૬૦૦૦
૩ તુંબુલૂર આચાર્ય કૃત. કાનડીમાં પાંચ ખંડ ઉપર	૫૪૦૦૦
છઠ્ઠા ખંડ ઉપર પંજિકા.	૭૦૦૦
૪ સમંતભદ્રાચાર્ય કૃત. પાંચ ખંડ ઉપર	૪૮૦૦૦
૫ બપ્પદેવગુરૂ કૃત. પ્રાકૃતમાં (કર્મપ્રાભૃત ને કષાયપ્રાભૃત ઉપર)	૧૪૦૦૦
૬ વીરસેન આચાર્ય કૃત. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને કનડીમાં	૭૨૦૦૦

૨ કષાય પ્રાભૃત. ગુણધર આચાર્ય કૃત. ગાથા ૨૩૬

૧ ચૂર્ણિવૃત્તિ. યતિવૃષભાચાર્ય કૃત. ૬૦૦૦

૨ ઉચ્ચારણ વૃત્તિ. ઉચ્ચારણાચાર્ય કૃત ૧૨૦૦૦

૩ શામકુંડ આચાર્ય કૃત. ૬૦૦૦

૪ તુંબુલૂરાચાર્ય કૃત. (કર્મપ્રાભૃતની આની મળીને) ૮૪૦૦૦

૫ બપ્પદેવગુરૂ કૃત. પ્રાકૃતમાં ૬૦૦૦૦

૬ વીરસેન ને જિનસેન કૃત. જયધવળા નામની. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, કર્ણાટકી ભાષા મિશ્રિત. ૬૦૦૦૦

આ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથ કે ટીકા છપાયેલ નથી. લખેલ છે પણ દુર્લભ્ય છે.

૩ ગોમ્મટસાર–ગાથા ૧૭૦૫. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત. એમાં જીવકાન્ડ ગાથા ૭૩૩ માં ને કર્મકાંડ ગાથા ૯૭૨ માં છે. તેનું બીજું નામ પંચ સંગ્રહ પણ છે. તે જીવસ્થાન, ક્ષુદ્રબંધ, બંધસ્વામી, વેદનાખંડ ને વર્ગણાખંડ– એ પાંચ વિષય હોવાથી પડેલ છે. એની ઉપર કનડી, સંસ્કૃત ને હિંદીમાં ઘણી ટીકાઓ બનેલી છે. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

કર્ણાટકી ટીકા ચામુંડરાય કૃત. સંસ્કૃત ટીકા કેશવવર્ણી કૃત.
સંસ્કૃત ટીકા. બીજી. શ્રીમદભયચંદ્ર કૃત. હિંદી ટીકા ટોડરમલજી કૃત.
તે ભાષા ટીકા સાથે છપાયેલ પણ છે.

૪ લબ્ધિસાર–નેમિચંદ્રાચાર્ય કૃત.–એમાં પાંચ લબ્ધિઓ ને ઉપશમ તથા ક્ષપકશ્રેણિનું વર્ણન ગાથા ૬૫૦ માં છે.

૫ ક્ષપણાસાર–માધવચંદ્ર ત્રૈવિદ્યદેવકૃત. સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે. ટોડરમલજીએ કરેલી ગોમ્મટ સારની ભાષા ટીકામાં લબ્ધિસાર ને ક્ષપણાસાર બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે.

૬ પંચસંગ્રહ–અમિતગતિ વીતરાગ કૃત–સંસ્કૃત.

જૈનહિતૈષી પુ. ૧૨ માના પૃષ્ઠ ૩૭૪-૭૫ ઉપરથી શ્રીયુત્ મુનિ જિનવિજયજીના લેખમાંથી જરૂરી વિભાગ.

જૈનધર્મકા તત્ત્વજ્ઞાન 'કર્મવાદ' કે મૂલ સિદ્ધાન્ત પર રચા ગયા હૈ, કર્મવાદકો જૈનધર્મકા મુદ્રાલેખ માનના ચાહિએ, જિસ પ્રકાર શ્રીકૃષ્ણકા મુખ્ય પ્રબોધ નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધદેવકા સમાનભાવ, પતંજલિકા રાજયોગ ઔર શંકરાચાર્યકા જ્ઞાનયોગકો પ્રકટ કરનેકે લીયે થા, વૈસે હી શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરકે ઉપદેશકા લક્ષ્ય-બિન્દુ કર્મવાદકો પ્રકાશિત કરનેકા થા. મહાવીર દેવને કર્મકે કુટિલ કાર્યોંકા ઔર કઠોર નિયમોંકા જૈસા ઉદ્‌ઘાટન કિયા હૈ વૈસા ઔરોંને નહીં કીયા. ભગવાન્ મહાવીરકા યહ કર્મવાદ અનુભવગમ્ય ઔર બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોને પર ભી સ્વરૂપમેં અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ઔર ગહન હૈ. ઇસકી મીમાંસા બહુત વિકટ ઔર રહસ્ય વિશેષ ગંભીર હૈ. ઇસ વિષયકા સમ્યગ્-અવગાહન કરનેકે લીયે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સમ્બન્ધી યોગ્યતાકી અપેક્ષાકે સિવા, ઇસ તત્ત્વકે ખાસ અનુભવી જ્ઞાતાકી ભી આવશ્યકતા રહતી હૈ. કેવલ પુસ્તકકે આધાર પર મનુષ્ય ઇસકે સ્વરૂપસે યથાર્થ પરિચિત નહીં હો સકતા. યહી કારણ હૈ કી બહુતસે વિદ્વાન્ જૈનધર્મકે સામાન્ય ઔર કુછ વિશેષ સિદ્ધાન્તોંકો જાનતે હુએ ભી કર્મવાદકે વિચારોંસે સર્વથા અપરિચિત હોતે હૈ. હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકે પ્રમાણમેં, યહી બાત કહી જા સકતી હૈ કિ આજપર્યંત અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોંને જૈનધર્મકે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોંકા આલોચન-પ્રત્યાલોચન કીયા હૈ, પરન્તુ ઇસ કર્મવાદકા કીસીને નામ તક ભી નહીં લીયા.

જૈનધર્મકા યહ કર્મવાદ સર્વથા ભિન્ન, અપૂર્વ ઔર નવીન હૈ. જિસ પ્રકાર જૈન, બૌદ્ધ ઔર વૈદિક ધર્મકે અન્યાન્ય તત્ત્વોંકા એક દુસરેકે સાહિત્યમેં પ્રતિબિમ્બ (છાયા) દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ વૈસા ઇસ કર્મવાદકે વિષયમેં નહીં પ્રતિત હોતા. યદ્યપિ—

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन । (बृहदारण्यक)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ (भगवद्गीता ४, ७.)

येषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्या प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते, सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
(महाभारत, शान्ति० २३१, ४८.)

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ (मनुस्मृति. १२, ३.)

ઇત્યાદિ કર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદક વિચાર વૈદિક સાહિત્યમેં ઔર—

" कम्मस्स कोम्हि कम्मदायादो कम्मयोनि कम्मवन्धु कम्मपरिसरणो,
यं कम्मं करिस्सामि कल्याणं वा पापकं वा तस्स दायादो भविस्सामि ।"
(अंगुत्तरनिकाय तथा नेत्तिपकरण.)

' कम्मना वत्तती लोको कम्मना वत्ततीपजा ।
कम्मनिबंधना सत्ता रथस्साणीव यायतो ॥ (सुत्तनिपात, वासेठ सुत्त, ६१.)

ઇસ પ્રકાર કર્મ--સત્તાકો પ્રદર્શિત કરનેવાલે ઉદ્ગાર બૌદ્ધ--સાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોતે હૈ; પરન્તુ જૈનધર્મકે કાર્મિક વિચારોંકે સાથ ઇનકા કોઈ સામ્ય નહીં. ભગવાન્ મહાવીરકે કાર્મિક વિચાર શ્રીકૃષ્ણ ઔર બુદ્ધદેવકે વિચારોંસે સર્વથા ભિન્ન સ્વરૂપ રખતે હૈ.

કિતને એક આધુનિક વિદ્વાનોં કે ઐસે વિચાર દૃષ્ટિગોચર હોતે હે કિ " જૈન ધર્મ ઔર બૌદ્ધધર્મ કોઈ સ્વતંત્ર મત નહીં હૈ, પરન્તુ વૈદિકધર્મહીકે ભેદ વિશેષ હૈં. યે દોનોં ધર્મ વૈદિકધર્મહીકે અપને પિતાકે સમીપસે અપની આવશ્યકતાકે અનુસાર વિચાર--સંપત્તિકા હિસ્સા લેકર કીસી કારણવશ જુદા નિકલે હુએ પુત્ર સમાન હૈં, અર્થાત્ યે ધર્મ પરકીય—ભિન્નજાતિય ન હોકર ઇનકે પૂર્વવર્ત્તિ બ્રાહ્મણધર્મહીકી પૃથક્--ભૂત શાખાયેં હૈં. " ઇન વિચારોંકી વિશેષ મીમાંસા કરનેકા યહ પ્રસંગ નહીં હે. યહા હમ કેવલ ઇતના હી કહ કર આગે બઢતે હૈં કિ યે વિચાર જૈનસિદ્ધાન્તોંકા સમ્યગ્ અભ્યાસ--વિશેષાવલોકન--કીયે બિના હી પ્રદર્શિત કીયે ગયે હૈં, અતએવ ઇનમેં સત્યકી માત્રા બહુત કમ હૈ. જૈન-ધર્મકે સ્યાદ્વાદ, જીવવાદ, કર્મવાદ ઔર પરમાણુવાદ આદિ અનેક પ્રૌઢ વિચાર--તત્ત્વ હૈં જિનકા વૈદિક--સાહિત્યમેં કહીંપર આભાસ ભી દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. યદિ જૈનધર્મકે સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિકધર્મ માના જાય, તો ભગવન્મહાવીર પ્રતિપાદિત જૈનતત્ત્વોંકા મૂલ સ્વરૂપ વૈદિકસાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોના ચાહીએ; પર વહા ઉસકા કોઇ ચિહ્ન નહીં મીલતા. જૈનધર્મકે ઉપર્યુક્ત અનેક વાદોંકો છોડકર કેવલ અકેલે કર્મવાદહીકો લેકર વિચાર કીયા જાય, જો ઇસ લેખકા ઉદ્દિષ્ટ વિષય હૈ, તો પ્રતિત હોગા કી જો કર્મવાદવિષયક સાહિત્ય જૈન-સમાજમેં વિદ્યમાન હૈ ઔર ઉસમેં કર્મસંબંધી જિન હજારોં વિચારોંકા સંગ્રહ હૈ ઉસકે એક ભી અંશ યા વિચારકા સામ્ય કર સકે ઐસા કોઈ ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમેં નજર નહીં આતા. હજારોં વર્ષોંકે પ્રચંડ આઘાત--પ્રત્યાઘાતોંકે કારણ કલિકાલકે કરાલ ગાલોંમેં વિલીન હોતે હોતે ભી જો કુછ અત્યલ્પ ભાગ, જૈનધર્મકે ઇસ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યકા ઉપલબ્ધ હૈ ઉસકા ઠીક ઠીક અવલોકન કરનેસે હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકા અનુભવ હો સકતા હૈ. જો કુછ કાર્મિક--સાહિત્ય ઇસ સમય વિદ્યમાન હૈ વહ ભી ઈતના વિશાલ હૈ કી ઉસકા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લીયે મનુષ્યકો અપને આયુષ્યકા બહુત બડા ભાગ લગાના પડતા હૈ. ઐસી દશામેં, જૈનધર્મકે વિચારોં--સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિક ધર્મ હૈ, યહ કથન કૈસે યુક્તિ--યુક્ત માના જા સકતા હૈ.

૩ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ને જૈન સાહિત્ય

(લેખકઃ—રા. રા. ફુલચંદ હરિચંદ શાહ.)

એક સમય એવો હતો જ્યારે જૈન ધર્મ-જૈન સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસ વિષે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોમા ભારે અજ્ઞાન હતું. જૈન ધર્મને નવો ધર્મ-જૈન સાહિત્યને કંટાળા ભરેલું સાહિત્ય ને જૈન ઇતિહાસને અવ્યવસ્થિત માનવાની લાગણી ફેલાઇ રહી હતી.

ડૉ. હોપકિન્સે તો ત્યાંસુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે "જે ધર્મ મનુષ્યને પૂજે છે ને કીડી મકોડીને પોષે છે તેને જગતમાં જીવવાનો અધિકાર નથી." કેટલું બધું અજ્ઞાન ને અપમાન !

આજસુધી પણ અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા ભૂલભરેલી છે. આ માન્યતાઓ એ છે કે ૧. જૈન ધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે; ૨. મહાવીર તેના સ્થાપક છે; ૩. જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નવો ધર્મ છે, ૪ જૈન ધર્મ નાસ્તિક ધર્મ છે કારણ કે તે ઇશ્વરને માનતો નથી. આ માન્યતાઓ મહાન વિદ્વાન ગણાતા ડૉ. વેબર, પ્રો. લાસેન, મી. બાર્થ, મી. વિલ્સન વગેરેની હતી. બુદ્ધધર્મની શાખા એ ઉપરથી કે શ્રી મહાવીર સ્વામી બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન હતા. બન્ને ધર્મ યજ્ઞ-યાગાદિના વિરોધી હતા, બન્ને મહાન તપસ્વીઓ અને અહિંસાના પ્રચારક હતા, તેમજ બન્ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ કેટલુંક સામ્ય ઉપર ઉપરથી જણાઇ આવે છે. મેજર-જનરલ ફેરલીગે પણ પોતાનાં (Rivers of Life) પુસ્તકમાં જૈનધર્મને બુદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણાવ્યો હતો પણ પાછળથી તેમણે જ ૧૭ વર્ષ આબુના મંદિરો ને પહાડોમાં શોધખોળ કરી લખ્યું કે "Jainism thus appears as the earliest faith in India."—ભારતવર્ષમાં જૈનધર્મ જુના કાળથી છે તેમ જણાય છે.

ડૉ. પેરરોલ્ડે પોતાના એક Comparative Science of Religions "તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર" વિષેના ભાષણમાં જૈનધર્મ વિષે જે કહ્યું છે તેમાંથી બે વાક્યો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"The Jain view of God is a very natural one for a thinking being. I am strongly opposed to those, who may call Jainism an *Atheism* and there-by deny its being a religion at all."

અર્થાત્-એક વિચારક મનુષ્યને તો જૈનધર્મનો ઇશ્વર વિષેનો વિચાર ઘણો જ સ્વાભાવિક જણાય છે. જૈનધર્મને નાસ્તિક ધર્મ, કહેનાર અને તેથી તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા ના કહેનારનો હું મજબૂત રીતે વિરોધ કરૂં છું.

"To make a final conclusion I venture to say, that the Jain religion is for the comparative Science of religion one of the

most important developed religions because of its advanced view *of religious matter as well as of the methods."*

અર્થાત્—છેવટે હું કહેવાને હિમત કરું છું કે ધાર્મિક બાબતો અને પંદ્ધતિઓમાં તેના વિચારો આગળ પડતા હોવાથી જૈનધર્મ તુલનાત્મક ધર્મ-શાસ્ત્ર માટે વિકસિત ધર્મોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે.

આમ આજે અનેક વિદ્વાનોના પ્રયાસથી આ અજ્ઞાનનો નાશ થતો જાય છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જૈનધર્મના ઉલ્લેખ છે તેમજ ડૉ. ફુહરે (Fuhrer) મથુરામાં કરેલી શોધખોળના પરિણામે માલુમ પડયું છે કે મથુરા ક્રાઇસ્ટ પહેલાં પહેલી બીજી સદીમાં જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું જે ત્યાંથી કંકાલી ટીલામાંથી નીકળેલ મૂર્તિઓ અને સ્તૂપના લેખોથી જણાય છે.

શ્રી ઋષભદેવ-જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું જીવન ને નામ ભાગવત પુરાણમાં આવે છે તેથી સાબીત થાય છે કે જૈન ધર્મના સ્થાપક શ્રી મહાવીર નહિ પણ શ્રી ઋષભદેવ હતા અને શ્રી મહાવીર, શ્રી પાર્શ્વનાથ ત્યાર પછીના સુધારક ગણાયા છે. વિદ્વાનો પણ હવે ધીમે ધીમે આ માનવા લાગ્યા છે.

જૈન ધર્મ વિષે હજી આજે પણ દુનિયાના ઘણાખરા ભાગમાં ભારે અજ્ઞાન છે એટલું જ નહીં પણ આ દેશમાં પણ તે માટે ગંભીર અજ્ઞાન ફેલાઇ રહ્યું છે-જે લાલા લજપતરાયના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ વિષેની નોંધથી-પંડિત શીવશંકર મિશ્રના ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસના જૈન ધર્મના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા-ડૉ. હ્યુમ (અમેરિકા કોલમ્બીયા યુની.) જે હમણાં જ મુબઇ અને લાહોરમાં ભાષણો આપી ગયા તેમણે જૈન ધર્મ વિષે બતાવેલ અજ્ઞાનથી સાબીત થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જૈન ધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે વિદ્વાન ડૉ. યાકોબી જે વર્ષો થયાં જૈન સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસી છે તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો છે અને ડૉ. બુલર તથા હો. હોર્નલે અત્યંત ઉત્સાહથી આ વિદ્વાનને મદદ કરી છે. આજે જે ઘણા ખોટા ખ્યાલ નાશ પામ્યા છે તે તેઓને આભારી છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જૈન ધર્મ ને જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો-સૂત્રોના અભ્યાસની-સંશોધનની શરૂઆત કરનાર જર્મન પ્રો. વેબર હતા. તેઓજ જૈન ધર્મના અભ્યાસના પ્રથમ પ્રચારક કહેવાય છે.

પહેલ વહેલા-સને ૧૮૭૬ માં પ્રો. વેબરે હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં જૈન ચરિત્ર વિષે ટુંક નોધ તેમણે લખી હતી-તેમજ જૈન ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જૈન સાહિત્યની અને તેમાં પણ વ્યાકરણ અને કોપનું જૈન સાહિત્યમાં શું મહત્વ છે તે તેઓશ્રીએ બતાવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૭ માં પ્રો. લીઓપોલ્ડ-ફેનન્શ્રડરે Literathre and Culture of India માં માત્ર અર્ધા પાનામાં જૈન જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો-સને ૧૯૦૦ માં પ્રો. એ. મેકડોનેલે સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં નહિ જેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સને ૧૯૦૨ માં એ. બોમગાર્ટનરે તેના "Die-literaturen-Indiens und Pstasiens" માં ચાર પાનામાં જૈનો અને તેના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. સને

૧૯૦૩ માં એચ. લીડનબર્ગે પોતાના Literature of Ancient India માં જૈનો વિષે ત્રણુ લીટી જ લખી છે.

સને ૧૮૯૮ માં (P. W. Frazer) પી. ડબલ્યુ. ફ્રેઝરે પોતાના Literary History of India માં ડ્રેવિડીયન સાહિત્યમાં જૈન ધર્મની ને જૈન સાહિત્યની મહાન અસર બતાવી છે અને કહ્યું છે કેઃ

" It was through the fostering care of the Jains, that the South first seems to have been inspired with new ideals and its literature enriched with new forms of expression.

" તે જૈનોની કાળજી ભરી સંભાળનું પરિણામ છે કે દક્ષિણમાં પહેલવહેલા નવા આદર્શોને ઉત્તેજના મળી અને તેનું સાહિત્ય નવીન પદ્ધતિથી સમૃદ્ધ બન્યું."

૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી તે આજે નથી-આજે યુરોપમાં અનેક દિશામાં પ્રયત્ન થાય છે. જૈન સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ ને માન વધતું જાય છે. અભ્યાસકો ઉત્સાહ ને પ્રેમથી કામ કરી રહ્યા છે અને અનેક અંધારા ને અજ્ઞાનમાંથી પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે. જ્યારે ૨૫ વર્ષ પહેલાં ગણ્યા ગાંઠ્યા જ વિદ્વાનો હતા ત્યારે આજે સ્થળે સ્થળે અનેક કામ થઇ રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત સૌ કહેવા લાગ્યા છે કે " જૈન ધર્મ પ્રાચીન ધર્મ છે-તુલનાત્મક Science of Riligion (ધર્મ-શાસ્ત્ર) માં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોએ ઉંચો ભાગ ભજવ્યો છે, જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ, વિશાળ અને વ્યવસ્થિત છે. એની એક પણ શાખા નથી જેમાં જૈન સાહિત્ય ન લખાયું હોય—

જૈન આગમોમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ ને કથાનુયોગ એક સમૃદ્ધ સાહિત્યની સાક્ષી પૂરે છે. કોષ ને વ્યાકરણ ઉત્તમ કોટીનાં છે. ન્યાય, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મ, વૈદક અને જંતુશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચતમ ગ્રંથોનો ખજાનો છે ને જૈન ધર્મમાં મહાન પ્રચંડ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે."

પ્રો. વીન્ટરનીટ્ઝે પોતાના Jains in the History of Indian Literature માં લખ્યું છે કેઃ " It would take a fairly big volume to give a History of all that the Jains have contributed to the treasures of Indian literature. "

" Jains have contributed their full share to the Religious, ethical, poetical, and Scientific literatures of Ancient India.

" હિન્દી સાહિત્યના ખજાનામાં જૈનોએ જે સઘળો હિસ્સો આપ્યો છે તે બધાનો ઇતિહાસ આપવા જતાં એક મોટું પુસ્તક ભરાય. જૈનોએ પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યમાં ધાર્મિક નૈતિક કાવ્ય સંબંધી અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો સુંદર ને સંપૂર્ણ હિસ્સો આપ્યો છે."

પશ્ચિમમાં જૈન સાહિત્ય તત્વજ્ઞાન ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં બે સમર્થ ધર્મ-વીર પુરુષોનાં નામ જૈન કોમ સદાને માટે યાદ કરશે. તેઓની ઉદારતા, ધર્મ-પ્રેમ, સાહિત્ય-

સેવા અને પ્રચાર-કાર્ય જૈન સમાજ આજસુધી ભલે નથી પીછાણી શકી-પણ અનેક વિદ્વાનો-જૈન ધર્મના અભ્યાસકો તેઓના હંમેશના ઋણી ને આભારી છે તેમાં શક નથી. એક તો સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ) કે જે પ્રખર વિદ્વાન અને જૈન સમાજના તે વખતના નેતા ને આચાર્ય હતા-સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં "જગતની સર્વ ધર્મ-પરિષદ્"મા તેઓશ્રીને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સાધુ હોઇને અને જૈન સાધુ સદાને માટે પગે ચાલીને ગામેગામ ને દેશદેશ વિચરનાર અને દર ચોમાસામા એક જ સ્થાનમાં રહેનાર તેમ જ ભિક્ષા લાવીને જીવન નિર્વાહ ચલાવનાર તે સત્ય-બ્રહ્મચર્ય-અહિંસા-અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વ્રત વાળા હોઇને તેઓ ત્યાં જઇ શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે મહુવાના વતની તે વખતના જૈન એસોસીએશનના મંત્રી રા. વીરચંદભાઇ રાઘવજી ગાંધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા અને રા. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ પરિષદ્‌માં અત્યુત્તમ ભાષણ આપી જૈનધર્મના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોની ઝાંખી વિદ્વાનોને કરાવી. તેઓએ ત્યાર પછી અમેરિકા અને યૂરોપમાં પ્રવાસ કરી સ્થળે સ્થળે ભાષણો આપી અનેક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા, કેટલાકને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું-શીખવ્યું અને ત્યારથી અનેક વિદ્વાનો આ દિશામાં વળ્યા.

શ્રીયુત ગાંધીએ અનેક વિદ્વાનોને જૈન ધર્મ તરફ એટલા આકર્ષ્યા કે મી. હર્બટ વોરન અને મી. એ ગોર્ડન જેવા વિદ્વાનોએ Jain તરીકે પોતાની સરનેઇમ રાખી અને જૈન કહેવડાવવાને તેઓ ગૌરવ માનવા લાગ્યા. મી. હર્બટ-વોરન પોતાના પત્રમાં લખે છે કે "મારી ૩૪ વર્ષની ઉમરે શ્રીયુત વીરચંદ ગાંધીના સહવાસથી ૧૯૦૦ ના માર્ચમાં જૈનધર્મ વિષે મને પહેલો પરિચય થયો. આજે પણ લંડનમાં તેઓ અને બીજા વિદ્વાનો "Jain Literature Society" ચલાવી રહ્યા છે.

ડૉ. હોર્નલ આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજના આભારી હતા. તેમના ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ તેઓશ્રીએ આપ્યા હતા. ડૉ. હોર્નલે તેમનું ઇંગ્રેજીમાં તૈયાર કરેલું ઉવાસગદસાઓ સૂત્ર તેમણે આચાર્યશ્રીને અર્પણ કર્યું હતું.

બીજા વીર પુરુષ સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ હતા, જેઓએ દોઢ વર્ષ પહેલાં શિવપુરીમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો અને જેનાં સંસ્મરણો અનેક વિદ્વાનો અને તેમના યૂરોપીય શિષ્યોએ લખેલ હૃદયોદ્‌ગાર આજે પ્રેસમાંથી બહાર પડી ચૂક્યાં છે.

એ આચાર્યશ્રીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં જેટલું કામ કર્યું છે, જેટલો પ્રચાર ને પ્રયાસ કર્યો છે તેટલો કોઇ પણ વિદ્વાને નથી કર્યો તેમ તટસ્થ દ્રષ્ટિએ પણ કહેવા મન થઇ જાય છે.

આચાર્યશ્રી પોતે પ્રખર વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રેમી હતા. તેમણે અનેક કામો કરી-અનેક સંસ્થાઓ ખોલી-ગામેગામ ને દેશોદેશ ભ્રમણ કરી ધર્મ-વીર નામ સાર્થક કર્યું છે.

અનેક વિદ્વાનોના કાગળો ને પ્રશ્નો-આભારો ને અભિનંદનો-મારી સામે હું જોઇ રહ્યો છું અને તે વાંચી તેમની ઉદારતા, વિદ્વાનોને અપનાવી લેવાની શક્તિ, પ્રચંડ ઓજસ્ ને અનેક યોજનાઓની ઝાંખી થાય છે.

કોઇને પત્રદ્વારા, કોઇને પ્રશ્નોનાં સમાધાન લખી, કોઇને સૂચના ને સલાહ આપી કોઇને હસ્તલિખિત પ્રતો જોવા અપાવી, કોઇને જૈન સાહિત્યના પુસ્તકોના સંગ્રહ મોકલી

કોઇને જરૂર પડયે ઉત્તેજનાર્થે કાંઇક મદદ અપાવી, કોઇને રૂબરૂ મળી અને કોઇને આમંત્રી અનેક વિદ્વાનોને અપનાવ્યા છે.

તેઓનું આ પ્રચારકાર્ય જો કે હજી જૈન સમાજની દૃષ્ટિપથની બહાર છે, પણ નજીકના ભવિષ્યમાં તેનું રૂડું ફળ ને પરિણામ બહાર આવવા સંભવ છે.

તેમના યૂરોપીય શિષ્યોમાં ડૉ. ઓટોસ્ટાઇન, ડૉ. વીન્ટરનીટઝ, ડૉ. પેરટોલ્ડ, ડૉ. ફર્ગ્યુસન, ડૉ. થોમસ, ડૉ. હેલમાઉથ, ડૉ. શબ્રિંગ, ડૉ. ઝીયર, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. જીટુચી અને ડૉ. સીલ્વન લેવી વગેરે છે. આજે પણ તેઓશ્રીના વિદ્વાન શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ આ દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેને વ્યવસ્થિત કરવા ધારે છે.

આટલું આવશ્યક અને ટુંકું વિવેચન તે બે મહાન્ પુરુષોના પ્રચારકાર્ય સબંધી લખવાની જરૂરીયાત જણાયાથી લખ્યું છે. તે સિવાય આ નિબંધ અધૂરો જ ગણાત.

પચાસ વર્ષ પહેલાં કોણ જાણતું હતું-કોની કલ્પનામાં પણ હશે કે જૈન સૂત્રોનાં પ્રકાશનો જર્મન-યુરોપીયન વિદ્વાનો કરશે, તેના અનુવાદ અંગ્રેજી અને જર્મનમાં થતા જશે, એક બે કે પાંચમાથી વધતા વધતા સો વિદ્વાનો આ દિશામાં ઝૂકશે અને સ્વપ્નમાં પણ કોને ખ્યાલ હતો કે મિસ ક્રાઉઝ જેવી જર્મન કુમારિકા Ph. D. થઇને હિંદી-ગુજરાતી-મારવાડી-સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મ પુસ્તકોનું તેની ભાષામાં ભાષાંતર કરશે તેમ જ અમેરિકન કન્યા મિસ. જોન્સન Ph. D. પણ મહાવીર ચરિત્રનું ભાષાંતર કરશે!

આજે યુરોપમાં શું શું કામ થઇ રહ્યું છે? આજ સુધીમાં કેટલું થયું છે? તેના સવિસ્તર સમાચાર હું અભ્યાસી ન આપી શકું અને આ ટુંક નિબંધમાં તે આવી પણ ન શકે. બની તેટલી હકીકતો મેળવી-વાંચી-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આવરવું તેમ-લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. તોપણ-પશ્ચિમમાં અને ખાસ કરી જર્મનીમાં જૈન સાહિત્યના સબંધમાં જે કામ થઇ રહ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. તેવા કામને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન કામ જલ્દી પ્રચાર પામ્યા વિના ન રહે.

(જર્મની), ડૉ. વીન્ટરનીટઝ (પ્રાગ), ડૉ. હેલમાઉથ (જર્મની) ડૉ. કિરફેલ (જર્મની) ડૉ. મિસ-ક્રાઉઝ (લીપઝીગ), ડૉ. ગ્રૅ. ઝેયરીમ (જર્મની) ડૉ. શુબ્રિંગ (જર્મની), ડૉ. ઝીમર (જર્મની) ડૉ. જોલી (જર્મની) ડૉ. જોન્સહર્ટલ, મી. એ. ગોર્ડન, ડૉ. બેલોની-ફીલીપ (ઇટલી) ડૉ. ગેરીનોટ (પારિસ) ડૉ. સિલ્વન લેવી (ફ્રાન્સ) ડૉ. જી. ટુચી (ઇટલી) ડૉ. મેસન ઓરસેલ (ફ્રાન્સ) ડૉ. થોમસ (લંડન) ડૉ. ફ્રેન્કલીન-મિસ. જોન્સ અમેરિકા—આ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો કામ કરી રહ્યા છે. આ નિબંધને અંતે એક લીસ્ટ આપ્યું છે જેમાં બહાર પડેલ અને તૈયાર થતાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર આપ્યું છે, તેથી પણ ઘણું જાણવાનું મળશે.

જૈન સમાજમાં આટલું પણ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવનાર બહુ થોડા છે તો આવી પ્રવૃત્તિને પોષણ ને સિંચન આપવાની તો વાતજ કયાં કરવી ?

જૈન સાહિત્યનો અપૂર ખજાનો સંભાળી રાખવો—તેનો પ્રચાર કરવો-તેનો વિકાસ કરવો-તેમાં સંશોધન કરાવવું તે આજે જૈન શ્રીમંતોની પહેલી ફરજ છે.

આજે તો જૈન વિદ્વાનો આ દેશમાં બહુજ ઓછા છે, જે છે તેને સમાજ અપનાવી નથી શકી, તેઓને ઉત્તેજન પ્રેરણા ને બળ આપનાર ઘણા થોડાજ છે અને તેથી વ્યવસ્થિત કાર્ય થવામાં પણ સમય લાગશે, એમ જણાય છે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ તો એટલી દોષવાળી છે કે શ્રીમહાવીરના જીવન ઉપર યા કાંઇ પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિબંધ લખવા માટે ઇનામ કાઢો તો પાંચ આઠ લેખ સાધારણ લખાણના પણ ન આવી શકે. જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને અભ્યાસ કરવા સ્થળ ને સાધનજ નથી. આ લેખ ધાર્યા કરતાં મોટો થઇ ગયો છે, હવે થોડુંક ઉમેરવાની ઇચ્છા છતાં મન ના કહે છે. તોપણ ભવિષ્યના પ્રચારકાર્ય માટે દિશાસૂચન કરી મારો નિબંધ પુરો કરીશ.

જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કાર્ય હાથ ધરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા મને લાગે છે. જૈન સમાજ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે તેનો ખરો સદ્ ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે કરવા યુવકો ને શ્રીમંતો, મુનિમહારાજો ને વિદ્વાનો પ્રયાસ કરે તો થોડા વખતમાં રૂડું પરિણામ આવેજ.

૧ * જૈન ડીરેક્ટરી કરવી કે જેમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ પૂર્વના વિદ્વાનોની કાર્ય દિશાની નોંધ આવી જાય.

૨ એક "જૈન ઇન્ફર્મેશન બ્યૂરો" સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો કે જે પાશ્ચાત્ય જૈન વિદ્વાનોને આ દેશમાં છપાતા પુસ્તકોની નોંધ ત્રીમાસિક મોકલે, જરૂરી પ્રશ્નોના

---

* જૈન ડીરેક્ટરી માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર લાલા બનારસીદાસ જૈન એમ. એ. પંજાબ યુનિવર્સીટીની સાથે અમે કામ શરૂ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઠીક જવાબ આપ્યો છે પણ આ દેશના વિદ્વાનો તેમજ સાધુ-સાધ્વીએ મૌનજ સેવ્યું છે. એક પૂજ્ય મહારાજશ્રી કેશરવિજયજી ગણી સૂચવે છે તેમ એક મુસાફરી કર્યા પછી જોઇએ તે કામ થશે એમ ધારી તે માટે ઉત્તેજન મળ્યે વિચાર રાખ્યો છે.

જવાબ વિદ્વાન વર્ગ કે મુખ્ય મહારાજો તે પૂછીને આપે, જરૂરી સહાય તેમના પુસ્તકપ્રકાશનમા આપે, તેઓના કાર્યની ત્રિમાસિક નોંધ આ દેશમા ફેલાવે અને તેઓને જરૂરી પુસ્તકો વગેરે સાધનો મેળવી આપે.

૩ જ્યા જ્યા પુસ્તક-સગ્રહ કે ભંડાર હોય તેનો જીર્ણોદ્ધાર થાય. કીડાના ઉદરમા જતા હજારો ખજાનાના પુસ્તકો બચે ને સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનમદિર ખોલાય ને વ્યવસ્થિત થાય.

૪ જેનસાહિત્યના અભ્યાસકો વધારવા-ઉત્તેજન ને ઇનામી નિબધ-પત્રિકાઓ ને ટ્રેક્ટો દ્વારા પ્રયાસ કરવો.

૫ ઇતર દેશના જૈનસાહિત્યમા રસ લેનાર વિદ્વાનોને પ્રસગે પ્રસગે આમંત્રણ કરી હિદમા બોલાવવા ને ભાષણો અપાવવા.

૬ આ દેશના ઉત્સાહી જૈનસાહિત્યના અભ્યાસની આકાક્ષા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ-યુવકોને જર્મની કે અમેરિકા-થોડી ઘણી તાલીમ આપીને મોકલવા ને તેઓને સારી સ્કૉલરશીપ આપવી

૭ એક જૈન-વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવો જેની દ્વારા જૈનસાહિત્યનો સ્વતંત્ર પ્રચાર થાય, વિદ્વાનોને કાર્ય કરવા ક્ષેત્ર મળે, સ્વતંત્ર શિક્ષણ અપાય અને તે અનેક સસ્થાઓનું કેન્દ્ર બને.

આજ સુધી થયેલા કામકાજની ટુંક નોંધ

૧ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. યાકોબી, પાલી ટેકસ્ટ સોસાયટી લંડન ૧૮૮૨ (મૂળ)

૨ આચારાગ સૂત્ર ડૉ. ડબલ્યુ શુબ્રીંગ, જર્મન ઓરીઅન્ટલ સૌસાએટી લીપઝીગ ૧૯૧૦ પ્રથમ સૂર્યખન્ડ-પ્રાકૃત સસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે.

૩ ભગવતી (ખન્ડક કથા) ડૉ. વેબર, બર્લીન ૧૮૬૬-૬૭.

૪ ન્યાયધર્મકથા પ્રો. સ્ટીનથલ, લીપઝીગ-૧૮૮૧ પ્રથમ પ્રકરણ.

૫ ઉપાસકદસાઓ ડૉ. હૉર્નેલ ક્લકત્તા ૧૮૮૮ મૂળ-ટીકા.

૬ અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર—એલ. ડી. બારનેટ, લંડન ૧૯૦૭.

૭ ઔપપાતિક સૂત્ર ઇ. લ્યૂમેન લીપઝીગ ૧૮૮૩ (પ્રાકૃત સસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે)

૮ નિરયાવલી સૂત્ર એસ. જે. વોરન આમ્સટરડામ ૧૮૭૯ (પ્રા. સં. શબ્દકોશ).

૯ કલ્પસૂત્ર ડૉ. યાકોબી લીપઝીગ. ૧૮૭૯ („ „)

૧૦ દશવૈકાલિક ઇ. લ્યુમેન ૧૮૯૨ જર્મની

૧૧ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કારપેન્ટીયર ૧૯૨૧

૧૨ વ્યવહારમહાનિશીથ જર્મની.

અંગ્રેજી-અનુવાદ

૧ આચારાંગ, કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, (ચાર, હર્મન યાકોબી-Sacred Books of the East Series

૨ ઉવાસગદસાઓ-હોર્નેલ-૧૮૫૨.

૩ અંતકૃત્સૂત્ર-અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર-એલ. ડી. બેરનેટ-લંડન. ૧૯૦૭.

ડૉ. ફુહરરે મથુરામાં શોધ ખોળ કરી છે. તે વિશે-વિન્સેન્ટ સ્મિથે-મથુરા-જૈન સ્તૂપ વિષે પુસ્તક લખ્યું છે.

ડૉ. એ. ગેરીનોટે ફ્રેન્ચ ભાષામાં જીવવિચાર લખ્યો છે.
ડૉ. બેલોની ફીલીપીએ ઇટાલીઅન ભાષામાં યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશિત કર્યું છે:
એમ્બ્રોજીયો—બેલીનીએ ઉપમિતીભવ-પ્રપંચકથા ઇટાલીઅન ભાષામાં ઉતારી છે.
ડૉ. પીશેલે હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણનું જર્મન ભાષાંતર કર્યું છે.
જૈન પ્રાકૃત વિષે ઇ. મૂલરે (જર્મન) નિબંધ લખ્યો છે.
હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (જર્મન) ભાગ. ૨ વીન્ટરનીટ્ઝ.

મી. પીટર્સન—ડૉ. કીલહોર્ન અને ડૉ. વેબરે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કેટલોગના રીપોર્ટ સંશોધન કરી બહાર પાડ્યા છે તેમાં જેપુર-ખંભાત (૧૮૮૨) અલવર ૧૮૮૩-૮૪, ખંભાત ૧૮૮૪-૮૬, પાટન-૧૮૮૭-૯૨-૯૫-૯૮-તેમ જ બર્લીનની રોયલ-લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોનાં કેટલોગ પણ છે.

આજે જે કામ થઇ રહ્યું છે તેની વિગત.

ડૉ એરો સ્ટાઇન-Ph. D. એ જૈન આગમોમાંથી દુર્ગ, શહેરો, ગ્રામવ્યવસ્થા, ભૂગોળ, ન્યાય, નીતિ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાના સૂત્રોનું સંશોધન કર્યું છે.

પ્રો. ડૉ હેલમાઉથ- Ph.D. (બર્લીન) તેમણે ૫૦૦ પાનાનું "જૈન ધર્મ" નામનું જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે તે પ્રેસમાં છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો રાખ્યાં છે.

ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સિદ્ધાંત, તત્વજ્ઞાન, નીતિ, લોકપ્રકાશ, ચરિત્ર, સમાજ, ક્રિયાવાદ, કળા અને દુનિયામાં જૈન ધર્મનું સ્થાન.

મિસ-ક્રાઉઝ Ph. D. (લીપઝીગ) આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની ધર્મદેશનાનું જર્મન ભાષાંતર કરે છે.

પ્રો. બ્લુમફીલ્ડ (અમેરિકા) Ph. D. શાલીભદ્ર ચરિત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરી પ્રેસમાં મોકલ્યું છે.

મિસ. જોન્સન Ph. D. (અમેરિકા) મહાવીર ચરિત્ર દસમા પર્વના ૧૧ મા સર્ગનો અનુવાદ કરી ડૉ. બ્લુમફીલ્ડ પર છપાવા મોકલ્યો છે.

ડૉ. પેરરોલ્ડ "જૈનધર્મ" વિષે એક પુસ્તક લખી રહ્યા છે. મે માસમાં બહાર પડશે.

આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો લખ્યા છે. તે પણ વિદ્વત્તા ભરેલા-સંશોધન પૂર્વક લખેલા છે.

આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનો ડૉ. હેલસાહેબ-ડૉ. ઓરસલ વગેરે પોતપોતાની વિદ્યાપીઠમાં ભાષણો આપી રહ્યા છે તે જુદું જ.

વાસ્તવિક જે કામ થઇ રહ્યું છે, તેની આ ઝાંખી રૂપરેખા માત્ર છે.

આટલાથી શું જૈન સાહિત્ય-પ્રેમીને આનંદ નહિ થાય! મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આ દિશામાં કામ કરવા ક્ષેત્ર વિશાળ છે.

ઉત્તેજન—સાધન ને વ્યવસ્થિત કામ કરવાથી ભવિષ્યમાં રૂડું ફળ મળશે. પ્રભુ મહાવીરનાં સૂત્રો ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર અવશ્ય વિશેષ થશે. એક વિદ્વાને ઠીક જ કહ્યું છે કે—

The Spirit of Jainism is the Spirit of India.

૪ જૈન કવિઓ

(લેખકઃ—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

પ્રસ્તાવના.

સુજ્ઞ પ્રમુખ-સાહેબ, ભગિનીઓ અને ભાઇઓ,

મેં મારા આ નિબંધો સાહિત્ય પરિષદે નક્કી કરેલ નિબંધો પૈકી જૈન નિબંધમાથી જૈનાચાર્યો જૈન રાજાઓ જૈન મંત્રીઓ અને જૈન દાનવીરો એ નિબંધ મારા વિષય તરીકે સ્વીકારી તે કામ મારી શક્તિ મુજબ કર્યું છે. જો કે આ કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય અભ્યાસી કરતા કોઇ બીજા વિશેષ અભ્યાસી સહિત્યપ્રેમી મહાશયે બહુ સુંદર રીતે કર્યું હોત, તોપણ મહાપુરુષોના વચનાનુસાર એ મહાન્ નિયમને અનુસરી આ પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મેં લીધેલા વિષયમાથી કેટલીએક મહાન્ વ્યક્તિઓની ટુંકાણુમાં ઓળખાણુ કરાવીશ.

પ્રાચીન કાલમા જૈન ધર્મ અને જૈન પ્રજા ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી હતી. કર્નલ ટૉના કથન પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના દરેક શહેરો પ્રાયઃ જૈન ધનાઢયો-શ્રાવકોથી ગૌરવ ભર્યાં શોભી રહ્યા હતાં. પૂર્વમા બંગાલ અને ઓરિસાથી માડી પશ્ચિમમા ઠેઠ સમુદ્રના કાંઠા સુધી અને ઉત્તરમા છેક હિમાલયથી માંડી દક્ષિણમાં છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશો અને સુંદર સ્થાનો, પવિત્ર જૈન તીર્થો અને ગગનચુમ્બી ભવ્ય મંદિરોથી સુશોભિત હતા. જૈન પ્રજાએ પોતાના તીર્થસ્થળો અને ભવ્ય મંદિરો બંધાવવામા જે અગણિત દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તેનો નમુનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે બલ્કે અલભ્ય છે.

જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થાનો ધનાઢ્ય ધર્મપ્રેમી જૈન ગૃહસ્થોએ બંધાવ્યા છે તેવા ભવ્ય આદર્શ સ્થળો હિંદુસ્થાનના મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ પણ નથી કરાવી શક્યા એમ કહેવામા કંઇ અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રથમ જૈનાચાર્યોએ ભારતવર્ષમાં જે અગણિત ઉપકાર કર્યા છે તેની નોધનો આ સમય નથી. જૈનાચાર્યોએ ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશોમાં વિચરી આપણા ધર્મનું મૂલ-શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવાનું સતત કામ કર્યું છે. તેઓએ નિસ્પૃહપણે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ભારતવર્ષના શહેરે શહેર અને ગામો ગામડામાં વિચરી અનેક મનુષ્યોને ન્યાય અને નીતિના સુંદર ઉપદેશો પોતાની મનોહર વાણીમા આપ્યા છે-હતા. તેઓના ઉપદેશમાં ભારતવર્ષના અન્ય સાધુમહાત્માની પેઠે ભીક્ષા સિવાય કોઇ પણ જાતની સ્પૃહા-ઇચ્છા કર્યા સિવાય પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર દ્વારા અનેક મનુષ્યોને ઉત્તમ ચારિત્રવાન કર્યા છે.

ભારતવર્ષને ઉન્નત બનાવવામા જૈનાચાર્યોએ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જેવી રીતે હિંદુસ્થાનને ધર્મપ્રેમી અને દયા દેવીના પરમ ભક્ત બનાવવામાં તેમનો મુખ્ય હિસ્સો છે તેવીજ રીતે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, સૌરસેની, પિશાચી, અપભ્રંશ, ગુજરાતી આદિ ભાષા સાહિત્ય-

ધાનને સિંચી સિંચી નવવિકસિત બનાવવામા પણ તેઓએ નિર્જન વનોમા રઝીરઝીને પણ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

મહાન્ પ્રખર નૈયાયિક આચાર્યવર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૪૪૪ ગ્રંથના પ્રણેતા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ બાલબ્રહ્મચારિ પંડિતવર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વર જેવા ""ર આચાર્યોની અથાગ સેવાથી જૈન પ્રજાજ નહિ બલ્કે સમસ્ત આર્યાવર્ત ગર્વભર્યું હ્રસ્ય કરી રહ્યું છે. તેમાથી સિદ્ધસેન દિવાકરે મહાન્ વીર વિક્રમની સભા શોભાવી હતી, આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટ સૂરિએ ગોપુર (ગ્વાલિયર) ના મહારાજાની આમ સભા શોભાવી હતી. નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ગુજરાતના મહારાજા ભીમદેવની સભા શોભાવી હતી. તેમજ બાલબ્રહ્મચારિ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરે ચક્રવર્તી કુમારપાલની સભા શોભાવી હતી અને છેલ્લે જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરે મોગલ કુલતિલક સમ્રાટ અકબર જેવા વિદેશી રાજ્યકર્ત્તાની સભા શોભાવી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રથી તેના હૃદયને કોમળ બનાવ્યુ હતું.

આ સિવાય ઘણા જૈન સાધુ મહાત્માઓએ ભારતવર્ષમા અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો ફેલાવી ભારતવર્ષને નંદનવન બનાવવાનું મહત પુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ છે. જેમ તેમણે ભારતવર્ષની અથાગ સેવા કરી છે તેમ આપણા ભાષા સાહિત્યરૂપી બગીચાને પોતાની વાણી અને કલમ દ્વારા વિકસિત બનાવી સુંદર ફલોથી લચકતો બનાવ્યો છે.

આવી રીતે જૈન કવિઓએ પણ પોતાની સુંદર કલમથી સુદર કવનો કરી સાહિત્યને પૂર્ણ રીતે ખીલવ્યું છે. જો કદી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાથી જૈનોના ના બાદ કરવામા આવે તો બાકીનુ સાહિત્ય નહિ જેવુંજ થોડુંક જ રહેશે. ૧૪૪૪ ના પ્રણેતા, ષડ્દર્શન શાસ્ત્રવેત્તા શ્રીહરિભદ્રસૂરિશ્વર તથા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરને ...ને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રડે તેમ છે. જૈન સાધુમહાત્માઓના સુંદર કાવ્યો ઘણાં છે. પરંતુ હું લાચાર છું કે તેમાથી કોઇ પણ સાધુ મહાત્માનુ જીવનચરિત્ર–તેમના જીવનના નામ નિશાન પણ નથી મેળવી શકયો. માત્ર પ્રખ્યાત કવિઓના પણ ક્વચિતજ જીવનચરિત્ર મળી શકે છે કે જેમાના પ્રખ્યાત કવિઓમા, કવિ શિરોમણી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વર કે જેઓશ્રીનાં મહાકાવ્યો બે દ્વયાશ્રય, ત્રિષષ્ટિ તથા સાહિત્યમા કાવ્યપ્રકાશની કક્ષાનો કાવ્યાનુશાસન એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે.

આ સિવાય જયન્તવિજય કાવ્યના કર્ત્તા શ્રીઅભયદેવસૂરિ (બીજા) તથા શ્રીવર્ધમાન સૂરિ પણ મહાકવિ હતા કે જેમનું અત્યારે પ્રખ્યાત વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર કે જે ચરિત્ર કરતા મહાકાવ્યની ગણતરીમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આ બન્ને મહાત્માના જીવનચરિત્ર મને નથી મળી શકયાં તેમજ શ્રીસોમપ્રભસૂરિ કે જેઓ મહાન્ ગ્રંથકાર, પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીની સૂક્તમુક્તાવલી, વૈરાગ્યતરંગિણી તેમજ પ્રાકૃતમાં કુમારપાલ પ્રતિબોધ મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુ. વિ. આ. શ્રીજિનવિજયજી તેમને છેલ્લા પ્રાકૃત કાવ્યના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે, તેમજ સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય (કે જેમા એકી સાથે સાત મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર શરૂ થાય છે.) ના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયજી ગણી આ બંને મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી મેં નથી આપ્યા. હું કવિઓના જીવનચરિત્ર બહુ ઓછાં મેળવી શકયો છું જેમાં મુખ્ય દોષ મારો છે, તો પણ ઘણા જૈન ગ્રંથકારો કે

કવિઓએ પોતાના જીવનની રૂપરેખા પણ નથી આપી. માત્ર પોતાના ગુરુની પરંપરા જ ઘણા આચાર્યોએ જણાવી છે કે જે પરંપરા ઉપરથી મૂળ વતન, માતપિતાનું નામ આદિ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, બલ્કે ન મળી શકે એમ કહું તો પણ ચાલે. હવે માત્ર રહ્યા મહાકવિ ધનપાલ અને કવિ શિરોમણિ શ્રીશોભનાચાર્ય (કે જેમનાં જીવનચરિત્ર ટુંકાણમાં મેં આપ્યાં છે) કે જેઓ મહારાજા ભોજની સભાના પંડિતરત્ન હતા અને શોભનાચાર્ય તેના ગુરુ હતા. મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કે જે " બાણની કાદમ્બરી જ્યારે રસિક વાચકભ્રમરોને લાંબા લાંબા સમાસો, લાંબા લાંબાં વાક્યો અને અનૌચિત્ય વર્ણનોથી કંઇક કંટાળો આપે છે " ત્યારે તિલકમંજરી રસલોલુપી રસિક વાચકભ્રમરોને ટુંકાં અને સરલ વાક્યો, ટુંકા સમાસો અને ઉચિત વર્ણનો સાથે થોડા પદ્યથી સુંદર મધુનો રસ આપે છે અને આ વિશેનો ઢંઢેર પોતેજ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કરે છે. આ સિવાય ધનપાલ પંચાશિકા કે જેનાં વખાણ પ્રખર પંડિત હેમચંદ્રસૂરિશ્વરે પણ કર્યાં હતાં. આ સિવાય બીજી પણ કૃતિઓ હોવી જોઇએ. તેમજ તેમના લઘુબંધુ શ્રીશોભનાચાર્ય કે જેઓ મહાન્ શીઘ્ર કવિ હતા તેમણે ગોચરી જતાં રસ્તામાં શોભનસ્તુતી બનાવી હતી કે જેના ૯૬ શ્લોક છે અને જે વર્ણાલંકાર શબ્દાલંકાર અને યમકથી ભરપુર છે. આવીજ રીતે સપ્તક્ષેત્રી રાસના કર્તા કે જેમને અત્યારે તો હું આદ્યકવિ તરીકે ઓળખાવું છું. તેમજ ગૌતમ રાસના કર્તા શ્રી ઉદયવંત કે જેમનું ચરિત્ર હું નથી મેળવી શક્યો, તેમજ પ્રખ્યાત મહા કવિ શ્રી લાવણ્યસમય કે જેમનાં કાવ્યો વિમલપ્રબંધ આદિ ગુજરાતી સાક્ષરોથી અજાણ નથી તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રખ્યાત હોવાથી મેં નથી આપ્યું. ત્યાર પછી શ્રાવક કવિ શ્રીઋષભદાસ કે જેમનું જીવનચરિત્ર પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ઉપર રા. મોહનલાલ દેશાઇએ રજુ કર્યું હતું. ત્યાર પછી મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કે જેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં બહુ સારાં કાવ્યો કર્યાં છે જેમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ, શ્રીપાલરાસો ઉત્તરાર્ધ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમની ઓળખાણ ટુંકાણમાં મેં કરાવી છે. તેમજ તેમના કાકાગુરુ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી પણ બહુ સારા કવિ હતા. તેઓશ્રીનો શ્રીપાલરાસ પૂર્વાર્ધ, વિનયવિલાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય મહાયોગીશ્વર આનંદઘનજી પણ બહુ સારા કાવ હતા. ત્યાર પછી છેલ્લા મહાકવિ શ્રીવિરવીજયજી અને રૂપવિજયજી કે જેમાંના મહાકવિ શ્રીવીરવિજયજીની ઓળખાણ મેં કરાવી છે.

જૈન રાજાઓના વિષયમાં ચંપાપતિ શ્રેણીક અને વિશાલાનો મહારાજા ચેડા (ચેટક) કે જેઓ પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન હતા. તેઓ પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પરંતુ પાછળથી શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત થયા હતા કે જેમની ઓળખાણ મેં કરાવી છે. આ સિવાય શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન ઘણા રાજાઓ હતા કે જેમાં ચંપાપતિ અશોકચંદ્ર (શ્રેણીકનો પુત્ર અજાતશત્રુકોણીક) કાશી અને કૌશલના નવમલીક અને નવલેચ્છીક રાજાઓ, પુલાશપુરનો વિજયરાજા, વિતભદ્રપટ્ટનનો ઉદાયન જેણે મહાવીરપ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને જૈન ગ્રંથોમાં જેને અંતિમ રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કૌશામ્બીનો ઉદાયનવત્સ, ક્ષત્રિય કુંડનો રાજા નંદિવર્ધન (શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઇ) ઉજ્જયનીનો ચંડપ્રદ્યોત, હિમાલયની ઉત્તરે પૃષ્ટચંપાના સ્વામી શાલ અને મહાશાલ, પોતનપુરનો પ્રસન્નચંદ્ર (તેણે મહાવીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તે પણ

રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાય છે.) હસ્તશીર્ષનો અદિનશત્રુ, ઋષભપુરનો ધનવાહ, વીરપુરનો વીરકૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરનો વાસવદત્ત, સૌગંધિકનો અપ્રતિહત, કનકપુરનો પ્રદીપચંદ્ર, મહાપુરનો બલ, સુઘોષપતિ અર્જુન, અને શાકેતપુરનો રાજા દત્ત ઇત્યાદિ અનેક રાજાઓ શ્રી મહાવીર પ્રભુના સમયમા મહાવીર ભક્ત–ચુસ્ત જૈન હતા આ બધા રાજાઓની ઓળખાણ જૈન સૂત્રમા કરાવી છે પરંતુ મને તે જોવાનો સમય નહિ મળવાથી હુ આ રાજાઓની ઓળખાણ નથી કરાવી શક્યો. આ સિવાય ચાર પછી બૌદ્ધ સમ્રાટ્ અશોકનો પૌત્ર ચક્રવર્તિ સંપ્રતિ (સંપઇ) મહાન્ ચુસ્ત જૈન રાજા હતો. તેણે જૈન દર્શનની ઉન્નતિમા બહુ કીમતી મદદ આપી છે કે જેની ઓળખાણ મેં ટુંકાણમા કરાવી છે. તેમ જ વીર વિક્રમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો. ત્યાર પછી બપ્પભટ્ટ સૂરિના ઉપદેશથી ગ્વાલીયરનો આમરાજા જૈન થયો હતો. આ અને બીજા ઘણા જૈન રાજાઓ છે જેઓએ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ પાછળ પોતાના રાજ્યની પણ દરકાર કર્યા સિવાય પુષ્કળ ફાળો આપ્યો છે. આ બધા મહારાજાના જીવન ચરિત્ર મને નથી મળ્યા. સમય મળ્યે જૈન રાજાઓના જીવન ચરિત્ર આપવાની વૃત્તિ છે. છેલ્લો જૈન રાજા "મહારાજાધિરાજ પરમાર્હત" કુમારપાલ કે જે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો તે રાજર્ષિની મેં ઓળખાણ કરાવી છે.

જૈન મંત્રીઓમા બુદ્ધિનિધાન શ્રી અભયકુમાર મંત્રી કે જેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત હતા અને મહારાજા શ્રેણીકના મુખ્ય મંત્રી હતા, તેઓનું જીવન ચરિત્ર જૈન સમાજમા બહુ હર્ષથી ગવાય છે. સમયે ગુર્જર સાક્ષરોને તેની ઓળખાણ કરાવીશ. આ સિવાય નવમા નંદના મહામાત્ય શકટાલ (શકડાલ) મંત્રી (સ્થુલીભદ્રજીના પિતા) અને તેમનો પુત્ર મહામંત્રી સિદ્દિયક (શ્રીયક) તેમ જ ગુજરાતમા વનરાજથી માંડી ઠેઠ વીરધવલ સુધી ઓછાવત્તા પ્રમાણમા જૈનોએ મંત્રીપણું ભોગવ્યુ છે. તેમા મુખ્ય મંત્રીઓમા વનરાજનો મંત્રી ચાંપો કે જેણે ગુજરાતની ગાદી સ્થાપવામા વનરાજને અણમોલી મદદ કરી હતી. ત્યારપછી ઓસવાલકુલતિલક શ્રી વિમલમંત્રી કે જેમની ઓળખાણ મેં કરાવી છે અને જેણે માળવાના ભોજની પ્રતિસ્પર્દ્ધામા ગુજરાતનો ગર્વ બહુ સારી રીતે સાચવ્યો હતો અને જેમણે આબુના જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરો બંધાવી ગુજરાતને બદલે હિંદુસ્તાનને ગૌરવવાન બનાવ્યું છે, તેમ જ ગુજરાતનો નાથ સિદ્ધરાજદેવના મહામાત્ય મુંજાલ કે જે પાકો મુત્સદ્દી અને મહાન્ યોદ્ધો હતો અને ચુસ્ત જૈન હતો આ સિવાય ઉદાયનમંત્રી, સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ સજ્જન તેમ જ તેનો પુત્ર પરશુરામ, સિદ્ધરાજનો ધર્મપુત્ર ચાહડ (ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર) આદિ ચુસ્ત જૈન હતા. તેઓ અહિંસાના પરમ ઉપાસક હતા છતા તીક્ષ્ણ કલમની માફક હાથમા ઉપાડી તરવાર લઇ રણાંગણમા વીર યોદ્ધાની માફક લડયાં હતા અને ગુજરાતનું ગૌરવ સદાને માટે ટકાવ્યુ હતું.

કુમારપાલનો મંત્રી વાગ્ભટ, બાહડ, આમ્રભટ આદિ પણ ચુસ્ત જૈન હતા તેમણે શત્રુંજયતીર્થના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેમની ઓળખાણ મેં ટુંકાણમા કરાવી છે. તેઓએ ગુજરાતની ઓસરતી જતી વીરતાને સતેજ બનાવી હતી–કરી હતી. આ બન્ને બાંધવો

ચુસ્ત જૈન હતા અને યુદ્ધવિશારદ પણ હતા. તેમણે આબુમા લાખ્ખો રૂપિયા ખર્ચી હિંદુસ્તાનની શિલ્પકળામા શ્રેષ્ઠ મંન્દિરો કરાવ્યાં છે. આ સિવાય મોગલ સમ્રાટ અકબરના મંત્રી ટોડરમલ્લ અને કર્માશાહ પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમા ટોડરમલ્લ મુસદ્દી મંત્રી અને વીર યોદ્ધો હતો. તેણે જ અકબરના સમયમાં ખેતરોની માપણી કાઢી હતી કે જે માપણી થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે હજુ પણ ચાલુ છે. લંબાણના ભયથી હું બધા મંત્રીઓનાં જીવન નથી આપી શકયો. ધીમે ધીમે તેમની પણ ઓળખાણ કરાવીશ.

હવે છેલ્લે જૈન દાનવીરો સબંધે ટુંકાણમા કહી હુ વિરમીશ. જૈન દાનવીરોની ઓળખાણ કરાવવી એ તો સૂર્યને દીપકવડે ઓળખાવવા સરખુ છે.

જૈનોની દાનવીરતા ઘણે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જ એવા ઉદાર છે કે જેમાં દરેક મનુષ્યોએ થોડે ઘણે અંશે ઉદાર બનવુ જ જોઇએ તેઓએ હરકોઇ રીતે શક્તિ પ્રમાણે દરરોજ થોડું ઘણું દાન આપવું જોઇએ. જૈન રાજાઓએ, મંત્રીઓએ અને જૈન શેઠીયાઓએ અનેક સ્થળે અઢળક પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા બતાવી છે. તેમાંય મંદિરો પાછળ, જૈન દર્શનની ઉન્નતિ પાછળ અને દેશના રક્ષણ માટે ભયંકર દુષ્કાળોમાં લગાર પણ આંચકો ખાધા સિવાય પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા કાયમ રાખી છે. તેમાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહમ્મદ બેગડાના સમયમા ૧૩૧૫ ના ભયંકર દુષ્કાળમાં ગુજરાતના દાનવીર શેઠ **ખેમાહાડલીયે** પોતાની ઉદારતાથી ગુજરાતમા દુષ્કાળને બદલે સુકાળ જેવું કરી પોતાના બીરૂદો સાચવ્યા હતા.

તેમજ કચ્છભદ્રેશ્વરના શેઠ જગડુશાહે (ગુજરાતના કુબેર ભંડારી) પણ ભયંકર દુષ્કાળના સમયમા આખા હિંદુસ્તાનને મદદ કરી કાળના મુખમાંથી ઘણા મનુષ્યોને બચાવ્યા હતા. તે વખતના હિંદના પ્રખ્યાત રાજા મહારાજાઓને પણ તેણે પૈસો અને દાણા આપી બહુ મદદ કરી હતી. આ ગુજરાતના કુબેર માટે ઘણું ઘણું કહેવાનું છે પરંતુ સમય ન હોવાથી વિશેષ કંઇ નથી લખતો. તેને માટે કહેવાય છે કે જ્યારે આ દાનવીર શેઠ મરણ પામ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ અને રાજા મહારાજાઓએ તેના ઉપકારો સંભારી ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળી તેના મરણ પછી આજે ખરો કળીયુગ માન્યો હતો. અત્યારે પણ જૈનોની દાનવીરતા કંઇ ઓછી નથી. છેલ્લે થયેલા શાંતિદાસ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને મોતીશા શેઠ આદિની દાનવીરતા કાંઇ અપ્રસિદ્ધ તેમ ઓછી નથી. તેમજ ૧૯૫૬ના દુકાળમા અને ૧૯૭૪-૭૫ ના ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝામા પણ કંઇ જૈનોની સેવા કે દાનવીરતા ઓછી નહોતી. તેમ જ અત્યારે પણ કચ્છના એક ગૃહસ્થે કચ્છમા દુષ્કાળમાં ૫૦૦૦૦ રૂ. જેટલી રકમની ઉદારતા બતાવી છે. ખરેખર એવા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ દાનવીર ગૃહસ્થોને સદાને માટે અમારાં અભિનંદન છે.

મેં આ નિબંધમાં મુખ્યપણે નીચેના ગ્રંથોની મદદ લીધી છે. કલ્પસૂત્ર, ચતુર્વિંશતી પ્રબંધ, વિમલપ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણી, જૈનઐતિહાસિક રાસમાળા ભા. ૧, વીરવંશાવલી (જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાર્યા), જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ, તપગચ્છની પટ્ટાવલી, જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડનો દિવાળીનો અંક, પુરાતત્ત્વ અને આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક આદિ ઘણા ગ્રંથો અને નિયતકાલિકોની મદદ લીધી છે; તેટલે અંશે તેમનો હું આભારી છું.

મહાકવિ ધનપાલ

વિક્રમના તેરમા સૈકામા જૈન સાહિત્યનો સૂર્ય ગગન મધ્યે ઉપર ચડયો. જૈન સમર્થ કવિઓ ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ વિદ્યમાન હતા. તેઓમા મહાકવિ ધનપાળ અને શોભન મુખ્ય હતા. તેઓ બંને ભાઇ થતા હતા. તેઓ ઉદારચરિત ભોજ રાજાના સમયમા થઈ ગયા. ધનપાળની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અદ્ભુત હતી. તેણે જૈન ધર્મના ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેના દરેક ગ્રંથમા તેની બુદ્ધિનું ચમત્કાર ભરેલું ચાતુર્ય પ્રકાશી નીકળે છે. ધનપાળની કવિતામા કોઇ અનેરા ઓજસ સ્થળે સ્થળે ઝળકી રહેલ છે. તેની અદ્ભુત પ્રતિભા, તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિ આદી ગુણો તેના કાવ્યના વાચકોને રસમગ્ન બનાવી દે છે. ભોજરાજા સસ્કૃત સાહિત્યનો અતિ પ્રેમી હતો તે સ્વયં સારો કવિ પણ હતો. તેની સભામા આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા અને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરી રાજા અને સભાજનોનું ચિત્ત આકર્ષણ કરતા. રાજા પણ તેમને યોગ્ય સત્કાર આપી પ્રજાનું મનરંજન કરતો તેના આશ્રય હેઠળ સંખ્યાબંધ કવિઓ વિદ્વાનો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા કરી યશોરાશિને મેળવતા. મહાકવિ પદ્મનાભ વિદ્વાનોની સભાનો પ્રમુખ હતો અને ભોજનો ગાઢ પ્રેમી હતો. બાલ્યાવસ્થાથી ભોજ અને ધનપાલ મિત્ર હતા. ધનપાળના પ્રખર પાંડિત્ય ઉપર મુગ્ધ થઇ મુંજરાજે તેને જ "સરસ્વતી"નું ગૌરવસૂચક બિરૂદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હતો અને પાછળથી તે જૈન ધર્માવલંબી થયો હતો. તેનુંજન્મ સ્થળ ધારાનગરી હતું. તેના પિતાનું નામ સર્વદેવ હતું અને તે પણ ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતો. એક વખતે ધારાનગરીમા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પધાર્યા અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા સર્વદેવ દરરોજ આવતા[૧]. પછી અમુક કારણસર તેણે પોતાના પુત્ર શોભનને શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિને વહેરાવ્યો. જો કે આ કામ શોભનની ઇચ્છાથી જ થયું હતું પરંતુ ધનપાલને ખોટુ લાગવાથી તેણે ભોજરાજાને કહી ધારાનગરીમા સાધુઓને આવવાનો રસ્તો જ લગભગ બંધ કરાવ્યો.

બીજી બાજુ ધનપાલના ભાઇ શોભન દીક્ષા લઇ પોતાના ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરી પ્રખર વિદ્વાન થયા. તેમના ગુરુએ તેમની યોગ્યતા જોઇ આચાર્ય પદવી આપી. હવેથી શોભમુનિ શોભનાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યા. તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ બહુ અસાધારણ હતી. તેમની શક્તિની કીર્તિ દેશોદેશ ફેલાવા લાગી. ધારાનગરીના જૈન સંઘે પણ તેમનો આ કિર્તિનાદ સાંભળ્યો તેમને ઇચ્છા થઇ કે શોભનાચાર્ય અત્યારે પધારે તો સારૂં. તેમને વિનંતિ કરવાને માટે સંઘના શેઠીઆને તેની પાસે મોકલ્યા. શોભનાચાર્ય ગુરુ આજ્ઞા લઇ ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યા. શોભન મુનિની અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિથી ધારા-

૧ જૈન સમાજમાં આને માટે એક દંતકથા ચાલે છે પરંતુ મને તેમાં વજુદ નહિ લાગવાથી મેં સ્થાન નથી આપ્યું. કેટલાએક લોકો તેને મહત્ત્વની ગણે છે પરંતુ કદાચ આમ પણ બન્યું હોય કે એક વાતમા બીજી વાતનો સેળભેળ થઇ ગયો હોય કે જેથી વાચકને કે લેખકને માન્ય ન થાય

નગરીની પ્રજામા નવચેતન આવ્યું. એક વખતે તેમના શિષ્યો શ્રી ધનપાલને ત્યાં વહોરવા ગયા. (ધનપાલને લાબે વખતે દ્વેષ ઓછો થઇ ગયો હતો તેથી જ તેમના ભાઇ જૈનમુનિ ત્યા આવી શકયા હતા) ધનપાલ નહાતો હતો. ઘરમા તેની સ્ત્રીએ દહીં લાવી વહોરાવા માડયું ત્યારે તેમણે પુછયું. કેટલા દિવસનું છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ત્રણ દિવસનું દહીં છે. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સાધુને તે લેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમા જીવ પડી જાય છે. ધનપાલ આ સાભળી કાઇક આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાઇક મશ્કરી જેવું લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે આપ શા ઉપરથી એમ કહો છો? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમને પ્રત્યક્ષ દેખાડીએ પછી વાધો નથીને? તેમણે અળતાનો રંગ મંગાવી દહીંમા નાખ્યો કે જેથી અંદર રહેલા જીવો પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યા. ધનપાળે આશ્ચર્ય સાથે પોતાની ભૂલ કબુલી મુનીઓને ભક્તિથી પુછયું કે આપના ગુરુ કોણ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમારા ગુરુ શ્રી શોભનાચાર્ય છે. બીજે દિવસે ધનપાલ તેમની પાસે આવ્યો શોભનાચાર્યને પૂર્વ ભ્રાતૃપ્રેમ એકદમ ઉભરી આવ્યો અને એકદમ ઉઠી તેને પ્રેમથી ભેટયા. ધનપાલની આખમા હર્ષના આસુ આવ્યાં. પોતાની ભુલ માટે માફી માગી. ઉદાર દીલના શોભનાચાર્યે તેને માફી આપી. પછી બન્ને ભાઇએ ખુબ ધર્મચર્ચા કરી. અંતે ધનપાળે પોતાના ભાઇના વખાણ કરતા કહ્યું કે ભાઇ તેં તારૂં સુધાર્યું આવો પવિત્ર સત્ય સનાતન ધર્મ અંગીકાર કરી તારા જીવનને સાર્થક કર્યું અને આપણા કુળને તેં તાર્યું. ધનપાળને શોભનાચાર્ય ઉપર અનન્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ધીમે ધીમે તેણે જૈન સિદ્ધાતોનો અભ્યાસ તેમની પાસે શરૂ કર્યો. તેણે સંસર્ગથી શ્રી મહેન્દ્ર સૂરી પાસે જૈન ગાર્હસ્થ્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી. ધનપાળના આમ એકાએક ધર્મપરિવર્તનથી વૈદિક ધર્મમા ચુસ્ત ભોજને કાઇક આશ્ચર્ય થયુ અને વારવાર ધનપાળ સાથે જૈન ધર્મ વિશે વાદવિવાદ કરતા. પરંતુ જૈન દર્શનમા નિષ્ણાત પામેલા ધનપાળની યુક્તિઓ સાભળી મહારાજા ભોજને કાઇક નમતું આપવું પડતું-અટકે નિરુત્તર થતો. વખતના વહેવા સાથે રાજાનો આગ્રહ કાંઇક મંદ થયો. તે જૈન સાહિત્ય ઉપર સદભાવ ધરાવવા લાગ્યો. ધનપાલ પણ પોતાના ગુરુ શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી જૈન દર્શનનો પારંગત થયો. ભોજ-રાજા પણ સ્વયં પંડિત અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક ધર્મમા નિષ્ણાત હતો. જૈન ધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે જૈનના સ્યાદ્‌વાદથી તે અજાણ્યો હતો. હવે તેને તે જાણવાની રુચિ થઇ અને કવિએ તે ઇચ્છા પુરી પણ કરી છે. (કવિએ તેની ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને જ તિલકમંજરીની અદ્‌ભુત કથા રચી હતી) હવે આપણે તેમની કૃતિ તરફ વળીએ. કવિએ પોતાની પછવાડે અસાધારણ મૌલીકતાવાળા ત્રણ રત્નો મુકયાં છે જે આઠ આઠ શતાબ્દિઓ થઇ ગઇ છે છતા હજી જ્વલંત ભાવે શોભી રહેલ છે. તેમા તિલકમંજરી, ઋષભપંચાશિકા અને પાયલચ્છીનામમાલા (કોશ, આ કોશ પ્રાકૃત છે). શોભનસ્તુતિ ઉપર ટીકા પણ તેમણે રચી છે. તે બધામા તિલકમંજરી એક અદ્‌ભુત ગદ્યમય મહાકાવ્ય છે. તેમા કવિનું અસાધારણ પાંડિત્ય સ્થળે સ્થળે પ્રકાશી રહેલ છે. તિલકમંજરીની રચના બાણની કાદંબરી જેવી વિસ્તૃત આખ્યાયિકાના રૂપમા બનેલી છે. પાત્ર અને વસ્તુ કવિએ કલ્પેલાં હોવાથી તે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અદ્‌ભુત પુસ્તક કહી શકાય. સુબધુની વાસવદત્તા, દડિનું દશકુમાર, વિક્રમની નલકથા અને બાણની કાદબરીમા ઘણો ફેર છે. ગુલાબના કંટક સમાન કાદંબરીના લાબા વાકયો રસપ્રવાહમા આઘાત પહોચાડે છે, ત્યારે ધનપાલની તિલકમંજરી કાવ્યમધુ લોલુપ રસિક ભ્રમરોના ચિત્તવિનોદ

માટે ઋતુના પુષ્પોથી સુગંધિત અને નવનવા રસથી પૂરિત કમનીય કાવ્ય છે.[૧] સાથે વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી શ્લોકો આપી તેની શોભામા ઓર વધારો કર્યો છે.

આ કવિને માટે પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે કે **रसान् नव परांकोटि प्रापिता कविचक्रीणा.** આમાં સહૃદય વાચકોને અતિશયોક્તિનો લેશ પણ માલુમ નથી પડતો. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રખર વિદ્વાન પણ ધનપાળની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેનું ગૌરવ-મહત્તા બતાવી ગયા છે. આવી રીતે કાવ્યાલંકાર આદિ ગ્રંથોમાં ગદ્ય કાવ્યોના ગ્રન્થોના નામ આપતા પ્રથમ નામ ધનપાલની તિલકમંજરીનું છે. ધનપાળની તિલકમંજરી જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યસાગરમા એવું અદ્‌ભુત રત્ન છે કે જેની કીર્તિને અન્ય સંપ્રદાયના દિગંબર જેવા આગ્રહી સમાજના વિદ્વાનો પણ નમસ્કાર કરે છે. અને તેની આવી અનન્ય કીર્તિ-અસાધારણ કીર્તિ જોઇ તેના ઉપર મુગ્ધ થઇ પોતાના સામાજિકોને લાભ આપવા પ્રશંશનીય પ્રયત્ન કરી તિલકમંજરી સાર પુસ્તક રચી (શ્વેતાંબરોમા પણ દિગંબરીનો તિલકમંજરી સાર જોઇ તિલકમંજરી સાર ગ્રંથ રચવામા આવ્યો છે, સ્પર્ધાથી પણ એક રીતે સાહિત્ય તો વધ્યુ જ) કર્તાના વિષયમા પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી છે. પ્રબંધચિંતામણીકાર કહે છે કેઃ—

वचनं श्री धनपालस्य चदनं मलयस्य च
सरसां हृदि विन्यस्य का मूत्रामनिर्वृतिः ॥

---

૧. તિલકમંજરીની ઉત્પત્તિ માટે જૈન સમાજમાં એક દંતકથા પ્રચલિત છે અને તે બહુ રસિક હોવાથી તેને અહીં ટાકવાની લાલસા હું રોકી શકતો નથી. આના સંબંધમા જૈન ઇતિહાસ લેખકો જણાવે છે કે-ભોજરાજાએ કેટલા દિવસ સુધી ધનપાલકવિને અનુપસ્થિત જોઇ એક દિવસ તેનું કારણ પુછતા કવિએ જણાવ્યું કે હું આજ કાલ એક તિલકમંજરી નામની અસાધારણ કથા રચું છું. (આ ઠેકાણે **सम्यक्त्व सप्त तिका** ના લેખકે ભરતરાજકથાનું તથા ઉપદેશપ્રાસાદમા **युगादिचरित्र** નું નામ આપેલું છે) તે કાર્યની અંદર વ્યગ્ર મનવાળો હોવાથી નિયમિત સમયે આપની સભામા હાજર થઇ શકતો નથી. રાજાએ વાત સાભળી પોતાને તે કથા સંભળાવવા કવિને આગ્રહ કર્યો. કવીશ્વરની વિનંતિથી રાજા નિરંતર પાછલી રાત્રીએ તે કથા સાભળતો (તે સમય બહુ રમણીય હોવાથીજ રાજા તેમ કરતો, નહિ કે રાજકાર્યના અભાવને લીધે એમ સમ્યકત્વ સપ્તતિકાકાર કહે છે) કથા સાભળતી વખતે રાજા કથાના પુસ્તક નીચે સુવર્ણ પાત્ર એવા આશયથી રાખતો કે રખેને કથામૃત વહી ન જાય. સંપૂર્ણ કથા સાંભળ્યા પછી રાજા અતિ આનંદિત થયો. કથાની સર્વોત્કૃષ્ટતાએ રાજાનું મન બહુ આકર્ષ્યું. આ કથાની સાથે મારૂં નામ અંકિત થાય તો, યાવત્ચન્દ્રદિવાકરૌ મારો યશ આર્યાવર્તની પવિત્ર ભૂમિપર અખંડિત રહે એવી અસદ્ અભિલાશાને વશ થઇ રાજા કવિને કહેવા લાગ્યા કે કથાના નાયકને સ્થાને મારૂં નામ, અયોધ્યા નગરીને ઠેકાણે અવંતીનું નામ, એને શક્રાવતાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાલનું નામ દાખલ કરે તો બહુ માન, ધન, અને મન્ચ્છિત વર પ્રદાન કરૂં. રાજાની

મહા કવિ શોભનાચાર્ય

જેમ ધનપાલ અસાધારણ કવિ હતા તેમ તેના નાનાભાઇ શોભનાચાર્ય પણ અસાધારણ કવિ હતા. તેઓશ્રી કૃત શોભનસ્તુતિ વિદ્યમાન છે. તે સ્તુતિ બહુ કઠણ છે. જો કદી તેની ટીકા યા ટીપણ ન હોય તો તેનો અર્થ કરતાં વિદ્વાનોને લગાર વિચાર કરાવે તેવી છે. તેમાં તેમણે એક અદ્દ્ભુત ખુબી કરી છે. દરેક શ્લોકનું બીજું અને ચોથું પદ સમાન છે. છતાં અર્થમાં અસાધારણ નવીનતા છે આપણે તેને માટે થોડા છુટા છુટા શ્લોકો જોઇશું તો અસ્થાને નહિ કહેવાય.

भव्यांभोजविबोधनैक तरणे विस्तारि कर्मावली
रंभा सामज नाभिनंदन महा-नष्टा पदा भासुरै।
भक्त्या वंदित पादपद्म विदुषां संपादय प्रोज्झिताम्
रंभासामजनाभिनंदन महानष्टा पदा भासुरै ॥

અર્થ:—

ભવ્યાત્મારૂપી કમલોને વિકાસ પમાડવામાં સૂર્ય સમાન અને વિસ્તાર પામેલી કર્મની પંક્તિરૂપી કેળને માટે તો હસ્તિ સરખા (હસ્તિને કેળ ભાગતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં કર્મના વિસ્તારને તેમણે હણ્યાં—હઠાવ્યાં છે) અને મોટી નાશ પામી ગઇ છે આપત્તિ—દુઃખ જેને અને કાન્તિના સમૂહવડે કરીને શોભતા, દેવોવડે કરીને પુજાયેલા છે ચરણકમળ જેના, એવા અને પ્રકર્ષ રીતે તજ્યા છે સાવદ્ય-આરંભ (સાવદ્ય એટલે પાપ સહિત

આ અનુચિત પ્રાર્થના સાંભળી કવીશ્વર બોલ્યો કે શ્રોત્રીઓના હાથમાં રહેલો અને પવિત્રજળથી ભરેલો પૂર્ણ કુંભ જેમ મદ્યના એક બિંદુથી અપવિત્ર થઇ જાય છે તેમ ઉપર્યુક્ત નામોના પરિવર્તનથી સંપૂર્ણ કથાનું પાવિત્ર્ય નષ્ટ થઇ જાય છે અને તેના પાતકથી કુલ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. માની રાજાએ આ ઉત્તર સાંભળી ક્રુદ્ધ થઇ પાસે પડેલી ભડભડતી અંગારાની સગડીમાં મુર્ખતાને વશ થઇ તે પુસ્તક બાળી નાખ્યું. રાજાના એ દુષ્ટ કૃત્યથી કવીશ્વર બહુ ખિન્ન થયો. પોતાને સ્થાને આવી નિશ્વાસ નાખતો એક જુના ખાટલામાં બેઠો. કવિને સાક્ષાત્ સરસ્વતી સરખી એક નવ વરસની તિલકમંજરી સુંદર બાળા હતી, તેણે પોતાને પિતાને કાર્યશૂન્ય, ખિન્નમનસ્ક જોઇ તેનું કારણ પુછ્યું. પુત્રીના અસાગ્રહને વશ થઇ કવિએ કથાના વિષયમાં બનેલો સમગ્ર વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. સાંભળીને તે બાળા બોલી કે પિતાજી આપ ખેદ ન કરો. આપ સ્નાન પૂજન અને ભોજન કરી લ્યો મને તે કથા સંપૂર્ણ યાદ છે, તેથી હું આપને તે બધી ઉતરાવીશ. કવિ એ સાંભળી હર્ષિત થયો અને પોતાનો નિત્ય નિયમ કરી પુત્રીના મુખકમળથી આખી કથા લખી; અને પોતાની પુત્રીનું નામ ચિરસ્મરણીય કરવાને માટે તેનું નામ તિલકમંજરી રાખ્યું. આ વૃત્તાંત સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકામાં આપેલું છે.

જો કે પ્રભાવકચરિત્રમાં આ કથા થોડા ફેરફાર સાથે ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ લંબાણના ભયથી તેને હું સ્થાન આપવું ઉચિત ધારતો નથી (આત્માનંદ, પુ. ૧૭. અં. સાથ. પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯.).

તજ્યા છે વ્યાપાર જેમણે) અને નથી રોગ જેમને એવા અને મનુષ્યોને આનંદ આપનાર એવા હે નાભિરાજાના પુત્ર (આદિનાથ) પંડિતોને ઉત્સવ-આનંદ આપ.

આ શ્લોકમાં નાભિરાજાના પુત્રને સૂર્યની સાથે સમાન ભાવ કવિએ બતાવ્યો છે. હજી આગળ એક શ્લોકમા જૈન આગમ-સૂત્રનું વર્ણન કરતાં કવિવર્ય લખે છે કે:—

श्रान्तिछिदं जिनपरागममाश्रयार्थ-
माराममानमलशं तमसगमानाम् ।
धामाग्रीमम् भवसरित् पतिगशेतुमसी-
माराममानमलशं तमसंगमानाम् ॥

અર્થ:—

શ્રમ-થાકને છેદવાવાળું અને સાધુઓના આશ્રય માટે તો સુંદર બગીચા સરખું (ગૃહસ્થો તો બાહ્ય બગિચામા નિરંતર ફરી ઇહ લોક સંબંધી આનંદ ભોગવે છે પરંતુ ત્યાગી સાધુઓ કે જેઓને માટે આ બાગ બગિચા નકામા છે તેમને માટે જૈન આગમો એક સુંદર બગિચા સરખા આનંદદાયક છે. તેમાથી સાધુપણાને યોગ્ય જીવનના મનોહર સૂત્રો રૂપી સુગંધ સ્થળે સ્થળે બહેકી રહેલી-શોભી રહેલી છે.) અને મોટા મોટા આલાવા (પેરીગ્રાફ) ના સ્થાન સરખું અને આ ભવસાગર ઉતરવાને માટે પુલ સરખું અને નાશ કર્યા છે કામ, રોગ, અહંકાર, પાપ, અને અજ્ઞાન જેણે એવા આગમને હે મનુષ્યો તમે નમસ્કાર કરો.

આવી રીતે એક દેવીનું સુંદર વર્ણન કરતા કવિવર્ય લખે છે કે:—

સૂર્યનું પ્રતિસ્પર્ધા અને (સૂર્ય કરતાં પણ રત્નની કાન્તિ વધારે છે એમ કવિવર્યનો આશય છે.) પાણિદાર રત્ન અને કાન્તિવડે અસ્ત કર્યો છે સૂર્યને જેણે એવી નવી તરવાર-ખડગને ધારણ કરતી અને હાથીઓનો શત્રુ-સિંહ તેના ઉપર બેઠેલી અને રણ-યુદ્ધ ક્ષેત્રના શબ્દથી ક્ષય પામેલી-ત્રાસ પામેલી શત્રુની પંક્તિને-સમૂહને નાશ કરતી એવી મહા માનસી દેવી (મનુષ્યોને) ઇચ્છિત આપ.

આવી રીતે કવિએ ચોવીસ ભગવાનની સ્તુતિમાં ૯૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે અને દરેક શ્લોકોમાં નવીન અર્થો અલંકારો અને રસો સ્થળે સ્થળે મુકયા છે. કહે છે કે કવિવરે આ સ્તુતિ ગોચરી-મધુકરી જતા રસ્તામાજ બનાવી હતી. આ ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કવિમા કેવી અસાધારણ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ હશે!

ગુજરાતી મહાકવિ શ્રી વીરવિજયજી

કવિવર્ય શ્રી વીરવિજયજી જૈન સમાજમાં એક મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ મહા કવિથી આબાલવૃદ્ધ ભાગ્યેજ કોઇ અજાણ્યું હશે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂજાઓ, સ્તવનો, ચોખલીયાં, રાસા આદી ગ્રંથો બનાવી પોતાનું નામ અમર કરેલ છે. ગુજરાતી ભાષાની પૂજામાં અસાધારણ ઝમક ભાવો અને જુદા જુદા રસો તેમણે યોજ્યા છે. તેમની પૂજાઓ જૈન દર્શનનો જ્ઞાતા એક બાળક પણ સહેલાઇથી–સરલતાથી ગાઇ શકે છે, સમજી શકે છે. તેમને જૈન સમાજમાં અંતિમ કવિ કહીએ તો પણ કાંઇ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી.

તેમનું જન્મ સ્થળ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. તેઓ જાતે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. પિતાનું નામ જગનેશ્વર અને માતાનું નામ વીજકોરબાઇ હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૨૯ માં વિજયા દશમીને દિન થયો હતો. તેમનું નામ કેશવરામ હતું. તેમને એક બ્હેન હતી. તેમનું નામ ગંગા હતું. કેશવરામનું ૧૮ વર્ષના ઉમરે દેહગામનાં રળીયાત બાઇ સાથે લગ્ન થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તેમના પિતા મરણ પામ્યા. પિતાના મરણ પછી કોઇ કારણસર તેમને તેમની માતા સાથે કજીયો થયો; પોતે રીસાઇ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. માતા તેમને શોધવાને માટે નીકળી પરંતુ પુત્રનો પતો ન લાગ્યો. પુત્રપ્રેમી માતાને બહુ આઘાત લાગ્યો અને પુત્રના શોકથી અંતે મૃત્યુ પામી. માતાનું મરણ અને ભાઇનો વિયોગ આ માઠા સમાચાર સાંભળી તેમની બેન ગંગા પણ મૃત્યુ પામી.

આ બાજુ કેશવરામ ત્યાંથી નીકળી જૈનોના પવિત્ર અને સૌરાષ્ટ્રના શિરતાજ શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં જૈન મુનિશ્રી શુભવિજયજીના સમાગમમાં આવ્યા (ધોલેરા નજીક ભીમનાથ ગામમાં મળ્યા એમ પણ છે.) પાલીતાણે તેમની તબીયત લથડી અને ગુરુકૃપાથી શાંતી વળી તેથી તેમને તે ગુરુ (શ્રી શુભવિજયજી) ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા બેઠી. પછી ગુરુ સાથે ત્યાંથી વિહાર કરી ખંભાત તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં કેશવરામની ઇચ્છા દીક્ષા લેવાની થઇ. તેના ખુબ આગ્રહથી પ્રેરાઇ શ્રી શુભવિજયજીએ વીર સં. ૧૮૪૮ માં ખંભાત પાસેના કોઇ ગામડામાં દીક્ષા આપી. આ વાતની ખબર ખંભાતમાં શ્રાવકને પડી. તેઓ ત્યાં સામા આવ્યા અને ગુરુને બહુ ઠાઠમાઠથી પ્રવેશ કરાવ્યો.

શુભવિજયજીને શિષ્યને ભણાવવાની બહુ કાળજી હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે દીક્ષા આપ્યા પછી તુરતજ ખંભાતમાં પાંચ વરસ સુધી તેમને ભણાવવાને ત્યાં રહ્યા અને શીષ્યને ખુબ કાળજી પૂર્વક ભણાવી પોતાના અમુલ્ય જ્ઞાનનો વારસો શીષ્યને આપ્યો (આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગળના સાધુઓ પોતાના શીષ્યોને પોતાના હાથેજ પઠન પાઠન કરાવતા હતા. અત્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણીજ મંદતા આવી ગઇ છે. જો કે કયાંક કયાંક આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પરંતુ પૂર્વની પ્રવૃત્તિ તો અત્યારે શિથિલ છે એમ કહ્યા સિવાય તો નહી ચાલે.)

ગુરુએ યોગ્યતા જોઇ શ્રીવીરવિજયજીને અમદાવાદમાં પન્યાસપદ—પંડિતપદ આપ્યું. અને ત્યાર પછી એટલે સં. ૧૮૬૭ માં ફાગણ વદી ૨ ના દિવસે વીરવિજયજીના ગુરુ શ્રી શુભ-

વિજયજી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. વીરવિજયજીને ગુરુનો આ વિયોગ બહુ આકરો લાગ્યો. તેમને પોતાના ગુરુપર બહુ પ્રેમ હતો. ગુરુએ તેમને સંસારસાગરમાંથી તાર્યા-બચાવ્યા અને વળી ઉંચી વિદ્યા આપી તેમને ઋણી બનાવ્યા હતા. શીષ્યે ગુરુની ભક્તિ કરી ઋણ પતાવવા કાંઇક પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતપોતાના ગુરુની સ્તુતિ કરતાં "શુભવેલી" માં કહ્યું છે કે (આ શુભવેલી પોતાના ગુરુની હૈયાતીમાં સં. ૧૮૬૦માં લખી હતી-

એ ગુરુના ગુણ જલનિધિ, મુજ મતીએ ન કહાય
ગુણનિધિ જલનિધિ જલ ભર્યો, ગગરીએ ન અપાય.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પોતાના ગુરુના ગુણ ઉપર તેમને કેટલા અનહદ પ્રેમ-ભક્તિ હતા. તેમણે દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એટલે પાંચ વરસ પછી પોતાની કવિત્વ શક્તી ખીલવવા માંડી અને તેના પ્રથમ સુગંધી પુષ્પ તરીકે ગોડી પાર્શ્વનાથના ઢાળીયા સં. ૧૮૫૩ માં બનાવ્યા ત્યાર પછી સં. ૧૮૫૭ માં સુરસુંદરી રાસ અને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર દેવની પાત્રીસ પ્રકારની વાણીના ગુણનું વર્ણન લખ્યું છે.

તેમની ઉપદેશક શક્તિ બહુ આકર્ષક હતી. તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા મનુષ્યોની મેદની એટલી ભેગી થતી કે પોતે જ્યાં હોય ત્યાં ઉપાશ્રય મનુષ્યોથી ચીકાર ભરાયેલો રહેતો. તેઓ જેમ સારા ઉપદેશક હતા તેમ નીડર પણ હતા. તેમણે ઢુંઢકો અને શિથિલ યતીઓનું જોર તોડવા પોતાના ઉપદેશસાગરનો પ્રવાહ વાળ્યો હતો. તે વખતના ઘણા શિથિલ યતીઓ અને ઢુંઢકો તેમના આ સુંદર કાર્યથી બહુ નારાજ રહેતા. તેમણે પંડિતજી વીરવિજયજીને હેરાન કરવામાં કાંઇ મણા નથી રાખી. તેમણે વીરવિજયજીને કોર્ટે પણ ચડાવેલા; પરંતુ આપણો સનાતન સિદ્ધાંત—सत्यमेव जयते પ્રમાણે તેમનો કોઇથી પરાભવ નથી થયો. ન્યાયાધીશો પણ તેમનાં ત્યાગ તપસ્યા ઉચ્ચ ચારિત્ર અને અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિ જોઇ તેમના પર મુગ્ધ થતા અને તેમને માનભેર નમસ્કાર વંદન કરી રજા આપતા.

તેઓને જૈનોનાં પરમપવિત્ર સૂત્રોનું જ્ઞાન બહુ ઉંચું હતું. તેનો પ્રજાને લાભ આપવા સ્થળે સ્થળે સૂત્રોના પાઠો સ્તવનો સઝ્ઝાયો-સ્વાધ્યાય રાસ તથા પૂજામાં મુક્યા છે તેને માટે તેમનો એક દુહો હું ટાંકું છું.

ઉતરાધ્યયને સ્થીતી લગો, અંતર મૂર્ત કહાય;
પન્નવણામા બારતે, શાતા બંધ સંપ્રાય ॥ ૧ ॥
સાત વેદની બંધનું ઠાણ પ્રભુ પુર ધુપ,
મીચ્છત દુર્ગંધ દુર ટળે, પ્રગટે આત્મસ્વરૂપ, ॥ ૨ ॥

(વિવિધ પૂજાસંગ્રહ પૃષ્ટ ૧૬૭)

આ દુહામાં જૈનોના એ સૂત્રો, (ઉતરાધ્યયન અને પન્નવણા) ના ભાગ છે. આવી રીતે ઘણેજ સ્થળે તેમણે સૂત્રોના પાઠ આપ્યા છે.

શ્રી વીરવિજયજીના ગ્રંથો જોવાથી તેમની અસાધારણ વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ વાચકોને ખ્યાલ આપે છે. એમની કૃતિઓ ઘણે સ્થળે બહુ ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. ગમે

તે જૈન મંદિરમા જ્યારે પૂજા ભણાવવી હોય ત્યારે પ્રથમ તેમની પૂજાઓ ભણાવવાનું સૂચવવામા આવે એ જ તે પૂજાઓનું ગૌરવ બતાવવાને બસ છે. તેમની કવિતાઓ બહુ સરસ અને બાળક પણ સહેલાઇથી સમજી શકે તેવી છે. સાથે સાથે કવિએ પોતાનું પાંડિત્ય દેખાડવા કેટલાક સ્થળે ગહન અર્થો પણ મુકયા છે. ભલભલા પંડીત પણ તેનો અર્થ કરતા મસ્તક નમાવ્યા સીવાય નહી રહે. તેમણે જૈન સાહિત્યોદ્યાન પોતાના નીર્મલ આત્મોદ્‌ગાર રૂપી નીર્મલ જલથી-અમૃતથી સીંચી ષડ્ ઋતુના નવનવા વિકસિત પુષ્પોથી સુગંધિત બનાવ્યું છે અને તે સાહિત્યોદ્યાનના મધુકરના સુંદર ગણગણાટનો રણકાર હજી સુધી સુંદર રીતે ગણગણી રહ્યો છે. જૈન ગુજરાતી સાહિત્યના આ મનુનું સ્થાન જૈન ઇતિહાસમાં ધ્રુવના તારાની પેઠે જ્વલંત ભાવે પ્રકાશશે-પ્રકાશી રહેશે.

તેમની અદ્‌ભુત કવિત્વશક્તિના થોડા દાખલા ટાકીશ તો તે અસ્થાને નહી કહેવાય.

રૂડો માસ વસંત ફળી વનરાજીરે,
રાયણને સહકારવાલા કેતકી જાયને માલતીરે,
ભ્રમર કરે ઝંકાર વાલા, કોયલ મદભર ટહુકતીરે,
બેઠી આંબાડાળ વાલા, હંસ યુગલ જળ ઝીલતારે,
વિમળ સરોવરપાળ વાલા, મંદ પવનની લહેરમારે.
માતા, સુપન નિહાળ વાલા,
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૫૩૦

જીવહિંસાના પચ્ચખ્ખાણ, થુલથી કરીયેરે,
દુવિહતિવિહેણં પાઠ, સદા અનુસરિયેરે
વાસિ બોળો વિદલનિશિ ભક્ષ, હિંસા ટાળું રે,
સવા વિશ્વા કેરી જીવ, ધ્યાનિત્ય પાળુરે.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૦૪

બીજું વ્રત ધરી જાુઠ ન બોલું, પણ અતિમારે ડર્યો રે,
વસુરાજા આસન સેં પડીયો, નરકાવાસ જયો રે.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૦૫

શ્રી શુભવિજ્ય સુગુરુ નમી, માતપિતા સમજેહ,
બાળપણુ બતલાવિયો, આગમનિધિ ગુણગેહ
ગુરૂ દીવો ગુરૂ દેવતા, ગુરૂથી લહિયે નાણુ,
નાણુ થકી જગ જાણીયે, મોહનીનાં અહિઠાણ.
... ... વિ. વિ. પૂ. સં. પૃ. ૧૭૪

કરપી ભુંડા સંસારમારે, જેમ કપિલા નાર,
દાન ન દીધું મુનિરાજનેરે શ્રેણીકને દરબાર. ક૦ ૧.
... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૧

મન મંદિર આવોરે, કહું એક વાતલડી,
અજ્ઞાની સંગેરે રમીયો રાતલડી. મન૦ ૧

વ્યાપાર કરે વારે, દેશ વિદેશ ચલે,
પરસેવા હેવારે, કોડી ન એક મળે. મન૦ ૨
... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૨
અખિયન મેં અવિકારા, જીણંદા તેરી અખિયનમેં અવિકારા,
રાગ દ્વેષ પરમાણુ નિપાયા સંસારી સવિકારા. જી૦ .
શાંત રુચિ પરમાણુ નિપાયા, તુજ મુદ્ર મનોહારા. જી૦ ૧
... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૭
વાહન વૈમાન નિવાસ, સંકીર્ણ થયું આકાશ,
કેઇ બોલે કરતા તાડા, સાંકડા ભાઇ પર્વના દહાડા. પ્રભુ૦ ૫
... ... વિ. વિ. પુ સં. પૃ. ૫૬
થયો કમઠ ભરી મેઘ માળી, આવ્યો વિભંગે નિહાળી,
ઉપસર્ગ કર્યા બહુ જાતિ, નિશ્ચલ દીઠી જીન છાતીરે, મન૦ ૫
ગગને જળ ભરી વાદળીયો વરસે ગાજે વીજળીયો,
પ્રભુનાસા ઉપર જળજાવે, ધરણેંદ્ર પ્રિયા સહ આવેરે મન૦ ૬
... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૬૨

શ્રી. વીરવિજયજી કૃત દ્વાદશવ્રત પૂજા પૃ. ૬૨.

મુબઇના દાનવીર શેઠ મોતીશાહે સત્રુંજય ઉપર અઢળક ધન ખર્ચી પોતાના નામની એક ભવ્ય ટુંક[1] (આ ટુક મોતીશાહ શેઠની ટુંક તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે અને સત્રુંજય ઉપરના મોટા મોટા ગણાનાં મંદીરોમાં પણ તેની ગણના થાય છે) બંધાવી ત્યારે અંજન સલાકાની શુભ ક્રિયા શ્રી વીરવિજયજીએ કરી હતી (નવી પ્રતિમા–ભગવાનમાં જે પ્રભુત્વના ગુણોનું આરોપણ કરવાની ક્રિયા તેને જૈનો અંજનસલાકા કહે છે) અને અમદાવાદના શેઠ હઠીસંગ તરફથી દિલ્હી દરવાજા બહારની વાડીમાં ભવ્ય મંદીર બંધાવ્યું ત્યારે પણ તેમણે અંજનસલાકાની શુભ ક્રિયા કરી હતી. (આ બહારની વાડી હઠીસંગની વાડી તરીકે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં બંધાવેલ ભવ્ય મંદીરનાં શિખરનો ઉજ્વલ સુવર્ણ કલશમાં તેના કર્તાનો સુંદર યશ પ્રકાશી રહ્યો છે. આ બન્ને શેઠના નામ અને ભવ્ય કામ અમર કરવા પંડિત શ્રી વીરવિજયજીએ તેના ખલીમા બનાવ્યા છે તે ખલીપા જૈન સમાજમાં અત્યારે પણ બહુ હોંશથી ગવાય છે.

વિ. સં. ૧૯૦૫ અમદાવાદના નગર શેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ સત્રુંજયનો મહાન સંઘ કાઢ્યો હતો અને તેના કવિશ્રી વીરવિજયજી પણ સાથે હતા. કવિશ્રીએ આ સંઘનું વર્ણન બહુ સુંદર બાનીમા રચી તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે. આ મહા કવિએ કદી કોઇનાં ખોટા કવન નથી કર્યાં, તેમ કોઇની ખુશામત સરખી પણ નથી કરી. તેમણે માત્ર પ્રભુભક્તિ, ધાર્મિક કાર્યો અને આગળના મહા પુરુષ સાધુસંતો અને ભૂતપૂર્વ થઇ ગયેલા જૈન રાજાઓ અને રાજર્ષિઓનાં યથાયોગ્ય રીતે સુંદર વર્ણન કર્યા છે. તેમના ગ્રંથોમાં ભક્તિરસ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

---

૧ ટુંકનો ટુંકો અર્થ એટલો થાય છે કે એક જ સ્થાને ઝાઝા મંદીરોનો સમૂહ.

૫ જૈન દાનવીરો

(લેખક-આચાર્યશ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ ભવડશાહ.

આ જૈન દાનવીર ગૃહસ્થ વિક્રમની પ્રથમ સદીમા વિદ્યમાન હતો, અત્યારે તેને શતાબ્દિઓ વહી ગયા છતાં આ બહાદુર નરની કીર્તિ જૈન ઇતિહાસમા જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે. જૈન ઇતિહાસકારો-ગ્રંથકારોની ભાવડનાં યશસ્વી કામોની નોંધે તેના યશને ચિરકાલીન બનાવ્યો છે. શત્રુંજયમાહાત્મ્યના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ધનેશ્વરસૂરિએ પોતાના ગ્રંથમાં તેનાં યશોગાન બહુ લંબાણપૂર્વક કર્યાં છે; અને ત્યાર પછીના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ તે યશસ્વી પુરુષના યશ હર્ષભેર ગાયા છે. જૈન ત્યાગી મુનિવરો કે જેઓએ કદી પણ કોઇનાં ખોટાં કથન નથી કર્યાં, તેઓ પણ જ્યારે એક ગૃહસ્થના આટલી હદે ગુણ ગાય એ જ તેની મહત્તા અને ગૌરવને માટે બસ છે.

ભવડના પિતા ભાવડ મૂળ કાંપિલ્યપુરમાં રહેતા હતા. તેઓ પહેલા તો કોટયાધિપતિ શેઠ હતા અને તેમનું નામ કાંપિલ્યપુરમાં સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. ભાવડ વેપારમાં બહુ સાહસિક ગૃહસ્થ હતો. તે દેશપરદેશમાં વહાણો ભરી ભરી પોતાનો માલ મોકલતો અને બદલામાં ધન લાવતો. એક વખતે તે સાહસિક વેપારીએ પોતાની સઘળી મિલ્કતનો માલ લઇ વહાણો ભરી પરદેશ મોકલ્યાં, પરંતુ તેનું નસીબ વાંકુ હોવાથી રસ્તામાં જ તેનાં વહાણો સમુદ્રદેવને આધીન થયાં. ભવડ જેટલો તવંગર હતો તેટલો જ ગરીબ થઇ ગયો. પરંતુ "ભાગ્યું તોય ભરૂચ" એ હિસાબે તેની ખાનદાની અને તેની પ્રતિષ્ઠા કાંઇ ઓછાં નહોતાં થયાં. પોતે ધીમે ધીમે વેપાર કરવા લાગ્યો અને બાકીનો સમય ધર્મકાર્યમાં કહાડવા લાગ્યો. એક વખતે એક સાધુ તેને ત્યાં "ગૌચરી" આવ્યા અને તેનું ભાગ્ય ચડતું જોઇ મુનિવરે તેને કહ્યું કે-મહાનુભવ કાલે તમારે ત્યાં કોઇ ઘોડી લઇને આવે તો તમે તે ખરીદી લેજો, અને તેનું યોગ્ય લાલનપાલન કરજો. તમારો ભાગ્યરવિ હવે ઉદય થવાની તૈયારીમાં છે. ભાવડ મુનિવર્યનું આ વચન સાંભળી ખુશી થયો અને આ પરોપકારી મુનિશ્રીનો આભાર માન્યો.

બીજે દિવસે તેને ત્યાં એક વેપારી ઘોડી લઇને આવ્યો. ભાવડે મુનિશ્રીનાં વચન પ્રમાણે મોંમાગ્યા દામ આપી તે ખરીદી લીધી. તેણે તેનું યોગ્ય લાલનપાલન કરી મોટી કરી. તેણે એક વછેરાને જન્મ આપ્યો. ભાગ્યનો જાણે કોઇ અદ્વિતીય રવિ હોય તેમ તેની અદ્દભુત કાન્તિ હતી. આ સિવાય સૂર્યના કિરણો સરખા બીજા વછેરાનો તેણે જન્મ આપ્યો. ભાવડે તે બધા વછેરાને ખુબ ખવડાવી પીવડાવી પુષ્ટ કર્યા. જે પહેલું બચ્ચું હતું તે તો એક અશ્વરત્ન હતું. તે સારા રાજવીને ત્યા શોભે તેવું હતું. આ અશ્વરત્નની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાઇ અને ઘણા ઘણા રાજાઓએ તેનાં માગાં કર્યાં; પરંતુ તેણે કોઇને તે આપ્યો નહિ. એ વખતે તપન રાજાએ તે ઘોડાની કીર્તિ સાંભળી અને તેનું માગું કર્યું.

તેણે ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી તે ઘોડો ખરીદી લીધો. ભાવડનું ભાગ્ય હવે બરાબર ઉદયે થવા માંડ્યું. તેણે ઘોડીથી થયેલાં બીજાં બચ્ચાં મહારાજા વિક્રમને ભેટ આપ્યાં. ઉદાર દિલના રાજાએ આના બદલામાં તેને મધુમતિ (મહુઆ) આદિ બાર ગામનો રાજા-સુબો નીમ્યો. ભાવડ ગરીબ મટી પહેલાં કરતાં પણ વધારે સુખી થયો. તેણે મધુમતિમાં ખુબ ઠાઠથી પ્રવેશ કર્યો અને પોતાનાં બાર ગામ સંભાળ્યાં. આગળનાં વાણીયા કેવા બુદ્ધિકુશળ હતા તેનો આ નમુનો છે. જે શેઠીઆ પહેલાં પોતાની કલમના બળથી વહીવટ ચલાવતો હતો તેણે હવે પોતાના બુદ્ધિબળથી રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માંડ્યો. રાજાએ તેને રાજા બનાવ્યો કે તરત જ મારાથી રાજ્ય થશે કે કેમ તેનો વિચાર કર્યા સિવાય એકદમ બાર ગામ સંભાળ્યાં, અને એક સુનિપુણ રાજાની પેઠે પોતાનો રાજ વહીવટ દીપાવ્યો. ભાવડને અહિયાં તેની સ્ત્રી ભાવલાથી એક પુત્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું.[૧] અને તેનું નામ ભવડ (આ ચરિત્રનાયક) પાડ્યું. ભાવડે પોતાના પુત્રને યોગ્ય અવસ્થા થયા પછી યોગ્ય કેળવણી આપી તેનાં ઘોડીના શેઠની પુત્રી સુશિલા સાથે સ્વયંવરથી લગ્ન કર્યા.

થોડા વખત પછી વૃદ્ધ ભાવડ સ્વર્ગે ગયો અને તેના બહાદુર પુત્રે રાજકારભાર સંભાળ્યો. ભાવડે પોતાના પિતાની પેઠે ન્યાય અને નીતિથી પ્રજાનું પાલન કર્યું. તેણે પોતાની પ્રજાના સુખને માટે વાવ, કુવા તળાવ આદિ સગવડો બનાવી પ્રજાના આશિર્વાદ મેળવ્યા.

એક વખતે અચાનક મોગલ સૈન્ય ત્યાં ચઢી આવ્યું.[૨] મોગલ સૈનિકો સાથે ભવડ હાર્યો અને બાદશાહ તેને તથા બીજા ઘણા માણસોને પોતાની સાથે લઇ ગયો. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી મોગલ બાદશાહ તેની સાથે બહુ ઉદારતાથી વર્ત્યો હોય તેમ જણાય છે કારણ કે તે ત્યાં રહીને પણ પોતાના ધર્મની ક્રિયા ખુશીથી કરતો હતો. આને માટે રાસકાર લખે છે કેઃ-

આ રજ દેશે જેમ આપણો ન્યાતિ વસાવિસ્યે વાસ રે
તિહાપિણ ચૈત્ય કરાવિસ્યે, મહારો ધર્મ અભ્યાસરે. ૬

આ. કા. મ. પૃ. ૬૬૧

ભાવડ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં વિહાર કરતા જૈન મુનિઓ આવે છે. (આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ નિસ્પૃહી મુનીશ્વરો ઉપદેશને માટે મ્લેચ્છ દેશમાં પણ ફરતા હશે-હતા)

---

૧ આ પુત્ર કેવો થશે તેને માટે શત્રુંજય રાસના કર્તા કહે છે કે-

સૂરજ સમ અશ્વે કરી, એક ભુવન દીપાવે તેહરો
એહનો સૂત ત્રિનલોકને કરિસ્યે ઉદ્યોત ગુણ ગેહરો.

આનંદકાવ્ય મહોદધિ પૃ. ૬૫૬

૨ આ મોગલ બાદશાહનું નામ નથી આપ્યું પરંતુ શત્રુંજય રાસના કર્તા તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છેઃ-

દુઃખમ કાલના મહાત્મથી મુગલ તણુ બલ જોર રે
સમુદ્રના પુર જેમ સહુ ધરા લેસ્યે પ્રાણ જેમ બહુ ફોર રે

આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩-૪ પૃ. ૬૬

અને શત્રુંજય માહાત્મ્ય ભાવડને સંભળાવે છે. ભાવડ તેમાં શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે પોતાનું નામ સાંભળી આશ્ચર્ય પામે છે અને ઉત્કંઠાસર પૂછે છે કે એ ભાવડ હું કે કોઇ બીજો. મુનિઓ પોતાના જ્ઞાનથી જોઇ તેને કહે છે કે તે ભાવડ તમે જ છો.

પછી ભાવડે તે મુનિઓના કહેવા પ્રમાણે ઘેર જઇ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ત્યાગ અને તપસ્યા એ આપણા આર્યાવર્તનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. તેના બળથી અને તેની શક્તિથી ગમે તેવા જાલિમને પણ નમાવવો સહેલ છે. આપણા પૂર્વના ઋષિમુનિઓએ ત્યાગ અને તપસ્યાના બળથી ઈંદ્રિનાં ઇંદ્રાસન પણ ડોલાવ્યાં છે. તો પછી ભાવડે એક માસના ઉપવાસ કર્યા તે તેને કેમ નિષ્ફળ જાય? તેને દૈવી સહાય મળે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી અને દૈવી સહાય માગી એટલે ચક્રેશ્વરી દેવી ત્યાં સાક્ષાત્ પધાર્યા અને તેને સહાય આપી. ભાવડ દેવીની સહાયતાથી તક્ષશિલાથી આદિનાથ પ્રભુની સુંદર પ્રતિમા લઇ તે સહિત વહાણમાં બેસી મધુમતિ (મહુઆ) આવ્યો.

હવે ભાવડનો ભાગ્યરવિ મધ્યાહ્ન લગભગ આવી પહોંચ્યો. પોતે મહુઆ આવ્યો કે થોડા દિવસ પછી તેનાં પહેલાંનાં માલ ભરીને ગયેલાં વહાણો પણ આવ્યાં. આ બાજુ જ્યારે કીંમતી ભરેલાં વહાણો આવ્યા ત્યારે બીજી બાજુ બાલબ્રહ્મચારી પ્રખર વિદ્વાન આચાર્યવર્ય શ્રી વજસ્વામી ત્યાં પધાર્યો. વહાણ અને આચાર્ય આવ્યાની વધામણી એક સાથે તેની પાસે આવી. તેને વિચાર થયો કે પહેલાં આચાર્ય પાસે જાઉં કે વહાણની ખબર કહાડવા જાઉં? આ સંબંધે ખુદ રાસકાર બહુ સારી રીતે વર્ણન કરે છે તો તેમના શબ્દોમાંજ જણાવું તે વધારે ઉચિત ગણાય.

બીજે દ્વાદશ વરસને, પ્રાન્તે આવ્યા પોત
કહિ આનંદ ઉપજાવિસ્યે, કનકધાતુ ભૃત ઓપ. ૭
તીણે ચિત્ત ડોલાવિઓ તં ચિંતિવસ્યો એમ
પાપકર લક્ષ્મી કિહાં, કિહાં મુનિ પૂજ્ય સુપ્રેમ. ૮

... ...

ચિંતે ભવડ મનમાહિરે, ધરમ તણી કરણી સારીઓ,
બીજો નહિ છે કોઇ રે
પહિલી નમિસ્યું વ્રજમુનિને, સુણુસુ તેહની વાણીરે;
તેહના દરસણથી તે આવસ્યે, લખમી પિણિ ખંચાણીરે ચિં ૨
એહવો ચિંતવી ઉત્તમ નરને, જંગમ તીરથ આવેરે
મહા મહોછવ લોક સંઘાતે, વાંદિસી ભંવડ ભાવેરે. ચિં. ૩

આવી રીતે તે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણી આચાર્યને વંદવા જાય છે અને ત્યારપછી વહાણ ઉતારવા જાય છે.

આચાર્યશ્રીએ તેને શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપ્યો. આચાર્યશ્રીના સચોટ ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી મહાન્ સંઘ કહાડી આચાર્ય સહિત પોતે શત્રુંજય ગયો.

ત્યાં જઇ શત્રુંજય પર્વતને તેણે દુધથી પખાળ્યો-ધોયો અને તે પવિત્ર થયેલા ડુંગર ઉપર પ્રતિમા સહિત ત્યા ગયો. પરંતુ ત્યાનો જુનો દેવ કે જે હિંસક થઇ ગયો હતો તેણે તેને નવી પ્રતિમા બેસાડવા ન દીધી અને ભવડે દિવસે પધરાવેલી પ્રતિમાને નીચે મુકી આવ્યો. જુના દેવે તેને આ પ્રમાણે એક વાર નહિ પરંતુ ઘણી વાર હેરાન કર્યો એટલે તેણે પોતાના ગુરુ આચાર્યવર્યશ્રી વજ્ર સ્વામીને[1] બધી બીના કહી.

વજ્રસ્વામીએ તે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવને સ્થાપ્યો. આને માટે પણ રાસકાર કહે છે કે.—

કેતલેકે અસુરે હો, વ્રત દુષાતમા
અનરથ ઇચ્છાઇ હો, તે અધમાધમા ૧૯
એહસપદ વર્ણું હો, બાલ્ય નૂતનમાં હે
થાપું ઇમચિંત વીરો, ઉધરસ્યે નાહે ૨૦ આ. કા. મ પૃ ૬૬૯

વજ્રસ્વામી મંત્રે હો, સ્થંભ્યા અસુરસહુ
કરિ ન સકે ઉપદ્રવ હો, કરિસ્યે રાવ બહુ ૨૧

... ...

પૂરવયક્ષ બિહંતોરો, નાસી સમુદ્ર તટે
ચંદ્રપ્રભાસક્ષેત્રાતે હો, રહિસ્યે ગુપ્ત વટે ૨૬

આવી રીતે દુષ્ટ દેવને શિક્ષા કરી નવા દેવની સહાયથી નવા ગગનચુંબી ભવ્ય મંદિરમા શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા બેસાડી. આ સમયનું વર્ણન પણ રાસકાર બહુ સુંદર રીતે આપે છે. પરંતુ લંબાણના ભયથી તેને સ્થાન નહિ આપ્યુ. હવે પ્રતિષ્ઠા પુરી થયા પછી ધ્વજા ચડાવવાનો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે ખુબ હર્ષથી સારી પેઠે પૈસાનો વ્યય કરી ભવડ અને તેની સ્રી સુશિલા ધ્વજા ચડાવવા શિખર ઉપર ચડયા અને ત્યા પોતાના આત્માને ધન્ય માનતો નીચે પ્રમાણે ભાવના કરવા લાગ્યો.

અદ્દ્ભુત એહ પૂણ્ય મેં કીધો, વલી કર્મ વસિ પ્રાણી
આર્તરૌદ્ર ધ્યાનાદિક કરીને કલંકિત આતમ પ્રમાણીરે ૬૭૧

આ પ્રમાણે ભાવના કરતા હર્ષના અતિરેકથી ભવડ અને તેની સ્રીનું હૃદય ફાટી ગયું અને ત્યા મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો.

એ સંસાર વાસ મુકીને, શ્રીજીન ધ્યાન સનાથે
કર્મ ખપાવો જો હુ મ્હારા, સિદ્ધિ થાયે મુજ હાથે રે ૧૦
શેઠ શેઠાણી એમ ચિંતવતા આતમ ભાવ વસાવે
નિંકલંક શુભ ધ્યાન ક્ષિણિઇકમા, થાક્યે આતમ ભાવે રે ૧૧

---

૧ આ વજ્રસ્વામી બહુ પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. તેમણે દક્ષિણના તે વખતનો પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ સમ્રાટને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતો. તેમને તેમની માતાએ ત્રણ વર્ષની નાની ઉમ્મરે તેમના પિતા-સાધુને વહેરાવી દીધા હતા એટલે તેમણે બહુ નાની ઉમ્મરે દીક્ષા લીધી હતી.

ઘણા વરસ આ ઉંખુ પાલી અંત સમય શુભ ભાવે
મરી ઉતરાં ચોથે સુર લોકે, બે જણુ સુર સુખ પાવે રે ૧૨

શત્રુંજય ઉપર અઢળક દ્રવ્ય વાપરી જેમ પોતાની દાનવીરતા દેખાડી છે તેમ તે વખતે કવિઓને ભાટચારણોને યાચકોને અને ગરીબોને પુષ્કળ દ્રવ્યથી નવાજી પોતાની દાનવીરતા દેખાડવામાં તેણે કચાશ નથી રાખી.

---

૨ ખેમાદેરાણી.

મહમદ બેગડાના સમયમાં એક ભયંકર દુષ્કાલ સમયે એક વર્ષ સુધી દેશને મફત અન્ન પુરૂં પાડી વાણીયાઓની " શાહ " પદવી કાયમ રાખનાર હડાલાનો ખેમો શેઠ હતો. તેનો સંબંધ નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતમાં પવિત્ર પાવાગઢની તલેટીમાં ચાંપાનેર નગરમાં એક વખતે કેવી જાહોજલાલી હતી તે ઇતિહાસવાચકોથી અજાણ્યું નહિ હોય. મહાન વીજયી મહમદબેગડો[1] ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો માનીતો ઉમરાવ સાદુખાન ચાંપાનેરનો સુબો હતો તથા તે જ વખતે ચાંપાનેરનો નામીચો નગરશેઠ ચાંપશી મહેતો હતો. એક વખતે ચાંપશી શેઠ સમસ્ત મહાજન સાથે રાજ દરબારમાં જતો હતો ત્યારે સાદુલખાનનો રસ્તામાં ભેરો થયો અને પછી બન્ને સાથે સાથે રાજમહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યા. તે વખતે બોલવામાં ચાલાક બંભા ભાટ બેઠો હતો. તેણે ઉભા થઇ સુબા સામે આવી પોતાના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે ઉમરાવનાં કેટલાક સામાન્ય વખાણ કર્યાં અને પછી મહાજનની સન્મુખ ઉભા રહી હાથ જોડી તેમનાં પણ કેટલાંક બીરુદ ગાયાં. તે મહાજનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે—

બરદ કહે દકાલ દોહથ્થ, રાપેં બંધ છોડણ સમરથ.
રાયેં થાપના ચારજરૂપ જીવોજીવદયા પ્રતિભૂપ.
કરણિ કુબેર બરદ બહુધાર વડહથ જગડું અવતરિ
બંભે કહી કીરત અત્ય ધણી તવ તેં શ્રવણે ખાંને સુણી

આવી રીતે કરણીમાં કુબેર સરખા અને જગડુના અવતાર સરખા ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યા. સાદુલખાને આ વિશેષણો બાદશાહને કહી સંભળાવીને કાન ભંભેર્યા કે—જહાંપના આ ભીખારીની જાત તમારૂં ખાઇને વાણીયાને વખાણે છે. કાચા કાનના શાહે સહેજ પણ આડોઅવળો વિચાર કરવાની તસ્દી લીધા સિવાય જ બંભાભાટને પકડી મંગાવવા હુકમ કર્યો, આથી સાદુલખાન ખુશી થયો. પરંતુ ચાંપશી શેઠને ચિંતા થઇ કે " ભૂંડી થઇ-પણ હશે જે થવાનું હતું તે થયું " થોડી વારમા તો ત્યાં ભાટ આવ્યો તેને દેખી પાદશાહે પૂછ્યું કે—તમો મારૂં અન્ન ખાઇ બકાલનાં ખોટા વખાણ કરો છો તે કેમ? બટાકબોલા નીડર

૧ કહેવાય છે કે તે ૧૭૦૦૦ દુર્જરનો ધણી હતો. તેની પાસે ઉત્તમ સવા લાખ ઘોડા, દશ-હજાર હાથી, સીત્તેર ખાન અને બહોંતેર ઉમરાવની સાહ્યબી હતી. બીજા ઘણાએ રાવરાણા તેની તાબેદારી ઉઠાવતા-તેના કદમમાં શીર ઝુકાવતા હતા.

ભાટે ચોકખો ઉત્તર આપ્યો કે-હે પાદશાહ અમે વાણીયાની સ્તુતિ કરીયે છીએ તે ઠીક કરીએ છીએ. અમે તો માત્ર તેમના વડવાના જે બીરૂદો હતા તે ગાઇએ છીએ. કરણીમા કુબેર સરીખા અને દુકાળના દોહથ્થ વિગેરે બીરૂદાવલી તેમના સુવિખ્યાત દાનેશ્વરી વડવા જગડુથી તેમને પ્રાપ્ત થઇ છે. કારણ કે સંવત ૧૩૧૫મા દુકાલ પડયો જે પનરોત્તરા તરીકે હજી પણ પ્રખ્યાત છે, તે વખતે ભદ્રેશ્વરના જગડુશાહે રાવરાણા, રંક, જતી, સતી આદિ ઘણા જીવોને બચાવ્યા હતા. હજી પણ કહેવાય છે કે એવો મોટો દુકાળ હજીસુધી કોઇ પડયો નથી અને જગડુ જેવો દાતા કોઇ જન્મ્યો નથી. આ શબ્દ સાંભળતા પાદશાહને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી અને ક્રોધથી ધુંધવાતી આંખે તે ભાટ સામે જોઇ રહ્યો. બાદશાહે હૃદયમા તે બીનાનો ડાઘ રાખી સભા બરખાસ્ત કરી મહેલનો રસ્તો પકડયો. આ તરફ નગર શેઠે બંભને કહ્યું કે—મોટા સામે વાદ કરવો નહીં તેમા હાર્યા તોય નુકશાની છે અને જીત્યા તોય ગેરલાભ છે.

> કહે શેઠ કીજે નહીં વડા સરીખું વાદ—
> હારે જીતે રાણુ હુઇ વાત વધે વિખવાદ

આથી ભાટ બોલ્યો કે—

> શેઠ પ્રત્યે શુ કવ્ય કહે એવો અમ આચાર,
> બોલું બોલ ન પાલટું જો કોપ્યો કીરતાર;

એટલે—કદી પરમેશ્વર કોપે તો પણ બોલેલ બોલ ઉથ્થાપવાનો નથી.

> કાયર ખડગ ને કૃપણ વચન કાયમકોટ નિધાન
> જ્ઞાની દાન ભટવચન એ ગજદંત સમાન

આ સાભળી શેઠ ચુપ થઇ ગયો. ભાટે વળી કહ્યું કે—

> લોહા રસોઇજીને કવ્યજી આ મોલે નહોઇ મુલ,
> દાતા જ્યમ દેતો થકો ન ગણે પાત્ર કુપાત્ર;
> બોલ્યું ભાટ ન સંસહે મરણ તુયણા માત્ર.

આ સાભળી શેઠે કહ્યું-ફીકર કરશો નહિ. રાજા મુખેથી જે માગશે તે આપીશું. આમ કેટલીક મુદત ગયા પછી એક વરસ નરસુ આવ્યું અને બીલકુલ વરસાદ પડયો નહિં, જેથી અન્ન પાણી વિના લોકો બહુ હેરાન થવા લાગ્યા. પિતા પુત્રને ન જોઇ શકે અને ભાઇ ભાઇને ન જોઇ શકે. આ પ્રમાણે પાદશાહે ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને દુ:ખી થતા જોયા, દુર્બલોના દયાર્દ પોકાર સાંભળ્યા તથા દીવાન પાસેથી દુકાળની હકીકતના વાકેફગાર થઇ બંભ ભાટને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે-તમો વાણીયાની વડાઇના બીરૂદ ગાતા હતા તેનો પ્રકટ દાખલો બેસાડો. જો વાણીયા દરેકને અન્ન આપે તો તેમનું બીરૂદ સાચું, નહીં તો ગાનાર અને ગવરાવનાર બન્ને ગુન્હેગાર છે: ભાટ ત્યાથી ઉઠી શેઠ પાસે આવ્યો અને મહાજન ભેગું કરી તેમની બીરૂદાવળી બોલવા લાગ્યો.[1]

---

૧ મહાજન અસમેં સમો કરે, કરે તે ઉત્તમ કાજ, આગળખુહી વાણીયા, સોમે દીઠા આ ૪૯ લીય દીયે લેયે કરી લાખ કોટ ધન ધીર, વણીક સમો કો અવર નહી ભરણુ ભૂપ મંગર ૫૧

બહુ બીરૂદાવલી કહ્યાં પછી વળી પાછો ભાટ બોલ્યો-તમારાં બીરૂદ માટે બાદશાહ સાથે રોડ થઇ છે. બાદશાહ કહે છે કે કાંતો મહાજન અન્નદાન દઇ પોતાનું બીરૂદ ખરૂં કરી બતાવે અથવા તો તે બીરૂદ છોડી દે.

પછી મહાજનની સલાહ લઇને ભાટ બાદશાહ પાસે ગયો અને એક માસની મુદત માગી જણાવ્યું કે કાંતો મહાજન મહીનામાં અન્નદાન પુરૂં પાડવાના નિશ્ચય ઉપર આવશે અથવા તો પોતાનું બીરૂદ-નુર છોડી દેશે. બાદશાહે તે વાત કબુલ રાખી. હવે શું કરવું તેને માટે સમસ્ત મહાજન ભેગું થયું. (નાના મોટા બધાય મહાજન કહેવાય) મુખ્યમાં નગરશેઠ ચાંપશી મહેતા અને તેમના ભાઇ કરમશી, કલ્યાણ, કમલશી, વેમલશી, તેરશી, પ્રતાપ, પદમશી[1]......માણેકચંદ, લાલજી, લક્ષ્મીચંદ આદી મહાજનસમસ્ત એકઠું થયું. ચાંપશી મહેતાએ કહ્યું કે એક દીવસ હું આપીશ. બીજા ચાર જણે મળી એક દીવસ લીધો. એમ એકંદર સર્વેના દીવસો મેળવતા ચાર મહીના થયા. હવે બાકી રહેલા મહીનાનો ખર્ચ લેવા તે વખતના પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિશાળી પાટણ તરફ તેમની નજર ગઇ અને તેઓ ત્યાં જવા તૈયાર થયા. તેમાં ખુદ નગરશેઠ પોતે જ ખાસ નીકળ્યા અને બીજા પણ સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો નીકળ્યા. પાટણ નજીક તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે પાટણના સમૃદ્ધિશાળી શેઠીઆઓએ ચાંપાનેરના મહાજનનું સારૂં સ્વાગત કર્યું. પાટણના મહાજને બે મહીના માથે લીધા એટલે તેઓ ત્યાંથી વેરાટ ગયા અને ત્યાંથી દસ દીવસ લખી આવ્યા. પાટણ અને વેરાટ વચ્ચે વીસ દીવસ તો નીકળી ગયા. હવે એક મહીનામાંથી માત્ર દસ દીવસ રહ્યા અને તેટલા દીવસમાં તો ચાંપાનેર જઇ પાદશાહને કહેવાનું રહ્યું. જો તેમ ન થાય તો પોતાની નેક અને-બીરૂદ જાય ને ભાટ પણ આપઘાત કરીને મરી જાય. મહાજનને આ ખરેખરી કસોટીનો સમય હતો. તોય મહાજન વેરાટ (ધંધુકા) થી ધોળકે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં હડાળા ગામ આવ્યું. હડાળા નીવાસી ખેમાદેરાણીને ખબર પડી કે ચાંપાનેરનું મહાજન ગામની ભાગોળે થઇને જાય છે. એટલે એ મેલાં લુગડાંવાળો ખેમો શેઠ મહાજનની સામે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી માગણી સ્વીકારો, અને એ પ્રમાણે વિનંતી કરવા લાગ્યો.

મેલાઘેલાં કપડાંવાળા આ વાણીયાની અસંત આજીજી ભરેલી વિનંતી સાંભળી નગરશેઠને વિચાર થયો કે-

મેં તો મન માંહે વીચ્યારે ધન માગે મુઝ સહુ પાસે.

ત્યાર પછી શેઠે કહ્યું કે વીચારીને જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. સારે ખેમાએ કહ્યું કે મારે ઘેર છાસ (ભોજન) પીને જજો. ખેમાની આ વિનંતી સાંભળી ભોજનનું નોતરૂં પાછું ન ઠેલાય એમ વિચારી તેની વિનંતી સ્વીકારી મહાજન તેને ઘેર ગયું. ત્યાં ખેમાએ તેઓને બહુ સારી રીતે ભોજન કરાવ્યું અને તેનું ખરેખરૂં વર્ણન કાવ્યકાર પોતે જ બહુ સારી રીતે આપે છે.

માંડી થાળ અનોપમ લાવે સાકરનો શીરો પીરસાવે
દાંત જોર કાંઇ ન કરાવે ઘેરડાં બુઢાં તેપણ ચાવે. ૯૫

[1] બીજાં નામો ઘણાં છે પરંતુ લંબાણના ભયથી નથી આપ્યાં.

સીયાલામાં ઘણેરા આવે તેના ગુણ કહ્યો ન જાવે.
પાસે પાપડ વડી પીરસવે તે તો કેર કેરી અણાવે. ૯૬
મેલમલીઓ છે હુરમફેરા સર્યો રસ ધૃત ઘણેરા.
સાકર પીરસી અતી ચતુરાઇ પ્રેમે ઘણી કીધી બલાઇ. ૯૭

આવી સારી રીતે મહાજનની ભક્તિ કરી બધાને જાયફળ પાન સોપારી આદી મુખવાસ આપ્યા પછી બધા ડેરે ભેગા થયા. શેઠ પણ ત્યાં આવી બેઠા. એટલે ખેમે વિનયથી પુછ્યું કે મહાજન શા સારૂ બહાર નીકળ્યું છે તે મને કૃપા કરી જણાવો. ત્યારે ચાંપસી શેઠે ટીપના કાગળમા ખેમાનું નામ લખી કાગળ આપ્યો અને અથ થી ઇતી સુધી બધી બીના કહી સંભળાવી. ખેમો ટીપમા પોતાનું નામ જોઇ રાજી થઇ કહેવા લાગ્યો કે સેવકને સંભાર્યો એ બહુ સારૂં કર્યું. આને માટે મારા પિતાને પુછી જવાબ આપું છું. ખેમો પિતાને પુછવા ગયો ત્યારે તે રાજવી સરખા ઉદાર દિલના પિતાએ પુત્રને કહ્યું કે બેટા આવો અણમેલો સમય ફરીફરી નહી આવે. આતો ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે. તારાથી જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લઇ લે.[1] ખેમા, જે મનુષ્ય સમયને જાણે તે જ બહુ ઉદાર નર છે, માટે આ પચીસમા તીર્થંકર સરખા સંઘનું માન તારાથી થાય તેટલું થોડું છે. પિતાનો આવો સચોટ ઉપદેશ સાંભળી ખેમો ઘણો રાજી થયો. જેના પિતા ઉદાર દિલના હોય તેનો પુત્ર પણ તેવો જ હોય તેમાં નવાઇ નથી. બસ થઇ ચુકયું. પિતાની આજ્ઞા મળી ચુકી એમ સમજી ખેમો વાજતે ગાજતે સંઘ પાસે આવ્યો, અને તેમનાં વખાણ કરી પોતે જણાવ્યું કે સંઘે મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. હું સંઘનો બદલો આપવાને સમર્થ નથી પરંતુ મારી એટલી વિનંતી છે કે મારા ૩૬૦ દિવસો સ્વીકારો. મહાજન તો આ સાંભળી દીંગ થઇ ગયું. એક મેલાઘેલાં કપડાંવાળો તેની આટલી બધી ઉદારતા, અને સાથે તેનો વિનય અને ભક્તિ જોઇ કેટલાકને તો એમ લાગ્યું કે આ મોઢાની મીઠાશ લાગે છે. નહિતર આવો પૈસાદાર ગૃહસ્થ આવી સ્થિતિમાં કેમ સંભવી શકે? ત્યાં તો ચાંપશી મહેતો બોલ્યો–ખેમા, પોતાની શક્તિ હોય તેથી ચડયું બોલીયે તો ઠીક નહી, નહીંતર તેની કીંમત નથી રહેતી. માટે જે બોલવું હોય તે વીચારીને બોલો. ત્યારે ખેમો બોલ્યો–શેઠ મેં તો બહુ વિચાર કરીને અને મારી શક્તિથી હજી ઓછું બોલ્યો છું. શ્રીમંતાઇમાં ઉછરેલા અને શ્રીમંતાઇનો મોભો જાળવનાર ચાંપશી મહેતો તો આભો જ બની ગયો અને વિચાર કર્યો કે આની પાસે કંઇક હશે નહીંતર આટલી હીંમત ન બીડે. પછી શેઠે ખેમાને કહ્યું શેઠ તમે તમારાં આ મેલાઘેલા કપડાં ઉતારી નાઇ ધોઇ સારાં કપડાં પહેરો; ત્યારે તે ઉદાર દીલના ખેમે શેઠને વિનયથી કહ્યું કે–શેઠ

---

૧ ખેમા જાણજે જે ઘર બેઠા આવી ગંગા પાહુણીરે,
ખેમા અવશે આચાર, ખેમા ભેદ રાખીયેરે ૧૦૭
ખેમા પચવીસમો તીર્થંકર જીનેશ્વરે ભાખીયોરે,
ખેમા ખરચે નહીં ધન ધર્મ મતકો નર રડેરે. ૧૦૮
ખેમા હેમ ડુંગરી નવનીધ્ય તે સાગરમાં રહીરે,
ખેમા લો સૂરીની રીદ હતી તે ક્યાં ગઇરે. ૧૧૦

અમે વીવા વાર તહેવાર સર્વાંગ ન પાલટુંરે,
નવી જાણું સાલ દુશાલ,......... ૧૧૮
અમે ગામડીયા ગમાર, નગર ના જાણીયેરે,
અમે મેલડીયા હીંગતોલ અમે તો વાણીયારે. ૧૧૯

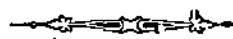
સ્વપ્નેય નહિ ધારેલો ખેમાનો ઉત્તર સાંભળી શેઠ તો વિસ્મય પામી ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ધન્ય છે એની ઉદારતાને અને સત્યને શોભાવે તેવા તેના વિનયને. ચાંપશી મહેતાએ ખેમાને કહ્યું કે શેઠ શ્રીમંત કે દાતા તો તમે છો, અમે તો તમારા નોકર થવાને યોગ્ય છીએ. પછી મહાજન ખેમાને પાલખી[1]–મયાનામાં બેસાડી ચાંપાનેર લાવ્યા. મહાજન તેને પાદશાહ પાસે લઇ ગયું અને જણાવ્યું કે પાદશાહ આ શેઠ ૩૬૦ દીવસે આપશે. પાદશાહ તો આ મેલા ઘેલાં જાડાં કપડાં જોઇ આશ્ચર્ય પામતો તેને પુછવા લાગ્યો કે તમારે ઘેર કેટલાં ગામ છે; ત્યારે ખેમો બોલ્યો–મારે ઘેર બે ગામ છે. પાદશાહે પુછયું–કયાં કયાં બે ગામ છે? ત્યારે તેણે કહ્યું પળી અને પાલી. પલી અને પાલી પાદશાહ આગળ મુકી કહ્યું–આ બે ગામ છે. પળી ભરીને આપું છું અને પાલી ભરીને લઉં છું

તવ ખેમો બોલીયો મહારે છે બે ગામ,
સાહ કહે જો ગામ રે, દોતું કયા કયા નામ. ૧૨૯
મુકે તવ પાલી ગળી મુખ આગલ સુલતાંન,
દેઊ તેલ પલી ભરઇ પાલીયું લેઉં ધાન. ૧૨૭

પાદશાહ આ સાંભળી ઘણો ખુશ થયો અને વિચારવા લાગ્યો કે મારી પ્રજામાં આવા ઉદારચરિત ભડવીર નરો વસે છે માટે મારે પણ ખુશી થવા જેવું છે.

ત્યાર પછી પાદશાહે ખુશી થઇ મહાજનને પણ બીરૂદથી નવાજ્યા અને ત્યારથી એક શાહ વાણીયો અને બીજો શાહ બાદશાહ આ કહેવત બરાબર ચાલતી રહી.

ખરેખર ધન્ય છે ખેમાની ઉદારતાને તેના વિનયને તેની સાદાઇને કે જે પાદશાહ એટલે તે વખતના મનાતા દેવસરખા પુરુષ પાસે જતાં જેણે પોતાની સાદાઇ નમ્રતા ન છોડી. અંતે તેણે એક વરસ સુધી દુષ્કાળમાં પુષ્કળ પેસો ખર્ચી ગુજરાતને ઉગાર્યું અને શાહની પદવી સાચવી. અત્યારે તે રૈયત નથી છતા તેની ઉદારતા ગુજરાતીની સેવા તેનું ગાંભીર્ય સાદાઇ આદી ગુણો તો અત્યારે પણ સૂર્યના પ્રકાશની જેમ ઝળહળી રહ્યા છે. આવા ઉદાર અને દિલાવર દિલના ગૃહસ્થના ગુણને ધન્યવાદ સિવાય આપણાથી શું બીજું આપી શકાય તેમ છે? તે દુષ્કાલનું વર્ષ પુરૂં થયા પછી સર્પવિત્ર તીર્થ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી સ્વર્ગસ્થ થયો. તેવા સાધુપુરુષને આપણા કરોડવાર નમસ્કાર હો. સાથે અત્યારના આ ભારતવર્ષના સંઘમાથી કોઇક ખેમો પાકે એમ ઇચ્છી હું આંગળ વધીશ.

[1] તે વખતના સમયમાં પાલખીમાં બેસવું એ એક મ્હોટું માન ગણવામા આવતું હોય તેમ જણાય છે.

૩ જગડુશાહ (ગુજરાતનો કુબેર)

જે વખતે મહમદ બેગડો ગુજરાતમા રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે ૧૩૧૫ મા એક ભયંકર દુષ્કાળ પડયો હતો. એ દુષ્કાળ એકલા ગુજરાતમા નહોતો પરંતુ કચ્છ, સીંધ, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દરેક દેશોમા તેનું જોર સખત હતું. જેમ ગુજરાતમા ખેમાદેરાણીએ તે વરસમા લોકોને અન્નપાણી પુરા પાડયા હતા તેની રીતેજ સીંધ, કચ્છ, માળવા, પંજાબ, દક્ષિણ આદિ દેશમા જગડુશાહે અન્ન પાણી પુરા પાડવાની ઉદારતા દર્શાવી પોતાના ધનનો સદુપયોગ કર્યો હતો. જગડુશાહ વિક્રમની ૧૪ મી સદીમા વિદ્યમાન હતો. તેનો જન્મ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરમા થયો હતો. તેના પિતાનુ નામ સોલ્હા—સોખા હતું અને માતાનું નામ ખેતી હતું. સોલ્હા પોતે બહુ ગરીબ હતો—એક વખતે અમુક નિમિત્તે તેને ખબર પડી કે તેના ઘરમા ધન દાટેલુ છે એટલે પોતે તે ધન કાઢી લીધુ અને પોતાનો દારિદ્રયડુંગર ભેદી નાખ્યો. ત્યાર પછી થોડા સમયમા ૧૩૧૫ મા ભયંકર દુષ્કાળ પડયો અને તેમા અનેક મનુષ્ય અન્નપાણી વિના મોતને શરણ થતા ગયા. જગડુને આ દેખી દયા આવે એ બનવા જોગ છે. તે વખતે તેણે દરેક દેશના રાજાઓને પોતાની ખાણમા ભરેલુ અન્ન આપ્યુ અને તેમા સિંદના રાજા હમીરને ૧૨૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યું; ઉજ્જયનીના રાજા મદનવર્માને ૧૮૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ; દીલ્હીના બાદશાહ મોજઉદીનને ૨૧૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ; પ્રતાપમીહને ૩૨૦૦૦ મુડા અનાજ આપ્યુ, કંદહારના મહારાજાને ૧૨૦૦૦ મુડા અને પાટણના રાજા વિમલદેવને ૮૦૦૦ મુડા ધાન્ય આપ્યુ. આવી રીતે ૯૯૯૦૦૦-નવલાખ નવાણુ હજાર મુડા ધાન્ય આપ્યુ. તેની ઉદારતા હજી આટલેથી નથી અટકી. તેણે ૧૧૨ સાર્વજનિક દાનશાળા મંડાવી હતી. હરકોઇ આવે અને જમે. એમ કહેવાય છે કે દરરોજ લાખ મનુષ્યો આનો લાભ લેતા હતા. તેણે ૧૮ કરોડ દ્રમ્મ[1] યાચકોને ભેટ આપ્યા હતા. આવી રીતે તે ભયંકર દુષ્કાળમા અનેક મનુષ્યોને કોઇ પણ જાતનો જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય છુટે હાથે દાન આપી તેણે તે વખતના "કુબેર" નુ યોગ્ય પદ મેળવ્યુ હોય તેમા નવાઇ નથી. આવી રીતે તેણે જૈન ધર્મને દીપાવવામા પણ મણા નથી રાખી તેણે ૧૦૮ જૈન મંદિર બધાવ્યા હતા અને પવિત્ર તીર્થાધિરાજ સત્રુંજયના ત્રણ વખત મહાન સંઘ કહાડી યાત્રા કરી હતી. તેણે ભદ્રેશ્વરનું મહાન મંદિર પણ બંધાવ્યુ હતું કે જેની કીર્તિ કલશને શોભાવી રહી છે. અત્યારે તો તે જગડુના ભદ્રેશ્વરનું જુનું નીશાન કે કંઇ પણ રહ્યું નથી હજુ પણ કહેવાય છે કે નીચે ખોદતા કેટલીક જુની હાથીદાતની કારીગરી નીકળે છે. કાળની ગતિ વિષમ છે. બને જગડુ તો જીવતો નથી છતા તેની કીર્તિ જ્વલંતભાવે પ્રકાશી રહી છે. ધન્ય છે જગડુ તને અને તારા દેશને કે જેણે પોતાના ભુગર્ભમાથી તારા જેવા નરરત્નો ઉત્પન્ન કર્યા.

તા. ક. આ લેખ લખાઇ રહ્યા પછી મને જગડુશાહનું એક વધુ સાર્વજનિક ઉપયોગી કાર્ય-જેની નોધ મને કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાંથી મળી છે તે ખાસ ઉપયોગી અને તેના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી, હું અક્ષરશઃ તેનો ઉતારો આપું છુ.

---

[1] તે વખતનુ ચલણી નાણું.

" ગાંઢવીની પાસે કેટલીક નાની નાની ડુંગરીઓ છે. તે કોયલાની ડુંગરીઓ કહેવાય છે. કહે છે કે પાર્વતીને શિવની સાથે કલહ થયો તેથી તેણે કોયલ સ્વરૂપ ધારણ કરી અહીં વાસ કર્યો હતો ત્યારથી એ ડુંગરીઓ કોયલા ડુંગરીઓ નામે ઓળખાતી આવી છે. ડુંગરીઓ નદીના તટ ઉપર જ આવેલી છે. એ ડુંગરી ઉપર હરસદ માતાનું (મહાકાળીનું) દહેરૂં છે; પણ ત્યાં કોઇ રહેતું નથી તેમ કોઇ જતું પણ નથી. હાલમાં એ માતાનું દહેરૂં ડુંગરીની તળેટીમાં આણેલું છે. દહેરૂં ડુંગરી પર હતું ત્યારે જે કોઇ વહાણની દષ્ટિએ તે પડતું તે જરૂર ભાંગતું જ. આખરે કચ્છના એક વેપારી નામે જગડુશાહ જેનાં વહાણ અહીં ભાંગ્યાં હતાં તેણે ઘોર તપ આચરી મહા મહા દેહકષ્ટથી માતાને પ્રસન્ન કર્યાં ને તેમને ડુંગરીની તળેટીમાં ઉતરી આવવા વિનંતી કરી. માતાએ કહ્યું પગલે પગલે એક એક પાડાનું બલિદાન આપે તો ઉતરૂં. જગડુશાહ કબુલ થયો પણ માતા એટલાં ધીમે ધીમે ઉતર્યાં કે તળેટીમાં આવતા પહેલાં જ ભોગ આપવા આણેલા સઘળા પાડાઓ ખપી ગયા. ત્યારે જગડુશાહે પોતાની સ્ત્રીનો, છોકરાંનો ને છેલ્લે પોતાનો ભોગ આપ્યો. જગડુશાહની ભક્તિથી માતા ઘણાં તુષ્ટમાન થયાં ને તેને તથા તેની સ્ત્રી છોકરાંને સજીવન કરી બોલ્યાં 'પુત્ર, વર માગ.' વણિકે વર માગ્યો કે " મારો વંશ અક્ષય રહે " એટલે માતા 'તથાસ્તુ' બોલી અંતર્ધાન થયાં ને ડુંગરીની તળેટીમાં આવી વાસ કીધો. તે વખત પછી ત્યાં આગળ વહાણો ભાંગતાં પણ બંધ થયાં. તળેટીમાં તેનું દહેરૂં જગડુશાહ શેઠે બંધાવ્યું છે." (કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૩૪૫) આ તેના અદભુત આત્મત્યાગથી વાંચકો સમજી શકશે કે તેને દરેક મનુષ્ય ઉપર કેટલો પ્રેમ હતો. તેણે ભેટને માટે બૈરી છોકરાં અને અંતે પોતાનો આત્મા પણ આપ્યો. જૈનો પરોપકારી કાર્યોમાં પણ કેવી રીતે મરી જાણે છે તેનું આ જ્વલંત દષ્ટાંત જગત આગળ ચિર કાલ સુધી રહેશે.

૬ જૈન મંત્રીઓ

(લેખકઃ–આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ વિમલ મંત્રી.

ભીમ બાણાવળીનો મંત્રી વિમલમંત્રી ચુસ્ત જૈન, અને દયાધર્મ પાળનાર શ્રાવક હતો છતાં એક સારા યુદ્ધવિશારદ તરીકે એક સારા મુત્સદી તરીકે એક દાનવીર તરીકે તેની કીર્તિ તેનું નામ અને કામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે.

વિમલનું જન્મસ્થળ પાટણ હતું. તેના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતું. તેના દાદા (વીરના પિતા) ગુજરાતના પ્રથમ રાજા, ગુજરાતના રાજ્યના પ્રથમ સ્થાપક શ્રી વનરાજ ચાવડાના દંડનાયક હતા. "ગુજરાતની રાજ્ય ગાદીના મુળ પુરુષથી માંડી અંતિમ ચકના–સારંગદેવ સુધી જૈનોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સત્તા ભોગવી છે." તેવી રીતે વિમલના દાદા લાહીર પણ વનરાજના દંડનાયક હતા. તેઓ બહુ પ્રતાપી અને મુત્સદી હતા. તેઓ પોરવાડ વંશના હતા કે જેના પૂર્વજો ક્ષત્રિય વંશના હતા. તે વખતે ઘણા રજપુતો જૈનો હતા. એટલે લાહીરના શરીરમા પોતાના પૂર્વજ ક્ષત્રિયોનું લોહી પણ ફરતું હતું. વિમલનો પિતા વીર બહુ ધર્મચુસ્ત હતો અને પોતાની જીંદગીનો ઘણો ખરો વખત તેણે ધર્મકાર્યમાં જ ગાળ્યો હતો.

વિમલ દિવસે દિવસે બીજના ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તેના પિતાએ તેને પાંચ વર્ષની ઉંમરે નિશાળે મુક્યો. વિમલ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના બળે બહુ થોડા વખતમાં જ્ઞાન સંપાદન કરી ભણવાનું[૧] છોડી પોતાને ઘેર બેઠો. હવે પુત્રને યોગ્ય વયનો જાણી ધર્મી પિતાએ પુત્ર ઉપર ઘરનો બધો ભાર મુકી પોતે દીક્ષા લઇ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

તેના પિતા દીક્ષા લઇને ગયા પછી તેની માતાને એમ લાગ્યું કે મારો પુત્ર નાની ઉંમરનો છે અને તેના દુશ્મનો રખેને તેને મારી નાખે એ ભયથી પોતાના પુત્રને લઇને રહેવાને પીયર ગઇ. વિમલ ગામડામાં ગ્રામ્ય અને સાદું જીવન ગાળતો અને ત્યાં તેણે બાણ ફેંકવાની કળામાં સારી પ્રવીણતા મેળવી. તેની આ અદ્દ્ભુત બાણકળા, અને બાહુબળની સર્વત્ર પ્રશંસા થવા લાગી.[૨] અને આ પ્રશંસા સાભળી પાટણના નગરશેઠે લાહીર મંત્રીના પૌત્ર વિમલને પોતાની એકની એક કન્યા આપી.

શીલ લગઇ તૂઠી અંબિકા, ત્રિણિવર દીધા પોતિઇ થકા.
બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રપંચ—૭૨.

---

૧. તે ભણી ઉતર્યો ત્યારનું તેનું રસમય વર્ણન કરતાં કવિવર શ્રી લાવણ્યસમય વિમલની વિદ્યારંભની પ્રશંસા બહુ સારી રીતે કરે છે. લંબાણ માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ઠ–૧૨૨.

૨. આને માટે કવિ લાણ્યસમય વદે છે કે તેને અંબા માતાની કૃપા હતી. અને માતાએ તેને ત્રણ વરદાન આપ્યાં હતાં. તેને માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ઠ ૧૩૧.

નવ નવ રૂપ નિરતિઇ નિર્મલા, ત્રીજી અદ્ભુત અક્ષર કલા.
વર દેઇ દેવી સંચરી, વિમલ વધાવિઉ વિદ્યાધરી—૭૩.

વિમલનું મોસાળ બહુ ગરીબ હતું એટલે તેનાથી વિમલને પરણાવવાનું ખર્ચ થઇ શકે તેમ નહોતું. વિમલની માતાએ પણ કહ્યું કે પૈસા સિવાય હું વિમલના લગ્ન નહિ કરૂં. કારણ કે તેના દાદા લાહીર મંત્રી હતા માટે તેમના કુટુંબને છાજે તેમ તેના લગ્ન થવા જોઇએ. આમ રકઝક કરતા એક વખતે વિમલને ખેતરમાથી ખોદતા પુષ્કળ ધન મળ્યુ.[1] અને તે પૈસાથી તેના કુટુંબને છાજે તેવી સારી રીતે લગ્ન કરવામા આવ્યાં. વિમલ હવે પાટણ રહેવા આવ્યો અને ત્યા પોતાની અદ્ભુત બાણકળાનો પરિચય એક વખતે ગુર્જરેશ ભીમને કરાવ્યો.[2] ભીમે તેની બાણકળાથી ખુશી થઇ તેને મોટા સેનાધિપતિ નીમ્યો. વિમલ પોતાની ચતુરાઇથી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો અને ઠેઠ ગુર્જરેશનો મહામંત્રી પણ થયો.

વિમલની મંત્રી તરીકેની કારકીર્દી બહુ પ્રશસ્ય હતી. તે વખતના ગુજરાતના બધા ખંડીઆ રાજાઓ અને મડલીકો તેનાથી બીતા હતા. તે વખતનો મરૂ ધરાધીશ ભોજને પણ તેણે હરાવ્યો હતો તથા ઠઠ્ઠાનો રાજા બંમણી-પંડીઆને પણ તેણે હરાવ્યો હતો. આ સિવાય બીજી મુખ્ય લડાઇ ક્યાય થઇ નથી લાગતી. પરંતુ વિમલપ્રબંધકાર કહે છે કે પૂર્વના રોમનગરના બાર સુલતાનોને તેણે હરાવ્યા હતા. આને માટે અત્યારે તો વિશેષ પુરાવો મળવો મુશ્કેલ છે બલ્કે નથી. છતા રા. મણીલાલ વ્યાસ આ સંબંધી કાઇક સમાધાન કરે છે તે આ પ્રમાણે છે. સંવત '૧૦૮૦ માં શહાબુદ્દીન ગોરીએ ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી અને તેણે ગુજરાત જીત્યુ. ગુર્જરેશ હાર્યો નાઠો અને કંથકોટના કિલ્લામા ભરાયો હતો. પછી સુલતાનનું વિજયી સૈન્ય પાછું જતું હતું તે વખતે વિમલે ત્યાં જઇ લાગ સાધી તેના પઠાવતો ઉપર જીત મેળવી હોય અને જૈન સાધુઓએ પઠાવતોને *સુરત્રાણ નામથી ઓળખાવ્યા હોય તે હકીકત સંભવે છે.* (*રા. વ્યાસનું આ સમાધાન* કંઇક અંશે ઠીક છે પરતુ હજી વિશેષ માહીતીની જરૂર તો છે જ.) આ સિવાય વિમલે કઇ કઇ લડાઇ કરી તેનો કોઇ ખાસ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ જે હકીકત મળે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે " વિમલ એક બહાદુર યોદ્ધો હતો, પાકો મુત્સદી હતો તો' તેણે

---

૧. કવિ કહે છે કે આ ધન મળ્યુ તે પણ માતાના પ્રતાપથી જ.
જુઓ વિમલપ્રબંધ. પૃ. ૧૮૩.

૨. ઇમ કરતા જુ તુમનિ કોડ, બાણુ તણા દેખાડું મોડ'
બાલ સુઆરી કરૂ સાથરૂ, પેટી પાન અઠોત્તર ધરઉ—૨૨
કુહુ તેતા વીંધૂ મનરંગિ, બાણુ ન લાગિ બાલક અંગિ
જુ અધિકું ઊછઉં વીંધાઇ, તુ માયૂં અહ્મારૂં જાઇ'—૨૩
કલા દિખાડું અવર પ્રકારિ, વિશેષઉં વિશેવઇ નારી.
ઝમકઇ વેધી જાઇ ઝાલિ, ધંપણુ પસર ન લાગિ ગાલિ—૨૪'
અર્થ સમજાય તેમ છે.

પોતાના શકંભરી (અજમેર) મરૂસ્થલી ('મારવાડ') મેદપાટ (મેવાડ) જ્વાલાપુર વિગેરે સો રાજાને જીતીને **भूपालशतसेवितः** થયો હશે. ગુર્જરેશે પણ અંતે પોતાની ભુલ સ્વીકારી. અને તેને મનાવવા ખાતર છત્રચામર[१] મોકલાવ્યાં. પોતાની ભુલનો રાજાએ પશ્ચાતાપ કર્યો અને વિમલે પણ પોતાના રાજાની ભેટ સહર્ષ સ્વીકારી.

વિમલની કીર્તિ હવેથી એક રાજવી તરીકે પ્રસરી અને તે **चंद्रावइश** અને ચંદ્રાવતીશ આદિ બીરૂદોથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

આવી રીતે વિમલ ચંદ્રાવતીમાં રહી રાજ્ય કરી રહ્યો હતો તેવામાં ત્યાં શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ પધાર્યા. તેમણે ચંદ્રાવતીશને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો અને તેના આગ્રહથી તે ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. સૂરીશ્વરના નિરંતર ઉપદેશથી વિમલને ધર્મ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા બેઠી. ગુરુએ પણ તે શ્રદ્ધાનો બરાબર યોગ જોઇ લાભ લીધો અને વિમલને કહ્યું કે અત્યાર સુધીની આખી જીંદગી અર્થ અને કામમાં ગાળી છે. માટે હવે કાંઇક ધર્મકાર્ય કરો, પરલોકને માટે કાંઇક ભાથું બાંધો. વિમલને પણ તે ગળે ઉતર્યું. જીંદગીનાં કામો તેને સાંભર્યાં. તેણે કહ્યું, ગુરુદેવ આપ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છું. ગુરુએ કહ્યું આબુ ઉપર આપણું એકે મંદિર નથી માટે ત્યાં મંદિર બંધાવો. વિમલે તે વાત ખુશીથી સ્વીકારી અને તે દ્વારા પોતાના પાપને ધોઇ નાખી–નિર્મળ થવા પ્રયત્ન આદર્યો.

વિમલે આબુ ઉપર જઇ યોગ્ય જગા જોઇ અને તેના પુજારીઓની પાસે જમીનની માગણી કરી, પરંતુ તેમાં કંઇ શક્યો નહિ. પછી તેણે પોતાની સત્તાના બળે જમીન લીધી, પરંતુ પુજારીઓને ખૂબ સમજાવી પુજારીઓના કહેવા પ્રમાણે ન્યાયસર પોતાને જેટલી જમીન જોઇતી હતી તેટલી જમીન સુવર્ણ ટંકાથી પુરી વેચાતી લઇ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું. વિમલે તે મંદિરમાં અઢળક દ્રવ્ય વાપરી ઉત્તમ શિલ્પકળાના નમુનારૂપ ભવ્ય, મનોહર, વિશાળ, જિનચૈત્ય બંધાવ્યું. વિમલ ભલે અત્યારે જોતો નથી પરંતુ તેના નિર્મળ આત્મા સમું આ મંદિર તેની કીર્તિને હજી પણ જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે. તે મંદિરનાં ગગનચુંબિ શિખરો ઉપરની ધ્વજાઓ હજી પણ વિમલના યશઃપ્રવાહના ઝંકાર ફડફડાટ દ્વારા, જગતને સુણાવી રહેલ છે. અત્યારે વિમલનાં મંદિર જગપ્રસિદ્ધ છે. તેની ઉત્તમ શિલ્પકળાનો નમુનો ભારતવર્ષમાં બીજે મળવો અલભ્ય છે બલ્કે નહિ મળે. તે મંદિરમા બેસાડવા માટે તેણે અઢાર ભાર પિત્તળની આદિનાથ પ્રભુની (જૈનોના પ્રથમ તિર્થંકર-દેવ) પ્રતિમા કરાવી, અને સં. ૧૦૮૮ માં પોતાના પરમ ગુરુ શ્રી ધર્મઘોષ સૂરી પાસે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યારે આબુ ઉપર મંદિર પૂર્ણ થયું અને પ્રભુને પધરાવી પ્રતિષ્ઠા–સ્થાપન કરાવી તે વખતે તેણે ભાટ ચારણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું હતું. આ દાનનું મનોહર વર્ણન કવિ લાવણ્યસમય બહુ લંબાણથી આપે છે. પરંતુ તે જ ભયે એ અહીં નથી આપ્યું.

આવી રીતે જે નગરમાં પોતે રહેતો હતો તેમાં પણ તેણે ઘણો ભવ્ય અને ગગન-

---

१ કથાકોષ અને પ્રબંધસંગ્રહમાં લખ્યું છે કે **विमलपत्तनेशभीमेन छत्रचामरादि दत्वा नृपतिः कृतः विमलः** જુઓ વિમલપ્રબંધ પૃષ્ઠ ૬૭.

ચુંખી જિન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં. તે વખતે ચંદ્રાવતી[1] જૈનપુરી તરીકે પણ ઓળખાતી હતી આવી રીતે વિમલમંત્રીએ જેમ પોતાની પૂર્વ જીંદગી અર્થ અને કામમાં વાપરી, રાજાના મંત્રી તરીકે, એક યોદ્ધા તરીકે અને અંતે એક રાજા તરીકે જેમ પોતાની કીર્તિ તેણે મેળવી તેમ એક ધર્મી પુરુષ, દાનેશ્વરી પુરુષ, અને ગુજરાતને શોભાવનાર તરીકે પણ તેની કીર્તિ અખંડ રહેશે. અંતમાં આપણે તેની કીર્તિનું કવિવર શ્રી લાવણ્યસમયનું બનાવેલું એકાદ કવિત જોઇએ તો તે અસ્થાને નહિ કહેવાય.

> आम कित्ति किहां लगइ, जोइ उत्तर अणु उत्तर,
> जाम कित्ति किहां लगइ, पुव्यि नही निरति निरंतर,
> आम कित्ति किहां लगइ, पेक्खि पश्चम समुद्र पर.
> आम कित्ति किहां लगइ, देषि दक्षण दिगि अंतर,
> पायालि कित्ति पनंग करइ, उंची इंद्र सभा लगइ.
> लावण्यसमय कहि विमल तूह, कित्ति त्रिभोवनि झगमगइ,

જુઓ વિમલ પ્રબંધ પૃષ્ટ ૩૬૨, ૭૮

આ અર્થ સુગમ હોવાથી આપેલ નથી.

આવી રીતે વિમલની કીર્તિ ગુર્જરેશના મહામંત્રી તરીકે, એક સેનાધિપતિ તરીકે- ચંદ્રાવતીશ-રાજા તરીકે, જગપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક વ્યાપારી તરીકે વિમલની કીર્તિ નથી પ્રસરી, છતાં પણ એક ગુજરાતી પંચાંગમાં વિમલમંત્રીને મંત્રીશ્વર તરીકે નહિ ઓળખાવતાં વેપારી તરીકે ઓળખાવવાની બાળચેષ્ટા થઇ હતી. આ ઉપરથી સુજ્ઞ વાંચકો જોઇ શકશે કે વિમલની કીર્તિ મંત્રી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે, અને વેપારી તરીકે કેટલી પ્રસરી છે? તે વખતના બધા કવિઓ અને લેખકો જ્યારે વિમલને મંત્રી તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે એક કોઇ વિમલને વેપારી તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરી ન્યાય (!) નું દર્શન કરાવી રહ્યા છે તે કેટલું યોગ્ય છે.

આ જગપ્રસિદ્ધ આબુ ઉપરનાં મંદિર બંધાવ્યા પછી વિમલનો આત્મા આ ભૂલોક છોડી સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

૨ મહામંત્રી વસ્તુપાલ.

ગુજરાતના મહારાણા વીરધવળના મહામંત્રી શ્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં નામ અને કામથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. તે બંન્ને મંત્રીઓની કીર્તિનો રણકાર હજી સુધી ભેરીની પેઠે મધુર અને આનંદદાયક રીતે વાગી રહેલ છે.

---

૧ કાળચક્રના ક્રમાનુસાર કોઇ પણ વસ્તુ અમર નથી. અત્યારે કળીયુગના પરિબળે મોટા મોટાં નગરોનાં ખંડિએર થઇ ગયાં છે. અરે તેના અસ્તિત્વની નીશાની સરખી પણ હાથ નથી આવતી. તેવી રીતે, વિમલની એ રાજ્યધાની ચંદ્રાવતી પણ મુસલમાન રાજાઓની ક્રૂરતાનો ભોગ થઇ પડી લાગે છે. અત્યારે ત્યાં પુરાતની નિશાની પણ નથી રહી.

તેમનું જન્મ સ્થળ.

આ બંન્ને ભાઇઓનું જન્મસ્થળ સુંટાલક નગર હતું અને તેમના પિતા પ્રાગવાટ (પોરવાડ) વંશીય નામે અશ્વરાજ મંત્રી અને માતા સાભુરાજ મંત્રીની પુત્રી કુમારદેવી હતું. કુમારદેવીને ત્રણ પુત્રો હતા—નામે મલદેવ[૧], વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને ઝલ્હમાં આદિ સાત બહેનો હતી. અશ્વરાજ મહારાણા વીરધવલની આજ્ઞાથી સુંટાલક નગરના મંત્રી તરીકે ત્યાંજ રહેતો હતો. તેણે પોતાના પુત્રોને સારી રીતે વિધિ અભ્યાસ કરાવી પોતાનું સ્થાન સાચવે તેવી ઉત્તમ કેળવણી આપી હતી. આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી વસ્તુપાળનાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખી લીલાવતી નામે સ્ત્રી સાથે લગ્ન થયાં હતાં અને તેજપાળનાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી સરખી અનોપમા દેવી સાથે લગ્ન થયાં હતાં. થોડા વખત પછી અશ્વરાજ મંત્રીનું મરણ થયું એટલે માતાના આગ્રહથી ત્યાંથી નીકળી માંડલમાં આવી વાસ કર્યો. ત્યાં તેઓ પોતાના દિવસો આનંદમાં ગાળતા હતા. એક વખતે તેઓ માતાની સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. બધે સ્થાને યાત્રા કરી પાછા વળતાં ધ્વલક્કપુર (ધોલકા) માં રાજ્ય પુરોહિત સોમેશ્વર ભટ્ટ સાથે તેમને મૈત્રી થઇ અને તેમના આગ્રહથી તેઓ ધોલકામાં રહ્યાં.

તે વખતે ગુજરાતના રાણા વીરધવલને એક સારા મંત્રીની જરૂર હતી. તેને સામાન્ય રીતે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે તે પદવીને યોગ્ય વસ્તુપાળ અને તેજપાળ છે (વસ્તુપાળ ચરિત્રકાર કહે છે કે તેમને સ્વપ્નામાં કોઇ દેવ આવી કહી ગયો હતો.) બીજે દીવસે ખાનગીમાં રાજાએ પુરોહિતને પુછયું અને તેમાં તેણે ખાસ સમંતિ પૂર્વક કહ્યું કે તેમનાથી આપણા રાજ્યની આબાદી થશે. કારણ કે એ સમયે ગુજરાતના ઘણાખરા રાજાઓના મંત્રીઓ વાણીયા જ હતા. માટે તેમને તે પદવી ખાસ આપવી રાજાએ તે વખતે વસ્તુપાળ તેજપાળને બોલાવી મંત્રીપદ સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો. વસ્તુપાળે એક સરત પૂર્વક[૨] મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું.

વસ્તુપાલ હવે એક સામાન્ય મનુષ્ય મટી ગુજરાતનો મોહાન મંત્રી થયો. તેનું જીવન (૧) પ્રધાન તરીકે (૨) મહાન યોદ્ધા તરીકે (૩) પરદુઃખભંજન તરીકે (૪) કવિ તરીકે અને કવિના આશ્રયદાતા તરીકે અને (૫) ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે. હવે આપણે ટુંકાણમાં તેના જીવનની કારકીર્દિ જોઇશું.

પ્રધાન તરીકે.

આપણે પ્રથમ તેની પ્રધાન તરીકેની કારકીર્દિ જોઇએ. વસ્તુપાળચરિત્રકાર ટુંકમાં તેનું બહુ સારૂં બ્યાન આપે છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

---

૧ મલદેવ વસ્તુપાલનો મોટો ભાઇ છે. છતાં તેના જીવન સાથે અહીં સંબંધ નહિ હોવાથી માત્ર નામથી જ ઓળખાણ કરાવી છે.

૨ કે જ્યારે કોઇ ચાડીયો પુરુષ આપને અમારી વિરુદ્ધ ખોટું ભરમાવી જાય અને આપને કોપ આવે ત્યારે તમારે અમારૂં અત્યારે જેટલું દ્રવ્ય છે તે અને કુટુંબ સહિત રજા આપવી.

વસ્તુપાલે મંત્રીપદ લીધા પછી આખો. રાજ્યકારભાર પોતાના કબજે કરી તેની બરાબર વ્યવસ્થા કરી. કારણ કે " પોતાના પગ નીચે બળતું પ્રથમ જોવું એ સજ્જન પુરુષનું કામ છે. " તેણે રાજ્યવ્યવસ્થા બરોબર કર્યા પછી પોતાની પ્રજાના ખાનગી સુખ દુઃખ નીહાળી તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેણે ગુજરાતની પ્રજાને ફરીથી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ આદિ રાજવીઓની યાદી કરાવી. તેણે સંત પુરુષોને માન અને ખલ પુરુષોને દંડ આપી રાજ્ય નિષ્કંટક બનાવ્યું. જુના મંત્રીના વખતના કેટલાએક નોકરો પાખંડ અને લાચીયા થઇ ગયા હતા. તેમની પાસેથી લાંચથી એકઠું કરેલું બધુ ધન પાછું કઢાવી તે ધનથી તેણે સૈન્યમા ભરતી કરી; અને જુના પૂજ્ય પુરુષનું પૂજન કરતા, વૃદ્ધોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે માન આપી રાજ્ય ગુરુશ્રી સોમેશ્વર દેવને પ્રસન્ન રાખતા, ગુણવંત જનોને બહુ માન આપતા, ધાર્મિક જનોને વધાવતા, પ્રવીણ જનોને અગ્રેસર કરતા અને દુષ્ટ જનોને ભય બતાવતા. રાજ હંસની પેઠે રાજાના ' માનસ " સરોવરમાં રમતાં યથાયોગ્ય રાજ્યવ્યવહાર કરતા અને દુર્જનોની તપાસ રાખતા. " સુમિત્રા " ને આનંદ આપનાર લક્ષ્મણની સાથે જેમ રામચંદ્રે સ્વકાર્યની 'સિદ્ધિ કરી તેમ પોતાના અનુજ બંધુ તેજપાલની સાથે વસ્તુપાલે પણ સ્વકાર્ય (મંત્રીપદ) ની સિદ્ધિ કરી. " તેના મનમાં એમજ હતું કે સજ્જનોનો સત્કાર કરવો અને દુર્જનોનો દંડ કરવો. ધન અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી અને સર્વે લોકો ઉપર ઉપકાર કરવો એ રાજ્ય શાસનનો નિયમ છે." આ પ્રમાણે બીચારી પ્રજાને પીડનારા દુષ્ટ લક્ષ્મીથી મદોન્મત્ત બનેલા એવા અનેક પુરુષોનો મદ ઉતારી તેમને આમ્રવૃક્ષની પેઠે નમ્ર બનાવ્યા. આવી રીતે તે પ્રજાને સંતોષ પમાડવામા કુશલ હતો તેમ પાકો મુત્સદ્દી પણ હતો. તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

એક વખતે દીલ્હીના બાદશાહ મોજુદીનની માતા મક્કે હજ કરવા પોતાના રાજ્યમા થઇને ખાનગી રીતે જતી હતી અને તેની ખબર મંત્રીને પડી એટલે તેણે તરતજ પોતાના ચરપુરુષો પાસે લુંટાવી. આમ હેરાન થઈ માટે રાજમાતા ફરીયાદ લઇને વસ્તુપાલ પાસે ગઇ. મંત્રીએ જાણે કાંઇ બન્યુંજ નહોય તેમ ડાવકાઇ રાખી તેની બધી બીના સાભળી લઇ તેને આશ્વાસન આપી પોતાને ત્યાં ઉતારો કરાવી લુંટનાર મનુષ્યોને પાસે બોલાવી ધધડાવી બધો માલ પાછો અપાવ્યો અને પછી પોતે પણ તેની સાથે ઠેઠ મક્કા યાત્રા કરવા ગયો અને ત્યાં જઇ કીંમતી મુક્તાફલનું એક તોરણ ચડાવ્યું. પછી તે રાજ્યમાતા સાથેજ પાછો આવ્યો અને તેમના આગ્રહથી ઠેઠ દીલ્લી ગયો. પછી જ્યારે રાજ્યમાતાના મુખથી બધા સમાચાર બાદશાહે સાભળ્યા ત્યારે તે બહુ ખુશી થયો અને વસ્તુપાલને એક ઉદાર અને પરોપકારી નર જાણી માન આપ્યું અને વસ્તુપાલ સાથે મૈત્રી બાધી. આવી રીતે એક વીરોધી મુસલમાન બાદશાહ સાથે એક રાજાના મંત્રી તરીકે મૈત્રી બાધી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવ્યું. 'ટુંકાણમા એટલુંજ કે તેની મંત્રી તરીકેની કારકીર્દિ બહુ ઉત્તમ હતી. હવે આપણે તેનું યોદ્ધા તરીકેનું જીવન જોઇએ.

યોદ્ધા તરીકેનું જીવન

તે વખતના સૌરાષ્ટ્રના મદોન્મત્ત રાજવી સાંગણ અને ચામુંડકે જેઓ વીરધવળના સાળા થતા હતા તે બન્ને જણાએ એક સંપ કરી ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞા સ્વીકારવાની નાપાડી. વીર-

ધવલે સલાહને માટે ઘણાં કહેણુ મોકલ્યાં. અંતે પોતાની સ્ત્રી સાંગણની બ્હેન જયલતાને પણ તેને સમજાવવા મોકલી. પરંતુ મદોન્મત્ત રાજવીએ તેનું માન્યું નહી અને ગુર્જરેશ્વરની પત્ની (પોતાની બ્હેન)નું અપમાન કર્યું. આનો બદલો લેવા વસ્તુપાલ મહારાણા વીરધવલ સહિત ત્યાં ગયો અને બહાદુરીથી લડી તે બન્ને ભાઇને માર્યા અને તેમના પુત્રોને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરને ડંકો વગડાવ્યો. આવી રીતે ભદ્રેશ્વર (કચ્છ) ના મહારાણા ભીમસિંહે ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો હતો વીરધવલે તેની પાસે ખંડણી માગી પરંતુ તેણે તે આપવાની ના પાડી તેનું મુખ્ય કારણ તો એમ હતું કે માળવાના રાજાના ત્રણ કુંવરો ત્યાંથી રીસાઇને પહેલાં ગુર્જરેશ્વર પાસે ગયા હતા અને ત્યાં નોકરીની માગણી કરી અને પગારમાં એક લાખ દ્રમ્મ માગ્યા. ગુર્જરેશ્વરે તેની ના પાડી જો કે ખરી રીતે આ ત્રણે ભાઇઓને રાખી લીધા હોત તો રાજ્ય દષ્ટિએ લાભ હતો, કારણ કે એ ત્રણે ભાઈ બહુ યુદ્ધકુશલ અને બલિષ્ટ હતા.

પછી ત્રણે ભાઇ ત્યાંથી નિરાશ થઇ ભદ્રેશ્વરમાં ગયા અને ત્યાંના ભીમસિંહે તેમને રાખી લીધા. એ ત્રણે ભાઇની યુદ્ધકુશલતા અને બહાદુરીના બલથી ભીમસિંહને ગર્વ ચડયો અને તેથીજ ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞાનો તેણે અનાદર કર્યો હતો. ગુર્જરેશ્વર પોતે ત્યા યુદ્ધ કરવા ગયો પરંતુ સૈન્ય થાકેલું હોવાથી પ્રથમ હાર ખાવી પડી. ત્યાં તો વસ્તુપાલ બીજી બાજુથી સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી ચડયો. વસ્તુપાલના યુદ્ધકૌશલ્યની અત્યારે ખરેખરી કસોટી હતી. ગુર્જરેશ્વર હતાશ થયો હતો. શત્રુ એ ત્રણે ભાઇઓના બળથી બહુ જોશમાં હતો અને વળી પેલા પણ શત્રુનાજ દેશમાં હતા. વસ્તુપાલે કપટથી સૈન્યને ચારે બાજુ વ્હેંચી નાંખી થોડા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ આદર્યું. જ્યાં શત્રુ બરાબર મધ્યમાં આવ્યો કે તેની ચારે બાજુથી સૈન્યે મારો ચલાવ્યો. આ ચારે બાજુના મારે ભીમસિંહના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડયું. અંતે ભીમસિંહ હાર્યો, મરાયો અને ગુર્જરેશ્વરનો વિજય થયો. તેના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી ગુર્જરેશ્વરની આણ પ્રવર્તાવી ત્યાંથી વિજયલક્ષ્મી સહિત પાછો રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

હજી તો યુદ્ધમાંથી હમણાંજ વસ્તુપાલ આવ્યો ત્યા તો ખબર સાંભળી કે ગોધરાના રાજા ઘુઘરે ગુર્જરેશ્વરની ધુંસરી ફેંકી દઇ સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાને ત્રાસ આપવા માંડયો છે. ગુર્જરેશ્વરે નીતિ પ્રમાણે દૂતદ્વારા ખબર આપી પરંતુ તે મદોન્મત્ત બનેલા રાજવીએ કાંઇ માન્યું નહિ અને સાથે પોતાના દૂતદ્વારા કાજળ કાચળી અને સાડી ગુર્જરેશ્વરને માટે ભેટ મોકલી અને સાથે પત્ર લખી ગુર્જરેશ્વરનું આખી ગુજરાતનું સખ્ત અપમાન કર્યું. ગુર્જરેશ્વર આ જોઇ ચકિત થયો. તેની આંખમાથી અંગારા ઝરવા માંડયા. તેણે પોતાની લાલચોળ આંખો સભામાં ફેરવી કે કોઇ વીર પુરુષ ઉઠે; પરંતુ તેની સભામાંથી તે મદોન્મત્ત બનેલા રાજવી સામે જવાની કોઇની હીંમત ન ચાલી ઘુઘરની હાક આખા ગુજરાતમાં બહુ સખ્ત હતી. તેણે ફરી વાર સભામા જોયું પરંતુ કોઇ ન ઉઠયું. અંતે તેની નજર મંત્રી પર ઠરી. વસ્તુપાળ સમજી ગયો. તે બીડું ઝડપવા ઉઠયો અને તેણે હાકલ મારી. તેનામાં હજી પણ પોતાના પૂર્વજો (ક્ષત્રિઓ) નું લોહી ઉછળી રહ્યું હતું. તેની હાકલથી સભા ગાજી ઉઠી. પોતે બીડું સ્વીકારવાની હા પાડી. ત્યાં તો તેના નાનાભાઇ તેજપાલે તે

બીડું પોતાના ભાઇ પાસેથી ઝુંટવી લઇ પોતે તેનો સ્વીકાર કર્યો. આખી સભાએ, ખુદ ગુર્જ-રેશ્વરે તેને ધન્યવાદ આપ્યો. બીજે દિવસે સવારે તે નવું સૈન્ય લઇ ઘુઘર સામે ગયો. ઘુઘર તેનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી જ તૈયાર હતો. જો કે લડાઇના બહાનાની જરૂર નહોતી છતાં તેજપાળે જતાં વેંતજ તેનું અમૂલ્ય એવું ગૌધનનું હરણ કર્યું. તેજપાળે સાપને છંછે-ડયો. લડાઇ શરૂ થઇ. ઘુઘર બળવાન હતો. સૈન્યસામગ્રી પણ તેની પાસે જબ્બરી હતી. યુદ્ધના પહેલા ઉફાળામાં શત્રુ મદોન્મત્ત હોવાથી કંઇક જીતતો જણાયો, પરંતુ ઉફાળો તે ઉફાળો જ. તેજપાળે પેલા ઉફાળામાજ શત્રુનું બળ માપી લીધું અને તેને નિર્બળ બનાવ્યો. બીજે દિવસે તેજપાળે સૈન્ય ગોઠવી વ્યૂહ રચ્યો. ઘુઘર તેમાં સપડાયો અને અંતે જીવતો પકડાયો. તેજપાળે કાજલ કાચળી અને સાડી યાદ કરાવી તેને કાષ્ઠના પીંજરમાં પુર્યો. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વરની આજ્ઞા પ્રવર્તાવી તેજપાળ તેનો અખૂટ ધનભંડાર લુંટી ફ્મોઇ થઇ શત્રુ સહિત રાજયધાનીમા આવ્યો. ગુર્જરેશ્વરે તેને બહુ સન્માન-પૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવ્યો અને સભામાં પણ પુષ્કળ માન આપ્યું અને ઘુઘરને ગુર્જરેશ્વર માટે મોકલેલી કાજળ કાંચળી અને સાડી ભર સભા વચ્ચે તેને પરાણે પહેરાવી. માની ઘુઘરને આ અપમાન અસહ્ય લાગ્યું અને જીભ કરડી સભા વચ્ચે આપઘાત કરી મુવો. બીજાં છુટક યુદ્ધો પણ તેણે કર્યાં હતાં પરંતુ તે એટલાં બધાં પ્રસિદ્ધ નથી. સામંતપાળ આદિના યુદ્ધો સામાન્ય છે એટલે તેનું વર્ણન હું નહી આપું. આવી રીતે સારા યુદ્ધવિશારદ તરીકે પણ તેની કીર્તિ બહુ સારી છે. તે ચુસ્ત જૈન ધર્મી હતો (કે જેના દાખલા આગળ આવશે) છતાં તે કાયર કે નિર્બળ નહોતો. અત્યારના કેટલાએક વાણીઆ-ઓની દુર્બળતા જોઇ કોઇ કોઇ લેખક મહાશયો એમ ઠસાવવા માગે છે કે જૈનોએ હિંદુસ્તાનને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી બાયલો કરી નાખ્યો છે. પરંતુ તે લેખક મહાશયો દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી જોશે તો માલમ પડશે કે તેમના તે આક્ષેપમાં કેટલું સત્ય છે. વસ્તુપાળ, તેજ-પાળ તથા આગળ થયેલા સંપ્રતિ, આમ, કુમારપાળ, આદિ રાજાઓ તથા અભયકુમાર, વિમલ, ઉદો, મુંજાલ, આદિ મંત્રીઓનાં જ્વલંત ઉદાહરણ મોજુદ છે. ઘણા ચુસ્ત વાણીઆઓએ પોતાના દેશ માટે પોતાના રાજા માટે અને સ્વરક્ષણ માટે કલમની પેઠે તીક્ષ્ણ પાણીદાર તરવાર પણ ઉપાડી છે. માટે તેવો આક્ષેપ કરનાર લેખક મહાશયોને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તેમણે આક્ષેપ કરતાં પહેલાં દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો. આ જરા વિષયાંતર થયું. હવે મુળ બાબત ઉપર આવીને આપણે પરદુઃખભંજન તરીકેની તેની કારકીર્દિ જોઇએ.

પરદુઃખભંજન તરીકે.

આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા છીએ કે તેણે શઠ પુરુષોને શિક્ષા કરી સંત પુરુષોને સુખી કર્યા હતા. બીજી રીતે પણ ઘણાં મનુષ્યોને ગુપ્ત દાન આપી કાળના ગ્રાસમાંથી બચાવી લીધા હતા તથા વાવ કુવા સરોવર તથા પરબ આદિ મંડાવીને પણ પોતાની પરદુઃખભંજકતા દેખાડી છે.

એક વખત ખંભાતમાં આકાશના સૂર્ય સમાન અભિમાનનું પુંતળું અને સત્તાના અવતાર સરખા અને લક્ષ્મીના મદથી મદોન્મત બનેલા અને, રણાંગણમાં વીરરત્ન સરખા સદીક નામના વેપારીએ ખંભાતની પ્રજાને બહુ પીડા કરવા માંડી. તેની બીકથી

પ્રજા ત્રાસી રહી હતી. ત્યાં તો તેણે એક કરપીણ કામ કરી પ્રજાને દુઃખનો એક વધારે પ્રસંગ ઉભો કર્યો. તેણે ત્યાંના એક પ્રખ્યાત સમૃદ્ધિવાન્ અને પોતાના ભાગીદાર નગરશેઠને એક ક્ષુદ્ર ગુહ્નના માટે તેનાં ઘરબાર લુંટી લઇ તેનું ખાનગીરીતે ખુન પણ કરાવ્યું. પ્રજા આ સાંભળી ત્રાસી ગઇ આ દુઃખદાયક બીના જણાવવાને તેનો પુત્ર રાજ્યધાનીમાં ગયો અને ત્યાં જઈ મંત્રીને અથ થી ઇતિ સુધી બધી બીના કહી સંભળાવી. મંત્રીને આ સાંભળી ઘણો ખેદ થયો. તેને વિચાર થયો કે રાજ્યના એક પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન ગ્રહસ્થને એકદમ હેરાન કરવો તેની લાજ લેવી તે ઉચિત નહી. તેથી તેણે તેને ખાનગી રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પોતે જાતે ત્યાં ગયો તેને સમજાવ્યો. પરંતુ ધનથી મદોન્મત બનેલા સદીકે મંત્રીને યુદ્ધનું આવાહન આપ્યું. સદીકને સંખરાજાએ સૈન્યની મદદ આપી. યુદ્ધ શરૂ થયું. સંખરાજા પોતે પણ આવ્યો પરંતુ તે ટકી શકયો નહિં. વસ્તુપાળે એક કાકરે બે ઘા માર્યા. એક રાજ્યદ્વારી શત્રુને માર્યો અને બીજા સદીકને પણ માર્યો. તેનું બધું ધન લુંટી લઇ. રાજ્યધાનીમાં પહોંચતું કર્યું[૧]. ગુર્જરેશ્વર આથી બહુ પ્રસન્ન થયો અને વસ્તુપાળને સભામાં ત્રણ બીરૂદ આપ્યાં (૧) સદીકકુલસંહારી (૨) સંખમાનમર્દન (૩) અને રાજેંદ્રસ્થાપનાચાર્ય. આવી રીતે પરદુઃખભંજક તરીકે તેની કારકીર્દિ પુરી કરી કવિ તરીકેની તેની કારકીર્દિ તરફ વળીએ.

કવિ તરીકે.

કવિ તરીકેની વસ્તુપાળની ખ્યાતિ ઘણે સ્થળે મળી આવે છે. પોતે જ પોતાના કાવ્યમાં પોતાને સરસ્વતી પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. ગિરનારના એક મંદિરની એક પ્રશસ્તિમાં પણ તેને કાવ્ય દેવીના પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે, તથા કવિચક્રવર્તી આદિ ઘણા બીરૂદોથી તે મહાકવિ વિભૂષિત હતો. સોમેશ્વર દેવ જેવા ચુસ્ત હીંદુઓ પણ તેને એક સારા કવિ તરીકે વર્ણવે છે અને તેણે વસ્તુપાળને આબુની પ્રશસ્તિમા પણ શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આવીજ રીતે અલંકારમહોદધિના કર્તા જણાવે છે કે કાવ્યશાસ્ત્રની સુંદર રચના માટે વસ્તુપાળને પણ માન ઘટે છે. તેની કૃતિઓમાં નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય કે જે સોળ સર્ગનું છે અને તેમા કૃષ્ણ અને અર્જુનની મૈત્રી, તેમનો ગિરનાર ઉપર આનંદવિહાર, સુભદ્રાહરણ આદિ સુંદર રચના કરી છે. તે અને તેવાં બીજાં વર્ણનો જેવાં કે સૂર્યોદય, ચંદ્રોદય, શહેર, રૈવત, રાજા, પુષ્પાવચય, આદિવર્ણન બહુ સારી રીતે કર્યાં છે. આ ઉપરાંત તેની બનાવેલી સુખ્તીઓ પણ બહુ વખણાય છે. તેની સુખ્તીઓ છુટક છુટક ઘણાં કાવ્યોમા આવે છે. આદિનાથ સ્તોત્ર પણ તેણે રચ્યું[૨] છે. આ મહાકવિની બીજી પણ કૃતિઓ હોય તો ના ન કહેવાય. વસ્તુપાળમા એક વિદ્વાન તટસ્થ ટીકાકાર તરીકે તથા કાવ્યોના ગુણદોષ પરિક્ષક તરીકે

---

૧ તેની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે. પાંચ હજાર સુવર્ણની ઇટો, ચૌદસો ઘોડી અને રત્નમાણેક અને મોતીના થાળ ભરી ભરી ધન હતું.

૨ સીયાજીરાવ સીરીજમાં નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય છપાયું છે અને તેમાં તેની સુક્તીઓ આદિનાથ સ્તોત્ર તથા વસ્તુપાળકીર્તિ પ્રબંધોનો પણ સાર કહેલો છે.

અસાધારણ શક્તિ હતી. તે કાવ્યકળાનો બહુ પ્રશંસક હતો. તેને કવિઓ ઉપર બહુ માન હતું. પોતે કવિઓની કદર પણ સારી રીતે કરી જાણતો. રાજ્ય કવિ હરિહરની ઈર્ષા સોમેશ્વર ઉપર ઝઝુમતી હોવા છતાં જો સોમેશ્વર દરબારમાં સ્થાન પામ્યો હોય તો તે કવિપૂજક વસ્તુપાળના જ રૂડા પ્રતાપ હતા.

તેની કવિઓ તરફની દાનવીરતા એટલી બધી પ્રસિદ્ધ હતી કે તે "લઘુ ભોજરાજા" નું બીરૂદ પામ્યો હતો. તેનું બીજું નામ વસંતપાળ હતું કે જે નામ સોમેશ્વર અને હરિહરે આપ્યું હતું અને તેથી જ બાલચંદ્ર કવિએ તેની પ્રશસારૂપે સુંદર કાવ્ય રચ્યું હતું. આવી રીતે જેમ તે કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેમ કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે પણ તે પ્રસિદ્ધ હતો. હરિહર, સોમેશ્વર, દામોદર, નાનક, જયદેવ, મદન, વીકગ, અને કૃષ્ણસીંહ આદિ કવિઓનો તે આશ્રયદાતા હતો. આ સિવાય ઘણા કવિઓ અને ભાટ ચારણોનો પણ તે આશ્રયદાતા હતો. તેણે તેમાંના ઘણાને ધનવાન બનાવ્યા હતા. તેની આ દાનવીરતાને લીધેજ એક કે બીજે કોઇ પ્રસંગ આવી પોતાના આશ્રયદાતાનું નામ અમર રાખતો તેની પ્રશંસારૂપે ઘણાં કાવ્યો રચાયાં છે જેવા કે સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદી વગેરે. બીજાં છુટા કાવ્યોમા તથા અરિસિંહનાં સુકૃતસંકીર્તનમાં તેની દાનવીરતા તથા અસાધારણ પરાક્રમનું વર્ણન આપ્યું છે. એવીજ રીતે હમીરમદમર્દન તથા ઉદયપ્રભકૃત ધર્માભ્યુદય આદિ કાવ્યમાં તેના આશ્રિતોએ કાવ્યો રચી પોતાનું ઋણ પતાવવા કાંઇક પ્રયત્ન કર્યો છે આવી રીતે કવિ તરીકે અને તટસ્થ ટીકાકાર તરીકે તથા કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે તેનો કીર્તિકલશ બહુ સારી રીતે શોભી રહ્યો છે. એક રાજ્યમંત્રી તરીકે અહોનિશ કાર્યમાં ગુંથાઇ રહ્યા છતાં તે એક મહા કવિ તરીકે પ્રશસા મેળવે અને તેમાંય વળી તેના વિરોધીઓ સુદ્ધાત તેની મહાકવિ તરીકે પ્રશંસા કરે એ એક આશ્ચર્ય તો છે જ. અને તે એમજ લાગે છે કે વસ્તુપાળ અદ્‌ભુત પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોવો જોઇએ. નંહતર દરેક કાર્યોમાં આટલી બધી પ્રશંસા મેળવવી એ અલભ્ય નહી તો મુશ્કેલ તો છેજ હવે આપણે તેની ધર્મી તરીકેની કારકીર્દિ જોઇએ.

ધર્મી તરીકે

ધર્મી તરીકે તે ચુસ્ત શ્રાવક હતો. તે શ્રાવકનાં બાર વ્રત તથા દરરોજ પ્રતિક્રમણ દેવપૂજા ગુરુપૂજા આદિ કાર્યો નિયમિત કરતો. તે સિવાય તે વખતના પ્રખર ધુરંધર આચાર્યો પાસે પણ તે દરરોજ જતો અને ઉપદેશ સાંભળતો. તેના કુલક્રમાગત ગુરુ શ્રી જયસેનસૂરી તથા તે વખતના સમકાલીન આચાર્યો શ્રી દેવપ્રભસૂરી, શ્રી નરચંદ્રસૂરી આચાર્ય શ્રી દેવેંદ્રસૂરી તથા નાગેંદ્રસૂરી આદિ આચાર્યો પાસે ઘણી વખત ઉપદેશ સાભળવા જતો અને તેમના ઉપદેશથી તેણે ઘણા મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા આબુનાં જગપ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં પણ અઢળક દ્રવ્ય વાપર્યું હતું. બીજાં પણ ઘણાં નવાં મંદિરો કરાવ્યાં હતાં. તેણે સાડા બાર વાર મોટા સંઘ કાઢી સંઘપતિની પદવીયુક્ત યાત્રાઓ કરી હતી.[૧] તપસ્યામાં પંચમી તપ, ચતુર્દશી આદિ તપસ્યા

૧ છેલી તેરમી યાત્રા કરવા જતા રસ્તામા તે કાળગ્રસ્ત થયો હતો એટલે બાર આખી અને તેરમી અર્ધી એમ થઇ સાડાબાર યાત્રા તેણે કરી હતી

કરી તેનું ઉજમણું પણ બહુ સારી રીતે કરતો. તેણે ઉદયપ્રભસૂરિની આચાર્ય પદવીના સમારંભ ઉપર પણ બહુ સારૂં દ્રવ્ય ખરચ્યું હતું અને તે વખતથી દર વરસે એક કરોડ દ્રમ્મ શ્રાવકોને આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો હતો.

તે ધર્મી હતો છતાં ધર્માંધ નહોતો. તેણે કોઇ પણ ધર્મ ઉપર અન્યાય થતો જોઇ યોગ્ય ઇન્સાફ આપ્યો છે તો પછી પોતે તો અન્યાય કરે જ શાનો ? તેણે અન્ય ધર્મીઓનાં મંદિરો પણ ઘણાં બંધાવ્યાં છે તેણે ૩૨૦૦૦ બીજા ધર્મવાળાનાં દેવગૃહ કરાવ્યાં હતાં અને સવા લાખ શિવલિંગ કરાવ્યાં હતાં, તથા ૭૫૦ બ્રહ્મશાળાઓ કરાવી હતી.

આવી રીતે જેણે અપૂર્વ પરાક્રમ કરી રાજ્ય કારભાર ચાણક્યબુદ્ધિથી વહી ગુજરાતના રાણા વીરધવલના રાજ્યને મજબુત બનાવ્યું હતું તેની વિદ્વત્તા તેની સત્તા અને શકિત કેવાં હતાં તેનો ખ્યાલ તેનાં અપૂર્વ પરોપકારી સાર્વજનિક કાર્યોથી અને આબુ ઉપર બંધાવેલાં જગવિખ્યાત મંદિરો જોવાથી આવે છે. તે દરેક સંપ્રદાયના પક્ષમાં સહાનુભૂતિ દર્શાવનો અને પ્રજાનું હૃદય આકર્ષવાને માટે તે કેટલો આતુર હતો તેનો ખ્યાલ તેણે મુસલમાનોને માટે બંધાવેલી મસીદો નીહાળતા આપણને આવે છે. તેના કીર્તિલેખો, પરોપકારી કૃત્યો, અને સાર્વજનિક કાર્યો તથા અનેકવિધ પ્રશસ્તિઓ બસોથી અઢીસો શિલાલેખો ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણી, કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન વગેરેમાંનાં તેનાં કીર્તિ સ્તવનોએ તેને અમર કર્યો છે. વસ્તુપાળના અવસાન પછી વસ્તુપાલના પુત્રની અભિલાષાના અંગે બાલચંદ્ર મહાકવિએ વસંતવિલાસ રચી તેની કીર્તિ અમર કરી છે. તેમજ મુનિજિનહર્ષરચિત વસ્તુપાળ–ચરિત્ર આદિ સાહિત્ય જોવાથી તેના જીવનમાં કોઇક અનેક ઓજસ ઝળહળી ઉઠે છે. હવે હું ટુંકાણમાં તેણે કરેલા કાર્યોની નોંધ લઇ વિરમીશ.

તેણે ૧૩૧૩ જિન ચૈત્ય નવાં કરાવ્યા તથા ૩૩૦૦ જિનમંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સવાલાખ પ્રતિમા, એક લાખ શિવલિંગ, ૩૨૦૦ અન્ય ધર્મવાળાના મંદિરો, ૭૫૦ બ્રહ્મશાલાઓ, ૭૦૧ તપસ્વીઓને રહેવાના મઠ, ૭૦૦ દાનશાલાઓ, ૯૮૪ ઉપાશ્રયો તથા ૮૪ સુંદર સરોવરો, ૪૬૪ વાવ્યો, ૧૦૦ પુસ્તકાલયો[1] તથા ૧૦૦ તપસ્વીઓને માટે વરસાશન બાંધી આપ્યું હતું; ૩૦ નવા કીલા બંધાવ્યા હતા અને ૬૩ યુદ્ધ કર્યાં હતા. આવી રીતે ટુંકાણમાં તેના કાર્યોની નોંધ મેં લીધી છે. જો કે આથી વધારે નોંધ વસ્તુપાળચરિત્રમાં મળે છે, પરંતુ લંબાણના ભયથી મેં નથી ટાંકયું. વસ્તુપાલનું જીવન સુયોગ્ય મંત્રી તરીકે મહાન યુદ્ધવિશારદ તરીકે પરદુઃખભંજન તરીકે કવિ તરીકે અને સારા ધર્મી તરીકે સંપૂર્ણ છે.

આવા સુનિપુણ મનુષ્યોચિત જીવન પરિપૂર્ણ કરી પોતાની કીર્તિ રૂપી ગગાને ત્રિલોકમા ભમાવાને જ્યારે પોતે છેલ્લીવાર યાત્રા કરવા સંઘ સહિત નીકળ્યો ત્યા રસ્તામાંજ તેને વ્યાધિ થયો. અંતે તે વ્યાધિ પ્રાણઘાતક નીકળ્યો અને ત્યાં તે સંવત ૧૨૯૮ માં સ્વર્ગે ગયો.

ભલે તેનો નાશવંત દેહ નાશ પામ્યો હોય પરંતુ તેના નિર્મળ આત્મોદ્ગાર તો નિર્મળ નભોમંડલના ચમકતા તારાની પેઠે જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી રહેલ છે અને તેની કીર્તિ "અમરશ્રીના શુભ્ર પ્રવાહની જેમ" ચો તરફ ફેલાઇ અમરસ્થાન ભોગવી રહેલ છે–રહેશે.

---

૧ તેણે પોતાને ઘેર ખાનગી ત્રણ જબરજસ્ત પુસ્તકાલય કરાવ્યાં હતા.

જૈન રાજાઓ.

(લેખક—આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ મહારાજા ચેટક–ચેડા.

જૈન સાહિત્યમા વૈશાળીનો ચેટક રાજા શ્રી મહાવીરસ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેવીજ રીતે વ્યવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તો શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા ત્રિસલા ચેટકરાજાની બેન થતી હતી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઇ નંદીવર્ધન સાથે ચેટકની વચલી પુત્રી–જ્યેષ્ઠાનાં લગ્ન થયાં હતાં જેમ મહાવીર સ્વામી સાથે તેને ઘાટો સંબંધ હતો તેમ ભારતના તે વખતના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ રાજાઓ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ હતો.

સિંધુસૌવીરનો રાજા ઉદાયન, અવંતિનો રાજા પ્રદ્યોત, કૌશંબીનો રાજા શતાનિક, ચંપાનો રાજા દધિવાહન, મગધનો રાજા અને રાજગૃહનો સમ્રાટ શ્રેણિક આદિ તેના જમાતા થતા હતા. તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ અજાતશત્રુ (કોણિક) તેનો દૌહિત્ર થતો હતો.

મહારાજા ચેટક બહુ ચુસ્ત જૈનધર્મી હતો અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતાની પુત્રીઓનું કન્યાદાન જૈન રાજાઓ સિવાય બીજા કોઇને ન આપવું. તે પ્રતિજ્ઞા તેણે ઠેઠ સુધી પાળી હતી. તેણે શ્રેણીકને પોતાની પુત્રી ન આપવાથી શ્રેણીકે તે કન્યાનું હરણ કર્યું હતું અને પરણ્યો હતો. જૈન સૂત્રોમા ચેટક રાજા માટે છુટક છુટક ઉલ્લેખો ઘણે સ્થળે મળી આવે છે તેમાથી થોડા દાખલા અત્રે ટાકું છું. જૈનોના આગમમા ગણાતા આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણીમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

भगवतो मायात्ति चेडगस्सभगिनी, भो (जा) यीई चेडगस्सधुया

અર્થઃ—

"ભગવાન મહાવીર સ્વામીની માતા તે ચેટકની ભગિની હતાં અને મહાવીર સ્વામીની ભોજાઇ તે ચેટકની પુત્રી હતી." આ ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં રાખીને ત્યાર પછીના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ ચેટકને મહાવીર સ્વામીના મામા તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. જૈનોના પ્રથમ ગણાતા સૂત્ર આચારાંગમાં મહાવીર સ્વામીના જીવનની ઓળખાણ આપતાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલ છે:—

यथा–समणस्स भगवओ महावीरस्स अमावासीट्ठसकुला तिसेणतिनि नामधिज्ञा एव माही जन्ति. तन्जहा तिसला इवा विदेहदिन्ना इवा प्रियकारिणी इवा (આચારંગ સૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨).

અર્થઃ—

સમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું તેનાં ત્રણ નામ હતા. ત્રિસલાદેવી, વિદેહીદિન્ના, અને પ્રિયકારિણી.

મહારાજા ચેટકને પોતાના પૌત્ર સમર્થ સમ્રાટ્ કોણીક સાથે એક ખુનખાર લડાઇ થઇ હતી. તેનું મુખ્ય કારણ જૈન ગ્રંથકારો નીચે પ્રમાણે આપે છે.

શ્રેણીકને અમુક કારણસર કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઈ અમુલ્ય કુંડલ અને એક ગંધ હસ્તી ભેટ આપ્યો. શ્રેણીકે તે વસ્તુ પોતાની સ્ત્રીને આપી અને તેમણે પોતાના પુત્રને આપી.[૧] શ્રેણીકના મરણ પછી કોણીક ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે સત્તાના મદથી પોતાના ભાઇ ઉપર હુકમ કર્યો કે હસ્તિ અને કુંડલ મને સ્વાધીન કરો. ખરો હકદાર હુંજ છું. બંને ભાઇઓએ રોકડું પરખાવી દીધું કે પિતાએ અમને હસ્તિ અને કુંડળ આપ્યાં છે અને તમને રાજ્ય આપેલું છે એટલે તે વસ્તુઓમાં તમને કંઈ લાગે વળગે નહિ. આથી કોણીક ખીજાયો અને તેમને મારવા પ્રયત્ન કરવા માંડયો. બંને ભાઇ ત્યાંથી પોતાના માતામહ પાસે ગયા. ચેટકે પોતાના દૌહિત્રોને આશ્વાસન આપી પોતાના આશ્રિત તરીકે રાખ્યા. કોણીકે પોતાના માતામહ પાસે ભાઇની માગણી કરી પણ બહાદુર ક્ષત્રિય રાજાએ જવાબ આપ્યો કે આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવું એ અમારી ફરજ છે. આ સાભળી કોણીકને ક્રોધ ચડયો અને મોટું સૈન્ય લઇ ધુમતો યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ચેટકને વિચાર થયો કે દૌહિત્રને મારીને રાજ્ય મેળવવું એ પણ એક જાતનું કલંક છે. અંતે તેણે લાચારીથી યુદ્ધ માંડયું. બંને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. અને યુવાન રાજા કોણીકે કપટથી પોતાના માતામહને હરાવ્યો. તેને છાતીમા બાણ મારી ભૂમિ ચાટતો કર્યો. ચેટક રાજા દૌહિત્રના હાથે મરાયો.[૨] કોણીકને આથી વિશેષ ધિક્કાર મળ્યો. તેણે પિતાને માર્યો, માતામહને માર્યો અને અંતે ભાઇને પણ માર્યા.

જૈન સૂત્ર ગ્રંથોમાં ચેટક રાજા માટે છુટક છુટક ઘણા લેખો મળે છે પરંતુ આ મહાન રાજાને હિંદના ઐતિહાસિક રાજા તરીકેનું હજી સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નથી. કોઇ જૈન વિદ્વાન્ મહાશય આ રાજાને બહાર લાવવા શુભ પ્રયત્ન કરશે એમ આશા છે. આ સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓ છે કે જેમનાં નામ જૈન ઇતિહાસ સિવાય આપણે બીજે સ્થાને સાભળ્યાં નથી.

તા. ક. ચેટક રાજા માટે સાહિત્યપ્રેમી આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી તરફથી "વૈશાલીનો ગણુસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક" નામનો લેખ પુરાતત્ત્વમા શરૂ થયો છે. તેમા તેમણે તે રાજાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવા બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. આચાર્ય શ્રીને સાથેસાથે એટલી પણ વિશેષ વિનંતી છે કે ક્રમશઃ બીજા જૈન રાજાઓના સંબંધમાં કાઇક જાણવા જેવું બહાર પાડે.

---

૧ અથવા તો એમ પણ મળે છે કે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય અને નાના કુંવરને કુંડલ અને હસ્તિ આપ્યા.

૨ ચેટક રાજા કોણીકથી મરાણા નથી. તેણે અનશન કરીને કુવામા પડતું મુક્યું હતું.

મહારાજા ઉદાયન (અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ.)

સિંધુ સૌવીરના આ પ્રખ્યાત રાજાના સંબંધમાં જૈન સૂત્રોમાં ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખો મળે છે. આ રાજા અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમજ મહારાજા ચેટકના જામાતા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજર્ષિ માટે જૈનોના અતિપવિત્ર આગમ-સૂત્ર શ્રી ભગવતીજીમાં નિચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છેઃ—

तेणं कालेणं समयेणं सिंधुसैवीरेसु जणवएसु वीतीभए नाम नगरे होत्था। तस्सणं वीतीभयस्स नगरस्स बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थणं मियवणं नामं उज्जाणे होत्था। तत्थणं वोतीभए नगरे उदायणे नामं राया होत्था...तस्स...रन्नो प्रभावती नामं देवी होत्था...तस्स णं उदायणस्स रन्नो पुत्ते प्रभावतीए देवीए अत्तए अभीति नामं कुमारे होत्था।...तस्सणं उदायणस्स रन्नो नियए भायणेज्जे केसी नामं कुमारे होत्था।... से णं उदायणे राया सिंधु सैवीरप्पामेक्खाणं सोलसाण्हं जणवयाणं वोतीभयप्पामोक्खाणं तिण्ह ते सट्ठिणं नगरागर सयाणं महासेणप्पामोक्खाणं दसण्हं राइणं बद्ध भाउ डाणं विदिन्नछत्तचामरवालवीयाणं अन्नेसिं च बहूण राईसरतलवर जावसत्थवाहप्पभिईणं आहेवच्चंजाव कारेमाणे पालेमाणे समणेवासए अभिगयजीयाजीवे जावविहरइ। (આગમોદય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત ભગવતી. પૃ ૬૧૮.)

તે કાલ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે એક શહેર હતું, તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે ઉદ્યાન હતું. તે વીતિભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો. તે રાજાને પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને અભિત નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. તે ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેંસઠ નગર અને આકર (ખાણ) તથા મહાસેન આદિ દસ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ બીજા અનેક નગર રક્ષક, દણ્ડનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણોપાસક અર્થાત જૈન શ્રમણોનો ઉપાસક હતો, અને જૈન શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિતત્ત્વ-પદાર્થનો જાણકાર હતો ઇત્યાદિ.

આ સૂત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત અને જૈન દર્શનનો યથાર્થ જ્ઞાતા હતો. આ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે તે મહાસેન પ્રમુખ દસ મુકુટબદ્ધ રાજાઓ તેના આજ્ઞાકિત હતા. મહાસેન સિવાય બીજા નવ રાજાઓના નામ કર્યાંય જોવામાં આવ્યાં નથી. મહાસેન જેનું બીજું નામ ચંડપ્રદ્યોત છે તે તેનો આજ્ઞાકિત કેવી રીતે બન્યો તેનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાંથી નીચે પ્રમાણે મળે છે અને તેનો ઉલ્લેખ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ પુરાતત્ત્વમા આપ્યો છે, તેનો ટુંકાણમા ઉતારો આપું છું.

"એક વખતે કેટલાએક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા ત્યાં રસ્તામાં અચાનક તોફાન થવાથી તેમનાં વહાણ એક બાજુએ ચઢ્યાં અને કોઇ રીતે આગળ વધે નહિ તેથી

લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા નજીકના એક દેવના જોવામાં આવી. તેણે પોતાની શક્તિથી વહાણ બહાર કહાડયું અને તેણે લોકોને પોતે બનાવેલી એક ચંદનમય શ્રી મહાવીર દેવની પ્રતિમા લાકડાની એક પેટીમાં પેક કરીને આપી અને કહ્યું કે આ પેટીમાં દેવાધિદેવની મુર્તિ મુકેલી છે; એના માહાત્મ્યથી તમે સહિસલામત પાર ઉતરી જાઓ. થોડા દિવસમાં વહાણ સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવ્યું અને અહીં તેમણે તે પેટી પ્રતિમા સહિત ઉતારી મુકી અને તે પ્રતિમાને ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતે ઘેર એક ચૈત્ય બનાવી પધરાવી અને હંમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી.

રાજા જો કે પહેલાં તાપસધર્મી હતો પરંતુ પાછળથી જૈન થયો હતો અને ધીમે ધીમે આ નવી આવેલી પ્રતિમા ઉપર બહુ શ્રદ્ધાવાળો થતો ગયો. એક દિવસે રાણી નાચ કરતી હતી અને પોતે વીણા વગાડતો હતો તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમાં રાણીનું માથું દેખાયું નહિ તેથી રાજા બહુ ગભરાયો અને તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરકી પડયો. રાણીના તાલમાં ભંગ થવાથી ગુસ્સે થઇ બોલી કે સ્વામિન્ મારી કંઇ ભૂલ થઇ કે જેથી તમે એકદમ વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી? રાણીના આગ્રહથી રાજાએ બનેલી બીના કહી. આ સાંભળી રાણી સમજી ગઇ કે મારૂ આયુષ્ય થોડું છે માટે કંઇક આત્મસાધન કરવું એમ સમજી દીક્ષા લેવા માટે સ્વામીની રજા માગી, ત્યારે રાજાએ તું મરીને દેવી થા તો મને બોધ કરવા આવજે એમ કહી દીક્ષા લેવાની રજા આપી. રાણી દીક્ષા લઇ થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામી સ્વર્ગલોકમાં ગઇ અને ત્યાં જઇ તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજાને સદ્બોધ કર્યો અને રાજા ત્યારથી ધર્મ ઉપર વધારે દૃઢ મનનો થતો ગયો.

રાણીના મરણ પછી તે મુનિની પૂજા તેની એક વિશ્વાસુ કુબડી દાસી નિયમિત કરતી હતી. એક વખતે દર્શનને માટે આવેલા કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઇ તેને એક સુવર્ણ ગુટિકા આપી અને તેના પ્રતાપથી તે કુબડી મટી સુડોળ અને કંચનવર્ણી કાયાવાળી થઇ. દાસીનાં રૂપનાં વખાણ ચોતરફ ફેલાયાં અને અવન્તિનાથ ચંડપ્રદ્યોતે પણ તે સાંભળ્યાં. દાસીનાં રૂપનાં વખાણ સાંભળી તેના રૂપ ઉપર તે મોહિત થયો અને તેને પરણવાને માટે પેરવી રચી. પછી એક દિવસે ખાનગી રીતે કુબડી દાસીના કહેવા પ્રમાણે એક નવી બનાવટી પ્રતિમા લઇ તે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ પેલી નવી પ્રતિમા જુની પ્રતિમાને સ્થાને મુકી પેલી પ્રભાવશાળી જુની પ્રતિમા સાથે ઉપાડી લીધી. રાજાને આ વાતની ખબર બીજે દિવસે પડી કે પ્રતિમા સહિત દાસીનું ચંડપ્રોધત રાજા હરણ કરી ગયો છે. તેણે ચંડપ્રોધત પાસે તેની માગણી કરી પરંતુ ગર્વિષ્ટ અવન્તિનાથે તે આપી નહિ. ઉદાયને કહ્યું કે તું દાસીને લઇ ગયો તેની મને ચિન્તા ઓછી છે પણ પ્રતિમાને તું પાછી મોકલાવી દે. પરંતુ તેણે કંઇ માન્યું નહિ. પછી ઉદાયન રાજા પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે લડાઇ કરવા તેની સામે ગયો. અવન્તિનાથ તેનું સન્માન કરવા તત્પરજ હતો. બે શત્રુ ભેગા મળ્યા. ઉદાયને અવન્તિનાથને કહ્યું કે સૈન્યોનો ઘાણ કહાડવા કરતાં આવી જાઓ આપણે બન્ને એકલા લડીએ. અવન્તિનાથે તે કબુલ કર્યું. બન્ને જણા રણાંગણમાં આવ્યા પરંતુ થોડી વાર પછી તરતજ અવન્તિનાથ હાથી ઉપર બેસી ગયો અને લડાઇ કરવા માંડી. ઉદાયને જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય

ઉભાં ઉભાં લડવા માંડયું. તેણે પોતાના ભાલાથી શત્રુના ગજનાં કુંભસ્થલ ઉપર ભાલા માર્યા. હાથી હેઠો પડયો કે તરતજ ઉદાયને બહાદુરીથી શત્રુની અંબાડીમાં પેસી તેને જીવતો કેદ કર્યો. અવન્તિનાથ હાર્યો; તેના સૈનિકોએ નાસભાગ કરી પછી ઉદાયને શત્રુનું રાજ્ય સંભાળ્યું. અને રાજકેદી–ચંડપ્રદ્યોતને સાથે લઇ પોતાના દેશભણી આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ચોમાસું નડવાથી એક મોટા મેદાનમાંજ જુદા જુદા કીલ્લા બાંધી સૈન્ય વિશ્રાંત માટે રહ્યું.

ત્યાં પર્યુશણ પર્વ આવ્યાં. ઉદાયન રાજા ચુસ્ત જૈન હતો એટલે સંવત્સરી[1] ને દિવસે પોતાના શત્રુ રાજાને[2] પણ ઉદાર દિલથી માફી આપવા છોડી દીધો.

પોતે ઘેર આવ્યા પછી એક વખતે જગદુદ્ધારક શ્રી વીરપ્રભુના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી અને પોતે ધીમે ધીમે ઉપદેશને માટે અન્ય સ્થળે વિહાર કરવા લાગ્યો. સાધુ-પણામાં નિરંતર તપસ્યાના કારણથી તેના કોમળ શરીરને વ્યાધિ થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું કહ્યું અને તે વ્રજમાં રહ્યો. એક દિવસે પોતે પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં તેના ભાણેજના મંત્રીઓએ તેના ભાણેજને ખોટું ભરમાવ્યું કે ઉદાયન દીક્ષાથી કંટાળી રાજ લેવા આવ્યો છે. તેના ભાણેજે પહેલાં તો કંઇ માન્યું નહિ પરંતુ તેઓએ તેને સમજાવ્યું કે તે વાત સાચી છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે રાજ તેમનું છે ને લઇ લે તો કંઇ વાંધો નથી. તેઓએ કહ્યું કે રાજધર્મ એવો નથી. અને તેમણે એમ નક્કી કર્યું કે તેને વિષ આપવું પછી એક ગોવાલણ પાસે દહીંમાં ઝેર અપાવ્યું. રાજા ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો. રાજાના મૃત્યુથી ત્યાં નજીકના નગરદેવતા બહુ કુપિત થયા અને તેણે ધુળનો વરસાદ વરસાવી એક કુંભાર કે જે ઉદાયનની ભક્તિ કરતો હતો તેના સિવાય આખા ગામને દાટી દીધું. અત્યારે પણ તે ધુળનો ઢગલો મોજુદ છે.[3]

૨ મહારાજા શ્રેણીજી

મહારાજા શ્રેણીક અત્યારે જીવંત રૂપે નથી; તે તો આજથી ૨૫૦૦ વરસ પહેલાં થઇ ગયા; છતાં તેની કીર્તિ જૈન સમાજમા અત્યાર સુધી જ્વલંત ભાવે પ્રકાશી

---

૧ જૈનોનો અતિ પવિત્ર દિવસ મનાય છે. તે દિવસે લોકો પોતાનાં આખા વર્ષનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે અને જેની સાથે કંઇ પણ બોલાચાલી થઇ હોય તેને ખુલ્લા દિલથી ખમાવે છે–માફી માગે છે.

૨ જ્યારે ઉદાયને ચંડપ્રદ્યોતને હરાવ્યો ત્યારે "દાસીપતિ" શબ્દ કપાલમાં લખ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે એક સધર્મી તરીકે તેને છોડયો ત્યારે તે શબ્દો ન દેખાય તેને માટે તેના કપાલમાં એક પટ્ટબંધ બાંધ્યો હતો. ઉદાયને ચંડપ્રદ્યોતને એક સધર્મી બંધુ જાણી છોડી દીધો હતો અને તેનું મુખ્ય કારણ એમ હતું કે તેણે પણ સંવત્સરીને દિવસે ઉપવાસ કર્યો હતો.

૩ આ હકીકત માટે વધુ જાણવા ઇચ્છનાર મહાશયે આવશ્યક ચૂર્ણિ આદિ ગ્રંથો જોવા તસ્દી લેવી.

રહી છે. જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે એક ન્યાયી પ્રજાપાલ તરીકે અને યુદ્ધવિશારદ તરીકે તેનાં યશોગાન જૈન સુત્રો અને ગ્રંથોમાંથી, હેમચંદ્રાચાર્ય-ના પર્વમાં તથા શ્રેણીકચરિત્ર આદિ કથામાં જૈન ત્યાગી મુનીવરો—આચાર્યોએ આદર-ભાવથી ગાયાં છે એ જ તેની કારકીર્દિ જણાવવાને ખરાં સાધનભૂત છે.

હીંદના એક ઐતિહાસિક રાજા તરીકેની કીર્તિ તથા તેનું નામ જૈન ગ્રંથોમાં જેટલું પ્રસિદ્ધ છે તેટલું બૌદ્ધ ગ્રંથોમા પણ અજાતશત્રુના પિતા તરીકે ઘણે સ્થળે મળી આવે છે. છતાં આ પુરુષ હીંદના પ્રાચીન રાજાઓના ગણમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ નથી કે જેટલો જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમા પ્રસિદ્ધ છે. જો કે અત્યારે આ રાજાને ઐતિહા-સિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાનો સમય નથી, એટલે હું અત્યારે તે સબંધી ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો, છતાં આ રાજાના એક નજીકના સગા મહારાજા ચેટક અને શ્રેણીકને શો સંબંધ હતો અને એ ચેટક કોણ હતો તેનું વર્ણન ટુંકાણુમા આપીશ તો અસ્થાને નહિ ગણાય. મહારાજા ચેટક તે વખતનો એક સુપ્રસિદ્ધ રાજા હતો અને તેની રાજ્યધાનીનું મુખ્ય શહેર વિશાલ નગરી હતું. તેને સાત કુંવરી હતી તેમાં ચેલણા બધાથી નાની હતી. તેને આપણો ચરિત્રનાયકે શ્રેણીક હરણ કરી પરણ્યો હતો, એટલે શ્રેણીક ચેટક રાજાનો જમાઇ થાય. તેની પોતાની પ્રથમ પુત્રી ઉદાયન સાથે પરણી હતી, બીજી ચંપાના દધિવાહનને, ત્રીજી મૃગાવતી કોસંબીના સેનાનિકને, ચોથી ઉજ્જયનીના પ્રદ્યોતને પાંચમી કુંડગામમાં મહા-વીર સ્વામીના મોટા ભાઇ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. તેમાં છેલ્લીએ દીક્ષા લીધી હતી અને ચેલણાને શ્રેણીક રાજા હરણ કરી પરણ્યો હતો. આવી રીતે તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય રાજા સાથે તેને સંબંધ હતો. (વંશ માટે જુઓ ભારતીય પ્રાચીન રાજ્યવંશો ભાગ ૧ લો.)

મહારાજા શ્રેણીક સાહસિક અને ધૈર્યવાન હતો. તેના પિતાનું નામ પ્રસેનજીત હતું શ્રેણીકને બત્રીસ ભાઇ હતા તેમા તેનો નંબર સૌથી છેલ્લો હતો. શ્રેણીકને એક ચક્રવર્તી રાજા થવાની યોગ્યતા હતી. તે નાનપણથી જ હોશીયાર હતો. તેના પિતાએ પુત્રની યોગ્યતા પહેલેથી જ જોઈ લીધી હતી. પિતાએ બધામાથી રાજ્યને યોગ્ય કોણ છે તેની બારીક તપાસ કરવા માંડી. આપણે તેનાં થોડાંક દ્રષ્ટાંતો જોઇશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. એક .વખતે રાજ્યમહેલમા અગ્નિ દેવે કૃપા કરી બધી વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરવા માંડયું. પિતાએ કહ્યું કે આ અગ્નિ દેવના મુખમાથી જે મનુષ્ય જે વસ્તુ બચાવી લે તે વસ્તુ તેની. ઘણા મનુષ્યો આ લાભ લેવા જીવના જોખમે પણ ઝુકયા અને તેમાં રાજાના બત્રીસ કુંવરો પણ તે લોભ ન છોડી શકયા. કુમારોમાથી કોઇએ નવલખો હાર તો કોઇ હીરા મોતીનો હાર, તો કોઇએ કિંમતી કુંડલ આદિ લઇ લીધા, પરંતુ શ્રેણીકે યુદ્ધની ભંભા લીધી.[1]

બધાએ શ્રેણીકની, અમુલ્ય તથા તેમના મનથી તુચ્છ વસ્તુ માટે તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી. આવીજ રીતે એક બીજી પરીક્ષા કરી તેમાં પણ શ્રેણીક પ્રથમ નંબરે ઉતર્યો છતાં, તેના પિતાએ તો તેની ગૂઢ મશ્કરીજ કરી. તેણે બધા કુમારોને થોડા થોડા દેશના સુબા નીમ્યાં પરંતુ,શ્રેણીકને પોતાની રાજ્યધાનીમા જ રાખ્યો. જો કે પિતાની ઇચ્છા તો

૧ આ એક જાતનું યોદ્ધાઓને શૂર ચઢાવનાર વાજીંત્ર છે.

એવી હતી કે શ્રેણીક રાજા થવાને મથે છે માટે તેને અહીંઆજ રાખવો. શ્રેણીકને આ વાતની ખબર નહોતી એટલે અભિમાની શ્રેણીકને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને પોતે પોતાનું ભંભા નામનું કીંમતી વાજીંત્ર લઇ ત્યાંથી છાનો માનો ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં પોતાનું ક્ષાત્ર તેજ પ્રકાશતો તે રાજવી ત્યાથી બેનાતીમાં ગયો અને ત્યા એક વણિકની દુકાને જઇ પોતાનો ઉતારો કર્યો. તે ઉદાર દિલના વાણીઆએ અમુક નિમિત્તથી તેનું ભાગ્ય તપાસી પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો અને તેને પોતાની કુંવરી પણ પરણાવી. હવે પોતે ત્યાં પોતાના ભાગ્યની પરિસીમાના બળથી એક રાજવી તરીકે સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

હવે આ બાજુ તેના પિતાએ પણ શ્રેણીકની ઘણી તપાસ કરાવી. પહેલાં તો તેનો પત્તો ન લાગ્યો વૃદ્ધ પિતાને પોતાની ભુલ ઉપર ઘણો પસ્તાવો થયો. અન્તે તપાસ કરતા માલુમ પડયું કે શ્રેણીક ત્યા બેનાતીમા મજા ઉડાવે છે પછી પુત્રવત્સલ પિતાએ તેને એક માણસ દ્વારા એક ગુપ્ત શ્લોકથી ખબર આપી અને તેમા પોતે અંતમાં જણાવ્યું કે હવે હું છેલ્લી ઘડી તારૂં મુખ જોઉં કે જેથી મારા આત્માને શાંતિ મળે. પિતાપ્રેમી પુત્રને આ વાચી ઘણું દુઃખ થયું અને પોતાની ભુલ પોતે જાણી ઘણો પસ્તાવો કર્યો, અને તે જ સમયે પોતાની સ્ત્રી જેને ગર્ભ રહ્યો હતો તેને પોતાના સસરાના આશ્રયે મુકી તેની સપ્રેમ રજા લઇ પોતાના વતન તરફ રવાના થઇ ગયો.

ત્યાંથી મજલ દર મજલ કરતો જલ્દી તે પોતાના પિતા પાસે ગયો. જ્યારે તે તેના પિતાને મળ્યો તે વખતે તેનો પિતા અંતિમ સ્થિતિએ હતો-મરવાની અણી પર હતો. તેણે પોતાના પુત્રનું મુખ જોઇ રાજી થઇ પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય શ્રેણીકને આપ્યું અને સાથે સાથે કહ્યું કે તારા વડીલ ભાઇઓને પણ યોગ્ય સન્માનપૂર્વક સાચવજે. આવી ભલામણ કરી પુત્રને ચુંબી સ્નેહાળ પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

શ્રેણીકને કંઇક આશ્ચર્ય તો થયું કે હું તો એમ સમજતો હતો કે પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ નથી અને મને તો રાજ્ય આપ્યું. પરંતુ તેને પછી માલુમ પડ્યુ કે પોતેજ સમજવામાં ભૂલ કરી હતી. પોતાને પોતાની ભૂલ અને પિતાના શોક માટે ઘણું ખોટું લાગ્યું અને અમુક દિવસ સુધી તો પોતે ઘરબહાર પણ ન નીકળ્યો. પછી મંત્રીઓએ ખુબ સમજાવી તેને રાજકારભાર સોપ્યો. શ્રેણીકે પોતાના હાથમાં રાજકારભાર લઇ તેની બરાબર સંભાળ લીધી અને આખા રાજને સંતોષ પમાડયા પછી પોતે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો.

તેણે પિતાએ જીતેલા દેશો ઉપરાત બીજા પણ કેટલાએક રાજાઓને જીત્યા હતા. પરંતુ તે વખતનો સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા ચેટક તેની આજ્ઞા નહોતો માનતો. બે રાજાઓ અડગ, બળવાન, અને ધૈર્યમા એક સરખા હતા એટલે બેમાથી કોઇ એક બીજાની આજ્ઞા નહોતો માનતો, તોપણ એ બન્ને મિત્રો તરીકે રહેતા હતા. આ સંબંધ શ્રેણીક સુધી જ ચાલ્યો હતો.

મહારાજા શ્રેણીક જેમ સારો યોદ્ધો હતો તેમ પંડિતો ઉપર પણ તેને સારો પ્રેમ હતો. તે પંડિતોને બહુ સારૂં માન આપતો અને પોતાના મંત્રીઓ તરીકે વિદ્વાન અને

ડાહ્યા પુરુષોને જ રાખતો. એમ કહેવાય છે કે તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હતા.[૧] તેમાં પણ ૪૯૯ મંત્રીઓ કરતાં છેલ્લો મંત્રી શ્રી અભયકુમાર કોઇક અલૌકિક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હતો. તે મહારાજા શ્રેણીકનો મોટો છોકરો થતો હતો. મહારાજા શ્રેણીકે એક વખતે પોતાના પાડોશી અને મિત્રરાજા ચેટકની પુત્રી સુજેષ્ઠા કે જેના રૂપના વખાણ દેશોદેશમાં બહુ પ્રસરી રહ્યાં હતાં તેનું માગું કર્યું પરંતુ ચેટક રાજાને તે વાત પસંદ ન પડી અને તેણે તે માટે શ્રેણીકનું અપમાન કર્યું.

શ્રેણીકને ચેટકની મૈત્રી તોડવી ન ગમી પરંતુ તેને કન્યા ન મળી તેના કરતાં પણ અપમાનથી બહુ દુઃખ થયું. તેણે વિચાર કર્યો કે ગમે તેમ કરી અપમાનનો બદલો લેવો. તેનું શરીર ચિન્તામાં અને ચિન્તામાં ગળવા લાગ્યું. આ ખબર તેના પુત્ર અને મહામંત્રી અભયકુમારને મળ્યા. તેણે પિતાને કહ્યું કે હુ ગમે તેમ કરી તમને ચેટકની પુત્રી મેળવી આપીશ આપ ચિન્તા ન કરો.

અભયકુમાર એક વેપારીનો વેશ લઈ શ્રેણીક રાજાની સુંદરમાં સુંદર તાદૃશ છબી ચિતરાવી વિશાલા નગરીમાં એક અત્તરના મહાન્ વેપારી તરીકે ગયો, અને રાજમંદિર પાસે પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો. તેણે દુકાનોમાં ચારે બાજુ બધી છબીઓ ગોઠવી અને વચમાં ચૂડામણિ સરખા શ્રેણીકની છબી મૂકી. પછી દરરોજ આ સુજેષ્ઠાની દાસી તેની પાસે તેલ અત્તર આદિ લેવા આવે ત્યારે પોતે તે છબીને પગે લાગે ફૂલ ચડાવે. દાસીએ પૂછ્યું કે આ છબીને તમે શું કરો છો ? એટલે તેણે કહ્યું કે એ અમારા રાજા શ્રેણીક છે. તે દાસીએ તે છબી જોવા માગી ત્યારે તેણે કહ્યું કે અમારા રાજાનું અપમાન ન થાય તેવી રીતે ખુશીથી લઈ જાવ. પછી દાસી તે છબી સુજેષ્ઠા પાસે લઇ ગઈ. સુજેષ્ઠા શ્રેણીકનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ બની. તેને શ્રેણીકને પરણવાનું મન થયું અને પોતે પગે ચાલી અભયકુમાર પાસે આવી કહ્યું કે મને તમારા રાજાના ગુણ સાંભળવાનું મન થયું છે. બુદ્ધિનિધાન અભયે તે યથાયોગ્ય વર્ણવી બતાવી આપ્યુ અને સુજેષ્ઠાને ખાતરી કરી કે આ મને લાયક વર છે. તેણે અભયને ખાનગીમાં કહ્યું કે મને શ્રેણીક પાસે લઈ જાવ. અભયકુમારે વિશાલા નગરીની બહાર ખંડેરથી માંડી ઠેઠ શ્રેણીકની રાજધાની રાજગૃહ સુધી. મોટી સુરંગ ખોદાવી. શ્રેણીકને બોલાવ્યો. શ્રેણીક બત્રીસ સુભટો સહિત ત્યાં ગયો અને સુરંગ બહાર જઈને જોયું તો સુજેષ્ઠા અને ચેલણા બંને બહેનો ત્યાં ઉભી હતી. શ્રેણીકને સુજેષ્ઠા પરણવી હતી, પરંતુ નાની બહેનને સુજેષ્ઠા પર બહુ હેત હોવાથી તેના આગ્રહથી તે ત્યા આવી હતી. શ્રેણીકે કહ્યું કે તમે રથમાં બેસી જાવ; ત્યાં સુજેષ્ઠાને કંઇક સાભરી આવ્યું હોય તેમ તેણે કહ્યું કે હું ઘેર ઘરેણાનો ડંડીઓ ભુલી ગઈ છું. માટે લઇ આવું ત્યાંસુધી અહીં થોભો. સુજેષ્ઠા ઘેર ગઇ, પાછળ શ્રેણીકના સુભટોએ કહ્યું કે શત્રુરાજ્યમાં નિર્ભય રીતે વધારે વખત રોકાવું ઠીક નથી માટે ચાલો. શ્રેણીક ચેલણાને લઈ ત્યાથી ચાલી નીકળ્યો. થોડી વારમા સુજેષ્ઠા પાછી આવી પરંતુ ત્યાં

૧ તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હોય તે વાત લગાર અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ એમ હોય ખરૂં કે તેની સભાના ૫૦૦ સભ્યો હોય અને તેઓ તેને રાજકાર્યમાં મદદ આપતા હોય અને તેથી જ તેમને મંત્રી કહ્યા હોય તો તેમા કાંઈ અયોગ્ય નથી.

તો કોઇ ન હતું. તે ગભરાઈ ગઇ અને તેણે બુમ પાડી કે મારી બહેનને શ્રેણીક લઇ ગયો. બહાદુર ચેટકરાજા આ સાંભળી ત્યાં આવ્યો. શ્રેણીક તો પોતાના સુભટોથી ઘણે આગળ નીકળી ગયો હતો. તેને પછવાડે શું થાય છે તેની ખબર ઘણી મોડી પડી. તેના સૈનિકો લડયા અને બહાદુર બત્રીસ સુભટો મરાયા. ત્યાં રાજગૃહની હદ આવી એટલે ચેટકરાજા હાથ ઘસી પાછો વળ્યો.

શ્રેણીકરાજા ચેલણાને પરણ્યો તે પહેલા બુદ્ધ ભગવાનનો પરમ ભક્ત હતો. પરંતુ ચેલણા જૈન હતી અને તેના ઉપદેશથી તેને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર સ્વામી ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને તે તેમની પાસે ઉપદેશ સાંભળવા જતો. ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત શ્રાવક થયો અને તેણે ગાર્હસ્થ દીક્ષા સ્વીકારી. પોતાના રાજ્યમાં પણ તેણે જૈન ધર્મનો ફેલાવો સારો કર્યો હતો. એ તો કહેવાય જ છે કે *यथा राजा तथा प्रजा*. આ કથની બરાબર સાચી છે. તેને જૈન સાધુઓ ઉપર એટલો બધો હાર્દિક પ્રેમ હતો કે કોઇ એક ખોટી રીતે એમ કહે કે અમુક સાધુની આ ભૂલ છે તોપણ તે માનતો નહિ; કારણ કે તેની ખાતરી હતી કે મહાવીર સ્વામીના શિષ્યમાં ભુલ ન હોઇ શકે. જેના ગુરુ સર્વજ્ઞ છે તેમના શિષ્યો ભુલ કેમ કરી શકે?

શ્રેણીક રાજા બહુ ગુણગ્રાહી હતો. એક વખતે પોતે પોતાના સૈનિકો સહિત શ્રી મહાવીર પ્રભુને વંદવા જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક કુતરાનું મૃત શરીર પડયું હતું. બધા સૈનિકો તેની તરફ થુંકયા અને ઘૃણાની નજરે જોઇ ચાલતા થયા. શ્રેણીકરાજા કુતરાને જોઇ બોલ્યા કે મહંતોની દંતપંક્તિ કેવી સુંદર અને ઉજ્વલ છે! આ સુંદર દાખલો તેની ગુણગ્રાહકતા માટે બસ થશે.

o

શ્રેણીક રાજાને પોતાની વહાલી સ્ત્રી ચેલણા રાણીથી કોણીક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ગર્ભમાં હતો ત્યારથી જ તેની માતાને પોતાના પતિનું માંસ ખાવાની દુષ્ટ ઇચ્છા થઇ હતી. પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ તેણે તે પુત્રને દાસી દ્વારા ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો. શ્રેણીક આ ખબર સાંભળી બોલ્યો કે પુત્રને પાછો બોલાવો. દાસીએ તે પુત્રને પાછો આપ્યો ઉકરડામાં છોકરાની આંગળી કુકડે કરડી ખાધી અને તેમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પુત્રવત્સલ શ્રેણીકે પુત્રની તે આંગળી મુખમાં નાખી તેને શાંત કર્યો અને આજ પુત્ર અંતે તેનો ઘાતક નિવડયો. કોણીક લાલનપાલનથી ધીમે ધીમે મોટો થયો. તે જેવો યોગ્ય અવસ્થાએ પહોચ્યો કે તરત જ તેને રાજ્ય મેળવવા ઉત્કંઠા વધી રાજના લોભી પુત્રે અંતે વૃદ્ધ પિતાને કેદ કર્યો અને વળી થોડું બાકી હોય તેમ તેણે પિતાને મીઠાના પાણીમાં બોળેલ કોરડાનો માર મારવો શરૂ કર્યો અને ખોરાકમાં પણ બહુ જ તુચ્છતા વાપરવા માંડી. કોણીકની માતા પતિની આ સ્થિતિ જોઇ ઘણી દિલગીર થઇ પરંતુ પુત્ર પાસે તેનું કાંઇ ચાલતું નહિ.

એક વખતે કોણીક જમવા બેઠો હતો ત્યાં તેનો નાનો બાળુડો આવ્યો અને મુતર્યો, છતાં કોણીકને કંઈ ઘૃણા ઉત્પન્ન ન થઇ અને પોતે ગર્વથી માતા પાસે બોલ્યો કે મારા જેવો કોઇને પુત્રપ્રેમ હશે ખરો? તેની માતાએ નિર્ભય પરંતુ શાંત ચિત્તે કહ્યું કે આથી પણ તારા ઉપર તારા પિતાનો ઘણો પ્રેમ હતો. તું જન્મ્યો ત્યારે મેં તને ઉકરડામાં નાખી દીધો હતો છતાં તેમણે તને પાછો મંગાવી તારી લોહીવાળી આંગળી મોંમાં નાખી તને રડતો છાનો

રાખ્યો હતો તેનો અત્યારે તો તું તારા પિતા ઉપર પૂર્વનો કાંઇ બદલો આપતો હોય તેમ જણાય છે. કોણીક આ સાભળી શરમાયો અને પોતે પોતાના હાથમાં કુહાડી લઇ પિતાનું પીંજર તોડી નાખી છોડાવવા ઉઠયો. રાજકેદી શ્રેણીક કોણીકની આવી ક્રૂર અવસ્થા જોઇ બીનો કે રખે પુત્ર મને મારી નાખશે! શ્રેણીકને મૃત્યુનો ભય ન હતો છતાં રખેને પુત્રને હાથે પિતૃહત્યા થાય તે તેને ઉચિત ન લાગ્યું એટલે પોતે પોતાના હાથે મરવું ઠીક ધારી પોતાની પાસે હાથમાં રહેલ હીરાની વીંટી ચુસી મરી ગયો. કોણીકે જોયું કે પરિણામ બહુ ખરાબ આવ્યું. તેને પિતાનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યો અને તેણે ઘણું કલ્પાંત કર્યું. પરંતુ તે રાંડયા પછી ડહાપણ લાવવા જેવું હતું એટલે તેનું રુદન નિષ્ફળ ગયું. કોણિક પિતૃહત્યાનો મહાન્ ભોગી થયો અને તેથી બૌદ્ધ અને જૈન ઇતિહાસમાં તેને એક નૃશંસ નર તરીકે આલેખ્યો છે. આવી રીતે મહારાજા શ્રેણીકનું જીવન મેં ટુંકાણમાં દેખાડયું છે. વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહાશયે શ્રેણીકચરિત્ર તથા અભયકુમારચરિત્ર ઇત્યાદિનું અવલોકન કરવું.

૩ સમ્રાટ્ સંપ્રતિ

બૌદ્ધ સમ્રાટ્ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિના નામથી જૈનસમાજમાં શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, કે ઢુંઢક પંથમાં પણ કોઇ અજાણ્યો નહિ હોય. આ મહાન્ રાજાએ તો જૈન ધર્મને દિગંતવ્યાપી કર્યો છે. જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી તે ધર્મને તેણે રાજધર્મ કર્યો હતો તેમ તેના પૌત્ર સંપ્રતિએ જૈન ધર્મ સ્વીકારી તેના સત્ય સનાતન સિદ્ધાંતોને વિશ્વવ્યાપી બનાવી રાજધર્મ તરીકે ફેલાવ્યો હતો.

તેનું જન્મ સ્થલ.

મહારાજા સંપ્રતિનો જન્મ મરૂ દેશ-મેવાડમા ઉજ્જયનીમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ કુણાલ કે જે સમ્રાટ્ અશોકનો પાટવી કુંવર હતો. તે કમનસીબ કુણાલ પોતાના પિતાનું વિસ્તૃત રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો નહોતો. જૈનસમાજમાં આને માટે એક દંતકથા ચાલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

મહારાજા સમ્રાટને તેમની પટરાણીથી કુણાલ નામનો મુખ્ય પુત્ર થયો હતો. તે જન્મ્યો ત્યારથી ઉજ્જયનીમાં જ પોતાની માતા સાથે રહેતો, અને ત્યાંજ ઉછરતો મોટો થયો. ઉજ્જયનીના રાજા—સમ્રાટનો સુબાએ અશોકને ખબર આપ્યા કે કુમારની ઉમ્મર ભણવા લાયક થઇ છે માટે તેનો 'યોગ્ય' બંદોબસ્ત થાય તો ઠીક. અશોક આ વાચી ઘણો ખુશી થયો અને તેણે એક પત્ર સુબા ઉપર લખ્યો. તેમા લખ્યું કે તેના ઉપર બરાબર ચોક્કસાઇ રાખી તેને રાજ્યધર્મ બરાબર શીખવાડવો તેમજ બીજી પણ યોગ્ય સુચના તે પત્રમાં લખી અને કુમારને પણ લખ્યું કે कुमारेण अधीयतां ' ભણવાને માટે પ્રયત્ન કરવો.' આ પ્રમાણે, પત્ર લખી કવરમાં બીડી તેને બરાબર મ્હોર છાપ માર્યા સિવાય પોતાને ઉતાવળ હોવાથી બીજા કાર્યમાં ચાલ્યો ગયો. આ વાતની ખબર કુણાલની

ઓરમાન માતાને પડી. તેણે વિચાર્યું કે "યુવરાજ કુણાલ છે અને મારો પુત્ર યુવરાજ નથી માટે એવો ઉપાય કરૂં કે ભવિષ્યમાં મારો પુત્ર ગાદીએ બેસે અને હું રાજમાતા તરીકે પૂજાઉં." આ પ્રમાણે દ્વેષથી તેણીએ તે કવર ઉઘાડી પત્ર વાચી જ્યાં **कुमारेण अधीयतां** લખ્યું હતું ત્યાં તેણીએ એક મીંડું વધારી **कुमारेण अंधीयतां** લખ્યું. થોડી વાર પછી સમ્રાટ આવ્યો અને તેણે તે પત્ર ફરી વાર વાંચ્યા સિવાય કવરને મજબુત પેક કરી ઉપર મ્હોર છાપ મારી એક ખેપીઆ સાથે જલ્દી રવાના કરી દીધું. ખેપીઆએ તે કવર જઇને ત્યાંના સુબાને આપ્યું. તેને આ પત્ર વાંચી ઘણો ખેદ થયો. તેણે પત્ર અડધો કરી કુમારને વંચાવ્યો, પરંતુ કુમારે આખો પત્ર વાચવાની હઠ લીધી. અંતે બલાત્કારે તે પત્ર તેણે વાંચ્યો અને **कुमारेण अंधीयतां** તે પણ વાંચ્યું. વિનયી પુત્રે વિચાર્યું કે પિતાની આજ્ઞા મારાથી કેમ લોપાય? હિંદના રાજાઓ પણ જેની આજ્ઞા નથી લોપતા અને અમારા વંશમાં કોઇએ પણ પિતાની આજ્ઞાનો લોપ નથી કર્યો, તો પછી હું મારા પિતાની આજ્ઞાનો લોપ કેમ કરી શકું? સુબાએ ઘણી ના પાડી, છતાં કુમારે લોહના ઉના ઉના સળીયા આંખમાં ચાંપી દીધા અને પિતાની આજ્ઞા પાળી—સાથે પોતાનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત પણ જગત આગળ રજુ કર્યું. સમ્રાટ અશોકને આ સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને પોતે વાંચ્યા વિના પત્ર મોકલ્યો માટે પોતાને ઘણો ખેદ થયો.

હવે કુણાલે અંધ અવસ્થામાં પોતાના પિતા પાસે જવું ઉચિત ન ધાર્યું. પોતે પોતાની દુઃખી જીંદગીના દિવસો ત્યાંજ ગાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેને પોતાનું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. પછી તેણે સંગીતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે તે સારા ગવૈયા તરીકે અને વિવિધ જાતનાં વાજીંત્ર વગાડનાર તરીકે તૈયાર થયો. તેણે દેશ દેશના સારા સંગીત-શાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમની પાસે જુદી જુદી જાતના ઘણા અનુભવો મેળવ્યા.

હવે તેણે દેશાન્તરમાં પોતાની કીર્તિનો વાવટો ફરકાવવા જુદા જુદા વેશે દેશાટન શરૂ કર્યું. બધે સ્થળે વિજય પામતો પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવતો અશોકની રાજધાની પાટલી પુત્ર (પટ્ના) ગયો. સમ્રાટે તેને ઓળખ્યો નહિ, પરંતુ કુણાલનું એક સારા ગવૈયા તરીકે ખુબ સન્માન કર્યું. બીજે દિવસે કુણાલે રાજસભામાં પોતાના પિતાને મુખ દેખાડયા સિવાય લાલ પડદો નખાવી ગાવાનું શરૂ કર્યું. સમ્રાટ પોતાના મંત્રીઓ સેનાધિપતિ અને સારા શેઠીઆઓ સહિત ત્યાં હાજર હતો. કુણાલે એક પછી એક જુદી જુદી સુંદર ચીજો ગાઇ બતાવી. પછી જ્યારે બરાબર રંગ જામ્યો એટલે તેણે પોતાની આત્મકથા ગાઈ. સમ્રાટને પુત્ર સાંભર્યો. પુત્રની વાર્તા તાજી થઇ તેને એમ નક્કી લાગ્યું કે આ પોતાનો પુત્ર કુણાલ છે. પછી પોતે કહેવડાવ્યું કે પુત્ર પિતા પાસે હાજર થવું પરંતુ કુણાલે તે વાત સ્વીકારવા ના પાડી. પછી સમ્રાટે કહ્યું કે તમારી ધીરજ, શૌર્ય, પાંડિત્ય જોઇ હું ખુશી છું. મૌર્ય વંશના કુંવરને આવી જ ઉદારતા ઘટે. તમારે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. કુણાલે સમય જોઈ પિતાનું સિંહાસન અને તાજ માગ્યું. પિતાએ કહ્યું કે તમે અંધ છો પછી રાજ્ય કેવી રીતે કરશો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારે એક નાનો પુત્ર છે તેને રાજ્ય આપો. તે રાજ્ય ચલાવશે. પછી સમ્રાટ અશોકે ખુશી થઇ તે બાળકને પોતાને હાથે રાજતિલક કર્યું. આ બાળકને નાનપણથી ગાદી મળી એટલે તેનું નામ સંપ્રતિ પડયું.

હવે ધીમે ધીમે સંપ્રતિ ઉમ્મર લાયક થયો. તેનામા નાનપણથી રાજાને યોગ્ય ગુણો બહુ સારી રીતે ખીલ્યા હતા. સમ્રાટ્ અશોકના મરણ પછી સંપ્રતિએ રાજની લગામ હાથમાં લીધી.

ગાદીએ બેઠા પછી થોડા સમયમા નિગ્રંથ ગચ્છના મુકુટમણિ સરખા આચાર્યવર્ય શ્રીઆર્યસુહસ્તિ સૂરિનો તેને મેલાપ થયો. એક વખતે પાટલિપુત્રમાથી રથયાત્રાનો મહાન વરઘોડો નિકળતો હતો અને સંપ્રતિ પોતાના મહેલના ગોખમાં બેઠો હતો તેને એ વરઘોડાની ભવ્યતા જોઈ ઘડીક વિચાર થયો ત્યા તેણે પોતાના પૂર્વના ગુરુ જોયા. તેને ખાત્રી થઇ કે એ મારા જ ગુરુ છે, એટલે પોતે ગોખમાથી નીચે ઉતર્યો. આચાર્ય શ્રી પાસે આવી વંદન કરી પુછ્યું કે–ગુરુદેવ, મને ઓળખો છો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો –મૌર્યવંશના મુકુટમણિ સરખા તને કોણ નથી ઓળખતું? રાજાએ ફરી કહ્યું કે–પ્રભુ એમ નહિ. આપ વિચાર કરો–ત્યા તો આચાર્યશ્રીએ જ્ઞાનબળથી તપાસી જોયું કે અરે, આ તો તે જ છે કે જેણે પૂર્વ ભવમાં મારી પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને લઇને એક દિવસમા મૃત્યુ પામ્યો હતો.[1] તે પછી રાજા પોતાના ઉપકારી ગુરુની સાથે વરઘોડામા ચાલ્યો અને ત્યાથી ઉપાશ્રયે જઇ તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાભળ્યો.

ઉપદેશ સાંભળીને તેને ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો અને તેમા પૂર્વ ભવના પ્રેમે વૃદ્ધિ કરી. ત્યાર પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પ્રજાને તેના પવિત્ર સિદ્ધાતો પહોચાડયા અને પ્રજાએ પણ પ્રેમથી તેના પવિત્ર સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી તે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની વિજયયાત્રાનું વર્ણન વિસ્તૃત રીતે કયાંય મારા જોવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એટલું મળે છે કે તેણે આખા હીંદના રાજા મહારાજાઓને તાબે કરવા ઉપરાંત મ્લેચ્છ દેશ જેવા કે અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન આદિ દેશોને પણ તેણે તાબે કર્યા હતા., પૂર્વમાં બંગાલ અને ઓરિસ્સાથી માડી પશ્ચિમમા ઠેઠ સમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમા છેક હિમાલયથી માડી દક્ષિણમા છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશ તેના તાબામાં હતો. જો કે સમ્રાટ્ અશોકે પહેલેથી તેને માટે રાજ્ય સંગ્રહી રાખ્યું હતું, છતા સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આજ્ઞા મનાવવા તેણે વિજયયાત્રા કરી હતી. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓને હરાવ્યા એટલે નાના રાજાઓ તો એની મેળેજ તાબે થઈ ગયા. જૈન ગ્રંથકારો કહે છે કે તેણે ચક્રવર્તીની માફક આખા ભારતવર્ષમા પોતાની આણ ફેરવી હતી. આવી રીતે વિજયયાત્રા કરીને આવ્યા પછી તેણે પોતાના ગુરુના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મની ઉન્નતિનાં પગલાં લેવા માંડયા. તેમા તેણે પ્રથમ દેશોદેશમા અનેક સુંદર સ્થળે ભવ્ય જિન મંદિરો કરાવ્યાં. તેના ગગનચુમ્બી ભવ્ય શિખરોનાં નામ નિશાન પણ અત્યારે તો હાથ નથી લાગતાં; પરંતુ તેના એ ભવ્ય મંદિરો, તેની બાધણી અને શિલ્પકળાના નમુનાના કયાંક કયાંક ભણકાર સંભળાય છે. તેના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થવાથી મુળ મંદિરની ભવ્યતા તથા

[1] આ રાજાના પૂર્વ ભવની કથા બહુ લાબી છે. લંબાણના ભયથી મેં નથી આપી. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનાર મહાશયને કલ્પસૂત્ર, પરિશિષ્ટ પર્વ, સંપ્રતિચરિત્ર વગેરે જોવા ભલામણ છે.

વિ. ૬. ૧૨.

સુંદરતા કંઇક ઓછા થયા છે. તે એકલા જિન મંદિરો કરાવી શાંત નહોતો રહ્યો. પરંતુ જૈન ઉપદેશકો-સાધુ મહાત્માઓને દરેક જાતની અનુકૂળતા કરાવી દરેક સ્થળે-મ્લેચ્છ દેશમાં પણ—તેણે વિહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. તે વખતે જૈનધર્મ રવિનો મધ્યાહ્ન સમય હતો. તેના પ્રખરો કરણો ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ ઘેર ઘેર તપી-શોભી રહ્યા હતા. તેણે જૈન મંદિરો, જિન પ્રતિમાઓ, સાધુઓ, પુસ્તકો અને શ્રાવકોની વૃદ્ધિ કરવા સારો પ્રયત્ન સેવ્યો હતો અને તેમા સફળતા પામી તે બધાની ખુબ વૃદ્ધિ કરી હતી.

ઐતિહાસિક નોંધ.

આ મહાન્ જૈન ચક્રવર્તિ રાજાની ઐતિહાસિક નોધ જૈન સુત્રોમા અને ખાસ કરી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટિ પર્વમા છે.[1] બૌદ્ધ ગ્રંથોમા પણ તેનું થોડું ઘણું વર્ણન કર્યું છે અને તેમા તેને 'સંપઇ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ સિવાય સમ્રાટ અશોકની માફક તેના કીર્તિસ્તંભો, શિલાલેખો આજ્ઞાપત્રો કે તામ્રપત્રો કંઇ પણ મળી આવતું નથી. આ રાજાએ જૈનપ્રતિમાઓ ઘણી કરાવી છે કે જેની ભવ્યતા અને સુંદરતા બહુ અલૌકિક છે અને તેનો નમુનો બીજે મળવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, પાલીતાણામા શત્રુંજય ઉપર અને ગિરનાર જામનગર ઇ. મા તેની કરાવેલી પ્રતિમાઓ છે પરંતુ તે પ્રતિમાઓમા ક્યાય તેના નામના શિલાલેખો મળી આવતા નથી. કોઇ મહાશય તે બાબતમા વિશેષ જાણવા જેવું બહાર પાડી તેની ઐતિહાસિક નોધની ખોટને પુરી પાડે એમ હું ઇચ્છુ છુ. આનું મુખ્ય કારણ મને એકજ લાગે છે તે એ જ કે આગલા સમયમા પોતાની નામના કાઢવામા-બીજા શબ્દોમા કહું તો આત્મપ્રશસાના ભયથી ઘણા જણે પોતાના કાર્યોની નોધ કરાવવાનુ મોકુફ રાખ્યુ હોય અને તે જ કારણે સંપ્રતિએ પણ તેમ કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. આ સિવાય પુરાણ સમયમા ઘણા રાજા મહારાજાઓએ કરાવેલી પ્રતિમાઓમા ઘણે સ્થળે શિલાલેખો મળી આવતા નથી અને આધુનિક સમયમા ક્યાક ક્યાક તેવું બને છે પણ ખરૂં જેથી મારા ઉપલા અનુમાનમા કંઇક સત્ય હશે એમ માનવું પડે છે.

આ મહાન્ ચક્રવર્તિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ નોધ નહિ મળી શકવાથી તેના જીવન સંબધે વિશેષ લખવું મોકુફ રાખી તેના મળી આવતા થોડા સુકૃત્યોની નોધ અને તેણે પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકારી પોતાના તાબાના રાજાઓને પણ ચુસ્ત જૈન કેવી રીતે કર્યા હતા તે સંબધે મળી આવતા થોડા શ્લોકો ટાકી વિરમીશ.

તેણે ગગનચુમ્બી ભવ્ય સવાલાખ નવા જિન મંદિરો કરાવ્યા હતા અને મનોહર સવા-કરોડ નવી જિન પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. ૩૬૦૦૦ હજાર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને પંચાણુ હજાર પિત્તળની પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. દીનદુઃખીને માટે અનેક સદાવ્રત તથા વાવ, કુવા, તળાવ, પરબ આદિ ઘણા લોકોપયોગી કાર્યોની નોધ મળે છે. તેણે સવાલાખ જિનમંદિરો કરાવ્યા હતા એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું કે તે કેટલો ધર્મચુસ્ત હતો છતા તેણે ચક્રવર્તી રાજાની માફક એક સત્તાએ ભારતવર્ષમા પોતાની આણ-

[1] આ પરિશિષ્ટ પર્વમા જૈન સમાજના ઘણાખરા મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો સુંદર રીતે વર્ણવ્યાં છે.

આજ્ઞા મનાવી હતી–બેસાડી હતી. સંપ્રતિ ધર્મી હતો છતાં અશોક કે સિદ્ધરાજની જેમ ધર્માંધ નહોતો. તેણે ધર્મને માટે કદી તલવાર નથી ઉપાડી તેમજ કોઇ પણ ઇતર મંદિરોની ધ્વજા પણ નથી ઉતરાવી. તેણે પ્રેમથી બીજા રાજાઓને અને પ્રજાને પણ જૈન ધર્મ સ્વીકારાવ્યો હતો. તેને માટે સંપ્રતિચરિત્રકાર નીચે પ્રમાણે લખે છે,

महाप्रभावानां कुर्वंस्तमनुव्रज्य संप्रतिः तेषां राज्ञां विधिं सर्वं दर्शयित्वाऽगमत् गृहान् ॥ ४१४ ॥ ततः सर्वान् नृपान् स्माह न नः कार्यं धनेनेवः मन्यध्वे स्वामिनं चेन्मां, तद्भवन्तोऽत्रसंप्रतिः धर्मं प्रवर्तयन्त्वेनं, लोकद्वयसुखावहम् ॥४१५॥ स्वदेशेषु सर्वत्र प्रीतिरेवं यतो मम ॥ ४१६ ॥ ततस्तेऽपि गतास्तत्र जिनचैत्यान्यकारयन् कुर्वते तत्रयात्राश्च, रथयात्रोत्सवोद्भूताः ॥ ४१७ ॥ सदैवोपासते साधुनमारिं घोषयन्ति च राजाननुवृत्यतत्रापि लोकोऽमूद्धर्मतत्परः ॥ ४१८ ॥

ભાવાર્થ—"મહાપ્રભાવના ઉત્સવને કરતો અને તે રથની પછવાડે ચાલતો રાજા (સંપ્રતિ) બીજા બધા રાજાઓને એકઠા કરી તેમને સર્વ વિધિ દેખાડી પોતાને ઘેર ગયો.

ત્યાર પછી બધા રાજાઓને તેણે કહ્યું કે જો મને તમારો ઉપરી રાજા–સ્વામી માનતા હો તો મારૂં અનુકરણ કરો. મારે ધનથી કંઇ કામ નથી.

તમારા દેશમાં બધે ઠેકાણે ઇહલોક અને પરલોકના સુખના કારણભૂત ધર્મ (જૈનધર્મ) ને પ્રસરાવો–તેથી જ મને ખરેખરી પ્રીતિ થશે.

ત્યાર પછી બધા રાજાઓ ઘેરં જઇને નવાં જિન મંદિરો કરાવતા હતા અને મોટા ઉત્સવવાળી રથયાત્રા અને યાત્રાઓ કરતા હતા અને હમેશાં સાધુઓની સેવા કરતા. અમારિપટહ (કોઇ પણ નિર્દોષ જીવની હિંસા ન કરે.) પણ વગડાવતા હતા, ત્યારે પ્રજા રાજાઓનું અનુકરણ કરી ધર્મ (જૈન ધર્મ) માં તત્પર બની. એ તો કહેવત છે કે "यथा राजा तथा प्रजा" યદિ રાજા ધર્મી અને ન્યાયી હોય તો પ્રજા પણ ધર્મી અને ન્યાયી બને એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી.

હજી આગળ કલ્પસૂત્રકાર સંપ્રતિએ ક્યાં ક્યાં સારાં કાર્યો કરાવ્યાં તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

" श्रेणीकसुतोद्यायि पट्टोदित नवनंदपट्टोद्भूतचंद्रगुप्त अशोक श्री सुतपुत्रः सप्रतिनामाभूत्, स च जातमात्र एव पितामहदत्तराज्ये रथयात्रा प्रवृत्त श्रीआर्यसुहस्तिदर्शनाज्जातजातिस्मृतिः सपाद लक्ष जिनालय सपाद कोटी नवीन बिंब षट्त्रिंशत् सहस्र जीर्णोद्धार पंचनवतिसहस्र पित्तलमय प्रतिमानेक शतसहस्र सत्रशालादिभिर्विभूपिता त्रिखंडामपि महीमकरोत्

કલ્પસૂત્ર ટીકાકાર વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય. (અર્થ સુગમ છે માટે આપ્યો નથી.)

ઉપરનાં વચનો ઉપરથી આપણને જાણવાનું મળે છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત ચક્રવર્તી રાજા હતો.)

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટ પર્વમાં તેનાં વખાણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

अभ्यगृहीदथ नृपस्तदग्रे तदनुज्ञया अर्हन देवो गुरुः साधुः प्रमाणं मे अर्हतो वचः ॥ ६१ ॥ अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतपवित्रितः प्रधान श्रावको जज्ञे सम्प्रति स्ततप्रभृत्यपि ॥ ६२ ॥ त्रिसन्ध्यमव्यवन्ध्य श्रीजिनर्चाम मर्चति स्म सः साधर्मिकेषु वात्सल्य बन्धुष्विव चकार च ॥ ६३ ॥ आवैताढ्यं प्रतापाढ्य स चकाराविकारधीः त्रिखण्ड भरतक्षेत्रं जिनायतनमण्डितम् ॥ ६४ ॥

ભાવાર્થ—તે (સમ્પ્રતિ) આચાર્યશ્રીની અનુજ્ઞા છે અરિહંત પ્રભુ મારા દેવ છે. સુસાધુ (કંચન કામિનીના ત્યાગી) મારા ગુરુ છે અને અરિહંત પ્રભુનું વચન મને માન્ય છે એ પ્રમાણે સ્વીકારતો હતો. ॥ ૬૧ ॥ (સમ્યકત્વવ્રત ધારણ કર્યું) અને ત્યારથી માંડી અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતથી પવિત્ર એવો તે ચુસ્ત શ્રાવક થયો. ॥ ૬૨ ॥ દાનાવળી લક્ષ્મીવાળો તે ત્રણકાલ જિનેશ્વર પ્રભુની પૂજા કરતો હતો અને પોતાના ભાઈઓની જેમ સધર્મી તરફ વાત્સલ્ય કરતો હતો. ॥ ૬૩ ॥ પ્રતાપથી યુક્ત અને અવિકારી બુદ્ધિવાળો સંપ્રતિ વૈતાઢ્યથી માંડી ત્રણ ખંડ ભરતક્ષેત્રને જિન ચૈત્યોથી યુક્ત કરાવતો હતો.

આવી રીતે તે ચુસ્ત જૈનધર્મી મહાન્ રાજા હતો.

૪ "મહારાજાધિરાજ" કુમારપાલ

ગુજરાતનો આ મહાન્ વૈભવશાલી નૃપતિ, ચૌલુક્યવંશચૂડામણિ, ગુજરાતની જયસિંહદેવની કીર્તિનો કલશ ચડાવનાર, ગુજરાતને સમૃદ્ધ તેમ જ શોભાવાન બનાવનાર "મહારાજાધિરાજ" પરમાર્હત કુમારપાલથી જૈન સાક્ષરો તથા ઇતર સાક્ષરો પણ અજાણ્યા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેના જીવનથી પણ કેટલેક અંશે સુપરિચિત છે.

કુમારપાલની આટલી પણ ઓળખાણ કરાવવી એ તો ભગવાન સવિતાનારાયણને દીપકલિકાથી ઓળખાવવા બરાબર છે. તેમને કેટલાએક પરમાર્હત તરીકે, ચક્રવર્તી તરીકે, મહારાજાધિરાજ તરીકે તો વળી કોઇક હિંદુસ્તાનના નાશનું પ્રથમ બીજ રોપનાર તરીકે, જયસિંહદેવની ભાવનાને નહિ પોષનાર તરીકે તથા અહિંસાનો પુજારી બની પોતે નિર્માલ્ય બનવા સાથે સારા ગુજરાતને પણ નિર્માલ્ય–નમાલું બનાવનાર તરિકે, તથા બીજાં અવનવા વિશેષણોથી ગુજરાતના સાક્ષરો–ગુજરાતીઓ તેને ઓળખે છે. આમાંથી કેટલાએક મહાશયો તેનું જીવન નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસ્યા વગર અને સાથે તેનું આંતરજીવન પણ તપાસ્યા સિવાય યોગ્ય ન્યાય ન આપી શકે–નથી આપી શક્તા એ નિર્વિવાદ રીતે બનવા યોગ્ય છે–સંભવી શકે.

[1]ભીમબાણાવળીનો પુત્ર ક્ષેમરાજ તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ અને તેનો પ્રતાપી પુત્ર "સિદ્ધરાજદેવનો જમણો હાથ" ત્રિભોવનપાલ અને તેનો પુત્ર 'મહારાજાધિરાજ' ચક્રવર્તી આદિ બીરુદધારી કુમારપાલદેવ આપણા વિષયનો મુખ્ય નાયક છે. તેની માતાનું નામ કાશ્મીરાદેવી હતું કે જે સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની ભત્રિજી થતી હતી. તેણે કુમારપાલ

૧ નીચે મુળરાજથી માંડી ઠેઠ કુમારપાલ સુધીનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે જોવા ભલામણ છે.

સિવાય બે પુત્ર મહીપાલ, કીર્તિપાલ તથા બે પુત્રીઓ પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી હતી. તેમા પ્રથમ પુત્રી જયસિંહદેવના મુખ્ય સેનાધિપતિ કૃષ્ણસિંહ વેરે અને બીજી પુત્રી શાકંભરીના રાજા સાથે પરણાવી હતી, અને કુમારપાલદેવની સ્ત્રીનું નામ ભોપાલદેવી હતું.

ત્રિભોવનપાલને જયસિંહદેવની સભામા પાટણ ઘણી વખત આવવું પડતું અને તેની સાથે ગુજરાતનો ભાવિ બાલરાજા કુમારપાલ પણ ઘણા વખત આવતો. ત્રીભોવનપાલ પોતાના ચાલાક પુત્રને જયસિંહદેવની સભાનો બધો વૃત્તાંત કહેતો-કહી સંભળાવતો. બાલરાજા એ વાતો સાભળી આશ્ચર્ય પામતો. તેને તે સમયે ખબર સરખીયે નહોતી કે પોતે ભવિષ્યમા જયસિંહદેવના સિંહાસને બેસી સભામા તે વાતોના કેન્દ્રરૂપ બનશે.

એક વખતે જયસિંહદેવની સાથે કુમારપાલને સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર, ધર્મની મૂર્તિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય થયો. કુમારપાલ તેમનુ બ્રહ્મતેજ જોઇ પ્રથમ ક્ષણે જ તેમના તરફ આકર્ષાયો અને વળી 'ગુજરાતનો નાથ' જયસિંહદેવ પણ જેને ઘણું સન્માન આપે છે તે જોઇ હેમાચાર્ય ઉપર વિશેષ માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે સૂરિજીની બે ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી. એક વખતે જયસિંહદેવ તેના મુખ્ય અમાત્યો,

ચૌલુક્ય વંશ

મૂલરાજ
સં. ૯૯૮ મા ગાદી
૫૫ વર્ષ રાજ્ય
|
ચામુંડ
૧૩ વર્ષ રાજ્ય
|
- વલ્લભરાજ — ૬ માસ રાજ્ય.
- દુર્લભરાજ — ૧૩ વર્ષ ૬ માસ રાજ્ય
- નાગરાજ
  - ભીમદેવ — ૪૨ વર્ષ અભિષેક
    - ક્ષેમરાજ
      - દેવપ્રસાદ
        - ત્રિભુવનપાળ
          - કુમારપાલ — સં. ૧૧૯૯ થી સં. ૧૨૩૦ સુધી ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ.
          - મહીપાલ
          - કીર્તિપાળ
    - કર્ણદેવ — ૨૯ વર્ષ રાજ્ય
      - સિદ્ધરાજ જયસિંહ — ૫૦ વર્ષ રાજ્ય

અધિકારીઓ અને કુમારપાલ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠા હતા. સાર-શ્વરજીને પૂછયું કે " બધા ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણ કયો છે " ત્યારે આચાર્ય શ્રીએ કહ્યું કે— મહાનુભાવ, બધા ગુણોમાં " પરદારસહોદર્યયુક્ત સત્ત્વગુણ " શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે સત્ત્વગુણ બધા ગુણગણોમાં મસ્તકમણી " જયશ્રી " ને આપનાર અને સર્વ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં લોકોત્તર કામધેનુ સમાન છે. બત્રિસ લક્ષણોથી અધિક સલક્ષણ તરીકે સત્ત્વગુણ પ્રસિદ્ધ છે. સત્ત્વવાન પુરુષમાં ભલે બીજા ગુણો હોય યા ન હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠતમ છે. કહ્યું છે કે—

प्रयातु लक्ष्मीश्चपला स्वभावा गुणा विवेकप्रमुखाः प्रयान्तु
प्राणाश्चगच्छन्तु कृतप्रयाणा मा यातु सत्वन्तु नृणां कदाचित् ।

અર્થ " ચપળ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જાઓ વિવેક પ્રમુખ ગુણ જાઓ અથવા પ્રયાણ કરેલા પ્રાણ જાઓ પરંતુ પુરુષોનું સત્ત્વ કદાપિ ન જાઓ " સકળ કાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા એકજ પુત્રથી બસ છે વધારે સંતતિનું શું પ્રયોજન ? એકલો નિશાપતિ જ (ચંદ્ર) દિગ્વધુના મુખમંડળને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે. બાકીનો તારાગણ તો ઉગ્યા છતાં દિગ્વધુને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતો નથી. સાત્ત્વિક શરીર આપણા હાથમાં છે અને રિદ્ધિ દૈવને આધીન છે માટે સત્ત્વ ન છોડવું. " જ્યાં સાહસ ત્યાં સિદ્ધિ. " જુઓ વૈભવમાં અમરાપુરીને જીતે તેવી લંકા જીતવાની હતી અને મહાન રત્નાકર (સમુદ્ર) પગે ઉલ્લંઘવાનો હતો. જેનાથી દેવદાનવ અને મનુષ્યો કંપતા એવા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો મહાન પ્રતિસ્પર્ધી હતો અને કપિઓ પોતાના સહાયક હતા છતાં ભગવાન રામચંદ્રે સત્ત્વથી જ રાક્ષસ સૈન્યનું દળ છિન્ન કરી રાવણનાં દશ મસ્તક રણમાં રગદોળ્યાં. મહા પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ તેમના સાહિત્યમાં નહિ પરંતુ તેમના સત્ત્વમાંજ રહેલી છે. અને તે સત્ત્વ પણ જ્યારે પરદાર-સહોદરવ્રતથી સંજીવિત હોય છે ત્યારેજ તે પુરુષને લોકોત્તર ફળ–પ્રતિષ્ઠાના કારણભૂત થાય છે.

વિવેક વિનાનું સત્ત્વ સિંહ કે વાઘની માફક ક્રૂરતાને ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન બને છે. એટલે કે વિચાર વગરનું સત્ત્વ (સાહસ) જાનવરી જોરને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે પ્રતિષ્ઠા કીર્તિ, ધર્મવિજય આદિની વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત રહેવું જોઇએ. કારણ કે—

तावल्लोक विलोचनामृतरसस्तावन्मनो वल्लभं
तावद्धर्ममहत्त्वसत्यविलसत्कीर्ति प्रतिष्ठापदं ।
तावद्भूमिपतिप्रसादभवनं तावच्च सौभाग्य·भूः
यावन्नो परदारसंगरसिको लोकेऽभवन् मानवः ॥

" જ્યાં સુધી પુરુષ પરદારા સંગનો રસિક નથી થયો ત્યાં સુધીજ તેના ઉપર લોકોની અમી દષ્ટિ રહી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; અને પ્રતિષ્ઠાનું પાત્ર, રાજાના પ્રસાદનું ભવન, અને સૌભાગ્યની ભૂમી બની રહે છે. " માટે જો જીવિતને વલ્લભ ગણતા હો તો પરસ્ત્રીનો સંગ મુકી દો. એક મૃગલોચના સતી સીતાના નિમિત્તે જ રાક્ષસપતિ રાવણનાં મસ્તક રણમાં રોળાયાં, ત્રિકુટ શિખર પર શોભી રહેલી અલકા સરખી 'લંકા જેની રાજ્યધાની હતી, ધુપવાટ કરવો સમુદ્રદેવ જે નગરની પરિખાઈ હતો,' અનન્ય બલશાલી

કુંભકર્ણ જેનો બંધુ હતો, જગજ્જેતા અજેય ઇંદ્રજીત જેનો પુત્ર હતો અને પોતે કે જેના નામથી દુનીઆના વીર પુરુષો રાડ નાખતા, અનેક દેવો જેના નોકરો હતા અને અદભુત વિદ્યાઓ જેની જીવ્હાગ્રરૂપી રંગભૂમી ઉપર નાચ કરતી હતી એવો લંકેશ્વર .પણ સતી સીતાની આકાંક્ષા કરવાથી વૈભવ અને પ્રતાપથી રહિત બની દીનહીન દશાને પામ્યો. સ્વસ્ત્રી સ્વાધિન હોવા છતાં નીચ પુરુષો જ પરસ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે." આવી રીતે કુમારપાલને ઉપદેશ આપ્યો. કુમારપાલે પણ એ પરમ યોગીશ્વરના મુખકમળમાંથી નીકળતી ગંગાના ઘોધ સમાન નિર્મલ વાણી સાંભળી તેમના ઉપદેશથી પરનારીસહોદરવ્રત સ્વીકારી તેમની ગંગાના પ્રવાહ સમાન પવિત્ર વાણીમાં પોતાના આત્માને નવરાવી કૃતકૃત્ય–પવિત્ર બન્યો અને ત્યાંથી પોતાના પિતા સાથે દધિસ્થળી ગયો.

હવે જયસિંહદેવની અવસ્થા વધવા સાથે ગૃહસ્થ ધર્મના ફળ રૂપ પુત્રપ્રાપ્તિની ચિંતા પણ વધવા લાગી. તેને સદા એમ લાગ્યા કરતું કે જો પિતૃદાન દેનાર એક પુત્ર થાય તો મારો જન્મ સફળ થયો ગણાય. પરંતુ વિધિ, તેનાથી વાંકું હતું. 'સૂર્ય વિના આકાશ, ન્યાય વિના વિક્રમ, સિંહ વિના વન, ચંદ્ર વિના રાત્રી, બળ વિના પરાક્રમ, તેજ વિના લક્ષ્મી,' એ જેમ શોભતાં નથી તેમ પુત્ર વિના કુળ શોભતું નથી. તેણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણાં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, અનેક કાળાં ધોળાં કર્યાં, અને અનેક જોગીઓનાં પડખાં સેવ્યાં; પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડયો. તેણે અનેક જોશીઓને પૂછવા માંડયું પરંતુ તેમાંય તેને કયાંયથી સંતોષ ન મળ્યો. સાથે તેના કાને એમ પણ ભણકાર આવ્યા કે મારી પછી ત્રિભુવનપાલનો પનોતો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે. તેને આ સાંભળી અસંતોષ વધતો ગયો; અને તે વાતને એકદમ તે સાચી પણ ન માનતો. એક વખતે પોતે સભા ભરી બેઠો હતો તે વખતે એક મહાન જ્યોતિષી પંડિત ત્યાં આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પ્રશ્ન પુછયો; પંડિતે લગ્ન લઇ ચોકખો ઉત્તર આપ્યો કે :" મહારાજા આપને કોઇ પણ પ્રકારે પુત્ર થશે નહિ અને આપની પછી ત્રિભુવનપાળનો વીર પુત્ર કુમારપાલ તમારી ગાદીએ આવી તમારી પેઠે ચક્રવર્તી થશે." પંડિત પાસે આવો ઉત્તર સાંભળી તેનું હૃદયમંદિર ભગ્ન થયું, તેને બહુ ખેદ થયો. તેણે આની આ વાત ફરીથી પોતાની સભાના પંડિત રત્ન બાલબ્રહ્મચારી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પુછી. આચાર્યશ્રીએ પણ તે ને તે જ વાત ફરીથી કહી. તેણે જ્યારે પોતાના ગુરૂશ્રી પાસેથી આ ઉત્તર સાંભળ્યો ત્યારે તેને એમ ખાત્રી થઇ કે મારે પુત્ર નહિ થાય અને કુમારપાલ ગાદીનો અધિપતિ થશે. હવે સિદ્ધરાજને બીજો એક કુવિચાર થયો કે કુમારપાલને મારી નાખું તો મહાદેવજી મને પુત્ર આપે.

અંતે આ વિચારે તેના હૃદયમાં ઘર કર્યું અને તે કુવિચારને સફળ (!) કરવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

તેણે કુમારપાળને મારી નાખવા પહેલાં વિચાર કર્યો કે તેનો પ્રતાપી પિતા ત્રિભુવનપાળને માર્યા પહેલાં–તેના દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કુમારપાલનો વાળ ખેંચવાને હું સમર્થ નથી. માટે ત્રિભુવનપાળને કપટથી મારી નાંખું તોજ મારી મુરાદ બર આવે તેમ છે. તેણે ત્રિભુવનપાળને મારી નાખવા 'રાજદ્વારી ખાનગી કામના બહાના હેઠે' બાપ દિકરાને ગામ (પાટણ) બહાર મહાદેવના મંદિરમાં બોલાવ્યા. વિર ત્રિભુવન-

પાળ કોઇ પણ જાતના સંશય વગર પુત્ર સહિત મહાદેવના મંદિરમા આવ્યો. સિદ્ધરાજ પણ શિકાર જાળમા આવ્યાનું સમજી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઇ મકલાતે ગ્હોડે પોતાના ખાનગી ચરો સાથે મહાદેવના મંદિરમા આવ્યો. પરંતુ ત્યા તો ચાલાક ત્રિભુવનપાળને સિદ્ધરાજના કપટની અગાઉથી ખબર પડી ગઇ. તેણે બધો ખેલ જોઇ લીધો અને તે જ વખતે પોતાના પુત્રને દધિસ્થળી બીજા ખાનગી રસ્તે રવાના કરી દીધો હતો, અને પોતે ખુલ્લી તરવારે તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઇ ઉભો. જેવો સિદ્ધરાજ અંદર ગયો કે તરતજ ત્રિભુવનપાળે, ત્રાડ નાખતા કહ્યુ કે "પાપી કુત્તા ચલાવ તારી તલવાર" સિદ્ધરાજ ભોઠો પડયો અને તેને ત્રિભુવનપાળના બધા પૂર્વના ઉપકારો, તેનો નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ આદિ બધા કામો સાભરી આવ્યા.

પરંતુ મનોબળ એકઠું કરી પોતાના સહચરોને કહ્યું કે-ઉભા છો શું? ચલાવો તમારી તલવાર. ત્યા તો ત્રિભુવનપાળે તેને કહ્યું કે-જો તારામા તાકાત હોય તો આવી જા આપણે બન્ને દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. સિદ્ધરાજને ત્રિભુવનપાળના ભુજબળની ખબર હતી કે ત્રિભુવનપાળ પોતાને તો જેમ મદોન્મત્ત હાથી હરણિયાને ચગદી નાખે તેમ જરૂર દાબી દેશે. સિદ્ધરાજ મુગો રહ્યો ત્યા તો તેના સૈનિકોએ ત્રિભુવનપાળ ઉપર તલવાર ચલાવી. એકી સાથે તેના ઉપર પચાસેક તલવાર ઉપડી છે તેમ તેણે જોયુ. તે બધાનું સ્વાગત કરવા કરવા તૈયાર હતો; તેણે તેમ થી ઘણાનું સ્વાગત કરી દેવલોકમા પહોચડયા; અંતે તેનું વૃદ્ધ શરીર થાક્યું. તેના શરીરમાથીલે ાહીની ધારા છુટવા માંડી. તેની નાડી તુટવા માડી. તેને હવે લાગ્યું કે તે નહિ બચે, એટલે પોતે તરત જ સિદ્ધરાજ પાસે જઇ કહ્યું કે "પાપી કૃતઘ્ન અંતે તેં તારૂ કાળું કર્યું. પરંતુ ઠીક છે કે મહાદેવજીએ તારા પાપી લોહીમાથી પુત્રરૂપી ફળ નથી આપ્યું. નહિતર તું શુ ન કર એ હું નથી કહેતો."

એમ કહીને વીર પુરૂષે પોતાના શરીર ઉપર તલવાર ચલાવી પોતાનું લોહીવાળું મસ્તક સિદ્ધરાજની ઉપર નાખી તેને લોહી છાટયું. આ કમકમાટીભર્યો બનાવ જોઇ સિદ્ધરાજનું પાપી હૃદય પણ કપ્યુ, પરંતુ તે કમકમાટ વધુ ટકયો નહિ. તેણે કુમારપાલને શોધવા માડયો, પરંતુ કુમારપાલ ત્યાં નહોતો. પછી તે દધિસ્થળી ઉપર હલ્લો લઇ ગયો. કુમારપાલ તેને સૈન્ય સહિત સામો મળ્યો. બન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો. સિદ્ધરાજ પાસે સૈન્ય થોડું હતું અને કુમારપાલનું શૌર્ય વધારે હતું. પિતૃમરણે તેને ખુબ ઉશ્કેર્યો. સિદ્ધરાજે જોયુ કે હવે નહિ ટકાય. અંતે બન્યુ પણ તેમ જ. સિદ્ધરાજ તેની સામે ન ટકી શકયો અને ત્યાથી પાટણ નાસી આવ્યો. ત્યા આવ્યા પછી તેણે ગામમા એવી વાત ફેલાવી કે "ત્રિભુવનપાળ લુંટારો હતો, તે પાટણ લુટવા આવ્યો હતો' પરંતુ કૃતજ્ઞ પાટણની પ્રજાએ પોતાના એ ઉપકારી પુરુષને ચંદનની ચિતામાં બાળી તેની પછવાડે શોકના બે આસુ ખેરવ્યા.

કુમારપાલનુ દેશાટન

હવે કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજનું વજ્ર અને શની ગ્રહ પડયા. તેણે દધિસ્થળી છોડયું અને બાવાને વેશે ગુજરાતના પથ્થરે પથ્થરે ભટકયો. વળી એક વખત મહાદેવના મંદિરનો પુજારી થયો; સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી એટલે આવ્યું. તેણે પુજારીઓને બ્રહ્મભોજન કુમારપાલ પણ ત્યાં ગયો પરંતુ એક કૃતજ્ઞ રજપુતની સંજ્ઞાથી-સંકેતથી ઉલ્ટીના બહાને નાસી

છૂટયો. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી કે તરતજ પોતાના માણસો તેની પછવાડે મોકલ્યા કુમારપાલ ઉઘાડે શરીરે માત્ર એક અભોટીયાભેર જ હતો. તેણે પછવાડે ધૂળ ઉડતી જોઇ એટલે પોતે સંતાવાની જગ્યા શોધી પાસેના ખેતરમા એક ખેડુત વાડ કરતો હતો ત્યા જઇ તેણે મદદ માગી એ દયાળુ ખેડુતે તેને વાડમા સતાડી તેના ઉપર કાટાના ઝુંડ નાખ્યા સિદ્ધરાજના માણસોએ ઘણી શોધ કરી પણ અતે તેઓ નિષ્ફળ નિવડયા અને વીલે મ્હોડે પાછા પાટણ ગયા. કુમારપાલ વાડમાથી બહાર નીકળ્યો. તેના કોમળ શરીરમાથી લોહી નીકળવા મડયુ એ જાણે કોઇ નવા પ્રકારના પરવાળાના અકુર હોય તેવો ભાસ કરાવતું હતુ. ત્યાથી ભાડ ભાડ ચાલી તે દધિસ્થળી ગયો અને ત્યાથી પોતાનું નામ બદલી ભીમસિહ રાખ્યુ અને વેશબદલો કરી વળી નીકળ્યો. રસ્તામા તેણે ઝાડ નીચે એક ઉંદર પોતાના દરમાથી રૂપીયા કહાડી બહાર લાવતો હતો તે જોઇ તે રૂપીયા લઇ લીધા ઉંદર પોતાના રૂપિયા ગયા જોઇ માથું પટકી મરી ગયો. કુમારપાલે વિચાર્યું કે "મનુષ્ય તો ઠીક પરતુ પશુ પખી પણ અર્થની મોહનીમા મુઝાય છે."તે વખતે રસ્તામા તેને ઉમરાગામના દેવસિહ શેઠની પુત્રી દેવશ્રી પોતાના સાસરેથી પીયર જતી હતી તે મળી. તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીએ કુમારપાલને ભૂખ્યો અને દુખી જાણી પોતાની પાસેનુ ભાતું આપ્યુ કુમારપાલે પણ બે દિવસનો ભુખ્યો હોવાથી સારી પેઠે ખાધુ. પછી તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીના કહેવાથી તેની ગાડીમા બેસી વચ્ચે દધિસ્થળીને રસ્તે ઉતરી પડયો. જતી વખતે તેણે દેવશ્રીને કહ્યું કે "આજથી તુ મારી ધર્મબહેન છો અને હું જ્યારે ગાદીએ બેસીશ ત્યારે તારી પાસે ભગિનીતિલક કરાવીશ" પછી દધિસ્થળી જઇ પહોચ્યો ત્યા તેણે જોયુ કે સિદ્ધરાજ કુટુબ ઉપર પણ કેર વરસાવી રહ્યો હતો. એટલે પોતાના **યથા નામ તથા ગુણા** એવા સજ્જન નામના મિત્રદ્વારા પોતાના કુટુંબને બીજે સ્થળે મોકલાવી પોતે વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે ફરી વાર રખડપટ્ટી શરૂ કરી.

તે પ્રથમ ખભાત ભણી ગયો. ત્યાં ખભાતની બહાર પરમ પ્રતાપી ગુરૂથી હેમાચાર્ય તેને મળ્યા. પોતે તેમને એકદમ ન ઓળખી શકયો પરતુ તેના ગુરૂએ તો તેને ઓળખ્યો અને તેને પોતાની સાથે ઉપાશ્રયે લઇ જઇ સિદ્ધરાજના મહામાત્ય અને ખંભાતના સત્તાધીશ ઉદાયનને કુમારપાળની ભલામણ કરી. કુમારપાળ ઉદાયનને ઘેર શાતિથી રહેતો હતો ત્યા આ વાતની ખબર સિદ્ધરાજને પહોચી કે મારો શત્રુ મારા મહામત્રીને ત્યા છે એટલે તેણે ઉદાના પુત્ર ચાહડ કે જે પોતાનો ધર્મપુત્ર થતો હતો તેને કુમારપાળની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે ખભાત જઇ પોતાના ઘરમા કુમારપાલને ઘેર્યો પણ કુમારપાલ ત્યાથી આબડની મદદથી રાતોરાત નાસી હેમચદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયે ગયો ત્યા પરમ કારુણિક શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે પણ તેને પોતાના પુસ્તક ભંડારમા સંતાડયો. બીજે દિવસે ચાહડે ઘરમા તપાસ કરી પણ ત્યા તેનો પત્તો ન ખાધો એટલે તે ઉપાશ્રયે આવ્યો અને ત્યા કુમારપાલની શોધ કરી પરમ કારુણિક, યોગીશ્વર શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે ત્યા કુમારપાલના દેહનુ બહુ યુક્તિ પૂર્વક રક્ષણ કર્યુ. અંતે ચાહડ ત્યાથી પણ વીલે મ્હોડે ખાલી હાથે પાછો પાટણ ગયો.

હવે કુમારપાલ અહિં રહેવાનુ સલામત ન ધારી વડોદરે થઇ ભૃગુકચ્છ (ભરુચ) ગયો, ત્યાથી કહેપુર ગયો અને ત્યા એક યોગીની સારી પેઠે સેવા કરી, યોગીએ તેની

પાળ કોઇ પણ જાતના સંશય વગર પુત્ર સહિત મહાદેવના મંદિરમા આવ્યો. સિદ્ધરાજ પણ શિકાર જાળમાં આવ્યાનું સમજી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઇ મકલાતે મ્હોડે પોતાના ખાનગી ચરો સાથે મહાદેવના મંદિરમા આવ્યો. પરંતુ ત્યાં તો ચાલાક ત્રિભુવનપાળને સિદ્ધરાજના કપટની અગાઉથી ખબર પડી ગઇ. તેણે બધો ખેલ જોઇ લીધો અને તેજ વખતે પોતાના પુત્રને દધિસ્થળી બીજા ખાનગી રસ્તે રવાના કરી દીધો હતો, અને પોતે ખુલ્લી તરવારે તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઇ ઉભો. જેવો સિદ્ધરાજ અંદર ગયો કે તરતજ ત્રિભુવનપાળે ત્રાડ નાખતા કહ્યું કે "પાપી કુત્તા ચલાવ તારી તલવાર" સિદ્ધરાજ ભોઠો પડયો અને તેને ત્રિભુવનપાળના બધા પૂર્વના ઉપકારો, તેનો નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ આદિ બધા કામો સાભરી આવ્યાં.

પરંતુ મનોબળ એકઠું કરી પોતાના સહચરોને કહ્યું કે–ઉભા છો શું? ચલાવો તમારી તલવાર. ત્યા તો ત્રિભુવનપાલે તેને કહ્યું કે–જો તારામા તાકાત હોય તો આવી જા આપણે બન્ને દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. સિદ્ધરાજને ત્રિભુવનપાળના ભુજબળની ખબર હતી કે ત્રિભુવનપાળ પોતાને તો જેમ મદોન્મત્ત હાથી હરણિયાને ચગદી નાખે તેમ જરૂર દાબી દેશે. સિદ્ધરાજ મુંગો રહ્યો ત્યાં તો તેના સૈનિકોએ ત્રિભુવનપાળ ઉપર તલવાર ચલાવી. એકી સાથે તેના ઉપર પચાસેક તલવાર ઉપડી છે તેમ તેણે જોયું. તે બધાનું સ્વાગત કરવા કરવા તૈયાર હતો; તેણે તેમ થી ઘણાનું સ્વાગત કરી દેવલોકમાં પહોચડયા; અંતે તેનું વૃદ્ધ શરીર થાક્યું. તેના શરીરમાંથીલે લ્હીની ધારા છુટવા માંડી. તેની નાડી તુટવા માડી. તેને હવે લાગ્યું કે તે નહિ બચે, એટલે પોતે તરત જ સિદ્ધરાજ પાસે જઇ કહ્યું કે "પાપી કૃતઘ્ન અંતે તેં તારૂ કાળું કર્યું. પરંતુ ઠીક છે કે મહાદેવજીએ તારા પાપી લોહીમાથી પુત્રરૂપી ફળ નથી આપ્યું. નહિતર તું શું ન કર એ હું નથી કહેતો."

એમ કહીને વીર પુરુષે પોતાના શરીર ઉપર તલવાર ચલાવી પોતાનું લોહીવાળું મસ્તક સિદ્ધરાજની ઉપર નાખી તેને લોહી છાંટયું. આ કમકમાટીભર્યો બનાવ જોઇ સિદ્ધરાજનું પાપી હૃદય પણ કપ્યું, પરંતુ તે કમકમાટ વધુ ટકયો નહિ. તેણે કુમારપાલને શોધવા માંડયો; પરંતુ કુમારપાલ ત્યા નહોતો. પછી તે દધિસ્થળી ઉપર હલ્લો લઇ ગયો. કુમારપાલ તેને સૈન્ય સહિત સામો મળ્યો. બન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો. સિદ્ધરાજ પાસે સૈન્ય થોડું હતું અને કુમારપાલનું શૌર્ય વધારે હતું. પિતૃમરણે તેને ખુબ ઉશ્કેર્યો. સિદ્ધરાજે જોયું કે હવે નહિ ટકાય. અંતે બન્યું પણ તેમ જ. સિદ્ધરાજ તેની સામે ન ટકી શકયો અને ત્યાથી પાટણ નાસી આવ્યો. ત્યા આવ્યા પછી તેણે ગામમા એવી વાત ફેલાવી કે "ત્રિભુવનપાળ લુંટારો હતો, તે પાટણ લુંટવા આવ્યો હતો' પરંતુ કૃતજ્ઞ પાટણની પ્રજાએ પોતાના એ ઉપકારી પુરુષને ચંદનની ચિતામા બાળી તેની પછવાડે શોકના બે આસુ ખેરવ્યાં.

કુમારપાલનુ દેશાટન

હવે કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજનું વજ્ર અને શનિ ગ્રહ પડયાં. તેણે દધિસ્થળી છોડયું અને બાવાને વેશે ગુજરાતના પથ્થરે પથ્થરે ભટકયો. વળી એક વખત મહાદેવના મંદિરનો પુજારી થયો; સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી એટલે આવ્યું. તેણે પુજારીઓને બ્રહ્મભોજન કુમારપાલ પણ ત્યાં ગયો પરંતુ એક કૃતજ્ઞ રજપુતની સંજ્ઞાપી–સંકેતથી ઉલ્ટીના બહાને નાસી

છૂટયો. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી કે તરતજ પોતાના માણસો તેની પછવાડે મોકલ્યા. કુમારપાલ ઉઘાડે શરીરે માત્ર એક અબોટીયાભેર જ હતો. તેણે પછવાડે ધૂળ ઉડતી જોઇ એટલે પોતે સંતાવાની જગ્યા શોધી પાસેના ખેતરમા એક ખેડુત વાડ કરતો હતો ત્યા જઇ તેણે મદદ માગી. એ દયાળુ ખેડૂતે તેને વાડમા સંતાડી તેના ઉપર કાટાના ઝુંડ નાખ્યા. સિદ્ધરાજના માણસોએ ઘણી શોધ કરી પણ અંતે તેઓ નિષ્ફળ નિવડયા અને વીલે મ્હોડે પાછા પાટણ ગયા. કુમારપાલ વાડમાથી બહાર નીકળ્યો. તેના કોમળ શરીરમાથી લોહી નીકળવા મડયુ એ જાણે કોઇ નવા પ્રકારના પરવાળાના અંકુર હોય તેવો ભાસ કરાવતું હતુ. ત્યાથી માડ માડ ચાલી તે દધિસ્થળી ગયો અને ત્યાથી પોતાનું નામ બદલી ભીમસિંહ રાખ્યુ અને વેશબદલો કરી વળી નીકળ્યો. રસ્તામા તેણે ઝાડ નીચે એક ઉંદર પોતાના દરમાથી રૂપીયા કહાડી બહાર લાવતો હતો તે જોઇ તે રૂપીયા લઇ લીધા ઉંદર પોતાના રૂપિયા ગયા જોઇ માથું પટકી મરી ગયો. કુમારપાલે વિચાર્યું કે " મનુષ્ય તો ઠીક પરંતુ પશુ પખી પણ અર્થની મોહનીમા મુઝાય છે."તે વખતે રસ્તામા તેને ઉમરાગામના દેવસિંહ શેઠની પુત્રી દેવશ્રી પોતાના સાસરેથી પીયર જતી હતી તે મળી. તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીએ કુમારપાલને ભૂખ્યો અને દુખી જાણી પોતાની પાસેનુ ભાતું આપ્યુ. કુમારપાલે પણ બે દિવસનો ભુખ્યો હોવાથી સારી પેઠે ખાધુ. પછી તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીના કહેવાથી તેની ગાડીમા બેસી વચ્ચે દધિસ્થળીને રસ્તે ઉતરી પડયો. જતી વખતે તેણે દેવશ્રીને કહ્યું કે "આજથી તું મારી ધર્મબહેન છો અને હું જ્યારે ગાદીએ બેસીશ ત્યારે તારી પાસે ભગિનીતિલક કરાવીશ" પછી દધિસ્થળી જઇ પહોચ્યો ત્યા તેણે જોયું કે સિદ્ધરાજે કુટુબ ઉપર પણ કેર વરસાવી રહ્યો હતો. એટલે પોતાના **યથા નામ તથા ગુણા** એવા સજ્જન નામના મિત્રદ્વારા પોતાના કુટુંબને બીજે સ્થળે મોકલાવી પોતે વોસિરિ નામના બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે ફરી વાર રખડપટ્ટી શરૂ કરી.

તે પ્રથમ ખંભાત ભણી ગયો. ત્યાં ખભાતની બહાર પરમ પ્રતાપી ગુરૂશ્રી હેમાચાર્ય તેને મળ્યા. પોતે તેમને એકદમ ન ઓળખી શકયો પરંતુ તેના ગુરુએ તો તેને ઓળખ્યો અને તેને પોતાની સાથે ઉપાશ્રયે લઇ જઇ સિદ્ધરાજના મહામાત્ય અને ખંભાતના સત્તાધીશ ઉદાયનને કુમારપાળની ભલામણ કરી. કુમારપાળ ઉદાયનને ઘેર અતિથી રહેતો હતો ત્યા આ વાતની ખબર સિદ્ધરાજને પહોચી કે મારો શત્રુ મારા મહામંત્રીને ત્યા છે એટલે તેણે ઉદાના પુત્ર ચાહડ કે જે પોતાનો ધર્મપુત્ર થતો હતો તેને કુમારપાળની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે ખભાત જઇ પોતાના ઘરમા કુમારપાલને ઘેર્યો પણ કુમારપાલ ત્યાથી આબડની મદદથી રાતોરાત નાસી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયે ગયો. ત્યા પરમ કારુણિક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ તેને પોતાના પુસ્તક ભંડારમા સંતાડયો. બીજે દિવસે ચાહડે ઘરમા તપાસ કરી પણ ત્યા તેનો પત્તો ન ખાધો એટલે તે ઉપાશ્રયે આવ્યો અને ત્યા કુમારપાળની શોધ કરી. પરમ કારુણિક, યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યા કુમારપાળના દેહનુ બહુ યુક્તિપૂર્વક રક્ષણ કર્યું. અંતે ચાહડ ત્યાથી પણ વીલે મ્હોડે ખાલી હાથે પાછો પાટણ ગયો.

હવે કુમારપાલ અહિં રહેવાનુ સલામત ન ધારી વડોદરે થઇ ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ગયો, ત્યાથી કલ્હોલપુર ગયો અને ત્યા એક યોગીની સારી પેઠે સેવા કરી, યોગીએ તેની

સેવાથી પ્રસન્ન થઇ એક મંત્ર આપ્યો. પછી પોતે તે મંત્રને સાધી પોતાનું કાર્ય કરી વિવિધ દૃષ્ય જોતો કાંતિપુરનગર ગયો; ત્યાં તેણે ઘણા ઘણા ચમત્કારો જોયા. ત્યાંથી તે મલ્લિનાથ દેશમાં કોલંબપટ્ટન ગયો. કહે છે કે કોલંબેશ્વરને મહાલક્ષ્મીજીએ એવું સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે 'તારા રાજ્યમાં ગુજરાતનો નરેશ બાવાને વેશે આવે છે માટે તેનું સન્માન કરજે.' કોલંબેશ્વરે તેનું ખુબ સન્માન કરવા તેના નામના-છાપના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાંથી અનુક્રમે પેંઠ થઇ તે ઉજ્જયિની નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુ[1] નાં દર્શન કર્યાં અને ત્યાર પછી ત્યાં તેના જોવામાં એક શિલાલેખ આવ્યો. તેમાં તેણે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું કે—

पुण्णेवास सहस्से सयम्मि वरिसाण नव नवइकलिए ।
होही कुमरनरिंदो तुह विक्कमराय सारिच्छो ॥

અર્થ—પવિત્ર અગિયારશો નવ્વાણુ વર્ષ વીત્યા પછી, હે વિક્રમરાજ તારા જેવો કુમારપાળ રાજા થશે. કુમારપાળ આ લેખમાં પોતાનું નામ જોઇ કંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે એક વિદ્વાનને બોલાવી પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે "પૂર્વે અહિં શ્રી સિદ્ધસેન[2] દિવાકર નામે જૈન મતના પ્રખર પંડિત, આચાર્ય થઇ ગયા છે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીસ બત્રીસી) રચી અને શ્રી વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરી.[3] તેના પ્રભાવથી કુડેશ્વર મહાદેવનું લીંગ ફાટી અંદરથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ નીકળ્યા. વિક્રમરાજા આ ચમત્કાર જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેમનો ભક્ત બન્યો અને ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત જૈન-પરમાર્હત થયો. તે રાજાએ દાન વડે જગતને અનૃણ બનાવી પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવ્યો. એક વખતે રાજાએ પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે મારી પછી કોઇ મહાન જૈન રાજા થશે?-ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના જ્ઞાનના બળથી જણાવ્યું કે "તારી પછી મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી કુમારપાલ પરમાર્હત થશે[4]" અને આ ગાથા પણ તેઓશ્રીએજ કહેલી છે. વીર વીક્રમે આ ગાથા શિલાલેખમાં ટંકાવી છે કે જે ગાથા તમે અત્યારે વાંચી." કુમારપાલ આ સાંભળી ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને સાથે સાથે આચાર્યશ્રીનું આવું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઇ વિશેષ ખુશી થયો.

ઉજ્જયનિમાં તેનો મિત્ર સજ્જન અને પોતાનું કુટુંબ મળ્યું. પોતે બધાના કુશળ સમાચાર પૂછી કુટુંબને ત્યાં રાખી પોતાના મિત્ર વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ સાથે

---

૧ જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર.

૨ આ આચાર્યવર્યની વિશેષ માહિતી માટે જૂઓ મારો 'સિદ્ધસેન દિવાકર' નામનો નિબંધ.

૩ કલ્યાણ મંદિરસ્તોત્ર રચ્યું એમ પણ બીજે સ્થળે મળે છે. આ કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર અત્યારે વિદ્યમાન છે કે જે અનેક મંત્રાક્ષરોથી ભરપુર.છે.)

૪ આ ચમત્કારિક બીના કુમારપાલપ્રબંધ અને પ્રબંધચિંતામણીમાં વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે.

દશપુર[1] થઇ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ગયો. ત્યાં ઘણાં ઘણાં અવનવાં દશ્યો જોઈ અનુક્રમે, કાશી થઇ પટ્ટના આવ્યો. ત્યાં તેણે નવનંદનો રાજવૈભવ સાંભળ્યો. ત્યાંથી રાજગૃહી[2] થઇ કામરૂપ દેશમાં ગયો. ત્યાં વિવિધ દશ્યો જોઇ ત્યાંથી નાગેંદ્રપત્તન ગયો; ત્યાં તેણે તે નગરની અજાયબ ભરી ઉત્પત્તિ સાંભળી; અહીં તેની મોજડી ફાટી જવાથી એક મોચીએ કુમારપાળને રેશમી મોજડી ભેટ આપી. કુમારપાળે તેને કહ્યું કે જ્યારે તું એમ સાંભળ કે 'કુમારપાલ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો છે' ત્યારે તું ત્યાં આવજે. અહીં તેણે સિદ્ધરાજદેવના મરણ પથારીના ઉડતા ખબર સાંભળ્યા એટલે ત્યાંથી સીધો તે ઉજ્જયિની આવ્યો. ત્યાં તેને પાકેપાયે ખબર મળ્યા કે ગુજરાતનો નરેશ જયસિંહદેવ સ્વર્ગે ગયો છે અને તેમની ગાદીએ તેમના નામની પાદુકા સ્થાપી છે. કુમારપાળ આ ખબર સાંભળી કુટુંબને મળી પાટણ આવ્યો. પોતે જ્યારે પાટણ આવ્યો ત્યારે ખબર સાંભળ્યા કે 'આજેજ રાજતિલક કરવાનું મુહૂર્ત છે.' કુમારપાલને બરાબર સમયે આવેલો જોઇ બધા મંત્રિઓ, ભાયાતો અને સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા. સિદ્ધરાજ મરતી વખતે પોતાના મંત્રીઓને કહી ગયો કે 'મારી પછી ધર્મચુસ્ત ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર ચાહડ મારી ગાદીએ આવે' પરંતુ આ વાતમાં ઘણા મંત્રીઓ વિરુદ્ધ હતા, અને ખુદ ચાહડનો પિતા ઉદાયન મંત્રી પણ તેમાં વિરુદ્ધ હતો. એટલે કુમારપાળ જેવો આવ્યો કે તરતજ તેનો બનેવી કૃષ્ણસિંહ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાં સારી પેઠે ન્હવડાવી ધોવડાવી સારાં યોગ્ય કપડાં પહેરાવી તેને રાજસભામાં લઇ ગયો.

સભામાં ઘણી ઘણી વાટાઘાટ પછી અંતે એમ ઠર્યું કે ત્રિભુવનપાલના પુત્રને ગાદી આપવી કારણ કે ખરા હકદાર અને યોગ્ય તે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રિભુવનપાલના મ્હોટા પુત્ર મહીપાળને ઉઠાડી પૂછવામાં આવ્યું કે તમે રાજ્ય શી રીતે ચલાવશો, ત્યારે તેણે બરાબર ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યાર પછી બીજા પુત્ર કીર્તિપાલને બોલાવ્યો ત્યારે તેણે પણ ગોટાળોજ વાળ્યો. અન્તે કુમારપાલને પૂછ્યું ત્યારે તેણે પોતાની વીરતાથી જવાબ આપ્યો કે "હું મારી આ સમશેરથી રાજ્ય ચલાવીશ." મંત્રીઓએ તેને રાજ્યને યોગ્ય ધારી "૧૧૯૯ ના માગશર વદી ૪ ને દીવસે પુષ્પ નક્ષત્ર, મીન લગ્ન અને બીજા પણ ઉચ્ચ ગ્રહો હતા ત્યારે તેનેજ (કુમારપાલને) રાજગાદીએ બેસાડી રાજતિલક કર્યું અને 'મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારપાલદેવ'ના નામની આણ ફેરવી."

ગુજરાત, લાટ, મહારાષ્ટ્ર, માળવા, મેવાડ, પૂર્વ દેશ આદિના પથ્થરે પથ્થર ભટકેલો, ત્યાં અનેકવિધ દશ્યો જોઇ અનુભવ પામેલો, અનેક કષ્ટો સહન કરી ઘડાએલો ઘણા ઘણા ડાહ્યા રાજવીઓની 'રાજનીતિ અનુભવી કુશળ મુસદ્દી બનેલો અને સિદ્ધરાજને

૧. આ દશપુરને અત્યારે મંદસોર કહે છે. આ સબંધી વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહાશયે પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલો વિશાલાના ગણસત્તાક રાજા ચેટક (ચેડા) નામનો લેખ જોવા તસ્દી લેવી.

૨ આ રાજગૃહી નગરી આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ જગદુદ્ધારક શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમભક્ત મહારાજા શ્રેણીકની સુપ્રખ્યાત રાજધાનીનું નગર હતું. વિશેષ માટે જુઓ અભયકુમાર ચરિત્ર આદિ.

જસમાઓડણ અને રાણકદેવીનાં લાગેલાં કલંકો ધોઇ નાખવા, ગુજરાતની ગાદીને જગપ્રસિદ્ધ બનાવવા અને ચૌલુક્ય વંશને કીર્તિનો કળશ ચડાવવા આ પરનારીસહોદર કુમારપાળ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આખું પાટણ કપટ અને ફાટફૂટથી ભરેલું હતું. તેણે પ્રથમ પાટણને કપટની બળતી જ્વાળામાંથી બહાર કહાડી શાંતિ અને વિશ્વાસના મંત્રો રૂપી જળ રેડી રાજનીતિ રૂપી અંકુશથી બધાને સીધા કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે કેવી રાજનીતિ ચલાવી તેને માટે કુમારપાલ–પ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ ગામ નગર દેશના રક્ષણ સારૂ યોદ્ધાઓનો સંગ્રહ કર્યો. કુનીતિનો નાશ કરી સુનીતિ ફેલાવી. વ્રતીઓ પર સમતા બતાવી. દેવળોમાં મહા પૂજાઓ ચાલુ કરી. સત્પુરુષોને માન આપી દુર્જનોને દુર કર્યા. એ રીતે રાજ્યમા સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરે એવા ઉપાયો લેવા માંડયા. ભોપાલદેવીને પટ્ટરાણીની પદવી આપી અને પોતાને ઉપકાર કરનાર બીજા માણસોને બહુ માનથી બોલાવી યોગ્ય બદલો આપ્યો. ” “ તેમજ ઉદાયન મંત્રીને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તે પુરુષ સ્વામિભક્ત, ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, ધાર્મિક, પવિત્ર, માયાળુ, કુલીન, શાસ્ત્રજ્ઞ, સત્યભાષિત, વિનીત, દીર્ઘદર્શી, નિર્વ્યસની, વૃદ્ધસેવક, ઉદાર, સાત્વિક, પ્રાજ્ઞ, શૂર અને ચપળ હતો. રાજા પ્રજા અને પિંડનું હિત તાકનાર હતો. નિસ્પૃહી અને સ્વભાવે શાંત હતો. તે બહુધા મિથ્યા વચન કાઢે તેવો નહોતો. સર્વ ધર્મોને માન આપી પાત્રની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપનાર હતો. ત્રણ વેદ, વાર્તા, દંડ અને નીતિમાં તેણે સારો શ્રમ લીધો[1] હતો. ” તેના પુત્ર વાગ્ભટને સર્વરાજ્યકારભારમાં સહાયક નીમી “ આલિંગ ” પ્રધાનની (મદદગાર પ્રધાન, નાયબ દિવાન) પદવી આપી અને પોતાને દુઃખી અવસ્થામાં મદદ આપનાર બધા ઉપકારી મિત્રોને સંભારી તેમને નીચે પ્રમાણે યોગ્ય બદલો આપ્યો.

“ આલિંગ (સજ્જન) કુમારને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ની પટ્ટીકાનો સ્વામી બનાવ્યો કે જે પટ્ટિકા નીચે ૭૦૦ ગામો હતાં. કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે હજી પણ તેના વંશ જોસગરા રજપુત તરીકે ઓળખાય છે. જે ખેડુતે પૂર્વે કાંટાની વાડમાં પોતાને સંતાડી રક્ષણ કર્યું હતું તે ખેડુતને પોતાનો અંગરક્ષક કર્યો અને પોતાના દુઃખના સહચારી વોસિરી બ્રાહ્મણને (તેની માતાનું પહેલાંનું મ્હેણું સંભારી.) લાટદેશ આપ્યો અને રસ્તામાં પોતાની ખરેખર દુઃખી અવસ્થામા ખાવાનું આપનાર, પોતાની ગાદીમાં બેસાડનાર અને આર્થિક મદદ આપનાર ઉદાર દિલની શ્રીદેવીની પાસે રાજતિલક કરાવી તેને ધોળકા આપ્યું અને ચણા આપનાર દુકાનદારને વટપદ્ર (વડોદર) આપ્યું આવી રીતે કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે પોતાના અનેક ઉપકાર કરનાર મિત્રોને સારી પેઠે સંભારી બધાને સંતોષ્યા.

આ બાજુ તે વખતના પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિશ્વરનું પણ તેને તે વખતે સ્મરણ થયું. તેણે પોતાના પરમ ઉપકારી, જીવનદાતા, ગુરુને પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ આપી તેમનું ખુબ સન્માન કરી, તેમને ચરણે આખું રાજ્ય ધરી દીધું. પરંતુ તે

૧ ઉદાયન મંત્રીને, ‘વ્યભિચારી, નિર્દય, કૃતઘ્ન, પાપી આદિ વિશેષણો લગાડનાર મહાશયો ઉપલાં વાક્યો જોશે એમ નમ્ર વિનંતી છે.’

નિસ્પૃહ જૈનાચાર્યે કુમારપાળને કહ્યું કે "અમારે કંચન અને કામિનીના ત્યાગીઓને તો રાજ્ય સુખને બદલે દુઃખપ્રદ છે માટે તેને તો તમેજ - સંભાળો. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજદેવ કે કુમારપાળ દેવ એમાંથી એકેના રાજગુરુ નહોતા થયા. એ નિસ્પૃહી પરમ યોગીશ્વર આચાર્ય શ્રી ગુજરાતના બન્ને રાજવીઓના ધર્મગુરુ તરીકે જ રહ્યા છે અને શોભ્યા છે. પણ, માત્ર સિદ્ધરાજે તેમના પ્રત્યે કંઇક ઓછો ભક્તિભાવ દેખાડયો અને કુમારપાળે તેમના પ્રત્યે તેમના ધર્મ પ્રત્યે–શાસન પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ ભક્તિભાવ દેખાડયો છે એ મોટો ફેર છે. કુમારપાળ તેમનો ત્યાગ અને યોગ જોઇ તેમના ઉપર વિશેષ ભક્તિવાળો થયો, અને તેમના ઉપદેશથી અહિંસાના પવિત્ર વ્રતો–મંત્રો પોતે સ્વીકારી પ્રજાને પહોંચાડી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

કુમારપાળે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાનો દિવસ અને રાતનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ગોઠવ્યો તેનું સુંદર ટાઇમટેબલ નીચે પ્રમાણે છે. "રાજાએ પ્રથમ દિવસના આઠ ભાગ કરી પ્રથમ ભાગમાં રક્ષા સારૂ ખર્ચનો વિચાર કરવો, બીજા ભાગમા નગરના લોકોની રક્ષાનું ચિંતવન કરવું, ત્રીજા ભાગમાં દેવર્ચા કરી ભોજન કરવું, ચોથા ભાગમા ખજાનો તપાસવો, પાંચમા ભાગમાં બીજાં બધાં કામોમાથી નિવૃત્ત થઇ ચરોને પરદેશ મોકલવા, છઠ્ઠા ભાગમાં મરજી મુજબ ફરવા નીકળવું, સાતમા ભાગમા હાથી ઘોડા અને બાણુ વગેરેની રચના કરવી–કરાવવી અને આઠમા ભાગમાં જય મેળવવા નવી સેનાની ગોઠવણુ કરાવવી. તેવી જ રીતે રાત્રિના આઠ ભાગમા અનુક્રમે, (૧) એકાંતમા મોટા આપ્ત માણસોની સાથે વાર્તચિંત કરવી. (૨) સુખથી ગંભીર અર્થવાળા શાસ્ત્રનું સ્મરણુ કરવું (૩) વાજીંત્ર સાભળી શયન કરવું (૪–૫) નિદ્રા લેવી (૬) વાદ્ય નાદથી જાગી મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાએ ધ્યાન કરવું (૭) મંત્રનો વિચાર કરવો અને (૮) માં બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ ગ્રહણુ કરી વૈદ્યોની મુલાકાત લેવી."[૧]

કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો એ તે વખતના કેટલાએક રાજવીઓને ન રુચ્યું. તેમાંથી માળવાનો રાજા અને શાકંભરીનો અર્ણોરાજ પુષ્કળ સૈન્ય સાથે કુમારપાળ ઉપર ચડી આવ્યા. કુમારપાળે સાંભળ્યું કે તેમા સિદ્ધરાજના ધર્મપુત્ર ચાહડનો મુખ્ય હાથ હતો અને તેની ઉશ્કેરણીથી જ તે રાજવીઓ ચડી આવ્યા હતા. ચાહડે તેમને બધા ખાનગી રસ્તા બતાવવા ઉપરાંત કુમારપાળના પરાભવની ચાવી પણ બતાવી હતી. પરંતુ વીર કુમારપાળ તેમનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી સૈન્ય લઇ તેમની સામે ગયો. બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામસામા મળ્યા. થોડું ઘણું બાકી હતુ તે પણ "ચાહડે કુમારપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ માસ્હણ આદિ બીજા સૈનિકોને દ્રવ્યદ્વારા, ફોડી" પુરૂં કર્યું. આ વખતે આખું પાટણનું સૈન્ય કપટની જ્વાળામા પતંગીયાની માફક ઝુકવા તત્પર થઇ રહેલું હતું. કુમારપાળને આ કપટની ખબર ઠેઠ સુધી ન પહોંચી. બીજે દિવસે જ્યારે પોતે પોતાના કલહપંચાનન નામના હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે પાટણનું સૈન્ય ફૂટયું છે. તેને લગાર વિમાસણુ થઇ પરંતુ તેના સાહસે અને વીરતાએ તેને પાછો ન પાડયો. તેનામાં

૧ કુમારપાલપ્રબંધકારે આપેલો કુમારપાળનો કાર્યક્રમ વાંચી આ વૃદ્ધ રાજવીની આવી નિયમસર દિનચર્યા જોઇ અત્યારનાં અમારા રાજવીઓ પોતાના સમયનો વિચાર કરશે?

કોઇક નવું દૈવી બળ આવ્યું હોય તેમ કલહપંચાનનના કાનમાં પોતાનો ખેસ ભરાવી[1] હસ્થીને આગળ ધપાવ્યો. કુમારપાળનું શૌર્ય, તેની ધીરતા અને વીરતાની ખરેખરી કસોટી આ વખતે હતી. તેને જગતને બતાવવું હતું કે ગુજરાતની ગાદીએ તો વીર પુરુષ જ આવ્યા છે. સારા યુદ્ધવિશારદને છાજે તેવી રીતે તેણે શૌર્યથી પોતાના કલહપંચાનનને અર્ણોરાજની સામે ધપાવી શિકાર બરાબર સામો આવ્યો જોઇ, લાગ શોધી વીર પુરુષની માફક હાથી ઉપરથી કુદકો મારી અર્ણોરાજની અંબાડીમાં જઇ તેને હેઠો પાડી કેદ કરી લીધો. ગુજરાતના સૈનિકો ભૂલ્યા. તેમણે જોયું કે ગુજરાતનું નાક કુમારપાળે અખંડ રાખ્યું છે; પછી તો સૈનિકોએ કુમારપાળનું અનુકરણ કર્યું અને તેની મદદે જઇ પહોંચ્યા. અર્ણોરાજનું સૈન્ય ઉભી પુંછડીએ નાઠું. માળવાનો રાજા પણ આ ખબર સાંભળી પોબારા ગણી ગયો અને કુમારપાળની વીરતાનાં યશોગાન ચોતરફ ફેલાયાં. ત્યાંથી પાછા વળતાં વિક્રમસિંહને કેદ કરી તે પાટણ આવ્યો. ગુજરાતનો નરેશ વિજયયાત્રા કરી વિજયલક્ષ્મી મેળવી પાછો આવ્યો. ગુજરાતે, પાટણની યુવતિઓએ તેને ઉઘાડે મુખડે ફૂલ અને ચોખાથી વધાવ્યો અને તેનાં યશોગાન ગાયાં.

હજી તો વિજયયાત્રાનાં યશોગાન ગવાતાં હતાં ત્યાં તો કોકણના મલ્લિકાર્જુનનું "રાજ્ય-પિતામહ" બીરુદ કુમારપાલને ખુંચ્યું. તે વૃદ્ધ રાજવીને થાક ઉતારવાની જરૂર હતી છતાં તેનું વીર ક્ષત્રીય લોહી ઉછળી આવ્યું. તેણે તે જ વખતે યુદ્ધવિશારદ વાહડ–વાગ્ભટને સૈન્ય આપી મલ્લિકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો પરંતુ પહેલી વાર તો વાહડનો પરાજય થયો. તે ચતુર સેનાપતિએ કાળા તંબુ સહિત પાછાં આવી પાટણ બહાર પડાવ નાખ્યો. કુમારપાલે ગામ બહાર કાળો તંબુ જોઇ તપાસ કરાવી તો તેને માલુમ પડયું કે વાગ્ભટ પરાજય પામી પાછો આવ્યો છે, એટલે તરત જ કુમારપાલ તેની પાસે ગયો અને પુષ્કળ સૈન્ય આપી પાછો મલ્લિકાર્જુન સામે મોકલ્યો. વાગ્ભટ બીજી વાર સાવચેતીપૂર્વક જઇ વ્યૂહ રચી તેની સામે યુદ્ધના મોરચા માંડયા. આ બીજી વારના યુદ્ધમાં વાહડ વિજયી થયો. તેણે તે યુદ્ધમાં "રાજપિતામહ" મલ્લિકાર્જુનને મારી નાખી તેની વિજયલક્ષ્મીને વર્યો. સાથે તેણે મલ્લિકાર્જુનની જે રાજલક્ષ્મી મેળવી તેમાં નીચેનાં મુખ્ય હતાં. "શૃંગારકોટી નામની સાડી, માણિક્ય નામનું વસ્ત્ર, પાપક્ષય હાર અને વિષાપહાર છીપ. એ સિવાય ૧૪ ભાર સોનાના ૩૨ કુંભ-ચરૂ, ૬ મુંડા મોતિ, ૧૪ કરોડ સોનૈયા, ૨૦૦૦ હજાર વાસણ, ચતુર્દંત હાથી અને સેદુક નામનો શ્વેત હાથી વગેરે ઘણી ચીજો સાથે લઈ વિજયયાત્રા કરી તે પાટણ પાછો આવ્યો. ગુજરાતના નરેશે તેને બહુ માનપૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવ્યો. તેણે સભામાં જઇ કુમારપાલ સન્મુખ મલ્લિકાર્જુનનું માથું ધર્યું અને બધી રાજલક્ષ્મી સભામાં હાજર કરી. કુમારપાલે તેને ધન્યવાદ આપી મલ્લિકાર્જુનનું "રાજ-પિતામહ" બીરુદ વાગ્ભટને આપી બીજું પણ સારૂં ઇનામ આપ્યું.

આ સિવાય સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, સપાદલક્ષ, તૈલંગ, કોકણ 'આદિ દેશોમાં વિજયયાત્રા કરી કુમારપાલ પાછો આવ્યો. ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાએ, તેની યુવતિઓએ આ પોતાના પરનારીસહોદર વિજેતા રાજવીને ઉઘાડે મુખડે દુઝમડાં લઇ ફૂલ અને શોખાના સ્વસ્તિકથી

---

૧ વાજીંત્ર અને શંખનાદ સાંભળી તે પાછો પડતો હતો એટલે તેણે તેના કાનમાં ખેસ ભરાવ્યો કે જેથી તે શબ્દ સાંભળી ન શકે.

વધાર્યો. ગુજરાતની પ્રજાએ ફરી વાર વનરાજ, મુળરાજ અને સિદ્ધરાજને સંભાર્યા. સિદ્ધરાજ જે દેશોને વર્ષો સુધી પોતાના ત્રણ મહારથીઓથી (ત્રિભુવનપાલ, મુંજાલ મંત્રી અને ઉદાયન મંત્રી તેના રણાંગણના ખેલાડીઓ, સુત્રધારો, અને મહારથીઓ હતા) લડી લાંબે સમયે વિજયપતાકા પામ્યો હતો તેમાંના દરેક દેશમાં પોતાના ભુજબળથી વિજયપતાકા મેળવી ગુજરાતની વિજય કીર્તિના મંદિરને સુંદર કળશ ચડાવી તેની શોભામાં વધારો કરી, ગુજરાતનાં યશોગાન પોતાના ફડફડાટ દ્વારા ગાતી વિજયપતાકા તેના ઉપર ચડાવી.

હવે વિજયયાત્રા કરી આવેલા વૃદ્ધ રાજવીએ પરદેશની લક્ષ્મી અને બળથી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવી અનેકવિધ કળાઓ અને સુંદર ભવ્ય સ્થાનોથી શોભાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેમા તેણે સૌથી પ્રથમ આર્યાવર્તના સુધાસાગર સમા અહિંસાના પવિત્ર અને મીઠા મંત્રો ઘેર ઘેર પહોંચાડયા અને પોતાના તાબાના બીજા દેશોમાં પણ અહિંસાના સુમધુર નાદો પહોંચાડી પ્રજાને શાંતિસાગરમાં હિલોળા ખાતી બનાવી.

ત્યાર પછી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી સોમનાથપટ્ટણના મહાન જીર્ણ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી અઢળક પૈસો ખર્ચી તેને વિવિધ શિલ્પથી શોભાવી મજબુત બનાવ્યું.[1] આ સિવાય તે પરમ યોગીશ્વરના ઉપદેશથી તેણે જ્યારથી તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ આરભ્યું હતું ત્યારથી તે પુરૂં થતાં સુધી બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. તેઓશ્રીના ઉપદેશથી 'કુમારપાલવિહાર' 'ઉંદરવસહીકા' અને તારણ (તારંગા હીલ) પર્વત ઉપર ૨૪ હાથ ઉંચુ ભવ્ય જિન મંદિર કરાવ્યું કે જે ગગનચુંબી ભવ્ય પ્રાસાદની સુંદર પતાકા અત્યારે પણ પવનમાં હીલોળા ખાતી કુમાળપાળનાં યશોગાન ગાઇ રહી છે. તે મંદિરની અંદર તેણે ૧૦૪ આંગળની અજીતનાથ પ્રભુ (જૈનોના બીજા તીર્થંકર) ની પ્રતિમા ભરાવી હતી. આ સિવાય 'આલોગ નામની વસતી' 'કુમારપાલવિહાર'[2] 'યુકા વિહાર' 'ઝોલીકા વિહાર' આદિ ઘણાં જિન મંદિરો તેમ જ બ્રાહ્મણોના ઘણાં મંદિરો નવાં કરાવ્યાં. આ ઉપરાંત અનેક કુવા, વાવ, તળાવ આદિ પ્રજાહિતનાં ઘણાં કામો કરાવ્યાં. તેમ જ પ્રજાને માટે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો (લાયબ્રેરીઓ) પાઠશાળાઓ, નીશાળો આદિ પણ કરાવી. આવી રીતે ગુજરાતમાં કળિયુગમાં પણ તેણે સત્ યુગ ફેલાવ્યો.

જ્યારે ગુજરાતમા સત્ યુગ પ્રવર્ત્તી રહ્યો હતો તે સમયે ગુજરાતને કોઇક અનેરો વજ્રપાતનો ધ્રાસકો લાગ્યો. તે સત્ યુગના વિધાતા, ગુજરાતના સુવર્ણાક્ષરના ઇતિહાસમાં **યાવત्चंद्रदिवाकरौ** ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવાને લાયક શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની તબીયત લથડી. કાળ કોઇને છોડતો નથી. રાજામહારાજા ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર દેવ જેવા અનેકને પણ દુષ્ટ કાળે પોતાના કોળીયા બનાવ્યા છે-તેમ તેણે તે ધર્મની

---

૧ જૈનેતર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનો ઉપદેશ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય આપે એ તો તેમનો નિષ્પક્ષપાત કે તટસ્થતા સિવાય બીજું કશું નથી. હજી આગળ વધીને કુમારપાલના આગ્રહથી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાદેવનાં દર્શન કરવા સોમનાથપટ્ટણ પણ ગયા હતા અને ત્યાં જઇ મહાદેવાષ્ટક બનાવ્યું હતું.

૨ પહેલાં આ મંદિર વાગ્ભટે બંધાવ્યું હતું પરંતુ કુમારપાળના આગ્રહથી તેમને આપી તે મંદિરનું નામ કુમારપાળવિહાર રાખ્યું.

મૂર્તિ, સાક્ષાત્ સરસ્વતિના અવતાર સમા અને સત્યુગના વિધાતાને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યું. ગુજરાત ઉપર વજ્રપાત કંપ થયો. આખું ગુજરાત તે સત્યુગના વિધાતાની પાછળ ગાંડુ બન્યું. રાજા અને પ્રજા બંનેએ તે ગુજરાતના ગર્ભમાંથી પાકેલા નરરત્નની કીમ્મત આંકી હતી એમ કહેવામાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી. આખા ગુજરાતમાં તેના તાબાના રાજ્યોમાં બધે તે નરરત્નની ખોટ જણાઇ. તેનો શોક પ્રજાએ ઘેર ઘેર પાળ્યો. પાટણની પ્રજાએ અને રાજાએ તેમના દેહને ચંદનમલયાગરકર્પુરકુસુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બાળી તેમની પછવાડે ખુબ શોકનાં આસુ સાર્યા.

હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહીને ગુર્જરેશ તેમને (પોતાના ગુરુને) મળવા માટે હોય તેમ સ્વર્ગને રસ્તે પ્રયાણની તૈયારી કરવા માંડી. ગુરુવિરહ અને રાજ્યમાતાના ભત્રીજા અજયપાલની ખટપટથી ચિંતાએ તેના હૃદયમાં ઘર કર્યું. અંતે તે ચિંતા ચિતા સમાન નીવડી. અને કુમારપાળ સં. ૧૨૩૦ માં આ ભૂત દેહ છોડી સ્વર્ગે સીધાવ્યો. ગુજરાતની ગાદી ઉપર આ વીર, ધર્માત્મા અને મહાન વૈભવશાલિ નરેશ કુમારપાલ છેલ્લો જ હતો એમ કહું તેમાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

કુમાળપાલની પછીના રાજાઓ એશઆરામી, આળસુ અને વિલાસી હતા. તેમણે રાજ્ય મંત્રીઓને સોંપ્યું અને ધીમે ધીમે ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો નાશ થવા માડયો અને તેમાં ય કરણઘેલાના મંત્રી માધવે વિદેશીઓની સત્તાને પેસાડી ગુજરાતની લક્ષ્મી લુંટાવીને તેને પાયમાલ કરી અને ગુજરાતને વિદેશીઓની મજબુત બેડીઓથી જકડી તેને ગુલામ બનાવ્યાનું પાતક વ્હોર્યું.

કુમારપાલે ગાદીએ આવ્યા પછી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો સ્વીકારી પ્રજા પાસે સ્વીકારાવી શત્રુઓને પરાભવ પમાડી પોતાની પાછલી જીંદગી શાંતિમાં ગાળી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુમારપાલની રાજ્ય વૃદ્ધિ.

કુમારપાળના સમયની રાજ્યવૃદ્ધિ નીચે પ્રમાણે છે. રાજ્યમા અગીયારસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઢાર લાખ પાયદળ હતું. બીજા દેશના રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળતા. તેની સભામા ૭૨ સામંતો (નાના મોટા રાજાઓ) તેની સેવા કરતા હતા. આ સિવાય તેણે ૧૪૪૪ નવાં જિન મંદિરો કરાવ્યાં, ૧૬૦૦૦ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તેમજ અનેક મહાદેવનાં મંદિરો પણ સમરાવ્યાં. તેમાં સોમનાથપટ્ટણનું ભવ્ય મંદિર મુખ્ય હતું. તેણે સંઘો કાઢી સંઘપતિની પદવી મેળવી સાત વાર મહાન્ યાત્રાઓ કરી હતી.[1] આવી રીતે ગુજરાતને અનેક રીતે સમૃદ્ધ બનાવી તેણે બીજા ધર્મરાજાનું બીરૂદ મેળવ્યું હતું.

૧ કુમારપાળે યાત્રા કેવી રીતે કરી હતી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન સુંદર ભાષામાં કુમારપાલપ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે. કુમારપાળે પુછ્યું "મહારાજ સંઘપતિમાં કેવા ગુણ હોવા જોઇએ ?" શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય બોલ્યા કે "સંઘપતિ માતપિતાનો ભક્ત અને સ્વજન પરજનને આનંદ આપનાર હોવો જોઇએ. તે શાંતિ, શ્રદ્ધા, શુદ્ધ બુદ્ધિ, દયા, દાન, અને શીયળણી ભૂષિત અને પરપુરુષના વૈભવના ઉત્કર્ષમાં હર્ષ માને એવો જોઇએ. તેનામાં મદ અને

કુમારપાલને નીચે પ્રમાણે બીરૂદ મળ્યાં હતાં 'મહારાજાધિરાજ, ચક્રવર્તી, પરમાર્હત, પરદારસહોદર, વિચારચતુર્મુખ [1] (બ્રહ્મા) શરણાગત, વજ્રપંજર, રાજર્ષિ, જીવદાતા, મેઘ-વાહન, ગુજરાતનો વિક્રમ, બીજો ધર્મરાજા, સત્કૃત્યનો વિધાતા અને પ્રજાગુરુ.'

તેનો જન્મ ૧૧૪૯ મા લગભગ છે. તે ૫૦ વર્ષની ઉમ્મરે ૧૧૯૯ ના માગશર વદ ૪ ને દિવસે ગાદીએ બેઠો અને ૧૨૩૦ સુધી જીવી રાજગાદી ભોગવી. તેણે કુલ ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ રાજ ભોગવ્યું અને ૮૦ વર્ષનું દીર્ઘાયુ ભોગવી પ્રથમ અવસ્થામા દુઃખ ભોગવી છેલ્લી અવસ્થા શાંતિમાં ગાળી એક પ્રજાપાલક રાજા તરીકે નામના મેળવી ગુજરાતને

કલહનો અભાવ હોઇ તે કોઇનાથી ક્ષોભ ન પામે. ટુંકામાં સાક્ષાત્ દેવ સમાન મોક્ષગામી પુરુષ જ સંઘપતિના ઐશ્વર્યનો અધિકારી થાય. સંઘજાત્રાના ફળની ઇચ્છા રાખનાર સંઘ-પતિ મિથ્યાત્વનો સંગ છોડે એને તેવા વચન પર આદર ન કરે. યાત્રાળુઓને પોતાના બાંધવો કરતાં પણ વધુ લેખે. સર્વ ઠેકાણે શક્તિથી અથવા ધનથી અમારિપટહ દેવડાવે. શ્રી અરિહંતનું ભજન રાખી નિરંતર સાધુ સાધ્વી અને સધર્મિકોને અન્નવસ્ત્રાદિનાં દાન અને પ્રણામ વડે પ્રસન્ન રાખે." એ પ્રકારે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાથી કુમારપાળના હૃદયમા તીર્થયાત્રા કરવાના મનોરથનો અંકુર ફૂટયો, તેથી તેણે શુભ મુહૂર્ત જોવડાવી પ્રસ્થાન સારૂ સુવર્ણ અને રત્નથી જડિત પટ્ટ ગજ ઉપર સુવર્ણમય પ્રતિમાથી અલંકૃત દેરાસર પધરાવ્યું. સર્વ મંદિરોમાં અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ મંડાવ્યો, બધીવાનોને છોડાવ્યા અને બહુ ધામધુમ કરી. પછી વરઘોડામાં સર્વથી આગળ રાજાનું દેરાસર પછી ૭૨ સામંતોનાં દેવાલય પછી ૨૪ વાગ્ભટ મંત્રીનાં અને તેની પાછળ અઢારસો શેઠીયાનાં દેરાસર એ રીતે મોટી હારની હાર મેઘાડંબર અને છત્રચામરાદિથી શોભિત નીકળી.

સંઘનાં મુખ્ય માણસોની નોંધ આ પ્રમાણે છે. પહેલાં તેણે મોટો ઉત્સવ કરી સંઘયાત્રાનો ડંકો વગડાવ્યો અને પોતે મુખ્ય સેનાધિપતિ થયો.' તે સંઘમા જવા સારૂ કુમારપાલના સામંતો, વાગ્ભટાદિ મંત્રીઓ રાજ્યમાન્ય નગરશેઠના પુત્ર આભડ, ષડ્ભાષાચક્રવર્તી શ્રી દેવપાલ, કવિઓ અને દાનાઓમાં અગ્રણી એવો સિદ્ધપાળ, પાલનપુરનો પ્રહ્લાદ રાણો, નવ્વાણું લાખની મુડીવાળો-પુંજીવાળો છાડાશેઠ, રાજાનો ભાણેજ પ્રતાપમલ્લ, અઢારસો શાહુકારો, હેમચંદ્રાચાર્યાદિ મુનિઓ અને બીજા પણ છએ દર્શનના વેત્તાઓ તથા ગામ નગર અને સ્થાનના કરોડો લોકો તૈયાર થયા.

અગીયાર સો હાથી અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઢાર લાખ પાયદળને સાથે લેવાનો હુકમ થયો અને અનેક યાચક ઉદ્રેકોનાં ટોળાં પણ એકઠાં થયાં. બીજું વર્ણન લંબાણના ભયથી નથી આપતો.

[1] આ બીરૂદ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસ્કૃત, ભણી પ્રખર પંડિત થવાથી અને સારા કાવ્યકાર અને ટીકાકાર થવાથી પંડિતોએ તેને આપ્યું હતું. કુમારપાળની કૃતિઓ, પણ કેટલીએક મળી આવે છે કે જે સાર અર્થ અને ચમત્કારથી ભરપુર છે. સમયે ઓળ-ખાણ કરાવીશ.

શોભાવી સિદ્ધરાજનાં જરમાઓડણુ અને રાણકદેવીનાં કલંકો ધોઇ નાખી એ પરનારીસહોદર સ્વર્ગે ગયો. તેની સ્તુતિરૂપ એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

कृत्यकृत्योऽसि भूपाल कलिकालेऽपि भूतले ।
आमंत्रयति तेन त्वां विधिः स्वर्गे यथाविधि ॥ १ ॥

"હે રાજન કલિકાળને વિશે પણ ભૂતળને વિષે પણ આપ કૃતકૃત્ય થયા છો તેથી પ્રસન્ન થઇ વિધાતા આપને સ્વર્ગમાં યથાવિધિ નિમંત્રણ કરે છે."

ઉપસંહાર.

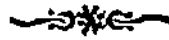
ઉપસંહારમાં મારે કંઇ વિશેષ જણાવવાનું નથી, પરંતુ અત્યારના કેટલાએક મહાશયો રા. મુનશી આદિ કુમારપાળ અને તેના ગુરુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર અણછાજતા આક્ષેપો કરે છે. જો કે તેમના આ આક્ષેપોનો ઉત્તર આપવા હું નથી બેઠો અને અત્યારે તેનો સમય પણ નથી; પરંતુ તેઓના પ્રત્યે મારી એક નમ્ર વિનંતી છે કે તે મહાશય પોતાની વિયતવિહારી કલમ દ્વારા ઇતિહાસ ઉપર છીણી મુકવાનું જે પાતક વ્હોરી રહ્યા છે તેને આગળ વધતું અટકાવે. સાચો ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસી તટસ્થ ભાવે તેને બહાર લાવે તેમાં જ તેમની કલ્પનામય કલમનું મહત્ત્વ છે. બીજાની ચોરી કરી બીજાને બનાવવા તેના કરતાં તો બહેતર છે કે કલમને છોડી દેવી. ભાઇ મુનશી આટલા શબ્દોમાં જરૂર સમજી જઇ સત્યને ગ્રહણ કરશે એમ હું ઇચ્છું છું.

હવે મેં 'મહારાજાધિરાજ' કુમારપાળના નિબંધમાં જે જે ગ્રંથોની મદદ લીધી છે તેના લેખકો–આચાર્યશ્રીના ઉપકાર માની વિરમીશ.

કુમારપાળનું જીવનચરિત્ર તેમના ગુરુશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મહાવીર સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં કંઇક અને પ્રાકૃતદ્વાશ્રયમાં વિસ્તારથી આપ્યું છે અને તેઓશ્રીએ લખેલું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી બહુ મહત્ત્વનું છે. જો કે મને આ ગ્રંથોની મદદ નથી મળી માટે દિલગીર છું. મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણી તથા જિનમંડણ ગણીકૃત કુમારપાળપ્રબંધની મદદ મેં ખાસ લીધી છે. આ સિવાય જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં આવેલ–શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલ કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના આદિની મદદથી મેં આ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે.

જિનમંડણગણીએ કુમારપાલપ્રબંધમાં ઘણી નવી વાતો લખી છે. મેં ખાસ આ ગ્રંથ ઉપરથી જ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે માટે એ ગ્રંથકારનો ખાસ ઉપકાર માની વિરમું છું.

૮ જૈન રાસાઓ.

(લેખકઃ-રા. રા. ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ.)

અનેક જૈન કવિઓએ અનેક રાસો લખેલા છે. કવિતામા લખાયેલા અનેક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોના કથા રૂપ ગ્રંથોને મુખ્યત્વે રાસ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આવા રાસોમાં નીતિ અને ધર્મની જુદી જુદી વાતો સમજાવવા માટે ઉન્નત આત્માઓનાં જીવનચરિત્રો આપવામાં આવેલ હોય છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ કેટલાક રાસો તે ધર્મના મહાપુરુષોએ રચ્યા છે. જૈન કવિના બનાવેલા રાસોમાં જુદે જુદે સ્થળે દૃષ્ટિ કરતાં તેમા નવરસયુક્ત વર્ણનો આવે છે. જૈન રાસો કેટલેક સ્થળે તો રસ અને અલંકારથી છલકાઇ જાય છે, તેટલું જ નહીં પરંતુ રસના આલંબન, ઉદ્દીપન, વગેરે વિભાવોનો જ્યાં જેવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાંચવામાં આહ્લાદ થાય તેવાં રસભરિત કર્યા છે તેથીજ આવી કૃતિને જૈન કવિઓએ રાસ એવું નામ આપેલ ઉચિત છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે, જેથી રસિક કાવ્યને રાસ એ નામ યોગ્ય રીતે અપાયેલ છે. આવા રાસોમાથી જેમ કેટલેક અંશે જૈન ઇતિહાસ દેખાય છે તેમ જુની ગુજરાતી ભાષા તે સમયે કેવી હતી તેનું પણ ભાન થાય છે. વળી સાહિત્ય શબ્દનો ખરો અર્થ આપતી વેળા એક સંસ્કૃત કોષમાં દાખલા તરીકે "રસાલંકારાદિ" એવું લખેલ જાણવામાં આવેલ છે, તો એ અર્થ લક્ષમાં રાખવાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, જૈન કવિતાઓને ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કહેવું એ આવશ્યક છે કારણ સાહિત્યનો ખરો અર્થ તેમા સાર્થક થાય છે.

જૈન રાસોની કવિતા હાલના કવિઓની પેઠે વૃત્ત કે છંદમાં લખવામાં આવેલ નથી, પરંતુ અમુક રાગ, મેળ અને તાલ સહિત ગવાય અને તેમાં કોઇ રાગ રાગિણીની છાયા આવે એવી દેશીઓ ઢાળો, ગરબીઓ, વગેરેમા રચાયેલ છે. કવિ શ્રી પ્રેમાનંદે જેમ કડવાં અને શ્રીયુત દયારામભાઇએ મીઠાં એમ પોતાના કવિતાના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે તેમ જૈન કવિઓએ દેશીઓનું નામ આપી ઉપર ઢાળ પહેલી ઢાળ બીજી એમ લખેલ છે. અને કવિ પ્રેમાનંદની કવિતામા જેમ વલણ આવે છે તેમ જૈન કવિ રચિત રાસાઓમાં ઢાળની પૂર્વે દુહા-દોહરા કે સોરઠી દોહરા આપેલ હોય છે.

જૈન કવિ વિરચિત રાસાઓમાં પ્રથમ મંગળાચરણમા જિનેંદ્રપ્રભુ-દેવની સ્તુતિ, પછી પોતાના ગુરુ અને સરસ્વતી દેવની સ્તુતિ કરેલી હોય છે; ત્યાર બાદ કયા પુરુષ માટે અને ધર્મના કયા સ્વરૂપ ઉપરું રાસ લખ્યો છે તે જણાવવામાં આવે છે. દરેક રાસમા છેવટે પ્રશસ્તિ-રચનાર મહા પુરુષનું નામ, રચવાનો સમય, સ્થળ (ગામ, સંવત, માસ વાર વગેરે) તેમજ પોતાના ગુરુની પરંપરા-પેઢીનામુ આપવામા આવતું હોવાથી તે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું અંગ પણ બને છે અને તેથી તેને સહાયરૂપ છે.

મુસલમાની રાજ્યના આરંભનો કાળ ગુજરાતમાં અંધાધુંધનો અને ત્રાસનો તેમજ કેટલેક અંશે હિંદુ મંદિરો, અને સાહિત્યના વિધ્વંસનો હતો. આવા જુલમવાળા કાળમાં

લોકો સંસ્કૃત માગધિ-પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી ઉંચું તત્વજ્ઞાન મેળવે એવી યોજના કે શાંતિ તે વખતે નહોતી, પરંતુ દરેક ધર્મ પુસ્તકોના ભંડારોનુ રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઇ પડતું હોવાના કારણે તે ભંડારો માહેના પુસ્તકોનો વિનાશ થવાના ભયે સંતાડી મુકવામા આવતા હતા. તેવા સંયોગમા તેમજ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞ જીવો માટે-સામાન્ય મનુષ્યો માટે, તે વખતના લોકોની અભિરુચિ ઉપર લક્ષ આપી આવા રાસો રચવામા આવેલ છે. આવા ત્રાસના વખતમા પણ જૈન મહાત્માઓ, ધર્મગુરુઓ જાગ્રત હતા. આવા રાસોની રચના જૈન ધર્મના આગમ-સૂત્રો ઉપરથી જ લીધેલી છે તે નિસંદેહ વાત છે. સામાન્ય મનુષ્ય પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી ધર્મબોધ લઇ શકે એમ ન હોવાથી તે કાળમા ચાલતી સરલ-ગુજરાતી ભાષામા કાવ્યરૂપે તેવા મનુષ્યો ધર્મબોધ પામી શકે, સરલતાથી સમજી શકે એવી સ્વ-પરહિત બુદ્ધિથી સંસારથી ત્યાગી થયેલા, સંયમી મહાન પુરુષોએ આગમ-સૂત્રો-સંસ્કૃત કાવ્યોમાની આખ્યાયિકાઓને રાસરૂપે દેશી ભાષામા ઉતારી રચના કરી.

મુબઇ યુનિવરસીટિની એમ. એ. ની પરીક્ષામા ગુજરાતી ભાષા લઇને પાસ થનારને પંડિત વર્યશ્રી નેમવિજયજી રચિત જે શીલવતીનો રાસ વાચવો પડે છે તે રાસ વડોદરા તરફથી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના -અંકમા વિવેચન સહિત પ્રકટ થયેલ છે, તેમા રા० બા० શ્રીયુત હરગોવિંદદાસ કાટાવાળાએ જણાવેલ છે કે "રાસાનો સામાન્ય અર્થ કહાણી થાય છે. તે ઉપરથી આવા કથાના ગ્રંથોને રાસો કહેવાનો પરિચય પડ્યો હશે. રાસામા કથેલી કથાઓ કવિ કલ્પિત હશે, કે મૂળ તેમા કાઇ સત્ય હોઇ કવિની કલ્પનાએ વધારો કર્યો હશે તે વિશે અહીં વિવેચન કરતા નથી, પરંતુ આ કથાઓ ઘણી રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમા તો સંશય નથી. અમારા જોવામા જે જે રાસાઓ આવ્યા છે તે સઘળામા એક વાત અમે સામાન્ય રીતે જોઇ છે કે, તે બધામા અદ્દભુત વાર્તા સર્વોપરી હોય છે. શ્રોતાના મનને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કવિઓએ તે કાળમા લોકશ્રદ્ધાને અનુસરીને એવા અદ્દભુત કથન તેમા દાખલ કર્યાં હશે એમ સમજાય છે. મન્ત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણ સિદ્ધિ રત્નાદિકના ચમત્કારી ગુણો, ભુત પ્રેતાદિની અદ્દભુત ક્રિયાઓ, આકાશગમન, વૃક્ષાદિનું એક ઠામથી બીજે ઠામ ઉડી જવું ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ એવા રાસાઓમા વર્ણવેલી હોય છે.. ...ધર્મ અને સુનીતિને કેવો ગાઢ સંબંધ છે તે જૈન કવિઓના લખાયેલા રાસાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે."

ઉપર પ્રમાણે રા० બા० શ્રીયુત કાટાવાળાએ જૈન રાસોના સંબંધમા તેમાની કથા રસભરિત અને મનોરંજક હોય છે એમ જે કહ્યુ છે તે અમારા અભિપ્રાયને મળતું છે. પરંતુ તે કલ્પિત છે કે કાઇ સત્યતાવાળી છે તેમા તેઓશ્રી શંકાશીલ અથવા તે સત્ય છે જ એમ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા નથી તે સંબંધમા અમારે જણાવવુ અસ્થાને નથી કે જેમ મીમાંસક દર્શનના મુખ્ય શાસ્ત્ર ઇશ્વરપ્રણિત હોઇ તે કે તેમા આવેલ કથાઓ સત્ય જ હોઇ શકે, તેમ જૈન ધર્મના મૂળ સૂત્રો આગમો કે જે તેમના ઇશ્વરપ્રણિત-તીર્થંકર ભગવાને પ્રરૂપેલા હોઇ તેમા આવેલ વિષયો કે કથા સત્ય જ હોઇ શકે, તેથી અમોએ ઉપર જણાવેલ છે તેમ આ જૈન રાસો તે આગમોમાથી ઉદ્ધરેલ હોવાથી તે

માહેની વાતો આ રાસોમાં પદ્ય રૂપે જણાવેલ હોવાથી તે કલ્પિત કે અપૂર્ણ સત્ય નથી પરંતુ ખરેખર બનેલી હકીકતોને જૈન કવિઓએ આકર્ષક ઘટનામાં ગોઠવેલી છે.

જૈન કવિઓએ જેમ જૈન રાસો ગુજરાતી ભાષામાં બનાવ્યા છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં સ્તવનો, સ્તુતિઓ અને સજ્ઝાયો-સામાજિક સર્વમાન્ય-ઉપદેશક પદો પણ બનાવેલાં છે. હાલમાં જાણવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં અંકિત થએલા તેવા રાસો સુમારે પોણા-ચારસેં તો હાથ આવ્યા છે, છતાં હજી બીજા રાસો પણ ભંડારોમાં પડેલા હોય અને પ્રસિદ્ધિમાં ન આવ્યા હોય તેમ બનવા જોગ છે. આ બધા રાસો પ્રકટ થાય તો અનેક કાવ્યદોહનનાં પુસ્તકો થાય !!!

જૈન ધર્મમાં શ્વેતાંબરી અને દિગંબરી એમ બે મુખ્ય ભેદો છે. શ્વેતાંબરીમાં મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ ભેદો છે. સ્થાનકવાસી મૂર્તિને માનતા નથી. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન મહાત્માઓની કૃતિના ઘણા રાસો છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી જૈન મહાત્માના આંગળીના ટેરવે ગણાય તેટલા જ રાસો છે. સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મગુરુઓ ધર્મસિંહજી, ધર્મદાસજી, ખોડીદાસજી, જેમલજી ઋષિ, તિલોક ઋષિ, જેઠમલજી અને હમણાં થઇ ગયેલા શ્રી ઉમેદચંદ્રજી ઇત્યાદિ મુનિઓએ જ માત્ર રાસો વગેરે લખી ગુજરાતી સાહિત્યવૃદ્ધિની દિશામા કંઇક પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિતા જેવી ચીજ સારા રાગમાં ગવાતાં ઘણા જીવોને પ્રિય થઇ પડે છે. ગાયનથી મનુષ્યો તેમ જ પશુઓનું પણ ચિત્ત લય પામે છે, જેથી કવિતા તરફ રુચિ કરાવી લોકોને નીતિના રસ્તે દોરવાનું કાર્ય આવા મનોરંજક રસભક્તિવાળા રાસો વડે ગુજરાતી ભાષામાં જૈન મહાત્માઓએ કરેલ છે તેમ ચોક્કસ જણાય છે.

શાસ્ત્રોના વાચનનું કામ બાળ જીવોને માટે કઠિન હોવાથી આવા રાસો વાચવાથી તે વધારે પ્રિય થઇ પડતાં જલદી બોધ પામી શકે છે. કેટલાક રાસો વાચતાં તેના રચનાર મહા-પુરુષોએ તર્ક અને કવિત્વશક્તિને એટલી બધી સરાણે ચડાવી હોય છે કે તે વાચતા તે પુરુષોના બુદ્ધિબળની પ્રશંસા સ્વાભાવિક રીતે આપણાથી થઇ જાય છે.

દરેક રાસમાં મુખ્ય પાત્રે સંસારને ત્યાગી સ્વર્ગ કે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ કર્યાનું જણાય છે કે જે દરેક જીવને અંતે મેળવ્યા સિવાય છુટકો નથી. મોક્ષગામી ઉચ્ચ પાત્રને જ કવિશ્રી મૂળ ગ્રંથોમાંથી મુખ્ય પાત્ર તરીકે રાસમાં પસંદ કરે છે અને ખરેખરા સદ્વર્તનશાળી ઉચ્ચ કોટીના પાત્રને જનસમૂહ આગળ ખડા કરી તેના જીવનવૃત્તાંતથી શ્રોતાઓને-વાચકોને સદ્‌ગુણશાલી બનાવે છે, આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મહાપુરુષોનો-કવિઓનો આ શ્રમ સ્તુતિપાત્ર આલ્હાદદાયક અને ઉપકારક છે

જૈન કવિઓના બનાવેલા અનેક રાસોમાથી કેટલાક જેવા કે વિમલમંત્રીશ્વરનો રાસ-કુમારપાળનો રાસ વગેરે વાચવાથી કેટલુંક ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ આપવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન થયો છે, એટલે જૈન મહાત્માના રાસોમા માત્ર કવિતા, અને જીવનવૃત્તાંત છે તેટલું જ નહીં પરંતુ ઐતિહાસિક સાહિત્ય પણ આવેલું છે. આની સાથે શુદ્ધ વ્યવહારનું જ્ઞાન,

કેટલેક સ્થળે જ્યોતિષ તથા સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ કિંચિત્‌કિંચિત્ જણાય છે. વળી જૈન ધર્મના બાવીસમા જૈનેશ્વર શ્રી નેમિનાથના જે ભાઇ થતા હતા તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જ. યાદવો વગેરે પણ જૈન ધર્મી હતા. વલ્લભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના દરબારમાં જૈન મહાત્માઓ ધર્મ સંબંધી સંવાદ લોકભાષામાં કરતા હતા. વનરાજ ચાવડાથી માંડીને વિશળદેવ વાઘેલા અને રાજા કુમારપાળ સુધી જો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમાં પણ જૈન મુનિઓ અને જૈન મંત્રીઓ દર્શન દેતા જણાય છે. જૈનોના સંપૂર્ણ ઉદયકાળમાં બીજા મહાપુરુષો બીજાઓ તરફ ઉદાર ભાવથી વર્તતા હતા, એમ ગુજરાતનો જૈનોનો ઇતિહાસ અને આવા ગુજરાતી રાસો તપાસતાં જણાય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ જેમ જૈન મુનિઓએ રાસો, કાવ્યો, ઇતિહાસ અને ઉપદેશગ્રંથો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે તેમ જૈન ગૃહસ્થો વસ્તુપાળ જેવા અમાત્યો વગેરેએ પણ કાવ્યો વગેરે લખી સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે; જેથી જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસતાં એમ જણાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે અને ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતોના જનસમાજમાં પ્રસાર માટે જૈન કવિવરોએ અસાધારણ શ્રમ લઇ બીજાઓ માટે અનુકરણીય દૃષ્ટાંત મૂકયું છે.

આ પ્રકારનું જે જૈન સાહિત્ય હજી પણ અપ્રકટ અવસ્થામાં પ્રમાદ અને ઉધઇને લઇને નાશ પામે છે તેને જલદી બહાર લાવવું જોઇએ. અત્યારના બ્રીટીશ રાજ્યમાં તે સંરક્ષિત હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાનું કાર્ય જૈનદર્શનના શ્રીમાનો જલદી સુપ્યત્વે હાથ ધરશે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપી તેમાં અભિવૃદ્ધિ કરશે એમ અમે નમ્ર ભાવે સુચવીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ રાસાઓ ધર્મસ્થાનમાં આજે પણ ચોમાસામાં નિવૃત્તિના દિવસોમાં તેમ જ કેટલેક સ્થળે ઉનાળાના લાંબા દિવસોમાં પણ બપોરના વખતે ધર્મગુરુઓ અને જાણકાર ગૃહસ્થો વાંચે છે ને અનેક શ્રોતાઓ શ્રવણ કરે છે. જૈનશાસ્ત્રો–આગમો વાંચવા વિચારવા કે સમજવાનું સામાન્ય જીવો માટે મુશ્કેલ હોવાથી સર્વના લાભ માટે ધર્મ–નીતિનું સરલ રીતે શિક્ષણ આપનારા આવા રાસો દેશભાષામાં રચનારા માહપુરુષોએ છેલ્લાં ચારસેં પાંચસેં વર્ષનો ભૂતકાળ તપાસતાં જનસમૂહ ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે એમ સહજ કબુલ કરવું પડે છે. ગુર્જરી ભાષાના પ્રદેશમાં જૈન કવિઓ સારી રીતે દીપી નીકળ્યા છે. આવા રાસોમાં આવેલી તેમની કવિતાઓએ અનેક રંગો દેખાડયા છે. અનેક દાખલા, દૃષ્ટાંતો, ઉપનયો આપી દાન, શીલ, તપ, ભાવના, અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રી, કરુણા, પ્રમોદ અને માધ્યસ્થપણું વગેરે બાબતોનો મહિમા બતાવવા જૈન કવિશ્રીઓએ સાચો શ્રમ લીધો છે. અમુક દેવનું, અમુક ધામનું કે અમુક અવતારનું જ વર્ણન માત્ર લઇ તે માટે રાસો બનાવ્યા છે એમ નથી, પરંતુ ધર્મનીતિના સિદ્ધાંતો તરફ જ જનસમૂહને વાળી શકાય તેવાં પાત્રો આગમ–મૂળ સૂત્રોમાંથી પસંદ કરી તેમનાં વર્ણનો બનાવવાનો પ્રયત્ન આ રાસોમાં કરવામાં આવ્યો છે. ગૌતમ સ્વામીજીનો રાસ કે જે તે જ વ્યક્તિ માટે લખાયેલ છે તેવા દાખલાઓ જુજ છે. કોઇ પણ મહાશયે જૈન ગુજરાતી સાહિત્યને અસાર સુધી પુરતો ઇન્સાફ આપ્યો નથી તેથી તે તરફ જનસમાજનું લક્ષ જોઇએ તેવું ખેંચાયું નથી. જૈન કવિતાઓ ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતમાં જન્મ પામ્યાનું બતાવી

આપે છે. તે ભાષાની કવિતામાં સવિ, નયરી વગેરે જુની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો હોવાથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાંથી તેને ગૌણ કરવાનું કોઇ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. જો કે આપણી આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ તેના ઉપર કેટલાક વખતથી ગયેલ હોવાથી જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે એમ હવે કેટલાક સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર બંધુઓને જણાયું છે તે ખુશી થવા જેવું છે.

હાલમાં માત્ર ગુજરાતી પાંચ ધોરણ ભણી ઇંગ્રેજી સ્કુલો અને આગળ કોલેજમાં દાખલ થઇ અનેક ઉપાધિ મેળવનાર કેટલાક ગુજરાતી બંધુઓ કહે છે કે હાલના વિદ્વાનોની સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા અમારાથી સમજાતી નથી, તેટલા ઉપરથી તેવા વિદ્વાનોની તેવી કૃતિઓથી દૂર રહેવાય નહીં, તો પછી જૈનોની ગુજરાતી ભાષાને પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું અંગ ન કહેવું એમ બને જ નહીં. પ્રથમથી જ જૈન સાહિત્ય તરફ બેદરકારી બતાવવામાં આવી ન હોત, તો ગુજરાતી સાહિત્યને પરિપુષ્ટ થવાની સારી જોગવાઇ ક્યારનીએ મળી ગઇ હોત, જો કે આમાં કેટલેક અંશે જૈન કોમ પણ પોતાના તેવા પ્રમાદ માટે ઠપકાપાત્ર છે.

કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે જૈન ગદ્ય, પદ્ય સાહિત્ય તો માત્ર તેમના ધર્મને લગતું હોવાથી ભાષાના અભ્યાસીઓનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાયું નથી. અમો તે ના કહીએ છીએ, અને સાથે નમ્રતાપૂર્વક પુછવા માગીયે છીયે કે શું નરસિંહ મહેતાની કે શું પ્રેમાનંદની કે શું દયારામભાઈ કે ભાલણ કવિની કે ,બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિની કવિતાઓ ધર્મ સિવાય બીજા વિષયની છે ? એક સામળભટ્ટ સિવાય બીજા જુના કવિઓની કવિતા પોતાના ધર્મને લગતી જ છે. પોતપોતાના અનેક ધર્મને લગતી કવિતાઓને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં સ્થાન મળે તો પછી જૈન કવિઓની કવિતાઓને પણ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમા સ્થાન મળવું જ જોઇએ.

ઘણું ખરૂં સંસ્કૃત કવિઓનું અનુકરણ કરી અસલના ગુજરાતી કવિઓ પોતાની કવિતાઓ રચી ગયા છે અને તેમા ઘણો ભાગ ધર્મ સંબંધી છે. આપણા ભારતવર્ષમાં ધર્મભાવનું, આત્મવાદનું પ્રાબલ્ય હોવાથી જેઓ ધર્મ સંબંધી કવિતા લખે છે, તે જ કવિતા, કથા કે રાસ આ દેશની પ્રજાને પછી તે પોતે ગમે તે ધર્મ માનતી હોય તેને પ્રિય તથા પૂજ્ય થઇ પડે છે અને તેઓ પરંપરાએ અમર થાય છે. જેથી આટલી હકીકત સ્પષ્ટ સમજાશે કે ધર્મ વિષયે લખાયેલી કવિતાઓ–રાસાઓ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાથી બાતલ' કરી શકાય નહિ કારણ તે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમા અમુક સ્થાન ભોગવે છે ,અને ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના અંગો પૈકીનું એક મુખ્ય અંગ છે.

૯ જૈન ભૂગોલ.

(લેખક—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી.)

આધુનિક ભૂગોલના સંસર્ગમાં પ્રાચીન ભૂગોલનું નિરીક્ષણ કરી તેને યથાર્થ રીતે વર્ણવવું તે સંબધે વિચાર ચર્ચા કરતાં આ નિબંધ લખવાનું બન્યું છે. પરંતુ પ્રાચીન ભૌગોલિક માન્યતા અને અર્વાચીન માન્યતા વચ્ચેનું સામ્ય આલેખવામાં જે મુશ્કેલી છે તેની અપેક્ષાએ પરસ્પર પ્રાચીન ભૂગોલ વર્ણનની સરખામણી કરવામાં અમુક અનુકૂળતા હોવાથી નમ્ર સત્યને પ્રકાશમાં લાવવાની વૃત્તિને સ્વીકારી આ નિબંધ લખેલ છે.

પ્રાચીન કે અર્વાચીન દરેક વિદ્વાનો કબુલ રાખે છે કે આકાશ અનન્ત છે. આ અનન્તાકાશના મધ્ય ભાગમાં લોકાકાશ રહે છે. તે લોકાકાશ મનુષ્યાકારે છે. બન્ને હાથ કેડે મુકી ટટ્ટાર ઉભા રહેલ મનુષ્યની જે આકૃતિ થાય તેવીજ આકૃતિ આ લોકાકાશની છે. તેની પગથી માથા સુધીની લંબાઇ ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ છે અને પહોળાઇ નીચેના ભાગમાં સાત રાજ, નાભિના ભાગમાં એક રાજ, છાતી તથા કોણીના ભાગમાં પાંચેક રાજ, અને શિખાના ભાગમાં એક રાજ છે.

પુરુષાકૃતિ લોકના મધ્ય ભાગમાં નાભિના સ્થાને મૃત્યુ લોક છે તેની નીચે અસુર સ્થાન (નાગ લોક) છે અને અનુક્રમે રત્ન પ્રભા, શર્કરા પ્રભા, વાલુકા પ્રભા, પંક પ્રભા, ધૂમ પ્રભા, તમ પ્રભા અને તમસ્તમ પ્રભા એમ સાત નરકસ્થાન છે. મૃત્યુ લોકની ઉપર ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન સુધીમાં જ્યોતિષ ચક્ર છે તેની ઉપર બાર દેવલોક અને નવ લોકાંતિક દેવોનાં નિવાસસ્થાનો છે. ગળાના ભાગમાં ગ્રૈવેયક દેવસ્થાનો છે. મુખના ભાગમાં પાંચ અનુત્તર દેવસ્થાનો છે અને લલાટ શિખાના સ્થાને સિદ્ધ શિલા મોક્ષસ્થાન છે. મનુષ્યાકૃતિ લોકાકાશ આ પ્રમાણેના સ્થાનોમાં વહેંચાયેલ છે.

(સ્કં. ૨ અધ્યાય ૫. શ્લોક ૩૪ થી ૪૨)

જીવ ધર્માસ્તિકાય (ગમન સહાયક શક્તિ) અધર્માસ્તિકાય, ગતિ નિરોધક શક્તિ) પુદ્ગલ વિગેરે પદાર્થો લોકતાદર્શક પદાર્થો છે. આ દ્રવ્યો આકાશના જેટલા ભાગમાં પ્રસરાઇ રહેલ છે તે આકાશનું નામ લોકાકાશ છે અને બાકીનું લોકતાદર્શક દ્રવ્યોથી રહિત અગુરુ લઘુ સ્વભાવવાળું આકાશ તે અલોકાકાશ છે. આ બન્ને આકાશો માત્ર ઉપચાર ભેદથી જુદાં પડે છે. જેમાં લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે અને અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ આકાશના લોકાકાશ અને મહાકાશ એવો બે ભેદો પાડે છે. વિદ્વાન ગાર્ગીએ કરેલ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્કય જણાવે છે કે—" ઉપલી નીચલી બધી જગા મહા-

૩૮૧૨૭૯૭૦ મણનો એક ભાર એવા એક હજાર ભારના તપેલા લોઢાના ગોળાને કોઇ સમર્થ દેવતા નીચે ફેંકે તે ગોળો ચંડ ગતિથી આવતાં આવતાં ૬ માસ ૬ દિવસ ૬ પ્રહર અને ૬ ઘડીમાં જેટલું અંતર કાપે તે અંતરની રજ્જુ કે રાજ એવી સંજ્ઞા છે.

કાશથી ઓતપ્રોત છે" એટલે મહાકાશના મધ્યમાં લોકથી ભરેલું નાનું આકાશ છે. વળી લોકસ્થાપના માટે પુરાણ ગ્રંથો કયે છે કે—પરમાત્મા કૃષ્ણ ભગવાનમા સર્વ લોકનો સમાવેશ થાય છે, કેમકે ઉભાં રહેલ પરમાત્માનું શરીર જ સર્વ પદાર્થોનું આધાર સ્થાન છે. આ જ બીનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા ઉત્પત્તિના અધિકારમાં ઋગ્વેદ જણાવે છે કે—"વિરાટ રૂપની નાભિથી આકાશ, મસ્તકથી સ્વર્ગ અને બે પગોથી ભૂમિ ઉત્પન્ન થતી હતી." આ સંક્ષેપ સુચનાનો વિસ્તાર ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે કરેલ છે.

હજાર વર્ષ સુધી અંડ સુતું હતું. કાલ કર્મ અને સ્વભાવમા રહેલો જીવ જીવને જીવાડતો હતો. તે હજાર પગ, હજાર ઉરૂ, હજાર હાથ અને હજાર નેત્ર વાળો થયો છતો અંડ ભેદી બહાર નીકળ્યો. જેના અવયવથી લોકકલ્પના છે, તેના કેડના ભાગમા મૃત્યુ લોક છે, ને કટી ઉપરના વિભાગમાં જુદા જુદા દેવલોકો છે. જે પૈકીમા નાભી ઉપર ભૂવ લોક (ગ્રહચાર) હૃદય ઉપર સ્વર્ગલોક, છાતી ઉપર મહસ્ ગ્રીવામા જન, સ્તનદ્વયમાં તપોલોક અને માથા ઉપર સત્ય લોક છે અને તેની ઉપર સનાતન બ્રહ્મ છે. કેડથી નીચેના ભાગમાં સાત તલ (નરક સ્થાન) છે. કેટલેક ઠેકાણે આ સંખ્યાની નોધ એકીસના આંકથી પણ દેખાડેલ છે જ્યાં સાત તલની યાદગીરી આ પ્રમાણે છે. કેડ નીચે અતલ, ઉરૂ (સાથલ) નીચે વિતલ, જાનુ નીચે સુતલ, જાંઘ નીચે તલાતલ, ઘુંટી નીચે મહાતલ, પગમાં રસાતલ અને પગના તળીયા નીચે પાતાલ એમ જુદાં જુદાં સ્થાનો રહેલાં છે. આ સિવાય બીજી રીતની કલ્પના પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે જેમાં કહે છે કે, ભૂલોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્લોકના સ્થાને અનુક્રમે પગ, નાભિ અને મસ્તક છે. આથી સમજી શકાય છે કે લોકસ્થિતિના પુરાણ સિદ્ધાંતો પણ જૈન સિદ્ધાતની સમાન માન્યતાવાળા છે.

આ લોકાકાશના મધ્ય ભાગમાં દર્શાવેલ મૃત્યુ લોક–ભૂલોક તેજ આપણી પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વી તે માટીનો થર સપાટ થર છે. 'બ્રહ્મા માટી પાથરીને તેને પાષાણથી ટીપતો હવો.' (तैत्तिरीयोपनिषद्) તે સ્થિર છે.

અર્વાચીન કાલમા પૃથ્વી માટે ભ્રમણવાદની માન્યતા વિશ્વાસ પાત્ર બની છે પરંતુ દરેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તો પૃથ્વીને સ્થિર તરીકે ઓળખાવેલ છે. પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય ફરે છે. આ બાબતની નોધ લેવા પણ અહીં જરૂરી ધારૂં છું.

જૈન ભૂગોલ શાસ્ત્રઃ-જંબુ દ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ છે. ભાષાની દૃષ્ટિથી જોતો રચના કાલ ૨૨૦૦ થી ૨૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે છે તેમાં લોકને અને પૃથ્વીને સ્થિર કહેલ છે.

ઋગ્વેદ અ૦ ૩ વ૦ ૬ મા લખે છે કે—વિશ્વ પ્રકાશી સૂર્ય સુવર્ણમય રથમા બેસીને આવે છે. તે પ્રવણવત્, ઉર્ધ્વ દેશ યુક્ત ઉર્ધ્વ ભાગમાં થઇ પ્રવણ માર્ગના ભેદથી ગમનાગમન કરે છે. પ્રણય જનકારક દેશમાં શ્વેતાશ્વથી આવે છે.

ઋગ્વેદ અ૦ ૨ અ૦ ૧ વ૦ ૫—મા લખે છે કે સૂર્ય નિત્ય ૫૦૫૯ ગોઉન ચાલવા વડે મેરુને પ્રદક્ષિણા દે છે. આ પ્રદક્ષિણા દક્ષિણોપક્રમ જાણવી.

ઋગ્વેદ અ૦૨ અ૦ ૫ કાં૦ ૨ अचरतो अचले पद्धैते द्यावापृथिव्यौ ધાવા અને પૃથ્વી અચર છે, અચલ છે.

પવિત્ર પુસ્તક બાઇબલમાં પણ એ જ માન્યતા પ્રકાશેલ છે. "પણ પૃથ્વી કાયમ છે. સૂર્ય આથમે છે" અને ઉગે છે (સભા શિક્ષક ૧–૪) "તેણે અચલ પૃથ્વીનો પાયો નાખ્યો." (ગીત ૧૦૪–૫) "પૃથ્વી સ્થિર છે." (ગીત ૧૦૯–૯૦) ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષે થયેલ હીપારકસ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહેતો હતો. ટાલેમી અને કોપરનીકસના મધ્ય ભાગમાં થયેલ કોષ્માહિયે પણ પૃથ્વી માટે સ્થિરતા જ કબુલ કરેલ છે. પણ તેની વિશેષ માન્યતા એ હતી કે–સૂર્ય અને ચંદ્ર પૃથ્વીને આટો દે છે અને બીજા ગૃહો સૂર્યની ચારે બાજુ ફરે છે અને અત્યારે પણ પૃથ્વી સ્થિર હોવાનો દાવો કરનાર ઘણાય પાશ્ચાત્ય પંડિતો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે હમણાંજ એક પ્રોફેસરે નવીન શોધમાં પૃથ્વીને (૭ ખુણાવાળી અને) સ્થિર દર્શાવેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વનું ગ્રીક જ્યોતિષ પણ પૃથ્વીને સ્થિર કહે છે એટલે પ્રાચીન કાલમાં સર્વાનુમતે એમ મનાતું કે પૃથ્વી સ્થિર છે.

આ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં (પ્રમાણાંગુલે) લાખ યોજન લાંબો પહોળો જંબુ વૃક્ષના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો જંબુ દ્વીપ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં ૧૦૦૦૦ યોજન ભૂમિમાં પથરાયેલ લાખ યોજન ઉંચો મેરુ પર્વત છે. તેની ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં ૨૫૦–૨૫૦ મળીને પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળાં બે ભદ્ર શાળ વનો છે. મેરુ પર્વતની દક્ષિણના ભદ્ર શાળ વનની દક્ષિણે ૧૧૮૪૨$\frac{૨}{૧૯}$ યોજનનું દેવ કુરુક્ષેત્ર છે. તેથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંજ અર્ધા અર્ધા માપવાલા ૧૬૮૪૨ યોજનનો નીષધ, ૮૪૨૧ યોજનનું હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ૪૨૧૦ યોજનનો મહા હેમવંતગિરિ, ૨૧૦૫ યોજન પ્રમાણ હેમવંત ક્ષેત્ર, ૧૦૫૨ યોજનનો ચુલ હેમવંત ગિરિ, ૫૨૬ યોજનનું ભરત ક્ષેત્ર, એમ અનુક્રમે રહેલ છે.

આજ રીતિથી મેરુની ઉત્તરમાં ઉત્તર કુરુક્ષેત્ર છે, અને ત્યાર પછી ઉત્તર તરફ દક્ષિણની પેઠે અર્ધા અર્ધા માપવાળા નીલવંત પર્વત, રમ્યકક્ષેત્ર રૂપી પર્વત, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે. ઉપરોક્ત દરેક ક્ષેત્રમાં મનુષ્યની વસ્તી છે. વળી નિષધ અને નીલવંત પર્વતની મધ્યે મેરુના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે તેમાં પણ મનુષ્યો રહે છે. ઉત્તરનું ઐરાવત ક્ષેત્ર અને દક્ષિણનું ભરતક્ષેત્ર છે. તે બન્ને જંબુ દ્વીપના ૧૯૦ મા ભાગમાં પથરાયેલા અર્થાત્ ૫૨૬$\frac{૬}{૧૯}$ યોજન પ્રમાણવાળા છે. આ પ્રમાણે એક લાખ યોજનના જંબુદ્વીપની જૈન દર્શનની માન્યતા છે.

પુરાણોમાં પણ જંબુદ્વીપનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણેજ સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. માત્ર કેટલાંક નામોમાં અને માપમાં થોડો ફરક છે જેથી પુરાણોમાં જંબુદ્વીપની રચના નીચે પ્રમાણે ખડી થાય છે.

લવણ સમુદ્રથી વીંટાયેલો ચક્ર જેવો લાખ યોજનનો જંબુદ્વીપ છે. (વિષ્ણુ પુરાણ–નૃસિંહ પુરાણ) તેના મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુની દક્ષિણે, અને લવણોદધિની ઉત્તરે ભરતકિંપુરુષ અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે ને આંતરે એક એક પર્વત છે. તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરમાં કરુ, હિરણ્ય અને રમ્યક એમ ત્રણ ક્ષેત્રો છે. મેરુની પૂર્વ પશ્ચિમે કેતુમાલ અને ભદ્રાશ્વવર્ષ છે. મેરુ તે લાખ યોજને ઉંચો સોનાનો પર્વત છે; જેનું ઈલાવર્ત નામે ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં સોનાના કોગડા હોય છે. આ મેરુને સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર અને વાયુ દક્ષિણોપક્રમથી નિત્ય પ્રદક્ષિણા દે છે. આ ઉપરથી દિશા માટે એવી મર્યાદા બંધાય છે કે

મેરુની ભૂમિ તે સમપ્રદેશોનું ઉત્તર સ્થાન છે અને સૂર્ય ઉગે તે દરેક પ્રદેશ માટે પૂર્વ દિશા છે. તેથી **सर्वेषामुत्तरे मेरुः** આ માન્યતા સત્ય પાઠને ભજવે છે. (**मात्स्य० अ०** ૧૦૧) મેરુના સ્વરૂપ માટે પુરાણમા જુદા જુદા મતો છે. જુઓ–મેરુ ગાયના પુચ્છ જેવો છે, (વિષ્ણુ પુરાણ). ધતુરાના ફુલ જેવો છે, (પદ્મપુરાણ). ચોખુણો છે, (ભાગુરી). અષ્ટકોણ છે, (સાવરણ). સાત ખુણો છે, (અત્રિ). સહસ્ર ખુણો છે, (ભૃગુ). ગુંથેલા વાળ જેવો છે, (ગાર્ગી). ગોળ છે, (અન્ય). ચોખુણો છે, (મત્સ્ય પુરાણ).

ઈલાવર્ષમા ચાર દેવોદ્યાન છે. જેમાં સિદ્ધ ચારણો વિચરે છે. આ દરેક ક્ષેત્રો પૈકીના દક્ષિણ અને ઉત્તર બન્ને ક્ષેત્રો ધનુષ્ય કામઠીના આકારે છે. (પદ્મપુરાણ ભૂમિખંડ અધ્યાય ૧૦૧. નૃસિંહપુરાણ કોષ અધ્યાય ૩૦) વહ્નિ પુરાણમાં ક્ષેત્રોનાં નામો ઉપર પ્રમાણેજ દર્શાવ્યા છે:—

उत्तरा कुरवोरम्यं वर्षं हैमवतं तथा भद्राश्व केतुमालं च तथा वर्षमिलावतं ॥ १ ॥ भारतं हरिवर्षं च तथा किंपुरुषावृतं एतान्यष्टौतु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥ २ ॥ તિલકકૃત મૃગશીર્ષમા પણ એ જ નામો મળે છે.

અર્વાચીન શોધકો પણ સમુચ્ચિતપણે ૪૯૩૨૦૦૦૦ માઇલ પૃથ્વી તથા તેથી ચાર ગણા સમુદ્ર હોવાનું કહે છે.

આ જંબુદ્વીપની ચોતરફ લપેટાયેલો ચુડીની જેવો બે લાખ યોજનનો ખારો લવણ સમુદ્ર છે તેમા મનુષ્ય નિવાસના ૫૬ દ્વીપો છે. લવણ સમુદ્રનાં કેટલાંએક માછલાઓ રાક્ષસી કદનાં હોય છે.

લવણ સમુદ્રની ફરતો ચાર લાખ યોજનનો ધાતકી દ્વીપ છે. આ દ્વીપમાં પણ પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે મેરુ પર્વત છે અને જંબુદ્વીપની પેઠે જ ઉત્તર દક્ષિણના વિભાગે બે મેરુના બબ્બે ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે. તેમાના દરેક ક્ષેત્રોમા મનુષ્યો વસે છે.

ધાતકી દ્વીપની ફરતો આઠ લાખ યોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર છે, જ્યાં તદ્દન કાળું પાણી હોય છે. તેની પેલીપાર ગોળ વીંટાયેલો પુષ્કરવર નામે દ્વીપ છે. જેની અધવચમાજ ફરતો ચક્રાકારે ૧૭૨૧ યોજન ઉંચો માનુષોત્તર પર્વત છે. આ કારણથી દ્વીપનો અર્ધ ભાગ પર્વતની બહાર અને અર્ધ ભાગ અંદર રહે છે. એટલે આ દ્વીપને અર્ધ પુષ્કરાવર્તના નામે ઓળખાવાય છે. આ દ્વીપનો અંદરનો અર્ધ ખંડ પૂર્વ પશ્ચિમના બે મેરુનાં ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો અને મનુષ્યોથી વિભૂષિત છે. ઉપર પ્રમાણે માનુષોત્તર પર્વતના મધ્ય ભાગમાં ૧ જંબુદ્વીપ ૧ ધાતકીખંડ અને ૦॥ પુષ્કરવર એમ ૨॥ દ્વીપ છે. તેમા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો જન્મે છે વસે છે અને મરે છે. અને તેની ફરતા બીજા અસંખ્ય દ્વીપો છે. તેમા માત્ર તિર્યંચો હોય છે જેથી મનુષ્ય ક્ષેત્ર એ સંજ્ઞામા ૨॥ દ્વીપનો સમાવેશ થાય છે.

પુષ્કરવર દ્વીપની ફરતો પુષ્કરવર સમુદ્ર છે અને તેને વીંટીને ચારે બાજુ વારુણી દ્વીપ રહેલ છે. આ પ્રમાણે બમણા બમણા પ્રમાણવાળા દ્વીપ અને સમુદ્રો રહેલ છે જે પૈકીના અત્યારે છત્રીસ નામો મળી શકે છે. તદ્દન છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. જે અર્ધ રાજલોકમાં પથરાયેલ છે ને તેની પછી અલોકાકાશ છે.

પુરાણી ભૂગોળમાં જંબુ દ્વીપની માન્યતામા જે સમાનતા છે તે સમાનતા ત્યાર પછીના કથનમાં અલ્પાંશે છે કેમકે પુરાણ ગ્રંથો પ્રમાણે એક પછીનો બીજો દ્વીપ બમણો હોય છે, જ્યારે આગમાનુસારે દ્વીપ પછીનો દ્વીપ ચાર ગણો થતો જોવાય છે વળી પુરાણ ગ્રંથોનો એવો સાર છે કે–ક્ષીરોદધિ, ઇક્ષુરસોદધિ, સુરોદધિ, ઘૃતોદધિ, ક્ષીરોદધિ, મંડોદધિ અને શુદ્ધોદધિ (માર્કંડેય પુરાણ) આ પ્રમાણે સાત સમુદ્રો છે અને ત્યાર પછી માનુષોત્તર પર્વત છે. મેરુ પર્વતથી આ માનુષોત્તર પર્વતની વચમા જેટલી પૃથ્વી છે તેટલીજ માનુષી વસ્તીથી રહિત માનુષોત્તર પર્વતની બહાર બીજી પૃથ્વી છે. આ સમસ્ત પૃથ્વીનો વિસ્તાર ૫૦ કરોડ યોજન છે અને તેના ચોથા ભાગમાં લોકાલોકાચલ પર્વત છે. આ પુરાણ ગ્રંથ માન્યતાથી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૨–૧૧–૧ વિશેષ અજવાળું પાડે છે જે વક્તવ્યતામાં મૃત્યુલોકની વિશાલતા માનવાનો અવકાશ રહે છે. તે કહે છે કે વિશ્વ અનંત–અપાર છે.

જૈન શાસ્ત્ર કહે છે કે મનુષ્ય ક્ષેત્ર–અઢી દ્વીપ ૪૫ લાખ યોજનમા છે. પરંતુ મૃત્યુલોકનો વિસ્તાર એક રાજલોક અને ઉંચાઇ નીચે ૯૦૦ ને ઉપર ૯૦૦ મળીને ૧૮૦૦ યોજન છે.

આપણો હિંદુસ્થાન દક્ષિણ જંબુદ્વીપના ભારતક્ષેત્રનો એક વિભાગ છે. તેનું પ્રાચીન નામ ભરતખંડ હતું. આ નામ ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના રાજ્ય સ્થાપનથી પ્રસિદ્ધ થએલ છે. (માર્કન્ડેય૦) તેમજ તે અરસામાં ભરત ચક્રવર્તીના ભાઇઓના નામ ઉપરથી કચ્છ, મહાકચ્છ, સુદર્શન, કુરુપંચાલ, વિગેરે દરેક દેશોનાં નામ પડયાં હતાં. અત્યારે તેમાના ઘણા નામોમાં ફેરફાર થઇ ગયાં છે. હિંદુસ્તાન આ સંજ્ઞા સિંધુવાસી લોકો માટે વપરાતી હતી. પરંતુ અત્યારે તો તે સંજ્ઞામાં ભરતક્ષેત્રના મોટા વિભાગોનો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે. આજ પ્રમાણે કેટલાક દેશોને પણ રૂપાન્તર પામેલા નામોથી ઓળખીએ છીએ. તેમનાં પ્રાચીન નામો બીજાં હતાં જેમ કે–હિંદુસ્તાનનાં તૈલંગ, ઓરીસા, આસામ, આગ્રા પ્રાંત, મલબાર, અયોધ્યા, દક્ષિણ પંજાબ, મદ્રાસ, બંગાલા, કચ્છ, બ્રહ્મદેશ, મેવાડ, સુરત અને તીબેટને પ્રાચીન પ્રજા આંધ્ર, કલીંગ, કામરૂપ, કુરુ, કેરલ, કોશલ, જાલંધર, દ્રાવીલ, નૈષધ, ભોજકોટ, મગધ, મેદપાટ, સૌવીર અને હૂણના નામથી ઓળખતી હતી. તેમજ હિંદુ બહારના કાબુલ, રૂશિયા, ગ્રીસ, બલુચિસ્તાન, આફ્રીકા, અરબસ્તાન, મીસર અને સીલોન વિગેરે પ્રદેશો કૈકેય, રૂમ, યવન, પુલીંદ, બર્બર, બાલ્હિક, ભદ્ર અને સિંહદ્વીપ વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ પ્રમાણે તે અરસાનાં નામો જેમ રૂપાન્તર પામ્યાં છે તેમ હિંદુસ્તાનને પણ ભરતખંડની નામના ટુંક મુદત થયા કેટલેક અંશે ભુંસાયેલ છે.

ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે ૧૦૦ યોજન ઉંચો હિમવાન પર્વત છે; તથા પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે લવણોદધિ સમુદ્ર છે. ભરતક્ષેત્રની પહોળાઇ ૫૨૬ ૬/૧૯ યોજન છે, અને ઉત્તર દક્ષિણમાં સુનેલ ૫૦ યોજન પહોળા વૈતાઢયગિરિથી તે ક્ષેત્રના બે ભાગ પડે છે. વળી ઉત્તરમાથી નીકળી દક્ષિણમાં વહેતી ગંગા સિંધુના સંયોગથી ઉપરોક્ત બન્ને ભરતાર્દ્ધની ત્રણ ત્રણ વિભાગો થાય છે. આ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રના ૭ ખંડ થાય છે. તે ૭ ખંડમાથી દક્ષિણ ભરતાર્ધનો મધ્યમખંડ આર્યખંડ તરીકે ઓળખાતો હતો. આ ખંડો એટલા બધા વિશાલ છે

કે જેમા વસનારા મનુષ્યો કોઇ જાતનો પરસ્પર વ્યવહાર કરી શકતા નથી. અર્થાત્ એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવામાં બહુ મુશ્કેલીઓ રહેલી છે–આર્યખંડના મધ્યમાં શાશ્વતા સ્વસ્તિક ઉપર બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી વિનીતા નગરીનું સ્થાન છે જેની ઉત્તરમાં અષ્ટાપદ પર્વત છે. વિનીતા અને લવણ સમુદ્રના મધ્યમાં શત્રુંજય પર્વત છે તથા ભરતક્ષેત્રની દક્ષિણમાં ત્રણ તીર્થભૂમિઓ છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ જંબુદ્વીપના નવમા સ્થાનને પવિત્ર ભરત તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ તેનો વિસ્તાર નવ યોજન હોવાનું કહે છે. વિનીતા (પ્રાચીન અયોધ્યા) ની ઉત્તરમાં રહેલા અષ્ટાપદ પર્વતનું પૌરાણીક નામ કૈલાસ પર્વત છે.

જૈન ભૂમિતિ ગણુતામાં ત્રણ પ્રકારના યોજન કલ્પેલ છે: પ્રથમ ઉત્સેધાંગુલથી ગણુતાં કોષ્ટકમાં આધુનિક માપને મળતું યોજનનું માપ છે. બીજા સ્વાત્માંગુલથી ગણાતા કોષ્ટકમાં વિવિધ મનુષ્યોમાં ઉંચાઇ નીચાઇનો ફેરફાર પડતો હોવાથી વિવિધ કાલનું માપ ઘડાય છે. અને ત્રીજા પ્રમાણાંગુલથી ગણાતા કોષ્ટકમાં ઉત્સેધાગુલથી કલ્પેલ યોજન કરતા લંબાઇમાં ચારસો ગણું અને પહોળાઇમાં અઢી ગણું માપ આવે છે.

આ અંતિમ યોજનની લંબાઇથી કે પહોળાઇથી દ્વીપ ક્ષેત્રોની યોજન ગણુના કરેલ છે. આ રીતિએ ગણુના કરતાં સમસ્ત દેશ પ્રદેશોનો સમાવેશ સુલભતાથી ભરત ક્ષેત્રમાં થઇ શકે એમ છે અને ભરત ક્ષેત્ર સિવાયની પૃથ્વીનું કેવું કદ છે તે પણ તુરત કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે જૈન દર્શને દર્શાવેલ પૃથ્વીનું પ્રમાણ બહુ વિશાલ છે.

પુરાણ ગ્રંથો પણ ભરતખંડના બહુ દેશોનાં અને કેટલાક દ્વીપોનાં નામો તથા વર્ણનો સંક્ષેપમાં કરે છે છતાં આ માન્યતા અલ્પાંશે જૈન દર્શનથી જુદી પડે છે.

આ લોકસ્થિતિ શાને આધારે છે, યાને આ પૃથ્વી કોની ઉપર સ્થિર છે તે વિષયમાં દીર્ઘદર્શી જૈન દર્શને અતિ સુક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કેમકે પૃથ્વી મૂર્ત છે અને તેને ધારી રાખનાર પણ કોઇ તેવોજ મૂર્ત પદાર્થ હોય તો પછી તે પૃથ્વીના આધારભૂત પદાર્થને આકાશમાં ટકાવી રાખનાર કોઇ ત્રીજો પદાર્થ પણ કલ્પવો પડે. પરંતુ આ પ્રમાણે અંતે અનવસ્થાદોષ આવે છે માટે અનવસ્થા દોષની અડચણ દૂર થાય તેવા માર્ગને અવલંબવા જૈન દર્શને અપૂર્વ યુક્તિ વાપરી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી પાસેનું વાતાવરણ બહુ પાતળું છે પણ જેમ જેમ ઉપર ઉંચે ચઢીએ છીએ તેમ તેમ ત્યાં ઘટ્ટ વાતાવરણ જોઇ શકાય છે. ઉંચે અમુક હદે તો વાયુમાં પક્ષી કે વિમાનનો ભારને ઝીલી શકે તેવી નક્કરતા અનુભવાય છે. ગેલુસોક પોતાના ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના વર્ણનમાં લખે છે કે સુમારે ચાર માઇલ ઉંચે જતા ઠંડી હવાના સબબે અમારી શાહી પણ સુકાઇ ગઇ હતી. વળી ત્યા અમારૂં પક્ષી પણ ઉડી શક્યું નહીં. આથી વધારે આગળ જઇએ તો ફેફસા પણ ન સંગ્રહી શકે એવી હવા છે. સને ૧૮૬૨ માં ૭ માઇલ જતાં જર્મન વિદ્વાન ગ્લેશીયાને બેભાનની અસર થઇ હતી. ત્યાં એવી હવા છે કે જેના આધારે વાદળાં અને પાણી સ્થિર રહી શકે છે. આપ્ત પુરુષોના જ્ઞાનથી જૈન દર્શન આ જ યુક્તિનો સ્વીકાર કરી જણાવે છે કે તન વાયુ (પાતળો વાયુ) ની ઉપર ઘન વાયુ છે ને તેની ઉપર ઘનોદધિ બરફની જેવું ઘટ્ટ પાણી છે,

જેની ઉપર ગમે તેટલો ભાર નાખવા છતાં સ્થિર રહી શકે છે. આ કથનની સાબીતી બરફના પર્વતો જોવાથી વિશેષ પુરવાર થાય છે. :આ નિયમાનુસાર તનવાયુ, ઘનવાયુ અને ઘનોદધિ ઉપર આપણી પૃથ્વી સ્થિર રહેલ છે. સ્વર્ગાદિક સ્થાનો માટે આ ત્રણ અને તે સિવાયના બીજા કેટલાક આધાર છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીના આધારના સબંધે જૈન દર્શનોમાં સુંદર વિવેચન મળી શકે છે.

હવે પ્રાચીન જૈનેતર દર્શનોમાં તપાસીએ તો આ વિષયની માન્યતા જુદી જુદી રીતે દર્શાવેલ છે. આ સબંધે બાઇબલમાં લખેલ કે-" આ પૃથ્વીનો પાયો સમુદ્રના પ્રવાહો પર સ્થાપેલ છે " " તે યહોવાહ પોતાના ઓરડાના ભારવટીયા પાણી ઉપર મુકે છે." આ શબ્દોથી પૃથ્વીની નીચે સમુદ્ર છે એવું બાઇબલકારનું મન્તવ્ય છે. કુરાને શરીફના ફરમાન પ્રમાણે " આ પૃથ્વી ગાયના શીંગડા પર છે " એમ સમજાય છે. ગુજરાતી પત્રના ચાલુ ૪૪ મા વર્ષના અઢારમા અંકમાં જગતના આધાર માટે પુરાણી માન્યતા દેખાડતા ઇસ્લામ લાલાજી નુરાજી લખે છે કે મુળ આધારભૂત તત્ત્વ " ધર્મ " છે. તેની ઉપર અનુક્રમે જીગ, નીર, શેષનાગ અને ધમાડોધોરી છે (ત્યારપછી) આ ધમડાધોરીના શૃંગ (શીંગડાં) ઉપર રાઇ અને રાઇ ઉપર સૃષ્ટિ છે.

કેટલાક ગ્રંથો માત્ર શેષનાગ ઉપર પૃથ્વી હોવાનું જણાવે છે પરંતુ તે કથનમાં એટલો સત્યાંશ રહેલો છે કે પૃથ્વીની નીચે શેષસ્થાન-નાગલોક અસુરોનું નિવાસસ્થાન છે.

વળી અમૃતસાગરના ગ્રંથકાર તો જણાવે છે કે હાથી, વૃષભ, કચ્છપ અને સર્પ ઉપર પૃથ્વી છે. અમુક અમુક સૂર્ય સંક્રાંત રાશીમાં 'તે રાશી સાથે સબંધ રાખનાર આધારમાંથી એક ચલાયમાન થવાથી ભૂકંપના પ્રસંગો બને છે.

તૈત્તિરીય બ્રા. ૧ અષ્ટક ૧ અધ્યાય ૧ માં લખે છે કે પાણીમાં કમલ છે અને તે કમલ ઉપર પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વીને બ્રહ્માએ ટીપીને સીધી સપાટ કરેલ છે. વળી કેટલાંક પુરાણો કહે છે કે-પૃથ્વી લાંબી પહોળી ૫૦ કરોડ યોજન છે. તેના ચોથા ભાગમાં લોકાલોકાચલ પર્વત છે. તે ઉપર દિગ્ગજો રહીને સુંઢવડે પૃથ્વીને ધરી રાખે છે અને પૃથ્વીને તેમ ધરી રાખવામાં પોતાની બધી સેનાથી વીંટાએલા ભગવાન પણ પોતાના હાથોવડે સહાય કરે છે. (પદ્મપુરાણના ભૂમિ ખંડમાં ભૂમિવર્ણન અધ્યાય ૧૩૧).

આ ઉપલબ્ધ થતા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે પૌરાણિક કાલમાં પૃથ્વીના આધારભૂત કયા કયા પદાર્થ છે તે માન્યતા વિવાદાસ્પદ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન ભુગોલ વિષયમાં બહુ અંશે જૈન માન્યતામાં અને બીજી માન્યતામાં કેટલું સામ્ય અને કેટલો ફરક હતો તે ઉપરના નિબંધમાં સમજાવવા પ્રયત્ન થએલ છે.

૧. આ નિબંધ પૂજ્યપાદ ગુરુવર્ય શ્રી દર્શનવિજયજીકૃત અપ્રકટ વિશ્વરચના પ્રબંધમાંથી ઉધ્ધૃત કર્યો છે માટે આ લેખનું બધું માન તેઓશ્રીને જ ઘટે છે.

૧૦ મહોપાધ્યાય પંડિતપ્રવર જૈનકવિરત્ન

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી

તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય.

(લેખકઃ— મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર. પાદરા.)

" હોવત જો તનું પાખડિ, આવત નાથ હજુર લાલરે !
જો હોતી ચિત્ત આખડિ, દેખત નિત્ય પ્રભુ નૂર લાલરે ! "

શ્રી દેવજશા સ્તવન.

રાગ—

" આતમ પ્રદેશ રંગથલ અનૂપમ,
સમ્યક્દર્શન રંગરે નિજ સુખ કે સધૈયા ॥
તું તો નિજ ગુણ ખેલ વસંત રે ॥ નિજ ॥
પરપરિણતી ચિંતા તજી નિજમેં,
જ્ઞાન સખાકે સંગરે ॥ નિજ ॥
વાસ બરાસ સુરુચિ કેશર ઘન,
છાટો પરમ પ્રમોદ રે !
આતમરમણ ગુલાલ કી લાલી,
સાધક શક્તિ વિનોદ રે ॥ નિજ ॥ "

શ્રી મહાજસજિન સ્તવન.

શ્રીમદ્નું જીવનચરિત્ર જાણવાનાં સાધન.

શ્રી જૈન ધર્મના ખરતર ગચ્છીય અધ્યાત્મજ્ઞાનગગનદિનમણિ પંડિતપ્રવર શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા તેમના વર્તમાન કાળે ઉપલબ્ધ એવા અમૂલ્ય ગ્રંથોમા શ્રીમદે કાઢેલા વાણીના ઉદ્ગારો પરથી દોરી શકાય છે. તેઓશ્રી જૈન ધર્મના મહાન્ ઉપદેષ્ટા, અનન્ય આત્મજ્ઞાની, જૈનધર્મરક્ષક, ગીતાર્થ અધ્યાત્મી મુનિવર હતા. આ જૈન તત્ત્વજ્ઞાની, મહાન્ અલખમસ્ત કવિરત્નનું સાઘંત જીવનચરિત્ર, સાહિત્ય, ધર્મ કે, જ્ઞાનના અનન્ય ઉપાસક તરીકેનું વૃત્તાંત, કોઈ પણ ઠેકાણેથી જોઇએ તેવા સ્વરૂપમા ઉપલબ્ધ થતું નથી એ જૈન ઇતિહાસના આલેખનના અભાવને આભારી અને શોચનીય છે. તેમના સમકાલીન શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી, મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ જ્ઞાનવિમળસૂરિ, શ્રીમદ્ જિનવિજયજી, શ્રીમદ્ ઉત્તમવિજયજી, શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી, શ્રીમદ્ ઉદયરત્નજી, શ્રીમદ્ મોહનવિજયજી આદિ મહાસમર્થ વિદ્વાનો, કવિઓ, પંડિતો અનેક ગ્રંથોના રચિયતા હતા, તેમ છતાં તેમનું જીવનચરિત્ર કોઇએ સાહિત્યમા જળવાઇ રહે તેવા

પ્રબંધ તરીકે રચ્યું હોય તેમ અદ્યાપિ નિર્ણય થયો નથી. જૈન દર્શનના મહાત્માઓ પોતાનું ચરિત્ર પોતાની મેળે, આત્મ પ્રશંસાદિ કારણે, નહિં લખવાની પ્રણાલિકાના કારણે; તેઓના જીવનની હકીકત, તેમના શ્રીમુખથી વા લેખિનીથી કથં પ્રકટી શકે? જો તેઓ આચાર્ય પરંપરાની પાટ ઉપર થયા હોત, તો કેટલીક હકીકત, પટ્ટ પરંપરામાં થનારા, આચાર્યોની પેઠે જાણી શકાત વા તેમના શિષ્યો જ્ઞાની થયા હોત, તો તેઓએ પોતાના ગુરુનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું હોત જ. પણ તેમ બન્યુ નથી. પૂર્વાચાર્યોની પાછળ થનાર તેમના શિષ્યો વા તેમના ગુણાનુરાગીઓ, પૂર્વાચાર્યોનું ઐતિહાસિક મુદ્દા આદિથી મિશ્ર જીવનચરિત્ર લખી શકે છે પણ અસલીયાતમા અને કૃત્રિમતામાં ભેદભાવ પ્રકટ જ રહે છે. શ્રીમદ્‌ના બનાવેલા અનેક અમૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ પરથી શ્રીમદ્‌નું કેટલુંક જીવનચરિત્ર જાણી શકાય તેમ છે, અને તે પરથી તેમના હૃદય વિચારના અવલોકન દ્વારા, આચારાદિ બાહ્ય ચરિત્ર, અંતરંગ સ્થિતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમસ્ત દશા ઉચ્ચ કવિત્વ-વક્તૃત્વ-લેખનશક્તિ અને તે પ્રસંગના કેટલાક બનાવોને આલેખી શકાય. પણ તેમ કરવા માટે તેમના ગ્રંથોનું પૂર્ણતયા સતત પરિશીલન થવું જોઇએ.

જીવનચરિત્ર માટે પત્ર વ્યવહાર અને શોધ ખોળ.

શ્રીમદ્‌ના સંસ્કૃત પ્રાકૃત-વ્રજ-માગધી અને ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથોની હસ્તલિખિત દુર્મિળ પ્રતો મેળવવાનો પ્રયાસ, પ્રાતઃસ્મરણીય-અધ્યાત્મજ્ઞાની-વિદ્વાન કવિરત્ન શ્રીમદ્ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી સૂરીશ્વરજી એમના સદુપદેશથી, મારા અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી વકીલ મોહનલાલ હિમચંદ્ર એમણે જાહેરખબરો વડે, તથા, મારવાડ, મેવાડ, જોધપૂર, બીકાનેર, જેસલમેર, કલકત્તા, અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, આદિ દૂર દૂરના પ્રદેશોમા માણસો મોકલી-પત્રવ્યવહાર કરી-ને ક્યાંક ક્યાંક જાતે જઇ, દ્રવ્ય વ્યયથી, લાગવગથી, ઘણી મુશ્કેલીએ દીર્ઘ સમય પ્રયત્ન કરી, મોટો સંગ્રહ મેળવ્યો. જૂદા જૂદા ભંડારોમાથી એકજ ગ્રંથની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતો મેળવી, તે શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ પાસે સંશોધિત કરાવી, પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક સહાધ્યાયીઓ સાથે છપાવવાનો પ્રબંધ કરી છપાવી, જે પરથી શ્રીમદ્‌નુ જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા મને સારી અનુકૂળતા મળી ગઇ.

શ્રીમદ્‌ની જન્મભૂમિ.

કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ની જન્મભૂમિ ગુર્જરરાષ્ટ્ર (ગુર્જરત્રા) છે એમ જણાય છે. કારણુ શ્રીમદ્‌ની સૌથી પ્રથમ કૃતિ સં. ૧૭૪૭ ની સાલમાં બનેલી અષ્ટપ્રકારી અને એકવીસ પ્રકારી પૂજાઓમાં તે વખતની ઘરગતુ ગુર્જર ભાષા વપરાયલી જણાય છે. ગુર્જર સિવાય અન્યદેશીય ગુજરાતી ભાષા શરૂઆતના ગ્રંથમા આટલી સુંદર, અને પૂર્ણાંશે ન હોય. ગુર્જર ભાષાના સાક્ષરો જો તે લક્ષ દઇને વાચશે તો શ્રીમદ્‌ની શરૂઆતની કૃતિઓની ભાષામાં છંટાઇ રહેલી ઘરગતુ ગુર્જર ભાષાની છાટ જણાઇ આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. શ્રીમદ્‌ની ૨૧ પ્રકારી પૂજામાની ૧૭ મી પૂજની ભાષા જુઓઃ—

બંભા ભેરી મૃદંગ વર, તંત્રી તાલ કંસતાલ ।
ઝલરિ દુંદુહિ ઘોષ કતિ, વાજિત્ર પુંજ વિશાલ ॥

જિમ જિમ વાજિત્ર વાજે, ગાજે અતિ ઘનઘોર ।
તિમ તિમ જિનગુણે રાચે, નાચે જ્યું ઘનમોર ॥

૧૮ મી ગીતપૂજા—

ભૈરવ વિભાસ આશાવરી, ટોડી નટ્ટ કલ્યાણુ ।
ધન્યાસિરિ પમુહે સ્તવે, પૂજાગીત પ્રમાણુ ॥
ગુણુ રાગેં શુદ્ધ રાગેં, જે કરે જિન ગાન ।
જાગે અનુભવ વાસના, માગેં કેવળ જ્ઞાન ॥
તાન માન સ્વર ગામની, મુર્છના ભેદેભેદ ।
લય લાગે રુચિ જાગે, ત્યાગે મનના ખેદ ॥

૨૦ મી સ્તુતિપૂજા—

વ્યાકરણુ કાવ્ય અલંકૃતિ; તર્ક છંદ અપભ્રંશ ।
દોષ ન દોષે સ્તુતિ કરે, સ્તુતિપૂજા ગુણુ સત્ય ॥
સ્વર પદ વર્ણ વિરાજતી, ભાવતી ઉક્તિઅનૂપ ।
અતિશય ધારી ઉપગારી, અહ તસ શુદ્ધ સ્વરૂપ ॥

અષ્ટ પ્રકારી પૂજામા તીતય પુષ્પપૂજા—

શતપત્રી વરમોગરા, ચંપક જાઇ ગુલાબ ।
કેતકી દમણો બોલસિરિ, પૂજો જિન ભરી છાબ ॥
અમલ અખંડિત વિકસિત, શુભ સુમની ઘણી જાતે ।
લાખિણો ટોડર ઠવો, અંગિ રચી બહુ ભાતિ ॥
ગુણુ કુસુમે નિજ આતમા, મંડિત કરવા ભવ્ય ।
ગુણુ રાગી જડ ત્યાગી, પુષ્પ ચઢાવો નવ્ય ॥

આ ઉપરથી પ્રતીતિ થશે કે શ્રીમદ્‌ની વાણીમા ઘરગતુ ગુજરાતી ભાષા ચમકે છે ને તેથીજ શ્રીમદ્‌નો જન્મ ગુર્જરરાષ્ટ્રમા હોવાનો પૂર્ણતયા સંભવ છે. તેમજ આ મહાપુરુષ રત્નનો જન્મ પણુ બ્રાહ્મણુ વણિક અગર ક્ષત્રિયના ઉચ્ચ કુળમા થયો હોવો જોઇએ. તેમણે ગુજરાતમા મહાન અધ્યાત્મ જ્ઞાની ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ જ્ઞાનસાગરજી પાસે અભ્યાસ કરેલો હતો, તે વાત તેઓશ્રી પોતે ગુરુના ગુણુગાનમા સ્પષ્ટ કથે છે કેઃ—

"અગણિત ગુણગણુ આગર, નાગર વંદિત પાય·
શ્રુતધારી ઉપગારી, જ્ઞાનસાગર ઉવઝાયઃ
તાસ ચરણુરજ સેવક, મધુકર પરે લયલીન'
શ્રી જિન પૂંજા ગાઇ, જિનવાણી રસ પીન,"
"સંવત ગુણુયુગ અચલ ઇન્દુ (૧૭૪૩)
હર્ષભર ગાઇઓ શ્રી જિનેંદ,
લહો જ્ઞાન ઉદ્યોત ઘન શિવ નિશાનીઃ"

શ્રી જ્ઞાનસાગરજી પ્રાય. અંચળ ગચ્છમા થયા જણાય છે. જૈનોમા પૂર્વે ૮૪ ગચ્છો,

હતા. પણ હવે તો ૫–૭ ગચ્છો જ રહ્યા જણાય છે ને તેમા

શ્રીમદ્‌નો જન્મઃ

પણ ઝાઝા ભેદભાવ નથી જણાતા. શ્રીમદ્ ખરતર ગચ્છના, તેમના વિદ્યાગુરુ અંચળ ગચ્છના, અને તેમણે તપાગચ્છના મહાન્ ધુરધર પંડિતોને ભણાવ્યા છે. આ પરથી શ્રીમદ્‌ના ગચ્છભેદની બાબતના વિચારોની વિશાળતાની પ્રતીતિ થાય છે.

શ્રીમદે ૧૭૪૩ ની સાલમા પ્રથમ ગ્રંથ લખ્યો ને એ ગ્રંથ તે અષ્ટપ્રકારી પૂજા. તે વખતે તેમની ઉમર ઓછામા ઓછી બાવીશ વર્ષની હોવી જોઇએ. એટલે તેમનો જન્મ સં. ૧૭૨૦ ની સાલ લગભગ સભવે છે અને દીક્ષા સં. ૧૭૩૨ લગભગમા સંભવે છે. આ પ્રમાણે તો શ્રીમદ્ દીક્ષા લીધા બાદ ૧૧ વર્ષે અને જન્મથી ત્રેવિશ વર્ષે ગ્રંથ રચવાને સમર્થ થયેલા હોવા જોઇએ. તેમજ તેમનો ગ્રહસ્થાવાસ લગભગ ૧૨ વર્ષનો હોઇ શકે

દીક્ષા.

શ્રીમદે ખરતર ગચ્છના પાઠક દીપચંદ્રજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ ગચ્છમા મહાપ્રતાપી શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, તેમના શ્રી પુણ્યપ્રધાનોપાધ્યાય, તેમના સુમતિસાગરોપાધ્યાય, તેમના રાજસાગર, તેમના જ્ઞાનધર્મપાઠક થયા, અને તેમના શિષ્ય રાજહંસ અને દીપચંદ્રજી થયા. એ શ્રીમાન્ ઉપાધ્યાયજી દીપચંદ્રજી પાસે શ્રી દેવચંદ્રજીએ દીક્ષા લીધી હતી.

વિહાર.

દીક્ષા લીધા બાદ તેઓશ્રી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને મારવાડમા વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે. શ્રીમદ્‌નો ગુર્જર ગિરાપરનો કાબુ ઘણો સારો હતો. સં. ૧૭૬૬ ની સાલમા તેઓએ પંજાબ (મુલતાન) મા ધ્યાનદીપિકાચતુષ્પદી બનાવી, તે પણ ગુજરાતીમા જ બનાવી છે. એથી જણાઇ આવે છે કે શ્રીમદ્ ગુર્જરરાષ્ટ્રીય જ હોવા જોઇએ. ધ્યાનચતુષ્પદીની થોડીક વાનગીઃ—

"સંસ્કૃત વાણિ પંડિત જાણે, સરવ જીવ સુખદાણીજી ॥
જ્ઞાતા જનને હિતકર જાણી, ભાષારૂપ વખાણીજી ॥
સંવત લેસ્યા રસને વારો (૧૭૬૬) જ્ઞેય પદાર્થ વિચારોજી ॥
અનુપમ પરમાતમ પદ ધારો, માધવ માસ ઉદારોજી ॥
ખરતર આચારજ ગચ્છ ધારી, જિણચંદસૂરિ જયકારીજી ॥
તસુ આદેશ લહી સુખકારી, શ્રી મુલતાન મઝારીજી ॥
ધ્યાનદીપિકા એહવો નામો, અરથ અછે અભિરામોજી ॥
રવિશશિ લગિ થિરતા એ પામો, દેવચંદ્ર કહે આમોજી ॥

આ ભાષાપરથી સહજ પ્રતિત થાય છે કે શ્રીમદ્ લાંબો વખત ગુજરાતમા રહેલા, ગુજરાતમા જન્મેલા અને ગુર્જરભાષા પર તેમનો કાબુ ઉત્તમ હોવા ઉપરાંત ભાષા ક્લિષ્ટતા-કઠોરતા વિનાની, સરળ ને ભાવવાહી છે.

ગુજરાતમાથી વિહાર કરી શ્રીમદ્ મારવાડ ગયા. ત્યા તેઓએ ચાતુર્માસ કર્યું ને ત્યાથી

શ્રીમદ્‌ની વ્રજને માગધી ભાષામાં પ્રવીણતા.

જેસલમેર થઇ પંજાબ તરફ વિચર્યા હોય તેમ જણાય છે. પંજાબમા તે વખતે જૈન વણિકોની ઘણી વસ્તી હોવી જોઇએ. ૧૭૬૬ ના વૈશાખ માસમા ધ્યાનદીપિકા ચતુષ્પદી (મુલતાનમા) અને ૧૭૬૬ ના પોષ માસમા દ્રવ્યપ્રકાશ વ્રજ ભાષામા બનાવ્યો. આ ગ્રંથ વિકાનેરમા-સવૈયા છંદમા રચ્યો છે. ધ્યાનદીપિકાની વાનગી તો આપણે જોઇ ગયા. હવે શ્રીમદ્‌ની વ્રજ ભાષાની બાની તરફ વળીયે—

પરમાત્મ સ્વરૂપ કથન

સવૈયા.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચિદાનંદ, નિરદ્વંદ્વ, બિમુકુંદ,
અફંદ અમોઘ કંદ, અનાદિ અનંત હે.
નિરમલ પરિગ્રહ પૂરન પરમજ્યોતિ,
પરમ અગમ અકીરિય મહાસત હે.
અવિનાશી અજ, પરમાત્મા સુજાન.
જિન નિરંજન અમલાન સિદ્ધ ભગવંત હેઃ
એસો જીવ કર્મ સંગ, સંગ લગ્યો ગ્યાન ભુલી,
કસ્તુર મૃગ જ્યું, ભૂવનમેં રહેત હેઃ

ગ્રંથ મહિમા વર્ણન

પરસુ પ્રતિત નાહિં, પૂણ્ય પાપ ભીતિ નાહિં,
રાગ દોષ રીતિ નાહિ, આતમ વિલાસ હે
સાધકકો સિદ્ધિ હે બુજવે કુબુદ્ધિ હે કી,
રીઝવે કો રિદ્ધિ ગ્યાન, ભાનકો વિકાસ હેઃ
સજ્જન સુહાય દુજ, ચંદ જ્યું ચઢાવ હે કી,
ઉપસમ ભાવે યામે, અધિક ઉલ્લાસ હે
અન્ય મત સૌ અફંદ, બદત હે દેવચદ,
એસે જૈન આગમમેં દ્રવ્યકોપ્રકાશ હે

સંવત કથન

બિક્રમ સંવત્ માનયહ. ભમ લેસ્યાકે ભેદ
શુદ્ધ સંયમ અનુમોદિકે, કરી આશ્રવકો છેદ. (૧૬૬૭)

આ ઉપરાત શ્રીમદ્‌નો વિહાર પંજાબ અને સરહદ સુધી થયો હોવો જોઇએ. પંજાબ તરફથી વિહાર કરી, સિંધ વગેરે થઇ, મોટા કોટમરોટ (મારવાડ) મા તેમ્ણે ચાતુર્માસ કર્યું જણાય છે. અહિં તેમણે સં. ૧૭૭૬ ફાલ્ગુન્ માસમા તેમના સહાયક મિત્ર દુર્ગાદાસના આતમ કલ્યાણ અર્થે આગમસારોદ્ધારની રચના કરી છે. આગમસારોદ્ધારનો ઉપસંહાર કરતા શ્રીમદ્ કહે છેઃ—

કર્મરોગ ઔષધ સમી, જ્ઞાનસુધા રસવૃષ્ટિ;
શિવ સુખામૃત સરોવરી, જય જય સમ્યગ્દષ્ટિ.
× × ×
તાસ શિષ્ય આગમ રુચિ જૈન ધર્મકો દાસ;
દેવચંદ આનંદમેં, કીનો ધર્મ પ્રકાશ;
આગમસારોદ્ધાર યહ પ્રાકૃત સંસ્કૃત રૂપ;
ગ્રંથ કીનો દેવચંદ મુનિ, જ્ઞાનામૃત રસ કૂપ;
કર્યો ઇહાં સહાય અતિ, દુર્ગાદાસ શુભ ચિત્ત;
સમજાવન નિજ મિત્તકુ, કીનો ગ્રંથ પવિત્ર;
સંવત સિત્તર છિહત્તરે, મન શુદ્ધ ફાગુન માસ,
મોટે કોટ મરોટમેં, વસતાં સુખ ચોમાસ

પ્રાકૃત-માગધી ભાષા. મારવાડથી વિહાર કરીને તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા જણાય છે. સંવત ૧૭૭૬ માં જામનગર (નવાનગર) માં કાર્તિક શુદ એકમે વિચારસાર નામે ગ્રંથ અને શુદી પંચમીએ જ્ઞાનમંજરી[1] પૂર્ણ કર્યા જણાય છે. વિચારસાર માગધીમાં-સંસ્કૃત ટીકા સાથે મહાન્ ગહન ગ્રંથ છે. તેના ઉપસંહારમાં શ્રીમદ્ કથે છે કેઃ—

जा जिणवाणी विजयइ, ताव थिरं चिट्ठउइमं वयणं।
नूतण पुरम्मिर इयं, देवचंदेण नाणट्ठं ॥
रसनिहीसंजमवरिसें, सिरीगोयम केवलस्य वरदिवसे।
आयत्थं उद्धरियो, समय समुद्दाओरुद्दाओ ॥

રસ ૬ નિધિ ૯ સંયમ ૧૭ એટલે ૧૭૯૬ ના વરસે શ્રી ગૌતમ કેવળ જ્ઞાન પામ્યા તે દિવસે એટલે કારતક શુદ-૧ ના રોજ આત્મબોધ અર્થે ઉદ્ધર્યો

જ્ઞાનમંજરી ટીકા. મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે શ્રી જ્ઞાનસાર સૂત્ર સંસ્કૃતમાં બનાવ્યું છે, જેનું નામજ જ્ઞાનસાર છે. તે પરથી તેમાં શું ભર્યું હશે એનો ખ્યાલ વિદ્વાન વાચકને સહેજે આવી શકશે જ. આ જ્ઞાનસાર સૂત્ર અષ્ટક કહેવાય છે, કારણ તેના આઠ આઠ શ્લોકના ૩૨ વિભાગ પાડી જૂદા જૂદા જ્ઞાન વિષયક વિષયો દરેકમાં અત્યંત ખૂબીથી ચર્ચ્યા છે. આ ઘણો કઠિન વિષય હોઇ તેનાપર શ્રીમદે સંસ્કૃતમાં જ ટીકા લખી છે, જેનું નામ જ્ઞાનમંજરી ટીકા રાખ્યું છે. શ્રીમદ્દને શ્રીમદ્ યશોવિજયજી માટે કેટલું બધું બહુમાન હશે, તેમજ ટીકાકાર તરીકેની તેમની કેટલી શક્તિ હશે એનો ખ્યાલ તો જ્ઞાનમંજરીનો જ્ઞાનાસ્વાદ લીધા સિવાય-કલમથી ભાગ્યે જ વર્ણવી શકાય. જેમ જ્ઞાનસારના ૨૫૬ શ્લોકોમાં શ્લોકે શ્લોકે અદ્દ્ભુત જ્ઞાન રસ ટપકે છે, તેથી પણ વધુ મસ્ત બનાવી નાંખનાર આ જ્ઞાનમંજરીના પરિમળ છે. નયનિક્ષેપભંગપ્રમાણ યુક્ત આ જ્ઞાનસાર અને મંજરીનો રસાસ્વાદ મનુષ્યને અક્ષય સુખ આપનાર હોવાથી વધું સુન્દર અને અમૂલ્ય છે.

[1] શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાય વિરચિત જ્ઞાનસારની ટીકા

આથી જણાય છે કે શ્રીમદ્ સં. ૧૭૬૬ માં ગુજરાત તરફ આવેલા અને ગુર્જરાષ્ટ્રમાં રહેલા. આ સમય દરમીયાન, એટલે ૧૭૭૦ પછી તેઓશ્રી પં. જિનવિજયજીને ભણાવવા પાટણ આવ્યા. બાદ સં. ૧૭૭૫ પછી મોટા કોટમરોટ ગયેલા સંભવે છે.

શ્રીમદે પં. જિનવિજયજી તથા પં. ઉત્તમવિજયજીને કરાવેલો અભ્યાસ.

શ્રીમદ સિદ્ધાંતોના પારગામી, પરમ જ્ઞાતા, મહા પ્રખર પંડિત અને સમદૃષ્ટિવાળા હતા. પોતે ખરતર ગચ્છના હોવા છતાં શ્રીમદ્ ખીમાવિજયજીએ જ્યારે પોતાના શિષ્ય જિનવિજયજીને વિશેષાવશ્યક (એક ગહન તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન ગ્રંથ) ભણાવવા માટે પાટણ આવવા આમંત્રણ કર્યું ત્યારે તેઓ તુર્તજ ત્યાં ઉપકાર બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને ગયા (સં. ૧૭૭૦ થી ૧૭૭૫ સુધી) તેની સાક્ષી આ પ્રમાણેઃ—

શ્રી જ્ઞાનવિમળસુરિજી કન્હે, વાંચી ભગવતિ ખાસ;
મહાભાષ્ય અમૃત લહ્યો દેવચંદ ગણિ પાસ.

શ્રી જિનવિજયના શિષ્યરત્ન ઉત્તમવિજયે દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે ગુરુ સાથે સંવત ૧૭૯૯ માં પાદરામાં (લેખકના ગામમાં) ચોમાસું કર્યું હતું અને એ જ સાલમાં શ્રાવણ શુ. ૧૦ મે જિનવિજયજીએ ભગવતી સૂત્ર વાંચતાં વાંચતાં જ પાદરામાં જ દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો, અને જ્યાં તેમને અગ્નિદાહ દીધેલો ત્યાં તળાવ કાંઠે તેનો સ્મરણસ્તંભ (દેરી) અદ્યાપિ તેની સાક્ષી પુરી રહેલ છે. ત્યાર બાદ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં તેમણે ભાવનગરમાં ચોમાસું કર્યું જ્યાં શ્રીમદ્‌ને અભ્યાસ કરાવવા બોલાવ્યા હતા—

ભાવનગર આદેશે રહ્યા, ભવિહિત કરે મારા લાલ.
તેડાવ્યા દેવચંદ્રજીને, હવે આદરે મારા લાલ.
વાચે શ્રી દેવચંદ્રજી પાસે, ભગવતી મારા લાલ;
પન્નવણા અનુયોગદ્વાર, વળી શુભમતિ મારા લાલ.
સર્વ આગમની આજ્ઞા દીધી. દેવચંદ્રજી મારા લાલ;
જાણી યોગ્ય તથા ગુણગણના વૃંદજી મારા લાલ.
શ્રી ઉત્તમ વિજય નિર્વાણ રાસ.

૧૮૦૩ માં શ્રીમદ્ ભાવનગરમાં હતા. તત્પશ્ચાત્ સુરત જઇ કચરા કીકાના શત્રુંજયના સંઘમાં યાત્રાર્થે ગયા. ભાવનગરથી પં. ઉત્તમવિજયજી પણ એક સંઘમાં શત્રુંજય યાત્રાર્થે આવ્યા. ૧૮૦૪ માં શ્રીમદે સંઘવીના સ્તવનમાં લખ્યું છે કેઃ—

સંવત અઢાર ચિડોતેર વરસે, સિત મૃગસિર તેરસીયે !
શ્રી સુરતથી ભક્તિ હરખથી, સંઘ સહિત ઉલ્લસીયે !
કચરા કીકા જિનવર ભક્તિ, રૂપચંદ ગુણવંતજીએ !
શ્રી સંઘને પ્રભુજી ભેટાવ્યા, જગપતિ પ્રથમ જિણંદજીએ.
જ્ઞાનાનન્દિત ત્રિભુવન વન્દિત, પરમેશ્વર ગુણભીના !
દેવચંદ્ર પદ પામે અદ્ભુત, પરમ મંગળ લયલીના !

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ના વિહાર ને ચાતુર્માસ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ, લાટ, મારવાડ, સિંધ, પંજાબ આદિ દેશોમાં થયા હતા.

પ્રતિષ્ઠાઓ.

સં. ૧૭૯૪ માં શ્રીમદે શત્રુંજય પર્વતપર પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે એમ શિલાલેખ પરથી જણાયાનું શ્રીયુત મોહનલાલ દીલચંદ દેશાઇ જણાવે છે. તેમજ તેમના ગુરુની સાથે ૧૭૮૮ માં શત્રુંજય પર કુંથુ નાથજીની પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રીમદ્ હાજર હતા, તથા અમદાવાદમાં સહસ્ત્રફણાની પ્રતિષ્ઠા વખતે તથા સમવસરણની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા. તેમજ લીમડીના દેરાસરના મૂલ નાયકની બે બાજુએ બે દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા તેમણે કરાવી હતી. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય આટલું જણાવે છે. બાકી અન્ય સ્થળની પ્રતિષ્ઠાઓ કે જે અપ્રકટ છે તેવી અપ્રસિદ્ધ અનેક હોવા સંભવ છે.

શ્રીમદ્‌ની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા તથા વિદ્વત્તા.

શ્રીમદ્ જૈન આગમોના પારગામી હતા. તેમણે અનેક સ્થળોના વિદ્વાન શ્રાવકોએ પુછેલા દ્રવ્યાનુયોગ જેવા ગહન વિષયોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો સરલપણે સત્વર અને સંતોષકારક રીતે આપ્યા છે. પ્રશ્નોત્તર નામે શ્રીમદ્‌નો ગ્રંથ તેની સાક્ષી પૂરે છે. તે સમયના વિદ્વાનોમાં તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા તથા વિદ્વત્તા ઘણી સારી રીતે વિસ્તરેલાં હતાં. ખરતર ગચ્છમાં તે વખતે તેમના સમાન કોઇ વિદ્વાન હોય, એમ તત્કાલીન ગ્રંથો અવલોકતાં અવબોધાતું નથી. તપાગચ્છના સંવેગી સાધુઓમાં પણ તેમની મહત્તા ઘણી હતી. તેમજ મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરનાર આત્મગુણો વડે શ્રીમદ્ વિભૂષિત પણ હતા જ. તપાગચ્છના સંવેગી વિદ્વાનો પૈકી પં. જિનવિજયજી તથા પં. ઉત્તમવિજયજી જેવા પંડિતો-વિદ્વાનો-કવિઓ અને જ્ઞાનીઓના તેઓ વિદ્યાગુરુ હતા. તપાગચ્છ અને ખરતર તથા અંચળગચ્છના વિદ્વાન મુનિવરોમાં ઘણો પ્રેમભાવ હોઇ, શ્રીમદ્‌ની ગુણાનુરાગ-દ્રષ્ટિ-સમભાવ વિદ્વત્તા અને આત્મજ્ઞાનની અદ્દભુતતાને લીધે સર્વે ગચ્છોના સાધુઓમાં તેમની મહત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને વિદ્વત્તાની ખ્યાતિ તેમની હયાતીમાં જ ઘણાં વધ્યાં હતાં. શ્રીમાન પં. પદ્મવિજયજી કે જેઓ પંચાવન હજાર ગાથાના રચયિતા પદ્મદ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે, શ્રી ઉત્તમવિજયજી નિર્વાણ રાસમાં કથે છે કેઃ—

ખરતર ગચ્છ માહે થયાંરે, નામે શ્રી દેવચંદરે!
જૈન સિદ્ધાંત શિરોમણિરે લોલ!
ધૈર્યાદિક ગુણવૃંદરે! દેશના જાસ સ્વરૂપનીરે લોલ!

ઇત્યાદિથી શ્રીમદ્‌ની વિદ્વત્તાની તથા સાધુ તરીકેની મહત્તાની સ્તુતિ કરી છે. તપાગચ્છમાં શ્રી પદ્મવિજયજી પંન્યાસની પ્રતિષ્ઠા ઘણી છે. શ્રીમદ્‌નો તેમણે સંસારીપણામાં (પુંજાશા તરીકે) તથા સાધુપણામાં ઘણો સમાગમ કરેલો હતો. તેઓએ શ્રીમદ્‌નો સ્વાનુભવ કર્યા બાદ શ્રીમદ્‌ને જૈનસિદ્ધાંતશિરોમણિ એવા પદથી નિવાજ્યા છે તથા ધૈર્યાદિકગુણના વૃંદ તરીકે પ્રકાશી, તેમની દેશના (ઉપદેશ) સ્વ-રૂપની અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશનારી છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સંવેગપક્ષિ મણિશેખર પં. પદ્મવિજયજી જેવા મહાન્ વિદ્વાન અને ગુણાનુરાગીએ શ્રીમદ્‌ની પ્રતિષ્ઠા-વિદ્વત્તા અને મહત્ત્વની આ રીતે વિશ્વમાં અમર ખ્યાતિ કરી છે.

શ્રી જ્ઞાનસારજીએ સાધુપદ સજ્ઝાયના ટબામા જણાવ્યું છે કે શ્રીમદ્ને એક પૂર્વનું જ્ઞાન (અતિ ઉંચ કોટિનું-દિવ્ય જ્ઞાન) હતું. આ પરથી શ્રીમદ્ની મહત્તા-પ્રતિષ્ઠા ને વિદ્વત્તા સર્વમાન્ય હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે.

એક પૂર્વનું જ્ઞાન.

શ્રીમદ્ના સમકાલીન સાક્ષર કવિ પંડિત મુનિવરોમા ભારતવર્ષના મહા સમર્થ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, કે જેમના જેવા ભક્ત-કવિ-જ્ઞાની-કર્મયોગી મહાત્મા વિરલ જ થયા હશે, તેઓ મુખ્ય છે. તેઓ જૈન કોમમા સર્વમાન્ય ધર્મધુરંધર અને સર્વ અનુયોગમા ગીતાર્થ હતા (જેમનું જીવન તથા ગુર્જર સાહિત્ય એ નિબંધ પ્રાતસ્મરણીય આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીએ શ્રી ચોથી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ્મા રજુ કર્યો હતો.) તેમણે માત્ર ન્યાય એ વિષય ઉપર જ ૧૦૮ ગ્રંથો રચ્યા છે અને એકંદર બે લાખ શ્લોકના જે રચયિતા હતા તદુપરાત બીજા શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિ, જેમની અનેક કૃતિઓ વિદ્યમાન છે, તથા શ્રી જિનવિજયજી તથા શ્રી પદ્મવિજયજી તથા શ્રી વિનયવિજયજી જે શ્રીપાલ રાસ જેવા મહારાસના કર્તા, કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકાના રચયિતા, શત્રુંજયસ્તવન તથા શાંતસુધારસ ગ્રંથના પ્રણેતા; તથા ચંદરાજાના રાસના કર્તા શ્રી મોહનવિજયજી તેમ જ ઘણું કરીને મહાન્ આત્મજ્ઞાનદિવાકર શ્રી આનંદઘનજી, તથા પંડિતપ્રવર કવિરત્ન ઉદયરત્નજી જેવા મહા પ્રખર સાક્ષર વિદ્વાનો શ્રીમદ્ના સમકાલીન હતા, જેમની અદ્ભુત કૃતિઓથી જૈન તેમ જ જૈનેતર સમાજ વર્તમાનકાળે પણ ગ્રહ્ છે. આ પૈકી ઘણાખરાને શ્રીમદ્ સાથે બહુ સારો સમાગમ હતો એમ સંભવે છે, ને કેટલાક વિદ્વાનોને તો શ્રીમદે અધ્યયન કરાવેલ હતું.

સમકાલીન જૈન સાક્ષર મુનિઓ.

શ્રીમદ્ અને સમકાલીન મુનિરત્નોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણી જ સુંદર રીતે પોષ્યું છે. ગુર્જર ભાષામા અનેક ચિરંજીવ અદ્ભુત રાસાઓ, ઢાળો, સ્તવનો, અધ્યાત્મજ્ઞાનના તથા વૈરાગ્યના રસિક ગ્રંથો તથા સંસ્કૃત માગધી ભાષાના ગ્રંથોપર સરળ વિવેચનો યા ભાષાંતરો કરી તથા લખી ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું જ પોષ્યું છે, અને આ સત્ય ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોથી અજ્ઞાત નથી જ, તે આ કૃતિઓ વાચ્યાથી તે પ્રતીત પણ થશે.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજના સમાગમમા શ્રીમદ્ આવ્યા હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી સં. ૧૭૪૫ લગભગ સુધી જીવતા હતા અને શ્રીમદ્ તેઓશ્રીના સમાગમમા આવ્યાથી તેમનું આત્મજ્ઞાન તરફ લક્ષ ગયુ હોય એમ અનુમાન થાય છે અને તેથી જ તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસાર પર જ્ઞાનમંજરી ટીકા લખી હોય, ને શ્રી યશોવિજયજીની વિચારમાળાની પુષ્ટિ કરી હોય એમ સંભવે છે. પાટણમા શ્રીમદ્ જ્ઞાનવિમલસૂરિ જોડે શ્રીમદ્નો સમાગમ થયેલો પ્રતિત થાય છે. પં. જિમવિજયજીને શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિએ ભગવતી વચાવ્યુ હતું અને તે સાલ લગભગ શ્રી જિનવિજયજીને શ્રીમદે વિશેષાવશ્યક વચાવ્યુ હતું, તેથી પાટણમા બન્ને વિદ્વાનોનો સમાગમ સંભવે છે. શ્રીમદ્ અને જ્ઞાનવિમલસૂરી બન્નેએ મળી આનંદઘન ચોવીશીના છેલ્લા બે

સમકાલીન વિદ્વાનોનાં મિલન.

સ્તવનો રચ્યાં હતાં. શ્રીમદ્ યશોવિજયને શ્રીમદ્ આનંદઘનજીનો સમાગમ થવા હતો. સંભવ છે કે શ્રીમદ્દનો સમાગમ પણ આ દ્વારા શ્રીમદ્ આનંદઘનજી સાથે થયો હોય.

શ્રીમદ્દની કૃતિઓ. શ્રીમદ્દની અપૂર્વ રસસાગરથી છલકાતી અનેક કૃતિઓ વિશ્વમાં વિદ્યમાન હશે, પણ આપણે તો ઉપલબ્ધ થયેલ કૃતિઓ સિવાય અન્ય કૃતિઓથી તદ્દન અજ્ઞાત જ ગણાઇએ. ઉપલબ્ધ થએલી ઉત્તમ કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પુસ્તકનું નામ.	રચ્યાનો સંવત	ક્યા રચી.	પ્રત ક્યાથી મળી.
૧ અષ્ટ પ્રકારી પૂજા	૧૭૪૩	...	પાદરા ભંડારમા
૨ એકવીશ પ્રકારી પૂજા	,,	...	(પાદરા ભંડારમા)
૩ ધ્યાનદીપિકાચતુષ્પદી	૧૭૬૬ વૈ. વ. ૧૩	મુલતાન (પંજાબ)	આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરિ (મૂ. મ.) ઘોરાજી ભંડાર.
૪ દ્રવ્ય પ્રકાશ.	૧૭૬૭ પો. વ. ૧૩	વિકાનેર	અમદાવાદ વિદ્યાશાળા જ્ઞાન ભં. તથા પં. લા. વિ.
૫ આગમસાર.	૧૭૭૬ ફા. શુ ૩.	મોટા કોટમરોટ.	પાદરાના ભંડારમાંથી બે પ્રતો. સુરત શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારમાંથી તથા મુનિલાભ વિ.
૬ નયચક્ર	...	...	...સુરત શ્રી મોહનલાલજીના ભંડારમાંથી.
૭ વિચાર સાર.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૧	નવાનગર	(જામનગર) શ્રી અમરચંદજી બોથરા માર્ફતે શ્રી જિનયશસૂરિ પુ. ભંડાર.
૮ જ્ઞાનમંજરી ટીકા.	૧૭૯૬ કા. શુ. ૫	નવાનગર ,,	જુની બે પ્રતો સુરત મોહન લાલજી ભંડાર. બીજી એક છપાયેલ પ્રત હમણાં જ મળી.
૯ વિશવિહરમાન વીશી	... ...	... પાલીતાણા	(જુની બે પ્રતો સુરત મોહન લાલજી ભંડાર. બીજી એક છપાયેલ પ્રત હમણાં જ મળી.)
૧૦ સિદ્ધાચળ સ્તવન.	૧૮૦૪ મા. શુ. ૧૩	,,	
૧૧ ગુરુગુણષટ્ત્રિંશીનો ટબો	... ...	...	પં. ગુ. વિ પાસેથી ભોજક. ગિ. હે. મેળવી આપી.
૧૨ પાચ કર્મગ્રંથનો ટબો	... ...	...	પં. ગુલાબવિજયજી પાસેથી ભોજક ગિરધરભાઇ હેમચંદે મેળવી આપી.

૧૩ વિચારરત્નસાર	(પ્રશ્નોતર ૨૫)		પ્રવર્તક શ્રી કાં. વિ. ૧. અમદાવાદ શાંતિ સાગરજી ભંડાર ૧ મુનિ. લા. વિ.
૧૪ પ્રશ્નોત્તર	... ...		શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી
૧૫ કર્મ સંવેદ્ય	... ...		અમદાવાદ ડેહેલાના ઉપાશ્રયેથી જવેરી ભો. તા.
૧૬ પ્રતિમા પુષ્પ પૂજા સિદ્ધિ	... ...		પાદરાના ભંડારમાંથી તથા સુરતના ભંડારમાથી તથા લાભવિજયજી પાસેથી મળી.
૧૭ ગુણસ્થાનક અધિકાર.	... ...		
૧૮ અધ્યાત્મગીતા	(પ્રાયઃ ૧૭૪૩)	લીંમડી.	૨ પ્રતો સુરત મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારમાથી.
૧૯ વર્તમાન ચોવીશી.	... ...		પ્રવર્તક શ્રી કા. વિ.
૨૦ અતીત ચોવીશી પૈકી એકવીશી	... ...		...
૨૧ સ્નાત્રપૂજા.	... ...		પાદરા ભંડારમાથી
૨૨ નવપદ પૂજા ઉલાળા	... ...		
૨૩ વીર નિર્વાણનાં સ્તવનની ઢાળો.		ભાવનગરમાં.	અમદાવાદ વિદ્યાશાળાના ભંડારમાથી ભો. ગિ. હે.
૨૪ બાહુજિન સ્તવન અને ટબો.	... ...		અમદાવાદ ડેલાના ઉપાશ્રયેથી.
૨૫ ભાવિ ચોવીશી પૈકી પદ્મનાભજિન સ્તવન	...		...શ્રી. અમરચંદજી બોથરાજી તથા ભોજક ગિરધર હેમચંદજી.
૨૬ શ્રી સીમંધર જિન સ્તવન.	... ...		ભોજક ગિ. હે.
૨૭ દીવાળીનું સ્તવન લઘુ.	... ...		પાદરા ભંડારમાથી
૨૮ નવાનગર આદિજિન સ્તવન.	... ...		
૨૯ ધ્રુ૦ પદ સ્તવન	... ...		
૩૦ સમવસરણ સ્તવન	... ...		શ્રીમાન્ અમરચંદજી બોથરાજી.
૩૧ કુંભ સ્થાપના	... ...		
૩૨ સહસ્રકૂટ સ્તવન.	... ...		ભો. ગિ હે.
૩૩ અજિતનાથજિન હોરીઃ	... ...		હોરી સંગ્રહમા છપાયેલું.
૩૪ પ્રભુ સ્તુતિ...	... ...		શ્રીયુત અમરચંદજી બોથરાજી તરફથી.
૩૫ સિદ્ધાચળ સ્તુતિ	... ...		
૩૬ ગિરનાર સ્તુતિ	... ...		
૩૭ વિશસ્થાનક સ્તુતિ	... ...		
૩૮ જ્ઞાન અંહુમાન સ્તુતિ	... ...		

૩૯
૪૦ } સિદ્ધાચળ સ્તવન ... ... પાદરા ભંડારમાથી
૪૧

૪૨ બડી સાધુ વદના ... ... શ્રીઅમરચંદજી બોથરાજી.

૪૩ અષ્ટપ્રવચનમાતાની સજ્ઝાય જામનગર
૪૪ પ્રભંજનાની સજ્ઝાય લીમડી
૪૫ ઢંઢણ ઋષિની સજ્ઝાય ... ...
૪૬ સમકિતની સજ્ઝાય ... ...
૪૭ ગજસુકુમાળની સજ્ઝાય ... ...
} છપાય છે.

૪૮ પચેદ્રિય વિષય ત્યાગ પદ ... ... શ્રીયુત્ અ. બોથરાજી.

૪૯
૫૦ } ત્રણ કાગળ (લખેલા પત્રો) ... ... બે આત્માનંદ પ્ર. મા છપાયેલા એક શ્રી કા. વિ. મહારાજ.
૫૧

૫૨ સાધુ સ્વાધ્યાય તેના પર જ્ઞાનસારનો ટબો

૫૩ સજ્ઝાય ... ... આચાર્યશ્રી અજીતસાગરજી

૫૪ સાધુની પંચભાવના ... ...

૫૫ શ્રીઆનંદઘનજી ચોવીશીમા જ્ઞાનવિમળજી અને શ્રીમદે ભેગા થઇ બનાવેલા ૨૩-૨૪ મા પ્રભુના સ્તવનો જેસલમેર.

૫૬ આજકો લાહો લીજીયે (પ્રાય શ્રીમદ્‌ની કૃતિ જણાય છે.)

૫૭ રત્નાકર પચ્ચીશીના અનુવાદરૂપ સ્તવન

શ્રીમદ્‌ના વિશ્વોપકારક ગ્રથો માટે યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મજ્ઞાનદિવાકર આચાર્યશ્રી શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી (વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન) સૂરીશ્વરજીની લાબી પ્રશસ્તિમાથી બે શ્લોકો અત્ર ટાકવા યોગ્ય છે

आत्मोद्धारामृत यस्य, स्तवनेषु प्रदृश्यते
त्रिविधतापतप्तानां, पूर्ण शांति प्रदायकम् ॥ ४ ॥
आत्मशमामृतास्वादी, शास्त्रोद्यान विहारवान्
यत्कृत शास्त्रपाथोधौ, स्नानं कुर्वन्ति सज्जनाः ॥ ६ ॥
देवचन्द्र कृत ग्रन्थान्, स्तुवेऽह भक्तिभावतः
अमृतसागरा यत्र, विद्यन्ते सुखकारकाः ॥ २३ ॥
आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरि.

શ્રીમદ્‌ની આત્મદશા. શ્રીમદ્‌ના ગ્રથો પરથી તેમની ઉચ્ચ પ્રકારની આત્મદશાની સહજ પ્રતીતિ થાય છે. તેઓ વ્યવહારમા સ્થિર હતા, તેમ જ નિશ્ચયમા વિશેષ સ્થિર હતા તેમણે પોતાના સ્તવનોમા પ્રભુભક્તિ પ્રસગે અટલ-ઉભરાતી ભક્તિભર્યા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. કોઇ પણ ભક્ત, હૃદયના ઉદ્ગારો, નિરંકુશ-સ્વતત્ર રીત્યા વિશ્વસન્મુખ રજુ કરે છે હૃદયના ઉદ્ગારોમા કૃત્રિમતા હોતી નથી પરંતુ નૈસર્ગિક આત્મદર્શનના ઉભરાઓ જ હોય છે. કવિતા એ કવિના હૃદયનો અરીસો છે.

ભક્તની સ્તવના એ જ ભક્તનું હૃદય છે, જ્ઞાનીના ગ્રંથો એ જ્ઞાનીનું અભ્યંતર જીવન છે. ભક્તિભર્યા ઉદ્‌ગારો વહેવરાવતાં તેમાં આત્મદશાની ખરી ખુમારીની છાંટ છંટાયા સિવાય રહેતી નથી. આત્માના સુખનો અનુભવરસ પીધાથી તેમને બાહ્ય વિષયરસ તે રસ તરીકે ભાસતો જ નથી. આત્માને શુદ્ધાનુભવરૂપ આનંદ રસ પ્રાપ્ત થયા વિના અને બાહ્ય કામનો રસ નષ્ટ થયા વિના અંતર્મુખ વૃત્તિ થતી નથી. આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં દેહાધ્યાસન નાશપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે જ આત્મસુખનો અનુભવ થાય છે. શ્રીમદ્‌ને એવી ઉત્તમ જ્ઞાન દશા પ્રકટ થઇ હતી અને એવી દશામાં અવધૂત બનેલા હતા કે તે પ્રસંગે બહાર પડેલા ઉદ્‌ગારોમાં આત્મદશાની ખુમારી નીતરી રહી છે. તેઓ લીમડીના દેરાસરના ભોંયરામાં કલાકો પર્યંત ધ્યાનમગ્ન થઇને બેસી રહેતા. શુદ્ધોપયોગમાં તલ્લીન તેમ જ આત્મસમાધિમાં મગ્ન રહેતા. તેમણે સવિકલ્પ સમાધિ ઉપરાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અપૂર્વ રસ પણ ઝીલ્યો હતો, અને પોતે દેહાતીત દશામાં વર્તતા હતા. તેથીજ તેઓશ્રીએ શુદ્ધોપયોગના તાનમાં સ્તવનોની અંદર આત્મદશાનો અમૂલો રસ રેલ્યો છે. જેટલા પ્રમાણમાં આત્મદશા પ્રકટી હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં ઉદ્‌ગારો પ્રકટે છે અને આમ છતાં પણ તેમની રચનામાં ગુર્જર સાહિત્યનો સરસર વહેતો વહેળાઓ વહ્યોજ જાય છે. શ્રીમદ્‌નું પુસ્તકોમાં ભરેલું સાહિત્ય એ જ તેમનું આંતર જીવન છે.

શ્રીમદ્‌નાં પ્રભુસ્તવનોમાં આત્મદશાના ઉદ્‌ગારોમાંથી થોડાક જોઇએ—

" આરોપિત સુખ ભ્રમ ટળ્યો રે, ભાસ્યો અવ્યાબાધ;
સમર્યો અભિલાષીપણો રે, કર્તા સાધન સાધ્ય ॥ આ૦ ॥
ગ્રાહકતા સ્વામિત્વતા રે, વ્યાપક ભોક્તા ભાવ;
કારણતા કારજ દશા રે, સકલ ગ્રહ્યું નિજ ભાવ, ॥ આ૦ ॥

\+ \+ \+

તીનભુવન નાયક શુદ્ધાતમ, તત્ત્વામૃત રસ વુઠરે;
સકલ ભવિક વસુધાની લાણી, મારૂં મન પીણ તુઠરે ॥ આ૦ ॥
મનમોહન જિનવરજી મુજને, અનુભવ પિયાલો દીધોરે;
પૂરણાનંદ અક્ષય અવિચલરસ, ભક્તિ પવિત્ર થઇ પીધોરે ॥ આ૦ ॥
જ્ઞાનસુધા લાલીની લ્હેરે, અનાદિ વિભાવ વિસાર્યો રે;
સમ્યગ્ જ્ઞાન સહજ અનુભવ રસ, શુચિ નિજ બોધ સમાર્યો રે ॥ આ૦ ॥
જિનગુણ રાગ પરાગથી રે, વાસિત મુજ પરિણામ રે;
તજશે દુષ્ટ વિભાવતા, સરશે આતમ કામ રે
જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, વેધક રસ ગુણ પ્રેમ રે;
સેવક જિનપદ પામશે રે, રસ વેધિત અય જેમ રે ॥

× × ×

ભાસ્યો આતમ સ્વભાવ; અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ;
સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો લાલ ॥

શ્રીમદ્‌ની સંસ્કૃત તથા ગુર્જર ભાષાની વિદ્વત્તા

શ્રીમદે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુર્જર, તથા હિન્દી ભાષાના રચેલા ગ્રંથોપરથી તેમની ભાષા સંબંધી વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ સહેજે આવે તેમ છે. બાળ જીવોને સમજાવવા માટે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં બહુ સરળતાએ રચના કરી છે. જેમ બને તેમ ભાષામાં ક્લિષ્ટતા પ્રૌઢતા, દુરવગાહતા આવવા દીધી નથી. દ્રવ્યાનુયોગના વિષયમાં સામાન્ય સંસ્કૃત જાણનારાઓ પણ રસ લઇ શકે તેવો પ્રયત્ન તેમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્ઞાનમંજરી ટીકા તથા વિચારસાર ટીકાદિથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા માટે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરી જૈન કોમની અને સંસ્કૃત સાહિત્યની ભારે સેવા ઉઠાવી છે. કેટલાક આધુનિક સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞ મુનિવરોનો એવો મત છે કે શ્રીમદ્ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન નહોતા પણ અમે એમા એટલું સુધારીશું કે-શ્રીમદે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ગહન વિષયોને સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં બાળજીવોને સમજાવવાપર ખાસ લક્ષ દીધું છે તેથીજ તેઓએ પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષા વાપરી નથી. તેમજ ભાષા દ્વારા વિદ્વત્તા દેખાડવા તરફ તેમનું બીલકુલ લક્ષ નહોતું તેજ તેમા કારણ છે. આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ ભાષાને શણગાર સજાવવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેઓ તો ભાષા દ્વારા હૃદયના આત્મિક ભાવ જણાવે છે કવિમાં અને જ્ઞાની ભક્તમાં ભાષાના શણગાર પરત્વે તફાવત રહ્યાજ કરે છે. કવિ ભાષાને શણગાર સજાવવાની ઉપાસના કરે છે અને જ્ઞાની ભાવરસનો ભોગી હોવાથી તે પોતાનું વક્તવ્ય સાદા ભાષામાં જણાવે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે શ્રીમદે પ્રાકૃત ભાષામાં પણ વિચારસારાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

શ્રીમદ્‌ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોની માફક ગુર્જર ભાષાના ગ્રંથો પણ ઘણો ઉંચો દરજ્જો ભોગવે છે. ગુર્જર ભાષા પર તેમનો કાબુ અદ્વિતીય હતો અને માર-વાડ-કચ્છ-સિંધ-આદિ દેશોમાં વિહરવા છતાં ગુર્જર ભાષાપરનો શ્રીમદ્‌નો કાબુ અને પ્રેમ તેવાજ હતાં, અને ગમે તે દેશમાં પણ ગુર્જર ગિરાની તેમની ઉપાસના અખંડિતજ હતી. ગુર્જર સાહિત્યના બળમાં તેમનો પુષ્ટિનો ફાળો ચાલુજ રહ્યો છે અને દ્રવ્યાનુયોગ જેવા અતિ ગહન વિષયોને તેમણે ચોવીશી વગેરે પદ્ય ગ્રંથોમાં એવી સાદી ને સુન્દર રીતે ગુંથ્યા છે કે જે વિષયો પહેલાં ગુર્જર ભાષામા કોઇએ ગુંથ્યા નહતા. શ્રીમદે ચોવીશી પર જાતેજ ટબો ભરીને દ્રવ્યાનુયોગના ગહન જ્ઞાનનો લાભ સરલતાથી જે જૈન કોમને આપ્યો છે તે અતિ ઉપકારક છે. એકંદર શ્રીમદે ગુર્જર ભાષામાં ગદ્યપદ્યમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન ગ્રંથો લખીને ભાષાજ્ઞાનની વિદ્વત્તાની પણ મહત્તા જનસમાજને બતાવી આપી ગુર્જર સાહિ-ત્યને પોષ્યું છે. ભાષાની-દૃષ્ટિએ વાચકો તેમાથી ભારે લાભ મેળવી શકશે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચીને શ્રીમદે વિશ્વના ભાષા સાહિત્યની વૃદ્ધિમાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રીમદ્‌ની કવિત્વશક્તિ.

શ્રીમદે કવિત્વ શક્તિનો ભક્તિમાં વ્યય કર્યો છે. ભક્ત લોકો કવિત્વ શક્તિને ભક્તિના રૂપમાં પરિણમાવે છે. તેઓ અનેક રૂપકોથી પ્રભુનું વર્ણન કરે છે. શ્રીમદે ઉપમાલંકારોને પ્રભુભક્તિનાજ રૂપકોમાં પરિણ-માવ્યા છે. તેમણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મેઘને પ્રભુની ભક્તિમાં રૂપકથી પરિણમાવ્યો છે તે જોઇએઃ—

શ્રી નમિજિનવર સેવ, ઘનાઘન ઉનમ્યો રે ॥ ઘ૦ ॥
દીઠો મિથ્યા રોર, ભવિક ચિત્તથી ગયો રે ॥ ભ ॥
શુચિ આચરણા રીતિ તે, અભ્ર વધે વડાં રે ॥ અ ॥
આતમ પરિણતી શુદ્ધ, તે વીજ ઝબુકડાં રે ॥ વી ॥ ૧

વાજે વાયુ, સુવાયુ, તે પાવન ભાવના રે ॥ પા ॥
ઇન્દ્ર ધનુષ ત્રિકયોગ, તે ભક્તિ એકમના રે ॥ ભ ॥
નિર્મળ પ્રભુસ્તવ ઘોષ, ધ્વની ઘન ગર્જના રે ॥ ધ્વ ॥
તૃષ્ણા ગ્રીષમ કાળ, તે તાપની તર્જના રે ॥ તા ॥ ૨

શુભ લેસ્યાની આલિ, તે બગ પંક્તિ બની ॥ બ ॥
શ્રેણિ સરોવર હંસ, વસે શુચિગુણ મુનિ ॥ વ ॥
ચઉગતિ મારગ બંધ, ભવિક નિજ ઘર રહ્યા રે ॥ ભ ॥
ચેતન સમતા સંગ, રંગમેં ઉમહ્યા રે ॥ રં ॥ ૩

સમ્યગ્દૃષ્ટિ મોર, તિહાં હરખે ઘણું રે ॥ હ ॥
દેખી અદ્ભુત રૂપ, પરમ જિનવરતણું રે ॥ પ ॥
પ્રભુ ગુણનો ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે ॥ જ ॥
ધર્મરુચિ ચિત્ત ભૂમિ, માંહે નિશ્ચળ રહી રે ॥ માં ॥ ૪

ચાતક શ્રમણ સમૂહ, કરે તવ પારણો રે ॥ ક ॥
અનુભવ રસ આસ્વાદ, સકલ દુખ વારણો રે ॥ સ ॥
અશુભાચાર નિવારણું, તૃણ અંકુરતા રે ॥ તૃ ॥
વિરતિ તણા પરિણામ, તે બીજની પૂરતા રે ॥ બી ॥ ૫

પંચ મહાવ્રત ધાન્ય, તણાં કર્ષણ વધ્યાં રે ॥ ત ॥
સાધ્ય ભાવ નિજ સ્થાપી, સાધનતાએ સધ્યાં રે ॥ સા ॥
ક્ષાયિક દર્શન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે ॥ ચ ॥
આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે ॥ આ ॥ ૬

પ્રભુ દર્શન મહામેહ તણે પ્રવેશમેં રે ॥ ત ॥
પરમાનંદ સુભિક્ષ, થયો મુજ દેશમેં રે ॥ થ ॥
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણો અનુભવ કરો રે ॥ ત ॥
સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે ॥ આ ॥ ૭

૧ શ્રીમદ્‌ની ઉપમા આપવાની આધ્યાત્મિક કાવ્યશક્તિ બહુ ઉત્તમ છે. બાહ્ય ભાવોને આધ્યાત્મિક રૂપમાં ગોઠવીને જનસમાજને તે તરફ વાળવા તેમણે કાવ્યશક્તિનો ધર્મમાર્ગમાં સદુપયોગ કર્યો છે. શ્રીમદે અલંકારી કાવ્યશક્તિનો આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રકટ કરી દર્શાવ્યો છે. આવાં અનેક સ્તવનો તથા કાવ્યો રૂપે શ્રીમદ એક ઉચ્ચ કોટિના ગુર્જર કવિ તરીકે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં ઉભા રહે છે, તે પણ આધ્યાત્મજ્ઞાન જેવા મહા વિકટ ને ગહન વિષયમાં, છતાં રસની રેલો રેલાય ને જ્ઞાન પિપાસુઓ ઘન ઘટા જોઈ નાચતા મયૂરોની માફક આ આસ્વાદથી નાચી-ટહુકી ઉઠે એ આશ્ચર્યજનક છે!

શ્રીમદ્ જ્યારે પ્રભુ ભક્તિમાં લીન થઇ-મસ્ત બની જાય છે ત્યારે બાહ્ય ભાવોને ભૂલી જાય છે અને પોતે દેહાતીત બની આત્મરમણતામાં રસ-

શ્રીમદ્‌ની વર્ણનશક્તિ. બસ બની રહે છે. છતાં પ્રભુપ્રેમ ખુમારીના રસીયા એઓશ્રી જ્યારે આત્મપ્રદેશના રસાળ ક્ષેત્રના રૂપકોમા કયારે કયારે ભ્રમણ કરી જ્ઞાનપુષ્પો વીણતા અલખ મસ્તીમાં મહાલે છે ત્યારે તેમના વચનોમા વર્ણનશક્તિનો અદ્દ્ભુત પ્રાદુર્ભાવ ઉદ્દભવે છે. એવાં અનેક ઉદાહરણો પૈકી એક જોઇએ. આમાં શ્રીમદ્ નિજાનંદ મસ્તીનો ફાગ ખેલે છે-ખેલાવે છેઃ

રાગ ફાગ--

આત્મ પ્રદેશ રંગ થલ અનોપમ, સમ્યગ્ દર્શન રંગરે !
નિજ સુખકે સધઇયા, તુ તો નિજગુણ ખેલ વસંત રે ॥ નીજ, ॥
પરપરિણતી ચિંતા તજી નિજમેં, જ્ઞાન સખાકે સંગ રે ॥ ની. ॥ ૧ ॥
વાસ બરાસ સુરચિ કેશર ઘન, છાટો પરમ પ્રમોદ રે ॥ ની. ॥
આતમ રમણ ગુલાલકી લાલી, સાધક શક્તિ વિનોદ રે ॥ ની. ॥ ૨ ॥
ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સહજ સ્વભોગ રે ॥ ની. ॥
રિઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિત્ર સનમુખ યોગ રે ॥ ની. ॥ ૩ ॥
શુકલ ધ્યાન હોરીકી જ્વાલા, જાલે કર્મ કઠોર રે ॥ ની. ॥
શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષિરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ જોર રે ॥ ની. ॥ ૪ ॥
સકલ અજોગ અલેશ અસંગત, નાહિં હોવે સિદ્ધ રે ॥ ની. ॥
દેવચંદ્ર આણામેં ખેલે, ઉત્તમ યુંહિ પ્રસિદ્ધ રે ॥ ની. ॥ ૫ ॥

હવે બીજુ ઉદાહરણ—અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં નૈવેદ્યપૂજા—દોહા.

સરસ શુચિ પકવાન ભર, શાલ દાલ ધૃતપૂર ॥
ધરે નૈવેદ્ય જિન આગળે, ક્ષુધા દોષ તસુ દૂર ॥ ૧ ॥
ઢાલ-લપનશ્રી વરઘેવર, મૃદુતર મોતીચૂર ॥
સિંહ કેસરીયા સેવૈયા, દલિયા મોદકપૂર ॥ ૨ ॥
સાકર દ્રાખ સિગોડા, ભક્તવ્યંજન ધૃતસઘ
ધરો નૈવેદ્ય જિન આગળે, જીમ મિલે સુખ અનવદ્ય ॥ ૩ ॥

ચાલે-દોવતાં ભોજ્ય પરભાવ લાગે, ભવિજન નિજગુણ ભોજ્ય માગે,
અક્ષ ભણી અક્ષતણો સરૂપ ભોજ્ય-આપશો તાતજી જગત્ પૂજ્ય ॥

શ્રીમદ્‌ની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉંચી કોટિની હતી, એ સાથે સાથેજ તેમનો ભાષા

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં ભાષાપ્રભાવ. પ્રભાવ કેટલો ઉચ્ચ કોટિનો હતો તેની પ્રતીતિ માટેઃ—

રાગ પરભાતી--.

હું તો પ્રભુવારી છું તુમ મુખની, હું તો જિન બલિહારી તુમ મુખની!
સમતા અમૃતમય સુપ્રસન્નની, ત્રેપ નહિં રાગ રૂખની ॥ હું. ॥

ભ્રમર અધર શિવ ધનુહર કમલદલ, કીર હીર પુનમ શશિની ॥
શોભા તુચ્છ પ્રભુ દેખત થાકી, કાયર હાથે જીમ અસિની ॥ હું. ॥
મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આખ ન તૃપતિ અમચિ।
મોહ તિમિર રવિ હરચંદ્ર છબી, મૂરત એ ઉપશમચિ ॥ હું. ॥
મીન ચકોર મોર મતંગજ, જલશશિ ઘનની ચનથી।
તિમ મો પ્રતિ સાહિબ સુરતથી, ઔાન ન ચાહું મનથી ॥ હું. ॥
જ્ઞાનાનંદન જાયા નંદન, આશ દાસની યતની।
દેવચંદ્ર સેવનમેં અહનિશ, રમજો પરિણુતી ચિતની ॥ હું. ॥

શ્રીમદ્‌ની ભક્તિદશા. શ્રીમદ્ પરમાત્માના જ્ઞાની ભક્ત હતા. તેમણે હૃદયના પૂર્ણ ભાવથી વાસ્તવિક પરમાત્માના ગુણોનુ વર્ણન કર્યું છેઃ તેમની ભક્તિમા લઘુતા અને પરમાત્માની પ્રભુતાનુ દશ્ય છે. પ્રભુને મળવા માટે પોતે અનેક આશામય સુરમ્ય ભાવનાઓને હૃદય આગળ ખડી કરે છે. શ્રીમદ્‌ના ભક્તિરસના પદો જોઇએ.

હોવત જો તનુ પાખડી, આવત નાથ હજુર લાલરે।
જો હોતી ચિત્ત આખડી, દેખત નિત્ય પ્રભુ નૂર લાલ રે ॥ દે. ॥

× × ×

મીઠી હો પ્રભુ મીઠી સુરત તુજ, દીઠી હો પ્રભુ દીઠી, રુચિ બહુ માનથી જી'
તુજ ગુણ હો પ્રભુ તુજ ગુણ ભાસન યુક્ત,
સેવે હો, પ્રભુ સેવે, તસુ ભવભય નથી જીઃ

× × ×

ભલુ થયુ મ્હેં પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે।
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સિધો રે ॥ ભ. ॥

× × ×

કડખાની દેશી.

તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી,
જગતમા એટલુ સુજશ લીજે!
દાસ અવગુણ ભર્યો જાણી પોતા તણો'
દયાનિધિ દીનપર કીજે ॥ તાર ॥
રાગ દ્વેશે ભર્યો-મોહવૈરી નડ્યો,
લોકની રીતિમા ઘણુંય રાતો,
ક્રોધવશ ધમધમ્યો, શુદ્ધગુણ નવી રમ્યો,
ભમ્યો ભવમાંહિ હુ વિષય માતો ॥ તાર ॥
જગતવત્સલ મહાવીર જિનવર સુણી,
ચિત્તપ્રભૂ ચરણને શરણ વાસ્યો ॥
તારજો બાપજી બિરુદ નિજ રાખવા.
દાસની સેવાના રુખે જોશો ॥ તાર ॥

× ×

વદનપર વારી હો જશોધર! વદન પર વારી!
મોહ રહિત મોહન જયાકો, ઉપશમ રસ ક્યારી હો!
મોહ જીવ લોહકો કંચન, કરવે પારસ ભારી હો!
સમકીત સુરતરુ વન સેંચનકો, વર પુષ્કર જલધારી હો!

શ્રીમદ્ પ્રભુપ્રેમ ખુમારીમા મસ્ત-લયલીન રહી ઝીલતા તેમના સ્તવનોમાં જણાય છે. એમનું ભકત હૃદય પ્રભુ પ્રેમ હિંચોળે હિંચતું તેમની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ તરે છેઃ—

શ્રીમદ્‌નો પ્રભુપ્રેમ

ઋષભજીણંદશું પ્રીતડી, કીમ કીજે હો કરો ચતુર વિચાર;
પ્રભુજી જઈ અળગા વસ્યા, તિહાં કિણે નહિ હો કોઇ વચન ઉચ્ચાર ।૧।
કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ પોહોચે હો તીહાં કો પરધાન,
જે પહોંચે તે તુમ સમો, નવિ ભાખે હો કોઇનું વ્યવધાન ।૨।

× × ×

પ્રભુ જીવ જીવન ભવ્યના, પ્રભુ મુજ જીવન પ્રાણ!
ત્હારે દર્શન સુખ લહું, તુહિંજ ગતિ સ્થિતિ જાણ!

\+ + +

હું ઇન્દ્ર ચન્દ્ર નરેન્દ્રનો, પદ ન માગુ તિલમાત્ર
માગું પ્રભુ મુજ મન થકી, ન વિસરો ક્ષણમાત્ર ॥
જ્યાં પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવની, નવી કરી શકું મુજ ઋદ્ધિ ।
તહા ચરણ શરણ તુમારડી; એહિજ મુજ નવનિદ્ધિ.

શરીરની તથા સંસારની અસારતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણ્યા અને માણ્યા સિવાય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઝાંગી ન જ થાય. આધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓનાં *શરીર બાહ્ય સંસારથી કયારનાએ મરી પરવાર્યાં હોય છે અને* એ શરીરનું ને બાહ્યસંસારનું મૃત્યુ શ્રીમદ્‌ના શબ્દોમાં ટપકતું આપણે જોઇએઃ—

સંસાર તથા શરીરની અસારતાના ઉદ્‌ગાર.

ભાવો એકલ ભાવના, સંગ ન કોઇ સંસારો રે!
ઇન્દ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્રકો, અંતે નહિ આધારો રે ॥ ૧ ॥

× × ×

એ સંસાર અસાર, સુર નર નાગકુમાર;
રહી ન શકે પલવાર, તુટે આયુ જિ વાર.॥
ભુવન યમ સાપે ડસ્યારે હાં, જીતા પુરુષ પ્રધાન;
દેવ ઉપાયે નહિં રહે રે હા, તો નરકે હૈ જ્ઞાન ॥
બાલ વૃદ્ધ ધન નિરધનીરે હા! જીમ કાયર તિમ સૂર;
મંત્રૌષધ સેના સહુરે હાં! જુઠી કાલ હજુર ॥
હરિહર હળધર રવિશશીરે હા, દેવ પવન અહિનાથ;
ઇત્યાદિક રાખે નહિં રે હાં! સાંહે યમ યદિ હાથ ॥

નાસે મૃગલી ચેતનારે હાં ! યમ કંઠીરવ નાદ;
તે તું રાખી શકે નહિંરે હાં ! તો ભોગે કિશો સવાદ ॥
ઇમ અંતક મુખ પાડમેરે હાં, તિને લોક સમાય ।
કામ ભોગ લાલચ પડયા રે હા ! તે નર દુરગતિ જાય ॥

હવે શરીરની અસારતાના ઉદ્દગારઃ—

એહ શરીર જે આપડો રે, વિંટયાઉ ચર્મ ન હોઇ;
તો માખીકૃમીકતાથી રે, રાખી ન શકે કોઇ રે ॥ ૧ ॥
દેહ અશુચિ રોગે ભરી રે, પતન સરૂપ શરીર;
એહનો ફળ એહજ ગ્રહો રે, ધારો ધર્મ સધીરો રે ॥ ૨ ॥
કેશર અગર ને મૃગમદ રે, હરી ચંદન કર્પુર;
મઇલ ગ્રહે વપુ સંગથી રે, દેહ અશુચિ ભરપુર રે ॥ ૩ ॥
અસ્થિ ચરમ પંજર અછે રે, કુચિત મૃતક સમાન,
જો પાયમ રોગાદિના રે, પ્રીતિ ધરે નહિતાસો રે ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્‌ની વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્દગારોથી તો ગ્રંથોના ગ્રંથો ભર્યા પડયા-છે. આપણે તેમાની થોડીક વાનગી જોઇએઃ—

વૈરાગ્ય દશાના ઉદ્દગાર

"દીઠો સુવિધિ જિણંદ, સમાધિ રસ ભર્યો હો લાલ ।
ભાસ્યો આત્મ સરૂપ, અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ ।
સકલ વિભાવ ઉપાધિ, થકી મન ઓસર્યો હો લાલ ।

× × ×

મોહાદિકની ઘુમિ, અનાદિની ઉતરે હો લાલ ।
અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવજ સાંભરે હો લાલ ।
તત્ત્વરમણ શુચિધ્યાન, ભણી જે આદરે હો લાલ ।
તે સમતા રસ ધામ, સ્વામિ મુદ્રાવરે હો લાલ ।

× × ×

રાગી સંગેરે રાગદશા વધે, થાયે તિણે સંસારોજી
નિરાગીથીરે રાગનું જોડવું, લહીયે ભવનો પારો રે ! નેમિ.

× × ×

સહજ ગુણ આગરો, સ્વામિ સુખ સાગરો
જ્ઞાન વૈરાગરો પ્રભુ સવાયો,
શુદ્ધતા એકતા, તીક્ષ્ણતા ભાવથી
મોહ રિપુ જીતી જય પડહ વાયો.

શ્રીમદ્‌ના અંતરમાં વૈરાગ્ય તથા સાધુતા રગે રગે કેટલે દરજ્જે વ્યાપ્ત હશે તે તેઓની , , વાણી આપણને કહે છે જ. જ્યાં દેહ છતાં દેહાતીત દશા વર્તે,

સાધુ દશાના ઉદ્દગાર

જ્યાં બાહ્ય શરીરને બાહ્ય વિશ્વ મરીજ જાય ત્યાં 'સાધુને ; સાધુતા સિવાય શું રહ્યું ! આવી સ્થિતિમાં રમતા શ્રીમદે સાધુ દશાની ઉત્કૃષ્ટતાના સ્વાનુભવના ઉદ્દગારો આ પ્રમાણે કાઢયાં છેઃ—

" જગતમે સદા સુખી મુનિરાજ, પરવિભાવ પરિણતી કે ત્યાગી.
જાગે આત્મ સ્વભાવ, નિજગુણ અનુભવ કે ઉપયોગી
જોગી ધ્યાન જહાજ ॥
નિર્ભય નિર્મળ ચિત્ત નિરાકુળ, વિલગે ધ્યાન અભ્યાસ.
દેહાદિક મમતા સવિ વારી, વિચરે સદા ઉદાસ. અઃ
ભાવે સાધન જે એક ચિત્તથીરે, ભાવ સાધન નિજ ભાવ ॥
ભાવસિદ્ધ સામગ્રી હેતુ તેરે, નિ:સંગી મુનિ ભાવ ॥ સાધક ॥
હેય ત્યાગથી ગ્રહણ સ્વધર્મનોરે, કરે ભોગવે સાધ્ય ॥
સ્વ સ્વભાવ રસીયા તે અનુભવેરે, નિજસુખ અવ્યાબાધ ॥ સાધક ॥
નિ:સ્પૃહ નિર્ભય નિર્મમ નિર્મલારે, કરતા નિજ સામ્રાજ ॥
દેવચંદ્ર આણાયે વિચરતારે, નમિયે તે મુનિરાજ ॥ સાધક ॥ "

શ્રીમદ્‌ને સ્વસ્વરૂપની ઝાંખી અવશ્ય થઇ હતીજ, અને એ સત્ય તેમના શબ્દે શબ્દે બોલી ઉઠે છે. સ્વસ્વરૂપની ઝાખી થયા સિવાય આટલો બધો

સ્વસ્વરૂપ ઝાંખીના ઉદ્‌ગાર

નિજાનંદ મસ્તીનો ઉછાળો આવેજ નહીં. શ્રીમદ્‌ના આવી દશાના ઉદ્‌ગારો જોઈએઃ—

આત્મ ગુણ રક્ષણા તેહ ધર્મ, સ્વગુણ વિધ્વંસણા તે અધર્મ;
ભાવ અધ્યાત્મ અનુગત પ્રવૃત્તિ, તેહથી હોય સંસાર છિત્તિ.
જ્ઞાનની તીક્ષ્ણતા ચરણ તેહ, જ્ઞાન એકત્વતા ધ્યાન ગેહ;
આત્મ તાદાત્મ્યપૂર્ણ ભાવે, તદા નિર્મલાનંદ સંપૂર્ણ ભાવે.
વસ્તુ તત્ત્વે રમ્યા તે નિગ્રંથ, તત્ત્વ અભ્યાસ તિહાં સાધુ પંથ;
તિણે ગિતાર્થ ચરણે રહિજે, શુદ્ધ સિદ્ધાંત રસ તો લહિજે;
આત્મગુણ રમણ કરવા અભ્યાસે, શુદ્ધ સત્તા રસીને ઉલ્લાસે;
દેવચદ્રે રચી અધ્યાત્મ ગીતા, આત્મરમણિ મુનિ સુપ્રતિતા.
—અધ્યાત્મગીતા.

દર્શન જ્ઞાનાદિક ગુણ આત્મનારેઃ
પ્રભુ પ્રભુતા લયલીન.
શુદ્ધ સ્વરૂપી રૂપે તન્મયીરે'
તુમ આસ્વાદન પીનઃ પૂજના તો કીજેરે;
શુદ્ધ તત્ત્વ રસ રંગી ચેતનારે,
પામે આત્મ સ્વભાવ.
આત્માલંબી નિજ ગુણ સાધતોરે !
પ્રકટે પૂજ્ય સ્વભાવ પૂજનાતો કીજેરે
જિનવર પૂજેરે તે જિન પૂજનારે !
પ્રકટે અન્વય શક્તિઃ
પરમાનન્દ વિલાસી અનુભવે રે !
દેવચંદ્ર પદ વ્યક્તિઃ
પૂજના તો કીજેરે !

શ્રીમદ્દનું નિર્વાણ.

સંવત ૧૮૦૪ સુધી તો શ્રીમદ્ હૈયાત હોઇ પોતાની અમૃત વાણી ને અમૂલ્ય બોધ વડે પૃથ્વિને પાવન કરી રહ્યા હતા, એમ તેમના બનાવેલા સિદ્ધાચળજીના સ્તવન પરથી જણાય છે. તે સમયે તેઓશ્રી લગભગ ૮૪ વર્ષની ઉમ્મરના હોવા જોઇએ. પછીથી સ્થિરતાવાસ સ્વીકારવો પડયો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૮૦૪ બાદ આ સ્થિરતાવાસ પાલીતાણે થયો સંભવે છે. સિદ્ધાચળ સમાન મહાતીર્થ સ્થાનમાં સમાધિ મરણ કયો સત્પુરુષ ન વાંચ્છે ? ત્યાં અનેક મુનિઓએ અનશન કર્યાં છે. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનો પૂર્ણ અમલ શરીર પર થાય છે ત્યારે છેવટે પરમાત્માનું સ્મરણ ને આત્માના શુદ્ધોપયોગની રમણતા કરવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીમદ્ આવીજ સ્થિતિમાં ધ્યાન રાખી શરીર, જાતિ નામ આદિ વિસારી આસક્તિ રહિત બન્યા હતા અને આત્માના શુદ્ધોપયોગના તારેતારમાં લયલીન રહેતા. **अंते समाधि मरणं अभव्वजीवा न पावंति ॥** અભવ્યોને મરણકાળે સમાધિ મરણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમણે લગભગ ૭૫ વર્ષ જેટલો સમય આત્મજ્ઞાનોપયોગ, આત્મધ્યાન, આત્માનું ચિન્તન, મનન અને આત્મ સમાધિમાં ગાળ્યો હોય, તેને સમાધિમરણ –પંડિતમરણ સુખેથી સાંપડે એમાં સંશય શો ? શ્રીમદે અનાદિ અનંત જ્ઞાનરૂપ આત્મજીવનમાં મનને લીન કર્યું હતું અને બાહ્ય દૃશ્ય પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષ પરિણામથી મુક્ત થયા હતા. કર્મયોગી હોવાથી મરણ વખતે શારીરિક દુઃખ સહેવામાં જરા માત્ર કાયર બન્યા ન હતા. પોતે બાળ બ્રહ્મચારી હતા તેથી તેમને આત્મ શુદ્ધોપયોગની રમણતામાં ન્યૂનતા આવતી નહોતી અને એમ આત્માની શુભ પરિણતિના એક ધ્યાનમાં, અરિહંત સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળી શરણ સ્વીકારીને પરમેષ્ઠી મહામંત્રના ધ્યાનમાં બાહ્ય પ્રાણોનો ત્યાગ કરી શુભ ગતિ વિષે ચાલ્યા ગયા અને જૈન સમાજ અને ભારતવર્ષના એક મહાન ધર્મપ્રભાવક આત્મજ્ઞાની સાહિત્યરસિક કવિરત્નની ખોટ ભારતવર્ષને દેતા ગયા. તેઓ ગયા પણ તેમનો અક્ષર દેહ–તેમનાં પુસ્તકો સદ્‌ભાગ્યે વિદ્યમાન છે. ગુર્જર સાહિત્યના પરમ પોષકનાં એ અમોલ તત્ત્વો અમને મુગ્ધ કરી મુકે છે તો તેઓ પોતે સદેહે કેવા હશે ?

શ્રીમદ્દનો મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કેવળી તરીકે અવતાર

શ્રીમદ્ અધ્યાત્મજ્ઞાની આત્મશુદ્ધોપયોગી દેવચંદ્રજી મહારાજ હાલમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કેવલી તરીકે વિચરે છે, એમ અનેક મનુષ્યોના મુખે કિંવદંતી તરીકે શ્રવણ કર્યું છે. સાંભળવા પ્રમાણે શ્રીમદ્દના રાગી એક અધ્યાત્મજ્ઞાની શ્રાવકે પાટણમાં મહાન તપ કર્યું હતું; તે તપના પ્રભાવે ભુવનપતિ દેવે તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું હતું; તે વખતે તે શ્રાવકે ભૂવનપતિ દેવને, શ્રીમદ્ કઇ ગતિમાં ગયા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, દેવે કહ્યું કે "શ્રીદેવચંદ્રજી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જન્મ્યા છે, અને હાલ કેવળજ્ઞાની તરીકે વિચરે છે અને અનેક ભવ્યજીવોને દેશના દઇને તારે છે." અમદાવાદમાં સારંગપૂર તળીઆની પોળમાં આત્મજ્ઞાની ધ્યાની પરમ વૈરાગી શ્રી **मणिचन्द्रजी** 'નામના યતિ સાધુ હતા. તેમણે 'આતમરામેરે મુનિરમે '.વિગેરે અપૂર્વ વૈરાગ્યમય સજ્ઝાયો પદ રચ્યાં છે. તેઓ મહા તપસ્વી હતા.' તેમના તપ પ્રભાવે તેમની પાસે ધરણેન્દ્રે સાક્ષાત્ દર્શન દીધું, અને **मणिचन्द्रजी**ને શાતા પુછી. **मणिचन्द्रजी**ને રક્તપીત્તનો મહા ભયંકર રોગ હતો, તે દર્દથી પીડાતા હતા. દેવે **मणिचन्द्रजी**ને વરદાન માગવાનું કહેતાં–તેમણે કાંઇજ માગ્યું નહિ. દેવે તેમનો રોગ ટાળવા

વિનંતી કરી પણ તેમણે ના કહી, અને કહ્યું કે, તે રોગ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી; કર્યાં કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેનું લ્હેણું રોગ ભોગવીને આપવું જોઇએ. પ્રારબ્ધ કર્મ તો શ્રી તીર્થંકર ભગવાનને પણ ભોગવવાં પડે છે તો મારે પણ ભોગવવા જ જોઇએ, કે જેથી પરભવમાં કર્મનું લ્હેણું દેણું રહે નહીં. શ્રી **મણિચંદ્રજી**એ શ્રી ધરણેંદ્રને શ્રીમદની ગતિ વિષે પૂછતાં ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે શ્રીમાન દેવચંદ્રજી હાલમાં મહા વિદેહ ક્ષેત્રમાં કેવલી તરીકે વિચરે છે, શ્રી આનંદઘનજીની ગતિ વિષે પુછતાં, તેઓને એકાવતારી જણાવ્યા હતા અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને પણ એકાવતારી જણાવ્યા હતા. એ વૃદ્ધ શ્રોતા શ્રાવકે અમને એ પ્રમાણે કિંવદન્તી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી કહી હતી તે અત્ર જણાવી છે. કલકત્તામાં રહેનાર આધ્યાત્મજ્ઞાની સુશ્રાવક હીરજીભાઇએ પણ ઉપરના ભાવવાળી કિંવદન્તી કહી હતી પણ વિસ્તારભયથી અત્ર આપી નથી.

શ્રીમદ્નો ચમત્કાર

શ્રમદ્ના ચમત્કારો સંબંધી અનેક કિંવદન્તીઓ સાંભળવામાં આવે છે. કાશીવાળા મંડળાચાર્ય શ્રી બાલચંદ્ર સૂરિ બહુ વિદ્વાન થઇ ગયા. તેમના સમયમાં તેમની સાથે વિચરનાર ૮૦ વર્ષના એક વૃદ્ધ યતિજી (વિજાપુર તાલુકે આજોલમાં) આ સંબંધી ઘણું જાણતા ને કહેતા જાણવામાં આવ્યા છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નેવું વર્ષના ગુરુજીના સ્વમુખે તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીમદ્ સંબંધી ઘણી વાતો સાંભળી હતી. તે પૈકી કેટલીક અત્ર દર્શાવવામાં આવે છેઃ—

શ્રીમદે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં હતા. તેઓશ્રી એક વખતે કાઉસ્સગમાં હતા ત્યારે એક ભયંકર સર્પ આવ્યો ને શ્રીમદ્ના શરીરપર ચઢવા લાગ્યો, ને શ્રીમદ્ના ખોળામાં બેઠો. આથી આજુબાજુના લોકો ગભરાવા લાગ્યા પણ શ્રીમદ્ યતકિંચિત પણ ચલાયમાન થયા નહિ. શ્રીમદે કાઉસ્સગ પાળ્યો સર્પ ફૂત્કાર કરતો ખોળામાંથી ઉતરી સામે બેઠો. શ્રીમદે તેને શમતા ભાવનાં વચનો કહ્યાં તે તેણે મસ્તક ડોલાવીને સાંભળ્યાં. આવી સ્થિતિ જોઇને અન્ય સાધુઓ શ્રીમદ્ને પ્રશંસી—ખરા હૃદયથી તેમના ધૈર્યને વખાણવા લાગ્યા તથા કહેવા લાગ્યા કે શ્રીમદ્માં આત્માની નિર્ભય દશા પ્રાપ્ત થઇ છે. શ્રીમદ્ બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસમાં બસો શ્લોક મુખપાઠ કરતા અને વિસરી જતા ન હતા.

શ્રીધરણેંદ્રનું બ્રાહ્મણસ્વરૂપે વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે આવાગમન.

શ્રીમદ્ના મોટાકોટમરોટ (મારવાડ) ના ચોમાસામાં એક અપૂર્વ ઘટના બની હતી. શ્રીમદ્ની દેશના (વ્યાખ્યાન શૈલી) અદ્ભુત અને આત્મસ્વરૂપની ચાલતી હતી. દરરોજ વ્યાખ્યાનમાં સર્વ દર્શનના હજારો શ્રોતાઓ આવતા હતા. તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જેવો મનુષ્ય હમેશાં આવતો હતો. તે કોણ હતો તેની કોઇને ખબર પડતી નહોતી. શ્રીમદ્ મહામહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસારનું દરરોજ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતું હતું, અને શ્રીમદ્ તેનું અનુભવ પૂર્વક ઉંડા ઉતરીને વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેથી શ્રોતાઓના આત્માઓમા જ્ઞાનાનંદરસ છલકાઇ જતો હતો. પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ આનંદથી ઉલ્લસિત બની ઉઠતો હતો. તે બોલતો નહોતો તથા

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયા બાદ ક્યાં જતો તે કોઇ જાણી કે જોઇ શકતું નહતું. એક વખતે રાત્રે તે બ્રાહ્મણ ઉપાશ્રયમાં આવ્યો ને શ્રીમદ્‌ને વંદના કરી બેઠો. તે વખતે અન્ય સાધુઓ પણ જાગતા હતા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે જણાવ્યું કે ' હું ધરણેન્દ્ર છું. તમારી આત્મસ્વરૂપની દેશના મ્હેં ચાર માસ સુધી સાંભળી છે. આ વખતે ભરત ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરની પેઠે આત્મસ્વરૂપની વ્યાખ્યા તમે કરો છો તેથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. ધરણેન્દ્રે શ્રીમદ્‌ને કાંઇક માગવાનું કહેતાં શ્રીમદે અનંત દુઃખનો નાશ કરનાર અને સુખને પ્રકટાવનાર આત્માના શુદ્ધોપયોગ વિના અન્ય વસ્તુની ચાહના રહી નથી એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું. આ સાંભળી ધરણેન્દ્રે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. ધરણેન્દ્રે સર્વ સાધુને પોતાની પ્રતીતિ થવા માટે એકદમ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર પ્રકટ કરી બતાવતાં સર્વની આંખો અંજાઇ ગઇ. આથી સાધુઓને શ્રીમદ્ મહા પુરુષ છે અને તેમનાં વચન આરાધ્ય છે એવો નિશ્ચય થયો. મહાત્માઓ દેવતાઓને આરાધતા નથી તોપણ તેમના જ્ઞાન-ગુણથી ખેંચાઇ તેઓ સ્વયં તેમની પાસે આવે છે. આધ્યાત્મજ્ઞાની મહાત્માઓમાં અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ (સિદ્ધિઓ) પ્રકટે છે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

શ્રીમદ્‌ને શાંત થઇ પગે લાગેલો સિંહ.

શ્રીમદ્ એક વખત પંજાબ તરફ વિહાર કરતા હતા. પર્વતની પાસે થઇને જવાનો રસ્તો હતો. પર્વતની નીચે એક સિંહ બેઠેલો હતો, ને ઘણી વખત ત્યાંથી પસાર થનાર પ્રવાસીઓને તે ખાઇ જતો. શ્રીમદ્ ત્યાંથી જવા લાગ્યા ત્યારે ઘણા લોકોએ તેમને ત્યાં થઇને જવા ના કહી, પણ તેઓશ્રી પાછા વળ્યા નહિ અને જણાવ્યું કે ' મારે સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણી માત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ છે, માટે ભય શો ! ' તેઓ તત્પશ્ચાત જ્યાં સિંહ બેઠો હતો ત્યાં થઇને જવા લાગ્યા. આ વખતે આવો પ્રસંગ જોઇ ઘણા ગૃહસ્થો પણ સાથે જ રહ્યા હતા. પેલા સિંહ પાસે શ્રીમાન્ આવી પહોંચ્યા ને તેમને જોઇ સિંહ બરાડી ઉઠયો અને શ્રીમદ્‌ની પાસે આવી તેમના પગે પડી સામે ઉભો રહ્યો શ્રીમદે તેને કરુણ-દ્દષ્ટિએ શાંત કર્યો; તે પછી તે ચાલ્યો ગયો. પાછળ આવનાર ગૃહસ્થો આ દશ્ય જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. **अहिंसा धर्मं प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः** આ મહાન્ સૂત્ર સત્ય થયું અને ખરેખર જ મહાનુભાવના વૈર રહિત અને વિરક્ત પણ કરુણાથી ભરેલા હૃદયની છાપ તેમના પ્રશાંત મુખ પર જણાય છે ને સાત્વિક ભાવ ભર્યા મહાત્માઓની સાત્વિકતા-પવિત્રતાની પાસે આસુરી ભાવવાળાં પ્રાણીઓ પણ સાત્વિક બની શાંત થઇ જાય છે જ.

જામનગર જૈન દેરાસરનાં તાળાં તુટયાં.

પૂર્વે જામનગરમાં મુસલમાનોનું જોર ઘણું વધી ગયું હતું અને તેથી ત્યાંના એક જૈન દેરાસરનું ભોંયરૂં ખોલી તેમાં તમામ પ્રતિમાઓ બંડારવામાં આવી હતી, મુસલમાનોએ જબરીથી તે દેરાસરનો કબજો લઇ મસીદ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવા માંડયો હતો. કેટલોક વખત વીત્યે મુસલમાનોનું જોર ઘટયે, અને હિન્દુ રાજ અમલમાં જૈનોએ આ મંદિરનો કબજો મેળવવા રાજા પ્રત્યે ફરિયાદ કરતાં કાંઇ ન વળ્યું. બાદથી

ને અંદરથી આ જૈનમંદિર હતું એમ અઢારે વર્ણ કબુલ કરતી હતી છતાં ચમત્કાર વિના નમસ્કાર થાય તેમ ન હતું. એવામાં શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે રાજા સમક્ષ તે જૈન દેરાસર હતું એવું તથા મુસલમાનોએ મસીદ હોવાનું સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે રાજાએ ઠરાવ કર્યો કે દેરાસરને તાળાં લગાવવામાં આવે અને જે પોતાના પ્રભુના નામે પ્રાર્થના કરી ઉઘાડી શકે તેને તેનો હક્ક આપવામા આવશે. ફકીરો પ્રથમ કુરાનાદિ પ્રાર્થનાથી મથ્યા પણ કાંઇ ન વળ્યું. પછી શ્રીમદે જીનેંદ્ર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કે તડાક દઇને તાળાં તુટી હેઠે પડયાં અને વૃદ્ધ શ્રાવકોએ રાજાને તે દેરાસરના ગુપ્ત ભોંયરામાંથી જૈન પ્રતિમાઓ બતાવવા શ્રીમદ્‌ને વિનતી કરી. ભોંયરાનાં તાળાં પ્રભુસ્તુતિથી તુટતાં-ભંડારેલી સંખ્યાબંધ પ્રતિમાઓ બતાવી. તત્પશ્ચાત તે મૂર્તિઓની પુનઃ તે દેરાસરમાં વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. શ્રીમદ્‌ના ચમત્કારો દેખીને જામનગરના રાજા તથા પ્રજા ખુશ થઇ ગયા તથા જૈનધર્મની પ્રસંશા સર્વત્ર પ્રસરી. શ્રી કૃપાચંદ્રસૂરિજી તથા અન્ય સાધુઓ અને વૃદ્ધ શ્રાવકોના મુખથી આ વાર્તા જણાઇ છે. આત્માની અનંત શક્તિ છે, આત્માની જેઓ ઉપાસના કરે છે તેઓ પરમાત્માની પેઠે શક્તિઓ ફેરવી શકે છે. અરે જ્ઞાની ધ્યાની મહાત્માઓ સ્વયં ચમત્કાર રૂપજ છે ॥ **अहो अनंतवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः । त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥ ज्ञानार्णव ॥** અનંત વિર્યરૂપ આત્મા છે, અને તે વિશ્વનો પ્રકાશક છે અને ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવે ત્રણ લોકને ચલાયમાન કરવા તે શક્તિવાન છે.

સિદ્ધાચળપર કાગડા આવતા બંધ કર્યા.

શ્રીમદે શ્રી સિદ્ધાચળજીની યાત્રા ઘણી વાર કરી છે. ત્યાં શ્રીમદે વિહરમાન વીશી રચી હતી. 'રૂષભજીણંદશું પ્રીતડી' એ સ્તવન કિંવદન્તી પ્રમાણે શ્રીમદે અહિંજ પ્રભુ પાસે રચ્યું હતું. દુષમકાળ યોગે શ્રીસિદ્ધાચળજી પર કાગડાઓ આવવા લાગ્યા. કાગડાઓનું આ મહાતીર્થ પર આવવું અનિષ્ટકારક ગણવામાં આવે છે. આ કાગડાઓનો ઉપદ્રવ બંધ કરાવવાના અન્ય અનેક પ્રયત્નો વ્યર્થ જતાં શ્રીમદે સં. ૧૮૦૪ માં જ્યારે પોતે શા. કચરા કીકાના સંઘમાં સિદ્ધાચળજી પધાર્યા ત્યારે શ્રીસંઘની વિનંતીથી શાંતિસ્નાત્ર ભણાવી, પર્વતની ચારે બાજુ શાંતિજળની ધારા દેવરાવી કાગડાઓ આવતા બંધ કર્યા. આ ચમત્કારથી સર્વત્ર આનંદ શાંતિ છવાયાં. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી તથા શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિજીએ પણ પ્રસંગોપાત્ત આવા ચમત્કારો કર્યા છે. પ્રસંગ વિના મહાત્માઓની શક્તિનાં દર્શન થતા નથી તેમજ જ્ઞાનીઓ વાદીની પેઠે જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે ત્યારે પોતાની શક્તિઓનું પ્રદર્શન કરાવતા પણ નથી.

શ્રીમદે મારવાડમાં સંઘ જમણ પ્રસંગે ગૌતમ સ્વામિના ધ્યાનથી એક હજાર શ્રાવકો જમે તેટલી રસોઇમાં આઠ હજાર શ્રાવકોને જમાડવાની મંત્રશક્તિ વાપરી હતી. વળી અનેક પ્રકારની અવધાનોની શક્તિ પણ શ્રીમદ્‌નામાં ખીલી હતી પણ તેઓ પ્રસંગ વિના કોઇને તે જણાવતા નહિ. હાલની પેઠે તે વખતે મહાત્માઓ અવધાનોના ખેલો કરતા ન હતા.

શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી ઉપાધ્યાયે આગમોમાંથી સારમાં સાર તત્ત્વ જે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે, તેનો સારભાગ ખેંચીને ગ્રંથોની રચના કરી છે. દ્રવ્યાનુયોગ જ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન, શાંત અને વૈરાગ્ય રસ તો તેઓના ગ્રંથોમાંથી જ્યાં ત્યાં નીતર્યા જ કરે છે. તેઓના ગ્રંથોરૂપી સરોવરો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનથી છલકાઇ જ જાય છે. તેમના ગ્રંથો પૈકી આગમસાર, નયચક્ર અને વિચારસાર એ ત્રણ ગ્રંથો તો ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલા છે. એ ત્રણ ગ્રંથોનો ગુરુગમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી સર્વ આગમોમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, ને પાર પામી શકાય છે. અનંત જ્ઞાનસાગરનો પાર નથી, પણ તેમા પ્રવેશ થવા માટે એ ત્રણ ગ્રંથો ઘણા જ ઉપયોગી છે. પ્રશ્નોત્તર નામનો શ્રીમદ્ કૃત ગ્રંથ ખરેખર અનુભવજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. અનેક જૈનશાસ્ત્રો વાચ્યા બાદ પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથમા કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરાર્થનો અનુભવ થઇ શકે એમ છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં ઉંડા ઉતરવા માટે શ્રીજ્ઞાનસાર પર કરેલી શ્રી જ્ઞાનમંજરી ટીકા અપૂર્વ છે. આત્મજ્ઞાન સંબંધી જૈનોમાં, ભગવદ્‌ગીતાથી પણ કોઇ મહાન્ સત્યપૂર્ણ ગ્રંથ હોય તો તે જ્ઞાનસાર ગ્રંથ છે. તેના પર શ્રીમદે ટીકા રચીને પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી વિચારોને જીવતા મૂકી ગયા છે. અર્વાચીન કાળમાં જ્ઞાનસારની મહત્તા ઉપયોગિતા સર્વત્ર પ્રસાર ને પ્રચાર પામી છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાનસાર ગ્રંથ આનંદમય હૃદય છે અને તેના પર ટીકા રચીને શ્રીમદે જ્ઞાનસારની મહત્તામા વૃદ્ધિનો પ્રકાશ પાડયો છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાય શિરોમણી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીનો છેલ્લામાં છેલ્લો અધ્યાત્મ જીવનરસનો ઝરો જેમાં વહ્યો છે તે ગ્રંથ ખરેખર જ્ઞાનસાર છે અને શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજની છેલ્લી જીંદગીનો અધ્યાત્મજ્ઞાન રસનો જીવતો ઝરો તેમાં વહ્યો છે. પછી તેમાં રહેલા અધ્યાત્મજ્ઞાનાનંદરસની મીઠાશ સંબધે શું પુછવું?

શ્રીમદ્ રચિત ગ્રંથોનો સાર.

શ્રીમદ્ રચિત ચોવીશીમા જ્ઞાન અને ભક્તિનો રસ છલકાઈ જાય છે. શ્રીમદ્‌ના ગ્રંથોમાં ષડ્દ્રવ્ય નવતત્ત્વ, કર્મવ્યાખ્યા, સાતનય, સપ્તભંગી અનેક પક્ષ, આગમ વ્યાખ્યાન, આત્મતત્ત્વસ્વરૂપદર્શન વિગેરે સર્વ બાબતોનું વિવેચન કરવામા આવ્યું છે. એકંદર રીત્યા તેમના ગ્રંથોમા જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, ઉપાસનાયોગ વિગેરે સર્વ યોગોનું સ્વરૂપ આવ્યું છે. શ્રીમદ્ સનાતન જૈનમાર્ગોપદેશક હતા. શ્રીમદે જિનેશ્વરની પ્રતિમાને પુષ્પો ચઢાવવાના પાઠોને આગમના આધારે દર્શાવ્યા છે. તેમાં ખુબી એ છે કે તેમણે મગજની સમતોલતા ખોઇ નથી. તેમના શબ્દોમાં મધુરતા, સ્નેહ ને આકર્ષકતા છે. દીર્ઘકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દિશા દેખવી હોય તો, વા તેની ઝાંખી કરવી હોય તો તેમના ગ્રંથોનો ગુરુગમ પૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. પાકેલી કેરીનો કોઇ રસ કાઢી લે તેવી રીતે તેમણે જૈન શાસ્ત્રોમાંથી રસ કાઢીને આગમસાર નયચક્ર-વિચારસારાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

શ્રીમદ્‌નો શિષ્ય સમુદાય.

શ્રીમદ્‌ના શિષ્યભૂત સાધુઓ અને સાધ્વીઓ હતાં કે નહિ તે હજી ચોક્કસ થતું નથી. મહા પ્રખ્યાત પુરુષોની પાછળની સંતતિ તેવા પ્રકારની હોતી નથી. કાતો દેવતાની પાછળ કોલસા જેવું થાય છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની પાછળ તેમની સંતતિપરંપરા વધી નથી. શ્રીમદ્ યશોવિજયજીની પાછળ શિષ્યો હતા પણ તેમની પરંપર વધી

નથી. શ્રીમદ્ આનંદઘનજીની પાછળ સાધુ શિષ્યો જણાયા નથી. તેમની પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરનાર શ્રાવક શિષ્યો તો ઘણા હતા. શ્રીમદ્‌નો પ્રતિબોધિત શ્રાવક સમુદાય તો અનેક દેશોમાં હતો. તેમના ભક્ત શ્રાવકોએ તેમની બનાવેલ અધ્યાત્મગીતાને સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી હતી. શ્રીમદ્‌ની ચોવીશી વર્ષોપર એક જ હાથે લખાયલી સાર્થ-ઘણા સુન્દર સુવર્ણ રંગોથી પરિપૂર્ણ સારી જળવાયેલી આ લેખકને ત્યા મોજૂદ છે તે જોઇ આફ્રીન બોલી જવાય છે ને તેમના ભક્તોની ભક્તિ ને ગુરુપ્રેમ માટે માન ને પૂજ્યભાવ પ્રકટે છે. આવા જ ગુરુપ્રેમી ભક્ત શ્રાવકોએ શ્રીમદ્‌ના ગ્રંથોનો પ્રચાર સર્વ દેશોમાં કરી દીધેલો હતો એ તેમની ગુરુભક્તિની ઉત્તમતા હતી. શ્રીમદ્‌ના સાધુ શિષ્યો હોત તો તેઓ કોઇપણ ઠેકાણે કાંઇપણ લખ્યા વિના રહ્યા ન હોત. આથી શ્રીમદ્‌ના શિષ્ય પરિવારમાં કોઇ વિદ્વાન ઉદ્‌ભવ્યા જણાતા નથી.

ઉપકાર પ્રદર્શન.

આ જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય વિષયક નિબંધ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં વાચક વર્ગ, વિદ્વાન વર્ગ અને જ્ઞાની પુરુષોની પાસે, લખાણમાં રહી ગયેલા દોષો સ્ખલત અશુદ્ધિ વગેરે માટે બે હાથ જોડી ક્ષમા માગું છું. કારણ હું છદ્મસ્થ અને બાલજીવ છું. તો આ નિબંધમાં દ્રષ્ટિદોષથી વા મંદ બુદ્ધિને લઇ રહેલી અપૂર્ણતા ને ભૂલો માટે ક્ષમા યાચતા આ લખાણ માટે જો કોઇ પણ મારા મહાઉપકારક હોય તો તે પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્ય મહારાજજી કવિરત્ન-સમદ્રષ્ટિ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી સૂરીશ્વરજી જ છે. તેમની પૂર્ણ દયા પ્રયાસ અને સદ્‌બોધથી આ નિબંધ હું લખી શક્યો છું તથા મહારા અધ્યાત્મજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય પિતાશ્રી જેઓ શ્રીમદ્ સૂરીશ્વરજીના અનન્ય ભક્ત અને અધ્યાત્મજ્ઞાનના અનન્ય જીજ્ઞાસુ છે તેમની પ્રોત્સાહન પૂર્ણ પ્રેરણા અને વાત્સલ્યપૂર્ણ સહાય વડે જ આ નિબંધ પૂર્ણ તયા હું આલેખી શક્યો છું. માટે તેમનો અત્ર અતિ ભક્તિભાવે પૂજ્યભાવે ઉપકાર માનું છું ને જૈન સાહિત્યના પરમપ્રેમી ભાવનગર નિવાસી સુરબ્બી શેઠ કુંવરજીભાઇ આણંદજી કે જેમની પ્રેરણાથી આ નિબંધ પુસ્તક રૂપમાં અને સરળતા થઇ રહ્યા પરિગ્રહ કે જેમા નિમિત્તે આવા અપૂર્વ નિબંધો પ્રકાશમા આવી શકે છે તેમનો અત્ર આભાર માનું છું. આ નિબંધ વિશ્વના હિત ઉપકાર ને સદ્‌બોધ દ્વારા સૌના આત્મ કલ્યાણને અર્થે હો એમ ઇચ્છી પૂર્ણ કરી વિરમું છું.

परिशिष्ट १

महोपाध्याय श्रीमद् देवचन्द्रमहाराज अने तत्कृत पुस्तको.

ज्ञानदर्शनचारित्र–व्यक्तरूपाय योगिने
श्रीमते देवचन्द्राय, संयताय नमोनमः ॥ १ ॥
द्रव्यानुयोगगीतार्थो, व्रताचारप्रपालकः
देवचन्द्रसमः साधुरर्वाचीनो न दृश्यते ॥ २ ॥
वाचकस्य महारागी, सर्वजैनोपकारकः
संप्रति यस्य सद्ग्रंन्थैस्तत्त्वबोधः प्रजायते ॥ ३ ॥
आत्मोद्धारामृतं यस्य, स्तवनेषु प्रदृश्यते
विविधतापतप्तानां, पूर्णशान्तिप्रदायकम् ॥ ४ ॥
आनन्दघनगीतार्थ–पदस्तवनपूजकः
गच्छे खरतरे तस्य, समः कोऽपिनयोगिराट् ॥ ५ ॥
आत्मशमामृतस्वादी, शास्त्रोद्यानविहारवान्
यत्कृतशास्त्रपाथोधौ स्नानं कुर्वन्ति सज्जनाः ॥ ६ ॥
सिद्धान्तपारदृश्वा यो, गुणानुरागिशेखरः
माध्यस्थ्यं यस्य सच्चित्ते, तस्मै नित्यं नमोनमः ॥ ७ ॥
गुर्जरोर्व्यां च सौराष्ट्रे मेदपाट च मालवे
लाटदेशे च पञ्जावे, मरुदेशे स्वपादतः ॥ ८ ॥
विहाराश्चकृतानेके, लोकानां बोधहेतवे
ज्ञानिने देवचन्द्राय, पूर्णप्रेम्णा नमोनमः ॥ ९ ॥
संभूत अन्तरात्मा य, आत्मानुभववेदकः
अप्रमत्तदशायोगी, जिनेन्द्राणांप्रसेवकः ॥ १० ॥
श्रुतागमप्रलीनाथ भक्तार्थ ब्रह्मरागिणे
चिदानन्दस्वरूपाय, सर्वसंघस्य रागिणे ॥ ११ ॥

ध्यानसमाधिरक्ताय, विश्ववन्द्यायसाधवे
श्रीमते देवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १२ ॥
जैनसंघस्य सेवायै, सर्वस्वार्पणकारिणे
श्री ते देवचन्द्राय, शुद्धात्मने नमोनमः ॥ १३ ॥
भारत जैनसंघे यः, प्रादुर्भूतो महामुनिः
मोहतमाविनाशेन, देवचन्द्रो हि भास्करः ॥ १४ ॥
शीतलः सर्वलोकानामान्तरशान्तिकारकः
क्षमा पृथ्वीसमा यस्य, गांभीर्यं सागरोपमम् ॥ १५ ॥
धैर्यं मेरुसमं यस्य, गंगावन्निर्मलं मनः
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ १६ ॥
कार्यो धर्ममयो यस्य, वचश्च विश्वपावकम्
मनआत्मनिसंलग्नमात्मालीनः प्रभौसदा ॥ १७ ॥
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, त्यागिने धर्मरागिणे
नमः श्रीविश्वपूज्याय, विश्वकल्याणकारिणे ॥ १८ ॥
भावमेयस्वरूपाय विश्वोपग्रहकारिणे
नमः श्रीदेवचन्द्राय सिद्धांतपारगामिने ॥ १९ ॥
सर्वगच्छेषू माध्यस्थ्यं, यस्य सत्यं प्रतिष्ठितम्
तस्मै श्रीदेवचन्द्राय, पूर्णप्रीत्या नमोनमः ॥ २० ॥
स्वपरगच्छमाध्यस्थ्य, यस्य ज्ञानेन शोभते
सर्व गच्छसम ! श्रीमद् ! देवचन्द्र नमोऽस्तुते ॥२१॥
तपागच्छीय साधुभिः सार्धं मैत्री प्रर्वतकः
आदर्शो देवचन्द्रोऽभूत् सर्वसाधुशिरोमणिः ॥ २२ ॥
देवचंदकृत ग्रन्थान्, स्तुवेऽहं भक्तिभावतः
अमृतसागरा यत्र, विद्यन्ते सुखकारकाः ॥ २३ ॥
गुणानुरागयोगेन, देवचन्द्रमहामुनेः
स्तुतिःकृता तपागच्छे, बुद्धिसागरसूरिणा ॥ २४ ॥
गुणीनां गुणरागेण, व्यक्ताभवन्ति सद्गुणाः
दोषा स्त्याज्या गुणाःग्राह्या भाषते बुद्धिसागरः ॥२५॥

आचार्य श्री बुद्धिसागरजी सूरिश्वरजी.

૧૧ કવિવર સમયસુન્દર.

(લેખકઃ રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ.)

જૈન સાધુઓ ભારતની એક ધાર્મિક સંસ્થા છે અને પોતાના આચાર-નિયમ પ્રમાણે ભિક્ષુ-પરિવ્રાજક છે. એક વર્ષમાં એકી સાથે ચાતુર્માસ એક સ્થળે ગાળવું તેમને અપરિહાર્ય છે; જ્યારે બાકીના આઠ માસમાં એક ગામથી બીજા ગામ અપ્રતિહત વિહાર કરી દરેક સ્થલે ઉપદેશ આપતા રહી વિહાર કર્યે જાય છે. લગભગ પચીસસો વર્ષ પહેલાં થયેલા ધર્મ સંસ્થાપક શ્રી મહાવીરના અનુયાયી જૈન શ્રમણોની સંસ્કૃતિ સમયધર્મ પ્રમાણે અનેક ઉદય અને અસ્તના હિંડોલે હીંચીને હજુ સુધી પણ અખંડપણે ચાલી આવી છે. તે શ્રમણ-પંથે સ્થાપેલા દયા ધર્મની અસરથી ભારતમા હિંસક યજ્ઞયાગ બંધ પડયા એટલું જ નહિ પણ જાતિભેદના જુલમને ઘણા સૈકાઓ સુધી વિશેષ અવકાશ મળ્યો નહિ. વિશેષમા કાવ્ય, નાટક, કથા-ભાષા વગેરે સાહિત્ય પ્રદેશમા પણ તે શ્રમણોએ દરેક શતકમાં-દરેક યુગમા અન્ય પંથોની સાથે સાથે પ્રબળ ફાળો આપ્યો છે, અને એ સત્યની પ્રતીતિ તેના સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે અતિ સ્પષ્ટ રીતે અને જરૂર થશે.

સંસારની ઉપાધિઓના બંધનથી મુક્ત એવા નિર્બંધ પંખીઓ પેઠે વિચરતા માત્ર ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવા નિર્માએલા સાધુઓના સૂર વિશ્વબંધુ-ભાવનાં, પ્રભુભક્તિના, અને નીતિના ઉપદેશના ગીતો ગાવામા જ નીકળી શકે. પોતપોતાના જમાનાની ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવી, પોતાના સમયના જૂદા જૂદા આદર્શોને અને નોખા નોખા વહેતા લાગણી-પ્રવાહોને એકત્ર કરી પયગમ્બરી વાણીમાં તેનું ઉદ્બોધન કરવું એ કવિઓનું કર્તવ્ય છે. સામાન્ય લોકોના દિલમાં જે સુન્દર ભાવો જાગે-પણ જે સમજવાની કે સમજાવવાની તેમનામાં તાકાત નથી-તેમને ભાષા આપવી, તેમને અમર વાણીમાં વ્યક્ત કરવા એ કવિઓનું કાર્ય છે. નિર્બંધ પંખીઓમા કોકિલા જેવું ભ્રમણશાલી પંખી ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. આવા કવિપરભૃતો જૈન સાધુઓએ પ્રાન્ત પ્રાન્ત અને દેશેદેશ વિહાર કરી પોતાના કાવ્યનો ટહુકો લોકોને સંભળાવ્યો છે, આ પૈકી એક કવિપરભૃતનો પરિચય કરાવવાની આ નિબંધની ઉમેદ છે.

તેમનું નામ કવિવર સમયસુન્દર. તેમનો કાળ વિક્રમનો સત્તરમો શતાબ્દિ છે. તેમને સંવત્ ૧૬૪૯ મા વાચનાચાર્ય-ઉપાધ્યાય પદ લાહોરમા મળ્યું હતું. એમનો પ્રથમનો ગ્રંથ 'ભાવશતક' સં૦ ૧૬૪૧,માં રચેલો મળી આવે છે, તેથી તે વખતે તેમની ઉમર ૨૧ વર્ષની ગણીએ તો તેમનો જન્મ સં૦ ૧૬૨૦ માં મૂકી શકાય કે જે વખતે તેમના દીક્ષાગુરુ સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયના દીક્ષાગુરુ જિનચંદ્રસૂરિને સૂરિપદ (૧૭ વર્ષની વયે, સંવત્ ૧૬૧૨ મા,) મળ્યાને આઠ વર્ષ થઇ ગયાં હતાં. તેમનો છેલ્લો ગ્રંથ સં૦ ૧૬૯૭ લગભગનો મળી આવે છે તેથી તેઓ સં૦ ૧૬૨૦ થી ૧૭૦૦ સુધી-૮૦ વર્ષ જેટલું જીવન ગાળી શકયા હતા એ પ્રાયઃ નિશ્ચિત થાય છે.

વિ. ૬ ૧૯.

તત્કાલીન સ્થિતિ.

ખરતર ગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે લાંબા વખતથી સ્પર્ધા અને વિખવાદ ચાલ્યા આવતા. એ વિખવાદ સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમાં વધી પડયો હતો. શ્વેતામ્બરો અને દિગંબરો વચ્ચેનો વિરોધ તો બહુ જૂનો હતો પણ સં. ૧૧૭૬ માં સિદ્ધરાજના દરબારમાં વાદિદેવ નામના શ્વેતામ્બર સૂરિએ કુમુદચંદ્ર નામના દિગમ્બરાચાર્યને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી દિગમ્બરોને ગૂજરાતના રાજ્યની હદપાર કરાવ્યા-તે પછી એ બંનેનાં કાર્ય કરવાનાં ક્ષેત્રો બહુધા જૂદાં પડી ગયાં હતાં ને તેથી એમના વચ્ચેનો વિરોધ પણ મોળો પડી ગયો હતો. પણ બીજી બાજુએ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકમાંથી જુદા પડી લુંકામત અને બીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઇ પડયો હતો. શ્વેતામ્બર મતના ખરતર અને તપગચ્છ વચ્ચેની મતામતી પણ પ્રબળ થઇ પડી હતી અને તેમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયજી નામના તપગચ્છીય વિદ્વાન્-પણ-ઉગ્રસ્વભાવી સાધુએ કુમતિકંદકુદ્દાલ (યાને પ્રવચન પરીક્ષા). નામનો ગ્રંથ બનાવી તપગચ્છ સિવાયના અન્ય સર્વ ગચ્છ અને મત સામે અનેક આક્ષેપો મૂકયા. આથી તે સર્વ મતો ખળભળી ઉઠયા; અને તેનું જો સમાધાન ન થાય તો આખા જૈનસમાજમાં દાવાનળ અગ્નિ પ્રકટે. આ વખતે જોખમદાર આચાર્યોથી વચ્ચે પડયા વગર રહી શકાય નહિ, તેથી તપગચ્છાચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરિએ ઉપરોક્ત ગ્રંથ પાણીમાં બોળાવી દીધો અને તેને અપ્રમાણ ઠેરવ્યો. તેમણે જાહેરનામું કાઢી 'સાત બોલ' ની આજ્ઞા કાઢી એક બીજા મતવાળાને વાદ-વિવાદની અથડામણ કરતા અટકાવ્યા, પણ આટલાથી વિરોધ જોઇએ તેવો ન શમ્યો તેથી વિજયદાનસૂરિ પછી આચાર્ય હીરવિજયસૂરિએ ઉક્ત 'સાત બોલ' એ નામની બાર આજ્ઞાઓ જાહેર કરી હતી. (સં૦ ૧૬૪૬.) આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાન્તિ આવી, અને ખરતર ગચ્છના અને તપગચ્છના આચાર્યો એક બીજાની નિન્દામાં ન ઉતરતાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ અન્ય સમાજમાં અને રાજદ્વારમાં પાડવા માટે પ્રયત્નશીલ થયા.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈનો માટે ઘણો પ્રતાપી હતો. તે સદીમાં મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં (સં૦ ૧૬૧૨ થી સં૦ ૧૭૧૪) એ ત્રણ શહેનશાહોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં રાજ્યસત્તા જમાવી રાખી લોકોમાં આબાદી અને શાન્તિની સ્થિરતા કરી. અકબરે સં૦ ૧૬૨૪ માં ચિતોડ, ૧૬૨૫ માં રણથંભોર અને કલંજરના કિલ્લા જીતી લીધા અને સં૦ ૧૬૨૯ માં અમદાવાદમાં પોતાનો વાવટો ફરકાવ્યો. પછી વડોદરા, ચાંપાનેર, સુરત એ સ્થળો મિર્ઝાઓએ કબજે કરેલો મુલક તેઓને હાંકી મેલી, પોતાના રાજ્ય તળે મૂકી અકબર આગ્રે આવ્યો. ત્યારપછીના ત્રણ વર્ષમાં બિહાર અને બંગાલા હાથ કર્યાં. સામાન્યે સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રસરી. આ સૈકામાં શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને સ્વભાષા-લોકભાષામાં સાહિત્ય વિશેષ વિશેષ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. તપગચ્છીય પ્રભાવક મહાપુરુષ હીરવિજયસૂરિએ તથા તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શાન્તિચંદ્ર આદિએ; ખરતર ગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિએ; અને નાગપુર તપગચ્છીય પદ્મસુંદર ઉપાધ્યાયે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી તેની તેના પ્રત્યે સદ્ભાવના ખેંચી અનેક જૈન તીર્થ સંબંધી ફરમાનો, જીવ-વધ-બંધની આજ્ઞાઓ અને પુસ્તકો, ઇનામ વગેરેનાં પ્રમાણો પ્રાપ્ત કર્યાં. જહાંગીરે તપગચ્છી વિજયસેનસૂરિ અને ખરતરગચ્છી

જિનસિંહસૂરિને મોટાં ધાર્મિક બિરૂદો આપ્યાં, અને શાહાજહાંએ પણ સહાનુભૂતિ દાખવી. આ સામાન્ય રીતે શાંતિની શતવર્ષીમાં અન્ય ધર્મોમાં પણ ઘણી જાગૃતિ આવી અને સાહિત્યવૃદ્ધિ થઇ.

સં૦ ૧૬૦૦ મા તળ અમદાવાદમાં જન્મનાર દાદુજીએ ત્યાગી ફકીર બની જયપુર માંના રાજ્યમાં ઘણો જીવન-કાળ કાઢી ૧૬૪૨ માં અકબર સાથે ધર્માલાપ કર્યો. વેદાન્ત જ્ઞાન સામાન્ય મનુષ્યોને ગળે ઉતારવા સરલ રીતિથી લોક-ગમ્ય ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો: મુખ્ય વાત એ હતી કે.

આપા મટે, હરિ ભજૈ, તન મન તજૈ વિકાર,
નિર્વૈરી સબ જીવસો, દાદુ યહુ મત સાર.

એક પરમેશ્વર જગતનો સાર છે. તે પરબ્રહ્મ ઇષ્ટદેવ તે 'રામ' છે. તેની ઉપાસનાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતના સુખો તેની પાસે નિઃસાર છે. તે પરમ આનંદમય સુખ પ્રાપ્ત કરવા દાદુ દયાલે બીજાં સાધન માર્ગોમાં જણાતા બાહ્ય આડંબરી પ્રપંચ (જેવા કે રામાનુજ, વલ્લભાદિ સગુણ પૂજાઓમાં), કોરી બંદગી આદિને તુચ્છ બનાવ્યાં. સર્વ સાથે દ્વેષ તજી હળી મળી રહેવું અને સર્વ જીવપર દયા દષ્ટિ રાખવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે એવાં સાધનો તેણે બતાવ્યાં કે ભિન્ન મતવાળા હિન્દુ મુસલમાન આદિ અવિરોધે આચરી શકે. તે સં૦ ૧૬૬૦ માં નારાયણ ગામમાં (નારાણે) સ્વર્ગસ્થ થયા. તેના શિષ્ય સુન્દરદાસે (જન્મ સં૦ ૧૬૫૩, દાદુજી પાસે દીક્ષા સં૦ ૧૬૫૯, મરણ ૧૭૪૬) વેદાન્ત જ્ઞાનને સુમધુર સરલ અને ઉચ્ચ હિન્દી કાવ્યમાં વિવિધ પ્રકારતી રચના કરી. તેમણે અદ્વૈત બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરવાથી અને તેઓ અતિ કુશલ વિદ્વાન્ હોવાથી તેમને દાદુપંથીઓ 'બીજા શંકરાચાર્ય' કહે છે. ૧

ગોસ્વામી તુલસીદાસઃ—(જન્મ સં૦ ૧૬૦૦; મરણ સં૦ ૧૬૮૦) આ હિન્દી સાહિત્યના અપ્રતિમ મહાકવિ છે. તેમણે રામાયણ રચી તે એટલી બધી આજસુધી પ્રસિદ્ધ છે કે, તેનું વાચન દરેક હિન્દી કુટુમ્બમાં થાય છે. તેમજ તેમણે અનેક હિન્દી કાવ્યો રચ્યાં છે. તે અકબરના પ્રસિદ્ધ કવિ ગંગના તથા અન્ય હિન્દી પ્રસિદ્ધ કવિ વિહારી તથા કેશવદાસના સમકાલીન છે.

મહારાષ્ટ્રમાં અઢાર પર્વના મહાભારતને મરાઠીમાં પહેલવહેલાં અવતારનાર કવિ વિષ્ણુદાસ, અને મુક્તેશ્વર (જન્મ ૧૬૫૬, સ્વર્ગ૦ ૧૭૦૬) તેમજ પ્રસિદ્ધ સંતકવિઓ એક-

૧ રાઘવીય ભક્તમાલમાં જણાવ્યું છે કે 'શંકરાચાર્ય દૂસરો, દાદુ કે સુંદર ભયો.' આ સુન્દરદાસજીએ સં૦ ૧૬૬૩-૧૬૮૨ કાશીમાં રહી વિદ્યા લઇ લોકને આપી. પછી બહુ પર્યટન કર્યું. ગુજરાતમાં પણ તે ઘણો કાળ રહ્યા હતા અને ગુજરાતી ભાષા પોતે શીખી લીધી હતી. તેના અપ્રસિદ્ધ 'દશોં દિશાકે સવૈયે' માં ગુજરાત સંબંધી લખ્યું છે કેઃ—

'આભડછોત અતીત સૌં કીજિયે, બિલાઇ રૂ કૂકર ચાટત હાંડી'

આ પરથી જણાય છે કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની અસરથી ગુજરાતમાં આભડછેટ પર લોકોનું ઘણું ધ્યાન રહેતું હશે.

નાથ (જન્મ સં૦ ૧૬૦૫,-સ્વ૦ ૧૬૫૬); તુકારામ (જન્મ સં૦ ૧૬૩૪ યા ૧૬૬૪-સ્વ૦ ૧૭૦૮), સમર્થ રામદાસ (જન્મ સં૦ ૧૬૬૫ સ્વ૦ ૧૭૩૮) આદિ થયા છે.

ગૂર્જર ભાષાના આ યુગ માટે એમ કહેવામા આવે છે કે 'જે ભાષાના પ્રથમ યુગમાં-સાહિત્યના પ્રભાતમા-નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિના પ્રભાતિયા ગાજી રહ્યા હતાં તેના મધ્ય યુગમા-સોળમા અને સત્તરમા શતકમા-કવિતાના સ્વર્ગીય ગાનનો ધ્વનિ છેક મન્દ પડી ગયો'-આ વાત સત્ય નથી; જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ આ યુગમાં વધુ સંખ્યામાં મળી નથી આવ્યા તેથી તેવી વાત મૂકવામા આવે તે સ્વાભાવિક છે, પણ મને ખાત્રી છે કે આ ઉન્નતિના અને જાગ્રતિના યુગમા અનેક જૈનેતર ગૂર્જર કવિઓ થયા હોવા જોઇએ; અને તે શોધખોળ કરતા સાપડી શકશે. જ્યારે મધ્ય યુગમા જૈન કવિઓ માટે તો નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ છે કે તેમણે સાહિત્યની ધારા અખંડ નિરાવરણ અને નિર્મલ રાખી, તેનામા ઓજસ્વાળું પયઃ સિંચી તેને બલવતી, વેગવતી અને ઉજ્વલ બનાવી હતી.

આ સત્તરમા શતકમા જેમ અંગ્રેજીમા, રાણી એલિઝાબેથનો સમય (સં૦ ૧૬૧૫-૧૬૬૦) ઉક્ત ભાષા માટે એક મહાન્ ઉન્નતિનો છે, તેવો જ અકબરનો રાજત્વકાલ (સં૦ ૧૬૧૩-૧૬૬૨) સર્વ દેશી ભાષાઓ માટે વૃદ્ધિ અને ગૌરવનો યુગ થયો છે. બંને દેશોમાં આ સમૃદ્ધિશાલી સમયમાં અતિશય સંતોષજનક ઉન્નતિ થઇ છે અને સારા સારા કવિ અને લેખક પાકયા છે. ઉર્દૂ ભાષાની સ્થાપના-પ્રતિષ્ઠા મુખ્યપણે આ સમયમાં થઇ. હિંદી ભાષાના સમયવીર-મુખ્ય નાયક ગોસ્વામી તુલસીદાસ આ યુગમાં થયા કે જેમનો કવિતાકાલ (સં૦ ૧૬૩૧-સં૦ ૧૬૮૦) છે. તે મહાનુભાવ-મહાત્માએ રામાયણ આદિ રચી હિન્દીપર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેવો કોઇએ કર્યો નથી; કવિપ્રિયા અને રસિકપ્રિયાના કર્તા હિન્દી કવિ કેશવદાસ (કવિતાકાલ સં૦ ૧૬૪૮-૧૬૬૮) એક પ્રતિષ્ઠિત નામી કવિ થયા; આ ઉપરાત અકબરના દરબારમાના ગંગકવિ, બીરબલ ('બ્રહ્મ' ઉપનામથી) આદિ, તેમજ સેનાપતિ, દાદુ દયાલ, સુન્દરદાસ, બનારસીદાસ પ્રભૃતિ કવિઓ ઉદ્ભવ્યા. આ બૃહત્કાલમાં આની પહેલા સૂરદાસ આદિએ વ્રજભાષાદ્વારા કૃષ્ણ કવિતાપર અધિક ધ્યાન આપ્યું હતું, જ્યારે તુલસીદાસના કાલથી રામભક્તિની ધારા વહી અને પછી રામભક્તોએ કૃષ્ણની પેઠે રામનું પણ શૃંગારપૂર્ણ વર્ણન કર્યું. (આની અસર જૈન સાહિત્યમા નેમિનાથ-રાજુલ અને સ્થુલિભદ્ર ને કોશ્યાના પ્રસગો લઇ શૃંગારપર મર્યાદીત સ્વરૂપે ઉતરી વૈરાગ્ય પરિણામપર લાવવા જૈન કવિઓ પ્રેરાયા હોય એવું સંભવે છે) મહારાષ્ટ્રમાં મહાભારત મરાઠીમા અવગત થયું અને તત્ત્વજ્ઞાનમય અભંગો-દાસબોધ જેવા તાત્વિક ઉપદેશો ભાષામાં ઉતરવા લાગ્યા. આવા પ્રતાપી-ઉત્સાહભર્યાં શતકમા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગાનનો ધ્વનિ મદ પડે એ માનવાને આંચકો આવે.

મધ્યયુગ ભાષા

ગૂર્જર પ્રાચીન સાહિત્યના ત્રણ યુગ નામે અપભ્રંશ યા પ્રાચીન ગુજરાતી યુગ, મધ્યકાલીન યુગ અને અર્વાચીન યુગ એમ પાડીએ, તો અપભ્રંશ યુગમાં 'અપભ્રંશ' કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની'-હેમાચાર્ય

(વિ૦ સં૦ ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા મેરુતુંગ (વિ૦ સં૦ ૧૩૬૧); કવિ ધનપાલ (ભવિષ્યદત્ત કથાના કર્તા) આદિ અનેક જૈન ગ્રંથકારોએ પ્રબલ સાહિત્ય-સેવા કરી છે. જૈન ભંડારોમાં અપભ્રંશના અનેક પુસ્તકો મળી શકે તેમ છે. એ સિદ્ધ વાત છે કે સંવત પંદરમા સૈકા સુધી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાન એ સર્વ પ્રદેશોમાં અપભ્રંશ ભાષા જ વ્યાપક ભાષા તરીકે પ્રવર્તતી હતી. સંવત્ ૧૩ મા સૈકાથી સં૦ ૧૫૫૦ સુધીની ભાષાને અન્તિમ અપભ્રંશ ભાષા ગણી શકીએ. આને ડા૦ ટેસીટરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહે છે.

મધ્યકાલીન યુગ વિક્રમ પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતકનો ગણીએ તો તેમાં પંદરમા શતકમાં થોડા, પણ સોળમા શતકમા ઘણા વધુ, અને સત્તરમામા તો અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં જૈનકવિઓ અને ગ્રંથકારો મળી આવે તેમ છે. મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગમાં એક પણ શતક જૈનોની ગૂર્જર સાહિત્યસેવા વગરનું રહ્યું નથી. જૈન સાધુઓએ ભંડારોદ્વારા આ સર્વ સાચવી રાખ્યું છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે, અને તેથી તે સર્વ સાહિત્યનો ઇતિહાસ અખંડ લખી શકાશે. તેમ થયે વિશેષ પ્રભાના દર્શન થશે.

રા. નરસિંહરાવે આક્રેન ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમયરેખામાં સં૦ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની ભાષાને 'મધ્ય ગૂજરાતી' કહી છે. આ મધ્ય ગુજરાતી કે ઉપર નિર્દેશેલ મધ્યકાલીન યુગમાં પ્રસ્તુત કવિ (વિક્રમ સત્તરમો સૈકો) થયેલ છે. તે સૈકામાં અનેક સુંદર કૃતિઓ રચી પોતાને સિદ્ધહસ્ત આખ્યાન-કથા કવિ તરીકે સિદ્ધ કરનાર જૈન-કવિઓ નામે કુશલલાભ (કૃતિઓ સં૦ ૧૬૧૭ થી ૧૬૨૪), સોમવિમલસૂરિ (કૃતિ સં૦ ૧૬૧૫ થી ૧૬૩૩), નયસુંદર (કવિતાકાલ સં૦ ૧૬૩૨ થી ૧૬૬૯), પ્રસ્તુત કવિ સમયસુંદર (સં૦ ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૦), અને શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ (કવિતાકાલ સં૦ ૧૬૬૨ થી ૧૬૮૭) એ પાચ અગ્રભાગ લે છે. આ પૈકી ઋષભદાસ સંબંધી લેખ પાંચમી ગૂર્જર સાહિત્ય પરિષદમાં મેં જરા વિસ્તારથી લખી મોકલ્યો હતો તે તેના રીપોર્ટમાં તેમજ અન્યત્ર છપાઇ ગયો છે, અને નયસુન્દર સંબંધી મારો નિબંધ આનંદ કાવ્ય મહોદધિના છઠ્ઠા મૌક્તિકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રકટ થયો છે. આ લેખદ્વારા કવિવર સમયસુન્દર સંબંધી કંઇક હકીકત જણાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

મધ્યયુગનું કથાસાહિત્ય

સં૦ સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભથી લોકકથાઓને કાવ્યમાં મુકવાના સુંદર પ્રયાસો જૈન સાધુઓના હાથથી થઇ રહ્યા હતાં. માત્ર પોતાના ધાર્મિક કથા સાહિત્યમાથી જ વસ્તુ લઇ જૈન સાધુઓએ પોતાનું-જૈન કાવ્ય સાહિત્ય અખંડપણે ઉત્પન્ન કર્યું છે (જેમ પ્રેમાનંદાદિએ કર્યું છે તેમ), એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત લોકકથાઓને પણ કાવ્યમાં (શામળદાસાદિની માફક) ઉતારી છે; વિશેષમાં તેઓએ, એ બંને કવિઓ-પ્રેમાનંદ અને શામળભટ્ટ-ની અગાઉના સૈકામાં એટલે સવંત સત્તરમા સૈકામાં-તેના પ્રારંભથી ભાષામા અવતાર્યું છે.

* આના સમર્થનમાં કહીશું કે સં૦ ૧૫૬૦ માં સિંહકુશલે નંદબત્રીશી રચી, ઉદયભાનુએ વિ૦ સં૦ ૧૫૬૫ મા વિક્રમસેન ચોપાઇ રચી કે જેના માટે રા. મણિભાઇ બકોરભાઇએ

નોંધ કરી છે કે 'પાંચસે' છાસઠ ટુંકનો આ પ્રબંધ છે. દરેક રીતે તે શામળભટની વાતો સાથે હરીફાઇ કરે તેવો છે. આ પ્રબંધની રચના કોઇ પણ રીતે શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી'; ત્યારપછી[2] કુશલલાભે સં० ૧૬૧૬માં માધવ-કામકુંડલા પર રાસ, અને સં० ૧૬૧૭ માં મારુઢોલા પર ચોપાઇ; [3]દેવશીલે સં० ૧૬૧૯ માં વેતાલ પચવીશી અને હેમાનદે તે જ નામનો ગ્રંથ સં० ૧૬૪૬ માં; ગુણમેરુસૂરિ શિષ્ય રત્નસુંદર ઉપાધ્યાયે પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચતુષ્પદી સં० ૧૬૨૨ માં સાણંદમાં અને શુકબહોતરી ઉર્ફે રસમંજરી સં० ૧૬૩૮ માં ખંભાતમાં, [4]વચ્છરાજે નીતિશાસ્ત્ર પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપઇ સં० ૧૬૪૮ માં; [5]હીરકલશે સિંહાસનબત્રીશી સં० ૧૬૩૬ મા; [6]મંગલમાણેકે વિક્રમાદિત્ય અને ખાપરા ચોરનો રાસ સં० ૧૬૩૮ માં; નરપતિ કવિએ વિક્રમાદિત્ય ચોપઇ સં० ૧૬૪૫ માં અને નંદબત્રીશી; [7]હેમરત્ને ગોરાવાદલ પદમિણી કથા ચોપાઇ સં० ૧૬૬૦ માં; સારંગે ભોજપ્રબંધ ચોપાઇ સં० ૧૬૫૧ માં; અને બિલ્હિણ પંચાશિકા; અને કનકસુંદરે સં० ૧૬૬૭ મા સગાલશા રાસ; એમ અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી છે. જૈનેતરમાં માત્ર એકાદ જેમકે સં० ૧૫૭૪ માં આમ્રપદ્ર (આમોદ)ના કાયસ્થ કવિ નરસાસુત ગણપતિએ માધવાનળની કથા ગૂજરાતીમાં બનાવેલી લોકકથા મળી આવી છે અને શોધ કરતાં બીજી પણ થોડી ઘણી મળી આવે. જો કે સત્તરમા શતકના ઘણાખરા મળેલા ગ્રંથો ધાર્મિક છે, પણ તેમાં આ લોકકથાના ગ્રંથ મળવાથી તેમાંથી લૌકિક બાબતો ઘણી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

---

૨ કુશલલાભ-ખરતર ગચ્છના અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. તેમણે ઉક્ત બે કથાઓ ઉપરાંત તેજસાર રાસ, વીરમગામમાં સં० ૧૬૨૪ માં અગડદત્તરાસ, નવકાર છંદ, ગોડી પાર્શ્વનાથ છંદાદિ રચેલ છે.

૩ દેવશીલ-તપાગચ્છના સૌભાગ્યસૂરિ શિ० સોમવિમલસૂરિ શિ० લક્ષ્મીભદ્ર શિ० ઉદયશીલ શિ० ચારિત્રશીલ શિ० પ્રમોદશીલના શિષ્ય. તેની આ કૃતિ રા. જગજીવનદાસ દયાલજી મોદીએ વડોદરામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે

૪ વચ્છરાજ-પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ-સમરચંદ્રસૂરિ-રત્નચારિત્ર શિ० તેની અન્ય કૃતિઓ સં० ૧૬૪૨ માં ખંભાતમાં શાંતિનાથ ચરિત્ર.

૫ હીરકલશ-ખરતર દેવતિલક શિ० હર્ષપ્રભ શિ० અન્યકૃતિઓ સમ્યકત્વ કૌમુદી સં० ૧૬૨૪, કુમતિ વિધ્વંસ ચોપાઇ સં० ૧૬૦૭.

૬ મંગલમાણેક-આંચલિક ગચ્છના બિડાલંબ ગચ્છ, મુનિરત્નસૂરિ આનંદરત્નસૂરિ જ્ઞાનરત્ન ઉદયસાગર-ભાનુભટ્ટ શિ० તેણે વિશેષમાં અબંડ કથાનક ચોપાઇ સં. ૧૬૩૮ જેઠ શુદ ૧૫ ગુરુએ શરૂ કરી સં. ૧૬૩૯ માં કાર્તિક શુદ ૧૩ ઉજ્જેણીમાં નિઝામનાં રાજ્યમાં પૂરી કરી છે.

૭ હેમરત્ન-પૌર્ણમિક ગચ્છ દેવતિક સૂરિ-જ્ઞાનતિલકસૂરિ-પદ્મરાજ ગણિ શિષ્ય. અન્યકૃતિ લીલવતી કથા સં० ૧૬૭૩ પાલીમાં બનાવી.

આ બધા જૈન શ્વેતામ્બર સાધુઓ છે. ગૂજરાતનાં શ્વેતામ્બર સાધુઓએ કથાસાહિત્ય માટે કેવી સેવા બજાવી છે તે માટે જર્મન ડૉક્ટર હર્ટલકૃત "ઑન ધી લિટરેચર ઑફ ધી શ્વેતાંબરાસ્ ઑફ ગુજરાત." એ નામનું ચોપાનીયું અવલોકવું.

કેટલાકો એમ માનતા હતા અને માને છે કે ગૂજરાતીમાં વાર્તાઓ લખનાર મૂળ કવિ શામળભટ્ટ આદિ છે; પરંતુ તેમની પહેલાંના જૈન રાસાઓમાંથી અનેક રાસાઓ વાર્તાઓ રૂપે બનાવેલા મળી આવે છેઃ ઉપર એ વાત કર્ત્તાઓ અને તેમની કૃતિઓનો નામ નિર્દેશ કરી જણાવી છે; તે પરથી શામળભટ્ટને વાર્તાઓના આદિરચયિતા નહિ કહી શકાય. વિશેષમાં એ પણ સંભવ છે કે ૧૮ મા શતકમાં થયેલા શામળભટ્ટે પોતાની વાર્તાઓનાં મૂળ-વસ્તુ પણ પ્રાચીન જૈન કવિઓના વાર્તારૂપે લખાયેલ રાસાઓ પરથી પ્રાયઃ લીધેલાં હોય. સં૦ ૧૫૭૨ માં સિંહકુશલે નંદબત્રીશી રચી છે કે જે ટુંકી છે, તેની સાથે સરખાવો શામળભટ્ટની નંદબત્રીશી કે જે વિસ્તારવાળી થયેલી છે. ઉપરોક્ત કુશલલાભની માધવાનળ અને કામકુંડલાની કથા સાથે સરખાવો શામળભટ્ટે રચેલી બત્રીશ પુતળીની વાર્તામાંની ૨૬ મી માધવાનળની વાર્તા, કે જે કેટલીક થોડી બાબતમાં જૂદી પડે છે; પણ તે શામળભટ્ટની કથા બહુ સંક્ષેપમાં છે અને ઝાઝા માલ વગરની છે.[૮] તેમ વૈતાળ પચીસી, સિંહાસન બત્રીશી, સુડાબહોતેરી વગેરે જેવી કૃતિઓ સાથે શામળભટ્ટની તે નામની કૃતિઓ સરખાવી શકાય. વખતે જૈન કવિઓએ જેમ લોકમાં પ્રચલિત કથાઓને એકત્રિત આકારમાં ગોઠવી સંગ્રહ કરી યા કોઇ અન્ય ભાષાના ગ્રંથોમાંથી સ્વ ભાષામાં ઉતારી હોય, તેવી રીતે શામળભટ્ટે પણ કર્યું હોય. લોકકથાના સાગર રૂપ કથાસરિત્સાગર, ક્ષેમંકર કૃત સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા અને સંસ્કૃત વેતાલ પંચવિંશતિ જૂની-પ્રાચીન કૃતિઓ છે.

કેટલાક એમ કહેતા હોય કે જૈન સાધુઓ શૃંગારરસથી યુક્ત કાવ્યને તે રચે યા રચવાનો દાવો કરે તો તે જૈન ધર્મનો દીક્ષિત યતિ જ ન કહેવાય[૯] તો આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ઉપરોક્ત કુશલલાભની માધુવાનળની કથા શૃંગારરસથી ભરેલી ઉત્તમપ્રતિની વાર્તા છે, એ રા. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાએ સ્વીકાર્યું છે. જૈન કવિઓ અલબત ઉઘાડો અમર્યાદિત શૃંગાર નહિ મૂકે, કે જેથી જેમ. શામળભટ્ટને માટે નર્મદ કવિને કહેવું પડયું કેઃ 'શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સારૂં' તેમ જૈન કવિઓ માટે કહેવું નહિ જ પડે. "વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્‌ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (માધવાનળની કથાના) ગ્રંથમાં શીળનો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમાં તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતાં ચઢે છે......આ કૃતિ શામળભટ્ટની પૂર્વેનાં શતકમાં રચાઇ હતી." (રા. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા)

આ કથા તેમ જ મારૂ ઢોલાની બંને જેસલમેરમાં ત્યાંના મહારાજા રાવળ માલદેવજીના પાટવી કુમાર શ્રી હરરાજજી (કે જેમણે વિ૦ સં૦ ૧૬૧૮ થી ૧૬૩૪ સુધી જેસલમેરનું રાજ્ય કર્યું) ના કુતૂહલ અને વિનોદ અર્થે બનાવેલ છે. મારૂઢોલાની ચોપાઇ સંબંધી એવી વાત છે કે હરરાજજીએ સં૦ ૧૬૧૭ માં અકબરનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી

૮ સ્વ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો માધવાનળ કામકુંડલાની લોકકથાપર 'સાહિત્ય' માં આવેલ લેખ.

૯ લખપતિ શૃંગાર એ મથાળાનો લેખ. સ્વ. કવિ જીવરામ અજરામર ગોર. ગુજરાતી દીવાળી અંક સં૦ ૧૯૬૭.

દિલ્હી દરબારમાં જવા આવવા માંડ્યું હતું. એમણે પૃથ્વીરાજની કરેલ 'વેલિ' (કૃષ્ણ રૂક્મિણીની વેલી) ૧૦નાં વખાણ સાંભળી પોતે યુવરાજ હતા ત્યારે અને પટ્ટાભિષેક થયા પછી જેસલમેરના સર્વ કવિ અને વિદ્વાનોને એકઠા કરી 'મારૂઢોલાની વાર્તાના પ્રાચીન દોહા એકઠા કરી તેને વાર્તાના આકારમાં યથાક્રમે ગોઠવી જે ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવશે તેને હું ઇનામ આપીશ' એમ કહી કેટલાક ગ્રંથો રચાવેલા. પોતા પાસે તૈયાર હતા તેમાંથી સર્વોત્તમ જે ગ્રંથ બન્યો હતો તે બાદશાહને ભેટ કર્યો. આ વાતને મારૂઢોલાની વાર્તા પર જેટલા ગ્રંથો બન્યા છે તે હરરાજજીની આજ્ઞાથી બન્યા છે એવું છ સાત ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ પરથી જણાતાં ટેકો મળે છે. (વાક્સૌંદર્ય સં૦ ૧૯૭૩ માર્ગશીર્ષનો અંક).

આ રીતે આપણે આ મધ્યયુગના-સત્તરમા સૈકાના ખાસ વિશિષ્ટ ગુણો જોયા. જૈન કૃતિઓ અપ્રકટ હોવાના કારણે યા તે પર અલક્ષ હોવાના કારણે માત્ર જૈનેતર કૃતિઓ લઈ યુગોનાં લક્ષણો જૈનેતરો બાંધે અને તે માટે તેમજ અમુકના અમુક જૈનેતર ઉત્પાદક એમ સિદ્ધાન્તો (theories) ઘડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જે અત્ર ભારપૂર્વક નમ્ર વક્તવ્ય છે તે એ છે કે જૈન કૃતિઓ પર લક્ષ રાખવાથી તે સિદ્ધાંતો ખંડિત બની ચૈતન્યશૂન્ય થાય તેમ છે. ગૂર્જર વાગ્દેવીનાં બંને સંતાનો-જૈનેતર તેમજ જૈન-સમાન-દૃષ્ટિએ નિરખાવાં ઘટે. બંનેનો ફાળો સંયુક્ત અવિભક્ત પુંજી છે. કોઈ ઓછો, કોઇ વધુ ફાળો આપે, પણ એકેયનો અનાદર ન ઘટે. જૈનેતરોમાં સંસ્કૃત ભાષાપ્રત્યેના મોહને લીધે, યા મુસલમાનોના આક્રમણથી થયેલી હિન્દુ રાજ્યની પાયમાલીને કારણે ભાષાસાહિત્ય મુખ્યપણે ન ખીલ્યું હોય તો તે સંભવિત છે, તેમજ જૈનોમાં મુખ્યપણે ત્યાગી અને પરિભ્રમણશીલ સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય સેવી વિદ્યાવ્યાસંગી રહી ભાષાસાહિત્યપ્રત્યેના મોહને લીધે તે વિશેષ ખીલવી શક્યા હોય તે તદ્દન સંભવિત છે: સ્વ૦ રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતાએ સત્ય રીતે અને આગળ વધીને જણાવ્યું છે કે:—।

"અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોએ ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યને પાયમાલ કીધું ત્યાર પછી ચાલેલી અંધાધૂધીમાં નાસભાગ કરતા બ્રાહ્મણોએ શારદાસેવન ત્યજી દીધું, પણ મંદિરો-પ્રતિમા આદિની આશાતના થવા છતાં જૈનસાધુઓ પોતાના અભ્યાસમાં આસક્ત રહ્યા અને શારદા દેવીને અપૂજ ન રહેવા દીધી. આવા ધર્મપરાયણ અને વિદ્વાન સાધુઓને પાટે, અમદાવાદની સલતનત તૂટી ત્યારે, શ્રી હીરવિજયસૂરિ નામે સાધુ હતા. આગ્રે જઇ ઇબાદતખાનામાં અકબર બાદશાહ અને અન્ય ધર્મીઓને તેમણે જૈનધર્મનો મહિમા બતાવ્યો હતો.

૧૦ જુઓ ગુજરાતીનો દીવાળી અંક સં૦ ૧૯૭૭ પૃ. ૬૬. 'રાઠોડ પૃથ્વીરાજ અને વેલી ક્રિસન રૂકમણીરી' એ નામનો લેખ. તેમાં તેનો રચ્યા સં૦ ૧૬૩૪ આપેલ છે ને ભાટ ચારણો આગળ પરીક્ષા માટે સં૦ ૧૬૪૪ માં મૂકેલ હોય એમ તેની છેલ્લી બે કડીએ પરથી જણાય છે. જો આ કડીઓ પાછળથી ઉમેરી ન હોય ને પૃથ્વીરાજની સ્વરચિત હોય, તો પછી હરરાજજી તે કૃતિની સામે મૂકવા બીજી કૃતિ સં૦ ૧૬૧૭ માં ઉત્પન્ન કરાવવા માગે એ બંધબેસ્તું નથી. બાકી હરરાજજીના આનંદ માટે તે કૃતિ થઇ અને બનાવરાવી એ કથન સિદ્ધ છે.

"આ ઇતિહાસ શું કહે છે! ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નાગરિક જૈનોનો સૂર્ય ગુજરાતના હિન્દુ સામ્રાજ્ય દરમ્યાન મધ્યાહ્નમાં હતો અને હેમચંદ્રની શાહ અમાસને દિવસે પ્રકાશોજ્જવલ પૂર્ણિમા આણવા સમર્થ હતો. તેઓ મહિનાઓના મહિના સુધી દરિયો ખેડી લાંબી સફરો કરી દેશદેશાવરની લક્ષ્મી લાવી ગુજરાતમાં ઢોળતા; પોતાનાં વીરત્વ અને વફાદારીથી રાજા પ્રજા ઉભયને સંકટ અને સૌભાગ્યના સમયમાં મદદ કરતા, અણહિલપુરની ગાદીનું ગૌરવ જાળવતા-વધારતા; બીજા દેવોનાં મંદિરો ખંડિયર થઇ જતાં હતા, છતાં સરસ્વતી દેવીનાં મંદિરો જૈન સાધુઓના ભીષ્મ પરિશ્રમને લીધે ઘંટનાદથી ગાજી રહ્યાં હતાં. દેલવાડાપરનાં વિમળશાહનાં દહેરાં જેવાં અનેક સૌંદર્યથી ગૂજરાત વિભૂષિત થતું હતું; રાજ્યની ઉથલપાથલો, અંધાધૂધી, અને બીનસલામતી વારંવાર નડતી છતાં પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વૈશ્ય ગુણોને લીધે ગૂજરાતનો વેપાર પડી ભાંગવા ન દીધો અને આજ પર્યંત વેપાર ખેડવાની લાયકાત અને શક્તિ તેજ રાખ્યાં."

(જૈનધર્મ પ્રકાશનો જ્યુબિલી અંક).

આટલું કહી હવે આપણે પ્રસ્તુત કવિનો પરિચય કરવા પ્રત્યે વળીશું.

કવિનો પરિચય.

કવિ પોતાના જૂદા જૂદા ગ્રંથમાં નાની મોટી પ્રશસ્તિ આપી પોતાનો કંઇક પરિચય કરાવતા ગયા છે. તે પરથી સમજાય છે કે પોતાનો ગચ્છ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય પૈકી ખરતર ગચ્છ હતો. તે ગચ્છના ઉત્પાદક સંબંધી એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે:—

"જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીની પટ્ટપરંપરાએ દેવાચાર્ય થયા, તેમના પટ્ટધર નેમિચંદ્ર, તેના પછી ઉદ્યોતનસૂરિ થયા. તેમણે આબુગિરિના એક શિખર પર અષ્ટમ તપ આદરી સૂરિમંત્ર આરાધ્યો. ત્યાર પછી વર્ધમાનસૂરિ થયા. તેના શિષ્ય જિનેશ્વરે ગૂજરાતના રાજા દુર્લભરાજ (સં૦ ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮) ની રાજ્યસભામાં શ્રી અણહિલપુર (પાટણ) નગરે શ્વેતપટ (ચૈત્યવાસી) સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ કર્યો અને વસતિનો મનોહારી માર્ગ પ્રકટ કર્યો. તે સૂરિના પટ્ટધર સંવેગરંગશાલા નામની ગ્રંથના રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ થયા અને તેના પછી પટ્ટધર, ખરતરગણનાયક, જૈન સિદ્ધાંત શાસ્ત્રો પૈકી નવ અંગ-આગમપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ-ટીકા રચનાર અભયદેવસૂરિ થયા. ૧૧

૧૧. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં (સં૦ ૧૬૧૭) અભયદેવસૂરિ ખરતર હતા કે નહિ તે સંબંધી પાટણમાં જ તપાગચ્છના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય અને ખરતર ગચ્છના ધનરાજ ઉપાધ્યાયને જબરો ઝઘડો થયો હતો. ધર્મસાગરે એવું પ્રતિપાદન કરવા માગ્યું હતું કે ખરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વરસૂરિથી નહિ, પણ જિનદત્તસૂરિથી થઇ છે. અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમાં થઇ શકતા નથી; જિનવલ્લભસૂરિએ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી છે.—વગેરે ચર્ચાના વિષયો પોતાના ઔષ્ટ્રિક મતોત્સૂત્રદીપિકા નામના ગ્રંથમાં મૂક્યા (રચ્યા સં૦ ૧૬૧૭.) આ ગ્રંથનું બીજું નામ પ્રવચન પરીક્ષા છે યા બંને જૂદા હોય-બંનેમાં વિષયો સરખા છે. તેમાંના એકનું બીજું નામ કુમતિકંદકુદ્દાલ છે. આથી બહુ હોહાકાર થયો. બે ગચ્છ વચ્ચે અથડામણી અને અંતે પ્રબળ વિખવાદ ઉત્પન્ન થતાં તે કજીઓ અટકાવો એ વિચારવાને રાજ

" ત્યાર પછી તેમના શિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિ થયા, તેમના પછી ૬૪ જોગણીને વશ કરનાર જિનદત્તસૂરિ થયા. તેના જિનચંદ્રસૂરિ, તેના પછી અનુક્રમે જિનપતિસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, જિનપ્રબોધસૂરિ અને જિનચંદ્રસૂરિ થયા. જિનચંદ્રસૂરિના આદેશથી તેજ:પાલે શાંતિનાથનું બિંબ બનાવ્યું, તેના પછી જિનકુશલસૂરિ (ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલિમાં ૪૩ મા.) ત્યાર પછી જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, જિનચંદ્ર, જિનોદય, જિનરાજ, જિનભદ્ર અનુક્રમે થયા. આ ૫૬ મા જિનભદ્રસૂરિએ જેસલમેર, જાબાલિપુર (જાલોર?), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગપુર નાગોર), અને પાટણમાં પુસ્તક ભંડારો કરાવ્યા. (પટ્ટધર પદ સં૦ ૧૪૭૫ અને મરણ સં૦ ૧૫૧૪). ત્યાર પછી ક્રમે જિનચંદ્ર, જિનસમુદ્ર, જિનમાણિક્ય થયા. જિનમાણિક્યના જિનચંદ્રસૂરિ થયા કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. તે જિનચંદ્રસૂરિને અકબ્બર બાદશાહે આનંદથી ' યુગપ્રધાન ' પદ આપ્યું. "

ઉક્ત (૬૨ મા) જિનચંદ્રસૂરિના[૧૨] હસ્તદીક્ષિત મુખ્ય શિષ્ય સકલચંદ્ર

જોખમદાર આચાર્યોને વચ્ચે પડયા વગર ચાલે નહિ, તેથી તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિએ ઉક્ત કુમતિકંદકુદ્દાલ ગ્રંથ સભાસમક્ષ પાણીમાં બોળાવી દીધો હતો અને તે ગ્રંથની નકલ કોઇની પણ પાસે હોય તો, તે અપ્રમાણ ગ્રંથ છે માટે તેમાંનું કથન કોઇએ પ્રમાણભૂત માનવું નહિ, એવું જાહેર કર્યું હતું. ખરતરગચ્છવાળાએ પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરાવવા ભગિરથ પ્રયત્ન સેવ્યો હતો એ વાતના પ્રમાણમાં જણાવવાનું કે આપણા નાયક સમયસુંદર ઉપાધ્યાયજીના સં૦ ૧૬૭૨ માં રચેલા સામાચારી શતકમાં સં૦ ૧૬૧૭ માં પાટણમાં થયેલા એક પ્રમાણપત્રની નકલ આપેલી છે કે જેમાં એવી હકીક્ત છે કે અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છમાં થયેલા છે એ વાત પાટણના ૮૪ ગચ્છોવાળા માને છે, અને એ પ્રમાણપત્ર સાચું જણાય છે, અને તેનો હેતુ ઉપરનો કલહ–વાદ શમાવવા અર્થે હતો.

૧૨. જિનચંદ્રસૂરિ-ગોત્ર રીહડ, પિતા શ્રીવંત, માતા શ્રિયાદેવી. જ્ઞાતિ વણિક, તિમરી (તીવરી–જોધપુર રાજ્ય) ની પાસે આવેલા વડલી ગામમાં સં૦ ૧૫૯૫ માં જન્મ. માત્ર નવ વર્ષની ઉમરે સં૦ ૧૬૦૪ માં જૈન સાધુની દીક્ષા. ૧૭ વર્ષની વયે સં૦ ૧૬૧૨ ભાદ્રપદ સુદિ નવમી ગુરુવારે જેસલમેરમાં સૂરિપદ. તેમણે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનો બોધ આપ્યો હતો અને બાદશાહે યુગમાં પ્રધાન પુરુષ સૂચક ' યુગપ્રધાન ' પદ આપ્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહને જૈનધર્મી–જૈનધર્મ પ્રશંસક બનાવ્યો હતો. (**प्रबोधितो येन दया परेण ह्यकब्बराख्यः पतिसाहि मुख्यः**–જિનલાભસૂરિના સં૦ ૧૮૩૩ ના આત્મપ્રબોધની પ્રશસ્તિ.). તેમને સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય ઉપરાન્ત ૯૫ શિષ્યો હતા–તેમાં મુખ્ય સમયરાજ, મહિમારાજ, ધર્મ, નિધાન, રત્નનિધાન, જ્ઞાનવિમલ વિગેરે હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વેનાતટે (બિલાડા–મારવાડ) સં૦ ૧૬૭૦ ના અશ્વિન વદિ બીજના દિને થયો. (જુઓ ઇંડિયન એંટિકવરીમાં આપેલ ખરતર ગચ્છની પટ્ટાવલિ-મારૂં ભાષાન્તર, સનાતન જૈનના ૧૯૦૭ ના જુલાઇના અંકમાં. વધુ માટે જુઓ રત્નસાગર ભાગ ૨ જો પૃ૦ ૧૨૫)તેમણે પોતાની પાસે ગેલી નામની શ્રાવિકાએ સં૦ ૧૬૩૩ ફા૦ વદ ૫ ને દિને બાર વ્રત સ્વેચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કર્યા તે સંબંધી ' ઇચ્છા પરિણામ ટિપ્પનક ' યા બાર વ્રતનો રાસ ભાષામાં

ઉપાધ્યાય[૧૩] થયા અને તેના શિષ્ય તરીકે હું, સમયસુંદર વાચક-ઉપાધ્યાય થયો. (જુઓ સં૦ ૧૬૭૬ માં રચેલી અર્થરત્નાવલી અથવા અષ્ટલક્ષીની પ્રશસ્તિ પીટર્સન ચતુર્થ રીપોર્ટ. નં. ૧૧૭૪-પૃ૦ ૬૮.)

આ રીતે પોતાની ગુરુપરંપરા પોતે આપી છે તે અત્ર જણાવી. પોતે પોતાનાં ગચ્છનું નામ બૃહત્ ખરતર ગચ્છ આપેલું છે કારણ કે ખરતર ગચ્છમાં પોતાના સમય સુધીમાં અનેક શાખાઓ મૂળ વૃક્ષમાંથી નીકળી હતી અને પોતાનું મૂળ વૃક્ષમાંથી ચાલી આવેલ થડ બતાવવા 'બૃહત્' શબ્દ યોજેલ છે.

સં૦ ૧૬૪૯ ના ફાગણ સુદિ ૨ ને દિને યુગપ્રધાન જિનચંદ્રસૂરિએ અકબ્બર બાદશાહના કહેવાથી લાહોરમાં (લાભપુરમાં) માનસિંહને આચાર્યપદ આપી તેમનું નામ જિનસિંહસૂરિ[૧૪]રાખ્યું, તે સમયે તેજ જિનચંદ્રસૂરિએ સ્વહસ્તે કવિ સમયસુંદર તથા ગુણ-

સં૦ ૧૬૩૩ માં બનાવ્યો છે. વળી મેડતામાં જેને હાલ 'લોઢાંરા મંદિર' કહેવામાં આવે છે તેમાં ચિંતામણી પ્રાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની તેમણે સં૦ ૧૬૬૯ ના માઘ શુદિ ૫ શુક્રવારે મહારાજા સૂર્યસિંહના રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે (પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ ભા૦ ૨ પૃ૦ ૩૦૭). તેમના જ સમયમાં તેમના અનુયાયી ભક્ત, પ્રખ્યાત કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સં૦ ૧૬૩૫ ના ભયંકર દુકાળના વખતમાં સવાકરોડ રૂપીઆ ખર્ચી સત્રાકારો બંધાવી બહુ જનોને બચાવ્યા હતા અને તે કર્મચંદ્રે તેમનો યુગપ્રધાન મહોત્સવ-તેમના શિષ્ય જિનસિંહસૂરિનો આચાર્ય પદ મહોત્સવ અતિ દ્રવ્ય ખર્ચી સં૦ ૧૬૪૯ માં ઉજવ્યો હતો. વળી તેમના સમયમાં સોમજી અને શિવજી એ બે પ્રસિદ્ધ શ્રાવકોએ રાણકપુર, ગિરનાર, આબુ, ગોડીપાર્શ્વનાથ અને શત્રુંજય એ પાંચ જૈન તીર્થોએ સંઘ કાઢી લઇ ગયા હતા. (જુઓ સમયસુંદરની કલ્પસૂત્ર ટીકાની પ્રશસ્તિ). આ કર્મચંદ્ર મંત્રીએ સધર નગરમાં જિનકુશલસૂરિનો મોટો સ્તૂભ સં૦ ૧૬૫૫ મહા શુદ ૧૦ મે કરાવ્યો. તે સિવાય બીજાં સ્થળોએ તેમના અનેક સ્તૂભ કરાવ્યા હતા.

૧૩ સકલચંદ્ર ગણી-તેઓ વિદ્વાન પંડિત અને શિલ્પશાસ્ત્રમાં કુશલ હતા. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ શ્લોક ૧૧૦૦૦, જિનવલ્લભ સૂરિકૃત ધર્મશિક્ષા પર વૃત્તિ (પત્ર ૧૨૮), અને પ્રાકૃતમાં હિતાચરણ નામના ઔપદેશિક ગ્રંથ પર વૃત્તિ ૧૨૪૩૯ શ્લોકમાં સં૦ ૧૬૩૦ માં રચેલ છે.

૧૪. જિનસિંહ સૂરિ-પિતા ચાંપસી, માતા ચતુરંગાદેવી, ગોત્ર ગણધર ચોપડા, વણિક જ્ઞાતિ. જન્મ ખેસર (ખેતાસર) ગામમાં સં૦ ૧૬૧૫ ના માગશર સુદિ પૂર્ણિમાને દિને; તેમનું મૂલ નામ માનસિંહ. દીક્ષા બીકાનેરમાં સં૦ ૧૬૨૩ ના માગશર વદિ ૫ ને દિને; વાચક ઉપાધ્યાય પદ જેસલમેરમાં સં ૧૬૪૦ ના માઘ શુદિ ૫ ને દિને; સૂરિપદ લાહોરમાં સં૦ ૧૬૪૯ ના ફાલ્ગુન સુદિ ૨ ને દિને. અકબ્બર બાદશાહને મળવા માટે કાસ્મીરમાં કઠિન વિહાર (મુસાફરી) કર્યો હતો, વાર, સિંદૂર અને ગજ્જણા (ગિઝની) આદિ દેશોમા પણ તેમણે અમારિ એટલે જીવદયા—અહિંસા પ્રવર્તાવરાવી હતી. અકબ્બર બાદશાહે પોતાના રાજવહિવટના છેલ્લા વર્ષમાં (સં૦ ૧૬૬૦ માં) દસ્તાવેજ કરી ફરમાન કરી આપ્યું હતું, કે ભાદરવા શુદ ૯ થી ભાદરવા શુદ ૧૫ સુધી પોતાના સંપૂર્ણ રાજ્યમાં જીવહિંસા બંધ રાખવી. ત્યાર પછી જહાંગીર બાદશાહે તેમને 'યુગપ્રધાન' પદ આપ્યું

વિનય એ બે સાધુઓને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. આ વાત ઉક્ત ગુણવિનય[૧૫] ઉપાધ્યાયે જ સં૦ ૧૬૫૫ માં રચેલા કર્મચંદ્ર મંત્રિવંશ પ્રબંધ-કર્મચંદ્રવંશાવલિ પ્રબંધમાં આપેલી છે. કે જે કર્મચંદ્ર મંત્રીએ આ આચાર્ય મહોત્સવ કરેલો. આ સમયે જ જિનચંદ્રસૂરિને યુગપ્રધાનપદ મળેલું જણાય છે.

વાચક પદ ગુણ વિનયનઇ, સમયસુંદરનઇ દીધઉ રે
યુગ પ્રધાનજીનઈ કરઈ જાણિ રસાયણ સીધઉ રે
—શ્રી જિન શાસન ચિર જયઉ.

આ ઉત્સવના શુભ કાર્યના ઉપલક્ષમાં બાદશાહ અકબ્બરે ખંભાતના બંદર ઉપર એક વર્ષ સુધી કોઇ મગર કે માછલીઓ ન મારે એવો હુકમ બહાર પાડયો હતો. તેમ લાહોરમાં પણ એક દિવસ કોઇએ પણ જીવની હિંસા નહિ કરવાની આજ્ઞા ફેરવી દીધી હતી. (જુઓ ઉક્ત પ્રબંધ ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા૦ ૩; જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંચય.) જુઓ પં૦ જયસોમ કૃત સંસ્કૃતમાં કર્મચંદ્ર મંત્રી પ્રબંધ. ઉક્ત જિનસિંહ સૂરિએ બાદશાહ પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી તેની પાસેથી આષાઢ શુદિ ૯ થી આષાઢ શુદિ ૧૫ સુધીના સાત દિવસોમાં બીલકુલ જીવવધ ન થાય એવું ફરમાન મેળવ્યું-હતું. આ અસલી ફરમાન પત્ર હાથ આવ્યું છે તે તે હિન્દી 'સરસ્વતી' માસિકના જૂન, સને ૧૯૧૨-ના અંકમાં છપાયું છે. આમાં હીરવિજય સૂરિના ઉપદેશથી પર્યુષણના આઠ અને બીજા ચાર એમ બાર દિવસો સુધીમાં જીવવધના નિર્બંધ માટે ફરમાન આપ્યું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જિનચંદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક મહાપુરુષ હતા. તેમનાં જ્ઞાન અને આચારની ખ્યાતિ અકબ્બર બાદશાહે ઉક્ત કર્મચંદ્ર બછાવત પાસેથી સાંભળી પોતાની કલમવડે ફરમાન (વિનતિ) પંજાબના લાહોર નગરથી લખી અને પોતાના ખાસ મરજી દાન ઉમરાવો તે

હતું. પટ્ટધર જિનચંદ્ર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં વેનાતટમાં (બિલાડા મારવાડમાં) ગચ્છનાયક પદ સં૦ ૧૬૭૦ ના પૌષ વદિ ૧૩ ને દિને મેડતામાં થયો. (જુઓ ઉપરોક્ત ખરતર ગચ્છ પટ્ટાવલિ; સનાતન જૈન, જુલાઇ ૧૯૦૭, રત્નસાગર ભા૦ ૨ પૃ૦ ૧૨૭; જ્ઞાનવિમલકૃત સં૦ ૧૬૫૪ ની શબ્દપ્રભેદ વૃત્તિમાંની ગુરુપટ્ટાવલિ; પીટર્સન રીપોર્ટ બીજો પૃ૦ ૬૫) તેમની પાટે જિનરાજ સૂરિ (બીજા) આવ્યા.

૧૫. ગુણવિનય વાચક-તેમણે ભાષામાં આ પ્રબંધ ઉપરાન્ત અંજનાસુંદરી પ્રબંધ સં૦ ૧૬૬૨ ના ચૈત્ર શુદ ૧૩ બુધે; ગુણસુંદરી ચોપઇ; અંચલમત સ્વરૂપ વર્ણન રાસ સં૦ ૧૬૭૪ માઘ શુદ ૬ રવિવારે માલપુરમાં રચેલ છે. ખરતર ગચ્છની ક્ષેમ શાખામાં ક્ષેમરાજ ઉપાધ્યાયના પ્રમોદમાણિક્ય શિષ્ય, તેના જયસોમ, અને તેના તેઓ શિષ્ય થાય. આ કવિએ સંસ્કૃતમાં પણ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તે પૈકી ખંડ પ્રશસ્તિ કાવ્ય ટીકા સં૦ ૧૬૪૧, દમયંતી ચંપૂ ટીકા સં૦ ૧૬૪૬, રઘુવંશ ટીકા સં૦ ૧૬૪૬, વૈરાગ્યશતક ટીકા સં૦ ૧૬૪૭, ઇંદ્રિય પરાજયશતક વૃત્તિ સં૦ ૧૬૬૪, ઉત્સૂત્રોદ્ઘટ્ટન કુલક ખંડન સં૦ ૧૬૬૫ કે જેમાં ઉપરોક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના મતનું ખંડન કરેલું જણાય છે, સંબોધસૃત્તરી ટીકા, લઘુઅજિતશાંતિ સ્તોત્ર ટીકા છે. આ પરથી તેઓ સત્તરમા સૈકામાં એક વિદ્વાન્ ટીકાકાર અને સાક્ષર હતા એ વાત નિર્વિવાદ સ્થાપિત છે. (વધુ માટે જુઓ ઐ૦ રાસસંગ્રહ ભાગ ૩ જો)

ગુરુને બોલાવવા માટે મોકલ્યા. તે વખતે તે ગુરુના ૮૪ શિષ્યમાં મુખ્ય સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય પંડિત સમયસુંદરજી પણ વિહારમાં સાથે હતા. તે વિહાર ક્યાંથી કયાં કર્યો અને લાહોરમાં આવ્યા પછી ઉપરોક્ત મહોત્સવ કેમ થયો એ સંબંધી સમયસુંદરે જ 'ગુરુ ગુણ છંદ અષ્ટક' હિન્દીમાં બનાવેલ છે તે અત્ર જણાવીશું.

૧૬ સંતનકી મુખ વાણિ સુણી જિનચંદ મુણિંદ મહંત જતી,
તપજપ કરૈ ગુરુ ગુજ્જરમૈં પ્રતિબોધત હૈ ભવિકું સુમતી,
તબહી ચિતચાહન ચૂંપ ભઇ સમયસુંદરકે ગુરૂ ગચ્છપતી,
ભેજૈ પતસાહ અકબ્બરી છાપ બોલાયે ગુરૂ ગજરાજ ગતી. ૧

એજી ગુજ્જરતેં ગુરુરાજ ચલે વિચમેં ચોમાસ જાલોર રહે,
મેદનીતટમેં મંડાણ કિયો ગુરુ નાગોર આદરમાંન લહે,
મારવાડરિણી ગુરૂવદનકો તરસૈ સરસૈ વિચ વેગ વહે,
હરખ્યો સંઘ લાહોર આયે ગુરૂ પતસાહ અકબ્બર પાંવ ગહે. ૨

એજી સાહ અકબ્બરી વબ્બરકે ગુરૂ સૂરત દેખત હી હરખે,
હમ જોગી જતી સિદ્ધ સાધ વતી સબહી ખટ દરસન કે નિરખે,
ટોપી ખસડમાવાસ ચંદ ઉદય અજ તીન બતાય કલા પરખે,
તપ જપ દયા દર્મ ધારણકો જગ કોઇ નહીં ઇનકે સરખે. ૩

ગુરૂ અમૃતવાણિ સુણી સુલતાન એસા પતસાહ હુકમ્મ કિયા,
સબ આલમ માહિ અમાર પવાય બોલાય ગુરૂ ફુરમાણ દિયા,
જગજીવ દયા ધર્મ દાક્ષણતેં જિન સાસનમેં જુ સોભાગ લિયા,
સમયસુંદર કહે ગુણવંતુ ગુરૂ દગ દેખત હરખત ભવ્ય હિયા. ૪

એજી શ્રીજી ગુરૂ ધર્મ ધ્યાન મિલે સુલતાન સલેમ અરજ્જ કરી,
ગુરૂ જીવ દયા નિત પ્રેમ ધરૈ ચિત અંદર પ્રીતિ પ્રતીતિ ધરી,
કર્મચંદ બુલાય દિયો ફુરમાણ છોડાય ખંભાયતકી મચ્છરી,
સમયસુંદર કે સબ લોકનમૈં નિત ખરતર ગચ્છકી ખ્યાતિ ખરી. ૫

એજી શ્રી જિનદત્ત ચરિત્ર સુણી પતસાહ ભયે ગુરૂ રાજિયે રે,
ઉમરાવ સબૈ કર જોડ ખડે પભણે અપણે મુખ હાજિયે રે,

---

૧૬. ૨. મેદનીતટ–મેડતા; મારવાડરિણી–મારવાડની સ્ત્રીઓ. ૩. ટોપી......હરખે–આનો અર્થ બરાબર સમજાતો નથી, પણ એમાં એમ હોવાનો સંભવ છે કે ટોપી ઉડાડી અધર રાખી હોય, અમાવાસ્યને દિને ચંદ્રનો ઉદય બતાવ્યો હોય અને ત્રણ બકરાં બનાવી ચમત્કાર બતાવ્યા હતા. ૪. ભવ્ય—પાઠાંતર હોત. મચ્છરી—માછલી પકડવાનું ખંભાતમાં થતું હતું તે ફરમાનથી દૂર કરાવ્યું. ૬–ચાંમેર છત્ર......જિયરે–પાઠાંતર–જુગપ્રધાનકાએ ગુરૂદં ગિગડદું ગિગડદું ધુંધું બાજ્યેરે, સમયસુંદર કે ગુરૂ માન ગુરૂ, પતિસાહ અકબ્બર ગાજ્યેરે. (જૈન સંપ્રદાય શિક્ષા પૃ. ૬૪૯)

ચામર છત્ર મુરા તખ ભેટ ગિગડદૂં ધૂંધૂં બાજિયે રે,
સમયસુંદર તૂહી જગત્ર ગુરૂ પતસાહ અકબ્બર ગાજિયે રે. ૬

હેજી જ્ઞાન વિજ્ઞાન કલા ગુણ દેખ મેરા મન સદ્‌ગુરૂ રીઝીયેજી,
હુમાયૂકો નંદન એમ અખૈ, અબ સિંધ (માનસિંધ) પટોધર કીજીયેજી,
પતસાહ હજૂર થપ્યોં સંઘ સૂરિ મંડાણ મંત્રીશ્વર વીંઝીયેજી,
જિણચંદ પટે જિણસિંહ સૂરિ ચંદ સૂરજ જ્યૂં પ્રતપીજીયેજી. ૭

હેજી રીહડવંસ વિભૂષણ હંસ ખરતર ગચ્છ સમુદ્ર શશી,
પ્રતપ્યો જિન માણિક્ય સૂરિ કે પાટ પ્રભાકર જ્યૂં પ્રણમ્ ઉલસી,
મન શુદ્ધ અકબ્બર માંનત હૈ જગ જાણત હૈ પરતીત એસી,
જિનચંદ મુણીંદ ચિરં પ્રતપો સમયસુંદર દેત આશીશ એસી.× ૮

આ પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે જિનચંદ્રસૂરિ, અકબર બાદશાહે બોલાવવાથી ગૂજરાતમાં હતા ત્યાંથી અનેક શિષ્યો સાથે લઇ ગયા તેમાં સમયસુંદર હતા. ગૂજરાતમાંથી વિહાર કરતાં પહેલાં જાલોર, ત્યાંથી મેદિનીતટ મેડતા, નાગોર એમ મારવાડમાંથી પસાર થઇને લાહોર આવ્યા.

સં૦ ૧૬૪૯ પહેલાં તો સમયસુંદર ગૂજરાતમાં જ રહ્યા હતા અને સં૦ ૧૬૪૯ માં લાહોર આવી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી પછી તે બાજુ ને વિશેષમાં મેવાડ-મારવાડમાં પ્રવાસ કર્યો છે, અને તેથી તેમની મુખ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં અનેક દેશોના પ્રાન્તીય શબ્દો, મારવાડી શબ્દો, ફારસી શબ્દો જોવામાં આવે છે. આ વાત તેમણે જે ગ્રંથો રચ્યા તેના નિર્દિષ્ટ સ્થલપરથી-તે ગ્રંથો પરથી જણાઇ આવે છે.

સં૦ ૧૬૫૮ અમદાવાદ, સં૦ ૧૬૫૯ ખંભાત, સં૦ ૧૬૬૨ સાંગાનેર, સં૦ ૧૬૬૫ આગ્રા, સં૦ ૧૬૬૭ મરોટ, સં૦ ૧૬૬૮ મુલતાન, સં૦ ૧૬૭૨ અને ૧૬૭૩ મેડતા. સં૦

×આ અષ્ટક 'મહાજન વંશ મુક્તાવલિ'-ઉ૦ રામલાલ ગણી. રાંઘડી વિદ્યાશાલા બીકાનેરમાંથી તેની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૫-૬ પરથી ઉતારેલું છે. તેમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે "આ વખતે નક્કાસ (ચિતારા) એ તસવીર બાદશાહ અને ગુરુમહારાજની ઉતારી તે બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી પૂજ્યજી પાસે મોજૂદ છે. ચિતારાએ બાદશાહ અકબ્બરની સભામાંથી બાદશાહની પાછળ મુખ્ય ૩ તસબીર વખી છે. બિરબલ, કરમચંદ બછાવત, તથા કાજી ખાનખા; અને શ્રી ગુરુ મહારાજના સર્વ સાધુ સમુદાયમાંથી ૩ ત્રણ સાધુ નામ લખ્યાં છે:-વેપહર્ષ (ખરૂં નામ વિવેકહર્ષ) પરમાનંદ, તથા સમયસુંદર." આ છબી પ્રકટ થાય તો ઘણો પ્રકાશ પડે અને કવિ સમયસુંદરની તસબીર મળી આવે. આવીજ છબી તપાગચ્છીય હીરવિજય સૂરિની તે વખતની પ્રકટ થઇ છે (જુઓ સાક્ષર શ્રી જિનવિજયજીએ કૃપારસકોશની લખેલી ભૂમિકા સાથે પ્રકટ કરેલ છબી. તેમાં પણ અકબ્બર સાથે ત્રણ અમીરાદિ, અને હીરવિજય સાથે ત્રણ જૈન સાધુઓ છે. આ અને ઉપરની છબી બંને એક તો નથી એમ શંકા રહે છે. વળી આ અષ્ટક જૈન સંપ્રદાય શિક્ષા (યતિ શ્રી પાલચંદ્રની) માં પૃ૦ ૬૪૯ ની ટિપ્પણીમાં પ્રકટ થયું છે.

૧૬૭૪ માં જિનચંદ્રજીસૂરિ મેડતામા સ્વર્ગસ્થ થયા ને જિનરાજસૂરિને ૧૬* તેમની ગાદી ત્યાં મળી. સં. ૧૬૭૬ માગશર માસમાં રાણકપુર (સાદડી પાસે) ની જાત્રા કરી. [તે રાણકપુરની જાત્રા વખતે કરેલા સ્તવનમાં તેના મંદિરનું વર્ણન આપ્યું છે કે ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર ચતુર્મુખ (ચોમુખ) પ્રતિમા, તે દેહરાનું નામ ત્રિભુવન દીપક. ૮૪ દેરી, ભોંયરાં મેવાડ દેશમાં ૯૯ લાખ ખર્ચી પોરવાડ ધરણાકે બંધાવ્યું. ત્યાં ખરતર વસતિ છે ને તે ઉપરાત બીજા પ્રાસાદ છે.] અને તે વર્ષમાં લાહોર ગયા, સં૦ ૧૬૮૧ જેસલમેરમાં હતા. આની પછી સં૦ ૧૬૮૨ માં જેસલમેર પાસેના પાંચ ગાઉ પરના–અસલ રાજ્યધાની લોદ્રવપુરમાં રહેતા૧૭ થેરૂ ભણશાલીએ જેસલમેરથી શત્રુંજય પર જવાનો સંઘ કાઢયો.

૧૬*. જિનરાજસૂરિ-(બીજા) પિતા શા ધર્મસી, માતા ધારલદે, ગોત્ર બોહિત્થરો જન્મ સં૦ ૧૬૪૭ વૈ. શુદ. ૭, દીક્ષા બીકાનેરમાં સં૦ ૧૬૫૬ ના માર્ગશીર્ષ શુદિ, ૩, .દીક્ષાનામ રાજસમુદ્ર, વાચક (ઉપાધ્યાય) પદ સં૦ ૧૬૬૮, અને સૂરિપદ મેડતામાં સં૦ ૧૬૭૪ ના ફાગણ શુદ ૭ ને દિને થયું. તે મહોત્સવ ત્યાંના ચોપડા ગોત્રિયસાહ આસકરણે કર્યો. તેમણે ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી–દાખલા તરીકે સં૦ ૧૬૭૫ ના વૈશાખ શુદિ ૧૩ શુક્રે શત્રુંજય ઉપર અષ્ટમ ઉદ્ધારકારક અમદાવાદના સંઘવી સોમજી શિવજીએ ઋષભ અને બીજા જિનોની ૫૦૧ મૂર્તિઓ બનાવરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ભાણવડમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી. સં૦ ૧૬૭૭ જેઠ વદિ ૫ ગુરુવારે જહાંગીરના રાજ્યમાં અને શાહજાદા શાહજહાના સમયમાં ઉક્ત આસકરણે બનાવેલા મમ્માણી (સંગેમર્મર) ના પથ્થરના સુંદર વિહાર (મંદિર) માં મેડતામાં શાંતિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એવું કહેવાય છે કે તેમને અંબિકા દેવીએ વર આપ્યો હતો. તેઓ પાટણમાં સં૦ ૧૬૯૯ ના આષાઢ શુદિ ૯ ને દિને સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે નૈષધીય કાવ્યપર જૈનરાજી નામની વૃત્તિ રચી છે અને બીજા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમના કહેવાથી મતિસારે ધન્ય શાલિભદ્રનો રાસ સં૦ ૧૬૭૮ આસો વદિ ૬ ને દિને ખંભાતમાં રચ્યો છે.

૧૭. થેરૂ ભણશાલી સંબંધી એવું કહેવાય છે કે તે લોદ્રવપુર (હાલનું લોધરા) માં ઘીનો વેપાર કરતો હતો. એક ઘીનું પાત્ર લઇ ભડવારણ વેચવા આવી, તેની નીચે હરીવેલ હતી. આથી તે પાત્ર નીચેની ઇંઢોણી સાથે હતી, તે ઇંઢોણી લઇને થેરૂશાહે ફેંકી દીધી, પછી તેમાંથી તે વેલ લઈ તેના પ્રતાપે અખૂટ ઘીથી અકળક સંપત્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરી. આ વાત તેણે જિનસિંહસૂરિને કહી. ગુરુએ સુકૃતાર્થ કરવા કહ્યું ત્યારે થેરૂએ ત્યાં થઇ ગયેલા ધીરરાજા (ધીરજી ભાટી) એ સં૦ ૧૧૯૬ પછી બંધાવેલા લોધરામાંના સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તેમાં વિશાલપ્રતિમા સ્થાપન કરી અને પોતાની બે પત્ની તથા બે પુત્રના કલ્યાણાર્થે ચાર બાજુએ ચાર દેવકુલિકાઓ બંધાવી આની પ્રતિષ્ઠા નૈષધકાવ્ય ઉપર જૈનરાજી નામની ટીકાના કર્તા મહા વિદ્વાન્ આચાર્ય જિનરાજસૂરિએ સં૦ ૧૬૭૫ માં કરેલી છે. વિશેષમાં થેરૂશાહે જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને નવરત્નોનાં જિનબિંબ કરાવ્યાં. ક્રોડો રૂપીઆ ખર્ચ્યા. ત્યાર પછી શત્રુંજયનો સંઘ સં૦ ૧૬૮૨ માં કાઢયો. આની મહેલાં બાદશાહ અકબરે થેરૂશાહને દિલ્હી બોલાવી ઘણું માન આપ્યું. થેરૂશાહે નવ હાથી પાંચસે ઘોડા નજર કર્યાં ત્યારે બાદશાહે 'રાયજાદા' નો ખિતાબ બક્ષ્યો. આથી આની ઓલાદ 'રાયભણશાલી' કહેવાય છે. આગ્રામાં મોટું જિનમંદિર કરાવ્યું ?

આમાં શ્રી જિનરાજસૂરિપ્રમુખ અનેક આચાર્ય સાથે હતા અને સમયસુંદર ઉપાધ્યાય પણ આ સંઘમાં ગયા હતા. આ સંઘ શત્રુંજયની યાત્રા કરી આવ્યો-સં૦ ૧૬૮૨. પછી સમયસુંદર ૧૬૮૨ માં નાગોર આવ્યા, કે જ્યાં શત્રુંજય રાસ રચ્યો. ત્યાંથી સં૦ ૧૬૮૩ મેડતામાં, સં૦ ૧૬૮૫ લૂણકર્ણસર, સં૦ ૧૬૮૭ પાટણ. આ વર્ષમાં ભારે દુકાળ પડયો હતો કે જેનું વર્ણન તેમણે ચંપક ચોપઇમાં કર્યું છે. સં. ૧૬૯૧ ખંભાત, સં૦ ૧૬૯૪ અને ૧૬૯૫ જાલોર, સં૦ ૧૬૯૬ અમદાવાદ, સં૦ ૧૬૯૮ અહમદપુર (અમદાવાદ); એ રીતે એ સ્થલોએ આપણા કવિએ અચૂક નિવાસ કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત સમેતશિખર (જેને હાલ કેટલાક પાર્શ્વનાથહિલ કહે છે), ચંપા, પાવાપુરી, ફલોધી (મારવાડ), નાદોલ, વીકાનેર, આબુ, શંખેશ્વર, જીરાવલા, ગોડી, વરકાણા, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ, તેમ જ ગિરનાર વગેરે અનેક જૈન તીર્થોની જાત્રા કરી હતી. ૧૭* જેસલમેરમાં પોતે ઘણા વર્ષો ગાળ્યાં લાગે છે.

જે હાલ મોજૂદ છે. ભણુશાલી એ મૂળ નામ એ રીતે પડયું કે લોદ્રપુરના યદુવંશી ધીરૂજી ભાટી રાજાના પુત્ર સગરની માતાને બ્રહ્મરાક્ષસ લાગ્યો હતો તેને સં૦ ૧૧૯૬ માં ખરતર ગચ્છના ચમત્કારી આચાર્ય જિનદત્તસૂરીએ કાઢયો તેથી રાજા કુટુંબ સહિત જૈન થયો અને તેના પર આચાર્યે જૈનત્વની ક્રિયારૂપે ભંડશાલમાં વાસક્ષેપ કર્યો તેથી તેનું ગોત્ર ભંડશાલી (ભણુશાલી) સ્થાપિત થયું, અને તેના આ વંશજ થેરૂશાહ થયા. આ રીતે મૂલ ભણુશાલી જૈન હતા. જુઓ મહાજન વંશ મુક્તાવલિ ૨૯-૩૦.

૧૭* જેસલમેર-આનો કિલ્લો રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. યદુવંશી ભટ્ટી મહારાઉલોએ લોદ્રપુરથી આવી સં૦ ૧૨૧૨ માં બાંધ્યો. ખરતર ગચ્છના શ્વેતામ્બરી સાધુઓનો આ પ્રબલ નિવાસરૂપ હતો. જિનરાજ, જિનવર્ધન, જિનભદ્ર આદિ સૂરિયોએ અનેક જૈન દેવાલયોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કિલ્લા પર આઠ જૈન મંદિર છે; તે પૈકી મુખ્ય ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું છે-સં૦ ૧૪૫૮ માં જિનરાજસૂરિના આદેશથી તેનાં ગર્ભગૃહમાં સાગરચંદ્રસૂરીએ પ્રતિમા સ્થાપિત કરી, અને સં૦ ૧૪૭૩ માં રાઉલ લક્ષ્મણસિંહના સમયે સંપૂર્ણ થયું. તે રાજાના નામપરથી તેનું નામ લક્ષ્મણવિહાર રાખ્યું ને તેમાં જિનવર્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાંની ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ભટ્ટીઓની પ્રાચીન રાજધાની લોદ્રપુરથી આણેલી વેલુની હોઇ પ્રાચીન છે. બીજું મંદિર સંભવનાથનું સં૦ ૧૪૯૪ મા જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી આરંભાયેલું તે ૧૪૯૭ માં પૂરૂં થયું ને તેમાં સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તે વખતે ૩૦૦ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઇ. આ મંદિરની નીચે જ્ઞાનભંડાર વાસ્તે ભોંયરૂં બંધાવ્યું. તેમાં ભંડાર રાખ્યો, જે હજુ વિદ્યમાન છે. તેમાં ૧૦ મીથી ૧૫ વિક્રમ સદીનાં લખાએલાં તાડપત્રનાં પ્રાચીન દુર્લભ પુસ્તકો મોજુદ છે. બીજાં મંદિરો-આદીશ્વર, શાંતિ, ચંદ્રપ્રભ, મહાવીર વગેરેના વિક્રમના સોળમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમા બાઝ્ઝ નઝ્ઝ ત્યા બંધાવેલાં છે. આ તથા સર્વ બીજાં મંદિરોમાં કુલ મળી આશરે ૭૦૦૦ જિનબિંબો છે. વળી બધાં મળી ૬ જ્ઞાનભંડારો છે. ત્યાંના ભંડારોની પુસ્તકસૂચિ સદ્દગત સાક્ષર ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલે મહા શ્રમ લઇ કરેલી તે ગાયકવાડ સરકારે હમણાં બહાર પાડી છે. જોધપુર બિકાનેર રેલ્વેમાં બાડમેર સ્ટેશનથી જેસલમેર ૯૨ માઇલ છે. તપાગચ્છે ૧૯ મી સદીમા પ્રવેશ કર્યો ને

જૈનોનાં ભારતવર્ષમાં તેમના તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ, દીક્ષાભૂમિ, કેવલજ્ઞાનભૂમિ, નિર્વાણભૂમિ તરીકેના તીર્થો અનેક છે. તેમાં મુખ્ય શત્રુંજય, ગિરનાર, સમ્મેત-શિખરાદિ છે. તે સર્વની યાત્રા દરેક ચુસ્ત જૈનને માટે આવશ્યક ગણાય. આ કવિએ રચેલ 'તીર્થમાલા સ્તવન' પરથી જણાય છે કે તેમા લખેલ અષ્ટાપદ અને નંદીશ્વર એ શાસ્ત્રોક્ત તીર્થ સિવાય બધાંય તીર્થની યાત્રા તેમણે કરી હતી. તે સ્તવન નીચે પ્રમાણે છેઃ-

'૧૮ શત્રુંજે ઋષભ સમોસર્યા ભલા ગુણ ભર્યારે, સિદ્ધા સાધુ અનંત, તીરથ તે નમુરે,
તીન કલ્યાણક તિહાં રયાં, મુગતે ગયારે, નેમિશ્વર ગિરનાર, તીરથ તે નમુરે ૧

અષ્ટાપદ એક દેહરો, ગિરિસેહરોરે, ભરતે ભરાવ્યાં બિંબ-તી૦
આબુ ચૌમુખ અતિ ભલો, ત્રિભુવનતિલોરે, વિમલ વસઇ વસ્તુપાલ. ૨

સમેતશિખર સોહામણો, રલિયામણોરે, સિદ્ધા તીર્થંકર વીશ,
નયરી ચંપા નિરખીયે, હૈયે હરખીયેરે, સિદ્ધા શ્રી વાસુપૂજ્ય. ૩

પૂર્વ દિશે પાવાપુરી, ઋદ્ધિ ભરીરે, મુક્તિ ગયા મહાવીર.
જેસલમેર જુહારીયે, દુઃખ વારીયેરે, અરિહંત બિંબ અનેક. ૪

વિકાનેર જ વંદીયે, ચિર નંદીયેરે, અરિહંત દેહરાં આઠ.
સેરિસરો સંખેશ્વરો, પંચાસરોરે, ફલોધી થંભણ પાસ. ૫

અંતરિક અંજાવરો, અમીઝરોરે, જીરાવલો એ જગનાથ.
'ત્રૈલોક્ય દીપક' દેહરો, જાત્રા કરોરે, રાણપુરે રિસહેસ. ૬

શ્રી નાડુલાઇ જાદવો, ગોડી સ્તવોરે, શ્રી વરકાણો પાસ,
નંદીશ્વરનાં દેહરાં, બાવન ભલારે, રૂચકકુંડલે ચાર ચાર. ૭

શાશ્વતી આશાશ્વતી, પ્રતિમા છતીરે, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ,
તીરથ યાત્રા ફલ તિહાં, હોજો મુઝ ઇહારે, સમયસુંદર કહે એમ. ૮

મહાકષ્ટે ૧૮૬૯ મા કોટની નાચે તેમના તરફથી શિખરબધ દહેરૂં બંધાયું. દહેરાં સંબંધી વિગત જિનસુખસૂરિએ જેસલમેર ચૈત્ય પરિપાટી બનાવેલ છે તેમાં મળે છે. (જુઓ પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ પૃ૦ ૧૪૬.)

૧૮. શત્રુંજય-પાલીતાણા. કાઠીયાવાડમાં-આવેલો પવિત્ર ગિરિ. ગિરનાર-જુનાગઢમાં. આબુ કે જ્યાં વિમલ મંત્રીએ અને વસ્તુપાલ મંત્રીએ મહાન્ કારીગરીનાં અદ્ભુત જૈન દેવાલયો બધાવેલાં છે. સમેતશિખર કે જ્યાં ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી ૨૦ મુક્તિ પામ્યા છે-કલકત્તાથી જવાય છે.

ચંપા એ વાસુપૂજ્યની નિર્વાણભૂમિ. પાવાપુરી-મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ. જેસલમેર-વીકાનેર પ્રસિદ્ધ છે.

સેરીસરો, સેરિસા-કલોલ પાસે. આ તીર્થનો હમણાજ ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.

શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ-પાટણથી ૨૭ ગાઉ દૂર. પંચાસરો પાર્શ્વનાથ પાટણમા વનરાજ ચાવડાએ સ્થાપેલ.

ફલોધી-મેડતારોડ સ્ટેશનથી પા ગાઉ. સં. ૧૧૮૧ માં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થપાએલી છે.

વિ. ૬. ૨૧.

શિષ્યપરંપરા.

હર્ષનંદન નામના એક વિદ્વાન્ શિષ્ય તેમને હતા. તે શિષ્યે સં૦ ૧૬૭૩ માં 'મધ્યાહ્ન વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ' તથા બીજો ગ્રંથ નામે 'ઋષિમંડલ સ્તવ' (મહર્ષિ સ્તવ) ગાથા ૨૭૧ નું,-તેના પર ૪૨૦૦ શ્લોકની ટીકા રચેલ હતી. ખરતર ગચ્છમાં લધ્વાચાર્યીય નામનો આઠમો ગચ્છભેદ ખ૦ જિનસાગરસૂરિએ સં૦ ૧૬૮૬ માં કર્યો હતો તે ગચ્છને હર્ષનંદને ઘણો વધાર્યો. વિશેષમાં હર્ષનંદને, તથા ખ૦ સુમતિકલ્લોલ એ બંનેએ મળીને તૃતીય જૈન આગમ નામે સ્થાનાંગ પરની વૃત્તિમાંની ગાથાઓપર શ્લોક ૧૩૬૦૪ ની વૃત્તિ રચી હતી.

સમયસુંદરના શિષ્યના શિષ્ય નામે હર્ષકુશલ ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા કે જેણે સમયસુંદરની ભાષાકૃતિ નામે ધનદત્તની ચોપઇ પોતે સંશોધિત કરી હતી.

સમયસુંદરની શિષ્યપરંપરા અખંડપણે સં૦ ૧૮૨૨ સુધી તો ચાલી આવેલી હતી એ વાત સિદ્ધ છે. સં૦ ૧૮૨૨ ના માગશર શુદિ ૪ ના દિવસે તેમની શિષ્યપરંપરામાંના આલમચંદે 'સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ચતુઃપદી' એ નામની પદ્યકૃતિ મક્ષુદાબાદમાં બનાવેલ છે તેમાં પોતાની પ્રશસ્તિ આપતાં જણાવે છે કેઃ-

યુગવર શ્રી જિનચંદ સૂરીંદા, ખરતર ગચ્છ દિણંદાજી.
રીહડ ગોત્ર પ્રસિદ્ધ કહંદા સદ્ગુરુ સુજસ લહંદાજી.
પ્રથમ શિષ્ય તસુ મહા વેરાગી જિણ મમતા સહુ ત્યાગીજી.
સકલચંદજી સકલ સોભાગી સમતા ચિત્તસું જાગીજી.
તાસુ સીસ પરગટ જગમાંહી સહૂ કોઇ ચિત્ત ચાહીજી.
પાઠક પદવીધર ઉચ્છાહે સમયસુંદરજી કહાહીજી.
તાસુ પરંપરમે સુવિચારી ભયે વાચક પદ ધારીજી.
કુશલચંદજી બહૂ હિતકારી તાસુ શિષ્ય સુખકારી જી.
સદ્ગુરુ આસકરજી સુહાયા જગમે સુજસ ઉપાયાજી.
તાસું શિષ્ય આલમચંદ કહાયા એ અધિકાર બણાયાજી.

આ રીતે સમયસુંદરની શિષ્યપરંપરામાં કુશલચંદ ઉપાધ્યાય થયા, તેના શિષ્ય આસકરણજી અને તેના શિષ્ય આલમચંદ.

થંભણ—સ્થંભનક પાર્શ્વનાથ. હાલ ખંભાતમાં. તેની પ્રતિમા અભયદેવસૂરિના સમયમાં પ્રકટેલી.

અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ—આકોલાથી લગભગ ૨૦ ગાઉ દૂર.

અજાવરો (અજાહરો) પાર્શ્વનાથ-કાઠિયાવાડના ઉના ગામે પાસે.

અમીઝરો પાર્શ્વનાથ—ડુઆમાં (પાલણપુર તાલુકે.)

જીરાવલા પાર્શ્વનાથ (મારવાડ). નાડુલાઇ—મારવાડમાં. ગોડી પાર્શ્વનાથ-પારકરમાં. વરકાણા પાર્શ્વનાથ-મારવાડમાં.

સંસ્કૃત ભાષામાં કૃતિઓ.

કવિ એક સમર્થ વિદ્વાન્, ટીકાકાર, સંગ્રહકાર, શબ્દશાસ્ત્રી, છંદશાસ્ત્રી અને અનેક ગ્રંથોના અવલોકનકાર અને અવગાહનાર હતા એ તેમના નીચેના ગ્રંથોપરથી જણાઇ આવે છે. આ ગ્રંથો ગૂર્જર ભાષા સિવાયના છેઃ-

ભાવશતક-શ્લોક ૧૦૧ સં૦ ૧૬૪૧.

રૂપકમાલા પર વૃત્તિ-શ્લો૦ ૪૦૦, સં૦ ૧૬૬૩ આ વૃત્તિ કવિના પ્રગુરુ ઉક્ત જિનચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રત્નનિધાન ગણીએ શોધી હતી.

કાલિકાચાર્ય કથા (સંસ્કૃત) સં૦ ૧૬૬૬.

સામાચારી શતક સં૦ ૧૬૭૨ મેડતામાં.

વિશેષ શતક (પત્ર ૬૭) સં૦ ૧૬૭૨ મેડતામાં, આનો ઉલ્લેખ કર્તાએ પોતાની ગાથાસહસ્રીમાં કર્યો છે. રચ્યા દિન પાર્શ્વજન્મ દિને.

વિચાર શતક (પત્ર ૪૫) સં૦ ૧૬૭૪.

[૧૯]અષ્ટલક્ષી સં૦ ૧૬૪૬ (રસ જલધિરાગ ગોસમેતે) લાહોર. આ **राजानो ददते सौख्यम्**-એ રીતના વાકયના આઠ લાખ અર્થોવાળો ગ્રંથ છે. આનું બીજું નામ અર્થરત્નાવલિ છે. તે લાભપુર (લાહોર) માં પૂર્ણ કર્યો. (પી. રી. ૪ થો. પૃ. ૬૮-૭૩).

આ અષ્ટલક્ષી ગ્રંથ કવિએ સં૦ ૧૬૪૯ પહેલાં શરૂ કરી તે વર્ષમાં એક પુસ્તકના પ્રમાણનો કરી નાંખ્યો હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ તે વર્ષમાં શ્રી અકબર બાદશાહે ખુદ રાજસભામાં વાંચી સાંભળી આ પુસ્તક સ્વહસ્તે લઇ કવિના હાથમાં આપી તે રીતે પ્રમાણ-ભૂત કર્યો એલું પોતે આ ગ્રંથમાં જ જણાવે છેઃ—

संवति १६४९ प्रमिते श्रावण शुक्ल १३ दिने सन्ध्यायां कश्मीरदेशविजयमुद्दिश्य श्री राजश्री रामदासवाटिकायां कृतप्रथमप्रयाणेन श्री अकब्बरपातशाहिना जलालदीनेन अतिजात साहिजाने श्री सिलेम सुरत्राण सामतमंडलिकराजराजिविराजितराजसभायां अनेकवैयाकरणतार्किकविद्वत्तमभट्टसमक्षं अस्मद् गुरुवरान् युगप्रधानखरतर-भट्टारकश्रीजिनचन्द्रसूरीश्वरान् आचार्य

૧૯. આમાં પહેલા એક શ્લોકમાં સૂર્યદેવની સ્તુતિ કરી છે! તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યારપછી બીજા શ્લોકમાં બ્રાહ્મી-સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી જણાવે છે કે 'રાજાનો દદતે સૌખ્યમ્' એ શ્લોકના એક પાદના મેં નિજબુદ્ધિની વૃદ્ધિ નિમિત્તે અર્થો કર્યા છે તેમાં તે પાદમાંના 'રાજા' નો અર્થ સૂર્ય પણ થાય છે એમ જણાવી સૂર્યદેવનાં નામો આપે છેઃ-

सावित्री भविता राजा विसृजो विघृणो विराट् ।
सप्तार्चिः सप्ततुरगः सप्तालोकनमस्कृतः ॥

એમ સ્કંદપુરાણમાં શ્રી સૂર્યસહસ્ર નામમાં જણાવ્યું છે તેથી રાજા એટલે શ્રી સૂર્ય, નઃ એટલે અમને સૌખ્ય આપે છેઃ ' '

આમ જૂદા જૂદા અર્થો દરેક શબ્દોના મૂકી આખા વાક્યનો અર્થ કરી, સર્વ મળી આઠ લાખ અર્થ કર્યા છે સે જણાવી છેવટે પોતાની પ્રશસ્તિ આપે છે.

श्रीजिनसिंहसूरिप्रमुखकृतमुखसुमुखशिष्यव्रातपरिकरान् असमानसन्मानबहुदानपूर्वं समाहूयायमष्टलक्षार्थी ग्रन्थो मत्पार्श्वाद् वाचयांचक्रेऽवक्रेण चेतसा। ततस्तदर्थश्रवणसमुत्पन्नप्रभूतनूतनप्रमोदातिरेकेण संजातचित्तचमत्कारेण बहुप्रकारेण श्रीसाहिना बहुप्रशंसापूर्वं 'पठ्यतां सर्वत्र विस्तार्यतां सिद्धिरस्तु' इत्युक्त्वा च स्वहस्तेन गृहीत्वा एतत् पुस्तकं मम हस्ते दत्वा प्रमाणीकृतोऽयं ग्रन्थः। अतः सोपयोगित्वात् श्रीसाहिनापि ।समुद्दिश्यार्थमाह-राजा श्री अकब्बरः नोऽस्मभ्यं सौख्यं सुखं ददते प्रजानामिति।

એટલે—સંવત્ ૧૬૬૩ ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ દિને સાંજે કાશ્મિર દેશપર વિજય કર્યો તે નિમિત્તે શ્રીરાજ શ્રી રામદાસ (આ રામદાસ તે જણાય છે કે જેણે સં૦ ૧૬૫૨ માં સેતુબંધ (રાવણવહો) ની ટીકા રચી છે અને જેને માટે પ્રાજ્યભટ્ટની (રાજતરંગિણીમાં વિશેષ ઉલ્લેખ મળી આવે છે) વાડીમાં શ્રી અકબર બાદશાહ–જલાલદીને પ્રથમ પ્રયાણ કરી અતિ ખાનદાન શાહજાદા શ્રી સલીમ (પાછળથી જહાંગીર બાદશાહ) સુલતાન સામંત-મંડલિક રાજાઓથી વિરાજિત રાજસભામા અનેક વ્યાકરણીઓ તાર્કિક વિદ્વત્તમ ભટ્ટ–પંડિત સમક્ષ અમારા ગુરુવર યુગપ્રધાન ખરતર ભટ્ટારક શ્રી જિનચંદ્ર સૂરીશ્વરને આચાર્ય શ્રી જિનસિંહસુરિ વગેરે આણેલા શિષ્યસમુદાય સહિતને અતિશય સન્માન આપીને બોલાવી આ અષ્ટલક્ષાર્થી ગ્રંથ મારી પાસે શુદ્ધ ચિત્તથી વંચાવ્યો, ત્યાર પછી તેના શ્રવણથી તેને અતિ નવીન પ્રમોદનો અતિરેક થતા ચિત્તમાં ચમત્કૃતિ થતાં બહુ પ્રકારે શ્રી બાદશાહે બહુ પ્રશંસા કરી અને 'સર્વત્ર વાચી આનો વિસ્તાર કરો' એમ કહી સ્વહસ્તે તેને લઇને આ પુસ્તક મારા હાથમાં આપી આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત કર્યો. પછી પોતે જેમ અર્થ કરવા ચાહે છે તે પદ લઇ રાજા એટલે બાદશાહ અકબર તે નઃ એટલે આપણને પ્રજાને સૌખ્ય આપે છે. આ ગ્રન્થની અંતે કવિએ 'અકબર ગુણ વર્ણન અષ્ટક' મૂકેલ છે તે ખાસ અવગાહવા યોગ્ય છે.

વિસંવાદક શતક સં૦ ૧૬૮૫. આમા સૂત્રોઆદિમાં પરસ્પર જે વિરોધ ભાસે છે તે બતાવ્યો છે.

सूत्र प्रकरण टीका प्रबंध संबंध चारु चरितेषु ।
ये केऽपि विसंवादा दृष्टा एकीकृता इह ते ॥ પી. રી. ૩ પૃ. ૨૯૦.

વિશેષ સગ્રહ સં૦ ૧૬૮૫ લૂણકર્ણસરમાં.

ગાથાસહસ્રી સં૦ ૧૬૮૬ (પી. રી. ૩ પૃ. ૨૮૮).

આમાં જમાલિ આદિ નિન્હવોની આવશ્યક ચૂર્ણિમાંથી ૧૬ ગાથા ટાંકી કહેલ છે કે 'આની વ્યાખ્યા સંબંધ સહિત મારા રચેલ વિશેષ સંગ્રહમાંથી વિદિત થશે.' આમાંની અનેક ગાથાઓ જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય માટે ઉપયોગી થાય તેવી છે.

गाथाः कियत्यः प्रकृताः कियत्यः श्लोकाश्च काव्यानि कियति संति ।
नानाविध ग्रंथ विलोकन श्रमादेकीकृता अत्र मया प्रयत्नात् ॥

જયતિહુયણ નામના સ્તોત્રપર વૃત્તિ સં૦ ૧૬૮૭ પાટણમાં.

---

૧ આ રચવામા શ્રી જિનસિંહ સૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સમયરાજ ગણિએ (મહવિવેક ગુરુ–કે જે મારા વિદ્યાગુરુનાજ શિષ્ય થાય) મારા પર અનુગ્રહ કરેલો છે એમ પોતે સ્વીકારે છે.

૨૦ દશવૈકાલિક સૂત્રપર શબ્દાર્થ વૃત્તિ. ટીકા શ્લો. ૩૩૫૦ સં૦ ૧૬૯૧ ખંભાતમા.
વૃત્તરત્નાકર વૃત્તિ સં૦ ૧૬૯૪ જાલોરમા

૨૧ કલ્પસૂત્રપર કલ્પકલ્પલતા નામની વૃત્તિ શ્લો૦ ૭૭૦૦
નવતત્ત્વપર વૃત્તિ.

વીર ચરિત્ર સ્તવ નામના જિનવલ્લભસૂરિ કૃત સ્તવન પર ૮૦૦ શ્લોકની ટીકા
વીરસ્તવ વૃત્તિ (દુરિયરય સમીર, વૃત્તિ)
સવાદસુંદર ૩૩૩ શ્લો૦
ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યાન.
રઘુવંશ વૃત્તિ (પત્ર ૧૪૫).

કવિ કાલિદાસકૃત રઘુવંશ નામનો ગ્રંથ જૈનોમા સાહિત્ય અર્થે પઢાવવામા આવતો અને તેથી તેના પર વૃત્તિઓ પણ જૈન સાધુઓએ અનેક કરેલી જોવામા આવે છે.

આ રીતે સંસ્કૃત ભાષામા કૃતિઓ તેમણે કરી છે. વૃત્તિ–ટીકા ઉપરાત અનેક ગ્રંથો સૂત્રો વાચી તે સર્વેનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમા રહેલા વિસવાદ શોધી પોતાનું બહુશ્રુતપણું દાખવ્યું છે.

ગૂર્જર ભાષાની પદ્યકૃતિઓ.

૧ ચોવીશી (૨૪ તીર્થંકરનાં સ્તવનો) સં૦ ૧૬૫૮ વિજયાદશમી અમદાવાદમા. આને કવિએ 'ચતુર્વિંશતિ તીર્થંકરગીતાનિ'એ નામ આપ્યુ છે. આની શુદ્ધ પ્રત આણંદજી કલ્યાણજી હસ્તકના પાલીતાણાના ભંડારમાં છે.

૨ શાબપ્રદ્યુમ્ન પ્રબંધ રચ્યા–સં૦ ૧૬૫૯ વિજયાદશમી. ખંભાતમા સ્તંભન પાર્શ્વનાથના પસાયથી.

ભાષામા મોટા ગ્રંથ રચવાનો આ તેમનો પ્રયાસ છે એમ તે જણાવે છે.

---

૨૦. દશવૈકાલિક—સૂત્ર એ પ્રાચીન સય્યંભવ સૂરિકૃત જૈનાગમ છે તે પર પ્રસિદ્ધ હરિભદ્ર સૂરિએ ટીકા કરી છે. કર્તા કહે છે તેથી શિષ્યોને અર્થે શીઘ્રબોધ થાય તે હેતુથી સુગમ કરી છે. (મુદ્રિત સં૦ ૧૯૭૫).

૨૧. કલ્પસૂત્ર—એ પણ પ્રાચીન, ભદ્રબાહુકૃત જૈનાગમ છે. આ પરની કર્તાની ટીકા ડૉ૦ જેકૉબી (કે જેણે અંગ્રેજીમા આ સૂત્રનો અનુવાદ કરેલો છે. જુઓ સેક્રેડ બુકસ ઓફ ધ ઇસ્ટ) ના કહેવા પ્રમાણે જિનપ્રભમુનિએ કલ્પસૂત્ર પર રચેલી સંદેહવિષૌષધિ નામની ટીકાનો માત્ર સંક્ષિપ્ત સાર–abstract–છે. આ જિનરાજસૂરિ (કે જેનું સૂરિપદ સં૦ ૧૬૭૪થી મરણ સં૦ ૧૬૯૯ સુધી રહ્યું)ના રાજ્યમા ને જિનસાગર સૂરિના યૌવરાજ્યમા લૂણકર્ણસર ગામમા આરંભ કરીને તેજ વર્ષમા રિણીપુરમા પૂર્ણ કરેલ છે. તેથી આ રચના સં૦ ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૬ ની વચ્ચેમાં કરી છે ને તે દરમ્યાનમા લૂણકર્ણસરમાજ સં. ૧૬૮૫ મા પોતે હતા તે વિશેષ સંગ્રહનાં રચનાકાલ અને સ્થલ પરથી જણાય છે. તેથી આ રચના સં૦ ૧૬૮૫ મા જ પૂર્ણ થયેલી છે.

શક્તિ નહી મુઝ તેહવી બુદ્ધિ નહી સુપ્રકાશ
વચનવિલાસ નહી તિસ્યઉ એ પણિ પ્રથમ અભ્યાસ.

કૃષ્ણના કુંવર શાંબ અને પ્રદ્યુમ્ને આખરે નેમીશ્વર પાસે દીક્ષા લીધી અને વિમલગિરિ પરે સંલેખના કરી મોક્ષે ગયા. આ બંનેનો અધિકાર આઠમા અંગમાંથી (અંતકૃત દશાંગ-અંતકૃત એટલે તદ્ભવ મુક્ત થનાર-ચરમભવી મહાત્માઓ સંબંધીનું સૂત્ર) લઇ આ પ્રબંધ બે ખંડમાં રચ્યો છે. ગાથા ૫૩૫, ઢાલ ૨૧, શ્લોક ૮૦૦ છે અને તે જેસલમેરના વતની નાનાવિધશાસ્ત્ર વિચાર રસિક લોઢા સા૦ સિવરાજની અભ્યર્થનાથી રચેલો છે એવું એક જૂની પ્રતમા લખેલુ છે. સં૦ ૧૬૭૦ થી લખેલી સારી અને જુની પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં મોજુદ છે.

૩ દાન શીલ તપ ભાવના સંવાદ. P (અથવા સંવાદ શતક)[૨૨] સં૦ ૧૬૬૨ સાંગાનેરમાં 'પદ્મપ્રભુ સુપસાઉલે'—

જૈનના ધર્મના ચાર પ્રકાર નામે દાન, શીલ, તપ અને ભાવના જણાવ્યા છે-તે દરેક પોતપોતાને વડો માને છે અને એ રીતે ચારે પોતપોતાના ગુણ ગાઇ પોતપોતાથી કેટલા સુખી અને સિદ્ધ થયા તે જણાવી તકરાર કરી આપવડાઇ, વીરની પરિષદ્‌માં, વીર પ્રભુ પાસે કહે છે ત્યારે છેવટે વીર સમાધાન કરી જણાવે છે કેઃ—

કો કેહની મ કરો તુમ્હે નિંદા ને અહંકાર
આ આપણેં ઠામે રહો સહુકો ભલો સંસાર
તોપણ અધકો ભાવ છે, એકાકી સમરત્થ ॰
દાન શીલ તપ ત્રિણે ભલા, પણ ભાવ વિના અકયત્થ.
અંજન આંખે આંજતા, અધિકો આણી રેખ
રજમાંહે તજ કાઢતાં, અધિકો ભાવ વિશેષ.

૪ ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધનો રાસ. P માર સં૦ ૧૬૬૫ જેઠ શુ. ૧૫ આગ્રામાં.

પ્રત્યેક બુદ્ધ થઇ સિદ્ધ થયેલ જૈન કહેલા કરકંડુ, દુર્મુખ, નેમિરાજ અને નર્ગતિ (નિગ્ગઇ) એ ચાર સંબંધી ચાર ખંડમાં આ રાસ વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ખંડ સં૦ ૧૬૬૪ માં પૂર્ણ કર્યો છે પણ દરેકની તીથિ જુદી જુદી છે. ૧ કરકંડુ પરનો સં૦ ૧૬૬૪ ફાગણ સિદ્ધિયોગ બુધવારે. ઢાલ ૧૦, ગાથા ૧૮૭, શ્લોક ૨૫. ૨ દુમુહપર ચૈત્ર વદ ૧૩ શુક્ર. ઢાલ ૮. ૩ નેમિરાજ પર-તીથિ નથી જણાવી ઢાલ ૧૭. ૪ નિગ્ગઇ પરનો માર સંવત ૧૬૬૫ જેઠ શુદ ૧૫ આગ્રામાં 'વિમલનાથ પસાઉલે' સાન્નિધ્ય 'કુશલસૂરીંદ'; ઢાળ ૯. આ ચારે

આ P ચિન્હ મુદ્રિત થયેલ ગ્રંથ સૂચવે છે.

૨૨. કોઇક પ્રતમાં પાઠાંતર બાસઠ ને બદલે છાસઠ છે. પણ ઘણી પ્રતોમાં બાસઠ છે તથી તે જ પાઠ યોગ્ય લાગે છે. આ સંવાદને 'સંવાદશતક,' કર્ત્તાએ પોતે એક ઠેકાણે કહેલ છે. પોતાની સીતારામ ચોપાઇમાં એક ઢાલનો રાગ મૂકતાં જણાવ્યું છે કે "રાગ ધન્યાસિરી-સીલ કહે જગિ હું વડું, મુઝ વાત સુણો એક મીઠી રે (જૈ જ આ સંવાદમાં બીજી ઢાલમાં શીલ કહે છે) એ સંવાદ શતકની બીજી ઢાલ." કુલ ૫ ઢાલ છે અને ૫૦ કડી છે. આ સંવાદ સઝાયમાળા અને રત્નસમુચ્ચયમાં મુદ્રિત થયેલ છે.

ખંડ નાગડ ગોત્રના સંઘનાયક સૂરશાહના આગ્રહથી રચ્યા છે. આખો રાસ અતિ સુંદર અને રસમય છે. મદનરેખા (મયણરેહા) સંબંધી આખ્યાન ત્રીજા ખંડમાં અંતર્ગત થાય છે. મુંબઇના શ્રાવક ભીમસી માણેકે આ મુદ્રિત કરેલો છે. ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધ પર તિલકાચાર્યકૃત ૨૧૫ પત્રમાં, ૧૧૩૮ શ્લોકમા, ૬૦૦ શ્લોક અને ૩૫૦ શ્લોકમાં રચાયેલી એમ ચાર પુસ્તકરૂપે કથાઓ જૈન ગ્રંથાવલીમા નોધાઇ છે.

૫ પોષધવિધિ સ્તવન. (એક નાની કવિતા) સં૦ ૧૬૬૭ માગશર શુદ ૧૦ ગુરુ. મરોટમાં.

૬ મૃગાવતી ચરિત્ર રાસ–ચોપઇ . સં૦ ૧૬૬૮ મુલતાનમા.

વત્સદેશની રાજધાની કૌશામ્બીના રાજા શતાનીકની રાણી અને ઉદાયનની માતા મૃગાવતી પતિ પોતાના પુત્રને સગીર મૂકી સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતે રાજ્ય ચલાવે છે તે વખતે તેના પર આસક્ત બની અવંતીનો રાજા ચંડપ્રદ્યોત આક્રમણ કરે છે, પણ તેને સમજાવી રાજ્યને દુર્ગઆદિથી પ્રબલ કરી આખરે મહાવીર ભગવાન્ પાસે પોતે દીક્ષા લે છે. આ પ્રમાણે શીલ સાચવી પુત્રહિતાર્થે રાજ્યવ્યવહાર કરી ધર્મ વૈરાગ્ય પામી મુક્તિ મેળવે છે; તે જૈન સતી પર આ સુંદર આખ્યાન છે. જુદી જુદી ગુજરાતી, મરૂધરની, સિંધી, પૂર્વની નવી નવી ઢાળોમાં ત્રણ ખંડોમાં આ 'મોહનવેલી' ચોપઇ રચેલી છે. પ્રથમ ખંડમા ૧૩ ઢાળ, ગાથા ૨૬૬ અને બીજામા પણ ઢાળ ૧૩, ગાથા ૨૬૬, ત્રીજામાં ઢાલ ૧૨, ગાથા ૨૧૧ છે. મૂળ જેસલમેર નિવાસીને મુલતાનવસતા રીહડ ગોત્રના કરમચંદ શ્રવક વગેરે માટે મુલતાનમાં કે જ્યાં 'સિંધુ શ્રાવક સદા સોભાગી ગુરુગચ્છ કેરા બહુરાગી ' સિંધી શ્રાવકો વસતા હતા ત્યાં રચેલ છે.

આ રચનાની પહેલાં પોતે સાંબપ્રદ્યુમ્નની ચોપઇ રચી હતી એવું આના મંગલાચરણમાં જ જણાવ્યું છે.

૭ કર્મ છત્રીશી–P સં૦ ૧૬૬૮ માહ શુદ ૬ મુલતાનમાં ૩૬ કડીનું કર્મવશ સર્વ જીવ છે એમ જણાવી તે માટેનાં દૃષ્ટાંત આપ્યા છે. (પ્ર૦ ચૈત્યવંદન સ્તુતિ સ્તવનાદિ સંગ્રહ પુના.)

૮–૧૦ પુણ્ય છત્રીશી (સં૦ ૧૬૬૮ સિદ્ધપુર) શીલ છત્રીશી. અને સંતોષ છત્રીશી } સં૦ ૧૬૬૯ દરેકમાં ૩૬ કડી

૧૧ ક્ષમા છત્રીશી P નાગોરમા.

(આદરજીવ ક્ષમા ગુણ આદર એથી શરૂ થતું ૩૬ કડીનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય.)

૧૨ સિંહલ સુત પ્રિયમેલક રાસ. [૨૩]સં૦ ૧૬૭૨ મડેતામાં.

---

૨૩ આમાં પ્રાચીન સુભાષિત મૂકેલ છે કે:—

યતઃ–ઘરિ ઘોડો નંઇ પાલો જાય, ઘરિ ઘેણુ ને લૂખઉ ખાય,
ઘરિ પલ્યંકને ધરતી સુઇ, તિણુરી બહુયરિ જીવતાને રૂઇ.

આની પ્રત મારી પાસે છે. પત્ર ૧૧. પંક્તિ ૧૩, બીજી પ્રતો ધોરાજીના સર્વતે મહાવીર ભંડાર, તેમજ ગારીયાધરના, પાલણપુરના ભંડારોમાં છે.

દાન વિષય ઉપર આ આખ્યાન છે. સાધુને દાન દેવાથી સિંહલસુત સિંહલસિંહ કેવાં સુખ પામે છે તે અને તેમાં પ્રિયમેલક નામના તીર્થનું માહાત્મ્ય જણાવી તે ઉત્તમ શ્રાવક તરીકે ધર્મના રૂડાં કામ કરે છે અને સમાધી મૃત્યુ પામી સુરપદવી લહે છે એ બતાવ્યું છે. ઢાલ ૧૦ છે. આ પોતાની સ્વકલ્પિત કથા લાગે છે.

૧૩ નલદમયંતી રાસ. સં૦ ૧૬૭૩ વસંત માસમાં મેડતામા.

કવિ પ્રેમાનંદે નલાખ્યાન રચ્યું છે, તેની પહેલાના સૈકામાં કવિ સમયસુંદરે જૈન કથામાં નિરૂપેલું નલદમયંતી ચરિત્ર પરથી ભાષામા આ રસમય રાસ રચ્યો છે. [24]તિલકાચાર્ય કૃત દશવૈકાલિક વૃત્તિ અને પાંડવ નેમિ ચરિતમાથી અધિકાર ઉદ્ધરી 'કવિયણ કેરી કિહાં કણિ ચાતુરી' કેળવી ૭ ખંડમા, સર્વ ગાથા ૯૧૩, શ્લોક સંખ્યા ૧૩૫૦, અને ઢાલ ૩૮ માં રચના કરી છે, આની પ્રત મુંબઇની મોહનલાલજી સેંટ્રલ લાયબ્રેરીમાં; આણંદજી કલ્યાણજીના પાલીતાણાના ભંડારમાં, લીંબડીના ભંડાર વગેરે સ્થળે વિદ્યમાન છે.

૧૪. પુણ્યસાર ચરિત્ર. સં૦ ૧૬૭૩ આની પ્રત મને પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

૧૫. રાણકપુર સ્તવન સં૦ ૧૬૭૬ માગશર, રાણકપુરમાં.

મારવાડમાં સાદડી પાસે રાણકપુરમાં સોમસુંદરસૂરિથી પ્રતિષ્ઠત થયેલું ૯૯ લાખ ખર્ચી ધનાશા પોરવાડે સં૦ ૧૪૯૧ માં બંધાવેલું અતિ ઉત્તમ અને શિલ્પકારીગરીથી ભરપૂર અનેક સ્તંભોવાળું 'ત્રિભુવનદીપક' નામનું મંદિર વિરાજે છે. તેની કવિએ જાત્રા કરી તેના ટુંક વર્ણન રૂપે આ સ્તવન રચ્યું છે. ચારે દિશાના ૨૪ મંડપ, ચાર ચતુમુખ (ચૌમુખ) પ્રતિમા, ૮૪ દેરી, ભોંયરાં. ત્યાં ખરતર વસતિ-દેહરૂં છે.

૧૬. વલ્કલચીરી રાસ. સં૦ ૧૬૮૧ જેસલમેરમાં.

ઉપરોક્ત જેસલમેરી કર્મચંદ મુલતાનમાં વસતો હતો તેના આગ્રહથી આ પણ રાસ રચ્યો છે. આની પ્રત પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના વડોદરાના ભંડારમાં છે અને લીંબડીના ભંડારમાં છે.

૧૬અ. એકાદશી (મૌન એકાદશી) નું વૃદ્ધ (મોટું) સ્તવન.P સં૦ ૧૬૮૧ જેસલમેર પ્ર. રત્નસંમુચ્ચય પૃ. ૧૭૨-૩.

૧૭. વસ્તુપાલ તેજપાલનો રાસ. સં૦ ૧૬૮૨ (પાઠા ૧૬૮૬) તિયરી પુરમાં.

આ એક બહુ ટૂંકી કૃતિ છે. આમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જે ગૂર્જરરાજ વીરધવ-

---

૨૪. તિલકાચાર્ય-શ્રી ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-ચક્રેશ્વરસૂરિ-શિવપ્રભસૂરિ અને તેના શિષ્ય. તેમણે આવશ્યક સૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૦૬૫૦ શ્લોકમાં સં. ૧૨૯૬. માં, ચૈત્યવંદના વંદનક પ્રત્યાખ્યાનવૃત્તિ શ્લો. ૫૫૦, શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ શ્લો. ૨૦૦; સાધુપ્રતિક્રમણવૃત્તિ શ્લો. ૨૯૬, ઉક્ત દશ વૈકાલિક સૂત્રવૃત્તિ શ્લોક ૭૦૦૦, સં. ૧૩૪૬ માં જીતકલ્પવૃત્તિ શ્લો. ૧૭૦૦, સં. ૧૨૭૪ માં, શ્રાદ્ધજીતકલ્પ મૂળગાથા ૩૬ અને તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ શ્લો. ૧૬૫, પૌર્ણમિક સામાચારી શ્લો. ૨૫૦૦, નેમિનાથ ચરિત્ર શ્લો. ૩૫૦૦ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ ચતુષ્ય કથા રચેલ છે. આ પૈકી છેલ્લો ગ્રંથ પણ કવિએ ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધનો રાસ રચતાં કદાચ જોયો હોય.

લના પ્રખ્યાત શૂરવીર જૈન મંત્રીઓ થયા તેમણે જે દેવળ કર્યાં તેનો તથા બીજાં ધર્મકાર્યો કર્યાં તેનો ટુંક અહેવાલ છે. આની પ્રત મેં લખી લીધેલી છે. એક પ્રત ફાર્બસ સભા પાસે છે.

૧૮. શત્રુંજય રાસ. P. સં૦ સં૦ ૧૬૮૨ (પાઠાં ૧૬૮૬)[૨૫]નાગોરમાં શ્રાવણ વદમાં. આ રાસ ટુંકો છે. તેમાં લખ્યું છે કે સં૦ ૪૭૭ માં ધનેશ્વરસૂરિએ શત્રુંજયમાહાત્મ્ય નામનો ગ્રંથ શિલાદિત્ય પાસે હજુર કર્યો (આ એક દંતકથા છે) તેનો કંઇક આધાર આમાં લીધો છે. આમાં પહેલી ઢાલમાં શત્રુંજયનાં ૨૧ નામ, પછી તેનું પ્રમાણ; બીજી ઢાલમાં ત્યાં સિદ્ધ થયેલાનાં નામ, ત્રીજી તથા ચોથી ઢાલમાં ઉધ્ધાર વર્ણવેલાં છે. પછી માહાત્મ્ય બતાવી પાંચમી ઢાલમાં ત્યાં પાપનું આલોયણ (આલોચના) કરતાં છુટકો થાય છે એ બતાવી છઠી ઢાલમાં ત્યાંના દેવળોનું ટુંક વર્ણન કરી-ચૈત્ય પ્રવાડિ વર્ણવી જણાવે છે કે—

ચૈત્ય પ્રવાડિ ઇણ પર કરીએ, સીધાં વંછિત કામ.
જાત્રા કરી શેત્રુંજ તણીએ, સફલ કિયો અવતાર
કુશલ ક્ષેમશું આવિયાએ, સંઘ સહુ પરિવાર—

આ રીતે સંઘ સાથે પોતે જાત્રા કરી કુશલક્ષેમ આવ્યા ને ત્યાર પછી સં. ૧૬૮૨ માં નાગોરમાં આ રાસની રચના કરી. તો આ સંઘ કયો તે અંદર જણાવેલ સોમજીશાહ-

વંશ પોરવાડે પરગડો એ સોમસી સાહ મલાર
રૂપજી સંઘવી કરાવીઓ એ, ચૌમુખ મૂલ ઉદ્ધાર

નો સંઘ કદાચ હોય એવી કલ્પના થવા સંભવ છે. કારણ કે તે અમદાવાદના શેઠ સોમજી સવાઇએ સં૦ ૧૬૭૫ માં આ ચૌમુખની ટોંક બંધાવી. તેમાંના બહારના ભાગને ખરતર-વસહિ અને અંદરના ભાગને ચૌમુખ-વસહિ કહે છે. મીરાતે-અહમદી કહે છે કે આ મંદિર બંધાવવામા ૫૮ લાખ રૂપીઆ લાગ્યા હતા.

(રત્નસમુચ્ચયમાં પૃ. ૨૭૦ થી ૨૮૦ ને પાને પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. છેલ્લી પ્રશસ્તિ આમાં છે તેથી વધારે ૧૯ મી કડી પછી ત્રણ કડી બીજી પ્રતમા વિશેષ છે. તેમાં જણાવેલ છે કે આ રાસ શત્રુંજય માહાત્મ્ય સાંભળી તે અનુસાર રચ્યો છે અને તે જેસલમેરથી ભણશાલી થિરૂ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો હતો, તો આ થિરૂનો સંઘજ ઉપર જણાવેલ કુશલક્ષેમથી આવેલ સંઘ હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.)

૧૯ સીતારામ પ્રબંધ ચોપઇ. સં૦ ૧૬૮૩ મેડતામાં.

આ રાસ ઘણો મોટો છે અને જૈન રામાયણ આખી તેમાં મૂકી છે. આમાં પ્રથમ જ પોતે આની અગાઉ ચાર રાસ રચ્યા છે તેમાં 'હે સરસ્વતિ તેં મદદ કરી હતી તેમ આમાં પણ મદદ કરજે' એવું જણાવે છેઃ—

સમરૂં સરસતિ સામિણી, એક કરૂં અરદાસ
માતા દે જે સુજનૈ કરૂં વચન વિલાસ;

૨૫. બાસી, અને છાસીઃ એમ તેમ બાસઠ અને છાસઠ ...એમ પાઠાંતર બા અને છા એકબીજાને બદલે લખાઇ જવાના હસ્તદોષથી સંભવે છે. આ બંને રાસો માટે જુઓ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી પૃ. ૪૭ અને પૃ. ૬૭.

સંબ પ્રજૂન કથા સરસ (૧), પ્રત્યેક બુદ્ધ પ્રબંધ (૨)
નલ દવદંતી (૩) મૃગાવતી (૪), ચઉપઈ ચ્યાર સબંધ.
આઇ તું આવી તિહા સમર્યા દીધો સાદ,
સીતારામ સંબંધ પણિ સરસતિ કરે પ્રસાદ.

મા પદ્મ ચરિત્ર (પઉમ ચરિયમ્)–સીતાચરિતના આધારે રચેલ છે હિન્દુ રામાયણમાથી અનેક આખ્યાનો જૂદા જૂદા હિન્દુ કવિએ લખેલા છે. કવિ કહે છે કે—

જિનશાસન શિવશાસને સિતારામ ચરિત્ર સુણીજેરે
ભિન્નભિન્ન શાસન ભણી કો કો વાર્તા ભિન્ન કહિજેરે.

આ નવ ખંડમા લગભગ ૩૭૦૦ ગાથાનો આ રાસ, ગોલછા ગોત્રીય પ્રસિદ્ધ રાયમલના પુત્રરત્ન અમીપાલ અને નેતસી, તથા ભત્રીજા રાજસીના આગ્રહે રચેલો છે. તેમા કવિએ ગૂજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી, દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોમા ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમા પોતાની દેશીઓ બનાવી કાવ્યચાતુરી એવી કુશલતાથી રસને ખીલવી બતાવી છે કે ન પૂછો વાત. આ કૃતિ તો કવિની અદ્‌ભુત થઇ છે અને તે ગૂર્જર કવિ શિરોમણી પ્રેમાનંદથી અનેકધા ટક્કર મારી કેટલીક બાબતમા ચડી જાય છે. કવિ પોતે આ કૃતિને માટે મગરૂર છે એમ તે છેલ્લે જે જણાવે છે તે પરથી સ્પષ્ટ થશે.—

સીતારામની ચોપાઇ જે હુઇ તે વાચો રે,
રાગ રતન જવહર તણો, કુણ ભેદ લહે નર કાચોરે
નવરસ પોષ્યા મે ઇહા, તે સુઘડો સમજી લેજ્યો રે,
જે જે ગ્સ પોષ્યા ઇહા, તે ઠામ દેખાડિ દેજ્યો રે–
કે કે ઢાલ વિષમ કહિ તે, દુષણ મત દ્યો કોઇ રે,
સ્વાદ સાખૂણી જે હુવે તે લિગ હેરે કહે ન હોઇ રે–
જે દરબારે ગયો તુમે ઢુંઢાડિ મેવાડિ ને દિલ્લી રે,
ગુજરાત મારૂઆડિમે તે કહિસે ઢાલ એ ભલ્લી રે–
મત કહો મોટિ કા જોડી, વાચતા સ્વાદ લહેસો રે,
નવનવા રસ નવનવી કથા, સાભલતા શાબાશ દેશો રે–

આ રસ ખાસ પ્રકટ કરવા યોગ્ય છે. દેવચંદ લાલભાઇ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડવાળા પાસેથી આની પ્રત મને જોવા મળી હતી. તેઓ પ્રકટ કરવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાતું હતું, પણ આને ત્રણ ચાર વર્ષ થયા છતા કઇપણ તે માટે પ્રયાસ થયો નથી જણાતો તે સોચનીય છે. આ રાસની કવિસ્વહસ્તલિખિત પ્રત આગ્રાભંડારમા છે.

૨૦ બાવરનતરાસ સં. ૧૬૮૫
૨૧ ગૌતમપૃચ્છા સ. ૧૬૮૬
૨૨ થાવચ્ચા ચોપાઇ સ. ૧૬૯૧
[થાવચ્ચા પુત્ર કથા શ્લોકબદ્ધ ૫ત્ર ૧૧ની જૈનગ્રથાવલીમા નોધાયેલી છે.]
૨૩ ચંપક શેઠીની ચોપાઇ સ. ૧૬૯૫ જાલોરમા.

આ અનુકંપાદાન ઉપર કથાનક છે. પોતાના અધિક સ્નેહી શિષ્યના આગ્રહથી, બે ખંડ. કુલ ગાથા ૫૦૬. ગ્રંથાગ્રંથ શ્લો. ૭૦૦. પ્રત આણંદજી કલ્યાણજીના તથા ઘોરાજીના ભંડારમાં છે.

આમાં એ પણ બતાવ્યું છે કે સરજત ઉપર આધાર રાખનાર હોય તે પણ ઉદ્યમ અને ભાવી બંનેને ભાવી કરતાં ઉદ્યમ અધિકું છે.

' સહુ કો લોક લહઇ છઇ સરજ્યું, તે બોલ કેતા વાંચું,
ઉદ્યમ છઇ ઇમ પણિ ભાવીં અધિકું, સમયસુંદર કહઇ સાચું.

[ચંપકશ્રેષ્ઠિ કથા એ નામથી (૧) ૩૫૫ શ્લોકમાં, (૨) જયસોમ (કવિ સમયસુંદર સાથે જેણે ઉપાધ્યાય પદ લીધું તે ગુણવિનયના ગુરુ) કૃત, (૩) વિમલગણિ કૃત, એમ ત્રણ જૈન ગ્રંથાવલિમાં નોંધાએલ છે.]

૨૪ ધનદત્ત ચોપાઇ સં૦ ૧૬૯૬ આસો માસ. અમદાવાદમાં.

આ વ્યવહારશુદ્ધિ પર કથાનક છે. શ્રાવકે વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું એ આનો ઉદ્દેશ છે. શુદ્ધ વ્યવહાર–ચોખવટભર્યો વ્યવહાર કયો તે કવિ બતાવે છે. શ્રાવકના ૨૧ ગુણ ગણાવે છે.

વિણજ કરતઉ વાણીયઉ, સાહજી, ઓછું નાપઇ ટાંક,
અધિકું પિણ તોલઇ નહી, સાહજી, મનમાહિ આણઇ સાંક–
સુણઉ રે ભવિકજન, શ્રાવક ગુણ ઇકવીસ ધરિ પરઈ–
સખર વચન ન કહઇ નિખર, સા૦ નિખર સખર ન કહેઇ
જિણ વેલા દેવું કહ્યું, સા૦ તિણિ વેલા તે દેઇ–સુ૦
ઝુઠું કદિ બોલઇ નહિ, સા૦ સાચું કહઇ નિતમેવ,
પહિલઉ વ્યવહાર શુદ્ધિ ગુણ, સા૦ ઇમ કહ્યુ અરિહંતદેવ. સુ૦

લગભગ દોઢસો ટુંકનો આ રાસ છે. આની પ્રત અમદાવાદમાં, ઘોરાજી અને પાટણના ભંડારમાં છે. પાટણના હાલાભાઇના ભંડારના ડાબડા ૮૨ માં પત્ર ૯ ની આ રાસની એક પ્રત છે તેની અંતે લખ્યું છે કે ' સર્વ ગાથા ૧૬૧ શ્રી સમયસુંદર મહોપાધ્યાયાનાં પૌત્રેણ પં. હર્ષકુશલ ગણિના સંશોધિતા. સા. હરજી ધનજી સુશ્રાવિકાગ્રહેણ. ' પત્ર ૯. આ પરથી જણાય છે કે કવિની શિષ્યપરંપરા હતી અને તે પૈકી તેના શિષ્યના શિષ્યનું નામ પંડિત હર્ષકુશલ હતું.

[ધનદત્ત કથા (૧) શ્લોકબદ્ધ પત્ર ૨૪, (૨) ગદ્યમાં પત્ર ૧૦, (૩) પત્ર ૧૭ માણિક્યસુંદર કૃત, (૪) ૩૩૦ શ્લોકની, એમ ચાર અને સૌથી પ્રાચીન તાડપત્રમાં લખેલી અમરચંદ્ર કૃત એમ પાંચ જૈન ગ્રંથાવલિમાં નોંધાયેલ છે.]

૨૫ સાધુવંદના સં૦ ૧૬૯૭ (લીં૦ ભંડાર)

૨૬ પાપ છત્રીશી સં૦ ૧૬૯૮ અહિમદપુરમાં. (પૂરણચંદજી નહાર પાસે પ્રત છે).

૨૭ સુસઢ રાસ–આ પ્રાપ્ત થયેલ નથી. [મૂળ આ કથા પ્રાકૃતમાં દેવેંદ્રસૂરિ કૃત ૫૩૭ ગાથામાં અને બીજી પ્રાકૃતમાં ૫૫૦ ગાથા, જૈન ગ્રંથાવલિમાં નોંધાયેલ છે.]

૨૮ પુણ્યાઢ્ય રાસ (ડહેલાનો અપાસરો તથા રત્નવિજયજીનો ભંડાર. અમદાવાદ)

૨૯ પુંજા ઋષિનો રાસ.

• નાગપુરીય તપાગચ્છની પટ્ટાવલિમાં થએલા એક મુનિના તપનું વર્ણન કરવા સમયસુંદર ઉપાધ્યાયે આ રાસ કરેલો જણાવ્યો છે. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ સંતાનીય વિમલચંદ્રસૂરિ થયા તેની પાસે પુંજા મુનિએ રાજનગરમાં વિ. સં૦ ૧૬૭૦ માં અષાઢ શુદિ ૯ ને દિને દીક્ષા લીધી, અને ત્યાર પછી ઉગ્ર તપ ક્રિયા કરી ૧૨૩૨૨ (?) ઉપવાસ કર્યા અને બીજાં અનેક તપ કર્યા. આ સર્વ તપની સંખ્યા વગેરે ઉક્ત રાસમાં આપી છે.

આ સિવાય કવિએ અનેક સ્વાધ્યાયો (સઝાયો), સ્તવનો, પદ વગેરે ટુંકી કવિતાઓ રચેલી છેઃ—

સઝાયો—મહાસતી યા મહાપુરુષો પર લખેલી, અને બીજી વૈરાગ્યોપદેશક સઝાયો એમ બે પ્રકારે છે.

(૧) રાજુલની સઝાય. (પ્રથમ ચરણ-રાજુલ ચાલી રંગશું રે)
ગજસુકુમાલ સ૦ (નયરી દ્વારામતિ જાણિયેજી)
અનાથી મુનિ સ૦ (શ્રેણિક રયવાડી ચડયો)
બાહુબલિ સ૦ (રાજતણા અતિ લોભિયા...વીરા મ્હારા ગજથકી ઉતરો)
ચેલણા સ૦ (વીર વાંદી વલતાં થકાંજી......વીરે વખાણી રાણી ચેલણાજી)
અરણક મુનિ સ૦-(અરણિક મુનિવર ચાલ્યો ગોચરી)
કરકંડુ સ૦-(ચંપા નગરી અતિ ભલી, હું વારી લાલ)
નમિરાજર્ષિ સ૦. પ્રસન્નચંદ રાજર્ષિ સ૦ સ્થૂલભદ્ર સ૦
મેઘરથ રાય સ૦-દશમે ભવે શ્રી શાંતિજી, મેઘરથ જીવડો રાય-રૂડારાજા...ધન્ય ધન્ય મેઘરથ રાયજી, જીવદયા ગુણખાણ...)
શાલિભદ્ર સ૦ (પ્રથમ ગોવાળિયા તણે ભવેજી, દીધું મુનિવર દાન...)
ભૂદેવ-નાગિલાની સ૦ (અર્ધ મંડિત ગોરી નાગલા રે-આ દેશી વિનય વિજય અને યશોવિજય કૃત શ્રીપાળરાસમાં લેવાઇ છે) અપ્રગટ.
ધનાની સઝાય-(જગિ જીવન વીરજી, કવણ તમારો શીષ)-અપ્રકટ.

(૨) નિંદા પર-(નિંદા મ કરજો કોઇની પારકી રે)
માયા પર-(માયા કારમીરે માયા મકરો ચતુર સુજાણ.)
દાનશીલ તપ ભાવ પર- (રે જીવ જિન ધર્મ કીજીએ.)
ધોબીડા પર-(ધોબીડા તું ધોજે મનનું ધોતીયું રે)
પંચમઆરાપર-
(શ્રાવકના) એકવીસ ગુણે સ૦ (પુરણચંદજી નહાર-કલકત્તા પાસે પ્રત છે)—આ કદાચ વ્યવહાર શુદ્ધિ રાસનો ભાગ હોય.

સ્તવનો

(૧) મુનિસુવ્રત સ્વામી સ્વા૦ (પખવાસાનું સ્ત૦)—૧૫ દિવસનાં ઉપવાસ કરવાના તપ ઉપર-(જંબૂદ્વીપ સોહામણો, દક્ષિણ ભરત ઉદાર.)

ઋષભદેવ સ્તવન.

તીર્થમાલા સ્તવન (શત્રુંજયે ઋષભ સમોસર્યા)

રાણકપુર સ્ત૦ સં૦ ૧૬૭૬ (રાણકપુર રળિયામણું રે...શ્રી આદીશ્વર દેવ મન મોહ્યું રે
અષ્ટાપદ ગિરિ સ્ત૦ (મનડો અષ્ટાપદ મોહ્યો માહરોજી, નામ જપું નિશિદીસજી)
સીમંધર સ્ત૦ (ધન ધન ક્ષેત્ર મહાવિદેહજી.)

શત્રુંજય મંડળ શ્રી આદિનાથ સ્તવન–સં૦ ૧૬૯૯ માં કવિના હાથનું લખાયેલું પંડિત લાવણ્યચંદ પાસે છે. "સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિખિતં ।। સ્વયમેવ" એમ છેલ્લે ઉલ્લેખ છે. તેમાંની ૨૨ મી કડી–

ચંચલ જીવ રહે તહીંજી રાચઇ રમણી રૂપ;
કામ વિટંબણ સી કહુંજી તું જોણઇ તે સરૂપ

તે જિનહર્ષે પોતાના 'આદિજિન વિનતિ' સ્તવનમાં થોડા ફેરફાર સાથે લીધી જણાય છે,

(૨) પંચમી તપ પર લઘુ સ્ત૦–(પંચમી તપ તમે કરો રે પ્રાણી.)
પંચમી તપ પર વૃદ્ધ (મોટું) સ્ત૦–ઢાલ ૩ નું (પ્રણમી શ્રી ગુરુપાય, નિર્મલ જ્ઞાન ઉપાય) જ્ઞાન પંચમી એ જૈનોમાં જ્ઞાન વૃદ્ધિ અર્થે એક ધાર્મિક પર્વ છે. આમાં જણાવ્યું છે કે—

જ્ઞાન વડો સંસાર, જ્ઞાન મુગતિ દાતાર,
જ્ઞાન દીવો કહ્યો એ, સાચો સદ્દહ્યો એ.
જ્ઞાન લોચન સુવિકાશ, લોકાલોક પ્રકાશ,
જ્ઞાન વિના પશુ એ, નર જાણે કિસ્યું એ.

એકાદશી વૃદ્ધ સ્ત૦ ૧૩ કડીનુ. (સમવસરણ બેઠા ભગવંત, ધરમ પ્રકાશે શ્રી અરિહંત).
મૌન એકાદશી નામના ધાર્મિક પર્વ પર જેસલમેરમાં સં૦ ૧૬૮૧
ઉપધાન તપ સ્ત૦–(શ્રી મહાવીર ધરમ પરગાસે, બેઠી પરષદ બારજી.)
પોષધવિધિ સ્ત૦—

(૩) વિનતિ એટલે સંબોધન રૂપે આપવીતિ– સ્વદોષ જણાવી પ્રભુની કરુણા અને દયા માંગવા માટે જેમા આર્જવ પૂર્વક વિનતિ કરવામા આવી છે તેવાં વિનતિ સ્તવનો.

મહાવીર વિનતિ સ્ત૦ (વીર સુણો મોરી વિનતિ, કરજોડી હો કહું મનની વાત)

આ જેસલમેરૂમાં વાચનાચાર્ય પોતે હતા ત્યારે બનાવ્યું છે.

અમરસરપુર મંડન, શીતલનાથ વિનતિ સ્ત૦
(મોરા સાહિબ હો, શ્રી શીતલનાથ કિ, વિનતિ સુણો એક મોરડી)
આલોયણ (આલોચના) રૂપે વિનતિ સ્ત૦

(૪) છંદ– પાર્શ્વનાથ છંદ (આપણ ઘર બેઠાં લીલ કરો.)

(૫) દાદાજી સ્ત૦ (ખરતર ગચ્છમા પોતાની ગુરુપરંપરામાં થયેલ જિન કુશલ-સૂરજી 'દાદાજી' તરીકે ઓળખાય છે. ઘણા ચમત્કારી હોઇ તેમણે સમરતાં

ઘણાને પરચા આપ્યા છે એમ મનાય છે. એવો પરચો કવિને મળ્યો હતો તેવુ આ સ્તવનમા જણાવેલ છે, તેમજ પોતાની કૃતિમા પણ સ્તુતિ રૂપે તેમનું સાનિધ્ય લઇને અબ્હાહન કરેલુ છે. (આદિ ચરણુ–આયો આયોજી સમરંતા દાદોજી આયો)

સ્તુતિઓ, પ્રભુ સ્તુતિ.

વિમલાચલ ઋષભ સ્તુતિ.

૨૬ કેટલાંક પદો. વૈરાગ્ય-ઉપદેશ બોધક ટુકા કાવ્યોને 'પદ' એ નામ અપાય છે. જે મળેલા તે આ નિબધમા ઉદ્દૃત કર્યાં છે. આ બધા હિન્દી ભાષામા છે.

અન્ય કૃતિઓ—ઉપરોક્ત સિવાય કવિની અન્ય કૃતિઓ હોવાનો સભવ છે. એ પૈકી ઋષિમડળ પર પોતાની ટીકા કે સ્તવન-ક્ષેત્ર પણ હોવુ જોઇએ. [૨૭]

૨૬ ઉપર સઝાયો, સ્તવનો, પદ વગેરે સર્વ મુદ્રિત થયા છે. જુઓ જૈનપ્રબોધ સઝાયમાળા, રત્નસાગર, રત્નસમુચ્ચય, જૈનકાવ્યસંગ્રહ ચૈત્યવદનસ્તુતિસ્તવનાદિ સગ્રહ.

૨૭ કારણ કે ખ૦ શિવચદ પાઠકે ૨૪ જિનપૂજા સં. ૧૭૭૯ (નદ મુનિ નાગધરણી) વર્ષમા આશો શુદ ૨ ને શનિને દિને જયપુરમા રચેલ છે તેમાં સમયસુદરની આ૦ કૃતિનો પોતે આધાર લીધેલો જણાવ્યો છે—

સમયસુંદર અનુગ્રહી ઋષિમંડલ, જિનકી શોભ સવાયા,
પૂજા રચી પાઠક શિવચંદે આનદ સઘ વધાયા—

રત્નસાગર ભાગ ૧ લો પૃ. ૨૬૯.

વિભાગ—૭ મો

સાહિત્યવિભાગ.

પુરવણી.

૨૩. સરસ્વતીચન્દ્ર.

ત્હેની સમાલોચનામાં એક પ્રકરણ.

(લેખકઃ રા. રા. વિશ્નુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી)

ગોવર્ધનસ્મરણસ્તૂપ અવિચ્છિન્ન જ્વલંત જ્યોતિ જેવો આત્મા 'સરસ્વતીચન્દ્ર' છે તો પથ્થરના સ્મરણ સ્તૂપો શું સ્મરણ રાખશે ?

સમુદ્રથી પડેલા 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને, ત્હેને છાતા ગોવર્ધનરામને નહિં વિલોકાય તો યે "ફરી ફરી ખખડાવ્ય તું, છો એ કદી ઉઘડે નહિં" એ ન્યાયે સરસ્વતીચન્દ્રનું દ્વારજ ખખડાવશે તો યે કય્હા ?

'સરસ્વતીચન્દ્ર' અને 'કુસુમમાળ(થી' ગુજરાતી સાહિત્યના નવયુગની વસન્ત બેઠી. દલપતરામ અને નર્મદાશંકર હવે ગયા યુગના થયા. ત્હેમની અને નવીન સાહિત્યની વચલી કડીઓ વિવેચક નવલરામ, 'પૃથુરાજરાસા'ના કર્તા ભીમરાવ, 'કુસુમાવલિ'ના લખનાર દોલતરામ પંડ્યા, 'રાણકદેવી' કાવ્ય લખનાર બાપાલાલ ભાઇશંકર ભટ્ટ, અને હરિલાલ હર્ષદરાય. એ વચલી કડીઓ પછી, એક મતે, 'નવીન યુગની વધારે સમીપ' જ ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ. તે મત પ્રમાણે શુદ્ધ નવીન યુગને આંકનાર 'કુસુમમાળા' આ મતને જરાક ફેરવવો પડશે. એક તો બેની વચ્ચે સમયનો બહુ ફેર નથી. 'કુસુમમાળા' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની વ્યાપક અસર સરખાવિયે તો 'સરસ્વતીચન્દ્ર' સરોવરના અમૃત પી અમર થવા જનારની સંખ્યા ઘણી વધી જશે. ગુજરાતી સાહિત્ય આલમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ થઇ પડેલી સ્નેહલગ્નની ભાવના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો અભ્યાસ વધ્યો જાય છે, પણ ત્હેના પ્રેરણા બીજ ખૂટ્યા નથી. આ બધુ જોતાં સાહિત્યમાં 'વસન્ત' પોકારનાર કોયલનું કામ 'કુસુમમાળા' નહિં પણ કુસુદ અને 'કુસુમ.' 'સરસ્વતીચન્દ્ર'જ નવીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ* આંકનાર છે.

પાના ને પાનાં અને પ્રકરણના પ્રકરણ રાજ્ય, સમાજ, ધર્મ કે તત્ત્વના ચિન્તનથી ભરેલાં છે. તેમજ મુખ્ય કથા અને આડ કથાઓનો, અગર નામ બદલી 'પંચ જૂટ જટાકલાપ'નો આડંબર ઘણો છે; એટલે યુરોપી આધુનિક નવલકથા કે અત્યારની ગુજરાતી નવલકથા જેવી આ નવલકથા નથી લાગતી એ દેખીતું છે. તેથી એ નવલકથા જ નથી એમ કોઇ કહે; તેથી એ નિષ્ફળ નવલકથા છે એમ પણ કોઇ કહે. આમ કહેવામાં જે તથ્ય છે ત્હેના ગ્રાનથી 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને 'સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ' નામ પ્રો. આનન્દશંકરે આપ્યું.

પણ કથા અને આડકથાઓનો આડંબર શી રીતે વધ્યો એ જરા જોવા જેવું છે. સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે લક્ષ્મીનંદનની વાત હોયજ; અને ત્હેને લીધે ચન્દ્રકાન્તના ઘરની એ પાર્શ્વ કાગળમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓને ગમે હેવી વાત આવે છે. સાધુ સરસ્વતીચન્દ્રને લીધે સાધુ-

* કવિ "ન્હાનાલાલે 'ઇંદુકુમાર'ની પુરવણીની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ, અને ગુજરાત સાહિત્ય સંસદે—અર્વાચીન સાહિત્ય પુરતી તો બેશક—સ્વીકારેલી યુગ આંકવાની પદ્ધતિ—એ બંન્ને પદ્ધતિ ઉતાવળી અને અગ્રાહ્ય છે !

ઓના સામાન્ય જીવનની કથા હોય એમાં નવાઇ નહિં, પણ તે સાથે અમુક વ્યક્તિઓની જીવનકથા પણ આવે છે. " વસિષ્ઠ જેવા વિહાર પુરીજીનાં અરુન્ધતી જેવાં ચન્દ્રાવલી " ની રસિક કથાઓ ન્હાની મ્હોટી છે. કુમુદની માતા ગુણસુંદરીના ગૃહજીવનની અને ત્હેના પિતા વિદ્યાચતુરના રાજ્યજીવનની કથા સ્વાભાવિક રીત્યે હોય. ગુણસુંદરી અને વિદ્યાચતુરની પાછળ તો જાણે અસંખ્ય મનુષ્યોના ઘરના પરોણા થઇ આવિયે છિયે. માનચતુર ને ગાનચતુરની જીવનકથા, દુઃખબા વિગેરેની જીવનકથા; વળી વિદ્યાચતુરની આગળ પાછળ મલ્લરાજ ને મણિરાજ ને ખાચરરાજનું ટોળું ઉભેલું જ હોય. કુમુદના પ્રથમ વિવાહે કથામાં સરસ્વતીચન્દ્રનું ઘર સંકળાયું; બીજા વિવાહથી બુદ્ધિધનનું ઘર સંકળાયું. બુદ્ધિધનની કથામાં ત્હેની માતા અને વડીલોનું જીવન, શઠરાયનું જીવન, ભૂપસિંહનું જીવતર અને નરભેરામ જેવા ઊભેલા તે જુદા. કુસુમના જીવનને આધારે બીજાં મનુષ્યોનાં જીવન લટકેલાં છે; પણ ત્હેના જીવનવર્ણનને આધારે બીજાં જીવનવર્ણનો લટકેલાં નથી. કુસુમસુંદરી આખી કથાની સાક્ષી છે. આમ એક કથામાં અનેક કથાઓ કેટલીક કુદરતી રીત્યે, કેટલીક અમથી અને કેટલીક કૃત્રિમતાથી સંડોવાઇ છે.

આમ વાત પાછળ વાત અને ત્હેની પાછળ વાત એમ દૂર સુદૂર તણાયા જઇયે છિયે, એટલે કોઇ વખત રસક્ષતિ લાગે-રસનું કેન્દ્ર સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ અને કુસુમ માનિયે તો. પરંતુ તે રસક્ષતિ ન લાગે હેવું પાત્રાલેખન અને પાત્રવૈવિધ્ય નજરે પડે છે, તેથી આડકથાઓ દોષરૂપ ન બનતાં આનંદને ગંભીર બનાવે છે. અનંત આકાશના અનંત રંગો ચિતરવા ચિત્રકારને જુદાં જુદાં ચિત્રો ભલે ચિતરવા પડે; પરન્તુ, અનંત જીવનનાં અનંત દશ્યો એકજ નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યાં હોય તો તે ઉચ્ચતમ પ્રતિભાની જ પ્રસાદી હોય. ચિત્રકાર લીટી મારે ને 'ડીઝાઇન' પણ કાઢે. કલાકાર મૂર્તિ ઘડે કે મ્હેલ બાંધે. ગોવર્ધનરામે લીટી દોરી નથી, 'ડીઝાઇન' કાઢ્યું છે, ત્હેણે પૂતળું ઘડ્યું નથી; પણ મહાન મંદિર બાધ્યું છે ઉંચાં પહોળાં પગથિયા, આરસનું જડામણ, બાજુએ ત્રણ દરવાજા અને તત્ત્વચિન્તનના ઘટાટોપ નીચે વિલસતી મૂર્તિ, કુસુમના આરતી, કુમુદની ભક્તિ, વીણાસંગીત—" સરસ્વતીચન્દ્ર "—એક મહાન્ મંદિર નહિં તો બીજું શું?

દરેક વાર્તા એટલે કાંઇ જીવન આલેખન હોતું નથી. ગમે તેમ કાર્યકારણનો સંબંધ બાંધી 'સીનેમા' ના પ્રસંગો પેઠે પ્રસંગોનું બંડોળ કરી રેખા દોરતા હોઇયે એમ વાર્તા લખવી એ એક વસ્તુ છે, અને કુદરતી રીત્યે જાણે કાર્યકારણનો સંબંધ આવ્યો હોય અને પાત્રો ખરાં મનુષ્ય-પછી તે પ્રાકૃત જન હો કે આદર્શ પુરુષ હો-લાગે, જીવન એ રેખા નહિં પણ કોઇ ઘન વસ્તુ લાગે અને હેવા ઉદ્દેશથી વાર્તા લખાય એ જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય વાર્તાનો નાયક અકસ્માત આવી પડતા કે કૃત્રિમ રીત્યે ઉછાળેલા, પરિણામ માટે નિર્મિત હોય એમ પહેલેથી લાગે છે. કારણ કે, હેનું આખું જીવન એ પરિણામને ઉદ્દેશી જ આલેખવામાં-લખવામાં-આવે છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવી નવલકથાનો નાયક કુટુમ્બ વ્યક્તિ, સમાજ વ્યક્તિ, અને રાજ્ય વ્યક્તિ હોઇ શકે છે, અને એક વિશ્વ વ્યક્તિ હોય, જીવનરણમાં આત્મ તત્ત્વની છાંયડી શોધનાર પંખી બને છે. શુદ્ધ કલાકાર માગે હેવી ઘટના " સરસ્વતીચન્દ્ર " માં નથી. બીજી જીવનનાં ક્યહાં કેન્દ્રિત ઘટના હોય છે? નવલકથા

એટલે જીવનનું સંકલિત અને રસભર્યું આલેખન; ત્હેનું કેન્દ્ર મ્હોટે ભાગે એક બે વ્યક્તિઓ; અને વાચકને ગૂઢ રહેલું, કુદરતી રીતે ફલિત થતું રસિક પરિણામ એ ત્હેનો નિરંતર જળવાતો ઉદ્દેશ. આ બધું ઘણે ભાગે " સરસ્વતીચન્દ્ર " માં છે, છતાં જો દૂર તળેટી પરથી " સરસ્વતીચન્દ્ર " પર્વત પરનો રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો લાગે, ઝાડ કે કવચિત્ ઝાંખરાંથી ભરાઇ ગયેલો લાગે, તો બ્રાઉનીંગ પેઠે કહીશું કે માનવીની આંખ્યને-હૃદયને-કેળવવાને જ એ રસ્તો અહીં તહીં તૂટેલો કેમ ન હોય ?'

કેંદ્રિત ઘટનાનું તો જાણે સ્હમજ્યા. પણ ચિન્તન ભર્યાં પ્રકરણોનું શું ? ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે: " This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and ideal aspects of our life in these days but the latter, henceforth begin to acquire a distinct predominance over the former. " જીવન પાછળ જીવનતત્ત્વ બતાવવાની ગાઢ અભિલાષા એ ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનું ખાસ કારણ છે. ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં જ્યહારે જ્યહારે ભાવનાસત્ય અને વાસ્તવિકતાનું અંતર વધી જાય છે, કવિતાનું તેજ આંખ્યને આનંદ આપવું છોડી ત્હેને આંજી દેવા માંડે છે, જ્યહારે વર્ડ્ઝવર્થનું ચડૌળ શૈલીનું ચડૌળ થવા જાય છે, જ્યહારે " નવલના ભૂલોકમાંથી " કર્તા " પુરાણના ભુવર્લોક " તરફ વધારે ને વધારે તણાય છે, ત્યહારે ગોવર્ધનરામની નવલકથા મટી નિબંધમાળા થઇ જાય છે; ત્હેમના લખાણમાં પ્લેટોના સંવાદો, કે ફિલસૂફ, રાજપુરુષ, પક્ષવાદી નિબંધ લેખક કે પત્રકારના વ્યાખ્યાનો જેવા ભાગ વધતા જાય છે, એ સત્ય દીવા જેવું છે. અહીં તહીં દેખા દેતું ચિન્તન કોઇ નવલકથામાં અસ્થાને નથી. વળી આ નવલકથાનો નાયક તત્ત્વચિન્તક કલ્પાયલો છે, એટલે કથાનું અંગ તત્ત્વચિન્તન ન થઇ પડે હેવો સંભવ નથી.

આમ છતાં, ત્રીજા ચોથા ભાગનાં કેટલાંક પ્રકરણોનો નવલકથાની દૃષ્ટિથી બચાવ થઇ શકે એમ જ નથી. હેવો ચિન્તનપ્રધાન પ્રકરણોનો બચાવ ન હોય, પણ હાવા પુસ્તકમાં તે બધાં કેમ આવ્યાં તે સ્હમજી શકાય હેવું છે.* એક કારણ તો, આગળ કહ્યું તેમ, જીવન તત્ત્વ બતાવવાની ગોવર્ધનરામની અભિલાષા, બીજું ભાવનાસત્ય તરફ લઇ જવાની ગોવર્ધનરામની અનિયંત્રિત વૃત્તિ અને પ્રતિહત શક્તિ. ત્રીજું અગત્યનું કારણ ગોવર્ધનરામની હાસ્ય રસિકતાની ઓછપ. હાવી નવલકથાનો ચિન્તનપ્રધાન અંશ તે સમયનું સ્વાભાવિક ફળ હતું. જે સમયમાં આપણી જૂની દૃઢ ભાવનાઓ તરફ આપણે શંકાથી જોવા લાગ્યા, અને પ્રાશ્ચાત્ય પવનના ઝપાટા જોસભેર વાવા લાગ્યા, તે વખતે દરેક વિચારકને જુદા જુદા રાજકીય, ધર્મ વિષયક, અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચારો અનિવાર્ય થઈ પડે જ. જો કે કથામાં બતાવેલા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોથી ગોવર્ધનરામના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જણાતા નથી. નવલકથામાં વિચારપ્રદર્શન ઓછું કરી આચારનું આલેખન જો વધારે કર્યું હોત, ને સમાજનીતિ, રાજનીતિ; અને ધર્મ સબંધી જુદાંજ પુસ્તક લખ્યાં હોત તો આ નવલ-

*, આ સંબંધમાં સ્વ. ઉત્તમલાલનું લૂલા બચાવ રૂપે સ્મરણ રાખવા જેવું એક વાક્ય તે એ કે: " ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીએ નૉવેલ લખવાનું શરૂ કર્યું માટેજ તે નૉવેલમાં ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંશો વીંધી ગયા છે. "

કથાનું સ્વરૂપ હાલની 'નવલકથા જેવું થાત અને જનસમાજને જો કે વધારે લાભ થાત, તો પણ નવલના પાત્રમાં પડેલા એ વિચાર સમુદ્રની કીંમત ગુજરાત શી ન આપે? વળી, મુંબાઇનું બહુ વખોડાયલું ધાંધલ છોડી નિવૃત્તિનો જે સ્વીકાર ગોવર્ધનરામે કર્યો તે આ સોના જેવા ભારને કેટલો જવાબદાર છે તે કોણ કહેશે?

એક જ રંગે રંગાયેલાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મહત્તાવાળાં, અગર સંજોગોની સરખી ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહેલાં પણ જુદાં જુદાં ઉચ્ચ ગ્રાહવાળાં કે ઉચ્ચ ગ્રાહશૂન્ય, એકદમ એક જ કોટિ ઉપર આવે હેવાં અને સંજોગો પણ સરખા પણ ભાગ્યદોરીથી જુદી જુદી દિશામાં તણાતાં હેવાં ઘણાં પાત્રો 'સરસ્વતીચન્દ્ર' માં છે. એક પાત્રની છાયામાં બીજું પાત્ર કેવું લાગે છે, બન્ને પાત્રના સંબંધમાં આવેલું ત્રીજું પાત્ર કેવું દીપે છે, વગેરે, લાંબી સમાલોચના માટે બહુ રસિક થઇ પડે હેવું છે. ગુણસુંદરી અને સૌભાગ્યદેવી, બુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુર, ઉચ્ચ ગ્રાહવાળા મલ્લરાજ અને મણિરાજ સાથે ઉચ્ચ ગ્રાહ વિનાનો કેવળ પરિસ્થિતિમાં તણાતો ભૂપસિંહ, સૌભાગ્યદેવી અને ગુણસુંદરી અને પોતપોતાનાં બાળકો માટે હ્હેમની જવાબદારી, એક બાજુ ચન્દ્રકાન્ત અને બીજી બાજુ તરંગોથી ભરેલું 'સરસ્વતીચન્દ્રનું મિત્રમંડળ; બિન્દુમતિ અને કુસુમ, કુસુમ અને કુમુદ; અલક અને પ્રમાદધન; સરસ્વતીચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત; સરસ્વતીચન્દ્ર અને વિષ્ણુદાસ બાવા; વગેરે પાત્રો; હ્હેમની પાછળ કાં તો મુંબાઇની ધાંધલભૂમિ, કે મણિરાજનું મહા મહાભવન, ભૂપસિંહનો દરબાર કે કલ્યાણગ્રામ, કે સમુદ્ર, નદી અને તાડનાં વન વગેરે જોતાં અને નિરખતાં આપણી આંખ્ય થાકી જાય એમ છે. કલાની દૃષ્ટિએ આમ તેજછાયાના સંમિશ્રણથી, કે પ્રમાણસર ઘટનાથી આખુંય ચિત્રમંદિર જોઇ શકાય; પરંતુ સૌન્દર્યની ખાતર સૌન્દર્ય, કે ઘટનાની ખાતર ઘટના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' માં મ્હોટે ભાગે નથી. "આપણા સંસારમાં આધેડ ગૃહિણીની જરૂરીઆત અને કિંમતી સહાયનું વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત" શઠરાયનું કુટુંબ પૂરૂં પાડે છે. બુદ્ધિધનનું કુટુંબ નાયિકાની વધારે નજીક એટલે હ્હેની કથા પણ વિસ્તારવાળી છે. 'જૂનાં જમાનાનાં આર્ય સંસારના આ દમ્પતિએ માલ્થસની દલીલોને નિરપેક્ષ કરી હતી. પ્રમાદધન અને અલકનું જીવન સમૃદ્ધિમાં આળોટતાં માબાપોનું ધ્યાન ખેંચે છે અને ખેંચશે. બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધનમાં કંઇ ભણતરમાં ફેર નહતો; પણ બુદ્ધિધન ગરીબાઇમાં ઉછર્યો અને બહાદુર માતાના સંસ્કાર હ્હેના ઉપર પડયા અને પેઢીઓથી ઉતરી આવેલું કુટુંબભાન હ્હેનામાં જાગ્યું અને વિકસ્યું. બુદ્ધિધનના ચારિત્ર્યનું મહત્ત્વ જરાતરા પહેલેથી જણાય છે, પણ રાજકીય ગડમથલમાં એ બરોબર ખીલવા પામતું નથી. પરંતુ સૌભાગ્યદેવીના મૃત્યુ પછી તે ચારિત્ર્ય પૂર્ણાંશે ખીલી નીકળે છે. હેવા પિતાનો પુત્ર પ્રમાદધન થયો, ધર્માંધ માતા તે પ્રમાદને અટકાવી ન શકી; જે સ્ત્રીહૃદયની રહી ગયેલી કોમળતા અલકકિશોરીમાં હતી તે પ્રમાદના પુરુષત્વમાં ન આવી, તેથી કુમુદ અલકને સુધારી શકી પણ પ્રમાદધન ઉપર વિજય મેળવી શકી નહિં. વળી બીજાં કારણેથી પણ અલક પ્રમાદધન કરતાં ઉંચી કોટિની છે. દુર્ગંધભર્યાં દુર્ગુણોથી મોહ પામનાર પ્રમાદધન હતો. ગુણની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ, પરીક્ષા કરી તેને વખાણવાની વૃત્તિ, અગર પરીક્ષા કર્યા વગર લાગણી માત્રથી જ ગુણ ઓળખી, હ્હેને વખાણી પોતામાં ઉતારવાની શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાદધનમાં ઘણાં કમી હતાં. અલક સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાના ગુણબીજ અંજાઇ ગઇ જેમ સેક્સપીઅરના

'Measure for Measure' માં એંજેલો આઇસાબેલાના ગુણથીજ અંજાઇ જાય છે તેમ,

ગુણસુંદરીની કુટુંબજાળમાં હિંદુ સંસારનું એકંદરે અચ્છું ચિત્ર આલેખાયું છે, છતાં અહીં તહીં રંગો વધી પડયા છે. "સુશિક્ષિત સ્ત્રીસ્વભાવનો ઉત્કર્ષ" આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને રોકી રાખે છે. "ગૃહપતિ કરતાં ગૃહિણી ઉપર સંસારજીવનની ખુબીઓ અને ખામીઓનો આધાર છે.", એ અહીં સ્પષ્ટ બને છે. ગુણસુંદરી જેવી ગૃહિણી અવિભક્ત ગૃહજીવનની હોડી બરાબર ચલાવી શકે એ જેટલું ચોકખું દેખાય છે તેટલુંજ સ્પષ્ટ આપણને જણાય છે કે સ્વાર્થ ત્યાગ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, ઉદ્યોગ અને સહનશીલતા એ ગુણો જે ગૃહિણીમાં હોય તે જ ખરેખરુ ગૃહિણી-અવિભક્ત હિન્દુ ગૃહમાં, પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે છે. વળી અવિભક્ત કુટુંબને જાળવવા ગુણસુંદરીને ઓછો ભોગ આપવો પડતો નથી. પહેલું બાળક કુસુમ જેવું ન બનતાં કુમુદ જેવું બને છે એ અવિભક્ત કુટુંબજાળની સુંદર ટીકા છે.

સીમન્ત પછી ગુણસુંદરી પિયેર કેમ ન ગઇ ત્હેનો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સીમન્ત પછીનો પ્રસંગ અસ્વાભાવિક લાગે છે. અસ્વાભાવિક પ્રસંગનું આલેખન અતિશયોક્તિવાળું છે. વિદ્યાચતુર જેવાના કુટુંબમાં નણંદ સાસુ આ કોમળ પ્રસંગે એટલાં બધાં નિષ્ઠુર હોય એમ ચિતરવામાં આખી સ્ત્રી-સમાજ ઉપર આક્ષેપ થયો છે. ગુણસુંદરીને આદર્શ સ્ત્રી આલેખવામાં બીચારી ધનલક્ષ્મીને પણ ક્રૂર અને બેદરકાર ચિતરવામાં આવી છે. ગુણસુંદરીનો ઉત્કર્ષ અને ત્હેનું દુઃખ બતાવવામાં વિદ્યાચતુરની પણ ઉપેક્ષા ચિતરાઇ છે. આમ આ ચિત્રમાં વિષમતા, ઘટનાદોષ, અતિશયોક્તિ અને અનૌચિત્ય છે.* છતાં ત્હેમાં એક વસ્તુનું સુન્દર ભાન થાય છે.

"સ્થૂલ સંબંધથી શરૂ થતો પતિ પત્નીનો પ્રેમ ધીમે ધીમે વિશુદ્ધ થતાં સંસાર જીવનમાં મનોમય એકતા કરવામાં સમર્થ થાય છે." ઉમ્મર વધતાં અને દુઃખની બીજી ઝડી આવતાં ગુણસુંદરીનું કાળજું અને ચારિત્ર્ય પોચું પડી જાય છે. બાળકોનાં દુઃખ દેખતો વિદ્યાચતુર ચારિત્ર્યબળ વધારે વધારે બતાવતો જાય છે. "ભાવ કરતાં બુદ્ધિના વિશેષ વૈભવવાળા વિદ્યાચતુરનું હૃદય જરા તો કઠણ છે.' પણ તે જ 'કરુણાએ' બળને પોષવામાં કામ આવે છે. જે કરુણાથી, ભણતર ગણતર અને દુનીઆદારીના ડહાપણથી વિદ્યાચતુર પ્રમાદધનને કુમુદ સોંપે છે-આપે છે, તેજ કરુણાથી વિદ્યાચતુર કુમુદ અને કુસુમના ઉચ્ચ ગ્રાહ પોષવા પોતાનું બધું હોમી દેવા તૈયાર થાય છે. જુવાનીમાં જે બળ ગુણસુંદરી

* "કમાનાર ભાર વહેનાર દમ્પતિ વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરી: અને વડીલો માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી આમ બે જુદાં હોવાથી હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબની કેટલીક વિલક્ષણ મુશ્કેલીઓ ગોવર્ધનરામના ચિત્રમા સ્થાન પામી જ નથી." "વળી ગુણસુંદરીની કુટુંબજાળમા સંયુક્ત કુટુંબનાં મ્હોટે ભાગે સંવાસના દુઃખો છે." "સાંસારિક પ્રશ્નોમાં સ્થિતિરક્ષકનય જ રાખીને આપણી રૂઢિઓના શુદ્ધ રૂપનો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામાં મુખ્ય ધર્મ છે એવી દૃઢ પ્રતીતિવાળા કર્તાએ પણ આ ભાગમાં સંયુક્ત હિંદુ કુટુંબ સંસ્થામાં દોષસ્થાનો ચિતરવામાં મણા રાખી નથી. એમના કલ્પનાના વાસ્તવિકતાના ગુણનો મહિમા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવો પડે છે."

બતાવે છે તે કુમુદ અને કુસુમના ભવિષ્ય જોવામાં, વિચારવામાં અને સાધવામાં કામ આવતું નથી. ગુણસુંદરી કથાના છેવટે સામાન્ય સ્ત્રી બની જાય છે, દુનીઆનું જ ડહાપણુ સત્ય માને છે, કુસુમના ઉચ્ચ ગ્રાહ વિરુદ્ધ બદ્ધપરિકર થાય છે. ઘડીભર વિધુર બનેલા બુદ્ધિધન સાથે પરણાવવા અગર ચન્દ્રકાન્તને એક ઉપર બીજી આપવા હા ભણે છે. જગત કુમુદને કેમ જોશે એ વિચારી કુમુદ–પોતાના પ્રિય અને દુઃખી બાળક–તરફ ગુણસુંદરી, મીઠી નજર તો રહી, પણ તિરસ્કારની નજરે જૂએ છે, અરે તિરસ્કારથી તેને જોતી જ નથી. અને જે શુદ્ધ પ્રીતિ, વર્ડ્ઝવર્થના માઇકલ જેવો માનચતુર બતાવી શકે છે, હેવી પ્રીતિજન્ય હિંમત કે હિંમતવાળી પ્રીતિ ગુણસુંદરી બતાવી શકતી નથી એ જ ગુણસુંદરીની નિર્બળતા. ચોથા ભાગની ગુણસુંદરી જોઇ બીજા ભાગની ગુણિયલનો ઉત્કર્ષ અતિશયોક્તિવાળો વધારે ને વધારે લાગે છે. ગુણસુંદરી પાત્રના નિરૂપણમાં વિષમતા તો છે જ. ચરિત્રવિકાસ માગી લે હેવી વિષમતા દરેક પાત્રમાં હોય અને અહીં પણ વિષમતાનું કારણ સુખદુઃખના પ્રસંગો હશે. પણ તે કારણો એટલાં તો સબળ નથી જ કે "અહીં તહીં રંગો વધી પડયા છે," હેવા આપણા મતને બાધ આવે.

લક્ષ્મીનંદન જેવાના ઘરની સ્થિતિ બહુ પરિચિત છે તેથી મણિરાજ, મલ્લરાજ અને ભૂપસિંહનાં ગૃહજીવન સામાન્ય હિંદુને બહુ અપરિચિત છે તેથી, અને ઉન્નત સુન્દરગિરિના વસનારાંની જીવનવ્યવસ્થા સાંકેતિક વ્યવસ્થા કે ધર્મવ્યવસ્થા જેવી–એટલે આખાં કુટુંબો અને કુટુંબો હવે આપણે જોવાનાં નથી. બુદ્ધિધન અને વિદ્યાચતુરનાં કુટુંબો ઉપર આછા આછા તેજઉજળા ધુમસ જેવો પડદો પડેલો બતાવી, ગોવર્ધનરામ રાજદ્વારી પુરુષોની કરુણ કથા આપણને પૂરી પાડે છે. સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે કુસુમના લગ્નથી વિદ્યાચતુરને આશ્વાસનનું અમૃત મળ્યું–પણ કપાળે લખેલું કુમુદનું 'ભાગ્ય એ જ રાજપુરુષ વિદ્યાચતુરની કરુણ કથા–પથ્થરો ભર્યા પર્વતોમાંથી માર્ગ કાઢતો ઠેઠ સુધી વિદ્યાચતુર જણાય છે. એ જ હેની કરુણ કથા–જે કુમુદના ભાગ્યે વિદ્યાચતુરની કથા કરુણ બનાવી તે જ કુમુદના સરસ્વતીચન્દ્રને ન પરણવાના નિશ્ચયે બુદ્ધિધનને આશ્વાસનનું અમૃત પાયું. જ્યહાં સુવર્ણપુરમાં લગભગ એકહથ્થુ રાજ્ય ભોગવવાનો અવસર આવ્યો ત્યહાં પ્રમાદધને માની કુખ લજાવી હેવું કરુણ ભાન એ રાજદ્વારી પુરુષને થયું. કુમુદ નદીમાં પડી અને સૌભાગ્યદેવી મૃત્યુ પામી એ બુદ્ધિધનની કરુણ કથા. અપૂર્ણ રહેલા મનુષ્ય કર્તવ્યમાં કે અસાધેલા ધ્યેયમાં જે પ્રકૃતિ સ્વભાવ અને કરુણ રસ સમાયો છે તે કરણ રસમાં આંસુ નહિ સારતી પણ અનિમિષ રહેતી આંખ્યોથી આપણે ઝબકોળાઇએ છીયે.

એ રાજ્યદ્વારી પુરુષોની કથાથી આપણે સ્તબ્ધ માત્ર થઇયે છીયે; પણ જ્ઞાનની કરુણ કથા એટલે સરસ્વતીચન્દ્રની કથાથી આંસુ સર્યે જાગ અને શુદ્ધ પ્રેમ, સૌન્દર્ય, અને સાધુતાની કરુણ કથા એટલે કુમુદની જીવનકથાથી નિઃસીમ અરણ્યમાં એકલા રખડનાર માનવીનો એકનો એક–આધાર–ચોમેર અંધારું ને એક જ ઝીણું તેજ–જેમ જતું રહે ને માનવીના છેલ્લા આશાતન્તુ તૂટી જાય તેમ કુમુદની જીવનકથાથી હૃદયમાંથી આર્ત ચીસ નીકળી પડે છે.

કોમળ, સ્વસ્થ અને સલક્ષણા મનવાળો પિતૃભક્ત મનસ્વી આપણો પ્રિય સરસ્વતીચન્દ્ર

આપણુને જ પ્રિય છે એમ નથી. નવલકથાના પ્રત્યેક સુજ્ઞ કે રસિક વ્યક્તિને તે પ્રિય થઇ પડયો છે. જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુથી જીવન ઉપર દષ્ટિ કરનાર તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ચન્દ્રકાન્ત, અને વિદ્યાચતુર, સ્ત્રી તરીકે જુદી જુદી કક્ષાવાળાં સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી, ગંગાભાભી, ગુણસુંદરી, કુમુદ, કુસુમ, ને ચન્દ્રાવળી–સર્વ ભિન્ન ભિન્ન મત તન્ત્રવાળાં કે ચિત્ર વિચિત્ર સ્વભાવવાળાં સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર ઓછો વત્તો શુદ્ધ સ્નેહ દાખવે છે. કાર્યદક્ષતા કે વ્યવહારમાં ઝીણી સુઝ બાજુએ રાખીએ તો પણ કોઇ હેની વિદ્વત્તાથી, કોઇ સૌન્દર્યથી, કોઇ રસિકતાથી, તો કોઇ હેના વૈરાગ્યથી મધમાખી માફક તેની પાછળ ભમ્યા કરે છે. –આમ છતાં આ વ્યક્તિઓમાંની લગભગ દરેક નાયકના અનુભવની ન્યૂનતા તરફ આંગળી કરે છે. આ અનુભવન્યૂનતાની કીડીનો વાઘ કરી કોઇ વિદ્વાને સરસ્વતીચન્દ્રને 'philosophical vagabond કહ્યો; સરસ્વતીચન્દ્રે આત્મ પરીક્ષક થઇ પોતાને જ dreamy vagabond કહ્યો. સરસ્વતીચન્દ્ર મૂર્ખ છે, હેને કાર્યમા ઝીણી સુઝ નથી, તે કાર્યદક્ષ નથી, હેનાં મનોરાજ્યમાં વિલસતાં જ્ઞાન અને પ્રીતિ સંસારમાં ઘનાકારમાં ઉતારવાની હેનામાં જે વૃત્તિ છે તો શક્તિ અને ધૈર્ય નથી–હાવા આક્ષેપો philosophical vagabond કહેવામાં સમાયા છે. અનુભવન્યૂનતા અને મૂર્ખતા પર્યાય નથી–તત્ત્વચિન્તક ઘણી વખત પ્રકૃતિથી જ લશ્કરી કપતાન થઇ શકતો નથી. વ્યક્તિ માત્રને જીવનમા કપતાન થવાના ઘણા પ્રસંગો આવે છે. સ્વર્ગ અને નરક વચ્ચે સ્વીકાર કરવાના યુધિષ્ઠર પેઠે ઘણાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવે વખતે કલ્પનાશીલ વિચારક માથે હાથ મૂકી " To be or not to be " નો વિચાર કરવા બેસે તો પાલવે નહિં. સારા નરસાનો વિચાર કરવામાં થતા કાળક્ષેપથી જ હાવો વિચારક નરકું જ પ્રાપ્ત કરે ત્હાં માનવીનો પુરુષાર્થ શું કામ આવે ?

આવાજ કોઇ અલૌકિક કારણોથી સરસ્વતીચન્દ્રને " દીધું વિધિએ તે પીધું " કરવું પડ્યું. ગૃહત્યાગ કર્યો એ અનુભવની ન્યૂનતા ખરી પણ મૂર્ખતા નહિં જ. " જે મૂર્ખતાએ ઘર છોડાવી અહીં આણ્યો તે જ મૂર્ખતાએ આજ એ દેશ–દશાનું દર્શન કરાવ્યું." સરસ્વતીચન્દ્રે આમ અનુભવન્યૂનતાને મૂર્ખતા કહી એ તો હેની જાત્ય ઉપરની રીસ. વળી જ્યારે કુમુદને પોતાના ગૃહત્યાગનું સમાધાન કથાના અંતમાં સરસ્વતીચન્દ્ર આપે છે ત્હારે એ મૂર્ખતા તો નહોતી જ એમ આપણને જણાય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છેઃ–

" મ્હેં આ શરીરના સર્વ સંબંધીઓનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમ ધર્મ રૂપ ત્યાગ કર્યો, અને કર્યો તે કર્યો. મ્હેં પ્રીતિ અપ્રીતિથી કાંઇ કર્યું નથી...મુંબાઇમાં તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્ન નગરી જવું અને અજ્ઞાત રૂપે ત્હમારા મનની ઇચ્છા જાણી લેવી...સીતાને લેઇ રામ ગયા ને દમયન્તીને લેઈ નળ ગયો હતો તેમ હું ત્હમને સાથે લેઇ જાત...સમુદ્ર માર્ગે રત્ન નગરી આવતાં પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા. ત્યાં આવ્યો ત્યારે તો ત્હમે સુવર્ણપુર આવ્યાં હતાં. "

પ્રતિકૂળ પવનને લીધે વીતેલા જે થોડા દિવસ ત્હેમાં જ વિદ્યાચતુર જેવો પિતા,' અને ગુણસુંદરી જેવી માતા કુમુદ જેવી પુત્રીનો વિવાહ કરે એ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, એ, વાત ચર્ચવાનો આ પ્રસંગ નથી. સરસ્વતીચન્દ્રનું પોતાના હૃદયનું પૃથક્કરણ મૂલ્ય ભરેલું હશે. પણ તે પિતા ઉપર રોષ કરી ત્યાગી ન હોતો થયો એ આટલા ઉપરથી જ સ્પષ્ટ બને છે.

કુમુદના વિવાહ પહેલાની ચન્દ્રકાન્તને રહમજાયલી, નિગૂઢ રહી ધુંધવાઇ રહેલી સંન્યાસીની શુદ્ધ ભાવના પ્રસંગ મળતા ભભૂકી ઊઠી. કાચે તાતણે બધાયની કુમુદ વિસરાઇ તો ન હોતી જ. સરસ્વતીચન્દ્રના આશ્રમમા યાજ્ઞવલ્કયની મૈત્રેયી થવાનું કુમુદનું ભાગ્ય સરસ્વતીચન્દ્રના તે વખતના મનોરાજ્યમા તો હતુ જગતમા બુદ્ધ પેઠે વિચરવાનો અભિલાષ મૂર્ખતા નથી. કુમુદને સન્યાસમા પ્રિય શિષ્યા બનાવી દીક્ષા આપવી એ વ્યવહારિક નહિ તો ઉચ્ચ ગ્રાહ તો હતો જ. માત્ર ગૃહત્યાગથી "philosophical vagabond" ની ઉપાધિ આપણા નાયકને આપી શકાય એમ નથી. ગૃહત્યાગના વૈફલ્યમા એક તત્વચિન્તકની કાલવશતા જ જણાય છે.

જ્વાલામુખ સન્યાસના છઠ્ઠા પાતાળમા આવતા પહેલાના પાચ પાતાળમા કહા કહા સરસ્વતીચન્દ્રે ધૈર્ય, બાલિશતા નહિં પણ મનોબળ ને કાર્યદક્ષતા દર્શાવી તે આપણે પણ સરસ્વતીચન્દ્ર જોડે યદુશૃંગ ઉપર ઉભા રહી વિલોકીયે ઉંચા તાડના વચાળામાથી છેટે સુવર્ણપુરમા કછોટો મારી પરસાળ પગની મેડીના ઉપલા માળમા દાખલ થનાર, "ફીકર ન કરશો—મ્હે નવીનચન્દ્રે બ્હેનને છોડવ્યા છે," એમ બોલતો રાતના બે વાગ્યાના અંધકારમા કટાર વાગવાથી બેશુદ્ધ પડેલો સરસ્વતીચન્દ્ર દેખાય છે સુભદ્રા અને સમુદ્ર ઉપર થઇ દોરડા વગરના તારથી "અલકબ્હેન, હુ તો ત્હમારો ભાઇ થાઉં હો!" હેવા સ્વર પથરના તરંગે આવી આપણા હૃદયમા સમાય છે. "જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન" સ્મરણમાથી કહા સરી જાય એમ છે? હૃદયમળથી આખ્યો ન ઉઘાડનાર સરસ્વતીચન્દ્રે પ્રસંગ બળે કુમુદની મસ્તકકળી ખોળામા લીધી અને "આશ્વાસક હાથ મૂર્છિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો." જયવંત વિશુદ્ધિના આથી સ્ફુટતર પ્રસંગ હોઇ શકે? હથીયાર વિનાના સુકુમાર સરસ્વતીચન્દ્રે બ્હારવટિયા વચ્ચે વાણીયણને છોડાવી અને "બધી સ્ત્રીયોનુ રક્ષણ થશે તે ભેગું ત્હમારૂ પણ થશે......પાછો આવું એટલામા આ વાત ઉપર એક નિબધ લખી ક્હાડજો," હેવો માનચતુરનો ચન્દ્રકાન્ત પરનો આક્ષેપ નિરર્થક કર્યો. કાળરાત્રિ જેવી ભયાનક રાત્રિયે, શ્મશાન જેવા જગલમા ધ્રુવ સમુ ધૈર્ય દાખવી સંસારનું અવસાન નજીક દેખી મહામંગળ જેવા મરણ કામને વાસ્તે આખ્યના પલકારા જેટલી વારમા સજ્જ અને સાવધાન થઇ જનાર સરસ્વતીચન્દ્ર ઝાકળ જેવા નાગઓના તેજમા ઓ...દેખાય!

આ બધા કૃત્યો એ એક Philosophical vagabond નું જીવન નહિં; એ તો કોઇ સમાધિભ્રષ્ટ યોગીનુ જીવન.

યદુશૃંગના વિષ્ણુદાસને પણ ઘડીભર આજી નાખે હેવા સરસ્વતીચન્દ્ર માટે રખડેલ બીનઅનુભવી વિચારજોગી તરગી નથી હેનો પક્ષવાદ કરવો પડે છે, એ જ પ્રથમ તો જ્ઞાનની કરુણ કથા છે. એક બાજુ કુમુદ તરફનો પ્રેમ સ્થાયી અને સત્ય સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. જે કુમુદને માટે સંન્યાસની કથા વ્યાસુભીની થઇ હેને માટે શુદ્ધ, અને જેની પાછળ પાછળ સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય અને શરીર સુન્દરથી રત્નનગરી અને રત્નનગરીથી સુવર્ણપુર ભટક્યુ હેને માટે સ્થાયી પ્રેમ સરસ્વતીચન્દ્રને ન હોય એમ કેમ બને? છતા તે જ સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમના મ્હોડાની કે સાચી અનિચ્છા છતા હેને વરણે હેમા ચિન્તનશીલ મનુષ્યની મ્હને તો કરુણ કથા લાગે છે. તે કરુણ કથાને અંગે સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર થતા બધા

આક્ષેપ આપણે ગમે તેટલું સ્હમજાવિયે અને કથાનો અંત સ્વાભાવિક છે એમ બનાવિયે તેમજ કુસુમ સાથે કુમુદના સ્મરણમાં સરસ્વતીચન્દ્રે "ખાધુ પીધુ અને મોજ કરી" એમ ગમે તેટલું ગણિયે પરંતુ તેથી મ્હારા અધીન મતે તે કરુણ કથા ઓછી કરુણ થતી નથી.

પહેલી તો કદાચ નબળામાં નબળી દલીલ, પણ હિંમતથી કરવી પડે એવી ઝડપથી ભૂલી જવા માટે કરી દેવી કે પ્રેમ એ હેવી વસ્તુ નથી જેના તત્ત્વ માત્રથી હેવું પરિણામ આવે કે એક તરફ શુદ્ધ સાચી અને સ્થાયી, લગની લાગ્યા પછી, તેવી જ અગર તેથી વધારે ઉંચી વ્યક્તિ તરફ તેટલી જ શુદ્ધ અને સ્થાયી લગની ન લાગે. બીજું, શરીરની વિગતો આ દુનિયામાં રહિયે ત્હાં સુધી ખરી વિગતો છે, અને ત્હેની વહેવારુ ચોકી રાખવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અનુભવ વગરના સરસ્વતીચન્દ્રે ગૃહત્યાગ કરતાં પહેલાં એમ ભૂલથી-પાછળથી પોતે સ્વીકારેલી-માનેલું કે લગ્ન એક જાતની મૈત્રી છે, અને પુરુષ પુરુષમાં પણ સંભવી શકે. અલક વંકે પડેલા પ્રસંગથી કુમુદની મરતકકળી ખોળામાં લેવી પડી ત્હારે, ચિરંજીવશૃંગમાં એક જ પાત્રમા આહાર કર્યો ત્હારે, બેભાન કુમુદનાં વસ્ત્ર અને પવનની રમતમાં સરસ્વતીચન્દ્ર ન્હાઇ રહ્યો ત્હારે, અને બીજા કેટલાક પ્રસગે, સરસ્વતીચન્દ્ર શરીરનો સ્વભાવ બરાબર સ્હમજ્યો. જો લગ્ન કરવું જ પડે તો કુમુદ સાથે કેમ ન કરવું?-આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં આપતી વખતે કુમુદની ઇચ્છા કે ત્હેની ઇચ્છાની પ્રમાણિકતા ઘણા જણ ભૂલી જાય છે. સરસ્વતીચન્દ્રે તો અનેક વખત કહેલું કે ત્હમને સુખ થાય એમ હોય તો હું ત્હમને પરણવા તૈયાર છું. નહિં કે ત્હમને પરણવાની વાસના છે; પણ તે પરણવું અને લોકની ટીકા સહન કરવી એ મ્હારા અઘોર કૃત્ય માટે પ્રાયશ્ચિત રૂપે સ્હમજીશ. પ્રાયશ્ચિતનો આદેશ દેનાર કુમુદ જ જાતે પરણવાની ઉછળતી વૃત્તિઓને દબાવી પ્રમાણિક નિશ્ચય બતાવી ના પાડે, તો પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે જ કુમુદને સરસ્વતીચન્દ્રથી ન પરણાય. વૃત્તિઓ દબાવી રાખી, સરસ્વતીચન્દ્ર લોકકલ્યાણ કરવા કેટલો સમર્થ છે એ જોઇ, ગુણસુન્દરી અને સુન્દરનું માનસિક વલણ પારખી, પ્રમાદધનના મૃત્યુની અસરથી, બુદ્ધિધનના દુઃખી જીવનમાં હાથલાકડી થવાના ઉદ્દેશથી, સૌભાગ્ય દેવીના સ્મારકને ઉછેરવાની ઇચ્છાથી અને કુસુમનું શ્રેય સાધવાની વૃત્તિથી, ગમે તેથી, ગમે તેવાં કારણથી, ગમે તેટલા સંકોચથી કુમુદે તો દૃઢ અને પ્રમાણિક નિશ્ચય કર્યો હશે એ અહીં જોવું વધારે પડતું છે. એ દૃઢ અને પ્રમાણિક નિશ્ચય જોઇ, બીજું કંઇ નહિં તો કુમુદ માટેના પોતાના પ્રેમની ખાતર ત્હેને ન પરણી શકે. કુમુદ તરફનો સ્થાયી અને સાચો પ્રેમ સંસારમાં ઉતારવાની શક્તિ સરસ્વતીચન્દ્રમાં હતી, પણ મરજી ન હતી, અને ઢીલીપોચી ગલીપચી કરતી મરજી હશે તો કુમુદના અચળ નિશ્ચયથી તે ઓગળી ગઇ.

યોગ્ય સ્ત્રીને પરણવું જરુરનું લાગ્યું ત્હેનું કારણ શરીરની નબળાઈ એકલી ન હતી; તે શરીરને નબળાઇ આવી જાય હેવા જગતમાં આત્માના અને ચિરંજીવોના આદેશથી સરસ્વતીચન્દ્રને કામ કરવાનું હતું. લોકકલ્યાણનો માર્ગ વિદુષી પત્ની હોય તો ઉજળો થતો હતો, પણ કુમુદ જેવી વિદુષી છતાં કહેવાતી વિધવા હોય તો ઘોર અંધકારમય થઇ જતો હતો. એટલે કોઇ કુસુમને પરણવું જરુરનું હતું. કુસુમને પરણવું તે સરસ્વતીચન્દ્રને મન પ્રાયશ્ચિત્ત યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ બરોબર હતું.

કુસુમ જેવા સ્વતંત્ર પક્ષીને બંધનમાં નાખવાનાં વહેવારી કારણો સુન્દરની રસિક તોછડાઇભરી વાતોમાં ગોવર્ધનરામે સમાવ્યાં છે. પણ એટલાથી સન્તોષ ન માની, આપણે કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના બુદ્ધિમય જીવનની પરખ કરિયે તો એટલે સુધી કહેવાનું મન થાય છે કે કુમુદ કરતા કુસુમ પ્રકૃતિથી જ સરસ્વતીચન્દ્ર જેવાને માટે વધારે લાયક હતી. કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્ર મિત્ર બન્યાં એ પ્રારબ્ધની વાત. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમ, પ્રસંગ મળતા એકદમ મિત્ર બની જાય એ તો રસ્તે દોડતાં પણ વંચાય હેવું છે. પણ કલ્પનાના તરંગો મૂકી દઇ કથામાં જેટલું આવ્યુ છે તે જોઇયે તોય કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્રના પ્રેમનું બીજ કર્તાએ આપેલું ચોકખું જણાય છે.

" કુસુમ સુન્દરીનો કુમારિકા રહેવાનો અભિપ્રાય રમણીય છે. તપોવનના હરિણના હૃદય પેઠે એનું હૃદય બાલભાવના ઉત્સાહથી ભરેલું છે, વ્યવહાર સૃષ્ટિની રચનાના ભયનો લેશ દેખી શકતું નથી, નિર્દોષ સ્વતંત્ર વિહારનાં સ્વપ્નથી મોહ પામે છે,...અવલોકન કરી નવા વેશ કહાડે એવી એ દક્ષ છે–અને–અને મ્હારા મિત્રને રમવાનું રમકડું થાય એવી એ રમતીયાળ છે. "

" Here is an angel that can shake to the roots the foundations of society in my beloved Bombay, and revolutionize the fortunes of her sex in that my City of Gods, if only He-He would stoop to conquer-her. "

કુસુમે બ્હેન ઉપર આવેલા કાગળ વાંચ્યા હતા, એટલે સરસ્વતીચન્દ્રનું હૃદય કેવા પ્રેમથી દ્રવી શકે ત્હેનું હેને ભાન હતું. ત્હેનાં પુસ્તકો તે રસથી વાંચતી, ત્હેની રચેલી કવિતા ગાતી અને સ્હમજતી. " તું હવે નક્કી સરસ્વતીચન્દ્રને પરણવાની હેવાં મીઠાં સૂચન પણ થતાં." સ્વતંત્રતાની વાસના સરસ્વતીચન્દ્ર પાસેથી જ કુસુમે લીધી હતી. કુસુમે સાંભળેલું એક સત્ત્વનું ભાષણ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

" સૌન્દર્ય ઉદ્યાનના સુન્દર કુસુમ ! ત્હારૂં ભાગ્ય રાત્રિવિકાસી કુમુદ જેવું નથી. આ દેશકાળને અપરિચિત સ્વતંત્રતાની જે વાસના ત્હારામાં જન્મી છે ત્હેનો પિતા હું છું. "

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમનો જે ઉચ્ચગ્રાહ લગનના નામ માત્રથી ભડકતો હતો, તે જ ઉચ્ચગ્રાહે–બેમાં એક જાતનો હોવાથી–બેની વચલી કડીનું સ્વરૂપ લીધું. ત્હેમાંથી લાગણી, પ્રેમ જન્મ્યાં; કોમળ સૂચનોથી અને દલીલોની સ્હમજણથી તે ઉચ્ચગ્રાહ લગનમાં પરિણમ્યો.

કથાના અંતમાં–કર્ત્તા સરસ્વતીચન્દ્રને કુસુમ સાથે પરણાવે છે એ ભાગમાં–પ્રસંગો એક ઉપર એક એમ હિમાલયના ખડકો પેઠે ખડકી પડ્યા છે. આમ આટલી ઉતાવળથી સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમને પરણશે એમ વાચકને લાગતું નથી. નવલકથાનાં પાત્રો પણ હેને માટે, તૈયાર ન હોય એમ લાગે છે, એક ચન્દ્રકાન્ત અને કુમુદ સિવાય. પણ આ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે કલાવિધાનનો છે. પ્રેમબીજ અને ત્હેનો વિકાસ કર્તાએ આપેલો હોવાથી અક્ષમ્ય ઘટનાદોષ આવતો નથી, વળી એ પ્રશ્ન વિગતવાર અહિં ચર્ચવાનો નથી.

કુસુમ સાથે સરસ્વતીચન્દ્રને પરણાવવામાં કર્તા સરસ્વતીચન્દ્રને અન્યાય કરે છે, તે પ્રશ્ન ઉપલી ચર્ચાથી ચર્ચાઇ જાય છે. કથાના મ્હેં કહેલા કરુણ પર્યવસાનથી ગોવર્ધનરામને માથે આ દોષ આવી પડે છે. કુસુમને પરણ્યા પછી કુમુદ તરફ સરસ્વતીચન્દ્રનો પ્રેમ કાયમ રહે તો સરસ્વતીચન્દ્ર સંસારનો, વિષ્ણુદાસ બાવાનો અને ચન્દ્રાવળી મૈયાનો ગુનેહગાર કેમ નહિ? સરસ્વતીચન્દ્રના હાના ગુનાહની કલ્પના કરવાનો વખત આવે છે તે જ સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા. " He censures god who quarrels with the imperfections of man." એમ કહી આપણે સન્તોષ માનિયે. એમ. એ. ઇત્યાદિ ઉપાધિધારી, ચિન્તક, લેખક, મનસ્વી પણ કર્તવ્યશીલ પુત્ર, પ્રેમી મિત્ર, સાધુ અને દેશભક્ત, હેવા સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણ કથા એટલે જ્ઞાનમય જીવન કે બુદ્ધિમય જીવનની કરુણકથા! મહાન મંદિરનું દ્વાર હાલ તો આટલું જ ખખડાવીશું.

૨૪ એ ત્રણ નાટકો.

(લેખકઃ—રા. રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ)

ઈ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ મા જ્યારે આ નાટકો પહેલા પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ કવિનું નામ પણ સાથે જ બહાર આવ્યું હતું. છતા નાટકોની ભાષા, શૈલી વગેરે સાક્ષરોને પ્રેમાનંદ કરતા જૂદા જ લાગતા અને સહુ પોતપોતાની રીતે તેના જવાબ આપતા. પણ આ બધી વાતો તો જાણે ભૂગર્ભમા થતી.

આ સંબંધી પહેલું વિવેચન બહાર પાડનાર રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્મા, બધાને પહેલા તો ચમકાવે એવો 'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' વિશેનો પોતાનો નિબંધ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યુ હતું કે નાટકો પ્રેમાનન્દના હોવાનો સંભવ નથી અને એની પુષ્ટિ માટે ઘણી જ મક્કમ અને સરસ દલીલો કરી હતી. છતા તેમને જવાબ દેવાને પ્રયત્ન ન થયા એમ તો નહિ. પહેલા તો તેમને ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્મા રા. રા. અંબાલાલ કાળિદાસ પટેલે જવાબ આપ્યો. પણ બધા જોઈ શકે તેમ છે કે જવાબ ખાસ સંતોષકારક તો નહોતો જ. પછી છુટક, 'વસન્ત' માં રા. 'ગ' એ પણ રા. નરસિંહરાવભાઇને જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમની દલીલો પણ રા. નરસિંહરાવની દલીલોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને બસ તો નહોતી જ. અને વળી આ બન્નેને રા. નરસિંહરાભાઈએ 'વસન્ત' માં જ 'પ્રેમાનન્દના નાટકના પક્ષકારો' નામનો લેખ લખી, જવાબ આપી દીધો હતો. આથી નાટકના કર્તા વિશે જેવી સ્થિતિ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ પછી હતી તેવી જ લગભગ રહી અને બધાનો એકમત પણ ન થયો અને હમણા તો આ ચર્ચા સાવ ભૂલાઇ ગઇ હોય એમ જ લાગે છે.

આ લેખમાં હુ આ વિષયને, તેના ઉપર ચડેલી ધૂળ ખંખેરીને, હાથમાં લેવા ધારૂ છું અને કંઇક નવું જ કહેવા માગું છું. પણ મારે જે કહેવું છે તેમાં મારે રા. નરસિંહરાવભાઇની દલીલોનો જવાબ આપવો પડે તેમ છે એટલે પહેલા હુ તેમ કરીશ અને પછી મારી વાત મૂકીશ.

રંગભૂમિનાં અસ્તિત્વ સિવાય નાટકોનું અસ્તિત્વ ન સંભવે, એમ રા. નરસિંહરાવભાઇએ તે વખતે કહેલું અને તે માટે પ્રેમાનન્દના વખતમાં અત્યારના જેવી રંગભૂમિ હતી કે નહિં તે વિશે પણ ચર્ચા કરેલી. પરંતુ રંગભૂમિનાં અસ્તિત્વ વગર પણ પ્રેમાનન્દના જમાનામાં નાટકો લખી શકાય. આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ શૈલીના છે અને તેની સાથે ઘણી રીતે સરખાવાય તેમ છે. કોઇએ અઢળખું સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય સંભાળથી વાંચ્યું હોય તો તે નાટકો ભજવાતાં જોવાયા વગર પણ આવાં નાટકો લખી શકે. જન્મથી જ કોઇ માણસને એવી જગ્યાએ રાખવામા આવે કે તે બહારની દુનિયામા શું થાય છે તે જરાં પણ જાણી ન શકે, પરંતુ તેને જોઇએ તેવી ચોપડીઓ વાચવા મળતી હોય અને તેણે સંસ્કૃત નાટકો પણ વાંચ્યાં હોય, વળી કંઇક કુશાગ્ર બુદ્ધિનો હોય એટલે પોતે વિચારી

પણ શકતો હોય-એવો માણસ જે એ નાટકોનું અનુકરણ કરી તેવું નાટક પોતાની ભાષામાં લખવા ઇચ્છે તો ન જ લખી શકે એમ કાંઇ નથી. વિક્રમ સંવતના અઢારમા સૈકામા નાટકો ભજવાતાં નહિ હોય એમ આપણે કબુલ કરીએ તોપણ આ નાટકોના કર્તાએ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં નાટકો વાંચ્યા હોય એમ જણાય છે.[1] ત્યારે એ માણસે સંસ્કૃત નાટકો વાચી, વિચારી, પોતાના ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમને લીધે[2] તેમ જ બીજી ભાષાઓને નીચું જોવરાવવા, ગુજરાતીમા નાટકો લખવાનું ધારી, લખ્યાં હોય તો તે ન બની શકે તેવું તો નથી જ. નાટકની શૈલીથી તેમ જ જુસ્સાથી તો પ્રેમાનન્દના સમયના પંડિતો જાણીતા હતા જ એમ માનવાને કારણ મળે છે.[3] વળી, ખાસ ખાત્રી લાયક સાબીતી નથી છતાં પ્રેમાનન્દ, વલ્લભ અને દયારામે નાટકો લખ્યા છે એવું કહેવાય તો છે જ. પણ ખાસ તો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય વાંચીને, નાટકો ભજવાતા જોયા સિવાય પણ કોઇ પ્રતિભાશાળી પુરુષ, એનું અનુકરણ કરીને ધારે તો અઢારમા સૈકામાં પણ નાટકો લખી શકે એમ મને લાગે છે; અને એટલા માટે જ આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની સાથે કેવાં મળતાં આવે છે તે બતાવવાનો હું યત્ન કરું છું. જૈન સાહિત્યકારો તો સંસ્કૃતમાં નાટકો ઘણે મોડે સુધી લખતા.

"તપત્યાખ્યાન" માં વાઘની જે વાત છે એ આગળ બતાવી મારે બીજું અનુમાન કરવું છે એટલે એ પ્રસંગ હમણાં મૂકી દઉં છું બાકીનું આખું નાટક ભાસનાં **स्वप्नवासवदत्तम्**, કાલિદાસના **मालविकाग्निमित्रम्**, તથા શ્રી હર્ષની **रत्नावलीनाटिका** ઉપરથી જ લખાયું હોય એમ લાગે છે. પ્રધાન[4] સુષેણની રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિનું વર્ણન, કાલિદાસનાં **शाकुन्तलम्** માંના તેવા પ્રસંગનું જ અનુકરણ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. તેમજ છેલ્લે સુલોચનાના દીકરાની વાત છે તે વાંચીને તો બધાને સર્વદમન યાદ આવે જ. એટલું ખરું કે દેશ, કાળ અને કર્તાની બુદ્ધિ પ્રમાણે છોકરા ઉપર જૂદા જ સંસ્કારો પડેલા દેખાય છે, અને સર્વદમનની આગળ આ કુમાર કોઇ હલકા વર્ણના છોકરા જેવો લાગે છે.[5]

અને આમ જ્યારે એક માણસ એક નાટક લખી શક્યો એટલે બીજું નાટક પણ લખી શકે અને તેમાં પોતાના ઘરનું પણ કંઇક ઉમેરી શકે "સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન" ની અંદરનું આંતરનાટક તો આબેહુબ **उत्तररामचरित्र** માંના આંતર નાટકનું જ અનુકરણ છે. "પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" મા ભીમ અને હનુમાનના મેળાપના વર્ણનમાં તો શબ્દો પણ મહાભારતમાથી લીધા છે. અને "રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન" માં ચિત્રપટની વાત છે તે તો સંસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીઓને નવી નહિંજ લાગે.

---

૧. જુઓ. સસ. પૃ. ૧૨.

૨. 'આ તે લલિત' વાળું સંગીત અને ભરતવાક્યો વાંચવાથીજ આની ખાત્રી થશે.

૩. નાટકોનાં કર્તાનાં નામ મળે છે તેટલા ઉપરથી.

૪. જુઓ આગળ.

૫. થોડા વખત પહેલા 'સાહિત્ય'મા આવેલી આ પ્રશ્નની ચર્ચામા હું ઉતરવા માગતો નથી.

આમ છતાં કદાચ સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભકાળ માટે એમ કહી શકાય કે રંગભૂમિની કે અભિનયકળાની આવશ્યકતા તેને માટે છે; પણ ગુજરાતી માટે આવી જરૂર લાગતી નથી. એક પ્રજામાં નાટ્યસાહિત્ય પહેલી જ વખત ઉભું થવામાં અભિનય વગેરેની જરૂર ખરી; પરંતુ જેમ ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષાઓ નોખી હતી તેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા માટે નથી. રંગભૂમિ અને અભિનયકળા, એક દેશમાં, એક વખત દાખલ થઇ ગયાં અને તેને અનુસરી નાટકો લખાઇ ગયાં અને એમ નાટ્યસાહિત્ય ચાલુ થઇ ગયું પછી કદાચ તે લલિતકળાઓ દેશમાથી સાવ અદશ્ય થઇ જાય તો પણ નાટકો લખવાનું તો ચાલુ જ રહે. એટલું ખરૂં કે આમ નાટકો લખાતાંજ હોય તો રંગભૂમિ પણ હોય; પણ અઢારમા સૈકામાં કદાચ કોઇ સ્વતંત્ર પુરુષે ગુજરાતમાં નાટકો લખવાનું યોગ્ય ધારી, લખ્યાં હોય અને પછી તેને કોઇ અનુસર્યું ન હોય તો તે ન ભજવાય એમ પણ બને.

[૬]નાટકોમાં રંગભૂમિ કલ્પી છે અને રંગભૂમિ હોય એવી રીતે નાટકો લખાયાં છે એમ પ્રકાશકોને લાગતું હોય તો ભલે; બાકી મને તો "શ્રીદામો કનકપ્રસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરે છે" વગેરે ભજવનાર પાત્રો માટેની સૂચનાઓ પણ, નાટકમાં એવા પડદા ન હોય તોપણ, સંસ્કૃત વાક્ય ઉપરથી મૂકી શકાય એમ લાગે છે. જો ઉપરનાં વાક્ય ઉપરથી હાલનાં જેવાં ચિત્રપટની જરૂર જણાતી હોય તો નીચેના ફકરામા પણ તેવીજ જરૂર જણાશે.

रामः—किं नाम दण्डकेयम् (सर्वतोऽवलोक्य) हा कथम्
स्निग्धश्यामा क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ ४ ॥
उत्तररामचरितम् । द्वितीयांकः ।

આમાં (**सर्वतोऽवलोक्य**) એ ભજવનાર પાત્ર માટેની સૂચના (Stage direction) છે, અને શ્લોકમાંના **संदृश्यन्ते** શબ્દ ઉપરથી તો એમ સ્પષ્ટ છે કે રંગભૂમિ ઉપર જ આ દેખાવો જોવા જોઇએ. ભવભૂતિના વખતમાં રંગભૂમિની આ સ્થિતિ હતી કે નહિં તેનાં અન્વેષણની વાત હું નથી કરતો. પણ ભવભૂતિનું આ નાટક વાંચી, વાચનાર અઢારમા સૈકામાં તો શું પણ ગમે તે સૈકામા તેવું લખી શકે.

" રૂપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન " માંનાં " નાટકી લોકો નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા " એ વાક્યથી પણ રંગભૂમિ હોવીજ જોઇએ એવું સિદ્ધ નથી થતું. એટલું ખરૂં કે કર્તા એમ ધારે છે કે આ નાટક ક્યાંક ભજવાય એવું છે. પણ પોતે લખેલું નાટક ભજવાય એવું છે એમ ધારવામાં કાંઇ રંગભૂમિની જરૂર નથી જ. આમ આ નાટકોમાં ક્યાંય એવું નથી લાગતું કે જેથી કર્તાએ નાટકો ભજવાતાં જોયાં હોવાં જોઇએ એવું માનવાની આપણને ફરજ પડે.

[૭]નાટકમાંની આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ પ્રાકૃતના દરેક નિયમ પળાઇને તો નથી ઘડાઇ પણ અમુક શબ્દો એવા છે કે લખનારને પ્રાકૃતનું ગ્નાન હોય એમ મનાય. આ વાત

૬. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો ' કવિ પ્રેમાનન્દના નાટકો'નો નિબંધ, પૃ. ૧૨.
૭, આ વિશેની ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૨૦.

કર્તાએ હેમાચાર્યના **પ્રાકૃતપ્રકાર** ની વાત કરી છે તેના ઉપરથી પણ મનાય. આ નામનો ગ્રંથ અત્યારે આપણે સાંભળ્યો નથી એ ખરૂં પણ બસો વર્ષ પર તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ હોય પણ ખરો. આમ ન હોય તો પણ જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક વાત તો પ્રકાશમાં આવી છે કે જૈન મુનિઓ ઘણે મોડે સુધી–એટલે કે વિક્રમના ઓગણીસમા સૈકા સુધી અને કોઇક તો હજી પણ પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે અમુક રૂપો કરતા અને વાપરતા.[૮] પરિચય હોય તોપણ આમ બની શકે.[૯]

નાટકોમાં[૧૦] શુદ્ધ છંદો છે તે ક્યાંથી–તેના વિશે વલ્લભના "કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન"–માંનું વાક્ય આધાર તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે.

છંદ પ્રેમ કેરા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા,
દુહા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખબંધ જોઇએ.

આમાં એક વાત છે કે પ્રેમાનંદે છંદ વાપર્યા હોય એવાં કાવ્યો આપણને મળ્યાં નથી એટલે એ વાત કેમ સંભવે? પણ આપણા કરતા વલ્લભને વધારે ખબર હોય એ એક દલીલ છે.[૧૧]

[૧૨]વ્રજવાસી અને બંગવાસી ઉપહાસ કરે છે તેમ જ ગુર્જરદેશ આખ્યાન ભજવવાને યોગ્ય નથી એ વાક્યોમાં પણ વિચારવા જેવું છે. આ વાક્ય ઉપરથી બંગાળી વગેરે ભાષામાં નાટકો હતાં જ એવું અનુમાન નથી નીકળતું. તેઓના ઉપહાસનું કારણ એમ પણ હોઇ શકે કે ગુજરાતી એવી ખરાબ છે કે તેમાં નાટકો ન ભજવાય. આથી એમ અનુમાન ન થાય કે બીજી ભાષામાં સારા નાટકો છે એમ તેઓ કહેતા હોય; પરંતુ એટલું જ અનુમાન થઇ શકે કે નાટકો હોય તો પણ જ્યારે તેમનો દેશ નાટક ભજવવાને લાયક છે ત્યારે ગુજરાત નથી. પ્રશ્ન નાટક છે કે નહિ તેનો નથી પણ દેશ નાટક ભજવવા યોગ્ય છે કે નહિ તે છે. દેશ રસિક નથી અથવા તો ભાષા જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા લાયક નથી અથવા તેમાં એટલો જુસ્સો નથી એવો પણ અર્થ હોઇ શકે.

"તપત્યાખ્યાન"ની અશ્લીલ શૃંગારચેષ્ટાઓ માટે તો એક જવાબ એ છે કે ભવાઇ વગેરેમા અશ્લીલ દોષો કેવા હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને આની છાપ આમ આડકતરી રીતે નાટકો ઉપર પડી હોય. બાકી પ્રેમાનન્દમાં આવી ચેષ્ટાઓ બીજે નથી મળતી એમ તો મને પણ લાગે છે.[૧૪]

૮. જૈન રાસાઓ જોવાથી આ વાત તરત સમજાશે.
૯. શામળ ઉપર તો જૈન અસર દેખાય છે.
૧૦. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૨૧
૧૧. વધારે વિવેચન માટે આગળ જુઓ.
૧૨. જુઓ. રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૩૯
૧૩. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૪૬
૧૪. વધુ માટે જુઓ આગળ.

હવે રા. નરસિંહરાવભાઇએ અમુક કહેવતો અંગ્રેજી ઉપરથી જ આવી છે. એમ જે કહ્યું છે[૧૫] તેને માટે થોડુંક લખું.

વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય.

આની સાથે–Time seems long to those that wait–એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે એ ખરૂં પણ તેનાથી પણ વધારે તો નીચેનું આજથી બસો વર્ષ પર લખાયેલું વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માંનું વાક્ય સરખાવવા જેવું છે.

"વાટ જોઇ બેશી રહે તેને લાગે કાળ મોરો."

યક્ષપ્રશ્નોત્તર–પૃ. ૧૨૦.

આમાં જોવામાં આવશે કે અંગ્રેજી વાક્ય સાથે પહેલાં વાક્યનું જેટલું સામ્ય છે તેથી પણ વધારે બીજાનું છે. એટલે જો નાટકનો કર્તા પ્રેમાનન્દના સમયનો ન હોય તો 'યક્ષ-પ્રશ્નોત્તર' નો કર્તા પણ ન હોય. પણ આ સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યા એમ માન્યા પછી "એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે" એ વાક્ય 'To kill two birds with one stone' એ વાક્યના જ્ઞાન પછી જ ગુજરાતીમાં આવે એવો આગ્રહ નહિ રહે. વળી શિકાર ઉપરથી આપણે ત્યાં કહેવતો ન ઉપજતી એમ સાવ નથી.

'કોકિલા ઉપર બાજ'–યક્ષ. પૃ. ૫૮

આ કહેવત શિકાર ઉપરથી જ આવી હશે એમ દરેક સમજશે.

હવે અમુક શબ્દો કે જે પ્રાચીન કવિમાં અસ્થાને ગણાય તેમ જ અર્વાચીન સમય-માં જ ઉપયોગમાં આવતા થયા છે એમ રા. નરસિંહરાવભાઇએ કહ્યું છે તેને માટે પ્રાચીન કવિમાંથી જે દૃષ્ટાંત મળે છે તે નીચે લખું છું.

(૧) **શપથ.**

તૃષ્ણા જાય તુટી મારી **શપથ** છે દેવના—યક્ષ. પૃ. ૨૫૦

શપથ ખાઇ હું આજ ભાખું છું.—યક્ષ. પૃ. ૨૧૨.

(૨) **તૈયાર.**

વાર વધુ કરો નહિ સર્વ ત્યાં **તૈયાર** છે.—મિત્રધર્માખ્યાન. પૃ. ૭૦.

(૩) **મસ્ત.**

એવે દોડી આવ્યા દાસ **મસ્ત** હાથી થયો **મસ્ત**–કુન્તી. પૃ. ૯૧.

માતંગને વધુ **મસ્ત**, કરતા મૂકી હડી. " " પૃ. ૯૨.

હરતી એમ **મસ્તીવાળો**, પકડી શકે ન વરતી " પૃ. ૯૪.

(૪) **મરદ**

મિંદુ **મર્દ** બની બોલ્યો, નીલાંબર કાળો ક્યાંથી ?—મિત્ર. પૃ. ૩૬.

વાદ ને વિવાદ કરે મિંદુ **મર્દ** બની ઘણો. " પૃ. ૧૯.

(૫) **શરમ.**

૧૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૪૭–૫૨.

આ શબ્દ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં પાને ૧૭ મે તો નહિ પણ મારી પાસેની પ્રતમાં પાને ૧૪ મે મળે છે. તે આમ છે.

કરમ નામ છે, કર્મી તાહરૂં,
શરમ શે ઙર્યું, ધર્મી માહરૂં;

પણ અહિં 'શરમ' નો અર્થ સુખ થાય છે. 'શર્મ' નો આવો ઉ.... વલ્લભમાં પણ મળે છે.

શર્મ ગ્રહો અર્પો .સહુને—યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન. પૃ. ૯૨.

આટલું છતાં 'શરમ' લજ્જાના અર્થમાં વપરાએલો પણ નાટકમાં દેખાય છે. અને વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ મળે છે.

શરમાઈ ગયા તેહ પડયો નવ દાવ કંઈ.— મિત્ર. પૃ. ૨૧
તો પણ બે આંખ તણી **શરમ**, ધરે છે સહુ.— યક્ષ. પૃ. ૧૬૫.
એવું છે તો પછે કેમ **શર્મ** વૈદ્ય ધર્મ કેરી
રાખી રહે સાંખી રહે-- યક્ષ. પૃ. ૩૨

(૬) કયાસ.
કાંઇ કર્ય **કયાસ** રે. યક્ષ. પૃ. ૧૫૦

(૭) મશ્કરી.
તે સહુ **મશ્કરી**માંય મિંદુ નમે મારણે. મિત્ર. પૃ. ૯૩

(૮) જરૂર.
જુએ છે જરૂર પણ રૂડી એની રીત છે. યુધિ. પૃ. ૩૦

(૯) પરવા.
બેપર્વાઇ એની ધરે ગાંડી તેની ગત્ય છે. યુધિ. પૃ. ૬૮

(૧૦) પિતાશ્રી.
મંદિરમાં જઇ પે'લાં **પિતાશ્રી**ને નમ્યો પોતે. મિત્ર પૃ. ૧૦૦
શાંત કર્યા **પિતાશ્રી**ને બોલતા સહુ રહ્યા. „ પૃ. ૧૦૨
પ્રતાપી **પિતાશ્રી**ને નમુ ભલે મને શાપિયો. યુધિ. પૃ. ૧.
પેખી **પિતાશ્રી**ને પાસ નમન નેહેથી કર્યું. કુન્તી પૃ. ૧૧૧

(૧૧) સિધારવું.
સમરે **સીધારી** કરી. યુધિ. પૃ. ૮૪.

(૧૨) રવાને થવું.
સ્વપક્ષ વધારવાને થાય નવ **રવાને**. યુધિ. પૃ. ૮૧

(૧૩) દગો.
અતિ દુઃખી સુખી સમો દબાય ન **દગા**થી. યક્ષ પૃ. ૨૨૧.
'દગો' શબ્દ મળ્યો એટલે 'દગાબાજી' માટે ખાસ કહેવાનું નહિ રહે એમ ધારૂં છું.

(૧૪) લાગુ પડવું.
દોડખાતું ઉપનામ લાગુ પડયું હતું જાણુ. મિત્ર.પૃ. પર.

(૧૫) ખુશી.
આનો વિશેષણુ તરીકેનો ખોટો ઉપયોગ પણુમળે છે.
જોઇ થતાં ખુશી ખુશી ચાર કંથ કામિની. યક્ષ. પૃ. ૨૩.
અતિ ખુશી થાય છે. મિત્ર પૃ. ૯૯

(૧૬) કહી શકાય. મિત્ર. પૃ. ૯૭.
પણુ કોઇ પૂછે ત્યારે કહી તો શકાય જાણુ. યક્ષ.પૃ. ૭૯.

(૧૭) "ઊભવું."
કર જોડી ઇંદ્ર ઊભો. યક્ષ. પૃ. ૩૭.
પણુ ઊભા ધર્મરાજ. ,, પૃ. ૪૫.

(૧૮) ધન્યવાદ આપવો.
પાવકને અષ્ટવસુ વળી બીજા સર્વ દેવ
ધન્યવાદ અર્પી કહે સત્યનું સ્વરૂપ છે. યક્ષ. પૃ ૨૬૨.

(૧૯) અક્કલ.
દેવરૂપ દરિયાબ અક્કલ ઘણી અનૂપ.—વૈતાળપચ્ચીશી-શામળ બૃ. કા. દો. પૃ. ૬૧૧.

(૨૦) ગરક.
અજીત કામ જીતે કવણુ માયામાં સહુ ગરક. વૈતાળ. પૃ. ૬૦૭.

આટલામાં રા. રા. નરસિંહરાવભાઇના અમુક વાધાઓનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાકી રહ્યા તેના જવાબો આ નિબંધના બીજા ભાગમા આપીશ.

૨

દરેક પુસ્તકમાં-પછી તે ગમે તેવું હોય- તેના કર્તાનું વ્યક્તિત્વ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં આવી જ જાય છે. તેમ જ તેના પોતાના વિચારો, રહેવાની શૈલી તથા માનસિક સ્વભાવ અને વર્તનની ઊંડી છાપ તેની કૃતિ ઉપર પડે જ છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય (Psychological fact) છે. એટલે જ્યારે આપણે ગમે તે એક વ્યક્તિનું એક પુસ્તક વાચીએ ત્યારે કર્તાની શૈલી, વિચાર, વ્યક્તિત્વ વગેરે આપણુને દેખાય જ; અને જો આમ વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે જ કર્તાના બીજાં પુસ્તકો જ્યારે આપણે વાચીએ ત્યારે, તેમાં નામ ન હોય તોપણ, કર્તાના વ્યક્તિત્વ, વિચાર વગેરેને આપણે પકડી શકીએ જ. પણ આમ કરવામા પુસ્તકની આખી વિચારશ્રેણી, રચના, ભાષા, શૈલી અને બીજાં આંતરિક તેમ જ બાહ્ય લક્ષણો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઇએ.

પ્રકાશકો અને બીજા થોડાક જ સિવાય, બીજું કોઇ એમ નહિં જ માનતું હોય કે પ્રેમાનન્દના બીજાં કાવ્યમા જે વ્યક્તિત્વ, જે વિચાર અને જે શૈલી દેખાય છે તે જ આ નાટકોમાં પણુ દેખાય છે. રા. રા. કેશવલાલભાઇ પણુ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં માને છે છતા ભાષા તો કૃત્રિમ જ કહે છે. આ સ્થિતિ વિચાર ઉત્પન્ન કરે એવી તો છે જ.

પણ હજી આથી પણ વધારે એક બાબતનો વિચાર કરીને પછી જ આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની શૈલી શી છે તે આપણે જોઇ જઇએ. કોઇ પણ પ્રાચીન કાવ્ય હાથમાં આવ્યું એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવાનું તો પ્રકાશકોને મન થાય જ; અને બધા કાંઇ રા. કેશવલાલભાઇ જેવા હોય પણ નહિ. પણ આમ સુધારા વધારાઓ કરવાથી એક જબરી હાનિ સાહિત્યને થાય છે તે પ્રકાશકો ભૂલી જતા હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોને પ્રકાશમાં લાવવાનું માન ખાસ કરીને સ્વ. ઇચ્છારામભાઇને તથા રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઇને છે. હવે આ બન્નેએ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે થોડા ઘણા પણ સુધારા તો કર્યા જ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ; અને સ્વ. દલપતરામભાઇ જેવાએ 'જે ચક્રવાક' વાળો શ્લોક ભાષાંતર કરીને ઘુસાડયો તે પણ જાણીએ છીએ. એ ખરું કે આમ સુધારીને પસિદ્ધ કરવાથી પ્રજાને ઠીક પડે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નક્કી કે આમ થાય છે ખરું. વળી સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ જે સુધારા કર્યા હશે તે કરતા રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા કાવ્યોમા વધારે થયા હશે. કારણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઇ જે પ્રસિદ્ધ કરતા તે પ્રત ઉપરથી, જ્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં જે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થતાં તેમાં પહેલાં તો સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રી કાવ્યની પ્રત કયાંકથી ઉતારી આવતા તે વખતે તે પણ સુધારતા હશે. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટે ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્માં કહ્યું હતું—"તેમાં નાથાશંકરે પોતે કાંઇ પોતાનું પાંડિત્ય કર્યું હોય તેથી જો અર્વાચીનતા રૂપ વિસંગતતા દેખાતી હોય તો, નાટકના પદાર્થમાત્રનું સ્ફોટન કરવા તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી તે કાંઇ મારી નજરે આવ્યું નથી." એટલે સ્વ. નાથાશંકરને "પોતાનું પાંડિત્ય ડહોળવાની ટેવ હતી એમ તો લાગે.છે. અને દરેક વખતે પદ્ય મળતું હોય અને આ વખતે ગદ્ય મળ્યું હોય એટલે તેઓએ એમાં ઘરતું ઉમેરવામા કાંઇ જ બાકી નહિ રાખ્યું હોય. આમ એક વખત તેઓ પુસ્તક સુધારી રા. બા. હરગોવિંદદાસ વગેરે પાસે લાવતા એટલે તેઓ પણ થોડું ઘણું તેમા સુધારતા જ હશે. આમ એક પુસ્તક બે વાર સુધારાય એટલે તેની મૂળની ભાષા ઘણી જ ફેરવાઇ જાય એમાં તો કોઇ ના નહિ પાડે. એટલા માટે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં નાટકોની ભાષા આપણી પાસે છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરવો એ બરાબર નહિં ગણાય. પણ સાથે એટલું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આમ ભાષા ફરે ત્યારે મૂળ લખનારનાં ભાવ, જુસ્સો, શૈલી વગેરે સચવાઇ રહે. એટલે ભાષામાં આધુનિક સ્વરૂપો વખતે ઘુસ્યાં હોય પણ વિચાર તો ન જ બદલાયા હોય. છતાં આવી શંકા આવે એવા શબ્દોમાંના અમુક ક્ષેપક છે એમ કહેવા જેટલી સ્થિતિ પણ અત્યારે રહી નથી. પણ અત્યાર સુધીમાં સંસ્કૃત ભાષામાં તેમ જ ગુજરાતી ભાષામા ઘણાંય પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર આવ્યાં છે અને તે દરેકમાં એક અક્ષર પણ ક્ષેપક નથી એમ કોઇ કહી શકશે નહિં. ત્યારે જો નાટકો કોઇ પ્રાચીન કવિનાં લખેલાં હોય અને તેની નકલ સ્વ. નાથાશંકરે ઉતારી હોય, તો તેમાં એક પણ અક્ષર ક્ષેપક ન હોય એમ શું અત્યારે કોઇ પણ અભ્યાસકની બુદ્ધિ કબુલ કરશે કે?

આટલું કહ્યા પછી હું મારું કામ શરૂ કરીશ. નાટકો વાંચ્યા પછી—તેના ઉપર વિચાર કર્યા પછી—થોડે સમયે મને શંકા આવી કે નાટકોનો અને પ્રેમાનંદપુત્ર.વલ્લભનાં કાવ્યોનો

કર્તા વખતે એક જ હોય. એટલે એ પ્રમાણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. તેમાં મને જે મળ્યું તે રજુ કરું છું.

પહેલાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' લઇએ. આ નાટકમાં પાંડવની વાત છે. પણ ભીમ, પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર, તથા ધૌમ્યનાં પાત્રો મારી દૃષ્ટિ વધારે ખેંચે છે. ભીમની આવી રેખા બીજા કોઇએ આપી હોય એમ ધ્યાનમાં નથી. ખાસ કરીને ભીમ—પાંચલીનો સંયોગ—ને ધૌમ્યનું પાત્ર—આ બેનું આવું વર્ણન અથવા ચારિત્ર્ય કોઇએ ઘડ્યું નથી. ભીમ—દ્રૌપદી વચ્ચે આને કાંઇક જ મળતા, આવા કે આથી ઉતરતા પ્રસંગોનું વર્ણન મહાભારતમાં કોઇક જગ્યાએ મળે છે. તેમ જ ભીમનું આને મળતું ચારિત્ર્યાલેખન ભાસનાં **મધ્યમવ્યાયોગ**માં કંઇક અંશે દેખાય છે.[૧૬] પણ એ તો બહુ દૂરના સમયની વાત થઇ.

બાકી ધૌમ્યનું આવું ચિત્ર તો હજુ સુધી એક જગ્યા સિવાય મને ક્યાંય નથી મળ્યું. મહાભારતમાં દરેક પ્રસંગે અગત્ય લોમશને જ અપાય છે. ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે કે જટાસુર પાંડવોને લઇ જાય છે ત્યારે, મહાભારતમા તો ધૌમ્યનું નામ પણ નથી મળતું. પણ ધૌમ્યનું આના જેવું જ ચિત્ર વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં મને મળી આવ્યું. હરણ કાંઇ લઇ જાય છે અને શિષ્ય યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે તે વખતનું, અને દ્રૌપદી પોતાના પતિઓને શોધવા જાય છે તે વખતનું ધૌમ્યનું ચિત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મહાભારતમાં આ જગ્યાએ પણ ધૌમ્યનું નામનિશાન નથી મળતું. આ દરેક પ્રસંગોએ જે જુસ્સાથી તેનું વર્ણન 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં કરાયું છે તે જ જુસ્સાથી 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં કરાયું છે. હવે જ્યારે મહાભારતમાં આ બન્ને પ્રસંગોએ ધૌમ્યનું નામ પણ મળતું નથી તેમ જ બીજે પ્રસંગે પણ ધૌમ્યની પાંડવો પ્રતિ આવી વૃત્તિ ક્યાંય દેખાતી નથી, અને આખા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ બે જ પુસ્તકમાં તેનું આવું ચારિત્ર્ય નજરે પડે છે, અને તેમાં પણ એકનો કર્તા વલ્લભ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે બીજાનો કર્તા કોણ હોય તે સહજ સમજાય તેવી વાત છે. એક જ માણસનું, એક જ જાતનું ચિત્ર, આવા પ્રસંગોએ તો એક જ માણસના મગજમાંથી નીકળે એમ મનાય અને બીજાં પ્રમાણો એ કલ્પનાને મળતાં હોય તો તો જરૂર એમ મનાય.

બીજી એક વાત તરફ મારે લક્ષ ખેંચવાનું છે તે એ છે કે ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસના જે પ્રસંગો મહાભારતમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં જો કે સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રૌપદીનો ભીમ તરફ પક્ષપાત દેખાય છે; છતાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં તો એથી પણ વિશેષ સાધારણ નાયકનાયિકા પ્રમાણે તેઓ ચિતરાયાં છે. ભીમ અને દ્રૌપદીના સહવાસનું આવું ચિત્ર વલ્લભના "દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન"માં મળે છે. તેમાં જ્યારે ભીમને ઉશ્કેરવા દ્રૌપદી જાય છે ત્યારે તે ભીમને રીઝવે છે તે જ રીત 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં પણ લેવાઇ છે. આ પ્રમાણે આ બનાવોનું સામ્ય પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૧૬. વલ્લભ ઉપર ભાસની અસર હોય એમ બીજી રીતે પણ લાગે છે. વલ્લભ જેમ દરેક કાવ્યને અંતે જૂદા જૂદા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેમ ભાસે પણ કેટલાંક નાટકમાં કર્યું છે. પણ વખતે આ અસર ભાસની ન પણ હોય. જયદેવની પણ અસર હોય. ગીતગોવિન્દમાં તેનું દશાવતારનું વર્ણન જાણીતું છે.

બીજી એક વાત 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' વિશે રા. નરસિંહરાવભાઇએ કહી છે.[૧૭] તેઓએ તેનાં નામનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' સાથે સામ્ય સૂચવ્યું હતું; પણ તેઓને તો 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' ઉપરથી જ અનુકરણ કરીને આ નામ અપાયું હોય એમ લાગે છે. પણ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું એકવીસમું પુસ્તક છે. 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' સત્તાવીસમું છે અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' ત્રીસમું છે. આ બધાં પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં જ, એટલે એક જ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. અને જ્યારે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' પ્રસિદ્ધ થયું હશે ત્યારે 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' કાં તો છપાતું હશે કે છપાઇ રહ્યું હશે અને કાં તો બન્ને સાથે જ પ્રસિદ્ધ થયાં હશે. આવા સંયોગોમાં આધુનિક લેખક 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' નામ જાણ્યા વગર જ તેનું અનુકરણ કેમ કરે તે ખરેખર ન સમજાય તેવી વાત છે. એ ખરૂં કે પ્રકાશકો ઉપર આપણે બહુજ અવિશ્વાસ રાખી શંકા કરીએ તો આનું સમાધાન થાય, પણ આ અનુમાન બહુ જ નિર્બળ અને શિથિલ હોવા ઉપરાંત પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતા ઉપર જબરી તરાપ મારે છે. પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી તો તેઓની સત્યભામાની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ થાય છે. એટલો ઉત્સાહ એક સાવ જુદા માણસમાં હોય જ નહિં. ત્યારે જો બીજા કોઇને ખબર ન હોય તો એ નામ ક્યાથી આવ્યું ? હા એક જ મગજમાંથી બે નામ નીકળે ખરાં.[૧૮]

એક 'તપત્યાખ્યાન' બાદ કરતાં, બાકીનાં બે નાટકોના બનાવો મહાભારતના સાવ ખૂણામાંથી શોધી કાઢેલા છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. પ્રસંગ અને વસ્તુ પસંદ કરવામાં પણ કર્તાનાં મનનાં વલણ ઉપર વધારે આધાર રહે છે. જેમ નાટકોમા તેમ જ વલ્લભનાં કાવ્યોમાં વસ્તુ મહાભારતના ખૂણામાંથી જ લીધું છે. વલ્લભને આ ટેવ હતી એમ પ્રકાશકોને પણ લાગ્યું હતું. 'દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન'નાં ગ્રંથવિવેચનમાં તેઓ લખે છે કે "બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામા આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાથી કથાભાગ પસંદ કરવાને ઠામે કાઇક નવીન યોજના જ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો." આમ વલ્લભ ખૂણામાથી પ્રસગો શોધતો અને એવા પ્રસંગોને શણગારી તેમાં જીવન રેડતો અને એ જ જાતનું સામ્ય નાટકના કર્તાનાં મનના વલણમાં દેખાય છે.

આના કરતાં પણ વધારે સબળ પ્રમાણ તો 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'મા કર્તાએ એક બે ફેર કર્યા છે તે છે. એક તો અર્જુન, ભીમ વગેરેને તેઓ કુબેરની તળાવડીમાં હોય છે સાંજ મળે છે તે-પણ મહાભારતમાં જેમ જટાસુરના વધ પછી પણ ઘણે વખતે મળે છે તેમ નહિં; અને, બીજું, ભીમ જ્યારે હનુમાનને મળે છે ત્યારે તેની પાસે વર માગે છે તે આ બન્ને વાતમાં નાટકના કર્તાએ મહાભારતથી જૂદા પડીને ફેર કર્યો

૧૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૭.

૧૮. વલ્લભે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' ઉપરથી રાખ્યું હોય એમ કરી એ નાટક પ્રેમાનંદનું હોય એમ દલીલ થાય ખરી પુણ મારાં બધા પ્રમાણોના પરસ્પર સંબંધ અને ટેકાને ખાતર મેં કરેલી કલ્પના જ મને સાચી લાગે છે.

છે, અને આવો જ ફેર આ જ બે વાતમાં વલ્લભના 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં મળે છે. વાત બહુ જ અગત્યની છે એટલે આખો ભાગ જ ઉતારૂં છું.

કમળનયનીને કમળ જોઇ રાડ લાગી
ભીમ લેવા ગયો તેહ સેંવાયું ન રાયથી
અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર
કમળ લેવા તે ગયો કષ્ટ સહી કાયથી.
અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા
યક્ષ અનુચર નાઠા ધીટ ઘણા ઘાવથી.
અજાતશત્રુનું ત્યાંહી હરણુ મનમા થયું
ભીમ વ્યાઘ્ર ગયો દોડી નાહરને મારિયો.
'હ' કાઢીને કરવું છે વ્યાઘ્રે રાખ્યું મારે જાણુ
નીકર હરણુ કેરો ભીમ છે વિડારિયો.
એમ થાય અને જાય અકૃત્ય કૃત્ય થાય.
કવીશ્વર અર્થ કહો હજુએ ન સારિયો ?
પંચ કેરી આશ પૂરૂં હકારને સણું પછે
ખરેખર કવીશ્વર કરુણથી હારિયો.
સર્વ આશ પૂરી કરી આવી મળ્યો અર્જુન તો,
જોઇ થતાં ખુશી ખુશી ચાર કંથ કામની;
હળી મળી ચાલિયા તે રથ આદિ સર્વ લેઇ
એક પછી એક એમ વીતી ચાલી જામની.
શ્રોતા કહો સર્વ હવે કરણુ થયો ન પૂરો ?
ના કહો નો આપુ હવે પદવી હજામની.
અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય જ્યાહી જ્યાંહી ભાઇ
કરુણુ તો ત્યાહી ત્યાહી થાય ન બહામની.
બહું નહિં બહું નહિં નટવાના વેશ એ તો
મૂળ મીઠા ઝાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે ?
વીરને રડાવે એવો પિતા વિના હોય કોણુ?
ધિઃક ધિઃક આજ કહું કરવા આચાર્ય છે.
અષ્ટ રસ પૂર્ણ પ્યારા સગા ભાઇ અમારા
ઓરમાઇ કરુણુ તો અપાર અનાર્ય છે.
પ્રતિજ્ઞા કરો જો કોઇ સોઇ જોઇ સર્વ કરૌં.
ખોઇ બેસવું ન નૂર વલ્લભ તો આર્ય છે.

. . . (યક્ષપ્રશ્નોત્તર, પૃ. ૨૪.)

આ ઉપરના ઉતારા-પરથી, બે ત્રણુ બાબતો મારે બતાવવાની છે. જેમણે 'પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન' બરાબર વાંચ્યું હશે તેઓને તો ઉપરની લીટીઓમા તેનો સાર જ દેખાશે. આ ભાગ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' મા આવે છે અને કાવ્ય જે બનાવથી શરૂ થવાનું છે ત્યાસુધીનો

—આગળનો—પાંડવોનો - ઇતિહાસ શું છે તે ટુંકામાં આપણને કવિ કહી જાય છે. પાંડુને શાપ હતો અને પછી પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ત્યાથી માંડી ઠેઠ અર્જુન ઈંદ્ર પાસેથી આવીને મળ્યો ત્યા સુધીના બનાવોની વાત કવિ પહેલાં કહી જાય છે. પછી સ્વર્ગમાં દેવસભા મળે છે તેની વાત શરુ થાય છે એટલે કે તેને તો કથા સાથે સંબંધ હોઈ, તે તો કથાનો એક ભાગ ગણાય. મેં ઉપર જે લીંટીઓ ઉતારીની છે તે આ ટુંક સારની છેલ્લી જ લીંટીઓ છે. આ પછી પણ થોડીક વાતો રહી જાય છે કે જેના પછી ખરો કથાભાગ શરુ થાય છે. તે વાતો, ઈંદ્રસભાની વાત વચ્ચમાં કર્યા પછી, કવિ કરે છે. એટલે આમ ટુંક સાર આપતાં વચ્ચમાં દેવસભાવાળો ભાગ મૂકી, તે સારને બે ભાગમા વ્હેંચવા જેવું કર્યું હોય એમ લાગે છે. જો કે બીજો ભાગ પ્રમાણમાં સાવ નાનો છે, છતા બે ભાગ કરવાનો પ્રયત્ન લાગે છે, કાવ્યના કથનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાંથી કાંઇક ખંચાવું પડે છે, માટે આમ આ અર્જુન પાછો ફર્યો ત્યા સુધીના ભાગને જૂદો પાડવામાં કાંઇક હેતુ હોવો જોઇએ. આ વાતનો નિકાલ બીજી એક વાતથી થાય છે. " પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" મા પણ આટલી જ વાત આવે છે. વલ્લભે 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' ખાસ કરુણ રસ જમાવવા લખ્યું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ કરુણ રસ વર્ણવવો તેને ગમતો નહિ એ વાતને પાયા તરીકે લઇ નીચેની કલ્પના ચણું છું. કદાચ વલ્લભે "પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન", નાટક લખ્યું હોય અને તેને જ કરુણ રસના કાવ્ય તરીકે ચલાવવાને તેની ઇચ્છા હોય, અને એમ ધારી, પોતાના પિતાને તે બતાવ્યુ હોય, ત્યારે પ્રેમાનંદે તો તેમા કરુણ ન જોઇને કહ્યું હોય કે "બદું નહિ બદું નહિ નટવાના વેશ એ તો." આથી વલ્લભને ન છુટકે 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' લખવાની ફરજ પડી હોય. ઉપરના "બદું નહિ" વાળા વાંકયનો સ્પષ્ટ અર્થ તો નટ લોકો નાચ કરતા બોલે છે તે અર્થને અનુલક્ષીને છે, પણ ધ્વનિમા કદાચ 'નટવાનો વેશ એ તો' એ શબ્દથી પોતે જે ગ્રંથ બાપને બતાવ્યો હતો તે નાટક હતું એમ પણ સૂચિત હોઇ શકે. આ કલ્પના છે એ ખરું; પણ જેમ વલ્લભને વાત શરુ કરતા પહેલા આગળના બનાવોનો ટુંક સાર આપી જવાની ટેવ હતી તેમ જ તેને સીધી વાતમા આડકતરી રીતે પોતાની કે પોતાના બાપની વાત કરવાની પણ ટેવ હતી. વળી "દુઃશાસન૦" માં પણ ટુંક સાર આપવામા આપણે આ વાતની આશા રાખીએ પણ ત્યાં તો થોડા જ શબ્દોમાં આની વાત કરી તરત વાત શરુ કરે છે. આથી આમાં આ વાત ખાસ હેતુપૂર્વક વલ્લભે મૂકી હોય એમ લાગે છે 'બદું નહિ' વગેરે પર પ્રકાશકોની ટીકા પણ "જ્યારે વલ્લભે ગ્રંથ પ્રેમાનંદને બનાવ્યો ત્યારે તેણે તે કબુલ ન કર્યો" એવી કંઇક છે. હવે આ વાત વલ્લભ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' લખવાની શરૂઆત કર્યા પહેલા લખે છે; અને આમ જો કોઇ ગ્રંથ વલ્લભે પ્રેમાનંદને બતાવ્યો હોય તો તે "યક્ષ૦" તો ન જ હોય. કારણ તે તો હજી હવે લખાવાનો હતો. શેકસપીઅર પોતાના prologue પાછળથી લખતો એ સામ્ય લઇ, આપણે એમ કહીએ કે આખું "યક્ષ૦" લખ્યા પછી વલ્લભે આ લીંટીઓ લખી હશે. પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે આ કંઈ prologue નથી. આ તો કથાની શરૂઆત માટે, પરસ્પર સંબંધ સમાજવાને જરૂરતો ટુંક સાર છે, અને તે કોઇ દિવસ પાછળથી લખે જ નહિ. એટલે જો એ ગ્રંથ "યક્ષ૦" ન હોય તો બીજો કયો હોય ? મારો જવાબ તો એ જ છે કે તે "પાચાલી૦" હોય અને આથી જ

એ નાટકનું તેમાં સૂચન લાગે છે. અને જ્યારે પ્રેમાનન્દે તે નાટકને કરુણ રસના ગ્રંથ તરીકે કબુલ ન કર્યું હોય ત્યારે વલ્લભે ખીજાઇને "મૂળ મીઠાં ઝાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે?" વગેરે વચનો કહ્યાં હોય.

દેખીતી રીતે "પાંચાલી૦" માં જે પ્રસંગો આવે છે તેમાં કરુણ રસને પોષે એવું ઝાઝું નથી લાગતું. છતાં વલ્લભે તેને કરુણ રસનો ગ્રંથ કેમ માન્યો હશે એ એક સવાલ જેવું થઇ પડે એ સાચું; પણ વલ્લભનો પોતાનો મત આપણે જોઈ ગયા. તે તો આ પ્રસંગોમાં કરુણ રસ ખાસ આવ્યો છે એમ કહે છે અને આપણે જો તે કબુલ ન કરીએ તો આપણને એ "હજામની પદવી" આપવા તૈયાર થઇ જાય છે. એટલે પોતે એને કરુણ રસનો ગ્રંથ ગણ્યો હોય અને પિતાએ ના પાડી હોય એટલે ઉપલાં વચનોથી વલ્લભે પોતાના મનનો ઉભરો કાઢ્યો હોય. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા શબ્દોથી "પાંચલી૦" વલ્લભે રચ્યું હતું એમ માનવાને બહુ મન થાય છે. તેને બીજાં પ્રમાણો પોષે છે.

પણ હજી ખાસ અસંબદ્ધ લાગે એવું વાક્ય છે તે તો બીજું જ છે. ઉપર જે ફકરો આપ્યો છે તેમાં ત્રીજી લીંટી

"અર્જુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર"

એમ છે. આનો અર્થ મેં પહેલા વાંચ્યું ત્યારે તો સમજાયો જ નહિં. મહાભારતમાં વાત એમ છે કે ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે હનુમાનને મળે છે; એટલે 'વાનર' કોણ તે તો સમજાયું. પણ 'અર્જુનને કાજ' તેને ભીમે કેમ રીઝાવ્યો તે સમજાયું નહિં. એટલે એ ભાગ આખો મહાભારતમાંથી વાંચ્યો. ભીમને હનુમાને ખુશ થઇ, કંઇક માગવા કહ્યું ત્યાં આ બાબત હશે એમ ધાર્યું પણ ત્યાં તો આમ છેઃ—

ભીમઃ—"હું તમારી પાસે માગું છું કે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે વીર્યવાન! તમે અમારા સ્વામી છો તેનાથી જ અમે સઘળા પાંડવો ધણિયાતા થયા છીએ અને તમારા જ પ્રતાપથી અમે સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરીશું."

હનુમાનઃ—"તું મારો બંધુ અને સુહૃદ થાય છે માટે હું તારૂં હિત કરૂં છું. હે મહા બળવાન! તું બાણોથી ને શક્તિથી આકુળ થઇ, શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે સિંહ પેઠે ગર્જના કરીશ, ત્યારે હું પણ અર્જુનની ધ્વજામાં રહીને તારી ગર્જનાની પાછળ ગર્જના કરીને તારી ગર્જનામાં વધારો કરીશ, અને શત્રુના પ્રાણનાશક દારૂણ નાદો કરીશ કે જે નાદો સાંભળીને તું સહજમાં શત્રુઓનો નાશ કરી શકીશ."[૧૯]

મહાભારતમાં આ વિશે આટલું જ છે. ખાસ "અર્જુનને કાજ" હનુમાનને રીઝાવવાનો પ્રયત્ન ભીમે કર્યો હોય તેવું આમાં છે જ નહિ, અને "અર્જુનની ધ્વજામાં રહીને" એટલા ઉપરથી એવો ધ્વનિ પણ નથી નીકળતો. આમ જે વાત ક્યાંય નથી એ વાત વલ્લભને ક્યાંથી સુઝી એ મોટો પ્રશ્ન થઇ પડે. વખતે એમ હોય કે વલ્લભે મહાભારતની જે પ્રત વાંચી હોય તેમાં એવું હોય. પણ એમ ધારવાને આપણી પાસે કેવળ કલ્પના સિવાય બીજું કંઇ નથી. ત્યારે તો હવે એક જ વાત રહી કે વલ્લભે પોતાને એવો ફેર કરવા

૧૯. જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનું મહાભારતનું ભાષાંતર.

ઇષ્ટ લાગ્યો હશે. પણ સાથે જ એક બીજી વાત મળી આવે છે. "પાંચાલી૦" માં ભીમ હનુમાનને મળે છે અને હનુમાન પ્રસન્ન થઇ, તેને વર આપે છે ત્યારે જે વર માગે છે તે આ છેઃ—

ભીમઃ—"જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા! જેમ મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમ જ પાર્થને એક વાર દર્શન દઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો; અને દિવ્ય કમલ કિંકર જ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશો."

પછી હનુમાન તેને એ વર આપે છે. આમાં પાર્થને દર્શન દઈ, તેને સ્વેચ્છિત આપવાનું વરદાન ભીમ માગે છે એટલે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો 'અર્જુનને કાજ' ભીમે હનુમાનને રીઝાવ્યા એમ અર્થ બેસે. એટલે નાટકનો કર્તા તો એ ફેરથી જાણીતો હશે; અથવા તેણે પોતે આ ફેર કર્યો હોય; અને નાટક જો તેણે વાંચ્યું હોય, તો વલ્લભને પણ આ ફેરની ખબર હોય. પણ એક નાટક વાંચતાં આવો નજીવો ફેર વલ્લભના ધ્યાનમાં આવી જાય અને જ્યાં મહાભારતના પ્રસંગોની તારવણી જ કરતો હોય ત્યાં વચ્ચમા એ ફેર મૂકે એ કાંઇ ઠીક નથી લાગતું. પણ જો વલ્લભે પોતે એ નાટક રચ્યું હોય અને "યક્ષ૦" માં મેં ઉપર કહ્યું તેમ, તે જગ્યાએ મહાભારતના બનાવોનો ટુંક-સાર આપતાં સાથે જ નાટકનું સૂચન કરવા ધાર્યું હોય તો તે એ ફેર ત્યાં કરે. આ વાત મને તો બહુ વજનદાર લાગે છે. જે માણસે "પાંચાલી૦" માં 'અર્જુનને કાજ' ભીમને મોઢે એવો વર મંગાવ્યો હોય તેના મનમાં તો એ વાત રમતી હોય અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટકનું સૂચન પણ સાથે જ કરવાનો વિચાર હોય એટલે તે ત્યાં મૂકે. એકલા મહાભારતના બનાવોની જ યાદી આપવી હોય અને કાંઇ ગર્ભિત આશય ન હોય તો તે ત્યા આ ફેર ન મૂકે. આનાથી ઉપરની મારી પહેલી નિર્બળ કલ્પનાને મજબુત ટેકો મળે છે.

હવે એ ફકરા વિષે એક બાબત બાકી છે. મહાભારતમાંથી જ "પાંચાલી૦" નું વસ્તુ લીધું છે એમાં તો કાંઇ શક નથી. તેમાં આ બનાવો નીચે પ્રમાણે છે. ભીમ કમળ લાવે છે, પછી જટાસુર યુધિષ્ઠિર વગેરેનું હરણ કરી જાય છે, ને તેઓને ભીમ પાછો લાવે છે. પછી પાંડવો અહિં તહિં ભટકે છે. ત્યાર પછી અમુક વખતે અર્જુન સ્વર્ગમાંથી પાછો આવી મળે છે. હવે જો કે ઉપલા ફકરામાં વાત બરાબર આ જ ક્રમમાં કહેવાયેલી છે, પણ અર્જુન પાછો આવ્યો અને મળ્યો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને બધા બનાવો સાંધવા જેવું કર્યું છે. 'પાંચાલી૦' માં ભીમ વગેરેને અર્જુન તલાવડીમાં જ મળે છે. આવું ક્યાય મહાભારતમાં નથી. તો આ ફેર કરવાનું કર્તાને શું કારણ હોય એ વિચાર સહજ આવે તેવો છે. પણ તેનો જવાબ ઝટ મળે તેમ નથી. ઘણા વિચાર પછી વલ્લભના 'યક્ષ૦' ના ઉપરના ફકરામાંથી જ એનો જવાબ મળે છે. તે ફકરામાંથી એક વાત આપણને મળે છે કે વલ્લભની એવી માન્યતા હતી કે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય, ત્યાં ત્યાં કરુણ રસ પૂરો જામ્યો, કહેવાય. હવે તે ફકરામાં 'આવી મળ્યો અર્જુન તો' એ વાકય ઉપરથી કર્તાએ કેમ જાણે અર્જુનને ખાસ બીજા પાંડવો સાથે મેળવ્યો હોય એમ લાગે છે. એટલે આમ જો વલ્લભે પોતે એ નાટક લખ્યું હોય, અને તે કરુણ રસનો ગ્રંથ ગણાશે એમ માન્યું હોય તો જ, દેખીતી રીતે આખા નાટકમાં કરુણ રસને પોષે એવું ઝાઝું કશું નથી છતાં, ઉપરનો

ફેર કરી, અર્જુનનો યોગ કરાવી, કરુણ રસ પૂરો જમાવે. વળી, ઉપલા ફકરામાં એ વાત એવા જુસ્સાથી લખાણી છે તે પણ નાટકનું ગર્ભિત સૂચન કરવું હોય તો જ લખે. આથી પણ ઉપરની કલ્પનાને ટેકો મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઉપરના બન્ને ફેરફાર આખા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં માત્ર "યક્ષ૦" અને "પાચાલી૦" માંજ દેખાય છે. એટલે બીજી વાતો ન હોય તોપણ એમ શંકા આવે કે બન્નેનો કર્તા એક હશે. કારણ ફેર એવા નજીવા છે કે બીજો માણસ એકમાંથી દાખલો લઇ પોતે ફેર કરે એમ નથી લાગતું–બીજા માણસને એવી જરૂર પણ ન લાગે.

આટલું છતાં, હજી એક વાત આ જ ફકરામાં છે કે જેનું સમાધાન હું નથી કરી શકયો. મહાભારતમાં બનાવો જે ક્રમમાં વર્ણવ્યા છે તે જ ક્રમ 'યક્ષ૦" માં છે, જ્યારે "પાંચાલી૦" માં તે જ ક્રમ નથી. તેમાં તો પહેલાં જટાસુરવધની વાત અને પછી કમળની વાત છે. આ એક વાંધો છે ખરો પણ તે નજીવો છે. વળી, "યક્ષ૦"–માં તો વલ્લભને મહાભારતના બનાવોનો ટુંક સાર આપવાનો હતો એટલે ક્રમ તો મહાભારતનો રાખે તો જ ઠીક પડે. સાથે સાથે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નાટકના કર્તાને તો પાંચાલીને બીમે કેમ પ્રસન્ન કરી એ જ બતાવવાનું હતું અને એટલા માટે તેણે ઉપલી બે વાત પસંદ કરી લીધી હતી. એક તો મંત્રાનંદને પાંચાલીની મરજી પ્રમાણે માન અપાવ્યું અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે–અને બીજું, પાંચાલીની કમળની ઇચ્છા પૂરી પાડી તે. આ બે બનાવો એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે અને એક પહેલાં ને બીજો પછી એમ ખુશીથી ફેરવીને મૂકી શકાય.

પણ હજી આમાં ય એક વાત છે કે પાંચાલીને પ્રસન્ન કરી એ જ વાત લખવી હતી તો પછી કર્તાએ બે પ્રસંગો શા હેતુથી મૂકયા હશે? એકથી ચાલત. પણ આ શંકાનું સમાધાન જો નાટક વલ્લભે લખ્યું હતું એમ માનીએ તો તરત થઇ જાય છે. તેને કરુણ રસ જમાવવો હતો માટે એકના કરતાં બે ઠીક એમ ગણી બે ય પ્રસંગો મુકયા, અને બે ય પ્રસંગોમાં કરુણ કેમ આવે. છે તે તો વલ્લભ પોતે જ ઉપલા ફકરામાં કહે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા ફકરા ઉપરથી મને સુઝતાં બધાં પ્રમાણો મેં અહિં મૂકી દીધાં છે. વલ્લભના એ ફકરામાં અને "પાંચાલી૦" નાં વસ્તુમાં, બીજે કયાંય નથી એવું સામ્ય છે અને આ વાત જ એકલી શંકા ઉપજાવે એવી છે.

આમ "પાંચાલી૦" ના બધા બનાવોનું વલ્લભમાં કેવું સામ્ય મળી આવે છે તે આપણે જોયું અને એ એક નાટક વલ્લભનું માન્યું એટલે બીજાં નાટકોમાંથી પણ અમુક બનાવો વલ્લભમાં મળી આવે છે તે હવે જોઇએ.

'તપત્યાખ્યાન'ને સંસ્કૃત નાટકો સાથે કેવો સંબંધ છે તે આગળ બતાવ્યું છે. આ આખ્યાન પણ મહાભારતમાંથી જ લીધેલું છે. પ્રથમ તો મહાભારતમાં એમ છે કે સંવરણ મૃગયા રમવા ગયો, ત્યાં ભૂલો પડયો અને તપતીને દીઠી. 'તપત્યાખ્યાન' માં જરાક ફેર છે. ઋષિઓ વાઘથી રક્ષણ કરવાનું તેને કહેવાને આવ્યા. તે ગયો. વાઘ વાઘણ માયાવી

હતાં તેને મારવા જતાં તે અલોપ થયાં અને ત્યાં તેણે તપતીને જોઇ. આમ આટલો ફેર છે. આવો ફેર કેમ કર્યો હશે એ વિચારવા જેવું છે. પણ 'યક્ષ' માં વાત આમ શરૂ કરી છે. ઋષિકુમારનું કાષ્ઠ ખોવાય છે તે લઇ આવવા યુધિષ્ઠિર મૃગની પાછળ જાય છે. મૃગ માયાવી છે, અલોપ થાય છે અને અંતે તેઓ તળાવે પહોંચે છે. આ વાત તો મહાભારતમાં પણ આમ છે. પણ આ જ વાતનું અનુકરણ 'તપત્યાખ્યાન' માં થયું લાગે છે. માયાવી વાઘ કે હરણની વાત તો ઘણે ઠેકાણે આવે છે પણ આ બે વચ્ચેનું સામ્ય કંઇક દેખાય તેવું છે. તેમ જ અરસપરસ પ્રમાણો મળતાં જાય ત્યારે આપણને એ વાત ઉપર વિચાર પણ આવે. વલ્લભે 'યક્ષ' લખ્યું ત્યારે એ વાત એને ગમી હોય અને એવો ફેર પોતાનાં નાટકમાં કર્યો હોય તો ના નહિ.

આ સાથે આ પણ નોંધવા જેવું છે. 'તપત્યાખ્યાન' માં ઋષિકુમારો જ્યારે રાજાની મદદ માગવા જાય છે ત્યારે પૂજા વગેરે સ્વીકારતા નથી તેમ જ શાપ આપવાની બીક બતાવ્યા કરે છે. 'યક્ષ૦' માં પણ પેલો ઋષિકુમાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર પાસે જાય છે ત્યારે નકુળની પૂજા સ્વીકારતો નથી અને શાપના બળ ઉપર ઝુમે છે. આ સામ્ય વિચારવા જેવું છે.

બીજી એક બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. નાટકોના કર્તાનો હેતુ વેદિયા ઢોર જેવા પંડિતોને તથા ફક્ત ખાવામાં જ મશગુલ થઇ, પોતાનાં કર્મો ભૂલેલા બ્રાહ્મણોને બરાબર સમજાવવાનો હતો એમ તો બધાને દેખાશે જ. "પાંચાલી૦" માં સ્મરવર્ધક, મોદકાનંદ, ભારતીભટ વગેરે મુનિઓ—'તપત્યાખ્યાન' માનો વસંતક સંસ્કૃત નાટકોના વિદૂષકનો જ નમુનો છે છતાં તેનામાં પણ અધઃપતન પામેલા બ્રાહ્મણોના દાખલ થયેલા ગુણો—અને 'સત્યભામા૦' માં નારદ જેવાને પણ 'જા જા, જોગટા' જેવું વાક્ય કહેવા સત્યભામાની ધૃષ્ટતા—આ બધું કર્તાનો આવા નામના બ્રાહ્મણો તરફ ઘણો જ ધિક્કાર હતો તે બતાવે છે. આવા પ્રયત્નો પ્રેમાનંદમાં પણ મળશે ખરા; પણ વલ્લભના મિંદુ મહારાજને જોયા એટલે તો બધાને લાગશે જ કે તેનો ધિક્કાર તો એવા બ્રાહ્મણોનો સંહાર કરી નાખે એટલો ઉગ્ર હતો. તે ઉપરાંત, પેલા કાષ્ઠવાળા 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માંના ઋષિકુમાર માટે

બ્રાહ્મણભાઇ બીચારા તેમાં વળી કર્મકાંડી
હારી છૂટ્યા નાસી છૂટ્યા એક મૃગલા થકી,

કહી, વલ્લભે એવા બ્રાહ્મણોની મશ્કરી કરવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ જ વલ્લભનું ગમે તે કાવ્ય વાચતાં—જ્યાં તેવી ટીકાનો અવકાશ હોય ત્યાં—તેનો આવા બ્રાહ્મણ તરફનો ખાસ ધિક્કાર અને તત્કાલીન તેમની અધોગતિ તરફનાં કટાક્ષો આપણને મળશે.

'તપત્યાખ્યાન' અને 'રાજદર્શિકા૦' બન્નેમાં મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત નાટકોની અસર વધારે લાગે છે. જ્યારે 'પાંચાલી૦' માં કાંઇક સ્વતંત્ર તત્ત્વ ભળ્યું લાગે છે. એટલે પહેલાં એ નાટકોમાં કર્તાની બીજી કૃતિઓ સાથે સામ્ય ન મળે એ બને તેવું છે. વળી બીજી પણ વાત કે 'પાંચાલી૦' માં જે વિષય છે તેવા વિષય ઉપર જ વલ્લભનાં બીજાં કાવ્યો આપણને મળી આવ્યાં છે પણ બીજાં બે નાટકોનું સામ્ય શોધવા માટે આપણી પાસે એવું સાધન નથી.

એટલે હવે વસ્તુસામ્યની ચર્ચા અહિં જ સમાપ્ત કરશું.

રા. નરસિંહરાવભાઈએ એમ કહ્યું[20] છે કે નાટકમાં છંદો એ પ્રાચીન કવિમાં ન દેખાય-અને તેમાં પણ પ્રેમાનંદમાં તો નહિ જ-એવા છે. તેને માટે એક જવાબ તો મેં આગળ આપ્યો છે. બીજું, એ કે વલ્લભનાં કાવ્યોમાં તો છંદ પણ દેખાય છે. 'યક્ષ૦' માં 'લલિત છંદ' અને 'દુ:શાસન૦' માં 'શિખરિણી છંદ' અને 'ભુજંગી છંદ' લખનાર બીજા છંદ લખી પણ શકે. રત્નેશ્વરનો 'માલિની છંદ' તો સંપૂર્ણ જ ગણાય છે. વળી કાવ્યોમાં પ્રાચીન કવિઓ 'દેશી' વગેરે રાગ વાપરતા તેનું મૂળ આપણે જયદેવની અષ્ટપદીમાં કે જૈન રાસાઓમાં શોધી શકીએ. તેમાં પણ જયદેવની અષ્ટપદીએ તો નરસિંહ વગેરેનાં પદો પ્રેર્યાં છે, અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં એવા રાગ નથી એટલે આપણાં કાવ્યોમાં રાગ દાખલ થવાનું મૂળ કારણ મને તો જૈન રાસાઓમાં જ જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ કાવ્યમાં રાગ વાપરવા એ કોઇ પ્રેમાનંદના જમાનાના પુરુષે શોધ્યું નહોતું. હવે જો નાટક પ્રેમાનંદના સમયમાં લખાયાં હોય તો તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકો ઉપરથી જ રચાયાં હશે. કોઇ પણ સંસ્કૃત નાટકમાં છંદ સિવાય બીજો રાગ નથી મળતો. હવે પોતાની પાસે નમૂના હોય તેવાં કોઈ પણ નાટકમાં રાગ ન હોય છતાં તેનાથી એટલો બધો જૂદો પડીને પ્રેમાનંદ નાટકમાં રાગ દાખલ કરે એ વાત ઝટ મનાય તેવી છે? ઉલટું, જો નાટકમાં રાગ હોત તો નાટકો અર્વાચીન છે એમ હું માનત. પ્રેમાનંદના સમયમાં નાટક લખાયાં હોય તો તેમાં છંદની જ આશા રાખી શકાય. વળી છંદો, શુદ્ધ છંદોથી, પ્રેમાનંદના જમાનાનાં માણસો જાણીતા ન હોય તે પણ સંભવિત નથી. જે લોકો સંસ્કૃત નાટકો ને કાવ્યો વાંચતા તથા ભણતા હોય તેઓ તેમાંના છંદોની રચનાથી વાકેફ ન હોય તે વાત કેમ મનાય?

છતાં પ્રેમાનંદને નામે નાટકો ચડાવવામાં મને પણ બાધ આવે છે, વલ્લભ પોતે જ કહે છે કે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ ભાવ નહોતો. જુઓ:—

કડવું ન લાગે કાંઇ, કવિતને લીજે સાંઇ,
કડવું મીઠું[21] હું સોંપું, પ્રેમાનંદ બાપને;
'ઢાળ નહિં ઢાળો કોઇ, સવૈયે સવૈયા જોઇ,
પવૈયા પુરુષ હોઇ, સુણી ફેડે તાપને;
વળણમાં વમો નહિં, ભજંગથી ભમો નહિં,
શિખરિણી શમો નહિં, ધારી રૂડા માપને;
વર્ણ એક વધે નહિં, વધઘટ સધે નહિં,
એવાં વૃત્ત માંહિ નાહિ ટાળિયે સંતાપને.

"દુ:શાસન૦" પૃ. ૧૯૬.

ઉપરના ફકરાની છેલ્લી બે લીટી ઉપરથી એક બીજી વાત પણ ફલિત થાય છે કે એક પણ વર્ણની વધઘટ વગરના વૃત્તો વલ્લભ બનાવી શકતો; એટલે વલ્લભ છંદ વાપરે તેમાં તો

૨૦. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૨૧

૨૧. સરખાવો દયારામનું "મીઠું."

વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે થોડુંક મેં આના પહેલા ભાગમાં જ લખ્યું છે. પણ વલ્લભને હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્માખ્યાનમાં ઈંદુ મિંદુ ગુરુને ત્યાંથી આવતાં જ્યારે નદી ઉતરીને જળકૂઇ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કોળીના છોકરા તેને પૂછે છે કે—

"અલ્યો, બાંજ સે ભાજ વૂમારી પાંહે ? હિયોને."

પછી,

"ઠાકોર વહેસ હઉ, કિમ અલ્યા પૂસે કેની
ધરોડા હું જાણું નહિં ?" મિત્ર. પૃ. ૩૫.
"ઓલ્યા મો'દ'માંહે જઇ'પડી રેં ને પાધરો તું" " " ૩૬.
"અલ્યા રેંછ ઊભો કે ન દાણો નાછિયે દળી." " " ૬૦.
"બાપનો થિયો તો માલ પુંક બાંધી નાહી જાહ
મુચ્ય મુચ્ય વે'લો મુચ્ય " " ૬૦.
"વધો એમ માલ ધણો મૂચિએ શી પેર મુછી
આપ લેઈ વે'ચી દીજ ઠીક સે મુખી કહે
મુખી કહે મોજી ખાજે અલ્યા એક વસ્તર દ્યો
ભલે સે એ ભરામણ દાન આપ્યું સો ચહે."

ઉપરના ફકરાઓ પરથી સમજાશે કે ગામડિયાની ભાષા વાપરવાનો વલ્લભને શોખ હતો અને તેથી નાટક જો તેણે જ લખ્યાં હોય, તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોઇ હોય અને બીજું પોતાને આવો શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિં. "પાંચાલી૦" માં અવગર્તિક, ઝાંપડા વગેરેની બોલી તો ઉપરની કોળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં દરેકની બોલી જેટલી જૂદી રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક બીજાથી જૂદી પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટાસુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કબુલ, છતાં "દુઃશાસન૦" માં અમિ, જિ, તિ, વગેરે રૂપો આવે છે એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલ્લભ થોડો પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. બીજું વલ્લભે કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યાં હોય તો પ્રાકૃત, માગધી વગેરેના નિયમો ન જાણતો હોવાથી, તે વખતે બોલાતી કોળી વગેરેની બોલીઓનું તત્ત્વ મેળવીને જટાસુર વગેરેની બોલી તેણે બનાવી હોય. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયમો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોના સ્ત્રી પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતાં આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઇ હોય તો તે ન બને તેવું જરા ય નથી. વળી પ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભને આમ નવીનતા કરવાનું બહુ ગમતું–એના મનનું વલણ જ એ પ્રકારનું હતું, એટલે નવીનતા શોધવી એ એનું કામ.

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણું રા. નરસિંહરાવભાઇને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું.[૨૨] આનો જવાબ રા. અંબાલાલ પરેશે આપ્યો હતો, તે કેવો લુલો અને અસંબદ્ધ હતો તે તો આ ચર્ચાના

અભ્યાસી જાણતા જ હશે. 'માર્કંડેય પુરાણ' વિશે જ જ્યાં શંકા હોય ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ અપાય? અને 'મિત્રધર્માખ્યાન' માં ઘણી કહેવતો છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનંદનું કર્તૃત્વ સાબીત થતું જ નથી. ઉલટું, "મિત્ર૦' નો દાખલો આપવાથી તો મારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળે છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વલ્લભને પોતાને કહેવતો વાપરવાની બહુ ટેવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ઘણી દેખાય છે, અને આનાં કરતાં પણ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમા જે કહેવતો વપરાઇ છે તેમાંની ઘણી તો વલ્લભમાં પણ મળે છે. બન્નેમાં વપરાએલી થોડીક કહેવત નીચે આપું છું.

(૧) માથે પડી વસંદેવા. તપત્યા૦. પૃ. ૯૯.
(૧) માથે પડી વસંદેવા એમ તો કે'વાય છે. યક્ષ૦ પૃ. ૫૯.
(૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેઠે કોથળીમાંથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યા. પૃ. ૧૧૩
(૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ રે તો જ્યારે ત્યારે
કોથળી મધ્યેથી આવે સર્પ ચાલી રૂખમાં યક્ષ. પૃ. ૬૧.
(૩) તાણે તુટી જાય. પાંચાલી. પૃ. ૯૨.
(૩) તાણતે તણાયું છે. યક્ષ. પૃ. ૧૧૪.
(૪) વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય. સત્યભામા૦
(૪) વાટ જોઇ બેશી રહે તેને લાગે કાળ મોટો. યક્ષ૦ પૃ. ૧૨૦.
(૫) ભાવતું'તું ને વૈદે કહ્યું. તપત્યા૦ પૃ. ૧૪૫. પાચાલી. પૃ. ૧૦૧
(૫) ભાવતું હતું અને જ્યાં વૈદે અભિપ્રાય આપ્યો. યુધિ૦. પૃ. ૧૬.
(૬) शतं विहाय भोक्तव्यम् પાંચાલી. પૃ. ૨૭.
(૬) શાસ્ત્રમાંહી કહ્યું એમ શત કાર્ય મૂકી કરી
ભોજન કરવા જવું. મિત્ર. પૃ ૬૨.
(૭) પખાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. પાચાલી. પૃ. ૩૪.
(૭) પખાલીને વાંકે ડામે પાડાને તો આડા લોક. કુન્તી. પૃ. ૭૭.
(૮) પ્રાઘૂર્ણ કને સર્પ શી રીતે મરાવાય? પાંચાલી પૃ. ૨૦.
(૮) મરાવવો પ્રાઘૂર્ણથી નાગ ખોટું કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.
(૯) માળાના સુળગા ગયા. તપત્યા૦ પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭.
(૯) માળા તોડય મેરથી યુધિ. પૃ. ૧૧૨.
(૧૦) જ્ઞાતિ તો નાકકટ્ટાનુણી વાધે તેમ વધારીએ. પાંચાલી૦ પૃ ૧૦૪.
(૧૦) નાકકટ્ટાતણી નાત વધારવા ધારે આપ. દુર્વાસન૦. પૃ. ૪.
(૧૧) એકથી અનેક,ભલા! પાંચાલી પૃ. ૧૦૩.
(૧૧) ભલા એક થકી બેય. યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.
(૧૨) જગૈત તો ઝવેરી છે. સત્ય૦ પૃ. ૨૭.
(૧૨) જગ્નું,છે ઝવેરી. કુન્તી. પૃ. ૮.
(૧૩) એ દૂધ પાઇને સાપ ઉછેરવા જેવું છે. સત્ય૦ ૪૮.

(૧૩) પંથુ પય પાઈ સાપ ઉછેરવો સાર એ. મિત્ર. પૃ. ૮૦
(૧૪) આય તેની વાય. સત્ય૦ પૃ. ૧૫૦.
(૧૪) આય તેની વાય. સુધિ. પૃ. ૧૩૦, ૧૧૯.

ઉપર જે કહેવતોનું સામ્ય મેં દર્શાવ્યું છે તે ફક્ત ખાસ અગત્યની કહેવતોનું જ છે. વલ્લભનાં કાવ્યોમાં કહેવતો તો ઘણી જ છે. ઉપરની કહેવતોમાં પણ ૧-૨-૪-૭-૮-૧૦-૧૪ આટલી કહેવતો તો ખાસ લક્ષ ખેંચે તેવી છે. વળી વલ્લભના કાવ્યોમાં કહેવતો જોઇ નાટકોના ગૂઢ કર્તાએ એ કહેવતો વાપરી હશે એમ પણ દલીલ મૂકી શકાશે નહિ. કારણ મેં આગળ કહ્યું છે તેમ નાટકો અને વલ્લભના કાવ્યો એક જ સાલમા બહાર પડયાં છે, અને જ્યારે વલ્લભનું પહેલું કાવ્ય બહાર પડયું હશે ત્યારેત્રણે નાટકો પ્રકાશકોને મળી જ ગયાં હશે.

પ્રેમાનંદ જેવો કવિ, નાટકમાં દેખાય છે તેવી ગ્રામ્યતા અને કોઇક જગ્યાએ અશ્લીલતા વર્ણવે કે કેમ એ સંબંધે પહેલાં કંઇક કહ્યું છે, તે વિશે ખાસ કહેવાનું કે વલ્લભનાં કાવ્યોમાં તો આપણે એવું જોઇ શકીએ છીએ. એક તો તે જુસ્સાવાળો હતો અને પ્રવાહમા પડયો એટલે તેમા તણાતો જ; પછી પોતાની શૈલીમાં શિથિલતા કે ગ્રામ્યતા આવે તે પણ તે ન જોતો. દાખલા તરીકે:—

એક ખત્તા બીજી ખત્તા, માને ત્રીજી ખત્તા માથ—
૨ બખત્તા બને નિશ્ચે. કુન્તી પૃ. ૫૬.

એ વાકયમાં કાવ્યમાં ન લેવી જોઇએ તેવી છૂટ લેવાઇ છે અને આ બાબતમાં તો— નાટકનો કર્તા જો વલ્લભ હોય તો તે તપતીના જેવી શૃંગારચેષ્ટા વર્ણવે કે કેમ તેમાં તો— આટલું જ કહેવું બસ થશે. છતાં કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમાં, જ્યારે ભીમ અને અર્જુન ઇંદ્રને ત્યાં ઐરાવત લેવા જાય છે ત્યારે ઇંદ્ર (અર્જુનનો બાપ) તેને (દીકરાને) કેવી રીતે લલચાવે છે તે જરાક અહિં બતાવી આ વિશે મૌન જ પકડીશ.

અપ્સરાઓ આપી નવ સુખ કેરો સ્વાદ છે
કે'વાય ન મારા થકી અધિક હવે તો કાઇ
• સ્વર્ગમાંહિ લજ્જા કશી માનવ પ્રમાદ છે.

આવા નૈતિક વિચાર જે બહાર મૂકી શકતો હોય, જે લજ્જાને માત્ર 'માનવ પ્રમાદ' કહી શકતો હોય તે વલ્લભ તપતીની એવી શૃંગારચેષ્ટા 'વર્ણવે એમાં નવાઇ લાગતી નથી.

સાથે જ એક બીજી વાત લખવા જેવી છે. કૃષ્ણથી રીસાતી વખતની સત્યભામાની ગ્રામ્યતા પણ દરેક વાચનારને દેખાઇ આવે તેવી છે. પ્રેમાનંદ એવું ન કરે એ મનાય. જો કે રા. કેશવલાલભાઇ તો તેને પણ 'તત્કાલીન બનાવ' ની છાપમાંથી મુક્ત ન માની એ વાતને પતાવે છે. પ્રેમાનંદમાં પણ 'સુભદ્રાહરણ' માં દ્રૌપદી જે રીતે ચિત્રાઈ છે તે રીત આપણી આર્ય લાગણીઓ દુભવે એવી છે જ. છતાં વલ્લભમાં પણ એવી ગ્રામ્યતા મળી આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવાં વાકયો પણ મળી આવે છે કે જેથી આપણને સત્યભામાનો કજીઓ યાદ આવે જ. 'કુન્તી૦', માં કુન્તી જ્યારે ઐરાવત માટે હઠ લે છે ત્યારે તે આવાં વચનો ઉચ્ચારે છે:—

સુત શ્યામા કેરા થશે, જાણી રહી જીવતી ના
મૂઢ મતિ જીની હું શેં, વ્યર્થ વારી સુજને. કુન્તી. પૃ. ૪૩.
ભલાં ભાગ્ય બાઇ તારાં મારાં કર્મનો હું દોષ. " " "

એ આખો પ્રસંગ આ દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વળી યુધિ૰. માં ૧૧૩ મે પાને 'વા'લશેરી' જેવો શબ્દ પણ મળી આવે છે. ગમે તેમ હોય પણ જે ગ્રામ્યતાની છાપ નાટકના કર્તામાં દેખાય તે જ વલ્લભમાં પણ મળી આવે છે.

પ્રેમાનંદ વિશે દરેક ઠેકાણે–તેને ગુજરાતી માટે બહુ શોખ હતો–ગુજરાતીની તે બહુ સેવા કરતો–એવું કહેવાય છે, તે વિશે રા૰ નરસિંહરાવભાઇએ બતાવ્યું હતું કે [૨૩] વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય પણ પ્રેમાનન્દનાં પોતાનાં કાવ્યમા તો ક્યાય એવું દેખાતું નથી. પ્રેમાનંદ જબરો ભાષાભક્ત હતો એ ખરૂં પણ તેની તેણે એકે કાવ્યમાં વાત ન કરી અને નાટકમા કરી એ જરા નવાઇ તો ખરી. પ્રેમાનંદમાં ભાષાભિમાન જ નહોતું એમ કહેવાની મારી મતલબ જ નથી. પણ તેને પોતાના કાવ્યોમાં પોતાના વિશે ગુણો ગાવાની અને બરાડા પાડવાની ટેવ નહોતી એટલું જ કહેવાનું છે. પણ વલ્લભને તો આ ટેવ હતી. તેનું દરેક કાવ્ય આ બાબતનો પૂરાવો છે. છતા થોડાક ફકરાઓ નીચે આપું છું.

(૧) અમે તમે અઠે કઠે ઇકિડં ને તિકડં
શું શા થકી ચઢે કેમ જૂઠી વાત જેની છે.

× × × ×

જાત જાત તણા ગ્રંથ વાક્ય શબ્દરચનાથી
સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે. યુધિ૰. પૃ. ૬.

(૨) કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;
અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેરૂં મનાય છે
નવરસની નાયકા, સુખદાય છે સિદ્ધ
જાણે નહિ તેહ એના ખોટા ગુણ ગાય છે–.વગેરે–
યુધિ૰. પૃ. ૧૧

(૩) રે લાવ્ય તું બતાવ્ય તું ગુર્જરી શા ગ્રંથ ગૂઢ. યુધિ પૃ. ૧૨.

(૪) પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપુત પામ્યો
તો, ગિર્વાણ ગભરાશે શું હિંદી સ્વરૂપમ ।

(૫) વરિષ્ટમાં વરિષ્ટ જે, કૃષ્ણ દેવ તારકા
ગુર્જર ગિરાની પેઠે અજાણ્યાના નવીન છે. યુધિ. પૃ ૧૬.

આ ઉપરના, ફકરાઓમાં, વલ્લભનો પૂરો જુસ્સો અને તે પોતે કેવા સ્વભાવનો હતો એ બધું બરાબર દેખાય છે. બીજો, ફકરો તો "આ તે લલિત" વગેરે સાથે ખાસ સરખાવવા

૨૩. જુઓ. રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૧૯.

જેવો છે. વળી આના ઉપરથી જ એક બીજી વાત મને સુઝે છે. પ્રેમાનંદનો ભાષા માટેનો ભાવ ઘણો હતો પણ તેની કામ કરવાની શૈલી શાન્ત હતી. તે ધાંધલ કરે એ મને તો નવાઇ લાગે. પ્રેમાનંદનો એ સ્વભાવ જ નથી. જ્યારે ઉલટું, વલ્લભનું તો એ જ કામ હતું. હિન્દી તથા ચંદની સાથે તો તેણે બાકીરીજ બાંધી હતી. ઉપરના ફકરાઓમાથી પહેલા અને ચોથા-માથી વલ્લભની ધારણાની કંઇક અંશે આપણને ખબર પડે છે. તેને જાતજાતના ગ્રંથ લખ-વાની ઇચ્છા હતી; એટલે વખતે નાટકો પણ લખ્યાં હોય, કારણ તે તો ગિર્વાણને પણ ગભરાવવાના વિચાર કરતો. ગુજરાતી ભાષા માટે વલ્લભને પક્ષપાત હતો એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે પોતાના કાવ્યમા ચર્ચા અને વિવાદ પણ કરતો, એટલું તો ઉપરની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આની સાથે જ એક વાત લખી દઉં છું. ઉપર આપેલા ફકરામાંથી પહેલામાં વલ્લભે હિન્દી, મારવાડી અને મરાઠી એ ત્રણેથી ગુજરાતી ચડી જાય એમ કહ્યું છે. પ્રેમા-નંદના વખતમાં ગુજરાતને મરાઠાઓ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ જૂદી વાત છે. પણ વલ્લભ તો વિ. સં. ૧૭૮૦ માં એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં લખતો હતો. આ વખતે મરાઠા ગુજરાતમાં ઠીક જામ્યા હશે. પણ આવી ધારી લીધેલી અથવા અચોક્કસ દલીલ ઉપર આધાર ન મૂકાય.[૨૪]

અહિં જ નાટકના કર્તા ઉપર કાઠિયાવાડની અને ચરોતરની અસર હતી એમ જે રા. નરસિંહરાવભાઇએ બતાવ્યું હતું [૨૫] તે વલ્લભની બાબતમાં ઘટાવું છું. કાઠિયાવાડી [૨૬] ક્રિયાપદ 'ઊભવું' વલ્લભમાં મળે છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા. પ્રેમાનંદ જાત્રા કરવા ઘણા દેશોમાં ગયો હતો એમ આપણને વલ્લભ જ કહે છે; એટલે દ્વારકાં ગયો જ હશે એમ ધરાય. તે દ્વારા પણ કાઠિયાવાડના સંસ્કારો વલ્લભ ઉપર પડયા હોય. વળી,

તરવાનો આરો નહિં ઘાટો પંથ ગિરનો—કુન્તી૦ પૃ. ૭૧

વાકયમા ગિરના ઘાટા જંગલને ઉદ્દેશીને જ વાત છે. કદાચ એમ કહેવાય કે એ તો બહુ જાણીતી વાત છે; તો 'માંદડી' [૨૭] શબ્દ નાટકમાં જે જગ્યાએ વપરાયો છે ત્યાં કહેવતમા વપરાયો છે; અને કહેવત પણ જાણીતી હોય. હવે વલ્લભ ઉપર દેખાતી ચરોતરની અસર જોઇએ.

---

૨૪. અંગ્રેજોની અસર ગુજરાતમાં સહુથી પહેલી થઇ હશે એટલું ચોક્કસ છતાં પ્રેમા-નંદ કે શામળ ઉપર તેમની અસર હતી એમ ઝટ ન મનાય. પરંતુ શામળની 'સુડાબહોતેરી' માં એવુ વચન આવે છે કે જે બધી નિષેધક દલીલોને તોડી નાખે. જુઓ. 'ઉત્તર પંથ અમેરિકા અધ' સુડાબહોતેરી વાર્તા ૧૩. આના ઉપરથી એકે જાતનું અનુમાન કરવું તે જોખમ ભરેલું તો લાગે જ છે.

૨૫. જુઓ રા. નરસિંરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૬૮

૨૬. રા. નરસિંહરાવભાઇના મત પ્રમાણે.

ફેર ન પડે રઇ. યક્ષ. પૃ. ૧૩૨.
મને પાણી પાવા માટ ચાર પડયા છતા પાટ, યક્ષ. પૃ. ૧૪૪.
ખઉં સર્વ સાચા સેમ.. યુધિ.
મૃગની પૂંઠે ધઇ. યક્ષ. પૃ. ૬૮.

આમાં 'રાઇ' ને બદલે 'રઇ' ; 'છતા' બદલે 'છતા'; 'ખાઉં' ને બદલે 'ખઉં' અને 'ધાઇ' ને બદલે 'ધઇ' છે. અને આ જ શબ્દો રા. નરસિંહરાવભાઇએ નાટકોમાંથી ચરોતરી પ્રયોગના નમૂના તરીકે શોધી કાઢ્યા છે. વલ્લભ ચરોતરી હતો કે નહિ એ સવાલને બાજુએ મૂકીએ તોપણ ચરોતરની અસર તેના ઉપર હતી એમ તો લાગે છે.

છેલ્લાં ભરતવાક્યો ઉપરથી રા. નરસિંહરાવભાઇએ નાટકોનો કર્તા કોઇ 'હરિ' હોય તો હોય એમ તર્ક બાંધ્યો હતો. મારે આ વિશે કાંઇ ખાસ તો કહેવાનું નથી પણ ત્યાં જે અર્થમાં 'હરિ' શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં તે વલ્લભમાં મળે છે એ બતાવવાનું છે.

મુખી તવ વદ્યો ત્યાંહી, નૃપાળને નમી અતિ
મહીતીર એક ગામ, જમફૂઇ છે, હરિ ! મિત્ર. પૃ. ૧૧૦.

રાજાને પણ 'હરિ' કહી સંબોધ્યો છે. આવો જ ઉપયોગ 'તપત્યાખ્યાન'માં પાને ૩૨ મે મળે છે

તાપસી તર્ફડયા, હે હરિ, હર્ષડયા.

આપ્તેના શબ્દકોષમાં 'હરિ'ના અર્થ આમ પણ છે–'બ્રાહ્મણનું નામ' અને 'માણસ'. આમાંથી એકાદ અર્થ લઇ વસિષ્ઠ કે નારદને સંબોધી શકાય. વળી જેણે પોતાનું નામ બે નાટકોમાં અંતે સૂચવ્યું તે પાંચાલી૦ માં પણ શા માટે ન સૂચવે? જ્યારે કોઇ પણ કર્તાનું નામ આપણે શોધવું હોય ત્યારે આપણે કાં તો છેલ્લે અને કાં તો પહેલે જોઇએ. અને આ છતાં જે કર્તાને પોતાનું નામ ગૂઢ રાખવું હોય તે પોતાનું નામ છેલ્લે કેમ સૂચવે?

અહિં જ આગળ ચર્ચાયેલી ૨૮ એક વાતનો ઉલ્લેખ કરૂં છું.

વલ્લભ પ્રાણથકી પણ વલ્લભ સુલ્લભ પુત્ર પિતા શું 'કમાયો?
બાપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તે જ વ'વાયો.
આપથી આપ ઝગે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ ઠામ મનાયો,
બ્લીયસુ ભીમ મા'વર માં'બાડ ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો,
પંચાલી૦. અં. ૪. શ્લો. ૨.

આ શ્લોકની પહેલી બે લીટી તો વલ્લભની જ છે. પ્રેમાનંદ પોતે આમ બોલતો હોય એવો ધ્વનિ અને તો બરાબર ઠીક નથી લાગતો. તેનું કારણ પ્રેમાનંદને આમ પોતાને વિશે કે પોતાના દિકરો વિશે વચ્ચમાં બોલવાની ટેવ જ નહોતી, પણ વલ્લભની તો એ ખાસ ટેવ જ હતી.એટલા માટેજ આ શ્લોકમાં આ'બાબત આકસ્મિક પ્રયોગ નથી પણ વલ્લભની ઘણા વખતની ટેવ પ્રમાણે આમાં પણ તેણે એમ લખ્યું છે. કબુલ કરૂં છું કે, આ કલ્પના નાટક વલ્લભનાં

૨૮. જુઓ રા. નરસિંહરાવભાનો નિબંધ પૃ. ૭૫.

એટલે વિચારની પરંપરા તેમ ચાલી. વળી એ શ્લોકોનો ક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. પરંતુ કબુલ કરૂં છું કે આવાં કલ્પિત અનુમાનો બીજાં પ્રમાણોની મદદ વગર બહુ મજબુત નથી હોતાં.

આ નિબંધમાં એક ખાસ સંભાળ રાખી છે તે એ છે કે રા. નરસિંહરાવભાઇના લગભગ બધા વાંધાભર્યા શબ્દો તથા વાક્યો વલ્લભમાં જ વપરાયા છે એમ બતાવ્યું છે. એક કૃતિ વિશે ઉઠાવેલા બધા વાંધાના જવાબ જો એક જ કવિમાંથી મળતા હોય તો બન્નેનો કર્તા એક હોય એવી શંકા તો થાય. નાટકના કર્તાનાં ખાસ વાક્યો–mannerisms–જેવાં વલ્લભમાં પણ દેખાય છે તે હવે બતાવું છું.

(૧) સુખ માય એવું માગ્ય તેવું દેવું આણી હું સતિ. પાંચલી. ૧. ૨.
આમાં 'સુખ માય એવું માગ્ય' એટલું વચન કાંઇક ધ્યાન ખેંચે છે. વલ્લભમાં પણ એવું મળે છે.
ભીમ ભડ ભાખ્યો મોમાં માયે એવું માગો. કુન્તી. પૃ. ૫૦.
માગ માગ મારા સુત સુખ માગ્યું આપું તને. યક્ષ. પૃ. ૨૬૫

(૨) માધવ રતિધવ યોગે વનરાજી આ પ્રફુલ્લ પેખાયે. સત્ય૦. પૃ. ૨૩૪.
'માધવ રતિધવ'નું જોડકું વલ્લભે પણ બનાવ્યું છે.
માધવ રતિધવ શા એવે મૂર્તિમાન દીઠા. કુન્તી૦. પૃ. ૧૧૭.

(૩) નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ શારદ શુચિ મધ્ય ન ફાવી. સત્ય૦. પૃ. ૨૩૭.
નારદ શારદ માટે જુઓ—
નારદ શારદ શો પંડિત બનું હું પૂરો. મિત્ર. પૃ. ૫૦

(૪) સત્ય૦ માં 'આપણે' ને બદલે 'આપડે' ૫૭ અને ૭૭ મે પાને છે. તેમજ યક્ષ૦ માં ૬ અને ૧૨ મે માને છે.

(૫) પગ લખલખી જવા. તપત્યા૦ પૃ. ૫૨.
લખલખે પગ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦–૧૧૩.
લખલખે પગ અને ઢગ થઇ બેસું એવું. કુન્તી૦. પૃ. ૧૧૩.

(૬) ઝાડબીડ. સત્ય૦ પૃ ૧૨. યુધિ. પૃ. ૫૨.
આ પણ મરાઠી અસર હોય એમ લાગે છે. આપણે ઝાડબાડ કહીએ પણ મરાઠીમાં જ ઝાડબીડ કહે છે. આ મરાઠી અસર જો નાટકના કર્તા ઉપર હતી તો વલ્લભ ઉપર પણ હતી.

(૭) "હાં! હાં!" એ નાટકના વાચનારને આંખમાં ખૂંચે એવું છે. વલ્લભમાં પણ એવું છે.—
'હાં! હાં! હું સમજી ગઇ. યુધિ૦ પૃ. ૫૬.
હાં! હાં! કરો આ શું તમે? ,, ,, ૫૧.
હાં! હાં! હું સમજ્યો સર્વ. ,, ,, ૬૬.

(૮) ભીમ અને હનુમાનના મેળાપમાં 'મહાકાય' શબ્દ કાઇક નવીન લાગે છે. તેવો જ 'ચૈનિકાય' શબ્દ યુધિ૦ માં પૃ. ૭૧ મે છે.

(૯) "હાં! હાં!" જેવો બીજો પ્રયોગ નાટકમાં "શિવ! શિવ!" નો છે. વલ્લભમાં પણ મળે છે—

શિવ! શિવ! કહી પડયો. યક્ષ. પૃ. ૭૫. ૧૪૮.

(૧૦) "હાં! હાં!" કરતાં પણ વધારે ઉત્કટ ઉપયોગ 'અધુના' નો નાટકમાં થયો છે. તેમ જ વલ્લભમાં પણ 'અધુના' જ્યાં ત્યાં વપરાય છે.

હું પાછું આવ્યો છું એવી અધુના ખબર થશે. મિત્ર. પૃ. ૯૦

અધુના ન કાંઇ બને. મિત્ર. પૃ. ૯૭ વક્ષ૦ પૃ. ૧૭૨.

(૧૧) લાંગૂલ.–પાંચાલી૦ ભીમ અને હનુમાનનો મેળાપ.

લટકતું લાંગૂલ આ લાલ તો દેખાય છે. કુન્તી૦ પૃ. ૧૧૭

(૧૨) ભીમને માટે 'વૃકોદર' શબ્દ જરા ધ્યાન ખેંચે છે. પાંચાલી૦ માં ૬૧–૬૨–૬૩–૬૪–૬૫–૭૩–૮૬–૧૦૨–૧૧૩–૧૨૦ વગેરે પાનાંપર વપરાય છે. કેમ જાણે નાટકના કર્તાને તે વાપરવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય? વલ્લભને શોખ હતો તે તો 'યુધિષ્ઠિર વૃકોદર૦' નાં નામ ઉપરથી જ ખબર પડશે. એ કાવ્યમાં પણ 'વૃકોદર' ખૂબ વપરાયો છે.

(૧૩) જ્યારે જ્યારે મનુ વિશે કાંઇક કહેવું હોય ત્યારે ત્યારે જૂના વખતના લોકો ઘણે ભાગે મનુ ભગવાન કે મનુ મહારાજ વાપરે છે. પણ નાટકમાં જ્યાં જ્યાં મનુની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને મનુ જ કહ્યો છે (જુઓ તપત્યાખ્યાન પૃ. ૭૯) વલ્લભ પણ એમજ વાપરે છે.

કહી દાખું સુણો આજ મનુનું વચન છે. યુધિ૦ પૃ. ૧૧૭. યક્ષ. પૃ. ૨૩૩.

(૧૪) ભોગહારી– સત્ય૦ પૃ. ૨૧૯. યુધિ૦ પૃ ૫૦.

(૧૫) કંજારિ. સત્ય૦ પૃ. ૨૧૮

કમલારિ. ચંદ્રના અર્થમાં યુધિ૦. પૃ.૪.

૧૬) 'સુણવું' ને બદલે 'શણવું'.

ભુજ આ સુગદાથી બન્યા ન શણ્યા. પાંચાલી

કષ્ટ તો શિણી શિણી. યુધિ. પૃ. ૯૫.

આ ઉપરાંત ભીમ ભડ–ભીષણ ભીમ, મા'વર, વડ ભ્રાત, એકશી, એવે, શે, શેણે વગેરેના સરખા ઉપયોગ નાટક તેમજ વલ્લભમાં મળે છે.

આ સામ્યો ઉપરથી વલ્લભની અને નાટકના કર્તાની શૈલી મળતી આવે છે તે જણાશે.

[૩૦] આ ઉપરાંત વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ આધુનિક લાગતાં કેટલાંક રૂપો અને શબ્દો છે તે બતાવું છું.[૩૧]

(૧) છૂટેલો ન જોયો તેહ. કુન્તી૦ પૃ. ૯૫.

પાપ કરતાં જોએલું પાછું કંઇ સુરભિએ યક્ષ૦ પૃ. ૪૧

૩૦ આ ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવભાઇનો નિબંધ પૃ. ૬૨–૬૫.

૩૧ ચંદ્ર અને ચંદ્રિકાને પતિ પત્ની તરીકે ગણવાની કલ્પના આધુનિક નથી. જુઓ. ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैः हृता ॥ मृच्छकटिक ५. २०.

(૨) ગંધર્વ એ ગાન ગર્વ તમારે ત્યાં આવે કદી. કુન્તી. પૃ. ૯૯.
(૩) એમ જ્યાં અનુમોદન અજાતઅરિએ આપ્યું. કુન્તી. પૃ. ૬૪.
અનુમોદન આપવું.-to support ના અર્થમાં આધુનિક લાગે.
(૪) એમ ઓળખાવા પડે કવિને તો રાજ્યભ્રષ્ટ. યક્ષ. પૃ. ૬૬.
(૫) મહતાની આગમચ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦
(૬) નમું એ મહંતને. કુન્તી૦ પૃ. ૨૭. મહાશય જેવા અર્થમાં.
(૭) તકાવતો તીર શિર ઢારવા સારંગને. યક્ષ. પૃ. ૭૮
તકાવીને માર્યું તીર. યુધિ૦ પૃ. ૧૧૨.
આ બન્ને જગ્યાએ 'તાકતો' અને 'તાકીને' જોઇએ. નાટકમાં આવી અશુદ્ધિ છે તો વલ્લભમાં પણ છે; શુદ્ધિમાં સામ્ય છે એ તો ઠીક પણ અશુદ્ધિમાં યે સામ્ય છે.
(૮) સંશય મિટાવી નાખો. યુધિ૦ પૃ. ૭.

હવે અમુક વિચારો અને કલ્પનાઓ જેમાં આધુનિક રણકારો લાગે છે તે બતાવું છું.

(૧) યુગાંતે શું લોકપાળ પડ્યા તાણી સોડ લ્હાં. યક્ષ૦ પૃ ૧૩૨.
(૨) નાશી છુટય નાશી છુટય નૃપતિમાં શોભે નહિ.
મોરલી લે મોંઘામૂલ ગાન ગા મીઠે રવે. યુધિ૦ પૃ. ૧૯.
(૩) વહો વહો વેગે વીર ઉભરા આ મનના. યુધિ૦ પૃ. ૮૫.
(૪) એવા મિત્ર મળો સહુને પ્રેમના પ્રભાતમા. મિત્ર૦ પૃ, ૧૩

વલ્લભમાં ઉર્દુ-ફારસી શબ્દો પણ ઘણા મળે છે. તેનાં કેટલાક ઉદાહરણ આપું છું.

(૧) પૂછવામાં પીર છો. યક્ષ. ૨૪૬. (૨) બાંકો. યુધિ. ૬. (૩) રંક પર રેંમ છે. યુધિઃ ૨૫. (૪) બુલંદ. યુધિ. ૩૬. (૫) કદર્દાન રૂપ છો. યુધિ. ૨૫. (૬) સ્વધર્મથી યારી કરી. યુધિ. ૮૪. (૭) ખ્વાર કર્યા. યુધિ. ૧૩૬. (૮) રોફદાર રાજા હું તો. યુધિ. ૮૫. (૯) બયાન. યુધિ. ૪૭. (૧૦) ઇશારત. મિત્ર૦ ૧૦૮.

હવે વલ્લભમાં મળતા આન્તર્યમકના એક બે દાખલા આપુ છું.

(૧) ગયા દેવ જાણી ઝટ કટ આરંભાયો સેતુ. કુન્તી. ૮૨
(૨) સીડી ભીડી,નજો જ્યૂં કીડી ચડી ચાલી જાય
પીડી પેરપેર દેવ. કુન્તી૦ ૮૨.
(૩) હસ્તી એક ગ્રસ્તીવાળો પકડી શકે ન વસ્તી. કુન્તી૦ ૯૪.
(૪) તૃપા, લળી ઘણી ઘણી ભૂપા'નવ ભાળીએ. યક્ષ૦ ૨૫૦.

મને બરાબર ખબર છે કે 'હજી આટલું લખ્યા છતા પણ રા. નરસિંહરાવભાઈની ખાસ વજનદાર દલીલોનો જવાબ મેં આપ્યો નથી. આ દલીલો બીજી રીતે નજીવી પણ

ગણાય 'ઉત્સર્ગમાળા' ની કહેવતો વિશેનો તેમનો વાંધો જબરો છે. પણ આ કહેવતોને ક્ષેપક ગણી કાઢી નાખીએ તો નાટકમા જરાય ક્ષતિ નહિ થાય.

ચરોતર માટે કર્તાને કેમ પક્ષપાત હતો એ વિશે હું એક બે બાબતો જ રજુ કરીશ એક તો ચરોતરમા વડોદરા કે સુરત આવે કે નહિ? આવે કે ન આવે તે ગમે તે હો પણ કેટલાક કહે છે કે બેમાથી એક તો આવે જો આવે તો તો સવાલ અહી જ અટકે. કર્તાને ચરોતર માટે કેવી જાતનો પક્ષપાત હતો તેને માટે નીચેનું વાકય કંઇક અજવાળુ પાડે છે.

"જેને બોલાવતી હશે તેનુ તો ભાગ્ય ચરોતર ભૂમિના જન્મ જેવુ જ માનવું જોઇએ." સત્ય. પૃ. ૬૯

આમા ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ વખાણ્યો છે એટલે કર્તાનો ચરોતર સાથે અંગત સબધ લાગે છે આને માટે એક બે વાત વિચારવા જેવી છે. એક તો કર્તા ચરોતરનો જ રહેવાસી હોય. બીજુ, તે ચરોતરનો રહેવાસી ન હોય પણ વખતે તે જન્મ્યો ત્યા હોય આ બને તેવુ છે. જન્મ વખતે મા પિયર હોય અને પિયર ચરોતરમા હોય તો જન્મ ચરોતરમા ગણાય કર્તાની બાબતમા આવુ કાંઇક પણ હોય. વડોદરા કે સુરત ચરોતરમા હોય કે ન હોય તો પણ આટલી બીજી વાતોનો પણ એ બાબતમા અવકાશ રહે છે અને વલ્લભના ઉપર ચરોતરની અસર છે તે આપણે જોઇ ગયા.

આ નાટકો પ્રેમાનન્દને નામે જ પ્રસિદ્ધ થયા છે વાંધો લેવાયો છે ને એટલો જ છે કે તે પ્રેમાનન્દ જેટલા જૂના હોઇ શકે નહિ, પણ કોઇ આધુનિક કવિએ લખી, પ્રેમાનન્દને નામે ચડાવ્યા હશે હવે આજ હું એક બાજુથી કહુ છુ કે નાટકો પ્રેમાનદ જેટલા જૂના કાળના હોય એ જ સંભવે છે ત્યારે બીજી બાજુથી એમ કહુ છુ કે તે પ્રેમાનંદના નહિ પણ વલ્લભના છે આને માટે મને જેટલી દલીલો સુઝી તેટલી મે અહી મૂકી છે, તેમ જ જે અર્વાચીન અંશો આમા દેખાય છે તે પણ પ્રાચીન કવિમા સભવે એમ મે બતાવી દીધુ છે છતા નાટક પ્રેમાનન્દના નહિ અને વલ્લભના છે એમ કહેવાનું મને મન થાય છે તેનુ કારણ એટલુ જ કે નાટકના કયા ય પ્રેમાનન્દનો જુસ્સો કે રગ દેખાતા જ નથી. હું એમ કહુ છુ કે પ્રેમાનન્દે જો નાટક લખ્યુ હોય તો પણ તે આવુ ન લખે. વળી કોઇ આધુનિક માણસે લખી પ્રેમાનદને નામે ચડાવ્યા હોય એવુ આજના જમાનાનો લેખક ન કરે એ ઝટ માનવાનુ મન થાય છે. જ્યારે નાટકો વલ્લભના હોય છતા પ્રેમાનન્દને નામે ચડી જાય એવો દાખલો તો સાહિત્યના ઇતિહાસમા મળે છે. રત્નેશ્વરના એક કાવ્યને છેડે એક પ્રતમા તેનુ નામ, એકમા પ્રેમાનન્દનુ, અને એકમા આધારભટ્ટનુ નામ છે એ વાત બહાર આવી ગઇ છે આ નાટકમા પણ આમ બન્યુ હોય તે અસભવિત નથી અને આમ થયુ હોય એમ માનીએ તો તો એમ પણ માનવુ જોઇએ કે ભાષા પણ સાથે જ બદલાઇ હશે અહીં આપણે નાટકની ભાષાની અર્વાચીનતા વિશે માત્ર એક જ વાત કરી લઇએ અત્યારે જે ભાષા નાટકોમા છે તેનુ રૂપ તો આધુનિક જ લાગે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે મૂળ થર આધુનિક નથી ભાષામાં ઘણો ફેર થઇ ગયો હોય એમ

સંભવે છે એમ મેં આગળ બતાવ્યું છે. પણ અહિં તો હું નાટકમાં દેખાતી જૂની ભાષાના એક બે દાખલા જ આપવા માગું છું. જટાસુર અને ભીમ જે દ્વિઅર્થી વાત ચલાવ્યે જાય છે તેમાંથી એકાદ દાખલો મળે તેમ છે. આ ભાગ એવો છે કે પ્રકાશકો, અર્થને હાનિ પહોંચાડયા વગર ઝટ ફેરવી શકે નહિં. એટલે ન છૂટકે પ્રકાશકોને એ ભાગમાથી પણ અમુક ભાગ તો એમ ને એમ રાખવો પડ્યો હશે. જુઓ—

"ભીમઃ—જેમ પ્રાઘૂર્ણું જવાની ઉતાવળ કરે છે તેમ મારૂં મુખ પણ ભીમપતિ તેમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે."

અને એક બીજું વાક્ય પણ છે કે જે જૂની ઢબનું છે.

"કૃષ્ણઃ-એમતી જે રીસ તે કોન[૩૨] પર?" સત્ય૦ પૃ ૧૮૮.

આ વાક્ય વાંચતાં સમજાશે કે મૂળ થર નાટકમાં જૂની ભાષાનો છે ખરો.

હવે મારી બધી દલીલો પૂરી થઇ છે. જેમ રા. નરસિંહરાવભાઇને નાટકો પ્રેમાનંદના નં હોય એમ કહેતાં જરા ક્ષોભ થયો હતો તેમ કે તેથી પણ વધારે ક્ષોભ મને નાટકો વલ્લભનાં છે એમ કહેવામાં થાય છે. આ નિબંધમાં મેં નાટકોનો કર્તા વલ્લભ હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે–માત્ર સમય જ તેની કસોટી કરશે. કંઇક ત્રુટીઓ અને અપૂર્ણ અભ્યાસને લઇને, અંદરની ઘણી દલીલો નિબળ ગણાઈ, કદાચ ભવિષ્યમાં નીકળી જાય–કદાચ મારો આ સુંદર લાગતો તમરંગી પરપોટો, મને છેહ દઇને, ફૂટી જાય,–અને કદાચ મારી આ બધી મહેનત પાણીમાં જાય–એવી શંકાઓ મને ઘણી વાર થઇ છે. પણ એ બધાની વચ્ચમાં મને એક દિલાસો છે કે મેં લખ્યું છે તે, મારી બુદ્ધિને જે સત્ય સુઝ્યું તે મારે બતાવવું જોઇએ, એમ વિચારીને લખ્યું છે; નહિ કે સાહિત્યનાં ગુંચવાયેલા કોકડાને વધુ ગુંચવવારૂપ એક તોફાન મચાવવા ખાતર.

---

[૩૨] 'ઉપરૂં' ને બદલે 'પર' આધુનિક લાગે છતાં વલ્લભમાં છે. જુઓ—

તેના પર ઘાવ થાય;— સુધિ૦ પૃ. ૧૧૩

ગિરિરાજ પર વૃષ્ટિ મેઘ કરે મંડી ઘણી. કુન્તી૦ પૃ. ૯૭

૨૫ રામાયણનું રહસ્ય.

(લેખક —રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.)

ઉપોદ્‌ઘાત.

રામાયણ મહાભારત એ કેવળ આર્યોની લોકકથા કે લોકગીત નથી. એ તો સમગ્ર માનવ મહાકથાના મહાકાવ્યો છે ચિત્રવિચિત્ર કથાઓના ચોપડા છે. એ કાવ્યોમા સદાચારનું મહા સગીત ગુંજે છે, સન્ત જનોના સદ્‌બોધ એમા ભરેલા છે તેથી જ એ કથાઓમા મનુષ્ય જાતનુ મહા આકર્ષણ છે, મહા કવિઓની પ્રેરણા છે, અખડ કાવ્યરસનુ દીપન છે

નાખી નજર ન પહોચે એવા પ્રાચીન યુગમા જે સમયે મત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ પ્રકૃતિની અસખ્ય વિભૂતિઓમા પ્રકાશતા દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ગાયો, જે સમયે ઉપનિષદ્ સાહિત્યની પરમોર્જિત બ્રહ્મભાવના પ્રકટી, જે સમયે ગાર્ગી જેવી મહિલાઓ પૂજાઇ, અને અરુન્ધતિ જેવી સપ્તર્ષિની પંક્તિમા માન્યપદ પામી, તે જમનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસહિતાઓને જન્મ આપ્યો.

પ્રાચીન આર્ય સસ્કૃતિની એક ધારા યુરોપમા અને એક ધારા ભારતમા વહી છે. એ રસધારાનો પ્રવાહ ઝીની પુરાણા આર્યાવર્તે, પુરાણા ગ્રીસની જેમ બે વીર કથાઓને જન્માવી છે. જૂના કથાનકો અને એક મોટી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યુદ્ધની લોકકથાઓના વસ્તુ ઉપર રચાયલું મહાભારત હિંદનુ 'ઇલીયડ' છે પોતાના રાજ્યમાથી દેશવટો પામેલા એક રાજકુમારનો વનવાસ વર્ણવનાર, અને એના વીર પરાક્રમો ગાનાર રામાયણમા, 'ઓડીસી' સાથે તેટલા પૂરતુ મળતાપણુ છે

"ઇતિહાસની આરસી"

રામાયણ મહાભારત એકલા કાવ્ય નથી. ઇતિહાસ પણ છે. ભારતવર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ એમા બોલે છે. એમા આર્યોની સાધના, આરાધના અને સંકલ્પના ઇતિહાસ આલેખાયા છે. આ બન્ને ઇતિહાસમૂર્તિ સમા મહાકાવ્યો હિંદનુ મોટુ કાવ્યધન છે પ્રાચીન આર્યાવર્તની સસ્કૃતિ અને બુદ્ધિવિકાસ, સામાજિક અને રાજકીય જીવન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન—એ બધાના ભાવનાભર્યા પ્રતિબિંબો આ 'ઇતિહાસની આરસીમા" પડેલા જોઇ શકાય છે

કાશ્મીર બેચનારથી માંડી કેરળની લેનાર ડાબી તુર્ગી સુધી એક સરખી અસર કરનાર મહાકાવ્યોમા આર્ય સસ્કૃતિના સનાતન સત્યોનો ઇતિહાસ કોતરાઇ રહેલો છે. તેથી સૈકા ઉપર સૈકા જાય છે છતા રામાયણ મહાભારતનો ગ્રોત ભારતમા લેશમાત્ર ક્ષીણ થતો નથી

હિંદુઓનાં આ મહાકાવ્યોને સમજવાં એ હિંદુઓને સમજી લીધા બરોબર છે; અને એ મહાકાવ્યોની અસર આર્યાવર્તના જીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર જોવાથી, તથા હાલની ભાષાઓ, સાહિત્ય અને ધાર્મિક ઉત્ક્રાન્તિ તે બધા ઉપર નજર કરવાથી ત્રણ હજાર વર્ષની અંદરનો પ્રજાનો ઇતિહાસ સમજી લેવા જેવું થાય છે.

આ કથામૃત બાળક માતાના દૂધની સાથે પીએ છે; વખતે માતાના દૂધની સાથે તે નથી મળતું તો પિતાની સાથે તેના ખોળામાં બેસી, જ્યારથી બાલક વાતો સાંભળવાનું રસીયું થાય છે, ત્યારથી તેના શિશુનો મંગળ આરંભ આ પુણ્ય કથાઓથી થાય છે.

લોકકથાઃ

સાહિત્યનો ઉદય લોકગીતમાંથી થયો છે. દરેક પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રથમ ગાથા અથવા ભજનોના રૂપમાં અવિર્ભાવ પામ્યું છે. સમાજસ્થિતિની ઝાખી આવાં લોકગીતોમાથી કરી શકાય છે. માનવીના હૃદયની વાંછનાઓ અને આત્માની અભિલાષાઓ, તેની અભિરુચિ, લાગણી વગેરેનો સૂક્ષ્મ ઇતિહાસ આવી લોકકથાઓમાં સાચવી રખાયલો હોય છે. મધ્ય યુગમાં રાસા, રાસડા, દુહા, સોરઠા, પવાડા વગેરે આવા ત્રુટક ઇતિહાસના માર્ગસૂચક સ્તંભોની હયાતી આ સત્યની સાક્ષી પૂરે છે.

લોકકથાના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણવો એટલે પ્રજાના વિચાર, આચાર અને ઉલ્લાસના જૂદા જૂદા પ્રદેશોની ઝાખી કરવા બરોબર છે. તેથી અહીં કહેવું જોઇએ કે આપણી લોકકથાઓની કિંમત ઇતિહાસના સાધન તરીકે, ઉદયમાર્ગના ભોમીઆ રૂપે, પ્રજાસમૂહના વિનોદ વિલાસના પ્રતિબિંબ તરીકે, અને વિચારશીલતાની મૂર્તિ લેખે અંકાવી જોઇએ. એ જગજૂની કથાઓ આપણા જીવનમાં અને વાણીમાં જૂનો ઉત્સાહ, દઢતા, વિનોદ, મીઠાશ, કલાવિધાન, રસપ્રિયતા, ભક્તિભાવ અને ઉલ્લાસ ભરવામાં સાધનભૂત થાય છે અને થશે.

સાહિત્યનાં મૂળ.

આમ લોકકથાને દેવકથા કહો; પુરાણકથા કહો, દંતકથા કહો, ઇતિહાસ કહો-પરંતુ એ બધાનો સમુચ્ચય તે આપણી લોકકથા. કથા સાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે લાંબી મહાકથાઓની પહેલાં ટૂંકા પ્રસંગોની કથાઓ અસ્તિત્વમાં હોય છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ રૂપ વેદના સૂક્તોમાં પણ ટૂંકા આખ્યાનનો અંશ છે.

આ કથાઓ, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના અંશો વડે પ્રાચીન કાવ્ય-સાહિત્યનો-દેહ બંધાયો છે. કાળે કરીને, છૂટાં છવાયાં વાર્તાના રસળતા ઝરણનો ધોધ એકઠો થઇને-મહાકાવ્યો રૂપે સાહિત્યભૂમિ ઉપર વહેવા માંડે છે; અને આમ લોકકથામાથી કાવ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે. રામાયણ, મહાભારત, કથા-સરિત્ સાગર, પંચતંત્ર આદિ કથા-સાહિત્યનો ઉદ્ભવ આ રીતનો છે.

આ મહાકથાઓની ભાષા પ્રથમ ભૂમિકામા સહેલી, સાદી અને રમતીઆળ પણ સ્વચ્છંદી અને અચોક્કસ હોય છે. વખત જતાં તેમા મનોહરતા, રમ્યતા લાલિત્ય સચોટતા અને આકર્ષવાનો ગુણ પ્રતીત થાય છે. આ વસ્તુ ઉપરથી કાવ્ય નાટકની રચના થાય છે; અને તેમાં કલા અને કલ્પનાની રમ્ય ગુંથણી ભળવાથી તેની ભાષા-શૈલીમાં પ્રફુલ્લતા આવે છે.

પૃથ્વી ઉપરની સંસ્કારી પ્રજાઓના મહાકવિઓને માથે આ લોકકથાનું મહાઋણ છે.

દેશ દેશનાં મહાકાવ્યો: જગતનાં મહાકાવ્યોમાં વાલ્મીકિ વ્યાસનાં રામાયણ મહાભારત સૌથી જૂનાં છે. ગ્રીક કવિ હોમરના 'ઇલીયડ' અને 'ઓડીસી' માં, રોમન 'ઇનીડ'માં, અંગ્રેજી કવિ ચોસરની 'કેન્ટરબરી ટેલ્સ'માં, મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ'મા, અને ટેનીસનના 'આઇડીલ્સ ઓફ ધી કિન્ગ' માં, ફારસી કવિ ફિરદોસીના 'શાહનામાહ'મા અને એવા બીજા કવિઓનાં કાવ્યોમાં—એમનાં કાવ્યો રચાતાં પહેલાં પ્રચલિત હતી એવી કેટલીક લોકકથાઓનો ઉપયોગ થયો છે.

ઊંડું જોવા જઇએ તો પહેલા, જ્યારે લખવાની કલા વપરાશમાં નહોતી અને શ્રુતિપરંપરાથી લગભગ બધું કંઠસ્થ સાહિત્ય સચવાઇ રહેતું હતું અને યુગેયુગે એ મૂળ કથાઓમા ચમત્કારનું તત્ત્વ ભેળવાતું હતું, ત્યારે એવી કંઠસ્થ લોકકથાઓને મહાકવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં ગૂંથી લીધી, અને તેને ચિરંજીવ બનાવી. 'શ્રુતિ' નામથી સાર્થ થયેલા વેદનો વારસો આર્યોને એવીજ રીતે ઉતરી આવેલો છે.

કવિ નિમિત્તમાત્ર: આમ અમૂર્ત લોકકથાને મૂર્તરૂપ આપનાર મહાકાવ્યોના ખરા કવિઓ ફક્ત નિમિત્તમાત્ર થયા છે; કારણ કે તેમાનો ઇતિહાસ તો તેમનાથીયે પહેલા અસ્તિત્વમા હતો. રામાયણ મહાભારતની કથા જાણે જાહ્નવી અને હિમાલયની માફક અસલ ભારતની છે; વાલ્મીકિ વ્યાસ નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં 'ઇલીયડ' હતું તે સમસ્ત ગ્રીસના હૃદયમાંથી ઉદ્‌ભવેલું છે; અને ત્યાં વાસ કરી રહેલું છે. કવિ હોમરે બીજા મહાકવિઓની પેઠે ફક્ત પોતાના દેશકાલને ભાષાદાન કર્યું છે. આજે તે ભાષાનો ફુવારો દેશભરમા ચિરકાલને માટે રેલી રહ્યો છે.

આધુનિક કોઇ કાવ્યમાં આ મહાકાવ્યો જેવી વ્યાપકતા આવવી અશક્ય જણાય છે. ફક્ત સાહિત્યદૃષ્ટિએ અને કલાની દૃષ્ટિએ ચઢીઆતાં ગણીએ એવાં મહાકાવ્યો રચાયાં છે ખરાં. મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' જેવા કાવ્યમાં ભાષાનું ગાભીર્ય, છંદનું માહાત્મ્ય અને રસની ગહનતા ગમે તેટલાં હોય, તથાપિ તે દેશનું ધન ગણાયાં નથી; ફક્ત એ સાહિત્યના ભૂષણ જેવા છે. આથીજ કેટલાક કહે છે કે "પ્રાચીન કાવ્યને 'મહાકાવ્ય' કરતાં કંઇ જૂદું નામ આપવું ઘટે છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળના દેવો અને દાનવો જેવી આ કાવ્યોની જાત હવે લુપ્ત થઈ છે."

મહાકવિ અને મહાકાવ્ય: કેટલાંક કાવ્યો એકલા કવિની કથા હોય છે, ત્યારે કેટલીક મહાજનસમૂહની કથા હોય છે. કવિની કથા એટલે રચનાર પોતાની પ્રતિભાથી ફક્ત પોતાનાં સુખ દુઃખ, પોતાની કલ્પના અને પોતાના જીવનની મર્મકથા ઉકેલે છે. આવી કવિતા સ્વાનુભવરસિક અથવા સ્વલક્ષી કહેવાય છે.

મહાજનસમૂહની કથા કહેનાર કવિ પોતાની રચનાદ્વારા પોતાના હૃદયને અને પોતાના અનુભવને વ્યક્ત કરી એક સમસ્ત દેશ—એક સમગ્ર યુગને મનુષ્ય માત્રની ચિરન્તન મિલકત

બનાવી દે છે. આ બીજા પ્રકારના સર્વાનુભવરસિક કવિ મહાકવિ કહેવાય છે. સમસ્ત દેશ વા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી તેમના દ્વારા પ્રગટ થાય છે. તેમની રચનામાં એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો ભાસ થતો નથી. પરંતુ એમાં સમષ્ટિની કથા કહેવાયલી હોય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાંથી એમ ફલત થયું છે, કે સર્વાનુભવરસિક કવિતા સ્વાનુભવરસિક કરતાં આગળ જાય છે. છતાં વાલ્મીકિના આદિ-સ્વાનુભવરસિક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે, કે એવા મહાકવિની વૃત્તિ પણ પ્રથમ સ્વાનુભવ ગાવાની હોય છે. સૌથી જૂની વેદની ઋચાઓ પણ સ્વાનુભવરસિક કવિતાના નમૂના છે. આમ સ્વાનુભવરસિક તે કવિઓનો કવિ; સર્વાનુભવરસિક તે લોકનો કવિ. મહાકવિમાં ઉભયનો રમ્ય સંયોગ હોય છે. તેથીજ વાલ્મીકિ આદિકવિ અને મહાકવિ બન્ને છે.

અખંડલહરીનાં કાવ્ય તે મહાકાવ્ય એમ નવલરામભાઇ એક ઠેકાણે લખે છે. સામાન્ય કવિની કવિતામાં અને એની બાનીમાં પ્રૌઢી હોતી નથી; એ વાંચતાં લહરીખંડન ડગલે થાય છે. તેથી એવી તૂટક કથાઓને ખંડલહરી કહી છે. અખંડલહરી કાવ્યમાં રસનું અખંડિત વહેવું થાય છે. વળી બધા કાળમા સામાન્ય રીતે જે સર્વમાન્ય થાય તે જ ઉત્તમ કાવ્ય; કારણ કે એવાં કાવ્યોમા સમય સમયનાં કાવ્યો કરતાં જનપ્રિયપણું વધારે હોય છે. રામાયણ અને મહાભારત એવાં લોકપ્રિય (universal) મહાકાવ્યો છે.

સંસ્કૃત આલંકારિકોએ મહાકાવ્યનું લક્ષણ એમ બાંધેલું છે, કે એમા ઋતુવર્ણન, સૂર્યોદય ચંદ્રોદય, નદી, સાગર, પર્વત, નગર, વન, સૈન્યની છાવણી, રણપ્રયાણ વગેરેનાં વર્ણનો અવશ્ય આવવાં જોઇએ. સંસ્કૃતમાં 'પંચકાવ્ય' ને નામે ઓળખાતાં મહાકાવ્યો આ લક્ષણને ઝીણવટથી વળગીને લખાયલાં છે, છતાં એ મહાકાવ્યો તેમાં રહેલા કલ્પનાબાહુલ્ય અને કલાવિશેષને લીધે રામાયણથી જૂદાં પડી જાય છે.

દેશજય શત્રુવિનાશ, બે પ્રબળ વિરોધી પક્ષનો પ્રચંડ આઘાત પ્રત્યાઘાત, એ બધો વ્યાપાર મહાકાવ્યમાં આંદોલન અને ઉદ્દીપનનો સંચાર કરે છે. રામાયણમા આ બધાં વર્ણનો ઠેકઠેકાણે મૂકેલા છે, તેથી પછીના કવિઓને નમૂના તરીકે આ મહાકાવ્ય ઉપયોગી થયું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમા આદિકાવ્ય અને મહાકાવ્ય તરીકે રામાયણ ગણાતું આવ્યું છે.

Epic-વીરકથાઃ અને જેમ પાશ્ચાત્ય કાવ્યરચનાના પંડિત Epic નું લક્ષણ 'ઇલીયડ' માંથી ઉપજાવી કાઢે છે, તેમ ભારતમાં મહાકાવ્યનું 'કાવ્યલક્ષણ સુદ્ધાંત આ રામકથા ઉપરથી ઉપજેલું સંભવે છે. સામાન્ય રીતે પાશ્ચાત્ય Epic સંજ્ઞાથી રામાયણને કેટલાક ઓળખે છે; પરંતુ એમાં એ તત્ત્વોનો અભાવ છે.

Epic કાવ્ય બહુધા આખ્ય હોય છે, અને એનો વૃત્ત ગંભીર, કાવ્યવિસ્તાર ધીમો અને ગૌરવયુક્ત હોય છે. કાવ્યનાં વસ્તુ તરીકે એક ઉત્તમ નાયકની વીરતા મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રશંસાવૃત્તિને સવિશેષ ઉત્તેજનાર છે. તેથી આવી વીરકથા લોકકથા બને છે. ધર્મની પ્રીતિ અને અધર્મનો દ્વેષ એ મનુષ્યની સામાન્ય પવિત્ર વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ વીરરસથી પોષાય છે.

વીરકથામાં સાથે સાથે કથારસની અખંડ માધુરી ભળેલી હોય છે, છતાં કેટલીક વાર આવાં લાંબાં કાવ્યોનો વાર્તા-વિસ્તાર વિશાળ હોવાથી તેમાં કળાવિધાન દાખવવા છતાં અને અનેક રસનો જમાવ કરવા છતાં કાવ્યનો વણાટ ઢીલો અને ફીસો થઇ જાય છે.

રામાયણ શ્રાવ્ય કરતાં ગેય વધારે છે, અને તેથી તે Epic નથી. રામનું જીવન એવું ઉદાત્ત છે કે તેથી ગેય કાવ્યને અનુકૂળ લાગણીનો સ્વાભાવિક ઉદ્રેક થયો છે. ભક્તિ, નિષ્ઠા સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓ ઉપર ગેય કાવ્યની રચનાનો આધાર છે. કુમાર લવ અને કુશે રામસભામાં એ કાવ્ય ગાયું હતું, તેથી તેમના ઉપરથી ગાયન કરનાર માટે 'કુશિલવ' જેવો શબ્દ સંસ્કૃતમાં રૂઢ થયો છે.

સ્ત્રી કાજેના સંગ્રામો: જગતના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીને નિમિત્તે ત્રણ મોટાં મહાભારતો અને પરિવર્તનો નોધાયાં છે. એક આર્યવર્તમાં, બીજું ગ્રીસમા અને ત્રીજું રોમમાં. બીજા અનેક યુદ્ધો રજપૂત અને મુસલમાની ઇતિહાસમાં થયાં છે ખરાં, પરંતુ તેને નોધી રાખનાર કોઇ મહાકવિ થયો નથી. તેથી ફક્ત ત્રણનો વિચાર કરીએ. ઉપરના ત્રણે યુદ્ધ-પ્રસંગોની યથાર્થ તુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ તે ઉપરથી સ્ત્રી જાતિની નીતિનું દર્શન કરાવવું અહીં અપ્રસ્તુત નથી.

પંચવટીમાંથી રાવણ સીતાને હરી ગયો, પણ શત્રુઓની વચ્ચે છતાં તે તેને વશ થઇ નહોતી, રાવણની સમૃદ્ધિની લાલચ અથવા તો બળ પરાક્રમની બીક સીતાને લાગી નહોતી. યુદ્ધ પછી જ્યારે અગ્નિશુદ્ધિ વડે સીતાની પવિત્રતાની રામને ખાત્રી થઇ, ત્યારે રામે તેનો અંગીકાર કર્યો.

ગ્રીસમાં ટ્રોજન લોકોનો રણજંગ મંડાયો હતો. તેમાં પેરીસ હેલનને હરી ગયો; પણ હેલન તેને પ્રેમથી ચાહતી હતી. એ પેરીસ યુદ્ધમાં પડ્યો, ત્યારે તે તેના ભાઇને પણ તેટલાજ પ્રેમથી વરી. યુદ્ધ પૂરૂં થયું ત્યારે કાંઇ પણ આશંકા વગર મેનીલીયસ પાસે એ તેટલાજ પ્રેમથી ગઇ. મેનીલીયસે પણ જરાયે સંકોચ વગર હેલનનો સ્વીકાર કર્યો.

રોમમાં લુક્રેશીયા નિમિત્ત રણસ્થંભ રોપાયો હતો. ત્યાં લુક્રેશીયા પતિપરાયણા સાધ્વી હતી; પણ સાથે સૌંદર્યવતી હતી. સૌંદર્યના શિકારી સેક્ટસની દાઢ સળકી. રોમન રાજકુમાર સેક્ટસે તેના ઉપર બળાત્કાર કર્યો. પરાધીન લુક્રેશીયા તેને નં છૂટકે વશ થઈ ખરી; પણ સદ્‌ગુણથી આમ ભ્રષ્ટ થવાથી એવું પાપી જીવન ગાળવા કરતાં પેટમા કટાર ખાઇ એ મરી ગઇ. રોમન રાજકુલનું નિકંદન ગયું.

આ ત્રણે દેશની સ્ત્રીઓની નવનવી જાતિની ભાવના ઉપરથી તે તે કાળની સંસ્કૃતિ અને માનસિક વિકાસનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં ઉલ્લાસ, સૌંદર્ય અને વિલાસ એ જીવનના આદર્શો હતા. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ધર્મ-પરાયણતા, સહનશીલતા અને ભક્તિ એ ત્રણની એરણ ઉપર પ્રજાના ઉન્નત આદર્શો ઘડાતા હતા.

હેલન અને લુક્રેશીયાની કથા એટલે એક સ્ત્રીના સૌંદર્યની કથા-સ્ત્રીના સૌજન્યની કથા અને તેના ઉપર પાશ્ચાત્ય દુનિયા મોહ પામી. સીતાની કથા એટલે એક સ્ત્રીની અડગ

પતિભક્તિ અને આત્મભોગની કથા ! તે કથા માટે હિંદુ આલમ આજે પણ ગાંડી ઘેલી થાય છે.

રામાયણ એટલે વીરરસ કથા નહીં પણ ગૃહકથા; કારણ કે વાલ્મીકિની ખાસ ખૂબી એ છે તેમણે એક ગૃહકથાને અત્યંત બૃહત્ બનાવી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય; પિતાપુત્ર, ભ્રાતાભ્રાતા, અને પતિપત્ની વચ્ચે ધર્મબંધન તથા પ્રીતિભક્તિનો સંબંધ તે મહાકાવ્યનો વિષય બન્યો છે. પિતા પ્રત્યે પુત્રનું આજ્ઞાપાલન ભ્રાતા માટે ભ્રાતાનો આત્મત્યાગ, પતિપત્ની વચ્ચે અન્યોન્યની નિષ્ઠા અને પ્રજા પ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય કેટલે સુધી જઇ શકે છે તે રામાયણે દર્શાવ્યું. કૈકેયી મન્થરાના કૂડકપટના કઠિન આઘાતે અયોધ્યાના રાજગૃહો વિચ્છિન્ન કર્યાં છતાં પણ ગૃહધર્મની દુર્ભેદ્ય દઢતા રામાયણે પોકારીને બતાવી છે આવા ગૃહબંધો કોઇ પણ દેશના મહા-કાવ્યમાં આવી રીતે વર્ણનને યોગ્ય વિષય મનાયા નથી.

રામાયણ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય છે. એ જ ગૃહસ્થાશ્રમ-ધર્મને પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં વનવાસ દુઃખની ઘટના તરીકે વર્ણવવાથી ગૌરવ આપ્યું છે. આ કાવ્યમાંથી ગૃહ અને ગૃહ ધર્મ એ ભારતવર્ષને કેવાં મહત્ત્વના છે તે સમજવા જેવું છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એકલો પોતાના સુખ અને સુગમતાના અર્થે નહોતો; પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ સમસ્ત સમાજને ધારણ કરી રાખતો. આર્ય સમાજનો એ પાયો મનાયો છે.

આ ગૃહ-કથાના બધા પ્રસંગો એવા સચોટ, સાચા અને આંખ આગળ ખડા થાય એવા છે, કે શેકસપીયર પણ મનુષ્ય-હૃદયમાં થતું લાગણીઓનું ધમસાણ આટલી ખૂબીથી તાદૃશતાથી અને સ્વાભાવિક કલાથી ચીતરી શક્યો નથી. માનવહૃદયના મહાસંક્ષોભજનક વિચારો તાદૃશતા અને સચોટતાથી આલેખવામાં રામાયણની વિશેષતા છે; વીરો અને વીરત્વયુક્ત પ્રસંગોનાં વર્ણન કરવામાં નહીં.

રામાયણનો મહિમા રામ-યુદ્ધને અવલંબેલો નથી. એ યુદ્ધઘટના તો રામ અને સીતાની દામ્પત્ય પ્રીતિને જ ઉજ્જ્વળ કરી દેખાડવાનું નિમિત્ત માત્ર છે, બાહુ બળને નહીં. જિગીષાને નહીં, રાષ્ટ્રગૌરવને નહીં, પણ શાન્ત રસાસ્પદ ગૃહ—ધર્મને રામાયણે કરુણાનાં આંસુથી સીંચીને તેમાં કાવ્યતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી છે

કુટુંબની ઘટનાઓ અને કુટુંબમાં દેખા દેતા કડવા મીઠા બનાવોનું આલેખન રાય અને રંક બનેને સરખું રુચે છે, અને તેથી બન્ને સરખું પ્રિય લાગે છે. આવા આલેખનથી રામાયણ અનેકાનેક ભારતવાસીઓના હૈયામાં સીંધી સચોટ અસર કરે છે, અને સર્વ ઉપરાંત રામની સત્યનિષ્ઠ ભક્તિના અને સીતાની પતિવ્રત અને સ્નેહના જે બે સુવર્ણ તંતુઓ મહા કાવ્યના આખા પોતમાં ગુંથાઇ ગયા છે, તેને લીધે તે ગ્રંથ હિંદુઓની દૃષ્ટિએ ઉદાત્ત અને પવિત્ર છે.

રામાયણ-મહાભારત વસ્તુભેદઃ રામાયણ મહાભારત કરતા કેટલેક અંશે જૂદું પડે છે ? કુરુ અને પંચાલના ઐતિહાસિક મહાયુદ્ધની લોકકથા અને દંત કથાઓમાંથી મહાભારતનું કાવ્ય કલેવર ઘડાયું છે; રામાયણનો ઉદ્‌ભવ કોસલ અને વિદેહના રાજ્યોની જાહોજલાલીના વખતના સત્ય યુગનાં સંસ્મરણોને લીધે થયો છે- મહાભારતનો કવિ પરંપરાગત

ઉતરી આવેલી એક ઐતિહાસિક યુદ્ધની લોકકથાઓને સુંદર મહાકાવ્યમાં ગૂંથી લે છે: રામાયણનો કવિ સત્ય યુગનાં સ્મરણો તાજાં કરી નીતિ, ધર્મ અને સત્યના ઉદાત્ત આદર્શો ધરે છે; અને કૌટુંબિક સ્નેહના રસભર્યા પ્રસંગોને નિ:સીમ કરુણા ભાવથી વર્ણવે છે.

વીરરસ કાવ્ય તરીકે મહાભારતને વિશેષ ઊંચી કોટીએ મૂકાય છે. પરંતુ હમેશના સામાન્ય વ્યવહારમાં અનુભવાતી કોમળ લાગણીઓનું યુદ્ધ વર્ણવનારી રામાયણ કથાના મહા વડની વડવાઇઓ તો કરોડો હિંદુઓના હૃદય તલમાં મૂળ ઘાલી બેઠેલી છે. બીજાં સંસ્કૃત કાવ્યોની સરખામણીમાં લાગણી અને કલ્પનામાં જ રામાયણનું ઉત્કૃષ્ટપણું મનાયું છે.

મહાભારત સામાન્ય જીવનમાંથી બોધ શીખવે છે; રામાયણ એ જ સામાન્ય જીવનના આદર્શો દ્વારા અપરોક્ષ ઉપદેશ આગળ ધરે છે. એકમાં આ જીવતી જાગતી દુનિયાનાં દુ:ખ અને ત્રાસ વર્ણવાયાં છે: બીજામાં એક ઉચ્ચ જીવનનાં સુખ દુ:ખની છાબડીનાં નિદર્શન છે. ટૂંકામાં જેને સાત્વિક, ઉદાત્ત, ઉત્સાહક અને દૃઢ ચરિત્રનું વર્ણન રુચે છે, તેને મન જગતમાંના બધાં કાવ્યોમાં રામાયણી કથા એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે.

રામાયણમાં પ્રાચીન આર્યાવર્તના કૌટુંબિક જીવનની અને ધાર્મિક જીવનની ઝાંખી થાય છે: મહાભારતમાંથી રાજકીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને ઉચ્ચ ક્ષાત્ર તેજના પ્રસંગોનાં વર્ણન છે. એ બંને ચિત્રો એક બીજા વગર અધૂરાં છે, બંનેના સંયુક્ત ચિત્રમાંથી પ્રાચીન આર્ય જીવન અને સંસ્કૃતિનાં સાચાં અને આબેહુબ દર્શન થાય છે. બીજી કોઇ પ્રજા પાસે પોતાના કીર્તિવંત ભૂતકાળનું આવું મિશ્ર ચિત્ર સંઘરેલું નથી.

મહાભારતની જેમ રામાયણનું વસ્તુ એટલું બધું ગુંચવાડા ભરેલું, ક્લિષ્ટ કે અવનવા પ્રસંગોથી ભરપૂર નથી. પાંડવોના જીવન જેટલો રામનો વનવાસ ઇતિહાસપૂર્ણ અને વિવિધ અવસ્થાભેદથી રંગાએલો નથી; છતાં આર્યાવર્તની પ્રજા જેને અવતાર ગણે છે, એવા સર્વ ઇતિહાસ પુરાણના પુરુષોમાં રામનું જીવન એકસરખું સીધું અને પવિત્ર છે. કોઇક પ્રસંગના અપવાદ સિવાય રામનું જીવન એટલું બધું વિશુદ્ધ રહી શક્યું છે, કે કોઇ એમના ચરિત્ર સામે આંગળી ચીંધી શકે એમ નથી. રામની પવિત્રતા અને હૃદયની નિખાલસતાએ હિંદુઓના હૃદયકિલ્લાઓ સર કરી લીધા છે.

રામાયણ મહાભારત પાત્ર ભેદ.

મહાભારતના પાત્રો જીવતાં જાગતાં સામાન્ય મનુષ્યો છે; અને આ પાત્રોનાં આલેખન આપણી ઐતિહાસિક સૃષ્ટિમાં હોય છે તેવાં સાહજિક ગુણ અને દોષોના સંમિશ્રણ રૂપ છે: રામાયણનાં પાત્રો, ઘણું ખરું કૌટુમ્બિક જીવનનાં મળી આવતા સત્યના દૃઢાગ્રહી પુરુષો અને પતિપરાયણા સ્ત્રીઓના આદર્શો જેવાં છે.

મહાભારતની પેઠે રામાયણ પણ કરુણ-પર્યવસાયી મહાકાવ્ય છે; છતા બંને કાવ્યોનાં પાત્રોની સૃષ્ટિમાં બહુ અન્તર છે. વ્યાસનાં મહાકાવ્યનાં પાત્રો વ્યવહારમાં મળી આવે એવાં સાચા લાગે છે. રામાયણનાં પાત્રો હમેશાં કંઇક ઉંચી કોટિનાં લાગ્યા કરે છે; પૃથ્વી ઉપર એ પગ પણ મૂકતાં હોય એમ જણાતું નથી. એ જાણે અદ્ધર ફરતાં લાગે છે. મહાભારતના યુદ્ધમા યુધિષ્ઠિરનો રથ પૃથ્વીથી બે આગળ ઉંચો રહેતો; પરંતુ આખા જીવનમાં

એમના એક અસત્યકથન (नरो वा कुंजरो वा) ને લીધે એમનો રથ પૃથ્વીને અડકવા લાગ્યો' એમ કહેવાયું છે પરંતુ આવા એક યુધિષ્ઠિરના જેવાં તો રામાયણનાં લગભગ બધાં પાત્રો આ પાર્થિવ જગતથી અદ્ધર વિહરતાં જણાય છે.

છતાં રામાયણનાં પાત્રો અતિપ્રાકૃત (Supernatural) લાગે એવાં નથી. પ્રાકૃત જગતમાં મળી આવતો જનસ્વભાવ ચીતરવાને બદલે એકલી કલ્પનાનું સુંદર ચિત્ર રામાયણમાં અપાયું હોત, અને આપણી સંસારસીમાની હદ એમાં બનાવી દીધી હોત તો રામ એક જ કાળે દેવ અને મનુષ્ય જેવા ન લાગત; તેમજ આપણી પ્રીતિ અને ભક્તિને એટ સામટી અસર એ કાલ્પનિક ચિત્ર કરી ન શક્ત.

મહાભારતનાં પાત્રો ખરાં માનુષી પાત્રો છે; વાસ્તવ જગતમાં ઘૂમતાં વીર પાત્રોના ગુણ અને દોષ તેમનામાં છે; રામાયણનાં પાત્રો વિશેષ અંશે પુરુષની સત્યપરાયણતાના અને ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીના પાતિવ્રત્ય અને સ્નેહના પરમ આદર્શો આગળ ધરે છે. તેથી જ રામાયણમાં ભારતવર્ષને જે જોઇએ છે તે મળ્યું છે. તે કથામાંથી આબાલવૃદ્ધે બોધ અને આનંદ લીધો છે, અને તે કથા મસ્તક પર ચઢાવી છે, હૈયામાં સ્થાપી છે. તે એમનું ધર્મશાસ્ત્ર માત્ર નથી; તેમનું કાવ્ય પણ છે. તેથીજ ભારતવાસીઓને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જેટલાં સત્ય લાગે છે, તેટલાં પોતાનાં ઘરનાં માણસો તેમને સત્ય લાગતા નથી.

હવે બંને મહાકાવ્યોની ભિન્નતામાં સામ્ય બતાવવા એક સરખા (parallel) પ્રસંગો ગણાવીએ. વીર રસમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન છેક સાદું અને સાધારણ છે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં રાજાઓનો ઉત્સાહ, 'પણ' પૂરૂં કરવાની સ્પર્ધા અને કસોટી અને યોદ્ધાની વર થવાની હોંસ–તે સીતાસ્વયંવરમાં નથી.

રામાયણ મહાભારત સામ્ય.

રામ અને રાવણ, લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત–એ દ્વંદ્વોને અર્જુન અને કર્ણ, ભીમ અને દુર્યોધન–એવાં જીવનભરના વૈરભાવ અને અદેખાઇવાળાં દ્વંદ્વો સાથે સરખાવતાં છેક મોળા પડે છે. રાવણ જ્યારે સીતાને હરી જાય છે, તે વખતનો સીતાનો વિલાપ, આક્રંદ અને તિરસ્કાર સભાની વચમાં અપમાનાતી દ્રૌપદીનાં ઉગ્ર સ્વરૂપ અને જોસભર્યા વિલાપ સાથે સરખાવતાં જુસ્સામાં અને ભાવમાં ઉતરતાં છે.

રાવણ જે યુદ્ધ માટે સભા (council of war) ભરે છે, તે મત્સ્યરાજ યુધિષ્ઠિરે ભરેલી મંત્રસભાની સરખામણીમાં એટલી બધી ઓજસ્વતી નથી; યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં વિભીષણે ભરેલી રાવણને છેલ્લી આજીજી, રાવણે કરેલો તેનો અનાદર અને તિરસ્કાર–તે પ્રસંગો સાથે અંધ કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘોર યુદ્ધમાંથી બચાવવા શ્રીકૃષ્ણે યુક્તિપુરઃસર કરેલી વિષ્ટી, અને દુર્યોધને જાહેર કરેલો પોતાનો અડગ દુરાગ્રહ કે પાંચ ગામ તો શું પણ એક સોયના અગ્ર જેટલી પૃથ્વી પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી–એ બધા પ્રદેશોમાં બન્ને કાવ્યો એકસરખા પ્રસંગો છેડે છે. . . .

કર્ણ અને અર્જુન, ભીમ અને દુર્યોધન જેવા પાત્રોમાં ઉગ્ર નિશ્ચય અને પ્રતિસ્પર્ધી માટે ઊંડાં વેર રહેલાં છે–તેવું એકે પાત્ર આખા રામાયણમાં નથી. અભિમન્યુવધ, અર્જુને

જયદ્રથ ઉપર લીધેલું વેર, અર્જુન અને કર્ણ વચ્ચેનુ છેવટનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ અને ભીમ દુર્યોધનનું આખરનુ ગદાયુદ્ધ–તેના જેવા ઉત્તેજક, આવેશપૂર્ણ અને રોમેરોમ ખડા કરે તેવા પ્રસંગો રામાયણના યુદ્ધોમા ભાગ્યે દેખા દે છે.

રામાયણ મહાભારત ઉપદેશ.

રામાયણમા ગૃહધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ઘરમા સૌ કુટુબીઓએ પરસ્પર કેવા સ્નેહથી વર્તવું જોઇએ એ જૂદા જૂદા દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યુ છે. પિતાના વચન ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિના સુખે સુખી અને દુખે દુઃખી થવું જોઇએ, તેથી સીતાજી રામ સાથે વનવાસમા ગયા. ભાઇ લક્ષ્મણે રામના વનવાસમા તેમજ રાવણ સામે યુદ્ધમા રામની સેવા કરી. બીજા ભાઈ ભરતે મોટા ભાઇનો હક્ક વિચારી સામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી, નાના ભાઇ તરીકે પોતાની ફરજ હતી તેજ બજાવી. રાજા અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે, એવી એક દુષ્ટ પ્રજાજનને શકા થઇ, એ શંકાને પણ અવકાશ રહેવો ન જોઇએ તેટલા માટે રામે ઉગ્ર રાજધર્મ પાળ્યો અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો, છતા પતિ તરીકે એમને સીતા ઉપર અવિચલ પ્રેમ હતો એ અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ફરી ન પરણતા સીતાજીની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લીધુ એટલાથી જણાઈ આવ્યુ. રામની પિતૃભક્તિ અને રાજધર્મ, એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એક પત્નીવ્રત–હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાથી કદિ ભૂલાવાના નથી.

મહાભારત જૂદી જ ઢબનો ગ્રંથ છે. એમા રામાયણ કરતા કુટુમ્બજાળ વિશેષ છે, અને કુટુમ્બીઓ સ્વાર્થને માટે કેવો અન્યાય કરે છે, કલહમા ઉતરે છે ઇત્યાદિ ઘરસંસારની કાળી બાજુ પુરેપુરી બતાવી છે તે સાથે એની ઉજળી બાજુ પણ બતાવવી બાકી રાખી નથી. જૂદા જૂદા સ્વભાવના ભાઇઓ પણ સંપથી કેવા એકત્ર રહી શકે, અને પાસેના બીજા સગા સંબધીઓ સાથે કેવો સ્નેહભર્યો સબધ રાખી શકે તે પાડવોના માહોમાહેના અને કૃષ્ણ સાથેના સબધથી બતાવ્યુ છે પણ તે સાથે આની મોટી ખૂબી એ છે કે દરેક મનુષ્યમા ગુણ અને દોષ કેવા ભળેલા હોય છે, અને તેથી મનુષ્યસ્વભાવના કેવા જૂદા જૂદા નમૂનાઓ બને છે એ એમા બહુ રસિક અને અદ્‌ભુત રીતે બતાવ્યુ છે, અને આખી વાર્તામાથી એ સાર કાઢી આપ્યો છે કે 'यतो धर्मस्ततो जय ।' બીજા આખ્યાનો અનેક છે, ધર્મરહસ્ય પણ એમા બહુ ભર્યુ છે અને તેથીજ મહાભારત માટે યોગ્ય કહેવાયુ છે, કે "જે આમા છે તેજ બીજે છે, અને જે આમા નથી તે બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી"

રામાયણનો કવિ

રામાયણ કાવ્યના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે. એ વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પડિતો પાસે ઉભો છે જો બાલકાડના ઉપોદ્‌ઘાત જેવા પહેલા ચાર સર્ગમા આપેલી હકીકત માનીએ તો રામની કથા એમણે શ્રુતિપરપરાથી સાભળી છે, કારણ કે નારદને ઋષિ પ્રશ્ન પૂછે છે એટલે ઉત્તમશ્લોક રામની કથા નારદ સભળાવે છે, અને જો બીજો, લવકુશ કને રામસભામા પોતાનું રામાયણ ગવરાવ્યાનો પ્રસંગ માનીએ તો વાલ્મીકિ સમકાલીન ઠરે ખરા. ગમે તેમ માનીએ તોપણ વાલ્મીકિ એમના વખતમા પ્રસિદ્ધ હશે. મહાભારતકાર વ્યાસ પણ પૂજ્ય ઋષિ તરીકે એમને સભારે છે. અને એમણે રામાયણમાથી કેટ-

લાક શ્લોક સાગોપાંગ પોતાના કાવ્યમા ઉતારેલા જણાય છે. વાલ્મીકિ રામના રાજ્ય-કાળ-માં હતા ને તે મુનિ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા એટલે રામ-ચરિત્ર તેમણે રામના જન્મ પૂર્વેજ રચ્યું હતું એમ પણ કર્ણ-પરંપરા છે. આમ રામાયણ, રામ અને વાલ્મીકિ એ ત્રણે એક જ સમયમાં હોય એમ સ્થાપવા પ્રયત્ન થાય છે.

કાલિદાસ જેવા મહા-કવિ વાલ્મીકિમાં વહેતા નિર્મળ કાવ્ય-ઝરણમાંથી પ્રેરણાજલ પી તૃપ્તિ પામ્યા છે; ભવભૂતિની સરસ્વતી પણ એમાથી ઉદ્‌ભવી છે. રામાયણી કથાનો રસ ઝીલનાર બીજા અસંખ્ય કવિઓ અને નાટકકારો છે; પ્રાકૃત કવિઓ તો અનેક છે. તેથી પુરોગામી આદિ કવિને બધા આવું કંઇ વંદન કરે છે કે ' इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे। '

કાવ્યના કરુણ પ્રસંગોમાં સાક્ષાત્ કવિએ ભાગ ભજવેલો છે; તેથી રામાયણ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય મનાયું છે. અને એમના સમકાલીન કવિ વાલ્મીકિએ એમનો ઇતિહાસ રચ્યો છે. એ જ વાલ્મીકિ રામે તજેલાં જાનકીને આશ્રય આપે છે, અને પછી લવ કુશને ઉછેરે છે. તે પછી તેમના જીવનના અક્ષર કરે એવા પ્રસંગોનું એક કાવ્ય રચે છે; અને કુમારોને ગાતાં શીખવે છે. એક યજ્ઞ વખતે રામ વાલ્મીકિને બોલાવે છે, ત્યારે રામ સમક્ષ પેલા કુમારો રામાયણ ગાય છે. આ ગાયનની અસર તથા પ્રસંગનું એકંદર પરિણામ બહુ દુઃખ અને શોકપૂર્ણ આવે છે. ધ્રૂજતી અને નિરાશામાં ડુબેલી સીતા આગળ આવે છે; અને પ્રતિજ્ઞા લે છે-જો હું સાચેસાચી પવિત્ર હોઉં તો ઓ ધરતી માતા! તારા ઉદરમાં મને માગ આપ. ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞાથી પૃથ્વી ફાટે છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં પૃથ્વી માતા ભૂમિમાંથી એકદમ નિકળે છે; અને પોતાની વહાલી પુત્રીને એકદમ ઉચકીને બેસાડે છે ને પાછાં સમાઇ જાય છે. રામ આ નાટકથી આભા બને છે ને બહેબાકળા થાય છે. પછી પોતાનો રાજ-દંડ લઇ નીચે ઉતરી પૃથ્વીમાં સમાવા જાય છે; ઋષિઓ વારે છે. આખર બંને પુત્રોનો રામ સ્વીકાર કરે છે, અને પોતાના શેષ દુ:ખી જીવનમાં એ દ્વારા કંઇક દિલાસો ખોળે છે.

આવી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે. બીજો આવોજ એક પ્રસંગ કાવ્યની શરૂઆતમાં કાવ્યની રચના સંબંધી આપેલો છે. વાલ્મીકિ વનમાં ફરતા હોય છે, ત્યાં તમસા નદીને કાંઠે એક પારધીને ક્રૌંચના જોડામાંથી એકને મારતાં એમણે જોયો. પક્ષીની મરતી વખતની ચીસ અને બીજા જીવતા રહેલાનું આક્રંદ સાંભળી ઋષિને લાગણી થઇ. એ લાગણીના આવેશમાં જે ઉદ્ગાર નિકળ્યા તે શ્લોકબદ્ધ નિકળ્યા. 'शोकः श्लोकत्वमागतः। ' એમ ઋષિને થયું.

રામાયણની ઉત્પત્તિઃ

' ખરેખર કવિતાનો ઉદ્‌ભવ ચિત્ત-ક્ષોભથી છે. જેમ વેદની ઋચાઓમાં સૃષ્ટિના દેખા જોયાથી ચિત્તમા ઉઠેલી ઊર્મિઓનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ચિત્તક્ષોભ થવાથી શોકાર્દ્ર હૃદ કવિની વાણી નિકળી કે

' मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

જયદ્રથ ઉપર લીધેલુ વેર, અર્જુન અને કર્ણ વચ્ચેનુ છેવટનું દ્વંદ્વયુદ્ધ અને ભીમ દુર્યોધનનું આખુરનુ ગદાયુદ્ધ–તેના જેવા ઉત્તેજક, આવેશપૂર્ણ અને રોમેરોમ ખડા કરે તેવા પ્રસગો રામાયણના યુદ્ધોમા ભાગ્યે દેખા દે છે.

રામાયણ મહાભારત ઉપદેશ.

રામાયણમા ગૃહધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ઘરમા સૌ કુટુંબીઓએ પર સ્પર કેવા સ્નેહથી વર્તવું જોઇએ એ જૂદા જૂદા દષ્ટાંતોથી બતાવ્યુ છે. પિતાના વચન ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિના સુખે સુખી અને દુખે દુ.ખી થવું જોઇએ તેથી સીતાજી રામ સાથે વનવાસમા ગયા. ભાઇ લક્ષ્મણે રામ વનવાસમા તેમજ રાવણ સામે યુદ્ધમા રામની સેવા કરી બીજા ભાઈ ભરતે મોટા ભાઇ હક્ક વિચારી સામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી, નાના ભાઇ તરીકે પોતાની ફરજ તેજ બજાવી. રાજા અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે, એવી એક દુષ્ટ પ્રજાજનને શકા થઇ શકાને પણ અવકાશ રહેવો ન જોઇએ તેટલા માટે રામે ઉગ્ર રાજધર્મ પાળ્યો અને તાનો ત્યાગ કર્યો, છતા પતિ તરીકે એમને સીતા ઉપર અવિચળ પ્રેમ હતો એ યજ્ઞ વખતે ફરી ન પરણતા સીતાજીની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લ ટવાથી જણાઈ આવ્યુ. રામની પિતૃભક્તિ અને રાજધર્મ, એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા પત્નીવ્રત–હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાથી કદિ ભૂલાવાના નથી.

મહાકાવ્ય માટે અંગ્રેજ કવિઓ બ્લૅંક વર્સ વાપરે છે. એમાં સામાન્ય ગદ્યના વિષય થાય એવા સંવાદો અમુક પદ્ધતિવાળા રચનાબંધમાં ગોઠવેલા હોય છે. સામાન્ય રીતે ગંભીરતા, ઓજસ્વિતા, સામર્થ્ય, ઋજુતા, પ્રસાદ અને ધારાવાહી વાણીનો પ્રવાહ—એ આ કાવ્યબંધનાં લક્ષણો છે. રામાયણનો અનુષ્ટુપ્ છંદ આવો જ સર્વવ્યાપક અને સર્વોપકારક છતાં સરળ છે.

આ કાવ્યના સરલ અનુષ્ટુપમાં ભારતવર્ષનું હૃદય સહસ્ર વર્ષ થયાં ધબકી રહ્યું છે. પરંતુ તે સાથે છંદની સરળ રચનાને લીધે ચોર કવિઓને પોતાનો ચળવળતો હાથ આ કાવ્ય ઉપર અજમાવતાં જરા પણ મુશ્કેલી નડી નહીં. મૂળ કથામાં સૈકે સૈકે ઉમેરા થવાનું મુખ્ય કારણ એ ઇતિહાસનો સરલ છંદ જ છે.

કાવ્યનો રસ ?

રામાયણમાં ભક્તિ, નિષ્ઠા, સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે ઉછળી રહ્યું છે ખરું; પરંતુ રામના સમગ્ર જીવનમાં એ લાગણીઓને ઢાંકી દેનાર તો કરુણ રસની રેલ છે; કારણ કે રસનો ઉદ્રેક કરુણા અને અનુકમ્પામાંથી થયો છે. તેથી ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે 'एको रस करुण एव ।'—અને બીજા રસ એ જ રસના વિવર્ત જેવા છે. રામાયણના સર્વ રસમાં કરુણ રસ જ સ્થાયી છે; એમાં બીજા રસનાં આલંબન નથી એમ નથી; છતાં એકંદરે કરુણ રસની સઘન છાપ વાંચનાર ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

રામાયણના આખા કાવ્યનો પ્રવાહ શરદનાં નીતર્યાં પાણી જેવો શાંત, સૌમ્ય, ધીર-ગંભીર અને પવિત્ર છે: મહાભારતનો પ્રવાહ વર્ષાનાં પૂર જેવો જોસભેર વહેતો, ધસમસતો અને ડહોળાએલો છે. મહાભારતના લડાયક વીરરસના ઝબકારા રામાયણમાં નથી; છતાં આપણા હમેશના જીવનમાં જે જે સનાતન લાગણીઓ આપણે મનુષ્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ, તેવી લાગણીના સચોટ આલેખનમાં તો તે ઘણું ચઢી જાય છે અને આ વર્ણનો ખાસ કરીને હિંદુસંસારનાં છે. તો પણ એમાં રહેલું સનાતન સત્ય એટલું બધું વ્યાપક છે, અને વર્ણનો એટલાં બધાં હૃદયસ્પર્શી અને સાચાં છે કે પૃથ્વી ઉપરની ગમે તે ધર્મની પ્રજાને તે લાગુ પાડી શકાય એવાં છે.

વીરસપ્રધાન કાવ્યના દેશમાં અને કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ સ્વીકારાયલું હોય છે, પરંતુ રામાયણનો કાળ એવો નહોતો. જો કે રામાયણમાંયે યુદ્ધવ્યાપાર પુષ્કળ છે, રામનું બાહુબળ સામાન્ય નથી, તથાપિ રામાયણમાં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, તે વીરરસ નથી. યુદ્ધ-પ્રસંગો અને બાહુબળના ગૌરવનો ઘોષ એ તેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય નથી.

કરુણ રસનું આલેખન અને તેની જમાવટમાં વાલ્મીકિ અદ્વિતીય છે. કરુણરસ ભાગ્યેજ આટલી સચોટતા અને સાહજિકતાથી બીજા કોઇ કાવ્યની લીંટીએ લીંટીએ વહેતો મળી આવે છે. કરુણરસની કવિતા આપણી લાગણીને અને હૃદયને વિરુદ્ધ કરે છે. કરુણ દશ્યો પ્રત્યક્ષ જોવાથી આપણા અનુભવમાં આવેલા સ્વાભાવિક પ્રસંગોથી હૃદય હલમલી ઉઠે છે. અને જાણે આપણી લાગણીઓનું નાટક આપણી આંખ સામે ભજવાતું જોઇએ છીએ. કરુણ લાગણીથી ગદ્ગદ થવામાં આનંદ રસિક અને સૂક્ષ્મ છે.

-પારધી ! કૌંચ પક્ષીના જોડામાથી કામથી મોહિત થયેલા એકને માર્યું, તો તું કોઇ પણ કાળે પ્રતિષ્ઠા ન પામતો !"* સંસ્કૃત ભાષામાં આ સૌથી પહેલો જ શ્લોક કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં જાણે કવિતાના સર્વ વિષયનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ તો શોકની લાગણી આ કવિતાનું મૂળ છે; વળી કીર્તિ (प्रतिष्ठा) અનન્તતા (शाश्वतीः) કાળ (समाः) પક્ષી, તેનું જોડું, મૃત્યુ (अवधीः) કામ અને મોહ અંતર્ભાવની પ્રેરણાથી થયેલી કવિતામાંની ઘણીખરી કવિતા આ વિષયો ઉપર જ રચાઇ છે.

ઋષિ શ્લોકથી પ્રસન્ન થયા; અને સાથે સાથે તેમના જ સમયમા થએલો સીતાહરણનો પ્રસંગ તેમને સાંભરી આવ્યો. એટલે એમણે રામાયણનો પ્રસંગ, અને રામના પરાક્રમોને એ જ શ્લોકની ધાટી ઉપર રચીને વર્ણવવાનો સંકલ્પ કર્યો: આદિ કવિના આ પહેલા ઉદ્દગારને દેવો, ઋષિઓ અને બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં વધાવી લે છે.

છંદ ભાષાઃ

આ કથાનક ઉપરથી એટલું તો ખરૂં કે મહાસંસ્કૃતકાળના વેદના છંદોનો કાવ્ય સાહિત્યમાં પહેલ વહેલો ઉપયોગ કરનાર તો વાલ્મીકિ જ. કારણ કે વેદના છંદોમા એવું અચોક્કસપણું અને સાદાઇ હતાં કે પછીના ઋષિઓ અને આચાર્યોને એ છંદો ઉપરથી મોહ ઉતરતો ગયો; અને એમણે બ્રાહ્મણગ્રંથો તથા આરણ્યકોને સરળ અને સંક્ષિપ્ત ગદ્યમાં અને સૂત્રભાષામાં રચવાનો પ્રારંભ કર્યો. આવા સમયમાં વાલ્મીકિએ એના એ જૂના વેદ કાળના છંદોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને અનુષ્ટુપને જરા નિયમિત અને ચોક્કસ બનાવી કવિતા લખવાની પ્રવૃત્તિને બળ આપ્યું. ત્રિષ્ટુભમાંથી ઉપેન્દ્રાવજ્રા બન્યો. આને લીધે કવિને 'આદિ કવિ' કહી બધા ઓળખે છે. જેમ વૈદિક મંત્રોના આદિ કવિ બ્રહ્મા છે, તેમ સંસ્કૃત કાવ્યોના આદિ કવિ વાલ્મીકિ છે.

પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે કવિતા પ્રથમ પ્રગટે છે, અને તે પણ સાદા અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં. તેમાં નથી દેખાતી અલંકારોની ટાપટીપ કે નથી જણાતો વાણીવિલાસ અને ભાષાડંબર; નથી જામતી સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિ કે નથી આંજતું કૃત્રિમ રચનાબંધન; પરંતુ સહજ રીતે કવિનો અંતઃક્ષોભ અને મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ, વસ્તુનું સાદું સ્વરૂપજ્ઞાન, સૃષ્ટિસૌન્દર્યની અદ્દભુત છાપથી ઉપજેલી મુગ્ધતા, જ્ઞાન અને તર્કશક્તિના કંઇક કંઇક ચમકારા, પ્રસન્ન અને જુસ્સાવાળી ગતિ–એ સર્વનો સરળ અને સુરસ આવિર્ભાવ કવિતામા પ્રગટે છે. આ અવસ્થામાં ભાષાને મધુરા, નાનકડા બાળકની ક્રીડાની ઉપમા આપી શકાય. રામાયણની ભાષા આવા પ્રકારની છે.

---

*આ આદિ શ્લોકમા કાવ્યનું બીજ અથવા મંગળાચરણ છે, એ શ્લોકના વાચ્યાર્થ ઉપરાંત બીજા બે અર્થ ટીકાકારોએ કર્યા છેઃ—

(૧) હે લક્ષ્મીપતિ (રામચંદ્ર) ! રાવણ મંદોદરી રૂપી ક્રૌંચ મિથુનમાંથી (સીતા ઉપર) કામ–મોહિત થએલા એક (રાવણ)ને મારવાથી તમારી અનંતકાળ સુધી કીર્તિ રહો !

(૨) હે રાક્ષસ પતિ રાવણ ! શ્રેષ્ઠ નરપતિના જોડામાંથી એક (સીતા) ને તેં અત્યંત દુઃખ આપ્યું છે, માટે તારૂં કોઇ દિવસ સારૂં ન થાઓ !"

મહાકાવ્ય માટે અંગ્રેજ કવિઓ 'બ્લૅંક-વર્સ' વાપરે છે. એમાં સામાન્ય ગદ્યના વિષય થાય એવા સંવાદો અમુક પદ્ધતિવાળા રચનાબંધમાં ગોઠવેલા હોય છે. સામાન્ય રીતે ગંભીરતા, ઓજસ્વિતા, સામર્થ્ય, ઋજુતા, પ્રસાદ અને ધારાવાહી વાણીનો પ્રવાહ—એ આ કાવ્યબંધનાં લક્ષણો છે. રામાયણનો અનુષ્ટુપ્ છંદ આવો જ સર્વવ્યાપક અને સર્વોપકારક છતાં સરળ છે.

આ કાવ્યના સરલ અનુષ્ટુપમાં ભારતવર્ષનું હૃદય સહસ્ર વર્ષ થયાં ધબકી રહ્યું છે. પરંતુ તે સાથે છંદની સરળ રચનાને લીધે ચોર કવિઓને પોતાનો ચળવળતો હાથ આ કાવ્ય ઉપર અજમાવતાં જરા પણ મુશ્કેલી નડી નહીં. મૂળ કથામાં સૈકે સૈકે ઉમેરા થવાનું મુખ્ય કારણ એ ઇતિહાસનો સરલ છંદ જ છે.

કાવ્યનો રસ ?

રામાયણમાં ભક્તિ, નિષ્ઠા, સ્નેહ અને વીરતા એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે ઉછળી રહ્યું છે ખરું; પરંતુ રામના સમગ્ર જીવનમાં એ લાગણીઓને ઢાંકી દેનાર તો કરુણ રસની રેલ છે; કારણ કે રસનો ઉદ્રેક કરુણા અને અનુકમ્પામાંથી થયો છે. તેથી ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે 'एको रस करुण एव ।'—અને બીજા રસ એ જ રસના વિવર્ત જેવા છે. રામાયણના સર્વ રસમાં કરુણ રસ જ સ્થાયી છે; એમાં બીજા રસનાં આલંબન નથી એમ નથી; છતાં એકંદરે કરુણ રસની સઘન છાપ વાંચનાર ઉપર પડયા વગર રહેતી નથી.

રામાયણના આખા કાવ્યનો પ્રવાહ શરદનાં નીતર્યાં પાણી જેવો શાંત, સૌમ્ય, ધીરગંભીર અને પવિત્ર છે; મહાભારતનો પ્રવાહ વર્ષાનાં પૂર જેવો જોસભેર વહેતો, ધસમસતો અને ડહોળાએલો છે. મહાભારતના લડાયક વીરરસના ઝબકારા રામાયણમાં નથી; છતાં આપણા હમેશના જીવનમાં જે જે સનાતન લાગણીઓ આપણે મનુષ્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ, તેવી લાગણીના સચોટ આલેખનમાં તો તે ઘણું ચઢી જાય છે અને આ વર્ણનો ખાસ કરીને હિંદુસંસારનાં છે. તો પણ એમાં રહેલું સનાતન સત્ય એટલું બધું વ્યાપક છે, અને વર્ણનો એટલાં બધાં હૃદયસ્પર્શી અને સાચાં છે કે પૃથ્વી ઉપરની ગમે તે ધર્મની પ્રજાને તે લાગુ પાડી શકાય એવાં છે.

વીરસપ્રધાન કાવ્યના દેશમાં અને કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ સ્વીકારાયલું હોય છે, પરંતુ રામાયણનો કાળ એવો નહોતો. જો કે રામાયણમાયે યુદ્ધવ્યાપાર પુષ્કળ છે, રામનું બાહુબળ સામાન્ય નથી, તથાપિ રામાયણમાં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે, તે વીરરસ નથી. યુદ્ધ-પ્રસંગો અને બાહુબળના ગૌરવનો ઘોષ એ તેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય નથી.

કરુણ રસનું આલેખન અને તેની જમાવટમાં વાલ્મીકિ અદ્વિતીય છે. કરુણરસ ભાગ્યેજ આટલી સચોટતા અને સાહજિકતાથી બીજા કોઇ કાવ્યની લીટીએ લીટીએ વહેતો મળી આવે છે. કરુણરસની કવિતા આપણી લાગણીને અને હૃદયને વિશુદ્ધ કરે છે. કરુણ દશ્યો પ્રત્યક્ષ જોવાથી આપણા અનુભવમાં આવેલા સ્વાભાવિક પ્રસંગોથી હૃદય હલમલી ઉઠે છે, અને જાણે આપણી લાગણીઓનું નાટક આપણી આંખ સામે ભજવાતું જોઇએ છીએ. કરુણ લાગણીથી ગદ્ગદ થવાનો આનંદ રસિક અને સૂક્ષ્મ છે.

રામના જીવનમાં સહનશીલતાનો ગુણ એવો દૃષ્ટિએ પડે છે, કે તેથી દયા અને અનુકંપાને બદલે આપણી પ્રશંસા અને સાથે સાથે દુઃખમાં સમભાગ થવાની વૃત્તિ આપણને થાય છે. વિપત્તિઓથી ઘડાયલું રામનું શરીર એટલું દૃઢ હતું કે સામળભટની ચંદન મલયાગરીની વાતના દુહામાં આવે છે તેમ 'જેમ જેમ પડે વિપત્તડી, તેમ તેમ સહે શરીર' એના જેવું લાગે છે. કરુણરસની સફળતા આને જ લીધે સધાઇ છે.

કોસલ વિદેહનાં રાજ્યોનો કાળ:

ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ હજાર વર્ષ પહેલા ઉત્તર હિંદમા અયોધ્યોના કોસલ લોકો અને બિહારના વિદેહ લોકો બહુ સંસ્કાર પામેલા હતા. એમના કુલગુરુઓ શાસ્ત્રની પ્રખ્યાત શાખાઓના સ્થાપક હતા. તેમના દાનપરોને લીધે દૂર દૂરથી લોકો ખેંચાઇ એમના તરફ આવતા. તેમની પરિષદમા ફરતા દેશોમાંથી શિષ્યો આવી રહેતા. એમણે રચેલી વેદની ઋચાઓ હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ગવાતી. તેમના વિસ્તૃત બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ગુરુપરંપરાથી ઉતરી આવતા એમના આત્મજ્ઞાન અને આત્માનાં અન્વેષણનાં રહસ્યો ઉપનિષદમા સાચવી રખાયાં છે. આ તત્ત્વજ્ઞાને જ એ પ્રજાને વેદાંતમા ઉંચું સ્થાન અપાવ્યું છે.

આ કોસલ વિદેહના રાજ્યોની જાહેજલાલીના કાળ પછી થોડાક સૈકામાં રામાયણનો ઇતિહાસ રચાયો હોય એમ સંભવે છે. આ ઇતિહાસશેષ થએલા યુગના એ ક્ષત્રીઓનું વીર્ય અને એમની વિદ્યાનું પુણ્ય સ્મરણ આર્યાવર્તમાં તે વખતે પરંપરાગત લોકકથા દ્વારા થતું હતું. આવે વખતે મહાકવિએ પોતાની સંહિતા રચી અને એમની કીર્તિને અમરત્વ આપ્યું. વચમાં ઘણા વર્ષોનો ગાળો પડવાથી આ સંસ્કારી પ્રજાની સંસ્કૃતિ માટે લોકોમા ઓર માન વધ્યું હતું. એમને મન જે યુગ વહી ગયો તે સત્યયુગ હતો. કવિની કલ્પનામા એ કોલસ અને વિદેહનો યુગ એટલે જે જે ઉદાત્ત અને યશસ્વી, સાત્વિક અને શુદ્ધ તેનોજ એ યુગ હતો.

અયોધ્યાનું વર્ણન એટલે સાત્વિકતાના ક્ષેત્રનુ વર્ણન, અને દશરથ એટલે **'राजा प्रकृतिरंजनात'** એ સૂત્રનો જ અર્થાવતાર. રામ એટલે એક આદર્શ રાજકુમાર, શૂરવીર અને સંસ્કારી, ધર્મમા ધીંગો અને સાચનો સીપાઇ, જનક એટલે રાજયોગનો ઉપાસક રાજવી અને સાથે સાથે જીવન્મુક્ત સંન્યાસી, સીતા એટલે આદર્શ સતી અને ભક્તિપરાયણા સતી–આવા લોકોત્તર પાત્રાલેખન દ્વારા કવિની ભૂતકાળ કાજેના માનની લાગણી સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

રામાયણનો રચના કાળ:

વાલ્મીકિ રામાયણ, પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી અને પતંજલિના મહાભાષ્યનો લોકોમાં સારી પેઠે પ્રચાર થયા પછી રચાયલું હોવું જોઇએ એમ માનવાને કારણ છે. વ્યાકરણસૂત્રોમાં વ્યાસનું નામ ગણાવેલું છે, પરંતુ રામાયણ રચનાર વાલ્મીકિ કે ભાગવતકાર શુકદેવના નામો ગણાવ્યાં નથી. મનુની સંહિતા પણ રામાયણ પહેલા રચાયલી છે (જુઓ કિષ્કિન્ધાકાંડ સર્ગ ૧૮).

આ વાલ્મીકિ રામાયણ એટલે આધુનિક સાત કાંડવાળું રામાયણ, આધુનિક કહેવાનો અર્થ એટલોજ કે મૂળ કવિની રચના થયાને તો તે પહેલાં પાંચ સાત સૈકા વહી ગયા

હતા. પરંતુ અસલ રામાયણની કથા એટલી બધી લોકપ્રિય થતી ગઇ કે સૈકે સૈકે તેમાં વધારો થતો ગયો; છતાં મહાભારતની પેઠે એમાં નવાં આખ્યાનો, નવી કથાઓ અને નવી વંશપરંપરાઓનો ઉમેરો થયો નથી. આમા તો એના એ કથા ભાગ અને એના એ પ્રસંગોનાં વર્ણનો નવેસર લખાયાં છે. નવા નવા કવિઓએ અને કથાકારોએ પોતાનો ચળવળતો હાથ તેના ઉપર અજમાવ્યો છે; આથી ઘણી પુનરુક્તિઓ અને કેટલાક અપ્રસ્તુત અને અસંગત વર્ણનો આજે એમા ઘુસાડેલાં મળી આવે છે.

કાવ્યના છેવટના ઉત્તરકાંડમાં રામ અને બીજા ભાઇઓના વંશજોએ સ્થાપેલા નવાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એ ઇતિહાસ ઈ. સ. પહેલાં ચોથા અને પાચમા સૈકાનો છે. તે ઉપરથી અનુમાની શકાય કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર રામાયણ લખાવા માંડ્યું હશે; અને પછી ઇ. સ. પહેલાં થોડાક સૈકા ઉપર હાલના સ્વરૂપમા પરિણામ પામ્યું હશે.

રામાયણને છેવટનું સ્વરૂપ આપનાર લેખકનો સમય કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો હતો. એ સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ–સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો: પ્રતીતિ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી: રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્દ્ભુત કથન હતું. તેને લીધે જ નીતિનો બોધ દેનારાં અનેક ઉપાખ્યાનો ઉદ્દભવ્યાં. જ્ઞાન અને નિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક મહાવીર સ્વામી અને ભગવાન બુદ્ધ ઈશ્વરાવતાર મનાયા. જે કાળમાં વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો ઈશ્વરાવતારની ભાવનાથી રચાતા હતા તે કાળ એ હતો.

આમ એકંદર જનસ્થિતિના ચિત્ર તરીકે, ભૂગોળની દૃષ્ટિએ, તેમજ ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં આધુનિક રામાયણ, બુદ્ધના ધર્મની અસર (**यथा हि चौरः स तथा हि बौद्धः।** જેવાં વચનો ઉપરથી) મોળી થયા પછીનું છે એ તો ચોક્કસ. તેથી મહાભારતની શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ થયા પછી થોડાક કાળમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે નિદાન ૨૦૦ વર્ષ પહેલા રામાયણ આ છેવટના રૂપમા કાયમ થવું હોવું જોઇએ.

મહાભારત પહેલાં રચાયું?

રામાયણનો કેટલીક ભાગ મહાભારતથી જૂનો છે એ વાત ખરી, છતાં એકંદર રામાયણની છેવટની આવૃત્તિ, મહાભારતની નવી આવૃત્તિ થયા પછીની છે; અને તેના અનુકરણ રૂપ થએલી છે. કયા કયા નવા ઉમેરા આ અનુકરણને લીધે દાખલ થવા પામ્યા, તેનો વિચાર કરવાનું આગળ ઉપર રાખી રામાયણનો રચના–કાળ મહાભારત પછી કેમ મૂકાય છે તે જોઇએ.

મહાભારત એના અસલના સ્વરૂપમા ભારતના યુદ્ધનું જ એક વર્ણન હતું, પણ એ અરાડ દિવસના યુદ્ધનાં લોક-પ્રસિદ્ધ લોક–ગીતોનો સંગ્રહ થયા પછી પ્રાચીન વંશવર્ણનો, જૂના ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિ ગ્રંથો, જૂના કથાનકો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં રહસ્યો–એ બધાનો સંભાર મહાભારતમાં ભરવામાં આવ્યો. આ બધાં સાહિત્યની કક્ષાભરી વ્યવસ્થા કરનાર–વહેંચી

નાખનાર–વ્યાસ હતા. આ પ્રમાણે મહાભારતનો (પહેલાં ' ભારત ' કહેવાતું) ઉલ્લેખ તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં ભરતપુત્રોના યુદ્ધ પ્રસંગના કાવ્ય તરીકે આશ્વલાયન સૂત્રોમાં એટલે બુદ્ધના જન્મ પહેલાં ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં થયો છે.

આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાના પ્રતિબિંબ તરીકે પણ રામાયણ, મહાભારત પછી લાંબે સમયે થએલું છે. મહાભારતના ક્ષત્રીઓની ઉગ્ર હિંમત અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આપણે રામાયણમા જોઇ શકતા નથી; અને આચાર્યવર્ણ ઉપર લોકોની આધીનતા રામાયણમાં વધારે સંપૂર્ણ-તાની હદ ઉપર આવે છે. જનક ક્ષાત્રવિદ્યાના અને અધિકારના પક્ષવાદી તરીકે નહીં પણ બ્રાહ્મણોના નમ્ર સેવક તરીકે વર્ણવાયા છે. સાક્ષાત્ રામ પણ એક બ્રાહ્મણ સુભટ પરશુરામની સન્મુખ આવી તેને હરાવે છે, છતાં અત્યંત આછીછી અને યોગ્ય નમ્રતાપૂર્વક તેમ કરે છે. આ બ્રાહ્મણ–ક્ષત્રિયોની સ્પર્ધાનો ઇતિહાસ તેમના સમય ઉપર સારૂં અજવાળું પાડે છે.

મહાભારતમાં આર્ય જનતાનું ધૈર્ય, શૌર્ય, યુદ્ધનો ઉત્સાહ વગેરે વર્ણવવામાં સમય જતાં, સમાજમાં ધીમે ધીમે શાંતિ પ્રસરી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. પછી જ્યારે સમાજમાં યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું, જ્યારે એક પત્ની-વ્રત, બંધુપ્રેમ, સેવ્ય–સેવકભાવ, પતિવ્રતા–ધર્મ, સત્ય–વચન વગેરે નૈતિક ગુણોની મહત્તા સમાજમાં વધવા લાગી, ત્યારે તે સમયમાં વાલ્મીકિએ રામચરિત્ર લખી અમર કીર્તિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યનો વિસ્તાર વિચારતાં, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સમાજની નીતિમત્તા ધ્યાનમાં લેતાં કેટલાક એમ ઠરાવે છે, કે રામાયણ મહાભારત પછી રચાયું હોવું જોઇએ.

કાવ્યનું પૂરઃ કાવ્યનું પૂર એટલે શ્લોક સંખ્યા અથવા કાવ્યનો વિસ્તાર. તેને ચોક્કસ લખી રાખવાનો કવિઓનો સંપ્રદાય બીજા દેશોમાં હશે કે કેમ તે જાણવું રસિક થઇ પડે. આપણા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિઓમાં ટુકોની સંખ્યા તેમજ કેટલાકમાં તો રાગની અનુક્રમણિકા પણ છેવટે આપેલી હોય છે. આ ઉપરથી લહીઆનાં લખાણમાં કેટલોક ભાગ ઓછો થાય અથવા વધે તો તેને મેળવી જોવા આ કાવ્યનું આપેલું પૂર બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે.

રામાયણનું પૂર બાલકાંડના ચોથા સર્ગમાં, તેમજ ઉત્તરકાંડના ૯૪ મા સર્ગમાં આપેલું છે. તેમાં " ૫૦૦ સર્ગ, ૨૪૦૦૦ શ્લોક, અને ૧ થી ૬ કાંડ અને સાતમો ઉત્તરકાંડ " એમ ગણના આપેલી છે. આ કાવ્યવિસ્તાર છેક છેવટની (બધા ઉમેરા થઈ રહ્યા પછીની) ઉત્તરકાંડ સહિતની આવૃત્તિમાં આપ્યો છે. કાવ્યનું પૂર આપવામાં " પહેલેથી ૭ કાંડ અને સાતમો ઉત્તર " એમ લખેલું હોવાથી, ઉત્તરકાંડને છૂટો પાડી ગણાવવાનું કંઇક કારણ છે કે કેમ તે હવે જોઇએ.

ઉત્તરકાંડની રચનાઃ એમ લાગે છે કે રામાયણનું મૂળ કાવ્ય છઠ્ઠા કાંડમાંથી જ પૂરૂં થાય છે; કારણ કે એ કાંડમાં મુખ્ય નાયક, અયોધ્યામાં પોતાના દેશમાં અને પોતાની પ્રજા વચ્ચે પાછો આવી પહોંચે છે, તેથી સાતમા કાંડને ઉત્તર એટલે પરિશિષ્ટ જેવો કહ્યો છે. આમ વાલ્મિકીપ્રણીત

૭ જ કાંડ છે અને સાતમો કોઇ પાછળથી થએલા કવિની કલ્પના અને રચના છે. વળી જાણવા જેવું છે કે પ્રાકૃત રામાયણ તુલસીદાસાદિકમાં આઠ કાંડ જોવામાં આવે છે. એ આઠમો કાંડ તે લવકુશ કાંડ.

ઉત્તરકાંડ પ્રમાણમાં આધુનિક છે છતાં તેની રચના રઘુવંશના ઉદ્દગાતા કાલિદાસ પહેલાં, અને કવિ ગુણાઢ્યે રચેલી બૃહતકથાની પહેલાંની હોવી જોઇએ. કારણ કે રઘુવંશમાં જે સીતા-વનવાસ વર્ણવેલો છે તે વાલ્મીકિના રામાયણનો જ એક ભાગ છે. તેમજ કવિ ગુણાઢ્યે ઋષ્યમૂક પર્વત, સીતાનું હરણ, હનુમાન ચરિત આદિ જે વૃત્તાન્તો પોતાની બૃહતકથામાં આપેલાં છે તે આ ઉત્તરકાંડ ઉપરથી જ હોય એમ માનવું પડે છે. તેથી ઉત્તરકાંડને આધુનિક માનીએ તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે એ રચાયલો એટલું તો સ્વીકારવું પડશે.

આમ ઉત્તરકાંડ એ રામાયણના ૭ કાંડ લખાયા પછીનો એ સ્પષ્ટ છે. તેની ભાષા, વિચાર, પુરાતન લોકાચાર, ઐતિહાસિક વિષય અને તે કાલમાં પ્રચલિત રૂઢિ એટલા ઉપરથી નહીં, પણ ગ્રંથના અંતમાં લખાયલા છેલ્લા સર્ગ ઉપરથી જ તેને માટે પૂર્ણ સંશય ઉપજે છે. યુદ્ધકાંડને છેડે આપેલું માહાત્મ્ય, અને ઉત્તરકાંડની અંતે આપેલું ગ્રંથફળ વહેમ પડતું છે. 'પ્રચેતાના પુત્ર મહર્ષિ વાલ્મીકિએ (कृत्वा प्रचेतसः पुत्रः) આ કથા કહી' એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એમાં છે. વળી

"एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ।
रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ "

એ શ્લોક ઉપરથી પોતાના લેખ માટે સંશયવાળો ઉત્તરકાંડનો લેખક પ્રજા અને વિદ્વાનો પાસે એ કાંડને વાલ્મિકિનો છે એમ મનાવવાને આગ્રહ કરે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

ઉત્તરકાંડનો કથા-ભાગઃ

ઉત્તરકાંડની રચના વાલ્મીકિના જેટલી પુરાણી નથી એમ બાહ્ય તેમજ આંતર પ્રમાણોથી ઠરે છે; છતાં એ કાંડમાંની મૂલકથા તો વાલ્મીકિની કલ્પનાની ન હોય એમ માનતાં અચકાવું પડે છે. યુદ્ધકાંડના છેવટમાં રામાયણ પૂરૂં થયું એવો ભાસ આપણને થાય છે; પણ વિચારવા જેવું છે કે રાવણના પૂર્વજન્મની કથા કહ્યા વગર રામાયણ અધૂરૂં નથી લાગતું? પ્રતિ-નાયક વગર રામનું શૌર્ય એટલું દીપી ઉઠત ?–એ પ્રશ્નો અનુત્તર રહે છે. આકાશના દિનવર્ણા પટ ઉપર સૂર્ય શોભે છે તે કરતા રજનીવર્ણા આકાશમાં સોળ કળાયલ ચંદ્ર ઓર ખીલે છે. નક્ષત્રો અને તારાગણના પ્રકાશ આગળ ચંદ્રના તેજનો પડછો પડે છે, તેમ રાવણના જન્મની કથા આપવાથી રામના મહિમાનો પ્રકાશ સોવસા ઓપે છે.

તે જ પ્રમાણે કુમારે લવકુશ યુદ્ધકાંડ સુધીનું રામાયણ રામ આગળ ગાય છે; તેથી વખતે યુદ્ધ પછીના પ્રસંગોને વાલ્મીકિએ જ ઉત્તરકાંડમાં કેમ સમાવ્યા ન હોય ?, આ જ કાંડમાં રામસભામાં રામાયણનું ગાન, તેથી થએલો પુત્ર અને સીતાનો સ્વીકાર, ફરી શુદ્ધિની માગણી, સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઇ જવું–એ બધા પ્રસંગોમાં કરુણભાવની એવી સરસ રેલ રેલી રહી છે, કે એ કથા મૂલ કથાનો જ ભાગ હોવો જોઇયે એમ લાગે છે.

તે ઉપરાત કાવ્યના પાત્રોના ભવિષ્યની કથા જાણવા સૌ ઉત્સુક હોય જ, એની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવી જ જોઈએ. તેથી રામ અને લવકુશ, લક્ષ્મણ, ભરત, સુગ્રીવ અને હનુમાન–એ બધા પાત્રોનું પછી શું થયુ એની જિજ્ઞાસા વાચનારને થાય છે જ. ઇલીયડની કથા પછી જેમ ઓડીસીની કથા વાચવી એ એ જ કથાનો ઉત્તર ભાગ વાચવા જેવું છે, અને જેમ ઇલીયડમા ટ્રોય અને એના ઘેરાનું શું થયું–પેરીસ અને હેલનનું, યુલીસીસ અને એગેમેમ્નનનું શું થયુ–એ વાત જાણવાની ઉત્કંઠા રહે છે, તેમ યુદ્ધકાડ પછી કાવ્યના બધા પાત્રોનું શુ થયું એ જાણવાનું રહે છેજ. આમ ઉત્તરકાડ એ મૂલ કથાનું જ સ્વાભાવિક ઉપાગ છે, છતા આ કથા ભાગ ઉપરાત પાત્રોના ભવિષ્યકથનમા દેખાતા નવા નવા ક્ષેપક ભાગો, અને રામાયણની છેલ્લી આવૃત્તિ કરનારના વખતમાની તાજી હકીકતોના ઉમેરા તો આર્ષ–ઋષિપ્રોક્ત કહી શકાય નહીં.

કથામાં નવા ઉમેરાઃ સમાજમા રામને માટે જેમ જેમ પૂજ્યભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ કરનારાઓએ તેમા નવા પ્રસગોના ચમત્કાર ઉમેર્યા. યુગે યુગે રામાયણી કથામા જે જે નવી માન્યતાઓ ઘર કરતી ગઇ, તે બધીનો ઉલ્લેખ કરવો આ લેખની મર્યાદાની બહાર છે; તોપણ તેમાથી થોડીક માન્યતા અહીં ગણાવીએ છીએ.

(૧) લોકમાન્યતામા સીતાનો સ્વયંવર એક મોટો સમારંભ મનાય છે. એમા ઘણા રાજાઓએ ભાગ લીધો હતો, રાવણ તેમાનો એક હતો. તેણે શિવ ધનુષ્ય છાતી સુધી ઉંચક્યું, પણ બહુ ભાર લાગવાથી તે તેના હાથમાથી છટક્યું ગમે તે ઝાલી લઇ રાવણને બચાવ્યો. આ બધી વિગત આધુનિક રામાયણની આવૃત્તિમા કે કાલિદાસમા પણ નથી. ઉલટું જ્યારે રામે ધનુષ્ય ઉચક્યું, અને પ્રત્યચા ચઢાવી, ત્યારે બીજુ ત્યા કોઇ નહોતું.

(૨) રામ રાવણનો નાશ કરે તેટલા સારૂ રામને અયોધ્યામા દડકારણ્યમા મોકલવા માટે મન્થરાને દેવોએ યોજી હતી, એ હકીકત પણ રામાયણમાથી ખોળી જડતી નથી.

(૩) ઇદ્રજિત વધની વાતમા, જ્યારે સુલોચનાના ખોળામા એકાએક ઇંદ્રજીતનો હાથ અદ્ધર આવીને પડે છે, ત્યારેજ સુલોચનાને એ વાતની ખબર પડે છે. આ વખતે હૃદયને વલોવી નાખે એવો એ વિલાપ કરે છે. અને છેવટે એ સતી થાય છે એ વાત પણ નિરાધાર છે.

(૪) અહિરાવણ મહિરાવણની કથામા મહિરાવણની પત્ની ચંદ્રાવતીને રામ વચન આપે છે કે ' કૃષ્ણાવતારમા હું સત્યભામા તરીકે ત્હારી સાથે લગ્ન કરીશ '–તે કથા પણ પાછળનો ચમત્કાર છે.

(૫) સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે ભવભૂતિના સમયથી અથવા તેથી યે પહેલાથી, કુશ અને લવને એકલી રામ કથાનું ગાયન કરનાર બાળકો જેવા વર્ણવ્યા નથી, રામના અશ્વમેધના ઘોડાને દોરી જઇ બાધી રાખનાર, અને લક્ષ્મણ તથા ચંદ્રકેતુ સહિત સૈન્યને હરાવનાર તરીકે એમને વર્ણવ્યા છે. આ છેવટની પ્રચલિત માન્યતાએ રામાયણને એક કરુણરસપૂર્ણ કાવ્યમાથી આનંદ પર્યવસાયી કાવ્ય બનાવી દીધું છે, કારણ કે રામ આ પ્રસગ પછી

સીતાનો સ્વીકાર કરે છે. આ પલટાનો ઉપયોગ ભવભૂતિએ પોતાના ઉત્તર-રામચરિતમાં રસિક રીતે કર્યો છે.

કથાનો વિસ્તારઃ

હવે વાલ્મીકિની કથાને આવા નવા ઉમેરાથી વિસ્તારવાના કારણભૂત સંયોગો કયા કયા હતા, તેનું સહજ દિગ્દર્શન કરાવીએ. આદિ કવિના સાદા કાવ્યને પ્રથમ તો કાવ્યલંકારો સજાવવાની વૃત્તિ પછીના લેખકોને થઇ. તેમણે ઋતુઓ, યુદ્ધો, નગરો અને મહાલયનાં વર્ણન ઉમેરવાની પહેલી તક લીધી; અને વળી શોકપ્રસંગમાં વિલાપ, વીર પ્રસંગમા પ્રશંસા અને સંવાદોમા ચાતુર્ય મેળવી તેનાં વર્ણનો લંબાવવાની હોંસ વ્યક્ત કરી. એટલેથી સંતોષ ન થતાં, ધીમે ધીમે રામાયણને લોકકથા અને દંતકથાનો ભંડાર બનાવવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઇ. સત્યયુગના સંસ્મરણો જગાડવાની ઇચ્છાથી કથામાં ચમત્કાર અને અદ્‌ભુત રસનું સિંચન પણ થતું ગયું.

એટલામાં મહાભારતના યુદ્ધની કથા નવા સ્વરૂપમાં પ્રચલિત થઇ, તેનાથી પ્રેરાઇ રામને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે મનાવવાને ઘણા સુધારા થયા. જ્ઞાન-કથાઓને પણ વિસારી દેવામાં ન આવી. આમ છેવટે રામાયણની કથાનું ચોક્કસ કલેવર ઘડાયા પછી, પ્રથમ અધ્યાયોમાં વહેંચાયલા કાવ્યના વિભાગોને 'સર્ગ' નામ આપી, રામાયણને આદિ સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્ય લેખકોએ કહેવરાવ્યું.

પૂર્વાપર વિરોધ

યુગે યુગે વિસ્તૃત થતી કથામાં આવતો પૂર્વાપર વિરોધ ઉપર ગણાયલા સંયોગોને લીધે સહેજે સમજી શકાય એવો છે. મૂળ રામાયણનો દેશકાળ અને પછીના ઉમેરા કરનારાનો દેશકાળ ભિન્ન હોવાથી કેટલાંક પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો આધુનિક આવૃત્તિમા દાખલ થયાં છે; બંને વખતનો સમાજ, તેની સંસ્કૃતિ, ભાવના, અને માન્યતા ઘણાં જૂદાં પડે છે, કારણ, બંને સમાજની વચ્ચે બે મુખ્ય કારણ આડે આવ્યાં હતા. એ કારણો એટલે બૌદ્ધ ધર્મીઓની જાહોજલાલી અને તેમનો ધર્મવિસ્તારઃ સાથે સાથે અલેક્ઝાન્ડરનાં અનેક આક્રમણો સાથે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છોળોનું હિંદ ઉપરનું આક્રમણ,—એ બંને મોટા કારણોને લીધે સમાજની ભાવનાની ઉથલપાથલ થતી હતી; અને સમાજની રહેણી કરણીમા પણ તફાવત પડયે જતો હતો. આથી કાવ્યમાં જણાતો દેખીતો વિરોધ આ વસ્તુસ્થિતિને જ જવાબદાર છે.

કેટલાક આવા વિરોધનાં દૃષ્ટાંતો નીચે આપીએ છીએઃ—

મૂળ કથા સાથે વિરોધ

(૧) રામનું એક-પત્નીવ્રત આગળની આવૃત્તિઓમાં હાનિ પામ્યું છે. રામને એક મહિષી (અભિષેક થએલી રાણી) હતી, પણ બીજી પત્નીઓ ઘણી હતી, એમ મંથરાના કૈકેયી પ્રત્યેના વચન ઉપરથી નીકળે છે-'રામનો અભિષેક થશે તો "**हृष्टा खलु भविष्यति रामस्य परमाः स्त्रियः।**" એમ એ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ભરતને પણ અનેક પત્નીઓ હતી; અને દશરથને તો **अर्धसप्तशताः** (૩૫૦) સ્ત્રીઓ હતી-વગેરે વચનો, આધુનિક આવૃત્તિમાં છે.

આ છેવટના ક્ષેપક ભાગોમાં દાખલ થયેલું બહુપત્નીકત્વ તે સમયે ક્ષત્રિય સમાજમાં

પ્રચલિત હશે એમ માનવું પડે છે. યજ્ઞ વખતે સીતાની મૂર્તિ પધરાવી હતી (આ છેવટના લેખકનો ખુલાસો છે), તે તો એટલા માટે કે યજ્ઞક્રિયાઓ વખતે અભિષિક્ત રાણીને જ એ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો અધિકાર છે, પરંતુ અસલ વાલ્મીકિના રામાયણમાં એક પત્નીનો જ ઉલ્લેખ હશે; અને તેથી જ કાલિદાસ પણ ' **अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ।** એમ સ્પષ્ટ લખે છે. તેથીજ આ બીજી વાત વધારે માનવા જેવી છે.

(૨) બીજો પ્રસંગ અહલ્યા–શાપોદ્ધારનો છે. મળી આવતા હાલના રામાયણમાં પણ અહલ્યાનું શાપથી શિલારૂપ થવું તથા રામના પાદસ્પર્શથી મૂળ સ્વરૂપને પામવું–એ વર્ણવેલું નથી. તેમાં ફક્ત ક્રુદ્ધ ગૌતમ અહલ્યાને શાપે છે, કે તું ' વાતભક્ષા,' ' નિરાહાર ' અને તપ કરતી એવી પૂર્ણ પશ્ચાતાપ કરતી આ આશ્રમમાં ખૂણે પડી રહેજે!" અહલ્યા એમ તપ કરીને શુદ્ધ થયેલી હોય છે; અને અકસ્માત રામ આશ્રમમાં આવી ચડેછે , એટલે અહલ્યા પોતે સામી જઇ તેમને પગે પડે છે. રામ પોતાનો પાદસ્પર્શ તેને કરતા નથી. આજે અહલ્યાનું તપ પૂરૂં થયું હશે, એટલે અતિથિ સત્કારનું ગૃહિણી–કર્તવ્ય બજાવવા અહલ્યા ભાગ્યશાળી થઇ હોય છે. આટલું એમાં વક્તવ્ય છે.

છતાં કાલિદાસ અને તેના યે પહેલાંના લોકો કેટલાક વર્ષોથી એમ માનતા (જુઓ રઘુ. સર્ગ ૨ શ્લોક ૩૪, કે શિલામયી ગૌતમવધુ રામની ચરણરજથી શાપનો અનુગ્રહ પામી, અને એનું મૂળ સ્વરૂપ પામી. આ શ્લોક ઉપર ટીકા લખનાર ટીકાકારો પણ લખે છે કે પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શિલારૂપપ્રાપ્તિશાપનો અહીં ધ્વનિ છે.)

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ સાગર ઉપરના સેતુબંધનો છે. રામેશ્વર અને લંકા વચ્ચે તરતા પત્થરનો પૂલ બાંધ્યાની વાત રામાયણમાં નથી. એમાં ફક્ત એટલું જ આવે છે કે વાનરોએ મોટા મોટા પથ્થરોથી વચ્ચેની ખાઇ પૂરી દીધી અને ઓળંગવાનો રસ્તો કર્યો; છતાં સામાન્ય લોકોની આજે પણ માન્યતા છે કે રામ નામે પથ્થર તર્યા, ને સેતુ બંધાયો.

(૪) સુવર્ણમૃગના વધના પ્રસંગમાં વાલ્મીકિમાં એમ આવે છે કે રામલક્ષ્મણ શિકારે ગયા હોય છે: સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હોય છે: રાવણ આ ઘડીએ સંન્યાસી વેષે ભિક્ષા માગવા આવે છે: સીતા રામલક્ષ્મણના આવવાની વાટ જોવા એને કહે છે; અને આણેલા શિકારમાંથી ભિક્ષા આપી સત્કાર કરવા કહે છે. હવે જો પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, કંચુકીને માટે સુવર્ણમૃગનું ચર્મ લેવા રામ ગયા હોત, અને લક્ષ્મણને પાછળથી ઠપકો આપી રામની વહારે મોકલ્યો હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાંત રીતે રાવણનો સત્કાર સીતા કરત નહીં; જટાયુએ સીતાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધાથી જ રામ લક્ષ્મણ, ખરેખરી રીતે, બહાર ગયા હોય છે; અને આમ એકાંતનો લાભ લઇ રાવણ સીતાનું હરણ કરી જાય છે. આ મૂળ પ્રસંગને સંસ્કૃત કવિઓએ બહુ રસિક બનાવ્યો છે.

(૫) વળી લક્ષ્મણના સંબંધમાં ઇંદ્રજિતને મારવા માટે પૂરતું તપ એકઠું કરવા વનવાસમાં લક્ષ્મણ ૧૪ વર્ષનો જે ઉગ્ર અપવાસ કરે છે, તેની વાત પણ એક રીતે માનતાં અચકાવું પડે છે: પરંતુ લક્ષ્મણને, છેલ્લી આવૃત્તિ કરનારે શેષનો અવતાર કલ્પ્યાથી–(અને શેષનાગ તો વાયુનો આહાર કરીને રહી શકે છે.) લક્ષ્મણ એટલો લાંબો અપવાસ કરી

શકે એમ સમાધાન આપ્યું છે. આ શોધનારની વાતને આપણા આધુનિક રામાયણમાં આધાર નથી. પદ્મપુરાણ વગેરેની રામકથાઓ આવા ચમત્કારથી ભરેલી છે ખરી. વાલ્મીકિમાં તો ઉલટું, અયોધ્યાકાંડમાં શ્લોકો છે ત્યાં 'રામલક્ષ્મણને જમાડયા પછી સીતા જમતાં' એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયો છે.

આવા આવા મુખ્ય અને ગૌણ બધા વિરોધો ગણાવવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે, તેથી ફક્ત ખાસ મહત્ત્વના પ્રસંગોને સંભારીને અહીં મન વાળ્યું છે.

આધુનિક રામાયણ: ચોથી આવૃત્તિ.

ક્રૌંચવધના પ્રસંગથી અંતઃક્ષોભ થતાં વાલ્મીકિની સરસ્વતી ઉત્પન્ન થઇ; અને એ સરસ્વતીના પુણ્યજળથી એમણે રામાયણ ગાયું. એ રામકથાનું ઝરણ વહેતું વહેતું યુદ્ધકાંડ સુધી વહ્યું, અને તેમાથી મોટી સરિતા વહી. રામસભામાં કુમાર લવકુશે એટલે સુધી રામાયણ ગાયું. એ ગાયનનું પરિણામ અણચિંતવ્યું થયું: છેવટે ઉત્તર ભાગ–સીતામિલનનો પ્રસંગ વાલ્મીકિએ ગાયો કે ન ગાયો એ વાત સંદિગ્ધ છે–આ રામાયણનો પ્રથમ જન્મ.

અત્યાર સુધી મુખપરંપરાથી કંઠસ્થ રહેલું અને ઉત્તરોત્તર ભણાવાતું રામાયણ કાવ્ય જ્યારે પ્રથમ લખી લેવામાં આવ્યું, ત્યારે એ લખી લેનાર કવિએ બાળકાંડના પ્રથમ ચાર સર્ગ ઉપોદ્ઘાત તરીકે લખ્યા હોય એમ સંભવિત અનુમાન છે. નારદજીએ વાલ્મીકિને પૂછેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ, કાવ્યશક્તિની પ્રાપ્તિ, રામાયણ કેમ રચાયું, કેમ વિસ્તાર પામ્યું–આ પ્રસ્તાવનાના ચાર સર્ગ વાલ્મીકિના કોઇ શિષ્યે પાછળથી લખ્યા હશે, અને મૂળ સાથે મેળવી દીધા હશે.એમ માનતાં અડચણ નથી.

અસલી રામાયણી કથાનાં મૂળ વસ્તુની ત્રીજી આવૃત્તિ કરનાર કવિએ ઋતુનાં વર્ણન, જનસ્થાન, લંકા વગેરેનું વર્ણન, રાવણના મહાલયનું વર્ણન, રામ સીતા, દશરથ કૌશલ્યા, તારા, મંદોદરી વગેરેના વિલાપ તથા કેટલાક સંવાદો ઉમેરીને મૂળ રામાયણનું કદ એવડું વધારી મૂક્યું. લગભગ આ અરસામાં મહાભારતની કથા નવેસર લખાઇ; અને એમાં ચમત્કાર, અવતાર, જ્ઞાન અને નીતિનો સંભાર ભરેલો જોઇ રામાયણની પણ આવી ધાટીથી નવી રચના થવાની જરૂર જણાઇ; પરિણામે ચોથી આવૃત્તિ પ્રચારમાં આવી.

આ ચોથી આવૃત્તિ વખતે, સીતામિલન અને તે પછીનો વૃત્તાંત આપતો ઉત્તરકાંડ મૂળ કાવ્ય સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો; આ છેવટના ભાગમા આ છેલ્લી આવૃત્તિ કરનાર કવિના વખતમાંથી તાજી હકીકતો ભેળવેલી છે, એ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન–એ ચારેના પુત્રોએ જે રાજ્યો સ્થાપ્યાં તેનું વર્ણન ઉમેર્યું છે. વખતે કેટલાક રાજાઓએ, આ લવકુશ વગેરેમાં વંશ-વર્ણન અપાવી પોતાનો સંબંધ સૂર્યવંશ સાથે જોડવાની યુક્તિ આ દ્વારા ન કરી હોય એમ પણ ન બનવા જેવું નથી. આ આવૃત્તિનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે બસેં વર્ષ ઉપરનો ગણાય છે.

કાલિદાસ અને ભવભૂતિના સમયમાં આ જ આવૃત્તિ પ્રચારમાં હશે એમ રઘુવંશ અને ઉત્તર રામચરિત વગેરે સાંપ્રત રામાયણ સાથે વાચતાં જણાય છે. કાલિદાસમાં કેટલીક

વાર મૂળમાંના શબ્દો યે ('श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।' 'अरावणमरामं वा ।' જેવા) સાંગોપાંગ દેખા દે છે. ભવભૂતિ લવકુશ કને વાલ્મીકિપ્રણીત રામાયણમાંથી ત્રણ શ્લોક સહેજ ફેરફાર સાથે બોલાવે છે. એ ત્રણ શ્લોક હાલના રામાયણમાં દેખાય છે; પરંતુ ભવભૂતિ કોઇ સર્ગબદ્ધ કાવ્યનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. અમુક 'અધ્યાયો'માં વહેંચાયલા રામાયણમાંથી એ શ્લોકો છે એમ એ કહે છે. તેથી ભવભૂતિ પછી કાવ્યની સર્ગબદ્ધ રચના થઇ હશે એમ માની શકાય.

આમ સાંપ્રત રામાયણ એ ચોથી આવૃત્તિ છે. પ્રથમાવૃત્તિ વાલ્મીકિપ્રણીત લવકુશે રામસભામાં ગાયેલી, બીજી પ્રથમના ઉપોદ્ઘાત સાથેના ચાર સર્ગ સાથેની, ત્રીજી ઋતુ વગેરેનાં વર્ણનના વિસ્તારવાળી, અને છેલ્લી તે ઉત્તરકાંડ સાથેની.

ચમત્કારનું તત્ત્વ: રામકથાનાં વર્ણનો અસંખ્ય થવાથી ધીમે ધીમે એમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં દાખલ થતું ગયું, અને તેમાં પણ યુગેયુગે જૂના ચમત્કારોનો રંગ ફટકી ગયાથી નવા નવા ચમત્કારોના રંગ એમાં પૂરાતા ગયા. આવા ચમત્કારો દરેક અવતારી પુરુષના જીવનમાં ભળેલા હોય છે. એ ચમત્કારોની સત્યાસત્યતા તપાસવાનો ભક્તનો અધિકાર નથી; એવી વિતંડા કરવાની નાસ્તિકતા તે બતાવી શકે પણ નહિ. ભક્ત હૃદયની ભક્તિને સિદ્ધ કરનાર–સર્જક કરનાર આવા ચમત્કારો છે.

એક દૃષ્ટિએ આખું વિશ્વ પણ અદ્‌ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમા કશાના ટેકા વગર અદ્ધર રહેલાં કોટિ નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો, પૃથ્વીના ઉદરમાં તેમ જ સપાટી ઉપર વસી રહેલા કોટ્યાવધિ પ્રાણીઓ, મનુષ્ય શરીરની અદ્‌ભુત યોજના–એ સૌ ચમત્કાર છે; અને આ સૌ જે પરમપૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. સૌ અવતારોમાં એ પ્રભુનો અંશ છે.

રામના ચરિત્રમાં આવા દિવ્ય અંશ તરીકે ગણાવીએ તો, રામે કિશોર વયમાં શિવકોદંડ ભાગ્યું; નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર ભાર્ગવ પરશુરામનો તેજોવધ કર્યો; સુગ્રીવ સાથે પ્રસંગ પડતાં એક જ બાણે ધાડું વન ભેદ્યું ને સુગ્રીવને ચકિત કર્યો; શલ્યાની અહલ્યા કરી; શુદ્ર શંબૂકને વર્ણાશ્રમનો ભંગ કરતો અટકાવી બ્રાહ્મણના મૃત પુત્રને સજીવન કર્યો; સમુદ્રને બાળી નાખવા બાણ સાંધતાં સમુદ્રને શરણે આણ્યો; પથ્થર તરાવી સેતુ બાંધ્યો; લોકરાવણ–ત્રિલોકને રડાવનાર દશકંધર રાવણને હણ્યો–એ બધા અંશોમાં ચમત્કારને વિસ્તારવાનો કવિઓને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો છે.

આ ચમત્કારનું તત્ત્વ મૂળકથા સાથે સરખાવી જોતાં એટલું બધું પેસી ગયેલું લાગે છે, કે કેટલોક અસંભવ અને કેટલાંક અસત્ય કથન આ પાછળનાં રામાયણોમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં ન હોત તો કેવળ શ્રદ્ધાળુ સિવાયનો બીજો વર્ગ મૂળ રામકથાને એક ઇતિહાસ તરીકે માનતાં અચકાય છે તેવું બનવા વખત ન આવત.

આ ચમત્કારનું પહેલું વર્ણન કાલિદાસના સમયના કવિઓનું છે; બીજો વર્ણનવિસ્તાર પદ્મપુરાણ અને અધ્યાત્મ રામાયણના કાળના પુરાણોમાં અંતર્ગત છે: અને ત્રીજું,

છેવટના ચમત્કારોના પૂર્ણ વિકાસ જેવો વિસ્તાર પ્રાકૃત કવિઓ તુલસીદાસ જેવાના "રામ ચરિત માનસમાં" જોઇ શકાય છે.

અવતાર કલ્પના. રામનું લોકોત્તર ચરિત્ર દૈવી ચમત્કારથી ઓતપ્રોત થયું; અને સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમા આવા ચમત્કારો થવા અશક્ય છે, તેથી રામ પુરુષોત્તમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ મનાયા. રામ અને સીતા હિંદુઓને મન પૂર્ણ પુરુષ અને પૂર્ણ સ્ત્રીના આદર્શો છે. સંકટ અને પ્રલોભનના સમયે તેમની દૃઢતા, વિપત્તિમા તેમનું ધૈર્ય અને ભાગ્યની સર્વ દશામાં તેમની કર્તવ્યપરાયણતા એ હિન્દુ દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જીવનનો આદર્શ છે. આથી એ અવતાર તરીકે આદરભાવ પામ્યાં છે.

પરંતુ આ અવતારોમા દૈવી ચમત્કારો માનવા ઉપર અવતારનું ખરૂ મહત્ત્વ ટકી રહેલું નથી; કારણ કે નહીં તો અર્વાચીન સમયમા મહાન શોધકોની શોધો ફોનોગ્રાફ, ટેલીગ્રાફ, વાયરલેસ, એરોપ્લેન, એક્સ રે વગેરેની શોધથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર મનુષ્યોની ગણના પણ અવતારમાં જ થઈ હોત. અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ મનુષ્યોના સદ્વર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. તેથી ફક્ત રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઇસ્ટ, મહમદ વગેરેની અવતારમાં ગણના થાય છે.

પરંતુ રામાયણ દેવતાની અવતાર લીલા ગાવાને રચાયું છે એમ નથી. કવિ આગળ રામ અવતાર હતા જ નહીં, મનુષ્ય હતા. જો રામને દેવ ગણીને કાવ્ય રચાયું હોત, તો કાવ્યના ગૌરવમા અને કાવ્યત્વમાં ક્ષતિ આવત. રામચરિત્ર મનુષ્ય ચરિત્ર છે, માટે જ એ મહિમા પૂર્ણ છે. રામાયણ નરચંદ્રમાની કથા છે, દેવતાની નથી. એમા મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા થયો છે. વાલ્મીકિનો હેતુ મનુષ્યનો અંતિમ આદર્શ સ્થાપવાનો છે; તેથી જ કવિએ રામના શૌર્ય, ધૈર્ય, એક પત્નીવ્રત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને ખૂબ બતાવ્યો છે. રામને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠેજ દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે થતા હતાં; અને પોતાના મન ઉપર વિજય મેળવવા તેમને પણ બીજા માણસની મદદ લેવી પડી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રામને પરમેશ્વર ગણવાનો વાલ્મીકિનો વિચાર નથી.

રામ અવતાર તરીકે: રામકથા એટલી બધી ઉદાત્ત, મનમોહક અને પવિત્ર છે કે બૌદ્ધોએ એ રાષ્ટ્રવીરને પોતાના ધર્મ પક્ષમાં લઇ લીધો; અને એ કથાને પોતાની ધર્મ જાળમાં ગૂંથી લીધી. પાલી ભાષામાં રચેલા એમના "દશરથ જાતકમાં" છેવટમાં એમ બતાવ્યું છે કે રામ એ બુદ્ધનો પૂર્વાવતાર હતો. બૌદ્ધોની અવતાર માટેની ઘેલછાથી વેદધર્મીઓને, પણ એવા અવતાર પોતાના ધર્મની કથામાં જોવાની હોંસ થઈ; તેથી યુગે યુગે પ્રભુનો અવતાર થવાની વાતમાં બૌદ્ધોનું અનુકરણ એમણે કર્યું અને વાસુદેવને વિષ્ણુનો અવતાર ગણ્યો.

આ અવતારકલ્પના નવા સ્વરૂપને દાખલ કરતી વખતે મહાભારતના કવિએ પહેલાંના રાષ્ટ્રવીરોને અવતારની કથામાં ગૂંથી દીધા. આને લીધેજ મહાભારતમાં વનપર્વમાં "રામો-

પાખ્યાન" દાખલ થવા પામ્યું; ત્યાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યા છે. આ રામોપાખ્યાનના નવા રંગઢંગથી રામાયણની નવી આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા જાગી, અને રામને અધર્મીઓનો નાશ કરનાર અવતાર વરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા.

છતાં દશાવતાર અને ચોવીશ અવતારનો સિદ્ધાંત–એ પુરાણોની કલ્પના છે. મહાભારત કે રામાયણમાં એને માટે આધાર નથી. અહીં જાણવા જેવું છે કે બૌદ્ધો પણ બુદ્ધના ૨૪ અવતાર ગણે છે, અને જૈનો પણ ૨૪ તીર્થંકર થયા માને છે. રામાયણના કાળમાં 'વરાહ' નો ઉલ્લેખ છે, પણ ત્યાં વરાહની અવતાર તરીકે ગણના થઇ નથી; બ્રહ્મા જાતેજ વરાહ થઇને પૃથ્વીને ઉંચી કરે છે. આ અવતારોની ક્રમવાર ગોઠવણી પુરાણોના વખતની છે. *

રામકથાનો ઉપયોગ જૈનોએ પણ આ અરસામાં કર્યો છે. વિક્રમ સં. ૬૦ (મહાવીર સં. ૫૩૦) માં પ્રાકૃત ગાથામાં રચાયલા पउमचरियम् (पद्मचरित्रम्) નામના ગ્રંથમાં રામને 'પદ્મ' નામ આપીને આખી કથા વર્ણવી છે, અલબત્ત દૃષ્ટિબિંદુ અને કાવ્યવિસ્તાર જૈન ધર્મીઓનાં છે.

પાંચમા સૈકામાં થયેલો કાલિદાસ રામને વિષ્ણુનો અર્ધાંશ કહે છે; ભરતને ચતુર્થાંશ અને લક્ષ્મણને બાકીનો અંશ વહેંચી આપે છે. પરંતુ પુરાણના રચનારાઓને રામનો આટલો અંશાવતાર કહેવાય તે ગમ્યું નહીં, તેથી પદ્મ પુરાણમાં કથા આપી કે રામ વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર હતા, ભરત વિષ્ણુના પંચજન્યનો અવતાર હતા: લક્ષ્મણ શેષાવતાર, શત્રુઘ્ન સુદર્શનનો અવતાર અને સીતા લક્ષ્મીનો અવતાર હતાં. આમ કાલિદાસના સમય પછી પણ પુરાણકારોએ રામકથામાં પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉપજાવનારો ઘટતો સુધારો કરી તક જવા દીધી નથી.

આ અવતારકલ્પનાનો મોહ છેક આધુનિક મુસલમાનોને પણ લાગ્યો છે, એમ જાણતાં આશ્ચર્ય થાય છે. વિધર્મી એવા ખોજાઓના 'સાહિત્યમા સતપંથ ગ્રંથ'માં ઇમામુદીન કૃત નારાયણનો દશ અવતારનો ગ્રન્થ છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં દશ અવતારમાં હિંદુઓના મચ્છ, કચ્છ, વરાહ, આદી નવ અવતાર ગણાવી દશમો અવતાર અરબસ્તાનમાં મહમદ પેગંબરનો થયો એમ જણાવ્યું છે.+

રામ યુગમાં ડોકીયું

આ યુગમાં ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતા છતાં બ્રાહ્મણોની મહત્તા સર્વથા સ્વીકારાઇ ગઇ, તેથી જ વિશ્વામિત્રે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા કે धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् । યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા અનેક મુનિઓ જનક પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પામ્યા હતા. છાંદોગ્ય, કૌષીતકી અને બીજા ઉપનીષદોમાં જુદા જુદા ક્ષત્રિય સામે બ્રાહ્મણો હાથ જોડીને કેવી બેસતા અને પરમાત્મ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા તેનું વર્ણન કરેલું છે.

---

* ગર્ગ સંહિતાના પહેલા ખંડમાં આ અવતારના છ પ્રકાર કહ્યા છે: અંશ, અંશાંશ, આવેશ, કલા, પૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ; ઈશ્વરનું નિયત કામ કરનાર અંશાવતાર બ્રહ્માદિનો છે: અંશાંશ અવતાર મરિચિ આદિ મુનિઓનો છે: ભાર્ગવ પરશુરામાદિનો આવેશ અવતાર છે: યુગે યુગે થતો નૃસિંહ, વામન વગેરેનો કલા અવતાર છે, રામનો પૂર્ણાવતાર છે, અને કૃષ્ણનો પરિપૂર્ણ છે.

+ જુઓ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ પૃ. ૫૦. પ્રમુખ રા. બ. કાંટાવાળાનું ભાષણ

સર્વ બ્રાહ્મણોને પરમ પૂજ્ય એવો ગાયત્રી મંત્ર વિશ્વામિત્રે રચેલો છે. આમ બ્રાહ્મણોને પવિત્ર મંત્રોપદેશ પણ ક્ષત્રિયો તરફથી મળ્યો છે. આ યુગના ક્ષત્રિઓ બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી શકે એવા હતા. સહેજ જાણવા જેવું છે કે આર્ય ઇતિહાસમાં મોટા મોટા જ્ઞાન અને ઉપદેશના સિદ્ધાંતો પ્રગટ કરનારા ક્ષત્રિય રાજવીઓ હતા. રામ, જનક, કૃષ્ણ, ભીષ્મ, મહાવીર બુદ્ધ વગેરે ક્ષત્રિય હતા. અવતારોની બાબતમાં જોઇશું તો પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણ અવતાર રામ અને કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતારો આગળ ઝાંખા પડી જાય છે. યોગવાસિષ્ઠ માંહેના રામના વિચારો અને ગીતા માંહેનું કૃષ્ણનું તત્ત્વજ્ઞાન આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે.

છતાં રામાયણ કાળમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું હતું. સૌ એમનો પડયો બોલ ઝીલતા. જનક અને દશરથ એમના કુલગુરુઓને બહુ માન આપતા. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાનો જ્યારે રામને પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે રામે ફક્ત બ્રાહ્મણ જાણીને તેની ક્ષમા માગી હતી. આ પરશુરામ કથામા એક ઐતિહાસિક સત્ય સમાએલું છે. રામચંદ્ર વનવાસમાં જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે અને સીતાએ બ્રાહ્મણોને પોતાનાં અલંકાર વહેંચી નાખ્યાં હતાં. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું છે, "લક્ષ્મણ, બ્રાહ્મણ અભ્યાસમાં મગ્ન હોવાને લીધે પોતાના જીવન નિર્વાહની ફીકર રાખતા નથી, માટે તેમને દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે." આ વચનમાં બ્રાહ્મણવર્ણ તરફની પૂજ્યબુદ્ધિનો રદીઓ મળે છે.

મહાભારત કાળમાં વસ્તુસ્થિતિ જૂદી હતી. ક્ષત્રિઓની શ્રેષ્ઠતા સર્વમાન્ય થઇ હતી. ધર્મમાર્ગદર્શક તરીકે પણ તે કાળમાં ક્ષત્રિયો હતા. શ્રી કૃષ્ણ, ભીષ્મ, ધર્મ વગેરે ક્ષત્રિઓએ જ ધર્મતત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે. દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણો મહાભારતના કાળમાં શસ્ત્ર સજીને ક્ષત્રિઓ સાથે લડતા હતા. આમ રામાયણ મહાભારત કાળની સામાજિક સ્થિતિમાં દેખીતો ફેરફાર એટલો જણાય છે, કે રામાયણમાં બ્રહ્મતેજોબળ અને મહાભારતમાં ક્ષાત્રબળને વિશેષ માન મળતું. રામાયણના કાળમાં શૌર્ય કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ હતી, તે માટેજ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ્મીકિએ સદાચાર, સત્ત્વસ્થ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા ગાએલી છે.

ધાર્મિક ઉત્ક્રાન્તિ અને રામાયણ.

રામચરિત્રમાં અવતાર કલ્પનાનું માધુર્ય ભળ્યું એટલે વિશુદ્ધ જીવનમાં દેવભાવનાનો રમ્ય સંયોગ થયો. તેથીજ રામકથા ધાર્મિક સુધારકો અને આચાર્યોને પ્રેરણા આપી રહી છે, અને અર્વાચીન પ્રજાના લોકમાન્ય ધર્મને વિશુદ્ધ બનાવતી ગઇ છે. બધા અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણના અવતાર મુકુટ રૂપ ગણાયા છે.

એ અવતાર કથાઓમાં રહસ્યનો આધાર લઇ દક્ષિણમાં આચાર્ય રામાનુજે ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં વિશિષ્ટાદ્વૈતને નામે ઓળખાતો એકેશ્વર વાદ ગાયો. તેરમા સૈકામાં મધ્વાચાર્યે રામની ઇશ્વર તરીકે બાગ પૂકારી. લગભગ તેરમા અને ચૌદમા સૈકામાં રામાનંદે એ જ એકેશ્વરવાદનો પ્રઘોષ ઉત્તરમાં પાડયો. તેના અનુયાયી સંત કબીરે હિન્દુમુસલમાનને એકેશ્વરવાદમાં આણ્યા, અને રામ–રહેમાનની એકતા ઉપદેશી. સોળમા સૈકામાં બંગાળામાં ગૌરાંગ પ્રભુ ચૈતન્યે અને ગુજરાતમાં આચાર્ય વલ્લભે એ જ ઉચ્ચ એકેશ્વરવાદને શુદ્ધાદ્વૈત રૂપે પ્રજાને

શીખવાડયો; સુધારક નાનકે આ જ અરસામાં પ્રંજાબમા એ રામકૃષ્ણના બ્રહ્મવાદની ઘોષણા કરી. આજે પણ વિશ્વેશ્વરની વિભૂતિ જેવા અનેક દેવ દેવીની ઉપાસના હિન્દુઓમા પ્રચલિત છતા લોકોમા એકેશ્વરવાદનુ સત્ય ઝાખુ પડયું નથી અને રાષ્ટ્રકાવ્ય જેવા મહાકાવ્યોના નાયકો રામ અને કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકેનું માન આજે પણ આપી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકાવ્યોની સીધી અસર સમાજમા થાય છે એમ વખતે કોઇ નહિ સ્વીકારે પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સમાજને ઉપકારક થયા વગર રહેતું નથી એ ઇતિહાસમાથી જ સિદ્ધ થઇ ચૂકયુ છે, કારણ કે કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રત્વથી સ્વતંત્ર હોવા છતા રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરના વીર પાત્રોનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેકઝેન્ડર જગવિજેતા થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એણે એશિયામા વિસ્તારી; બકીમચંદ્રના એક 'वन्दे मातरम्' ના કાવ્યે હિંદુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહામત્ર પઢાવ્યો, તેમ શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર ઉછરી દેશનું સ્વાતત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધારી શકયા. આમ રામાયણની રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકે અને એક ધર્મગ્રંથ તરીકેની અસરનો ઇતિહાસ છે.

રામ પૂજા કયારે શરૂ થઇ ?

પુરાણોના કાળથી રામ અને કૃષ્ણ અવતાર ગણાવા માડયા; અને લોકોએ પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિ વ્યક્ત કરી. સૈકાઓથી આવી રીતે રામ તરફ લોકોની પૂજ્યબુદ્ધિ–અવતારભાવના હશે એ ખરૂ, પરતુ હજી આ સમય સુધી રામકૃષ્ણની પૂજા થયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય એમ ખબર નથી. અમરસિંહ પોતાના અમરકોષમાં (છઠ્ઠા સૈકામા) દેવતાઓના નામ ગણાવે છે, તેમા રામનું નામ નથી. પરંતુ તે જ સમયમા થએલા વરાહમિહિરે કૃષ્ણ, સૂર્ય, યમ, રામ વગેરેની મૂર્તિ શી રીતે બનાવવી તેની રીત બતાવેલી છે આ ઉપરથી વરાહમિહિરના સમયમા રામને અવતાર તરીકે માનતા હતા ખરા, પણ પછીના પાચ સાત સૈકા ઉપર જેમ થવા માડયું તેમ તેની પૂજા અને તેના પાઠ અને કીર્તન તે સમયમા ચાલતા નહોતા.

તેરમા સૈકામા રામની ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્વ ઉર્ફે આનંદતીર્થે રામની મૂર્તિ બદ્રિકાશ્રમમાથી આણી, અને જગન્નાથપુરીમાથી રામ સીતાની મૂર્તિ લાવવાને એમણે ૧૨૬૪ મા નરહરિતીર્થને મોકલ્યો. એ જ શતકમા હેમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના પુસ્તકમા રામનો જન્મઉત્સવ કેમ ઉજવવો એ લખેલુ છે.

રામાનંદ પછી તેમના બાર શિષ્યોમાના કબીરે રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા ગોસ્વામી તુલસીદાસે રામાયણના પુણ્યસ્મરણ તાજા કર્યાં; રામ ભક્તિની સંહિતા રચી રામજી મંદિરોની સ્થાપના કરાવી. દક્ષિણમા રામદાસ સ્વામીને લીધે સત્તરમા સૈકામા રામપૂજા શરૂ થઇ; અને રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનના મંદિરો સ્થપાયા. આથી રામચંદ્રનો મહિમા આખા હિંદુસ્થાન* ઉપર ફેલાયો.

---

* આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ–એ પુસ્તકમાથી રામનવમીનો ઉત્સવ જુઓ.

કેટલાક રામને કાલ્પનિક વ્યક્તિ કહે છે; એક અનુમાન કરે છે કે આ દેશના અસલ વતનીઓ સામે આર્યોનાં યુદ્ધ અને સુધારાના સ્થિતિદર્શનનું રામાયણ એ સાંકેતિક ફળ છે. બીજા કહે છે કે બ્રાહ્મણધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ વચ્ચે જે ધર્મયુદ્ધ ચાલતું હતું, તેનું એ નિદર્શન છે. ત્રીજા કહે છે કે કૃષિવિધાના સંબંધમાં એ એક રૂપક છે; અને ચોથા વળી રામાયણી કથામાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહસ્યની ઘટના કરે છે.

રામાયણ રૂપક છે?

પહેલા લેખકો એમ કહે છે, કે રામના કાળમાં કહો કે વાલ્મીકિના કાળમાં કહો, ગંગાનો દક્ષિણનો પ્રદેશ વેરાન હતો. રાક્ષસ, તે સંસ્કાર વગરના માંસાહારી આર્યોને સંતાપનારા, સાધુ પીડા કરનારા, યજ્ઞો અને યેજ્ઞો કરનાર ઋષિઓનો ધ્વંસ કરનારા અને કેવળ જંગલી હતા. આ જંગલી કરતાં તે કાળના આર્યોની સ્થિતિ કેવી ઉત્તમ હતી તે બતાવવા રામાયણની રચના થઇ છે. રામે સ્પર્શથી શલ્યાની અહલ્યા કરી તે ઉપરથી તેઓ તર્ક કરે છે કે પહેલાં વિન્ધ્ય પર્વતની આપપાસનો મુલક ઉજ્જડ અને વેરાન હતો, ત્યાં આર્યોનાં પ્રવેશથી ખેતી વધી. આ સ્થિતિદર્શનનું રામાયણ એક રૂપક છે, એમ આ લોકો મનાવવા માગે છે.

ધર્મ યુદ્ધનું રૂપક?

બીજું અનુમાન કરનારાઓ 'બૌદ્ધો સામે વૈદિક બ્રાહ્મણોનો વિરોધ બતાવનારૂં કાવ્ય' એને કહે છે. રાક્ષસો તે બીજા કોઇ નહીં પણ વેદધર્મની આણમાંથી ખસેલા બૌદ્ધો; કારણ કે ગ્રંથના લેખકો બ્રાહ્મણ એટલે એમણે બૌદ્ધોને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ તરીકે વર્ણવ્યા છે. વૈદિક અને વેદબાહ્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો વિપરીત હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મીઓ બ્રાહ્મણોને કનડતા (સરખાવો જૈનોના રામાયણમાં રાવણની કલ્પના, યજ્ઞોદ્વારા થતી હિંસાને અટકાવનાર રાવણ જૈન હતો.) તેથીજ રાવણને મુનિઓના યજ્ઞાદિ કર્મનો નાશ કરનારો લખ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ કર્મનો પ્રતિબંધ છે, તેથી તે અટકાવનાર રાવણને તિરસ્કારમાં રાક્ષસ લખ્યો છે.

બૌદ્ધ ધર્મનો જુવાળ વૈદિક ધર્મ ઉપર આવીને ફરી ગયો, અને સાથે કર્મકાંડ તથા વર્ણાશ્રમના સિદ્ધાંતોને ઘસડી ગયો. પરિણામે બ્રાહ્મણ બળ તુટયું પણ પુનઃ શંકરાચાર્યને હાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ સ્થપાયો, અને બૌદ્ધોને તેમના ધર્મના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી-આર્યાવર્તમાંથી જ દેશવટો મળ્યો. આ બ્રાહ્મણ-ધર્મના વિજયની કથા રામાયણમાં ગવાઇ છે, એમ આ લોકો કહે છે.

કૃષિ વિધાનું રૂપક?

ત્રીજા અનુમાનવાળા ફક્ત 'સીતા' શબ્દનો ઋગ્વેદમાં એક ઠેકાણે 'રૂપ રેખા— ખેડાયલી ભૂમિ' એવો અર્થ કરેલો જોઇ રામાયણને તે ઉપરથી કૃષિ વિધાની ઉત્પત્તિનું રૂપક કલ્પે છે. સીતાની વેદમાં (ઋગ ૪, સૂક્ત ૫૮) કૃષિ દેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે. રામાયણમાં એમ ઉલ્લેખ છે કે જમીનમાંથી સીતા મળ્યાં અને એ "અયોનિજા" છે, આ ઉપરથી વેદના વારાની સીતા રામાયણમાં રામપત્ની થાઇ. તેજ પ્રમાણે રામ એ ઇન્દ્ર, રાવણ એ વૃત્રાસુર, અને હનુમાન એ મરુતના સાંકેતિક શબ્દો છે. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું;

અને રામ એટલે ઇન્દ્ર અસુરને ઠાર કરીને વૃષ્ટિ કરી-વર્ષાઋતુનો માર્ગ ખૂલ્લો કર્યો અને સર્વને સુખી કર્યા. એ રીતે આખુ રૂપક ઘટાવવામા આવે છે. અહલ્યોદ્ધારના પ્રસગનો ખુલાસો પણ એ રૂપક દ્વારા અપાય છે. ઇન્દ્ર એટલે સૂર્ય અને અહલ્યા તે રાત-એટલે અહલ્યારૂપી રાત્રી પાસે ઇન્દ્રરૂપી સૂર્ય જતાજ તે નાશ પામી-ઉદ્ધાર પામી

મેક્સમૂલરનો અભિપ્રાય છે કે, "સીતા અને હળની કોશને ઋગ્વેદના સમયથીજ દૈવી માન મળતું આવ્યુ હતુ, અને તે દેવી તરીકે પૂજાઇ હતી જ્યારે ખેતી ધીમે ધીમે દક્ષિણ આર્યાવર્ત તરફ ચાલી, ત્યારે "સીતા" ને દક્ષિણ તરફ લઇ ગયા એવી કાવ્યમા કલ્પના ઘડવી મુશ્કેલ ન પડી, અને જ્યારે મનુષ્ય કલ્પનાની આ ઉચ્ચ ભાવનારૂપ સ્ત્રી દેવીની સ્પષ્ટ અને લલિત વ્યક્તિ બધાઇ, ત્યારે ઇતિહાસમા અતિ પવિત્ર અને વિદ્વાન વિદેહના રાજા જનકની પુત્રી તરીકે જ તે સાધારણ રીતે વખણાઇ.

"ઉત્તરકાલીન પુરાણોમા રામને વિષ્ણુનો અવતાર કહ્યા છે પણ વિષ્ણુની જ દેવતા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ ત્યાર પછી થયેલી હતી મહાભારતકાળના દેવોમા હજી ઇંદ્ર જ મુખ્ય સ્થાને હતો. (સરખાવો-શ્રીકૃષ્ણે કરાવેલી ગોવર્ધન પૂજા પહેલા ઇન્દ્ર મહોત્સવ થતો હોવાની વાત ભાગવતમા છે). પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (૨-૧૭-૯)મા દેવી સીતાને ઇંદ્રની પત્ની કહી છે, તેમ રામાયણનો નાયક રામ, અનાવૃષ્ટિના રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરનાર ઋગ્વેદના ઇંદ્રની જ પુનરાવૃત્તિ છે, એવી કલ્પના શુ પાયા વગરની છે? આ રામની ઇંદ્ર કલ્પનારૂપક ભણુ આર્યાવર્તના ઐતિહાસિક વિજયનુ વર્ણન ભેળવીને રામાયણ કાવ્ય ઉદ્ભવ્યુ છે."

અધ્યાત્મ રામાયણ

અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ રામાયણને જૂદી દૃષ્ટિએ જુએ છે. જેને દશ ઇંદ્રિયો જોડાયલી છે એવો જીવાત્માનો દેહરૂપી રથ તે દશરથ, જીવાત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, વૈરાગ્ય તે વન, વિવેક તે લક્ષ્મણ, પંચવટી એ યોગીની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, ભાવાર્થ એ જટાયુ-ભક્તિ એ એની પાંખો, યોગશાસ્ત્રોક્ત મનચક્ર અષ્ટદલ તે જ લકા, અજન એ જ અજનીપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુગ્રીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ-વગેરે રૂપકના અર્થ આપીને રામાયણના બધા પ્રસગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ આ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ બેસાડે છે.

પરંતુ રામકથાનુ આવું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કલ્પવાથી રામનુ અસ્તિત્વ જ નાબૂદ કર્યા બરોબર થાય છે, અને અવતારમા બતાવેલો રામાવતાર થયો જ નથી એમ સાબીત થાય છે. આ વાત ધર્માભિમાનીઓએ ભૂલવા જેવી નથી, કારણ કે કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો શબ્દાડબર લોકો આગળ ધરવાથી જ્ઞાન વક્તા શબ્દોના આડબરમા સમાઇ જાય છે, એ જ્ઞાન હૃદયને સ્પર્શ કરતું નથી. તે કરતા સાત્વિક, પ્રેમાળ અને ઉદાર રામચરિત્રને ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય તરીકે અને પુરુષોત્તમના ચારિત્રકાવ્ય તરીકે વાચવાથી વધારે લાભ મળી શકે છે.

કોઇ પૂછશે, રામાયણની મહત્તા શેમા રહેલી છે, તો તેનો ઉત્તર ટૂકો છે એક વચન, એક પત્ની, એક બાણ*. રામ એ સાક્ષાત ધર્મમૂર્તિ છે;

* સરખાવો"-रामो द्विर्नाभिसंधत्ते रामो द्विर्नाभिभाषते ।"

રામાયણની મહત્તા: તેની ભાર્યા ધર્મશ્રદ્ધા છે; બન્ધુ સત્ય વેણ છે; સહોદર એકવચન છે; માતા ત્યાગબુદ્ધિ છે; અને મંત્રી વેદોક્ત વચનાનુસાર વર્તન છે. ભગવાન રામચંદ્રના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયલા 'રામબાણ', 'રામરાજ્ય' જેવાં વચનો આજે યે આર્ય પ્રજામા સેંકડો વર્ષ થયા ઘરગથ્થુ થઇ રહ્યા છે.

રામાયણ એ આર્યોની લગ્નભાવનાનું જીવતું જાગતું સ્મારક છે. પતિપત્નીવ્રતની પુણ્યભાવના રામાયણે સરળ રીતે ગાઇ છે. એ પુણ્ય ભાવનાના પિંડમાથી લગ્નના રહસ્યનો હંસ પછીના યુગોમા ઉડી જવાથી રૂઢિનું ખોખું માત્ર પડી રહ્યું છે. રામાયણનો પ્રધાન હેતુ નીતિનું સંરક્ષણ, અધર્મી અને મદોન્મત્તનો વિનાશ, આજ્ઞાપાલન, ઋષિનું માહાત્મ્ય,–એ સર્વનું આર્ય પ્રજાને નિદર્શન કરાવવાનો છે; અને છેવટ એક અંશાવતારી ભગવાનનું ચિંતન કરાવી આર્ય પ્રજાને પાપરહિત કરવા, તેમજ તેનો ભક્તિભાવ વધારવા રામાયણનો હેતુ સિદ્ધ છે, અને તેમાંજ તેની મહત્તા છે.

રામાયણના કવિનું, સત્યયુગ જેવા કોસલ વિદેહોના યુગને માટે ઉચું અને પવિત્ર માન આખા ઇતિહાસમાથી શ્લોકે શ્લોકે જોઇ શકાય છે. મનુષ્યના ચરિત્રને ઉન્નત ઘડવાના પ્રસંગોમા તેની પ્રશંસાનો પાર નથી રામાયણમાં કૌટુમ્બિક જીવન અને કુટુમ્બીઓના સદ્‌ગુણનું આલેખન કોમળતા અને લાગણીથી એટલું બધું ઉભરાઇ જાય છે, કે એ બધો ઇતિહાસ હિન્દુસ્થાનના લોકોના હૃદયમાં આજે પણ ઘર કરી રહ્યો છે. નરદેહમાથી નારાયણ થયાના આદર્શો રામાયણે આપ્યા છે; અને પરિપૂર્ણતા તરફ પગલાં ભરવાની ભારતવર્ષને જે ઉડી આકાંક્ષા છે તે તૃપ્ત કરીને રામાયણના કવિએ ભરતખંડના ભક્ત હૃદયને ચિરકાળ માટે જીતી લીધું છે.

શતકોટિ રામાયણ: વાલ્મીકિના આદિ કાવ્યના રચાયા પછી સંસ્કૃતમાં એને આધારે અનેક રામકથાઓ રચાઇ છે. દરેક પુરાણ અને ઉપપુરાણમા એ કથાને માટે સ્થાન હોય છે. એ રીતે બહુ નહીં તો ૮૯ રામાયણ સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે.* ગુજરાતી કવિ ગિરધર પોતાના રામાયણના પ્રારંભમા 'શતકોટિ રામાયણ' + હોવાનું જણાવે છે, તેને આધારે એણે પોતાનું રામાયણ રચ્યું છે. કોઇક ઠેકાણે ઉપકથા તરીકે, તો બીજે ઠેકાણે દૃષ્ટાંત તરીકે, ત્રીજે ઠેકાણે અવતારગણનામા તો ચોથે ઠેકાણે વંશવર્ણનના ઇતિહાસ તરીકે–એમ વિવિધ ઠેકાણે એકજ રામકથાનાં વર્ણન અને વિસ્તારમાં સ્વાભાવિક રીતે મૂળ હકીકત કરતા ઘણો ફરક પડી ગયો છે. જે હેતુથી એક પુરાણી રામકથા કહે છે, તે હેતુથી વેદાન્તી અધ્યાત્મ રામાયણ કહેતો નથી. સોમાં રસ ઓછો વત્તો હોય; અને તે રીતે અનેક રામાયણો અસ્તિત્વમા આવ્યા છે.

એ બધી પુરાણાન્તર્ગત રામકથાઓનો હેતુ, પ્રસંગ અને હકીકત જાણવાથી પ્રત્યક્ષ

---

* નામ માટે જુઓ "વાલ્મીકિ રામાયણ" ભાષાંતર–ગુજરાતી પ્રેસ–પ્રસ્તાવના.

+ મહાકવિ પ્રેમાનંદ પણ 'રણયજ્ઞ'માં

'શતકોટિ રામાયણ લીલા માહીથી સાર ગ્રહ્યું છે થોડું'

એમ ઉલ્લેખ કરે છે.

ફળ કંઇજ નથી. ફક્ત આવી બે મુખ્ય રામકથાઓનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો ઇષ્ટ છે. મહાભારત વનપર્વમાં આપેલા રામોપાખ્યાનનો ઉલ્લેખ અમે કરી ગયા છીએ. મૂળ કથાના પ્રસંગોને ફરીથી કહેતા કેટલોક ફેરફાર જાણી જોઇને અને કેટલોક અજાણતાં થતો ગયો છે. પુરાણોમાં મહાપુરાણ ગણાતા શ્રીમદ્‌ભાગવતના નવમા સ્કંધમાં રામકથા આપેલી છે.

બૌદ્ધ ધર્મીઓ જાતકમાળામાં બુદ્ધના પૂર્વાવતારની કથાઓ કહે છે; એમાં આવતા "દશરથજાતક" મા રામાયણની કથા ટુંકામા આપી છેઃ પરંતુ ત્યા દષ્ટિબિંદુ બૌદ્ધોનું છે; ખાસ વિરોધ જેવી વાત એમાં એ આપી છે કે સીતા રામલક્ષ્મણની બ્હેન કહેવાઇ છે અને તે વનવાસમાં સાથે જાય છે.

જૈનોએ પણ વેદધર્મીઓના કથાનકોનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા લોકોમા થાય તે હેતુથી કર્યો છે. મહાવીર સં. ૩૦ મા (વિક્રમ સં. ૬૦ માં) તેમના એક સાધુ વિમલસૂરિએ **पउमचरियम्** નામનું રામચરિત્ર પ્રાકૃત દશહજાર ગાથાના પૂરતું રચ્યું છે. એ ઉપરથી સં. ૭૯૫ મા રવિસેનાચાર્યે સંસ્કૃત **पद्मपुराण** લખ્યું છે. એ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત કાવ્યોને આધારે કલિકાલસર્વજ્ઞ સિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૬૮ મા **त्रिषष्टीशलाकापुरुषचरित्र**ના સાતમા પર્વમાં રામાયણ ફરીથી સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે. અહીં જૈનોની કથા કહેવાની રીત અને હેતુ વિપરીત હોવાથી રામાયણ કથાના આર્ષત્વને ઓછી હાનિ પહોચી નથી. આમ રામકથાનો સ્રોત ભારતવર્ષમાં શત શાખાઓ વિસ્તર્યો છે.

વાલ્મીકિની રામકથાનું મહાઋણ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત બધા કવિઓને માથે ખડું છે.

સંસ્કૃત કાવ્ય–નાટકોઃ સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણે ભાગે રામાયણ મહાભારત કથાના પ્રસંગો લઇ તેમાથી અનેક કાવ્યો અને નાટકો ઉપજાવી કાઢયાં છે. જો આર્યાવર્તમાં રામ અને કૃષ્ણ ન થયા હોત, તો આર્યપ્રજાના કવિઓ અને ઋષિઓ માટે કાવ્ય શાસ્ત્ર અને ધર્મ રહસ્યના ગ્રંથો ગૂંથવાને બીજો કોઇ પણ ઉત્તમ નાયક નહોતો.

મહાકવિ કાલિદાસનું "**रघुवंश**" નું મહાકાવ્ય પાંચમા સૈકામાં રચાયું છે; કાલિદાસ પછી કુમારદાસે '**जानकीहरण**' કાવ્ય રચ્યું છે. ભાસ કવિએ **प्रतिमादशरथम्** અને **रामाभिषेक** નાટક રચ્યાં છે. ભવભૂતિએ છઠ્ઠા સૈકામાં રામાયણના યુદ્ધકાંડ સુધીની કથા "**महावीरचरित**" નાટકમાં ગૂંથી છે; અને પછીનો સીતા–મિલનવાળો ભાગ "**उत्तररामचरित**" નાટકમાં લીધો છે. આ "ઉત્તરરામ ચરિત"માં કવિએ પથ્થર કનેયે આંસુ પડાવ્યાં છે અને તેમાં કવિની વિશિષ્ટતા છે. પંડિતો કહે છે "**उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।**"

ગુજરાતના પંડિત ભટ્ટીએ સાતમા શતકમાં "**रावणवध**" અથવા "**भट्टी काव्य**" ના નામથી પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ એક પક્ષે વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે; બીજે પક્ષે રામાયણની કથા કવિએ કાવ્યમાં ઘટાવી છે. નવમા શતકની શરૂઆતમાં કવિરાજ નામના કવિએ **राघवपांडवीय** નામનું દ્વિઅર્થી કાવ્ય રચ્યું છે. રાજશેખરે દશમા શતકમાં **बालरामायण** નાટક રચ્યું છે. દસમા–અગીઆરમા

શતકમા " हनुमन्नाटक " અથવા " महानाटक " આ રામાયણના વસ્તુ ઉપરજ રચાયું છે. ક્ષેમેન્દ્રે रामायण कथामंजरी અગીઆરમા શતકમા રચી અને એ જ સૈકામા ભોજ કવિએ रामायण चपू રચ્યો છે.

જૈન લેખકોએ સંસ્કૃત કાવ્યો રચ્યા છે, તેમા ચોદમા શતકમા રચાયલું " अनर्घ्य-राघव ' અથવા " मुरारिराघव " નુ નાટક જિનહર્ષ ગણિએ રચેલું પ્રસિદ્ધ છે. એક સુભટ નામના કવિએ " દેવ કુમારપાળ દેવના મેળામા ભજવવા માટે મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાળની આજ્ઞાથી " ' दूताङ्गद ' નામનું એકાંકી નાટક રચ્યું છે. હેમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય રામચંદ્ર સૂરિએ લગભગ આ અરસામા ' रघुविलास ' અને ' राघवाभ्युदय ' (દશાંકી) નામના બે નાટકો રચ્યા છે. આ ઉપરાંત ' राघवनैषधीय ' જેવાં દ્વિઅર્થી કાવ્યોને ગણાવતા બહુ વિસ્તાર થઇ જાય તેથી ફક્ત પ્રસિદ્ધ કાવ્ય નાટકોનો ઉલ્લેખ અત્રે કરેલો છે

રામાયણનો પ્રાકૃત ભાષાવતાર.

ઇ.સ. ના નવમા અને દસમા સૈકામા જ્યારે હાલમા બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાથી અવતાર પામી, ત્યારે એ પ્રાકૃત કવિઓની કાવ્યજાહ્નવીઓ રામાયણની ગંગોત્રીમાથી વહેવા માડી. દક્ષિણે એ બાબતમા પહેલ કરી, અને તામિલ ભાષામા પ્રથમ અવતરણ સ. ૧૮૫૬ મા થયુ. ઉત્તર હિન્દુસ્થાન, બંગાળ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમા તે પછી રામાયણ કથાની છાયા ઉતારવામા આવી; છતા લગભગ એક જ યુગની એ બધી પ્રવૃત્તિ છે.

જેમ સાહિત્ય પરિષદ્ કે સાહિત્ય સમેલન ભરવાના પ્રથમ આંદોલનો ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાન જેવા દૂર પડેલા પ્રાન્તોમા લગભગ એક સાથે પ્રવૃત્ત થયા (પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ૧૯૦૫ મા, પહેલું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૫-૬મા, બંગીય સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૭મા અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૧૯૦૯-૧૦ મા) હતા, તેમ રામાયણના પ્રાન્તિક પ્રાકૃત ભાષામા અવતરણો પણ લગભગ એક જ સૈકામા થયા છે.

સંસ્કૃત કવિઓએ જ ફક્ત રામાયણના રસસાગરમાં ચંચુ બોળી છે એમ નથી. પ્રાન્ત પ્રાન્તના પ્રાકૃત કવિઓ પણ પોતાની કાવ્ય-પ્રેરણા આ રામાયણની વીરકથામાથી પામ્યા છે. તામિલ ભાષામા લખાયલા દ્રાવીડી રામાયણનો ઉલ્લેખ થયો છે. બંગાળામા કૃત્તિવાસ કવિએ પંદરમા સૈકામા રામચરિતને સરળ પદ્યમા ઉતાર્યું તુલસીદાસે " રામચરિતમાનસ " સોળમા સૈકામા હિન્દીમાં રચ્યું શ્રીધરે મરાઠીમા આ જ સમયમા " રામ-વિજયનો " ગ્રન્થ બનાવ્યો ગુજરાતમા કર્મણ મંત્રીએ સં. ૧૫૨૫ મા " સીતાહરણ " લખ્યું; વિષ્ણુદાસ અને ઉદ્ધવે સોળમા સૈકામાં ઉત્તરના રામાયણના કાંડ લખ્યા. એક કહાન નામના કવિએ સં. ૧૬૨૦ મા રામાયણ રચ્યુ છે *

* આ કૃતિનું ' રામાયણ ' વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરીના સંગ્રહમા છે; અને તે અપ્રસિદ્ધ છે.

એકલા રામાયણ કાવ્ય સિવાય આધ્યાત્મ રામાયણ પણ પ્રાકૃતમા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. મરાઠીમાં મોરોપંત અને એકનાથનાં ભાવાર્થ રામાયણ રચ્યાં. ગુજરાતમાં "અધ્યાત્મ રામાયણ." (અપ્રસિદ્ધ) એક હરિદાસે અઢારમા સૈકામાં રચ્યું છે; અને "યોગવાસિષ્ઠ" (અપ્રસિદ્ધ) રામભક્તે સં ૧૭.૭ મા રચ્યું.

આમ રામાયણી કથાના પ્રાકૃત ભાષાન્તતાર સુધી રામાયણના રહસ્યનો ઇતિહાસ લાવી મૂકી આગળની હકીકત અહીં પડતી મૂકી છે. ગુજરાતી કવિઓએ સૈકે સૈકે રામાયણ કથામૃતમાંથી અંજલી ભરીને પાન કર્યા કર્યું છે. તેનો સૈકાવાર ઇતિહાસ રજુ કરી રામકથાનું નવું નવું સ્વરૂપ સરખાવવાનું બીજા લેખ માટે રાખી. આ લેખ આટલેથી સમાપ્ત કરૂં છું *

* આ લેખ લખવામાં નીચેના લેખો સાધનભૂત થયા છઃ—

(૧) રોમેશચંદ્ર દત્તકૃત "Epics of India" ની પ્રસ્તાવના.
(૨) રા. બ. ચિંતામણરાવ વૈદ્ય એમ. એ કૃત "The Riddle of Ramayana"
(૩) બાલાસાહેબ પંત પ્રતિનિધિએ છપાવેલા "ચિત્ર રામાયણ" ની પ્રસ્તાવના.
(૪) રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો "બંગાળા સાહિત્ય"નો બીજી પરિષદ્ વખતનો લેખ.
(૫) સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ વાવાભાઇના "લોકગીત" અને "લોકકથા" ના બે લેખઃ પહેલી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં છપાયલા લેખ.
(૬) રા. ઋગવેદી કૃત "આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ" માંથી રામનવમી ઉપરનો લેખ.
(૭) ગુજરાતી પ્રેસના વાલ્મીકિ રામાયણના ભાષાંતરમાં આપેલી પ્રસ્તાવના.
(૮) દા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના "પ્રાચીન સાહિત્ય" માંથી "રામાયણ"ના નિબંધ.
(૯) રા. ચંદ્રશંકર શુક્લ કૃત "સીતાહરણ."
(૧૦) ઉદ્ધવ કવિકૃત 'રામાયણ'– રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની આવૃત્તિ.
(૧૧) કવિ ગિરધરકૃત રામાયણ.
(૧૨) પં. કેશરાજજીકૃત "રામયશોરસાયનરાસ.", આનન્દકાવ્યમહોદધિ, મૌક્તિક ૨ જું.

૨૬. સૌ. કનુબ્હેનનું કવન.

લેખક રા. રા. શ્રી મંજીલાલ જયનાદાસ દવે

From the cold earth in earliest spring
A flower peeped out—dear fragrant thing!
Then sipped a bee, as half—afraid;
Sure each was for the other made.

Goethe

સત્ તણી જે અનુભની,
જ્યોતિ-જોણુણહારી જે,
અમૃતમને પેખતી......

*　　*　　*

પૃથ્વી, પૃથ્વી પાર્થની,
સ્વર્ગને અંતરીક્ષની,
કથાઓ તેની ઉંડી
સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક અર્થની.

*　　*　　*

લલિતતા ઉપયોગિતા—
કલાના રસવર્ગ બે
પેખતી ને બોધતી......
ને લલિતતા પર પ્રીતિ
ઉંડી ને અંતરવતી......

સદતી ના આઘાત કો
આથી તે પર આત્મના
વૃદ્ધિ ને ય વિકાસ તેના
ઇચ્છતી ઉર નિત્ય હા!
સત્યે ને સૌંદર્યમાં,
વળી સારુપ રૂપ નિરે,
યુગ વસન્ત ઋતુન્નતાના
દેવ-સ્વરૂપો ન્યાળી રહે.

ચિકિત્સક રસદષ્ટિથી
પેખી અંતર્મર્મને
માઇ ને નરસું અહો!
પારખે એ તત્ક્ષણે.

*　　*　　*

શક્તિને, સંસિદ્ધિને,
પરમભાવી શિવત્વને
વાચતી જગમુખતર્યો
ને ગુંજતી આત્મારવેઃ
એજ કવિતાની કલા,
એજ આત્મસિદ્ધાંત હાઃ

વસુધૈવ-કુટુમ્બની
વીર-હાકલ એ સદા.
હંસી એ સોઽહમ્ તણી
અભય વાણી નિર્ઝરીઃ
હંસી એ પાર્થિવથી પર
મૌક્તિકોને ચરી રહી.

*　　*　　*

કવિતમૂર્તિ એ નરીઃ
કલાભાવની કોડીલીઃ
સૂક્ષ્મ ને ગૂઢ મંત્રણા
પ્રેરતી ને પ્રકટતી.

*　　*

(સમર્પણમ્).

"What a poet is here!—Watching, meditating brooding, creating!—Thackeray.

Poetry, at all events, exercises two distinct functions it may reveal, it may unveil to every eye the ideal aspects of common things, or it may actually add to the number of motives, poetic and uncommon in themselves by the imaginative creation of things that are ideal from their very birth

(Appreciations-Walter Pater)

ભગિની-બંધુઓ !

ઉપલા સૌ અવતરણો- ગુજરાતી ને અંગ્રેજીને અનુરૂપ અનુગુણ કવિજીવન જીવનાર ને જીતનાર એક આત્માનું 'કવન' પેખવા ને પરખવાનો આ યત્કિંચિત્ પ્રયાસ આરંભેલ છે. જેમા લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નહીં લેખીએ ને માત્ર સીધી વાતો જ લક્ષમા લઈશું. "સૌ. કંથુબ્હેનની સાક્ષરતાથી કોણ અજ્ઞાત હોય ?"—એ રા. માનવ કરમાલ્યએ અલેમેન ભાવમાત્ર-નેજ લક્ષમા લઈ અત્યારે તો એ 'સાક્ષરતા' મા કિંતુ પરમ તત્ત્વ બિરાજમાન છે તેટલુંજ આપણે અવલોકવાનું ઉચિત ગણીશું—અને તે પણ તેમની પ્રસિદ્ધ થએલ કૃતિઓમાથી. અલબત એ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના અર્થ—ઉકેલ ને અન્ત ભાવપિછાનના સમર્થનમા કોક કોક સ્થળે આપણે તેમની અપ્રસિદ્ધ ગદ્યકૃતિએ—દૃષ્ટાંત તરીકે "જીવનસ્મૃતિ" તથા "મ્હારી નોંધ—પોથી—" માથી ઉલ્લેખ આદરશું

ખરેખર ! કલાપી કહે છે તે સત્ય જ લાગે છે કે—

કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તાવિણ કલા નહિ !
કલાવાન કલા સાથે ભોક્તા વિણ મળે નહિ !

પણ દુનિયાનો સાક્ષર—ઇતિહાસ કબૂલે તેમ આ કલા ભિન્ન ભિન્ન કવિગણોમા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે માલૂમ પડી આવેલ છે કેટનાક કવિઓ જન્મત પરિપૂર્ણ છે, તો કેટલાકોમા વૃદ્ધિ ને વિકાસ નજરે તરે છે. કેટલાકોની કૃતિઓ Classical ગણાએલ છે, તો કેટલાકોની Romantic, જે Walter Pater ના શબ્દોમા કહીએ તો પાછી Classical થવાને મારેજ. કેટનાક ડી ક્વીન્સી કહે છે તેમ શક્તિમદ સાહિત્યના સૃષ્ટા છે—Literature of Power, તો કેટનાક જ્ઞાનમદ સહિત્યના રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. કેટનાકો ભવ્યતાને ઉંડી જીજ્ઞાસુતાના પ્રકાશન નિજ નિજ કવિતા દ્વારા કરતી રહેલ છે તો કેટનાકો જે છે તે વસ્તુસ્થિતિને જ બહલાવવામા કાવ્યની નીર્થતા માને છે—મનાવે છે કેટનાકોમા Antiquarianism-પ્રાચીનતા પરતો પરમ પ્રેમ છલકાતો ઉભરાતો માલુમ પડી આવે છે. ત્યા કેટલાકોના કાવ્યો તે પ્રાચીનતાના ભારોભાર સુવર્ણ પારખ્યા જણાય. Convinced modern રૂપે પ્રકાશે છે કવિતા રૂપી ભોજ્ય કલાના સાચા ભોક્તા થવા આ સર્વ તેના પ્રવાહો ન્યાળવાની ને સ્મરણમા રાખવાની કંઇ અગત્ય જરૂર તો છે જ.

સૌ. કનુબ્હેનની કવિતામાં ઉત્તરોત્તર થયેલ વૃદ્ધિ ને વિકાસ નજરે તરે છે જ અને છતાંય કવિત્વ બીજ તો તેમનામાં પ્રથમથી જ પરિપૂર્ણ વિકસતું માલૂમ પડી આવે છે. જે કાંઇ વૃદ્ધિ ને વિકાસ જેવું જણાય છે તે ભાવનાઓના ઓછાવત્તા ઉદ્ઘાટનને અંગે છે એમ કહી શકાશે. ઉગમન કીમતી મારક નતાવા 'Rod of gold' મા પ્રવાસ અદ્ભુત છતા અને પ્રાચીન કૃતિઓના નમૂનું પત પીતા—તે રચના છતાંય સૌ. કનુબ્હેન, સાચી રીતે જણાવીએ તો, એક 'Convinced modern' રૂપે જ પ્રકાશે છે તેઓ જાતે જ જણાવે છે કે " જૂનું ને નવું સાહિત્ય ઉકેલાયું. જુના સાહિત્યની કલાવિધાનની ઓછપ સાથે નવીન સાહિત્યની કલાવિધાનની સપૂર્ણ લીલા વિશેષ આકર્ષી રહી. છતાંય કેટલાક જુના ભાવોમાનું ભારોભારનું સુવર્ણ અમાપનું ન જ ગયું તેના ભાવો ચૂંટી લીધા—જીવનમાં વણી લીધા. આમ જૂના ને નવા સાહિત્ય—ઉભયની હું રસિયણ બની પરંતુ વધુ છાપ નવાની ટકી ને તેમાંથી ય વધુ નવાની" ....રા બ. રમણભાઇના 'કવિતા ને સાહિત્ય' નામના અપૂર્વ ગ્રંથના અધ્યયને તેમને ચોકસ પ્રતીતિ થએલ કે કવિતા ધન્ય પલ વિના ન જ ઉદ્ભવી શકે, કવિ કરે—તે કવિતા , નહિં કે કવિતા કરે તે કવિ; અને કવિ ત્યારે જ કવિતા કરે–અર્થાત્ જ્યારે ત અન્દોલનની ધન્ય પલ તેને લાધે ત્યારે જ ત્યાં સુંદીતા—ને વિનાના કવનો કવનો નથી કેવળ કથનો માત્ર છે, મિથ્યા જલ્પનો જ. 'મ્હારી નોંધ પોથી 'મા તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે:— મને લાગે છે કે કવિતાના પરમ પ્રકાશનને માટે અમુક વયનો નિર્દેષ હોવો જોઇએ. જો કે મિલ્ટન ને વર્ડઝવર્થ જેવા કોઇક અપવાદો નીકળે, પરંતુ બહુધા તો યુવાવસ્થાજ કવિતા માટે સર્વથા સફળ ને અમોઘ વય જણાય છે. કુદરત, યૌવન ને કવિત્વ એ ત્રણ સુસુન્દર રીતે સંકળાયેલ છે એ પછીના કાળની કવિતા શ્રમસાધ્ય હોય છે, નૈસર્ગિક ને સ્વયસ્ફુરિત ચડાણના ગીત સમી નહિ. —ની કવિતા આજ આ પ્રકારની શ્રમસાધ્ય લાગે છે. એમાં આત્મા નથી વિહરતો. પરમ આન્દોલન વધુ તે 'દિવ્ય' ઝરણું નથી લાગતું. પ્રથમના તેના કાવ્યોનું કાવ્યત્વ ને આજના —કૃતિયાદિમાં આસમાન જમીનનું અંતર લાગે છે.........કેટલાક દોષ છતાય પ્હેલી કવિતા છે એવો પ્રસન્ન સાક્ષાત્કાર થઇ રહે છે, જ્યારે બીજામા શુષ્ક શબ્દાવલિ છે એવો ભાસ ઉઠે છે.........

એમર્સને તો એક અભિમાની 'કવિતાના કરનાર'ને પાટણથી આવતા ચોખ્ખું કહી દીધુ હતું કે 'ભાઇ, કવિતા લખવી તમે બંધ કરો તો શું ખોટું'?'–અલબત, આ એમનું કથન તે બાકની કવિતામા જે અગાઉ પડતા સ્વૈર્ગ ભાવો–તમાલા ને નિરર્થક ભાવો–રેખાના તેની ખાતર હતું. છતા પણ એના એ જ શબ્દો કનાય —ને મારે અસરે કોઇ વાપરે તો ખોટું નહિ ગણાય. મારી મચપ્રિને, તાજી તુલીને કવિતા ન લખાઇ તો શું થઇ ગયું? કવિપદને તેથી શી હાનિ થવાની છે? મ્હારી તો મિરાગે લગી ગયો છે કે એક પણ શબ્દ ઉદેશ ભાવને વદતો લખાયો હો મત છે.........

કુદરત ગઇ છે, યુવાવસ્થા ગઇ છે, મધુરંગો ને કરુણના વિરાગ્ય છે, બગ–વસંત આથમ્યો છે, કોમળતા ને બજુરી કોકિલના ટહુકાર–જગુકપુરના મધુ ટકના સમસ્વ—ગીતી small voice–હાલ તે 'પ્રમધીના' નથી અને એ ાના કવિતા કેવી રીતે કહી શકાય?"......

એક બીજી જગાએ તેઓ જણાવે છે-વિશેષ કરીને અવલોકનકારની દૃષ્ટિથી–કે "રસ

ગીતો 'નું *.અવલોકન લોકો કેવી રીતે કરી રહ્યા છે? રસ શું? ગીતો કેમ કહ્યાં છે? આવું નામ કેમ આપી શકાય? પણ રસગીતોનું અન્દર ઉતરીને અવલોકન તો કોઇએ કર્યું જ નથી. માત્ર શું કે તે તો કોઇએ જોસાની તરફી સરણી જ નગી લીધી શબ્દોની મારામારીમાં અર્થ ને ભાવની સુન્દરતમ મીઠાશ અવલોકનકારો ઝીલવી જ વીસરી ગયા!

મેં તો એક જ લીટીમાંથી એ ગીતનો રસ કાઢી જોયો અને એવા નિર્ણયપર આવી કે જે એક જ લીટી ઉત્તમ રીતે લખી શકેલ છે તેને વધુ ને સુન્દર લખવાનો હક પ્રાપ્ત થઇ જ ગયો છે. 'કવિતા કરે તે કવિ નહિ, કવિ કરે તે કવિતા' એ સત્ય અને પરમપ્રિય થઇ પડેલ છે, ને તે દૃષ્ટિએ જોતાં ય 'રસગીતો' માં લેખકનું ઉંડું કવિ-હૃદય હું જોઇ શકું છું. પ્રેમ અને ભક્તિ બન્નેના રસનર ખિલાવ આદિથી અંત સુધી તેમાં પરમના માલુમ પડી આવે છે, અને આ પ્રેમ અને ભક્ત સામાન્ય તો નથી જ. પૃથ્વીની પર ફેંકતું,-ક્ષણભંગુર આ જીવનને તે પરમ ભોમનું ભાન કરાવતું–જે કાંઇ નાનું યા મોટું લખાય તે સર્વ કાંઇ મને પસંદ છે, ને તે નજરે જોતાં ય 'રસગીતો' ઓછાં ભવ્ય નથી.......કાર્લાઇલ કહી ગયો છે કે—All poetry is musical thought: અને આ music જે વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં વિકસ્યું હોય ત્યાં ત્યાં તે વિચારો ભાવનાઓ અદ્ભુત કાવ્યો હોઇ શકે છે. અથવા એ કાવ્યો તે ગીતો ગણાઇ રહે છે–તેમને ગીતો કહેવામાં જરા ય બાધા ન આવવી જોઇએ. મને એ નામની સાર્થકતા–'રસગીતો' એ સત્ય નામની સત્યના–પુરવાર કરવી પડે છે, તે જ વિસ્મયભર્યું લાગે છે! એ ગીતોમાં music તો સ્થળે સ્થળે વહી રહ્યું છે. અને તેના ઉદ્‌ગાતા તો કોઇક જ, તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે, 'અર્થસાધક સૃષ્ટિથી ઘણે દૂર' વસી રહેલ છે, જે તેને ગજવી રહે છે–રસોત્સવની એ સમૃદ્ધિભરી શાશ્વતતા સદૈવ ઝીલી રહે છે ...."

વળી પોતે જ એક કાવ્યદ્વારા 'સખી કવિતાને' સંબોધી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

સખી કવિતાને.

(તોટક)

ક્યમ વ્હાલી રિસાઇ ગઇ તું કહે?
મમ કોમળ દિલ સખી! શું દહે?
વધી મૈત્રી પછી શું રિસાવું ઘટે?
કહ શું કવિતા તુજ લક્ષણ એ?

રસિલા કવિ કોક મહાન હશે—
જઇ ત્યાં તું નિરંતર શું રમશે?
બનિયો જહીં બુદ્ધિ તણોજ નિધિ,
ઉછળી રહી ઊર્મિ અખંડ મીઠી?—

જઇ ત્યાં વસમે તું સખી! શું મીઠી
તજી મૈત્રી તણી દરકાર બધી?

* રા. બહુનાઇ લાલભાઈ ઉમરવાડિવાનું એક પુસ્તક.

ટરુણા પછી કેમ કહી હુ શકું—
મધુરી હુંર તુજ ન પામી શકું?
નવ હર્ષ હું તું-વિણ માણી શકું;
બસ આવ, તું આવ, તને વિનવુ,
રસ-ભાવ ઝગંતી કલા સમ તું
પ્રભુ-પ્રેરિત આવ, સખા! વિનવું.

તા. ૩૧-૮—૧૬

છેલ્લી બે પંક્તિઓ તેમા વ્યક્ત થયેલ ભાવ સૌ. કનુબ્હેનની કવિતાના નવીન અંશની સાક્ષી આપતા ઝગે છે. 'રસભાવ ઝગતી કલા' રૂપે, 'પ્રભુપ્રેરિત,' ધન્યપલના આવિર્ભાવ રૂપે, તેના મૃદુલ મધુર ઉદ્ઘાટન રૂપે, રિસાઇ ગયેલ—મૈત્રિ વધી છતાય રિસાઇ ગયેલ—કવિતાને પુનઃ પામવાની, તેનું રસસખ્ય અનુભવવાની, આ તેમની વીનવણી જરૂર તેમને નવીન કાવ્ય-શૈલી પ્રકટતા સ્ત્રી—કવિરૂપે આપણી સમક્ષ સ્થાપે છે.

આ સાથે તેઓ Romantic ભાવભર્યા કાવ્યો ઉતારી શકેલ છે. નરી અદ્‌ભુતના ઝગી ભાવનાઓને છેક ન્હાનપણથી જ વરેલું ચિત્ત Romantic વૃત્તિ-શક્તિ વિના અન્ય શું દાખવી ન્હે? Classical કાવ્યોમા ઝરતાં, વૉલ્ટર પેટર જણાવે છે તેમ, Energy, freshness, અને orderly desposition, થકી પર જે Strangeness (અદ્‌ભુતતા) અને Curiosity (જીજ્ઞાસા) પૃથ્વી પાર્થનું, સ્વર્ગ ને અતરીક્ષનું જાણવાની 'વાસના' નહિ પણ 'ભાવના'—ખુદ પરમાત્માના હાથમાથી તેના પરાત્પર રસરહસ્યને પ્રાપ્ત કરવાની, તેના ભેદકુસુમને ચુંટી લેવાની વાછના-સ્નેહત ને સુકોમળ વાછના-જે Romantic કાવ્યોને અનુરૂપ છે તે સૌ. કનુબ્હેનમા છે. નર્યાં વસ્તુવર્ણન વા સ્થળ કે મોનસવર્ણન તેમણે નથી ચીતર્યાં. કનિષ્ટ પંક્તિના વર્ણનાત્મક કાવ્યો મહકે તેમણે નથી જ લખ્યા એમ કહીશું ત્હોય હરકત નથી. કવિતાને તેમણે ઉંડરા ગાભીર્યનર્યાં મેત્રાનાએ નિહાળી છે, ને તેવી રીતે તેના સખ્યની આરાધના ઉચ્ચારી છે. મૂલગત આત્મા જ તેમનો ભાવના-પ્રધાન છે, તેનું ગુંજન રસધ્વનિ ને રાગ-ધ્વનિ કાવ્યોનું જ ઉત્પાદક હોઇ શકે છે, અને તે મુજબ જ અહીં થવા પામેલ છે. ઉપર જે અવલોકનદ્વારા જણાવેલ છે તે કાર્લાઇલનો-All poetry is musical thought એ નામક ભાવ સૌ કનુ બ્હેનની કવિતાએ આમાદ ઝીલ્યો છે. 'વાક્યમ્ રસાત્મકમ્ કાવ્યમ્' સાથે 'વાક્યમ્ સંગીતાત્મકમ્, કાવ્યમ્' એ તેમની કવિતામાં ઉતરેલ છે, અને તેથી જે કાઇ મધુરકરુણ ગુંજન તેમણે ગુંજેલ છે, તે ઉંડરા ભાવ, ઓજસ્ ને પ્રમાદ દાખવતું પ્રકાશે છે,—એટલુંજ નહીં પણ તેમણે ઉભય પ્રકારના સાહિત્યને યથાશક્તિ પોષેલ છે—Literature of Power, અને Literature of Knowledge. ગદ્યદ્વારા બહુધા જ્ઞાનસમૃદ્ધ સાહિત્ય તેમણે ઉપજાવ્યુ છે જ્યારે, પદ્યદ્વારા શક્તિસમૃદ્ધ-કનાન્ગીનાના સામર્થ્યસમૃદ્ધ-સાહિત્ય તેમણે ખીલવ્યું છે, અને તે ઉભો Great and Good શૈલી દ્વારા:-જે શૈલીમા એક પ્રકારનો શક્તિસમૃદ્ધ આત્મા વારંવાર પ્રત્યક્ષ થઇ રહે છે, અને જેનું વર્ણન કરતા વૉલ્ટર પેટર જણાવે છે કે—

"As a quality of style, at all events, soul is a fact, in certain writers—the way they have of absorbing language, of attracting into the peculiar spirit are of, with a subtlety which makes them, actual result seem like some *inexplicable inspiration* (Italics are ours)"

આ જ રીતે Great and Good શબ્દોના-કવિત્વ કલાના પ્રકાશકના સંબંધમા જ તે શૈલીનો ભ ય ક્રિસ્તાક આ પ્રમાણે કહી રહે છે, અને તેમાનુ ઘણે અશે સૌ. કનુબ્હેનની કલામા વ્યક્ત થયેલ છેઃ—

It is on the quality of the matter it informs or controls, its compass, its variety, its alliance to great ends, or the depth of the note of revolt or the languages of hope in it, that the greatness of literary art depends.........Then if it be denoted further the increases of men's happiness, to the redemption of the oppressed, or the enlargement of our sympathies with each other, or to such presentment of new or old truth about ourselves or our relation to the world as may ennoble and fortify us in our sojourn here, or immediately, as with Dante, to the glory of God, it will be also great art... ..If, one and above these qualities I summed up as mind and soul. That colour and mystic perfume and that reasonable structure, it (the great art) has something of the structure, it has somethig of the soul of humanity in it, and finds its logical, its architectural place, in the great structure of human life."

સૌ. કનુબ્હેનની આ રીતની સાહિત્ય ઉપાસનાના, તેની સરસ શૈલીના અને તેમા નિરસતા-વિલસતા રશ્મિસમૃદ્ધ આત્માના મંઝક રૂપક વિગત ક્રીના પછી આપણે કેવળ હવે એક સકુચિત માર્ગ પ્રતિ વળીએ કોરૂમની માફક તો કનુબ્હેનના કાવ્યો ત્રણ ખંડમાં વ્હેંચાયેલ માલૂમ પડી આવે છે.·૧૯૧૬ થી ૧૭ સુંધીમા લખાયેલ કાવ્યોનો પ્હેલો ખંડ, ૧૭ થી ૨૦ નાનો બીજો, અને ૨૦ પછીનાનો ત્રીજો આ પ્રેમમા ઉતારેલ કાવ્યો ને ગીતો એ ત્રણે ખડમાંથી છે—સિવાય કે રગો-સ્વેચના કાવ્યો છદ કે ગેયતા દ્વારા આત્મગુંજન જ્યા પ્રતિબિંબિત નથી થઇ શકેલ ત્યા કોઇક જ શબ્દોનો ઉપયોગ કીધો છે ને તે દ્વારા મનોમત નિજ વિશાળ ભાવનાને ક્રચરી છે. પણ તેમની મર્મની સમાલોચના અત્રે નથી કીધી—તેમનામા મર્મમા નીરનીરાળી રીતે વધુના તત્ત્વની સમીક્ષા અને સ્થળસંકોચને લઇને થઇ શકે એવું ન જણાતા માત્ર ઉપલા ત્રણ ખડોના કાવ્યો ને ગીતો માત્રને જ આ નિબંધમાં સ્થાન આપેલ છે; તેમનો જ અતર્ગત મર્મ, તેમનુંજ વ્યાપક તત્ત્વ પિછાનવા

પ્રયાસ આદર્યો છે. એટલે સારૂં ય તેમનું "સાક્ષરજીવન" અહિં નથી ઉકેલાયું-કેવળ 'કવન' જ અને તે યે અમુક પ્રકારનાં કાવ્યો સિવાય

પ્રભુપ્રેમ.

"તુજ યશગાન ગાવા મ્હારૂં અહિં અવતરણ છે. આ વિશ્વમંદિરના એક ખૂણામા મ્હારૂં સ્થાન છે." —ગીતાજલિ, ગી. ૧૫.

"આ વિશ્વના આનંદ-ઉત્સવમાં મને મ્હારૂં નિમંત્રણ પ્રાપ્ત થયું છે; ને એ પ્રકારે મ્હારૂં જીવન ધન્ય બન્યું છે. દૃષ્ટિશ્રુતિ મ્હારાં સફળ થયાં છે.

"બંસી બજાવવાનું કાર્ય મને "આ ઉત્સવમાં સોપ્યું હતું; ને યથાશક્તિ મેં તે કર્યું છે." ગીતાજલિ. ગી. ૧૬.

બસ, પ્રેમ-એ એક જ શબ્દમા સૌ. કનુબ્હેન દવેનાં સર્વ કાવ્યો ને ગીતોનું રસરહસ્ય પ્રતીત થઇ રહે છે. Love is her Alpha and Omega-Love transcendental love etherial. 'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ, માત પ્રેમ, તાત-પ્રેમ, ભગિની-પ્રેમ, બન્ધુ-પ્રેમ, દામ્પત્ય-પ્રેમ અને અન્તે સન્યસ્ત-સારપ્રેમ' એ રા. કવિની ઉત્તમ ગીતગાથાનો સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્ર સૌ. કનુબ્હેનના કાવ્યો ને ગીતોના પ્રત્યેક શબ્દમાથી સરી રહે છે. ભક્તિ, દયા, સન્માનભાવ એ સર્વ આ પ્રેમભાવનાના જ તેમના કવનમા દીપતા નીરનીરાળા આદર્શ માત્ર છે. આથીજ પરમ પ્રાર્થનભાવી ભક્તિસૌંદર્ય ઝરતા કાવ્યોથી માંડીને તે મૂક ને નિર્દોષ પ્રાણી પ્રત્યે પણ આ પ્રેમતત્ત્વનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ દયા રૂપે, માયા રૂપે, સમભાવના રૂપે દૃષ્ટિગોચર થતું તેમના કાવ્યોમા આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

હા રે, કોક ઓયેથી વિશ્વને હુલાવતો,
જન્મ મૃત્યુનો ઝૂલો ઝુલાવતો:
હા રે, કોક ઓયેથી વિશ્વને હુલાવતો.
સ્નિગ્ધ સનાતન એક જીવનની
ત્હોયે વીરહાક વગાડતો:
હાં રે, કોક ઓયેથી વિશ્વને હુલાવતો,
વિજળી ચમકારમાં ને નયનપલકારમાં
એક એ અવિનાશ વિરાજતો:
હા રે, કોક ઓયેથી વિશ્વને હુલાવતો.
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જીવન જંત્રી અદ્દભુત કો છેડતો.
ભાવભાન વિરલા જગાડતો:
હાં રે, કોક ઓયેથી, વિશ્વને હુલાવતો.

* જુવો સૌ. કનુબ્હેનના એક ઉત્પ્રેક્ષ-"વનિતા ને કવિતા' નામનો મુખપૃષ્ઠા ભાષણરૂપે વાચેલ,તથા. 'સાહિત્ય' માં ૧૯૧૯ નાં જાનેવારીના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલ-જે તેમના કવિતા વિષેના વિચારો સારી રીતે પ્રકટ કરી રહે છે.

ભરતી ને ઓટ સમાં દ્વંદ્વમૂલ કારમાં
ત્યાં યે એ પ્રેમલ પ્રકાશતો:
હાં રે કોક ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો.
ગુણાતીત ગુણીયલ, વામન વિરાટ સમો
સચરાચર વ્યાપક વિલાસતો:
હા રે કોક ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો.

આ ગીતદ્વારા પરમ પ્રેમાસ્પદ પરબ્રહ્મની ઉંડેરી ભાવના પ્રકટ થયેલ આપણને નજરે પડયા વિના નહિ રહે. ધીરા કવિનું નાનકડું પદ—

તરણા ઓથે ડુંગર રે:
ડુંગર કોઇ દેખે નહિ:
અજાજૂથમાંહે રે:
સમરથ ગાજે સંહી'—

એ પદના સંસ્કાર 'હાં રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો' માં વ્યક્ત થએલ સહજ માલૂમ પડી આવે છે. પરન્તુ એટલેથી જ તે અટકતા નથી. ઓથેથી વિશ્વને હુલાવનાર, પ્રસન્નપ્રાણ તેને રમાડનાર, લીલા ને ખેલનભાવે તેને પ્રચંડ ક્રીડારૂપે લેખનાર, એ ગુણાતીત છતાં ગુણીયલ-નિર્ગુણ છતાં સગુણ, વામન છતાં વિરાટ, સાકારનિરાકાર Spirit-Person ચરાચર વ્યાપક કોક પરાત્પર પરબ્રહ્મ નાનકડાં વિધવિધ જન્મ મૃત્યુ સમાં દ્વંદ્વોમાં સળંગ સ્નિગ્ધ ને સનાતન એક અનંત અખંડ જીવનતત્ત્વની જ પ્રેરણા સ્થાપી રહેતો, તેના પ્રભાવ પ્રતાપ ભણતો, અને એ દેખીતાં ભરતી ને ઓટ સમાં દ્વંદ્વમાં ઉંડેરી પ્રેમલતાના ભવ્ય દિવ્ય પ્રકાશ પાડતો એ શ્રીકવિને મન વસેલ છે.

જર્મન-ફિલસુફીને વશવર્તી બનેલ કાર્લાઇલને મનુ જેમ સારૂં જ પ્રકૃતિતત્ત્વ કોક નિગૂઢ અંતર્ગત અદીઠ સ્વરૂપનું-Divine Idea નું પ્રકટીકરણ જણાઇ રહે છે, અને જેને ઉપનિષદ્કાર 'ઇશાવાસ્યં ઇદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્' એ રીતે વર્ણવે છે તેમ અહીં સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પ્રેમ-પરબ્રહ્મનો આ જીવંત સાક્ષાત્કાર થએલ જણાઇ આવે છે. એક બીજા કાવ્યમાં તેઓ જણાવે છે તેમ—

ઉષ્સ્મિતમાં: સમીરલહરીમાં
આંદોલન-અભિષેક:
ઝીલાયે:—
દૂર દૂરના સન્દેશ.

દેવભાવના આ પરમ આન્દોલનવાળા સંદેશ એ કોમલ હૃદયને વારંવાર સ્પર્શ કરી રહેતા માલૂમ પડી રહે છે. શેલી લખે છે તેમ:—

That Light whose smile kindles the Universe,
That Beauty in which all things walk and move,
That Benediction which the eclipsing curse
Of Birh can quench not, that *sustaining Love*

Which through the web of being blindly wove
By man and beast and earth and air and sea
Burns bright or dim as each are mirrors of
The fire for which all thirst; now beams on me,
Consuming the last clouds of cold mortality.—

તે પ્રકાશ, તે સૌંદર્ય, તે કલ્યાણતત્ત્વ, તે પ્રેમ-પરબ્રહ્મનાં આન્દોલન સૌ. કનુબ્હેન અહા ઝીલી રહેલ છે. તેઓ આવા સમયે લખે છે કે—

સ્મૃતિ અગોચર, લાધે અનંદન'
જયધ્વનિ ગર્જે વિશેષઃ
પ્રાણપ્રેમનું મ્હારૂં પુષ્પ વિકસીશું
સુરભિ ચરાચર એકઃ

ઝીલાવે —

દૂર દૂરના સન્દેશ.

વર્ડ્ઝવર્થને મન કુદરતમાં order વ્યવસ્થા વ્યાપક દીસતી; અને શેલીને મન 'પ્રેમ' તત્ત્વ સર્વત્ર સચરાચર સભર ભર્યું ભાસતું. સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત 'વિશ્વને ઓથેથી હુલાવનાર' કોક અનિર્વાચ્ય અવિનાશ વ્યકતાવ્યકત ભાવમાં કેવળ પ્રેમ-પરબ્રહ્મનુંજ પ્રકાશન થયેલ માલૂમ પડી આવે છે. એ જ એક તત્ત્વ ઉપનિષદકારની પરિભાષામાં 'નયન-પલકારમાં ને વીજળી ચમકારમાં' સ્પષ્ટ દીસી આવે છે, એ જ એક તત્ત્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મ સર્વ કો જીવન તંત્રીને અદ્‌ભુત બજાવનાર તરીકે વિલસી રહેલ છે, એ જ એક તત્ત્વ માનવી માત્રમાં વિરલ ભાવ-ભાનનું પ્રેરક તત્ત્વ છે-કવિઓનાં, પયગંબરોનાં, શસ્ત્રજ્ઞોનાં, કલા-વિનોદનાં, સન્તોનાં-સર્વ કોઇનાં 'હદ્દેશે' વિરલ આન્દોલન-પ્રભાવ પ્રકટ કરનાર તેજ એક અગોચર સત્ત્વ છે, તે જ સ્નિગ્ધ સનાતન એક જીવનની-સળંગ જીવનની-Life is all life-it can't be death -ની વીર હાક વગાડતું પરમ તત્ત્વ છે. એથીજ સૌ 'સંતોને' પ્રાર્થે છે કે આ સન્તના-તમારા વિશ્વ-આશ્રમને પ્રેમગૃહ, પ્રાર્થનગૃહ બનાવી રહો—

વિશ્વ-પ્રેમ સ્ફુરે જહીં,
ભકિતભાન જાગે જહીં,
અભય શાન્તિ અનંદ લ્હાવો, હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવોઃ
દેવગૃહ વિશ્વને બનાવોઃ
*　　*　　*
જનતા જાગતી જહીં
ઝીલે આશ્વાસન;
પિતૃત્વ ઇશ્વરી પઢાવો; હો સન્તો!
માતૃત્વ પ્રકૃતિના કહાવો; હો સન્તો!
ભ્રાતૃત્વ પ્રાણીના સુણાવો; હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો

પ્રાણે મહાપ્રાણ પધરાવો;
પિંડે બ્રહ્માંડ પ્રકટાવો;
અદ્વૈત મોક્ષદા બઢાવો; હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો;
જડભાવી ભાવના લજાવો, હો સન્તો!
મિથ્યા ક્રય વિક્રયો હઠાવો, હો સન્તો!
પ્રાર્થનગૃહ વિશ્વને બનાવો.

'હા રે, કોક ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો'–ખરેખર, અર્વાચીન ગુજરાતમાં આવા અનુત્તમ ભાત ભણનાં કાવ્યો કદાચ થોડાજ જણાય છે. એમા સૌંદર્ય, ઓજસ્, પ્રમાદ ને માધુર્ય પ્રત્યેક તેના ચરણમાં સુવ્યક્ત થઇ રહેલ છે. અદ્ભુત રસનું સંમાર્જન આધન તેમા થઇ રહેલ છે. અહીં ને ઓથેથી વિશ્વને હુલાવનાર વિશે તો મીરારાણી કહે છે તેમ 'અચરજ લીખીયો ન જાય'–એમજ અહીં થઇ રહેલ છે. નરી ફિલસુફી વા અગમ્ય ભાવના નહીં પણ કાવ્યમય ફિલસુફી-દુનિયાના અન્ય શાસ્ત્રકાવ્યોને અનુકૂળ અનુરૂપ ફિલસુફી પ્રસન્નમન પથરાયેલી અહીં દૃષ્ટિએ પડે છે. શેલી લખે છે તેમઃ—

He spoke of poetry, and how
Divine it was--a light, a love-
A spirit which like wind doth blow
As it listeth, to and fro
A dew rained from God above;
A power which comes and goes like dream,
And which none can ever trace.

Heaven's light on earth--truth's brightest beam.

આવી ઉચ્ચતર શુદ્ધતર દિવ્યતર ભાવના સારા ય કાવ્યમા ઇશ્વિરી પ્રકાશને પૃથ્વીપર વેરતી, સર્વોત્કૃષ્ટ સત્યના ઉજ્જ્વલતમ કિરણને ગીતાભાખ્યા 'અનિત્યમ્ અસુખમ્ લોકમ્ પ્રદમ્' માં પ્રકટાવતી, સૌ. કનુબ્હેનની આ એકજ કાવ્યકૃતિ તેમને સાહિત્યમાં ઉંચું ને યોગ્ય સ્થાન અલંકૃત કરવાનો અધિકાર બક્ષી રહે છે.

કલાપી કહેતા કે જે કોઇ ઉન્નત ભાવનાવાહી એક જ પંક્તિ રચી રહે છે તેને કવિ તરીકે ઉભવાનો સારો ય અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ રહેલ છે. તેમનામાં Creative vision છે. Poetic Impulse છે, તેમ અહીં લક્ષ્યદૃષ્ટા આ સ્ત્રી કવિ સંબંધી થઇ રહેલ છે. કવિને છાજતી Plato કહેતો તેમ Divinity થી ભરીપરી તેમની ચિત્તસ્થિતિ છે. અને એ રીતે આ અણમૂલી ફિલસુફી દાખતા આ એકજ કાવ્યમાં આપણને તેમની સાક્ષરતાની પિછાન થઇ શકે છે.

ઇશ્વર--ભાવી, પરમ પ્રેમાસ્પદ પુરબ્રહ્મ--ભાવી આવી અનન્ય ભાવનાને લીધે જ તેઓએ ટાગોરને ચિત્ત જે પ્રભુ પ્રેમના દિવ્ય સામ્રાજ્યનો, અનાદ્યનંત જીવનતત્વનો, વિશ્વવ્યાપી

આનંદનો, અનાહત ઉલ્લાસનાદનો, જીવન ને શાશ્વત પ્રકાશનો, દેખીતા દ્વૈતમાં ચરાચર સભરભર્યા સંપૂર્ણ અદ્વૈતનો, માયામાં વસેલ માયાતીત પરબ્રહ્મનો, જે કાંઇ અમુલખ સાક્ષાત્કાર થવા પામેલ છે, અને જેને નિજ વૈખરી વાણી દ્વારા ટાગોરે ગીતાંજલિમાં ગુંથેલ છે, તે Book of Books નું ભાષાન્તર તેઓ આદરી શકયાં અને 'સારી દુનિયામાં ગુંજતા અને ભરતખંડની કવિતાના કોકિલ ટહુકારનો મધુરો ટુહુસ્વર તેમના ભાષાન્તરમાં જે બોલી રહેલ રા. કવિ જણાવે છે તેનું કારણ પણ ઉપલી અપરિમિત પ્રીતિ--ભક્તિ જ છે. અજબ શ્રદ્ધાના બળે કરીનેજ એ સંસ્કારી આર્યા આવા એક અપ્રતિમ ભાવનાભર્યા પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા પ્રેરાયાં. અને એ પ્રભુશ્રદ્ધાને નિરંતર સતેજ રાખવા—કાર્લાઇલ કહે છે તેમ સદૈવ Everlasting Yea તરફજ વળી રહેવા—તેમની આ પ્રાર્થના જ કાંઇ ઓછી સુંદર નથી—

શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજઃ
રહેજો મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ.
શંકા અંધાર વેરી
ઉગજો ન આંગણેઃ
ઉજળો મુજ અંતરનો દેશઃ
રહેજો મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ.
દેવાધિદેવના
દિદાર દીઠા આત્મન્
ઓપજો છ! નવલખ વેશ
રહેજો મ્હારો—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ.
આન્દોલન ઝીલતું
મુજ પ્રાણ કેરૂં પંખીડું,
પીજો એ અમૃત હમેશઃ
રહેજો મ્હારોઃ—
શ્રદ્ધાનો દીપક સતેજ.

આમ આ અનુવાદ ઇશ્વરતત્ત્વપરના પરમ શ્રદ્ધાભાવે તથા અનન્ય પ્રીતિ ભક્તિને લઇનેજ થવા પામેલ છે. એમાંના પ્રેમભક્તિનાં સૌંદર્યે તેમને આંજી નાંખેલ છે. એમાંનું વેદની ઋચાઓ સમી સરલ સૌમ્યતા તથા ઉપનિષદના મંત્રો સમી વિરલ ભવ્યતાનું સુરસિક ગુંથણ સૌ. કનુબ્હેનને, અતિ આકર્ષક થઇ પડેલ છે, અને પ્રાર્થનભાવની પરિસ્થિતિનો નિત્ય અનુભવ કરનાર એ આત્માને 'ગીતાંજલિ' જેવા 'અશ્રુતપૂર્વ' પુસ્તકના ભાષાન્તરદ્વારા ઉકેરી કૃતકૃત્યતાના આહ્લાદ પ્રગટેલ એ જણાવવું ઓછું જ આવશ્યક થઇ પડે છે. એ પુસ્તકનાં ગીત ૧૮ ને ૧૯ એમને જે અત્યંત પ્રિય હતાં તે એ પરમ પ્રેમભાવનીજ વ્યંજના દાખવી રહે છે—

Clouds heap upon clouds, and it darkens.

Ah love, why dost thou let me wait outside at the door all alone!..............

If thou showest me not thy face, if thou leavest me wholly aside, I know not how I am to pass these long rainy hours......

\+ + + + +

If thou speakest not I will fill my heart with thy silence and endure it..............

અલબત આજ તો એ વિશ્વનાથ દેવાધિદેવનાં દ્વાર તેમને માટ ખૂલ્યાં છેઃ આજ પ્રતીક્ષા કરવી મટી ગઈ છેઃ આજ તો, તેઓ જણાવે છે તેમ—

કોમલ પ્રકાશ ચુમ્યા
આત્મના ઉઘાડમાં
વિરામે ઉરના ઉચાટ:
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વાર.

ઉભું નીરવ હું
અનંતતાને કાંઠડે
ઝીલન્તી વત્સલ દિદારઃ
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વારઃ

ભક્તિ ભાવભીની
મુજ દેહ કેરી દેહરી
પ્રસરે તેજસી પ્રભાવ:
લ્યો, લ્યો, ખૂલતાં આ દિવ્યતાનાં દ્વાર.

" અનસ્ત બ્રહ્મ વસન્ત કેરા વિરલ ભાવ વિભાવ ત્યાં- " તે અનંતતાને કાંઠડે ઉરના સૌ ઉચાટ શમવી Blessed Damozel જેવી અંશુમાળ ધારણ કરેલ " ન્હાની શી નારાયણી " જેવી આજ તો તે પ્રકાશે છે, ને અહીં જે 'ઓયેથી' વિશ્વને ઝુલવનાર કલ્લોલ તેનાં સંમુખ પ્રકટ વત્સલ દર્શન ઝીલી રહેલ છે.

સગુણ એ બ્રહ્મ સમાં સાક્ષાર:
નમું મુજ માતતાતને પાયઃ

—'લલિત'

આ એકજ ભાવનાભર્યાં અર્થાત્ પ્રેમ—તત્ત્વની અનેરી ઝાંખી બંધાં ત્રીજાં પ્રેમ-દર્શો સમાં ગીતો ને કાવ્યો પ્રત્યે હવે આપણે વળશું—પિતૃપ્રેમને ઉદ્બોધતાં માતા અને પિતા બન્ને સૌ. કનુબ્હેનના છેક નાનપણમાંથી પર્માત્મપદે ઠળેલ છે. એ બન્નેને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં ને એ રીતે સાધુજીવનને છાજતા પિતૃયજ્ઞનું પરમ ભાન કરાવી રહેતાં આ બે નીચલાં તેમનાં ગીતો પણ તેટલાંજ સરસ ને ભાવભીનાં છે. કૈવલ્ય પામેલ સાધુ—પિતામાતાનું શ્રાદ્ધ, ગૌર-

ધૈર્નરામભાઇ કહે છે તેમ, પુત્રો તથા પુત્રીઓ તેમના ગુણકીર્તન ને જ્ઞાનોલ્લેખથી જ કરે છે. આ નીચનાં ઉભય કાવ્યોમાં પણ એ જ સરસ જ્ઞાનોલ્લેખ ને ગુણકીર્તન ગોચર થઇ રહેશેઃ —ઉપરાંત એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ બંને ગીતો કવિ તરિકેની તેમની છેક ઉગતી અવસ્થાનાં છે અને તે રીતેજ તેમને અવલોકવાનાં છેઃ—

તાતને.

પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !
સેવા કરતા ને મીઠા મેવા આરોગતા,
હૈયામાં હરખ ન માય રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્ય ધામે મ્હારા તાત રે !
સૂર્ય શી કાન્તિ ને ચન્દ્ર શી શાન્તિ ધરી
તાપસી એ અણમુલા સુદન્ત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !
વેણુ વાગે પ્રભુ, ત્હારી આકર્ષતી
થૈ થૈ થૈ એ નાચંત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !
શબ્દબ્રહ્મ ગાજે ને ચિતડાં નાચે,
કલ્યાણમંત્ર વદંત રે !
આંદોલનો એ અવનવાં કંઇ
અમ શિર દોળે અનંત રે !
પ્રભુ, ત્હારા—
પુણ્યધામે મ્હારા તાત રે !

માતને

સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !
શ્રદ્ધાળુ સોહાગણુ, રસકેરી માલણ,
નિર્મળા વિલાસે મ્હાલંત રે !
નયન નયનમાં સન્દેશા કહાવે,
રહુ ત્હારી રસગંધ રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માત રે !
ઉષા શું તરતી ને ચંદા શું રમતી
તારલી શું સ્વની અતુલ રે !
કિરણ કિરણમાં આનંદ બહાવે
પ્રભુ ! ત્હારી રસવેણુ રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માતરે !
વ્હાલનાં વ્હેણુ ને અમીનાં ગોરસો
ઝરતી એ કલ્યાણ દૂધ રે !
ભવના બંધન માગ્યે ! છોડી દઇને
ઢળીએ પ્રભુ !—પાય રે !
વિભુ ત્હારા—
સ્નેહધામે મ્હારી માતરે !
માત ને તાત પ્રભુ ! ત્હાન ગરણમાં
નાનિ પામો રસ જોર રે !
પૂર્ણાનંદે મ્હારો હર્ષ કેરે આંસુડે
ભીંજી રહો અમારાં અંગ રે !
પ્રભુ ત્હારા !
પુણ્ય—સ્નેહ ધામે માત તાત રે !

પ્રભુના 'પુણ્યધામે' પિતાની અને 'સ્નેહધામે' માતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપતાં આ કાવ્યદ્વય-કોઇ અનેરા ભાવભાવનું નિર્દોષ ને નિખાલસ રંજન વાચકને ચિત્ત પ્રેર્યા વિના નથી રહેતાં. તેમની 'અનસ્મૃતિ' માં રહેલરહેલાજ આંકેલા ભાવ આ રીતે પ્રકટે છેઃ

" હું ઘણીજ ન્હાની હતી ત્યારથી માતા કરતાં પિતા મ્હારાપર વિશેષ વ્હાલ રાખતા. માતા કરતાં પિતા કને હું વિશેષ ઉછરી હતી. પિતાની હું લાડકી પુત્રી હતી. પરંતુ માતાના ગુણોત્કર્ષ ધાવણમાંથી મને મળેલા તે હજુય તેમના તેમજ છે. મ્હારી માતા ગીતા ઉપનિષદ્‌નાં અભ્યાસી હતા; સાથે સાથે સમાધિ-યોગ પણ ધારતાં. એમની મુદ્રા શાન્ત ને દીન હતી. અને તેવીજ મુદ્રા મ્હારી પર પણ પડી-છેક નાનપણથી પડી ને હજુય તે તેવીજ રહી. સમૌન શાન્તિ મને સદાસર્વદા પ્રિય થઇ પડી છે, તે માતાનીજ. પિતા કનેથી હું મનોબલ શીખી છું; અને સંસારમાં મને તે સન્મિત્ર રૂપ નીવડ્યું છે. આજ અને સદાસર્વદા-શ્રદ્ધાભાવે પિતામાતા બન્નેનો મને મળ્યો છે. અને મ્હારા જીવનના જીવનમાં છેક ઉંડા તેનાં મૂળ પથરાયાં છે. એ શ્રદ્ધાભાવે જીંદગી-અફલ જેવી જીંદગી-મેં યત્કિંચિત્ સફલ કીધી છે-કરૂં છું.

માતપિતા પ્રત્યની મૂલગત આ સન્માનભાવી પૂજ્ય બુદ્ધિમાં રા. બ. રમણભાઇ જણાવે છે તેમ નિસર્ગભાવી ' તેમની કલ્પનાપરાયણ પ્રકૃતિ સહાયભૂત થઇ ' અને આ કાવ્યોનો—ગીતોનો ઉદ્‌ભવ થઇ શકયો. એ જ ' જીવનસ્મૃતિ ' નાત્રીજા ખંડમા તેઓ જણાવે છે કેઃ—

" જન્મપ્રૌઢા તો કંઇક હું ન્હાનપણથીજ હતી.-ઉંડાં ઉંડાં સ્વપ્નો ને તરંગોમાં કેટલીક વખતે હું પૂર્ણ ઘૂમી રહેતી. કેટલીક દીઠેલી તો કેટલીક નહિ દીઠેલી એવી વ્યક્ત અવ્યક્ત મૂર્તિઓ સાથે વાર્તાલાપ કરતી, તેમના સન્દેશ સુણતી, તેમના ભાવાભાવ જાણી લેતી, ને મ્હારો જીવનપંથ તે દ્વારા ઉજાળવા પ્રયત્ન કરતી. કોક કોક એ કલ્પિત મૂર્તિઓ તો જાણે મને આખુંય મ્હારૂં ભવિષ્ય કહી જતી. સુખદુઃખ, સારૂં નરસું, જીવન મૃત્યુ ઇત્યાદી દ્વંદ્વોનાં ભાન કરાવી જતી. હવે મ્હને લાગે છે કે તે મ્હારા દેવદૂતો તો કદાચ ન હોય જે હજુય મ્હારી સાથે વાતાવરણમાં, તો કદિક પ્રકટ, એમ લહેરે છે ને સત્ય વાણી સુણાવે છે. "

'જીવનસ્મૃતિ' માંનાં બન્ને અવતરણો પરથી એટલું તો આપણે જાણી શકશું કે આ બન્ને કાવ્યો કેવળ બહિર શિક્ષણના અથવા કેવળ માના ધાવણમાથી હિન્દમાં મળતા તેવા સંસ્કારોનાં પ્રતિબિમ્બ નથી. પણ તેથી પર તેઓ કોક જીવન્ત સાક્ષાત્કારના—ધન્ય આદોલનો ઉકેલતી આત્માની કો ' દિવ્ય' પલમાત્રનાં તે ગીતો છે. આજ તો એ પોતેજ ત્યાં—એ પ્રભુ ધામમાં પરમ પ્રકાશે છે—પૃથ્વીપરનાં નિજ માતાપિતાની રહોડયમાં અને સૌ બ્રહ્માંડના પરમ પિતાની પ્રેમળ પાંખમાં—એટલે જે સંવેદન અહીં આ કાવ્યોં દ્વારા જગવેલ છે તેનું પ્રકટ દર્શન તેઓ કરી રહેલ છે. સેવા કરતા અને મીઠા મેવા આરોગતા પિતા—અને 'શ્રદ્ધાળુ સોહાગણ તથા રસકોરી માલણ' માતાના ભાવો તે તે કાવ્યો દ્વારાજ સતેજથી વ્યક્ત થએલ છે. અલબત એ બાળભાવી શિશુપ્રેરણાભર્યા કાવ્યોમાં જે કોક કોક Unique word-જગન્નાથ જેને રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દ કહે છે તે વીહરતો માલુમ પડે છે, ત્યાંજ તેમની સંપૂર્ણ સાર્થકતા કાવ્ય તરીકની સાર્થકતા પૂરવાર થઇ રહે છે.

ગુસ્ટાવ ફ્લૅાબર્ટની રસકલામાંવીહર તું સૌંદર્યતત્ત્વ શા વડે આટઆટલું દીપી રહે છે તેનું ભાન કરાવતો તેના પરના એક સમભાવશીલ ટીકાકારનો નીચલો ઉલ્લેખ ઉપરથી Unique word ની સૌ. કનુબ્હેનનાં કાવ્યોમાની યોજના વિશેનો અરૂઠો અનુભવ કરાવી રહેશેઃ—

Possessed of an absolute belief that there exists but one way of expressing one thing, one word to call it by, one adjective to qualify, one verb to animate it, he gave himself to superhuman labour for the discovery, in every phrase, of that word, that verb, that epithet. In this way, he believed in some *mysterious harmony of expression*, and when a true word seemed to him to lack euphony he still went on seeking another, with invincible patience, certain that he had not yet got hold of the unique word. Among all the expressions there is but one-one form, one mode to express what I want to say. વૉલ્ટર પેટર આના પર ટીકા કરતા લખે છે કે:—The one word for the one thing, the one thought, amid the multitude of words, terms that might just do, the problem of style was there!—the unique word, phrase, sentence, paragraph, essay or song, absolutely to the single mental presentation or vision within.

આ રીતે ઉપલા કાવ્યોની સમીક્ષા આદરતા ઉચિત શબ્દોની–રસોત્પાદક શબ્દોની–રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા શબ્દોની–મૃદુલ–મધુર ખીલવટ જામેલ ત્યાં જણાઈ આવશે:

'સૂર્ય શી કાન્તિ ને ચન્દ્ર શી શાન્તિ'–આ ભાવને દર્શાવવા ભાગ્યેજ બીજા ઉચિત શબ્દો (Unique words) બાપોમાં મળી આવે!

'શબ્દબ્રહ્મ ગાજે, ને ચિત્તડા નાચે:' આ ભાવનાવાહક રસોત્પાદક શબ્દો ભાગ્યે જ અન્ય મળી શકે!

'શ્રદ્ધાળુ સોહાગણ, રસ કેરી માલણ'–કિય અન્ય શબ્દો દ્વારા આમા ઓતપ્રોત થએલ ભાવ દર્શાવી શકાય તે કળવું મુશ્કેલ છે!

'ઉષાશું તરતી ને ચન્દાશું રમતી
તારલીશું રવતી અતુલ રે!'—

કેવળ સુયોગ્ય ક્રિયાપદની જ રસિક ગુંથણી આ શિશુભાવી કલ્પનામા સર્વોપરિ ભાવ ભજવી રહેલ કોને નહીં સમજાય?

'વ્હાલના બ્હેન,' 'અમીના ગોરસા,' 'કલ્યાણ દૂધ'–એ સર્વ આવા જ સુરસિક શબ્દપ્રયોગો યોજાએલ છે અને તે પણ વિનાઆયાસે: સ્વયંસ્ફુરિત જ:.

એક બે લીટીઓની ગણનાજ કરવી ભૂલી ગયા! 'નયનનયનમાં સંદેશ કહાવે'–કેટલું સુમધુર ઉચ્ચારણ! ને તેથી ઉપજતું કેટલું રસભર્યું ભાવપ્રકાશન! અને તે જ પ્રમાણે:—

'કિરણ કિરણમાં આનંદ વ્હાવે:'

બસ, વિશેષ ટીકા વા વિવેચનને હવે અવકાશ નથી! માત્ર એટલું જ લખવાનું ઉચિત [illegible] કાવ્યોમાં જે અનન્ય પ્રેમતત્ત્વનું

ભાન થઇ રહે છે તે પ્રથમ કહી ગયા તેમ સગુણ બ્રહ્મસમાં માતપિતાનાજ પ્રેમનું છે. અર્થાત્ માતપ્રેમ, તાતપ્રેમ દ્વારા પરમાવધિ પ્રભુપ્રેમ જ પ્રકટ થએલ છે.

૩ ભગિની પ્રેમ.

ભગિની-પ્રેમને પ્રકટતું આ એક કરુણ કાવ્ય* પણ જોઇએઃ—

દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !
જન્મી સખી ! સંસારમાં
ન મળી કદી સુખની ઘડિઃ
શાન્તિ ન ક્યાં, આનંદ નાઃ
આશા નિરાશામા ભળી !
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !

ભાગ્ય ફેરવવા મથીઃ
પ્રારબ્ધ સામે યે ઝૂઝી !
પુરુષાર્થ સંધુ પ્રકટતી
લીલાકલા કાં આથમી ?
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનની !

અવ જોમ નાઃ ઉત્સાહ નાઃ
પૂર પ્રેમલ વહી ગયાં !
હૃદય પટ આસ્તિકતાના
રંગ સૌ ઉપટી ગયા !
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !

ગીત ગભીરાં વિરમ્યાંઃ
જીવન મૃત્યુમાં ભળ્યાં;
પ્રકાશના કિરણો મધુરાં
અનંત અંધારે શમ્યાં !
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !

રસ ગયાઃ રસધાર સૂકીઃ
અંગ-સૌંદર્યે સર્યાં !
ઉરનાં ઐશ્વર્ય ઉડી
આર્તિગતે સંચર્યાં !
દુઃખના ઓછાડ, મ્હારી બ્હેનડી !

* 'કારમો કરુણરસ.' તે આનું નામ ! પ્રત્યેક પંક્તિમાં આદિથી અંત સુધી આત્માનું ઉંડું રુદન શબ્દ રૂપે ચીતરાયું છે-અને છતાંય પૂટપાકવત્ એ શોકછાયા છાયા રૂપેજ તેના પ્રખર દૃષ્ટાન્તમા પણ નજરે આવે છે.

સને ૧૯૧૫ માં સૌ. કનુબ્હેને સુરત સાહિત્ય પરિષદ માટે ' અકાળે કરમાયલી કળીઓ' નામનો એક નિબંધ લખેલ, જેમાં સૌ. સુમતિબ્હેન તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી એ બન્ને અકાળે ધ્વસ્ત થયેલ સાહિત્યની ભાવી પ્રચંડ અભિલાષાઓ વિશે અતીવ કરુણ ઉલ્લેખ હતો. એમાં પણ ઉપલોજ એક ધ્વનિ પ્રકટ થતો હતો. પોતે એ બન્નેમાંથી એકપણના પરિચયમાં આવેલ નહિ, પરન્તુ શેલી જેમ કિટ્સ પ્રત્યે તેના અકાળ મૃત્યુના ક્રૂર કારણ વિશે જાણી Adonais રૂપી અતિ કરુણ ને મર્મવેધક કાવ્ય આલેખી શકેલ, તે જ રીતે સૌ. કનુબ્હેનને આ ઉભય નિજ પ્રાન્ત ભગિનીઓના અકાળ અવસાનના ક્રૂરતમ કારણની પિછાન થતાં તેમના ચિત્તને જબરજસ્ત આઘાત થયેલ ને તેને અનુસરીને તેમના શ્રાદ્ધ રૂપે એ નિબંધ તેમણે આલેખેલ. સૌ. સુમતિબ્હેનનાં ' હૃદય—ઝરણાં' નો નરસિંહરાવભાઇનો પુરઃસ્કરણ લેખ-Foreword તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદીના પોતાના જીવનવૃત્તાંત સંબંધીના સુંદરી સુબોધમાં પ્રકટ થએલ પત્રોએ સૌ. કનુબ્હેનના ચિત્તપર અતિ કારમી છાપ —ખાસ કરીને તેમાંના ગૃહજીવનના—પતિપત્નીના આન્તર જીવનના પ્રસંગોના ઉલ્લેખોએ — જે સૌનો ધ્વનિ ગોવર્ધનરામ ભાઇ જણાવે છે તેમ આ એક જ પ્રકટ થતો હતો કેઃ—

મુજ દેશ વિષે રસમાળી વિના
 ફળ ફૂલ ધરે નહીં નારી લતા !
રસ શોધન સેચન ના જ બને !
 ધન રાશિ અચેતન મુજ રહે !

રસઐક્ય ને ઉર-ઐક્ય વિનાનાં લગ્નોમાં ' રસશોધન સેચન' કઇ રીતે થઇ શકે? અને એ રીતે Ruskin કહે છે તેમ દેશનું અણમૂલું નારીધન, અને તેના સર્વ કોઇ રસ-રાશિ કેવળ અચેતન—જડ જ રહે એમાં શી નવાઇ ! એક પાંખાળું આપણે અહીંનું પુરુષ-જીવન કેટલું ઉડી શકે ?—અને તે ઉપરાંત કોઇ કોઇ જન્મસિદ્ધ સંસ્કારી નારીલતાઓની અવગણના કરતું, તેમના સર્વ સંસ્કાર લૂંટી લેતું, અને તે દ્વારા તેમની અકાળે ' હિંસા ' કરતું પુરુષ—જીવન દેશમસ્તનો શો અભ્યુદય સાધી શકશે ? કારણ સ્નેહના આઘાતે ઘવાયેલ સ્ત્રીહૃદય તો કુમુદસુંદરીની માફક દર્દભર્યું કેવળ ટટક્યું ફટક્યુંજ ફરવાનું ! પ્રેમનાં પૂર વહી ગયા પછીનું ઉત્સાહશૂન્ય, સામર્થ્યશૂન્ય સ્ત્રી—જીવન મૃત્યુમાં મળ્યા વિના ન જ રહે ! બજીર તેનાં સારાંય ગીત વીરમી જ જાય ! પ્રકાશનાં બાલ્યકાળે ગ્રીલેલ ને યુવાને ઉમરે પગ માંડતાં સ્વપ્નેલ મધુર કિરણજુથ માત્ર અનંત અંધારમાં જ શમી રહે ? કારણઃ—

રસ ગયા !
 , રસ-ધાર સૂકી !
 અંગ-સૌંદર્ય સર્યાં !
 ઉરનાં ઐશ્વર્ય ઉડી
 આર્તિ-ગતિ સંચર્યાં !

આવું આર્તિ—આચ્છાદન ઓઢેલ હિન્દર લલના—ગુજરાતી યુવતીઓ શું ઓછી છે ? નિજ બ્હેનનાં એક વિલાપ—ગીતમાં, ગોવર્ધનરામભાઇએ નિજ પુત્રી ' લીલાવતીની જીવન-કલા ' ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ સૌ. કનુબ્હેને પણ અનેક નિજ દેશ—ભગિની-

ઓના પ્રેમ—ધ્વંસની અને તે સાથે સર્વસ્વના અવસાનની કરુણરસપ્રધાન ગાથા છેડેલ છે, મેરી કોરેલીના Murder of Delcia અને Innocent-Her fancy and His fact- નામનાં બન્ને નવલો જેણે જેણે ઉકેલ્યાં હશે, તેમને જરૂર સૌ.કનુબ્હેનના ઉપલા કાવ્યના પ્રત્યેક શબ્દ—મર્મનું રહસ્ય સમજાયા વિના નહીં રહે.

આજ બ્હેન વિષે ૧૯૨૧ માં 'મ્હારી નોધ— પોથી'મા તેઓ નીચે પ્રમાણે લખી ગયાં છે:—

"માતૃજ્યોતિની જ્વલંત જ્વાલા!
મહીયરની યોગમાયા!"

"કેવું મીઠું ને પ્રેમાલ અભિધાન! પરમ વત્સલ માતૃજ્યોતિના તથા સાથે મ્હારી રત્નબીની બ્હેનનાં મને આજ સ્વપ્નદર્શન લાધ્યાં. તે સિદ્ધલોકમાં ઉભયે સંચાર કીધો છે, જ્યાં ગોવર્ધનરામે સૌભાગ્યદેવી ને ચંદ્રલક્ષ્મી સમા ઉજ્જવલપાત્રોનો નિવાસ નિયોજ્યો છે. એની એ જ યોગવિલીનતા મ્હારાં માતાને મુખડે દેખાઇઃ એની એ જ ચિન્તનરેખાઓ તેમને લલાટ દોરાયલી હતીઃ એની એ જ સુન્દરતા, એની એ જ શાન્તિઃ એનાં એ જ સહનશીલતા ને ક્ષમાભાવઃ—પણ અહીં તે સર્વ તેમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાજ્વલ્યમાન દીસતાં. સ્થૂલ વૃદ્ધિ માતાની તેમ બ્હેનની અટકી હતી, અને તેથીજ સૂક્ષ્મ સદ્‌ભાવનાઓનાં પ્રકાશન આટઆટલાં સતેજ ને સોહામણાં દીસતા.

"બ્હેનનાં ગંભીરતા, શાણપણ, સુશ્રુષા, હેતાળતા,—સૌ જ પ્રત્યક્ષ થયાં. એમના ટુંકા આયુષ્યનું પૃથ્વી પરનું સૌ સહ્યું ઉંડી તપસિદ્ધિને દાખવી રૂહેલ મને જણાયુંઃ ને ભગવદ્વાક્ય સાભરી આવ્યું કેઃ—

नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति।

ઉભયને નમન નમી રહીઃ ઉભયના આશીર્વાદ ઝીલી રહીઃ ને એ જ સિદ્ધપ્રદેશમાં હું ય ભવિષ્યમાં નિવસું એને માટ જોઇતી મારી તપસમૃદ્ધિની ગણત્રી ગણતી આ લોકમાં, આંખ ઉઘડતાં, પુનઃ પ્રવેશી રહી..."

ખરેખર! આ ભવિષ્યવાણી સહસાજ સાચી પડી! જાનેવારી ૧૯૨૨ માં આ ૧૯૨૧ ના અક્ષરો સાવ લીલાજ હતા અને બરાબર સો વર્ષ પૂર્વે દૂરના એક દેશમાં જે ભાવ ભજવાએલ—શેલીએ ૧૮૨૧ માં કિટ્સની અવસાન ગીતામાં પોતા વિષે જે ભાવો સૂચિત કરેલ, અને બીજે જ વર્ષે જેમ તેનું અવસાન થવા પામેલ, તેવુંજ અહીં બની રહ્યું!

"The soft sky smiles,—the low wind
whispers near:
'Tis Adonais calls! oh, hasten thither,
No more let Life divide what Death can join together."

The soul of Adonais, like a star,
Beacons from the abode where the Eternals are.– Shelly

સિદ્ધલોકમાં વસવાટ કરવાની ને તેને સારૂ જોઇતી તપસમૃદ્ધિ પૂરેપૂરી છે કે નહીં તેની ગણત્રી કરવાની અને હવે તે સાવ પૂરેપૂરી નીવડી તે પ્રત્યક્ષ કરવાની ઉમેદ સૌ. કનુબ્હેનની પાર પડી ! તે સિદ્ધલોકનાં વસનારાઓએ તેમની આંતરવાંછના જાણીને દૂરથી ગાયું:

Away Away
Where the glittering planets whirl and swim
And the glory of the sun grows dim
Away Away !
To the regions of light and fire and air
Where the spirits of life are everywhere.
Come, oh come away !
Away, away !
Come, oh come ! *we have waited long.*
And we sing thee now a summoning song.
Away, away !
Thou art freed from the world of the dreaming dead,
And the splendours of Heaven are round thee spread.
Come away !-away !

આ ગીતના સાદ તેમને સુણાયા–સ્વાગત ગીતાના નાદ સહમાજ તેમણે સૂણ્યા ને તેઓ ઉડ્યાં........

૪ સખિ-પ્રેમ.

નર જાત સુણી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છંદથીઃ
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઇઃ

–ગોવર્ધનરામ

સખિ-પ્રેમનું પ્રદર્શન કરતું આ એક બીજું કાવ્ય–તેટલુંજ કરણરસપ્રધાન કાવ્ય –હવાં અવલોકીએઃ—

"સખિ! વ્હાલી! વ્હાલી! રુદન તવ સાલે જીગરમાં!
ઉંડા સીરા પાડે કરણધ્વનિ આ મુજ દિલમાં!
સખિ! છાની; ત્હારૂં રુદન નવ રહેવાય મુજથીઃ
વિધિનું નિર્મેલું નહીં કદી ફરે એ રૂદનથી!
નથી જેમાં ધાર્યું મનુજે તણું થાતું પ્રિય, સખિ!
વૃથા ત્હોગે દેયું નિશદિન બર્યુ કાં રદનથી?

મહન્તો ને સન્તો જગત સહુ મિથ્યા કહી ગયા:
ઋણાનુબંધે આ જગત તણી મૈત્રિ રહી, અહા!
વિયોગો સ્નેહીના ચિરસ્મરણ રાખે હૃદયમાં:
પછી શાને રોવું? સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં?
વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જાતાં, પ્રિયતમે!
પરંતુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે."

૧૬-૮-૧૬

વાચક કલ્પી શકશે કે આ 'રુદનમય કરુણતમ ધ્વનિ' નું મૂળ સ્નેહાળ નિજ સખિના કારમા આ સંસારના કષ્ટ સિવાય અન્ય શું હોઇ શકે? સૌ. કનુબ્હેનની આ વિધવા સખિ આજ અહીં હયાત છે. તેમના પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ કેટલો ગાઢ ને ભાવવાહી હતો તે આ 'મ્હારી નોંધ પોથી' ના તેમના ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

"જીવનમાં મિત્ર તો થોડાજ હોઇ શકે છે—અલબત્ત, સાચા મિત્ર કે સાચી સખી! દેવે મને એક આવી સાચી સખી આપી છે-છેક નાનપણથી તે અત્યારની ઘડી સુધી આ ગુણીયલ સખીની છાયામાં હું આનંદ અનુભવી રહી છું. તેનામાં ઉંડી સહૃદયતા છે; તેનામાં ભવ્ય નિખાલસતા છે; વ્હાલસહોઇ એ સખી આ જગતમાં દુઃખની પારવિનાની ઝડીઓના પ્રહાર સહન કરી રહી છે, છતાં મ્હારા પ્રત્યે તેનો ભાવ જરાય ઘટતો નથી.........

"તે દિવસે તેને હું મળી......મ્હારાથી તે ચિત્ર અતીવ કરુણતમ દુઃખ ભર્યું ચિત્ર—ન જ જોવાયું. એણે મ્હારા હાથમાં દિનેશને મૂકયો ને તે સાથેજ મ્હારૂં હૈયું હાથ ન રહ્યું....એ પછી અમે બન્ને એક એકના ખોળામાં માથું નાખી દઇ પુષ્કળ રડયાં......સારો ય સંસાર પ્રજળી રહ્યો ભાસ્યો ને તેની વચ્ચે આ એકલી મ્હારી સખીની નાજુક આત્મવેલી બળી ભસ્મ થઇ જતી હું નીરખી રહી!......

"હાય! દિનેશ ગયો! આંધળીની એ એક લાકડી ય જતી રહી! હવે આ કઠ્ઠને ક્રૂર સંસારમા તેના દિવસ કેવી રીતે વીતશે? આશાનાં સૌ કો કિરણ એનાં આથમી ગયાં, હવે એ આયુ કેમ ટકાવી રહેશે? અલબત્ત, હું માનું છું કે મ્હારા કરતાં એનામાં ધૈર્ય વિશેષ છે, ને તેથીજ તે આટલું ટકી રહી છે. પણ આ દુપટ ઘા કઇ રીતે સહન થઇ શકે? કુદરતને ય દયા ન આવી! ઇશ્વરી શિક્ષાને ય અવધિ ને મર્યાદા નથી હોતાં?—ન હોઇ શકે?......

"છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન! સૌભાગ્યથી કૈં!
"છે ભક્તિમા વધુ વિમલતા, બ્હેન! શૃંગારથી કૈં!"

કલાપીના "વિધવા બ્હેન બાબાને" પ્રબોધેલઃ—એ સમાશ્વાસક ભાવ સમેજ પ્રરમ ભાવ અહીં ય સૌ. કનુબ્હેનના ગીતમાં કોઇ અન્યરીતનો ગુંથાએલ છે. તેઓ કહે છે, "સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં?" વ્હાલાનું સ્મરણ, પ્રિયજનનું—આપ્તજનનું સ્મરણ, સ્મૃતિઓમમાં તેમની નિત્યનિરંતરની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા, એ તેમની અમરતા સિદ્ધ કરવા, તેમનો સંયોગ સતત સાચવી રાખવા પૂરતું નથી શું? કલાપી કહે છે તેમ—"માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે ઇષ્ટ લ્હાણું." અને તેથીજ સૌ. કનુબ્હેન લખે છે તેમ "સ્મરણ પણ સંયોગ

નવ કાં?" એ વધુ વ્યાજબી લાગે છે. અવસાન પામેલ પ્રિયજનોનો સ્મરણભોમમાં સદૈવ નિ-વાસ તે તેમના સતત સંયોગને જ પુરવાર કરી રહે છે. આને સાક્ષી આપનો મેટરલીંકનો આ નીચલો પ્રસન્નમન મંત્ર અજબ ભાવ ભણી રહે છે.

—How can they be dead, when they *live* in your *memory?* ......Men do not know this secret, they know so little...*The dead who are remembered live as happily as though they were not dead.*

એ તો સૌ. કનુબ્હેન લખે છે તેમઃ—

વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જાતાં, પ્રિયતમે!
પરન્તુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે.

આ એકજ સાવ સાચું લાગે છે—સાચું અનુભવાય છે. પ્રિયજનનું અનન્ય આત્મ-ચિંતન પરમાત્માના આત્મચિંતન સમુંજ તેમને આપણી નિકટ આણી રહે છે. આપણાં 'યોગક્ષેમ' વહવા સતત પ્રેરી રહે છે, 'નવીન પ્રકાશ' નામના એક પુસ્તકમાંનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે દાખવી રહે છે:-

મૃત્યુ—અને તેમાંયે પુણ્યપરિચિત પ્રિયજનનું મૃત્યુ પ્રત્યેક જ્ઞાનસંપન્ન મનુષ્યને આ પાર ને પેલી પારની વિચારણા આદરવા જરૂર ફરજ પાડયા વિના નથી રહેતું.

તે પછી શું?—એ પ્રશ્ન અહીં રહેલાંઓ—પ્રિયજનને નિત્ય સ્મરણે સંધરતાં પ્રેમાળા સંબંધીઓને ઉર જરૂર ઉત્પન્ન થયા વિના નથી રહેતો. અને તેના ઉદ્દ્ઘાટન-કાજેજ તેઓ જીવનસનાતનનો, શાશ્વત વિશ્વશ્રેણિનો, પરમ પ્રેમાસ્પદ પરમાત્માની પરમ સૃષ્ટિ રચનામાં વિહરતી અનેરી કલાલીલાનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઉધુક્ત થાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે ઉભય પારનો સબંધ-એક અવિચ્છિન્ન સંબંધ-સધાય છે, ને તેના-તે સ્મરણવશ પરમ પ્રિય આત્મજનના "નિત્ય આગમન" ની પ્રતીતિ થઇ રહે છે. રવિ બાબુના આ પ્રસન્નમન ગીતના ગુંજન સમો તે જીવન્ત સાક્ષાત્કાર આત્માના તાર ઝણઝણાવી રહે છે:—

"શાન્ત એના પદરવ તમે નથી સુણ્યા? એ આવે છે, એ આવે છે, એ આવે છે......

સૂર્યપ્રકાશ વિલસ્યા વસન્તના પરિમલિત દિને વનપથ વટાવી એ આવે છે, આવે છે, નિત્ય આવે છે............

વર્ષાભીની શ્રાવણી રાત્રીના અંધકારમાં ગર્જન્તા અભ્રરથપર એ આવે છે આવે છે, નિત્ય આવે છે............

એનાજ ચરણકમળ દુઃખ ને ગ્લાનિમાં ઉરને આશ્વાસે છે, એનાજ પદારવિંદનો સુનેરી સ્પર્શ અમ આનંદને અજવાળે છે..........

(સૌ. કનુબ્હેન કૃત ગીતાંજલિના અનુવાદમાંથી)

પ્રશ્નઃ—, ને એ, તે કોણ ,

ઉત્તરઃ—આ લોકમાંથી અમૃત થએલ તે દેવપ્રદેશ નિવાસી પ્રિયજન. આપણેજ સ્મરણે નિત્ય સંધરેલ, આત્મજન. *

* ટાગોરના 'પ્રોસ્ટ ઓરીસ' નાટકના અમર પાત્ર વિશે વિવેચના કરતી આ તેમની નોંધ પણ ઉપલા તેમના "સ્મરણ પણ સંયોગ નવ કાં?" ને સવિશેષ સ્પષ્ટ કરી રહે છે:-

બસ, "સ્મરણ પણ સંયોગ નથ કાં ?" એ ૧૯૧૬ ના સૌ. કનુબ્હેનના શબ્દો આજ ભવિષ્યમાંય પરમાવધિ સત્યસમા અનુભવાય છે.

હવે, જે સખિને માટે એમણે ઉપલી 'રુરુદિષા' આદરી છે તે સખિનો પ્રેમ પણ સૌ. કનુબ્હેન પ્રત્યે કેટલો ઉચ્ચ ને અપાર્થીવ છે તે આ તેમના અવસાન સમાચાર સાંભળ્યા પછીનો એ પ્રિયતમ સખીનો મર્મવેધક કલ્પાન્ત દાખતો નીચલો પત્ર કથી રહે છે. માત્ર કેટલાક extracts જ બસ થશેઃ—

......હમારો સ્નેહ કેવો ગાઢ હતો તે તમે જાણો છો. અમે વરસે કે બે વરસે મળતાં પણ હમારો સ્નેહ તો દિવસે દિવસે ગાઢોજ થયે જતો....મ્હારી વ્હાલી સખી મ્હારા સુખદુઃખની વિભાગી હતી. મ્હારા દુઃખની વાત, મ્હારા મનની મુઝવણ હું એને કહી શાન્તી મેળવતી. એને મળવાથી, એના પત્રથી મને જે અવર્ણ્ય આનંદ થતો તે એક પરમાત્માજ જાણે છે ......એના સદ્ગુણો પણ એવાજ હતા કે એને જીવનભર વીસરી ન જ શકાય. મ્હારી સખિ તો દેવી સ્વરૂપ હતી. સંસારની બધી ફરજો એણે બજાવી છે. એના હૃદયની વિશાળતા, ઉદારતા તથા ક્ષમતા અપાર હતી. એ આત્મા શુદ્ધ સાત્વિક, ધીર ગંભીર, શાન્ત ને પ્રેમથી પૂર્ણ હતો. એવા ઉચ્ચ ગુણોથી ઓપાયલો આત્મા પુણ્યશાલીજ હતો. એ પુણ્યમય જીવનને, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રિયજનને જીવનભર કેમ વીસરાય ?......

હવે તો એ બ્હેનને સમર્પેલ કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં સમાયેલ આશ્વાસન ને સમાધાન શાન્તિ પામવા રહ્યાં. પતિ પુત્રને મિત્ર વિહોણી તેમની ખારી જીંદગીમાં સ્મરણના સંયોગજ તેમને અનુભવવા રહ્યા.

"......અમલનું અમરત્વ તો સુધા તેને ભૂલી નથી- તે સદાસર્વદા સુધાના સ્મરણમાં વસેલ છે-તે પરથીજ સિદ્ધ થઇ રહ્યું છે. પૃથ્વી પરના કોઇપણ વ્હાલા મૃતજનનાં સ્મરણજ તે સદૈવ જીવન્ત છે તેનું ભાન નથી કરાવતાં ? નહીં તો આપણી સ્મરણ ભોમમાં તેઓ કેવી રીતે વિરાજી રહે ? આપણું સ્મરણ—આપણે એમને સ્મરીએ છીએ તે જ બતાવી આપે છે કે તેઓ મર્યાં નથી, તેઓ જીવતાં છે, આપણી ઉંડેરી હૃદયગુહામાં તેમનો નિવાસ છે. સર્વભૂતોના હૃદયદેશમાં અર્જુનજી ને પરમાત્મા વિરાજે છે એ જાતનો જે ગીતાબોધ અપાયો, તે બીજું કાંઇજ નહિં, પરન્તુ સ્મરણે વિશ્વનાથ સચરાચર સભર ભરી રહેલ છે, તે અમર ને અવિનાશી છે, તે ઘટઘટ વ્યાપક છે, એટલુંજ સિદ્ધ કરી રહે છે.........

મૃતજનોનું મર્યા પછી અસ્તિત્વ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તો અહીં ઉદ્ભવતોજ નથી— એની તો નાની સ્નીય શંકા નથી રહેતી. સ્મરણથી વિસારો, ને વ્હાલામાં વ્હાલું તમારૂં મૃતજન જરૂર મરી ગયું છે, એમ ચોકસ જણાશે. સ્મરણે તેને મંધેરા અને સનાતન સંજીવન ભોગવી રહ્યું છે એવો સાક્ષાત્કાર થશે. ઉંડી ને અસ્ખલિત તેની સ્મૃતિજ તેનું અમરત્વ સ્થાપી રહે છે—તેને અમ્મર કરે છે. આ સ્મરણાંજલિ—નિત્ય નિરંતરનું તે પ્રિયજનનું સ્મરણજ તેનું 'શ્રાદ્ધ' છે.........

વ્હાલેરાંની સંસ્મૃતિ તે જ તેમનું આનંદનુ શ્રાદ્ધ છે—અને અહીં તો સુધા—અમૃત અમલને નિષ્પાપને નહિ ભૂલે એ ભાવજ અદ્ભુત શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી રહ્યો છે, અમલની અમરતા સિદ્ધ કરી રહ્યો છે."

" વિયોગો નિર્માયા સ્થૂલ શરીર જાતાં પ્રિયતમે !
" પરંતુ આત્મા તો નહીં કદી વિયોગી થઇ શકે.

"It is only in this union of souls that death has no meaning.

" સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી."

૫ પુત્રી-પ્રેમ

(1) All mothers are rich when they love their children:—Maeterlinck.

(2) Riddle of destiny, who can show
What this short visit meant, or know
What thy errand here below?—C. Lamb.

પુત્રી-પ્રેમને પ્રકટતું આ કરુણકાવ્ય પણ તેટલું જ ભાવવાહી છે—
પ્રિય બાલ મ્હારી! તેં પ્રયાણ જ અહીં થકી શું આદર્યું!
અહીં ના રુચ્યું? કે શું જવા પ્રભુ સ્હોડયમાં મન તેં કર્યું?
અમ સ્નેહ ભાસ્યો શિથિલ? કે મૃગજલ દીઠી માયા બધી?
સંસારના સ્વાર્થી પવનને માનીઓ શું વિષમયી?
ક્યાંથી રુચે આ મૃતમયી સંસાર અમૃતમયી-તને?
તો વિકસજે પ્રભુપાદ પંકજમાં ભલે તું વિરમીને.
અમ હસ્તમાં છાજી નહીં સુકુમાર કલિકા તુ રમીઃ
ઘડિ બે ઘડિ અરપી સુગંધી ને પછી કરમાઇ શી!
અમ ઇચ્છશું કલ્યાણ ત્હારૂં અહીં થકી વિભુજી કનેઃ
શાન્તિ હજો, શાન્તિ હજો, શાન્તિ હજો તુજ આત્મને.

પરમાત્મા, પ્રકૃતિતંત્ર, માનવ-આત્મા, સૃષ્ટિતંત્ર, જગત્, અને તે સર્વના અન્યોન્ય સંબંધ, તેમનાં મૂળ આદિ કારણ, તેમના લક્ષ્ય હેતુ ને ઉદ્દેશઃ—એ સર્વને ઉકેલતાં ઉપનિષદો લખાયા છે તેમ 'પ્રેમ'ના પરમાવધિ જગદંબાસ્વરૂપ 'માતૃપ્રેમ' ના—ઉપનિષદ્ ઉચ્ચારાય તો તેમાં જરૂર આ કરુણ કાવ્ય ઉત્તમ પંક્તિએ વિરાજી રહે એ નિઃશંક છે ને તેનો ભવ્ય 'શાન્તિપાઠ' તેમા સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવી રહે તે તેટલુંજ સત્ય છે.

સૌ. કેનુબ્હેન આ પુત્રીને 'ગીતાપુત્રી' એ નામે વધાવતા. તેનું કારણ જણાવતો આ 'મ્હોરી નોંધપોથી'માંનો ઉલ્લેખ મનનીય થઇ પડશેઃ—

ગીતાપુત્રી પરનો મ્હારો વ્હાલ આટઆટલો કેમ વધી શક્યો તે કદાચ, તમને નહીં ખબર હોય. અગિયાર જ માસની એ બાલકી મ્હારૂં દિલ આટઆટલું કેવી રીતે જીતી રહી હશે એ તો એની પોતાની જ સદ્ગુણ પરંપરાને માલૂમ. એ કાંઇક શ્યામળી હતી; પણ એ

શ્રીકૃષ્ણના ગીતામૃતની પીધેલી હતી. જ્યારે પિતાજી ગુજરી ગયા ને ગીતાના ગેબી રસધ્વનિ આપણ જગવતાં તે કાળે આ તરતનું જ ચેતનદાન પામેલ, જીવનરસનો તાજોજ અનુભવ કરેલ, આ બાળકી આપણા આત્માની અગોચર ઉચ્ચતા ને અધ્યાત્મિકતા અનુલક્ષતી. પ્રાણમાં મહાપ્રાણ સમાય તેમ તેના ફૂટતાં ચેતનમાં ગીતાગાનના અજબ રણકાર રણકી રહ્યા ને ગર્ભદર્શિકા તે અવતરી. આ પછી તેની તેજસ્વિતા કેટલી ભવ્ય ! પ્રભાતમા એ સૌ પ્હેલાં ઉઠતી ને નિજાનંદી સમી પારણામાં રૂમઝુમતી રમતી–એકલી જ આહ્‌લાદતી અને તમારા ' હરિ ૐ ' ના નાદે પૂર્વની કોઇ દિવ્ય સ્મૃતિ સાધતી હોય તેમ, તે એક ધ્યાન થઇ જતી. રડવું તો તેણે કદી જાણ્યુ જ નથી. છેલ્લા બે માસની તેની ગંભીર માંદગીમાંય તે રડી નથી. પણ સૌ સહન કરતાં જ સંસારવાટેથી તે સંચરી હતી. નર્મદાનો પટ ઓળંગી તે માંદીને ખભે નાખી, વૈદ્યને ઘેર તેને (ચાદોદ) લઇ જતી તે કાળે વાટમાં એ અવાક બાળાના આત્માના સૂરો મને સંભાળાતા. તે કહેતી, " બા ! શા માટે આવડો શ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં છો? મને આજ્ઞા મળી ચૂકી છે. જવાના સાદ થઇ રહ્યા છે. " આ તેના નિગૂઢ શબ્દોએ હુ એકાકી રડતી ને નર્મદાની કોઇ કોઇ ભેખડોએ ઉન્હાં મુજ અંતરનાં આંસુ ઝીલી લેતી. ફરીથી તે કહેતી, " બા, ન રડતાઃ હુ પુનઃ એક કાળે આવીશ; પણ તેમને બહુ દુઃખ થશે–તમે દુઃખી થશો." માદીકરી એકલાં જ અમે ઉપર આભ ને નીચે ધરતી–એમ ખરા બપોરે વૈદ્યને ત્યાં જતાં. ત્યા તેની સારવાર થતી, ને મને સંતોષ થતો કે આ ફૂલ—આ કમળ—નિષ્પાપ આ પારેવું —મૃત્યુને બિછાને પોઢે તે પ્હેલાં મ્હારાથી તેની જેટલી સેવા બને તેટલી સૌ શ્રેયસ્કર છે. કારણ હુ માનતી કે જે દૃષ્ટિ તેને લાધી છે તે કોઇ અજબ છે. મોક્ષદા દૃષ્ટિની જે અપૂર્વ બક્ષિસ તે પામી છે તેની તો બસ વાંછનાજ રહી જાય એવું છે. યોગભ્રષ્ટ કોઈ મહાત્મા જ મ્હારે આંગણે પધારેલ ને તેની પળ આવી ત્યારે અવશિષ્ટ નિજ પૃથ્વીપરનું આયુષ્ય ભોગવી દેવદેશ તે પાછો ઉડી જાય છે ! પણ મ્હારો શોક—તેની પાછળનો મ્હારો તીવ્ર શોક તો અધાપિ કાયમ જ છે. મને લાગું કે આપણે રંક ઘર આ વિમળ ને તપસ્વિન્ રત્ન ન છાજ્યું— આપણે તેની જોઇતી દરકાર ન કરી. બી. એ. નુ તમારૂં છેલ્લુ વર્ષ એટલે તેમાં તમે ગુંથાયા ને મ્હારાવા ય અનેકવિધ જંજાળમાં તેની સારવાર ન સધાઇ. આ રત્ન પોષાયું હોત તો હું જરૂર માનુ છું કે સંસાર કોઇ દૈવી સુવાસે જ તેણે સભર ભર્યો હોતઃ ને આપણી સર્વના ત તારણી બની હોત "...

ઉપલું માતૃપ્રેમનું ઉજ્જ્વલ દૃષ્ટાંત મેટરલીંકના આ નીચલાં શબ્દો સ્મરણે ભરી રહે છેઃ—

There are no poor mothers, no ugly ones, no old ones...... Their love is always the most beautiful of the joys. And when they seem most sad, it needs but a kiss which they receive or give to turn all their sorrows into joys. All mothers are rich when they love their children.

આખા ય ઉપલા કાવ્યમાં પથરાયલી દિલસુરીભરી ધ્વનાવલી એટલી તો હૃદયભેદક છે કે તેનો અનુભવ 'માતાઓ' વિના અન્યને ન જ હોઇ શકે. પ્રત્યેક માતા પોતાનો બાળક માટે

અને કોઇ કોઇ ગોવર્ધનરામભાઇ જેવા પિતાઓ પણ *–પરમ જ્ઞાનવન્તા માતાપિતાને ય આ દુઃખકર આઘાત ઉંડા શોક–અર્ણવમાં ડૂબવવા પૂરતો છે. સૌ. કનુબ્હેન 'સુન્દરી સુબોધ' માં વર્ષો પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલ એક બીજાં કાવ્યમા જણાવે છે તેમ—

> મન મોહને જીતી શક્યુ પણ શોક જીતી ના શક્યું:
> " એ શોકથા જલતાં જીગરને ક્યાય શાન્તિ ના મળી.

અને બાળાને જેમ પ્રભુપાદપંકજમાં શાન્તિ મેળવવાની ભાવના ભાખી તેમ પોતે ય શોકભારવન્તા ચિત્તે એ જ કાવ્યમા ભાખે છેઃ—

---

* એક માતાપિતાના સહસાજ— જન્મતાં વારને જ—મૃત્યુખોળે બિરાજેલ બાળકને ઉદ્દેશીને લખાયેલ એક ગીતમાં ચાર્લ્સ લેમ્બ આ પ્રકારની ફીલસુફી ગુંથી આ ભાવના આલેખી રહે છે-

Riddle of destiny, who can show
  What this short visit meant, or know
What thy errand here below?
  Shall we say, that Nature blind
Checked her hand, and changed her mind
  First when she had exactly wrought
A finished pattern without fault?
  Could she flag, or could she tire,
Or lacked she the Promethean fire;
  With her nine moon's long working sickened
That should thy little limbs have quickned?

*   *   *   *

Or did the stern-eyed Fate descry,
  That babe or mother, one must die;
So in mercy left the stock,
  And cut the branch, to save the shock
Of young years widow'd and the pain
  When Single State comes back again
To the lone man who, reft of wife
  Thenceforward drags a maime'd life?
The economy of Heaven is dark,
  And wisest clerks have missed the mark
Why human buds like this, should fall
  More brief than fly ephemeral
That has his day..............etc

શાન્તિ અરે, શાન્તિ કહી હું ટેલતી થાકી ગઇ:
"થાક્યું જીગર શાન્તિ પ્રભુવિણુ મેળવે કહો, ક્યાં જઇ:
અશરણુ શરણુ, અનાથન કે નાથ, પ્રભુવિણુ શોકશમન–શાન્તિ–મળવી મુશ્કેલ જ છે.

* * *

ગીતાપુત્રી જ્યોતિની ભાવિ વાણી સાચી પડી ને ચિ. જ્યોત્સનાનો જન્મકાળ સૌ. કનુબ્હેને આ રીતે વધાવ્યો.–

પ્રકટી પરિમળ વિશેષ:
આજ મ્હારે આગણે,—
પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

જીવન ઉજાસ સમી ઉજ્જવલી એ ઉગતી
અમૃતતા ગુંજતી વિશેષ:
આજ મ્હારે આગણે—
પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

દેવના પ્રકાશચૂમી દેવપ્રભા દીકડી
બાળરાજ ગૃહની પ્રાણેશ:
આજ મ્હારે આંગણે—
પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

ઐશ્વર્યે ઓપતી ને સૌન્દર્યે શોભતી,
અતિથિ કો અદ્દભુત વેશ;
આજ મ્હારે આંગણે:
પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

લળી લળી પ્રસરૂં હું પ્રણમન–પ્રકાશન:
દેવજશ જગવું હમેશ:
આજ મ્હારે આંગણે —
પ્રકટી પરિમળ વિશેષ.

આ કાવ્ય લખાયું તે કાળે મેટરલીંકના 'બ્લુ બર્ડ'' માનો ભવ્ય દિવ્ય અજન્મી બાળકોનો ભાવ સૌ. કનુબ્હેનને અંતર અજબ રસભરી અસર સાથે વ્યાપેલ હતો. તે બાલરાજગૃહની પરમ પ્રેરણા તેમને ચિત્ત મનહરણી ને પ્રેમલ ભાવનાભરી લાગી હતી. ત્યાંની જ 'દેવના પ્રકાશચૂમી દીકડી દેવપ્રભા' જ અહીં નિજ 'આંગણ પ્રકટે છે એવું ઊંડું રસિક ભાન તેમને થએલ. તે Kingdom of the Future ના Azure Palace-માંના સારાંય રસચિત્ર ને તેનાં અનેરાં દર્શન સૌ. કનુબ્હેન વારંવાર નિજ 'કલ્પના પરાયણ પ્રકૃતિ' દ્વારા ઝીલતાં–અને એ સૌ આનંદન ભાવ અહીં વ્યક્ત થયા વિના નથી રહેલ. આ સાથે Eugenics નો સૌ. કનુબ્હેનનો 'અભ્યાસ વિરલ હતો. સંસાર માટે 'પોતાના ખેલનથી' પશુ–બાળકોનો ભાર ન ધરતાં 'પ્રાણખર્ચી' પ્રાણભરપુર મહાભાગ કુમાર ને કુમારીઓ સજવાં અને તેમનો જ્વલંત ને ઝરન્ત ઉછેર આદર્શનો એમનો ઉચ્ચ આદ

વારંવાર 'મ્હારી નોંધ-પોથી'ના પાનાઓમાં તરી રહેતો માલૂમ પડી આવે છે. Superman-ની એક અનિર્વચનીય ભાવના-ભાવિ પૃથ્વી પરના વસનારાઓની કોઈક સુમધુર કલ્પના-- સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત નિત્ય રમી રહેતી. જર્મન ફિલસુફ Nietzsche ની માફક--She too dreamt of a future race of men and women strong and, handsome, straight-forward and courageous, heroes and heroines, in various walks of life, geniuses in all nobler arts. આટલા માટે તે ફિલસુફના જેમ She too advocated the elimination of the unfit by the legislation to prevent offspring in the case of the diseased, the weak, the ugly, and the criminal; અને પોતે ચોક્કસ માનતાં કે The Superman is the meaning of the earth.

આ સર્વ સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા ને ઉહાપોહ જ્યારે તેઓ નિજ સંસ્કારી સખીમંડળીમાં આદરતાં ત્યારે તે સમયનું દૃશ્ય અણમૂલું ભાસ્યા વિના ન જ રહેતું. આ સાથે પુત્રપુત્રીઓ માતાપિતાનાં આમંત્રિત અતિથિઓ છે, અને એવા આમંત્રિત અતિથીઓને કાજ સર્વ કોઈ ભવ્યદિવ્ય સામગ્રી માતાપિતાની પાસે હોવીજ જોઈએ, જેથી તેઓના આત્મા, હૃદય, બુદ્ધિ ને શરીર એકસરખી કેળવણી-ખીલવણી પામી રહે-એ પ્રાચીન આર્ય ભાવ પણ તેમના ચિત્તમાં ઓતપ્રોત થએલ જોવામાં આવે છે.-પણ એમના એ અતિથિઓ, તે બાલ-રાજગૃહ 'Children's Palace'માંથી આમંત્રેલા અતિથિઓ તેમની Superman ની ભાવના પુરવાર કરવા ન ટક્યા! 'હાજી મહમદ સ્મારક ગ્રંથ' ને પા. ૩૬૫ મે તેઓ લખે છે કેઃ--

વિરૂપ વેરાનમાં—તે પ્રાસાદના ખંડિયેરોની સારી ય દિશાઓમાં-હવે તો શોધું છું મ્હારા એ અંતરધાન અતિથિઓને. નથી રુચતાં હવે એ વેરાનની વિરૂપતાનાં ભયંકર ખંડિયેરો. હું તો હૈયાસુની એ અતિથિઓને શોધું છું, ને જલ્પુ છું કે ક્યાં એ પ્રાસાદની મનોહર ભવ્યતા ને ક્યાં આ ખંડિયેરોની ભયંકરતા! એ આકાશ અને પૃથ્વી! એ સૂર્ય ને ચન્દ્ર! બતાવો, મ્હારા એ અંતરધાન અતિથિઓને.........

હજીય મ્હને મ્હારા ખંડિયેર ને વેરાનમાં અતિથિઓના ભણકારા વાગે છે. હું ને મ્હારી કોકિલ તેમની પદાવલિ મંદિર, મઢી, વનદેશ ને સંસારની ઝાડીમાં પણ શોધી રહ્યાં છીએઃ પણ નથી તેનો આદિ કે અંત. જો તે સ્વર્ગીય સ્મૃતિચિહ્ન લાધે તો આદરીએ તે પર આંસુના અભિષેક ને પુનર્જન્મે તે અતિથિઓનો પુણ્ય સંગમ "......

૧૯૨૦ માં સુરતમાં આ ઉલ્લેખ આદરેલ અને ૧૯૨૧ માં ભાઈ રાવળને મોકલી આપેલ, તે કાળે "પુનર્જન્મે તે અતિથિઓના પુણ્ય સંગમ" પામવાની ભાવિ વાણી પોતે બે વર્ષ પછી અનુન્ય ક્ષણજન્મ ગ્રહણ કરી સાચી પાડી! હા-સાચીજ પાડી! કારણ સર આર્થર કૉનન ડોઇલે પોતાના Vital Message દ્વારા જણાવે છેઃ—

"The child grows up to the normal, so that the mother who lost a babe of two years old and dies herself twenty years later finds a grown up daughter of twenty-two awaiting her coming.

સૌ. કનુબ્હેનને ય પોતાના અતિથિઓ એ પુનર્જન્મમાં-નિજ સનાતન બ્રહ્મજન્મમાં તે સાકારનિરાકારની સમીપ લાધ્યાં છે. માતાએ નિજબાળકોને પુનઃ ખોળામાં લીધાં છે ને અધુરા રહેલ માતૃપ્રેમના નિજ લ્હાવ ત્યાં તે અક્ષરધામમાં-'જન્મમૃત્યુજયશ્રીના' ધામમાં—પોતે આદરી રહેલ છે' ૧૯૭૮ ના શ્રાવણના 'વસન્ત' મા પ્રસિદ્ધ થએલ અજબ ભાવના અને વાસ્તવિક્તાના અનુપમ સંમિશ્રણ-ગુંથણવતા એક જીવનપરજીવનવિષયક 'ભેદી જીવન' નામ નિજ કાવ્યમાં સૌ. કનુબ્હેન આ પ્રમાણે કવી રહે છે:—

ભેદી જગજીવન જીવાય છે !
હો રાજ! રાજ!
ભેદી જગજીવન જીવાય છે !
પળમાં અનામી પરબ્રહ્મ સંગ વિહરૂં:
પળમાં રૂપનામ ભાન થાય છે: હો રાજ! રાજ! ...
પળમાં અનામી બાલવૃન્દ સંગ ઘૂમું:
પળમા જગફૂલડાં ચૂમાય છે: હો રાજ! રાજ! ...
પળમાં શાશ્વતતીર અમૃતતા ભોગવું:
પળમાં ભવમૃત્યુ સૂણાય છે: હો રાજ! રાજ! ...
પળમાં તે પાર તણાં કીર્તિગાન ગજવું:
પળમાં આ પાર ઉજવાય છે: હો રાજ! રાજ! ...
વત્સલ અદ્વૈત કિન્તુ આપણાં પ્રતિપલ
ઉભય પાર એક સુહાય છે:
હો રાજ! રાજ!
ભેદી જગજીવન જીવાય છે.

૬. દામ્પત્ય પ્રેમ

બસ. તો હવે દામ્પત્ય-પ્રેમનાં ઉભય પાર સુહાતાં આ 'વત્સલ અદ્વૈત' વિષે તેમનાં અનેક ભાવભર્યાં કાવ્યો પ્રતિ વળીએ: અને તેમના સુહામણા રસમંત્રો ઉકેલી રહીએ.

રસશક્તિ ને રસોદ્બોધકશક્તિ સમાં પતિપત્નીનાં પરમ ભાવવતાં 'વત્સલ અદ્વૈત' સંબંધીનો સૌ. કનુબ્હેનનો રસભાવ પ્રાચીન ને અર્વાચીન, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના અનેક રસચિત્રોના મનન અને નિદિધ્યાસન પછી સમધુર રીતે પ્રકટ થએલ જણાય આવે છે.

"લગ્નની સંસ્થા દિવ્ય છે. તેમાં સંલગ્ન થતાં યુગલો પવિત્ર છે. લગ્નનું રહસ્ય શુદ્ધ છે, તેના અર્થમા પ્રભુમય અંશ છે. લગ્ન નામજ માનનીય છે: તેની ક્રિયા ધાર્મિક છે, મનુષ્યસમાજને લાભકારી છે અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માની નજરમાં લગ્નની પરમ પવિત્રતા પૂર્વથી મનાઇ છે:"—આ જાતનો ઉલ્લેખ-આત્મામાં વણી દીધેલ મુદ્રા-લેખ (Motto) સૌ. કનુબ્હેનનાં દામ્પત્ય-પ્રેમનો કર્ણધાર હતો.

છેક પહેલા ખંડમાંનાં પ્હેલેરાં કાવ્યોમાં ય લગ્ન-પ્રેમની એ પ્રતિતી નિજ 'રસમાળાને' આ પ્રમાણે નિજ ઉંડેરા આત્મ-ભાવ જણાવી રહે છે.

રસમાલી અહો ! રસસિંચનથી
મમ આત્મકલિ વિકસાવી જ શી !
મમ ઉરતણી હતી વાડી સૂકી
તહીં સ્નેહસલીલ સીંચી જ સીંચી
નવજીવન તેં અરપી જ રહ્યો:
ઉરવલ્લરી તું વિકસાવી રહ્યો:
મુજ આત્મતણો મધુરો મધુરો
કંઇ પ્રેમપ્રકાશ ચૂમ્યો જ ચૂમ્યોઃ
કુમળી ટશરો ફૂટતી ઉરમાં
મૃદુ સ્નેહ સુવાસ ભરી પમરી
ઉપકાર ભૂલું કયમ એ તું કહે ?
ઉપકાર તણો બદલો શું ચહે ?
અહ ! એ બદલો કયમ વાળું, સખા !
ઉપકારનો ભાર સહું ન, સખા !
મુજ આત્મની પાંખડી-પાંખડી એ
ચરણે ધરૂં, ઓ રસમાળી ! તને

૨૩-૯-૧૬

આ ગીત લખાયા પૂર્વે એ 'રસમાળી' એ તો કયારનું ય નિજ પુષ્પ ઓળખી લીધું હતુંઃ વડોદરા કોલેજની મીસેલેનીમાનું તેનું એક કાવ્ય આ રીતે આરંભાએલ છેઃ—

મેં તો સુઘ્યું મ્હારૂં ફૂલડું રેઃ
માહિ ગેબી હતી કો સુવાસઃ
આત્માના ઓજે વધાવીયું રેઃ
માહિ પૂરી જીવનની મિઠાશઃ
મેં તો સુઘ્યું મ્હારૂં ફૂલડું રેઃ—

"સ્વર્ગના અસંખ્ય ગુલ-પુષ્પોમાનુ તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ-પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને સદાસર્વદાનું.

નરનારીનાં લક્ષાવધિ પ્રેમસ્વરૂપમાનુ તે એક. અખંડ ને અમૃત-હા, એક જ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને અનંતકાળ સુધીનું.

કેટલો કાળ તે પુષ્પને પ્રફુલ થતાં વીતી ગયો ?—કેટલો કાળ તે પ્રેમને પરિપૂર્ણ પ્રગટ થતા વહી ગયો ?—દેવવરના લાડિલા જ એ તો જાણી-જણાવી શકેઃ ત્હારી મ્હારી જીવનનોંધ નોંધનારા જ એ તો ઉકેલી શકે.

—બસ, એક જ વખત-સ્થળકાળના વિરાટ ઉપવનમા, વિશ્વની સુખકુંજમા, વિશ્વની-સંતોષ આશ્રમ સુમા વિશ્વની-સુખકુંજમાં, એકજ વખત આવું સર્વોત્કૃષ્ટ ગુલ-પુષ્પ પ્રફુલ્લી રહે.

—બસ, એક જ વખત,-લોકલોકાન્તર ઝગ્યા બ્રહ્માડભરમા, દેવદેવાધિદેવના અણુરણુ ઝગ્યા નિવાસસ્થાનમા, એક જ વખત આવો વિરલ પ્રેમ અવિનાશ પ્રકાશી રહે.

સ્વર્ગનાં અસંખ્ય ગુલ-પુષ્પોમાંનું તે એકઃ અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને સદાસર્વદાનું:

નરનારીના લક્ષાવધિ પ્રેમસ્વરૂપમાંનું તે એક:' અખંડ ને અમૃત-હા, એકજ, પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ને અનંત કાળ સુધીનું."

—ઉપલા જ મીસેલેનીમાંના કાવ્યની ગદ્ય-નોટર્સ રૂપે એ જ રસમાળાનો આ ઉલ્લેખ તેની પ્રિયતમાને પદપદે ઢળી રહેલ છે-સમર્પિત થઈ રહેલ છે.

'સુકાનીને' નામના એક બીજા તે જ અરસાના કાવ્યમાં એવો જ રસપ્રદ ઉલ્લેખ સૌ. કંતુબ્હેને આદર્યો છેઃ—

ઝૂકાવ્યું નાવ ભરદરીએ:
 પ્રભુ! તું સ્હાય થાજે હો!
પ્રભુ, તું સ્હાય થાએ તો
 પછી ચિંતા મને શાની?
તુફાની વા ભલે વાયે,
 ભલે ને આવતા ખડકો
કુશળ મ્હેરો સુકાની તો
 પછી ચિંતા મને શાની?
જીવનનૌકા ધીરી તુંને
બન્યો તું સ્નેહસુકાની:
નિયંતા તું ચતુર નાવિક
પછી ચિંતા મને શાની?
 સુકાની ઓ! ભલા બાપુ!
નિરંતર જાગતો રહેજે:
 વમળમાં જાય ખેંચાઇ
ઉગારી નાવ ત્યાં લે જે:
ફરાવીને જીવન-યાત્રા
પ્રભુ સામીપ્ય લઇ જાજે:
વિહરવું છે પ્રભુ ધામે
પછી ચિન્તા મને શાની?

"મ્હારો રસવીર નાવિક, મ્હારો આશાકેન્દ્ર હૃદયનાથ, મ્હારો પૃથ્વી પરનો પ્રભુ, અહોરાત્ર નમન નમવા, પ્રાણથાળ ભરી ભરી પૂજવા"-વિગેરે વિગેરે. રા. કવિએ છંદકુમારદ્વારા દાખવેલ ભાવો સૌ. કંતુબ્હેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ સ્ફુરેલાં અને તેને અનુરૂપ કવન-દામ્પત્યપ્રેમનાં અગોચર અણમૂલાં કવન-તેમણે કેવળ સ્વયંસ્ફુરિત જ આદરેલાં, અહીં પણ પ્રભુ ને પ્રભુ-સામીપ્યમાં સનાતન નિવાસ પામવાની 'દિવ્ય' રસ-વાંછના કેદી ય તેમની ઘમી જ નથી. એ સહસા જણાઇ આવે છે; બાકી એમાં આદેશાએલ સુકાનીએ જાગ્રત રહી જીવન નાવ વમળમાં ખેંચાઇ ન જાય ને આબાદ ઉગારી રહે તે માટે કેવું

ને કેટલું કર્યું–ન કર્યું તે તો તેનો પોતાનો આત્મા જ કહી શકે. કારણ તે પૃથ્વીપરનો હતો, જ્યારે તેની મતિની દેવભુવનની દેવલાડિલી રસબાલિકા હતી:–

"Slowly the great side-doors of the Cathedral swung back on their hinges, and out on their steps in a glorious blaze of sunlight came Poet and his Angel-companion together. The one, a man in the full prime of splendid and vigorous manhood —the other a woman, timid and sweet, robed in grey attire, with a posy of white flowers at her throat. A simple girl, and most distinctly human,—the fresh pure colour reddened in her cheeks, the soft spring-tide wind fanned her and the sunbeams seemed to dance about her in a bright revel of amaze and curiosity. Her lustrous eyes dwelt on the busy Platz below with a vaguely compassionate wonder—a look that suggested some far foreknowbdge of things that at the same time were strangely unfamiliar. Hand in hand with her companion she stood,—while he holding her fast, drank in the pureness of her beauty the love-light of her glance, the holy radiance of her smile, till every sense in him was *spiritualised* anew by the passionate faith and reverence in his heart, the marvell of glory that had fallen upon his heart, the nameless rapture that possessed his soul. To have knelt at her feet, and pewed his head before her in worshipping silence would have been to follow the strongest impulse in him,—but she had given him a higher duty than this. He was to "*lead her*"— lead her "into the world!"—The dreary dark world so unfitted to receive such brightness,—she had come to him clad in all the sacred weakness of womanhood;—and it was his proud privilege to guard and shelter her from evil,—from the evil in others,— but chiefly from the evil in himself. No tint must touch that spotless life which God had entrusted to him!—Sorrow might come, nay, *must* come, since as long as humanity errs, so long must angels grieve,—sorrow but not sin! A grand, awed sense of responsibility filled him,—a responsibility that he accepted with passionate gratitude and joy,—he had attained a vaster dignity than any king on any throne,—and all the visible Universe was—

transfigured into a Golden pageant, of loveliness and light, fairer than the fabled Valley of Aurhion !

And as he looked at her proudly, adoringly,—she raised her beautiful, innocent, questioning eyes to his..

" This is a city ? " she asked—" A city of man who labour for god and serve each other ?

" Alas; not so, my sweet ! " he answered, his voice trembling with its own infinite tenderness.

" There is no city on the sad Earth where men do not labour for mere vanity's sake, and oppose each other ! "

દિવ્ય આશીર્વાદની કલ્યાણધાર શિરપર વરસાવનારી આ દેવબાલિકા 'સંસાર' વાટે સંચરી:–એવા મહદ્ આશયથી કે અનિત્ય ને અસુખ સંસારનાં અંધારા ઉલેચાય ને તેમા પ્રકાશનાં સોજ્જ્વલ પૂર સભર વહી રહે! તેનામાં હિમ્મત હતી, બળ હતું, આગ્રહ હતો, ઉત્સાહ હતો. એકજ જન્મમા લક્ષ્ય સાધવાની બહાદુરી ય હતી.........

દામ્પત્ય-પ્રેમનાં બીજાં અનેરા કાવ્યો ને ગીતો ઉકેલીએ–

વર ને વનિતા બે એક:
  વિશ્વ વાટે—
વર ને વનિતા બે એક:
ઉંડેરા તપ કેરા ફલ રૂપ ઓપે
સુજનજૂનાં એ હમેશ:
  વિશ્વ વાટે—
વર ને વનિતા બે એક:

મળતાં દષ્ટાદષ્ટ એકમેક ઓળખે:
વાંચે આત્માના ઉલ્લેખ:
  વિશ્વ વાટે—
વર ને વનિતા બે એક

સાધતાં સૈયારી સફર ભવભરદરિયે
સાથી સનાતન સુજેલ.
  વિશ્વ વાટે—
વર ને વનિતા બે એક.

અહીં સ્વીડનબૅાર્ગની અનેરી લગ્નભાવના "સંગે ઉંડેરા તપકેરા ફૂલ" ની પ્રાચીન આર્યભાવનાં ગુંથાઇ છે ને વળી પાછી પશ્ચિમના એ હૃદયાની સુન્દરતમ સનાતન સાથની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના પણ વ્યક્ત થએલ છે, સ્વ. કલાપી ત્રિવેદી એક 'રસભરી ચર્ચાતો' મ્હારી નોંધ-પોથી' માં ઉલ્લેખ આદરતાં તેઓ જણાવે છે.–મ્હારૂં તો ચોક્કસ માનવું છે કે સૃષ્ટિ-

મંડાણુ કોઈ અનિર્વાચ્ય ને અગમ્ય એવા કાનુન વડે જ નિર્માયું છે. અને આ કાનુન વડેજ મનુષ્યો મનુષ્યો વચ્ચે લગનસ્નેહ પણ જામી રહે છે. સ્વીડનબૉર્ગ લખે છે કે-સૃષ્ટિપાર્ટે એકજ વનિતા એકજ વરને માટે નિર્માણ થઇ ચુકેલ છે ને તેને સાક્ષી આપતો મૅટરલીંકનો 'બ્લુ બર્ડ' પછીનો ડ્રામા 'ધી બીટ્રોથલ' પણ એનું એ જ ભાખી રહે છે. કલાપી શોભના પ્રત્યે કેમ આકર્ષાયા અને તેને કેમ વર્યા, અને તે પણ અનેકશઃ સંકલ્પ વિકલ્પ પછી-એ સૌ વક્ર દૃષ્ટિથી જોવા કરતાં ગંભીર અને અભ્યસનીય દૃષ્ટિથી જોવા જેવું-વિચારવા જેવું મને તો પ્રથમથીજ લાગેલ. તેથી જ એ સંબંધીનો એક હરફ સુદ્ધાંતે મેં ઉચ્ચારેલ નથી. મનુષ્યથી થઇ શકે તેટલા સૌ પ્રયત્નો તેણે કરી જોયાઃ બન્નેને સમાન દૃષ્ટિથી ચ્હાવાના સૌ પ્રયાસો તેણે યોજ્યા. પણ ત્યાં તે ભૂલતો હતો. કિરતારની કરણીથી વિરુદ્ધ વર્તતો હતો ને તે જ સંકષ્ટનો વિષય થયો. એક પાસ તમારો સમાજ ને બીજી પાસ અંતરનો અવાજઃ આ બેમાંથી તેણે કોને માન આપવું? અતિ વિકટ પ્રશ્નાવલિ ઉભી થઇ. ખરી રીતે તો તે સમાજનાં બંધનોને ઉવેખી શકયો હોત અને અત્યારે તમે જે તેને 'નીતિબ્હાર' ગણી રહો છો તેવો થવા પામ્યો ન્ હોત. સત્ય દૃષ્ટિથી તો 'નીતિબ્હાર' નથીજ; તે—ઇશ્વરી પયગામની દૃષ્ટિથી ને ગંભીર સાંકેતિક દૃષ્ટિથી તો તે નીતિના-ધર્મના જ માર્ગમાં ઉભેલ છે, પણ આપણને તે ગૂઢ છે, અગમ્ય છે. આખો 'કેકારવ' આત્માનો ઊંડો કકળાટ -struggle-દાખવી રહે છે. તમે તેને માટે જે શબ્દો વાપરેલ છે તે જ સાચા ને-આપણા 'કેકારવ'ને મોખરે તમે એ શબ્દો ટાંકેલ છે ને મને તે પ્રિય થઇ પડયા છે.

કલાપીનો કેકારવ.

Or

"A Declaration of the Rights of Feeling in opposition to the binding power of social relations" અહીં 'Rights of Feeling' -એટલે પ્રેરણા ને અંતરજ્ઞાનવડે જે.લાગણી ઉદ્દભવે તેના અધિકાર એમ સમજવાનું છે. આને માટે હું તેના પ્રત્યેક પત્રને નિર્દેશી રહીશ. 'કેકારવ' માં ઉતારેલો પ્હેલોજ પત્ર ને તેનું પ્હેલું જ વાકય આ ઉંડેરી પ્રેરણા (Instinct) અને અંતર્જ્ઞાન (Intuition) ની સાબીતી આપી રહે છે...:...એ પત્રો થકી તો આપણે એક ગહનતમ પ્રશ્નને ઉકેલી શકવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકીએ છીએ. આપણે સંસારે માનેલાં-મનાવેલાં સત્યોથી દૂર આત્માના અવાજને વશ વર્તી પરમ ભાવનાવંતાં સત્યોને ઉકેલી રહેવા શક્તિમાન થઇ રહીએ છીએ. એ પત્રો ન અપાયા હોત તો કવિની અંતર્દષ્ટિ કેટલી સતેજ છે, પ્રભુના માર્ગને કેટલી પિછાનતી છે, તે ભાગ્યેજ માલુમ પડયું હોત." ....

અલબત, ગોવર્ધનરામભાઇ જણાવે છે તેમ 'સંસારી જનોમાં સંવનન અને પરિશીલન-શૂન્ય થયાં છે'-પ્રિય ને પ્રિયાનાં રસનાં અને ઉરનાં ઐકય ઓળખવાનાં દ્વાર બંધ થયાં છે-છતાં યે સૌ. કનુબ્હેન એવા સંવનનશૂન્ય ને પરિશીલનશૂન્ય સંસારમાંય ક્યાંક કયાંક 'સાચા ડ્રવર' ને સાચી 'વનિતા' નાં ઉચ્ચોચ્ચ દરય નીરખી રહે છે. 'સજોડીલાં સાચાં સન્ત' સમાં કોઈક સાધુદમ્પતી 'અયસ્કાંત ને અયો ધાતુ પેઠે' પરસ્પર જોડે ત્રુસરેણુક -અદ્વૈત પામેલ તેઓને જણાય છે. "અદ્ભુત સહચારી આ દમ્પતી પરસ્પર સામર્થ્યથી,-- પરસ્પર સાહાય્યથી, પરસ્પર અભિલાષથી અને પરસ્પર પ્રવૃત્તિથી સર્વાંગી સૂક્ષ્મ અદ્વૈત યોગ

વડે એકજ ભવ્ય યજ્ઞ-સમારંભ આદરે છે-જે પ્રીતિયજ્ઞ છે-જે પ્રીતિયજ્ઞનાં યજમાન દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ શરીરના અમરયોગનો નાશ તો બ્રહ્મા પણ કરી શકે તેમ નથી; અને દમ્પતી જાતે પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી. એમને તો માત્ર સ્થૂલ શરીરના વિયોગ કરવા કાળ આવે-ને કોઇ મહા યજ્ઞને માટે તેમ કરવું યોગ્ય લાગે તો ઉભયની અદ્વૈત ઇચ્છાથી તેમ કરતાં કાંઇ બાધ નથી. આવાં દમ્પતીનું તો સર્વત્ર યજમાનત્વ અદ્વૈત રૂપે છે."......આ ભાવવડે ઓતપ્રોત થઇ સૌ. કનુબેન આ એક નીચેનું ભવ્ય ગીત ગાય છે, જેમાં એક મૃત ને બીજું જીવન્ત બે અનંતની સફરમાં આત્માના તૂને ફરી તણાઇ રહલ છે, ને તે રીતે દમ્પતીના ઉપરોક્ત ઉચ્ચારેલ 'વત્સલ અદ્વૈત'ના ભાવની સચોટ સાક્ષી આપી રહે છેઃ જોઇએ તે ગીત-

ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાયઃ
આત્માના તાને તણાયઃ
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાયઃ
મૃત ને જીવન્ત બે
અનંત કેરી સફરેઃ
અમૃત-આનંદ લ્હાયઃ
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

યોગ ને સંન્યાસ બે
સુરીલાં સુહાયેઃ
વિશ્વતેજ વિરલાં વેરાય.
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

સામેની પારે
બંસી ધીર બાજેઃ
ઓળખ અણુઓખ થાયઃ
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.
આત્માના તાને તણાય.
ભવ-ભવસાગરમાં નૌકા લ્હેરાય.

આ આકર્ષણ ભવભૂતિ લખે છે તેમ કો આન્તરહેતુથી ભરપૂર છે-બહિર્ ઉપાધી થકી નહીં. "પ્રેમનું કારણ પ્રેમઃ પ્રેમીની લક્ષ્મી એ બધી" અને તેથી તજ્જન્ય ઓળખ પણ જેટલી સૂક્ષ્મ અને ઉંડી છે, તેટલી જ તે સ્થિર ને સનાતન છે.* કારણ એ જ દામ્પત્યભાવનો પરમ સત્યાનુભવી કવિ દાખવે છે તેમ આવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિની જ્વાલા આમરણાંત જ્વલી રહે છેઃ (વસ્તુતઃ "સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી" એ ન્યાયે નિહાળતાં 'આમરણાન્ત' એ શબ્દ પ્રયોગનું સ્થાને 'નિરંત અખંડ ને અનન્ત' જ્વલી રહે છે એ પ્રયોગ વધારે સયુક્તિક થઇ પડત.) સુખ-દુઃખમાં અદ્વૈત રહે છે, સર્વાવસ્થામાં અનુગુણ રહે છે, કાલ એને અસ્ત નથી કરતો; પણ એનાં આવરણનો નાશ કરે છે; વધારે કાળ જાય તેમ એ પ્રીતિ પ્રીતિના સાર રૂપે પરિણામ પામે છે-અને જરાવસ્થાથી, વૃદ્ધ વયની વિકલ-

તાથી તેનો રસ નષ્ટ થતો નથી. લગ્નનું આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ દાખવતાં નીચેલાં બે દમ્પતીના અનન્ય આકર્ષણ-ઓળખનાં ગીતો અજબ ને મનોહારી છેઃ—

યુગયુગની ઓળખ અમારીઃ
હો સન્તજી!
યુગયુગની ઓળખ અમારી.

આધુનિક કવિગણોમાં તેમનું સ્થાન અમને તો આ તેમનાં રસગીતો વડેજ બહુધા તેમને મળી રહેશે એમ પ્રતીતી થયા વિના નથી રહેતી. બીજું ગીત જોઇએઃ—The Echoes of the Past,"—

ભૂત તણા ભણકારઃ
અહો હો!
ભૂત તણા ભણકાર.
પ્રિય પ્રેમામૃત સાર;
જાત ન પૂછું; નામ ન પૂછું;
આત્મ બને એકતારઃ
અહો હો!
ભૂત તણા ભણકાર.
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર.
આદિ સનાતન : અન્ત સનાતનઃ
પારખ એ નિરધારઃ
અહો હો!
ભૂત તણા ભણકાર;
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર.
તે રસ મન્મય : હું રસતન્મયઃ
વિરલા યોગ-વિહારઃ
અહો હો!
વિરલા બ્રહ્મ-વિહારઃ
પ્રિય પ્રેમામૃત-સાર......

સનાતન વૃદ્ધિ ને વિકાસ પામતા યોગ-વિહાર-બ્રહ્મવિહાર રૂપી લગ્ન-સ્વર્ગ હરકોઇ સાચાં દમ્પતી ધારે તો માણી શકે-અનુભવી શકે એમ સૌ. કનુબ્હેન સચોટ માનતાંઃ—

"That state of perfect happiness—the immortal union of two souls in one, creatures of God's eternal light partaking each other's thoughts, bestowing upon each other the renewal of joy, and creating loveliness in form and action by their mutual sympathy and tenderness. Here in this Heaven of Marriage-age

cannot touch them, death has no meaning for them—life is their air and space and movement—life palpitates through them and warms them with colour and glory as the sunshine warms and reddens the petals of the rose--they grow beyond mortality and are immune from all disasters. These lovers of God are the beloved of God—their passion is divine, knowing no weariness, no satiety, no end !

દામ્પત્યભાવની પરાકાષ્ઠા દાખતી આ તેમની પ્રભુપ્રાર્થના તેટલી જ ગંભીર રીતે ઉપલા ભાવો મઝેથી વ્યક્ત કરી રહે છેઃ—

રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !
વિભુ વર !
રક્ષોજી ! રક્ષો અમ બે હો !
સંગ સાયુજ્યનો સફળ કરાવોઃ
મોક્ષદ્વાર મીઠડાં ઓર પ્રકટાવો;
ચિન્તન ક્રિયા બહલાવોઃ
વિભુ વર!
રક્ષોજી! રક્ષો અમ બે હો !
અધ્યયન-ઓપતાં ઉભે વિકસાવોઃ
શાન્તાનંદ માણતાં ઉભે વિલસાવોઃ
ઉજ્જવલ અમ ભાગ્યભાનુ સ્થાપોઃ
વિભુ વર !
'રક્ષોજી': રક્ષો અમ બે હો':

પ્રભાતે પ્રભાતે સંજીવન પામતાં પ્રત્યેક દમ્પતી નિજ લગ્નવ્રતની સરળતા ઉપલી પ્રાર્થનાના ભવ્ય મંત્રે કરીને નિત્ય ઉજ્જ્વળી રહે તો પૃથ્વી પર કલ્યાણની ઝડીઓ જ ઝડીઓ શું ન વર્ષી રહે ?

આજ રીતની પ્રત્યેક પોતાની લગ્નવ્રતિની દેશભગિનીને દીધેલ શુભાશીર્વાદની મહાવાણુ પણ અહીં ઉતારવી નિરર્થક નહિ જ ગણાય—

વ્રત લગ્ન તણું લીધું શાણી ! રેઃ †
પ્રેમમાં પ્રભુનાને પિછાણી રેઃ
સ્નેહ સ્વર્ગ છે એ સૂત્ર જાણી રેઃ
રૂડા પત્નીના ધર્મ પ્રમાણી રેઃ

† "મ્હારી સાર લેજો અવિશ્વાસીરે !" એ રૂકિમણીગીતનો ઢાળ-જે સૌ. હ્નુ મ્હેનને અતિરુચિકર હતો. 'સાહિત્ય' માં આ ગીત પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે

લીધી દમ્પતી-ધર્મ-પ્રતિજ્ઞા રે:
દાન આત્મ તણા દીધા-લીધા રે:
પરણી પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યાં રે:
સ્નેહ સફર સલુણા સુહાયા રે:

દિવ્ય સ્નેહ તણાં તપ તપજો રે:
સીતા-અનસૂયાને અનુસરજો રે:
દયા-ધર્મ-શ્રદ્ધા ઉર ભરજો રે:
જહાજ જીવનનું પતિકર ધરજો રે:

પ્રેમ-સરવરે કમળો ખીલવજો રે:
રામ કૃષ્ણ પ્રભુને ઝુલવજો રે:
સતી સાવિત્રી હિન્દમા ધરજો રે·
શુદ્ધ સ્નેહના ફાલ ફુલવજો રે: *

---

* 'લગ્નવ્રત' ના સંબંધમાં સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્તે પ્રાચીન્ આર્ય ભાવનાઓ અજબ અસર કરી રહેલ. आत्मना आत्मानम् संदधामिः प्राणैस्ते प्राणान्, અને તે જ રીતે મૅરી કોરેલીએ તેમના Master Christian માં દાખવેલ આ લગ્નભાવો પણ સુંદર પ્રભાવ પાડી રહેલ:–પતિ પત્નિને કહે છે: I swear to devote myself to her body and soul–to cherish her first and last of all human creatures, to be true to her in thought, word and deed,–to care for her in sickness as in health, in age as in youth, to honour her as my chiefest good, and to die faithful to her in the world, hoping by the mercy of God to complete a more perfect union with her in the world to come! Amen–આજ રીતે પત્ની કહે છે:–અને પતિ પત્નીને લગ્નમુદ્રિકા દેતા ભાખે છે.–

"In the presence of you all, before God, I place this ring upon my wife's hand as a symbol of unbreaking faith and loyalty! I pledge my life to hers; and promise to defend her from all evil, to shelter her, to work for her, and to guard her with such tenderness as shall not fail! I swear my faith; and may God forsake me if I break my vow! અને પત્ની તે સ્નેહમુદ્રાનો સ્વીકાર કરતાં કથે છે:–

" In the presence of you all and before God, I take this ring and wear it as a symbol of my husband's trust in me, and a token of his love! I pledge my life to his; and promise to uphold the honour of his name,–to obey him in every just and rightful wish,–to defend his additions, to guard his home in

'પરણવું એટલે પ્રભુનામાં પગલાં માંડવાં'; 'અનુગુણ દમ્પતી રૂપે અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરવી': વિશ્વતંત્રના પ્રભુજીએ જે અનન્ય કાનુનો નિમ્યા છે તેમાં સક્રિય ને સુન્દર ભાવ ભજવી રહે એવાં રસમાળ-દેવમાળ પૂરી પાડે નર્યા ચેતનના ફૂવારા સમા મૂકવા—શરીર-આકર્ષણથી પર, સગવડનાં લગ્નોથી પર, કોક અનેરા આત્મસંબંધના સહભાગી ને સહચારી થઇ રહેવું, મોહથી પર પરમ પ્રેમના પ્રકાશ જીવન ને પરજીવન-આ લોક ને પરલોક-એમ અખંડ અનંત પ્રકટવા ને પાથરવા—એવા એવા સુમધુર લગ્નભાવો સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પ્રથમથી જ રમતા. એક કુમારીની તેમની ભાવનામાં વ્યક્ત કરેલ "હું સીતા ને એહ રામ" સમા પતિપત્નીએ ક્લવિષ્ણુ ને ગૃહલક્ષ્મી સમાં ઓપવું, એ લગ્નામૃતસાર તેમણે ઝીલ્યો હતો ને તેથી જ તેમના તેં વિષયક સર્વ કાવ્યોમાં અજબ પ્રકારની જે મોહિની ને મિઠાશ, ભાવ-પ્રધાન કાવ્યત્વના જે રસિક ને સોહામણા ચમત્કાર જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પથરાઇ રહ્યા છે. સાચો દામ્પત્ય પ્રેમ જ ઇશ્વિર પ્રેમનું પ્રાકટ્ય કરાવી રહે છે એમ તેમનું સચોટ માનવું હતું. સનાતન યુવા વસન્ત ને અનંતનાનાં ગાન ગજવી રહે છે; વર્તમાનમાં તે ભવિષ્યની આશાભિલાષઓ અનુભવી રહે છે. કશું જ તેમને અશક્ય કે દુર્મિલ થતું કે નીવડતું જ નથી. સર્વ કાર્ય પ્રાપ્ય-સરલતાથી પ્રાપ્ય થઇ રહે છે-એવી સર્વ Chivalrous ભાવનાઓ તેમને ચિત્ત ઉભરાતી તેઓ લખે છે: "લગ્નભાવની દિવ્યતા બહુ જ નાની હતી ત્યારથી મને આકર્ષતી. કેટલાંક એવાં જોડાં જોતી ત્યાં મને તાદાત્મ્યતા જણાતી. પણ બહુ જ જુજ એવાં જોડાં જણાતાં અને જ્યાં તેમ થતું ત્યાં એ 'સુભગ દર્શન' ઘડિકમાં અસ્ત થતું."..................

કવિ ન્હાનાલાલ "ન્હાના ન્હાના રાસ" વિષે એક સુન્દરી સુબોધમાં સૌ. કનુબ્હેનના પ્રસિદ્ધ થયેલ ઉલ્લેખના ભાવો તેમના દામ્પત્ય પ્રેમભાવને આ રીતે દાખવી રહે છે:—
'પ્રેમ-સરોવર' નો રાસ એમને રુચેલ છે, તેની મીઠી હલકે તેમને ડોલાવ્યાં છે, તેટલાં જ તેમનાં અંતરમાં ભાવોએ તેમનાપર બલવત્તર અસર કીધી છે:

તેઓ લખે છે:-

"ખાસ કરીને એ રાસ વધારે પ્રિય થઇ પડવાનું કારણ તેમાં રહેલી પ્રેમ અને નીતિની ઉચ્ચતર ભાવના છે, જે પવિત્ર ને નિર્દોષ દમ્પતીને પ્રભુસામીપ્ય લઇ જતી હોય એમ લાગે છે. આખાએ રાસની કલ્પના ઘણી મઝાની ગુંથાઇ છે, તેની રૂપક ગ્રંથિ આથી જ રૂડી અને ઉંડી લાગે છે. સરોવર પ્રેમથી ભર્યું છે, જે કાંઠે દેવફુલડાં ઉગ્યાં છે. ખરેખર પ્રેમસરોવરને કાઠે તો દેવફુલડાં જ ઉગે ને? ઉપરાન્ત આ પંક્તિ:-કુંજની કુસુમલ છાંયમાં રે: ભૂલશું જગતપરિતાપ:-માં એવા દેવકુસુમની છાયામાં સો જગતના સર્વ પરિતાપ ભૂલાય જ ભૂલાય. જે જગતમાં પ્રભુની દયારૂપી ઘટા આચ્છાદિત થઇ રહી છે ને જ્યાં નીતિની જ લતાઓ પથરાઇ રહી છે, ત્યાં તો પુણ્યતા જ પમરાટ પથરી રહે. આખ્ખાય રાસમાં દામ્પત્ય જીવનની વિશુદ્ધ પ્રેમમય ઝાંખી થઇ રહે છે. અને છેવટે દામ્પત્યપ્રેમમાંથી

peace and good report, and to surround him with such tenderness as shall not fail! I swear my faith; and may God forsake me, if I break my vow."

ઇશ્વરપ્રેમનુ પ્રાકટય નજરે પડે છે, એ રાસ પ્રભુના પરમપદનું અમી પીતા શીખવે છેઃ–
'પીશું પરમ પદના અમી રે "

બીજું તેમાથી એ પણ સૂચન થઇ રહે છે કે દામ્પત્ય પ્રેમમાથી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ પ્રસરાવી જનહિતાર્થ જીવન વહન કરવા પત્ની પોતાના પ્રિયતમને કહેતી જણાય છે:

" જગત્ જુવે ત્હારી વાટડી રેઃ
જીવનના જત્ર જણાવ મ્હારા વ્હાલમા !

......પ્રેમરસ ને ભક્તિરસથી ઉભરાતો આ રાસ જાણે કોઇ યુવાવસ્થાના પુરમા મદ-ડોલતી યુવતી ગાતી ન હોય, અને છતા ય વૈરાગ્યની નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિની અજબ સુંદરતા પોતાના ચિત્તમા ધારણ કરી રહી ન હોય અને સર્વ સંસારિક વિકારોને હડસેલી નાખી, પ્રેમભક્તિના શિખરપર નિરંકુશ વૃત્તિથી પોતાના પ્રિયતમ વ્હાલાને " પૃથ્વી ને નભોમંડળ ઓળંગાવી પ્રભુપદમા ઉતારવા " ન મથતી હોય; કંથની પરમભાગ્યવતી વિધાત્રી રૂપે તેના લલાટ પ્રદેશમા અદ્ભુત મંત્ર ન આલેખતી હોય એમ સહજ જણાઇ આવે છે, અને એ જ પ્રીતિ, નીતિમય પ્રીતિ, ભક્તિમય પ્રીતિ અને વિશુદ્ધિમય પ્રીતિ–આખા યે કાવ્યની પરમ ભાવના છે. અને એ પ્રીતિ કેવળ પતિપત્નીના જ સંતોષમા પરિસમાપ્ત ન થતા તેથી આગળ વધી ઊંડા કર્તવ્યનું ભાન, 'પ્રવૃત્તિનું મહાસૂત્ર,' દાખવી રહેતી જણાય છે....... યુવતીના આત્માના આભૂષણ જેવુ, સમસ્ત સંલગ્ન સ્ત્રીસમાજના દામ્પત્ય ધર્મ–કર્મ–મર્મને ભાખતુ આ કાવ્ય જેટલું તેના સુવાચ્ય શબ્દોમા અને રસિક ભાવોમા મીઠું તે મનહરણું છે, તેટલું જ તેના આધ્યાત્મિક રસમા અને સાત્વિક તત્ત્વબોધમા ચિત્તને પવિત્ર કરતુ ને પ્રાણને પ્રકાશ આપતું જણાય છે .....

૭. માનવ-પ્રેમ.

માનવ-પ્રેમના પરમ ગાન પણ સૌ. કનુબ્હેને ગાયેલ છે, તો તે તરફ હવે વળીએ —

જનતા–દુ:ખ સર્વ નિવારણમા
મમ આતમ સમર્પી રહુ હુ સદા
મમ બાહુ–તણા દુખ સહરવા
નવ દેહ તણી મુજને જ સ્પૃહા.
ધનહીન અધીન અશાન્તિ ભર્યો
મુજ દેશ અરે ! અતિશે સહતો
સહુ આધિ ઉપાધિ જ વ્યાધિ વળો.
વિપજ્વાલ અનંત મહીં જળતો.

જહીં બાળક માતવિહોણું બને
જહીં ભાઇ ભગીનીથી દૂર બને;
જહી પ્રેમની પાખ્ય પ્રિયાપ્રિ જતી
જહીં બાળ-કલિ વિંધુરી બનતી ?

સહુ ત્રાયની ચીસ પુકારી રહેઃ
વડવાનલ શો મુજ આત્મ જલેઃ
કહીં કલેશ કુસંપ તણા ભડકાઃ
કહીં ભૂખ–તૃષાતુર જો! રડતા.
સહુનીજ પીડા દૂર તે કરવા.
મમ આત્મ ધરો ઉંડી તત્પરતા.
ધરી પ્રેમ દયા મૃદુતા દઢતા
પ્રિય ભાંડુતણા કરૂં સાન્ત્વન શાં!
બનું બૌદ્ધ પરિવ્રજિકા સમ હું?
બનું પુત્રી દયાની ઇસુપ્રિય હું!
ક્ષમતા શિવતા રતિભક્તિ વહું:
સહુ સ્થાન શુ મંત્ર–અમી વરસું.

શેલીની માફક સૌ. કનુબ્હેનને ચિત્ત પણ "a passion for reforming the world," જામેલ અહીં નજરે પડી આવે છે. મીસીસ શેલી જણાવે છે કેઃ—

... To defecate life of its misery and its evil was the ruling passion of his (Shelly) soul; he dedicated to it every power of his mind, every pulsation of his heart. He looked on political freedom as the direct agent to effect the happiness of mankind; and thus any newsprung hope of liberty inspired a joy and exultation more intense and wild than he could have felt for any personal advantage. Those who have never experienced the workings of passion on general and unselfish subjects cannot understand this. He was generous to imprudence, devoted to heroism.

These characteristics breathe throughout his poetry. The struggle for human weal; the resolution firm to martyrdom the impetuous pursuit, the glad triumph in good, the determination not to despair; such were the features that marked those of his works which he regarded with most complacency, as sustained by a lofty subject and useful aim,"

આયર્લેંડવાસીઓને મુક્ત કરવાની તેની બાલ–ભાવના પણ કેવળ સૌ. કનુબ્હેન લખે છે તેમ 'જનતા દુઃખ સર્વ નિવારણાર્થ' જ ઉદ્ભવેલી.

'સરસ્વતીચંદ્ર' મા ઉતારેલુ સર એડવીન આરનોલ્ડના Light of Asia પરથી સુચિત બુદ્ધદેવનું ત્યાગગીત સૌ. કનુબ્હેનનું એક અતિ પ્રિય ગીત હતું. તેમ ભગવાન ઇસુના સ્વાર્થત્યાગના કથનોય તેમણે "પવિત્ર પુસ્તક"માંથી મનનપૂર્વક વાંચેલ ને વિચારેલ.

"મુજ હૃદય પ્રીતિનાં અંગ તમે સૌ અંગ સર્વ છો મ્હારાં!
"જનપશુજગના કલ્યાણયજ્ઞ પર હોમું અંગ સહુ મ્હારાં.

આ પંક્તિઓ એમને અત્યંત રુચિકર થઇ પડેલ અને તે જ ભાવવાહી ઉપલું ગીત અને તેનાં છેલ્લાં ચરણો આપણનેય મનનીય ને રુચિકર લાગ્યા વિના નહીં રહે.

એક સ્થળે તેઓ જણાવે છેઃ "હું જાણું છું કે નરી ભાવનાઓનેજ વધારી દેવી તે સંસારમાં સુખી થવાનો માર્ગ નથી., પરંતુ ભાવના ન હોય ને કેવળ જડ જેવુંજ પૃથ્વીને પાટલે વસવાનું હોય તો તે પે કેમ સહન થઇ શકે.? ભાવના તો મનુષ્યને, ખુદ પરમાત્માનેય તેના સનાતન વૃદ્ધિ ને વિકાસ માટે–સારાયે વિશ્વતંત્રના વિકસન માટે–અત્યંત આવશ્યક છે. આ ભાવનાને તજી કેમ દેવાય? સર્વ કોઇ શુરાંઓ ભાવના પરજ ઝઝુમી રહ્યાં હતાં–છે. ધર્મ શું છે? સંસાર શું છે? રાજ્ય શું છે? કેવળ ભાવનાઓજ ને. સોક્રેટીસ ને પ્લેટો, લ્યુથર ને ટોલસ્ટોય, થોરો ને એમર્સન, કેવળ ભાવનાની જ મૂર્તિઓ નહીં તો બીજું શું! અને મ્હારા બુદ્ધદેવ!

આ રાત્રી ગાજતી આજઃ
મુજ મ્હેલતણી ચોપાસઃ
આ અંધકાર વીંટાયઃ
તે અંધકારની મધ્યઃ
સૂઇ રહ્યું પુત્ર–ગૃહ રત્નઃ

એ પ્રજા તાત ને પ્રિયા પુત્રઃ પ્રિતિરત્ન સર્વ મ્હારાં છે.

અલબત્ 'અંધકારની મધ્ય' સંસાર અંધકારની મધ્ય સર્વ સૂતેલ છે, તેમને તજી બુદ્ધ કોના આદેશને અનુસરી રહેલ છે?, કોના આદેશે કરીને એ સૌને તે તજી રહેલ છે? દ્વાર ખાણી જાય ખરસુ ઉપરે છે, પણ મહાસહ્ય ને ત્યાં સંસારી પ્રીતિએ જકડેલ છે સાંજ પડે છે. પણ અન્તે તે ભાવનાના દોર્યા મહેલ તજે છેઃ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં જાય છેઃ કઠિણ તપ તપે છેઃ અને અન્તે નિર્વાણની તેમની મહા–ભાવનાને વરી રહેના દીસે છે. આ આદેશ બુદ્ધ ન અનુસરે તેને સારૂ કેટલીય યુક્તિઓ રચાઇ હતીઃ પણ સૌ ફોકટઃ તેમનો સ્વભાવ જ તેમને 'તપસ્યા' ને શ્રેયસ્કર પંથ તરફ વાળી રહ્યો. અને એ સૌ કંઇ ભાવનાને કાજ!

જગદુદ્ધરણને કાજઃ
એ મહાધર્મને કાજ.

૮. પ્રાણી–પ્રેમ

"He prayeth well who loveth well
Both man and bird and beast.
For the dear God who loveth us,
He made, and loveth all.—Coleridge.

માનવ પ્રેમથી પેર પણ આ સ્ત્રી કવિનું દિલ દ્રવી રહ્યું છે. સારાય પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા કરવા-કરાવવા તેનું ચિત્ત તલસે છે. અતિ જૂના "શીકારીને" નામના તેમના આ કાવ્યના મર્મો આ રીતના છેઃ—

શિકારી ! તું એ પંખીને માર્મ નાઃ
એ છે ત્હારૂં મીઠું ભોળું ભ્રાત જોઃ
એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો.
ત્યજ તેથી આ ક્રૂર અતિ સંહાર જો.
ના છે વાચા ગરિબ બિચારા પંખીનેઃ
મારીશ તું પણ એ નહીં કેહ 'નવ માર્ય' જો !
આવે ગેલ કરન્તું પાસમા—
તરછોડી નવ મારીશ કુમળું છેક જો.
કુંજ મહીં બેસી આનંદે ખેલતું
એ આનંદે નવ પાડીશ તું વિઘ્ન જો.
પંખી જાત એ નવ ભૂલશે ઉપકાર તુજ
કદી કદી હરશે ચિન્તા તારી એહ જો.
શીકારી તું એ પંખીને માર્ય નાઃ
એ છે ત્હારૂં મીઠું ભોળું ભ્રાત જો.

કલાપી કહે છે તેમ "પશુ આ માનવી આ-એ કાંઇ ભેદ ન પ્રેમને" એ સાવ સાચું છે. સૌ. કનુબ્હેનની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રેમભાવનાએ પંખી તથા માનવીનો ભેદ નહિવત્ કરી દીધો છે. ઉપરાંત શીકારી-માનવીને તેનો ને તે વૃધ્ય પંખીનો એક જ પિતા પરમેશ્વર છે એવો બોધ આપેલ છે.

Glow worm અને Nightingale ના કવિ કાઉપરે ગુંથ્યા એક સંવાદ-કાવ્યમાં જે ભાવભાન રેલાઇ રહ્યાં રહે છે તે અહીં પણ ઉપરની પંક્તિ "એક પિતા પરમેશ્વર ત્હારો એહનો" માં રેલાએલ છે. આજ રીતે પ્રભાકીટને મુખે કાઉપર બુલબુલને કહેવરાવે છેઃ—

It was the selfsame pawer divine
That taught you to sing and me to shine.

અને તે પછી કાવ્યને અંતે સર્વ કોઇ warring Sectaries ને-લડનારીયા માનવ મંડળને-અજબ ભ્રાતૃભાવની મહાવાક્ય કાઉપર શીખવી રહે છે.

આ સાથે ઉપલા કાવ્યમાં કલાપીના તેવાજ મયાગાના કાવ્યની છાયા પથરાયલી જણાઇ આવે છે.

"પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તને" એ પંક્તિના સંહૃદય ને માર્મિક પડધા સૌ. કનુબ્હેનના ઉપલા કાવ્યમાં સ્પષ્ટ સુણાઇ એલ છે.

દયા છે ઇશ્વરી જ્યોત્યા આ બ્રહ્માંડ કડ્ડ મહીં,
દયામાં બ્રહ્મ પ્રીતિનું કંઇ ભાન જનો કરે,—

એ બીજી પંક્તિઓની છાયા પણ તેમના મનન ને નિદિધ્યાસનને પામેલ 'કેકારવ' ની છાપ પ્રકટ કરી રહે છે. એ સિવાય બાકીના વિચારો તો સ્વતંત્રજ છે-કવિ ચિત્તને પોતાની દયામય પ્રેમમય વૃત્તિનાજ તે પોષક ને પ્રવર્તક છે-તે જુદું જણાવવાનો જરૂર નથી રહેતી.

'મ્હારી નોંધપોથી'માં તેઓ લખે છે કે "Modern civilization" માત્ર મનુષ્ય સુખનોજ શે વિચાર કરી રહ્યું છે? તેને ચિત્ત ઇશ્વરે સરજેલાં અને માનવોને સુખપ્રદ થઇ રહેતાં અન્ય પ્રાણીઓની કિંમતજ જણાતી નથી એવું લાગે છે. અનેક સુસુન્દર પંખીઓનાં પીછાં-તેમને હણીને ગ્રહણકરેલ પીછાં-પ્હેરેલી યુરોપીય લલનાઓને જોઇએ છીએ ત્યારે ખરેખર હૈયામાં ઉંડો આઘાત થઇ રહે છે.

કવિઓનો યુગજ જાણે શમ્યો હોય, યુરોપના સારા યે ખંડમાં જાણે દયાના ને પ્રેમના ભગવાન ઇસુએ ભાખેલ કવનોજ શાન્ત પડયાં હોય, વર્ડ્ઝવર્થ જેમ કહેતો તેમ એક જડ-જીવનજ વ્હાલું, અતિ વ્હાલું થઇ રહ્યું હોય-એમ સહસા જણાઇ આવે છે. કુદરત સાથે એકતાનતા કરવી તો કોરણે રહી, પણ તેથી ઉલટું કુદરતના સૌન્દર્યનો ધ્વંસ કરવો એ જ એક આજ તે ખંડ પોતાના મહતકાર્યરૂપે ગણી રહ્યો લાગે છે! સાયન્સના વધતા જતા બળનો આમાં હું દોષ નથી કાઢતી. સાયન્સ ભલે વધો. જ્ઞાન ભલે વૃદ્ધિંગત થઇ રહો. તેની ના નથી. પણ ટેનિસન ઉચ્ચારે છે તેમ જ્ઞાન સાથે સન્માન પણ વધવું જોઇએ છે. નહિતર સન્માનવિહોણી સૌ Modern civilization ની ઉંચામાં ઉંચી સાઠ સિત્તેર કે એંશી મજલા જેટલી બાંધેલ ઇમારત પણ એક ફુંકમાં નીચે ગરી પડશે નષ્ટ થઇ જશે, એ નિઃશંક છે.

બિચારાં નિર્દોષ પંખીઓને આ પ્રમાણે કનડવાં એ તો કેવળ "stupid fancy" નહીં તો બીજું શું કહેવાય? અને આવી અમર્યાદ ને નિરંકુશ મોજની વૃત્તિ કદીય કોઇને હિતકર કે શ્રેયસ્કર નીવડી છે ખરી? "ગ્રીસે સૌન્દર્યને પૂજ્યું" છેલ્લે શરીર સૌન્દર્યને-અને તેનો અંત આવ્યો. "રોમે વિલાસને પૂજ્યો"-જડભાવી વિલાસને, ઇન્દ્રિય ને ઇન્દ્રિયાર્થના સર્વ કોઇ વિલાસમાત્રને-અને રોમ ભસ્મસાત થઇ ગયું. તેમ દેહનાં સૌન્દર્ય ઓપાવવાને, ક્રૂરતા ભરી રીતે તેમને વિલસાવવાની આ યોજના, હું તો કળી શકું છું ત્યા સુધી, ને દુનિયાનો ઇતિહાસ સાચી સાક્ષી પૂરતો હોય તો તેનેય મ્હારી સાથે લઇ, હું પુકારી શકું છું કે આવું આ ચણતર લાંબો કાળ નહીંજ ટકે-નથીજ ટકવાનું."

અલબત એ તો સાચુંજ છે કે નવીન સંસ્કૃતિનું સારીય સૃષ્ટિભરીનું ચણતર સ્ત્રીઓને હાથેજ થવાનું છે. લડાયક, હિંસક ને આસુરી સૌ ભાવોને જડમુળથી તેઓજ આ પૃથ્વીપરથી ભસ્મીભૂત કરી દેવાનાં છે. એવે, કાળે ઉપસેલ 'અહિંસા'-વાચક ભાવ-સૌ. કનુબ્હેને પ્રદર્શિત કરેલ પ્રાણીમાત્રના સંરક્ષણનો ભાવ-જરિય અસ્થાને નહિ જ લેખાય.

ઉપસંહાર.

ભગિની-બંધુઓ !

આ પરથી ચોક્કસ જોઇ શકાશે કે સૌ. કનુબ્હેને ઉપજાવેલ કવિતા-સાહિત્ય કેવળ આત્મ-લક્ષી (Literature of self-expression) છે, જેમાં ભાવપ્રધાન રસધ્વનિ અને રાગધ્વનિ કાવ્યો ને ગીતો, ધ્યાનપ્રધાન પ્રાર્થન ગીતો અને કરુણ પ્રશસ્તિઓ મુખ્યત્વે સમાયેલ છે. આ સર્વમા તે ઉપરાંત સાહિત્યને અનુરૂપ ચારે તત્વ-વિચાર, પ્રેરણા, કલ્પના ને સ્વરૂપતત્વ (element of technicality) સારી રીતે જળવાયેલ જણાઈ આવે છે. અને એ રીતે એમનુ સાહિત્ય એમની આગ્વીય Personality નું પ્રકટીકરણ-પ્રકાશન ને ઉચ્ચારણ આબાદ રીતે વ્યક્ત કરી રહેલ છે. કવિના મસ્તિષ્ક ને હૃદયમાંથી તેનો જન્મ થએલ છે, તેણે જાતેજ નિજ કવિતા પુસ્તકના પાનાપર પોતાને ઉતારેલ છે, તેનું સાકૃય વ્યક્તિત્વ તેમા તરી રહેલ છે. સાચું સાહિત્ય તે જ કે જે તેના કર્તાની-ઉત્પાદકની સાચી ઓળખને પિછાન કરાવી રહે. તેના આત્માની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી કલાલીલાનાં ઓળખ ને પિછાન, તેનામાં રહેલ સામાન્ય દૃષ્ટિથી પરની આતરદૃષ્ટિ (Insight) ને સામાન્ય વિચારણાથી પાર્યની અદ્દભુત ને અલૌકિક વિચારણાથી જાણ આપી રહે. એક પ્રકારની કર્તાની સ્વતંત્ર કવનશક્તિની છાપ આધન્ત પડેલ દાખવી રહે. કાર્લાઇલ જેને ‘ genuine voices’ કહે છે તે જાતના ધ્વનિ તેમા પ્રતિક્ષણ વાચકને સુણાવ્યા વિના ન જ રહે. I have read a new literatuıe, not a reprint; nor a reflection of any other literature, but a new literatuıe’ ઇત્યાદિ રીતનો સાક્ષાત્કાર વાંચકને ચિત્ત જામી રહે. આમ થવા અલબત જે sincerity જોઇએ તે સૌ. કનુબ્હેનનાં કાવ્યોમાં છે. તેમના જીવનની ઉત્તમોત્તમ પળોનાં ઉત્તમોત્તમ આન્દોલન પ્રવાહનાં તે અવતરણ માત્ર છે. તેમની ઉજ્જવલ પ્રતિભાપ્રભાથી તેઓ ઉજ્જવલ ને અનેરાં દીપી રહેલ છે. આ કાવ્યો ને ગીતો ઉકેલતાં આપણે એમના જીવનની, તેમાં નિવસતા પુણ્યાળુ આત્માની, અને અજબ નિર્દોષ ને નિખાલસ વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કરી રહીએ છીએ.

આજ રીતે તેમની ભાષાશૈલીના સંબંધમાંય તે વ્યક્તિત્વ કેવી અજબ મોહિની ભરી રીતે ભાત પાડી રહે છે તે એ જોવા જેવું છે. કલાપીની માફક ગદ્યમાં તેમણે એક પ્રકારની Conversational Style નો ઉપયોગ કીધો છે. ડા. જોન્સનને માટે કહેવાતું કે તે તેના મંડળમાં Great Talker તરિકે ઉમદા સ્થાન ભોગવી રહેતો. તે જ રીતે સૌ. કનુબ્હેને એમની ગદ્યશૈલીને ઉંડી ને ઉંડી Conversation ની ભાવનાથી ઓતપ્રોત કીધેલ હરકોઇને જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે; જ્યારે પદ્યશૈલી અનુત્તમ ડોલન ભરી-તેના નાદ શમે છતાય અનુપ અનુકંપ સ્મૃતિમાં જગવ્યા વિના ન રહે-એવી સંગીતશૈલી તેમણે સ્રજી છે. કેટલાંક એમના ગીતોના રણકારજ એટલા ભવ્ય છે, કેટલાકના ભાવોજ એટલા મનોહર છે, કેટલાકમાંની કલ્પનાજ એટલી રસિક ને દૂરગામી છે, ને કેટલાકની પીંજળ વિહરતી પ્રેરણા ને અંતરદૃષ્ટિની ઝલક એટલી પ્રબલ ને પ્રાણવાન છે કે એમનું હરકોઈ લખાણ એક પ્રકારની નીરાળી ભાત પાડયા વિના રહેતુંજ નથી. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ જેને ‘ઉચ્ચોચ્ચ સત્ય ને ઉચ્ચોચ્ચ ગાંભીર્ય’ કહે છે તેવા પ્રકારનું-તે સૌન્દર્ય ને સારપ ઝરતા રસ-અંશોનું ભર્યું પૂર્યું સાહિત્ય —આ સ્ત્રી-કવિએ આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે; જેનો આત્મા ‘પ્રેમ’ છે.

છેક પરમાત્મ પ્રેમથી માડીને તે તેના સર્જેલા સામાન્યમા સામાન્ય પખી પર્યન્ત પ્રેમની જીવન્ત જ્વલંત ભાવના સૌ. કનુબ્હેનના કાવ્યોમા તરી રહેલ જણાયા વિના નથી રહેતી. તેઓએ વર્ષો પૂર્વે લખેલ 'યુવતીના આભૂષણો' નામના નિબધનું પ્હેલુજ વાક્ય આ પ્રમાણે ઉતારેલ સ્મરણમા છે. 'શાણાઓ સમજાવે છે કે પુરુષનું અવતરણ ગ્રામ ફેલાવવા સારૂ, તથા સ્ત્રીનુ સ્નેહ ફેલાવવા સારૂ છે,"—અહીં આપણને સચોટ પ્રતીતિ થઇ રહેશે કે જે શાણાઓ—ફિલસુફો, પયગંબરો, કવિવરો, ઋષિઓ ને મહન્તોની સમજુતી તેમણે ગ્રહણ કરી હતી, ઉરપ્રાણ જેને ઉતારી હતી, જીવનના પ્રત્યેક વાણા ને તાણામા જેને વણી હતી, તે 'પ્રેમ-પ્રવર્તન'-એક સુભગા આર્યાને છાજતું 'પ્રેમ પ્રવર્તન' એક પૃથ્વીપાટે અવતરેલ માનવી આદરે તેટલી મર્યાદા સુધીનુ 'પ્રેમ-પ્રવર્તન' તેમણે દાખવેલ છે. ઉપલા કાવ્યોની-ગીતોની પ્રાણપ્રકાશિની અક્ષરમાળ તેની અજબ સાક્ષી ને સાબીતી આપતી આપણી સમક્ષ અક્ષર ઉભેલ છે.

પણ આટલા પ્રેમ થકીય એ રસિક સ્ત્રીકવિને સંતોષ નથી થયો. વધારે બલવત્તર સ્નેહની, વધારે દિવ્યતર પ્રેમની તેને ચિત્ત આકાક્ષા જન્મેલ છે. વેદની ઋચાઓ જેવી પ્રકાશ-પ્રાર્થનની આ નીચલી રસધાર કોક અનિર્વચનીય પ્રેમ-પ્રકાશનને માટે આરાધના ઉચ્ચારી રહેલ જણાય છે:—

પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો.
પ્રકાશ દો:
અમે પ્રકાશ-ભૂખ્યા પધારીઆ આ દ્વાર;
પ્રકાશ દો: (૩)

અમ આનંદ અધૂરા પ્રકાશતા:
અમ સૌન્દર્ય અધૂરા વિલાસતા:
અમ સત્ય-સ્નેહ અધૂરા ઉલ્લાસતા:
પ્રકાશ દો

પ્રકાશ દો.
પ્રકાશ દો:
અમે પ્રકાશ ભૂખ્યા પધારીઆ આ દ્વાર:

જગજૂની અમ પ્રાર્થના આ ગાજતી:
સૃષ્ટિસંગની અમ શોધ આ ચલી રહી
અમર આશ અમ હઇડે હજી ઝગી:
પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો
પ્રકાશ દો
અમે પ્રકાશ ભૂખ્યા પધારીયા આ દ્વાર:

કોક શાશ્વત રહસ્યો અમ પામીએ:
કોક ઉંડા આશ્વાસન અમ ઝીલીએ,
કોક અજરામર શાન્તિ પ્રમાણીએ.
પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો:
પ્રકાશ દો:
અમે પ્રકાશ ભુખ્યા પધારીઆ આ દ્વાર.

આ પ્રાર્થના સ્હણાય છેઃ સાચા અંતઃકરણથી, ઉરપ્રાણ પાથરીને આદરેલી આરાધના ક્યારે ફોગટ જાય છે? અને 'જ્યોતિ ઝમકે' છે.

ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ:
પ્રાણશું પ્રકટી એ ઉજ્જ્વલ ઉજાસ:
ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.
ઉલટી'તી આધી કે શોક ઘેરી ઉરમાં:
ઉલટયા'તા ખારે મેઘ અશ્રુના પૂરમાં.
પીમળી પરિમળ પ્રેમલ ઉજાસ
ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.
વિરમ્યા ઉચાટ ન્યાળી અંતરની આરસી:
વિશમ્યા ઘનઘોર સ્વચ્છ શોભે નભ-પાટલી:
ઉઘડયા ઉરપ્રાણ કેરા ઉઘાડ
ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ:
નમ્રનત ઉભું હું પ્રણુમન પ્રસારતી:
યશગીત ગુંજું હું ભક્તિભાવ ભાખતી:
વરશી શિરપર કલ્યાણધાર:
ઝમકી જ્યોતિ આત્માને આવાસ.

અલબત, પ્રાર્થના સ્હણાઇ, જ્યોતિ ઝમકી, અધૂરા કંઇક આનંદ, અધૂરાં કંઇ સૌન્દર્ય, અધૂરા સત્ય, ને સ્નેહ, ઉલ્લસના માડે છે, શાશ્વત રહસ્યોની કંઇક પિછાન થ રહે છે, ઉરના ઉચાટ સૌ સમે છે, શોક-વ્યાધિ ને માનવ વ્યથાના સૌ આર્ત નાદ વિરમે છે અજરામર શાન્તિના ને અનુપમ જન-પશુ કલ્યાણના અનુભવની પરમ પલ ઉગે છે-એટલા તો એ જ્યોતિની અહીની ઝનક-પૃથ્વી પરની તેની પ્રકાશરેખા-ઉડી જાય છેઃ અને

All God's angels say "Well done"!
"White and forgiven,
"Thou shall enter heaven,
"And pass unchallanged; the Golden gate,
"Where welcoming spirits watch and wai
'To hail thy coming with sweet accord,
"To the Holy City of God the Lord."

૨૭ ઈસ્માઈલી સાહિત્ય.

(લેખકઃ—રા. રા. ગુલામહુસેન અનિલ.)

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનો અને સન્નારીઓ !

અમારા ઇસ્માઇલી સાહિત્યથી આપ સુજ્ઞ મહાશયોને પરિચિત કરવાનો આજનો કિમતી સમય અમોને પ્રાપ્ત થયો છે અને તેના માટે અમોને પરિષદ્‌ના કાર્યવાહકોએ જે સગવડ કરી આપી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં અમારા ખોજા સાહિત્ય બાબતમાં અમારૂં ધાર્મિક સાહિત્ય ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું નહિં હોવા સંબંધે તે વખતના પ્રમુખ સાહેબ રા. બા. કાંટાવાળાએ અમારા ધાર્મિક સાહિત્યથી અજાણ હોવાને લીધે જે વિચારો જણાવેલ તે બાબત આજની આ ૭મી પરિષદ્‌માં અમારૂં સાહિત્ય સો વર્ષ જ પૂર્વેનું નહિ પણ ઘણી સદીઓથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહાર પડેલું છે તેવું સાબિત કરી આપવા અમો જે કાંઇ રજુ કરીએ તે આપ શાંતિથી સાંભળશો એવી આશા છે.

(૧) મી. એદલજી ધનજી કાબા કે જેવણુ પોતે અમારૂં સાહિત્ય સો વર્ષ પૂર્વેનું નહિં હોવા જણાવવાનું રા. કાંટાવાળા સાહેબ જણાવે છે તે જ મી. કાબાએ પોતાના શ્રી ઇસ્માઇલી મિશનપ્રયોગ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઇસ્માઇલી સાહિત્ય ઘણું જૂનું હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) અમારા મહાન બોધ ગુરુ પીર સદરૂદીનસાહેબ કે જેવણુ અમારા ૩૦મા ઇમામ હક મૌલાના શાહ ઇસ્લામશાહના વખતમાં તેવણુ સાહેબના તરફથી હિંદુસ્થાનમાં આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પધાર્યાનું ઘણી તવારીખોથી સાબિત છે તેમણે અહીંની ભાષાનો અભ્યાસ કરી વેદ વિગેરે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરી કુરઆને શરીફ અને વેદોમાંના રહેલાં તત્ત્વોનો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યમાં પદ્યાત્મક ઉમેરો કરી ગયાનું મુંબાઇની હાઇકોર્ટમાં (બારાભાયા કેસ વખતે) બેરીસ્ટર ઇ. આય હાવર્ડે ૧૮૬૬ માં પોતાના ભાષણમાં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે. (જુઓ સર જોસેફ આર્નલ્ડનો ચુકાદો.)

(૩) મુંબાઇ હાઈકોર્ટમાં હાજી બીબી વિરુદ્ધ ના. આગાખાન વચ્ચે ચાલેલા કેસમાં અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય પૈકીના સંખ્યાબંધ ગ્રંથો જે આ કેસમાં રજુ થયા હતા તેમાંના કેટલાક ૪૫૦ અને તેથી પણ વધારે વર્ષ પહેલાંના હસ્તલિખિત છે તેમ તે વખતના નીમાએલ કમીશને પણ જાહેર કરેલું છે ને તે સૌકોઇની જાણમાં છે, કારણ કે તે કેસ જાહેર પેપરોમાં પણ આવતો હતો.

વિ. ૭. ૧૬.

(૪) ઉપરાંત વોટસન્સ હિસ્ટરી ઓફ પરશીયા અને ત્વારીખે રસીદીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમા પણ આ બાબત ખુલ્લી જાહેર છે.

(૫) તેથી પણ વધારે પુરાવા રૂપે અમારા જમાયતખાનાઓમા ઘણે ખરે ઠેકાણે લગભગ ૩ સદી પૂર્વેના હસ્તલિખિત ધાર્મિક ગ્રન્થો અત્યારે પણ મોજુદ છે ને વળી આજના પત્ર પ્રદર્શનમા પણ આપે અમારા ધાર્મિક ગ્રન્થો છપાએલા તેમજ હસ્તલિખિત જોયા હશે તે ઉપરથી પણ આપના જાણવામા આવ્યું હશે કે અમારૂ ધાર્મિક સાહિત્ય નવું નથી, પરંતુ રસિલી રાગ રાગણીઓમા આજે સદીઓ થયા ગુજરાતી ભાષામા હસ્તી ધરાવે છે ને તેમાના થોડાજ ઉતારાઓ આપ સૌ સુજ્ઞ મહાશયોની સમક્ષ રજુ કરીશું તો અસ્થાને નહિંજ ગણાય.

હોજી રે મારા હંસા
કરણી કમાવો તો રબજી સું રાચો, આ તિરથ ત્રિવેણી આપ ચલણાજી

* * *

પીર સદરદીન બોલીયા કોઇ મન આપણું સમજાવે
કપડા ધોવે સો કયા હુવા દિલ ધોવે સો પાવે

* * *

હોજો રે વીરા
વિષય વાસના જ્યારે ટળે તારે મન થર થાયે
પીર સદરદીન એમ ભણે તારે નુરે નુર સમાયે

* * *

આ ઘટે સાસ ઉસાસ નિરંજન સત સ્વરૂપી આનંદ
આ ઘટે અનંત સુરત હંસ રૂપી તો આ ઘટે અનંત સૂરજ ને ચ

* * * * *

સખી કે'વા સરીખો નથી મારો સ્વામી, તે તો જોવા સરીખો છે કે અલખ અનામી

આવી આવી રીતે આધ્યાત્મિક બાબતોનુ એવું તો વર્ણન કરેલ છે કે જેના વિગતવાર ઉતારા રજુ કરવા અમારૂં દિલ તલસી રહ્યું છે, છતા તે આપવા બેસીએ તો ઘણું જ લંબાણ થઇ જાય.

સર્વ મનુષ્યોએ સેવાધર્મ તો સ્વીકારવો જ જોઇએ અને તે મુજબ અમારાં ધાર્મિક સાહિત્યમા અમારા બોધગુરુએ પણ અમને ચેતાવેલ છે કે

સેવા કારણ તમને સુતા જગાડયા,
સેવક તે જે સેવા સાર

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલાક ભાઇઓ અમારા ધાર્મિક સાહિત્ય વિરુદ્ધ નાપાયાદાર વાતો કર્યે જાય છે તેમના દિલમાનો શક દૂર કરવા અમારા પીર સાહેબોના ઉપદેશમા જે જણાવેલ છે તેમાંના થોડાં ઉદાહરણો આપણે લઇએ.

સદ્‌ગુરુ કહે રે

કરમ તો સર્વે ઉતરે ન ઉતરે પર નિંદાને આળ
પરગમન ના ઉતરે ન ઉતરે આપ હત્યા ને બાળ

જેના હૃદય માંહે દયા નવ આવશે, કેની ધાંસ રે'સ નવ ખમશે લગાર.
જે દુબળા દેખી દયા નવ આણશે, તે આવશે નર્ક દુવાર.
માણસ જન્મ માથે એટલું, જે કોઇ હોસે દુનિયામા અવતાર,
બાર વર્ષ કેડે સૌ ઉપરે, ઇબાદત બંદગીની ફરજજ સાર.
હિન્દુ મુસલમાન સૌ ઉપરે, સૌને શિર છે એ ભાર.
તે માંહે જે જીવ ચુકશે, તે આવશે નર્ક મોઝારરે

જુઠી કરણીએથી કંઇ નહિ વળે, રહેણીએથી પામીએ પાર;
જે જુઠી કરણી કરી મોટા થાશે, તે આવશે કુંભિ નર્ક મોઝાર.
જુઠું બોલીને મોટા થાયસે, ને ધુતશે સર્વ સંસાર.
એક પોતાના પેટ કારણે, માથે લ્યે છે એ ભાર.

ઉપર પ્રમાણે અમારા પીર સાહેબોએ અમારી કોમને ઉપદેશ આપવા અર્થે દરેક મુદ્દાઓ કાવ્યથી ને ગુજરાતી ભાષામાં દાખલા દલીલોથી સચ્ચોટપણે સમજાવેલ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી હિંદુમુસ્લીમ ઐકય સાધવાનું જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તે કાર્ય આજથી ૫૦૦ વરસો પૂર્વે અમારા બોધગુરુ પીર સદરૂદીન સાહેબે પુરા તોરથી ઉપાડી લીધેલું અને ફતેહમંદી પણ મેળવેલી, તે સાક્ષર શ્રી ઓલીયા જોષીના હૃદયોદ્‌ગાર વાંચ્યે આપ સૌને ખાત્રી થશે. છતાં પીર સદરૂદીન સાહેબના શબ્દોમાં કહીએ.

ૐકાર મધ્યે શાહઅલી રહેજેથી ઊપન્યા, ઉણીયાદે આદ શાહના નામ ભણાયા.
હિન્દુ મુસલમાન શાહજીના જીવડા, કેની ભ્રાંત મ રાખોજી.

હમદિલ ખાલક અલ્લાહ સોહિ વસે, જેણે કાયમ કુદરત ચલાઇ એબી અલ્લાહ;
સુનજો મુલ્લા ! સુનજો કાજી ! આ સૃષ્ટિ કેણે રચાઇ એબી અલ્લાહ.

ઇસરે માટીમાંથી સારી દુનીયા નીપાઇ, ઇસમે કોણ હિન્દુ કોણ મુસલમાન એબી અ.

આવી રીતે હિન્દુ મુસલમાન એકતાની સાંકળ જડવા આજથી ૫૦૦ વરસ અગાઉથી જ અમારા બોધગુરુ સદરૂદીન સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો.

આવી આવી અનેક બાબત તો અમારા ધાર્મિક સાહિત્યોમાં મળી આવે છે અને સઘળા વિષયો ઉપર અમારા પીરસાહેબોએ ઘણું ઘણું વર્ણન કરી સચોટપણે સમજાવેલ છે પરંતુ અહિં તો માત્ર નહિં જેવા જ દાખલા રજુ કર્યા છે.

ઉપર મુજબ જુદી જુદી બાબતોના ૪૧ નાના મોટા ગ્રંથો ૧૦૨૭ પદો અત્યારે ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યના ક્ષેત્રે અસ્તિત્વમાં છે જે વિષે વિષયલંબાણના સબબથી અહીં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત નથી. હવે અમારા ધાર્મિક સાહિત્યના મુખ્ય ઉત્પાદક પીરો પૈકી પીર શમ્સ તબ્રેઝ વિષે પણ થોડું વિવેચન રજુ કરતા જણાવીશું કે તેવણ બુઝર્ગ

એક મહાન સુફી હતા તેના માટે સ્વામી શ્રીરામતીર્થ તથા સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદે યથેચ્છ વર્ણન કર્યું છે; જે મહાન નરે આકાશમાંથી સૂર્યને પૃથ્વી પર આણ્યો, જેણે પોતાના શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી મૃત દેહને સજીવન કીધો અને જે મહાન નરે સ્વહસ્તે પોતાના શરીરની ખાલ ઉતારી આપી તથા નાનાવિધ અસંખ્ય મોઅજીઝાઓ બતાવ્યા એ મહાન નરથી કોણ અજાણ્યું હોય?

આ સિવાય ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યનો ઉર્દુ અને ફારસી ભાષામાં ફેલાવો કરનાર મહાત્મા પીર શમ્સ તબ્રેઝ, મોલાના જલાલુદીન રૂમી, ઉમ્મર ખય્યામ અને શેખ ફરીદદીન અત્તાર ખાસ કરીને છે.

વળી અહીં જરા એ ખુલાસો આપવો ઉચિત ગણાશે કે ગઇ કાલેજ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીયુત અરદેસર ફરામજી ખબરદારે પોતાના શબ્દમાં એક એવો ખેદ જાહેર કર્યો છે કે "શુદ્ધ મુસલમાનો તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાયલાં જ નથી" શુદ્ધ મુસલમાનોએ તો ઉર્દુજ પસંદ કીધું છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ખડો થાય છે કે શુદ્ધ મુસલમાનો કોણ? જેમ બ્રહ્મ પિછાને સોહિ બ્રાહ્મણ તેવીજ રીતે "લા ઇલાહા મહમદ રસુલિલાહ" નો પવિત્ર કલમો પઢનાર શુદ્ધ મુસલમાન જ ગણાય અને પવિત્ર કુરાને શરીફ એ રીતે સઘળા મુસલમાનોને સમાન જ ગણે છે. એક વૈદકનો ધંધો કરનારે સઘળા દર્દોથી ગ્નાત રહેવાની અને વકીલાતનો ધંધો કરનારે કાયદાથી ગ્નાત રહેવાની જરૂર છે તેમ સાહિત્યની સમાલોચના કરનારાઓએ બધાં પાસાં તપાસવાં જોઇએ ને પછી જ તેના વિષે પોતાનો મત રજુ કરવો જોઇએ. આ ઊંડું સત્ય ભુલી જવાયું છે, તે શોચનીય છે. અમારા બોધગુરુનો ખાસ હેતુ હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વે આલમને ઐકયની સ્નેહભીની સાંકળમાં સંગઠિત કરવાનો હોવાથી હિંદમાં આવનાર અમારા પીરોએ હિન્દુ સમાજને તેમની જ ભાષામાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાં રહેલ તત્ત્વો અને ઇસ્લામી ધર્મની મહાન ફીલોસોફી સમજાવવા એ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરેલી હોવાથી—અમારા ધર્મનો મૂળ હેતુ ઇસ્લામ પાયો અને ઇસ્માઇલી ને ઉપરની ઇમારત હોવા છતાં અમારા સાહિત્યમાં ગુજરાતી કવિવરોના જેવી રૂઢિથી પદ ભજન અને ગરબીઓ મારફતે સંબોધીને વેદાંતનાં રહસ્યો સમજાવેલાં છે, જે લગભગ સઘળા ઇસ્માઇલી ભાઇઓને કંઠસ્થ હોય છે તેમાંથી બે ચાર જરૂર જોગા મુદ્દાઓ રજુ કરીએ છીએ.

સખી! સદ્ગુરુ સતકારી જાણ, મહંમદ રૂપેરે
આદ નિરંજન શામ સહાય, અલી રૂપેરે
સખી નાભકમળ ઘટ માંહે કે, સોહમ ઉઠેરે
ત્યાં જાપ જપે છે હંસ, તત્ત્વિન ત્રુટેરે
સખી ઇંગલા પીંગલા સાર, સુખમણાં નાડીરે
ત્યાં ચંદ્ર સૂરજ મળી બેઉ, મન્છા મારીરે

ગરબીનો નમુનોઃ—

કરીયા પંજેતનના વખાણુ, ઉપાવણુ નુરનીરે લોલ.
જ્યારે સીરજીયા કુતુબ તારાનું નુર, તે પંજેતન પાકનારે લોલ.
તે તો સીતેર હજાર વરસ ઉગમતા સાર, ફરી અમ બોલતારે લોલ.
તે તારો નબી મહંમદ નામ, અલી શિર તાજમારે લોલ.
તેના હંસ ગળામા ફાતમા (ઇ) નુર, ઝળુકે જેમ વિજળીરે લોલ.
તેને બે પાસે ઇનામ હસન હુસેન, શમાયે તેજ માહેરે લોલ.

ઉ઼પરની બાબતોથી જાણી શકાય છે કે, ઇસ્માઇલી ધાર્મિક સાહિત્યમાં જે પદો ને ગરબીઓ બોલાય છે તે ઇસ્લામના તત્વોથી ભરપુર છે છતા દરેક મુદ્દા અત્રેની પ્રજાને સચોટપણે સમજાવવા અત્રેની પ્રદ્ધતિને અનુકૂળ થઇ પડવા ખાતર માત્ર આ રીત અખત્યાર કરેલી છે ને તેવીજ રીતે અન્ય ઇસ્લામી પીરોએ અખત્યાર કર્યાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સાંસારિક સાહિત્ય

અત્યાર સુધીમા અમારી જ્ઞાતિમાથી ૧૭ વર્તમાન પત્રો બ્હાર પડયાં છે પરંતુ તેમાથી અત્યારે ત્રણ જ ચાલુ છે. તે પૈકી પહેલું "ધી ઇસ્માઇલી" નામક અઠવાડિક પત્ર છે જે વાર્ષિક રૂ. બેના નજીવા લવાજમે (ટપાલ ખર્ચ સિવાય) સરાસરી ૨૦ પાનાનું વાંચન પુરૂં પાડી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યું છે જે પત્ર સારી ગુજરાતી વાંચનારી આલમ માટેનું છે.

બીજું અમારૂં પખવાડીક પત્ર ધી ઇસમાઇલી આફતાબ છે તે વાર્ષિક ત્રણ રૂપીઆના લવાજમે ઇસમાઇલી આલમ માટે સારી હકીકતો રજુ કરી ગુજરાતી ભાષાની સેવ બજાવી રહ્યું છે. આ પત્ર અમારી જ્ઞાતિ માટેનું જ છે.

ત્રીજું અમારૂં માસિક સતપંથ-પ્રકાશ છે. આ માસિક આઠ વર્ષ થયાં બ્હાર પડે છે અને તેમાં દિન પ્રતિદિન શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપરવા, અમારા ઉછરતા કવિઓને ઘટતું ઉત્તેજન અને ઘટતી સૂચના આપી તેમને આગળ વધારવા ઉપર મહેનત કરી રહ્યું છે તેની સાથે આ વર્ષથી ઇસ્માઇલી આલમને કળાકૌશલ્યનો પણ રસ ચખાડી રહ્યું છે. આપ જાણી શકયા હશો કે એ અમારી જ્ઞાતિ માટેનું પત્ર છે.

કાવ્યો, વાર્તાઓ અને નિબંધો વિગેરેના મળીને કુલ્લે ૧૮૧ ગ્રન્થો અને ૭૨૩ પત્રિકાઓ બ્હાર પડેલ છે. અમારી જ્ઞાતિ રાજ્ય દરબારે માનપામેલા ૫ કવિઓ અને ૧૫૦ લેખકો તથા સાહિત્યની સેવા બજાવતા ૯ મંડળો હસ્તી ધરાવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાની સઘળા ગુજરાતી ભાઇઓની ફરજ છે અને તદનુસાર ઇસમાઇલી આલમે પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અત્યાર સુધીમા સારી સેવા બજાવી છે છતાં અંહિં તો કબુલ કરવુંજ પડશે કે તે સેવા બજાવવામા અમારી ઘોડે ઘણે અંશે અર્ધદગ્ધ સ્થિતિ છે અને તેનું મુખ્ય કારણ અમારા કેટલાક વિદ્વાનોની આળસ અને સમસ્ત ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોનું અમારી તરફનું દુર્લક્ષ છે.

અમારા કેટલાક વિદ્વાન ભાઇઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી રહ્યા છે અને ઘણા બજાવી પણ ગયા છે તેના ઉદાહરણાર્થે શ્રીયુત્ તનસુખરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં કહીશું કે—

"ગુજરાતીમાં પ્રથમ યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિ પ્રકરણનું ભાષાંતર પ્રકટ કરનારે ખોજા ગૃહસ્થ હતા, અને વેદાંતના હિન્દી વિચાર સાગર આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના પ્રથમ પ્રકાશક પણ ખોજા ગૃહસ્થ જ હતા અને નીતિ વૈરાગ્ય શાંતિમય પ્રસ્તુત કાવ્યના સંગ્રહ-કર્તા પણ એ જ જ્ઞાતિના હતા." અહિં મને અત્યારે મળેલી સૂચના મુજબ—હું કહેવા ધારૂં છું કે શેઠ શરીફભાઇ સાલેમહમદ વેરાવળવાળાએ "પંચદશી" નામનો ગ્રન્થ બહાર પાડેલ છે.

આ સિવાય વર્તમાન પત્રના યુગ પૂર્વે પહેલ વહેલું "વેપાર સમાચાર" પત્ર કાઢનાર ખોજા ભાઇ હતા. આવા તો અનેક દાખલાઓ અણનોંધ્યા ભસ્મિભૂત થયા છે.

અમારા બંધ પડી ગયેલા વર્તમાન પત્રોએ ગુજરાતી કળા અને સાહિત્યની જે જે અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી છે તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરતાં વિષય લંબાવાનો ભય રહે છે તેથી તે વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે આપણે જાણીશું.

આજનું અમારૂં ભાષણ પૂરૂં કરતાં અમારે જણાવવું જોઇએ કે પ્રસ્તુત ભાષણમા જો આત્મશ્લાઘા જેવો દોષ આપ સજ્જનો અને સન્નારીઓને જણાય તો ક્ષમા આપશો બાકી અમારો આશય તો સત્ય હકીકત રજુ કરવાનો અને તેમ કરી ગેરસમજ દુર કરાવવાનો જ છે.

અમારા સાહિત્ય પ્રત્યેની આપની મીઠી લાગણીઓમાં અભિવૃદ્ધિ થાય એવું ઇચ્છી અત્રેજ અટકીશું.

